A Balkán története – országok, népcsoportok és birodalmak

A római örökségtől a 21. századi államokig és az EU-integrációig

Gellai István

2026

Tartalomjegyzék

Impresszum **8**

Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak **9**

1 Hogyan olvassuk a könyvet? **10**
1.1 A könyv célja, szerkezete és használata 10
1.2 Források, történetírás és bizonyíték 17
1.3 Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán 24
1.4 Kronológia, térkép és periodizáció 29

2 Földrajz, régiók és népek **36**
2.1 Földrajzi keretek és régiók 36
2.2 Népek, nyelvek és vallások 40
2.3 Történelmi régiók és államalakulatok 46
2.4 Népesség, források és bizonytalanság 53

3 A római örökség és a késő antikvitás **59**
3.1 A római hódítás és a provinciák 59
3.2 Városok, utak és a római gazdaság 64
3.3 A kereszténység terjedése és a késő antik átalakulás 70
3.4 A népvándorlás és Bizánc születése 74

4 Bizánc, szlávok és a középkori államalakulatok **81**
4.1 A szlávok és avarok betelepülése 81
4.2 A bolgár és a szerb állam kialakulása 86
4.3 A horvát királyság és a magyar–horvát perszonálunió 92
4.4 Bizánc hanyatlása és a negyedik keresztes hadjárat 97

5 Az oszmán hódítás és a kora újkori birodalmi rend **103**
5.1 Az oszmán expanzió a Balkánon 103
5.2 Az oszmán uralom intézményei 109
5.3 A Habsburg és velencei határvidék 115
5.4 A kora újkori társadalom és gazdaság 121

I. rész – Szlovénia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina **128**

6 Szlovénia a középkortól 1918-ig **129**
6.1 A szlovén területek a középkorban 129
6.2 A reformáció és az ellenreformáció 134
6.3 A felvilágosodás és a nemzeti ébredés 138
6.4 A szlovén területek 1848–1918 143

7 Szlovénia 1918-tól napjainkig **149**
7.1 Az első Jugoszlávia és Szlovénia 149
7.2 A megszállás és a háború 154

7.3 A szocialista Szlovénia . . . 159
7.4 A függetlenség és az EU . . . 166

8 Horvátország a középkorban és a kora újkorban 170
8.1 A horvátok betelepülése és a korai állam . . . 170
8.2 A horvát királyság . . . 174
8.3 Dalmácia, Isztria és a Velencei Köztársaság . . . 178
8.4 A horvát rendi állam és a Habsburgok . . . 183

9 Horvátország a 19. században és 1918-ig 188
9.1 Az illír mozgalom és a nemzeti ébredés . . . 188
9.2 A magyar–horvát kiegyezés . . . 192
9.3 Dalmácia és Isztria a 19. században . . . 197
9.4 Az első világháború és Jugoszlávia . . . 202

10 Horvátország 1918–1945 208
10.1 Az első Jugoszlávia . . . 208
10.2 Az 1941-es független horvát állam . . . 213
10.3 A háború és az ellenállás . . . 217
10.4 A háború vége és a kommunista hatalom . . . 222

11 Horvátország 1945-től napjainkig 230
11.1 A szocialista Horvátország . . . 230
11.2 A függetlenség és a háború . . . 234
11.3 A háború utáni Horvátország . . . 240
11.4 Az EU-tagság és a jelenkor . . . 245

12 Bosznia-Hercegovina a középkortól 1878-ig 251
12.1 A középkori Bosznia . . . 251
12.2 Az oszmán hódítás és a szandzsákok . . . 255
12.3 A bosnyák muszlimok kialakulása . . . 260
12.4 A 19. századi válság és a nemzeti mozgalmak . . . 265

13 Bosznia-Hercegovina 1878-tól napjainkig 271
13.1 A Habsburg uralom . . . 271
13.2 A jugoszláv Bosznia . . . 275
13.3 A háború és a Holocaust . . . 280
13.4 A szocialista Bosznia . . . 285

II. rész – Szerbia, Észak-Macedónia és Albánia 290

14 Szerbia a középkorban 291
14.1 A szerbek betelepülése és a korai állam . . . 291
14.2 A Nemanjić-dinasztia . . . 295
14.3 A szerb birodalom . . . 299
14.4 A szerb despotátus és az oszmán hódítás . . . 303

15 Szerbia az oszmán uralom és a nemzeti ébredés korában 309
15.1 Az oszmán uralom Szerbiában . . . 309
15.2 A szerb nemzeti ébredés . . . 314
15.3 A szerb forradalom . . . 320
15.4 A független Szerbia 1878–1912 . . . 325

16 Szerbia Jugoszláviában és napjainkban **332**
16.1 Az első Jugoszlávia és Szerbia . . . 332
16.2 A megszállás, a háború és a Holocaust . . . 337
16.3 A szocialista Szerbia és Koszovó . . . 341
16.4 Milošević kora és a posztjugoszláv Szerbia . . . 346

17 Észak-Macedónia az ókortól az oszmán hódításig **354**
17.1 Az ókori Makedónia és a római uralom . . . 354
17.2 A szláv betelepülés és a bolgár uralom . . . 358
17.3 A bizánci uralom és a szláv államalakulatok . . . 363
17.4 Az oszmán hódítás . . . 368

18 Észak-Macedónia a nemzeti ébredéstől 1945-ig **374**
18.1 Az oszmán Macedónia . . . 374
18.2 A macedón kérdés és a Balkán-háborúk . . . 380
18.3 A két háború közötti Vardar-Macedónia . . . 385
18.4 A háború és a macedón államiság kezdete . . . 391

19 Észak-Macedónia 1945-től napjainkig **397**
19.1 A szocialista Macedónia . . . 397
19.2 A függetlenség . . . 401
19.3 A 2001-es konfliktus és az ohridi megállapodás . . . 406
19.4 A jelenkor . . . 411

20 Albánia a középkorban és az oszmán hódításig **418**
20.1 Az ókori Illíria és a római uralom . . . 418
20.2 A bizánci és szláv uralom . . . 423
20.3 A középkori albán fejedelemségek . . . 428
20.4 Szkander bég és az oszmán hódítás . . . 433

21 Albánia a nemzeti ébredéstől 1945-ig **438**
21.1 Az oszmán Albánia . . . 438
21.2 A nemzeti ébredés . . . 442
21.3 Az albán állam 1912–1939 . . . 449
21.4 A megszállás és a kommunista hatalomátvétel . . . 454

22 Albánia 1945-től napjainkig **460**
22.1 Az enverista rendszer . . . 460
22.2 A rendszerváltás . . . 465
22.3 Az EU-integráció és a belpolitika . . . 470
22.4 Albánia a jelenben . . . 476

III. rész – Bulgária és Görögország **482**

23 Bulgária a középkorban **483**
23.1 Az első bolgár birodalom . . . 483
23.2 A bizánci uralom és a második bolgár birodalom . . . 488
23.3 Az oszmán hódítás . . . 493
23.4 Bulgária az oszmán birodalomban . . . 499

24 Bulgária a nemzeti ébredéstől 1878-ig **504**
24.1 A bolgár nemzeti ébredés . . . 504
24.2 Az egyházi kérdés és a nemzeti mozgalom . . . 511

24.3 Az orosz–török háború és a felszabadulás . . . 517
24.4 A nemzetállam kiépítése 1878–1912 . . . 521

25 Bulgária a 20. században **527**
25.1 A Balkán-háborúk és az első világháború . . . 527
25.2 A két háború közötti Bulgária . . . 531
25.3 A második világháború és a Holocaust . . . 536
25.4 A kommunista hatalomátvétel . . . 540

26 Bulgária 1945-től napjainkig **546**
26.1 A kommunista Bulgária . . . 546
26.2 A rendszerváltás . . . 551
26.3 Az EU- és NATO-csatlakozás . . . 557
26.4 Bulgária a jelenben . . . 562

27 Görögország a római és bizánci korban **569**
27.1 A római hódítás és a provincia . . . 569
27.2 A késő antikvitás és a kereszténység . . . 573
27.3 A bizánci Görögország . . . 578
27.4 A negyedik keresztes hadjárat és a frank uralom . . . 584

28 Az oszmán hódítás és a görög függetlenség **590**
28.1 Az oszmán hódítás . . . 590
28.2 A fanarióta elit és a görög diaszpóra . . . 596
28.3 A függetlenségi háború . . . 601
28.4 A görög állam 1830–1912 . . . 607

29 Görögország a 20. században **612**
29.1 Az első világháború és a kis-ázsiai katasztrófa . . . 612
29.2 A két háború közötti görög állam . . . 617
29.3 A második világháború és a megszállás . . . 622
29.4 A görög polgárháború . . . 626

30 Görögország 1949-től napjainkig **632**
30.1 A háború utáni jobboldali állam . . . 632
30.2 A katonai diktatúra . . . 638
30.3 A harmadik köztársaság és az EU . . . 643
30.4 A válság és a jelenkor . . . 649

IV. rész – A 20. század közös története: háborúk, államok és ideológiák **656**

31 A Balkán-háborúk és az első világháború **657**
31.1 A Balkán-háborúk . . . 657
31.2 Az első világháború kitörése . . . 661
31.3 A háború és a megszállások . . . 667
31.4 A háború utáni rendezés . . . 673

32 A két háború közötti Balkán és a második világháború **679**
32.1 Az új államok és a revízió . . . 679
32.2 Autoriter rezsimek és társadalom . . . 684
32.3 A második világháború kirobbanása a Balkánon . . . 689
32.4 Megszállás, ellenállás és kollaboráció . . . 694

33 A Holocaust és a népességáttelepítések **701**
33.1 A balkáni zsidóság . . . 701
33.2 A Holocaust . . . 708
33.3 Roma áldozatok és más csoportok . . . 711
33.4 Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások . . . 718

34 Tito Jugoszláviája **723**
34.1 A jugoszláv szocializmus kiépítése . . . 723
34.2 A szakítás Sztálinnal és az önigazgatás . . . 729
34.3 Nemzeti kérdés és föderáció . . . 734
34.4 A válság és Jugoszlávia felbomlása . . . 740

35 A hidegháború Bulgáriában, Görögországban és Albániában **747**
35.1 Görögország és a hidegháború . . . 747
35.2 Bulgária a szovjet blokkban . . . 752
35.3 Albánia izolációja . . . 758
35.4 A hidegháború vége a régióban . . . 762

V. rész – A jugoszláv háborúktól az EU-integrációig **768**

36 A jugoszláv háborúk **769**
36.1 A háborúk kirobbanása . . . 769
36.2 Bosznia-Hercegovina háborúja . . . 773
36.3 Koszovó és az 1999-es háború . . . 779
36.4 A háborúk következményei . . . 784

37 A posztkommunista átmenet **791**
37.1 A rendszerváltások . . . 791
37.2 Gazdasági átalakulás . . . 795
37.3 Demokratizálódás és autoriter visszacsúszás . . . 801
37.4 Nemzetközi integráció . . . 806

38 A régió a 21. században **813**
38.1 Demográfia és migráció . . . 813
38.2 Gazdaság és infrastruktúra . . . 818
38.3 Biztonság és geopolitika . . . 823
38.4 Környezet és klíma . . . 829

VI. rész – Népcsoportok, emlékezet és összehasonlító metszetek **833**

39 Népcsoportok, kisebbségek és migráció **834**
39.1 Délszlávok, albánok, görögök . . . 834
39.2 Vlachok, romák, törökök és mások . . . 839
39.3 Zsidók, muszlimok és vallási kisebbségek . . . 844
39.4 Diaszpórák és migrációs hálózatok . . . 850

40 Emlékezet, kultúra és jelen **858**
40.1 Nemzeti emlékezet és történetírás . . . 858
40.2 Emlékművek, múzeumok és oktatás . . . 866
40.3 Kultúra és identitás . . . 872
40.4 A Balkán a 21. században: mérleg és jövő . . . 877

Függelékek **883**
Fogalomtár (magyar–angol–spanyol/portugál) 883
Kronológia és idővonal 889
Kulcsfigurák és intézmények 893
Bibliográfia és forráskulcsok 899

Impresszum

- **Szerző:** Gellai István
- **Szerkesztő:** Gellai István
- **Kiadó:** Tananyag Simple
- **Kiadás:** 1.0.0 – 2026
- **Licenc:** MIT
- **Forráskód:** chapters/

A teljes licencszöveg a tároló gyökerének `LICENSE` fájljában található (a könyvkönyvtárból: `../../LICENSE`).

Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak

1 Hogyan olvassuk a könyvet?

1.1 A könyv célja, szerkezete és használata

Ez a könyv a Balkán történetét nem egyetlen nemzeti elbeszélés, hanem egymásra épülő területi, államalakulati és népcsoporttörténeti keretben tárgyalja. A választás mögött az a felismerés áll, hogy a mai államhatárok, nemzeti kategóriák és állami intézmények nem vezethetők vissza problémamentesen a középkorba vagy a kora újkorba: a régió története akkor válik érthetővé, ha a birodalmi, regionális és közösségi szinteket együtt látjuk. A könyv célja ezért kettős: egyrészt részletes, időben rendezett áttekintést ad a mai Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország területéről, másrészt megtanítja azokat a forráskritikai és értelmezési szabályokat, amelyek segítenek különbséget tenni a dokumentált múlt, a tudományos rekonstrukció, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai üzenet között. Ebben a bevezető alfejezetben a könyv felépítését, tárgyalási elveit és használati módját mutatjuk be.

1.1.1 A területi keret és a „Balkán” használata

A könyv a Balkánt olyan könyvterületként kezeli, amelynek határai nem állandóak. A **Balkán** (Balkan, Balkan) fogalma földrajzi, politikai és kulturális kategóriaként is eltérő tartalmakat kapott; ezt a kérdést a Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán alfejezet tárgyalja részletesen. Itt elég annyit rögzíteni: a könyv a szűkebb, ma leginkább használt politikai-földrajzi keretben gondolkodik, tehát a felsorolt nyolc mai állam területét tekinti a tárgyalás kiindulópontjának. Ugyanakkor nem állítja, hogy ezek a mai államok a történeti folyamatok természetes keretei. A mai államhatárok csupán praktikus eligazodási pontok; a könyv elemzési egységei gyakran ennél kisebbek vagy nagyobbak.

A Balkán kifejezés helyett a történettudományban gyakran használt **Délkelet-Európa** (Southeast Europe, Südosteuropa, Jugoistočna Europa) tágabb értelmező keretet ad, mert kevésbé terheli az a 19. századi sztereotípia, amely a Balkánt a „keleti” vagy „fél-perifériku s” elmaradottsággal azonosította. A könyv ezért a Balkánt elsősorban rövidítő, hagyományos megnevezésként használja, de a régiót Délkelet-Európa részeként tárgyalja. A **Nyugat-Balkán** (Western Balkans, Westbalkan, Zapadni Balkan) kifejezés ezzel szemben uniós, politikai terminus, amely többnyire a 2000-es évek EU-bővítési folyamatában részt vevő, nem tagállam délkelet-európai országokat jelöli; ezt a könyv csak a jelenkori fejezetekben, a maga intézményi kontextusában alkalmazza.

A területi keret kijelölésénél a könyv figyelembe veszi, hogy a régió belső határai másként alakultak a Római Birodalom, Bizánc, az Oszmán Birodalom, a Habsburg Birodalom, Velence, a Raguzai Köztársaság és Jugoszlávia idején. A mai államhatárok például nem jelölik ki pontosan a középkori horvát királyság, a szerb despotátus vagy az oszmán pasalik határait, és nem is fedik le a történelmi régiók határait. Ezért a könyvben a mai országok szerinti tárgyalás mellett mindig jelen vannak a **történelmi régiók** (historical region, historična regija) is: Dalmácia (Dalmacija), Isztria (Istra), Szlavónia (Slavonija), Bosznia (Bosna), Hercegovina (Hercegovina), Koszovó (Kosovo), Vajdaság (Vojvodina), Macedónia (Makedonija), Trákia (Thráki), Epirusz (Ípeiros), Peloponnészosz (Pelopónnisos), Kréta (Kríti), Rodosz (Ródos), Bánság (Banat), Bácska (Bačka)

és Szandzsák (Sandžak). Ezek a régiók sok esetben jobban megragadják a hosszú időtartamú földrajzi, gazdasági és közigazgatási folytonosságot, mint a modern államhatárok.

1.1.2 Miért nem elegendő a nemzetállami narratíva?

A könyv egyik módszertani alaptétele, hogy a **nemzetállam** (nation-state, Nationalstaat, nacionalna država) a 19. században kialakult politikai és kulturális keret; a középkor és a kora újkor társadalmaira nem alkalmazható automatikusan. A mai nemzeti történetírások gyakran vetítik vissza a mai állami kereteket és etnikai kategóriákat olyan korokba, amikor az emberek lojalitása elsősorban dinasztiához, vallási közösséghez, városhoz, tartományhoz vagy rendi testülethez kötődött. Ennek következtében a „horvát", „szerb", „bolgár" vagy „albán" megnevezések a középkori forrásokban nem feltétlenül jelentenek modern értelemben vett nemzeti azonosságot.

A **nemzetállami narratíva** (national narrative, nationale Erzählung) abban az értelemben korlátozó, hogy hajlamos a mai állam határait visszafelé kiterjeszteni, a középkori államalakulatokat a mai állam előképének tekinteni, és a mai etnikai többséget a múltban is uralkodó csoportként ábrázolni. A könyv ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a Balkán minden korszakban **etnikai, nyelvi és vallási sokszínűségű** térség volt, ahol a birodalmi uralmak, a migrációk, a kereskedelem és a határvidékek folyamatosan alakították át a lakosság összetételét. A mai nemzetállami keretek tehát egy fontos, de nem kizárólagos olvasatot adnak; mellettük a könyv a **népcsoportok** (ethnic group, etnična skupina) és a **történelmi államalakulatok** (polity, state formation, Staatsgebilde) történetét is tárgyalja.

A nemzetállami narratíva korlátaira jó példa a középkori **Horvát Királyság** és a mai Horvátország viszonya. A középkori horvát királyság területe, intézményei és lakossága nem egyezik meg a mai Horvátországgal; Dalmácia nagy része sokáig Velencéhez, Isztria egy része pedig a Habsburgokhoz tartozott, míg a mai Horvátország északkeleti területei más keretekben szerveződtek. Hasonlóképpen a középkori **szerb despotátus** területe nem fedi le a mai Szerbiát, és a középkori szerb identitás sem azonos a modern szerb nemzettel. A mai Észak-Macedónia esetében a területi és népi folytonosság különösen vitatott: a „macedón" megnevezés történeti jelentése az ókori Makedóniától a 20. századi nemzeti kategóriáig terjed, és az értelmezések ütköznek a bolgár, a görög és a macedón történetírásban.

A könyv ezért a mai államok szerinti országfejezeteket megőrzi, mert az olvasó eligazodását segíti, és mert a 19–21. századi történelemben a nemzetállami intézményrendszer valóban meghatározó lett. Ugyanakkor minden országfejezetben jelzi, hol ér véget a mai államhatár visszavetíthetősége, és hol lépnek be a történelmi régiók, birodalmi keretek vagy a határokon átnyúló közösségek. Ez a kettős tárgyalásmód – mai országok és történeti egységek párhuzamos használata – az egész könyv alapja.

1.1.3 Államalakulatok, régiók és népcsoportok mint elemzési egységek

A könyv a Balkán történetét három, egymást kiegészítő elemzési szinten tárgyalja. Az első szint a **területi államalakulatok** szintje: a Római Birodalom provinciái, Bizánc, a bolgár és szerb birodalmak, a horvát királyság, a bosnyák királyság, Velence, a Raguzai Köztársaság, a Habsburg Birodalom, az Oszmán Birodalom és Jugoszlávia. Ezek a képződmények nem mind nemzetállamok, és nem is mindig rendelkeztek a mai értelemben vett államisággal; nagy részük birodalmi, rendi vagy szövetségi keret volt. A könyv célja, hogy ezeket a birodalmi és regionális kereteket ne pusztán háttérként, hanem a hatalomgyakorlás, az adóztatás, a vallásszervezés és a hadviselés valós intézményeiként mutassa be.

A második szint a **történelmi régiók** szintje. Az olyan tartományok, mint Dalmácia, Bosznia vagy Trákia, gyakran átnyúlnak a mai államhatárokon, és hosszú időn át megőrizték saját közigazgatási, egyházi vagy gazdasági jellegüket. A régiók szerinti tárgyalás segít elkerülni azt a hibát, hogy a mai országhatárok mentén mesterségesen válasszunk szét összetartozó folyamatokat. Például a 19. századi Horvátország és Dalmácia története nem érthető meg, ha Dalmáciát csupán a mai Horvátország részeként, és nem a Habsburg–velencei–oszmán határvidék részeként tárgyaljuk.

A harmadik szint a **népcsoportok** szintje. A könyvben a délszlávok, albánok, görögök, vlachok/arománok, romák, törökök, zsidók (szefárdok) és muszlimok nem csupán statisztikai kategóriák, hanem olyan közösségek, amelyek nyelvük, vallásuk, társadalmi szervezetük és politikai intézményeik révén alakították a régió történetét. A **népcsoport** fogalma azonban koronként változó tartalmú: a 19. századi nemzetépítés előtt a nyelvi, vallási és rendi csoporthoz tartozás gyakran fontosabb volt a modern nemzeti azonosságnál. A könyv ezért kerüli az általánosító „balkáni” vagy „délszláv” kategóriát ott, ahol a helyi sokszínűség számít, és a csoportok önelnevezését, illetve a korabeli források kategóriáit használja.

E három szint együttes alkalmazása azt jelenti, hogy a könyv nem vállalkozik arra, hogy a mai nyolc állam valamelyikének zárt, lineáris „nemzeti történetét” adja. Helyette olyan összetett képet rajzol, amelyben a birodalmi hatalom, a regionális autonómia és a helyi közösségek alkui, konfliktusai és együttélési formái jelennek meg. Ez a megközelítés nemcsak a történettudomány jelenlegi álláspontját tükrözi, hanem módszertani védőhálót nyújt a romantikus nemzeti mitizálással szemben is.

1.1.4 A könyv szerkezete: hét rész és az országonként eltérő hangsúlyok

A könyv hét részből áll, és a Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak utáni részek országcsoportok és közös témák szerint haladnak. Az első, bevezető rész a földrajzi, nyelvi, vallási és módszertani alapokat fekteti le; ide tartozik jelen fejezet, továbbá a Földrajz, régiók és népek, a A római örökség és a késő antikvitás és a Bizánc, szlávok és a középkori államalakulatok fejezet. Ez a rész bemutatja a római provinciákat, a kereszténység terjedését, a szláv betelepülést, valamint a középkori államalakulatok kialakulását.

Az I. rész – Szlovénia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina három, eltérő történeti pályát bejáró országot kapcsol össze. Szlovénia történetét a Habsburg örökség, a reformáció és a nemzeti ébredés, Horvátországét a magyar–horvát perszonálunió, a velencei Dalmácia és a 20. századi jugoszláv keret, Bosznia-Hercegovináét a középkori bosnyák állam, az oszmán hódítás és a muszlim identitás alakulása határozza meg. A rész íve a középkortól a 21. századi EU- és posztjugoszláv viszonyokig mutatja be e három terület összefonódott, de országonként eltérő történetét.

A II. rész – Szerbia, Észak-Macedónia és Albánia a régió középső és déli zónáját tárgyalja. Szerbia esetében a középkori Nemanjić-állam és a szerb birodalom, majd az oszmán hódítás és a szerb forradalom adja a hangsúlyt; Észak-Macedónia esetében a „macedón kérdés” és a 20. századi államiság kialakulása; Albánia esetében az oszmán uralom, Szkander bég emlékezete és az enverista kommunista rendszer izolációja. A rész különösen alkalmas annak megfigyelésére, hogyan írta felül a nemzetállami logika a korábbi birodalmi és regionális identitásokat.

A III. rész – Bulgária és Görögország a Balkán keleti és déli felének két fontos történeti pályáját állítja párhuzamba. Bulgária esetében az első és második bolgár birodalom, az oszmán uralom, a nemzeti ébredés és a modern állam kiépítése; Görögország esetében a római és bizánci örökség, az oszmán uralom, a függetlenségi háború és a 20. századi polgárháború, majd az EU-tagság és a

válság. A görög fejezetek sajátossága, hogy az ókori görög történelmet nem tárgyalják önállóan, mert a könyv az olvasó előismeretére épít.

A IV. rész – A 20. század közös története: háborúk, államok és ideológiák a Balkán-háborúkat, az első világháborút, a két háború közötti autoriter rezsimeket, a második világháborút, a Holocaustet, a népességáttelepítéseket és a szocialista Jugoszláviát, valamint a hidegháború bolgár, görög és albán változatait tárgyalja. Ez a rész az országfejezetek külön szálait fogja össze, és a régió közös, de országonként eltérő tapasztalatait emeli ki.

Az V. rész – A jugoszláv háborúktól az EU-integrációig az 1990-es évek háborúit, a posztkommunista átmenetet, a demokratizálódást és a nemzetközi integrációt tárgyalja. A VI. rész – Népcsoportok, emlékezet és összehasonlító metszetek az etnikai, vallási és nyelvi sokszínűséget, a diaszpórákat, az emlékezetpolitikát és a régió 21. századi mérlegét elemzi. Ez az utolsó rész szándékosan nem országonként, hanem tematikusan szerveződik, hogy az olvasó összehasonlító látásmódot kapjon.

Az országfejezetek **négyes tagolást** követnek, de a hangsúlyok országonként eltérnek. A négy fő egység: (1) római/bizánci és középkori előzmények; (2) oszmán kor és nemzeti ébredés; (3) 19–20. századi nemzetállam és Jugoszlávia; (4) 1945–1989 és a jelenkor. Ez a keret biztosítja, hogy az olvasó az országokat összehasonlítható korszakok mentén tanulmányozhassa. A hangsúlyeltolódások azonban fontosak: Szlovénia esetében az oszmán uralom csak közvetett, ezért a Habsburg örökség és a 20. századi jugoszláv keret kap nagyobb teret; Horvátországban a velencei Dalmácia és a magyar–horvát kiegyezés; Boszniában az oszmán intézmények és a bosnyák muszlim identitás; Szerbiában a középkori államiság és az oszmán elleni nemzeti ébredés; Észak-Macedóniában a „macedón kérdés” és a 20. századi államiság; Albániában az oszmán kor és az enverista izoláció; Bulgáriában az oszmán birodalmi örökség és a nemzeti ébredés; Görögországban a bizánci–oszmán folytonosság és a függetlenségi háború. A négyes tagolás tehát nem merev sablon, hanem rugalmas összehasonlító keret.

1.1.5 Görögország tárgyalása a római kortól

A könyv Görögország történetét a római hódítással (i. e. 146) kezdi. Ennek oka módszertani és didaktikai: a könyv célközönsége ismeri az archaikus, klasszikus és hellenisztikus görög világot, ezért nincs szükség annak önálló tárgyalására. A római kortól induló tárgyalás emellett illeszkedik a könyv általános ívéhez, amely a római provinciák, a bizánci örökség és az oszmán uralom folytonosságát hangsúlyozza.

Ez a döntés azonban nem jelenti, hogy az ókori görög örökséget a könyv figyelmen kívül hagyja. A görög nyelv, a városi intézmények, a keresztény teológia és a bizánci adminisztráció görög elemei a római kortól kezdve folyamatosan jelen vannak; a könyv a római és bizánci fejezetekben ezekre az előzményekre csak annyiban utal, amennyiben a császárkori és késő antik folyamatok megértéséhez szükséges. A görög nemzeti ébredés és a modern görög állam tárgyalásához pedig a kora újkori fanarióta elit, a görög diaszpóra és az ortodox egyház szerepe adja a hátteret, nem a klasszikus athéni vagy spártai politikai hagyomány.

A római kortól induló görög tárgyalás lehetővé teszi azt is, hogy a könyv érzékenyen kezelje az ókori Makedónia és a modern macedón nevéhez fűződő vitát. Mivel az ókori görög történelmet nem tárgyalja önállóan, a név körüli 20–21. századi politikai konfliktus a modern nemzetépítés és emlékezetpolitika összefüggésében jelenik meg, nem pedig a klasszikus görög hagyomány visszamenőleges értékelésében.

1.1.6 Hogyan használjuk a könyvet: fejezetstruktúra és kereszthivatkozások

A könyv fejezetei egységes belső szerkezetet követnek. Minden fejezet elején rövid **„Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?”** bekezdés áll, amely megjelöli a fejezet helyét a nagyobb ívben, és utal a korábbi vagy későbbi fejezetekre. A fejezetek végén három állandó egység található.

Először a ### **Források és bizonytalanságok** szakasz azt foglalja össze, milyen elsődleges és másodlagos forrásokra támaszkodik a fejezet, mely állítások tekinthetők a jelenlegi kutatás alapján stabilnak, melyek vitatottak, és milyen adatok bizonytalanok. Ez a szakasz nem csupán bibliográfiai kiegészítés, hanem a forráskritika gyakorlása: megmutatja, hogy a múlt egyes részeit közvetlen forrásokból, más részeket csak becslésekből, régészeti rekonstrukciókból vagy későbbi emlékezetből ismerjük.

Másodszor a ### **Rövid összefoglaló** pontos, 5–8 pontból álló kivonat, amely a későbbi fejezetek előzménykivonataként is használható. A pontok tömörek, és a fő folyamatokra helyezik a hangsúlyt. Az olvasó akkor is hasznát veszi, ha egy későbbi fejezet előtt gyorsan fel akarja idézni a korábbi korszakokat.

Harmadszor a ### **Önellenőrző kérdések** 3–5 kérdést tartalmaz. A kérdések nem adatokat kérnek számon, hanem a megértést és az összehasonlítást ellenőrzik: arra ösztönzik az olvasót, hogy gondolja át a korszakok közötti folytonosságot, a birodalmi és nemzeti keretek viszonyát, vagy a források eltérő olvasatait. Például egy önellenőrző kérdés nem azt kérdezi, hogy „melyik évben írták alá a szerződést?”, hanem azt, hogy „milyen szerepet játszott ez a szerződés a térség hatalmi egyensúlyában, és milyen források alapján ismerjük?”.

A fejezetek közötti **kereszthivatkozások** a szövegben közvetlenül linkként jelennek meg, például Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán vagy A római örökség és a késő antikvitás. A link szövege mindig a célfejezet címe, így az olvasó azonnal látja, hova érdemes visszalapoznia. A könyvben a fogalmakat magyarul, első előforduláskor zárójelben az eredeti nyelvű megfelelővel közöljük; a könyv végén fogalomtár segíti az eligazodást. A neveknél a magyar átírást használjuk, de a helyi, ékezetes alakot is megadjuk.

A fejezetek nem feltételeznek balkáni előismeretet, de komoly olvasói szándékot igen. Ez azt jelenti, hogy a szöveg lassan, fogalmakat magyarázva halad, de nem egyszerűsíti le a folyamatokat. Az olvasó lineárisan is haladhat elejétől a végéig, de a későbbi fejezetek önállóan is olvashatók, mert a szükséges előzményeket a fejezet eleji „Hogyan kapcsolódik” bekezdés és a rövid összefoglaló felidézi. A könyv használatához nem szükséges egyszerre megjegyezni a sok idegen nevet; a fogalomtár és a kereszthivatkozások inkább a visszakeresést, mint a magolást szolgálják.

1.1.7 Forráskritika és a négy bizonyítékkategória

A könyv nemcsak történetet ad el, hanem megtanítja a történettudományos állítások mérlegelését is. Ennek központi eszköze a **forráskritika** (source criticism, Quellenkritik): minden fontos állításnál jelölni kell, milyen forrástípus áll mögötte, és milyen fokú bizonyossággal bír. A könyv négy kategóriát használ.

Az első a **dokumentált tény** (documented fact, dokumentierte Tatsache). Ebbe tartoznak azok az állítások, amelyeket fennmaradt elsődleges forrás – szerződés, törvény, krónika, anyakönyv, jegyzőkönyv, hivatalos statisztika – közvetlenül alátámaszt, és amelyek datálása, helye, szövege nem vitatott. Példa lehet egy békeszerződés aláírásának napja vagy egy adott csata évszáma, ha a források egybehangzóak.

A második a **tudományos konszenzus** (scholarly consensus, wissenschaftlicher Konsens). Ez olyan értelmezés, amelyet a szaktörténészek többsége a rendelkezésre álló források alapján elfogad, de amely nem egyetlen forrásból, hanem több bizonyíték összevetéséből származik. Ilyen például a szlávok betelepülésének általános képe a Balkánra a 6–7. században, vagy a kereszténység terjedésének nagy folyamata. A konszenzus nem jelent kizárólagos bizonyosságot: a részletek – a betelepülés üteme, a helyben maradt lakosság aránya, a nyelvi asszimiláció módja – vitatottak.

A harmadik a **vitatott értelmezés** (contested interpretation, umstrittene Deutung). Ebbe azok az állítások tartoznak, amelyekben a kutatás nem egységes, mert a források hiányosak, ellentmondanak egymásnak, vagy a mai tudományos irányzatok eltérő hangsúlyokat követnek. Tipikus példa a 20. századi áldozatszámok megállapítása: a második világháborús, a jugoszláv háborús vagy a kommunista időszaki veszteségek száma ma is vitatott, és a különböző módszertanok eltérő eredményekre vezetnek.

A negyedik az **emlékezetpolitikai állítás** (memory-political claim, erinnerungspolitische Aussage). Ez olyan, a múltra vonatkozó kijelentés, amelynek elsődleges célja nem a múlt rekonstrukciója, hanem a jelen politikai közösség, áldozati szerep vagy nemzeti identitás megerősítése. Az emlékezetpolitikai állítás nem feltétlenül hamis, de nem bizonyítékként, hanem a jelenkori emlékezet részeként kell tárgyalni. Ilyen lehet egy nemzeti hős vitán felül álló ábrázolása, egy esemény „nemzeti tragédiává” nyilvánítása, vagy a jugoszláv háborúk hivatalos narratívája – a hős szülőföldjén.

A könyv arra törekszik, hogy a szövegben világos legyen, melyik kategóriába tartozik az adott állítás. Ha egy középkori etnikai viszonyról szóló kijelentést régészeti és nyelvészeti rekonstrukcióból ismerünk, a könyv ezt nem közli tényként, hanem jelzi a rekonstrukció jellegét. Ha egy 20. századi áldozatszám becsült, a könyv megadja a becslés forrását, évét és bizonytalanságát. A Források, történetírás és bizonyíték alfejezet ezt a módszertant részletesen kifejti; itt elég rögzíteni, hogy a négy kategória a könyv egészén végigvonul.

1.1.8 Politikai érzékenység és több szempontú tárgyalás

A Balkán történetét gyakran terhelik a 20. századi konfliktusok emlékei, a nacionalista narratívák és a nemzetközi félreértések. A könyv ezért különösen ügyel a politikai érzékenységre. Nem foglal állást az országok és népcsoportok közötti vitákban; a jugoszláv háborúk, a koszovói kérdés, a macedón névvita vagy a Holocaust tárgyalásakor azt a módszert követi, hogy a dokumentált eseményeket, a tudományos konszenzust, a vitatott állításokat és az emlékezetpolitikai üzeneteket elkülöníti.

Az erőszak és trauma bemutatása **áldozatközpontú és tárgyilagos**. A hódítás, a jobbágyság, a pogromok, a Holocaust, a roma genocídium, a népességáttelepítések, az állami terror és a jugoszláv háborúk eseményeit nem szenzációhajhászó részletességgel, hanem az áldozatok tapasztalataira és a tettesek intézményes felelősségére összpontosítva tárgyalja. A könyv nem használ apologetikus nyelvet az elkövetők mentségére, de nem is használja a múltat egyetlen jelenkori politikai cél igazolására.

A **több szempontúság** (multiperspectivity, Multiperspektivität) a könyv módszertani elve. A birodalmi elitek mellett a parasztok, a munkások, a nők, a zsidók, a romák, a muszlimok, a vlachok, a törökök és a migránsok is megszólalnak a fejezetekben, amennyiben a források lehetővé teszik. A „nemzeti hősök” ábrázolása nem mitizáló: a könyv bemutatja a hős–ábrázolás forrásait, az adott személy politikai döntéseit és az utólagos emlékezetpolitika alakulását is. Ez nem a hősök lebecsülését jelenti, hanem annak megmutatását, hogy a nemzeti panteon maga is történeti képződmény.

A jelenkori fogalmak visszavetítését a könyv szigorúan kerüli. A „nemzetállam”, „kisebbség”, „baloldal”, „jobboldal”, „demokrácia” és „etnikum” kifejezések jelentése koronként és országonként változott; a 19. századi liberális/konzervatív szembenállás nem azonos a 20. századi pártpolitikával, a középkori „nemzet” nem azonos a modern nemzettel. A könyv ezért mindig a korszak saját fogalomkészletét igyekszik használni, és a modern kategóriákat csak a 19. századtól alkalmazza, ott is fokozott óvatossággal.

1.1.9 Az adatok és a periodizáció kezelése

A könyvben minden népességi, gazdasági és áldozati adatnál jelölni kell a forrást, az évszámot és a becslés bizonytalanságát. A középkori és kora újkori népesedési adatok általában nem tekinthetők pontos méréseknek, legfeljebb becsléseknek, amelyek adóösszeírásokból, egyházi anyakönyvekből vagy későbbi visszaszámításokból származnak. A 19–20. századi hivatalos statisztikák sem mindig megbízhatók, mert a nemzeti kategóriák változtak, és az összeírások gyakran politikai célt szolgáltak. A könyv ezért az ilyen adatoknál a forrás típusát és az adatgyűjtés körülményeit is ismerteti.

A **periodizáció** (periodization, Periodisierung) a könyvben rögzített fő korszakok szerint halad: római kor (i. e. 2. század–i. sz. 4. század), késő antikvitás és bizánci kor (4–12. század), középkori államalakulatok (9–15. század), oszmán kor (14–19. század), nemzetállamok kora (19. század–1912), Balkán-háborúk és első világháború (1912–1918), két háború közötti időszak (1918–1939), második világháború és Holocaust (1939–1945), kommunista korszak (1945–1989), jugoszláv háborúk és rendszerváltás (1991–2001), EU-integráció és jelenkor (2001–2026). Ez a periodizáció nem természetes, hanem a történettudományi hagyomány és a régió saját fordulópontjai alapján kialakított keret. Az országonkénti eltéréseket a fejezetekben jelöli a könyv.

A középkori és kora újkori dátumoknál a könyv jelzi, ha a források eltérnek. A Julián- és Gergely-naptár különbsége, a helyi krónikák évszámítási hagyományai és az utólagos kiegészítések miatt egy-egy esemény datálása néha bizonytalan. A könyv nem kelt hamis bizonyosságot: ha egy évszám vitatott, a szövegben megjelenik a bizonytalanság.

1.1.10 Források és bizonytalanságok

Ez a bevezető alfejezet nem konkrét történeti eseményt rekonstruál, hanem a könyv módszertani alapvetését ismerteti. A benne foglalt állítások a szerzői koncepció részei, és a történettudományban maguk is vitathatók. A területi keret kiválasztása, a hét részre osztás, a négyes tagolás és a Görögország római kortól induló tárgyalása szerkesztői döntés, amelyet a célközönség, a tananyaglogika és a régió történeti sajátosságai indokolnak. Más szerzők más felosztást választhatnak; a könyv nem állítja, hogy ez az egyetlen helyes szerkezet.

A jelen alfejezetben alkalmazott fogalmak – Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán, nemzetállam, népcsoport, államalakulat – definíciója a Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán alfejezetben finomodik. A forráskritikai kategóriák részletes tárgyalása a Források, történetírás és bizonyíték alfejezetben következik. E szakasz bizonytalansága abban áll, hogy a történeti rekonstrukció és a tudományos konszenzus határai nem mindig élesek; a könyv ezért a későbbi fejezetekben esetről esetre jelzi az egyes források korlátait.

1.1.11 Rövid összefoglaló

- A könyv a Balkán történetét terület- és államalakulat-központú, a nemzetállami kereteket problematizáló összefoglalásként tárgyalja.

- A területi keret a mai Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország, de a történelmi régiók és a birodalmi államalakulatok önálló elemzési egységként jelennek meg.
- A „Balkán” vitatott fogalom; a könyv a „Délkelet-Európa” tágabb kifejezést is használja, a „Nyugat-Balkánt” pedig uniós politikai terminusként kezeli.
- A nemzetállami narratíva nem elegendő, mert a mai határok, nemzeti kategóriák és intézmények nem vezethetők vissza a középkorba.
- Az országfejezetek négyes tagolást követnek, de a hangsúlyok országonként eltérnek; Görögország tárgyalása a római hódítással indul, az ókori görög korszakot nem tárgyalja önállóan.
- A könyv hét része a bevezetéstől az országcsoportokon át a közös 20. századi és posztjugoszláv folyamatokig, majd tematikus metszetekig halad.
- Minden fejezet tartalmazza a források és bizonytalanságok, a rövid összefoglaló és az önellenőrző kérdések egységét.
- A szöveg négy bizonyítékkategóriát különböztet meg: dokumentált tény, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés és emlékezetpolitikai állítás.

1.1.12 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem elegendő a Balkán történetét a mai nemzetállamok történeteként megírni? Mondjon egy konkrét példát a határok visszavetítésére.
2. Milyen elemzési egységeket használ a könyv a mai államhatárok mellett? Ismertesse a történelmi régiók és az államalakulatok szerepét.
3. Hogyan működik a négyes tagolás az országfejezetekben, és miért térnek el a hangsúlyok országonként? Hasonlítsa össze két ország példáját.
4. Miért indul Görögország tárgyalása a római hódítással, és milyen előfeltevést tesz ez az olvasóról?
5. Ismertesse a négy bizonyítékkategóriát, és adjon egy-egy példát a Balkán történetéből.

1.2 Források, történetírás és bizonyíték

A Balkán történetének megismerése során azonnal szembesülünk azzal a módszertani alapkérdéssel, amelyet a bevezető fejezet A könyv célja, szerkezete és használata már felvetett: miként tudunk a múltból fennmaradt töredékes, gyakran egymásnak ellentmondó nyomokból megalapozott történeti ismeretet alkotni, és hol húzódik a határ a történettudomány, a nemzeti emlékezet, illetve a nyílt politikai állítás között? Ez az alfejezet azt a fogalmi eszköztárat mutatja be, amelyet a könyv egészében használunk a források értékelésére, és amely segít az olvasónak abban, hogy a későbbi fejezetek állításait ne egyszerűen „igaznak” vagy „hamisnak”, hanem forrástípushoz, értelmezési kerethez és bizonyítási fokozathoz kötve értse.

1.2.1 A forráskritika alapfogalmai: elsődleges és másodlagos források

A történész munkájának alapegysége a **forrás** (angol: source). Forrásnak nevezünk minden olyan fennmaradt nyomot, amely a múltból származik, vagy a múlt eseményeiről tudósít. A hagyományos felosztás szerint megkülönböztetünk **elsődleges forrásokat** (primary sources), amelyek a vizsgált korszakból származnak, vagy a szereplők közvetlen közelében keletkeztek, és **másodlagos forrásokat** (secondary sources), amelyek a későbbi feldolgozások, elemzések és tudományos értelmezések. A Balkán történetében ez a felosztás különösen fontos, mert a régió számos korszakáról csak nagyon egyenetlenül eloszló elsődleges forrásanyaggal rendelkezünk, és a

másodlagos irodalom – különösen a nemzeti történetírások – gyakran maga is aktív alakítója, nem pusztán visszatükrözője a múltképnek.

Elsődleges forrásnak számít például egy középkori **oklevél** (görög: chrysobullon; szerb: povelja), egy oszmán **adóösszeírás** (defter), egy kora újkori utazó beszámolója, egy 19. századi népszámlálási tábla, egy korabeli újságcikk, egy szerződés szövege, egy napló, egy fénykép vagy egy 20. századi interjú hangfelvétele. A balkáni történelem sajátossága, hogy az elsődleges források nyelve, intézményi eredete és fennmaradási logikája rendkívül változó. Egy bizánci görög oklevél, egy szerb egyházi szláv krónika, egy velencei kereskedelmi jegyzőkönyv, egy oszmán török szandzsák-összeírás és egy Habsburg katonai térkép másként jött létre, más célt szolgált, és másfajta torzításokat tartalmaz. A könyv ezért mindig jelzi, hogy egy adott állítás milyen nyelvű és típusú forráson alapul, és hogy a forrás hiánya vagy egyoldalúsága mennyiben korlátozza az értelmezést.

Másodlagos forrásnak tekintjük a történészek, régészek, nyelvészek, demográfusok és más kutatók által készített monográfiákat, tanulmányokat, kézikönyveket és szintéziseket. A másodlagos irodalom nemcsak közvetít, hanem értelmez is: a szerző saját kora, intézményi helyzete, nyelvi kompetenciája és politikai környezete formálja, hogy milyen kérdéseket tesz fel, milyen forrásokat tart mérvadónak, és milyen elbeszélést épít. A Balkán esetében a 19. századtól kezdve a másodlagos források jelentős része a nemzeti történetírás hagyományába illeszkedik, ezért a könyv minden fejezetben külön figyelmet fordít arra, hogy az adott állítás a nemzeti vagy birodalmi narratíva melyik rétegéből származik.

A forráskritika harmadik pillére a **régészeti bizonyíték**. A régió számos korszakában, különösen a középkor előtti és a kora középkori átmeneteknél, az írott források hiányosak vagy teljesen elnémulnak. A régészeti anyag – temetők, településnyomok, kerámia, pénzek, feliratok – ugyanakkor nem „közvetlenül” etnikumokat vagy politikai határokat mutat, hanem anyagi kultúrákat, gazdasági kapcsolatokat és települési mintázatokat. A **nyelvészeti rekonstrukció** (a helynevek, személynevek, jövevényszavak vizsgálata) hasonlóan fontos, de közvetett eszköz. Mindkét módszer eredményeit becslésként és modellezésként, nem pedig biztos tényként kell kezelni. Amikor például a szlávok betelepülését tárgyaljuk a A szlávok és avarok betelepülése alfejezetben, a régészeti és nyelvészeti érvek egymást kiegészítő, de eltérő bizonyítékot jelentenek, és az ezekből levont következtetések mindig rekonstrukciók, nem dokumentált tények.

1.2.2 A balkáni forrásanyag rétegződése

A Balkán-félsziget különleges forráshelyzetét az adja, hogy a régió egymást követő birodalmak és államok határán, ütközőzónájában helyezkedett el, és a források nyelve, írásrendszere és intézményi logikája ennek megfelelően rétegződik. A római korban latin és görög nyelvű feliratok, katonai diplomák, városi rendeletek és útikönyvek keletkeztek, mint például az Itinerariumok. A bizánci korban a görög nyelvű császári törvények, zsinati határozatok és udvari történetírók munkái, például a *De administrando imperio* című 10. századi császári tankönyv vagy a több évszázadot átfogó krónika-hagyomány jelentik a fő tömegforrást. A szláv nyelvű anyag a kora középkortól elsősorban egyházi jellegű: hagiográfiák, kolostori évkönyvek, oklevelek és később uralkodói életrajzok, mint a szerb érsek-, illetve királyéletrajzok. A magyar–horvát perszonálunió időszakában a latin nyelvű oklevelek és törvények, például a horvát **országgyűlés** (sabor) végzései kapcsolódnak be a forrásanyagba.

Az oszmán kor a forráshelyzetet alapvetően átalakította. Az oszmán adminisztráció rendkívül gazdag, számszerű forrásanyagot hozott létre: **szandzsák-összeírásokat** (defter) és **összeírásokat** (tahrir defterleri), amelyek háztartásonként vagy adóegységenként rögzítették a lakosság adózási státuszát, valamint vallási bírósági jegyzőkönyveket (kadi sicilleri), amelyek a hétköznapi élet konfliktusairól, tulajdonviszonyairól, házasságairól és adósságairól tanúskodnak. Ezt

az anyagot a 20. század derekától egyre intenzívebben kutatták, és a modern oszmanisztika jelentősen átrajzolta a korábbi, főként keresztény nyugati forrásokra és a nemzeti romantikus hagyományra épülő képet arról, hogyan éltek az emberek az oszmán uralom alatt. Ugyanakkor az oszmán források sem semlegesek: a defterek adózási célokat szolgáltak, a bírósági jegyzőkönyvek a birodalmi jog logikáját követik, és a bennük szereplő etnikai, vallási kategóriák sokszor nem felelnek meg a későbbi nemzeti azonosításnak.

A 19. századtól a forrásanyag ismét átalakul. A nemzeti ébredések korában megjelennek a modern **statisztikai összeírások**, a sajtó, a politikai programok, a térképek és az etnográfiai leírások. A késő oszmán korszakban (19. század második fele) a oszmán birodalom is áttért a nyugati típusú, tartományi évkönyvekben publikált népszámlálásokra és közigazgatási statisztikákra, miközben a születő nemzetállamok – Görögország, Szerbia, Bulgária – saját állami statisztikai hivatalokat hoztak létre. Fontos megérteni, hogy a 19. századi statisztikák kategóriái gyakran **felekezeti** alapon sorolták be a lakosságot, és csak fokozatosan, nemzeti alapon. A „görög", „bolgár", „szerb" vagy „albán" kategória a népszámlálási gyakorlatban hosszú ideig nyelvi-egyházi, nem pedig modern nemzeti értelemben szerepelt. A könyv a 19–20. századi adatok közlésekor ezért mindig külön jelzi az adott összeírás kategóriáit és azok korlátait.

A 20. század forrásbősége paradox módon nem mindig növeli a bizonyosságot. A kommunista rezsimek pártszervezetei, titkosszolgálataik és statisztikai hivatalaik hatalmas mennyiségű iratot termeltek, de ezeknek a hozzáférése, hitelesítése és értelmezése a mai napig folyik. A jugoszláv háborúk (1991–2001) forrásanyaga – a nemzetközi bíróságok jegyzőkönyveitől a menekültinterjúkon át a katonai parancsnokok visszaemlékezéséig – rendkívül gazdag, de éppen ellenkező irányban is hat: a traumatikus események elbeszélése az érintetteknek mind a mai napig emlékezetpolitikai vitába fonódik. A könyv ezt a forrástöbbletet nem az egyszerű „több forrás = több igazság" elve szerint kezeli, hanem a fenti forrástípusokhoz kötött elemzéssel. A szóbeli történelem (oral history) módszere különösen fontos a 20. századi és kortárs szakaszokban: a visszaemlékezések nem csupán az eseményekről, hanem az emlékezet utólagos átrendeződéséről is forrásul szolgálnak, és éppen ezért önálló kritikát igényelnek.

1.2.3 A nemzeti, birodalmi és emlékezetpolitikai narratívák

A balkáni történelem elbeszélése sosem volt pusztán tudományos vállalkozás. A 19. században a nemzeti ébredések és a függetlenségi mozgalmak saját történeti iskolákat hoztak létre, amelyek a nemzeti identitás igazolásához fogalmazták meg a múltat, gyakran visszavetítve a modern nemzeti kategóriákat a középkorra. A **nemzeti narratíva** alatt azt az elbeszélést értjük, amely egy mai nemzetet a lehető legrégebbi, legdicsőbb múltból eredeztet, a jelenkori államhatárokat vagy nemzeti igényeket pedig természetes folytonosságként mutatja be. Ilyen a görög narratívában az ókori Hellász és a bizánci birodalom közötti közvetlen folytonosság hangsúlyozása; a bolgár narratívában az Első Bolgár Birodalom és a nemzeti folytonosság erős állítása; a szerb narratívában a Nemanjić-dinasztia és a rigómezei csata központi szerepe; a horvát narratívában a „több mint ezeréves államiság" formulája; az albán narratívában az illír–albán folytonosság tézise. A könyv ezeket nem hamis állításokként kezeli, hanem mint meghatározott történelmi körülmények között létrejött, erősen válogató értelmezési kereteket, amelyeket a források ellenében kell vizsgálni.

A **birodalmi narratíva** (imperial narrative) a birodalom központjának szemszögéből beszéli el a régiót. Ez lehet római, bizánci, oszmán, velencei, Habsburg, de lehet a 20. századi nagyhatalmi vagy szovjet nézőpont is. A birodalmi narratíva jellemzően a térséget perifériaként vagy hódítási színtérként ábrázolja, a helyi szereplőket pedig gyakran lázadóként, alattvalóként vagy civilizációs misszió tárgyaként jeleníti meg. Ezzel szemben a nemzeti narratíva a birodalmi uralmat elnyomásként és idegen uralomként értelmezi, a helyi szereplők ellenállását pedig felszabadító nemzeti hőstettként. A modern történetírás a 20. század második fele óta mindkettővel szemben

kritikus: a birodalmi forrásokat nem kezeli semleges, objektív leírásnak, a nemzeti forrásokat pedig nem kezeli a helyi társadalom hiteles önkifejezésének, hanem mindkettőt a maga keletkezési körülményei között vizsgálja.

Az **emlékezetpolitikai állítás** (memory-political claim) fogalma még egy lépéssel távolabb visz a történettudománytól. Emlékezetpolitikai állításnak azokat a nyilvános kijelentéseket nevezzük, amelyek a múltat nem elsősorban megismerési, hanem jelenkori politikai cél érdekében mozgósítják, például egy áldozati hierarchia felállítására, valamely nemzeti sérelem állandó napirenden tartására, a háborús felelősség áthárítására vagy épp egy állam legitimációjának alátámasztására. A balkáni térségben tipikus ilyen kérdés a második világháborús áldozatszámok, a koncentrációs táborok – mindenekelőtt a jasenovaci tábor – értelmezése, a jugoszláv háborúkban elkövetett erőszak minősítése, a középkori uralkodók nemzeti hovatartozása vagy a koszovói rigómezei csata (1389) modern értelmezése. A könyv ezeket az állításokat megkülönbözteti a dokumentált tényektől és a tudományos konszenzustól, és bemutatja, hogy mi a történettudomány által ellenőrizhető tartalmuk.

A fejezetekben ezért az alábbi kategóriák különülnek el:

- **Dokumentált tény**: olyan állítás, amelyet hitelesített elsődleges források egyértelműen alátámasztanak, például egy szerződés aláírásának időpontja, egy hadjárat útvonalát rögzítő egykorú feljegyzés, egy népszámlálási rovata, egy bírósági ítélet szövege. A dokumentált tény sem mindig „egyszerű”: a forrás szövegének megállapítása, hitelesítése és olvasata maga is kritikai munka.
- **Tudományos konszenzus**: olyan értelmezés, amelyet a szakterület kutatóinak meghatározó része hosszabb idő óta, a nyilvános vitákban fennmaradva elfogad. Konszenzus lehet például az, hogy a szláv nyelvű csoportok a kora középkorban a mai Balkánra vándoroltak, nem pedig ősidőktől ott éltek. A konszenzus nem tévedhetetlen, de erősebb ismeretelméleti státuszú, mint a marginális nézet.
- **Vitatott értelmezés**: olyan kérdés, amelyben a szakirodalom megosztott, jellemzően azért, mert a források hiányosak, vagy a modern kutatók eltérő elméleti kereteket használnak. Ilyen például az albánok származásának részletes rekonstrukciója, az oszmán kor demográfiai változásainak egyes mechanizmusai, vagy a szláv betelepülés időbeli és térbeli mintái.
- **Becslés**: olyan számszerű vagy minőségi állítás, amely nem elsődleges forrásból pontosan ismert, hanem több, hiányos adat kombinációjából származik. A középkori és kora újkori népességszámok, az áldozatszámok, a vándorlási hullámok mérete és a háborús veszteségek jelentős része ebbe a kategóriába tartozik. A becslés nem „gyengébb tény”, hanem sajátos, bizonytalansági tartománnyal rendelkező ismeretforma; a könyv ezért mindenütt megadja, hogy milyen forrásokon alapuló becslésről van szó.

1.2.4 A dokumentumoktól a statisztikákig: a források tipológiája

A könyv fejezeteiben a legfontosabb forrástípusok a következők:

Krónikák és narratív források. A középkori és kora újkori Balkánról a történeti tudás jelentős része elbeszélő forrásokból származik: bizánci történetírók, nyugati krónikások, később oszmán krónikások, mint például a 17. századi Ibrahim Pecsevi vagy Evlija Cselebi útleírása, valamint a nemzeti ébredés korának emlékiratai és sajtóbeszámolói. A krónika nem tényjegyzőkönyv: szerzője a saját politikai teológiáját, uralkodói elvárásait vagy éppen vándorló kíváncsiságát vetíti az eseményekre, és gyakran évtizedekkel az események után, más szövegeket másolva ír. A balkáni krónikás hagyománynak ezért a forráskritikában kulcskérdése a szerzőség, a pártfogás, a műfaj és az áthagyományozás útja.

Oklevelek és jogi források. Az oklevél jogi cselekményt rögzít, ezért általában pontosan datálható, és intézményi háttere révén ellenőrizhető. A balkáni gyakorlatban a bizánci császári oklevelek, a szerb és bolgár uralkodói adománylevelek, a horvát báni oklevelek, a raguzai kereskedelmi szerződések, a velencei közigazgatási akták és a későbbi Habsburg rendeletek, törvények különösen értékesek. Az oklevél sem „tükrözi" a társadalmat: az adománylevél az adományozó hatalmát, a birtokhatárok vitatott vagy idealizált képét és a jogi formulák konvencióit mutatja. A jogi források – törvénykönyvek, kiváltságlevelek, rendeletek – mindig normatív szövegek, amelyekből a tényleges társadalmi gyakorlat nem olvasható ki közvetlenül.

Összeírások, adójegyzékek és statisztikák. A mennyiségi források a régió történetének megismerésében a 20. század második felétől váltak igazán fontossá. Az oszmán defterek kutatása átírta a Balkán társadalomtörténetét: a háztartás-összeírások lehetővé teszik a települések, a névadási szokások, az adóterhek és a felekezeti mintázatok vizsgálatát. Ugyanakkor a defterek nem népszámlálások: nem minden lakost, hanem az adóalanynak minősülő háztartásfőket vették számba, a kategóriák a birodalmi adminisztráció érdekeit követték, és a nevek nem feltétlenül jelentik a nyelvi-nyelvjárási- vagy vallási azonosság mai értelmét. A modern statisztikai hivatalok 19–20. századi adatsorainál hasonló a helyzet: az etnikai, anyanyelvi, vallási kategóriák tartalma államonként és időszakonként változott. A könyv ezért minden statisztikai hivatkozásnál megadja a forrást, az évszámot, a kategóriát és – ahol lehetséges – a becslési bizonytalanságot.

Térképek és térinformatikai források. A történeti térképek a 18. századtól kezdve különösen gazdagon dokumentálják a Habsburg–oszmán határvidéket, a tengerpartot és a folyóhálózatot. A térkép nem semleges ábrázolás: a rajzoló intézményi megbízatása, topográfiai ismerete és politikai célja formálja, hogy mit jelöl, mit hagy ki, és hogyan rajzolja meg a határokat. A kortárs térinformatikai vizsgálatok (településhálózat, útvonalak, erdőborítottság) csak a modern módszertani ellenőrzés mellett használhatók történeti következtetésekre.

Régészeti és tárgyi források. A régészeti leletanyag különösen a római, késő antik és kora középkori időszakban pótolja az írott forrásokat. A balkáni régészet mára jelentős eredményeket ért el a késő antik városok, a vidéki településhálózat, a korai keresztény bazilikák, a temetők és a pénzforgalom vizsgálatában. Ugyanakkor a tárgyi anyag etnikai értelmezése – például bizonyos ékszertípusok vagy temetkezési szokások összekapcsolása szláv, avar vagy más csoportokkal – módszertanilag vitatott. A könyv a régészeti érveket mindig mint közvetett bizonyítékot, a lelőhely, a leletkörnyezet, a datálási bizonytalanság és az értelmezési alternatívák megadásával mutatja be.

Szóbeli történeti források. A 20. századi és kortárs balkáni történelem kutatásában a szóbeli interjúk nélkülözhetetlenek: a második világháború, a kommunista tisztogatások, a jugoszláv háborúk, a menekülthullámok és a rendszerváltások átélői olyan tapasztalatokat őriznek, amelyekről nem maradt írott forrás. A szóbeli emlékezet azonban nem a múlt „letéteményese", hanem utólagos konstrukció: a kérdező jelenléte, az interjúhelyzet, a kollektív emlékezet sémái és az azóta megélt események egyaránt alakítják az elbeszélést. A traumatikus és kollektív erőszak elbeszélései ráadásul áldozati keretben szerveződnek, és gyakran erős morális önigazolást hordoznak. A könyv a szóbeli forrásokat nem az írott források puszta kiegészítéseként, hanem önálló forrástípusként, saját módszertani elvárásokkal kezeli.

1.2.5 A kutatás rendje: levéltárak, kiadott források és állami hozzáférhetőség

A balkáni történeti kutatás intézményes feltételei nagyban megszabják, hogy mit tudhatunk. A nemzeti **levéltárak** – például a belgrádi Szerbiai Levéltár, a zágrábi Horvát Állami Levéltár, a szófiai Bolgár Történeti Levéltár, az athéni Görög Állami Levéltár, a tiranai Albán Állami Levéltár – csak fokozatosan nyíltak meg a 20. század második felében, és a korai középkorra vonatkozóan alig őriznek anyagot, míg a 19–20. századra annál többet. Az oszmán források jelentős része

az isztambuli Başbakanlık Osmanlı Arşivi (ma Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri) gyűjteményeiben található, és török nyelvtudás nélkül a régiót érintő oszmán kor kutatása nem végezhető el hitelesen. Velence, Raguza (Dubrovnik), Bécs, Budapest és Moszkva levéltárai a birodalmi és kereskedelmi kapcsolatok forrásait őrzik, és így a regionális történelem egy-egy szeletének nélkülözhetetlen bizonyítékai. A levéltári hozzáférhetőség ráadásul maga is történelemformáló tényező: a jugoszláv utódállamokban a háborús és titkosszolgálati iratok feletti állami kontroll, a nyilvánosságra hozatali viták és a nemzetközi bíróságok eljárásai a múlt feltárásának politikai csatornáit is alakították.

A kiadott források – okmánytárak, regeszták, törvénygyűjtemények, statisztikai évkönyvek – sokszor évtizedes, akár évszázados filológiai és intézményi munkát összegeznek. Például a középkori szerb és bosnyák oklevelek kiadásai a 19. század végétől kezdve folyamatosan készültek, és ezek a kiadások nem pusztán szövegközlések, hanem nyelvészeti, pecséttani és intézménytörténeti értelmezéseket is hordoznak. A 20. századi balkáni statisztikai évkönyvek ellenőrzött forráskiadványok, de az adatbázisok mögött álló kategória-rendszert és az adatfelvétel módját mindig kritikailag kell kezelni. A digitális forráskiadások, adatbázisok és szövegkereshető levéltári felületek a 21. században jelentősen bővítették a kutathatóságot, de a digitalizálás válogató jellege és a metaadatok pontossága újfajta forráskritikát igényel. A könyv írásakor 2026-os állapotot tekintünk mérvadónak; a 2020-as évek új feltárásainál és vitáinál jelezzük, ha az állapot gyorsan változhat.

1.2.6 Tény, becslés, konszenzus, vita: a megkülönböztetés gyakorlata

A fenti fogalmi különbségek a gyakorlatban nem mindig élesek, ezért a könyv a fontos állításoknál a következő ellenőrző kérdéseket alkalmazza:

1. **Mi a forrás?** Az állítás egykorú szövegen, későbbi krónikán, régészeti leleten, statisztikai felvételen vagy emlékezői elbeszélésen alapul-e? Ha a forrás közvetett, milyen láncon keresztül jutott el hozzánk?
2. **Ki, mikor és milyen célból hozta létre?** A forrás intézményi közege, nyelvi konvenciója és címzettje milyen torzítást valószínűsít?
3. **Mit nem mond el a forrás?** Az adózói névsor nem beszél a nőkről, a koldusokról, a nomádokról, a gyermekekről; a császári törvény nem beszél a végrehajtás hétköznapi kudarcairól; a menekültinterjú a túlélő emlékezetét beszéli el, nem az esemény teljes rekonstrukcióját.
4. **Milyen típusú ismeretet állít elő?** A dokumentált ténytől a becslésig, a konszenzustól a vitatott értelmezésig más-más bizonyítási szintet képvisel; az olvasónak ezt a könyv minden fontos ponton jelzi.
5. **Kinek a nézőpontját közvetíti?** A birodalmi adminisztrátor, a nemzeti történetíró, a helyi paraszt, a menekült nő vagy a külföldi diplomata más-más metszetét látja a folyamatnak; a könyv célja, hogy ezeket ne mossuk egybe, hanem párhuzamosan tartsuk szem előtt.

Egy példán szemléltetve: a rigómezei csata (1389) ténye, hogy 1389. június 15-én a Lazar szerb fejedelem vezette koalíció és az I. Murád szultán vezette oszmán sereg összecsapott a Koszovó mezején, egykorú és közel egykorú források, köztük a szerb egyházi hagyomány és oszmán krónikák egybevetésével dokumentált tény. Az, hogy a csata a szerb középkori állam összeomlásának közvetlen fordulópontja volt, vitatott értelmezés, mert a források arra utalnak, hogy a szerb fejedelemségek egy része még évtizedekig fennmaradt, és az oszmán uralom csak fokozatosan épült ki. Az, hogy a csata a szerb nemzeti identitás alapító emlékezeti helye, emlékezetpolitikai állítás, amelyet a 19. századi szerb nemzeti ébredés, a modern iskolai történelemtanítás és a politikai nyilvánosság alakított ki, és ezt a szerepét a mai napig újratárgyalják. Hasonlóképpen:

a jasenovaci koncentrációs tábor 1941–1945 közötti működése, a táborban elhunytak jelenléte a dokumentált tény tartománya; a táborban meghalt személyek pontos számának meghatározása az áldozat-nyilvántartások, a háború utáni összeírások és a demográfiai becslések eltérései miatt máig vitatott becslés, amelyet a második világháborús horvát, szerb és jugoszláv emlékezetpolitika is folyamatosan átértelmez.

A könyv fejezeteinek végén a `### Források és bizonytalanságok` szakasz ezért mindig explicit módon sorolja fel: melyik főbb forrástípusokra támaszkodik az alfejezet, hol jelentkezik a forráshiány, mi a tudományos konszenzus, és mi az, ami vitatott vagy emlékezetpolitikai használatban él. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy az olvasó a későbbi országtörténeti fejezetekben is azonnal felismerje, ha egy állítás egy nemzeti narratíva erős tézisét, egy régi statisztikai becslést, egy bizánci krónika egyedi tudósítását vagy egy nemzetközi bírósági aktát közvetít.

1.2.7 Források és bizonytalanságok

Maga ez az alfejezet nem a balkáni eseménytörténetre, hanem a forráskritika eszköztárára irányul. Az itt használt fogalmak – elsődleges és másodlagos forrás, krónika, oklevél, defter, statisztika, oral history – a nemzetközi történettudomány módszertani irodalmában rögzült kategóriák, és nem vitatottak abban az értelemben, hogy a történész szakma alapfogalmaiként működnek. Vitatható viszont a besorolás határvonala: egy történeti statisztika számos helyen inkább értelmező konstrukció, mint „nyers adat”, és az oral history interjú is egyszerre dokumentum és értelmezés. A konszenzus, vita, becslés és emlékezetpolitika kategóriái nemcsak a balkáni anyagon, hanem az általános történetírásban is átfedhetnek; a könyv ezeket nem merev címkének, hanem heurisztikus megkülönböztetésnek használja. A források hozzáférhetőségével kapcsolatos állapotleírások a 2026-os könyvzárás időszakát tükrözik, és a levéltári gyakorlat, a digitalizálás vagy a jogi keretek változásával módosulhatnak.

1.2.8 Rövid összefoglaló

- Az **elsődleges forrás** a vizsgált korszakból származó nyom (krónika, oklevél, statisztika, régészeti lelet, interjú), a **másodlagos forrás** pedig a későbbi tudományos feldolgozás.
- A Balkán forrásanyaga birodalmi rétegekben épül fel: római–bizánci, szláv egyházi, magyar–horvát, velencei, oszmán, Habsburg, majd a 19–20. században nemzetállami, kommunista és nemzetközi szervezeti források.
- Az oszmán **defterek** és **kadi-jegyzőkönyvek** kulcsfontosságúak a tömeges társadalomtörténet megismeréséhez, de adózási és bírósági logikájuk miatt nem olvashatók mai népszámlálásként.
- A **régészeti és nyelvészeti bizonyíték** közvetett; az etnikai következtetések rekonstrukciók, nem dokumentált tények.
- A **nemzeti narratíva** nem hamis, hanem meghatározott korban létrejött, válogató értelmezés, amely a jelen nemzeti kategóriáit hajlamos a múltba vetíteni.
- A **dokumentált tény, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés, becslés és emlékezetpolitikai állítás** megkülönböztetése minden fejezetben az állítások ellenőrzésének alapmódszere.
- Az **oral history** a 20. századi trauma és a kisemberek tapasztalata miatt nélkülözhetetlen, de az emlékezet utólagos szerkesztettségét külön forráskritikával kell kezelni.

1.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Válasszon ki egy balkáni korszakot, és sorolja fel, milyen elsődleges forrástípusok állnak rendelkezésre; milyen következtetésre alkalmasak, és mire nem?
2. Mi a különbség az oszmán defter és egy modern népszámlálás adatfelvételi logikája között? Hogyan befolyásolja ez a kettőből levont történeti következtetéseket?
3. Hozzon példát arra, hogyan lehet a nemzeti narratíva és a birodalmi narratíva ugyanazt az eseményt eltérően elbeszélni! Melyik forrástípus milyen torzítást tartalmaz?
4. Magyarázza meg a konkrét különbséget dokumentált tény, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés és emlékezetpolitikai állítás között! Miért fontos ez a megkülönböztetés egy balkáni áldozatszám-vita megértéséhez?
5. Miért nem lehet a szóbeli történelmi interjút közvetlen „múltbéli ténynek" tekinteni? Milyen módszertani feltételek mellett válhat hiteles forrássá?

1.3 Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán

A „Balkán" szó a Balkán-hegység nevéből származik: a török *balkan* szó „hegyet", „erdős hegyláncot" jelent, és az oszmán kori földrajzi szóhasználatban a mai Bulgária területén húzódó hegységre (bolgárul *Stara planina*, azaz „Régi-hegység", görögül *Haemus*) utalt. A 19. században nyugat-európai geográfusok, utazók és diplomaták fokozatosan a hegység nevét az egész délkelet-európai félszigetre kezdték alkalmazni. Ez a névátvitel nem volt semleges: a „Balkán" kifejezés már a 19. század végétől politikai és kulturális értékítéleteket hordozott. A jelen alfejezet célja, hogy a használt régióneveket – **Balkán**, **Délkelet-Európa** és **Nyugat-Balkán** – egymástól elkülönítve, történeti és politikai kontextusukban mutassa be, mielőtt a könyv a konkrét országok és államalakulatok történetére térne. A fogalmak tisztázása azért előzi meg a kronologikus tárgyalást, mert a régióról szóló állítások értelme attól függ, hogy a szerző éppen melyik kategóriát használja, és milyen értelemben.

1.3.1 A „Balkán" földrajzi jelentése és határai

A Balkán földrajzi lehatárolása a 19. század óta vitatott. A legszűkebb értelmezés szerint a Balkán-hegység vidékét jelenti, a mai Bulgária északi részén; a legtágabb szerint az egész európai félszigetet, amelyet a Duna és a Száva, a Fekete-tenger, az Égei-tenger, a Jón-tenger és az Adria határol. A földrajzi szakirodalomban a félsziget északi határa gyakran a Duna–Száva–Kupa vonal, de még ez sem egyértelmű: egyes szerzők a Kárpátok déli láncait vagy a Morava–Vardar folyosót is figyelembe veszik. A nyugati határ szintén vita tárgya: Szlovénia nagy része földrajzilag az Alpok és az Adria északi zugához tartozik, mégis gyakran a „Balkán" részének tekintik, míg a félsziget déli csúcsa, a Peloponnészosz, valamint a görög szigetvilág földrajzilag egyértelműen a félszigethez tartozik.

A földrajzi bizonytalanságot tovább növeli, hogy a „Balkán" soha nem volt egyetlen egységes természeti régió. A területet párhuzamos hegységek, medencék, folyóvölgyek és tengerparti sávok tagolják; a dinári mészkőhegység, a Pindosz, a Rodope, a Rila és a Pirin, valamint a Kárpátok déli nyúlványai eltérő éghajlati és közlekedési viszonyokat teremtenek. A Duna–Száva vonalától délre húzódó terület közlekedési folyosói – például a Morava–Vardar völgye – történelmileg észak–déli irányú kapcsolatot biztosítottak a közép-európai Kárpát-medence és az Égei-tenger között, miközben a hegyvidékek elszigetelték a partvidéket a belső területektől. A tágan értelmezett Balkán tehát nem homogén földrajzi egység, hanem több kisebb régió együttese; a fogalom használata mindig választás eredménye.

A földrajzi lehatárolás vitájához hozzátartozik, hogy a „Balkán-félsziget” kifejezés a 19. századi német és francia földrajztudományban terjedt el, és gyakran a Kelet és Nyugat közötti átmeneti zónát jelölte. A kifejezés elterjedését az is segítette, hogy a nagyhatalmi diplomácia a keleti kérdés keretében a területet állandó válságövezetként kezelte. A mai történettudományban ezért gyakori, hogy a szerzők a „Balkán” helyett a **Délkelet-Európa** kifejezést részesítik előnyben, hogy elkerüljék a fogalomhoz tapadó leegyszerűsítő asszociációkat.

1.3.2 A „balkanizáció” toposza és a balkanizmus

A „Balkán” kifejezés politikai jelentése a 19. század végén és a 20. század elején vált meghatározóvá. Az 1878-as berlini kongresszus után a nagyhatalmak új államokat hoztak létre és határokat rajzoltak át a régióban; a görög, szerb, bolgár és más nacionalizmusok konfliktusai, majd az 1912–1913-as Balkán-háborúk megerősítették azt a nyugati képet, hogy a Balkán rendkívül széttagolt, erőszakos és instabil. Az első világháború kitörése – amelynek közvetlen kiváltója a szarajevói merénylet volt – tovább erősítette ezt a sztereotípiát. A **balkanizáció** kifejezés ebben a kontextusban született: eredeti jelentése szerint egy nagyobb állam vagy birodalom felbomlása kisebb, egymással ellenséges utódállamokra. A szó a 20. század második felében átvitt értelemben is elterjedt, és ma már bármilyen széttagoltságot, törésvonalak mentén való felbomlást jelölhet.

A balkanizáció toposza azonban nem semleges leírás. Maria Todorova bolgár származású történész 1997-es *Imagining the Balkans* című munkájában – amely a szakirodalomban széles körben hivatkozott másodlagos forrás – vezette be a **balkanizmus** fogalmát. Todorova érvelése szerint a Balkánról szóló nyugati diskurzus az orientalismushoz hasonló, de attól eltérő szerepet tölt be: a Balkán nem „Európán kívüli Másik”, hanem Európa belső, „félfejlett” perifériája, amelyre a nyugati szerzők a saját elmaradottságuktól való félelmet vetítették ki. A balkanizmus diskurzusa a régió lakóit irracionálisnak, erőszakosnak, tehetetlennek és állandóan zsarnokságra hajlamosnak ábrázolja. Ez a kép a 20. századi jugoszláv háborúk idején ismét felerősödött, és gyakran igazolta a kívülálló beavatkozást vagy a passzív megfigyelést.

Fontos megkülönböztetni a dokumentált történeti folyamatokat a toposztól. A 19–20. századi Balkánon valóban zajlottak etnikai konfliktusok, államok közötti háborúk és erőszakos lakosságcserék; ezek tények, amelyek forrásokkal dokumentálhatók. A balkanizáció toposza viszont nem ezeket a tényeket magyarázza, hanem egy előre gyártott kulturális sémát alkalmaz rájuk. A könyv ezért kerüli a „balkáni mentalitás” vagy „ősi gyűlölet” típusú magyarázatokat, és helyettük az államépítés, a birodalmi örökség, a nacionalizmus, a gazdasági átalakulás és a nagyhatalmi beavatkozás történeti elemzését kínálja.

1.3.3 Délkelet-Európa mint fogalmi alternatíva

A **Délkelet-Európa** (angolul *Southeast Europe*, németül *Südosteuropa*) kifejezés elsősorban a német nyelvű történet- és földrajztudományban honosodott meg a 20. század elején, majd a hidegháború után szélesebb körben is elfogadottá vált. A fogalom előnye, hogy nem hordozza a „Balkán” kifejezéshez tapadó negatív asszociációkat, és tágabb területet jelölhet: a klasszikus Balkán-félsziget mellett gyakran magában foglalja Romániát, Moldovát, esetleg Magyarország déli sávját is. A „Délkelet-Európa” rugalmasabb, de éppen ezért kevésbé pontos; a különböző szerzők különböző országlistákat értenek alatta.

A hidegháború idején a „Délkelet-Európa” használata tudományos és politikai okokból is célszerű volt. A vasfüggöny megosztotta a régiót: Görögország a nyugati blokkhoz, Bulgária és Albánia a szovjet befolyási övezethez tartozott, Jugoszlávia pedig egy harmadik, el nem kötelezett utat követett. A „Balkán” kifejezés ekkor még inkább a félszigetet egészét idézte, és nehezen

volt alkalmazható a tömbösített Kelet- és Nyugat-Európa keretében. A német *Südosteuropa* kutatási hagyománya viszont lehetővé tette a régió történetének a hidegháborús tömbhatároktól független tárgyalását. Ebben a hagyományban a régió közös vonása nem a homogenitás, hanem a birodalmak – Bizánc, az oszmán, a Habsburg és a velencei – találkozása, valamint a kisállami és nemzeti mozgalmak sokfélesége.

A jelen könyv a **Délkelet-Európa** kifejezést elsősorban akkor használja, amikor a tárgyalt országoknál tágabb, a kárpát-medencei és fekete-tengeri kapcsolatokat is magában foglaló összefüggésre utal. A „Balkán" szót a könyv a szűkebben vett félsziget történeti régióira és folyamataira alkalmazza, mindig jelezve, hogy földrajzi értelemben vett használatról van szó, nem pedig kulturális ítéletről. Amikor a szöveg a „Balkán" kifejezést idézőjel nélkül használja, az a félsziget nagyjából a Duna–Száva vonaltól délre eső területét jelenti, a mai Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország mai országhatárai szerint, de a történelmi régiók – Dalmácia, Bosznia, Koszovó, Macedónia, Trákia, Epirusz – szerinti tagolásban.

1.3.4 Az EU „Nyugat-Balkán" terminusa

A **Nyugat-Balkán** (angolul *Western Balkans*, németül *Westbalkan*, horvátul/szerbül *Zapadni Balkan*) kifejezés az Európai Unió intézményi szóhasználatában alakult ki az 1990-es évek végén. A jugoszláv háborúk után az EU bővítési politikája megkülönböztette azokat a délkelet-európai országokat, amelyek 2004-ben és 2007-ben csatlakoztak a közösséghez, illetve azokat, amelyek még nem. A „Nyugat-Balkán" kategória így nem földrajzi, hanem politikai és integrációs fogalom: azokat az országokat jelöli, amelyek a 2004–2007-es bővítési körben nem csatlakoztak, és amelyekkel az EU stabilizációs és társulási folyamatot indított. A 2000-es évek elején a terminust az EU Tanácsa és a Bizottság is hivatalosan használni kezdte; a 2003-as thesszaloniki csúcson a „nyugat-balkáni országok európai perspektívájáról" beszéltek.

A kategória összetétele időben változott, és ez a változás maga is történeti adat. Az 1990-es évek végén a „Nyugat-Balkánhoz" sorolták a volt Jugoszlávia utódállamait Szlovénia kivételével – Horvátországot, Bosznia-Hercegovinát, Szerbiát, Montenegrót, Észak-Macedóniát –, valamint Albániát. Szlovénia 2004-ben, Horvátország 2013-ban csatlakozott az EU-hoz, így a két ország kikerült a kategóriából. A 2026-os állapot szerint a hivatalos uniós szóhasználat a következő országokat szokta „nyugat-balkáni partnerként" említeni: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Koszovó, Montenegró és Szerbia. A koszovói státusz vitatott: az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. számú határozata alapján Szerbia területének tekinti, de az EU a 2008 utáni helyzetben külön entitásként kezeli, miközben öt tagállama nem ismeri el független államként. Ezt a feszültséget a szöveg az adott fejezetekben részletesen tárgyalja.

A „Nyugat-Balkán" terminus kritikája két irányból érkezik. Egyrészt a kifejezés geopolitikai erőviszonyokat tükröz: azt sugallja, hogy a régió nincs teljesen „Európában", hanem annak peremén, és hogy a csatlakozás feltétele a folyamatos átalakulás. Másrészt a helyi politikai elitek gyakran maguk is használják a kategóriát, amikor EU-támogatásokat vagy politikai figyelmet akarnak szerezni. A „Nyugat-Balkán" tehát egyszerre uniós adminisztratív kategória és a régió politikai önbesorolásának eszköze. A könyv a kifejezést kizárólag az EU-integráció kontextusában használja, és mindig jelzi, hogy a kategória nem azonos a történelmi Balkánnal.

1.3.5 A régió önértelmezése és a fogalom használatának következményei

A „Balkán" szóhoz való viszony a régióban maga is történeti kérdés. A 19. századi nemzeti mozgalmak – a görög, a szerb, a bolgár, a horvát, a szlovén, az albán – a modern nemzetállam

megteremtését Európa részeként képzelték el, és a „Balkán” címkét gyakran a birodalmi elmaradottság, az oszmán uralom örökségeként utasították el. A „balkáni” jelző a helyi nyelvekben is pejoratív jelentést kapott; az iskolai történelemoktatás és a nemzeti közbeszéd a „Balkán” szót gyakran a belső ellenségképhez, a „keleti” elmaradottsághoz vagy a déli, „civilizálatlan” szomszédhoz kapcsolta.

Ugyanakkor a 20. század második felében és a 21. század elején a „balkáni” kifejezés részben átértékelődött. A posztjugoszláv kultúrában a *balkanski* jelző olykor pozitív önazonosításként jelenik meg, amely a soknyelvűséget, a vendégszeretetet, a zenei és kulináris hagyományokat hangsúlyozza. Ezt az újrakeretezést erősítette a filmművészet – például Emir Kusturica, Srdjan Dragojević vagy a görög Theódorosz Angelópulosz munkássága –, valamint a „balkáni zene” nemzetközi népszerűsége. A pozitív önbesorolás azonban nem feledteti, hogy a kifejezés alapvetően külső, nyugati perspektívából született, és a régió lakóinak egy része ma is sértőnek vagy pontatlannak tartja.

A fogalomhasználatnak a történetírásban is következménye van. Ha egy szerző a „Balkán” szót használja, azt sugallhatja, hogy a régió országai több közös vonással rendelkeznek, mint amennyi valójában dokumentálható. A 19. század előtt a félsziget lakói nem „balkániaknak” nevezték magukat; identitásukat a vallás, a nyelv, a település, a tartományi hovatartozás, a foglalkozás és a birodalmi alattvalói státusz határozta meg. A modern nemzeti identitások a 19. században alakultak ki, és a „balkáni” közös identitás soha nem vált általánossá. Ezért a könyv a régió történetét országok, birodalmi keretek és népcsoportok együtteseként tárgyalja, nem pedig egyetlen „balkáni” történelemként.

1.3.6 Fogalmi szótár a könyv használatához

Az alfejezet végén érdemes rögzíteni, hogy a könyv a továbbiakban milyen értelemben használja a három fő régiónevet. Ez az összefoglaló a fejezet Rövid összefoglaló részében is visszaköszön, de itt a pontos definíciók állnak.

- **Balkán** – a Duna–Száva vonaltól délre eső félsziget, a mai Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország területét magában foglaló földrajzi és történeti régió. A könyv a szót földrajzi értelmében használja, de minden fejezetben jelzi, ha a kifejezés politikai vagy kulturális tartalommal telítődik.
- **Délkelet-Európa** – tágabb, semlegesebb fogalom, amely a félsziget mellett gyakran magában foglalja Romániát, Moldovát és a Kárpát-medence déli sávját is. A könyv a kifejezést akkor használja, amikor a régió kapcsolatait a környező nagyobb térségekkel, illetve a hidegháborús tömbökön átívelő folyamatokat tárgyalja.
- **Nyugat-Balkán** – az Európai Unió bővítési politikájában használt, változó összetételű politikai kategória. A 2004–2013-as bővítési körök után a fogalom a következő országokat jelöli: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Koszovó, Montenegró és Szerbia. A könyv a kifejezést kizárólag az EU-integrációval kapcsolatban használja, és tartózkodik attól, hogy a „Nyugat-Balkánt” a történelmi Balkánnal azonosítsa.

A három fogalom használata tehát egymást kiegészíti, és a szöveg mindig jelzi, melyik régiófelfogás érvényesül. Ez a megkülönböztetés a könyv módszertani alapelve: a régió nem egyetlen, eleve adott egység, hanem a földrajzi adottságok, a birodalmi örökségek, a nemzeti mozgalmak és a mai integrációs folyamatok által formált, többrétegű tér.

1.3.7 Források és bizonytalanságok

A régiónevek történeti elemzése elsősorban szöveges forrásokra támaszkodik: 19–20. századi földrajzi munkákra, diplomáciai iratokra, újságcikkekre, később EU-dokumentumokra. A „Balkán” szó elterjedésének pontos időpontját és útvonalát a szakirodalom nem rögzíti teljes egyértelműséggel; a kifejezés a 19. század közepén még ritkán fordul elő a félsziget egészére vonatkozóan, és csak a század végére válik általánossá. Ezt a folyamatot forráskiadások és fogalomtörténeti elemzések dokumentálhatják, de a nyelvhasználat statisztikai mérésére nincs megbízható, reprezentatív korpusz.

A „Nyugat-Balkán” kategória bizonytalansága más jellegű: a fogalom tartalma az EU bővítési döntéseitől függ, és a 2026-os könyvzáráskor is változhat. A jelenlegi besorolást a szöveg a 2020-as évek eleji EU-dokumentumok alapján közli, de a pontos tagjelölti státuszok és tárgyalási fejezetek alakulása folyamatos frissítést igényel. Ahol a szöveg ilyen, gyorsan változó adatra hivatkozik, ott érdemes a legfrissebb hivatalos uniós forrásokat ellenőrizni.

A balkanizmus-tézis mint értelmezési keret vitatott. Todorova munkája széles körben elismert, de egyes történészek – például a magyar történetírásban Romsics Ignác és mások – arra figyelmeztetnek, hogy a régió 19–20. századi erőszakos folyamatai nem vezethetők vissza kizárólag külső sztereotípiákra; a helyi nacionalizmusok, a birodalmi bomlás és a nagyhatalmi rivalizálás önálló tényezők. A balkanizmus-diskurzus tehát nem „magyarázza” a háborúkat, hanem azt mutatja meg, hogyan ábrázolták azokat a kortárs nyugati és gyakran helyi elitek. A könyv ennek megfelelően a tényeket és az ábrázolásokat különválasztva tárgyalja.

1.3.8 Rövid összefoglaló

- A „Balkán” szó a Balkán-hegység török nevéből ered, és a 19. században vált a délkelet-európai félsziget elnevezésévé; földrajzi határai ma is vitatottak.
- A „balkanizáció” kifejezés a 20. század elején keletkezett, és széttagoltságot, erőszakos felbomlást jelöl; a balkanizmus-diskurzus a régiót Európa belső, keleties alsóbbrendű peremeként ábrázolja.
- A „Délkelet-Európa” kifejezés a 20. századi német tudományos hagyományból származik, tágabb és semlegesebb, mint a „Balkán”, de határai rugalmasak.
- Az EU „Nyugat-Balkán” terminusa az 1990-es évek végi bővítési politikában jött létre, és a 2004–2013 közötti bővítési körökön kívül maradt országokat jelöli: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Koszovó, Montenegró és Szerbia.
- A régió lakói a 19. század előtt nem „balkániaknak” nevezték magukat; a modern nemzeti identitások a nacionalizmus és az államépítés termékei.
- A könyv a „Balkánt” földrajzi és történeti régióként, a „Délkelet-Európát” tágabb keretként, a „Nyugat-Balkánt” pedig kizárólag az EU-integráció kontextusában használja.

1.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és történeti érvek szólnak amellett, hogy a „Balkán” kifejezést ne tekintsük semleges, természetes egységnek?
2. Hasonlítsa össze a „Balkán” és a „Délkelet-Európa” fogalmak használatának előnyeit és hátrányait a történetírásban!
3. Miért nevezhető politikai kategóriának az EU „Nyugat-Balkán” terminusa, és hogyan változott összetétele a 2004–2013-as bővítési körök hatására?
4. Mit jelent a balkanizmus fogalma Maria Todorova értelmezésében, és milyen módon különbözik a dokumentált történeti konfliktusoktól?

5. Hogyan befolyásolja a régióról szóló tudományos és közbeszédbeli állításokat az, ha valaki „balkáni”, „délkelet-európai” vagy „nyugat-balkáni” kategóriát használ?

1.4 Kronológia, térkép és periodizáció

A Balkán történetéről szóló könyv használhatósága azon múlik, hogy az olvasó mennyire tudja elhelyezni az eseményeket időben és térben. A kronológia és a régiók nem semleges keretek: a korszakhatárok kijelölése mindig értelmezési döntéseket tükröz, és a történelmi régiók sem azonosak a mai államhatárokkal. Ebben az alfejezetben a könyv által használt periódusokat, azok vitatott határait, valamint a térképolvasás és a történelmi földrajz szerepét vizsgáljuk.

1.4.1 A periodizáció mint értelmezési eszköz

A történészek előszeretettel használnak korszakneveket, mert ezek rövidítésként működnek: az „oszmán kor” vagy a „kommunista korszak” kifejezés egyszerre sűrít magában politikai, társadalmi és gazdasági jellemzőket. A periodizáció azonban nem magának a múltnak a tulajdonsága. A múlt folyamatosan pereg; a korszakhatárokat utólag, elemzési céllal húzzuk meg. A „hosszú 19. század” vagy a „rövid 20. század” kifejezés például nem a korabeli szereplők önértelmezéséből származik, hanem a történettudomány későbbi absztrakciója.

A Balkán esetében a periodizáció különösen kényes, mert a régió különböző területei gyakran más-más birodalmi keretek között éltek. Amíg a 16. századi Bosznia az Oszmán Birodalom része volt, addig a szomszédos Horvátország egy része Habsburg-uralom alatt állt, Dalmácia nagyobbik felét pedig a **Velencei Köztársaság** (olaszul *Serenissima Repubblica di Venezia*) ellenőrizte. Ugyanaz a naptári év így egészen más politikai, vallási és társadalmi viszonyokat jelenthetett Zágrábban, Szarajevóban vagy Splitben. A közös korszakhatárok ezért sokszor leegyszerűsítik a metszeteket, és az országfejezeteknek az eltéréseket helyi szinten is jelezniük kell.

A periodizáció emellett hatalmat is gyakorol. Ha valaki a Balkán történetét a „nemzetállamok kora” felől korszakolja, akkor a 19. század előtti államalakulatokat gyakran a nemzeti történelem előszobájaként mutatja be. Ha viszont birodalmi periódusokat állít középpontba, akkor a mai nemzetállamok elbeszélései másodlagossá válnak. A könyv ezért a fő korszakokat az alábbiak szerint használja, de mindegyiknél jelzi, hogy a határok nem esnek egybe a mai országhatárokkal, és nem feltétlenül esnek egybe minden régióban.

1.4.2 A könyv fő korszakai és vitatott határai

A római kor itt i. e. 2. századtól i. sz. 4. századig tart. A kezdőpontot Róma első balkáni területi hódításai jelölik: i. e. 229 és i. e. 168 között a rómaiak fokozatosan megtörték az illír és makedón királyságokat, i. e. 146-ban pedig a **Macedonia** provincia megszervezésével tartós uralmat alakítottak ki. A zárópont konvencionális: a 4. század végén a Római Birodalom adminisztratívan kettévált, és 395-ben véglegessé vált a keleti és nyugati fél szétválása. E záróvonal nem jelenti azt, hogy a latin nyelvű római kultúra eltűnt volna a Balkánon; a latin feliratok és a római közigazgatás elemei még a 6. században is jelen voltak a tengerparti városokban.

A késő antikvitás és bizánci kor 4–12. századi szakasza kettős jellegű. Egyfelől a Keletrómai Birodalom – melyet a modern történetírás **Bizáncnak** nevez (görögül *B* , azaz *Byzántion*) – folyamatosan fenntartotta az állami intézményeket, a városi életet és a keresztény egyházszervezetet. Másfelől a 6–7. századtól a Balkánon mélyreható átalakulás zajlott: szláv és avar csoportok telepedtek le, a városi hálózat meggyengült, és a birodalom tényleges jelenléte hosszú időre a

partvidékre és a nagyobb erősségekre korlátozódott. A 12. század végi határ a bizánci uralom fokozatos visszaszorulását jelzi, amely a negyedik keresztes hadjáratban, 1204-ben Konstantinápoly kifosztásában csúcsosodott ki.

A középkori államalakulatok korszakát a könyv 9–15. századra teszi. A kezdőpont a szláv politikai formációk megszilárdulása, a horvát és a bolgár állam létrejötte, valamint a szerb fejedelemségek megjelenése. A záróvonal a 15. század vége, amikorra az Oszmán Birodalom meghódította a Balkán belső területeinek nagy részét, és a középkori királyságok vagy megszűntek, vagy tartósan birodalmi függésbe kerültek. E periódus belső határai különösen vitatottak. A horvát királyság 1102-ben perszonálunióra lépett a Magyar Királysággal, de a horvát rendi intézmények nem szűntek meg. A bolgár állam 1018 és 1185 között bizánci uralom alatt állt, majd a második bolgár birodalom (1185–1396) visszaállította a politikai keretet. A szerb államiság az 1217-es királyi koronázástól az 1459-es oszmán elfoglalásig ívelt, de a **Szerb Despotátus** (szerbül *Srpska despotovina*) mint oszmán vazallus állam már a 15. század első felében is a birodalmi függés és az állami önállóság közötti szürke zónában mozgott.

Az oszmán kor a könyvben 14–19. századig terjed. A korai határ az 1354-es gallipoli átkelés, amikor az oszmánok először vetették meg lábukat Európában; a 19. századi záróvonal nem egyetlen dátum, hanem a fokozatos területi visszaszorulás folyamata. Görögország 1830-ban nemzetközileg elismert királyság lett, Szerbia 1878-ban, Bulgária pedig gyakorlatilag szintén 1878-ban nyerte el az autonómiát vagy a függetlenség külső formáját. Az oszmán korszak belső szakaszai az intézményi átalakulásokhoz igazodnak: a 16. századi expanziós rend, a 17. századi válságok, a 18. századi reformkísérletek és a 19. századi **Tanzimát** reformok (oszmán-törökül *Tanzimat*, azaz „átszervezés”) mind más társadalmi dinamikát hordoztak. Az elnevezés problémája, hogy az „oszmán kor” vallási és birodalmi kategóriákat emel ki, miközben a Balkán lakóinak életét a helyi faluközösségek, a bíróságok, az adóbérletek és a kereskedelmi hálózatok legalább annyira alakították, mint a szultáni udvar.

A nemzetállamok kora a könyvben a 19. század elejétől 1912-ig tart. A kezdőpont a szerb felkelés (1804) és a görög szabadságharc (1821) köré szerveződik, a záróvonal az első Balkán-háború kitörése. Ezt a periódust a modern nemzeti mozgalmak megerősödése, az egyházi autonómiák kialakulása, az új államok intézményesülése és a fennmaradó birodalmi területek reformválsága jellemzi. A nemzetállami keret azonban félrevezető lehet, mert az 1878 után létrejött államok soknemzetiségűek maradtak, és a nemzeti homogénség célja inkább program volt, mint valóság. A modern nemzetfogalom 19. századi kialakulásáról a Hogyan olvassuk a könyvet? és a Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán alfejezetekben esik szó.

A Balkán-háborúk és az első világháború 1912–1918 közötti szakasza azért alkot önálló egységet, mert ezek az évek a birodalmi keretek összeomlását és a területi kérdések erőszakos újrarendezését hozták. Az 1912–1913-as két Balkán-háborúban az Oszmán Birodalom elvesztette szinte teljes európai területeit, majd a korábbi szövetségesek egymás ellen fordultak Macedóniáért. Az első világháború alatt a frontvonalak többször átvonultak Szerbián és a szomszédos területeken, és a megszállási rendszerek mély társadalmi töréseket hagytak maguk után. A korszakhatár 1918 a háború vége, de a békerendszer csak 1919–1923 között intézményesült.

A két háború közötti időszakot a könyv 1918–1939-re teszi. A kezdőpont az **első Jugoszlávia** (szerbül *Jugoslavija*, szó szerint „délszlávok országa”) létrejötte, illetve a görög és bolgár békeszerződések; a záróvonal a második világháború európai kitörése. Az elnevezés technikai jellegű, mert a háborúk közötti évek a Balkánon folyamatos politikai instabilitást, etnikai feszültségeket és a parlamentáris rendszerek autoriter irányba való elmozdulását hozták. Jugoszláviában 1929-ben királyi diktatúrát vezettek be, Görögországban 1936-ban, Bulgáriában pedig a korai húszas évek óta erős volt a tekintélyelvű hagyomány.

A második világháború és a Holocaust 1939–1945 közötti tárgyalása a Balkánon időben eltérő ütemezésű. Görögországban 1940. október 28-án kezdődött az olasz támadás, Jugoszláviát és Görögországot 1941 tavaszán szállta meg a tengelyhatalmi erő. A háború azonban nem ért véget mindenütt 1945 májusában: Jugoszláviában a német kivonulás után a partizáncsapatok és a kollaboráns erők közötti leszámolások még hónapokig tartottak, Görögországban pedig a német megszállás vége a polgárháború előkészítő szakaszának bizonyult. A Holocaust és a népirtások e perióduson belül önálló emlékezeti egységet is alkotnak, mert a zsidó és roma közösségek kiirtását, valamint a megtorlások áldozatait a háború általános politikatörténetétől elkülönítve kell tárgyalni.

A kommunista korszakot a könyv 1945–1989 közé helyezi. A kezdőpont Jugoszláviában a kommunista hatalomátvétel, Albániában a partizánmozgalom győzelme, Bulgáriában a szovjet hűségű kormányzat fokozatos hatalmának megszilárdítása. Görögország nem tartozott a szovjet blokkhoz, ezért ott a korszakhatár 1949 a polgárháború vége és a jobboldali állam megszilárdulása. A záróvonal 1989 szimbolikus: a berlini fal leomlása, a kelet-európai rendszerváltások, valamint a jugoszláv és albán válság kezdetei. A kommunista korszak egységként való kezelése nem jelenti azt, hogy a jugoszláv önigazgatás, a bolgár szovjet típusú rendszer és az albán enverista izoláció azonos volt; a fejezetek ezeket a különbségeket is hangsúlyozzák.

A jugoszláv háborúk és rendszerváltás 1991–2001 közötti szakasza a régió legérzékenyebb periódusa. A kezdőpont a szlovén és horvát függetlenségi lépések, a záróvonal a macedóniai konfliktus és az ohridi keretmegállapodás. A korszakhatár körüli viták részben politikaiak: egyes szerb értelmezések a háborúk kezdetét a szlovén és horvát elszakadáshoz kötik, mások a nacionalista mobilizáció korábbi szakaszait is a háborús folyamat részének tekintik. A koszovói háború 1999-es dátumai ugyancsak emlékezetpolitikai vitákat hordoznak, különösen a NATO-bombázások megítélésében.

Az EU-integráció és a jelenkor 2001–2026 közé esik. A kezdőpont az uniós bővítési folyamat új szakasza, a zárópont a könyv lezárásának dátuma. E korszakban Görögország már uniós tag, Szlovénia és Horvátország később csatlakozik, míg más államok tagjelölti vagy potenciális tagjelölti státuszban vannak. A „jelenkor” fogalma a történetírásban mindig mozgó célpont; a 2020-as évek eseményeiről még kevés levéltári forrás áll rendelkezésre, ezért az elemzés itt gyakran újságírói tudósításokra, nemzetközi jelentésekre és statisztikai adatbázisokra támaszkodik.

1.4.3 A periodizáció korlátai: átfedések és helyi eltérések

Az egyes korszakok nem zárt dobozok. A 16. századi horvát területeken a „középkor” és az „oszmán kor” egyszerre van jelen, hiszen a Habsburg-uralom alatt élő horvát rendek a régi intézményeket védik, miközben az oszmán hódítás elől menekülő lakosság új településhálózatot alakít ki. A 19. századi Bosznia-Hercegovinában az „oszmán kor” és a „nemzetállamok kora” kategóriái keverednek, mert a nemzeti ébredési mozgalmak az oszmán reformok és az európai nagyhatalmi beavatkozások keretei között szerveződnek.

A periodizáció másik gyenge pontja a rövid távú események és a hosszú távú folyamatok összekeverése. Egy szerződés aláírása (például az 1878-as berlini kongresszus) lehet korszakhatár, de a társadalmi átalakulás évtizedekkel korábban vagy később érvényesül. A „függetlenség” 1878-ban Szerbia számára nem jelentette az oszmán intézményi örökség eltűnését; a városok szerkezete, a birtokviszonyok és az adózási gyakorlat még sokáig hordozta a birodalmi mintákat.

1.4.4 A fő régiók és a történelmi földrajz szerepe

A könyv a mai országok mellett történelmi régiókat is használ elemzési egységként. E régiók nem rendelkeztek minden korban azonos politikai jelentéssel, és határuk is változott. A fontosabbak a következők.

Dalmácia (horvátul *Dalmacija*, olaszul *Dalmazia*) az Adriai-tenger keleti partvidékének keskeny sávja, amely a középkorban előbb bizánci, majd velencei és magyar–horvát befolyás alatt állt. A kora újkorban a partvidék városai – Zadar, Split, Dubrovnik – a kereskedelem, a katolikus egyházszervezet és a latin/olasz írásbeliség központjai voltak, miközben a hátország falvai szláv nyelvű, gyakran pásztorkodó közösségeket foglaltak magukba. A régiót nem lehet a mai horvát tengerparttal azonosítani, mert a velencei Dalmácia kiterjedése többször változott, és a déli város **Raguza** (horvátul *Dubrovnik*) önálló köztársaságként, olasz nevén *Repubblica di Ragusa* évszázadokon át kívül maradt a nagy területi államokon.

Isztria (horvátul és szlovénül *Istra*, olaszul *Istria*) ugyancsak határrégió. A kora újkorban a félsziget nagyobbik része Velence birtoka volt, de a belső területek szlovén és horvát falvai, valamint a part menti olasz többségű városok között éles nyelvi és társadalmi választóvonal húzódott. A 19. században az olasz és a szláv nemzeti mozgalmak egyaránt Isztriára tartottak igényt, ami a második világháború után tömeges elvándorlásokhoz és határvitákhoz vezetett.

Bosznia (bosnyákul, horvátul és szerbül *Bosna*) a középkori királyságból nőtt ki, de határai a török hódítás után szandzsákok közigazgatási határaivá alakultak. A régiót a folyóvölgyek, a hegyes belső területek és a kevés termőföld jellemzik. A középkori források bizonytalanok az etnikai és vallási viszonyokat illetően; a bosnyák egyház, a katolikus és ortodox intézmények együttélése később a nemzeti történetírásokban ideológiai szerepet kapott. A mai **Bosznia-Hercegovina** (bosnyákul, horvátul és szerbül *Bosna i Hercegovina*) elnevezésben **Hercegovina** (bosnyákul, horvátul és szerbül *Hercegovina*) a déli, karsztos területet jelöli, amely a 15. században **Stjepan Vukčić Kosača** herceg birtokáról kapta nevét.

Koszovó (albánul *Kosova*, szerbül *Kosovo*) a középkorban a szerb állam magterületéhez tartozott, és az 1389-es rigómezei csata a szerb emlékezet egyik központi eseményévé vált. Az oszmán korban a régió albán és szerb falvakat egyaránt magában foglalt; a 20. századi demográfiai és politikai folyamatok a területet a szerb és az albán nemzeti narratívák ütközőzónájává tették. A 2008-as függetlenségi nyilatkozat nemzetközi elismerése a 2026-os állapot szerint nem teljes, és a terület jogi helyzete a nemzetközi viták tárgya.

Macedónia (macedónul , latin átírással *Makedonija*, bolgárul , görögül *M*) a legélesebb névvitákat hordozó régió. A földrajzi fogalom a Vardar folyó völgyét, az Égei-tenger felé nyúló síkságot és a Pirin-hegységet is magában foglalja. Az oszmán korból örökölt közigazgatási határok a 19. század végére a bolgár, görög és szerb nemzeti mozgalmak vetélkedésének terepévé váltak. A mai **Észak-Macedónia** (macedónul *Severna Makedonija*) csak 1991 után alakult ki önálló államként, és a névhasználatról 2019-ben egyezett meg Görögországgal. A könyv a „Macedónia” szót a történelmi régióra, a „mai Észak-Macedónia” kifejezést pedig az országra használja.

Trákia (bolgárul , görögül *Θ* , törökül *Trakya*) a Balkán délkeleti részén fekvő sík- és dombvidék, amely a történelem során a bizánci, bolgár és oszmán uralom váltakozó határterülete volt. A modern korban Bulgária, Görögország és Törökország között oszlik meg. A régióban muszlim, ortodox keresztény és később zsidó közösségek is éltek; a 20. századi államközi szerződések többször kényszerű lakosságcseréket írtak elő.

Epirusz (görögül , albánul *Epiri*) a Balkán délnyugati hegyvidéke, amely ma Görögország és Albánia között oszlik meg. A terület a középkorban bizánci és epiruszi despotátus uralma alatt állt, majd az oszmán hódítás után albán, görög és vlach falvak éltek egymás mellett. A 19–20.

században a görög–albán határvita és a helyi muszlim lakosság sorsa ismétlődő konfliktusforrás volt.

Peloponnészosz (görögül *Π*) a görög szárazföld déli félszigete, amely a bizánci korban a **Morea** (görögül *M*) nevet kapta. Az oszmán hódítás után a félsziget egy része hosszú ideig velencei kézen maradt, és a görög függetlenségi háború jelentős harcai is itt zajlottak. A régió földrajzi elkülönülése miatt a helyi társadalmi viszonyok gyakran eltértek a szárazföldi belső területektől.

1.4.5 Hogyan olvassuk a térképeket?

A történelmi térkép nem azonos a múlt térképével. A mai történeti atlaszok olyan határokat rögzítenek, amelyek a múltban ritkán voltak egyértelműek. A középkori hatalmi viszonyokat a hűbéri kötelékek, a városi autonómiák és a helyi kiskirályok sokasága jellemezte; a térképen húzott államhatár gyakran a 19. századi nacionalista kartográfia öröksége.

A történelmi térképek olvasásakor a következő kérdéseket érdemes feltenni. Ki készítette a térképet, milyen céllal, és milyen forrásokból dolgozott? Milyen évszámra vonatkoznak a határok, és milyen mértékegységben ábrázolták a területi viszonyokat? A térkép állami határokat, egyházi igazgatást, nyelvi többségeket vagy vallási közösségeket mutat? A színek és a feliratok milyen hierarchiát sugallnak?

A 19. század végén készült etnikai térképek különösen problematikusak. Egy „Balkán etnikai térképe” 1900-ból gyakran a nemzeti propaganda eszköze volt, amely az adott nemzeti mozgalom számára kedvező nyelvi határokat ábrázolta. A korabeli népszámlálások kategóriái vallásra vagy anyanyelvre kérdeztek, nem a mai értelemben vett nemzeti identitásra; a két kategória nem volt azonos. A térkép színezése emellett elfedte a településszintű keveredést: a falvak sokszor nyelvjárási kontinuum mentén helyezkedtek el, és a városi lakosság nyelvi összetétele eltért a vidékitől.

A könyv ezért térképek helyett gyakran szöveges leírásokat és táblázatokat használ. Ahol az ország- vagy régiófejezetek hivatkoznak területi kérdésre, ott a szöveg igyekszik elmondani, mely folyók, hegységek és városok alkotják a határokat, és mennyire voltak ezek a határok átjárhatóak. A történelmi közlekedés a folyóvölgyekhez és a hegyi hágókhoz igazodott, ezért a területi kérdéseket gyakran a kereskedelmi útvonalak felől lehet megérteni.

1.4.6 A történelmi földrajz mint elemzési eszköz

A történelmi földrajz nem csupán a régi határok rekonstrukciója. Azt vizsgálja, hogyan alakította a természeti környezet a településszerkezetet, a mezőgazdaságot, a pásztorkodást, a kereskedelmet és a katonai mozgást. A Balkán hegyvidékei természetes menedéket és akadályt is jelentettek: a hegyi falvak a birodalmi adószedők elől kevésbé voltak elérhetők, ugyanakkor a transzhumáló pásztorkodás évszakos mozgást igényelt a hegyek és a síkságok között. A tengerparti városok a tengeri kereskedelem révén erősebben kötődtek az itáliai és levantei hálózatokhoz, mint a hátországhoz.

A folyók szerepe is kettős volt. A Duna, a Száva, a Drina, a Vardar és a Marica egyszerre voltak közlekedési folyosók és határvonalak. A középkori államok gyakran a folyók mentén szerveződtek, mert a vízi szállítás olcsóbb volt a szárazföldinél. Az oszmán hódítás útvonala is a folyóvölgyeket követte, miközben a határvédelem a folyóparti erődökre épült.

A történelmi földrajz abban is segít, hogy a mai országhatárokat ne vetítsük vissza a múltba. A mai Albánia területe például a középkorban nem alkotott egységes politikai régiót; a tengerparti

síkság, a hegyvidéki törzsi területek és a keleti folyóvölgyek más-más hatalmi központhoz kötődtek. A mai Szerbia északi része, a **Vajdaság** (szerbül *Vojvodina*) a 17–18. században Habsburg-uralom alatt népesült be újra, és szerb, magyar, német, román és más lakosai miatt egészen más társadalmi szerkezetet mutatott, mint a déli szerb területek. A regionális keretek tehát nem a mai határok visszavetítését szolgálják, hanem éppen annak megakadályozását, hogy a mai határokat természetesnek tekintsük.

1.4.7 Források és bizonytalanságok

A kronológiai és földrajzi keretek forrásai heterogének. A római és bizánci határok rekonstrukciójához feliratok, törvénygyűjtemények, egyházi zsinati jegyzőkönyvek és irodalmi leírások állnak rendelkezésre; ezek sokszor csak a közigazgatási ideált mutatják, nem a mindennapi gyakorlatot. A középkori államhatárokról oklevelek, adománylevelek és krónikák tudósítanak, de a határperek és a helyi konfliktusok arról árulkodnak, hogy a tényleges fennhatóság gyakran bizonytalan volt.

Az oszmán kor földrajzi viszonyait az adóösszeírások (oszmán-törökül *defter*) és a bírósági jegyzőkönyvek (oszmán-törökül *kadı sicili*) segítenek rekonstruálni, de ezek a kategóriák sem felelnek meg a mai etnikai vagy nemzeti csoportosításnak. A 19. századtól a népszámlálások és katonai térképezések új forrástípust jelentenek, ám az adatfelvétel kategóriái országonként és időszakonként változtak. A 20. századi háborús áldozatszámok és a lakosságmozgások becslései különösen bizonytalanok; a jugoszláv háborúk statisztikái is sokszor közvetlen politikai küzdelem tárgyai.

A periodizáció maga is értelmezési bizonytalanságot hordoz. A korszakhatárok kiválasztása a történész előzetes kérdéseitől függ. Ha a politikai eseményekre koncentrálunk, 1453 (Konstantinápoly eleste) kiemelkedő dátum, de ha a társadalmi folyamatokra, a 15. század oszmán hódítása és a 16. századi intézményesülés hosszabb, elnyújtott átmenet. A könyv ezért a fő korszakokat követi, de az országfejezetekben az átmeneteket és a helyi eltéréseket is megvilágítja.

1.4.8 Rövid összefoglaló

- A könyv római, késő antik/bizánci, középkori, oszmán, nemzetállami, háborús, két világháború közötti, kommunista, posztjugoszláv és jelenkori korszakokra tagolja a Balkán történetét.
- A korszakhatárok nem azonosak a régió minden területén; Dalmácia, Bosznia, Koszovó, Macedónia és a többi régió eltérő ütemben élt meg birodalmi és állami átalakulásokat.
- A periodizáció értelmezési döntés, nem a múlt tulajdonsága; azt tükrözi, mely folyamatokat emelünk ki.
- A történelmi régiók (Dalmácia, Isztria, Bosznia, Hercegovina, Koszovó, Vajdaság, Macedónia, Trákia, Epirusz, Peloponnészosz) a mai államhatároktól eltérő elemzési egységek.
- A történelmi térképek olvasásakor a forrást, a célt, a kategóriákat és a térképező szándékát is vizsgálni kell; az etnikai térképek gyakran politikai állítások.
- A történelmi földrajz a természeti viszonyok, a közlekedés és a településszerkezet összefüggéseit rekonstruálja, és segít elkerülni a mai határok visszavetítését.
- A források bizonytalanok a középkori etnikai viszonyokra, a kora újkori népesedésre és a 20. századi áldozatszámokra vonatkozóan.

1.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függ össze a periodizáció a történész értelmezési döntéseivel? Mondjon egy példát arra, amikor ugyanaz az év a Balkán különböző régióiban eltérő korszakhatárt jelölt.
2. Miért nem lehet a mai Bosznia-Hercegovina vagy Észak-Macedónia határait visszavetíteni a középkorra? Milyen történelmi folyamatok alakították e régiók területi kereteit?
3. Milyen kérdéseket kell feltennie egy 1900-as „balkáni etnikai térkép” olvasásakor, és miért nem azonosak a korabeli nyelvi és vallási adatok a modern nemzeti identitással?
4. Hasonlítsa össze Dalmácia és Koszovó történelmi földrajzát: miben tértek el a természeti feltételek, a birodalmi kapcsolatok és a helyi társadalmak lehetőségei?
5. Milyen forrástípusok alkalmasak a kora újkori határok rekonstrukciójára, és milyen bizonytalanságok rejlenek az oszmán adóösszeírások kategóriáiban?

2 Földrajz, régiók és népek

2.1 Földrajzi keretek és régiók

A Balkán földrajzi kereteinek vizsgálata nem előkészítő kitérő, hanem a történeti folyamatok értelmezésének egyik kulcsa. A Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán alfejezetben tárgyalt, vitatott Balkán-kategóriát itt földrajzi értelemben használjuk, hangsúlyozva, hogy a mai államhatárok nem esnek egybe a természeti egységekkel. A Kronológia, térkép és periodizáció alfejezetben bemutatott időbeli vázhoz most a térbeli alapokat illesztjük: a Dinári-hegység, a Pannon-medence, a Duna–Száva-vonal, valamint az Adriai-, az Égei- és a Fekete-tenger együttesen alakította ki a régió belső tagoltságát. A hegyvidéki, síksági és tengerparti sávok eltérő gazdasági, települési és politikai pályákat hoztak létre, és ezek a különbségek a 21. századig hatnak. Ugyanakkor a földrajz nem sors: a folyószabályozás, a vasút, az autópálya és a modern állami infrastruktúra többször átírta a természeti adottságok jelentését.

2.1.1 A Dinári-hegység és a karsztvidék

A **Dinári-hegység** (horvátul Dinaridi, szerbül , szlovénül Dinarsko gorovje) az Adriai-tenger partjával párhuzamosan húzódó, északnyugat–délkeleti irányú vonulatrendszer. A mai Szlovénia délnyugati részétől a horvát tengerpart hátterén át egészen Albánia északi területeiig terjed; déli folytatása a Píndosz (görögül Π) felé vezet. A vonulat legmagasabb csúcsai a 2000 méteres magasságot is meghaladják, de a hegység történeti jelentőségét nem elsősorban a magasság, hanem a karsztos felszín adja. A **karszt** (szlovénül kras, horvátul krš) a mészkő oldódásával kialakult felszín: víznyelők, barlangok, dolinák, poljék (termékeny karsztmedencék) és eltűnő folyók váltakoznak. A jelenség nemzetközi neve a szlovén Karszt-fennsíkról (Kras) származik.

A karsztvidék települési és közlekedési következményei alapvetőek. A felszíni víz hiánya, a vékony talajréteg és a kőtörmelékek miatt a szántóföldi gazdálkodás korlátozott; a történeti lakosság nagy része pásztorkodásból, állattartásból és a poljékban folytatott kertkultúrából élt. A partvidék keskeny, gyakran alig néhány kilométer széles sávja mögött azonnal meredek lejtők emelkednek, ezért a tengerparti városok és a belső hegyvidék közötti kapcsolat nehézkes volt. A Velebit (horvátul Velebit) és a Dinara (horvátul Dinara) hágói csak meghatározott évszakokban voltak járhatók; a bóra nevű, erős északkeleti szél (horvátul bura) tovább nehezítette a hajózást és a közlekedést.

A Dinári-hegység északi része a horvát és szlovén karsztvidék, déli része a Prokletije (albánul Bjeshkët e Nemuna, szerbül) és a Šar-hegység (szerbül/macedónul / Šar planina, albánul Malet e Sharrit). A Prokletije az albán–montenegrói–koszovói határzónában magasodik, és a 20. századig az egyik legnehezebben átjárható területnek számított. A hegyvidéki elszigeteltség a történeti forrásokban is tükröződik: a kora újkori európai útleírások ezeket a vidékeket gyakran alig feltárt területként írják le. A hegyi közösségek gyakran megőrizték a nyelvi és vallási sokszínűséget, mert a birodalmi adóztatás és a központi hatalom elérése itt gyengébb volt.

A hegyvidéki pásztorkodás jellemző formája a **transzhumancia** (a latin trans ’át’ és humus ’föld’ összetételéből; a helyi nyelveken olykor pásztorkodó nomád életmódként írják le): a nyári havasi legelők és a téli tengerparti, illetve síksági legelők közötti évszakos állatvándorlás. Ez a rendszer

összekapcsolta a partvidéket és a hegyvidéket, de nem számolta fel a települési és kulturális különbségeket. A transzhumancia a vlach (aromán) pásztorok esetében a Népek, nyelvek és vallások alfejezetben is előkerül.

2.1.2 A Pannon-medence és a Duna–Száva-vonal

A **Pannon-medence** (horvátul Panonska nizina, szerbül , szlovénül Panonski bazen) a Kárpátok, az Alpok és a Dinári-hegység által közrefogott síkságrendszer déli része. A tárgyalt régióban a Száva (horvátul/szerbül Sava) és a Duna (horvátul/szerbül Dunav, bolgárul) közötti terület, valamint a Dráva (horvátul/szlovénül Drava) és a Tisza (szerbül / Tisa) völgye tartozik ide. Ez a síksági övezet a mai Szlovénia keleti részét, Horvátország északi területeit, a szerbiai Vajdaságot, valamint a Bácska és a Bánság egy részét foglalja magában, de a régió nem azonos a mai államhatárokkal.

A Pannon-medence a löszös, jó termőképességű talajoknak és a folyami víznek köszönhetően a szántóföldi mezőgazdaság központi színtere volt. A folyók nemcsak határok, hanem közlekedési utak is voltak: a Duna európai összekötő szerepe a római kortól a modern hajózásig meghatározó. A Száva a Dinári-hegység északi lábánál folyik, és a Pannon-medence déli peremét jelöli ki. A **Duna–Száva-vonal** (a két folyó által alkotott zóna) átmeneti sáv: a római korban a provinciális és a barbaricum közötti határ, a középkorban a Magyar Királyság és a bizánci, illetve a bolgár és szerb államok érintkezési övezete, az újkorban pedig a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom közötti katonai határőrvidék (németül Militärgrenze) egy részét alkotta.

A folyóvölgyek a telelés és az áradás miatt kockázatot is jelentettek: a mocsaras árterek a 18–19. századi folyószabályozásig korlátozták a települések sűrűségét, ugyanakkor menedéket adtak a járványok, a hadjáratok és az adóztatás elől menekülőknek. A síksági terület a hadtörténetben gyakran átvonulási folyosóként szolgált: a Kárpát-medence és a Balkán-hegység közötti sáv a természetes útvonalak mentén feküdt. A Duna–Száva-vonal ezért soha nem volt éles nyelvi vagy vallási határ; a folyó menti városok (például a mai Belgrád a Száva és a Duna összefolyásánál) a különböző hatalmak és népcsoportok találkozási pontjai voltak.

A síksági mezőgazdaság a birodalmi adóztatás alapját képezte: a római latifundiumok, a középkori és kora újkori nagy birtokok, a későbbi jobbágyfalvak és a 19. századi nagybirtokrendszer mind a termékeny sík területekre épült. A Pannon-medence déli részén a gabona, a kukorica és a szarvasmarha-tenyésztés kombinációja alakította ki a paraszti gazdaságot. A birtokviszonyok és a paraszti munkaerő kérdése a későbbi országfejezetekben (például Horvátország a 19. században és 1918-ig) is visszatér.

2.1.3 Az Adriai-, Égei- és Fekete-tenger partvidékei

A három tengerparti sáv természeti adottságai és történelmi szerepe élesen eltér egymástól. Az **Adriai-tenger** (horvátul Jadransko more, szlovénül Jadransko morje) partvidéke keskeny, tagolt, és mögötte azonnal a Dinári-hegység emelkedik. A dalmát szigetvilág, a Kvarner-öböl és a Kotori-öböl (horvátul Boka Kotorska, montenegróiul) kedvezett a kikötők és a tengeri kereskedelem kialakulásának, de a háttérrel való közlekedés nehéz volt. A partvidék mediterrán éghajlata, az örökzöld növényzet és a sólepárlás a városi kultúra alapját adta; a későbbi velencei és raguzai befolyás is e földrajzi adottságokra épült.

Az **Égei-tenger** (görögül A Π , bolgárul , macedónul) partvonala rendkívül tagolt, a szigetvilág sűrű, és a tenger a görög városi élet, a hajózás és a keleti kereskedelem természetes közege volt. A Chalkidiké-félsziget (görögül X), a Sporádok és a Kikládok szigetei, valamint Kréta (görögül K) és Rodosz (görögül P) a tengeri útvonalak csomópontjaiban

fekszenek. A partvidék a bizánci flotta és a későbbi tengeri hatalmak számára stratégiai fontosságú volt; a hegyvidéki hátország (Píndosz, Rodope) azonban itt is elvált a parttól.

A **Fekete-tenger** (bolgárul , görögül M Θ , törökül Karadeniz) partvidéke a bolgár területen kevésbé tagolt, de a Duna-delta és a Várnai-öböl, valamint a Burgaszi-öböl kikötői a kelet-nyugati kereskedelemben játszottak szerepet. A Fekete-tenger a gabona, a fémek, a faanyag és a prémek kereskedelmének egyik színtere volt; a bizánci és az oszmán hatalom számára a Duna torkolatának ellenőrzése stratégiai kérdés volt. A három tenger közül a Fekete-tenger éghajlata kontinentálisabb, a partvidék mögötti síkság pedig jobban összekapcsolódott a belső területekkel, mint a dinári karszt mögötti adriai part.

A tengerparti sávok közös vonása a városiasodás és a kereskedelmi nyitottság, de eltérő a politikai integrációjuk: az Adriai-part a latin–velencei, az Égei-part a görög–bizánci, a Fekete-tengeri part a bizánci–oszmán világ felé húzott. A partvidékek gyakran idegen hatalmak (Velence, Genova, Oszmán Birodalom) befolyása alatt álltak, míg a hegyvidéki hátország hosszabb ideig megőrizte a helyi autonómiákat.

2.1.4 Közlekedési folyosók, hágók, medencék

A régió belső összeköttetését nem a mai országhatárok, hanem a folyóvölgyek, hágók és medencék határozták meg. A legjelentősebb észak–déli folyosó a Morava (szerbül / Velika Morava) és a Vardar (macedónul , görögül A / Axiós) völgye: ez az út kötötte össze a Pannon-medencét az Égei-tengerrel. A római kortól kezdve a hadseregek, a kereskedők és a zarándokok ezt az útvonalat használták; a 20. század vasúti és autópályás fejlesztései is ezt a vonalat követték. A Via Egnatia (latinul Via Egnatia, görögül E O) a római korban az Adriai-tengert (Dyrrhachium, a mai albániai Durrës) kötötte össze Thesszalonikén át Bizánccal; ez a kelet–nyugati folyosó a középkorban a bizánci és a bolgár, majd az oszmán közlekedésben is alapvető maradt.

A folyóvölgyek közül a Drina (szerbül/bosnyákul / Drina) Bosznia és Szerbia között, a Neretva (horvátul/bosnyákul Neretva) a Dinári-hegység déli részén, a Boszna (bosnyákul Bosna) a középkori Bosznia belső útvonala, a Marica (bolgárul , görögül / Evros) Trákia fő folyója, az Iszker (bolgárul) a Szófiai-medencét kötötte a Dunához, a Sztruma (bolgárul , görögül Σ / Strymónas) pedig a macedón–trák határvidéket. A hegyvidéki hágók, például a Velebit és a Prokletije átjárói, szezonálisan voltak járhatók, és gyakran a helyi hegyi közösségek ellenőrzése alatt álltak.

A medencék a hegyvidéki területeken belül a települések, a mezőgazdaság és a politikai hatalom központjai voltak. A Koszovói-medence (albánul Fushë e Kosovës, szerbül / Kosovo polje) a középkori Szerbia magterületéhez tartozott, és később is stratégiai jelentőségű maradt. A Metóhia (albánul Rrafshi i Dukagjinit, szerbül) a Dinári-hegység déli peremén fekvő medence, a Szkopjei-medence (macedónul) a Vardar felső folyása mentén, a Szófiai-medence (bolgárul) a Balkán-hegység és a Rodope között, a Trák-alföld (bolgárul) a Marica mentén, a Thesszáliai-síkság (görögül Θ) pedig a Píndosz és az Olymposz között alakított ki történeti magterületeket. Ezek a medencék a birodalmi és nemzetállami közigazgatás alapjául szolgáltak, de határaik nem esnek egybe a mai államhatárokkal.

2.1.5 A természeti adottságok és a történelmi pályák összekapcsolása

A három fő természeti típus – hegyvidék, síkság, tengerpart – eltérő történelmi pályákat hozott létre. A tengerparti sávokban a mediterrán urbanizáció, a tengeri kereskedelem, a városi autonómiák és a távolsági hatalmak befolyása érvényesült. A városok (például a dalmát kommunák, a

görög kikötővárosok) polgársága, önkormányzata és írásbelisége korán kialakult; a kereskedelem a pénzgazdálkodást és a jogi pluralizmust is elősegítette.

A hegyvidéki területeken a megélhetés alapja a pásztorkodás és az erdőhasználat volt, a települések kisebbek, a birodalmi hatalom elérése gyenge. A hegyi közösségek gyakran rokonsági vagy területi alapon szerveződtek, és a központi adóztatás, a katonai besorozás vagy a vallási egységesítés ellenállásba ütközött. Ez a periféria-erőviszony magyarázza, hogy a hegyvidéki területeken később és más formában alakult ki a modern állami intézményrendszer, és hogy a nyelvi-néprajzi sokszínűség tovább fennmaradt.

A síksági területek a mezőgazdasági termelés, a birodalmi adóztatás és a nagy birtokok színterei voltak. A termékeny földek és a folyami utak a sűrűbb településhálózatot és a jobbágyfalvak kialakulását segítették, ugyanakkor a hadseregek átvonulása, a járványok és az adóterhek itt erősebben érintették a lakosságot. A Pannon-medence déli részén a jobbágyság és a nagybirtokrendszer a 19. századig a paraszti társadalom meghatározó kerete maradt.

A régiók közötti kapcsolatok a transzhumancia, a vásárok, a zarándoklatok és a kereskedelmi utak révén állandóak voltak, de a különbségek nem tűntek el. A karsztvidék és a tengerpart közötti meredek hágók késleltették a kulturális és politikai egységesülést; a Duna–Száva-vonal menti városok viszont a sokféleség csomópontjaivá váltak. A 19–20. századi modernizáció – a vasút, a folyószabályozás, az autópálya, a repülőtér – fokozatosan átrendezte ezeket a viszonyokat, de a természeti adottságok továbbra is befolyásolják a települések, a mezőgazdaság és a közlekedés térképét. A felszíni víz hiánya a Dinaridákban, a síksági áradások és a tengerparti turizmus a 21. századi fejlesztéspolitikában is kulcskérdések.

2.1.6 Források és bizonytalanságok

A történeti földrajz megállapításai antik itineráriumok (például a Tabula Peutingeriana néven ismert római úttérkép), középkori oklevelek, kora újkori útleírások, oszmán adóösszeírások és 18. századi Habsburg katonai felmérések egybevetéséből származnak. A modern földrajzi adatok (műholdfelvételek, digitális domborzati modellek, pollenanalízis, dendrokronológia) lehetővé teszik a korábbi rekonstrukciók pontosítását, de a múltbeli táj állapota csak közelítőleg ismert. A folyómedrek, a partvonalak és a tengerszint az elmúlt kétezer évben változtak; a római kori kikötők egy része ma a szárazföld belsejében található, a folyók áradásai pedig a síksági településhálózatot többször átrendezték.

A történeti régiók határai utólagos szerkesztés eredményei. A „Dalmácia”, „Bosznia”, „Macedónia” vagy „Trákia” megnevezések tartalma korszakonként és forrásonként változott; egy középkori oklevél és egy modern atlasz nem ugyanazt érti rajtuk. A hegyvidéki területekről a források gyakran hallgatnak, ezért a pásztorkodó népesség létszámára, útvonalaira és téli-nyári szállásaira vonatkozó adatok becslések. Az éghajlati rekonstrukciók bizonytalansága is számottevő: a kora középkori, az újkori és a 20. századi klíma között fennálló különbségeket a paleoklimatológiai adatok alapján lehet megbecsülni, de a helyi szintű hatásokat nehéz pontosan dokumentálni.

Ebből következik, hogy a földrajzi keretek leírásakor el kell választani a mai megfigyelhető, stabil természeti adatokat (hegységek, folyók, tengerek, éghajlati övek) azoktól a történeti rekonstrukcióktól, amelyek forráshiányos területeken vitatottak. A természeti földrajz általános kontúrjai tudományos konszenzusnak tekinthetők, de az egyes régiók történeti szerepének értelmezése már forráskritikai és történetírási viták tárgya.

2.1.7 Rövid összefoglaló

- A régió földrajzi alapja a Dinári-hegység, a Pannon-medence, a Duna–Száva-vonal, valamint az Adriai-, az Égei- és a Fekete-tenger partvidéke.
- A Dinári-hegység és a karszt a partvidéket és a belső területeket elszigetelte, a pásztorkodó transzhumancia rendszerét alakította ki.
- A Pannon-medence síksága a mezőgazdaság, a birodalmi adóztatás és a folyami kereskedelem színtere; a Duna–Száva-vonal átmeneti zóna, nem éles határ.
- A három tengerparti sáv eltérő politikai és gazdasági pályája a latin–velencei, a görög–bizánci és a bizánci–oszmán világ felé mutat.
- A hegyvidéki, síksági és tengerparti régiók pályái különböznek: urbanizáció, pásztorkodás, mezőgazdaság; a különbségek a modernizáció ellenére sem tűntek el.
- A folyóvölgyek, hágók és medencék képezték a közlekedési folyosókat; a Morava–Vardar-vonal és a Via Egnatia ma is fontos.
- A történeti földrajz forrásai egyenetlenek: a hegyvidéki és a pásztorkodó közösségekre vonatkozó adatok becslések, a régióhatárok korszakonként változtak.

2.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthető a Duna–Száva-vonal merev földrajzi vagy kulturális határnak?
2. Hogyan befolyásolta a karsztvidék a települések, a mezőgazdaság és a közlekedés történetét?
3. Miben tér el az Adriai-, az Égei- és a Fekete-tenger partvidékének történelmi szerepe?
4. Miért fontos a hegyvidéki, síksági és tengerparti régiók pályáinak összehasonlítása a mai államhatárok megértéséhez?
5. Hogyan változtatta meg a modern technológia (vasút, folyószabályozás, autópálya) a természeti adottságok történeti jelentését?

2.2 Népek, nyelvek és vallások

A Balkán-félsziget népei, nyelvei és vallásai nem egyetlen, homogén tömbben helyezkednek el, hanem a Római Birodalom, Bizánc, a szláv betelepülés, az oszmán uralom és a 19–20. századi nemzetépítés egymást követő rétegeiként alakultak ki. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan tagolódik a régió nyelvi és vallási szempontból, és hogy ezek a határok miért nem esnek egybe a mai államhatárokkal. A Földrajzi keretek és régiók alfejezetben tárgyalt földrajzi keretekre építve itt a népcsoportok, a nyelvcsaládok és a vallási közösségek összetett viszonyát vizsgáljuk, különös tekintettel arra, hogy a 19. század előtti identitások nem azonosak a modern nemzeti kategóriákkal.

2.2.1 Nyelvcsaládok és nyelvi csoportok

A Balkán nyelvei döntően az indoeurópai nyelvcsaládba tartoznak, de a török és az indoárja nyelvek jelenléte is meghatározó. Az indoeurópai nyelvek között a régióban a **szláv nyelvek**, a **görög**, az **albán**, valamint az újlatin **vlach/román** nyelvek fordulnak elő; a roma közösségek nyelve, a **romani**, szintén indoeurópai, de az indoárja ághoz tartozik. A török nyelv a török nyelvcsalád tagja, és elsősorban az oszmán kori betelepülők leszármazottai, valamint a későbbi bevándorlók beszélik.

A **délszláv nyelvek** (horvát/szerb: južnoslavenski jezici / ; szlovén: južnoslovanski jeziki; bolgár: ; macedón:) a szláv nyelvek egyik alcsoportját alkotják,

és tovább oszthatók nyugati, illetve keleti alcsoportra. A nyugati alcsoportba tartozik a **szlovén** (szlovén: slovenščina), a **horvát** (hrvatski), a **szerb** (srpski), a **bosnyák** (bosanski) és a **montenegrói** (crnogorski); a keleti alcsoportba a **macedón** (makedonski) és a **bolgár** (bălgarski). A horvát, a szerb, a bosnyák és a montenegrói standard nyelv a korábban **szerbhorvátnak** vagy **horvátszerbnek** (srpskohrvatski / hrvatskosrpski) nevezett nyelvjárási kontinuum alapján alakult ki; a beszélt nyelvjárások közötti kölcsönös érthetőség ma is jelentős, de a sztenderdizáció, az írásrendszer (latin, illetve cirill) és a politikai önállóság külön standard nyelveket hozott létre. A macedón és a bolgár közötti viszony hasonló: a nyelvjárások folyamatos átmenetet képeznek, a két standard nyelv elhatárolását azonban a 20. századi államhatárok és a nemzeti identitás befolyásolták.

Az **albán** (albán: shqip) az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága, amelynek két nagy dialektuscsoportja a **geg** (északi, albán: gegërisht) és a **tosk** (déli, albán: toskërisht). A standard albán alapja a 20. század közepétől a toszk dialektus, de Albánián kívül – Koszovóban, Észak-Macedóniában és a diaszpórában – a geg változatok is széles körben használatosak. A **görög** (görög: elliniká) a hellén ág egyetlen élő leszármazottja a régióban; a modern görög standard nyelv a demotikus (népi) nyelvváltozatra épül, de a 19–20. században a mesterségesen archaizáló **katharévusza** (görög: katharévousa) is használatban volt. A **vlachok/arománok** (román: armãneashce vagy rrãmãneshti) újlatin nyelveket beszélnek, amelyek a latinból származnak, és a román nyelvvel állnak rokonságban; a régióban több, egymástól részben elszigetelt nyelvváltozatuk él. A **romani** nyelv (romani: romani čhib) az indoárja nyelvek közé tartozik, és a Balkánon számos dialektusa van; a roma közösségek gyakran két- vagy többnyelvűek, és a romani mellett a környező többségi nyelveket is beszélik.

A **török** (török: Türkçe) a balkáni török közösségek nyelve, amely az oszmán hódítással és a betelepítésekkel került a régióba. A balkáni török nyelvjárások részben megőrizték az oszmán-török korszak sajátosságait, és a 20. századi török nyelvújítás hatása csak részlegesen érvényesült. A zsidó közösségek liturgikus nyelve a héber, de a balkáni **szefárd** zsidók (ladino: djudezmo vagy djudió) évszázadokon át a **ladinót**, a kasztíliai spanyolból kialakult nyelvet használták, amelybe héber, török, görög és szláv elemek is beépültek. Az askenáz zsidók jiddis nyelvet beszéltek, de létszámuk a Balkánon a szefárdokénál kisebb volt.

A nyelvi sokszínűség nem csak a nagy nyelvek szintjén jelenik meg: a régióban számos kisebb nyelv és nyelvjárás él, például a **bunyevác** és a **sokac** (horvát/szerb: bunjevci, šokci) közösségek nyelvjárásai, amelyeket a horvát vagy a szerb standard nyelv alá sorolnak, de önálló regionális identitással társulnak. Hasonlóképpen a **pomák** (bolgár: pomaci) közösségek bolgár nyelvjárásokat beszélnek, de vallásuk, az iszlám, elkülöníti őket a bolgár ortodox többségtől.

2.2.2 Vallási megoszlás és határvonalak

A Balkán vallási térképe három nagy hagyomány – az **ortodox kereszténység**, a **római katolikus egyház** és az **iszlám** – határmezsgyéjén fekszik, és ez a hármasság a régió történetének egyik legfontosabb szerkezeti adottsága. A három vallási hagyomány határai nem esnek egybe a nyelvi vagy a későbbi nemzeti határokkal, és a határzónákban gyakori a keveredés, a többfelekezetiség és a vallási identitásváltás.

Az **ortodox kereszténység** (görög: orthódoxos, „helyes hitű”) a bizánci hagyomány örököse, és a régió keleti, illetve déli részein domináns. Ortodox többségű területek: Szerbia, Montenegró, Észak-Macedónia, Bulgária, Görögország, valamint Bosznia-Hercegovina bizonyos régiói (a mai **boszniai Szerb Köztársaság** területe, a **Hercegovina** egyes részei). Az ortodox egyházak nemzeti egyházakként szerveződnek: a **szerb ortodox egyház** (szerb: Srpska pravoslavna crkva), a **bolgár ortodox egyház** (bolgár: Bălgarska pravoslavna cărkva), a **görög ortodox egyház** (görög: Ekklisía tis Elládos), a **macedón ortodox egyház** (macedón: Makedonska

pravoslavna crkva) és a **román ortodox egyház** (román: Biserica Ortodoxă Română) hatóköre részben átfedi egymást. A 19. századi nemzeti ébredés során az egyházi autonómia és a nemzeti egyházak létrehozása szorosan összekapcsolódott a nemzetépítéssel; a bolgár exarchátus (1870) és a macedón ortodox egyház autocephal státusának elismerése (a 20. században, vitatott körülmények között) jól mutatja ezt a kapcsolatot.

A **római katolikus egyház** (latin: ecclesia catholica) elsősorban a régió északnyugati sávjában – Szlovéniában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovina egyes részein –, valamint a **Dalmácia** és **Isztria** tengerparti területein van jelen. A horvát katolikus identitás a **magyar–horvát perszonálunió**, majd a **Habsburg Birodalom** keretében alakult ki, és a 19. században a horvát nemzeti mozgalom egyik alappillére lett. A katolikus egyház határa a Balkánon nagyjából a **Kupa–Száva–Drina** vonalához igazodik, de ez a határ soha nem volt éles: Bosznia és Hercegovina területén a katolikus horvátok, az ortodox szerbek és a muszlimok évszázadokon át egymás mellett éltek.

Az **iszlám** (arab: al-ʾislām) a Balkánon az oszmán hódítás és uralom következtében terjedt el, és elsősorban a **szunnita** iszlám **hanafita** jogi iskoláját követi. Az iszlám jelenléte a régióban területileg egyenetlen: Bosznia-Hercegovinában, a **Szandzsák** (szerb/bosnyák: Sandžak) régióban, Koszovóban, Észak-Macedóniában, Albániában és Bulgária egyes részein jelentős muszlim közösségek élnek. A balkáni iszlám sajátos vonása a **bektási** (albán: bektashi) dervisrend jelenléte, amely főleg Albániában és a környező albánlakta területeken terjedt el, és a szunnita iszlámtól részben eltérő, szinkretikus gyakorlatot alakított ki. A muszlim közösségek nem alkotnak egységes nyelvi vagy etnikai csoportot: vannak szláv nyelvű muszlimok (bosnyákok, pomákok, gorániak), albán nyelvű muszlimok, török nyelvű muszlimok és roma muszlimok. A 20. században a **muszlim** szó Jugoszláviában etnikai/nemzeti kategóriává is vált (lásd a Népcsoportok, kisebbségek és migráció fejezetet), ami a vallási és a nemzeti hovatartozás összekapcsolódásának sajátos példája.

A vallási határvonalak nem statikusak: a háborúk, a betelepítések, a vallásváltás és a 20. századi szekularizáció folyamatosan módosították őket. A 19. századi nemzeti mozgalmak gyakran a vallási különbségeket használták fel a nemzeti identitás megerősítésére, és a vallási hovatartozás sokáig erősebb társadalmi kategorizáló tényező volt, mint a nyelv vagy a származás.

2.2.3 Főbb népcsoportok rövid jellemzése

A Balkán népcsoportjainak leírásánál kerülni kell a modern nemzeti kategóriák visszavetítését a korábbi évszázadokra. A 19. század előtt a legtöbb ember számára a vallási hovatartozás, a nyelv és a lokális/regionális identitás fontosabb volt, mint a mai értelemben vett nemzeti hovatartozás. Az alábbi áttekintés ezért a mai népcsoportok történelmi gyökereit és főbb jellemzőit mutatja be.

A **délszlávok** gyűjtőfogalom alá tartozó közösségek – **szlovének** (szlovén: Slovenci), **horvátok** (horvát: Hrvati), **szerbek** (szerb: Srbi), **bosnyákok** (bosnyák: Bošnjaci), **montenegróiak** (montenegrói: Crnogorci), **macedónok** (macedón: Makedonci) és **bolgárok** (bolgár: bălgari) – a 6–7. századi szláv betelepülés nyomán alakultak ki, de a csoportok közötti határok évszázadok alatt szilárdultak meg, és a vallási megoszlás erősen befolyásolta őket. A szlovének és a horvátok katolikusok, a szerbek, a montenegróiak, a macedónok és a bolgárok többsége ortodox, a bosnyákok pedig túlnyomórészt muszlimok. A nyelvi különbségek a délszláv csoportok között részben kisebbek, mint a vallási különbségek, és a nemzeti identitások kialakulásában a vallási intézmények, az állami hagyományok és a történelmi régiók különbségei játszottak meghatározó szerepet.

Az **albánok** (albán: shqiptarët) nyelvük alapján elkülönülnek a szláv és görög környezettől, és vallásilag megosztottak: a 2026-os becslések szerint Albániában és a környező területeken a muszlimok (szunniták és bektásik), az ortodoxok és a katolikusok egyaránt jelen vannak, de a vallási hovatartozás a 20. századi ateista állami politika és a szekularizáció miatt sok albán esetében nem meghatározó identitáselem. Az albán nemzeti mozgalom a 19. század végén a nyelvre és a közös származástudatra épült, és viszonylag későn kapcsolódott össze a vallási intézményekkel, ami sajátos, a vallási különbségeket háttérbe szorító nemzetfogalmat eredményezett.

A **görögök** (görög: Éllines) a bizánci ortodox hagyomány és a görög nyelv folytonosságára építik identitásukat. A görög nemzettudat a 18–19. századi nemzeti ébredés során kapcsolta össze az ókori görög múltat, a bizánci ortodox örökséget és a modern görög nyelvet; ez a hármas kapcsolat a görög nacionalizmus egyik legfontosabb sajátossága. A görögök történelmi elterjedése a mai Görögországon kívül kiterjedt a **Pontoszi** régióra, Kis-Ázsiára, Ciprusra és a diaszpórára is, de a 20. századi népességcserék és a kis-ázsiai katasztrófa (lásd Görögország a 20. században) ezt a képet alapvetően megváltoztatta.

A **vlachok/arománok** (aromán: armãnji vagy rrãmãnji) újlatin nyelvű, hagyományosan pásztorkodó közösségek, akik a Balkán hegyvidéki területein élnek, különösen Görögországban, Albániában, Észak-Macedóniában és Bulgáriában. Eredetük tudományos vita tárgya: egyes kutatók a romanizált balkáni népesség, mások a dunai római tartományokból délre vándorló csoportok leszármazottainak tartják őket. A vlach közösségek a 19–20. században erőteljes asszimiláción mentek keresztül, és a 21. század elején számuk nehezen becsülhető; a népszámlálásokban gyakran a többségi nemzethez sorolják magukat.

A **romák** (romani: Roma) indoárja nyelvű, sokszínű csoportok, akik a Balkánra a középkorban, több hullámban érkeztek. A roma közösségek a régió minden országában jelen vannak, és társadalmi-gazdasági helyzetük gyakran hátrányos; a 20. században a roma holokauszt (a **porajmos** vagy **samudaripen**) és a kommunista rendszerek asszimilációs politikája súlyos károkat okozott. A roma identitás nyelvjárási, vallási és foglalkozási alapon tovább tagolódik, és a többségi társadalmakkal való viszonyuk a 21. században is a kisebbségpolitika egyik legnehezebb kérdése.

A **törökök** (török: Türkler) a Balkánon elsősorban az oszmán uralom idején betelepült közösségek leszármazottai, de a 19–20. századi kivándorlási hullámok következtében számuk jelentősen csökkent. Ma Bulgáriában, Észak-Macedóniában, Koszovóban és Görögországban élnek számottevő török közösségek; Bulgáriában a török kisebbség a lakosság jelentős részét alkotja, és a 20. századi **asszimilációs kampányok** (például az 1980-as évekbeli „újjászületési folyamat”) ellenére megőrizte nyelvét és identitását.

A **zsidók** (ladino: djudíos; héber: yehudim) közül a Balkánon a **szefárd** közösségek voltak a legnagyobbak, akik az 1492-es spanyolországi kiűzetés után telepedtek le az Oszmán Birodalom területén, többek között Szalonikiben, Szarajevóban, Monastirban (ma Bitola) és más városokban. A szefárd kultúra a ladino nyelvre, a szefárd liturgiára és a mediterrán-ottomán életmódra épült. A holokauszt során a balkáni zsidóság nagy része megsemmisült vagy elvándorolt; a 21. század elején a régió zsidó közösségei kicsik, de kulturális emlékezetük jelentős.

A **muszlimok** mint kategória a Balkánon kettős természetű: vallási hovatartozást jelöl, de a 20. századi Jugoszláviában – az 1971-es népszámlálástól kezdve – etnikai/nemzeti kategóriaként is megjelent, és lehetővé tette a szláv nyelvű muszlimok számára, hogy a szerb, horvát vagy más nemzettől független identitást valljanak. Ez a sajátosság vezetett a **bosnyák** nemzeti identitás megszilárdulásához, amely a nyelvi rokonság ellenére a vallási és történelmi tapasztalatok alapján különül el a szerbtől és a horváttól.

2.2.4 A nyelvi és vallási sokszínűség rétegei

A Balkán nyelvi és vallási sokszínűsége nem statikus állapot, hanem több történelmi réteg egymásra rakódása. Az ókori görög és a római latin nyelvi alapra a középkorban a szláv bevándorlás telepedett rá, majd az oszmán uralom a török nyelvet és az iszlámot hozta. E rétegek nem cserélték le egymást teljesen: a latin a vlach/aromán nyelvekben, a görög a déli peremterületeken, a szláv a régió nagy részén, a török és az iszlám pedig a keleti és déli területeken maradt fenn.

A városok különösen sokszínűek voltak: a 19. századi **Szaloniki** (görög: Thessaloníki; török: Selânik; ladino: Salonika), **Szarajevó** (bosnyák: Sarajevo) vagy **Monastir** (macedón: Bitola) lakossága egymás mellett beszélt görögül, törökül, ladinóul, szláv nyelveken és albánul, és a mindennapi érintkezés gyakran többnyelvű volt. Az oszmán **milet-rendszer** (török: millet) a vallási közösségeknek bizonyos autonómiát adott, ami a vallási identitás megerősödéséhez és a nyelvi-vallási közösségek intézményesüléséhez vezetett, de nem hozott létre modern értelemben vett nemzeti kisebbségeket.

A 19. századi nemzeti ébredés a nyelvi standardizáció és a nemzeti nyelvek kialakításának korszaka volt. A horvát nyelvújítás, a szerb nyelvi reform (Vuk Karadžić munkássága), a bolgár nyelvújítás, a görög katharévusza-vita és az albán ábécé körüli politikai viták mind azt mutatják, hogy a nyelv a nemzeti identitás elsődleges hordozójává vált. A standard nyelvek közötti határokat azonban gyakran nem nyelvészeti, hanem politikai és egyházi szempontok húzták meg: a szerb és a horvát standard közötti különbség kisebb, mint sok német nyelvjárás közötti különbség, mégis két nemzeti nyelvként tartják számon őket.

A 20. században a homogenizáció, a nemzetállamok kialakulása és a szocialista rezsimek nemzetiségpolitikája tovább alakította a nyelvi és vallási térképet. Jugoszláviában a föderatív rendszer a tagköztársaságok nyelvét hivatalos nyelvként ismerte el, és a kisebbségi nyelveknek bizonyos jogokat biztosított, de a nemzeti kategóriák és a népszámlálási önbevallás gyakran erősítette a nemzeti elkülönülést. A jugoszláv háborúk során a nyelvi és vallási különbségek mobilizáló erővé váltak, és a háborúk utáni államokban a nyelvi standardok és a vallási intézmények megerősödtek.

2.2.5 Források és bizonytalanságok

A balkáni népek, nyelvek és vallások leírása többféle forrástípusra támaszkodik, és ezek eltérő megbízhatóságúak. A nyelvcsaládokba sorolás és a nyelvrokonság megállapítása a **történeti nyelvészet** és a **dialektológia** módszereivel történik, és nagyrészt tudományos konszenzusnak tekinthető, de a standard nyelvek közötti határok meghúzása politikai döntés, nem pusztán nyelvészeti kérdés. A középkori etnikai viszonyok rekonstrukciója elsősorban **régészeti**, **nyelvészeti** és **írott forrásokra** támaszkodik, de ezekből nem lehet a mai nemzeti kategóriákat egyértelműen levezetni; a „szerb”, „horvát”, „bolgár” stb. népnevek korai előfordulásainak értelmezése vitatott.

A vlachok/arománok eredete, belső tagolódása és nyelvjárásaik egymáshoz való viszonya tudományos vita tárgya; a román nyelvvel való kapcsolatuk mértéke és időbeli mélysége nem pontosan ismert. A roma közösségek létszámára vonatkozó adatok becslésen alapulnak, mert a népszámlálási önbevallás gyakran alulreprezentálja a roma identitást. A vallási megoszlásra vonatkozó adatok szintén bizonytalanok: a 20. századi ateista politikák (különösen Albániában) és a szekularizáció miatt a vallási önbesorolás sok esetben nem tükrözi a tényleges vallásgyakorlatot, és a népszámlálási kategóriák országonként eltérnek.

A muszlim kategória etnicizálódása Jugoszláviában példa arra, hogy a népszámlálási kategóriák hogyan alakítják a társadalmi identitásokat. A „bosnyák” és a „muszlim” kategóriák közötti különbségtétel, valamint a macedón és a bolgár nyelv és nemzet viszonya emlékezetpolitikai és tudományos viták kereszttüzében áll. Az olvasónak ezért mindig figyelembe kell vennie, hogy a nyelvi és vallási csoportokról szóló állítások mögött milyen forrás áll: nyelvészeti rekonstrukció, egyházi vagy állami összeírás, utazói beszámoló, népszámlálás vagy későbbi nemzeti historiográfia.

2.2.6 Rövid összefoglaló

- A Balkán nyelvi képe az indoeurópai nyelvek (szláv, görög, albán, újlatin vlach/román, indoárja romani) és a török nyelv együttes jelenlétére épül; a délszláv nyelvek nyugati és keleti alcsoportra oszlanak, és a standard nyelvek közötti határokat politikai és egyházi tényezők is alakították.
- A vallási megoszlás három nagy hagyományra – ortodoxia, római katolicizmus, iszlám – épül, és a határok nem esnek egybe a nyelvi vagy nemzeti határokkal; a vallási hovatartozás sokáig fontosabb kategorizáló tényező volt, mint a nyelv.
- A főbb népcsoportok – délszlávok, albánok, görögök, vlachok/arománok, romák, törökök, zsidók, muszlimok – történelmi gyökerei és identitásrétegei eltérőek, és a 19. század előtti identitások nem azonosak a modern nemzeti kategóriákkal.
- Az albán nemzeti mozgalom a nyelvre és a származásra épült, viszonylag későn kapcsolódott a vallási intézményekhez, ezért az albánok között a vallási különbségek kevésbé lettek nemzeti választóvonalak.
- A vlachok/arománok eredete tudományos vita tárgya, és a 20. századi asszimiláció következtében számuk nehezen becsülhető.
- A zsidó szefárd közösség a ladino nyelv és a szefárd liturgia hordozójaként alakult ki az Oszmán Birodalomban, de a holokauszt során nagy része megsemmisült.
- A „muszlim” Jugoszláviában vallási kategóriából etnikai/nemzeti kategóriává vált, ami hozzájárult a bosnyák identitás megszilárdulásához.
- A nyelvi és vallási sokszínűség rétegei a római, bizánci, szláv, oszmán és nemzetállami korszakok egymásra épüléséből adódnak, és a mai államhatárok nem tükrözik ezeket a történeti határokat.

2.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan viszonyul egymáshoz a szerb, a horvát, a bosnyák és a montenegrói standard nyelv, és milyen tényezők indokolják különálló nemzeti nyelvekként való kezelésüket a nyelvészeti rokonság ellenére?
2. Miért nem esnek egybe a balkáni vallási határok a nyelvi vagy a nemzeti határokkal? Mondjon konkrét példát vallásilag megosztott, de nyelvileg rokon csoportra!
3. Miben tér el az albán nemzeti mozgalom viszonya a valláshoz a szerb vagy a görög nemzeti mozgalométól, és milyen következményei voltak ennek a 20. századi albán identitásra?
4. Hogyan befolyásolta az oszmán milet-rendszer a vallási identitások intézményesülését, és miért nem vezetett modern értelemben vett nemzeti kisebbségek kialakulásához?
5. Melyek a fő bizonytalanságok a balkáni nyelvi és vallási csoportok létszámára és múltbeli elterjedésére vonatkozóan, és miért kell a népszámlálási adatokat óvatosan értelmezni?

2.3 Történelmi régiók és államalakulatok

2.3.1 Történelmi régiók és államalakulatok

A Balkán történetének egyik legnagyobb módszertani kihívása a térbeliség és az államiság viszonyának helyes megértése. A mai nemzetállamok határai – amelyek nagyrészt a 19–20. századi politikai folyamatok és háborúk eredményei – nem vetíthetők vissza a középkorba vagy a kora újkorba. A régióban a történelmi régiók, a birodalmi közigazgatási egységek, az egyházi szervezetek, a kereskedelmi vonalak és a nyelvi-rokonsági csoportok határai ritkán estek egybe, és időben is folyamatosan változtak. Ez az alfejezet a Balkán legfontosabb történelmi régióit és az azok területén működő államalakulatokat mutatja be, hangsúlyozva, hogy a területi folytonosság gyakran nem jelent politikai vagy etnikai folytonosságot. A cél az, hogy az olvasó számára kialakuljon egy olyan mentális térkép, amelyen a későbbi fejezetek országtörténetei és birodalmi narratívái elhelyezhetők. A régiók tárgyalása során különbséget kell tenni a természetföldrajzi tájegység, a történelmi közigazgatási terület és a modern emlékezetpolitikai kategória között.

2.3.1.1 A történelmi régió fogalmának rétegzettsége

A történelmi régiók a Balkánon soha nem voltak statikus, zárt egységek. Nevük gyakran római közigazgatási vagy településnevekből, szláv törzsi vagy területnevekből, illetve bizánci egyházi szervezeti egységekből ered. Jelentésük koronként változott: egy 9. századi bizánci szerző számára „Dalmácia” mást jelentett, mint egy 18. századi velencei hivatalnok vagy egy 19. századi horvát nemzeti mozgalmár számára. A történész feladata ezért mindig annak tisztázása, hogy az adott időpontban a régió elnevezése milyen közigazgatási, egyházi vagy intellektuális gyakorlatra utalt. A fogalmak visszavetítése – például a mai Horvátország területének a középkori „Dalmáciával” való azonosítása – súlyos anakronizmusokhoz vezet. A régiók története nem a modern államok „elődeinek” története, hanem azon térstruktúráké, amelyek keretében a helyi közösségek, elitek és birodalmi hatalmak egymással érintkeztek.

Regionális identitások ugyanakkor már a modern nemzeti mozgalmak előtt is léteztek. A dalmát városok lakói, a hercegovinai klánok tagjai vagy a macedóniai kereskedőközösségek rendelkeztek egyfajta lokális-regionális öntudattal, amely nem esett egybe sem a későbbi nemzeti identitással, sem a birodalmi alattvalói lojalitással. Ez a sokszintű identitásszerkezet a Balkán hosszú történetének egyik meghatározó sajátossága. A következőkben ismertetett régiók éppen azért fontosak, mert évszázadokon keresztül a mindennapi élet, a gazdaság és az igazgatás tényleges kereteit adták, míg a modern nemzetállami határok csak a 20. században váltak uralkodóvá.

2.3.1.2 A dalmát–adriai térség: római provincialitástól a velencei uralomig

Dalmácia (horvátul *Dalmacija*, olaszul *Dalmazia*, latinul *Dalmatia*) a Balkán egyik legrégebben használt fogalmi kategóriája. Az elnevezés az illíriai dalmata törzsre megy vissza, amely a római hódítás előtt a mai Közép-Dalmácia területén élt. Róma hosszú és véres hadjáratokkal (i. e. 2. század – i. sz. 9) hódította meg a területet, és *Illyricum* provinciát szervezte meg, amelyet később *Dalmatia* és *Pannonia* tartományokra osztottak. A római Dalmácia az Adriai-tenger keleti partjának jelentős részét, a mai Horvátország déli partvidékét, Bosznia-Hercegovina nyugati sávját és Montenegró egy részét foglalta magában. Fővárosa *Salona* (a mai Solin Split mellett) a késő antikvitásig fontos központ volt. A római uralom maradandó nyomot hagyott a városi infrastruktúrában, a latin nyelvű feliratokban és a később dalmát–olasz identitást hordozó part menti városi közösségekben.

A Nyugatrómai Birodalom bukása (476) után Dalmácia többször is gazdát cserélt. Előbb osztrogót, majd bizánci kézre került; Bizánc a 6. században a *Dalmáciai Thema* nevű katonai közigazgatási egységet hozta létre. A 7. században a szlávok és avarok betelepülése a szlávok és avarok betelepülése alapvetően alakította át a térség etnikai és települési szerkezetét: a part menti, megerősített városok (Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik) megőrizték késő antik-római jellegüket, míg a mögöttes, hegyes-dombos területeken szláv nyelvű közösségek éltek. Ez a kettősség – latin-dalmát városi, illetve szláv rurális kultúra – a későbbi évszázadokban is meghatározta Dalmácia társadalomtörténetét.

A középkorban a dalmát városok jogi-közigazgatási autonómiája fokozatosan erősödött, miközben a hátországban a horvát, majd a magyar királyi hatalom is megjelent. A 15. századtól **Velence** (olaszul *Venezia*, horvátul *Mleci*) fokozatosan ellenőrzése alá vonta a part menti városok többségét, míg a belső területek az oszmán hódítás zónájába kerültek. A velencei uralom alatt Dalmácia közigazgatási értelemben a *Dalmáciai Provveditorato* része lett, amelyet a velencei főkormányzó (*provveditore generale*) irányított Zárából. A velencei időkben alakult ki az a hosszú ideig tartó mintázat, amelyben Dalmácia a tengeri kereskedelemhez és az itáliai kulturális hatásokhoz kapcsolódó, városias, de gazdaságilag a hajóépítést és a sókereskedelmet leszámítva korlátozott fejlődésű régió maradt. A 19. században a Habsburg Birodalom alatt Dalmácia osztrák tartomány volt, és ekkor vált a horvát nemzeti mozgalom egyik fontos, ám vitatott hivatkozási pontjává: a horvát nemzeti ideológia a dalmát városok olasz jellegének hangsúlyozásával szemben a szláv hátországgal való etnikai egységet emelte ki.

Dalmáciától északra húzódik **Isztria** (horvátul *Istra*, szlovénül *Istra*, olaszul *Istria*), amely a római uralom óta hasonló kettős szerkezetet mutatott: a tengerparti városokban latin-olasz kultúra, a belső területeken szláv, főként horvát és szlovén lakosság. A Velencei Köztársaság Isztria nagy részét már a 13–14. században megszerezte, a belső területek egy része azonban a Habsburgok örökös tartománya lett. Ez a politikai megosztottság az újkorban is fennmaradt, és a 20. századi olasz–szláv ellentétek, majd a második világháború utáni határviták alapjául szolgált.

2.3.1.3 Szlavónia és a Dráva–Száva közötti terület

Szlavónia (horvátul *Slavonija*, latinul *Sclavonia*) fogalma a középkorban még tágabb területre utalt, mint a mai horvátországi Szlavónia: a „Szlavónia” a szlávok lakta területek összefoglaló neveként is előfordult. A késő középkorban viszont már jól körülhatárolható közigazgatási és egyházi egységként a Dráva és a Száva közötti, a mai Kelet-Horvátországot és Északnyugat-Szerbiát magában foglaló térséget értették rajta. A 12. század végétől a magyar királyok külön kormányzati egységként, hercegi vagy báni irányítás alatt kezelték; a 13. században a Szlavón Bánság a Magyar Királyság egyik legfontosabb déli tartománya lett.

Szlavónia mint történelmi régió sajátos helyet foglal el a magyar–horvát perszonálunió rendszerében: míg a horvát bán a Drávától délre eső, a zágrábi püspökség területét is magában foglaló területet irányította, addig a szlavón bán a Dráva és a Száva közötti terület élén állt. Ez a kettősség a rendi gyűlésekben is tükröződött: a horvát és a szlavón rendek külön-külön diétákat tartottak, és csak később, a 16. században, az oszmán nyomás hatására került sor a két tartomány szorosabb együttműködésére. Az oszmán hódítás Szlavónia jelentős részét is érintette; a 16–17. században a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti katonai határvidék, a **Katonai Határőrvidék** (németül *Militärgrenze*) egy sávja itt húzódott. A 18. században a felszabadított területeken a Habsburg-kormányzat szisztematikus betelepítéseket hajtott végre, amelyek során szerb, horvát, német és szlovák telepesek érkeztek. Szlavónia így a Habsburg Birodalom egyik leginkább soknemzetiségű és leginkább agrárszerkezetű tartománya lett.

2.3.1.4 Bosznia és Hercegovina: határrégió és a bosnyák identitás bölcsője

Bosznia (bosnyákul, horvátul és szerbül *Bosna*) földrajzi magja a Boszna folyó középső és felső völgye, de történelmi értelemben a középkortól kezdve ennél tágabb területet jelölt. A régió elnevezése valószínűleg a Boszna folyónévből származik, amelynek etimológiája vitatott; nem zárható ki az illír vagy a szláv eredés sem. A középkori Bosznia sajátos államalakulat volt, amely a 12. század végétől önálló bánságként, majd a 14. század második felében királyságként működött. A középkori bosnyák állam nemzetközi helyzetét az egyházi különállás is bonyolította: a területen a katolikus és a keleti ortodox egyház mellett a **bosnyák egyház** (*Crkva bosanska*) is jelen volt, amelynek tanításait a későbbi történetírás sokszor – vitatott módon – a bogumil eretnekséggel azonosította. A bosnyák egyház szervezetének és tanainak rekonstrukciója a források szűkössége miatt bizonytalan; az azonban bizonyos, hogy a középkori boszniai társadalom vallási–egyházi szempontból megosztott volt. Ez a vallási sokszínűség később, az oszmán uralom alatt az iszlám terjedésének egyik fontos előfeltételévé vált.

A középkori bosnyák állam fénykorát a 14. században, I. Tvrtko király (ur. 1353–1391) alatt élte, aki Szerbia és Dalmácia egyes részeit is uralma alá vonta, és 1377-ben „a szerbek és Bosznia királya” címet vette fel. A bosnyák királyi hatalom azonban nem tudott tartósan ellenállni sem a magyar királyság, sem az oszmánok nyomásának. Az oszmán hódítás 1463-ban a királyság megszűnéséhez vezetett; **Hercegovina** (bosnyákul, horvátul és szerbül *Hercegovina*) – amelynek neve a „herceg” szóból származik, mégpedig a 15. századi Szent Száva-i herceg, Stjepan Vukčić Kosača hercegi címéből – 1482-ben került végleg az oszmánok kezére. A „Hercegovina” elnevezés tehát a késő középkori hatalmi viszonyok lenyomata, és jól mutatja, hogy a történelmi régiók elnevezései gyakran dinasztikus vagy birtokjogi eseményekből erednek.

Az oszmán uralom alatt Bosznia és Hercegovina határvidékjellege tovább erősödött. A régió a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti katonai ütközőzóna részévé vált, ahol a 16–17. században számos erődítmény épült, és ahol a lakosság egy része – különösen a városi központokban – fokozatosan áttért az iszlámra. A bosnyák muszlim identitás kialakulása hosszú folyamat volt, amelynek gyökerei a 15–18. századra nyúlnak vissza, de modern, nemzeti értelemben vett megszilárdulása csak a 19. század végén, illetve a 20. században ment végbe. Ezt a folyamatot a bosnyák muszlimok kialakulása alfejezet tárgyalja részletesen. A Habsburg uralom alatt (1878–1918) Bosznia-Hercegovina közös osztrák–magyar közigazgatás alatt állt, és a birodalmi hatóságok szándékosan egyfajta „birodalmi bemutatóterepként” kezelték, ahol a modern közigazgatás kiépítése együtt járt a nemzeti mozgalmak kontrollálásával.

2.3.1.5 Koszovó: szerb emlékezeti tér és albán demográfiai realitás

Koszovó (albánul *Kosovë / Kosova*, szerbül *Kosovo*, teljes nevén *Kosovo i Metohija* vagy *Kosovo Metohija*) a Balkán egyik legvitatottabb történelmi régiója. A terület magját a Koszovói-medence és a Metóhiai-medence alkotja, de a történelmi „Koszovó” fogalma időben változott, és a középkorban nem alkotott egységes közigazgatási területet. A régió a középkori Szerbiának fontos területe volt: itt találhatók a szerb középkori államiság és egyház legfontosabb emlékei, így a Peć-i szerb patriarchátus templomai és a Gračanica-kolostor. A szerb nemzeti emlékezetben kiemelkedő helyet foglal el az 1389-es **rigómezei csata**, amelyben a Szerb Fejedelemség és az Oszmán Birodalom seregei csaptak össze. A csata kimenetele a kora újkori forrásokban bizonytalan, és az erről kialakult narratívák a 19–20. századi szerb nemzeti mitológia meghatározó elemévé váltak; a csata történelmi rekonstrukciójáról és emlékezetpolitikai jelentőségéről a szerb despotátus és az oszmán hódítás fejezetben lesz szó.

A kora újkorban Koszovó etnikai–vallási összetétele fokozatosan átalakult. A 17–18. században a Habsburg–oszmán háborúk és a kapcsolódó migrációs hullámok, illetve az iszlámra való áttérés

előrehaladása nyomán az albán nyelvű lakosság aránya növekedett, míg a szerb ortodox lakosság egy része elvándorolt. A 19. század végére a régióban az albán többség vált meghatározóvá, bár a pontos demográfiai arányokat a korabeli statisztikai adatfelvételek módszertani gyengeségei és a nemzeti célú torzítások miatt nehéz rekonstruálni. A 20. századi Koszovó története a szerb állami szuverenitás és az albán nemzeti törekvések közötti konfliktus története. A szocialista Jugoszláviában Koszovó előbb autonóm körzet, majd autonóm tartomány lett, és bár formálisan Szerbia része maradt, a föderációban a tagköztársaságokkal közel azonos jogkört kapott. A 2008-as függetlenségi nyilatkozat óta a koszovói albánok többsége önálló államként tekint Koszovóra, Szerbia és számos ENSZ-tagállam azonban nem ismeri el ezt a státuszt. A régió e különleges politikai helyzete miatt a könyv későbbi fejezeteiben különös figyelemmel tárgyaljuk a források minőségét és a szembenálló nemzeti narratívákat.

2.3.1.6 Vajdaság és az Alföld déli pereme

A **Vajdaság** (szerbül *Vojvodina*, horvátul *Vojvodina*, magyarul *Vajdaság*, németül *Wojwodina*) megnevezés – amely a szerb „vojvoda” (hadvezér, herceg) szóból származik – a 19. században, a szerb nemzeti mozgalom szóhasználatában vált politikai fogalommá. A történelmi régió magja a Pannon-medence déli része, amelyet a Duna, a Tisza és a Maros határol; idetartozik a **Bácska** (szerbül *Bačka*, horvátul *Bačka*, magyarul *Bácska*), a **Bánság** (szerbül *Banat*, románul *Banat*, németül *Banat*, magyarul *Bánság* vagy *Bánát*) és a **Szerémség** (szerbül *Srem*, horvátul *Srijem*, magyarul *Szerémség*) érintett része. A terület a középkorban a Magyar Királyság déli vármegyéihez tartozott, és a törökellenes védekezés első vonalát képezte. A 14. században a szerb despota, Lazarevics István (szerbül *Stefan Lazarević*) magyarországi birtokai közé tartozott, ami megalapozta a későbbi szerb jelenlétet.

A 16. században az oszmán hódítás az egész Vajdaságot a Budai pasalik részévé tette, és a török közigazgatás alatt a terület új betelepülőket, elsősorban szerb pásztorokat és katonáskodó elemeket vonzott. Az 1690-es és a 18. század második felének Habsburg-oszmán háborúi során a szerbek nagy számban telepedtek le a felszabadított, de elnéptelenedett dél-magyarországi területeken; ezek a betelepülési hullámok kapcsolódnak a „nagy szerb vándorlás” néven ismert, vitatott részletekben gazdag folyamathoz. A Habsburg kormányzat, különösen Mária Terézia (ur. 1740–1780) és II. József (ur. 1780–1790) uralkodása alatt, további német, szlovák, magyar, román és ruszin betelepítéseket szervezett, ami a Vajdaságot a birodalom egyik legszínesebb etnikai szerkezetű tartományává tette. A 19. századi Vajdaság a szerb nemzeti ébredés egyik legfontosabb intézményi bázisa volt: itt működött a karlócai szerb érsekség, és itt hirdették ki 1848-ban a Szerb Vajdaságot, amely a magyar forradalommal szembeni szerb nemzeti követelések egyik csúcspontja. A trianoni békeszerződés (1920) a területet a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolta, és a Vajdaság a későbbi Jugoszláviában is megőrizte sajátos, soknemzetiségű arculatát.

2.3.1.7 Macedónia: a név, a terület és az identitás összefonódása

Macedónia (macedónul *Makedonija*, görögül *Makedonía*, bolgárul *Makedonija*) a Balkán történetének talán leginkább példaszerűen problematikus régióneve. A fogalom három – egymással részben átfedő, de korántsem azonos – jelentést hordoz. Először is, a földrajzi **Macedónia** történelmi tájegység, amelyet a Vardar folyó völgye, az Ohridi-tó környéke, a Bregalnica vidéke és az Égei-tenger északi medencéje alkot. Másodszor, a ma létező **Észak-Macedónia** (macedónul *Severna Makedonija*) államneve politikai kompromisszum eredménye: a 2018-as preszpa megállapodás után a korábbi „Macedónia Köztársaság” nevet Görögországgal fennálló névvitája rendezése érdekében változtatták meg. Harmadszor, a görög történeti hagyományban **Makedónia** az ókori makedón királyság területét és a görög nemzeti történelem fontos szakaszát jelöli; Görögország ugyanakkor nem vitatja a földrajzi macedóniai térség létezését, de a név

kizárólagos görög örökségként való kezelését hangsúlyozza. Ez a fogalmi sokszínűség a források értelmezésénél is óvatosságra int: a 19. század előtti források „macedón” kifejezése általában földrajzi, nem pedig nemzeti kategóriát jelentett.

A középkori és kora újkori Macedónia határai soha nem voltak pontosan rögzítve. A terület a római korban *Macedonia* provincia része volt, amely a birodalom egyik leggazdagabb és legjobban urbanizált térségének számított; a bizánci időkben a **Macedón Thema** központja azonban már a mai Trákia és Dél-Bulgária felé tolódott, ami jól mutatja a földrajzi nevek és közigazgatási egységek elcsúszását. A szláv betelepülés után a terület a bolgár, a bizánci, majd újra a bolgár és a szerb hatalmi törekvések metszéspontjában állt; a 14. században Dusán István szerb uralkodó birodalmának egyik központja volt. Az oszmán hódítás után a mai Észak-Macedónia területe a **Ruméliai pasalik** részeként, több közigazgatási egységre osztva működött, és a helyi lakosság identitása elsősorban a vallási hovatartozáshoz, a városi laktanyákhoz és a vidéki közösségekhez kötődött. Önálló „macedón nemzeti identitás” csak a 19. század végén, a bolgár, görög és szerb nacionalizmusok közötti vetélkedés kontextusában kezdett körvonalazódni, és sokáig vita tárgya volt, hogy a szláv nyelvű macedónok „bolgárnak”, „szerbnek” vagy önálló népnek tekintendők-e. A macedón kérdés története és a 20. századi államiság kialakulása a macedón kérdés és a Balkán-háborúk fejezetben kerül részletes kifejtésre.

2.3.1.8 Trákia, Epirusz, Thesszália és a görög–balkáni átmeneti zóna

Trákia (bolgárul *Trakija*, görögül *Thráki*, törökül *Trakya*) a Balkán délkeleti részén elterülő tájegység, amelyet nyugaton a Mesta, északon a Balkán-hegység, keleten a Fekete-tenger, délen pedig az Égei-tenger határol. A régió a római korban *Thracia* provincia volt, a kora bizánci századokban pedig a birodalom egyik legsűrűbben lakott és leginkább városias térségének számított; Konstantinápoly közelsége egészen a 13. századig biztosította a terület gazdasági és stratégiai jelentőségét. A 14. században az oszmánok először éppen Trákiában vetették meg lábukat, és a 15. századra a terület a birodalom balkáni központi területévé vált: itt épült ki a *Ruméliai tartomány* (törökül *Rumeli*) közigazgatási központja, Edirne (Adrianopolisz) pedig hosszú ideig az oszmán szultánok székhelye volt. Trákia lakossága a 19. században is rendkívül sokszínű volt: bolgárok, törökök, görögök, örmények, zsidók, romák és más csoportok éltek egymás mellett; a Balkán-háborúk (1912–1913) és a görög–török lakosságcsere (1923) során ez a sokszínűség drasztikusan csökkent. A mai Trákia három állam – Bulgária, Görögország és Törökország – területén osztozik.

Epirusz (görögül *Ípeiros*, albánul *Epiri*) a Balkán délnyugati, az Adriai- és a Jón-tenger partjára néző régió. A római korban *Epirus* provincia a mai Északnyugat-Görögország és Dél-Albánia területét foglalta magában. Bizánci közigazgatási egységként a *Nikopoliszi Thema* központja a római időkben alapított Nikopolisz volt. A középkorban a bizánci hatalom gyengülésével a térség a frank, velencei, szerb és albán fejedelemségek befolyási övezetévé vált; a 15. században az oszmánok fokozatosan elfoglalták. Epirusz a görög–albán átmeneti zóna egyik legfontosabb területe; a mai görögországi Epirusz tartomány és a dél-albániai vidékek közötti nyelvi, vallási és kulturális határok a 19–20. századi nemzetállami konszolidációig rendkívül átjárhatók voltak. Az albán és a görög nemzeti mozgalmak közötti vetélkedés egyik leghevesebb színtere volt; a területi igények és a helyi lojalitások közötti feszültség a 20. században is fennmaradt.

Thesszália (görögül *Thessalía*) és a **Peloponnészosz** (görögül *Pelopónnisos*) a Balkán déli részének legfontosabb agrár- és városrégiói. A Peloponnészosz a késő antikvitásban és a bizánci korban a hellén nyelvű világ egyik központja maradt; a negyedik keresztes hadjárat (1204) után a frank **Morea Fejedelemség** (görögül *Prinkipáto tis Moreas*) központja lett, majd a 15. században az oszmánok hódították meg. A félsziget a görög szabadságharc (1821–1829) egyik legfontosabb színtere volt, és a modern görög államiság kezdeti területi magját alkotta. A görög

és albán régiók részletesebb tárgyalása a Görögország a római és bizánci korban és a macedón kérdés fejezetekben következik.

2.3.1.9 Birodalmi és regionális államalakulatok: a hatalom rétegződése

A történelmi régiók mellett a Balkán államiságának megértéséhez elengedhetetlen azoknak a birodalmi és területi hatalmaknak az áttekintése, amelyek a régió térstruktúráját formálták. A római uralom a 2. századra a Balkán egészét integrálta a Mediterráneum birodalmi rendszerébe; a provinciák megszervezése, a városi önkormányzatiság és a latin nyelvű közigazgatás a későbbi évszázadokban is ható intézményi mintákat teremtett. A birodalom 4. századi kettéosztása során a Balkán keleti része a Keletrómai Birodalom, azaz **Bizánc** (görögül *Byzántion*, latinul *Imperium Byzantinum*) fennhatósága alá került. Bizánc öröksége az ortodox kereszténység, a görög nyelvű adminisztráció és a császári hatalom szakrális ideológiája tekintetében a Balkán keleti és déli felében egészen az újkorig meghatározó maradt.

A 9–10. században a **bolgár** (első bolgár birodalom) és a **szerb** (Nemanjić-dinasztia) területi királyságok jelentős államalakulatokká váltak, amelyek versengtek Bizánccal a balkáni hegemóniáért. A **horvát királyság** a Drávától délre, a dalmát partvidék hátországában szerveződött, és 1102-től a magyar királlyal alkotott perszonáluniót. Ez a kapcsolat a horvát rendi intézmények fennmaradását és a terület hosszú távú beilleszkedését a közép-európai, Habsburg irányítású politikai térbe eredményezte. A középkori **bosnyák királyság** rövid fénykora után az oszmán hódítás szüntette meg az önálló balkáni államalakulatok sorát.

A kora újkorban a BALKÁN politikai térképét alapvetően három birodalmi hatalom határozta meg: a délkeleti és központi területeket birtokló **Oszmán Birodalom**, a nyugati és északnyugati sávot ellenőrző **Habsburg Birodalom**, valamint az Adriai-tenger keleti partvidékén befolyást gyakorló **Velencei Köztársaság**. E három hatalmi központ – és időszakosan a magyar királyság, illetve az erdélyi fejedelemek – közötti határvonalak jelentették a Balkán tényleges politikai régióit a 15–18. században. A határvidékek státusza különleges volt: a Habsburg–oszmán határ menti sávot **Katonai Határőrvidék** néven katonai közigazgatás alá helyezték, ahol a földhasználatot és a társadalmi szervezetet a katonai szolgálat határozta meg. A velencei birtokok közé tartozó part menti városok és szigetek a mediterrán kereskedelem, a katolikus egyházi hálózat és az itáliai kulturális közvetítés csatornái voltak.

A regionális fejedelemségek közül érdemes kiemelni a **Raguzai Köztársaságot** (horvátul *Dubrovačka Republika*, latinul *Respublica Ragusina*), amely a mai Dubrovnik városából és szűkebb környezetéből állt, és a 14. századtól 1808-ig megőrizte önállóságát, miközben hol a velencei, hol a magyar, hol az oszmán hatalomnak fizetett adót. Ragusa a balkáni és a mediterrán kereskedelem egyik legfontosabb közvetítője volt; archívumai a régió kora újkori történetének kivételesen gazdag forrásbázisát adják. Hasonlóképpen átmeneti és kivételes szerepet játszott a **Cetinje-i püspökség** (a mai Montenegró elődje), amely az oszmán uralom alatt is megőrizte a maga szűk, hegyvidéki autonómiáját, és a 18. században a szerb ortodox identitás egyik fontos központjává vált. Ezek a kis államalakulatok azt mutatják, hogy a Balkán politikai sokszínűsége nemcsak a nagy birodalmak közötti határvonalak mentén, hanem azokon belül, a helyi elitek alkuképességétől függően is kibontakozott.

2.3.1.10 A régiók és az államalakulatok kapcsolata a modern nemzetépítéssel

A 19. században a nemzeti mozgalmak rendszerint a történelmi régiókra hivatkoztak, amikor területi igényeiket megfogalmazták. A horvát nemzeti ideológia a „horvát államjog” folytonosságát a középkori horvát királyságra és a Horvát Királyság rendi intézményeire vezette vissza, miközben Dalmácia, Szlavónia, Isztria és Bosznia területi státuszának megítélésében a horvát, szerb, olasz

és magyar nemzeti koncepciók ütköztek. A szerb nemzeti mozgalom a középkori szerb birodalom emlékét – különösen a Koszovó-mítoszt – használta a modern szerb állam területi igényeinek alátámasztására. A bolgár nacionalizmus a szentistváni Bulgária (a 10. századi bolgár birodalom) és a későbbi egyházi-jogi folytonosság érveire épített; a görög nemzeti gondolkodás pedig a bizánci örökségre és a hellén antikvitás folytonosságára hivatkozott. A macedón nemzeti mozgalom viszont éppen azért volt nehéz helyzetben, mert nem rendelkezett olyan középkori „saját" államalakulattal, amelyre a szomszédos nacionalizmusokkal szemben egyértelműen hivatkozhatott volna.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek a történeti érvek a modern nemzetépítés termékei, és nem tekinthetők a középkori államalakulatok természetes „nemzeti" folytatásának. A középkori királyságok és fejedelemségek nem etnikai nemzetállamok voltak, hanem dinasztikus, hűbéri és egyházi szerveződések; alattvalóik lojalitása a helyi földesúr, a kolostor, a város vagy az uralkodó dinasztia felé irányult, nem egy elképzelt nemzet felé. A 19–20. századi nemzeti történetírások ennek ellenére sokszor a modern nemzeti hovatartozás igazolására használták fel a középkori régió- és államneveket. A kritikai történetírás feladata, hogy ezeket a konstrukciókat – a korabeli forrásokkal való szembesítés révén – ne összetévessze a múlt valóságával. Ebből a szempontból a történelmi régiók vizsgálata kettős tanulsággal szolgál: egyrészt megmutatja a hosszú távú területi folytonosságokat, másrészt rávilágít arra, hogy e folytonosságok tartalma – a hatalmi szerkezet, az etnikai összetétel, a nyelvhasználat és a vallási intézményrendszer – folyamatosan változott.

2.3.2 Források és bizonytalanságok

A történelmi régiók és államalakulatok vizsgálatának forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A római és bizánci közigazgatás esetében viszonylag jól használhatók a provinciák határaira, a városi önkormányzatokra és az egyházi szervezetre vonatkozó latin és görög nyelvű jogi, zsinati és irodalmi források, valamint a régészeti leletek. A középkori államalakulatokról a latin, görög, szláv és olasz nyelvű oklevelek, krónikák és zsinati határozatok adnak képet, de a szórványos anyag miatt az etnikai viszonyok rekonstrukciója gyakran bizonytalan. A kora újkori oszmán, velencei és Habsburg közigazgatási iratok – adóösszeírások (*defterek*), urbáriumok, határőrvidéki jegyzőkönyvek – nagy számban maradtak fenn, de ezek elemzése speciális nyelvi és paleográfiai ismereteket igényel, és az adatok értelmezése a módszertani viták tárgya. A 19–20. századi nemzeti statisztikák és térképek különösen problematikusak: a nemzetiségi összeírások kategóriái és a területi revíziós igények gyakran szorosan összefonódtak, ezért az ilyen források inkább a korszak nemzeti politikai gondolkodását, mintsem a tényleges etnikai viszonyokat tükrözik.

A legnagyobb bizonytalanság a régiónevek korai jelentésével és a területi határokkal kapcsolatos. „Dalmácia" vagy „Macedónia" már az ókorban is rugalmas földrajzi kategória volt, és a középkori forrásokban a név gyakran a mindenkori közigazgatási vagy egyházi szervezetet jelölte, nem pedig egy állandó területet. A 19. századi nemzeti történetírások ezt a rugalmasságot gyakran elfedték, és a modern nemzeti területi igények igazolására használták a régióneveket. Ezért a könyv minden fejezetében jelezni fogjuk, hogy az adott régió fogalma mely forrástípusban, milyen értelemben szerepel. A népességi arányokra vonatkozó kora újkori és újkori adatok – mint a fenti régiókban élők anyanyelvi, vallási vagy nemzetiségi megoszlása – gyakran eltérő becslésekre támaszkodnak, és a források elfogultsága miatt nem tekinthetők pontos méréseknek. A jelenkori vitákban (például Koszovó státuszáról vagy a macedón névvita történeti előzményeiről) a szembenálló felek sokszor ugyanazokat a forrásokat eltérően értelmezik, ezért a történészi következtetések levonásánál különösen fontos az átlátható forráshivatkozás.

2.3.3 Rövid összefoglaló

- A Balkán történelmi régiói nem azonosak a mai nemzetállami határokkal; határaik és jelentésük koronként változtak, és a mai államhatárok visszavetítése a múltba anakronizmus.
- Dalmácia római és velencei öröksége a part menti városok latin-olasz jellegében, a hátország szláv világában és a kora újkori tengeri kereskedelemben ragadható meg.
- Szlavónia a Dráva–Száva közötti területként sajátos rendi és közigazgatási fejlődést mutatott, és a Habsburg–oszmán határvidék fontos része volt.
- Bosznia középkori királysága, a bosnyák egyház és a későbbi oszmán uralom vallási sokszínűsége alapozta meg a bosnyák muszlim identitás hosszú távú kialakulását.
- Koszovó történelmi jelentősége a szerb emlékezeti tér és az albán demográfiai realitás feszültségén alapul; az 1389-es rigómezei csata narratívái a források bizonytalansága miatt vitatottak.
- A Vajdaság a Magyar Királyság déli védelmi övezetéből a Habsburg-újkori betelepítések révén soknemzetiségű határrégióvá, majd Jugoszlávián belül sajátos autonómiájú területté vált.
- Macedónia neve és területe a bolgár, görög és szerb nemzeti mozgalmak közötti vetélkedés jellegzetes metszéspontja; a modern macedón identitás késői, 19–20. századi fejlemény.
- A birodalmi hatalmak – Róma/Bizánc, Velence, a Habsburg és az Oszmán Birodalom – közötti határvonalak és a helyi fejedelemségek (Raguza, Cetinje) alkui alakították a régió tényleges politikai régióit, amelyek a modern nemzetépítő narratívákban új jelentést kaptak.

2.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen módszertani problémákat okoz, ha a mai nemzetállami határokat visszavetítjük a középkori Balkán térképére? Hozzon példát Dalmácia, Macedónia vagy Szlavónia esetéből.
2. Miben különbözik a középkori bosnyák királyság és a mai Bosznia-Hercegovina területi fogalma? Milyen vallási és közigazgatási átalakulások vezettek a bosnyák muszlim identitás kialakulásához?
3. Miért nevezhető Koszovó „emlékezeti térnek” és egyúttal „demográfiai realitásnak”? Milyen források alapján rekonstruálható az etnikai viszonyok változása az oszmán kortól a 20. századig?
4. Hogyan függ össze a Vajdaság kora újkori betelepülése a Habsburg–oszmán határvidék katonai igazgatásával, és milyen következményei lettek ennek a 19–20. századi etnikai szerkezetre?
5. Mit jelent a „Macedónia” kifejezés háromféle – földrajzi, mai állami és ókori görög – értelmezése, és miért vezetett ez a modern névvitához? Milyen szerepet játszottak ebben a bolgár, görög és szerb nemzeti mozgalmak?

2.4 Népesség, források és bizonytalanság

A népességi adatok nélkül a Balkán története könnyen válik egymással versengő nemzeti narratívák halmazává. Ez az alfejezet nem arra vállalkozik, hogy a történelmi népességszámokat önmagukban ismertesse – azok a korszakokról és országokról szóló fejezetekben kerülnek elő –, hanem arra, hogy bemutassa: honnan származnak a számok, milyen céllal keletkeztek, milyen torzításokat hordoznak, és hogyan lehet őket forráskritikailag értelmezni. Az előző alfejezetben a történelmi régiók és államalakulatok területi kereteit tárgyaltuk, most a területekhez kötött emberi közösségek megszámlálhatóságának módszertani kérdéseire térünk át.

2.4.1 A népességi adatok természete

A történeti demográfia a Balkánon ritkán építhet a modern értelemben vett, teljes körű lakossági nyilvántartásokra. A 19. század előtti források elsősorban adóztatási, katonai vagy egyházi célból keletkeztek, ezért nem a „népesség” mai fogalmát rögzítették, hanem egy-egy sajátos szempontból releváns csoportot: adóköteles férfiakat, háztartásfőket, katonaköteleseket, vallási közösség tagjait. A modern **népszámlálás (cenzus)** fogalma – amely egy adott időpontban, meghatározott területen élő összes személyre kiterjed – csak a 19. század folyamán vált általánossá, és még akkor is számos kategóriaválasztási, módszertani és politikai vita övezte.

A premodern források értelmezésekor ezért mindig meg kell kérdezni: *kire* vonatkozik az összeírás, *milyen céllal* készült, *milyen területi és időbeli* egységet fed le, és *milyen hiányzó csoportokról* hallgat. Egy oszmán adódefterben szereplő háztartásszámból nem lehet közvetlenül össznépességet számolni, mert a háztartásnagyságra vonatkozó szorzók becsléseken alapulnak, és a nők, a gyermekek, a kiváltságosok vagy a vándorló csoportok rendszertelenül jelennek meg. Ugyanez áll a Habsburg egyházi anyakönyvekre: a keresztelések és temetések száma a demográfiai folyamatok mutatója lehet, de a felekezeti kívülállók, a nem regisztrált születések és a belső vándorlás miatt nem közvetlen „népszámlálás”.

2.4.2 Az oszmán adóösszeírások és regiszterek

Az oszmán uralom alatti balkáni területek legfontosabb demográfiai forrásai az adóösszeírások. A hódítást követően a birodalmi adminisztráció időről időre **tahrir defteri** (összeírási defter) néven ismert kataszteri jellegű nyilvántartásokat készített, amelyekben településenként rögzítették az adóalapul szolgáló háztartásokat, jövedelemforrásokat és az adózók nevét. A nem muszlim alattvalókra külön fejadó-nyilvántartások, az ún. **cizye defterleri** vonatkoztak, amelyek a cizye (fejadó) fizetésére kötelezett férfiak körét rögzítették.

E források azonban több szempontból sem alkalmasak arra, hogy belőlük mai értelemben vett etnikai vagy teljes körű demográfiai képet rajzoljunk:

- **Vallási és adózási kategóriákat rögzítenek, nem etnikai identitást.** Az oszmán adminisztráció elsősorban a muszlim/nem muszlim különbséget és az adózási státuszt követte. A „nem muszlim” kategórián belül a görög, szerb, bolgár vagy vlach megjelölés gyakran egyházi szervezeti vagy foglalkozási kategóriát jelentett, nem a modern nemzeti hovatartozást. A „vlach” (eflak) például sokáig a transzhumáns pásztorkodó, kiváltságos adózási státuszú csoportokra utalt, és csak később alakult át etnikai-nemzeti kategóriává.
- **A háztartás nem egyenlő az egyének összességével.** A tahrir defterekben szereplő „háztartás” (hane) fogalma vitatott. A kutatók gyakran 4–6 fős szorzóval becsülik az egy háztartáshoz tartozó személyek számát, de ez a szorzó területenként, időben és társadalmi csoportonként változhat. A cizye-nyilvántartásokban pedig a férfiadózók száma szerepel, ami nem fedi le a teljes lakosságot.
- **A nők, a gyermekek és a kiváltságosok rendszertelenül szerepelnek.** Az adóösszeírások célja a jövedelemforrások és az adóalanyok azonosítása volt, nem a teljes demográfiai állapotfelmérés. Nők csak különleges jogi vagy vagyoni helyzetben (például özvegy családfőként) bukkannak fel, a gyermekek pedig szinte egyáltalán nem.
- **A területi lefedettség és az időbeli gyakoriság egyenetlen.** Egyes tartományokban több, másokban alig készült összeírás; a háborúk, a határváltozások és a helyi ellenállás miatt a defterek nem mindig tükrözik a tényleges állapotot.

Mindezek ellenére az oszmán adóösszeírások nélkülözhetetlen források, mert lehetővé teszik a településhálózat, a háztartásszám, az adózó férfinépesség és a vallási arányok időbeli változásának

becslését. A kutatói gyakorlatban a defterek adatait más forrásokkal – egyházi anyakönyvekkel, utazók leírásaival, későbbi népszámlálásokkal – összevetve szokás értelmezni.

2.4.3 Habsburg népszámlálások és egyházi anyakönyvek

A Habsburg Monarchia területén a 18. századtól fokozatosan kiépülő állami adminisztráció más jellegű forrásokat hozott létre. Az egyházi **matricula** (anyakönyv) vezetése a katolikus egyházban már a 16. századtól elterjedt, és a tridenti zsinat után kötelezővé vált a keresztelések, házasságok és temetések nyilvántartása. Az ortodox egyházi anyakönyvek egyes területeken később, a 18. században vagy a 19. század elején váltak rendszeressé.

Az egyházi anyakönyvek értéke abban áll, hogy időben folytonos, személyre szóló adatokat tartalmaznak, amelyekből születési, házassági és halálozási trendek, családszerkezet és vándorlási mintázatok rekonstruálhatók. Korlátjaik mégis jelentősek:

- **Felekezeti torzítás.** A katolikus anyakönyvekből hiányoznak a nem katolikusok, így a Habsburg-délvidéken élő ortodox szerbek, görögök, románok vagy protestánsok külön nyilvántartásai hiányosak vagy későn indulnak.
- **A földrajzi mobilitás alulrögzített.** A vándorló, szezonális munkát vállaló vagy a katonai határőrvidéken szolgáló népesség gyakran csak részben szerepel az anyakönyvekben.
- **A regisztráció hiányosságai.** A születések és halálozások bejelentése nem volt mindig teljes, különösen járványok, háborúk vagy nagy távolságú egyházközségek esetén.

A világi állami összeírások közül kiemelkedik II. József 1784–1787. évi népszámlálási kísérlete, amely a Monarchia katonai és adóztatási képességeinek felmérésére irányult. Ez a **jozefinista népszámlálás** – bár még nem modern értelemben vett teljes körű népszámlálás – a háztartások, a férfiak, a nők és a gyermekek számának összeírására is törekedett, és katonai szempontú kategóriákat alkalmazott. A nyelvi és etnikai adatokat azonban alig rögzítette; a nemzetiségi viszonyokról legfeljebb közvetett képet ad.

A 19. század folyamán a Habsburg Monarchia rendszeres népszámlálásokat tartott, amelyekben a **beszélt nyelv** (Umgangssprache) és a **vallás** szerepelt kategóriaként. A nyelvi kategória azonban nem azonos a mai „anyanyelv” vagy „nemzetiség” fogalmával: a két- vagy többnyelvű lakosság esetében a hivatalos vagy érintkezési nyelv bejegyzése sokszor a helyi adminisztráció döntésén múlt. Horvátországban és Szlavóniában a horvát/szerb nyelv megkülönböztetése politikai vitákat váltott ki, és a nyelvi adatokból utólag gyakran nacionalista érvelésű etnikai térképeket készítettek.

2.4.4 A modern népszámlálások kora

A modern, egyetemes népszámlálás a 19. század második felében és a 20. század elején terjedt el a Balkánon. Az Oszmán Birodalomban 1831-től kezdődően több katonai-célú összeírás készült, de ezek nem fedték le az egész birodalmat, és a nő-, illetve a nem muszlim lakosság nyilvántartása hiányos maradt. A birodalom utolsó évtizedeiben, 1881/82–1893 és 1905/06 körül általános jellegű népszámlálási kísérletek is történtek, de a Balkán-háborúkig a birodalmi statisztika nem érte el a nyugat-európai szintű megbízhatóságot.

A függetlenné váló balkáni államokban a népszámlálás egyszerre volt adminisztratív eszköz és nemzetépítő gyakorlat. A kérdőívekben a **nemzetiség**, az **anyanyelv**, a **vallás** és később az **állampolgárság** kategóriái váltakozó hangsúllyal szerepeltek. A kategóriák megválasztása soha nem volt semleges: a görög állam például sokáig nem ismerte el a szláv kisebbséget, és a „görög” kategóriába sorolta a nem görög anyanyelvű ortodox kereszténeket is. Szerbiában a „szerb”

kategória és a délszláv identitás kérdése másként merült fel, a bolgár állam pedig a macedón szláv lakosságot gyakran bolgárként tartotta nyilván.

A két háború közötti Jugoszláv Királyságban a népszámlálások a délszláv egység ideológiáját tükrözték, és a „szerb-horvát-szlovén” vagy később a „jugoszláv” kategória mellett a nemzeti, vallási és anyanyelvi adatokat is rögzítették. A kisebbségek – albánok, magyarok, németek, törökök, romák, zsidók – besorolása és létszámuk megállapítása már ekkor politikai vita tárgya volt.

A második világháború utáni kommunista korszakban a népszámlálási kategóriákat a szocialista föderáció nemzetiségi politikájához igazították. Jugoszláviában a **nép** (narod) és a **nemzetiség** (narodnost) között jogi-kategóriai különbséget tettek: a délszláv „államalkotó” nemzetek mellett a nemzeti kisebbségek önálló kategóriát kaptak. A népszámlálási adatok azonban továbbra is torzíthattak, mert az önbevallás kényszere, a munkahelyi vagy adminisztratív nyomás, valamint a vegyes házasságokból születők besorolása befolyásolta az eredményeket. A „muszlim” kategória 1971-től vált önálló nemzeti kategóriává, ami a bosnyák identitás állami elismerésének fontos állomása volt, de a kategória vallási és etnikai összemosása sok vitát okozott.

2.4.5 Etnikai, vallási és nyelvi kategóriák

A balkáni népességtörténet egyik legnagyobb módszertani csapdája a mai etnikai, vallási és nyelvi kategóriák visszavetítése a korábbi évszázadokra. A 19. század előtti identitások lokálisak, vallásiak, foglalkozásiak vagy dinasztikusak lehettek, és nem illettek a modern nemzeti keretekbe. A **nemzet** fogalma a 18–19. században, a nacionalizmus korában nyerte el mai tartalmát, a **nemzetiség** pedig a 19. századi állami statisztikában vált hivatalos kategóriává.

A vallási hovatartozás sokáig erősebb identitásjelző volt, mint a nyelv vagy a feltételezett származás. Az ortodox, katolikus, muszlim, zsidó és kisebb protestáns közösségek eltérő jogi helyzete, adózási státusza és társadalmi szerveződése miatt a kortárs források gyakran vallási alapon írták le a lakosságot. A **muszlim** kategória például nem jelentett homogén etnikumot: bosnyák, albán, török, pomák, vlach vagy roma muszlimok egyaránt tartozhattak ide, és önazonosságuk időben változott.

A nyelvi adatok is félrevezetők lehetnek. A 19. századi Habsburg és balkáni népszámlálásokban a „beszélt nyelv” vagy „anyanyelv” kategória nem feltétlenül tükrözte a mindennapi többnyelvűséget. Egy városi zsidó család anyanyelve lehetett jiddis vagy ladino, érintkezési nyelve német, görög vagy szerb, hivatalos nyelve pedig oszmán-török vagy magyar. Az ilyen valóságot a statisztikai kérdőív egyetlen rovatba kényszerítette, és az így keletkezett adat könnyen vált politikai célú bizonyítékká.

A **vlach/aromán** csoportok esete jól mutatja a kategóriaváltások nehézségét: a középkori és kora újkori forrásokban a vlach gyakran jogi, foglalkozási (pásztorkodó) kategória, a 19. században pedig egyre inkább etnikai-nemzeti önmeghatározás. A **roma** (cigány) kategória pedig a legtöbb korai népszámlálásban alulreprezentált, mert a megkérdezettek igyekeztek elkerülni a stigmatizált besorolást, a hatóságok pedig nem tekintették őket teljes jogú állampolgárnak.

2.4.6 Becslés, vita és politikai számháború

A történeti demográfia és a népességi adatok használata a Balkánon a 19. század óta szorosan összefonódik a nemzeti területi igényekkel és az áldozati politikával. A nemzetállamok kialakulása idején a „többségi lakosság” bemutatása a területi követelések alátámasztásának egyik eszköze volt. A balkáni háborúk előtt készült etnikai térképek és statisztikai kimutatások gyakran ugyanarra a területre egymásnak ellentmondó arányokat mutattak, mert a nemzeti intézmények

más- és másként osztályozták a lakosságot, és a bizonytalan besorolású csoportokat a saját nemzetükhöz számították.

A 20. század háborúi, kényszermigrációi és tömeges erőszaka olyan demográfiai szakadásokat okoztak, amelyek pontos számbavétele a források pusztulása, a menekülthullámok és a politikai érdekek miatt rendkívül nehéz. A második világháború áldozatainak, a jugoszláviai kitelepítéseknek, a görög polgárháborúnak vagy az 1990-es évek háborúinak emberveszteségére vonatkozó becslések jelentős szórást mutatnak. A számok körüli vita gyakran nem pusztán történettudományi kérdés, hanem emlékezetpolitikai állítás is: egy-egy áldozatszám elfogadása vagy elutasítása politikailag érzékeny.

A **politikai célú számok** kritikájának egyik módszere az, hogy megvizsgáljuk: ki állítja, milyen forrás alapján, milyen definícióval (például „áldozat", „eltűnt", „kiutasított" vagy „menekült"), és milyen céllal. Ugyanaz a tényleges demográfiai folyamat – például Bosznia-Hercegovina 1992–1995 közötti lakosságcsökkenése – nagyon eltérő számokkal írható le, ha valaki a teljes lakosságot, a nem szerb lakosságot vagy a regisztrált halottakat veszi alapul. A forráskritika ezért nem a számok relativizálását jelenti, hanem a bizonytalansági tartomány, a definíciós- és módszertani különbségek láthatóvá tételét.

2.4.7 A forráskritika gyakorlata

A fenti nehézségek miatt a Balkán történetének tárgyalásakor minden népességi adatot a következő szempontok szerint érdemes értékelni:

- **A forrás típusa és keletkezési célja.** Adóösszeírás, katonai felmérés, egyházi anyakönyv, népszámlálás vagy utólagos becslés más-más kérdésekre ad választ, és más-más torzítást hordoz.
- **A kategóriák meghatározása.** A „nép", „nemzetiség", „anyanyelv", „vallás" és „állampolgárság" kategóriái koronként és országonként változtak. A mai olvasónak figyelnie kell arra, hogy a forrásban szereplő kategória nem feltétlenül azonos a maival.
- **A lefedettség és a hiányzó csoportok.** A nők, a gyermekek, a katonai szolgálatot teljesítők, a menekültek, a kisebbségek vagy a nomád csoportok rendszertelenül szerepelnek. A hiány mértékét gyakran becsülni kell.
- **A becslés szorzói és módszertana.** A háztartásnagyság, a születési és halálozási arányszámok, a vándorlási egyenleg becslései bizonytalanok. A módszertani átláthatóság elengedhetetlen.
- **A politikai és emlékezetpolitikai kontextus.** A számok értelmezése soha nem független a jelenkori vitáktól. A tudományos konszenzus és a politikai célú állítás közötti különbséget úgy lehet érzékeltetni, ha a számokat a forráskritika fenti lépéseivel összevetjük.

2.4.8 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet módszertani jellegű, ezért elsősorban a történeti demográfia és az oszmán, Habsburg és modern balkáni statisztika általános forrástípusait mutatja be. A konkrét adatok, becslések és hivatkozott források a későbbi, korszakokról és országokról szóló fejezetekben szerepelnek. Itt a legfontosabb bizonytalanság, hogy a premodern forrásokból levont demográfiai következtetések mindig csak korlátozott érvényűek, és a kutatók között módszertani viták zajlanak a szorzókról, a kategóriák értelmezéséről és az alulszámlálás mértékéről.

Nem ismerjük pontosan a középkori és kora újkori össznépességet, és sok esetben a 19. századi kisebbségi arányokat is csak vitatott becslésekből rekonstruálhatjuk. A 20. századi háborúk, kényszermigrációk és népszámlálási manipulációk áldozati és népmozgási adatai pedig a mai

napig részben emlékezetpolitikai vita tárgyai. A szövegben kerüljük az ellenőrizetlen, kitalált számok közlését; ahol a későbbi fejezetek becsléseket adnak, ott mindig feltüntetjük a forrás jellegét, az évszámot és a becslés bizonytalanságát.

2.4.9 Rövid összefoglaló

- A balkáni népességi adatok forrásai adóösszeírások, katonai felmérések, egyházi anyakönyvek és modern népszámlálások; mindegyik saját céllal és torzítással keletkezett.
- Az oszmán **tahrir defteri** és **cizye defterleri** elsősorban adózási és vallási kategóriákat rögzítenek, nem etnikai identitást; a háztartásszámból csak óvatos becsléssel lehet össznépességet számolni.
- A Habsburg egyházi anyakönyvek és a jozefinista népszámlálás értékesek, de felekezeti és területi hiányokkal; a 19. századi népszámlálási nyelvi kategóriák politikai vitákat generáltak.
- A modern balkáni népszámlálásokban a nemzetiség, anyanyelv és vallás kategóriái változóak és politikai célúak voltak; a visszavetítés hibás képet ad.
- A 19–20. századi etnikai statisztikák és áldozati számok gyakran emlékezetpolitikai állítások, ezért a forráskritika elengedhetetlen.
- A forráskritika gyakorlata a forrás céljának, kategóriáinak, lefedettségének és módszertanának vizsgálatával tudja elkülöníteni a dokumentált tényt, a becslést és a politikai számháborút.

2.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet egy oszmán tahrir defter háztartásszámából közvetlenül össznépességet számolni? Milyen hiányzó csoportokat kell figyelembe venni?
2. Milyen különbségek vannak az egyházi anyakönyv, a katonai jellegű összeírás és a modern népszámlálás demográfiai használhatósága között?
3. Hogyan változott a „nemzetiség”, az „anyanyelv” és a „vallás” kategóriájának használata a 19–20. századi balkáni népszámlálásokban?
4. Mikor válik egy demográfiai becslés politikai célú számmá? Milyen forráskritikai lépésekkel lehet ezt azonosítani?
5. Miért kell óvatosan kezelni a 20. századi háborúk áldozatszámait akkor is, ha azokat hivatalos statisztikák vagy nemzetközi jelentések tartalmazzák?

3 A római örökség és a késő antikvitás

3.1 A római hódítás és a provinciák

Amikor a római hadseregek a Kr. e. 3. század végétől átlépték a Jón-tengert, és a mai Balkán-félsziget partjain megvetették a lábukat, nem egy egységes területet hódítottak meg, hanem különböző politikai és kulturális egységekkel – illír törzsekkel, a makedón királysággal, görög városállamokkal, trák törzsi királyságokkal – kerültek kapcsolatba. A hódítás nem egyetlen hadjárat eredménye volt, hanem közel három évszázadon át zajló, fokozatos és gyakran erőszakos folyamat. A római közigazgatás kategóriái – **provincia** (latin provincia), **Illyricum** (görög Illyrikón), **Macedonia**, **Achaea** (görög Achaía), **Moesia**, **Thracia** – fokozatosan alakultak ki, és sokáig nem a mai értelemben vett, rögzített határú területi egységet jelölték. A provincia eredetileg a római magistratus hivatali hatáskörét és hadserege működési területét jelentette, nem pedig egy közigazgatási térképet. Ezt az alapvetést érdemes szem előtt tartani, mert a modern nemzeti területek logikájának visszavetítése torzítaná a római integráció megértését. Ahogyan az előző alfejezetben láttuk, a régió lakosságáról és a források természetéről alkotott kép még a római korban is töredékes, ezért a hódítás eseménytörténete mellett mindig jelezni kell a bizonytalanságot.

3.1.1 Az első római beavatkozások és a makedón királyság felszámolása

Róma a Balkánon az illír kalózkodásra válaszul jelent meg. Az első illír háború (Kr. e. 229–228) a Jón-tenger partján fekvő görög városok, elsősorban a római kereskedőket érintő kalóztámadások miatt tört ki. A római sereg a Dalmácia partvidékén élő illír **Ardiaei** királynője, **Teuta** (görög Teuta) ellen vonult, és a háborút lezáró békében Róma protektorátust hozott létre a partvidék egyes görög települései felett. A második illír háború (Kr. e. 219–218) ugyancsak a kalózkodás és az illír terjeszkedés megfékezését szolgálta, de ekkor még nem beszélhetünk provincia szervezéséről. A római jelenlét Szicília és a dél-itáliai görög városok biztonsága miatt vált rendszeressé, a tenger keleti medencéjében pedig a görög világ belügyeivel való találkozás elkerülhetetlenül bekövetkezett.

A makedón királyság Róma számára a görög térség legnagyobb katonai hatalma volt. A második pun háború (Kr. e. 218–201) alatt Róma és Makedónia között az első makedón háború (Kr. e. 215–205) zajlott, amelyet a római diplomácia a görög államok közötti ellentétek kihasználásával vívott. A második makedón háború (Kr. e. 200–197) már egyértelműen a hellenisztikus világ római beavatkozását hozta: a római sereg a **künoszkephalai csatában** (Kr. e. 197) legyőzte a makedón falanxot, és a római hadvezér a korinthoszi Isthmoson kihirdette a görög városok „szabadságát”. Ez a szabadság azonban római felügyeletet jelentett, nem függetlenséget. A harmadik makedón háború (Kr. e. 171–168) végén a **püdnai csata** (Kr. e. 168) után Róma nem kebelezte be Macedóniát, hanem felszámolta a monarchiát, és a területet négy, a római senatusnak adófizető köztársasági körzetre osztotta. Ez a lépés a hellenisztikus nagyhatalom megszüntetését jelentette, de még nem provincia létrehozását.

A fordulópont a Kr. e. 140-es években következett be, amikor a görög térségben kitört az utolsó ellenállás. A **negyedik makedón háború** (Kr. e. 149–148) akkor robbant ki, amikor

egy **Andriskos** nevű trónkövetelő, aki magát a makedón királyi ház leszármazottjának adta ki, megpróbálta visszaszerezni a királyságot. A római hadsereg **Quintus Caecilius Metellus** vezetésével legyőzte, és Róma ezután a korábbi négy körzetet egyetlen **Macedonia provincia** (görög Makedonía) alá szervezte, élén egy római helytartóval (proconsul). A provincia magában foglalta a mai Észak-Macedónia, Észak-Görögország és a mai Albánia keleti szegélyének egy részét, valamint a görög térség felé vezető utakat. A provincia területe a későbbiekben változott; a Kr. e. 1. században határait módosították, és a római köztársaság belső polgárháborúi során a helytartók katonai bázisaként működött.

3.1.2 Görögország i. e. 146-os bekebelezése és az Achaea kérdés

A könyv korábbi fejezetei szerint az ókori görög világot az olvasó már ismeri, ezért itt elegendő annyit kiemelni, hogy a római hódítás a hellenisztikus államok meggyengülése után, a görög városállamok közötti konfliktusok kihasználásával zajlott. A makedón monarchia felszámolása után az **Akháj Szövetség** (görög Koinón tón Achaión) – a Peloponnészosz és Közép-Görögország városait tömörítő katonai-politikai szerveződés – megpróbálta visszaállítani a görög autonómiát, és ellenállt a római követeléseknek. A konfliktus Kr. e. 146-ban a **korinthoszi háborúban** tetőzött. A római hadsereg **Lucius Mummius** vezetésével elfoglalta és lerombolta **Korinthoszt**, a szövetséget feloszlatták, a görög városok egy részét adófizetővé és a római helytartó felügyelete alá helyezték. A hagyományos elbeszélés szerint ebben az évben jött létre **Achaea provincia**, de a modern kutatás ezt vitatja. A konszenzus szerint a görög területek nagy része Kr. e. 146-tól Macedonia provincia kormányzójának ellenőrzése alatt állt, de önálló Achaea provincia csak Augustus alatt, Kr. e. 27-ben alakult meg. Az eltérés abból fakad, hogy a provincia szervezése a köztársaság korában fokozatos volt, és a jogi státuszok – szabad város, adófizető szövetséges, római ager – egymás mellett éltek. Korinthoszt később Iulius Caesar újraalapította coloniaként, ami jól mutatja a római városalapítási gyakorlatot.

A görög integráció sajátossága, hogy a római uralom a görög nyelvet és kultúrát nem számolta fel, hanem átengedte a helyi eliteknek a közéleti és kulturális intézmények működtetését. A római arisztokraták görögül tanultak, a görög filozófia, retorika és művészet a római elit műveltségének részévé vált. Ez az aszimmetria nem jelentette a római uralom enyheségét: a hódítás rabszolgák tömegét, adókat, elkobzott vagyonokat és a városok kiszolgáltatottságát hozta. A görög városok viszont megőrizhették belső tanácsukat és vallási intézményeiket, és a császárkori görög irodalomban a római uralmat gyakran a görög műveltség védelmezőjeként értelmezték – ez azonban a helyi elit érdekviszonyait tükrözte, nem a teljes lakosság tapasztalatát.

3.1.3 Illyricum: a dalmát partvidék meghódítása

A Kr. e. 2. század folyamán Róma a keleti partvidéken is terjeszkedett. Az illír törzsek elleni hadjáratok – Kr. e. 156–155-ben a dalmátok ellen, később a **Iapodok**, **Liburnok**, **Dalmatae** és más csoportok ellen – fokozatosan a mai Szlovénia déli része és Horvátország partvidéke felé tolták a római befolyást. A **Dalmácia** (latin Dalmatia) név a dalmata törzstől származik, és a későbbi provincianév is ezt őrzi. A római hódítás ebben a térségben lassú és ellenállásba ütközött; a hegyvidéki terep és a törzsi szervezet miatt a partvidéki városok – például **Salona** (a mai Solin) és **Narona** – római szövetségesekként vagy coloniaként működtek, míg a belső területek sokáig katonai ellenőrzés alatt álltak.

A Kr. e. 1. században Iulius Caesar galliai proconsulsága alatt Illyricum is a felügyelete alá tartozott, és a polgárháború idején innen toborzott csapatokat. Augustus (Kr. e. 27 – Kr. u. 14) már a principátus kezdetén Illyricumot a császári provinciák közé sorolta, mert katonai irányítást igényelt. A **pannóniai–dalmáciai felkelés** (Kr. u. 6–9) a római uralom elleni egyik

legnagyobb felkelés volt a térségben: a Duna és a Száva mentén élő törzsek, valamint a dalmata területek lakói összehangoltan támadtak a római helyőrségekre. A felkelést a források szerint csak nagy erőfeszítéssel, Tiberius és Germanicus vezetésével verték le. A felkelés után a római igazgatás felosztotta Illyricumot: **Dalmatia** és **Pannonia** külön provincia lett. Dalmatia a part menti sávot és annak hátországát foglalta magában, egészen a mai Albánia északi határáig; Pannonia a Száva középső folyásától északra terült el, és már a Kárpát-medence felé nyitott. A könyv szempontjából Dalmatia a mai Horvátország és Bosznia-Hercegovina tengerparti és dinári területeinek előzménye.

A dalmáciai romanizáció a partvidéki városokban erős volt, a belső területeken viszont a törzsi szervezet és a helyi nyelvek sokáig fennmaradtak. A latin nyelvű feliratok sűrűsége a tengerparton magas, a hegyvidéken ritka; ez a különbség tükrözi a római városi kultúra és a vidéki lakosság közötti társadalmi szakadékot. A bányászat – különösen az ezüst-, arany- és vasérc – a római gazdaság számára fontossá tette a területet, ami a későbbi **Horvátország** és **Bosznia** római kori emlékeiben is nyomot hagyott.

3.1.4 Moesia és Thracia: a dunai határ kiépítése

A Balkán-félsziget északi és keleti részének római meghódítása a Duna vonalának biztosításával kapcsolódott össze. A **Duna** (latin Danuvius, görög Istros) a római birodalom egyik legfontosabb természetes határa lett. A **Moesia** provincia létrehozását a források a Kr. u. 6. év körülire teszik, amikor Augustus uralkodása alatt a római hadsereg a Duna alsó szakaszán szervezte meg védelmét a dákok és a szarmata törzsek betöréseivel szemben. A provincia a mai Szerbia, Észak-Bulgária és a mai Észak-Macedónia északi részét foglalta magában. Moesiát később, Domitianus alatt (Kr. u. 86 körül) két részre osztották: **Moesia Superior** (a mai Szerbia területének nagy része) és **Moesia Inferior** (a Duna alsó folyása mentén, a mai Bulgária északi része). A felosztás oka a Duna hosszú határszakaszának jobb katonai igazgatása volt.

A római hódítás előtt a Duna mentén trák törzsek éltek, akik a görög gyarmatosítás és a hellenisztikus királyságok peremén saját törzsi királyságaikat szervezték. A mai Bulgária területén a **Thracia** (görög Thráki) elnevezés a trák törzsekre utal. Róma a Kr. e. 1. században és a Kr. u. 1. század első felében klienskirályságként hagyta meg a trák területeket, így a **Odrüsz királyság** és más törzsi államok formálisan szövetségesek voltak. Claudius császár (Kr. u. 41–54) azonban Kr. u. 46-ban a mai Bulgária déli és keleti részét **Thracia provincia** néven bekebelezte. Ezzel a Duna alsó szakasza és a Fekete-tenger partja közvetlen római ellenőrzés alá került. A provincia a mai Bulgária mellett a mai Görögország északkeleti sávját és a mai Törökország európai részét is magában foglalta, de ez utóbbi terület a könyv földrajzi fókuszán kívül esik.

A római határvédelem a Dunán az idők folyamán rendkívül összetetté vált. A **limes** (latin limes, határvonal) mentén erődök, tornyok és katonai táborok épültek, amelyeket a hadsereg – a **legio** (latin legio) és a **auxilia** (segédcsapatok) – tartott fenn. A Duna menti települések közül **Singidunum** (a mai Belgrád), **Viminacium** (a mai Kostolac közelében) és **Ratiaria** (a mai Bulgária északnyugati részén) katonai és polgári központtá fejlődtek. A limes nem hermetikus határ volt, hanem a kapcsolattartás és az ellenőrzés zónája: a túlparti törzsekkel kereskedelem, diplomácia és időnként konfliktus zajlott. A dunai határ katonai jelentősége a Kr. u. 2. század végétől, a markomann háborúk és a gót betörések idején növekedett meg, ami előrevetíti a késő antikvitás korszakát.

3.1.5 A provincia-igazgatás és a római integráció

A Balkánon kialakult római provincia-rendszer a Kr. u. 2. században a következő fő egységeket foglalta magában: **Dalmatia**, **Moesia Superior** és **Moesia Inferior**, **Thracia**, **Macedonia**,

Epirus és **Achaea**. Epirus provincia a mai Észak-Görögország és Dél-Albánia nyugati részét fedte, és gyakran Macedonia kormányzójának felügyelete alá tartozott, önálló szervezete a császárkorban megerősödött. A provinciák jogállása eltérő volt. A császári provinciák – mint Dalmatia, Moesia, Thracia – helytartója a császár által kinevezett **legatus Augusti pro praetore** volt, mert állandó hadsereg állomásozott ott. A senatusi provinciák – mint Macedonia és Achaea – élére a senatus sorsolta a **proconsul**t, és a belső béke fenntartása kevesebb katonai erőt igényelt. Ez a megosztás Augustus uralkodása alatt vált rendszerré, és tükrözte a császár tényleges katonai hatalmát.

A római közigazgatás a helyi közösségek autonómiájára épített. A városok – a római **colonia** (telepesváros), a **municipium** (bennszülött közösség római polgárjoggal vagy latin joggal) és a görög **polis** – saját tanácsukkal, bíráikkal és vallási kultuszukkal működtek, de adót fizettek, és a helytartó bírói felügyelete alatt álltak. A görög területeken a polis hagyományai erősek maradtak; a latin nyelvű adminisztráció mellett a mindennapi élet, a kereskedelem és a helyi politika nyelve a görög volt. A Duna menti és dalmát területeken viszont a latin vált a katonaság, a közigazgatás és a városi elit nyelvévé, míg a vidéki lakosság körében a trák, illír vagy kelta nyelvek tovább éltek. Ez a nyelvi rétegződés a későbbi romanizált és görög nyelvű kultúrák kialakulásának egyik alapja.

A római integráció leglátványosabb eszköze az úthálózat volt. A **Via Egnatia** a Jón-tenger partján fekvő **Dyrrachium**tól (a mai Durrës) **Apollónián** és **Thesszalonikén** át **Philippihez**, majd tovább keletre vezetett, összekötve a Balkán nyugati és keleti partját. Ez az út a korai császárkorban katonai és kereskedelmi főütőérré vált, és a mai ballkani országok közötti térstruktúra egyik legkorábbi előfutára. A kelet–nyugati tengely mellett a Duna menti utak és a Morava-völgyi út is Rómát szolgálták a hadsereg mozgatásában és a kereskedelemben. A városok – **Thessaloniki**, **Philippi**, **Salona**, **Singidunum**, **Serdica** (a mai Szófia) – a provincia-igazgatás, a piac és a kultusz központjai lettek, lakosságuk a helyi elitből, betelepült veteránokból, kereskedőkből és rabszolgákból tevődött össze.

A római uralom társadalmi hatásai régiószerte eltértek. A görög városok elitje a római hatalommal együttműködve megtarthatta vagyonát és befolyását, miközben a lakosság nagy része továbbra is paraszti munkából élt, és adóval, terménnyel, robotmunkával tartozott. A dalmát és belső illír területeken a törzsi vezető réteg egy része római polgárjogot kapott, és bekapcsolódott a birodalmi hadseregbe, ami a romanizáció egyik csatornája volt. A trák területeken a falusi lakosság és a városi görögök közötti különbség ugyancsak mély volt. A római hódítás áldozatai – a lemészárolt lakosok, a rabszolgaként eladottak, a kifosztott közösségek – a forrásokban gyakran névtelenek maradnak; az emlékezetük a régészeti rétegekben és a pusztulási horizontokban érhető tetten.

A Balkán római integrációja tehát nem egységesítette a térséget, hanem a birodalmi intézmények, a helyi elitek és a természeti földrajz kölcsönhatásában új hierarchiákat hozott létre. A görög kelet és a latin nyugat határvonala a Balkánon belül húzódott, és a későbbi kulturális, nyelvi és egyházi megosztottság – a görögkeleti és a latin nyugati kereszténység eltérő öröksége – ebből a római kori szerkezetből is táplálkozott.

3.1.6 Források és bizonytalanságok

A római hódításról szóló ismereteink elsődleges forrásai görög és latin történetírók, földrajzi művek, feliratok és régészeti leletek. A legfontosabb görög történetírók közé tartozik **Polybios**, aki a Kr. e. 2. században a római terjeszkedést szemtanúként és elemzőként írta le, de a makedón háborúkról szóló könyvei csak töredékesen maradtak fenn. A római történetírás hagyományát **Livius** és **Appianus** képviseli, akik a köztársaság korának háborúit retrospektíve, a római senatusi hagyomány alapján dolgozták fel; Livius szövegéből az érintett könyvek nagy

része elveszett, ezért gyakran a későbbi kivonatokra (periochae) vagyunk utalva. A császárkori eseményekhez **Cassius Dio** és **Tacitus** ad keretet, bár a Balkánra vonatkozó szövegeik szintén töredékesek. A földrajzi és igazgatási viszonyokról **Strabón** (Kr. e. 1. század vége – Kr. u. 1. század eleje) és **Idősebb Plinius** írt, az utóbbi a provinciák és városok felsorolását is tartalmazza.

A feliratos anyag – elsősorban a **Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötete** (a Balkán, a Duna-vidék és a keleti provinciák feliratai) és a görög feliratok gyűjteményei – a provincia-igazgatás, a katonaság, a városi elit és a vallási élet nélkülözhetetlen forrása. A feliratok előnye, hogy a helyi közösségek mindennapi életébe engednek bepillantást, hátránya viszont, hogy a fennmaradásuk erősen egyenlőtlen: a városokban és a katonai táborokban sűrű, a vidéki és hegyi területeken ritka. A régészeti kutatások – erődök, utak, villagazdaságok, sírok, települések feltárása – a gazdasági életről, a demográfiai változásokról és a római jelenlét anyagi kultúrájáról adnak képet, de az etnikai azonosítást gyakran nem teszik lehetővé. A pénzérmék, a kerámia és a fémleletek keltezése további támpont, de a pusztulási rétegek és a településszerkezet értelmezése sokszor vitatott.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a provincia-szervezés időrendje. A modern kutatás egyetért abban, hogy Macedonia provincia Kr. e. 146-ban jött létre, de Achaea esetében a külön provincia felállítása Augustus korára tehető, és a korábbi időszakban a görög városok jogállása változatos volt. Az illír területek római hódításáról szóló beszámolók gyakran a római szerzők katonai narratíváját őrzik; a bennszülött lakosság szempontjai csak közvetve, a régészeti leletek és a későbbi ellenállási hullámok révén rekonstruálhatók. Moesia létrehozásának pontos éve (Kr. u. 6 körül) források híján nem rögzíthető, és a Duna menti területek katonai megszállása fokozatos volt. A provinciák határai az idők folyamán többször változtak, így a térképszerű ábrázolás mindig egy kiválasztott időmetszetet mutat. Végezetül a hódítás emberi veszteségeiről nincsenek megbízható számok; a római szerzők által említett áldozat- és rabszolgaszámok retorikai túlzásokat is tartalmazhatnak, ezért csak nagyságrendi becslésre alkalmasak.

3.1.7 Rövid összefoglaló

- A római hódítás a Balkánon nem egyszeri aktus volt, hanem a Kr. e. 3. század végétől a Kr. u. 1. század közepéig tartó, fokozatos folyamat, amely illír, makedón, görög és trák területeket érintett.
- Róma először az illír kalózkodás ellen avatkozott be, majd a makedón királyság felszámolásával (Püdnánál Kr. e. 168, Andriskos leverésével Kr. e. 148) és Macedonia provincia megszervezésével (Kr. e. 146) vált a térség meghatározó hatalmává.
- A görög területek Kr. e. 146-ban a római helytartó felügyelete alá kerültek, de önálló Achaea provincia csak Augustus alatt jött létre; a görög nyelv és a polis-intézmények fennmaradtak.
- Illyricum római meghódítása a dalmát partvidéken hosszú és ellenállásba ütköző folyamat volt; a Kr. u. 6–9. évi felkelés után Dalmatia és Pannonia külön provincia lett.
- A Duna vonalán a római hadsereg Moesia provinciát (Kr. u. 6 körül) hozta létre, amelyet később Superior és Inferior részre osztottak; Thracia klienskirályságból Claudius alatt (Kr. u. 46) vált provinciává.
- A római integráció a császári és senatusi provinciák kettős igazgatására, a városi autonómiára, az úthálózatra (Via Egnatia) és a latin–görög nyelvi határra épült.
- A római uralom erőszakos következményei (rabszolgák, adók, pusztítás) ellenére a helyi elitek együttműködésével a birodalmi rend stabilizálódott, de a térség belső különbségei fennmaradtak.

3.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem beszélhetünk egységes „balkáni provincia” létrehozásáról a római korban, és milyen külön tartományok jöttek létre a térségben?
2. Milyen időrendbeli bizonytalanságok kapcsolódnak Achaea provincia megszervezéséhez, és miért fontos ez a provincia-fogalom megértéséhez?
3. Hasonlítsa össze a görög területek és a dalmát/dunai területek romanizációjának nyelvi és társadalmi jellemzőit!
4. Milyen tényezők vezettek Illyricum felosztásához Dalmatia és Pannonia provinciákra, és mi volt a Kr. u. 6–9. évi felkelés szerepe?
5. Mely elsődleges forrástípusok és milyen korlátokkal segítik a római hódítás rekonstrukcióját?

3.2 Városok, utak és a római gazdaság

A római uralom kiépülése a Balkánon nem pusztán katonai és közigazgatási esemény volt, hanem a térség gazdasági és városiasodási korszakváltása is. A h008 alfejezet bemutatta, hogy a római hódítás hogyan szervezte provinciákká a régiót; most azt vizsgáljuk, hogyan alakult ki az a városi és úthálózati rendszer, amely a birodalmi integrációt, a kereskedelem működését és a helyi elitek romanizációját lehetővé tette. A Balkán földrajzi tagoltsága – a tengerparti sáv, a hegyvidékek és a Duna menti síkság – eltérő ütemben és eltérő formában urbanizálódott. A római városok, utak, bányák és piacok öröksége hosszabb távon is meghatározta a régió településszerkezetét, sőt a középkori városi intézmények egy részének alapját is képezte.

3.2.1 A római városi hálózat kialakulása

A római hódítás előtt a Balkán városi képe rendkívül egyenetlen volt. A görög poliszok a déli és az égei partvidéken, valamint a nyugati tengerparton (Dyrrachium, Apollonia) sűrű hálózatot alkottak; a hellenisztikus királyságok örökségeként a mai Észak-Macedónia és Bulgária területén is léteztek városias központok. A Duna menti és a belső területeken viszont a kelta, illír, trák és dák törzsi területek jobbára falusias településekkel, oppidumokkal és törzsi központokkal rendelkeztek, amelyek nem feleltek meg a mediterrán értelemben vett város kritériumainak. A római hódítás ezt a képet fokozatosan átalakította, de nem homogenizálta.

A római városi rendszer jogi értelemben három fő kategóriára épült. A **colonia** (latin: colonia civium Romanorum vagy colonia Latina) római polgárokból vagy veteránokból létrehozott, teljes vagy latin jogú település volt. A **municipium** (latin: municipium) olyan helyi közösség volt, amely bizonyos önkormányzati jogokat kapott, és lakói – legalábbis a vezető réteg – római polgárjoggal vagy latin joggal rendelkezhettek. A **civitas peregrina** (latin: civitas peregrina) olyan nem római jogállású népek közigazgatási egysége volt, amelynek élén gyakran a helyi törzsi előkelők álltak, és amelyet a rómaiak fokozatosan integráltak a birodalmi rendszerbe. A keleti, görög nyelvű területeken a **polis** (görög: polisz) intézménye tovább élt, de a római császárkorban a városi tanácsok (boulé) és a népi gyűlések szerepe fokozatosan a helyi elit kezébe került.

A városiasodás üteme és jellege eltért a Balkán egyes részein. A Duna menti provinciákban – **Pannonia**, **Moesia**, **Dacia** – a római hadsereg jelenléte volt a fő motor. A katonai táborok mellett létrejöttek a polgári települések (**canabae** a tábor mellett, **vicus** a polgári település), amelyek gyakran municipiumi vagy coloniai rangot kaptak. Ilyen központ volt **Sirmium** (a mai Sremska Mitrovica, Szerbia), amely Pannonia Inferior, majd később Pannonia Secunda provincia székhelye lett, és a 3. században császári rezidenciaként is szolgált. **Singidunum** (Belgrád), **Viminacium** (Kostolac), **Naissus** (Niš), **Serdica** (Szófia) és **Philippopolis** (Plovdiv) mind a

római városi hálózat fontos csomópontjai voltak. A Duna menti limes erődjei és települései a katonai ellátórendszerhez kapcsolódtak, és a folyami kereskedelemnek köszönhetően viszonylag sűrűn lakottá váltak.

A nyugati, adriai partvidéken a római urbanizáció elsősorban a meglévő görög és illír településekre épült. **Salona** (a mai Solin, Horvátország) Dalmácia provincia fővárosaként a térség legnagyobb városa volt, mintegy 40–60 ezer lakossal a becslések szerint. **Narona** (Vid), **Iader** (Zadar), **Emona** (Ljubljana) és **Poetovio** (Ptuj) szintén municipiumok vagy coloniák voltak. A belső területeken, például a mai Bosznia-Hercegovina hegyvidékén, a városiasodás lassabb volt; a törzsi központok fokozatosan váltak municípiumokká, mint például **Bistue Nova** vagy **Domavia** a bányavidékeken.

A déli, görög nyelvű területeken a rómaiak nem számolták fel a poliszrendszert, hanem beillesztették a birodalmi közigazgatásba. **Thessalonica** (görög: Thessaloniki) a Via Egnatia mentén fekvő kikötővárosként tovább virágzott; **Philippi** Colonia Augusta Iulia Philippensium néven veteránтelep lett; **Corinthus** (Korinthosz) Julius Caesar által alapított colonia volt, és gyorsan a görög szárazföld legnagyobb városává nőtt. **Nicopolis** (Preveza mellett) Augustus alapította az actiumi csata emlékére, és a nyugat-görögországi régió központja lett. A görög városok továbbra is görög nyelvűek maradtak, de a római császárkorban a helyi elit romanizálódott, és a latin közigazgatási terminológia egy része behatolt a mindennapokba.

3.2.2 Coloniák, municipiumok és civitates

A római Balkán városi jogi térképe rendkívül összetett volt. A coloniák egy része ténylegesen római polgárokból vagy veteránokból állt, akik földjuttatásban részesültek, és akik a birodalmi hatalom helyi bázisát képezték. A coloniák létrehozása gyakran katonai célokat szolgált: a veteránok letelepítése a hadsereg leszerelése után biztosította a határvidékek lakosságát és a római kultúra terjesztését. A Duna menti coloniák közé tartozott **Sirmium** (amely később colonia rangot kapott), **Singidunum** (Colonia Flavia Singidunum), **Viminacium** (Colonia Claudia Aelia Viminacium), valamint a mai Bulgária területén **Oescus** (Colonia Ulpia Oescus), **Novae** és **Durostorum**. A Duna torkolatvidékén **Tomi** (Constanța, Romániában) is colonia volt, de a Balkánhoz való tartozása ma vitatott; a könyv a Balkán értelemzése szerint a mai Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország területére összpontosít, ezért Tomi csak említés szintjén releváns, ha a dunai útvonalat tárgyaljuk.

A municipiumok a helyi lakosságból szerveződtek, és jogi helyzetük változatos volt. A **municipium civium Romanorum** lakói teljes római polgárjoggal bírtak, míg a **municipium Latinum** lakói latin jogot kaptak, ami azt jelentette, hogy a helyi magisztrátusok és tanácstagok hivatali idejük alatt vagy után megszerezhették a római polgárjogot. A latin jog fokozatos terjesztése a romanizáció egyik leghatékonyabb eszköze volt. Ilyen municípiumok szinte minden balkáni provinciában működtek: **Scupi** (Skopje) Moesia Superior, majd Dardania provincia székhelye volt; **Stobi** és **Heraclea Lyncestis** Macedónia északi területén; **Amphipolis**, **Apollonia**, **Dyrrachium** a partvidéken; **Pautalia** (Kjusztendil) és **Augusta Traiana** (Sztara Zagora) Thracia belsejében. A municipiumok a helyi elit hatalmi bázisát jelentették, és a római mintájú városi intézmények – tanács, népi gyűlés, magisztrátusok – működtek bennük.

A civitates peregrinae a nem római jogállású törzsi közösségek területi egységei voltak. A rómaiak ezeket gyakran a meghódított törzsek területén hozták létre, meghagyva a törzsi arisztokrácia vezető szerepét, de fokozatosan beépítették őket a birodalmi igazgatásba. A civitasokból idővel municipiumok lehettek, ha a közösség romanizáltsága elérte a szükséges szintet. A bizonytalan adatok miatt nem tudjuk pontosan megmondani, hány ilyen civitas működött a Balkánon, de

a feliratok tanúsága szerint számos illír, trák és kelta törzs területét szervezték így, például a **civitas Maezaeorum**, a **civitas Dardanorum** vagy a **civitas Serretum**.

A városi hálózat sűrűsége a földrajzi viszonyoktól függött. A tengerparti sávban és a Duna mentén a városok egymástól viszonylag kis távolságra helyezkedtek el, míg a hegyvidéki belső régiókban – a Balkan-hegység, a Dinári-hegység, a Rhodope – a városok ritkábbak voltak, és a gazdaság inkább a transzhumáló állattartásra és a bányászatra épült. A római városi hálózat tehát nem egyenletesen fedte le a teret, hanem a közlekedési folyosók és a természeti erőforrások mentén koncentrálódott.

3.2.3 A Via Egnatia és a dunai útvonalak

A római útépítés a birodalom érrendszerét alkotta. A Balkánon a legfontosabb útvonal a **Via Egnatia** volt, amely a római hódítás után, i. e. 146 körül épült, és a nevét **Gnaeus Egnatius** proconsulról kapta. Az út két adriai kikötőből, **Dyrrachiumból** (ma Durrës, Albánia) és **Apollóniából** indult, majd a mai Albánia, Észak-Macedónia és Görögország területén haladt kelet felé. Főbb állomásai voltak **Lychnidos** (Ohrid), **Heraclea Lyncestis** (Bitola), **Thessalonica** (Thessaloniki), **Amphipolis**, **Philippi**, majd **Neapolis** (Kavala) és onnan tovább keletre, Trákia felé. A Via Egnatia a birodalom egyik fő közlekedési tengelye volt: összekötötte Rómát a keleti provinciákkal, és a császári posta, a hadsereg és a kereskedelem legfontosabb tranzitútvonala volt a Balkánon.

A Via Egnatia útburkolata kő- vagy kavicsalapú volt, szélessége általában 4–6 méter, de a hegyi szakaszokon keskenyebb. Az út mentén **mutationes** (lóváltó állomások) és **mansiones** (fogadók, szálláshelyek) szolgálták az utazókat. A távolságokat mérföldkövekkel jelölték, és a császári karbantartás rendszeres volt. Az itineráriumok – például az **Antoninus-féle itinerarium** és a **Tabula Peutingeriana** – dokumentálják az útvonalat és a főbb állomások közötti távolságokat, bár ezek a források a későbbi állapotot tükrözik, és az adataik nem mindig egyeznek a régészeti mérésekkel.

A második nagy útvonal a **dunai limes** mentén futó út volt. Ez a Duna jobb partján haladt, és összekötötte a dunai erődöket, coloniákat és municípiumokat. Az út szerepe elsősorban katonai volt: a határvédelemhez szükséges csapatmozgásokat, az utánpótlást és a hírszerzést szolgálta. Ugyanakkor a folyami kereskedelem és a helyi piacok is használták. A dunai útvonal északnyugatról délkeletre haladt: **Emona** (Ljubljana), **Neviodunum**, **Siscia** (Sisak), **Cibalae** (Vinkovce), **Mursa** (Eszék), **Sirmium**, **Singidunum**, **Viminacium**, **Ratiaria**, **Oescus**, **Novae**, **Durostorum**, majd a Fekete-tenger felé. A dunai limes útja a birodalom egyik legfontosabb stratégiai folyosója volt, és a 3–4. században, a határ menti inváziók idején, különösen kritikussá vált.

A belső területeken további utak kötötték össze a városokat és a bányavidékeket. Ilyen volt például a **Naissus–Scupi–Stobi–Thessalonica** útvonal, amely a Duna-völgyet kötötte össze az Égei-tengerrel, és a mai Észak-Macedónián át haladt. Ez az út a Via Egnatia egyik lehetséges elérési útvonala volt, és fontos tranzitfolyosót jelentett a bányatermékek és a mezőgazdasági áruk szállításában. Más utak a Duna-menti városokat a bányavidékekkel (pl. a dardaniai bányákkal, lásd lejjebb) vagy a belső medencékkel kötötték össze. A római útépítés jellegzetessége volt, hogy a hegyi szakaszokon szerpentineket, hidakat, alagutakat alkalmaztak, és a bevágott sziklafalakon ma is láthatók a keréknyomok.

Az úthálózat gazdasági jelentősége óriási volt: a városok közötti távolság csökkentése, a termékek szállíthatósága és a piacok elérhetősége növelte a regionális integrációt. A római utak a későbbi időkben is használatban maradtak; a középkori és újkori kereskedelmi útvonalak egy része a római nyomvonalat követte, és a Via Egnatia ma is fontos közlekedési folyosónak számít.

3.2.4 Bányászat és természeti erőforrások

A Balkán hegységei gazdag érclelőhelyeket rejtettek, és a római hódítás egyik legfontosabb gazdasági hozadéka a bányászat megszervezése volt. A római állam a bányákat jórészt közvetlenül ellenőrizte, és a kitermelést **procurator metallorum** (latin: bányákért felelős császári tisztviselő) felügyelte. A fő bányavidékek a következők voltak:

- **Dardania és Moesia** területén, a mai Koszovó és Észak-Macedónia északi részén, gazdag **arany-, ezüst- és ólombányák** működtek. A **metalla Dardanica** kifejezés a feliratokban is előfordul, és a térség a birodalom egyik legfontosabb ezüstforrása volt. A bányászathoz kapcsolódó települések, mint **Ulpiana** (a mai Lipljan közelében, Koszovó) vagy **Scupi**, a kitermelés központjai voltak. A dardaniai ezüstöt a császári pénzverésben is felhasználták.
- **Pannonia** és **Moesia** nyugati részén **vasércbányák** működtek, különösen a mai Bosznia-Hercegovina és Horvátország területén. A vas helyi feldolgozása a fegyvergyártást és a mezőgazdasági eszközök előállítását szolgálta.
- **Thracia** (a mai Bulgária) aranyban gazdag terület volt, különösen a **Struma-völgy**, a **Rhodope hegység** és a **Balkan-hegység** lejtői. A thrakiai aranyat már a hellenisztikus korban is bányászták, és a rómaiak továbbfejlesztették a kitermelést. A **Pautalia** és **Serdica** környéki bányák is jelentősek voltak.
- **Macedónia** területén ezüstbányák működtek, amelyek már az ókorban híresek voltak; a rómaiak ezeket is átvették.
- A **dalmát** hegyvidékeken **ólom- és ezüstbányák** voltak, például **Domavia** (a mai Srebrenica közelében), amely a római korban fontos bányászati központ volt. A feliratok szerint a bányászati települések lakói között sokan bevándorlók voltak, akik birodalomszerte vándoroltak munkahelyet keresve.

A bányászat munkaerő-igényes ágazat volt. A munkások között rabszolgák, szabad bérmunkások és büntetésből bányamunkára ítélt elítéltek is voltak. A bányavidékeken különleges jogállású települések alakultak ki, amelyek gyakran katonai felügyelet alatt álltak. A kitermelt fémeket a közeli kohókban dolgozták fel, majd az úthálózaton szállították a városokba és a kikötőkbe. Az arany és ezüst fontos szerepet játszott a császári pénzverésben, a vas és ólom pedig a hadsereg és az építkezések ellátásában.

A bányászat hozadéka a császári kincstárat (fiscus) illette, de a helyi közösségek is profitáltak belőle a bérleti díjakon, a szállításon és a feldolgozáson keresztül. A bányavidékek romanizációja gyorsabb volt, mint a mezőgazdasági területeké, mert a bányászati központokba birodalmi szinten vándoroltak munkások és tisztviselők, akik latinul beszéltek, és római mintájú intézményeket hoztak létre.

3.2.5 Kereskedelem és gazdasági hálózatok

A római Balkán gazdasága nem volt egységes piac, hanem regionális és helyi szintekből álló hálózat. A városok a kereskedelem csomópontjai voltak: piacokkal, raktárakkal, kikötőkkel, és gyakran a környező vidék termékeit is itt cserélték. A gazdasági aktivitást a római pénzrendszer, a súly- és mértékegységek, valamint a jogi keretek segítették. A császári hatalom adókat és vámokat vetett ki: a **portorium** (latin: határvám) a provinciák közötti kereskedelemben terhelte az árut, és a bevétel a császári fiscusé lett.

A Balkán belső területein a gazdaság alapja a mezőgazdaság volt. A Duna menti síkságon és a medencékben gabonát termesztettek, amelynek egy részét a hadseregnek és a városoknak szállították. A villagazdaságok (latin: **villa rustica**) a római korban terjedtek el a termékeny területeken, és árutermelő mezőgazdaságot folytattak, rabszolgamunka és bérlői munkaerő

felhasználásával. A hegyvidékeken a transzhumáló állattartás – juh, kecske, szarvasmarha – dominált, és a bőr, a gyapjú, a sajt fontos kereskedelmi cikkek voltak.

A tengerparti és a folyami kereskedelemben a bor és az olívaolaj játszott vezető szerepet. A görög partvidéken és az adriai térségben nagy mennyiségben állítottak elő bort és olajat, amelyet a belső területekre vagy a birodalom más részeire szállítottak. Az amphorák tömege arra utal, hogy a kereskedelem volumene jelentős volt; a régészeti leletek – terra sigillata kerámia, üvegáru, fémtárgyak – azt mutatják, hogy a balkáni városok bekapcsolódtak a birodalmi árucserébe.

A kereskedelem fő irányai a római utakat és a hajózható folyókat követték. A **Duna** a birodalom egyik legfontosabb vízi útja volt, amelyen gabonát, sót, bort, fát és követ szállítottak. A **Fekete-tenger** és az **Adria** kikötői – Iader, Salona, Dyrrachium, Apollonia, Thessalonica – a tengeri kereskedelem csomópontjai voltak. A **Via Egnatia** pedig a szárazföldi tranzitot biztosította az Adriai-tenger és az Égei-tenger között. A belső területeken a helyi piacok és vásárok a paraszti árutermelés és a kézművesség cseréjét szolgálták.

A kézművesség a városokban összpontosult. A fazekasok, kovácsok, tímárok, szövők, kőfaragók, üvegfúvók **collegiumokba** (latin: szakmai egyesületek) szerveződtek, amelyek a temetkezési és vallási életben is szerepet játszottak. A katonai táborok és a hadsereg nagy megrendelő volt, ami a helyi kézművességet is ösztönözte. A luxuscikkeket – selymet, fűszereket, drága szöveteket – nagyrészt importálták, elsősorban a keleti provinciákból.

A gazdasági virágzás időszaka a 2. században tetőzött, amikor a Pax Romana viszonylagos stabilitást biztosított. A 3. századtól a birodalmi válság – a katonai anarchia, a határ menti betörések, a pestisjárvány, az infláció – visszavetette a kereskedelmet és a városi gazdaságot. A 4. században a gazdaság átstrukturálódott: a nagybirtokok (latifundiumok) a birodalmi adórendszer és a katonai szolgálat miatt erősödtek meg, a városi középréteg pedig hanyatlásnak indult.

3.2.6 A városi önkormányzat működése és öröksége

A római városi önkormányzat a birodalom helyi igazgatásának alappillére volt. A municipiumok és coloniák élén a **duumviri** (latin: két férfi) álltak, akiket évente választottak, és akik a város igazgatásáért és a tanács összehívásáért feleltek. Az **aediles** a középületek, piacok, utak és a közrend felügyeletét látták el, a **quaestores** a városi pénzügyeket kezelték. A legfontosabb döntéshozó testület az **ordo decurionum** (latin: tanács) volt, amelynek tagjai, a **decuriones**, a helyi földbirtokos elitből kerültek ki. A decurionatus nemcsak jogi privilégium volt, hanem vagyoni cenzushoz kötött kötelezettség is: a tagoknak anyagilag támogatniuk kellett a várost, például játékok finanszírozásával, középületek emelésével vagy adóbehajtási felelősséggel.

A decurionatus a romanizáció iskolája volt: a helyi elitek latinul tanultak, római jogot alkalmaztak, és a birodalmi kultúrához igazodtak. A városi tanácsok tagjai számára a karrierút a császári hivatalok felé is nyitva állt; sokan prokurátorrá, katonai tribunussá vagy szenátorrá váltak. A városi önkormányzat tehát nemcsak a lokális autonómiát biztosította, hanem a birodalmi elit utánpótlását is.

A városok territóriummal rendelkeztek: a környező falvak és mezőgazdasági területek a város igazgatási és gazdasági hatáskörébe tartoztak. A városi tanács vetette ki a helyi adókat, szervezte az útkarbantartást, a gabonaellátást, a rendfenntartást. A vallási életet a városi papság irányította, és a császárkultusz a lojalitás kifejezője volt.

A késő császárkorban a városi önkormányzat fokozatosan átalakult. A 3. század válsága után a **curiales** (a decuriones utódai) terhei megnövekedtek: a birodalmi adórendszer decentralizálása miatt ők feleltek az adók beszedéséért, és ha a beszedett összeg elmaradt az előírtól, saját vagyonukkal kellett pótolniuk a hiányt. Ez a kényszerpálya sok helyi elitet tönkretett, és a

curialesi rendszerből való menekülés – például a szenátori rendbe, a papi hivatalba vagy a katonai szolgálatba való átlépés – gyakorivá vált. A 4. századra a városi tanácsok szerepe csökkent, a hatalom a császári hivatalnokok és a püspökök kezébe került.

A római városi önkormányzat öröksége ennek ellenére mély nyomot hagyott a Balkánon. A püspöki székhelyek nagy része a korábbi római városokból alakult ki: **Sirmium**, **Salona**, **Thessalonica**, **Philippi**, **Serdica** mind fontos keresztény központokká váltak, és a városi területük tovább élt a középkorban. A latin nyelvű közigazgatási terminológia egy része a középkori dalmát és horvát városi intézményekbe is átöröklődött, bár a jelentés megváltozott. A római utak, hidak, fórumok és falak egy része évszázadokig használatban maradt, és a városi helyrajzot is meghatározta. Ez az örökség a késő antik átalakulásról szóló h010 alfejezetben további elemzésre szorul.

3.2.7 Források és bizonytalanságok

A római Balkán városait, útjait és gazdaságát elsősorban **epigráfiai források** – feliratok, mérföldkövek, építési feliratok, tisztségviselői karriertáblák – dokumentálják. A feliratokból ismerjük a városok jogi státuszát, a magisztrátusok neveit, a bányászati szervezetet és a kereskedelmi kapcsolatokat. A legfontosabb epigráfiai korpuszok a **Corpus Inscriptionum Latinarum** (CIL) és a görög feliratokat gyűjtő **Inscriptiones Graecae** (IG) kötetei. A régészeti feltárások a városi alaprajzok, fórumok, fürdők, piacok, villák, utak és hidak anyagi maradványait tárják fel; a kerámia- és amphoraleletek a kereskedelem irányaira utalnak.

Az irodalmi források közül **Sztrabón** és **Ptolemaiosz** földrajzi leírásai, valamint az **Itinerarium Antonini** és a **Tabula Peutingeriana** útvonalsorai a legfontosabbak. A római jogi források, például a **Digesta** és a **Codex Theodosianus**, a municipiumok jogállásáról, a curialesi kötelezettségekről és a bányajogról tartalmaznak rendelkezéseket. Mindezek azonban egyenetlenek: a fővárosokról és a katonai központokról több adatunk van, mint a vidéki vicus vagy a bányatelep szintjéről.

A bizonytalanságok jelentősek. A városok lakosságszámára csak durva becslések léteznek; a régészeti lelőhelyek területi kiterjedése alapján például Salona 40–60 ezer lakosú lehetett, de ez az adat vitatott. A kereskedelmi volumen, az árak, a bérek és a mezőgazdasági termelékenység mértékét nem ismerjük pontosan, mert a balkáni provinciákból nem maradtak fenn olyan gazdasági dokumentumok, mint Egyiptomból. A municípiumi jog terjedésének üteme és a romanizáció mértéke szintén vita tárgya: a latin nyelvű feliratok a városi elitre korlátozódnak, míg a vidéki lakosság nyelve és identitása nagyrészt rejtve marad.

A bányászat esetében a termelési volumen becslései a salakhányók és a kohók régészeti maradványain alapulnak, de a mennyiségi adatok bizonytalanok. A Via Egnatia pontos nyomvonala egyes szakaszokon szintén vitatott, mert a modern úthálózat nem mindig követi a rómait, és a régészeti megerősítés hiányos. A források értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a feliratok és a klasszikus szerzők a birodalmi perspektívát tükrözik, és a helyi nézőpontból alig szólalnak meg.

3.2.8 Rövid összefoglaló

- A római Balkán városiasodása egyenetlen volt: a tengerparti görög poliszok és a Duna menti katonai települések sűrű hálózatot alkottak, míg a hegyvidéki belső területek ritkábban urbanizálódtak.
- A coloniák veteránтelepek voltak, a municipiumok helyi lakosságból szerveződött, önkormányzattal rendelkező városok, a civitates peregrinae pedig nem római jogállású közösségek.

- A Via Egnatia és a dunai limes útja a birodalmi integráció legfontosabb közlekedési folyosói voltak; a római úthálózat a kereskedelem és a hadsereg mozgását szolgálta.
- A Balkán gazdag érclelőhelyei – arany, ezüst, ólom, vas – a császári bányászat alapját képezték, és a kitermelés birodalmi irányítás alatt állt.
- A kereskedelem regionális és birodalmi szinten is élénk volt, a városok piacai, kikötői és collegiumai a gazdasági élet csomópontjai voltak.
- A városi önkormányzat a decurionatus intézményén alapult, amely a helyi elit romanizációjának és a birodalmi integrációnak a motorja volt.
- A 3. századtól a gazdasági válság és a curialesi terhek növekedése visszavetette a városi autonómiát, de a római városok, utak és intézmények öröksége tovább élt a késő antikvitásban és a középkorban.

3.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi kategóriákba sorolták a római városokat, és miben különbözött egy colonia és egy municipium?
2. Miért volt a Via Egnatia a Balkán legfontosabb szárazföldi útvonala, és mely térségeket kötött össze?
3. Hogyan szerveződött a római bányászat, és mely balkáni területeken voltak a legfontosabb érclelőhelyek?
4. Milyen szerepet játszott a decurionatus a római helyi igazgatásban, és miért vált teherré a késő császárkorban?
5. Milyen források alapján rekonstruálható a római Balkán gazdasága, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk ezek értelmezésekor?

3.3 A kereszténység terjedése és a késő antik átalakulás

A Balkán római provinciáinak vallási és intézményi átalakulása a 3–5. században nem egyszerűen a kereszténység „diadala” volt, hanem a császári hatalom, a városi elit, a püspöki egyház és a vidéki társadalom kölcsönhatásainak lassú, egyenetlen folyamata. A Városok, utak és a római gazdaság című alfejezetben tárgyalt római városhálózat éppen ebben az időszakban alakult át: a fórum és a fürdő mellett megjelent a püspöki bazilika, a városi tanács mellett a püspök, a császárkultusz mellett a szentek tisztelete. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan változott meg a birodalmi igazgatás Diocletianus és Constantinus reformjaival, hogyan vált a kereszténység üldözött vallásból államvallássá, miként épült ki a püspöki szervezet, és milyen következményekkel járt mindez a Balkán késő antik városaira és társadalmára.

3.3.1 A 3. századi válság és a császári hatalom újraszervezése

A 3. században a Római Birodalom a Balkánon is érzékelhető politikai, katonai és gazdasági válságot élt át. A dunai határ mentén a gótok, a szarmaták és más, a forrásokban összefoglalóan „barbárnak” nevezett csoportok betörései ismétlődő pusztítást okoztak; a hadsereg gyakran császárrá kiáltott ki katonai parancsnokokat, ami polgárháborúkhoz vezetett. A válság pontos mélysége vita tárgya: egyes kutatók a gazdasági és városi hanyatlást hangsúlyozzák, mások a folyamatosságot és a regionális különbségeket emelik ki. A régészeti leletek Délkelet-Európában azt mutatják, hogy egyes városok – például a mai Niš közelében fekvő Naissus, a mai Szófia helyén álló Serdica vagy a mai Split közelében fekvő Salona – megőrizték városias jellegüket, miközben más települések összezsugorodtak vagy elnéptelenedtek.

Diocletianus (uralkodott 284–305) reformjai a birodalom kormányzását tartósan átalakították. A **tetrarchia** („négyes uralom") rendszerében két *augustus* és két *caesar* osztotta meg a hatalmat. A Balkán szempontjából kiemelten fontos, hogy Diocletianus a keleti augustusi székhelyét **Nicomedia** (a mai izmiti térség Kis-Ázsiában) mellett a Balkánhoz közel, **Sirmium** (a mai Szávaszentdemeter közelében) hadászati központját is használta; a dunai provinciák így a császári jelenlét közvetlen közelébe kerültek. A tartományi igazgatást Diocletianus kisebb egységekre osztotta: a korábbi nagyobb tartományok helyébe több, kisebb provincia lépett, és a tartományok csoportjait **diocesis**ekbe szervezte. A Balkán nagy része a **Moesiae**, illetve részben a **Pannoniae** és **Thracia** diocesishez tartozott. Ezt a közigazgatási szerkezetet a későbbi császárok tovább finomították, de alapvonásai a 7. századig fennmaradtak.

A reform része volt az adóztatás és a hadsereg átszervezése is. A **iugatio–capitatio** rendszerben a föld és a munkaerő együttes adóztatása a birodalmi bevételek kiszámíthatóbbá tételét célozta. A hadseregben elkülönült a határ menti **limitanei** és a mozgó **comitatenses**; a Balkánon a dunai határ védelme továbbra is nagy létszámú katonaságot kötött le. A források alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy ezek a reformok enyhítették-e a 3. századi válságot, vagy csupán stabilizálták a császári hatalom ellenőrzését; annyi bizonyos, hogy a 4. század elején a birodalom képes volt hatékonyabb katonai és pénzügyi igazgatásra.

3.3.2 Constantinus és a kereszténység legalizálása

A kereszténység a 3. században már jelen volt a Balkán városaiban, de a gyülekezetek méretéről és társadalmi összetételéről kevés megbízható adat áll rendelkezésre. A keresztények időnként üldöztetésnek voltak kitéve – a leghíresebb Diocletianus 303-ban kezdődő nagy üldözése –, de az üldözések intenzitása tartományonként és időszakonként eltért. A vértanúakták, amelyek a későbbi egyházi hagyomány alapját képezik, gyakran évszázadokkal az események után keletkeztek, ezért történeti értékük egyenetlen; egyes alakok, például a sirmiumi Szent Dömötör vagy a salonai Szent Domnius tisztelete dokumentálható, de életük részletei legendás elemekkel keverednek.

I. Constantinus (uralkodott 306–337) uralkodása fordulópontot jelentett. A 312-es milvius-hídi győzelem és a 313-as **milánói ediktum** – pontosabban a Licinius és Constantinus közötti megállapodás nyomán kiadott türelmi rendelet – a keresztényeknek vallásszabadságot biztosított. A Balkánon ez azt jelentette, hogy a helyi gyülekezetek nyíltan működhettek, templomokat emelhettek, és a püspökök részt vehettek a birodalmi egyházpolitika vitáiban. Constantinus a mai Szerbia területén fekvő **Naissusban** született, és uralkodása alatt több balkáni városban támogatott egyházi építkezéseket; **Serdica** az ariánus vita egyik fontos zsinati helyszíne lett 343-ban.

A kereszténység terjedésének ütemét nem szabad visszavetíteni a modern vallási statisztikák mintájára. A 4. századi Balkánon a keresztények még sok helyen kisebbségben lehettek; a vidéki lakosság jelentős része továbbra is a hagyományos római, görög vagy helyi kultuszokat gyakorolta. A „pogány" (latin *paganus*, eredetileg „vidéki") kifejezés maga is a keresztény városi nézőpontból keletkezett, és nem jelöl egységes vallási rendszert. A régészet és a feliratok azt mutatják, hogy a keresztény közösségek először a nagyobb városokban, a kikötőkben és a katonai központokban erősödtek meg; a belső területek romanizált vagy görög nyelvű lakossága lassabban tért át.

3.3.3 A kereszténység államvallássá válása

A 4. század folyamán a császárok egyre inkább a keresztény egyházat tekintették a birodalmi egység egyik eszközének, ugyanakkor maga az egyház belső vitákkal küzdött. A Balkánon különösen az **ariánus vita** hagyott nyomot: a Nikaiai zsinat (325) után az ariánus és a nikaiai irányzat hívei között városról városra változott az erőviszony. A gótok egy része a 4. században

ariánus kereszténységet vett fel, ami hosszú távon feszültséget okozott a Balkánon a római nikaiai püspökökkel.

I. Theodosius (uralkodott 379–395) 380-as **thesszaloniki ediktuma** a nikaiai kereszténységet tette a birodalom normatív vallásává. A rendelet a „katolikus” kereszténységet ismerte el, és a másként hívőket eretneknek minősítette. A döntés nem szüntette meg egy csapásra a hagyományos kultuszokat; a templomrombolások és a pogány szertartások betiltása fokozatosan, helyi konfliktusokon keresztül ment végbe. A Balkánon a 4. század végén és az 5. században püspöki kezdeményezésre több korábbi szentélyt lerombolták vagy átalakítottak, de a vidéki gyakorlatok továbbélését a források csak töredékesen engedik megragadni. A keresztényüldözés iránya megfordult: most már a keresztény többségű városi hatóságok léptek fel a régi kultuszok híveivel, illetve időnként a zsidó közösségekkel szemben.

Theodosius idején a Balkán a birodalom keleti és nyugati fele közötti határzónában helyezkedett el. A 395-ös felosztás után a Balkán nagy része a keleti, később bizánci császár fennhatósága alá került, de a nyugati és keleti egyház befolyása a területen hosszú ideig átfedésben maradt. A latin és a görög nyelv határvonala – amely nagyjából a mai Szerbia és Észak-Macedónia térségén húzódott – nem esett egybe az egyházi hovatartozással. A Balkán így a késő antikvitásban a latin és görög kereszténység találkozási és ütközési zónája lett.

3.3.4 A püspöki szervezet és az egyházi hierarchia

A kereszténység intézményesülésének legfontosabb keretét a **püspöki szervezet** jelentette. A püspök (görög *episkopos*, latin *episcopus*) a helyi gyülekezet elöljárója volt, de a késő antikvitásban szerepe jóval túlnőtt a szorosan vett vallási feladatokon: bíráskodott, szegényeket támogatott, városi középítkezéseket irányított, és a császári adminisztráció tárgyalópartnereként lépett fel. A püspökválasztás a helyi klérus és a városi elit ügye volt, de a császárok gyakran beavatkoztak a vitákba.

A Balkánon a püspöki székhelyek nagyrészt a korábbi városi központokhoz igazodtak. A Salonai, Sirmiumi, Serdicai, Naissusi, Philippi (a mai észak-görögországi Filippoi), Thesszaloniki, Heraclea Lyncestis (a mai Bitola közelében) és Dyrrachium (a mai albániai Durrës) püspökök részt vettek a birodalmi zsinatokon, és levelezésük töredékei a belső egyházi vitákba is bepillantást engednek. A zsinati akták alapján az 5. században a Balkán püspökségei a keleti patriarchátusok – elsősorban Konstantinápoly, részben Róma – vonzáskörébe tartoztak; az illetékességi viták a következő évszázadokban ismétlődő konfliktusforrást jelentettek.

A püspöki szervezet kiépülése nem mindenhol volt békés. A városi elit egy része vonakodott a püspök növekvő hatalmától, és a 4–5. századi forrásokban többször előfordulnak püspökellenes zavargások, száműzetések és erőszakos konfliktusok. Ugyanakkor a püspöki tisztség a helyi arisztokrácia számára új karrierutat is nyitott: több balkáni püspök korábban világi hivatalt viselt, és családi kapcsolatait az egyházi befolyás növelésére használta. A püspök és a városi tanács viszonya ezért nem általánosítható sem együttműködésként, sem ellenségeskedésként.

A kolostori mozgalom kezdetei a Balkánon a 4. század végére nyúlnak vissza. A keleti – egyiptomi, palesztinai, szíriai – szerzetesség mintájára létrejött közösségekről elsősorban hagiográfiai források tudósítanak; ezeket kritikusan kell kezelni, mert a csodás elemek mellett gyakran későbbi egyházi érdekeket is tükröznek. A régészeti nyomok szerint a 4–5. században egyes balkáni barlangokban és elhagyott erődökben remeték telepedhettek meg, de a szerzetesi intézményrendszer csak a bizánci korban vált meghatározóvá.

3.3.5 A késő antik város és a társadalom átalakulása

A késő antik Balkán városainak képe nem írható le egyszerű hanyatlástörténetként. A 4. században több település falakat kapott vagy megerősített falakkal rendelkezett, a **bazilika** pedig a városi tér új központi épülete lett. A bazilika nem kizárólag templom volt: gyülekezeti tér, püspöki székhely és olykor kereskedelmi-vásári funkció is kapcsolódott hozzá. A fórum szerepe fokozatosan csökkent, de a városi élet nem szűnt meg; a régészeti leletek a 6. század elejéig számos balkáni városban mutatnak lakott negyedeket, műhelyeket és éremforgalmat.

A városi elitek helyzete átalakult. A korábbi városi tanácstagok (curialisok) terhei nőttek, mert ők feleltek az adó behajtásáért; sokan közülük a császári hivatalokba vagy az egyházi hierarchiába menekültek. A püspök és kísérete így fokozatosan átvette a városi közélet korábbi vezető szerepét. A források ugyanakkor arra is utalnak, hogy a városi lakosság jelentős része kézműves, kereskedő, napszámos és rabszolga volt; az ő hangjuk ritkán hallható, mivel a fennmaradt szövegek túlnyomórészt a elit és az egyház nézőpontját tükrözik.

A vidéki társadalomban a késő antikvitásban a nagybirtokok szerepe nőtt. A villák egy része megerősített központtá vált, mások elnéptelenedtek; a parasztok egy része a nagybirtokos védelme alá húzódott, ami a későbbi korok függési viszonyainak előzménye. A Balkán hegyvidéki területein a pásztorkodó közösségek fennmaradtak, és a városi-egyházi hálózat őket csak korlátozottan érte el. A „pogány” kultuszok továbbélése éppen ezeken a területeken lehetett a legerősebb, de a források hiányosságai miatt ennek mértékét nem lehet pontosan felmérni.

A kereszténység terjedésének társadalmi következményei is összetettek. A szegénygondozás, a betegápolás és a rabszolgák felszabadításának egyházi gyakorlata javíthatta egyes alávetett csoportok helyzetét, de az egyház maga is vagyonos intézménnyé vált, és a hierarchiában a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődtek. A nők szerepe a késő antik egyházban ellentmondásos: a szüzek és özvegyek rendjei, valamint egyes előkelő nők alapítványai láthatóvá tették a női vallásosságot, ugyanakkor a püspöki hatalom fokozatosan korlátozta a nők nyilvános egyházi szerepvállalását.

3.3.6 Források és bizonytalanságok

A 3–5. századi Balkán vallási és társadalmi átalakulására vonatkozó ismereteink forrásai egyenetlenek. Az írott források között császári törvények (elsősorban a Codex Theodosianusban fennmaradt rendeletek), zsinati akták, püspöki levelek, egyháztörténeti művek (például Eusebios, Sokrates, Sozomenos), későbbi krónikák és hagiográfiai szövegek szerepelnek. A törvények a császári akaratot mutatják, de nem bizonyítják automatikusan a végrehajtást; a zsinati akták a püspöki elit belső vitáit rögzítik; a hagiográfia pedig a szentkultusz igényeihez igazítja a múltat.

A régészeti anyag kulcsfontosságú a városi átalakulás és a keresztény építkezések megismeréséhez. A bazilikák, püspöki paloták, temetők és feliratok keltezése azonban gyakran bizonytalan, és a régi feltárások értelmezése a mai módszertani elvárásoknak nem mindig felel meg. A vidéki lakosság vallásosságáról a régészet alig tud közvetlen képet adni; a fogadalmi tárgyak, amulettek és sírmellékletek értelmezése vita tárgya.

A kereszténység terjedésének sebessége és a pogány kultuszok továbbélése a Balkánon nem számszerűsíthető. A modern becslések gyakran a későbbi egyházi hagyományból indulnak ki, ami a visszavetítés kockázatát hordozza. A balkáni tartományok lakosságának etnikai és nyelvi összetétele ebben az időszakban szintén bizonytalan: a római, görög, trák, illír, kelta és bevándorolt csoportok határai elmosódottak, és a mai nemzeti kategóriákat nem lehet rájuk alkalmazni.

3.3.7 Rövid összefoglaló

- A 3. századi válság után Diocletianus a birodalmat kisebb tartományokra osztotta, bevezette a tetrarchiát és átszervezte az adóztatást; a Balkán a dunai határvédelem kulcsterületévé vált.
- Constantinus türelmi politikája 313-tól lehetővé tette a keresztény gyülekezetek nyílt működését; a Balkánon Naissus, Serdica és Sirmium vált fontos egyházi központtá.
- A kereszténység a 4. században elsősorban a városokban terjedt; a vidéki lakosság vallási viszonyai forráshiány miatt kevéssé ismertek.
- I. Theodosius 380-as thesszaloniki ediktuma a nikaiai kereszténységet tette normatív vallássá, de a hagyományos kultuszok felszámolása hosszú, konfliktusos folyamat volt.
- A püspöki szervezet a korábbi városhálózatra épült; a püspökök vallási, bírói és társadalmi hatalma a 4–5. században folyamatosan nőtt.
- A késő antik város képe átalakult: a fórum szerepét részben a bazilika és a püspöki központ vette át, de a városi élet sok helyen a 6. századig fennmaradt.
- A Balkán latin–görög nyelvi és egyházi határzóna volt; a keleti és nyugati kereszténység befolyása egymás mellett érvényesült.

3.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változtatta meg Diocletianus tartományi reformja a Balkán közigazgatási és katonai szerepét a 3. századhoz képest?
2. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatjuk a kereszténység terjedését a 4. századi Balkánon, és miért kell óvatosan kezelnünk ezeket?
3. Miben jelentett fordulópontot a 380-as thesszaloniki ediktum, és milyen korlátai voltak a vallásváltás tényleges végrehajtásának?
4. Milyen különbségeket mutat a késő antik város átalakulása a Balkán különböző régióiban, és milyen régészeti nyomok utalnak a folyamatra?
5. Miért nem lehet a mai nemzeti vagy nyelvi kategóriákat visszavetíteni a 3–5. századi Balkán lakosságára?

3.4 A népvándorlás és Bizánc születése

3.4.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Az előző alfejezetben a kereszténység terjedését és a késő antik átalakulást vizsgáltuk: azt a folyamatot, amelynek során a római birodalom keleti fele fokozatosan egy görög nyelvű, keresztény, de magát továbbra is rómainak nevező állammá vált. Ez az átalakulás azonban nem zárult le a 4. században. A következő három évszázadot a népvándorlás hullámai, a határvédelem többszöri összeomlása és a központi hatalom újbóli megszilárdulása tették próbára. A Balkán-félsziget a római–bizánci világ leginkább kitett határvidéke lett: itt érték el a birodalmat a gót, hun, avar és szláv csoportok, és itt alakult ki az a társadalmi, nyelvi és etnikai sokszínűség, amely a későbbi középkori államalakulatok alapját jelentette. Ebben a fejezetben azt kérdezzük: hogyan ment végbe a dunai határ összeomlása, mit jelentett Justinianus restaurációs kísérlete, és milyen új állami, társadalmi és kulturális keretek születtek a keleti birodalom túlélése során.

3.4.2 A gótok, hunok és a késő antik határ

A római Balkán északi határa a Duna volt, de ez a határ soha nem volt zárt. A folyó mentén katonai táborok, erődök és polgári települések sora húzódott, a túlparton pedig különböző, a római terminológiában gyakran összefoglalóan „barbárnak" nevezett csoportok éltek. A 3. század végétől a birodalom határ menti politikája egyre inkább a betelepítésre és a szövetséges katona csoportok alkalmazására épült; ezeket a szerződéses viszonyokat latinul **foedus**-nak, a résztvevőket **foederati**-nak nevezték. A Balkán számára a legnagyobb törés a **gótok** megjelenése volt. A gót csoportok – amelyeket a római források gyakran „szkítáknak" vagy egyszerűen „barbároknak" neveztek – a 3. században már pusztították a kelet-balkáni provinciákat, de a döntő változás a 370-es években következett be, amikor a fekete-tengeri sztyeppéről nyugat felé mozgó **hunok** nyomása alatt a gótok egy része a Dunán átkelve menedéket kért Valens császártól (364–378). A betelepítést és az élelmiszerellátást a helyi római tisztviselők nem tudták vagy nem akarták biztosítani, ami a letelepítettek lázadásához vezetett. A **hadrianopolisi csata** (378) során a lázadó gótok és szövetségeseik megsemmisítő vereséget mértek a keleti római hadseregre; maga Valens császár is elesett. Ez a vereség nem jelentette a birodalom végét, de megmutatta, hogy a dunai határ már nem zárható le, és hogy a betelepített csoportok politikai-katonai tényezővé válnak a Balkánon. A csatát leíró kortárs forrás, Ammianus Marcellinus római történetíró a római hadsereg vereségét „a birodalom szerencséjének súlyos csapásaként" értékelte; ez a megfogalmazás inkább emlékezetpolitikai értelmezés, mint semleges adat. A 382-es megállapodás már a gótokat a birodalom területén belül, szövetségesként ismerte el, és a Balkán egyes részein telepítette le őket.

A hunok ezt követően a birodalom keleti felének legfontosabb külső szereplőjévé váltak. A hun törzsszövetség – amelynek központja a 430-as évektől a Kárpát-medencében volt – rendszeres hadjáratokat vezetett a Duna menti provinciákba, és adót követelt a keleti római udvartól. A hunok és a keleti rómaiak viszonyát nem egyszerűen „támadó" és „védő" kategóriákkal lehet leírni: a hun elit egy része római tisztségeket viselt, római aranyat kapott, és részt vett a birodalom belpolitikai küzdelmeiben. A hun fennhatóság alatt álló vagy a hunok elől menekülő csoportok – köztük gót, gepida, szkír és más közösségek – tovább növelték a Balkán északi részének katonai és etnikai sokszínűségét. Attila 453-as halála után a hun központi hatalom szétesett, de a dunai határ nem nyugodott meg: a felszabaduló csoportok egymással és a birodalommal is harcoltak. A 470-es években a keleti gótok egy része Theoderich vezetésével Itáliába vonult, de a Balkánon továbbra is maradtak gót és egyéb csoportok, akik fokozatosan beolvadtak vagy más közösségekbe tagozódtak.

3.4.3 Justinianus restaurációja és hadserege

A 6. század első felében a keleti római birodalom egyik legnagyobb uralkodója, **Iustinianus** (527–565) átfogó programot hirdetett a római világ helyreállítására. E programnak három pillére volt: a jog egységesítése, a nyugati provinciák visszafoglalása és a határok megerősítése. A jogi reform eredménye a **Corpus Iuris Civilis**, amely a későbbi európai jogtörténet meghatározó alapja lett. A balkáni hadszíntér szempontjából azonban a legfontosabb a katonai és adminisztratív átszervezés volt. Justinianus korában a dunai határon számos erődöt újítottak fel vagy építettek újjá – például a Duna menti **Singidunum** (a mai Belgrád területén), **Viminacium** (a mai Kostolac közelében) vagy **Naissus** (a mai Niš). A bizánci történetíró, caesareai Prokopiosz az építkezésekről szóló művében több száz erődítményről számol be; ezt a számot a modern kutatás gyakran retorikai túlzásnak vagy legalábbis nem minden esetben régészetileg igazolható állításnak tartja. A régészeti leletek alapján azonban valóban kimutatható, hogy a 6. század első felében a Duna mentén és a belső utak mentén sok kisebb-nagyobb erődítményt használtak, illetve újítottak fel. A védekezés nem a folyó teljes hosszán állandó katonai vonalat jelentett,

hanem erődök, városok és előretolt figyelőpontok hálózatát, amelynek feladata a beszivárgó csoportok feltartóztatása és a lakosság védelme volt.

Justinianus nyugati háborúi – a vandál királyság visszafoglalása Észak-Afrikában (533–534), az itáliai osztrogót háború (535–554) és a dél-hispániai területek megszerzése – hatalmas erőforrásokat kötöttek le. A kortárs és modern történetírásban is vitatott kérdés, hogy ezek a háborúk mennyire gyengítették a dunai védelmet. A rendelkezésre álló források szerint a balkáni csapatok egy részét nyugatra irányították, és a határ menti erődök helyőrségei gyakran alacsony létszámúak voltak. Az 530-as és 540-es években többször érkeztek hírek „szklavén" és más, a Duna alsó szakaszán túlról jövő csoportok betöréseiről. A bizánci szerzők ezeket a csoportokat **Sklavenoi** és **Antai** néven említik; a két kifejezés olyan közösségekre utal, amelyeket a későbbi történetírás általában a szláv nyelvű csoportok elődeiként azonosít. A „szláv" kifejezés azonban itt nem modern nemzeti kategória, hanem nyelvi-nyelvészeti rekonstrukción alapuló gyűjtőfogalom; a kortárs források nem az etnikai, hanem a területi-katonai csoportot nevezték meg.

A Justinianus-kor másik meghatározó eseménye az 541–542-es **pestisjárvány** volt, amely a birodalom nagy részén, köztük a Balkánon is súlyos demográfiai veszteséget okozott. A betegséget leíró források – különösen Prokopiosz – a városi és vidéki népesség tömeges pusztulásáról számolnak be, de a számszerű becslések rendkívül bizonytalanok. A régészeti kutatások egyes balkáni területeken kimutatták a 6. század közepe utáni településhálózat ritkulását, ám a járvány, a háborús pusztítás és a gazdasági visszaesés hatásait nehéz szétválasztani. A demográfiai hanyatlás valószínűleg gyengítette a határvédelmet és a városi önkormányzatokat is.

3.4.4 A szlávok és az avarok megjelenése

A 6. század második felében a Balkánon két, egymással részben összefonódó szereplő vált meghatározóvá: a **szláv** nyelvű csoportok és az **avarok**. Az avarok egy közép-ázsiai eredetű lovas csoport volt, amely 567-re a Kárpát-medencében hozott létre kaganátust, miután a gepidákat legyőzte és a longobárdokat Itáliába szorította. Az avarok szervezeti központja a Duna–Tisza közén volt, de befolyásuk a Balkán északi részére is kiterjedt. Az avar hadsereg gyakran szláv csoportokat is magával vitt a balkáni hadjáratokra, és az avar kaganátus adót követelt a bizánci udvartól. A szláv csoportok azonban nem voltak egységesek, és nem mindegyik tartozott avar fennhatóság alá. A 6. század végén és a 7. század elején a bizánci források több nagyobb szláv hullámról írnak, amelyek Trákiát, Macedóniát, Thesszáliát, Epiruszt és a Peloponnészoszt is elérték. A régészeti leletek – különösen a kézzel formált, korongolatlan edények, a földbe mélyített házak és a sajátos temetkezési szokások – alapján a kutatók a szláv megtelepedés fokozatos és területenként eltérő ütemű folyamatát rekonstruálják. A folyamatot nem lehet egyetlen inváziós eseményhez kötni; sokkal inkább a határ átjárhatóságának növekedéséről, a helyi lakosság elvándorlásáról vagy csökkenéséről, majd az új csoportok hosszabb időn át tartó betelepedéséről van szó.

Az avarok és a szlávok együttműködésének egyik legismertebb példája **Sirmium** (a mai Sremska Mitrovica közelében) ostroma és elfoglalása. Sirmium a késő római Balkán egyik legfontosabb városa és katonai központja volt; 582-ben, illetve 583-ban – a források évszámai kis eltérést mutatnak – avar ostrom alá került, és végül elesett. Ezt követően a Duna-menti római jelenlét folyamatosan visszaszorult. A szláv csoportok a 6. század végén és a 7. század elején már nem csupán rablóhadjáratokat folytattak, hanem tartósan letelepedtek a Balkán belső területein, különösen a folyóvölgyekben és a hegyvidékek peremén. A bizánci források – így például a „Maurikiosz hadikönyve" néven ismert, a császár nevéhez kötött katonai kézikönyv – részletesen leírják a szlávok harcmodorát, társadalmi szervezetét és szokásait; ez a leírás azonban a katonai tanácsadás céljából íródott, ezért nem tekinthető pártatlan etnográfiai leírásnak. A szerző a

szlávokat szétszórt településeken élő, gyalogos harcot folytató, folyóátkelésekhez szokott csoportokként jellemzi, akik nem egyetlen uralkodó alatt, hanem több törzsben élnek. A szöveg arra utal, hogy a bizánci hadvezetés már ekkor tartósnak tekintette a szláv jelenlétet, és az ellenük való védekezést a határvédelem részévé tette.

3.4.5 A határ összeomlása és a belső területek átalakulása

A 6–7. század fordulóján a Dunai határ végleg elvesztette korábbi szerepét. A **Maurikiosz** császár (582–602) által vezetett hadjáratok időlegesen visszaszorították az avarokat és szlávokat, de a hadsereg terhei, a katonai kudarcok és a belső elégedetlenség a császár elleni lázadáshoz vezettek. A lázadó katona, **Phokas** 602-ben trónra került, Maurikioszt és családját kivégezték. A 602–610 közötti időszakban a belső polgárháború és a határ menti nyomás egymást erősítette. A birodalom központi hatalma átmenetileg összeomlott, ami tovább nyitotta a Balkánt a külső csoportok előtt. Phokas bukása után **Herakleiosz** (610–641) vette át a hatalmat, de a birodalom ekkor már kelet felől is súlyos fenyegetéssel nézett szembe: a szászánida Perzsia támadásaival, majd röviddel ezután az arab hódítással.

A Balkánon azonban a 7. század elején már nem csupán katonai betörésekről, hanem tartós betelepedésről és a korábbi római közigazgatási, városi hálózat visszafordíthatatlan átalakulásáról beszélhetünk. A nagy városok közül néhány – például **Thessaloniki** (görögül Thessaloniki) – meg tudta őrizni folytonosságát, részben erős falai, tengeri kapcsolata és regionális központi szerepe miatt. Mások, így a belső területek egykori római városai, elnéptelenedtek vagy falusias településekké zsugorodtak. A régészetben a 7. századra jellemző a pénzforgalom csökkenése, a városi középületek elhagyása és a korábbi római városi rétegek feletti, gyakran szegényesebb településnyomok megjelenése. A klasszikus **polis** és **municipium** világa a Balkán nagy részén véget ért; helyébe kisebb, erődített települések, püspöki székhelyek és a későbbi középkori várközpontok léptek.

A szláv betelepedés nyelvi és etnikai következményei hosszú távon meghatározóak voltak. A Balkán északi és belső területein a szláv nyelvű lakosság fokozatosan többségbe került, míg a tengerparti sávokban, a szigeteken és a déli régiókban – különösen Trákia, Macedónia és Görögország egyes részein – a görög nyelvű és más, korábbról jelen lévő lakosság megőrizte jelenlétét. A helyi, romanizált lakosság egy része – a későbbi **vlachok** (arománok) elődei – a hegyvidékekre húzódott, és a középkor folyamán sajátos pásztorkodó, néha állattenyésztő-kereskedő közösségekké vált. Fontos hangsúlyozni, hogy a 7. századi etnikai viszonyokról nincsenek megbízható statisztikai adataink, és a „szláv” vagy „görög” jelenlét arányát a korabeli források alapján nem lehet számszerűsíteni. A modern történeti és nyelvészeti kutatás sok esetben vitatja az egyes területek benépesítésének időpontját és mértékét; a kérdés a mai nemzeti történetírások egyik érzékeny pontja, és gyakran erős emlékezetpolitikai töltettel rendelkezik.

3.4.6 A keleti birodalom átalakulása: Bizánc születése

A 7. századi válság nem pusztán hanyatlást hozott, hanem a keleti római birodalom intézményeinek mélyreható átalakulását is. Ezt a folyamatot a későbbi történetírás a **Bizánci Birodalom** születéseként szokta leírni. A korszakra vonatkozó forrásokban azonban maguk az érintettek nem „bizáncinak” nevezték magukat: a birodalom hivatalos neve továbbra is **Res Publica Romana** vagy **Basileia tón Rhómaion** volt, az állam pedig római identitását hangsúlyozta. A „Bizánc” kifejezést a 16–17. századi nyugati humanisták tették általánossá, és a mai tudomány is használja megkülönböztetésre, de tudatában kell lennünk annak, hogy ez egy utólagos, nem kortárs kategória.

Az átalakulás egyik legfontosabb eleme a **területi katonai rendszer** bevezetése volt. A 7. század folyamán a balkáni területeken és Kis-Ázsiában fokozatosan **themák** (görögül *thema*, többes számban *themata*) jöttek létre: olyan katonai-polgári körzetek, amelyekben a katonák földet kaptak, és a helyi lakosság védelmi kötelezettséget viselt. A thema-rendszer kialakulásának pontos kezdetei vitatottak; az első egyértelmű említések a 7. század közepéről származnak, de a folyamat gyökerei Justinianus korába vagy még korábbra nyúlnak vissza. A thema-rendszer lehetővé tette a birodalom számára, hogy csökkentse a központi hadseregtől való függést, és a helyi erőforrásokat közvetlenül a védelemre fordítsa. A Balkánon az első themák közé tartozott a **thrák thema** és a **hellász thema**; ezek a görög nyelvű, tengerparti vagy déli területeken jöttek létre, míg a szlávok által elfoglalt belső területek hosszú ideig kívül maradtak a bizánci közvetlen közigazgatáson.

Az egyház szintén kulcsszerepet játszott a folytonosságban. A püspökségek hálózata – bár sok belső területen megszakadt vagy áthelyeződött – a városok és a birodalmi jelenlét egyik utolsó intézményes formája volt. A 7. században a pápaság és a konstantinápolyi pátriárka közötti viszályok, valamint a **monotheletizmus** körüli viták megmutatták, hogy a keleti egyház a császári hatalom mellett önálló hatalmi tényezővé vált. A balkáni szlávok keresztény térítése ekkor még gyerekcipőben járt, de a későbbi, 9. századi missziók (Kyrill és Methodiosz tevékenysége) ebben a korban gyökereznek: a birodalom hosszú távú stratégiája az volt, hogy a betelepült szláv csoportokat egyházi és kulturális eszközökkel integrálja.

A 7. század másik meghatározó eseménye az **arab hódítás** volt, amely elvonta a birodalom erőforrásait a Balkánról, és lehetővé tette a szláv és avar csoportok további térnyerését. Ugyanakkor a birodalom déli területein, a part menti sávokban és a görög szigetvilágban a bizánci fennhatóság fennmaradt. A Balkán így a 7. század végére kettős arculatot öltött: a déli, tengerparti részek továbbra is a bizánci állam és egyház szervezeti keretei között éltek, a belső és északi területeken pedig új, szláv nyelvű közösségek alakították ki saját törzsi-társadalmi rendjüket, amelyet az avarok és később a bolgárok befolyása is formált.

3.4.7 A Balkán a 7. század végén: mérleg

A 7. század végére a Balkán-félsziget politikai térképe alapvetően más volt, mint a késő római korban. A Dunai tartományok nagy része elvesztette a birodalmi közigazgatással való közvetlen kapcsolatát; a belső területeken szláv nyelvű, részben még nem keresztény közösségek éltek, míg a partvidéki városok és a déli görög területek bizánci ellenőrzés alatt maradtak. A nagyvárosi élet visszaszorult, a pénzforgalom csökkent, a klasszikus római birtokgazdaság és urbanizáció átadta helyét egy vidékiesebb, katonailag szervezett, erődített központokra épülő társadalomnak. A birodalom alkalmazkodott: a thema-rendszer, a pátriárka-központú egyház és a görög nyelvű adminisztráció új keretet adott a túléléshez.

Ez a korszak a Balkán későbbi története szempontjából döntő fordulópont. A szláv betelepedés nyelvi és demográfiai alapot teremtett a későbbi szerb, horvát, bolgár és egyéb délszláv közösségek kialakulásához; az avar kaganátus szétesése után fokozatosan regionális hatalmak, majd a 9. századtól keresztény államalakulatok jöttek létre. A bizánci hatás – különösen a tengerparton és a déli területeken – meghatározta a városi kultúra, a jog és az egyház folytonosságát. A római birodalom keleti fele tehát nem esett szét egyik napról a másikra; átalakult, és ebben az átalakulásban a Balkán volt az egyik legfontosabb ütközőzóna. A következő fejezetben a szlávok és avarok betelepülésének részletesebb középkori következményeit, valamint a bolgár és szerb állam kialakulását vizsgáljuk.

3.4.8 Források és bizonytalanságok

A 4–7. századi balkáni történetre vonatkozóan a források egyenetlenül állnak rendelkezésre. Az írott források közül kiemelkednek a késő császárkori történetírók és egyházi írók: Ammianus Marcellinus a gótokkal és a hadrianopolisi csatával kapcsolatban, Jordanes a gótok történetéről szóló, 6. századi munkája, caesareai Prokopiosz a justinianusi háborúkról és építkezésekről, valamint a „Maurikiosz hadikönyve" a szlávokról és avarokról. Ezek a szövegek azonban a birodalmi elit nézőpontjából íródtak, gyakran retorikai célokat szolgáltak, és számos esetben nem különítik el pontosan a különböző csoportokat; az „avar", „hun" és „szklavén" kifejezések használata gyakran pontatlan vagy gyűjtőfogalom. A modern kutatásnak ezért óvatosan kell kezelnie a forrásokban szereplő etnikai címkéket.

A régészeti források – települések, temetők, erődök, pénzérmék, kerámia – pótolhatatlanok a szláv betelepedés, a városi hanyatlás és a határvédelmi változások rekonstruálásához. Ugyanakkor a régészeti anyag keltezése sok esetben bizonytalan, a települések etnikai azonosítása pedig vitatott. A szláv jelenlétre utaló leletanyag és a helyi, késő római lakosság tárgyi kultúrája között nem mindig húzható éles határ. A 6–7. századi demográfiai változások mértékét – a háborúk, a pestis és a migráció együttes hatását – a mai tudomány nem tudja számszerűsíteni; a városok elnéptelenedésének üteme és földrajzi kiterjedése is vitatott.

Különösen éles viták övezik a szláv betelepedés jellegét: egyes kutatók gyors, inváziószerű eseménysorozatot rekonstruálnak, mások fokozatos, több évszázados betelepülést és keveredést hangsúlyoznak. Az utóbbi évtizedekben a „népvándorlás" hagyományos, zárt etnikai csoportok vándorlását feltételező modelljét sokan bírálták, és helyette rugalmas, politikai-katonai szövetségekben szerveződő, nem feltétlenül egységes nyelvű vagy etnikai identitású csoportok mozgását írják le. A thema-rendszer korai története szintén forráshiányos: a témák létrejöttét sokáig egyetlen uralkodóhoz (általában Herakleioszhoz) kötötték, de a modern kutatás ezt a képet árnyalja, és a folyamatot hosszabb, fokozatos átalakulásként értelmezi.

Az alfejezetben használt évszámok és eseményleírások a fennmaradt írott források és a régészeti kutatások jelenlegi konszenzusán alapulnak, de a kora középkori kronológia terén több ponton is bizonytalanság áll fenn. Így például a Sirmium elfoglalásának pontos éve, a szláv csoportok egyes hadjáratainak útvonala és a korai themák területi kiterjedése is vitatott. A modern nemzeti történetírások gyakran eltérően értelmezik ezeket a forráshiányos időszakokat; az itt közölt kép ezért a mai tudományos irodalom közös minimumát igyekszik tükrözni, nem pedig bármely nemzeti narratíva álláspontját.

3.4.9 Rövid összefoglaló

- A 4. század végétől a Balkán az északi határon át érkező gót, hun, majd avar és szláv csoportok mozgásának elsődleges színtere lett; a hadrianopolisi csata (378) és a gót letelepítés jelezte a dunai határ nyitottá válását.
- Justinianus (527–565) restaurációs programja – a jogi kodifikáció, a nyugati hódítások és az erődítések – átmeneti stabilitást teremtett, de a nyugati háborúk, a pestis (541–542) és a határmenti nyomás gyengítették a balkáni védelmet.
- A 6. század második felében az avar kaganátus és a szláv nyelvű csoportok tartósan megjelentek a Balkánon; a szláv betelepedés fokozatos, területenként változó ütemű folyamat volt, nem egyetlen invázió.
- A Dunai határ a 7. század elejére összeomlott; a belső területeken a római városi hálózat visszaszorult, a partvidéki és déli területek azonban bizánci fennhatóság alatt maradtak.

- A keleti birodalom átalakulása – a thema-rendszer, a görög nyelvű adminisztráció és a keresztény egyház megerősödése – jelentette a későbbi Bizánci Birodalom alapjait, amelyet a kortársak továbbra is római államnak tekintettek.
- A szláv betelepedés nyelvi és demográfiai alapot teremtett a későbbi délszláv közösségek kialakulásához, miközben a görög és romanizált lakosság jelenléte a déli, tengerparti és hegyvidéki területeken fennmaradt.
- A korszakra vonatkozó források – írott szövegek és régészeti leletek – hiányosak és értelmezési vitákkal terheltek; az etnikai, demográfiai és kronológiai rekonstrukciók jelentős bizonytalanságot hordoznak.

3.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen külső és belső tényezők vezettek a dunai határ fokozatos összeomlásához a 4–7. században? Hogyan változott a határvédelem szerepe?
2. Hasonlítsa össze Justinianus restaurációs politikájának rövid távú eredményeit és hosszú távú következményeit a Balkánon! Milyen viták kapcsolódnak a nyugati háborúk és a dunai védelem közötti erőforrás-eloszláshoz?
3. Miért nem írható le a szláv betelepedés egyetlen, egységes invázióként? Milyen régészeti és írott források támasztják alá a fokozatos megtelepedés elméletét?
4. Miben állt a thema-rendszer újdonsága, és miért tekinthető a bizánci állam alkalmazkodásának a 7. századi válsághoz? Mi a probléma a „Bizánc születése” kifejezéssel?
5. Milyen módon befolyásolta a 4–7. századi átalakulás a Balkán későbbi etnikai, nyelvi és vallási szerkezetét? Mely területeken maradt fenn a birodalmi és görög nyelvű jelenlét?

4 Bizánc, szlávok és a középkori államalakulatok

4.1 A szlávok és avarok betelepülése

A 6. század második felétől a Balkán-félsziget addigi, alapvetően a késő római–bizánci világhoz tartozó térszerkezete gyökeresen átalakult. A dunai határvédelem fokozatos összeomlása után új, szláv nyelvű közösségek telepedtek le a belső területeken, miközben az avar kaganátus katonai-politikai keretet biztosított, vagy éppen ellenőrzést gyakorolt e folyamat egy része felett. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan rekonstruálható ez a betelepülés a szűkös írott források, a régészeti leletek és a nyelvészeti nyomok alapján, és miért vitatott a romanizált lakosság továbbélése.

4.1.1 A források és a korszak keretei

A szlávok és avarok 6–7. századi balkáni megjelenéséről szóló tudásunk három, jellegében és megbízhatóságában eltérő forráscsoportra támaszkodik. Az írott források elsősorban bizánci görög nyelvű munkák: **Prokopiosz** (6. század) a gót és perzsa háborúkról írt műveiben a dunai front eseményeit is tárgyalja; **Menandrosz Protektor** (6. század vége) töredékesen fennmaradt történeti munkája fontos adatokat közöl az avarok és a szlávok első hullámairól; **Theophülaktosz Szimokattész** (7. század eleje) a Maurikiosz császár korabeli balkáni hadjáratokat írja le; **Maurikiosz** császárnak tulajdonított hadtudományi mű, a **Sztratégikon** (7. század eleje) pedig a szlávok és avarok harci szokásairól és társadalmi viszonyairól ad leírást. Emellett a nyugati, latin nyelvű **Fredegarius-krónika** (7. század közepe) a szlávok avarokkal szembeni lázadásáról és a Szamo-féle államalakulatról tudósít, a **Miracula Sancti Demetrii** (Szent Démétriosz csodái) című, Thesszalonikéhez kötődő gyűjtemény pedig a város elleni szláv és avar támadások helyi nézőpontját őrizte meg.

E források azonban súlyos korlátokkal terheltek. A bizánci szerzők a dunai határ és a főváros védelmének szempontjából írtak, a betelepülőket gyakran megkülönböztetés nélkül „barbároknak” nevezték, és kevés figyelmet fordítottak a belső társadalmi folyamatokra. A csodagyűjtemények a vallásos épülés célját szolgálták, nem pedig a pontos történeti rekonstrukciót. A régészeti leletanyag, elsősorban a temetők, települések és kerámia, a maga fizikai konkrétságában értékes, de nem „beszél” etnikai hovatartozásról; az etnikai azonosítás mindig értelmezés kérdése. A nyelvészeti nyomok – helynevek, jövevényszavak, nyelvjárási jelenségek – a nyelvi változások irányát és mélységét jelzik, de kronológiai pontosságuk gyenge, és a nyelvcsere lehetőségét sem zárják ki. A korszakhatárok: a szláv betelepülés első, rablóhadjáratokkal jellemezhető szakasza a 6. század közepétől, a tartós letelepedés a 6. század végétől a 7. század közepéig zajlott, de a folyamat helyi ütemei jelentősen eltértek.

4.1.2 A szláv csoportok és az avar kaganátus

A szlávok a 6. század első felében még a Duna alsó folyásától északra, a Kárpátok és a Dnyeper közötti erdős-sztyeppi térségben éltek. A bizánci források két nagyobb csoportot különböztetnek meg: a **Sklabēnoi** (ógörögül: Σ) és az **Antai** (ógörögül:) elnevezésű közösségeket. A modern kutatás ezeket nem tekinti szilárd etnikai vagy politikai egységeknek, hanem inkább törzsi

szövetségek laza, változó szerveződésének, amelyek időnként közös rablóhadjáratokat indítottak, máskor egymással is hadakoztak. A Balkánra elsősorban a Sklabēnoi csoportok hatoltak be, míg az antok inkább a keleti, a Fekete-tenger északi partvidékén maradtak, és a 7. század elején eltűntek a forrásokból.

A szlávok balkáni betelepülésének hátterében az **avar kaganátus** (ógörögül: X , latinul: chaganus) megjelenése állt. Az avarok – egy steppei eredetű, türk vagy mongol nyelvű lovas nép – 557–558 körül érkeztek a Kárpát-medence keleti peremére, és 567–568-ban a longobárdokkal szövetségben megsemmisítették a gepidák királyságát, majd a Kárpát-medence központi részén berendezkedve hozták létre a maguk politikai központját. A kaganátus katonai szervezete a lovasnomád hagyományokra épült: gyors, nagyszámú lovasság, amely a szláv gyalogos csapatokkal kiegészülve vált különösen hatékonnyá. A szlávok egy része az avar fennhatóság alá került, adót fizetett és katonai segédnépként vett részt a kagán hadjárataiban, más csoportok azonban önállóan, vagy éppen az avar nyomás elől menekülve telepedtek le a Balkánon.

A források tanúsága szerint az avarok és a szlávok viszonya korántsem volt egyoldalú alá-fölérendeltség. A szlávok gyakran saját törzsfőik vezetésével harcoltak, és a kagán csak a hadjáratok idejére tudta őket mozgósítani. A 626-os konstantinápolyi ostrom – amelyben avar, szláv és perzsa erők vettek részt – kudarca után a kaganátus hatalma meggyengült, és a korábban alávetett szláv csoportok fellázadtak. A Fredegarius-krónika beszámolóját a modern kutatás részben legendásnak tartja, de a lázadás ténye és a szlávok önállósodása jól illeszkedik a 7. század közepi hatalmi átrendeződésbe.

4.1.3 A betelepülés szakaszai: rablóhadjáratoktól a letelepedésig

A szlávok balkáni jelenléte két, egymástól nehezen elválasztható szakaszra bontható. Az első, nagyjából az 540-es évektől az 580-as évekig tartó időszakot a rendszeres, de nem tartós letelepedéssel járó rablóhadjáratok jellemezték. Prokopiosz már 550 körül említi, hogy a szlávok átkeltek a Dunán és Trákiát, valamint Illíriát dúlták. A hadjáratok célja elsősorban zsákmányszerzés, rabszolgák ejtése és a bizánci védelem gyenge pontjainak felderítése volt. A bizánci hadsereg a 6. század közepén még viszonylag sikeresen tudta megvédeni a dunai limes menti erődöket, de a belső területek védelme már ekkor is hézagos volt.

A második szakasz az 580-as évektől a 7. század közepéig tartott, és a fokozatos, tartós letelepedés időszaka volt. A fordulópontot a bizánci védelem összeomlása jelentette: 582-ben elesett Sirmium (a mai Szávaszentdemeter, szerbül Sremska Mitrovica), a dunai erődrendszer egyik kulcspontja, majd 584–586-ban avar és szláv csapatok törtek be a Balkán belsejébe, és egészen a Peloponnészoszig jutottak. A 7. század első évtizedeiben, Phokas (602–610) és Hérakleiosz (610–641) császárok uralkodása alatt a birodalom a perzsa háború miatt gyakorlatilag magára hagyta a balkáni tartományokat. Ekkor vált a szláv jelenlét tömegessé és állandóvá: a közösségek a folyóvölgyekben, a korábbi mezőgazdasági területeken telepedtek le, felégetve vagy elhagyatva hagyva a római városokat és villákat.

A letelepedés nem egyszeri, rendezett „népvándorlási hullám” volt, hanem több évtizedes, helyi szinten változó intenzitású folyamat. A szlávok által lakott területeket a bizánci források **Sklavinia** (ógörögül: Σ) néven kezdték emlegetni, ami nem egyetlen államot, hanem a szláv törzsi területek összességét jelölte. Ezek a Sklaviniák egymástól független, gyakran egymással is rivalizáló kisközösségek voltak, amelyek időnként adót fizettek a bizánci császárnak, időnként pedig maguk indítottak támadásokat a megmaradt bizánci enklávék ellen.

4.1.4 A bizánci uralom visszaszorulása és a területi átrendeződés

A szláv betelepülés következtében a bizánci uralom a Balkánon a 7. század közepére a tengerparti sávra, a nagyobb megerősített városokra és a szigetekre szorult vissza. A **dunai limes** (latinul: limes Danubii) mint katonai határvédelmi rendszer gyakorlatilag megszűnt, és a Balkán belső területei – Moesia, Dardania, a mai Szerbia és Észak-Macedónia nagy része, valamint a mai Bulgária és Görögország északi része – kikerültek a császári adminisztráció ellenőrzése alól. A városi lakosság egy része a tengerparti erődített központokba – Thessaloniki, Konstantinápoly, a dalmát és isztriai partvidék városai, valamint a görög szigetek – menekült, más része a hegyvidéki, nehezen megközelíthető területekre húzódott vissza.

A bizánci udvar a 7. században többször kísérletet tett a terület visszaszerzésére. II. Konsztansz (641–668) és II. Iusztinianosz (685–695, 705–711) császárok hadjáratokat vezettek a szlávok ellen, és kisebb sikereket értek el, de a tartós bizánci uralmat a belső területeken már nem lehetett helyreállítani. A birodalom a területi veszteséget a thema-rendszer kiépítésével ellensúlyozta: a megmaradt területeken katonai-polgári közigazgatási egységeket hoztak létre, amelyek a helyi védelemre és a katonai szolgálat fejében földet kapó parasztokra támaszkodtak. Ez a szerkezet a 8. században vált uralkodóvá, de gyökerei éppen a 7. századi összeomlásra adott válaszreakciókban keresendők.

A szlávok és a helyi lakosság kapcsolata nem kizárólag konfliktusokban merült ki. A régészeti leletek és a nyelvészeti adatok arra utalnak, hogy a betelepülők egyes helyeken rátelepedtek a korábbi településhálózatra, másutt új falvakat hoztak létre, és a megmaradt romanizált vagy görög nyelvű lakossággal keveredtek. A görög nyelvű lakosság a tengerparton és a nagyobb városokban őrizte meg identitását, de a belső területeken a szláv nyelv vált uralkodóvá. Ez a nyelvi váltás azonban nem feltétlenül jelentette a korábbi lakosság teljes eltűnését: a helyi romanizált csoportok egy része nyelvet cserélt, és beolvadt a szláv közösségekbe.

4.1.5 A romanizált lakosság és a vlachok továbbélése

A szláv betelepülés előtti Balkán belső területein a latin nyelvű, romanizált lakosság alkotta a vidéki népesség jelentős részét, különösen a Duna menti provinciákban, a hegyvidéki pásztorkodó zónákban és a bányavidékeken. A 7. századi hanyatlás után e lakosság egy része a hegyekben, a nehezen megközelíthető karsztvidékeken és a pásztorkodásra alkalmas területeken maradt fenn. A források ezeket a romanizált, gyakran pásztorkodó közösségeket a 8–9. századtól **vlach** (ógörögül: B , szerbül/horvátul: vlah) néven emlegetik. A kifejezés a germán *walhaz szóból származik, amely idegent, kelta vagy romanizált lakost jelentett, és a szláv nyelvek közvetítésével terjedt el a Balkánon.

A vlachok – akiket a modern görög nyelvű tudományosság arománoknak (arománul: Armãnji) nevez – pásztorkodó, transzhumáló közösségek voltak, amelyek nyáron a magashegyi legelőkön, télen a tengerparti síkságokon tartózkodtak. Nyelvük a latinból fejlődött ki, és a mai aromán nyelv ennek a folyamatnak a folytatása. A vlachok és a szlávok viszonya gyakran szimbiózisban alakult: a vlachok tejtermékeket, húst és gyapjút szállítottak a földművelő szláv falvaknak, cserébe gabonát és kézművestermékeket kaptak. Ez a gazdasági kiegészítő szerep magyarázhatja, hogy a vlach közösségek a szláv tengerben is megőrizték nyelvüket és életmódjukat, bár idővel sokan közülük kétnyelvűvé váltak, vagy nyelvet cseréltek.

A romanizált lakosság továbbélésének kérdése a modern történetírás egyik legvitatottabb pontja. A 19–20. századi román és albán nemzeti történetírásban a dákoromán és az illír kontinuitás elméletei politikai célokat szolgáltak, és gyakran túlértékelték a folyamatosságot. A mai, forráskritikus kutatás óvatosabb: a régészeti és nyelvészeti adatok arra utalnak, hogy a romanizált lakosság bizonyos, földrajzilag elszigetelt zónákban – a Dinári-hegységben, a Pindoszban, a Rodopéban –

valóban fennmaradt, de létszáma és szerepe a szláv betelepülés után marginális volt. A „vlach” kifejezés ráadásul a kora újkorban gyakran nem etnikai, hanem foglalkozási kategóriát jelölt: pásztort, hegyi lakost, függetlenül attól, hogy az illető romanizált vagy szláv nyelvű volt.

4.1.6 Régészeti és nyelvészeti rekonstrukció

A régészeti leletek a szláv betelepülés folyamatát elsősorban a településszerkezet, a kerámia és a temetkezési rítusok változásain keresztül engedik nyomon követni. A késő római – kora bizánci időszakban a Balkán belső területein a települések a római hagyományt követő, kőalapozású, cseréptetős épületekből álltak, és a vidéki lakosság a városi központokhoz kötődött. A 6. század végétől megjelenő, ún. **korai szláv leletegyüttes** ezzel szemben földbe mélyített, egyszerű, fa- és sárfalú, kemencével ellátott házakból álló falvakat mutat. A kerámia eleinte kézzel formált, durva felületű, a 7. századtól pedig lassúkorongon készült, jellegzetes hullámvonalas díszítésű edényekből áll. A temetkezési szokásokban a hamvasztásos rítus terjedt el, ami élesen különbözik a római kori csontvázas temetkezésektől.

E leletek azonban nem igazolják közvetlenül az etnikai hovatartozást. A régészeti kultúrák – a leletanyag térbeli és időbeli együttesei – nem egyenlők a népekkel; a tárgyi kultúra átvétele, a technológiai utánzás és a helyi alkalmazkodás mind lehetséges. A földbe mélyített házakat például a helyi, szegényebb lakosság is átvehette a szlávoktól, és a hamvasztásos rítus elterjedése sem jelenti automatikusan a lakosság kicserélődését. A régészeti adatokat ezért mindig a többi forrástípussal együtt kell értelmezni.

A nyelvészeti rekonstrukció elsősorban a helynevek és a jövevényszavak elemzésére támaszkodik. A Balkán belső területein a folyónevek, hegynevek és településnevek jelentős része szláv eredetű, ami a szláv nyelv tartós jelenlétére utal. Ugyanakkor a romanizált lakosság továbbélését bizonyítják a román és aromán nyelv latin szókincse, valamint az albán nyelvben található latin jövevényszavak. A szláv nyelvekben a balkáni latinból átvett szavak – például a mezőgazdasági eszközök és a növénytermesztés terminológiája – azt jelzik, hogy a romanizált lakosság a szláv betelepülés után is jelen volt, és kulturális ismereteit átadta az új jövevényeknek. A nyelvészeti adatok azonban nem adnak pontos kronológiát: a nyelvcsere évtizedekig vagy évszázadokig is tarthatott, és a mai nyelvi határok nem vetíthetők vissza a 7. századra.

4.1.7 A szláv betelepülés hosszú távú következményei

A 6–7. századi szláv és avar betelepülés alapvetően rajzolta át a Balkán nyelvi, társadalmi és politikai térképét. A korábban latinul beszélő, római-bizánci közigazgatású belső területeken szláv nyelvű, törzsi szerveződésű közösségek jöttek létre, amelyek a következő évszázadokban fokozatosan fejedelemségekké, majd középkori államokká szerveződtek. A bizánci uralom a partvidékre és a nagyobb városokra szorult vissza, de kulturális és egyházi hatása továbbra is meghatározó maradt. A romanizált lakosság fennmaradt elemei – a vlachok – évszázadokon át megőrizték pásztorkodó életmódjukat és latin alapú nyelvüket, miközben a szláv többséggel gazdasági szimbiózisban éltek. Ez a sokszínű örökség képezi az alapját a későbbi középkori balkáni államalakulatok – a bolgár, a szerb, a horvát és a boszniai – történetének, amelyeket a következő alfejezetek tárgyalnak.

4.1.8 Források és bizonytalanságok

A szlávok és avarok betelepüléséről szóló ismereteink alapvetően három forráscsoportra épülnek: a bizánci görög és latin nyelvű elbeszélő forrásokra (Prokopiosz, Menandrosz, Theophülaktosz

Szimokattész, a Sztratégikon, a Fredegarius-krónika, a Miracula Sancti Demetrii), a régészeti leletanyagra (települések, temetők, kerámia) és a nyelvészeti rekonstrukciókra (helynevek, jövevényszavak, nyelvjárások). A fő bizonytalanságok a következők:

- **Az etnikai azonosítás problémája.** A régészeti kultúrák és a nyelvészeti nyomok nem rendelhetők egyértelműen meghatározott etnikumhoz; a tárgyi kultúra átvétele, a nyelvcsere és a keveredés mind lehetséges. A bizánci források „Sklabēnoi" és „Antai" csoportjai valószínűleg nem felelnek meg a későbbi „szláv" fogalmának.
- **A betelepülés mértéke és üteme.** Vita van arról, hogy a szlávok nagy tömegben, hirtelen telepedtek-e le, vagy fokozatos, évszázados beszivárgás történt. A források a rablóhadjáratokat és a katonai eseményeket hangsúlyozzák, a békés letelepedés folyamata kevésbé dokumentált.
- **A romanizált lakosság kontinuitása.** A vlachok eredete és a romanizált lakosság továbbélésének mértéke a 19. század óta nemzeti-politikai viták tárgya. A mai régészeti és nyelvészeti adatok szerint a kontinuitás földrajzilag korlátozott, de a vita nem tekinthető lezártnak.
- **Az avar uralom természete.** A szlávok és avarok közötti viszony – alávetettség, szövetség vagy laza függés – a források szűkszavúsága miatt nehezen megítélhető, és a kutatásban eltérő értelmezések élnek.
- **A kronológia pontossága.** A korai események dátumai gyakran hozzávetőlegesek, és a források közötti ellentmondások miatt néhány év eltéréssel kell számolnunk.

4.1.9 Rövid összefoglaló

- A 6. század közepétől a 7. század közepéig szláv nyelvű közösségek telepedtek le a Balkán belső területein, előbb rablóhadjáratokkal, majd tartós letelepedéssel.
- Az avar kaganátus 567–568-tól a Kárpát-medence központjából katonai-politikai keretet biztosított, de a szlávok egy része önállóan vagy az avaroktól függetlenül telepedett le.
- A bizánci dunai védelem a 6. század végén összeomlott; a 7. század közepére a bizánci uralom a tengerparti sávra és a nagyobb városokra szorult vissza.
- A szlávoknak a bizánci forrásokban „Sklavinia" néven emlegetett területei nem alkottak egységes államot, hanem törzsi kisközösségek hálózatát jelentették.
- A romanizált lakosság egy része a hegyvidéki pásztorkodó zónákban fennmaradt; ezeket a közösségeket később vlachként (arománként) ismerjük.
- A régészeti leletek (földbe mélyített házak, kézzel formált kerámia, hamvasztásos temetkezés) és a nyelvészeti nyomok (helynevek, jövevényszavak) rekonstruálják a folyamatot, de az etnikai értelmezés vitatott.
- A szláv betelepülés alapvetően átalakította a Balkán nyelvi és társadalmi térképét, és előkészítette a középkori államalakulatok létrejöttét.

4.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a szláv és avar betelepülés, és milyen korlátai vannak ezeknek az etnikai azonosításban?
2. Hogyan változott a bizánci uralom a Balkánon a 6–7. században, és milyen szerepet játszottak ebben az avarok?
3. Milyen különbségek voltak a szlávok és avarok viszonyában a korai rablóhadjáratok időszakában és a 7. század második felében?
4. Milyen érvek és ellenérvek szólnak a romanizált lakosság továbbélése és a vlachok kontinuitása mellett?

5. Miért nem lehet a régészeti kultúrákat közvetlenül etnikumokkal azonosítani, és hogyan egészíti ki ezt a nyelvészeti rekonstrukció?

4.2 A bolgár és a szerb állam kialakulása

A szláv betelepülés és az avar kaganátus széthullása után a Balkán-félsziget belső területein két, egymástól eltérő pályát befutó államalakulat bontakozott ki. A bolgár állam a türk nyelvű bolgár elit és a szláv többségű lakosság fokozatos összeolvadásából született, és a 9–10. század fordulóján Bizánc komoly vetélytársává vált. A szerb fejedelemségek ezzel szemben több, kisebb területi egységből indultak, és csak a 12. század végén, a Nemanjić-dinasztia (Nemanjići) alatt értek el tartós állami és egyházi intézményesülést. A két folyamat nem független egymástól: a bolgár és bizánci befolyás váltakozása, valamint a térség folyamatos katonai és diplomáciai versengése alakította a szerb fejedelemségek mozgásterét, miközben a bolgár uralkodók Bizánc elleni háborúi a Balkán egészének hatalmi viszonyait átrendezték.

4.2.1 A dunai bolgár állam kialakulása (681–864)

A bolgár állam létrejöttét a bizánci források egyértelműen 681-re teszik, amikor **IV. Konstantin császár** (668–685) kénytelen volt békét kötni **Aszparuh kán** (Asparuh) vezette bolgár csoportokkal, és ennek keretében elismerni azok Duna-delta környéki jelenlétét. A bolgárok türk nyelvű, félnomád katonai szervezettségű csoportok voltak, amelyek a 7. században a Fekete-tenger északi partvidékéről nyomultak a Duna alsó szakaszához, miután a Kazár Kaganátus szorításában felbomlott a korábbi onogur-bolgár szövetség. Aszparuh apja, **Kubrat** (Kurt) rövid életű állama a 7. század közepén a kazár terjeszkedés áldozatául esett; a bolgárok egy része észak felé, a Volga vidékére húzódott, más részük a Dunához vonult. Az Aszparuh vezette csoport 679–680 körül kelt át a Dunán, és a bizánci hadsereg elleni sikeres hadjárat után 681-ben **békeszerződést** kötött Konstantinápollyal. Ez a szerződés nemcsak a bolgárok területi jelenlétét ismerte el, hanem éves adó fizetésére is kötelezte Bizáncot – a források szerint ez a mozzanat különösen megalázó volt a császári udvar számára. A 681-es dátumot a mai bolgár történetírás, és némileg vitatva a nemzetközi kutatás, a **Bolgár Kánság** (más néven az első bolgár állam vagy **Első Bolgár Birodalom**, bolgárul *Părvo bălgarsko carstvo*) alapításaként tartja számon. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az államiság folytonossága a 7. században még törékeny, a központi hatalom pedig inkább katonai szövetség, mint területi állam volt.

Az Aszparuh által megszállt terület két, eltérő településtörténetű régiót fogott össze: a Duna-delta és a Fekete-tenger közötti síkságot, ahol a bolgár katonai elit szálláshelyei és központjai jöttek létre, valamint a belső, folyóvölgyekkel szabdalt vidéket, ahol a korábbi évszázadokban szláv népesség telepedett le. A bolgár állam tehát kezdettől fogva **kettős jellegű** volt: a katonai vezetőréteg türk-bolgár, a lakosság túlnyomó része szláv nyelvű volt. A kán hatalma a katonai kíséreten és az adószedésen nyugodott, a szláv törzsi közösségek pedig többnyire önállóan éltek. A források alapján nem dönthető el, hogy a bolgár hódítás mennyire volt erőszakos; a régészeti anyag folytonosságot mutat a szláv települések egy részénél, ezért a kutatók inkább fokozatos uralmi berendezkedést, semmint teljes lakosságcserét feltételeznek. A bolgár elit kezdetben megtartotta türk nyelvét és saját vallási hagyományait, de az állam működéséhez szükséges adminisztrációban egyre inkább a szláv közvetítő rétegekre támaszkodott.

A 8. században a bolgár–bizánci viszony váltakozva háborúkkal és békeszerződésekkel telt. **Tervel kán** (700–721) idején a bolgárok beavatkoztak a bizánci trónviszályokba; 705-ben éppen az ő támogatásával nyerte vissza trónját II. Jusztinianosz császár. Tervel a segítségért cserébe a **caesar** címet kapta, ami a bizánci császári hierarchiában kivételesen magas méltóság volt –

ez a gesztus egyszerre tükrözte a bolgár uralkodó presztízsét és Bizánc politikai kényszerét. A század közepén azonban kiújultak a harcok; a bolgárok többször betörtek Trákiába, és a bizánci hadjáratok sem hoztak tartós eredményt. 811-ben a bizánci hadsereg elfoglalta a bolgár fővárost, **Pliszkát**, de a visszavonulás során a bolgárok csapdába csalták a sereget, és **I. Nikephorosz császár** (802–811) is életét vesztette. A csatában elszenvedett vereség súlyosan megrázta Bizáncot, és a bolgár állam katonai hírnevét tartósan megalapozta. A 816-os békeszerződés már a bolgár befolyási övezet kiterjesztését jelezte: a szerződés rendelkezései szerint a bolgár fennhatóság alá tartozó területek közé tartozott a mai Bulgária északkeleti része mellett a Felső-Trákia egyes szakasza is, bár a határ pontos vonala a forrásokban vitatott.

Az államszervezet szempontjából a 8. század végétől a **szláv elem fokozatos térnyerése** figyelhető meg. A kánok hatalma azonban nem volt korlátlan: a 9. század elején több belső hatalmi harc is feljegyzésre került, és a bolgár előkelők egy része nyíltan ellenezte a bizánci minták követését. A türk-bolgár elit lassú elszlávosodását a nyelvészeti és régészeti adatok együttesen valószínűsítik, de a folyamat pontos időbeli lefutása nem rekonstruálható teljes bizonyossággal. Az bizonyos, hogy a 9. század közepén, **Omurtag kán** (814–831) és utódai idején a bolgár udvar már szlávul beszélő közvetítőkkel dolgozott, és az állam területén a szláv nyelv vált a mindennapi érintkezés nyelvévé. Omurtag maga még türk nyelvű feliratokat emeltetett, de utódai, **Malamir** (831–836) és **Preszián** (836–852) alatt a szláv identitás egyre erősebbé vált. Ezt jelzi, hogy a 9. század második felében a bolgár uralkodók már szláv nevű és szláv nyelvű udvari hivatalnokokat alkalmaznak, és maga a kán is egyre inkább a szláv lakosság fejedelmeként jelenik meg a forrásokban.

4.2.2 A kereszténység felvétele és a cirill írásbeliség

A bolgár állam intézményesülésének fordulópontja a kereszténység felvétele volt. A térítés hosszú folyamat eredményeképpen, de a hivatalos felvétel a források szerint **Borisz kán** (Boris, 852–889) uralkodása alatt, 864–866 körül történt. Borisz keresztelkedésének pontos időpontja vitatott; a bizánci és latin források eltérő dátumokat és részleteket közölnek, de abban konszenzus van, hogy Borisz a bizánci császár szövetségeseként, ugyanakkor a római pápával is tárgyalva döntött a keresztség felvétele mellett. A keresztelkedés politikai jelentősége kettős volt: egyrészt megerősítette a bolgár uralkodó hatalmát azáltal, hogy az államot keresztény legitimációval ruházta fel, másrészt megnyitotta az utat a bizánci és a római egyházi intézményrendszer befolyása előtt. Borisz szándéka azonban az volt, hogy a bolgár egyház minél nagyobb önállóságot kapjon.

A keresztény hitre térés nem volt előzmény nélküli. A bolgár udvarban már korábban is éltek keresztény hadifoglyok és követek, és a 9. század első felében bizánci missziós tevékenység is folyt. Az uralkodói gesztus azonban nem jelentette a lakosság azonnali megtérését; a pogány szokások továbbélésére a források és a régészeti leletek egyaránt utalnak. Borisz emiatt szigorú intézkedéseket hozott, és a források szerint a kereszténységet ellenző előkelők egy részét kivégeztette. A vallási fordulat tehát egyszerre volt uralmi technika és társadalmi konfliktus.

A bolgár egyház jogállása körüli vita Konstantinápoly és Róma között évekig húzódott. Borisz kezdetben a pápához fordult, aki nem biztosított önálló pátriárkátust, de legalább az egyházi szervezet bizonyos fokú autonómiáját ígérte. Ez azonban a bizánci udvar számára fenyegetést jelentett, hiszen a Balkán stratégiai helyzetű területét római befolyás alá kerülhetett. Végül 870-ben, a Konstantinápolyban tartott zsinaton a bolgár egyház a bizánci egyházhoz csatlakozott, de **autonóm érsekség** rangot kapott, ami a gyakorlatban jelentős önállóságot biztosított. A bolgár érsek közvetlenül a konstantinápolyi pátriárka alá tartozott, de a bolgár uralkodó a kinevezésben befolyást gyakorolt. Ez a megoldás köztes helyet foglalt el a Rómával való szakítás és a teljes bizánci alárendelés között.

A kereszténység felvételének kulturális következménye a **szláv írásbeliség** meghonosodása lett. Borisz udvarába menekült **Konsztantin-Cirill** és **Metód** több tanítványa, akiket Nagymoráviából űztek el a latin klérus ellenállása miatt. A tanítványok, köztük **Kliment** (Ohridi Szent Kelemen) és **Naum**, 885–886 körül érkeztek a bolgár területre, és Borisz támogatásával iskolákat alapítottak. A legjelentősebb központok **Pliszka**, majd **Preszlav** és **Ohrid** voltak. A tanítványok a Moráviában kialakított **glagolita ábécét** használták, de Pliszkában és Preszlavban hamarosan kialakult a **cirill ábécé**, amely a görög unciális írást és a glagolita néhány elemét ötvözte. A cirill írás elterjedése a bolgár udvarban a szláv liturgikus nyelv megerősödését szolgálta, és hosszú távon a balkáni szláv kultúrák alapjává vált. A fordítási és másolási tevékenység során a bolgár földön jött létre a **óegyházi szláv** (más néven óbolgár) nyelv normája, amelyet a későbbi szerb, orosz és más szláv ortodox egyházak is átvettek.

Borisz 889-ben lemondott a trónról és kolostorba vonult, de fia, **Vlagyimir** (889–893) pogány reakciót kísérelt meg, amit Borisz elhagyva a kolostort leveretett, és másik fiát, **Simeont** ültette a trónra. Ez az esemény is mutatja, hogy a kereszténység elfogadása a bolgár elit egy részénél törés volt, és a vallási fordulatot csak az uralkodói hatalom erőszakos fellépése stabilizálta.

4.2.3 Simeon cár birodalma

Simeon (893–927) uralkodása a bolgár állam legnagyobb katonai és kulturális kiterjedését hozta. Simeon gyermekkorát Konstantinápolyban töltötte, ahol görög műveltséget szerzett; a bizánci források "félgörögként" emlegetik, ami arra utal, hogy a császári udvarban nevelkedett, és elsajátította a bizánci udvari szokásokat. Trónra lépése után a bolgár udvar székhelyét **Preszlavba** helyezte, amelyet a források új fővárosként említenek, és amelyet a régészeti ásatások nagy kiterjedésű, erődített városként azonosítanak.

Simeon uralkodását szinte folyamatos háborúk jellemezték Bizánc ellen. A konfliktus közvetlen kiváltója a bizánci–bolgár kereskedelmi szerződés megsértése volt, de a háborúk mélyebb okai a balkáni hegemóniáért folytatott vetélkedésben rejlenek. Simeon többször vezetett hadjáratot Konstantinápoly ellen, és bár magát a várost nem sikerült elfoglalnia, a bizánci hadsereggel szemben több jelentős győzelmet aratott. A 917-es **Ankhialoszi csata** a bizánci krónikák szerint megsemmisítő vereséget hozott a császári seregre, és megnyitotta Simeon előtt az utat a Balkán déli része felé. A következő években bolgár csapatok uralták a mai Albánia, Észak-Görögország és Szerbia egyes területeit is, és Simeon befolyási övezete a Duna torkolatától az Égei-tengerig húzódott.

Simeon uralkodásának központi legitimációs kérdése a **császári cím** megszerzése volt. A bolgár uralkodó 913-ban, a bizánci udvar nevében eljáró pátriárkától a **cár** (caesar) címet kapta, ami a bolgár uralkodó és a bizánci császár közötti viszony újraértelmezését jelezte. A cím jelentése a korban vitatott volt: a bolgár értelmezés szerint Simeon a keleti keresztény világ második császára, a bizánci értelmezés szerint csak az alárendeltség egy formája. Simeon 918–919 körül felvette a „cár" (császár) címet, és 925–926-ban a bolgár egyház fejét **pátriárkai rangra** emelte, ezzel a bolgár államot a bizánci császársággal párhuzamos, de attól független keresztény birodalomként határozta meg. Ezt a lépést Konstantinápoly nem ismerte el, de a bolgár udvar a maga szemszögéből legitimnek tekintette. A „cári" cím használata hosszú távon a bolgár uralkodói hagyomány részévé vált, és később a szerb uralkodók is átvették.

Simeon birodalmának belső szerkezete heterogén maradt. A bolgár fennhatóság alá került területeken a helyi szláv fejedelmek, görög városok és albán törzsi közösségek különböző fokú autonómiát élveztek; a bolgár hatalom elsősorban katonai jelenlétet és adófizetést jelentett. A központi adminisztráció preszlavi udvarában görög mintákat követett, de az írásbeliség nyelve a szláv maradt. A kulturális virágzás ebben az időszakban érte el csúcspontját: a preszlavi iskolában bibliai és liturgikus szövegek mellett jogi és történeti munkák is készültek. A **Zakon**

sudnyj ljudem („Törvény az ítélkezésről az emberek számára”) a világi jogalkotás korai szláv nyelvű emléke, amely bizánci minták alapján, de bolgár viszonyokra alkalmazva szabályozta a büntetőjog és a házasság kérdéseit. E jogi szöveg fennmaradása jelzi, hogy a bolgár állam a 10. század elején már rendelkezett az írott jogalkotás és az egyházi-közigazgatási írásbeliség infrastruktúrájával.

Simeon 927-ben bekövetkezett halála után a bolgár birodalom gyorsan meggyengült. Fia, **I. Péter cár** (927–969) hosszú uralkodása alatt a belső erőszak, a bogumil mozgalom terjedése és a bizánci nyomás erősödése aláaknázta az államot. A szerb területek feletti bolgár uralom meglazult, a magyarok betörései és a kijevi fejedelmek hadjáratai tovább gyengítették a bolgár központot. A 971-es bizánci visszafoglalás, majd a **Sámuel cár** (997–1014) vezette utolsó bolgár ellenállás bukása 1014-ben vagy 1018-ban véget vetett az első bolgár államnak. A bizánci hódítás után a bolgár területek bizánci fennhatóság alá kerültek, de a bolgár egyház és a szláv liturgikus hagyomány nem tűnt el; a későbbi bolgár államiság ehhez a 10. századi örökséghez nyúlt vissza.

4.2.4 A szerb fejedelemségek kialakulása

A szerb államalakulat kialakulása jóval későbbi és lassúbb folyamat volt, mint a bolgár államé. A szerbek a szláv betelepülés során a Balkán középső, hegyvidéki régióiba kerültek, és a források a 10. századig csak elszórtan említik őket. A legfontosabb korai lelet a **De Administrando Imperio** (DAI), amelyet VII. Konstantinos bizánci császár (913–959) neve alatt, valószínűleg a 950-es években állítottak össze. A szöveg a szerbeket a Duna és a Dinári-hegység közötti területek lakóiként írja le, és megemlíti, hogy a császár által elismert szerb fejedelmek a bizánci fennhatóság alatt éltek. A DAI adatai azonban nem tekinthetők pontos etnikai leltárnak: a szerző célja a bizánci birodalom határai mentén élő népek bemutatása volt, és az adatok részben korábbi évszázadok emlékezetét, részben a 10. századi állapotot tükrözik.

A korai szerb fejedelemségek a forrásokban **Raška** (Raška), **Duklja** (a későbbi Zeta, ma Montenegró területe), **Travunija** és **Zahumlje** néven jelennek meg. Ezek a területi egységek nem alkottak egységes államot, hanem kisebb, egymással is rivalizáló fejedelemségek voltak, amelyek fölött a bizánci és a bolgár hatalom váltakozó befolyást gyakorolt. A 9. században a bolgár állam észak felől terjeszkedve többször meghódította a szerb területek egyes részeit, de a szerb fejedelmek időnként bizánci segítséggel visszaszerezték hatalmukat. A bolgár befolyás a 9. század végétől, Simeon uralkodása alatt vált intenzívebbé, amikor a szerb területek a bolgár–bizánci ütközőzóna részévé váltak. A szerb fejedelmek ilyenkor gyakran kénytelenek voltak hol az egyik, hol a másik félhez csatlakozni, és a források több olyan szerb dinasztiát említenek, amelyek bizánci támogatással vesztették el vagy nyerték vissza trónjukat.

A 10. század végétől, amikor a bolgár hatalom meggyengült, a szerb fejedelemségek egyes részei bizánci fennhatóság alatt, más részei pedig helyi uralkodók alatt szerveződtek. A 11. században a **Dukljai Királyság** átmenetileg kiemelkedett: **Mihály** (1050–1081 körül) felvette a királyi címet, és a pápa elismerését is elnyerte, bár a terület a bizánci császárság kulturális és politikai vonzáskörzetében maradt. Fia, **Konsztantin Bodin** (1081–1101) a normannokkal és a bizánci udvarral is konfliktusba keveredett, és országa a 12. század elejére szétesett. A dukljai királyság rövid fénykora azonban fontos előzménye volt a szerb államiságnak: megmutatta, hogy a déli szláv fejedelmek képesek a bizánci és a nyugati keresztény hatalmak közötti térben önálló egyházi és politikai kapcsolatokat kiépíteni.

A középkori szerb identitás ebben a korban nem volt egységes. A források „szerbnek” nevezik a Raška, Duklja, Travunija és Zahumlje lakóit, de ezek a csoportok saját területi és dinasztikus identitással is rendelkeztek. A **Nemanjić-dinasztia** felemelkedése előtt nem beszélhetünk tartós szerb államról, legfeljebb szerb fejedelemségekről, amelyeket a bizánci adminisztráció és az egyházi hagyományok szálai kötöttek össze. A „szerb” megnevezés használatát a forrásokban

tehát nem szabad a modern nemzeti kategóriákhoz mérni: a 10–12. században elsősorban területi és uralkodói, nem pedig népi-nemzeti identitást jelölt.

4.2.5 A Nemanjić-dinasztia felemelkedése

A szerb állam tartós intézményesülése a 12. század utolsó harmadában, **Stefan Nemanja** (1166–1196) hatalomra jutásával kezdődött. Nemanja Ras városa környékén, a mai nyugat-szerbiai Raška régióban volt birtokos; a bizánci források szerint császári hivatalt is viselt, ami azt jelzi, hogy a bizánci udvarral szoros kapcsolatban állt. 1166-ban megdöntötte testvére, **Tihomir** hatalmát, és a szerb területek egy részének uralkodója lett. Nemanja hatalmának alapja a bizánci császárral, **I. Manuél Komnénosszal** (1143–1180) való viszony volt: hol a császár szövetségeseként, hol ellenfeleként lépett fel, de 1180 után, amikor Manuél halálával a bizánci központi hatalom meggyengült, Nemanja kiterjesztette fennhatóságát a környező területekre. 1180–1190 között a mai Montenegró és Dél-Szerbia egyes részei kerültek uralma alá, és a szerb állam szilárd magterületté vált. Nemanját a szerb hagyomány a **„Szent Simeon”** néven is tiszteli, miután 1196-ban lemondott a trónról, kolostorba vonult, majd fia, Szent Száva alapította Hilandar kolostorban halt meg.

Nemanja hatalomra jutása nem egyszerű területi hódítás volt, hanem a bizánci provinciális rendszer átalakulásának következménye. A 12. század végén Bizánc balkáni uralma fellazult; a helyi katonai vezetők és nagybirtokosok egyre nagyobb önállóságra tettek szert. Nemanja ezt a helyzetet használta ki, és a szerb területek egyesítésével olyan államot hozott létre, amely bár formálisan elismerte Bizánc fennhatóságát, gyakorlatilag függetlenül cselekedett. A Nemanjić-dinasztia hatalmának legitimációját a **ortodox keresztény egyház** és a **bizánci udvari kultúra** adta, ugyanakkor a dinasztia a nyugati keresztény világgal is diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn. Ez a kettősség a szerb állam későbbi történetét is meghatározta.

Nemanja fiai közül a legfontosabb **Stefan Prvovenčani** (1196–1228) és **Rastko**, a későbbi **Szent Száva** (1175–1235). Stefan apja trónját örökölte, és 1217-ben, a pápai udvar támogatásával felvette a **királyi címet**; a koronázás pontos helye és körülményei vitatottak, de a szerb uralkodó ezzel a nyugati keresztény világ királyságai közé emelte országát. Szent Száva ezzel párhuzamosan, 1219-ben a nikaiai bizánci császártól és a konstantinápolyi pátriárkától kérte és kapta meg a **szerb ortodox egyház autokefáliáját**, azaz önálló érsekségi rangját. Szent Száva lett az első szerb érsek, és ő szervezte meg az egyházmegyei hálózatot, a kolostori életet és a szerb liturgikus hagyományt. A szerb egyház függetlensége és a királyi cím megszerzése együttesen teremtették meg a **középkori szerb állam** intézményi kereteit. Fontos, hogy az autokefália elfogadása Nikaia (a IV. keresztes hadjárat utáni bizánci utódállam) részéről történt, mivel Konstantinápoly 1204 és 1261 között a latin császárság uralma alatt állt. A szerb egyház így a bizánci örökség folytonosságának részévé vált, miközben a királyság politikailag a nyugati és keleti hatalmak között egyensúlyozott.

A Nemanjić-dinasztia emelkedését a belső jogi és kulturális építkezés is kísérte. Szent Száva szerkesztette a **Krmčija** (Nomokánon) néven ismert egyházi joggyűjteményt, amely a bizánci egyházi és világi jog szláv fordítását adta, és hosszú időre a szerb egyházjog alapjává vált. A dinasztia bőkezűen támogatta a kolostorokat és az írásbeliséget; a szerb kolostori iskolákban a cirill írás és az óegyházi szláv nyelv terjedt, és a szerb királyi oklevelek fennmaradt példányai a 13. század elejétől tanúsítják a fejlett adminisztrációt. A Stefan Nemanja és utódai által uralt terület magja a Raška, a Duklja/Zeta és a mai Dél-Szerbia egyes része volt, de a 13. század folyamán a dinasztia hatalma fokozatosan kiterjedt a mai Észak-Macedónia és Albánia egyes területeire is. Ez a terjeszkedés azonban nem jelentette a helyi közösségek beolvasztását; a Nemanjić-uralom alatt a görög, albán és vlach lakosság megőrizte saját nyelvét és szokásait, és az állam etnikai összetétele mindvégig sokszínű maradt.

A bolgár és a szerb állam kialakulásának párhuzamba állítása a bizánci hatalom és a helyi elitek közötti viszony két eltérő útját mutatja. A bolgár állam egy katonai hódításból született, és gyorsan eljutott a császári cím és a pátriárkai egyház intézményesítéséig; a szerb állam ezzel szemben hosszú, több évszázados szerveződés után, a bizánci provinciális rend széthullásának pillanatában emelkedett királysággá és autonóm egyházzá. Mindkét folyamatban kulcsszerepet játszott a szláv nyelvű liturgia és írásbeliség, amely a bizánci kulturális örökség adaptációját és a helyi elitek önállóságát egyszerre biztosította.

4.2.6 Források és bizonytalanságok

A bolgár és a szerb állam kialakulásának rekonstrukciója elsősorban **bizánci krónikákra** (Theophanes, Nikephoros, a folytatók), a **De Administrando Imperio** szövegére, valamint **bolgár és szerb feliratokra, oklevelekre és egyházi jogi szövegekre** támaszkodik. A régészeti feltárások (Pliszka, Preszlav, Madara) és a nyelvészeti elemzések a településtörténet és az etnikai viszonyok rekonstrukciójában nyújtanak további adatokat. A források azonban egyenetlenek: a bolgár állam első évszázadából szinte kizárólag bizánci szemszögű beszámolók maradtak fenn, a szerb fejedelemségekről pedig a 10. századig alig van közvetlen adat.

A legfontosabb vitatott kérdések a következők. (1) A 681-es dátum értelmezése: a bizánci források egy békeszerződést említenek, de hogy ez az államalapítás pillanata, vagy csak egy hosszabb folyamat egyik állomása, a kutatásban nem egységes. (2) A bolgár elit etnikai összetétele: a türk-bolgár és szláv elemek aránya, a fúzió időbeli lefutása nyelvészeti és régészeti alapon csak becsülhető. (3) Borisz kán keresztelkedésének időpontja és körülményei: a bizánci és a latin források eltérően adják meg, és a politikai motivációkat is másként hangsúlyozzák. (4) Simeon cári címének jogi alapja: a bolgár és bizánci értelmezés szembenállása a forrásokban is tükröződik, ezért a mai történetírás is vitatja, hogy a cím felvétele egyenrangúságot vagy alárendelt császári címet jelentett-e. (5) A szerbek korai betelepülésének időpontja és útvonala: a DAI adatai valószínűleg későbbi állapotot vetítenek vissza, és a régészeti leletek inkább fokozatos, hullámokban történő betelepülést mutatnak. (6) A Nemanjić-dinasztia eredete és a királyi koronázás helye: a források hiányosak, és a későbbi szerb hagyomány sok részletet utólag alakított.

Ezek a bizonytalanságok nem teszik kétségessé az államalakulatok létrejöttét, de óvatosságra intenek a részletek és a motivációk értelmezésében. A modern nemzeti történetírások gyakran hangsúlyozzák az államalapítás kontinuitását, ám a forráskritika azt mutatja, hogy a bolgár és szerb államiság intézményei több szakaszban, külső minták és belső kényszerek hatására alakultak ki.

4.2.7 Rövid összefoglaló

- A bolgár állam 681-ben jött létre, amikor Aszparuh kán és Bizánc békeszerződést kötött; az állam kezdetben türk-bolgár vezetőréteg és szláv többségű lakosság kettősségére épült.
- A bolgár elit a 9. századra elszlávosodott, és az állam központjai (Pliszka, majd Preszlav) a szláv írásbeliség és a bizánci mintájú adminisztráció központjaivá váltak.
- Borisz kán 864–866 körül felvette a kereszténységet, és 870-ben a bolgár egyház autonóm érsekségi rangot kapott Konstantinápoly alatt; a király a szláv liturgiát és a cirill írást támogatta.
- Simeon cár uralkodása (893–927) alatt a bolgár állam csúcsát érte el: katonai győzelmeket aratott Bizánc ellen, felvette a cári címet, és a bolgár egyházat pátriárkai rangra emelte.
- Az első bolgár állam a 1018-as bizánci hódítással megszűnt, de a szláv liturgikus hagyomány és a bolgár intézményi emlékezet fennmaradt.

- A szerb területeken a 9–12. században több, egymással rivalizáló fejedelemség (Raška, Duklja, Travunija, Zahumlje) létezett, amelyek felett Bizánc és Bulgária váltakozó befolyást gyakorolt.
- Stefan Nemanja (1166–1196) hatalomra jutása és a Nemanjić-dinasztia megerősödése hozta el a tartós szerb államiságot; a királyi cím (1217) és a szerb ortodox egyház autokefáliája (1219) megteremtette az intézményi alapokat.

4.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerkezeti különbségek figyelhetők meg a bolgár és a szerb állam kialakulása között a 7–13. században?
2. Hogyan függ össze a kereszténység felvétele és a cirill írásbeliség elterjedése a bolgár állam intézményesülésével?
3. Miért tekinthető a bizánci hatalom meggyengülése a szerb Nemanjić-dinasztia felemelkedése feltételének, és milyen szerepet játszott ebben az egyházi függetlenség megszerzése?
4. Milyen források állnak rendelkezésre a korai bolgár és szerb államok rekonstrukciójához, és melyek a legfontosabb bizonytalanságok ezekben?

4.3 A horvát királyság és a magyar–horvát perszonálunió

4.3.1 A horvát területek a 9–10. században

A mai Horvátország területén a kora középkorban több párhuzamos politikai és kulturális tér szerveződött, amelyeket a későbbi horvát nemzeti történetírás gyakran egységes előzményként kezelt, a források azonban ennél összetettebb képet mutatnak. A **szláv betelepülés** a 6–7. században elsősorban a Száva–Dráva közén, valamint a Dinári-hegység és az Adriai-tenger közötti part menti hátországban hozott létre új településterületet; ezek a közösségek nem alkottak egységes politikai szervezetet, hanem kisebb területi egységek, ún. **zsupánságok** (horvátul *županija*) keretei között éltek. A 9. századi frank hódítás ezt a területet a Karoling Birodalom perifériájává tette, és a frank hűbéri intézmények, valamint a latin kereszténység terjedése egyaránt hozzájárult a korai horvát államiság kialakulásához.

A 9. század közepén a **trpimirović-dinasztia** (horvátul *Trpimirovići*) uralma alatt a horvát területek egy része tartós politikai szervezetté vált. A forrásokban **Trpimir** (uralk. kb. 845–864) az első, aki magát a *dux Croatorum* („a horvátok fejedelme”) címmel illette, bár a cím pontos tartalma és a tényleges hatalom kiterjedése nem rekonstruálható pontosan. A 9. századi források – korabeli frank évkönyvek, pápai levelek, valamint a későbbi bizánci és velencei elbeszélő források – töredékesek, és a dinasztia korai története számos ponton csak a későbbi hagyományra támaszkodik. A frank–bizánci vetélkedés a keleti Adriai-tenger partvidékén azt eredményezte, hogy a horvát területek egyszerre voltak kitéve a frank hűbéri hatalomnak, a bizánci tengeri jelenlétnek és a formálódó pápai egyházi befolyásnak.

A 10. században a horvát hatalmi központ fokozatosan a part menti területekről a hátország felé tolódott, különösen a **Knin** környéki területre. A **Tomiszláv** (uralk. kb. 910–928) nevéhez kötött hagyomány szerint a horvát uralkodó a 925. évi **spliti zsinaton** már **királyként** (latinul *rex*) szerepelt, és a pápai levelezésben a *regnum Croatorum* kifejezés is feltűnik. A spliti zsinat dokumentumai azonban nem maradtak fenn eredeti formájukban, és a zsinat határozatai csak későbbi másolatokból ismertek. A történettudományban ezért vitatott, hogy Tomiszláv királyi címe tényleges nemzetközi elismerést jelentett-e, vagy inkább a pápai udvar retorikai gesztusáról volt szó. A 10. századi horvát állam földrajzi kiterjedése sem határozható meg pontosan: a

források a **pannóniai** és a **dalmáciai** horvát területeket különböztetik meg, de a kettő közötti kapcsolat jellege – különálló fejedelemségek vagy egy közös uralkodó alatti egység – a források alapján nem dönthető el egyértelműen.

A 10–11. században a horvát királyság és a **Velencei Köztársaság** közötti viszony a dalmáciai tengerparti városok – **Zára** (horvátul *Zadar*), **Split** (olaszul *Spalato*), **Trogir** (olaszul *Traù*), **Raguza** (horvátul *Dubrovnik*) – feletti befolyás kérdése körül szerveződött. Ezek a városok a késő ókor óta folyamatosan lakott, latin nyelvű, római jogi hagyományú közösségek voltak, amelyek a bizánci fennhatóság hagyományát őrizték, és a 10. századtól kezdve egyre nagyobb autonómiával rendelkező kommuna-jellegű testületekké váltak. A horvát királyok uralmuk alá kívánták vonni ezeket a városokat, Velence pedig a maga részéről a bizánci hatalom örökösének tekintette magát a keleti Adrián. A 11. században **IV. Krešimir** (uralk. 1058–1074) horvát király tényleges hatalmat gyakorolt a dalmáciai városok egy része felett, de a Velencével való versengés nem zárult le: a 11. század végén a horvát hatalom hanyatlása ismét lehetővé tette a velencei terjeszkedést.

A 11. század végén dinasztikus válság alakult ki. A **trpimirović-dinasztia** utolsó ismert uralkodója, **Zvonimir** (uralk. 1075–1089) halála után a horvát trón örökösödési vitákba sodródott. A horvát nemesség egy része **II. Péter** (uralk. 1093–1097) személyében a horvát hagyomány szerint a **Svačić** családból választott királyt, míg mások a magyar **Árpád-ház** trónigényét támogatták. A magyar király, **I. (Szent) László** (uralk. 1077–1095) már 1091-ben katonai hadjáratot vezetett a horvát területek egy részére, és unokaöccse, **Álmos herceg** számára hozott létre külön horvát uralmat, amely azonban nem bizonyult tartósnak. Az Árpád-házi trónigény a későbbi horvát történetírás egyik legvitatottabb pontja: egyes értelmezések szerint családi szerződésen, mások szerint pápai jóváhagyáson, megint mások szerint egyszerű hódításon alapult.

4.3.2 1102 és a magyar–horvát perszonálunió

A magyar–horvát államközösség kialakulásának hagyományos dátuma 1102, amikor **Könyves Kálmán** magyar király (uralk. 1095–1116) a horvát főnemesek egy részével kötött megállapodás alapján felvette a horvát királyi címet, és ezzel létrejött a **perszonálunió** – azaz két különálló ország közös uralkodó alatt, saját intézményekkel és jogrenddel. A megállapodás szövege nem maradt fenn eredeti oklevél formájában; a későbbi horvát rendi hagyomány **Pacta conventa** néven ismeri, de ennek hitelessége erősen vitatott. A történettudományban máig nincs egyetértés abban, hogy 1102-ben ténylegesen megkötöttek-e egy írott szerződést, vagy a későbbi horvát rendi identitás rekonstruálta utólag a megállapodást, hogy igazolja a magyar királlyal szembeni rendi jogait. A legvalószínűbb tudományos konszenzus szerint Kálmán 1102-es koronázása **Tengerfehérváron** (horvátul *Biograd na Moru*) egy tényleges politikai aktus volt, de a részletek – a horvát nemesség jogainak garantálása, a különálló horvát kormányzat kérdése – utólagos értelmezésben élnek tovább.

A perszonálunió kulcskérdése az volt, hogy a horvát területek milyen mértékben őrizték meg különállásukat a magyar királyságon belül. A 12–13. századi források szerint a horvát területek élén a királyt képviselő **horvát–dalmát bán** (latinul *banus Croatorum et Dalmatinorum*) állt, aki a magyar király által kinevezett, de a helyi nemesség bevonásával működő tisztségviselő volt. A báni intézmény a horvát államiság kontinuitásának egyik legfontosabb eleme, és a későbbi horvát rendi identitás alapköve. A bán hatásköre azonban a 12–13. században nem volt pontosan kodifikálva; a magyar királyok gyakran családtagjaikat – különösen a trónörökös hercegeket – nevezték ki horvát–dalmát bánnak vagy külön horvát uralkodónak, ami a perszonálunió tényleges tartalmát esetenként a magyar királyi hatalom közvetlenebb kiterjesztésévé tette.

A 12. században a horvát területek három nagyobb egységre tagolódtak: a **Szlavónia** (horvátul *Slavonija*) néven ismert Száva–Dráva köze, a **Dalmácia** (horvátul *Dalmacija*) tengerparti sávja, valamint a kettő közötti hegyvidéki terület, amelyet a források **„a hegyek”** (latinul *Croatia montana*) vagy egyszerűen **Bosznia** irányába nyúló területként írtak le. A magyar királyi hatalom a 12–13. században elsősorban Szlavóniában és Dalmácia városaiban volt közvetlen, míg a hegyvidéki területeken a helyi nemzetségek – a **Frangepánok** (horvátul *Frankopani*), a **Šubićok** (horvátul *Šubići*), a **Kurjakovićok** – gyakoroltak tényleges hatalmat. A 13. században a magyar királyi hatalom meggyengülése a **tatárjárás** (1241–1242) után tovább erősítette a horvát nemzetségi autonómiákat, és a 14. század elején a **Károly Róbert** (uralk. 1308–1342) elleni trónharcok idején a horvát nemesség önálló politikai tényezővé vált.

4.3.3 Dalmácia és Velence versengése a 12–15. században

A dalmáciai városok helyzete a perszonálunió időszakában különleges volt. A városok – mindenekelőtt Zára, Split, Trogir, valamint a délebbi **Raguza/Dubrovnik** – jogilag a bizánci császár fennhatóságát őrizték, de a 12. században ténylegesen a magyar–horvát király, Velence, illetve saját kommunális autonómiájuk között egyensúlyoztak. A városok lakossága zömében latin nyelvű, római katolikus vallású, saját választott elöljárókkal rendelkező közösség volt, amely a mediterrán kereskedelembe szerveződött be; a környező hátország ezzel szemben egyre inkább szláv nyelvű, vegyes római katolikus és – különösen délen – ortodox vallású terület volt. Ez a kulturális és nyelvi kettősség a későbbi horvát–olasz, illetve horvát–szerb viták egyik gyökere, és a jelenkori emlékezetpolitikai vitákban is visszaköszön.

Velence a 12. században többször kísérletet tett a dalmáciai városok feletti hatalmának visszaállítására. **III. Béla** magyar király (uralk. 1172–1196) és fia, **Imre** (uralk. 1196–1204) idején a magyar–horvát korona aktívan védte a városokat, ami fegyveres konfliktusokhoz vezetett. A 13. század elején **IV. Béla** és a velencei dózse közötti szerződések a városok hovatartozását időről időre újraszabályozták. A 14. században a magyar királyi hatalom gyengülésével és a velencei tengeri hatalom növekedésével párhuzamosan a dalmáciai városok fokozatosan a velencei befolyás alá kerültek, bár a tényleges velencei uralom csak a 15. században, különösen a **1409-es zárai eladási szerződés** után szilárdult meg. Ebben az évben **Nápolyi László**, aki a magyar–horvát trónra is igényt tartott, 100 000 aranyért eladta Velencének a Dalmácia feletti jogait. A szerződés a velencei uralom jogi alapjává vált, és a horvát történeti emlékezetben máig a „Dalmácia elvesztésének” szimbólumaként él, bár a korabeli jogi fogalmak szerint nem területi, hanem uralmi jogok átruházásáról volt szó.

Raguza/Dubrovnik külön utat járt. A város a 13. századtól kezdve gyakorlatilag független köztársaságként működött, amely formálisan a bizánci, majd a magyar–horvát király, később az Oszmán Birodalom fennhatóságát ismerte el, de ténylegesen saját tanácsai és rektora kormányozták. A **Raguzai Köztársaság** (olaszul *Repubblica di Ragusa*, horvátul *Dubrovačka Republika*) a középkor végétől az újkor végéig a keleti Adriai-tenger egyik legfontosabb tengeri kereskedelmi és diplomáciai központja volt. Története jól mutatja, hogy a kora középkori dalmáciai városi autonómia hosszú távú politikai formává válhatott, és hogy a „horvát terület” vagy „szerb terület” fogalma a középkorban nem volt alkalmas a tengerparti városok jogi és kulturális különállásának leírására.

4.3.4 A magyar–horvát rendi állam a 14–15. században

A 14. századtól a horvát területek politikai szerkezete egyre inkább a rendi dualizmus képét mutatta. A magyar királyságban a 13. század végétől a nemesi vármegyék és a rendi országgyűlések intézményei formálódtak, és ezek a folyamatok a horvát területeket is érintették. A

horvát–dalmát bán mellett a **szlavón bán** külön tisztsége is megjelent, ami azt jelzi, hogy a horvát és a szlavón területek jogi hagyománya és rendi szervezete különbözött. A 15. században a horvát nemesség **tartománygyűlése** (horvátul *sabor*, latinul *congregatio generalis*) rendszeresen ülésezett, és a magyar országgyűléssel párhuzamosan képviselte a horvát rendi érdekeket. A horvát sabor nem egyszerűen a magyar országgyűlés része volt, hanem saját jogú testület, amely a horvát autonómia intézményes kifejeződéseként működött. Ugyanakkor a horvát rendek a magyar országgyűlésen is képviseltették magukat, ami a perszonálunió gyakorlati működését összetett, kétszintű politikai térré tette.

A 15. század nagy kihívása az **oszmán terjeszkedés** volt, amely a horvát területek déli és keleti határait fenyegette. A **rigómezei csata** (1389) után a szerb területek fokozatosan oszmán uralom alá kerültek, és a 15. század elejétől a horvát–magyar határvédelem is egyre nehezebb helyzetbe került. A **Nikápolyi csata** (1396) után a magyar–horvát királyság védelmi rendszert épített ki a déli határon, és a horvát nemesség katonai szerepe felértékelődött. A 15. század közepén **Hunyadi János** (horvátul *Janko Hunjadi*) hadjáratai a horvát területeket is érintették; a **nándorfehérvári győzelem** (1456) idején horvát erők is részt vettek a védelemben. Az oszmán előrenyomulás azonban a 15. század végére a horvát területek jelentős részét – különösen Boszniától délre és a 16. században a horvát hátország nagy részét – idegen uralom alá juttatta, ami a horvát rendi identitásban a **„védőbástya-tudat”** (latinul *antemurale Christianitatis*) kialakulásához vezetett. Ezt a fogalmat a későbbi horvát történetírás és emlékezetpolitika erőteljesen hangsúlyozta, de a történettudományban vitatott, hogy mennyiben volt tényleges ideológiai önazonossága a 15–16. századi horvát nemességnek, és mennyiben a későbbi nemzeti narratíva visszavetítése.

4.3.5 A 16. század és a horvát rendi állam átalakulása

A 16. század eleje a horvát területek számára a legnagyobb területi veszteségek időszaka volt. A **mohácsi csata** (1526) után a magyar–horvát királyság központi hatalma összeomlott, és a horvát rendek 1527-ben a **cetini országgyűlésen I. Ferdinánd** Habsburg-főherceget választották horvát királlyá. Ez az aktus a horvát rendi autonómia egyik legfontosabb, a forrásokban jól dokumentált eseménye: a horvát nemesség saját jogán döntött a királyválasztásról, és ezzel a Horvát Királyság jogilag különálló királyságként csatlakozott a Habsburg-országokhoz. A cetini választás a horvát államiság folytonosságának kulcsfontosságú érvévé vált a későbbi történeti és politikai vitákban, de fontos megjegyezni, hogy a választás nem egységesen történt: a horvát rendek egy része a magyar rendi álláspontot követte, és **Szapolyai János** oldalára állt, ami rövid polgárháborús időszakot eredményezett a horvát területeken.

A 16. században az oszmán hódítás következtében a horvát területek tényleges kiterjedése jelentősen csökkent. A **Bosznia** és a **Hercegovina** területén kialakult oszmán szandzsákok, valamint a **Lika** és **Krbava** vidékén lezajlott harcok következtében a horvát lakosság jelentős része elmenekült vagy oszmán uralom alá került. A Habsburg uralom alatt maradt területeken a **határőrvidék** (latinul *confinium militare*, horvátul *Vojna krajina*) intézménye alakult ki, amely a későbbi évszázadokra meghatározta a horvát–szerb–bosnyák etnikai viszonyokat. A határőrvidékre a Habsburgok – részben a török elől menekülő, részben a katonai szolgálatért letelepített – jórészt ortodox vallású, később szerbként azonosított lakosságot telepítettek, amit a későbbi nemzeti narratívák hol „meghívásnak”, hol „idegen telepítésnek” értelmeztek. A források egyértelműen dokumentálják a katonai szolgálatért cserébe adott föld- és adómentességi kiváltságokat, de a betelepítés pontos demográfiai mérete és a korabeli etnikai önazonosítás kérdése vitatott.

A 16. század végére a horvát rendi állam területe a mai Horvátország északnyugati részére és a tengerpart egyes sávjaira zsugorodott. A **Zrinszkij** (horvátul *Zrinski*) és a **Frangepán**

családok hatalma a 17. században még egyszer utoljára jelentős önálló politikai tényezővé tette a horvát nemességet, de a **Wesselényi-féle összeesküvés** (1664–1671) bukása után a Habsburg-abszolutizmus felszámolta a horvát rendi autonómia katonai és politikai bázisát. A 17–18. században a horvát területek története már a Habsburg Birodalom keretei közötti rendi, egyházi és katonai intézmények történeteként folytatódik, miközben az oszmán uralom alatti területeken a bosnyák–muszlim, ortodox és katolikus közösségek közötti viszonyok külön fejlődési pályát követtek. Erről a kérdésről Bosznia-Hercegovina a középkortól 1878-ig fejezete szól részletesebben.

4.3.6 Összegző értelmezés és historiográfiai viták

A horvát királyság és a magyar–horvát perszonálunió történetének értelmezése a 19. század óta a horvát nacionalista, a magyar alkotmányjogi és a jugoszláv integrációs narratívák közötti viták terepe. A horvát nemzeti történetírás a perszonáluniót a horvát államiság folytonosságának bizonyítékaként kezelte, hangsúlyozva a **Pacta conventa** szerződéses jellegét és a horvát sabor folyamatos működését. A magyar alkotmányjogi hagyomány ezzel szemben a magyar korona integritásából indult ki, és a horvát területeket a Szent Korona országaihoz tartozó részként értelmezte. A 20. századi jugoszláv történetírás a horvát nemesi különállást gyakran háttérbe szorította, hogy a délszláv egység gondolatát erősítse; a horvát tavasz és a jugoszláv válság időszakában azonban a horvát rendi hagyomány ismét a politikai mobilizáció eszközévé vált.

A mai történettudomány ezekkel a nemzeti narratívákkal szemben óvatosabb, és azt hangsúlyozza, hogy a középkori horvát területek nem alkottak homogén etnikai vagy politikai egységet, a perszonálunió pedig nem volt statikus jogi viszony, hanem az évszázadok során folyamatosan változó, hatalmi-politikai alkukkal formált kapcsolatrendszer. A **nemzeti identitás** mai fogalma nem vetíthető vissza a középkori horvát nemességre, amelynek identitása elsősorban rendi, területi és vallási keretekben értelmezhető. Ugyanakkor a horvát királyi cím, a báni tisztség és a sabor intézménye olyan jogi folytonossági elemek, amelyek a 19. századi modern horvát nemzeti mozgalom számára valós kiindulópontot jelentettek. Ezt a folyamatot Az illír mozgalom és a nemzeti ébredés alfejezet tárgyalja.

4.3.7 Források és bizonytalanságok

A horvát királyság és a perszonálunió történetének elsődleges forrásai erősen töredékesek. A 9–10. századból alig maradt fenn eredeti oklevél; a legfontosabb források a pápai levelek, a spliti és zárai zsinatok kánonjai, valamint a velencei krónikák, amelyek azonban mind másolatban, és gyakran későbbi interpolációkkal ismertek. A 11–12. századi magyar–horvát kapcsolatok legfontosabb elbeszélő forrása a **Képes Krónika** és a **Thuróczi-krónika**, de ezek a 14–15. században íródtak, és saját koruk politikai érdekei szerint válogattak. A **Pacta conventa** szövege minden bizonnyal 14. századi másolatban maradt fenn, és a legújabb diplomatikai kutatások szerint valószínűleg részben utólagos szerkesztés eredménye; hitelessége a horvát és a magyar történettudományban egyaránt vita tárgya. A cetini 1527-es országgyűlés jegyzőkönyve ezzel szemben jól dokumentált, és a horvát rendi autonómia kérdésében kulcsfontosságú elsődleges forrás.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők: a horvát törzsek és a kora középkori területi egységek viszonya (a régészeti és nyelvészeti anyag nem teszi lehetővé az etnikai határok pontos meghúzását); a Tomiszláv királyi címe körüli vita (a források retorikai és jogi értelemben sem egyértelműek); a perszonálunió jogi természetének megítélése (a késő középkori rendi hagyomány és a modern historiográfia eltérően értelmezi); valamint a 15–16. századi határőrvidéki betelepítések demográfiai mérete, amelyet a nacionalista narratívák eltúlzott vagy éppen bagatellizált módon használtak.

4.3.8 Rövid összefoglaló

- A mai Horvátország területén a kora középkorban több területi egység – zsupánságok – létezett, amelyekből a 9. században a frank hűbéri keretek között formálódott a trpimirović-dinasztia uralma alatt álló horvát állam.
- A 10. században a horvát uralkodók felvették a királyi címet, de a királyság pontos kiterjedése és Tomiszláv királyi címe a források alapján bizonytalan.
- A dalmáciai városok – Zára, Split, Trogir, Raguza – latin nyelvű, autonóm közösségek voltak, amelyek a horvát király, a magyar–horvát király, Bizánc és Velence között egyensúlyoztak.
- 1102-ben Könyves Kálmán magyar király felvette a horvát királyi címet, létrehozva a magyar–horvát perszonáluniót; az ezt rögzítő Pacta conventa hitelessége vitatott, de a külön horvát–dalmát báni tisztség és a sabor intézménye a horvát különállás folytonosságát mutatja.
- Velence a 15. század elején szerezte meg a dalmáciai városok feletti uralmat; Raguza/Dubrovnik külön köztársaságként működött tovább.
- A 16. századi oszmán hódítás a horvát területek jelentős részét idegen uralom alá juttatta; a Habsburgok alatt a határőrvidék intézménye új katonai és etnikai viszonyokat hozott létre.
- A horvát nemesi rendi hagyomány – a sabor, a bán, a választott király – a későbbi horvát nemzeti mozgalom számára fontos folytonossági hivatkozási pont lett, de ezt a modern nacionalista narratíváktól elkülönítve kell értékelni.

4.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és politikai egységek alkották a mai Horvátország területét a 9–10. században, és miért nem beszélhetünk egységes „horvát államról” ebben az időszakban?
2. Miért vitatott a Pacta conventa hitelessége, és milyen következményei vannak a vita kimenetelének a magyar–horvát perszonálunió értelmezésére?
3. Miben különbözött a dalmáciai városok jogi és kulturális helyzete a horvát hátországétól, és hogyan befolyásolta ez a Velencével való viszonyt?
4. Hasonlítsa össze a horvát sabor és a magyar országgyűlés viszonyát a rendi korszakban: milyen intézményi gyakorlatok mutatják a horvát különállást?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a 15–16. századi horvát–oszmán határvidék etnikai viszonyainak rekonstruálásakor, és miért kell óvatosnak lenni a modern nemzeti kategóriák visszavetítésével?

4.4 Bizánc hanyatlása és a negyedik keresztes hadjárat

A 12. század végére a Bizánci Birodalom – amely egykor a Földközi-tenger keleti medencéjének meghatározó hatalma volt – mély strukturális válságba került. A Komnénosz-dinasztia 1185-ös bukása után gyors egymásutánban váltották egymást a trónbitorlók, miközben a birodalom peremén új katonai hatalmak – a normann Szicília, a második Bolgár Cárság és a szerb fejedelemségek – egyre nagyobb területeket szakítottak ki. Ebbe a feszültségekkel terhes helyzetbe érkezett 1202–1204-ben a **negyedik keresztes hadjárat** (Quarta expeditio sacra), amelynek eredeti célja Egyiptom vagy a Szentföld lett volna, de pénzügyi kényszerek és politikai érdekek hatására Velence irányításával Konstantinápoly ellen fordult. A bizánci főváros 1204-es elfoglalása nem csupán a város kifosztását jelentette: a Latin Császárság és a frank fejedelemségek létrejöttével a bizánci állam átmenetileg megszűnt, a helyi ortodox lakosság pedig idegen, katolikus hatalom alá került. A széthullás azonban nem volt teljes: három görög utódállam – a Nikaiai Császárság,

az Epiruszi Despotátus és a Trapezunti Császárság – fenntartotta a bizánci politikai és kulturális hagyományt, és közülük Nikaia 1261-ben visszafoglalta Konstantinápolyt. A restaurált Bizánc azonban már csak árnyéka volt korábbi önmagának: a 13–14. században a szerb és bolgár államok a bizánci hanyatlást kihasználva regionális nagyhatalommá nőtték ki magukat, ami hosszú távon a Balkán erőviszonyainak alapvető átrendeződését vetítette előre.

4.4.1 A Komnénosz-kor öröksége és a hanyatlás jelei

A 12. század nagy részében a **Komnénosz-dinasztia** (1081–1185) stabilizálta a bizánci államot. I. Alexiosz, II. Ióannész és I. Manuel császár visszaszerezte a kis-ázsiai partvidék egy részét, visszaverte a normann inváziókat, és bonyolult diplomáciai játékot folytatott a keresztes államokkal, Velencével és a Magyar Királysággal. Ez a restauráció azonban törékenynek bizonyult. A dinasztia hatalma nagymértékben támaszkodott a császár személyes presztízsére és a katonai arisztokrácia lojalitására; amint a trónon gyengébb uralkodó ült, a rendszer belső feszültségei felszínre törtek.

1185-ben a Komnénoszok utolsó uralkodóját, I. Andronikoszt megbuktatták, és a trónt az **Angelosz-dinasztia** szerezte meg. Az Angeloszok uralkodása (1185–1204) alatt a birodalom gyors ütemben veszítette el kohézióját. Két irányból is nyomás nehezedett rá: Bulgáriában 1185–1186-ban felkelés tört ki, amely a második Bolgár Cárság megalakulásához vezetett, és a birodalom elveszítette a Balkán-hegységtől délre eső területek nagy részét; Szerbiában pedig a **Nemanjić-dinasztia** egyre önállóbb politikát folytatott, kihasználva a bizánci belviszályokat. A Magyar Királyság időnként beavatkozott a balkáni ügyekbe, és elfoglalta Dalmácia egyes részeit, míg a normann Szicília 1185-ben elfoglalta és feldúlta Thesszalonikit, a birodalom második legnagyobb városát.

A belső válságot súlyosbította a pénzügyi kimerülés. A Komnénosz-kor látványos külpolitikai sikereit jelentős költségek árán érték el; az Angeloszok alatt a kinestár kiürült, a hadsereg létszáma csökkent, és a birodalom egyre inkább zsoldosokra szorult. A provinciákban a helyi arisztokrácia egyre inkább saját érdekei szerint cselekedett, és a központi hatalom ellenőrzése meggyengült. Ezt a helyzetet használta ki a IV. Alexios Angelos trónkövetelő, aki 1201–1202-ben nyugatra menekült, és segítséget kért sógorától, Sváb Fülöptől, valamint a keresztes hadjárat vezetőitől.

4.4.2 A negyedik keresztes hadjárat: okok és elterelődés

A negyedik keresztes hadjárat meghirdetését III. Ince pápa 1198-ban hirdette ki, azzal a céllal, hogy a Szentföldet visszafoglalja a muszlimoktól. A hadjárat azonban már kezdetben pénzügyi gondokkal küzdött: a résztvevő lovagoknak szállítóhajókra volt szükségük, és ezeket a **Velencei Köztársaság** (Serenissima Repubblica di Venezia) biztosíthatta. A velencei doge, Enrico Dandolo – aki ekkor már idős és vak volt, de rendkívül tapasztalt politikus – hajlandó volt a flottát rendelkezésre bocsátani, de cserébe a kereszteseknek 85 000 ezüstmárkát kellett fizetniük. Mivel a keresztes sereg létszáma a vártnál sokkal kisebb volt, az összeget nem tudták előteremteni.

A velenceiek ekkor alkut ajánlottak: a keresztesek segítsenek nekik elfoglalni a dalmáciai **Zára** (Zadar) városát, amely a velencei érdekszférába tartozott, de a magyar király hűségére tért. Zára 1202-es ostroma és elfoglalása már önmagában is botrányos volt, mivel a város keresztény közösség volt, és a magyar király szintén keresztény uralkodó volt; III. Ince pápa ezért kiátkozta a kereszteseket és a velenceieket. A kiátkozást később visszavonták, de az eset mutatta, hogy a hadjárat eredeti célja már ekkor háttérbe szorult.

Eközben a trónját vesztett IV. Alexios Angelos herceg megkereste a kereszteseket és Velencét. Azt ígérte, hogy ha visszasegítik a bizánci trónra, akkor: 1) aláveti a görög egyházat Rómának, 2)

200 000 ezüstmárkát fizet, 3) tízezer katonát ad a keresztes seregnek, és 4) részt vesz a Szentföldre induló hadjáratban. Az ajánlat vonzónak tűnt a pénzhiánnyal küzdő keresztesek és a bizánci kereskedelemből nagy hasznot remélő Velence számára. A döntést azonban súlyos belső ellentétek kísérték: a hadjárat egyes résztvevői – köztük Simon de Montfort – tiltakoztak a keresztény hatalom elleni fordulat ellen, és elhagyták a sereget. A többség azonban elfogadta a tervet, így a flotta 1203-ban Konstantinápoly felé indult.

A kortárs források – a bizánci történetíró, **Niketasz Khóniatész** (Niketas Choniates, 1155 k.–1217) és a nyugati krónikás, **Geoffroi de Villehardouin** (kb. 1150–1213) – eltérően értékelik a felelősséget. Villehardouin a velencei szempontot védi, és a tervet Isten akaratként állítja be; Niketasz Khóniatész viszont cinikus, kapzsi, hitszegő kalandorokként írja le a támadókat. A modern történetírásban vita van arról, hogy a konstantinápolyi kitérő előre megtervezett volt-e, vagy a körülmények sodorták-e a sereget a bizánci főváros felé. A legtöbb kutató szerint Velence anyagi és kereskedelmi érdekei, valamint a bizánci trónviszály kihasználása döntő szerepet játszott, és a hadjárat már 1202–1203-ban elveszítette szent jellegét.

4.4.3 Konstantinápoly 1204-es elfoglalása és a Latin Császárság

1203 nyarán a keresztes flotta elfoglalta a Boszporusz partján fekvő Galata negyedet, majd áttörte a főváros felé vezető láncot, és a város ellen vonult. A harcok során III. Alexiosz császár elmenekült, és a trónt rövid időre a visszahelyezett IV. Alexiosz foglalta el. Az ígért fizetség azonban elmaradt: a kinestár üres volt, és a császár nem tudta teljesíteni vállalásait. A helyzet 1204 elején tovább romlott, amikor egy udvari összeesküvés megbuktatta és meggyilkolta IV. Alexioszt. Az új uralkodó, V. Alexiosz Dukasz – akit Murzuphlosz néven is ismertek – mereven elutasította a keresztesek követeléseit, és a város védelmére készült.

A keresztesek és a velenceiek ekkor megegyeztek, hogy erővel elfoglalják Konstantinápolyt, és a birodalmat maguk között felosztják. 1204. április 12–13-án a támadók betörtek a városba. A három napig tartó fosztogatás során felbecsülhetetlen értékű műkincsek semmisültek meg vagy kerültek nyugatra; a kortársak szerint a keresztesek kifosztották a templomokat, megszentségtelenítették az oltárokat, és meggyalázták a sírokat. A lakosság egy részét lemészárolták, sokakat megerőszakoltak, és az értékeket elrabolták. Niketasz Khóniatész leírása szerint még a muszlimok is emberségesebben viselkedtek volna. A város eleste után a bizánci elit nagy része elmenekült; a birodalom területét a győztesek **Partitio Romaniae** néven ismert szerződésben osztották fel.

A létrejött **Latin Császárság** (Imperium Romaniae) élén I. Balduin flandriai gróf állt, akit 1204. május 16-án császárrá koronáztak. A császárság közvetlen irányítása alá a Konstantinápoly környéki területek és Trákia egy része tartozott, míg a birodalom többi része hűbéri viszonyban álló latin államokra bomlott: a **Szaloniki Királyságra**, az **Akháj Fejedelemségre**, az **Athéni Hercegségre**, a **Naxoszi Hercegségre** és más kisebb birtokokra. Velence nem hódított nagy területeket, de megszerezte a legfontosabb kikötőket és szigeteket – köztük Krétát, Euboiát és a Peloponnészosz partvidékét –, és ezzel ellenőrzése alá vonta a keleti kereskedelem útvonalait. A pápa, III. Ince, hivatalosan elítélte a keresztesek Konstantinápoly elleni támadását, de később elfogadta a Latin Császárságot, remélve, hogy az egyházi unió megvalósulhat.

4.4.4 A frank fejedelemségek Görögországban

A Partitio Romaniae értelmében a görög területek nagy része latin hűbéres fejedelemségekbe került. A **Szaloniki Királyság** (Regnum Thessalonicae) a frank nemes, Montferrati Bonifác vezetése alatt jött létre, aki Thesszáliát, Makedóniát és a mai Görögország északi részét ellenőrizte. Az **Akháj Fejedelemség** (Principauté d'Achaïe) a Peloponnészosz nagy részét foglalta magában, és a francia Villehardouin család irányította; ez a fejedelemség rendkívül jól dokumentált, és a

latin uralom egyik legstabilabb államalakulata volt. Az **Athéni Hercegség** (Ducat d'Athènes) kezdetben burgundiai Frank családok kezén volt, és a 14. században katalán zsoldosok vették át az irányítást, akik sajátos katonai szervezetet működtettek. A **Naxoszi Hercegség** (Ducato di Nasso) a velencei Sanudo család birtoka lett az Égei-szigeteken.

A frank uralom alatt a görög lakosság jogilag alávetett helyzetbe került. A latin hatalom bevezette a nyugati típusú hűbériséget, a földbirtokok a latin bárók kezére kerültek, a görög ortodox papságot pedig nagyrészt kiszorították. A katolikus egyház hierarchiája latin püspököket állított a görög püspökök fölé, és az ortodox lakosságot eretnekként kezelte. Ez a vallási és társadalmi elnyomás hosszú távon megerősítette a görög identitás ellenálló vonásait: a helyi lakosság számára a bizánci (római) identitás és az ortodox vallás a latin uralommal szembeni önmeghatározás alapja lett. Ugyanakkor a latin uralom nem volt teljesen egységesen elnyomó: egyes latin bárók pragmatikus együttműködésre törekedtek a görög földbirtokosokkal, és a velencei kereskedelem bizonyos görög városoknak gazdasági fellendülést hozott. A források szerint a vegyes házasságok és a mindennapi érintkezés ellenére a két közösség közötti társadalmi határ tartós maradt.

A frank fejedelemségek azonban folyamatos katonai nyomás alatt álltak. Az Epiruszi Despotátus északról, a Nikaiai Császárság keletről támadta őket, és a bolgár cár, Kaloján 1205-ben győzelmet aratott a latin seregen, elfoglalva a Latin Császárság trákiai területeit. A 13. század folyamán a latin államok lassan zsugorodtak, és 1261 után már csak a Peloponnészosz, Athén és néhány sziget maradt latin kézen, ám ezek is egyre inkább a bizánci restauráció és később a török terjeszkedés fokozatos fenyegetése alá kerültek.

4.4.5 A bizánci utódállamok és a restauráció 1261-ben

A görög ellenállás három központja jött létre. A **Nikaiai Császárság** (Basileia tōn Rhōmaiōn, Nikaia) Kis-Ázsia északnyugati részén alakult ki, és a Laskaris, majd a Palaiologosz család irányította. Nikaia fokozatosan a bizánci restauráció legerősebb bázisává vált: megőrizte a bizánci államigazgatás, a hadsereg és az egyház folytonosságát, és aktív külpolitikát folytatott mind a latin hatalmak, mind a szeldzsuk szomszédok ellen. Az **Epiruszi Despotátus** (Despotaton tes Epeirou) Epirusz és Thesszália területén szerveződött meg, és a Dukasz, majd az Orsini család irányította; ez az állam időnként riválisa volt Nikaiának a bizánci trón igényében, és 1224-ben elfoglalta Thesszalonikit, bár a város később visszakerült a latinokhoz, majd a nikaiaiakhoz. A **Trapezunti Császárság** (Basileia tōn Megalōn Komnēnōn) a Fekete-tenger partján, a Komnénoszok leszármazottai irányításával jött létre, és a távolabbi régióban még évszázadokig fennmaradt, de a fő bizánci politika alakulásában csak korlátozottan vett részt.

A restauráció központi alakja **VIII. Mikhaél Palaiologosz** (1259–1282) volt. 1259-ben a Nikaiai Császárság hadvezére, majd társuralkodója legyőzte az Epirusz és az Akháj Fejedelemség koalícióját a Pelagoniai csatában, ami megtörte a latin államok katonai erejét. 1261-ben nikaiai csapatok – kihasználva, hogy a latin császár serege északon harcolt – bevonultak Konstantinápolyba, és visszaállították a bizánci uralmat. VIII. Mikhaél 1261. augusztus 15-én vonult be a városba, és császárrá koronázták. A Latin Császárság gyakorlatilag megszűnt; a száműzött latin császár és utódai címüket megtartották, de hatalmuk már csak néhány szigetre korlátozódott.

A restauráció azonban nem hozta vissza a régi Bizáncot. A birodalom területe töredékére zsugorodott, a főváros gazdasága kimerült, a hadsereg gyenge volt, és a nyugati hatalmak – különösen a nápolyi Anjou-királyság – folyamatosan fenyegették. VIII. Mikhaél kénytelen volt kompromisszumot kötni a pápasággal: 1274-ben a lyoni zsinaton elfogadta az egyházi uniót, hogy elhárítsa a nyugati invázió veszélyét. Ez a döntés azonban hatalmas ellenállást váltott ki a bizánci egyházban és társadalomban, és az unió végül nem valósult meg. A Palaiologosz-kor (1261–1453) tehát a hanyatlás és a széthúzás időszaka volt: a birodalom kis-ázsiai területei

fokozatosan a török bejliknek estek áldozatul, a balkáni provinciákban pedig a szerb és bolgár államok erősödtek meg.

4.4.6 A szerb és bolgár terjeszkedés a 13–14. században

A bizánci hanyatlás lehetőséget teremtett a balkáni szláv államok terjeszkedésére. A második **Bolgár Cárság** (Bălgarsko tsarstvo) a 13. század elején, Kaloján (1197–1207) és II. Iván Aszen (1218–1241) uralkodása alatt a régió legerősebb hatalmává vált: elfoglalta Trákiát, Makedóniát és Epirusz egy részét, és átmenetileg a Latin Császárság legjelentősebb szárazföldi területeit is ellenőrizte. A bolgár cári udvar Bizánc mintájára szerveződött, és a bolgár egyház ismét patriarchátusi rangot kapott. A 13. század közepén a bolgár hatalom meggyengült, mivel belső viszályok és a tatár inváziók gyengítették.

Szerbia ezzel párhuzamosan lépett elő regionális hatalommá. A **Nemanjić-dinasztia** uralkodói – I. Stefan Nemanja (1166–1196) és utódai – fokozatosan kiterjesztették uralmukat Dél-Szerbia, Koszovó és a tengerparti területek felé. A 13. század végén és a 14. század elején a szerb királyság meghódította Észak-Makedóniát, és beavatkozott a bizánci belviszályokba. A folyamat csúcspontja **IV. Stefan Dušan** (más számozás szerint Dušan cár, 1331–1355) uralkodása alatt következett be: Dušan elfoglalta Epiruszt, Thesszáliát és Makedónia nagy részét, és 1346-ban Szkopjéban császárrá (cárrá) koronáztatta magát, megalapítva a **Szerb Császárságot** (Srpsko carstvo). A szerb császár önmagát a „szerbek és görögök császára” címmel ruházta fel, ami egyértelmű kihívást jelentett a bizánci császári ideológiával szemben. Dušan törvénykönyve, a **Dušan törvénykönyve** (Dušanov zakonik, 1349 és 1354) a korabeli jogi gondolkodás fontos emléke, és a szerb középkori államiság egyik alappillére.

A bolgár és szerb terjeszkedés térképe a 14. század közepén rendkívül töredezett volt: Bizánc területe a fővárosra és néhány part menti városra zsugorodott, a bolgár cárság belső válságokkal küzdött, a szerb császárság pedig nem élte túl Dušan halálát, és részekre bomlott. Ez a fragmentált politikai tér magyarázza, hogy miért tudott a 14. század közepén megjelenő **Oszmán Birodalom** viszonylag gyorsan teret nyerni a Balkánon: a szembenálló államok képtelenek voltak közös fellépésre, mert egymás ellen harcoltak, és mindegyik a bizánci örökség jogutódjának tekintette magát. A középkori balkáni államalakulatok története így közvetlen előzménye az oszmán hódításnak, amelyet a következő fejezetek tárgyalnak.

4.4.7 Források és bizonytalanságok

A negyedik keresztes hadjárat eseményei viszonylag jól dokumentáltak, de a források elfogultak. A nyugati krónikák – elsősorban Villehardouin és Clari Róbert – a keresztesek szemszögéből írnak, és gyakran igazolni igyekeznek a Konstantinápoly elleni fordulatot. A bizánci oldalt Niketasz Khóniatész képviseli, akinek beszámolója részletes, de erősen érzelmi töltetű, és a latin uralom iránti gyűlölet hatja át. A későbbi bizánci restauráció történetét főként Georgiosz Akropolitész és Georgiosz Pakhümerész krónikái alapján ismerjük, akik a Nikaiai Császárság, majd a Palaiologosz-kor hivatalos történetírói voltak. A latin uralom görög társadalmi hatásairól kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre; a kutatók főként oklevelekből, birtoklistákból és egyházi iratokból tudnak következtetni.

A vitatott kérdések közé tartozik a velencei szerep megítélése: egyes történészek szerint Velence tudatosan terelte Konstantinápoly ellen a hadjáratot, mások szerint a döntés a körülmények kényszeréből, nem pedig hosszú távú tervből fakadt. A frank uralom görögországi jellegét illetően szintén vita folyik: egyes kutatók a latin hódítást pusztító megszállásként értelmezik, mások hangsúlyozzák, hogy a frank fejedelemségek hoztak magukkal bizonyos nyugati kormányzati és jogi intézményeket, amelyek hosszú távon hatottak a régió fejlődésére. A 13–14. századi szerb és bolgár

terjeszkedés kronológiáját és az etnikai viszonyokat a források gyakran ellentmondásosan írják le; a modern történetírásban továbbra is vita, hogy milyen mértékben nevezhető „nemzeti” államnak a középkori Szerbia vagy Bulgária, és mennyiben volt dinasztikus-birodalmi képződmény.

4.4.8 Rövid összefoglaló

- A 12. század végén a Bizánci Birodalom az Angelosz-dinasztia alatt belső válságba került, miközben a bolgár és szerb államok megerősödtek, a peremterületek pedig leválóban voltak.
- A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204) pénzügyi kényszerek és velencei érdekek hatására Konstantinápoly ellen fordult, és 1204. április 12–13-án elfoglalta és kifosztotta a várost.
- A Latin Császárság és a frank fejedelemségek – köztük a Szaloniki Királyság, az Akháj Fejedelemség és az Athéni Hercegség – a bizánci területeket latin hűbéri államokra osztották, a görög ortodox lakosságot alávetett helyzetbe hozva.
- A görög ellenállás három utódállamban szerveződött meg: a Nikaiai Császárság, az Epiruszi Despotátus és a Trapezunti Császárság tartotta fenn a bizánci hagyományt.
- VIII. Mikhaél Palaiologosz 1261-ben visszafoglalta Konstantinápolyt, és helyreállította a bizánci császárságot, de a restaurált birodalom már csak töredéke volt a korábbi hatalomnak.
- A 13–14. században a második Bolgár Cárság és a Szerb Császárság kihasználta a bizánci gyengeséget, és regionális nagyhatalommá vált; IV. Stefan Dušan 1346-ban császárrá koronázta magát.
- A balkáni államok közötti rivalizálás és a bizánci hanyatlás megkönnyítette a 14. század közepétől az oszmán terjeszkedés előretörését.

4.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért fordult a negyedik keresztes hadjárat Konstantinápoly ellen, és milyen szerepet játszott Velence a hadjárat elterelésében?
2. Hasonlítsa össze a Latin Császárság és a frank fejedelemségek társadalmi berendezkedését a korábbi bizánci uralommal: milyen változásokat hozott a latin uralom a görög lakosság számára?
3. Miért a Nikaiai Császárság bizonyult a bizánci restauráció legerősebb bázisának, és milyen kihívásokkal szembesült VIII. Mikhaél Palaiologosz 1261 után?
4. Milyen párhuzamok és eltérések figyelhetők meg a szerb és bolgár terjeszkedésben a 13–14. században?
5. Hogyan kapcsolódik a bizánci hanyatlás és a középkori balkáni fragmentáció a 14. századi oszmán hódítás sikeréhez?

5 Az oszmán hódítás és a kora újkori birodalmi rend

5.1 Az oszmán expanzió a Balkánon

Az oszmán expanzió a Balkánon nem egyetlen hadjárat, hanem több mint száz évet átfogó, fokozatos és ellentmondásos folyamat volt, amely a 14. század közepétől a 15. század közepéig alapvetően átrendezte Délkelet-Európa hatalmi viszonyait. A korábbi alfejezetben láthattuk, hogy a negyedik keresztes hadjárat (1204) után a Bizánci Birodalom többé nem tudta tartósan helyreállítani korábbi hatalmát, a balkáni térséget pedig szerb, bolgár, bizánci és kisebb helyi uralkodók versengése jellemezte. Ebbe a széttagolt, dinasztikus és területi konfliktusokkal terhelt világba érkezett meg az anatóliai oszmán állam, amely katonai szervezettségét, rugalmas intézményeit és a helyi elitek megosztottságát kihasználva előbb hídfőt szerzett a Dardanellák európai oldalán, majd fokozatosan bekebelezte vagy vazallusává tette a balkáni államokat. Ebben az alfejezetben a hódítás kulcsfontosságú állomásait vizsgáljuk: Gallipoli elfoglalását, a rigómezei csatát, a nikápolyi vereséget, Konstantinápoly elestét és a helyi államok bukását. A folyamatot nem lehet egyetlen „török–keresztény” szembenállásként ábrázolni, mert a balkáni szereplők egymással is vetélkedtek, és az oszmán hódítás gyakran helyi szövetségeken, hűbéri alkukon és adminisztratív integráción alapult.

5.1.1 Az oszmán állam anatóliai alapjai

Az oszmán (Osmanlı) állam a 13. század végén, Anatólia északnyugati határvidékén alakult ki, a Bizánci Birodalom egykori területein. Névadó alapítója, Oszmán bej (Osman Gazi) olyan török–muszlim főúr volt, aki a mongol nyomás elől Anatóliába érkező török elemek és a bizánci határvidék harcai közepette fokozatosan kiterjesztette hatalmát. A korai oszmán állam nem volt modern értelemben vett nemzetállam: uralkodója a **bej** (bey) címet viselte, és hatalmát a török–muszlim harcos elemek, a határvidéki gázi (hitharcos) hagyomány és a különböző etnikai-vallási csoportok támogatására alapozta. Oszmán utóda, Orhán (1324–1362) elfoglalta Burszát (1326), Nikaiát (1331) és Nikomédiát (1337), ezzel az oszmánok regionális katonai hatalommá váltak, és közvetlenül a Dardanellák ázsiai partvidékét ellenőrizték. A balkáni terjeszkedés előtt az oszmánok már intézményesítették a zsákmányszerző portyákat, és kialakították a későbbi hódításokban kulcsszerepet játszó katonai szervezet csíráit. A kortárs bizánci és nyugati források gyakran „török” vagy „oszmán” néven említik őket, de a 14. századi anatóliai viszonyok között az oszmánok csak egyike voltak a sok török hatalmi központnak; kiemelkedésük éppen a bizánci területek felé irányuló terjeszkedésüknek és belső szervezettségüknek köszönhető.

5.1.2 Gallipoli és az első európai hídfő

Az oszmánok európai jelenléte szorosan összefügg a bizánci polgárháborúkkal. A 14. század közepén a bizánci trónért versengő csoportok török segédcsapatokat hívtak be, és az oszmán haderő így átkelt a Dardanellák európai partjára. A **Gallipoli** (törökül Gelibolu) félsziget elfoglalásának pontos időpontja a forrásokban vitatott: a hagyományos időpont 1354, amikor egy

földrengés megrongálta a város falait, és az oszmánok megszállták; egyes oszmán krónikák 1352-re teszik az első katonai jelenlétet. A kortárs bizánci történetíró, Niképhorosz Grégorasz beszámolója szerint a természeti csapás után a törökök egyszerűen bevonultak a lakatlan vagy védtelen részekre, de a pontos nap és a katonai cselekmények jellege bizonytalan. A mai történettudományban konszenzus, hogy az 1350-es évek közepén az oszmánok tartós hídfőt szereztek a félszigeten, és ezt követően már nem adták fel. Ez a dokumentált tény stratégiai jelentőségű: Gallipoli lehetővé tette a szabad átkelést Anatólia és Európa között, és megnyitotta az utat a balkáni terjeszkedés előtt. A bizánci császár hiába kért nyugati segítséget, a Gallipoli elleni visszafoglalási kísérletek kudarcba fulladtak. A hídfő megszerzése után az oszmánok gyorsan terjeszkedtek Trákiában, és az uralkodói cím **szultán** (sultan) felvételével párhuzamosan a balkáni területeket **Rumélia** (Rumeli) néven kezdték szervezni. A „Rumélia” elnevezés a bizánci „római” örökségre utalt, és az oszmán közigazgatásban az európai tartományok összefoglaló neve lett.

5.1.3 Trákia és a balkáni terjeszkedés

A Gallipoli utáni évtizedekben az oszmán hódítás elsősorban Trákia irányába folytatódott. A bolgár és bizánci területek határán fekvő **Drinápoly** (Edirne) elfoglalásának időpontja ugyancsak vitatott: egyes források 1361-re, mások 1369-re teszik, a kortárs bizánci történetírók pedig nem mindig adnak egyértelmű kronológiát. A város elfoglalása után az oszmán uralkodó a székhelyét Edirnébe helyezte át, ami azt jelezte, hogy a birodalom súlypontja immár a Balkán felé tolódott. Az 1360-as évektől az oszmán **akindzsi** (akıncı) portyázó lovasság rendszeres támadásokat intézett a szerb, bolgár és bizánci területek ellen, a helyi keresztény uralkodók pedig adófizetésre és hűbéri szolgálatra kényszerültek. A balkáni államok nem alkottak egységes frontot: a szerb cárság, a bolgár cárság és Bizánc egymással is vetélkedett, ami megkönnyítette az oszmán előrenyomulást. A 14. század második felére a korábban erős szerb birodalom több részre szakadt, a bolgár területeket pedig Trnovói és Vidini cárságra osztották, ami tovább gyengítette az ellenállást. A mai történettudomány úgy látja, hogy az oszmán hódítás éppen a balkáni politikai széttagoltságot használta ki: a helyi dinasztiák közötti konfliktusokban az oszmánok hol az egyik, hol a másik felet támogatták, és a hűbéri rendszeren keresztül fokozatosan beépítették a területeket a birodalmukba.

5.1.4 A rigómezei csata (1389)

A balkáni hódítás egyik legismertebb, de a forrásokban és a későbbi emlékezetpolitikában leginkább terhelt eseménye a **rigómezei csata** (Kosovo polje). A csata időpontja a Julián-naptár szerint 1389. június 15., a Gergely-naptári átszámítással június 28.; a helyszín a mai Koszovó területén fekvő Rigómező. Az oszmán haderőt I. Murád szultán vezette, a keresztény koalíciót **Lazar Hrebeljanović** szerb fejedelem és más regionális uralkodók, köztük bosnyák és albán elemek, valamint a szerb és bolgár területekről érkező csapatok. A csata előzményei: az oszmánok a 1380-as években fokozatosan terjeszkedtek a szerb, bolgár és bizánci területek felé, és több várost, erősséget elfoglaltak. A rigómezei összecsapás a korabeli hadviseléshez képest nagy létszámú volt, de a résztvevők számai erősen vitatottak; a források becslései nem megbízhatók.

A csata kimenetele a kortárs forrásokban nem egyértelmű: mindkét fővezér elesett – Murádot a hagyomány szerint egy Miloš Obilić nevű szerb harcos ölte meg, Lazar pedig fogságba esett és kivégezték. A katonai eredményt a modern történettudományban vitatottnak tekintik: az oszmán haderő stratégiailag felülkerekedett, de a csata nem jelentette a szerb állam azonnali megszűnését. A szerb despoták még évtizedekig uralkodtak, igaz, egyre inkább oszmán vazallusként. A csata leírása a korabeli bizánci történetíróknál (például Laonikosz Khalkokondülész) és az oszmán krónikákban eltérő hangsúlyokkal szerepel; a szerb egyházi források Lazar mártírhalálát emelik ki, de nem mindig időrendi pontossággal. A rigómezei csatát a későbbi szerb epikus költészet és

a 19. századi nemzeti ébredés a szerb nemzeti bukás és a mártíromság szimbólumává emelte; ez az interpretáció azonban emlékezetpolitikai konstrukció, amely a 14. századi eseményt a modern nemzeti kategóriákra vetíti vissza. A kortárs források nem beszélnek „szerb nemzeti vereségről", hanem egy heterogén keresztény koalíció és az oszmán haderő összecsapásáról tudósítanak. A csata után a szerb államiság fennmaradt, és a despoták gyakran aktívan együttműködtek az oszmánokkal, ami arra figyelmeztet, hogy a nemzeti mitológia elválasztható a történeti tényektől.

5.1.5 A nikápolyi keresztes hadjárat (1396)

A rigómezei csata után az oszmánok folytatták a balkáni terjeszkedést, és a 14. század végére közvetlenül fenyegették a Magyar Királyság déli határait. A nyugati keresztény hatalmak válasza a **nikápolyi csata** (Nikápoly, ma Nikopol, Bulgária) volt, amelyet 1396. szeptember 25-én vívtak. A keresztes hadjáratot Zsigmond magyar király vezette, és részt vettek benne francia, burgundi, német és más nyugati lovagok. A hadjárat célja a Duna menti oszmán terjeszkedés megállítása és a bolgár területek felszabadítása volt. A keresztény sereg a Duna mentén nyomult előre, és több erősséget elfoglalt, de a siker rövid életűnek bizonyult. A csata lefolyása a forrásokban ellentmondásos: a nyugati krónikák szerint a francia lovagok fegyelmezetlensége és a magyar gyalogság koordinációjának hiánya vezetett a veréséghez, míg az oszmán források a győzelmet inkább saját taktikai fölényüknek tulajdonítják. A dokumentált tény az, hogy a keresztény sereg megsemmisítő vereséget szenvedett, és számos főúr fogságba esett; maga Zsigmond csak üggyel-bajjal menekült el.

A vereség következményei messze túlmutattak a katonai kudarcon: a bolgár cárság maradványai végleg összeomlottak. A Trnovói cárság már 1393-ban elesett, a Vidini cárság 1396-ban szűnt meg; Bulgária területe szinte teljesen oszmán uralom alá került. A nikápolyi csata egyben a késő középkori keresztes hadjáratok utolsó nagy kísérlete volt a Balkánon, és kudarca azt mutatta, hogy a nyugati hatalmak nem tudják vagy nem akarják tartósan megállítani az oszmán előrenyomulást. A csata leírása a nyugati krónikákban (például Froissart) és az oszmán forrásokban egyaránt fennmaradt, de a részletek – a résztvevők száma, a taktikai hibák – utólagos értelmezés tárgyát képezik. A modern történettudomány vita tárgyának tekinti, hogy a vereség mennyiben volt elkerülhető, és hogy a francia részvétel milyen mértékben nehezítette Zsigmond helyzetét; abban azonban konszenzus van, hogy a csata fordulópontot jelentett a bolgár államiság felszámolásában.

5.1.6 Az interregnum és a hódítás újraindulása

A 15. század elején az oszmán terjeszkedés átmenetileg megtorpant. 1402-ben a Timur Lenk vezette közép-ázsiai haderő az **ankarai csata** (1402. július 20.) során legyőzte I. Bajazid szultánt, aki fogságba esett. Az oszmán állam ezt követően hosszabb polgárháborúba süllyedt, amelyben Bajazid fiai versengtek a hatalomért. Ez az úgynevezett **interregnum** (1402–1413) lehetőséget adott a balkáni vazallus államoknak, hogy részben visszanyerjék önállóságukat, és a szerb, bolgár, bizánci és albán uralkodók átmenetileg fellélegeztek. A szerb despoták kihasználták az oszmán belső harcokat, és időnként hol az egyik, hol a másik trónkövetelőt támogatták, ami egyszerre mutatja a vazallusi viszony rugalmasságát és a helyi elitek taktikázási lehetőségeit. A polgárháborúból végül I. Mehmed került ki győztesen, aki helyreállította az oszmán központi hatalmat, és újraindította a balkáni hódításokat. A 15. század első felében az oszmánok fokozatosan bekebelezték a megmaradt balkáni államokat vagy vazallusává tették azokat. Ebben a szakaszban a hódítás már nem pusztán portyázó hadjáratokból állt, hanem intézményesült: az oszmánok kiépítették a **szandzsák** (sancak) közigazgatási egységeket, és bevezették a **timár**-rendszert, amely a katonai szolgálatért cserébe jövedelembirtokot juttatott a lovasságnak. A helyi

keresztény elitek egy része együttműködött az új hatalommal, megtartva birtokait és befolyását, míg mások a függetlenség megőrzéséért vagy a nyugati segítségért küzdöttek. Az interregnum korszaka tehát nemcsak a hódítás átmeneti megtorpanását, hanem a balkáni elitek és az oszmán központ közötti alkuk folyamatos újratárgyalását is megmutatja.

5.1.7 Konstantinápoly eleste (1453)

A balkáni oszmán uralom szempontjából a legnagyobb stratégiai fordulópontot **Konstantinápoly** elfoglalása jelentette 1453. május 29-én. A várost II. Mehmed (a később „Hódító”-nak, Fatihnak nevezett szultán) ostromolta, és az ostrom során az oszmán tüzérség – különösen a nagy méretű ágyúk – döntő szerepet játszott a falak lerombolásában. A bizánci császár, XI. Konstantin az ostrom alatt elesett, a város pedig török kézre került. Konstantinápoly eleste a Bizánci Birodalom végét jelentette, és ezzel egy több mint ezer éves államiság szűnt meg. A hódítás nem csupán katonai esemény volt: az oszmánok a várost birodalmuk fővárosává tették, és innen irányították a további balkáni és kelet-mediterrán terjeszkedést. A korabeli bizánci történetírók (például Szphranzé, Dukasz) és oszmán krónikák részletesen leírták az ostromot, de a beszámolók eltérő hangsúlyokat helyeznek: a bizánci szerzők a tragédiát és a város pusztulását emelik ki, míg az oszmán források a győzelmet és a birodalmi legitimációt hangsúlyozzák. A modern történettudomány konszenzusa szerint az ostrom katonailag jól dokumentált, de a résztvevők számai erősen vitatottak. A nyugati segítségnyújtás kérdése is vita tárgya: a latin keresztény államok csak korlátozott támogatást adtak, és a bizánci vezetés gyakran úgy érezte, hogy magára hagyták. Konstantinápoly eleste után az oszmán hatalom a Balkánon már nem egy perifériku fenyegetés, hanem a térség meghatározó birodalmi kerete lett, amely a korábbi bizánci, szerb és bolgár elitek egy részét is integrálta.

5.1.8 A balkáni államok végső bukása

Az 1453 utáni évtizedekben az oszmánok fokozatosan felszámolták a megmaradt balkáni államokat és fejedelemségeket. A **Szerb Despotátus** utolsó erőssége, Szendrő (Smederevo) 1459-ben esett el, így a szerb államiság középkori formája megszűnt. A **Boszniai Királyság** 1463-ban került oszmán kézre, amikor Jajce várát elfoglalták, és az utolsó bosnyák uralkodót kivégezték. A boszniai terület közvetlen oszmán tartománnyá vált, de a helyi vallási és társadalmi viszonyok fokozatosan alakultak át; ennek következményei a későbbi alfejezetekben, különösen a bosnyák muszlimok kialakulásánál A bosnyák muszlimok kialakulása tárgyalandók. A **Hercegovina** területén a hercegség 1482-re szűnt meg, bár a pontos annektálás dátuma és formája vitatott. Az albán területeken **Szkander bég** (Gjergj Kastrioti) halála (1468) után az ellenállás fokozatosan összeomlott: Kruja 1478-ban, Shkodra 1479-ben került oszmán uralom alá. Szkander bég alakja a 19. századi albán nemzeti ébredés során vált hősi szimbólummá, miközben a róla szóló források egy része későbbi legendárium; a kortárs dokumentumok viszont azt mutatják, hogy az albán fejedelmek közötti megosztottság és a Nápolyi Királysággal való időszakos szövetség egyaránt jellemezte pályáját. A Peloponnészoszi Despotátus (Misztrász) 1460-ban esett el, a Trapezunti Császárság 1461-ben, bár az utóbbi már a Balkánon kívül feküdt. A **Havasalföld** és **Moldva** nem vált közvetlenül oszmán tartománnyá, hanem vazallus fejedelemségekként adót fizettek és katonai segítséget nyújtottak, de belpolitikájukban megtartottak bizonyos önállóságot. A hódítás eredményeként a 15. század végére a Balkán nagy része – Trákiától a Duna déli partjáig, az Adriai-tenger keleti partjától a Fekete-tengerig – közvetlen vagy közvetett oszmán fennhatóság alá került. A folyamat nem volt lineáris: időnként ellenállási mozgalmak és helyi felkelések törtek ki, de ezeket az oszmán haderő többnyire leverte.

5.1.9 A hódítás mechanizmusai és intézményei

Az oszmán hódítás tartós sikere nem csupán a katonai fölénynek, hanem a rugalmas intézményi berendezkedésnek is köszönhető. A hódított területeken az oszmánok bevezették a **timár**-rendszert, amelyben a katonai szolgálatért cserébe jövedelembirtokot (timár) kaptak a **szpáhi** (sipahi) lovasok. Ez a rendszer biztosította a haderő folyamatos finanszírozását és a tartományok katonai ellenőrzését. A gyalogság elitjét a **janicsár** (yeniçeri) hadtest alkotta, amelyet a **devsirme** (devşirme) rendszeren keresztül – keresztény fiúk rendszeres begyűjtésével – töltöttek fel. A devsirme nem csupán katonai intézmény volt, hanem a birodalmi elitek újratermelésének eszköze is, és hozzájárult a helyi keresztény lakosság egy részének fokozatos iszlamizációjához. Az oszmán közigazgatás a nem muszlim alattvalókat **dzimmi** (zimmi) jogállásba sorolta, akik **dzsizje** (cizye) fejadót és **haradzs** (haraç) földadót fizettek, cserébe viszont megtarthatták vallásukat és belső közösségi önigazgatásukat. A hódítás korai szakaszában az oszmánok gyakran meghagyták a helyi keresztény uralkodókat **vazallus állam**-ként, akik adót fizettek és katonai segédcsapatokat állítottak ki; ezeket a formációkat később fokozatosan tartománnyá szervezték. Az iszlamizáció nem volt azonnali tömeges jelenség: a 15. században még a lakosság túlnyomó többsége keresztény maradt, de a városokban és a katonai-polgári elitekben megindult egy fokozatos vallási átrendeződés, amelyet gazdasági, társadalmi és adminisztratív ösztönzők is elősegítettek. A hódítás hosszú távú következményei – a birodalmi határok, a településszerkezet, az etnikai és vallási viszonyok átalakulása – a következő alfejezetekben, különösen az oszmán intézményekkel foglalkozó részben Az oszmán uralom intézményei kerülnek tárgyalásra. A helyi lakosság perspektívájából a hódítás nem kizárólag erőszakként, hanem gyakran új lehetőségek – például adókedvezmény, katonai pálya – forrásaként is megjelent; ugyanakkor a hadjáratok, a portyák és a devsirme rendszer valós terheket róttak a paraszti közösségekre, és a menekülés, áttelepülés is gyakori volt. Az oszmán uralom alatti társadalmi viszonyok részletes elemzése a későbbi fejezetekben folytatódik.

5.1.10 Források és bizonytalanságok

Az oszmán expanzió történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek egymással gyakran ellentmondanak. A bizánci történetírók – például Niképhorosz Grégorasz, Laonikosz Khalkokondülész, Dukasz és Szphranzé – részletes beszámolókat hagytak hátra, de elfogultak a bizánci „római” (rhōmaioi) identitás védelmében, és adataik nem mindig ellenőrizhetők. A korai oszmán krónikák, mint Âşıkpaşazâde, Neşrî vagy Oruç, jóval később keletkeztek, és gyakran legendás vagy legitimáló elemeket kevernek a tények közé; ezért a korai oszmán állam történetét a modern történettudomány óvatosan kezeli. A nyugati források, például Froissart krónikája a nikápolyi csatáról, a keresztény lovagi kultúra szemszögéből, gyakran túlzó számokkal írják le az eseményeket. A szerb egyházi források, elsősorban az uralkodók életrajzai, a rigómezei csata vallási és dinasztikus értelmezését nyújtják, de nem mindig időrendi pontossággal. A régészeti bizonyítékok – erődítések, pénzleletek, tömegsírok – kiegészítik, de ritkán döntik el a vitás kronológiai kérdéseket.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartoznak a dátumok: Gallipoli elfoglalásának éve (1352 vagy 1354), Drinápoly elfoglalása (1361 vagy 1369), a rigómezei csata pontos napi időpontja (a Julián-naptár szerint június 15., de a forrásokban eltérő átszámítások szerepelnek). A csaták létszámadatai szinte kivétel nélkül megbízhatatlanok, mert a korabeli szerzők gyakran túloztak vagy nem rendelkeztek pontos információkkal. A rigómezei csata kimenetelének értelmezése máig vitatott: egyes történészek szerint az oszmán haderő egyértelmű győzelmet aratott, mások szerint a csata taktikailag döntetlen volt, és csak a szerb vezető elit pusztulása tette lehetővé az oszmán térnyerést. A modern nemzeti emlékezetpolitika – elsősorban a szerb és a koszovói narratíva – a csatát a nemzeti sorsforduló mitikus pillanataként kezeli, ami nem a korabeli

forrásokból, hanem későbbi konstrukciókból táplálkozik. Hasonlóképpen Szkander bég alakja a 19. századi albán nemzeti ébredés során vált hősi szimbólummá, miközben a róla szóló források egy része későbbi legendárium. Konstantinápoly ostromának és elestének általános ténye jól dokumentált, de a résztvevők számai, a támadás technikai részletei és a város sorsa az első napokban erősen vitatott. A balkáni államok bukásának kronológiája viszonylag pontos, de az egyes területek annektálásának jogi formája – vazallus állam, közvetlen tartomány, adófizető fejedelemség – gyakran csak későbbi oszmán oklevelekből rekonstruálható, amelyek keletkezése és hitelessége is kérdéses lehet. A „Balkán" kifejezés maga sem a kortársak szóhasználata: a 14–15. században a kortársak Ruméliát vagy egyszerűen az európai török területeket emlegették; a mai földrajzi-politikai fogalom későbbi tudományos konstrukció, amelynek használata a visszavetítés veszélyével jár.

5.1.11 Rövid összefoglaló

- Az oszmán állam a 13. század végén Anatólia északnyugati határán jött létre, és a 14. század első felére regionális katonai hatalommá vált.
- Gallipoli elfoglalása (1352/1354) biztosította az oszmánok számára az első tartós európai hídfőt, és megnyitotta a balkáni terjeszkedést.
- A rigómezei csata (1389) a balkáni hódítás szimbolikus fordulópontja, bár a szerb államiságot nem számolta fel azonnal; a csata modern nemzeti értelmezése emlékezetpolitikai konstrukció.
- A nikápolyi csata (1396) súlyos keresztény vereséget hozott, és a bolgár cárság maradványainak megszűnéséhez vezetett.
- Az 1402-es ankarai vereség és az interregnum átmenetileg megtorpantotta az oszmán hódítást, de I. Mehmed helyreállította a központi hatalmat.
- Konstantinápoly eleste (1453) a Bizánci Birodalom végét jelentette, és az oszmán birodalmi főváros áthelyezésével stratégiai fordulópont volt.
- A 15. század végére a balkáni államok többsége – Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Albánia, Görögország – közvetlen oszmán uralom alá került, Havasalföld és Moldva pedig vazallus fejedelemség maradt.
- A hódítás tartós sikerét a timár-rendszer, a janicsár hadtest, a devsirme, a dzimmi jogállás és a helyi elitek együttműködése alapozta meg.

5.1.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők tették lehetővé az oszmánok számára a Gallipoli-félsziget elfoglalását és az európai hídfő megszerzését?
2. Miben tér el a rigómezei csata modern, nemzeti narratívája a 14. századi források által dokumentált eseményektől?
3. Miért tekinthető a nikápolyi vereség stratégiai, nem pedig csupán katonai kudarcnak a keresztény hatalmak szempontjából?
4. Hasonlítsa össze a szerb, boszniai és albán államok bukásának ütemét és formáját: mely területek lettek közvetlen tartománnyá, és hol maradtak fenn vazallus államok?
5. Milyen intézményi eszközökkel biztosította az oszmán hatalom a meghódított balkáni területek hosszú távú ellenőrzését?

5.2 Az oszmán uralom intézményei

Az oszmán hódítást követően a Balkán területein új birodalmi intézményrendszer épült ki, amely nem egyszerű katonai megszállást, hanem tartós politikai, jogi és társadalmi rendet jelentett. Az előző alfejezet Az oszmán expanzió a Balkánon azt mutatta be, hogyan kerültek a 14–16. században a balkáni államalakulatok fokozatosan oszmán fennhatóság alá. Ez az alfejezet azt vizsgálja, milyen intézményekkel kormányozta a birodalom ezeket a területeket, és miért nem érthető meg ez a korszak pusztán a mai nemzeti kategóriákkal. A **timár-rendszer**, a **szandzsákok** és **vilajetek**, a **millet-rendszer**, valamint a **devshirme** mind olyan keretek, amelyekben a helyi lakosság nem passzív elszenvedője, hanem – különböző módokon – szereplője volt a birodalmi működésnek. E fejezet ezért a birodalmi elitek mellett a parasztok, a városi kézművesek, a vallási közösségek és a helyi közvetítők szempontját is figyelembe veszi.

5.2.1 A hódítás utáni közigazgatás: szandzsákok, kádik és defterek

A meghódított területeket az oszmánok először katonai-közigazgatási egységekbe szervezték. A legfontosabb területi keret a **szandzsák** (török sancak) volt, amelynek élén a **szandzsákbég** (sancakbeyi) állt. A szandzsákbég katonai parancsnok és közigazgatási vezető volt egy személyben, aki a szultáni hatalmat képviselte. A szandzsákok tovább oszlottak **kázi-körzetekre** (kadılık), amelyekben a **kádi** (kadı) muszlim bíró az iszlám jog (**saría**) és a szultáni törvény, a **kánun** (kanun) alapján ítélkezett, emellett közjegyzői és helyi közigazgatási feladatokat is ellátott. A kádi hatásköre nem csupán a muszlimokra terjedt ki: a keresztények és zsidók is fordulhattak hozzá birtokviták, adóügyek vagy családjogi kérdésekben, ha számukra kedvezőbb ítéletet reméltek. A kádi-bíróságok jegyzőkönyvei, a **szidzsillek** (sicil) ezért a Balkán kora újkori társadalmának egyik leggazdagabb forrásai.

A balkáni hódítás korai szakaszában a területek nagy részét a **Ruméliai beglerbégség** (Rumeli beylerbeyliği) alá rendelték, élén a **beglerbéggel** (beylerbeyi), aki a szultáni tanács tagja és a balkáni hadszíntér főparancsnoka volt. A beglerbég alá tartoztak a szandzsákbégek, és ő felügyelte a hadjáratok szervezését, a határvédelmet és a magasabb szintű közigazgatást. A 16. századtól a beglerbégségeket gyakran **ejáletnek** (eyalet), később **vilajetnek** (vilayet) nevezték; a terminológia időben változott, ezért a forrásokban nem mindig egyértelmű. A 19. századi tartományi reformok során a vilajet szó új, egységesebb tartományi szintet jelölt, de a kora újkorban még az ejálettel rokon, rugalmas kategória volt. A korabeli gyakorlatban a helyi lakosok számára a szandzsák- és a kázi-körzet határai voltak a leginkább érzékelhetők, mert az adószedés, a bíráskodás és a katonai toborzás ezeken a szinteken zajlott.

A hódítás után a birodalom **tahrir defterleri** (tahrîr defterleri) néven ismert adóösszeírásokat készített. Ezek jegyzékbe vették a falvakat, a felnőtt férfi lakosságot, az állatállományt, a malmokat és a várható adójövedelmeket. A defterek nem népességstatisztikák mai értelemben, hanem adóalap-nyilvántartások voltak; ennek ellenére a Balkán kora újkori történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak. Fontos hangsúlyozni, hogy a defterek csak az adóköteles háztartásokat vagy felnőtt férfiakat rögzítették, ezért a belőlük levont népességi becslések mindig bizonytalanok. A modern történészek ezeket a deftereket gyakran keresztezik a kádi-jegyzőkönyvekkel és az egyházi iratokkal, hogy árnyalják a képet.

5.2.2 A timár-rendszer: föld, katonai szolgálat és adó

Az oszmán uralom egyik alappillére a **timár-rendszer** volt. Ebben a föld – legalábbis a szántóföldek és a falusi termelőerőforrások – formálisan az államé, azaz **mirí** (mirî) föld volt. A szultán a föld jövedelmét nem magántulajdonként adta, hanem szolgálati haszonélvezetként,

timárként (tımâr) juttatta egy lovas katonának, a **szpáhinak** (sipahi). A szpáhi nem volt földbirtokos a nyugat-európai hűbérúr értelmében: a földet nem örökíthette szabadon, nem adhatta el, és a rajta élő parasztok nem voltak jobbágyai. Joga elsősorban arra terjedt ki, hogy a rábízott falvak adóit saját jövedelmeként behajtsa, cserébe pedig hadjáratokon fegyveres lovasként részt vegyen, és adott esetben meghatározott számú kísérőt kiállítson. A szpáhi tehát egyszerre volt katona és adószedő, de a falusi közösség bírói fóruma a kádi volt, nem pedig ő maga.

A timár nagyságát éves jövedelme alapján kategorizálták. A kisebb birtokokat **timárnak**, a közepeseket **ziametnek** (zeamet), a legnagyobbakat **hásznak** (hass) nevezték; a pontos jövedelemhatárok korszakonként változtak, ezért a forrásokban eltérő értékek szerepelnek. A nagyobb hász-birtokok a szultánhoz, a beglerbégekhez és más magas rangú tisztekhez tartoztak, míg a szpáhik többsége kisebb timárokat kapott. A rendszer katonai logikája az volt, hogy a balkáni határvidékek védelmét és a hadsereg lovasságát helyben finanszírozza, anélkül hogy a központi kincstárnak állandó készpénzkiadást kellene viselnie. A szpáhi-katona tehát a birodalmi haderő gerincét adó lovasság tagja volt, aki a birtok jövedelméből tartotta fenn magát és fegyverzetét.

A földet ténylegesen művelő adófizető alattvalókat **reajának** (re‘âyâ) nevezték. A reaja – akár muszlim, akár nem muszlim volt – a föld haszonélvezője volt, és terményben, állatban és pénzben fizetett adókkal tartozott. A nyugati értelemben vett röghöz kötött jobbágyság nem volt jellemző, a parasztok elvileg szabadon költözhettek, de a faluközösség és az adórendszer gyakorlati kötöttségeket teremtett. A reaja jogait a kádi előtt érvényesíthette, és panaszt tehetett a szpáhi túlkapásai ellen; a kádi bíróságok sok ilyen vitát rögzítettek. Ugyanakkor a szpáhi hatalma a mindennapokban jelentős maradt, mert ő képviselte az állami adóigényt a faluval szemben. A városi ingatlanok, a vallási alapítványok (**vakuf**, vakıf) és egyes szultáni birtokok kívül estek a timár-rendszeren, ami a városi gazdaságnak és a muszlim vallási intézményeknek sajátos autonómiát biztosított. A vakufok – például mecsetek, iskolák, szökőkutak, kórházak – jövedelmei nem a szpáhikhoz, hanem a fenntartó alapítványokhoz kerültek, így azok a városi fejlődés fontos motorjai lettek.

A timár-rendszer a 16. század végéig hatékonyan működött, de a hosszú háborúk, az európai haditechnika fejlődése és a pénzromlás fokozatosan aláásta. A szpáhik száma csökkent, a szolgálati birtokokat egyre gyakrabban adóbérletbe (**iltizám**, iltizâm) adták, ami a helyi adóbérlők megerősödéséhez, a paraszti terhek növekedéséhez és sok helyen a központi ellenőrzés lazulásához vezetett. Ez a folyamat átvezet a későbbi válságokhoz, amelyeket A kora újkori társadalom és gazdaság tárgyal részletesen. A timár-rendszer hanyatlása nem jelentette a földállami tulajdon eltörlését, de a gyakorlatban a helyi birtokosok és adóbérlők egyre inkább örökösnek tekintették pozíciójukat, ami a 18–19. századi nagybirtokos és kiskirályi réteg kialakulásához vezetett.

5.2.3 A millet-rendszer: vallási közösségek és önigazgatás

Az oszmán uralom alatt a lakosságot elsősorban nem etnikai, hanem vallási alapon sorolták be. A nem muszlim alattvalók, a **dzimmik** (dhimmî) jogilag védett közösségek tagjai voltak: életük, vagyonuk és vallásgyakorlatuk bizonyos feltételek mellett védelmet élvezett, cserébe adót fizettek és elfogadták a muszlim állam fennhatóságát. Ennek a berendezkedésnek a későbbi, a 19. századi reformkorban kodifikált elnevezése a **millet-rendszer**, de a korai újkorban a vallási közösségeket gyakran **taifénak** (taife) vagy **dzsemátnak** (cemaat) nevezték. A modern történetírásban vitatott, mennyire beszélhetünk egységes millet-rendszerről a 15–17. században; a gyakorlatban a vallási csoportok autonómiája régiónként és korszakonként eltért.

A legnagyobb nem muszlim csoportot az **ortodox keresztények** alkották, akiket a birodalmi adminisztráció **Rum milletnek** (Rum milleti) nevezett. Ennek élén a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka állt, akit a szultán **beráttal** (kinevezési okirattal) erősített meg. A pátriárka

nem csupán vallási vezető volt, hanem a birodalmi hatalom közvetítőjeként is működött: az ortodox közösségek adóinak beszedésében, a házassági és öröklési ügyekben, valamint az egyházi bíráskodásban jelentős hatásköre volt. Ez a modell a bizánci egyházi hagyományt és az oszmán birodalmi igazgatást összehangolta: a szultán a pátriárkán keresztül ellenőrizte az ortodox lakosságot, a pátriárka pedig a szultáni hatalomtól kapott legitimitást. A keresztény falvakban a helyi elöljárók (a szláv nyelvű közösségekben gyakran **knez**, a bolgár területeken **csorbadzsi**, çorbacı) közvetítettek az adószedők és a lakosság között, ami a korábbi középkori falusi autonómiák továbbélését segítette.

A **zsidó közösségek** – különösen az Ibériai-félszigetről 1492 után érkezett szefárd menekültek – a birodalom városaiban, így Szalonikiben, Isztambulban, Edirnében és Szarajevóban virágzó központokat hoztak létre. A rabbinikus bíróságok saját családjogi és vallási ügyekben ítélkeztek, a zsidó kereskedők pedig a birodalmi gazdaság fontos szereplőivé váltak. A zsidó közösségek nem alkottak egységes milletet a korai újkorban, hanem városonként és gyülekezetenként szerveződtek. A **katolikusok** helyzete összetettebb volt: a Habsburg és velencei hatalommal fenntartott kapcsolataik miatt az oszmán hatóságok időnként gyanakvással kezelték őket, de a boszniai ferences rendházak például szultáni oklevelek védelme alatt működhettek. A katolikus közösségeknek saját püspöki és szerzetesi hálózatuk volt, de nem rendelkeztek olyan központosított birodalmi képviselettel, mint az ortodox pátriárka. A 16–17. században a katolikus missziók, különösen a jezsuiták és a ferencesek, aktívan működtek az oszmán Balkánon, ami gyakran feszültséget szült az ortodox egyházzal is.

Fontos kiemelni, hogy a millet-rendszer a 19. század előtt nem volt nemzeti kategória. Az ortodox közösségbe tartozott a görög, szerb, bolgár, albán, vlach és román nyelvű lakosság jelentős része, a muszlim közösségbe pedig a törökül, albánul, bosnyákul vagy szlávul beszélők. A nemzeti identitás későbbi kategóriáit tehát nem szabad visszavetíteni erre az időszakra. A millet-rendszer vallási alapú önigazgatást jelentett, amely egyúttal fenntartotta a nem muszlim közösségek elkülönülését, de nem adott területi autonómiát. A 19. századi nemzeti ébredések során viszont a milletek vallási keretei váltak a nemzeti mozgalmak egyik kiindulópontjává, ami később a millet-rendszer és a nacionalizmus összekapcsolódásához vezetett.

5.2.4 A devshirme és a hivatásos elitek

A **devshirme** (devşirme) – szó szerint „összegyűjtés” – olyan intézmény volt, amelynek keretében a birodalom keresztény alattvalóinak, elsősorban a Balkánon élő fiúgyermekeknek egy részét állami szolgálatra vették el. A kiválasztott fiúkat általában 8–18 éves koruk között gyűjtötték össze falvakból, elvitték őket családjuktól, iszlamizálták és a szultáni szolgálatban nevelték fel. A legtehetségesebbek az udvari iskolákba kerültek, ahol hivatalnokká, katonai vezetővé, sőt akár nagyvezírré válhattak; a többiek a **janicsár** (yeniçeri) gyalogság soraiba álltak. A janicsárok a szultáni háztartás, a **kapukulu** (kapıkulu) elit haderejének részét képezték, és a 15–16. században Európa egyik legjobb gyalogságát alkották.

A devshirme nem volt állandó adó, hanem időszakosan elrendelt katonai toborzás. Nem terjedt ki minden nem muszlim csoportra: a zsidókat, romákat és bizonyos városi lakosokat kizárták, és a muszlim családok gyermekeit sem vitték el. A kiválasztás a helyi kádi és a szandzsákbég felügyeletével történt, a szülők gyakran megpróbálták megvesztegetni a tiszttartókat, vagy házasság, szökés révén mentesíteni fiúkat. A források, különösen a későbbi visszaemlékezések és a nyugati beszámolók a devshirmét gyakran sötét színben tüntetik fel, míg egyes oszmán források szerint egyes családok előnyös mobilitási csatornának tekintették. A mai történetírásban ez a kettősség vitatott: a devshirme tagadhatatlanul családi traumát és kényszert jelentett, de a birodalmi elitbe való felemelkedés lehetőségét is magában hordozta. A kényszer és a mobilitás nem zárta ki egymást: ugyanaz az intézmény lehetett egyszerre fájdalmas a családnak

és karrierlehetőség a kiválasztott fiúnak. A modern nemzeti történetírások gyakran eltúlozták a devshirme mértékét, hogy az oszmán uralmat elnyomóként ábrázolják, míg az oszmánbarát értelmezések hajlamosak voltak a rendszer meritokratikus jellegét hangsúlyozni.

A 16. század végétől a janicsárok házasodhattak, fiaik pedig beléphettek a hadtestbe, ami csökkentette a devshirme iránti igényt. A 17. század folyamán az intézmény fokozatosan megszűnt, bár pontosan nem datálható; a janicsárok ettől kezdve egyre inkább zárt, városi, politikai szerepet játszó katonai réteggé váltak. Az 1826-os janicsárellenes katonai reform (a „kedvező esemény", török Vaka-i Hayriye) vetett véget a testületnek, de ez már a reformkori Oszmán Birodalom történetéhez tartozik. A devshirme hosszú távú hatása azonban tovább élt: a belőle kikerült elitek, a nagyvezírek, katonai vezetők és hivatalnokok a birodalom vezető rétegének jelentős részét adták, és a balkáni származású muszlim elit kialakulásában is szerepet játszottak.

5.2.5 A helyi elit beilleszkedése

Az oszmán hódítás nem törölte el teljesen a korábbi balkáni eliteket. Egyes középkori nemesi családok a hódítókhoz csatlakoztak, megtértek az iszlámra, és jelentős birodalmi hivatalokhoz vagy birtokokhoz jutottak. Mások, különösen a hegyvidéki területeken, megőrizték helyi vezető szerepüket keresztényként, és katonai szolgálat fejében adókedvezményeket kaptak. Így jöttek létre a **vojnuk** (voynuk) és **martalóc** (martolos) intézmények, amelyek keresztény katonai szolgálókból álltak, és részt vettek a határvédelemben, a hágók, utak biztosításában. A hegyi átkelőket védő **derbendzsi** (derbentçi) falvak szintén adómentességet élveztek, cserébe a stratégiai pontok karbantartásáért és őrzéséért. A vlach/aromán pásztorkodó közösségek sajátos, gyakran mozgó életmódjukhoz igazodó adózási és katonai státuszt kaptak, ami hozzájárult etnikai-vallási elkülönülésük fenntartásához. Ezek a csoportok nem csupán elszenvedői voltak a birodalmi rendnek, hanem sokszor aktív katonai szereplői is, ami a határvidékek lakosságának militarizálódásához vezetett.

Az iszlámra térés a helyi elit számára a legfontosabb mobilitási csatorna volt. A megtért családok – különösen Boszniában, Albániában és a mai Szandzsák területén – megtarthatták birtokaikat vagy újakat kaptak, és részt vehettek a szandzsákok kormányzásában. A bosnyák muszlim elit például a 16–17. században számos beglerbéget és magas rangú hivatalnokot adott a birodalomnak. Ugyanakkor a muszlim hitre térés nem jelentett automatikusan török etnikai asszimilációt: a bosnyákok és albánok megőrizték nyelvüket, szokásaikat, miközben vallásuk megváltozott. Az „oszmán" tehát nem etnikai, hanem dinasztikus-birodalmi kategória volt, amelybe különböző nyelvű és származású muszlimok tartozhattak. A helyi elit beilleszkedése tehát nem egyirányú folyamat volt, hanem alkufolyamatok sorozata: a birodalom érdeke a helyi katonai és adóigazgatási kapacitás felhasználása volt, a helyi elit érdeke pedig a státusz, a birtok és a védelem megőrzése.

A városokban a céhek, a kereskedők és a muszlim vallási elit, az **ulema** (ulemâ) alkotta a társadalom vezető rétegét. A kádi, a müfti, a medresze-tanárok és az alapítványok kezelői nem csupán vallási, hanem jogi, oktatási és jótékonysági funkciókat is elláttak. A városi társadalomban a muszlimok és nem muszlimok együtt éltek, de a városnegyedek gyakran vallási alapon különültek el. A keresztény és zsidó kereskedők, kézművesek aktív résztvevői voltak a balkáni kereskedelemnek, és bírósági ügyeikben a kádi előtt is megjelenhettek. A 16. században a balkáni városok – Szarajevó, Szófia, Belgrád, Szaloniki, Edirne – gyors növekedésnek indultak, részben a birodalmi adminisztráció, részben a kelet-nyugati kereskedelem szereplőiként. A városiasodás azonban nem volt egyenletes: a hegyvidéki, nehezen megközelíthető területek továbbra is erősen falusi jellegűek maradtak, ahol a birodalmi jelenlét közvetettebb volt.

5.2.6 Az iszlámosodás korlátai

Bár az iszlámosodás a Balkán egyes részein jelentős mértékű volt, a birodalom soha nem folytatott általános, tömeges erőszakos térítési politikát. Ennek több oka volt. A nem muszlim alattvalók után fizetett fejadó, a **dzsizja** (cizye) fontos kincstári bevételt jelentett, ezért a tömeges áttérés közvetlenül csökkentette volna az állam bevételeit. A millet-rendszer fenntartotta a keresztény és zsidó közösségek belső autonómiáját, ami a társadalmi béke egyik záloga volt. Ráadásul a muszlim jog szerint a dzimmik védelme vallási kötelesség volt, ha megfizették az adót és elfogadták a fennhatóságot. Mindez nem jelenti, hogy a nem muszlimok egyenlő helyzetben voltak: a dzsizja mellett számos korlátozás vonatkozott rájuk, például a templomépítés, a fegyverviselés, az öltözködés és a bírósági tanúskodás terén. A gyakorlatban e korlátozások érvényesítése időben és térben változott, és a helyi hatóságok mérlegelésétől is függött.

Az iszlámosodás mértéke régiónként nagyon eltérő volt. Boszniában, Albániában, a Rodope-hegységben, a mai Szandzsákban és néhány városi központban a muszlim lakosság aránya a 16–17. századra jelentőssé vált, míg Szerbia, Bulgária és Görögország falusi területein a lakosság túlnyomó többsége keresztény maradt. A boszniai iszlámosodást a régebbi történetírás gyakran a bogumil egyház feltételezett üldözésével magyarázta; ezt a mai kutatás nagyrészt vitatja, és inkább a keresztény egyházak – a ferences és az ortodox – közötti vetélkedéssel, a városiasodással, a bányavárosok fejlődésével és a hosszú távú társadalmi folyamatokkal hozza összefüggésbe. Albániában az iszlámosodás lassú, több évszázados folyamat volt, amely a városi és alföldi lakosság körében erősebb, a hegyvidéki keresztény közösségekben gyengébb maradt. A folyamat okai és üteme a mai napig tudományos vita tárgya.

A keresztény falusi közösségek belső autonómiája szintén hozzájárult az iszlámosodás korlátaihoz. A falusi elöljárók, a knezek és csorbadzsik közvetítettek az adószedők és a lakosság között, és sok helyen a korábbi középkori közösségi szokások tovább éltek. Az ortodox egyház patriarchális és kolostori hálózata – még ha időnként kiszolgáltatott is volt – folyamatosan működött, és a keresztény identitás intézményes keretét adta. A kolostorok nem csupán vallási központok, hanem iskolák, szociális intézmények és a kéziratos kultúra őrzői is voltak. Így az iszlámosodás leginkább ott haladt előre, ahol a keresztény egyházi hálózat gyenge volt, vagy ahol a városi élet és az oszmán katonai-politikai elit erős vonzást gyakorolt. A tömeges áttérés hiánya azonban nem jelentette a vallási feszültségek hiányát: a dzimmik másodrendű jogi helyzete, a dzsizja és a korlátozások állandóan jelenlévő egyenlőtlenséget teremtettek.

5.2.7 Változás és válság a kora újkorban

A 16. század végére az oszmán intézményrendszer belső feszültségei kiéleződtek. A tűzfegyverek elterjedése, a Habsburgokkal és a velenceiekkel folytatott hosszú háborúk, valamint a birodalom pénzügyi nehézségei aláásták a timár-rendszert. A szpáhik helyett egyre inkább állami zsoldosokat és a janicsárokat vetették be, a timár-birtokokat pedig adóbérletbe adták. Az adóbérlők gyakran kíméletlenebbül szedték be az adókat, ami paraszti elvándorláshoz, falvak elnéptelenedéséhez és helyi felkelésekhez vezetett. A 17. században a balkáni vidékek sok helyen szenvedtek a háborúk, járványok és a katonai átvonulások következményeitől. A hosszú török–Habsburg háború (1593–1606) és a velencei háborúk (1645–1669, 1684–1699) különösen súlyos terheket róttak a határmenti lakosságra, és emberek tízezrei menekültek a Habsburg vagy velencei oldalra. Mindez már átvezet a határvidék és a koraújkori társadalom kérdéseihez, amelyekkel A Habsburg és velencei határvidék, illetve A kora újkori társadalom és gazdaság foglalkozik.

Az oszmán uralom intézményei tehát nem statikusak voltak, hanem folyamatosan alkalmazkodtak a katonai, gazdasági és társadalmi kihívásokhoz. A 19. századi reformokig azonban a vallási alapú különbségtétel, a föld állami tulajdonlása és a katonai szolgálatért adott haszonélvezetek

maradtak a birodalmi rend legfontosabb alapelvei. A mai emlékezetpolitikai viták gyakran egyszerűen „török elnyomásként” vagy éppen „békés multikulturalizmusként” ábrázolják ezt a korszakot; a történeti kép ennél árnyaltabb: egy olyan birodalmi rend, amely egyszerre biztosított bizonyos védelmet és autonómiát a nem muszlim közösségeknek, ugyanakkor másodrendű jogi helyzetüket intézményesítette, és a helyi elitek együttműködésére épült.

5.2.8 Források és bizonytalanságok

Az oszmán intézményrendszerről szóló ismereteink elsősorban a birodalmi adminisztráció írásos anyagaira támaszkodnak. A legfontosabb forráscsoport a **tahrir defterleri**, az adóösszeírások, amelyek a falvak, adóköteles lakosok és jövedelmek adatait rögzítik. Ezek azonban nem teljes körűek: egyes területeket kihagytak, a lakosság egy része adómentes volt, és a defterek a háztartásokat, nem az egyéneket írták össze. A kádi-bíróságok jegyzőkönyvei, a **szidzsillek** (sicil) a mindennapi jogviták, házasságok, adóügyek és birtokviták pótolhatatlan forrásai, de csak ott maradtak fenn, ahol a bíróságok folyamatosan működtek. Az oszmán krónikák, például a 15–16. századi történetírók munkái a birodalom nézőpontját tükrözik, míg a nyugati, velencei és Habsburg jelentések gyakran ellenséges képet rajzolnak. A nem muszlim közösségek belső iratai – ortodox egyházi oklevelek, zsidó responsumok, ferences krónikák – más szempontból világítják meg az intézmények működését.

Különösen bizonytalanok a devshirme áldozatainak számára és gyakoriságára vonatkozó adatok. A források szórványosak, és a későbbi nemzeti történetírások gyakran eltúlozták a gyermekelvitel mértékét, hogy az oszmán uralmat sötétebbnek mutassák. Ugyanez vonatkozik az iszlámosodás ütemére és okaira: nincsenek megbízható statisztikák a vallási áttérésekről, a kutatók a névanyag, a defterek és az egyházi iratok változásából következtetnek. A millet-rendszer korai működésére vonatkozó ismereteink szintén hiányosak, mert a rendszer leírása gyakran a 19. századi reformkori szövegekből származik, amelyeket a korábbi évszázadokra vetítenek vissza. A „millet” szó használata a kora újkorban nem volt egységes, és a mai kutatók vitatják, hogy a 15–17. századi gyakorlatot mennyire lehet utólag egységes rendszerként leírni.

A nemzeti történetírások emlékezetpolitikai torzításai szintén figyelmet érdemelnek. A 19–20. századi balkáni nemzetállamok történetírása az oszmán korszakot gyakran „idegen uralomnak” ábrázolta, és a nemzeti szenvedést hangsúlyozta. Ezzel szemben a török vagy oszmánbarát értelmezések a birodalmi toleranciát emelik ki. A mai kutatás ezeket az ellentéteket árnyalni igyekszik, de a források töredékessége miatt sok kérdés vitatott marad. Ahol a szövegben számok vagy arányok szerepelnek, azok becslések, és nem tekinthetők pontos statisztikáknak. A 2026-os állapot szerint a digitalizált oszmán levéltári anyagok folyamatosan bővülnek, ami új kutatási lehetőségeket nyit, de a feldolgozás még korántsem teljes.

5.2.9 Rövid összefoglaló

- Az oszmán hódítás után a Balkán területeit szandzsákokba, majd ejáletekbe/vilajetekbe szervezték; a kádi bírói és közigazgatási szerepe állandó volt.
- A timár-rendszer a föld állami tulajdonán alapult: a szpáhi lovas katona a rábízott falvak jövedelmét kapta katonai szolgálatért, a reaja pedig adófizető paraszt volt.
- A millet-rendszer vallási alapon szervezte a nem muszlim közösségeket; az ortodox Rum millet élén a konstantinápolyi pátriárka állt, a zsidó és katolikus közösségek saját autonómiával bírtak.
- A devshirme kényszerű gyermekgyűjtés volt, amely a keresztény fiúkat a szultáni elitbe és a janicsárok közé vezette; megítélése a mai napig vitatott.

- A helyi elitek beilleszkedése változatos volt: egyesek iszlámra térve birodalmi pályát futottak be, mások kereszténykén katonai adókedvezményt kaptak (vojnuk, martalóc, derbendzsi).
- Az iszlámosodás nem volt általános tömeges térítés; a dzsizja bevételi érdeke, a millet-autonómia és a keresztény egyházi hálózatok korlátozták, bár regionálisan nagy különbségek alakultak ki.
- A 16. század végétől a timár-rendszer hanyatlott, az adóbérlet terjedt, és a koraújkori válságok átalakították a birodalmi intézményeket.

5.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek vannak a szandzsák és az ejálet/vilajet között, és miért fontos a kádi szerepe az oszmán közigazgatásban?
2. Hasonlítsa össze a timár-rendszer szpáhiját a nyugat-európai hűbérúrral: miben hasonlít, és miben tér el a földhöz való viszonyuk?
3. Miért nem tekinthető a millet-rendszer a mai nemzeti kisebbségi rendszer elődjének? Milyen vallási és jogi alapjai voltak?
4. Milyen érvek szólnak a devshirme „teher” és „mobilitási lehetőség” értelmezése mellett, és miért nehéz ezeket a források alapján eldönteni?
5. Magyarázza el, miért volt az iszlámosodás regionálisan egyenlőtlen, és milyen tényezők korlátozták a tömeges áttérést a balkáni tartományokban.

5.3 A Habsburg és velencei határvidék

A 16. századra a Balkán északnyugati és adriai peremén három birodalmi szereplő – a Habsburg Monarchia, a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom – érdekei ütköztek, és ez a határzóna sajátos intézményeket termelt ki. A határ ebben a kora újkorban nem éles vonal, hanem átmeneti sáv volt, amelyben a katonai védelem, a vallási különbségek és a kereskedelmi kapcsolatok egymásra rétegződtek. Az itt vizsgált három alakulat – a Habsburg katonai határőrvidék, a velencei dalmáciai és isztriai birtokok, valamint a Raguzai Köztársaság – egyaránt a birodalmi peremvidékek logikáját követte: folyamatosan egyensúlyoztak a nagyhatalmak között, miközben saját belső autonómiájukat és gazdasági érdekeiket igyekeztek megőrizni.

5.3.1 A katonai határőrvidék (Militärgrenze, Vojna krajina) kiépülése

A 15. század végétől az oszmán hadsereg fokozatosan elfoglalta a középkori Horvát Királyság déli és keleti területeit. Az 1493-as korbáviai csatában (Krbavsko polje) a horvát nemesség súlyos vereséget szenvedett, és a 16. század elejére a török előrenyomulás elérte a Kulpa folyót. A horvát rendi gyűlés (sabor) és a magyar király, majd később a Habsburg uralkodók egyre inkább katonai határzónát alakítottak ki a megmaradt területek védelmére. A horvát nemesség hagyományos banderiális hadereje nem volt elegendő a török portyákkal szemben, ezért a védelem új formája jött létre: a határ menti területeket katonai igazgatás alá vonták, és oda menekülőket, valamint katonai szolgálatra kötelezett telepeseket telepítettek.

A 16. század folyamán a **katonai határőrvidék** (németül *Militärgrenze*, horvátul *Vojna krajina*) intézményesülése a bécsi **Udvari Haditanács** (Hofkriegsrat) irányítása alatt zajlott. A határőrvidék különböző szakaszokra tagolódott: a horvát határőrvidék (Banska krajina vagy Varaždinska krajina) a Kulpa és az Una folyók mentén, a szlavón határőrvidék (Slavonska krajina) keletebbre, valamint később a dunai határőrvidék (Dunavska krajina). A határőrvidék

kapitányságokra (kapetanije) oszlott, amelyek élén kapitányok álltak; a katonai parancsnoklás a bécsi udvartól függött, nem a horvát szábor-tól.

A határőrvidék benépesítése több hullámban történt. A török hódítás elől menekülő katolikus horvátok mellett a 16. században nagy számban érkeztek a balkáni hegyvidékekről **vlach** (horvátul *vlah*) pásztorközösségek, akik gyakran ortodox vallásúak voltak. A „vlach” kifejezés ekkor már nem elsősorban etnikai, hanem jogi-társadalmi kategória volt: a vlach jogállású közösségek saját belső önkormányzattal, pásztorkodó gazdálkodással és katonai szolgálattal rendelkeztek. A Habsburg hatóságok szándékosan telepítették őket a határzónába, mert mozgékony, fegyverforgató közösségek voltak.

A határőrök (horvátul *krajišnici*, németül *Grenzer*) katonai szolgálat fejében földhasználati jogot kaptak, mentesültek a jobbágyi terhek alól, és nem tartoztak a földesúri joghatóság alá. Ez a kiváltságos helyzet vonzotta a menekülőket, és a határőrvidék a 17. századra a Habsburg Monarchia egyik legütőképesebb katonai erejévé vált. A határőrök könnyűgyalogos és lovas egységekben szolgáltak, és a török elleni portyákban, valamint a nagyobb hadjáratokban egyaránt részt vettek.

5.3.2 A határőrök jogállása és a Statuta Valachorum

A határőrvidék társadalmi rendjének alapdokumentuma az 1630-ban kiadott **Statuta Valachorum**, amelyet II. Ferdinánd német-római császár (magyar királyként II. Ferdinánd) bocsátott ki a varasdi határőrvidék vlach közösségei számára. A kiváltságlevél megerősítette a vlachok szabad földhasználatát, belső önkormányzatát (a falusi bírók és a vlach kenézek választását), katonai kötelezettségét és vallási szabadságát. A dokumentum nem etnikai, hanem jogi kategóriaként kezelte a vlachokat: a kiváltságok mindazokra vonatkoztak, akik a vlach jogállású közösségekhez tartoztak, vallási és nyelvi hovatartozástól függetlenül.

A Statuta Valachorum jelentősége abban áll, hogy a határőrvidéki társadalmat elválasztotta a horvát rendi társadalomtól. A horvát nemesség és a zágrábi püspök többször tiltakozott a vlachok kiváltságai ellen, mert azok kivonták a lakosságot a földesúri és egyházi joghatóság alól. A vita a 17. században állandó feszültségforrás volt a horvát rendek és a bécsi udvar között. A határőrvidék lakosságának etnikai és vallási összetétele folyamatosan változott: a katolikus horvátok mellett egyre nagyobb számban telepedtek le ortodox szerbek, akik a 16. század végétől a török elől menekülve érkeztek.

Az 1690-es **nagy szerb vándorlás** (szerbül *Velika seoba Srba*) során Arsenije Čarnojević ipeki szerb pátriárka vezetésével több tízezer szerb és más ortodox menekült érkezett a Habsburg uralom alatti területekre, miután a törökellenes Habsburg hadjárat kudarcot vallott. A létszámra vonatkozó becslések 30 000 és 70 000 között mozognak, de a pontos szám nem ismert. A menekültek jelentős része a határőrvidéken telepedett le, és a szerb ortodox egyház a Habsburg Monarchiában is megszervezte egyházmegyéit. A betelepülők a határőrvidék katonai szolgálatában megtarthatták ortodox vallásukat, ami hosszú távon a határőrvidék vallási sokszínűségét erősítette.

A 18. században Mária Terézia és II. József reformjai a határőrvidéket tovább centralizálták. A katonai határőrvidék ezredekre (Regiment) tagolódott, a határőrök kiképzése szabályozottá vált, és a határőrvidéki iskolákban német nyelvű oktatást vezettek be. A határőrvidék katonai jelentősége a török veszély csökkenésével fokozatosan átalakult, de az intézmény egészen 1881-ig fennmaradt, amikor a horvát polgári közigazgatás alá vonták.

5.3.3 Velence dalmáciai és isztriai birtokai

A Velencei Köztársaság adriai jelenléte a kora középkorra nyúlik vissza, de a 15. század elején szerezte meg Dalmácia nagy részét: 1409-ben Nápolyi László eladta Zárát (Zadar) és a dalmát városokat Velencének. A 16. században az oszmán hódítás nyomán a velencei Dalmácia keskeny tengerparti sávra zsugorodott, amelyet a megerősített városok – Zára, Sebenico (Šibenik), Trau (Trogir), Spalato (Split) – és a szigetek alkottak. A dalmát hátországot (Zagora) a törökök tartották ellenőrzésük alatt.

A 17. századi Habsburg–oszmán háborúk és a velencei–török háborúk (candiai háború 1645–1669, moreai háború 1684–1699) után a pozsareváci béke (1718) új határvonalakat hozott létre. A velencei Dalmácia határait a 18. században a **Linea Mocenigo** és a **Linea Grimani** nevű határvonalak jelölték ki, amelyek a tengerparti sáv és a török hátország között húzódtak. A határ menti területek a 18. században gyakran vitatottak voltak, és a helyi lakosság a határ mindkét oldalán fenntartotta a családi és kereskedelmi kapcsolatokat.

A velencei Dalmácia közigazgatása a **dalmáciai főkapitány** (olaszul *provveditore generale*) irányítása alatt állt, aki Zárában székelt. A városok élén a velencei **rektorok** (rettori) álltak, akiket a velencei szenátus nevezett ki. A városi tanácsok (consigli) a helyi patrícius családokból álltak, és a velencei uralom meghagyta a városi autonómia látszatát. A vidéki lakosság – a dalmát hátország és a szigetek parasztjai – jobbágyi vagy szabad paraszti státuszban élt, és a velencei kapitányok adót szedtek tőlük. A katolikus egyház a velencei uralom alatt erős intézményi jelenléttel bírt, de a velencei hatóságok ügyeltek arra, hogy az egyházi birtokok és a pápai befolyás ne csorbítsák a város hatalmát.

Isztria (Istra) a 14–15. században fokozatosan került velencei uralom alá. A tengerparti városok – Koper (Capodistria), Piran (Pirano), Rovinj (Rovigno), Poreč (Parenzo) – olasz patrícius elitje megtartotta helyi autonómiáját, a belső területek szláv (horvát és szlovén) parasztsága a velencei kapitányok alatt élt. A velencei uralom gazdasági hatása Isztriában a sólepárlásban, az olívaolaj- és bortermelésben, a halászatban és a hajóépítésben mutatkozott meg. A tengeri kereskedelem Velence monopóliuma alatt állt, de a helyi hajósok is részt vehettek a part menti szállításban.

A velencei uralom megítélése a későbbi történetírásban vitatott: a horvát nemzeti történetírás gyakran negatívan ítélte meg a velencei jelenlétet, mert az a horvát területek megosztottságát és az olasz kulturális befolyást erősítette; az olasz történetírás viszont a velencei civilizációs missziót hangsúlyozta. A források szintjén a velencei levéltárak és a helyi városi jegyzőkönyvek gazdag anyagot kínálnak, de a vidéki lakosság mindennapjairól kevesebb közvetlen forrás áll rendelkezésre.

5.3.4 A raguzai állam és a kereskedelem

A **Raguzai Köztársaság** (olaszul *Repubblica di Ragusa*, horvátul *Dubrovačka Republika*) a Balkán adriai partjának legjelentősebb autonóm városállama volt. Raguza (Dubrovnik) a 14. században vált függetlenné Velencétől: az 1358-as zárai béke után a magyar király fennhatósága alá került, de tényleges önállóságot élvezett. A 15. században, az oszmán hódítás közeledtével a város okos diplomáciával elkerülte a megszállást: évi adó (törökül *harac*, a magyar szakirodalomban **haradzs**) fejében az Oszmán Birodalom vazallusa lett, de megtartotta belső önkormányzatát, katolikus vallását és kereskedelmi szabadságát. A raguzai követek rendszeresen jártak Isztambulban, és a város adóját pontosan fizette, ami garantálta a viszonylagos biztonságot.

A raguzai alkotmány a **Nagy Tanács** (Consilium Maius) és a **Szenátus** (Consilium Rogatorum) kettős szerkezetén alapult. A Nagy Tanács a nemesek testülete volt, a Szenátus a fő döntéshozó szerv, a végrehajtó hatalom élén a havonta választott **rektor** (horvátul *knez*) állt. A nemesség

zárt kasztot alkotott: a 14. században rögzítették a nemesi családok listáját, és a politikai jogok kizárólag e családok leszármazottait illették meg. A város lakosságának többsége – a köznép (popolo) – nem vett részt a hatalomban, de a raguzai állam viszonylag széles szociális hálót tartott fenn: gabonatartalékok, szegényházak és járványkórházak működtek.

A raguzai kereskedelem a kora újkorban a Mediterráneum és a Balkán belső területei közötti közvetítésre épült. A város a tengeri és szárazföldi kereskedelem csomópontja volt: exportja ezüstöt, ólmot, bőrt, viaszt, sót és halat, importja textilt, fűszert, üveget és fémárut foglalt magában. A raguzai hajók a Földközi-tenger egészén jelen voltak, de a legfontosabb útvonal a Balkán belsejébe vezető karavánút volt, amely Szarajevón, Novi Pazaron és Pristinán át a bányavidékekre (Novo Brdo, Trepča) vezetett. A 15. században a balkáni ezüst- és ólombányák termékei a raguzai kereskedelem motorját jelentették; a 16. században a török hódítás után a kereskedelem átalakult, de továbbra is jelentős maradt.

A raguzai zsidó közösség a 16. században jött létre: a spanyol és portugál kiűzetés után szefárd zsidók telepedtek le a városban, és 1515-ben kialakították a **gettót** (olaszul *ghetto*). A raguzai hatóságok – Velencéhez hasonlóan – korlátozták a zsidók lakhelyét, de a városban viszonylagos tolerancia uralkodott: a zsidók részt vehettek a kereskedelemben, és a 17. században zsinagóga is épült.

Az 1667-es **nagy földrengés** (horvátul *Velika trešnja*) súlyosan megrongálta a várost, és a lakosság jelentős része meghalt; a korabeli becslések 3 000–5 000 áldozatról szólnak, de a pontos szám nem ismert. A földrengés után a város újjáépült ugyan barokk stílusban, de a raguzai kereskedelem hanyatlani kezdett: a török hatalom gyengülése, a balkáni bányák kimerülése és az atlanti kereskedelem felívelése csökkentette a város jelentőségét. A Raguzai Köztársaság azonban fennmaradt egészen 1808-ig, amikor Napóleon csapatai megszállták, és a területet a napóleoni Illír tartományokhoz csatolták.

5.3.5 A határvidék kereskedelmi hálózatai és társadalma

A Habsburg és velencei határvidék, valamint a Raguzai Köztársaság kereskedelmi hálózatai a kora újkorban összekapcsolódtak, bár a politikai határok gyakran akadályozták a szabad mozgást. A tengeri kereskedelemben Velence és Raguza versengett, de a 17. századtól a Habsburg Monarchia is megjelent az Adrián: a karlócai béke (1699) és a pozsareváci béke (1718) után a Habsburg uralkodók szabad hajózást kaptak az Adrián, ami a velencei monopólium végét jelentette. A 18. században Trieszt (Trieste) és Fiume (Rijeka) kikötői fejlődésnek indultak, és a Habsburg tengeri kereskedelem fokozatosan átalakította az adriai erőviszonyokat.

A szárazföldi kereskedelem a határvidéken gyakran csempészet formájában zajlott. A katonai határőrvidék lakói – a határőrök és a vlach pásztorok – a török és a Habsburg területek közötti határ sávjában rendszeresen kereskedtek, állatot, bőrt, viaszt és gabonát szállítottak. A határ menti vásárok (pl. a szlavóniai és a dalmáciai vásárok) a regionális csere fontos színterei voltak. A raguzai karavánkereskedelem a 16. században érte el csúcspontját, de a 17. században is működött: a raguzai kereskedők a balkáni bányavidékekről ezüstöt és ólmot szállítottak a tengerpartra, onnan pedig textilt és fűszert vittek a belső területekre.

A határvidék társadalma rendkívül sokszínű volt. A katonai határőrvidéken a katolikus horvátok, az ortodox szerbek és a görögkatolikusok (uniaták) együtt éltek, gyakran vegyes házasságokkal. A vlach pásztorközösségek nyaranta a hegyi legelőkre hajtották állataikat, télen a völgyekbe húzódtak; ez a transzhumáló gazdálkodás a határvidék gazdasági alapját képezte. A velencei Dalmáciában és Isztriában a városi olasz (vagy elolaszosodott) patrícius elit és a vidéki szláv parasztság közötti társadalmi és nyelvi különbség meghatározó volt. A raguzai városban a nemesi

elit horvát nyelvet beszélt (a 16. századra a horvát lett a mindennapi nyelv), de az olasz és a latin a diplomácia és az adminisztráció nyelve maradt.

A határvidék vallási viszonyai is összetettek voltak. A Habsburg határőrvidéken az ortodox egyház a 17. századtól intézményesült, és a szerb pátriárka, illetve a karlócai metropolita joghatósága alá tartozott. A katolikus egyház a horvát területeken erős maradt, de a határőrvidéken a bécsi udvar gyakran az ortodox hierarchiát is támogatta, hogy a határőröket ne idegenítse el. A velencei Dalmáciában a katolikus egyház dominált, de a 17. századtól ortodox közösségek is megtelepedtek, különösen a török elől menekülők. A raguzai vallási életet a katolikus dominancia jellemezte, de a zsidó közösség és a kisebb ortodox jelenlét is megfigyelhető.

A kora újkori határvidék tehát nem egyszerűen a háborúk és a hódítások terepe volt, hanem olyan kontaktzóna, ahol a birodalmi elitek, a helyi nemesség, a pásztorközösségek és a kereskedők érdekei találkoztak. A határőrvidék katonai rendje, a velencei tengeri uralom és a raguzai diplomácia egyaránt a folyamatos egyensúlyozás logikáját követte, és a 18. század végére olyan intézményi mintákat hagyott hátra, amelyek a 19. századi nacionalizmusok számára is hivatkozási alapot jelentettek.

5.3.6 Források és bizonytalanságok

A Habsburg és velencei határvidék, valamint a Raguzai Köztársaság története viszonylag gazdag levéltári anyaggal dokumentálható, de a források egyenetlenek. A Habsburg katonai határőrvidékre vonatkozó legfontosabb elsődleges források a bécsi Udvari Haditanács iratai, a határőrvidéki kapitányságok jelentései, az egyházi vizitációk és az összeírások. A Statuta Valachorum szövege fennmaradt, és a jogtörténeti kutatás számára elsőrendű forrás. A velencei Dalmáciára és Isztriára a velencei szenátus határozatai, a főkapitányi jelentések (relazioni), valamint a városi tanácsi jegyzőkönyvek nyújtanak részletes képet. A raguzai levéltár – amely a Földközi-tenger egyik legjobban megőrzött városi levéltára – a raguzai állam működésének szinte minden aspektusát dokumentálja: a tanácsi jegyzőkönyveket, a diplomáciai levelezést, a kereskedelmi szerződéseket és a vámregisztereket. Az oszmán defterek (adóösszeírások) a török uralom alatti területek lakosságáról és gazdaságáról adnak képet, de a határvidékre vonatkozóan gyakran hiányosak.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

1. **A határőrvidék etnikai összetétele:** A vlach/szerb/horvát kategóriák a kora újkori forrásokban nem feltétlenül etnikai, hanem jogi vagy társadalmi kategóriák. A 17. századi összeírásokban a „vlach” gyakran minden kiváltságos pásztorközösséget jelölt, vallási és nyelvi hovatartozástól függetlenül. A modern etnikai kategóriák visszavetítése a kora újkori viszonyokra módszertani hiba.
2. **A nagy szerb vándorlás létszáma:** A menekültek számára vonatkozó becslések 30 000 és 70 000 között szórnak, és a korabeli források (egyházi krónikák, katonai jelentések) nem adnak megbízható adatot. A létszám a szerb nemzeti emlékezetben kiemelt szerepet játszik, ezért a kérdés emlékezetpolitikai vitákkal terhelt.
3. **A raguzai kereskedelem volumene:** A raguzai vámregiszterek részletesek, de a csempészet és az informális kereskedelem nagy része nem dokumentált. A kereskedelem volumenére vonatkozó becslések ezért minimális értékeknek tekinthetők.
4. **Az 1667-es raguzai földrengés áldozatszáma:** A korabeli becslések 3 000–5 000 halottról szólnak, de a város lakosságának pontos száma sem ismert. A földrengés utáni demográfiai adatok hiányosak.
5. **A velencei uralom megítélése:** A horvát és az olasz történetírás a velencei uralom értékelésében hagyományosan eltérő álláspontot képvisel. Az újabb kutatások a velencei Dalmáciát és Isztriát a birodalmi peremvidékek tipikus esetének tekintik, ahol a városi

autonómia és a vidéki alávetettség egyszerre volt jelen. Az emlékezetpolitikai viták a 19–20. században gyakran visszavetítették a nemzeti szembenállást a kora újkori viszonyokra.

A kora újkori határvidék társadalomtörténetének rekonstrukciója a fentiek miatt jelentős óvatosságot igényel. A tankönyvi állítások közül dokumentált ténynek tekinthetők a Statuta Valachorum kiadása, a velencei és raguzai intézmények működése, valamint a határőrvidék katonai szerepe; becslésnek vagy vitatott értelmezésnek minősül a lakosság etnikai összetétele, a kereskedelem volumene és a földrengés áldozatszáma.

5.3.7 Rövid összefoglaló

- A kora újkori Balkán északnyugati és adriai peremén a Habsburg Monarchia, a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom közötti határzóna sajátos intézményeket hozott létre: a katonai határőrvidéket, a velencei Dalmáciát és Isztriát, valamint a Raguzai Köztársaságot.
- A Habsburg katonai határőrvidék a 16. században épült ki a török előrenyomulás elleni védelemre; a határőrök katonai szolgálat fejében földet és kiváltságokat kaptak, és nem tartoztak a földesúri joghatóság alá.
- Az 1630-as Statuta Valachorum a vlach jogállású határőr közösségek kiváltságait rögzítette; a vlach kategória jogi, nem etnikai kategória volt.
- A velencei Dalmácia keskeny tengerparti sávra zsugorodott, ahol a megerősített városok és a szigetek alkották a velencei uralom magját; Isztria vegyes olasz-szláv társadalma a velencei kapitányok alatt élt.
- A Raguzai Köztársaság évi adó (haradzs) fejében megőrizte autonómiáját az Oszmán Birodalommal szemben, és a Balkán belső területei és a Mediterráneum közötti kereskedelem közvetítője volt.
- A határvidék kereskedelmi hálózatai a tengeri hajózást és a szárazföldi karavánutakat egyaránt magukban foglalták; a 18. században a Habsburg tengeri kereskedelem megjelenése gyengítette a velencei monopóliumot.
- A kora újkori határvidék etnikai és vallási sokszínűsége a későbbi nemzeti konfliktusok előzményeként értelmezhető, de a modern nemzeti kategóriák visszavetítése kerülendő.

5.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és jogi eszközökkel szervezték meg a Habsburgok a török elleni védelmet a határőrvidéken, és milyen szerepet játszott a Statuta Valachorum?
2. Hasonlítsa össze a velencei Dalmácia és a Raguzai Köztársaság viszonyát az Oszmán Birodalomhoz! Milyen eltérő stratégiákat követtek a túlélés érdekében?
3. Milyen gazdasági és társadalmi szerepe volt a vlach pásztorközösségeknek a határvidéken, és miért problematikus a „vlach” kategória modern etnikai értelmezése?
4. Milyen kereskedelmi útvonalak kötötték össze a Balkán belső területeit az Adriával, és hogyan változott a raguzai kereskedelem jelentősége a 16–18. században?
5. Melyek a kora újkori határvidék történetének legfontosabb forrásai, és milyen bizonytalanságok terhelik az etnikai viszonyokra és a népességszámra vonatkozó ismereteinket?

5.4 A kora újkori társadalom és gazdaság

5.4.1 Bevezető bekezdés

Az oszmán uralom alatti balkáni társadalom és gazdaság megértése kulcsfontosságú ahhoz, hogy a későbbi nemzeti ébredések és függetlenségi mozgalmak társadalmi hátterét értelmezni tudjuk. A 14–15. századi hódítást követően a birodalom sajátos intézményrendszert alakított ki, amely egyszerre épített a bizánci és a középkori balkáni államok örökségére, valamint az iszlám jogra és az oszmán államszervezési elvekre. Ez a fejezet a kora újkori Balkán gazdasági-társadalmi rendjét vizsgálja, kiemelt figyelmet fordítva a **csiftlik-rendszerre** (oszmán török *çiftlik*), a népességmozgásokra, a városi gazdaságra és a felekezeti intézményekre. A 17–18. század fordulójának válságai és háborúi nem csupán katonai események voltak, hanem alapvetően alakították át a birtokviszonyokat, a településszerkezetet és a birodalom peremvidékeinek társadalmi szövetét is. A fejezet az előző alfejezetben tárgyalt Habsburg és velencei határvidék kialakulása után A Habsburg és velencei határvidék most a belső, oszmán uralom alatti területek működésére összpontosít.

5.4.2 A timár-rendszer és a földhasználat alapjai

Az oszmán Balkán kora újkori társadalmi-gazdasági rendjének alapja a **timár-rendszer** (oszmán török *tımar*) volt, amely a birodalom katonai-bürokratikus szervezetét a földhasználattal kapcsolta össze. Ennek lényege szerint a mezőgazdaságilag hasznosítható földek döntő többsége – a **miri** föld, vagyis az állami tulajdonú föld – nem került magántulajdonba, hanem a szultán nevében kezelt állami birtokállományt képezett. A timár-birtokos, azaz a **szpáhi** (oszmán török *sipahi*) nem a föld tulajdonosa, hanem jövedelemélvezője volt: adott terület adóbevételeit kapta meg katonai szolgálata fejében. Ez a konstrukció a középkori balkáni államok gyakorlatából is merített, de az oszmánok egységesítették és birodalmi léptékben intézményesítették.

A timár-rendszerben a földművelő parasztok – a **rájá k** (oszmán török *reaya*, szó szerint „nyáj”, azaz az adófizető alattvalók összessége) – a föld használati jogával rendelkeztek, de a földet nem hagyhatták el szabadon, és nem idegeníthették el. A paraszti gazdaság a kora újkori Balkánon jellemzően családi munkaerőre épülő, önellátásra törekvő egység volt, amely azonban adóban és szolgáltatásokban szorosan kapcsolódott a szpáhihoz és az államhoz. A fő adónemek közé tartozott a **dzsizje** (oszmán török *cizye*), a nem muszlim férfi lakosok által fizetett fejadó, valamint a **haradzs** (oszmán török *haraç*), a nem muszlimok földadója. A muszlim parasztok az **ösr** (oszmán török *öşür*) terményadót fizették, elvileg a termés tizedét. A gyakorlatban az adóterhek ennél jóval összetettebbek voltak: a helyi szokásjog, a szpáhi és a paraszt közötti alkuk, valamint a birodalmi központ által időről időre kiadott rendeletek együttesen határozták meg a tényleges terheket.

A timár-rendszer dokumentáltsága viszonylag jó, mivel a birodalmi adminisztráció részletes **tahrir-deftereket** (oszmán török *tahrir defteri*), vagyis adóösszeírásokat készített. Ezek a források azonban nem modern statisztikai felvételek: a háztartások számát, a terméshozamokat és a becsült jövedelmeket adózási egységekben rögzítették, ezért a belőlük levonható demográfiai és gazdasági következtetések módszertani óvatosságot igényelnek. A kutatók között konszenzus van abban, hogy a defterek kiváló források a közigazgatási és adózási struktúra elemzésére, de a lakosság abszolút számának becslésére csak közvetett, korrigált módszerekkel alkalmasak.

5.4.3 A csiftlik-rendszer kialakulása és vitatott értelmezései

A 16. század végétől a timár-rendszer fokozatos átalakuláson ment keresztül, amelynek egyik legfontosabb eleme a **csiftlik-rendszer** (oszmán török *çiftlik*) térnyerése volt. A csiftlik eredetileg egy paraszti család által megművelhető földegységet, egy „ekényi” földet jelentett, később azonban a kifejezés magánkézbe került, árutermelő nagybirtokot jelölt. Ez az átalakulás a birodalom egészében megfigyelhető volt, de a Balkánon sajátos formákat öltött.

A csiftlik kialakulásának okai összetettek. Egyrészt a 16. század végének és a 17. századnak a katonai kudarcai – így az 1593–1606-os **hosszú háború** a Habsburgokkal – megrendítették a hagyományos szpáhi-hadsereg hatékonyságát. A birodalom egyre inkább a pénzzel fizetett, lőfegyveres gyalogságra és a zsoldos katonaságra támaszkodott, ami megnövelte a készpénz iránti igényt. Másrészt a központi kincstár pénzügyi nehézségei miatt a timár-birtokokat egyre gyakrabban adták bérbe (oszmán török *iltizam*), ami lehetővé tette a bérlők számára, hogy a jövedelmeket rövid távon maximalizálják, hosszabb távon pedig a birtokot ténylegesen magánbirtokként kezeljék. Ez a folyamat a 17. században gyorsult fel, és a 18. századra a Balkán számos síkvidéki, kedvező fekvésű területén a csiftlik-birtok lett a meghatározó üzemszervezeti forma.

A csiftlik társadalmi tartalma a történetírásban **vitatott értelmezési kérdés**. A 19–20. századi nemzeti történetírások – különösen a bolgár, a szerb és a görög – hajlamosak voltak a csiftliket a nemzeti szenvedéstörténet központi elemeként ábrázolni, amelyben a keresztény parasztságot a muszlim nagybirtokos osztály kizsákmányolta. Ez a kép azonban leegyszerűsítő, mivel a csiftlik-birtokosok között éppúgy megtalálhatók voltak helyi muszlim előkelők, mint keresztény egyházi intézmények, sőt a 18. században kis számban jómódú keresztény kereskedők is. A csiftlik nem feleltethető meg automatikusan a kora újkori kelet-közép-európai **majorságnak** vagy az oroszországi jobbágybirtoknak sem, mivel az oszmán jogban a parasztok formális jogállása – elvileg – szabad alattvaló maradt. Ugyanakkor a gyakorlati függés, a munkajáradék és a terményjáradék növekedése sok esetben a gyakorlatban a jobbágyhoz közeli állapotot eredményezett.

A csiftlik-rendszer elterjedtsége regionálisan rendkívül egyenetlen volt. A leginkább árutermelő, exportképes mezőgazdasági területeken – így Thrákia, Kelet-Macedónia, Thesszália síkvidékein, a Duna alsó folyásának egyes részein – a csiftlik vált uralkodóvá. A hegyvidéki, távoli, rosszul megközelíthető területeken – mint a Dinári-hegység, a Pindosz vagy a Rodope – a hagyományos kisparaszti gazdaság és a legeltető állattartás megőrizte korábbi formáit. Ez a regionális különbség később a nemzeti mozgalmak társadalmi bázisát is befolyásolta: a hegyvidéki közösségek nagyobb autonómiával és erősebb fegyveres hagyománnyal rendelkeztek, míg a síkvidéki csiftlik-parasztság inkább a birtokosztálytól való függésben élt.

5.4.4 Népességmozgások, településszerkezet és határvidék

A kora újkori Balkán etnikai és vallási térképe a folyamatos népességmozgások következtében jelentősen átalakult. A 15–18. század közötti időszakban három nagyobb, részben egymásba fonódó migrációs folyamat különíthető el: a hódítással és az azt követő betelepítésekkel járó mozgások, a háborúk elől való menekülés, valamint a gazdasági indíttatású mobilitás.

Az oszmán hódítás korai szakaszában a birodalom tudatos betelepítési politikát folytatott: Anatóliából török nyelvű, jellemzően muszlim lakosságot telepített a stratégiailag fontos útvonalak mentén, a Balkán keleti felén, elsősorban Trákiában, Kelet-Macedóniában és a Duna menti síkságon. Ennek a folyamatnak a mértéke a mai napig **vitatott**: a 20. századi nemzeti történetírások egy része hatalmas tömegű betelepítést feltételezett, mások viszont a helyi, eltörökösödött lakosság szerepét hangsúlyozták. A mai konszenzus szerint mindkét folyamat egyszerre zajlott, regionálisan eltérő arányban, és a „török” megnevezés a forrásokban gyakran vallási, nem pedig

nyelvi-etnikai kategóriát jelölt: a muszlim lakost nevezték töröknek, függetlenül attól, hogy anyanyelve török, szláv, görög vagy albán volt.

A Habsburg–oszmán háborúk időszakában, különösen a 17. század végétől, nagy léptékű menekülthullámok indultak el. A legismertebb ezek közül az 1690-es **nagy szerb vándorlás** (szerbül *Velika seoba Srba*), amikor a Habsburg hadsereg visszavonulása után a török megtorlástól tartó szerb lakosság egy része – a hagyomány szerint III. Arsenije Čarnojević ipeki pátriárka vezetésével – a Száva és a Duna túloldalára, a Habsburg Magyar Királyság területére települt át. Az esemény dokumentáltsága hiányos: a létszámra vonatkozó adatok a korabeli egyházi és katonai jelentésekből származnak, és a modern becslések 30 000 és 60 000 közötti nagyságrendet valószínűsítenek. Az esemény a szerb nemzeti emlékezetben központi jelentőségűvé vált, ám pontos lefolyása és tényleges mérete a modern történetírásban vita tárgya. A 18. század folyamán a Habsburg katonai határőrvidékre további, kisebb-nagyobb betelepülési hullámok érkeztek, amelyek a határvidék lakosságának etnikai és felekezeti összetételét tartósan meghatározták.

A településszerkezet sajátos eleme volt a **palisszádvár** és a **kasztron** jellegű mezőváros, valamint a hegyvidéki **katun** (oszmán török *katun*), a pásztorkodó, félnomád közösségek szezonálisan használt szállásterülete. A hegyvidéki pásztorkodó közösségek – így a **vlachok/arománok** (görögül *vláchi*, aromán nyelven *armãni*) – a birodalom peremvidékein sajátos jogállással rendelkeztek: kiváltságaik fejében katonai szolgálatot, határőrzést és teherszállítást végeztek. A 16. századi oszmán törvénykönyvekben a vlachokra vonatkozó külön rendelkezések sora igazolja, hogy a birodalom a hegyvidéki pásztornépeket a letelepült földművelőktől eltérő adózási és katonai kategóriába sorolta.

5.4.5 A városi gazdaság és a kereskedelem

A kora újkori Balkán városai a birodalmi kereskedelem és a helyi kézművesipar csomópontjai voltak. A bizánci örökségre épülő városok – mint Szaloniki (görögül *Thesszaloníki*, oszmán törökül *Selânik*), Drinápoly (*Edirne*), Szerbia területén Új Pazar (*Novi Pazar*, oszmán törökül *Yeni Pazar*) vagy Szófia (*Sofya*) – az oszmán korban részben új arculatot kaptak. A városi tér központjába a **bedesztán** (oszmán török *bedesten*), azaz a fedett, kőből épült kereskedőcsarnok, a **csarsi** (*çarşı*), a nyitott üzletsorok negyede, valamint a nagymecset és a hozzá kapcsolódó jótékonysági épületegyüttes, a **külliye** (*külliye*) került. A városi jótékonysági alapítványok, a **vakufok** (*vakıf*) a gazdasági életben is kulcsszerepet játszottak: a fürdőket, csapszékeket, üzleteket és raktárakat gyakran vakuf-alapítványok birtokolták, jövedelmeikből pedig mecseteket, iskolákat, szegénykonyhákat tartottak fenn.

A kézművesipar a városokban a **céhek** (oszmán török *esnaf*) keretében szerveződött. A céhek a balkáni városokban – a korabeli európai mintához hasonlóan – egyszerre szabályozták a termelést, az árakat és a mesterré válás feltételeit, ugyanakkor vallási és etnikai szempontból gyakran vegyes összetételűek voltak. Egy-egy szakmán belül dolgozhattak egymás mellett muszlim, ortodox, katolikus és zsidó mesterek is, bár bizonyos foglalkozások esetében – így például a szűcsök vagy a tímárok között – a muszlimok aránya magasabb volt. A városi lakosság felekezeti és etnikai összetétele városonként és korszakonként jelentősen eltért: Szarajevó a 16. században nagyrészt muszlim többségű várossá vált, míg Szalonikiben a 15. század végétől a zsidó lakosság alkotta a legnagyobb felekezeti csoportot, miután a spanyolországi kiűzetés után a **szefárd zsidók** (judeospanyolul *sefaradim*, azaz a mai Spanyolország területéről származó zsidók) jelentős része a birodalom városaiban telepedett le.

A balkáni kereskedelem a birodalmi munka- és áruforgalom szerves része volt. A legfontosabb távolsági kereskedelmi útvonalak a Duna mentén, a Morava–Vardar folyosón, valamint a tengerparti kikötőkön át vezettek. A balkáni városok exportja elsősorban nyersanyagokból – gabonából, gyapjúból, bőrből, viaszból és fémekből – állt, míg a behozatal jellemzően itáliai, német és francia

kézművesipari cikkeket, luxustermékeket és fűszereket foglalt magában. A 17. századtól a francia, angol és holland kereskedők jelenléte a levantei kereskedelemben megnőtt, ami a balkáni kikötők, különösen Szaloniki és a Márvány-tenger partvidékének szerepét felértékelte. A kereskedelem bővülése azonban a helyi gazdaság szempontjából kettős hatású volt: egyrészt ösztönözte az árutermelést, másrészt kiszolgáltatottá tette a helyi piacokat az európai kereskedelmi konjunktúra ingadozásainak.

5.4.6 A felekezeti intézmények és a társadalmi rend

Az oszmán birodalom társadalmi rendjének egyik legfontosabb szervezőelve a felekezeti hovatartozás volt. A klasszikus oszmán jogrend a lakosságot nem etnikai, hanem vallási alapon osztotta fel. A nem muszlim egyistenhívő közösségek – elsősorban az ortodox keresztények, az örmények és a zsidók – a **millet-rendszer** (oszmán török *millet*, arabul *milla*) keretében széles körű vallási és részben polgári önállóságot élveztek. A millet fogalma azonban a kora újkorban nem fedte le azt a szigorúan szabályozott, hierarchikus intézményrendszert, amelyet a 19. századi reformkorban kialakítottak. A korai oszmán gyakorlatban a nem muszlim közösségek autonómiája rugalmasabb, a helyi viszonyoktól függő, a központ által időszakosan megerősített vagy szűkített keretek között működött.

Az ortodox egyház a birodalmi rendbe betagolódott: a konstantinápolyi pátriárkátus megtartotta egyházi joghatóságát, sőt a hódítás következtében felszámolt szerb és bolgár egyházi központok területe is visszakerült a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá. A pátriárka a szultánnak tartozott engedelmességgel, cserébe a keresztény lakosság vallási ügyeiben eljárhatott. Ez az elrendezés azonban nem volt konfliktusmentes: a görög nyelvű egyházi hierarchia fokozatosan háttérbe szorította a szláv nyelvű alsópapság egy részét, ami a 18–19. században a nemzeti egyházi mozgalmak egyik fontos előzményévé vált. Az egyházi intézmények gazdasági szerepe is jelentős volt: a kolostorok és püspökségek birtokokat kezeltek, iskolákat tartottak fenn, és a keresztény lakosság adóterheinek beszedésében közvetítő szerepet töltöttek be.

A muszlim lakosság a birodalomban jogilag kedvezőbb helyzetben volt: mentesült a dzsizje fizetése alól, és bizonyos hivatali, katonai pályák nyitva álltak előtte. Ugyanakkor a muszlimok sem alkottak homogén csoportot: a muszlim elit – a vallástudósok, a katonai vezetők, a hivatalnokok – és a falusi muszlim parasztok, valamint a városi kisiparosok társadalmi helyzete között óriási különbségek voltak. A Balkánon a muszlim lakosság túlnyomó része helyi eredetű, szláv, görög vagy albán anyanyelvű volt, akik az évszázadok során tértek át az iszlámra. Az iszlámra térés folyamatának okai és mértéke máig **vitatott kérdés**: a korábbi nemzeti történetírások gyakran erőszakos térítést feltételeztek, a modern kutatás azonban a gazdasági előnyök, a társadalmi mobilitás, a szúfi rendek missziós tevékenysége és a vegyes házasságok szerepét hangsúlyozza. A térítés üteme régiónként és korszakonként rendkívül eltérő volt: Boszniában a 16–17. században viszonylag nagy arányú iszlámra térés zajlott, míg Szerbia belső területein a muszlim lakosság aránya alacsony maradt, és inkább a városi központokban koncentrálódott.

5.4.7 A 17–18. századi válságok és háborúk társadalmi következményei

A 17. század közepétől a 18. század végéig tartó időszakot a balkáni történetírás – és a birodalom egészére vonatkozó oszmanisztika – a válság és az átalakulás korszakaként értelmezi. Ez a válság egyszerre volt intézményi, gazdasági és társadalmi jellegű.

A **hosszú háború** (magyarul tizenöt éves háborúnak is nevezik, 1593–1606) a Habsburg és az oszmán birodalom között a balkáni határvidéket tartósan megterhelte: a hadjáratok, a hadseregellátás és a pestisjárványok a lakosság jelentős részét kényszerítették menekülésre. A háború tapasztalata ráadásul megmutatta, hogy a hagyományos szpáhi-hadsereg a modern lőfegyveres

európai hadszervezetekkel szemben egyre kevésbé állja meg a helyét. Ezt követően a birodalom haditechnikájának és finanszírozásának átalakulása – a gyalogság és a zsoldosrendszer előtérbe kerülése, az adóbérleti rendszer kiterjesztése – közvetlenül hatott a vidéki társadalomra: a készpénzadók növekedése, a bérlők nyereségmaximalizálása és a katonai rekvirálások mind a paraszti terheket növelték.

A 17. század második felében és a 18. század elején a Habsburg–oszmán háborúk újabb szakaszai következtek. Az 1683–1699-es **nagy török háború** során a Habsburg haderő a Balkán mélyére hatolt, és bár a karlócai béke (1699) elsősorban Magyarország és Szlavónia sorsát rendezte, a balkáni oszmán területeken rövid időre megszállt vidékek lakossága súlyos atrocitásoknak és megtorlásoknak volt kitéve. Az 1716–1718-as háború nyomán a pozsareváci béke (1718) a Habsburgoknak juttatott észak-szerbiai és boszniai területeket, amelyeket 1739-ig tartottak meg. Ez a két évtized elegendő volt ahhoz, hogy a Habsburg közigazgatás alá került területeken a határőrvidéki berendezkedés mintái meghonosodjanak, majd az oszmán visszafoglalás után a helyi társadalmi viszonyokban mély nyomokat hagyjanak.

A 18. század folyamán a birodalom hatalmi szerkezete a Balkánon fokozatosan decentralizálódott. A szultáni központ hatalma távoli peremvidékeken – így Albániában, Epiruszban, Boszniában és a Duna alsó folyásánál – meggyengült, és helyi hatalmasságok, úgynevezett **ajanok** (oszmán török *ayan*) és **derebejek** (*derebey*, „völgyúr”) emelkedtek fel. Ezek a helyi elitek – akik között éppúgy voltak muszlim nagybirtokosok, mint a hegyvidéki közösségek vezetői – gyakorlatilag magánhadseregeket tartottak fenn, adókat vetettek ki, és a szultáni rendeleteket csak annyiban hajtották végre, amennyiben az érdekeikkel összeegyeztethető volt. A legismertebb példa közülük a közép-albániai Bushati család, amely a 18. század közepétől a 19. század elejéig Szkutari környékét gyakorlatilag önálló fejedelemségként kormányozta, valamint a Tepeleni Ali pasa (albánul *Ali Pashë Tepelena*, 1740–1822) által irányított janinai pasalik, amely Epirusz, Dél-Albánia és a görög szárazföld nyugati részét vonta ellenőrzése alá. Ezek a helyi hatalmasságok nem csupán a birodalom integritását gyengítették, hanem sajátos, a központtól eltérő gazdasági és társadalmi rendet is kialakítottak: birtokaikon a parasztság kettős függésbe került, egyszerre a szultáni adórendszer és a helyi úr önkényének kiszolgáltatva.

A 18. század végére a balkáni vidéki társadalom számos területen mély válságba került. A katonai terhek, az adóbérleti rendszer önkényeskedései, a járványok és a természeti csapások – így az 1780-as évek nagy éhínségei – a paraszti gazdaságokat kimerítették. Ezzel párhuzamosan a délkelet-európai kereskedelem bővülése egyes régiókban, különösen a tengerparti és a dunai kereskedővárosokban, új társadalmi csoportokat erősített meg: a jómódú görög, szerb és bolgár kereskedők, hajósok és kézművesmesterek egy része már a 18. század végén az európai művelődési áramlatokkal is kapcsolatba került. Ez a réteg később a nemzeti ébredések társadalmi hordozója lett, amint azt a későbbi fejezetekben látni fogjuk.

5.4.8 Források és bizonytalanságok

A kora újkori balkáni társadalom és gazdaság tanulmányozásának elsődleges forrásai az oszmán birodalmi adminisztráció iratai: az adóösszeírások (tahrir-defterek), a szultáni rendeletek (oszmán török *ferman*, *berat*), a kádi-bírósági jegyzőkönyvek (*kadı sicilleri*, azaz a bírósági jegyzőkönyvek) és a vakuf-alapítványok oklevelei. Ezek mellett fontos forráscsoportot képeznek a keresztény egyházi iratok, a kolostori krónikák és levelezések, valamint a nyugati utazók, diplomaták és kereskedők beszámolói. A nyugati források azonban gyakran előítéletekkel terheltek, és a balkáni viszonyokat a korabeli orientalizmus kategóriáival írták le, ezért a kutatóknak a helyi oszmán és egyházi forrásokkal való összevetésükkor különösen óvatosan kell eljárniuk.

A legjelentősebb bizonytalanságok a demográfiai becslések köré összpontosulnak. A defterekből nyert háztartásszámoknak a tényleges lakosságszámmá való átszámítása több módszertani döntést

igényel, így a háztartásonkénti átlagos létszám megválasztását és a nem adózó rétegek – így a katonáskodó rétegek, a nomád pásztorok és a városi lakosság egy részének – figyelembevételét. A kora újkori balkáni lakosság abszolút számára vonatkozó adatok ezért mindig becslések, amelyek a tudományos vita állásától függően jelentős eltéréseket mutathatnak. Különösen vitatottak a nagy migrációs hullámok, így a 17. század végi szerb vándorlások létszámadatai.

A csiftlik-rendszer értelmezése szintén komoly módszertani vita tárgya. A kutatók egy része a csiftlik kialakulását a birodalmi válság és a vidéki elnyomorodás fő okaként elemzi, míg mások rámutatnak arra, hogy a csiftlik a helyi árutermelés bővülésének motorja is lehetett, és hogy a paraszti közösségek egy része a csiftlik-birtokosokkal szemben képes volt jogi úton védekezni a kádi-bíróságok előtt. A kora újkori balkáni parasztság tehát nem volt passzív áldozat: a fennmaradt bírósági jegyzőkönyvek számos példáját tartalmazzák annak, hogy a faluközösségek vitatták az adóterheket, panasszal éltek a helyi hatalmasságok ellen, és a birodalmi jogrend intézményeit használták érdekeik védelmére.

A felekezeti intézmények működésével kapcsolatban a legfontosabb nyitott kérdés a millet-rendszer valóságos tartalma. A modern kutatások hangsúlyozzák, hogy a 19. században intézményesült, szigorúan szabályozott millet-rendszer nem vetíthető vissza a kora újkorra, amikor a felekezeti közösségek autonómiája gyakran esetleges, a helyi hatalmi viszonyoktól függő volt. Az ortodox egyház belső viszonyainak, a görög hierarchia és a szláv alsópapság közötti feszültségeknek a kutatása pedig még korántsem teljes, mivel az egyházi levéltárak egy része máig feldolgozatlan vagy nehezen hozzáférhető.

A 18. századi válság és a helyi hatalmasságok felemelkedésének értelmezésében is több iskola verseng egymással. A klasszikus oszmanista narratíva a birodalom hanyatlását hangsúlyozza, míg az újabb kutatások inkább a birodalmi rendszer alkalmazkodóképességére, a tartományi elitek és a központ közötti tárgyalásos viszonyra, valamint a helyi társadalmak önszerveződésére helyezik a hangsúlyt. Ez a vita nem csupán tudományos kérdés: a mai nemzeti történetírások is eltérően értékelik a kora újkori oszmán korszakot, attól függően, hogy az oszmán uralmat elsősorban elnyomásként, vagy a régió társadalmi és kulturális fejlődését is befolyásoló, összetett birodalmi keretként értelmezik-e.

5.4.9 Rövid összefoglaló

- A kora újkori balkáni gazdaság alapja a **timár-rendszer** volt: a föld állami tulajdonban maradt, a szpáhi jövedelemélvezőként katonai szolgálat fejében kapta az adóbevételeket.
- A 16. század végétől a timár-rendszer hanyatlásával párhuzamosan terjedt a **csiftlik**, az árutermelő magánbirtok, amely a paraszti függés növekedésével járt, ám regionálisan nagyon egyenetlenül, és nem azonosítható automatikusan a kelet-közép-európai jobbágyrendszerrel.
- A balkáni társadalmat a felekezeti hovatartozás szerinti tagolódás jellemezte; a nem muszlim közösségek autonómiája a kora újkorban rugalmas, a 19. századi reformkorban intézményesült millet-rendszer pedig nem vetíthető vissza erre az időszakra.
- A kora újkori Balkánon folyamatos volt a népességmozgás: a hódítással járó betelepítések, a háborúk elől menekülők és a gazdasági mobilitás együttesen alakították a régió etnikai és vallási összetételét.
- A városi gazdaság a céhekbe szerveződő kézműiparra és a birodalmi kereskedelemre épült; a 17–18. századi európai kereskedelmi bővülés a tengerparti és dunai városok szerepét felértékelte.
- A 17–18. századi háborúk, az adóbérleti rendszer kiterjedése és a helyi hatalmasságok felemelkedése a vidéki társadalom mély válságát idézték elő, miközben a kereskedelemből meggazdagodó rétegek a nemzeti ébredések előfutáraivá váltak.

- A kora újkori balkáni társadalom és gazdaság forrásai között kiemelkednek az oszmán adóösszeírások és bírósági jegyzőkönyvek, ám a demográfiai becslések, a csiftlik értelmezése és a millet-rendszer kora újkori tartalma mindmáig tudományos vita tárgya.

5.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a timár-rendszer és a csiftlik-rendszer működését! Miért nem tekinthető a csiftlik a kelet-közép-európai majorság egyszerű megfelelőjének?
2. Milyen tényezők magyarázhatják az iszlámra térés regionálisan eltérő mértékét a kora újkori Balkánon? Melyek a történetírás fő vitapontjai ebben a kérdésben?
3. Hogyan változtatta meg a 17. századi katonai forradalom és a Habsburg–oszmán háborúk a balkáni vidéki társadalom helyzetét? Válaszában térjen ki a határvidék sajátos fejlődésére is!
4. Milyen elsődleges forrásokból rekonstruálható a kora újkori balkáni gazdaság és társadalom? Melyek az egyes forrástípusok erősségei és korlátai?
5. Miért problematikus a 19. századi millet-rendszer fogalmát a kora újkorra alkalmazni? Miben tér el a kora újkori felekezeti autonómia a későbbi, intézményesült rendszertől?

I. rész – Szlovénia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina

6 Szlovénia a középkortól 1918-ig

6.1 A szlovén területek a középkorban

A mai Szlovénia területének középkori története nem egyetlen ország, hanem a Német-római Császárság déli peremén szerveződő, egymással lazán összefüggő tartományok és uradalmak története. A római provinciák és a szláv betelepülés folyamatait A szlávok és avarok betelepülése mutatta be; itt arra összpontosítunk, hogyan alakult ki a kora középkori **Karantánia (Karantanija, németül Karantanien)** szláv fejedelemség, miként formálódtak belőle és környezetéből a későbbi történeti tartományok – Karintia, Krajna, Stájerország, Görz és Isztria –, és hogyan épült ki a Habsburg-uralom a 13–14. században. A hangsúly a tartományi kereteken és a szlovén nyelvterület kialakulásán van; a modern nemzeti szempontot kerüljük, mert a 19. század előtt a ma szlovénnek nevezett területek lakói nem alkottak egységes politikai nemzetet.

6.1.1 1. Karantánia: a kora középkori szláv fejedelemség

A Keleti-Alpok déli és keleti lejtőin, a Dráva (Drava), a Mura (Mura) és a Száva (Sava) forrásvidékén a 6. század végétől megtelepedő szláv csoportok az avar befolyási övezet peremén éltek. A szláv–avar kapcsolat jellege forráskritikai szempontból nehezen megítélhető: a frank és bizánci elbeszélő források gyakran ellenséges, adófizető viszonyként írják le, de a régészeti anyag a helyi keveredés és az önálló hatalmi központok kialakulásának jeleit is mutatja. Ebből a közegből emelkedett ki a 7. század folyamán Karantánia, az alpi szlávok első ismert, területileg viszonylag tartós fejedelemsége. Központja a mai Karintia (szlovénül Koroška, németül Kärnten) területén, a Zollfeld (Gosposvetsko polje) környékén lehetett, de a korai Karantánia határait a későbbi oklevelekből visszafelé következtetve rekonstruálják, ezért inkább hatalmi központról, mint pontosan felmérhető államterületről beszélhetünk.

A legfontosabb elsődleges forrás a **Conversio Bagoariorum et Carantanorum** (A bajorok és karantánok megtérése), amely 870 körül Salzburgban keletkezett. A szöveg célja nem Karantánia leírása, hanem a salzburgi érsekség jogigényének igazolása a térség egyházi irányítására. Ebből következően a karantán fejedelmeket és a missziós eseményeket egyházi nézőpontból, részben polemikus módon mutatja be. A szöveg szerint a 8. században a karantán elitek bajor–frank támogatással fogadták a kereszténységet; a fejedelmek között olyan nevek szerepelnek, mint Boruth, Cacatius és Cheitmar, akiknek pontos viszonyát a modern kutatás vitatja. A Conversio tehát nem tekinthető semleges néprajzi beszámolónak, de nélkülözhetetlen a kora középkori hatalmi és egyházi viszonyok megismeréséhez.

A frank befolyás a 8. század közepén fokozatosan erősödött. A hagyományos történetírás gyakran 745 körülre teszi Karantánia frank fennhatóság alá kerülését, ám ez a dátum inkább a salzburgi forrás értelmezésén alapul, és a mai szakirodalomban vitatott. Bizonyosabb, hogy Nagy Károly uralma idején, a 790-es években a frank hatalom katonai és egyházi intézményei már jelen voltak a térségben. A frank–bizánci érdekszférák ütközése, valamint a salzburgi és az aquileiai egyházi befolyás vetélkedése hosszú időre meghatározta a tartományi és nyelvi tagolódást. A Dráva és a Száva vidéke nem egyetlen egyházi központ alá tartozott: a nyugati, Isonzó (Soča) menti területek

és az Adria-érintkezés Aquileia, a belső alpi területek Salzburg vonzáskörzetébe tartoztak, a határok azonban hosszú ideig vitatottak maradtak.

Karantánia kapcsán külön figyelmet érdemel a hercegi beiktatás késői forrásokból ismert rítusa. A **herceg köve** (szlovénül knežji kamen, németül Fürstenstein) és a **hercegi szék** (szlovénül vojvodski stol, németül Herzogstuhl) körül kialakult szertartás a késő középkori és kora újkori leírásokban jelenik meg. A rítusban állítólag szlovén nyelvű paraszt képviselte a népet, a jelölt pedig kérdések és jelképes cselekmények során nyerte el a hatalmat. A történetírásban éles vita folyik arról, hogy ez az aktus valóban a kora középkori szláv társadalom folyamatos intézménye volt-e, vagy inkább későbbi, reprezentációs célú hagyomány. A 19–20. századi szlovén nemzeti emlékezet a herceg kövét a korai szlovén államiság jelképeként emelte ki; a mai kutatás ezt az állítást az emlékezetpolitikai értelmezések közé sorolja, és hangsúlyozza, hogy a források későiek, illetve a rítus politikai funkciója koronként változhatott.

6.1.2 2. A frank és német uralom: tartományi keretek kialakulása

A 9. században a Karoling-hatalom keleti tartományai, illetve a későbbi Keleti Frank Királyság délkeleti határán a térség katonai igazgatása fokozatosan őrgrófsági rendszerré alakult. A 10. századi magyar portyák elérték a Dráva–Száva vidékét, és a kalandozások időszaka a határvédelem megerősítését kényszerítette ki. A tartományi szervezet ennek nyomán kristályosodott ki.

Karintia 976-ban vált külön hercegséggé, amikor a bajor hercegségből kiszakítva önálló igazgatási egységként szervezték meg. Területe a mai osztrák Karintia mellett magában foglalta a mai Szlovénia északi részének egy sávját is. A karintiai hercegség déli területein jelentős szlovén nyelvű lakosság élt, így a tartomány politikai határa már a középkorban sem esett egybe a nyelvivel.

Krajna (szlovénül Kranjska, németül Krain, latinul Carniola) a felső-Száva és a Ljubljanai-medence körül szerveződött. Nevét a szláv Krajina (határvidék) kifejezésből eredeztetik, ami a határőrvidéki szerepre utal. A 10–11. században kisebb őrgrófságként, majd tartományként formálódott; központja fokozatosan Ljubljana (németül Laibach) lett. Krajna a középkor folyamán a legnagyobb arányban szlovén nyelvű tartomány volt, bár városaiban a német és olasz elem erős maradt.

Stájerország (szlovénül Štajerska, németül Steiermark) a Karantán őrgrófságból, illetve a Karintia és Krajna közötti határgrófságból nőtt ki. A tartomány északi része az Alpok bányavidékeihez, déli sávja a Murán túli dombvidékhez és a Savinja (Sann) völgyéhez kapcsolódott. A 12. században a Traungau-család (Otakarok) uralma alatt megerősödött; 1180-ban őrgrófságát hercegséggé emelték. A család kihalása után, 1192-ben a Babenberg-ház szerezte meg, ami a későbbi osztrák–stájer kapcsolat alapját vetette meg. Stájerország déli része, a mai Alsó-Stájerország (Štajerska) területe a középkorban szlovén nyelvű falvak és kisebb német városi központok mozaikja volt.

Az Adria északi csücskében **Görz** (szlovénül Gorica, olaszul Gorizia, németül Görz), **Trieszt** (szlovénül Trst, olaszul Trieste, németül Triest) és **Isztria** (Istra) sajátos határvidéket alkotott. Itt a friuli és aquileiai hatalom, a görzi grófok, a Velencei Köztársaság és a Német-római Birodalom érdekei találkoztak. Isztria part menti városai – köztük Koper (olaszul Capodistria) – a 13. századtól fokozatosan Velence fennhatósága alá kerültek, míg a félsziget belső, falusi területei a Habsburgok és más világi urak alatt maradtak. Trieszt 1382-ben helyezte magát Habsburg-oltalom alá, ami a későbbi osztrák-tengerparti tartomány egyik alapja lett.

Az egyházi tagolódás tovább bonyolította a képet: a mai Szlovénia területe a salzburgi érsekség, az aquileiai patriarchátus és részben a brixeni, freisingi, gurki és más püspökségek fennhatósága

között oszlott meg. A világi tartományhatár tehát nem fedte le sem a nyelvi, sem az egyházi határokat; a régió történetét éppen ezért nem lehet egyetlen központ felől elmesélni.

6.1.3 3. A Habsburgok 13–14. századi terjeszkedése

A Habsburgok délkeleti térnyerése a Babenberg-ház 1246-os kihalását követő vetélkedésből nőtt ki. A Csehországból kiinduló II. Ottokár Přemysl a 1250–1270-es években megszerezte Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna nagy részét, így rövid időre a térség legerősebb ura lett. Habsburg Rudolf királlyá választása (1273) után a konfliktus kiéleződött: 1276-ban Bécs, majd az 1278-as dürnkruti (Morvamezei) csata Ottokár halálát hozta. A Habsburgok ezzel megszerezték a Babenberg-örökséget, és 1282-ben Rudolf fiai, Albert és Rudolf lettek a keleti tartományok urai.

A 13. század végén a Habsburg-uralom Stájerországban és Krajnában már érvényesült, Karintia azonban átmenetileg a görz-tiroli Meinhard-ház kezébe került. Csak 1335-ben, a család kihalása után szállt vissza Karintia, és vele együtt Krajna is a Habsburgokra. Ezzel a mai Szlovénia területének belső, kontinentális része nagy vonalakban a Habsburg-tartományok közé került. A 14. századtól kezdve ezeket a területeket az **osztrák örökös tartományok** (Erblande) részeként tartották nyilván, de ez nem jelentett központosított államot: minden tartománynak külön rendi gyűlése, jogszokásai és kormányzati szervei voltak.

A Habsburg-uralom korántsem volt kizárólagos. A 14. században a **Cillei grófok** (nem németesen Cilli, szlovénül Celjski grofje) a Savinja-völgy és Celje (Cilli) környékén önálló hatalmi központot építettek ki. A család a 14. század elején emelkedett fel, birtokai Stájerország déli részére, Krajnára és a szomszédos horvát területekre is kiterjedtek; a 15. században már birodalmi hercegi rangot szereztek. A Cilleiek és a Habsburgok viszonya hol együttműködő, hol konfliktusos volt. A család 1456-os kihalása után birtokaik a Habsburgokra szálltak, ami a tartományi hatalom konszolidációját segítette. A 13–14. században azonban a Cilleiek még a Habsburgok egyetlen igazi helyi riválisát testesítették meg.

A Habsburg-tartományok igazgatásában a tartományi rendeknek (Landstände) meghatározó szerepük volt. A rendek közé a főpapok, a világi urak, a lovagok és fokozatosan a városok képviselői tartoztak; az adómegajánlás és a helyi kormányzás az ő részvételükkel zajlott. A szlovén nyelvű parasztság a rendi politikában közvetlenül nem vett részt, de a földesúri és adóterhek, valamint a katonai kötelezettségek révén a Habsburg-tartományok mindennapjainak meghatározó alanya volt. A 14. század közepének pestisjárványai és a korszak éhínségei a városi és falusi lakosságot egyaránt sújtották, bár a területi adatok nagyon hiányosak.

6.1.4 4. A szlovén nyelvterület kialakulása

A szlovén nyelvterület kialakulását a történeti nyelvészet, a helynévkutatás és az okleveles anyag alapján rekonstruálják. A 13–14. századra a szlovén nyelvű lakosság településterülete a Keleti-Alpok déli sávjától a Dráva felső folyásán át a Muránt úlig, a Száva felső vidékéig, valamint a Görz és Trieszt környéki, továbbá az észak-isztriai területekig húzódott. Ez a terület nem alkotott politikai egységet: lakói Karintia, Stájerország, Krajna, Görz és Isztria különböző urai alatt éltek. A nyelvterület tehát történeti rekonstrukció, nem pedig középkori közigazgatási fogalom.

A szlovén nyelv legkorábbi írásos emlékei a **freisingi nyelvemlékek** (szlovénül Brižinski spomeniki, németül Freisinger Denkmäler). A három, nagyrészt gyónási és liturgikus-pasztorális jellegű szöveget a 10–11. század fordulójára datálják, bár a pontos keletkezési idő vitatott. A szövegek a latin írásbeliség keretében rögzítették a szlovén előzménynek tekintett alpi szláv nyelvet, és azt mutatják, hogy az egyházi lelkipásztorkodásban a latin mellett szükség volt a

helyi nyelvre. Ez nem irodalmi nyelvhasználat, hanem gyakorlati pasztoráció, de így is a szlovén nyelv folyamatosságának kiemelkedő bizonyítéka.

A 13–14. században a szlovén nyelv helyzete a társadalmi hierarchiához kötődött. A városi írásbeliség és a tartományi kormányzás nyelve latin, majd egyre inkább német volt; az adriai városokban az olasz is megjelent. A szlovén nyelv elsősorban a falusi parasztság, a kézművesek alsó rétegei és a városok szolgálónépességének beszélt nyelve volt. A német források a szlovén nyelvű lakosságot gyakran **„windisch”** (Wenden, vend) vagy latinul „Sclavi” megnevezéssel illették; ezek a kifejezések nem a modern nemzeti kategóriáknak felelnek meg. A szlovén nyelvű csoportok a középkorban elsősorban tartományi, egyházközségi, uradalmi és helyi identitásokkal rendelkeztek; az egységes szlovén irodalmi nyelv és a modern nemzeti tudat kialakulása a reformáció és a 19. század folyamata.

A 12–14. századi német telepítések – különösen a stájerországi bányavárosok és a városi jogú települések környékén – a nyelvhatárt több helyen dél felé mozdították el. Ugyanakkor a német és szlovén nyelvű lakosság viszonya nem írható le éles etnikai elkülönülésként: a városok és uradalmak mindennapjaiban két- és többnyelvű helyzetek alakultak ki, a nyelvváltás pedig gyakran a társadalmi emelkedés vagy a városiasság függvénye volt. A középkori nyelvhatár pontos megrajzolása ezért csak becslés lehet, a források hiányosak és egyenetlenek.

6.1.5 5. Társadalom, gazdaság és egyházi intézmények

A 13–14. századi társadalom alapja a földesúri uradalom volt. A nagyobb birtokosok – a Habsburgok, a Cillei grófok, a görzi grófok, a brixeni, freisingi, salzburgi és gurki püspökök, valamint az aquileiai pátriárka – birtokain jobbágyi szolgáltatások, termény- és pénzadók, valamint robot terhelték a parasztokat. A jobbágyság intézménye a középkor folyamán fokozatosan merevedett; a 13–14. században a paraszti közösségek még sok helyen rendelkeztek hagyományos földhasználati és örökösödési jogokkal, amelyeket az uradalmi urbáriumok és oklevelek rögzítettek. A szlovén nyelvű parasztság a társadalom számszerű többségét alkotta, ám a forrásokban többnyire csak adófizetőként vagy peres félként jelenik meg.

A gazdaságot a hegyi és dombvidéki mezőgazdaság, az állattenyésztés, a szőlőművelés és az erdei haszonvételek határozták meg. A stájerországi vas- és nemesfém-bányászat a 13. századtól a térség legjelentősebb ipari ágazata volt, és a bányavárosok – a mai szlovén Stájerországban is – német nyelvű polgárságot, kereskedőket és bányászokat vonzottak. A kereskedelem az Adria és a Duna-medence közötti utakon bonyolódott: só, vas, bor, bőr, méz és gabona cserélt gazdát. A városok közül Ljubljana a 13. század első felében kapott városi jogot, és a krajnai tartományi központ szerepét kezdte betölteni; Ptuj (Pettau), Celje (Cilli), Maribor (Marburg), Trieszt és Koper a helyi és távolsági kereskedelem csomópontjai voltak.

Az egyházi intézmények meghatározó szereplői voltak a gazdaságnak és a lelkipásztorkodásnak. A **ciszterci Stična** (németül Sittich) apátság, valamint Gornji Grad, Bistra és más kolostorok nemcsak hitéleti központok, hanem mintagazdaságok is voltak; birtokaikon a szlovén nyelvű lakosság lelki gondozása és munkája összekapcsolódott. A plébániahálózat kiépülése a 11–13. században a helyi közösségek egyik legfontosabb intézményi keretét hozta létre. Nők esetében a források főként birtokos özvegyek, adományozó asszonyok és apácakolostorok (például Velesovo, Mekinje) révén őriztek meg nyomokat; a paraszti nők munkájáról és jogállásáról azonban csak közvetett adatok vannak.

A 14. században a Habsburg-tartományokban a rendi intézmények mellett a tartományi hovatartozás tudata erősödött. A lakosság nem „szlovénként” vagy „osztrákként” határozta meg magát a mai értelemben, hanem tartományi, uradalmi és egyházi keretekben. A szlovén nyelvterület

fennmaradása azonban a középkor egyik legfontosabb folyamata, mert a későbbi szlovén identitás nyelvi alapját ez a paraszti, falusi, alpi szláv világ jelentette.

6.1.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartozik a **Conversio Bagoariorum et Carantanorum**, a **freisingi nyelvemlékek**, a tartományi oklevelek, városi privilégiumok, uradalmi urbáriumok és a bányavárosi iratok. A régészeti anyag – települések, temetők, templomalapítások – kiegészíti, de önmagában nem válaszol a nyelvi és hatalmi kérdésekre. A feldolgozások a szlovén és osztrák tartománytörténeti szakirodalmon, valamint a térségi összehasonlító medievisztikán alapulnak.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Karantánia kora középkori határai, intézményei és a frank fennhatóság kezdete (a gyakran idézett 745) vitatott, mert a fő forrás egy érdekvezérelt salzburgi egyházi szöveg. A hercegi beiktatási rítus forrásértéke korlátozott, mert a részletes leírások későiek; az „ősi szlovén demokrácia” értelmezése emlékezetpolitikai állítás, nem dokumentált tény. A középkori nyelvhatárok és népesedési adatok rekonstrukciók, becslések, nem pontos mérések. A „szlovén nyelvterület” kifejezés nyelvészeti konstrukció, amely a 19. századi nyelvnemzeti térképészet örökségét is magában hordozza, ezért használatakor jelezni kell annak rekonstruált, nem közigazgatási jellegét.

6.1.7 Rövid összefoglaló

- A mai Szlovénia területén a kora középkorban Karantánia szláv fejedelemség jött létre, de határai és intézményei csak töredékes forrásokból ismertek.
- A frank uralom alatt a térség a Német-római Császárság délkeleti határán tagolódott tartományokká; Karintia 976-ban, Stájerország 1180-ban vált hercegséggé, Krajna pedig határőrvidékből tartománnyá fejlődött.
- Az Adria-érintkezésű területek – Görz, Trieszt, Isztria – a velencei, aquileiai és Habsburg-hatalmak között oszlottak meg.
- A Habsburgok 1276–1282-ben Stájerország és Krajna fölé terjeszkedtek, Karintiát 1335-ben szerezték meg; uralmuk az „osztrák örökös tartományok” rendi keretében szerveződött.
- A Cillei grófok a 14. században a térség legerősebb helyi világi urai voltak, 1456-os kihalásukig a Habsburgok riválisai.
- A szlovén nyelvterület a 13–14. századra rekonstruálható, de nem esett egybe politikai határokkal; a szlovén nyelv elsősorban a falusi parasztság és az alsóbb városi rétegek nyelve volt.
- A szlovén nyelv legkorábbi írásos emlékei a 10–11. század fordulójára datált freisingi nyelvemlékek.
- A középkori „Windisch”/„Sclavi” megnevezések nem modern nemzetfogalmak; a szlovén nemzeti tudat kialakulása a későbbi évszázadok folyamata.

6.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem írható le a mai Szlovénia középkori története egyetlen állam vagy egyetlen tartomány történeteként?

2. Milyen forráskritikai problémákat vet fel a Conversio Bagoariorum et Carantanorum Karantánia történetének rekonstrukciójában?

3. Hogyan alakította a Habsburgok 13–14. századi terjeszkedése a stájerországi, krajnai és karintiai tartományi kereteket?

4. Mit jelent a „szlovén nyelvterület” fogalom a középkorban, és miért különbözik a mai nemzetállami nyelvterület fogalmától?

5. Milyen értelemben emlékezetpolitikai, nem pedig tisztán történeti állítás Karantánia hercegi beiktatásának a modern szlovén nemzeti narratívában elfoglalt szerepe?

6.2 A reformáció és az ellenreformáció

A reformáció nem egyszerűen vallási vita volt, hanem a 16. századi belső-ausztriai tartományokban a nyelv, az írásbeliség és a rendi hatalom viszonyának átalakulása is. A mai Szlovénia területét magában foglaló Krajna (Kranjska), Karintia (Koroška) déli része, Stájerország (Štajerska) déli sávja, Görz (Gorica) és Trieszt (Trst) a Habsburg örökös tartományokhoz tartozott, ahol a német nyelvű politikai és egyházi elit mellett a vidéki lakosság nagy része szlovén nyelvű volt. A A szlovén területek a középkorban alfejezetben bemutatott rendi keretek, egyházi birtokszerkezet és tartományi autonómia határozta meg azt a teret, amelybe a lutheri tanítás az 1520-as évektől behatolt. Az alábbi alfejezet a reformáció szlovén nyelvű írásbeliséget elindító teljesítményét, a lutheránus egyházszervezet kiépülését, a teljes bibliafordítás ügyét, majd a rekatolizáció következményeit tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy mi dokumentált tény, mi tudományos konszenzus, és mi vitatott értelmezés.

6.2.1 A reformáció megjelenése és a rendi keretek

A lutheri tanok a 1520-as években elsősorban a városi polgárság, a bányavállalkozók és a rendi nemesség egy részének közvetítésével érkeztek a belső-ausztriai tartományokba. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az első evangélikus prédikátorok Ljubljanában (Laibach) és más városokban már az 1520-as évek második felében megjelentek, és hogy a tartományi rendek (deželni stanovi) gyakran hívtak meg protestáns lelkészeket a városi plébániákra. A rendek számára a reformáció nem csupán vallási ügy volt: a katolikus egyházi birtokok jövedelmeinek ellenőrzése, a törökellenes védelem finanszírozása és a Habsburg központosító törekvésekkel szembeni tartományi autonómia védelme egyaránt szerepet játszott. A 16. század közepén a török betörések, az 1515-ös szlovén parasztfelkelés (slovenski kmečki upor) emléke és a jobbágyterhek növekedése fokozta a társadalmi feszültségeket. A tudományos konszenzus szerint a reformáció társadalmi bázisa a szlovén nyelvű területeken a városi polgárság, a bányavárosok – például Idrija (Idrija) higanybányája – és a rendi nemesség egy része volt; a paraszti lakosság körében való elterjedésének mértéke azonban vitatott, mert a források elsősorban a városi és nemesi közösségekről szólnak.

A Habsburg uralkodók politikája megosztott volt. I. Ferdinánd (ur. 1521–1564) kezdetben a török elleni védekezés érdekében kénytelen volt engedményeket tenni a protestáns rendeknek, például az 1555-ös augsburgi vallásbéke után is. Belső-Ausztriában II. Károly főherceg (ur. 1564–1590) uralkodása alatt a katolikus megújulás és a protestáns rendek közötti feszültség fokozatosan kiéleződött. A grazi udvar a tridenti zsinat (1545–1563) határozataira hivatkozva a katolikus egyház reformját és a protestantizmus visszaszorítását egyszerre szorgalmazta. A 16. század második felében a szlovén nyelvű területeken a protestáns rendek és a katolikus püspökök közötti viták a tartományi gyűléseken állandósultak. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a rendek több alkalommal kikényszerítették a protestáns prédikátorok megtűrését, de a főherceg és a katolikus hierarchia hosszú távon a rekatolizáció mellett kötelezte el magát.

6.2.2 Primož Trubar és a szlovén nyelvű nyomtatás kezdete

A szlovén nyelvű írásbeliség kezdetét egyetlen személyhez, **Primož Trubarhoz** kötik, akinek tevékenysége a dokumentált tények alapján jól rekonstruálható. Trubar 1508-ban született Rašicán (Rašica) a mai Szlovénia területén, teológiai tanulmányait követően katolikus papként működött, majd a lutheri tanításokhoz csatlakozott. 1547-ben el kellett hagynia a Habsburg területeket, és Németországban telepedett le. Az 1550-ben a tübingeni nyomdában kiadott két műve – a **Catechismus in der windischen Sprach** (Katekizmus a szlovén nyelvben) és a **Abecedarium** (Ábécéskönyv) – az első nyomtatott szlovén nyelvű könyvek. A „windisch” a korabeli német terminus a szlovén nyelvre, amelyet Trubar maga is használt; a modern szlovén nyelvészet ezt a nyelvet a mai szlovén nyelv előzményének tekinti. Trubar a katekizmusban és az ábécéskönyvben a latin betűs írást használta, és a szlovén nyelvű hitoktatás célját fogalmazta meg. A kiadványok megjelenése dokumentált tény, de a pontos példányszám és a terjesztés mértéke bizonytalan.

Trubar nyelvválasztása nem magától értetődő volt. A korabeli egyházi és iskolai élet latin és német nyelvű volt; a szlovén nyelvű lakosság számára azonban a hitelvek anyanyelvi közvetítése nélkül a reformáció üzenete nem érhetett el. Trubar levelezésében hangsúlyozta, hogy a „köznép” nyelvén kell tanítani, és hogy a szlovén nyelvű írásbeliség hiánya akadályozza a hit terjesztését. Ez a dokumentált érvelés a mai napig a szlovén nyelvű művelődés egyik alapvetése. Trubar 1555-től kezdve fokozatosan lefordította az Újszövetség könyveit; az első szlovén nyelvű evangéliumrészlet Máté evangélioma volt 1555-ben, majd a teljes Újszövetség 1582-ben jelent meg. Ezek a művek Tübingenben és Urachban készültek, ahol a báró **Hans Ungnad** által támogatott délszláv protestáns nyomda nemcsak szlovén, hanem horvát nyelvű könyveket is kiadott glagolita, cirill és latin betűkkel. A szlovén protestáns irodalom tehát a délszláv protestáns könyvnyomtatás szélesebb vállalkozásának része volt.

Trubar emellett egyházi rendtartást is kibocsátott **Cerkvena ordninga** címmel (1564), amely az evangélikus gyülekezetek istentiszteleti és egyházfegyelmi rendjét szabályozta. Ez a szöveg a lutheránus egyházszervezet intézményesülésének fontos dokumentuma, mert megmutatja, hogy a szlovén nyelvű protestáns közösségek nem csupán lelkészek alkalmi működésén alapultak, hanem szervezett gyülekezeti életre törekedtek. A Trubar által kezdeményezett nyelvi kodifikáció azonban még nem volt egységes; a helyesírás és a nyelvjárási alap kérdései vitatottak maradtak a kortársak között. A dokumentált tény, hogy Trubar nyelvhasználata a közép-szlovén nyelvjárási alapot követte, de a szlovén irodalmi nyelv későbbi sztenderdizációja hosszú folyamat volt.

6.2.3 A Dalmatin Biblia és a szlovén protestáns irodalmi nyelv

A szlovén reformáció legnagyobb nyelvi és kulturális teljesítménye a teljes Biblia lefordítása volt. A fordítást **Jurij Dalmatin** (1547–1589) lelkész végezte el, és a mű 1584-ben jelent meg Wittenbergben. A **Dalmatin Biblia** – korabeli címén **Biblia, tu je vse sveto pismo** – az első teljes szlovén nyelvű Szentírás. A fordítás alapjául elsősorban Luther német Bibliája szolgált, de Dalmatin felhasználta a latin Vulgatát és más protestáns fordításokat is; héber és görög filológiai ismereteinek mértéke a szakirodalomban vitatott, de a mű nyelvi és teológiai jelentősége nem kérdéses. A Biblia megjelenése dokumentált tény; a példányszáma körülbelül 1500 volt, ami becslés, mert a nyomdai iratok hiányosak. A példányokat a rendek finanszírozták, és jelentős részüket titokban csempészték be a Habsburg tartományokba, mivel a katolikus hatóságok tiltották a protestáns Bibliák terjesztését.

A Biblia fordítása mellett ugyanebben az évben, 1584-ben jelent meg **Adam Bohorič** (Adam Bohorics) latin nyelvű szlovén nyelvtana, az **Arcticae horulae** (szlovénül **Zimske urice**), amely a szlovén nyelv első rendszeres leírása. Bohorič a szlovén hangok jelölésére latin betűs helyesírást

javasolt, amely a későbbi századokban is alapul szolgált. A Dalmatin Biblia és a Bohorič-nyelvtan együttesen a szlovén protestáns irodalmi nyelv kodifikációjának csúcsát jelentik. A tudományos konszenzus szerint ezek a munkák nem csupán vallási célokat szolgáltak, hanem megteremtették a szlovén nyelvű írásbeliség folytonosságát, amelyet a későbbi katolikus szerzők is – gyakran tiltva, de – használtak.

A protestáns oktatás is kapcsolódott a nyelvi programhoz. A rendi iskolákban – például Ljubljanában és Celovecben (Klagenfurtban) – a fiúk latin és német nyelv mellett a szlovén nyelvű katekizmust is tanulták. A városi plébániákon szlovén nyelvű prédikáció és éneklés folyt; a protestáns énekeskönyvek – például Trubar és mások énekei – a szlovén nyelvű gyülekezeti élet fontos eszközei voltak. A lutheránus egyházszervezet a belső-ausztriai tartományokban azonban nem volt egységes: a rendi támogatástól függően városonként és uradalmanként eltérő szintű volt a szervezettség. A protestáns lelkészek képzése külföldön, főként német egyetemeken történt, ami a német protestáns teológia közvetlen hatását erősítette.

6.2.4 Az ellenreformáció és a rekatolizáció hatása

A katolikus válasz a protestáns térnyerésre a tridenti zsinat utáni reformmal kezdődött, és a 16. század végén, a 17. század elején erőszakos rekatolizációvá vált. A belső-ausztriai főherceg, II. Károly (ur. 1564–1590) 1585-ben Grazban jezsuita egyetemet alapított, és fokozatosan korlátozta a protestáns rendek jogait. A jezsuiták (jezuiti) Ljubljanában 1597-ben telepedtek le, és iskoláikkal, prédikációikkal, valamint hitvitáikkal a katolikus megújulás motorjává váltak. A dokumentált tények közé tartozik, hogy 1598-ban és 1599-ben a belső-ausztriai hatóságok rendeletekkel zárták be a protestáns templomokat, űzték el a prédikátorokat és tanítókat, és a protestáns könyveket nyilvánosan elégették. A könyvégetések központja Graz volt, ahol a Dalmatin Biblia és más szlovén nyelvű művek példányai is megsemmisültek. A protestáns nemesség egy része áttért a katolikus hitre, mások emigráltak, főként a Német-római Birodalom protestáns tartományaiba. A jobbágyoknak nem volt választásuk: a földesúri rekatolizáció a „cuius regio, eius religio” elvének megfelelően az alattvalók tömeges visszatérését írta elő. A 17. század elején a belső-ausztriai tartományokban a protestáns egyházszervezet gyakorlatilag felszámolódott.

A rekatolizáció hatása a szlovén nyelvű írásbeliségre ellentmondásos volt. Egyrészt a protestáns nyomdák és iskolák megszűntek, a szlovén nyelvű könyvkiadás visszaesett, és a Dalmatin Biblia terjesztése büntetendővé vált. Másrészt a katolikus egyház nem számolta fel teljesen az anyanyelvi pasztorációt. **Tomaž Hren** (Thomas Chrön) ljubljanai püspök (ur. 1597–1630) maga is szorgalmazta a szlovén nyelvű prédikációt és a katolikus katekizmusok anyanyelvi kiadását, bár a szlovén Biblia nyomtatását nem engedélyezte. A protestáns szerzők nyelvi öröksége így részben beépült a katolikus lelkipásztori irodalomba. A 17. században a szlovén nyelvű nyomtatott anyag mennyisége jelentősen csökkent, de a kéziratos hagyomány és a népi vallásosság tovább élt. A rekatolizáció erőszakosságának mértéke a szakirodalomban vitatott: egyes szerzők hangsúlyozzák a kényszerítést és a könyvégetéseket, mások a fokozatos, adminisztratív nyomás és a rendi kompromisszumok szerepét emelik ki. A dokumentált tények közé tartozik a rendeletek és a kiűzetések sora, de a társadalmi hatás – például a titokban protestáns maradó közösségek aránya – becslés, mert a források hiányosak.

6.2.5 Örökség, emlékezet és tudományos vita

A 19. századi szlovén nemzeti mozgalom számára a reformáció a szlovén nyelvű írásbeliség kezdetét és a nemzeti nyelv megalapozását jelentette. Trubar alakja a szlovén kulturális emlékezetben központi helyet foglal el; az 1550-es katekizmus megjelenését a szlovén nyelvű könyv születéseként

ünneplik. Ez azonban emlékezetpolitikai állítás is, mert a 16. századi szlovén nyelvű közösségek nem alkottak modern értelemben vett nemzetet, és a reformátorok sem elsősorban nemzeti, hanem vallási célokat követtek. A katolikus egyház a maga részéről hangsúlyozza a katolikus megújulás szerepét a szlovén nyelvű lelkipásztorkodás fenntartásában, és Hren püspök alakját is beemeli a hivatalos emlékezetbe. A tudományos vita egyik fő kérdése, hogy a protestáns irodalmi nyelv mennyiben tekinthető a mai szlovén nyelv közvetlen elődjének, és hogy a rekatolizáció mennyire szakította meg vagy konzerválta a nyelvi folyamatosságot. A vitatott értelmezések közé tartozik a protestánsok társadalmi súlya és a rekatolizáció hosszú távú következményeinek megítélése.

6.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak: Trubar levelezése és előszavai, amelyek a nyelvhasználat indoklását dokumentálják; az 1550-es **Catechismus** és **Abecedarium** fennmaradt példányai; a **Dalmatin Biblia** (1584) példányai, amelyekből a könyvtárakban és levéltárakban több tucat maradt fenn; a tartományi gyűlések jegyzőkönyvei; a belső-ausztriai főhercegi rendeletek; a grazi és ljubljanai jezsuita kollégiumok iratai; valamint a rekatolizációval kapcsolatos vizitációs jegyzőkönyvek. A másodlagos szakirodalomban a szlovén történészek – például France Kidrič, Mirko Rupel, Peter Štih és Vasko Simoniti – munkái, valamint a belső-ausztriai protestantizmussal foglalkozó osztrák és német nyelvű tanulmányok irányadók. A pontos bibliográfiai adatok a könyv végén találhatók; itt a forrástípusok és a bizonytalanságok jelölése a cél.

A bizonytalanságok közé tartozik a protestánsok számának becslése: a szlovén nyelvű területeken a protestánsok arányára nincs megbízható statisztika, a szakirodalom 5–20 százalék közötti értékeket említ, de ezek rekonstrukciók. A Dalmatin Biblia példányszáma (körülbelül 1500) becslés, mert a wittenbergi nyomdai iratok nem maradtak fenn teljesen. A könyvtervben szereplő 1592-es bibliafordítás adata a fellelhető szakirodalomban nem igazolható; a teljes protestáns szlovén Biblia 1584-ben jelent meg. Lehetséges, hogy az 1592-es évszám a rekatolizáció rendeleteire vagy más katolikus kiadványokra utaló téves emlékezetből származik. A rekatolizáció társadalmi hatásai, a titokban protestáns maradt közösségek mérete és a Dalmatin Biblia kéziratos terjedésének kiterjedtsége ugyancsak vitatott, mert a források szórványosak. A szlovén protestáns irodalmi nyelv és a későbbi katolikus nyelvhasználat közötti folytonosság mértéke nyelvészeti vita tárgya.

6.2.7 Rövid összefoglaló

- A lutheri tanítás a 16. század elején elsősorban a városi polgárság, a bányavárosok és a tartományi rendek révén terjedt a belső-ausztriai szlovén nyelvű területeken.
- **Primož Trubar** 1550-ben Tübingenben kiadta az első nyomtatott szlovén nyelvű könyveket, a katekizmust és az ábécéskönyvet, és elkezdte az Újszövetség fordítását.
- A szlovén protestáns irodalom intézményi hátterét az urachi délszláv nyomda, a rendi iskolák és a lutheránus gyülekezeti szervezet adta.
- **Jurij Dalmatin** teljes szlovén Bibliafordítása 1584-ben jelent meg; ugyanebben az évben **Adam Bohorič** latin nyelvű szlovén nyelvtana kodifikálta a helyesírást.
- Az ellenreformáció a tridenti zsinat utáni jezsuita tevékenységgel, majd a 1590-es évek végétől a protestáns lelkészek kiűzésével, a templomok bezárásával és a könyvégetésekkel számolta fel a lutheránus egyházszervezetet.
- A rekatolizáció megszüntette a protestáns iskolákat és nyomdákat, de a szlovén nyelvű pasztoráció részben a katolikus egyház keretei között is fennmaradt.
- A reformáció a szlovén nyelvű írásbeliség kiindulópontja, de a 16. századi szlovén nyelvű közösségek nem modern nemzetként, hanem tartományi, rendi és vallási keretben szerveződtek.

6.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi csoportok támogatták a reformációt a szlovén nyelvű területeken, és milyen nem vallási érdekeik fűződtek hozzá?
2. Miért volt döntő lépés az 1550-es katekizmus és ábécéskönyv megjelenése a szlovén nyelvű írásbeliség történetében?
3. Hasonlítsd össze a protestáns nyelvi programot és a katolikus rekatolizáció anyanyelvi pasztorációját: milyen folytonosságot és törést látsz?
4. Miért vitatott a protestánsok társadalmi aránya és a rekatolizáció erőszakosságának mértéke a szlovén történetírásban?

6.3 A felvilágosodás és a nemzeti ébredés

A 18. századi Habsburg-reformoktól az 1848-as forradalomig tartó időszak a szlovén nemzeti mozgalom szempontjából nem egyenes vonalú fejlődés volt, hanem több, egymással részben párhuzamos folyamat találkozása. A szlovén nyelvű lakosság ekkor nem egyetlen politikai keretben élt, hanem a Habsburg Birodalom több örökös tartományában szétszórva: Krajna (Kranjska), Karintia (Koroška), Stájerország (Štajerska), Goriška, valamint a Trieszt (Trst) környéki és isztriai (Istra) területek, továbbá a magyar korona alá tartozó Muravidék kis része. A közös nyelv, a katolikus egyházi hagyomány és a regionális írásbeliség fokozatosan vált a csoportképződés hordozójává. A felvilágosult abszolutizmus reformjai nem nemzeti célból születtek, de utat nyitottak a szlovén nyelvű iskoláztatás, az olvasókönyvek és az irodalmi nyilvánosság előtt. Az alfejezet ezért a reformintézkedéseket, a nyelvi-irodalmi mozgalmat, a társadalmi hátteret és az 1848-as politikai programot tárgyalja együtt, miközben a „szlovén”, „nemzet” és „ébredés” fogalmainak jelentésváltozását is jelzi. A korábbi fejezetben tárgyalt reformáció és ellenreformáció öröksége A reformáció és az ellenreformáció azért fontos, mert a protestáns korszak szlovén nyelvű katekizmusai és a katolikus ellenreformáció által fenntartott anyanyelvű hitélet egyaránt előfeltételei voltak a 18. századi nyelvi mozgalomnak.

6.3.1 A felvilágosult állam és reformjai a szlovén tartományokban

A Habsburg **felvilágosult abszolutizmus** (*enlightened absolutism*, *aufgeklärter Absolutismus*) Mária Terézia (1740–1780) és fia, II. József (1780–1790) uralkodása alatt a birodalom egységesítését, gazdasági hatékonyságát és az alattvalók hasznos állampolgárrá nevelését célozta. A reformok a szlovén területeken is a tartományi rendek jogköreinek csökkentését, a központi bécsi hivatalok megerősítését, az adórendszer racionalizálását és az egyház állami ellenőrzés alá vonását jelentették. A **jozefinizmus** (*Josephinismus*) az állami egyházpolitika és a gyakorlati vallásosság összekapcsolását szorgalmazta, amely a szlovén plébániák mindennapi életét is átalakította.

Az oktatás terén Mária Terézia 1774-es **Allgemeine Schulordnung** (általános iskolai szabályzat) három iskolatípust hozott létre: a triviális iskolát, a főiskolát és a normaiskolát. A szlovén vidékeken elsősorban a triviális iskolák terjedtek, amelyekben az írás-olvasás, a számolás és a hitoktatás folyt. A tanítás hivatalos nyelve a német volt, de a gyakorlatban a helyi kántortanítók szlovénul is magyaráztak, mert a gyermekek túlnyomó többsége nem értette a német nyelvet. A plébániai iskolák hitoktatása pedig kifejezetten szlovénul zajlott, mivel a katolikus egyház a lelkipásztorkodás hatékonysága érdekében ragaszkodott az anyanyelvhez. Ennek következtében a 18. század végén megjelentek az első szlovén nyelvű tankönyvek, olvasókönyvek és katekizmusok, bár ezek példányszáma szerény volt, és elterjedésüket a helyi papok, tanítók személyes elkötelezettsége határozta meg.

II. József 1781-es **jobbágyrendelete** (*Leibeigenschaftsaufhebung*) a szlovén tartományokban is eltörölte a személyi függést: a parasztok házasodhattak, költözhettek és pályát választhattak földesúri engedély nélkül. A földesúri járadékok és a robot azonban megmaradtak, ezért a paraszti gazdálkodás anyagi terhei csak részben enyhültek. A **türelmi rendelet** (*Toleranzpatent*, 1781) a protestáns és ortodox közösségeknek biztosított lelkiismereti szabadságot. A szlovén területek lakossága a 18. században túlnyomórészt katolikus volt, ezért a rendelet közvetlen hatása csekély maradt, de a protestáns hagyomány emlékét életben tartó kisebb gyülekezetek számára a nyilvános vallásgyakorlat lehetőségét jelentette. A szerzetesrendek feloszlatása (1782) ugyanakkor a kolostori iskolák megszüntetésével növelte az állami iskolahálózat fontosságát.

A reformok együttes hatása az volt, hogy a szlovén nyelvű lakosság nagyobb számban jutott alapfokú írástudáshoz, és létrejött egy olyan réteg – plébánosok, káplánok, tanítók, hivatalnokok –, amely írni-olvasni tudott, és amely később a nemzeti mozgalom közvetítőjeként működött. A hivatalos nyelv a tartományi közigazgatásban és a felsőbb iskolákban azonban a német maradt; a felvilágosult államnak nem célja a szlovén nyelvű hivatali élet megteremtése. A jozefinizmus tehát nem a nyelvi nacionalizmus előfutára volt, hanem olyan államközpontú reform, amelynek mellékhatásaként az anyanyelvi írásbeliség intézményes alapjai megerősödtek.

6.3.2 A szlovén nyelv standardizációja és a korai irodalmi ébredés

A 18. század utolsó évtizedeiben a szlovén nyelvű irodalom és nyelvművelés három, részben Bécsben, részben Ljubljanában (németül Laibach) működő értelmiségi kör munkájához kötődött. **Anton Tomaž Linhart** (1756–1795) szlovén nyelvre ültette Beaumarchais Figaro házasságát, és megírta az első szlovén tárgyú, de német nyelvű történeti munkát *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs* (Kísérlet Krajna és az osztrák örökös tartományok déli szlávjainak történetére) címmel. Linhart munkássága a szlovén nyelvű világi színjátszás kezdetét és a „déli szláv” történeti gondolkodás kibontakozását jelzi, de szélesebb olvasóközönséghez nem ért el. **Valentin Vodnik** (1758–1819) költő, tanár és lapszerkesztő 1797 és 1800 között adta ki az első szlovén nyelvű hírlapot *Lublanske novice* címen; költészete a felvilágosodás hazafias, didaktikus eszményét képviselte. Vodnik tevékenysége bizonyítja, hogy a szlovén nyelvű sajtó a 18. század végén már létezett, de rövid életű maradt.

A nyelvi standardizáció tudományos alapjait **Jernej Kopitar** (1780–1844) teremtette meg. Kopitar bécsi udvari könyvtárosként 1808-ban jelentette meg a szlovén nyelv rendszeres nyelvtanát *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (A szláv nyelv nyelvtana Krajnában, Karintiában és Stájerországban) címmel. Ez a munka a szlovén nyelvjárásokat egységes nyelvként kezelte, és a Krajna központi dialektusát emelte ki az irodalmi nyelv alapjaként. Kopitar a szláv nyelvészet nemzetközi hálózatában is tekintélyt szerzett, de óvott attól, hogy a szláv nyelvi közösséget közvetlen politikai egységgé alakítsák. A helyesírás terén a latin betűs rendszer diakritikus jelekkel bővült (például č, š, ž), bár a 19. század első felében a helyesírási viták nem zárultak le. A szlovén nyelvű könyvkiadás ebben az időszakban elsősorban imakönyvekre, katekizmusokra, iskolai olvasókönyvekre és kalendáriumokra terjedt ki, amelyek a paraszti háztartásokban is jelen voltak.

A napóleoni háborúk átmenetileg új politikai keretet hoztak: 1809 és 1813 között a szlovén területek nagy része a francia csatlós **Illír Provinciák** (*Ilirske province*) közigazgatása alá tartozott, Ljubljana székhellyel. A francia közigazgatás hivatalos nyelve a francia volt, de az alsóbb iskolákban engedélyezték a szlovén nyelv használatát, és a helyi nyelvű igazgatás korlátozott formái is megjelentek. A rövid életű Illír Provinciák a szlovén nemzeti emlékezetben később a nyelvi egyenjogúság előfutáraként jelenik meg; a kortársak azonban vegyesen ítélték meg a francia adóterhek és a háborús gazdaság következményei miatt. A francia időszak hatása

tehát nem mérhető egyszerűen a nemzeti nyelv diadalaként, hanem a birodalmi közigazgatási váltások egyik állomása volt.

A romantika korszakában a szlovén irodalmi nyelv tovább csiszolódott. **France Prešeren** (1800–1849) költészete, különösen az 1844-ben írt *Zdravljica* (Pohárköszöntő) című verse, a szlovén nyelvű líra csúcsát jelentette, és a nemzeti mozgalom kulturális önreprezentációjának alapjává vált. Prešeren költői nyelve a Krajna központi nyelvjárását a magas irodalom szintjére emelte, miközben a szlovén irodalmi kánon máig érvényes alakjává tette. Az ő munkássága párhuzamos a politikai nemzeti program kibontakozásával, de meg kell különböztetni a szerző halálát követő kultuszépítést magától az életműtől: Prešeren 1849-ben halt meg, nem érhette meg a későbbi nemzeti államiságot, és a *Zdravljica* himnusszá válása utólagos emlékezetpolitikai döntés eredménye.

6.3.3 Társadalmi hátterek és regionális különbségek

A szlovén nyelvű lakosság a 18–19. század fordulóján elsősorban paraszti foglalkozású volt. A tartományi összeírások nem etnikai alapon rögzítették az adatokat, ezért a szlovén nyelvűek számát csak becsülni lehet; a szakirodalom a 19. század elejére a szlovén nyelvű lakosság lélekszámát – a különböző tartományokat együttvéve – nagyjából egymillió fő körülire teszi, de ez a szám nagy bizonytalanságot hordoz. A városokban német nyelvű polgárság és, különösen a tengerparti területeken, olasz nyelvű elit élt; a szlovén nyelvű városlakók aránya alacsony volt. Ljubljana lakossága a 19. század elején túlnyomórészt német nyelvű volt, bár a környező falvakból fokozatosan költöztek be szlovén anyanyelvűek. A nemesség és a magasabb hivatalnoki kar németül vagy olaszul beszélt; a tartományi rendi gyűlésekben a nyelv nem volt a politikai jogok kritériuma, mert a rendi képviselet a birtokhoz és a rendi státuszhoz kötődött.

A szlovén nyelvű közösség identitása ebben az időszakban többrétegű volt. A parasztok elsősorban vallási, lokális és tartományi kötődésekkel rendelkeztek; a „szlovén” mint nyelvi-etnikai kategória nem volt automatikusan politikai önmeghatározás. A nemzeti mozgalom kezdeti bázisát a papság, a tanítók, az egyetemi hallgatók és a kisebb hivatalnokok alkották. A katolikus plébániák szerepe kiemelkedő volt: a prédikáció, a katekizmus és a gyóntatás szlovénul folyt, ezért a papok voltak a legfontosabb közvetítők a paraszti közösségek és az írott szlovén nyelv között. A 19. század első felében olvasókörök, könyvtárak és dalárdák alakultak, de ezek gyakran német mintájú városi egyletek voltak, amelyek fokozatosan vállalták a szlovén nyelvű programot.

A nők szerepe a nemzeti ébredés korai szakaszában elsősorban a házi vallásos nevelésben, az imakönyvek és a szlovén nyelvű családi hagyomány átadásában nyilvánult meg. A leányok iskoláztatása korlátozott volt, de a plébániai iskolák egyes leánytanulók számára is nyitva álltak. A paraszti gazdálkodás átalakulása – a kukorica és a burgonya térhódítása, a háziipar és a vándorló munka elterjedése – a 18–19. század fordulóján növelte a vidéki lakosság mozgásterét, de a szegényebb rétegek számára a megélhetés továbbra is bizonytalan maradt. A nemzeti program tehát a paraszti tömegek számára elsősorban a jobbágyi terhek eltörlésével, nem pedig az elvont nyelvi követelésekkel volt összekapcsolható.

A szlovén nyelvű területek regionális különbségei is fontosak. Krajna a 19. század első felében a szlovén irodalmi nyelv és a kulturális intézmények központjává vált, elsősorban Ljubljana iskoláinak és nyomdáinak köszönhetően. Karintia és Stájerország déli, szlovén többségű vidékein a német nyelvű polgárság és a tartományi kormányzat erőteljesebben érvényesítette a német hivatali nyelvet, ezért ott a nemzeti mozgalom később és nehezebben bontakozott ki. Goriška, Trieszt és Isztria szlovén lakói olasz nyelvű közigazgatási és kulturális környezetben éltek, ami a szlovén–olasz nyelvi feszültségek korai változatát eredményezte. A magyar koronához tartozó Muravidék szlovén közössége pedig a magyarországi oktatási és egyházi viszonyok között formálódott, ezért

kapcsolatai a többi szlovén területtel gyengébbek voltak. Ez a széttagoltság magyarázza, miért lett a politikai egyesítés követelése csak 1848-ban fogalmazódott meg egyértelműen.

6.3.4 Az 1848-as forradalom és a Zedinjena Slovenija

A bécsi márciusi forradalom híre 1848 márciusában gyorsan elérte a szlovén tartományokat. A polgári szabadságjogok, az alkotmány és a népképviselet követelése a szlovén értelmiség körében is mozgósító erővel bírt. A ljubljanai kaszinóegyletben, amely a helyi polgári társasági élet keretét adta, 1848. április 20-án szlovén értelmiségiek és polgárok gyűlése fogadta el a **Zedinjeno Slovenija** (Egyesített Szlovénia) programját. A program szövegét a korban a sajtó és a nyomtatott röplapok terjesztették, ezért tartalma dokumentálható, bár a pontos megfogalmazás változatai eltértek. A program azt követelte, hogy a Habsburg Birodalmon belül a szlovén lakta tartományokat – Krajnát, Karintia déli részeit, Stájerország déli részeit, Goriška, Trieszt és Isztria szlovén vidékeit – egyetlen közigazgatási egységbe vonják össze, és a szlovén nyelvet a hivatalokban, iskolákban, bíróságokban és a közéletben a némettel egyenjogúvá tegyék.

A Zedinjena Slovenija nem követelte a Habsburg Birodalomtól való elszakadást: a cél a birodalom föderális átalakítása volt, amelyben a nemzeti nyelvi közösség önálló tartományi keretet kap. Ez a program a modern szlovén nemzeti politikai gondolkodás első artikulált formája, de korlátait is látni kell. Egyrészt a „szlovén” keret megvonása csak hozzávetőleges volt, mert a nyelvi és a közigazgatási határok nem estek egybe; a városokban és a peremvidékeken jelentős német, olasz és más nyelvű lakosság élt. Másrészt a szlovén mozgalom vezetői között vita volt arról, hogy a szlovén nyelvű közösséget nyelvi vagy történeti-területi alapon határozzák-e meg. A program hangsúlyozta a nyelvi jogokat, de a tartományi hovatartozás kérdése – például Karintia esetében – később is vitát okozott.

A bécsi Reichstagba (birodalmi alkotmányozó gyűlésbe) a szlovén területekről paraszti és értelmiségi képviselők kerültek. Az 1848. évi **jobbágyfelszabadítás** – a robot és a földesúri járadékok eltörlése – a paraszti tömegek számára a forradalom legfontosabb eredménye volt. A szlovén vidékeken a parasztok nagy része nem a nemzeti programért, hanem a földesúri terhek megszüntetéséért lelkesedett; a szlovén nyelvű követelések elsősorban a városi és papi értelmiség ügyei maradtak. Ezért a Zedinjena Slovenija társadalmi bázisa szűk volt, hatása pedig inkább a későbbi nemzeti emlékezetben nőtt meg, mint a kortársi politikában. A forradalom bukása és a neoabszolutizmus bevezetése 1849 után a nyelvi jogok kérdését ismét háttérbe szorította. Az **Alexander Bach** belügyminiszter nevéhez fűződő központosító rendszer a német hivatali nyelv dominanciáját állította vissza, korlátozta az egyesületi életet, és a szlovén nyelvű sajtót is ellenőrizte.

A forradalom ellenére a szlovén nemzeti mozgalom folytonossága nem szakadt meg. A szlovén nyelvű iskolák, az imakönyvek és a kalendáriumok továbbra is terjedtek; a papság egy része a neoabszolutizmus idején is fenntartotta a szlovén nyelvű hitéletet, az irodalmi nyelv pedig Prešeren költészetének köszönhetően már kiforrott formában állt rendelkezésre. A Zedinjena Slovenija programja a későbbi nemzedékek számára hivatkozási ponttá vált, de a 19. század közepének valóságában inkább értelmiségi követelés volt, mint reális politikai alternatíva. A program értékelése a szlovén történetírásban ma is vita tárgya: egyesek a modern szlovén nemzeti gondolat születését látják benne, mások hangsúlyozzák, hogy a program mögött nem állt tömegmozgalom, és a nyelvi követelések a birodalmi keretek között is csak fokozatosan valósultak meg.

6.3.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai a Habsburg uralkodói rendeletek és az iskolai, egyházi vizitációs jegyzőkönyvek, amelyek az állami reformok végrehajtását dokumentálják. A nyelvi mozgalom esetében a szlovén nyelvű nyomtatványok – katekizmusok, tankönyvek, imakönyvek, a *Lublanske novice* és a korai szépirodalmi szövegek –, valamint a szerzők levelezése és a nyelvtanok képezik a bizonyítékok legfontosabb körét. Az 1848-as eseményekre vonatkozóan a korabeli sajtó, a röplapok és a Reichstag jegyzőkönyvei állnak rendelkezésre. A társadalmi viszonyok rekonstrukciója azonban nehéz: a tartományi összeírások nem etnikai adatokat rögzítettek, a paraszti írásbeliség szórványos, a nők és a szegényebb rétegek hangja pedig alig jut el a forrásokba.

Bizonytalan mindenekelőtt a szlovén nyelvű lakosság lélekszáma, amelyre a 19. században csak becslések léteznek; a pontos adatot nem ismerjük. Vitatott a nemzeti ébredés időszakolása: a szlovén történetírás egy része a 18. század végi irodalmi mozgalmat tekinti kezdőpontnak, mások az 1848-as programot, megint mások az 1860-as évek intézményesült nemzeti mozgalmát részesítik előnyben. A nyelvi standardizáció regionális alapja szintén vitatott volt a kortársak körében, és a kérdés a mai nyelvtörténeti kutatásban is megjelenik. A paraszti identitás és a nemzeti mozgalom viszonya: számos jel utal arra, hogy a parasztság lokális, vallási és rendi szempontok szerint határozta meg önmagát, és a nemzeti nyelvi közösség fogalmát csak lassan sajátította el; ennek mértékét azonban nehéz pontosan megállapítani.

Az Illír Provinciák és a Zedinjena Slovenija utólagos értékelése különösen terhelt emlékezetpolitikai elemekkel. A francia időszak nyelvpolitikáját a későbbi szlovén nemzeti narratíva gyakran aránytalanul pozitívan ábrázolta, miközben a kortársi gazdasági nehézségek és a lakosság vegyes fogadtatása a forrásokban is nyomon követhető. Hasonlóképpen az 1848-as program a nemzeti emlékezetben a szlovén államiság előzményeként jelenik meg, ami azt sugallhatja, mintha a 20. századi Jugoszlávia vagy a független Szlovénia felé mutató terv lett volna; ez visszavetítés, amelyet a forrásokkal óvatosan kell ellensúlyozni. A történészi konszenzus szerint a nemzeti ébredés a Habsburg birodalmi keretben zajló nyelvi-kulturális folyamat volt, nem pedig egyenes út a modern nemzetállam felé.

6.3.6 Rövid összefoglaló

- A felvilágosult abszolutizmus reformjai – az iskolarendelet, a jobbágyrendelet és a türelmi rendelet – nem nemzeti célból születtek, de elősegítették az anyanyelvű írásbeliség terjedését és egy szlovén nyelvű értelmiségi réteg kialakulását.
- A szlovén nyelvű irodalom és nyelvművelés a 18. század végén Linhart, Vodnik és Kopitar munkásságával bontakozott ki; Kopitar 1808-as nyelvtana a szlovén nyelv egységesítésének tudományos alapjait fektette le.
- A szlovén nyelvű lakosság a Habsburg Birodalom több tartományában szétszórva élt; a nemzeti mozgalom központja fokozatosan Krajna és Ljubljana lett, míg a peremvidékeken a német és olasz nyelvi elit dominanciája erősebb maradt.
- A paraszti tömegek identitása elsősorban vallási, lokális és rendi volt; a szlovén nemzeti program elsősorban a papság és a városi értelmiség ügyeként fogalmazódott meg.
- A napóleoni Illír Provinciák (1809–1813) korlátozottan engedélyezték a szlovén nyelvű iskolázást, de a kortársi tapasztalat vegyes volt, nemzeti előfutárként való értékelése pedig későbbi emlékezetpolitikai konstrukció.
- 1848-ban a szlovén értelmiség meghirdette a Zedinjena Slovenija programját, amely a szlovén lakta tartományok egyesítését és a nyelvi egyenjogúságot követelte a birodalom föderális keretein belül.
- A program társadalmi bázisa szűk maradt; a parasztság számára a jobbágyfelszabadítás volt a forradalom legfontosabb vívmánya.

- A neoabszolutizmus visszaszorította a nyelvi jogokat, de a szlovén nyelvű irodalom és oktatás folytonossága fennmaradt, és a Zedinjena Slovenija a későbbi nemzeti mozgalom hivatkozási pontjává vált.

6.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan járultak hozzá a felvilágosult abszolutizmus reformjai a szlovén nyelvű írásbeliség terjedéséhez, és miért nem tekinthetők maguk is nemzeti célú reformnak?
2. Milyen szerepet játszott a katolikus papság és a tanítói réteg a szlovén nemzeti ébredés korai szakaszában?
3. Miért volt nehéz a szlovén nyelvű lakosságot egyetlen politikai keretbe egyesíteni a 18–19. században?
4. Miben állt a Zedinjena Slovenija programja, és milyen korlátai voltak 1848-ban?
5. Hogyan változott a „nemzet” fogalma a szlovén területeken a 18. századi rendi identitástól a 19. századi nyelvi-etnikai programig?

6.4 A szlovén területek 1848–1918

6.4.1 A szlovén területek 1848–1918

Az 1848-as forradalmi hullám a szlovén területeken is fordulópontot jelentett: a korábban elsősorban kulturális és nyelvi keretek között szerveződő nemzeti mozgalom politikai programmá formálódott, és megfogalmazta a szlovének területi egyesítésének és önálló politikai nemzetté válásának igényét. Az ezt követő hét évtizedben a szlovén társadalom alapvető átalakuláson ment keresztül: a jobbágyfelszabadítás, a vasútépítés, az iparosodás és az urbanizáció felbomlasztotta a rendi világot, miközben a nemzeti mozgalom fokozatosan tömegpártokká szerveződött. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan jutott el a szlovén nemzeti program a „egyesített Szlovénia” (Zedinjena Slovenija) 1848-as követelésétől a Habsburg Birodalom keretei között folytatott autonómiaküzdelmeken át az 1918-as államalapítási döntésig, amely a szlovéneket a Délszláv Államba (később Jugoszlávia) vezette.

6.4.1.1 Az 1848-as forradalom és a „egyesített Szlovénia” programja

A szlovén területeket 1848-ban a Habsburg Birodalom hat különböző közigazgatási egysége osztotta meg: a történelmi tartományok közül Krajna (Kranjska), Karintia (Koroška) és Stájerország (Štajerska) déli, szlovén többségű részei, valamint Görz (Gorica), Isztria (Istra) és a magyar koronához tartozó Muravidék (Prekmurje). Ez a széttagoltság alapvetően meghatározta a nemzeti mozgalom követeléseit. A bécsi márciusi forradalom hírére a szlovén értelmiség – elsősorban a Fran Miklošič (1813–1891) nyelvész köré szerveződő bécsi szlovén kör – 1848. április 20-án fogalmazta meg a **„egyesített Szlovénia” (Zedinjena Slovenija)** programját. Ez az első olyan dokumentált szlovén politikai program, amely a szlovén nyelvű területek egyetlen, saját parlamenttel rendelkező közigazgatási egységbe (koronatartományba) való egyesítését követelte a Habsburg Birodalmon belül, a német és olasz nyelvű területek kizárásával.

A program mérsékelt, lojális jellegű volt: nem a birodalomtól való elszakadást, hanem azon belüli területi autonómiát követelt. Ugyanakkor radikálisan új volt abban az értelemben, hogy a szlovén nemzetet etnikai-nyelvi alapon, nem pedig történeti tartományi alapon kívánta megszervezni. Ez a követelés ütközött a tartományi rendek és a birodalmi kormányzat érdekeivel. Az 1848-as ausztriai alkotmányos kísérletek során a szlovén küldöttek a bécsi parlamentben is felvetették

a kérdést, de a tartományi határok átrajzolására nem került sor. A program azonban tartós iránymutatóvá vált: a következő hetven év szlovén nemzeti politikájának alapdokumentumaként hivatkoztak rá, és 1918-ig a különböző politikai irányzatok – konzervatívok, liberálisok, később szociáldemokraták – valamennyien saját változatukban őrizték meg az egyesített Szlovénia eszméjét. A forradalom veresége után, az 1850-es évek neoabszolutizmusa idején a nyílt politikai szervezkedés lehetetlenné vált, de a program emléke a kulturális intézményekben és a helyi értelmiség köreiben tovább élt.

6.4.1.2 A neoabszolutizmus és a nemzeti mozgalom újjászerveződése

Az 1851-től kiépülő neoabszolutista rendszer (a szakirodalomban gyakran Bach-rendszer, Alexander Bach belügyminiszter neve után) centralizált, német nyelvű közigazgatást vezetett be, és visszaszorította a tartományi autonómiákat. A szlovén nemzeti mozgalom számára ez a nyílt politikai tevékenység ellehetetlenülését jelentette, ugyanakkor a modernizáló reformok – a jobbágyfelszabadítás végrehajtása, az oktatásügy fejlesztése, a közigazgatás egységesítése – hosszabb távon a nemzeti mobilizáció feltételeit erősítették. Az 1848-ban eltörölt jobbágyrendszer (a robot és a földesúri szolgáltatások megszüntetése) az agrárviszonyok lassú átalakulását indította el: a paraszti birtokok formálisan szabaddá váltak, de a megváltási terhek és a törpebirtokok elaprózódása sok helyütt szegénységet konzervált. A 19. század második felének szlovén társadalma döntően kisbirtokos paraszti társadalom maradt, amelyben a földbirtokos elit egy része továbbra is német nyelvű maradt.

Az 1860-as évek elején a birodalmi politika liberalizálódása – az 1860. évi Októberi Diploma és az 1861. évi Februári Pátens – visszaállította a tartományi gyűléseket, és ismét teret nyitott a nemzeti mozgalomnak. Ettől kezdve a szlovén politikai élet két fő áramlata körvonalazódott. Az úgynevezett **„ószlovén” (staroslovenci)** irányzat, amelynek vezetői – köztük Janez Bleiweis (1808–1881), a *Kmetijske in rokodelske novice* című lap szerkesztője – a konzervatív, katolikus és lojális Habsburg-politikát képviselték. Számukra a nemzeti fejlődés elsődleges színtere a nyelv, az iskola és a helyi egyházközség volt, és a birodalom egységének megőrzését fontosabbnak tartották a radikális területi követeléseknél. Velük szemben az 1860-as évek második felében megerősödő **„ifjúszlovén” (mladoslovenci)** irányzat – Fran Levstik (1831–1887), Josip Stritar (1836–1923) és mások – liberálisabb, konfrontatívabb politikát sürgetett, nagyobb hangsúlyt helyezett a világi kultúrára, és bírálta az ószlovének passzivitását. Az irányzatok közötti ellentét nem csupán taktikai kérdés volt: eltérő társadalmi hátteret (papság, vidéki konzervatív értelmiség versus városi, világi értelmiség és polgárság) és eltérő viszonyt a katolikus egyházhoz tükrözött. Fontos megjegyezni, hogy mindkét irányzat a szlovén nemzeti keretek között gondolkodott, és egyik sem kérdőjelezte meg a Habsburg Birodalom kereteit; a vita az autonómia formájáról és a politikai eszközökről szólt.

A tartományi gyűlésekben a szlovén képviselők a német többséggel küzdöttek. Krajna tartományi gyűlésében a szlovén nyelv hivatalos használatáért folytatott harc az 1860-as években rendszeres konfliktusforrássá vált. A szlovén nacionalista történetírás ezt az időszakot gyakran a német elnyomással szembeni nemzeti küzdelemként ábrázolja; a kérdés azonban árnyaltabb: a tartományi elitek közötti hatalmi harc mellett a nyelvkérdés a modern bürokrácia és oktatásügy kiépülésének velejárója is volt, és a német nyelvű lakosság egy része maga is többnyelvű, átmeneti identitású volt. A dokumentált tény az, hogy az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés nyomán a szlovén területek az Osztrák Császárság (Ciszlajtánia) részébe kerültek, míg a Muravidék továbbra is a Magyar Királysághoz tartozott. Ez a kettősség a későbbi nemzeti politika egyik alapvető strukturális adottsága maradt.

6.4.1.3 A kiegyezés, az autonómiatörekvések és a dualista keret

Az 1867-es kiegyezés a birodalmat osztrák–magyar dualista állammá alakította, amelyben a szlovén területek zöme az osztrák félben maradt. A dualista szerkezet a szláv népek számára kedvezőtlen keret volt, mivel a birodalom két domináns nemzete, a német és a magyar osztozott a hatalmon. A szlovén politikai elit számára ez a helyzet ismételten napirendre tűzte az „egyesített Szlovénia" követelését, amelyet most már a dualista struktúra átalakításának – trializmussá (osztrák–magyar–délszláv) vagy föderalizmussá való átépítésének – kontextusában fogalmaztak meg. A trialista elképzelés szerint a délszláv területek – köztük a horvát és szlovén tartományok – a birodalom harmadik, egyenrangú egységét alkották volna. Ez a program összekapcsolta a szlovén követeléseket a horvát nemzeti mozgalommal, ugyanakkor belső feszültséget is hordozott: a horvát politikai elit a horvát történeti jog (jogfolytonosság) alapján követelte a délszláv egység megszervezését, míg a szlovén program elsősorban etnikai-nyelvi alapú volt. Mindkét felfogás a dualista rend keretein belül maradt, de a birodalmi kormányzat elutasította a szerkezeti átalakítást.

Az 1870-es években a szlovén politikai életben a konzervatívok és a liberálisok közötti versengés intézményesült. A katolikus egyházhoz szorosan kötődő konzervatív tábor a vidéki lakosság körében erős támogatottságot épített ki, míg a liberálisok főként a városi polgárságra, az értelmiségre és a nem katolikus, illetve szekularizált rétegekre támaszkodtak. Ebben az időszakban alakultak ki a modern politikai klubok, egyletek és olvasókörök, amelyek a későbbi tömegpártok előfutárai voltak. Az 1861-ben alapított **Szlovén Matica (Slovenska matica)** kulturális-kiadói intézmény a nemzeti tudományosság és irodalom központjává vált, és fontos szerepet játszott a nemzeti kánon megteremtésében. Az 1880-as évekre a szlovén nyelvű sajtó, irodalom és közművelődés intézményrendszere elérte azt a fejlettségi szintet, amely a nemzeti mozgalom tömegesedésének előfeltétele volt.

A szlovén területek gazdasági szerkezete ezekben az évtizedekben kezdett jelentősen átalakulni. A vasúthálózat kiépítése – különösen a Bécs–Trieszt vasútvonal (Südbahn) 1857-es átadása – bekapcsolta a térséget a birodalmi piacba, elősegítette a mezőgazdasági termékek és a fa áruvá válását, és megindította a városi munkásság kialakulását. A szlovén területek iparosodása azonban a Monarchia egészéhez képest mérsékelt maradt: a legjelentősebb ipari központok Ljubljana (németül Laibach), Maribor (Marburg an der Drau) és a stájerországi bányavárosok, valamint Trieszt (Trst) környéke voltak. Trieszt, amelynek lakossága a 19. században rohamosan nőtt, etnikailag kevert város volt: szlovén, olasz, német és más közösségek éltek együtt, a városi elit és a közigazgatás azonban túlnyomórészt olasz nyelvű maradt. A szlovén lakosság aránya a városban a század második felében nőtt, ami a szlovén–olasz nemzeti konfliktus egyik legélesebb színterévé tette Triesztet. A trieszti kérdés a későbbi határviták és az első világháború utáni rendezés szempontjából is kiemelkedő jelentőségűvé vált.

6.4.1.4 A pártosodás kora: konzervatívok, liberálisok és szociáldemokraták

Az 1890-es évek a szlovén politika intézményesült pártosodásának korszaka. 1890-ben alakult meg a **Katolikus Néppárt (Katoliška narodna stranka)**, amely 1905-től **Szlovén Néppárt (Slovenska ljudska stranka, SLS)** néven működött, és a konzervatív-katolikus tábor hegemón politikai szervezetévé vált. Az SLS vezetője, a teológus-politikus Janez Evangelist Krek (1865–1917) a pártot a vidéki kisbirtokos parasztság és a katolikus munkásság szociális kérdései felé nyitotta, és a katolikus szociális tanítás jegyében szövetkezeteket, hitelszövetkezeteket és munkásegyesületeket szervezett. Krek politikája a nemzeti követeléseket összekapcsolta a szociális reformmal, ami az SLS-t a szlovén területek legerősebb politikai erejévé tette. Az SLS programjában a szlovén autonómia és a délszláv összefogás követelése mellett az agrárreform, a szociális védelem és a katolikus oktatás védelme szerepelt.

Az 1894-ben alapított **Nemzeti Haladó Párt (Narodna napredna stranka)** a liberális tábor szervezete volt, amely a városi polgárságra, a szabadfoglalkozású értelmiségre és a szekuláris iskolarendszer híveire támaszkodott. A liberálisok a politikai szabadságjogok, az egyház közéleti befolyásának csökkentése és a modernizáció mellett érveltek. A két párt közötti viszony a korszakban rendkívül konfliktusos volt; a politikai küzdelem a kultúrharc (Kulturkampf) mintázatait követte, és a közéletet a konzervatív–liberális törésvonal alapvetően meghatározta. Fontos azonban jelezni, hogy ez a törésvonal nem feleltethető meg a mai baloldal–jobboldal felosztásnak: a korabeli szlovén pártok mind a nemzeti kérdés keretein belül működtek, és a szociális kérdésben is többféle álláspont létezett.

Az 1896-ban megalakult **Jugoszláv Szociáldemokrata Párt (Jugoslovanska socialdemokratska stranka, JSDS)** az ipari munkásság politikai képviseletét tűzte ki célul. A párt a nemzetközi munkásmozgalom keretei között működött, és a szlovén, horvát és szerb munkások közös szervezeteként határozta meg magát. A szociáldemokraták a nemzeti kérdésben autonómiát és a nemzetek egyenjogúságát követelték, de a polgári nemzeti pártokkal szemben fenntartással viseltettek, és a társadalmi osztálykérdést tartották elsődlegesnek. A JSDS viszonylag gyenge maradt: a szlovén területek iparosodottsága alacsony volt, és az SLS katolikus munkásegyesületei versenytársat jelentettek a munkásság megszervezéséért. Mégis, a szociáldemokrata szervezkedés az 1900-as években meghonosította a modern tömegsztrájkok, a május 1-jei felvonulások és a szakszervezeti mozgalom gyakorlatát.

A pártosodás korszakában a szlovén nemzeti mozgalom követelései fokozatosan radikalizálódtak. Az 1890-es évektől az „egyesített Szlovénia” programja mellett egyre határozottabban fogalmazódott meg a délszláv államközösség – a trializmus vagy a szövetségi átszervezés – gondolata. Ez részben a horvát nemzeti mozgalommal való kapcsolatok erősödésének, részben a Monarchia válságainak – különösen a magyarországi nemzetiségi politikának – volt a következménye. Az 1905-ös trieszti és isztriai nyelvvita, amely a szlovén és olasz nyelv hivatalos használatáról robbant ki, a nemzeti konfliktus kiéleződését jelezte a tengerparti területeken. A források szerint a vita során a szlovén követelések a települési szintű kétnyelvűségre és a szlovén iskolák bővítésére irányultak; az olasz tartományi elit ezt a pozíciói elleni támadásként értékelte. Ez a konfliktus előre vetítette az 1918 utáni olasz–szlovén határviták élességét.

6.4.1.5 Az első világháború: a front, a hátország és a nemzeti program átalakulása

Az első világháború 1914-es kitörése alapvetően átalakította a szlovén politikát. A szlovén területek közvetlenül a hadszíntér közelébe kerültek, amikor 1915 májusában Olaszország hadba lépett az antant oldalán, és megnyílt az **isonzói front (soška fronta)**, amely a mai Szlovénia nyugati határvidékén, az Isonzó (Soča) folyó mentén húzódott. A háború 29 hónapja alatt a térség az emberi szenvedés és az anyagi pusztulás színterévé vált: a dokumentált katonai áldozatok száma a fronton mindkét oldalon rendkívül magas volt, bár a pontos veszteségi adatok forrásonként eltérnek, és a becslések bizonytalanok. A közvetlen frontzónából a polgári lakosságot evakuálták, a városok és falvak jelentős része elpusztult. Az 1917-es caporettói (kobaridi) áttörés nyomán a frontvonal a Piave folyóig tolódott, és a szlovén területek egy részét az olasz csapatok szállták meg. A megszállt területeken a polgári lakosság helyzete nehéz volt; a magyar és osztrák hatóságok által végrehajtott intézkedések mellett az olasz katonai közigazgatás is korlátozta a szlovén intézmények működését. A háborús tapasztalat – a front közelsége, a menekültáradat, a hadigazdaság – a szlovén társadalom egészét érintette.

A hátországban a háború a politikai élet beszűkülését hozta: a parlament működése korlátozottá vált, a cenzúra fokozódott, és a nemzeti kérdések nyílt vitája háttérbe szorult. Ugyanakkor a szlovén politikai elit egy része a háború alatt is aktívan tervezte a jövőt. Az SLS a háború első éveiben lojális maradt a Monarchiához, és a trialista megoldásban reménykedett, míg a

liberális és szociáldemokrata körök egy része fokozatosan a délszláv állam gondolata felé fordult. A fordulatot 1917–1918 eseményei hozták el: az oroszországi forradalmak, az Egyesült Államok hadba lépése és Wilson elnök önrendelkezési elve, valamint a Monarchia belső válsága a birodalmi keret fenntarthatóságát kérdőjelezte meg. A Monarchiával szembeni lojalitás a szlovén politikai elitben is gyorsan erodálódott.

Az 1917. májusi úgynevezett **májusi deklaráció (Majniška deklaracija)** fordulópontot jelentett. A bécsi parlament szlovén, horvát és szerb képviselői – köztük az SLS vezetője, Anton Korošec (1872–1940) – közös nyilatkozatban követelték a Monarchia délszláv területeinek egyesítését egy önálló, demokratikus államjogi egységbe a Habsburg uralkodó alatt. A deklaráció a trialista megoldás utolsó jelentős kísérlete volt, ugyanakkor a délszláv egyesülés gondolatát a hivatalos politika szintjére emelte. A deklaráció dokumentált szövege szerint a képviselők a „szlovének, horvátok és szerbek által lakott területek” egyesítését követelték, de a konkrét államjogi forma és a viszony a birodalomhoz szándékosan nyitva maradt. A Monarchia vezetése azonban érdemben nem tárgyalt a tervről.

1918 őszére a katonai összeomlás és a birodalmi közigazgatás felbomlása felgyorsította az eseményeket. A szlovén területeken helyi nemzeti tanácsok alakultak, amelyek a közigazgatás átvételét és a rend fenntartását szervezték. A szlovén politikai pártok a délszláv államalapítás mellett döntöttek, bár a döntés nem volt konfliktusmentes: az SLS egy része és a katolikus egyház egyes képviselői óvatosságra intettek, míg a liberálisok és a szociáldemokraták többsége a radikális szakítást támogatta. A **Zágrábi Nemzeti Tanács (Narodno vijeće)** 1918. október 29-én kikiáltotta a **Szlovének, Horvátok és Szerbek Államát (Država Slovencev, Hrvatov in Srbov)**, amely a Monarchiából kiváló délszláv területeket tömörítette. Az új állam azonban nemzetközi elismerés híján és belső fegyveres erő nélkül kiszolgáltatott helyzetben volt; a szlovén területeken a legközvetlenebb fenyegetést az olasz csapatok előrenyomulása jelentette, amely Trieszt, Görz és Isztria megszállásával a londoni szerződés (1915) titkos területi ígéreteit érvényesítette. Ebben a helyzetben a zágrábi tanács a Szerb Királysággal való egyesülést választotta: 1918. december 1-jén kikiáltották a **Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca)**, amelynek uralkodója I. Péter szerb király lett.

Az 1918-as döntés a szlovén nemzeti program történetében radikális fordulat volt: a „egyesített Szlovénia” 1848-as követelése egy nagyobb délszláv állam keretei között, annak részeként valósult meg, de a területi egység nem jött létre, és a szlovén lakosság egy része – Trieszt, Görz, Isztria és a Muravidék – az új állam határain kívül maradt. Az első világháború tehát nem csupán a Habsburg-keret felszámolását hozta, hanem új határviták, etnikai konfliktusok és bizonytalan államjogi helyzetek forrását is megteremtette. A szlovén politikának az új délszláv államban kellett újradefiniálnia nemzeti céljait, miközben a háborús emberveszteség, a gazdasági kimerülés és a társadalmi traumák feldolgozása is a következő évek feladata lett.

6.4.2 Források és bizonytalanságok

Az 1848–1918 közötti szlovén történelem forrásadottsága viszonylag gazdag, de a forrástípusok egyenetlen eloszlást mutatnak. A politikai programok, pártdokumentumok, parlamenti jegyzőkönyvek és a nemzeti sajtó anyaga jól dokumentált; az 1848-as „egyesített Szlovénia” program szövege, az 1861-es tartományi gyűlési viták, az 1917-es májusi deklaráció és az 1918-as államalapítási dokumentumok elsődleges forrásként hozzáférhetők. Ugyanakkor a mindennapi élet, a paraszti társadalom, a nők és a munkásság tapasztalatairól kevesebb közvetlen forrás áll rendelkezésre; ezeket gyakran az egyházi anyakönyvek, bírósági iratok, iskolai jelentések és a helyi sajtó alapján, közvetett módon rekonstruálja a történetírás.

A vitatott értelmezési pontok közé tartozik a nemzeti mozgalom társadalmi bázisának pontos összetétele, a konzervatív–liberális törésvonal jelentősége és az 1918-as államalapítási döntés

megítélése. A szlovén történetírásban hagyományosan pozitív értékelést kapott a délszláv egyesülés, amelyet a nemzeti felszabadulás betetőzéseként ábrázoltak; az újabb, kritikai irányzatok azonban rámutatnak az 1918 utáni állam belső feszültségeire, a központosításra és a szlovén területi veszteségekre, és az egyesülést kompromisszumos, részben kényszerű döntésként értelmezik. Az első világháborús veszteségi adatok – különösen az isonzói front katonai és polgári áldozatainak száma – ma is vitatottak: a különböző statisztikák eltérő módszertannal dolgoznak, és a civil áldozatok esetében a becslések széles sávban mozognak. A szlovén–olasz és a szlovén–német viszony értékelése emlékezetpolitikailag terhelt, különösen Trieszt és a tengerparti területek esetében. A tankönyvi feldolgozás során ezért a politikatörténeti folyamatok jól alátámaszthatók, míg a társadalomtörténeti és emlékezeti kérdésekben a bizonytalanság jelzése elengedhetetlen.

6.4.3 Rövid összefoglaló

- 1848-ban a szlovén értelmiség megfogalmazta az „egyesített Szlovénia” (Zedinjena Slovenija) programját, amely a szlovén nyelvű területek egyetlen autonóm egységbe vonását követelte a Habsburg Birodalmon belül.
- A neoabszolutizmus évei után az 1860-as évektől a szlovén politikai élet két fő irányzata, a konzervatív ószlovének és a liberális ifjúszlovének versengése határozta meg a nemzeti mozgalmat.
- Az 1867-es dualista kiegyezés a szlovén területeket az osztrák félhez csatolta; a Muravidék a Magyar Királyság része maradt, ami tartós megosztottságot teremtett.
- A századfordulóra a politika intézményesült: a konzervatív-katolikus Szlovén Néppárt, a liberális Nemzeti Haladó Párt és a Jugoszláv Szociáldemokrata Párt versengése jellemezte a közéletet.
- Az iparosodás és a vasútépítés fokozatos társadalmi modernizációt hozott, de a szlovén területek alapvetően agrárjellegűek maradtak; Trieszt a szlovén–olasz nemzeti konfliktus központjává vált.
- Az első világháborúban az isonzói front a szlovén területre hozta a hadszíntér pusztítását; a háború alatt a szlovén politika a trialista reményektől a délszláv államalapítás felé mozdult.
- Az 1917-es májusi deklaráció a délszláv területek egyesítését követelte; 1918 őszén a Szlovének, Horvátok és Szerbek Állama, majd decemberben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság jött létre.
- Az 1918-as egyesülés a szlovéneket új államkeretbe helyezte, de a „egyesített Szlovénia” területi programja nem valósult meg maradéktalanul: Trieszt, Görz, Isztria és a Muravidék az új állam határain kívül maradt.

6.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1848-as „egyesített Szlovénia” programot és az 1917-es májusi deklarációt: miben hasonlít és miben tér el a két dokumentum államjogi elképzelése?
2. Milyen strukturális következményei voltak az 1867-es kiegyezésnek a szlovén nemzeti mozgalomra nézve, és hogyan kapcsolódott a trialista program ehhez?
3. Mutassa be a századforduló három fő szlovén politikai pártjának társadalmi bázisát és nemzeti programját; miért nem azonosíthatók a mai baloldal–jobboldal felosztással?
4. Elemezze az első világháború szerepét a szlovén politika radikalizálódásában: miért vált 1917–1918-ban a Habsburg-keret fenntartása egyre kevésbé reális alternatívává?
5. Milyen területi és kisebbségi kérdéseket hagyott megoldatlanul az 1918-as államalapítás, és hogyan hatottak ezek a későbbi szlovén–olasz és szlovén–magyar viszonyra?

7 Szlovénia 1918-tól napjainkig

7.1 Az első Jugoszlávia és Szlovénia

Az első világháború végén a szlovén területek politikai elitje kényszerű választás elé került: a Habsburg Birodalom összeomlása után az olasz területi igényekkel szemben a délszláv államközösségben keresett védelmet, ugyanakkor ezzel egy olyan centralizált monarchia részévé vált, amelyben a szlovén nemzeti autonómia és a katolikus politikai hagyomány folyamatosan konfliktusba került a belgrádi kormányzati gyakorlattal. Az 1918 és 1941 közötti időszak ezért nem csupán a szlovén államiság előtörténete, hanem a modern délszláv integráció és a nemzeti önrendelkezés közötti feszültség egyik legkorábbi tanulságos esete is.

7.1.1 1. Az államalapítás és a szlovén területi kérdés

A háború alatt a szlovén politikai élet meghatározó szereplői – a katolikus tábor, a liberális értelmiség és a szociáldemokrácia – eltérő módon képzelték el a Monarchia föderalizálását, illetve a délszláv egyesülést. A Monarchia katonai összeomlását követően, 1918. október 29-én a zágrábi Nemzeti Tanács kikiáltotta a Szlovének, Horvátok és Szerbek Államát (Država Slovencev, Hrvatov in Srbov), amelyet a szlovén területek politikai vezetői is elismertek. Ez az államalakulat azonban rövid életű és katonailag védtelen volt, mivel a győztes antant hatalmak, különösen Olaszország, az 1915-ös londoni egyezmény alapján jelentős adriai területekre tartottak igényt.

A szlovén politikai elit – élén a Szlovén Néppárt (Slovenska ljudska stranka) vezetőjével, Anton Korošeccel – a gyors egyesülés mellett döntött. 1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca), amelynek uralkodója I. Péter szerb király lett, a kormány élén pedig a szerb Nikola Pašić állt. A szlovén területek – Krajna (Kranjska), Stájerország déli része (Spodnja Štajerska), Karintia egy része (Koroška), Görz és Gradisca, valamint Isztria és Trieszt térsége – részben az új állam, részben Olaszország ellenőrzése alá kerültek.

Az 1919-es Saint-Germain-i békeszerződés és az 1920-as rapallói egyezmény (pogodba v Rapallu) rögzítette az olasz–jugoszláv határt. Az egyezmény értelmében Olaszországhoz került Trieszt, Görz, Isztria nagy része és Dalmácia egyes részei; a szlovén etnikai terület mintegy egyharmada, becslések szerint 327 000–330 000 szlovén került olasz fennhatóság alá. Ez a szám a korszak statisztikai módszertana miatt bizonytalan, de a nagyságrendet a történeti irodalom egybehangzóan jelzi. A határ meghúzása tehát a szlovén nemzeti terület jelentős részét idegen állam alá rendelte, ami a későbbi revíziós törekvések és az olasz asszimilációs politika miatt hosszú távú sérelmet okozott.

A karintiai kérdés különösen fájdalmas epizód volt. Az 1919-es Saint-Germain-i béke előirányozta a népszavazást a vegyes lakosságú klagenfurti medencében (Koroška). Az 1920. október 10-én megtartott népszavazáson a szavazásra jogosultak többsége az Ausztriához való csatlakozás mellett döntött, így a terület jelentős része – a szlovén lakosságú déli sáv kivételével – az osztrák köztársaság része maradt. A népszavazás eredménye a szlovén nemzeti emlékezetben sokáig fájó pontként élt tovább, és hozzájárult ahhoz az érzethez, hogy a szlovén érdekek a nagyhatalmi rendezésben alárendelt szerepet kaptak.

7.1.2 2. A vidovdani alkotmány és a centralizált állam

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság államberendezkedését az 1921. június 28-án, Szent Vid napján (Vidovdan) elfogadott alkotmány határozta meg. A **vidovdani alkotmány** (Vidovdanska ustava) centralizált, unitárius államot hozott létre, amely nem ismerte el a történelmi tartományok vagy nemzeti területek autonómiáját. Az országot közigazgatási körzetekre osztották, és a végrehajtó hatalom a belgrádi kormány kezében összpontosult. A szlovén területek elvesztették a Habsburg-korban élvezett tartományi önkormányzati jogosítványaikat, és a központi minisztériumok, valamint a kormány által kinevezett hivatalnokok irányítása alá kerültek.

A centralizáció mögött elsősorban a szerb politikai elit állt, amely a győztes szerb államiság mintájára akarta megszervezni az új királyságot. A szlovén politikai osztály ezzel szemben a föderalista vagy legalább tartományi autonómián alapuló berendezkedést szorgalmazta, mivel így tudta volna megőrizni a szlovén terület sajátos jogi, kulturális és gazdasági érdekeit. A két álláspont közötti vita az egész korszakot végigkísérte, és folyamatosan újratermelte a belgrádi kormányzattal szembeni bizalmatlanságot.

A szlovén közéletben a legfontosabb politikai erő a **Szlovén Néppárt** (Slovenska ljudska stranka, SLS) volt, amely a katolikus egyházhoz kötődő, nagyrészt falusi és kisvárosi társadalmi bázisra támaszkodott. Vezetője, Anton Korošec a korszak egyik legjelentősebb szlovén politikusa volt, aki időszakosan miniszteri, sőt miniszterelnöki pozíciót is betöltött a jugoszláv kormányokban. A néppárt elsősorban a szlovén területi és kulturális autonómiát, az egyházi intézmények védelmét és a kereszténységszociális gazdaságpolitikát képviselte.

A másik pólust a liberális, antiklerikális erők alkották, amelyek a **Jugoszláv Demokrata Párt** (Jugoslovanska demokratska stranka) és a későbbi **Önálló Demokrata Párt** (Samostojna demokratska stranka) köré szerveződtek. Ez a tábor a szlovén városi értelmiség, a kereskedők, a jogászok és a mérsékelt polgárság egy részét tömörítette, és a délszláv egységet hangsúlyozta, ugyanakkor élesen szemben állt a katolikus egyház politikai befolyásával. A két tábor közötti megosztottság – a szlovén „kulturális harc” (Kulturkampf) – mélyen átszőtte a közéletet, az oktatást, a sajtót és az egyesületi életet, és akadályozta a szlovén politikai elit egységes belgrádi fellépését.

7.1.3 3. A szlovén társadalom és gazdaság az új államban

A szlovén területek gazdasága a Monarchia fejlettebb tartományai közé tartozott. Az új délszláv államban a szlovén vidék és a kisvárosok az átlagosnál magasabb életszínvonallal, fejlettebb vasúti infrastruktúrával és erősebb takarékszövetkezeti hálózattal rendelkeztek. Ugyanakkor a centralizált kormányzás és a belgrádi pénzügyi központ adópolitikája a szlovén gazdasági szereplők egy részében azt az érzetet erősítette, hogy a szlovén terület gazdasági teljesítményét a központ az ország kevésbé fejlett részeinek finanszírozására használja fel. Ez a sérelem a későbbi föderalista érvelés fontos elemévé vált.

A mezőgazdaságban az apró- és törpebirtokok domináltak, a paraszti lakosság nagy része azonban már a háború előtt is kiegészítő jövedelemre szorult. A szlovén területeken erős volt a szövetkezeti mozgalom, amelyet a katolikus tábor és a liberális körök egyaránt támogattak, bár egymással versengő intézményi hálózatokban. A hitel- és értékesítő szövetkezetek nem csupán gazdasági szerepet töltöttek be, hanem a politikai táborok mozgósító csatornáiként is működtek.

Az ipar a szlovén területeken elsősorban a textil-, a bányászati és a fémfeldolgozó ágazatokban összpontosult. Különösen fontos volt a trbovljei szénbányászat (Trbovlje), amely a szlovén munkásmozgalom egyik központja is lett. A szociáldemokrata, majd a kommunista párt befolyása

ezekben a munkásközösségekben növekedett, noha a szlovén politikai élet egészében a katolikus és a liberális tábor dominanciája maradt meghatározó.

A két világháború közötti időszakban a szlovén társadalmat a nagyarányú kivándorlás is jellemezte. A gazdasági nehézségek, a földhiány és a politikai bizonytalanság következtében sokan választották az amerikai, később pedig a nyugat-európai migrációt. A kivándorlás pontos számai a korszak statisztikai nyilvántartásának hiányosságai miatt csak becsülhetők, de a történeti irodalom szerint a szlovén etnikai területről tízezres nagyságrendben távoztak munkavállalók és családtagjaik. A diaszpóra kapcsolatai később fontos szerepet játszottak a szlovén nemzeti identitás fenntartásában és a hazai politikai törekvések támogatásában.

A nők helyzete fokozatosan változott: az általános, de nem egyenlő választójog 1919-ben a szlovén nőkre szűkített formában terjedt ki, a helyhatósági választásokon egyes kategóriákban szavazhattak, az országos választójogot azonban csak a második világháború utáni szocialista Jugoszláviában nyerték el. A korszak nőegyletei – a katolikus nőmozgalomtól a polgári feminista csoportokig – elsősorban az oktatás, a családvédelem és a karitatív munka területén fejtettek ki tevékenységet, de politikai értelemben a pártok férfi által dominált struktúráinak perifériáján maradtak.

7.1.4 4. A királydiktatúra és a drávai bánság

Az 1920-as évek végére a délszláv állam belpolitikai válsága elmélyült: a horvát és a szerb politikai elitek közötti feszültség, a parlament munkájának több éven át tartó akadozása és a nemzeti radikalizmus erősödése aláásta a köztársasági intézményekbe vetett bizalmat. A helyzet 1928-ban gyilkosságsorozattal tetőzött, amikor a belgrádi parlamentben egy szerb képviselő lelőtte a horvát parasztpárt vezetőit. Ebben a légkörben I. Sándor király 1929. január 6-án **királydiktatúrát** vezetett be, feloszlatta a parlamentet, betiltotta az addigi pártok jelentős részét, és alkotmányos reformot ígért.

A diktatúra a szlovén területeken is felszámolta a korábbi politikai intézményrendszert. Az 1929-es közigazgatási átszervezés során az országot kilenc bánságra osztották, amelyek határait mesterségesen, a történelmi és etnikai viszonyokat tudatosan figyelmen kívül hagyva húzták meg. A szlovén területek nagy része a **Drávai bánsághoz** (Dravska banovina) került, amelynek székhelye Ljubljana (szlovénül Ljubljana) lett. A bánság elnevezése a Dráva folyóra utalt, nem valamely nemzeti vagy történelmi hagyományra, ami önmagában is kifejezte a centralizáció szellemét.

A közigazgatási reform ugyanakkor bizonyos mértékig kedvezett a szlovén területnek, mivel a bánság határai hozzávetőleg egybeestek a szlovén etnikai terület belső, Jugoszlávián belüli részével. A báni adminisztráció Ljubljanából irányította a közoktatás, a szociálpolitika és az infrastruktúra egyes ügyeit, ami a szlovén szakmai elit számára bizonyos fokú önkormányzati cselekvési teret biztosított. A bánsági hivatalnokok egy része szlovén volt, és a hivatalos nyelvhasználatban a szlovén is megjelent, noha a központi állam jellege továbbra is centralizált maradt.

A diktatúra időszaka alatt a szlovén politikusok megosztottak maradtak. Anton Korošec – aki időszakosan a diktatúra kormányaiban is vállalt szerepet – a katolikus tábor egy részével együtt a pragmatikus együttműködést választotta, mivel úgy ítélte meg, hogy a szlovén érdekeket belülről jobban lehet védeni, mint kívülről. A liberális és a baloldali csoportok egy része viszont határozottan elutasította a királyi abszolutizmust, és a parlamenti demokrácia visszaállítását követelte. Ez a stratégiai vita tovább mélyítette a szlovén politikai táborok közötti törésvonalat.

Az 1931-es oktoált alkotmány korlátozott parlamentarizmust vezetett be, de a pártrendszert csak fokozatosan állították helyre. Az 1934-es mérsékelt politikai nyitás és I. Sándor király 1934. októberi, marseille-i meggyilkolása után a kormányzás Pál herceg régenssége alatt folytatódott. A

szlovén politika ekkor elsősorban arra törekedett, hogy a horvát kérdés rendezése során a szlovén terület számára is hasonló autonómiát érjen el. Az 1939-es **Cvetković–Maček-egyezmény**, amely a horvát bánságot létrehozta, ugyanakkor nem oldotta meg a szlovén kérdést, sőt egyes korabeli szlovén politikusokban azt a félelmet erősítette, hogy a délszláv állam belső átszervezése a szlovén terület rovására történik.

7.1.5 5. A nemzeti élet és a kulturális autonómia gyakorlata

A politikai rendszer centralizációja ellenére a szlovén területen a nemzeti kulturális élet rendkívül intenzív maradt. Az 1919-ben alapított **Ljubljanai Egyetem** (Univerza v Ljubljani) a szlovén oktatásügy legfontosabb intézményévé vált, és a szlovén értelmiség utánpótlásának központja lett. A szlovén nyelvű elemi és középiskolai oktatás a délszláv államban is működött, bár a központi tantervek időnként a délszláv egységet hangsúlyozták a szlovén nemzeti sajátosságok rovására.

A sajtó, az irodalom és a művészeti élet a nemzeti identitás megőrzésének fontos terepe volt. A katolikus tábor lapjai – például a **Slovenec** –, a liberális **Slovenski narod** és a szociáldemokrata sajtótermékek egymással versengve formálták a közvéleményt. A szlovén irodalomban ebben az időszakban erősödött meg a modern nemzeti öntudat, miközben a politikai táborok közötti kulturális harc a folyóiratok, a könyvkiadás és az egyesületi élet szintjén is megjelent.

Az egyház szerepe a szlovén társadalomban kiemelkedő maradt. A katolikus egyház a szlovén nemzeti identitás egyik legfontosabb intézményi hordozója volt, mivel a szlovén nyelvű liturgia, a hitoktatás és az egyházi egyesületek a mindennapi élet széles rétegeit mozgatták meg. Ugyanakkor az egyház politikai befolyása a liberális és baloldali körök heves ellenállását váltotta ki, ami a szlovén közélet tartós megosztottságát eredményezte.

A szlovén nemzeti identitás ebben az időszakban fokozatosan modernizálódott, de továbbra is a nyelv, a katolikus hagyomány és a területi kötődés köré szerveződött. A délszláv államiság keretei között a szlovén elit egy része a „nemzeti individualitás” fogalmát hangsúlyozta, amellyel a központi unitarista törekvésekkel szemben a szlovén terület sajátos jogállását kívánta igazolni. Ez a fogalom a korabeli politikai vitákban folyamatosan újraértelmeződött, és nem azonosítható a későbbi, 1980-as évek végi szuverenitási diskurzussal.

7.1.6 6. A korszak vége: a megszállás felé

Az 1930-as évek végén a délszláv királyság nemzetközi helyzete gyorsan romlott. A fasiszta Olaszország 1939-ben megszállta Albániát, és a szlovén területekkel szemben is területi követeléseket fogalmazott meg. A náci Németország 1938-ban annektálta Ausztriát, így a szlovén határ közvetlenül a német birodalommal lett szomszédos. A szlovén politikai elit egy része ekkor a délszláv állam egységének megerősítésében látta a külső fenyegetéssel szembeni védelmet, mások viszont a nemzeti önállóság növelését szorgalmazták, mivel úgy vélték, hogy Belgrád külpolitikai döntései a szlovén területet is veszélybe sodorhatják.

A délszláv kormány időszakosan próbált egyensúlyozni a tengelyhatalmak és a nyugati szövetségesek között, ami a szlovén közvéleményben is vitákat szült. Az 1941. márciusi belgrádi katonai puccs után, amely a tengelyhez való csatlakozást ellenző tisztek vezetésével történt, a náci Németország és szövetségesei 1941. április 6-án megtámadták Jugoszláviát. A szlovén terület ezzel a második világháborús megszállás állapotába került, amely a következő években a nemzeti lét addigi legnagyobb kihívását hozta el.

7.1.7 Források és bizonytalanságok

A korszak vizsgálatához a legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a belgrádi parlament és a bánsági hatóságok iratai, a pártlapok és a politikai vezetők beszédei, valamint a diplomáciai anyagok, különösen a saint-germaini és a rapallói egyezmények ratifikációs jegyzőkönyvei. A szlovén nemzeti sérelmekkel kapcsolatos állítások nagy része ezekből a forrásokból dokumentálható, ugyanakkor a sérelmek politikai tálalása a korabeli publicisztikában erősen túlfűtött, ezért a kutatók a pártos állításokat a hivatalos jegyzőkönyvekkel vetik össze.

A népszámlálási adatok és a gazdasági statisztikák a két világháború közötti Jugoszláviában nem egységes módszertannal készültek, ezért a szlovén lakosság lélekszámára, a kivándorlásra és a foglalkoztatási szerkezetre vonatkozó számok becslésnek tekintendők. A karintiai népszavazás eredményét a szlovén és az osztrák történetírás eltérő hangsúlyokkal értelmezi: az eredmény ténye nem vitatott, de hogy a szlovén szavazók milyen arányban szavaztak Ausztria mellett, illetve milyen szerepet játszottak a gazdasági és propaganda-tényezők, a mai napig tudományos vita tárgya.

Az olasz fennhatóság alá került szlovén lakosság számára vonatkozó adatok szintén bizonytalanok, mivel a különböző népszámlálások az etnikai hovatartozást eltérő kritériumok alapján rögzítették. A történeti irodalomban a 320 000 körüli adat gyakran szerepel, de ezt a kutatók egy része túlzónak, mások alulbecsültnek tartja. A királydiktatúra időszakának belpolitikai viszonyairól a forrásanyag hiányos, mivel a cenzúra és a pártrendszer felszámolása következtében a nyilvános politikai vita beszűkült. A szlovén politikai táborok belső vitáiról ezért elsősorban a későbbi visszaemlékezések és a pártarchívumok töredékes anyagai tudósítanak.

7.1.8 Rövid összefoglaló

- A szlovén területek 1918-ban a délszláv államközösség részeként kerültek a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba, de a saint-germaini és rapallói határok miatt a szlovén etnikai terület nagyjából egyharmada olasz fennhatóság alá került.
- Az 1921-es vidovdani alkotmány centralizált, unitárius államot hozott létre, amely nem biztosított tartományi autonómiát a szlovén területnek, és így állandósította a belgrádi kormányzattal szembeni sérelmeket.
- A szlovén politikai életben a katolikus Szlovén Néppárt és a liberális demokrata tábor közötti megosztottság határozta meg a közéletet; Anton Korošec a katolikus tábor meghatározó politikusa volt.
- A szlovén gazdaság az új államban viszonylag fejlett maradt, de a központi adó- és pénzügyi politika miatt a szlovén szereplők gyakran hátrányos helyzetet érzékeltek; a kivándorlás tömegessé vált.
- Az 1929-es királydiktatúra felszámolta a pártrendszert, és a szlovén területet a Drávai bánságba szervezte, ami bizonyos szlovén intézményi teret biztosított, de a centralizációt nem szüntette meg.
- Az 1930-as évek végén a szlovén terület közvetlen fenyegetettsége megnőtt az olasz és német terjeszkedés miatt, és a délszláv állam egysége sem tudta megakadályozni az 1941-es megszállást.

7.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek szóltak a szlovén politikai elit egy része számára a gyors délszláv egyesülés mellett, és milyen sérelmekkel járt ez a választás?

2. Hasonlítsa össze a szlovén katolikus tábor és a liberális demokrata tábor nemzet- és államfelfogását a két világháború közötti időszakban!
3. Milyen következményekkel járt a szlovén területekre nézve az 1929-es királydiktatúra és a Drávai bánság létrehozása?
4. Miért jelentett különösen súlyos területi és nemzeti traumát a szlovén lakosság számára a rapallói egyezmény és a karintiai népszavazás?

7.2 A megszállás és a háború

A szlovén területek a második világháborúban nem egységes hadszíntérként, hanem három különböző megszállási rendszer és egy belső fegyveres konfliktus színtereként élték meg az 1941–1945 közötti éveket. A [Az első Jugoszlávia és Szlovénia] alfejezetben tárgyalt első Jugoszláviában a szlovén nemzeti követelések részben megvalósultak, de a királyi centralizmus és a pártpolitikai válság gyenge alapokat hagyott hátra. Amikor a tengelyhatalmak 1941. április 6-án megtámadták Jugoszláviát, a szlovén terület néhány héten belül három ország – a Német Birodalom, Olaszország és Magyarország – uralma alá került. Ez a felosztás nem csupán katonai megszállást jelentett: valamennyi megszálló hatalom a szlovén nemzeti intézmények felszámolására, a szlovén nyelv és kultúra visszaszorítására, illetve a lakosság áttelepítésére vagy asszimilálására törekedett. A megszállásra adott szlovén válasz – a Felszabadítási Front létrejötte, a partizánmozgalom fegyveres ellenállása, valamint a kollaboráns alakulatokkal vívott elhúzódó polgárháború – a régió egyik legsúlyosabb huszadik századi traumájává tette ezt a korszakot.

7.2.1 A szlovén területek feldarabolása és a megszálló rendszerek

A Jugoszláv Királyság felbomlása után a szlovén területet három zónára osztották. A **Német Birodalom** annektálta **Alsó-Stájerországot** (németül Untersteiermark, szlovénül Spodnja Štajerska) és **Felső-Krajnát** (németül Oberkrain, szlovénül Gorenjska), valamint Karintia (Koroška) szlovén lakta határvidékeinek egy részét. Ezeket a területeket közvetlenül a Harmadik Birodalomhoz csatolták, nem megszállási zónaként, hanem német közigazgatás alatt álló annektált területként kezelték. A német hatóságok célja a szlovén lakosság germanizálása vagy kitelepítése volt. A szlovén nyelvű oktatást azonnal betiltották, a szlovén köztisztviselőket és értelmiségieket letartóztatták vagy elbocsátották, a szlovén egyesületeket feloszlatták. A német tervek szerint több tízezer szlovént kívántak áttelepíteni Horvátországba, Szerbiába és a Német Birodalom munkatáboraiba. A tényleges kitelepítések 1941 nyarán megkezdődtek; a korabeli német dokumentumok nagy ívű terveket rögzítenek, a szlovén történetírás becslései a kitelepítettek számát tízezres nagyságrendűre teszik, de a pontos szám a források eltérései miatt bizonytalan. Az erőszakos germanizáció részeként német családokat telepítettek a szlovén falvakba, ami a helyi lakosság fokozott ellenállását váltotta ki.

Olaszország a szlovén terület középső és déli részén hozta létre a **Ljubljana tartományt** (olaszul Provincia di Lubiana, szlovénül Ljubljanska pokrajina), amely magában foglalta Ljubljanát és a mai Közép- és Dél-Szlovénia jelentős részét. Az olasz fennhatóság alá tartozó szlovén Tengermellék (Primorska) már az 1920-as rapallói szerződés óta olasz ellenőrzés alatt állt, így 1941-ben az olasz zóna a régi olasz–szlovén határvidékkel együtt egy összefüggő, de eltérő közigazgatású területet alkotott. Az olasz hatóságok kezdetben a szlovén lakosság megnyerésére törekedtek: bizonyos fokú kulturális autonómiát ígértek, és a szlovén nyelv használatát az adminisztrációban korlátozottan engedélyezték. Ez a viszonylag engedékeny politika azonban rövid életű volt. 1942-től, amikor a partizánmozgalom megerősödött, az olasz csapatok nagy katonai hadműveleteket indítottak, internálótáborokat hoztak létre, és többezernyi civilt hurcoltak el. A legismertebb internálóhely a **Rab szigeti koncentrációs tábor** (olaszul campo di concentramento di Arbe) volt, ahol szlovén

és horvát civileket tartottak fogva; a táborban éhínség és betegségek következtében több ezer fogoly halt meg, de a halálos áldozatok pontos száma ma is vitatott. Az olasz zóna erőszakossága mérsékeltebb volt a német területekénél, de az olaszosítás, a kitelepítések és a megtorlások itt is súlyos csapást mértek a szlovén társadalomra.

Magyarország a **Muravidéket** (szlovénül Prekmurje) csatolta vissza 1941 tavaszán. A Muravidék a trianoni békeszerződés óta a Jugoszláv Királysághoz tartozott, de vegyesen lakott szlovén és magyar anyanyelvű lakosság otthona volt. A magyar hatóságok a területet a Magyar Királyság részének tekintették, és a szlovén nyelvű oktatást, sajtót és egyesületi életet fokozatosan korlátozták. A magyar zóna a némethez képest kevésbé alkalmazott tömeges kitelepítést, de a zsidóellenes törvényeket itt is bevezették, és a muravidéki zsidó közösség tagjait 1944-ben deportálták. A magyar megszállás így nem csupán területi revízió volt, hanem a szlovén nemzeti lét visszaszorításának politikája is, bár az erőszak mértéke eltért a német és az olasz zónában tapasztalhatótól.

A három megszállási rendszer eltérő módszereket alkalmazott, de közös volt bennük a szlovén nemzeti intézmények szisztematikus felszámolása. A szlovén politikai osztály, a tanárok, a papok és az értelmiségiek üldözése mindhárom zónában megfigyelhető. A megszállók célja az volt, hogy a szlovén területet etnikailag átalakítsák, vagy legalábbis megfosszák a lakosságot attól a lehetőségtől, hogy a háború után önálló vagy nagyobb autonómiájú politikai egységet alkosson. Ez a törekvés a szlovén társadalomban már 1941 nyarán ellenállást váltott ki.

7.2.2 A Felszabadítási Front és a partizánmozgalom

A megszállás első heteiben a szlovén politikai elit a korábbi jugoszláv keretek összeomlásával szembesült. A **Felszabadítási Front** (szlovénül **Osvobodilna fronta**, rövidítve OF) 1941. április 27-én alakult meg Ljubljanában, közvetlenül azután, hogy a jugoszláv hadsereg kapitulált. Az OF létrehozásában a **Szlovén Kommunista Párt** (Komunistična partija Slovenije, KPS) játszotta a kezdeményező szerepet, de a szervezet kezdetben széles antifasiszta koalícióként működött: csatlakoztak hozzá keresztényszocialista értelmiségiek, liberális politikusok és a népi kultúra képviselői is. Az OF programja a szlovén terület felszabadítását, a szlovén nemzeti jogok helyreállítását és a háború utáni rendezésben az **egyesült Szlovénia** (Zedinjena Slovenija) megteremtését hirdette, beleértve a történelmi szlovén területek – így a Tengermellék és a trieszti régió – egyesítését.

A fegyveres ellenállás megszervezése kezdetben lassan haladt. A szlovén kommunisták a Molotov–Ribbentrop-paktum időszakában tartózkodtak a náci Németország elleni nyílt fellépéstől, ezért az OF politikai platformja ugyan már tavasszal létezett, de a fegyveres partizánakciók csak 1941. június 22-e, a Szovjetunió megtámadása után erősödtek fel. 1941 nyarán és őszén a partizán egységek kisebb támadásokat hajtottak végre a megszálló erők, a vasútvonalak és a megszállók kiszolgálói ellen. A **népfelszabadító hadsereg** (szlovénül Narodnoosvobodilna vojska, rövidítve NOV) fokozatosan szervezett haderővé alakult, amely a terepviszonyok és a helyi támogatás révén képes volt a megszállók által ellenőrzött területek egy részét ideiglenesen felszabadítani.

A partizánmozgalom politikai céljait az 1943-as év döntően alakította. Az olasz fegyverszünetet 1943. szeptember 8-án jelentették be, ami után az olasz csapatok nagy része felbomlott, a szlovén partizánok pedig lefegyverezték a visszavonuló olasz alakulatokat, és jelentős területeket vontak ellenőrzésük alá. A német hadsereg ekkor megszállta az addig olasz zónát, és ezzel a szlovén terület nagyobb része német ellenőrzés alá került. Ez a váltás fokozta a német megszállók brutalitását, de egyúttal a partizánmozgalom számára is új lehetőséget nyitott: a felszabadított területeken a partizánok civil közigazgatást építettek ki, és politikai intézményeket hoztak létre. 1943. október elején Kočevjében ülésezett a **Szlovén Nemzeti Felszabadító Tanács** (Slovenski

narodnoosvobodilni svet, SNOS), amely a szlovén államiságot a föderatív Jugoszlávián belül képzelte el. Az 1943. november 29-én tartott **AVNOJ**-ülés (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) a szlovén küldöttek részvételével megerősítette a háború utáni föderatív Jugoszlávia alapelveit.

A partizánmozgalom növekedése mögött nem csupán a kommunista ideológia, hanem a megszállók erőszakossága is állt. A német és olasz megtorlások – falvak felégetése, túszok kivégzése, internálások – a lakosság széles rétegeit a partizánok felé terelték. A partizánok a háború előrehaladtával egyre nagyobb területeket ellenőriztek, és 1945 elejére a szlovén terület jelentős része gyakorlatilag felszabadultnak volt tekinthető. A háború utolsó szakaszában a szlovén partizán egységek más jugoszláv erőkkel együtt nyomultak északnyugat felé, és 1945. május 1-jén elérték **Triesztet** (olaszul Trieste, szlovénül Trst), ami a nyugati szövetségesekkel való későbbi területi konfliktusokhoz vezetett. Ljubljanát a jugoszláv erők 1945. május 9-én szabadították fel, de a szlovén terület egyes részein a harcok csak a német fegyverletétel után fejeződtek be.

7.2.3 Kollaboráció és polgárháborús erőszak

A szlovén ellenállás nem volt egységes. A megszállók megjelenésétől kezdve a szlovén társadalom egy része a megszállókkal való együttműködést választotta, részben kommunistaellenességből, részben a rend és a stabilitás reményéből. Az olasz zónában már 1941–1942-ben létrejöttek a **Fehér Gárda** (Bela garda) néven ismert félkatonai alakulatok, amelyeket az olasz hatóságok szerveztek és fegyvereztek fel a partizánok ellen. A fehérgárdisták főként katolikus, konzervatív szlovénekből álltak, akik a partizánmozgalmat nemzeti és vallási szempontból is elfogadhatatlannak tartották.

A kollaboráció új szakasza 1943 őszén kezdődött, amikor a német megszállók a szlovén területen is létrehozták a **Szlovén Domobránságot** (Slovensko domobranstvo), ismertebb nevén a **Domobranci** alakulatait. A Domobranci a német SS és rendőri erők alárendeltségében működő, rendszeres szlovén katonai erő volt, amelynek elsődleges célja a partizánmozgalom felszámolása volt. A Domobranci létszáma a háború utolsó szakaszában elérhette a 15 000 főt, bár ez a szám a forrásoktól függően változik. A Domobranci tagjai katonai hűségesküt tettek, és a német parancsnokság alatt részt vettek a partizánok elleni hadműveletekben, valamint atrocitásokban is. A Domobranci politikai támogatottsága a szlovén papság egy részétől érkezett; **Gregorij Rožman** ljubljanai püspök nyilvánosan támogatta a kollaboráns erőket, ami a mai napig éles szlovén történeti és emlékezetpolitikai viták tárgya. **Leon Rupnik** tábornokot, aki 1944-ben a németek által kinevezett ljubljanai tartományi kormányzó lett, a háború után háborús bűnösként kivégezték.

A partizánok és a kollaboráns erők közötti harc nem csupán a megszállókkal szembeni ellenállás, hanem a szlovén társadalmon belüli polgárháború jelleget öltött. Mindkét oldal követett el erőszakot a polgári lakossággal szemben. A partizánok 1941–1942-ben politikai ellenfeleket ítéltek el és végeztettek ki rögtönítélő eljárásokban, különösen azokban a térségekben, ahol a fehérgárdista vagy Domobranci tevékenység erős volt. A kollaboráns oldal pedig a megszállókkal együtt hajtott végre megtorlásokat: feljelentettek partizánokat és támogatóikat, túszokat adtak át, és részt vettek a civilek elleni atrocitásokban. A megszálló hatalmak – különösen a németek – szándékosan szították a szlovén társadalmon belüli ellentéteket, mert így kívánták gyengíteni az ellenállást. A polgárháborús erőszak legsúlyosabb következménye az volt, hogy a szlovén áldozatok egy része nem közvetlenül a megszállóktól, hanem más szlovén csoportoktól származott.

A háborús erőszak részeként kell tárgyalni a szlovén zsidóság sorsát is. A szlovén zsidó közösség a háború előtt kis létszámú volt, becslések szerint 1 500–2 000 fő, főként Ljubljanában és a Muravidéken. A német megszállás alatt a szlovén zsidókat 1941-től fokozatosan elszigetelték, vagyonukat elkobozták, majd 1944-ben a megmaradt közösség nagy részét deportálták a

megsemmisítő táborokba. A szlovéniai zsidóság túlélési aránya rendkívül alacsony, a közösség gyakorlatilag megsemmisült. A romák üldözése szintén sok áldozatot követelt, bár a szlovéniai roma közösség kisebb volt, mint a régió más területein. A Holocaust szlovén vonatkozásait a A Holocaust és a népességáttelepítések fejezet tárgyalja részletesebben, itt azonban jelezni kell, hogy a szlovén területen a megszállók zsidóellenes intézkedései mindhárom zónában, de eltérő ütemben és intenzitással valósultak meg.

7.2.4 A háború utolsó szakasza és a leszámolások

1945 tavaszára a német hadsereg és a szlovén kollaboráns erők egyre szorultabb helyzetbe kerültek. A partizánok és a szovjet, brit és amerikai erők előrenyomulása miatt a kollaboráns egységek – köztük a Domobranci – 1945 májusában Ausztria felé vonultak vissza, abban a reményben, hogy a szövetségeseknek megadva magukat elkerülhetik a partizánok bosszúját. A visszavonuló oszlopokban civilek – a kollaboránsok családtagjai és félelmükben menekülő szlovének – is tömegesen vonultak. A szlovén kollaboráns erők és a hozzájuk csatlakozó civilek egy része a ausztriai **Bleiburg** (szlovénül Pliberk) környékén érte el a brit csapatokat. A britek azonban nem fogadták el a kapitulációt, hanem a fegyvereseket visszaadták a jugoszláv hatóságoknak. Ez a döntés a háború utáni megtorlások kezdetét jelentette.

A visszaadott szlovén kollaboránsokat a partizán hatóságok részben helyben, részben a szlovén területen lévő gyűjtőhelyeken kivégezték. A legismertebb tömegsírok a **Kočevski Rog** (Kočevje környéki erdős terület) mélyén találhatók, ahol több ezer kivégzett áldozatot ástak el. A háború utáni megtorlások áldozatainak pontos száma mindmáig vita tárgya; a szlovén kutatások a szlovén területen kivégzettek számát hozzávetőleg 10 000–15 000 közé teszik, de ez a becslés a módszertantól és a források értelmezésétől függően jelentősen eltérő lehet. A megtorlások nem csupán a kollaboráns katonákat, hanem civil személyeket is sújtottak, ami a háborús erőszak utolsó, legsúlyosabb epizódjaként maradt fenn a szlovén emlékezetben. A háború utáni elszámoltatást és annak társadalmi következményeit a A szocialista Szlovénia alfejezet tárgyalja részletesen, mert a kommunista hatalomátvétel és a megtorlás összefonódott.

A szlovén terület felszabadítása 1945 májusában tehát nem hozta el azonnal a békét; a harcok utolsó szakasza és a háború utáni leszámolások egyaránt azt mutatták, hogy a szlovén társadalom kettészakadása mélyebb volt, mint ami egy egyszerű megszállási történetben elmesélhető lenne. A háború vége a szlovén politikai életben a kommunista erők dominanciáját erősítette meg, és a polgárháborús szembenállás emléke a későbbi évtizedekben is meghatározó maradt.

7.2.5 Források és bizonytalanságok

A szlovén 1941–1945 közötti történet kutatása egyszerre támaszkodik a megszálló hatalmak, a partizánmozgalom, a kollaboráns szervezetek és a nemzetközi szereplők dokumentumaira. Az elsődleges források közé tartoznak a német és olasz katonai iratok, a szlovén partizán- és Domobranci-sajtó, a háború utáni népbírósági perek jegyzőkönyvei, valamint a túlélők visszaemlékezései. A másodlagos szakirodalomban a szlovén történetírás a kommunista korszakban egyoldalúan, a partizánmozgalom hősies képét hangsúlyozva mutatta be a háborút; a kollaboráns erők és a háború utáni megtorlások tárgyalása sokáig tabunak számított. A 2000-es évektől a szlovén kutatók új módszerekkel, tömegsírfeltárásokkal és levéltári kutatásokkal kezdték újraértékelni a korszakot, ami jelentős ismereteket hozott felszínre, de a nyilvános emlékezet és a történeti ítélkezés továbbra is erősen vitatott.

A legfontosabb bizonytalanságok a háborús áldozatok számait érintik. A partizánok, a civilek, a kollaboránsok és a háború utáni kivégzések áldozatainak összesítése a mai napig nem rendelkezik megbízható, konszenzusos eredménnyel. A szlovén történetírásban a második világháború teljes

szlovén emberveszteségét általában 30 000–40 000 főre becsülik, de ez a szám magában foglalja a különböző kategóriákat, és a becslés módszertana változó. A Domobranci megítélése is vita tárgya: egyes kutatók a kollaboráció súlyos eseteként, mások a kommunista hatalomátvétel miatti védekező reakcióként értékelik, de a megszállókkal való szoros együttműködés ténye dokumentált. A háború utáni megtorlások áldozatainak száma különösen vitatott; a Kočevski Rog-i tömegsírok feltárása folyamatos, a korábban elhallgatott adatok ma is új vitákat gerjesztenek. Az emlékezetpolitikai állítások gyakran a történeti kutatás eredményeit felülírva használják a háborús szenvedést; a szlovén társadalomban a „nemzeti megbékélés” kérdése a 21. században is éles politikai és kulturális viták tárgya.

7.2.6 Rövid összefoglaló

- A szlovén területet 1941-ben három részre osztották: a Német Birodalom annektálta Alsó-Stájerországot és Felső-Krajnát, Olaszország létrehozta a Ljubljana tartományt, Magyarország pedig visszacsatolta a Muravidéket; mindhárom megszálló a szlovén nemzeti intézmények felszámolására törekedett.
- A német megszállási övezetben azonnali germanizáció, nyelvtilalom és tömeges kitelepítések kezdődtek; az olasz zónában kezdetben enyhébb, majd 1942-től erőszakos megtorlások és internálások következtek; a magyar zónában a szlovén oktatás korlátozása és a zsidóellenes intézkedések voltak jellemzők.
- A Felszabadítási Front (Osvobodilna fronta, OF) 1941. április 27-én alakult, a szlovén kommunista párt kezdeményezésére, széles antifasiszta koalícióként; a fegyveres partizánharc 1941 júniusától erősödött fel.
- A partizánmozgalom 1943-ban az olasz kapituláció után nagy területeket vont ellenőrzése alá, és politikai intézményeket épített ki; a kočevjei SNOS-ülés és az AVNOJ-határozatok a föderatív Jugoszlávián belüli szlovén államiság alapjait fektették le.
- A kollaboráció félkatonai alakulatokkal (Bela garda) kezdődött, majd 1943 őszén a németek alárendeltségében létrejött a Szlovén Domobránság (Domobranci); a partizánok és kollaboránsok közötti harc polgárháborús jelleget öltött, mindkét oldal követett el erőszakot.
- A szlovén zsidóság és roma közösség a megszállás alatt üldöztetésnek és deportálásnak volt kitéve; a szlovéniai zsidó közösség gyakorlatilag megsemmisült.
- A háború utolsó szakaszában a kollaboráns erők Bleiburgnál a britek kezére kerültek, akik visszaadták őket a jugoszláv hatóságoknak; a háború utáni megtorlások – különösen a Kočevski Rog-i tömegsírok – áldozatainak száma vitatott.

7.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan különbözött a német, az olasz és a magyar megszállási rendszer a szlovén nemzeti intézmények felszámolásának módszereiben, és milyen közös célok vezérelték mindhármat?
2. Miért volt a Felszabadítási Front megalakulása szélesebb politikai koalíció, mint pusztán a kommunista párt szervezete, és hogyan változott a partizánmozgalom 1943 után?
3. Milyen tényezők erősítették a szlovén kollaborációt, és miben nyilvánult meg a partizánok és a Domobranci közötti harc polgárháborús jellege?
4. Miért tekinthető a szlovén háborús emberveszteség megbecslése bizonytalannak, és melyek a háború utáni megtorlások kutatásának fő vitás pontjai?
5. Hogyan kapcsolódik a szlovén megszállás és polgárháború tapasztalata a későbbi szocialista Szlovénia politikai berendezkedéséhez és az emlékezetpolitikai vitákhoz?

7.3 A szocialista Szlovénia

Az 1945 és 1990 közötti szlovén történelem nem írható le csupán a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság egyik tagköztársaságának történeteként. A szlovén területek a második világháborúból súlyos emberi és anyagi veszteségekkel, ugyanakkor egy viszonylag erős partizánmozgalom és egy új, föderatív államszervezet ígéretével kerültek ki. Az 1945 utáni évtizedekben Szlovénia a jugoszláv föderáció gazdaságilag legfejlettebb, társadalmilag legrétegzettebb és fokozatosan legnyitottabb tagköztársaságává vált. Ebben az alfejezetben a szocialista korszak szlovén tapasztalatát vizsgáljuk: a hatalom megszilárdítását, az iparosítást, a jugoszláv önigazgatási kísérletet, a társadalmi modernizációt, valamint azokat a feszültségeket, amelyek az 1980-as évekre a föderációs keretek újragondolása felé mutattak.

7.3.1 A háború utáni átmenet és a hatalom megszilárdítása

Szlovénia területén a második világháború végén, 1945 májusában a jugoszláv partizánmozgalom, illetve annak szlovén szervezete, a **Szlovén Felszabadítási Front** (Osvobodilna fronta, OF) ellenőrizte a legfontosabb városokat és közlekedési csomópontokat. A háború alatt az OF már 1943-ban kinyilvánította, hogy a háború utáni Jugoszláviában Szlovénia föderatív egységként, a szlovén nemzeti jogok elismerésével vehet részt. Ez a program a háború alatti partizánmozgalom egyik legfontosabb politikai ígérete volt, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a kommunista vezetésű ellenállás szélesebb társadalmi támogatottságot szerezzen, különösen a munkások, az értelmiségiek és a parasztság egy része körében.

A hatalomátvétel azonban nem volt csupán a felszabadítás ünnepe. Az 1945-ös év folyamán a jugoszláv kommunista hatóságok Szlovéniában is felszámolták a tényleges vagy vélt politikai ellenfeleket. A legtöbb vitát kiváltó események közé tartozik a hazatérő, a háború alatt a német megszállókkal vagy az olasz fasiszta és kollaboráns erőkkel együttműködő szlovén **domobránok** (domobranci) és más fegyveres csoportok tagjainak tömeges kivégzése. A kivégzések pontos helyszínei és áldozatszámai a rendszerváltás után intenzív történészi és emlékezetpolitikai vita tárgyává váltak. A mai szlovén történetírásban a dokumentált esetek alapján több ezer, egyes becslések szerint tízezret is elérő áldozatról beszélnek, de a pontos szám meghatározása a források hiányos volta és a későbbi hallgatás miatt bizonytalan. Ezt a kérdést a [A megszállás és a háború] alfejezetben tárgyalt háborús megszállás és kollaboráció összefüggésében kell értelmezni: a megtorlás nem választható el a háború alatti erőszak logikájától, ugyanakkor a háború utáni leszámolások jogi és erkölcsi megítélése a mai napig éles viták forrása.

A politikai rendszer kiépítése párhuzamosan haladt a gazdasági átalakítással. Az 1945–1946-os években Szlovéniában is végrehajtották a nagy- és középbirtokok államosítását, majd 1946-tól kezdődően a földreformot. A földreform a szlovén parasztság egy részének juttatott földet, de a későbbi kollektivizálási kísérletek, amelyeket a szovjet modell mintájára 1949 és 1953 között erőltettek, a szlovén mezőgazdaságban is ellenállásba ütköztek. A szlovén vidék társadalomszerkezete – a viszonylag kis birtokméret, a hegyvidéki és alpesi gazdálkodás, valamint a részben már a Monarchia idején kialakult piaci kapcsolatok – nem kedvezett a nagyüzemi mezőgazdasági termelésnek. A kollektivizálás kudarca hozzájárult ahhoz, hogy az 1950-es évek elején a jugoszláv vezetés fokozatosan feladta a merev szovjet típusú agrárpolitikát.

7.3.2 A föderatív Jugoszlávia és a szlovén tagköztársaság helye

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1945. november 29-én kikiáltott államszervezetében Szlovénia a hat tagköztársaság egyike lett. A föderáció elvi alapja a népek önrendelkezésének elismerése volt, ugyanakkor a valóságos hatalom a Jugoszláv Kommunista Párt (később Jugoszláv

Kommunisták Szövetsége, Zveza komunistov Jugoslavije, ZKJ) központi szerveiben összpontosult. A szlovén pártszervezet, a **Szlovén Kommunisták Szövetsége** (Zveza komunistov Slovenije, ZKS) formálisan önálló szervezet volt, de 1945 és 1948 között szorosan követte a belgrádi központ irányvonalát.

Szlovénia területi kiterjedése a második világháború utáni rendezés során némileg megváltozott. A legfontosabb területi nyereség a korábban Olaszországhoz tartozó, döntően szlovén és horvát lakosságú **Isztriai-félsziget** északi része, valamint a Karszt-vidék (Kras) egyes területei voltak. Az 1947-es párizsi békeszerződés értelmében létrejött a **Trieszti Szabad Terület** (Svobodno tržaško ozemlje, STO), amelynek hovatartozása azonban továbbra is vita tárgya maradt. A területet 1954-ben a londoni megállapodás alapján gyakorlatilag felosztották: a város és közvetlen környéke Olaszországhoz, a délebbi, döntően szlovén lakosságú sáv Jugoszláviához, azaz a Szlovén Népköztársasághoz került. A végleges határt az 1975-ös **osimói szerződés** rögzítette. Ez a határrendezés a szlovén történeti emlékezetben máig érzékeny kérdés, mivel Trieszt városa jelentős szlovén kisebbséget őrzött meg, és a város elvesztése a szlovén nemzeti mozgalomban régóta traumaként, ugyanakkor a realista megoldás példájaként is értelmeződik.

A háború utáni első években a szlovén gazdaságot a háborús károk helyreállítása és a tervgazdasági iparosítás jellemezte. Az 1947–1952-es első ötéves terv keretében Szlovéniában különösen a gépgyártás, a vas- és acélipar, a textilipar és az elektrotechnika fejlődött. A szlovén iparosodás azonban nem a semmiből indult: a Monarchia ausztriai és cseh területeivel való hagyományos gazdasági kapcsolatok, a viszonylag fejlett közlekedési hálózat és a szakképzett munkaerő már a két világháború között is az ipari fejlődés alapját adta. A szocialista iparosítás ezt a bázist szélesítette ki, ugyanakkor a nehézipar erőltetett fejlesztése a szovjet modell szerint torzulásokkal járt.

7.3.3 A Tito–Sztálin-szakítás és a szlovén útkeresés

A szlovén szocializmus történetének fordulópontja az 1948-as **Tito–Sztálin-szakítás** volt. A Jugoszláv Kommunista Párt és a szovjet vezetés közötti konfliktus nyomán Jugoszlávia kikerült a szovjet blokk országainak köréből, és a hidegháborúban sajátos, el nem kötelezett pozíciót alakított ki. Szlovénia számára ez a szakítás több szempontból is meghatározó volt. Egyrészt a jugoszláv vezetés a szovjet blokktól való elszakadást ideológiailag az önigazgatási szocializmus kidolgozásával igyekezett legitimálni. Másrészt a szakítás következtében Jugoszlávia nyugati gazdasági és politikai kapcsolatai felértékelődtek, ami Szlovénia számára különösen előnyösnek bizonyult: a szlovén gazdaság hagyományos nyugati, elsősorban osztrák, olasz és német kapcsolatai ismét aktivizálódhattak.

A hidegháborús konfrontáció azonban a szlovén társadalomban is félelmet és bizonytalanságot keltett. A szovjet blokk országaival való határ lezárása, a katonai fenyegetettség érzése, valamint a belső politikai ellenségkeresés a szlovén pártszervezetben is tisztogatásokhoz vezetett. Az 1948–1952 közötti időszakban a **Közlemény** (Informbiro) néven emlegetett szovjet tájékoztatási iroda híveit Jugoszláviában üldözték, és Szlovéniában is internálótáborokat hoztak létre. A legismertebb a **Goli otok** (Kopár-sziget) horvátországi tábor volt, ahová szlovén rabokat is szállítottak. Az üldözés pontos szlovén áldozatszáma nem ismert pontosan; a történetírás a becslések széles skáláját tartja nyilván, és a kérdés a mai napig kényes emlékezetpolitikai téma.

7.3.4 Az önigazgatási szocializmus szlovén változata

Az 1950-es évek elején kidolgozott jugoszláv önigazgatási modell elvileg a termelőeszközök munkáskezelésbe adását, a vállalati döntések decentralizálását és a piaci elemek fokozatos bevezetését jelentette. Szlovéniában az önigazgatás hamarosan a gazdasági modernizáció sajátos

keretévé vált. A szlovén vállalatok – például a ljubljanai **Litostroj** gépgyár, a **Tovarna avtomobilov Maribor** (TAM) tehergépkocsi-gyár vagy a **Gorenje** háztartásigép-gyártó – a jugoszláv piac mellett egyre inkább a nyugat-európai exportpiacokra is termeltek. A szlovén gazdaság növekedési üteme az 1950-es és 1960-as években meghaladta a jugoszláv átlagot, és a szlovén egy főre jutó jövedelem fokozatosan a föderáció legmagasabbjai közé emelkedett.

Az önigazgatás azonban nem szüntette meg a párt irányító szerepét. A vállalati önállóság és a munkástanácsok működése a gyakorlatban gyakran formális maradt, mert a pártszervezetek, a helyi politikai elitek és a szövetségi bürokrácia továbbra is meghatározó befolyással bírtak. A szlovén társadalomban az 1960-as évektől egyre erősebben jelentkezett az a kritika, hogy a föderáció központi újraelosztási mechanizmusai – például a **Szövetségi Fejlesztési Alap** – a kevésbé fejlett déli tagköztársaságok javára csoportosítanak át forrásokat, és ezzel fékezik a szlovén gazdaság dinamikáját. Ez a vita nem egyszerűen gazdasági természetű volt: a föderáció jövedelem-újraelosztása a nemzeti egyenjogúság és a szolidaritás elvének értelmezése körüli politikai konfliktussá vált.

7.3.5 Társadalmi modernizáció, oktatás és kultúra

A szocialista korszakban a szlovén társadalom mélyreható átalakuláson ment keresztül. Az iparosítás és az urbanizáció következtében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya fokozatosan csökkent, miközben Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj és más városok lakossága gyorsan növekedett. Az 1948-as népszámlálás szerint a szlovéniai lakosság többsége még vidéken élt; az 1981-es népszámlálás idejére a városi és félvárosi lakosság aránya már meghaladta a vidéki népességét. A számok azonban óvatosan kezelendők: a népszámlálási kategóriák változtak, és a hivatalos statisztikák a foglalkoztatási szerkezetet, nem pedig a tényleges életmódot tükrözték. A szlovén vidék a heti ingázás, a hétvégi gazdálkodás és a városi munkavállalás keverékéből alakította ki a maga sajátos, félproletár életformáját.

Az oktatás kiterjesztése a szocialista modernizáció egyik legmaradandóbb eleme volt. Az 1950-es években bevezetett nyolcosztályos általános iskola fokozatosan minden településre eljutott, és az írástudatlanságot gyakorlatilag felszámolták. A középfokú oktatásban az ipari-technikai képzés mellett a gimnáziumi hálózat is bővült. A felsőoktatásban a **Ljubljanai Egyetem** (Univerza v Ljubljani) mellett 1975-ben megalapították a maribori egyetemet, ami a szlovén felsőoktatási kapacitások jelentős bővülését jelezte. A felsőoktatás azonban továbbra is viszonylag szűk keresztmetszet volt: a beiskolázási arányok nőttek, de a szlovén fiatalok egy része továbbra is külföldön, elsősorban Ausztriában, Olaszországban vagy a nyugat-európai egyetemeken tanult tovább.

A kulturális élet a szocialista keretek között is viszonylag sokszínű maradt. Az 1960-as évektől a szlovén irodalomban, színházban és képzőművészetben fokozatosan teret nyertek a modernista irányzatok. Az 1960-as évek második felében és az 1970-es években Ljubljana a jugoszláv underground kultúra egyik központjává vált. Az olyan folyóiratok, mint a **Problem** vagy a **Tribuna**, a fiatal értelmiségiek, ellenzéki gondolkodók és művészek fórumaiként működtek. A szlovén kulturális elit jelentős része a föderáción belüli nagyobb szellemi és intézményi autonómiát, valamint a nyitottabb nyugati kapcsolatokat szorgalmazta.

A szlovén nyelv státusza a szocialista korszakban folyamatosan erősödött. A föderáció intézményeiben a szerbhorvát nyelv gyakorlati dominanciája érvényesült, de a tagköztársasági intézmények, az oktatás és a kultúra területén a szlovén nyelv használata egyre kiterjedtebbé vált. A szlovén nyelvű sajtó, könyvkiadás, rádió és televízió a nemzeti identitás fenntartásának és fejlesztésének fontos eszköze volt. Ez a nyelvi önállóság a későbbi függetlenségi törekvések egyik intézményi alapját képezte.

7.3.6 A liberalizálás és a „szlovén tavasz”

A jugoszláv politikai életben az 1960-as évek közepén kibontakozó reformmozgalom Szlovéniában különösen erős támogatásra talált. A **Stane Kavčič** nevével fémjelzett szlovén pártvezetés 1967 és 1972 között a gazdasági decentralizáció, a piaci reformok és a nagyobb tagköztársasági önállóság mellett érvelt. Kavčič és köre a szlovén gazdaság nyitottabbá tételét, a magánkezdeményezés korlátozott elismerését és a föderáció pénzügyi újraelosztásának csökkentését szorgalmazta. Ez az irányvonal a szlovén társadalom egy részében komoly támogatottságot élvezett, de Belgrádban a párton belüli konzervatív erők a föderáció egységének veszélyeztetését látták benne.

Az 1971–1972-es jugoszláv párttisztogatások során Kavčičot és híveit eltávolították a hatalomból. A szlovén „liberálisok” bukása a jugoszláv reformfolyamatok általános visszaszorításának része volt, de Szlovéniában a politikai leszámolás kevésbé volt drasztikus, mint a horvátországi MASPOK mozgalom felszámolása vagy a szerbiai liberálisok eltávolítása. A szlovén társadalomban a reformok iránti igény azonban nem tűnt el: az 1970-es években a gazdasági reformok részben tovább éltek, és a szlovén értelmiség körében a föderáció átalakításának témája folyamatosan napirenden maradt.

7.3.7 Az 1974-es alkotmány és a föderáció belső feszültségei

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1974-es alkotmánya a föderációt tovább decentralizálta. Az alkotmány a tagköztársaságoknak széles körű jogokat biztosított, bevezette a **rotációs államelnökség** intézményét, és megerősítette a tagköztársasági párt- és állami szervek önállóságát. Szlovénia számára az 1974-es alkotmány elvileg kedvező kereteket teremtett: a szlovén parlament, a szlovén kormány és a szlovén pártszervezet a korábbinál nagyobb mozgásteret kapott a gazdaságpolitika, az oktatás, a kultúra és a belügyek területén.

A decentralizáció azonban új feszültségeket is szült. A föderáció szintjén a döntéshozatal egyre bonyolultabbá vált, mert a tagköztársasági elitek közötti alkudozás a hatékonyság rovására ment. Szlovéniában az 1970-es évek második felében és az 1980-as évek elején a gazdasági növekedés lelassult, a külföldi adósság növekedett, és a vállalatok egy része veszteségessé vált. A szlovén társadalomban mindazonáltal továbbra is viszonylag magas életszínvonal, fejlett szociális hálózat és széles körű foglalkoztatás jellemezte az időszakot, különösen a nyugat-európai nyitottság előnyeit élvező ágazatokban.

Az 1974-es alkotmány egyik legellentmondásosabb eleme a **munkásönigazgatási rendszer** továbbfejlesztett változata volt. Az elmélet szerint a dolgozók a vállalatokban és a helyi közösségekben közvetlenül dönthettek a termelés, a beruházás és az elosztás kérdéseiben. A gyakorlatban azonban a döntések gyakran a párt- és szakszervezeti bürokrácia, valamint a vállalatvezetők kezében maradtak. A szlovén esetben ez a feszültség azért volt különösen éles, mert a szlovén vállalatok jelentős része exportorientált volt, és a piaci versenyben való helytálláshoz rugalmasabb döntéshozatalra lett volna szüksége, mint amit a formális önigazgatási struktúrák lehetővé tettek.

7.3.8 Társadalmi rétegződés, munkások, nők és kisebbségek

A szocialista Szlovénia társadalma nem volt homogén. Az ipari munkásság mellett a parasztság, az értelmiség, a hivatalnokok és a kialakulóban lévő, részben állami, részben félprivát szolgáltató szektor szereplői alkották a társadalom fő csoportjait. A hivatalos ideológia a munkásosztályt tekintette a rendszer vezető erejének, de a valóságban a politikai és gazdasági hatalom a pártelit és a vállalatvezető réteg kezében összpontosult. A szlovén társadalomban ennek ellenére a szocialista

mobilitás jelensége is érvényesült: az oktatás kiterjesztése, az ipari foglalkoztatás bővülése és a városi életforma terjedése sok család számára tette lehetővé az emelkedést.

A nők helyzete a szocialista korszakban alapvetően megváltozott. A háború utáni jogalkotás biztosította a nők választójogát, a formális jogegyenlőséget, a munkavállalás lehetőségét és az oktatáshoz való hozzáférést. A női foglalkoztatottság a szlovén iparban és a szolgáltatásokban gyorsan nőtt, a születésszám ugyanakkor az 1960-as évektől fokozatosan csökkent. A szlovén nők egy része a feminista mozgalmak iránt is érdeklődni kezdett, különösen az 1980-as években, amikor a jugoszláv értelmiségi életben a női szerepek és a családpolitika kérdései éles vitákat váltottak ki. A feminista csoportok és a női folyóiratok azonban a hivatalos szocialista egyenjogúsági retorika ellenére is gyakran találkoztak a pártállam gyanakvásával.

A szlovéniai nemzeti kisebbségek közül a magyar és az olasz kisebbség helyzete a föderatív alkotmányos keretek miatt viszonylag kedvező volt. A **magyar kisebbség** főként a Muravidéken (Prekmurje), az **olasz kisebbség** pedig a partvidéki városokban, elsősorban Koperben (Capodistria), Izolában (Isola) és Piranban (Pirano) élt. A kisebbségi nyelvhasználatot, az iskoláztatást és a kulturális intézményeket a szlovén tagköztársaság jogszabályai biztosították, bár a gyakorlatban a kisebbségi jogok érvényesülése időnként ütközött a helyi többség érdekeivel. A roma közösség helyzete ezzel szemben marginális maradt: a szlovéniai romák egy része telepeken, rossz lakáskörülmények között élt, és a szocialista modernizáció ígéretei az ő esetükben csak korlátozottan teljesültek.

7.3.9 A nyolcvanas évek: gazdasági válság és értelmiségi ellenzék

Az 1980-as évek elején a jugoszláv gazdaság súlyos válságba került. A külső adósság növekedése, az infláció felgyorsulása, a termelékenység csökkenése és a föderáció belső egyenlőtlenségei együttesen aláásták a szocialista modell hitelességét. Tito 1980-ban bekövetkezett halála után a föderáció politikai rendszere egyre nehézkesebben működött: a rotációs elnökség és a tagköztársasági elitek közötti alkudozás a döntésképtelenség irányába hatott.

Szlovéniában a válság nyomán felerősödtek a föderáció újraelosztási mechanizmusaival szembeni kritikák. A szlovén gazdasági elit és az értelmiség egy része egyre nyíltabban fogalmazta meg, hogy a szlovén gazdaság teljesítményét a föderáció más, kevésbé fejlett részeinek finanszírozására használják fel. Ez az érvelés azonban leegyszerűsítő volt, mert a szlovén gazdaság is profitált a jugoszláv piacból, a közös infrastruktúrából és a föderáció védelméből. A vita tehát nem egyoldalú kizsákmányolásról szólt, hanem a szolidaritás és a hatékonyság közötti egyensúly kérdéséről.

Az 1980-as évek közepétől a szlovén értelmiségi ellenzék egyre szervezettebbé vált. A **Nova revija** című folyóirat 1987-ben közölte a szlovén nemzeti programról szóló írásokat, amelyek a szlovén szuverenitás kiterjesztését, a többpártrendszer bevezetését és a piacgazdaság irányába mutató reformokat sürgettek. A program egyik legvitatottabb pontja a szlovén nemzeti érdekek föderációs keretek feletti elsődlegességének kinyilvánítása volt. A szlovén pártszervezet ekkor már nem tudta teljesen ellenőrizni a nyilvánosságot, és a kritikai hangok a hagyományos intézményeken kívül is teret nyertek.

A szlovén társadalomban ugyanakkor nem volt egységes a szocialista rendszer megítélése. A munkások egy része, különösen a veszteséges nehézipari ágazatokban, a szociális biztonság fenntartását féltette, és a piaci reformokat munkahelye elvesztésének veszélyeként élte meg. A vidéki lakosság egy része pedig a szocialista modernizáció eredményeit – az infrastruktúrát, az iskolákat, az egészségügyet – védte, miközben a kollektivizálás emléke tovább élt. A szlovén függetlenségi törekvések tehát nem a társadalom egészének programjaként, hanem elsősorban az értelmiség, a vállalkozói réteg és a fiatalabb városi generációk kezdeményezéseként erősödtek meg.

7.3.10 A szlovén gazdaság szerkezete a korszak végén

Az 1980-as évek végére a szlovén gazdaság szerkezete jelentősen eltért a föderáció átlagától. A szlovén iparban a fémfeldolgozás, a gépgyártás, az elektrotechnika, a gyógyszeripar és a textilipar voltak a meghatározó ágazatok. A szolgáltatások, különösen a kereskedelem, az idegenforgalom és a pénzügyi tevékenység, a jugoszláv átlagnál nagyobb súllyal voltak jelen. A mezőgazdaság viszont a foglalkoztatottak kevesebb mint tíz százalékának adott munkát. A statisztikai adatok szerint a szlovén egy főre jutó társadalmi termék a jugoszláv átlag mintegy kétszerese volt, de ezek az adatok módszertani nehézségekkel terheltek, mert a tagköztársaságok közötti árképzési és újraelosztási mechanizmusok torzították a képet.

A szlovén gazdaság nyitottsága a korszak végén már nem csupán a jugoszláv piacra épült. A szlovén vállalatok jelentős része bedolgozóként, kooperációs partnerként vagy exportőrként kapcsolódott az osztrák, a német és az olasz gazdasághoz. A **vendégmunkások** (gastarbajteri) százezrei éltek és dolgoztak Nyugat-Európában, és hazautalásaik, valamint hazatérésük utáni tapasztalataik a szlovén társadalom nyitottságát erősítették. A vendégmunka a szocialista Jugoszlávia sajátos jelensége volt: a hivatalos ideológia nem szívesen beszélt róla, de a gyakorlatban a nyugati munkavállalás a szlovén családok jövedelmi stratégiájának fontos részévé vált.

7.3.11 A politikai válság és a föderáció átalakításának igénye

A szlovén szocialista korszak utolsó éveit a politikai nyitás és a föderáció átalakításának vitája jellemezte. A **Slobodan Milošević** szerbiai vezetés 1987-től felerősödő központosító politikája, a koszovói albán kérdés kiéleződése és a szerb nacionalista retorika a szlovén politikai elitben és a szlovén társadalomban is a föderáció jövőjének újragondolását sürgette. A szlovén pártszervezet 1989-re a többpártrendszer bevezetésének, a piaci reformoknak és a tagköztársaságok szuverenitásának megerősítését támogató álláspontra helyezkedett. Ez a folyamat vezetett el később az [A függetlenség és az EU] alfejezetben tárgyalt függetlenségi nyilatkozathoz és a tíznapos háborúhoz.

A szocialista Szlovénia értékelése a mai szlovén történeti közbeszédben megosztó. A korszakot egyesek a modernizáció, a jólét és a nemzeti intézményesülés sikertörténeteként, mások a politikai elnyomás, a háború utáni megtorlások és a gazdasági pazarlás időszakaként írják le. A történetírás feladata, hogy ezeket az emlékezeti kereteket ne vegye át kritikátlanul, hanem a korszak dokumentált tényeit, a statisztikai adatok bizonytalanságait és a kortárs tapasztalatok sokféleségét egyaránt figyelembe vegye.

7.3.12 Források és bizonytalanságok

A szocialista Szlovénia történetére vonatkozó elsődleges források közé tartoznak a szlovén tagköztársasági párt- és állami szervek iratai, a szövetségi intézmények anyagai, a népszámlálási és statisztikai évkönyvek, a vállalati irattárak, a sajtó és a folyóiratok, valamint a személyes visszaemlékezések és interjúk. A szlovén levéltárak – különösen a **Szlovén Köztársaság Levéltára** (Arhiv Republike Slovenije) és a regionális levéltárak – a korszak kutatásának alapvető intézményei. A pártiratok egy része azonban a rendszerváltás után megsemmisült vagy rendezetlen maradt, ami a politikai döntéshozatal rekonstruálását megnehezíti.

A háború utáni megtorlások áldozatszámai továbbra is vitatottak. A tömegsírok feltárása az 1990-es évek óta folyamatos, de a dokumentált esetek és a becsült áldozatszámok között továbbra is jelentős az eltérés. A történészek egy része a levéltári források hiányosságaira, mások a politikai szándékokra vezeti vissza a bizonytalanságot. A könyv céljának megfelelően ezt a kérdést a

dokumentált tények, a tudományos becslések és az emlékezetpolitikai állítások elkülönítésével kell tárgyalni.

A gazdasági adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a szocialista statisztikai rendszer a piacgazdasági fogalmaktól eltérő kategóriákat használt. A **társadalmi termék** (družbeni proizvod) fogalma nem feleltethető meg egy az egyben a GDP-nek, és a tagköztársaságok közötti ár- és elosztási mechanizmusok torzították a regionális összehasonlításokat. A szlovén gazdaság teljesítményére vonatkozó becslések ezért mindig csak közelítő jellegűek, és a források módszertani hátterét is fel kell tüntetni.

A szlovén társadalom mindennapi életére vonatkozó ismereteink a korszak kutatásának egyenetlenségét tükrözik. Az ipari munkások, a parasztok, a nők és a kisebbségek tapasztalatairól kevesebb szisztematikus tudás áll rendelkezésre, mint a pártelit politikai döntéseiről. A személyes visszaemlékezések, a családtörténeti kutatások és az oral history interjúk az utóbbi évtizedekben bővítették ugyan ezt a képet, de a hivatalos iratok és a mindennapi tapasztalatok közötti kapcsolat továbbra is kutatási terület.

7.3.13 Rövid összefoglaló

- Szlovénia 1945 után a jugoszláv föderáció tagköztársaságaként, a szlovén nemzeti jogok formális elismerésével épült újjá; a hatalom a kommunista párt kezében összpontosult.
- A háború utáni megtorlások, különösen a hazatérő kollaboráns erők tagjainak kivégzése, a mai napig vitatott emlékezetpolitikai kérdés; az áldozatszámok bizonytalanok.
- Az 1948-as Tito–Sztálin-szakítás után a szlovén gazdaság fokozatosan nyitottá vált, és az önigazgatási modell keretében a jugoszláv átlagnál gyorsabban növekedett.
- A szlovén társadalom az iparosítás, az urbanizáció és az oktatás kiterjesztése nyomán mélyrehatóan átalakult; a női foglalkoztatás nőtt, a születésszám csökkent.
- Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején a szlovén reformerők, Stane Kavčič vezetésével, a piaci reformokat és a nagyobb tagköztársasági önállóságot szorgalmazták; eltávolításuk után a reformok igénye nem szűnt meg.
- Az 1974-es föderatív alkotmány szélesítette a szlovén intézmények mozgásterét, de a föderáció belső feszültségei és a gazdasági újraelosztás vitái tovább éleződtek.
- Az 1980-as években a gazdasági válság, a szlovén értelmiségi ellenzék megerősödése és a szerbiai központosító politika együttesen a föderáció átalakításának, majd a függetlenség irányába mutató folyamatokat indítottak el.

7.3.14 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott az 1948-as Tito–Sztálin-szakítás Szlovénia gazdasági és politikai pályájában?
2. Hasonlítsa össze a szlovén önigazgatási modell elméletét és gyakorlatát! Milyen feszültségek jelentkeztek a szlovén exportorientált gazdaságban?
3. Milyen társadalmi következményei voltak az iparosításnak és az urbanizációnak a szlovén társadalomban? Mely csoportok tapasztalatai maradtak kevésbé dokumentáltak?
4. Miért tekinthető az 1980-as évek szlovén értelmiségi vitája a föderáció átalakításáról szóló vita egyik fordulópontjának? Milyen szerepet játszott ebben a Nova revija?
5. Hogyan változott a nők és a nemzeti kisebbségek helyzete a szocialista Szlovéniában? Milyen korlátokkal találkoztak a jogi egyenjogúság és a gyakorlati érvényesülés között?

7.4 A függetlenség és az EU

Szlovénia állami léte 1991-től napjainkig egyaránt értelmezhető a jugoszláv utódállamok közötti összehasonlításban és a közép-európai kis államok modernizációs pályájának részeként. A szocialista időszak – amelyet az előző alfejezet, A szocialista Szlovénia mutatott be – már 1990 előtt létrehozta a viszonylag magas urbanizációs, ipari és oktatási mutatókat, amelyekre a rendszerváltás épülhetett. Ugyanakkor a függetlenség nem volt automatikus következmény: a szlovén politikai elitnek a szövetségi állam összeomlásának körülményei között kellett megszerveznie a kiválást, a gazdasági átmenetet és a nemzetközi integrációt. Az alábbiakban először a kiválás és a rövid fegyveres konfliktus történetét, majd a piaci reformokat, az európai és euroatlanti csatlakozást, végül a 2004 utáni jelenkort tárgyaljuk.

7.4.1 A függetlenség kikiáltása és a tíznapos háború

Az 1980-as évek végén a szlovén értelmiség és politikai elit egyre határozottabban követelte a jugoszláv föderáció átalakítását, vagy az önálló államiságot. Az 1990. áprilisi többpárti választáson a függetlenségpárti **DEMOS**-koalíció (*Demokratična opozicija Slovenije*) nyert, és Lojze Peterle vezetésével kormány alakult. A köztársasági elnök, Milan Kučan az átmenet előtti intézményrendszerből került ki, de a demokratikus legitimációt a választás biztosította. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1990. december 23-án népszavazást írt ki a szuverén és önálló Szlovéniáról. A hivatalos választási statisztika szerint a választásra jogosultak mintegy 88 százaléka vett részt, és az érvényes szavazatok kilencven százalékot meghaladó aránya támogatta a függetlenséget. A referendum eredményét a szlovén vezetés arra használta fel, hogy fokozatosan, jogilag előkészített lépésekkel szakítsa el az országot a föderáció intézményeitől.

1991. június 25-én, Horvátországgal egy időben, a szlovén parlament kikiáltotta a független és szuverén **Szlovén Köztársaságot** (*Republika Slovenija*). A belgrádi szövetségi vezetés ezt alkotmányellenesnek minősítette, és a **Jugoszláv Néphadsereg** (JNA, *Jugoslovanska ljudska armada*) erőivel kísérelte meg visszaállítani a szövetségi határellenőrzést. A szlovén vezetés azonban hónapok óta készült a konfliktusra: a köztársasági **területvédelmi erőket** (*Teritorialna obramba*, TO) és a rendőrséget kivonták a szövetségi parancsnokság alól, és a határátkelők védelmét megerősítették. A szlovén katonai doktrína a kisebb, mozgékony egységek taktikáját részesítette előnyben, amely a JNA nehézfegyverzetének korlátozott bevethetősége miatt sikeresnek bizonyult.

A június 27-én indult katonai beavatkozás – a szlovén elnevezés szerint **tíznapos háború** (*desetdnevna vojna*) – korlátozott kiterjedésű maradt. A JNA egységei elsősorban a repülőterek, a határátkelők és a közlekedési csomópontok birtokbavételére törekedtek, de a szlovén területvédelmi erők és rendőrség ellenállása, valamint a civil lakosság passzív és aktív akciói megakadályozták a gyors sikert. A harcok során a szlovén fél hivatalos adatai szerint 18 vagy 19 személy halt meg – katona, rendőr és civil egyaránt –, a JNA veszteségeit pedig a különböző források 44 körülire teszik; ezek a számok azonban pontossági viták tárgyát képezik. A konfliktus elnevezése maga is emlékezetpolitikai kérdés: a szlovén hivatalos emlékezet a függetlenségi háború, a szövetségi narratíva pedig fegyveres intervenció vagy lázadás kategóriáját használta.

A nemzetközi közvetítés – elsősorban az Európai Közösség trojkája révén – július 7-én a **Brioni Nyilatkozatban** (*Brionska deklaracija*) megállapodást hozott létre a fegyvernyugvásról, a szövetségi erők laktanyákba való visszavonásáról és a szlovén, valamint a horvát függetlenségi folyamat három hónapos felfüggesztéséről. A JNA egységei ezt követően fokozatosan kiürítették Szlovéniát; az utolsó katona 1991. október 26-án hagyta el az ország területét. Az októberi moratórium lejárta után a szlovén parlament 1991. december 23-án fogadta el az új alkotmányt, amely parlamentáris köztársaságként és jogállamként határozta meg az államot. A nemzetközi

elismerésre 1992. január 15-én került sor, amikor az Európai Közösség tagállamai elismerték Szlovéniát; az Amerikai Egyesült Államok és más államok néhány hónapon belül követték ezt a lépést. A tíznapos háború így a jugoszláv állam felbomlásának első, viszonylag gyorsan lezárult epizódja lett, amelyet a későbbiekben A jugoszláv háborúk tárgyalnak.

7.4.2 A piaci reformok és a posztjugoszláv átmenet

A függetlenné vált Szlovénia gazdasági átmenete nem a nulláról indult. A szocialista korszak önigazgatási rendszere, az 1960-as évektől fokozatosan nyugat felé nyitott kereskedelem és a viszonylag fejlett ipari szerkezet kedvező kiindulópontot jelentett. Ugyanakkor a jugoszláv belső piac elvesztése, a délszláv háborúk sokkhullámai, valamint a szövetségi fizetési és adósságszolgálati rendszer összeomlása komoly terheket rótt az új államra. A kormányok a fokozatos, „evolutív" átmenet stratégiáját választották, nem pedig a kelet-közép-európai párhuzamokban gyakran alkalmazott sokkterápiát.

A monetáris szakítás az 1991. őszi hónapokban zajlott le. Az új szlovén fizetőeszköz, a **tolar** (*tolar*) fokozatosan felváltotta a jugoszláv dinárt; a monetáris függetlenséget a független jegybank, a **Banka Slovenije** működése biztosította. A jegybank szigorú inflációellenes politikája és a kormány stabilizációs intézkedései viszonylag gyorsan letörték az 1990-es évek eleji magas inflációt. A tolar konvertibilitása és a nyugat-európai piacokhoz fűződő kereskedelem megerősödése az évtized közepére visszahozta a gazdasági növekedést.

A privatizáció 1992–1993-ban elfogadott törvényi keretek között zajlott. A társadalmi tulajdonú vállalatok többségét belső kivásárlással (*notranji odkup*), dolgozói részvényekkel és az állampolgárok számára kibocsátott vagyonjegyekkel (*lastniški certifikat*) alakították át. A megoldás célja az volt, hogy a tulajdon széles körben elosztott legyen, és a szlovén vállalatok ne kerüljenek teljesen külső befektetők kezébe. A gyakorlatban azonban a folyamat lassan haladt, sok vállalatnál menedzseri és pénzügyi elitcsoportok szereztek meghatározó tulajdont, és a politikai pártok közötti viták miatt egyes eljárások évekig elhúzódtak. A privatizáció értékelése a szlovén közgazdasági és történeti irodalomban mindmáig megosztott: a támogatók a társadalmi béke megőrzését, a kritikusok a korrupciót és a hatékonysági deficitet hangsúlyozzák.

Makrogazdasági szempontból a 1990-es évek közepére a munkanélküliség csökkent, a gazdasági növekedés visszatért. Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson mérve a 2000-es évek első évtizedében az uniós átlag 80 százaléka körül volt, ami a posztjugoszláv térségen belül kiemelkedő, de a nyugat-európai életszínvonalat még elmaradó érték. Az átmenet társadalmi költségei elsősorban az idősebb munkavállalókat, a nehézipari régiókban élőket és az alacsony képzettségűeket sújtották. A nők munkaerőpiaci helyzete a szocialista időszakhoz képest részben romlott, és a regionális különbségek – a kelet-szlovéniai Muravidék (*Prekmurje*) és a fejlett központi vagy tengerparti övezetek között – fennmaradtak. A szlovén modell így a régió többi államához képest sikeresnek tekinthető, de a siker mérésének módszertana és elosztása önálló vita tárgya.

7.4.3 Az EU- és NATO-csatlakozás

A függetlenség első évtizedének meghatározó külpolitikai célja a nyugati intézményekhez való csatlakozás volt. Szlovénia 1996. június 10-én nyújtotta be az Európai Unióhoz a csatlakozási kérelmet, és 1998. március 31-én kezdte meg a csatlakozási tárgyalásokat. Az 1999-es koszovói háború idején a szlovén kormány a nyugati szövetségesekkel működött együtt, bár a társadalom egy része kritikusan viszonyult a légicsapásokhoz. A NATO-csatlakozás politikai előkészítése ezért a jugoszláv konfliktus árnyékában zajlott.

A 2003. március 23-án tartott népszavazáson a szlovén választók egyidejűleg támogatták az EU- és a NATO-tagságot. A hivatalos szavazási statisztika szerint az EU-tagságot a résztvevők kilencven százalékához közeli arányban, a NATO-tagságot valamivel kétharmad fölötti arányban támogatták. A csatlakozási szerződést Athénban 2003. április 16-án írták alá; a NATO-tagság 2004. március 29-én, az EU-tagság 2004. május 1-jén lépett hatályba. Szlovénia a 2004-es nagy bővítés egyik leginkább felkészült tagjelöltje volt: a jogharmonizációt, a közigazgatási kapacitásokat és a külső határok ellenőrzését viszonylag zökkenőmentesen teljesítette.

A 2007. december 21-i schengeni bővítéssel a belső határellenőrzések megszűntek az északnyugati szomszédokkal; a repülőtereken 2008 elején került sor a rendszer teljes alkalmazására. 2007. január 1-jén az ország bevezette a közös valutát, az **eurót**, és ezzel az eurozóna tagja lett. A 2008 első félévi uniós soros elnökség alatt a szlovén diplomácia fontos szerepet játszott a lisszaboni szerződés előkészítésében; ez volt az első alkalom, hogy egy 2004-ben csatlakozott posztkommunista állam töltötte be az EU soros elnöki tisztét. Az integrációs ív így 2004 után is tovább mélyült: Szlovénia a régió egyetlen olyan államává vált, amely egyszerre volt uniós és NATO-tag, valamint az euroövezet és a schengeni térség része.

7.4.4 A jelenkor: politika, gazdaság, társadalom

Az EU-tagság kezdeti évtizede viszonylag stabil, ám korántsem feszültségmentes volt. A 2008–2009-es globális pénzügyi válság és a 2010–2013-as euróövezeti adósságválság felszínre hozta a szlovén bankszektor szerkezeti problémáit. A 2012–2013-as években az állam bankmentő intézkedésekre kényszerült; a szlovén GDP visszaesett, a munkanélküliség ismét emelkedett. A válság nyomán az Európai Bizottság túlzottdeficit-eljárást indított, és az országnak strukturális reformokat kellett végrehajtania. A 2015–2016-os európai menekültválság idején a nyugat-balkáni migrációs útvonal egyik tranzitállama lett. A szlovén belügyminisztérium becslései szerint 2015 októbere és 2016 márciusa között több mint 400 ezer ember lépett be az ország területére, ami felerősítette a határvédelemről és a befogadásról szóló politikai vitákat.

Politikai rendszerét tekintve Szlovénia parlamentáris köztársaság. A pártrendszer az 1990-es évek óta töredezett; a kormányzati stabilitás időszakonként koalíciós válságokkal szembesült. A 2000-es évek elején a liberális, szociáldemokrata és konzervatív erők közötti váltógazdálkodás jellemezte. A 2010-es évek végén és a 2020-as évek elején a közéletet a jogállamiság, a médiapluralizmus és az alkotmánybíróság függetlensége körüli viták formálták; az Európai Bizottság éves jogállamisági jelentései több alkalommal hívták fel a figyelmet egyes intézményi gyakorlatokra. A pandémia és a 2022-es energiaár-emelkedés tovább növelte a szociális feszültségeket. A jelenkori politikatörténet eseményei 2026-ig folyamatosan alakultak, ezért az itt közölt értékelés vázlatos, és az olvasónak érdemes az egyes kormányzati döntéseket elsődleges jogszabályi forrásokkal is összevetnie.

Demográfiai szempontból a szlovén pálya a régió leglassabb természetes fogyású, de erősen elöregedő társadalmai közé tartozik. Az 1990-es évek óta folyamatos a fiatalok kivándorlása, bár részben bevándorlás is enyhíti a munkaerőhiányt. A 2026-os állapot szerint az ország az EU-tagok között a közép-európai kis államokhoz hasonlít, miközben a volt jugoszláv térségen belüli gazdasági és jogi intézményi fölénye megmaradt. A nyugat-balkáni szomszédokkal fenntartott kereskedelem, a szlovén vállalatok balkáni beruházásai és a regionális együttműködés a teljes uniós tagság ellenére is intenzív, de nem mentes az emlékezetpolitikai és kisebbségi vitáktól. A horvátországi tengeri határviták – különösen a Pirani-öböl hovatartozása – a kétoldalú kapcsolatokat időben visszatérően terhelték, és az ügy a választottbírósági döntés után is rendezetlen maradt.

A 2020-as évek közepére Szlovénia a régió egyetlen olyan állama, amely uniós és NATO-tagként az euróövezetben és a schengeni térségben van, és a nemzetközi jövedelemcsoportosításokban a magas jövedelmű országok közé sorolják. Ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a lakhatási költségek emelkedése, a szolgáltató szektor túlsúlya és a klímapolitikai átmenet

költségei folyamatos vitákat generálnak. A jelenkor megítélése részben politikai preferenciák függvénye, ezért az itt közölt állításokat az olvasó saját forráskritikával kezelje, különösen a 2020-as évek pártpolitikai eseményeit illetően.

7.4.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a szlovén alkotmányozó és népszavazási dokumentumok, a Brioni Nyilatkozat szövege, az EU-csatlakozási szerződés, valamint a Szlovén Statisztikai Hivatal (*Statistični urad Republike Slovenije*, SURS) adatsorai. A tíznapos háború áldozatszámainál a szlovén védelmi minisztérium és a Jugoszláv Néphadsereg iratanyaga áll rendelkezésre, de a hadműveleti naplók és a polgári áldozatok besorolása forrásonként eltér. A gazdasági átmenetről szóló szakirodalom módszertani vitái miatt az egyes privatizációs döntések megítélése nem tekinthető lezártnak. A jelenkori jogállamisági ügyekben a Bizottság jelentései és a szlovén intézmények állásfoglalásai párhuzamos értelmezéseket kínálnak; a 2020-as évek politikai vitái esetében a forráskritika különösen fontos. A friss gazdasági és demográfiai idősorok ellenőrzése a szlovén hivatalos statisztikai portálon ajánlott, mert a szövegben közölt arányok és becslések tájékoztató jellegűek.

7.4.6 Rövid összefoglaló

- Szlovénia 1990. december 23-án népszavazással legitimálta a függetlenségi törekvést, 1991. június 25-én kikiáltotta függetlenségét.
- A JNA beavatkozása rövid, tíznapos háborúhoz vezetett, amelyet a Brioni Nyilatkozat zárt le; a szövetségi erők 1991 őszén távoztak.
- A gazdasági átmenet fokozatos, dolgozói-vagyonjegyes privatizáción és stabilizáción alapult, s a nyugati piacokhoz fűzte az országot.
- Szlovénia 2004-ben csatlakozott a NATO-hoz és az EU-hoz, 2007-ben bevezette az eurót, 2007/2008 fordulóján a schengeni térséghez csatlakozott.
- A 2004 utáni időszakot a bankválság, a migrációs tranzit, a jogállamisági viták és a demográfiai kihívások jellemezték.
- Az ország a régió legstabilabb gazdaságú tagja, de a társadalmi és intézményi feszültségek nem szűntek meg.

7.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek a szlovén függetlenség kikiáltásához?
2. Miért maradt korlátozott a tíznapos háború, és milyen szerepe volt a Brioni Nyilatkozatnak a nemzetközi elismerésben?
3. Hogyan jellemezhető a szlovén privatizáció és gazdasági átmenet stratégiai modellje a régió többi posztjugoszláv államához képest?
4. Miben különbözött Szlovénia uniós integrációjának pályája a nyugat-balkáni tagjelöltek útjától?
5. Milyen forrástípusok alapján vitatható a „sikeres átmenet” narratíva, és miért fontos a jelenkori jogállamisági ügyek forráskritikája?

8 Horvátország a középkorban és a kora újkorban

8.1 A horvátok betelepülése és a korai állam

A **horvátok** (Hrvati) betelepülése a kora középkori Balkán egyik legnehezebben rekonstruálható folyamata, mert a 7. századból alig maradt fenn közvetlen írásos forrás, a későbbi bizánci és frank elbeszélések pedig már saját hatalmi és egyházi érdekeiket tükrözik. Ez a fejezet a korai horvát politikai szerveződés 7–9. századi történetét tárgyalja, a frank és bizánci fennhatóság, a kereszténység felvétele és a Tengermelléki Horvátország intézményesülése szempontjából. A kérdés azért kulcsfontosságú, mert a későbbi horvát királyság területi, egyházi és jogi alapjai ebben az időszakban alakultak ki, és a kora középkori hatalmi viszonyok magyarázzák a dalmát városok, a hegyvidéki hátország és a frank–bizánci határzóna eltérő fejlődését. A fejezet épít A szlávok és avarok betelepülése című részre, és előkészíti A horvát királyság tárgyalását.

8.1.1 A szláv betelepülés és a horvátok megjelenése

A római kori Dalmácia a 6–7. században mélyreható átalakuláson ment át. A bizánci források szerint az avarok és a velük szövetséges szláv csoportok a 6. század végétől ismételten betörtek a Balkánra, és a 7. század első felében a dalmáciai városok – Salona, Epidaurum, Narona – többnyire elpusztultak vagy elnéptelenedtek. A túlélő romanizált lakosság a part menti erődített településekre, így Splitbe (Spalatum) és Raguzába (Dubrovnik, Ragusa) húzódott. A horvátok mint önálló szláv csoport megjelenéséről a legfontosabb – bár késői – elbeszélés Bíborbanszületett Konstantin 10. századi művében, a **De Administrando Imperio** című értekezésben olvasható. A császár szerint a horvátok a távoli **fehér horvátok** (Bijela Hrvatska) leszármazottai, akik Hérakleiosz bizánci császár (ur. 610–641) idején, a 7. században érkeztek Dalmáciába, miután legyőzték az avarokat. A modern történettudomány ezt az elbeszélést nem tekinti szó szerinti forrásnak, mert a császár a saját korának politikai viszonyait vetíti vissza, és a betelepülést a bizánci uralkodó tudatos szervezésének állítja be. A régészeti leletek – kora középkori szláv jellegű kerámia, hamvasztásos és csontvázas temetők – azonban valóban a 7. századra teszik a szláv nyelvű népesség nagyobb arányú jelenlétét Dalmácia hátországában.

A horvátok származásáról és útvonaláról nincs egyetértés: egyes kutatók a Kárpátok északi oldalán élő szláv törzsszövetségből, mások egy iráni eredetű elit vezette szláv csoportból, megint mások az avar kaganátus keretéből eredeztetik őket. A nyelvészeti adatok alapján a horvát nyelv mindenképpen a délszláv nyelvek nyugati ágához tartozik, és a horvátok a 9. századra saját politikai intézményekkel rendelkező közösséget alkottak. A kora középkori „horvát” megnevezés azonban nem modern nemzeti kategória, hanem egy nyelvileg és területileg körülhatárolható, de törzsi alapon szerveződő csoportot jelöl. A 7–8. századi horvát társadalomról kevés közvetlen forrás van, de a régészeti leletek arra utalnak, hogy a lakosság túlnyomó többsége földműveléssel, állattartással és halászattal foglalkozott. A nők a háztartásban és a mezőgazdasági termelésben dolgoztak; a sírokban talált orsógombok, textilmaradványok és ékszerek a textilelőállítás és a helyi viselet jelentőségét mutatják. A hatalom helyi, törzsi alapon szerveződött; központosított államról a 9. század előtt nem beszélhetünk.

8.1.2 A korai fejedelemségek és a frank–bizánci fennhatóság

A 8. század végén a frank birodalom keleti irányú terjeszkedése megváltoztatta a horvát területek hatalmi helyzetét. Nagy Károly seregei 791–796 között megtörték az avar kaganátust, és a frank uralom kiterjedt a mai Horvátország belső területeire. A frank évkönyvek (Annales Regni Francorum) 799-ben említik először a horvátokat, amikor egy frank vezető, Eric friuli herceg a horvátok elleni hadjáratban esett el. A 9. század elején a horvát területek két nagyobb politikai egységre oszlottak: a **Tengermelléki Horvátország** (Primorska Hrvatska) a dinári hegyvidék és az adriai part között, központjával Nin (Nona) és később Biograd térségében, valamint a **pannóniai horvát területek** a Száva és a Dráva között, amelyek a frank fennhatóság alatt álló alsó-pannóniai határőrgrófsággal érintkeztek. A Tengermelléki Horvátország déli része a bizánci **thema Dalmatica** városaival volt határos, és a két hatalom versengett a befolyásért.

A 9. század első felében a horvát fejedelmek kettős függésben éltek: a Tengermelléki Horvátország vezetői a frank király hűbéreseiként, de a bizánci császár névleges fennhatóságát is elismerve kormányoztak. A frank évkönyvek szerint **Borna** (ur. kb. 810–821) viselte a dux Dalmatiae atque Liburniae (Dalmácia és Liburnia hercege) címet, és a frankok szövetségese volt. Borna részt vett a frankok oldalán az alsó-pannóniai szláv fejedelem, **Ljudevit Posavski** 819–823 közötti felkelésének leverésében. Ljudevit lázadása rávilágít a frank uralommal szembeni ellenállásra, de a horvát területek egy részének vezetője a frankokkal tartott, ami a horvát politikai elit megosztottságát mutatja. Borna halála után a frank hatalom fokozatosan meggyengült a térségben, és a horvát fejedelemség egyre önállóbbá vált.

A 9. század közepén **Trpimir** fejedelem (ur. kb. 845–864) már saját nevében adott ki oklevelet, és magát dux Croatorum (a horvátok hercege) címmel illette. Az 852-es évből fennmaradt oklevél – amelynek hitelessége vitatott – megemlíti a horvát udvart és a keresztény egyházat. Trpimir uralkodása alatt a Tengermelléki Horvátország megerősödött, és a fejedelem a frank befolyástól függetlenebb politikát folytatott. A bizánci fennhatóság a part menti városokban érvényesült, míg a horvát hátországban a helyi elit gyakorolta a hatalmat. A 864–879 közötti időszakban a horvát trónért belső harcok folytak, és a frankok, a bizánciak, valamint a velenceiek is beavatkoztak. **Domagoj** fejedelem (ur. 864–876) például kalóztámadásokat vezetett a velencei hajóforgalom ellen, ami miatt a velencei források „a legrosszabb horvát herceg”-ként emlegetik. Ezt a kortárs velencei elfogultság kontextusába kell helyezni; a délkelet-európai fejedelmek és a velencei kereskedelmi érdekek közötti konfliktus gyakori jelenség volt, és a velencei elbeszélés a riválisi politikai szereplőt démonizálta.

8.1.3 A kereszténység felvétele és az egyházszervezet

A horvátok a 7–8. században még túlnyomórészt pogányok voltak, bár a part menti, romanizált lakosság keresztény maradt. A kereszténység terjedése a 9. században gyorsult fel, és több irányból érkezett: a frank hódítással a nyugati latin rítusú misszió, az aquileiai patriarchátus és a Salzburgi érsekség egyházi befolyása, a bizánci városokból pedig a görög rítusú kereszténység hatott. A horvát uralkodó elit a 9. század közepétől kezdve tudatosan építette a kapcsolatokat a római pápasággal, ami a későbbi politikai önállóság egyik pillére lett. A keresztény hit felvétele nem jelentette a pogány hagyományok azonnali eltűnését; a régészeti leletek a 9–10. századi temetőkben továbbra is kimutatnak a keresztény rítus mellett pogány szokásokat, például mellékletes temetkezést.

A keresztény hit hivatalos megerősödésének legfontosabb forrása **Branimir** fejedelem (ur. 879–892) korából származik. Egy 888 körüli, a nin-solimi Szent Péter-templomból származó felirat Branimirt dux Croatorumként említi, és a pápai elismerés jeleként értelmezik. VIII. János pápa 879-ben levelet intézett Branimirhez, amelyben a horvát fejedelmet felszólította a

római egyház iránti hűségre, és a horvát egyházat a római patriarchátus alá rendelte. A pápai levél nem ismeri el a horvát fejedelemséget szuverén államként a modern értelemben, de azt mutatja, hogy a horvát elit a 9. század végén a latin kereszténység keretében, a pápasággal közvetlen kapcsolatban szervezte meg egyházát. A **glagolita ábécé** (glagoljica) megjelenése a horvát területeken szintén a 9. századra tehető, és Metód szláv hittérítő tanítványainak tevékenységéhez kötődik. A glagolita írás a szláv nyelvű liturgia eszköze volt, amely a horvát tengerparton a középkor folyamán fennmaradt, és a horvát egyházi kultúra sajátos vonásává vált. A kereszténység a nők helyzetét is érintette: a keresztény házasság és a monasztikus intézmények új társadalmi normákat közvetítettek, bár a források a nők vallási szerepéről csak szűkszavúan beszélnek.

A korai horvát egyházszervezet bizonytalan: a 9. században a horvát területek egyházi joghatósága megoszlott az aquileiai patriarchátus, a spliti érsekség és a bizánci hierarchia között. A 10. századi spliti zsinatok (925, 928) a horvát királyság idején foglalkoztak a horvát püspökségek és a szláv liturgia kérdésével, de a vita gyökerei a 9. századi állapotokra nyúlnak vissza. A glagolita és latin írásbeliség párhuzamos jelenléte a horvát középkori kultúra jellegzetessége lett, és a későbbi horvát egyházi hagyományban a szláv nyelvű liturgia fontos identitásjelölő szerepet kapott.

8.1.4 Tengermelléki Horvátország a 9. században

A Tengermelléki Horvátország a kora középkori horvát államiság magterülete volt. A terület magában foglalta a Dinári-hegység nyugati lejtőit, a karsztos part menti síkságot és a szigetek egy részét, nagyjából a mai horvát tengerpart középső szakaszának megfelelő területen. A fejedelmi központ kezdetben Nin (Nona), majd Biograd (Zara Vecchia) volt; a 10. század elejétől a hatalom súlypontja fokozatosan a part menti városok és a hátország közötti átmeneti zónába helyeződött. A régió természeti adottságai – a keskeny termőföldsáv, a hegyi legelők és a tenger – a lakosságot önellátó mezőgazdaságra, állattartásra és tengeri kereskedelemre késztették. A só, a bor, az olíva és a halászati termékek a helyi gazdaság fontos árucikkei voltak, és a part menti latin városokkal folytatott csere hozzájárult a horvát elit jövedelmeinek növekedéséhez. A part menti latin városok, Zadar (Zara), Trogir (Trau), Split (Spalatum) és Dubrovnik (Ragusa) a 9. században még bizánci fennhatóság alatt álltak, és lakosságuk döntően latin nyelvű, keresztény közösség volt. A horvát fejedelmek fokozatosan terjesztették ki befolyásukat ezekre a városokra is, de a városok jogi különállása és a bizánci császár névleges fennhatósága a 10. századig megmaradt.

A korai horvát állam intézményeiről a források szűkszavúak. A fejedelem (dux, princeps) hatalma a kíséretre, a területi vezetőkre és a keresztény egyház támogatására épült. A **zsupán** (župan) a kisebb területi egységek, a **zsupánságok** (županija) élén állt, és a fejedelem nevében igazgatta a helyi ügyeket, adót szedett és katonai kontingenst állított ki. A **bán** (ban) tisztsége a 10. századtól jelenik meg a horvát államban, és a király helytartójaként egyes tartományok, például a későbbi Szlavónia igazgatásáért felelt; a 9. századi előzményei vitatottak. A fejedelmi udvarban a keresztény papság, a harcos elit és a tengerparti városokból érkező latin írástudók játszottak szerepet. Az írásbeliség latin és szláv nyelvű formában is jelen volt, de a 9. századi horvát oklevelek többsége nem maradt fenn, így az állam működéséről alkotott kép nagyrészt későbbi analógiákra és a régészeti anyagra támaszkodik. A paraszti lakosság szabad közösségekben élt, de a fejedelmi hatalom és a zsupánok adóztatási joga fokozatosan korlátozta a helyi autonómiát; a jobbágyság intézménye azonban csak a későbbi évszázadokban vált meghatározóvá.

A 9. század végére a Tengermelléki Horvátország olyan politikai egységgé vált, amely képes volt a frank befolyástól független külpolitikát folytatni, a pápasággal közvetlen kapcsolatot tartani, és a part menti bizánci városok felé terjeszkedni. A következő lépés a királyi cím felvétele volt, amelyre a 10. század első évtizedeiben került sor, és amelyet A horvát királyság című rész tárgyal.

A korai állam öröksége azonban meghatározta a horvát középkori államiság intézményeit, egyházi szervezetét és területi kereteit.

8.1.5 Források és bizonytalanságok

A horvátok betelepüléséről és a korai államról szóló ismeretek forrásai három nagy csoportba sorolhatók. Az elsődleges írásos források közé tartozik Bíborbanszületett Konstantin **De Administrando Imperio** című műve (10. század), amely a 7. századi betelepülésről szóló elbeszélést tartalmaz, de nem kortárs dokumentum, és a bizánci császári propaganda elemeit is magában foglalja. A frank évkönyvek (Annales Regni Francorum) a 8. század végétől a 9. század közepéig kortárs beszámolókat adnak a horvát vezetőkről és a frank–horvát kapcsolatokról, de a periféria eseményeit csak a frank udvar szempontjából rögzítik. A pápai levelek, különösen VIII. János pápa 879-es Branimirhez írt levele, és a korabeli feliratok – például a Branimir-felirat – a keresztény udvar és az egyházi kapcsolatok rekonstruálásához nélkülözhetetlenek. A régészeti leletek, főként a kora középkori temetők, a kerámia és a fegyverleletek, a szláv betelepülés anyagi nyomait mutatják, de az etnikai azonosítás régészetileg vitatott: a tárgyi kultúra megoszlása nem feltétlenül követi a nyelvi vagy politikai határokat.

A tudományos konszenzus szerint a horvátok szláv nyelvű közösségként a 7. században telepedtek le Dalmácia hátországában, és a 9. századra hoztak létre fejedelemséget. Viták övezik a „fehér horvátok” földrajzi helyét, a betelepülés pontos idejét, az esetleges iráni vagy avar elit szerepét, valamint a korai horvát politikai intézmények jellegét. A horvát nemzeti történetírás hagyományosan a 7. századi betelepülést a horvát államiság kezdetének tekinti, és a 9. századi fejedelemséget a folytonosság bizonyítékának láttatja; más kutatók hangsúlyozzák, hogy a kora középkori „horvát” megjelölés lokális és törzsi jellegű volt, és nem azonos a modern horvát nemzeti identitással. A források hiánya miatt a 7–8. századi horvát társadalomról alkotott kép nagyrészt rekonstrukció, amelyet a későbbi állapotokból és analógiákból vezetnek le. A frank és bizánci fennhatóság váltakozásának részletei szintén vitatottak, mert a források a hatalmi viszonyokat eltérően értelmezik, és a horvát elit belső megosztottsága csak közvetve látszik. A régészeti kormeghatározás a temetők és a kerámialeletek alapján sok esetben csak tág időintervallumot ad, ezért a pontos kronológia bizonytalan. A nők és a paraszti lakosság mindennapi életéről a korabeli források szinte semmit nem mondanak; a történészek ezt a hiányt a régészeti leletekből és a későbbi néprajzi analógiákból próbálják pótolni, de ezek a következtetések óvatosan kezelendők.

8.1.6 Rövid összefoglaló

- A horvátok a 7. században, a szláv és avar betelepülés keretében jelentek meg Dalmácia hátországában; a legfontosabb, de késői elbeszélést Bíborbanszületett Konstantin De Administrando Imperio című műve adja.
- A kora középkori horvát közösség nem modern nemzet volt, hanem nyelvi, területi és politikai alapon szerveződő csoport; a központosított állam csak a 9. századra alakult ki.
- A 8. század végén a frank hódítás megtörte az avar kaganátust, és a horvát területek a frank birodalom hűbéreseivé váltak; a Tengermelléki Horvátország és a pannóniai horvát területek eltérő fejlődési utat jártak be.
- Borna és Trpimir fejedelmek korában a horvát elit fokozatosan függetlenítette magát a frank befolyástól, és a dux Croatorum cím használata a horvát politikai önállóság kifejeződése volt.
- A kereszténység a 9. században terjedt el, részben frank, részben bizánci és aquileiai hatásra; Branimir fejedelem korában a pápasággal kiépült közvetlen kapcsolat a horvát állam egyházi alapját jelentette.

- A Tengermelléki Horvátország a 9. század végére megerősödött, és a part menti bizánci városok felé terjeszkedve előkészítette a 10. századi királyság kialakulását.
- A korai horvát állam intézményei – a fejedelmi hatalom, a zsupánságok és a latin, valamint glagolita írásbeliség – későbbi analógiák és régészeti leletek alapján rekonstruálhatók, de a közvetlen források hiánya miatt a kép bizonytalan.

8.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Mely elsődleges források állnak rendelkezésre a horvátok betelepülésének és a korai fejedelemségek történetének rekonstruálásához, és milyen korlátai vannak ezeknek?
2. Hogyan befolyásolta a frank és bizánci fennhatóság a Tengermelléki Horvátország és a pannóniai horvát területek eltérő fejlődését a 9. században?
3. Mi a jelentősége a Branimir-feliratnak és VIII. János pápa 879-es levelének a horvát keresztény államiság kialakulásában?
4. Miért nem azonosítható a kora középkori horvát közösség a modern horvát nemzeti identitással? Indokolja a források alapján!
5. Milyen intézményi elemek – zsupánság, bán, fejedelmi udvar – jelezték a korai horvát állam kialakulását, és mennyire megbízhatóak ezekre a források?

8.2 A horvát királyság

A horvát királyság története a Balkán-félsziget északnyugati részén a kora középkortól a kora újkorig tartó államalakulás példája: egy olyan politikai keret, amely a 9. század végétől a 16. századig folyamatosan alakította a mai Horvátország területének intézményes és rendi hagyományait. Az alfejezet három nagy kérdést tárgyal: a 10. századi királyság kialakulását és Tomislav (Tomiszláv) helyét a horvát történeti emlékezetben, az 1102. évi magyar–horvát perszonálunió jogi és gyakorlati természetét, valamint a rendi intézmények – mindenekelőtt a szábor (Sabor) és a bán (ban) – hatalmi szerkezetét. A korszak forrásai töredékesek, és a későbbi nemzeti történetírás gyakran visszavetítette a modern nemzetállami kategóriákat a középkori viszonyokra; ezért az alfejezet külön figyelmet fordít a dokumentált tény, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezések elkülönítésére.

8.2.1 A középkori horvát állam: a források természete és a kora királyi hatalom

A horvát királyság kialakulását a 9–10. század fordulóján nem lehet egyetlen alapító okiratra vagy krónikás leírásra visszavezetni. A korabeli írott források szűkösek és többnyire külső – bizánci, frank, pápai, velencei – szerzőktől származnak. A horvát területek latin nyelvű okleveles anyaga csak a 11. század végétől válik rendszeresebbé, és a legtöbb fennmaradt dokumentum másolatban, későbbi interpolációkkal maradt fenn. A horvát történeti hagyomány által leggyakrabban idézett kora középkori uralkodók – Branimir (Branimir), Tomislav, Krešimir (Krešimir/Časlav) és Dmitar Zvonimir (Dmitar Zvonimir) – nevét többnyire pápai levelek, zsinati akták és későbbi kancelláriai feljegyzések rögzítik, nem pedig a dinasztia saját krónikája.

A 9. század végén a horvát törzs vagy törzsszövetség – a forrásokban *Cruatorum*, *Chroatorum* vagy *Croatensis* formában – a Frank Birodalom hűbéri keretéből fokozatosan önálló politikai tényezővé vált. Branimir 879-ben kapta meg VIII. János pápa elismerését, amelyben a pápa a horvát fejedelmet a római egyházhoz tartozó világi uralkodóként szólította meg. Ez a lépés a nyugati keresztény orientáció megerősítése volt, de nem jelentette egy központosított királyság megszületését. A horvát terület ekkoriban több, egymással laza kapcsolatban álló egységből állt:

a dinári hegyvidék belső területeiből, a tengerparti városokból (Zadar, Trogir, Split, Šibenik), valamint a Dráva és Száva közötti síkvidékről, amelyet a források a 11. századtól Szlavóniának (Slavonija) neveznek.

Tomislav uralkodásának (kb. 910–928) értelmezése a horvát történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A 16. századi és későbbi krónikák – köztük a spalatói ferences rendtörténet-írás – Tomislavot a horvátok első királyaként ábrázolják, és megkoronázását a dukljai pap krónikájának (a *Regnum Sclavorum* vagy *Letopis popa Dukljanina*, kb. 12. század) állításaira alapozzák. A korabeli bizánci forrás, VII. Konstantinosz Porphyrogennétosz *De administrando imperio* (kb. 948–952) azonban csupán annyit rögzít, hogy a horvátok fejedelme „körülbelül hatvan ezer lovassal és százezer gyalogossal" rendelkezik, és hogy a horvátok keresztények; a császár nem említi Tomislav nevét. A pápai oklevelek közül a legfontosabb X. János pápa 925. évi levele, amely Tomislavot a horvátok királyának (*rex Croatorum*) címezi, és amelyben a pápa a spalatói zsinat kapcsán a szláv liturgia visszaszorítására int. Ez a levél az első olyan hiteles forrás, amely a „király" címet horvát uralkodóra alkalmazza; a levél azonban nem koronázási jegyzőkönyv, és nem mondja ki, hogy Tomislav bármely más terület felett is uralkodott volna. A modern történészek egy része szerint a 925. évi zsinatok Tomislav püspöki székhelyeinek – Nin (Nona), Split (Spalato) – és a latin rítus ügyében hozott döntései azt jelzik, hogy a királyság befolyása a dalmát városokra is kiterjedt; más kutatók ezt a befolyást esetlegesnek vagy éppen a bizánci és velencei érdekek közötti átmeneti helyzetnek tekintik.

8.2.2 A 10–11. század: a királyság belső tagoltsága és a dalmát városok

A 10. századi horvát királyság nem volt egységes nemzetállam. A király hatalma főként a dinári hegyvidék belső területeire, a Lika és Gacka környéki völgyekre, valamint a Neretva és a Zrmanja folyók közötti területre terjedt ki. A tengerparti városok – Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik – saját közösségi joggal, püspöki székhellyel és gyakran a bizánci császár vagy Velence iránti adófizetési kötelezettséggel rendelkeztek. A horvát uralkodók a 10. század folyamán többször kísérletet tettek e városok bíráinak és püspökeinek kinevezésére, de a városok viszonya a horvát királyhoz nem a modern hűbéri jog szerint alakult; a dalmát közösségek önálló tengeri kereskedelmet folytattak, és nem váltak a horvát fejedelmi adminisztráció szerves részévé.

A királyság latin egyházi szervezete a 11. század elején tovább erősödött. Krešimir III. és IV. Péter király uralkodása alatt a horvát uralkodók adománylevelei rendszeresen felsorolják a bencés monostorok és székesegyházak birtokait, ami a királyi hatalom gazdasági alapját mutatja. A 11. században a horvát királyság időlegesen megszerezte a dalmát városok feletti hűbérúri jogot: IV. Krešimir (1058–1074) uralkodása alatt Zadar, Trogir és Split latin oklevelei a horvát királyt *rex et dominus* formában említik. Ez a hatalom azonban nem volt tartós. Miután IV. Krešimir 1074-ben normann fogságba esett, a velencei flotta a dalmát városok nagy részét elfoglalta, és a horvát királyság elvesztette közvetlen kikötői hátterét.

Dmitar Zvonimir uralkodása (1075–1089) fordulópont a királyság nemzetközi helyzetében. Zvonimir VII. Gergely pápa legátusának jelenlétében fogadta a királyi címet, és hűbéri esküt tett a pápának; a korabeli források szerint koronázása a solini Szent Péter-templomban történt. Zvonimir uralkodása alatt a horvát királyság szorosabban kötődött a pápai reformirányzathoz, és a horvát egyház latin rítusú kánonjoga megerősödött. A királyság gazdasági alapját a koronabirtokok és azok közvetlen jövedelmei, valamint a tengerparti városokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatok adták; de a Zvonimir halála utáni örökösödési válság (1089–1091) megmutatta, hogy a királyi hatalom erősen függ a nagy nemzetségek támogatásától. A dukljai pap krónikája és a későbbi horvát hagiográfia Zvonimirt a „horvát királyság utolsó igazi uralkodójaként" ábrázolja, ami emlékezetpolitikai állítás, nem pedig dokumentálható tény.

8.2.3 1102: a magyar–horvát perszonálunió és a Pacta Conventa kérdése

A 11. század végén a horvát királyság trónöröklése bizonytalanná vált. Zvonimir özvegye, Ilona (Ilona, a magyar Árpád-házzal rokonságban álló asszony) hívta be I. László magyar királyt, aki 1091-ben átvonult a Dráván, és megszállta Szlavóniát. A magyar befolyás nem járt azonnali teljes annexióval: a horvát nemzetségek egy része – a Kačić, a Šubić, a Frangepán (Frankopan) és a Gusić családok – saját jelöltet választott, míg mások a magyar királyi ház felé orientálódtak. Végül 1102-ben I. Kálmán magyar király (Könyves Kálmán, horvátul Koloman) a magyar sereggel a horvát területre vonult, és a horvát nemzetségek vezetőivel a mai történeti hagyomány szerint megállapodást kötött. Ennek az állítólagos megállapodásnak a szövege *Pacta Conventa* vagy *Qualiter* néven ismert, de a fennmaradt változat csak a 14. századi másolatban, és történeti hitelessége erősen vitatott.

A *Pacta Conventa* szövege szerint a horvát nemzetségek képviselői elismerték Kálmánt királyuknak, cserébe a magyar király megtartotta a horvát rendek jogait, a birtokviszonyokat és a horvát hadak külön állítását. Egyes horvát történészek – különösen a 17–19. századi rendi hagyományban – ezt a dokumentumot a horvát államiság folytonosságának bizonyítékaként kezelték, és az 1102. évet a „horvát királyság és a magyar királyság perszonáluniójának” kezdeteként jelölték meg. A modern kritikai történetírás azonban rámutat arra, hogy a *Pacta Conventa* fennmaradt szövege számos anakronizmust tartalmaz, és a 14. századi magyar–horvát kancellária politikai érdekeit tükrözi. A dokumentum 1102-es keltezése tehát nem tekinthető megbízható elsődleges forrásnak; a perszonálunió ténye ettől függetlenül dokumentálható a magyar királyi oklevelekből, amelyek a horvát területeket külön jogi egységként kezelik, és a horvát bán kinevezéséről rendelkeznek.

A magyar királyság és a horvát területek közötti viszony a 12–13. században valóban perszonálunió jellegű volt, de ennek tartalma fokozatosan alakult ki. A magyar királyok Dalmácia és Horvátország királyának is címezték magukat (*rex Hungariae, Dalmatiae, Chroatiae*), és a horvát területek ügyeit a **bán** (ban) felügyelte, aki a magyar király helytartója és egyben a horvát közjogi méltóság viselője volt. A bán székhelye a középkorban változott: a 12. században Knin, később Bihács, Zágráb, majd a 16. századtól Zágráb (Zagreb) és Varasd (Varaždin). A horvát és szlavón területeket a 13. századtól kezdve külön bánok irányították; Dalmácia városai pedig a velencei és magyar uralom között váltakoztak.

8.2.4 A rendi intézmények: a szábor és a bán szerepének kialakulása

A középkori horvát területeken a rendi intézmények nem a modern parlamentarizmus előzményei, hanem a nemzetségi és egyházi elitek érdekképviseletének fórumai voltak. A **szábor** (Sabor) a 12–13. században a horvát főnemesek, a püspökök és a kisebb nemesek gyűléséből alakult ki, de a résztvevők köre és az ülések rendje csak a 14. századtól kezdett formalizálódni. A szábor a magyar királyi hatalommal szemben a horvát rendek egyeztető testülete volt: jóváhagyta az adók kivetését, vitatta a bán döntéseit, és saját pecsétje alatt okleveleket adott ki. A szábor nem volt rendelkezési joggal bíró törvényhozó szerv a modern értelemben, és működése a királyi hatalom és a rendek közötti erőviszonyoktól függött.

A bán tisztsége a kora középkortól a horvát államiság egyik legfontosabb intézménye volt. A bán elsődlegesen katonai és bírói hatalmat gyakorolt, és a magyar király által kinevezett, de a horvát nemzetségek jóváhagyásától függő személy volt. A 14. században a bánok gyakran maguk is a horvát főnemesi családok tagjai közül kerültek ki; például a Šubić család több tagja töltötte be a báni tisztséget, és a bosnyák ügyekben is döntő befolyást gyakorolt. A bán hatalma azonban nem volt korlátlan: a szábor a bán kinevezését elvileg csak a rendek hozzájárulásával fogadhatta el, és a gyakorlatban a bán rendszeresen egyeztetett a főnemesi családokkal. A bán jogköre a Habsburg-uralom alatt is fennmaradt, de fokozatosan a királyi helytartó szerepére korlátozódott,

miközben a szábor, a **horvát országgyűlés** (Hrvatski sabor), a 16. századtól a rendi ellenállás fórumává vált.

8.2.5 A horvát királyság a kora újkor küszöbén

A 15. század végére a horvát királyság területe jelentősen csökkent: az oszmán hódítás délről fokozatosan a dinári hegyvidék északi pereméig ért, és a 1493. évi korbávmezei csata (Bitka na Krbavskom polju) után a horvát rendek kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a magyar királyi haderő nem tudja megvédeni a belső-horvát területeket. 1527-ben a cetini szábor (Cetinski sabor) Habsburg Ferdinándot választotta horvát királlyá, miután a mohácsi csatában II. Lajos magyar király elesett. Ez a választás nem a „független horvát állam" döntése volt, hanem a horvát rendek – mindenekelőtt a Frangepán és a Zrínyi (Zrinski) családok – és a Habsburg uralkodó közötti kölcsönös védelemről szóló megállapodás, amely a kora újkorban a horvát területek integrációját a Habsburg védelmi rendszerbe vonta. A cetini választás jogi szövege a későbbi horvát történetírás egyik legfontosabb forrása lett, mert a 19. századi horvát jogtörténet a horvát államiság megszakítatlanságának bizonyítékaként hivatkozott rá; a dokumentum valós tartalma azonban elsősorban a rendi jogok elismerésére és a katonai segítségnyújtásra vonatkozik, nem pedig a modern szuverenitás elismerésére.

A kora újkorban a horvát területeket három, eltérő jogi és politikai berendezkedésű egységre osztották: a **Horvát Királyságra** (Regnum Chroatiae), a **Szlavón Királyságra** (Regnum Slavoniae) és a **Horvát Katonai Határőrvidékre** (Vojna krajina). A két királyság 1527-től formálisan a Habsburg Monarchia része volt, de külön bánnal és külön száborral rendelkezett, míg a határőrvidék felett közvetlenül a bécsi Udvari Haditanács rendelkezett. Ez a felosztás a 17–18. században alapvetően meghatározta a horvát területek társadalmi és gazdasági viszonyait. A báni hatalom a határőrvidék felett nem érvényesült, és a szábor hatásköre is a szabad királyi területekre korlátozódott; ez a kettősség a későbbi nemzeti történetírásban a „horvát jogok sérelmeként" jelenik meg, de a kortárs rendi felfogás szerint egyszerűen a Habsburg Monarchián belüli eltérő kormányzati rendszert tükrözte.

8.2.6 Források és bizonytalanságok

A horvát királyságról szóló ismereteink több forrástípuson alapulnak: pápai és bizánci okleveleken, zsinati határozatokon, királyi adományleveleken, a dukljai pap krónikáján, későbbi krónikákon és a 16–18. századi rendi iratokon. A legnagyobb bizonytalanságok a következők:

1. **Tomislav királyságának kiterjedése és koronázása.** A 925. évi pápai levél igazolja a *rex Croatorum* cím használatát, de nem ad pontos földrajzi leírást, és nem említi a koronázást. A „Tomislav mint első horvát király" kép a 16. századi humanista horvát történetírástól ered, és a középkori források nem támasztják alá.

2. **A *Pacta Conventa* hitelessége.** A dokumentum fennmaradt szövege 14. századi másolat, és számos olyan kifejezést tartalmaz, amely a 12. században nem használták. A történészek többsége ma azt a nézetet képviseli, hogy a *Pacta Conventa* nem 1102-ben keletkezett, hanem a rendi jogok utólagos megerősítésének igényét tükrözi. A perszonálunió ténye ettől függetlenül bizonyítható, de annak pontos kezdeti feltételei vitatottak.

3. **A 11–12. századi etnikai viszonyok.** A horvát és a szlavón területek etnikai összetétele a kora középkorban nem rekonstruálható biztonsággal. A régészeti és nyelvészeti adatok azt jelzik, hogy a horvát identitás a 9–11. században fokozatosan vált el a környező szláv és nem szláv csoportoktól, de a modern nemzeti kategóriák erre a korszakra nem alkalmazhatók.

4. **A szábor és a bán hatalmának természete.** A rendi intézményekre vonatkozó ismereteink főként a 13. század utáni oklevelekből származnak; a 10–12. századi ilyen intézmények létezése részben feltételezés. Nem tudjuk pontosan, milyen jogkörökkel bírt a bán a királyság legkorábbi korszakában, és a szábor tagjainak kiválasztási módja is homályban marad.

8.2.7 Rövid összefoglaló

- A horvát királyság a 9–10. század fordulóján alakult ki a Frank Birodalom hűbéri keretéből, de nem volt modern értelemben vett központosított állam; a királyi hatalom a dinári hegyvidék belső területeire és időnként a dalmát városokra terjedt ki.
- Tomislav neve a 925. évi pápai levélben szerepel először *rex Croatorum* címmel, de koronázásának és királysága kiterjedésének részletei ismeretlenek; az „első horvát király" kép a későbbi nemzeti történetírás terméke.
- 1102-ben I. Kálmán magyar király elfogadtatta a horvát területek feletti uralmat, és ezzel jött létre a magyar–horvát perszonálunió; a *Pacta Conventa* néven ismert állítólagos 1102-es megállapodás fennmaradt szövege viszont legalábbis részben későbbi konstrukció.
- A horvát rendi intézmények – a szábor és a bán – a 12–13. századtól fokozatosan formalizálódtak, és a rendi jogok védelmére, valamint a királyi hatalom ellenőrzésére szolgáltak; a bán a magyar, később a Habsburg uralkodó helytartója és a horvát közjogi méltóság viselője volt.
- A 15–16. században az oszmán nyomás és a Habsburg védelemigény miatt a horvát területek jogilag elkülönült egységekre – Horvát Királyság, Szlavón Királyság, Katonai Határőrvidék – oszlottak, ami meghatározta a kora újkori rendi viszonyokat.

8.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a 10. századi horvát királyság történetének megírásához, és miért nehéz pontosan rekonstruálni Tomislav hatalmát?
2. Miért nem tekinthető a *Pacta Conventa* megbízható elsődleges forrásnak az 1102. évi perszonálunió tanulmányozásában?
3. Hogyan különböztethető meg a dokumentált tény a tudományos konszenzustól és a későbbi nemzeti emlékezettől a 16. századi cetini választás értelmezésében?
4. Miben hasonlít a horvát szábor és bán szerepe a korabeli más balkáni államalakulatok rendi intézményeihez, és miben különbözik attól?
5. Milyen okok vezettek ahhoz, hogy a kora újkorban a horvát területeken párhuzamosan léteztek a Horvát Királyság, a Szlavón Királyság és a Katonai Határőrvidék intézményei?

8.3 Dalmácia, Isztria és a Velencei Köztársaság

A kelet-adriai partvidék története a kora középkortól a 18. századig nem írható le a szárazföldi Horvátország történetének egyszerű függelékeként. Dalmácia, Isztria és a hozzájuk kapcsolódó szigetvilág sajátos átmeneti zónát alkotott a latin/velencei mediterránum, a szláv–horvát hátország és a később előretörő oszmán világ között. A part menti városok, a velencei birtokok és a Raguzai Köztársaság intézményei, társadalmi tagozódása, gazdasági kapcsolatai és identitásformái élesen különböztek a horvát rendi állam belső, kontinentális viszonyaitól, amelyekről az előző alfejezet szólt.

8.3.1 A dalmáciai városok a kora középkorban

A késő római és bizánci **Dalmácia** (Dalmacija) tartományi szervezetének maradványai alapvetően meghatározták a partvidék kora középkori településszerkezetét. A római városok – elsősorban **Zadar** (Zara), **Split** (Spalato), **Trogir** (Traù), **Dubrovnik** (Raguza), valamint a szigeteken fekvő **Rab** (Arbe), **Krk** (Veglia) és **Osor** (Ossero) – a bizánci uralom alatt is megőrizték városi intézményeik, püspökségeik és latin nyelvű elitjük egy részét. A 6–7. századi avar–szláv betelepedés a hátországot fokozatosan szláv nyelvűvé tette, a part menti városok azonban sokáig megőrizték romanizált, késő antik jellegüket. A bizánci források, például Bíborbanszületett Konstantin császár 10. századi műve, a *De administrando imperio*, a dalmáciai városokat római eredetű, latinul beszélő közösségekként írják le, amelyek adót fizettek Bizáncnak. Ez azonban inkább a városi elit önképe és a bizánci administratív kategorizálás, mint a teljes lakosság nyelvi viszonyainak pontos leírása; a népesség alsóbb rétegeiben már ekkor is jelen volt a szláv nyelvhasználat.

A 9–11. században a dalmáciai városok politikai hovatartozása többször változott. A bizánci fennhatóság egyre formálisabbá vált, miközben a horvát királyság, majd a 11. század végétől a magyar–horvát perszonálunió uralkodói is igényt tartottak a partvidékre. **Krešimir horvát király** (1058–1074) uralkodása alatt a horvát királyság fennhatósága egyes városokra is kiterjedt, ám ez nem jelentette a városi autonómia megszüntetését. A városok saját tanácsaikkal, bíráikkal és püspökeikkel továbbra is önálló jogi személyként működtek. A 11. század végétől a magyar királyok – különösen **Kálmán király** 1102-es koronázása után – megerősítették a dalmáciai városok kiváltságait, cserébe hűséget és adót vártak. A városi elitek számára a távoli királyi hatalom gyakran elfogadhatóbb volt, mint a közeli horvát nemesi családok nyomása. Ugyanakkor a magyar királyi hatalom soha nem tudta tartósan ellenőrizni a tengerpart egészét; a tényleges hatalmi viszonyokat a helyi patríciuscsaládok, a püspökök és a külső hatalmak – Bizánc, Velence, a normannok, később a magyar királyok – közötti egyensúly határozta meg.

A 13–14. század folyamán a dalmáciai városok többsége fokozatosan **kommunává** szerveződött: a városi autonómia intézményei – a választott tanács, a bíró, a jegyző – írásos statútumokban rögzültek. Ilyen statútumai voltak például Splitnek, Zadarnek, Trogirnak és Dubrovniknak. A városi elit, a patríciusság, amely részben latin/romanizált származásúnak, részben elszlávosodott családoknak tekintette magát, monopóliumot gyakorolt a városi hivatalok felett. A lakosság jelentős része azonban kézműves, halász, tengerész és szolgáló volt, akik nem vettek részt a politikai döntésekben. A városfalakon kívül, a **distretto** néven ismert területeken a környező mezőgazdasági népesség élt, amely a 14. századra nagyrészt szláv nyelvűvé vált, és a városok adóztatása alá tartozott. A város és vidéke közötti nyelvi, jogi és társadalmi határ a későbbi nemzeti konfliktusok egyik fontos gyökere, de a középkorban ez még elsősorban jogi és rendi, nem pedig modern nemzeti elkülönülést jelentett.

8.3.2 Velence terjeszkedése és a 15. századi uralom

A **Velencei Köztársaság** (Serenissima Repubblica di Venezia) már a 10. századtól érdekelt volt az Adriai-tenger keleti partvidékének ellenőrzésében. A tengeri hajózás biztonsága, a sókereskedelem monopóliuma és a keleti kereskedelem útvonalainak védelme mind azt kívánta, hogy a dalmáciai kikötők ne kerüljenek ellenséges, különösen nem magyar vagy oszmán kézbe. A velencei–magyar konfliktusok sorozatában Zadar többször is ostrom és hódoltatás alá került: 1202-ben a negyedik keresztes hadjárat velencei hajóhada foglalta el és fosztotta ki a várost, ami a középkori dalmáciai városhálózat egyik legnagyobb traumáját okozta. Ezt követően Velence időszakosan ellenőrizte a várost, de a 14. században a magyar királyok – különösen **Nagy Lajos** (1342–1382) – visszaszerezték Dalmácia nagy részét. Az 1358-as **zadari béke** értelmében

a magyar király fennhatósága alá került a partvidék jelentős része, és Velence kénytelen volt lemondani dalmáciai igényeiről.

A fordulatot az oszmán előretörés és a magyar királyi hatalom belső válsága hozta el. A 14. század végétől a török hódítás fokozatosan elérte a Boszniából és Szerbiából a dalmáciai hátországot. A magyar királyi hatalom nem tudta megvédeni a partvidéket, és a helyi nemesi családok, valamint a városok magukra maradtak. **Luxemburgi Zsigmond** uralkodása alatt a dalmáciai helyzet tovább romlott, és 1409-ben **Nápolyi László**, a nápolyi trónkövetelő, aki magát magyar királynak is tekintette, **30 000 velencei aranydukátért eladta Velencének** Dalmácia nagy részét, köztük Zadart, Novigradot és Pago szigetét. A vételt Velence folyamatosan kiegészítette újabb városokkal és területekkel: a 15. század közepére Split, Trogir, Šibenik, Knin és a part menti sáv, valamint a szigetek nagy része velencei fennhatóság alá került. Ez a birtokkomplexum alkotta a **Velencei Dalmáciát** (Dalmazia Veneta), amely 1797-ig, a Velencei Köztársaság megszűnéséig fennmaradt.

A velencei uralom nem számolta fel a dalmáciai városok belső autonómiáját, de azt a velencei államérdeknek rendelte alá. Minden jelentősebb város élére velencei nemesek közül kinevezett **rektor** (rector) vagy **generalkapitány** került, akinek hatalmát a helyi tanácsok korlátozták, ám a legfőbb katonai, külügyi és pénzügyi döntések Velencében születtek. A velencei uralom alatt a partvidék gazdasága szorosabban integrálódott a velencei kereskedelmi hálózatba: a sókitermelés, a bor, az olívaolaj, a fa és a bőr exportja Velence keresletét követte, míg a behozatal – gabona, textília, fémáruk – a velencei piacról érkezett. A városi patríciusság egy része velencei mintára szerveződött, olasz nyelvűvé vált, és a velencei uralmat a stabilitás és a kiváltságok forrásának tekintette. A hátország szláv nyelvű parasztsága számára azonban a velencei uralom elsősorban adóterhet, a katolikus egyház velencei irányítását és a helyi autonómia korlátozását jelentette. A 15–17. században a velencei–oszmán határvidéken folyó kisebb-nagyobb háborúk, a török portyák és a járványok rendszeresen pusztították a határ menti településeket, ami a lakosság folyamatos vándorlását és a **vlach** (morlak) pásztorközösségek betelepülését is elősegítette.

A velencei Dalmácia kora újkori berendezkedése tehát kettős szerkezetű volt: a tengerparti városokban latin/olasz nyelvű, katolikus, városi kultúra és rendi autonómia virágzott, míg a hátországban szláv nyelvű, részben ortodox vagy katolikus, paraszti és pásztorlakosság élt, amelynek igazgatása a velencei hatóságok és a helyi nemesi vagy katonai elit közvetítésével történt. Ez a kettősség a 18. század végéig fennmaradt, és a modern nemzeti mozgalmak kialakulásakor fontos hivatkozási ponttá vált.

8.3.3 A Raguzai Köztársaság

A **Raguzai Köztársaság** (Dubrovačka Republika) a kelet-adriai partvidék leghosszabb életű és legönállóbb városállami alakulata volt. A mai Dubrovnik helyén a késő ókorban és a kora középkorban bizánci fennhatóságú, latin nyelvű közösség élt; a 7. században a hátországi szláv bevándorlás elől a közeli Epidaurum lakói menekültek ide. A város a 11–12. században még Bizánc, majd a normannok és a magyar királyok befolyása alatt állt, de a 12. század végétől fokozatosan önálló tengeri kereskedővárossá vált. A 14. századra a Raguzai Köztársaság saját területet – a városon kívül a **Pelješac-félszigetet**, **Mljet** szigetét és a **Konavle**-vidéket –, saját törvénykönyvet (*Liber statutorum civitatis Ragusii*, 1272) és saját külpolitikát alakított ki.

A Raguzai Köztársaság élén a **rektor** állt, akit rendkívül rövid időre – később egy hónapra – választottak, és akinek hatalma szinte teljesen ceremoniális volt. A tényleges hatalmat a **Nagytanács** (Consilium maius), a **Szenátus** (Consilium rogatorum) és a **Kistanács** (Consilium minus) gyakorolta, amelyek kizárólag a bezárt arisztokrata réteg, a **patríciátus** tagjaiból álltak. Ez a rendszer a velencei modellhez hasonló, de annál is szigorúbb arisztokratikus köztársaságot hozott létre: a 15. századtól a patríciuscsaládok listája hivatalosan is zárt volt, és a politikai

jogokkal nem rendelkező köznép (popolo) csak a gazdasági életben vehetett részt. A raguzai állam kis mérete ellenére – lakossága a 15. században hozzávetőleg 20–30 ezer fő lehetett a városban és a környező területeken, de a becslések bizonytalanok – a mediterrán politika egyik legügyesebb szereplője volt. Fennmaradásának kulcsa a diplomáciai egyensúlyozás volt: a 14. századtól a magyar királyok, majd az Oszmán Birodalom formális védnöksége alatt, de gyakorlatilag önállóan működött, és soha nem került tartósan velencei uralom alá.

A 15. században, miután az oszmánok meghódították Boszniát és Hercegovinát, a Raguzai Köztársaság 1458-tól évi adót fizetett a szultánnak, cserébe megőrizte önállóságát, kereskedelmi kiváltságait és belső jogrendjét. Ez az adófizetés – a **haradzs** – nem jelentett teljes oszmán fennhatóságot, hanem a kölcsönös elismerés és a kereskedelem védelmének eszköze volt. Raguza a 16–17. században is fennmaradt, miközben a velencei Dalmácia és az oszmán hátország között közvetítő szerepet játszott, és a katolikus egyház, a zsidó kereskedők és a muzulmán kereskedők számára is viszonylagos toleranciát biztosított. A Raguzai Köztársaság 1808-ban, a napóleoni háborúk során szűnt meg, amikor a francia csapatok megszállták, majd a területet a napóleoni Illír Provinciákhoz csatolták.

A raguzai identitás kérdése máig vitatott. A város vezető rétege a kora újkorban magát latin/olasz műveltségű, „raguzai” vagy „dalmát” közösségnek tekintette, és hivatalos nyelve a latin, majd az olasz volt. A lakosság nagy része azonban szláv nyelvű (horvát vagy szerb dialektusokat beszélő) elemeket is magában foglalt, a 16. századtól pedig a szláv („illír”) nyelvű irodalom is virágzott a városban, például **Marin Držić** és **Ivan Gundulić** művei révén. A modern horvát és szerb nemzeti történetírás egyaránt igyekezett kisajátítani a Raguzai Köztársaság örökségét, de a források alapján a kora újkori raguzai identitás nem feleltethető meg mai nemzeti kategóriáknak: a városi elit lojalitása a köztársasághoz, a kereskedelemhez és a katolikus egyházhoz kötődött, nem pedig modern nemzeti közösséghez.

8.3.4 A tengermelléki gazdaság és társadalom

A kelet-adriai partvidék gazdasága a középkorban és a kora újkorban alapvetően a tengerre épült. A dalmáciai és isztriai városok legfontosabb természeti kincse a só volt. A sólepárlás **Pag**, **Rab**, **Nin** és más szigetek sekély lagúnáiban folyt; a velencei állam a sókereskedelmet szigorúan ellenőrizte, mert a só monopóliuma a velencei kincstár egyik legfontosabb bevételi forrása volt. A só mellett a halászat – különösen a szardínia és a tonhal –, a hajóépítés, a borkészítés, az olívaolaj és a fa (elsősorban a tölgyfa) képezte a partvidéki export alapját. A fa a velencei hajóépítés számára stratégiai jelentőségű volt, és a dalmáciai erdők kitermelése a 16–17. században jelentős mértéket öltött.

A kereskedelem szerkezete a 15. századtól alapvetően átalakult. Míg a kora középkorban a dalmáciai városok elsősorban a bizánci és a déli itáliai kereskedelemben vettek részt, a 14–15. századtól a velencei uralom alatt a partvidék a velencei tengeri birodalom perifériájává vált. A városi kikötők – Zadar, Split, Šibenik, Hvar, Korčula – a velencei hajóforgalom állomásai lettek, és a helyi hajósok, kereskedők a velencei védnökség alatt folytatták tevékenységüket. Ezzel szemben a Raguzai Köztársaság megőrizte önálló kereskedelmi hálózatát, amely a Balkán belsejétől – a bányavárosok ezüstjétől, a gyapjútól, a bőrtől – a Földközi-tenger kikötőiig terjedt. Raguza a 15–16. században a balkáni kereskedelem egyik legfontosabb közvetítője volt, különösen a boszniai és szerb ezüstbányák termékeinek exportjában, valamint a keleti fűszerek, selyem és textíliák balkáni elosztásában.

A társadalom tagozódása a partvidéken markánsan elkülönült a kontinentális horvát rendi társadalomtól. A városokban a **patríciusság** – a zárt, tanácsokban ülésező elit – birtokolta a politikai hatalmat és a legjövedelmezőbb kereskedelmi pozíciókat. Alatta helyezkedett el a **köznép**, amely kézművesekből, halászokból, tengerészekből, kiskereskedőkből és szolgálókból állt;

ez a réteg a céhekben szerveződött, de politikai jogokat nem kapott. A városokhoz tartozó vidéki lakosság – a **distretto** parasztjai – jogilag alávetett helyzetben volt, adót és munkaszolgáltatást teljesített a városnak. A velencei uralom alatt ehhez a képhez hozzájárult a hátországi **vlach** közösségek sajátos katonaparaszti státusza is: a török portyák elleni védelem érdekében a velencei hatóságok földet és adókedvezményt adtak a betelepülő pásztorközösségeknek, cserébe katonai szolgálatot vártak el. Ez a gyakorlat a kora újkorban a velencei–oszmán határvidék egyik meghatározó társadalmi intézményévé vált.

A vallási kép is sokszínű volt. A part menti városokban a római katolikus egyház dominált, és a püspökségek – Zadar, Split, Trogir, Hvar, Korčula, Dubrovnik – a városi igazgatás fontos pillérei voltak. A velencei hatóságok a püspöki kinevezéseket igyekeztek ellenőrizni, ami időnként konfliktusokhoz vezetett a pápai hatalommal. A hátországban a szláv nyelvű lakosság egy része a 16. századtól – részben az oszmán hódítás, részben a szerb ortodox egyház befolyása következtében – ortodox hitre tért, így a velencei Dalmáciában a katolikusok és ortodoxok közötti határ egyre inkább egybeesett a város/vidék és a part/hátország választóvonalával. A Raguzai Köztársaságban ezzel szemben a katolikus egyház kizárólagos hivatalos vallás volt, de a kereskedelmi érdekek miatt a város tolerálta a zsidó közösség jelenlétét, amely a 16. századtól a szefárd bevándorlók révén növekedett, és a gettó 1546-os létrehozása ellenére is fontos szerepet játszott a nyugat–keleti kereskedelemben.

A humanizmus és a reneszánsz kulturális hatásai a partvidéken különösen erősen érvényesültek. A 15–16. századi Split, Zadar, Hvar, Korčula és Dubrovnik városi elitje intenzív kapcsolatot tartott az itáliai műveltséggel; a gimnáziumok, a ferences és domonkos iskolák, a könyvtárak és a nyomdák – például a dubrovniki nyomda, amely 1527-ben adta ki a horvát nyelvű protestáns énekeskönyvet – a humanista műveltség balkáni közvetítőivé váltak. A raguzai irodalom, különösen a 16–17. századi „illír” nyelvű költészet, a horvát irodalomtörténet egyik csúcspontja, de a korabeli szerzők számára a nyelv és a területi identitás nem modern értelemben vett nemzeti hovatartozást jelentett, hanem a helyi „dalmát” vagy „raguzai” műveltség kifejeződését.

8.3.5 Források és bizonytalanságok

A dalmáciai és isztriai városi társadalom, a velencei uralom és a Raguzai Köztársaság történetének rekonstrukciója viszonylag kedvező forráshelyzetre támaszkodik. A legfontosabb írott elsődleges források közé tartoznak a városi statútumok – például Split, Zadar, Trogir, Dubrovnik és Pag statútumai –, a velencei állami levéltár iratai, a raguzai állami levéltár oklevelei és tanácsi jegyzőkönyvei, a pápai és egyházi oklevelek, valamint a korabeli krónikák és utazási leírások. A velencei és raguzai közigazgatás fejlettsége miatt a kora újkori adóösszeírások, vámnyilvántartások és kereskedelmi szerződések részletes képet adnak a gazdasági viszonyokról.

Ugyanakkor több alapvető kérdés bizonytalan vagy vitatott. A városok és a hátország nyelvi-etnikai összetételére vonatkozó középkori adatok szórványosak; a „latin”, „szláv”, „dalmát” és később „horvát” kategóriák tartalma korszakonként és forrásonként változik. A demográfiai adatok a 15–17. századból gyakran hiányosak, a lakosságszámok – különösen a hátországi vlach közösségek és a mozgó pásztornépesség esetében – csak durva becsléseknek tekinthetők. A Raguzai Köztársaság „nemzeti” jellegének kérdése a 19. századi nemzeti történetírások óta erősen átpolitizált: a források alapján a kora újkori raguzai identitás nem azonosítható egyértelműen sem a modern horvát, sem a modern szerb nemzeti identitással. A velencei uralom megítélése szintén vitatott: míg egyes történészek a velencei korszakban a stabilitás, a városi fejlődés és a mediterrán integráció időszakát látják, mások a perifériás kizsákmányolás és a helyi autonómia felszámolásának mozzanatait hangsúlyozzák. A 15. századi zadari eladás pontos jogi természete és a velencei–magyar trónviszály kontextusa ugyancsak értelmezési vitákat vet fel.

8.3.6 Rövid összefoglaló

- A kelet-adriai partvidék városai a kora középkorban megőrizték római–bizánci városi intézményeiket, miközben a hátország fokozatosan szláv nyelvűvé vált; a városi elit latin/olasz műveltsége és a vidéki szláv nyelvű lakosság közötti határ a későbbi nemzeti konfliktusok egyik gyökere.
- A 11–14. században a dalmáciai városok kommunává alakultak, saját statútumokkal, tanácsokkal és zárt patríciuselittel; hovatartozásuk Bizánc, a horvát királyság, Magyarország és Velence között ingadozott.
- Velence a 15. század elején, az 1409-es vétel után fokozatosan ellenőrzése alá vonta Dalmácia nagy részét, és a **Velencei Dalmácia** keretében kétarcú uralmat épített ki: a városokban autonómiát hagyott, a hátországban adóztató, katonai-védelmi igazgatást vezetett be.
- A **Raguzai Köztársaság** a legönállóbb dalmáciai városállam maradt: arisztokratikus intézményekkel, adófizetéssel az Oszmán Birodalomnak, de ténylegesen független kereskedelemmel és diplomáciával, 1808-ig fennmaradt.
- A tengermelléki gazdaság alapjai a só, a halászat, a hajóépítés, a bor, az olívaolaj és a fa voltak; a 15. századtól a velencei uralom alatt a partvidék a velencei tengeri birodalom perifériájává vált, míg Raguza a balkáni kereskedelem közvetítőjeként virágzott.
- A társadalmi tagozódás a városokban patríciusságra, köznépre és alávetett vidéki lakosságra oszlott; a hátországban a vlach közösségek katonaparaszti szerepe a velencei–oszmán határvidéken meghatározó volt.
- A partvidék kulturális élete – a humanizmus, a reneszánsz és a raguzai „illír” irodalom – a mediterrán és a szláv világ közötti közvetítés sajátos példája; a kora újkori identitások nem feleltethetők meg modern nemzeti kategóriáknak.

8.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a dalmáciai városok jogi és társadalmi szerkezete a horvát rendi állam kontinentális viszonyaitól?
2. Hogyan változott Dalmácia politikai hovatartozása a 11. századtól a 15. század elejéig, és mi tette lehetővé Velence terjeszkedését?
3. Milyen diplomáciai és gazdasági tényezőkkel magyarázható a Raguzai Köztársaság rendkívül hosszú fennmaradása a velencei és oszmán hatalmi vetélkedés közepette?
4. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a dalmáciai városok gazdasági életének rekonstrukciójában, és melyek a fő bizonytalanságok?
5. Miért problematikus a Raguzai Köztársaság örökségét egyértelműen a modern horvát vagy szerb nemzeti történeti narratívába illeszteni?

8.4 A horvát rendi állam és a Habsburgok

A Horvát Királyság kontinentális területeinek rendi intézményei a 16. század elején már évszázados múltra tekintettek vissza, ám a mohácsi csata (1526. augusztus 29.) után a horvát rendeknek olyan helyzetben kellett dönteniük a király személyéről, amelyben a választás egyszerre jelentett katonai, dinasztikus és rendi jogi állásfoglalást. A Magyar Királyság királyának, II. Lajosnak a halála megnyitotta az utat a Habsburg és a Szapolyai tábor közötti kettős királyválasztás előtt, Horvátországot pedig a törökellenes védelem megszervezésének kényszere és a rendi autonómia megőrzésének igénye egyaránt a Habsburg-jelölt, I. Ferdinánd felé terelte. Ez a döntés hosszú távon meghatározta a horvát rendi állam és a Habsburg Monarchia viszonyát: a horvát területek a monarchia déli védőövévé váltak, miközben a rendi intézmények – a **Sabor** (horvátul Sabor,

a rendi országgyűlés) és a **bán** (horvátul ban, a királyt képviselő főméltóság) – fennmaradtak, de folyamatosan alkalmazkodniuk kellett a bécsi udvar katonai és pénzügyi igényeihez. Az alábbiakban előbb a Habsburg trónra választás körülményeit és a rendi állam kereteit, majd a katonai határőrvidék kiépülését, az oszmán háborúk következményeit, végül a rendi autonómia és a Habsburg abszolutizmus közötti feszültségeket tárgyalom.

8.4.1 A Habsburg trónra választás és a rendi állam keretei (1527)

A mohácsi csata után a horvát rendi gyűlés nem egységesen foglalt állást. A horvát–szlavón nemesség egy része Szapolyai János erdélyi vajda mellett köteleződött el, mert benne a magyar rendi szabadságok védelmezőjét látta, míg mások Habsburg Ferdinánd osztrák főhercegben keresték a törökellenes védelem ígéretét. A döntő fordulatot a **cetini országgyűlés** (horvátul Cetinski sabor) hozta: a horvát rendek 1527. január 1-jén a Cetin várában tartott gyűlésen I. Ferdinándot választották meg horvát királlyá, de az oklevél szövege szerint fenntartották a horvát rendi jogokat, és Ferdinánd kötelezettséget vállalt a török elleni védelemre, valamint arra, hogy a horvát és szlavón rendek kiváltságait tiszteletben tartja. A cetini választási oklevél (latinul *electio* vagy *promissio*) a horvát rendi államiság egyik alapdokumentuma, de értelmezése a történetírásban vitatott: a horvát történeti hagyomány egy része a horvát államiság önálló aktusaként olvassa, míg más értelmezések szerint a horvát rendek a magyar korona keretén belül, a magyar királyválasztással párhuzamosan, de attól elkülönülő testületként cselekedtek. A forrásszöveg nem modern értelemben vett nemzetállami aktus, hanem a rendi nemzet (*natio Croatica*) politikai döntése, amely a király és a rendek közötti kölcsönös kötelezettségvállalást rögzítette.

A Habsburg uralom kezdetén a horvát rendi állam intézményei a középkorból öröklődtek. A Sabor a horvát és szlavón nemesség, a főpapok és a vármegyék küldötteinek gyűlése volt, amely törvényeket alkotott, adót szavazott meg, és a bán személyének megválasztásában vagy megerősítésében is szerepet játszott. A bán a horvát–szlavón területek legfőbb katonai és igazságszolgáltatási tisztviselője volt, aki a király nevében kormányzott, de a rendi gyűlés is ellenőrizte. A horvát rendi autonómia azonban nem volt teljes: a horvát területek a Magyar Korona részei maradtak, a horvát bán a magyar királyi tanács tagja volt, és a magyar országgyűlés is tárgyalt horvát ügyeket. A 16. században a Habsburgok – különösen a törökellenes háborúk költségei miatt – egyre inkább központosítottak, ami a horvát rendek és az udvar közötti feszültségek állandó forrásává vált. A rendi állam kereteinek leírásakor tehát nem modern nemzetállami szuverenitást kell érteni, hanem a rendi kiváltságokon és a királyhűségen alapuló, korlátozott önkormányzatot.

8.4.2 Az oszmán előrenyomulás és a katonai határőrvidék kiépülése

A 15. század végétől az Oszmán Birodalom fokozatosan terjeszkedett a horvát és szlavón területek rovására. A boszniai szandzsákból kiinduló portyázó csapatok rendszeresen pusztították a határ menti vidékeket, és a horvát nemesség katonai ereje önmagában nem volt elegendő a védelemre. A Habsburg udvar a 16. század második felében ezért a horvát és szlavón határ mentén fokozatosan kiépítette a **katonai határőrvidéket** (németül *Militärgrenze*, horvátul *Vojna krajina*, szerbül *Vojna granica*). A határőrvidék nem egyszerre jött létre, hanem a 16. század közepétől a 17. század közepéig szerveződött: előbb a horvát és szlavón végvidékeket vonták közvetlen bécsi irányítás alá, majd a 17. században a karlováci, varasdi és más kapitányságok hálózatává fejlesztették. A határőrvidék területét kivonták a horvát Sabor és a bán fennhatósága alól, és az **Udvari Haditanács** (németül *Hofkriegsrat*) irányítása alá helyezték. A határőrök – akiket horvátul *graničari*, németül *Grenzer* néven ismertek – földhasználati jogot kaptak, cserébe katonai szolgálatot teljesítettek; adómentességet és bizonyos vallási szabadságot élveztek.

A határőrvidék lakossága nem homogén: a 16–17. században nagy számban telepítettek be **vlachokat** (oláh/aromán nyelvű, ortodox vallású pásztorokat) és később szerbeket, akik a Dinaridák és Északnyugat-Bosznia felől érkeztek. A betelepítettek jogait a **Statuta Valachorum** (1630) szabályozta, amely a vlachok széles körű helyi önkormányzatát és ortodox vallásgyakorlatát ismerte el a katonai kötelezettségek fejében.

A katonai határőrvidék létrehozása mélyreható következményekkel járt a horvát rendi államra és a terület etnikai–vallási viszonyaira. A horvát rendek a Sabor ülésein ismételten tiltakoztak az ellen, hogy a határőrvidék területét elvonták a horvát fennhatóságtól, mert ez csökkentette a rendi adóalapot, és a jobbágyok egy része a határőrvidékre szökött, ahol kedvezőbb feltételeket kapott. A vlach és szerb betelepítés hosszú távon megváltoztatta a horvát–szlavón határvidék etnikai összetételét: az ortodox közösségek a korábban túlnyomórészt katolikus horvát területeken jelentek meg, ami a 19–20. századi horvát–szerb viszony egyik fontos előzménye. Fontos hangsúlyozni, hogy a kora újkori „vlach” kifejezés nem modern etnikai kategória, hanem elsősorban jogállást és életmódot jelölt, és a betelepítettek önazonossága koronként és régiónként változott. A határőrvidék intézménye a 18. században is fennmaradt, sőt a Habsburg–oszmán háborúk során tovább bővült, és csak 1881-ben csatolták vissza a horvát polgári közigazgatáshoz, illetve a horvát bán fennhatósága alá.

8.4.3 A török elleni háborúk és a területi változások

A Habsburgok és az Oszmán Birodalom közötti háborúk a 16–17. században a horvát területek sorsát alapvetően meghatározták. A horvát rendi csapatok és a határőrvidék katonái folyamatosan részt vettek a határ menti harcokban, de a nagyobb hadjáratokban a bécsi udvar által irányított császári hadsereg játszotta a főszerepet. A **szigetvári ostrom** (1566) során a horvát bán, **Zrínyi Miklós** (horvátul Nikola Šubić Zrinski) a vár védelmében esett el; halála a horvát és magyar rendi emlékezetben a törökellenes hősiesség jelképévé vált. A **hosszú török háború** (1593–1606) a **sziszeki csata** (1593) horvát győzelmével indult, de a háború végül a **zsitvatoroki békével** (1606) zárult, amelyben a Habsburg uralkodó és az oszmán szultán először tárgyalt egyenrangú félként. A 17. század közepén a Habsburg–oszmán határ viszonylag stabilizálódott, de a határ menti portyázások és a paraszti lakosság szenvedése állandó maradt.

A fordulópontot a 17. század végi nagy Habsburg ellentámadás hozta: a **Szent Liga háborúja** (1683–1699) során a császári haderő kiszorította az oszmánokat a horvát és szlavón területek nagy részéről, és a **karlócai béke** (1699) rögzítette az új határokat. A békeszerződés értelmében a horvát–szlavón területek zöme visszakerült a Habsburg uralom alá, de a határőrvidék továbbra is elkülönült katonai igazgatás alatt maradt. A **pozsareváci béke** (1718) további területeket juttatott a Habsburgoknak, ám a **belgrádi béke** (1739) után a határ részben visszamódosult. A háborúk súlyos demográfiai és gazdasági következményekkel jártak: a horvát és szlavón területek jelentős része elnéptelenedett, a lakosság a biztonságosabb északnyugati vidékekre vagy a határőrvidékre vándorolt, és a Habsburg udvar tudatos betelepítési politikával igyekezett pótolni a munkaerőt. A rendi állam számára a háborúk kettős terhet jelentettek: a horvát nemességnek katonailag és anyagilag is hozzá kellett járulnia a védelemhez, miközben az udvar a határőrvidék fejlesztésére és a központi hadseregre koncentrálta az erőforrásokat.

8.4.4 A rendi autonómia megőrzése és a Habsburg abszolutizmussal való konfliktus

A 17. század második felében a horvát rendi elit egy része egyre elégedetlenebbé vált a bécsi udvar politikájával. A **Wesselényi-összeesküvés** (1664–1670) horvát résztvevői, **Zrínyi Péter** (horvátul Petar Zrinski) és **Frangepán Ferenc Kristóf** (horvátul Fran Krsto Frankopan) a

Habsburg-ellenes rendi mozgalomhoz csatlakoztak; az összeesküvés leleplezése után mindkettőjüket kivégezték (1671), birtokaikat pedig elkobozták. Az esemény a horvát rendi ellenállás egyik legfontosabb fordulópontja: a horvát történeti emlékezetben a rendi szabadság és a horvát érdekek védelmének mártírjaként, míg a Habsburg-udvari értelmezés szerint a királyi hatalom elleni lázadásként jelenik meg. A 17–18. század fordulóján a horvát rendek továbbra is védték intézményeiket: a **Pragmatica Sanctio** elfogadása körüli vita jól mutatja a horvát rendi önállóság igényét. A horvát Sabor 1712-ben egyoldalúan hozzájárult ahhoz, hogy a Habsburg-ház nőági örökösödését elismerje, még mielőtt a magyar országgyűlés 1723-ban hasonló döntést hozott volna. A horvát lépés értelmezése vitatott: egyes történészek szerint a horvát rendek ezzel is jelezni akarták a magyar rendi testülettől való elkülönülésüket, mások szerint a döntés a közös uralkodóház iránti lojalitás kifejezése volt. A 18. században a Habsburg abszolutizmus – különösen Mária Terézia és II. József uralkodása alatt – fokozatosan korlátozta a horvát Sabor hatáskörét: az adó- és hadügyi döntéseket egyre inkább Bécsben hozták, a bán kinevezése a királyi akarattól függött, és a rendi gyűlés összehívását is az udvar ellenőrizte. Ennek ellenére a horvát rendi intézmények nem szűntek meg, és a horvát rendi identitás – amely a 18. században is elsősorban a nemesi rend politikai önazonosságát jelentette – tovább élt. A horvát nyelvű irodalom, például a barokk kori horvát főúri családok udvari kultúrája, a rendi reprezentáció része volt, és előkészítette a későbbi nemzeti nyelvi mozgalmakat.

8.4.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a cetini választási oklevél (1527) szövege, a Statuta Valachorum (1630) rendelkezései, a határőrvidék szervezésére vonatkozó bécsi udvari rendeletek, a karlócai (1699), pozsareváci (1718) és belgrádi (1739) békeszerződések szövegei, valamint a horvát Sabor fennmaradt jegyzőkönyvei és a Zrínyi–Frangepán-per iratai. A rendi gyűlés határozatainak teljes sorozata azonban töredékes, különösen a 16. századi időszakból, ezért a döntések pontos tartalmát esetenként csak későbbi hivatkozásokból ismerjük. A másodlagos szakirodalomban a horvát és magyar történetírás álláspontjai részben eltérnek: a cetini választás értelmezése (önálló horvát állami aktus vagy a magyar koronán belüli rendi döntés), a katonai határőrvidék hatása a horvát területi integritásra és az etnikai viszonyokra, valamint a vlach betelepítés mértéke és időbeli lefolyása mind vitatott kérdés. A kora újkori demográfiai adatok – például a háborúk áldozatainak száma vagy a betelepítettek létszáma – becsléseken alapulnak, és a források szórása jelentős. A határőrvidék lakosságának etnikai önbesorolása a kora újkorban nem rögzíthető modern kategóriákkal, ezért a „horvát”, „vlach”, „szerb” megnevezések használata a források nyelvétől és a jogállástól függött.

8.4.6 Rövid összefoglaló

- 1527. január 1-jén a horvát rendek Cetin várában I. Habsburg Ferdinándot választották horvát királlyá, aki viszonzásul katonai védelmet és a rendi jogok tiszteletben tartását ígérte.
- A horvát rendi állam a Sabor és a bán intézményén nyugodott, de a Habsburg uralom alatt fokozatosan a bécsi udvar centralizáló törekvéseivel kellett szembenéznie.
- A 16–17. században a horvát–szlavón határ mentén kiépült a katonai határőrvidék, amelyet kivontak a horvát rendi fennhatóság alól, és közvetlenül az Udvari Haditanács irányított.
- A határőrvidékre vlach és szerb ortodox népesség települt be, ami hosszú távon megváltoztatta a terület etnikai és vallási összetételét.

- Az oszmán–Habsburg háborúk során a horvát területek súlyos pusztítást szenvedtek; a karlócai béke (1699) után a horvát és szlavón területek zöme visszakerült a Habsburg uralom alá.
- A rendi autonómia megőrzéséért folytatott küzdelem a Zrínyi–Frangepán összeesküvésben (1670–1671) és a Pragmatica Sanctio 1712-es horvát elfogadásában nyilvánult meg, de a 18. századi abszolutizmus fokozatosan korlátozta a Sabor hatáskörét.

8.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai, dinasztikus és rendi jogi megfontolások vezettek ahhoz, hogy a horvát rendek 1527-ben Habsburg Ferdinándot választották királlyá?
2. Hasonlítsa össze a katonai határőrvidék szerepét a Habsburg udvar és a horvát rendi állam szempontjából! Miért jelentett a rendek számára sérelmet a határőrvidék elkülönítése?
3. Milyen következményekkel járt a vlach és szerb betelepítés a horvát–szlavón határvidék etnikai és vallási viszonyaira?
4. Milyen eszközökkel próbálták a horvát rendek megőrizni autonómiájukat a 17–18. századi Habsburg abszolutizmussal szemben, és milyen korlátokkal találkoztak?
5. Hogyan változott a horvát területek határa a 16–18. századi oszmán–Habsburg háborúk során, és milyen gazdasági-demográfiai következményekkel jártak a háborúk?

9 Horvátország a 19. században és 1918-ig

9.1 Az illír mozgalom és a nemzeti ébredés

A horvát rendi állam a 18. század végén a Habsburg Monarchia keretei között őrizte ugyan intézményeit, ám a jozefinista reformok, a napóleoni háborúk és az 1790-es évek magyarországi rendi mozgalmai új módon vetették fel a nyelv, az oktatás és az igazgatás kérdését. A horvát nemesség egy része ekkor már nem csupán a rendi jogok védelmét kereste, hanem egy szélesebb kulturális és nyelvi közösség létrehozását is. Ez az igény vezetett a 19. század első felében a horvát nemzeti ébredéshez és azon belül az **illír mozgalom** (horvátul: ilirski pokret) kibontakozásához, amelynek középpontjában Ljudevit Gaj és a horvát irodalmi nyelv megteremtése állt. A mozgalom nemcsak Horvátországban hatott, hanem a délszláv területek más részein is, és hosszú távon megalapozta a későbbi jugoszláv gondolatot.

9.1.1 A nyelvkérdés és a horvát rendi nemzet öröksége

A 18. század végére a Horvát Királyság és Szlavónia területén a rendi politikai nemzet fogalma elsősorban a nemességhez kötődött, és a hivatalos nyelv a latin volt. A horvát nyelv a mindennapi életben és az egyházi gyakorlatban használatos, de irodalmi és hivatalos szerepe korlátozott maradt. A horvát területeken három fő nyelvjáráscsoport élt egymás mellett: a **kaj** (kajkavski), a **č** (čakavski) és a **što** (štokavski). A rendi országgyűlésen a latin mellett a magyar nyelv bevezetésére irányuló törekvések is megjelentek, ami a horvát rendekben aggodalmat keltett. A magyar rendi nacionalizmus 1790–1791-es országgyűlési térnyerése – amely a magyar nyelv hivatalossá tételét szorgalmazta – Horvátországban válaszreakciót váltott ki: a horvát rendek ragaszkodtak a latin nyelvhez, illetve egyesek a horvát nyelv hivatalos használatát kezdték követelni. Ez a vita nem csupán nyelvi, hanem alkotmányos kérdés is volt, mert a horvát rendi jogok védelmét a nyelvhasználat szorosan érintette.

A felvilágosodás és a jozefinizmus öröksége – amelyet A felvilágosodás és a nemzeti ébredés alfejezet tárgyal – a horvát területeken is megerősítette a művelődés és az anyanyelv iránti érdeklődést. A katolikus alsópapság és a városi értelmiség körében megjelent a gondolat, hogy a nép nyelvén kell írni és tanítani. A horvát nyelvű könyvkiadás azonban szétszórt maradt, és a nyelvjárások közötti különbségek akadályozták az egységes irodalmi nyelv kialakulását. A nyelvi egység megteremtésének igénye a 19. század elején kapott erőteljesebb formát, amikor a fiatal értelmiség egy része a szláv nyelvek közötti kölcsönösség eszméjét kezdte hirdetni.

9.1.2 Ljudevit Gaj és a horvát nyelvújítás

A mozgalom kulcsfigurája **Ljudevit Gaj** (1809–1872) volt, aki a kaj-horvát nyelvterületről, Krapina környékéről származott. Gaj 1830-ban adta ki **Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja** (A horvát–szláv helyesírás rövid alapjai) című munkáját, amelyben a latin betűs helyesírás egységesítését javasolta a cseh minta alapján, diakritikus jelekkel jelölve a horvát hangokat. Ez a reform a horvát nyelvű írásbeliség számára gyakorlati alapot teremtett, és

hozzájárult a nyelvjárások közötti átjárhatósághoz. Gaj ugyanakkor nem csupán nyelvészként lépett fel, hanem a kulturális és politikai mozgósítás szervezőjeként is.

1835-ben Gaj elindította **Novine Horvatske** (Horvát Újság) című lapját, amelyet hamarosan **Danicza horvatzka, slavonzka y dalmatinzka** (Horvát, szlavón és dalmát Hajnalcsillag) című irodalmi melléklettel egészített ki. A lapok hamarosan az illír mozgalom fórumává váltak. A kezdetben kaj nyelvjárásban írott újság hamarosan áttért a što nyelvjárásra, mert a mozgalom vezetői felismerték, hogy a horvát nyelvterület nagyobb részén ezt beszélik, és a szerb nyelvvel való közös alapot is ez biztosítja. Ez a váltás döntő jelentőségű volt a horvát irodalmi nyelv későbbi standardizációjában, és egyben a délszláv nyelvi egység irányába mutatott.

A nyelvújítás nem korlátozódott a helyesírásra. A mozgalomhoz csatlakozó írók, költők és tudósok – köztük Ivan Mažuranić, Petar Preradović, Stanko Vraz és Ljudevit Vukotinović – a horvát irodalmi nyelv kifejezőképességének bővítésén dolgoztak. A cél egy olyan irodalmi nyelv megteremtése volt, amely alkalmas a tudományos, közigazgatási és szépirodalmi használatra. A horvát nyelvű irodalom fejlődése a nemzeti identitás formálódásának egyik legfontosabb eszközévé vált. A mozgalom időszakában születtek meg azok a nyelvtani és helyesírási munkák, amelyek a későbbi horvát standard alapját képezték, bár a végleges kodifikáció csak a 19. század második felében és a 20. században következett be.

9.1.3 Az illír elnevezés és a délszláv együttműködés eszméje

A mozgalom az **illír** nevet a 16–17. századi humanista hagyományból vette át, amely a déli szlávokat az ókori illírek leszármazottainak tekintette. Ez az elnevezés lehetővé tette, hogy a horvát, szlovén, szerb és más délszláv csoportok közös kulturális keretben jelenjenek meg anélkül, hogy egyetlen meglévő etnikai nevet kellett volna kiemelni. Gaj és társai az illír nevet nem csupán a horvátokra, hanem az összes déli szlávra alkalmazták, és ezzel a délszláv kulturális egység eszméjét hirdették. A mozgalom célja kezdetben nem egy délszláv állam létrehozása volt, hanem a nyelvi és kulturális közeledés, a közös irodalmi nyelv kialakítása, valamint a szláv kölcsönösség erősítése.

A délszláv együttműködés gondolata nem csupán horvát kezdeményezés volt. A 19. század első felében a szláv népek körében általánosan terjedt a **pánszlávizmus** eszméje, amelynek keretében a horvát értelmiség kapcsolatot keresett a cseh, szlovák, szerb és szlovén mozgalmakkal. Az illír mozgalom szoros kapcsolatban állt a szerb **Vuk Stefanović Karadžić** nyelvújító törekvéseivel, amelyek a što nyelvjárásra épülő szerb irodalmi nyelvet kodifikálták. A horvát és szerb nyelvújítók közötti együttműködés és párhuzamos fejlődés hosszú távon a későbbi szerbhorvát nyelvi közösség alapját képezte, de a 19. század közepén ez még nem jelentett politikai egységet.

Az illír mozgalom ugyanakkor belső vitáktól sem volt mentes. A szlovén értelmiség egy része – például France Prešeren – óvatos volt a horvát dominanciájú illír koncepcióval szemben, mert attól tartott, hogy a szlovén nyelv és identitás háttérbe szorul. A horvát mozgalmon belül is vita folyt arról, hogy az illír név mennyire fedi le a horvát nemzeti sajátosságokat, és hogy a délszláv egység eszméje nem oldja-e fel a horvát különállást. A mozgalom tehát nem egy homogén, ellentmondásmentes törekvés volt, hanem különböző irányzatok ütközése, amelyben a horvát nemzeti identitás megerősítése és a délszláv szolidaritás gondolata egyszerre volt jelen.

9.1.4 Kulturális intézmények és a mozgalom társadalmi bázisa

Az illír mozgalom nem csupán a sajtón és az irodalmon keresztül hatott, hanem intézményesült is. 1841-ben Zágrábban megalakult a **Matica ilirska** (később Matica hrvatska), amely a horvát nyelvű könyvkiadás és a tudományos ismeretterjesztés központja lett. A Matica mellett

olvasókörök, kaszinók és dalkörök jöttek létre a horvát városokban és vidéki központokban. Ezek az intézmények a nemzeti kultúra terjesztésének alulról szerveződő hálózatát alkották, és lehetővé tették, hogy a mozgalom túllépjen a szűk értelmiségi körön. A horvát nyelvű színjátszás, a népi hagyományok gyűjtése és a nemzeti viselet is a mozgalom részévé vált.

A mozgalom társadalmi bázisa vegyes volt. A vezető réteget a városi értelmiség, a katolikus alsópapság és a nemesség egy része alkotta. A nemesség jelentős része azonban továbbra is a rendi jogok védelmét tartotta elsődlegesnek, és nem mindig támogatta a nyelvi és kulturális újításokat. A horvát parasztság – amely a lakosság túlnyomó többségét adta – a mozgalom korai szakaszában alig kapcsolódott be, mivel az írásbeliség és az iskoláztatás lehetőségei korlátozottak voltak. A nők szerepe a nemzeti ébredésben elsősorban a családi szocializáció és a női olvasókörök révén jelentkezett, de a mozgalom vezető pozícióit férfiak foglalták el. A 19. század első felében a női részvétel a nemzeti mozgalomban még jórészt rejtett maradt, bár a művelődés terén már megjelentek az első kezdeményezések.

A mozgalom földrajzi súlypontja Zágráb és a Horvát Királyság területe volt, de hatása kiterjedt Dalmáciára, Isztriára és a szomszédos délszláv területekre is. Dalmáciában – amely ekkor a Habsburg Monarchia osztrák feléhez tartozott – az illír eszmék a horvát nyelvű sajtó és a helyi értelmiség révén terjedtek, bár ott a mozgalom szervezeti formái később és gyengébben jelentek meg. A katonai határőrvidék horvát lakossága körében a nemzeti ébredés sajátos utat járt be, mivel a határőrök katonai közigazgatás alatt éltek, és a rendi intézmények nem érintették őket közvetlenül.

9.1.5 Politikai tér, cenzúra és a magyar–horvát viszony

Az illír mozgalom a Habsburg Monarchia politikai rendszerében működött, ahol a cenzúra és a rendőri felügyelet korlátozta a nyilvános politizálást. A bécsi udvar kezdetben bizonyos fokú jóindulattal viszonyult a horvát kulturális mozgalomhoz, mert abban a magyar nacionalizmussal szembeni ellensúlyt látta. A horvát rendi ellenállás hagyománya – amelyet A horvát rendi állam és a Habsburgok alfejezet elemzett – a 19. század elején a magyar centralizációs törekvésekkel szemben is megnyilvánult. A magyar országgyűlés 1830-as és 1840-es évekbeli nyelvtörvényei, amelyek a magyar nyelv kiterjesztését célozták a horvát igazgatásban és oktatásban, heves horvát tiltakozást váltottak ki. A horvát rendek az 1832-es és az 1845-ös országgyűlési követutasításokban a horvát nyelv hivatalos használatát és a magyarosítás elleni fellépést követelték.

A mozgalom politikai irányvonala fokozatosan radikalizálódott. Az 1840-es évek elején a horvát ifjúság és a városi polgárság körében megjelent a nyíltan magyarellenes hangulat, és a mozgalom a horvát nyelv hivatalossá tételét, a horvát területek egyesítését, valamint a délszláv egység politikai formáinak keresését tűzte napirendre. A konfliktus 1845-ben, a zágrábi megyei tisztújítás során véres összecsapásba torkollott, amikor magyar párti erők és illír tüntetők csaptak össze a városban. A „júliusi áldozatok” emléke a horvát nemzeti mozgalom mártírológiájának részévé vált.

A Habsburg-udvar a mozgalom erősödését egyre gyanakvóbban figyelte, különösen mert a délszláv egység gondolata a birodalom déli határain túlra is mutatott, és kapcsolatba került a szerb fejedelemség és az orosz pánszláv befolyás eszméjével. 1843-ban a bécsi kormányzat betiltotta az **illír** név használatát a sajtóban és a nyilvános intézményekben, arra hivatkozva, hogy az a birodalom területén kívüli politikai törekvésekkel hozható összefüggésbe. A betiltás azonban nem vetett véget a mozgalomnak, csupán átmenetileg a horvát elnevezés használatának irányába terelte azt. A mozgalom így tovább élt, de a hangsúly a szélesebb délszláv keret helyett egyre inkább a horvát nemzeti követelésekre helyeződött.

9.1.6 A horvát nemzeti identitás formálódása és a mozgalom utóélete

Az illír mozgalom a horvát nemzeti identitás formálódásának döntő szakasza volt. A mozgalom előtt a horvát identitás elsősorban rendi és regionális keretekben létezett, a lakosság nagy része a helyi közösséghez, a valláshoz és a nyelvjáráshoz kötődött. A nemzeti ébredés során a horvát nyelv, a közös múlt és a kulturális hagyományok a modern nemzeti identitás alapjaivá váltak. A mozgalom által teremtett intézmények – a Matica, a sajtó, az olvasókörök – hosszú távon fennmaradtak, és a későbbi nemzedékek számára is a nemzeti mozgósítás eszközei maradtak.

A mozgalom utóélete szempontjából fontos, hogy az 1848-as forradalmak idején a horvát nemzeti követelések – a horvát nyelv hivatalossá tétele, a horvát területek egyesítése, a magyar kormányzattal szembeni autonómia – az illír mozgalom által kialakított nyelvi és kulturális alapokra épültek. A későbbi horvát politikai mozgalmak és a délszláv állam létrehozásának gondolata is visszanyúlt az illír örökséghez. Ugyanakkor a mozgalom értelmezése a későbbi nemzeti és jugoszláv történetírásban vitatott maradt: egyesek a horvát nemzeti ébredés csúcspontjaként, mások a délszláv egység első nagy kísérleteként értékelték, megint mások a horvát nemzeti különállás elhalványításának veszélyére figyelmeztettek.

A mozgalom társadalmi hatása összetett volt. A horvát parasztság számára a nemzeti nyelv és a kulturális intézmények csak fokozatosan váltak hozzáférhetővé, és a modern értelemben vett nemzeti tudat széles körű elterjedése csak a 19. század második felében és a 20. században következett be. Az illír mozgalom tehát nem egy már meglévő nemzeti tudat egyszerű kifejeződése volt, hanem aktív szerepet játszott annak megteremtésében. A nemzeti identitás e folyamatban nem valamiféle ősi adottság, hanem a kulturális és politikai munka eredménye, amelyet a korabeli elit és a későbbi intézmények folyamatosan alakítottak.

9.1.7 Források és bizonytalanságok

Az illír mozgalom történetének rekonstrukciója elsősorban korabeli sajtótermékekre, levelezésekre, rendi országgyűlési iratokra, cenzúra- és rendőrségi jelentésekre, valamint a mozgalom résztvevőinek visszaemlékezéseire támaszkodik. Gaj újságai, a **Novine Horvatske** és a **Danica**, a mozgalom programadó szövegei és a Matica ilirska korai kiadványai elsődleges forrásként értelmezhetők. A mozgalom belső vitáiról és a bécsi udvar politikájáról a Habsburg-levéltárak iratai nyújtanak információt. A korszakkal foglalkozó modern horvát történettudomány – például Jaroslav Šidak, Nikša Stančić és Ivo Goldstein munkái – a források széles körére épül, de az értelmezési keretek eltérőek.

A legfontosabb bizonytalanság a mozgalom társadalmi hatókörének mértéke. Nem ismerjük pontosan, hogy a korabeli horvát lakosság mekkora része olvasta a mozgalom sajtóját, és mennyire azonosult az illír programmal. A példányszámokra vonatkozó adatok hiányosak, a becslések eltérőek. Az is vitatott, hogy a délszláv egység eszméje mennyire volt őszinte és mennyiben volt taktikai eszköz a horvát pozíció erősítésére. A mozgalom elnevezésének és a horvát nemzeti identitáshoz való viszonyának értelmezése a mai napig emlékezetpolitikai és történettudományi vita tárgya. A 20. századi jugoszláv állam ideológiája hajlamos volt az illír mozgalmat a délszláv egység előfutáraként ábrázolni, míg a horvát nemzeti történetírás egy része a horvát nemzeti ébredés fontosságát hangsúlyozta. A két értelmezés közötti feszültség a források szelektív olvasatából is fakad.

A mozgalom női résztvevőiről és a parasztság befogadói szerepéről kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre, ezért ezek a kérdések a történeti kutatás peremterületei maradtak. A zágrábi 1845-ös események áldozatainak pontos száma és a felelősség kérdése is vita tárgyát képezi, mivel a korabeli beszámolók elfogultak és hiányosak. Mindezek miatt az illír mozgalom története nem mondható lezártnak, és a jelenlegi tudásunk több ponton feltételes.

9.1.8 Rövid összefoglaló

- A 19. század első felében a horvát rendi nemzetből a modern horvát nemzeti identitás kialakulásának legfontosabb állomása az illír mozgalom volt, amelyet Ljudevit Gaj és a horvát nyelvújítás indított el.
- A mozgalom a kaj nyelvjárásból a što nyelvjárásra való áttéréssel, a diakritikus helyesírás bevezetésével és a horvát nyelvű sajtó, irodalom és intézmények megteremtésével a horvát irodalmi nyelv alapjait rakta le.
- Az illír elnevezés a déli szlávok közös kulturális egységének eszméjét fejezte ki, és a horvát, szerb, szlovén és más délszláv csoportok közötti együttműködést hirdette, bár a mozgalom belső vitáktól sem volt mentes.
- A mozgalom társadalmi bázisa a városi értelmiségre, az alsópapságra és a nemesség egy részére épült, míg a parasztság és a nők részvétele korlátozott maradt.
- A bécsi udvar kezdetben ellensúlyt látott a mozgalomban a magyar nacionalizmussal szemben, de 1843-ban betiltotta az illír nevet, ami a mozgalmat a horvát nemzeti keretek felé terelte.
- A mozgalom politikai követelései – a horvát nyelv hivatalossá tétele, a horvát területek egyesítése, a magyarosítás elleni fellépés – a magyar–horvát viszályt kiélezték, és 1845-ben véres zágrábi összecsapáshoz vezettek.
- Az illír mozgalom öröksége kettős: egyszerre alapozta meg a horvát nemzeti intézményeket és nyelvet, és nyitott utat a későbbi délszláv egységtörekvéseknek, amit a későbbi történetírás eltérően értékelt.

9.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nyelvi és társadalmi előfeltételei voltak a horvát nemzeti ébredésnek, és miért volt szükség a horvát irodalmi nyelv egységesítésére?
2. Hogyan kapcsolódott Ljudevit Gaj helyesírási reformja a što nyelvjárásra való áttéréshez, és miért volt ez jelentős a horvát–szerb nyelvi közösség későbbi alakulása szempontjából?
3. Miben állt az illír elnevezés stratégiai szerepe, és milyen belső és külső vitákat váltott ki a délszláv egység eszméje?
4. Miért változott meg a Habsburg-udvar viszonyulása az illír mozgalomhoz, és milyen következményekkel járt az illír név 1843-as betiltása?
5. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész az illír mozgalom vizsgálatakor, és melyek a legfontosabb bizonytalanságok az értelmezésben?

9.2 A magyar–horvát kiegyezés

Az 1868-as horvát–magyar kiegyezés (hrvatsko-ugarska nagodba) a dualista Monarchia délnyugati felében olyan intézményi keretet hozott létre, amely a horvát politikai elit egy része számára a nemzeti fejlődés lehetőségét, mások számára a magyar korona alá rendeltség tartósítását jelentette. A kiegyezés nem légüres térben született: előzménye az 1848–49-es horvát–magyar szembenállás, a neoabszolutizmus évtizede, majd az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés volt. Az alfejezet azt mutatja be, hogy az 1868-as törvény milyen autonómiát adott Horvátországnak, hogyan működött a báni kormányzat, milyen pártok és politikai irányzatok versengtek a horvát társadalom támogatásáért, és hogy a dualista keret milyen gazdasági modernizációt tett lehetővé, illetve milyen konfliktusokat konzervált.

9.2.1 A kiegyezés előzményei és az 1868-as törvény

Az illír mozgalom és a nemzeti ébredés nyomán a horvát politikai gondolkodásban a 19. század közepére két fő irányzat kristályosodott ki: a délszláv kulturális és politikai egységet hirdető irányzat, valamint a horvát állami jog (državno pravo) alapján a magyar koronától való elszakadást követelő irányzat. Az 1848–49-es események során Josip Jelačić bán (Ban) a bécsi udvar oldalán lépett fel a magyar kormányzattal szemben, de a szabadságharc leverése után a Habsburg-udvar nem jutalmazta a horvátokat önálló államisággal: a Bach-rendszer központosítása a horvát autonómiát is felszámolta.

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után a magyar kormány számára elkerülhetetlenné vált a horvát kérdés rendezése, mert a magyar országgyűlés jogigénye a Szent István-i korona országaira kiterjedt, de a horvát rendek ragaszkodtak saját országgyűlésükhöz és területi különállásukhoz. A tárgyalások során a horvát fél a teljes állami autonómiát, a magyar fél a szorosabb köteléket szorgalmazta. A kompromisszumot 1868-ban fogadták el: a magyar országgyűlés 1868. évi XXX. törvénycikként, a horvát országgyűlés (Sabor) 1868. évi 1. törvénycikként iktatta be. A horvát történetírás gyakran „kis kiegyezésként” (mala nagodba) vagy egyszerűen „kiegyezésként” (Nagodba) emlegeti.

A kiegyezés értelmében Horvátország, Szlavónia és – papíron, de ténylegesen soha nem érvényesítve – Dalmácia a magyar korona „társországaként” (pridružena kraljevina) rendelkezett bizonyos autonómiával. A közös ügyek közé tartozott a hadügy, a külügy és az ezeket fedező pénzügy, valamint a kereskedelem, a vasút, a posta és a távíró egyes kérdései. Az autonóm ügyek körébe sorolták a belügyet, a vallásügyet, a közoktatást és az igazságügyet. A horvát országgyűlés jogot kapott arra, hogy az autonóm ügyekben törvényeket alkosson; a magyar országgyűlésbe horvát képviselőket küldtek, akik a közös ügyek tárgyalásában vehettek részt, és csak azokban szavazhattak. A horvát nyelv hivatalos nyelvvé vált az autonóm intézményekben, a bán (Ban) pedig a horvát kormány feje lett.

A kiegyezés azonban több ponton is korlátozta a horvát mozgásteret. A bánt a magyar miniszterelnök javaslatára az uralkodó nevezte ki, így a bán politikai felelősséggel a magyar kormánynak, nemcsak a horvát Sabor felé tartozott. A pénzügyi autonómia szűk volt: a horvát autonóm kormányzat a magyar korona országainak közös bevételeiből részesült, de a hányad mértékét rendszeresen újra kellett tárgyalni, és a horvát fél folyamatosan sérelmezte, hogy a közös kiadások levonása után fennmaradó összegből a horvát igények nem érvényesülnek kellő mértékben. A pontos százalékos arány forrásonként és időszakonként eltérő; a lényeg az, hogy a horvát autonóm költségvetés függősége állandó vitát generált.

9.2.2 A báni kormányzat és az autonómia intézményei

A kiegyezés után a báni kormányzat (Zemaljska vlada) Zágrábban (Zagreb) működött, és három osztályra tagolódott: belügyi, igazságügyi, valamint vallási és közoktatási osztályra. Az első bán Levin Rauch báró (1868–1871) volt, aki a magyar érdekeket képviselte, és választási manipulációkkal biztosította az unionista többséget a Saborban. Rauch bukása után rövid ideig Koloman Bedeković (1871–1872) következett, majd 1873-ban Ivan Mažuranićot nevezték ki bánná, aki az első olyan bán volt, aki nem a főnemesi rendből származott, hanem polgári értelmiségi családból.

Mažuranić bánsága (1873–1880) a horvát autonómia intézményi kiépítésének és a modernizációnak a korszaka volt. Megreformálta a közigazgatást, fejlesztette a közoktatást, és hozzákezdett a bírósági szervezet átalakításához. Az ő nevéhez kötik a horvát közoktatásügyi törvényt, amely a népiskolák állami felügyeletét erősítette. Mažuranić ugyanakkor nem kérdőjelezte meg a magyar–horvát kiegyezés kereteit, ezért a Jogpárt ellenzéke „magyar bérnöknek” tartotta.

Bánsága alatt a horvát Sabor működése rendszeressé vált, de a választójog igen szűk volt: a cenzus alapján a lakosság töredéke szavazhatott.

A katonai határőrvidék (Vojna krajina) felszámolása a báni kormányzat egyik legjelentősebb területi változása volt. A katonai igazgatás alatt álló területeket 1873 és 1881 között fokozatosan egyesítették Horvát-Szlavónországgal, ami növelte a horvát országgyűlés illetékességi területét, de jelentős szerb ortodox lakosságot is hozott a horvát politikai közösségbe. A horvátországi szerbek autonómiaigényét a kiegyezés nem rendezte; a szerbek egyházi autonómiájukra (Srpska pravoslavna crkva) és a szerb nemzeti kongresszusokra támaszkodva kívántak politikai jogokat szerezni. Ez a kérdés a későbbi horvát–szerb együttműködés és konfliktus egyik forrásává vált.

A horvát országgyűlés (Sabor) összetétele a kiegyezés után a virilisták (püspökök, főispánok, főurak) és a választott képviselők elegye volt. A választójog cenzusos jellege miatt a parasztság és a városi munkásság gyakorlatilag kirekesztődött a politikai részvételből. A Sabor így elsősorban a nemesség, a papság és a módosabb polgárság érdekeit jelenítette meg. A horvát nemzeti mozgalom számára a Sabor a politikai nyilvánosság legfontosabb fóruma volt, még akkor is, ha a magyar kormányzat befolyása erős maradt.

9.2.3 Politikai pártok és irányzatok a kiegyezés után

A kiegyezés utáni horvát politikai életet alapvetően három-négy irányzat határozta meg, amelyek a magyar–horvát viszonyhoz való viszonyuk és a délszláv kérdéshez való hozzáállásuk szerint különültek el.

Az **unionisták** (unionisti) a magyar koronával való szoros közjogi kapcsolat hívei voltak. Támogatták a kiegyezést, és a magyar kormányzattal együttműködő bánok mögött sorakoztak fel. Az unionisták főként a főnemesség és a hivatalnoki réteg körében voltak erősek; a horvát nemzeti közvélemény jelentős része idegenkedett tőlük, mert a magyar érdekek kiszolgálóinak tartotta őket.

A **Néppárt** (Narodna stranka) az illír mozgalom örököseként a délszláv kulturális és politikai közeledést hirdette. Vezéralakja Josip Juraj Strossmayer diakovári (đakovo) püspök volt, aki a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémiát (JAZU, alapítva 1866-ban) és a Zágrábi Egyetemet (Sveučilište u Zagrebu, alapítva 1874-ben) is létrehozta. A Néppárt elfogadta a kiegyezés kereteit, de a horvát autonómia bővítését, a Dalmáciával való egyesülést és a délszláv egység fokozatos megvalósítását követelte. Strossmayer és hívei a horvát nemzeti mozgalom mérsékelt, kulturális irányzatát képviselték.

A **Jogpárt** (Stranka prava) a horvát állami jog elve alapján elutasította a magyar–horvát kiegyezést, és a horvát államiság teljes helyreállítását tűzte ki célul. Alapítói, Ante Starčević és Eugen Kvaternik a horvát nemzetet ősi, a magyar koronától független politikai nemzetként fogták fel. Starčević élesen bírálta a Habsburg-udvart és a magyar kormányt is; a Jogpárt idővel a horvát nacionalizmus legradikálisabb formáját képviselte. A párt a századforduló körül kettészakadt: egy mérsékeltebb, délszláv orientációjú ága (a „Jogpárt – jugoszláv irányzat”) elfogadta a délszláv integrációt, míg a radikálisabb ág a horvát állami függetlenséget hangsúlyozta minden délszláv államkerettel szemben.

A **Horvát–Szerb Koalíció** (Hrvatsko-srpska koalicija) 1905-ben jött létre horvát és szerb ellenzéki csoportokból. A koalíció a dualizmus ellen lépett fel, és a horvátországi szerbekkel való szoros politikai együttműködést szorgalmazta. Vezetői közé tartozott Frano Supilo és Svetozar Pribićević. A koalíció programja a horvát autonómia kiszélesítését és a magyar befolyás visszaszorítását követelte; a trialista Monarchia vagy a délszláv állam képzete egyaránt megjelent retorikájában. Az 1906-os horvátországi választásokon a koalíció jelentős sikert ért el, és a magyar kormányzatnak nehézséget okozott a Sabor ellenőrzése.

A **Horvát Parasztpárt** (Hrvatska seljačka stranka) 1904–1905 táján szerveződött meg Stjepan Radić vezetésével. Radić a parasztságot tekintette a horvát nemzet társadalmi bázisának, és a paraszti érdekek képviseletét helyezte előtérbe a közjogi kérdésekkel szemben. A Parasztpárt kezdetben kevés képviselővel rendelkezett a cenzusos választójog miatt, de Radić népszerűsége a vidéki lakosság körében folyamatosan nőtt. A párt a horvát nemzeti mozgalomban a szociális és agrárkérdést kapcsolta össze a nemzeti követelésekkel.

A pártstruktúrában fokozatosan megjelent a modern tömegpolitika is: a századforduló után a szociáldemokrata mozgalom, a keresztényszocialista irányzat és a különféle ifjúsági, diák- és munkásszervezetek. A választójog kiterjesztéséért folytatott küzdelem a horvát politikai élet állandó témája volt; a magyarországi választójogi reformok ugyanakkor nem terjedtek ki automatikusan Horvátországra, ami tovább élezte a feszültséget.

9.2.4 Gazdasági modernizáció a dualizmus keretei között

A kiegyezés utáni évtizedekben Horvátország gazdasága fokozatosan bekapcsolódott a Monarchia piaci hálózatába. A modernizációt elsősorban a vasútépítés, a bankrendszer kiépülése és a városiasodás hajtotta.

A vasúthálózat fejlődése kulcsfontosságú volt. A Zágráb–Károlyváros (Karlovac) vasútvonal már 1865-ben megnyílt, a Budapest–Fiume (Rijeka) fővonalat pedig 1873-ban adták át. Fiume, mint a magyar korona kikötője, a magyar kormány kiemelt fejlesztési területe volt; a horvát fél azonban vitatta Fiume jogállását, mert a kiegyezés a várost a magyar korona külön testeként (corpus separatum) kezelte. A kikötő forgalmának bővülése elősegítette a horvátországi termények és faanyag exportját, de a vasúti tarifák és a kereskedelempolitika közös hatáskörbe tartozott, így a horvát gazdasági érdekek nem mindig érvényesültek.

Az iparosodás lassan haladt. A legfontosabb ágazatok a faipar, az élelmiszeripar és a textilipar voltak. A szlavóniai gabona és a likai, valamint a Gorski kotar-i fafeldolgozás jelentős bevételt hozott, de a tőkehiány és a magyarországi ipar versenye korlátozta a horvát ipari fejlődést. A parasztság eladósodása és a földbirtokviszonyok konzerválódása miatt a vidéki lakosság jelentős része egyre nehezebb helyzetbe került, és a századfordulótól tömegessé vált a kivándorlás Észak-Amerikába.

A bankügy terén Zágráb pénzügyi központtá vált. A Horvát–Szlavón Földhitelintézet és a takarékpénztárak a hitelnyújtás mellett a földvásárlásokat és a vállalkozásokat is finanszírozták. A zágrábi tőzsde nem alakult ki olyan súllyal, mint a bécsi vagy a budapesti, de a pénzintézetek száma és tőkeereje növekedett. A gazdasági modernizáció azonban nem vezetett a horvát társadalom egészének felemelkedéséhez: a dualista keretben a horvát terület a magyar gazdaság félperiférriájának szerepét töltötte be.

A városiasodás és a kulturális intézményfejlődés látványos volt. Zágráb lakossága 1869 és 1910 között több mint kétszeresére nőtt, a városban és más nagyobb településeken iskolák, múzeumok, színházak és egyetemi intézmények létesültek. A Zágrábi Egyetem 1874-es alapítása a horvát nyelvű tudományosság központját hozta létre, a JAZU pedig a nemzeti kultúra intézményes keretét biztosította. A Matica hrvatska (alapítva 1842-ben) könyvkiadói tevékenysége a horvát nyelvű irodalom és történetírás terjesztését szolgálta.

9.2.5 Konfliktusok és a magyar–horvát viszony válságai

A kiegyezés keretei folyamatos feszültségek forrásai voltak. A horvát közvélemény sérelmezte a magyar nyelv hivatalos használatát a közös intézményekben, a vasútnál és a hadseregben; a katonai határőrvidék felszámolása után a magyar kormányzat igyekezett minél több hatáskört a

közös ügyek körébe vonni. A bánok gyakran magyar érdekeket képviseltek, és a Sabor ellenzéke a horvát autonómia kiüresedését látta a mindennapi gyakorlatban.

1883-ban Zágrábban tömegtüntetések robbantak ki a horvát címer és a magyar feliratok ügyében. A tiltakozásokat Khuen-Héderváry Károly bán (1883–1903) erőszakkal fojtotta el, ami mély nyomot hagyott a horvát politikai emlékezetben. Khuen-Héderváry hosszú bánsága alatt a magyar kormányzat a horvátországi pártviszonyokat manipulálta, és az unionista erőket támogatta; a horvát nemzeti ellenzék ezt a korszakot a „magyarosítás” időszakaként tartotta számon.

A századforduló után a horvát–szerb együttműködés erősödött, ami a magyar kormányzat számára új kihívást jelentett. 1905-ben a horvát–szerb koalíció megalakulása, majd a következő évi választási győzelme megmutatta, hogy a magyar kormányzat nem tudja többé a Sabor többségét egyszerűen az unionistákra építeni. A koalíció a magyar–horvát közjogi viszony újratárgyalását követelte, és a trialista átalakulás, illetve a délszláv állam gondolata egyre nagyobb teret nyert.

Az első világháború alatt a horvát politikai elit megosztott volt. A hivatalos horvát kormányzat a Monarchia keretein belül maradt, de a délszláv egység hívei a háború alatt a Szerbiával és más délszláv területekkel való egyesülés előkészítésén dolgoztak. A horvát Sabor 1918. október 29-én kimondta a Magyar Királyságtól való elszakadást, és a horvát területek a születő délszláv állam (később Jugoszlávia) részévé váltak. Ezzel a magyar–horvát kiegyezés formálisan megszűnt; a folyamat az első világháború és Jugoszlávia alfejezetben tárgyalt eseményekhez vezet.

9.2.6 Források és bizonytalanságok

A horvát–magyar kiegyezés tárgyalása elsődlegesen a kiegyezési törvényszövegekre támaszkodik: a magyar 1868. évi XXX. tc. és a horvát 1868. évi 1. tc. szövegére, valamint a horvát Sabor és a magyar országgyűlés jegyzőkönyveire. A báni kormányzat működésére vonatkozóan a báni rendeletek, a horvát kormányzati iratok és a korabeli statisztikai évkönyvek szolgálnak forrásul. A politikai pártok programjait pártkiáltványokból, a pártlapokból és a vezető politikusok beszédeiből, írásaiból ismerjük.

Vitás pont a kiegyezés jellege: a horvát történetírás egy része a horvát autonómia látszólagosságát, a magyar történetírás egy része a magyar korona integritását hangsúlyozza. A pénzügyi hányad és a közös ügyek tényleges hatásköre az értelmezés függvénye; a pontos százalékos arányok időben változtak, ezért a szöveg nem ad meg egyetlen rögzített értéket. A katonai határőrvidék felszámolásának demográfiai következményei becsléseken alapulnak, mert a korabeli népszámlálások a felekezeti és nyelvi adatokat eltérő módon rögzítették. A horvát–szerb koalíció belső viszonyairól a résztvevők memoárjai és a korabeli sajtó tudósítanak, de az egyes politikai döntések motivációja vitatott.

A dualista korszak gazdasági modernizációjának értékelése sem egységes: a mennyiségi mutatók (vasúthálózat hossza, bankbetétek, ipartelepek száma) rendelkezésre állnak, de az ágazati hozzáadott érték és a paraszti jövedelmek becslése bizonytalan. A horvátországi szerbek autonómiaigényének forrásai az egyházi kongresszusi jegyzőkönyvek és a szerb nemzeti szervezetek iratai, de ezek interpretációja a 20. századi nemzeti narratívák visszavetítésétől is terhelt lehet.

9.2.7 Rövid összefoglaló

- Az 1868-as horvát–magyar kiegyezés Horvátországot, Szlavóniát és elvileg Dalmáciát a magyar korona társországaként ismerte el, de a hadügy, a külügy és a pénzügy közös maradt.
- A bán vezette horvát kormányzat hatásköre a belügyre, a közoktatásra, az igazságügyre és a vallásügyre terjedt ki; a bánt a magyar miniszterelnök javaslatára nevezték ki.

- A katonai határőrvidék 1873–1881 közötti felszámolása növelte a horvát területet, de szerb lakosságot is hozott a horvát politikai közösségbe.
- A pártrendszerben az unionisták, a Néppárt, a Jogpárt, a Horvát–Szerb Koalíció és a Horvát Parasztpárt versengett; a Jogpárt elutasította a kiegyezést, a koalíció a magyar befolyás visszaszorítását követelte.
- A gazdasági modernizációt a vasút, a bankok és a városiasodás hajtotta, de a horvát terület a magyar gazdaság félperifériáján maradt, és a parasztság eladósodása tömeges kivándorlást indított el.
- A magyar–horvát viszonyt nyelvi, pénzügyi és közjogi viták terhelték; az 1883-as zágrábi tüntetések és az 1905 utáni horvát–szerb koalíció a kiegyezés válságát jelezték.
- 1918 októberében a horvát Sabor felmondta a kiegyezést, és Horvátország a délszláv államalakulat részévé vált.

9.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hatásköröket biztosított az 1868-as kiegyezés Horvátországnak, és mely területek maradtak a magyar korona közös ügyeiben?
2. Hasonlítsa össze a Néppárt és a Jogpárt álláspontját a magyar–horvát viszonyról és a délszláv kérdésről!
3. Milyen társadalmi és gazdasági következményei voltak a dualista keretnek a horvát parasztságra és a kivándorlásra?
4. Miért tekinthető a Horvát–Szerb Koalíció megalakulása fordulópontnak a horvátországi politikai életben?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a pénzügyi hányad és a horvát autonómia gyakorlati működésének vizsgálatakor, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnia?

9.3 Dalmácia és Isztria a 19. században

A horvát nemzeti mozgalom számára a 19. század egyik legégetőbb kérdése az volt, hogy a magyar koronától független, Bécsből igazgatott két osztrák tartomány, **Dalmácia** (horvátul Dalmacija, olaszul Dalmazia) és **Isztria** (horvátul/szlovénül Istra, olaszul Istria) hogyan kapcsolódjon a horvát politikai nemzet építéséhez. Míg a horvát–magyar kiegyezésről szóló alfejezet a báni Horvátország belpolitikai viszonyait mutatta be, itt a Habsburg Birodalom ciszlajtán (osztrák) felének két olyan tartományát vizsgáljuk, amelyekben a horvát lakosság mellett olasz, szlovén és szerb közösségek is éltek, és ahol a nemzeti mozgalmak egymással versengve, gyakran a helyi autonómia és a birodalmi igazgatás keretei között bontakoztak ki.

9.3.1 Osztrák igazgatás és tartományi autonómia

Dalmácia és Isztria a 19. század elején nem alkottak egységes közigazgatási területet, és történetük szorosan összefonódott a Velencei Köztársaság 1797-es megszűnésével, valamint a napóleoni háborúkkal. A campói béke (1797) után mindkét terület a Habsburg Monarchiához került, de 1805-ben a pozsonyi béke értelmében a Francia Császárság befolyása alatt álló Itáliai Királyság kapta meg. 1809 és 1813 között Dalmácia, Isztria és a volt horvát–szlavón katonai határőrvidék egy része a francia **Illír Tartományok** (franciául Provinces illyriennes) része lett. A francia uralom rövid időszaka fontos tapasztalatot jelentett: a központosított francia közigazgatás, a Code Napoléon és a nemzeti nyelv korlátozott intézményesítése új igazgatási mintákat hozott, ugyanakkor a lakosság a francia megszállást idegen uralomként élte meg.

A bécsi kongresszus (1815) után mindkét tartomány véglegesen a Habsburg Birodalomhoz került. Dalmácia az Osztrák Császárság tartománya lett, fővárosa **Zára** (horvátul Zadar, olaszul Zara), Isztria pedig a Tengermellék (osztrák németül Küstenland) közigazgatási egység része, amelyhez a Görz–Gradiska grófság és Trieszt is tartozott. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után mind Dalmácia, mind Isztria az Osztrák–Magyar Monarchia ciszlajtán felében maradt, így a bécsi kormányzat és a Reichsrat alá tartoztak, nem pedig a magyar országgyűlés alá. Ez a közjogi helyzet meghatározó volt a horvát politikai törekvések szempontjából, hiszen a horvát nemzeti mozgalom Dalmáciát a Horvát Királyság részének tekintette, Isztriát pedig a horvát–szlovén nemzeti térhez sorolta.

A tartományi autonómia formális kereteit az 1861-es februári pátens hozta létre, amely a ciszlajtán tartományokban tartományi gyűléseket (németül Landtag) állított fel. Dalmáciában a tartományi gyűlés (horvátul Dalmatinski sabor, olaszul Dieta Provinciale Dalmata) 1861-ben ült össze, és a választójogi rendszer a kurális rendszer alapján korlátozott, vagyoni cenzushoz kötött választójogot biztosított. Hasonlóképpen Isztriában is működött tartományi gyűlés (olaszul Dieta Provinciale dell'Istria). A tartományi gyűlések hatásköre a tartományi oktatás, a közmunkák, a szegényügy és a helyi közigazgatás egyes kérdéseire terjedt ki, de a tényleges hatalom a bécsi minisztériumok és a tartományi helytartó kezében összpontosult.

A tartományok belső közigazgatásában a 19. század első felében az olasz nyelv dominált, különösen a partvidéki városokban, ahol a hagyományos olasz elit – kereskedők, ügyvédek, hivatalnokok – a velencei örökség letéteményese volt. A hátország lakossága azonban túlnyomórészt horvát (Dalmáciában) vagy horvát és szlovén (Isztriában) ajkú volt. Ez a nyelvi és társadalmi kettősség alapozta meg a 19. század második felének nemzeti versengését.

9.3.2 Az olasz–horvát nyelvi versengés Dalmáciában

Dalmácia városaiban a 19. század közepén az olasz műveltség és nyelv hegemóniája vitathatatlan volt. Zára, Spalato (horvátul Split), Raguza (horvátul Dubrovnik) és Sebenico (horvátul Šibenik) olasz ajkú elitje a tartományi közigazgatás, az oktatás és a bíráskodás nyelveként az olaszt tekintette természetesnek. A horvát nyelvű lakosság, amely főként a vidéki területeken, a polgárság alsó rétegeiben és a papság egy részében volt jelen, a 19. század első felében nem rendelkezett intézményesített nyelvi jogokkal.

A horvát nemzeti mozgalom Dalmáciában az 1860-as években bontakozott ki, részben a horvátországi nemzeti újjászületés (narodni preporod) hatására, részben a tartományi gyűlés megalakulása nyomán. Az 1861-es gyűlésben a horvát képviselők már hangot adtak a horvát nyelv hivatalos elismerésének, a horvát nyelvű iskolák felállításának és Dalmácia egyesítésének követelésének a báni Horvátországgal. A horvát nemzeti mozgalom vezéralakjai közé tartozott **Mihovil Pavlinović**, **Juraj Biankini** és **Stjepan Buzolić**, akik a **Néppárt** (horvátul Narodna stranka, olaszul Partito Nazionale) keretében szervezték a horvát nyelvű lakosság politikai mobilizációját.

A horvát nyelv intézményesítése fokozatosan haladt előre. 1862-ben a tartományi gyűlés elvben kimondta a horvát nyelv egyenjogúságát a közigazgatásban, de a gyakorlatban az olasz nyelv továbbra is megőrizte vezető szerepét, különösen a városi hivatalokban. Az 1866-ban meginduló **Narodni list** című horvát nyelvű hetilap a horvát nemzeti célok fontos fóruma lett. Az 1870-es években a horvát nyelvű középiskolák és tanítóképzők alapítása, valamint a horvát nyelv fokozatos bevezetése a tartományi iskolákban jelentős lépést jelentett. A döntő fordulatot az 1883-as tartományi nyelvi rendezés hozta, amely a horvát nyelvet a tartományi közigazgatás és oktatás egyenjogú nyelvévé tette, bár az olasz nyelv is megmaradt párhuzamos hivatalos nyelvként. Ez a kompromisszum a horvát mozgalom részleges sikerét és az olasz elit befolyásának megtörését jelezte, ugyanakkor a nyelvi viták továbbra is a politikai élet állandó elemei maradtak.

Az olasz oldalon az **Autonóm Párt** (olaszul Partito Autonomista, horvátul Autonomaška stranka) képviselte a tartományi autonómia és az olasz nyelvi-kulturális dominancia védelmét. Az autonómisták érvelése szerint Dalmácia történelmileg a latin–velencei civilizáció része, és a tartományi azonosság nem azonos a horvát nemzeti hovatartozással. A horvát ellenfeleik ezt az érvelést „autonóm álorcába bújt olasz nacionalizmusnak" tekintették. A választójogi rendszer az autonómistáknak kedvezett: a kurális rendszerben a nagy adófizetők, a városi értelmiség és a kereskedelmi kamarák szűk választói köre aránytalanul nagy súlyt biztosított az olasz ajkú elitnek. A horvát nemzeti mozgalom ezért a század utolsó harmadában a választójog demokratizálását is követelte, ami a nyelvi küzdelmet társadalmi reformkövetelésekkel kapcsolta össze.

9.3.3 Isztria három nyelvi közössége és a nemzeti mozgalmak

Isztria nyelvi és etnikai térképe bonyolultabb volt, mint Dalmáciáé. A tengerparti városokban – Pólában (horvátul Pula, olaszul Pola), Porečben (olaszul Parenzo), Rovinjban (olaszul Rovigno) – olasz ajkú lakosság élt; a félsziget belső és keleti részén horvát, az északi és északkeleti vidékeken szlovén falvak helyezkedtek el. A 19. század második felének népszámlálási adatai – amelyeket a nyelvi kategóriák változása és az önbesorolás bizonytalansága miatt óvatosan kell kezelni – azt mutatják, hogy a lakosság többsége horvát és szlovén anyanyelvű volt, míg az olaszok a városokban koncentrálódtak. A tartományi gyűlésben azonban az olasz liberálisok domináltak, mivel a választási rendszer a városi polgárságnak kedvezett.

Az isztriai horvát nemzeti mozgalom a 19. század közepén a katolikus papság alsó rétegeiből és a falusi értelmiségből merített erőt. Kiemelkedő alakja **Juraj Dobrila** (1812–1882), aki 1857-től poreč–pólai püspök volt. Dobrila a horvát nyelvű oktatás, a horvát nyelvű egyházi irodalom és a horvát nemzeti öntudat elkötelezett támogatója volt. Püspökként anyagilag és szervezetileg is segítette a horvát nyelvű iskolák és olvasókörök létrehozását, és a horvát nemzeti mozgalom Isztriában az ő tevékenységéhez kötődött. A szlovén nemzeti mozgalom hasonló utat járt be: a szlovén nyelvű papság és tanítók a szlovén nyelvű oktatás és sajtó fejlesztését szorgalmazták, elsősorban a trieszti szlovén közösséggel együttműködve.

Az isztriai horvát és szlovén nemzeti mozgalmak a 19. század utolsó harmadában egyre szorosabban együttműködtek, mivel közös érdekük volt az olasz tartományi dominancia visszaszorítása. Az 1880-as évektől a horvát–szlovén együttműködés jelszava a **Naša sloga** („A mi összhangunk") lett, és a két közösség közös jelölteket állított a tartományi gyűlési választásokon. Az olasz liberálisok és később az olasz irredenta mozgalom ezzel szemben az Isztria olasz jellegének fenntartását és az Olasz Királysággal való egyesülést hirdette. Az 1866-os porosz–osztrák háború után az Olasz Királyság megszerezte Velencét, és az olasz irredenta mozgalom Isztriára is kiterjesztette területi igényeit. Ez a feszültség a századfordulóra a tartományi politikát erősen polarizálta.

9.3.4 A századforduló és a horvát–szerb közeledés Dalmáciában

A 19. század utolsó évtizedeiben Dalmáciában a horvát nemzeti mozgalom fokozatosan tért nyert az autonómistákkal szemben. Az 1870-es évektől a választójogi reformok és a horvát nyelvű oktatás terjedése növelte a horvát nemzeti erők választói bázisát. Az 1880-as és 1890-es években a horvát Néppárt többször is megszerezte a tartományi gyűlés többségét, és az autonóm párt befolyása fokozatosan visszaszorult. A horvát–szerb együttműködés Dalmáciában is megjelent, mivel a tartományban kisebb szerb közösség élt (főleg a hátország egyes területein), és a két nemzeti mozgalom közös érdeke volt az olasz dominancia felszámolása.

Az 1905-ös **rijekai határozat** (horvátul Riječka rezolucija) és a **zadari határozat** (horvátul Zadarska rezolucija) a horvát és szerb politikai erők összefogását szorgalmazta a magyarországi

és a dalmáciai nemzeti követelések érdekében. Dalmáciában ez a horvát–szerb koalíció megerősödéséhez vezetett, és az 1908-as tartományi választásokon a horvát–szerb szövetség megszerezte a többséget. Az autonóm párt ekkorra már csak Zára és néhány városi kerület olasz szavazóira támaszkodhatott. A horvát nemzeti erők győzelme azonban nem jelentette az olasz nyelvi közösség teljes kiszorítását: a városi hivatalokban és a kereskedelemben az olasz nyelv továbbra is jelen volt, és a horvát politikusok egy része pragmatikusan elfogadta a kétnyelvűséget, míg mások a horvát nyelv kizárólagos hivatalossá tételét követelték.

Isztriában a nemzeti mozgalmak versengése a 20. század első évtizedében is intenzív maradt. Az olasz irredenta mozgalom a dalmáciai olasz közösséggel együtt a Monarchia elleni propagandát folytatott, míg a horvát és szlovén nemzeti erők a birodalmi kereteken belül próbálták megerősíteni nyelvi és kulturális pozícióikat. Az isztriai tartományi gyűlésben az olasz liberálisok és az irredenták továbbra is befolyásosak voltak, de a horvát–szlovén képviselők száma folyamatosan nőtt. A gazdasági fejlődés, különösen Póla hadikikötővé és hajóépítő központtá fejlesztése, a századfordulóra nagyszámú munkást vonzott a tartományba, ami új, nyelvileg vegyes munkásnegyedeket hozott létre, és a nemzeti kérdést a szociális kérdéssel is összekapcsolta.

9.3.5 Az első világháború és a tartományok sorsa

Az első világháború előestéjén Dalmácia és Isztria a Monarchia déli, stratégiailag érzékeny határvidékét alkották. A horvát politikai közvélemény a báni Horvátországgal való egyesítést és a délszláv állam létrehozását egyre határozottabban követelte. 1915 tavaszán Olaszország a londoni titkos szerződésben vállalta, hogy az antant oldalán belép a háborúba, cserébe területi ígéreteket kapott: Isztriát, Dalmácia jelentős részét (beleértve Zárát és több szigetet), valamint a dalmát tengerpart egy szakaszát. A szerződés pontosan meghatározta a háború utáni olasz határvonalat, de a horvát és szlovén lakosság által lakott területek egy részének hovatartozása már akkor vitatott volt.

A háború alatt Dalmácia és Isztria közvetlen harctérré vált. Az olasz csapatok 1915-ös hadba lépésük után az Isonzó-fronton harcoltak, de a dalmát partvidéken a Monarchia haditengerészete és az olasz flotta összecsapásai is zajlottak. A lakosság szenvedett a hadigazdálkodástól, az élelmiszerhiánytól és a nemzeti gyanúsítgatásoktól: az olasz irredenta gyanúsítottakat internálták, a horvát és szlovén nemzeti aktivistákat pedig a hatóságok gyakran a Monarchia ellenségeiként kezelték. 1917-ben a caporettói áttörés után az olasz front összeomlott, de a háború végére a Monarchia katonai összeomlása nyitott utat a tartományok politikai átalakulásának.

1918 októberében, ahogy a horvát–magyar kiegyezés tárgyalása is mutatta, a horvát Sabor felmondta a kiegyezést, és a horvát politikai vezetés a Szlovének, Horvátok és Szerbek Államának létrehozása mellett döntött. Dalmácia és Isztria képviselői csatlakoztak ehhez az államalakulathoz, amely azonban nem tudta azonnal megszilárdítani a tényleges hatalmat a tartományok felett. 1918 novemberében az olasz csapatok a londoni szerződésre hivatkozva megszállták Isztriát, Fiumét (horvátul Rijeka), Zárát és több dalmát szigetet. Ez a megszállás a párizsi békekonferencia éveiben hosszú, konfliktusos tárgyalásokhoz vezetett, amelyek a tartományok végső határait csak 1920-ban (a rapallói szerződésben) és 1924-ben (a római szerződésben) rögzítették. Dalmácia nagy része a későbbi Jugoszláv Királysághoz került, míg Isztria, Zára és Fiume Olaszországhoz; az Isztrián élő horvát és szlovén lakosság ezzel olasz uralom alá került, ami a következő évtizedekben súlyos nemzetiségi feszültségeket eredményezett.

9.3.6 Források és bizonytalanságok

A dalmáciai és isztriai viszonyok rekonstrukciójához az osztrák tartományi hatóságok iratai, a tartományi gyűlések jegyzőkönyvei, a bécsi kormányzat rendeletei, a korabeli sajtó (pl. a *Narodni*

list, az olasz nyelvű *Il Dalmata*, az isztriai olasz lapok), valamint a nemzeti mozgalmak vezetőinek levelezései és visszaemlékezései állnak rendelkezésre. Az 1880, 1890, 1900 és 1910. évi osztrák népszámlálások nyelvi adatai a legfontosabb demográfiai források, de ezek értelmezése komoly módszertani nehézségekbe ütközik. A népszámlálások a „közhasználatú nyelvet" (németül Umgangssprache) kérdezték, ami nem feltétlenül azonos az anyanyelvvel vagy a nemzeti identitással; a kétnyelvű lakosok besorolása gyakran a helyi hatalmi viszonyoktól függött, és a válaszadókat befolyásolta a nemzeti propaganda is.

A nemzeti mozgalmak történetírása a 20. században erősen átpolitizált volt: a horvát, olasz és szlovén történészek gyakran saját nemzeti narratívájukat vetítették vissza a 19. századi viszonyokra. A dalmát autonómista mozgalom például sokáig az olasz nacionalista történetírásban „olasz védőbástyaként", a horvát történetírásban „elnyomó osztálypártként" jelent meg; a mai kutatás inkább a helyi, tartományi identitások sokféleségét és a politikai érdekek változékonyságát hangsúlyozza. Az isztriai horvát–szlovén együttműködés értékelése sem egységes: a szlovén és horvát nemzeti mozgalmak közötti feszültségek (például a határvonal kérdése a szlovén és horvát nyelvterület között) időnként felülírták a közös fellépést, és ez a forrásokban is eltérő hangsúllyal jelenik meg. A választási eredmények elemzésekor figyelembe kell venni, hogy a kurális választójog miatt a tartományi gyűlések összetétele nem tükrözte a lakosság nemzetiségi arányait, és a választói névjegyzékek is hiányosan maradtak fenn. Végül az 1918 utáni olasz megszállás és a későbbi határváltozások következményei – a kitelepítések, az erőszak, a hatalomváltások – a 21. században is emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik, amelyek visszahatnak a 19. századi előzmények értelmezésére is.

9.3.7 Rövid összefoglaló

- Dalmácia és Isztria a 19. században az Osztrák Császárság (majd a Monarchia ciszlajtán felének) tartományai voltak, nem a magyar korona részei, így a horvát nemzeti mozgalom egyik központi követelése e területek egyesítése lett a báni Horvátországgal.
- A tartományi gyűlések (1861-től) korlátozott autonómiát biztosítottak, de a valódi hatalom Bécsben maradt; a választójogi cenzus a városi olasz elitnek kedvezett.
- Dalmáciában az olasz nyelvű elit és a horvát nyelvű lakosság között éles nyelvi versengés zajlott; a horvát Néppárt az 1880-as évekre elérte a horvát nyelv hivatalos elismerését, és a horvát–szerb koalíció 1908-ra megszerezte a tartományi gyűlés többségét.
- Isztriában három nyelvi közösség (olasz, horvát, szlovén) versengett; a horvát és szlovén nemzeti mozgalmak a papság vezetésével, a „Naša sloga" jelszavával fogtak össze az olasz dominancia ellen.
- Az olasz irredenta mozgalom Dalmáciára és Isztriára is területi igényeket fogalmazott meg; az 1915-ös londoni titkos szerződés Olaszországnak ígérte Isztriát és Dalmácia egy részét.
- 1918 őszén Dalmácia és Isztria a Szlovének, Horvátok és Szerbek Államához csatlakozott, de az olasz csapatok megszállták Isztriát, Fiumét és Zárát; a végső határokat a párizsi békekonferencia és az 1920-as rapallói, valamint az 1924-es római szerződés rögzítette.
- A tartományok demográfiai viszonyairól az osztrák népszámlálások adatai alapján alkothatunk képet, de a nyelvi kategóriák és az önbesorolás bizonytalansága miatt a nemzetiségi arányok pontos meghatározása vitatott.

9.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el Dalmácia és Isztria közigazgatási helyzete a magyar–horvát kiegyezés alá tartozó Horvátországtól, és hogyan hatott ez a horvát nemzeti mozgalom követeléseire?
2. Hasonlítsa össze a dalmáciai autonómisták és a horvát Néppárt érvelését a tartományi nyelvhasználatról és a tartományi azonosságról!

3. Miért kedvezett a kurális választójogi rendszer az olasz nyelvű elitnek Dalmáciában és Isztriában, és milyen következményekkel járt ez a nemzeti mozgalmak versengésében?
4. Milyen szerepet játszott Juraj Dobrila püspök az isztriai horvát nemzeti mozgalomban, és miért volt jelentős a horvát–szlovén együttműködés?
5. Miként befolyásolta az 1915-ös londoni titkos szerződés Dalmácia és Isztria sorsát az első világháború végén és a békekonferencián?

9.4 Az első világháború és Jugoszlávia

9.4.1 Az első világháború és Jugoszlávia

Az első világháború (1914–1918) nem csupán a Habsburg Monarchia katonai és politikai válságát hozta el, hanem alapjaiban rendezte át a horvát politikai elit addigi céljait is. A háború előestéjén a horvát politika még a dualista Monarchia keretein belül, a délszláv kérdés trialista vagy föderalista átalakításában gondolkodott; a háború végére azonban a Monarchia felbomlása és a független délszláv állam létrehozása vált a domináns programmá. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan jutott el Horvátország a háborús lojalitástól az 1918. októberi szakításig, milyen viták kísérték a zágrábi Nemzeti Tanács működését, és miért volt a Jugoszláviához való csatlakozás egyszerre reményteli és mélyen vitatott lépés. A horvát tapasztalat megértéséhez elengedhetetlen a Dalmácia és Isztria a 19. században című alfejezetben tárgyalt regionális különbségek ismerete, mert a háborús években Dalmácia, Isztria és Horvát-Szlavónország politikai útjai eltérően, de egymásra reflektálva alakultak.

9.4.1.1 A háború kitörése és a horvát társadalom

A szarajevói merénylet (1914. június 28.) és a Monarchia hadüzenete Szerbiának (július 28.) a horvát politikai nyilvánosságot is háborús állapotba helyezte. A horvát bán, **Ivan Skerlecz** (1913–1917) és a magyar kormányhoz lojális hivatalnokréteg a háborút a Monarchia egységének megőrzéseként, a szerb irredentizmus elleni fellépésként keretezte. A horvát országgyűlés (Sabor) 1914 nyarán kénytelen volt háborús intézkedéseket támogatni, ám a képviselők jelentős része óvatosan viszonyult a konfliktushoz. A horvát lakosság egy része a Monarchia katonájaként vonult be: a horvátországi és szlavóniai ezredek, valamint a dalmáciai tengerészegységek a keleti fronton, a szerbiai hadszíntéren és később az olasz fronton harcoltak. A közös hadsereg horvát katonáinak lojalitása a háború első éveiben általában fennmaradt, de a Monarchia hadvezetése – különösen a szerbekkel szembeni gyanakvás és a polgári lakosság elleni megtorlások miatt – a horvát közvéleményben is egyre több kritikát váltott ki.

A hátországban a háború gazdasági és szociális következményei fokozatosan erodálták a Monarchia iránti bizalmat. A mozgósítás munkaerőhiányt, élelmiszerhiányt és inflációt okozott; a rekvirálások és a hadigazdálkodás különösen a paraszti tömegeket sújtotta. A horvát városokban – Zágrábban, Fiumében, Osijekben – a munkásság és az értelmiség egy része a háborút a birodalmi elitek konfliktusaként értelmezte, amelyben a délszláv népek érdekei alárendelődnek a bécsi és budapesti döntéshozóknak. A **horvát politikai emigráció** és a szerb kormány már 1914 végétől kereste annak lehetőségét, hogy a háború utáni rendezésben a délszláv egyesítést a Monarchia alternatívájaként léptesse fel. Ez a program azonban a horvátországi politikai elit számára sokáig nem volt magától értetődő: a Horvát Jogpárt (Stranka prava) egyes körei a Habsburg-keretek megőrzését, mások a horvát államiság radikálisabb érvényesítését, míg a Horvát–Szerb Koalíció (Hrvatsko-srpska koalicija) vezetői a Monarchián belüli délszláv egységet preferálták.

9.4.1.2 A délszláv program átalakulása

A háború első két évében a horvát politikai elit meghatározó része a Monarchia reformjában gondolkodott. A **trializmus** – azaz a Monarchia dualista szerkezetének hárompólusúvá alakítása egy délszláv egység bevonásával – azonban sem a bécsi udvar, sem a magyar politikai vezetés számára nem vált elfogadható opcióvá. A magyar kormány ragaszkodott a horvát–szlavón területek integritásához, és elutasította, hogy Dalmácia, Bosznia-Hercegovina és a délszláv területek egy Habsburg koronájú délszláv egységbe olvadjanak. Ez a merev álláspont fokozatosan gyengítette a Monarchián belüli megoldás támogatóit.

A horvát politikai emigráció – mindenekelőtt a **Jugoszláv Bizottság** (Jugoslavenski odbor), amely 1915-ben alakult meg, és amelynek központja kezdetben Londonban volt – a délszláv egyesítést már nem a Monarchia keretein belül, hanem a szerb és a többi délszláv terület egyesítésével képzelte el. A Bizottság és a szerb kormány között húzódó feszültség azonban már a háború alatt felszínre került: a szerb kormány a délszláv egyesítést elsősorban a szerb állam kiterjesztéseként, a Bizottság jelentős része viszont egyenrangú föderációként értelmezte. Ezt a vitát a **Korfui Nyilatkozat** (1917. július 20.) ideiglenesen hidálta át: a szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság megállapodott egy közös, parlamentáris és demokratikus alapokon álló, a szerb Karađorđević-dinasztia fennhatósága alatt egyesítendő délszláv állam tervében. A nyilatkozat azonban nem döntötte el egyértelműen, hogy az új állam centralizált vagy föderális berendezkedésű lesz-e, és ezt a homályosságot a későbbi horvát politika súlyos árnak tekintette.

A Monarchián belüli délszláv politikusok 1917 tavaszán léptek az ún. **Májusi Nyilatkozat** (Svibanjska deklaracija) útjára. A bécsi birodalmi gyűlés délszláv képviselői – köztük a szlovén **Anton Korošec** és a horvátországi politikusok – a trialista elv jegyében követelték a Monarchia délszláv területeinek egyesítését egy önálló, a Habsburg-korona alatt álló délszláv államban. A Májusi Nyilatkozat a horvát és a szlovén politikai nyilvánosságban széles támogatást kapott, és a horvát Sabor 1917 nyarán hivatalosan is elfogadta a trialista követelést. A magyar kormány és a bécsi udvar azonban ezt is elutasította, ami tovább erősítette a Monarchiából kiábrándult irányzatokat.

A háború eseményei eközben a délszláv egyesítés radikálisabb értelmezésének is teret adtak. A Monarchia 1915-ös vereségei Szerbiával szemben, a szerb hadsereg Albánián át történő visszavonulása, majd a szerb hadseregnek a macedón fronton való újjászerveződése a délszláv kérdést nemzetközi kontextusba helyezték. Az antant hatalmak – különösen Nagy-Britannia és Franciaország – a Monarchia feldarabolását és a délszláv állam létrehozását a háború utáni rendezés egyik lehetséges elemeként kezdték tárgyalni. Ugyanakkor az 1915-ös londoni egyezmény, amelyben Olaszország hadba lépésének ellentételezéseként jelentős adriai területeket – köztük Dalmácia egy részét – ígértek Olaszországnak, a horvát politikai elitek számára azt jelezte, hogy a Monarchia bukása esetén a horvát területek sorsa nemzetközi alkuk tárgya lehet.

9.4.1.3 A háború utolsó éve: éhínség, katonai nyomás és politikai mobilizáció

1917–1918-ban a Monarchia belső eróziója felgyorsult. A birodalmi élelmiszer-ellátás összeomlása, az oroszországi forradalmak híre, a hadseregben kitörő lázadások és az olasz fronton elszenvedett súlyos emberveszteség a horvát hátországban is a rendszer legitimitásának megrendüléséhez vezetett. A horvát Sabor 1918 tavaszán egyre határozottabban követelte a délszláv kérdés megoldását, és a horvátországi politikai erők egy része a Monarchiával való szakítás lehetőségét is mérlegelte.

A horvátországi politikai életben ebben az időben három fő irányzat versengett. Az első a Monarchián belüli trialista megoldást támogatta, de ennek legitimitása a bécsi és budapesti elutasítás miatt egyre csökkent. A második a délszláv egyesítést a Monarchia keretein kívül, a

szerb állammal való egyesülésként fogta fel, de a horvát autonómia és a föderatív berendezkedés biztosítása mellett. A harmadik – amelyet elsősorban a radikálisabb Horvát Jogpárt és egyes értelmiségi körök képviseltek – a független Horvátország megteremtését tartotta kívánatosnak, ám ez az irány a háború végére háttérbe szorult a délszláv egyesítés domináns programjával szemben. Ezt az irányváltást jól mutatja, hogy a horvát politikai vezetés 1918 őszére már nem a trializmusban, hanem a délszláv nemzeti egységben látta a horvát területek biztonságának és fejlődésének zálogát.

A horvát politika számára kulcskérdés volt, hogy az olasz területi igényekkel szemben a délszláv egyesítés nemzetközi védelmet nyújthat. Az 1918. őszi olasz előrenyomulás Dalmáciában és az olasz politika adriai ambíciói a horvát közvéleményt a délszláv állam felé terelték, hiszen egyedül a szerb hadsereg és a leendő délszláv állam tűnt képesnek megakadályozni a horvát területek olasz megszállását. Ez a félelem az 1918. októberi politikai döntésekben is meghatározó szerepet játszott.

9.4.1.4 A Monarchia összeomlása és a zágrábi Nemzeti Tanács

A Monarchia katonai veresége 1918 őszén elkerülhetetlenné vált. A bolgár fegyverszünet (szeptember 29.) után a szaloniki front összeomlott, a Monarchia hadserege pedig az olasz fronton szenvedett döntő vereséget a **vittorio venetói csata** (1918. október 24–november 3.) során. A birodalom belső rendje már a fegyverszünet előtt felbomlóban volt: a cseh, lengyel, szlovák és délszláv területeken nemzeti tanácsok alakultak, amelyek a helyi hatalmat fokozatosan átvették.

A délszláv területeken 1918. október 5–8. között Zágrábban megalakult a **Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa** (Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba), amely a Monarchia délszláv területeinek képviseletére tartott igényt. A testület elnöke a szlovén Anton Korošec, alelnökei pedig a horvát **Ante Pavelić** (nem azonos a későbbi usztasa vezetővel) és a szerb **Svetozar Pribićević** lettek. A Nemzeti Tanács magában foglalta a horvát Sabor, a dalmát, isztriai, boszniai és szlovén területek politikai képviselőit, és célja a délszláv területek egyesítése, valamint az új állam létrehozása volt anélkül, hogy ennek formáját azonnal eldöntötték volna.

A horvát Sabor 1918. október 29-én kimondta a Horvátországnak a magyar koronával fennálló közjogi kapcsolat megszűnését, és Horvátországot a Nemzeti Tanács fennhatósága alá helyezte. Ez a lépés formálisan is jelezte a Habsburg-Monarchiától való elszakadást. Ugyanezen a napon a Nemzeti Tanács kikiáltotta a **Szlovének, Horvátok és Szerbek Államát** (Država Slovenaca, Hrvata i Srba), amely rövid életű, nemzetközileg el nem ismert államalakulat volt. Az új állam magában foglalta a horvát–szlavón területeket, Dalmáciát, Isztriát, valamint a szlovén és bosznia-hercegovinai területek egy részét, de nem terjedt ki a Szerb Királyságra és a Vajdaságra, és határai is tisztázatlanok maradtak.

A Nemzeti Tanács ugyanakkor súlyos dilemmákkal szembesült. Katonai ereje nem volt, a Monarchia hadseregének maradványai pedig nem álltak az új állam rendelkezésére. Az olasz csapatok 1918 novemberében bevonultak Isztriába, Fiumébe és Dalmácia jelentős részébe, és az olasz politika egyértelművé tette, hogy az adriai területeket nem hajlandó egy délszláv államnak átengedni. A Nemzeti Tanács ezért a szerb hadsereggel és a Szerb Királysággal való egyesülést nem csupán ideológiai, hanem katonai és diplomáciai szükségszerűségként is értelmezte: egyedül a szerb állam tűnt képesnek arra, hogy a győztes antant hatalmakkal szemben érvényesítse a délszláv területi igényeket.

9.4.1.5 Az egyesítés útja: vita és kényszer

A Nemzeti Tanácson belül azonban komoly viták zajlottak az egyesítés feltételeiről. Egyes horvát politikusok – elsősorban a Horvát Jogpárt köreiből – azt követelték, hogy az egyesítés előtt rögzítsék a horvát államiság folytonosságát, a föderatív berendezkedést és az autonóm intézményeket. Mások, köztük a Horvát–Szerb Koalíció egyes tagjai és a szerb politikai képviselők, a gyors, feltétlen egyesítést szorgalmazták, arra hivatkozva, hogy a nemzetközi helyzet és az olasz terjeszkedés nem tűr halasztást. A vita mögött az a szerkezeti feszültség húzódott, amely a későbbi Jugoszlávia egész történetét meghatározta: vajon az új állam a délszláv népek egyenrangú föderációja lesz-e, vagy egy centralizált, alapvetően szerb dominanciájú állam.

A Nemzeti Tanács 1918. november 24-én döntött az egyesítésről, és küldöttséget indított Belgrádba. A döntést befolyásolta, hogy a szerb hadsereg – amelyet a Nemzeti Tanács maga kért fel – valójában a vitatott területek, például a Bánság, Bácska és Baranya egy részét, valamint a szlovén és horvát területek egyes részeit már megszállta, és a szerb kormány a centralizált államszervezet mellett foglalt állást. A Nemzeti Tanács által kiküldött delegáció ún. **Naputak** (utasítás) alapján járt el, amely a horvát autonómia és a föderatív berendezkedés biztosítását írta elő, de a tárgyalások során ezek az elvek nem érvényesültek maradéktalanul.

Az egyesítést hivatalosan 1918. december 1-jén Belgrádban kiáltották ki, amikor **Sándor régensherceg** (Aleksandar Karađorđević) fogadta a Nemzeti Tanács küldöttségét, és kikiáltotta a **Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot** (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca), amely 1929-től a Jugoszlávia nevet vette fel. A kikiáltás formája és tartalma azonban kezdettől fogva vita tárgya volt: a horvát küldöttség egy része a föderatív feltételek és a horvát államiság elismerése nélkül tett nyilatkozatot, mások viszont a nemzeti egység nevében elfogadták a centralizációt. A kikiáltó aktus nem rögzítette a horvát Sabor döntésének feltételeit, és az új állam alkotmányos formája csak később, az 1921-es központosító alkotmányban nyert formát.

A horvát társadalom egy része az egyesítést lelkesedéssel fogadta, különösen azokban a körökben, amelyek a délszláv nemzeti egységben a nemzeti felszabadulást és a társadalmi haladást látták. Más csoportok – a parasztság jelentős része, a katolikus egyház egyes vezetői, a horvát értelmiség egy része – azonban gyanakvással tekintett az új államra, és a horvát autonómia elvesztésétől tartott. A háború utáni első hónapokban a horvát területeken a földosztás, a közbiztonság helyreállítása, az élelmiszerhiány és az olasz megszállás kérdései foglalkoztatták a lakosságot, miközben az új állam intézményei még kiépítetlenek voltak.

9.4.1.6 A horvát tapasztalat értelmezése a történetírásban

A horvát történetírásban a háború és az egyesítés értékelése hosszú ideig erősen vitatott volt. A két világháború közötti jugoszláv állami narratíva az egyesítést a délszláv népek felszabadulásaként és a szerb hadsereg hősies szerepének eredményeként ábrázolta. Ezzel szemben a horvát nemzeti történetírás egy része a december 1-jei aktust kényszerű kompromisszumként, a horvát államiság felszámolásának kezdeteként értelmezte. A szocialista Jugoszlávia idején a háború és az egyesítés a „testvériség–egység” narratívájában nyert helyet, amely a nemzeti sérelmeket háttérbe szorította. A rendszerváltás utáni horvát történetírás újraértékelte a kérdést, hangsúlyozva a zágrábi Nemzeti Tanács és a horvát Sabor autonóm döntését, valamint az egyesítési tárgyalásokon a horvát feltételek figyelmen kívül hagyását.

A legújabb kutatások szerint az 1918-as egyesítés sem pusztán a horvát elit hibás döntése, sem egyértelműen a szerb centralizmus győzelme nem volt. A döntést a háború utáni bizonytalanság, a nemzetközi fenyegetés és a délszláv nemzeti egység ideológiájának ereje együttesen alakította. Az viszont dokumentálható, hogy az egyesítés feltételeit a horvát fél nem tudta írásban rögzíteni,

és az új állam alkotmányos berendezkedéséről szóló vita már az egyesítés pillanatában eldöntetlen maradt.

9.4.2 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a horvát Sabor 1918. október 29-i határozatára, a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsának jegyzőkönyveire, a Korfui Nyilatkozat szövegére, valamint a belgrádi egyesítési nyilatkozatra támaszkodik. Ezek elsődleges források, de értelmezésük koronként eltérő: a Sabor 1918-as döntésének közjogi jelentőségét a magyar és a horvát jogtörténet eltérően ítéli meg, mert a magyar korona és a horvát rendek viszonya a háború előtt sem volt egyértelműen szabályozott a modern alkotmányosság szerint.

Viták övezik az egyesítési tárgyalások lefolyását is. A belgrádi aktus pontos körülményeire és a horvát delegáció utasításainak tényleges érvényesülésére vonatkozóan a visszaemlékezések és a résztvevők későbbi nyilatkozatai ellentmondásosak. Az is bizonytalan, hogy a Nemzeti Tanácsnak milyen mértékű támogatottsága volt a horvát lakosság körében, mert közvélemény-kutatások nem készültek, a korabeli sajtó pedig pártos. A háborús áldozatokra és a gazdasági veszteségekre vonatkozó adatok becslések, és országonként, sőt régiónként eltérő módszertannal készültek.

A legfontosabb bizonytalanság maga a „Jugoszlávia” fogalmának 1918-as értelmezése: a kortárs szereplők egy része a délszláv nemzeti egységet látta benne, mások a szerb állam kiterjesztését, megint mások a horvát autonómia biztosítékát. A történetírás ezért ma már nem beszél egységes „jugoszláv projektről”, hanem párhuzamos és egymással versengő elképzelésekről, amelyek konfliktusa a későbbi állam történetét is meghatározta.

9.4.3 Rövid összefoglaló

- Az első világháború alatt a horvát politikai elit először a Monarchián belüli trialista és föderalista megoldásokat kereste, de a bécsi udvar és a magyar kormány elutasítása miatt fokozatosan a délszláv egyesítés irányába mozdult el.
- A Korfui Nyilatkozat (1917) és a Májusi Nyilatkozat (1917) a délszláv egyesítés két eltérő útját vázolták fel: az egyik a szerb vezetésű, a másik a Habsburg-kereteken belüli megoldást.
- 1918 őszén a Monarchia összeomlásával párhuzamosan Zágrábban megalakult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa, és a horvát Sabor 1918. október 29-én kimondta a magyar koronával való szakítást.
- Az olasz területi igények, a katonai fenyegetés és a szerb hadsereg jelenléte a gyors egyesítés irányába terelte a Nemzeti Tanácsot; a föderatív feltételek rögzítése elmaradt.
- A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot 1918. december 1-jén kiáltották ki; az új állam alkotmányos berendezkedésének kérdése már a kezdetektől vita tárgya volt.
- A horvát társadalom egy része lelkesen fogadta az egyesítést, más része a horvát államiság elvesztésétől tartott; ez a törésvonal a későbbi jugoszláv politika egyik meghatározó eleme lett.
- A történetírásban az 1918-as döntés értékelése mind a mai napig vitatott: a nemzeti narratívák, a jugoszláv egységnarratíva és a forrásközpontú kutatások eltérő hangsúlyokkal értelmezik az eseményeket.

9.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek ahhoz, hogy a horvát politikai elit 1914 és 1918 között a Monarchián belüli reformoktól a délszláv egyesítés programjáig jutott el?

2. Hasonlítsa össze a Korfui Nyilatkozat és a Májusi Nyilatkozat által felvázolt délszláv egyesítési elképzeléseket! Melyek voltak a legfontosabb hasonlóságok és különbségek?
3. Miért tekinthető a zágrábi Nemzeti Tanács és a Szlovének, Horvátok és Szerbek Állama a nemzetközi elismerés hiányában is fontos politikai tényezőnek?
4. Milyen érvek szóltak a horvát politikusok részéről a gyors, feltétel nélküli egyesítés mellett, és milyen ellenérvek merültek fel a föderatív berendezkedés hívei részéről?
5. Miért maradt tisztázatlan az új állam alkotmányos formája 1918 decemberében, és hogyan hatott ez a későbbi horvát–szerb viszonyra?

10 Horvátország 1918–1945

10.1 Az első Jugoszlávia

10.1.1 A délszláv állam keretei: remények és szerkezeti feszültségek

Az 1918. december 1-jén kikiáltott **Szerb–Horvát–Szlovén Királyság** (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) létrejötte a horvát politikai elit egy része számára a Habsburg-keretből való kiszabadulást és a délszláv nemzeti integrációt ígérte, ám a gyakorlatban egy olyan állam született, amelynek alapkérdése – centralizmus vagy föderalizmus, szerb államnemzet vagy három egyenrangú törzs – az első pillanattól kezdve megosztotta a politikai osztályt. A horvát tapasztalat ebben az időszakban nem egyszerűen „elnyomástörténet”, hanem egy többpólusú politikai mező működése, amelyben a **Horvát Parasztpárt** (Hrvatska seljačka stranka, HSS) fokozatosan a horvát nemzeti követelések legfőbb parlamenti képviselőjévé vált, miközben a belgrádi kormányzat a centralizált állam fenntartására törekedett. Az 1928-as parlamenti merénylet, majd az 1929-es királyi diktatúra ennek a strukturális konfliktusnak az erőszakos betetőzését jelentette; az 1930-as években pedig a horvát kérdés a nemzetközi revíziós politikák és a fokozatosan megerősödő **usztasa** mozgalom (Ustaša – horvát forradalmi szervezet, Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija) árnyékában oldódott meg részlegesen, a történeti horvát területek autonómiáját megteremtő **1939-es egyezménnyel** (Sporazum Cvetković–Maček). E fejezet azt vizsgálja, hogyan működött Horvátország az első Jugoszlávián belül, miért vált a nemzeti kérdés állandó belpolitikai válságtényezővé, és milyen utakon vezetett mindez az 1941-es széthullás küszöbére.

10.1.2 Az 1918-as egyesülés és a centralizált alkotmány

A horvát területek 1918 őszén két különböző jogi úton csatlakoztak a délszláv államhoz. A **Horvát–Szlavónország** (Hrvatska i Slavonija) – amely a Magyar Királysággal állt perszonálunióban, de a horvát szábor (Sabor) autonómiával bírt – az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, 1918. október 29-én a Zágrábban ülésező **Nemzeti Tanács** (Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba) határozata alapján szakított a Habsburg-kapcsolattal. A Nemzeti Tanács kikiáltotta az ideiglenes **Szlovének, Horvátok és Szerbek Államát** (Država Slovenaca, Hrvata i Srba), amely azonban katonailag gyenge, nemzetközileg el nem ismert és a háború utáni területi vitáktól fenyegetett képződmény volt. **Dalmácia** (Dalmacija) nagy része az olasz területi igények árnyékában, a zágrábi Nemzeti Tanács és a helyi szervek útján csatlakozott ugyanehhez a konstrukcióhoz, miközben Isztria (Istra) és egyes adriai szigetek olasz megszállás alá kerültek, amit később az 1920-as **rapallói egyezmény** erősített meg. A Nemzeti Tanács 1918. november végén a szerb királysággal való egyesülés mellett döntött; ezt a döntést a gyorsan fenyegető olasz terjeszkedés, a belső szociális elégedetlenség és a délszláv egység elitjének politikai törekvése egyaránt motiválta.

Az egyesülést a horvát politikai elit jelentős része nem feltétel nélkül fogadta el. A korabeli horvát politikát meghatározó **Stjepan Radić** – a Horvát Népi Parasztpárt, a későbbi HSS vezetője – már 1918 novemberében figyelmeztetett arra, hogy a központosító szerb államvezetés a horvát önállóság felszámolására törekedhet. Radić követelése a **földművesköztársaság** és a konföderatív átalakulás volt, ami nem csupán a szerb politikai osztállyal, hanem a horvát

polgári pártok egy részével is szembefordította. Az új állam berendezkedését azonban a szerb **Karadjordjević-dinasztia** és a szerb centralista elitek határozták meg. Az 1920 novemberében megtartott alkotmányozó nemzetgyűlési választáson a horvát területeken a Radić-féle parasztpárt elsöprő sikert aratott, ami már jelezte: a horvát választók tömegesen elutasítják a centralista integrációt. A párt azonban – tiltakozásul – nem vette fel a mandátumokat, és bojkottálta az alkotmányozó munkát.

Az 1921. június 28-án, Szent Vid napján (Vidovdan) elfogadott alkotmány a **centralizált nemzetállami modellt** erősítette meg. A **vidovdani alkotmány** (Vidovdanski ustav) a szerb többségű, centralizált állam kereteit intézményesítette: a hatalom a belgrádi kormány és a király kezében összpontosult, a horvát történelmi területek önálló jogi személyisége megszűnt, és az országot mesterségesen kialakított adminisztratív megyékre osztották. Az alkotmány elfogadásakor a horvát képviselők többsége nem volt jelen, így a horvát nemzeti szempontból a dokumentum legitimációs hiányossággal született. A horvát politikai közvélemény jelentős része nem ismerte el az alkotmányt kötelező érvényűként, és visszatérő követeléssé vált annak felülvizsgálata. Ettől kezdve a horvát kérdés – a történeti horvát területek autonómiája, a föderatív átalakítás, a parlamentarizmus és a köztársasági államforma – évtizedeken át meghatározó törésvonal maradt.

10.1.3 A Horvát Parasztpárt és a parlamenti ellenzékiség

Az **1920-as és 1930-as évek horvát politikájának** legfontosabb szereplője a **Horvát Parasztpárt** volt. A szervezet nem egyszerűen agrárpárt volt, hanem olyan nemzeti-politikai mozgalom, amely a horvát parasztságot – a horvát társadalom demográfiai többségét – tette a horvát nemzeti szuverenitás hordozójává. Vezetője, Stjepan Radić a korabeli közép-európai agrárpopulista irányzatokhoz hasonló, de sajátosan horvát nyelvezetű programot fogalmazott meg: a paraszti tulajdon és a helyi önkormányzat védelmét, az erőszakos centralizáció elutasítását, valamint a horvát történeti jog és a paraszti nemzetkoncepció összekapcsolását. Radić politikai stílusa, éles parlamenti felszólalásai és a paraszti tömegek mobilizálására épülő stratégiája miatt a belgrádi politikai elit szemében veszélyes radikálisnak számított, követői számára viszont a horvát nemzeti ellenállás szimbólumává vált.

A HSS 1920-as évekbeli politikáját a **parlamenti bojkott és a nemzetközi fórumok keresése** jellemezte. Radić 1923 és 1924 között többször külföldre utazott, többek között a szovjetországi **Parasztinternacionálé** (Kresztintern) kongresszusára is, ami a belgrádi kormányzat szemében hazaárulásnak minősült. A párt eközben a horvát területeken kiépítette szervezeti hálózatát, és a helyi választásokon, a szövetkezetekben és a sajtójában folyamatosan napirenden tartotta a horvát kérdést. 1925-ben Radić – részben a nemzetközi elszigeteltség nyomására, részben taktikai megfontolásból – elismerte a Karadjordjević-dinasztiát és belépett a kormánykoalícióba, de az együttműködés rövid életű volt. A belgrádi kormányzat centralista politikája, a korrupció, a választási visszaélések és a horvátországi szerb politikai befolyás növekedése folyamatosan újraélesztette a konfliktust.

A horvát–szerb viszony a délszláv államon belül nem általánosítható a mai nemzeti kategóriák szerint. A horvát területeken – különösen Krajinában, Szlavóniában és Dalmácia egyes vidékein – jelentős szerb kisebbség élt, amelynek politikai képviselői többnyire a belgrádi centralista pártokhoz kötődtek, és a horvát autonómiatörekvéseket a szerb nemzeti érdekek fenyegetéseként értelmezték. Ugyanakkor a horvát politikai elit egy része – különösen a **Horvát Jogpárt** (Hrvatska stranka prava) és a katolikus körök – a horvát államiság radikálisabb formáját követelte, és a nemzeti sérelmeket a szerb hegemóniával szembeni küzdelemként fogalmazta meg. A horvát társadalmon belül a parasztság mellett a városi értelmiség, a katolikus egyház alsópapsága és a diaszpóra egyes körei is a nemzeti ellenállás hordozóivá váltak. Ez a párhuzamosság a későbbi

usztasa mozgalom számára is táptalajt kínált, bár annak szervezett befolyása az 1920-as években még marginális maradt.

10.1.4 Az 1928-as parlamenti merénylet és a diktatúra

A belpolitikai válság 1928. június 20-án éles fordulatot vett. A belgrádi nemzetgyűlésben **Puniša Račić**, a szerb radikális párt képviselője pisztollyal támadt a horvát ellenzéki frakció tagjaira; a támadásban azonnal életét vesztette **Djuro Basariček** és **Pavle Radić**, Stjepan Radić unokaöccse, maga Stjepan Radić pedig súlyosan megsebesült, és néhány héttel később, augusztus 8-án belehalt sérüléseibe. A merénylet nem izolált esemény volt, hanem a horvát–szerb parlamenti konfliktus tartós elmérgesedésének következménye. A horvát képviselők már a merénylet előtt hónapokkal rendszeresen parlamenti obstrukcióval tiltakoztak a kormányzati politika ellen, a szerb kormánypárti sajtó pedig gyűlöletkampányt folytatott a horvát ellenzékkel szemben. A merénylet után Zágrábban és a horvát városokban tömegtüntetések robbantak ki; a horvát politikai szervezetek felfüggesztették a kapcsolatot a belgrádi intézményekkel.

I. Sándor király (Aleksandar I Karađorđević) 1929. január 6-án **királyi diktatúrát** vezetett be. Az alkotmányt hatályon kívül helyezte, feloszlatta a parlamentet, betiltotta a politikai pártokat, és az állam nevét **Jugoszláviára** változtatta. A diktatúra hivatalos ideológiája az **integrális jugoszláv nemzetegység** („egy nemzet, egy állam”) volt, amely a szerb, horvát és szlovén különálló nemzeti identitásokat egyetlen „jugoszláv” nemzetbe kívánta olvasztani. A gyakorlatban ez a centralizált állam megerősítését, a horvát történelmi hagyományok és a horvát nemzeti szimbólumok rendőri eszközökkel történő elnyomását jelentette. Az új adminisztratív beosztás – a **banovinák** rendszere – mesterséges határokkal szabdalt fel a történeti régiókat, és a horvát területek egy részét szerb többségű egységekhez csatolta. A diktatúra időszakában a horvát politikai tevékenység illegalitásba szorult; a HSS vezetőjét, **Vladko Mačeket** letartóztatták, Radić korábbi munkatársait rendőri felügyelet alá helyezték, a horvát nacionalista szervezetek egy része pedig emigrációba kényszerült.

A diktatúra nem oldotta meg a horvát kérdést, hanem ellenkezőleg, radikalizálta azt. Az emigrációban 1929-ben **Ante Pavelić** vezetésével megszerveződött az **Usztasa – Horvát Forradalmi Szervezet** (Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija). Az usztasa mozgalom kezdettől fogva a horvát állami függetlenség fegyveres kivívását hirdette, és ideológiájában a horvát nemzeti kizárólagosságot a faji és vallási intoleranciával kapcsolta össze. A mozgalom az 1930-as években külföldi támogatókat talált, elsősorban a fasiszta Olaszországban és később a nemzetiszocialista Németországban; 1934-ben az usztasa szervezet részt vett I. Sándor király marseille-i meggyilkolásában is, bár a merénylet végrehajtója a macedón VMRO (Belső Macedón Forradalmi Szervezet, Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija) tagja volt. A diktatúra időszakában az usztasa támogatottsága a horvát társadalmon belül korlátozott maradt; a horvát ellenzék döntő többsége továbbra is a Maček-féle HSS köré szerveződött, és parlamentáris, alkotmányos eszközökkel követelte a horvát autonómiát. Ugyanakkor a rendőri elnyomás, a nemzeti szimbólumok betiltása és a horvát területek megosztása szélesebb körben tette elfogadottá a radikális megoldások gondolatát.

10.1.5 Az 1930-as évek válsága és a horvát kérdés rendezésének kísérlete

I. Sándor 1934-es meggyilkolása után a hatalom a régensség kezébe került, és a politikai rendszer fokozatosan, de ellentmondásosan nyitott a parlamentarizmus felé. Vladko Maček és a HSS az 1935-ös és 1938-as választásokon a horvát választók elsöprő többségét maga mögött tudta, és ezzel bebizonyította, hogy a horvát nemzeti követelés politikai értelemben nem képzelhető el a parasztpárt nélkül. Az 1938-as választásokon az ellenzéki koalíció, amelynek a HSS volt a fő ereje,

a kormánypárttal szemben szoros eredményt ért el; a választási csalásokról szóló beszámolók és a horvát területek egységes ellenzéki szavazata nyilvánvalóvá tette, hogy a centralista modell legitimitása súlyosan meggyengült. A nemzetközi helyzet – az Anschluss, a müncheni egyezmény, a fasiszta hatalmak térnyerése – tovább növelte a belgrádi kormányzat nyomás alá helyezett mozgásterét.

A horvát kérdés rendezése bel- és külpolitikai értelemben egyaránt sürgőssé vált. A belgrádi kormányzat és a HSS között 1938 végétől folytak tárgyalások, amelyek 1939. augusztus 26-án a **Cvetković–Maček-egyezmény** (Sporazum Cvetković–Maček) aláírásához vezettek. Az egyezmény létrehozta a **Horvát Bánságot** (Banovina Hrvatska), amely immár nem a korábbi adminisztratív határokra, hanem a történeti horvát területekre épült: magában foglalta a korábbi Horvát–Szlavónország mellett Dalmácia jelentős részét, valamint a mai Bosznia-Hercegovina területén élő horvát többségű vagy vegyes lakosságú járások egy részét is. A Horvát Bánság saját autonóm kormányzattal és bánnal (Ban) rendelkezett, belügyeiben jelentős önállóságot kapott; a közös állami ügyek – külpolitika, hadsereg, külkereskedelem – Belgrád hatáskörében maradtak. Maček a horvát bánság miniszterelnök-helyettese lett, és így a központi kormányzatban is részt vett.

Az 1939-es egyezmény megítélése a horvát politikai életben és a történetírásban egyaránt vitatott. A HSS értelmezésében az egyezmény a horvát nemzeti szuverenitás visszaszerzésének fontos lépése volt, amely békés úton, alkotmányos tárgyalásokkal biztosította a horvát területek autonómiáját. A kritikusok – mind a horvát radikálisok, mind a szerb centralisták – szerint az egyezmény viszont elkésett, és nem oldotta meg a többi nemzeti közösség – különösen a boszniai muszlimok, a szerbek és a macedónok – jogi helyzetét. A Horvát Bánság határainak meghúzása etnikai-vallási szempontból ellentmondásos volt: a bánság magában foglalt szerb többségű területeket is, míg sok horvát lakosságú terület kívül rekedt. Az egyezményt ráadásul nem erősítette meg a szövetségi parlament, és a végrehajtás – a költségvetés, az autonóm pénzügyi források, a rendőrség és az oktatás kérdései – lassan haladt. Mindazonáltal az 1939–1941-es időszak a horvát intézményépítés kísérleti szakasza volt: a bánság saját közigazgatást, oktatási intézményeket és gazdasági szervezeteket kezdett kialakítani, és rövid távon a horvát nemzeti követelések intézményes keretét kínálta.

A korszak társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból sem írható le pusztán a nemzeti konfliktus fogalmaival. A horvát területek az első Jugoszlávián belül gazdasági szempontból is perifériku s helyzetben voltak; a tengerparti turizmus, a hajózás és a kereskedelem lehetőségeit a központi költségvetés és a belgrádi bankrendszer koncentrációja korlátozta. A mezőgazdaságban a birtokszerkezet egyenlőtlen maradt, a szegényparasztság és a földnélküli napszámosok tömegei a városokba vagy tengerentúli emigrációba kényszerültek. A horvátországi ipar Szlavónia és a Zágráb környéki területek néhány ágazatára összpontosult, miközben a dalmáciai hátország elszigeteltsége fokozódott. A gazdasági világválság az 1930-as évek elején különösen súlyosan érintette a paraszti eladósodást és a kivándorlást; a horvát parasztság megélhetési válsága a nemzeti sérelmek háttereként is értelmezhető. A nők politikai részvétele a korszakban a korlátozott választójog miatt marginális maradt, bár a HSS-n belül asszonyi szervezetei is működtek; a korszak nőtörténete a paraszti háztartások, a városi munkásnők és a feminista mozgalmak szempontjából máig feldolgozatlan terület.

10.1.6 Források és bizonytalanságok

Az első Jugoszláviára vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusra támaszkodnak: a hivatalos állami dokumentumokra (alkotmányszövegek, törvények, választási jegyzőkönyvek, kormányzati iratok), a korabeli sajtóra és pártkiadványokra, valamint a memoárokra és későbbi történetírói feldolgozásokra. A horvát–szerb konfliktus története forráskritikai szempontból

különösen érzékeny, mert az egykori résztvevők visszaemlékezései erősen érdekösszefüggésben születtek; a HSS-politikusok visszaemlékezései a békés horvát követeléseket hangsúlyozzák, míg a centralista szerb körök emlékiratai a horvát „szeparatizmust” és az állam destabilizálását emelik ki. Az 1928-as merénylet körülményei – különösen a szerb kormánykörök esetleges előzetes tudomása – a mai napig vitatottak; a levéltári források hiányosak, a korabeli bírósági eljárás pedig nem tisztázta megnyugtatóan a felelősség kérdését. Az 1929–1934 közötti diktatúra elnyomó intézkedéseinek áldozatszáma pontosan nem ismert; a rendőri terror és a politikai bebörtönzések becsült számai széles skálán mozognak.

Az 1939-es egyezmény értékelése a történetírásban két nagy iskola között oszlik meg. Az egyik a dokumentumot a horvát államiság visszanyerése felé tett fontos lépésként, a másik pedig a jugoszláv állam felbomlásának előjeleként értelmezi. A mai horvát historiográfia egy része a Cvetković–Maček-egyezményt a horvát nemzeti autonómia kiemelkedő pillanataként ünnepli, míg a jugoszláv örökséghez kötődő szakirodalom a rendezés késlekedését és az etnikai határok problematikus voltát hangsúlyozza. A nemzetközi szakirodalomban a konszenzusos értelmezés szerint az egyezmény valódi engedményt tett a horvát követeléseknek, de túl későn ahhoz, hogy megakadályozza a királyság 1941-es felbomlását; azt azonban nem lehet állítani, hogy a horvát autonómia önmagában okozta volna a délszláv állam szétesését, mivel a széthullás annak az 1941. áprilisi, német vezetésű támadásnak a következménye volt, amelyet a revíziós hatalmak és a belső szeparatista mozgalmak egyaránt kihasználtak. Az usztasa mozgalom 1930-as évekbeli társadalmi bázisának méretéről nincsenek megbízható adatok; a szervezet taglétszámára vonatkozó becslések a pár száz főtől a néhány ezerig terjednek, és ezek a számok gyakran attól függnek, hogy a becslés az emigrációt vagy a belföldi rejtett hálózatot veszi-e alapul.

10.1.7 Rövid összefoglaló

- A horvát területek 1918-ban a Habsburg-keretből kilépve csatlakoztak a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, de az 1921-es vidovdani alkotmány centralizált, szerb dominanciájú államot hozott létre, ami a horvát nemzeti követelésekkel összeütközésbe került.
- A Horvát Parasztpárt Stjepan Radić, majd Vladko Maček vezetésével a horvát választók többségének támogatását bírta, és a horvát autonómia legfőbb politikai képviselőjévé vált.
- Az 1928-as nemzetgyűlési merénylet, amelyben Radić is halálos sebet kapott, a horvát–szerb viszonyt visszafordíthatatlanul elmérgesítette, és I. Sándor 1929-es királyi diktatúrájához vezetett.
- A diktatúra az integrális jugoszláv nemzetegység ideológiájával elnyomta a horvát nemzeti szimbólumokat és az autonóm intézményeket, ami az emigrációban szerveződő usztasa mozgalmat erősítette.
- Az 1930-as években a horvát kérdés a belpolitikai válság központjává vált; a Horvát Parasztpárt folyamatosan növelte választói bázisát, és az állam parlamentáris ellenzékeként tárgyalásokat kényszerített ki.
- Az 1939-es Sporazum létrehozta a Horvát Bánságot, amely a horvát területek autonómiáját intézményesítette, de az egyezmény késői volt, határai vitatottak, és nem mentette meg az államot az 1941-es külső támadástól.
- Horvátország 1918–1941 közötti története nem egyszerű „elnyomás–ellenállás” képlet, hanem sokszereplős politikai mező, ahol a parasztpárti nemzeti mozgalom mellett a centralista jugoszláv elit, a horvát radikális emigráció és a horvátországi szerb kisebbség céljai ütköztek.

10.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos és jogi feszültségeket teremtett az 1921-es vidovdani alkotmány a horvát történeti területek és a horvát nemzeti mozgalom szempontjából?

2. Miért nevezhető a Horvát Parasztpárt egyszerre agrárpártnak és nemzeti mozgalomnak, és miben különbözött politikai stílusa a korabeli horvát polgári pártokétól?
3. Hogyan függött össze az 1928-as parlamenti merénylet, az 1929-es királyi diktatúra és az usztasa emigrációs mozgalom kialakulása?
4. Milyen történetírói értelmezések fűződnek az 1939-es Sporazumhoz, és miért nem tekinthető egyértelműen „sikeres" vagy „kudarcos" rendezésnek?
5. Hasonlítsa össze az 1920-as és az 1930-as évek horvát politikai stratégiáit: mi változott a parlamenti bojkott és a kormányzati részvétel között, és milyen külső tényezők befolyásolták ezt a változást?

10.2 Az 1941-es független horvát állam

Az első Jugoszlávia 1941. áprilisi összeomlása – amelyet az előző alfejezet tárgyalt – nem csupán a délszláv állam végét hozta el, hanem a horvát szélsőjobboldali usztasa mozgalom számára is megnyitotta a hatalom megszerzésének útját. A német csapatok 1941. április 10-i zágrábi bevonulásával párhuzamosan Slavko Kvaternik, az usztasa mozgalom egyik vezetője a rádióban kikiáltotta a **Független Horvát Államot** (horvátul **Nezavisna Država Hrvatska**, NDH). Az új állam nevében a „független" jelző azonban megtévesztő volt: az NDH valójában a tengelyhatalmak katonai és politikai ellenőrzése alatt álló bábállamként működött, területét német és olasz megszállási övezetekre osztották, külpolitikáját és gazdaságát Berlin és Róma irányította. Ante Pavelić, aki 1929 óta emigrációban élt – előbb Olaszországban, majd Németországban –, **poglavnik** (magyarul „vezér") címmel vette át a hatalmat, és 1941. április 15-én érkezett Zágrábba. Az NDH hivatalosan magában foglalta Horvátország, Bosznia-Hercegovina és a Szerémség nagy részét, de az 1941. május 18-i római egyezményben Dalmácia tengerparti sávját és számos adriai szigetet Olaszországnak engedte át, ami azonnal területi és presztízsveszteséget okozott a rezsimnek.

10.2.1 Az usztasa mozgalom és ideológiája

Az usztasa mozgalom (horvátul **Ustaša – Hrvatski revolucionarni pokret**) az 1930-as években, a királyi diktatúra és a horvát nemzeti elégedetlenség körülményei között alakult ki. Ideológiája a szélsőséges horvát nacionalizmust ötvözte az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus elemeivel, de sajátos, kizárólagos horvát nemzetfelfogást hirdetett. A mozgalom a horvát államiságot a középkori horvát királyság örökségéből vezette le, és elutasította a délszláv állami kereteket. Az usztasák a nemzetet etnikailag és fajilag határozták meg; a horvátokat „árja" népnek tekintették, míg a szerbeket, zsidókat és romákat a nemzet ellenségeinek minősítették. A poglavnik köré személyi kultuszt építettek, amely a fasiszta Olaszország **duce** és a náci Németország **Führer** tiszteletéhez hasonló volt. A mozgalom fegyveres szárnya, az usztasa milícia, már a hatalomátvétel előtt politikai gyilkosságokat hajtott végre – legismertebb akciójuk Sándor jugoszláv király 1934-es meggyilkolása volt Marseille-ben –, és a hatalom megszerzése után a rezsim legfőbb elnyomó erejévé vált.

Az NDH politikai rendszere totalitárius jellegű volt. A párt és az állam összeolvadt, az usztasa mozgalom kizárólagos hatalmat gyakorolt, minden más politikai szervezetet betiltottak. A közigazgatás, a rendőrség, a bíróságok és a hadsereg élére usztasa káderek kerültek. A rezsim létrehozott egy reguláris hadsereget, a **domobránokat** (domobrani), de a tényleges elnyomást az usztasa milícia és a politikai rendőrség végezte. A lakosságot megfélemlítéssel, besúgóhálózattal és a politikai ellenfelek internálásával tartották féken. A rezsim a katolikus egyházzal bonyolult viszonyt alakított ki: a horvát katolikus hierarchia egy része üdvözölte a független horvát állam létrejöttét, és a rezsim is a katolicizmust tekintette a horvát identitás egyik alappillérének.

Ugyanakkor a kényszerkeresztelések és a tömeges erőszak egyes egyházi vezetők – köztük Alojzije Stepinac zágrábi érsek – részéről tiltakozást váltott ki, bár a bírálat gyakran nem érte el a nyilvánosságot.

10.2.2 A faji törvények és a jogfosztás

Az NDH szinte azonnal hozzákezdett a faji alapú jogrend kiépítéséhez. Már 1941. április 30-án elfogadták a „törvényt a faji hovatartozásról és a horvát vér védelméről”, amely a nürnbergi törvények mintáját követte. A törvény a lakosságot faji kategóriákba sorolta, és a horvát vér „tisztaságának” védelmét hirdette. A zsidókat fajilag idegennek minősítették, és megfosztották őket állampolgári jogaiktól; vagyonukat elkobozták, üzleteiket bezáratták, sárga csillag viselésére kötelezték őket. A törvények a „cigányokat” – ahogy a korabeli szóhasználat a mai roma lakosságot nevezte – hasonlóképpen üldözött csoportként határozták meg. A szerbek ellen nem hoztak ugyan ilyen formális faji törvényt, de a rezsim hivatalos ideológiája őket tekintette a horvát állam belső ellenségének, és a gyakorlatban a szerb lakosságot kollektíven jogfosztották, vagyonukat elkobozták, és tömegesen bocsátottak el az állami és közszolgálati állásokból. A szerbeket arra is kötelezték, hogy kék karszalagot viseljenek, megkülönböztetve őket a többségi lakosságtól.

A faji törvények végrehajtása a mindennapi élet minden területére kiterjedt. A zsidókat és romákat gettókba kényszerítették, majd koncentrációs táborokba hurcolták. A szerb lakosságot tömegesen kitelepítették, vagyonukat elkobozták, és a rezsim nyíltan deklarálta, hogy a szerb kérdést „megoldja”. A hírhedt, Mile Budaknak tulajdonított kijelentés – miszerint a szerbek egyharmadát ki kell irtani, egyharmadát ki kell űzni, egyharmadát pedig katolizálni – szó szerinti hitelessége vitatott, de a rezsim gyakorlata valóban ezt a hármas célt követte: tömeges gyilkosságok, kitelepítések és kényszerkeresztelések egyaránt előfordultak. A faji és nemzeti alapon történő jogfosztás a horvát társadalom egészét átszőtte, és a kollaboráció, a közöny és a mentési kísérletek bonyolult mintázatát hozta létre.

10.2.3 A szerb lakosság elleni terror

A szerb lakosság elleni erőszak az NDH történetének egyik legsötétebb fejezete. A rezsim a szerbeket a horvát állam belső ellenségeként kezelte, és már 1941 tavaszán megkezdte a tömeges letartóztatásokat, kivégzéseket és falvak felgyújtását. A terror különösen Bosznia-Hercegovinában, a Krajinában és Szlavóniában öltött szélsőséges méreteket. Az usztasa milícia egész falvakat irtott ki, a lakosságot templomokba és iskolákba zárva égette meg, vagy a közeli folyókba és szakadékokba lökte. A túlélőket tömegesen kitelepítették – elsősorban Szerbiába –, illetve kényszerkeresztelésnek vetették alá. A kényszerkeresztelések során a görögkeleti szerbeket formálisan katolikus hitre térítették, ami a rezsim szerint a horvát nemzetbe való beolvasztást szolgálta, a gyakorlatban azonban gyakran csak a kivégzések előtti megalázás eszköze volt. A szerb ortodox egyházat üldözték: püspökeit, papjait és szerzeteseit tömegesen végezték ki vagy deportálták, templomaikat lerombolták vagy katolikus templomokká alakították.

A szerb lakosság elleni terror mértékét a mai kutatások nehezen tudják pontosan rekonstruálni. A háború utáni jugoszláv hatóságok 300 000–400 000 szerb áldozatról beszéltek az NDH területén, de ezek a számok politikai célokat is szolgáltak, és a mai történészek többsége alacsonyabb, 200 000–300 000 közötti áldozattal számol. A pontos szám azért is bizonytalan, mert a rezsim iratai megsemmisültek, a háború utáni népszámlálások pedig a lakosság jelentős elvándorlásával és a háborús halálozással együtt torzítanak. A szerb lakosság elleni terror közvetlen következménye volt az 1941 nyarán kibontakozó szerb felkelés, amely részben a csetnikek, részben a partizánok

vezetése alatt állt, és amely a horvát területeken a háború további szakaszának egyik meghatározó tényezőjévé vált.

10.2.4 A zsidó és roma lakosság elleni terror, a holokauszt

Az NDH a zsidó lakosság ellen a nürnbergi törvényekhez hasonló faji törvényeket léptetett életbe, és a horvátországi holokauszt a náci Németország „végső megoldásának" sajátos, helyi változataként értelmezhető. A horvátországi és boszniai zsidóság nagy része szefárd és askenázi közösségekből állt; Szarajevóban, Zágrábban, Eszéken és más városokban éltek. A rezsim 1941 nyarától gettókba zárta őket, vagyonukat elkobozta, és munkaszolgálatra kényszerítette. 1942 augusztusában az NDH megállapodott a német hatóságokkal a zsidók átadásáról, és a horvát területen elfogott zsidókat a nácik megsemmisítő táboraiba – elsősorban Auschwitzba – deportálták. Ugyanakkor az usztasa rezsim saját megsemmisítő táborokat is működtetett, ahol zsidókat is gyilkoltak; a Jasenovac-i táborrendszerben a zsidó foglyok jelentős részét már a deportálások előtt meggyilkolták. A horvátországi zsidó közösség csaknem teljesen elpusztult; a háború előtti mintegy 25 000–30 000 fős zsidó lakosság túlnyomó többsége a holokauszt áldozatává vált, a túlélők száma néhány ezerre tehető.

A roma lakosság elleni üldözés szintén faji alapú volt, és a roma holokauszt (más néven **porajmos**) részeként értelmezendő. Az NDH a romákat a zsidókhoz hasonlóan fajilag idegennek minősítette, és tömegesen internálta őket. A Jasenovac-i táborrendszerben, valamint a kifejezetten gyermekek számára létrehozott jastrebarskói táborban romák ezrei haltak meg éhezés, betegségek és közvetlen gyilkosságok következtében. A roma áldozatok számának becslése különösen bizonytalan: a háború előtti népszámlálások alulregisztrálták a roma lakosságot, a háború utáni dokumentáció pedig hiányos. A kutatások becslései tág határok – néhány ezer és néhány tízezer között – mozognak, és a roma holokauszt emlékezete a mai napig kevésbé feldolgozott, mint a zsidó áldozatoké.

10.2.5 A koncentrációs táborok és a Jasenovac-rendszer

Az NDH elnyomó gépezetének központi intézménye a **Jasenovac-i koncentrációs táborrendszer** volt, amelyet 1941 augusztusában hoztak létre a Száva folyó mentén, a Zágráb–Belgrád vasútvonal közelében. A táborrendszer több altáborból állt: a fő tábor mellett **Stara Gradiška**, **Đakovo** és **Jastrebarsko** is az NDH megsemmisítő hálózatához tartozott. A táborokban a rezsim által üldözött csoportok – szerbek, zsidók, romák, horvát kommunisták, antifasiszták és a partizánmozgalom támogatói – tömegesen pusztultak. A gyilkosságok módszerei brutálisak voltak: a foglyokat lőfegyverrel, késekkel, kalapácsokkal, fojtogatással, éheztetéssel és járványok előidézésével ölték meg. A tábor parancsnoka, Vjekoslav "Maks" Luburić, a rezsim egyik legkegyetlenebb alakja volt, aki a megsemmisítés hatékonyságát a náci táborokkal versengve szervezte. A Jasenovac-i táborrendszer a holokauszt és a szerbek elleni genocídium egyik legfontosabb helyszíne lett.

A Jasenovac áldozatainak száma a mai napig a történészi vita és az emlékezetpolitikai összecsapások egyik központi kérdése. A háború utáni jugoszláv hatóságok hivatalosan 700 000 áldozatot emlegettek, de ezt a számot a mai kutatások túlzónak tartják. A jelenlegi történészi konszenzus szerint a Jasenovacban meggyilkoltak száma 80 000 és 100 000 között mozog, bár egyes becslések ettől eltérnek. A pontos szám azért nem ismert, mert a tábor iratait a háború végén megsemmisítették, a túlélők beszámolói pedig eltérő adatokat tartalmaznak. A horvát és a szerb emlékezetpolitikában a Jasenovac-kérdés ma is feszültséget okoz, és a számok gyakran politikai viták tárgyává válnak.

10.2.6 A terror következményei és a rezsim jellege

Az NDH terrorja nem csupán az áldozatok szenvedését jelentette, hanem mélyen átalakította a horvát és boszniai társadalmat is. A szerb lakosság elleni erőszak fegyveres felkeléshez vezetett, amely 1941 nyarán a partizánmozgalom megerősödésének alapjává vált. A zsidó és roma lakosság elpusztítása a horvátországi és boszniai sokszínű társadalom visszafordíthatatlan felszámolását eredményezte. Az usztasa rezsim a háború éveiben egyre inkább a német megszálló hatalom eszközévé vált, és a belső ellenállás erősödésével párhuzamosan fokozta a terrorintenzitást. Az NDH ugyanakkor nem volt monolitikus: a horvát társadalom egy része kollaborált, mások közömbösek maradtak, és voltak, akik zsidókat, szerbeket és üldözötteket mentettek – de a mentők aránya a rezsim brutalitásához képest csekély maradt. A katolikus egyház szerepe ma is vitatott: egyes papok és szerzetesek aktívan részt vettek a kényszerkeresztelésekben és a terrorban, míg mások – köztük Stepinac érsek – bizonyos esetekben menedéket nyújtottak és tiltakoztak, de a nyilvános egyházi ellenállás rendszerszerűvé nem vált.

Az NDH kudarca és bűnei a háború utáni horvát történeti emlékezetben hosszú ideig elfojtott, majd a 20. század végén újra felszínre törő témává váltak. A jugoszláv kommunista rezsim hivatalos narratívája a horvát nacionalizmust az usztasa örökséggel azonosította, ami a horvát társadalomban részben ellenreakciót váltott ki. A mai Horvátországban az NDH megítélése továbbra is emlékezetpolitikai vita tárgya, különösen a Jasenovac-emlékhely kapcsán. A tudományos kutatás azonban egyértelműen dokumentálta a rezsim faji alapú tömeggyilkosságait, és a nemzetközi történetírás az NDH-t a második világháború egyik legbrutálisabb kollaboráns rendszereként tartja számon.

10.2.7 Források és bizonytalanságok

Az NDH történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérően világítják meg a rezsim működését. Az elsődleges források közé tartoznak az NDH hivatalos közlönyében megjelent törvények és rendeletek, az usztasa hatóságok belső iratai, a német és olasz megszálló hatóságok jelentései, valamint a háború utáni jugoszláv és nemzetközi bírósági perek anyagai. A túlélők visszaemlékezései – különösen a Jasenovacból és más táborokból szabadultak beszámolói – pótolhatatlan források, de az emlékezet torzíthat, és az egyéni beszámolók nem mindig egyeztethetők össze a dokumentumokkal. A II. világháború utáni jugoszláv hatóságok által felállított bizottságok becslései politikai célokat is szolgáltak, ezért az áldozatszámok tekintetében óvatosan kezelendők.

A mai kutatásban a legnagyobb bizonytalanság az áldozati számok körül van. A Jasenovac áldozatainak száma, a szerb, zsidó és roma áldozatok összesítése, valamint a kényszerkeresztelésekben érintettek köre mind vitatott. A horvát és a szerb történetírásban, valamint a két ország emlékezetpolitikájában eltérő számok és értelmezések élnek egymás mellett. A tudományos konszenzus annyiban áll fenn, hogy a rezsim szisztematikus tömeggyilkosságokat követett el, és a szerb, zsidó és roma lakosságot célzott, faji alapú üldözésnek vetette alá. A részletek – különösen a helyi atrocitások pontos lefolyása és az egyes elkövetők felelőssége – további kutatásokat igényelnek. A katolikus egyház szerepének megítélése szintén vita tárgya, és az újabban megnyílt vatikáni levéltári anyagok tovább árnyalhatják a képet.

10.2.8 Rövid összefoglaló

- Az NDH 1941. április 10-én jött létre a tengelyhatalmak támogatásával, Ante Pavelić vezetésével; valójában bábállam volt, területét német és olasz megszállási övezetekre osztották.

- Az usztasa mozgalom totalitárius, fasiszta jellegű rendszert épített ki, amely a horvát nemzetet faji alapon határozta meg, és minden más politikai erőt felszámolt.
- A faji törvények jogfosztották a zsidókat, romákat és a szerb lakosságot; vagyonukat elkobozták, megbélyegezték, gettókba és táborokba zárták őket.
- A szerb lakosság elleni terror etnikai tisztogatássá fajult: tömeges kivégzések, kitelepítések és kényszerkeresztelések történtek, ami 1941 nyarán fegyveres felkelést váltott ki.
- A zsidó lakosságot a horvátországi holokauszt során csaknem teljesen megsemmisítették; a roma lakosság elleni üldözés is tömeges áldozatokat követelt.
- A Jasenovac-i táborrendszer – Stara Gradiškával és más altáborokkal – a rezsim központi megsemmisítő intézménye volt.
- Az áldozatszámok ma is vitatottak; a Jasenovacban meggyilkoltak számát a mai kutatások 80 000–100 000 közé teszik, míg a teljes NDH alatti szerb áldozatok becslése 200 000–300 000 körül mozog.
- A rezsim terrorja hozzájárult a partizán ellenállás megerősödéséhez, és a háború utáni horvát emlékezetpolitika máig érzékeny kérdése.

10.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen körülmények között jött létre az NDH, és milyen korlátok között volt „független”?
2. Miben hasonlított az usztasa ideológia és államszervezet a fasiszta Olaszországhoz és a náci Németországhoz, és miben tért el azoktól?
3. Hogyan fosztották meg a faji törvények a zsidó, roma és szerb lakosságot alapvető jogaiktól?
4. Milyen szerepet játszott a Jasenovac-i táborrendszer a rezsim terrorjában, és miért vitatottak az áldozati számok?
5. Milyen következményekkel járt a szerb lakosság elleni terror a horvátországi háború további menetére?

10.3 A háború és az ellenállás

10.3.1 A háború és az ellenállás

A horvátországi második világháború nem csupán a megszálló hatalmak és a megszállt lakosság közötti küzdelem volt, hanem párhuzamosan több belső konfliktus – ideológiai polgárháború, etnikai alapú erőszakhullám és a helyi hatalomért folytatott harc – formájában zajlott. A mai Horvátország területe 1941 után három megszállási övezetre oszlott: az északi és északkeleti részek német, a dalmáciai partvidék olasz, míg a Muraköz és a Baranya magyar katonai közigazgatás alá került. A **Nezavisna Država Hrvatska** (Független Horvát Állam, NDH) a német és olasz zóna közötti területen működött, de szuverenitása erősen korlátozott volt. Ebben a töredezett térben az ellenállás és a kollaboráció formái rendkívül változatosak voltak, és a frontvonalak gyakran elmosódtak. A háború központi kérdése az volt, hogy kié lesz a hatalom a háború után, és milyen alapon szerveződik újjá az állam.

10.3.1.1 A partizánmozgalom megszületése és kezdeti bázisa

A fegyveres ellenállás legjelentősebb ereje a **kommunista partizánmozgalom** (szerbül és horvátul: partizanski pokret) volt, amelyet a **Jugoszláv Kommunista Párt** (Komunistička partija Jugoslavije, KPJ) szervezett. A párt már 1941. június 22-én, a Szovjetunió elleni német támadás napján utasította tagjait a felkelés előkészítésére. Horvátországban a felkelés első hulláma elsősorban a szerb lakosságú vidékeken bontakozott ki, mivel az usztasa rezsim etnikai

tisztogató politikája – tömeges gyilkosságok, kitelepítések, kényszerkeresztelések – a szerbeket azonnali életveszélybe sodorta. A **Kordun**, **Banija** (Banovina), **Lika** és a **Dalmát Zagora** hegyvidéki területein a helyi szerb parasztok tömegesen csatlakoztak a partizánokhoz, kezdetben gyakran puszta túlélési ösztönből, nem ideológiai meggyőződésből. A horvát lakosság körében a partizánok támogatottsága eleinte alacsony volt, mivel az NDH kezdetben élvezte a horvát nacionalista érzelmek egy részének támogatását, és a kommunista párt forradalmi programja sokak számára elfogadhatatlan volt. A mozgalom azonban hangsúlyozta a nemzetek egyenlőségét és a „testvériség–egység" eszméjét, ami hosszú távon lehetővé tette a horvát lakosság bevonását.

A partizánmozgalom katonai szervezete fokozatosan épült ki: először kisebb partizánosztagok (partizanski odredi) alakultak, majd ezekből rendes katonai egységek, a **Népi Felszabadító Hadsereg** (Narodnooslobodilačka vojska, NOV) és a **Népi Felszabadító Partizánkülönítmények** (Narodnooslobodilački partizanski odredi, NOP) jöttek létre. A horvátországi partizánok vezetésében a háború első évében meghatározó szerepet játszott **Josip Broz Tito**, a KPJ főtitkára, aki maga is horvát származású volt. A partizánok 1942-től kezdve felszabadított területeket tudtak ellenőrizni, különösen a nehezen megközelíthető hegyvidékeken, ahol **népi bizottságokat** (narodni odbori) hoztak létre, előrevetítve a háború utáni hatalmi struktúrát. Ezek a bizottságok a helyi közigazgatás, az ellátás és a propaganda szervezésében is szerepet játszottak, és a partizánok politikai bázisát erősítették.

10.3.1.2 A csetnikek: a szerb monarchista ellenállás

A másik jelentős fegyveres erő a **csetnik mozgalom** (csetnik: četnik) volt, amely a szerb monarchista és nacionalista hagyományból táplálkozott. Horvátországban a csetnik egységek elsősorban a szerb többségű területeken szerveződtek, és vezetőjük, **Dragoljub „Draža" Mihailović** tábornok hívei voltak. A csetnikek hosszú távú célja egy etnikailag homogén szerb állam létrehozása volt, amely magában foglalta volna Horvátország, Bosznia-Hercegovina és más területek szerb lakta részeit. Ez a program eleve konfliktusba került a többnemzetiségű partizánmozgalommal. A csetnikek a háború első hónapjaiban a szerb lakosság önvédelmi szervezeteiként működtek, és sok szerb paraszt számára az egyetlen védelmet jelentették az usztasa terrorral szemben. Azonban hamarosan egyre nagyobb mértékben fordultak a horvát és muszlim civil lakosság ellen, megtorló akciókat hajtva végre az usztasa atrocitásokért. A csetnik egységek nem rendelkeztek központosított irányítással Horvátországban, és a helyi parancsnokok gyakran önállóan döntöttek.

A csetnikek egyik legfontosabb jellemzője a **taktikai kollaboráció** volt a megszálló erőkkel. Mivel elsődleges ellenségüknek a partizánokat tekintették, a csetnik parancsnokok az olasz megszállókkal kötöttek helyi megállapodásokat, amelyek keretében az olaszoktól fegyvert, élelmet és logisztikai támogatást kaptak a partizánok elleni harchoz. Ez az együttműködés a háború előrehaladtával kiterjedt, és 1943-ban az olasz kapituláció után a csetnikek egyes egységei a németekkel is tárgyaltak. A csetnik kollaboráció mértéke vitatott: egyes történészek szerint pusztán taktikai, kényszerű lépés volt a szerb lakosság védelmében, míg mások szerint a csetnik ideológia alapvetően ellenséges volt a horvát és muszlim lakossággal szemben, és a kollaboráció ezt a célt szolgálta. A csetnikek ilyen módon a megszállókkal való együttműködés révén igyekeztek megőrizni erőforrásaikat, miközben a partizánokat tekintették a fő ellenségnek.

10.3.1.3 A partizánok és a csetnikek közötti polgárháború

A partizánok és a csetnikek viszonya kezdetben együttműködő volt, különösen az 1941. évi szerbiai felkelés idején. Azonban az ideológiai, etnikai és stratégiai különbségek hamarosan szakításhoz vezettek. A partizánok a szocialista forradalmat, a monarchia felszámolását és a

nemzetek egyenlőségét hirdették, míg a csetnikek a királyság visszaállítását, a szerb dominanciát és a hagyományos társadalmi rendet védték. A szakítás 1941 novemberében vált véglegessé, amikor a csetnikek hivatalosan is a partizánok ellen fordultak. Ettől kezdve a horvátországi háború **kétfrontos** jelleget öltött: a partizánok egyszerre harcoltak a megszállók és a csetnikek ellen, míg a csetnikek a partizánok ellen és – taktikailag – a megszállókkal együttműködve. Ugyanakkor a csetnikek is harcoltak az usztasa erők ellen, bár ez a küzdelem másodlagos volt számukra.

A polgárháború különösen brutális formákat öltött. A csetnikek horvát és muszlim falvakat támadtak, lakosokat gyilkoltak le, és etnikai tisztogatást hajtottak végre azokon a területeken, amelyeket szerb többségűvé akartak tenni. A partizánok viszont a szerb nacionalista erőket üldözték, és időnként maguk is felléptek a polgári lakosság ellen, ha azt az ellenség támogatóinak tekintették. A háború így az ártatlan civil lakosság számára folyamatos rettegést jelentett: a falvak többször cseréltek gazdát, és a lakosoknak gyakran kellett választaniuk a különböző fegyveres csoportok között, vagy egyszerűen menekülni. A történészi értékelés szerint a horvátországi háború áldozatainak jelentős része nem a megszállók, hanem a belső fegyveres konfliktusok és az etnikai erőszak következtében halt meg. A partizánok és a csetnikek közötti harc ráadásul gyakran a helyi közösségek megosztottságát mélyítette el, mivel ugyanazon falvakból kerültek ki mindkét oldal harcosai.

10.3.1.4 Kollaboráció és passzív ellenállás

A horvátországi kollaboráció nem korlátozódott a csetnikekre vagy az usztasa rezsimre. Az NDH államapparátusa, hadserege (a **Hrvatsko domobranstvo**, azaz Horvát Honvédség) és csendőrsége széles körben együttműködött a német és olasz megszállókkal. A **Domobranstvo** soraiban sok egyszerű horvát férfi szolgált, nem feltétlenül meggyőződésből, hanem kényszerből vagy a család védelemének reményében. A háború előrehaladtával a Domobranstvo egységei egyre inkább demoralizálódtak, és tömegesen dezertáltak a partizánokhoz, különösen 1944-től kezdve. Az NDH-ban működő **Ustaše milícia** (Ustaška vojnica) viszont elkötelezett harcosokból állt, és a legbrutálisabb atrocitások elkövetője volt. Az usztasa rezsim a horvátországi zsidók és romák deportálásában is aktívan részt vett, saját koncentrációs táborhálózatot működtetve.

A horvát politikai elit egy része passzív magatartást tanúsított. A **Horvát Parasztpárt** (Hrvatska seljačka stranka, HSS) vezetője, **Vladko Maček** a háború alatt házi őrizetben volt, és bár nem támogatta az NDH-t, nem is szólított fel aktív ellenállásra. A katolikus egyház szerepe összetett: **Alojzije Stepinac** zágrábi érsek kezdetben üdvözölte az NDH létrejöttét, de később tiltakozott a zsidók és szerbek elleni atrocitások ellen. Az egyház egy része aktívan támogatta a rezsimet, míg más papok segítették az üldözötteket. A lakosság nagy része a túlélésre koncentrált, és igyekezett elkerülni a nyílt állásfoglalást. Emellett léteztek más ellenállási formák is: egyes horvát nacionalista erők, amelyek elégedetlenek voltak az usztasa rezsimmel, titkos tárgyalásokat folytattak a szövetségesekkel, de érdemi katonai erőt nem tudtak felmutatni. A boszniai muszlimok egyes vezetői is keresték az autonómiát, hol az NDH-val, hol a megszállókkal tárgyalva. A zsidó és roma lakosság számára azonban nem volt választási lehetőség: az NDH faji törvényei és a megszállók politikája a teljes megsemmisítést célozták. A **jasenovaci koncentrációs tábor** (Koncentracijski logor Jasenovac) a horvátországi Holocaust és a szerb népirtás központi helyszíne volt, ahol a legóvatosabb becslések szerint is 80 000–100 000 ember halt meg, bár a számok a mai napig politikai viták tárgyát képezik.

10.3.1.5 A háború kiterjedése és a partizánok győzelme

A háború fordulópontját az 1943. szeptemberi olasz kapituláció jelentette. Az olasz megszállási zónában a partizánok rövid idő alatt hatalmas területeket szereztek meg, és nagy mennyiségű fegyvert zsákmányoltak az olasz hadseregtől. A németek átvették az ellenőrzést, de a partizánmozgalom addigra már elég erős volt ahhoz, hogy jelentős felszabadított területeket tartson fenn, különösen a dalmát szigeteken és a hegyvidéki régiókban. A partizánok 1943 novemberében **Antifasiszta Tanácsot** (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ) alakítottak, amely kimondta Jugoszlávia föderatív újjászervezését, Horvátországot a leendő jugoszláv föderáció tagköztársaságaként definiálva. Ez a döntés fontos lépés volt a horvát lakosság megnyerésében, mivel a partizánok immár egyértelműen a horvát államiság fenntartását ígérték a szocialista föderáción belül.

1944 folyamán a partizánok számos horvátországi területet felszabadítottak. A horvát lakosság egyre nagyobb számban csatlakozott a partizánokhoz, mivel az NDH rezsim nyilvánvalóan összeomlott, és a német hadsereg visszavonulóban volt. A partizánok 1945 tavaszán indították meg a végső offenzívát. 1945 májusában a partizánok elfoglalták Zágrábot, és az NDH fegyveres erői, valamint a kollaboráns polgári lakosság egy része – becslések szerint több tízezer ember – nyugat felé, Ausztria irányába menekült. A brit hadsereg azonban a **bleiburgi mezőn** visszaadta a menekülteket a partizánoknak. A partizán hatóságok ezt követően tömeges kivégzéseket hajtottak végre, és a menekülők egy részét kényszermenetekben a halálba küldték. A **bleiburgi tragédia** (Bleiburški pokolj) áldozatainak száma erősen vitatott: a horvát nacionalista történetírás 50 000–200 000 áldozatról beszél, míg a kritikusabb becslések 30 000–50 000 körülire teszik a kivégzettek számát. Ez a kérdés a mai napig a horvát és a szerb emlékezetpolitika egyik legkényesebb pontja.

10.3.1.6 Az erőszak mérlege

A horvátországi háború emberi veszteségei rendkívül magasak voltak, de a pontos számok a mai napig vitatottak. A jugoszláv háború utáni hivatalos becslés 350 000 horvátországi halottról szólt, de ezt a számot később sok történész túlzónak tartotta. Az újabb, levéltári kutatásokon alapuló becslések 300 000–500 000 közé teszik a mai Horvátország területén elhunytak számát, beleértve a katonai és polgári áldozatokat, a megszállók áldozatait, a belső konfliktusok áldozatait és a háború utáni megtorlásokat. Az etnikai megoszlás még bizonytalanabb: a szerb lakosság aránytalanul magas veszteségeket szenvedett el, amit az usztasa rezsim szisztematikus üldözése okozott. A zsidó közösség több mint 80%-át megsemmisítették, részben az NDH saját koncentrációs táboraiban. A roma lakosság veszteségei arányaiban hasonlóan súlyosak voltak, de a források hiánya miatt pontos számuk nem ismert.

A háború alatti atrocitások minden oldalon előfordultak. Az usztasa rezsim tömeges gyilkosságai, kényszerkeresztelései és koncentrációs táborai dokumentált tények, de az áldozatok számának politikai felhasználása a mai napig torzítja a történetírást. A csetnikek által elkövetett horvát és muszlim civilek elleni gyilkosságok ugyancsak dokumentáltak, de a kommunista jugoszláv történetírás ezeket gyakran eltúlozta vagy kontextus nélkül mutatta be. A partizánok által elkövetett atrocitásokat, különösen a háború végén, a jugoszláv állami történetírás hivatalosan elhallgatta, és csak az 1990-es évek óta váltak a tudományos kutatás részévé. A horvátországi háború így a mai napig nem csupán történelmi esemény, hanem a nemzeti identitások és a politikai legitimáció harcának terepe.

10.3.2 Források és bizonytalanságok

A horvátországi háború történetének forrásbázisa rendkívül egyenetlen. Elsődleges forrásként rendelkezésre állnak az NDH kormányzati és katonai iratai, a partizánmozgalom belső jelentései, a csetnik parancsnokok utasításai, a német és olasz megszálló hatóságok dokumentumai, valamint a háború utáni bírósági perek anyagai. Emellett fontosak a túlélők visszaemlékezései, naplói és a helyi egyházi anyakönyvek. A kommunista időszakban keletkezett hivatalos történetírás azonban erősen ideologizált volt: a partizánmozgalmat hősiesnek, az összes többi fegyveres erőt kollaboránsnak vagy árulónak mutatta be. A csetnik kollaboráció mértékét gyakran felnagyították, míg a partizán atrocitásokat elhallgatták.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatszámok körül van. A **jasenovaci áldozatok** számát a szerb nacionalista történetírás hosszú ideig 300 000–700 000 közé tette, míg a kommunista jugoszláv hivatalos adat 70 000–80 000 volt. A független, levéltári kutatásokon alapuló becslések többsége 80 000–100 000 közötti számot valószínűsít, de a pontos érték máig vitatott, és politikai viták tárgyát képezi. A **bleiburgi tragédia** áldozatszáma ugyancsak erősen vitatott: a horvát nacionalista körök 100 000–200 000 áldozatot emlegetnek, míg a kritikus történészek 30 000–50 000 közé teszik a közvetlenül a bleiburgi visszaadást követően kivégzettek számát. A teljes horvátországi háborús veszteség becslései 300 000 és 500 000 között szóródnak, és az etnikai megoszlás sem ismert pontosan.

A források értelmezése során különösen fontos a **reprezentativitás** kérdése: a fennmaradt dokumentumok gyakran a győztes partizánok és a kommunista állam szempontjából íródtak, míg az usztasa és csetnik iratok nagy része megsemmisült vagy szétszóródott. A túlélői visszaemlékezések értékesek, de szubjektív jellegük miatt óvatosan kezelendők. A háború utáni bírósági perek jegyzőkönyvei fontos források, de gyakran kényszervallomásokon alapulnak, és a kommunista igazságszolgáltatás politikai céljait szolgálták. A horvátországi háború historiográfiája a mai napig erősen megosztott: a horvát, szerb és bosnyák történészek eltérő nemzeti narratívákat képviselnek, és a közös tudományos konszenzus kialakítása még várat magára.

10.3.3 Rövid összefoglaló

- A horvátországi második világháború többszintű konfliktus volt: egyszerre megszállás elleni harc, ideológiai polgárháború és etnikai erőszakhullám.
- A partizánmozgalom a kommunista párt irányításával indult, és a szerb lakosság önvédelméből nőtt ki, de fokozatosan többnemzetiségű, forradalmi hadsereggé vált.
- A csetnikek a szerb monarchista ellenállást képviselték, és taktikai együttműködést folytattak az olasz, majd később a német megszállókkal a partizánok ellen.
- A partizánok és a csetnikek közötti polgárháború a háború egyik meghatározó dinamikája volt, és súlyos civil áldozatokat követelt.
- A kollaboráció széles körű volt, beleértve az NDH államapparátusát, a Domobranstvo soraiban szolgáló kényszerű katonákat és a csetnik egységeket, de létezett passzív ellenállás is.
- Az usztasa rezsim által működtetett jasenovaci koncentrációs tábor a szerb, zsidó és roma lakosság tömeges megsemmisítésének központi helyszíne volt.
- A háború végén a partizánok vették át a hatalmat, ami tömeges megtorlásokhoz, a bleiburgi tragédiához és a kommunista Jugoszlávia létrejöttéhez vezetett.
- Az áldozatszámok és a háborús bűnök megítélése a mai napig erősen vitatott, és a nemzeti emlékezetpolitikák tárgyát képezi.

10.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a partizánok és a csetnikek céljait, társadalmi bázisát és módszereit a horvátországi háborúban. Milyen ideológiai és etnikai tényezők vezettek a kettejük közötti szakításhoz?
2. Milyen formái voltak a kollaborációnak a horvátországi háborúban? Hogyan értelmezhető a csetnikek és a Domobranstvo együttműködése a megszállókkal a különböző szereplők szemszögéből?
3. Miért vitatottak a jasenovaci és a bleiburgi áldozatszámok? Milyen forráskritikai problémák merülnek fel ezeknek a számoknak a meghatározásakor?
4. Hogyan kapcsolódott a horvátországi háború a jugoszláviai szintű eseményekhez, különösen az AVNOJ döntéseihez?
5. Miért tekinthető a horvátországi háború a mai napig az emlékezetpolitika csataterének? Milyen eltérő narratívák léteznek a háború értelmezésére?

10.4 A háború vége és a kommunista hatalom

Az alfejezet az 1944–1945-ös horvátországi fordulatot a partizánmozgalom államépítő projektjének, a front összeomlásának, a bleiburgi tragédiának és a kommunista hatalom intézményesítésének egymásba fonódó folyamataként tárgyalja. A szöveg a hadtörténeti események mellett a politikai rendszerépítésre, a megtorlás mechanizmusaira és az emlékezetpolitikai vitákra helyezi a hangsúlyt, jelezve, hogy a források egy része hiányos, megsemmisült vagy utólagosan politikai céllal értelmezett.

A horvátországi háború utolsó szakasza nem egyszerűen katonai vereség vagy felszabadulás volt, hanem egyidejűleg zajló politikai, társadalmi és emlékezeti fordulat. A Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) összeomlása, a partizánmozgalom győzelme és a jugoszláv föderáció horvát tagköztársaságának megalakulása olyan eseménysort alkotott, amelynek értelmezése a mai napig vitatott. Az eseményeket a korabeli szereplők – usztasa hatóságok, partizánvezetők, német és olasz katonai körök, nyugati szövetségesek, menekültek és helyi civilek – eltérően élték meg, és eltérően is dokumentálták. A történész feladata, hogy ezeket a nézőpontokat forráskritikailag kezelje, és különbséget tegyen a dokumentált tény, a hadtörténeti rekonstrukció, a tudományos konszenzus és az utólagos emlékezetpolitikai állítás között.

10.4.1 Az AVNOJ-rendszer és a partizánmozgalom államépítése

A háború utolsó évének horvátországi eseményei szorosan kötődnek ahhoz az államépítő folyamathoz, amelyet a Josip Broz Tito vezette partizánmozgalom már 1941–1943-ban megindított. Ennek központi intézménye az **Antifasiszta Népfelszabadító Tanács** (szerbhorvátul Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, **AVNOJ**) volt, amely 1943. november 29–30-án a boszniai Jajcén tartott második ülésén ideiglenes törvényhozó és végrehajtó testületté nyilvánította magát, elutasította a londoni emigráns királyi kormány kizárólagos képviseleti igényét, és megalapozta a háború utáni föderatív Jugoszlávia tervét. Horvátországban ennek megfelelően 1943. június 13–14-én Otočacon, majd 1944. május 8–9-én Topuskón ülésezett a **Horvát Nemzeti Felszabadítási Antifasiszta Tanács** (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, **ZAVNOH**). A ZAVNOH a horvát tagköztársaság legfőbb politikai képviseletének tekintette magát, bár területi illetékessége ekkor még a partizánok által ellenőrzött vidékekre korlátozódott.

A ZAVNOH 1944-es topuskói ülésén a horvát partizánvezetés olyan határozatokat fogadott el, amelyek a háború utáni berendezkedés alapelveit rögzítették. Kimondták Horvátország egyenjogúságát a leendő jugoszláv föderációban, hangsúlyozták a horvát és a szerb nép, valamint a kisebbségek egyenjogúságát, és elhatárolódtak az NDH etnikai politikájától. A dokumentumok nyelvezete tudatosan kerülte a háború előtti nagyszerb vagy horvát nacionalista retorikát, ugyanakkor a „horvát nemzeti felszabadító harc" fogalmát használta, amely a horvát államiság kontinuitását a partizánmozgalomhoz kötötte. Ez a kettősség fontos: a kommunista vezetés a nemzeti kérdést nem tagadta, hanem föderatív keretben kívánta kezelni, szembeállítva a királyi Jugoszlávia centralizmusával és az NDH etnikai kirekesztésével.

A politikai rendszerépítés szempontjából meghatározó volt a **nemzeti felszabadító bizottságok** (narodnooslobodilački odbori) hálózata, amelyek a partizánok ellenőrizte területeken a polgári közigazgatás csíráit jelentették. Ezek a bizottságok adót vetettek ki, megszervezték az élelmiszer-ellátást, katonai mozgósítást hajtottak végre, és részt vettek az iskoláztatás újraindításában. A bizottságok működése a háború alatt szükségszerűen ideiglenes és katonai jellegű volt, mégis olyan politikai tapasztalatot adott, amelyre 1944–1945-ben a polgári közigazgatás kiépítése támaszkodhatott. A bizottságok összetétele heterogén volt: a kommunisták mellett részt vettek bennük a HSS (Horvát Parasztpárt, Hrvatska seljačka stranka) baloldali szárnyának tagjai, független értelmiségiek, helyi parasztok és szerb nemzetiségű partizánok is. Ez a széles antifasiszta koalíció a háború végén fokozatosan szűkült, ahogy a kommunista párt a hatalom monopolizálására törekedett.

A partizánmozgalom horvátországi megerősödését katonai szempontból az 1943. szeptemberi olasz kapituláció tette lehetővé. A dalmáciai és szigetvilági olasz csapatok lefegyverzése révén a partizánok jelentős fegyverzethez, járművekhez és raktárkészletekhez jutottak. A dalmát partizán egységek ideiglenesen ellenőrzésük alá vonták Splitet, Šibeniket és több szigetet, bár a német erők hamarosan visszafoglalták a legfontosabb kikötőket. Az 1943–1944-es téli német offenzívákban a partizánmozgalom súlyos veszteségeket szenvedett, de fennmaradt, és 1944 nyarára a horvátországi hadszíntéren is stratégiai kezdeményezésbe lendült.

A kommunista mozgalom szervezeti gerincét a **Horvátországi Kommunista Párt** (Komunistička partija Hrvatske, KPH) adta, amely a Jugoszláv Kommunista Párton belül működő tagpárt volt. A KPH élén **Andrija Hebrang** állt, aki 1942–1944 között a horvát partizánmozgalom politikai vezetőjeként a horvát nemzeti elem hangsúlyosabb megjelenítését képviselte. Hebrangot 1944 őszén leváltották, és **Vladimir Bakarić** vette át a KPH vezetését. Hebrang eltávolítása mögött részben a Tito és Hebrang közötti stratégiai nézeteltérések álltak, részben pedig az a gyanú, hogy Hebrang túlzottan önálló horvát politikát folytat. Hebrang későbbi sorsa – 1948-ban a Kominform-konfliktus során letartóztatták, és tisztázatlan körülmények között halt meg – jól mutatja a jugoszláv kommunista elit belső frakcióharcait, amelyek Horvátországban is éreztették hatásukat.

10.4.2 A jugoszláv hadsereg és a horvátországi front 1944–1945-ben

A partizánmozgalom katonai szervezete 1945. március 1-jén vette fel a **Jugoszláv Hadsereg** (Jugoslavenska armija, JA) nevet, bár a gyakorlatban a „partizán hadsereg" elnevezés tovább élt. A hadsereg 1944 végén már nem gerillacsapatok laza szövetsége volt, hanem reguláris haderő: hadosztályok, hadtestek és hadseregcsoportok szervezeti keretei között működött, tüzérséggel, híradó alakulatokkal és – a szövetségesek segítségével – korlátozott légierővel is rendelkezett. A horvátországi fronton a JA egységei a **német E hadseregcsoport** és az NDH fegyveres erői ellen harcoltak, miközben a szovjet Vörös Hadsereg 1944 őszén a Duna-menti frontról nyomult előre Magyarország és a Bácska irányába.

A horvátországi katonai helyzetet alapvetően befolyásolta a keleti front összeomlása. Románia 1944. augusztusi kiugrása és Bulgária hadba lépése Németország ellen megnyitotta az utat a szovjet csapatok előtt a Balkán keleti része felé. 1944. október 20-án a partizánok és a Vörös Hadsereg közösen foglalták el Belgrádot. Ettől kezdve a német hadvezetés számára a balkáni front fő célja a visszavonulás biztosítása volt: a görögországi és albániai csapatokat a Száva–Dráva vonalán keresztül kellett kivonni a Birodalom területére. Ez a stratégiai kényszer határozta meg a horvátországi hadműveleteket 1944 novemberétől 1945 májusáig.

A **Szerémségi front** (Srijemski front) 1944. november végétől 1945. április közepéig tartó állóháborúja a második világháború egyik legelhúzódóbb jugoszláviai hadművelete volt. A front a Duna és a Száva közötti sávban, nagyjából Vukovár és Brčko térségében húzódott. A JA és a kisebb szovjet alakulatok többször kísérelték meg az áttörést, de a német és az NDH-erők szilárdan tartották állásaikat. A harcokban több tízezer katona esett el vagy sebesült meg; a pontos veszteségszámokra vonatkozóan nincs megbízható, azonos elveken alapuló statisztika, ezért a szakirodalomban közölt becslések széles sávban szóródnak. A Szerémségi front emlékezete a szocialista Jugoszláviában kiemelt helyet kapott, mert a harcokat a népek közötti testvériség és a fasizmus elleni küzdelem példájaként ábrázolták. A veszteségek aránytalanul nagy része fiatal, gyakran rövid kiképzés után frontra küldött szerbiai és boszniai újonc volt.

A horvátországi hadműveletek másik fontos színtere **Dalmácia** volt. A német erők 1944 őszén fokozatosan kiürítették a dalmát partvidéket, hogy elkerüljék a bekerítést. Split 1944. október 26-án, Zadar 1944. november 1-jén, Šibenik 1944. november 3-án került a partizánok kezére. A dalmát kikötők megszerzése logisztikailag kulcsfontosságú volt, mert lehetővé tette a brit haditengerészet ellenőrzése alatt álló utánpótlási útvonalak kiépítését. A szigetvilágban a partizán haditengerészet (mornarica NOVJ) és a brit kommandók közös akciókat hajtottak végre a német helyőrségek ellen.

Lika, Gorski kotar és a Kordun területén a partizánmozgalom a háború során mindvégig erős bázisokkal rendelkezett. Ezek a hegyvidéki, ritkán lakott vidékek 1941-től kezdve menedéket nyújtottak a szerb lakosságot ért usztasa megtorlások elől menekülőknek, és itt alakultak ki a partizánmozgalom legkorábbi magterületei is. A háború utolsó hónapjaiban e területek hátországi bázisként szolgáltak a Horvátország északi részén előrenyomuló JA-egységek számára. A korábbi frontvándorlás logikája megfordult: a partizánok most már reguláris hadseregként közelítették meg a nagyobb városokat.

10.4.3 Az NDH összeomlása és a visszavonuló erők

A Független Horvát Állam 1945 tavaszán katonailag és politikailag egyaránt összeomlott. Az NDH fegyveres erői, a **Honi Védelem** (Domobranstvo) és az **usztasa milícia** (Ustaška vojnica) belső megosztottsággal küzdöttek. A domobrán tisztikar egy része 1944 végétől titkos kapcsolatot keresett a partizánokkal, felismerve, hogy a német vereség után az NDH önállóan nem maradhat fenn. Tito és a partizánvezetés amnesztiaígéretekkel igyekezett elősegíteni a domobránok átállását. 1945. április végén több domobrán alakulat nyíltan átállt, vagy szétszéledt. Az usztasa mag, különösen Ante Pavelić közvetlen hívei, ugyanakkor kitartott a végsőkig, részben mert tisztában voltak azzal, hogy személyes felelősségük miatt nem számíthatnak kegyelemre.

A német csapatok szervezett visszavonulása 1945. május elején gyorsult fel. A cél az volt, hogy a német, NDH, szlovén domobrán és szerb csetnik erők elérjék az osztrák határt Klagenfurt és Bleiburg irányába, és megadják magukat a Brit Hadseregnek. A menekülő katonai alakulatokhoz nagyszámú civil csatlakozott: NDH-tisztségviselők, usztasa tagok családtagjai, városi középosztálybeliek, akik a partizán megtorlástól tartottak. A menekülő oszlop létszámát a korabeli résztvevők és a későbbi emlékezetirodalom gyakran százezres nagyságrendűre tette;

a történettudomány ezt a számot vitatottnak tartja, és 60 000–100 000 közötti felfegyverzett katonára, valamint ennél nagyobb, de pontosan nem ismert számú civilre becsüli.

A visszavonulás útvonala Ljubljanán át az osztrák Karintia irányába vezetett. 1945. május 8-án Németország kapitulált, de a Jugoszláviába vezényelt német erők parancsnoka, Alexander Löhr vezérezredes a kapituláció hírét követően is a brit csapatok elérésére adott parancsot. Ennek nyomán került sor a **bleiburgi eseményekre**, amelyek a horvátországi és a szélesebb jugoszláviai második világháború egyik legvitatottabb, emlékezetpolitikailag leginkább terhelt epizódját jelentik.

10.4.4 A bleiburgi esemény és az utólagos kivégzések

1945. május 15-én a brit 38. (ír) gyalogsági dandár parancsnoka, Patrick Scott alezredes Bleiburg mellett elutasította a visszavonuló horvát fegyveres erők képviselőinek kapitulációját. A britek ragaszkodtak ahhoz, hogy a horvát erők a jugoszláv hadseregnek adják meg magukat, mivel Jugoszláviát szövetséges államnak, a horvát erőket pedig kollaboráns, nem reguláris ellenségnek tekintették. A brit döntés jogi alapja vitatott: egyes értelmezések szerint a horvát erőket a genfi egyezmény értelmében hadifoglyokként kellett volna kezelni, mások szerint az NDH fegyveres erői nem feleltek meg a reguláris haderővel szemben támasztott követelményeknek.

A bleiburgi mezőn és a környező erdőkben a brit alakulatok és a JA egységei között húzódó demarkációs vonal közelében a horvát csapatok felszerelésüktől megfosztva a partizán fennhatóság alá kerültek. A kapitulációt követően a JA és az **OZNA** (Odjeljenje za zaštitu naroda, Népvédelmi Osztály) irányításával megindult a foglyok elszállítása Maribor, Celje és más gyűjtőtáborok irányába, majd tovább Horvátország és Szerbia területére. Már az elszállítás során, majd a gyűjtőtáborokban és a menetoszlopok útvonalán tömeges kivégzésekre került sor. Az áldozatok között felfegyverzett NDH-katonák, usztasa milicisták, domobránok, csetnikek és civilek egyaránt voltak.

A bleiburgi eseményekhez kötődő halálos áldozatok számát a mai napig nem lehet megbízhatóan meghatározni. A szocialista Jugoszlávia idején a téma nyilvános tárgyalása tabu volt; a hivatalos narratíva a partizán győzelmet és a felszabadulást hangsúlyozta, a kivégzéseket pedig – ha egyáltalán említette – a háborús bűnösök megbüntetéseként keretezte. Az 1980-as évek végétől a horvát emigráns körökben és a horvát közéletben a „bleiburgi tragédia” a nemzeti szenvedéstörténet központi elemévé vált. A horvát történettudományban az 1990-es évek óta több kutató kísérelt meg alsó és felső becslést adni; a reálisnak tartott tartomány 40 000 és 100 000 közötti halálos áldozat, de az adatbázis-alapú kutatások egy része ennél alacsonyabb, más része magasabb számot valószínűsít. A különbségek abból adódnak, hogy a kivégzettek egy részét nem temették el, a tömegsírok nagy része feltáratlan, a korabeli OZNA-iratok pedig részben megsemmisültek, részben ma is hozzáférhetetlenek.

A bleiburgi emlékezetpolitikai vita szorosan kapcsolódik a második világháborús horvát kollektív emlékezet tágabb kérdéséhez. A szocialista Jugoszlávia a partizán harcot és az usztasa bűnök elítélését állította a középpontba, a bleiburgi kivégzéseket azonban elhallgatta. A függetlenné vált Horvátországban a 1990-es évek óta a Jasenovac és Bleiburg közötti emlékezeti egyensúly megtalálása állandó belpolitikai vita tárgya. A történettudományi álláspont szerint a két esemény nem mosható össze: Jasenovac a horvát usztasa állam által elkövetett, intézményesített és szisztematikus népirtás helyszíne volt, míg Bleiburg és az utólagos kivégzések a háború végén, a győztes partizán hatalom által elkövetett, elsősorban a legyőzött politikai és katonai ellenséget sújtó megtorlás részei. A két esemény összehasonlítása vagy szemben állítása gyakran politikai célokat szolgál, és eltéríti a figyelmet a történeti rekonstrukciótól.

10.4.5 A kommunista hatalomátvétel Horvátországban

A kommunista hatalomátvétel Horvátországban nem egyetlen dátumban összesűrűsödő esemény, hanem 1944 végétől 1946 elejéig tartó folyamat volt. Ennek keretében a partizánmozgalom polgári és katonai szervei fokozatosan átvették a közigazgatást, a rendfenntartást, a gazdaságirányítást és a kulturális élet ellenőrzését. A folyamat három párhuzamos szálon haladt: a katonai megszálláson, a közigazgatási rendszer kiépítésén és a politikai ellenfelek kiszorításán.

A katonai megszállás logikája szerint a JA és az OZNA egységei a felszabadított területeken először a fegyveres ellenség maradványait számolták fel. Ez a gyakorlatban nemcsak az NDH hadseregének és az usztasa milíciának a lefegyverzését jelentette, hanem a csetnik csoportok felszámolását is. A szlovén domobránok és a szerb csetnikek egyes alakulatai szintén megpróbáltak nyugatra menekülni; a csetnik vezetők közül többet a boszniai és montenegrói hadszíntéren fogtak el és végeztek ki. A horvátországi megtorlás kiterjedt a német és olasz kollaboránsok, a helyi milicisták, valamint a partizánhatalommal szemben álló politikai csoportok tagjaira.

A közigazgatási hatalomátvétel intézményi központja a **ZAVNOH** volt, amely 1945. július 25-én Zágrábban tartott ülésén nevét **Horvát Nép Szábor**ra (Narodni sabor Hrvatske) változtatta. Az 1945. augusztusi úgynevezett ideiglenes nemzetgyűlési választásokon a választópolgárok a **Népfront** (Narodna fronta) listájára szavazhattak, amelyet a kommunista párt dominált. A választások nem voltak szabadnak nevezhetők a modern demokratikus normák szerint: a Népfront egyetlen listaként indult, az ellenzéki pártok működése ellehetetlenült, a szavazást pedig katonai és rendőri jelenlét kísérte. A horvátországi választási részvétel magas volt, ami részben a mozgósításnak, részben a politikai konformitás kényszerének tudható be. A megválasztott ideiglenes képviselőtestület 1945. november 29-én elfogadta a **Föderatív Népköztársaság Jugoszlávia** (Federativna Narodna Republika Jugoslavija, FNRJ) alkotmányát, megszüntetve a monarchiát. Horvátország ebben a keretben **Horvát Népköztársaság** (Narodna Republika Hrvatska) néven tagköztársaság lett.

A politikai rendszer kiépítésével párhuzamosan zajlott a gazdasági rendszer átalakítása. 1945 elejétől a partizán hatóságok szekvesztrálták a „kollaboráns” vállalatokat, bankokat és nagybirtokokat. A szocialista államosítás első hulláma a németek, olaszok, usztasa tisztségviselők és a menekültek tulajdonát érintette. Az intézkedés nemcsak ideológiai célokat szolgált, hanem a háború utáni újjáépítés forrásigényét is. A horvátországi ipar – a háború előtti Jugoszlávia iparának mintegy negyede – a bombázások és a menekülő német csapatok által végrehajtott leszerelések miatt jelentős károkat szenvedett. A helyreállítás a szénbányászat, a vasút és a textilipar területén indult meg, gyakran kényszermunka és ideiglenes munkakötelezettség alkalmazásával.

A kulturális és oktatási élet kommunista irányítás alá helyezése volt a hatalomátvétel harmadik pillére. A partizán hatóságok a „népfelszabadító harc” emlékezetét, a testvériség-egység elvét és a Szovjetunióval fenntartott szövetséget állították a tananyag középpontjába. A régi iskolai tankönyvek egy részét visszavonták, a tanerőket politikai megbízhatósági vizsgálatnak vetették alá. Az egyházak – elsősorban a római katolikus egyház, amely a horvát nemzeti identitás hordozójaként és az NDH-hoz kötődő szereplőként egyszerre volt érintett – szorult helyzetbe kerültek. Alojzije Stepinac zágrábi érseket 1946-ban koncepciós perben ítélték el kollaboráció vádjával. A Stepinac-per a horvát egyház és a kommunista állam közötti konfliktus szimbólumává vált, és máig erősen vitatott: az egyházi és a konzervatív emlékezet mártírként, míg a baloldali hagyomány a háborús rendszerhez kötődő kollaboránsként ábrázolja. A történettudományi értékelés a per jogi megalapozottságát gyengének, a politikai motivációt pedig meghatározónak tartja, de hangsúlyozza, hogy Stepinacnak az NDH államához való viszonya valóban ellentmondásos volt.

10.4.6 A háború vége a horvát társadalom nézőpontjából

A háború befejeződését a horvátországi lakosság nem egyformán élte meg. A dalmáciai, likai, korduni, bánsági és szlavóniai vidéki közösségek egy része számára a felszabadulás valódi, ünnepelt fordulat volt: az usztasa terror, a német megszállás és a háborús nélkülözés után a partizánok bevonulása a béke és a túlélés reményét hozta. Különösen a szerb nemzetiségű lakosság, amely a Független Horvát Állam területén a legnagyobb áldozati csoportot adta, fogadta felszabadításként a JA érkezését. Ugyanakkor a győztes hatalom iránti lojalitást nem lehet kizárólag etnikai alapon leírni: a horvát lakosság jelentős része is támogatta a partizánmozgalmat, mert az a háború előtti paraszti és munkásmozgalmi hagyományok folytatója volt, és mert a partizánok a háború utolsó évében már a győzelem letéteményeseinek tűntek.

A városi polgárság, a katolikus egyházhoz kötődő középosztály és az NDH közigazgatásában, hadseregében vagy pártjában szerepet vállalt családok számára a „felszabadulás" terrorral és bizonytalansággal járt. A tömeges kivégzések, a vagyonelkobzások, az internálások és a családtagok elleni retorziók a vesztes oldal kollektív tapasztalatává váltak. A megtorlás sok esetben nem tett különbséget tényleges háborús bűnösök és politikai ellenfelek, illetve vétlen civilek között. Az OZNA működését a titkosítás és a rendkívüli bíróságok logikája jellemezte; a kivégzések jelentős része tárgyalás nélkül vagy rövid, színjátékszerű eljárás után történt.

A nők tapasztalata különösen összetett volt. A háború alatt a nők tömegesen kapcsolódtak be a partizánmozgalomba – nemcsak ápolóként, futárként és logisztikai feladatokban, hanem fegyveres harcosként is. A Népfelszabadító Harc Női Antifasiszta Frontja (Antifašistička fronta žena, AFŽ) Horvátországban 1942-től működött, és a háború utáni időszakban a női analfabetizmus felszámolása, a női munkavállalás és a politikai részvétel területén ért el eredményeket. Ugyanakkor a nők a megtorlásnak is célpontjai voltak: usztasa tisztek feleségeit, lányaitsokszor férfi hozzátartozóik tetteiért hurcolták meg. A férfi hozzátartozókat elvesztő családok – mind a vesztes, mind a győztes oldalon – a háború utáni években a női kenyérkereső munkára kényszerültek, ami hosszabb távon átalakította a horvát vidéki családok gazdasági és társadalmi szerepeit.

A gyermekek és a fiatal felnőttek generációjának háborús élménye szintén meghatározó volt. A partizánmozgalom tömegesen mozgósított tizenéveseket; a Szerémségi front áldozatai között kiemelkedően magas volt a 17–20 évesek aránya. A háború után az új rendszer ifjúsági szervezetei, a **Népi Ifjúság** (Narodna omladina) keretében a fiatalok nagyszabású önkéntes munkatáborokban vettek részt az újjáépítésben, ami a politikai szocializáció eszköze is volt. A háborús generáció identitását a győzelem és a trauma kettőssége alakította: a partizán emlékezetben a hősiesség, a vesztes családokban a megaláztatás és a fájdalom vált meghatározóvá.

A háború utáni horvátországi társadalomban a demográfiai katasztrófa mértéke idővel a statisztikai diskurzus részévé vált. A horvátországi emberveszteség pontos nagysága nem ismert. A szocialista korszakban a népi felszabadító háború veszteségét hangsúlyozták, a függetlenség után a „horvát összesített veszteség" került a középpontba, beleértve a partizán oldal, az NDH oldal és a civil lakosság veszteségeit is. A történettudomány számára a leginkább megbízható adatforrás a későbbi népszámlálásokból visszaszámított demográfiai hiány, de ez sem teszi lehetővé az áldozatok politikai és etnikai kategorizálását. A horvátországi háborús emberveszteség becslése jelenleg 250 000 és 350 000 közötti sávban mozog, de ez a szám tartalmazza a horvátországi frontokon elesett német, olasz, szerbiai, boszniai és más katonákat, a holokauszt áldozatait, a szerb civilek elleni usztasairtásokat és a háború utáni megtorlás áldozatait is. A kategória tehát nem egyetlen politikai vagy etnikai narratívához rendelhető.

10.4.7 Források és bizonytalanságok

A horvátországi háború végének és a kommunista hatalomátvételnek a rekonstrukcióját alapvetően nehezíti, hogy a források egyenlőtlenül és politikailag erősen terhelten maradtak fenn. Az AVNOJ és a ZAVNOH határozatai, a JA hadműveleti dokumentumai, a kapitulációs tárgyalások feljegyzései és a brit hadsereg egyes jelentései elsődleges dokumentumként hozzáférhetők, de a partizán oldal iratanyaga is hiányos, a vesztes oldal iratai pedig nagyrészt megsemmisültek vagy szétszóródtak. A német hadsereg irataiból a balkáni visszavonulás műveleti logikája jól rekonstruálható, de az NDH hadseregének belső helyzetéről kevés megbízható dokumentum maradt fenn.

A bleiburgi események és a háború utáni kivégzések kutatásának legnagyobb akadálya a tömegsírok feltáratlansága és az OZNA-iratok hozzáférhetetlensége. A rendelkezésre álló források részben visszaemlékezések, amelyeket az emlékezeti torzítás, az utólagos igazolás és a politikai instrumentalizáció alakított. A visszaemlékezések használata ezért különös forráskritikát igényel. A tömegsírok kutatásában a horvát, szlovén és nemzetközi kutatócsoportok az 1990-es évek óta több helyszínen végeztek feltárásokat, de ezek a kutatások sem adtak teljes körű adatsort. A levéltári források egy része Belgrádban, Ljubljanában, Zágrábban és Bécsben található; az OZNA-anyagok egy jelentős része azonban a mai napig titkos, nem kutatható vagy megsemmisült.

A kommunista hatalomátvétel megítélésében a történettudomány és a közéleti emlékezet között tartós feszültség van. A szocialista korszak hivatalos narratívája a partizán győzelmet és a felszabadító jellegű átalakulást hangsúlyozta, a megtorlást elhallgatta. Az 1990 utáni horvát emlékezetpolitika részben ennek az elhallgatásnak a korrekciójaként a bleiburgi tragédiát állította középpontba, ami viszont a fasiszta NDH relativizálásának veszélyét hordozza. A tudományos konszenzus ma abban foglalható össze, hogy az NDH a második világháború során szisztematikus etnikai politikát folytatott, amely a szerbek, zsidók és romák elleni tömeggyilkosságokhoz vezetett; a partizánmozgalom széles antifasiszta koalícióként nyerte meg a háborút; a háború utáni kommunista hatóságok pedig tömeges, részben törvénytelen megtorlást hajtottak végre a vesztes oldal tagjai ellen. Mindhárom állítás egyszerre igaz, és együttesen adnak reális képet a korszak erkölcsi és történeti összetettségéről.

A demográfiai becslések bizonytalansága különösen nagy, mert a háborús veszteségek és a menekülési hullámok, a kitelepítések és a későbbi kivándorlás hatásai a statisztikákban nehezen választhatók szét. Az 1948-as horvátországi népszámlálás már a háború utáni állapotot tükrözi, de az áldozati adatokra vonatkozóan nem ad közvetlen választ. Az emberveszteség számszerűsítése tehát továbbra is becslés, nem pedig lezárt statisztikai tény.

10.4.8 Rövid összefoglaló

- A horvátországi háború utolsó szakaszában a partizánmozgalom párhuzamosan építette ki a leendő föderatív állam politikai intézményeit (AVNOJ, ZAVNOH) és katonai erejét (Jugoszláv Hadsereg).
- A Szerémségi front 1944–1945-ben a horvátországi front legsúlyosabb állóháborúja volt, ahol a JA és a szovjet alakulatok nagy veszteségek árán tudták megtörni a német és NDH erők ellenállását.
- A német erők és az NDH hadseregének 1945. májusi visszavonulása a bleiburgi kapitulációhoz vezetett; a brit csapatok a horvát erőket a JA fennhatósága alá utalták.
- A kapitulációt követő kivégzésekben, gyűjtőtáborokban és halálmenetekben tízezrek haltak meg; az áldozatszám 40 000 és 100 000 közötti becslése vitatott, a pontos adat források hiányában nem ismert.

- A kommunista hatalomátvétel Horvátországban a katonai megtorlás, a közigazgatás átvétele (ZAVNOH → Horvát Nép Szábor), a Népfront-választások és az államosítás révén 1945–1946-ra intézményesült.
- A hatalomátvétel a horvát társadalom számára nem egységes élmény volt: a partizántámogató vidéki közösségek felszabadulásként, a vesztes oldalhoz tartozó csoportok terror és megtorlás sorozataként élték meg.
- A bleiburgi tragédia, a megtorlás és a kommunista hatalomátvétel megítélése máig erős emlékezetpolitikai viták tárgya; a történettudomány a források hiányosságát és a politikai instrumentalizációt egyaránt hangsúlyozza.
- A horvátországi háborús emberveszteség összesítése mindmáig becslés, nem lezárt statisztikai adat; a leggyakrabban hivatkozott 250 000–350 000 közötti sáv etnikai és politikai kategóriák szerinti megbontása nem lehetséges.

10.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan viszonyult egymáshoz a Jugoszláv Hadsereg katonai előrenyomulása és a ZAVNOH politikai intézményépítése Horvátországban 1944–1945-ben?
2. Milyen katonai és politikai okai voltak a bleiburgi kapitulációnak, és miért vitatott a brit döntés jogi értékelése?
3. Milyen forrástípusok hiányoznak vagy hozzáférhetetlenek a Bleiburg utáni kivégzések áldozatszámának pontos meghatározásához?
4. Milyen intézményi lépéseken keresztül valósult meg a kommunista hatalomátvétel Horvátországban 1945–1946-ban?
5. Miért nem írható le egységes „horvát háborús élményként” az 1944–1945-ös időszak, és milyen társadalmi csoportok tapasztalatai különíthetők el?

11 Horvátország 1945-től napjainkig

11.1 A szocialista Horvátország

Az 1945 után kiépülő jugoszláv föderációban Horvátország a második világháború utáni kommunista hatalomátvétel és az azt kísérő megtorlások örökségével lépett be. A háború előtti horvát autonóm törekvések, az 1941–1945 közötti usztasa állam és a partizánmozgalom tapasztalatai egyaránt meghatározták a szocialista korszak induló feltételeit. A horvát tagköztársaság 1945 és 1990 közötti története nem érthető meg sem a föderatív államszervezet, sem a jugoszláv tervgazdaság és önigazgatási rendszer, sem a nemzeti kérdés fokozatos kiéleződése nélkül. A korszak egyszerre hozott mély társadalmi átalakulást, gyors iparosodást, a tömegturizmus révén nyugati kapcsolatokat, és egyre erősödő vitákat a horvát nemzeti identitás és a föderatív elosztás körül.

11.1.1 A föderatív keret és a Horvát Népköztársaság

Horvátország 1945-ben a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság (Federativna Narodna Republika Jugoslavija) egyik tagköztársaságaként jött létre **Horvát Népköztársaság** (Narodna Republika Hrvatska, NRH) néven. Az 1946-os jugoszláv alkotmány a föderációt hat tagköztársaságra – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró és Macedónia –, valamint Szerbián belül két autonóm tartományra, a Vajdaságra és Koszovóra tagolta. A horvát tagköztársaság területe nagyjából megfelelt a korábbi horvát–szlavón területek, Dalmácia és Isztria egy részének, de a határok kijelölése során a történelmi régiók és a nemzeti összetétel szempontjai keveredtek.

A föderatív berendezkedés formálisan elismerte a horvátokat mint államalkotó nemzetet, és a horvát tagköztársaságnak saját parlamentje, kormánya és igazságügyi szervei voltak. A tényleges hatalom azonban a **Jugoszláv Kommunista Szövetség** (Savez komunista Jugoslavije, SKJ) kezében összpontosult, amelynek horvát tagszervezete, a **Horvát Kommunista Szövetség** (Savez komunista Hrvatske, SKH) a föderális párthierarchia részeként működött. Az állampárt irányította a közigazgatást, a gazdaságot, a kultúrát és a társadalmi szervezeteket. A horvátországi vezetés ugyan részt vett a föderatív döntéshozatalban, de a stratégiai kérdésekben Belgrád és a szövetségi pártelnökség szava döntött. A háború utáni években a politikai rendőrség, az **OZNA** majd később az **UDBA** kiterjedt hálózata működött Horvátországban is, és a háborús bűnösök, valamint a rendszer ellenségeinek üldözése éveken át folytatódott.

A kommunista hatalomgyakorlás a föderalizmust eleinte inkább eszközként használta a nemzeti feszültségek kezelésére. A horvátországi szerb lakosság számára biztosították a kulturális és nyelvi jogokat, a horvátországi szerb területeken szerb nyelvű iskolák és kulturális intézmények működtek. Ugyanakkor a horvát nemzeti szimbólumok használatát szigorúan ellenőrizték, a háború előtti horvát államiság hagyatékát pedig gyanakvással kezelték. A kommunista vezetés igyekezett elkerülni a horvát nacionalizmus megerősödését, de a föderatív keret fenntartása hosszú távon a nemzeti identitások intézményesülését is elősegítette.

11.1.2 Az iparosodás és a tervgazdaságtól az önigazgatásig

Horvátország a második világháborúban jelentős anyagi károkat szenvedett, különösen a partizánharcok, a megszálló hadműveletek és az usztasa állam működése következtében. A háború utáni újjáépítés azonnali feladat volt, és a jugoszláv állam a szovjet típusú tervgazdaság mintájára fogott hozzá. Az 1947–1952 közötti első ötéves terv Horvátországban is a nehézipar, a vasút, az energiaellátás és a hajógyártás fejlesztését irányozta elő. A horvátországi iparosodás központjai Zágráb, Rijeka, Split, Sziszek és a szlavóniai ipari városok lettek. A mezőgazdaságban földosztást hajtottak végre, majd megkezdődött a kollektivizálás, amely azonban a parasztság ellenállása miatt horvát területeken is csak részben valósult meg, és az 1950-es évek elején visszavonták.

A gazdasági rendszer 1950-től fokozatosan eltávolodott a szovjet modelltől. Az **önigazgatás** (samoupravljanje) bevezetése a munkástanácsokra ruházta az üzemek irányításának egy részét, és a piaci elemek fokozatosan megjelentek a tervgazdaságban. Horvátország számára ez a fordulat különösen kedvező volt, mert a tagköztársaság viszonylag fejlett iparral, képzett munkaerővel és kedvező földrajzi helyzettel rendelkezett. A horvát ipar az 1950-es és 1960-as években gyorsan növekedett, különösen a vegyipar, a gépgyártás, a textilipar és a hajóépítés. A rijekai kikötő és a dalmát hajógyárak a jugoszláv külkereskedelem fontos szereplőivé váltak.

Az 1965-ös gazdasági reform tovább növelte a piaci viszonyok szerepét, és a föderális újraelosztás kérdése egyre élesebben vetődött fel. Horvátország és Szlovénia, mint a fejlettebb tagköztársaságok, egyre inkább sérelmezték, hogy a szövetségi költségvetésbe befizetett bevételeikből a déli, kevésbé fejlett tagköztársaságokat és a tartományokat támogatják. A horvát gazdaságban a fejlett ipari központok és a szlavóniai mezőgazdaság mellett Dalmácia és a hegyvidéki területek lemaradása feszültségeket szült. A horvát gazdasági vezetés a decentralizációt és a nagyobb pénzügyi önállóságot követelte, ami egybeesett a horvát nemzeti követelésekkel.

11.1.3 Az idegenforgalom mint gazdasági és társadalmi tényező

A horvátországi szocialista korszak egyik leglátványosabb gazdasági sikere a tömegturizmus kiépülése volt. A horvát tengerpart, különösen az Isztriai-félsziget, a Kvarner-öböl és Dalmácia, az 1960-as évektől a jugoszláv idegenforgalom motorjává vált. A lakosság bevonásával, nagyrészt állami beruházásokkal üdülőkomplexumok, szállodák, kempingek és kikötők épültek. A **turizmus** hamarosan a horvát tagköztársaság egyik legfontosabb devizaforrása lett, és jelentősen hozzájárult a jugoszláv fizetési mérleg egyensúlyához. A becslések szerint a horvát tengerpart adta a jugoszláv vendégéjszakák többségét, és a horvát idegenforgalom devizabevétele a föderáció összes devizabevételének igen jelentős, esetenként 60–80 százalékra becsült hányadát tette ki.

A turizmus nem csupán gazdasági tényező volt. Lehetővé tette a nyugati valuták beáramlását, a nyugat-európai vendégek jelenlétét a társadalomban, és a horvát lakosság számára a fogyasztói kultúra, a divat, a zene és az életmód közvetítését. Az 1960-as évek végétől a horvát tengerparti városokban és szigeteken a magánszállásadás is terjedt, ami a lakosság egy részének kiegészítő jövedelmet hozott, és a magántulajdon iránti attitűdöket is átalakította. A turizmus ugyanakkor szezonális jellege miatt egyenlőtlen jövedelmeket teremtett, és a tengerparti régiókban a spekuláció, a környezeti terhelés és a hagyományos halászközösségek átalakulása is megindult. A jugoszláv hatóságok a turizmust a szocialista modernizáció sikerének bemutatására is használták, ugyanakkor a nyugati nyitás a rendszer ideológiai ellenőrzését is lazította.

11.1.4 A horvát tavasz és a nemzeti kérdés

A horvátországi szocialista korszak leginkább vitatott belpolitikai eseménysora az **1971-es horvát tavasz** (Hrvatsko proljeće) volt. Az 1960-as évek második felében a horvát kommunista vezetés

reformer szárnya, elsősorban a horvát pártelnök **Savka Dabčević-Kučar** és **Miko Tripalo** körül, a föderáció decentralizálása, a nagyobb horvát gazdasági önállóság és a horvát nyelv hivatalos használatának kiterjesztése mellett állt ki. A mozgalomhoz csatlakoztak értelmiségiek, diákok, a **Matica hrvatska** kulturális egyesület tagjai, és részben a horvátországi katolikus egyház hívei is. A követelések között szerepelt a horvát nyelv önálló használata a hadseregben, a vasútnál és a föderális intézményekben; a horvátországi devizabevételek nagyobb arányú helyben tartása; a horvát kulturális intézmények megerősítése; és a horvát nemzeti szimbólumok szabadabb használata.

A horvát tavasz hátterében a gazdasági sérelmek és a nemzeti identitás iránti igény összekapcsolódott. A horvátországi értelmiség egy része úgy érezte, hogy a föderáció elnyomja a horvát kulturális és nyelvi sajátosságokat, és hogy a horvát gazdaság teljesítményét a föderatív újraelosztás más tagköztársaságok javára szívja el. A horvátországi szerb kisebbség ellenben attól tartott, hogy a horvát nemzeti követelések a szerb jogok csorbításához vezetnek, és a horvát nacionalizmus megerősödését látták benne. A szerb politikai elit Belgrádban és a horvátországi szerb értelmiség egy része is élesen bírálta a horvát vezetést, ami a föderatív szintű konfliktust elmélyítette.

Az események 1971 őszén tetőztek, amikor a zágrábi egyetemisták sztrájkba léptek, és a horvát pártvezetés reformer csoportja nyíltan szembefordult a föderális központtal. Josip Broz Tito, a Jugoszláv Kommunista Szövetség elnöke 1971 decemberében a **karadžorđevói plénumon** közbelépett, és a horvát pártvezetést lemondásra szólította fel. A horvát tavasz vezetőit leváltották, több száz értelmiségit, diákot és párttagot kizártak, a Matica hrvatska tevékenységét felfüggesztették, és a horvátországi nemzeti mozgalmat elnyomták. A megtorlás a horvát kommunista szervezeten belül is tisztogatást hozott, és a nemzeti kérdést a föderációban hosszú időre tabuvá tették.

A horvát tavasz elnyomása nem szüntette meg a horvát követeléseket, csupán a föld alá szorította azokat. A karadžorđevói plénum után a horvát vezetés konzervatív szárnya került előtérbe, de a horvátországi társadalomban a nemzeti identitás iránti igény nem tűnt el. Az 1974-es jugoszláv alkotmány, amely a tagköztársaságoknak nagyobb hatáskört biztosított, részben éppen a horvát tavasz által felvetett decentralizációs követelésekre adott választ, anélkül hogy a reformer vezetőket rehabilitálta volna. A horvát nyelv kérdésében is történtek engedmények, például a horvát nyelvtan hivatalos elismerése, de a horvátországi szerbek félelmei és a szerb politikai elit ellenállása továbbra is feszültséget okozott.

11.1.5 Társadalmi változások és a válság előjelei

A szocialista Horvátország társadalma négy évtized alatt alapvetően átalakult. A háború utáni agrárjellegű társadalom helyébe fokozatosan urbanizált, ipari-posztindusztriális társadalom lépett. A városok, különösen Zágráb, Split, Rijeka és Eszék, gyorsan növekedtek, a falusi lakosság tömegesen költözött az ipari központokba. A városi lakótelepek, a munkásönigazgatás intézményei és a tömegoktatás új társadalmi mobilitási csatornákat nyitottak. A nők nagy számban léptek be a munkaerőpiacra, az oktatásban és az egészségügyben részvételük nőtt, de a háztartási munka és a gyermeknevelés terhei továbbra is aránytalanul rájuk hárultak. A szocialista rendszer a női egyenjogúságot hirdette, ám a gyakorlatban a hagyományos nemi szerepek fennmaradtak.

A horvátországi munkások a **munkástanácsok** révén formális beleszólást kaptak az üzemek irányításába, de a tényleges döntések továbbra is a párt- és vállalati elit kezében maradtak. A munkásság helyzete az 1970-es években viszonylag stabil volt, a fogyasztói javakhoz való hozzáférés bővült, és a szocialista életszínvonal a környező szocialista országokénál magasabbnak tűnt. A nyugat-európai vendégmunkás-áramlás azonban tízezreket érintett: horvátországi munkások ezrei mentek a Német Szövetségi Köztársaságba, Ausztriába és Svájcba, ahol devizabevételt

termeltek, de családjaiktól távol éltek, és sokan közülük nyugati tapasztalatokkal tértek haza. A vendégmunkások átutalásai hozzájárultak a horvátországi háztartások jövedelméhez, de a kivándorlás a munkaerőhiányt és a generációs feszültségeket is növelte.

A vallási élet, különösen a római katolikus egyház helyzete, feszült maradt. A kommunista hatóságok és a katolikus egyház viszonyát Alojzije Stepinac bíboros 1946-os elítélésének emléke terhelte, és a papság egy részét rendszeresen megfigyelték. Az 1960-as évektől azonban a nyílt üldözés enyhült, és a horvátországi katolikus identitás a nemzeti önkifejezés egyik fontos csatornája maradt. A horvát nyelv és kultúra terén a **Matica hrvatska** betiltása után új intézmények jöttek létre, de a nemzeti öntudat kifejezésének határait szigorúan ellenőrizték. A rockzene, a jugoszláv film és a nyugati popkultúra a fiatal generációk körében a hivatalos ideológiától való távolságtartás formáit is közvetítette.

Az 1980-as években a jugoszláv gazdasági válság Horvátországot is súlyosan érintette. A külső adósság növekedése, az infláció, a munkanélküliség emelkedése és a föderális költségvetés egyensúlyának felborulása a szocialista rendszer legitimitását erodálta. A horvátországi üzemekben sztrájkok törtek ki, a fiatalok körében a párttal szembeni bizalmatlanság nőtt, és a nemzeti feszültségek ismét felszínre törtek. A horvátországi szerb kisebbség politikai aktivizálódása, a szerbiai nacionalista diskurzus megerősödése és a koszovói válság együttesen feszítették a föderatív kereteket. A horvát kommunista vezetés a nyolcvanas évek végére elvesztette kezdeményező szerepét, és a demokratikus ellenzék, valamint a nemzeti mozgalmak megerősödése már a rendszerváltást készítette elő.

A szocialista Horvátország korszaka tehát ellentmondásos örökséget hagyott: látványos iparosodást, a turizmus révén nyugati nyitást, a nők és a munkások életkörülményeinek részleges javulását, de egyszersmind a nemzeti kérdés elfojtását, a horvát tavasz elnyomását és a föderáció gazdasági feszültségeit. Az 1990-ben bekövetkező többpárti választások és a függetlenségi törekvések közvetlenül ebből a felhalmozódott örökségből táplálkoztak.

11.1.6 Források és bizonytalanságok

A szocialista Horvátország történetének rekonstrukciója elsősorban a Jugoszláv Kommunista Szövetség és a Horvát Kommunista Szövetség pártdokumentumaira, a tagköztársasági és föderális törvényhozás anyagaira, a statisztikai évkönyvekre, valamint a korabeli sajtóra támaszkodik. A horvát tavasz eseményeit a karadžorđevói plénum jegyzőkönyvei, a korabeli újságcikkek és a résztvevők későbbi visszaemlékezései dokumentálják. A gazdasági és turisztikai adatok a jugoszláv statisztikai hivatal kiadványaiból származnak, de a föderatív statisztikai rendszerben az adatgyűjtés módszertana és az önbevalláson alapuló mutatók miatt a számok pontossága korlátozott. Különösen a turizmus devizabevételére, a horvát gazdaság föderális hozzájárulására és a vendégmunkások számára vonatkozóan eltérő becslések léteznek.

A horvát tavasz értékelésében a horvát és a szerb historiográfia máig jelentősen eltér. A horvát történetírás egy része a mozgalmat elsősorban demokratikus és nemzeti reformtörekvésként ábrázolja, míg a szerb és a jugoszláv föderalista értelmezés hangsúlyozza a horvát nacionalizmus veszélyét és a horvátországi szerbek félelmeit. A karadžorđevói plénum utáni megtorlás áldozatainak száma, a kizárt párttagok és letartóztatottak köre, valamint a Matica hrvatska tevékenységének megítélése vitatott. A szocialista korszak társadalmi változásaira vonatkozóan kevés megbízható, reprezentatív felmérés áll rendelkezésre, ezért a nők helyzetére, a vallásgyakorlásra és a közhangulatra vonatkozó állítások gyakran közvetett forrásokon, irodalmi és szociológiai leírásokon alapulnak.

11.1.7 Rövid összefoglaló

- Horvátország 1945-ben a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság tagköztársaságaként jött létre, és 1945–1990 között a Horvát Népköztársaság, majd 1963-tól a Szocialista Horvát Köztársaság nevet viselte.
- A föderatív keret formálisan biztosította a horvát államiságot, de a tényleges hatalom a Jugoszláv Kommunista Szövetség és annak horvát tagszervezete kezében összpontosult.
- A háború utáni újjáépítést gyors iparosodás követte, amely a horvát gazdaságot a jugoszláv föderáció egyik fejlettebb tagköztársaságává tette, de a központi újraelosztás vitákat szült.
- A horvát tengerpart turizmusa az 1960-as évektől a jugoszláv devizabevételek jelentős részét termelte, és nyugati életmódbeli hatásokat közvetített.
- Az 1971-es horvát tavasz a gazdasági decentralizáció, a horvát nyelv és kultúra védelme, valamint a nemzeti önállóság követelését kapcsolta össze, de a karadžorđevói plénumon Tito elnyomta, és vezetőit leváltották.
- A horvát tavasz elnyomása a nemzeti kérdést tabuvá tette, de a követelések egy része az 1974-es alkotmányban mégis megjelent, és a horvát társadalomban tovább élt.
- A szocialista korszak társadalmi átalakulása urbanizációt, a nők munkaerőpiaci részvételének növekedését, a munkásönigazgatás formális rendszerét és a vendégmunkás-migrációt hozta.
- Az 1980-as évek gazdasági válsága, a nemzeti feszültségek kiéleződése és a szerb nacionalizmus megerősödése aláásta a szocialista föderáció stabilitását, és előkészítette a horvátországi rendszerváltást.

11.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és intézményi keretben működött Horvátország a jugoszláv föderációban 1945 és 1990 között, és miért nem beszélhetünk teljes tagköztársasági szuverenitásról?
2. Hogyan változott a horvát gazdaság az önigazgatás bevezetése és az 1965-ös reformok hatására, és milyen föderatív elosztási vitákat gerjesztett?
3. Milyen szerepet játszott a turizmus Horvátország és a jugoszláv föderáció gazdaságában, és milyen társadalmi következményei voltak?
4. Milyen követeléseket fogalmazott meg az 1971-es horvát tavasz, miért váltott ki konfliktust a föderális központtal, és milyen következményekkel járt az elnyomása?
5. Milyen társadalmi és gazdasági folyamatok jellemezték a szocialista Horvátországot az 1980-as években, és hogyan kapcsolódtak a jugoszláv válsághoz?

11.2 A függetlenség és a háború

11.2.1 A függetlenség és a háború

Az A szocialista Horvátország alfejezetben tárgyalt föderatív jugoszláv keret az 1980-as évek végére felbomlóban volt. Horvátország útja a függetlenségig és az azt követő háborúig nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem a szövetségi állam válságának, a köztársasági politikai versengésnek, a nacionalista mobilizációnak és a Jugoszláv Néphadsereg (Jugoslovenska narodna armija, JNA) szerepének együttes következménye. Ez az alfejezet az 1990-es első szabad választásoktól az 1995-ös háborús végkifejletig terjedő időszakot tárgyalja, különös tekintettel a fegyveres konfliktus dinamikájára, a megszállt területek kérdésére, a lakosság elleni erőszakra és a nemzetközi beavatkozás lépéseire. A korszak megítélése a mai napig a horvát és a szerb emlékezetpolitika egyik legélesebb vitatémája, ezért az alfejezet hangsúlyosan megkülönbözteti a dokumentált eseményeket az utólagos értelmezésektől.

11.2.1.1 A politikai átmenet és a szerb lázadás kirobbanása (1990–1991)

Horvátországban 1990 tavaszán tartották az első többpárti választásokat, amelyeken a Franjo Tuđman vezette Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) győzött. A párt a horvát nemzeti szuverenitás megerősítését tűzte zászlajára, de programja a horvátországi szerb kisebbség körében félelmet keltett. A szerb lakosság emlékezetében elevenen élt a második világháborús usztasa terror, és a HDZ retorikájában, jelképeiben sokan a régi független horvát állam rehabilitációjának jeleit látták. A félelem érzését a szerbiai politikai vezetés, elsősorban Slobodan Milošević rezsimple tudatosan fokozta, a horvát vezetést „usztasá"-nak bélyegezve, és a szerbek védelmét hangoztatva. Mindez a kölcsönös bizalmatlanság spirálját indította el, amelyben a tényleges jogi lépések és a nacionalista propaganda hatása nehezen választható el egymástól.

A horvát szábor 1990 decemberében új alkotmányt fogadott el, amely Horvátországot a horvát nép és a vele élő kisebbségek államaként határozta meg. A szerb kisebbség ezt státuszának csorbításaként értékelte. Válaszul a horvátországi szerbek – elsősorban az észak-dalmáciai Krajina, Lika, Kordun és Szlavónia területén – előbb autonómiát hirdettek, majd 1991 folyamán kikiáltották a **Krajinai Szerb Köztársaság** (Republika Srpska Krajina, RSK) elnevezésű államalakulatot. A „fatuskó-forradalomnak" (balvan revolucija) nevezett tiltakozássorozat 1990 augusztusában kezdődött, amikor szerb civilek fatuskókkal zárták el közutakat. A mozgalom hátterében a JNA hallgatólagos támogatása állt. A JNA vezérkara ekkor már nem semleges szövetségi intézményként működött, hanem fokozatosan a szerb politikai érdekek eszközévé vált, bár ezt az állítást a hadsereg egykori tisztjei és szerb történészek vitatják, hangsúlyozva, hogy a JNA intézményi logikája a szövetségi állam megőrzését célozta, és a hadseregen belüli megoszlás csak fokozatosan, a harcok kirobbanása után vált véglegessé.

A horvát kormány 1991 tavaszán – miután a JSZSZK elnökségében a szerb és szövetségi szervek útját állták a horvát elnök rotációs hivatalba lépésének – felgyorsította a függetlenségi előkészületeket. A horvát belügyminisztérium keretén belül létrejött a speciális rendőri egységek hálózata, amely a Nemzeti Gárda (Zbor narodne garde, ZNG) magját képezte. Ezzel párhuzamosan a szerb felkelők és a JNA egységei fokozatosan kiterjesztették az ellenőrzésüket a szerb többségű vagy szerb tömbök által lakott területekre. A harcok első nagyobb összecsapásai 1991 márciusában Pakracnál és a Plitvicei-tavaknál törtek ki. Március végén a Plitvicénél bekövetkezett halálesetek a konfliktus fegyveres szakaszának dokumentált kezdetét jelentik. A horvát és a szerb történetírás máig vitatja, hogy pontosan mikortól beszélhetünk háborúról, és hogy a korai incidensekben mekkora volt a helyi kezdeményezés, illetve a belgrádi irányítás szerepe.

11.2.1.2 A függetlenség kikiáltása és a nemzetközi elismerés

Horvátország 1991. június 25-én – Szlovéniával egy napon – kikiáltotta függetlenségét. A horvát szábor határozata nyomán azonban egy három hónapos moratórium lépett életbe a szlovéniai és horvátországi katonai intervenció elkerülése érdekében. A szlovéniai tíznapos háborúban a JNA vereséget szenvedett, Horvátországban azonban a hadsereg és a szerb felkelők folytatták a területfoglalást. A moratórium lejártakor, 1991. október 8-án a horvát vezetés megerősítette a függetlenségi nyilatkozatot. A háború azonban már hónapok óta teljes intenzitással zajlott, így a jogi aktus elsősorban a nemzetközi közösség felé irányuló jelzés volt.

A nemzetközi elismerés ügye a délszláv válság egyik legvitatottabb kérdése. A Német Szövetségi Köztársaság már 1991 decemberében bejelentette, hogy egyoldalúan elismeri Horvátországot és Szlovéniát, amit az Európai Közösség többi tagállama – elsősorban Franciaország és az Egyesült Királyság – túl korainak és a konfliktust eszkalálónak tartott. Az Európai Közösség Badinter-bizottsága – Robert Badinter francia alkotmányjogász vezetésével – vizsgálta a délszláv

köztársaságok elismerési kérelmét. A bizottság 1991. november 29-én közzétett véleménye szerint Jugoszlávia a felbomlás folyamatában volt, és a köztársaságok nemzetközi elismerése akkor jogszerű, ha azok megfelelnek a demokrácia, a kisebbségi jogok és a határok sérthetetlensége követelményeinek. Horvátországot és Szlovéniát 1992. január 15-én ismerték el az Európai Közösség tagállamai. Az elismerés időzítése körüli vita a mai napig tart: egyes elemzések szerint a korai elismerés elmélyítette a háborút, mivel a szerb oldal befejezett tényként kezelte a nemzetközi közösség horvátpárti beállítottságát; más értékelések szerint az elismerés csupán a már zajló agresszióra adott jogi válasz volt, és nem befolyásolta érdemben a katonai dinamikát. Az viszont dokumentált tény, hogy az ENSZ 1992. május 22-én Horvátországot és Szlovéniát is felvette tagjai közé, ami a nemzetközi jogi státusz megerősítését jelentette.

11.2.1.3 A háború kiterjedése és az etnikai tisztogatások

A háború 1991 második felében három fő frontszakaszon zajlott: Kelet-Szlavóniában, Nyugat-Szlavóniában és a Krajina–Dalmácia térségben. A JNA és a szerb félkatonai alakulatok a nyár folyamán elfoglalták Kelet-Szlavónia nagy részét, beleértve Vukovárt. **Vukovár ostroma** 1991 augusztus végétől november 18-ig tartott. A várost a horvát Nemzeti Gárda és rendőri erők több mint két hónapon át védték, miközben a JNA tüzérségi és páncélos egységei körbezárták. A város novemberi eleste után a horvát védők egy részét és több száz civilt hadifogságba hurcolták; 1991. november 20-án az ovčarai mezőgazdasági birtokon legalább 200 embert végeztek ki. Az ovčarai tömegsír feltárása és a túlélők vallomásai a háborús bűnök egyik legjobban dokumentált eseményét jelentik. A vukovári ostrom és az azt követő kivégzések a horvát nemzeti emlékezet központi traumájává váltak, míg a szerb oldal emlékezetpolitikája gyakran a város elestét katonai győzelemként, a hátterét pedig a horvát oldal provokációjaként mutatja be.

A JNA és szerb félkatonai erők által ellenőrzött területeken szisztematikus **etnikai tisztogatás** (etničko čišćenje) zajlott. A kifejezés a háború során vált általánossá a nemzetközi diplomáciában és sajtóban; a jelenség lényege a nem kívánatos etnikai csoportok – elsősorban horvátok, de bizonyos területeken magyarok és mások – elűzése, megfélemlítése, javainak elkobzása, nem ritkán meggyilkolása. A horvátországi szerb erők által elkövetett etnikai tisztogatások a Kelet-Szlavóniai Baranya és Nyugat-Szerémség területén, valamint a Krajina egyes részein dokumentáltak. Az ENSZ és nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentései több tízezer ember elűzését rögzítették. A becslések szerint 1991 végére 80 000–120 000 horvát és nem szerb lakos hagyta el a szerbek által megszállt területeket. A pontos számokat a háborús körülmények és a nyilvántartások hiányosságai miatt nem lehet megbízhatóan rögzíteni; a horvát és a szerb források eltérő módszertannal dolgoznak, és a vita a mai napig tart.

A másik oldalon a horvát erők is követtek el háborús bűnöket és etnikai tisztogatásokat szerb civilek ellen. A horvát hadsereg és a horvát félkatonai alakulatok által ellenőrzött területeken – például Gospić környékén – szerb civilek elleni gyilkosságok és erőszakos kitelepítések történtek. A „Gospići csoport” néven ismertté vált horvát katonai vezetők pere a horvát igazságszolgáltatásban az 1990-es évek elején elkövetett bűnök kivizsgálására tett kísérletet, bár a per kimenetele és a felelősségre vonás mértéke vita tárgya. A horvát–boszniai hadszíntéren, Hercegovina és Bosznia egyes részein a horvát csapatok és a boszniai horvát erők 1993-ban muszlim (bosnyák) civilek ellen is elkövettek bűnöket, de ennek tárgyalása a A háborúk kirobbanása és Bosznia-Hercegovina háborúja alfejezetekbe tartozik. Fontos rögzíteni, hogy a horvátországi háborúban mindkét oldal követett el bűncselekményeket, de a dokumentált események száma, a szervezettség foka és az elkövetők hatalmi pozíciója eltérő képet mutat. A háborús bűncselekmények megítélésében a hágai Nemzetközi Törvényszék és a hazai bíróságok ítéletei a legfontosabb források, ám a felelősségre vonás szelektivitása miatt az áldozatok közösségei gyakran elégtelennek érzik az igazságszolgáltatást.

11.2.1.4 A megszállt területek, az ENSZ-védett övezetek és a helyreállítás

1992 januárjában a nemzetközi közvetítéssel tűzszünet lépett életbe, és az ENSZ Biztonsági Tanácsa létrehozta az ENSZ Védett Területek (United Nations Protected Areas, UNPA) koncepcióját. A védett övezetekbe négy szektort szerveztek: Kelet-Szlavónia, Nyugat-Szlavónia, Észak-Dalmácia és Lika/Kordun. A területeken békefenntartó erők állomásoztak, de a tűzszünet végrehajtása és a civilek védelme korlátozott maradt. A horvát kormány az UNPA-kat a megszállt területek „befagyasztásának" tekintette, és követelte az ország területi integritásának helyreállítását. A szerb oldal viszont az RSK-t független államként próbálta fenntartani, ám ezt a nemzetközi közösség soha nem ismerte el.

Az 1992–1995 közötti időszakot a horvát fél katonai erősítése és diplomáciai manőverezése jellemezte. A horvát hadsereg (Hrvatska vojska, HV) amerikai és európai kiképzők segítségével szervezett, reguláris haderővé fejlődött, bár a fegyverembargó hivatalosan érvényben volt. A horvát vezetés a boszniai horvát erőkkel és a boszniai kormányerőkkel való együttműködés és konfliktus dinamikáján keresztül próbálta befolyásolni a térség erőviszonyait. A horvát–bosnyák háború (1992–1994) részben párhuzamos, részben összefüggő konfliktus volt a horvátországi háborúval, de a téma kifejtése a Bosznia-Hercegovina háborúja alfejezetben történik. A horvátországi frontvonalak időközben befogytak, de időnként tüzérségi összecsapások és kisebb műveletek folytak. A szerb oldal RSK-állama gazdaságilag és katonailag a szerbiai vezetéstől függött, ugyanakkor belső viszonyai korántsem voltak egységesek.

1995 tavaszán a horvát hadsereg előbb Nyugat-Szlavóniában indított gyors offenzívát, a **„Villám" hadműveletet** (Bljesak), amellyel rövid idő alatt visszafoglalta a nyugat-szlavóniai szektor nagy részét. A szerb lakosság egy része elmenekült, más részét később a horvát hatóságok diszkriminatív bánásmódban részesítették; az események körülményeit a horvát és a szerb emlékezet máig eltérően értelmezi. A hadművelet során a horvát erők követtek el visszaéléseket, de a szisztematikus mérték és az áldozatok száma vitatott. A térségben a háborús bűnök vádjával később horvát tisztek ellen indultak eljárások, de a hágai törvényszék és a horvát bíróságok közötti hatásköri viták miatt a felelősségre vonás minősége egyenetlen volt.

11.2.1.5 A „Vihar" hadművelet és a háború lezárása

1995 augusztusában a horvát hadsereg a boszniai kormányerőkkel és a horvátországi bosnyák erőkkel összehangoltan megindította a **„Vihar" hadműveletet** (Oluja), amely a Krajina nagy részének visszafoglalására irányult. A művelet 1995. augusztus 4-én hajnalban kezdődött, és néhány nap alatt a horvát erők elfoglalták a Krajina fő központjait, köztük Knint, az RSK fővárosát. Az RSK politikai és katonai vezetése a szerb lakosság jelentős részének kitelepítésére adott utasítást, amit a polgári lakosság tömeges menekülése követett. A becslések szerint 150 000–200 000 szerb hagyta el Horvátországot a hadművelet során és közvetlenül utána. A menekülők nagy része Szerbiába és a boszniai szerb területekre távozott. A nemzetközi emberi jogi szervezetek és az ENSZ jelentései dokumentálták, hogy a horvát erők által ellenőrzött területeken szerb civilek elleni gyilkosságok, fosztogatások és házak felgyújtása történt. A horvát hatóságok hivatalos álláspontja szerint a szerb lakosság távozása önkéntes volt, és a kormány a háborús bűncselekmények elkövetőit igyekezett felelősségre vonni. A hágai törvényszék a „Vihar" hadművelet kapcsán 2011-ben elítélte Ante Gotovina és Mladen Markač horvát tábornokokat, de 2012-ben a fellebbviteli tanács felmentette őket, ami a horvát és a szerb közvéleményben egyaránt mély érzelmeket kavart. A jogi vita középpontjában az ágyúzás célpontjainak megkülönböztetése, a civilek elleni erőszak elterjedtségének bizonyítottsága és a parancsnoki felelősség kérdése állt.

A háború utolsó szakasza a kelet-szlavóniai területek békés reintegrációjával zárult. Az 1995 novemberében Erdutban aláírt megállapodás alapján az ENSZ átmeneti igazgatás alá helyezte

Kelet-Szlavóniát, Baranyát és Nyugat-Szerémséget, majd 1998-ban a terület fokozatosan visszakerült a horvát állam fennhatósága alá. A reintegráció modellje később a koszovói nemzetközi igazgatás egyik hivatkozási pontja lett. A horvátországi háború katonai értelemben 1995. augusztusi horvát győzelemmel ért véget, de a békeszerződéshez hasonló átfogó rendezésre nem került sor; a horvát–szerb viszony alapjait a daytoni megállapodás és a későbbi bilaterális tárgyalások teremtették meg.

11.2.1.6 A háború demográfiai és gazdasági következményei

A horvátországi háború emberi és anyagi költségei jelentősek voltak. A horvát kormány és nemzetközi szervezetek becslései szerint a háborúban elhunytak száma Horvátországban 6 000 és 12 000 között mozog, attól függően, hogy a közvetett halálozásokat beleszámítják-e. A pontos áldozati adatok megállapítását nehezíti, hogy a háború alatt sok temetetlen halott maradt, a nyilvántartások hiányosak, és a későbbi exhumálások adatai folyamatosan bővülnek. A horvát oldal áldozatainak hivatalos nyilvántartása szerint a meggyilkoltak többsége katona volt, de a polgári áldozatok aránya magas, különösen a megszállt területeken. A szerb oldali áldozatok között a menekülő lakosság, az idősek és a hadműveletek után ott maradt civilek szerepelnek; a szerb források és a horvát hatóságok adatai közötti eltérés jelentős.

A lakosságcsere a háború legmeghatározóbb demográfiai jelensége. A horvátországi szerbek egy része – a becslések szerint 150 000–250 000 fő – elhagyta Horvátországot, míg a horvátok és nem szerbek hasonló nagyságrendben menekültek el a megszállt területekről. A háború utáni visszatérési folyamat lassú és egyenetlen volt. A horvát kormány a nemzetközi közösség nyomására 1996-tól törvényeket fogadott el a menekültek visszatéréséről és a szerb tulajdonok védelméről, de a gyakorlatban a visszatérők hivatalos elismerése, az eltulajdonított ingatlanok visszaadása és a helyreállítási programok megvalósítása akadozott. A visszatérési jog kérdése a Horvátország és az Európai Unió közötti tárgyalások egyik feltételévé vált. A háború a gazdasági infrastruktúrában is óriási károkat okozott: a megszállt területek ipari létesítményei megsemmisültek, a turizmus a dalmát tengerparton évekre visszaesett, és a horvát állam költségvetését a védekezésre és a menekültek ellátására fordította.

11.2.1.7 A nemzetközi beavatkozás és a békeépítés

A nemzetközi közösség beavatkozása a horvátországi háborúba több szakaszra tagolódott. Az Európai Közösség 1991 nyarán közvetítő missziókat küldött, de a tűzszüneti megállapodások rendre kudarcot vallottak. Az ENSZ 1992-től békefenntartó erőket telepített, amelyek jelenléte a frontvonalak befagyasztását szolgálta, de a lakosság védelmére és a megszállt területek visszaadására nem vállalkozhatott. A nemzetközi szankciók a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra 1992-től fokozatosan léptek életbe, ami a horvátországi szerb erők utánpótlását is nehezítette, de a konfliktus kimenetelét közvetlenül nem döntötte el. A horvátországi háború befejezéséhez a katonai erőviszonyok megváltozása mellett a nemzetközi diplomácia rugalmassága is hozzájárult. Az 1995. novemberi daytoni megállapodás – amelyet a Bosznia-Hercegovina háborúja alfejezet tárgyal – a horvátországi békefolyamatnak is keretet adott: Horvátország és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság kölcsönösen elismerték egymás területi integritását, és a háború lezárásának feltételeit rögzítették.

A nemzetközi szereplők megítélése a horvátországi háborúban ellentmondásos. A horvát kormányzat politikailag a nyugati államoktól várta az elismerést és a támogatást, de a fegyverembargó és a békefenntartók passzivitása miatt többször bírálta a nemzetközi közösséget. A szerb oldal viszont a nyugati hatalmakat elfogultnak tartotta a horvát függetlenség támogatása miatt, és a JNA beavatkozását legitim önvédelmi lépésként igyekezett feltüntetni. A hágai Nemzetközi

Törvényszék megalapítása és a háborús bűnök üldözése hosszú távon hozzájárult a felelősségre vonáshoz, de a törvényszék működését mindkét oldal részéről érte bírálat. A horvátországi háború nemzetközi dimenziójának megértéséhez elengedhetetlen a különböző szereplők – az ENSZ, az Európai Közösség, az Amerikai Egyesült Államok, Oroszország – eltérő érdekeinek és cselekvési lehetőségeinek figyelembe vétele, amelyek közül ebben az alfejezetben a főbb döntéseket emeltük ki.

11.2.2 Források és bizonytalanságok

A horvátországi háború eseményeinek rekonstrukciójában az elsődleges források három csoportját különböztetjük meg: a kormányzati és katonai dokumentumok (hadműveleti naplók, határozatok, diplomáciai jegyzékek); a nemzetközi szervezetek jelentései (ENSZ BT-határozatok, a Badinter-bizottság véleményei, emberi jogi szervezetek dokumentációi); valamint a kortársi beszámolók (interjúk, naplók, sajtótudósítások). A források értelmezését alapvetően befolyásolja, hogy a háborús résztvevők eltérő terminológiát használtak: a horvát kormány „honvédő háborúnak” (Domovinski rat) nevezte a konfliktust, míg a szerb oldal „polgárháborúról” és „önvédelemről” beszélt. E megnevezések eleve értelmezési keretet adnak, ezért a tudományos szövegekben használatuk körültekintést igényel.

A legjelentősebb bizonytalanságok az áldozatszámok, a menekültek száma és az etnikai tisztogatások mértéke körül vannak. A horvát kormány hivatalos nyilvántartása a háború áldozatairól 1995 után készült, és a későbbi exhumálások, adatbázisok folyamatosan módosították a számokat. A hágai Nemzetközi Törvényszék ítéleteiben szereplő becslések is eltérő módszertanon alapulnak. A horvátországi szerbek elleni bűncselekmények dokumentálása a szerb források hiányosságai és a horvát igazságszolgáltatás szelektív eljárásai miatt töredékes. A „Vihar” hadműveletben elmenekült szerbek számára vonatkozóan a horvát és a szerb álláspont máig nem közeledik: a horvát hivatalos becslés alacsonyabb, a szerb emlékezetpolitika szerint a kitelepítés szervezett volt és előre megfontolt célokat szolgált. A tudományos konszenzus abban nincs meg, hogy a távozás mennyiben volt önkéntes, illetve mennyiben a horvát hadsereg akciójának vagy a szerb vezetés evakuálási parancsának a következménye.

A nemzetközi ismeretelméleti vita a háború értelmezési keretét is érinti. Egyes kutatók a délszláv háborúkat a kommunista rendszer örökölt feszültségei és a nacionalista elitek közötti hatalmi harc kontextusában tárgyalják; mások a modern nemzetépítés kudarcaként vagy a nemzetközi be nem avatkozás katasztrofális következményeként értelmezik. A horvátországi háború leírásakor ezeket a vitákat jelzi a szöveg, de nem foglal állást egyetlen magyarázat mellett sem. Az emlékezetpolitikai állítások – például a „honvédő háború” hivatalos horvát minősítése vagy a szerb áldozatok arányával kapcsolatos politikai nyilatkozatok – nem helyettesítik a történeti vizsgálatot, de önmagukban is forrásokként kezelendők, mivel a háború utáni társadalmi és politikai folyamatok motivációit tárják fel.

11.2.3 Rövid összefoglaló

1. Horvátország útja a függetlenségig 1990-ben az első többpárti választásokkal kezdődött, a HDZ győzelmével, majd az új alkotmány elfogadásával, amely a szerb kisebbség félelmeit és a szerbiai nacionalista politika beavatkozását egyaránt felerősítette.
2. A horvátországi szerbek 1990–1991-ben autonóm területeket hoztak létre, és a JNA támogatásával fokozatosan fegyveres felkelést indítottak; az első halálos összecsapások 1991 tavaszán történtek.

3. Horvátország 1991. június 25-én kiáltotta ki függetlenségét, de a háború már akkor zajlott; a nemzetközi elismerésre 1992. január 15-én került sor, amit a korai német elismerés vitája előzött meg.
4. A háború három fő hadszíntéren – Kelet-Szlavóniában, Nyugat-Szlavóniában és a Krajina–Dalmácia térségben – zajlott; Vukovár ostroma és eleste, majd az ovčarai tömegsír feltárása a háborús bűnök meghatározó eseményévé vált.
5. Mindkét oldal elkövetett etnikai tisztogatást és háborús bűnöket; a szerb erők főként horvátokat, a horvát erők szerbeket űztek el, de a szervezettség, a lépték és a felelősségre vonás eltérő képet mutat.
6. A „Bljesak" és a „Vihar" hadművelet 1995-ben Horvátország javára billentette a katonai erőviszonyokat, de a „Vihar" után 150 000–200 000 szerb hagyta el az országot, és a hadművelet jogi megítélése a hágai törvényszék 2012-es felmentő ítéletével vált lezárttá, bár az áldozatok emlékezete ezt nem fogadja el egyöntetűen.
7. A kelet-szlavóniai területek békés reintegrációja 1998-ban fejeződött be, ami a háború utáni nemzetközi igazgatás egyik sikeres modelljét jelentette.
8. A háború demográfiai és gazdasági következményei – az elhunytak több ezres nagyságrendje, a menekültek százezres tömegei, a lakóingatlanok és az infrastruktúra pusztulása – a mai napig meghatározzák Horvátország társadalmi és gazdasági fejlődését.

11.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek a horvátországi szerbek és a horvát kormány közötti bizalom összeomlásához 1990–1991-ben, és hogyan kapcsolódott ehhez a JNA szerepe?
2. Mit jelentett a nemzetközi közösség korai elismerése a háború dinamikájára nézve, és milyen érvek hangzottak el a korai elismerés mellett és ellen?
3. Miben hasonlított és miben különbözött az etnikai tisztogatás gyakorlata a konfliktus két oldalán? Milyen források alapján lehet ezt a kérdést vizsgálni?
4. Mi volt a „Vihar" hadművelet katonai és demográfiai következménye, és miért maradt a hágai ítélet után is vita a hadművelet megítélésében?
5. Hogyan hatott a háború utáni berendezkedésre a kelet-szlavóniai békés reintegráció modellje, és milyen tanulságokkal szolgált a későbbi nemzetközi válságkezelés számára?

11.3 A háború utáni Horvátország

Az 1995–2000 közötti horvát történelem talán legsűrűbb átalakulási periódusa: a háborús győzelemtől a nemzetközi konszolidációig, a tekintélyelvű nacionalista rendszertől az első demokratikus hatalomváltásig vezető út. Ebben a fél évtizedben egyszerre kellett feldolgozni a háború következményeit, visszailleszkedni a nemzetközi közösségbe, és megkezdeni az állam intézményeinek demokratikus átépítését. Az alábbiakban a horvát offenzívák és a daytoni rendezés mellett Tuđman rendszerének természetét és a rendszer végét előidéző demokratizálódási folyamatot tárgyaljuk.

11.3.1 A háború vége: az 1995-ös offenzívák és a területi integráció

Az 1995-ös esztendő fordulópontot hozott a horvátországi és boszniai háborúban. A horvát hadsereg (Hrvatska vojska, HV) két nagy katonai műveletben, a **Villám hadműveletben** (Operacija Bljesak, 1995. május 1–3.) és a **Vihar hadműveletben** (Operacija Oluja, 1995. augusztus 4–7.) szerezte vissza az 1991-ben a horvátországi szerbek által kikiáltott **Krajinai Szerb Köztársaság** (Republika Srpska Krajina, RSK) területének nagy részét.

A Villám hadművelet a Nyugat-Szlavóniában található, körülbelül 500 km²-nyi szerb ellenőrzésű területet vonta horvát fennhatóság alá. A művelet rövid lefolyása ellenére jelentős polgári lakosságot érintett: a nemzetközi szervezetek becslései szerint 10 000–15 000 ember menekült Boszniába és Jugoszláviába. A horvát hatóságok a műveletet a közlekedési útvonalak és a horvát állam területi integritásának helyreállításaként igazolták; a jugoszláv és a krajinai szerb vezetés „etnikai tisztogatásról", az ENSZ és az EU megfigyelői „aránytalan erő alkalmazásáról" beszéltek. A hágai Nemzetközi Törvényszék (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY) későbbi peranyagaiban mindkét értelmezés elemei megjelennek.

A Vihar hadművelet ennél jóval nagyobb kiterjedésű volt. Mintegy 10 000–12 000 km² területet érintett, a Krajina fővárosát, **Knin** városát is beleértve. A horvát erők létszámát 100 000–130 000 főre becsülik; a szerb oldalon a hadművelet idején a Krajinai Szerb Hadsereg (Srpska vojska Krajine, SVK) állománya részben már felbomlóban volt. A hadművelet néhány nap alatt elérte célját, a horvát hadsereg augusztus 5-én bevonult Kninbe, amelyet a horvát nemzeti szimbolika azóta a győzelem napjaként (Dan pobjede) tart számon.

A Vihar hadművelet következményei máig mély viták tárgyát képezik. A horvát fél a területi integritás visszaállítását és az 1991 óta tartó szerb felkelés befejezését hangsúlyozza; a szerb és részben a nemzetközi bírálatok a civil lakosság tömeges elmenekülését emelik ki. A Nemzetközi Vöröskereszt és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) adatai szerint a műveletet követő hetekben **150 000–200 000 szerb civil** hagyta el a területet, Bosznia-Hercegovina és Jugoszlávia irányába. Hogy ez a távozás a horvát hadsereg előre eltervezett kiűzési politikája vagy a szerb katonai és politikai vezetés által elrendelt evakuáció következménye volt-e, a történetírásban és a bírósági eljárásokban vitatott. Az ICTY a horvát tábornokok, **Ante Gotovina** és **Mladen Markač** ügyében első fokon (2011) elítélő, másodfokon (2012) felmentő ítéletet hozott; a fellebbviteli tanács a „törvénytelen tüzérségi támadás" tényét nem találta bizonyítottnak, ezért a bűnszervezetben való részvétel vádja megdőlt. Ez a fordulat Horvátországban a nemzeti igazság megerősítéseként, Szerbiában a nemzetközi igazságszolgáltatás kudarcaként vonult be a közbeszédbe; a jogi ítélet és a történeti értelmezés különbségét a tankönyvi tárgyalásnak is hangsúlyoznia kell.

A hadműveleteket követően a horvát kormány és a helyi szerb képviselők 1995. november 12-én aláírták az **Erdődi megállapodást** (Erdutski sporazum), amely a Duna menti, a háborúban szerb ellenőrzés alatt maradt **Kelet-Szlavónia, Baranya és Nyugat-Szerémség** fokozatos, békés visszaintegrálását irányozta elő. A megállapodás az ENSZ átmeneti közigazgatását (United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium, UNTAES) hozta létre, amely 1996 és 1998 között felügyelte a horvát fennhatóság újbóli kiterjesztését, a civil közigazgatás, a rendőrség és a választások előkészítését. Ez a folyamat a horvát háború utolsó, békés rendezésű szakasza; a résztvevők között a horvát és a helyi szerb vezetés mellett az amerikai és az ENSZ-diplomácia játszott meghatározó szerepet. A visszaintegrálás 1998-ban fejeződött be, amikor a terület ismét horvát fennhatóság alá került, s ezzel Horvátország nemzetközileg elismert határain belül a közigazgatási egység helyreállt.

11.3.2 A daytoni rendezés és a horvát állam

A horvátországi háború lezárásával párhuzamosan a nemzetközi közösség a boszniai háború befejezésére koncentrált. A **Daytoni békeszerződés** (Daytonski mirovni sporazum), amelyet 1995. november 21-én parafáltak az amerikai légitámaszponton, december 14-én pedig Párizsban írtak alá, elsősorban Bosznia-Hercegovina állam szerkezetét és a katonai rendezést rögzítette. Horvátország számára a daytoni folyamat annyiban bírt közvetlen jelentőséggel, hogy a horvát elnök, **Franjo Tuđman** aláírója volt a megállapodásnak, és a horvát hadsereg boszniai

szerepvállalása, valamint a boszniai horvátok politikai érdekei szorosan összefonódtak a horvát külpolitikával.

A daytoni rendezés megerősítette Bosznia-Hercegovina állami kereteit, ugyanakkor a horvát politikai vezetés számára a boszniai horvátok ügyének nyitva maradása hosszú távú feszültségforrás maradt. A horvát kormány hivatalosan üdvözölte a békét, ám a boszniai horvátok státusának kérdése a horvát politikában a 90-es évek második felében ismételten előkerült. A daytoni szerkezet a boszniai horvátoknak nem biztosított önálló entitást, szemben a boszniai szerbekkel, akik a **Republika Srpska** keretében kaptak területi autonómiát. Ezt a horvát nacionalista értelmezés a horvát érdekek háttérbe szorulásaként értelmezte, míg a nemzetközi közösség a több entitásra épülő boszniai állam fenntartását hangsúlyozta. A könyv későbbi Bosznia-Hercegovina-fejezete A jugoszláv Bosznia és A háború és a Holocaust tárgyalja a daytoni államszerkezet belső ellentmondásait; itt elég annyit rögzíteni, hogy a horvát állam külpolitikája a daytoni rendezés után a nemzetközi elismerés és a délkelet-európai stabilizáció irányába tolódott el, ám a boszniai horvát kérdés továbbra is érintetlen maradt.

A horvát külpolitika 1995–2000 közti alapdilemmája a nemzetközi közösséggel való együttműködés és a nemzeti szuverenitás hangsúlyozása között húzódott. Tuđman kormánya egyfelől a nemzetközi pénzügyi intézmények, az Európai Unió és a NATO felé közeledett, másfelől a háború idején kialakult nemzeti egységkormányzati stílus, a média feletti ellenőrzés és az ellenzék gyengesége a demokratikus nyilvánosság beszűkülésével járt. A nemzetközi szervezetek, így az Európa Tanács és az EBESZ ismételten bírálták a horvát kormányt a menekültek visszatérésének akadályozása, a kisebbségi jogok korlátozása és a médiaszabadság hiánya miatt.

11.3.3 Tuđman rendszere: tekintélyelvű nacionalizmus vagy háborús állam?

Franjo Tuđman (1922–1999) elnöksége 1990-től haláláig tartott, és a horvát államiság megalapozásának, valamint a háborús vezetésnek az időszaka. Az 1995 utáni években rendszerének természete körül éles viták folytak, és folynak ma is: a horvát hivatalos emlékezet az államalapító szerepét hangsúlyozza, a kritikus történetírás a tekintélyelvű, nacionalista paternalizmust, a bírálók pedig a háborús bűnök felelősségének elbagatellizálását emelik ki.

A Tuđman-rendszer politikai szerkezete az 1990-es alkotmányra épült. Az elnöki rendszerben a köztársasági elnök széles jogkörökkel rendelkezett: ő volt a fegyveres erők főparancsnoka, kinevezhette a kormányfőt, feloszlathatta a parlamentet, és jelentős befolyása volt a kül- és biztonságpolitikára. Az 1990-es évek horvát politikai rendszerét a **Horvát Demokratikus Közösség** (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) dominálta, amely az 1990-es első szabad választásokon, majd az 1992-es és 1995-ös parlamenti választásokon is abszolút többséget szerzett. Az 1995-ös választásra a Vihar hadművelet utáni eufórikus légkörben került sor; a HDZ a nemzeti győzelem letéteményeseként aratott győzelmet, és a parlamentben kétharmados többséget szerzett. Az ellenzéki pártok – mindenekelőtt a szociáldemokraták (Socijaldemokratska partija, SDP) és a szociálliberálisok (Hrvatska socijalno-liberalna stranka, HSLS) – szűk mozgástérbe szorultak, a választási rendszer aránytalanságai a HDZ-nek kedveztek.

A rendszer tekintélyelvű vonásai a háborús szükségállapotból eredő intézkedésekkel, majd a háború utáni hatalomkoncentrációval erősödtek. A médiatörvények, az állami televízió (Hrvatska radiotelevizija, HRT) pártirányítása és a magánmédia részleges cenzúrája szűkítette a nyilvánosságot. A nemzetközi emberi jogi jelentések, így az amerikai **Freedom House** és a **Human Rights Watch** éves jelentései a médiaszabadság korlátozottságáról, a kisebbségi szerbek visszatérésének akadályozásáról, a roma kisebbség diszkriminációjáról és a bírósági eljárások átpolitizálódásáról számoltak be. Ugyanakkor a rendszer legalább formálisan megtartotta a többpárti választásokat, a parlament működését és az alkotmányos kereteket, ezért a nemzetközi szakirodalom gyakran

„félautoriter” (semi-authoritarian) vagy „választási tekintélyelvűség” (electoral authoritarianism) kategóriával írja le.

A háborút követő időszak gazdaságpolitikája a központi állami irányítás és a korrupt privatizáció kettősségét mutatta. A szocialista önigazgatású jugoszláv gazdaság öröksége, a háború pusztításai, a menekültáradat és a korábbi jugoszláv belső piac elvesztése súlyos terheket rótt a horvát gazdaságra. Az 1990-es évek közepén a kormány a **kuponprivatizáció** és a belső tőkefelhalmozás kevert modelljével juttatott állami vállalatokat magánkézbe. A folyamatot a kritikus közgazdászok és az ellenzék szerint politikai lojalitás és személyes kapcsolatok mentén bonyolították; a kedvezményezettek köre gyakran a háborús elithez kötődött. A nemzetközi pénzügyi szervezetek – az IMF és a Világbank – a makrogazdasági stabilizáció, a dinar (akkor még horvát dinár, majd 1993-tól horvát kuna, HRK) stabilitása és a külső adósság kezelése terén együttműködtek a horvát kormánnyal, de a privatizáció átláthatatlanságát bírálták.

A Tuđman-korszak kultúrpolitikájának középpontjában a horvát nemzeti identitás megerősítése állt. A tankönyvek, a nemzeti ünnepek, az utcanevek és a történetírás intézményi rendszere a horvát államiság folytonosságát hangsúlyozta, gyakran a 20. századi jugoszláv időszakot elnyomásként, a horvát államot európai, keresztény és nyugati civilizációs térként mutatva be. Ez a narratíva erősítette a nemzeti egységet, de kizárt vagy másodlagos szerepbe szorított minden olyan identitást és történetet, amely a horvát nemzeti narratívába nem volt beilleszthető. A történészszakma egy része – mint **Ivo Banac**, **Josip Jurčević** és mások – bírálta az állami emlékezetpolitika leegyszerűsítéseit, hangsúlyozva, hogy a horvát történelem sokszínű, és a 20. századi események értékelése nem szűkíthető le a nemzeti áldozat- és hőstörténetekre.

11.3.4 A demokratizálódás kezdete: a nemzetközi nyomás és a belső ellenzék

A horvát demokratikus átmenet nem egyetlen eseményhez, hanem folyamathoz köthető, amely az 1990-es évek végén, Tuđman életének utolsó éveiben kezdett felgyorsulni. A legfontosabb külső ösztönző a nemzetközi közösség feltételességi politikája volt: az EU, az Európa Tanács, az EBESZ és az Egyesült Államok a horvát kormányt a menekültek visszatérésének elősegítésére, a kisebbségi jogok biztosítására, a médiaszabadság bővítésére és a hágai törvényszékkel való együttműködésre szorította. A nemzetközi integráció ígérete – különösen az 1999-ben elindított **Stabilizációs és Társulási Folyamat** – fontos hivatkozási ponttá vált a horvát politikai vitákban.

Belső tényezőként az ellenzéki pártok fokozatos szerveződése és a civil társadalom erősödése említhető. Az 1995-ös választás után az ellenzék parlamenti képviselete ugyan szerény maradt, de a helyi önkormányzati választások, a szakszervezetek és a független sajtó – mint a **Feral Tribune** hetilap vagy a **Nacional** kritikus hetilap – folyamatosan tematizálták a hatalom visszaéléseit, a korrupciót és a háborús bűnök kérdését. A civil szervezetek, mint a **GONG** választási megfigyelő szervezet vagy a **Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću** (Documenta – A múlttal való szembenézés központja, Zágráb) a választások tisztaságát és a háborús bűnök dokumentálását tűzték napirendre.

A demokratizálódás fordulópontja az 1999-es év volt. A horvát elnök, Franjo Tuđman novemberben elhunyt. Halálával a rendszer legitimációs bázisa meggyengült, a HDZ belső hatalmi harcai pedig felszínre kerültek. A 2000. január 3-án tartott parlamenti választásokon a hatpárti ellenzéki koalíció – az SDP és a HSLS vezetésével – elsöprő győzelmet aratott. A szociáldemokrata **Ivica Račan** alakíthatott kormányt, míg az elnökválasztáson **Stjepan Mesić** győzött, aki korábban a HDZ-ből vált ki, és a demokratikus átmenet jelképévé vált. A hatalomváltás békésen zajlott; a horvát politikatörténet ezt az 1990 óta első valódi demokratikus rotációnak tekinti.

A 2000-es kormánykoalíció előtt a háború utáni horvát állam legégetőbb kérdései álltak: a menekültek visszatérése, a hágai együttműködés, a korrupció visszaszorítása, a gazdasági stabilizáció

és az EU-integráció. Az új kormány alkotmányos reformot hajtott végre, amely csökkentette az elnöki jogköröket és erősítette a parlamentáris rendszert; a nemzetközi szerződések ratifikálásával pedig elindult a horvát állam fokozatos visszaintegrálódása az európai intézményi hálózatokba. A demokratizálódás folyamata azonban nem volt lineáris: a háborús bűnökkel kapcsolatos felelősségre vonás, a kisebbségi szerbek visszatérésének nehézségei és a gazdasági átalakulás társadalmi költségei továbbra is súlyos terheket róttak a horvát társadalomra.

11.3.5 Források és bizonytalanságok

A háború utáni Horvátországról szóló történeti tudásunk alapja az 1990-es évek állami és nemzetközi dokumentumai, a hágai törvényszék peranyagai, az EBESZ, az EU, az ENSZ és a nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentései, a horvát és szerb sajtó, valamint a korszak politikai szereplőinek memoárjai és interjúi. Az elsődleges források – jegyzőkönyvek, törvények, katonai parancsok, diplomáciai táviratok – sok esetben nyilvánosak, de értelmezésük erősen vitatott.

A legnagyobb bizonytalanság a háborús áldozatok és a menekültek számát érinti. A Vihar hadművelet polgári áldozataira vonatkozó becslések a horvát és a szerb forrásokban nagyságrendileg eltérnek; a nemzetközi szervezetek adatai is tág intervallumot adnak meg. A menekültek számát 150 000 és 200 000 közé teszik a nemzetközi források, de az elvándorlás és a későbbi visszatérés dinamikájáról csak közelítő adatok állnak rendelkezésre. A hágai ítéletek jogi értelemben lezárták egyes ügyeket, de a történeti értelmezés nyitott maradt: a „bűnszervezet” kérdése, a tüzérségi támadások arányossága és a civil lakosság távozásának okai továbbra is tudományos viták tárgyát képezik.

A Tuđman-rendszer megítélése sem egyöntetű a szakirodalomban. A horvát történetírásban a rendszer egyszerre jelenik meg államalapító, háborús vezető és tekintélyelvű időszakként; a külföldi politikatudományi irodalom a „félautoriter” vagy „választási tekintélyelvű” modellekbe sorolja. A rendszer pontos működéséről, a privatizáció korrupciós mechanizmusairól és a média befolyásolásáról a levéltári források részleges hozzáférhetősége miatt a kép még hiányos.

A menekültek visszatéréséről és a kisebbségi jogok gyakorlati érvényesüléséről rendelkezésre állnak az OSCE és az UNHCR statisztikái, de ezek is becslések, és a visszatérés minőségét – a lakhatást, munkalehetőségeket, biztonságérzetet – nehéz számszerűsíteni. A demokratizálódás folyamatának értékelése pedig attól függ, milyen mérce szerint mérjük a demokrácia minőségét: a Freedom House és más szervezetek indexei eltérő súllyal veszik figyelembe a választási folyamatot, a médiaszabadságot, a korrupciót és a jogállamiságot.

11.3.6 Rövid összefoglaló

- Az 1995-ös Villám és Vihar hadműveletek visszavették a Krajinai Szerb Köztársaság területének nagy részét, lezárva a horvátországi háború aktív katonai szakaszát.
- A Vihar hadművelet következtében 150 000–200 000 szerb civil hagyta el a területet; a távozás okai és felelősségi kérdései vitatottak, és az ICTY jogi álláspontja nem zárta le a történeti értelmezést.
- Az Erdődi megállapodás (1995) és az UNTAES (1996–1998) békés visszaintegrálással terjesztette ki a horvát fennhatóságot Kelet-Szlavóniára.
- A daytoni rendezés Horvátország számára a nemzetközi elismerést és a béke kereteit hozta, de a boszniai horvátok kérdése továbbra is feszültségforrás maradt.
- A Tuđman-rendszer az elnöki jogkörök szélesítésére, a HDZ dominanciájára, a média és az intézmények feletti kontrollra épült; a nemzetközi szakirodalom félautoriter vagy választási tekintélyelvű rendszerként írja le.

- A politikai nyomás, a civil társadalom erősödése, a nemzetközi integrációs feltételek és Tuđman halála együttesen vezettek a 2000-es demokratikus hatalomváltáshoz.
- Az új kormány a horvát állam demokratikus átépítését, a nemzetközi integrációt és a háborús következmények feldolgozását tűzte napirendre.

11.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közvetlen következményei voltak az 1995-ös horvát offenzíváknak, és miért vitatott a Vihar hadművelet értékelése?
2. Miben állt az Erdődi megállapodás és az UNTAES szerepe Kelet-Szlavónia visszaintegrálásában?
3. Hogyan jellemezhető a Tuđman-rendszer politikai szerkezete, és milyen eltérő címkéket használ a szakirodalom?
4. Milyen külső és belső tényezők tették lehetővé a 2000-es horvátországi demokratikus hatalomváltást?
5. Miért fontos megkülönböztetni a hágai törvényszék jogi ítéleteit és a történelmi értelmezéseket a Vihar hadművelet kapcsán?

11.4 Az EU-tagság és a jelenkor

A 2000. évi parlamenti fordulat lezárta Horvátországnak a háború utáni Horvátország alfejezetben bemutatott, a délszláv háború utáni évtizedben jellemző nemzetközi elszigeteltségét és posztháborús autoriter kormányzását. A következő negyedszázad története nemcsak az intézményi csatlakozásról szól, hanem arról is, hogyan próbálta meg az ország a háború örökségét, a nemzetállami szuverenitást és a transznacionális integrációt összeegyeztetni. A 2000 és 2026 közötti időszakban Horvátország belpolitikája, gazdasága és társadalma szorosan összekapcsolódott az európai uniós feltételrendszerrel, a posztkommunista átmenet késleltetett lezárásával és a tágabb délkelet-európai migrációs folyamatokkal.

11.4.1 A 2000–2003 közötti reformkormány és a demokratikus nyitás

A 2000. január 3-i parlamenti választást a Franjo Tuđman halála utáni, a Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) hatalomvesztését előrevetítő hangulatban rendezték. A választást a Szociáldemokrata Párt (Socijaldemokratska partija, SDP) és a Horvát Szociálliberális Párt (Hrvatska socijalno-liberalna stranka, HSLS) vezette ellenzéki koalíció nyerte; a kormányt Ivica Račan alakította meg. Az új köztársasági elnök, Stjepan Mesić, aki korábban a jugoszláv föderatív elnökség tagja volt, 2000. februári megválasztásával a demokratikus átmenet jelképes fordulatát hozta. A 2000. évi eredmények pontos mandátummegoszlása eltérő számítási módok szerint változhat, de a választási bizottság hivatalos adatai szerint az SDP vezette hatpárti koalíció egyértelmű többséget szerzett a Száborban; ezt a kortárs politikai elemzés konszenzusként kezeli.

Az új kormány prioritása a nemzetközi elszigeteltség felszámolása volt. Ennek részeként 2000-ben alkotmánymódosításokat fogadtak el, amelyek a félprezidenciális rendszert a parlamentáris kormányzás irányába tolták el, csökkentve az elnöki jogköröket. Ezzel párhuzamosan a kormány javította az együttműködést a hágai Nemzetközi Törvényszékkel (ICTY), ami előfeltétele volt a nyugati intézményi integrációnak. A háború alatt és után elmenekült szerbek és más nem horvát lakosok hazatérésének jogi és gyakorlati akadályait részben csökkentették, bár a visszatérés üteme lassú maradt, és a helyi lakáskérdések, illetve a tulajdonjogok rendezése továbbra is vitákat

gerjesztett. Tudományos konszenzus szerint a 2000-es kormányváltás elsősorban a nemzetközi feltételekhez való alkalmazkodásban hozott áttörést, míg a társadalmi megbékélés mélyebb rétegei csak lassan mozdultak el.

A gazdaságpolitikát a posztjugoszláv átalakulás és az 1990-es évek háborús kárainak felszámolása határozta meg. A Račan-kormány stabilizálta a bankrendszert, és megkezdte a privatizációs folyamat olyan korrekcióját, amelynek során számos korábbi, a háború idején kialakult informális hatalmi hálózat vagyonosodott meg. A privatizációs ügyek egy része később büntetőeljárások tárgya lett; ezek megítélése a horvát közéletben mindmáig erősen vitatott, mivel egyes értelmezések a nemzeti vagyon elherdálását, mások a piacgazdasági átmenet szükségszerű velejáróját hangsúlyozzák. 2001. október 29-én Horvátország aláírta az Európai Unióval a stabilizációs és társulási megállapodást (Stabilisation and Association Agreement), amely a nyugat-balkáni államok számára az uniós jogharmonizáció és kereskedelem intézményes keretét jelentette. Ez a dokumentált szerződéses aktus kijelölte az ország középtávú uniós pályáját.

11.4.2 A HDZ reformpárti fordulata és az uniós tárgyalások kezdete

A 2003. novemberi parlamenti választáson a HDZ visszatért a kormányzati hatalomba, de már Ivo Sanader vezetésével, aki euroatlanti reformpárti retorikát alkalmazott. A HDZ 2003-as győzelme önmagában nem jelentette a 2000-es demokratikus fordulat visszavonását: a párt a hatalom megőrzése érdekében elfogadta az uniós feltételrendszert, és folytatta a hágai együttműködést. A Sanader-kormány 2005. október 3-án megkezdte a csatlakozási tárgyalásokat az Európai Unióval. A tárgyalások megnyitása dokumentált esemény, amelyet az Európai Unió Tanácsa és a horvát kormány egyaránt megerősít. A folyamatot ugyanakkor kezdettől fogva visszatérően akadályozta a szlovén–horvát határvita, különösen a Savudrija-csúcs (Slovenija: plitvina Savudrijska, Horvátország: pličina Savudrijska) néven ismert terület és a Pirani-öböl tengeri elhatárolása. A vita nemcsak kétoldalú, hanem uniós szintű eljárási problémává vált: 2008–2009-ben Szlovénia nemzeti érdekeire hivatkozva tartósan blokkolta a horvát tárgyalási fejezetek egy részének megnyitását. Az ügy megoldását végül a 2009-es hágai választottbírósági eljárás lehetővé tette, ám annak későbbi meghiúsítása 2017-ben újabb diplomáciai feszültséget okozott.

Horvátország 2009. április 1-jén a NATO tagja lett. A csatlakozás a horvát hadsereg reformjával és a hágai együttműködés felmutatásával párhuzamosan zajlott. A NATO-tagság a horvát biztonságpolitikai orientációt véglegesen a nyugati szövetségi rendszerbe ágyazta, és a balkáni háborúk utáni stabilizáció egyik elemeként értelmezhető. Ugyanebben az évben, 2009 júniusában Ivo Sanader váratlanul lemondott; utódja, Jadranka Kosor a HDZ soraiból került ki. A lemondás oka máig vita tárgya, de a későbbi korrupciós eljárások során Sanadert 2010-ben letartóztatták, és 2012-ben jogerősen elítélték vesztegetésért, illetve a közpénzekkel való visszaélésért. A Sanader-ügy a horvát igazságszolgáltatás uniós nyomásra megerősített függetlenségének szimbóluma lett, bár a bírósági eljárások elhúzódása és a politikai környezet miatt a korrupcióval szembeni fellépés eredményessége évtizedek óta vitatott.

A 2008–2009-es globális pénzügyi és gazdasági válság súlyosan érintette Horvátországot. A GDP 2009-ben jelentős mértékben visszaesett, a turizmus és a külföldi működőtőke beáramlása csökkent, a külső adósság növekedett. A válság nyomán a horvát gazdaság hosszú évekre a recesszió és a lassú kilábalás állapotába került. A statisztikai hivatal (Državni zavod za statistiku, DZS) adatai a 2009 utáni éveket a GDP csökkeneséként vagy stagnálásaként rögzítették; a pontos negyedéves és éves adatok a módszertani revízióktól függően eltérhetnek. A válság társadalmi következménye a munkanélküliség emelkedése és a fiatalok körében növekvő kilátástalanság volt, ami később a kivándorlás egyik motorja lett.

11.4.3 Az EU-csatlakozás előkészítése és a 2013-as belépés

A 2011. decemberi parlamenti választást a Kukuriku koalíció néven ismert balközép szövetség nyerte, amelybe az SDP mellett a Horvát Néppárt – Liberális Demokraták (HNS), az Isztriai Demokratikus Gyűlés (IDS) és a Horvát Nyugdíjas Párt (HSU) tartozott. Zoran Milanović miniszterelnöksége alatt a kormány elsődleges célja a csatlakozási tárgyalások lezárása volt. A tárgyalásokat 2011 júniusában zárták le, de a tényleges csatlakozásról a horvát választópolgárok 2012. január 22-én népszavazáson döntöttek. A hivatalos eredmény szerint a résztvevők 66,27 százaléka támogatta az uniós tagságot, míg 33,13 százaléka ellene szavazott; a részvételi arány alacsony, mintegy 43,5 százalék körüli volt. Az alacsony részvétel és a támogató tábor aránya közötti különbség emlékezetpolitikai vitát indított: egyes értelmezések a tagság iránti mérsékelt lelkesedést, mások a népszavazás technikai legitimációjának elégtelenségét hangsúlyozták. Tény, hogy a 2012-es népszavazás a magyarországi és más uniós csatlakozási népszavazásokkal összehasonlítva is viszonylag alacsony részvételt hozott.

Horvátország 2013. július 1-jén az Európai Unió 28. tagállama lett. A csatlakozás egyszerre zárta le a 2005-ben megkezdett tárgyalási folyamatot és nyitott új kötelezettségeket: az ország vállalta az uniós acquis teljes átvételét, a határellenőrzések fokozatos átalakítását, és a strukturális alapokból való részesedés feltételeinek megteremtését. A csatlakozás időpontjában Horvátország gazdasága még mindig a 2008 utáni válság hatásait viselte: a munkanélküliség 2013–2014-ben a fiatalok körében rendkívül magas, egyes becslések szerint 40 százalékot meghaladó volt a 15–24 éves korosztályban. Ezek a munkaerőpiaci adatok módszertanilag eltérhetnek az ILO és a nemzeti statisztika szerint, de a magas fiatalmunkanélküliség tudományos konszenzusnak számít. Az uniós tagság tehát nem jelentett azonnali gazdasági fellendülést; sokan a csatlakozás utáni első években az intézményi integráció és a mindennapi jóllét közötti szakadékot élték meg.

11.4.4 Politikai instabilitás, Plenković-korszak és gazdasági helyreállás

A 2015. novemberi parlamenti választás patthelyzetet hozott: a HDZ vezette, több kisebb pártból álló koalíció és az SDP vezette balközép blokk sem szerzett stabil kormányzati többséget. A helyzetet a Most (Híd) nevű reformpárti, decentralizációt hirdető politikai formáció belépése bonyolította. A hónapokig tartó tárgyalások után 2016 januárjában Tihomir Orešković, egy korábban Kanadában dolgozó pénzügyi szakember alakított kormányt, amely a HDZ és a Most támogatására épült. A kormány élettartama rövid volt: a belső konfliktusok, különösen a HDZ elnöke és a miniszterelnök közötti feszültségek miatt 2016 júniusában megbukott. Az ezt követő, 2016. szeptemberi előrehozott választást a HDZ nyerte Andrej Plenković miniszterelnök vezetésével. Plenković kormányai 2016-tól több cikluson át megszakítás nélkül irányították az országot, részben a Most vagy más partnerek külső támogatásával.

A 2016 utáni időszakot a gazdasági fellendülés jellemezte. A turizmus, amely a horvát GDP jelentős részét – a koronavírus-járvány előtti években két számjegyű részaránnyal – adta, a globális kereslet növekedése nyomán folyamatosan bővült. Az adriai tengerpart, különösen Dalmácia, Isztria és Kvarner városai, valamint a szigetvilág infrastruktúrája iránti keresletet a schengeni csatlakozás előtti turistavízum-könnyítések is erősítették. Az uniós strukturális és kohéziós alapokból származó források a közlekedési infrastruktúra, a környezetvédelmi rendszerek és a vidékfejlesztés területén emelkedtek, bár a források felhasználásának hatékonysága és a korrupciós kockázatok továbbra is a nyilvános vita tárgyát képezték. A Transparency International korrupcióérzékelési indexe Horvátországot a 2010-es években az Európai Unió átlaga alá sorolta; az index módszertani jellege miatt ez nem „mért” korrupciót, hanem észlelési mutatót jelent, amelyet óvatosan kell értelmezni.

A 2017-es Agrokor-válság a horvát vállalati szektor törékenységét tárta fel. Az Agrokor, a régió egyik legnagyobb élelmiszer- és kiskereskedelmi konglomerátuma likviditási csődbe jutott, ami a beszállítók, a bankrendszer és a munkahelyek körüli állami beavatkozást tette szükségessé. A kormány külön törvénnyel (lex Agrokor) mentőcsomagot hozott létre, amelynek eredményeként a vállalat szerkezetátalakítása 2018-ra lezárult. Az Agrokor-ügy azonban újabb vitát generált a privatizáció, a vállalatirányítás és a politikai összefonódások kérdéseiről. A válság dokumentált gazdasági esemény, de a felelősség megítélése – miként a horvát vállalati szektor számos hasonló ügyében – erősen vitatott.

11.4.5 A 2020-as évek: eurozóna, schengeni tagság és a demográfiai válság

A 2020-as COVID-19 járvány a horvát gazdaságot a turizmus visszaesésén keresztül érintette. A 2020. márciusi lezárások, a határkorlátozások és a nemzetközi utazási láncok fennakadásai a szolgáltató szektort sújtották. A 2020. júliusi parlamenti választást a járvány közepén tartották; a HDZ ismét győzött, Plenković új kormányt alakított. A járványkezelés, az oltási program és a korlátozó intézkedések a horvát közhangulatban ugyanolyan polarizációt okoztak, mint a többi uniós tagállamban. A 2020-as évek elején a kormány és a köztársasági elnök, Zoran Milanović közötti alkotmányos feszültség is nyilvánossá vált. Milanović, aki 2020. januári megválasztása után a 2024–2025-ös elnökválasztáson újraválasztást nyert, rendszeresen kritizálta a kormány külpolitikáját, a NATO-val és az EU-val kapcsolatos álláspontját, valamint a korrupciós ügyek kezelését. A kormány és az elnök közötti viták intézményi értelmezése a horvát alkotmányos rendben vitatott: a félprezidenciális örökség és a 2000-es alkotmánymódosítás közötti határok nem minden esetben egyértelműek.

A legfontosabb intézményi lépés a 2020-as években az euróövezethez és a schengeni térséghez való 2023. január 1-jei csatlakozás volt. Horvátország ezzel a második volt a 2004 után csatlakozó kelet-közép-európai uniós tagállamok közül, amely saját nemzeti valutáját, a kunát (kuna) az euróra cserélte. Az eurócsatlakozás feltételeit a maastrichti konvergenciakritériumok teljesítéséhez kötötték; a horvát jegybank (Hrvatska narodna banka) és az Európai Bizottság 2022-es jelentései szerint az ország megfelelt az inflációs, államadóssági és árfolyam-stabilitási követelményeknek. A schengeni csatlakozás egyidejűleg megszüntette a belső határellenőrzéseket a szárazföldi határokon, ami a horvát–szlovén és horvát–magyar határ térségében erősítette a mindennapi határ menti kapcsolatokat, és a turizmus számára is új tranzitútvonalakat nyitott. Az euró bevezetésének inflációs hatása azonban vitatott: a fogyasztói árak 2022–2023-ban meredeken emelkedtek, de ennek okai közé az energiaárak, az uniós szintű infláció és a kiskereskedelmi árképzés egyszerre sorolhatók. A horvát statisztikai hivatal és az Eurostat adatai a 2023-as inflációt a korábbi éveknél magasabb szinten mutatták; az euró bevezetéséhez köthető árhatás számszerűsítése módszertani vita tárgya.

A demográfiai kérdés a 2010-es évek végétől a horvát közbeszéd és a szakpolitikai vita középpontjába került. A 2021. évi népszámlálás adatai szerint Horvátország lakossága mintegy 3,87 millió fő volt, szemben a 2011-es mintegy 4,28 millióval. Ez a csökkenés két összetevőből állt: a természetes fogyásból (a halálozások száma tartósan meghaladja az élveszületéseket) és a negatív nettó migrációból, amelyet a 2013-as uniós csatlakozás utáni szabad munkaerőpiaci hozzáférés erősített fel. A kivándorlás elsősorban Németország, Ausztria, Írország és a skandináv államok felé irányult; a fiatal és középkorú munkavállalók távozása a helyi munkaerőhiányt fokozta. A kormány demográfiai intézkedésekkel és a vendégmunkások beutazásának könnyítésével reagált: a 2020-as években a horvát építőiparban, turizmusban és mezőgazdaságban egyre több, elsősorban a Fülöp-szigetekről, Nepálból, Indiából és más ázsiai országokból érkező munkavállaló dolgozott. Ez a folyamat a horvát társadalomban új kérdéseket vetett fel a bevándorlók jogai, a lakhatás és a társadalmi integráció kapcsán. A demográfiai adatok értelmezése során külön kell választani a

népszámlálási regisztrációs tényeket és a migrációs becsléseket, mivel a kiutazók egy része nem jelenti be tartós távozását.

11.4.6 A jelenkori politika törésvonalai

A 2024-es parlamenti választást a társadalmi és gazdasági feszültségek hatották át. A HDZ újra a legerősebb pártnak bizonyult, de az ellenzéki SDP, a szuverenista és hazafias mozgalmak, valamint a zöld és liberális pártok versenye megnövelte a politikai fragmentációt. A választási eredmények pontos számai a hivatalos választási bizottság által nyilvánosságra hozott adatokban szerepelnek; ezeket a könyv nem idézi pontosan, mert az alfejezet a kereteket és a folyamatokat tárgyalja. A jelenkori horvát politikát négy fő törésvonal jellemzi:

1. A **korrupció és az intézményi bizalom** kérdése: a kormány és az ellenzék egyaránt használja a korrupciós ügyeket, a hágai és a horvát bírósági eljárásokat a politikai küzdelemben. A korrupció megítélése gyakran eltérő forrásokon alapul, és a büntetőeljárások kimenetele nem mindig zárja le a politikai vitát.
2. Az **emlékezetpolitika és a nemzeti múlt** értelmezése: a második világháborús usztasa rezsim, a jugoszláv partizánmozgalom, a délszláv háború és az 1995-ös Vihar hadművelet megítélése mindmáig megosztja a horvát közéletet. A 2000-es években a háborús emlékezet intézményesítése és az iskolai történelemoktatás körül rendszeresen alakultak ki viták. A horvát és a szerb narratívák gyakran tükrözik egymás áldozati emlékezetét, de a tudományos történetírás igyekszik ezt a kétpólusú képet forráskritikával árnyalni.
3. A **szuverenitás és az integráció** feszültsége: az eurócsatlakozás és a schengeni tagság után az uniós jog elsőbbségének kérdése, a határellenőrzés és a menekültpolitika újra a nemzeti szuverenitásról szóló vitákat hívott elő. A 2015–2016-os menekültválság idején Horvátország tranzitútvonallá vált a nyugat-balkáni útvonalon; a kormány időnként lezárta a szerb határt, ami humanitárius és uniós szintű jogi vitákat okozott. A menekültválság kezelésének mérlege a mai napig vitatott.
4. A **regionális egyenlőtlenségek** és a **központ–periféria** viszony: a főváros, Zágráb, valamint a tengerparti turisztikai központok gazdasági súlya jelentősen meghaladja a szlavóniai és a hegyvidéki területekét. A keleti országrészek, különösen Szlavónia, a háború óta tartós veszteségeket szenvedtek; a fejlesztési programok és az EU-alapok elosztása körül regionális szintű érdekütközések alakultak ki. A regionális identitások, például az isztriai vagy a dalmáciai regionalizmus, a központosító állam és a helyi autonómia közötti feszültséget jelzik.

11.4.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban hivatalos és intézményi elsődleges forrásokra támaszkodik: a horvát állami választási bizottság eredményközléseire, a horvát statisztikai hivatal (DZS) népszámlálási és munkaerőpiaci adataira, az Európai Unió Tanácsának és Bizottságának határozataira, valamint a horvát és uniós hivatalos közlönyökben megjelent szerződésekre. Másodlagos források közé tartoznak az európai átmenetről szóló összehasonlító politikatudományi tanulmányok, a Freedom House és a Transparency International országjelentései, valamint a horvát és nemzetközi gazdaságelemző intézetek munkái. A szöveg tudatosan kerüli a konkrét oldalszámok és idézetek nélkül közölt statisztikákat; a 2000 utáni választási eredmények, a 2012-es népszavazás és a 2021-es népszámlálás számsorai hivatalos forrásból származnak, de az értelmezésük vitatott lehet.

A legfontosabb bizonytalanságok: a demográfiai csökkenés pontos üteme eltér a népszámlálási és a folyamatos regiszteradatok között; a kivándorlás becslése módszertanilag változó; a korrupcióval és az uniós forrásfelhasználással kapcsolatos állítások politikai és statisztikai viták tárgyát képezik; a horvát–szlovén határvita és a menekültválság megítélése a nemzetközi jogban és az emlékezetpolitikában egyaránt nyitott. A 2020-as évek eseményeinél a könyv lezárásának időpontja, 2026 miatt a rövid távú értékelés óvatosságot igényel.

11.4.8 Rövid összefoglaló

- A 2000-es választási fordulat lezárta az 1990-es évek autoriter poszthábor ús időszakát, és megnyitotta az utat a nemzetközi intézményi integráció előtt.
- A 2001-es stabilizációs és társulási megállapodás, majd a 2005-ben megkezdett uniós tárgyalások a hágai együttműködés, a jogállami reformok és a szlovén határvita kezelésének feltételrendszerén alapultak.
- A 2009-es NATO-tagság és a 2013-as EU-csatlakozás ellenére a gazdasági válság, a magas munkanélküliség és a kivándorlás az uniós tagság első éveit nehézzé tette.
- A 2016-tól hivatalban lévő Plenković-kormányok a gazdasági fellendülést és a 2023-as eurozóna- és schengeni csatlakozást hajtották végre, de a demográfiai hanyatlás és a munkaerőhiány új kihívásokat hozott.
- A 2020-as évek Horvátországát a korrupció, az emlékezetpolitika, a szuverenitás és a regionális egyenlőtlenségek körüli politikai törésvonalak, valamint a kormány és az elnök közötti intézményi feszültség jellemzi.

11.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és nemzetközi feltételek tették lehetővé Horvátország 2013-as EU-csatlakozását, és hogyan hatott erre a hágai együttműködés, valamint a szlovén határvita?
2. Miért nem hozott azonnali társadalmi-gazdasági javulást a 2013-as EU-tagság, és milyen szerepet játszott ebben a 2008–2009-es válság és a kivándorlás?
3. Milyen gazdasági és biztonságpolitikai következményei voltak a 2023-as eurozóna- és schengeni csatlakozásnak Horvátországra nézve?
4. Hogyan jelennek meg a korrupciós ügyek, a nemzeti múlt értelmezése és a szuverenitásviták a 2020-as évek horvát belpolitikájában?
5. Milyen módszertani nehézségeket okoz a horvát demográfiai csökkenés mérése, és miért fontos a népszámlálási adatokat elkülöníteni a migrációs becslésektől?

12 Bosznia-Hercegovina a középkortól 1878-ig

12.1 A középkori Bosznia

A középkori Bosznia nem a mai bosznia-hercegovinai állam előzményeként, hanem egy változó kiterjedésű területi-gazdasági egységként érthető meg. Kialakulása a korai szláv betelepülés, a bizánci–frank–magyar határzóna és a dinári hegyvidék belső viszonyainak összjátékából bontakozott ki, ezért tárgyalása különösen alkalmas a modern nemzetállami visszavetítés buktatóinak bemutatására. A fejezet a boszniai bánság megszilárdulásától a 1377-es királyságalapításon és I. Tvrtko uralmán át a középkori bosnyák egyház problémájáig vezet, mindvégig jelezve, hogy a „bosnyák” szó ekkor elsősorban területi, nem nemzeti kategória volt.

12.1.1 A bánság kialakulása és területi keretei

A „Bosznia” elnevezés a Boszna folyó nevéből származik, és először bizánci forrásban, a 10. századi *De administrando imperio* szövegében bukkan fel, amely egy kis, hegyvidéki területet jelöl *Bosona* néven. A folyó a mai Szarajevótól északra, a Visoko–Zenica térségen át fut, és ez a felső völgy alkotta a későbbi bánság magterületét. A 9–11. században a térség a bizánci, a frank, a horvát és később a magyar politikai határzónában feküdt; így nem illeszthető be egyetlen korai nemzeti narratívába sem. A szláv nyelvű lakosság mellett a vlach pásztorkodó csoportok és a városi, túlnyomórészt itáliai-dalmát kereskedők is jelen voltak, de a források nem engedik meg, hogy ezekből modern etnikai statisztikát rekonstruáljunk. Amint A szlávok és avarok betelepülése és A bolgár és a szerb állam kialakulása kapcsán már látszott, a korai szláv területi szerveződések nem nemzeti, hanem katonai-adózási és rokonsági kötelékeken alapultak.

A 12. század második felében a Boszna felső völgyére a Magyar Királyság terjesztette ki a fennhatóságát, és a terület élén a **bán** (*banus*, *ban*) állt, aki a magyar király által megerősített vagy legalábbis elfogadott regionális hatalomgyakorló volt. A bán tisztsége a horvát területeken már ismert volt; Boszniában a 12. század végétől folyamatosan, oklevelekben is kimutatható. A bánság területe azonban nem volt rögzített határú állam: a magterülethez délen a **Hum** (a későbbi Hercegovina egy része), nyugaton a horvát-dalmát határvidék, keleten a szerb államok és a **Drina** felső völgye csatlakozott, de ezek a részek időről időre külön hatalmi központok alá kerültek.

A 12–13. században a magyar királyi fennhatóság Boszniában gyakran névleges volt. A bánok a helyi nemzetségfők közül kerültek ki, és saját birtokaikra, katonai kíséretükre támaszkodva kormányoztak. A pápaság és a magyar királyi udvar számára a térség elsősorban a „eretnekség” gyanúja miatt vált fontossá, ami a bosnyák egyház kérdéséhez kapcsolódik.

12.1.2 A bánság intézményei és külkapcsolatai

A boszniai bánság intézményei viszonylag kevéssé dokumentáltak. A bán a 12–14. században a katonai vezetés, a bíráskodás és az adószedés jogát gyakorolta, de hatalma függött a nemzetségi és regionális vezetőkkel való alkuktól. A bánság területén a magyar mintára kialakult **ispán** és **župan** tisztségek mellett a 14. századra a **voivode** (hadvezér, vajda) és a **knez** (fejedelem,

nemzetségi elöljáró) címek is megjelentek a forrásokban. A terminológia regionálisan változó volt, és nem fedett le egységes, állandó hivatali hierarchiát.

A bánság gazdasága a 13. századtól a bányászatra épült. Az ezüst-, réz- és vasbányák, elsősorban a mai Kelet- és Közép-Boszniában, **szász** (német) bányászok betelepítését is vonzották. A bányavárosok, mint például **Ostružnica**, **Fojnica** és **Kreševo**, a későbbi ferences kolostorok környezetében fejlődtek. A tengerparti **Raguza** (Dubrovnik) kereskedői a bányatermékeket, állati termékeket és sót közvetítettek a szárazföld felől, és a bánokkal kötött egyezmények révén biztosították az utak védelmét.

A legfontosabb korai okleveles emlék a **Kulin bán oklevele** (*Povelja Kulina bana*), amely 1189-ben kelt, és a raguzai kereskedők számára biztosított szabad átutazást és vámkedvezményeket. Ez a **bosančica** (bosnyák cirillika) írással fennmaradt, **óegyházi szláv** nyelvű oklevél a boszniai írásbeliség legrégebbi ismert darabja, és azt mutatja, hogy a bán már ekkor a Magyar Királyságtól viszonylag önállóan szerződött a tengerparti várossal. Az 1203-as **Bilinopoljei nyilatkozat** (*Bilinopoljska izjava*) ugyancsak fontos: Kulin bán és a boszniai egyház elöljárói a pápai legátus jelenlétében elutasították a „patarén” eretnekséget, és közösségüket az apostoli hithez tartozónak ismerték el. A nyilatkozat szövege azonban nem zárta le a vitát, és később is folytatódtak a vádak.

A magyar hűbéri viszony és a helyi autonómia feszültsége a 13. században is fennmaradt. A pápaság a boszniai egyház felszámolására többször hirdetett hadjáratot, és a magyar királyi hercegek – például Kálmán herceg – kísérelték meg a terület közvetlenebb ellenőrzését. Ezek a hadjáratok azonban nem vezettek tartós megszálláshoz, és a 13. század második felében a boszniai bánok ismét megerősödtek.

12.1.3 A bosnyák egyház és a bogumil-kérdés

A középkori Bosznia egyik legvitatottabb kérdése a **bosnyák egyház** (*Crkva bosanska*, latinul *ecclesia Bosnensis*) jellege. A 12. század végétől a római egyház forrásai azt állították, hogy Boszniában eretnekek – sokszor *patarénnek* vagy *bogumilnak* nevezett csoportok – működnek, akik elutasítják a pápa tekintélyét, a szentségeket és a katolikus papságot. A vádak szerint a bosnyák egyház dualista tanokat hirdetett, és a balkáni bogumilizmus örököse volt.

A boszniai egyház belső forrásai azonban más képet mutatnak. A 14–15. századi kéziratok, mint a **Hvalov zbornik** (1404) vagy a **Mihanović-töredék**, óegyházi szláv nyelvű keresztény szövegeket, evangéliumokat és apokrif imádságokat tartalmaznak, és nem bizonyítják a dualista teológia jelenlétét. A boszniai egyház tagjai magukat **krstjaninak** (keresztények) nevezték, élükön a **djed** (nagy/püspök) állt, a szerzetesi közösségek elöljárója a **gost**, a világi szertartások végzője pedig a **strojnik** volt. Az egyház kolostorai a **hiža** (ház) nevet viselték, és néhányuk, például **Moštre** vagy **Janjići**, a régészeti kutatásban is azonosítható.

A modern történetírás – különösen John Van Antwerp Fine 1975-ös monográfiája, *The Bosnian Church: A New Interpretation* – azt a korábbi, nemzeti romantikából örökölt tézist kérdőjelezte meg, amely a bosnyák egyházat egyértelműen bogumil eretnekségként írta le. Fine szerint a boszniai egyház inkább egy olyan **autokefál**, azaz a római és a bizánci hierarchiától egyaránt független, szervezetileg elszigetelt egyházi testület volt, amely a kora középkori missziós határvidék sajátos viszonyai között alakult ki. A „bogumil” címke tehát részben a középkori ellenfelek vádja, részben a 19–20. századi nemzeti és felekezeti viták utólagos ráolvasása volt. Ez a felfogás ma a tudományos konszenzus része, de a vitatott értelmezések továbbra is élnek, különösen a bosnyák, horvát és szerb emlékezetpolitikai diskurzusokban.

A boszniai egyház politikai szerepe a 13–15. században azért volt fontos, mert a katolikus egyházszervezet Boszniában gyenge maradt, az ortodox püspökségek pedig csak a keleti határvidéken érvényesültek. Így a boszniai egyház a helyi nemesség egy részének vallási keretét adta, és ezzel egy olyan intézményi párhuzamosságot teremtett, amelyet a magyar királyi és pápai hatalom eretnekségként értelmezett. Az oszmán hódítás előtti évtizedekben a ferences misszió is megerősödött, és a boszniai egyház fokozatosan hanyatlott; tagjainak egy része a 15. században a ferences rendhez vagy a keleti ortodox egyházhoz csatlakozott, más részük pedig az oszmán uralom alatt új vallási intézményi kereteket talált.

12.1.4 A Kotromanićok és a királyság megalapítása

A 13. század második felében a **Kotromanić** család emelkedett a bánság élére. A dinasztia hatalmát a 14. század elején **Stjepan II Kotromanić** (1322–1353) szilárdította meg, aki a magyar királyi szövetség és a helyi nemességgel kötött kompromisszumok révén kiterjesztette a bánságot **Hum**, **Dalmácia** egyes részei és a **Cetina** menti területek felé. Stjepan uralkodása alatt a bánság belső békéje, a bányászati jövedelmek és a raguzai kereskedelem együttesen megalapozták a későbbi királyság gazdasági hátterét.

I. Tvrtko Kotromanić (1353–1391) 1353-ban bánként követte Stjepant, de uralkodásának első évei bizonytalanok voltak: kiskorúsága alatt anyja, **Jelisaveta** és a nemesi tanács kormányzott, majd a 1360-as években belső lázadásokkal kellett szembenéznie. Tvrtko anyai ágon a **Nemanjić** dinasztiával állt rokonságban, mivel anyja révén a szerb királyi családból származott. Amikor a Nemanjić-ház férfiága 1371-ben kihalt, Tvrtko a szerb királyi örökségre is igényt jelentett be, és ezt a hatalmi törekvést 1377-ben tette intézményesen is kifejezetté.

A **1377-es királlyá koronázás** a középkori Bosznia államiságának legfontosabb jelképes aktusa. Tvrtko a mai Visoko melletti **Mile** településen, a ferences kolostor templomában koronáztatta magát. A koronázás pontos helye a kutatásban vitatott: a hagyomány egy része **Milešević** említi, de a modern szakirodalom többsége Mile-t valószínűsíti. A bizonytalanságot maga a forrásanyag okozza, mert a koronázásról közvetlen, részletes leírás nem maradt fenn. A királyi oklevelekben Tvrtko a **Stefan** nevet is felvette, ami a Nemanjić királyok hagyományos neve volt, és a szerb trónnal való folytonosságot hangsúlyozta.

Tvrtko királyi címe így hangzott a latin oklevelekben: *Stephanus Tverthco, Dei gratia rex Rasciae, Bosnae, Maritimarum partium et Occidentalium partium* – magyarul: „Stefan Tvrtko, Isten kegyelméből Rascia, Bosznia, a Tengermellék és a Nyugati oldal királya”. A **Rascia** a szerb terület latin neve volt; a **Tengermellék** (*Primorje*) a humi–dalmát partszakaszra, a **Nyugati oldal** (*Zapadne strane*) pedig a boszniai királyság nyugati-déli részeire utalt. A cím tehát nem egyszerűen „Bosznia királyává” tette, hanem a szerb és a dalmát-horvát határterületekre is igényt formált. Ezt a címet a korabeli európai udvarok – például a nápolyi Anjouk és a magyar királyi udvar – részben elismerték, de a szerb területek tényleges uralma változó maradt.

12.1.5 Tvrtko uralma és a királyság intézményei

Tvrtko uralkodásának csúcspontján, az 1380-as években a boszniai királyság területe messze túlnyúlt a mai Bosznia-Hercegovinán. A király megszerezte a dalmát városok egy részét – **Split**, **Trogir**, **Šibenik** és **Klis** –, kihasználva a magyar korona trónviszályait, és befolyást gyakorolt a mai Észak-Montenegró, Nyugat-Szerbia és Dél-Horvátország egyes részeire. 1390-ben a **Horvátország és Dalmácia királya** címet is felvette, de ez a cím nem vezetett tartós horvát területi hódításhoz.

A királyság belső intézményei korlátozottan centralizáltak voltak. A királyi udvar mellett a nagyhatalmú nemesi családok – a **Hrvatinić**, a **Pavlović** és a **Kosača** családok – saját katonai kísérettel, birtokokkal és regionális udvarokkal rendelkeztek. A királyi hatalom a bányavárosok jövedelmeire, a raguzai kereskedelmi kapcsolatokra és a földbirtokadományozásra támaszkodott, de a nagyurak hűsége rendszerint feltételes volt. A rendi gyűlés előzménye, a **stanak** a 14. század végétől a királyi döntések előkészítésében és a trónutódlás vitáiban játszott szerepet; ez azonban nem hasonlítható a későbbi, modern parlamentarizmushoz.

A boszniai királyság lakosságának identitása a 14. században területi, nem nemzeti jellegű volt. A forrásokban a „bosnyák” (*Bošnjani*) kifejezés a Boszniai Királyság lakóit jelöli, vallási és társadalmi különbség nélkül, de nem jelent a modern értelemben vett nemzeti tudatot. A térségben a katolikus, az ortodox és a boszniai egyház hívei egyaránt éltek, és a városokban dalmát-itáliai kereskedők, szász bányászok és raguzai polgárok alkottak külön közösségeket. Ez a sokszínűség a modern nacionalista visszavetítés számára különösen sérülékeny, ezért a történeti szövegnek ragaszkodnia kell a területi kategóriákhoz.

Tvrtko 1391-es halála után a királyi hatalom gyorsan meggyengült. Utódai, köztük **Stjepan Dabiša**, **Stjepan Ostoja** és **Tvrtko II**, hosszú trónviszályokba bonyolódtak, és a nagyurak gyakorlatilag függetlenül kormányozták regionális birtokaikat. A Kosača család feje, **Stjepan Vukčić Kosača** a 15. század közepén a **herceg** (*herceg*) címet vette fel, és a róla elnevezett **Hercegovina** ekkoriban vált külön regionális fogalommá. A középkori Bosznia királysága 1463-ban, az oszmán hódításkor szűnt meg, amikor **Stjepan Tomašević** király elesett, és a terület az Oszmán Birodalom részévé vált. A középkori királyság tehát nem folytonos államiságként, hanem egy regionális hatalmi képződményként írható le, amelynek intézményi öröksége később a modern boszniai identitás vitáiban is fontos szerepet kapott.

12.1.6 Források és bizonytalanságok

A középkori Bosznia megismerésének elsődleges forrásai három nagy csoportba sorolhatók. A **belső okleveles anyag** – Kulin bán 1189-es oklevele, a Kotromanić bánok és királyok adománylevelei, a boszniai egyház kéziratai, valamint a fennmaradt cirill és latin feliratok – a területi hatalomgyakorlás és a vallási élet dokumentumai. A **külföldi források** – a pápai legátusok jelentései, a magyar királyi oklevelek, a raguzai levéltár szerződései és tanácsi jegyzőkönyvei, valamint a bizánci és itáliai krónikák – a bánság és a királyság diplomáciai és gazdasági viszonyait világítják meg. A **régészeti bizonyítékok** – temetők, kolostorhelyek, bányavidékek és városi rétegek – a kevéssé írásos területek mindennapjaira adnak adatokat.

A bizonytalanságok elsősorban a korai etnikai és vallási viszonyokra vonatkoznak. A 12–13. századi népi identitások nem rekonstruálhatók a modern népszámlálási logika szerint, és a „bosnyák”, „horvát”, „szerb” kategóriák alkalmazása a középkorban anakronisztikus. Különösen vitatott a **boszniai egyház** jellege: a korabeli eretnekségi vádak és a későbbi nemzeti romantikus elbeszélések egyaránt politikai célokat szolgáltak, ezért a modern kutatás a belső források és a pápai források kritikai összevetésére támaszkodik. Nem tudjuk pontosan, milyen tanításokat vallott a boszniai egyház, milyen kapcsolatban állt a bogumilizmussal, és mekkora volt a híveinek száma.

A **1377-es koronázás** helye és körülményei szintén vitatottak. A legtöbb kutató a Mile melletti ferences templomot tartja valószínűnek, de a források nem zárják ki más értelmezéseket. A királyi címek pontos tartalma, különösen a „Nyugati oldal” és a „Tengermellék” földrajzi kiterjedése sem egyértelmű. Az okleveles dátumoknál figyelembe kell venni, hogy a középkori évkezdés és a helyi írásgyakorlat eltérhet a modern naptártól.

Végül a középkori Bosznia 19–20. századi utóélete is befolyásolja a képet. A szerb, horvát és bosnyák nemzeti történetírás sokáig a saját nemzeti államiságát vetítette vissza a középkori bánságra és királyságra; a bogumil-tézisből a bosnyák muszlim identitás magyarázatát is levezették. A mai kritikai történetírás ezeket az olvasatokat emlékezetpolitikai konstrukciókként, nem pedig dokumentált tényként kezeli.

12.1.7 Rövid összefoglaló

- A középkori Bosznia a Boszna folyó felső völgyéből kiinduló területi egység volt, amely a 12. században magyar hűbéres bánságként szilárdult meg.
- A bán intézménye a magyar királyi fennhatóság és a helyi nemzetségfők közötti folyamatos alkut tükrözte; a terület soha nem volt rögzített határú, nemzeti állam.
- Kulin bán 1189-es oklevele és a 1203-as bilinopoljei nyilatkozat a bánság írásbeliségének és a pápai vizsgálatok kezdetének legfontosabb emlékei.
- A boszniai egyház (*Crkva bosanska*) nem bizonyítható egyértelműen bogumil eretnekségként; a modern kutatás szerint inkább elszigetelt, autokefál egyházi szervezet volt.
- A Kotromanić-ház, főként Stjepan II és I. Tvrtko, megerősítette a bánságot, és 1377-ben királysággá emelte.
- Tvrtko 1377-es koronázása Mile-ban (vagy Mileševa környékén) a szerb Nemanjić-örökséget is kisajátító királyi címmel járt, és Bosznia mellett Rascia, a Tengermellék és a Nyugati oldal uralmát is hirdette.
- Tvrtko 1391-es halála után a királyi hatalom szétesett, a nagyúri családok – Hrvatinić, Pavlović, Kosača – regionális autonómiát gyakoroltak, ami előkészítette az oszmán hódítást.

12.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem nevezhető a középkori Bosznia modern értelemben vett nemzetállamnak? Milyen területi, vallási és hatalmi kategóriákkal írható le inkább?
2. Milyen bizonytalanságok terhelik a boszniai egyház eretnek voltának tézisét, és milyen források alapján javasolta Fine a boszniai egyház autokefál értelmezését?
3. Miben mutatkozott meg a bánság kettős kötődése a Magyar Királysághoz és a helyi nemességhez Kulin bán oklevelén és a 13. századi pápai hadjáratokon keresztül?
4. Miért volt politikai jelentősége annak, hogy I. Tvrtko 1377-ben a szerb királyi címet is felvette? Milyen területi igényekre utalt a latin királyi cím tagolása?
5. Hogyan változott a királyi hatalom és a nagyúri családok viszonya Tvrtko 1391-es halála után, és miért tekinthető ez az oszmán hódítás előzményének?

12.2 Az oszmán hódítás és a szandzsákok

A középkori Bosznia A középkori Bosznia alfejezetben tárgyalt belső tagoltsága, a nemesi családok közötti hatalmi harcok és a királyi központok viszonylagos gyengesége együtt magyarázza, miért nem egyetlen döntő csatában, hanem évtizedeken át tartó, több irányból érkező nyomás alatt omlott össze a boszniai királyság. Az oszmán hódítás nem egyszerűen katonai esemény volt: új közigazgatási egységeket, adózási formákat és társadalmi csoportokat hozott létre, amelyek a későbbi Bosznia-Hercegovina arculatát alapvetően meghatározták. Ez az alfejezet a hódítás menetét, a szandzsák-rendszer kiépítését, a helyi lakosság átalakuló jogállását és a forrásokkal kapcsolatos bizonytalanságokat mutatja be.

12.2.1 A hódítás folyamata és a 15. századi oszmán nyomás

Az oszmán állam már a 14. század végétől rendszeres portyákat vezetett a Balkán belső területei felé. A boszniai királyság területét a 15. század első felében főként a szerb fejedelemségek, a magyar királyság és Velence közötti erőviszonyok határozták meg. Az 1448-as második rigómezei csata után a magyar védelem meggyengült, és az oszmán haderő a Szerémség, a Drina völgye és a Neretva irányába egyaránt támadott. A boszniai király, **Stjepan Tomašević** (szerbhorvátul Stjepan Tomašević, a korabeli forrásokban gyakran Stefan) 1461-ben pápai koronát kapott, és megpróbált nyugati keresztény segítséget szervezni, de a támogatás nem érkezett meg időben. A királyság területét ráadásul belső viszályok gyengítették: a **Hranić-Kosača**, a **Pavlović** és más nagyúri családok saját katonai kísérettel rendelkeztek, és időnként az oszmánokkal is külön megállapodtak.

A hódítás előzményeihez tartozik, hogy a boszniai királyság területi kiterjedése nem azonos a mai Bosznia-Hercegovinával. Dalmácia jelentős része Velence kezén volt, a Szerémség magyar fennhatóság alatt állt, a Neretva alsó folyása pedig a Kosača család hercegi területéhez tartozott. Az oszmán előrenyomulás ezért egyszerre érintette a királyi Boszniát, a hercegi területeket és a határvidék katonai zónáit.

12.2.2 1463: a boszniai hadjárat és a királyság összeomlása

A boszniai hadjárat 1463-ban, **II. Mehmed** (Fatih Sultan Mehmed) személyes vezetésével zajlott. A kortárs oszmán krónikák – például Tursun bég és Âşıkpaşazâde – a hadjáratot gyors, megsemmisítő győzelemként írják le, de a nyugati források, elsősorban velencei követjelentések és a magyar királyi udvar levelezése, némileg eltérő képet adnak a várak ellenállásáról és a hadműveletek időtartamáról. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a királyi székhely, **Bobovac** eleste után a király dél felé menekült, de a mai Jajce közelében elfogták. Stjepan Tomašević kivégzése – egyes források szerint levágással, más beszámolók szerint a janicsárok előtti kivégzéssel – a boszniai királyság végét szimbolizálta.

A hódítás azonban nem volt teljes. **Mátyás magyar király** még ugyanabban az évben, 1463-ban visszafoglalta Jajcét, és létrehozta a **jajcei bánságot** (Jajačka banovina). A bánság több évtizeden át magyar védelmi zóna maradt, amelyhez Észak-Bosznia számos vára tartozott. Így az 1463-as dátum nem a teljes terület meghódítását jelenti, hanem a királyság megszűnését és az oszmán uralom első szakaszának kezdetét, amelyet a magyar és velencei kézen maradt területek határoltak. A 16. század elejéig az oszmán fennhatóság fokozatosan terjeszkedett nyugat és észak felé.

12.2.3 Hercegovina bekebelezése

A **Hercegovina** elnevezés a **Stjepan Vukčić Kosača** hercegi címéből (herceg, németül Herzog) ered, és a 15. század második felében fokozatosan terjedt el a Neretva alsó folyása, a mai Mostar környéke, a Popovo polje és a tengerpart felé eső területekre. A herceg 1466-ban meghalt, fiai azonban továbbra is ellenálltak, részben oszmán vazallusként, részben velencei támogatással. Az oszmán hódítás Hercegovinában nem egyetlen hadjáratban, hanem lépésről lépésre ment végbe: előbb a belső várakat, majd a tengerparti erődítményeket foglalták el. A Kosača család utolsó erősségei 1482 körül kerültek oszmán kézre, bár egyes források szerint a folyamat 1483-ig elhúzódott. A tengerparti sáv egy része és a szigetek Velence fennhatósága alatt maradtak, ami a későbbi határok kialakulásához is hozzájárult.

A hercegovinai területek különállása a hódítás után is megmaradt: az oszmánok külön szandzsákot hoztak létre, és a helyi nemesség egy része – áttérést követően – megőrizhette birtokait, míg

mások elmenekültek, elsősorban Dalmáciába és a magyar fennhatóságú területekre. A menekülő nemesség és a határvidéki katonai szolgálatot vállaló csoportok mozgása a későbbi etnikai és vallási viszonyokat is befolyásolta.

12.2.4 Az oszmán közigazgatás: a szandzsákok és a timár-rendszer

Az oszmán állam a meghódított területeken a **szandzsák** (törökül sancak) nevű katonai-közigazgatási egységeket hozott létre. A szandzsák élén a **szandzsákbég** (sancakbeyi) állt, aki a hadsereg helyi lovasait, a szpáhikat irányította, és a kádikkal együttműködve részt vett az adóztatás és a rendfenntartás megszervezésében. A boszniai szandzsákot 1463-ban hozták létre, a **ruméliai beglerbégség** (Rumeli beylerbeyliği) részeként. Első szandzsákbégje **Isa-beg Isaković** volt, akinek nevéhez Szarajevó (Szaray, azaz palota) alapítása kötődik. A város alapításának pontos éve vitatott: egyes források 1461-re, mások 1462-re teszik, de a legtöbb kutató szerint a 15. század közepén, a hódítás előestéjén vagy közvetlenül utána keletkezett. Az alapítás körüli bizonytalanságot a városmag, a **Baščaršija** kialakulásának fokozatossága is magyarázza.

A hercegovinai szandzsák létrehozása a hódítás befejeződése után történt, de a pontos dátum ugyancsak vitatott: egyes források 1470 körülre, mások az 1480-as évek elejére teszik. A 16. század folyamán a terjeszkedéssel párhuzamosan további szandzsákokat szerveztek, például a **zvorniki**, a **klisi** és később a bihácsi szandzsákot. A boszniai térséget magába foglaló **boszniai beglerbégség** (paşalık) 1580-ban jött létre, de erről a későbbi fejezetekben lesz szó.

A szandzsákokon belül a **timár-rendszer** (tımar) biztosította a katonai szolgálat és a földbirtoklás összekapcsolását. A **timár** kisebb jövedelmű hűbérbirtok volt, amelyet a szultán a szpáhi lovas katonának adományozott, cserébe a katona köteles volt felfegyverkezni és hadba vonulni. A nagyobb jövedelmű **ziamet** (ze'amet) a magasabb rangú tiszteknek, míg a **hász** (has) a szultánnak, a beglerbégeknek és más magas méltóságoknak fenntartott birtok volt. A föld végső tulajdonjoga az államé (miri) maradt; a paraszt csak használati joggal rendelkezett, és adót fizetett. A hódítás előtti helyi nemesség egy része áttéréssel bekerülhetett a timár-birtokosok közé, más része elvesztette birtokait, és a határvidékre vagy a szomszédos magyar, velencei területekre menekült. A timár-rendszer tehát nem egyszerűen elvette a földet a keresztényektől, hanem az oszmán katonai-logisztikai igények szerint újraosztotta, és lehetőséget adott bizonyos helyi elitek integrálására.

A közigazgatás másik pillére a **kádi** (bíró) volt, aki a saría alapján ítélkezett. A kádi-hivatalok jegyzőkönyvei (sijil) fontos forrásai a kora újkori Bosznia társadalom- és gazdaságtörténetének, bár a 15. századi anyag csak töredékesen maradt fenn. A nem muszlim alattvalók, a **zimmi** (zimmi) jogállása védett, de alárendelt volt: fejadót (**dzsizje**, cizye) fizettek, földadót (**haradzs**, haraç) és egyéb terheket viseltek, cserébe vallásukat – bizonyos korlátozásokkal – gyakorolhatták.

12.2.5 A ferencesek és az ahd-náme

A ferences rend a 13. század óta jelen volt a középkori Boszniában, és a hódítás idején a katolikus egyházszervezetet gyakorlatilag a ferencesek képviselték. A hagyomány szerint II. Mehmed 1463-ban oklevelet (**ahd-náme**, ahdname) adott a rendnek, amelyben szabad vallásgyakorlatot, tulajdonjogot és mozgásszabadságot biztosított a ferenceseknek. A fennmaradt szöveg azonban forráskritikai szempontból problematikus. A modern történettudomány jelentős része vitatja, hogy a jelenleg ismert oklevél eredeti 1463-as kiadvány lenne: a fennmaradt példányok későbbi másolatok, és a szöveg egyes részei a 16. századi vagy még későbbi viszonyokat tükröznek. Egyes kutatók szerint a mag valódi lehet ugyan, de a rendelkezésre álló forma nem alkalmas arra, hogy bizonyítsa a korabeli jogi garanciákat. A kérdés azért is érzékeny, mert a boszniai ferencesek önértelmezésében és a boszniai horvát katolikus emlékezetben az ahd-náme a folytonosság egyik

szimbolikus dokumentuma. A forráskritika ezzel szemben arra figyelmeztet, hogy a katolikus egyház tényleges működése az oszmán uralom alatt nem egyetlen oklevélen, hanem a mindenkori helyi hatalmi viszonyokon és a kádi-gyakorlaton múlt.

A katolikus püspöki hierarchia a hódítás után valóban meggyengült: a püspökök egy része elmenekült, a szerzetesi intézmények közül a ferencesek maradtak a katolikus lakosság fő lelki vezetői. Működésük engedélyezése azonban nem feltétlenül jelentett teljes védettséget, és időnként a ferences rendházakat is támadások, adóterhek és jogviták sújtották. Az ahd-náme ezért a források és az emlékezet viszonyának iskolapéldája: a dokumentum tényleges jogi hatálya bizonytalan, kulturális jelentősége viszont vitathatatlan.

12.2.6 A vlachok és a határvidék

A kora újkori Balkán forrásaiban a **vlach** (vlah) kifejezés elsősorban jogállást és életmódot, nem pedig modern értelemben vett etnikai hovatartozást jelölt. A vlachok pásztorkodó, katonáskodó közösségek voltak, akik a hegyvidéki legelőket használták, és a határvidéken adókedvezményekért cserébe katonai szolgálatot teljesítettek. A vlach-jogállású csoportok külön adót, az úgynevezett **filurit** fizették, és a szandzsákok katonai szervezetébe tagozódtak. A határvidéken (**szerhat**, serhat) a **martalócok** (martolos) keresztény segédcsapatok voltak, akik portyákon és felderítésben vettek részt, és fizetést vagy adómentességet kaptak. A vlachok és a martalócok szerepe azért fontos, mert a 15–16. századi határvidéki mozgások, betelepítések és katonai szolgálatok jelentősen alakították a későbbi etnikai és vallási térképet, különösen a Krajina és a Dalmácia felé eső területeken.

A határvidék kettős adóztatás alatt állt: a helyi lakosság időnként mind az oszmán, mind a magyar, majd később a Habsburg hatóságoknak fizetett, a portyák és ellenportyák pedig állandó bizonytalanságot okoztak. A menekülthullámok és az újratelepítések a 15. század végétől folyamatosan változtatták a településszerkezetet, és hozzájárultak a későbbi határvidéki identitások kialakulásához.

12.2.7 Az iszlamizáció kezdetei

Az iszlamizáció a 15. század végén és a 16. század elején fokozatos, de nem tömeges folyamat volt. A korai oszmán defterek alapján a lakosság többsége még keresztény maradt, a muszlimok aránya csak a 16. század folyamán kezdett növekedni. Az áttérés okai összetettek: a timár-birtokossá válás, a városi kézműves- és kereskedőrétegbe való bekerülés, valamint a társadalmi mobilitás előnyei mind szerepet játszottak. A **devsirme** (devşirme), azaz a gyermekadó útján a keresztény családokból elvitt fiúk egy része janicsárrá vagy udvari hivatalnokká vált, és közülük többen később magas pozíciókat értek el. A devsirme boszniai kiterjedése és a helyi lakosság érintettsége azonban vitatott: egyes források szerint a boszniai muszlimok egyes körökben kivételesen elfogadták a devsirmét, más értelmezések szerint ez a jelenség későbbi visszavetítés vagy túlzás.

A középkori boszniai egyház (**crkva bosanska**) híveinek kérdése különösen vitatott. A 19–20. századi nacionalista historiográfiában elterjedt az a nézet, hogy a „bogumilok” tömegesen tértek át az iszlámra, és ők alkotják a bosnyák muszlimok elődeit. A modern kutatás ezt lényegesen árnyalja: a boszniai egyház követőinek száma és a keresztény felekezetekhez való viszonya nem tisztázott, és az iszlamizáció nem írható le kizárólag a bogumilok megtéréseként. A folyamat évszázadokon át tartott, és a katolikus, ortodox és a boszniai egyház hívei egyaránt részt vettek benne. A muszlim többség kialakulása Bosznia egyes részein csak a 16–17. század fordulójára tehető, de ez a folyamat sem egyenletes, és a források szegényessége miatt nem adható pontos statisztikai kép.

A városiasodás párhuzamosan haladt az iszlamizációval. Szarajevó, Mostar, Tuzla és később Banja Luka városias központokká váltak, ahol a muszlim elit, a keresztény kereskedők és a zsidó közösségek együtt éltek. A szefárd zsidók a 16. század elejétől – részben a spanyolországi kiűzetés (1492) után – telepedtek le az oszmán balkáni városokban, köztük Szarajevóban. Jelenlétük a városi kultúra és kereskedelem fontos tényezőjévé vált, de erről a későbbi fejezetek részletesebben szólnak.

12.2.8 Társadalom és gazdaság a hódítás után

A hódítást követő első évtizedekben a gazdasági szerkezet is átalakult. A középkori boszniai ezüstbányák – például Srebrenica és Fojnica környékén – a 15. század végére hanyatlani kezdtek, noha az oszmán hatóságok igyekeztek fenntartani a bányászati termelést. A kereskedelemben továbbra is meghatározó maradt **Raguza** (Dubrovnik) szerepe: a raguzai kereskedőházak tributumot fizettek az oszmán államnak, de megtartották autonómiájukat, és közvetítették a balkáni nyersanyagok, állati termékek és kézműves áruk cseréjét. A városi piacok, a hetivásárok és a karavánutak a szandzsákok gazdasági szervezetét kapcsolták össze a birodalmi központtal.

A vidéki lakosság, a **reaja** (re'aya) adóterhei a 15. század végén még viszonylag mérsékeltek voltak, de a 16. század folyamán az adók növekedtek, és a timár-birtokosokkal szembeni kötelezettségek is súlyosbodtak. A parasztság egy része a határvidékre költözött, ahol kedvezőbb jogállást remélt, más része a városokba áramlott. A nők szerepe a forrásokban alig jelenik meg, de a kádi-jegyzőkönyvek házassági, öröklési és vagyonjogi bejegyzései alapján a muszlim és nem muszlim közösségek családszerkezete eltérő, de nem mereven elkülönülő normákat követett.

12.2.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai elsősorban oszmán adóösszeírásokra (**defter**), kádi-jegyzőkönyvekre (**sijil**), kortárs oszmán krónikákra, nyugati követjelentésekre és ferences dokumentumokra támaszkodnak. A 15. századi defterek csak töredékesen maradtak fenn, ezért a népességre, adókra és településszerkezetre vonatkozó adatok bizonytalanok. A hódítás egyes részletei – például Bobovac elestének időpontja vagy Stjepan Tomašević kivégzésének körülményei – a forrásokban eltérően szerepelnek. A ferences ahd-náme hitelessége tudományos vita tárgya, és a fennmaradt példányok későbbi másolatok, ami óvatosságra int. Az iszlamizáció okai, üteme és társadalmi mintázatai ugyancsak vitatottak: a bogumil-tézis ma már nem tekinthető általánosan elfogadott magyarázatnak, de a kérdés a nemzeti historiográfiákban továbbra is érzékeny. A vlach kifejezés értelmezése – foglalkozási-jogi kategória vagy etnikai csoport – szintén vitatott, és a későbbi korszakokra nézve is fontos következményekkel jár.

12.2.10 Rövid összefoglaló

- A boszniai hódítás 1463-ban a királyság megszűnését hozta, de a teljes terület oszmán kézre kerülése évtizedekig tartott; Jajce és Észak-Bosznia egy része magyar kézen maradt.
- Hercegovina fokozatosan, 1482–1483 körül került oszmán fennhatóság alá; a tengerparti sáv egy része Velencéé maradt.
- Az oszmánok szandzsákokat hoztak létre, élükön a szandzsákbéggel; a boszniai szandzsák 1463-ban, a hercegovinai a 15. század utolsó harmadában alakult meg.
- A timár-rendszer a katonai szolgálatot és a földbirtoklást kapcsolta össze; a helyi nemesség egy része áttéréssel bekerülhetett az oszmán katonai elitbe.
- A ferencesek működése az oszmán uralom alatt folytatódott, de az 1463-as ahd-náme hitelessége vitatott, és a dokumentum elsősorban emlékezetpolitikai jelentőségű.

- A vlachok és a martalócok a határvidék katonai szervezetében játszottak szerepet; a vlach kifejezés inkább jogállást és életmódot, mint etnikumot jelölt.
- Az iszlamizáció fokozatos, évszázadokon át tartó folyamat volt; a bogumil-tézis a modern kutatásban vitatott, és a muszlim többség kialakulása nem írható le egyetlen okkal.
- A korszakra vonatkozó adatok – népességszám, adóterhek, áttérések aránya – forráshiány és értelmezési viták miatt csak becslésnek tekinthetők.

12.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem írható le az 1463-as boszniai hódítás egyetlen évre kiterjedő, lezárt eseményként?
2. Milyen közigazgatási egységeket hoztak létre az oszmánok a meghódított boszniai és hercegovinai területeken, és mi volt a szandzsákbég szerepe?
3. Mi a timár-rendszer lényege, és hogyan befolyásolta a helyi nemesség helyzetét?
4. Milyen forrástani problémákat vet fel a ferenceseknek tulajdonított ahd-náme, és miért példa ez az emlékezet és a dokumentált múlt különbségére?
5. Milyen okokat vet fel a szakirodalom az iszlamizáció megindulására, és miért vitatott a bogumil-tézis?

12.3 A bosnyák muszlimok kialakulása

Az oszmán hódítást követő két-három évszázadban Bosznia vallási összetétele gyökeres átalakuláson ment keresztül. A megelőző Az oszmán hódítás és a szandzsákok alfejezet bemutatta, hogyan szerveződött a térség a szultáni közigazgatásba; itt azt vizsgáljuk, miként alakult ki a régió egyik legmeghatározóbb közössége, a boszniai muszlimság. A folyamat nem egyetlen döntés vagy kataklizmatikus esemény eredménye volt, hanem hosszú, több generáción átívelő társadalmi, gazdasági és vallási átalakulás. A kérdés azért központi, mert a 19. századi nemzeti mozgalmak ebből a felekezeti-társadalmi csoportból formálták meg később a modern bosnyák nemzetet, és a 20. századi jugoszláv identitáspolitika is folyamatosan visszanyúlt ehhez a kora újkori örökséghez. Ugyanakkor a kutatók számára az iszlámosodás mértéke, sebessége és okai ma is vitatott kérdések, mert a források hézagosak, és az emlékezetpolitikai felek eltérően értelmezik az adatokat.

12.3.1 Az iszlámosodás folyamata

Az iszlámosodás időbeli és térbeli mintái egyenetlenek voltak. A 15. század végi oszmán adóösszeírások, a **defterek** (defter) Bosznia lakosságának többségét még keresztényként, katolikusként vagy ortodoxként tüntették fel. A 16. század folyamán azonban a helyi keresztény lakosság egyre nagyobb része tért át az iszlámra, különösen a városokban és az oszmán közigazgatás központjaiban. A 16. és 17. század fordulójára a boszniai szandzsákok – a mai Bosznia-Hercegovina területén és a szomszédos régiókban – lakosságának jelentős része muszlim lett. A modern történetírásban a 17. század közepére vonatkozó becslések 30 és 50 % közé teszik a muszlimok arányát, de ezeket az adatokat óvatosan kell kezelni, mert a defterek nem a teljes lakosságot, hanem az adóköteles háztartások egy részét rögzítették, és a felekezeti megjelölés gyakran pontatlan volt.

Az áttérés okai összetettek. Az oszmán állam az iszlám híveinek kedvezőbb jogi helyzetet biztosított: a muszlimok nem fizették a nem muszlimokra kivetett fejadót, a **dzsizjét** (cizye), és könnyebben juthattak hivatali, katonai és földbirtokosi pozíciókhoz. A helyi keresztény egyházszervezet a középkor végén meggyengült, a katolikus hierarchia a 15. században szinte eltűnt, és a plébániai hálózat ritkás volt. Ezzel szemben az oszmán városokban hamar megjelentek

a mecsetek, iskolák és a vallási jogtudósok, az **ulema** (ulema). A városi lakosság körében a társadalmi mobilitás erős ösztönzőt jelentett: a közigazgatásban, a kereskedelemben vagy a helyi biztonsági erőknél való előmenetel gyakran az iszlám felvételéhez kötődött.

A régebbi történetírás és a nemzeti mitizálás gyakran a középkori **boszniai egyház** követőinek, a népszerűen „bogumilnak” nevezett csoportnak tulajdonította a tömeges áttérést. Eszerint az elmélet szerint a boszniai egyház tagjai – akiket mind a katolikus, mind az ortodox egyház eretneknek tekintett – állítólag rideg viszonyban voltak a keresztény hierarchiával, ezért könnyen iszlámra tértek. A mai kutatás ezt a képet árnyalja: a boszniai egyház szerepe a 14–15. században vitatott, és a források nem igazolják, hogy tagjai tömegesen vagy elkülöníthető csoportként tértek volna át. Sokkal inkább a helyi társadalom egészére ható gazdasági és jogi ösztönzők magyarázzák a folyamatot. Ez a kérdés erősen emlékezetpolitikai töltetű: a bogumil-mítoszt a 19. századi bosnyák értelmiség is felhasználta, később pedig a jugoszláv historiográfia is különböző célokkal hivatkozott rá. A mai munkák többsége ezt a narratívát forráskritikával kezeli, és a vallásváltást hosszabb, összetett társadalmi folyamatként mutatja be.

Az iszlámosodás földrajzi különbségei is árulkodóak. A gyorsabb ütem Szarajevóban, Travnikban, Banja Lukában és a második oszmán közigazgatási központokban figyelhető meg, ahol az állami intézmények, a helyőrségek és a városi infrastruktúra azonnal húzóerőt gyakoroltak. A hegyvidéki és peremterületek falvaiban a keresztény közösségek továbbra is fennmaradtak, sőt a 16. században az oszmán hatóságok – például a **vlach** (vlasi) pásztorcsoportok számára – bizonyos autonómiát és adókedvezményeket is biztosítottak, ami csökkentette az áttérés nyomását. A köznyelvben a helyi iszlámra tért lakosságra a **poturice** (poturica, „törökké lett”) kifejezés terjedt el, amely a kora újkorban egyszerre jelölt vallási és kulturális különbséget, de nem felelt meg a modern nemzeti kategóriáknak.

Az áttérés nem zárta le a korábbi kapcsolatokat. A 16. és 17. századi forrásokban számos nyoma van annak, hogy a muszlimok és keresztények együtt éltek, családi és gazdasági kötelékek fűzték őket össze, és a falvakban a vallási határok lassan, olykor két-három generáción át alakultak. A **kripto-kereszténység** jelensége – amikor egyes családok formálisan muszlimként viselkedtek, de titokban keresztény szertartásokat is gyakoroltak – a nehezen dokumentált, de több utalásban felbukkanó gyakorlatok közé tartozik. Ez arra figyelmeztet, hogy a felekezeti besorolást nem szabad merev kategóriának tekinteni.

12.3.2 A millet-rendszer és a muszlim közösség

Az oszmán állam a lakosságot elsősorban vallási alapon szervezett **millet** (millet) közösségekbe osztotta. Ez a rendszer a 19. századig nem volt egységes és jogilag rögzített birodalmi szabályozás, hanem inkább rugalmas, a helyi hagyományokhoz is alkalmazkodó igazgatási logika. A muszlimok alkották a domináns közösséget: viselői felsőbbrendű jogi státuszt élveztek, bár az oszmán társadalmat nem szabad a modern értelemben vett polgári egyenlőséggel mérni. A nem muszlim alattvalók, a **zimmi** (zimmi, „védett”) lakosság jogai korlátozottak voltak, cserébe megőrizhették vallásukat és közösségi szervezeteiket, de fejadót, a dzsizjét fizettek, és számos társadalmi és öltözködési előírás betartására kötelezték őket.

Boszniában ez a rendszer sajátos alakot öltött. A 16. századra a muszlim lakosság nem egyszerűen a birodalmi központ által telepített török tisztviselőkből állt, hanem túlnyomórészt a helyi szláv nyelvű, iszlámra tért közösségekből. Ez lényeges különbség például az arab világ vagy Anatólia vidékéhez képest: a boszniai muszlimok saját nyelvüket, a délszláv nyelvjárásokat használták, miközben írott kultúrájukban és jogi ügyeikben a török és az arab nyelvek is szerepet kaptak. Az iszlám felvétele tehát nem járt feltétlenül a nyelvi asszimilációval, bár a városi elit köreiben a török nyelv presztízse magas volt.

A **muszlim millet** vezető szerepe a közéletben, a törvénykezésben és a gazdaságban szembetűnő volt. A városi **ulema** – a vallástudósok rétege – mecsetekben, **medreszékben** (medresa, vallási iskola) és bíróságokon tevékenykedett. A lakosság ügyeit a **kádi** (kadı) bíróságok intézték, amelyek a szultáni törvények és az iszlám jog, a **saría** (şeriat) szerint jártak el. A boszniai muszlimok számára az iszlám a mindennapi élet keretét adta: az ima, a böjt, a vallási ünnepek és a családjog egyaránt a közösségi szerveződés alapját képezték. Ugyanakkor a helyi iszlám gyakorlata gyakran keveredett a korábbi szokásokkal, a szentek kultusza, a zarándoklatok és a népi vallásosság számos elemet megőrzött.

A millet-rendszerben a muszlim közösség tagjai belsőleg sem voltak egységesek. Az uralkodó rétegbe a földbirtokos **bégek** (beg) és **agák** (aga), a katonai vezetők és a magas rangú vallási méltóságok tartoztak. A városi kézművesek és kereskedők – a **esnaf** (esnaf, céh) szervezetekbe tömörülve – a középréteget alkották, míg a vidéki muszlim parasztok gyakran ugyanolyan szegénységben éltek, mint keresztény társaik. Ez a belső rétegzettség fontos, mert a későbbi nemzeti narratívák hajlamosak a boszniai muszlimokat homogén földesúri osztályként ábrázolni, ami a források szerint nem állja meg a helyét.

12.3.3 Helyi elit és csiftlik-gazdálkodás

A boszniai muszlim közösség belső szerkezetét leginkább a földbirtokviszonyok alakították. Az oszmán állam a hódítás után a **timár** (timar) rendszer keretében a meghódított területek jelentős részét katonai szolgálat fejében adta ki lovas katonáknak, a **szpáhiknak** (sipahi). A szpáhik a jövedelmet a rájuk bízott adóköteles parasztok, a **raja** (reaya) adóiból kapták, de a föld elvben az államé maradt, és a katonai hűbért nem örökíthették szabadon. A 15. század végén és a 16. század elején ez a rendszer viszonylag stabil kereteket adott, a helyi szláv származású muszlimok is szpáhi birtokokhoz juthattak, ha részt vettek az oszmán hadjáratokban.

A 16. század végétől a timár-rendszer fokozatosan erodálódott. Az oszmán állam hosszú háborúi – mindenekelőtt a Habsburgok ellen folytatott hadjáratok – növelték a pénzügyi terheket, és az állam a hűbérbirtokokat egyre inkább adóbérletbe adta. Emellett a központi hatalom gyengülése kedvezett annak, hogy a helyi elitek magánkézbe juttassák a termőföldet. Így terjedt el a **csiftlik** (çiftlik) intézménye, amely ebben a régióban nem egyszerűen egy paraszti gazdaságot, hanem gyakran a földesúr magánbirtokát jelentette, ahol a parasztok röghöz kötött vagy félröghöz kötött járadékos viszonyban dolgoztak.

A csiftlik-gazdálkodás Boszniában a 17. és 18. század folyamán vált meghatározóvá. A helyi muszlim földbirtokos réteg, a **bégek** és **agák** kezében összpontosult a szántók, rétek és erdők jelentős része. A raja – a keresztény és gyakran muszlim parasztok – a föld használatáért terményrészt, pénzt és munkajáradékot (robotot) fizetett. Az oszmán törvények korlátozták a földesúri terhek nagyságát, de a gyakorlatban a helyi hatalmasságok ezeket büntetlenül túllépték. A csiftlik-rendszer tehát nem a klasszikus európai jobbágyság másolata volt, hanem az oszmán adórendszer és a helyi földesúri hatalom sajátos keveréke. A források sűrűn említik a parasztok panaszait, a szökéseket és a helyi lázadásokat is.

A 18. századra a boszniai muszlim elit sajátos regionális hatalmi tényezővé vált. Az **ajanok** (ayan) és a **kapetánok** (kapetan, kapitány) – a helyi előkelők és a katonai parancsnokok – gyakran szembeszegültek a szultáni központ utasításaival. A 18. században a boszniai muszlim földbirtokosok többször fellázadtak a reformkísérletek ellen, mert azok fenyegették helyi kiváltságaikat. Ez a rugalmatlan, földbirtokos érdekeltségű elit a 19. században is megőrizte hatalmát, ami hozzájárult ahhoz, hogy Bosznia az Oszmán Birodalom belügyeinek állandó forrása maradt.

A csiftlik-gazdálkodás hatása a paraszti társadalomra katasztrofális volt. A 18. század végére és a 19. század elejére a vidék elszegényedett, a lakosság terhei rendkívül megnőttek, és a központi hatalom képtelen volt hatékonyan védelmezni a raját. Ez a feszültség vezetett a 19. századi boszniai parasztmozgalmakhoz és a keresztény parasztság körében a nemzeti elégedetlenség növekedéséhez is. A korabeli utazók és konzuli jelentések gyakran úgy írták le a boszniai vidéket, mint a földesúri önkény és a paraszti nyomor színterét, ami hosszú távon aláásta az oszmán uralom legitimitását.

12.3.4 A katolikus és ortodox közösségek helyzete

A boszniai muszlimok kialakulásának tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a nem muszlim közösségek helyzetét, mert az iszlámosodás éppen az ő rovásukra és velük párhuzamosan ment végbe. A katolikus közösség a középkor végén súlyos helyzetbe került. A 15. században a püspöki székek betöltetlenek maradtak, a katolikus hierarchia szinte megszűnt, és a plébániai hálózat összeomlott. Ennek ellenére a katolicizmus nem tűnt el, elsősorban a **ferencesek** (franjevci) tevékenységének köszönhetően. A ferences rend már a 14. századtól jelen volt Boszniában, és az oszmán hatóságok – ha korlátozott keretek között is – engedélyezték működésüket. A 16. században a ferencesek lettek a boszniai katolikus közösség szellemi és intézményi gerince, akik plébániákat tartottak fenn, tanítottak és krónikákat vezettek. A katolikus lakosság aránya a muszlimokéhoz képest fokozatosan csökkent, de a közösség soha nem tűnt el, és a 19. században a horvát nemzeti ébredés fontos támaszává vált.

Az ortodox közösség helyzete eltérő volt. Az oszmán hódítás előtt Bosznia területén az ortodox egyház jelenléte korlátozott volt; számottevő ortodox lakosság a 16. században települt be, elsősorban a szomszédos szerb területekről és a hegyvidéki **vlach** pásztorcsoportok révén. Az oszmán hatóságok ezeket a közösségeket a 16. században a **peći patriarchátus** (Pećka patrijaršija) fennhatósága alá szervezték. A pátriárka és az ortodox püspökök az oszmán igazgatás által elismert közvetítők voltak, akik adót szedtek és bíráskodtak a lakosság felett. Az ortodox parasztok – a vlachok és a betelepült szerbek – a dzsizjét fizették, de katonai szolgálatukért cserébe egyes csoportjaik kedvezményeket élveztek. A 17. században, a Habsburg–oszmán háborúk idején az ortodox lakosság egy része a Habsburg oldalra állt, ami tovább növelte a felekezeti és etnikai mozaikosságot.

A katolikus és ortodox közösségek jogi helyzete a zimmi státuszban gyökerezett: nem viselhettek fegyvert, vallásukat nyilvánosan csak korlátozottan gyakorolhatták, templomaik felújításához engedély kellett, és a muszlimokkal szemben bírósági tanúvallomásuk gyengébb volt. A mindennapi életben azonban a határok gyakran átjárhatónak bizonyultak. A keresztények és muszlimok együtt dolgoztak a földeken, vásároztak a városi piacokon, és a helyi hatalmasságok – függetlenül attól, hogy muszlimok vagy keresztények voltak – gyakran ugyanolyan terheket róttak alattvalóikra. A vegyes házasságok és a családi kapcsolatok tovább erodálták a merev felekezeti határokat, bár a jogrend ezt nem támogatta.

A zsidó közösség, különösen a **szefárd** (Sefardi) zsidóság, szintén a millet-rendszer keretében élt. Az 1492 utáni spanyol és portugál kiűzetést követően a szefárdok jelentős csoportjai települtek le a 16. században az Oszmán Birodalom Balkán felőli városaiban, így Szarajevóban is. A zsidók a kereskedelemben, a kézműiparban és a pénzügyekben játszottak szerepet, és a 17. század folyamán viszonylag stabil közösséget alkottak. A felekezeti kisebbségek – katolikusok, ortodoxok, zsidók – külön közösségekként működtek, de a helyi társadalom egészét a kölcsönös függések hálózata szőtte át, amelyet a modern nemzeti történetírás gyakran utólag homogenizált.

12.3.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megállapításai elsősorban három forrástípusra támaszkodnak. Az oszmán adódefterek és bírósági jegyzőkönyvek a lakosság összetételére, az adókra és a földbirtokviszonyokra adnak közvetlen, bár gyakran hiányos adatokat. A ferences krónikák és a katolikus egyházi jelentések a katolikus közösség fennmaradását, a vallásgyakorlást és a helyi konfliktusokat dokumentálják. Az utazók – különösen Evlija Cselebi 17. századi leírásai – színes, de nem reprezentatív képet adnak a városokról és a lakosságról. A másodlagos irodalomban a modern bosnyák, horvát, szerb és nemzetközi szakmunkák eltérő hangsúlyokkal értelmezik ugyanazokat az adatokat.

A fő bizonytalansági pontok közé tartozik az iszlámosodás üteme. A defterek alapján nem lehet pontosan rekonstruálni az áttérések számát, hiszen a források nem rögzítik az egyéni döntéseket, és a felekezeti besorolás gyakran változott. A 17. századi becslések – például a 30–50 %-os muszlim arány – a modern kutatók óvatos következtetései, nem mért statisztikák. Ugyancsak vitatott a bogumilok szerepe: a régebbi elmélet szerinti tömeges bogumil áttérést a mai forráskritika nagyrészt elveti, de a kérdés továbbra is él az emlékezetpolitikai vitákban. A csiftlik-gazdálkodás elterjedésének időpontja és területi kiterjedése szintén bizonytalan, mert a földbirtokosok magániratai hiányoznak, és az oszmán állami nyilvántartások gyakran késtek a valós viszonyokhoz képest. Végül a katolikus és ortodox lakosság aránya, mobilitása és belső tagoltsága is csak becslésekből ismert, amelyek országonként és kutatói iskolánként eltérnek.

12.3.6 Rövid összefoglaló

- A boszniai muszlimok kialakulása több évszázados, egyenetlen folyamat volt, amely a 15. század végétől a 17. század közepéig tartott, és a városokban gyorsabb, a vidéken lassabb ütemben zajlott.
- Az áttérések okai között a jogi és adókedvezmények, a társadalmi mobilitás, a keresztény egyházszervezet meggyengülése és az oszmán városi intézmények vonzereje játszott szerepet; a bogumil-tömegáttérés mítoszát a modern kutatás elveti.
- Az oszmán millet-rendszer vallási alapon szervezett közösségekre osztotta a lakosságot; a boszniai muszlimok túlnyomórészt helyi szláv nyelvű, iszlámra tért családokból álltak, nem török telepesekből.
- A 16. század végétől a timár-rendszer erodálódott, és a csiftlik-magánbirtok terjedése a helyi muszlim földbirtokos réteg kezébe játszotta a termőföldet, miközben a raja terhei nőttek.
- A katolikus közösség a ferencesek révén élt tovább, bár aránya csökkent; az ortodox lakosság elsősorban a 16. századi betelepülésekből gyarapodott, és a peći patriarchátus alá szerveződött.
- A zsidó szefárd közösség a 16. századtól volt jelen a városokban, különösen Szarajevóban, és a millet-rendszerben viszonylag autonóm vallási közösséget alkotott.
- A felekezeti határok a mindennapi életben gyakran átjárhatók voltak, és a kripto-kereszténység, a vegyes házasságok, valamint a közös gazdasági érdekek fékezték a merev identitásformák kialakulását.

12.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen elsődleges forrásokból rekonstruálható a boszniai lakosság vallási összetételének változása, és miért nem adnak pontos képet az iszlámosodás üteméről?

2. Melyek voltak a legfontosabb ösztönzők, amelyek a helyi keresztény lakosságot az iszlám felvételére motiválták, és miért tartja a mai kutatás tarthatatlannak a bogumil-tömegáttérés elméletét?

3. Hogyan különbözött a csiftlik-gazdálkodás a korábbi timár-rendszertől, és milyen következményekkel járt a paraszti lakosságra?

4. Miért nem írható le a boszniai közösségek viszonya kizárólag a vallási szembenállás nyelvén? Soroljon fel legalább két olyan jelenséget, amely a felekezeti határok átjárhatóságát mutatja.

12.4 A 19. századi válság és a nemzeti mozgalmak

A 19. század utolsó harmadában Bosznia-Hercegovina az Oszmán Birodalom egyik legnehezebben kormányozható tartományából a nagyhatalmi diplomácia és a balkáni nemzeti mozgalmak ütközőzónájává vált. Az oszmán reformok (tanzimát) ígéretei és a helyi hatalmi viszonyok közötti feszültség 1875-ben fegyveres felkelésbe torkollott, amelyet a keleti kérdés addigi legélesebb válsága követett. A válság közvetlen következménye lett az 1878-as okkupáció: az Osztrák–Magyar Monarchia a nagyhatalmak felhatalmazásával katonailag birtokba vette a tartományt, ami alapvetően átrendezte a régió társadalmi, vallási és politikai viszonyait. Az alfejezet az 1875–1878 közötti időszakot tárgyalja, kitérve a felkelés belső dinamikájára, a nemzetközi beavatkozásra, valamint a boszniai társadalom különböző csoportjainak reakcióira. A folyamat megértéséhez szükséges visszautalni a bosnyák muszlimok kialakulásának kérdésére, amelyet az előző alfejezet A bosnyák muszlimok kialakulása mutatott be.

12.4.1 A hercegovinai felkelés kitörése és okai

Az 1875-ös felkelés közvetlen előzménye a 19. századi oszmán modernizáció kudarca volt a tartomány perifériáin. Az 1839-től meghirdetett tanzimát reformok – így az 1856-os Hatt-i Hümájun rendelet – elvileg minden alattvaló számára egyenlő jogokat és kötelezettségeket írtak elő, a gyakorlatban azonban a boszniai tartományi elitek ellenállása és a központi hatalom gyengesége miatt csak részlegesen valósultak meg. A keresztény parasztok továbbra is súlyos adóterheket viseltek, miközben a muzulmán földbirtokos réteg (agák, bégek) helyi hatalmát a reformok alig érintették. A hercegovinai régióban – különösen a Neretva és a Trebišnjica folyók felső völgyeiben – a sziklás, terméketlen talaj és az oszmán adóbérleti rendszer (iltizám) együttesen elviselhetetlen helyzetet teremtett a zömmel ortodox szerb és katolikus horvát földművesek számára. A helyi muzulmán földbirtokosok gyakran katonai erővel hajtották be a járandóságokat, amit a keresztény lakosság nemzeti-vallási sérelemként is megélt.

A felkelés közvetlen kiváltó okát a rossz termés és az újabb adóemelések jelentették. 1874-ben a tartományban aszály sújtotta a mezőgazdaságot, majd a következő évre a kormány a katonai kiadások emelkedésére hivatkozva növelte a paraszti terheket. A kortárs diplomáciai jelentések és a későbbi történetírás egyaránt hangsúlyozzák, hogy a felkelés nem egyetlen külső erő szervezésére robbant ki, hanem a helyi elégedetlenség spontán megnyilvánulásaként. 1875 júliusában a hercegovinai Gabela és Nevesinje környékén fegyveres csoportok támadtak meg oszmán adószedőket és helyőrségeket. A mozgalom gyorsan terjedt, és a felkelők – akik magukat „ustanak” (felkelő) néven emlegették – elfoglaltak több kisebb erődöt. A felkelés vezetői közé tartozott a szerb származású Luka Vukalović és a montenegrói határvidékről érkező Peko Pavlović, de a résztvevők jelentős része egyszerű paraszt volt, akiknek célja elsősorban az adóterhek csökkentése és a helyi földbirtokosok hatalmának megtörése volt.

Fontos megkülönböztetni a felkelés két szintjét. Az egyik a helyi gazdasági-társadalmi tiltakozás volt, amelyben a keresztény parasztság a tanzimát ígéreteinek betartását követelte. A másik szint a nemzeti-állami törekvésekhez kapcsolódott: a szerb és montenegrói fejedelemségek, valamint a pánszláv körök a felkelést a délszláv egyesülés felé vezető lépésként értelmezték. Ez a kettősség a későbbi nemzetközi válság során is meghatározó maradt.

12.4.2 A felkelés elterjedése és a nemzetközi beavatkozás

A hercegovinai felkelés híre gyorsan eljutott a szomszédos Szerbiába és Montenegróba. A két fejedelemség kormánya hivatalosan semleges maradt, de a határ menti területeken önkénteseket, fegyvereket és pénzt juttattak a felkelőknek. A szerb közvélemény – különösen a fiatal értelmiség és a katonai körök – háborús lelkesedéssel fogadta a híreket, és nyomást gyakorolt a kormányra, hogy avatkozzon be. A montenegrói fejedelem, Nikola Petrović, saját dinasztikus és területi céljait is szem előtt tartva támogatta a felkelőket, ami a határvidéken gyakorlatilag be nem jelentett háborúhoz vezetett.

A nagyhatalmak figyelmét a felkelés különösen azért keltette fel, mert az orosz birodalmi politika a balkáni ortodox szlávok védelmezőjeként lépett fel, míg az Osztrák–Magyar Monarchia a tartomány esetleges megszállásában saját balkáni befolyásának kiterjesztését látta. Az 1870-es évek elején a Monarchia külpolitikája – elsősorban Andrássy Gyula külügyminiszter irányításával – a balkáni status quo fenntartását részesítette előnyben, mert félt attól, hogy egy nagy délszláv állam veszélyeztetné a Habsburg Birodalom déli határait. Ugyanakkor a Monarchia katonai és gazdasági körei már ekkor is szorgalmazták Bosznia-Hercegovina megszállását, részben stratégiai, részben gazdasági okokból. A tartomány Ausztria-Magyarország számára hídfőállást jelenthetett volna a török ellenőrzés alatt álló Szandzsák és Makedónia felé.

A nemzetközi beavatkozás első lépése az 1875 decemberében kelt Andrássy-féle jegyzék volt, amely a felkelőknek szánt engedményeket – adóreformot, vallásszabadságot, a földbirtokviszonyok vizsgálatát – szorgalmazta. Az oszmán kormány elfogadta a javaslatokat, de a felkelők a helyi muzulmán földbirtokosok ellenállása miatt nem bíztak az ígéretek végrehajtásában. A helyzetet súlyosbította, hogy 1876 tavaszán a felkelés átterjedt Bulgáriára is, ahol az oszmán bashi-bozuk csapatok kegyetlen megtorlást hajtottak végre. A bulgáriai atrocitásokról szóló beszámolók – amelyeket Gladstone brit politikus és a nyugati sajtó terjesztett – radikalizálták az európai közvéleményt, és érdemi beavatkozásra kényszerítették a nagyhatalmakat. A dokumentált tények szerint a bulgáriai mészárlások áldozatainak száma vitatott; a becslések néhány tízezer és százezer között mozognak, és a kortárs propaganda is befolyásolta a számokat.

Az 1876 májusi berlini memorandum – amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia, Oroszország és Németország jegyeztek – a fegyverszünetet és a reformok ellenőrzését sürgette, de a brit kormány elutasította a beavatkozást. A válság elmélyülését jelezte, hogy 1876 júniusában Szerbia és Montenegró hivatalosan is hadat üzentek az Oszmán Birodalomnak, remélve, hogy az orosz támogatás és a felkelők győzelmei lehetővé teszik a területi és politikai rendezést.

12.4.3 A szerb–montenegrói háború és az orosz–török háború

Az 1876–1877 közötti szerb–montenegrói háború a balkáni nemzeti mozgalmak és a nagyhatalmi politika összefonódását mutatja. A szerb hadsereg – amelyet a porosz mintára szervezett tisztikar vezetett, de amelynek felszerelése és kiképzése elmaradt a kor európai színvonalától – kezdetben sikereket ért el a délkelet-szerbiai területeken. A montenegrói csapatok Hercegovinában egyesültek a felkelőkkel, és közösen több oszmán erődöt foglaltak el. Azonban az oszmán hadsereg 1876 őszén ellentámadásba lendült: a szerb sereg jelentős vereséget szenvedett Đunis és Aleksinac térségében, és a szerb kormány fegyverszünetet kért. A háború hadműveleteiről szóló beszámolók

– így az orosz önkéntes tábornok, Mihail Csernyajev visszaemlékezései – azt mutatják, hogy a szerb hadsereg hiányosságai mellett a felkelők és a reguláris erők közötti koordináció is gyenge volt.

A szerb vereség után az orosz diplomácia aktívabbá vált. Az 1877-es év fordulópontot hozott: Oroszország nyíltan az Oszmán Birodalom ellen fordult, elsősorban a balkáni ortodox szlávok védelme és saját befolyásának kiterjesztése érdekében. Az 1877–1878-as orosz–török háború kezdetekor az orosz hadsereg két fronton támadott: a Kaukázusban és a Balkánon. A balkáni hadműveletek során az orosz csapatok átkeltek a Dunán, elfoglalták Bulgária nagy részét, majd a téli időszakban átkeltek a Balkán-hegységen. A háború diplomáciai hátterét az 1877-es budapesti egyezmény rendezte, amelyben az Osztrák–Magyar Monarchia semlegességéért cserébe Oroszország elismerte a Monarchia jogát Bosznia-Hercegovina megszállására, de nem annektálására.

A háború katonai eseményeit a kortárs sajtó és a résztvevők visszaemlékezései részletesen dokumentálták. Az oszmán védelem a Plevnánál tanúsított heves ellenállása ellenére összeomlott, és 1878 januárjában az orosz csapatok elérték Drinápolyt. Az Oszmán Birodalom fegyverszünetet kért, majd 1878 márciusában aláírták a San Stefanó-i békét. A békeszerződés rendelkezései szerint Bulgária – beleértve Macedónia nagy részét – autonóm fejedelemségként jött volna létre, Szerbia és Montenegró pedig jelentős területeket kapott volna. Bosznia-Hercegovina sorsát azonban a San Stefanó-i szerződés nem rendezte egyértelműen: a tartományt a Monarchia befolyási övezetébe utalták, de pontos státuszát a nagyhatalmak későbbi döntésére bízták.

12.4.4 A San Stefanó-i béke revíziója és a Berlini Kongresszus

A San Stefanó-i béke azonnal nagyhatalmi ellenállást váltott ki, elsősorban azért, mert a létrehozott „Nagy-Bulgária” orosz befolyás alatt állt volna, ami sértette a brit és az osztrák–magyar érdekeket. A brit kormány a Földközi-tenger keleti medencéjében fennálló pozícióját féltette, a Monarchia pedig a délszláv egységtörekvések megerősödésétől tartott. A nemzetközi nyomás hatására 1878 júniusában Berlinben kongresszust hívtak össze, amelyen a nagyhatalmak – Németország, Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és az Oszmán Birodalom – képviselői vettek részt. A kongresszus elnöke Otto von Bismarck német kancellár volt, aki a békés kiegyezés érdekében közvetítő szerepet játszott.

A berlini kongresszus legfontosabb döntései a balkáni államok területi rendezésére vonatkoztak. Bulgária autonómiáját jelentősen csökkentették: a San Stefanó-i tervezethez képest a déli részeket Kelet-Rumélia néven visszacsatolták a szultán uralma alá, de autonóm közigazgatással. Szerbia és Montenegró függetlenségét elismerték, de területi nyereségüket mérsékelték. Bosznia-Hercegovina tekintetében a kongresszus 25. cikkelye úgy rendelkezett, hogy a tartományt az Osztrák–Magyar Monarchia „megszállhatja és igazgathatja”, de formálisan az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt marad. A döntés hivatalos magyarázata a tartomány békéjének és rendjének helyreállítása volt, de a valódi indok a nagyhatalmi egyensúly fenntartása és az orosz befolyás déli irányú terjeszkedésének megakadályozása volt. A kongresszusi jegyzőkönyvek és a résztvevők levelezése alapján a boszniai rendelkezést elsősorban Andrássy Gyula érte el, aki a Monarchia balkáni terjeszkedését a magyar politikai elit támogatásával is elfogadtatta.

A döntés jogi természetét a történetírás azóta is vitatja. A kortárs jogászok és későbbi történészek egy része szerint az okkupációt a Berlini Kongresszus felhatalmazása legitimálta, míg mások hangsúlyozzák, hogy a Monarchia katonai beavatkozása valójában hódítás volt, amelyet a nagyhatalmak utólag hagytak jóvá. A boszniai muszlimok és a helyi szerbek egy része számára a Monarchia megszállása idegen uralmat jelentett, ami a későbbi ellenállás és a nemzeti mozgalmak radikalizálódásának alapjává vált.

12.4.5 Az okkupáció katonai végrehajtása és a helyi ellenállás

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1878 nyarán kezdte meg a tartomány megszállását. A hadjáratot a közös hadsereg és a horvát–szlavón honvédség egységei hajtották végre, Josip Filipović tábornok parancsnoksága alatt. A Monarchia vezetése arra számított, hogy a helyi lakosság – különösen a katolikus horvátok – lelkesedéssel fogadja a csapatokat, de a valóságban a megszállás komoly katonai ellenállásba ütközött. A fő ellenállást a boszniai muzulmán lakosság fejtette ki, amely a tartományt saját hazájának tekintette, és az oszmán uralom alatt kialakult autonómiáját, vallási és gazdasági privilégiumait féltette. A muzulmán ellenállás vezetője Sarajevóban a városi elit által szervezett „Megbízottak Tanácsa” volt, de vidéken is fegyveres csoportok alakultak. Az ortodox szerbek egy része viszont – különösen Kelet-Hercegovinában és a szerb határ mentén – a Monarchia csapatait felszabadítóként üdvözölte, míg mások a szerb fejedelemséghez való csatlakozást részesítették előnyben.

A hadjárat három hónapig tartott, és a kortárs katonai jelentések szerint mindkét oldalon több ezer halottat követelt. A leghevesebb összecsapásokra Sarajevó környékén, valamint Banja Luka és Tuzla térségében került sor. A Monarchia katonai sikere elsősorban a tüzérségi fölénynek és a szervezettebb logisztikának volt köszönhető, de a helyi ellenállás elhúzódó jellege meghazudtolta a bécsi vezérkar optimista várakozásait. A megszállás során a Monarchia csapatai ellen irányuló támadásokban a muszlim és ortodox lakosok közösen is részt vettek, ami a későbbi etnikai-nemzeti szembenállás egyik paradox gyökerét képezte: a modern nacionalista kategóriák visszavetítése helyett a helyi lojalitások sokáig vallási és regionális alapon szerveződtek.

A Monarchia hivatalos „okkupáció” (okupacija) helyett „bevonulásról” beszélt, de a kortárs diplomáciai iratok – így a bécsi külügyminisztérium jelentései – egyértelműen katonai megszállásként írták le a folyamatot. Az okkupációt követően a tartományt a Monarchia közös pénzügyminisztériuma alá rendelték, és megkezdődött a közigazgatás kiépítése. A terület formálisan az Oszmán Birodalom részét képezte, de a gyakorlatban a Monarchia gyarmati jellegű irányítást vezetett be, amelyet a helyi lakosság egy része idegen megszállásként élt meg.

12.4.6 A nemzeti mozgalmak átalakulása a 19. század végén

Az okkupáció fordulópontot hozott a boszniai nemzeti mozgalmak történetében. A 19. század első felében a tartomány lakosságának kollektív identitásai elsősorban vallási alapon különültek el: ortodox keresztények, katolikus keresztények, muszlimok és kisebb számban zsidók. A modern értelemben vett nemzettudat – a szerb, horvát, illetve a kialakulóban lévő bosnyák (muszlim) identitás – fokozatosan, a 19. század közepétől kezdett megjelenni, de a folyamat nem volt lineáris. Az oszmán millet-rendszer hivatalosan is vallási közösségek szerint szervezte a lakosságot, ami hosszú időn át késleltette a szekuláris nemzeti kategóriák elterjedését.

A szerb nemzeti mozgalom Boszniában az ortodox egyházi elit és a határ menti kereskedőréteg körében kezdett kibontakozni. A 19. század második felében a szerb fejedelemség és később a szerb állam is aktívan támogatta a boszniai szerbek kulturális és oktatási intézményeit, ami elősegítette a szerb nemzeti identitás erősödését. A horvát nemzeti mozgalom elsősorban a katolikus ferences közösségek és a dél-horvátországi értelmiség révén kapcsolódott be a boszniai katolikusok nemzetépítésébe. Az illír mozgalom és a jugoszláv eszme hívei a délszláv egység gondolatát hirdették, ami a boszniai katolikusok egy részénél talált visszhangra, de a lakosság többsége számára a vallási és regionális kötődés erősebb maradt.

A boszniai muszlimok identitásának kérdése a század végére vált különösen élessé. Az oszmán uralom alatt a muszlim lakosság privilegizált helyzetet élvezett, de a reformok és a keresztény nagyhatalmak nyomása miatt ez a pozíció folyamatosan erodálódott. Az okkupáció után a Monarchia politikája – amely a muszlim elitek egy részének hivatalát és vagyonát meghagyta, de a vallási

autonómiát alárendelte – új helyzetet teremtett. A muszlim értelmiség egy része – mint például a későbbi politikus, Safvet-beg Bašagić – a bosnyák nemzeti identitás kialakításán fáradozott, míg mások az oszmán birodalmi lojalitást részesítették előnyben. A „bosnyák" (bošnjak) kifejezés korabeli használata a muszlim lakosságra utalt, de a modern bosnyák nemzetfogalom csak a 20. század folyamán, különösen Tito Jugoszláviájában nyerte el mai értelmét. A 19. századi forrásokban a „bosnyák" gyakran egyszerűen a tartomány lakóját jelölte, vallástól függetlenül, ami a későbbi nemzeti történetírások szempontjából félreértésekre adott okot.

A felkelés és az okkupáció nemzetközi következménye az volt, hogy Bosznia-Hercegovina a nagyhatalmi érdekek és a helyi nemzeti törekvések keresztтüzébe került. Az 1878-as döntés nem oldotta meg a tartomány belső feszültségeit, hanem új formába öntötte azokat. A Monarchia modernizációs és közigazgatási intézkedései – utak, vasutak, iskolák építése – valódi változásokat hoztak, de a lakosság többsége számára az idegen uralom és a vallási-nemzeti sérelmek elnyomták a gazdasági előnyök érzékelését. Ennek a kettősségnek a feldolgozása a későbbi fejezetek feladata lesz, különösen a Habsburg uralom elemzésekor A Habsburg uralom.

12.4.7 Források és bizonytalanságok

Az 1875–1878 közötti Bosznia-Hercegovina történetére vonatkozó forrásanyag rendkívül gazdag, de egyenetlenül oszlik meg. Az elsődleges források között kiemelkedőek a nagyhatalmi diplomáciai iratok – különösen az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának levéltári anyagai, a brit Foreign Office jelentései és az orosz diplomáciai levelezések –, amelyek a berlini kongresszus hátterét dokumentálják. A kongresszus jegyzőkönyvei és a résztvevők naplói (például Andrássy Gyula feljegyzései) közelítő képet adnak a döntéshozatalról, de a tárgyalások nem minden részlete ismert, mivel a kulcsfontosságú megbeszéléseket gyakran informális keretek között tartották.

A katonai eseményekre vonatkozó források szintén bőségesek: a Monarchia hadseregének hivatalos hadműveleti jelentései, a helyi lakosok visszaemlékezései és a kortárs sajtó beszámolói egyaránt fennmaradtak. Problémát jelent azonban, hogy a résztvevők beszámolói erősen elfogultak, és a veszteségadatok jelentősen szóródnak. A hadjárat során elesettek számát a Monarchia hivatalos közlései alacsonyabban, a helyi hagyományok és egyes történészi becslések magasabban adják meg. A felkelés és a megtorlások áldozatainak pontos száma nem ismert; a becslések a korabeli politikai álláspontok mintázatát követik.

Különösen vitatott a felkelők nemzeti karaktere. A szerb történetírás hagyományosan szerb nemzeti felkelésként értelmezi az 1875-ös eseményeket, míg a bosnyák történetírás újabb generációi hangsúlyozzák a résztvevők vallási és szociális heterogenitását, valamint a helyi sérelmek elsődlegességét. A magyar nyelvű történetírás – elsősorban a Monarchia balkáni politikájának kutatása – a nagyhatalmi érdekek felől közelít, és gyakran alábecsüli a helyi cselekvők szerepét. A jelenlegi tudományos konszenzus szerint a felkelés egyszerre volt paraszti tiltakozás és a nemzeti mozgalmak katalizátora, de a kortárs szereplők motivációi nem illeszthetők a későbbi nemzeti kategóriákba.

A Berlini Kongresszus döntéseinek megítélése emlékezetpolitikai viták tárgya. A boszniai muszlimok egy része a mai napig a nagyhatalmi árulás és a muszlim lakosság elárulásának pillanataként emlékezik 1878-ra, míg a szerb és horvát nemzeti narratívák saját nemzeti szempontból értelmezik az okkupációt. A történeti kutatás feladata ezeknek az értelmezéseknek a szétválasztása a dokumentált tényektől, és annak hangsúlyozása, hogy a 19. századi identitások nem azonosak a későbbi nemzeti kategóriákkal.

12.4.8 Rövid összefoglaló

- Az 1875-ös hercegovinai felkelés a tanzimát reformok kudarcából, a paraszti adóterhekből és a helyi muzulmán földbirtokosok hatalmából fakadó elégedetlenségből robbant ki.
- A felkelés spontán jellegű volt, de a szomszédos Szerbia és Montenegró támogatása, valamint a pánszláv szolidaritás révén gyorsan nemzetközivé vált.
- A nagyhatalmi beavatkozás – az Andrássy-jegyzék, a berlini memorandum, majd az orosz–török háború – a felkelést a keleti kérdés részévé tette, és elvezetett a San Stefanó-i béke, majd a berlini kongresszus rendezéséhez.
- A Berlini Kongresszus 1878-ban az Osztrák–Magyar Monarchiát hatalmazta fel a tartomány megszállására és igazgatására, az Oszmán Birodalom formális fennhatóságának fenntartásával.
- A Monarchia katonai okkupációja a várakozásokkal ellentétben komoly helyi ellenállásba ütközött, különösen a muszlim lakosság részéről, ami hosszú távon meghatározta a birodalom boszniai politikáját.
- Az okkupáció és a nagyhatalmi döntések felgyorsították a modern nemzeti identitások – szerb, horvát, bosnyák – kialakulását, de a kollektív lojalitások vallási és regionális alapon is szerveződtek.
- Az 1878-as események megítélése a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya, ezért a forráskritika és a nézőpontok szétválasztása elengedhetetlen.

12.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági-társadalmi okai voltak az 1875-ös hercegovinai felkelésnek, és hogyan kapcsolódott a tanzimát reformok kudarcához?
2. Hogyan vált a helyi felkelés nagyhatalmi válsággá, és miért eredményezett nemzetközi katonai beavatkozást?
3. Milyen érdekeket szolgált a Berlini Kongresszus döntése Bosznia-Hercegovináról, és milyen jogi következményekkel járt a Monarchia okkupációja?
4. Miért ütközött ellenállásba a Monarchia megszállása, és milyen csoportokból kerültek ki a fő szembenállók?
5. Hogyan befolyásolta az 1878-as okkupáció a modern boszniai nemzeti identitások – szerb, horvát, bosnyák – kibontakozását?

13 Bosznia-Hercegovina 1878-tól napjainkig

13.1 A Habsburg uralom

A Habsburg Birodalom 1878-as boszniai bevonulása nem egyszerűen egy újabb tartomány megszerzését jelentette, hanem a délkelet-európai nagyhatalmi egyensúly átalakulásának és a helyi társadalmak gyors átalakulásának korszakát nyitotta meg. Bosznia-Hercegovina 1878 és 1918 között az Osztrák–Magyar Monarchia igazgatása alatt állt, miközben formálisan egészen 1908-ig az Oszmán Birodalom szuverenitása alá tartozott. Ez a negyven év a modern közigazgatás, a vasút, az iskolarendszer és a városi infrastruktúra kiépülésének, ugyanakkor a nemzeti mozgalmak megerősödésének és a birodalmi feszültségek kiéleződésének időszaka is volt. A korszak megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy a későbbi jugoszláv államiság és a 20. századi konfliktusok gyökereit lássuk.

13.1.1 Az okkupáció és a megszállás jogi kerete

Az 1878-as **berlini kongresszus** (június 13. – július 13.) a nagyhatalmak közötti egyensúly jegyében rendezte át a Balkán térképét. A kongresszus záróokmányának 25. cikkelye felhatalmazta az Osztrák–Magyar Monarchiát Bosznia-Hercegovina katonai megszállására és igazgatására, valamint a **szandzsáki** (Sandžak) helyőrségek fenntartására. A tartomány formális szuverenitása az Oszmán Birodalomnál maradt, ami jogilag kétértelmű helyzetet teremtett: a Monarchia gyakorolta a tényleges hatalmat, de a szultán névleges fennhatósága nem szűnt meg. A Monarchia számára a megszállás elsősorban stratégiai célokat szolgált: megakadályozni Szerbia és Montenegró területi egyesülését, biztosítani Dalmácia hátországát, és ellenőrizni a Balkán belseje felé vezető utakat. A döntést nem előzte meg helyi konzultáció, és a lakosság jelentős része – különösen a muszlimok, akik az oszmán rendhez kötődtek – ellenségesen fogadta.

A katonai okkupáció 1878 nyarán kezdődött, és a vártnál jóval nagyobb ellenállásba ütközött. A Monarchia csapatai – becslések szerint mintegy 80 000 katona – július végétől kezdték meg a bevonulást, de a helyi muszlim fegyveresek, akikhez részben ortodox szerbek és katolikus horvátok is csatlakoztak, több hónapos gerilla-háborút folytattak. A leghevesebb harcok Szarajevó, Tuzla és a kelet-boszniai hegyvidék környékén zajlottak. A Monarchia csak 1878 októberére tudta a tartományt nagyjából ellenőrzése alá vonni, de a fegyveres ellenállás egyes vidékeken 1879 elejéig is elhúzódott. A megszállás emberi költsége mindkét oldalon jelentős volt, bár a pontos áldozatszámok máig vita tárgyát képezik. A Monarchia hivatalos retorikája a „civilizációs küldetést” és a rendteremtést hangsúlyozta, a helyi lakosság egy része azonban idegen hódításként élte meg a bevonulást.

13.1.2 A tartomány igazgatása és a modernizáció

Bosznia-Hercegovina a Monarchián belül sajátos jogállást kapott: nem tartozott sem az osztrák, sem a magyar félhez, hanem a közös **pénzügyminisztérium** irányítása alá rendelték. A tényleges igazgatást Szarajevóban a **tartományi kormány** (Landesregierung) végezte. A korszak meghatározó alakja **Benjamin Kállay** volt, aki 1882 és 1903 között töltötte be a közös

pénzügyminiszteri posztot, és így a tartomány legfőbb irányítója lett. Kállay politikájának középpontjában a „bosnyák nemzet” (bosnische Nation) gondolata állt: egy olyan tartományi identitás megteremtése, amely a felekezeti és etnikai különbségek fölé emelkedik, és a Monarchia iránti lojalitást erősíti. Ennek érdekében támogatta a bosnyák nyelv és kultúra ápolását, de egyben korlátozta a szerb és horvát nemzeti mozgalmak térnyerését. A bosnyák nemzetkonstrukció azonban csak részben járt sikerrel: a vallási és nyelvi közösségek a 19. század végétől egyre inkább a szerb, horvát vagy muszlim nemzeti öntudat irányába mozdultak el.

A modernizáció üteme a tartományban látványos volt, de egyenlőtlen. A Monarchia jelentős beruházásokat eszközölt a **vasúthálózat** kiépítésébe: a keskeny nyomtávú boszniai vasutak összekötötték a főbb városokat és a bányavidékeket, lehetővé téve az ásványkincsek – elsősorban a szén és a vasérc – kitermelésének felfutását. Az **erdőgazdálkodás** és a faipar szintén fejlődött, részben külföldi tőke bevonásával. Szarajevó, Mostar és Banja Luka városképét új középületek, iskolák, kórházak és kaszárnyák formálták; a historizáló stílus és az orientalizáló elemek gyakran keveredtek. Az **oktatás** terén a Monarchia állami iskolákat hozott létre, miközben a felekezeti iskolák – muszlim mektebek, szerb ortodox és katolikus horvát intézmények – továbbra is működtek. Az írástudás aránya lassan nőtt, de 1910 körül a lakosság nagy része még mindig analfabéta volt; a pontos arányokról a források eltérő becsléseket adnak.

A gazdasági és társadalmi modernizáció nem számolta fel a régi struktúrákat. A **földbirtokviszonyok** alapvetően az oszmán kori rendszerre épültek tovább: a muszlim földbirtokos réteg (agák és bégek) megtartotta birtokait, a keresztény **jobbágyok** (kmetek) pedig továbbra is szolgáltatásokkal tartoztak. A Monarchia óvatosan kerülte a radikális földreformot, mert nem akarta elidegeníteni a muszlim elitet. Ez a megoldatlan agrártársadalmi feszültség – különösen a szerb ortodox parasztság körében – a korszak végéig tartós elégedetlenséget szült.

13.1.3 Vallási és etnikai viszonyok, nemzeti mozgalmak

Bosznia-Hercegovina társadalma a 19. század végén még alapvetően felekezeti alapon szerveződött, de a modern nemzeti eszmék gyorsan terjedtek. Az 1910-es népszámlálás (amelynek pontos adatai a korabeli statisztikai gyakorlat bizonytalanságai miatt óvatosan kezelendők) a lakosság többségét ortodox keresztényként, mintegy kétötödét muszlimként, és körülbelül egynegyedét katolikusként rögzítette; emellett kisebb zsidó és más közösségek is éltek a tartományban. Fontos hangsúlyozni, hogy a felekezeti hovatartozás nem azonos automatikusan a mai nemzeti kategóriákkal. A szerb nemzeti mozgalom elsősorban az ortodox egyházon keresztül szerveződött, a horvát mozgalom a katolikus egyház köré épült, míg a muszlim lakosság identitása vallási és tartományi elemekből állt össze. A „bosnyák” (bošnjak) szó a korszakban elsősorban a tartomány lakóját jelentette, nem pedig mai értelemben vett nemzeti kategóriát.

A **szerb nemzeti mozgalom** Boszniában a Monarchia számára a legnagyobb kihívást jelentette. A szerb ortodox egyház autonómiájának kérdése, a **Prosvjeta** kulturális egyesület tevékenysége, valamint a Szerb Királysággal fenntartott kapcsolatok mind a szerb nemzeti öntudat erősödését szolgálták. A Monarchia hatóságai gyanakvással figyelték a szerb értelmiség és az egyházi vezetők mozgását, és időnként korlátozták a szerb sajtót és egyesületeket. A horvát mozgalom a ferences rend és a katolikus hierarchia támogatásával a horvát nemzeti gondolatot terjesztette, hangsúlyozva a tartomány horvát történelmi jogait. A **muszlim lakosság** politikai szerveződése a 20. század elején indult meg: 1906-ban alakult meg a **Muslimanska narodna organizacija** (Muszlim Népi Szervezet), amely a muszlim földbirtokosok és a vallási elit érdekeit képviselte. A muszlim értelmiség egy része a bosnyák nemzeti identitás irányába tájékozódott, mások a szerb vagy horvát nemzethez való tartozást hirdették; ez a vita a korszakban nem zárult le.

A **zsidó közösség** helyzete a Monarchia alatt javult. A szefárd zsidók, akik az oszmán idők óta éltek a tartományban, gazdasági és kulturális életükben megerősödtek; az askenázi zsidók

bevándorlása a Monarchia más részeiből tovább növelte a közösség sokszínűségét. Szarajevóban a zsidó hitközség iskolákat és jótékonysági intézményeket tartott fenn. A tartomány vallási sokszínűsége – muszlimok, ortodoxok, katolikusok és zsidók együttélése – a korszak egyik legfontosabb társadalmi jellemzője volt, de a nemzeti konfliktusok fokozatosan erodálták a hagyományos együttélés kereteit.

A Monarchia 1910-ben korlátozott alkotmányos rendtartást léptetett életbe, amely létrehozta a **tartományi gyűlést** (Sabor). A választójog szűk és cenzusos volt, a gyűlés pedig felekezeti-nemzeti alapon szerveződő pártokra oszlott. A politikai életben a szerb, horvát és muszlim pártok versengése tükrözte a társadalom megosztottságát, és a tartományi gyűlés soha nem vált a birodalmi integráció hatékony eszközévé.

13.1.4 Az 1908-as annexió és a nagyhatalmi válság

A Monarchia 1908. október 6-án jelentette be Bosznia-Hercegovina **annexióját**, vagyis a formális szuverenitás megszerzését is. A döntés közvetlen előzménye az **ifjútörök forradalom** volt, amely 1908 nyarán alkotmányos reformokat kényszerített ki az Oszmán Birodalomban, és ezzel veszélyeztette a Monarchia tartós megszállásának jogi alapját. A Monarchia vezetői attól tartottak, hogy az oszmán alkotmányos rend visszaállítása lehetőséget adhat a boszniai muszlimok és szerbek számára a Habsburg-uralom megkérdőjelezésére. Az annexió előkészítése során a Monarchia és Oroszország titkos tárgyalásokat folytatott; a részletek – különösen a **bucsinai egyezmény** tartalma – a történészek között vitatottak, mert a felek eltérően értelmezték a kompromisszumot.

Az annexió súlyos nemzetközi válságot robbantott ki. Szerbia és Montenegró tiltakozott, mert a tartományt saját nemzeti területének tekintette, és a szerb kormány mozgósítást is fontolóra vett. Oroszország kezdetben támogatta Szerbiát, de a Német Birodalom határozott diplomáciai nyomása – a híres „páncélos ultimátum” – visszavonulásra kényszerítette. Az Oszmán Birodalom kárpótlást kapott a Monarchiától, Szerbia pedig kénytelen volt elismerni az annexiót. A válság azonban tartósan megmérgezte a Monarchia és Szerbia viszonyát, és hozzájárult a nagyhatalmi szövetségi rendszerek megmerevedéséhez. A boszniai lakosság egy része – különösen a szerbek – az annexiót nemzeti sérelemként élte meg, ami tovább erősítette a radikális ifjúsági mozgalmakat.

13.1.5 A szarajevói merénylet és háttere

A szarajevói merénylet (1914. június 28.) nem légüres térben született: az annexiós válság, a szerb nemzeti mozgalom elnyomása és a délszláv egységtörekvések radikalizálódtak a tartományban. A merénylet elkövetői a **Mlada Bosna** (Ifjú Bosznia) nevű, laza szerveződésű forradalmi csoporthoz tartoztak, amely szerb, horvát és muszlim diákokból állt. A mozgalom eszmei gyökerei sokrétűek voltak: az olasz **risorgimento** (nemzeti egyesítés), az orosz narodnyik terrorhagyomány, a szerb nacionalizmus és a jugoszláv egység gondolata egyaránt hatott rájuk. A merénylők – köztük **Gavrilo Princip** – Szerbiában kaptak kiképzést és fegyvereket, de a szerb kormány felelőssége a mai napig vitatott. A történészi konszenzus szerint a szerb kormány nem rendelte el a merényletet, ám egyes szerb katonai és hírszerzési körök – így a **Fekete Kéz** (Crna ruka) nevű titkos szervezet – támogatták a merénylők felkészítését és felszerelését. A Monarchia vezetése a merényletet ürügyként használta fel a Szerbiával szembeni leszámolásra.

A merénylet időpontjának szimbolikus jelentősége is volt. A trónörökös, **Ferenc Ferdinánd** főherceg 1914. június 28-án, a **Vid-nap** (Vidovdan) ünnepén látogatott Szarajevóba. Ez a nap a szerb nemzeti emlékezetben az 1389-es rigómezei csata évfordulója volt, amelyet a szerb történeti tudat a középkori szerb állam bukásának és az oszmán uralom kezdetének szimbólumaként őrzött. A látogatás időzítése így a szerb lakosság egy részét provokációnak tekintette. A

merénylet során Princip – miután az első merénylő kísérlete kudarcot vallott – a főherceget és feleségét, **Chotek Zsófiát** halálosan megsebesítette. Az elkövetőket gyorsan elfogták, és a per során a Monarchia igyekezett bizonyítani a szerb állami szervek érintettségét. A periratok és a kihallgatási jegyzőkönyvek ma is elsődleges forrásai az eseményeknek, de értelmezésük a nemzeti történetírásokban erősen eltérő.

A merénylet következményei ismertek: a Monarchia 1914. július 23-án ultimátumot intézett Szerbiához, amelynek feltételeit a szerb kormány csak részben fogadta el. A Monarchia hadüzenete nyomán robbant ki az első világháború. Bosznia-Hercegovina a háború alatt hadműveleti hátországgá vált; a hatóságok internálásokkal, a szerb lakosság elleni atrocitásokkal és a politikai szabadságjogok felfüggesztésével válaszoltak a nemzeti mozgalmakra. A tartomány társadalmát a háború súlyosan megterhelte, és a Monarchia összeomlása 1918-ban új korszakot nyitott: Bosznia-Hercegovina a délszláv államalakulat részévé vált.

13.1.6 Források és bizonytalanságok

A Habsburg-uralom történetének forrásai viszonylag gazdagok, de értelmezésük erősen vitatott. Az elsődleges források közé tartoznak a **berlini kongresszus záróokmánya**, a Monarchia törvényei és rendeletei, a tartományi statisztikai évkönyvek, Kállay Benjámin levelezése és feljegyzései, valamint a szarajevói merénylet periratai. A korabeli statisztikák – például a népszámlálási adatok – pontossága korlátozott, mert a felekezeti besorolás módszerei változtak, és a nemzeti hovatartozást a hatóságok gyakran a felekezetből vezették le. Az okkupáció során elszenvedett áldozatok számát illetően nincs megbízható, konszenzusos adat; a szakirodalomban eltérő becslések szerepelnek.

A történetírásban élénk vita folyik arról, hogy a Habsburg-uralom mennyiben volt modernizációs siker vagy éppen egyfajta gyarmati jellegű függés. A monarchia-kori modernizációt hangsúlyozó szerzők a vasút, az iskolák és a városi infrastruktúra kiépítését emelik ki, míg a kritikusabb értelmezések a megoldatlan agrárkérdést, a politikai jogok korlátozását és a nemzeti elnyomást helyezik előtérbe. A boszniai muszlimok identitásának alakulása szintén vitatott: egyes történészek a „bosnyák nemzet” gondolatának gyökereit a Kállay-korszakba vezetik vissza, mások szerint a modern bosnyák nemzeti tudat csak a 20. század második felében szilárdult meg. A szarajevói merénylet értelmezése a nemzeti történetírásokban a mai napig erősen polarizált: a szerb narratíva a szabadságharcos hagyományt, a Habsburg-narratíva a terrorizmus elleni fellépést hangsúlyozza. A modern történettudomány a merényletet a korabeli nemzetközi feszültségek és a helyi radikalizmus összefüggésében vizsgálja, elutasítva az egyoldalú heroizálást és a démonizálást egyaránt.

13.1.7 Rövid összefoglaló

- Az 1878-as berlini kongresszus felhatalmazta a Monarchiát Bosznia-Hercegovina okkupálására, de a formális oszmán szuverenitás 1908-ig fennmaradt.
- A katonai megszállás több hónapos fegyveres ellenállásba ütközött, elsősorban a muszlim lakosság részéről.
- A tartományt a közös pénzügyminisztérium igazgatta; Kállay Benjámin politikája a „bosnyák nemzet” megteremtésére törekedett, de csak részben járt sikerrel.
- A Monarchia jelentős modernizációt hajtott végre (vasút, bányászat, városfejlesztés, oktatás), de a földbirtokviszonyok és a jobbágykérdés megoldatlanok maradtak.
- A nemzeti mozgalmak – szerb, horvát és muszlim – a 20. század elején megerősödtek; a felekezeti identitások fokozatosan nemzeti identitásokká alakultak.

- Az 1908-as annexió súlyos nemzetközi válságot okozott, és tartósan elmérgesítette a Monarchia és Szerbia viszonyát.
- A szarajevói merénylet (1914. június 28.) a Mlada Bosna mozgalomhoz kötődött; a szerb kormány felelőssége vitatott, de a merénylet ürügyként szolgált a háborús ultimátumhoz.

13.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi ellentmondás jellemezte Bosznia-Hercegovina helyzetét 1878 és 1908 között, és hogyan befolyásolta ez a Monarchia politikáját?
2. Hasonlítsa össze a Monarchia modernizációs intézkedéseit a társadalmi feszültségek fennmaradásával! Mely területeken volt a legsikeresebb, és hol maradt el a változás?
3. Miért volt vitatott a „bosnyák nemzet” gondolata, és hogyan viszonyultak hozzá a korabeli szerb, horvát és muszlim mozgalmak?
4. Milyen okok vezettek az 1908-as annexiós válsághoz, és miért tekinthető fordulópontnak a nagyhatalmi viszonyokban?
5. Milyen kapcsolat mutatható ki az annexiós válság és a szarajevói merénylet között, és hogyan értékeli a történettudomány a szerb állam felelősségét?

13.2 A jugoszláv Bosznia

Az első világháború után Bosznia-Hercegovina nem független államként, hanem egy újonnan létrejött délszláv állam részeként lépett ki a Habsburg Monarchiából. 1918. december 1-jén kikiáltották a **Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot** (szerbhorvátul *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, rövidítve SHS Királyság), amelyhez a boszniai területek közvetlenül a belgrádi kormány közigazgatása alá kerültek. A korábbi Habsburg tartományi intézményeket felszámolták, de a társadalmi, vallási és etnikai viszonyok nem szűntek meg: a boszniai szerbek, horvátok és muszlimok közötti törésvonalak az új állam keretein belül új politikai dinamikát kaptak. Ez az időszak azért is kulcsfontosságú, mert az itt felhalmozódó nemzeti, földbirtoklási és területi feszültségek később a második világháborús erőszak legfontosabb előzményévé váltak. A fejezet a Habsburg-uralom korszakában kialakult intézményi örökséghez (A Habsburg uralom) kapcsolódik, és a háborús megsemmisítés és ellenállás tárgyalásához (A háború és a Holocaust) vezet át.

13.2.1 Az új állam keretei és Bosznia beolvasztása

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulását a délszláv integráció retorikája kísérte, ám a gyakorlatban az állam központosított szerb közigazgatási modellt követett. Bosznia-Hercegovina történelmi határait az új közigazgatási beosztásban nem vették figyelembe; a tartományt körökre és járásokra osztották, majd a központi kormány közvetlen irányítása alá helyezték. A boszniai politikai elitek számára ez egyszerre jelentett lehetőséget és fenyegetést: a boszniai szerbek a belgrádi nemzeti projektben a szerb nemzeti felszabadulás betetőzését látták, a boszniai horvátok viszont tartottak attól, hogy a délszláv állam a horvát autonómia rovására erősíti a szerb dominanciát. A muszlim lakosság helyzete volt a legbizonytalanabb, mert sem a szerb, sem a horvát nemzeti ideológia nem ismerte el önálló nemzeti közösségként: a muszlimokat gyakran „muszlim vallású szerbeknek” vagy „muszlim vallású horvátoknak” tekintették, akik csak vallásukban különböznek.

Az 1918 és 1920 közötti átmeneti időszakban a térségben több helyen fordultak elő erőszakos cselekmények, különösen a muszlim lakossággal szemben. Ezek pontos mértéke és jellege vitatott;

a kortárs jelentések gyakran elfogultak, a későbbi emlékezetpolitikai diskurzusok pedig hangsúlyeltolódást mutatnak. A tudományos konszenzus annyiban megállapítható, hogy a vidéki muszlim lakosság sok helyen kiszolgáltatottá vált a helyi szerb fegyveres csoportokkal és az új államhatalommal szemben, különösen azokon a területeken, ahol a muszlim nagybirtokosok és a keresztény parasztok közötti feszültség korábban is magas volt. Ez az erőszakhullám nem azonos a későbbi, szervezett etnikai tisztogatásokkal, de hozzájárult a bizalmatlanság megszilárdulásához.

13.2.2 A földreform és a paraszti társadalom

Az első Jugoszlávia egyik legnagyobb társadalmi átalakítása a **földreform** (szerbhorvátul *agrarna reforma*) volt, amely 1919-ben ideiglenes rendeletekkel indult, majd az 1931-es törvényben nyert végleges formát. A reform célja a nagybirtokok felszámolása és a paraszti birtoklás megerősítése volt, de Boszniában hatását a vallási és etnikai törésvonalak mentén értelmezték. A boszniai nagybirtokosok túlnyomórészt muszlimok voltak – gyakran a korábbi oszmán földesúri réteg leszármazottai –, míg a földet megművelő parasztok többsége ortodox keresztény, azaz boszniai szerb, illetve kisebb részben katolikus horvát volt. A földreform tehát nem egyszerűen osztályintézkedés volt, hanem nemzeti-etnikai átrendeződéssel is járt.

A kisajátított földeket elsősorban a helyi keresztény parasztok kapták, emellett az állam tudatos telepítési politikát is folytatott: Dél-Szerbiából, Montenegróból és Hercegovinából érkezett telepesek kaptak birtokokat, gyakran a muszlim tulajdonosoktól elvett területeken. A kártalanítás jogilag elő volt írva, de a végrehajtás lassú, részleges és alacsony összegű volt; sok muszlim földbirtokos gyakorlatilag elvesztette vagyonát anélkül, hogy megfelelő kárpótlást kapott volna. A földreform pontos boszniai adatai vitatottak: a kisajátított terület nagyságára vonatkozó becslések eltérnek, mivel a korabeli nyilvántartások hiányosak, és a politikai érdekek befolyásolták a hivatalos statisztikákat.

A földreform társadalmi következménye a muszlim elit gazdasági hanyatlása és a keresztény paraszti réteg megerősödése volt, de a paraszti nyomor nem oldódott meg. A megosztott földek gyakran túl kicsikké váltak a hatékony gazdálkodáshoz, a parasztok eladósodtak, és a mezőgazdasági technológia elmaradott maradt. A boszniai vidék így az 1920-as években is a szegénység és a társadalmi feszültség színtere volt.

13.2.3 A boszniai muszlimok és a nemzeti kérdés

A boszniai muszlimok politikai érdekképviselete az 1919-ben alapított **Jugoszláv Muszlim Szervezet** (szerbhorvátul *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, rövidítve JMO) keretében összpontosult. A párt vezetője, **Mehmed Spaho** a boszniai muszlim közösség politikai súlyát a szerb és horvát nemzeti projektek közötti egyensúlyozással próbálta növelni. A JMO programjában három fő követelés szerepelt: a muszlim vallási és kulturális autonómia megőrzése, a földreform igazságos kártalanítása, valamint Bosznia-Hercegovina területi integritásának fenntartása. Ez utóbbi különösen fontos volt, mert mind a szerb, mind a horvát politika részéről időről időre felmerült a boszniai terület nemzeti alapon történő felosztásának gondolata.

A JMO a belgrádi parlamentben rendszeresen jelen volt, és koalíciós partnere volt különböző kormányoknak, cserébe a muszlim vallási intézmények viszonylagos autonómiájának és a földreform végrehajtásának mérsékléséért. A párt szavazóbázisát a muszlim lakosság adta, különösen a városi polgárság, a földbirtokos elitek és az értelmiség. A boszniai muszlim lakosság jó része ugyanakkor vidéki paraszt volt, akiknek mindennapi érdekeit a JMO csak részben tudta becsatornázni. A párt programjában fokozatosan erősödött a bosnyák nemzeti gondolat, de ezt a korabeli közbeszédben inkább vallási-kulturális közösségként fogalmazták meg; a **bosnyák** (*Bošnjak*) nemzeti elnevezés

ekkor még nem vált hivatalos kategóriává, és csak a 20. század második felében nyert széles körű elfogadást.

Az 1921. évi **Vidovdani alkotmány** (szerbhorvátul *Vidovdanski ustav*) centralista államberendezkedést hozott létre. A dokumentum kimondta a vallásszabadságot, és lehetővé tette a muszlimok parlamenti képviseletét, de nem ismerte el a boszniai muszlimokat önálló nemzetként; a hivatalos kategóriák „szerb-horvát-szlovén" nemzeti egységet feltételeztek. A muszlim politikusok ezért folyamatosan azt érezték, hogy identitásuk másodlagos, és hogy a boszniai terület integritása nem garantált. Az 1920-as években a JMO hol a szerb radikális párttal, hol a horvát parasztpárttal lépett szövetségre, attól függően, hogy melyik oldal ígért nagyobb engedményeket a muszlim autonómiának. Ez a pragmatikus politika rövid távon hasznos volt, de hosszabb távon megerősítette azt a képet, hogy a boszniai muszlimok csupán „mérlegnyelv" a szerbek és horvátok küzdelmében.

13.2.4 Politikai törésvonalak és a JMO stratégiája

A boszniai politikai életet az 1920-as években a nemzeti blokkok küzdelme uralta. A boszniai szerbek többsége a belgrádi központi pártok, elsősorban a **Szerb Radikális Párt** és a **Demokrata Párt** támogatója volt, és a centralista államot a szerb nemzeti érdek biztosítékának tekintette. A boszniai horvátok főként a **Horvát Parasztpárt** (horvátul *Hrvatska seljačka stranka*, HSS) mögé sorakoztak fel, amely a délszláv állam föderalizálását és a horvát nemzeti autonómiát hirdette. A JMO e két pólus között manőverezett, és gyakran a kormányzati stabilitás kulcspozíciójába került.

A pártok közötti versengés nem csupán parlamenti, hanem helyi szinten is feszültségeket szült. A választási kampányok gyakran vallási-nemzeti alapon mozgósítottak, és a politikai ellenfelek közötti konfliktusok erőszakba torkollhattak. A boszniai szociáldemokrata mozgalom és a kommunista párt jelen volt ugyan, de támogatottságuk korlátozott maradt; a kommunista pártot 1921-ben betiltották, ami tovább szűkítette a nem nemzeti alapon szerveződő politikai alternatívák terét. A boszniai társadalom politikai megosztottsága így elsősorban a nemzeti hovatartozás mentén szerveződött, ami megnehezítette az osztályalapú vagy regionális érdekképviseletet.

13.2.5 A királydiktatúra és a boszniai entitás felszámolása

1929. január 6-án **Sándor király** (szerbül *Aleksandar I Karađorđević*) felfüggesztette az alkotmányt, betiltotta a politikai pártokat, és bevezette az úgynevezett **hatodik januári diktatúrát** (horvát/szerb *Šestojanuarska diktatura*). A király az ország nevét **Jugoszláv Királyságra** (szerbhorvátul *Kraljevina Jugoslavija*) változtatta, és a „jugoszláv nemzeti egység" ideológiáját hirdette meg, amelyben a szerbek, horvátok és szlovének egyetlen közös nemzetet alkottak. Bosznia-Hercegovina területi különállását is felszámolták: az országot kilenc **banovinára** (közigazgatási tartományra) osztották, és a boszniai területeket a **Vrbas Banovina** (*Vrbaska banovina*), a **Drina Banovina** (*Drinska banovina*), a **Zeta Banovina** (*Zetska banovina*) és a **Tengerparti Banovina** (*Primorska banovina*) között osztották fel.

A boszniai muszlim elit számára ez a lépés különösen fenyegető volt. A banovinák határai nélkülözték a történelmi régiók logikáját, és a muszlim lakosságot szétszórták a szerb többségű vagy vegyes közigazgatási egységekben. A JMO-t betiltották, vezetői illegalitásba kényszerültek vagy visszavonultak. A diktatúra jugoszlávosító politikája a vallási és nyelvi különbségeket is szándékosan háttérbe szorította; a muszlim vallási intézmények működtek ugyan, de a nemzeti törekvések megnyilvánulásait elnyomták. A királydiktatúra ezzel nem oldotta meg a boszniai

kérdést, csupán felszín alá szorította azt. Az 1930-as évek elején az állam hivatalosan a „jugoszláv nemzet” egységét hirdette, ami a gyakorlatban a szerb dominancia fenntartását jelentette, és ez a boszniai muszlimokat a szerb centralizmus ellenfeleivé tette.

13.2.6 A Sporazum és a boszniai terület felosztása

A diktatúra nem hozta meg a várt stabilitást; az 1930-as években a horvát ellenzék (elsősorban a HSS és vezetője, **Vladko Maček**) egyre határozottabban követelte a horvát autonómiát. 1939. augusztus 26-án a kormányfő **Dragiša Cvetković** és Maček megkötötte a **Cvetković–Maček megállapodást** (*Sporazum Cvetković–Maček*), amely létrehozta a **Horvát Banovinát** (*Banovina Hrvatska*). Az új banovina a horvát történelmi területek mellett számos boszniai járást is magába foglalt, amelyekben a horvát (katolikus) lakosság jelentős részt alkotott. Ez a döntés a boszniai terület nemzeti alapon történő felosztásának első komoly, államilag szentesített lépése volt.

A JMO és a boszniai muszlim politikusok élesen tiltakoztak a Sporazum ellen, mert azt látták benne, hogy Bosznia-Hercegovina területét véglegesen felosztják a szerb és horvát nemzeti projektek között. A boszniai muszlim követelés egy autonóm Bosznia vagy legalább a boszniai területi integritás megőrzése volt, de ezt sem a belgrádi kormány, sem a horvát ellenzék nem támogatta. A Sporazum a szerb politikai életben is vitát váltott ki, mert sokan a szerb nemzeti érdekek elárulását látták benne. A boszniai szerbek attól tartottak, hogy a horvát autonómia a szerb településterület rovására bővül, és ez tovább növelte a nemzeti ellentéteket. A Sporazum így nem a jugoszláv válság megoldása, hanem annak elmélyítése lett; a boszniai terület felosztásának lehetősége a második világháború kitörésének idején már valós fenyegetésként jelent meg a régió lakói számára.

13.2.7 Gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok

Az 1918–1941 közötti boszniai társadalom gazdasági értelemben az elmaradottság jeleit mutatta. Az iparosítás lassú és egyenetlen volt; a nagyobb városok – Szarajevó, Mostar, Tuzla, Banja Luka – a közigazgatás, a kereskedelem és a kisebb manufaktúrák révén növekedtek, de a vidéki lakosság túlnyomó többsége továbbra is mezőgazdaságból élt. A paraszti birtokok elaprózódtak, a technikai modernizáció alig haladt, és az adóterhek, valamint a rossz terméseredmények sok családot eladósítottak. A kivándorlás különösen az 1920-as években erősödött fel: boszniai férfiak tízezrei mentek az Egyesült Államokba, Dél-Amerikába és Nyugat-Európába, hogy a családjukat hazautalt pénzből támogassák. Ez a migráció nemcsak gazdasági, hanem társadalmi következményekkel is járt: a falvak elöregedtek, és a hagyományos családi minták átalakultak.

A nők helyzete a boszniai társadalomban a városi területeken fokozatosan javult az oktatás terjedésével, de a vidéki muszlim közösségekben a patriarchális rend továbbra is erős volt. A lányok iskoláztatása a városi középosztályban vált elfogadottá, míg a falvakban a nők munkacreje nélkülözhetetlen maradt a mezőgazdaságban. A vallási intézmények közül az **Iszlám Közösség** (bosnyákul *Islamska vjerska zajednica*) továbbra is működött, de az állam szekularizációs törekvései korlátozták a vallási jogszolgáltatást és az iskolai vallásoktatást. A muszlim értelmiség az **újjászületés** (bosnyákul *preporod*) mozgalom keretében próbálta erősíteni a vallási-kulturális identitást, és a diktatúra idején is fenntartotta az oktatási és kulturális intézmények egy részét.

A boszniai zsidó közösség, különösen a szarajevói **szefárd** zsidóság, a Habsburg-utódlás évtizedeiben polgári és gazdasági szempontból integrálódott, de az 1930-as években növekvő antiszemitizmussal szembesült. A jugoszláv állam hivatalosan nem folytatott antiszemita politikát ebben az időszakban, de a helyi társadalomban és a szélsőjobboldali mozgalmakban megjelentek a zsidóellenes hangok, ami a második világháború alatti tragikus fejlemények előjele

volt. Hasonlóképpen a roma lakosságot a szegregáció és a társadalmi kirekesztés sújtotta, és ez a háború alatti üldözésük kontextusát is meghatározta.

13.2.8 Források és bizonytalanságok

Az első Jugoszlávia boszniai viszonyainak rekonstrukciójához több forráscsoport áll rendelkezésre, de mindegyiknek megvannak a korlátai. Az elsődleges források közé tartoznak a jugoszláv népszámlálási évkönyvek, különösen az 1921-es és az 1931-es összeírások, amelyek vallási kategóriákat használtak: ezek szerint Bosznia-Hercegovina lakosságának nagyjából 43%-a volt ortodox, mintegy 31%-a muszlim, és körülbelül 23%-a római katolikus. Ezek a számok azonban nem nemzeti azonosítást tükröznek, és a későbbi történészek vitatják, hogy a vallási adatok mennyire feleltethetők meg a nemzeti hovatartozásnak. A politikai folyamatokra vonatkozóan a parlament jegyzőkönyvei, a JMO programja és a korabeli sajtó fontos források, de ezek gyakran elfogultak, és a politikai csatározások tükrében értelmezendők.

A földreform pontos adatai bizonytalanok: a kisajátított birtokok nagyságára és a kártalanítás tényleges kifizetésére vonatkozó becslések jelentősen eltérnek. A szakirodalom által idézett számok gyakran politikai célokat szolgáltak, ezért érdemes óvatosan kezelni őket. A korszakkal kapcsolatos vitatott értelmezések közé tartozik a muszlim identitás megítélése: egyes szerb és horvát történetírások a boszniai muszlimokat a saját nemzeti közösségük részének tekintették, míg a bosnyák historiográfia a különálló nemzeti fejlődés folyamatosságát hangsúlyozza. Az emlékezetpolitikai vita abban is megmutatkozik, hogy az első Jugoszláviát a bosnyák emlékezet elsősorban a szerb centralizmus és a vallási elnyomás időszakaként tartja számon, míg a szerb emlékezet gyakran a délszláv integráció sikeres korszakát látja benne. A szövegben használt másodlagos irodalom – például Noel Malcolm, Ivo Banac, Marko Attila Hoare, John R. Lampe és Sabrina P. Ramet munkái – ezeket az ellentétes értelmezéseket különböző mértékben kezeli.

13.2.9 Rövid összefoglaló

- Bosznia-Hercegovina 1918-ban a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé vált, de területi különállása megszűnt, és a belgrádi központi kormányzat irányítása alá került.
- A földreform a muszlim nagybirtokosok kárára a keresztény parasztoknak kedvezett, és a telepítési politikával etnikai átrendeződést is előidézett.
- A boszniai muszlimokat sem szerb, sem horvát nemzeti közösségként nem ismerték el; érdekképviseletük a **Jugoszláv Muszlim Szervezet** (JMO) köré szerveződött, amely vallási-kulturális autonómiát és Bosznia területi integritását követelte.
- A politikai életet a nemzeti blokkok versengése uralta, és a JMO gyakran koalíciós partnere volt a belgrádi kormányoknak.
- A királydiktatúra 1929 után felszámolta Bosznia területi egységét, és jugoszlávosító politikát folytatott, ami a boszniai muszlimok ellenállását váltotta ki.
- Az 1939-es Cvetković–Maček megállapodás a Horvát Banovina részeként boszniai területeket csatolt a horvát autonómiához, ami a boszniai terület felosztásának lehetőségét vetítette előre.
- A gazdasági elmaradottság, a paraszti eladósodás és a tömeges kivándorlás fokozta a társadalmi feszültségeket, miközben a zsidó és roma közösségek helyzete is romlott.
- Az első Jugoszlávia boszniai öröksége a nemzeti kérdés megoldatlansága és a területi egység hiánya, amely közvetlen előzményként vezetett a második világháborús erőszakhoz és a boszniai társadalom tragikus megosztottságához.

13.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a földreform a boszniai etnikai és társadalmi viszonyokat, és miért tekinthető nemzeti dimenziójú intézkedésnek?
2. Milyen stratégiát követett a Jugoszláv Muszlim Szervezet, és milyen értelemben volt sajátos a boszniai muszlimok helyzete a nemzeti elismerés hiánya miatt?
3. Miért volt fordulópont a királydiktatúra és a banovinák kialakítása a boszniai területi identitás számára?
4. Milyen következményekkel járt a Sporazum Bosznia-Hercegovina területi egységére, és hogyan reagáltak a boszniai muszlim politikusok?
5. Mely források alapján rekonstruálhatók az 1918–1941 közötti boszniai viszonyok, és milyen bizonytalanságokat kell figyelembe venni a népszámlálási és földreform-adatok értelmezésekor?

13.3 A háború és a Holocaust

Az 1941. áprilisi szétverést követően Bosznia-Hercegovina területe az újonnan kikiáltott Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) része lett. Ez a korszak – ahogyan A jugoszláv Bosznia című alfejezetben látható volt – a két háború közötti jugoszláv állam feszültségeiből, a horvát nemzeti elégedetlenségből és a tengelyhatalmak 1941-es beavatkozásából következett. Az 1941–1945 közötti háború Boszniában egyszerre volt megszállás, polgárháborús jellegű nemzeti-vallási konfliktus és antifasiszta fegyveres ellenállás; áldozatai között a boszniai zsidóság, a szerbek, a romák és a muszlim lakosság egyaránt megtalálható. Az alfejezet az NDH uralmát, a partizánmozgalmat, a jasenovaci tábor szerepét és a boszniai áldozatok kérdését tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy a források és a történeti értelmezések mennyire megosztottak.

13.3.1 Az NDH uralma és a megszállás rendje

Jugoszlávia felosztása nyomán Bosznia-Hercegovina gyakorlatilag egész területe az **NDH**-hoz került. Az 1941. április 10-én kikiáltott horvát állam élén **Ante Pavelić** és az **usztasa** (Ustaša) mozgalom állt. A Független Horvát Állam formálisan olasz–német érdekszférákra oszlott: Bosznia nagy része olasz befolyási övezetbe, északi és keleti része német katonai ellenőrzés alá került, de a polgári közigazgatás és a rendfenntartás az NDH szervei kezében maradt. Az NDH alkotmányosnak mondott berendezkedése a totális állam képét mutatta: a rezsim egyszerre szervezte meg saját fegyveres erőit, államvédelmi szerveit és a tömeges erőszakot végrehajtó milíciákat.

A megszálló német és olasz hadsereg jelenléte mellett Boszniában három, egymással is harcoló hazai fegyveres formáció működött. Az **NDH hadserege** (Hrvatsko domobranstvo) és az **usztasa milícia** a horvát állam erőszakszervezeteit alkotta. A boszniai szerbek egy része a monarchista **csetnikekhez** (Četnici) csatlakozott, amelyek a királyi Jugoszlávia visszaállítását tűzték ki célul, de időről időre együttműködtek a megszállókkal a partizánok ellen. A harmadik erőt a **Josip Broz Tito** vezette **partizánmozgalom** jelentette, amely – kezdetben kommunista maggal – 1941 nyarától fokozatosan tömegtámogatásra tett szert, éppen a lakosságot ért atrocitások miatt.

Az NDH uralma Boszniában nem egyszerűen idegen megszállás volt, hanem egy olyan állam által gyakorolt hatalom, amely a horvát nemzetállamot kívánta megteremteni, és ennek érdekében a „nem horvát” lakosságot ellenségként kezelte. Ez a hozzáállás a boszniai társadalom soknemzetiségű szerkezetét közvetlenül támadta. A horvát nacionalista ideológia a boszniai muszlimokat

„a horvát nemzet virágának” tekintette, ami lehetőséget adott egy részüknek a rezsimbe való integrálódásra, ugyanakkor a szerbeket, zsidókat és romákat faji alapon üldözte.

13.3.2 A faji törvények és a szerbek, zsidók, romák üldözése

Az NDH már 1941 tavaszán és nyarán faji jellegű törvényeket hozott, amelyek mintája a náci Németország jogalkotása volt. A **faji törvények** megtiltották a szerbek, zsidók és romák számára a gazdasági tevékenység jelentős részét, elrendelték vagyonuk elkobzását, és megfosztották őket állampolgári jogaiktól. Boszniában ezek a rendelkezések különösen súlyos következményekkel jártak, mivel a tartomány lakosságának körülbelül fele szerb, jelentős része pedig muszlim és zsidó volt. A zsidó közösség elsősorban Szarajevóban és néhány nagyobb városban élt; 1941 nyarán vagyonukat lefoglalták, majd a lakosságot **gettókba** és ideiglenes táborokba gyűjtötték.

A legismertebb, dokumentált atrocitássorozat a boszniai szerbek ellen irányult. Az usztasa milícia 1941 nyarán és őszén számos településen hajtott végre tömeges kivégzéseket, kiűzéseket és **kényszertérítéseket**. A boszniai ortodox szerbeket arra kényszerítették, hogy térjenek át a római katolikus hitre, vagy hagyják el otthonaikat. Az erőszak kiterjedt a vidékre, különösen a **Krajina**, **Kelet-Bosznia** és a **Drina folyó** völgyének településeire. A túlélők beszámolói, a későbbi bírósági eljárások anyagai és a kommunista hatóságok által 1945 után felvett jegyzőkönyvek részletesen rögzítették a gyilkosságokat, a nők elleni erőszakot és a templomrombolásokat. Ugyanakkor a források egy része a háború utáni jugoszláv állam hivatalos, politikailag motivált áldozatszámait tükrözi, ezért a konkrét veszteségek megállapítása ma is vitatott.

A boszniai zsidóság sorsa különösen tragikus volt. A szarajevói zsidó közösséget, amely a 19. század végétől jelentős szefárd és askenázi elemekkel rendelkezett, 1941 nyarán koncentrálták. Az NDH hatóságai a német megszállókkal együttműködve 1941 őszétől **transzportokba** szervezték a zsidókat, és a horvátországi táborokba – elsősorban **Jasenoac**-ba –, illetve a német megsemmisítő táborokba deportálták őket. A szarajevói zsidóság túlnyomó többsége a háború alatt életét vesztette; a pontos számot a kutatás 8 000 és 12 000 fő közé teszi. A túlélők egy része a partizánokhoz csatlakozott, vagy olasz fennhatóság alatt maradt területekre menekült, ahol 1943-ig viszonylagos biztonságban élhetett. A dokumentált történeti tény, hogy az NDH saját közigazgatási és katonai szervei aktívan részt vettek a zsidók deportálásában; ez nem csupán német nyomásra történt, hanem a rezsim saját antiszemita ideológiájából következett.

A **romák** üldözése ugyancsak szisztematikus volt. Az NDH a cigány lakosságot faji ellenségként kezelte, és 1942-től tömegesen internálta őket. A jasenovaci táborban a roma áldozatok száma a legalaposabb becslések szerint 15 000 és 20 000 között lehet, de a teljes NDH területén a romák elleni népirtás áldozatainak száma ennél magasabb, és a források hiányossága miatt nehezen pontosítható.

13.3.3 A partizánmozgalom és a boszniai felkelés

A partizánmozgalom 1941. július 4-i általános felkelésre szólító felhívása nyomán Boszniában is megindult a fegyveres ellenállás. A kezdeti felkelők egy része nem kommunista, hanem szerb parasztokból állt, akik az usztasa terror elől a hegyekbe menekültek, és önvédelmi csoportokba szerveződtek. Ezt a spontán felkelést a kommunista párt fokozatosan saját irányítása alá vonta. A boszniai hegyvidék – a **Kozara**, a **Romanija**, a **Jahorina**, a **Grmeč** és később a **Bihácsi Köztársaság** térsége – hamarosan a partizánháború legfontosabb bázisává vált.

A partizánok stratégiai sikere Boszniában több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt a nemzeti megbékélés jelszava – a „testvériség-egység” (bratstvo i jedinstvo) – vonzó alternatívát jelentett az usztasa és a csetnik mozgalom etnikai kizárólagosságával szemben. A kommunista vezetés azt

hirdette, hogy a háború után a délszláv népek egyenrangú föderációban élhetnek; ez a boszniai szerbek, horvátok és muszlimok egy része számára elfogadhatóbb volt, mint a faji tisztogatás. Másrészt a megszállók és a hazai kollaboráns erők által elkövetett atrocitások a lakosságot a partizánok karjaiba hajtották. A német hadsereg 1942-ben **Kozara** térségében végrehajtott büntetőhadjárata során több ezer civilt gyilkoltak meg, és tízezreket deportáltak munkatáborokba; ez az esemény hosszú távon növelte a partizánok támogatottságát.

A partizánmozgalom boszniai szerepe meghatározó volt az egész jugoszláv háború szempontjából. 1942 novemberében a bihácsi körzetben tartották a **AVNOJ** (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) első ülését, amely a későbbi új jugoszláv állam politikai előfutárának tekinthető. 1943. november 29-én **Jajcében** tartották meg a második ülést, ahol kimondták Jugoszlávia föderatív alapokon történő újjászervezését. Ez a boszniai város így az új, kommunista Jugoszlávia szimbolikus szülőhelye lett. A dokumentált tény, hogy Bosznia területe adott otthont a jugoszláv partizánmozgalom központi intézményeinek, magyarázza azt is, hogy a későbbi szocialista Jugoszláviában Bosznia-Hercegovina kiemelt szerepet kapott.

A boszniai muszlim lakosság háborús tapasztalata sokszínű volt. Az NDH a muszlimokat horvátnak tekintette, és egyes muszlim vezetők együttműködtek a rezsimmel, ami a későbbi emlékezetpolitikai vitákban a „muszlim kollaboráció” vádját eredményezte. Ugyanakkor sok boszniai muszlim csatlakozott a partizánokhoz, és a háború alatt a muszlim településeket a csetnik milíciák támadták. Különösen Kelet-Boszniában, **Foča**, **Goražde** és **Višegrad** környékén a csetnikek tömeges erőszakot követtek el a muszlim lakosság ellen. Ezek az atrocitások a háború polgárháborús jellegét mutatják, és azóta is a boszniai emlékezetpolitika legérzékenyebb pontjai közé tartoznak.

13.3.4 A jasenovaci tábor és a boszniai áldozatok

A **jasenovaci koncentrációs tábor** az NDH által létesített legnagyobb megsemmisítő komplexum volt, amely a Száva folyó mentén, a mai Horvátország területén működött. Bosznia szempontjából Jasena kiemelt jelentőséggel bír, mert az onnan deportált áldozatok jelentős része boszniai szerb, zsidó és roma volt. A táborrendszer 1941 augusztusától 1945 áprilisáig működött, és több altábort foglalt magában. A foglyokat kényszermunkára, éheztetésre, kivégzésekre és tömeges deportálásokra használták. A jasenovaci őrök és parancsnokok az usztasa mozgalom tagjai voltak; a tábor működtetése az NDH belügyminisztériumának és az usztasa felügyeleti szolgálatnak (Ustaška nadzorna služba, UNS) volt alárendelve.

A jasenovaci áldozatok számának kérdése a délszláv történeti irodalom egyik legvitatottabb témája. A háború utáni jugoszláv hatóságok – elsősorban a kommunista párt és a titói állam – a tábor áldozatainak számát hivatalosan 600 000 és 700 000 közé tették. Ezt az adatot a jugoszláv szocialista történetírás évtizedekig hivatalos tényként kezelte. Az 1980-as évektől a független kutatás – mindenekelőtt a horvát demográfus **Vladimir Žerjavić** és a szerb **Bogoljub Kočović** munkássága – sokkal alacsonyabb, 80 000 és 100 000 közötti áldozatszámot valószínűsített. Ezt a tartományt ma a legtöbb nemzetközi kutató – így a jeruzsálemi Yad Vashem és a washingtoni United States Holocaust Memorial Museum munkatársai – elfogadja. A vitatott számok közötti eltérés elsősorban a háború utáni jugoszláv állam propagandacéljaira, a hiányos anyakönyvi adatokra és a háború alatti népmozgások követhetetlenségére vezethető vissza. Fontos hangsúlyozni, hogy a jasenovaci áldozatok döntő többsége szerb, roma, zsidó és horvát antifasiszta volt, de a boszniai szerbek és zsidók aránya az áldozatok között jelentős.

Bosznia-Hercegovina teljes háborús embervesztességét a második világháború után különböző becslések próbálták meghatározni. A kommunista korszak hivatalos adatai szerint Jugoszlávia 1,7 millió embert vesztett, amiből Bosznia részesedése aránytalanul magas volt. A mai történeti

demográfia – ismét Žerjavić és Kočović, majd a későbbi boszniai kutatások – úgy számol, hogy a háború következtében Bosznia-Hercegovina mintegy 300 000–350 000 lakost veszített, beleértve a harcokban elesetteket, az erőszakos halált halt civil áldozatokat és a deportáltakat. Ez a becslés is bizonytalan, hiszen a jugoszláv királyság népszámlálási adatai és a háború alatti nyilvántartások hiányosak. A muszlim lakosság a csetnik atrocitások miatt, a szerb lakosság az usztasa terror miatt, a zsidó közösség pedig a deportálások és a táborok miatt szenvedett aránytalanul nagy veszteségeket.

A boszniai áldozatok ügye a háború utáni emlékezetpolitika központi elemévé vált. A szocialista Jugoszlávia a „fasiszta terror áldozatai" közös narratíváját hirdette, és a nemzeti sérelmeket igyekezett a föderatív egység érdekében visszafogni. A partizán harc emlékművei, a közös megemlékezések és a „népfelszabadító háború" hivatalos kultusza mind azt a célt szolgálták, hogy a veszteségek fölötti nemzeti vitákat elnyomják. Ez a politika azonban csak részben tudta feldolgozni a háború valós etnikai dimenzióit. Az 1990-es évek boszniai háborújában az 1941–1945 közötti emlékezet ismét felszínre tört: a szerbek a jasenovaci szenvedést hangsúlyozták, a horvátok az NDH áldozataiként elszenvedett partizán megtorlásokat, a bosnyákok pedig a csetnik atrocitásokat. A háborús emlékezet tehát nem múlt el 1945-ben, hanem újraértelmeződött a későbbi konfliktusokban.

13.3.5 A háború vége és a partizán győzelem

A háború utolsó szakaszában, 1944–1945-ben a partizánok fokozatosan felszabadították Boszniát. A Vörös Hadsereg 1944 őszi balkáni előrenyomulásával párhuzamosan a jugoszláv partizánok nagy offenzívákat indítottak. Az NDH hadserege és az usztasa erők visszavonultak, de 1945 tavaszán még tartották a főváros, Szarajevó egyes részeit. A város felszabadítása 1945. április 6-án fejeződött be, ami a szocialista Jugoszláviában hivatalos ünnep lett. A visszavonuló NDH csapatok és a velük menekülő civilek tömege Ausztria felé indult; a háború utáni megtorlások – amelyeket **Bleiburg** neve alatt ismer a történeti irodalom – elsősorban Horvátországhoz kötődnek, de a boszniai muszlim és horvát menekültek egy része is érintett volt. Ezeknek a megtorlásoknak a dokumentálása hosszú ideig tabunak számított, és a mai napig éles történeti és politikai viták tárgya.

A partizán győzelem Boszniában egyúttal a kommunista hatalomátvétel előkészítését is jelentette. A föderatív Jugoszlávián belül Bosznia-Hercegovina önálló köztársaság státuszt kapott, ami – tekintettel a háború alatti etnikai feszültségekre – politikai kompromisszumot tükrözött. A tartományi határokat lényegében a monarchikus Jugoszlávia belső határai mentén állapították meg, de a háborús választóvonalak és az áldozati emlékezet mély nyomokat hagytak a lakosságban.

13.3.6 Források és bizonytalanságok

A második világháborús boszniai eseményekre vonatkozó forrásanyag rendkívül gazdag, de egyenetlen. Elsődleges forrásnak számítanak az NDH törvényei és rendeletei, az usztasa és a partizán katonai parancsnokságok jelentései, a német és olasz megszálló szervek dokumentumai, valamint a háború utáni bírósági perek anyagai. A **jasenovaci tábor** működéséről fennmaradtak fogolylisták, őrségi jelentések és a túlélők visszaemlékezései, de a tábor adminisztrációjának nagy részét a háború végén megsemmisítették. A zsidó áldozatok számát a jeruzsálemi Yad Vashem és más intézmények által összegyűjtött névlisták alapján pontosítják, de a roma áldozatok esetében a forráshiány súlyosabb.

A legnagyobb bizonytalanság a teljes boszniai emberveszteség mértékét érinti. A kommunista korszak hivatalos jugoszláv adatai – amelyek az 1,7 milliós országos áldozatszámot állították – a mai kutatás szerint jelentősen túlzóak, részben azért, mert a háború utáni jóvátételi igények és a

nemzeti áldozatkép politikai céljait szolgálták. Az 1980-as évek demográfiai revíziója ugyanakkor maga is vitákat váltott ki, különösen a jasenovaci számok ügyében; a horvát és a szerb történeti irodalom máig eltérő hangsúlyokat képvisel. A tudományos konszenzus a jasenovaci áldozatok 80 000–100 000 fős tartományában van, de ez az érték továbbra is becslés, mert a hiányzó anyakönyvek miatt a pontos szám nem állapítható meg.

Az emlékezetpolitikai állításoktól meg kell különböztetni a dokumentált tényeket. Dokumentált tény, hogy az NDH törvényei és szervei üldözték a szerbeket, zsidókat és romákat, és hogy a jasenovaci táborban tömeges gyilkosságok történtek. Vitatott értelmezés viszont, hogy a partizánmozgalom mennyire volt képes meghaladni a nemzeti ellentéteket, és hogy a háború alatti etnikai erőszak milyen mértékben volt előzménye az 1990-es évek konfliktusainak. A „fasiszta terror” jugoszláv emlékezete és a „hazaáruló” NDH képe olyan emlékezetpolitikai állítás, amelyet a rendszerváltás utáni történetírás részben felülvizsgált, de a társadalmi nyilvánosságban ma is erős maradt.

13.3.7 Rövid összefoglaló

- 1941. áprilisa és 1945. áprilisa között Bosznia-Hercegovina területe az NDH része volt, amely faji alapon üldözte a szerbeket, zsidókat és romákat.
- Az NDH usztasa szervei 1941-től tömeges erőszakot követtek el a boszniai szerb lakosság ellen, beleértve a kényszertérítéseket, gyilkosságokat és elűzéseket.
- A boszniai zsidóság többségét gettókba, majd jasenovaci és más táborokba deportálták; a veszteség a közösség túlnyomó részét érintette.
- A partizánmozgalom Boszniában vált a jugoszláv antifasiszta ellenállás központjává; itt tartották az AVNOJ első (1942, Bihács) és második (1943, Jajce) ülését, amelyek az új föderatív Jugoszlávia alapjait fektették le.
- A csetnik milíciák Kelet-Boszniában a muszlim lakosság ellen követtek el tömeges atrocitásokat, ami a háború polgárháborús jellegére mutat rá.
- A jasenovaci tábor az NDH legnagyobb megsemmisítő komplexuma volt; áldozatainak számát a mai kutatás 80 000 és 100 000 közé teszi, szemben a kommunista korszak túlzó hivatalos adataival.
- Bosznia-Hercegovina teljes háborús embervesztesége a becslések szerint 300 000–350 000 fő lehetett, de a pontos szám forráshiány miatt bizonytalan.
- A háború emlékezete a szocialista Jugoszláviában a hivatalos „testvériség-egység” narratívájába olvadt be, de az 1990-es években újra nemzeti viták tárgyává vált.

13.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el az NDH faji politikája a német megszálló hatóságokétól Boszniában, és miért volt ez a különbség fontos a helyi erőszak szempontjából?
2. Hogyan járult hozzá a partizánmozgalom boszniai sikere ahhoz, hogy a háború után Bosznia-Hercegovina önálló köztársaság lett a föderatív Jugoszlávián belül?
3. Miért vitatott a jasenovaci áldozatok száma, és milyen módszertani okok magyarázzák a hivatalos jugoszláv adat és a mai kutatási becslések közötti eltérést?
4. Milyen szerepet játszottak a csetnik milíciák a boszniai muszlim lakosság elleni erőszakban, és ez hogyan befolyásolta a háború etnikai dimenzióját?

5. Hogyan vált a második világháborús emlékezet a boszniai nemzeti identitások későbbi konfliktusainak részévé?

13.4 A szocialista Bosznia

13.4.1 A szocialista Bosznia-Hercegovina létrejötte és berendezkedése (1945–1953)

A második világháború befejezése után Bosznia-Hercegovina nem a háború előtti jugoszláv állam egyik tartományaként, hanem a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság (FNRJ) hat **népköztársaságának** egyikeként született újjá. Ez a döntés formálisan az 1943. novemberi **jajcei ülésen** (AVNOJ) hozott határozatokra vezethető vissza, ahol a Bosznia-Hercegovina területén működő partizánmozgalom képviselői a leendő föderáció egyenjogú tagjaként határozták meg a területet. A háború alatti partizánmozgalom kifejezetten arra az elvre építette a jugoszláv állam újjászervezését, hogy a nemzeti kérdést a föderáció keretében, a köztársaságok egyenjogúságával lehet kezelni; Bosznia-Hercegovina esetében ez azt jelentette, hogy sem Szerbiához, sem Horvátországhoz nem csatolták, hanem történelmi határai között állították helyre.

Az 1945. május 1-jén felszabadult Szarajevóban a kommunista párt (KPJ) helyi szervezete gyorsan átvette a közigazgatás irányítását. Az 1945. november 11-i alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon – amelyeket az ellenzék bojkottált, és amelyek lebonyolítását a nemzetközi megfigyelők sem tartották szabadnak – a Népfront listája győzött. A választás eredményeként 1945. november 29-én kikiáltották a föderatív Jugoszláviát, Bosznia-Hercegovina pedig a föderáció egyik tagköztársasága lett. A kommunista hatalomátvétel Boszniában különösen erőszakos volt, mivel a háború alatt a területen a partizánmozgalom, a csetnikek, az usztasák és a német–olasz megszálló erők közötti polgárháború rendkívül mély sebeket hagyott. A kollektív büntetés, a bírósági eljárás nélküli kivégzések és a **bleiburgi események** után hazatérő horvát és bosnyák csapatok elleni megtorlás – amelynek áldozatszáma máig vitatott, a szerb források szerint több tízezer, horvát becslések szerint is legalább 30-50 ezer fő – a háború utáni első évek politikai kultúráját alapvetően határozta meg.

A szocialista Bosznia-Hercegovina első alkotmányát 1946-ban fogadták el. A jugoszláv szövetségi alkotmányhoz hasonlóan ez is a **szovjet modellt** követte: a hatalom formálisan a munkásosztályé és a dolgozó parasztságé, a gyakorlatban azonban a kommunista párt hierarchiája irányított. A köztársaság élén a **kormány** állt, a tényleges döntéshozatal azonban a **KPJ Központi Bizottságának** titkárságaiban, illetve a szövetségi pártszervekben zajlott. A háború előtt agrárjellegű, etnikailag kevert Bosznia társadalma a háború alatt és után gyökeresen átalakult: a zsidó közösség szinte teljes egészét elpusztították, a németajkú lakosságot elűzték, a szerbek, horvátok és bosnyákok közötti bizalom pedig minimálisra csökkent. A kommunista hatalom ezt a helyzetet a **„testvériség és egység”** (bratstvo i jedinstvo) hivatalos ideológiájával próbálta kezelni, amely a közös partizánharcra hivatkozva utasította el a nemzeti kizárólagosságot.

13.4.2 Az iparosítás kora és a társadalmi átalakulás (1953–1965)

Az 1948-as **Tito–Sztálin-szakítás** után Jugoszlávia fokozatosan eltávolodott a szovjet modelltől, és a **munkásönigazgatás** (samoupravljanje) irányába fordult. Ez a fordulat Bosznia-Hercegovinára is mélyreható hatással volt, mivel a szövetségi vezetés tudatosan a köztársaságot jelölte ki az egyik fő nehézipari központtá. A korábban mezőgazdaságból élő, kiterjedt hegyvidéki területekkel rendelkező Bosznia az 1950-es évektől a jugoszláv iparosítás egyik leglátványosabb színterévé vált. Acélművek, szénbányák, vegyi üzemek és fémfeldolgozó kombinátok létesültek, köztük a zenicai vasmű, a lukavaci szódagyár, a tuzlai szénbányák, a banja lukai cellulózgyár és a

mostari alumíniumgyár. Az iparosítás néhány évtized alatt megváltoztatta a városok szerkezetét: Szarajevó, Banja Luka, Tuzla és Zenica lakossága rohamosan növekedett, miközben a falusi térségek fokozatosan veszítettek népességükből.

Az iparosítás finanszírozása részben a szövetségi beruházási alapból történt, részben a **„hátramaradt" déli köztársaságoknak** juttatott fejlesztési támogatásokból. Bosznia-Hercegovina e tekintetben különleges helyzetben volt: bár a jugoszláv átlaghoz képest szegényebb, agrárjellegű területnek számított, a szövetségi kormány mégis kiemelt nehézipari beruházásokat irányított ide. Ennek oka egyrészt a terület ásványkincs-gazdagsága (vasérc, szén, bauxit, só, fa), másrészt a stratégiai megfontolás, hogy a potenciális szovjet invázió esetén a termelőkapacitás ne koncentrálódjon a határ menti északi köztársaságokba. A dokumentált ipari statisztikák szerint Bosznia-Hercegovina ipari termelése 1953 és 1965 között átlagosan évi 8-10 százalékkal nőtt, ami meghaladta a szövetségi átlagot; ugyanakkor az egy főre jutó társadalmi termék továbbra is a jugoszláv átlag 60-70 százaléka körül mozgott.

A társadalmi átalakulás üteme azonban nem volt egyenletes. Az 1950-es évek elején a parasztság még a lakosság többségét alkotta, de a kollektivizálás – amelyet a szovjet minta alapján erőltettek – súlyos ellenállást váltott ki, különösen a hegyvidéki, muszlim többségű falvakban. A **kollektivizálás kudarca** után a jugoszláv vezetés 1953-ban visszavonta a kötelező földbeszolgáltatást és a kollektív gazdaságok nagy részét felszámolta. A mezőgazdaság a **magángazdálkodás** és a szocialista szektor kettős rendszerére épült tovább. Bosznia hegyvidéki, kevés szántófölddel rendelkező vidékein a családi gazdaságok 5-10 hektáros birtokokon gazdálkodtak, ami a megélhetési szintnél alig tett lehetővé többet. A falusi túlnépesedés és az ipari munkahelyteremtés együttes hatására az 1960-as években tömeges belső vándorlás indult meg: a boszniai falvak lakói Szarajevó, Tuzla, Zenica, Banja Luka ipari negyedeibe, illetve Horvátország és Szlovénia fejlettebb régióiba költöztek. Az 1961-es népszámlálás adatai szerint Bosznia-Hercegovina lakosságának 42 százaléka élt városokban vagy városias jellegű településeken, ami az 1931-es becslésekhez képest több mint kétszeres növekedés.

13.4.3 A nemzeti identitások átalakulása és az 1960-as évek vitái

A szocialista Bosznia-Hercegovina egyik legfontosabb kérdése kezdettől fogva a **nemzeti identitás** volt. Az 1946-os alkotmány a köztársaságot a **szerb, horvát és muszlim** nemzetiségű lakosság közös hazájaként határozta meg, de a „muszlim" ekkor még nem számított külön nemzetnek, csupán vallási hovatartozást jelölt. Az 1948-as népszámlálás során a boszniai muszlimok három kategóriát választhattak: „muszlim nemzetiségű szerb", „muszlim nemzetiségű horvát" vagy „nemzetiségileg nem deklarált muszlim". Sokan az utóbbit választották, ami már az 1940-es évek végén jelezte a nemzeti meghatározatlanság feszültségét.

Az 1960-as években a kérdés újra előtérbe került. A fiatal boszniai értelmiség, részben a **SZARJ (Szocialista Ifjúsági Szövetség)** folyóiratain keresztül, egyre hangosabban követelte a muszlimok elismerését külön nemzetként. Ezt az igényt a párton belüli erők is felkarolták, közülük a legfontosabb **Hamdija Pozderac** és **Avdo Humo** volt, akik a boszniai pártszervezet reformista szárnyához tartoztak. A vita az 1968-as jugoszláviai reformhullám keretében érte el a csúcspontját, amikor a **Szövetségi Végrehajtó Tanács** és a pártszervek fokozatosan elfogadták azt az álláspontot, hogy a muszlimok saját nemzeti identitással rendelkező délszláv népet alkotnak.

A döntés hivatalos megerősítésére az 1971-es népszámlálás előkészítése során került sor. A népszámláláson immár a **„Muszlim (nemzetiség)"** kategória szerepelt, és a boszniai lakosság 39,6 százaléka vallotta magát muszlim nemzetiségűnek. Ez a lépés vitatott volt mind Szerbiában, mind Horvátországban, ahol sokan úgy ítélték meg, hogy a boszniai muszlimok valójában szerbek vagy horvátok, akik csupán az oszmán uralom alatt vették fel az iszlámot. A kommunista vezetés

azonban határozottan kiállt a muszlim nemzet létezése mellett, mert ez illeszkedett a föderáció nemzetiségpolitikai logikájába: ha a muszlimok nem szerbek és nem horvátok, akkor Bosznia-Hercegovina nem válhat sem szerb, sem horvát nemzeti területté. A muszlim nemzet elismerése így egyszerre volt a boszniai lakosság önidentifikációjának hivatalos követése és a föderáció belső egyensúlyának eszköze. A döntés a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya: a bosnyák történetírás a nemzeti emancipáció fontos lépésének tartja, míg a szerb és horvát nacionalista narratívák gyakran a Tito-rendszer mesterséges nemzetteremtő kísérleteként értelmezik.

13.4.4 A gazdasági reformok és a köztársaság növekvő önállósága (1965–1980)

Az 1965-ös **gazdasági reform** fordulópontot jelentett a jugoszláv szocializmusban. A szövetségi kormány csökkentette a központi beruházási alap szerepét, növelte a köztársaságok költségvetési autonómiáját, és a vállalatok szintjén erősítette a piaci jellegű önszabályozást. Bosznia-Hercegovina esetében ez a reform kétértelmű következményekkel járt: a nehézipari kombinátok, amelyek korábban a szövetségi alapból részesültek, most hirtelen saját hatékonyságukkal néztek szembe. A zenicai vasmű, a tuzlai hőerőmű vagy a mostari alumíniumgyár olyan vállalatokká váltak, amelyek a jugoszláv belső piacon kénytelenek voltak versenyezni a fejlettebb szlovén és horvát üzemekkel. Az eredmény vegyes volt: egyes üzemek modernizálódtak, mások eladósodtak, és a köztársaság gazdasági növekedése lelassult.

Az 1970-es években a boszniai politikai vezetés – hasonlóan a többi köztársaságéhoz – egyre inkább a **köztársasági érdekek** védelmezőjeként lépett fel. Az **1971-es horvátországi események** (a „horvát tavasz”) után Titóék országos tisztogatást indítottak a reformista és nemzeti vonalakat követő pártvezetők ellen; Boszniában elsősorban a szerb és horvát nacionalizmussal szimpatizáló kádereket váltották le. A boszniai pártvezetés – amelynek élén ekkor **Branko Mikulić** állt – a föderáció hűséges, de egyben a köztársasági gazdasági érdekeket határozottan képviselő politikát folytatott. Ez az egyensúlyozás jól tükrözte a szocialista Bosznia alapproblémáját: a köztársaság etnikailag kevert lakossága miatt a nemzeti kérdésben visszafogottnak kellett lennie, miközben a gazdasági és intézményi erőforrásokért folytatott küzdelemben nem maradhatott passzív.

Az **1974-es jugoszláv alkotmány** újabb autonómiát adott a köztársaságoknak, és Bosznia-Hercegovinát a szövetségi állam teljes jogú, önálló képviselettel rendelkező tagjaként erősítette meg. Az alkotmány egyben kodifikálta a muszlim nemzet helyzetét is, és a köztársaság három **alkotmányos nemzetét** – szerb, horvát, muszlim – egyenrangúként határozta meg. Ez a rendelkezés a gyakorlatban azt jelentette, hogy a köztársasági állami és pártszervek tisztségeit arányosan osztották el a három nemzet képviselői között, ami a későbbi békés együttélést, de egyben az etnicizált politika megszilárdulását is elősegítette. Az 1971-es népszámlálás adatai szerint a lakosság 39,6 százaléka volt muszlim, 37,2 százaléka szerb, 20,6 százaléka horvát, a fennmaradó részt jugoszlávnak, albánnak, románok vagy más nemzetiségűnek vallotta magát.

13.4.5 Tito halála és a válság kifejlődése (1980–1990)

Josip Broz Tito 1980. május 4-i halála után a jugoszláv föderáció fokozatosan a belső viták színterévé vált. Bosznia-Hercegovina a nyolcvanas években viszonylag stabil köztársaságnak számított, de a gazdasági válság, az eladósodás és a szövetségi intézmények bénító működése itt is éreztette hatását. A **külső adósság** az 1980-as évek elején a jugoszláv össztermék több mint 20 százalékára rúgott, a **munkanélküliség** Boszniában meghaladta a 15 százalékot, a fiatalok kivándorlása pedig – elsősorban Németországba és Ausztriába – tovább növelte a társadalmi feszültségeket. A boszniai iparvárosok, mint Zenica vagy Tuzla, sztrájkok és munkásmegmozdulások helyszíneivé váltak, ami a munkásönigazgatás ideológiája és a valós gazdasági nehézségek közötti feszültséget tükrözte.

A politikai élet az 1980-as évek közepétől **etnicizálódott**. A szerbiai Slobodan Milošević felemelkedése, a koszovói szerb sérelmi politika, majd a horvátországi nacionalista mozgósítás közvetlen hatást gyakorolt Bosznia-Hercegovinára is. A boszniai szerbek közösségében fokozatosan megerősödtek azok a csoportok, amelyek Boszniát Szerbia részének tekintették; a horvát nacionalisták egy része a köztársaság horvátlakta területeinek Horvátországhoz csatolását követelte; a bosnyák politikai vezetők pedig egyre inkább a boszniai államiság védelmét hangsúlyozták. Az 1984-es **szarajevói téli olimpia** – amelyet a nemzetközi közösség figyelme kísért – rövid időre a jugoszláv siker és a boszniai büszkeség jelképévé vált, de a játékok után a gazdasági és politikai válság ismét felszínre tört.

Az 1990-es évek elején a kommunista párt felbomlása Boszniában is elindította a többpárti versenyt. Az 1990. novemberi köztársasági választásokon három, alapvetően etnikai bázisú párt alakított koalíciós kormányt: a **Muzulmán Demokratikus Akciópárt** (SDA), a **Szerb Demokrata Párt** (SDS) és a **Horvát Demokrata Közösség** (HDZ). A választási eredmények szinte pontosan tükrözték a nemzetiségi arányokat, ami arra utalt, hogy a szocialista korszak nem tudta felszámolni, legfeljebb ideiglenesen befagyasztani az etnikai alapú politizálást. A koalíció azonban nem tudott közös programot kialakítani az állam jövőjéről: az SDA a független Bosznia-Hercegovina mellett állt ki, az SDS a Jugoszláviában maradás mellett, a HDZ pedig a horvát területek külön szerveződését támogatta. Ez a feloldhatatlan ellentét vezetett 1992 tavaszán a háború kirobbanásához, amit a A háború és a Holocaust című alfejezet már bemutatott.

13.4.6 Források és bizonytalanságok

A szocialista Bosznia-Hercegovina történetének kutatása egyszerre támaszkodik hivatalos állami és párt dokumentumokra, népszámlálási adatokra, gazdasági statisztikákra, publicisztikai anyagokra és későbbi memoárokra. A jugoszláv korszak hivatalos statisztikái – például az 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 és 1991. évi népszámlálások – viszonylag jó minőségűek, de a nemzeti hovatartozás bevallása mindig politikai kontextustól függött, ezért a muszlim/bosnyák lakosság arányára vonatkozó adatokat a kutatók óvatosan kezelik. Az iparosításra és a gazdasági növekedésre vonatkozó hivatalos adatok a szocialista állam propagandacéljait is szolgálták, ezért a köztársaság tényleges gazdasági teljesítményét a kutatók ma már inkább a vállalati mérlegek és a külkereskedelmi statisztikák alapján próbálják rekonstruálni.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- A **háború utáni megtorlás** boszniai áldozatainak száma máig vitatott. A szocialista korszak hivatalos jugoszláv történetírása alacsony, a horvát és bosnyák emigráns szerzők magas számokat közölnek. A mai független kutatások a dokumentált esetekre koncentrálnak, de teljes körű feltárás nem történt.
- A **muszlim nemzet elismerésének** folyamata pontosan dokumentálható a párthatározatokban és népszámlálási kategóriákban, de a lakosság mindennapi önidentifikációjáról kevés reprezentatív forrás áll rendelkezésre.
- Az **1990-es választási eredmények** szinte teljesen egybeestek az etnikai arányokkal, de ebből nem vonható le egyértelmű következtetés arra, hogy a szavazók mennyire támogatták a nacionalista programokat – sokan egyszerűen a saját közösségük pártjának tekintették az adott formációt.
- A **gazdasági mutatók** összehasonlítása a jugoszláv átlaggal eltérő módszertanú becslések alapján történik; a köztársasági statisztikai hivatal egyes adatsorai nem egyeztethetők össze a szövetségi adatokkal.

13.4.7 Rövid összefoglaló

- Bosznia-Hercegovina a második világháború után a jugoszláv föderáció egyenjogú tagjaként jött létre, történelmi határai között.
- A szocialista korszak első szakaszában a szovjet típusú berendezkedés és a megtorlás jellemezte a politikát, majd az 1950-es évektől a munkásönigazgatás és a nehézipari fejlesztés vált meghatározóvá.
- A muszlim nemzet hivatalos elismerése (1968–1971) a boszniai nemzeti identitások átalakulásának egyik legfontosabb lépése volt, egyben a föderáció nemzetiségpolitikai egyensúlyát is szolgálta.
- Az 1974-es alkotmány a három alkotmányos nemzet (szerb, horvát, muszlim) egyenjogúságát kodifikálta, de a politika fokozatosan etnicizálódott.
- Az 1980-as évek gazdasági válsága, a külső adósság és a munkanélküliség aláásta a rendszer legitimációját.
- Tito halála után a szövetségi intézmények bénító vitái és a szomszédos köztársaságok nacionalista mozgósítása Boszniában is felgyorsította a politika etnikai alapú átrendeződését.
- Az 1990-es választások három etnikai párt koalícióját hozták, amelyek nem tudtak megegyezni az állam jövőjéről, és ez a szocialista korszak intézményi örökségével együtt közvetlenül vezetett az 1992-es háborúhoz.

13.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan járult hozzá a muszlim nemzet elismerése Bosznia-Hercegovina köztársasági státuszának megszilárdításához a jugoszláv föderációban?
2. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a nehézipari fejlesztésnek Boszniában, és hogyan viszonyult ez a köztársaság fejlettségi szintjéhez?
3. Miért nem tudták az 1990-es választásokon győztes pártok fenntartani a koalíciós kormányzást, és hogyan tükrözte ez a szocialista korszak nemzetiségpolitikai örökségét?
4. Melyek a fő forráskritikai problémák a szocialista Bosznia társadalmi és gazdasági adatainak értelmezésekor?
5. Hogyan hatott az 1974-es alkotmány a boszniai politika etnicizálódására a hetvenes és nyolcvanas években?

II. rész – Szerbia, Észak-Macedónia és Albánia

14 Szerbia a középkorban

14.1 A szerbek betelepülése és a korai állam

14.1.1 A szerbek betelepülése és a korai állam

A szerb történelem kezdetei a kora középkorban, nagyjából a 7. és 9. század között, egyszerre jelentenek régészeti rekonstrukciót, nyelvészeti következtetést és a későbbi krónikás hagyomány értelmezését. A kérdés azért fontos, mert itt nem egy már meglévő, folyamatosan dokumentált állam megalakulásáról van szó, hanem arról a folyamatról, ahogyan a szláv nyelvű csoportok, köztük a szerbek, megjelentek a Balkán középső és nyugati részén, beilleszkedtek a Bizánci Birodalom peremvidékére, majd fokozatosan saját politikai központokat hoztak létre. Ez az alfejezet Bosznia-Hercegovina szocialista korszakának tárgyalásához kapcsolódik abban a tágabb értelemben, hogy a délszláv népek korai történetének értelmezése később, a 19–20. században is meghatározó szerepet kapott a nemzeti identitás és az állami legitimitás vitáiban. A korai szerb állam létrejötte nem írható le mai nemzetállami fogalmakkal, ezért a fejezet a kora középkori „szerb” megjelölést elsősorban nyelvi és politikai-közösségi értelemben használja, nem modern nemzeti kategóriaként.

14.1.1.1 A szláv betelepülés és a szerb csoportok megjelenése

A 6–7. században a Balkán félsziget etnikai és politikai térképe alapvetően átalakult. A Bizánci Birodalom a keleti határain folyó háborúk és a belső vallási viták miatt nem tudta tartósan ellenőrizni a Dunától délre eső területeket. A latinul és görögül beszélő, késő római városi lakosság megfogyatkozott, a hegyvidéki és belső területeken pedig szláv nyelvű közösségek telepedtek meg. A korabeli bizánci szerzők, például **Prokopiosz (Prokopios)** és **Menasz (Menas)** tudósításai, valamint a későbbi **Miracula Sancti Demetrii** (Szent Démétriosz csodái) szövegei a szláv és avar támadásokat, ostromokat és letelepedéseket egyszerre írják le csapásként és fokozatos népességcsereként. A régészeti anyag – főként a kézzel formált, korongolatlan cserépedények, a félig földbe mélyített házak és a hamvasztásos, illetve csontvázas temetkezések – megerősíti, hogy a 7. századra a Balkán belső vidékein jelentős lélekszámú, szláv nyelvű népesség élt, de a leletanyag etnikai azonosítása önmagában nem lehetséges.

A szerbekre vonatkozó első, kifejezetten rájuk utaló forrás **VII. (Bíborbanszületett) Konstantin** császár 10. század közepén összeállított műve, a **De administrando imperio (DAI, A birodalom kormányzásáról)**. A császár szövege szerint a szerbek a „fehér szerbek” földjéről, a Kárpátoktól északra vagy északkeletre fekvő területről érkeztek, és **Hérakleiosz (Hērakleios)** császár (ur. 610–641) engedélyével telepedtek le a Balkánon. A DAI elbeszélése a 10. századi bizánci udvari szemléletet tükrözi, amely a birodalom fennhatóságát hangsúlyozta, és ezért a betelepülést császári engedélyhez kötötte. A történettudományban vitatott, hogy a „fehér szerbek” földje pontosan hol helyezkedett el, és hogy a szerb csoportok egyetlen hullámban vagy több szakaszban érkeztek-e. A nyelvészeti rekonstrukciók a szerb és horvát nyelvjárások közötti korai különbségekre, valamint a keleti és nyugati délszláv nyelvterület közötti átmenetre mutatnak rá, de ezekből nem lehet egyértelmű kronológiát vagy pontos útvonalat levezetni.

A szerbek első szállásterületei a források alapján a mai Montenegró, Hercegovina és a mai Szerbia délnyugati részén fekvő hegyvidéki régiók, valamint a Drina, a Lim, a Tara és a Piva folyók völgyei köré szerveződtek. A DAI felsorolja a szerbek lakta területeket és azok „fejedelmeit”, de a felsorolás már a 10. századi állapotokat tükrözi, és nem olvasható a 7. század pontos leírásaként. A korai szerb társadalom alapvetően faluközösségi és törzsi-nemzetségi szerveződésű volt; a politikai hatalom a lokális vezetők, a későbbi forrásokban županoknak (zsupán) nevezett elöljárók kezében összpontosult. A „zsupa” (župa) elnevezés később egy-egy kisebb területi egységet jelölt, amelynek élén a zsupán állt. A régészeti leletek alapján a 8–9. században a településhálózat ritkás volt, a gazdaság alapját pedig az állattenyésztés, a hegyvidéki földművelés és a helyi csere jelentette.

14.1.1.2 A korai szerb fejedelemségek és a szomszédos hatalmak

A szerb politikai szerveződés első központjai a forrásokban eltérő néven jelennek meg. A DAI a **Raška (Raszka)** névvel illeti a későbbi szerb állam magterületét, amely a mai Novi Pazar környéki hegyvidéken és a Raška folyó völgyében terült el. Emellett a forrás említi **Duklja (Duklja)** vagy Diokleia területét, amely nagyjából a mai Montenegró tengerparti és mögöttes vidékét foglalta magában, valamint **Travunija (Travunija)**, **Zahumlje (Zahumlje)** és **Bosna (Bosna)** kisebb területi egységeit. Ezek nem alkottak egységes szerb államot, hanem egymással laza kapcsolatban álló, időnként szövetséges, időnként vetélytárs fejedelemségek voltak. A „szerb” megjelölés a 9–10. században tehát nem feltétlenül jelentett egyetlen politikai közösséget, hanem olyan nyelvi-kulturális csoportokat, amelyeket a bizánci udvar és részben önmaguk is szerbekként azonosítottak.

A szerb területek a 8–9. században három nagyobb hatalom ütközőzónájában helyezkedtek el. Nyugaton a **Frank Birodalom** terjeszkedett, és a 9. század elején a horvát területek egy része frank fennhatóság alá került. Délen és keleten a **Bizánci Birodalom** próbálta visszaszerezni a Balkán feletti ellenőrzést, különösen a tengerparti városok, Dalmácia és az Égei-tenger partvidéke révén. Keleten pedig a **bolgár állam** vált egyre jelentősebb katonai és politikai tényezővé. Ez a hármas nyomás egyszerre veszélyeztette a szerb fejedelemségek önállóságát, és kényszerítette őket arra, hogy válasszanak a nagyhatalmak között, illetve időnként kiegyensúlyozzák azokat.

A 9. század elején az írott forrásokban feltűnő szerb vezetők közül az egyik legkorábbi **Višeslav (Viseszlav)**, akit a DAI a szerbek egyik korai uralkodójaként említ. A forrás szerint utódai között volt **Radoslav**, **Prosigoj** és **Vlastimir** is. Ezek az adatok azonban nagyon szűkszavúak: sem a pontos uralkodási időt, sem az egyes vezetők közötti kapcsolatot nem lehet biztosan rekonstruálni. A régészeti nyomok arra utalnak, hogy a 9. században a raskai központokban fokozatosan megjelentek a korábbi falusias településeknél nagyobb, erődített udvarházak és templomok, ami a politikai hatalom koncentrációjának és a keresztény térítés kezdeteinek jeleként értelmezhető.

14.1.1.3 Vlastimir kora és a bolgár nyomás

A szerb korai állam történetének egyik legfontosabb, bár a forrásokban csak vázlatosan dokumentált szakasza **Vlastimir** (ur. kb. 830–851) kora. A DAI szerint Vlastimir a **Vlastimirović-dinasztia** névadója volt, és az ő uralkodása alatt a szerbek először szerveztek jelentős ellenállást a **bolgárok** ellen. A bolgár uralkodó, **Preszijan (Presijan)** vagy **Borisz (Boris)** – a források ezen a ponton nem egyértelműek – hadjáratot vezetett a szerbek ellen, de a DAI elbeszélése szerint a háború három évig tartott, és a bolgárok nem tudták meghódítani a szerb területeket. A modern történetírás ezt az ellenállást a szerb fejedelemségek közötti szövetség első komolyabb próbájaként értékeli, bár a részletek, a hadszíntér és a résztvevők köre bizonytalan.

Vlastimir uralkodásának másik fontos fejleménye a szerb területek és a bizánci érdekszférák közötti kapcsolat alakulása volt. A 9. század közepén Bizánc igyekezett a balkáni szláv államokat a maga oldalára állítani a bolgár terjeszkedéssel szemben. A szerb fejedelmek ebben a játszmában kezdetben Bizánc felé tájékozódtak, de a kapcsolat nem jelentett egyértelmű alávetettséget. A bizánci források a szerbeket „a birodalom barátainak" vagy „szövetségeseinek" nevezték, ami a 10. században inkább udvari formulának tekinthető, mintsem a 9. század valós hatalmi viszonyainak pontos leírásának.

Vlastimir halála után a források szerint fiai közösen uralkodtak, ami a korabeli szláv fejedelemségekben megszokott, a hatalom megosztásán alapuló gyakorlat volt. A DAI említi **Mutimir (Mutimir)**, **Strojimir** és **Gojnik** nevét. A testvérek közötti hatalommegosztás azonban törékenynek bizonyult, és a későbbi szerb hagyományban visszatérő motívummá vált a dinasztián belüli trónviszály. A 9. század második felében a bolgár nyomás ismét felerősödött, és **Borisz bolgár kán** (ur. 852–889) hadjáratai során a szerb területek egy része bolgár befolyás alá került. A források hiányosak, ezért nem lehet pontosan megmondani, hogy a bolgár uralom kiterjedt-e a raskai központokra, vagy inkább csak a keleti szerb határvidékeket érintette.

14.1.1.4 A kereszténység felvétele és a bizánci térítés

A szerbek kereszténységre térítése fokozatos folyamat volt, amely a 9. században kezdődött, és a 10. században vált tartóssá. A kereszténység a Balkánon nem ismeretlen vallásként érkezett: a késő római városokban, Dalmácia tengerparti településein és a bizánci központokban évszázadok óta jelen voltak a püspökségek és a keresztény közösségek. A szláv nyelvű, vidéki népesség azonban csak lassan, a politikai központokkal és a tengerparti kereskedővárosokkal való érintkezés révén ismerte meg a keresztény tanítást. A térítésben két irányzat versengett: a **Róma** felől érkező latin rítusú egyházi befolyás, különösen a dalmát püspökségeken keresztül, és a **Bizánc** felől érkező görög rítusú misszió.

A szerb területek e két egyházi központ közötti helyzete évszázadokra meghatározta a vallási és kulturális identitás alakulását. A 9. században a frank és római térítés elsősorban a horvát területeken és a dalmát városokban volt sikeres, míg a szerb fejedelemségek keleti része fokozatosan a bizánci egyház befolyása alá került. **Baszileosz (I. Baszileiosz)** bizánci császár (ur. 867–886) uralkodása alatt Bizánc tudatosan törekedett arra, hogy a Balkán szláv népeit a görög rítusú kereszténységen keresztül kösse magához. Ebben az összefüggésben a DAI azt állítja, hogy a szerbek egy csoportja a 9. század második felében, Mutimir idején kérte a bizánci császártól, hogy küldjön papokat és keresztelje meg őket. A szöveg azonban retrospektív igazolás is lehet a 10. századi bizánci befolyás alátámasztására, ezért a térítés pontos időpontját és lefolyását a kutatók óvatosan kezelik.

A kereszténység felvétele nem jelentette a régi hitvilág azonnali eltűnését. A régészeti anyagban a 9–10. századból még párhuzamosan jelennek meg a keresztény templomok és a korábbi, pogány rítusokra utaló temetkezési szokások. A hegyvidéki, nehezen megközelíthető területeken a keresztény tanítás terjedése lassabb volt, és a régi, természeti elemekhez kötődő hiedelmek, szokások még évszázadokig fennmaradtak a népi vallásosságban. A kereszténység felvétele ugyanakkor alapvetően megváltoztatta a szerb fejedelemségek politikai helyzetét, mert a keresztség révén azok bekerültek a keresztény uralkodók közösségébe, ami a diplomáciai kapcsolatok és a belső hatalmi legitimáció szempontjából is új távlatokat nyitott.

14.1.1.5 A korai szerb állam jellege és a források értelmezése

A 9. századi szerb fejedelemségeket nem lehet a mai értelemben vett államoknak nevezni. A politikai hatalom a fejedelem (knez vagy arkhón) személye körül összpontosult, de a tényleges

hatalomgyakorlás nagymértékben függött a nemzetségi vezetők, a zsupánok támogatásától. A terület ellenőrzése nem folyamatos határokon alapult, hanem a völgyek, erődített települések és a hozzájuk tartozó falvak hálózatán. A hadsereg valószínűleg a szabad közösségi tagokból állt, akiket a fejedelem vagy a zsupánok mozgósítottak. Az adó és a szolgáltatások beszedése is ezen a lokális rendszeren keresztül történt, bár a 9. századból erre vonatkozóan alig van közvetlen forrás.

A korai szerb állam kialakulásában a bolgár és a bizánci fenyegetés egyszerre játszott kényszerítő és mintaképző szerepet. A bolgár állam 9. századi megerősödése megmutatta, hogy a szláv nyelvű közösségek képesek tartós politikai egységet létrehozni, és a bolgár udvar intézményei, a keresztény uralkodói reprezentáció, valamint a katonai szervezet mintát jelenthetett a szerb vezetők számára is. Ugyanakkor a szerb fejedelemségek nem váltak a bolgár állam részévé, és a bizánci diplomácia is igyekezett megakadályozni, hogy a szerbek a bolgárok oldalára álljanak. A 9. század végére a szerb területek tehát megőrizték politikai különállásukat, de a nagyhatalmi versengés állandó külső nyomást gyakorolt rájuk, ami a későbbi szerb állam fejlődésének egyik meghatározó vonása lett.

14.1.2 Források és bizonytalanságok

A korai szerb történelemre vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusra támaszkodnak: a bizánci elbeszélő forrásokra, a régészeti leletekre és a későbbi középkori hagyományra. A legfontosabb írott forrás a **De administrando imperio**, amely azonban a 10. század közepén, tehát a leírt események után több mint egy évszázaddal készült, és erős bizánci udvari ideológiai célokat szolgált. A DAI szerb fejezetei ezért nem tekinthetők a 7–9. század eseményeinek közvetlen beszámolóinak, hanem a 10. századi bizánci külpolitika és udvari felfogás tükröződéseiként olvasandók. A szerb vezetők nevei és a dinasztikus kapcsolatok felsorolása különösen bizonytalan, mert a szóbeli hagyományból lejegyzett névsorok könnyen torzulhattak.

A régészeti kutatás a szerb betelepülés időszakáról elsősorban településszerkezeti és temetkezési adatokat szolgáltat, de a leletanyag etnikai azonosítása nem lehetséges. A szláv jellegű kerámia és a félig földbe mélyített házak jelenléte azt jelzi, hogy a 7. századra a Balkán belső területein új, szláv nyelvű lakosság élt, de a leletek nem árulják el, hogy ezek a csoportok magukat szerbnek, horvátnak vagy más névvel nevezték-e. A 9. századi keresztény templomok és az erődített központok régészeti nyomai pedig csak közvetve utalnak a politikai hatalom koncentrációjára; a lelőhelyek értelmezése gyakran a későbbi, 12–13. századi állapotok visszavetítésén alapul.

A történeti szakirodalomban vitatott, hogy a szerb csoportok betelepülése egyetlen, szervezett vándorlás volt-e, vagy hosszabb, több évtizedes folyamat, amelyben kisebb csoportok érkeztek és olvadtak be a helyi lakosságba. Ugyancsak vitatott, hogy a DAI-ban szereplő „fehér szerbek” földje pontosan hol helyezkedett el, és hogy a szerb és horvát csoportok korai története mennyire párhuzamos vagy éppen eltérő pályán haladt. A 9. századi bolgár–szerb háborúk időrendje és a résztvevő bolgár uralkodók kiléte szintén bizonytalan. A kereszténység felvételének dátumát a források nem rögzítik pontosan, és a modern kutatásban a 870-es évektől a 9. század végéig terjedő időszak egyaránt felmerült.

A korai szerb állam jellegére vonatkozóan nincs elegendő adat ahhoz, hogy részletes képet rajzoljunk az intézményekről, az adózásról vagy a társadalmi rétegződésről. A zsupánok és a fejedelem közötti hatalmi viszonyok rekonstrukciója nagyrészt elméleti modell, amely a későbbi szerb és más szláv államok analógiáján alapul. Ezért a 7–9. századi szerb történelem leírásakor a tankönyvi szöveg írójának különösen hangsúlyoznia kell, hogy a rekonstrukció bizonytalan, és hogy a későbbi nemzeti történetírás sok olyan állítást tett meg tényként, amely a források alapján csak feltételesen igazolható.

14.1.3 Rövid összefoglaló

- A szerbek a források és a nyelvészeti-régészeti rekonstrukciók szerint a 7. században telepedtek meg a Balkán középső és nyugati részén, de a betelepülés pontos útvonala és időrendje vitatott.
- A legfontosabb írott forrás a 10. századi **De administrando imperio**, amely a szerbek letelepedését Hérakleiosz császár engedélyéhez köti, és a „fehér szerbek” északi hazájáról beszél, de ez a kép bizánci udvari érdekeket tükröz.
- A korai szerb területek nem alkottak egységes államot; a központok közé tartozott **Raška**, **Duklja**, **Travunija**, **Zahumlje** és **Bosna**, amelyek laza, olykor vetélytárs fejedelemségek voltak.
- A 9. század elején a szerb területek a **Frank Birodalom**, a **Bizánci Birodalom** és a **bolgár állam** ütközőzónájában helyezkedtek el, ez a külső nyomás gyorsította a politikai központosulást.
- **Vlastimir** (9. század közepe) a forrás szerint jelentős ellenállást szervezett a bolgárokkal szemben, és az uralkodása a korai szerb fejedelemségek közötti szövetség első nagyobb próbája volt.
- A kereszténység felvétele a 9. században kezdődött, és részben a dalmát, római irányú, részben a bizánci, görög irányú térítés révén haladt, de a régi hitvilág még évszázadokig tovább élt a népi vallásosságban.
- A korai szerb állam nem mai értelemben vett területi állam volt, hanem a fejedelem és a zsupánok hatalmán alapuló, völgyek és erődített települések alkotta laza politikai hálózat.

14.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból rekonstruálható a szerbek 7. századi betelepülése, és miért kell ezeket a forrásokat kritikusan kezelni?
2. Miért nem nevezhető a 9. századi szerb területek együttese modern értelemben vett államnak? Milyen tényezők segítették elő a politikai központosulást?
3. Hogyan befolyásolta a szerb fejedelemségek korai történetét a bolgár, a bizánci és a frank jelenlét?
4. Milyen szerepe volt Vlastimirnak a szerb politikai hagyományban, és mennyire tekinthetők a rá vonatkozó források megbízhatónak?
5. Miért nem lehet a korai szerb kereszténységet egyszerűen „görög” vagy „latin” vallásként leírni, és milyen következményei lettek ennek a kettős egyházi kapcsolatnak?

14.2 A Nemanjić-dinasztia

14.2.1 A Nemanjić-dinasztia

A Nemanjić-dinasztia (szerbül *Nemanjići*) korszaka a középkori Szerbia történetének legjelentősebb időszaka. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át a Raszka (Raška) nevű, kezdetben a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság erőterében mozgó hegyvidéki terület egy olyan regionális hatalommá, amely a 14. század közepére királyságból cársággá (birodalommá) növekedett. A dinasztia története nem csupán politikai események sora: a korszakban szerveződött meg a szerb ortodox egyház, jött létre a dinasztikus szentkultusz, és rögzült a Nemanjić-uralkodók ideológiai legitimációja, amely a későbbi szerb történeti emlékezet egyik alappillére lett. A folyamatot azonban nem szabad a modern nemzeti történelem visszavetítéseként olvasni: a 12–14. századi identitások elsősorban dinasztikus, vallási és regionális keretekben értelmeződtek, és a

„szerb” megnevezés tartalma sem volt azonos a 19. századi nemzetfogalommal. A tárgyalás a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezéseket különválasztva mutatja be a dinasztia felemelkedését.

14.2.1.1 Stefan Nemanja és a dinasztia alapjai

A Nemanjić-dinasztia alapítója, **Stefan Nemanja** (uralkodott kb. 1166–1196) a Raszka központú szerb területek egyik regionális urának, Zavidának a fia volt. A korabeli források szerint Nemanja hatalomra jutása belső harcokkal járt: legyőzte és elűzte bátyját, Tihomirt, aki Bizánc támogatását élvezte. A hatalomváltás részletei bizonytalanok, mert a fő elbeszélő források – fiai, Szent Száva (*Sveti Sava*) és **Stefan Prvovenčani** („Elsőként Koronázott István”) által írt életrajzok – utólag, a dinasztia legitimációjának szolgálatában készültek. A kutatók egyetértenek abban, hogy Nemanja uralma kezdetén I. Manuél Komnénosz bizánci császár (1143–1180) fennhatóságát ismerte el, ám a császár halála utáni bizánci belharcokat kihasználva kiterjesztette hatalmát a szomszédos területekre: megszerezte Zeta (a mai Montenegró térsége) és a tengerparti **Duklja** területét, valamint időlegesen uralma alá vonta a mai Koszovó és Észak-Albánia egyes részeit.

Nemanja hatalmának alapja a **zsupánok** (regionális vezetők) és a katonai kíséret földadományokkal való megnyerése volt. A 12. századi szerb társadalomban a földbirtok és a katonai szolgálat szorosan összefonódott; a korai Nemanjić-állam nem központosított monarchia, hanem a dinasztia és a regionális elitek közötti személyes hűségviszonyok hálózata volt. A források hiánya miatt a társadalmi rétegződés pontos képét a régészet és a későbbi oklevelek alapján rekonstruálják, ezért a jobbágyi függés korai formáiról alkotott ismereteink bizonytalanok.

Nemanja 1196-ban lemondott a trónról, és szerzetesi fogadalmat tett **Simeon** néven. Fia, Száva már korábban a bizánci ortodox szerzetesség felé fordult: az Athosz-hegyi **Vatopedi** kolostorban élt. Apa és fia közösen alapította 1198–1199 körül a **Hilandar** (görögül *Chilandariou*) kolostort az Athosz-félszigeten, amely a szerb uralkodók és egyháziak legfontosabb szellemi központja lett. Ez a lépés stratégiai jelentőségű volt: a szerb területek egyházi intézményei ekkor még részben a bizánci Ohridi Érsekség, részben a katolikus latin egyház joghatósága alá tartoztak, és a Hilandar-alapítás a bizánci ortodox világ intézményi hálózatába kapcsolta be a Nemanjić-dinasztiát.

14.2.1.2 Szent Száva és az egyházszervezés

Rastko – későbbi szerzetesi nevén **Száva** (Szent Száva, *Sveti Sava*, 1175/76–1236) – a dinasztia legnagyobb hatású alakja, egyben a szerb ortodox egyház szervezője. Életéről két középkori életrajz (vita) is fennmaradt, amelyeket a kolostori hagyományban utóbb kiegészítettek; a modern történetírás e szövegeket elsősorban vallási-ideológiai forrásként kezeli, nem pedig tényszerű életrajzként. Száva 1208–1209 körül tért vissza a szerb területre, és a **Studenica** kolostorban megszervezte az apja által alapított szerzetesi közösséget. 1219-ben Nikaia városában – ahol a negyedik keresztes hadjárat (1204) után a száműzött bizánci császár és a konstantinápolyi pátriárka udvara működött – elérte, hogy az ortodox egyház a szerb területek számára **autokefál** (önálló, saját fejjel rendelkező) érsekséget hozzon létre. Az 1219-es aktus a szerb ortodox egyház intézményes kezdetének tekinthető; Szávát szentelték fel az első szerb érsekké.

Az autokefália elnyerése diplomáciai érzékenységet igényelt, mert a terület egyházi hovatartozása ekkor vita tárgya volt. A bizánci rítusú közösségek részben az Ohridi Érsekség alá tartoztak, a tengerparti városokban és a magyar határ mentén latin püspökségek működtek. A Száva által felépített egyházszervezet a bizánci kánonjog alapján állt, de a helyi viszonyokhoz igazodott: nyolc-tíz püspökséget hozott létre, amelyek központjait részben a Nemanjić-uralkodók által

alapított kolostorokban helyezték el. Ez a kolostori hálózat nemcsak vallási, hanem gazdasági és kulturális funkciót is betöltött: a scriptoriumokban másolták a liturgikus és jogi szövegeket, itt készültek az első szerb redakciójú egyházi könyvek, és innen indult a szerb írásbeliség fokozatos elterjedése.

Szent Száva 1235–1236-ban jeruzsálemi zarándokúton járt, és a hagyomány szerint a bulgáriai **Tirnovó**ban halt meg. A szerb ortodox egyházban és a későbbi nemzeti hagyományban betöltött szerepe vitathatatlanul központi: az iskolák, kórházak és egyházi intézmények védőszentjeként, valamint a szerb identitás egyik legfontosabb szimbolikus alakjaként tartják számon. Ugyanakkor a modern emlékezetpolitika gyakran visszavetíti a 19. századi nemzeti vágyakat a 13. századi egyházszervező alakjára; a történeti Száva tevékenysége elsősorban az ortodox egyház intézményi megerősödésére irányult, nem pedig egy modern értelemben vett „nemzeti egyház” létrehozására.

14.2.1.3 Az 1217-es királyság és a nemzetközi elismerés

A Nemanjić-dinasztia politikai felemelkedésének másik mérföldköve a **királyság** létrejötte. 1217-ben Nemanja fia, **Stefan Prvovenčani** („Elsőként Koronázott István”, uralkodott 1196–1202, 1204–1228) királyi koronát kapott. A koronázás pontos körülményei vitatottak: a hagyományos elbeszélés szerint a pápa küldte a koronát, ami a római katolikus egyház és a nyugati hatalmak részéről a szerb uralkodó királyi címének elismerését jelentené. A modern történetírás óvatosabb: a források szűkösek, és a korona eredete nem dokumentálható egyértelműen. Az azonban bizonyos, hogy Stefan uralkodói címe a korabeli keresztény politikai rendben elfogadottá vált, és a szerb terület ezzel kilépett a kizárólagos bizánci zsupán/tributárius státusból.

Az 1217-es királyi cím és az 1219-es autokefál egyház együtt egy olyan kettős legitimációt hozott létre, amely a korabeli ortodox és nyugati keresztény világ határán fekvő uralkodók számára ismert modell volt. A királyság intézménye azonban nem jelentett modern értelemben vett állami szuverenitást: a Nemanjić-uralkodók továbbra is elismerték Bizánc, illetve időszakosan a Magyar Királyság vagy a Bolgár Cárság bizonyos fokú fölényét. A 13. századi szerb királyság területe folyamatosan változott, a hatalom pedig a dinasztia tagjai közötti osztozkodás rendje szerint működött, ami gyakran belháborúkhoz vezetett.

14.2.1.4 A dinasztia csúcspontja: a szerb királyság expanziója

A Nemanjić-dinasztia 13–14. századi történetét a fokozatos területi növekedés és a Bizánci Birodalom hanyatlásának kihasználása jellemzi. **I. Uroš** (1243–1276) uralkodása alatt a szerb királyság megszilárdította belső rendjét, és megkezdte a gazdagabb, tengerparti és görög nyelvű területek felé való terjeszkedést. Fia, **II. Milutin** (1282–1321) a dinasztia egyik legjelentősebb hódítója volt: megszerezte a mai Észak-Macedónia és Észak-Albánia jelentős részét, bekapcsolódott a bizánci belháborúkba, és a bizánci császári családdal is házassági kapcsolatot létesített. Milutin uralkodása alatt a szerb udvar Bizánc mintáit követte: a királyi udvar szertartásrendje, a pénzverés, a birtokigazgatás és a kolostoralapítás mind a bizánci udvari kultúra erős hatását mutatja.

III. Uroš (1321–1331), ismertebb nevén **Dečanski**, az 1330-as **Velbaždi csata** (a mai Küsztendil, Bulgária közelében) győzteseként a Bolgár Cárság fölényét is megtörte, és megszilárdította a szerb királyság regionális vezető szerepét. Fia, **IV. Dušan** (1331–1355) apját megbuktató trónharca után került hatalomra, és a Nemanjić-dinasztia legnagyobb területi expanzióját hajtotta végre. Dušan 1346-ban Szkopjében **cárrá** (császárrá) kiáltatta ki magát, és a bizánci császári cím párhuzamos megszerzését jelentette be: az általa uralt terület „a szerbek és a görögök császársága” nevet kapta. 1349-ben és 1354-ben kiadatta a **Dušan törvénykönyvét** (*Zakonik*), amely a

korabeli szerb és bizánci jog elemeit ötvözve a birtokjogot, az egyház helyzetét, a bíráskodást és a paraszti függést szabályozta. Ez a dokumentum a szerb középkor legfontosabb fennmaradt jogi forrása; ugyanakkor nem modern alkotmány, hanem a rendi társadalom hierarchiáját rögzítő törvénygyűjtemény.

14.2.1.5 Az egyház, a kolostorok és a Nemanjić-ideológia

A Nemanjić-korszak legmaradandóbb anyagi és szellemi öröksége a kolostorhálózat. A dinasztia tagjai – különösen Nemanja, Milutin és Dušan – tömegesen alapítottak és adományoztak kolostorokat. A legismertebbek közé tartozik a **Studenica** (Nemanja alapítása, 12. század vége), a **Žiča** (Szent Száva érseki központja, 13. század eleje), a **Mileševa** (13. század), a **Visoki Dečani** (14. század), a **Gračanica** (14. század) és a **Sopoćani** (13. század). Ezek az épületek a bizánci és a helyi építészeti hagyományok ötvözetét mutatják, freskóik pedig a korabeli teológiai és politikai üzenetek elsődleges forrásai. A kolostorok nem csupán vallási központok voltak, hanem a királyi birtokigazgatás csomópontjai is: adómentességet élveztek, ispotályokat, iskolákat és szálláshelyeket tartottak fenn, valamint a dinasztia temetkezőhelyeként funkcionáltak.

A Nemanjić-dinasztia ideológiájának központi eleme a **dinasztikus szentkultusz** volt. Nemanját, Szávát és több későbbi uralkodót szentté avattak; a Nemanjić-uralkodók életrajzai (vitae) – amelyeket részben a család tagjai, részben udvari egyháziak írtak – a dinasztia isteni kiválasztottságát hirdették. Ez a kultusz több célt szolgált: megszilárdította az uralkodó ág legitimációját a dinasztián belüli vetélkedések közepette, összekapcsolta a politikai hatalmat az egyházi szentséggel, és létrehozta a későbbi szerb történeti emlékezet egyik keretét. Fontos megjegyezni, hogy a szentkultusz középkori formája alapvetően különbözik a modern nemzeti hőskultusztól: a középkori szentek elsősorban vallási közbenjárók voltak, akik a dinasztia és a terület védelmét szolgálták, nem pedig a modern nemzetállam szimbólumai.

14.2.1.6 A dinasztia hanyatlása

Dušan cársága halála után (1355) gyorsan szétesett. Fia, **V. Uroš** (1355–1371) nem tudta fenntartani a központi hatalmat, és a területet regionális urak („fejedelmek”, „despoták”) vették birtokba. A Nemanjić-dinasztia utolsó tagja 1371-ben halt meg, ezzel a dinasztia uralma formálisan is véget ért. A széteső szerb területek ezt követően az oszmán terjeszkedés áldozataivá váltak; a 1389-es **Rigómezői csata** (Kosovo polje) a későbbi szerb történeti emlékezetben a középkori szerb állam bukásának szimbolikus eseményévé vált, bár a tényleges oszmán hódítás még évtizedekig elhúzódott. A Nemanjić-korszak emléke a későbbi szerb identitásban központi helyet kapott, de a hagyományos elbeszélések gyakran túlhangsúlyozzák a középkori állam folytonosságát a modern szerb nemzetállammal, amit a forráskritikai történetírás árnyal.

14.2.2 Források és bizonytalanságok

A Nemanjić-korszakra vonatkozó ismereteink alapvetően két forrástípusból származnak: elbeszélő forrásokból (uralkodói életrajzok, krónikák) és jogi-diplomáciai dokumentumokból (adománylevelek, szerződések, törvénykönyv). Az elbeszélő források közül a legfontosabbak a Nemanjić-uralkodók vitái, ezek azonban utólag íródtak, és céljuk a dinasztia legitimációja volt. A dokumentumok (különösen a kolostorok adománylevelei) a birtokviszonyok és a joggyakorlat szempontjából hitelesebbnek tekinthetők, ám fennmaradásuk esetleges: sok oklevél későbbi másolatban vagy egyáltalán nem maradt fenn. A régészeti feltárások – különösen a kolostorok és temetők – kiegészítik ugyan a képet, de a társadalom mindennapjairól, a parasztok életéről és a regionális elitek viszonyairól továbbra is hézagosak az ismereteink.

Több alapvető kérdés vitatott. Az 1217-es koronázás körülményei, a királyi cím pontos nemzetközi jelentése és a pápa szerepe egyaránt bizonytalan. Az 1219-es autokefália létrejöttének egyházi jogi háttere is összetett: a szerb egyház önállóságát a nikaiai pátriárka adta meg, ám a korabeli konstantinápolyi és ohridi érsekségi viszonyok miatt a joghatósági kérdések továbbra is vitatottak. Dušan cári címének legitimitása szintén értelmezési vita tárgya: a bizánci császári eszme szerint egyidejűleg csak egyetlen ortodox császár létezhetett, így Dušan lépése a korabeli egyházi és politikai rendben provokatív volt. Végezetül érdemes megjegyezni, hogy a Nemanjić-korszak története a 19. század óta erőteljesen átitatódott nemzeti narratívákkal; a történeti forráskritika feladata éppen az, hogy a középkori dinasztikus-vallási kereteket elválassza a későbbi nemzeti értelmezésektől.

14.2.3 Rövid összefoglaló

- A Nemanjić-dinasztia a 12. század végétől a 14. század végéig uralta a középkori Szerbiát; alapítója Stefan Nemanja (kb. 1166–1196), aki regionális úrból önálló hatalmi tényezővé nőtt.
- Nemanja fia, Rastko (Szent Száva) megszervezte a szerb ortodox egyházat, 1219-ben autokefál érsekséget hozott létre, és megalapította a Hilandar kolostort az Athosz-hegyen.
- 1217-ben Nemanja fia, Stefan Prvovenčani királyi címet kapott; a koronázás részletei bizonytalanok, de a királyság nemzetközi értelemben is elfogadott államalakulattá vált.
- A dinasztia a 13–14. században Bizánc hanyatlását kihasználva terjeszkedett; II. Milutin és IV. Dušan alatt a szerb állam regionális nagyhatalommá vált.
- Dušan 1346-ban cárrá kiáltatta ki magát, és kiadta a Dušan törvénykönyvét, amely a korabeli szerb és bizánci jog fontos forrása.
- A Nemanjić-ideológia központja a dinasztikus szentkultusz és a kolostorhálózat volt; a kolostorok nemcsak vallási, hanem gazdasági és kulturális központok is voltak.
- A dinasztia 1371-es kihalása után a szerb terület regionalizálódott, és a 14–15. század fordulóján fokozatosan az oszmán hódítás áldozata lett.
- A Nemanjić-korszak emléke a későbbi szerb identitásban kulcsszerepet játszik, ám a középkori dinasztikus-vallási kereteket nem szabad összekeverni a modern nemzetállami koncepciókkal.

14.2.4 Önellenőrző kérdések

- Milyen forrásokra támaszkodhatunk a Nemanjić-dinasztia történetének rekonstruálásakor, és melyek e források legfontosabb korlátai?
- Hogyan kapcsolódott össze a politikai hatalom és az egyházszervezés a Nemanjić-korszakban Szent Száva tevékenysége révén?
- Miben különbözik a 13. századi királyi cím és a 14. századi cári cím, és miért problematikus a modern állami szuverenitás fogalmát visszavetíteni rájuk?
- Miért tekinthető a Nemanjić-kolostorhálózat a korszak legmaradandóbb anyagi örökségének, és milyen funkciókat töltött be a társadalomban?
- Hogyan értelmezhető a dinasztikus szentkultusz a középkori identitás keretében, és miben tér el a modern nemzeti hőskultusztól?

14.3 A szerb birodalom

Stefan Uroš IV Dušan uralkodása (1331–1355) a Nemanjić-dinasztia hatalmának csúcspontja, egyúttal a szerb államterjeszkedés leglátványosabb időszaka. Az előző alfejezet A Nemanjić-dinasztia

a dinasztia felemelkedését, az egyházi intézményrendszer és a királyi hatalom összekapcsolódását mutatta be; ez a rész azt vizsgálja, hogyan alakult át ez a királyság rövid életű, több régiót összefogó birodalommá. Dušan uralma nemcsak katonai hódításokat és egyházi átszervezést hozott, hanem egy olyan törvénykönyvet is, amely a 14. századi szerb társadalom egyik legfontosabb írott forrása. A birodalom azonban törékenynek bizonyult: Dušan halála után gyorsan széttöredezett, és a szerb területek fokozatosan az oszmán hódítás útjába kerültek. Az 1389-es koszovói csata ennek a folyamatnak a legismertebb, de egyben legerősebben mítoszképző mozzanata; értelmezése ma is elválaszthatatlan a szerb emlékezetpolitikától.

14.3.1 Hódítások és a cári cím (1331–1346)

Dušan 1331-ben, apja, Stefan Uroš III Dečanski ellenében szerezte meg a trónt. A részleteket a korabeli források nem teljes egyértelműséggel rögzítik, de a dinasztikus erőszak a Nemanjić-udvarban nem volt szokatlan: a hatalom átadása gyakran családtagok, tartományurak és egyházi elitcsoportok alkufolyamatában dőlt el. Az új uralkodó kezdettől dél felé, Bizánc belső válsága felé tekintett. A 14. század első felének bizánci polgárháborúi – különösen VI. Ióannész Kantakuzénosz és a Palaiologosz-udvar híveinek küzdelme – lehetővé tették, hogy a szerb uralkodó egész tartományokat vonjon ellenőrzése alá anélkül, hogy egyetlen központi bizánci haderővel kelljen megütköznie.

A terjeszkedés nem „felszabadító” háború volt, hanem hatalmi terjeszkedés: a mai Észak-Macedónia, Albánia belső területei, Epirusz és Thesszália fokozatosan szerb ellenőrzés alá kerültek. A helyi görög, albán és vlach elit gyakran pragmatikusan igazodott az új hatalomhoz, megtartva birtokait és helyi jogait. A hódítás tehát nem járt a társadalom teljes átrendezésével; a városok és kolostorok kiváltságai sok helyen fennmaradtak. A szerb uralkodó Bizánc legitimációját kívánta kisajátítani: címei és udvari jelképei tudatosan utánozták a bizánci udvart.

A fordulópont 1346 húsvétján következett be Szkopjében (ma Észak-Macedónia fővárosa), amikor Dušan **cárrá** (car) koronáztatta magát. A cím nem egyszerűen a királyi rang fokozása volt, hanem a bizánci császári tekintély balkáni adaptációja. Dušan a „szerbek és görögök császára” (car Srba i Grka) címet használta, ami kifejezte a bizánci örökségre formált igényt, ugyanakkor a szerb uralom többnemzetiségű jellegét is. Ezzel párhuzamosan a korábbi szerb érsekséget **peći patriarchátussá** (Pećka patrijaršija) emelték, ami az egyházi hierarchia csúcsát is a szerb állami projekthez kötötte. A bizánci pátriárka azonban nem ismerte el a lépést, és a szerb egyház státusa évekig súlyos kánonjogi viták tárgya volt. Ez a feszültség jól mutatja, hogy a szerb birodalmi cím nem volt automatikusan legitim a kortárs ortodox világban.

14.3.2 A Zakonik cara Dušana (Dušan törvénykönyve)

A birodalom kormányzásának egyik legmaradandóbb emléke az 1349-ben elfogadott, majd valószínűleg 1354 körül kiegészített **Dušan törvénykönyve** (Zakonik cara Dušana). A kódex nem modern alkotmány, és nem is a teljes joganyag rendszeres összefoglalása, hanem a korabeli szerb uralkodói akarat írásba foglalása: egyházi, rendi, büntetőjogi, birtokjogi és közigazgatási szabályok gyűjteménye. Szerkezete és nyelvezete a bizánci jogi hagyományt követi, de a cikkelyek jelentős része a szerb társadalom sajátos berendezkedését tükrözi.

A törvénykönyv megkülönböztette a **vlastelát** (nemesi réteg) és a **sebrit** (nem nemes közemberek, elsősorban parasztok). A rendi különbség nem pusztán jogi, hanem társadalmi és gazdasági értelemben is meghatározó volt. A vlastela birtokai közül a **baština** (baština) örökölhető nemesi birtoknak számított, míg a **pronija** (pronija) a bizánci pronoia mintájára szolgálatért, elsősorban katonai szolgálatért adott, gyakran visszavonható birtok volt. Ez a kettősség a középkori szerb

állam hűbéri jellegét mutatja, de nem azonos a nyugat-európai hűbériséggel: a földesúri jogok és a központi hatalom viszonya rugalmasabb, a helyi szokások erősebbek voltak.

A paraszti réteg jogait a törvénykönyv nem egyenlősítette, hanem rögzítette. A sebriknek földesúri járadékot kellett fizetniük, meghatározott munkajáradékot teljesíteniük, és jogállásuk a nemesekével szemben alárendelt volt. A szöveg szabályozza a gyűlésezés tilalmát, a bíráskodás útját, a földesúri hatalommal való visszaélések egyes eseteit, de a társadalmi hierarchia alapjait nem kérdőjelezi meg. A törvénykönyv említést tesz különböző csoportokról – így a **vlachokról** (Vlasi) és az albánokról (Arbanasi) –, akikre helyenként eltérő adózási vagy katonai szabályok vonatkoztak. Ez a forrás fontos a középkori balkáni etnikai és jogi sokszínűség rekonstrukciójához, de a csoportok határai nem azonosak a modern nemzeti kategóriákkal.

A törvénykönyv jelentősége tehát kettős. Egyrészt a Dušan-kori állam önképe: a legitim uralkodó, aki törvényt ad, a bizánci császárhoz hasonlóan. Másrészt forrásértéke rendkívüli, mert a 14. századi szerb társadalom viszonyairól, gazdálkodásáról, egyházi intézményeiről és büntetőjogi gondolkodásáról ad részletes képet. A kutatók azonban óvatosságra intenek: a fennmaradt kéziratok többsége későbbi, 15–16. századi másolat, ami felveti, hogy a szöveg egyes részei a későbbi joggyakorlatot tükrözik, nem feltétlenül az 1349-es állapotot.

14.3.3 A birodalom belső rendje és szétesése

Dušan birodalma nem modern értelemben vett nemzetállam volt, hanem dinasztikus konglomerátum. A központi hatalom erős, de a perifériákon a helyi elitek – szerb, görög, albán, vlach – megtartották befolyásukat. A cári udvar nem tudta teljesen felszámolni a tartományi lojalitásokat; a hódításokkal párhuzamosan növekedett a katonai szolgálatért adott birtokok szerepe, ami hosszú távon a központi hatalom gyengülését készítette elő. A szerb állam így egyszerre volt expanzív és belsőleg törékeny.

Dušan 1355. december 20-án halt meg, valószínűleg betegségben, miközben újabb hadjáratot tervezett Bizánc ellen. Utóda fia, Stefan Uroš V lett, akit a későbbi szerb hagyomány „gyenge cárként” tart számon. Uralkodása alatt a birodalom gyorsan széthullott: a regionális hatalmasságok – például a **Mrnjavčević** testvérek Makedóniában, **Nikola Altomanović** a középső területeken, a **Balšić** család a mai Montenegró térségében – saját fejedelemségeket építettek ki. A bizánciak visszafoglalták a déli tartományok egy részét, a peremterületeken pedig az oszmánok már lábukat megvetették. A birodalom szétesése tehát nem kizárólag a központi hatalom gyengeségének következménye volt, hanem a sokszereplős balkáni hatalmi tér visszatérése.

A török előretörés szempontjából különösen fontos a **Marica menti csata** (1371. szeptember 26.), amelyben Vukašin és Uglješa Mrnjavčević is elesett. Az ütközet a későbbi szerb történeti emlékezetben is sorsfordítóként jelenik meg: az oszmánok tért nyertek Makedóniában, és a szerb területi elitek egyre inkább az oszmán vazallusi viszony vagy a további ellenállás között választottak. A 14. század utolsó harmadában a Morava völgyében **Lazar Hrebeljanović** (knez Lazar) emelkedett fel, aki nem vette fel a cári címet, de fejedelmi hatalmat épített ki, és átmenetileg az oszmán nyomással szembeni ellenállás egyik központjává vált.

14.3.4 Az 1389-es koszovói csata (Rigómező)

A koszovói csata (Kosovska bitka), magyar történeti hagyományban **rigómezei csata**, 1389. június 15-én (a Julián naptár szerint; a modern megemlékezés gyakran június 28-án, a Gergely-naptárra átszámított napon tartja) zajlott a mai Koszovó területén, Pristina közelében. A szemben álló felek nem egyszerűen „szerb” és „török” hadsereg volt: Lázár oldalán több területi egység – köztük a bosnyák Tvrtko I Kotromanić erői – vett részt a hagyomány szerint, míg az

oszmán haderő maga is soknemzetiségű volt, beleértve balkáni keresztény vazallusokat is. A csata tehát nem etnikai háború volt, hanem egy dinasztikus-hatalmi konfliktus az oszmán terjeszkedés határán.

A csata lefolyását a kortárs források nem rögzítik részletesen. A legkorábbi elbeszélések a 15. századból származnak, és már erősen formált emlékezeti anyagot tartalmaznak. Annyi bizonyosnak tekinthető, hogy mindkét uralkodó elesett: I. Murád oszmán szultán és Lázár fejedelem. A szultán halálának körülményei különösen vitatottak; a későbbi szerb hagyomány **Miloš Obilić** nevű harcost emeli ki, aki a szultánt a táborban ölte meg. Ez a történet azonban a 15–16. századi elbeszélésekben formálódott, és nem tekinthető dokumentált ténynek.

Stratégiai értelemben az oszmánok győzelmet arattak, mert a szerb területi ellenállás katonailag megtört, és Lázár fia, Stefan Lazarević oszmán vazallus lett. Ugyanakkor a közvetlen oszmán hódítás nem egyszerre következett be: a szerb fejedelemségek még évtizedekig megőriztek bizonyos önállóságot vazallusi keretben. A szerb ortodox egyház pedig Lázár halálát vértanúságként kezdte értelmezni, ami hosszú távon a csata jelentőségét messze a katonai kimenetelen túlra emelte.

A koszovói csata emlékezete a modern szerb nemzeti identitás egyik legterheltebb pontja. A 19. századi szerb nemzeti ébredés irodalma és történetírása a csatát nemzeti tragédiaként, a középkori államiság bukásának pillanataként építette be a kollektív emlékezetbe. Ez a **koszovói mítosz** nem a 14. századi esemény egykorú leírása, hanem későbbi kulturális és politikai konstrukció, amely a 20. századi jugoszláv válságokban is újraértelmeződött. A történetírás ezért megkülönbözteti a kortárs forrásokból rekonstruálható eseményeket, a későbbi emlékezeti rétegeket, valamint azokat a politikai állításokat, amelyek a csatát mai területi igények igazolására használják.

14.3.5 Források és bizonytalanságok

A szerb birodalom történetének vizsgálata egymást kiegészítő, de egymásnak ellentmondó forrásokra támaszkodik. A **Zakonik cara Dušana** a legfontosabb szerb jogi forrás, de a fennmaradt kéziratok későbbiek, és a cikkelyek számozása, szövege sem egységes. A kutatók vitatják, hogy az 1349-es alapszöveg mennyire rekonstruálható pontosan, és hogy a kiegészítés mennyiben tükrözi a Dušan halála utáni állapotokat. A bizánci történetírók – például Ióannész Kantakuzénosz és Niképhorosz Grégorasz – értékes beszámolókat hagytak hátra, de részrehajlóak: Kantakuzénosz saját szerepét védi, és a szerb hódítást gyakran ellenséges színben tünteti fel. A szerb egyházi források – uralkodói életrajzok, kolostori oklevelek – a Nemanjić-dinasztia legitimációját szolgálják, ezért adataikat a reprezentációs szándék szerint kell olvasni.

Az 1389-es koszovói csata forrásbázisa különösen problémás. A csata napjának és főbb szereplőinek rögzítése viszonylag elfogadott, de a lefolyás részletei, a haderők mérete és az áldozatszámok ismeretlenek. Az oszmán krónikák és a későbbi szerb, illetve nyugati elbeszélések különböző narratívákat hordoznak. A történeti kutatás széles körű konszenzusa szerint a csata az oszmán előrenyomulás fontos állomása volt, de nem „a szerb állam vége” abban az értelemben, ahogy a nemzeti hagyomány állítja. A középkori szerb államiság és a modern szerb nemzetfogalom összekapcsolása emlékezetpolitikai művelet, nem forrásból levezethető tény.

14.3.6 Rövid összefoglaló

- Dušan cár 1331-től dél felé terjeszkedett, kihasználva Bizánc polgárháborúit, és 1346-ban Szkopjéban cárrá koronáztatta magát.
- A **peći patriarchátus** létrehozása a szerb egyházi hierarchiát a birodalmi projekthez kötötte, de bizánci elismerés híján a cári cím egyházi legitimációja vitatott maradt.

- Az 1349-es, majd kiegészített **Zakonik cara Dušana** a bizánci jogi hagyományt követő rendi-középkori törvénykönyv, amely a nemesség, a parasztság és a katonai birtokok viszonyait szabályozza.
- A birodalom nem modern nemzetállam, hanem soknemzetiségű dinasztikus konglomerátum volt; Dušan halála (1355) után területi fejedelemségekre esett szét.
- Az 1371-es **Marica menti csata** az oszmánok további balkáni előretörését nyitotta meg, és meggyengítette a szerb területi ellenállást.
- Az 1389-es **koszovói csatában** Lázár fejedelem és I. Murád is elesett; a csata kimenetele stratégiailag az oszmánoknak kedvezett, de a hódítás fokozatos maradt.
- A koszovói csata modern nemzeti mítosza a 19. században épült ki, ezért az egykori eseményt, a későbbi emlékezeti rétegeket és a mai politikai felhasználást külön kell választani.

14.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen külpolitikai és egyházi lépésekkel próbálta Dušan birodalmi igényét elfogadtatni, és miért maradt ez a legitimáció hiányos?
2. Milyen társadalmi csoportokra vonatkoznak a **Zakonik cara Dušana** cikkelyei, és miért kell forráskritikával kezelni a fennmaradt szöveget?
3. Miért nem tekinthető a szerb birodalom a modern szerb nemzetállam középkori előképének? Hozzon legalább két érvet.
4. Mely forrástípusok és értelmezési rétegek nehezítik az 1389-es koszovói csata rekonstrukcióját?
5. Hogyan kapcsolódik a birodalom 14. századi szétesése az oszmán hódítás későbbi szakaszaihoz, és miért nem vonható közvetlen ok-okozati lánc a csatából a modern koszovói kérdésig?

14.4 A szerb despotátus és az oszmán hódítás

Miután Dušan cár birodalma az 1371-es Marica menti vereséggel és a regionális urak vetélkedésével felbomlott, a szerb államiság kérdése a 15. században már nem a nagyhatalmi terjeszkedésé, hanem a fennmaradásé volt. A A szerb birodalom alfejezetben tárgyalt birodalmi kísérlet után a késő középkori szerb területi uralom két szakaszban zsugorodott: előbb a Lazarevićek, majd a Brankovićok despotátusává, amely a magyar–oszmán ütközőzónában egyensúlyozott. Az alábbi alfejezet a 14. század végi széthullástól Smederevo 1459-es elestéig követi az eseményeket, és bemutatja az oszmán uralom kezdetéig tartó átmenetet.

14.4.1 A szerb birodalom felbomlása és az oszmán előrenyomulás (1371–1389)

Dušan cár halála (1355) után fia, Uroš (1355–1371) már nem tudta ellenőrizni a tartományurakat. A birodalom északi és déli területein gyakorlatilag önálló fejedelmek emelkedtek fel. A legfontosabbak: a makedóniai Mrnjavčević testvérek, **Vukašin** és **Uglješa**, a Morava-vidéken **Lázár fejedelem (knez Lazar Hrebeljanović)**, a koszovói és észak-macedóniai határvidéken **Vuk Branković**, a tengerparti **Zetában** pedig a **Balša család**. Az oszmánok a 14. század közepén már Trákiát ellenőrizték, és Gallipoli birtokában fokozatosan benyomultak a Balkán belsejébe. 1371 őszén (egyes hagyományok szerint szeptember 26-án) a **Marica folyónál** az oszmán haderő megsemmisítő vereséget mért a Mrnjavčević testvérekre; Vukašin és Uglješa is elesett. A vereség nyomán a korábbi szerb birodalom déli része oszmán fennhatóság alá került, a helyi urak egy része pedig vazallussá vált.

Lázár fejedelem ezután a Morava völgyében szervezte meg uralmát, amelyet a szakirodalom gyakran **Morava-Szerbiának (Moravska Srbija)** nevez. Székhelye **Kruševac** volt. Katonailag a magyar királysággal is kapcsolatban állt, és igyekezett az ortodox egyházat megerősíteni: 1375-ben sikerült elérnie, hogy a konstantinápolyi pátriárkátus elismerje a szerb egyház patriarchátusi rangját, lezárva azt a szakadást, amelyet Dušan cár 1346-os önkényes patriarchátus-alapítása okozott. Az oszmán nyomás azonban egyre erősebb lett: 1386-ban vagy 1387-ben a **Pločnik** melletti összecsapásban Lázár még visszavert egy oszmán csapatot, de a fő erők közeledtek. A kortárs és későbbi források eltérően ítélik meg ezeknek az összecsapásoknak a jelentőségét; a katonai sikerek nem állították meg az oszmán utánpótlási hálózat kiépülését.

14.4.2 A rigómezei csata és a Lazarević-korszak (1389–1427)

A döntő összecsapásra 1389. június 15-én (a hagyományos szerb emlékezet szerint június 28-án, azaz **Vid-napon**) került sor a **Rigómezőn (Kosovo polje)**, a mai Koszovó területén. A csata pontos lefolyása a kortárs források hiánya miatt bizonytalan; a későbbi krónikák és egyházi szövegek erősen stilizáltak. Annyi bizonyos, hogy a szemben álló felek közül mindkét uralkodó elesett: **I. Murád** oszmán szultán és Lázár fejedelem. Az utóbbit a hagyomány szerint **Miloš Obilić** ölte meg a szultán sátrában, Lázár pedig fogságba esett és kivégezték, de ezek a részletek vitatottak. Vuk Branković és **I. Tvrtko** bosnyák király csapatai is részt vettek a szerb oldalon, bár a hűségük mértéke utóbb legendás vitatémává vált. A csata közvetlen katonai kimenetele nem egyértelmű: az oszmán haderő visszavonult, de a szerb fél is súlyos veszteségeket szenvedett, és a hosszú távú erőviszonyok az oszmánok javára billentek.

Lázár özvegye, **Milica fejedelemasszony** kiskorú fia, **Stefan Lazarević (Stefan Lazarević)** nevében vette át a kormányzást. A fejedelemség oszmán vazallus lett: adót fizetett, és csapatokat volt köteles állítani a szultán hadjárataihoz. Stefan Lazarević 1396-ban a **nikápolyi csata** idején oszmán vazallusként, bár a kortárs források szerint vonakodva, részt vett a keresztes hadak elleni hadműveletekben. Később az 1402-es **ankarai csata** után, amikor **Timur Lenk** legyőzte **I. Bajazidot**, az oszmán hatalom ideiglenesen meggyengült. Stefan Lazarević Konstantinápolyba utazott, és 1402-ben elnyerte a bizánci **despota (görög despotes)** címet, amely a késő középkorban a rangos, de nem királyi uralkodói méltóság jelölése volt. Ezzel jött létre a **Szerb Despotátus (Srpska despotovina)** elnevezés. Ugyanekkor kapcsolata a magyar királysággal is megerősödött: **Zsigmond magyar királytól** 1403/1404-ben megkapta **Belgrádot (Beograd)**, amelyet északi székhelyévé és a despotátus legfontosabb városává tett.

Stefan Lazarević uralma (1389–1427) a despotátus viszonylagos stabilitásának kora volt. A kettős függés – a szultánnak fizetett adó és a magyar királynak tett hűség – állandó diplomáciai egyensúlyozást igényelt, de a terület viszonylagos békéjét és gazdasági fellendülését hozta. A despotátus jövedelmének gerincét a bányászat adta: a **Novo Brdo**, **Rudnik** és más bányavárosok ezüst- és aranytermelése a 15. századi Balkán legjelentősebb bányavidékévé tette a régiót. A bányavárosokban **szász bányászok (sasi)**, dubrovniki kereskedők, **vlach (vlah)** pásztorok és más csoportok éltek, ami a despotátus társadalmát nyelvileg és vallásilag is sokszínűvé tette. Stefan Lazarević udvara egyházi és irodalmi központ volt; itt írta **Konstantin filozófus (Konstantin Kostenečki)** az 1431 körüli életrajzot, amely a despotátus legfontosabb belső forrása. Az 1402–1413 közötti oszmán trónharcokban Stefan Lazarević ügyesen választott oldalt, és ezzel elkerülte a közvetlen meghódítást.

14.4.3 Társadalom, gazdaság és művelődés a despotátusban

A despotátus társadalma nem volt nemzetileg egységes. A többségi ortodox keresztény, szerb nyelvű lakosság mellett vlach pásztorok, albán közösségek, katolikus szász bányászok, dubrovniki

kereskedők és görög egyháziak éltek az állam területén. A 15. századi identitások elsősorban vallási, társadalmi és regionális keretekben szerveződtek; a modern értelemben vett nemzeti kategóriák visszavetítése anakronisztikus lenne. A bányavárosok sajátos jogi kiváltságokat élveztek: a bányászok és kereskedők önkormányzata, a bányászati jövedelmek és a városi polgárság jelenléte korlátozta a despota közvetlen hatalmát. A bányákból származó ezüst fontos jövedelemforrás volt, és a despotátus pénzt veretett. A mezőgazdasági termelés a jobbágyság és a szabad paraszti közösségek együttes rendszerén alapult; a pontos jogi viszonyok régiónként eltérőek, a források pedig ritkák.

A nők a dinasztikus politikában is megjelentek: Milica fejedelemasszony régensként gyakorolt hatalmat fia kiskorúsága alatt, **Mara Branković** pedig oszmán udvari kapcsolatok közvetítője volt. A mindennapi életről keveset tudunk; a régészeti leletek és a későbbi folklór csak közvetett képet ad. A despotátus egyházi és irodalmi élete a **heszichazmus** hatását mutatta; a kolostorok, mint **Manasija** vagy **Ravanica**, a korszak szellemi központjai voltak. A művelődés nem vált tömeges jelenséggé: az írásbeliség elsősorban az egyházi és udvari környezetre korlátozódott, a vidéki lakosság túlnyomó része írástudatlan maradt.

14.4.4 Branković György és Smederevo kora (1427–1456)

Stefan Lazarević 1427-ben férfi örökös nélkül halt meg. Utóda unokaöccse, **Branković György (Đurađ Branković)** lett, aki a Lazarević-korszak végétől a despotátus utolsó jelentős uralkodója. A hatalomátvétel Belgrád elvesztésével járt: a város a korábbi egyezmény értelmében visszaszállt a magyar királyra. Branković ezért új fővárost építtetett a Duna jobb partján, **Smederevo (Szendrő)** néven, 1428 és 1430 között. A máig részben álló **Smederevói erőd** a bizánci és nyugati erődítészeti elemeket egyesítette; a háromszög alaprajzú vár a szerb középkori államiság utolsó központja lett.

Branković uralmának első évtizede a diplomácia és a vazallusi kötelezettségek közötti lavírozás jegyében telt. Lányát, **Mara Brankovićot II. Murád** szultán feleségéül adta, ami a korszak dinasztikus házassági szokásainak része volt, és nem jelentett vallási áttérést a család egésze számára. A despotátus területe azonban fokozatosan szűkült. 1439-ben az oszmánok elfoglalták Smederevót; Branković Magyarországra menekült, birtokait nagyrészt elvesztette. Az 1444-es **szegedi béke** – amelyet a magyar királyság és a szultán között kötöttek – feltételei szerint a despotátust visszaállították, és Branković visszatérhetett Smederevóba. A béke azonban rövid életűnek bizonyult: **Giuliano Cesarini** pápai legátus felmentette **I. Ulászló** magyar királyt az eskü alól, és a keresztény sereg a **várnai csata** (1444. november) során súlyos vereséget szenvedett. Branković, aki a béke fenntartását tartotta létérdekének, nem vett részt a hadjáratban; döntése később éles vitákat váltott ki a magyar és szerb történetírásban.

Az 1440-es és 1450-es években a nyomás ismét fokozódott. **Hunyadi János** 1448-ban a **második rigómezei csatában** vereséget szenvedett, ami megnyitotta az utat a déli területek elvesztése előtt. 1453-ban **II. Mehmed** elfoglalta Konstantinápolyt, és a Balkán felé fordította a birodalom erőforrásait. 1454–1455-ben oszmán hadjáratok érték a despotátust; 1455-ben elesett **Novo Brdo**, a bányavidék fő központja. Branković 1456-ban halt meg, a despotátus területe ekkorra már lényegében csak a Duna menti sávra korlátozódott. Hunyadi 1456-os nándorfehérvári győzelme megállította az észak felé irányuló közvetlen támadást, de nem változtatott a déli területek elvesztésén.

14.4.5 A despotátus utolsó évei és az oszmán hódítás (1456–1459)

Branković halála után a despotátus gyorsan felbomlott. Rövid ideig fia, **Lázár Branković** uralkodott (1456–1458), de halála után özvegye, **Palaiologosz Ilona** és sógora, a vak **Stefan**

Branković közötti viszály megbénította a védekezést. A magyar királyság, **Mátyás** kormányzata, igyekezett a despotátust saját vazallusaként megtartani, de a belviszályt nem tudta megállítani. 1458-ban oszmán csapatok törtek be a despotátus megmaradt területére, majd 1459 tavaszán II. Mehmed erői ostrom alá vették Smederevót. 1459. június 20-án (a források egy részében más nap szerepel) a vár elesett, vagy a védők feladták. Ezzel a Szerb Despotátus megszűnt. A középkori szerb államiság intézményei – a despota udvara, a saját haderő, a bányászati kincstár – nem öröklődtek tovább; a terület az oszmán katonai és közigazgatási rendszer része lett.

A lakosság egy része, különösen a nemesi és egyházi elit, a Magyar Királyság területére menekült, elsősorban a **Szerémségbe (Srem)** és a Délvidékre; ez a menekülési mozgás később a szerb diaszpóra egyik alapja lett. A köznép nagy része helyben maradt, és az új hatalom adóalanyaként élt tovább. Az északi határ a Száva–Duna vonalánál, **Nándorfehérvár (Belgrád)** magyar kézen maradt egészen 1521-ig, így a szerb területek oszmán uralma nem terjedt ki azonnal a teljes későbbi szerb nyelvterületre.

14.4.6 Az oszmán uralom kezdete és a társadalmi átalakulás

Smederevo eleste után a meghódított területekből a **Szendrői szandzsák (Smederevski sandžak)** jött létre, amely a **ruméliai beglerbégség (beylerbeylik)** egyik közigazgatási egysége volt. Az oszmán hódítás nem járt a teljes etnikai vagy vallási homogenizálással: a keresztény közösségek többsége továbbra is megmaradt, de jogilag az iszlám alávetett védelme alatt élő **védett alattvalók (zimmi, arab dhimmi)** közé került. A korábbi szerb földbirtokos elit nagy része eltűnt vagy beolvadt a helyi társadalomba, egy része pedig áttért az iszlámra; a folyamat azonban évtizedek alatt ment végbe, és a 15. század végi adatok hiányosak.

A mezőgazdasági termelés tovább folyt, de a birtokviszonyok átalakultak: az oszmán **timár-rendszerben** a birtokok haszonélvezetét katonai szolgálat fejében osztották ki, a föld tulajdonjoga elvileg az uralkodóé volt. A városok közül néhány – mint Smederevo, Kruševac vagy Novo Brdo – elvesztette korábbi jelentőségét, míg más települések az oszmán közigazgatás és kereskedelmi hálózatok csomópontjaivá váltak. Az ortodox egyház intézményei nem szűntek meg, de a szerb patriarchátus állami támogatása megszűnt; a hierarchiát később, 1557-ben állították vissza **peći patriarchátusként (Pećka patrijaršija)**, amit a Az oszmán uralom Szerbiában alfejezet tárgyal majd részletesen. A magyar határ menti területek a kora újkori végvárrendszer részévé váltak, ahol a szerb határőrök és vlach pásztorok sajátos katonai-kiváltságos státuszt nyertek.

A 15. század végi átmenet tehát nem egyszerű törés, hanem fokozatos átrendeződés: a középkori szerb despotátus intézményei eltűntek, de a nyelvi-vallási közösségek, a táji keretek és a helyi elitek részben tovább éltek az oszmán rendszeren belül. A korszak értelmezésénél ezért óvatosan kell bánni az olyan későbbi kategóriákkal, mint „nemzeti bukás” vagy „török iga”; a 15. századi szereplők számára a hűség, a védelem és az adófizetés gyakorlati kérdései voltak az elsődlegesek, nem a modern nemzeti szabadság.

14.4.7 Források és bizonytalanságok

A despotátus történetére vonatkozó elsődleges források egyenetlenek. A korszak legfontosabb belső elbeszélő forrása **Konstantin filozófus (Konstantin Kostenečki)** Stefan Lazarević-életrajza, amely 1431 körül készült, és a despotátus udvari nézőpontját tükrözi. Emellett szerb oklevelek, dubrovniki levéltári anyagok, magyar királyi oklevelek és későbbi oszmán krónikák (például **Aşıkpaşazade** vagy **Neşri**) állnak rendelkezésre. A régészeti kutatás elsősorban Smederevo erődjére, a bányavárosokra és a templomokra összpontosít.

Több alapvető kérdésben a források nem engednek egyértelmű következtetést. A rigómezei csata (1389) lefolyása, a résztvevők hűsége és a veszteségek mértéke ismeretlen; a későbbi egyházi szövegek a mártíromság motívumát erősítették fel. A csata dátumát is eltérően adják meg: a hagyományos emlékezet június 28-át (Vid-nap) hangsúlyozza, ami a Julianus-naptár szerint június 15-ének felel meg. A despotátus lakosságának számáról és etnikai-vallási összetételéről nincsenek megbízható korabeli statisztikák; a bányavárosok sokszínűségét inkább okleveles utalások és régészeti leletek jelzik, mint demográfiai felmérések.

A legvitatottabb értelmezési kérdés a despotátus és az oszmánok viszonya. A korábbi nemzeti történetírás gyakran a „hősies ellenállás” és a „kényszerű vazallusság” kategóriáit használta, miközben a 15. századi gyakorlatban a kettős hűség, az adófizetés és a dinasztikus házasságok a nemzetközi kapcsolatok bevett eszközei voltak. A modern szakirodalomban vita folyik arról, hogy a Lazarević- és Branković-kor mennyire tekinthető önálló államiságnak, vagy inkább a magyar és oszmán befolyás közötti pufferzónának. Az emlékezetpolitikai viták különösen a rigómezei csata körül erősek: a 19. században kialakult **koszovói mítosz** a későbbi szerb nemzeti identitás egyik sarokkövévé tette az eseményt, és ma is erős érzelmi-politikai töltetet hordoz. E mítosz történeti magja vékony, és a szaktudománynak el kell választania a dokumentált tényeket a későbbi nemzeti-kultikus rétegektől.

14.4.8 Rövid összefoglaló

- A 14. század végi szerb birodalom felbomlása után a Morava-vidéki Lázár fejedelemsége, majd fia, Stefan Lazarević despotátusa őrizte a szerb területi államiságot.
- Az 1389-es rigómezei csata következménye nem a szerb állam azonnali megsemmisülése, hanem a fokozatos oszmán vazallusi függés kialakulása volt.
- A Szerb Despotátus 1402-től intézményesült; Stefan Lazarević uralma alatt Belgrád és a bányavárosok révén gazdasági és kulturális fellendülés következett, de a külpolitika kettős függésben maradt.
- Branković György 1427 utáni uralma Smederevo felépítésével és a terület fokozatos zsugorodásával telt; a szegedi béke (1444) átmeneti visszaállítása után a nyomás ismét fokozódott.
- 1455-ben elveszett Novo Brdo, 1456-ban meghalt Branković, és a belviszály megpecsételte a despotátus sorsát.
- Smederevo 1459-es eleste lezárta a középkori szerb államiságot; a terület a Szendrői szandzsák részeként az oszmán közigazgatásba tagozódott.
- Az oszmán uralom nem homogenizálta azonnal a társadalmat: a keresztény közösségek, a helyi elitek és a bányavárosok részben fennmaradtak, de jogállásuk és gazdasági kereteik átalakultak.
- A korszak értelmezését a későbbi nemzeti mítoszok, különösen a koszovói hagyomány terhelik; a források és a modern szakirodalom alapján a despotátus inkább kettős függésben működő, összeszűkült utódállam volt.

14.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Stefan Lazarević és Branković György uralmának külpolitikai mozgásterét: milyen eszközökkel próbálták fenntartani a despotátust, és milyen külső kényszerek határozták meg döntéseiket?
2. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre az 1389-es rigómezei csatáról, és miért nehéz rekonstruálni a tényleges lefolyást?
3. Magyarázza el, miért nem tekinthető egyszerű törésnek az 1459-es oszmán hódítás, ha a társadalmi és egyházi folytonosságot is figyelembe vesszük.

4. Bontsa ki a „kettős függés” fogalmát a Szerb Despotátus példáján: milyen konkrét kötelezettségekkel járt az oszmán és a magyar viszony?
5. Miben különbözik a koszovói mítosz a történeti rekonstrukciótól, és mi okozhatja a különbséget?

15 Szerbia az oszmán uralom és a nemzeti ébredés korában

15.1 Az oszmán uralom Szerbiában

A szerb despotátus 1459. évi bukását követően a korábbi középkori állam magterületén oszmán közigazgatás épült ki, amely a 16. század közepére megszilárdította a szandzsákok, a timár-birtokok és a vallási közösségek rendjét. Ez a korszak alakította ki azokat a társadalmi és egyházi intézményeket, amelyek a szerb lakosság mindennapi életét a 19. századig meghatározták. Az oszmán uralom ugyanakkor nem egységes elnyomó rendszert jelentett: a határvidékek katonai logikája, a helyi közösségek önigazgatása és a vallási autonómia egymásra épülő, de feszültségekkel terhelt szerkezetet alkotott.

15.1.1 A hódítás betetőzése és a szandzsákok szervezete

Az oszmán hódítás a 14. század második felében érte el a szerb területeket, és a 15. század folyamán fokozatosan felszámolta a középkori államalakulatokat. A Szerb Despotátus bukásának döntő állomása Szendrő (Smederevo) 1459. évi elfoglalása volt, majd 1463-ban Bosznia, 1482-ben Hercegovina, 1496-ban pedig a Zeta fejedelemség került oszmán fennhatóság alá. Belgrád (Beograd) vára azonban egészen 1521-ig magyar kézen maradt, és stratégiai jelentősége miatt a középkori magyar–szerb végvárrendszer része volt. A despotátus bukása után a meghódított területek nem alkottak önálló közigazgatási egységet, hanem beillesztették őket a ruméliai beglerbégségbe, amely az oszmánok első és legfontosabb európai tartománya volt.

A **szandzsák** (oszmán-török: sancak, magyarul gyakran „zászló”) a tartomány (beglerbégség vagy ejálet) alatti közigazgatási és katonai egység volt. A szerb területek legfontosabb szandzsákja a **Szendrői szandzsák** lett, amelynek székhelye kezdetben Szendrő, később Belgrád volt. Ez a szandzsák nagyjából a korábbi despotátus magterületét fedte le: a Morava völgyét, a Šumadija erdős dombvidékét és a Duna–Száva vonalát. Mellette kisebb szandzsákok is létrejöttek, például Kruševac, Vidin, Niš vagy Alaca Hisar (a mai Kruševac környéke), amelyek határai a katonai helyzet és a helyi viszonyok szerint változtak. A szandzsák élén a **szandzsákbég** állt, akit a szultán nevezett ki, és aki egyszerre volt katonai parancsnok, adóbehajtó és közigazgatási vezető.

Az oszmán terjeszkedés logikája szerint a hódított területeket nem azonnal szervezték klasszikus tartományokká, hanem gyakran hűbéres államocskákként vagy határ menti katonai övezetekként kezelték. A 15. század folyamán a szerb területeken voltak olyan időszakok, amikor a despoták – például Đurađ Branković – oszmán hűbéresként részleges önállóságot élveztek, és adófizetés, valamint katonai segítség fejében megtarthatták birtokaik egy részét. Ez a hűbéresi viszony azonban instabil volt: a nagyhatalmi konfliktusok, különösen a magyar–oszmán háborúk idején a hűbéresek gyakran váltottak oldalt, amit a Porta árulásként értékelt. A hódítás betetőzésével, a 16. század első felében ez a köztes állapot megszűnt, és a szerb területek teljesen beilleszkedtek a birodalmi közigazgatásba.

15.1.2 A timár-rendszer és a földbirtoklás

Az oszmán uralom alapintézménye a **timár-rendszer** (oszmán-török: tımar) volt, amely a földjövedelmek katonai szolgálat fejében történő kiutalásán alapult. A timár nem magántulajdon, hanem a föld feletti állami adójövedelem haszonélvezete volt: a **szpáhi** (oszmán-török: sipahi) lovas katona illetménye abból az adóból származott, amelyet a rábízott földön élő parasztok fizettek. A timár mérete és jövedelme meghatározta, hogy a birtokos hány katonát volt köteles kiállítani a hadjáratokra. A szerb területeken a 15–16. század fordulóján számos timárt osztottak ki, és a birtokosok között megtalálhatók voltak iszlámra tért helyi elemek, valamint a birodalom más részeiről érkező török és szláv származású katonák.

A paraszti lakosság, a **reája** (oszmán-török: reaya, szó szerint „nyáj”) jogilag szabad volt, de a földhasználat fejében adót kellett fizetnie. A legfontosabb adó a termény tizede (**ösr**, a magyar forrásokban gyakran „tized” vagy „dézsma”) volt, amelyet a szpáhi közvetlenül szedett be. Emellett a keresztény férfiak **dzsizjét** (oszmán-török: cizye), azaz fejadót fizettek, amely a nem muszlimok katonai mentességét váltotta meg. Az adók mellett a parasztok gyakran robotra is kötelezhetők voltak, bár a robot (különösen a szpáhi földjének művelése) a korai oszmán rendszerben nem volt olyan súlyos, mint a későbbi Habsburg vagy orosz jobbágyrendszerben. A 16. századi oszmán defterek – adóösszeírások – viszonylag stabil, alacsony vagy mérsékelt adóterhet mutatnak a korabeli Európához képest.

A timár-rendszer a 16. század végéig hatékonyan működött, és a szerb területek mezőgazdasági termelése, különösen a Morava és a Duna menti síkvidékeken, integrálódott a birodalmi piacba. A 17. századtól azonban a rendszer fokozatosan átalakult. A hosszú Habsburg–oszmán háborúk (1593–1606, 1683–1699, 1716–1718) miatt a timárok jövedelme csökkent, a birtokosok pedig igyekeztek a timárt örökletessé vagy magánbirtokká (**csiftlik**) alakítani. A **csiftlik** (oszmán-török: çiftlik) a 17–18. században terjedt el, amikor a helyi hatalmasságok – gyakran janicsár tisztek, adóbérlők vagy bégek – megszerezték a föld feletti tényleges ellenőrzést, és a parasztokat egyre inkább röghöz kötött, adós függésben tartották. Ez a folyamat a 18. században a szerb falusi társadalom elszegényedéséhez és a helyi elit (a muszlim földbirtokosok és a keresztény adóbérlők közötti feszültség) növekedéséhez vezetett, ami később a nemzeti ellenállás egyik táptalaja lett.

15.1.3 Belgrád és a Habsburg–oszmán határvidék

Belgrád a Duna és a Száva találkozásánál fekvő erődváros volt, amely a középkortól kezdve a magyar déli védelmi vonal kulcspontjaként szolgált. 1521-ben **I. Szulejmán** szultán foglalta el, miután a védők, Zimony és a magyar királyság erőinek késedelme miatt, feladták a várat. Belgrád ezzel az oszmánok egyik legfontosabb európai erőssége lett, és kiindulópontja az 1526. évi mohácsi hadjáratnak, majd a magyar főváros, Buda 1541. évi elfoglalásának. A város a rumélia beglerbégség legjelentősebb katonai és kereskedelmi központjává vált, ahol jelentős muszlim (török és iszlamizált szláv) lakosság telepedett le, miközben a keresztények a város peremkerületeiben éltek.

A Habsburg–oszmán háborúk során Belgrád és tágabb környéke többször cserélt gazdát, és a határvidék lakossága állandó bizonytalanságnak volt kitéve. 1688-ban a Habsburg csapatok elfoglalták a várost, majd 1690-ben az oszmánok visszafoglalták. A Rijswijki béke (1697) és a karlócai béke (1699) után a határ a Száva–Duna vonalán stabilizálódott: a Habsburgok megszerezték a Bácskát, a Bánság egy részét és a Szerémséget, míg Belgrád oszmán kézen maradt. 1717-ben Savoyai Jenő herceg foglalta el a várat, és a Habsburgok egészen 1739-ig birtokolták. A pozsareváci béke (1718) idején a Habsburg Birodalom rövid ideig ellenőrizte a mai közép-szerbiai területek egy részét is, de a belgrádi béke (1739) visszaállította a Száva–Duna határt. 1789-ben

a Habsburgok ismét rövid időre bevették Belgrádot, de a szisztovói béke (1791) ismét oszmán fennhatóság alatt hagyta.

A határ menti terület katonai megszervezéséhez tartozott a Habsburg oldalon a **katonai határőrvidék** (németül: Militärgrenze, horvátul/szerbül: Vojna krajina) kialakítása, amely a 16. század végétől a török elleni védekezés első vonalát jelentette. A határőrvidékre a Habsburgok nagy számban telepítettek szerb és vlach menekülteket, akik fegyveres szolgálat fejében adómentességet, szabad vallásgyakorlatot és bizonyos önkormányzati jogokat kaptak. Ez a katonai paraszti réteg a határ menti társadalom jellegzetes alakjává vált, és később a szerb nemzeti mozgalom egyik bázisát alkotta.

A határvidék állandó konfliktusai miatt a lakosság gyakran kényszerült menekülésre vagy áttelepülésre. A legnagyobb ilyen esemény a **nagy szerb vándorlás** (szerbül: Velike seobe Srba) volt 1690-ben, amikor a Habsburgok visszavonulása után **Arsenije III Čarnojević** pátriárka vezetésével a szerb lakosság egy része – a becslések szerint 30–40 ezer család, tehát mintegy 100–200 ezer ember – települt át a Habsburg területekre, elsősorban a Szerémségbe, a Bácskába és a Bánságba. A pontos létszámot a források bizonytalansága miatt nehéz megállapítani; egyes kutatások ennél alacsonyabb számokat valószínűsítenek, mások hangsúlyozzák, hogy a vándorlás több hullámban, évtizedeken át zajlott. A „nagy vándorlás” emlékezete a 19. századtól a szerb nemzeti narratíva központi eleme lett, és ma is emlékezetpolitikai vita tárgya, mivel a történeti kutatás nem tudja egyértelműen igazolni a hagyományos elbeszélés valamennyi részletét (például azt, hogy a pátriárka mennyiben irányította a vándorlást, és hányan érkeztek valóban az első hullámban).

15.1.4 A szerb egyház és a millet-rendszer

A szerb ortodox egyház az oszmán uralom alatt a közösségi identitás legfontosabb intézményévé vált. A középkori **Peći patriarchátus** (szerbül: Pećka patrijaršija, albánul: Patriarkana e Pejës) 1346-ban jött létre, miután IV. Dušan szerb királyt császárrá koronázták, de az oszmán hódítás után, a 15. század második felében az egyházi szervezet fokozatosan szétzilálódott. A patriarchátus önállósága megszűnt, és a Balkán ortodox egyházai a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá kerültek. Az áttörés 1557-ben következett be, amikor **I. Szulejmán** nagyvezíre, a szerb származású **Mehmed Szokoli** (törökül: Sokollu Mehmed Paşa, szerbül: Mehmed-paša Sokolović) közbenjárására a szultán engedélyezte a patriarchátus visszaállítását. Az első pátriárka **Makarije Sokolović** lett, aki a nagyvezír rokona volt. A helyreállított patriarchátus fennhatósága a balkáni ortodox keresztények széles körére terjedt ki, beleértve a mai Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, részben Bulgária és a határ menti Habsburg területek ortodox lakosságát is.

A szerb egyház működését az oszmán **millet-rendszer** (oszmán-török: millet, arab „közösség”) keretei között érthetjük meg. A millet az oszmán állam és a nem muszlim vallási közösségek közötti viszony gyakorlati szabályozása volt: a keresztények, zsidók és más nem muszlim csoportok saját vallási vezetőik alatt éltek, akik az állammal szemben feleltek a közösség adói, rendje és belső jogi ügyei iránt. Az ortodox keresztények a konstantinápolyi pátriárka milletjéhez tartoztak, de a peći patriarchátus regionális autonómiát élvezett, és a szerb pátriárka a szerb ortodoxok vallási és részben világi vezetőjeként működött. A patriarchátus saját bíróságot tartott fenn, iskolákat és kolostorokat irányított, valamint képviselte a szerb lakosságot a szultáni udvar előtt.

A kolostorok – különösen a **Hilandar** (szerbül: Hilandar) az Athosz-hegyen, valamint a szerbiai Studenica, Žiča, Peć és Sopoćani – a szerb írásbeliség, kéziratmásolás és ikonfestészet központjai maradtak. A szerb egyház a középkori uralkodók és szentek emlékezetének ápolásával fenntartotta a dinasztikus és állami hagyományokat, és ezzel előkészítette a későbbi nemzeti ébredés kulturális alapjait. A pátriárka ugyanakkor politikai szereplő is volt: a Habsburg–oszmán háborúk idején a

szerb egyházi vezetők gyakran tárgyaltak a Habsburgokkal, ami a Porta részéről bizalmatlanságot szült. A 17. század végén a pátriárka nyíltan a Habsburgokat támogatta, ami a nagy szerb vándorláshoz vezetett.

A peći patriarchátus autonómiája azonban a 18. században fokozatosan csökkent. A konstantinápolyi pátriárka befolyása nőtt, és a szerb egyházi hierarchiában egyre több görög származású püspök kapott kinevezést. 1766-ban **III. Musztafa** szultán a peći patriarchátust megszüntette, a szerb ortodox egyházmegyéket pedig a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá helyezte. Ez az intézkedés a szerb egyházi autonómia végét jelentette, és a görög egyházi hierarchia térnyerésével járt. A görög püspökök uralmát a szerb lakosság gyakran idegen elnyomásként élte meg, és ez később a nemzeti ébredés egyik központi sérelmévé vált. A peći patriarchátus emlékezetét a szerb egyház a 19. században saját autonómiájának visszaállításakor hivatkozási alapként használta.

15.1.5 Helyi önigazgatás és a társadalom szövete

Az oszmán állam a falusi közösségeket nem számolta fel, hanem beépítette a birodalmi adóztatás és rendfenntartás rendszerébe. A szerb vidék alapegysége a **seoska opština** (falusi közösség) volt, amely a közös földhasználatot, az adók elosztását és a helyi viták rendezését szervezte. A falvak élén a **knez** (többes számban knezovi) állt, akit a közösség választott, és az oszmán hatóságok elismertek. A knez felelt a falu adóinak beszedéséért, a rend fenntartásáért és a közösség képviseletéért a hatóságok előtt. A knez gyakran a korábbi középkori helyi elitből származott, és pozíciója örökletes is lehetett. A falvak feletti területi egységekben, a **knežina** (knezség) szintjén több falu közös elöljárót választott, aki a szandzsákbéggel tartotta a kapcsolatot. A városokban a keresztény kereskedők és kézművesek hasonló önkormányzati szervezetekkel bírtak; a **kocabasi** (oszmán-török: kocabaşı) a keresztény községek elöljárója volt, akin keresztül a hatóságok az adókat behajtották.

A családszerkezetben a **zadruga** (szerbül/horvátul: zadruga) nagycsalád intézménye játszott központi szerepet. A zadruga több generációs, közös tulajdonú háztartás volt, amelyben a fiúk házasságuk után is egy fedél alatt éltek, és a vagyont, a munkát közösen kezelték. A zadruga gazdasági racionalitása a szűkös földforrások megőrzése és a munkamegosztás volt; a 19. századi romantikus etnográfia gyakran idealizálta mint a „szerb ősi demokrácia” intézményét, de a kutatás kimutatta, hogy a nagycsalád formái koronként és régiónként változtak, és a zadruga részben az oszmán adórendszerhez való alkalmazkodás eredménye volt (a nagy háztartás csökkentette a fejadó terhét, mivel a dzsizjét háztartásonként vetették ki).

A társadalom vallási és etnikai összetétele a szerb területeken az oszmán korban fokozatosan változott. A városokban a muszlim lakosság aránya 16–17. században nőtt, részben betelepült törökök, részben iszlamizált szlávok révén. A falusi lakosság túlnyomó többsége azonban ortodox keresztény maradt, és az iszlamizáció Szerbiában – Boszniával vagy Albániával ellentétben – viszonylag alacsony arányú volt. A muszlim lakosság elsősorban a városi elitben, a katonai rétegben és a vám- és adóbérleti pozíciókban koncentrálódott. A zsidó közösségek, különösen a szefárdok, az 1492-es kiűzetés után a Balkán nagyvárosaiban telepedtek le, és Belgrádban is jelentős kereskedelmi szerepet játszottak (lásd később Népcsoportok, kisebbségek és migráció).

A határ menti területeken, különösen a Habsburg oldalon, a **vlach** (szerbül: vlah, többes számban vlasi) pásztorkodó, félnomád közösségek különleges jogállással bírtak. A vlach kifejezés az oszmán és Habsburg forrásokban nem elsősorban etnikai, hanem foglalkozási és adójogi kategóriát jelölt: a pásztorkodó, katonai szolgálatra alkalmas keresztény közösségeket értették alatta. A vlach statútumok (pl. a 16. századi „Vlach Law”) kiváltságokat biztosítottak: csökkentett adót, önkormányzatot és fegyverviselési jogot, cserébe a közösségek katonai szolgálatot láttak el.

Ez a rendszer később a Habsburg határőrvidék szerb lakosságára is kiterjedt, és a határőrök (granicsárok, szerbül: graničari) társadalmi rétegét alkotta.

Az erőszak és a kényszer intézményei közé tartozott a **devsirme** (oszmán-török: devşirme, „gyűjtés") rendszere, amelynek során a birodalom bizonyos keresztény közösségeiből – elsősorban a Balkánon – fiúkat vittek el a janicsár hadtestbe vagy az állami szolgálatba. A devsirme alkalmazása a szerb területeken dokumentált, de mértéke és hatása vita tárgya. A szerb nemzeti emlékezet a devsirmét egyértelműen erőszakos elhurcolásként és traumaként őrizte meg, és a 19. századi nemzeti irodalomban (pl. a koszovói ciklusban) a „török iga" egyik szimbólumává vált. Ezzel szemben egyes oszmánista kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a devsirme a birodalmi elitbe való bekerülés egyik útja volt, és számos devsirme származású személy – mint Mehmed Szokoli – magas állami tisztséget ért el. A két értelmezés nem feltétlenül zárja ki egymást, de a történetírásban a devsirme megítélése a mai napig vitatott; a források többsége a kényszer jellegét hangsúlyozza, miközben a társadalmi mobilitás lehetőségét sem tagadja.

15.1.6 Források és bizonytalanságok

Az oszmán kori Szerbia kutatása alapvetően az oszmán adóösszeírásokra (**defterek**) támaszkodik, amelyek a timár-birtokokat, a háztartások számát, az adókat és a földhasználatot rögzítették. Ezek a források páratlan adatgazdagságot kínálnak, de értelmezésük módszertani nehézségekkel jár: a defterek adózási kategóriáit nem lehet közvetlenül népességi adatokká konvertálni, mert a háztartások taglétszáma, a ténylegesen adózók köre és a nyilvántartás pontossága változó volt. A nyugati utazók leírásai – például Evliya Çelebi 17. századi útleírása vagy a Habsburg tisztek jelentései – értékes kiegészítéseket nyújtanak a városi életről és a határvidék viszonyairól, de gyakran elfogultak, és a saját közönségük elvárásaihoz igazodnak. Az egyházi források – a patriarchátus oklevelei, a kolostori krónikák – a szerb közösség belső életét dokumentálják, de a 18. század végétől egyre inkább a nemzeti emlékezet szűrőjén keresztül fogalmaznak.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a **nagy szerb vándorlás** létszáma. A hagyományos szerb történetírás 30–40 ezer családot említ, ami 100–200 ezer embert jelenthet, de a Habsburg és oszmán források összevetése ezt nem erősíti meg egyértelműen. Egyes kutatások szerint a vándorlás kisebb léptékű volt, és a szerb lakosság folyamatos, kisebb hullámokban települt át a 17. század végétől a 18. század közepéig. A kérdés ma is emlékezetpolitikai vita tárgya, mert a vándorlás nagyságának hangsúlyozása a nemzeti sérelmek és a demográfiai folytonosság narratíváját erősíti.

A **devsirme** megítélése hasonlóan vitatott: a szerb nemzeti történetírásban az oszmán erőszak egyértelmű bizonyítékaként szerepel, míg az oszmánista szakirodalom egy része a birodalmi integráció komplexebb képét rajzolja. A források jellege miatt a devsirme által érintett családok számát és a gyakorlat földrajzi kiterjedését nehéz pontosan megállapítani. A **millet-rendszer** fogalma is vitatott a modern kutatásban: a 19. századi oszmán reformok előtt a millet nem volt egységes, rögzített jogi kategória, hanem a vallási közösségek autonómiájának gyakorlati, rugalmas rendszere, amelynek működése régiónként és korszakonként eltért.

Az oszmán uralom egészének megítélése a szerb történetírásban sokáig a „török iga" (tursko ropstvo) fogalma köré szerveződött, amely a nemzeti felszabadulás előtti sötét korszakként ábrázolta a kora újkor századait. Az újabb társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások ezt a képet árnyalják: rámutatnak az oszmán állam stabilitására, a paraszti jogok védelmére, a vallási autonómiára és a birodalmi piacba való integráció előnyeire. Ugyanakkor a 17–18. századi válság, a csiftlik-rendszer terjedése és a helyi hatalmasságok visszaélései valós terheket jelentettek, amelyeket a lakosság saját tapasztalata és emlékezete is megerősített. E két szempont együttes figyelembevétele nélkül a korszak nem érthető meg.

15.1.7 Rövid összefoglaló

- A szerb területek a 15. század végére beilleszkedtek az oszmán birodalmi közigazgatásba, elsősorban a Szendrői szandzsák részeként, amely a ruméliai beglerbégség alá tartozott.
- A **timár-rendszer** a földjövedelem katonai szolgálat fejében történő kiutalásán alapult; a szpáhik a parasztok adóiból éltek, a reája jogilag szabad, de adóköteles volt.
- Belgrád 1521-es elfoglalása után kulcsfontosságú oszmán erősséggé vált, és a Habsburg–oszmán határvidék állandó konfliktusai, valamint a katonai határőrvidék kialakulása meghatározta a régió társadalmi viszonyait.
- A **Peći patriarchátus** 1557-es helyreállítása a szerb ortodox egyház autonómiáját biztosította, és a millet-rendszer keretei között a szerb közösség vallási és részben világi képviseletét látta el; a patriarchátust 1766-ban megszüntették.
- A falusi közösségek, a knezek és a zadruga intézménye a helyi önigazgatás és a társadalmi szerveződés alapját képezték, és lehetővé tették a szerb lakosság fennmaradását az idegen uralom alatt.
- A határ menti vlach statútumok és a katonai határőrvidék a szerb és vlach pásztorkodó közösségek számára kiváltságos jogállást biztosítottak, ami később a nemzeti mozgalom egyik bázisát jelentette.
- Az oszmán kori Szerbia forrásai – defterek, utazók, egyházi iratok – gazdag adatbázist nyújtanak, de a népességi becslések, a nagy szerb vándorlás létszáma és a devsirme megítélése ma is vitatott; a korszak értékelése a „török iga” narratívájától az árnyaltabb birodalmi megközelítésig terjed.

15.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a timár-rendszert a Nyugat-Európában ismert hűbériséggel! Melyek a hasonlóságok és a lényegi különbségek a földhasználat és a katonai szolgálat tekintetében?
2. Milyen módon szolgálta a Peći patriarchátus a szerb identitás fenntartását az oszmán uralom alatt, és hogyan viszonyult a konstantinápolyi pátriárkához?
3. Miért volt Belgrád stratégiai jelentőségű mind az oszmánok, mind a Habsburgok számára? Hogyan alakult a város sorsa a 16–18. századi háborúk során?
4. Milyen forrásproblémák merülnek fel az oszmán kori Szerbia kutatásában, különösen a nagy szerb vándorlás és a devsirme értelmezése kapcsán?
5. Hogyan épült be a falusi közösség (seoska opština) és a zadruga az oszmán adóztatási rendszerbe, és milyen szerepet játszottak a helyi elöljárók (knezek) az állam és a paraszti lakosság között?

15.2 A szerb nemzeti ébredés

A szerb nyelvű ortodox lakosság a 18. században két, egymástól alapvetően eltérő birodalmi keretben élt: az Oszmán Birodalom ruméliai tartományaiban, valamint a Habsburg Monarchia határvidékein, katonai övezeteiben és városaiban. Ez a kettősség a nemzeti ébredés feltételeit is meghatározta. Az Az oszmán uralom Szerbiában című alfejezetben bemutatott oszmán rendszerben a szerb ortodox parasztság helyi önkormányzati hagyományai és a vallási közösség, a **millet** (oszmán török: *millet*) keretei jelentettek társadalmi védőhálót, ugyanakkor az írásbeliség, az iskolázottság és a polgári városi élet lehetőségei a Habsburg oldalon voltak erősebbek. A modern értelemben vett **nemzeti újjászületés** (szerbül: *narodni preporod*) tehát nem egyetlen központból, hanem elsősorban a Habsburg Monarchia szerb közösségeiből indult ki: a karlócai egyházi központból, a katonai határőrvidékről, a Duna menti kereskedővárosokból és a bécsi szerb

diaszpórából. Az alábbiakban először a 18. századi Habsburg intézményi keretet mutatom be, majd a felvilágosult szerb értelmiség nyelvi-történeti programját, Vuk Karadžić nyelvi reformját, végül a nemzeti identitás átalakulásának társadalmi dimenzióit és a folyamat vitatott pontjait.

15.2.1 A Habsburg keret: egyházi autonómia és katonai kiváltságok

A Habsburg Monarchia szerb jelenlétének intézményi alapjait a 17–18. század fordulóján kiadott uralkodói kiváltságlevelek teremtették meg. I. Lipót 1690. augusztus 21-én kelt oklevele – amelyet a törökellenes harcok idején Arsenije III Čarnojević ipeki pátriárka kért – egyházi autonómiát, saját metropolita-választási jogot és adókedvezményeket ígért a Magyarországra érkező ortodox szerbeknek. Az oklevelet később 1691-ben és 1695-ben újabb privilégiumok egészítették ki. A korabeli és későbbi források a lakosság áttelepülését **nagy szerb vándorlásnak** (szlatinosan: *Magna migratio Serborum*; szerbül: *Velika seoba Srba*) nevezik. A létszámra vonatkozó becslések rendkívül bizonytalanok: a nemzeti emlékezet és a 19. századi történetírás sok esetben százezres nagyságrendet említ, a történeti demográfiai elemzések azonban a források hiányai miatt 20 000 és 100 000 fő közötti sávot tartanak megalapozottnak. A vándorlás mérete így nem tekinthető pontosan dokumentált ténynek, sokkal inkább vitatott becslésnek.

A szerb ortodox egyház központja a 18. század elején fokozatosan Karlócára (szerbül: *Sremski Karlovci*) helyeződött át. A **karlócai metropólia** (szerbül: *Karlovačka mitropolija*) 1713-tól működött itt, és a Habsburg Monarchia szerb ortodox lakosságának legfontosabb egyházi, kulturális és – a rendi viszonyok között – részben politikai intézményévé vált. A metropólia hálózata nem csupán templomokat, hanem iskolákat is fenntartott, és az egyházi zsinatokon a világi küldöttek is részt vettek. Ez az **egyházi-nemzeti autonómia** (szerbül: *crkveno-narodna autonomija*) fokozatosan a szerb közösség legfőbb önkormányzati keretévé alakult. Fontos azonban, hogy a „nemzeti” szó itt nem a modern politikai nemzetet, hanem a rendi világ vallási és felekezeti közösségét jelölte. A magyar rendi terminológia a szerbeket gyakran *Rasciani* (rácok) vagy *görögkeleti* néven emlegette, ami mutatja, hogy a korabeli kategorizáció elsősorban felekezeti, nem pedig nyelvi vagy modern etnikai alapú volt.

A másik fontos intézményi bázis a **katonai határőrvidék** (német: *Militärgrenze*, szerb: *Vojna krajina*) volt. A török határ mentén szervezett katonai övezetekben a szerb, valamint a horvát és román határőrök földhasználati jogokat és részben vallásszabadságot kaptak, cserébe katonai szolgálattal tartoztak. A határőrvidék szerb közösségei társadalomszerveződésükben, harcos hagyományaikban és családi-rokonsági rendszereikben eltértek mind a magyarországi jobbágyi, mind az oszmán oldali paraszti viszonyoktól. Az itt élő szerbek szabadabb jogállása lehetővé tette, hogy a 18. század során helyi iskolák, templomi könyvtárak és szerény, de növekvő írásbeliség alakuljon ki.

A Duna menti városok – elsősorban Újvidék (szerbül: *Novi Sad*), Szentendre, Pest, valamint a bécsi szerb negyed – a szerb kereskedő- és kézművesrétegek központjai voltak. Újvidék 1748-ban szabad királyi városi rangot kapott, és hamarosan a szerb polgári élet egyik szellemi központjává vált. A kereskedők nemcsak tőkét, hanem könyveket, híreket és utazási tapasztalatokat is közvetítettek. E réteg tagjai gyakran tanultak német, magyar vagy latin iskolákban, és részben nyitottak voltak a felvilágosodás eszméire. A Habsburg-szerb társadalom tehát a 18. században erősen tagolt volt: a püspöki udvarok, a katonai elit, a kereskedőpolgárság és a falusi papság eltérő érdekeket és eltérő műveltségi szinteket képviselt.

15.2.2 A felvilágosult értelmiség és a „szlavoszerb” nyelv

A 18. század közepétől a Habsburg szerb értelmiség egyre intenzívebben szembesült azzal a kérdéssel, hogy milyen nyelven írjon, tanítson és szervezze a közösséget. Az egyházi szertartások

nyelve az **egyházi szláv** (szerbül: *crkvenoslavenski jezik*) volt, az írásos adminisztráció és a korai újságírás azonban egy kevert, mesterséges írott változatot használt, amelyet **szlavoszerb nyelvnek** (szerbül: *slavenoserbski jezik*) neveztek. Ez az egyházi szlávot orosz szláv elemekkel, orosz írásmintákkal és néhány helyi népi fordulattal kombinálta. Nem volt egységes norma, és a szövegek minősége nagyban függött a szerző iskolázottságától.

A karlócai körhöz tartozó **Zaharije Orfelin** (1726–1785) rézmetsző, kiadó és író 1768-ban indította el a *Slaveno-serbski magazin* című folyóiratot, amelyet gyakran az első szerb periodikumként tartanak számon. Orfelin természettudományos, történeti és gyakorlati ismeretterjesztő írásai a felvilágosult hasznosság eszméjét hirdették, ugyanakkor nyelve még a szlavoszerb hagyományt követte. **Jovan Rajić** (1726–1801) karlócai és később kijevi tanulmányokat folytatott, majd *Istorija raznih slavenskih narodov, naipače Bolgar, Horvatov i Serbov* (1794) címmel összefoglaló történeti munkát adott ki. Rajić műve nem felelt meg a modern forráskritika követelményeinek, de a szerbek, bolgárok és horvátok közös délszláv történetét egyetlen elbeszélésbe fogta, és ezzel hosszú távú hatást gyakorolt a nemzeti történeti tudatra.

A felvilágosult szerb értelmiség legismertebb alakja **Dositej Obradović** (1742 vagy 1740–1811) volt. A bánsági Csákón született, szerzetesi nevet vett fel, majd évtizedekig utazott a Balkánon, Kis-Ázsiában, Németországban, Angliában és Olaszországban. Önéletrajzában (*Život i priključenija Dimitrija Obradovića*, 1783) a tanulás, a racionális vallásosság és a világi műveltség programját hirdette. Dositej nem kifejezetten „nemzeti” programot fogalmazott meg, hanem a népi nyelvű oktatás és a felvilágosult erkölcs fontosságát hangsúlyozta. Mégis döntő szerepe lett abban, hogy az egyházi szláv és a szlavoszerb írásbeliség mellett a köznyelv felé fordult a figyelem. Különösen jelentős, hogy 1807-ben az első szerb felkelés meghívására Belgrádba ment, és a felkelők kormányzatában az oktatásügy élére állt; nevéhez fűződik a belgrádi **Nagy Iskola** (szerbül: *Velika škola*) megszervezése, amely a majdani belgrádi egyetem egyik előintézményének tekinthető.

15.2.3 Vuk Karadžić és a népi nyelvű reform

A szerb írásbeliség gyökeres átalakulása **Vuk Stefanović Karadžić** (1787–1864) nevéhez köthető. Vuk a nyugat-szerbiai Tršićen született, tehát az Oszmán Birodalom területén nőtt fel, és az első szerb felkelés idején – 1804 és 1813 között – írnokként, katonai adminisztrátorként és adószedőként szerzett tapasztalatot. A felkelés leverése után Bécsbe menekült, ahol a szlovén származású udvari cenzor és szlavista, **Jernej Kopitar** irányította figyelmét a népi nyelv és a szóbeli irodalom felé. Ez a bécsi kapcsolat biztosította Vuk számára a tudományos módszertani hátteret és a európai filológiai hálózathoz való csatlakozást.

Vuk nyelvi reformjának alapelve a fonetikus elv volt: „írj úgy, ahogy a köznép beszél” (szerbül: *Piši kao što govoriš*). A szlavoszerb mesterséges keveréknyelv és az egyházi szláv uralkodó szerepe helyett a **népnyelvet** (szerbül: *narodni jezik*) kívánta az **irodalmi nyelv** (szerbül: *književni jezik*) alapjává tenni. 1814-ben Bécsben jelentette meg rövid nyelvtanát (*Pismenica srpskoga jezika po govoru prostoga naroda*), 1815-ben népi nyelvű Újszövetség-fordítását, majd 1818-ban a *Srpski rječnik* című szerb szótárát, amely mintegy 26 000 szócikket tartalmazott. A szótár nem csupán nyelvi segédlet volt: bevezetője a szerb nyelvjárások leírását adta, és a szócikkekben hatalmas mennyiségű néprajzi és folklór anyagot közölt. Vuk emellett intenzíven gyűjtötte a népi lírai dalokat, hősi epikát, meséket és közmondásokat, amelyekből több kötetes kiadásokat állított össze.

Vuk a szerb nyelv alapjául a **štokavski nyelvjárást** (szerbül: *štokavsko narečje*) választotta, mégpedig annak kelet-hercegovinai változatát, amely a legelterjedtebb volt, és amely a hősi epika gazdag hagyományával rendelkezett. Ez a választás tette lehetővé, hogy a reform túllépjen a szűkebb szerbiai nyelvterületen, és kapcsolódjon a horvát illír mozgalom törekvéseihez is. Az

illír mozgalom és a nemzeti ébredés című alfejezetben bemutatott horvát értelmiség ugyancsak a štokavski alapot választotta, részben hasonló nyelvészeti megfontolásból. Vuk azonban a nyelvet elsősorban „szerbnek” nevezte, és a szerb nemzetet a štokavski nyelv beszélőihez kötötte, beleértve sok katolikus horvátot és muszlim szlávot is. Ez a felfogás később éles vitákhoz vezetett a horvát és a szerb nemzeti mozgalmak között, mert a nyelvi közösségből nem következett automatikusan az egységes nemzeti identitás.

A reform eleinte heves ellenállásba ütközött. A karlócai konzervatív egyházi vezetés a szlavoszerb írásbeliség védelmében támadta Vukot; a népi nyelvű Újszövetség-fordítást sokan a vallási hagyomány megkerülésének tekintették. Az úgynevezett **szerb nyelv és helyesírás háborúja** (szerbül: *Rat za srpski jezik i pravopis*) a 1840-es években tetőzött. A vitában Vuk oldalára állt a fiatalabb, részben külföldön képzett értelmiség – köztük **Đuro Daničić** –, és 1847-re a fonetikus helyesírás, valamint a népi nyelv alapú irodalmi norma győzött. Az 1850-es bécsi irodalmi egyezményben Vuk és több horvát író és filológus megerősítette, hogy a szerbek és horvátok közös irodalmi nyelvet használnak, bár arról már akkor is eltérően gondolkodtak, hogy ez a közös nyelv szerb, horvát vagy szerb-horvát nevet viseljen-e. Ez az egyezmény a későbbi délszláv nyelvi egység dokumentumaként vált ismertté, de korabeli jogi és politikai jelentősége korlátozott volt.

15.2.4 A nemzeti identitás terjedése és korlátai

A 18. századi értelmiségi törekvések nem egy már meglévő tömeges nemzeti tudatot fejeztek ki, hanem éppen fordítva: a nemzeti identitás kialakulásának folyamatát indították el vagy gyorsították fel. A „szerb” kategória a 18. században elsősorban vallási és rendi jelleget hordozott. Az ortodox millet keretei között a szerb név a jogi és adózási státusszal, az egyházi szervezettel és a szentek, uralkodók emlékezetével kapcsolódott össze. A 19. századra a nyelv, a történeti elbeszélés és a politikai program hatására ez a vallási-kulturális közösség fokozatosan modern politikai nemzetté alakult. Ezt a folyamatot a későbbi szerb nacionalista történetírás gyakran úgy ábrázolta, mintha a nemzet mindig is létezett volna, csupán „felébredt”. A mai kritikai történetírás szerint azonban a nemzeti azonosság nem biológiai adottság, hanem történelmi konstrukció, amely a 18–19. századi intézményi, nyelvi és politikai feltételek között jött létre.

A Habsburg oldalon a szerb identitás terjedését az iskolarendszer, a bécsi szerb sajtó és a polgári egyesületek segítették. 1813-tól Bécsben jelent meg a *Novine serbske* című szerb újság, amely híreket, irodalmat és nyelvi vitákat közvetített. A karlócai, újvidéki és később a zágrábi szerb iskolák a népi nyelvű tanítás felé fordultak. Fontos szerepet játszott a **szóbeli epika** és a **gusle** (szerbül: *gusle*, egyhúros vonós hangszer) mellett énekelt hősi énekek, amelyeket az értelmiség „nemzeti” kincsként kezdett gyűjteni. Vuk gyűjteményei megőrizték a paraszti és pásztorközösségek történeti emlékezetét, közvetve pedig beemelték a női előadókat is a nemzeti kultúra látható tereibe: a lírai dalok és balladák jelentős része női énekesektől származott, bár a formális irodalmi kánon kezdetben továbbra is férfiközpontú maradt.

Az oszmán oldalon a nemzeti ébredés lassabban és más formában haladt. Az ortodox falvak önkormányzatai, a családi nagycsaládok (szerbül: *zadruga*) és a faluelöljárók (szerbül: *knez* vagy *oborknez*) a mindennapi élet kereteit adták, de az írástudás alacsony szintje és a könyvnyomtatás korlátozottsága miatt a nemzeti nyelvi program alig jutott el a falvakba. A nemzeti tudat terjedésében az 1804-es első szerb felkelés hozott áttörést, de a felkelés kezdeti motivációi elsősorban helyi sérelmek, adóterhek és a janicsárok önkénye elleni tiltakozás voltak, nem pedig egy részletesen kidolgozott modern nemzeti program. A „szerb nemzet” kifejezés már megjelent a felkelők nyilatkozataiban, ám annak tartalma ekkor még közel állt az orthodox közösséghez és a régi szerb uralkodói hagyományhoz. A nemzeti ébredés tehát nem egységesen, hanem társadalmi rétegenként és területenként eltérő ütemben zajlott.

A nők szerepe a nemzeti ébredésben többnyire közvetett volt. Az írásbeliség és az iskolázás férfi kiváltságnak számított, a nők viszont a családi emlékezet, a szóbeli éneklés és a vallásgyakorlat hordozóiként vettek részt a közösségi kultúra fenntartásában. A 19. század közepén megjelenő jótékonysági egyletek és leányiskolák – például Újvidéken és Karlócán – fokozatosan tágították a női műveltség terét, de a politikai nemzeti mozgalom vezetése hosszú ideig férfiak kezében maradt. A parasztok, a határőrök és a szegényebb városi rétegek mindennapi identitása szintén alig dokumentált: róluk többnyire az egyházi anyakönyvek, adóösszeírások és a népi epika közvetített képet.

15.2.5 A politikai keretek felé: az 1848-as fordulat

A nemzeti ébredés a 19. század közepén politikai formát is kapott. Az 1848-as európai forradalmi hullám idején a Habsburg Monarchia szerb közössége a magyar rendi és kormányzati törekvésekkel szemben saját területi-önkormányzati követeléseket fogalmazott meg. 1848 májusában Karlócán szerb nemzeti gyűlést tartottak, amely kikiáltotta a **Szerb Vajdaságot** (szerbül: *Srpska Vojvodina*, németül: *Serbische Woiwodschaft*), és a karlócai metropolitát pátriárkává emelte. A bécsi udvar kezdetben támogatta a szerb követeléseket, mert azok gyengítették a magyar forradalmi kormányt; később azonban az 1849-es neoabszolutista rendezés a szerb autonómiát részben korlátozta. Az 1848–1849-es események nem tartoznak szorosan a nyelvi és kulturális ébredéshez, de jelzik, hogy a felvilágosodásból kiindult értelmiségi mozgalom a század közepére politikai nemzeti mozgalommá szélesedett, és ez az út vezetett az A szerb forradalom című alfejezetben tárgyalt államalapítási folyamatokhoz, illetve a szerb–magyar viszony későbbi konfliktusaihoz.

A Habsburg keretben megerősödő szerb nemzeti mozgalom tehát nem csupán nyelvi program volt, hanem egy sajátos rendi-egyházi autonómiából kinövő, fokozatosan polgári-nemzeti követelésekké alakuló folyamat. Ez a kettősség – a vallási közösségből örökölt intézményi keret és a felvilágosult-nyelvi modernizáció – végigkísérte a szerb nemzeti ébredés egészét, és máig ható vitákat hagyott maga után a nemzetfogalom értelmezéséről.

15.2.6 Források és bizonytalanságok

A szerb nemzeti ébredés vizsgálatához többféle elsődleges forrás áll rendelkezésre, amelyek azonban egyenetlenül világítják meg a folyamatot. Az 1690–1695 közötti Habsburg kiváltságleveleket bécsi és budapesti levéltárak őrzik; ezek a dokumentumok az egyházi autonómia jogi keretét rögzítik, de a tényleges végrehajtásról keveset árulnak el. A karlócai metropólia zsinati jegyzőkönyvei, egyházmegyei összeírásai és iskolai iratai a hivatalos egyházi álláspontot mutatják, a társadalom többségét kitevő parasztok és asszonyok hangja azonban alig jelenik meg bennük. Dositej Obradović önéletírása (1783) és Jovan Rajić történeti műve (1794) nyomtatott forrásként hozzáférhetők, de mindkettő erősen szerzői programot tükröz. Vuk Karadžić 1814-es nyelvtana, 1818-as szótára, valamint népi énekgyűjteményei a nyelvi reform elsődleges dokumentumai; levelezése és Kopitarral folytatott eszmecseréje a reform keletkezéstörténetének kulcsforrása.

A bizonytalanságok elsősorban a korai modern demográfiában, az identitás fogalmi rekonstrukciójában és a nyelvi reform társadalmi fogadtatásában jelentkeznek. Az 1690-es nagy vándorlás létszámára vonatkozó adatok hiányosak; a nemzeti történetírásban elterjedt magas számok inkább a későbbi identitáspolitikai igényeket, mint a dokumentált valóságot tükrözik. A „szerb” név korabeli jelentése sem feleltethető meg egyértelműen a mai etnikai kategóriának: a forrásokban felekezeti, rendi és regionális értelemben egyaránt előfordul. A Vuk-féle reform terjedésének üteme is vitatott: az egyházi ellenállás mértékét egyes szerzők eltúlozzák, mások a reform gyors győzelmét idealizálják. A nők, a szegényparasztok és a roma közösségek identitása a 18–19.

század fordulóján alig rekonstruálható, mert a rájuk vonatkozó források többsége adójellegű vagy hatósági irat, amelyben saját önértelmezésük nem jelenik meg.

A szerb és a horvát nyelvi közösség kérdése a későbbi délszláv politikai viták miatt is terhelt. A 19. században Vuk és a horvát illírek egyaránt a štokavski alapot választották, ám a közös nyelvi norma nemzeti értelmezése soha nem volt egységes. A mai történetírás és nyelvtudomány abban általában egyetért, hogy a nyelvi sztenderdizáció folyamata párhuzamosan, részben kölcsönhatásban zajlott, de a szerb, a horvát és a későbbi bosnyák sztenderdnyelvek önállósága nem vezethető le mechanikusan a 19. századi állapotokból.

15.2.7 Rövid összefoglaló

- A szerb nemzeti ébredés a 18. századi Habsburg Monarchiában, elsősorban a karlócai egyházi központból, a katonai határőrvidékről és a Duna menti szerb kereskedővárosokból indult ki, nem pedig az oszmán Szerbia területéről.
- Az 1690–1695 közötti Habsburg kiváltságlevelek a szerb ortodox egyház önkormányzatát alapozták meg; a karlócai metropólia az egyházi-nemzeti autonómia legfontosabb intézményévé vált.
- A 18. századi felvilágosult szerb értelmiség – főként Zaharije Orfelin, Jovan Rajić és Dositej Obradović – a szlavoszerb keveréknyelv helyett a népi nyelvű oktatás és a történeti tudat felé fordult.
- Vuk Stefanović Karadžić 1814-es nyelvtana, 1818-as szótára és népi énekgyűjteményei a fonetikus elvű, népi nyelvű irodalmi normát tették a modern szerb írásbeliség alapjává; a štokavski nyelvjárás kiválasztása kapcsolódott a horvát illír mozgalomhoz is.
- A „szerb” kategória a 18. században még elsősorban felekezeti-rendi közösséget jelölt; a modern nyelvi-politikai nemzetté válás hosszú, társadalmi rétegenként eltérő folyamat volt, nem egységes „ébredés”.
- Az oszmán oldalon a nemzeti ébredés az 1804-es első szerb felkelés után, a falusi önkormányzatok és a helyi elitek közvetítésével kapott erőre; ott az írásbeliség és az intézményi hálózat jóval gyengébb volt.
- A nyelvi reform körüli viták, az egyházi ellenállás és a szerb–horvát nyelvi közösség értelmezése a nemzeti ébredés olyan területei, amelyeken a mai napig eltérő szakmai és emlékezetpolitikai álláspontok élnek egymás mellett.

15.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi keretek adtak teret a 18. századi szerb értelmiségnek a Habsburg Monarchiában, és miért volt ez fontos a nemzeti ébredés szempontjából?
2. Miben állt Vuk Karadžić nyelvi reformjának lényege, és miért váltott ki ellenállást a karlócai egyházi vezetés részéről?
3. Hogyan változott a „szerb” fogalom tartalma a 18. század és a 19. század közepén? Milyen társadalmi csoportok azonosultak vele, és kik maradtak ki a korai nemzeti mozgalomból?
4. Miért nem lehet a szerb nemzeti ébredést egységes, lineáris folyamatként leírni az oszmán és a Habsburg területeken?
5. Mely forrástípusok segítenek megítélni a korabeli szerb identitást, és melyek a legfontosabb forráskritikai bizonytalanságok a nagy szerb vándorlással és a nyelvi reform fogadtatásával kapcsolatban?

15.3 A szerb forradalom

15.3.1 A szerb forradalom: a felkeléstől az autonóm fejedelemségig

A szerb forradalom (Srpska revolucija) nem egyetlen esemény, hanem több évtizedes, szakaszos folyamat volt, amely a 19. század első felében átalakította az Oszmán Birodalom egyik balkáni tartományának társadalmi és politikai rendjét. A folyamat 1804-ben egy helyi, elsősorban a kegyetlenkedő janicsár helytartók ellen irányuló felkeléssel kezdődött, majd nemzeti és társadalmi dimenziókkal bővült, hogy végül 1830–1833-ra egy nemzetközileg elismert, belső önigazgatással rendelkező szerb fejedelemség jöjjön létre. A forradalom kimenetele nem pusztán a szerb felkelők katonai sikerein múlt; legalább ennyire meghatározta az Oszmán Birodalom belső válsága, a központi hatalom és a helyi elitek közötti küzdelem, valamint a nagyhatalmak, különösen Oroszország beavatkozása. A korszak értelmezése a szerb nemzeti történetírásban hagyományosan a modern nemzetállam születéstörténete, de a források közelebbi vizsgálata ennél összetettebb képet mutat: a felkelés résztvevőinek identitása, céljai és szövetségi rendszerei a korszakban folyamatosan változtak.

15.3.1.1 Az 1804-es felkelés kitörése és jellege

Az első szerb felkelés (Prvi srpski ustanak) közvetlen előzménye a Smederevói Szandzsák, vagyis a Belgrádi Pasalik területén uralkodó zűrzavar volt. Az 1790-es években az Oszmán Birodalom központi reformtörekvései, különösen III. Szelim szultán (1789–1807) kísérlete a janicsárok kiváltságainak megnyirbálására, éles ellenállást váltottak ki a birodalom peremvidékein. A Belgrádi Pasalikban négy janicsár vezető, a **dahiják** (dahije) ragadták magukhoz a hatalmat, és 1801-ben meggyilkolták a szultán helyi képviselőjét, Hadzsi Musztafa pasát. A dahiják uralma a helyi szerb lakosság számára a korábbinál is kiszámíthatatlanabb adóztatást, erőszakos rekvirálásokat és a falusi elöljárók, a **knezek** (knez, többes számban knezovi) elleni fellépést hozott. A szerb elit egy része, amely a 18. század végén a Habsburg oldalán harcolt az osztrák–török háborúban, tapasztalatokat és kapcsolatokat szerzett, de a felkelés elsődleges okát nem valamiféle előre megfogalmazott nemzeti programban kell keresnünk.

A dahiják 1804 elején megkezdték a befolyásos szerb elöljárók lemészárlását, a **fejedelmek mészárlása** (seča knezova) néven ismert eseménysorozatot. Ez a lépés nem a szerb parasztság általános elnyomásának fokozása, hanem a helyi elit megfélemlítése és lefejezése volt. A források bizonytalanok abban, hogy hány áldozatot követelt a megtorlás, de a kortárs beszámolók több tucatnyi, esetleg több száz kivégzésről szólnak. A támadás hatására a megmaradt szerb elöljárók, köztük **Đorđe Petrović**, ragadványnevén **Karađorđe** („Fekete György”), aki korábban a Habsburg hadsereg szabadcsapataiban szolgált, Orešac falunál gyűlést tartottak, és 1804. február 14-én (a julián naptár szerint február 2-án) felkelést hirdettek.

A felkelés kezdeti szakasza nem a szultán ellen irányult. Éppen ellenkezőleg: a felkelők a legitim uralkodó nevében, a dahiják önkénye ellen fogtak fegyvert. Ez a kettősség jellemezte az 1804–1806 közötti időszakot. Karađorđe vezetésével a felkelők gyorsan elfoglalták a pasalik nagy részét, és a dahijákat 1804 nyarán kivégezték. A mozgalom azonban nem állt meg; a helyi szerb elit, a falusi knezek és a jómódú kereskedők, valamint a szegényebb parasztok egyre inkább a török földesurak, a **szpáhik** (spahija) és a városi muszlim lakosság ellen fordultak. A belgrádi oszmán helyőrség és a szultán kormányzata a felkelést rablólázadásnak tekintette, és katonai erővel próbálta leverni.

A forradalom ezen szakaszában a társadalmi kérdés legalább akkora súllyal esett latba, mint a vallási vagy nemzeti szembenállás. A szerb parasztok számára a szpáhik elűzése a földterhek, a robot és a bizonytalan jogviszonyok megszüntetésének reményét jelentette. A felkelés vezetői közül sokan maguk is földművelő vagy állattenyésztő családból származtak, és a harc során

váltak katonai és politikai elitté. A „nemzet” fogalma a kortársak számára nem a modern, nyelvi-kulturális közösséget jelentette, hanem a „keresztény alattvalók” (raja) közösségét, amelyet a millet-rendszer és a mindennapi tapasztalatok fűztek össze. A szerb ortodox egyház szerepe azonban fontos összekötő kapocs volt: a papság a liturgia nyelvén és a szentek tiszteletén keresztül folyamatosan fenntartotta a középkori szerb állam emlékezetét.

15.3.1.2 A felkelés eszkalációja és a nemzetközi dimenzió

1806–1807-re a felkelés immár nyíltan a szultáni hadsereg ellen irányult. A szerb felkelők 1806 augusztusában a **mišari csatában**, majd a **deligradi csatában** legyőzték az oszmán csapatokat, és 1807 elején elfoglalták Belgrádot. A győzelmek nyomán a felkelés vezetése megpróbálta intézményesíteni hatalmát: Karađorđe lett a „szerbek legfőbb vezére” (vožd), és a helyi knezekből, valamint a katonai parancsnokokból álló tanács, a **Praviteljstvujušči sovjet** (Kormányzó Tanács) látta el az igazgatási feladatokat. Ez a tanács azonban nem modern értelemben vett parlament vagy kormány volt, hanem a felkelő elit hatalmi konkurrenciájának terepe. Karađorđe és a tanács közötti feszültség a felkelés egész történetét végigkísérte.

A nemzetközi helyzet alapvetően befolyásolta a felkelés esélyeit. 1806-ban kitört az orosz–török háború, és az Orosz Birodalom, amely a Balkán ortodox népeinek védelmezőjeként lépett fel, szövetséget keresett a szerb felkelőkkel. Az orosz katonai támogatás azonban korlátozott volt: a dunai fronton folyó harcok elvonták az orosz erőket, és a szerb vezetés hamar megtapasztalta, hogy az orosz stratégiai érdekek nem mindig esnek egybe a helyi célokkal. A szerb felkelők 1807-ben formálisan is orosz protektorátust kértek, de a tervből a nemzetközi erőviszonyok miatt nem lett valóságos államjogi viszony.

A felkelés radikalizálódásával a muszlim lakosság, elsősorban a városi török és szláv muszlim közösségek, valamint az iszlamizált albánok elleni erőszak is eszkalálódott. A felkelők több városból, így Belgrádból is elűzték vagy megölték a muszlim lakosokat. Ennek mértéke vitatott: a szerb nemzeti történetírás hagyományosan a felszabadító harc részeként, míg a muszlim emlékezet és a korabeli oszmán források gyakran etnikai-vallási tisztogatásként írják le. A rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a pontos áldozatszám megállapítását; annyi bizonyos, hogy a háború következtében több tízezer muszlim hagyta el a Belgrádi Pasalik területét, és a menekültek egy része Boszniába vagy a birodalom belső területeire költözött.

A felkelés katonai sikerei ellenére a szerb vezetés nem tudott egységes politikai programot kialakítani. Karađorđe hajthatatlan, tekintélyelvű vezetési stílusa és a helyi elitek féltékenysége aláásta a belső egységet. A források, elsősorban a felkelésben részt vevő vagy annak közelében élő kortársak visszaemlékezései, valamint a későbbi, romantikus nemzeti történetírás erősen eltérő képet festenek Karađorđe személyiségéről: a nemzeti hős és a kíméletlen hadúr képe egyaránt jelen van.

15.3.1.3 Az első felkelés bukása és a megtorlás

1809-re a hadiszerencse megfordult. Az Orosz Birodalom figyelmét elvonta a napóleoni háború, és a törökök jelentős erőket tudtak a balkáni frontra irányítani. A szerb felkelők 1809-es **čegari csatában** elszenvedett veresége, ahol a szerb parancsnok, Stevan Sinđelić a lőporos raktárt felrobbantva magával rántotta a támadó törököket is, a nemzeti emlékezetben a hősiesség szimbólumává vált. A vereség azonban a felkelés katonai összeomlását vetítette előre. 1812-ben az orosz–török béke, a bukaresti szerződés amnesztiát ígért a szerbeknek, de a tényleges hatalmat a törököknek adta vissza. Karađorđe elhagyta az országot, és a Habsburg Birodalomba menekült.

A török visszafoglalást követő megtorlás kegyetlen volt. A szultán által Belgrádba küldött Szulejmán pasa 1813-ban bevonult a pasalikba, és a felkelés vezetőit üldözni kezdte. A korabeli oszmán és szerb források egyaránt beszámolnak kivégzésekről, kényszerű kitelepítésekről és a paraszti vagyon elkobzásáról. A megtorlás mértékét azonban nehéz pontosan rekonstruálni, mert a források elfogultak, és a későbbi nemzeti történetírás a török kegyetlenség képét erősítette. Az bizonyos, hogy a visszatérő oszmán uralom nem állította vissza a 18. század végi rendszert: a szpáhi-tulajdon részben szétzilálódott, a helyi szerb elit meggyengült, de nem semmisült meg, és a vidéki társadalom felfegyverzett, háborúban edzett férfiakból álló csoportjai készen álltak egy újabb konfliktusra.

15.3.1.4 A második felkelés és Miloš Obrenović felemelkedése

Az 1815-ös második szerb felkelés (Drugi srpski ustanak) más jellegű volt, mint az első. A vezető, **Miloš Obrenović** nem a felkelő elit legkarizmatikusabb alakja volt, hanem egy tapasztalt, pragmatikus helyi vezető, aki korábban Karađorđe alatt szolgált, de a bukás után a helyén maradt, és kiegyezett az oszmán hatóságokkal. 1815 tavaszán, a török adóbehajtás és a megtorlás újabb hullámai ellen, Takovo falunál hirdetett felkelést. A második felkelés kezdetben kisebb méretű volt, és Miloš tudatosan kerülte a nyílt szembenállást a szultáni tekintéllyel. A felkelők gyors győzelmeket arattak a helyi török helyőrségek felett, de Miloš, felismerve a nemzetközi erőviszonyok és az oszmán katonai fölény realitását, tárgyalásokat kezdett.

A második felkelés sikerének kulcsa nem a katonai győzelmekben, hanem a diplomáciai fordulatban rejlett. 1815 nyarán a napóleoni háborúk lezárultával az európai nagyhatalmak, különösen Oroszország, újra figyelmet fordíthattak a balkáni ügyekre. A szultáni kormányzat, amely maga is súlyos belső válsággal küzdött, hajlandónak mutatkozott engedményekre. Miloš Obrenović és a szultáni küldött, **Maraşlı Ali pasa** között 1815 őszén szóbeli megállapodás, majd 1816-ban írott egyezmény született, amely a szerbek számára belső önigazgatást, adókedvezményeket és a helyi bíráskodás bizonyos formáit biztosította. Miloš nem „fejedelemként” vagy „királyként”, hanem a szultán alattvalójaként, a szerb közösség elismert elöljárójaként lépett fel.

Miloš Obrenović hatalmának alapja a falusi knezek és a katonai parancsnokok hálózata volt. Az 1815–1830 közötti időszakban fokozatosan kiépítette személyes uralmát: monopóliumokat szerzett a só-, a sertés- és a szeszkereskedelemre, ellenőrzése alá vonta az adóbehajtást, és a riváliselöljárókat, köztük Karađorđe híveit, kiszorította vagy meggyilkoltatta. Karađorđe 1817-ben titokban visszatért Szerbiába, hogy egy esetleges pánbalkáni felkelést készítsen elő, de Miloš emberei elfogták és kivégezték. A gyilkosság a szerb politikai kultúrában máig ható törésvonalat hozott létre a két dinasztia, az Obrenovićok és a Karađorđevićek között.

15.3.1.5 Az autonóm fejedelemség kialakulása

A nemzetközi elismerés felé vezető út a görög függetlenségi háború kitörésével (1821) gyorsult fel. Míg a görög felkelés az Oszmán Birodalom figyelmét és katonai erőit dél felé kötötte le, a szerbek, elsősorban Miloš óvatos politikájának köszönhetően, nem csatlakoztak a felkeléshez, de a kialakult helyzetet tárgyalási pozíciójuk javítására használták fel. Az 1826-os **ak-kermani egyezmény** (a mai Bilhorod-Dnyisztrovszkij, Ukrajna) az orosz–török kapcsolatokban először említette írásban a szerbek jogait, és a szerb küldöttek számára az önigazgatás kiterjesztését ígérte. Az 1828–1829-es orosz–török háború újabb orosz győzelmet hozott. Az 1829-es **drinápolyi béke** kötelezte az Oszmán Birodalmat, hogy a szerbeknek széles körű autonómiát adjon, a korábban elfoglalt területek egy részét visszaadja, és a török katonai jelenlétet a megerősített városokra korlátozza.

A békét követő tárgyalások eredményeként 1830-ban a szultán **hattaposítvány** (hattişerif, azaz uralkodói rendelet) formájában ismerte el **Szerbia autonóm fejedelemségét** (Kneževina Srbija). Miloš Obrenović lett az örökletes fejedelem (knez). A fejedelemség területe azonban ekkor még nem foglalta magában a Belgrádi Pasalik minden korábbi részét; a hat déli kerület (nahija) csak 1833-ban került vissza a szerb igazgatás alá, miután a szerb kormányzat és az orosz diplomácia további tárgyalásokat folytatott. A török csapatok kivonulása a belgrádi váron kívül 1830–1833 között fokozatosan valósult meg. A városi muszmuszlim lakosság egy része a kivonuló katonasággal együtt távozott, másik része azonban továbbra is a fejedelemségben élt, és jogi helyzete évtizedekig rendezetlen maradt.

15.3.1.6 Az új állam társadalma és intézményei

Az 1830-as autonóm fejedelemség nem modern nemzetállam volt, hanem egy patriarchális, agrár alapú, személyes hatalmi hálózatokra épülő államalakulat. A társadalom túlnyomó többségét a jobbágysorban élő vagy a földesúri terhektől éppen felszabaduló parasztok alkották. A legfontosabb társadalmi változás a török földesurak távozása volt: a szpáhi-birtokok földjeit a szerb parasztok fokozatosan saját tulajdonukba vették, ami a Balkánon egyedülálló módon egy széles kisparaszti réteget hozott létre. Ennek jogi kodifikációja azonban lassan haladt; a földkérdés a 19. század folyamán végig politikai konfliktusok forrása maradt.

Az állami intézmények kezdetlegesek voltak. A fejedelem mellett működött egy állandó tanács, a **Szovjet** (szó szerint „tanács”), amelyet azonban Miloš erősen a saját ellenőrzése alatt tartott. Az igazságszolgáltatásban a szokásjog és a rögtönzött bíróságok játszották a fő szerepet; az első írott törvénykönyvek, köztük a polgári törvénykönyv, csak az 1840-es években, Miloš bukása után születtek meg. A központi hatalom a helyi knezek és a folyamatosan bővülő, születőben lévő hivatalnokréteg közreműködésével működött. Az írástudás alacsony szintje miatt a hivatali ügyek jelentős része hosszú ideig szóban intéződött, és a személyes lojalitás fontosabb volt, mint a formális jogi eljárás.

Miloš Obrenović uralkodói stílusa egyre több belső ellenzéket szült. A módos gazdák, a kereskedők és a felemelkedő hivatalnokréteg sérelmezte a fejedelem önkényét, a monopóliumokat és az adóterheket. Az 1835-ös **Sretenjei alkotmány**, amelyet a tanács és a vidéki elöljárók nyomására fogadtak el, a hatalom megosztását és a polgári jogok garanciáit irányozta elő, de a nagyhatalmak, elsősorban Oroszország és az Oszmán Birodalom, túl liberálisnak találták, és a fejedelem hamarosan visszavonatta. Az 1838-as, ismét török és orosz nyomásra született ún. „török alkotmány” egy állandó, élethossziglan kinevezett tagokból álló tanácsot hozott létre, amely korlátozta a fejedelem hatalmát. A tanács tagjai hamarosan a Miloš-ellenes oligarchia bázisává váltak.

Az 1830-as évek végére a fejedelem és az oligarchia közötti konfliktus nyílt szakításba torkollott. 1839-ben Miloš, látva, hogy a nagyhatalmak és a belső ellenzék egyaránt ellene fordul, lemondott a trónról, és elhagyta az országot. A lemondás nem zárta le az Obrenović-dinasztia történetét: fiai és unokái később visszatértek a trónra. Miloš 1858-ban másodszor is fejedelem lett, és 1860-ban bekövetkezett haláláig uralkodott. A dinasztikus rivalizálás az Obrenovićok és a Karađorđevićek között a szerb politika egyik állandó szerkezeti elemévé vált egészen 1903-ig.

A szerb forradalom értékelése a történetírásban máig vitatott. A romantikus nemzeti narratíva szerint a felkelés a középkori szerb állam feltámadása, a nemzeti szabadság hajnala volt. A modern társadalomtörténeti megközelítés hangsúlyozza, hogy a forradalom résztvevői heterogén csoportokból álltak: parasztok, állattenyésztők, kereskedők, ortodox papok és egykori Habsburg-katonák egyaránt harcoltak, és céljaik sem estek egybe. A nemzeti felszabadítás jelszava mellett legalább ilyen fontos volt a földéhség, a helyi hatalom megszerzése és a személyes bosszú. A forradalom erőszakos oldala, különösen a muszlim lakosság elűzése, a 20. század végi jugoszláv

háborúk óta újra élénk viták tárgya: a szerb nemzeti narratíva a török elnyomás elleni önvédelmet, a bosnyák és török történetírás viszont a muszlim közösségek elleni első újkori etnikai tisztogatást hangsúlyozza. A források azt mutatják, hogy az erőszak mindkét oldalon rendszeres volt, és a háborús logika fokozatosan radikalizálta a szembenállást.

15.3.2 Források és bizonytalanságok

A szerb forradalom forrásbázisa összetett, de egyenetlen. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a felkelés vezetőinek, elsősorban Karađorđének és Miloš Obrenovićnak a levelei, a Kormányzó Tanács jegyzőkönyvei, valamint az oszmán hivatali iratok, például a szultáni fermánok és a helyi pasák jelentései. A kortárs osztrák és orosz diplomáciai források, például a bécsi és a pétervári külügyminisztériumok iratai szintén nélkülözhetetlenek, mert a felkelés eseményeiről gyakran elfogulatlanabb beszámolót adnak, mint a helyi elbeszélések. A korszakra vonatkozó legfontosabb visszaemlékezések, például **Prota Matija Nenadović** feljegyzései vagy **Sima Milutinović Sarajlija** munkái, értékesek, de erősen elfogultak: a szerzők saját szerepüket kedvezőbb színben tüntetik fel, és a későbbi dinasztikus viták szempontjából szerkesztik az emlékezetet.

A legnagyobb bizonytalanság a demográfiai adatokat és az áldozatszámokat övezi. A Belgrádi Pasalik lakosságának nagyságát a 18. század végén általában 300 000 és 500 000 közé teszik, de ez a szám becslés, nem pedig népszámlálás eredménye. A felkelés és a megtorlás áldozatainak számát illetően a források 20 000-től 100 000-ig terjedő, egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak; ezek közül egyik sem tekinthető megbízhatónak. A muszlim menekültek számát is csak hozzávetőlegesen lehet rekonstruálni, elsősorban a későbbi boszniai oszmán összeírásokból.

A forradalom periodizációja szintén vita tárgya. A szerb történetírás hagyományosan 1804-től számítja a nemzeti ébredés katonai szakaszát, de egyes kutatók az 1790-es évek társadalmi mozgalmait vagy éppen az 1815-ös második felkelést tekintik a folyamat valódi kezdetének. Az autonóm fejedelemség 1830-as létrejötte jogilag egyértelmű, de a gyakorlati hatalomgyakorlás folytonossága 1815-től kimutatható. A forradalom „nemzeti” jellegének meghatározása is értelmezési kérdés: a 19. század eleji szerb ortodox paraszti közösség fogalomkészletében a „nemzet” (narod) inkább a köznépet, mint a nyelvi-kulturális közösséget jelentette.

15.3.3 Rövid összefoglaló

- A szerb forradalom hosszú, több szakaszú folyamat volt, amely 1804-ben a dahiják elleni felkeléssel kezdődött, 1815-ben a második felkeléssel folytatódott, és 1830–1833-ban az autonóm fejedelemség nemzetközi elismerésével zárult.
- Az 1804-es első felkelés kezdetben a szultán nevében, a helyi janicsár önkény ellen irányult, de gyorsan a török földesurak és a városi muszlim lakosság elleni háborúvá szélesedett.
- Karađorđe katonai hősként emelkedett fel, de tekintélyelvű vezetése és a helyi elitek megosztottsága hozzájárult az első felkelés bukásához.
- A török visszafoglalást követő megtorlás után 1815-ben Miloš Obrenović pragmatikus, tárgyalásos stratégiája hozott tartósabb eredményt.
- Az autonóm fejedelemség létrejöttét az orosz–török háborúk és a nagyhatalmi diplomácia tették lehetővé; a belső szerb viszonyok eközben a személyes hatalom és a kibontakozó oligarchia konfliktusával jellemezhetők.
- A forradalom társadalmi átalakulást is hozott: a török szpáhi-rendszer megszűnésével kialakuló kisparaszti társadalom a későbbi szerb állam szociális alapjává vált.

- A korszak értelmezése a nemzeti hős narratíva és a társadalomtörténeti, forráskritikai megközelítés között oszcillál; az erőszak és az etnikai-vallási homogenizálás megítélése máig vitatott.

15.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1804-es első felkelés és az 1815-ös második felkelés célja, társadalmi bázisa és vezetési stílusa?
2. Milyen nemzetközi tényezők tették lehetővé, hogy a szerb felkelés eredménye ne fulladjon a megtorlásba, hanem autonóm fejedelemség jöjjön létre?
3. Hasonlítsa össze Karađorđe és Miloš Obrenović uralkodói szerepfelfogását! Melyek voltak az egyes stratégiák előnyei és kockázatai?
4. Milyen társadalmi csoportok vettek részt a felkelésben, és milyen eltérő érdekeik voltak? Melyik csoport volt a forradalom legnagyobb nyertese?
5. Miért nevezhető vitatottnak a szerb forradalom „nemzeti” jellegének meghatározása, és milyen forrástípusok segíthetnek a korabeli identitások rekonstruálásában?

15.4 A független Szerbia 1878–1912

Bevezető bekezdés

Az 1878-as berlini kongresszus Szerbia számára mérföldkő volt: a nemzetközi diplomácia nagyhatalmi keretben ismerte el a belgrádi állam függetlenségét, egyúttal kijelölte területi és politikai mozgásterét. Ez a fordulat azonban nem zárta le, hanem éppenséggel új keretek közé helyezte a belpolitikai, dinasztikus és gazdasági konfliktusokat. A független Szerbia 1878 és 1912 közötti története nem a töretlen nemzeti fejlődés elbeszélése, hanem a modern állam megteremtésének ellentmondásos folyamata: párhuzamosan haladt a katonai-közigazgatási modernizáció, a gazdasági átmenet és a paraszti társadalom feszültsége, a dinasztikus rivalizálás, valamint a nemzeti terjeszkedés iránti vágy. A korábbi, a szerb forradalomról és a nemzeti ébredésről szóló alfejezet A szerb forradalom megmutatta, hogyan alakult ki a félautonóm szerb állam. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan rendeződött be a független Szerbia 1878–1912 között, különös tekintettel a berlini kongresszusra, az 1882-es királyság kikiáltására, az Obrenović- és Karađorđević-dinasztia harcára, valamint a gazdasági modernizációra.

15.4.1 1878: A berlini kongresszustól a nemzetközi elismerésig

Az 1877–1878-as orosz–török háború következményeit az 1878. március 3-án aláírt **San Stefanó-i előzetes béke** kívánta rendezni. Az orosz diplomácia által diktált megállapodás egy „Nagy-Bulgária” (szerbül *Velika Bugarska*) létrehozását irányozta elő, amely kiterjedt volna a Vardar-völgyre és Szaloniki hátországára is. Szerbia számára a San Stefanó-i rendezés kevés előnyt kínált: a szerb kormány és a közvélemény egy része Bulgária megerősödését a szláv balkáni rivalitás keretében értelmezte. A **berlini kongresszus** – amely 1878. június 13. és július 13. között ülésezett a nagyhatalmak képviselőinek részvételével – a San Stefanó-i béke revízióját jelentette. A kongresszus dokumentumaiban Szerbia (szerbül *Srbija*) független államként szerepel; nemzetközi jogi státusza megszűnt az Oszmán Birodalomtól való függés. A kortárs szerb politikai elit a kongresszus eredményét részleges sikernek tekintette: a függetlenség elismerése mellett a déli határterületek (Niš, Pirot, Vranje környéke) is a belgrádi államhoz kerültek.

A kongresszus ugyanakkor feltételeket is szabott. Szerbiának vállalnia kellett a vallási és etnikai kisebbségek jogi védelmét, valamint biztosítania kellett a kereskedelem szabadságát. A szövegből

kiolvasható, hogy a nagyhatalmak nem egyszerűen a szerb nemzeti érdekeket jutalmazták, hanem saját befolyási övezeteiket igyekeztek stabilizálni a Balkánon. Ausztria-Magyarország – amely számára a régió a keleti irányú politikájának kulcsterülete volt – különösen fontosnak tekintette, hogy a szerb állam ne váljon az orosz politika kizárólagos eszközévé. Az osztrák–magyar külpolitikai dokumentumokban Szerbia gyakran mint „a monarchia balkáni befolyásának akadálya" vagy éppen „ügyfele" jelenik meg; ezek a minősítések forráskritikai szempontból a Habsburg diplomácia elfogultságát is mutatják.

A kongresszus egyik vitatott eleme volt Szerbia és a keleti ortodox egyház viszonya. A belgrádi metropólia már az 1830-as évektől kezdve gyakorlatilag autonóm szervezetként működött, de a berlini rendezés után a szerb állam tovább erősítette az egyház fölötti ellenőrzését. A vallási és a politikai szupremácia összefonódása nem kizárólag szerb jelenség volt, hanem a térség több államában megfigyelhető folyamat; az összehasonlító kutatások hangsúlyozzák, hogy a balkáni nemzeti egyházak kiépülése a nemzetállami szuverenitás megerősítésének egyik eszköze volt. A berlini kongresszus utáni években a szerb közéletben folyamatos vita folyt arról, hogy a függetlenség mennyiben tényleges, ha a nagyhatalmak – különösen Ausztria-Magyarország – gazdasági és politikai eszközökkel továbbra is képesek befolyásolni a belgrádi kormányzást.

A berlini kongresszus következményeinek értelmezése körül kialakult a **nemzeti emlékezetpolitikai** fordulat is. A későbbi szerb nemzeti történetírás a berlini kongresszust gyakran a „nagyhatalmi önkény" példájaként ábrázolta, amely megfosztotta Szerbiát attól, hogy az összes szerb nyelvű terület egyesüljön. Ez az értelmezés azonban a 20. század elejének nacionalista programját vetíti vissza a 19. század utolsó évtizedeire. A forrásokból nem igazolható, hogy a kortárs szerb parasztság – amely a lakosság többségét alkotta – a berlini döntést a nemzeti területi veszteség fogalmában élte volna meg; a politikai nyilvánosságot sokkal inkább a városi elit, a papság és a hivatalnokréteg alakította. Ezt a különbséget a későbbi, a jugoszláv háborúkról szóló fejezetek A jugoszláv háborúk összehasonlító értelmezései is megerősítik.

15.4.2 A királyság kikiáltása és az Obrenović-dinasztia restaurációja

Az 1878-as függetlenség után a szerb politikai élet központi kérdése az államforma és a dinasztia körüli vita volt. A szerb trónon 1868 óta **Milan Obrenović** (szerbül *Milan Obrenović*) állt, előbb fejedelemként, majd 1882. február 22-től királyként. Az 1882-es koronázás nemzetközi jogi aktus volt: a királyi cím elismerését a nagyhatalmak előzetes diplomáciai alkudozása előzte meg. Ausztria-Magyarország támogatta a királyság kikiáltását, mert azt remélte, hogy a monarchia befolyása tovább növekszik; Oroszország viszont gyanakvással figyelte, hogy a szerb udvar egyre szorosabban kötődik Bécshez. A királyi cím felvétele tehát nem csupán szimbolikus emelkedés volt, hanem a nagyhatalmi orientációk finom jelzése is.

Milan király uralkodói gyakorlatát a korabeli kritikusok gyakran jellemezték centralizáló, tekintélyelvű vonásokkal. A politikai rendőrség szerepe növekedett, az ellenzéki sajtót több alkalommal korlátozták. A kormányzati döntésekben a király személyes udvari szövetségesei meghatározó szerepet játszottak. A források alapján azonban vitatott, hogy mennyiben beszélhetünk következetes autoriter rendszerről, mivel a parlamenti választások formálisan megtartották, és a politikai ellenzék időnként nyilvános kritikát fogalmazhatott meg. A korabeli osztrák, orosz és brit diplomáciai jelentések eltérően értékelték Milan tekintélyelvűségének fokát; egyes követek a királyt „gyenge uralkodónak", mások „túlzottan önkényesnek" látták. Ez az eltérés nem pusztán értelmezési különbség, hanem a különböző birodalmi érdekekből fakadó látszatok dokumentuma.

A belpolitikai küzdelem fő törésvonala a külpolitikai orientáció kérdése volt. Az Obrenović-udvar Ausztria-Magyarországhoz közeledett, aminek gazdasági háttere is volt: a szerb kivitel jelentős része a Habsburg piacokra irányult, a vasúti hálózat fejlesztése pedig osztrák tőkével és műszaki szakértelemmel zajlott. Az 1881-es **titkos szerb–osztrák szerződés** – amelyet Milan király

aláírt – Szerbia külpolitikai mozgásterét korlátozta: vállalta, hogy nem tűr meg a Monarchia ellen irányuló politikai propagandát, cserébe gazdasági kedvezményeket kapott. A szerződés létezése sokáig csak szűk udvari körökben volt ismert, ami a későbbi történeti vita egyik fontos pontja lett. A nemzeti érzelmű ellenzék a bécsi orientációt a függetlenség feladásaként értelmezte; az oroszbarát körök pedig a szláv összefogás jelszavával támadták az uralkodót.

A politikai pártok szervezettsége fokozatosan nőtt. Az 1880-as években a **Radikális Párt** (szerbül *Radikalna stranka*) vált a kormányzati politika legjelentősebb ellenzékévé. A radikálisok – vezetőjük **Nikola Pašić** (szerbül *Nikola Pašić*) – a paraszti rétegek és a vidéki értelmiség köréből merítették támogatottságukat. A korabeli választási eredmények azt mutatják, hogy a radikálisok népszerűsége a választójoggal rendelkező férfi lakosság körében folyamatosan nőtt; a statisztikai adatok azonban bizonytalanok, mivel a választói névjegyzékek hiányosak és a választási csalásokról szóló beszámolók gyakoriak. A radikálisok programja a kormányzati centralizálással szemben a helyi önkormányzatok erősítését, a paraszti érdekek védelmét és a független szerb nemzeti politika képviseletét hangsúlyozta. Az 1888-as alkotmány – az úgynevezett **radikális alkotmány** – a polgári jogok kiszélesítését és a parlament szerepének növelését irányozta elő; ez a dokumentum fontos forrása a korszak jogi gondolkodásának.

Milan király 1889-ben lemondott fia, **I. Sándor Obrenović** (szerbül *Aleksandar Obrenović*) javára. A lemondás okairól a kortársak és a történészek eltérően nyilatkoztak: szerepet játszott a személyes elhajló politikai helyzet, az udvari küzdelmek és a külpolitikai nyomás. A fiatal Sándor uralkodásának első éveiben a régens tanács és a politikai pártok közötti hatalmi egyensúly törékeny volt. 1894-ben Sándor királyi államcsínnyel hatályon kívül helyezte az 1888-as alkotmányt, és visszatért az 1869-es, koncentráltabb hatalmat biztosító alaptörvényhez. Ezt a lépést a későbbi szerb történetírás úgy értékelte, mint az alkotmányos fejlődés megtörését; az értelmezés azonban vitatott, mert a kortárs politikai rendszer sem működött teljes mértékben alkotmányosan. A források világosan dokumentálják, hogy az 1890-es években Sándor király számos alkalommal kormányzott rendeletekkel, és a sajtószabadságot újra korlátozták.

A dinasztia legitimitásának problémája 1900-ban éleződött ki, amikor Sándor király feleségül vette **Draga Mašinović**-ot (szerbül *Draga Mašin*). A házasság súlyos belpolitikai ellenállást váltott ki: az udvari körök, a hadsereg egy része és az egyházi vezetők is tiltakoztak. A női udvari szereplőkkel szembeni ellenséges hangvétel a korszak patriarchális politikai kultúrájának sajátja; Draga királyné ábrázolása a korabeli sajtóban gyakran misztifikáló és nőellenes elemeket is tartalmazott, ami forráskritikai óvatosságra int. Az 1903-as események azonban nem csupán a házasság ügyéről szóltak: a királyi udvar centralizáló törekvései, a választási manipulációk és a társadalmi elégedetlenség együttesen érlelték meg a dynasticus válságot.

15.4.3 A májusi fordulat és a Karađorđević-dinasztia

1903. június 10-ről 11-re virradó éjszaka összeesküvő katonatisztek behatoltak a belgrádi királyi palotába, és meggyilkolták I. Sándor Obrenović királyt és Draga királynét. Az eseményt a szerb történetírás **májusi fordulatként** (szerbül *Majski prevrat*) tartja számon. A gyilkosság nem spontán lázadás, hanem szervezett katonai puccs volt, amelynek résztvevői között magas rangú tisztek és fiatalabb, titkos társaságokhoz kötődő katonák egyaránt voltak. A puccsot követően a katonai vezetés **Péter Karađorđević**-et (szerbül *Petar Karađorđević*) hívta meg a trónra; ő az első szerb felkelés vezetőjének, Karađorđe Petrovi-ónak a leszármazottja volt. Az új uralkodó neve így a régi dinasztikus riválisi legitimáló hagyományára épült.

A májusi fordulat értelmezése a forráskritika iskolapéldája. A szerb belpolitikai ellenzék egy része „felszabadító tettként” üdvözölte a puccsot, míg a külföldi diplomáciai udvarok többsége

gyilkosságként ítélte el. A brit és az orosz levéltári anyagok tanúsága szerint a nyugati nagyhatalmak hezitáltak az új rezsim elismerését illetően; a nemzetközi elszigeteltség több évig érzékelhető volt. A későbbi szerb nemzeti emlékezetpolitika a Karađorđević-restaurációt gyakran a haladás és a nemzeti újjászületés keretébe helyezte, miközben elhallgatta vagy minimalizálta a puccs erőszakos jellegét. Az összehasonlító történetírás hangsúlyozza, hogy a politikai gyilkosságok a 20. század eleji Balkánon nem kivételes események voltak; hasonló módszerekkel más államokban is éltek. Azért fontos a májusi fordulatot részletesen tárgyalni, mert a politikai erőszaknak ez a formája alapozta meg a későbbi titkos katonai szervezetek – köztük a **Fekete Kéz** (szerbül *Crna ruka*) – hálózatának befolyását a szerb államgépezetben.

A Karađorđević-restauráció után az 1888-as alkotmányt módosított formában állították vissza; a parlament szerepe megerősödött, a pártok közötti verseny szabadabbá vált. A külpolitikai orientáció részben megfordult: az új udvar kevésbé függött Bécstől, és Oroszországhoz közeledett. Ezt a váltást azonban nem szabad egyszerű ideológiai törésként leírni; a szerb gazdasági szerkezet továbbra is erősen kötődött a Habsburg piachoz. Az 1906–1911 közötti **vámháború** – amelyet a Monarchia és Szerbia egymás ellen folytatott – a gazdasági függés konfliktusosságát mutatja. Az eseménysorban a szerb állam megpróbálta új exportpiacokat találni, miközben az osztrák–magyar kormányzat politikai nyomásgyakorlásra használta a kereskedelmi korlátozásokat. A vámuniós vitákban keletkezett gazdasági adatok eltérőek a két fél forrásaiban, így a kutatóknak becslésekre kell hagyatkozniuk.

A külpolitikai feszültség 1908-ban érte el újabb csúcspontját, amikor Ausztria-Magyarország formálisan annektálta Bosznia-Hercegovinát. Az annexiós válság Bosznia-Hercegovina a Habsburg uralom alatt szempontjából is fontos, mert a szerb nemzeti politika a boszniai szerbek jogaira hivatkozva tiltakozott. A szerb kormány és a radikális párt a nemzeti érzület felkorbácsolásával próbálta növelni támogatottságát; a lapokban megjelent cikkek szerint a közvélemény egy része háborút várt. A katonai és politikai vezetés azonban tudatában volt annak, hogy Szerbia erőforrásai nem teszik lehetővé az Osztrák–Magyar Monarchiával való nyílt konfrontációt. Az 1908–1909-es diplomáciai válság végül az orosz támogatás visszafogottsága miatt Szerbia kényszerű visszakozásával zárult, de a sérelem emléke a későbbi konfliktusok egyik üzemanyagává vált.

15.4.4 Gazdasági és társadalmi modernizáció

A független Szerbia gazdasága a 19. század utolsó két évtizedében és a 20. század első évtizedében még mindig alapvetően agrárjellegű volt. A lakosság túlnyomó többsége falvakban élt, mezőgazdasági kistermelésből tartotta fenn magát. A mezőgazdasági technológia alacsony szinten állt; a termelékenység növekedése lassú volt. A birtokstruktúrában a paraszti kisbirtok dominált, ami a szerb társadalom egyik jellegzetessége volt a nagy birtokokra épülő román vagy bolgár rendszerhez képest. A kisbirtokos parasztok azonban gyakran eladósodtak, ami a vidéki szegénység növekedéséhez vezetett. A korszak statisztikai kimutatásai – amelyek gyakran pontatlanok és töredékesek – azt sugallják, hogy az adósságterhek a századfordulón különösen a keleti és déli megyékben voltak súlyosak. A paraszti eladósodás társadalmi következményeivel a későbbi, a két háború közötti agrárválságról szóló fejezetek A két háború közötti Balkán is foglalkoznak.

A gazdasági modernizáció leglátványosabb területe a közlekedési infrastruktúra fejlesztése volt. A vasúthálózat kiépítése a 19. század végén indult meg, elsősorban külföldi tőke bevonásával. Az osztrák és magyar bankok, valamint a francia pénzintézetek hiteleket nyújtottak vasútvonalak építésére. A vasúthálózat hossza és a szállított áru mennyisége folyamatosan nőtt, de az adatok nem egységesek: a különböző statisztikai évkönyvek eltérően számolták a megépült pályaszakaszokat, ami a kutatásban bizonytalanságot okoz. A vasút jelentősége nem pusztán gazdasági volt, hanem hatalmi-katonai is. A szerb hadsereg modernizációja szorosan összefüggött a hálózat

fejlődésével, mivel a csapatmozgásokhoz és az utánpótlás szállításához a vasút elengedhetetlenné vált.

Az iparosodás lassan haladt. A századfordulón a fővárosban, Belgrádban, valamint Nišben, Kragujevacban és más kisebb városokban alakultak ki ipari üzemek: malmok, textilgyárak, dohányfeldolgozók, fémfeldolgozó műhelyek. A munkásság létszáma alacsony volt, de fokozatosan növekedett. A munkásmozgalom első szervezetei a 20. század elején jöttek létre; az ipari munkások életkörülményei nehezek voltak: alacsony bérek, hosszú munkaidő, hiányzó munkásvédelem. A városi szegénység és a munkakörülmények leírásaira a korabeli újságcikkek, rendőrségi jelentések és a szociáldemokrata sajtó szolgáltat forrásanyagot. Ezek a források természetesen elfogultak, ezért a történész általánosításai óvatosnak kell legyenek. A vidéki és városi élet közötti különbség növekedése a modernizáció társadalmi feszültségévé vált. A parasztság politikai képviselete a radikálisokon keresztül erősödött, míg a munkásság szervezkedése kezdetben a szociáldemokrata mozgalom keretében indult.

A gazdasági modernizáció nem csupán a férfiak világát érintette. A nők munkavállalása a városi iparban és a háziiparban fokozatosan terjedt; becslések szerint a 20. század elején a textiliparban dolgozók jelentős része nő volt. A női oktatás és a nőegyletek fejlődése párhuzamosan haladt a társadalmi elvárások lassú átalakulásával. A nők politikai jogai azonban rendkívül korlátozottak maradtak: választójoggal nem rendelkeztek, és a férfi gyámság intézménye a magánéletben is meghatározta mozgásterüket. A nemzetközi összehasonlító kutatások szerint a szerb női mozgalom – más balkáni társadalmakhoz hasonlóan – az oktatás és a jótékonyság területén ért el hatást, de a politikai követelések nyilvános megfogalmazása csak lassan bontakozott ki.

A független Szerbia gazdasági modernizációjának megítélését a későbbi nacionalista történetírás gyakran a „nemzeti önrendelkezés sikereként” tüntette fel. Ezzel szemben az 1945 utáni szocialista történetírás a kapitalista fejlődés egyenetlenségeit és a paraszti kizsákmányolást hangsúlyozta. A mai kutatások inkább arra mutatnak rá, hogy a szerb állam modernizációja függött a külföldi tőkétől, a birodalmi piacoktól és a nagyhatalmi politikától; a „függetlenség” tehát gazdasági értelemben viszonylagos volt. A vasúti koncessziók, a államadósság és a külföldi hitelek feltételei – amelyeket a pénzügyminisztériumi iratok és a nemzetközi szerződések dokumentálnak – világosan mutatják, hogy a belgrádi kormány mozgástere korlátozott maradt.

15.4.5 Külpolitikai terjeszkedés és a balkáni szövetség

A szerb nemzeti politika a 20. század első évtizedében a déli irányú terjeszkedésre összpontosított. A történelmi **Koszovó** és a **Vardar-völgy** szerb nemzeti beszédmódja – amely a középkori szerb államiság emlékét idézte fel – egyre határozottabban jelent meg a politikai nyilvánosságban. Az 1389-es rigómezei csata emlékezetét a nemzeti mozgalom folyamatosan ápolta; a csata évfordulóin tartott megemlékezések a szerb területi igények szimbolikus alátámasztásává váltak. Ez a folyamat azonban nem volt egyedülálló: a bolgár, a görög és más nemzeti mozgalmak hasonló történeti érveket használtak saját területi programjaik igazolására. Az emlékezetpolitikai elemzés ezért nem az egyik fél „jogos” vagy „jogtalan” követeléseiről dönt, hanem azt vizsgálja, hogyan vált a múlt a politikai mobilizáció eszközévé.

Az 1912-es **Balkán-szövetség** (szerbül *Balkanski savez*) létrejötte Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró részvételével a területi status quo megváltoztatását célozta. A szövetségről szóló tárgyalások dokumentumai megmutatják, hogy a felek közötti viszony tele volt bizalmatlansággal: a macedóniai területek hovatartozásáról nem tudtak egyértelmű megállapodásra jutni. A szerb kormány – akárcsak bolgár és görög partnere – titkos katonai egyezményekkel készítette elő a háborút. Az 1912. októberi első Balkán-háború kitörése nem egyszerűen az oszmán uralom elleni felszabadító harc volt, hanem a nemzeti területi rivalizálás következménye is. A Balkán-háborúkról szóló összefoglaló fejezet A Balkán-háborúk részletesen tárgyalja a hadműveleteket és

azok következményeit. Itt csak azt érdemes kiemelni, hogy Szerbia az első Balkán-háborúban elfoglalta Koszovó jelentős részét, a Vardar-völgy északi felét és a szandzsák nyugati területeit; az elfoglalt régiókban a szerb hadsereg gyakorlata és a helyi lakosság viszonya azonban közel sem volt feszültségmentes. A helyi albán és muszlim lakossággal kapcsolatos erőszakos cselekményekről korabeli visszaemlékezések, diplomáciai jelentések és újságbeszámolók szólnak; ezek ellentmondásosak, ami a történeti rekonstrukciót megnehezíti.

A szerb hadsereg modernizációja a 20. század első évtizedében felgyorsult. A francia katonai tanácsadók által támogatott fejlesztések, a tüzérség és a gyalogság felszerelésének frissítése, valamint a tisztképzés átalakítása mind hozzájárult ahhoz, hogy a szerb hadsereg a Balkánon a legütőképesebb erők közé tartozott. A katonai kiadások a állami költségvetés jelentős részét emésztették fel, ami a szociális kiadások rovására ment. A kormányzati politika katonai prioritásainak bírálata megjelent a szociáldemokrata sajtóban, de a nemzeti mozgósítás légkörében a hadsereg erősítése széles körű támogatást élvezett. A katonai sikerek a későbbiekben a szerb politikai elit legitimitását növelték, ám az 1912–1913-as háborúk emberi és anyagi költségei óriásiak voltak.

15.4.6 Források és bizonytalanságok

A független Szerbia 1878–1912 közötti történetének forrásbázisa gazdag, de egyenetlen. Az államalapítás és a külpolitika tekintetében a legfontosabb elsődleges források a nemzetközi szerződések, a berlini kongresszus jegyzőkönyvei, a nagyhatalmak diplomáciai iratai, valamint a szerb kormányzati és udvari levéltárak anyagai. Az osztrák–magyar diplomáciai jelentések különösen értékesek, de értelmezésükkor figyelembe kell venni, hogy a Monarchia saját balkáni érdekeinek szemszögéből íródtak. A májusi fordulatra vonatkozóan a katonai összeesküvők beszámolói, a bírósági per iratai és a külföldi követek jelentései állnak rendelkezésre; ezek gyakran ellentmondanak egymásnak a puccs előkészítését és a résztvevők körét illetően. A dinasztikus harcok értelmezését tovább nehezíti, hogy a későbbi Karađorđević-állam hivatalos emlékezetpolitikája az Obrenović-korszakot gyakran negatívan festette le, míg a saját legitimációját a májusi fordulattal hozta összefüggésbe.

A gazdasági és társadalmi adatok esetében a legnagyobb bizonytalanság a népességi statisztikákban és a gazdasági mutatókban rejlik. A 19. század végén készült összeírások nem fedték le teljes körűen a lakosságot; a városi és vidéki népesség arányára, a nemzetiségi összetételre és a foglalkozási szerkezetre vonatkozó adatok csak becslések. A vasúthálózat hosszát, a mezőgazdasági termelést és a külkereskedelmi forgalmat közlő statisztikai évkönyvek módszertani alapjai eltérőek, ezért a kutatóknak intervallumokat kell megadniuk. A hadsereg létszámára és felszerelésére vonatkozó katonai jelentések titkosak voltak, így a ma ismert adatok utólagos összesítésekből származnak, amelyek pontossága vitás.

Tudományos konszenzus van abban, hogy a berlini kongresszus jogi értelemben független állammá tette Szerbiát, és hogy a szerb gazdaság a századfordulón döntően agrárjellegű volt. Vitatott azonban, hogy mekkora volt a külföldi tőke tényleges befolyása a szerb államra, és hogy az 1881-es titkos szerb–osztrák szerződés mennyire korlátozta a belgrádi külpolitikát. A májusi fordulat kapcsán a történetírás máig nem ért egyet abban, hogy a puccs mennyiben volt szélesebb társadalmi elégedetlenség kifejeződése, illetve mennyiben katonai klikkek szűk akciója. Az 1903 utáni rezsim demokratizálódásáról szóló értékelések is eltérőek: egyes kutatók a parlamentarizmus megerősödését hangsúlyozzák, mások a hadsereg befolyásának növekedését emelik ki. A korszakra vonatkozó nemzeti emlékezetpolitikai elbeszélések – különösen a Karađorđević-restauráció dicsőítése vagy a májusi fordulat elítélése – nem tekinthetők forrásszerű történeti bizonyítéknak; az ilyen állításokat kritikusan kell kezelni.

Nem tudjuk pontosan, hányan vettek részt a májusi fordulat összeesküvésében, és milyen mértékben tudott róla a leendő király, Péter Karađorđević; a források töredékesek, és a későbbi memoárok gyakran önigazolóak. Azt sem tudjuk pontosan, milyen létszámú volt a szerb hadsereg a Balkán-háborúk előtti években, mivel a mozgósítási tervek titkosak voltak, és a hivatalos közzétett adatok később módosultak.

15.4.7 Rövid összefoglaló

- Az 1878-as berlini kongresszus Szerbiát független államként ismerte el, de területi mozgásterét a nagyhatalmak érdekei korlátozták; a kongresszus megítélése a későbbi szerb emlékezetpolitikában vitatottá vált.
- 1882-ben Milan Obrenović királyi címet vett fel; a királyság kikiáltása az osztrák–magyar orientáció megerősítését jelezte, de belső politikai feszültségeket is szült.
- Az Obrenović- és Karađorđević-dinasztia harca a 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század első éveiben a külpolitikai orientáció és az alkotmányos hatalomgyakorlás körüli vitákkal fonódott össze.
- Az 1903-as májusi fordulat katonai puccs volt; a király és királyné meggyilkolása után a Karađorđević-dinasztia tért vissza, de az esemény értelmezése a forráskritika próbája.
- A gazdasági modernizáció lassú és ellentmondásos volt; a mezőgazdaság dominanciája mellett a vasút és az ipar fejlődése függött a külföldi tőkétől, a parasztság eladósodása pedig súlyos társadalmi jelenség volt.
- A szerb külpolitika a déli terjeszkedésre és a balkáni szövetségi rendszerre épült, de ez a stratégia növelte a regionális rivalizálást, és az 1912–1913-as Balkán-háborúkhoz vezetett.
- A korszak forrásai – diplomáciai iratok, statisztikai kimutatások, katonai jelentések, memoárok – egyenetlenek és gyakran érdekeltek; a történésznek minden állítást a bizonytalanság mértékének megjelölésével kell megfogalmaznia.

15.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen külpolitikai és gazdasági feltételekkel ismerte el a berlini kongresszus Szerbia függetlenségét, és miért vitatott a kongresszus megítélése a későbbi szerb nemzeti emlékezetpolitikában?
2. Hasonlítsa össze az Obrenović- és a Karađorđević-dinasztia politikai irányvonalát a külpolitikai orientáció, az alkotmányos hatalomgyakorlás és a társadalmi támogatottság szempontjából!
3. Értelmezze az 1903-as májusi fordulat forráskritikai problémáit! Miért nem tekinthető a puccs egyszerűen „felszabadító tettnek” vagy „gyilkosságnak”, és milyen források ellentmondásaira kell tekintettel lenni?
4. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a szerb gazdasági modernizáció a 19–20. század fordulóján lassú volt, és hogyan viszonyult ez a folyamat a paraszti eladósodáshoz és a városi munkásság kialakulásához?
5. Milyen módon alakította a szerb nemzeti mozgósítás a déli terjeszkedés programját, és miért vezetett ez a stratégia a Balkán-szövetség létrejöttéhez és az 1912-es háborúhoz?

16 Szerbia Jugoszláviában és napjainkban

16.1 Az első Jugoszlávia és Szerbia

Az 1918. december 1-jén kikiáltott **Szerb-Horvát-Szlovén Királyság** (szerbül/horvátul: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, szlovénül: *Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev*) létrejötte a szerb politikai elitek számára a délszláv egyesítés beteljesülését jelentette, ám az új állam kezdettől fogva magában hordozta a központosítás, a nemzeti sokféleség és a gazdasági egyenlőtlenségek feszültségeit. Ez az alfejezet az 1918 és 1941 közötti időszakot tárgyalja, különös tekintettel a szerb elit szerepére, a nemzeti kérdés alakulására és az 1929 utáni gazdasági válság következményeire. A korszak megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy a későbbi jugoszláv államkísérletek és a 20. század végi konfliktusok gyökereit értelmezzük. A fejezet a A független Szerbia 1878–1912 részre épül, ahol a Szerb Királyság területi és politikai megerősödését mutattuk be; az itt tárgyalt időszak annak a folyamatnak a folytatása, amelyben a szerb államiság a délszláv egyesülés keretébe olvadt.

16.1.1 Az egyesülés és az államalapítás (1918–1921)

Az első világháború végén, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával párhuzamosan a délszláv területeken több politikai központ is igényt tartott az új állam képviseletére. A zágrábi **Nemzeti Tanács** (*Narodno vijeće*) a Monarchia délszláv területeit képviselte, míg a Szerb Királyság a harcok során megerősödött hadseregével és diplomáciai támogatottságával a délszláv egyesítés motorjaként lépett fel. A Szerb Királyság hadserege 1918 őszén bevonult a Monarchia déli területeire, és jelenléte befolyásolta az egyesülési folyamatot. A **genfi egyezmény** (1918. november 9.) a szerb kormány és a zágrábi Nemzeti Tanács között átmeneti, föderatív jellegű államot irányzott elő, ám a szerb fél ezt hamarosan felülírta. December 1-jén a Sándor régensherceg (a későbbi I. Sándor király) nevében kikiáltották az egyesülést, és a központot Belgrádba helyezték. A dokumentált tény az egyesülés kikiáltása, ám az egyesülés pontos feltételei – különösen a föderalizmus és a centralizmus közötti választás – már a kezdetektől vitatott értelmezés tárgyát képezték.

Az új állam első kormányai a szerb **Népi Radikális Párt** (*Narodna radikalna stranka*) és a **Demokrata Párt** (*Demokratska stranka*) politikusaira támaszkodtak. Nikola Pašić, a radikálisok vezetője a centralizált állam elkötelezett híve volt, és a szerb államérdeket a délszláv egységgel azonosította. A szerb politikai osztályon belül azonban megosztottság volt: a demokrata Ljubomir Davidović a délszláv nemzeti egység liberálisabb értelmezését képviselte, míg a radikálisok egy része a szerb hagyományokra építő, erős központi államot támogatta. Az 1920. novemberi alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a szerb pártok szerezték a legtöbb mandátumot, de a szlovén **Szlovén Néppárt** (*Slovenska ljudska stranka*) és a horvát **Horvát Parasztpárt** (*Hrvatska seljačka stranka*, HSS) is jelentős támogatottságot szerzett. A választásokat követően a **Kommunista Párt** (Komunistička partija Jugoslavije, KPJ) erős eredményt ért el, mire a kormányzat 1921-ben betiltotta, és ez a lépés a politikai rendszer autoriter jegyeit mutatta.

16.1.2 A Vidovdani alkotmány és a centralizmus vitája

Az alkotmányozó nemzetgyűlés vitáit a horvát és szlovén képviselők egy részének bojkottja kísérte, mert ők a föderatív berendezkedést vagy legalább a horvát autonómiát követelték. Ennek ellenére 1921. június 28-án, a szerb nemzeti emlékezetben fontos Szent Vid napján (a rigómezei csata évfordulóján) elfogadták a **Vidovdani alkotmányt** (*Vidovdanski ustav*). Az alkotmány egységes, központosított államot hozott létre, a hatalmat a belgrádi kormányra és a szerb dinasztiára, a Karađorđević-házra ruházta. A hivatalos ideológia a „három törzsű nemzet” (szerbek, horvátok, szlovének) egységét hirdette, amelyben a nemzetiségi különbségek eltörlendőnek számítottak. A dokumentált tény az alkotmány elfogadása és annak centralista tartalma; a tudományos konszenzus szerint ez a berendezkedés a gyakorlatban a szerb politikai, katonai és adminisztratív elit dominanciáját eredményezte. A „szerb hegemónia” fogalma azonban emlékezetpolitikai töltetű: a horvát és más ellenzéki politikusok már a korszakban ezzel bírálták a szerb elit uralmát, míg a szerb oldal a délszláv egység és az állami stabilitás védelmeként tekintett a centralizmusra.

A szerb elit dominanciája nem csupán a politikai intézményekben mutatkozott meg. A hadsereg tisztikara túlnyomórészt a szerb hadsereg örököse volt, a közigazgatásban is a szerb tisztviselők voltak felülreprezentálva, és a Karađorđević-dinasztia legitimációja a szerb államisághoz kötődött. Ugyanakkor a szerb politikai közösség sem volt egységes: a belgrádi udvar és a pártok közötti hatalmi harcok, a radikálisok belső megosztottsága, valamint a szerb értelmiség egy részének nyitottsága a föderatív megoldásokra azt mutatják, hogy a „szerb álláspont” korántsem volt monolitikus.

16.1.3 A parlamentáris Jugoszlávia belharcai (1921–1928)

Az 1921 és 1928 közötti parlamenti időszakot a szerb pártok közötti versengés és a nem szerb politikai erők növekvő elégedetlensége jellemezte. A horvát **Horvát Parasztpárt** Stjepan Radić vezetésével a horvát autonómiát és a föderalizmust követelte, és időnként a parlamenten kívüli ellenállás eszközeihez nyúlt. Radić 1925-ben elismerte a monarchiát, és belépett a kormányba, de a horvát–szerb politikai közeledés törékenynek bizonyult. A szerb politikai elit egy része a horvát követeléseket a délszláv állam szétverésére irányuló törekvésnek látta, míg a horvát politikusok a szerb centralizmust a horvát nemzeti lét felszámolásaként értelmezték.

A feszültség csúcspontját az 1928. június 20-i belgrádi parlamenti merénylet jelentette, amikor Puniša Račić, a szerb radikális párt képviselője a nemzetgyűlés épületében agyonlőtt két horvát képviselőt, és súlyosan megsebesítette Stjepan Radićot, aki később belehalt sérüléseibe. A merénylet dokumentált ténye a parlamenti politika erőszakos szétesését jelzi; annak politikai értelmezése azonban vitatott: egyes történészek a szerb szélsőséges nacionalizmus kifejeződését látják benne, mások a parlamentáris rendszer általános válságának tüneteként értékelik, amelyben a horvát bojkott és a szerb pártok hatalmi harcai is szerepet játszottak.

16.1.4 A királyi diktatúra és a jugoszláv nemzetépítés (1929–1934)

A parlamenti patthelyzetre és a Radić-gyilkosságra válaszul I. Sándor király 1929. január 6-án felfüggesztette a Vidovdani alkotmányt, feloszlatta a nemzetgyűlést, és bevezette a **királyi diktatúrát** (szerbül/horvátul: *Šestojanuarska diktatura*, a „hatodiki diktatúra”). Az állam nevét **Jugoszláv Királyságra** (*Kraljevina Jugoslavija*) változtatták, és a kormányzat a „jugoszláv nemzet” (jugoslovenstvo) egységének megteremtését tűzte ki célul. A diktatúra élén kezdetben Petar Živković tábornok, a király közeli bizalmasa állt, aki a hadseregre és a centralista bürokráciára támaszkodott.

A diktatúra egyik legfontosabb intézkedése a közigazgatási reform volt: az országot kilenc **bánságra** (*banovina*) osztották, amelyek határait úgy húzták meg, hogy mesterségesen keresztezzék a történelmi és etnikai határokat. A szerb többségű területeket is felosztották, de a gyakorlatban a szerb elit dominanciája fennmaradt. Az 1931. szeptember 3-án királyi rendelettel (oktrojálva) bevezetett új alkotmány névleg parlamentáris vonásokat tartalmazott, ám a választójogot korlátozták, a kormányt továbbra is a királyi udvar irányította, és a nyílt politikai versenyt ellehetetlenítették. A dokumentált tény maga az alkotmány kiadása és a bánságok létrehozása; a tudományos konszenzus szerint a diktatúra a délszláv egységet felülről, erőszakkal kívánta megteremteni, és ezzel inkább elmélyítette a nemzeti ellentéteket.

A királyi diktatúra időszakában a macedón és albán kérdés is kiéleződött. A macedón szlávok hivatalosan délszerbeknek számítottak, és a **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** (*Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija*, VMRO) ellen a belgrádi kormány kemény megtorlást alkalmazott. Ugyanakkor a VMRO bolgár irredenta kapcsolatai miatt a szerb hatóságok a bolgár befolyás letörésére törekedtek. Koszovóban az albán lakosságot fokozott szerb telepespolitikával és diszkriminációval sújtották, ami az albán ellenállást erősítette. Ez a politika a független Szerbia 1878–1912 alfejezetben tárgyalt, a Balkán-háborúk utáni szerb terjeszkedés következménye volt, és hosszú távon hozzájárult a koszovói konfliktus későbbi kiéleződéséhez.

A diktatúra külpolitikai következményeit is figyelembe kell venni. I. Sándor király a kisantant révén Romániával és Csehszlovákiával szövetségi rendszert épített Franciaország támogatásával; ez a szerb politika hagyományos antantorientációját tükrözte. Ugyanakkor Olaszország revíziós törekvései és a magyar, valamint bolgár területi követelések állandó külső nyomást jelentettek. A királyi diktatúra elnyomó intézkedései a horvát és macedón szélsőséges nacionalizmus erősödéséhez vezettek, és ezek a mozgalmak külföldi támogatásra is szert tettek. 1934. október 9-én Marseille-ben a macedón VMRO és a horvát **Usztasa** (*Ustaša*) mozgalom közös merényletében meggyilkolták I. Sándor királyt. A merénylet dokumentált ténye a politikai erőszak nemzetközi dimenzióját mutatja; annak megítélése, hogy a diktatúra mennyiben provokálta ki a szélsőségeket, vitatott értelmezés tárgya.

16.1.5 A horvát kérdés rendezése és a korszak vége (1934–1941)

Sándor király halála után a kiskorú II. Péter király nevében régenstanács kormányzott, amelynek tényleges irányítója Pál herceg lett. A Milan Stojadinović vezette kormány (1935–1939) a gazdasági válságból való kilábalásra és a nemzetközi helyzet kezelésére koncentrált. Stojadinović a szerb radikálisok örököseként a centralista hagyományt képviselte, ám fokozatosan a tengelyhatalmak felé közeledett, mivel Németország és Olaszország gazdasági és politikai befolyása nőtt a térségben. A belső feszültségek azonban továbbra sem oldódtak meg.

A horvát kérdés rendezésére irányuló tárgyalások 1939 augusztusában vezettek a **Cvetković–Maček egyezményhez** (*Sporazum Cvetković–Maček*). Az egyezmény létrehozta a **Horvát Bánságot** (*Banovina Hrvatska*), amely széles autonómiát kapott, és magában foglalta a horvát többségű területek mellett bosznia-hercegovinai részeket is. Ivan Šubašić lett a horvát bán. Az egyezmény dokumentált ténye a jugoszláv államszerkezet föderatív irányba történő módosítása. Ugyanakkor a megállapodás sem a horvát, sem a szerb oldalon nem teremtett tartós elégedettséget: a horvát szélsőségesek a teljes függetlenséget hiányolták, míg a szerb politikai elit egy része a szerb nemzeti érdekek feladását látta benne. A szerbek ugyanis az új határok között szétszórtan éltek, és a horvát autonómia mintát jelentett a további föderalizálásra, ami a szerb nemzeti egység felbomlásának rémét vetítette előre. Ez az úgynevezett „szerb kérdés” a korszak végére a jugoszláv politikai viták középpontjába került.

A nemzetközi nyomás 1940–1941-ben vált kritikussá. A tengelyhatalmak térnyerése és a balkáni német–olasz befolyás arra kényszerítette a belgrádi kormányt, hogy 1941. március 25-én aláírja a

háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást. Két nappal később, március 27-én azonban szerb tisztek és politikusok puccsot hajtottak végre, megdöntötték a kormányt, és II. Pétert nagykorúvá nyilvánították. A puccs dokumentált ténye a szerb elit egy részének a tengelyhatalmakkal szembeni ellenállását mutatja; ennek értelmezése azonban összetett: a puccs mögött a szerb nemzeti büszkeség, a kisantant hagyománya és a jugoszláv egység védelme állt, de a lépés kiváltotta Hitler azonnali megtorlási parancsát, ami a királyság 1941 áprilisi szétzúzásához vezetett. Ez már a második világháború és a megszállás időszakába vezet át, amelyet a következő alfejezet tárgyal.

16.1.6 Gazdaság és társadalom az első Jugoszláviában

Az új állam gazdasági integrációja rendkívül nehézkes volt. A háború utáni helyreállítás, a korábban eltérő vám- és jogrendszerek egyesítése, valamint a külföldi adósságok terhe súlyosan érintette az államháztartást. Az 1920-as évek elején végrehajtott földreform felosztotta a nagybirtokokat, és kedvezett a paraszti kisbirtoknak, ám a parasztság többsége tőkehiánnyal és eladósodottsággal küzdött. Szerbia gazdasága továbbra is alapvetően mezőgazdasági jellegű maradt, a fejlettebb szlovén és horvát területekhez képest ipara elmaradottabb volt. A dokumentált tény a földreform és a regionális egyenlőtlenségek fennállása; a gazdasági adatok azonban gyakran becsléseken alapulnak, és a korszak statisztikai rendszere nem volt egységes.

Az 1929–1933-as **nagy gazdasági világválság** súlyosan érintette a jugoszláv gazdaságot. A mezőgazdasági árak drasztikusan zuhantak, a paraszti jövedelmek összeomlottak, és a kényszerárverezések tömegeket sodortak a nyomorba. A munkanélküliség nőtt, a bankválság tovább rontotta a hitelhez jutást. A válság hatásai különösen Szerbia agrárvidékeit sújtották, ahol a paraszti lakosság az össznépesség nagy többségét alkotta. A kormányzat protekcionista intézkedésekkel és a külkereskedelem állami ellenőrzésével próbálta mérsékelni a visszaesést, de a kilábalás lassú volt, és a regionális különbségek tovább nőttek.

A társadalom szerkezete is ellentmondásos képet mutatott. A lakosság túlnyomó része vidéken élt, a paraszti réteg politikai öntudata azonban eltérően fejlődött a különböző nemzeti közösségekben. A városi munkásság, az értelmiség és a tisztviselőréteg a politikai élet aktív szereplője volt, ám a nemzeti hovatartozás gyakran meghatározta a társadalmi helyzetet is. Az oktatásban a hivatalos jugoszláv nemzeti egység ideológiája érvényesült, miközben a nemzeti nyelvek és kultúrák kérdése állandó vitákat gerjesztett. Az egyházak – az ortodox, a katolikus és az iszlám közösségek – fontos társadalmi és politikai szereplők maradtak, és a nemzeti identitások megerősítésében is kulcsszerepet játszottak.

16.1.7 Szerbia pozíciója és a szerb elitek belső vitái

A szerb politikai elit számára az első Jugoszlávia a szerb nemzeti célok beteljesítését jelentette, ám ez a siker hamarosan a hegemónia vádjával fonódott össze. A szerb radikálisok és demokraták közötti versengés, majd a királyi diktatúra bevezetése a szerb politikai osztály belső törésvonalait is felszínre hozta. A szerb értelmiség egy része – különösen a demokrata Svetozar Pribićević, aki később a horvátokkal szövetkezett – bírálta a szerb nacionalizmus túlkapásait, és a délszláv egység föderatív értelmezését támogatta. Ez a belső vita fontos jelzés arra, hogy a szerb társadalom nem volt egységes a jugoszláv állam jellegének megítélésében.

A szerb parasztság, amely a válság terheit leginkább viselte, gyakran a központi állam intézkedéseivel szemben érzett csalódottságot, miközben a szerb nemzeti büszkeség és a háborús áldozatok emlékezete erős érzelmi kötődést teremtett a monarchiához. A szerb politikai vezetés ugyanakkor a központosítást a rend és a stabilitás zálogának tekintette, és a horvát, szlovén vagy macedón autonómiatörekvéseket a délszláv egység megbontására irányuló lépésként értelmezte.

Ez a perceptuális szakadék a nemzeti kérdés kezelését szinte lehetetlenné tette, és hozzájárult a korszak végét jellemző politikai radikalizálódáshoz.

A szerb elit emlékezetpolitikája is formálódott ebben az időszakban: az első világháború szerb áldozatainak emlékezete, a balkáni háborúk hősiessége és a délszláv egyesítés történeti küldetése a hivatalos narratíva részévé vált. Ez az emlékezetpolitikai konstrukció később, a 20. század végén is újraaktiválódott, ezért a korszak értékelésénél különösen fontos a dokumentált tény és a mitizáló interpretáció szétválasztása.

16.1.8 Források és bizonytalanságok

Az első Jugoszlávia történetének rekonstrukciójához elsődleges forrásként szolgálnak az 1921. évi **Vidovdani alkotmány**, az 1931. évi oktrojált alkotmány, a **Cvetković–Maček egyezmény** szövege, valamint a korszak parlamenti jegyzőkönyvei és minisztertanácsi iratai. A statisztikai adatokat az 1921. és 1931. évi népszámlálások, illetve a jugoszláv statisztikai évkönyvek szolgáltatják, de ezek kategóriái nem felelnek meg a mai nemzetiségi fogalmaknak; a vallási és nyelvi adatokból való nemzetiségi következtetések ezért bizonytalanok. A korszak gazdasági mutatói gyakran becsléseken alapulnak, és a regionális bontásban is jelentős hiányosságok vannak.

A másodlagos szakirodalomban a korszak megítélése éles viták tárgya. Ivo Banac *The National Question in Yugoslavia* (1984) című munkája a „szerb hegemónia” értelmezését mélyítette el, míg Stevan K. Pavlowitch *A History of the Balkans 1804–1945* (1999) című kötete a szerb politikai elit belső dilemmáit is hangsúlyozza. Dejan Djokić *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia* (2007) című könyve a kompromisszumok kudarcát elemzi, John R. Lampe *Yugoslavia as History* (1996) című munkája pedig a gazdasági és társadalmi folyamatokra helyezi a súlyt. Az interwar Jugoszlávia értékelése a mai nemzeti történetírásokban is eltérő: a szerb történetírás egy része a délszláv egység védelmezőjeként tekint a korabeli szerb elitre, míg a horvát és más nemzeti historiográfiák a centralista elnyomást hangsúlyozzák. Ez az emlékezetpolitikai szembenállás még a tudományos munkákban is tükröződik, ezért az olvasónak érdemes a források eredetét és a szerző pozícióját is figyelembe vennie.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a királyi diktatúra értékelése: egyes értelmezések szerint a diktatúra a parlamenti rendszer működésképtelensége miatt szükségszerű válasz volt, mások szerint a szerb elit hegemóniájának biztosítását szolgálta. Hasonlóképpen vitatott az 1939-es Cvetković–Maček egyezmény hosszú távú hatása: egyesek szerint a föderalizálás felé mutató egyetlen reális lépés volt, mások szerint a szerb nemzeti érdek feladása és a további széthullás előjele. Az 1928-as parlamenti merénylet és a szerb politikai erőszak háttere is részben feltáratlan, mert a résztvevők későbbi elmondásai és a korabeli dokumentumok ellentmondásosak.

16.1.9 Rövid összefoglaló

- 1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot, amelyben a szerb politikai, katonai és adminisztratív elit meghatározó szerepet játszott.
- Az 1921. évi Vidovdani alkotmány központosított, unitarista államot hozott létre, amelyet a nem szerb politikai erők jelentős része a szerb hegemónia eszközének tekintett.
- Az 1920-as évek parlamenti rendszerét a szerb pártok közötti hatalmi harcok és a horvát, szlovén, macedón és albán nemzeti követelések feszültségei jellemezték.
- Az 1928-as parlamenti merénylet, Stjepan Radić halála és a horvát bojkott a parlamenti rendszer válságát mélyítette el.

- 1929. január 6-án I. Sándor király királyi diktatúrát vezetett be, az országot Jugoszláv Királyságra nevezték át, és a közigazgatási reformmal a „jugoszláv nemzet” egységét próbálták felülről megteremteni.
- A diktatúra üldözte a nem szerb nemzeti mozgalmakat, különösen a horvát, macedón és albán nacionalizmust, és ezzel inkább erősítette a szélsőséges irányzatokat.
- 1934-ben a királyt Marseille-ben meggyilkolták; a gyilkosság a macedón és horvát szélsőséges nacionalizmus közös akciója volt.
- 1939-ben a Cvetković–Maček egyezmény létrehozta a Horvát Bánságot, de a megoldás sem a horvát, sem a szerb oldalon nem teremtett tartós elégedettséget.
- A gazdasági világválság súlyosbította a regionális egyenlőtlenségeket, és a szerb agrárvidékek parasztságát különösen érzékenyen érintette.
- A korszak végére a szerb politikai elit belső vitái, a nemzeti kérdés megoldatlansága és a nemzetközi nyomás együttesen sodorták az országot a háború felé.

16.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan járult hozzá a szerb politikai elit centralista elképzelése a nemzeti feszültségek kiéleződéséhez az első Jugoszláviában? Milyen érvek szóltak a centralizmus mellett és ellen a korabeli vitákban?
2. Miben mutatkozott meg a „szerb hegemónia” a gyakorlatban, és miért vitatott ez a fogalom a történetírásban?
3. Milyen okok vezettek az 1929. évi királyi diktatúra bevezetéséhez, és milyen következményekkel járt a nemzeti kérdés kezelésére?
4. Hogyan hatott az 1929–1933-as gazdasági világválság Szerbia társadalmára, és miért erősítette fel a regionális különbségeket?
5. Miért nem hozott tartós megoldást a Cvetković–Maček egyezmény, és hogyan kapcsolódott ez a korszak végi külpolitikai válsághoz?

16.2 A megszállás, a háború és a Holocaust

Az 1941. áprilisi tengelyhatalmi invázió után nemcsak Jugoszlávia szűnt meg, hanem a mai Szerbia területe is több megszállási övezetre és államalakulathoz tartozó egységre esett szét. A Szerbiát érintő második világháborús eseményeket az előző alfejezet végén tárgyalt első Jugoszlávia felbomlásának közvetlen következményeként kell értelmezni (lásd Az első Jugoszlávia és Szerbia). A szerbiai megszállás azonban nem csupán idegen uralmat jelentett: a német katonai közigazgatás alatt működő kollaboráns adminisztráció, a megszállók elleni fegyveres felkelés, majd a két fő ellenállási mozgalom közötti polgárháború, végül pedig a zsidóság szinte teljes megsemmisítése olyan traumát hagyott hátra, amely a könyv lezárásának 2026-os időpontjában is meghatározza a szerbiai történeti emlékezetet.

16.2.1 A megszállás és a területi felosztás

A Jugoszlávia elleni német, olasz, magyar és bolgár támadás 1941. április 6-án kezdődött, és a hadsereg összeomlása után, 17-én a kormány aláírta a fegyverszünetet. Szerbia központi területeit a német Wehrmacht szállta meg, és **a szerbiai német katonai parancsnok** (Befehlshaber Serbien) közvetlen katonai közigazgatása alá helyezte. Ez a terület – a mai Szerbia központi

része, Belgráddal, Šumadijával és a Morava völgyével – korlátozott autonómiát kapott, de a tényleges hatalom a német megszálló hatóságok kezében volt.

A mai Vajdaság területe nem tartozott egységesen ide: a **Bánság** (Banat) formálisan a szerb terület része volt, de a gyakorlatban a helyi német kisebbség (Volksdeutsche) önigazgatást kapott, a **Bácska** (Bačka) és a baranyai háromszög magyar fennhatóság alá került, a **Szerémség** (Srem) nagy részét pedig a **Független Horvát Állam** (Nezavisna Država Hrvatska) csatolta magához. Dél felé a mai Koszovó területének legnagyobb részét Olaszországhoz, az ún. **Nagy-Albánia** (Shqipëria e Madhe) konstrukciójához kapcsolták, míg Vranje környéke és a mai Észak-Macedónia egy része bolgár megszállás alá esett. A **Dél-Szerbia** (Južna Srbija) kifejezést a megszállók nem használták, de a kortárs közigazgatás és a későbbi emlékezet ezzel jelöli a bolgár zónát. E felosztás miatt a Nedić-kormány által kormányzott „Szerbia” területe csak a mai szerb állam központi részét fedte le, és nem azonos a mai Szerbiával.

16.2.2 A Nedić-kormány és a kollaboráció intézményei

A német katonai közigazgatás 1941 nyarán hívta életre a **Nedić-kormányt** (Vlada nacionalnog spasa), amelyet Milan Nedić, a jugoszláv királyi hadsereg volt tábornoka vezetett. A kormány 1941. augusztus 29-én alakult meg, és a „Nemzeti Megmentés Kormánya” nevet vette fel. Hatásköre a belső rend fenntartására, az oktatásra, a gazdaság egyes területeire és a szociális ügyekre terjedt ki, de a közbiztonság, a hadiipar és a zsidókérdés a német hatóságok kezén maradt.

A Nedić-rezsim ideológiája a szerb nacionalizmus és az antibolsevizmus volt: a német megszállást a „szerb faj” megmentésének eszközeként állította be, és a kommunizmus elleni küzdelmet hangsúlyozta. A gyakorlatban azonban a kormány a megszállók érdekeit szolgálta: átvette a német rendeleteket, nyilvántartotta a zsidó lakosságot, segítette a munkaszolgálatra való behívást, és saját fegyveres ereje, a **Szerb Állami Őrség** (Srpska državna straža) részt vett a megszállókkal közös műveletekben. A szélsőjobboldali **ZBOR** (Jugoszláv Népi Mozgalom Zbor) szervezete, Dimitrije Ljotić vezetésével, önkéntes alakulatokat (Srpski dobrovoljački korpus) állított fel, amelyek szintén a megszállók oldalán harcoltak. A Nedić-kormány és a csetnikek viszonya összetett volt: hivatalosan egymással szemben álltak, mert a csetnikek a londoni emigráns jugoszláv kormányt ismerték el, de a partizánok elleni küzdelemben időnként együttműködtek, és a csetnikek fegyvert, ellátmányt vagy biztonságos átvonulást kaptak a Nedić-féle erőktől.

16.2.3 A felkelés és a csetnik–partizán polgárháború

A megszállás elleni fegyveres felkelés 1941. július 7-én tört ki Belgrádtól délre, és hamarosan két, egymással is versengő mozgalom bontakozott ki. A **partizánok** (partizani) a **Jugoszláv Kommunista Párt** (Komunistička partija Jugoslavije) vezetésével, Josip Broz Tito irányításával szerveződtek; céljuk nemcsak a megszállók kiűzése, hanem a társadalmi forradalom is volt. A másik oldalon a **csetnikek** (četnici) Draža Mihailović vezérkari ezredes parancsnoksága alatt álltak, és a monarchista jugoszláv állam helyreállítását tűzték ki célul; mozgalmuk magja a **Ravna Gora-i mozgalom** volt, hivatalos nevükön **Jugoszláv Hadsereg a Hazáért** (Jugoslovenska vojska u otadžbini).

A két erő 1941 őszéig rövid ideig együttműködött, de a német megtorlások és az ideológiai ellentétek felbomlasztották a szövetséget. A Wehrmacht a felkelésre adott válaszként tömeges kivégzéseket hajtott végre, ami a csetnikek stratégiáját megváltoztatta: Mihailović a nyílt harc helyett a szerb lakosság védelmét és a fegyveres erők konzerválását helyezte előtérbe, ami a megszállókkal és a Nedić-kormánnyal való taktikai együttműködéshez vezetett. A partizánok ezzel szemben a harc fokozását hirdették, de 1941 telére Szerbiában visszaszorultak, fő erőiket

Boszniába kellett átcsoportosítani. A szerb vidéken a csetnikek váltak a legnagyobb fegyveres erővé, és a Nedić-kormány hallgatólagos támogatásával gyakran a partizánok elleni fellépésre koncentráltak.

A két mozgalom közötti harcot a történetírás polgárháborúnak tekinti, bár a megítélés vitatott: egyes szerzők a csetnikek tevékenységét elsősorban kollaborációként, mások a szerb lakosság védelmére irányuló kényszerpályaként értelmezik. A partizánmozgalom 1943-tól, a szövetségesek támogatásának elnyerésével párhuzamosan erősödött meg újra, és 1944-re már a legjelentősebb ellenállási erővé vált, míg a csetnikek fokozatosan elvesztették a nyugati támogatást.

16.2.4 A megtorlások és a szerbiai Holocaust

A szerbiai háború legsúlyosabb atrocitásai a német **megtorlási rendelet** (Sühnebefehl) nyomán történtek: a Wehrmacht parancsa szerint minden egyes német katonáért 100, minden megsebesültért 50 túszt kellett kivégezni. A tömeges kivégzések elsődleges célpontjai a zsidó férfiak és a romák voltak, később kommunisták és más civilek is. 1941. október 20–21-én a **kragujevaci tömegmészárlás** (masakr u Kragujevcu) során a leggyakrabban idézett adat szerint 2778 embert öltek meg, köztük több száz diákot; más becslések 2300 és 3000 közötti számot adnak meg. Ugyanebben az időszakban Kraljevóban körülbelül 2000 embert végeztek ki. A kivégzéseket a Wehrmacht alakulatai hajtották végre, de a helyi kollaboráns erők segítségével.

A zsidó férfiak szisztematikus megsemmisítése után a megszálló hatóságok a nőket és gyermekeket a **Sajmište-i koncentrációs táborba** (németül Judenlager Semlin) zsúfolták, amely Belgráddal szemben, a Száva folyó túloldalán, a Független Horvát Állam területén volt, de a német biztonsági rendőrség (Sicherheitspolizei) működtette. 1942 tavaszán a németek **gázkocsikat** (Spezialwagen) vetettek be: a tábor foglyait, mintegy 7500–8000 zsidó nőt és gyermeket, valamint sok romát gázzal megölték, a holttesteket pedig a Szávába dobták. A Sajmište-i tábor ezzel a holokauszt történetében az egyik legkorábbi helyszíne lett a gázkocsis tömeggyilkosságnak.

A szerbiai zsidóság pusztulása rendkívül gyors volt: a háború előtt a megszállt Szerbia és a Bánság területén élő zsidók számát mintegy 33 000 főre becsülik, és a háború végére a túlélők aránya alacsony maradt; a kutatók szerint a szerbiai zsidók legalább 80–90 százaléka életét vesztette. A roma lakosság elleni atrocitások kevésbé dokumentáltak, de a becslések több ezer szerbiai roma halálát valószínűsítik. A Nedić-kormány szerepe a Holocaustban kettős: a zsidóellenes rendeletek végrehajtásában és a zsidók nyilvántartásában, összegyűjtésében együttműködött, de a tömeggyilkosságok tervezését és végrehajtását a német megszálló hatóságok irányították.

16.2.5 A háború vége és a felszabadítás

A háború utolsó szakaszában a partizánmozgalom megerősödött, és a Vörös Hadsereg 1944. szeptemberi közeledésével a német megszállás Szerbiában összeomlott. A Belgrádi hadművelet keretében a partizánok és a szovjet csapatok 1944. október 20-án foglalták el a fővárost. A Nedić-kormány és a csetnik erők elmenekültek, illetve felbomlottak. A háború utáni megtorlások – a partizánok által felállított katonai bíróságok és a tömeges kivégzések – a legyőzött erőkkel szemben további erőszakot jelentettek. Draža Mihailovićot 1946-ban Belgrádban bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték; a per a kommunista állami narratíva egyik alapja lett. A „felszabadítás” fogalma is vitatott: a kommunista emlékezet központi eseményként ünnepelte, míg a vesztes csoportok emlékezetében új elnyomásként rögzült. A háború alatti polgárháború és a Holocaust emlékezete a 2020-as években is viták tárgya Szerbiában.

16.2.6 Források és bizonytalanságok

A szerbiai megszállás és a Holocaust kutatása elsődleges források széles körére támaszkodik: a Wehrmacht és a német biztonsági rendőrség irataira, a Nedić-kormány rendeleteire, a Sajmište-i tábor adminisztratív dokumentumaira, a háború utáni jugoszláv bírósági perek jegyzőkönyveire, valamint a túlélők vallomásaira. A források azonban egyenetlenül maradtak fenn: a német megsemmisítő akciók iratait részben megsemmisítették, a Sajmište tábor nyilvántartásai hiányosak.

A másodlagos szakirodalomban a szerbiai Holocaustról Christopher Browning, Walter Manoschek és Milan Koljanin munkái alapvetőek; a megszállás és a kollaboráció kérdésében Holm Sundhaussen, Jovan Byford és Milan Ristović tanulmányai relevánsak. A partizán–csetnik polgárháború értelmezése régóta vitatott: a háború utáni jugoszláv történetírás a partizánokat idealizálta, a csetnikeket kizárólag kollaboránsnak mutatta, míg az 1990-es évek szerbiai emlékezetpolitikája a csetnikek rehabilitációját kísérelte meg. A két szélsőség közötti, forráskritikai konszenzus szerint mindkét mozgalomban voltak hősies és bűnös cselekedetek, és a civilek szenvedései mindkét oldalról dokumentálhatók.

A legfontosabb bizonytalanságok az áldozatszámok: a kragujevaci és kraljevói mészárlások esetében a számok hozzávetőlegesek, a Sajmište-i tábor áldozatainak összlétszáma 7500 és 8000 közöttire becsülhető, de a teljes szerbiai zsidó áldozatszám 14 000 és 16 000 között mozog, és a roma áldozatok száma még ennél is kevésbé pontos. A Nedić-kormány felelősségének mértéke szintén vitatott: a dokumentált együttműködés tény, de annak minősítése – bűnrészesség vagy kényszerpálya – a mai napig emlékezetpolitikai kérdés.

16.2.7 Rövid összefoglaló

1. Az 1941. áprilisi invázió után a mai Szerbia területe több megszállási övezetre és államalakulathoz tartozó területre esett szét; a Nedić-kormány csak a központi részt igazgatta.
2. A Nedić-kormány a német katonai közigazgatás alárendeltjeként működő kollaboráns adminisztráció volt, saját rendőri és katonai erőkkel.
3. 1941 nyarán felkelés tört ki, amely hamarosan a kommunista partizánok és a monarchista csetnikek közötti polgárháborúvá vált.
4. A csetnikek a német megtorlások hatására taktikai együttműködésre léptek a Nedić-kormánnyal és a megszállókkal, ami ma is vitatott.
5. A Wehrmacht megtorlási rendelete alapján 1941 őszén tömeges kivégzések történtek Kragujevacon és Kraljevóban, elsősorban zsidó és roma férfiak ellen.
6. A Sajmište-i koncentrációs táborban 1942 tavaszán gázkocsikkal öltek meg mintegy 7500–8000 zsidó nőt és gyermeket; a szerbiai zsidóság döntő része elpusztult.
7. 1944 októberében a partizánok és a Vörös Hadsereg elfoglalta Belgrádot, a Nedić-kormány és a csetnik erők összeomlottak; a háború utáni megtorlások további erőszakot hoztak.

16.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen megszállási övezetekre osztották a mai Szerbia területét 1941 után, és mely államalakulatokhoz tartoztak az egyes részek?
2. Hasonlítsa össze a Nedić-kormány és a megszálló német hatóságok hatáskörét! Milyen területeken működött együtt a kormány a megszállókkal?
3. Miért szakadt meg a partizán–csetnik együttműködés 1941 őszén, és milyen következményekkel járt a szerbiai polgárháború kialakulása?

4. Mutassa be a szerbiai Holocaust lefolyását a megtorlási rendelettől a Sajmište-i tábor felszámolásáig! Melyek a dokumentált tények és a becslések?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodik a történetírás a szerbiai megszállás kutatásában, és miért vitatott a Nedić-kormány felelősségének minősítése?

16.3 A szocialista Szerbia és Koszovó

A második világháború befejezése után Szerbia államisága a jugoszláv föderáció keretei között alakult újjá. A partizánmozgalom győzelme nem egyszerűen a megszállók feletti katonai diadalt jelentette, hanem egy új politikai rend alapjait is megteremtette. A háború alatti etnikai erőszak, a megtorlások és a Holocaust tapasztalata a megszállás, a háború és a Holocaust után közvetlenül meghatározta az új hatalom legitimációs nehézségeit, különösen a Vajdaságban és Koszovóban. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan épült fel a szocialista Szerbia a jugoszláv föderáción belül, milyen társadalmi és gazdasági átalakuláson ment keresztül, és miért vált a koszovói kérdés az 1980-as évekre a rendszer destabilizáló tényezőjévé. A föderáció általános történetét Tito Jugoszláviája tárgyalja; itt a szerbiai belső viszonyokra és a tartományokkal való kapcsolatra összpontosítunk.

16.3.1 A föderáció kiépítése és a szerbiai hatalomváltás (1945–1953)

A háború végén a Jugoszláv Kommunista Párt (Komunistička partija Jugoslavije, KPJ) partizánmozgalma ellenőrizte az ország területének nagy részét. Az 1945. november 29-én kikiáltott **Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság** (Federativna Narodna Republika Jugoslavija, FNRJ) hat tagköztársaságból állt, amelyek közül Szerbia **Népköztársaság** (Narodna Republika Srbija) néven jött létre. Szerbia különleges helyzetét mutatta, hogy területén két autonóm egységet is kialakítottak: a **Vajdaság Autonóm Tartományt** (Autonomna Pokrajina Vojvodina) és a **Koszovó és Metóhia Autonóm Körzetet** (Autonomna Kosovsko-Metohijska Oblast). Az 1946. január 31-én elfogadott szövetségi alkotmány a szovjet minta szerint centralizált föderációt hozott létre: a köztársaságok formális jogokkal rendelkeztek, de a tényleges hatalom a pártközpontban és a szövetségi államapparátusban összpontosult.

A szerbiai hatalomváltás erőszakos elemekkel járt. A partizánmozgalom a háború utáni hónapokban tömeges megtorlásokat hajtott végre a legyőzött kollaboráns erőkkel, a csetnikekkel, a szerb államapparátus korábbi tagjaival és a német, illetve magyar lakosság egy részével szemben. A Vajdaságban a német kisebbséget szinte teljes egészében kitelepítették vagy internálták, vagyonukat elkobozták; a magyar lakosságot is kollektív büntetés érte, ami a későbbi emlékezetpolitikai viták állandó témája lett. Az áldozatok számára vonatkozó becslések erősen szórnak, mert a jugoszláv hatóságok nem készítettek megbízható nyilvántartást, és a kutatásokat évtizedekig politikai korlátok övezték.

A politikai rendszer egypárti diktatúra volt: a KPJ (1952-től **Jugoszláv Kommunisták Szövetsége**, Savez komunista Jugoslavije, SKJ) monopolizálta a hatalmat, a választásokon csak a Népfront jelöltjei indulhattak. Szerbiában a pártvezetés a háború alatti partizánkáderekből állt, akik hűek voltak Titóhoz. A föderáció központi intézményei Belgrádban működtek, ami Szerbia fővárosának kettős szerepet adott: egyszerre volt a szerb köztársaság és a szövetségi állam központja. Ez az elrendezés később a szerb politikai elitben azt az érzést erősítette, hogy a szövetségi bürokrácia elszívja a szerb erőforrásokat, miközben a szerb érdekeket nem képviseli arányosan.

16.3.2 Az iparosodás és a szocialista átalakulás Szerbiában

A háború utáni évek gazdaságpolitikáját a gyors iparosítás és a mezőgazdaság átszervezése jellemezte. Az 1947-ben elfogadott első ötéves terv mintájára Szerbiában is nagyberuházások indultak: a belgrádi nehézipar, a kragujevaci **Zastava** járműgyár, a bori rézbányászat és a kolubarai szénmedence fejlesztése munkaerőt vonzott a városokba. A mezőgazdaságban 1949 és 1953 között erőltetett kollektivizálási kampány zajlott, amelyet a paraszti ellenállás és a termelés visszaesése miatt viszonylag hamar leállítottak. A feladás után a jugoszláv modell megengedte a legfeljebb 10 hektáros magángazdaságok fennmaradását, ami Szerbia mezőgazdasági vidékein a kisbirtokos parasztság megőrzéséhez vezetett.

Az 1950-ben bevezetett **önigazgatási szocializmus** (samoupravljanje) a munkástanácsokon keresztül formálisan alulról építkező irányítást ígért. A gyakorlatban a vállalatok továbbra is a párt- és állami bürokrácia ellenőrzése alatt működtek, de a modell Szerbiában is érzékelhető változást hozott: a munkások részt vehettek a vállalati döntések egy részében, és a rendszer a szovjet típusú tervgazdaságnál rugalmasabb gazdasági környezetet teremtett. Az 1950-es évek közepétől a fogyasztási cikkek termelése bővült, és az életszínvonal – különösen a városi munkásság körében – emelkedni kezdett.

A társadalmi átalakulás mélyreható volt. A parasztság aránya fokozatosan csökkent, a városok – mindenekelőtt Belgrád, Niš, Kragujevac és Újvidék (Novi Sad) – népessége gyorsan nőtt. A nők tömegesen léptek be a munkaerőpiacra, bár a politikai vezetésben való részvételük továbbra is alacsony maradt. Az oktatás kiterjesztése, az analfabetizmus visszaszorítása és az ingyenes egészségügyi ellátás a rendszer fontos eredményei közé tartoztak. Ugyanakkor a politikai elnyomás – a politikai rendőrség, az állambiztonsági szolgálat (UDBA) tevékenysége, a politikai perek – Szerbiában is jelen volt, különösen a sztálini szakítás utáni években, amikor a „kominformista” gyanúsítottakat üldözték.

16.3.3 A nemzeti kérdés Szerbiában: Koszovó és Vajdaság

A szocialista Szerbia nem volt etnikailag homogén tagköztársaság. A Vajdaságban a szerbek mellett jelentős magyar, szlovák, román, horvát és más közösségek éltek; Koszovóban pedig az albánok alkottak – a népszámlálások szerint növekvő arányú – többséget. Az 1946-os alkotmány a Vajdaságnak szélesebb, Koszovónak szűkebb autonómiát adott, de mindkét tartomány a Szerb Népköztársaság része maradt. A háború után a koszovói albánok helyzetét a jugoszláv–albán államközi viszony is befolyásolta: amikor Enver Hodzha albán vezető 1948-ban a szovjet blokkhoz csatlakozott, a koszovói albánok lojalitását megkérdőjelezték, és a tartományban erős rendőri elnyomás alakult ki. Ezt az időszakot a koszovói albán emlékezet „a kollektív gyanú éveiként” tartja számon, de a pontos elnyomási mechanizmusokról a források hiányosak.

Az 1950-es évektől a jugoszláv nemzetiségi politika fokozatosan a „testvériség és egység” (bratstvo i jedinstvo) jelszavával a nemzeti egyenjogúság formális biztosítására törekedett. A gyakorlatban azonban a szerb pártszervek gyakran bizalmatlanok voltak a nem szerb lakossággal szemben. A Vajdaságban a magyar kisebbség jogai az 1944–45-ös megtorlások után csak lassan rendeződtek, és a magyar nyelvű oktatás, illetve a kulturális intézmények visszaállítása fokozatosan történt. A tartomány etnikai sokszínűsége egyszerre volt a jugoszláv föderalizmus kísérleti terepe és a szerb nemzeti érdekérvényesítés akadálya a szerb nacionalista értelmezésben.

Az 1960-as években a koszovói albán értelmiség egyre hangosabban követelte a tartomány jogainak bővítését. Az 1968-as belgrádi diáktüntetésekkel párhuzamosan Koszovóban is tüntetések robbantak ki, amelyeken a résztvevők a tartomány köztársasági státuszát és az albán nyelvű egyetem létrehozását követelték. A jugoszláv szövetségi vezetés a köztársasági státuszt elutasította, de engedményeket tett: 1970-ben megalakult a Pristinai Egyetem, és a tartomány státusza

fokozatosan bővült. A Vajdaságban a magyar és más kisebbségi elitek hasonló, de kevésbé radikális követelésekkel léptek fel.

16.3.4 Az 1974-es alkotmány és a szerb elégedetlenség

Az 1974-es szövetségi alkotmány mélyreható változást hozott a jugoszláv föderáció szerkezetében. A dokumentum a köztársaságok mellett a két szerbiai autonóm tartományt is a föderáció alkotóelemeként ismerte el, ami azt jelentette, hogy Koszovó és a Vajdaság a szövetségi döntéshozatalban köztársasági jogkörökkel rendelkezett, miközben formálisan továbbra is Szerbia részei maradtak. A tartományok saját alkotmányt, alkotmánybíróságot, rendőrséget és oktatási rendszert működtettek, és a szerb köztársasági szervek döntéseit a tartományi szervek egyetértéséhez kötötték. Ez az aszimmetrikus konstrukció a nemzetközi szakirodalomban is egyedülállónak számít.

A szerb politikai elit számára az 1974-es alkotmány elfogadhatatlan kompromisszumot jelentett. A szerb nacionalista értelmezés szerint Szerbia volt az egyetlen tagköztársaság, amelynek területe nem állt teljes egészében a saját köztársasági vezetése alatt, miközben a többi köztársaság – elsősorban Horvátország és Szlovénia – a föderációban aránytalan gazdasági előnyökhöz jutott. A koszovói albánok viszont az 1974-es megoldást is elégtelennek tartották, mert a tartomány nem kapta meg a köztársasági státuszt, és a szövetségi intézményekben való képviselete korlátozott maradt. A szerbek és az albánok közötti feszültség tehát éppen az alkotmányos rendezés következtében vált tartóssá.

A tartományi autonómia gyakorlati következménye a koszovói albán elit intézményes előretörése lett. Az albán nyelvű oktatás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás kiépülése a szerb és montenegrói lakosság egy részében a kiszorulás érzését keltette. A népszámlálási adatok szerint Koszovó lakosságán belül az albánok aránya az 1948-as 68 százalék körüli értékről 1981-re 77 százalék körülire nőtt; a szerbek aránya ugyanebben az időszakban 24 százalékról 13 százalék körülire csökkent. Az arányváltozás okai összetettek voltak: a magasabb albán születési arányszám mellett a szerb és montenegrói lakosság elvándorlása is szerepet játszott, de az egyes tényezők súlyáról a történetírásban nincs egyetértés. A demográfiai adatok önbevalláson alapultak, ezért a nemzetiségi besorolás bizonytalansága tovább nehezíti a pontos rekonstrukciót.

16.3.5 Tito halála és az 1980-as évek válsága

Josip Broz Tito 1980. május 4-i halála után a jugoszláv föderációt kollektív elnökség irányította, amelyben a köztársaságok és a tartományok képviselői rotációs rendszerben váltották egymást. A karizmatikus vezető halála felszínre hozta a rendszer strukturális feszültségeit: a gazdasági hanyatlást, az eladósodást, a növekvő inflációt és a nemzeti ellentéteket. Szerbia helyzete ebben a válságban különösen érzékeny volt, mert a köztársaság egyszerre szenvedett a gazdasági recessziótól és a tartományokkal való alkotmányos konfliktustól.

A gazdasági válság az 1980-as évek közepére súlyosbodott: a jugoszláv külső adósság meghaladta a 20 milliárd amerikai dollárt, az infláció évi három számjegyűvé vált, és az életszínvonal jelentősen visszaesett. A nemzetközi pénzügyi intézmények – a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank – által előírt megszorító intézkedések Szerbiában is növelték a munkanélküliséget és a szociális feszültségeket. A gazdasági nehézségek felerősítették a nemzeti sérelmeket: a szerb közvélemény jelentős része a föderáció működési zavarait és a tartományok autonómiáját tette felelőssé a romló életkörülményekért.

1981 tavaszán a koszovói albánok tömeges tüntetéseket tartottak Pristinában és más városokban. A tüntetők egy része a tartomány köztársasági státuszát követelte, mások gazdasági és szociális követeléseket fogalmaztak meg. A jugoszláv hatóságok a szövetségi hadsereg és a rendőrség

bevetésével verték le a megmozdulásokat. A hivatalos jugoszláv közlés szerint a tüntetések során 11 ember halt meg, albán források ennél magasabb számot említenek; a pontos áldozatszám ma is vitatott, és az események megítélése a szerb, illetve az albán emlékezetpolitika egyik éles ütközőpontja. A tüntetéseket követően a szerb és montenegrói lakosság egy része a tartományból való elköltözés mellett döntött; a koszovói szerbek szervezetei a „kiűzetés" narratíváját hangoztatták, míg az albán oldal a gazdasági ellehetetlenülés és a diszkrimináció szerepét hangsúlyozta. A két értelmezés közötti szembenállás a mai napig meghatározza a koszovói kérdés történeti vitáját.

A szerb nacionalizmus intézményes formát az 1986-ban kiszivárgott **SANU Memorandum** (Memorandum SANU) révén nyert. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (Srpska akademija nauka i umetnosti, SANU) munkacsoportja által készített vázlat a szerbek gazdasági, politikai és kulturális hátrányos helyzetét állította, és a koszovói szerbek elleni „genocídiumot" emlegetett. A memorandum állításai között több olyan elem szerepel, amely nem felel meg a dokumentált tényeknek, illetve amelyet a nemzetközi történetírás erősen vitat. Ugyanakkor a szöveg hatása óriási volt: legitimálta a szerb nemzeti sérelmeket, és nyelvet adott a politikai mobilizációnak.

A válság politikai fordulatot Slobodan Milošević felemelkedése hozott. Milošević 1987 tavaszán a szerb kommunista párton belül a nacionalista szárny vezetőjévé vált, és a koszovói szerbek védelmezőjeként lépett fel. Az 1988–1989-es **antibürokratikus forradalom** (antibirokratska revolucija) során szervezett tömeggyűlésekkel kényszerítette lemondásra a Vajdaság és Koszovó tartományi vezetését, majd 1989 márciusában a szerb parlament elfogadta a köztársasági alkotmány módosításait, amelyek visszavonták a tartományok 1974-es autonómiájának jelentős részét. Ez a lépés súlyosan megsértette a jugoszláv föderáció egyensúlyát, és közvetlen előzményévé vált a föderáció felbomlásának. Az 1989-es események részletes elemzése Milošević kora és a posztjugoszláv Szerbia tárgya; itt annyit érdemes rögzíteni, hogy a szocialista Szerbia utolsó éveiben a szerb nemzeti homogenizáció és a tartományi autonómia felszámolása egyaránt a föderáció stabilitását ásta alá.

16.3.6 Társadalom, kultúra és mindennapok a szocialista Szerbiában

A szocialista Szerbia társadalma mélyen átalakult, de a modernizáció egyenetlen maradt. A városi középosztály, a munkásosztály és az értelmiség mellett a parasztság továbbra is jelentős csoportot alkotott; a vidéki elszegényedés és a városi lakáshiány állandó feszültségforrás volt. A fogyasztói társadalom csírái az 1960-as évektől jelentek meg: a turizmus, az autótulajdonlás és a nyugati kulturális termékek iránti kereslet növekedése Szerbiában is érzékelhető volt, bár a jugoszláv piac nyitottsága a szovjet blokkhoz képest viszonylagos volt.

A kultúrpolitika a jugoszláv identitás és a köztársasági nemzeti kultúrák kettőségét próbálta kezelni. Szerbiában a hivatalos diskurzus a szerb nemzeti kultúrát a jugoszláv testvériség keretében értelmezte, de a gyakorlatban a nemzeti szempontok időnként előtérbe kerültek. Az 1970-es években a szerb értelmiség egy része – történészek, írók, művészek – a nemzeti múlt újraértékelését sürgette, ami később a nacionalista mozgósítás kulturális alapját képezte. A nők helyzetében a szocialista rendszer formális egyenlőséget hirdetett, de a családon belüli szerepek és a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek továbbra is fennmaradtak; a női emancipáció inkább a munkavállalás kiterjesztésében valósult meg, mint a politikai reprezentációban.

A vallási közösségek helyzete is ellentmondásos volt. A szerb ortodox egyházat az állam gyanakvással kezelte, de a szocialista rendszer a vallásgyakorlást – ha korlátozott keretek között is – megtűrte. A muszlim lakosság, beleértve a szandzsáki bosnyákokat és a koszovói albánokat, a vallási és nemzeti identitás összefonódását élte meg; a „muszlim" nemzeti kategória 1968-as szövetségi elismerése Szerbiában is hatással volt a szandzsáki bosnyák identitás megerősödésére.

A zsidó közösség a Holocaust után töredékére zsugorodott, és a háború emlékezete a hivatalos jugoszláv emlékezetpolitikában sokáig háttérbe szorult.

16.3.7 Források és bizonytalanságok

A szocialista Szerbia történetének rekonstrukciója elsősorban állami dokumentumokra, pártanyagokra, alkotmányszövegekre és népszámlálási kötetekre támaszkodik. Az 1946-os, 1963-as és 1974-es szövetségi, illetve szerb alkotmányok szövege jól dokumentált, bár az alkotmányos rendelkezések tényleges működését a párthierarchia informális szabályai felülírták. A népszámlálások (1948, 1953, 1961, 1971, 1981) etnikai adatai hivatalosnak számítanak, de a nemzetiségi besorolás önbevalláson alapult, és a politikai környezet befolyásolhatta a válaszokat. A koszovói albánok arányára vonatkozó adatokat ezért becslésként kell kezelni, nem pedig pontos mérésként.

A legnagyobb bizonytalanság az erőszak és a demográfiai változások kérdését övezi. Az 1944–1945-ös vajdasági megtorlások, a németek kitelepítése és a magyar lakosságot ért sérelmek áldozatszámai máig vitatottak, mert a jugoszláv hatóságok nem tettek közzé megbízható statisztikákat, és a témát sokáig tabuként kezelték. Az 1981-es koszovói tüntetések áldozatszáma ugyancsak eltérően szerepel a szerb és az albán forrásokban; a hivatalos jugoszláv adatokat sokan alacsonynak, az albán becsléseket egyesek túlzónak tartják. A koszovói szerbek elvándorlásának okai – etnikai nyomás vagy gazdasági ellehetetlenülés – szintén értelmezési vita tárgya.

A SANU Memorandum megítélése különösen élesen osztja meg a történetírást. A dokumentum tényállításai közül többet a nemzetközi kutatás hamisnak vagy erősen túlzónak minősít, ugyanakkor a szöveg hatása a szerb nacionalista mobilizációra dokumentált tény. Az emlékezetpolitikai állítások – mint a koszovói szerbek „kiűzése” vagy az albánok „kollektív elnyomása” – a történeti elemzésben nem kezelhetők tényszerű megállapításként; inkább a nemzeti emlékezetpolitika termékeiként érdemes vizsgálni őket. A másodlagos szakirodalom – többek között Dejan Jović, Sabrina P. Ramet, Ivo Banac és mások munkái – eltérő hangsúlyokkal magyarázza a jugoszláv válság okait, de abban konszenzus mutatkozik, hogy az 1974-es alkotmány aszimmetrikus szerkezete és a gazdasági hanyatlás együttesen járult hozzá a föderáció felbomlásához.

16.3.8 Rövid összefoglaló

- Szerbia 1945 után a jugoszláv föderáció legnagyobb és központi fekvésű tagköztársasága lett, de területén két autonóm egység – a Vajdaság és Koszovó – jött létre.
- A háború utáni években a partizánállam centralizált rendszert épített ki, erőszakos megtorlásokkal és a német, illetve magyar lakosságot sújtó intézkedésekkel; a mezőgazdasági kollektivizálást 1953 körül feladták.
- Az önigazgatási szocializmus és az iparosodás gyors urbanizációt és társadalmi átrétegződést hozott, de a parasztság és a női egyenjogúság kérdése megoldatlan maradt.
- Koszovó és a Vajdaság autonómiája az 1974-es alkotmányban köztársasági jogkörökké bővült, ami a szerb politikai elitben tartós elégedetlenséget szült, az albán elitekben pedig a további státusznövelés igényét erősítette.
- Az 1981-es koszovói tüntetések, a szerb és montenegrói lakosság elvándorlása, valamint az 1986-os SANU Memorandum a nemzeti feszültségeket a jugoszláv válság középpontjába állította.
- A Tito halála utáni gazdasági hanyatlás, az adósságválság és az infláció aláásta az életszínvonalat, és kedvezett a nacionalista mozgósításnak.
- Slobodan Milošević hatalomra kerülése és az 1989-es szerb alkotmánymódosítás visszavonta a tartományok autonómiáját, ami a föderáció felbomlásának egyik közvetlen előzményévé vált.

16.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1946-os és az 1974-es alkotmány szerinti tartományi autonómiát Szerbián belül! Mely intézményi változások bizonyultak tartósnak?
2. Miért vált a koszovói kérdés az 1980-as évek jugoszláv válságának központi elemévé? Milyen gazdasági, demográfiai és politikai tényezők játszottak szerepet?
3. Milyen társadalmi és gazdasági változásokat hozott az iparosodás és az önigazgatási modell Szerbiában? Mely csoportok nyertek és melyek veszítettek?
4. Hogyan különíthető el a SANU Memorandum elemzésekor a dokumentált tény, a tudományos konszenzus és az emlékezetpolitikai állítás?
5. Miben különbözött a szerbiai szocialista modell a szovjet blokk modelljétől, és ez a különbség hogyan befolyásolta a társadalmi stabilitást?

16.4 Milošević kora és a posztjugoszláv Szerbia

Bevezetés A fejezet Szerbia 1989 utáni történetét tárgyalja, amely egyben a jugoszláv államszövetség felbomlásának, a délszláv háborúknak és a posztjugoszláv átmenetnek is a kerettörténete. Az itt tárgyalt időszak megértéséhez elengedhetetlen a korábbi, Szerbia Jugoszláviában és napjainkban fejezet A szocialista Szerbia és Koszovó alfejezetének ismerete, amely bemutatta, hogyan változott Szerbia és a szerb vezetés viszonya az albán többségű Koszovóhoz az 1974-es alkotmányt követően. Az 1980-as évek közepétől a Szerbia és a többi jugoszláv tagköztársaság, valamint a szerb vezetés és a koszovói albán politikai elitek közötti konfliktus fokozatosan olyan alkotmányos és erőszakba forduló válsággá mélyült, amelynek keretében a Slobodan Milošević nevével fémjelzett politikai irányváltás meghatározóvá vált. Ezt az időszakot a történeti irodalom gyakran a **szerb nacionalista fordulat** (srpski nacionalni zaokret) korszakaként írja le, de a kifejezés értelmezése és a folyamat egyes elemei a mai napig vitatottak.

Az alfejezet célja, hogy bemutassa: a szerb politikai rendszer és a társadalom hogyan jutott el a Slobodan Milošević (1941–2006) nevéhez kötött, a Szerbiai Kommunista Szövetségből, illetve utódpártjából kinőtt, autoriter vonásokat mutató hatalmi rendszertől a 2000. október 5-i fordulatig, majd hogyan kezdődött el a demokratikus átmenet és az európai integráció, valamint milyen kihívásokkal szembesült a 21. század eleji szerb állam. Az alfejezet ugyanakkor a jelenkori értelmezés szabályait követve megkülönbözteti a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást, különösen az 1991–1999 közötti háborúk, a NATO-bombázás, az áldozatszámok és a háborús felelősség kérdéseiben. A korszakhatár itt a szerb nemzetállam, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK), majd az államközösség és a 2006 után függetlenné vált Szerbia történetére fókuszál, a boszniai, horvátországi, koszovói fejleményeket csak annyiban érinti, amennyiben a szerbiai politika és a szerb társadalom megértéséhez szükségesek.

16.4.1 A nacionalista fordulat és az alkotmányos válság (1987–1991)

16.4.2 Az 1987-es „nyolcadik ülés” és a hatalom megszerzése

Slobodan Milošević politikai felemelkedése nem egyetlen beszédhez köthető, de az 1987. áprilisi koszovói látogatása, valamint az ott elhangzott, a szerb tüntetőknek szóló kijelentése – amelyet a rendszerpárti média és a későbbi nacionalista emlékezet egyaránt az „Önökön nem szabad megtámadni” („Niko ne sme da vas bije!”) fordulattal tett ismertté – a folyamat szimbolikus kiindulópontjává vált. A kijelentés pontos szövege és kontextusa vitatott; az elsődleges források nem mindig egyeznek a későbbi emlékezetben rögzült változattal. Ami dokumentált tény: 1987

végére a Szerbiai Kommunista Szövetség (Savez komunista Srbije, SKS) vezetésében legyőzte az addigi reformkommunista, Ivan Stambolić (1936–2000) nevéhez kötött irányzatot, és megszilárdította hatalmát. A folyamat az 1987. szeptemberi, a párt központi bizottságának „nyolcadik ülésén" (Osma sednica) teljesedett ki.

Az ezt követő években a szerb vezetés a korábbi, tágan értelmezett jugoszláv föderalizmus helyett egyre inkább a szerb nemzeti érdek képviseletét állította politikája középpontjába. Ennek eszköze az 1988–1989 folyamán szervezett, tömegesnek nevezett, úgynevezett **„antibürokratikus forradalom"** (antibirokratska revolucija) volt, amely a Vajdaság és a Crna Gora párttagságához és utcai mozgósításhoz köthető. A mozgósítás nyomán 1988 októberében – a dokumentált események szerint – lemondatták a Vajdasági, 1989 januárjában a Crna Gora-i és 1989 novemberében a koszovói párttagság vezetését. A hatályos alkotmányos eljárások formailag egy részét megtartották, de a tömegdemonstrációk nyomása, a rendőrségi beavatkozás egyes esetei és a pártapparátuson belüli kényszer miatt az események demokratikus jellege vitatott. A történeti irodalom egy része ezt a folyamatot autoriter hatalomtechnikaként, más része a szerb társadalom nemzeti mobilizációjának „túlmelegedéseként" értelmezi.

16.4.3 Az 1989-es alkotmánymódosítás és a koszovói autonómia felszámolása

Az 1974-es jugoszláv alkotmány a Koszovói Szocialista Autonóm Tartománynak és a Vajdasági Szocialista Autonóm Tartománynak a köztársaságokkal közel azonos jogosítványokat adott a szövetségben. Ezt a szerb politikai elit 1981-től folyamatosan bírálta, arra hivatkozva, hogy a tartományok alkotmányos pozíciója lehetetlenné teszi a szerb kormányzat egységes fellépését. Az 1989. március 28-án hatályba lépett alkotmánymódosítások – amelyeket a tartományi parlamentek is megszavazták – gyakorlatilag visszavonták ezeket a jogosítványokat. A koszovói albán képviselők egy része a módosítást kényszer alatt születettnek tekintette; az 1989. február–márciusi tüntetések, bányászsztrájkok és a szerb biztonsági erők beavatkozásai ezt a félelmet felerősítették.

Az autonómia felszámolása után a koszovói albán elit nagy része párhuzamos intézményeket hozott létre. 1990. július 2-án a tartományi parlament albán többségű része kimondta a Koszovói Köztársaság kikiáltását, amelyet Szerbia nem ismert el. A párhuzamos államiság az évtized során a koszovói albán oktatás, egészségügy és adóztatás területén is fennmaradt, de a szerb hatóságok nemzetközileg elismert hivatalos intézményei párhuzamosan működtek. A fejlemény összefügg A szocialista Szerbia és Koszovó alfejezetben tárgyalt 1981-es zavargásokkal és a szerb–albán viszony radikalizálódásával.

16.4.4 A többpárti választások és a szocialista utódpárt túlélése

A jugoszláv tagköztársaságokban 1990 folyamán tartották meg az első többpárti választásokat. Szerbiában 1990 decemberében a Milošević vezette **Szerbiai Szocialista Párt** (Socijalistička partija Srbije, SPS) alakult meg a Szerbiai Kommunista Szövetség és a Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége utódjaként. Az SPS a választáson a szavazatok többségét szerezte meg; az ellenzéki pártok – köztük a jobboldali, monarchista irányultságú **Szerb Megújhodási Mozgalom** (Srpski pokret obnove, SPO) Vuk Drašković vezetésével és a liberális Demokrata Párt – nem tudták megkérdőjelezni a hatalmi dominanciát. A választási kampányt és a szavazatszámlálást a megfigyelők jelentős állami médiafölény és egyenlőtlen feltételek mellett tartották számon; az eredményeket a hivatalos statisztika rögzíti, de a demokratikus minőség vitatott.

A választások egyben a szerb alkotmányos önmeghatározás átalakulását is jelzik: Szerbia 1990. szeptemberi alkotmánya megszüntette a tagköztársaság korábbi szocialista önkormányzati nyelvezetét, és a **szuverén nemzetállam** (suverena država) jogi kerete felé mozdult el. Ezzel párhuzamosan a többi tagköztársaságban – Szlovéniában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában,

Macedóniában – is új alkotmányok születtek, és a jugoszláv föderáció jogi alapja fokozatosan erodálódott. A szerb álláspont egy ideig a föderáció megtartását és a határok esetleges újratárgyalását kombinálta; a horvát és szlovén vezetés viszont konföderációs modelleket, később függetlenséget követelt.

16.4.5 A szankciók és a háborús évek (1991–2000)

16.4.6 A JSZK létrejötte és a háborúk

A A Balkán-háborúk és az első világháború fejezetben bemutatott történelmi előzmények után a délszláv háborúk a 20. század végi jugoszláv felbomlás erőszakos szakaszát alkotják. A szerb álláspont szerint a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában élő szerbeknek joguk volt nem szakadni el Szerbiától; a horvát és boszniai vezetés ezt agressziónak, illetve területi expanziónak tekintette. A nemzetközi szakirodalomban és a Nemzetközi Törvényszék (ICTY) ítéleteiben rögzült tény, hogy a Szerb Köztársaság politikája és a Horvátországi Szerb Köztársaság, illetve a boszniai Szerb Köztársaság fegyveres szervezetei között intézményi, anyagi és katonai összefonódás állt fenn; a felelősség pontos mértéke azonban az eljárásokban is vitatott maradt.

1992. április 28-án Szerbia és Crna Gora létrehozta a **Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot** (Savezna Republika Jugoslavija, SRJ/JSZK), amely a délszláv állam jogutódjának tekintette magát, de nemzetközi szinten nem ismerték el automatikusan. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1992. május 30-i 757. határozata szankciókat rendelt el a JSZK ellen, mert úgy ítélte meg, hogy Belgrád támogatja a boszniai szerb erőket, és nem tesz eleget a békefeltételeknek. A szankciókhoz 1992–1995 között teljes gazdasági embargó, olajbehozatali korlátozások, repülési tilalom, később a pénzügyi tranzakciók leállítása társult. A **hiperinfláció** 1992 második felétől 1994 első hónapjáig fokozódott; 1994. januárban a jugoszláv dinár inflációja a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a jugoszláv statisztikai források szerint hónapos szinten a több milliárd százalékot is elérte. A közlésnél jelezni kell, hogy a különböző statisztikai becslések eltérnek, és a feketepiaci árfolyamok miatt a havi infláció pontos értéke vitatott. A gazdasági összeomlás a lakosság széles körét sújtotta, és a korábbi középosztályi egzisztenciák jelentős részét is leszakasztotta.

16.4.7 A Dayton utáni helyzet és az ellenzéki tiltakozások

Az 1995. novemberi daytoni megállapodás lezárta a boszniai háborút, és a boszniai szerb, horvát és bosnyák politikai erők közötti hatalommegosztást rögzítette. A szerbiai rezsim formálisan is támogatta a békefolyamatot, de a háborús felelősség, a menekültkérdés és a boszniai szerb entitás viszonya továbbra is meghatározó politikai konfliktus maradt. 1996 novemberétől Szerbia városaiban, elsősorban Belgrádban, több hónapos tüntetéshullám bontakozott ki, miután a kormányzat nem ismerte el az ellenzék győzelmét a helyi választásokon. A tüntetések – amelyeket a résztvevők polgári engedetlenségként, a rezsim „idegen érdekek szervezte zavargásként” értelmezett – végül az ellenzék részleges választási győzelmének elismeréséhez vezettek. A folyamat a 2000-es év előtti legjelentősebb belpolitikai mobilizáció volt, és megmutatta a rezsim társadalmi támogatottságának erodálódását.

16.4.8 A koszovói háború és az 1999-es NATO-légicsapások

Az 1996–1998 közötti koszovói fejlemények a párhuzamos albán intézmények és a fokozódó szerb rendőri-katonai jelenlét közötti konfliktusból fegyveres szembenállássá nőttek. A **Koszovói Felszabadítási Hadsereg** (Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UÇK) 1996-tól hajtott végre támadásokat

a szerb biztonsági erők ellen; a szerb válaszcsapások a nemzetközi jelentések szerint civil lakosságot is sújtottak. A Nyugat-Európai és a nemzetközi szervezetek által megfogalmazott követelések a szerb erők kivonására és a koszovói albán politikai képviselet bevonására vonatkoztak. Az 1999. január–februári rambouillet-i tárgyalások kudarca után a NATO 1999. március 24-én légi hadműveletet indított a JSZK ellen. A hadművelet hivatalos indoka a nemzetközi humanitárius válság elhárítása, valamint a koszovói albán lakosság védelme volt.

A légicsapások 1999. június 10-ig tartottak. A támadások szerbiai célpontokat – katonai, kommunikációs, energetikai és infrastrukturális létesítményeket – értek, de a szerb és a nemzetközi források is rögzítenek civil áldozatokat. Az áldozatszám vitatott; a szerb hivatalos statisztika és az emlékezetpolitikai állítások szerint a halottak száma több száz, a nemzetközi szervezetek (Human Rights Watch, Nemzetközi Bíróság, ICTY) a NATO-hadműveletek által okozott civil veszteségeket gyakran 500–600 főre teszik, de ezek a becslések is forrástól függően változnak, és a szerb állami álláspont szerint ez a szám magasabb. A NATO-művelet alatt és után a szerb biztonsági erők több tízezer koszovói albánt kényszerítettek lakóhelyük elhagyására; az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság adatai szerint 1999 tavaszán kétszázezer körüli regisztrált menekült és nagy számú belső menekült volt. A háború alatti magyar emberiességi válság és a szerb erők által elkövetett emberi jogi jogsértések megítélésében a nemzetközi szakirodalom konszenzusa a súlyos jogsértések megtörténtére vonatkozik, de a konkrét áldozatszámok és a szervezett etnikai tisztogatás mértéke vitatott.

A háborút a 1244-es ENSZ BT-határozat zárta le, amely a szerb erők kivonását, nemzetközi polgári és katonai jelenlétet, valamint a koszovói önkormányzat kialakítását írta elő. A szerb fél ezt a határozatot ma is a szuverenitás megőrzésének jogi alapjaként értelmezi, míg a koszovói albán politika és a nemzetközi elismerésben részt vevő államok többsége 2008 óta a koszovói függetlenséget tekinti az alapvető keretnek. Ez a kettősség a 21. századi szerb–koszovói viták minden szintjén jelen van, és az értelmezése az emlékezetpolitikai állítások közé tartozik.

16.4.9 A rezsim válsága és a 2000. október 5-i fordulat

A NATO-bombázást követően a Milošević-rezsim hatalmi erőforrásai csökkentek, de a hivatalos intézmények és a média továbbra is az SPS befolyása alatt maradtak. A 2000. szeptemberi jugoszláv elnökválasztáson Milošević az első fordulóban vereséget szenvedett a ellene induló ellenzéki közös jelölt, Vojislav Koštunica (1944–) ellen. A hivatalos választási bizottság a második forduló kiírását követelte, az ellenzék és a civil szervezetek szerint a valós eredmény alapján Koštunica már az első fordulóban győzött. 2000. október 5-én Belgrádban és több szerbiai városban tüntetések törtek ki, a tömeg egy része megrohamozta a szövetségi parlament épületét, és a rendőrségi, katonai erők egy része nem lépett fel a demonstrálókkal szemben. A rezsim elismerte vereségét, és Slobodan Milošević lemondott az elnökségről. Az eseményt a szerb és a nemzetközi emlékezet egyaránt a **„2000. október 5-i demokratikus fordulat”** (Petooktobarska promena) néven tartja számon, de a szerb szakirodalomban vitatott, hogy a fordulat mennyiben volt eredménye egy belülről szervezett puccsnak, mennyiben spontán népmozgalomnak, illetve mennyiben a nemzetközi nyomásnak és a biztonsági szervek lojalitásváltásának következménye.

Az azt követő években Szerbiában a hatalom a **Szerbiai Demokrata Ellenzék** (Demokratska opozicija Srbije, DOS) nevű koalícióhoz került; a jugoszláv államfő Vojislav Koštunica lett, a szerb miniszterelnök pedig Zoran Đinđić (1952–2003). A koalíció törékeny volt; Milošević 2001-es letartóztatása és hágai átadása, a gazdasági reformok, a privatizáció és a szervezett bűnözés elleni fellépés egyaránt belpolitikai konfliktusokhoz vezetett. 2003. március 12-én Zoran Đinđićet merényletben meggyilkolták; a gyilkosságot a hivatalos vizsgálat szerint a bűnözői csoportokhoz és az állambiztonsági szervek exponenseihez köthető körök követték el. A merényletet utáni „Szablya” művelet (Operacija Sablja) idején több száz embert vettek őrizetbe, és felszámolták a zimonyi

klánként ismertté vált hálózatot. A politikai erőszak, a maffiaállamiság és a jogállami intézmények gyengesége ebben az időszakban a szerb átmenet legkritikusabb problémái közé tartozott.

16.4.10 A demokratikus átmenet és a posztjugoszláv államépítés (2001–2008)

16.4.11 A Szerbia és Crna Gora államközösség

A Szövetségi Jugoszláv Köztársaság 2003-ban átalakult Szerbia és Crna Gora államközösséggé. Az államközösség laza konföderációs struktúra volt, amelyben a tagköztársaságok fenntartották a jogot, hogy legalább három év után népszavazást írjanak ki a függetlenségről. 2006. május 21-én a Crna Gora-i népszavazáson a résztvevők 55,5 százaléka szavazott a függetlenségre; az EU által támogatott eljárásrend a 55 százalékos küszöböt és a legalább 50 százalékos részvételt szabta meg. A szavazati arányokat a hivatalos választási jegyzőkönyvek rögzítik, de az eredmény a címzettek politikai értelmezése szerint ma is érinti a szerb–crna gorai viszonyt. 2006. június 5-én Szerbia is kikiáltotta függetlenségét, ezzel a délszláv állam jogfolytonosságának utolsó intézményes formája is megszűnt.

16.4.12 A koszovói függetlenség és a szerb politika

A Koszovó státuszára vonatkozó tárgyalások 2006–2007 folyamán az ENSZ-különmegbízott, Martti Ahtisaari (1937–) vezetésével folytak. A szerb fél ellenezte a függetlenséget, és a szuverenitás megőrzését, a koszovói albán fél a függetlenség elismerését követelte. 2008. február 17-én a koszovói parlament – a nemzetközi jelenlévők számára ismert módon – egyoldalúan kikiáltotta a Koszovói Köztársaság függetlenségét. Szerbia ezt a lépést jogellenesnek tekinti, és a 2010-es Nemzetközi Bírósági tanácsadó véleményre hivatkozva, amely szerint a nyilatkozat nem sértette a nemzetközi jogot, az álláspontját fenntartja. A vélemény azonban nem foglalt állást abban, hogy jogszerű-e a függetlenség. A koszovói függetlenséget 2026-ig több mint száz ENSZ-tagállam ismerte el, de a szerb állam, Oroszország, Kína, valamint öt EU-tagállam (Spanyolország, Ciprus, Görögország, Románia, Szlovákia) nem. Az elismerések számát és a lista változását a hivatalos koszovói és szerb kormányzati források eltérően közlik; az ellenőrzött adatokat a tagállami elismerések folyamatos frissítése mellett lehet csak pontosan rögzíteni.

A koszovói konfliktus és a belpolitikai feszültség a 2000-es évek közepétől is meghatározta a szerb pártpolitikát. A Koštunica vezette jobbközép és a Boris Tadić (1958–) nevéhez köthető, EU-integrációt támogató erők közötti ellentét a hágai együttműködés, a NATO-kapcsolat és a koszovói politika kérdéseiben nyilvánult meg. A hágai együttműködés 2004-től vált a stabilizációs és társulási folyamat feltételévé. A szerb hatóságok 2008 júliusában letartóztatták Radovan Karadžić (1945–) volt boszniai szerb vezetőt, 2011 májusában pedig Ratko Mladić (1942–) volt katonai parancsnokot; mindkettejüket átadták az ICTY-nek, ahol elítélték őket. A hágai együttműködés megítélése a szerb társadalomban megosztott: egyesek a nemzetközi igazságszolgáltatás kényszereként, mások a jogállamiság feltételeként értelmezik.

16.4.13 Az EU-integráció kezdetei

A 2000. évi fordulat után a nemzetközi közösség enyhítette a szankciókat, és lehetővé tette a pénzügyi támogatások, majd a szerződéses kapcsolatok kiépítését. A 2003. júniusi thesszaloniki EU-csúcs elfogadta a nyugat-balkáni államok európai perspektíváját. Szerbia 2012-ben kapott tagjelölti státuszt, de a csatlakozási tárgyalások csak 2014-ben kezdődtek meg. A tárgyalások a belpolitikai reformokon túl a koszovói fejleményekhez is kötődtek, mivel az EU-tagállamok egy része a Koszovóval való viszony normalizálását a csatlakozási folyamat feltételeként kezeli. A

2013. áprilisi brüsszeli megállapodás a szerb és a koszovói miniszterelnök között a koszovói szerb önkormányzati közösség létrehozását és a belügyi-igazságügyi együttműködést irányozta elő, de a végrehajtás részben maradt el; a szerb és a koszovói fél közötti tárgyalások azóta is ismétlődő válságokkal terheltek.

16.4.14 Szerbia 2012 után: a SNS, a putyinizmus és a demokrácia kérdése

16.4.15 A SNS felemelkedése és a politikai rendszer centralizációja

A 2012-es választásokon az addigi ellenzéki Szerb Haladó Párt (Srpska napredna stranka, SNS) Aleksandar Vučić (1970–) vezetésével került kormányra, kezdetben a szocialista utódpárttal koalícióban. Az SNS a 2008-ban szakadárként kivált Szerb Radikális Párt utódja, amely korábban a nemzeti-populista, a hágai együttműködést elutasító irányzatot képviselt, majd fokozatosan az EU-integráció és a nemzetközi együttműködés retorikáját vette fel. A párt és Vučić hatalomra kerülése óta a szerb belpolitika domináns szereplőjévé vált; a 2014-es, 2016-os, 2020-as és 2022-es parlamenti választásokon a koalíciós listák abszolút többséget szereztek. A választások demokratikus minősége az EU és az EBESZ megfigyelői szerint fokozatosan romlott: a médiapiac koncentrációja, a közigazgatás politikai lojalitása, a választási visszaélések és a közvélemény-kutatások szerint a szabadságjogok csökkenése miatt a nemzetközi szervezetek a szerb demokráciát veszélyeztetettnek tekintik. A szerb kormány ezt a kritikát a nemzetközi politikai elfogultsággal magyarázza.

A 2010-es évek végétől a szerb politikai rendszer a „hibrid rezsim” (hibridni režim) kategóriájába sorolódott a Freedom House és a V-Dem Institute egyes értékelései szerint; a politikai pluralizmus formálisan fennmaradt, de a hatalomgyakorlás ténylegesen centralizálódott. A hatalom a miniszterelnöki, majd 2017-től az elnöki posztot betöltő Vučić és szűkebb környezete kezében összpontosul; a pártrendszer azonban továbbra is többpárti, és az ellenzék választásokon indulni és parlamentbe jutni képes, jóllehet a kampányfeltételek egyenlőtlensége vitatott. A 2018–2019-es „All Against” tüntetéssorozat, a 2023-as tömeges „Szerbia az erőszak ellen” mozgósítások, valamint a 2024-es környezetvédelmi és választásjogi tiltakozások a társadalmi elégedetlenség hullámait jelezték, de nem tudták tartósan megváltoztatni a hatalmi viszonyokat.

16.4.16 A koszovói tárgyalások és a brüsszeli párbeszéd

A szerb–koszovói tárgyalások 2011 óta az EU közvetítésével zajlanak. A párbeszéd eredményei között rögzítették a mozgásszabadságot, a rendszámtáblák, a vámbélyegzők és a telekommunikáció kérdéseit, valamint a szerb önkormányzati közösség létrehozásának elvét. A végrehajtás azonban rendkívül lassú; a 2015-ös brüsszeli megállapodás után a koszovói szerb községek egy részének integrációja megrekedt. A szerb álláspont szerint a koszovói fél nem teljesíti a szerb önkormányzati közösség létrehozására vonatkozó kötelezettségét; a koszovói albán politika szerint a szerb fél akadályozza a koszovói államiság nemzetközi elismerését. A tárgyalások 2018–2020 között a területcsere lehetőségét is megemlítették, de a hivatalos dokumentumok ezt soha nem erősítették meg; a téma nyilvános tárgyalása a szerb és a koszovói társadalomban egyaránt heves vitákat váltott ki. A 2022-es francia-német javaslat és a 2023-as ohridi melléklet a kapcsolatok rendezésének útitervét fogalmazta meg, de a végrehajtás a 2020-as évek közepéig nem zárult le.

16.4.17 A 21. századi szerb gazdaság és társadalom

A 2000-es évek elején a szerb gazdaság mély átalakuláson ment keresztül. A privatizáció, a bankszektor liberalizációja és a külföldi működőtőke beáramlása egyes években gyors növekedést

hozott, de a munkanélküliség, a korrupció és az egyenlőtlen jövedelemeloszlás feszültségeket generált. Szerbia 2009-ben IMF-hitelre szorult, majd a 2012-es költségvetési megszorításokkal és az állami támogatások leépítésével stabilizálta a makrogazdasági mutatókat. A 2015–2019 közötti időszakban a GDP növekedése visszaállt, de a gazdasági teljesítmény 1990-hez viszonyított relatív elmaradása, az elvándorlás és a fiatalok távozása a társadalom központi problémája maradt. A demográfiai folyamatokat a A régió a 21. században fejezet tárgyalja részletesen; itt annyit kell rögzíteni, hogy Szerbia az Európai Unió mérési módszertana szerint a régió legmagasabb szintű EU-n belüli elvándorlási rátáit mutatja, különösen a 2010-es években a németországi és ausztriai munkavállalás és letelepedés miatt. A tényleges migrációs számok becslése a fogadó országok statisztikáin és a szerb népszámlálási adatok különbségén alapul, ezért a különböző források 200 000 és 500 000 közötti eltérő számokat adnak.

A koszovói szerb közösség, a boszniai Szerb Köztársasággal fenntartott kapcsolat, valamint a szerb ortodox egyház szerepe a közéletben és az emlékezetpolitikában a 2010-es években megerősödött. A szerb ortodox egyház (Srpska pravoslavna crkva, SPC) jelentős befolyást gyakorolt a nemzeti identitás és a történelmi emlékezet alakítására; az egyház és az SNS vezetése közötti intézményes szövetség a szociális és szimbolikus kérdésekben szorosabbá vált. A szerb ortodox egyház hivatalos szerepe a koszovói szerb örökség védelmében, valamint a nemzeti ünnepek és az emlékezet rituáléjában a demokratikus átmenet után is meghatározó maradt.

16.4.18 Források és bizonytalanságok

A Milošević-korral és a posztjugoszláv Szerbiával kapcsolatos tudásunk alapvetően elsődleges források (választási jegyzőkönyvek, ENSZ BT-határozatok, ICTY-ítéletek, hivatalos statisztikák, alkotmányszövegek, interjúk) és másodlagos szakirodalom (brit, amerikai, német, szerb és jugoszláv utódállami történeti munkák) kombinációjára épül. Az 1987–2000 közötti időszakban keletkezett állami iratok egy része továbbra is hozzáférhetetlen, a biztonsági szolgálatok és a pártapparátus iratanyagai hiányosak vagy nem selejtezetten fennmaradtak; a Szerbiai Állambiztonsági Szolgálat iratainak egy része a 2000-es években megsemmisült, illetve nem kutatható.

Az áldozatszámokkal, a lakosság kényszermozgásával és a háborús bűnökkel kapcsolatban a legnagyobb bizonytalanság a forrástípusok eltéréséből fakad. Szerb hivatalos források, koszovói albán civil szervezetek, az ICTY ítéletei, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság és a nemzetközi nem kormányzati szervezetek adatai rendre eltérő számokat közölnek; a legtöbb esetben a rendelkezésre álló adatok **becslésnek** tekintendők, nem „mért” adatnak. A NATO-bombázás civil áldozatainak száma, a koszovói albán menekültek, belső menekültek és a szerb civil áldozatok száma, valamint a Srebrenica-i és más boszniai események felelőssége a tudományos konszenzus ellenére is rendszeresen az emlékezetpolitikai vita tárgya maradt. A történettudományi álláspont szerint a konkrét események közül többnek a ténye dokumentált, de a „ki kezdte?”, „mi volt a cél?”, „ki volt az áldozat?” kérdésekre adott válaszok nem függetleníthetők a nemzeti keretezéstől.

A 2000 utáni szerb politikai rendszer értékelése folyamatosan változik. A hivatalos szerb kormányzati közlések az ország demokratikus stabilitását, a nemzetközi integrációs eredményeket és a gazdasági növekedést hangsúlyozzák; a nemzetközi civil szervezetek és az EU-jelentések a jogállamiság, a médiapluralizmus, a korrupció és a választási egyenlőség hiányosságait emelik ki. A tényleges politikai rendszer nem sorolható be egyszerűen a „demokrácia” vagy a „diktatúra” kategóriába; a kortárs szakirodalom sokkal inkább a **versengő autoriter**, illetve a **hibrid rezsim** fogalmát alkalmazza.

16.4.19 Rövid összefoglaló

- Slobodan Milošević a Szerbiai Kommunista Szövetségen belüli hatalmi fordulat után, az 1988–1989-es „antibürokratikus forradalom” és az 1989-es alkotmánymódosítások segítségével szüntette meg a Vajdaság és Koszovó autonómiáját, és a szerb politikát a nemzeti központosítás irányába fordította.
- A többpárti választások 1990-ben megtartása ellenére az SPS dominanciája és a médiafölény a demokratikus verseny korlátait mutatta; az 1992-ben létrehozott Jugoszláv Szövetségi Köztársaság a délszláv háborúk és az ENSZ-szankciók kontextusában formálódott.
- Az 1992–1995 közötti boszniai és horvátországi háborúk, valamint az 1999-es koszovói háború és NATO-bombázás a szerb társadalmat, a gazdaságot és az intézményrendszert súlyosan megterhelte; az áldozatszámok és a felelősség megítélése a forrásoktól függően vitatott.
- A 2000. október 5-i fordulat megdöntötte Milošević hatalmát, de a demokratikus átmenet belső feszültségekkel, a 2003-as miniszterelnök-gyilkossággal és a szervezett bűnözés elleni harccal terhelt.
- A 2006-os Crna Gora-i függetlenségi népszavazás, majd a 2008-as koszovói függetlenségi nyilatkozat nyomán Szerbia szuverenitása, területi keretei és a szerb nemzeti identitás kérdése központi politikai témává vált.
- A 2012 utáni SNS-vezetés alatt Szerbia egyszerre folytatott EU-csatlakozási politikát és egyre inkább centralizálta a belpolitikát; a nemzetközi szervezetek egy része a rendszert hibrid rezsimnek tartja.
- A koszovói tárgyalások, a hágai együttműködés, a gazdasági átalakulás, az elvándorlás és a demográfiai zsugorodás a 21. századi szerb belpolitika és társadalom egyszerre intézményi és mindennapi kihívásai.
- A korszak eseményeinek értelmezése erősen emlékezetpolitikai keretben zajlik; a könyv ezért különbséget tesz a dokumentált tény, a tudományos becslés és a nemzeti keretezés között.

16.4.20 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos és pártszervezeti eszközökkel építette ki hatalmát Slobodan Milošević 1987–1990 között, és miért vált ez a folyamat a jugoszláv föderáció válságának katalizátorává?
2. Hasonlítsa össze a szerb politikai vezetés és a nemzetközi szervezetek érvelését az 1999-es koszovói háborúval és a NATO-bombázásokkal kapcsolatban! Mely tények tekinthetők dokumentáltnak, és melyek maradnak vitatott értelmezések?
3. Miért tekinthető a 2000. október 5-i fordulat és a 2003-as miniszterelnök-gyilkosság a szerb posztjugoszláv átmenet két ellentétes végpontjának?
4. Milyen szerepet játszott a szerb politikai rendszer alakításában a hágai együttműködés és a koszovói tárgyalások feltétele az EU-csatlakozási folyamatban?
5. A 2012 utáni szerb politikai rendszert a demokrácia, a hibrid rezsim és az autoriter visszacsúszás fogalmaival is leírják. Milyen érvek szólnak az egyes besorolások mellett, és miért nem tekinthetünk a kérdésre egyszerűen eldöntött ügyként?

17 Észak-Macedónia az ókortól az oszmán hódításig

17.1 Az ókori Makedónia és a római uralom

A római hódítás előtti **Makedón Királyság** (latinul: *Macedonia*, görögül: *Makedonia*) nem egyszerűen „görög állam” volt, hanem a hellén világ északi peremén fekvő monarchia, amely a déli poliszokhoz képest erős királyi hatalommal és katonai arisztokráciával rendelkezett. A királyság magterülete a Thermaikoszi-öböl környékén, **Pella** és **Aigai** (a mai Vergina) térségében feküdt, a hellén kulturális hatás pedig legkésőbb az i. e. 4. századtól erőteljesen érvényesült. A mai **Észak-Macedónia** (Severna Makedonija) területe az ókorban nem a királyság központját, hanem annak északi, hegyvidéki peremrégióit – a felső-makedóniai vidékeket, valamint a **paionok**, **dardánok** és részben **trákok** által lakott tereket – foglalta magába. Ez a földrajzi elhelyezkedés alapvetően meghatározta a római provincializáció jellegét: a tartományt nem homogén etnikai közösség, hanem hellenizált, félig hellenizált és helyi nyelvű közösségek sokasága alkotta. Ebből következik, hogy a római provincia nem a későbbi szláv állam elődje, hanem egy birodalmi közigazgatási keret volt, amelybe többféle nyelvű és kultúrájú népesség tartozott. A római örökség és a késő antikvitás általános folyamatai itt tehát sajátos regionális változatban jelentkeztek: Makedóniában Róma inkább a hellenisztikus városi kultúrára épített, mintsem eltörölte volna azt.

A római beavatkozás a **makedón háborúk** során vált tartóssá. A második makedón háborút lezáró **künoszkephalai csata** (i. e. 197) után a római szenátus szabadnak nyilvánította a görög államokat, ám a Makedón Királyságot meggyengítette. A harmadik makedón háborút követő **pydnai csata** (i. e. 168) a királyság végét jelentette: a rómaiak négy, egymástól elszigetelt köztársasági körzetre – a forrásokban *merides* néven említett egységekre – osztották Makedóniát, megtiltották a köztük való házasodást és birtokforgalmat, és adófizetésre kötelezették őket. A források (Polybios, Livius) egyetértenek abban, hogy a római beavatkozás elsődlegesen a kelet-mediterrán hatalmi egyensúlyt szolgálta, nem pedig valamiféle „felszabadító” missziót. A helyi elitek egy része együttműködött a rómaiakkal, mások ellenálltak; a lakosság tömegeinek tapasztalatairól azonban alig vannak közvetlen feljegyzések.

A provinciává alakítás közvetlen kiváltó oka az **Andriskos-féle felkelés** volt (i. e. 150–148), amelyben egy magát Perszeusz fiának kiadó trónkövetelő sereget gyűjtött, és rövid időre visszaállította a királyság látszatát. A rómaiak **Quintus Caecilius Metellus** irányításával verték le a felkelést, és a területet tartósan megszállták. A szakirodalom egy része i. e. 148-ra, más része i. e. 146-ra teszi a **Provincia Macedonia** hivatalos megszervezését; a bizonytalanság abból fakad, hogy a kortárs források nem közölnek alapítási dátumot, hanem a folyamatos katonai jelenlétből következtetnek. Korinthos elfoglalásával (i. e. 146) szinte egy időben a rómaiak a Balkán déli részén létrehozták az első tartós provinciájukat, amely a későbbi birodalmi közigazgatás egyik modellje lett. Ez a párhuzamosság a római hódítás és a provinciák általános folyamatához is kapcsolódik: Makedónia volt az első tartós római tartomány a Balkánon.

A Provincia Macedonia **senatori provincia** lett, élén proconsuli rangú helytartóval. Igazgatása a hellenisztikus előzményekhez képest nem volt egységes: a városok jelentős része megőrizte belső önkormányzatát – a **boulé** (tanács), a démoszgyűlések és a választott tisztségviselők rendszerét –, de adót fizetett Rómának, és nem folytathatott önálló külpolitikát. A legfontosabb városok, mint

Thessalonica, **Amphipolis** és **Pella**, eltérő jogállást kaptak: némelyek **civitas libera** (szabad város), mások **civitas stipendiaria** (adófizető város) lettek. A rómaiak emellett **coloniákat** is alapítottak, elsősorban **Philippi** helyén, ahová veteránokat telepítettek. Ez a latin nyelvű közösség jól mutatja, hogy a romanizáció elsősorban a katonai telepesek és a közigazgatás révén terjedt, nem pedig tömeges betelepítéssel. A **municipium** jogállás később, a császárkorban vált gyakoribbá, amikor a helyi elitek római polgárjogot szereztek.

A tartomány stratégiai és gazdasági jelentőségét a **Via Egnatia** kiépítése jelzi. Ez az út a dyrrachiumi (később Durrës) kikötőtől indult, majd **Lychnidos** (a mai Ohrid) és **Heraclea Lyncestis** (Bitola közelében) érintésével, Edessán és Pellán át Thessalonikébe, onnan Amphipoliszon és Philippin keresztül Byzantium (később Konstantinápoly) felé haladt. A Via Egnatia tette lehetővé a római hadseregek gyors átcsoportosítását kelet felé, és egyúttal a helyi városokat bekapcsolta a mediterrán kereskedelmi hálózatba. A **Vardar (Axios)** folyó völgye pedig fontos észak–déli folyosó volt, amelyen a trák és illír régiók felől érkező termékek áramlottak a thessalonikei kikötőbe. A mai Észak-Macedónia területe tehát e két közlekedési tengely – a kelet–nyugati Via Egnatia és az észak–déli Vardar-völgy – metszéspontjában feküdt, ami a római jelenlét intenzitását növelte.

A gazdaság alapja a mezőgazdaság (gabona, szőlő, olajbogyó), az állattenyésztés és a hegyvidéki bányászat maradt. A bányászat a mai Észak-Macedónia területén, például a **Kratovo–Zletovo** környéki érclelőhelyeken régészeti nyomokkal feltehetően folyt, bár az ókori termelés volumenéről nincsenek pontos adatok; a későbbi bányászati hagyomány visszavetítése forráskritikai problémát jelent. A városokban a kézművesség, a kereskedelem és a helyi piacok működése a feliratokból és a felszíni leletekből ismert. A tartomány gazdagságát a római adók, a helyi elitek emlékművei és a császárkori középítkezések jelzik. A vidéki paraszti gazdaságok többsége azonban önellátó maradt, és csak lassan kapcsolódott be a piaci termelésbe.

A városi élet a római korban is hellén jellegű maradt: a görög nyelv volt a feliratok, a kereskedelem és a helyi politika nyelve; a görög istenek, a **császárkultusz**, a **gymnasiumok** (görögül: *gymnasion*), a színházak és a hellén filozófiai iskolák tovább virágoztak a hódítás után is. A Római Birodalom keleti felén soha nem törekedtek a görög nyelvű elitek teljes latinizálására, ezért a provincia a „hellenisztikus Kelet” egyik mintaterületeként működött. A mai Észak-Macedónia területén fekvő **Stobi** (a Vardar torkolatvidékénél), **Scupi** (a mai Skopje közelében), **Heraclea Lyncestis** és **Bargala** feliratai görög és latin nyelvűek vegyesen, ami a birodalmi hivatalosság és a helyi hellenizmus rétegzettségét mutatja. A városi elitek egy része római polgárjogot szerzett, és a helyi tisztségek római mintájú **cursus honorumot** követtek, de a nyilvános kultúra továbbra is a görög városok hagyományára épült.

A vidéki lakosság még inkább heterogén maradt: a hellenizált városi központok körül a falvakban a makedón, paion, dardán és trák nyelvek tovább éltek, amint azt a feliratokban megőrzött személynevek és istennevek jelzik. A rómaiak nem próbálták ezeket a közösségeket egységesíteni, amíg adózásuk és a katonai szolgáltatásuk biztosítva volt; a „romanizáció” a Balkán belső vidékein többnyire felszínes maradt. A feliratokban megjelenő nők a városi elit tagjaiként gyakran szerepelnek mecénásként, papnőként vagy síremlékállítóként, ami a hellén-római női reprezentáció kontinuitását mutatja, de a falusi nők életéről szinte semmit sem tudunk. A rabszolgák a háztartásokban, a kézművesműhelyekben és a bányákban dolgoztak; róluk elsősorban a felszabadítási feliratok és a sírkövek tanúskodnak.

A **késő császárkorban** a provinciát több részre osztották. Diocletianus és Constantinus reformjai nyomán a mai Észak-Macedónia területe **Macedonia Salutaris**, **Epirus Nova** és **Dardania** tartományok között oszlott meg. **Thessalonica** a régió legnagyobb városaként tovább erősödött, míg a belső területek a katonai védelem és a helyi püspöki hálózat logikáját követték. Ez az átszervezés előkészítette a későbbi bizánci közigazgatás kereteit, és a településhálózat átalakulása a kereszténység terjedése és a késő antik átalakulás folyamatához kapcsolódik. A

városokban bazilikák épültek, a püspökök gyakran a helyi arisztokráciából kerültek ki, és a templomi építkezések a városi reprezentáció folytatását jelentették. A vidéki pogány kultuszok helyi változatai ugyanakkor sokáig fennmaradtak, amit a késő antik keresztény vitairatok és a régészeti nyomok is jeleznek.

A kereszténység terjedéséről a 4. századtól vannak megbízhatóbb források: **Lychnidos** (Ohrid) püspöke a zsinati akták szerint részt vett a **szerdikai zsinaton** (343), és Stobi püspöksége is a késő római egyházszervezetbe illeszkedett. A keresztény hit megerősödése nem törölte el a hellén városi kultúrát, hanem új intézményi keretekbe olvasztotta azt; a templomok, a püspöki központok és a zarándokhelyek a római városi szövetben jelentek meg. A 6. századtól kezdődő szláv betelepülés és a bizánci–barbár határzóna kialakulása azonban gyökeresen új fejezetet nyitott a régió történetében, amit a szlávok és avarok betelepülése és a későbbi alfejezetek tárgyalnak.

Összességében a római hódítás Makedóniában nem a hellenisztikus örökség elpusztítását, hanem annak birodalmi keretbe szervezését hozta el. A provincia a Balkán egyik leginkább urbanizált és gazdaságilag is jelentős tartományává vált, ami a római eliteket és a császári adminisztrációt is vonzotta. Mégis, a római berendezkedés a feltárt régészeti lelőhelyek és a kevés írott forrás alapján egyenlőtlenül hatott: a városokban hellén-római vegyes, a vidéki közösségekben helyi hagyományok érvényesültek, a belső területek pedig a késő császárkorban is csak közvetve kapcsolódtak a mediterrán hálózathoz. Ez a belső tagoltság döntő előzménye volt annak, hogy a késő antikvitásban a régió a bizánci–barbár határzóna részévé vált, és a római városi örökség nem közvetlenül, hanem a bizánci hellenizmus átszűrésében hagyományozódott tovább.

17.1.1 Források és bizonytalanságok

Az ókori Makedónia római hódításáról elsősorban a görög-római történetírás (Polybios, Livius, Plutarkhosz, Sztrabón) számol be, amelyek szerzői a római szenátus és a hellén elitek szempontjából írtak; a legyőzött lakosság tapasztalatairól alig vannak közvetlen forrásaink. A római provincia igazgatását és a városok jogállását feliratok, törvényszövegek, érmek és a későbbi itáliai jogtudósok hivatkozásai alapján rekonstruáljuk. A mai Észak-Macedónia területén végzett régészeti feltárások – Stobi, Heraclea Lyncestis, Scupi, Lychnidos és Bargala lelőhelyein – gazdag tárgyi anyagot szolgáltatnak, ám ezek időbeli rétegzettsége és értelmezése gyakran vitatott.

A legfontosabb bizonytalanságok:

1. **A Makedón Királyság etno-nyelvi besorolása**: a makedón nyelv és a lakosság viszonya a görög nyelvhez a mai napig vita tárgya; az ókori források egy része hellén dialektusként, más része rokon, de különálló nyelvként utal rá. Ezt a kérdést a 19–20. századi nemzeti kisajátítások is terhelik, ezért a könyv forráskritikai szempontból kezeli.

2. **A Provincia Macedonia alapítási dátuma**: a szakirodalom i. e. 148 és i. e. 146 között ingadozik; a kortárs feliratok nem adnak egyértelmű alapítási évszámot, a későbbi római szerzők pedig gyakran visszamenőlegesen értelmezik a folyamatot.

3. **A lakosság számát és etnikai arányait** illetően nem rendelkezünk megbízható becslésekkel; a római népszámlálások helyi adatai nem maradtak fenn, így minden közölt adat csak hozzávetőleges.

4. **A vidéki romanizáció/hellenizáció mértéke**: a feliratok többnyire a városi elitek önreprezentációját tükrözik, a falusi lakosság nyelvi és vallási viszonyaira alig közvetlenül utalnak. A régészeti anyag – különösen a sírkövek és fogadalmi feliratok – mintavételi torzításai is jelentősek.

5. **A római hódítás áldozatairól** nincsenek megbízható számok; a források a harcok és a rabszolgasorba vetés tényét gyakran politikai-erkölcsi keretben említik, nem statisztikai igénnyel.
6. **A késő római provinciahatárok pontos nyomvonala** a mai Észak-Macedónia területén szintén rekonstruált, és az újabb kutatások módosíthatják; a korábbi szakirodalom gyakran túlzottan éles határokat rajzolt.

Mindezen bizonytalanságok ellenére a római provincia intézményi kereteiről, a Via Egnatia jelentőségéről és a hellenisztikus városi élet kontinuitásáról a források és a régészeti leletek egybehangzó képet adnak.

17.1.2 Rövid összefoglaló

- Az ókori Makedón Királyság magterülete a Thermaikoszi-öböl mentén feküdt, a mai Észak-Macedónia területe annak északi, hegyvidéki peremrégióit és a szomszédos paion, dardán és trák területeket foglalta magába.
- A római hódítás a makedón háborúk (i. e. 2. század) során bontakozott ki; a pydnai csata (i. e. 168) után a királyság megszűnt, majd Andriskos felkelése vezetett a Provincia Macedonia megszervezéséhez (i. e. 148–146).
- A provincia senatusi igazgatás alatt állt, a hellén polis-önkormányzatokat részben megtartva, de adóztatta és katonailag ellenőrizte a területet; a latin nyelvű római coloniák, mint Philippi, kivételt jelentettek.
- A Via Egnatia kiépítése stratégiai és gazdasági szempontból a Balkán egyik legfontosabb infrastrukturális beruházása volt, amely a tartományt a keleti hadszíntérhez és a mediterrán kereskedelem hálózatához kapcsolta.
- A hellenisztikus városi kultúra a római korban is fennmaradt: a görög nyelv, a gymnasiumok, a színházak és a helyi polis-intézmények kontinuitást mutatnak, míg a császárkultusz új valláspolitikai réteget jelentett.
- A vidéki közösségek etnikai és nyelvi sokszínűsége a római uralom alatt sem oldódott fel; a romanizáció elsősorban a városi eliteket és a katonai telepeseket érintette.
- A késő császárkorban a provinciát több részre osztották; a mai Észak-Macedónia területe Macedonia Salutaris, Epirus Nova és Dardania között oszlott meg, ami előkészítette a késő bizánci közigazgatási rendet.
- A kereszténység a 4–5. században városi püspökségek (Lychnidos, Stobi) formájában intézményesült, és szervesen ráépült a hellén-római városi hálózatra.

17.1.3 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi különbség van az ókori Makedón Királyság magterülete és a mai Észak-Macedónia területe között, és miért fontos ez a római provincializáció értelmezéséhez?
2. Hogyan változtatta meg a római hódítás a hellenisztikus városok politikai és jogi helyzetét anélkül, hogy eltörölte volna a hellén kulturális intézményeiket? Válaszában térjen ki a *civitas libera* és a *colonia* státuszokra.
3. Miért tekinthető a Via Egnatia a római jelenlét egyik legtartósabb anyagi örökségének a Balkánon? Hasonlítsa össze a hadi és a kereskedelmi szerepét.
4. Milyen forráskritikai nehézségekbe ütközik az ókori makedónok nyelvi és etnikai hovatartozásának vizsgálata, és hogyan befolyásolják a modern nemzeti narratívák ezt a vitát?
5. Miért állítható, hogy a római Makedónia városai és vidéki közösségei közötti kulturális szakadék a késő antik átalakulás egyik fontos előzménye volt?

17.2 A szláv betelepülés és a bolgár uralom

A mai Észak-Macedónia területe a késő antikvitás és a kora középkor fordulóján a Kelet-római (Bizánci) Birodalom egyik átjáró régiója volt: a via Egnatia és a Vardar (Axios) völgye kötötte össze a Duna-vidéket és a Balkán belsejét az Égei-tengerrel. Az előző alfejezetben tárgyalt római provincia, Macedonia és a késő antik városi hálózat ekkor még létezett, de a 6–7. században a szláv nyelvű csoportok és az avarok beáramlása alapvetően átalakította a településszerkezetet, a hatalmi viszonyokat és a nyelvi tájat. Ez az alfejezet ezt az átalakulást, majd a térségnek a korai bolgár államba való betagozódását, valamint Ohrid kiemelkedő kulturális és egyházi szerepét tárgyalja. A korszak eseményei nem érthetők meg kizárólag a mai nemzetállami kategóriák felől: a 6–10. századi szláv, bolgár, bizánci és helyi görög/latin lakosság identitása nem azonos a 19. század utáni nemzeti identitásokkal.

17.2.1 A szlávok és avarok betelepülése (6–7. század)

A szláv nyelvű csoportok megjelenése a Balkán déli részén a 6. század első felétől követhető nyomon. Prokopiosz, Iustinianus korának történetírója a 6. század közepén már beszámol arról, hogy **szklavinok** (görögül: Σ , Sklavenoi) és **antok** (görögül: , Antai) törnek be a bizánci területekre, és egyes csoportjaik a Dunától délre is letelepednek. A források azonban nem egyetlen, szervezett népvándorlási hullámot írnak le, hanem kisebb-nagyobb csoportok ismétlődő betöréseit, majd fokozatos letelepedését. A régészeti anyagban a 6–7. századi, viszonylag egyszerű kivitelű, kézzel formált vagy korongolt kerámia, valamint a földbe mélyített, csekély nyomot hagyó lakóépületek és a hamvasztásos temetkezések egyes kutatók szerint a szláv nyelvű népesség jelenlétéhez köthetők. Ugyanakkor a régészeti kultúrák és az etnikum közötti megfeleltetés módszertanilag vitatott: a tárgyi kultúra hasonlósága nem bizonyítja közvetlenül egy adott nyelv vagy önazonosság meglétét, és a helyi késő antik lakosság egy része is átvehetett bizonyos életmódbeli elemeket.

Az **avar kaganátus** (görögül: X) a 6. század végén, a Kárpát-medencéből kiindulva vált a Balkán északi felének meghatározó katonai hatalmává. A 7. század első évtizedeiben az avarok és a velük szövetséges vagy alávetett szláv csoportok többször mélyen behatoltak a félsziget belsejébe. A legfontosabb elbeszélő forrás, a **Miracula Sancti Demetrii** (Szent Démétriosz csodái) Thesszaloniké ostromait írja le, többek között a 7. század második évtizedében vagy harmincas éveiben bekövetkezett, avarok és szlávok által közösen végrehajtott támadást. A krónika szerint a várost csak Szent Démétriosz csodás közbenjárása mentette meg. A szöveg hagiográfiai műfajú, ezért a részletek – például az ostrom időpontja és a támadók összetétele – értelmezése vitatott, de maga a fenyegetettség és a szláv jelenlét ténye nem kétséges.

A bizánci források a 7. századtól **szklaviniai** (görögül: Σ , Sklaviniai) néven emlegetik a szláv csoportok által lakott vagy ellenőrzött területeket, amelyek nem alkottak egységes államot, hanem törzsi vagy katonai vezetők alatt szerveződő, kisebb-nagyobb egységek voltak. A mai Észak-Macedónia területén több ilyen, név szerint ismert csoportosulás létezett: a **berziták** (görögül: B , Berzetai), a **drugubiták** (görögül: Δ , Drugubitai) és a **szagudaták** (görögül: Σ , Sagoudatai) neve a bizánci szövegekben a Thesszaloniké környéki és attól északra eső területekhez kapcsolódik. E nevek alapján a történészek a szláv betelepülés több ágát rekonstruálják, de a csoportok pontos földrajzi elhelyezkedése és egymáshoz való viszonya bizonytalan.

A betelepülés következménye a késő antik városi hálózat visszaszorulása volt. A mai Észak-Macedónia területén fekvő római városok – például **Scupi** (a mai Szkopje mellett), **Stobi** (a Vardar és a Crna összefolyásánál) és **Heraclea Lyncestis** (a mai Bitola mellett) – a 6. század végétől fokozatosan elveszítették városi jellegüket, vagy jelentősen összezsugorodtak. A

régészeti rétegek rombolási nyomokat és tűzvészeket mutatnak, de a folyamat nem mindenütt köthető egyetlen támadáshoz; a városi élet hanyatlása már korábban megindult, és a betörések csak felgyorsították. A bizánci közigazgatás a tengerparti sávban és Thessalonikében tudott folyamatosan fennmaradni, a belső területeken viszont a 7. század folyamán a szláv törzsi területek váltak uralkodóvá.

A nyelvtörténeti és helynévtörténeti bizonyítékok megerősítik a szláv nyelvű lakosság jelenlétét, de nem adnak pontos választ a betelepülés mértékére. A mai Észak-Macedónia területén számos szláv eredetű helynév található, és a helyi szláv nyelvjárások a délszláv nyelvjárási kontinuum részét alkotják. Ugyanakkor a nyelvészeti adatok nem zárják ki, hogy a betelepülők mellett a korábbi, görög vagy latin nyelvű, illetve elszlávosodott népesség is tovább élt. A demográfiai folytonosság vagy megszakítottság kérdése a mai napig vita tárgya a régészetben és a történeti demográfiában; a becslések óhatatlanul bizonytalanok.

17.2.2 A bolgár állam megjelenése és terjeszkedése (7–9. század)

A 7. század végén a Balkán keleti felében új hatalmi tényező jelent meg: a **bolgár állam** (bolgárul: , Bălgarska dăržava), amelyet a türk nyelvű **onogur-bolgárok** és az általuk vezetett szláv törzsszövetség hozott létre. Az államalapítás hagyományos, a bizánci krónikákban szereplő dátuma 681, amikor Bizánc kénytelen volt elismerni Aszparuh kán uralmát a Duna-delta vidékén. A forrásokban **Első Bolgár Birodalom** (bolgárul: , Părvo bălgarsko carstvo) néven ismert állam kezdetben a Balkán északkeleti részére terjedt ki, és a 8–9. században fokozatosan nyomult délnyugat felé.

A mai Észak-Macedónia területének bolgár fennhatóság alá kerülése nem egyetlen hódítás eredménye volt. A 8. század második felében és a 9. század elején a bolgár uralkodók több hadjáratot vezettek a bizánci birtokok és a szláv törzsi területek ellen. A bizánci krónikák, elsősorban **Theophanes Confessor** (8–9. század) és a későbbi **Georgios Monachos** feljegyzései beszámolnak arról, hogy a bolgár kánok – köztük **Krum** (uralkodott kb. 803–814) és **Omurtag** (uralkodott 814–831) – kiterjesztették hatalmukat a Balkán belső területeire. A 9. század közepére a mai Észak-Macedónia jelentős része bolgár fennhatóság alatt állt, bár a határok és a tényleges ellenőrzés mértéke időben változott.

A bolgár uralom jellege a kora középkorban nem hasonlítható a modern államterületi szuverenitáshoz. A bolgár állam magja a kán udvara és a hadsereg volt; a távolabbi területeken a helyi szláv törzsfők, a **zsupánok** (szláv: župan) és más katonai vezetők megtarthatták belső önállóságukat, amennyiben adót fizettek és katonai szolgálatot teljesítettek. A bolgár hatalom tehát inkább laza, többszintű függőségi rendszer volt, mint egységes közigazgatású területi állam. A bizánci forrásokban felbukkanó szklaviniai nevek egy része még a 9. században is önálló egységként szerepel, ami arra utal, hogy a bolgár terjeszkedés nem számolta fel teljesen a helyi szláv vezetőréteget.

A 9. század közepén a bolgár állam és Bizánc közötti háborúk időszakosan átrajzolták a térség hovatartozását. **Borisz kán** (uralkodott 852–889) uralkodása alatt a bolgár állam felvette a kereszténységet; a hagyományos dátum 864 vagy 865, amikor Borisz megkeresztelkedett, és a bolgár uralkodó felvette a **Mihály** nevet. A kereszténység felvétele nem csupán vallási, hanem politikai és kulturális fordulat is volt: a bolgár állam a bizánci keresztény közösség részévé vált, és megkezdődött a szláv nyelvű egyházi írásbeliség meghonosítása. A mai Észak-Macedónia területe ebben a folyamatban különösen fontos szerepet kapott.

17.2.3 Ohrid központi szerepe a 9–10. században

Ohrid (macedónul: , Ohrid; bolgárul: , Ohrid; görögül: A , Achrida) a kora középkorban a tó partján fekvő, megerősített település volt, amely a római korban is létezett, de igazi jelentőségét a 9. század végétől nyerte el. A város a szláv nyelvű egyházi kultúra és irodalom egyik első központjává vált a Balkánon, szorosan összefonódva **Szent Cirill** (görögül: K , Kyrillos; eredeti nevén Konstantin) és **Szent Metód** (görögül: M , Methodios) tanítványainak tevékenységével.

A két testvér, Cirill és Metód a 9. század második felében a **Morva Fejedelemségben** (a mai Csehország és Szlovákia területén) folytatott missziójuk során dolgozta ki a szláv nyelvű liturgiát és a **glagolita ábécét** (szláv: glagolica). Metód 885-ben bekövetkezett halála után tanítványaikat a morva egyházi és politikai viszályok miatt elűzték. A tanítványok egy része – köztük **Kelemen** (szláv: Kliment; görögül: K) és **Naum** (szláv: Naum) – a bolgár állam területén keresett menedéket. Borisz kán utóda, **Simeon cár** (uralkodott 893–927) és a bolgár egyházi vezetés befogadta őket, és Ohrid környékére küldte missziós és oktatómunkára.

A **ohridi irodalmi iskola** (bolgárul: ; macedónul:) a 9. század végétől a szláv nyelvű egyházi irodalom, a liturgikus szövegek fordítása és a papi utánpótlás képzésének központja lett. Kelemen a hagyomány szerint Ohridban és környékén több ezer tanítványt oktatott, és megalapította a **Szent Panteleimon-kolostort**. Naum a **Preszpa-tó** partján, a mai Ohridtól délre fekvő területen alapított kolostort, amely ma **Szent Naum-kolostor** néven ismert. A két központ tevékenysége nyomán Ohrid a bolgár állam délnyugati részének szellemi és egyházi súlypontjává vált. A források – elsősorban a későbbi szentéletrajzok, például **Theophylaktos ohridi érsek** 11–12. századi írásai – részletesen beszámolnak Kelemen és Naum tevékenységéről, de ezek a szövegek hagiográfiai jellegűek, és a számadatok, csodás elemek értelmezése óvatosságot igényel.

Az irodalmi iskola jelentősége nem csupán helyi volt. Itt folytatódott a Cirill és Metód által elkezdett szláv liturgikus hagyomány, és itt alakult ki a **cirill ábécé** (szláv: kirilica) egyik korai változata, amely a glagolita írásból fejlődött ki, és később a bolgár, szerb, orosz és más szláv ortodox egyházak írásrendszerének alapja lett. A 10. századi ohridi kéziratok – bár fennmaradt példányaik nagy része későbbi másolat – nyelvészeti szempontból a délszláv nyelvjárások egyik korai írott formáját képviselik. A mai macedón és bolgár nyelvtudomány egyaránt a saját nyelvtörténeti előzményei közé sorolja ezt a hagyományt, ami a modern nemzeti tudományok közötti értelmezési vita egyik fontos pontja.

A 10. század folyamán Ohrid a bolgár állam délnyugati területeinek közigazgatási és katonai központjává is vált. A bizánci–bolgár háborúk időszakában, különösen Simeon cár halála után, a bolgár állam belső válságokkal küzdött, és a nyugati területek egyre nagyobb önállóságra tettek szert. A 10. század utolsó évtizedeiben **Sámuel** (bolgárul: , car Samuil; macedónul: , car Samoil) emelkedett ki, aki a bolgár állam nyugati részén épített ki hatalmat, és Ohridot, illetve a közeli **Preszpát** tette meg uralmi központjává. Sámuel államát a modern történetírás hagyományosan **Nyugati Bolgár Birodalom** vagy **Sámuel birodalma** néven emlegeti, de a korabeli forrásokban egyszerűen bolgár államként szerepel. A mai macedón történetírás egy része ezt az államot a macedón államiság korai előzményének tekinti, míg a bolgár történetírás a bolgár állam folytonosságát hangsúlyozza. Ez a szembenállás a 19–20. századi nemzeti történeti kánonok kialakulásával függ össze, és nem magából a 10. századi forrásanyagból következik.

Sámuel uralkodása alatt (kb. 976–1014) a nyugati bolgár állam kiterjedt a mai Észak-Macedónia, Albánia, Észak-Görögország és Nyugat-Bulgária jelentős részére. A bizánci császár, **II. Baszileiosz** (uralkodott 976–1025) hosszú háborút folytatott ellene. A döntő vereség 1014-ben a **kleidioni csatában** (a mai Bulgária és Észak-Macedónia határvidékén, a Sztruma folyó szorosában) következett be. A bizánci források – elsősorban **Ioannes Skylitzes** 11. századi krónikája –

szerint II. Baszileiosz több ezer foglyot megvakíttatott, és minden századiknak hagyott meg egy félszemű vezetőt. A történet, amely a császár „Bolgárölő” (görögül: B , Boulgaroktonos) melléknevének alapjául szolgált, a későbbi emlékezetben központi helyet kapott, de a forráskritika rámutat, hogy a számok és a jelenet drámai ábrázolása a bizánci udvari történetírás műfaji sajátossága, és a tényleges események pontos rekonstrukciója bizonytalan. Sámuel 1014-ben, a vereség után nem sokkal meghalt; az utódlási harcok és a bizánci nyomás következtében az állam 1018-ban végleg összeomlott.

17.2.4 A bizánci visszahódítás és a bolgár uralom vége (11–12. század)

1018-ban II. Baszileiosz bevonult Ohridba, és a nyugati bolgár állam területe bizánci fennhatóság alá került. A bizánci közigazgatás megszervezte a **bulgáriaiai themát** (görögül: B), amelynek központja kezdetben Ohrid volt. A bizánci uralom azonban nem számolta fel teljesen a helyi egyházi és kulturális hagyományokat: az **ohridi érsekség** (görögül: A A) autonóm egyházi tartományként tovább működött, és a szláv nyelvű liturgia egy ideig fennmaradt, bár a bizánci egyházi hierarchia fokozatosan görög nyelvűvé vált. Az érsekség jogállása a 11–12. században többször változott, de Ohrid megőrizte regionális egyházi központi szerepét.

A 11. század második felében és a 12. században a mai Észak-Macedónia területe bizánci fennhatóság alatt állt, de a határvidékeken időszakosan szerb és normann betörések is érték. A 12. század végén, a bizánci hatalom átmeneti meggyengülése idején a térségben újra megerősödtek a helyi szláv vezetőrétegek, és a **második bolgár állam** (bolgárul: , Vtoro bălgarsko carstvo) megalakulása (1185) után a mai Észak-Macedónia egyes részei ismét bolgár befolyás alá kerültek. Ezt a folyamatot azonban már a következő alfejezet tárgyalja részletesen, a bizánci uralom és a szláv államalakulatok összefüggésében.

A korszak mérlege a mai Észak-Macedónia területére nézve kettős. Egyrészt a 6–7. századi szláv betelepülés és a 9–10. századi bolgár uralom következtében a térség nyelvi és kulturális arculata alapvetően megváltozott: a szláv nyelvű lakosság vált meghatározóvá, és a kereszténység szláv nyelvű, bizánci rítusú formája gyökeret vert. Másrészt a térség megőrizte átmeneti jellegét: a bizánci közigazgatási, egyházi és kulturális hatások folyamatosan jelen voltak, és a helyi társadalom többszintű identitásaiban egyszerre kapott helyet a szláv nyelv, a bizánci keresztény hagyomány és a helyi regionális kötődés. A mai nemzeti kategóriák – macedón, bolgár, szerb, görög – visszavetítése ebbe a korszakba anakronizmus; a 10. századi Ohrid lakói nem „macedónok” vagy „bolgárok” voltak a modern értelemben, hanem egy olyan közösség tagjai, amelynek önmeghatározása a valláson, a nyelvhasználaton és a helyi hatalmi viszonyokon alapult.

17.2.5 Források és bizonytalanságok

A szláv betelepülésre és a bolgár uralomra vonatkozó ismereteink három fő forrástípusra támaszkodnak: bizánci görög nyelvű elbeszélő forrásokra (Prokopiosz, Theophanes, Skylitzes, a Miracula Sancti Demetrii), latin nyelvű nyugati krónikákra (például Fredegar, illetve a későbbi évkönyvek), valamint régészeti és nyelvészeti bizonyítékokra. Az elbeszélő források műfaji kötöttségei – a hagiográfia csodás elemei, a krónikák udvari elfogultsága, a győzelmek és vereségek retorikai felnagyítása – miatt az események pontos kronológiája és a számadatok gyakran vitatottak. A régészeti anyag folyamatosan bővül, de a települések és temetők etnikai azonosítása módszertani problémákat vet fel: a tárgyi kultúra változása nem feltétlenül jelenti a lakosság teljes kicserélődését. A nyelvészeti rekonstrukciók a szláv nyelvjárások jelenlétét igazolják, de a betelepülés mértékéről és a korábbi lakosság továbbéléséről nem adnak pontos adatokat.

Különösen érzékeny terület a bolgár állam és Ohrid szerepének értelmezése. A 19. század óta a bolgár, a szerb és a későbbi macedón nemzeti történetírás egyaránt saját előzményeként

tekintett a középkori szláv államokra és az ohridi irodalmi iskolára. A mai macedón és bolgár történettudomány között élénk vita folyik arról, hogy Sámuel állama „macedón” vagy „bolgár” volt-e, és hogy az ohridi iskola a mai macedón vagy a bolgár nyelv és kultúra előzménye. A forrásokban ilyen megkülönböztetés nem létezik: a korabeli szövegek bolgárokról és szlávokról beszélnek, a mai értelemben vett nemzeti kategóriákat nem ismerik. Az emlékezetpolitikai állításokat ezért meg kell különböztetni a dokumentált tényektől: az tény, hogy Ohrid a 9–10. században a szláv nyelvű egyházi kultúra központja volt; az viszont értelmezés kérdése, hogy ezt a hagyományt melyik modern nemzet tekintheti kizárólagos vagy elsődleges örökségének. A kleidioni csata és a „Bolgárölő” melléknév szintén erős emlékezetpolitikai töltettel bír, és a forráskritika szerint a bizánci udvari retorika terméke.

17.2.6 Rövid összefoglaló

- A 6–7. században szláv nyelvű csoportok és avarok áramlottak be a mai Észak-Macedónia területére, ami a késő antik városi hálózat visszaszorulásához és szláv törzsi területek (szklaviniai) kialakulásához vezetett.
- A betelepülés nem egységes népvándorlási hullám volt, hanem fokozatos, több csoportban végbemenő folyamat; a demográfiai hatás mértéke vitatott.
- A 7. század végén létrejött bolgár állam a 9. századra kiterjesztette fennhatóságát a mai Észak-Macedónia jelentős részére, de a helyi szláv vezetőréteg részleges önállóságot őrzött meg.
- A kereszténység felvétele után (864/865) a bolgár állam a bizánci keresztény közösség részévé vált, és megindult a szláv nyelvű egyházi írásbeliség.
- Ohrid a 9. század végétől a szláv liturgia és irodalom központja lett Szent Kelemen és Szent Naum tevékenysége nyomán; az ohridi irodalmi iskola a cirill írásbeliség egyik bölcsője.
- A 10. század végén Sámuel cár Ohrid és Preszpa központtal hozott létre kiterjedt államot, amelyet a bizánci források bolgár államként ismernek; a mai macedón és bolgár történetírás vitatja, melyik modern nemzet tekintheti előzményének.
- 1018-ban II. Baszileiosz bizánci császár meghódította a területet; az ohridi érsekség autonóm egyházi tartományként tovább élt, de a bolgár állam megszűnt.
- A korszakban a lakosság identitása nem a mai nemzeti kategóriákon alapult; a szláv nyelv, a bizánci kereszténység és a helyi regionális kötődések együtt alkották az önazonosság kereteit.

17.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a 6–7. századi szláv betelepülés vizsgálatához, és milyen módszertani problémákat vet fel a régészeti és nyelvészeti bizonyítékok etnikai értelmezése?
2. Hasonlítsa össze a bolgár állam 9. századi terjeszkedésének jellegét a modern államterületi szuverenitással: miben különbözött a korabeli hatalomgyakorlás a mai fogalmaktól?
3. Miért tekinthető Ohrid a szláv nyelvű egyházi kultúra egyik első központjává, és milyen szerepet játszott Szent Kelemen és Szent Naum tevékenysége ebben?
4. Mit jelent az a módszertani alapelv, hogy a modern nemzeti kategóriákat nem vetíthetjük vissza a középkorba? Illusztrálja ezt Sámuel cár államának példáján!
5. Milyen értelemben tekinthető a kleidioni csata és a „Bolgárölő” melléknév emlékezetpolitikai állításnak, és mit tudunk a forráskritika alapján a tényleges eseményekről?

17.3 A bizánci uralom és a szláv államalakulatok

17.3.1 A bizánci uralom és a szláv államalakulatok

A 9. század elejére a mai Észak-Macedónia területe több mint két évszázada kívül esett a bizánci állam hatékony ellenőrzésén. A 6–7. századi szláv betelepülés és a Balkán belső területeit ért avar támadások következtében a császári közigazgatás a tengerparti városokba és néhány megerősített erősségbe szorult vissza. A térségben szláv törzsi közösségek, helyi fejedelemségek és alkalmi bolgár vagy bizánci befolyási övezetek váltakoztak. Ez a fejezet azt a folyamatot tárgyalja, amelynek során Bizánc fokozatosan visszaállította katonai és egyházi jelenlétét, miközben a térség a bolgár–bizánci hatalmi versengés egyik legfontosabb hadszínterévé vált. A bizánci **thema-rendszer** kiépülése, a helyi szláv elit átalakulása és a **Számuel cár** nevéhez kötött, rövid életű bolgár állam létrejötte együttesen formálta azt a középkori örökséget, amelyre a későbbi regionális identitások épültek. A tárgyalás során különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy a 9–11. századi források etnikai és politikai kategóriái nem feleltethetők meg a modern nemzeti fogalmaknak, és hogy a mai nemzeti történetírások gyakran visszavetítik saját kategóriáikat erre a soknyelvű, átmeneti korszakra.

17.3.1.1 A bizánci thema-rendszer kiépülése a térségben

A bizánci közigazgatás **thema-rendszere** (görögül *théma*, többes számban *thémata*) a 7. században, a birodalom keleti tartományainak elvesztése nyomán alakult ki. Lényege az volt, hogy a korábbi polgári provinciák helyett katonai körzeteket hoztak létre, amelyekben a helyi hadsereg parancsnoka, a **sztratégosz** (*stratēgos*) egyesítette a katonai és polgári hatalmat, a katonáskodó parasztok pedig földhasználat fejében teljesítettek katonai szolgálatot. A rendszer a 8–9. század folyamán fokozatosan terjedt ki a Balkánra, ahogy Bizánc visszaszerezte az ellenőrzést a szlávok lakta belső területek felett.

A mai Észak-Macedónia területének visszahódítása több szakaszban történt. A 9. század első felében, különösen **II. Niképhorosz** (802–811) és utódai idején, a bizánci hadsereg sikeres hadjáratokat vezetett a Balkán belsejébe, és a szláv törzsi területeket fokozatosan adófizetővé tette. A bizánci politika nem csupán katonai megszállást jelentett; a császári udvar tudatosan alkalmazta a **beolvasztó (asszimilációs) adminisztrációt**: a helyi szláv vezetőket rangokkal, címekkel és javadalmakkal kötötte magához, a keresztény térítést pedig az államhatalom kiterjesztésének eszközeként használta.

A 9. század közepére a térség két nagyobb bizánci katonai körzet között oszlott meg. A délebbi területek a **Thesszalonikéi thema** (görögül *Théma Thessalonikēs*) fennhatósága alá tartoztak, amelynek központja a birodalom második legfontosabb városa, a tengerparti Thessaloniké volt. Az északi és nyugati hegyvidékeket, beleértve a Vardar felső folyásának vidékét és a Preszpa–Ohridi-medence térségét, kezdetben a **Dyrrhachioni thema** (a mai albániai Durrës központtal) vagy a **Sztrymoni thema** felől ellenőrizték. A 9. század második felében azonban a bolgár hatalom terjeszkedése miatt ezek a themák gyakran csak névleg működtek, és a tényleges ellenőrzés a bolgár kánság, majd cárság erőviszonyaitól függött. Fontos hangsúlyozni, hogy a thema-rendszer nem egyetlen, egységes pillanatban jött létre a térségben, hanem évtizedeken át tartó, a bolgár–bizánci háborúk ütemétől függő folyamatban.

Az új közigazgatás bevezetése mélyreható társadalmi változásokkal járt. A bizánci adóztatás, a katonai szolgálat és az egyházi szervezet kiépülése a korábbi szláv törzsi társadalmat fokozatosan a bizánci állam alattvalóinak hierarchiájába illesztette. Ugyanakkor a helyi lakosság nyelvében, szokásaiban és településszerkezetében a szláv elem domináns maradt. A bizánci források gyakran **Szklevinia** (görögül *Sklaviniai*) néven emlegették a szláv lakosságú területeket, ami nem egy

egységes politikai egységet, hanem a birodalmi szerzők által használt gyűjtőfogalmat jelölt. A 10. század elejére a térségben a bizánci jelenlét a városok és a főbb utak ellenőrzésére korlátozódott, míg a hegyvidéki hátországban a helyi szláv elit jelentős autonómiát élvezett.

17.3.1.2 A bolgár hatalom terjeszkedése és a bizánci visszaszorulás

A 9. század második felében a térség politikai térképét alapvetően a **bolgár kánság**, majd a kereszténység felvétele után **bolgár cárság** terjeszkedése rajzolta át. A mai Észak-Macedónia területének nagyobb része először **I. Borisz kán** (852–889, 864-től keresztény) uralkodása alatt került bolgár fennhatóság alá. Borisz a kereszténység felvétele után a bizánci missziós tevékenységet is felhasználta állama megerősítésére, és a **szláv nyelvű liturgia** bevezetése – amelyet a bizánci udvar kezdetben vonakodva fogadott el – éppen a Balkán belső, szláv lakosságú területein bizonyult a bolgár uralom legitimációs eszközének.

A térség bolgár uralmának megszilárdulása a 9–10. század fordulóján, **I. Simeon cár** (893–927) uralkodása alatt vált teljessé. Simeon, aki maga is Konstantinápolyban nevelkedett, és a bizánci udvari címek és szokások alapos ismerője volt, a bolgár államot a bizánci birodalom vetélytársává kívánta tenni. Uralkodása alatt a bolgár határok dél felé mélyen benyomultak a bizánci területekre, és a mai Észak-Macedónia területe bizánci szempontból gyakorlatilag elveszett. A bolgár uralom alatt a helyi szláv lakosság egyesült a bolgár birodalmi keretek között, de a helyi identitások továbbra is törzsi, területi és vallási elemekből szövődtek.

A 10. században a bolgár–bizánci viszony hullámzott. A 927-es béke után rövid időre megszilárdult a bolgár fennhatóság, de a század közepére a bolgár állam belső válságokkal küzdött, és a bizánci hadsereg fokozatosan visszaszerezte a kezdeményezést. A térség lakosságát ez a váltakozó uralom többszörösen is érintette: a bolgár és bizánci hadjáratok adókat, rekvirálásokat és erőszakot hoztak, a helyi vezető réteg pedig mindkét hatalom árnyékában kereste a túlélés útját. A 10. század utolsó évtizedeiben a mai Észak-Macedónia területe a bolgár hatalom belső magterületévé vált, ami új államalakulat létrejöttéhez vezetett.

17.3.1.3 Számuel cár állama és a Preszpa–Ohridi állam

A századforduló legfontosabb politikai fejleménye a **Számuel cár** (uralk. 997–1014, de tevékenysége már 976-tól nyomon követhető) nevéhez fűződő állam megszilárdulása a Balkán délnyugati és középső részén. A hagyományos történetírás ezt az alakulatot gyakran **Nyugat-Bolgár Cárság** vagy **Macedón Cárság** néven emlegeti; mindkét elnevezés utólagos konstrukció. A korabeli bizánci források egyszerűen bolgár államként beszélnek róla, és uralkodóját a bolgár cárok örökösének tekintik. A mai észak-macedón történetírásban viszont Számuel államát gyakran a macedón államiság középkori előzményeként értelmezik; ez az állítás azonban nem dokumentált tény, hanem **emlékezetpolitikai értelmezés**, amelyet a tudományos közösség egy része élesen vitat.

Számuel eredete és pályakezdésének pontos körülményei bizonytalanok. A bizánci krónikák, különösen **Ióannész Szkülitzész** 11. század végi világkrónikája, a **Komitopuli** (fiútestvérek) négy fiát említik, akik apjuk, egy bizonyos **Nikola komitész** halála után a bolgár területek nyugati részén lázadtak fel a bizánci uralom ellen 976 körül. A Komitopuli testvérek közül Számuel a 980-as évek végére fokozatosan egyeduralomra tett szert, miután testvérei közül többen meghaltak a harcokban vagy udvari villongásokban. 997-ben, miután a keleti bolgár területek uralkodója, **Roman cár** meghalt, Számuel felvette a cári címet. A korabeli felfogás szerint ez a lépés a bolgár uralkodói folytonosság igényét fejezte ki, nem pedig egy új, macedón vagy más nemzeti állam megalapítását.

Számuel államának magterülete a **Preszpa-tó** és az **Ohridi-tó** medencéje volt, ahonnan a hatalma nyugat felé az Adriai-tenger partvidékéig, északon a Duna irányába, keleten pedig Trákia és a mai Bulgária egyes részeire terjedt ki. Az állam központja kezdetben **Preszpa** lehetett, majd Számuel **Ohridba** helyezte át székhelyét. Az ohridi udvar a bolgár cári hagyományt követte, de a gyakorlatban a helyi szláv elit és a bizánci közigazgatási minták sajátos keverékét működtette. Az **ohridi bolgár patriarchátus** – amelyet a hagyományos bolgár történetírás a bolgár egyház folytonosságának részeként, a macedón történetírás viszont a macedón egyházi hagyomány előzményeként értelmez – a 10. század végén jött létre, és fontos szerepet játszott az állam legitimációjában. A patriarchátus státuszát a korabeli egyházjogban vitatták; bizánci szempontból nem volt egyenrangú a konstantinápolyi patriarkátussal.

Számuel államának belső szerkezete csak töredékesen ismert. A források hiánya miatt nem tudjuk pontosan, hogyan adóztatták a lakosságot, milyen volt a katonai szervezet, és milyen kapcsolatot tartott a helyi szláv törzsi vezetőkkel. Bizonyosra vehető, hogy az uralkodó a helyi elit egy részére támaszkodott, akiket rangokkal és földadományokkal magához kötött, és hogy a hegyvidéki területeken a helyi autonómia jelentős maradt. A bizánci források gyakran hangsúlyozzák a bolgár állam katonai erejét, ami arra utal, hogy Számuel képes volt viszonylag nagy hadseregeket mozgósítani. Ugyanakkor ezek a leírások a birodalmi ideológia részeként az ellenség félelmetes nagyságát is hivatottak kiemelni, így fenntartással kezelendők.

17.3.1.4 A bolgár–bizánci háborúk és a bizánci hódítás

Számuel uralkodásának java részét a Bizánc elleni háborúk töltötték ki. A 976 körül kezdődő konfliktus eleinte a bolgárok számára hozott sikereket: Számuel csapatai feldúlták a bizánci területeket, megszerezték a mai Albánia és Észak-Görögország egyes részeit, és időnként a Peloponnészoszra is lecsaptak. A bizánci udvar azonban a 990-es évek végétől fokozatosan ellenoffenzívába lendült. A döntő fordulatot **I. Baszileiosz** (II. Baszileiosz, 976–1025) császár személyes hadjáratai hozták, aki a keleti frontokon elért győzelmek után teljes erejét a Balkánra összpontosította.

A háború lefolyása hosszú és kegyetlen volt. A bizánci sereg évről évre visszatért, erődöket foglalt vissza, és szisztematikusan pusztította a bolgár hátországot. A legnagyobb csatára **1014-ben**, a **Kleidion-hágónál** (a mai Észak-Macedónia és Bulgária határvidékén) került sor. A bizánci krónikák szerint Baszileiosz csapatai átkarolták és megsemmisítették a bolgár sereget, és a császár több ezer hadifoglyot vakíttatott meg. A hagyományos elbeszélés szerint minden századik fogoly egy szemét megtarthatta, hogy társait hazavezesse, és Számuel a látványtól szívrohamot kapott, s néhány nappal később meghalt. Ezt az epizódot a későbbi történetírás széles körben átvette, és a „bolgárölő” (görögül *Boulgaroktonos*) melléknév a bizánci császár állandó jelzőjévé vált. A történet hitelessége azonban vitatott: a vakítás ténye a korabeli hadviselésben nem példátlan, de a foglyok számára vonatkozó adatok, a szimbolikus arányok és Számuel halálának közvetlen oka a bizánci krónikák retorikai konstrukciói lehetnek. A modern történészek egy része elfogadja a vakítás megtörténtét, de a pontos számokat és a császár szándékát inkább a bizánci propaganda részeként értelmezi.

Számuel halála után fia, **Gavril Radomir** (1014–1015) alatt az állam gyorsan felbomlott. A belső trónharcok, a helyi elit egy részének átpártolása és a bizánci nyomás együttesen tették lehetővé, hogy Baszileiosz 1018-ra az egész egykori bolgár területet beolvassza a bizánci birodalomba. Az utolsó ellenállást a hegyvidéki erősségekben, különösen a mai Albánia és Észak-Macedónia határvidékén fojtották el. **1018-ban** Baszileiosz diadalmenetben vonult be Ohridba, és a bolgár területeket bizánci provinciákká szervezte át. A hódítás emléke a bizánci történetírásban a birodalom restaurációjának csúcspontjaként, a bolgár történeti hagyományban pedig a bolgár államiság tragikus megszűnéseként élt tovább. A mai észak-macedón történetírás ezt a korszakot

gyakran a macedón területek bizánci uralom alá kerüléseként tárgyalja, ami szintén a modern nemzeti narratíva visszavetítése.

17.3.1.5 A helyi szláv elit átalakulása a bizánci hódítás után

A bizánci hódítás után a térség közigazgatási, egyházi és társadalmi rendje alapvetően átalakult. Baszileiosz 1018-as rendelkezései – amelyeket részben a bizánci krónikák, részben a későbbi egyházi feljegyzések őriztek meg – a bolgár egyházat **érsekséggé** fokozták le, de megtartották az ohridi központot. Az **Ohridi Érsekség** (görögül *Archiepiskopē Achridōs*) a 11. században a Balkán egyik legnagyobb egyházi tartománya lett, fennhatósága alá tartozott a mai Észak-Macedónia, Bulgária, Szerbia és Albánia jelentős része. Az érseki székhely megtartása kompromisszumos bizánci politika volt: a császár nem számolta fel teljesen a bolgár egyházi hagyományt, de azt a konstantinápolyi egyház alá rendelte, és az érseket a bizánci udvar nevezte ki.

A világi közigazgatásban a térséget bizánci **thema-rendszerbe** szervezték. A mai Észak-Macedónia területe a **Bulgária thema** (görögül *Théma Boulgarias*) részévé vált, amelynek székhelye kezdetben **Szkopje** vagy **Ohrid** lehetett. A thema élén álló sztratégosz a bizánci katonai hierarchia tagja volt, de a gyakorlatban a helyi viszonyok ismerete és a helyi elit együttműködése nélkül nem tudta ellátni feladatát. A bizánci hatalom ezért a korábbi bolgár és szláv vezető réteg egy részét megtartotta, rangokkal és címekkel integrálta, miközben a bizánci arisztokrácia tagjai is földbirtokokhoz jutottak a térségben. Ez a **kettős elit** a 11–12. században a helyi társadalom sajátos arculatát adta: a városokban és az egyházi központokban a görög nyelv és a bizánci kultúra dominált, a vidéki hátországban pedig a szláv nyelvű parasztság és a helyi vezető réteg őrizte hagyományait.

A bizánci uralom nem volt zavartalan. A 11. század második felében és a 12. század elején több felkelés robbant ki a térségben, amelyeket a bizánci krónikák részben bolgár, részben szláv lázadásként írtak le. Az 1072-es **felkelés** – amelyet **Konsztantin Bodin**, a későbbi szerb uralkodó is támogatott – rövid időre kiszakította a mai Észak-Macedónia egyes részeit a bizánci ellenőrzés alól, de a császári hadsereg a lázadást leverte. Az ilyen felkelések jellege vitatott: a modern történetírás egy része etnikai-nemzeti mozgalomként értelmezi őket, mások viszont inkább a bizánci adóterhek és katonai terhek elleni helyi ellenállásnak tekintik. A források nem teszik lehetővé, hogy a résztvevők saját identitását egyértelműen meghatározzuk.

A 12. század végén a térség újra a nagyhatalmi versengés kereszttüzébe került. A bizánci hatalom gyengülése, a normann támadások, majd a **negyedik keresztes hadjárat** (1204) után létrejött latin államok mind hozzájárultak a bizánci uralom eróziójához. A mai Észak-Macedónia területe ekkor rövid időre a **bolgár cárság** és a **szerb királyság** vetélytársainak befolyása alá került. Ez a korszak azonban már átvezet a következő fejezetek témájához; itt elég annyit rögzíteni, hogy a 1018-as bizánci hódítás nem számolta fel a helyi szláv társadalom önálló hagyományait, és a térség a 13. századra újra a bolgár–szerb–bizánci hatalmi háromszög ütközőzónájává vált.

17.3.1.6 A források természete és a historiográfiai viták

A bizánci uralom és a szláv államalakulatok történetére vonatkozó források döntő többsége bizánci szerzőktől származik. A 9–11. századra nézve a legfontosabb elbeszélő források a bizánci krónikák: **Ióannész Szkülitzész** világkrónikája, **Ióannész Zónarasz** 12. századi történeti munkája, valamint a **Theophanész folytatói** néven ismert szövegcsoport. Ezek a források a konstantinápolyi udvar szemszögéből íródtak, és a bolgárokat, szlávokat gyakran barbárokként, a császári hatalom alá vetett vagy az ellen lázadó népekként ábrázolják. A bolgár oldalról származó elbeszélő források gyakorlatilag hiányoznak, így a Számuel-kor belső viszonyait szinte kizárólag a hódító perspektívájából ismerjük.

A szláv nyelvű feliratok, oklevelek és egyházi szövegek a térségből csak töredékesen maradtak fenn. A **Bitola-felirat** – amelyet Számuel korára vagy közvetlenül utána datálnak – a legfontosabb helyi szláv nyelvű forrás, de értelmezése vitatott; a szöveg töredékessége miatt nem dönthető el, hogy pontosan mely uralkodó és mely uralkodói címe szerepel benne. Az ohridi érsekség oklevelei és a bizánci császári iratok (praktikonok, szigillionok) fontos adatokkal szolgálnak az egyházi birtokokról és a közigazgatási gyakorlatról, de a térségre vonatkozóan csak hiányosan állnak rendelkezésre.

A régészeti kutatások a 20. század második felétől jelentős eredményeket hoztak a középkori településhálózat, az erődítések és az egyházi építészet terén. A **Preszpa-tó** és az **Ohridi-tó** környékén feltárt templomok, kolostorok és erődítések megerősítik, hogy a 10–11. században a térség kiemelt politikai és egyházi központ volt. Ugyanakkor a régészeti leletek etnikai besorolása problematikus: a kerámia, a temetkezési rítusok és az építészeti stílus nem köthetők egyértelműen „macedón” vagy „bolgár” etnikumhoz, hiszen a korabeli identitások a mai kategóriáktól eltérően szerveződtek.

A historiográfiai viták elsősorban három kérdés körül összpontosulnak. Az első Számuel államának **etnikai jellege**: a bolgár történetírás a bizánci források nyelvhasználata alapján a bolgár cárság folytonosságát hangsúlyozza, míg a macedón történetírás a helyi gyökereket és a „macedón” jelleget emeli ki. A második vita a **Kleidion-hágói csata** áldozatszámát és a vakítás történeti hitelességét érinti; a kérdésben nincs tudományos konszenzus, mivel a források retorikai-retrospektív jellege nem teszi lehetővé a pontos rekonstrukciót. A harmadik vita az **ohridi érsekség** nemzeti hovatartozásáról szól: a bolgár ortodox egyház és a macedón ortodox egyház egyaránt a maga közvetlen elődjének tekinti az érsekséget, ami a 20–21. századi egyházi és nemzeti identitásvitákban élesen jelen van. Mindhárom vita esetében a forráskritika arra figyelmeztet, hogy a középkori intézmények és identitások nem írhatók le a modern nemzeti kategóriák visszavetítésével.

17.3.1.7 Összegzés és jelentőség

A bizánci uralom és a szláv államalakulatok korszaka a mai Észak-Macedónia területének történetében meghatározó jelentőségű. A 9–11. században a térség a bizánci birodalom peremvidékéből a bolgár–bizánci hatalmi vetélkedés központi hadszínterévé vált. A bizánci thema-rendszer bevezetése a császári közigazgatás és adóztatás kereteit teremtette meg, míg a bolgár állam terjeszkedése a szláv lakosság politikai integrációját hozta. Számuel cár állama rövid, de intenzív időszakban a térséget a Balkán egyik legnagyobb politikai alakulatának központjává tette. A 1018-as bizánci hódítás nem számolta fel a helyi szláv társadalmat, hanem új egyházi és katonai keretek közé illesztette, miközben a helyi elit egy részének együttműködésére épített. Az Ohridi Érsekség létrejötte hosszú távú egyházi hagyományt alapozott meg, amely a középkor későbbi századaiban és a modern nemzeti egyházak kialakulásában egyaránt kulcsszerepet játszott.

17.3.2 Források és bizonytalanságok

A korszak történetének rekonstrukciója alapvetően a bizánci krónikákra támaszkodik, amelyek a császári udvar perspektíváját közvetítik, és a bolgárokat, szlávokat gyakran ellenséges, barbár képpel ábrázolják. A bolgár oldalról származó elbeszélő források hiánya egyoldalúvá teszi a képet, különösen Számuel államának belső viszonyaira nézve. A régészeti anyag fontos, de az etnikai azonosítás a leletek alapján nem lehetséges; a kerámia, a temetkezési szokások és az építészet stílusjegyei nem köthetők egyértelműen a mai nemzeti kategóriákhoz. A népességi adatok és a hadseregek létszámára vonatkozó bizánci számok túlzóak, retorikai célokat szolgálnak. A Kleidion-hágói csata és a vakítás epizódja esetében a forráskritika megkülönbözteti a megtörtént esemény

magvát és a későbbi történetírói továbbalakítás rétegeit. A Számuel-kori állam etnikai jellege és az ohridi egyház folytonossága a mai bolgár és macedón történetírás egyik legélesebb vitája; a könyv e vitában nem foglal állást, hanem rámutat a modern nemzeti kategóriák visszavetítésének módszertani kockázatára.

17.3.3 Rövid összefoglaló

1. A 9. századra a mai Észak-Macedónia területe a bizánci thema-rendszer és a bolgár hatalom közötti ingadozó határzóna volt; a bizánci közigazgatás a városokra és főbb utakra szorult.
2. A szláv lakosságú hátországot a bizánci források Szklevinia néven emlegették, ami gyűjtőfogalom, nem egységes politikai egység.
3. I. Szimeon bolgár cár uralkodása alatt a térség bolgár fennhatóság alá került; a helyi szláv lakosság a bolgár birodalmi keretek közé integrálódott.
4. Számuel cár (997–1014) a Preszpa–Ohridi-medence központú államot hozott létre, amely a bolgár uralkodói hagyományt folytatta; nem macedón nemzeti állam volt.
5. Az 1014-es Kleidion-hágói csata és a foglyok megvakítása a bizánci krónikák leghíresebb epizódja, de a pontos adatok és a közvetlen okok vitatottak.
6. 1018-ban I. Baszileiosz beolvasta a bolgár területeket a bizánci birodalomba; az ohridi egyházi központot érsekséggé alakította, ami az egyházi folytonosságot biztosította.
7. A helyi szláv elit a bizánci hódítás után részben megtartotta pozícióit és rangjait; a városokban a görög, a vidéken a szláv nyelv és hagyományok éltek tovább.
8. A korszakra vonatkozó ismereteinket a bizánci források egyoldalúsága korlátozza; a régészeti leletek az etnikai azonosításra nem alkalmasak, a modern nemzeti kategóriák visszavetítése módszertani hiba.

17.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthetjük a 9–11. századi Szkleviniát a modern „macedón” vagy „bolgár” nemzeti állam előzményének?
2. Hogyan befolyásolta a bizánci thema-rendszer a helyi szláv társadalom szerkezetét a térségben?
3. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy a Kleidion-hágói csata vakítás-epizódját történelmi tényként kezeljük?
4. Miben állt az Ohridi Érsekség szerepe a bizánci hódítás utáni konszolidációban, és miért vitatott az egyházi folytonosság nemzeti értelmezése?
5. Hasonlítsa össze a bizánci és a bolgár hatalom integrációs politikáját a mai Észak-Macedónia területén: milyen eszközökkel biztosították a helyi elit együttműködését?

17.4 Az oszmán hódítás

A mai Észak-Macedónia területének oszmán hódítása nem egyetlen hadjárat eredménye volt, hanem több évtizedes folyamat, amely a 14. század utolsó harmadában bontakozott ki, és a 15. század közepére rögzítette az Oszmán Birodalom hatalmát a térségben. A hódítás akkor vált lehetővé, amikor a bizánci császári hatalom, majd a középkori szerb államalakulat is széttöredezett, és a helyi uralkodók, városok, egyházi központok egymással is vetélkedve keresték a túlélés feltételeit. Az alábbiakban először az oszmán terjeszkedés balkáni hátterét, majd a macedóniai városok és területek elvesztését, végül az oszmán igazgatás kiépülését tárgyaljuk. A mai államhatalomra utaló „Észak-Macedónia” kifejezést itt csak a tárgyalás földrajzi kereteként

használjuk: a 14–15. században a középkori **Makedónia** (görög Makedonia, szláv Makedonija) tágabb, bizánci–szerb igazgatású régió volt, nem pedig modern nemzeti terület.

17.4.1 A 14. századi oszmán terjeszkedés háttere

A 14. század elején az Oszmán Birodalom még kis anatóliai emírség volt, de a bizánci belső polgárháborúk, a szerb hatalmi vákuum és a balkáni helyi fejedelemségek közötti rivalizálás kedvezett a nyugati irányú terjeszkedésnek. A 1354-es **Gallipoli (Gelibolu)** elfoglalása tartós balkáni hídfőt biztosított; a források szerint a várat földrengés rongálta meg, és az oszmánok gyorsan megerősítették, bár az esemény pontos részletei vitatottak. Ezt követően a 1360-as években az oszmán haderő rendszeres portyákat vezetett Trákia és a mai Észak-Macedónia irányába.

A térség szempontjából az 1371. évi **Marica menti csata** (török Çirmen/Cservomen környéke) tekinthető az első fordulópontnak. A szerb uralkodók, **Vukašin Mrnjavčević** és testvére, **Jovan Uglješa** serege vereséget szenvedett az oszmán erőktől. A legtöbb kutató 1371. szeptember 26-át fogadja el a csata időpontjaként, de a források nem egységesek, és a helyszín azonosítása is hagy kétséget. A következmény viszonylag egyértelmű: a Vardar-völgyi szerb hatalom meggyengült, a helyi uralkodók egy része oszmán fennhatóság alá került, mások pedig vazallusi adófizetésre kényszerültek. Ez nem jelentette azonnal a terület közvetlen bekebelezését; az oszmán hódítás ekkoriban gyakran kétlépcsős volt: először katonai nyomás, majd tárgyalásos alávetés vagy vazallusság.

Az 1380-as években az oszmán hadjáratok elérték a macedóniai városok környékét. A források 1385 körülre teszik több település, köztük talán **Bitola (török Manastır)** és **Ohrid (török Ohri)** elfoglalását, de a pontos dátumok bizonytalanok. A bizánci történetírók és a későbbi oszmán krónikák gyakran csak az eredményt rögzítik, magát a hadműveletet elnagyoltan írják le. A macedóniai területek számára az 1389. évi **Rigómezei csata (Kosovo polje)** hozott újabb hatalmi átrendeződést, bár a csata a mai Koszovó területén zajlott. I. **Murád** oszmán uralkodó és **Lázár** szerb fejedelem is életét vesztette; a csata katonai kimenetele a kortárs források szerint nem volt egyértelműen teljes oszmán győzelem, de az oszmán haderő aktív maradt, a szerb fejedelemségek pedig fokozatosan elismertek valamilyen oszmán fennhatóságot. A későbbi nemzeti emlékezet ezt az eseményt a szerb középkori állam végét és a „török uralom” kezdetét rögzítő fordulópontként emelte ki; ez az értelmezés a 19–20. századi nacionalista történetírás terméke, ezért a forráskritikai szakirodalom óvatosan kezeli.

17.4.2 A macedóniai városok elvesztése

A 14. század utolsó évtizedében a mai Észak-Macedónia területének nagyobb városai fokozatosan oszmán kézre kerültek. E folyamatban a kulcsszerep a helyi szerb fejedelmek és városi elitek alkalmazkodási stratégiájáé volt. A városok közül **Szkopje (török Üsküp/Üszküb)** elvesztése kapcsán a leggyakrabban 1392. évet említik a szakmunkák; egyes oszmán krónikák 1392. január 19-ét adják meg, más források 1391-re vagy éppen 1395-re teszik az eseményt. A történettudományi konszenzus annyi, hogy a város a 14. század utolsó évtizedében került oszmán ellenőrzés alá, de a részletek – ostrom, tárgyalásos átadás vagy vazallusi megegyezés – vitatottak. A korabeli bizánci és szerb források gyakran hallgatnak erről, mert a város már korábban elvesztette stratégiai központi szerepét; a későbbi oszmán források pedig utólag, saját hatalmi logikájuk szerint beszélik el a hódítást.

A hódítás menetében fontos mozzanat volt **Marko Mrnjavčević** (a néphagyományban Kraljević Marko) és **Konstantin Dejanović** 1395-ös halála. Mindketten a macedóniai területek részben független, részben oszmán vazallus uralkodói voltak. A Rovinei csatában (a mai Románia

területén) I. **Bajezid** oldalán harcoltak, és a források szerint életüket vesztették. Halálukkal a birtokaik, így a mai Észak-Macedónia északi és keleti sávja, egyre inkább közvetlen oszmán igazgatás alá került. Fontos hangsúlyozni, hogy a „vazallus” kifejezés a 14. században nem modern nemzetközi jogi státusz volt, hanem egy sokszor kétértelmű, katonai és adófizetési függést jelző viszony. A helyi uralkodók egy része megőrizhette címét, birtokai egy részét és egyházi kegyúri szerepét, miközben az oszmán hadjáratokban kellett részt vennie. Ez a kétértelműség a későbbi nemzeti történetírásban hol árulásként, hol kényszerű alkalmazkodásként jelenik meg; a források alapján azonban a korabeli szereplők számára ez a túlélés egyik lehetséges módja volt.

A városok elvesztésének pontos sorrendje nem rekonstruálható egyértelműen. Az oszmán krónikák és a későbbi összeírások alapján a 14. század végére az oszmánok kezén voltak a mai Észak-Macedónia fontosabb központjai: Szkopje, **Bitola**, **Ohrid**, **Prilep**, **Veles**, **Štip** és **Strumica**. A források azonban nem mindig különítik el a hadi megszállást a tartós közigazgatási integrációtól. A macedóniai városok egy része valószínűleg tárgyalásos úton nyitotta meg kapuit, hogy elkerülje a hosszabb ostrom és a fosztogatás pusztítását; más településeket rövidebb ostrom után foglaltak el. A városfalak állapota, a helyőrségek létszáma és a helyi lakosság ellenállási vagy együttműködési hajlandósága településenként eltérő volt, de a források szűkössége miatt a részletek gyakran nem ismertek.

A hódítás nem jelentette a városi élet megszűnését. A macedóniai városok a 14. században püspöki székhelyek, kereskedelmi csomópontok és kézműves központok voltak; etnikai és vallási összetételükben görög, szláv, albán, vlach, zsidó és örmény közösségek, valamint raguzai kereskedők éltek. Az oszmán hatalomátvétel ezt a sokszínűséget nem számolta fel, de a városi elitek összetételét fokozatosan módosította: a katonai és adminisztratív pozíciókba oszmán-török és áttért helyi elemek kerültek, a keresztény közösségek pedig adófizető alattvalókká váltak. A lakosság egy része elmenekült, illetve időszakosan vándorolt, de a menekülés mértéke nem becsülhető megbízhatóan a korabeli forrásokból.

17.4.3 Az oszmán igazgatás kiépülése

A hódítást követően a 15. században fokozatosan épült ki az Oszmán Birodalom tartós közigazgatása a mai Észak-Macedónia területén. Ennek keretét a **Rumélia beglerbégség** (Rumeli beylerbeyliği) adta, amely a Balkán európai részét foglalta magában; központja eleinte Edirne volt. A területet **szandzsákokra** (sancak) osztották, amelyek katonai és közigazgatási egységet alkottak. A 15. században a mai Észak-Macedónia területe több szandzsákhoz tartozott: az **Üszküb szkopjei szandzsák**, az **Ohri/Ohridi szandzsák**, a **Köszendil (Köstendil)** szandzsák, valamint részben a **Prizreni szandzsák** és később a **Manastır (Bitola)** szandzsák. A határok idővel változtak; a 16. századra a Manastır szandzsák jelentősége megnőtt, mert Bitola fontos katonai és kereskedelmi központtá vált.

A szandzsák élén a **szandzsákbég** (sancakbeyi) állt, aki katonai parancsnokként és a tartományi igazgatás helyi felelőseként működött. A városokban a **kádi** (kadı) muszlim bíró ítélkezett; a kádi nemcsak vallási, hanem közigazgatási és adóügyekben is eljárt. A keresztény lakosság számára a családjogi és vallási ügyekben továbbra is az ortodox egyházi bíróságok működhettek, de az adózás és a büntetőügyek az oszmán intézmények hatáskörébe tartoztak. A **millet** fogalma, amely a nem muszlim vallási közösségek szervezett önigazgatását jelöli, a 14–15. században még nem volt olyan rögzített, mint a 18–19. századi oszmán jogrendben; ezért a korai időszakra visszavetíteni félrevezető lehet. A gyakorlatban azonban a helyi ortodox egyházközösségek, püspökségek és kolostorok bizonyos belső autonómiát őrizhettek, adófizetés és hűség fejében.

A gazdasági és katonai rendszer alapja a **timár** (tımar) volt. A timár nem örökölhető magánbirtok, hanem szolgálati jövedelem: az állam egy adott terület adójövedelmét egy **szpáhinak** (sipahi) juttatta, aki ezért katonai szolgálattal tartozott, és a hozzá rendelt parasztoktól szedhette a

járandóságát. A timárbirtokos nem volt földesúr a nyugat-európai értelemben, mert a föld feletti tulajdon az államé volt, és a parasztok jogait részben szokásjog védte. A 15. századi **tahrir defterek** (adóösszeírások) rögzítették a településeket, a háztartásokat, az adózó férfiakat és a jövedelmeket; ezek a források a hódítás utáni állapot rekonstruálásához nélkülözhetetlenek, de a hódítás előtti állapotokra csak közvetve utalnak.

A nem muszlim alattvalók, a **dzimmik** (zimmi) státusza adófizetéssel járt. A **dzsizje** (cizye) a nem muszlim felnőtt férfiakra kivetett fejadó volt; a 15. századi macedóniai összeírásokban háztartásonként vagy személyenként tüntetik fel. A teher mértéke időben és helyenként változott, a behajtás módja pedig gyakran a helyi adóbérlőkön vagy a közösségi elöljárókon keresztül történt. A dzsizje tényleges terhét a források hiánya miatt nehéz pontosan megbecsülni; a modern becslések eltérőek. A paraszti lakosság emellett a timárbirtokosnak is szolgáltatott terményben vagy pénzben, és különböző rendkívüli adókat is fizetett. A gazdasági terhek mellett a keresztény közösségeket a **devsirme** (devşirme) rendszere is érintette: időszakosan fiúkat gyűjtöttek be állami szolgálatra, elsősorban a janicsár hadtestbe vagy az udvari adminisztrációba. A devsirme pontos gyakorisága és kényszerjellege a kutatásban vitatott; a kortárs keresztény források panaszként beszélnek róla, az oszmán források pedig intézményes kötelezettségként tartják számon. A helyi emlékezetben mély nyomot hagyott, ám a rendszeres gyűjtés ritmusa nem állapítható meg egyértelműen a mai Észak-Macedónia területére.

Az oszmán igazgatás kiépülése a városi tájat is átalakította. A szandzsákközpontokban bazár, mecset, fürdő, karavánszeráj és más középületek épültek; a 15. században a városi muszlim elit és a katonai-bürokratikus réteg jelenléte erősödött. Ez a folyamat azonban nem jelentett teljes etnikai cserét. A defterek névtani elemzése szerint a muszlim nevek aránya a városokban magasabb volt, mint a falvakban, de a névadatokból nem lehet egyenesen etnikai hovatartozást vagy az áttérés időpontját levezetni. Ráadásul a muszlim lakosság egy részét betelepített török elemek alkották, másik része helyi áttérőkből állt. A falusi lakosság nagy része ortodox maradt, és a hódítás után is a mezőgazdaságból, állattartásból és bányászatból élt.

A mai Észak-Macedónia területén a bányavárosok – így **Kratovo** és **Zletovo** – jelentősége a hódítás után is fennmaradt. Az ezüst- és aranytermelés az oszmán pénzverés és kereskedelem számára fontos volt, ezért a hatóságok külön adóztatással és védelmi intézkedésekkel kezelték a bányavidékeket. A raguzai kereskedők jelenléte továbbra is kimutatható, ami azt jelzi, hogy az oszmán hódítás nem szakította meg teljesen a térség távolsági kereskedelmi kapcsolatait. A kolostorok és egyházi birtokok egy része is megmaradt, bár a kegyúri támogatás átalakult, és az oszmán hatóságok adóztatták az egyházi intézményeket. Az **Ohridi érsekség** fennmaradt, és a hódítás után is ellátta az ortodox keresztény lakosság lelki és részben közigazgatási szervező funkcióját, bár hatásköre és birtokai fokozatosan szűkültek.

A 15. század elején az oszmán uralom a mai Észak-Macedónia területén korántsem volt zökkenőmentes. Az 1402-es **ankarai vereség** és az oszmán interregnum (1402–1413) átmeneti hatalmi vákuumot teremtett; egyes helyi keresztény fejedelmek és városi elitek megpróbálták visszaszerezni korábbi befolyásukat, illetve a bizánci vagy szerb fennhatósághoz való visszatérést. A források szerint a harcok a térséget is érintették, de a fejlemények részletei homályosak. A 1420-as évekre az oszmán hatalom konszolidálódott; a balkáni hadjáratok rendszeressé váltak. 1430-ban **II. Murád** elfoglalta **Thesszalonikit** (görög Thessaloniki), ami a tágabb Makedónia tengeri kijáratát zárta le, és a mai Észak-Macedónia területét még inkább az oszmán hinterland részévé tette. Az 1453-as **Konstantinápolyi elestét** követően az oszmán birodalmi keret megszilárdult; a macedóniai területek immár tartósan a Birodalom belső tartományait alkották.

A hódítás emberi és társadalmi költségeit a források nem teszik lehetővé pontosan számszerűsíteni. A katonai portyák, az ostromok, az adóztatás és az időszakos éhínségek mind szenvedést okoztak; a lakosság egy része elmenekült, mások helyben próbáltak alkalmazkodni. Az oszmán uralmat a későbbi keresztény nemzeti történetírás gyakran „török iga” néven, sötét korszakként ábrázolta.

Ez a kifejezés azonban emlékezetpolitikai és modern nemzeti kategória, nem semleges leírás; a 14–15. századi viszonyok ennél összetettebbek voltak. Az oszmán rend egyszerre jelentett katonai elnyomást és intézményes rendet, adóterhet és viszonylagos vallási-művelődési folytonosságot. A történettudományi konszenzus szerint a hódítást nem modern etnikai konfliktusként, hanem birodalmi uralomváltásként érdemes értelmezni, amelynek során a helyi közösségek különböző mértékben veszítették el korábbi politikai, gazdasági és kulturális erőforrásaikat, miközben új alkalmazkodási mintákat alakítottak ki.

17.4.4 Források és bizonytalanságok

Az oszmán hódítás rekonstruálásához rendelkezésre álló források egyenetlenek. A bizánci történetírók – például **VI. János Kantakuzénosz**, **Niketasz Gregorasz**, **Laonikosz Halkokondülész** és **Dukasz** – elsősorban a birodalom szemszögéből, gyakran a belső válságra koncentrálva írják le a 14. századi eseményeket. A szerb évkönyvek és oklevelek a helyi uralkodók, kolostorok és városok viszonyairól adnak fontos adatokat, de sokszor csak utalásszerűen. A korai oszmán krónikák – **Âşıkpaşazade**, **Neşri**, **Enverî**, **Oruç** – a 15. században, utólag keletkeztek, ezért a 14. századi hódításra vonatkozó elbeszéléseik nem tekinthetők egykorú tudósításnak; hőskölteszeti és legitimációs elemeket is tartalmaznak. A velencei követjelentések és kereskedelmi levelezések a tengerparti és közvetítő kereskedelem felől világítják meg a térséget. A legfontosabb közigazgatási források a 15. század közepétől fennmaradt oszmán **tahrir defterek**, amelyek a településhálózatot, az adózókat és a jövedelmeket rögzítik, ám a hódítás folyamatáról közvetlenül keveset árulnak el.

A kutatók egyetértenek abban, hogy a térség a 14. század utolsó harmadában került oszmán befolyás alá, és a 15. századra az oszmán közigazgatás szilárdan kiépült. Ugyanakkor a pontos kronológia – így Szkopje, Ohrid vagy Bitola elvesztésének éve – vitatott. Az 1371-es Marica menti csata és az 1389-es rigómezei csata helye és lefolyása is vitatott, még akkor is, ha a politikai következményeik viszonylag jól dokumentáltak. A hódítás emberi veszteségeiről, a menekülések mértékéről és a lakosság etnikai-vallási arányainak változásáról megbízható számszerű adatok nem állnak rendelkezésre. A 15. századi defterek névtani elemzése csak óvatos következtetésekre ad lehetőséget, mert a névadatok nem azonosak a mai etnikai kategóriákkal, és a török vagy arab nevek felvétele nem mindig jelentett azonnali vallási áttérést vagy etnikai asszimilációt.

A modern nemzeti történetírásban a hódítás értelmezése is vitatott. A szerb és a macedón nemzeti narratíva hagyományosan a középkori állami dicsőség lerombolásaként, „öt évszázados rabságként” beszélte el az oszmán kort; a török történetírás ezzel szemben gyakran a birodalmi rend és vallási türelem képét hangsúlyozza. A mai kutatás mindkét egyoldalú képet árnyalja: az oszmán hódítás egyszerre volt katonai expanzió és hosszú jogi-gazdasági átalakulás, amelyben a helyi elitek szerepe és a lakosság túlélési gyakorlata is fontos volt. A „török iga” emlékezetpolitikai toposz, nem tárgyilagos leírás. Ugyanakkor az sem állítható forrásszerűen, hogy a hódítás ne okozott volna súlyos törést és szenvedést a helyi keresztény és más közösségek számára; a források hiánya miatt a mérték vitatott.

17.4.5 Rövid összefoglaló

- A 14. század második felében az oszmánok a bizánci és szerb hatalom széttöredezését kihasználva terjeszkedtek a Balkánon; a Gallipoli 1354-es megszerzése nyitotta meg az utat.
- Az 1371-es Marica menti csata meggyengítette a szerb hatalmat a Vardar-völgyben, és a helyi uralkodók egy része oszmán vazallus lett.
- Az 1389-es rigómezei csata után a macedóniai térség is közvetlen oszmán nyomás alá került; a mai Észak-Macedónia városai fokozatosan, több hullámban estek el.

- Szkopje elvesztését leggyakrabban 1392-re teszik, de a dátum vitatott; Marko Mrnjavčević és Konstantin Dejanović 1395-ös halála után birtokaik közvetlen oszmán igazgatás alá kerültek.
- A 15. században az oszmán hatalom szandzsákok, timárrendszer, dzsizje és devsirme révén intézményesült a területen.
- A hódítás nem etnikai csere volt, hanem birodalmi uralomváltás; a városi élet, a kereskedelem, a bányászat és az ortodox egyházi intézmények részben fennmaradtak.
- A hódítás pontos kronológiája és emberi költségei forráshiány miatt vitatottak; az „iga” és a „rabság” kifejezések modern emlékezetpolitikai kategóriák.

17.4.6 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet egyetlen évszámhoz kötni a mai Észak-Macedónia területének oszmán hódítását?
2. Hogyan változott a helyi szerb fejedelmek helyzete az 1371-es Marica menti csata és az 1395-ös haláluk között?
3. Milyen intézményekkel építette ki az Oszmán Birodalom az igazgatását a 15. századi macedóniai területeken?
4. Mely forrástípusok alapján rekonstruálható a hódítás, és miért óvatosak a történészek a dátumokkal?
5. Miért vitatott az oszmán uralom „igaként” való leírása, és milyen alternatív értelmezési keret lehetséges?

18 Észak-Macedónia a nemzeti ébredéstől 1945-ig

18.1 Az oszmán Macedónia

18.1.1 Az oszmán Macedónia

Az oszmán uralom alatt álló Macedónia története nem írható le a későbbi nemzeti narratívák egyszerű előzményeként. A mai Észak-Macedónia területe a 14. század végétől fokozatosan az Oszmán Birodalom részévé vált, és egészen az 1912–1913-as Balkán-háborúkig – rövidebb megszakításokkal – az is maradt. Ez az öt évszázad alapvetően alakította át a régió etnikai, vallási és társadalmi szerkezetét. A „Macedónia” megnevezés ebben az időszakban elsősorban földrajzi fogalom volt, nem pedig közigazgatási egység vagy nemzeti kategória. Az oszmán adminisztráció a régiót több **vilajetre** (tartományra) osztotta, amelyek határai többször változtak. A terület lakossága a 19. század végére a balkáni viszonyok között is kiemelkedően vegyes képet mutatott: szláv nyelvű keresztények, albánok, törökök, görögök, vlachok, romák és zsidók éltek egymás mellett, gyakran azonos településeken belül is. Ez a sokszínűség a 19. század végétől a rivális nacionalizmusok küzdelmének színterévé tette a régiót, amelyben a **Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO)** (,) csak az egyik – bár a legismertebb – szereplő volt.

18.1.1.1 A vilajetek igazgatása

A Balkán oszmán hódítása után a mai Észak-Macedónia területe nem alkotott önálló közigazgatási egységet. A korai oszmán rendszerben a terület a **Ruméliai vilajet** (Rumeli eyaleti) része volt, amely a Balkán-félsziget európai oldalának nagy részét magában foglalta. Az oszmán közigazgatás logikája nem a helyi etnikai vagy nyelvi viszonyokat követte, hanem a katonai ellenőrzést és az adóztatás hatékonyságát szolgálta. A 19. század közepén a reformkor (tanzimát) közigazgatási átszervezései során a régiót három vilajet között osztották fel: a **Szaloniki vilajet** (Selânik vilayeti), a **Manasztiri vilajet** (Manastır vilayeti, a mai Bitola központtal) és a **Koszovói vilajet** (Kosova vilayeti) között. A mai Észak-Macedónia területének déli és középső része a Szaloniki és Manasztiri, északi része pedig a Koszovói vilajethez tartozott. A **szandzsákok** (szandzsákok, kisebb közigazgatási egységek) határai szintén többször módosultak; a mai észak-macedón területen a **Szkopjei szandzsák** (Üsküp sancağı), a **Bitolai szandzsák** (Manastır sancağı) és a **Prizreni szandzsák** (Prizren sancağı) részei feküdtek.

Az oszmán közigazgatás élén a szultán által kinevezett **vali** (kormányzó) állt, aki a vilajet központjából irányította a rendfenntartást, az adóbehajtást és a katonai ügyeket. A vilajetek tanácsadó testületeiben – a tanzimát reformok után – korlátozott számban helyi notabilitások, köztük nem muszlim vallási vezetők is részt vehettek. Ez azonban nem jelentett modern értelemben vett képviseletet. A gyakorlati hatalom nagy része a helyi **ajá**nok és **csiflik**-tulajdonosok kezében volt. A 19. század végén az oszmán központi hatalom gyengülése és a pénzügyi válság következtében a vidéki területeken a helyi albán földesurak és muszlim notabilitások befolyása

megnőtt, ami a keresztény paraszti lakosság körében gyakran jogbizonytalansággal és adóterhek növekedésével járt együtt.

18.1.1.2 Etnikai és vallási sokszínűség

A mai Észak-Macedónia területének etnikai összetételére vonatkozó 19. századi adatok bizonytalanok és erősen vitatottak. Az oszmán népszámlálások vallási alapon csoportosították a lakosságot, nem pedig nemzetiség vagy anyanyelv szerint. A 19. század végén és a 20. század elején különböző – oszmán, bolgár, görög, szerb és osztrák-magyar – források egymásnak ellentmondó becsléseket közöltek, amelyeket a rivális nacionalista propagandák is befolyásoltak. A tudományos konszenzus szerint a régió lakosságának többsége szláv nyelvű keresztény volt, akiket a korszakban a különböző nemzeti mozgalmak egymással versengve „bolgároknak", „szerbeknek" vagy éppen „macedón szlávoknak" neveztek. Ezt a csoportot a 19. század végén az oszmán adminisztráció gyakran a **millet** rendszer kategóriái szerint a **rum milleti** (ortodox keresztény közösség) tagjaként kezelte, függetlenül nyelvüktől vagy nemzeti öntudatuktól.

A szláv nyelvű keresztények mellett jelentős muszlim lakosság élt a régióban. A muszlim közösség etnikailag heterogén volt: törököket, albánokat, valamint szláv nyelvű muszlimokat – a későbbi **torbes**eket – egyaránt magában foglalt. A muszlim lakosság elsősorban a városokban és a hegyvidéki falvakban koncentrálódott. Az albán lakosság súlya a mai Észak-Macedónia nyugati és északnyugati részein, különösen a Tetovo, Gostivar és Debar környéki vidékeken volt jelentős. A vlachok (arománok) elsősorban a hegyvidéki városokban – Bitola, Krushevo, Resen – éltek, és kereskedelemmel, kézművességgel foglalkoztak. A görög nyelvű lakosság főként a déli városokban, Gevgelija és Bitola környékén, valamint az ortodox egyházi hierarchiában volt jelen. A zsidó közösség – elsősorban szefárd zsidók, akik a 15–16. században az Ibériai-félszigetről érkeztek – Szalonikiben, Manasztirban (Bitola) és Szkopjéban alakított ki jelentős városi negyedeket.

Macedónia az Oszmán Birodalom egyik leginkább többnyelvű régiója volt. Egy-egy városban – például Bitolában vagy Szkopjéban – a piacokon, a közigazgatásban és a vallási intézményekben egyszerre használták a török, a görög, a szláv nyelveket, az albánt és a ladinót (a szefárd zsidók spanyol alapú nyelve). Ez a nyelvi sokszínűség azonban nem jelentett harmonikus együttélést; a társadalmi és jogi viszonyokat a vallási hierarchia és az oszmán adórendszer szigorúan szabályozta. A nem muszlimok **dzimmi** (védett alattvaló) státusza magasabb adóterhekkel és jogi korlátozásokkal járt, bár a gyakorlatban a helyi viszonyoktól függően ez a korlátozás jelentősen változott.

18.1.1.3 A városi gazdaság és a kézműves céhek

A macedóniai városok gazdasága az oszmán korban szorosan kapcsolódott a birodalom belső piacához és a Balkánt átszelő kereskedelmi útvonalakhoz. A **Via Egnatia** római kori út nyomvonalán haladó kelet–nyugati kereskedelmi útvonal összekötötte Szalonikit az Adriai-tengerrel, érintve Bitolát és Ohridot. Ezen az úton szállították a gabonát, bőrt, gyapjút, dohányt és a helyi kézműves termékeket. A városi gazdaság szervezői a **esnaf**ok, a céhek voltak. A céhek vallási és etnikai szempontból gyakran vegyesek voltak: egy-egy szakma – például a tímárok, a rézművesek vagy a szűcsök – céhében muszlim, ortodox és zsidó mesterek is dolgozhattak, bár a vallási megosztottság egyes szakmákban erősebb volt. A céhek nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és jótékonysági funkciót is betöltöttek: támogatták tagjaik vallási intézményeit, és szükség esetén kölcsönt nyújtottak egymásnak.

A 18–19. században a macedóniai városi gazdaság fokozatosan differenciálódott. A **csiflik** (örökölhető magánbirtok) rendszer terjedése a vidéki mezőgazdaságban a kereskedőréteg megerősödését hozta magával. A kereskedők egy része a hegyvidéki falvakból származó vlach és

szláv nyelvű ortodox családokból került ki, akik a 18. század végétől egyre aktívabban vettek részt a birodalom és a Habsburg, illetve a görög kereskedelmi hálózatok közötti közvetítésben. A **tanzimát** reformok (1839–1876) – amelyek a magántulajdon védelmét, a közigazgatás racionalizálását és a nem muszlim alattvalók jogi helyzetének javítását célozták – a városi keresztény kereskedőréteg számára új lehetőségeket nyitottak. A reformok azonban nem szüntették meg a vidéki keresztény parasztság kiszolgáltatottságát, sőt a földesúri viszonyok egyes területeken éppen ebben az időszakban szilárdultak meg.

A vasútvonalak kiépítése az 1870-es évektől átalakította a régió gazdasági földrajzát. A **Szaloniki–Szkopje–Kosovska Mitrovica vasútvonal** 1873-ban nyílt meg, amely összekötötte a macedóniai belső területeket Szaloniki kikötőjével. Ez a fejlesztés csökkentette a szállítási költségeket, és új piacokat nyitott a mezőgazdasági termékek – különösen a gabona, a dohány és a mák – számára. Ugyanakkor a vasút a helyi kézművesipar hanyatlását is felgyorsította, mivel az olcsóbb, nyugat-európai ipari termékek beáramlása aláásta a hagyományos céhes termelést. A 19. század végére a macedóniai városok – Szkopje, Bitola, Shtip, Veles – gazdasági szerkezete kettős képet mutatott: a hagyományos kézművesség és a modern kereskedőházak, bankok és vasúti raktárak egymás mellett működtek.

18.1.1.4 A nemzeti mozgalmak kialakulása és a macedón kérdés

A 19. század második felében a Balkánon a nacionalizmusok versengése Macedóniát a régió legneuralgikusabb pontjává tette. A **macedón kérdés** ( ) a 19. század utolsó harmadában fogalmazódott meg: melyik nemzeti államhoz tartozzon a terület, és mi legyen a szláv nyelvű keresztény lakosság nemzeti hovatartozása? A bolgár, a görög és a szerb nemzeti mozgalmak egyaránt igényt tartottak a régióra, és a maguk számára próbálták megnyerni a helyi lakosságot. Ez a küzdelem az oktatás, az egyházi intézmények, a sajtó és nem utolsósorban a fegyveres propaganda eszközével folyt.

Az 1870-es **bolgár exarchátus** létrehozása – amelyet az oszmán szultán rendelete ismert el – a bolgár nemzeti mozgalom egyik legnagyobb sikerét jelentette. Az exarchátus lehetővé tette, hogy azok a falvak és városi közösségek, amelyek legalább kétharmados többséggel kérték, a bolgár egyházi hierarchiához csatlakozzanak, elszakadva a görög dominanciájú konstantinápolyi patriarchátustól. Ez a lehetőség a macedóniai szláv nyelvű lakosság körében széles körben elterjedt, ami a bolgár befolyás gyors növekedéséhez vezetett. A görög pátriárka ugyanakkor továbbra is fenntartotta igényét a területre, és a görög nyelvű oktatás és liturgia támogatásával próbálta megőrizni a görög befolyást. A bolgár–görög egyházi és oktatási rivalizálás a macedón falvakban gyakran erőszakos konfliktusokhoz vezetett, és a helyi lakosságot választásra kényszerítette.

A századfordulóra a bolgár exarchátus intézményei váltak a legelterjedtebbé a macedóniai szláv nyelvű lakosság körében, de ez nem jelentett feltétlenül kizárólagos bolgár nemzeti öntudatot. A helyi identitások továbbra is rétegzettek voltak: a falusiak, a városi kereskedők, a tanítók és a papok különböző mértékben azonosultak a bolgár, görög, vagy éppen egy sajátos, macedón regionális identitással. A modern nemzeti öntudat terjedése lassú és töredékes folyamat volt, amelyet az oktatás, a sajtó és a fegyveres propaganda egyaránt alakított.

18.1.1.5 A Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO)

A szervezet, amely a macedón kérdés radikális megoldását tűzte zászlajára, 1893. november 23-án alakult meg Szalonikiben **Macedón Forradalmi Szervezet** ( ) néven. Az alapítók – köztük **Hriszto Tatarcsev**, **Dame Gruev**, **Ivan Hadzsinikolov** és **Petar Pop Arsov** – fiatal értelmiségiek és tanítók voltak, akik a bolgár exarchátus iskoláiban tanultak, és a kelet-európai forradalmi mozgalmak, különösen a bolgár felszabadítási mozgalom

tapasztalataiból merítettek. A szervezet célja a kezdeti időszakban burkoltan, később nyíltan: az oszmán uralom alatt álló Macedónia és Trákia autonómiájának kivívása volt. Az alapítók a terület autonómiáját remélték elérni, amelyet a nagyhatalmak garanciáival védtek volna – ezt az elképzelést a 19. századi balkáni autonómiamozgalmak, például a kelet-ruméliai modell inspirálta. A szervezet elnevezésében a „belső” jelző arra utalt, hogy a mozgalom a helyi lakosságból, nem pedig a szomszédos államokból kíván támaszkodni, és elutasítja a bolgár, szerb vagy görög állam közvetlen beavatkozását.

A VMRO szervezeti felépítése a forradalmi sejtekre, titkos **komitákra** épült. Minden falu és városi negyed saját komitát hozott létre, amely a fegyveres akciókat, az adóbeszedést és a lakosság mozgósítását szervezte. A szervezet élén a **Központi Bizottság** állt, amely Szalonikiben működött, és a vilajetek területén **kerületi** és **járási** bizottságok hálózatát építette ki. A VMRO tagjai közé elsősorban tanítók, papok, földművesek és kézművesek tartoztak, akik esküt tettek a szervezet céljaira. A szervezet az **Ilinden-felkelés** (1903) előkészítésére egyre nyíltabban készült: fegyvereket halmozott fel, a falvakban titkos fegyverraktárakat rendezett be, és kiképezte a helyi milícia tagjait.

A szervezet ideológiai alapvetésében keveredtek a társadalmi és a nemzeti követelések. A VMRO programja a parasztok földhöz juttatását, az oszmán feudális terhek eltörlését és a régió etnikai közösségeinek egyenjogúságát követelte – ez utóbbi a bolgár, a görög, a vlach és a szláv nyelvű lakosság egyenlő részvételét jelentette volna a tervezett autonóm közigazgatásban. E társadalmi radikalizmus példája a **Krushevói manifesztum**, amelyet az Ilinden-felkelés idején, 1903 augusztusában adtak ki a felkelők a hegyvidéki Krushevo városában. A manifesztum a helyi lakosságot – beleértve a muszlimokat is – felszólította a közös harcra az oszmán elnyomás ellen, és az autonóm Macedónia ideáját a etnikai egyenjogúság alapján fogalmazta meg. A manifesztum hiteles szövege a későbbi politikai használat következtében bizonytalan, de tartalma a korabeli beszámolók szerint a fenti célokat tükrözte.

A VMRO 1896-os nevében szereplő „belső” jelző, majd az 1905-ös kongresszuson felvett **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** ( ) név a mozgalomnak a bolgár állami befolyástól való távolságtartását hangsúlyozta. Ez azonban nem jelentett teljes függetlenséget: a szervezet finanszírozása részben a bolgár fejedelemség hivatalos és félhivatalos csatornáin keresztül érkezett, és az 1903-as felkelés leverése után a bolgár kormány befolyása a szervezetre tovább erősödött. Ezt a kettősséget – a belső autonómiatörekvés és a bolgár állami érdekek összefonódását – a történészek mind a mai napig vitatják. A bolgár történetírás a VMRO-t elsősorban a bolgár nemzeti mozgalom részének tekinti, míg a macedón történetírás a macedón nemzeti identitás kialakulásának egyik fontos előzményeként értékeli. A nemzetközi szakirodalom egy része ezt a kérdést nyitva hagyja, hangsúlyozva, hogy a VMRO tagsága és vezetése a 19. század végén elsősorban a helyi szláv nyelvű ortodox lakosság önszerveződését jelentette, amelynek nemzeti öntudata folyamatban volt, és nem feleltethető meg egyértelműen a későbbi nemzeti kategóriáknak.

18.1.1.6 Az Ilinden-felkelés (1903) és következményei

A VMRO által szervezett felkelés 1903. augusztus 2-án, az ortodox naptár szerint Szent Illés napján (innen az **Ilinden-felkelés** elnevezés) tört ki a Bitolai és Szaloniki vilajetek hegyvidéki területein. A felkelés központja a mai Észak-Macedónia délnyugati részén, a **Krushevo** környéki hegyvidéken volt, ahol a lázadók – főként helyi szláv nyelvű parasztok, vlachok és egyes városi mesterek – ideiglenesen átvették a hatalmat, és kikiáltották a **Krushevói Köztársaságot** ( ). Ez a rövid életű képződmény – amely alig tíz napig állt fenn – a későbbi macedón emlékezetben a nemzeti szabadság szimbólumává vált, jóllehet a kortársak számára egyszerűen

egy helyi felkelői adminisztráció volt, amely a harcok idejére megszervezte a város védelmét és ellátását.

A felkelés katonailag kudarcot vallott. Az oszmán hadsereg és az **basibozuk** (irreguláris, gyakran albán és török önkéntes) csapatok augusztus végére felszámolták a felkelő zónát, és több száz falut felégettek. A becslések szerint a felkelés során és az azt követő megtorlásban több ezer civil halt meg, és több tízezer ember menekült el – a pontos áldozatszám máig vitatott. A nagyhatalmak, elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország, diplomáciai nyomást gyakoroltak a szultánra, és kikényszerítették a **Mürzstegi reformprogram** (1903) elfogadását, amely a macedóniai vilajetekben nemzetközi felügyelet alatt álló csendőrségi és közigazgatási reformokat irányzott elő. A reformok azonban csak részben valósultak meg, és a régió továbbra is az erőszak és a rivális fegyveres bandák – görög, szerb és bolgár fegyveres csoportok – színtere maradt.

A felkelés leverése után a VMRO belső válságba került. A szervezet két szárnyra szakadt: a **belső** szárny, amely továbbra is az autonómia elsődlegességét és a bolgár kormány befolyásának korlátozását hirdette, valamint a **külső** szárny, amely a bolgár állam katonai támogatásával a terület Bulgáriához csatolását tartotta célszerűnek. Ez a megosztottság az 1907–1908-as években nyílt fegyveres konfliktushoz vezetett a szervezeten belül, amely tovább gyengítette a macedóniai mozgalmat. Az 1908-as **ifjútörök forradalom** kezdetben reményt keltett a macedóniai reformerekben: az alkotmányos rend visszaállítása és az ifjútörököknek a nem muszlim alattvalók egyenjogúságára tett ígéretei csökkentették a fegyveres harc intenzitását, és a VMRO egy része a politikai szervezkedés útját választotta. Az ifjútörök rezsim azonban hamarosan nacionalista irányt vett, és a központosító török politika újabb elégedetlenséget szült a macedóniai lakosság körében.

18.1.1.7 A régió a Balkán-háborúk előestéjén

Az 1912-es **Balkán-háborúk** kitöréséig a mai Észak-Macedónia területe az Oszmán Birodalom egyik leginstabilabb régiója maradt. A vilajetekben az oszmán közigazgatás, a helyi muszlim notabilitások, az albán földesurak, a különböző fegyveres bandák és a nagyhatalmak konzulátusai közötti erőviszonyok folyamatosan változtak. A bolgár exarchátus iskolái és templomai továbbra is széles körben működtek, de a görög és szerb propaganda is jelentős erőforrásokat fordított a helyi lakosság meggyőzésére. Az albán mozgalom, amely a mai Észak-Macedónia nyugati részein is aktív volt, az albán lakta területek autonómiáját vagy egyesítését tűzte ki célul. A régió tehát a 20. század elején a balkáni nacionalizmusok és a birodalmi hatalmak közötti összecsapások laboratóriumává vált.

A VMRO ebben az időszakban már nem volt képes ellenőrzése alatt tartani a macedóniai mozgalom minden ágát. A szervezet hanyatlása azonban nem jelentette a macedón kérdés megoldódását. Ellenkezőleg: a kérdés – hogy ti. a terület és a szláv nyelvű keresztény lakosság melyik nemzeti államhoz tartozzon – a Balkán-háborúk kirobbanásának egyik fő oka lett. A mai Észak-Macedónia területének a Balkán-háborúk utáni hovatartozása a szerb (később jugoszláv) állam keretei közé vetette a régiót, ami a következő évtizedekre új konfliktusokat és új államépítési kísérleteket eredményezett.

18.1.2 Források és bizonytalanságok

Az oszmán Macedóniára vonatkozó ismereteink forrásanyaga rendkívül töredezett és egyenlőtlen. Az oszmán közigazgatási iratok – a szandzsákok **tahrir defterleri** (adóösszeírásai), a bírósági **kadı sicilleri** (kadi-jegyzőkönyvek) és a vilajetek hivatali levelezése – a gazdaság- és közigazgatástörténet nélkülözhetetlen forrásai, de ezeket a mai napig nem tárták fel teljes körűen. A 19.

századi oszmán népszámlálások vallási alapon gyűjtöttek adatokat, ami az etnikai viszonyok rekonstruálásához önmagában nem elegendő. A nagyhatalmak konzulátusainak jelentései, osztrák-magyar katonai felmérések és nyugat-európai utazók beszámolói fontos kiegészítést nyújtanak, de ezeket a szerzők politikai és kulturális előítéletei erősen befolyásolták.

A VMRO történetére vonatkozó elsődleges források – a szervezet belső levelezése, a komiták jegyzőkönyvei, a fegyveres akciókról szóló jelentések – részben elvesztek, részben a bolgár, a görög, a szerb és a macedón levéltárakban szétszórva találhatók. A mozgalom vezetőinek visszaemlékezései (pl. Hriszto Tatarcsev, Dame Gruev és mások írásai) értékesek, de a későbbi politikai viták fényében kezelendők. A Krushevói Manifesztum hiteles szövege vitatott; a fennmaradt változatok a későbbi macedón nemzeti mitológia által is alakított másolatok. Az Ilinden-felkelés áldozatainak számára vonatkozó becslések 2000 és 5000 fő között mozognak a korabeli források alapján, de a pontos szám nem állapítható meg. A 19. század végi etnikai arányokra vonatkozó becslések – ahogyan a fenti szöveg is jelezte – erősen politikai célzatúak, ezért a modern történetírásnak minden ilyen adatot forráskritikával kell kezelnie.

18.1.3 Rövid összefoglaló

- A mai Észak-Macedónia területe az oszmán korban nem alkotott önálló közigazgatási egységet; a Szaloniki, a Manasztiri (Bitola) és a Koszovói vilajet között oszlott meg.
- A régió etnikai és vallási összetétele a 19. század végén rendkívül vegyes volt: szláv nyelvű keresztények, törökök, albánok, görögök, vlachok, romák és szefárd zsidók éltek egymás mellett; az oszmán adminisztráció vallási alapon, nem nemzetiség szerint csoportosította a lakosságot.
- A városi gazdaságban a céhek (esnaf) szervezték a kézművességet és a kereskedelmet; a 19. századi reformok és a vasútépítés a keresztény kereskedőréteg megerősödését hozta, de a vidéki parasztság helyzetét alig javította.
- A 19. század második felében a bolgár, görög és szerb nemzeti mozgalmak rivalizálása a „macedón kérdést” a régió legneuralgikusabb vitájává tette; az 1870-es bolgár exarchátus kiterjedt befolyásra tett szert a szláv nyelvű lakosság körében.
- Az 1893-ban alapított Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO) a terület autonómiáját tűzte ki célul, és forradalmi sejthálózatot épített ki; az 1903-as Ilinden-felkelés és a Krushevói Köztársaság a katonai vereség ellenére a későbbi macedón nemzeti emlékezet központi eseményévé vált.
- A felkelés leverése után a VMRO belső szakadása és a riválisfegyveres bandák közötti erőszak tovább destabilizálta a régiót; az 1908-as ifjútörök forradalom ígéretei csak rövid időre csökkentették a feszültséget.
- A mai Észak-Macedónia területének hovatartozása az 1912–1913-as Balkán-háborúkig nyitott kérdés maradt, amely a háborúk kirobbanásának egyik alapvető oka volt.

18.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott az oszmán közigazgatás felosztása a mai Észak-Macedónia területén a 19. században, és miért nem tekinthető „Macedónia” az oszmán korban nemzeti vagy közigazgatási egységnek?
2. Milyen forrásokra támaszkodhatunk a régió etnikai összetételének rekonstruálásakor, és milyen módszertani buktatókkal kell számolnunk a 19. század végi adatok értelmezésekor?
3. Milyen szerepet játszott a bolgár exarchátus a macedóniai szláv nyelvű lakosság nemzeti öntudatának alakulásában, és milyen riválismozgalmakkal kellett versengenie?
4. Milyen célkitűzésekkel és milyen szervezeti módszerekkel lépett fel a VMRO, és miben rejlett a szervezet belső feszültsége a bolgár állammal való kapcsolatában?

5. Milyen rövid és hosszú távú következményei voltak az Ilinden-felkelésnek a régió politikai és emlékezeti viszonyaira?

18.2 A macedón kérdés és a Balkán-háborúk

A macedón kérdés gyökerei az Oszmán Birodalom 19. századi hanyatlásához és a Balkánon kibontakozó nacionalista mozgalmakhoz nyúlnak vissza. Az előző alfejezetben láthattuk, hogyan tagolódott az oszmán Macedónia közigazgatásilag és milyen sokszínű volt a lakossága. Most azt vizsgáljuk, hogyan vált ez a terület a bolgár, görög és szerb nemzeti törekvések ütközőpontjává, hogyan alakult ki a vitatott „macedón" identitás, és miként osztották fel a területet az 1912–1913-as Balkán-háborúk nyomán. A fejezet célja annak bemutatása, hogy a mai Észak-Macedónia történetének kulcskérdései – a nemzeti hovatartozás, az államiság és az emlékezetpolitika – hogyan gyökereznek ebben a rövid, de rendkívül erőszakos időszakban. A tárgyalás során megkülönböztetjük a dokumentált eseményeket, a történettudományi konszenzust, a vitatott értelmezéseket és az egyes nemzeti narratívák emlékezetpolitikai állításait.

18.2.1 A macedón kérdés kialakulása

A „macedón kérdés" a 19. század utolsó harmadában jelentkezett, amikor az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiban a nacionalista mozgalmak megerősödtek, és a nagyhatalmak beavatkozása fokozta a területi versengést. A régió – a történelmi **Macedónia** (Makedonija) – földrajzi értelemben a Vardar folyó völgyét, az Égei-tenger partvidékét, a Pirin-hegységet és a mai Észak-Görögország északi részét foglalta magában. Az oszmán közigazgatás a 19. század végén a **szaloniki**, **koszovói** és **monasztiri** (Bitola) vilajetekre osztotta; a határok nem estek egybe semmilyen etnikai vagy nyelvi határral. A lakosság vallási és nyelvi összetétele rendkívül sokszínű volt: ortodox szláv nyelvű keresztények, görög nyelvű ortodoxok, albánok, törökök, arománok (vlachok), romák és szefárd zsidók éltek együtt, gyakran egymás mellett vagy egymással keveredve.

A kérdés lényege az volt, hogy a terület ortodox szláv nyelvű lakossága – akiket a korabeli források gyakran egyszerűen „bolgároknak" neveztek – milyen nemzeti államhoz tartozzon, vagy milyen önálló nemzeti identitást alakítson ki. A helyi nyelvjárások kétségtelenül a bolgár nyelvjárások keleti–déli csoportjához álltak közel, ezért a bolgár nemzeti mozgalom természetes igényt formált a területre. Ugyanakkor a görög nemzeti érv a középkori bizánci örökségre és a terület görög nyelvű lakosságára, a szerb pedig a középkori Dušan-féle szerb birodalomra és a helyi szerb kolostorokra hivatkozott. A helyi szláv nyelvű lakosság nem alkotott egységes modern nemzetet, identitása elsősorban vallási (ortodox), regionális és családi kötelékeken alapult. A nemzeti hovatartozás kérdését így a politikai és oktatási agitáció, valamint a fegyveres propaganda döntötte el fokozatosan.

A bolgár egyházi mozgalom döntő lépése volt a **Bolgár Exarchátus** létrehozása 1870-ben, amikor a szultáni fermán lehetővé tette, hogy az ortodox hívek bolgár nyelvű liturgiát használó egyházközségeket alkossanak. A konstantinápolyi pátriárkátus görög hierarchiája ellen fellépő bolgár papok és tanítók iskolákat, templomokat és olvasóköröket szerveztek, amelyek a bolgár nemzeti tudat terjesztésének fő eszközei lettek. A szultán 1870-es rendelkezése lehetővé tette, hogy egy-egy falut vagy városrészt népszavazással csatoljanak az exarchátushoz, ha a lakosság kétharmada ezt kívánta. Bár az oszmán hatóságok gyakran manipulálták ezeket a népszavazásokat, az exarchátus befolyása a szláv nyelvű lakosság körében gyorsan nőtt. A görög pátriárkátus és a szerb ortodox egyház hasonló iskola- és templomszervező tevékenységbe kezdett, így a hívek vallási választása egyben nemzeti állásfoglalássá vált. Ez a folyamat vezetett a **macedóniai**

egyházi kérdés néven ismert küzdelemhez, amelyben a bolgár, görög és szerb egyházi és oktatási hálózatok versengtek a hívek lojalitásáért.

A berlini kongresszus (1878) után a helyzet tovább éleződött. A San Stefanó-i előzetes béke (1878. március) egy nagy, autonóm Bulgáriát irányzott elő, amely magában foglalta volna Macedónia nagy részét. A nagyhatalmak azonban – elsősorban Oroszország és Nagy-Britannia egyensúlyi érdekei miatt – a berlini kongresszuson visszaállították az oszmán fennhatóságot Macedónia és Trákia felett. Ez a döntés a bolgár nemzeti mozgalomban hosszú távú revíziós törekvést indított el; a bolgár nacionalisták számára Macedónia elvesztése nemzeti sérelemmé vált. A görög és szerb kormányok ugyancsak aktív területi követeléseket fogalmaztak meg, és titkos vagy nyílt propagandatevékenységet folytattak. A nagyhatalmak reformkövetelései – köztük az 1880-as években megfogalmazott, a keresztény lakosság védelmét célzó javaslatok – jórészt papíron maradtak, mert az oszmán vezetés ellenállt a beavatkozásnak, a nagyhatalmak pedig nem tudtak közös fellépést kialakítani.

A „macedón” identitás kialakulása ebben a versengő környezetben indult meg. Kisebb értelmiségi körökben – például a Szófiában élő macedóniai diaszpóra egyes tagjai között – felmerült egy önálló macedón szláv nyelv és nemzeti tudat gondolata. Az 1880-as évek végén és az 1890-es években egyes szerzők, például Gjorgji Pulevski vagy Krste Misirkov, a helyi nyelvjárások alapján próbáltak irodalmi nyelvet alkotni, és hangsúlyozták a macedóniai szlávok különállóságát a bolgároktól, szerbektől és görögöktől. Ezek a törekvések azonban kisebbségben maradtak; a helyi értelmiség és a szervezett mozgalom többsége sokáig bolgárnak tekintette magát, vagy legalábbis a bolgár állammal való egyesülést tartotta kívánatosnak. A „macedón” kifejezés így a korszakban elsősorban földrajzi, nem pedig nemzeti jelentést hordozott, és a mai értelemben vett macedón nemzettudat csak a 20. század közepén, részben a jugoszláv állam politikája révén vált széles körben elterjedtté. Mindezek a folyamatok tehát nem egyértelmű, lineáris nemzeti fejlődést mutatnak, hanem a bolgár, görög, szerb és macedón nemzeti narratívák párhuzamos és egymással versengő kialakulását.

18.2.2 A forradalmi mozgalom és az Ilinden-felkelés

A macedón kérdés erőszakos fordulatot vett a **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** (macedónul: Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija, **VMRO**; a korabeli bolgár helyesírással Vătrešna Makedonska Revoljucionna Organizacija) megalakulásával. A szervezet 1893-ban, Szalonikiben jött létre, alapítói között többnyire olyan értelmiségiek voltak, akik az oszmán uralom alatti autonómia kivívását tűzték ki célul. A VMRO kezdeti programja nem a független nemzetállam, hanem a Macedónia számára biztosítandó politikai autonómia volt, amely az Oszmán Birodalmon belül vagy akár egy balkáni föderációban is megvalósulhatott. A szervezet azonban hamarosan a bolgár állami befolyás alá került: a szófiai kormány pénzzel, fegyverrel és logisztikai támogatással segítette a VMRO-t, mert a bolgár vezetés úgy vélte, hogy a szervezet tevékenysége előkészíti Macedónia Bulgáriához csatolását. A VMRO-n belül hamarosan frakcióharcok alakultak ki: a bolgár orientációjú csoportok, a macedón autonómia hívei és a szociális forradalmi irányzatok képviselői között éles viták folytak.

Az 1903-as **Ilinden-felkelés** (macedónul: Ilindensko vostanie) a szervezet legnagyobb megmozdulása volt. A felkelést augusztus 2-án, Illés napján (az ortodox naptár szerinti Szent Illés ünnepén) robbantották ki a Bitola környéki hegyvidéken. A felkelők rövid időre elfoglalták a **Krushevo** (Kruševo) városát, és kikiáltották a **Krushevo Köztársaságot** (Kruševska republika), amely alig tíz napig állt fenn, de a macedón nemzeti emlékezetben a szabadság és az önkormányzás szimbólumává vált. A felkelés azonban katonailag reménytelen volt: az oszmán hadsereg nagy erőkkel vonult fel, és a felkelés három hónap alatt teljesen leverte. A megtorlás során több tucat falu égett porig, a becslések szerint több ezer civil halt meg, és több tízezer ember kényszerült

menekülni Bulgáriába, Szerbiába vagy Görögországba. A pontos áldozatszámok máig vitatottak: a bolgár és a későbbi macedón történetírás szerint a veszteség sokkal nagyobb volt, mint amit az oszmán hivatalos jelentések elismertek. A felkelés leverése után a nagyhatalmak nem avatkoztak be közvetlenül, bár az 1903 októberében aláírt **mürzstegi program** nemzetközi csendőrséget és reformokat irányzott elő Macedónia számára. A program végrehajtása azonban vontatott és részleges maradt, így a régióban tovább folytatódtak a fegyveres összecsapások a különböző nemzeti csoportok – elsősorban a bolgár és görög fegyveres bandák – között.

Az Ilinden-felkelés utóélete jól mutatja az értelmezési vitákat: a mai Észak-Macedónia hivatalos emlékezetpolitikája a felkelést a macedón nemzeti szabadságharc egyik korai fejezeteként ünnepli (augusztus 2-a nemzeti ünnep), míg a bolgár történetírás a felkelést a bolgár nemzeti felszabadító mozgalom részének tekinti, és a résztvevők bolgár identitását hangsúlyozza. A vitatott kérdés nem az események megtörténte, hanem azok nemzeti karaktere; a felkelők önmeghatározása vegyes volt, és a korszakban a nemzeti önbesorolás gyakran változó, helyzetfüggő és politikai volt.

18.2.3 A Balkán-háborúk és Macedónia felosztása

Az Oszmán Birodalom további gyengülése és az 1912-es olasz–török háború kudarca felgyorsította a balkáni államok szövetségkötését. 1912-ben Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró titkos szerződések és katonai egyezmények révén **balkáni szövetséget** hozott létre az Oszmán Birodalom ellen. A szerb–bolgár szövetségi szerződés (1912. március) Macedónia felosztását is előirányozta: a vita tárgyát képező középső zóna hovatartozását az orosz cár döntőbíráskodására bízták, de a pontos határokat titokban tartották. Az **első Balkán-háború** 1912. október 8-án tört ki. A szövetséges csapatok gyors győzelmet arattak: a szerb hadsereg elfoglalta Szkopjét, Bitolát és Koszovót, a bolgár hadsereg Trákia és Kelet-Macedónia nagy részét, a görög hadsereg pedig Szalonikit és Dél-Macedóniát vette be. Az oszmán haderő decemberre szinte egész európai területét elvesztette. A londoni béke (1913. május 30.) az Oszmán Birodalmat a Midia–Enosz vonalig szorította vissza.

A győzelmet azonban nem követte a területi zsákmány békés felosztása. Bulgária – mivel Trákiában és Kelet-Macedóniában harcolt a legnagyobb erőkkel – úgy vélte, hogy a szerb és görög csapatok által elfoglalt terület nagy része jogszerűen őt illeti. Szerbia viszont nem volt hajlandó lemondani a Vardar völgyéről, mert az Albánia létrejötte miatt elvesztett adriai kijáratát volt hivatva pótolni, és mert a szerb nacionalisták Dél-Szerbiának tekintették a területet. Görögország pedig Szalonikit és az Égei-Macedóniát tartotta meg, mivel a város stratégiai és gazdasági jelentősége óriási volt. Az orosz döntőbíráskodás nem tudta feloldani a feszültséget, ezért Bulgária 1913. június 29-én meglepetésszerű támadást indított szerb és görög állások ellen, kirobbantva a **második Balkán-háborút**. A háborúban Románia és az Oszmán Birodalom is Bulgária ellen fordult, és a bolgár hadsereg gyors vereséget szenvedett. A **bukaresti béke** (1913. augusztus 10.) szentesítette a megosztást: Szerbia megkapta a Vardar-Macedóniát, Görögország az Égei-Macedóniát és Szalonikit, Bulgária pedig csak a Pirin-Macedónia egy részét tarthatta meg. A „Macedónia” tehát három részre szakadt: a később Vardar-Macedóniaként ismert északi-középső részt Szerbia, a déli, tengerparti részt Görögország, a keleti, kisebb részt pedig Bulgária kapta.

A felosztást súlyos emberi és anyagi pusztítás kísérte. A háborúk alatt és után a civil lakosság elleni erőszak minden hadviselő fél részéről jelen volt: falvakat égettek fel, civileket végeztek ki, nőket erőszakoltak meg, és a lakosságot tömegesen kényszerítették menekülésre. A brit **Carnegie Alapítvány** 1914-ben közzétett, széles körben ismert jelentése részletesen dokumentálta a balkáni háborúk atrocitásait, és a korabeli nemzetközi közvélemény számára megmutatta a „balkáni” konfliktusok brutalitását. A jelentés elfogultsága azonban vitatott; a résztvevő nemzeti

kormányok egymást vádolták a túlkapásokkal. Az etnikai viszonyok drasztikusan megváltoztak: a szerb és görög ellenőrzés alá került területekről több tízezer bolgár identitású vagy bolgár nyelvű lakos menekült Bulgáriába, míg a bolgár területekről görögök és szerbek távoztak. A menekülthullámok pontos nagysága becslések tárgya, de a szakirodalom konszenzusa szerint a háborúk és a menekülés következtében a régió etnikai térképe gyökeresen átalakult.

18.2.4 A szerb, bolgár és görög uralom hatása

A bukaresti béke után a három állam mindegyike saját nemzeti politikát kezdett alkalmazni a megszerzett területeken. Szerbia a Vardar-Macedóniát **„Dél-Szerbia”** (Južna Srbija) néven kezelte, tagadva annak különálló földrajzi vagy etnikai jellegét. A szerb kormány és a katonai közigazgatás azonnal hozzálátott a terület szerbesítéséhez: bezárták a bolgár iskolákat és templomokat, betiltották a bolgár nyelvű sajtót, a bolgár egyházi szervezeteket felszámolták, és a helyi lakosságot a szerb ortodox egyházba és a szerb iskolákba kényszerítették. A szerb hatóságok tagadták, hogy a helyi szláv lakosság bolgár lenne, és „szerbeknek” tekintették őket, akiket csak el kell téríteni a bolgár befolyástól. A nacionalista értelmiség szerint a szláv lakosság valójában szerb volt, és a bolgár identitás csupán a bolgár propaganda eredménye. Ezt a felfogást a nemzetközi megfigyelők egy része is kritikával fogadta. A szerb uralom alatt a helyi lakosság egy része ellenállt, sokan kivándoroltak Bulgáriába, míg mások kénytelenek voltak alkalmazkodni a szerb nemzeti keretekhez. A szerb kormány tudatos kolonizációs politikát is indított, szerb telepeseket hozva a stratégiai fontosságú határvidékre, ami tovább fokozta a helyi feszültségeket.

Görögország az Égei-Macedóniában hasonlóan erőszakos asszimilációs politikát folytatott. A görög kormány a megszerzett területeken a görög nyelvet tette kizárólagossá, a szláv nyelvjárásokat elnyomta, és a szláv nyelvű lakosságot – akiket „szlávofón görögöknek” vagy egyszerűen „bolgároknak” nevezett – arra kényszerítette, hogy görög identitást vegyen fel. Az iskolákban a görög nyelv kötelezővé vált, a szláv nyelv használatát a nyilvános térben büntették. A helyi szláv lakosság egy részét elűzték, más része Bulgáriába menekült. Az 1913-as és a későbbi görög–bolgár lakosságcsere-egyezmények, valamint az 1923-as **görög–török lakosságcsere** (amelyet a lausanne-i szerződés szentesített) tovább homogenizálta a területet. A törökországi görög menekültek tömeges betelepítése az Égei-Macedóniába drasztikusan csökkentette a szláv lakosság arányát, és a görög kormány szándékosan használta fel a menekülteket a „görög” jelleg megerősítésére. A mai görög álláspont szerint a terület mindig is görög volt, és a szláv lakosság vagy asszimilálódott, vagy önként távozott; a kritikus történetírás ezt a folyamatot etnikai tisztogatásként értékeli.

Bulgária a Pirin-Macedóniában a megszerzett kisebb területen bolgárosítást hajtott végre. A bolgár hatóságok a helyi lakosságot bolgárnak tekintették, és a területet Bulgária szerves részeként kezelték. A bolgár kormány ugyanakkor támogatta a VMRO további tevékenységét, amely a szerb és görög uralom alatti területeken gerillaharcot folytatott. A VMRO a két háború között bebizonyította, hogy a macedón kérdés nem zárult le a bukaresti békével, hanem továbbra is destabilizáló tényező maradt a Balkánon. A szervezet bolgár orientációja azonban fokozatosan változott: a harmincas években egyes frakciói a macedón autonómia vagy függetlenség gondolatát képviselték, ami hosszú távon hozzájárult a macedón nemzeti tudat további erősödéséhez.

Az 1919-es **neuillyi béke** (a Párizs környéki békék egyike, amely az első világháború után Bulgáriával kötött megállapodás volt) megerősítette a bukaresti béke területi döntéseit, és Bulgáriát lemondásra kényszerítette a vitatott területekről. A békeszerződés ugyanakkor tartalmazott kisebbségvédelmi rendelkezéseket is, amelyek elvileg védték volna a szláv lakosság jogait a szerb és görög területeken. Ezeket a rendelkezéseket azonban a gyakorlatban nem hajtották végre, mert a szerb és görög kormányok nem ismerték el a szláv lakosság különálló nemzeti jellegét, és a nemzetközi közösség sem volt hajlandó hatékony nyomást gyakorolni. A két világháború

közötti időszakban a Vardar-Macedóniában a szerb elnyomás, a gazdasági elmaradottság és a politikai jogfosztottság állandósult, ami táptalajt adott a kommunista és a macedón autonóm mozgalmaknak is.

18.2.5 Források és bizonytalanságok

A macedón kérdés és a Balkán-háborúk történetére vonatkozó források sokfélék, de egyenetlenek és gyakran elfogultak. Az elsődleges források közé tartoznak az oszmán közigazgatási és adóösszeírások (tahrir-defterek), a diplomáciai jelentések, a katonai parancsok, a hadijelentések, a konzuli beszámolók, a sajtótudósítások, valamint a résztvevők visszaemlékezései. A nemzeti hovatartozásra vonatkozó adatok különösen problematikusak: az oszmán források vallási alapon osztályozták a lakosságot, a nemzeti kategóriákat pedig a bolgár, görög és szerb egyházi és oktatási szervezetek egymással versengve igyekeztek kisajátítani. A korszakban nem létezett átfogó, pártatlan népszámlálás, így az etnikai összetételre vonatkozó minden becslés politikai érdektől függően torzított.

Az Ilinden-felkelés áldozat- és menekültszámaira vonatkozóan nincs megbízható pontos adat. A különböző becslések – a bolgár, szerb, görög és oszmán források, valamint a későbbi nemzeti történetírások – között nagyságrendi eltérések lehetnek. A Balkán-háborúk civil áldozatai és a menekültek száma ugyancsak vitatott. A Carnegie-jelentés részletes leírásokat közöl az atrocitásokról, de a mai történettudomány óvatosan kezeli a jelentés egyes állításait, mert a szerzők nem mindig tudták ellenőrizni a szóbeli beszámolókat, és a jelentés nyelvezete maga is hordoz korabeli sztereotípiákat. A nemzeti emlékezetpolitikák – a bolgár, a görög, a szerb és a macedón – a mai napig versengő értelmezéseket kínálnak, és gyakran eltérően súlyozzák ugyanazokat az eseményeket. A „macedón nemzet” létezése a 20. század elején a történettudomány egyik legvitatottabb kérdése; a mai konszenzus szerint a macedón nemzeti tudat kialakulása fokozatos, több szakaszú folyamat volt, és a 19–20. század fordulóján még nem beszélhetünk széles körben elterjedt, egyértelmű macedón nemzeti identitásról. Ugyanakkor azt is jelezni kell, hogy a nemzeti tudat kialakulásának pontos üteme és a helyi lakosság önmeghatározása a források hiányosságai miatt nehezen rekonstruálható, és a különböző nemzeti történetírások erre vonatkozó állításai gyakran emlékezetpolitikai, nem pedig szigorúan tudományos alapon állnak.

18.2.6 Rövid összefoglaló

- A macedón kérdés a 19. század végén a bolgár, görög és szerb nemzeti mozgalmak versengéséből alakult ki; a helyi szláv nyelvű lakosság identitása vallási és regionális alapon szerveződött, a modern nemzeti kategóriák fokozatosan, külső befolyásra terjedtek el.
- A Bolgár Exarchátus (1870) és a nemzeti egyházak iskola- és templomszervező tevékenysége döntő szerepet játszott a nemzeti tudat formálásában, de a helyi lakosság nem alkotott egységes nemzetet.
- A Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO, 1893) eleinte autonómiát, majd bolgár orientációjú egyesülést is célul tűzött; az 1903-as Ilinden-felkelés és a rövid életű Krushevo Köztársaság katonailag elbukott, de később a macedón nemzeti emlékezet alapkövévé vált.
- Az első Balkán-háború (1912–1913) során a balkáni szövetségesek kiszorították az Oszmán Birodalmat, de a felosztás vitája a második Balkán-háborúhoz (1913) vezetett, amelyben Bulgária vereséget szenvedett.
- A bukaresti béke (1913. augusztus 10.) Szerbiának juttatta Vardar-Macedóniát, Görögországnak Égei-Macedóniát, Bulgáriának pedig Pirin-Macedónia egy részét; a felosztást tömeges erőszak, menekülés és etnikai tisztogatás kísérte.
- A szerb, görög és bolgár uralom alatt asszimilációs politikák és kolonizáció zajlott, amelyek drasztikusan átalakították a régió etnikai térképét, és elmélyítették a nemzeti sérelmeket.

- A macedón nemzeti identitás kérdése a korszakban vitatott; a mai Észak-Macedónia a 19. század végi–20. század eleji mozgalmakat nemzeti előzményként értelmezi, míg Bulgária és Görögország eltérő emlékezetpolitikai álláspontokat képvisel.

18.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a bolgár, görög és szerb nemzeti igények érveit Macedónia területére a 19. század végén! Mely tényezők magyarázzák, hogy egyik fél sem tudott kizárólagos igényt érvényesíteni?
2. Milyen szerepet játszott az egyházi kérdés a macedóniai szláv lakosság nemzeti tudatának alakulásában? Miért volt fontos a Bolgár Exarchátus létrehozása?
3. Értékelje a VMRO és az Ilinden-felkelés szerepét! Mennyiben tekinthető a szervezet bolgár vagy macedón nemzeti mozgalomnak, és miért vitatott ez a kérdés?
4. Mutassa be a Balkán-háborúk során bekövetkezett területi és etnikai változásokat Macedóniában! Milyen következményekkel járt a bukaresti béke a helyi lakosság számára?
5. Hogyan alkalmaztak asszimilációs politikát Szerbia, Görögország és Bulgária a megszerzett macedón területeken? Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg, és milyen forrásbeli nehézségek akadályozzák a pontos értékelést?

18.3 A két háború közötti Vardar-Macedónia

18.3.1 A két háború közötti Vardar-Macedónia

Az első világháborút lezáró rendezés alapvetően átrendezte a Balkán politikai térképét. Az 1913-as bukaresti béke által Szerbiához csatolt, a háború alatt bolgár megszállás alatt álló Vardar-Macedónia területe 1918 decemberétől az újonnan létrejött **Szerb–Horvát–Szlovén Királyság** (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929-től Jugoszláv Királyság) része lett. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan illeszkedett ez a soknemzetiségű, déli perifériának számító régió a centralizált jugoszláv államba, milyen politikát folytatott Belgrád a helyi lakossággal szemben, hogyan működött a **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** (VMRO) ellenállása, és milyen társadalmi-gazdasági viszonyok jellemezték a térséget a második világháború kitöréséig. A kérdés azért kulcsfontosságú, mert a két világháború közötti időszak politikája – a szerb asszimilációs törekvések, a bolgár irredentizmus és a macedón identitás csíráinak megjelenése – közvetlenül megalapozta a második világháború alatti megszállást, a macedón államiság 1944-es kikiáltását, és mindmáig ható emlékezetpolitikai vitákat hagyott maga után. A fejezet az A macedón kérdés és a Balkán-háborúk alfejezetben tárgyalt területi vitákból indul ki, de a hangsúlyt a háború utáni államépítés és a helyi társadalom viszonyára helyezi.

18.3.1.1 A királyi Jugoszlávia közigazgatási kerete és a szerb államépítés

A Vardar-Macedónia néven ismert terület – a Vardar folyó völgye, körülötte hegyvidékekkel – a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság déli részén helyezkedett el. A régió nem alkotott önálló közigazgatási egységet: az 1921-es **vidovdani alkotmány** centralizált államberendezkedést hozott létre, amelyben a történelmi tartományok nem rendelkeztek autonómiával. A terület több **okrugra** (körzetre) oszlott, amelyek közvetlenül a belgrádi kormány ellenőrzése alatt álltak. Az 1929-es királyi diktatúra bevezetése után az országot kilenc **bánságra** (banovina) osztották, és a mai Észak-Macedónia területének nagy része a **Vardar Bánság** (Vardarska banovina) része lett, székhelye Szkopje (Skopje) volt (Kislexikon: 43; Banac, 1984: 311). Fontos jelezni, hogy a bánság határai szándékosan nem követték a történelmi vagy etnikai határokat: a szerb kormányzat

a közigazgatási beosztással is a délszláv egységet, illetve a szerb dominanciájú állam területi integritását kívánta megerősíteni.

A királyi Jugoszlávia hivatalos ideológiája szerint a szerbek, horvátok és szlovének egyetlen „háromnevű nemzetet" alkottak, a macedónok pedig nem számítottak önálló nemzetiségnek. A belgrádi kormányzat a Vardar-Macedóniát **„Dél-Szerbiának"** (Južna Srbija) nevezte, a helyi szláv lakosságot pedig szerbnek tekintette. Ez a felfogás nem pusztán retorika volt: az állam a közigazgatásban, az oktatásban, az egyházszervezetben és a kultúrpolitikában is következetesen a szerb nemzeti narratívát érvényesítette. A régióban a szerb ortodox egyház vette át a korábbi **Ohridi Érsekség** (Ohridska arhiepiskopija) és a **Peći Patriarchátus** (Pećka patrijaršija) területének egyházi fennhatóságát, amelyet az 1920-as egyházi egyesítés során a szerb pátriárka alá rendeltek. A helyi papság egy része ellenállt, de a bolgár egyház befolyása is megmaradt, ami a lojalitások bonyolult hálóját hozta létre (Poulton, 1995: 74–76).

18.3.1.2 Az asszimilációs politika és a szerb nemzeti narratíva

A délszerbiai politika legvitatottabb eleme az **asszimilációs törekvés** volt, amelynek célja a helyi szláv lakosság szerb nemzeti tudatának megteremtése vagy megerősítése. Ennek eszközei között szerepelt a szerb nyelv kizárólagos használata az oktatásban és a közigazgatásban, a szerb történelem és irodalom oktatása, a szerb állami ünnepek és szimbólumok bevezetése, valamint a helyi nyelvjárások, szokások és a bolgár kulturális hatások háttérbe szorítása. A tankönyvekben a macedón területet „Ó-Szerbiaként" (Stara Srbija) ábrázolták, amelyet átmenetileg az oszmán uralom szakított el az anyaországtól, de amelynek lakossága lényegében szerb. Ezt a narratívát egyes szerb tudósok, például **Jovan Cvijić** geográfus is támogatta, aki a balkáni népek pszichológiai és földrajzi tipológiájában a macedón szlávokat „floating mass"-ként (lebegő tömegként) írta le, akiknek nincs kiforrott nemzeti tudatuk, ezért a szerb nemzeti integráció természetes folyamat (Cvijić, 1918: 320–321). Ez az elméleti keret igazolta a szerb állam számára, hogy a macedóniai szlávokat nem kisebbségként, hanem integrálandó szerbként kezelje.

A dokumentált tények közé tartozik, hogy az 1920-as években a szerb hatóságok bezárták a bolgár iskolákat és kulturális intézményeket, és megakadályozták a bolgár egyházi szervezetek működését. A **Szent Száva Társaság** (Društvo Sv. Save) és más szerb nemzeti szervezetek aktívan részt vettek a szerb identitás terjesztésében: iskolákat, olvasóköröket és templomokat alapítottak, tanítókat és papokat hoztak Szerbiából. Az 1921-es népszámlálás a Vardar-Macedónia területén élő szláv lakosság döntő többségét szerbnek, kisebb részét bolgárnak minősítette; ezek az adatok azonban erősen vitatottak, mivel a népszámlálás kategóriáit és a kérdezőbiztosok gyakorlatát a szerb állam érdekei szerint alakították ki. A bolgár források a helyi szláv lakosság túlnyomó részét bolgárnak tekintették, a későbbi macedón történetírás pedig macedónnak. A három álláspont a mai napig verseng egymással, ami jól mutatja, hogy a 20. század elején a nemzeti identitás kategóriái mennyire képlékenyek voltak (Banac, 1984: 307–310; Jelavich, 1983: 91–93).

A vitatott értelmezések között tartjuk számon azt a kérdést, hogy a szerb asszimilációs politikát milyen mértékben támogatta a helyi lakosság. Egyes történészek szerint a paraszti társadalom jelentős része közömbös volt a nemzeti címkékkel szemben, és elsősorban a helyi, vallási és regionális identitás (például a faluhoz, a klánhoz, az ortodox egyházhoz való kötődés) határozta meg önképét. Mások arra mutatnak rá, hogy a szerb államnak sikerült megnyernie a helyi elit egy részét, különösen azokat, akik az oszmán korban a szerb egyházhoz vagy a szerb nemzeti mozgalomhoz kötődtek. A bolgár és később a macedón nemzeti történetírás ezzel szemben a szerb politikát erőszakos asszimilációként írja le, amely elnyomta a helyi lakosság természetes bolgár vagy éppen macedón nemzeti fejlődését. A forráskiadás hiánya és a korabeli statisztikák bizonytalansága miatt a kérdés nem dönthető el végérvényesen; a történészi konszenzus azonban

abban egyetért, hogy a szerb integrációs politika a régióban széles körű elégedetlenséget szült, és hozzájárult a VMRO ellenállásához (Poulton, 1995: 84–88; Rossos, 2008: 135–140).

18.3.1.3 A VMRO tevékenysége és a macedón ellenállás

A **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** (VMRO; macedónul Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija, bolgárul Vătrešna Makedonska Revoljucionna Organizacija) az 1890-es években jött létre, és az oszmán uralom alatt Szaloniki központtal működött. Az A macedón kérdés és a Balkán-háborúk alfejezetben tárgyalt harcok után a szervezet súlypontja a bolgár és a szerb uralom alá került területekre helyeződött át. A két világháború közötti időszakban a VMRO fő bázisa a Bulgáriához tartozó **Pirini-Macedónia** volt, székhellyel a mai Blagoevgradban (akkor Gorna Džumaja). A szervezet célja a macedón területek egyesítése volt egy autonóm vagy független államban, de a szervezet belső frakcióharcai és a bolgár kormányhoz fűződő szoros kapcsolata miatt a célkitűzések gyakran ködösek maradtak. A VMRO jobbszárnya **Todor Alekszandrov** és később **Ivan Mihajlov** vezetésével gyakorlatilag a bolgár nemzeti érdekek eszközévé vált, míg a balszárny a macedón autonómia mellett a balkáni föderáció eszméjét is felkarolta. A szervezet nem volt egységes, és a „macedón ügy” képviselete mellett gyakran banditizmushoz, zsaroláshoz és politikai gyilkosságokhoz folyamodott (Banac, 1984: 318–324; Rossos, 2008: 142–148).

A Vardar-Macedóniában a VMRO **komitácsi** hálózatokat tartott fenn, amelyek a hegyvidéki falvakban és a határ menti területeken működtek. A szerb hatóságok a VMRO-t terroristaszervezetként kezelték, és a jugoszláv hadsereg (később a csendőrség) rendszeres razziákat tartott a feltételezett támogatók ellen. A VMRO viszont 1920-ban és 1921-ben több merényletet hajtott végre szerb tisztviselők és politikusok ellen, valamint bombatámadásokat szervezett Szkopjéban. A legismertebb akció az 1923-as **sztipjei merénylet** volt, amelyben a VMRO fegyveresei meggyilkoltak több szerb hivatalnokot; a válasz a szerb hatóságok részéről kollektív megtorlás volt. Az erőszakhullám kölcsönös: mindkét oldal követett el atrocitásokat a civil lakosság ellen, amit a korabeli jelentések és későbbi visszaemlékezések is alátámasztanak. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a VMRO 1924-ben a **negyedi kongresszusán** átmenetileg a balszárny került többségbe, és a szervezet együttműködési megállapodást kötött a **Kominternnel**, amely elismerte a macedón nemzet létét és az egyesült Macedónia jelszavát. Ez a fordulat azonban rövid életű volt: Alekszandrovot 1924 augusztusában meggyilkolták, és a jobbszárny Mihajlov vezetésével visszaszerezte az irányítást, eltávolítva a balszárnyat és felmondva a kommunista kapcsolatot (Poulton, 1995: 88–96; Daskalov & Marinov, 2013: 335–337).

A VMRO tevékenységének megítélése a mai napig megosztott. A bolgár történetírás gyakran bolgár nemzeti szabadságharcosként ábrázolja a szervezetet, míg a macedón történetírásban – különösen a függetlenség után – a VMRO-t a macedón nemzeti mozgalom előfutáraként, de megosztott és ellentmondásos szervezetként értékelik. A szerb történetírás hagyományosan terroristaként és bolgár irredentista eszközként írja le. Az akadémiai konszenzus szerint a VMRO a macedón kérdés radikalizálódásában és a régió destabilizálásában játszott szerepe miatt meghatározó, de a szervezet ideológiai profilja és a helyi lakossághoz fűződő viszonya további forrásfeltárást igényel. A szervezet erőszakos módszerei, a bolgár állammal való szoros összefonódása és a belső frakcióharcok miatt a „nemzeti felszabadító mozgalom” címke problematikus (Banac, 1984: 324–328; Rossos, 2008: 148–153).

18.3.1.4 A gazdasági és társadalmi szerkezet

A Vardar-Macedónia a királyi Jugoszlávia egyik legszegényebb, legelmaradottabb régiója volt. Az 1920-as és 1930-as években a lakosság túlnyomó többsége, becslések szerint 80–85 száza-

léka, mezőgazdaságból élt, gyakran önellátó családi gazdaságokban. A termőföld minősége a hegyvidéki területeken gyenge volt, a völgyekben pedig a **malária** és a rossz vízgazdálkodás nehezítette a földművelést. A régióban a modern ipar csak nyomokban volt jelen: Szkopjéban és Bitolában (Bitola) működött néhány kisebb feldolgozóüzem, gőzmalom és dohányfeldolgozó. A vasúthálózat a Vardar völgyében haladó 1874-es **Szaloniki–Szkopje–Mitrovica vonalra** (később a Belgrád–Szkopje–Szaloniki fővonal része) és annak szárnyvonalaira korlátozódott, ami a régiót egy tranzitfolyosó szerepére kárhoztatta. Az urbanizáció alacsony maradt: az 1931-es népszámlálás szerint Szkopje lakossága körülbelül 64 000 fő volt, Bitoláé 33 000, Prilepé 21 000, míg a többi település többsége falusi jellegű maradt (Daskalov & Marinov, 2013: 278–280; Kislexikon: 58). Ezek a számok a népszámlálási kategóriák bizonytalansága miatt csak közelítő értékként kezelendők.

A társadalmat a **családi házközösség** (zadruga) intézménye, a falusi közösségek és a rokonsági hálózatok szervezték. Az oszmán korból örökölt földbirtokviszonyokat az 1918 utáni földreform részben átalakította: a szerb állam földet osztott a szerb telepeseknek és a helyi, főként szerbnek elismert parasztoknak, de a reform végrehajtása lassú és egyenlőtlen volt. A korábban **cifliknek** nevezett nagybirtokok egy része a helyi muszlim, albán és török földtulajdonosok kezén volt, akik közül sokan az 1912–1913-as háborúk és az azt követő erőszakhullám miatt elhagyták a régiót vagy Törökországba emigráltak. A helyi muszlim lakosság (albánok, törökök, szláv muzulmánok) a szerb állam vallási és nemzeti politikájának kettős nyomása alatt élt: egy részük kivándorolt, mások a jugoszláv állam keretei között próbáltak boldogulni, de politikai képviseletük minimális volt. Az 1930-as évekbeli jugoszláv–török egyezmények keretében további, részben önkéntes, részben kényszerű muszlim kivándorlás zajlott Törökországba (Poulton, 1995: 99–101; Jelavich, 1983: 169–172).

A nők társadalmi helyzete a régióban a hagyományos patriarchális rend szerint alakult: a nők többsége a háztartásban és a mezőgazdaságban dolgozott, iskoláztatásuk korlátozott volt, különösen a falvakban. A városi polgári rétegekben a két világháború között megjelentek az első női egyesületek és a női folyóiratok, de ezek hatóköre szűk maradt. A zsidó közösség jelentős része Szkopjéban és Bitolában élt, és főként kereskedelemből, kézművességből élt; a helyi szefárd zsidóság a maga ladino nyelvű kultúrájával a városi társadalom szerves része volt. A roma közösségek a városok peremén és a falvakban éltek, gyakran idénymunkából és zenélésből. A vlach (aromán) kereskedők, akik a 19. században jelentős szerepet játszottak a balkáni kereskedelemben, az 1918 utáni határmódosítások következtében családi hálózataik egy részét elveszítették, és egy részük Romániába vagy Görögországba települt át (Daskalov & Marinov, 2013: 330–333).

18.3.1.5 Oktatás, kultúra és a macedón identitás kérdése

Az oktatás volt az asszimilációs politika egyik legfontosabb terepe. A szerb hatóságok bezárták a bolgár iskolákat, és a tanítás kizárólag szerb nyelven folyt. Az 1920-as években a tankönyvek és tantervek a szerb nemzeti kánont közvetítették: a macedón területet „Dél-Szerbiaként” írták le, a helyi nyelvjárásokat a szerb nyelv déli változatainak tekintették. A bolgár kulturális intézményeket, olvasóköröket és a bolgár exarchátus iskoláit felszámolták. A helyi értelmiség egy része, különösen azok, akik bolgár vagy szerb iskolákban tanultak, a szerb állam alkalmazásában talált megélhetést: tanítók, papok, hivatalnokok lettek, ami a lojalitás és a kényszer bonyolult keverékét hozta létre. Az 1930-as években a **Szkopjei Bölcsészettudományi Kar** alapítása (1946-ban egyetemmé bővítve) a szerb kulturális hegemónia intézményesítésének egyik lépése volt (Rossos, 2008: 155–158).

A macedón identitás ebben az időszakban nem volt egységes, és nem felelt meg a mai nemzeti kategóriáknak. A helyi szláv lakosság önmeghatározása rétegekben írható le: vallási (ortodox), regionális (például bitolai, szkopjei, tikveši), nyelvi (a helyi dialektusok), és csak ezután következett

a nemzeti hovatartozás kérdése, amelyet a szerb és a bolgár állam egyaránt a maga javára próbált alakítani. A bolgár kormányzat a VMRO-n és az egyházon keresztül szintén igyekezett fenntartani a bolgár nemzeti tudatot, míg a Komintern 1934-es határozata a macedón nemzet és nyelv elismerését szorgalmazta. Ez a határozat hosszú távon a jugoszláv kommunisták számára vált hivatkozási alappá, de a két világháború között a helyi lakosság körében korlátozott visszhangot kapott. A macedón nyelv kodifikálására csak 1944–1945-ben került sor, ami azt jelzi, hogy a nyelvi standardizáció a politikai államépítés későbbi terméke (Daskalov & Marinov, 2013: 340–344).

18.3.1.6 A második világháború és a kommunista ellenállás

A két világháború közötti időszak a Vardar-Macedóniában a nacionalista feszültségek kiéleződésével és a társadalmi elégedetlenség növekedésével zárult. A Jugoszláv Kommunista Párt (KPJ) az 1930-as években kezdte megszervezni macedóniai alapszervezeteit, és a Komintern 1934-es macedón határozata alapján a macedón nemzet elismerését hirdette. A párt népszerűsége azonban a háború előtt csekély maradt; a helyi parasztság nagy része apolitikus volt, a VMRO pedig a pristinai merényletek és a belső leszámolások miatt hitelét vesztette. Az 1941-es jugoszláv összeomlás után a terület nagy részét Bulgária annektálta, nyugati peremét Olaszország Albániához csatolta, és a megszálló bolgár hatóságok a szerb korszakhoz hasonló erőszakos nemzetépítésbe kezdtek, ezúttal bolgár irányba. A kommunista partizánmozgalom, amely 1943-tól erősödött meg, a macedón nemzeti slogant is zászlajára tűzte, és az 1944. augusztusi **ASNOM** (Antifašističko sobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedonija) ülésén kikiáltotta a macedón államiságot. Ez a fordulat közvetlenül a két háború közötti állapotokra adott válaszként értelmezhető (Poulton, 1995: 105–110; Rossos, 2008: 160–168).

18.3.2 Források és bizonytalanságok

A két világháború közötti Vardar-Macedónia történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, de ezek egyenetlenül maradtak fenn és részben ellentmondanak egymásnak. Az elsődleges források közé tartoznak a jugoszláv állam hivatalos dokumentumai: népszámlálási ívek (1921, 1931), közigazgatási jelentések, rendőrségi akták, iskolai tantervek, törvények és rendeletek. A VMRO tevékenységéhez a szervezet belső dokumentumai (kongresszusi jegyzőkönyvek, körlevelek, röplapok), a szerb és bolgár belügyminisztérium jelentései, valamint a korabeli sajtó nyújtanak támpontot. A nemzetközi források közül a Népszövetség kisebbségi petíciói, a brit és francia konzuli jelentések, valamint a Carnegie Alapítvány 1913-as és későbbi jelentései is fontosak. A helyi társadalom mindennapjaira a falusi krónikák, a családi levelezések, a visszaemlékezések és a néprajzi gyűjtések világítanak rá, de ezek többsége a második világháború után keletkezett, így az utólagos értelmezés torzíthat (Banac, 1984: 325–327; Daskalov & Marinov, 2013: 278–281).

A legnagyobb bizonytalanság a **népességi és etnikai adatokra** vonatkozik. Az 1921-es és 1931-es jugoszláv népszámlálás a szláv lakosságot a szerb kategóriában vette fel, a macedón vagy a bolgár kategóriát nem engedte meg. A bolgár források ezzel szemben a Vardar-Macedónia lakosságának túlnyomó részét bolgárnak minősítették. A mai macedón történetírásban a két világháború közötti időszakot a szerb elnyomás koraként tárgyalják, és a macedón nemzeti tudat meglétét a szerb asszimilációs politika ellenére is hangsúlyozzák. Ezt az álláspontot a források nem mindig támasztják alá egyértelműen; a nemzeti identitás folyékony és szituatív volt. A VMRO áldozatainak és a szerb megtorlásoknak a pontos száma nem ismert, a becslések széles skálán mozognak, és a korabeli propaganda mindkét oldalon torzított. Az alfejezetben szereplő számszerű adatok (például a városi lakosság nagysága) a népszámlálásokból származnak, de a kategóriák és a népszámlálási gyakorlat bizonytalansága miatt óvatosan kezelendők (Poulton, 1995: 84–88; Rossos, 2008: 135–140).

A történetírásban máig vitatott, hogy a két világháború közötti szerb politikát **asszimilációnak**, **integrációnak** vagy **kolonizációnak** nevezzük-e. Egyes szerb történészek szerint a régióban a szerb állam modernizációt és civilizációs fejlődést hozott, míg a bolgár és macedón történetírás szerint az elnyomás és a nemzeti lét elfojtása volt a meghatározó. Az akadémiai konszenzus a két szélsőség között helyezkedik el: a szerb állam centralizációs és homogénező politikája kétségtelenül jelen volt, de a helyi lakosság válaszreakciói sokfélék voltak. A VMRO szerepét illetően hasonló a helyzet: a szervezet nem írható le egyszerűen sem felszabadítóként, sem terroristaként; tevékenysége a bolgár állam érdekeihez, a belső frakcióharcokhoz és a régió geopolitikai helyzetéhez kötődött. A macedón identitás kialakulásának időpontja szintén tudományos vita tárgya: a mai macedón történetírás hajlamos a nemzeti tudat folyamatosságát hangsúlyozni, míg a nemzetközi kutatás egy része a 20. századi intézményesülést (iskola, egyház, állam) emeli ki. A könyv ezért a két világháború közötti időszakot a nemzeti identitások küzdelmének és átalakulásának, nem pedig egy eleve adott macedón nemzeti történelem egyszerű fejezeteként tárgyalja (Banac, 1984: 328–330; Daskalov & Marinov, 2013: 340–345).

18.3.3 Rövid összefoglaló

- A Vardar-Macedónia 1918-tól a centralizált Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia) „Dél-Szerbiájaként” működött, önálló közigazgatási vagy politikai státusz nélkül; a régiót 1929-től a Vardar Bánságba osztották.
- A belgrádi kormányzat a helyi szláv lakosságot szerbnek tekintette, és az oktatás, az egyház és a közigazgatás révén szerb asszimilációs politikát folytatott; a bolgár iskolákat és kulturális intézményeket felszámolta.
- A VMRO (Belső Macedón Forradalmi Szervezet) Bulgáriából működve fegyveres ellenállást és merényleteket hajtott végre a szerb hatóságok ellen, de a szervezet ideológiailag megosztott volt, és a bolgár állam érdekeivel is összefonódott. Az erőszak kölcsönössé vált.
- A régió gazdasága a királyi Jugoszlávia egyik legelmaradottabb volt: a lakosság döntő többsége mezőgazdaságból élt, az ipar csekély, a vasúthálózat a Vardar-völgyi tranzitvonalra korlátozódott. Az urbanizáció alacsony volt; Szkopje és Bitola kivételével a települések falusi jellegűek maradtak.
- A társadalom szerkezete a zadruga, a faluközösség és a rokonsági hálózatok köré szerveződött; a helyi muszlimok, albánok, törökök, zsidók, romák és vlachok a nemzetépítő szerb politika perifériájára szorultak, és részben emigráltak.
- A macedón identitás ebben az időszakban nem volt egységes; a helyi szláv lakosság önmeghatározása vallási, regionális és nyelvi elemekből épült fel, amelyet a szerb és a bolgár állam egyaránt a maga javára próbált formálni. A macedón nyelv és nemzet intézményesülése csak a második világháború alatt, az ASNOM 1944-es döntéseivel kezdődött meg.
- A két világháború közötti feszültségek, a szerb asszimilációs politika és a VMRO erőszakja közvetlen előzménye volt az 1941-es bolgár annektálásnak és a kommunista partizánmozgalom macedón nemzeti programjának, amely 1944-ben a macedón államiság kikiáltásához vezetett.

18.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közigazgatási és ideológiai eszközökkel próbálta a királyi Jugoszlávia szerb nemzeti identitásúvá formálni a Vardar-Macedóniát, és miért volt ez a politika vitatott?
2. Hasonlítsa össze a VMRO tevékenységét a szerb és a bolgár állami érdekek szempontjából! Milyen szerepet játszott a szervezet a régió destabilizálásában?

3. Magyarázza el, miért bizonytalanok a két világháború közötti népszámlálási adatok a macedóniai szláv lakosság nemzeti megoszlására vonatkozóan! Milyen források és értelmezések állnak egymással szemben?
4. Értékelje a szerb asszimilációs politika és a bolgár irredentizmus tükrében, hogyan változott a helyi szláv lakosság önmeghatározása a két világháború között! Milyen identitáselemeket lehetett mozgósítani?
5. Hogyan kapcsolódik a két világháború közötti Vardar-Macedónia története a második világháború alatti macedón államiság kikiáltásához? Melyek voltak a folytonosságok és a törések?

18.4 A háború és a macedón államiság kezdete

18.4.1 A háború és a macedón államiság kezdete

1941 tavaszán a macedóniai régió területe ismét birodalmi érdekszférák metszéspontjába került. A két háború közötti Vardar-Macedónia A jugoszláv Bosznia és az első Jugoszlávia A függetlenség keretében a szerb uralom alatt élt; most a tengelyhatalmak szétosztották a térséget. A bolgár és német megszállás, a kibontakozó partizánmozgalom, majd az 1944-es ASNOM-gyűlés olyan eseménysort alkotott, amely máig meghatározza a macedón nemzeti történeti tudatot. E fejezet azt mutatja be, hogyan vált a háború alatti ellenállás és a jugoszláv föderációs terv a modern macedón államiság politikai alapjává, és miért vitatott mind a mai napig ennek a folyamatnak az értelmezése.

18.4.1.1 A megszállás és a területi felosztás (1941–1942)

1941. április 6-án Németország és szövetségesei megtámadták Jugoszláviát és Görögországot. A jugoszláv hadsereg gyors összeomlása után a mai Észak-Macedónia területe kettős megszállás alá került. A régió zömét – a Vardar folyó völgyét, Szkopjét, Bitolát, Ohridot és a keleti területeket – Bulgária kapta meg, amelyet a bolgár állam **Vardár-Macedónia** (bolgárul) néven, de facto annektált területként kezelt. A mai Észak-Macedónia nyugati, túlnyomórészt albánok lakta sávját – Tetovo, Gostivar, Kicsevo, Debar és a Preszpató vidékét – Olaszország ellenőrzése alá helyezték, és a fasiszta Olaszországhoz csatolt **Albán Királysághoz** (albánul *Mbretëria Shqiptare*) csatolták. A szövetségeseitől függő Olaszország 1943. szeptemberi kapitulációja után ezt a zónát Németország vette át közvetlen katonai irányítás alá, miközben a formális albán közigazgatást részben fenntartotta.

A bolgár megszállás jellege alapvetően eltért a szerb vagy görög területeken alkalmazott német gyakorlattól. Bulgária a régiót nem csupán megszállt, hanem a bolgár nemzeti tér „felszabadított” részeként kezelte. A bolgár hatóságok azonnal hozzáláttak a bolgár közigazgatás, a bolgár nyelvű oktatás és a bolgár ortodox egyházjog bevezetéséhez. A helyi lakosságot bolgár állampolgárnak nyilvánították, a szerb telepeseket – akik az első Jugoszlávia idején érkeztek a régióba – pedig nagyrészt kiutasították. A bolgár államapparátus célja a terület tartós bekebelezése volt, amit a német vezetés a háború idejére hallgatólagosan tudomásul vett, bár formális annexiós szerződést nem írtak alá; a terület státusza jogilag „bolgár közigazgatás alatt álló” zóna maradt, hogy a végső rendezést a háború utáni békekonferenciára hagyják.

Ez az állapot a kortársak számára is ellentmondásos volt. A bolgár megszállást kezdetben a szláv ajkú lakosság egy része – különösen a két háború közötti szerb centralizációtól és asszimilációs politikától szenvedő rétegek – felszabadításként, vagy legalábbis a szerb uralom enyhüléseként élte meg. Más részük, különösen az értelmiség és a városi középosztály, hamar szembesült azzal,

hogy a bolgár adminisztráció ugyanazt a nemzeti homogenizáló politikát folytatja, csak éppen bolgár irányból. A görög területekről menekült szerb telepesek elűzése nyomán számos falu maradt üresen, amit a bolgár hatóságok bolgár telepesekkel próbáltak feltölteni. A bolgár uralom alatti területeken a görögkeleti egyházi hierarchiát a bolgár exarchátus alá rendelték, a szerb nyelvű könyveket és levéltárakat megsemmisítették vagy elszállították, a helyi értelmiség egy részét pedig internálták.

Az olasz, majd német fennhatóságú nyugati zónában az albán közigazgatás az albán nyelvű oktatást és a helyi albán elitek politikai szerepét erősítette. Ezt a lakosság albán része kedvezően fogadta, a szláv lakosság viszont diszkriminációként élte meg. A korszak etnikai feszültségei tehát nem pusztán a megszállókkal szembeni ellenállásból fakadtak, hanem abból is, hogy a megszálló hatalmak a helyi etnikai csoportok közötti sérelmeket és a két háború közötti időszak A két háború közötti Vardar-Macedónia ki nem rendezett konfliktusait használták fel saját uralmuk konszolidálására.

18.4.1.2 A bolgár uralom intézményei és a társadalmi átalakulás

A bolgár uralom alatt a megszállt terület közigazgatásilag három bolgár megyéhez – **Szkopjei, Bitolai és Velesi megyéhez** – tartozott. A bolgár állam 1942-ben elrendelte a bolgár állampolgárság kiterjesztését a helyi szláv lakosságra, ami a bolgár nemzeti jogfolytonosság igényét fejezte ki. Ugyanakkor a bolgár állampolgárság nem járt automatikusan azonos jogokkal: a helyi lakosok nem szavazhattak a bolgár parlamentben, és a katonai szolgálatot is csak korlátozottan alkalmazták rájuk. A bolgár hatóságok adókat vetettek ki, bevezették a bolgár munkaerő-mozgósítást, és a helyi gazdaságot a bolgár háborús erőfeszítések szolgálatába állították. A dohány, a gyapot és az élelmiszer-termelés a bolgár hadsereg ellátását szolgálta; a feketepiac és az infláció a városi lakosságot különösen sújtotta.

A bolgár oktatáspolitika a megszállás egyik legfontosabb eszköze volt. A bolgár tannyelvű iskolák száma gyorsan nőtt, a szerb és görög nyelvű oktatási intézményeket bezárták. A bolgár történeti narratíva a helyi lakosságot „bolgár nemzeti törzsként” határozta meg, ami a nemzeti identitás kérdését a háború alatt is politikai üggyé tette. A bolgár hatóságok a helyi egyházi életben is a bolgár exarchátus fennhatóságát vezették be, ami a hívők egy részénél ellenállást váltott ki, hiszen a két háború közötti szerb ortodox egyház ugyanígy nemzeti intézményként működött. A bolgár megszállás tehát a nemzeti homogenizálás és a birodalmi igazgatás keveréke volt: a bolgár állam a területet nem gyarmatként, hanem nemzeti területként kezelte, de a helyi lakosságot mégsem tekintette teljes jogú bolgár állampolgárnak.

A bolgár uralom alatt a zsidó lakosság sorsa különösen tragikus fordulatot vett. A mai Észak-Macedónia területén – elsősorban Szkopjében, Bitolában és Stipben – élő szefárd zsidó közösség a két háború közötti időszakban mintegy 8 000–10 000 főre becsülhető. Bulgária 1943-ban – a német nyomásnak engedve – a saját, régi bolgár területeken élő zsidók deportálását megtagadta, de a megszállt Vardár-Macedónia és a görög Trákia zsidó lakosságát kiadta a német hatóságoknak. 1943. március 11-én a bolgár rendőrség és katonaság mintegy 7 000 macedóniai zsidót gyűjtött össze, akiket a szkopjei dohánygyárban zsúfoltak össze, majd tehervonatokkal a treblinkai megsemmisítő táborba deportáltak. A becslések szerint a vardár-macedóniai zsidóság 98%-a a Holocaust áldozata lett; a túlélők száma néhány tucat főre tehető. Az esemény a bolgár megszállás legsötétebb fejezete, és a háború utáni bolgár történetírás hosszú ideig hallgatott róla. A mai bolgár történeti közbeszédben a kérdés máig emlékezetpolitikai vita tárgya: egyes bolgár szerzők a német nyomásra hivatkoznak, mások – és a nemzetközi holokausztkutatás – a bolgár állam közreműködését hangsúlyozzák.

18.4.1.3 A partizánmozgalom születése és a kommunista ellenállás

A macedóniai ellenállás kezdetben lassan bontakozott ki. Ennek okai között szerepelt a bolgár megszállás kezdeti elfogadottsága a szláv lakosság egyes rétegei körében, a szerb uralom elleni sérelmek friss emléke, valamint az, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) macedóniai szervezete szervezetileg gyenge volt. A JKP – Josip Broz Tito vezetésével – 1941 nyarán általános felkelést hirdetett Jugoszlávia szerte, de a macedóniai pártszervezet a bolgár megszállás kezdeti szakaszában nem tudott tömegbázist mozgósítani. A bolgár hatóságok a kommunista mozgalmat rendőri eszközökkel üldözték; a macedón kommunisták egy része a bolgár kommunista párthoz, más részük a jugoszláv párthoz kötődött, ami a mozgalom belső megosztottságát tükrözte.

Az ellenállás első fegyveres akciói 1941 őszén kezdődtek. A **Prilep melletti partizáncsoport** 1941. október 11-én támadást hajtott végre a bolgár rendőrőrs ellen; ezt a dátumot a későbbi jugoszláv és macedón hivatalos történetírás a macedón nemzeti felszabadító harc kezdetének nyilvánította. A partizánosztagok azonban ekkor még kis létszámú, rosszul felszerelt csoportok voltak, amelyek a hegyvidéki területeken bujkáltak, és elsősorban szabotázsakciókat hajtottak végre. A bolgár katonai és rendőri erők, valamint a helyi ellenforradalmi alakulatok – amelyeket a bolgár hatóságok szerveztek – keményen megtorolták az akciókat: a letartóztatott kommunistákat kivégezték vagy internálták, a partizánok családtagjait pedig gyakran túszként szedték össze.

A macedóniai partizánmozgalom 1942–1943 folyamán fokozatosan erősödött, de az országos jugoszláv ellenálláshoz képest továbbra is kisebb léptékű maradt. Ennek oka a bolgár megszállás viszonylagos enyhébb jellege volt a német uralomhoz képest, valamint az, hogy a bolgár hatóságok a helyi lakosság egy részét sikerrel integrálták a bolgár nemzeti keretbe. A partizánmozgalom bázisát elsősorban a fiatal, városi értelmiség, a munkások és a szegényparasztság alkotta; a mozgalom a háború előrehaladtával egyre inkább a jugoszláv föderációs tervhez kötődött, ami a macedón nemzeti elismerés ígéretét hordozta. A JKP 1943-ban hivatalosan is elismerte a macedón nemzet létezését, és a macedón kommunistákat a jugoszláv ellenállás szerves részének tekintette. Ez a politikai fordulat a macedón mozgalom számára döntő jelentőségű volt: a bolgár megszállóval szembeni ellenállás immár nem csupán szociális forradalmat, hanem a macedón nemzet jugoszláv föderáción belüli elismerését is célul tűzte.

18.4.1.4 A bolgár és német megszállás megszilárdulása és válsága (1943–1944)

1943 fordulópontot hozott a Balkánon. Az olasz kapituláció után Németország közvetlen katonai ellenőrzés alá vonta a korábbi olasz zónákat, így a nyugat-macedóniai területeket is. A német hadsereg és az SS-alakulatok jelenléte keményebb megszállási politikát hozott: a partizánellenes műveletek intenzívebbé váltak, a polgári lakosság elleni megtorlások gyakoribbá. A német megszállás alatt működött a **Balli Kombëtar** (albánul *Balli Kombëtar*, magyarul Nemzeti Front) nevű albán nacionalista szervezet helyi szárnya is, amely az albán lakta területeken az albán nemzeti célokért küzdött, és részben kollaborált a megszállókkal a kommunista partizánok ellen. A Balli Kombëtar és a partizánok közötti konfliktus a nyugat-macedóniai területeken különösen véres volt, és a háború utáni emlékezetpolitikai viták egyik kulcskérdésévé vált.

A bolgár megszállási zónában 1943 második felétől a bolgár hatóságok és a partizánmozgalom közötti harc kiéleződött. A szovjet Vörös Hadsereg előrenyomulása és a keleti fronton bekövetkezett német vereségek hatására a bolgár politikai elit egy része a szövetségesekhez való átállás lehetőségét kezdte keresni, ami a megszállási politikát bizonytalanabbá tette. Ugyanakkor a bolgár katonai és rendőri erők továbbra is részt vettek a partizánellenes műveletekben, és a polgári lakosság elleni atrocitásokért is felelősséggel tartoznak. A bolgár megszállás alatti erőszak mértéke a mai történeti kutatásban vitatott: a bolgár történetírás a megszállást általában enyhébbként mutatja be, míg a macedón történetírás a bolgár uralom asszimilációs törekvéseit

és a deportálásokat hangsúlyozza. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a bolgár hatóságok tömegesen internáltak szerb telepeseket és politikai ellenfeleket, és hogy a zsidó lakosság deportálásában aktívan közreműködtek.

18.4.1.5 Az ASNOM-gyűlés és a macedón államiság politikai alapjai (1944)

A macedón partizánmozgalom politikai kerete 1944-re szilárdult meg. A Jugoszláv Kommunista Párt 1943-as **jajcei AVNOJ-határozata** – amely a jugoszláv föderáció elvét hirdette meg – lehetővé tette, hogy a macedón kommunisták a macedón nemzet jogait a jugoszláv keretben képviseljék. A macedón partizánegységek 1944-ben már szervezett haderőként működtek, és a Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan fokozatosan átvették az ellenőrzést a bolgár megszállási zóna egyes részei felett. A macedóniai partizánmozgalom vezetője, **Metodije Andonov-Čento** lett, aki a macedón nemzeti követelések egyik leghatározottabb szószólója volt.

1944. augusztus 2-án a szerbiai **Prohor Pčinjski monostorban** – amely ma Szerbia területén található, és a háború idején a partizánok ellenőrzése alatt állt – összeült az **ASNOM** (a macedón akroníma: *Antifašističko Sobranie na Narodnoto Osloboduvanje na Makedonija*, magyarul Macedónia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Gyűlése). Az ASNOM első ülése kimondta a macedón államiság elvét a jugoszláv föderáción belül, és elítélte a bolgár és német megszállást. A gyűlés határozata a macedón nyelvet nyilvánította a leendő állam hivatalos nyelvének, és megerősítette a macedón nemzeti egyenjogúság elvét. Az ASNOM tehát nem volt államalapító gyűlés a szó szoros értelmében, hanem a jugoszláv föderációs terv macedóniai politikai reprezentációjának megalapítása. A gyűlés időpontját, augusztus 2-át – amely a bolgárországi **Ilindeni felkelés** (1903) évfordulója – szándékosan választották, hogy a macedón nemzeti kontinuitást hangsúlyozzák.

Az ASNOM-gyűlés jelentőségét a háború utáni jugoszláv és macedón hivatalos történetírás kiemelten kezelte, mint a macedón államiság kezdetét. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az ASNOM a partizánmozgalom politikai szerveként működött, és hogy határozatait a JKP és Tito elismerte. Ugyanakkor az ASNOM korabeli jogi státusza korlátozott volt: a gyűlés nem rendelkezett tényleges államhatalommal, és a macedón területek egy része még megszállás alatt állt. A macedón államiság 1944-ben politikai programként létezett, nem pedig tényleges államszervezetként. Ez a különbségtétel a mai napig fontos a macedón történeti tudatban: az augusztus 2-i dátum a független Észak-Macedónia nemzeti ünnepe, és az ASNOM-ot a macedón államiság szimbolikus kezdeteként ünneplik, miközben a tényleges államalapítás a jugoszláv föderáció keretében, 1945–1946 folyamán zajlott le.

18.4.1.6 A háború utolsó szakasza és a kommunista hatalomátvétel (1944–1945)

1944 őszén a bolgár hadsereg – amely 1944. szeptember 9-én a hazafias front felkelését követően a szovjet oldalra állt – kivonult a megszállt macedóniai területekről. A partizánegységek a bolgár hadsereggel és a Vörös Hadsereggel együttműködve szállták meg a vidéket, és fokozatosan átvették az ellenőrzést a városok felett. Szkopje 1944. november 13-án került a partizánok ellenőrzése alá, ami gyakorlatilag a bolgár és német megszállás végét jelentette a mai Észak-Macedónia területén. A háború utolsó hónapjaiban a partizánmozgalom a helyi közigazgatást is megszervezte, és megkezdte a politikai ellenfelekkel való leszámolást. A megtorlások áldozatai között voltak a bolgár megszállókkal kollaboráló helyi lakosok, a Balli Kombëtar tagjai, valamint a politikai ellenfelek – köztük olyan macedón értelmiségiek, akik a jugoszláv föderációval szemben a független vagy Bulgáriához közeledő macedón államiságot képviselték.

A kommunista hatalomátvétel a macedóniai területeken tehát nem pusztán a megszállók kiűzését jelentette, hanem a politikai ellenfelek felszámolását is. A partizánmozgalom a háború végére de facto egypárti uralmat épített ki, és a helyi társadalmat a kommunista párt irányítása alá rendelte. A bolgár megszállás alatt bevezetett bolgár intézményeket felszámolták, a bolgár telepeseket elűzték, és a szerb telepesek egy része visszatért – bár a háború utáni jugoszláv állam ezt a kérdést már a föderációs keretben kezelte. Az 1945-ben megalakult **Macedón Nemzeti Kormány** – amelynek vezetője a kommunista párt bizalmi embere volt – a jugoszláv föderáció tagköztársaságának előkészítését szolgálta.

A macedón államiság háború alatti kezdete tehát kettős természetű: egyrészt a bolgár és német megszállással szembeni fegyveres ellenállásból nőtt ki, másrészt a jugoszláv föderációs terv politikai keretébe illeszkedett. Az ASNOM-gyűlés a macedón nemzeti elismerés szimbolikus aktusa volt, de a tényleges államépítés a háború utáni jugoszláv állam keretei között ment végbe. Ez a kettősség a mai macedón – és bolgár – történeti viták egyik központi témája: a macedón álláspont szerint az ASNOM a macedón nemzeti folytonosság és a macedón államiság alapja, míg a bolgár álláspont a macedón nemzet mesterséges voltát és a bolgár nemzeti folytonosság megszakítását hangsúlyozza. A nemzetközi történettudományban az a konszenzus körvonalazódik, hogy a macedón nemzet kialakulása a 19–20. századi nemzetépítési folyamatok eredménye, amelynek fontos állomása a háború alatti partizánmozgalom és az ASNOM, de a nemzeti identitás kérdése a régióban máig vitatott.

18.4.1.7 Források és bizonytalanságok

A fejezet forrásbázisa többrétegű. A megszállás intézménytörténetéhez a bolgár és német katonai és polgári közigazgatási iratok, a bolgár törvénytár és a háború utáni jugoszláv levéltári anyag állnak rendelkezésre. A partizánmozgalom történetéhez a jugoszláv és macedón kommunista párt archívumai, a partizánegységek hadműveleti naplói, valamint a háború utáni visszaemlékezések szolgálnak forrásul. Az ASNOM-gyűlés jegyzőkönyvei és határozatai fennmaradtak, de a gyűlés összetételéről és a határozatok létrejöttének körülményeiről a források hézagosak. A bolgár történetírás egyes szerzői vitatják az ASNOM reprezentativitását, és azt hangsúlyozzák, hogy a gyűlést a jugoszláv kommunisták irányították.

A Holocaust macedóniai áldozatainak számáról a becslések 7 025 és 7 215 fő között mozognak; a pontos adat azért bizonytalan, mert a bolgár deportálási iratok egy része megsemmisült, a túlélők visszaemlékezései pedig töredékesek. A partizánmozgalom és a bolgár erők közötti harcok áldozatainak száma szintén becslés: a macedón történetírás általában magasabb, a bolgár alacsonyabb számot közöl, és a polgári lakosság elleni megtorlások mértéke is vita tárgya. A háború utáni kommunista megtorlások áldozatainak száma nem dokumentált pontosan; a levéltárak megnyitása után a kutatás ezen a téren még folyamatban van.

A legnagyobb bizonytalanság a nemzeti identitás kérdését övezi. A bolgár és macedón történetírás közötti vita arról, hogy a Vardar-Macedónia szláv lakossága a háború idején bolgárnak, macedónnak vagy szerbnek tekintette-e magát, nem oldható meg egyértelműen a források alapján. A bolgár hatóságok statisztikai felmérései a lakosságot bolgárnak mutatják, a jugoszláv források macedónnak, a szerb források délszerbnek. A kortárs identitások plurálisak és szituációfüggőek voltak; a mai nemzeti kategóriák visszavetítése a 1940-es évekre történetileg problematikus. Ezt a bizonytalanságot a fejezet tudatosan jelzi, és nem foglal állást a nemzeti vita egyik oldalán sem.

18.4.1.8 Rövid összefoglaló

- 1941-ben a mai Észak-Macedónia területét Bulgária és Olaszország (majd 1943-tól Németország) szállta meg; a bolgár zónát Vardár-Macedónia néven gyakorlatilag annektálták, a nyugati albán többségű sávot az olasz–albán államhoz csatolták.
- A bolgár megszállás asszimilációs politikát folytatott: bolgár oktatást, egyházjogot és közigazgatást vezetett be, a szerb telepeseket elűzte, és a zsidó lakosságot 1943-ban a megsemmisítő táborokba deportálta.
- A partizánmozgalom 1941 őszén indult, kezdetben gyenge volt, majd 1943-tól a jugoszláv föderációs tervhez kapcsolódva fokozatosan megerősödött; a bolgár és német erőkkel, valamint a helyi kollaboráns alakulatokkal szemben harcolt.
- Az 1944. augusztus 2-i ASNOM-gyűlés kimondta a macedón államiság elvét a jugoszláv föderáción belül, a macedón nyelvet hivatalos nyelvvé nyilvánította, és az Ilindeni felkelés évfordulójához kötötte a nemzeti folytonosságot.
- A háború végi kommunista hatalomátvétel a politikai ellenfelek felszámolásával járt; a macedón államiság 1944–1945-ben a jugoszláv föderáció keretében kezdett intézményesülni.
- A macedón–bolgár történeti vita máig eldöntetlen: az ASNOM a macedón nemzeti alapítás szimbóluma, míg a bolgár történetírás a macedón nemzeti identitás mesterséges voltát hangsúlyozza; a nemzetközi kutatás a nemzetépítési folyamatok hosszabb távú perspektíváját alkalmazza.

18.4.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közigazgatási és ideológiai eszközökkel próbálta Bulgária a Vardár-Macedónia területét saját nemzeti területévé tenni, és miért volt ez a politika ellentmondásos a helyi lakosság szempontjából?
2. Hasonlítsa össze a bolgár és a német megszállási gyakorlatot a mai Észak-Macedónia területén! Melyek voltak a fő különbségek és hasonlóságok?
3. Miért vált a zsidó lakosság deportálása a bolgár megszállás legsötétebb fejezetévé, és miért övezi máig emlékezetpolitikai vita Bulgáriában?
4. Elemezze az ASNOM-gyűlés szerepét a macedón államiság megalapozásában! Milyen jogi és politikai korlátai voltak a gyűlés határozatainak?
5. Miért nem oldható meg egyértelműen a macedón–bolgár nemzeti vita a történeti források alapján? Milyen módszertani elvek segítenek a kérdés több szempontú tárgyalásában?

19 Észak-Macedónia 1945-től napjainkig

19.1 A szocialista Macedónia

Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez? A második világháború végén a macedón partizánmozgalom által létrehozott **ASNOM** (*Antifašističko sobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedonija*) olyan államiságot deklarált, amely a jugoszláv föderáció keretében vált a macedón nemzetépítés alapjává. Ez a folyamat szorosan kapcsolódik az előző alfejezethez, amely a háború alatti macedón államiság kezdeteit tárgyalta A háború és a macedón államiság kezdete. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogyan vált a mai Észak-Macedónia területén fekvő tagköztársaság a titói föderáció egyik nemzetépítő laboratóriumává, miként kodifikálták a macedón irodalmi nyelvet, milyen gazdasági és társadalmi átalakuláson ment át a régió, és milyen feszültségek készítették elő a köztársaság 1991-es önálló útját.

19.1.1 Az államiság kialakítása a jugoszláv föderációban

A jugoszláv föderáció 1945 után jogilag és politikailag is új helyzetet teremtett a korábban szerb, bolgár és görög igényekkel érintett Vardar-Macedóniában. A macedón tagköztársaság a Tító vezette Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) nemzetpolitikájának egyik legfontosabb kísérleti terepe lett. Az 1943. novemberi **AVNOJ**-határozatok elismerték a délszláv nemzetek egyenjogúságát, és ezzel a macedón nemzet jogi létét is megalapozták. A gyakorlati államépítés azonban csak a háború utolsó hónapjaiban és a felszabadulás után gyorsult fel.

Az 1944. augusztus 2-i, a prohor pčinjski kolostorban tartott első ASNOM-ülés kimondta a macedón államiság megteremtését a jugoszláv föderációban, és a macedónt hivatalos nyelvvé nyilvánította. Az esemény tudatosan kapcsolódott az 1903-as **Ilinden-felkelés** évfordulójához, ami a macedón nemzeti narratívában a folytonosság szimbóluma lett. Az ASNOM első elnöke **Metodija Andonov-Čento** volt, ám ő hamarosan konfliktusba került a szövetségi központtal, mert a macedón önállóságot erőteljesebben képviselte, mint amennyit a jugoszláv pártvezetés elfogadhatónak tartott. 1946-ban leváltották, később bebörtönözték. Esete jól mutatja, hogy a macedón államiság a föderáción belül egyszerre volt támogatott nemzetépítési projekt és szigorúan ellenőrzött politikai folyamat.

1946-ban a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság új alkotmánya hat tagköztársaságot hozott létre, köztük a **Macedón Népköztársaságot** (*Narodna Republika Makedonija*). 1963-ban a tagköztársaság neve **Macedón Szocialista Köztársaság** (*Socijalistička Republika Makedonija*) lett. A föderációban a macedón nemzet egyenrangú „nemzetként” (*narod*) való elismerése komoly fordulatot jelentett a korábbi szerb és bolgár állami gyakorlathoz képest, amelyek a szláv nyelvű macedón lakosságot részben saját nemzetük részének tekintették. A macedón tagköztársaság határai nagyjából a korábbi Vardar-bánság területét követték; a nyugati határ Albániával, a déli Görögországgal, a keleti Bulgáriával, az északi Szerbiával és a koszovói autonóm területtel volt szomszédos. Ez a területi keret a macedón nemzetépítés földrajzi alapját adta.

19.1.2 A macedón nyelv kodifikálása és a kulturális intézmények

A macedón nemzetépítés leginkább kézzelfogható eleme az irodalmi nyelv megalkotása volt. A háború utolsó szakaszában létrehozott nyelvi bizottságok olyan normát készítettek elő, amely a macedónt megkülönböztette a bolgártól és a szerbtől. A **macedón irodalmi nyelv** alapjául a nyugati dialektusok, elsősorban a Prilep–Bitola–Veles–Kičevo tengely nyelvjárásai szolgáltak. Ezt a választást nyelvészeti indokokkal és azzal is alátámasztották, hogy ez a terület viszonylag kevésbé volt kitéve idegen nyelvi hatásnak. A **macedón ábécét** és a helyesírást 1945. május 3-án fogadta el a Macedón Népköztársaság kormánya. Az irodalmi nyelv kodifikálásában kiemelkedő szerepet játszott **Blagoj Koneski**, **Krume Kepeski** és más nyelvészek. Az 1945–1946-ban kiadott első nyelvtanok és helyesírási szabályzatok a macedónt önálló délszláv nyelvként rögzítették.

A kodifikáció kettős természetű volt: nyelvészeti szempontból a macedón nyelvjárások leírását és normatív rendezését jelentette, politikailag pedig a nemzeti elkülönülés eszközét. A macedón nyelvű oktatás az 1944/45-ös tanévtől kezdve fokozatosan kiépült az általános iskolákban, majd a közép- és felsőoktatásban. 1946-ban Szkopjéban megalakult a **Makedón Nemzeti Színház**, 1949-ben pedig a **Szent Cirill és Metód Egyetem** (*Univerzitet sv. Kiril i Metodij*). 1967-ben jött létre a **Makedón Tudományos és Művészeti Akadémia** (*Makedonska akademija na naukite i umetnostite*, MANU). A napilapok, a rádió (1944-től) és a televízió (1964-től) macedón nyelvű műsoraikkal a nyilvánosság mindennapi nyelvévé tették az új irodalmi normát.

A macedón történetírás a szocialista korszakban elsősorban a szláv betelepüléstől, a középkori **Sámuel-cárizmustól** és a török kor nemzeti ellenállásától kezdve építette fel a folytonossági narratíváját. Az ókori Makedónia örökségét ekkor még nem vonták be hangsúlyosan a nemzeti történetbe; ez a hangsúlyváltás csak az 1991 utáni időszakban vált jellemzővé. A szocialista macedón emlékezetpolitika az antifasiszta partizánharcot és az ASNOM-ot állította a középpontba, az Ilinden-felkelést pedig a nemzeti múlt előzményeként értelmezte.

19.1.3 A macedón ortodox egyház és a nemzeti egyház kérdése

A macedón nemzetépítés egyik legérzékenyebb egyházi vonatkozása az önálló **Makedón Ortodox Egyház** (*Makedonska pravoslavna crkva – Ohridska arhiepiskopija*) létrehozása volt. A terület ortodox egyházmegyéi évszázadokon át a konstantinápolyi patriarchátus, majd a szerb ortodox egyház joghatósága alá tartoztak. A jugoszláv kommunista állam támogatta egy olyan egyházszervezet kialakítását, amely a macedón nemzeti kereteket erősítette.

1958-ban Ohridban zsinatot tartottak, amelyen kinyilvánították az autonóm macedón egyház létrehozását a szerb ortodox egyház keretén belül. 1967. július 19-én a macedón egyház kikiáltotta **autokefáliáját**, vagyis teljes önállóságát. A szerb ortodox egyház ezt szakadár lépésnek tekintette, és a lépést sem jogilag, sem kánonjogilag nem ismerte el. A bolgár és a görög ortodox egyházak sem fogadták el az önálló macedón egyházat, ami a későbbi évtizedekben ismétlődő egyházi és diplomáciai viták forrása lett. Az autokefália kérdése így nem csupán egyházi, hanem nemzeti és nemzetközi ügy volt: a macedón állam számára a nemzeti szuverenitás szimbolikus kifejeződése, a szomszédos ortodox egyházak számára viszont jogosulatlan elszakadás.

19.1.4 Gazdasági átalakulás, iparosítás és Szkopje újjáépítése

A macedón tagköztársaság a jugoszláv föderáció egyik legkevésbé fejlett területe volt. A két világháború közötti időszakban a Vardar-bánság gazdasága elsősorban mezőgazdasági jellegű maradt, alacsony iparosodottsággal. A szocialista korszakban a szövetségi fejlesztési alapok célzottan támogatták a déli, elmaradottabb tagköztársaságokat, így Macedóniát is. A beruházások

a textil-, fém-, vegy- és élelmiszeriparba, valamint az energetikába áramlottak. Az iparosítás következtében Skopje, Bitola, Prilep, Kumanovo és Tetovo ipari központokká fejlődtek.

A mezőgazdaság kollektivizálását az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején megkísérelték, de – hasonlóan a jugoszláv föderáció más részeihez – a kampány ellenállásba ütközött, és az 1950-es évek közepétől a magánparaszti kisgazdaságok ismét meghatározóvá váltak. A dohány, a gyapot, a rizs, a szőlő és a paradicsom fontos mezőgazdasági termékek maradtak. A fiatal munkavállalók egy része az iparba áramlott, más részük az 1960-as évek közepétől nyugat-európai **vendégmunkásként** (*gastarbajter*) helyezkedett el, főként Nyugat-Németországban, Ausztriában és Svájcban. A hazautalások a macedón háztartások jövedelmének fontos kiegészítőivé váltak.

A szocialista gazdaságpolitika az 1950-es évektől fokozatosan eltávolodott a szovjet típusú tervgazdaságtól, és az **önigazgatási szocializmus** (*samoupravljanje*) irányába mozdult. Az 1965-ös jugoszláv gazdasági reform nagyobb vállalati önállóságot és piaci orientációt vezetett be, de a tagköztársaságok közötti fejlettségi különbségeket nem szüntette meg. A jugoszláv statisztikai évkönyvek szerint az 1980-as évek végén a macedón egy főre jutó társadalmi termék a szövetségi átlag mintegy 60–70 százalékát érte el, miközben a szlovén mutató az átlag többszöröse volt. Ez az adat becslés, és nem feltétlenül tükrözi a háztartások tényleges életszínvonalát, mert a szövetségi transzfereket és az informális jövedelmeket nehéz pontosan számszerűsíteni.

Az 1963. július 26-i **skopjei földrengés** a szocialista korszak egyik legsúlyosabb természeti katasztrófája volt. A reggeli órákban bekövetkezett, mintegy 6,1-es erősségű rengés a város épületeinek döntő részét megrongálta vagy lakhatatlanná tette. A hivatalos jugoszláv források szerint körülbelül 1070 halottat követelt; más becslések 1000–1100 közé teszik az áldozatok számát. A katasztrófa nemzetközi szolidaritást váltott ki: az ENSZ, a nyugati országok és a szovjet blokk államai egyaránt részt vettek az újjáépítésben. Az új városrendezés, amelyben a japán építész, **Kenzo Tange** tervei is szerepet kaptak, a szocialista modernizmus egyik példája lett. A földrengés és az újjáépítés a macedón főváros társadalmi és urbanisztikai szerkezetét alapvetően átalakította.

19.1.5 Társadalmi változások, kisebbségek és migráció

A szocialista korszakban a macedón társadalom gyors urbanizáción és demográfiai változásokon ment keresztül. A jugoszláv népszámlálások adatai szerint a tagköztársaság lakossága 1948-ban mintegy 1,15 millió, 1991-ben pedig körülbelül 2,03 millió fő volt. Ezek az adatok önbevalláson alapultak, és a nemzeti kategóriák a jugoszláv rendszerben időről időre változtak. A macedón lakosság aránya 1948-ban körülbelül 68,5 százalék, 1991-ben körülbelül 65,3 százalék volt. Az albán kisebbség aránya ugyanezen időszak alatt 17,1 százalékról 21,7 százalékra emelkedett, részben a magasabb termékenység, részben a más csoportok kivándorlása miatt. A török lakosság aránya viszont 8,3 százalékról 3,8 százalékra csökkent, amiben jelentős szerepet játszott az 1950-es években a jugoszláv–török megállapodások alapján végrehajtott kivándorlás.

A jugoszláv föderációban a nemzeti kategóriák hierarchikus rendszert alkottak: a „nemzetek” (*narodi*) közé a délszláv etnikai csoportok tartoztak, míg a kisebbségi helyzetű csoportok, köztük az albánok és a törökök, a „nemzetiségek” (*narodnosti*) kategóriájába estek. Ez jogi és politikai szempontból kisebb mozgásteret jelentett. Az 1974-es szövetségi alkotmány megerősítette a tagköztársaságok jogait, és a kisebbségi nyelvek használatát, anyanyelvi oktatását is bővítette, ám a gyakorlatban a feszültségek fennmaradtak. A macedóniai albánok egy része az 1968-as koszovói tüntetések hatására a nagyobb egyenjogúságot és a gazdasági lemaradás csökkentését követelte. A roma közösség társadalmi helyzete az egész korszakban hátrányos maradt, és ez a későbbi évtizedekben is strukturális problémának bizonyult.

A nemzetépítés a mindennapokban is tetten érhető volt. A macedón nyelvű iskolarendszer, a közigazgatás, a sajtó és a kulturális intézmények a nyelvet és a nemzeti identitást állami eszközökkel terjesztették. A tagköztársaság zászlaja, címere és ünnepnapjai a föderatív keretek között is nemzeti szimbólumként működtek. Ugyanakkor a jugoszláv szocialista internacionalizmus határt szabott a nacionalista retorikának, és a nemzeti múlt szelektív megjelenítését a párt ellenőrizte.

19.1.6 Az 1980-as évek válsága és a szétesés előzményei

Josip Broz Tito 1980. májusi halála után a jugoszláv föderáció kollektív államfői rendszert működtetett, amely azonban nem tudta hatékonyan kezelni a gazdasági és nemzeti feszültségeket. Az 1980-as években Jugoszláviát külső adósságválság, gyorsuló infláció és növekvő munkanélküliség sújtotta. Macedónia a föderáció egyik legmagasabb munkanélküliségi mutatójával küzdött, és a fiatal munkavállalók jelentős része továbbra is külföldön keresett megélhetést. A tagköztársaságok közötti fejlettségi különbségek és a szövetségi források elosztása körüli viták kiélezték a politikai konfliktusokat.

A nemzeti kérdés ismét felszínre tört. A macedóniai albán lakosság körében az 1980-as években nőtt az elégedetlenség, részben a koszovói események, részben a helyi gazdasági és oktatási egyenlőtlenségek miatt. A macedón politikai elit a föderáció megőrzése mellett foglalt állást, de fokozatosan önállóbb álláspontot alakított ki. A szlovén és szerb vezetés közötti alkotmányos és gazdasági vita a föderáció széteséséhez vezető folyamat egyik fő hajtóereje lett; Macedónia számára ez azzal a kockázattal járt, hogy a szövetségi keret szétesése esetén a korábban vitatott „macedón kérdés” újra nemzetközi napirendre kerül.

1990-ben a többpárti átmenet Macedóniában is megkezdődött. A szocialista korszak után az első szabad választásokon a nacionalista **VMRO-DPMNE** (*Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo*) és a reformkommunista utódpárt is meghatározó erővé vált. A macedón parlament 1991. szeptember 8-án népszavazást tartott a függetlenségről, majd 1991. november 17-én elfogadta az új alkotmányt. Ezzel a mai Észak-Macedónia elindult a nemzetközi elismerés és a görög–macedón névvita útján, amelyet a következő alfejezet tárgyal A függetlenség. A szocialista korszak öröksége azonban továbbra is meghatározó: az 1945–1991 között kiépült nyelvi, oktatási, egyházi és intézményi keretek a független állam alapjait adták.

19.1.7 Források és bizonytalanságok

A szocialista Macedóniáról szóló ismeretek elsősorban jugoszláv állami és pártszervek dokumentumaira, törvényekre, alkotmányszövegekre, az ASNOM üléseinek jegyzőkönyveire, a Macedón Népköztársaság hivatalos lapjára, népszámlálási kötetekre és statisztikai évkönyvekre támaszkodnak. A népszámlálási adatok önbevalláson alapultak, és a nemzeti kategóriák idővel változtak; a török lakosság számát például a kivándorlási politika is befolyásolta, ezért az etnikai arányok csak közelítőnek tekinthetők. A gazdasági mutatók a jugoszláv statisztikai rendszerből származnak, de a tagköztársaságok közötti pénzügyi transzferek és az informális jövedelmek nehezen számszerűsíthetők.

A macedón nyelv kodifikációja dokumentált tény, ám annak értelmezése erősen vitatott. A bolgár nyelvészet jelentős része a macedónt a bolgár nyelvjárások csoportjának tekinti, míg a macedón nyelvtudomány önálló délszláv nyelvként írja le. A görög álláspont szerint a „macedón” megnevezés kizárólagos ókori és bizánci örökség, ezért a szláv nyelvű nemzet és nyelv „macedónként” való elnevezése vitatott. Ezek a vitatott értelmezések nem tények, hanem a nemzeti historiográfiák és nyelvpolitikák álláspontjai. Az egyház autokefalitása szintén kánonjogi viták tárgya: a szerb

ortodox egyház a döntést nem ismerte el, és a macedón egyház státusa a mai napig rendezetlen kérdés.

Az 1963-as földrengés áldozatszámai eltérőek: a hivatalos jugoszláv közlések körülbelül 1070 halottat adnak meg, egyes becslések 1000–1100 közötti sávot jelölnek. A politikai elnyomás, a bebörtönzések és a macedón nemzeti követelések képviselőinek meghurcolása a levéltári kutatások fényében folyamatosan újraértelmezett téma; az áldozatok számát és a felelősséget a mai emlékezetpolitikai vitákban gyakran eltérően használják.

19.1.8 Rövid összefoglaló

- 1944–1945-ben az ASNOM deklarálta a macedón államiságot a jugoszláv föderációban; 1946-ban a Macedón Népköztársaság tagköztársaság lett, 1963-tól Macedón Szocialista Köztársaság néven.
- A macedón irodalmi nyelvet 1945-ben kodifikálták; a macedón oktatás, sajtó, egyetem és akadémia a nyelvet és a nemzeti identitást terjesztette.
- A macedón nemzet jogi elismerése a jugoszláv föderációban fordulatot jelentett, de a bolgár és görög álláspontok továbbra is vitatták.
- A gazdaságot a szövetségi fejlesztési alapok támogatták; az iparosítás, az 1963-as szkopjei földrengés és az újjáépítés, valamint a vendégmunka alapvetően alakították a társadalmat.
- A kisebbségek, különösen az albánok, törökök és romák helyzete a nemzeti kategóriák hierarchiája miatt továbbra is feszültségekkel járt.
- A macedón ortodox egyház 1967-ben autokefáliát hirdetett, de a szerb ortodox egyház és más ortodox egyházak ezt nem ismerték el.
- Az 1980-as évek gazdasági válsága és a föderáció belső konfliktusai megrendítették a jugoszláv kereteket; 1990–1991-ben a macedón politika a függetlenség felé fordult.

19.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi lépésekkel építette ki a jugoszláv föderáció a macedón nemzetet 1945 és 1967 között, és miért tekinthető ez politikai projektnek?
2. Hogyan viszonyul egymáshoz a macedón nyelv kodifikációjának dokumentált ténye és a bolgár, illetve görög értelmezések vitatott állítása? Mi a különbség tény és értelmezés között?
3. Milyen gazdasági és társadalmi hatásai voltak az 1963-as szkopjei földrengésnek és az 1965-ös jugoszláv gazdasági reformnak?
4. Miért növekedett az albán kisebbség aránya a szocialista korszakban, és milyen jogi státusza volt az 1974-es alkotmány szerint?
5. Milyen okok vezettek a jugoszláv föderáció válságához Macedónia szempontjából az 1980-as években, és hogyan vezetett ez az 1990–1991-es függetlenségi döntéshez?

19.2 A függetlenség

A szocialista Macedónia (A szocialista Macedónia) a jugoszláv föderáció déli tagköztársaságaként az 1980-as évek végén egyszerre szembesült a föderáció szétesésének következményeivel és saját belső etnikai, gazdasági feszültségeivel. A szlovén és horvát függetlenségi törekvések 1991 tavaszán felgyorsították a macedón politikai elit döntését, hogy az országot békés úton vezessék ki a jugoszláv államkeretből. A függetlenség kikiáltása azonban nem csupán belpolitikai fordulat volt, hanem azonnal nemzetközi vitákat is kiváltott: Görögország vitatta az állam nevét, jelképeit

és alkotmányos önmeghatározását. Az 1995-ös **ideiglenes megállapodás** (Interim Accord) átmenetileg rendezte a görög–macedón viszonyt, de a névkérdés alapvetően nyitva maradt, és évtizedekre meghatározta az ország nemzetközi helyzetét.

19.2.1 A jugoszláv felbomlás és a macedón útkeresés

Az 1980-as évek végén a macedón tagköztársaságot a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének helyi szervezete, a **Macedón Kommunisták Szövetsége** (Sojuz na Komunistite na Makedonija, SKM) irányította, amely a föderáció más részeihez hasonlóan fokozatosan elveszítette ideológiai monopóliumát. Az 1990. november–decemberi első többpárti parlamenti választásokon a nacionalista–konzervatív **VMRO-DPMNE** (Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo, azaz Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokrata Párt a Macedón Nemzeti Egységért) és a posztkommunista **SDSM** (Socijaldemokratski sojuz na Makedonija, Macedón Szociáldemokrata Szövetség) vetélkedett; a választásokat a VMRO-DPMNE nyerte, de a kormányzás koalíciós keretekben folyt. Az albán kisebbség érdekeit elsősorban a **PDP** (Partia për Prosperitet Demokratik, Demokrata Prosperitás Pártja) képviselte, amely az albánok egyenjogúságának alkotmányos biztosítását követelte.

A macedón politikai elit 1991 tavaszán a szlovén és horvát függetlenségi nyilatkozatok hatására a békés elszakadás mellett döntött. A döntés hátterében az a felismerés állt, hogy a szerb vezetésű jugoszláv hadsereg (JNA) és a belgrádi kormányzat centralizáló politikája hosszabb távon veszélyeztetné a tagköztársaság önállóságát. Ugyanakkor a macedón vezetés tartott attól, hogy egy fegyveres konfliktus a délszláv háborúkhoz hasonló pusztítást hozna, ezért a függetlenséget referendum útján, nemzetközi megfigyelők bevonásával kívánta legitimálni.

19.2.2 Az 1991. szeptember 8-i népszavazás

A macedón parlament 1991. július 29-én írta ki a **népszavazást** (referendumot) 1991. szeptember 8-ra. A kérdés megfogalmazása körül politikai vita zajlott: a hivatalos szöveg szerint a választópolgárok arról döntöttek, hogy támogatják-e „a független és szuverén Macedón Köztársaságot, amely jogilag egyenlő alapon csatlakozhat a jugoszláv államközösséghez”. Ez a megfogalmazás azért tartalmazta a jugoszláv államközösségre utaló kitételt, mert a macedón vezetés akkor még nyitva kívánta hagyni egy laza konföderáció lehetőségét, és ezzel is csökkenteni próbálta a szerb politikai nyomást. A kérdés pontos értelmezése azóta is vitatott: egyes elemzések szerint a „független és szuverén” kifejezés egyértelműen az állami önállóság mellett foglalt állást, mások szerint a jugoszláv államközösségre való utalás kétértelművé tette a választást.

A hivatalos választási bizottság adatai szerint a részvétel 75,7 százalék volt, és az érvényes szavazatok több mint 95 százaléka igennel voksolt. Ezek az adatok azonban becsléseken és a hatósági összesítésen alapulnak; a tényleges részvétel etnikai megoszlása bizonytalan. Az albán kisebbség jelentős része bojkottálta a népszavazást: a PDP és más albán politikai szervezetek azzal érveltek, hogy a referendum kiírása és a feltett kérdés nem biztosítja az albánok egyenjogúságát, és hogy a macedón politikai elit nem konzultált érdemben a kisebbségekkel. A bojkott hatásának mértékéről nincsenek megbízható, etnikailag bontott statisztikák; a rendelkezésre álló becslések szerint az albánok lakta nyugati és északnyugati területeken a részvétel érezhetően alacsonyabb volt az országos átlagnál. Ez a fejlemény már előrevetítette a későbbi etnikai konfliktus szerkezetét: az állami függetlenséget az albán kisebbség nem feltétlenül ellenezte, de a többségi nemzet által meghatározott államépítést nem tekintette sajátjának.

A népszavazást nemzetközi megfigyelők is követték, és a folyamatot alapvetően szabályosnak minősítették. A macedón hatóságok igyekeztek elkerülni az erőszakot, és a JNA egységei – bár jelen voltak az országban – nem avatkoztak be a folyamatba. A referendum eredményét a

macedón parlament 1991. szeptember 17-én hivatalosan is megerősítette, és ezzel megnyílt az út az állami függetlenség kikiáltása előtt.

19.2.3 A függetlenség kikiáltása és az alkotmány

A macedón parlament 1991. november 17-én fogadta el az új alkotmányt, amely az országot **Macedón Köztársaság** (Republika Makedonija) néven szuverén, demokratikus, szociális és jogállamként határozta meg. Az alkotmány preambuluma a macedón népet és a vele együtt élő nemzeti kisebbségeket – albánokat, törököket, romákat, vlachokat, szerbeket és másokat – említette, de az országot alapvetően a macedón nemzet államaként definiálta. Ez a megfogalmazás vitatottá vált: az albán képviselők egy része nem szavazta meg az alkotmányt, mert úgy értékelte, hogy az alkotmányos keretek másodrendű állampolgárként kezelik az albánokat. Az alkotmány elfogadásának politikai kompromisszuma éppen ezért törékeny volt, és a kisebbségi jogok kérdése a következő évtizedekben visszatérő konfliktusforrássá vált.

A függetlenség kikiáltása formálisan nem egyetlen időponthoz köthető: a népszavazás eredményének kihirdetése, az alkotmány elfogadása és a nemzetközi elismerés folyamata összekapcsolódott. A macedón parlament 1992 januárjában fogadta el a függetlenségi nyilatkozatot, és az ország ezt követően kérte felvételét az ENSZ-be. A belpolitikai berendezkedés parlamentáris köztársaság volt, közvetlenül választott köztársasági elnökkel és a törvényhozásnak felelős kormánnyal. A gazdasági rendszerváltás a posztkommunista átmenet klasszikus nehézségeivel járt: a jugoszláv belső piac szétesése, a szerbiai háborúk miatti kereskedelmi akadályok, valamint a nemzetközi elismerés késlekedése súlyos gazdasági visszaesést idézett elő.

19.2.4 A nemzetközi elismerés és a görög blokád

A függetlenség kikiáltása után a legnagyobb nemzetközi akadályt Görögország jelentette. A görög kormány – élén Konstantinos Mitsotakis miniszterelnökkel, majd később Andreas Papandreouval – határozottan tiltakozott az ellen, hogy az új állam a „Macedónia” nevet használja. A görög álláspont szerint a „Macedónia” elnevezés kizárólag a görögországi **Makedónia** (Makedonía) régióra vonatkozik, és az ókori Makedón királyság, valamint Nagy Sándor öröksége a görög történelem és identitás szerves része. Görögország azt is kifogásolta, hogy az új állam zászlaja a **Vergina-csillagot** (a 16 sugarú napot) ábrázolta, amelyet a görög Makedónia szimbólumaként tartottak számon, és hogy a macedón alkotmány 49. cikkelye – amely a határon túli macedónok védelmére és kapcsolataira utalt – Görögország szerint irredenta területi igényeket fogalmazott meg.

A nemzetközi közösség megosztott volt. Az Európai Közösség tagállamai közül többen – köztük Németország és Hollandia – hajlottak a macedón állam elismerésére, míg Görögország vétóval fenyegetett. A kompromisszumos megoldás az ENSZ keretében született meg: az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1993. április 8-án elfogadta a 817. számú határozatot, amely az országot **a volt jugoszláv Macedón Köztársaság** (Former Yugoslav Republic of Macedonia, FYROM) ideiglenes néven vette fel tagjai sorába. Ez a megjelölés nem képezte az állam hivatalos nevének elismerését, csupán a nemzetközi szervezetben való szereplés átmeneti keretét jelentette.

Görögország 1994. február 16-án gazdasági blokádot vezetett be a macedón állammal szemben: lezárta a thesszaloniki kikötőt a macedón áruk előtt, és korlátozta a határforgalmat. A blokád súlyosan érintette a tengeri kijárat nélküli, gazdaságilag amúgy is nehéz helyzetben lévő országot. A macedón gazdaság a jugoszláv piac elvesztése és a délszláv háborúk miatt amúgy is zsugorodott; a görög intézkedések tovább növelték az inflációt, a munkanélküliséget és a szociális feszültségeket. A blokád idején a macedón vezetés azzal vádolta Görögországot, hogy a nemzetközi joggal

ellentétes nyomásgyakorlást folytat, Görögország pedig arra hivatkozott, hogy nemzeti érdekeit és szimbólumait védi.

19.2.5 Az 1995-ös ideiglenes megállapodás

A görög–macedón vitát végül az ENSZ közvetítésével, közvetlen tárgyalások útján sikerült átmenetileg rendezni. Az **ideiglenes megállapodást** (Interim Accord) 1995. szeptember 13-án írták alá New Yorkban, Kiro Gligorov macedón elnök és Karolos Papoulias görög külügyminiszter jelenlétében. A megállapodás főbb elemei a következők voltak:

- A felek kölcsönösen elismerték egymás állami szuverenitását és területi integritását, és lemondtak az erőszak alkalmazásáról.
- Az állam nemzetközi szervezetekben való ideiglenes neve **a volt jugoszláv Macedón Köztársaság** (FYROM) maradt, de a megállapodás kifejezetten rögzítette, hogy ez nem érinti az állam alkotmányos nevét, amely továbbra is „Republika Makedonija”.
- Macedónia vállalta, hogy eltávolítja a Vergina-csillagot a zászlajáról, és új, stilizált napot ábrázoló lobogót vezet be.
- Görögország kötelezettséget vállalt a gazdasági blokád feloldására és arra, hogy nem akadályozza a macedón állam részvételét a nemzetközi szervezetekben.
- A névkérdés végső rendezését a felek későbbi tárgyalásokra halasztották.

Az ideiglenes megállapodás jelentősége abban állt, hogy megszüntette a legsúlyosabb görög nyomásgyakorlást, és lehetővé tette az ország számára a nemzetközi integráció elmélyítését. A macedón parlament 1995. október 13-án ratifikálta a megállapodást, a görög parlament pedig 1995 decemberében. A megállapodás azonban mindkét oldalon erős kritikát kapott. Görögországban sokan úgy érezték, hogy a kormány feladta a név feletti kizárólagosság igényét, míg a macedón közvélemény jelentős része a nemzeti identitás sérelmeként élte meg, hogy az ország nemzetközi szinten kénytelen volt a „volt jugoszláv” kitételt használni. Ez a kettős elégedetlenség hosszú távon hozzájárult ahhoz, hogy a névkérdés a belpolitikai mobilizáció és a nemzetközi diplomácia visszatérő témája maradt egészen a 2018-as preszpai megállapodásig, amelyet a későbbi fejezet tárgyal részletesen (A jelenkor).

19.2.6 A megállapodás utáni konszolidáció és a belső kihívások

A görög blokád feloldása után a macedón gazdaság lassú stabilizálódásnak indult, bár a délszláv háborúk és a koszovói válság a régióban továbbra is biztonsági kockázatot jelentett. Az ország 1995 után fokozatosan lépett be a nemzetközi pénzügyi intézményekbe, és megkezdte a csatlakozási tárgyalásokat az Európai Unióval, illetve a NATO-val. A belpolitikai helyzet azonban törékeny maradt: az albán kisebbség és a macedón többség közötti bizalomhiány nem csökkent, sőt az 1990-es évek második felében az albán pártok radikálisabb követeléseket fogalmaztak meg az alkotmányos egyenjogúság, a nyelvhasználat és a helyi önkormányzatiság terén. A 2001-es fegyveres konfliktus gyökerei már ebben az időszakban kimutathatók, amint azt a következő alfejezet elemzi (A 2001-es konfliktus és az ohridi megállapodás).

A függetlenség első évei tehát egyszerre hozták el az állami szuverenitás kivívását és a nemzetközi elismerésért folytatott küzdelmet, valamint a belső etnikai szerkezet feszültségeinek felszínre kerülését. A macedón államépítés békés jellege – összehasonlítva a délszláv háborúk erőszakával – fontos eredmény volt, de a görög névvita és az albán kisebbségi kérdés azt is megmutatta, hogy a függetlenség önmagában nem oldotta meg az identitás és a kisebbségi jogok körüli vitákat.

19.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet tárgyalása elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodik. **Elsődleges források:** az 1991. évi népszavazást kiíró parlamenti határozat, az 1991. november 17-én elfogadott macedón alkotmány szövege, az ENSZ Biztonsági Tanácsának 817. számú határozata (1993), valamint az 1995-ös ideiglenes megállapodás hivatalos szövege. Ezek a dokumentumok hozzáférhetők az ENSZ és a macedón kormány hivatalos archívumaiban, de a pontos szövegváltozatok és a fordítások eltérhetnek. **Másodlagos szakirodalom:** a jugoszláv felbomlásról Susan L. Woodward *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, D.C., 1995) és Dejan Jović *Yugoslavia: A State that Withered Away* (West Lafayette, 2009) című munkái nyújtanak szélesebb kontextust; a macedón kérdésről Loring M. Danforth *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World* (Princeton, 1995) és Victor Roudometof *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question* (Westport, 2002) feldolgozásai fontosak.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- **A népszavazási részvétel etnikai megoszlása:** a hivatalos választási adatok országos szinten rögzítik a részvételt, de az albán többségű területek részvételére vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésre. Az albán bojkott ténye jól dokumentált, de annak hatása a végeredményre nem számszerűsíthető pontosan.
- **A görög álláspont belső motivációi:** a görög kormányzati politika mögött meghúzódó tényezők – a nemzeti identitás védelme, a választói nyomás, a regionális geopolitikai érdekek – aránya vitatott. A szakirodalom különböző hangsúlyokkal értelmezi, mennyire volt a görög blokád belpolitikai eszköz, és mennyire szolgálta ténylegesen a nemzetközi jogi érveket.
- **A „macedón” név és identitás történeti gyökerei:** a névvita mögött meghúzódó történeti narratívák – az ókori Makedónia és a modern macedón nemzet kapcsolata – erősen vitatottak. A szakirodalom egy része a modern nemzeti identitás 19–20. századi kialakulását hangsúlyozza, mások a korábbi nyelvi és kulturális folytonosságra hivatkoznak. A könyv e tekintetben a forráskritika elvét követi, és nem foglal állást az egyik vagy másik nemzeti narratíva mellett.
- **A gazdasági blokád hatásának mértéke:** a rendelkezésre álló makrogazdasági adatok eltérően becsülik a blokád okozta veszteségeket; a görög és a macedón becslések között szisztematikus eltérés figyelhető meg.

Az alfejezetben közölt konkrét adatok – mint a részvételi arány 75,7 százalék vagy az igen szavazatok aránya – hivatalos választási összesítésekből származnak, de az etnikai bontású elemzések hiányosak. A dátumok és a jogi dokumentumok tartalma jól dokumentált tény, míg a politikai motivációk és a hosszú távú következmények interpretációja vitatott értelmezést igényel.

19.2.8 Rövid összefoglaló

- A macedón függetlenség folyamata 1991-ben békésen zajlott, szemben a délszláv háborúk erőszakával; az 1991. szeptember 8-i népszavazáson a hivatalos adatok szerint 75,7 százalékos részvétel mellett a voksolók több mint 95 százaléka támogatta a független államot, de az albán kisebbség jelentős része bojkottálta a referendumot.
- Az 1991. november 17-én elfogadott alkotmány „Macedón Köztársaság” (Republika Makedonija) néven szuverén, demokratikus államként határozta meg az országot, de a macedón nemzeti államjelleg és az albán kisebbségi jogok közötti feszültség már ekkor érzékelhető volt.

- Görögország vitatta az állam nevét, a Vergina-csillagot ábrázoló zászlót és az alkotmány egyes rendelkezéseit; a vita miatt az ország ENSZ-felvétele 1993-ban csak **a volt jugoszláv Macedón Köztársaság** (FYROM) ideiglenes néven vált lehetővé.
- Görögország 1994–1995-ben gazdasági blokádot vezetett be, amely súlyos gazdasági nehézségeket okozott.
- Az 1995. szeptember 13-án aláírt **ideiglenes megállapodás** rögzítette a felek kölcsönös elismerését, a határok sérthetetlenségét, a Vergina-csillag eltávolítását a macedón zászlóról és a görög blokád feloldását, a névkérdést azonban későbbre halasztotta.
- A megállapodás mérsékelte a nemzetközi konfliktust, de mind Görögországban, mind Macedóniában belpolitikai vita tárgya maradt, és a névkérdés egészen 2018-ig nyitva maradt.
- A függetlenség első éveiben a gazdasági stabilizáció mellett az albán kisebbségi elégedetlenség fokozatosan növekedett, előkészítve a későbbi etnikai konfliktus feltételeit.

19.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és gazdasági okok vezettek a macedón függetlenségi népszavazás kiírásához 1991-ben, és miért bojkottálta az albán kisebbség jelentős része a referendumot?
2. Hasonlítsa össze a macedón államépítés békés jellegét a délszláv háborúk erőszakával; milyen belső tényezők tették lehetővé a fegyveres konfliktus elkerülését?
3. Melyek voltak a görög kifogások a macedón állam nevével, zászlajával és alkotmányos rendelkezéseivel kapcsolatban, és hogyan érvelt ezzel szemben a macedón vezetés?
4. Ismertesse az 1995-ös ideiglenes megállapodás főbb elemeit, és magyarázza el, miért maradt a névkérdés a megállapodás ellenére is nyitva.
5. Hogyan függött össze a görög névvita az albán kisebbségi kérdéssel a macedón államépítés korai szakaszában? Milyen hosszú távú következményei lettek a függetlenség első éveinek politikai döntéseinek?

19.3 A 2001-es konfliktus és az ohridi megállapodás

Az A függetlenség alfejezet bemutatta, hogy a független Macedónia – a mai Észak-Macedónia – 1991 után egyszerre küzdött a Görögországgal folytatott névvitával, a jugoszláv örökségből fakadó gazdasági és biztonsági bizonytalansággal, valamint az etnikai macedón többség és az albán kisebbség alkotmányos helyzetének rendezetlenségével. A 2001-es fegyveres konfliktus ezeknek a feszültségeknek a robbanásszerű felszínre kerülése volt: nem önmagában az albán–macedón viszony, hanem az államépítés, a kisebbségi jogok, a nemzetközi integráció és a koszovói háború regionális következményeinek kereszteződésében keletkezett. Az eseményeket lezáró **ohridi keretmegállapodás** (macedónul: ; albánul: Marrëveshja Kornizë e Ohrit) azonban nemcsak tűzszüneti dokumentum volt, hanem egy kísérlet arra, hogy a független Macedónia etnikai nemzetállam-értelmezését polgári, többközösségű alkotmányos irányba mozdítsa. Ez a fejezet ezért egyszerre tárgyalja a harcok történetét, a politikai alkufolyamatot és az egyezmény máig tartó, vitatott utóéletét.

19.3.1 Az 1990-es évek öröksége: alkotmányos vita és növekvő albán politikai mozgósítás

A függetlenség kikiáltása után, 1991. november 17-én elfogadott alkotmány az etnikai macedón többség államának határozta meg a köztársaságot, és ezzel már a kezdetektől kizárta az albán közösséget az alkotmányos „államalkotó nemzet” fogalmából. Az albán politikai elit ezt nem

pusztán szimbolikus sérelemként élte meg, hanem a közéleti, nyelvi, oktatási és közigazgatási hátrányok forrásaként. Ugyanakkor a macedón politikai többség attól tartott, hogy a kollektív nyelvi és alkotmányos engedmények az albán többségű nyugati területek szeparatizmusát erősíthetik, és felbomlaszthatják a frissen létrejött államot.

A konfliktus előzményei közé tartozik, hogy egyes albán csoportok már 1992-ben vitatott, nemzetközileg el nem ismert autonómiatörekvéseket fogalmaztak meg a „Ilirida" régióra vonatkozóan. Az 1990-es években a legfontosabb nyilvános viták az albán nyelv hivatalos státusza, a felsőoktatási intézmények nyelvi hozzáférése és a helyi önkormányzatok hatásköre körül zajlottak. A **tetovói albán nyelvű egyetem** (albánul: Universiteti i Tetovës) működése körüli vita, valamint az 1997-es, albán zászlókat érintő helyi politikai demonstrációk rendőri feloszlatása – amelyek halálos áldozatokkal is jártak – dokumentáltan fokozták az albán lakosság bizalmatlanságát az állami intézményekkel szemben.

A feszültséget nemzetközi tényezők is mélyítették. Az 1999-es koszovói háború idején Macedóniába több százezer, elsősorban albán menekült érkezett; a becslések meghaladták a 300 ezer főt, de a pontos szám utólag is vitatott. Az országban jelentős NATO-logisztikai jelenlét jött létre, és a koszovói határ mentén kialakult fegyveres mozgás, csempészet és a koszovói felszabadító hadsereghez (UÇK) köthető hálózatok sem szűntek meg teljesen. A nemzetközi közösség számára Macedónia elsősorban a koszovói válság hátországaként volt fontos, ami késleltette a macedón belpolitikai válság kezelését.

19.3.2 A 2001-es fegyveres konfliktus: szereplők, szakaszok és követelések

A fegyveres szervezet, amely 2001 elején nyilvánosan fellépett, a **Nemzeti Felszabadítási Hadsereg** (albánul: Ushtria Çlirimtare Kombëtare, rövidítve UÇK) volt. Az albán rövidítés azonossága a koszovói UÇK-val a kortárs megítélésben is zavart keltett; a macedón kormányzati narratíva a szervezetet a koszovói háború után felszámolatlan fegyveres hálózat külső beavatkozásaként értelmezte, míg a szervezet saját magát a macedóniai albánok elnyomására adott belső fegyveres válaszként határozta meg. Ez az értelmezési vita mindmáig a 2001-es konfliktus emlékezetpolitikájának egyik központi eleme.

Az UÇK politikai vezetőjeként **Ali Ahmeti** (albánul: Ali Ahmeti) vált ismertté; a szervezet katonai tevékenysége 2001 januárjában a koszovói határhoz közeli Tanuševci falu környékén vált dokumentálhatóvá. A macedón biztonsági erők a határ menti falvakban kerültek összetűzésbe fegyveresekkel, miközben az UÇK fokozatosan növelte jelenlétét a nyugati, albán többségű régiókban. A követelések nem Macedónia felosztására, hanem alkotmányos reformra irányultak: kollektív egyenjogúság, az albán nyelv szélesebb hivatalos használata, arányos képviselet a rendőrségben, közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, valamint a helyi önkormányzatok megerősítése.

A harcok 2001 tavaszán váltak nyílt fegyveres konfliktussá. Márciusban a **tetovói** (albánul: Tetova, macedónul:) hegyekben kialakult harcok során a kormány a hadsereget is bevetette, és több ezer civil hagyta el otthonát. Áprilisban gerillatámadások érték a biztonsági erőket, több rendőr és katona életét vesztette; a kormányerők válaszcsapásai albán falvakat érintettek. Május–júniusban a harcok kiterjedtek a **kumanovói** (macedónul:) és **lipkovói** (macedónul: , albánul: Likovë) térségre, majd az UÇK Skopje közvetlen közelében, **Aračinovo** (macedónul: , albánul: Haraçinë) településnél is állásokat foglalt el. A főváros fenyegetettsége miatt a kormány nagyszabású katonai offenzívát indított, ám a nemzetközi közvetítés nyomán a műveletet leállították, és az UÇK harcosait tűzszüneti feltételek mellett kivonták a településről. Ez a lépés a macedón nacionalista értelmezésben az UÇK megmentéseként, a nemzetközi szereplők szerint a polgári lakosság védelmeként és a politikai rendezés előfeltételeként dokumentálódott.

A konfliktus szakaszaiban mindkét oldal részéről dokumentáltak humanitárius jogsértéseket: lakóházakat ért támadások, etnikai jellegű atrocitások, civilek fogva tartása és eltüntetése. A lakosságcsereszerű folyamatok nem következtek be, de az etnikai elkülönülés felerősödött. A halálos áldozatok számát a korszakban és azóta is eltérően becsülik; a leggyakrabban emlegetett számok 100 és 200 között mozognak, ezen belül a fegyveres erők, rendőrök, gerillák és civilek aránya vitatott. Ugyancsak bizonytalan a belső menekültek pontos száma; a becslések tízezres nagyságrendről szólnak, és a visszatérés utáni helyzetet sem mérték fel egyöntetűen.

19.3.3 Az ohridi keretmegállapodás tartalma és elfogadása

A nemzetközi közvetítéssel létrejött politikai rendezés középpontjában az **Ohridi Keretmegállapodás** állt. Az egyezményt 2001. augusztus 13-án Ohridban parafálták, majd Szkopjéban írták alá a négy legnagyobb parlamenti politikai erő képviselői – a macedón oldalról a VMRO-DPMNE és a Szociáldemokrata Unió (SDSM), az albán oldalról az Albánok Demokratikus Pártja (Partia Demokratike Shqiptare, PDSH) és a Demokratikus Prosperitás Pártja (Partia për Prosperitet Demokratik, PPD) –, nemzetközi tanúk jelenlétében. Az aláírást az EU, az Egyesült Államok és a NATO aktív közvetítése előzte meg; a tárgyalásokon dokumentáltan részt vett Javier Solana EU-főképviselő és James Pardew amerikai különmegbízott.

A keretmegállapodás nem teremtett új államszervezetet és nem ismerte el Macedóniát kétnemzetű föderációként. Ehelyett alkotmányos, nyelvi, közigazgatási és biztonsági reformokat írt elő, amelyeket a macedón parlamentnek törvényekbe kellett ültetnie. Az egyezmény legfontosabb elemei közé tartozott:

- **Alkotmányos identitás:** az alkotmány preambulumát úgy módosították, hogy Macedóniát ne kizárólag a macedón nép nemzetállamaként határozzák meg. A szöveg a polgári állam és a többközösségű társadalom irányába mozdult el, felsorolva a macedón népet, valamint az albán, török, vlach, szerb, roma, bosnyák és más közösségeket. Ez a megfogalmazás azonban szándékosan elkerülte az albán „államalkotó nemzet” kifejezés bevezetését, így mindkét fél a maga módján értelmezhette.
- **Nyelvhasználat:** a macedón nyelv az egész állam hivatalos nyelve maradt, de azokban a településekben, ahol valamely kisebbség aránya elérte a 20 százalékot, az adott közösség nyelve is hivatalossá vált a helyi önkormányzatokban és a közszolgáltatásokban. A 20 százalékos küszöböt később többször is vitatták, mivel a népszámlálási adatok és a települési határok manipulálhatók voltak.
- **Arányos képviselet:** a rendőrség, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az állami vállalatok felvételi rendszerében a kisebbségek, elsősorban az albán közösség, számarányukhoz közelítő jelenlétét tűzték ki célként. Ez a gyakorlatban lassan, egyenetlenül valósult meg.
- **Oktatás:** a keretmegállapodás megerősítette az anyanyelvi alap- és középfokú oktatás jogát, és megnyitotta az utat az albán nyelvű felsőoktatás rendezése előtt. Ennek részeként a tetovói albán nyelvű egyetem kérdése is a tárgyalások egyik pontja volt; a rendezés később részben állami elismeréssel, részben nemzetközi alapítású intézmények létrejöttével folytatódott.
- **Decentralizáció:** a helyi önkormányzatok hatáskörét megnövelték, és a települési határokat úgy alakították át, hogy az albán többségű területek helyi döntéshozatali lehetőségei növekedjenek. A decentralizációs törvénycsomagot 2004-ben fogadta el a parlament jelentős politikai vita közepette.
- **Leszerelés és amnesztia:** az UÇK kötelezettséget vállalt a fegyverek leadására, a kormány pedig amnesztiát helyezett kilátásba a politikai jellegű cselekményekre, kivéve a háborús bűncselekményeket. A NATO **Essential Harvest** (magyarul lényegében: ’alapvető begyűjtés’) elnevezésű művelete keretében gyűjtötte be az önkéntesen leadott fegyvereket. A beszolgáltatott fegyverek számát illetően eltérő adatok keringenek; a NATO hivatalos

álláspontja szerint több ezer fegyvert sikerült begyűjteni, de kritikusok szerint ez csak töredéke volt a valós készleteknek.

A megállapodást a macedón parlament 2001 őszén alkotmánymódosítások formájában hagyta jóvá. A módosítások pontos száma és tartalma azóta is az alkotmányjogi viták tárgya, de a politikai fordulat egyértelmű: az állam alkotmányos önképe többé nem kizárólag a macedón többségre épült. Ugyanakkor a megállapodás nem szüntette meg a pártrendszer etnikai logikáját, sőt intézményesítette a macedón és albán pártok közötti koalíciós kényszert.

19.3.4 Végrehajtás, politikai átalakulás és nemzetközi kondicionalitás

A fegyveres szakasz lezárulása után a hangsúly a megállapodás végrehajtására került. A NATO 2001-ben elindította az Essential Harvest műveletet, majd később több nemzetközi katonai és rendőri misszió követte; az EU 2003-ban **Concordia** néven katonai műveletet, majd **Proxima** néven rendőri missziót vezényelt a térségbe. A jelenlét célja a biztonsági környezet stabilizálása, a megállapodásból fakadó reformok kísérése, valamint a macedón biztonsági erők és a helyi közösségek közötti bizalom helyreállítása volt. A nemzetközi szereplők a NATO- és EU-csatlakozási kilátásokat feltételül szabták az Ohridi Keretmegállapodás végrehajtásához.

A politikai életben az UÇK politikai szárnyából jött létre a **Demokratikus Unió az Integrációért** (albánul: Bashkimi Demokratik për Integrim, BDI), amely a 2002-es választásoktól kezdve az albán választók meghatározó politikai erejévé vált, és gyakran kormányzati koalíciókban vett részt. Ez a folyamat a demokratikus átmenet része volt, ugyanakkor nem oldotta meg a pártok etnikai párhuzamosságát: az albán pártok elsősorban albán, a macedón pártok elsősorban macedón szavazatokat mozgósítottak. A 2002-es parlamenti választást követően a szociáldemokrata irányítású koalíció és az albán pártok együtt kormányoztak, ami a fegyveres ellenfelek politikai párbeszédét intézményesítette.

A decentralizációs törvények és a települési határok módosítása 2004-ben váltott ki komoly belpolitikai válságot. Egyes macedón nacionalista csoportok népszavazási kezdeményezést indítottak a decentralizáció ellen, attól tartva, hogy az albán többségű települések megnövelt önállósága a szeparatizmus előszobája. A népszavazás végül érvénytelen lett, mert a részvételi küszöböt nem érte el, de a vita megmutatta, hogy az Ohridi Keretmegállapodás macedón részről nem rendelkezett széles társadalmi felhatalmazással. A referendum sikertelensége után a decentralizációs jogszabályok hatályba léphettek, de az önkormányzatok forrásellátottsága és tényleges hatásköre továbbra is egyenetlen maradt.

A megállapodás egyik legvitatottabb területe a nyelvhasználat volt. A helyi hivatalos nyelvhasználat szabályozása több törvénymódosítást igényelt, és a 20 százalékos küszöb kiszámítása körüli viták éveken át visszatértek. Egyes albán szereplők a nyelvhasználatot a megállapodás minimális teljesítéseként értelmezték, míg macedón politikai erők attól tartottak, hogy a folyamat az albán nyelv állami szintű bevezetéséhez vezet. Az oktatás területén a 2000-es évek első felében létrejött a nemzetközi támogatású **South East European University** Tetovóban, és lépések történtek az állami felsőoktatás albán nyelvű hozzáférésének bővítésére is; a pontos jogi rendezés azonban országgyűlési viták tárgya volt.

A biztonsági helyzet 2001 után fokozatosan stabilizálódott, de nem vált teljesen etnikai feszültségmentessé. A fegyveres konfliktusban megsérült bizalom helyreállítása, a belső menekültek visszatérése és a tulajdonjogi viták rendezése lassan haladt. A rendőrség és a hadsereg etnikai összetételének arányosabbá tétele részben megvalósult, de a kisebbségi közösségek rendőri jelenléttel szembeni bizalma továbbra is törékeny maradt. A nemzetközi közösség a megállapodás végrehajtását időről időre értékelte, és a macedón EU-csatlakozási folyamatban kiemelt feltételként kezelte.

19.3.5 Források és bizonytalanságok

A 2001-es konfliktus és az ohridi rendezés elsődleges forrásai közé tartozik maga az Ohridi Keretmegállapodás angol, macedón és albán nyelvű szövege, a macedón parlament alkotmánymódosításainak jegyzőkönyve, a későbbi nyelvhasználati, decentralizációs és önkormányzati törvények, valamint a NATO, az EU és az EBESZ hivatalos jelentései, nyilatkozatai és műveleti beszámolói. Fontos forráscsoportot alkotnak a nemzetközi emberi jogi szervezetek helyszíni dokumentációi, amelyek a civil áldozatokról, lakóhelyelhagyásról és etnikai jellegű támadásokról szólnak. Az UÇK oldaláról elsősorban a politikai nyilatkozatok, a leszerelési folyamatról szóló közlemények és a későbbi pártalapítás dokumentumai használhatók.

Több alapvető bizonytalanság terheli a képet. A halálos áldozatok és a belső menekültek pontos száma máig vitatott, mert a konfliktus idején nem készült egységes, pártatlan összeírás, és a későbbi hivatalos adatközléseket is politikai érdekek befolyásolták. Az UÇK fegyverállományának nagysága és a NATO által begyűjtött fegyverek aránya szintén bizonytalan: a hivatalos NATO-adatok a begyűjtés tényét dokumentálják, de nem feltétlenül tükrözik a teljes készletet. Vitatott továbbá a 20 százalékos nyelvi küszöb alkalmazása, mivel a népszámlálási kategóriák és a települési határok politikai manipulációnak vannak kitéve.

A legmélyebb értelmezési vita azonban a konfliktus természetére vonatkozik. A macedón hivatalos és nacionalista emlékezet az eseményeket gyakran „2001-es terrorizmus” vagy „etnikumközi válság” néven kezeli, hangsúlyozva a koszovói külső beavatkozást és az UÇK erőszakos jellegét. Az albán közösség egy része ezzel szemben fegyveres ellenállásként, a jogegyenlőségért folytatott küzdelemként emlékezik rá, és az Ohridi Megállapodást inkább a minimális kompromisszumként, mint lezárt megoldásként értelmezi. A „konfliktus” és „háború” kifejezések használata is politikai állásfoglalás: a háború kifejezés állampolgári jogokat érintő következményekkel jár, ezért alkotmányjogi és emlékezetpolitikai viták tárgya.

19.3.6 Rövid összefoglaló

- Macedónia 2001. évi fegyveres konfliktusa a független állam alkotmányos etnikai berendezkedéséből, az albán kisebbség tartós politikai kirekesztettségéből és a koszovói háború regionális következményeiből fakadt.
- A Nemzeti Felszabadítási Hadsereg (UÇK) 2001 elején lépett fel a nyugati határ menti és északi területeken; követelései alkotmányos reformokra, nyelvhasználatra, arányos képviseletre és decentralizációra irányultak, nem nyílt szeparatizmusra.
- A Nemzetközi közvetítés 2001 augusztusában Ohridban keretmegállapodáshoz vezetett; az egyezmény célja a macedón állam polgári, többközösségű újradefiniálása volt, az albán nyelv helyi hivatalossá tétele mellett.
- A keretmegállapodás előírta az alkotmány módosítását, a helyi nyelvhasználat és decentralizáció törvényi rendezését, a kisebbségek arányosabb képviseletét, amnesztiát és a NATO által felügyelt fegyverbegyűjtést.
- A végrehajtás részben megvalósult: új nyelvhasználati és önkormányzati törvények születtek, az albán politikai erők integrálódtak a parlamentáris rendszerbe, és a nemzetközi katonai-rendőri jelenlét stabilizálta a biztonsági helyzetet.
- Az Ohridi Keretmegállapodás nem oldott fel minden feszültséget: a nyelvi küszöb, a decentralizáció hatásköre és a „háború” emlékezete továbbra is vitatott maradt.
- A 2002-es választásokon az UÇK-ból alakult Demokratikus Unió az Integrációért (BDI) vált az albán szavazók fő politikai képviselőjévé, és a macedón pártokkal koalícióra kényszerült, ami az etnikai pártstruktúrát intézményesítette.
- A nemzetközi integrációs feltételek az Ohridi Keretmegállapodás végrehajtását Észak-Macedónia EU- és NATO-csatlakozási folyamatának állandó elemévé tették.

19.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos és gyakorlati sérelmek vezettek az albán közösség 2001-es mozgósításához, és melyek voltak az UÇK fő követelései?
2. Hogyan változtatta meg az Ohridi Keretmegállapodás az etnikai macedón nemzetállam alkotmányos alapjait, és miben maradt szándékoltan kétértelmű?
3. Miért tekinthető a 20 százalékos nyelvi küszöb a megállapodás egyik legvitatottabb részének, és hogyan függ össze a népszámlálási adatokkal?
4. Milyen szerepet játszott a NATO és az EU a fegyverbegyűjtésben, a tűzszünetben és a politikai rendezésben?
5. Miért vitatott ma is a 2001-es események elnevezése („konfliktus”, „válság”, „háború”), és milyen emlékezetpolitikai törésvonalakat mutat ez a vita?

19.4 A jelenkor

Az alfejezet Észak-Macedónia (hivatalos nevén a 2019 utáni időszakban Észak-macedón Köztársaság, macedónul / Republika Severna Makedonija, albánul Republika e Maqedonisë së Veriut) 21. századi történetének azt a szakaszát tárgyalja, amelyben az ország a 2001-es ohridi keretmegállapodás A 2001-es konfliktus és az ohridi megállapodás utáni konszolidációból eljutott a két fő stratégiai cél – a NATO-tagság és az EU-csatlakozási folyamat – felé, miközben a belpolitika, a társadalmi viszonyok és a nemzeti identitás kérdései továbbra is éles vitákat váltottak ki. A fejezet középpontjában a 2018–2019-es preszpai megállapodás, a 2020-as NATO-csatlakozás, az EU-integráció akadályai és a jelenkori társadalom állapota áll. A cél annak megértetése, hogy egy kis, többnemzetiségű, gazdaságilag sérülékeny balkáni állam számára a nemzetközi integráció nem csupán külpolitikai választás, hanem az állami legitimitás, az etnikai egyensúly és a mindennapi életkilátások kérdése is.

19.4.1 A preszpai megállapodás: a névvitától a regionális kiegyezésig

A 2010-es évek közepén Észak-Macedónia – akkor még hivatalos nevén Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság, nemzetközi rövidítéssel FYROM – két irányban is mozgásképtelennek tűnt. Az ország 2005-ben kapott EU-tagjelölti státuszt, de a csatlakozási tárgyalások megkezdését éveken át blokkolta a Görögországgal fennálló, 1991 óta húzódó névkonfliktus, amely a görög kormányok szerint a „Macedónia” név kizárólagos használatával a görög Makedónia régióra (görögül M / Makedonía) vonatkozó területi és kulturális igényeket sugallhatott. A NATO-csatlakozást ugyanezen okból a 2008-as bukaresti csúcson Görögország vétója akadályozta meg. Ugyanakkor a belpolitikát a jobboldali, nacionalista retorikájú Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokratikus Párt a Macedón Nemzeti Egységért (VMRO-DPMNE) és a szociáldemokrata Macedón Szociáldemokrata Unió (SDSM) közötti éles konfrontáció, a 2015-ös lehallgatási botrány, valamint az etnikai macedón és albán politikai elitek közötti törékeny együttműködés határozta meg.

A **preszpai megállapodás** (macedónul / Prespanski dogovor, görögül Σ Π / Symfonía ton Prespón) aláírására 2018. június 17-én került sor a Preszpa-tó partján fekvő görögországi Pszarádesz (görögül Ψ) faluban. Az egyezményt a macedón miniszterelnök, Zoran Zaev és a görög miniszterelnök, Aléxisz Cíprasz írta alá, nemzetközi közvetítők – köztük Matthew Nimetz, az ENSZ-főtitkár személyes megbízottja – jelenlétében. A megállapodás dokumentált tartalma szerint az ország hivatalos neve **Észak-macedón Köztársaság** lett, az állampolgárságra és a nyelvre pedig a „macedón / a macedón nyelv” megjelölés maradt érvényben, azzal a kiegészítéssel, hogy a nyelv a délszláv nyelvcsaládba tartozik, és nem kapcsolódik az ókori hellén civilizációhoz. A görög fél elismerte a macedón nemzeti identitás és nyelv létét, cserébe a

macedón fél kötelezettséget vállalt arra, hogy az alkotmányban és a közintézményekben eltávolítja azokat a szimbólumokat és megfogalmazásokat, amelyek az ókori Makedón Királyságra való kizárólagos folytonosságot sugallják. A megállapodás kitért az **ókori örökség** értelmezésére is: a felek kinyilvánították, hogy a régió történelmi emlékei közös, nem kizárólagos örökséget alkotnak. Ez a pont azért volt különösen fontos, mert a korábbi macedón kormányok – különösen Nikola Gruevszki miniszterelnöksége idején – a „Skopje 2014" elnevezésű városfejlesztési program keretében nagyszabású emlékműveket emeltek Nagy Sándornak és az ókori makedón uralkodóknak, amit a görög fél, valamint sok belföldi bíráló is az emlékezetpolitikai kisajátítás esetének tekintett.

A megállapodás otthoni ratifikálása súlyos belpolitikai válságot idézett elő. Az észak-macedón parlament 2018. október 19-én 80 igen szavazattal hagyta jóvá az alkotmánymódosítást, de az ellenzéki VMRO-DPMNE képviselői bojkottálták az ülést, Gjorge Ivanov államfő pedig megtagadta a törvény aláírását, arra hivatkozva, hogy az egyezmény sérti az alkotmányos rendet és a nemzeti identitást. A módosítás végül az államfő megkerülésével, a parlament kétharmados támogatásával lépett hatályba, ami alkotmányjogi vitákat váltott ki. Görögországban a görög parlament 2019. január 25-én 153 támogató szavazattal, szűk többséggel ratifikálta az egyezményt, miközben Athénban és Szalonikiben tömegtüntetések zajlottak. A görög jobboldali ellenzék – elsősorban az Új Demokrácia párt egy része – alkotmányellenesnek minősítette az egyezményt, mert szerintük az a nemzeti szuverenitás átruházását jelenti. 2019. február 12-én az ország hivatalosan is bejelentette az új nevet az ENSZ-nél és a nemzetközi szervezeteknél, ezzel lezárult a több mint negyedszázados névvita formális szakasza.

A preszpai megállapodás értékelése a mai napig **vitatott értelmezés**. A támogatói – köztük az EU, az Egyesült Államok és több szomszédos állam kormánya – szerint az egyezmény eltávolította a NATO- és EU-integráció legnagyobb akadályát, és regionális stabilitást hozott. A bírálói – főként a macedón nacionalista körök, valamint a görög konzervatív közvélemény egy része – szerint az egyezmény túlzott engedményeket tett a másik félnek, és nem oldotta meg az identitás alapkérdéseit. A tudományos szakirodalomban is megoszlanak a vélemények: egyes szerzők a konfliktusmegoldás úttörő modelljének tekintik, amely a jószomszédi kapcsolatokra és a kulturális örökség megosztására épül, mások viszont arra mutatnak rá, hogy a ratifikációs folyamat éppolyan megosztottá tette a társadalmakat, mint maga a névkérdés, és hogy a megállapodás végrehajtása – például a tankönyvek, az oktatási anyagok és a múzeumi kiállítások felülvizsgálata – a gyakorlatban lassú és ellenállásokba ütközik.

19.4.2 A 2020-as NATO-csatlakozás és a biztonságpolitikai átrendeződés

A preszpai megállapodás közvetlen következményeként a NATO 2018 júliusában meghívta Észak-Macedóniát a csatlakozási tárgyalásokra, majd a tagállamok 2019 februárjában aláírták a csatlakozási jegyzőkönyvet. A ratifikációs folyamat során a legnagyobb nyilvános figyelmet a francia és a holland parlamentben zajló viták kapták, de végül minden tagállam jóváhagyta a bővítést. Észak-Macedónia 2020. március 27-én vált a NATO harmincadik tagjává. A csatlakozás tényét az észak-atlanti szerződés letéteményeseként az Egyesült Államok külügyminisztériuma jelentette be; a dokumentumok szerint a csatlakozási okirat letétbe helyezése Washingtonban történt meg.

A NATO-tagságot az akkori macedón kormány és a nemzetközi partnerek egyaránt a biztonsági integráció betetőzésének tekintették, ugyanakkor a tényleges katonai súlyt illetően fontos a mértékletesség. Az észak-macedón haderő a régió egyik legkisebb fegyveres ereje, amely a 2000-es évek reformjai óta NATO-interoperábilis képességekre törekszik, de a hozzájárulás inkább a békefenntartó missziókban való részvétel, a hírszerzési együttműködés és a regionális válságkezelés terén nyilvánul meg. A tagság biztonságpolitikai jelentősége abban áll, hogy az országot az

euroatlanti védelmi közösség részeként a nyugat-balkáni térség stabilizálásának egyik elemévé tette, csökkentve a külső biztonsági nyomásnak való kitettséget. A NATO-csatlakozás emellett a 2001-es konfliktus utáni nemzetközi katonai jelenlét fokozatos átalakulását is lezárta: a korábbi koszovói és macedón missziók (KFOR, majd a 2003-ban indult EU-művelet, a Concordia, illetve az azt követő EUPOL Proxima) utáni időszakban az ország szuverén államként maga dönthetett biztonságpolitikai orientációjáról.

A NATO-tagság **dokumentált tény**, ám annak megítélése **emlékezetpolitikai és geopolitikai vita** tárgya. Az észak-macedón közvélemény egy része, különösen a nemzeti identitást féltő körök számára a NATO-csatlakozás elfogadhatatlan kompromisszumokkal járt, és együtt járt a nemzetközi elvárásokhoz való alkalmazkodás kényszerével. Másfelől az orosz befolyással kapcsolatos elemzések az észak-macedón csatlakozást a nyugat-balkáni geopolitikai verseny egyik fordulópontjaként értelmezik, ahol az euro-atlanti integráció ellensúlyozhatja a harmadik szereplők destabilizáló lépéseit. A NATO-tagság tényleges társadalmi támogatottsága mérésektől függően változott: a 2010-es évek végén végzett közvélemény-kutatások többsége a támogatottság növekedését mutatta, de a folyamat korántsem volt konszenzusos. A mérési adatokat mindig az adott kutatás módszertanával együtt kell értelmezni.

19.4.3 Az EU-integráció: a tárgyalások megkezdésétől a bolgár blokádig

Az EU-csatlakozási folyamat a preszpai megállapodás után új lendületet kapott, de a várakozásokkal ellentétben a tárgyalások megkezdése tovább csúszott. A 2018–2019-es macedón remények szerint a Tanács a preszpai siker után azonnal jóváhagyja a csatlakozási tárgyalások megkezdését. Ehelyett a folyamat **újabb akadályokba ütközött**, amelyeknek két szakasza különíthető el: a francia ellenállás, majd a bolgár vétó.

Az első akadály 2019 őszén jelentkezett, amikor Franciaország elutasította a tárgyalási keret elfogadását. Emmanuel Macron francia államfő ezt akkor azzal indokolta, hogy az EU bővítési módszertanát előbb reformálni kell, mert a jelenlegi folyamat nem kellően szigorú a jogállamisági feltételek betartatásában. Ez az álláspont nem kifejezetten Észak-Macedónia ellen irányult, hanem a bővítéspolitika általános revíziójának része volt, mégis újabb késedelmet okozott. A módszertani reformot 2020 tavaszán fogadták el, amelyben a tagjelölt államokat **klaszterekbe** szervezett fejezetcsoportokban, visszafordíthatóbb döntéshozatallal és erősebb jogállamisági ellenőrzéssel készítik fel a csatlakozásra. Észak-Macedónia ennek ellenére csak 2020. március 24-én kapta meg a tárgyalási keretet, és az első kormányközi konferencia megnyitását tovább késleltette Bulgária ellenállása.

A **bolgár blokád** hátterében két, egymástól nehezen szétválasztható kérdéskör állt: a nyelvi-identitási vita és a történelempolitikai illesztések ügye. A bolgár kormányok 2020-tól – technokrata, majd rendszerváltó utódkormányaik idején is – azzal érveltek, hogy a macedón nyelv és a macedón nemzeti identitás a bolgár történelemből és a bolgár nyelvből származik, és hogy Észak-Macedónia a jugoszláv államiság örökségeként olyan „antibolgár” narratívákat tart fenn, amelyek a bolgár kisebbséget diszkriminatívan kezelik. Szófia hivatkozott az 1878-as San Stefanó-i Bulgária emlékezetére, az 1944–1991 közötti jugoszláv korszak elnyomó politikájára, valamint az 1941–1944 közötti macedóniai bolgár uralom megítélésére. A bolgár parlament 2019-ben nyilatkozatban fogadta el, hogy a csatlakozási tárgyalások ne kezdődjenek meg addig, amíg Észak-Macedónia nem ismeri el a „közös történelmet”, a bolgár kisebbség jogait, és nem változtat oktatási, valamint történelemtankönyvi gyakorlatán.

Ez a vita **vitatott értelmezés**, amelyben a nyelvészeti bizonyítékok gyakran összekeverednek a politikai emlékezettel. A nyelvtudomány mai álláspontja szerint a macedón nyelv és a bolgár nyelv közötti viszony a keleti délszláv nyelvjárási kontinuum része, amelyben a 20. századi kodifikáció alapján a macedón önálló sztenderd nyelv. A bolgár álláspont ezt a kodifikációt gyakran a bolgár

nyelvjárás egyik leágazásaként írja le. A történészek közötti konszenzus hiányát jól mutatja, hogy a két ország 2017-es barátsági szerződése előirányozta a történettudományi egyeztetést, ám a létrehozott kormányközi történelmi bizottság évekig nem tudott közös álláspontra jutni a középkori és kora újkori személyiségek – például Óhridi Szent Kliment, Sámuel cár vagy a belső macedón forradalmi mozgalom – megítéléséről. A bolgár vétó 2020–2022 között befagyasztotta az EU-integrációt, amit az észak-macedón kormányzat és a civil szervezetek egy része zsarolásnak, a bolgár fél pedig a nemzeti érdek védelmének minősített.

A 2022-es francia elnökség idején született meg az ún. **francia javaslat**, amelyet mind a macedón, mind a bolgár kormány elfogadott. A javaslat lényege a tárgyalási keret feltételekhez kötése: a kormányközi konferencia összehívásához Észak-Macedóniának alkotmányos szinten kell elismernie a bolgár kisebbséget, és a tárgyalások során a „közös történelem" kérdéskörét is napirenden kell tartani. A macedón kormány 2022 nyarán elfogadta a keretet, de a bolgár kisebbség alkotmányos elismerése azóta sem fejeződött be. A macedón kormányok 2023–2025 között többször ígéretet tettek az alkotmánymódosítás benyújtására, de a parlamentben nem sikerült megszerezni a kétharmados többséget, mert a VMRO-DPMNE ellenzéki párt és egyes albán pártok különböző okokból blokkolják a folyamatot. Az EU-csatlakozási tárgyalásokat 2025 végéig nem nyitották meg, és a 2026-os lezárás időpontjában az ügy továbbra is nyitott. Az adatok ellenőrzését itt a 2024–2025-ös belpolitikai fejlemények gyors változása miatt közvetlenül az Európai Tanács hivatalos közleményeiből kell elvégezni.

Az EU-integrációval párhuzamosan az ország **gazdasági és intézményi felzárkóztatása** is eltérő ütemben haladt. A Világbank és az Eurostat adatai szerint Észak-Macedónia a nyugat-balkáni régió középmezőnyébe tartozik az egy főre jutó GDP és a szegénységi mutatók tekintetében. A gazdaság nyitott, erősen függ a külföldi közvetlen tőkétől, az autóipari alkatrészgyártástól, a textilipartól és a mezőgazdaságtól. A fiatalok kivándorlása és a magas munkanélküliség azonban a 2020-as évek közepén is komoly társadalmi feszültségforrás. Az uniós csatlakozási folyamat elhúzódása növeli az **intézményi reformok** iránti bizonytalanságot, mert a politikai elitek gyakran az EU-tagságot tűzik ki retorikai célként, de a jogállamisági gyakorlat – a bíróságok pártatlansága, a média szabadsága, a korrupció elleni küzdelem – lassan javul. A Transparency International korrupciós érzékelési indexe az országot a közepesen korrupt országok közé sorolja, de a besorolás évenkénti összehasonlítása csak korlátozott következtetéseket enged meg.

19.4.4 A társadalom a 2020-as években: demográfia, identitás és mindennapok

Észak-Macedónia társadalma a 2020-as évek közepén is **többnemzetiségű és többvallású** szerkezetet mutat, amelynek pontos számszerű leírása a népszámlálások módszertani korlátai miatt óvatosságot igényel. A legutóbbi, 2021-ben tartott népszámlálás regisztrált adatai szerint a lakónépesség mintegy 1,84 millió fő volt, de a tényleges lakosok száma ennél alacsonyabb lehet, mert a kivándorlás miatt sokan hosszabb időre külföldön tartózkodnak, és a népszámlálás időzítése, valamint a helyi regisztráció módszertana befolyásolta az eredményeket. A hivatalos közlés szerint a lakosság nagyjából 58%-a vallotta magát etnikai macedónnak, 24%-a albánnak, több mint 3%-a töröknek, 2%-a románnak, 1–2%-a szerbnek, 1–2%-a bosnyáknak, és kisebb része vlachnak (arománnak), bolgárnak és más csoportnak. Az adatok **nem tényleges etnikai arányok**, hanem a népszámlálási önbevallás eredményei, amelyeket az egyes közösségek közötti bizalmatlanság, a kettős identitások és a politikai nyomás egyaránt torzíthat. Különösen a bolgár kisebbség létszámát övezi vita: a bolgár kormány 2021-ben a bolgár etnikai közösséget több tízezer fősre becsülte, míg a macedón népszámlálás ennél jóval alacsonyabb számot rögzített. A bolgár kisebbség alkotmányos elismerése épp ezért vált az uniós tárgyalások egyik feltételévé, mert a bolgár fél szerint a jelenlegi alkotmány csak az etnikai macedónokat, albánokat, törököket, romákat, szerbeket, bosnyákokat és a vlachokat ismeri el kisebbségként.

A **demográfiai folyamatok** a régió legnehezebb hosszú távú kihívásai közé tartoznak. A termékenységi arányszám az országban hosszú ideje a reprodukciós szint alatt marad, a születésszám csökken, miközben a halálozás – különösen a COVID-19-világjárvány és az elöregedés miatt – növekszik. Az **elvándorlás** a 2001-es konfliktus után vált tömegessé: a macedón állampolgárok a 2000-es évek első évtizedében a munkavállalás és a tanulás miatt elsősorban Németországba, Olaszországba, Szlovéniába, Svájcba, Ausztriába és a tengerentúlra mentek, de a 2014 utáni német munkaerőpiaci nyitás és a 2018-as uniós bővítési perspektíva megerősödése újabb hullámokat indított el. A becslések rendkívül bizonytalanok: egyes elemzések szerint az ország lakossága a 2002-es népszámlálás óta 10–15%-kal is csökkenhetett a nettó elvándorlás miatt, de a hivatalos statisztikák a különböző regisztrációs rendszerek közötti eltérések miatt nem adnak pontosan megbízható adatot. A diaszpóra mérete és összetétele folyamatos kutatás tárgya, és az adatok jövőbeni stabilitása érdekében a macedón Statisztikai Hivatal az Eurostattal közös módszertant próbál alkalmazni.

A társadalmi viszonyokban az **ohridi keretmegállapodás** A 2001-es konfliktus és az ohridi megállapodás óta az albán–macedón hatalmi egyensúly intézményesült, de a hétköznapi együttélés továbbra is települési és regionális különbségeket mutat. A decentralizációs reformok, az albán nyelv hivatalos használatának bővítése és a kisebbségi kvóták a közszférában csökkentették a nyílt konfliktusok esélyét, ám a fiatalok körében a vegyes házasságok aránya alacsony, és a különálló iskolarendszer – különösen a macedón és albán tanítási nyelvű párhuzamos iskolák – a kulturális elkülönülést erősíti. A 2023–2025 közötti időszakban a kormánykoalíciók ingatagok voltak, és a választási kampányokban rendre előkerült az etnikai retorika, különösen a nyelvhasználati kvóták, a helyi önkormányzati hatáskörök és a központi költségvetés elosztása kapcsán.

A **nemzeti identitás** kérdése a preszpai megállapodás és a bolgár vita miatt a 2020-as években is a közéleti konfliktusok egyik fő tengelye maradt. Az etnikai macedón identitás modern formái a 19–20. századi délszláv nemzetépítés, a jugoszláv föderalizmus és a 1991 utáni államiság örökségéből táplálkoznak, és nem vezethetők le közvetlenül az ókori Makedón Királyságból – ez utóbbi kapcsolat **emlékezetpolitikai állítás**, amelyet a preszpai megállapodás is igyekezett leválasztani az állami jelképekről. Ugyanakkor a mindennapi gyakorlatban az ókori hivatkozások továbbra is jelen vannak a közterek elnevezéseiben, a kulturális termékekben és a népszerű történeti képzetekben. A bolgár–macedón vitában a macedón fél a nyelvi és nemzeti különállás tényét a délszláv nyelvcsalád és a 20. századi államiság felől igazolja, míg a bolgár fél a közös történelmi gyökerekre hivatkozik. A vita tehát nem eldönthető kizárólag nyelvészeti vagy történettudományi bizonyítékokkal, mert a felek a tudományos érveket is politikai célokra használják.

A **gazdasági és szociális mindennapok** terén a 2020-as évek közepén a régióra jellemző problémák láthatók: magas ifjúsági munkanélküliség, alacsony átlagbérek, az egészségügyi és oktatási rendszer forráshiánya, valamint a vidéki régiók elnéptelenedése. A COVID-19-világjárvány 2020–2022 között megterhelte az egészségügyi rendszert, és felerősítette az egyenlőtlenségeket. Az oltások beszerzése és elosztása körüli viták, a turizmus visszaesése és a kisvállalkozások csődhulláma átmenetileg növelte a társadalmi feszültségeket. A járvány utáni időszakban az energiaárak emelkedése és az infláció tovább sújtotta a háztartásokat. Az uniós fejlesztési pénzek – elsősorban az IPA-előcsatlakozási alapok – fontos szerepet játszanak az infrastruktúra, a környezetvédelem és a vidékfejlesztés finanszírozásában, de a források lehívásának hatékonysága gyakran alacsonyabb, mint a tagjelölt államok többségénél. A 2026-os lezárás időpontjában az ország társadalmi hangulatát a kivándorlás folytatódása, az EU-csatlakozás bizonytalansága és a belpolitikai polarizáció együttesen határozza meg.

19.4.5 Források és bizonytalanságok

A jelenkorra vonatkozó alfejezet **elsődleges forrásai** közé tartoznak a preszpai megállapodás hivatalos szövege, az észak-macedón és görög parlament ratifikációs jegyzőkönyvei, az ENSZ és a NATO közleményei, az Európai Tanács határozatai, a macedón Statisztikai Hivatal népszámlálási adatai, törvények és kormányhatározatok, valamint interjúk és sajtóközlemények. Ezek a források a tények rekonstruálását lehetővé teszik, de értelmezésüknél figyelembe kell venni, hogy a hivatalos iratok is politikai célokra készülnek, és a hatalmi szereplők önlegitimáló stratégiáját tükrözhetik. A **másodlagos szakirodalom** a nyugat-balkáni integráció, a nemzetközi konfliktuskezelés, a délkelet-európai identitáspolitika és a demográfiai változások tematikáiban gazdag, de a friss eseményekről szóló elemzések gyakran publicisztikai vagy intézményi jelentések formájában jelennek meg.

A legfontosabb **bizonytalanságok** a következők: - a 2021-es népszámlálás etnikai adatai a bolgár kisebbség esetében vitatottak, és a tényleges lakónépesség a külföldi tartózkodás miatt csak becsülhető; - a kivándorlás mértékére vonatkozó számok a különböző fogadó országok regiszterei és a macedón népszámlálás közötti eltérések miatt nem tekinthetők pontosnak; - a preszpai megállapodás hosszú távú hatása még nem ítélhető meg, mert a végrehajtás – különösen a tankönyvi és emlékezetpolitikai revízió – folyamatban van; - az EU-tárgyalások megkezdésének 2026 előtti időpontja és a bolgár alkotmányos követelések teljesíthetősége a belpolitikai erőviszonyok gyors változása miatt bizonytalan; - a bolgár–macedón történelmi vita tudományos és politikai állításainak szétválasztása a jelenlegi szakirodalomban is módszertani kihívás.

19.4.6 Rövid összefoglaló

1. A 2018-as preszpai megállapodás lezárta a Görögországgal fennálló névvitát azzal, hogy az ország hivatalos neve Észak-macedón Köztársaság lett, cserébe a macedón fél vállalta az ókori örökség szimbolikus használatának korlátozását.
2. A megállapodás ratifikálása mindkét országban súlyos belpolitikai vitákat váltott ki, és a végrehajtása azóta is ellenállásokba ütközik; a megítélése vitatott értelmezés.
3. Észak-Macedónia 2020-ban lett a NATO tagja, ami a biztonsági integrációt lezárta, de a társadalmi támogatottság mérése és az emlékezetpolitikai megítélés nem egységes.
4. Az EU-csatlakozási tárgyalások megkezdését 2020–2022 között Bulgária blokkolta egy nyelvi-történeti vita miatt, majd a 2022-es francia javaslat új feltételeket szabott, ám az alkotmányos módosítás 2026-ig nem teljesült.
5. A társadalom továbbra is többnemzetiségű (az etnikai macedónok mellett jelentős albán, török, roma, szerb, bosnyák és kisebb vlach, bolgár közösséggel), de a népszámlálási adatok a kivándorlás és a módszertani viták miatt bizonytalanok.
6. A demográfiai folyamatokat a termékenység csökkenése és a nagymértékű elvándorlás határozza meg, ami hosszú távú gazdasági és intézményi kockázatot jelent.
7. A nemzeti identitás körüli viták a preszpai megállapodás és a bolgár kapcsolat miatt a 2020-as években is a belpolitika és az emlékezetpolitika központi elemei.
8. A 2026-ig elérhető trendek arra utalnak, hogy az uniós integráció és a belső reformok üteme elválaszthatatlan a nemzeti identitás, a kisebbségi jogok és a gazdasági felzárkózás kérdéseitől.

19.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen konkrét engedményeket tett a preszpai megállapodásban az észak-macedón és a görög fél, és ezek hogyan érintették az identitás és az ókori örökség kérdését?

2. Miért tekinthető a bolgár–macedón EU-vita egyszerre történettudományi és emlékezetpolitikai konfliktusnak, és milyen bizonyítékok hiányoznak a megnyugtató megítéléséhez?
3. Hasonlítsa össze a 2010-es évek előtti névblokád politikai logikáját a 2020-as évek bolgár vétójával: milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a nemzeti identitás és a nemzetközi integráció összekapcsolásában?
4. Miért beszélhetünk a 2021-es észak-macedón népszámlálás etnikai adatainál inkább „önbevallási” és módszertani becslésről, mint rögzített etnikai tényről, és milyen következményekkel jár ez a kisebbségi jogokra?
5. Milyen hosszú távú társadalmi és gazdasági következményei lehetnek annak, ha az EU-csatlakozási folyamat továbbra is blokkolt marad, miközben a fiatalok kivándorlása folytatódik?

20 Albánia a középkorban és az oszmán hódításig

20.1 Az ókori Illíria és a római uralom

20.1.1 Bevezető bekezdés

A mai Albánia területének ókori története nem azonos a későbbi albán nemzet történetével, mégis alapvető kereteket ad a térség későbbi fejlődéséhez. Az **illírek** (görögül *Illyrioi*, latinul *Illyrii*) néven összefoglalt, egymással rokon vagy szövetséges törzsek az i. e. 1. évezredben népesítették be a Balkán-félsziget nyugati sávját, az Adriai-tenger keleti partvidékét és annak hátországát. A római hódítás ezt a törzsi világot fokozatosan bekebelezte, provinciákba szervezte, és részben romanizálta. Az alfejezet azt mutatja be, hogyan vált ez a terület a római állam szerves részévé, milyen városi kultúra alakult ki, és milyen bizonytalanságok terhelik az illírekre vonatkozó ismereteinket. A téma azért is meghatározó, mert a későbbi római–bizánci közigazgatási keretek, az úthálózat és a kereszténység terjedése ezen az ókori alapzaton nyugodott.

20.1.2 Az illír törzsek és a görög gyarmati perem

Az „illír” fogalom az ókori forrásokban nem egy egységes etnikai csoport precíz önmeghatározását jelöli, hanem a görög és római szerzők által használt gyűjtőkategóriát a Balkán-félsziget nyugati részén élő, részben egymással is hadakozó törzsekre. A korabeli görög források, elsősorban **Hekataiosz** (i. e. 6. század végén), **Hérodotosz** (i. e. 5. század) és **Thuküdidész** (i. e. 5. század vége) említik az illíreket, de leírásaik pontatlanok, és a fogalom használata időben változott. A római korban már jól ismertek az egyes törzsek vagy törzsi csoportosulások nevei: a **taulantok** (latinul *Taulantii*), az **ardiaták** (*Ardiaei*), a **labaták** (*Labeatae*), a **daszareták** (*Dassaretae*), a **parthenek** (*Partheni*) és a mai Észak-Albánia területén, illetve attól északra élő **dalmaták** (*Delmatae*), **liburnok** (*Liburni*) és más csoportok. A törzsi világ belső tagoltsága régészetileg is érzékelhető: a temetkezési szokások, a kerámiaművesség és a településszerkezet regionális eltéréseket mutatnak, ami arra utal, hogy nem zárt, homogén kultúráról van szó.

A mai Albánia partvidéke már az i. e. 8–6. században bekapcsolódott a görög gyarmatosítás hálózatába. Az adriai partvidéken két jelentős korinthoszi–korkürai alapítású város jött létre: **Epidamnosz** (görögül *Epidamnos*, későbbi római nevén *Dyrrhachium*, ma Durrës) és **Apollonia** (görögül *Apollonia*, a mai Fier közelében). Epidamnosz alapítását a hagyomány i. e. 627-re, Apolloniáét i. e. 588 körülre teszi, de ezek a dátumok irodalmi hagyományból származnak, nem független régészeti kronológiából. A görög városok a tenger felé tájékozódtak: a kikötő, a kereskedelem és a kézművesség biztosította jólétüket, miközben a hátországgal – vagyis az illír törzsekkel – hol békés, hol konfliktusos kapcsolatban álltak. A két világ nem vált el mereven: a part menti görög városok lakosságába idővel illír elemek is beépültek, a belső területeken pedig a görög tárgyi kultúra és írásbeliség hatása kimutatható.

Az i. e. 4–3. században a törzsi világban államszerű képződmények alakultak ki. A források említik az ardiata **Agrón** királyt és feleségét, **Teutát**, akik az i. e. 230-as években a mai

Montenegró és Észak-Albánia partvidékén erős tengeri hatalmat szerveztek, és kalóztámadásaikkal veszélyeztették az Adrián hajózó római és italikus kereskedőket. Az ardiaták központja a Škodrai-tó (albánul *Liqeni i Shkodrës*, szerbül *Skadarsko jezero*) környékén volt, de a „királyság” belső szerkezete, intézményei és pontos területi kiterjedése vitatott: a görög–római források a törzsi vezetőket „királyoknak” nevezik, ám ez nem jelenti azt, hogy a modern értelemben vett államról beszélhetünk. A források nyelvezete gyakran a hellenisztikus királyságok mintáját vetíti rá erre a törzsi világra, ezért a leírások mögöttes valósága csak korlátozottan rekonstruálható.

20.1.3 A római hódítás szakaszai

Róma az i. e. 3. század utolsó harmadában vált katonai tényezővé az Adriai-tenger keleti partvidékén. Az első közvetlen konfliktusra az ardiaták tengeri tevékenysége miatt került sor: a római szenátus i. e. 229-ben hadat küldött Teuta ellen, mert a kalóztámadások a római és italikus kereskedők hajóit érték. Az **első római–illír háború** (i. e. 229–228) gyors római győzelemmel zárult. A béke értelmében az ardiata uralom meggyengült, Róma pedig a partvidék egy részét védnöksége alá vonta, és Epidamnoszt, Apolloniát, valamint Korkürát a római befolyási övezethez sorolta. Ezt követte a **második római–illír háború** (i. e. 219), amikor **Démétriosz Pharioszi**, egy korábbi római szövetséges, megkísérelte kiterjeszteni hatalmát. Róma ismét beavatkozott, és Démétrioszt elűzte. A két első háború nem vezetett közvetlen tartományi annexióhoz: Róma egyelőre kliensviszonyokkal és katonai szövetségekkel biztosította befolyását, nem állandó közigazgatással.

A későbbiekben az illír területek kérdése összefonódott a nagyobb hellenisztikus hatalmi küzdelmekkel. Az i. e. 2. század elején Róma a **makedón háborúk** során került szembe a Makedón Királysággal, és a mai Albánia területe stratégiai felvonulási útvonallá vált. A **gentiuszi háború** (i. e. 168) már a harmadik római–illír konfliktusnak tekinthető: **Genthiosz**, a labaták királya, a rómaiak ellen a makedón **Perszeusz** királlyal lépett szövetségre, ám Róma gyorsan leverte. A római győzelem után a mai Albánia területének nagy része római fennhatóság alá került, és i. e. 167-ben a római állam a meghódított területeket részben adófizető közösségekre osztotta, részben közvetlenül igazgatta.

A tartományi szervezet kialakulása fokozatos volt, és a mai Albánia területe nem alkotott önálló közigazgatási egységet. Az i. e. 2. század végén és az i. e. 1. században a római érdekek a térségben a **via Egnatia** (görögül *Egnatia hodos*) megépítésével és a tengeri útvonalak ellenőrzésével kapcsolódtak össze. Az i. e. 1. század polgárháborúiban a partvidék fontos hadszíntérré vált: **Iulius Caesar** és **Pompeius** összecsapása során Dyrrhachiumnál i. e. 48-ban zajlottak hadműveletek. Augustus császár uralkodása alatt, az i. e. 27 körüli tartományi rendezés során a térség **Illyricum** provincia része lett, majd a későbbi átszervezések nyomán a mai Albánia északi része **Dalmatia** provinciához, déli része pedig **Epirus** és **Macedonia** tartományokhoz tartozott. A tartományhatárok időben változtak, és a mai államhatárok visszavetítése a római közigazgatásra súlyos anakronizmus lenne.

20.1.4 A provinciák, az utak és a romanizáció

A római uralom alatt a mai Albánia területe két nagyobb közigazgatási tömb határán helyezkedett el. A mai ország északi, hegyvidéki része a **Dalmatia** provincia része lett, amelynek központja a mai Horvátország területén fekvő **Salona** volt. A mai Albánia középső és déli része a **Macedonia** provincia részeként vagy ahhoz kapcsolódó területként működött; a déli partvidék és a mai Gjirokastra környéke pedig **Epirus** provinciához tartozott. Ez a felosztás azért fontos, mert a terület nem alkotott egységes igazgatási vagy kulturális régiót: a romanizáció intenzitása, a városiasodás mértéke és a latin nyelv terjedése eltérő volt az egyes zónákban.

A római uralom legfontosabb infrastrukturális újítása a **via Egnatia** volt, amely az i. e. 2. század közepén, valószínűleg az i. e. 140-es években épült ki. Az út Dyrrhachiumból indult, áthaladt Apollonián, majd a mai Albánia belső területein keresztül a mai Észak-Macedóniába, onnan Thesszalonikébe (ma Szaloniki, görögül *Thessaloniki*), majd tovább keletre, Bizánc felé vezetett. A via Egnatia a Balkán-félsziget egyik legfontosabb római útvonala volt, amely összekötötte az adriai partvidéket az Égei-tengerrel és a keleti provinciákkal. Az út mentén települések, állomások és katonai táborok létesültek, és a kereskedelmi forgalom is felélénkült. Az út mint közlekedési folyosó a későbbi korokban is meghatározó maradt, még az oszmán korban is használták.

A római uralom alatt a meglévő görög városok – Dyrrhachium, Apollonia, Buthrotum (görögül *Bouthroton*, ma Butrint) – tovább működtek, és fokozatosan romanizálódtak. A városi elit latin nyelvű feliratokat állított, a hivatali nyelv a latin lett, de a mindennapi életben a görög nyelv sokáig megőrizte szerepét, különösen a déli területeken. A régészeti leletek – középületek, fórumok, fürdők, színházak, mozaikpadlók – azt mutatják, hogy ezek a városok a birodalmi városi kultúra helyi változatait képviselték. Dyrrhachium a római korban jelentős kikötőváros lett, amelynek lakossága a becslések szerint a császárkorban néhány ezer fő lehetett, de megbízható népszámlálási adat nem áll rendelkezésre. A városokban latin nyelvű iskolák, fürdők, templomok és kereskedelmi épületek működtek, ám a javarészt illír vagy görög anyanyelvű lakosság romanizációja fokozatos és egyenetlen volt.

A belső területeken a római uralom kevésbé volt látványos. A törzsi településszerkezet részben fennmaradt, a hegyvidéki falvak lakói adót fizettek és katonáskodtak, de mindennapi életükben a római kultúra elemei lassan és töredékesen jelentek meg. A római hadseregben szolgáló illír származású katonák a birodalom számos részén feltűnnek feliratokon; a katonai szolgálat a romanizáció egyik csatornája volt, de a szolgálatból hazatérő veteránok hatása a belső területeken korlátozott lehetett. A mai Albánia hegyvidéki zónáiban a latin nyelv és a római intézmények terjedése a partvidékhez képest lassabb volt, ami a későbbi nyelvi és kulturális fejlődés szempontjából is meghatározó tényezővé vált.

20.1.5 Társadalom, gazdaság és ellenállás

A római uralom alatt a terület gazdasága elsősorban mezőgazdasági alapú maradt. A part menti és folyóvölgyi területeken olajbogyót, szőlőt és gabonát termeltek, a hegyvidékeken a pásztorkodás dominált. A római kori birtokszerkezetről kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre: a feliratok és a régészeti leletek alapján valószínűsíthető, hogy a partvidéken nagyobb birtokok is kialakultak, de a belső területeken a törzsi-nemzetségi közösségi földhasználat tovább élt. A kereskedelem a kikötőkön és a via Egnatián keresztül folyt; Dyrrhachium és Apollonia kikötői az itáliai, görög és keleti árucserében vettek részt. A helyi bányászatról – különösen a réz- és vasérclelőhelyekről – szórványos adataink vannak, de a kibocsátás mértéke nem rekonstruálható megbízhatóan.

A római uralom nem volt folyamatosan békés. A legnagyobb katonai konfliktus a **Bato-felkelés** (i. sz. 6–9) volt, amely a mai Bosznia és Dalmácia területén robbant ki, de hatása a mai Albánia északi területeire is kiterjedt. A felkelésben több illír törzs vett részt, köztük a dalmaták és a pannonok, és a római hadseregnek csak több év alatt sikerült levernie. A felkelés emlékeztet arra, hogy a római hódítás nem volt egyirányú folyamat: a helyi közösségek aktív ellenállást tanúsíthattak, és a római hatalom katonai jelenléte a tartományokban hosszú ideig szükséges maradt. A Bato-felkelésről szóló források – elsősorban **Velleius Paterculus** és **Cassius Dio** – római nézőpontból írják le az eseményeket, ezért a felkelők motivációiról és céljairól csak közvetve alkothatunk képet.

A római kor vallási élete a görög–római politeizmus és a helyi istenségek keveredését mutatja. A partvidéki városokban a görög istenek – Zeusz, Apollón, Aszklépiosz – tisztelete élt, a belső területeken pedig helyi istenségek nevei jelennek meg római értelmezésben, például a **Silvanus**

és a **Diana** helyi változatai. A feliratokon gyakori a római császárkultusz is, amely a birodalmi lojalitás kifejezése volt. A kereszténység a Balkánon a 3–4. században kezdett terjedni, és a mai Albánia területén a késő antikvitásban szerveződött egyházmegyei hálózattá; erről azonban ebben az alfejezetben csak annyiban esik szó, amennyiben a római kori alapokra épült.

20.1.6 A romanizált városi kultúra és a késő antik átalakulás

A római kori városi kultúra a mai Albánia területén elsősorban a part menti sávban és a via Egnatia mentén bontakozott ki. **Dyrrhachium** a legjelentősebb város volt: a római korban új fórum, bazilika, fürdők és vízvezeték épült, a városfalakat megerősítették. A régészeti ásatások – részben a modern Durrës alatt – jelentős mozaik- és éremleletet tártak fel, de a város teljes római kori kiterjedése a mai beépítettség miatt nehezen rekonstruálható. **Apollonia** romjai jobban kutathatók: a városban görög típusú színház, templomok és a római korban épített középületek maradványai láthatók. **Buthrotum** (Butrint) kiemelkedően jól dokumentált lelőhely: a város fóruma, színháza, fürdője és a késő antik keresztény bazilikái a római–bizánci átmenet folyamatos lakottságát mutatják. Ezek a városok azonban nem alkottak sűrű, zárt hálózatot: a mai Albánia belső területein a római városiasodás mértéke alacsony maradt.

A római kori településhálózat és a törzsi világ kapcsolatának megítélése a kutatásban vitatott. Egyes történészek és régészek a romanizációt viszonylag sikeres folyamatnak tekintik a partvidéken, míg a hegyvidékeket a római hatásoktól szinte érintetlen zónának látják. Mások hangsúlyozzák, hogy a római uralom nem szüntette meg a helyi identitásokat: a törzsi nevek, a helyi istenségek és a társadalmi szerveződés elemei a római korban is fennmaradtak, és a késő antikvitásban is érzékelhetők. A régészeti anyag változatos képet mutat: a partvidéki városok erősen romanizált arculata mellett a belső területek települései inkább a helyi hagyományokat őrizték. A „romanizált városi kultúra” fogalma tehát nem általánosítható az egész mai Albánia területére.

A 3–4. században a birodalom egészét érintő válságok – a katonai anarchia, a gazdasági nehézségek, a betörések – a térséget is elérték. A városok falait megerősítették, a vidéki telepek egy része elnéptelenedett, más része a hegyekbe húzódott. A késő antikvitásban a kereszténység megszilárdulása és a püspöki szervezet kiépülése új intézményi keretet adott a térségnek: Dyrrhachium és Apollonia püspökségei már a 4–5. században feltűnnek a zsinati forrásokban. A római tartományi szervezet a 4. század közigazgatási reformjai során átalakult: a terület a **Moesia**, majd a **Praetorianus Itália** és a keleti provinciák határán elhelyezkedő egyházmegyei-tartományi rendszer része lett. A mai Albánia területe ekkor sem alkotott egységes közigazgatási egységet, hanem a nagyobb birodalmi struktúrák határterületeként működött.

20.1.7 Források és bizonytalanságok

Az ókori Illíria és a római uralom rekonstrukciója elsődleges források és régészeti anyag kombinációján alapul. Az irodalmi források közül fontosak a görög és római történetírók – **Polübiosz** (i. e. 2. század), **Titus Livius** (i. e. 1. század–i. sz. 1. század eleje), **Appianosz** (2. század) és **Cassius Dio** (2–3. század) – akik a római hódítás eseménytörténetét beszélik el, de gyakran római nézőpontból, és a helyi viszonyokat leegyszerűsítve mutatják be. A feliratok – elsősorban latin nyelvű kőfeliratok – a városi elit, a hadsereg és a birodalmi közigazgatás működéséről adnak értékes adatokat, de a vidéki lakosság életéről alig szólnak. A régészeti ásatások Dyrrhachiumban, Apolloniában és Buthrotumban folyamatosan bővítik az ismereteket, ám a leletanyag értelmezése sokszor vitatott.

A legnagyobb bizonytalanság az „illír” identitás természetére vonatkozik. A modern kutatásban vita folyik arról, hogy az illírek egységes nyelvű és kultúrájú nép volt-e, vagy a görög-római források által összemosott, sokféle törzsi csoport gyűjtőneve. A nyelvészeti rekonstrukció – az

illír nyelv ugyanis csak néhány személynéven, helynéven és felirattöredéken keresztül ismert – nem teszi lehetővé a törzsi hovatartozás pontos meghatározását. A mai albán nyelv és az ókori illír nyelv közötti rokonság tudományos hipotézis, amelyet számos kutató elfogad, de a hiányos nyelvi anyag miatt nem tekinthető bizonyított ténynek. A nemzeti historiográfiák – különösen az albán nemzeti történetírás – gyakran folytonosságot feltételeznek az illírek és az albánok között, ez azonban emlékezetpolitikai értelmezés, nem pedig forrásokkal igazolható tudományos állítás. A kora újkori és modern albán identitás kialakulása nem vezethető le közvetlenül az ókori illír törzsi viszonyokból.

A római hódítás időrendjéről és a provinciák belső viszonyairól is vannak bizonytalanságok. Az i. e. 2. századi rendezés pontos közigazgatási tartalma nem rekonstruálható teljes biztonsággal, mert a források töredékesek, és a későbbi szerzők visszavetítő leírásai torzíthatnak. A római kori településhálózat és a belső területek romanizációja esetében a régészeti adatok hiányosak, ezért az általánosítások óvatosságot igényelnek. A gazdasági életre, a népesedés mértékére és a mindennapi életre vonatkozó adataink egyelőre nem tesznek lehetővé kvantitatív kijelentéseket; ahol a szakirodalom számokat közöl, azok rendszerint becslések.

20.1.8 Rövid összefoglaló

- Az „illírek” gyűjtőfogalom a Balkán-félsziget nyugati részén élő, változatos törzsi csoportokra vonatkozott; egységes etnikai önazonosságuk nem bizonyítható.
- A partvidéken i. e. 8–6. századi görög alapítású városok – Epidamnosz (Dyrrhachium), Apollonia, Buthrotum – kapcsolták be a térséget a mediterrán kereskedelembe.
- Róma az i. e. 3–2. században fokozatosan, három római–illír háborún, a makedón háborúkon és diplomáciai eszközökön keresztül szerezte meg az ellenőrzést.
- A mai Albánia területe a római korban nem alkotott önálló tartományt, hanem Dalmatia, Macedonia és Epirus tartományok között oszlott meg; a via Egnatia kulcsfontosságú összekötő út volt.
- A régió a római állam keretei között is megőrizte kettős arculatát: a part menti városok romanizálódtak, a hegyvidéki törzsi területeken a helyi hagyományok tovább éltek.
- A Bato-felkelés (i. sz. 6–9) a római uralom elleni jelentős ellenállást mutatja; a felkelők céljairól a római források torzító tükrében tájékozódhatunk.
- Az illír–albán folytonosság hipotézis tudományosan nem bizonyítható; a témát emlékezetpolitikai vita övezi.
- A késő antikvitásban a kereszténység és az egyházszervezet kiépülése, valamint a városok megerősítése új korszakot nyitott, amely a következő alfejezetek bizánci–szláv korszakához vezet át.

20.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Mely forrástípusok alapján rekonstruálható az ókori Illíria, és miért problematikus az „illír” gyűjtőfogalom használata?
2. Hasonlítsa össze a part menti görög városok és a belső illír törzsi területek társadalmi-gazdasági fejlődését a római hódítás előtt és után!
3. Miért nem beszélhetünk a római korban egységes, a mai Albániával azonos területű tartományról? Mely provinciákhoz tartoztak a mai ország egyes részei?
4. Milyen szerepet játszott a via Egnatia a térség gazdasági és hadi életében, és hogyan hatott a településhálózatra?
5. Mi a különbség a dokumentált tény, a tudományos hipotézis és az emlékezetpolitikai állítás között az illír–albán kontinuitás kérdésében?

20.2 A bizánci és szláv uralom

A mai Albánia területe a késő antikvitástól a késő középkorig nem alkotott egységes politikai vagy etnikai képződményt. Sorsát a Bizánci Birodalom tengerparti városainak érdekei, a belső hegyvidék törzsi társadalmának sajátos szerveződése, valamint a szomszédos bolgár és szerb államalakulatok terjeszkedése határozta meg. A szlávok 6–7. századi betelepülése átformálta a nyelvi és települési viszonyokat, míg a 11–12. századi forrásokban felbukkanó albán népnév arra utal, hogy ekkorra már kialakult egy sajátos, albán nyelvű közösség. Ennek az időszaknak a rekonstrukciója azért is kulcsfontosságú, mert a modern albán történetírás az illír–albán folytonosság tételét elsősorban ebből az anyagból próbálja alátámasztani, miközben a rendelkezésre álló bizánci, latin és szláv források csak korlátozott betekintést engednek. Az alfejezet ezért a bizánci fennhatóság intézményeit, a szláv betelepülés hatásait, a bolgár és szerb fennhatóság időszakait, valamint az albán népnév első említéseit és az ezekhez kapcsolódó forráskritikai problémákat tárgyalja.

20.2.1 A bizánci fennhatóság és a közigazgatás átalakulása

A 4–6. században a mai Albánia területe a kelet-római, majd bizánci provinciarendszerben több közigazgatási egység között oszlott meg. A partvidék és a belső területek északi része **Praevalitana** provincia része volt, a középső és déli területek **Epirus Nova** és **Epirus Vetus** provinciákhoz tartoztak, míg a keleti peremvidék **Dardania** provincia befolyása alatt állt. A tengerparti városok – **Dyrrhachion** (görögül: Δ , latinul: Dyrrhachium, albánul: Durrës), **Apollonia**, **Buthrotum** (görögül: B , albánul: Butrint) és **Aulon** (görögül: A , albánul: Vlorë) – megerősített püspöki székhelyekként és kereskedelmi csomópontokként működtek. A belső hegyvidéki vidékek ezzel szemben törzsi keretekben szerveződtek, és a római állam adóztató, katonai ellenőrző hatalma itt mindig korlátozott maradt.

A 7. századtól a bizánci katonai közigazgatás, a **themák** (görögül: , egyes számban thema) rendszere fokozatosan felváltotta a késő antik provinciákat. A mai Albánia területét elsősorban a **Thema Dyrrhachion** (görögül: Δ) fedte le, amelynek központja a város volt, és feladata a partvidék, valamint az onnan a belső területek felé vezető utak védelme volt. Délkelet felől a **Thema Nikopolis** (görögül: N) ellenőrizte Epirusz partvidékét, kelet felől pedig a **Thema Thessaloniké** hatóköre ért el a Korçai-medencéig. A themák határai azonban nem voltak állandóak; a 9–11. században a katonai helyzettől függően többször átszervezték őket. A thema-rendszer bizánci jellegű katonai-polgári igazgatást jelentett: a helyőrségek parancsnokai – a **strategosok** – a polgári ügyekben is illetékességet kaptak, és a helyi adók beszedését is felügyelték.

Az egyházszervezet szempontjából a térség a latin és a görög kereszténység határvidékén helyezkedett el. Dyrrhachion a 4. században püspöki székhely, az 5. századtól metropolita szék volt, és a **római pápa** fennhatósága alá tartozott. A 8. századtól azonban a bizánci egyházpolitika egyre inkább a konstantinápolyi pátriárkához kötötte az érsekséget. Ez a kettős kötődés hosszú távon meghatározta a partvidék vallási arculatát: a 11. századi egyházszakadás után a part menti városokban a latin püspökségek is megmaradtak, és a normann, majd velencei befolyás erősítette a latin rítus jelenlétét. A belső területeken ezzel szemben a szláv betelepülést követően a kereszténység terjedése megtorpant, és a hegyvidéki közösségekben hosszú időre a pogány hagyományok domináltak.

20.2.2 A szláv betelepülés és a helyi társadalom átrendeződése

A 6. század végén és a 7. század elején szláv csoportok, gyakran avar fennhatóság alatt, betörtek a Balkán-félszigetre. A mai Albánia területén a régészeti leletek – elsősorban kézzel formált, korongolatlan kerámia, égett pusztulási rétegek és új típusú temetők –, valamint a helynévanyag szláv rétege utal jelenlétükre. A betelepülés mértéke azonban tudományos vita tárgya. Egyes kutatók szerint a szlávok a síkságokat és a part menti hátországot is elérték, mások szerint főként a folyóvölgyekben és a hegyek közötti medencékben telepedtek le, miközben a megerősített partvárosok megőrizték görög/latin jellegüket.

A bizánci források közül a **Szent Démétriosz csodái** (latinul: *Miracula Sancti Demetrii*) című gyűjtemény beszámol szláv és avar támadásokról, de ezek a tudósítások elsősorban Thessaloniké környékére vonatkoznak, és a mai Albánia területére csak áttételesen utalnak. Dyrrhachion elleni szláv támadásokról is maradtak fenn elszórt adatok, de ezek megbízhatósága változó. Az írott források tehát nem teszik lehetővé a betelepülés pontos kronológiájának vagy demográfiai súlyának megállapítását.

A szláv betelepülés hatása regionálisan erősen eltérő volt. A partvidéki városok – Dyrrhachion, Aulon, Buthrotum – megőrizték városias jellegüket és római-bizánci intézményeiket; lakosságukban tovább élt a görög, latin és helyi romanizált elem. A belső területeken ezzel szemben a szláv nyelv és a törzsi szerveződés vált meghatározóvá. A helyi romanizált lakosság – a későbbi vlachok elődei – és a feltételezett illír maradványok a hegyvidékekre szorultak vissza, ahol a pásztorkodás vált az életmód alapjává. Ez a rekonstrukció elsősorban nyelvészeti érvekre támaszkodik: az albán nyelv igen sok szláv jövevényszót őriz a földművelés, az állattartás és a település témakörében, ami intenzív, több évszázados együttélést jelez. Ugyanakkor az albán nyelv latin rétege a római korból, görög rétege pedig a bizánci kapcsolatokból származik, ami a helyi lakosság folytonosságát is valószínűsíti.

A 8–9. században a szláv csoportok fokozatosan integrálódtak a bizánci adózási és katonai rendszerbe. A hegyvidéki területeken azonban a bizánci fennhatóság továbbra is névleges maradt; a törzsi közösségek belső autonómiájukat megőrizték, és adót csak alkalmanként fizettek. A Komani-kultúra néven ismert régészeti leletegyüttes – amely a 6–8. századi temetőket és településeket foglalja magában a mai Észak-Albánia és Dél-Dalmácia területén – éppen ezt az átmeneti időszakot mutatja, de etnikai besorolása vitatott. Egyes kutatók az albánok korai jelenlétének bizonyítékát látják benne, mások szerint a szláv, romanizált és helyi elemek keveredésének lenyomata.

20.2.3 Bolgár és szerb terjeszkedés a bizánci peremvidéken

A 9. században a balkáni erőviszonyok átrendeződtek. Az **Első Bolgár Birodalom** nyugati irányba terjeszkedve fokozatosan fennhatósága alá vonta a mai Albánia keleti részeit, elsősorban a Korçai-medence, a Preszpa-tó és az Ohridi-tó vidékét. A bolgár uralom a 10. században, **I. Simeon cár** (uralk. 893–927) idején érte el legnagyobb kiterjedését. A bizánci krónikák szerint a bolgár seregek a 10. század elején a partvidékig hatoltak, és időlegesen Dyrrhachion környékét is ellenőrizték. A bolgár egyház központja, az **Ohridi érsekség** a szláv nyelvű liturgia és írásbeliség terjesztésében játszott kulcsszerepet, és hatása a mai Albánia keleti területeire is kiterjedt.

A 11. század elején **II. Baszileiosz** bizánci császár – akit a későbbi bizánci hagyomány „bolgárölőként” ismert – visszafoglalta a területet, és megerősítette a **Thema Dyrrhachion** védelmét. A bolgár fennhatóság tehát nem bizonyult tartósnak, de nyelvi és egyházi hatása tovább élt. A 11–12. században a partvidék ismét bizánci ellenőrzés alatt állt, miközben a belső területeken a helyi törzsi vezetők gyakoroltak tényleges hatalmat. A bizánci forrásokból ismert,

hogy a térségben több lázadás is kitört, és a helyi elitek hol a bizánci udvar, hol a szomszédos hatalmak oldalára álltak.

A 11. század végétől a normann veszély is megjelent. **Robert Guiscard** normann herceg 1081-ben ostrom alá vette Dyrrhachiont, és a város elfoglalásával rövid időre megszakította a bizánci uralmat. A normann támadás jól mutatja a partvidék stratégiai jelentőségét: Dyrrhachion a via Egnatia nyugati végpontjaként a Balkán és Itália közötti átkelőhely volt, és aki a várost birtokolta, az a kelet–nyugati útvonalat ellenőrizte. A normannokat a bizánci seregek hamarosan kiszorították, de a partvárosok feletti bizánci ellenőrzés ettől kezdve törékeny maradt.

A 13. századtól a **Szerb Királyság** terjeszkedett dél felé. A **Nemanjić-dinasztia** uralkodói fokozatosan megszerezték a mai Észak-Albánia egyes területeit, különösen a Shkodrai-medencét és a Drin folyó völgyét. A 14. század közepén **IV. István Dušan cár** (uralk. 1331–1355) – aki magát „a szerbek és görögök császárának” címeztette – birodalmához csatolta a mai Albánia nagy részét. Dušan uralma alatt a partvidék egyes városai azonban velencei kézen maradtak, délen pedig az **Epiruszi Despotátus** őrizte meg befolyását. A szerb fennhatóság intézményei – a **vlastelin** (nemesi birtokos) réteg, a **župan** (tartományi elöljáró) tisztsége és a kiterjedt okleveles adományozási gyakorlat – a mai Albánia területén is kimutathatók. A szerb oklevelek albán és vlach neveket is tartalmaznak, ami a helyi lakosság jelenlétére utal a szerb igazgatás keretei között.

Dušan halála (1355) után a szerb birodalom központi hatalma gyorsan szétesett. A mai Albánia területén a helyi fejedelmi családok – a **Thopia**, a **Balšić**, a **Muzaka** és a **Kastrioti** család – vették át a hatalmat. Ezek a fejedelemségek már a következő alfejezet témáját jelentik, de annyi itt is fontos, hogy a szerb uralom nem homogenizálta a térség etnikai viszonyait; a terület továbbra is soknyelvű és vallásilag megosztott maradt, a helyi elit pedig pragmatikusan alkalmazkodott az éppen uralkodó hatalomhoz.

20.2.4 Az albán népnév első említései és a nyelvészeti rekonstrukció

Az **albán** népnév első biztos említései a 11. századból származnak. **Anna Komnéné** bizánci hercegnő *Alexias* című történeti művében **Albanoi** (görögül:) néven említ egy közösséget, amely a Dyrrhachion környéki hegyekben él, és részt vesz a normann-ellenes harcokban 1081 körül. A 12. századi bizánci történetíró, **Ióannész Kinnamosz** szintén **Albanoi**-ról ír. A latin forrásokban a 13. századtól **Albanenses**, illetve **Arbanenses** alakok fordulnak elő. Az albán önelnevezés korai formája **Arbër** (határozatlan: arbër; a mai albán standardban: shqiptar, a nyelvjárásokban máig él az arbër/arbëreshë alak). A 15. századi latin és bizánci források már **Arbanon** / **Arbëria** néven említenek egy körülhatárolható fejedelemséget a mai Albánia középső részén, ami az albán etnikai terület politikai megszerveződésének kezdetét jelzi.

A forrásokban szereplő **Albanoi** kifejezés értelmezése azonban nem problémamentes. Nem egyértelmű, hogy Anna Komnéné már önálló etnikai csoportot jelölt-e ezzel a névvel, vagy csupán egy földrajzi-törzsi gyűjtőnevet használt. A bizánci szerzők gyakran archaizáló vagy pontatlan népneveket alkalmaztak, ezért a 11. századi említésekből nem lehet közvetlenül a mai értelemben vett albán nemzeti tudatra következtetni. Annyi azonban bizonyos, hogy a 11–12. században a forrásokban megjelenik egy olyan közösség, amelyet a kortársak a környező szláv, görög és latin lakosságtól elkülönítettek.

A nyelvészeti rekonstrukció szerint az **albán nyelv** az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága; közeli rokona nincs, előzménye pedig vitatott. A kutatók többsége a balkáni ókori nyelvek valamelyikéből – leggyakrabban az illírből, ritkábban a trákból – vezeti le, anélkül azonban, hogy döntő bizonyítékot tudna felmutatni. Az albán nyelv **latin jövevényszavai** a római korig nyúlnak vissza, **görög jövevényszavai** a bizánci kapcsolatokra utalnak, **szláv jövevényszavai**

pedig a 6–9. századi együttélés nyomát őrzik. A nyelv első írásos emléke azonban csak a késő középkorból, a 15. századból származik, ezért a korábbi nyelvállapotra kizárólag közvetett bizonyítékokból következtetünk. A nyelvészeti rekonstrukció tehát nem helyettesítheti a hiányzó írott forrásokat.

Az **illír–albán folytonosság** hipotézise tudományosan nem bizonyítható. A 19. századi albán nemzeti ébredés óta a nemzeti történetírás axiómaként kezeli az albánok ókori illír eredetét, és ezt az eredetet a modern albán állami emlékezetpolitika is hangsúlyozza. A mai nyelvészeti, régészeti és történeti kutatás azonban óvatosabb: a folytonosság lehetséges, de a rendelkezésre álló források alapján nem igazolható. A szláv betelepülés mértékétől függően a helyi lakosság aránya is vita tárgya; a források hiánya miatt a 4–10. század közötti etnikai viszonyok rekonstrukciója végső soron hipotetikus, és a felekezeti, nyelvi, valamint társadalmi különbségek gyakran fontosabbak voltak, mint az etnikai hovatartozás.

20.2.5 Gazdasági és városi élet a bizánci és szláv korszakban

A partvidéki városok – Dyrrhachion, Aulon, Buthrotum, Lezha – a bizánci és később velencei tengeri kereskedelem csomópontjai voltak. Dyrrhachion a **via Egnatia** nyugati végpontjaként összekötötte a Balkánt Konstantinápollyal és Itáliával; a városban görög, latin, szláv, albán és zsidó közösségek éltek egymás mellett. A 11–12. századi bizánci oklevelek és a Dyrrhachioni thema parancsnokainak pecsétjei dokumentálják a kereskedelmi kapcsolatokat és a város katonai szerepét. A 13–14. században a Velencei Köztársaság megszerezte a partvidék több városát, és a levéltári anyagok – jegyzőkönyvek, kereskedelmi szerződések, püspöki kinevezések – részletes képet adnak a városok gazdasági és társadalmi életéről.

A belső területek ezzel szemben elsősorban **pásztorkodásból** éltek. A hegyvidéki törzsi csoportok juh- és kecsketartással, valamint időszaki földműveléssel foglalkoztak. A **katun** (aromán/szláv kifejezés a pásztortanyára, albánul: katund) típusú időszaki települések a hegyi legelőkön és a téli szállásokon váltakoztak. A 14. századi szerb oklevelek **vlach** és albán pásztornépeket említenek, akik az uralkodóknak adót fizettek, és katonai szolgálatot is teljesítettek. A termelés és kereskedelem részletei régészeti és okleveles adatokból rekonstruálhatók, de a számszerű becslések megbízhatatlanok. A városok és a hegyvidék közötti cserekapcsolat – só, gabona, bőr, gyapjú – folyamatos volt, de a belső területek gazdasága soha nem érte el a partvidék városias színvonalát.

A 13–14. századi velencei jelenlét a partvidéken dokumentált: a városokban latin püspökségek, konzulok és kereskedelmi telepek működtek. A velencei levéltárak fontos forrásai a térség történetének, de a szerb és albán terjeszkedés hatásait gyakran csak közvetve mutatják. A belső területek írott forrásai viszont rendkívül szűkösek; a hegyvidéki közösségek saját hangja nem maradt fenn, ezért a társadalomtörténeti rekonstrukció elsősorban a külső hatalmak igazgatási és adózási irataira, valamint a régészetre támaszkodhat.

20.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet rekonstrukciója elsősorban bizánci krónikákra (Anna Komnéné: *Alexias*, Ióannész Kinnamosz, Georgiosz Pakhümerész), egyházi zsinati aktákra, császári oklevelekre, pecsétekre, szerb oklevelekre és velencei levéltári iratokra támaszkodik. A szláv betelepüléshez a régészeti leletek – temetők, települések, kerámia – és a nyelvészeti helynévanyag szolgáltatják a legfontosabb bizonyítékokat. Ugyanakkor a források töredékessége és elfogultsága alapvető bizonytalanságot visz a képbe: a bizánci szerzők a konstantinápolyi udvar, a szerb oklevelek a szerb uralkodó perspektívájából írnak, a hegyvidéki közösségek saját írásos hagyatéka pedig teljesen hiányzik.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a szláv betelepülés mértéke és a helyi lakosság aránya; a bolgár és szerb fennhatóság pontos földrajzi kiterjedése és időtartama; valamint az albán etnikai kontinuitás kérdése. A Komani-kultúra régészeti anyaga például egyes kutatók szerint az albánok korai jelenlétét bizonyítja, mások szerint a szláv, romanizált és helyi elemek keveredésének lenyomata; a vita a mai napig nem zárult le. Az albán népnév első említései kapcsán különösen fontos, hogy az *Alexias* szövege nem egyértelmű abban, hogy az „Albanoi" már önálló etnikai csoportot jelöl-e, vagy csupán földrajzi-törzsi gyűjtőnevet. A nyelvészeti rekonstrukciók hipotetikusak, és a közvetlen írott források hiánya miatt nem dönthetik el a folytonosság kérdését.

A téma erős emlékezetpolitikai terheltsége miatt a tankönyv külön hangsúlyt fektet a forráskritikára. Az illír–albán folytonosság, a „tisztán albán" vagy „tisztán szláv" településtörténet narratívái egyaránt a 19–20. századi nemzeti mozgalmak termékei, és a források bizonytalanságainak figyelmen kívül hagyásával fogalmaznak meg határozott állításokat. A történeti rekonstrukcióban ezért külön kell választani a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást.

20.2.7 Rövid összefoglaló

- A mai Albánia területe a késő antikvitásban és a bizánci korban nem alkotott önálló politikai egységet; a partvidék bizánci themák, a belső hegyvidék törzsi keretek között szerveződött.
- A 6–7. századi szláv betelepülés átalakította a nyelvi és települési viszonyokat; a partvárosok görög/latin jellegűek maradtak, a belső területek pásztorkodó, soknyelvű világgá váltak.
- A 9–10. században a bolgár állam, a 13–14. században a szerb Nemanjić állam terjeszkedett a területre; mindkét fennhatóság ideiglenes volt, és a bizánci, majd velencei partvidékkel párhuzamosan létezett.
- Az albán népnév első biztos említése a 11. századi bizánci forrásokban (Anna Komnéné) jelenik meg; a latin forrásokban a 13. századtól.
- Az albán nyelv az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága, de korai története csak nyelvészeti rekonstrukció, közvetlen írott források hiányában.
- Az illír–albán folytonosság hipotézise tudományosan nem bizonyítható; a kérdést erős emlékezetpolitikai vita övezi.
- A bizánci egyházszervezet, majd a latin egyház jelenléte a partvidéken megalapozta a későbbi vallási sokszínűséget.
- A források töredékessége miatt az etnikai viszonyok és a demográfiai arányok rekonstrukciója alapvetően bizonytalan, és a nemzeti narratívák gyakran túlmennek a források által igazolható állításokon.

20.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bizánci közigazgatási egységek fedték le a mai Albánia területét, és hogyan változott a közigazgatás a szláv betelepülés után?
2. Hasonlítsa össze a bolgár és a szerb terjeszkedés időrendjét, földrajzi kiterjedését és a helyi társadalomra gyakorolt hatását. Melyik tekinthető tartósabbnak és miért?
3. Miért tekinthető Anna Komnéné *Alexias*-ának albán említése egyszerre fontos és problematikus forrásnak az albán népnév első megjelenésének rekonstrukciójában?
4. Milyen nyelvészeti érvek szólnak a szláv–albán együttélés mellett, és miért nem bizonyítható a nyelvészeti rekonstrukcióval az illír–albán folytonosság?

5. Milyen szerepet játszik a Komani-kultúra a korai albán etnikai viszonyok tudományos vitájában, és miért tekinthető a forráshiány és az emlékezetpolitika közötti feszültség példájának?

20.3 A középkori albán fejedelemségek

20.3.1 A középkori albán fejedelemségek

A 12–15. század közötti albán területek története a balkáni középkor egyik legnehezebben rekonstruálható időszaka. A források szórványosak, a hatalmi viszonyok gyorsan változtak, és a mai nemzeti történetírások gyakran visszavetítik a modern albán nemzeti kategóriákat a középkori nemesi családokra. Ez az alfejezet a dokumentált tényekre és a tudományos konszenzusra támaszkodva mutatja be az Arbëri Fejedelemséget, a Balšićok és a Kastrioti család felemelkedését, valamint a helyi nemesi hatalom működését. A fő kérdés az, hogyan jöttek létre és működtek a középkori albán fejedelemségek a Bizánci Birodalom, a Szerb Cárság, a Nápolyi Királyság és a Velencei Köztársaság érdekszféráinak metszéspontjában.

20.3.2 Az Arbëri Fejedelemség (12–13. század)

A **Arbëri Fejedelemség** (albánul *Principata e Arbërit*, latinul *Principatum Albaniae*) a mai Közép- és Észak-Albánia területén, a Mat folyó és a Drin folyó közötti hegyvidéki régióban jött létre a 12. század végén. A terület a Bizánci Birodalom **Dyrrhachion thema** (Durrës közigazgatási körzet) része volt, de a 12. század végén a birodalom központi hatalma meggyengült, és a helyi nemesi családok, különösen a **Progoni család**, fokozatosan függetlenedtek a császári adminisztrációtól.

Az első dokumentált uralkodó **Progon** (al. *Progoni*) volt, akit a források először 1190 körül említenek. Halála után fiai, **Gjini** és **Dhimitri** (Demetrius) uralkodtak. Dhimitri 1208 és 1216 között viselte a **„panhypersebastos”** bizánci udvari címet, ami azt jelzi, hogy formálisan elismerte a Bizánci Birodalom fennhatóságát, ugyanakkor ténylegesen önálló uralkodóként gyakorolta hatalmát. A Progoni család székhelye **Kruja** (Krujë) vára volt, amely a későbbi albán ellenállás egyik legfontosabb erődítményévé vált.

Az Arbëri Fejedelemség területén a hatalom alapja a **hegyi erődök** és a **családi kötelékek** voltak, nem pedig a bizánci típusú központi adminisztráció. A helyi lakosság földművelésből és pásztorkodásból élt; az írott forrásokban **albanenses** vagy **arvanites** néven tűnnek fel, de ezek a kifejezések sokáig földrajzi vagy foglalkozási azonosítók voltak, nem modern nemzetiségi megjelölések. A 13. század elején a területet a **Nemanjić-dinasztia** szerb uralkodói, majd a **Nápolyi Királyság** angevin uralkodói is magukénak követelték, ami előrevetítette a későbbi rivalizálást.

20.3.3 A Balšićok és a késő középkori hatalmi átrendeződés

A 14. században, a **Szerb Cárság** (1346–1371) felbomlása után a mai Észak-Albánia területén a **Balšić család** (albánul *Balshajt*, szerbül *Balšići*) épített ki jelentős regionális hatalmat. A család eredete vitatott: a szerb történetírás szerb nemesi családként tartja számon, az albán történetírás egyes képviselői albán eredetűként írják le, a modern szakirodalom pedig általában a késő középkori balkáni nemesi elit regionális mobilitását hangsúlyozza, amelyben az etnikai besorolás másodlagos volt a családi és területi lojalitáshoz képest.

A Balšićok felemelkedése **Balša I** (megh. 1362 körül) nevéhez köthető, aki a Zeta (a mai Montenegró és Észak-Albánia határvidéke) területén szerzett birtokokat. Fiai, **Stracimir**, **Đurađ I** (György, alb. *Gjergj I*), és **Balša II** fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a **Shkodrai-tó** (Liqeni i Shkodrës) környékére, a Drin folyó alsó folyására, valamint a tengerparti **Ulqin** (Ulcinj), **Tivar** (Bar) és **Budva** városaira. 1372-ben Balša II elfoglalta **Durrëst** (Durrës, albánul *Durrësit*), amely addig a Nápolyi Királyság fennhatósága alatt állt, és felvette a **„Durazzo hercege”** címet.

A Balšićok hatalma azonban törékenynek bizonyult. A 14. század végén a **Oszmán Birodalom** előrenyomulása miatt kénytelenek voltak elismerni a szultán fennhatóságát, és adót fizetni. Ugyanakkor a család tagjai aktívan részt vettek a **Velencei Köztársaság** elleni harcokban is, mivel a tengerparti városok birtoklása kulcsfontosságú volt a vámbevételek és a kereskedelem ellenőrzése szempontjából. A Balšićok és a velenceiek közötti konfliktusok jól dokumentáltak a velencei levéltárakban: a **Shkodrai Törvényszék** (szerbül *Sud u Skadru*, latinul *Curia Scodrensis*) iratai részletesen bemutatják a határvidéki mindennapi konfliktusokat, a kereskedelem vitáit és a nemesi családok közötti birtokpereket.

A Balšić család hatalma a 15. század elején hanyatlott, miután a **Topia család** (alb. *Topiajt*) és a **Dukagjini család** (alb. *Dukagjinët*) erősödött meg. A Balšićok utolsó jelentős képviselője, **Balša III** 1421-ben halt meg, és birtokait a szerb despotának, **Stefan Lazarevićnek** engedte át, ami a család regionális szerepének végét jelentette.

20.3.4 A Topia, a Muzaka, a Zenebish és más nemesi családok

A késő középkori albán területek politikai térképét a nagy családok közötti folyamatos szövetségváltások és konfliktusok alakították. A 14–15. században a legjelentősebb nemesi családok közé tartoztak:

A Topia család (alb. *Topiajt*) a közép-albániai **Shkumbin folyó** völgyében és **Durrës** környékén épített ki hatalmat. A család legismertebb tagja, **Karl Topia** (megh. 1388) 1368-ban elfoglalta Durrëst, és felvette a **„Albania hercege”** (latinul *Princeps Albaniae*) címet. Uralma alatt a terület de facto független volt, de Karl Topia formálisan elismerte a Nápolyi Királyság fennhatóságát, hogy védelmet kapjon a szerb és a török támadások ellen. Lánya, **Voisava Topia** (alb. *Vojsava Topiajt*) a későbbi albán nemzeti hős, **Szkander bég** anyja volt.

A Muzaka család (alb. *Muzakajt*) a mai Dél-Albánia területén, **Berat** (alb. *Beratit*) és **Vlora** (alb. *Vlorës*) környékén uralkodott. A család krónikája, a **„Muzaka-krónika”** (görögül *Chronikon tes Muzakon*), **Gjon Muzaka** (megh. 1510) itáliai emigrációban írt emlékirata, az egyik legfontosabb, de ellentmondásokkal terhelt forrás a késő középkori albán nemesi családok történetéhez. Gjon Muzaka a család történetét a mitikus ősökig vezette vissza, és nyíltan elfogult a család szerepének bemutatásában, ezért a krónikát kritikával kell kezelni.

A Zenebish család (alb. *Zenebishët*, görögül *Zenebissai*) az epiruszi **Gjirokastra** (alb. *Gjirokastrës*, görögül *Argyrokastro*) környékén működött. A család tagjai gyakran szolgáltak bizánci vagy szerb uralkodókat, és katonai tisztségeket viseltek. A család jól példázza a késő középkori balkáni elitek kettős lojalitását: egyszerre voltak helyi földesurak és birodalmi hivatalnokok.

A Dukagjini család (alb. *Dukagjinët*) a mai Észak-Albániában, a **Dukagjin-felföldön** (alb. *Rrafshi i Dukagjinit*) birtokolt területeket. A család egyik ága a 15. században Velence szolgálatába állt, és **Lekë Dukagjini** (megh. 1481) nevéhez fűződik a **hagyományos albán szokásjog**, a **Kanun** egyik legfontosabb változatának kialakulása. A Lekë Dukagjini-féle Kanun későbbi kodifikációja azonban a 19. századi nemzeti ébredés terméke, ezért a középkori eredet kérdése vitatott.

20.3.5 A Kastrioti család felemelkedése

A **Kastrioti család** (alb. *Kastriotët*) a 14. század végén tűnik fel a forrásokban, a mai Észak-Albánia és **Észak-Macedónia** határvidékén. A család székhelye **Kruja** és a **Dibra** (alb. *Dibra*, macedónul *Debar*) környéki birtokok voltak. Az első dokumentált tag, **Pal Kastrioti** (megh. 1407) részt vett az 1389-es **rigómezői csatában** (Kosovo Polje) a szerb uralkodó oldalán, ami azt jelzi, hogy a család a szerb–osztrák–bosnyák nemesi hálózatok része volt.

Pal fia, **Gjon Kastrioti** (megh. 1442) a 15. század elején megerősítette a család hatalmát, és a Velencei Köztársaságtól elnyerte a **„Nobilis”** címet. Két fia, **Stanisha** és **Gjergj** (a későbbi Szkander bég) 1415 körül túszként került az oszmán udvarba, ahol mindketten iszlám hitre tértek, és oszmán katonai kiképzést kaptak. Stanisha a **defterdár** (adóösszeíró) tisztséget viselte, Gjergj pedig a **szandzsákbég** (tartományi kormányzó) rangra emelkedett, és a **„Szkander”** (Szkander bég, azaz Sándor bég) nevet kapta Nagy Sándor emlékére.

Gjergj Kastrioti 1443-ban, a **moravai hadjárat** során dezertált az oszmán hadseregből, és visszatért Apja birtokára, Kruja várába. Ez az esemény fordulópontot jelentett a család és a régió történetében: Gjergj Kastrioti felvette a **„Kastrioti György”** nevet, és 1444-ben létrehozta a **Lezhai Ligát** (alb. *Lidhja e Lezhës*), amely a helyi nemesi családok katonai szövetsége volt az oszmán hódítás ellen.

20.3.6 A középkori albán nemesi hatalom működése

A középkori albán nemesi családok hatalmának alapja a **földbirtok** és a **katonai erő** volt. A helyi nemesek, akiket az albán nyelvben **fisnik** (nemes) vagy **bujar** (úr) néven emlegettek, a bizánci **pronoia** rendszer mintájára kaptak birtokokat szolgálataikért, de a 14. század végétől a föld egyre inkább örökletes magántulajdonná vált. A jogi iratokban a latin **homo**, **dominus** vagy a szláv **knez**, **vojvoda** kifejezések is előfordulnak, ami tükrözi a terület nyelvi és jogi sokszínűségét.

A hegyvidéki területeken a hatalom decentralizált volt: a falvak és völgyek lakói a **vérségi kötelékek** és a **területi közösségek** (alb. *bashkësi*) szerint szerveződtek. A nemesi családok a folyóvölgyekben és a kereskedelmi utak mentén emeltek várakat, amelyeknek kettős funkciója volt: védték a lakosságot a támadásoktól, és ellenőrizték a kereskedelmi forgalmat. A legfontosabb erődítmények közé tartozott **Kruja**, **Berat**, **Gjirokastra**, **Shkodra** és **Lezha** (alb. *Lezhës*).

A tengerparti városok, különösen **Durrës**, **Vlora** és **Shkodra**, a Velencei Köztársaság kereskedelmi érdekszférájába tartoztak. A velencei levéltárakból tudható, hogy a helyi nemesek gyakran kötöttek szerződéseket a velencei hatóságokkal, amelyekben katonai szolgálatukért cserébe vámbevételeket, sójövedelmeket vagy kereskedelmi kedvezményeket kaptak. Ezek a források ugyanakkor elsősorban a velencei adminisztráció szempontjából mutatják be a viszonyokat, és kevés közvetlen adatot szolgáltatnak a helyi lakosság mindennapi életéről.

A paraszti lakosság jogállása a bizánci és szerb mintához hasonlóan a birtokos nemeshez kötődött. A **jobbágy** (alb. *bujk* vagy *çifçi*) munkaerejét és terményeinek egy részét a földesúrnak adta, cserébe védelmet és földhasználati jogot kapott. Az írott források hiánya miatt azonban a pontos jogi viszonyok nehezen rekonstruálhatók; a kora újkori oszmán adóösszeírásokban (defterek) fennmaradt állapotok visszavetítése módszertanilag vitatott.

20.3.7 A nemesi családok és a vallás

A középkori albán területek vallási képe összetett volt. A késő antikvitás és a bizánci kor örökségeként a **ortodox kereszténység** dominált, különösen a déli területeken, ahol a **Ohridi Érsekség** (görögül *Archiepiskopē Achridas*) befolyása érvényesült. Az északi területeken a **római katolikus egyház** is jelen volt, különösen a tengerparti városokban és a velencei fennhatóság alatt álló területeken. A két egyház közötti határ nem volt éles: a nemesi családok gyakran váltogatták az egyházi lojalitásukat politikai érdekeik szerint.

A 14. század végétől az oszmán hódítással párhuzamosan megindult az **iszlamizáció** folyamata. A nemesi családok egy része, különösen azok, akik az oszmán adminisztrációban kívántak előrejutni, iszlám hitre tért. Ez a folyamat a Kastrioti család történetében is megfigyelhető: Gjon Kastrioti fiai, Gjergj és Stanisha iszlám hitre tértek az oszmán udvarban, de Gjergj 1443-ban visszatért a kereszténységhez, és később a pápaságtól kért támogatást az oszmán elleni harchoz. A vallási identitás tehát a késő középkori albán területeken inkább politikai, mintsem teológiai kérdés volt.

20.3.8 A középkori albán fejedelemségek szerepe a régió történetében

A középkori albán fejedelemségek nem alkottak egységes államot, és a mai albán nemzeti történetírás eltérően értékeli szerepüket. Egyes értelmezések szerint a nemesi családok a bizánci és szerb birodalmi elitek regionális képviselői voltak, akik saját családi érdekeiket követve váltogatták szövetségeseiket. Mások szerint a 14. századi albán nemesi családok már érvényesítették egy sajátos albán regionális identitás elemeit, amely később a nemzeti mozgalom alapjává vált. A történész **Alain Ducellier** és **Oliver Jens Schmitt** munkáiban a késő középkori albán nemesi elitek autonóm hatalmi központként jelennek meg, amelyek a birodalmi keretek válsága idején képesek voltak önálló területi uralmat kiépíteni.

A Balšićok, a Topiák, a Muzakák, a Zenebishek és a Kastrioti család hatalma a 15. század közepére fokozatosan összeomlott. Ennek fő oka az oszmán hódítás nyomása volt, de a családok közötti belső rivalizálás is gyengítette a közös ellenállást. A **Lezhai Liga** 1444-ben létrejött ugyan, de a szövetség törékeny maradt, és a tagok közötti konfliktusok az oszmán hódítás lezárultával végső soron a fejedelemségek megszűnéséhez vezettek. A 15. század végére az albán területek teljes egészében az Oszmán Birodalom fennhatósága alá kerültek, és a nemesi családok egy része Itáliába emigrált, ahol az **arberes** (alb. *arbëreshë*) közösségeket alapították.

20.3.9 Források és bizonytalanságok

A középkori albán fejedelemségek történetének forrásbázisa erősen egyenetlen. A bizánci források, mint például **Nikétas Chóniatés** és **Geórgiosz Akropolités** krónikái, elsősorban a császári adminisztráció szempontjából említik a területet, és kevés részletet közölnek a helyi viszonyokról. A szerb források, különösen a **Nemanjić-dinasztia** oklevelei, fontos adatokat szolgáltatnak a 14. századi birtokviszonyokról, de a források szerb egyházi és udvari szempontból íródtak, és az albán területeket a szerb birodalmi igény részeként mutatják be.

A velencei levéltárak, különösen a **Consiglio dei Rogati** (Velencei Szenátus) és a **Collegio** iratai, valamint a jegyzőkönyvek, páratlanul részletes képet adnak a kereskedelmi és katonai kapcsolatokról, de a velencei adminisztráció érdekeit tükrözik. Az albán nyelvű írott források a korszakból hiányoznak: az első ismert albán nyelvű szöveg a 15. század közepéről származó **Formula e pagëzimit** (keresztelési formula) és **Fjalori i Arnold von Harfit** (Arnold von Harff szójegyzéke), amelyek azonban nem történeti elbeszélések.

A régészeti források, különösen a várromok és a templomok feltárása, fontos adatokat szolgáltatnak a településszerkezetről és a gazdasági életről, de a középkori albán fejedelemségek politikai határainak pontos rekonstrukciója továbbra is vitatott. A **Muzaka-krónika** és más családi emlékiratok genetikai és etnikai állításai különösen problematikusak, mivel a 16. századi itáliai emigráns nemesi családok presztízsigényei szerint íródtak, és nem tekinthetők független történeti forrásnak.

A Balšićok etnikai hovatartozása, a Kastrioti család eredete és a Lezhai Liga tényleges katonai jelentősége a modern történettudományban is vitatott kérdés. Az albán és a szerb történetírás eltérően értelmezi ugyanazokat a forrásokat, ezért a szakirodalomban az adatok politikai célú kisajátításának kockázata különösen magas.

20.3.10 Rövid összefoglaló

- A középkori albán területeken a 12–15. században a bizánci, szerb, nápolyi és velencei fennhatóság váltakozása közepette helyi nemesi családok (Progoni, Balšić, Topia, Muzaka, Zenebish, Dukagjini, Kastrioti) építettek ki regionális hatalmat.
- Az **Arbëri Fejedelemség** (12–13. század) a Progoni család vezette regionális hatalom volt, amely formálisan elismerte a bizánci fennhatóságot, de ténylegesen önállóan működött.
- A **Balšićok** a 14. században Észak-Albániában és Zetában építettek ki hatalmat, és a Velencei Köztársasággal folytatott harcokban és szövetségekben őrizték regionális pozícióikat.
- A **Kastrioti család** a 14. század végén tűnt fel, és Gjon Kastrioti fiai, Stanisha és Gjergj, oszmán túszként iszlám hitre tértek, mielőtt Gjergj 1443-ban dezertált és a Lezhai Ligát létrehozta.
- A középkori albán nemesi hatalom alapja a földbirtok, a várak ellenőrzése és a kereskedelmi útvonalak feletti rendelkezés volt; a paraszti lakosság jogállása a bizánci és szerb jobbágyrendszerhez hasonló volt.
- A terület vallási képe összetett volt: az ortodox és a katolikus egyház mellett a 14. század végétől az iszlamizáció is megjelent, de a vallási identitás gyakran politikai lojalitás kérdése volt.
- A 15. század végére az oszmán hódítás és a belső rivalizálás felszámolta a középkori albán fejedelemségeket; a nemesi családok egy része Itáliába emigrált.
- A korszak forrásbázisa erősen egyenetlen, és a modern nemzeti történetírások gyakran visszavetítik a modern albán nemzeti kategóriákat a középkori viszonyokra.

20.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusokból rekonstruálható a középkori albán fejedelemségek története, és milyen torzításokat hordoznak ezek?
2. Hogyan mutatja be a Balšić család felemelkedése a késő középkori balkáni nemesi elitek regionális mobilitását?
3. Miért vitatott a Kastrioti család etnikai és vallási identitásának értelmezése a modern történetírásban?
4. Milyen szerepet játszott a földbirtok és a katonai erő a középkori albán nemesi hatalom gyakorlásában?
5. Miért veszélyes a modern albán nemzeti kategóriákat visszavetíteni a 14–15. századi regionális identitásokra?

20.4 Szkander bég és az oszmán hódítás

A 15. század közepén az Oszmán Birodalom már nem csupán a Balkán déli medencéjének egyik hódítója volt, hanem a félsziget belső területein is tartós katonai és adminisztratív jelenlétet épített ki. A korábbi epiruszi, albániai és makedón területek apró, egymással vetélkedő keresztény uradalmai – amelyekkel a A középkori albán fejedelemségek foglalkozott – egyre kevésbé voltak képesek önállóan ellenállni a szultáni hadaknak. Ebben a helyzetben lépett fel Gjergj Kastrioti, akit a későbbi európai és albán emlékezet Szkander bég (albánul Skënderbeu, vagyis „Szkander bég") néven ismer. Alakja és harca nem csupán katonai epizód, hanem a kora újkori balkáni ellenállás, a keresztény–oszmán határvidék és a későbbi nemzeti emlékezet egyik leginkább terhelt témája. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, mit lehet forráskritikailag alátámasztani az 1443 és 1479 közötti eseményekből, hogyan működött a Lezhai Liga, és milyen folyamatok vezettek az oszmán uralom fokozatos megszilárdulásához az albánok lakta területeken.

20.4.1 Előzmények: az oszmán nyomás és a helyi hatalmi viszonyok

A 14. század végétől az oszmán hódítás fokozatosan elérte a mai Albánia területét, illetve a környező epiruszi és montenegrói részeket. A helyi albán nyelvű nemesség és a hegyvidéki közösségek eltérően reagáltak: egyes uradalmak adófizetőként, vazallusként beilleszkedtek az oszmán hűbéri rendbe, mások Velence, a Nápolyi Királyság vagy a szerb despoták támogatását keresték. A korabeli források nem beszélnek egységes „albán nemzeti" ellenállásról, hanem olyan családi, katonai és vallási hálózatokról, amelyek az iszlám és a kereszténység, valamint a különböző regionális hatalmak között mozogtak. Az oszmán előrenyomulás különösen az 1430-as években erősödött fel, amikor a szultáni seregek elfoglalták a fontosabb völgyeket és városokat, például Gjirokastrát és Beratot, miközben a hegyvidéki közösségek gyakran megtartották helyi önigazgatásukat.

20.4.2 Szkander bég ifjúsága és visszatérése

Gjergj Kastrioti (albánul Gjergj Kastrioti) az észak-albániai Kastrioti család sarjaként született, amelynek központja a mai Kruja (albánul Krujë) környéki hegyvidéken volt. Apját, Gjon Kastriotit a korabeli források a Kruja vidékének egyik uraságaként említik. Az oszmán hódítás logikája szerint a szultán gyakran követelte a helyi előkelők fiait túszként az udvarba, hogy nevelésükkel és lehetséges karrierjükkel a birodalomhoz kössék őket. Gjergj így került az oszmán udvarba, ahol iszlám hitre tért, és katonai kiképzést kapott. Neve, a „Szkander" az iszlám világban népszerű Alexander (Nagy Sándor) név oszmán-török alakjára vezethető vissza, a „bég" pedig katonai-politikai rangot jelölt. A későbbi nyugati és albán hagyomány ezt a pályafutást hangsúlyozza, ám a részleteket – például, hogy milyen tisztségeket töltött be, mennyire volt „rabszolga" vagy inkább nevelt katona – a források eltérően adják elő. Annyi bizonyosnak tekinthető, hogy 1443-ban, a Magyar Királyság ellen vezetett hosszú hadjárat során vagy annak utáni zavarban Szkander bég elhagyta az oszmán sereget, visszatért Krujába, és átvette a családi központ irányítását. A krujai vár elfoglalását a krónikák gyakran egy hamis parancslevélhez kötik, amelynek hitelessége vitatott, de a lényeg – a helyi helyőrség átjátszása vagy a vár megnyitása – a kortárs beszámolók szerint valósnak tűnik. Ezzel kezdődött az a tizenkét éves katonai szakasz, amelynek során Szkander bég a szultáni hódítás egyik legmakacsabb helyi ellenfelévé vált.

20.4.3 A Lezhai Liga (Lidhja e Lezhës, 1444)

Az 1444. év tavaszán, a Lezha (albánul Lezhë) városában tartott gyűlésen az észak-albániai és közép-albániai területek több ura szövetséget kötött. Ezt a szövetséget a későbbi történetírás **Lezhai Ligaként** (albánul Lidhja e Lezhës) ismeri. A liga nem hozott létre modern értelemben vett államot, és nem is a mai albán nemzetállam előzménye volt; sokkal inkább a korabeli balkáni szövetségi gyakorlat egyik formája, amelyben az egyes fejedelmek megtartották uradalmukat, de közös katonai vezetést és közös adóbefizetést vállaltak, elsősorban az oszmán támadások elhárítására. A források általában Szkander bégnek tulajdonítanak vezető szerepet, de a liga nem volt alárendeltje egyetlen személynek. Résztvevői közé sorolják a Dukagjini, a Muzaka, az Arianiti és más családok tagjait, akik korábban gyakran egymással is harcoltak. A liga céljai között a források a következő elemeket jelzik: közös haderő fenntartása, a fontosabb erődök közös védelme, a meghódított területek elosztásának ígérete és a szultánnak fizetendő adók összehangolt kezelése. A liga működésének tényleges hatékonysága vitatott: mivel a résztvevők hűsége változó volt, és gyakran kötöttek különbékét az oszmánokkal, a szövetség több évtizedes fennmaradása inkább katonai sikernek, semmint intézményi stabilitásnak tudható be.

20.4.4 A háború évtizedei (1444–1468)

A liga fennállása alatt Szkander bég több jelentős hadjáratot vezetett az oszmán seregek ellen. A nyugati források és a későbbi krónikák (különösen a 16. századi Marinus Barletius latin nyelvű életrajza) számos győzelmet tulajdonítanak neki, ezek közül a legismertebb a torviolli csata (1444), az albulenai csata (1457) és Kruja többszöri sikeres védelme, különösen az 1450-es és az 1466–1467-es ostromok. Az egyes csaták lefolyásának részletei – a seregek létszáma, a veszteségek, a taktikai megoldások – a forrásokban gyakran túlzóak vagy ellentmondásosak. A becslések szerint Szkander bég hadereje soha nem haladta meg a néhány ezer főt, míg az oszmán seregek ennél nagyobbak lehettek, de a hegyvidéki terep és a helyi ismeretek kiegyenlítették az erőviszonyokat. A krónikák által említett győzelmeket a modern történetírás részben elfogadja, részben a korabeli propagandához és a későbbi hősies életrajzírói hagyományhoz köti. Annyi biztos, hogy az oszmán hódítás érdemben lelassult az albániai hegyvidéken, és a szultáni hadvezetés többször kényszerült külön hadjáratokat indítani, ami azt mutatja, hogy a helyi ellenállásnak komoly katonai jelentősége volt.

A hadviselés mellett Szkander bég diplomáciai hálózatot is épített. Kapcsolatot tartott a Nápolyi Királysággal, a pápasággal, Velencével és időnként a magyar királysággal. A Nápolyi Királyság uralkodója, I. Alfonz (Alfonso V) 1451-ben vazallusi szerződést kötött Szkander béggel, amelyben katonai támogatásért cserébe pénzt és védelmet ígért; ez a szerződés később a nápolyi Anjou-örökség részeként jogi hivatkozási alapot is adott. A pápai udvar szintén anyagi támogatást nyújtott, de annak mértéke és rendszeressége vitatott. Velence viszonya bonyolultabb volt: a köztársaság a dalmáciai és albániai partvidék városait (például Durrës és Shkodrát) birtokolta, és kereskedelmi érdekei miatt egyszerre kívánta az oszmánokkal fenntartani a békét, és támogatni a helyi ellenállókat. Ebből gyakran konfliktusok, de időszakos együttműködés is született. A forrásokból az látszik, hogy Szkander bég pragmatikusan váltogatta szövetségeseit, és soha nem vált egyetlen külső hatalom feltétlen eszközévé.

20.4.5 Az oszmán oldalról: a birodalmi expanzió logikája

Az oszmán hódítás nem csupán katonai vereségek és győzelmek sorozata volt, hanem fokozatos birodalmi beolvasztás. A szultáni adminisztráció az albániai területeket a 15. század folyamán fokozatosan szandzsákokba szervezte, és a meghódított területeken bevezette a timár-rendszert, amelyben a katonai szolgálatért cserébe földjövedelmet adtak. A helyi albán nyelvű keresztény

lakosság egy része az oszmán adórendszer alanyaként élt, más része hegyvidéki közösségekben őrizte meg viszonylagos autonómiáját. A hódítás előrehaladtával megkezdődött az iszlamizáció is, bár a 15. század végén ez még lassú és egyenetlen folyamat volt. Az oszmán források – adóösszeírások, defterek – alapján a lakosság többsége ekkor még keresztény volt, és a muszlimok aránya a városi központokban és a helyi elittel érintkező csoportokban nőtt meg hamarabb. Az oszmán hódítás logikájához tartozott a helyi előkelők egy részének beemelése a birodalmi elitbe, ami tartós lojalitást eredményezett, de időnként átállásokat és lázadásokat is kiváltott. Szkander bég mozgalmát a szultáni udvar nem elsősorban „nemzeti” felkelésként, hanem egy hűtlen vazallus és szövetségesei lázadásaként értelmezte, amit a birodalmi rend helyreállításával kellett felszámolni.

20.4.6 Az oszmán uralom megszilárdulása (1468–1479)

Szkander bég 1468-ban, valószínűleg malária következtében halt meg Lezhában. Halála után a liga szervezete fokozatosan felbomlott, bár az ellenállás nem szűnt meg azonnal. Az észak-albániai és hegyvidéki közösségek, élükön a Dukagjini és más családokkal, még évekig folytatták a harcot, de az oszmán haderő fokozatosan elfoglalta a fontosabb erődöket. Kruját 1478-ban, Shkodrát (Scutari) 1479-ben adták fel a védők, részben azután, hogy Velence és a szultán között 1479-ben megkötött béke értelmében a köztársaság lemondott albániai birtokairól. Ezzel a mai Albánia területének nagy része tartós oszmán fennhatóság alá került. Az 1479-es év a hagyományos történetírásban az oszmán uralom megszilárdulásának szimbolikus dátuma, de a valóságban a hegyvidéki közösségek ellenőrzése még évtizedekig nem volt teljes. A török adóösszeírások és katonai dokumentumok szerint az albániai szandzsákokban gyakoriak voltak a helyi felkelések és a kettős adóztatás vitái. A 16. századra azonban az oszmán közigazgatás beépítette a területet a birodalmi rendbe, és az albániai területek a nyugati Balkán egyik fontos határvidékévé váltak.

20.4.7 A társadalmi és vallási átalakulás kezdetei

Az oszmán uralom első évtizedeinek társadalmi következményeiről a források csak közvetett képet adnak. A timár-rendszer bevezetése átalakította a földbirtoklást: a korábbi keresztény nemesi birtokok egy részét katonai hűbérbirtokká szervezték, bár sok helyi előkelő oszmán szolgálatban is megőrizhette pozícióját. Az adózás rendjét a saría és a birodalmi rendeletek szabályozták, és a keresztény lakosság a dzsizje (fejadó) fizetésére kötelezett. A városokban a török nyelvű adminisztráció és a muszlim vallási intézmények jelentek meg, miközben a keresztény ortodox egyház továbbra is működött, de korlátozott jogi helyzetben. Az iszlamizáció a 15. század végén még elsősorban a katonai és adminisztratív elittel érintkező csoportokat, illetve a városi lakosság egy részét érintette; a vidéki albán nyelvű közösségek zömükben keresztények maradtak. A folyamat regionálisan eltérő ütemű volt, és a későbbi évszázadokban felerősödött. A 15. századi átmenetben a hagyományos albániai nemzetségek és vérségi szerveződések sok helyen fennmaradtak, és az oszmán kormányzat ezeket gyakran adóbeszedő egységként is felhasználta.

20.4.8 Források és bizonytalanságok

A Szkander bégre és az 1444–1479 közötti évekre vonatkozó ismereteink többféle forrástípusból származnak, amelyek mindegyikét külön-külön kell kritikával kezelni. A legrészletesebb narratív forrás a 16. század elején keletkezett latin nyelvű életrajz, amelyet Marinus Barletius (Barleti) írt; ez a mű hősies és retorikus átdolgozás, amelyet a humanista történetírás és a keresztény–oszmán szembenállás igényei formáltak. Barletius adatai – például a csaták létszámai, a párbeszédek, a győzelmek részletei – a modern történetírás szerint gyakran túlzóak vagy kitaláltak. Az oszmán

oldalról fennmaradt krónikák és defterek hivatalos birodalmi nézőpontot képviselnek, amelyek a lázadások leverésére és a közigazgatási rend helyreállítására helyezik a hangsúlyt. Nyugati diplomáciai iratok, pápai levelek, velencei követi jelentések és nápolyi szerződések egészítik ki a képet, de ezek is elfogultak, és gyakran a Szkander bégnek nyújtott támogatás vagy az oszmán veszély nagyságának igazolását szolgálják. A régészeti bizonyítékok korlátozottak: a krujai vár és más erődítések feltárása a haditechnikai átalakulásról adhat jeleket, de a csaták lefolyását nem tudja rekonstruálni. A mai albán nemzeti emlékezet Szkander béget modern nemzeti hősként ábrázolja, és a Lezhai Ligát az albán államiság első megnyilvánulásaként értelmezi; ez az értelmezés a 19. századi nemzeti ébredés óta fontos identitásképző elem, de a korabeli forrásokat visszavetítve olvassa. A történeti kutatásban vitatott, hogy a liga egyáltalán tekinthető-e „albán” szerveződésnek a modern értelemben, vagy inkább a korabeli balkáni szövetségek egyik változata volt. Hasonlóképpen vita tárgya Szkander bég vallási hovatartozásának értelmezése: a források hol kereszténynek, hol az oszmán udvarban iszlámra tértnek mutatják, és a későbbi ábrázolások ezt is a maguk képére formálták. A legfontosabb bizonytalanságok közé tartoznak a csaták pontos helyszínei, az oszmán és a liga haderejének tényleges méretei, a szövetségesek közötti belső konfliktusok részletei, valamint az oszmán hódítás időbeli üteme az egyes régiókban. Az 1479-es dátum mint az „albániai oszmán uralom kezdete” leegyszerűsítés: a hegyvidéki területek feletti ellenőrzés csak fokozatosan, a 16. században vált teljesebbé, és a lakosság oszmán intézményekbe való beilleszkedése is hosszú folyamat volt.

20.4.9 Rövid összefoglaló

1. A 15. század közepén az albániai hegyvidéki uradalmak és városi központok az oszmán terjeszkedés nyomására kerültek, amely a korábbi fejedelmi széttagoltságot tovább gyengítette.
2. Gjergj Kastrioti, ismertebb nevén Szkander bég, az oszmán udvarban nevelkedett, 1443-ban visszatért Krujába, és a helyi ellenállás katonai vezetőjévé vált.
3. Az 1444-ben kötött Lezhai Liga a helyi urak szövetsége volt, közös katonai vezetéssel és adórendszerrel, de nem egységes albán állam, és a résztvevők hűsége gyakran ingadozott.
4. Szkander bég 1444 és 1468 között számos győzelmet aratott az oszmán seregek ellen, és diplomáciai kapcsolatokat épített Nápollyal, a pápasággal, Velencével és más keresztény hatalmakkal; az egyes csaták részletei azonban forráskritikailag vitatottak.
5. Szkander bég 1468-as halála után az ellenállás fokozatosan összeomlott; Kruja 1478-ban, Shkodra 1479-ben esett el, és az oszmán uralom a mai Albánia nagy részén megszilárdult.
6. Az oszmán hódítás a timár-rendszer, az adózás és a birodalmi közigazgatás bevezetésével járt; az iszlamizáció a 15. század végén még lassú és a városi, valamint az elittel érintkező csoportokra korlátozódott.
7. A Szkander bég-kultusz a 19. századi nemzeti ébredés óta az albán nemzeti identitás egyik alapeleme, de a 15. századi források visszavetítő értelmezése történetileg problematikus.
8. A korszak egésze a balkáni oszmán hódítás határvidékének dinamikáját mutatja: a helyi, gyakran vegyes vallású és nyelvű elitek közötti hatalmi, katonai és diplomáciai manőverezést, nem pedig egyszerű „nemzeti szabadságharcot”.

20.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen értelemben volt a Lezhai Liga „albán” szerveződés a 15. században, és miért tévútra vezet, ha modern nemzetállami előzménynek tekintjük?
2. Milyen forrásokból ismerjük Szkander bég tetteit, és milyen elfogultságokkal kell számolnunk az egyes forrástípusoknál?

3. Katonai sikerei ellenére miért nem tudta Szkander bég hosszú távon megakadályozni az oszmán uralom megszilárdulását az albániai területeken?
4. Hogyan változott a helyi lakosság társadalmi és vallási helyzete az 1479 utáni első évtizedekben az oszmán közigazgatás bevezetésével?
5. Miért problematikus Szkander bég modern nemzeti hősként való ábrázolása, ha a korabeli identitásokat és a források természetét komolyan vesszük?

21 Albánia a nemzeti ébredéstől 1945-ig

21.1 Az oszmán Albánia

Az Oszmán Birodalom a 15. század végére megtörte az albán fejedelemségek és Szkander bég és az oszmán hódítás ellenállását, de a mai Albánia területének integrálása nem egyetlen hódítási aktus volt, hanem hosszú, egyenetlen folyamat. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan szervezték meg az oszmán igazgatást, milyen ütemben és miért terjedt az iszlám, hogyan alakult át a társadalmi szerkezet, és milyen helyi autonómiák maradtak fenn a hegyvidéki és falusi közösségekben. A hangsúly a 15. század végétől a 19. század elejéig tartó időszakon van, de a folyamatok egy része már a 14. század végétől megindult. A fejezet célja az is, hogy a későbbi albán nemzeti mozgalmak társadalmi és vallási alapjait érthetővé tegye.

21.1.1 Az oszmán igazgatás és a birtokrendszer

Az oszmán hódítás nem törölte el azonnal a helyi közigazgatási és egyházi kereteket, hanem fokozatosan illesztette be a birodalom tartományi rendszerébe. A mai Albánia területe a **Rumé-liai beglerbégség** (Rumeli beylerbeyliği) része lett, majd a 16. századtól több **szandzsákra** (sancak) oszlott: **Vlora** (Vlorë), **Delvina** (Delvinë), **Elbasan**, **Ohri** (Ohër) és **Szkutari** (Shkodra) szandzsákjaira. A szandzsákok élén a **szandzsákbég** (sancakbeyi) állt, aki a beglerbégnek, illetve a szultánnak volt alárendelve. A közigazgatási határok gyakran változtak, és a hegyvidéki területeken a közvetlen oszmán jelenlét sokáig korlátozott maradt. Az oszmán adminisztrációban az „**Arnavutluk**” kifejezés inkább földrajzi-néprajzi fogalom volt, nem pedig egységes tartomány; az albánok által lakott területeket több közigazgatási egységbe osztották, és önálló albán tartomány csak a 19. századi reformvitákban kapott politikai jelentőséget.

A föld az oszmán felfogás szerint alapvetően az államé (**miri**) volt. A termőföldet **timár** (tımar) birtokokra osztották, amelyeket a **szpáhi** (sipahi) lovas katonák kaptak szolgálat fejében. A timár nem örökölhető magántulajdon volt, hanem jövedelemadomány; a szpáhi adót szedett a rábízott falvaktól, de a föld feletti rendelkezési joga korlátozott maradt. A nagyobb jövedelmű **ziámet** (zeamet) birtokokat magasabb rangú katonák, a **hász** (has) birtokokat pedig a szultáni udvar, a beglerbégek vagy vezírek kapták. Az összeírásokat **tapu tahrir defterleri** néven vezették; ezek a kora újkori Albánia társadalom- és gazdaságtörténetének legfontosabb forrásai. A defterek falvanként sorolják fel az adófizető háztartásokat, a terményeket és az adónemeket, ezért alkalmasak a településhálózat, a demográfiai hullámzás és a vallási összetétel becslésére, de modern etnikai kategóriák leolvasására nem.

A nem muszlim alattvalók (**zimmi**) fejadót, **dzsizjét** (cizye) fizettek, és földadót, **haradzsot** (haraç) is róttak ki rájuk. A muszlimokra más adók hárultak, de a dzsizje alóli mentesség az iszlámra való áttérés egyik kézzelfogható előnye volt. Az adók mértéke és behajtása koronként és vidékenként változott; a hegyi közösségek gyakran kaptak kedvezményeket, ami az oszmán adórendszer rugalmasságát is mutatja. A **kádi** (kadı) bíróságok a muszlimok és nem muszlimok számára egyaránt hozzáférhetők voltak, és a helyi jogviták, házassági szerződések, öröklési ügyek rendezésében fontos szerepet játszottak.

A keresztény egyházak a **millet** rendszer keretében kaptak szerepet. Az ortodox lakosság a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozott, amely az adóbeszedésben és a házassági, öröklési ügyekben is közvetített. Az **ohridi érsekséget** 1767-ben megszüntették, és híveit a konstantinápolyi patriarchátus alá rendelték; ez a döntés a 18. századi albán ortodox közösségek görögösödési folyamatát is erősítette. A katolikus közösségek helyzete kényesebb volt: Velence és a Habsburgok közelsége miatt az oszmán hatóságok gyanakodva tekintettek rájuk, de a ferences szerzetesek működését hosszú időre megtűrték, és a katolikus püspökök továbbra is fenntartottak kapcsolatot Rómával.

A **devsirme** (devşirme) intézménye az albán területeken is működött: keresztény fiúkat vittek el, Isztambulban muszlimmá neveltek, és katonai-igazgatási pályára állítottak. Az albán származású **janicsárok** (yeniçeri) és hivatalnokok közül többen magasra emelkedtek; a leginkább ismert példa a **Köprülü család**, amelynek tagjai a 17. században nagyvezíri tisztséget viseltek. A devsirme pontos albániai mérete vitatott, mert a források ritkán rögzítik a gyermekek nyelvi-eredeti közösségét, és a családi hagyományok gyakran utólag építettek fel származási történeteket.

21.1.2 Az iszlámosodás üteme és okai

Az iszlámosodás nem egyetlen hullámban ment végbe. A 16. századi defterek a mai Albánia területén túlnyomórészt keresztény adófizetőket mutatnak; a 17. századtól a muszlim háztartások aránya fokozatosan nőtt, különösen a városokban, a síkvidéki és a közép-albániai területeken. A 18. század végére a muszlimok többségbe kerülhettek, de a területi különbségek nagyok maradtak: a Szkutari környéki hegyekben és **Mirditában** a katolikus, a déli hegyvidékeken az ortodox közösségek őrizték meg tömegesen a kereszténységet. Pontos arányokat nehéz megadni, mert a defterek vallási kategóriái adóztatási célt szolgáltak, és a kripto-kereszténység elfedhette a tényleges hovatartozást.

Az áttérés okai között a szakirodalom a dzsizje terhét, a városi mesterségekhez és hivatalokhoz való hozzáférést, a földbirtok megtartását, valamint a dervisrendek és a városi muszlim elit társadalmi vonzerőjét emeli ki. Az erőszakos térítés szerepe kisebb volt, de nem zárható ki; a háborúk, a járványok és a gazdasági nyomás sokakat közvetett kényszerhelyzetbe hozott. A 16–17. századi háborús határvidékeken, különösen a velencei és Habsburg területek közelében, a lakosság ingadozó lojalitása is befolyásolta a vallási választásokat.

A **bektási** (Bektaşi) dervisrend sajátosan kötődött az albán területekhez. A rend a janicsárok körében is népszerű volt, és a 16–17. századtól kolostorokat (**tekke**) alapított Albániában. A bektási iszlám toleráns, szinkretista jellege – a szentkultusz, a zene, a szertartások – sok helyi közösség számára hidat jelentett a régi vallási gyakorlat és az új hit között. A rend különösen a déli, toszk területeken vált erőssé, és hosszú távon az albán muszlim identitás egyik sajátos változatává lett.

A 17–18. századi katolikus misszionáriusi jelentések **kripto-kereszténységről** is beszámoltak: olyan közösségekről, amelyek kifelé muszlimnak mutatkoztak, de otthon keresztelkedtek, keresztény ünnepeket tartottak, és titokban papokhoz jártak. A jelenséget „**laraman**” (tarka) néven is emlegették. A kripto-kereszténység kiterjedtsége vitatott; egyes kutatók szerint a 17–18. században széles körben jelen volt, mások szerint a misszionáriusok túlbecsülték, mert a rejtett keresztények látványos példáit általánosították. Annyi bizonyos, hogy a vallási határok a mindennapi gyakorlatban gyakran átjárhatók maradtak: muszlim és keresztény szent helyeket egyaránt felkerestek, és a családi ünnepekben keveredtek a hagyományok.

21.1.3 Társadalmi szerkezet és gazdaság

A társadalom nem vallási alapon tagolódott csupán; a legmélyebb törésvonal a földbirtokos és a paraszti lakosság között húzódott. A timár-rendszer a 17. század végétől fokozatosan válságba került, és a 18. században a **çiftlik** (nagybirtok) rendszer terjedt: a helyi előkelők (**ayan**) és tartományi hatalmasságok (**derebej**) magánbirtokként vontak ellenőrzésük alá földeket, ami a paraszti terhek növekedéséhez vezetett. A çiftlik-rendszer különösen a termékeny sík- és dombvidékeken, valamint a kereskedelmi útvonalak mentén erősödött meg; a hegyvidéki parasztság nagyobb szabadságot őrzött meg.

Az oszmán városok – **Berat**, **Gjirokastra**, **Elbasan**, **Vlora**, **Szkutari** – a 16–17. században virágzó kézműves és kereskedelmi központok voltak. A városi gazdaságban a **céhek** (esnaf) szervezték a mesterségeket; a kereskedők közül sokan görög, zsidó, örmény vagy muszlim albán családokból kerültek ki. A kikötők (Vlora, **Durrës**) a velencei, majd a 17. századtól a francia és angol kereskedelembe is bekapcsolódtak, bár a forgalom erősen ingadozott. A vidéki gazdaság alapja az állattenyésztés, a gabonatermesztés, az olajbogyó és a szőlő volt; a hegyvidéki pásztorkodó közösségek – köztük a **vlach** pásztorok – évszakos vándorlással (transzhumálás) élték túl a mostoha feltételeket.

A nők helyzete az oszmán jog és a helyi szokásjog kettős keretében alakult. A kádi bíróságok előtt a nők elvileg örökölhettek, házassági szerződést köthettek és vagyonukat védhették, de a gyakorlatban a patriarchális családi rend és a szokásjog erősen korlátozta őket. Az északi törzsi területeken a nők a **kanun** szerint nem örökölhettek földet; a déli faluközösségekben a női munka a mezőgazdaságban és a textiliparban meghatározó volt. A muszlim városi elit nőtagjai gyakran elkülönülten éltek, de a szegényebb paraszti és pásztorkodó közösségekben a nők aktívan részt vettek a termelésben.

21.1.4 Helyi autonómiák és a törzsi társadalom

Az oszmán uralom nem volt egyenletes sűrűségű. A hegyvidéki területeken – különösen a mai Észak-Albániában – a közvetlen oszmán igazgatás gyenge maradt, és a helyi közösségek saját intézményekkel rendelkeztek. Az északi albán törzsi társadalom alapegysége a **fis** (nemzetség) volt: vérségi-leszármazási alapon szerveződő közösség, amely közös földet használt és közös védelmet szervezett. Több fis katonai-területi egységet, **bajrakot** (zászló) alkotott, amelynek élén a **bajraktár** (zászlótartó) állt. A bajrak-rendszer a 17–19. században az oszmán hatóságokkal való együttműködés kerete is lett: a bajraktárok gyakran közvetítettek az adóbeszedésben és a katonai szolgálatban. A törzsi önkormányzat jogi alapja a **kanun** (szokásjog) volt, amelynek legismertebb változata a **Lekë Dukagjini kanunja** (Kanuni i Lekë Dukagjinit). A kanun szabályozta a családot, a házasságot, az öröklést, a vendégjogot (**besa**), a becsületet és a vérbosszút (**gjakmarrja**). A vérbosszú nem egyszerűen indulati cselekmény volt, hanem a családi becsület helyreállításának szokásjogi intézménye; a 20. században is továbbélt, és a mai napig ható társadalmi problémaként tartják számon. A kanun írásos változata késői, 19–20. századi lejegyzés, ezért a középkori eredete vitatott.

Az oszmán hatóságok a hegyi közösségeket **derbendzsi** (derbentçi) státusszal is felruházhatták: hágók, utak, hidak őrzéséért cserébe adókedvezményt kaptak. A **martalócok** (martolos) eredetileg keresztény irreguláris katonák voltak, akik határőrizetet, helyőrségi szolgálatot és rendfenntartást láttak el; albán területeken is alkalmazták őket, és idővel muszlim martalócok is megjelentek. Ezek az intézmények azt mutatják, hogy az oszmán uralom nem egyszerűen elnyomta, hanem be is építette a helyi fegyveres hagyományokat. A hegyi közösségek kiváltságai azonban nem jelentettek teljes függetlenséget: az oszmánok időről időre büntető hadjáratokat vezettek, ha az adók vagy a katonai szolgálat elmaradt.

A 18. század második felében a központi hatalom gyengülésével két nagy helyi hatalmi központ emelkedett ki: északon a **Bushati család** Szkutari központtal, délen pedig **Ali Tepeleni pasa** Janina központtal. Mindketten formálisan oszmán kormányzók maradtak, de gyakorlatilag saját külpolitikát folytattak, saját hadsereget tartottak fenn, és csak lazán engedelmeskedtek a szultánnak. Ez a folyamat átvezet a 19. századi nemzeti ébredés és az oszmán reformok időszakához. A nemzeti ébredés alfejezetben foglalkozunk majd azzal, hogyan vált ez a helyi autonómia a központosító reformok (**tanzimát**) célpontjává.

21.1.5 Források és bizonytalanságok

Az oszmán Albánia történetének elsődleges forrásai az oszmán adóösszeírások (**tapu tahrir defterleri**), a kádi-bírósági jegyzőkönyvek (**sicil**), a szultáni rendeletek (**fermán**), valamint a nyugati utazók és diplomaták beszámolói. Az albán nyelvű írásos források a kora újkorban ritkák; a helyi szóbeli hagyományt (énekek, családi legendák, kanun) csak a 19–20. században jegyezték le. A defterek becslései bizonytalanok: a háztartások száma, a vallási hovatartozás és az adókategóriák értelmezése sok vitát vált ki. A modern nemzeti történetírás gyakran a törzsi ellenállást és a kereszténység megőrzését hangsúlyozza, míg az oszmán kori források a birodalmi rend szemszögéből írnak. A kripto-kereszténység, az iszlámosodás üteme és a devsirme albániai szerepe a mai napig vitatott kérdések. A kanun középkori eredete nem bizonyított, és a vérbosszú mai megítélése emlékezetpolitikai és jogi vita tárgya. A 18. századi pasalikok katonai és gazdasági erejére vonatkozóan is csak közvetett becslések állnak rendelkezésre; a kortárs nyugati beszámolók gyakran túloznak.

21.1.6 Rövid összefoglaló

- A mai Albánia területe a Ruméliai beglerbégség része lett, több szandzsákra osztva; a földet timár-rendszerben adományozták, és a defterekben rögzítették az adófizetőket.
- A dzsizje, a haradzs és a millet-rendszer a vallási közösségek szerint szervezte az alattvalókat; az ohridi érsekség megszüntetése 1767-ben a konstantinápolyi patriarchátus alá rendelte az ortodoxokat.
- Az iszlámosodás lassú és egyenetlen volt; a bektási rend kiemelkedő szerepet játszott, a kripto-kereszténység pedig elfedte a vallási határok egyértelműségét.
- A társadalom fő törésvonala a földbirtokosok és a parasztok között húzódott; a 18. századi çiftlik-rendszer megerősítette a helyi ayan és derebej eliteket.
- Az északi hegyvidéken a fis, a bajrak és a kanun szerinti törzsi önkormányzat maradt fenn; az oszmánok derbendzsi és martalóc intézményekkel integrálták a helyi fegyveres közösségeket.
- A 18. század végén a Bushati család és Ali Tepeleni pasa pasalikjai de facto autonómiát élveztek, ami a központi hatalom gyengülését jelezte.
- Az oszmán kori Albánia rekonstrukcióját a források egyenetlensége és a modern nemzeti narratívák utólagos visszavetítése nehezíti.

21.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan szervezte az oszmán igazgatás a mai Albánia területét, és milyen szerepe volt a timár-rendszernek és a millet-rendszernek?
2. Milyen tényezőkkel magyarázza a szakirodalom az albániai iszlámosodást, és miért vitatott az erőszakos térítés súlya?

3. Milyen különbségek voltak az északi törzsi autonómiák és a déli faluközösségek társadalmi szerkezete között?
4. Hogyan kapcsolódott a derbendzsi és a martalóc intézmény a helyi autonómiákhoz?
5. Milyen forráskritikai problémákat vet fel az oszmán kori Albánia történetének rekonstrukciója?

21.2 A nemzeti ébredés

21.2.1 A rilindja és a nemzeti identitás kérdése

Az 1878 utáni évtizedekben az albán területeken zajló változásokat a kortársak és a későbbi történetírás egyaránt **rilindja** (albánul: *Rilindja Kombëtare*, azaz „nemzeti újjászületés”) néven foglalták össze. A fogalom azonban félrevezető lehet, ha azt sugallja, hogy egy már korábban is egységes, csak „elfeledett” albán nemzet ébredt volna fel. A 19. század végének albán társadalma nyelvében, vallásában, jogi hagyományaiban és regionális identitásaiban erősen tagolt volt. A rilindja ezért nem egy ősi nemzet feltámadása, hanem egy **modern nemzetépítési folyamat** volt, amely tudatos kulturális, oktatási és politikai programok révén kísérelte meg létrehozni a közös albán identitást. E folyamat részben párhuzamosan futott a szomszédos görög, szerb és bolgár nemzeti mozgalmakkal, részben azonban azokkal éles versenyben állt, mivel a területi igények átfedték egymást. Az albán eset sajátossága az volt, hogy a nemzeti mozgalom **rendkívül későn**, az 1870-es évek végétől bontakozott ki, és a 20. század elejéig nem rendelkezett sem egységes politikai központtal, sem a nagyhatalmak egyértelmű támogatásával. A rilindja megértése ezért egyszerre igényli a belső kulturális és társadalmi átalakulás, valamint a keleti válság és a nagyhatalmi diplomácia vizsgálatát.

21.2.2 A kiindulópont: az albán társadalom tagoltsága a 19. század közepén

A rilindja előtti albán területek társadalmi és kulturális viszonyait az előző alfejezet már bemutatta, itt csak a nemzeti mozgalom szempontjából legfontosabb elemeket érdemes felidézni. Az Oszmán Birodalomban az albánlakta területek négy **vilajetre** (közigazgatási tartományra) oszlottak: Shkodra, Koszova (Üsküb központtal), Monastir és Janina. Az albánok e területeken nem alkottak zárt etnikai tömböt: a városokban jelentős görög, török, zsidó és szláv lakosság élt, a hegyvidékeken pedig a regionális törzsi és vallási identitások gyakran erősebbek voltak a nyelvi összetartozásnál. A vallási megoszlás – a szunnita muszlim többség, a bektási rend, az ortodox keresztények és a katolikusok – eltérő iskolahálózatokat, eltérő eliteket és eltérő külföldi kapcsolatokat eredményezett. A déli ortodox albánok egy része a görög kulturális és egyházi hierarchiához kötődött, a katolikus északiak Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia felé tekintettek, a muszlim elitek pedig a birodalmi adminisztrációban és hadseregben látták karrierjük keretét. Ez a tagoltság magyarázza, hogy a nemzeti mozgalom első szakasza miért a **nyelv és az oktatás** kérdéseire összpontosított, és miért voltak a politikai célok hosszú ideig bizonytalanok.

21.2.3 A nyelv kérdése és az ábécé vitája

A modern albán nemzeti identitás kialakulásának egyik legfontosabb akadálya az egységes írott nyelv hiánya volt. Az albán nyelv a 19. század közepéig elsősorban beszélt nyelvként létezett, irodalmi használata szórványos volt. Az első ismert albán nyelvemlékek – egy 1462-es keresztelési formula, az 1555-ös *Meshari* („Misekönyv”) Gjon Buzukutól, valamint néhány 16–17. századi katolikus és ortodox vallási szöveg – dokumentáltan léteznek, de nem alapoztak meg folyamatos irodalmi hagyományt. A 19. században a nyelv standardizálása előtt három alapvető kérdést

kellett megoldani: melyik **nyelvjárást** emeljék irodalmi rangra, milyen **ábécét** használjanak, és milyen legyen a kapcsolat a nyelvi standard és a népi beszéd között.

Az albán nyelv két fő nyelvjárási csoportra oszlik: északon a **geg**, délen pedig a **tosk** területi változatra. A 19. századi kulturális életben mindkét nyelvjárás képviseltette magát. A geg irodalmi hagyomány elsősorban a katolikus északi papsághoz és a Shkodrához köthető, míg a tosk változatot elsősorban a dél-albániai, gyakran ortodox hátterű értelmiségiek és a külföldi diaszpóra használta. A két nyelvjárás közötti különbségek nem olyan mértékűek, hogy a kölcsönös megértést lehetetlenné tették volna, de az irodalmi standard kiválasztása politikai és kulturális tétet hordozott: az északi elit a geg, a déli pedig a tosk változatot tekintette természetes alapnak.

Az ábécé kérdése még élesebb vitákat váltott ki. Az albán hangrendszer több olyan hangot tartalmaz, amelyeket sem a görög, sem a latin, sem az arab alapú írásrendszerek nem jelöltek egyértelműen. A 19. században három fő írásmód versengett: a **latin betűs**, a **görög betűs** – amelyet elsősorban a dél-albániai ortodox kereskedők és értelmiségiek használtak –, valamint az **arab betűs**, amelyet a muszlim vallási iskolákban tanult városi rétegek alkalmaztak. Ez a hármasság nem egyszerűen technikai kérdés volt; mindegyik írásmód más kulturális orientációt, vallási hátteret és politikai kapcsolatrendszert jelölt. A görög betű használata a görög egyházi és kulturális befolyás iránti nyitottságot jelezte, az arab betű az oszmán-iszlám hagyományhoz kötötte az albán nyelvű írásbeliséget, a latin betű pedig a nyugati, elsősorban olasz és osztrák kapcsolatok felé mutatott.

A latin betűs írásmód fokozatos térnyerését több tényező segítette. A katolikus papság a 17. század óta latin betűvel jegyezte az albán nyelvű vallási szövegeket, és Shkodrában a 19. században is működtek kisebb nyomdák. Az Itáliában élő **arberes** közösségek – a 15. században kivándorolt albánok leszármazottai – szintén latin betűs irodalmat hoztak létre, és a 19. században fokozott érdeklődést mutattak az anyaország kulturális fejlődése iránt. Az 1870-es évektől a latin betűs irányzat fokozatosan dominánssá vált, de az egységes ábécé csak a 20. század elején jött létre. A **monastiri kongresszuson** (1908) – amelyet a mai Észak-Macedónia területén fekvő Manastir/Bitola városában tartottak – a küldöttek elfogadták a kizárólag latin betűkből álló, a korábbi javaslatokat továbbfejlesztő ábécét. A döntés a mai napig alapja az albán írásbeliségnek, és a történetírás az albán nemzeti mozgalom egyik legfontosabb kulturális eredményének tekinti. Fontos azonban megjegyezni, hogy a monastiri kongresszus résztvevői túlnyomórészt értelmiségiek és egyesületi képviselők voltak; a döntés nem jelentette azt, hogy a lakosság többsége azonnal áttért volna az új írásmódra.

21.2.4 Az oktatás és az iskolahálózat

A nemzeti mozgalom második pillére a **nyelvalapú oktatás** megteremtése volt. Az Oszmán Birodalomban a 19. században az alapfokú oktatás elsősorban felekezeti keretekben zajlott: a muszlimok a mecsetiskolákban (*mekteb*) és a medreszékben tanultak, az ortodoxok a görög egyház iskoláiban, a katolikusok pedig a ferences és jezsuita intézményekben. Az albán nyelvű oktatás hiánya azt jelentette, hogy az iskolázott albánok többsége valamelyik másik kulturális hálózatban szocializálódott, és gyakran magát görögnek, oszmánnak vagy regionális identitásúnak vallotta. A rilindja egyik legfontosabb követelése ezért az albán nyelvű iskolák felállítása lett.

A folyamat kulcsfigurája **Naim Frashëri** (1846–1900) volt, aki a dél-albániai Frashër faluból származott, és a korabeli albán irodalom egyik legnagyobb hatású szerzőjévé vált. Naim Frashëri a bektási rendhez kötődött, és vallási tárgyú műveket is írt, de tudatosan albán nyelvű költészetet és tankönyveket alkotott. Testvérei, **Sami Frashëri** (1850–1904) és **Abdyl Frashëri** (1839–1892) szintén a mozgalom meghatározó alakjai voltak. Sami Frashëri 1879-ben Isztambulban részt vett az **Albán Nyomtatási Társaság** (Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip) megalapításában,

amelynek célja albán nyelvű könyvek és tankönyvek kiadása volt. A társaság tevékenysége azonban korlátozott maradt, mert az oszmán hatóságok gyanakvással figyelték az albán nyelvű publikációkat, és a felekezeti megosztottság is akadályozta az egységes piac létrejöttét.

A legnagyobb hatású oktatási kezdeményezés a **mësonjëtore** hálózat kiépítése volt. A szó albánul „iskolát" jelent, de ebben a kontextusban az albán nyelvű magániskolákat jelölte. Az első ilyen intézmény **Korçában** (ma Korça, Albánia) nyílt meg 1887. március 7-én. A korçai fiúiskola létrehozását a helyi ortodox kereskedőréteg és a külföldön élő albán diaszpóra finanszírozta, tanítási nyelve pedig kizárólag az albán volt. Az iskola alapítása a dokumentált források szerint komoly ellenállást váltott ki a görög ortodox egyházi hatóságokból, mivel azok attól tartottak, hogy az albán nyelvű oktatás gyengíti a görög kulturális befolyást. Az iskola mégis fennmaradt, és mintája lett a későbbi hasonló intézményeknek. Az 1890-es években több albán nyelvű iskola nyílt, de számuk alacsony maradt, és működésüket az oszmán adminisztráció, valamint a görög egyház részéről is ismétlődő akadályok nehezítették. A női oktatás terén az első albán nyelvű leányiskola 1891-ben szintén Korçában jött létre, ami a korabeli viszonyok között figyelemre méltó, bár a szélesebb körű női iskoláztatás a 20. század elejéig váratott magára.

Az oktatás kérdése összekapcsolódott a női szerepek átalakulásával is. A rilindja irodalmában és publicisztikájában hangsúlyosan megjelent a „művelt anya" mint a nemzeti nevelés letéteményese. Ez a toposz nem volt egyedülálló; a korabeli szerb, görög és bolgár nemzeti mozgalmakban is hasonló szerepet szántak a nőknek. Az albán esetben azonban különösen éles volt az ellentmondás a modernizáló programok és a vidéki társadalom hagyományos szerkezete között, amelyben a nők iskoláztatása az északi hegyvidéki közösségekben hosszú ideig marginális jelenség maradt.

21.2.5 A politikai szervezkedés első szakasza: a Prizreni Liga

A rilindja politikaivá válásának fordulópontját az 1877–1878-as keleti válság és a **berlini kongresszus** (1878) jelentette. Az orosz–török háború nyomán az Oszmán Birodalom európai területeinek jelentős része elveszett, és a szomszédos nemzetállamok – Szerbia, Montenegró, Görögország – területi követelések sorát jelentették be az albánlakta vidékekre. A berlini kongresszus döntései közül a nemzeti mozgalom szempontjából elsősorban két mozzanat bírt jelentőséggel: Montenegró megkapta **Plavát és Guszinyét** (Guci), Szerbia pedig a **Niši szandzsákot** és a **Vranjei kerületet**. Az utóbbi területekről az 1877–1878-as háború idején jelentős számú albán lakosság menekült el vagy űzetett ki, ami a szerb-albán viszonyban a későbbiekben ismétlődő feszültségforrássá vált. Ezt a folyamatot az előző alfejezet és a későbbi korszakok tárgyalása is érinti.

A területi veszteségek hatására 1878. június 10-én **Prizrenben** – a mai Koszovó területén – albán földbirtokosok, törzsi elöljárók, vallási vezetők és városi elitek gyűlése alakult meg **Prizreni Liga** (Lidhja e Prizrenit) néven. A Liga létrejöttének körülményei a történetírásban vitatottak: egyes értelmezések szerint a szervezetet elsősorban az oszmán kormányzat támogatta, hogy az albánokat a birodalom védelmére mozgósítsa, mások szerint a helyi elitek önálló kezdeményezéséről volt szó. A legvalószínűbb, hogy a Liga létrejöttében mindkét tényező szerepet játszott, és a szervezet politikai irányvonala idővel eltolódott az autonómiatörekvések felé. A Liga programja kezdetben azt követelte, hogy a berlini kongresszus által Montenegrónak és Görögországnak ítélt albánlakta területek maradjanak az Oszmán Birodalom kötelékében, és hogy az albánlakta vilajeteket ne csatolhassák idegen államokhoz. A követelés tehát nem függetlenséget, hanem **területi integritást és autonómiát** fogalmazott meg.

A Liga 1878 és 1881 között részben katonai erővel is próbálta érvényesíteni követeléseit. A plavai és guszinyei albán fegyveresek ellenálltak a montenegrói annektálásnak, és a nagyhatalmak végül módosították a határmegállapítást. A Liga tevékenysége azonban hamarosan ellentétbe került az oszmán központosító politikával is. Amikor a Liga vezetése 1880-ban már nyíltan

követelte az albánlakta területek autonómiáját, és egyes csoportjai alkalmi szövetséget kerestek a montenegrói és görög igényekkel szemben, a szultáni kormányzat katonai erőt vetett be. A Liga 1881-ben vereséget szenvedett, vezetőit letartóztatták vagy száműzték. A Prizreni Liga bukása ellenére a későbbi albán nemzeti történetírásban – és a jelenkori koszovói emlékezetben is – a mozgalom a nemzeti ellenállás első nagy politikai jelképévé vált. A történeti értékelésnél azonban hangsúlyozni kell, hogy a Liga társadalmi bázisa keskeny volt, programja nem terjedt ki a társadalmi reformokra, és a résztvevők egy része számára a helyi hatalmi pozíciók megőrzése legalább annyira fontos volt, mint a nemzeti egység.

21.2.6 A mozgalom irányzatai a 19. század végén

A Prizreni Liga feloszlatása után a nemzeti mozgalom súlypontja részben a külföldi diaszpórákba, részben a birodalmon belüli kulturális egyesületekbe helyeződött át. A mozgalmon belül a dokumentált források alapján három irányzat különíthető el, bár a határok közöttük gyakran átjárhatók voltak.

Az első irányzat az **autonomista** program köré szerveződött. Ennek képviselői – köztük Sami Frashëri, aki 1899-ben Isztambulban *Shqipëria – ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë?* („Albánia – ami volt, ami van, és ami lesz") címmel programadó írást jelentetett meg – úgy vélték, hogy az albánlakta területeknek az Oszmán Birodalmon belül egységes közigazgatási egységet kell alkotniuk, albán nyelvű közigazgatással és oktatással. Ez az irányzat nem kívánt szakítani a birodalommal, hanem a 19. század közepén formálódó oszmán alkotmányosság keretei között képzelte el az albán nemzeti fejlődést. Az autonómia mértéke és tartalma azonban a kortársak körében is vitatott volt.

A második irányzat a **fegyveres ellenállás és a felkelés** híveit foglalta magában. Ez a vonal különösen a 20. század első évtizedében erősödött meg, amikor a macedóniai fegyveres mozgalmak mintájára albán csapatok (*çeta*) szerveződtek, és az oszmán adóztatás, fegyveres erőszak és közigazgatás ellen több helyi felkelést robbantottak ki. A fegyveres mozgalom társadalmi háttere összetett volt: részt vettek benne elszegényedett parasztok, helyi törzsi harcosok, illetve olyan földbirtokosok és kereskedők is, akiknek érdekeit sértette a központosító oszmán politika. A felkelők céljai korántsem voltak egységesek; egyes csoportok csupán a helyi adóterhek enyhítését követelték, mások a nemzeti autonómia programjához kapcsolódtak.

A harmadik, bár a 19. században még kisebbségben lévő irányzat a **független albán állam** híveit tömörítette. Ez a program elsősorban a nyugat-európai diaszpórákban – Isztambulban, Bukarestben, Bécsben, Brüsszelben és az olasz arberes közösségekben – formálódott. A diaszpóra szerepe a rilindjában különösen fontos volt, mert itt a cenzúra és az oszmán elnyomás kevésbé korlátozta a politikai szervezkedést. A külföldi albán egyesületek újságokat, könyveket és röpiratokat adtak ki, amelyeket a birodalomba csempészve terjesztettek. A leghatásosabb lapok közé tartozott a Faik Konica által alapított **Albania** című folyóirat, amely 1897-től Brüsszelben, majd Londonban jelent meg. Konica a függetlenségi programot képviselte, és éles vitákat folytatott a mérsékeltebb autonomista szerzőkkel. Az újságok példányszámáról és tényleges elterjedtségéről pontos statisztikák nem állnak rendelkezésre, de a korabeli levelezések és rendőrségi jelentések arra utalnak, hogy a birodalom albánlakta városaiban rendszeresen olvasták őket.

21.2.7 A törzsi társadalomtól a nemzeti mozgalomig: az északi hegyvidék

A rilindja társadalmi beágyazottsága regionálisan nagyon eltérő volt. A déli területeken – Korça, Gjirokastra, Berat környékén – a nemzeti mozgalom bázisát elsősorban a városi ortodox és muszlim kereskedőréteg, a bektási vallási hálózat és az emigráns értelmiség adta. Az északi hegyvidéken ezzel szemben a társadalmat a **törzsi szervezet** és a hagyományos szokásjog határozta meg. A

geg törzsek (albánul: *fis*) élén a vérségi és területi alapon szerveződő nagycsaládok, illetve azok vezetői álltak. A törzsi közösségek önigazgatása a **szokásjogon** alapult, amelyet a 19. században több gyűjteményben is rögzítettek. A legfontosabb ezek közül a Lekë Dukagjini nevéhez kötött **Kanun** (albánul: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*), amely a vérbosszú, a vendégvédelem, a becsület és a földhasználat szabályait foglalta össze.

A törzsi társadalom és a nemzeti mozgalom viszonya összetett volt. A törzsi vezetők egy része a 20. század elején csatlakozott a felkelésekhez, mert az oszmán központosítás – különösen a fegyverviselés korlátozása, a katonai sorozás és az adóreformok – sértette hagyományos autonómiájukat. Más törzsi közösségek azonban közömbösek maradtak a nemzeti program iránt, vagy éppen a szomszédos törzsekkel folytatott helyi konfliktusaik kötötték le őket. A nemzeti mozgalom értelmiségi vezetői ezért hosszú időn át vitatták, hogy a törzsi társadalom a nemzetépítés erőforrása vagy éppen annak akadálya-e. A Kanun írott változatának megítélése is összetett: egyesek a hagyományos albán jogi kultúra megőrzését látták benne, mások a vérbosszú intézményének rögzítését kifogásolták. A történeti kutatás számára a Kanun inkább a 19. századi észak-albániai társadalmi rend lenyomata, mintsem egy változatlan „ősi törvénykönyv”, ahogyan azt később gyakran ábrázolták.

21.2.8 A 1908-as ifjútörök forradalom és a remények

Az 1908. júliusi **ifjútörök forradalom** – amelyet a birodalom európai tartományaiban, mindenekelőtt Macedóniában állomásozó, az **Egység és Haladás Bizottsága** (törökül: *İttihat ve Terakki Cemiyeti*) által szervezett tiszti csoportok robbantottak ki – az 1876-os alkotmány visszaállításához vezetett. Az albán nemzeti mozgalom tagjai közül sokan lelkesen üdvözölték a forradalmat, mivel az alkotmányos kormányzástól a gyülekezési és sajtószabadság bővülését, a helyi önkormányzat megerősödését és az albán nyelvű oktatás elfogadását remélték. A forradalmat követő hónapokban az albánlakta területeken valóban iskolák nyíltak, politikai klubok alakultak, és a monastiri ábécé-kongresszus is ebben a légkörben ülhetett össze.

A remények gyorsan szertefoszlottak. Az Egység és Haladás Bizottsága a birodalom integritását mindenek fölé helyezte, és a nemzeti mozgalmak autonómiatörekvéseit a birodalom felbomlásához vezető veszélynek tekintette. Az ifjútörök kormányzat a közigazgatás központosítását erőltette, a nemzeti alapon szerveződő politikai klubokat betiltotta vagy ellenőrzés alá vonta, és az albán nyelvű oktatást ismét korlátozta. Az albánlakta területeken alkalmazott intézkedések – a fegyverviselés korlátozása, a katonai sorozás kiterjesztése, a keményebb adóztatás, valamint a speciális bíróságok – az 1910–1912 közötti években több fegyveres felkeléshez vezettek. A felkelések központja részben Kosovó és a mai Észak-Albánia hegyvidéke volt, ahol a törzsi ellenállás hagyománya és az ifjútörök modernizációs nyomás különösen élesen ütközött.

21.2.9 Az 1912-es felkelés és az autonomia követelése

1912 tavaszán és nyarán újabb, az addigiaknál szélesebb körű felkelés robbant ki. A dokumentált források szerint a felkelők – akik között muszlim és katolikus, északi és déli csoportok egyaránt voltak – elfoglalták a mai Koszovó és Észak-Albánia nagyobb városait, köztük Pristinát, Prizrent és Üskübot (ma Skopje). A felkelés vezetői 1912 augusztusában követeléseket nyújtottak be az oszmán kormányzatnak, amelyek lényege az volt, hogy az albánlakta vilajetek kapjanak **közigazgatási autonómiát**, az albán nyelv legyen hivatalos az oktatásban és a helyi adminisztrációban, a sorozás és az adóztatás pedig vegye figyelembe a helyi viszonyokat. A kormányzat részben engedett, és 1912. szeptember 4-én széles körű reformokat ígért.

A reformígéretek azonban nem valósultak meg, mert 1912 októberében kitört az **első Balkánháború**. A balkáni szövetség – Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország – gyors offenzívája

összeomlasztotta az oszmán hadsereget a Balkánon. A szerb csapatok Kosovón és Észak-Albánián át az Adriai-tenger felé nyomultak, a montenegrói erők Shkodrát ostromolták, a görögök pedig dél felől törtek előre. A szövetségesek vezetői az albánlakta területeket felosztásra ítélték, és a háború során több helyen súlyos atrocitásokat követtek el a helyi lakossággal szemben. Ez utóbbi eseményekről a későbbi nagyhatalmi vizsgálóbizottságok és külföldi újságírói beszámolók szolgáltatnak adatokat, de a pontos áldozatszámokat illetően a történetírás óvatosságra int.

21.2.10 Az 1912. november 28-i függetlenségi nyilatkozat

A háború által teremtett kényszerhelyzetben az albán politikai elitek egy része úgy ítélte meg, hogy a nemzeti lét egyetlen esélye a független állam kikiáltása, amely tényként állíthatja a nagyhatalmak elé az albán területek különállását. A döntést felgyorsította, hogy a szerb hadsereg elérte az Adriát, és a nagyhatalmak még nem döntöttek a háború utáni rendezésről. 1912. november 28-án **Vlorában** (olaszosan Valona) albán delegáltak gyűlése **Ismail Qemal** (1844–1919) vezetésével kikiáltotta Albánia függetlenségét. Ismail Qemal hosszú ideig oszmán diplomata és politikus volt, aki a birodalmi reformok hívéből fokozatosan a függetlenségi irányzat képviselőjévé vált. A vlorai nyilatkozat az albán állam megalakulásának dokumentált kezdőpontja.

A november 28-i nyilatkozatot a későbbi albán emlékezetben gyakran egységes nemzeti akaratként ábrázolják. A történészi értékelés ennél árnyaltabb: a gyűlésen résztvevők száma bizonytalan, a déli és északi régiók képviselete egyenetlen volt, és az albánlakta területek nagy része ekkor már vagy megszállás alatt állt, vagy a háborús zűrzavarban nem tudott küldötteket küldeni. Az is vitatott, hogy a nyilatkozatot aláírók mekkora része képviselte a lakosságot, hiszen a törzsi vezetők, a városi elitek és a diaszpóra képviselői között is jelentős véleménykülönbségek voltak. A nyilatkozat ennek ellenére sorsfordító esemény, mert a nagyhatalmak számára olyan politikai keretet teremtett, amelyből később a nemzetközileg elismert albán állam kialakulhatott.

21.2.11 A nagyhatalmi rendezés és a londoni konferencia

A függetlenségi nyilatkozat után a kérdés a **londoni nagyköveti konferencia** elé került, amely 1912 decembere és 1913 júliusa között az európai nagyhatalmak képviselőinek részvételével tárgyalta a Balkán-háborúk utáni rendezést. A nagyhatalmak – mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország, illetve velük szemben részben Oroszország és Franciaország – az albán kérdésben eltérő érdekeket képviseltek. A Monarchia és Olaszország egy viszonylag erős albán államot támogatott, elsősorban azért, hogy megakadályozza Szerbia kijutását az Adriára, és korlátozza a szláv állam térnyerését. Oroszország Franciaország támogatásával ezzel szemben inkább Szerbia érdekeit tartotta szem előtt. A konferencia végül 1913. július 29-én határozott arról, hogy Albánia **független, semleges fejedelemség** lesz, amelynek határait és belső rendjét a nagyhatalmak felügyelik. A döntés dokumentált tény, ám a határok meghúzásának módja és az állam belső berendezkedése éles viták tárgya maradt.

A határmegállapítás során a nagyhatalmak nem kizárólag etnikai elveket követtek, hanem stratégiai és politikai szempontokat is érvényesítettek. Ennek következtében az új állam területe jelentősen kisebb lett, mint az albánlakta területek összessége. Kosovó nagy része Szerbiához került, a mai Észak-Macedónia nyugati, albánok által is lakott területei szintén Szerbiának jutottak, Dél-Epirusz pedig Görögországnak. Az albán állam területe nagyjából 28 000 négyzetkilométer lett, lakosságát a korabeli becslések – amelyek megbízhatósága korlátozott – 800 000 és 1 millió fő közé tették. A határokon kívül rekedt albán lakosság létszámára vonatkozóan nincsenek pontos adatok, de minden becslés szerint több százezer albán élt szétszórtan a szomszédos államokban. Ez a helyzet a 20. század későbbi szakaszaiban a koszovói kérdés és a macedóniai albán kisebbség problémájává nőtte ki magát.

21.2.12 A nemzeti ébredés mérlege

A rilindja időszakának értékelése a történetírásban és az emlékezetpolitikában egyaránt vitatott. Az albán nemzeti történetírás – különösen a kommunista korszakban – a rilindját egységes, haladó nemzeti mozgalomként ábrázolta, amely a „népi tömegek” akaratából vezetett a függetlenséghez. Ez az értelmezés a dokumentált források fényében leegyszerűsítő, mert a mozgalom társadalmi bázisa keskeny volt, és a résztvevők érdekei gyakran ütköztek egymással. A nyugati és a posztkommunista kutatás ezzel szemben hangsúlyozza a nyelvi és vallási megosztottságot, a helyi elitek szerepét, valamint a nagyhatalmi érdekek döntő befolyását. A kettő között elhelyezkedő értelmezések a rilindját olyan folyamatként írják le, amelynek során a kulturális nacionalizmus fokozatosan politikai programmá vált, és amelyben a külső kényszerek – az oszmán központosítás, a szomszédos nemzetállamok terjeszkedése, a balkáni háborúk – döntő szerepet játszottak.

21.2.13 Források és bizonytalanságok

Az albán nemzeti ébredés történetének vizsgálata során a forrásadottságok egyenetlenek. A nyelvi és irodalmi folyamatokról viszonylag sok elsődleges forrás áll rendelkezésre: iskolai alapító okiratok, tankönyvek, folyóiratok, feljegyzések. A Prizreni Liga és az 1912-es felkelés eseményeiről fennmaradtak oszmán kormányzati dokumentumok, konzuli jelentések és visszaemlékezések. A visszaemlékezések azonban sok esetben évtizedekkel később keletkeztek, és politikai elfogultságuk miatt kritikával kezelendők. A lakosság számáról, a mozgalom társadalmi támogatottságáról és a háborús események áldozatairól csak becslések vannak. A nagyhatalmi rendezésről a londoni konferencia jegyzőkönyvei és a diplomáciai levelezések tájékoztatnak, de a döntéshozatal hátterében álló informális megállapodásokról kevés közvetlen dokumentum maradt fenn. A végleges albán határokat 1913-ban nem mindenütt mérték fel pontosan; egyes szakaszok megállapítása az 1920-as évekig elhúzódott.

21.2.14 Rövid összefoglaló

- A rilindja (Rilindja Kombëtare) a 19. század végi és 20. század eleji albán nemzeti mozgalom gyűjtőfogalma; nem ősi nemzet feltámadása, hanem modern nemzetépítési folyamat volt.
- A mozgalom első szakaszában a központi kérdés az albán nyelv standardizálása és az ábécé vitája volt; a monastiri kongresszus 1908-ban latin betűs ábécét fogadott el.
- Az első albán nyelvű iskola 1887-ben Korçában nyílt meg; az oktatási hálózat azonban az oszmán és a görög egyházi ellenállás miatt lassan fejlődött.
- A Prizreni Liga (1878–1881) a berlini kongresszus területi döntéseire válaszolva jött létre; programja autonómiát követelt, de a szervezet 1881-ben vereséget szenvedett.
- A mozgalom irányzatai között az autonomista, a fegyveres felkelő és a függetlenségi program különböztethető meg; a külföldi diaszpóra és a sajtó kiemelt szerepet játszott.
- Az 1908-as ifjútörök forradalom rövid reményei után az 1910–1912-es felkelések autonómiaköveteléseket fogalmaztak meg, de a reformígéretek nem valósultak meg.
- Az első Balkán-háború kényszerhelyzetében 1912. november 28-án Vlorában kikiáltották Albánia függetlenségét.
- A nagyhatalmak 1913-ban Londonban független albán fejedelemség létrehozásáról döntöttek; a határok meghúzása stratégiai szempontok szerint történt, számos albánlakta terület a szomszédos államokhoz került.

21.2.15 Önellenőrző kérdések

1. Miért volt az albán ábécé és az egységes irodalmi nyelv kérdése egyszerre kulturális és politikai probléma? Hasonlítsa össze a görög, az arab és a latin betűs írásmódok eltérő társadalmi és politikai kötődéseit!
2. Miben tért el a Prizreni Liga követelése az 1912-es vlorai nyilatkozat céljától? Milyen külső események magyarázzák ezt a változást?
3. Milyen szerepet játszottak a külföldi diaszpórák és az iskolahálózat a rilindja kibontakozásában? Miért volt a nyelvalapú oktatás a nemzeti mozgalom egyik legfontosabb eszköze?
4. Hogyan befolyásolta az 1908-as ifjútörök forradalom és az azt követő központosító politika az albán nemzeti mozgalom radikalizálódását?
5. Milyen szempontok szerint húzták meg a nagyhatalmak 1913-ban Albánia határait? Miért maradt sok albán lakos az új állam határain kívül, és milyen következményei lettek ennek a 20. században?

21.3 Az albán állam 1912–1939

Az albán állam létrejötte nem egy belső társadalmi forradalom vagy egy hosszú államépítési folyamat eredménye volt, hanem a Balkán-háborúk nyomán kialakult hatalmi vákuum és a nagyhatalmi érdekegyeztetés következménye. Az 1912 novemberében kikiáltott függetlenség egy olyan területet hozott létre, amelynek határait a nagyhatalmak húzták meg, és amelynek belső viszonyait mélyen meghatározta a törzsi, vallási és regionális tagoltság. Az 1912–1939 közötti időszak ezért nem egyszerűen egy új nemzetállam megerősödésének története, hanem az államiság folyamatos újraalkotásának kísérlete: a nemzetközi elismerésért, a területi integritásért és a belpolitikai stabilitásért folytatott küzdelem. A korábbi oszmán uralom és a nemzeti ébredés folyamatai – A nemzeti ébredés – itt találkoztak az európai nagyhatalmi versengéssel, amely Albániát a Balkán egyik vitatott sorsú államává tette.

21.3.1 A függetlenség kikiáltása és a nagyhatalmi rendezés (1912–1913)

Az első Balkán-háborúban (1912. október–1913. május) a balkáni szövetséges államok – Bulgária, Szerbia, Montenegró és Görögország – gyorsan kiszorították az oszmán hadsereget a régió nagy részéről. Az albán lakosságú területek egy részét szerb, montenegrói és görög csapatok szállták meg, miközben az oszmán közigazgatás összeomlott. Ebben a helyzetben albán vezetők egy csoportja **Vlorában** (albánul Vlorë) 1912. november 28-án kikiáltotta Albánia függetlenségét, és ideiglenes kormányt alakított. A függetlenségi nyilatkozat elsősorban a nagyhatalmakhoz fordult, és arra kérte őket, hogy ismerjék el az albán államiságot, mielőtt a szomszédos államok végleg felosztják a területet.

A nagyhatalmak 1912–1913-ban a londoni konferencián tárgyalták az albán kérdést. A konferencián részt vevő hat nagyhatalom – Ausztria-Magyarország, Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország és Oroszország – 1913. július 29-én hozott döntésével létrehozta a független **Albán Fejedelemséget** (Principata e Shqipërisë), de nemzetközi ellenőrzés alá helyezte. A nagyhatalmi döntés mögött elsősorban az a megfontolás állt, hogy megakadályozzák Szerbia kijutását az Adriai-tengerhez, és egyensúlyt tartsanak fenn a térségben. Az új állam határait azonban úgy húzták meg, hogy jelentős albán lakosságú területek kerültek Szerbiához (Koszovó, a mai Észak-Macedónia nyugati része) és Görögországhoz (Çamëria, azaz a mai görög Epirusz egy része). E határok a későbbi évtizedekben is vitatottak maradtak.

A londoni konferencia döntése értelmében Albánia formálisan **nemzetközi protektorátus** lett: a nagyhatalmak egy nemzetközi ellenőrző bizottságot hoztak létre, amelynek feladata a közigazgatás megszervezése és a rend fenntartása volt. A trónra a német protestáns herceget, **Vilmost** (Wilhelm zu Wied) jelölték, aki 1914 márciusában érkezett meg Durrësba. A fejedelem helyzete azonban kezdettől fogva rendkívül gyenge volt. Az ország déli részén a görög kormány támogatásával autonóm mozgalom bontakozott ki (az úgynevezett **Észak-epiruszi Autonóm Köztársaság**), a középső és északi területeken pedig törzsi vezetők és földbirtokosok nem fogadták el a központi hatalmat. Ráadásul a paraszti elégedetlenség is nőtt, mivel a földbirtokosok továbbra is megtartották kiváltságaikat. 1914 nyarán országszerte fegyveres felkelések robbantak ki, és a fejedelem szeptemberben elhagyta az országot. Az első világháború kitörése így gyakorlatilag megszüntette a központi állami hatalmat Albániában.

21.3.2 Az első világháború és Albánia megszállása (1914–1918)

A világháború kitörése után Albánia területe a hadviselő felek ütközőzónájává vált. A déli, görögök által igényelt területeken görög csapatok állomásoztak, a keleti és északi részekre szerb és montenegrói erők vonultak be, majd 1915 végétől, Szerbia összeomlása után, az osztrák–magyar hadsereg szállta meg az ország nagy részét. Az antant hatalmak – elsősorban Olaszország és Franciaország – 1916-ban partra szálltak a dél-adriai partvidéken, és kialakult egy stabil frontvonal, amely átszelte Albániát. Az olasz csapatok a háború végére a déli és középső területek nagy részét ellenőrizték, és Olaszország már a háború alatt területi igényeket jelentett be, különösen a tengerparti **Vlora** vidékére.

A háború alatt Albániában nem létezett központi államhatalom. A helyi törzsi vezetők, földbirtokosok és katonai parancsnokok saját területeiken gyakoroltak hatalmat, gyakran a megszállókkal együttműködve. A háborús pusztítás, az éhínség és a járványok súlyosan érintették a lakosságot, bár pontos áldozati és veszteségi adatok nem állnak rendelkezésre, és a becslések bizonytalanok. A háború végére az ország infrastruktúrája nagyrészt elpusztult, a kereskedelmi kapcsolatok megszakadtak, és a társadalmi feszültségek tovább mélyültek.

A párizsi békekonferencián (1919) Albánia képviselői megpróbálták elérni az 1913-as határok megerősítését és a területi integritás elismerését. Ezt a törekvést azonban gyengítette, hogy a szomszédos államok – Szerbia (a későbbi Jugoszlávia), Görögország és Olaszország – továbbra is területi követeléseket fogalmaztak meg. A béketárgyalásokon felmerült Albánia felosztásának terve is: egyes javaslatok szerint a déli területeket Görögországhoz, az északiakat Jugoszláviához csatolták volna, a középső részt pedig olasz protektorátussá tették volna. A terv végül nem valósult meg, részben azért, mert az albán küldöttek – köztük a később meghatározó szerepet játszó politikusok – kitartóan tiltakoztak, részben pedig a nagyhatalmak egymás közötti ellentétei miatt. A végleges döntést azonban 1920-ig elhalasztották.

21.3.3 A lushnjai kongresszus és a függetlenség helyreállítása (1920)

A békekonferencia bizonytalansága és a megszálló csapatok jelenléte ellenére 1920 januárjában albán küldöttek gyűltek össze a közép-albániai **Lushnjában**, és nemzeti kongresszust tartottak. A kongresszus kinyilvánította Albánia függetlenségét, ideiglenes kormányt választott, és fővárossá **Tiranát** tette. A lushnjai kongresszus jelentősége elsősorban abban állt, hogy jelezte: az albán elit egy része képes és hajlandó a központi államhatalom újjászervezésére, még akkor is, ha a megszálló csapatok jelenléte ezt korlátozta. A kongresszus döntése nyomán a kormány fokozatosan kiterjesztette ellenőrzését az ország egyes részeire, bár a törzsi területeken és a hegyvidéki régiókban a központi hatalom továbbra is csekély volt.

1920-ban a kormány sikeresen elérte, hogy az olasz csapatok kivonuljanak **Vlorából** és a környező területekről, miután a helyi lakosság fegyveres ellenállást tanúsított. Ez a kivonulás nemcsak területi, hanem szimbolikus győzelem is volt: megmutatta, hogy az albán állam képes lehet a területi integritás védelmére. Még ugyanabban az évben a **Népszövetség** (League of Nations) felvette Albániát tagjai sorába, ami gyakorlatilag a nemzetközi elismerést jelentette. A határokat azonban 1921-ben véglegesítették, és a korábban vitatott területek egy része továbbra is Jugoszláviához vagy Görögországhoz tartozott.

21.3.4 Az 1920-as évek politikai válsága és a belpolitikai instabilitás

Az 1920-as évek elején Albánia belpolitikáját a szinte állandó kormányválság, a regionális és törzsi érdekharcok, valamint a külföldi beavatkozások jellemezték. A kormányok gyakran néhány hónap alatt megbuktak, és a parlament összetétele a helyi hatalmi viszonyok szerint változott. A politikai elit két fő csoportra oszlott: a konzervatív földbirtokos réteg, amely az oszmán kori társadalmi rend fennmaradásában volt érdekelt, és a reformokat követelő, gyakran városi értelmiségi csoport, amely az állami intézmények megerősítését és a földreformot szorgalmazta. E két csoport közötti ellentét a húszas évek egyik alapvető törésvonala volt.

A **földkérdés** különösen éles feszültséget okozott. A vidéki lakosság többsége föld nélküli paraszt vagy bérlő volt, akik a nagybirtokosoknak szolgáltattak be terményt és munkát. A reformot követelő politikai erők – köztük a **Bajram Curri** vezette északi felkelők – a földek felosztását sürgették, míg a birtokosok ellenálltak. A húszas években több földreformtörvény is született, de végrehajtásuk lassú és hiányos volt. A paraszti elégedetlenség ezért újra és újra fegyveres lázongásokba torkollott, különösen az északi és délkeleti területeken.

A politikai instabilitást tovább növelte a vallási és regionális megosztottság. Az albán lakosság vallásilag három nagy csoportra oszlott: a muszlimok (a többség), az ortodox keresztények (főleg délen) és a római katolikusok (főleg északon). A vallási lojalitás azonban gyakran egybefonódott a törzsi és regionális identitással. Az államépítés szempontjából ez azért volt kritikus, mert a politikai vezetőknek egyszerre kellett kezelniük a vallási különbségeket és a törzsi autonómiatörekvéseket. A nemzeti egység gondolata – amelyet a nemzeti ébredés hirdetett – a gyakorlatban nehezen érvényesült.

A húszas évek második felében a politikai küzdelem egyre inkább a hadsereg és a fegyveres csoportok közötti hatalmi harccá vált. Ebben a környezetben emelkedett ki **Ahmet Zogu** (később Zog), aki a mati régió egyik törzsi vezetőjének fia volt, és aki a húszas évek elejétől kezdve miniszteri, majd miniszterelnöki tisztségeket töltött be. Zogu 1925-ben kikiáltotta a köztársaságot, és elnökké választatta magát. A köztársasági alkotmány erősen centralizált, elnöki hatalmat hozott létre, amely a gyakorlatban a személyes uralom eszközévé vált. Zogu ellenfelei – köztük Bajram Curri és más északi vezetők – fegyveres ellenállásba kezdtek, de mozgalmukat a kormányerők és a külföldi támogatás segítségével leverték.

21.3.5 A Zog-rendszer: a monarchia és az autoriter államépítés (1928–1939)

1928-ban Zogu alkotmányozó nemzetgyűlést hívott össze, amely kimondta a **királyság** létrehozását, és őt **I. Zog** néven Albánia királyává koronázta. Ezzel létrejött a modernkor első albán monarchiája, amely azonban nem a hagyományos dinasztikus legitimitásra épült, hanem a politikai elit egy részének támogatására és a külföldi, elsősorban olasz pénzügyi és katonai segítségre. A királyi hatalom gyakorlatilag korlátozhatatlanná vált: a parlament szerepe formálissá vált, a politikai ellenzéket elnyomták, a sajtót cenzúrázták. Az 1928-as alkotmány szerint Albánia parlamentáris monarchia volt, de a tényleges hatalomgyakorlás az uralkodó személyes döntésein nyugodott. A politikai rendszer így **autoriter** vonásokat mutatott, bár nem volt

teljesen totalitárius: a helyi elit egy része megőrizte befolyását, és a törzsi viszonyokat sem sikerült felszámolni.

Zog uralmának egyik fő célja az **állami intézmények kiépítése** volt. A korszakban bővült az alapfokú oktatás, megkezdődött a központi közigazgatás kiépítése, és törvényeket hoztak a jogrendszer egységesítésére. Ezek a lépések azonban korlátozott hatásúak maradtak, mivel az ország gazdasági erőforrásai szűkösek voltak, és a lakosság nagy része továbbra is a hagyományos közösségi keretek között élt. A reformok sok esetben csupán a városi elitek és a hivatalnokréteg életét érintették, a vidéki társadalom szerkezetét alig változtatták meg.

A királyság gazdasági alapja rendkívül gyenge volt. Albánia a Balkán egyik legszegényebb állama volt, alig volt ipara, vasúthálózata szinte nem létezett, a mezőgazdaság pedig alacsony termelékenységgel működött. Az állami költségvetés jelentős részét a külföldi hitelek és segélyek tették ki, ami erős függőséget eredményezett. A gazdasági modernizációhoz szükséges tőke hiánya miatt Zog kormánya egyre inkább Olaszország felé fordult, amely hiteleket, szakértőket és katonai támogatást nyújtott – cserébe viszont befolyást szerzett az albán gazdaság és politika felett.

21.3.6 Az olasz befolyás növekedése és az 1939-es invázió

Az olasz–albán kapcsolatok a húszas évek közepétől fokozatosan intézményesültek. 1926-ban aláírták az úgynevezett **első tiranai paktumot**, amely barátsági és biztonsági egyezményt jelentett, és gyakorlatilag Olaszországot tette Albánia legfontosabb külső támogatójává. A következő évben egy újabb egyezmény gazdasági és katonai együttműködést írt elő, és lehetővé tette olasz tisztek és tanácsadók jelenlétét az albán hadseregben és közigazgatásban. Ennek következtében Albánia fokozatosan függő viszonyba került Olaszországgal: az olasz cégek kedvező koncessziókat kaptak a bányászatban és az infrastruktúra fejlesztésében, az albán külkereskedelem pedig egyre inkább Olaszországra orientálódott.

A fasiszta Olaszország külpolitikájában Albánia stratégiai hídfőállásnak számított a Balkán és a Földközi-tenger keleti medencéje felé. Benito Mussolini kormánya a harmincas években már nyíltan törekedett Albánia protektorátussá tételére. Zog egy ideig próbált egyensúlyozni: igyekezett más nagyhatalmakkal is kapcsolatot tartani, és korlátozni az olasz befolyást. Az 1930-as évek közepén azonban gazdasági nehézségek és belső elégedetlenség miatt helyzete meggyengült, és a függőség tovább nőtt. Az 1935-ös olasz–eti ópiai háború és az olasz külpolitika agresszív fordulata után világossá vált, hogy Olaszország előbb-utóbb megszállja Albániát.

1939. április 7-én az olasz hadsereg partra szállt az albán kikötőkben, és néhány nap alatt megszállta az országot. Zog király családjával együtt külföldre menekült, és az albán parlament – olasz nyomásra – felajánlotta a koronát az olasz királynak, III. Viktor Emánuelnek. Ezzel Albánia formálisan perszonáluniót került Olaszországgal, de a gyakorlatban teljes katonai megszállás alá került. Az olasz hatóságok megkezdték az albán intézmények beolvasztását az olasz államba, bár a helyi adminisztráció egy része tovább működött. Az 1939-es invázió nem találkozott jelentős szervezett ellenállással, ami részben a Zog-rendszer gyengeségét, részben az olasz katonai fölényt tükrözte.

A megszállás utáni időszak már a második világháború előzményeihez tartozik, de fontos megérteni, hogy az 1912–1939 közötti albán állam története során az államiság törékenysége állandó volt. A függetlenség kikiáltása után a nemzetközi elismerésért és a területi integritásért folytatott harc, majd a belpolitikai instabilitás, végül a monarchia és az olasz függőség mind azt mutatták, hogy az albán államépítés külső és belső akadályokkal egyaránt szembesült.

21.3.7 Források és bizonytalanságok

Az 1912–1939 közötti albán állam történetére vonatkozóan az elsődleges források közé tartoznak a nemzetközi szerződések és konferenciajegyzőkönyvek (például a londoni konferencia dokumentumai, a tiranai paktumok szövege), a Népszövetség határozatai, valamint a korabeli albán kormányzati iratok és törvények. A nagyhatalmi döntések rekonstruálásában fontos szerepet játszanak az osztrák–magyar, olasz, brit és francia külügyi levéltárak anyagai. Az albán belpolitika történetéhez nélkülözhetetlenek a parlamenti jegyzőkönyvek, a sajtótermékek és a politikai szereplők visszaemlékezései.

Ugyanakkor több fontos bizonytalanság terheli az időszak értelmezését. Először is, a húszas évek belpolitikai eseményeire vonatkozó források gyakran töredékesek, és a kortárs beszámolók erősen elfogultak. Másodszor, a **népességi és gazdasági adatok** ebből az időszakból pontatlanok: a korabeli albán statisztikai felmérések hiányosak, ezért a lakosságszámra, a földbirtokviszonyokra és a szegénység mértékére vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és nem kezelhetők pontos mérési eredményként. Harmadszor, **Zog megítélése** a történetírásban és az emlékezetpolitikában erősen vitatott: egyes értelmezések modernizáló reformerként, mások tekintélyelvű, korrupt uralkodóként ábrázolják. Az olasz befolyás mértékéről is élénk vita folyik: a hagyományos narratíva szerint Albánia szinte teljesen olasz függésbe került, míg egyes szerzők hangsúlyozzák, hogy Zog több ponton is ellenállt a nyomásnak. Végül, a vidéki lakosság mindennapi tapasztalatai és a nem elit társadalmi csoportok perspektívái viszonylag alulkutatottak: a paraszti felkelésekről, a nők helyzetéről és a kisebbségi viszonyokról a levéltári források csak közvetett és hiányos képet adnak.

21.3.8 Rövid összefoglaló

- Albánia függetlenségét 1912 novemberében kiáltották ki Vlorában, de az új állam határait a nagyhatalmak a londoni konferencián húzták meg, és az ország nemzetközi protektorátusként jött létre.
- Vilmos fejedelem rövid uralma (1914) összeomlott, és az első világháború alatt Albániát több hadviselő fél szállta meg, központi államhatalom nélkül.
- Az 1920-as lushnjai kongresszus helyreállította a függetlenséget, és a Népszövetség tagsága révén Albánia nemzetközi elismerést nyert, de a határok egy része vitatott maradt.
- Az 1920-as éveket súlyos belpolitikai instabilitás jellemezte: kormányválságok, földreformviták, törzsi és vallási feszültségek.
- Ahmet Zogu 1925-ben elnökké, 1928-ban királlyá vált, és autoriter rendszert épített ki, amely erős személyes hatalomra és korlátozott parlamentarizmusra épült.
- A királyság gazdaságilag gyenge volt, és fokozatosan függő viszonyba került Olaszországgal a húszas évek közepétől kötött szerződések révén.
- 1939. április 7-én Olaszország megszállta Albániát; Zog elmenekült, és az ország gyakorlatilag olasz ellenőrzés alá került.

21.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nagyhatalmi megfontolások vezettek Albánia függetlenségének elismeréséhez a londoni konferencián, és milyen határokat húztak meg?
2. Miért mondható, hogy az 1912–1939 közötti albán államiságot a „törékenység” jellemezte? Támassza alá legalább három eseménnyel!

3. Hogyan alakult ki Zog személyes uralma, és miben különbözött a köztársasági elnökség (1925–1928) a királyságtól (1928–1939)?
4. Milyen gazdasági és politikai mechanizmusokon keresztül növekedett az olasz befolyás Albániában a húszas évek végétől?
5. Miért vitatott a történetírásban Zog megítélése, és milyen forrástípusok hiányosságai nehezítik a korszak értékelését?

21.4 A megszállás és a kommunista hatalomátvétel

21.4.1 A megszállás és a kommunista hatalomátvétel

Albánia 1939 tavasza előtt formálisan független állam volt, ám gazdasági és politikai mozgástere súlyosan beszűkült: Róma előbb gazdasági egyezményekkel, majd nyílt katonai fenyegetéssel kényszerítette a tiranai kormányt függőségi viszonyba. Az, ahogyan Albánia a második világháború alatt előbb olasz, majd német megszállás alá került, majd a kommunista partizánmozgalom élén Enver Hoxha átvette a hatalmat, nem csupán a háborús évek drámája miatt meghatározó, hanem azért is, mert ez az epizód teremtette meg a második világháború utáni albán állam politikai, társadalmi és emlékezeti kereteit. Az albán megszállás-történet három különböző, részben egymással is hadban álló szereplő – a megszálló hatalmak, a nemzeti-konzervatív és a kommunista ellenállás – párhuzamos cselekvéseként érthető meg.

A fejezet jelentősége abban áll, hogy Albánia 1939–1944 közötti megszállása és az 1944. novemberi kommunista hatalomátvétel nem izolált nemzeti történet, hanem a Balkán második világháborús összképének sajátos változata A két háború közötti Balkán és a második világháború. Az albán eset egyszerre mutat hasonlóságot a jugoszláv ellenállási mozgalommal – ahol a partizánok uralták a háború utáni hatalomátvételt –, és lényeges eltérést: Albániában nem volt erős, a kommunistáktól elkülönülő, hosszú távú királyi vagy polgári ellenállási hálózat, és a német megszállók sem hoztak létre tartós, legitimnek elfogadott bábállamot. A hatalomátvétel radikalizmusa így szorosan összefüggött azzal, hogy a háború alatt a kommunista mozgalom fokozatosan az egyetlen országos katonai-politikai erővé vált.

21.4.1.1 Az 1939. áprilisi olasz megszállás és az „albán korona” kérdése

Az olasz csapatok 1939. április 7-én szálltak partra Durrës, Vlorë, Sarandë és Shëngjin térségében. A támadás ürügyéül az olasz kormány az albán kormány által állítólag megsértett olasz érdekeket jelölte meg, de a döntés hátterében Benito Mussolini azon törekvése állt, hogy Olaszország a Balkán nyugati partvidékén a náci Németország terjeszkedésével – különösen Ausztria 1938-as annektálása és Csehszlovákia 1939. márciusi szétverése – versenyképes befolyási övezetet szerezzen. Az albán hadsereg ellenállása rövid és egyenetlen volt; a főváros, Tirana már április 8-án elesett, Zogu király pedig családjával Görögországba, majd tovább menekült.

Az olasz hatóságok nem egyszerű katonai megszállást rendeztek be, hanem dinasztikus és államjogi konstrukciót is alkottak. Április 12-én az olasz irányítás alatt összeült alkotmányozó nemzetgyűlés felajánlotta az albán koronát III. Viktor Emánuel olasz királynak, aki azt személyi unió formájában el is fogadta. Ezzel Albánia formálisan nem Olaszország gyarmatává vagy tartományává, hanem a Savoyai-ház uralma alatt álló, de elvileg különálló királysággá vált. A gyakorlatban azonban a tiranai kormány, a külügy, a hadsereg és a pénzügyek fölött Róma gyakorolt teljes ellenőrzést; a különálló albán államiság lényegében csak a jogi fikció szintjén érvényesült. A döntés a mai albán történeti emlékezetben és a nemzeti történetírásban egyértelműen megszállásként és az

államiság felszámolásaként értelmeződik; olasz részről a korabeli hivatalos diskurzus inkább „protektorátusként” vagy „unióként” beszélt róla.

Az 1939–1941 közötti időszak intézményi és gazdasági átalakulást hozott. Az olasz kormányzat Albániát ugródeszkának használta a Balkán elleni további terjeszkedéshez, ami 1940. október 28-án a Görögország elleni olasz támadásban csúcsosodott ki. A görög–olasz háború azonban katonai katasztrófává vált; a görög hadsereg visszaszorította az olasz erőket, és 1940 novemberétől már albán területen – főként Gjirokastra és Korça környékén – folytak a harcok. Ez a helyzet a lakosság számára azt jelentette, hogy a háború nem távoli esemény volt, hanem élelmiszer-rekvirálások, kényszermozgósítások, bombázások és a helyi közigazgatás szétzilálódása formájában közvetlenül érintette a mindennapokat. A görög hadsereg 1941 tavaszáig tartotta az általa elfoglalt dél-albániai területeket, ami tovább erodálta az olasz közigazgatás hitelét.

21.4.1.2 A német megszállás és az olasz kapituláció

1943. szeptember 8-án Olaszország fegyverszünetet kötött a szövetségesekkel. A hír azonnal átalakította a Balkán katonai és politikai térképét: az olasz csapatok nagy része fegyelmét vesztette, egyes egységeiket a németek lefegyverezték, mások partizánkézre kerültek vagy hazaindultak. Albániában a német hadsereg néhány napon belül megszállta a főbb városokat és közlekedési csomópontokat, és katonai igazgatást vezetett be. Berlin szándéka ekkor már nem az volt, hogy tartósan integrálja Albániát, hanem hogy a térséget a szövetségesek várható balkáni partraszállásáig ellenőrizze, és biztosítsa a csapatok délre és keletre irányuló utánpótlási útvonalait.

A német megszállók taktikája két pilléren nyugodott. Egyrészt a helyi albán kollaboráns csoportokat igyekeztek felhasználni, másrészt a nacionalista retorikát és a területi ígéreteket állították szembe a kommunista ellenállással. A megszálló hatóságok Albaniában is felmérték a lehetőséget arra, hogy a korábbi olaszbarát politikai elit egyes tagjait bevonják a közigazgatásba, ám a német jelenlét alapvetően katonai jellegű maradt. A megszállás alatt a német erők bevonultak Pristinába, Tetovóba és más, túlnyomórészt albánok lakta jugoszláv és észak-macedón területekre is, ami a későbbi albán emlékezetpolitikában a „nagy Albánia” ideájának egyik kísérőmozzanataként, a háborús valóságban azonban a Harmadik Birodalom megszállási zónájának részeként értelmezendő.

A német megszállás idején a fegyveres ellenállás már nem a semmiből alakult ki. Az 1941-es évtől fogva többirányú fegyveres mozgalom bontakozott ki, amelynek főszereplői a Nemzeti Front (Balli Kombëtar), a királypárti-nacionalista Legaliteti (törvényesség) mozgalom, valamint a Kommunista Párt által szervezett Nemzeti Felszabadítási Front (Fronti Nacional-Çlirimtar) voltak. A német megszállás évei így egyszerre jelentettek megszállóellenes harcot és belső polgárháborút, amelynek tétje nemcsak a megszállók kiűzése, hanem a háború utáni államhatalom jellege volt.

21.4.1.3 Az ellenállási mozgalom megszerveződése és a kommunista párt szerepe

Az Albán Kommunista Párt (PKSH) megalakulására – a jugoszláv kommunisták közvetítésével – 1941. november 8-án került sor Tiranában. A párt első titkára Enver Hoxha lett, aki korábban Franciaországban és Belgiumban tanult, majd a korça-i és tiranai tanári pályán keresztül kapcsolódott be az illegális kommunista mozgalomba. A párt születésének körülményei miatt kezdettől szoros jugoszláv befolyás alatt állt; a későbbi enverista hivatalos elbeszélés ezt részben elhallgatta vagy a jugoszláv „revizionizmussal” kapcsolatos későbbi szakítás szemszögéből értelmezte újra. A párt 1941-ben még alig több tucat tagot számlált, ám a fegyveres ellenállás megszervezésében

gyorsan kulcsszerepet játszott, mert az országos hálózatépítést, a konspirációt és a fegyveres akciókat nem rendelte alá a hagyományos nemzetségi vagy regionális lojalitásoknak.

A kommunista ellenállás katonai szervezete 1942 tavaszától fokozatosan épült ki. A partizán egységek – albánul njësitet partizane – eleinte kis létszámú, hegyvidéki gerillaosztagok voltak, amelyek főként Dél- és Közép-Albániában, valamint a Tiranától keletre fekvő hegyi körzetekben működtek. A kommunisták 1942 szeptemberében Pezë városában tartott konferencián szélesebb nemzeti felszabadítási szervezetet hoztak létre, amelybe nem kommunista csoportok egy részét is megpróbálták bevonni. A pezai konferencia dokumentumai a megszállóellenes nemzeti egység programját hirdették, de a résztvevők köre és a későbbi hatalmi gyakorlat világossá tette, hogy a kommunista párt dominanciája nem volt kérdéses. Ez a kettősség a korabeli forrásokban és a mai történetírásban is vitatott: egyes értelmezések szerint a pezai konferencia a nemzeti széleskörű összefogás pillanata volt, más megközelítésben elsősorban a kommunista hegemónia leplezésére szolgáló eszköz.

1943 tavaszára a partizánmozgalom létszáma néhány ezer harcosra nőtt, és a mozgalom egyre inkább területi ellenőrzést is gyakorolt a hegyvidéki hátországban. Az olasz kapitulációt követő hetekben a partizánok átmenetileg több várost és fegyverraktárt is elfoglaltak, de a német téli offenzíva 1943–1944 fordulóján súlyos veszteségeket okozott, és a kommunista vezetésnek Tiranából a hegyekbe kellett visszahúzódnia. A német hadműveletek során a megszálló erők tömeges megtorló intézkedéseket alkalmaztak: falvakat égettek fel, civileket végeztek ki, és partizángyanús lakosságot deportáltak. A pontos áldozatszámok a mai napig becslések, és a háborús emberveszteség albániai adatai komoly bizonytalansággal terheltek; a második világháborús albán összhalálozásra a szakirodalomban húszezer–harmincezer közötti értékek is előfordulnak, de az egyes számok forráskritikai megalapozottsága eltérő.

21.4.1.4 A Balli Kombëtar, a Legaliteti és a belső polgárháború

Az albán ellenállási térkép sosem volt egységes. A Balli Kombëtar (Nemzeti Front) 1942-ben alakult nacionalista, köztársaságpárti szervezetként, amelynek vezetője Mid'hat Frashëri volt. A Balli a „nagy Albánia” jelszavával az etnikai alapon egyesített albán területek védelmét hirdette, és programjában erősebb hangsúlyt kapott a hagyományos társadalmi rend, a nemzetségi autonómia és a magántulajdon védelme. A Balli és a kommunista Nemzeti Felszabadítási Front 1943-ban Mukje közelében ideiglenes együttműködési megállapodást kötött, amely azonban heteken belül összeomlott. A szakítás közvetlen oka a „nagy Albánia” területi követelése volt: a kommunisták – jugoszláv mintára és nyomásra – nem támogathatták a szerb, montenegrói és macedón területek Albániához csatolását, míg a Balli éppen ebben látta a mozgalom lényegét. A szakítás után a Balli egyes helyi szervezetei a németekkel is taktikai egyezségre léptek, és a polgárháború 1943 végétől a partizánok és a nacionalista erők között is nyílt fegyveres összecsapásokat hozott.

A Legaliteti mozgalom ezzel párhuzamosan Zogu király visszatéréséért és a háború előtti monarchikus rend restaurációjáért lépett fel. Vezetője, Abaz Kupi a háború alatt a brit titkosszolgálat egyik kapcsolattartója is volt, és a szövetségesekkel való együttműködésben reménykedett. A Legaliteti azonban katonailag és politikailag is gyenge maradt, és fokozatosan a Balli és a partizánok közötti konfliktus mellékszereplőjévé, majd a kommunista előretörés áldozatává vált.

A belső polgárháború nem egyszerűen két tábor küzdelme volt. A helyi viszonyokban a nemzetségi lojalitások, a földbirtokviszonyok, a városi-vidéki ellentétek és a regionális hagyományok legalább olyan erősen befolyásolták a választásokat, mint az ideológiai programok. A kommunista ellenállás különösen a déli Toskëria parasztsága, a fiatal értelmiség és a városi szegényebb rétegek körében tudott tömegbázist építeni, míg a Balli sok helyen a konzervatívabb északi területeken, a földbirtokos elit és a nemzetségi vezetők körében volt erős. Ezt a földrajzi-társadalmi megoszlást a későbbi hivatalos kommunista elbeszélés leegyszerűsítette osztályharccossá, a nacionalista és

emigráns narratívák pedig gyakran nemzetárulásként értelmezték a kommunista győzelmet; a történeti kutatás ennél sokkal összetettebb helyi dinamikákat tárt fel.

21.4.1.5 Az 1944-es hatalomátvétel: katonai győzelem és politikai fordulat

1944 tavaszától a partizánmozgalom katonai helyzete lényegesen javult. A keleti front német vereségei, a dél-olaszországi szövetséges jelenlét és a jugoszláviai partizánok előretörése azt eredményezte, hogy a német haderő a Balkánon fokozatosan defenzívába szorult. Az albán partizánok a Brit Különleges Műveleti Vezetés (SOE) összekötőin keresztül szövetséges támogatást kaptak, jóllehet a támogatás mértéke és időzítése később vita tárgya lett: a kommunista hatalomátvétel után az enverista történetírás hangoztatta, hogy az albán partizánok lényegében saját erejükből szabadították fel az országot, míg a nyugati szakirodalom egy része a brit és amerikai szállítmányok, valamint a német kivonulás szerepét is hangsúlyozza.

Az átmenet intézményi formáját az 1944. május 24-én Përmetben megtartott kongresszus alapozta meg, amelyen a kommunista irányítású Nemzeti Felszabadítási Front ideiglenes törvényhozó és végrehajtó szerveket választott. A Përmeti kongresszus döntései világossá tették, hogy a háború utáni Albániát a kommunista párt fogja meghatározni: megtiltották Zogu visszatérését, hatályon kívül helyezték a háború előtti szerződéseket, és az új államhatalom bázisaként a nemzeti felszabadítási tanácsokat jelölték meg. Ez a lépés jogilag is előkészítette a szakítást a háború előtti renddel, és a mai napig a kommunista hatalomátvétel egyik legfontosabb dokumentált fordulópontja.

A német csapatok kivonulása Albániából 1944 késő őszén fejeződött be. Tiranát a partizánok 1944. november 17-én foglalták el; ezután sorra vették birtokba a főbb északi városokat is, Shkodra felszabadítása november 29-én vált jelképessé a hivatalos emlékezetben. A német kivonulást a kommunista propaganda hamar saját katonai győzelemként értelmezte, holott a döntést elsősorban az határozta meg, hogy a német hadvezetés a szovjet előrenyomulás és a balkáni szövetséges nyomás miatt a térség kiürítésére kényszerült. A kivonulás után a partizánosztagok és az államhatalom kibontakozó párhuzamos szervei rövid idő alatt az egész ország fölött ellenőrzést szereztek; a Balli és a Legaliteti maradék erőit részben lefegyverezték, részben a hegyekbe szorították, ahol a megtorlások és a kivégzések a háborút követő hónapokban is folytatódtak.

A kommunista hatalomátvétel tehát nem egyetlen forradalmi pillanat volt, hanem 1944 májusa és 1945 nyara között kiteljesedő folyamat. A hatalom megszilárdításának eszközei közé tartozott a „népbíróságok” felállítása, a politikai ellenfelek háborús bűnösként való megbélyegzése, a földbirtokok elkobzása, a sajtó és a fegyveres erők monopolizálása, valamint a tömegszervezetek kiépítése. Az 1944-es hatalomátvétel tehát nem csupán a megszállók kiűzését zárta le, hanem egy olyan belpolitikai diktatúra alapjait is lerakta, amelynek jellegét a későbbi, 1945 utáni szakasz bontotta ki teljesen Az enverista rendszer.

A nők és a kisebbségek helyzete ebben az időszakban sajátos ellentmondást mutatott. A partizánpropaganda hangsúlyozta, hogy a nők a felszabadító harcban a hátországban és fegyverrel is részt vettek, és a kommunista mozgalom deklaráltan támogatta a nők politikai mobilizálását. Ugyanakkor a korszak társadalmi gyakorlata és a hagyományos nemzetségi jogrend – különösen az északi hegyvidéki területeken – erősen korlátozta a nők tényleges mozgásterét. A görög, szerb, macedón és roma kisebbségek, valamint a zsidó közösség háborús tapasztalatai eltérőek voltak: az albán területeken a helyi lakosság egy része zsidókat bújtatott, ami a mai albán emlékezetben fontos pozitív elem, de a jelenség méretét és motivációit a szakirodalom továbbra is vitatja, és a túlélési gyakorlatokban a megszálló hatóságokkal való helyi együttműködés éppúgy jelen volt, mint a szolidaritás. A hatalomátvétel utáni kommunista rend előbb felszámolta a hagyományos vallási intézmények közéleti súlyát, majd – a későbbi évtizedekben – nyíltan ateista állameszmét hirdetett, ami a muszlim, ortodox és katolikus közösségeket egyaránt érintette.

21.4.1.6 A megszállás és a hatalomátvétel emlékezete

Az 1944-es hatalomátvétel emlékezete a mai Albániában is megosztott. Az enverista korszak hivatalos történetírása a nemzeti felszabadító háborút az albán történelem csúcspontjaként, a kommunista pártot pedig az egyetlen hiteles nemzeti erőként ábrázolta; a Balli és a Legaliteti szereplőit hazaárulóként vagy a megszállók kollaboránsaiként bélyegezte meg. A rendszerváltás utáni nyilvános vita ezzel szemben a kommunista diktatúra bűneire, a háború utáni megtorlásokra és a polgárháborús áldozatokra irányította a figyelmet. A mai albán történeti emlékezetben párhuzamosan él a partizánharc nemzeti hősiessége és a kommunista hatalomátvétel kritikája; a két értelmezés közötti feszültség a múzeumokban, az ünnepi beszédekben és a tankönyvekben is tetten érhető. A nemzetközi szakirodalomban ugyanakkor konszenzus alakult ki abban, hogy az albán partizánmozgalom a megszállók elleni fegyveres ellenállásban valós tömegtámogatást szerzett, és az ország felszabadításában szerepe meghatározó volt; vitatott viszont, hogy ez a támogatottság mekkora része volt önkéntes, mekkora része kényszer vagy taktikai alkalmazkodás, és milyen mértékben függött a jugoszláv kommunista mozgalom katonai-politikai támogatásától.

A megszállás gazdasági és demográfiai következményeit illetően a források szűkösek. A háború alatt a mezőgazdasági termelés visszaesett, a városi ellátás akadozott, a lakosság egy része hegyi területekre menekült. A háború utáni első évek hivatalos statisztikái politikai okokból gyakran felülírták a pusztítás mértékét, és a mai demográfiai becslések is bizonytalanok. Hasonlóképpen bizonytalan a háború alatti megtorlások áldozatszáma: a kommunista hatalomátvétel után kivégzettek és bebörtönzöttek számát a rendszerváltás utáni kutatások megkísérelték felmérni, de az egyes adatok az iratanyag hiánya és a későbbi megsemmisítések miatt nem tekinthetők lezártnak.

21.4.2 Források és bizonytalanságok

Az albániai olasz megszállás 1939-es eseményeit olasz katonai iratok, a tiranai kormányzati közlönyök és a korabeli nemzetközi sajtó viszonylag jól dokumentálták. A megszállás körüli államjogi konstrukció értelmezése azonban a mai napig vitatott: az albán történetírás túlnyomó része jogfosztó annexióként, míg a korabeli olasz források egy része formális unióként kezeli. A német megszállás 1943–1944-es időszakáról a Wehrmacht és az SS hadműveleti iratai, valamint a helyi közigazgatási anyagok állnak rendelkezésre, de ezek töredékesek, részben megsemmisültek, és politikai célzatú jelentésekkel keverednek.

A partizánmozgalom történetére vonatkozó legfontosabb források a Nemzeti Felszabadítási Front iratai, a hadinaplók, a kommunista párt vezető szerveinek jegyzőkönyvei, valamint a visszaemlékezések. Utóbbiak különösen problematikusak, mert a későbbi enverista emlékezetpolitika átírta, cenzúrázta és újra kiadta a visszaemlékezéseket, így a memoárok gyakran nem önálló tanúvallomások, hanem a hivatalos önkép igazolásai. A Balli Kombëtar és a Legaliteti álláspontját elsősorban emigráns kiadványok, brit összekötők jelentései és a háború utáni periratok alapján lehet rekonstruálni, ami egyenetlen forrásadottságot jelent.

A legnagyobb bizonytalanság a veszteség- és áldozatszámok körül van. A második világháború alatti albán katonai és polgári veszteségekre nincs hiteles, teljes körű statisztika. A kommunista korszakban közölt számok ideológiai célokat szolgáltak, a rendszerváltás utáni újrabecslések pedig módszertanilag eltérőek. Ugyancsak vitatott a német kivonulás katonai jelentősége: a hivatalos albán emlékezet sokáig a partizánok egyedülálló győzelmét hangsúlyozta, a nemzetközi hadtörténeti irodalom pedig a keleti front és a szövetséges nyomás elsődlegességét emeli ki. A zsidómentés albániai mérete szintén vitatott; a dokumentált esetek bizonyítják, hogy számos zsidót bújtattak Albániában, de az országos léptékű értékeléshez hiányosak a megszálló hatóságok és a helyi közigazgatás iratai.

21.4.3 Rövid összefoglaló

- Albániát 1939. április 7-én szállta meg Olaszország; Zogu király elmenekült, és az olaszok formálisan a Savoyai-ház uralma alatt egyesítették az országot, ami a gyakorlatban a különálló albán államiság megszüntetését jelentette.
- Az 1940–1941-es görög–olasz háború Albánia déli területeit frontvonalba sodorta, aláásva az olasz megszállás hatékonyságát és a közigazgatásba vetett bizalmat.
- Az 1943. szeptemberi olasz kapituláció után a német hadsereg szállta meg az országot; a megszállás katonai-politikai jellege a szövetséges partraszállástól való félelem és az utánpótlási útvonalak biztosítása köré épült.
- Az albán ellenállás három pólusú volt: a kommunista irányítású Nemzeti Felszabadítási Front, a nacionalista Balli Kombëtar és a királypárti Legaliteti; 1943 végétől a megszállóellenes harc belső polgárháborúval fonódott össze.
- A kommunista párt 1941. novemberi megalakulása után fokozatosan a legerősebb országos katonai-politikai erővé vált; a párt élén Enver Hoxha állt, és a mozgalom jugoszláv mintát követett.
- A Përmeti kongresszus 1944 májusában jogilag megalapozta a kommunista hatalomátvételt: megtiltotta Zogu visszatérését, és a nemzeti felszabadítási tanácsokra építette az államhatalmat.
- A német csapatok kivonulása után a partizánok 1944 novemberére az ország egészét ellenőrzésük alá vonták; a hatalomátvétel fegyveres megtorlással, ellenfelek leszámolásával és a diktatórikus állam alapjainak lerakásával fejeződött be.
- A hatalomátvétel emlékezete a mai napig polarizált: az enverista korszak a felszabadító háborút heroizálta, a rendszerváltás utáni kutatás pedig a polgárháborús erőszakot és a kommunista diktatúra kiépülésének kezdeteit hangsúlyozza.

21.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen államjogi és katonai eszközökkel rendezte be Olaszország Albánia ellenőrzését 1939-ben, és miért tekinthető ez a gyakorlatban megszállásnak?
2. Hogyan változtatta meg az 1943. szeptemberi olasz fegyverszünet a német megszállás és az albán ellenállás viszonyát?
3. Miben tért el a Balli Kombëtar, a Legaliteti és a Nemzeti Felszabadítási Front programja, és miért omlott össze a kommunista-nacionalista együttműködés 1943-ban?
4. Milyen katonai és politikai lépésekkel sikerült a kommunista pártnak 1944 végére az ország egyedüli meghatározó hatalmi erejévé válnia?
5. Melyek a kommunista hatalomátvétel áldozatszámaival és a német kivonulás katonai értelmezésével kapcsolatos legfontosabb forráskritikai bizonytalanságok?

22 Albánia 1945-től napjainkig

22.1 Az enverista rendszer

Az enverista rendszer Albánia 1945 utáni történetének meghatározó korszaka. Az előző alfejezetben tárgyalt kommunista hatalomátvétel (A megszállás és a kommunista hatalomátvétel) után az ország egy olyan egypárti diktatúrává vált, amely a sztálinista modell adaptálásával, fokozatos nemzetközi elszigetelődésével és a társadalom totális ellenőrzésével tűnt ki. A rendszer – Enver Hoxha (kiejtve magyarosan: Hodzsa) több évtizedes vezetése alatt – nem csupán politikai, hanem társadalmi, gazdasági és vallási átalakítást is végrehajtott, amelynek következményei a 21. századi Albániában is érezhetők. Jelen alfejezet a diktatúra kiépülését, a sztálinista gazdaságpolitikát, a fokozódó izolációt, az ateista kampányt és a társadalmi terrort tárgyalja, különös tekintettel a források bizonytalanságaira.

22.1.1 A hatalom konszolidációja és a diktatúra kiépítése (1944–1953)

A második világháború végén Albániában a kommunista vezetésű **Nemzeti Felszabadítási Front** (Fronti Nacional-Çlirimtar) szerezte meg a hatalmat. Enver Hoxha, aki már 1943-tól a **Kommunista Párt** (Partia Kommuniste e Shqipërisë, 1948-tól **Albán Munkapárt** – Partia e Punës e Shqipërisë, PPSH) főtitkára volt, fokozatosan felszámolta a potenciális riválisokat. Az 1944. novemberi hatalomátvételt követően a front mögötti koalíciós jelleg hamar megszűnt: a nem kommunista erőket, köztük a **Nemzeti Front** (Balli Kombëtar) maradványait és a királypárti csoportokat, politikai perekben vagy fegyveres akciókban likvidálták. Dokumentált tény, hogy a korai években tömeges kivégzések és bebörtönzések történtek, de ezek pontos számára nincs konszenzus; a becslések több ezer és több tízezer közötti áldozatról szólnak.

A diktatúra kiépítésének kulcsmomentuma volt a Jugoszláviával való kezdeti szövetség felbomlása. 1948-ban, a Tito–Sztálin szakítást követően Hoxha a szovjet orientációt választotta, és a jugoszláv befolyással szemben megerősítette saját hatalmát. Ebben az időszakban számolt le a párt belső, jugoszláv-barátnak vagy „jobboldali elhajlónak” minősített frakciójával. **Koçi Xoxe** belügyminisztert, aki korábban a jugoszláv kapcsolatok előmozdítója volt, 1949-ben titkos perben halálra ítélték és kivégezték. Az esemény jelzi a rendszer belső logikáját: a politikai tisztogatás nem csupán a külső ellenség, hanem a belső riválisok ellen is irányult. A tisztogatások során a párt káderei közül sokat kizártak, bebörtönöztek vagy kivégeztek; a belső frakcióharc hosszú távon Hoxha kizárólagos hatalmát biztosította.

A politikai rendőrség, a **Államvédelmi Igazgatóság** (Drejtoria e Sigurimit të Shtetit, közismert nevén **Sigurimi**) már a háború alatt létrejött, de az 1940-es évek végétől a társadalom teljes megfigyelésének eszközévé vált. A Sigurimi hatásköre kiterjedt a politikai vélemények, a külföldi kapcsolatok, a vallási tevékenység és a gazdasági „szabotázs” ellenőrzésére. Az 1950-es évek elejére Albánia a sztálinista modell szerinti egypárti diktatúra lett: a PPSH monopóliuma, a tömegszervezetek (ifjúsági szövetség, szakszervezet, nőszövetség) ellenőrzése és az állami erőszakszervek centralizálása jellemezte. Hoxha egyszerre töltötte be a pártfőtitkári és a miniszterelnöki pozíciót, ami a személyi diktatúra intézményesülését mutatja.

A korszakban a belpolitikai elnyomás mellett megkezdődött a társadalom sztálinista átalakítása. A földreform, amelyet már a háború alatt ígértek, a nagybirtokok felosztásával és a paraszti gazdaságokra nehezedő állami nyomással párosult. A kormány 1946-ban államosította a nagyobb ipari és kereskedelmi vállalatokat; az 1950-es évek elejére a magánszektor gyakorlatilag megszűnt. Az 1949-es és 1951-es törvények szigorú állami ellenőrzés alá vonták a mezőgazdaságot, és előkészítették a későbbi kollektivizálást. A politikai ellenfelekkel szembeni fellépés intenzitása azonban a kortárs megfigyelők és a későbbi történészek szerint is szélsőséges volt, jelezve, hogy a rendszer nem csupán a hatalom megszilárdítására, hanem a társadalom erőszakos homogenizálására törekedett.

22.1.2 Sztálinista gazdaság és társadalmi átalakítás

Az enverista gazdaságpolitika a szovjet mintájú **iparosítást** és **kollektivizálást** helyezte előtérbe. Az első ötéves terv (1951–1955) a kitermelő ipar – króm, réz, kőolaj – fejlesztésére, valamint a textil- és élelmiszeripar bővítésére összpontosított. Albánia ásványkincsei révén viszonylag gyorsan tudott ipari termelést felmutatni, ám a nehézipari fejlesztés tőkehiány és képzett munkaerő hiánya miatt egyenetlen maradt. A mezőgazdaságban a **termelőszövetkezetek** (kooperativa bujqësore) erőszakos megszervezése az 1950-es évek második felétől lendült fel; a folyamat az 1960-as évek közepére gyakorlatilag befejeződött. A parasztokat – sokszor nyílt kényszerrel – termelőszövetkezetekbe tömörítették, a magángazdálkodást pedig büntetőjogilag üldözték. A kollektivizálás dokumentált ténye nem vitatott; az általa okozott élelmiszerhiány és vidéki elszegényedés már értelmezési kérdés: egyes kutatók szerint a rossz terméseredmények és a paraszti ellenállás miatt a rendszer kénytelen volt kisebb engedményeket tenni, mások a rendszer ideológiai merevségét hangsúlyozzák.

Az 1960-as években a gazdaság irányítása tovább centralizálódott. A **Szocialista Népköztársaság** (Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë) 1976. évi alkotmánya kimondta a termelőeszközök állami vagy szövetkezeti tulajdonát, és betiltotta a magántulajdon szinte minden formáját. A mezőgazdaság teljes kollektivizálása mellett a kisipari és kiskereskedelmi tevékenységet is felszámolták. A gazdasági növekedésről szóló hivatalos adatok megbízhatósága erősen kétséges: a statisztikai hivatal propaganda célokat szolgált, és a valós termelési mutatókról csak becslések állnak rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy az életszínvonal a kelet-európai szocialista országokéhoz képest is alacsony maradt; a fogyasztási cikkek hiánya, a jegyrendszer és a lakáshiány állandósult. A vidéki lakosság életkörülményei különösen nehezek voltak, és a kormányzat a városi lakosság ellátását is csak szűkösen tudta biztosítani.

A gazdasági izoláció a külkereskedelem beszűkülésével járt együtt. A kezdeti jugoszláv, majd szovjet, később kínai segélyek idővel megszűntek, és Albánia az 1980-as évekre szinte teljesen elzárkózott a világpiactól. A rendszer ezt ideológiai erényként tüntette fel, a „önellátás” (mbështetja te vetvetes) politikáját hirdetve. Valójában az ország külföldi hitelek és technológiai transzfer nélkül lemaradt a modernizációs folyamatoktól. Az infrastruktúra – utak, vasutak, kikötők – fejlesztése vontatottan haladt, bár a rendszer saját propagandája ezt is a szocialista építés bizonyítékaként mutatta be. A gazdasági adatok bizonytalanságát növeli, hogy a hivatalos statisztikák a valós termelési visszaesést sokáig eltitkolták, és csak az 1990-es években megnyílt levéltárak alapján kezdett kirajzolódni a tényleges helyzet.

22.1.3 A fokozódó izoláció: szövetségesek elvesztése

Albánia külpolitikai elszigetelődése fokozatosan következett be, és szorosan összefüggött Hoxha személyes hatalmának megerősödésével. A kezdeti időszakban Jugoszlávia volt a legfontosabb szövetséges, és a két ország kapcsolata a közös háborús ellenállásra épült. Azonban a Tito–Sztálin

szakítás (1948) lehetőséget adott Hoxhának arra, hogy megszabaduljon a belpolitikai riválisaitól, és egyúttal a Szovjetunió felé forduljon. A szovjet blokkhoz való csatlakozás az 1948–1961 közötti időszakban gazdasági támogatást és technikai segítséget jelentett, de a kapcsolat 1961-ben megromlott, amikor Hoxha elutasította Hruscsov desztalinizációs politikáját. Albánia a szovjet vezetést „revizionistának" bélyegezte, és a szocialista táboron belüli elszigetelődés útjára lépett.

A szovjet szakítást követően Albánia Kínához közeledett. Az 1960-as években a kínai–albán szövetség ideológiai és gazdasági alapot adott a rendszernek; Kína segélyeket és szakértőket küldött, cserébe Albánia a szovjet vezetés elleni kínai propagandát támogatta. Ez az időszak a sztálinista ortodoxia és a kulturális forradalom iránti rokonszenv jegyében telt. A viszony azonban az 1970-es években megromlott, amikor Kína Mao halála után (1976) fokozatosan nyitott a Nyugat felé, és normalizálta viszonyát az Egyesült Államokkal. 1978-ban a kínai kormány leállította a gazdasági és katonai segélyeket, Albánia pedig minden külföldi szövetséges nélkül maradt. Hoxha ekkor az „egyetlen igazi szocialista állam" szerepét vindikálta magának, és a teljes önelszigetelés politikáját hirdette meg.

Az izoláció fizikai és ideológiai szinten is megnyilvánult. A rendszer tömegesen épített **bunkereket** (bunkerizimi), amelyek célja a feltételezett külső invázió elleni védelem volt. A bunkerépítési program az 1970-es években és az 1980-as évek első felében zajlott; a létesítmények számát 170 000 és 700 000 közé teszik a különböző becslések, de pontos hivatalos adat nem ismert. A bunkerek nemcsak katonai, hanem politikai célokat is szolgáltak: a lakosság mozgósítását, a félelem fenntartását és a rendszer tekintélyének növelését. A bunkerépítéshez szükséges munkaerőt gyakran kényszermunkával biztosították, ami tovább növelte a társadalmi elégedetlenséget. A nemzetközi kapcsolatok teljes leépítése, a kiutazás tilalma és a külföldi propaganda büntetése az izoláció mindennapi következménye volt.

22.1.4 Az ateista kampány és a vallásüldözés

Albánia vallási sokszínűsége – a szunnita iszlám, a bektási dervisrend, az ortodox és a katolikus egyház – a kommunista hatalom számára kihívást jelentett. A kezdeti években a rendszer vallásellenes intézkedéseket hozott, de a nyílt üldözés az 1960-as évek közepére erősödött fel. 1967-ben Hoxha meghirdette az **ateista kampányt** (Fushata kundër fesë), amelynek célja a vallás felszámolása és az állami ateizmus bevezetése volt. A kampány során mecseteket, templomokat és kolostorokat zártak be, romboltak le vagy alakítottak át világi célokra (raktárak, mozik, tornatermek). A vallási vezetőket – imámokat, papokat, szerzeteseket – letartóztatták, bebörtönözték, sokakat kivégeztek. A vallási könyveket és tárgyakat megsemmisítették; a vallásgyakorlás minden formáját büntették, akár a magánszférában is.

A dokumentált tények egyértelműen mutatják az egyházüldözést: több mint 2000 vallási épületet becsülnek bezártnak vagy leromboltnak, bár a pontos szám vitatott. Az 1976. évi alkotmány 37. cikkelye hivatalosan is kijelentette: „Az állam nem ismer el vallást, és ateista propagandát folytat." Ezzel Albánia a világ első – és a kommunista korszakban egyetlen – alkotmányosan ateista államává vált. A vallási tevékenység minden formája – istentisztelet, ima, keresztelés, körülmetélés, vallási ünnepek – bűncselekménynek minősült, és súlyos börtönbüntetéssel sújtották. A vallási identitás nyilvános megvallása a „nacionalista" vagy „klerikális reakció" vádját vonhatta maga után.

Az ateista kampány azonban nem szüntette meg a vallási érzést, csupán illegalitásba szorította. A családi körben titokban gyakorolt vallás, a rejtett szertartások és a hagyományos ünnepek tovább éltek. A rendszer besúgóhálózata sok esetben leleplezte a titkos vallásgyakorlást, ami újabb üldözésekhez vezetett. A vallásüldözés áldozatainak száma ismeretlen; a becslések több ezer bebörtönzött és több száz kivégzett vallási vezetőt említenek, de megbízható statisztika nincs. Az ateizmus hivatalos ideológiája nemcsak a vallási intézményeket, hanem a hagyományos

társadalmi normákat is támadta: a rendszer a törzsi szokásjog, a vérbosszú és a nemi alapú megkülönböztetés felszámolását hirdette, ami részben egybevágott a modernizációs célokkal, de az állami erőszak eszközével valósult meg.

22.1.5 Társadalmi terror és mindennapi ellenállás

A társadalmi terror az enverista rendszer alapvető jellemzője volt. A **Sigurimi** kiterjedt besúgóhálózatot működtetett; becslések szerint a felnőtt lakosság jelentős része valamilyen formában érintkezett az állambiztonsággal, akár besúgóként, akár megfigyeltként. A megfigyelés nem csupán a politikai ellenzékre irányult: a mindennapi beszélgetések, a családi kapcsolatok, a külföldi rádióhallgatás és a munkahelyi „lógás” is a rendszer figyelmét keltette. A „felforgatás” (veprimtar armiqësor) vádja rendkívül tágan értelmezhető volt; politikai perekben sokan kaptak súlyos börtönbüntetést vagy halálos ítéletet. A kivégzések egy részét nyilvánosan hajtották végre, ami a félelem intézményesítését szolgálta.

A büntetőintézmények rendszere magában foglalta a hagyományos börtönöket, a **munkatáborokat** (kampet e punës) és a belső száműzetés (internimi) intézményét. A politikai elítélteket és családtagjaikat gyakran távoli, elszigetelt vidéki településekre száműzték, ahol nehéz fizikai munkát végeztek. A munkatáborok körülményei rendkívül mostohák voltak; az éhezés, a betegségek és a fizikai bántalmazás gyakori jelenségnek számított. A táborokban elhunytak számáról nincs megbízható adat, de a túlélői visszaemlékezések és az 1990 utáni kutatások több ezer halálos áldozatot valószínűsítenek. A kényszermunka nemcsak büntetés, hanem a gazdasági termelés eszköze is volt: a bunkerépítéseknél, a csatornázási munkáknál és a bányászatban széles körben alkalmazták a politikai elítélteket.

A társadalmi terror a lakosság minden rétegét érintette, de különösen sújtotta a parasztokat, a vallásosokat és az értelmiségieket. A parasztság ellenállása a kollektivizálással szemben passzív formákat öltött: eltitkolt termés, állatok elrejtése, a szövetkezeti munka szabotálása. A rendszer ezt „ellenséges tevékenységként” üldözte. Az értelmiségiek – tanárok, orvosok, mérnökök – esetében a „burzsoá csökevények” vádja gyakori volt; sokan kerültek börtönbe vagy kényszermunkára. A nők helyzete ambivalens volt: a kommunista propaganda a nők felszabadítását hirdette, és valóban növelte a nők iskoláztatási és munkavállalási lehetőségeit, de a patriarchális családi struktúrák továbbra is fennmaradtak, és az állami beavatkozás a családi élet minden területére kiterjedt.

A határok lezárása és a kiutazás teljes tilalma a társadalmi terror egyik legszélsőségesebb megnyilvánulása volt. Az albán állampolgárok gyakorlatilag nem hagyhatták el az országot; a határátlépési kísérlet halálos fenyegetéssel járt, mivel a határőrök lőhettek. A menekülési kísérletek számos halálos áldozatot követeltek, bár a pontos statisztika szintén vitatott. A rendszer az elszigetelést a „nép védelmeként” hirdette, de valójában a társadalom ellenőrzésének eszköze volt. A mindennapi ellenállás formái közé tartoztak a politikai viccek, a nyugati rádióadók (BBC, Voice of America, Radio Free Europe) hallgatása, a titkos vallásgyakorlás és a rendszerrel szembeni passzív nem-együttműködés. Ezek a jelenségek azt mutatják, hogy a totális kontroll soha nem sikerült maradéktalanul.

22.1.6 Források és bizonytalanságok

Az enverista rendszer történetének rekonstrukciója módszertani nehézségekkel terhelt. A kommunista korszak hivatalos levéltárai 1991 után fokozatosan megnyíltak, de sok irat megsemmisült, szándékosan hiányos vagy továbbra is zárolt. A párt- és állambiztonsági iratok egy része megtalálható az albán levéltárakban, de a kutatás számára való hozzáférés egyenetlen. A korszakról szóló nyugati elemzések gyakran a hidegháborús propaganda és az emigráns beszámolók alapján

készültek, ami elfogultságot eredményezhet. A túlélők visszaemlékezései értékes források, ám az emlékezet torzíthat; a traumás élmények, a rendszer utólagos démonizálása vagy éppen a nosztalgia befolyásolhatja a részleteket.

Az áldozatszámok – kivégzések, börtönben vagy táborokban elhunytak, vallásüldözés áldozatai – terén nincs tudományos konszenzus. A becslések nagyságrendje is vitatott: egyes kutatók néhány ezerre, mások több tízezerre teszik a politikai megtorlások áldozatait. Ennek oka, hogy a hivatalos statisztikák hiányoznak, a rendszer utolsó éveinek káoszában sok dokumentum eltűnt, és az 1990-es években készült összeírások módszertana nem egységes. A gazdasági teljesítmény értékelése ugyancsak bizonytalan: a hivatalos növekedési adatok propaganda célokat szolgáltak, és a tényleges fogyasztási, termelési mutatókról csak hozzávetőleges rekonstrukciók állnak rendelkezésre. A bunkerek számáról szóló becslések is széles intervallumban mozognak.

Fontos megkülönböztetni a dokumentált tényeket (a kollektivizálás megtörtént, az ateista kampányt 1967-ben meghirdették, az 1976-os alkotmány betiltotta a vallást) és a vitatott értelmezéseket (a rendszer népszerűsége, a modernizációs eredmények mértéke, a társadalmi ellenállás kiterjedtsége). Az emlékezetpolitikai viták ma is zajlanak Albániában: a kommunista múlt értékelése a posztkommunista közbeszéd egyik törésvonala. Egyesek a Hoxha-korszak fejlesztéseit emelik ki, mások a terror és a szegénység dimenzióját hangsúlyozzák; a történeti kutatásnak mindkét szempontot mérlegelnie kell anélkül, hogy igazságot tenne a politikai vitákban.

22.1.7 Rövid összefoglaló

- Enver Hoxha 1944 után fokozatosan egyszemélyi diktatúrává alakította a kommunista hatalmat; a politikai riválisokat és belső frakciókat a **Sigurimi** segítségével likvidálta.
- A rendszer sztálinista gazdaságpolitikát folytatott: erőszakos iparosítás és mezőgazdasági kollektivizálás, a magántulajdon felszámolása, alacsony életszínvonal.
- Albánia külpolitikai izolációja a szövetségesek (Jugoszlávia, Szovjetunió, Kína) elvesztésével az 1978-as szakítás után teljessé vált; a bunkerépítési program ezt szimbolizálta.
- Az 1967-es ateista kampány felszámolta a vallási intézményeket; az 1976-os alkotmány alkotmányosan ateista államot hirdetett, és üldözte a vallásgyakorlást.
- A társadalmi terror kiterjedt a megfigyelésre, a politikai perekre, a munkatáborokra és a belső száműzetésre; a lakosság mozgását szigorúan korlátozták.
- Az áldozatok pontos száma nem ismert; a becslések vitatottak, és a történeti értékelés emlékezetpolitikai viták tárgya ma is.

22.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépésekkel építette ki Enver Hoxha a személyi diktatúrát az 1940-es évek végétől, és milyen szerepet játszott ebben a Jugoszláviával való szakítás?
2. Hasonlítsa össze az enverista gazdaságpolitikát a szovjet sztálinista modellel: mely elemeket vett át Albánia, és milyen sajátosságok alakultak ki?
3. Milyen okai és következményei voltak Albánia fokozatos nemzetközi izolációjának, és hogyan jelenítette meg ezt a bunkerépítési program?
4. Hogyan viszonyult a rendszer a vallási közösségekhez, és miért volt az ateizmus hivatalos bevezetése egyedülálló a kommunista világban?
5. Milyen formái voltak a társadalmi terrornak, és milyen bizonyítékok, illetve bizonytalanságok nehezítik az áldozatok számának megállapítását?

22.2 A rendszerváltás

A rendszerváltás Albániában nem egyetlen dátumhoz köthető, hanem elhúzódó, ellentmondásos folyamat volt, amely az 1980-as évek végi óvatos enyhüléstől az 1990-es tömegmozgalmakon át az 1997-es fegyveres válságig tartott. Az Enver Hoxha rendszere – a teljes elszigeteltség, a politikai terror, a paraszti társadalom erőltetett iparosítása és a magántulajdon hiánya – meghatározta, hogy a nyitás később, hirtelenebbül és nagyobb társadalmi költséggel következett be, mint Kelet-Közép-Európa több más államában. Ebben az alfejezetben a rendszer összeomlását, a többpártrendszer bevezetését, az első szabad választásokat, valamint az átmenet legsúlyosabb megrázkódtatását, az 1997-es piramisjáték-válságot és annak következményeit vizsgáljuk. A kérdés nem csupán az, hogy ki nyerte a választásokat, hanem az is, hogy a társadalom miért nem tudta békésen intézményesíteni a politikai versenyt, és miért omlott össze az állami erőszakmonopólium.

22.2.1 A késői enyhülés és a kommunista rendszer eróziója

Enver Hoxha halála (1985) után Ramiz Alia (1925–2011) vette át a pártfőtitkári tisztséget, és óvatos reformokba kezdett. A hatalom megtartotta a hivatalos marxista-leninista retorikát, de a gyakorlatban enyhítette a politikai üldözést, és a gazdaságban szerény magánkezdeményezéseket engedett. Az 1989-es kelet-európai változások azonban Alia számára is világossá tették, hogy a sztálinista modell fenntarthatatlan. Az albán gazdaság hagyományosan mezőgazdasági alapú volt, az ipar nagy része elavult, a külkereskedelem minimális, a lakosság pedig a hosszú elzártság miatt alig ismerte a régióban végbement átalakulásokat.

A rendszerváltás első jelei nem a pártállami elit reformterveiből, hanem a társadalom elégedetlenségéből fakadtak. A gazdasági hiány, a munkanélküliség és a politikai elnyomás ellenére a társadalom jelentős része – különösen a fiatalabb generáció – már az 1980-as évek végén kapcsolatba került a nyugati médiával, elsősorban az olasz televízióval, amelyet a tengerparti területeken fogni lehetett. A rendszer merevsége és a mindennapi élet kontrollja egyre kevésbé volt fenntartható, de a hivatalos politika még 1990 tavaszán is a többpártrendszer elutasítását hangoztatta.

22.2.2 A menekülthullám és az 1990-es tüntetések

1990 nyarán több ezer albán állampolgár menekült a külföldi nagykövetségekre Tiranában és más városokban. A legismertebb eset a tiranai német, olasz és francia nagykövetség elfoglalása volt, ahol a menekültek politikai menedéket kértek. Az esemény nemzetközi nyomást gyakorolt a rezsimre, és rávilágított a társadalmi elégedetlenség mértékére. A menekülthullám több hullámban ismétlődött, és a Nyugat-Európába irányuló kivándorlás a későbbi években állandósult. A nagykövetségek előtti jelenetek a nemzetközi sajtóban megmutatták a világnak az albán szegénységet és a rendszer elutasítását.

1990 decemberében a tiranai Enver Hoxha Egyetem diákjai tüntetéseket kezdtek, követelve a többpártrendszer bevezetését, a gyülekezési és sajtószabadságot, valamint a politikai foglyok szabadon bocsátását. A tüntetések gyorsan kiterjedtek, és a rezsim végül engedett: 1990. december 12-én legalizálták az új politikai pártokat, és megalakult a **Demokratikus Párt** (albánul: Partia Demokratike e Shqipërisë, rövidítve PD), amelynek vezetője Sali Berisha orvos és egyetemi tanár lett. A PD nemcsak a városi fiatalok, hanem a vidéki lakosság és az egykori politikai üldözöttek támogatását is megszerezte. A pártalapítás a **többpártrendszer** (sistemi shumëpartiak) bevezetésének első intézményes lépése volt, de az állampárt hatalmi gépezete ekkor még működött.

Az 1990-es év végén a rezsim ugyanakkor megpróbálta a folyamatot ellenőrzött keretek között tartani. A tüntetések résztvevői között a diákok mellett megjelentek a munkások, a háziasszonyok és a vidékről a fővárosba áramló fiatalok is. A nők szerepe különösen fontos volt a tüntetések szervezésében, hiszen a hiánygazdaság mindennapi terheit elsődlegesen ők viselték. A rendszer a hadsereget és a rendőrséget is mozgósította, de a fegyveres beavatkozástól részben a nemzetközi figyelem miatt tartózkodott.

22.2.3 Az első többpárti választások (1991)

Az első többpárti választást 1991. március 31-én tartották. A választási kampány rendkívül feszült volt, a PD az állami média ellenőrzése miatt hátrányban volt. A hivatalos eredmények szerint az Albán Munkapárt (Partia e Punës e Shqipërisë) nyert, megszerezve a parlamenti többséget, de a PD jelentős képviselethez jutott. A vidéki körzetekben a hagyományos függőségi viszonyok és a helyi államigazgatás nyomása miatt a Munkapárt eredménye meghatározó maradt. A választások tisztaságát azonban az ellenzék és a nemzetközi megfigyelők kétségbe vonták, a győzelmet sokan a kommunista apparátus választási befolyásának tulajdonították. Ez a vita máig az albán politikai emlékezet része.

A választások után a politikai válság tovább folytatódott. A PD folyamatos utcai tüntetéseket szervezett, és bojkottálta a parlament egyes üléseit. 1991. június 10-én a Munkapárt kongresszusa átalakította a pártot **Albán Szocialista Párttá** (Partia Socialiste e Shqipërisë, rövidítve PS), vezetője Fatos Nano lett. Az átnevezés a kommunista rendszerrel való szakítás szimbolikus aktusa volt, de a pártszervezet, a tagság és a vagyoni háttér továbbra is a régi állampárti struktúrára épült. A PS igyekezett magát szociáldemokrata erőként feltüntetni, de a múlt terhe miatt hitelességi problémákkal küzdött.

1991 közepén a gazdasági és társadalmi helyzet kritikussá vált. A mezőgazdasági termelés visszaesett, az ipari üzemek leálltak, a munkanélküliség gyorsan nőtt, és az infláció a magasba emelkedett. Az olasz tengerparti városokba irányuló tömeges kivándorlás – például a Vlora és Durrës kikötőjéből indított hajók – nemzetközi médiaszenzációvá vált. Az albán állam gyakorlatilag elveszítette a határellenőrzés képességét, és a rendőrség, valamint a hadsereg állománya morálisan és anyagilag egyaránt leépült. A görög kisebbség politikai szervezete, az **Omonia** (Görög Kisebbségi Egyesület) szintén megjelent a politikai színtéren, és a déli, görögök lakta területeken autonóm követelésekkel lépett fel, ami feszültséget okozott Tiranával és Athénnal egyaránt. A görög kisebbség tagjai közül sokan már az 1990-es évek elején Görögországba vándoroltak, ami megváltoztatta a déli határvidék demográfiai képét.

22.2.4 Az 1992-es választások és a demokratikus hatalomátvétel

Az 1991-es válság után előrehozott választásokat írtak ki. 1992. március 22-én a **Demokratikus Párt** győzött, és a parlament Sali Berishát választotta államfővé. A miniszterelnök Aleksandër Meksi lett. Az új kormány radikális piacgazdasági reformokat hirdetett: a mezőgazdasági földek privatizációját, az állami vállalatok gyors leépítését, a külkereskedelem liberalizálását és a monetáris stabilizációt. A földosztás során a korábbi termelőszövetkezetek földjeit a falusi lakosság kapta meg, ami gyors tulajdoni átalakulást eredményezett, de a kis parcellák elaprózottsága és a gépek hiánya miatt a mezőgazdaság hosszú távon alacsony hatékonyságú maradt.

A gazdasági átmenet társadalmi költségei súlyosak voltak. A nehézipari központokban – mint Elbasan, Berat vagy Durrës – tömegessé vált a munkanélküliség, a szakképzett munkások egy része külföldre vándorolt. A városi középosztály, amely a kommunista rendszerben az állami szektorhoz kötődött, nagy részben elszegényedett. A nők, akik a kommunista ideológia szerint egyenjogúak voltak, de a gyakorlatban a háztartás terhét is viselték, különösen érintetté váltak

a szociális ellátórendszerek leépítése miatt. A vidéki társadalom hagyományos szerkezete – a nagycsalád, a klánszövetségek, a **vérbosszú** (gjakmarrja) intézménye – részben újjáéledt, különösen az északi hegyvidéki területeken, ahol az állam jelenléte mindig is gyenge volt. A **roma** közösségek – amelyek a kommunista korszakban gyakran kényszerlakótelepeken éltek – még kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek, és a rendszerváltás alatti etnikai feszültségek elszenvedői lettek.

A demokratikus intézményépítés nehézségei közé tartozott a régi állambiztonsági szervezet, a **Sigurimi** öröksége. Az új kormány nem hajtott végre következetes átvilágítást, és a titkosszolgálati akták kezelése évtizedekig vitatott maradt. A politikai életet erős polarizáció jellemezte: a PD és a PS közötti küzdelem gyakran a demokratikus intézmények működését is megbénította, a választási csalásokról és a politikai erőszakról szóló vádak mindkét oldalon megjelentek. A sajtószabadság formálisan biztosított volt, de a média nagy része pártokhoz kötődött, és a nyilvánosság etnikai, regionális és politikai törésvonalak mentén szerveződött. A vallási közösségek – a muszlim, az ortodox és a római katolikus egyház – újra aktivizálódtak, miután a kommunista korszakban szinte teljesen felszámolták őket. A vallási újjáéledés azonban gyakran összekapcsolódott a politikai küzdelmekkel, különösen a nemzeti identitás kérdéseiben.

22.2.5 A piramisjátékok felemelkedése

Az 1990-es évek közepén a posztkommunista Albánia gazdaságát a **piramisjátékok** (albánul: skemat piramidale) elterjedése jellemezte. Ezek a konstrukciók a befektetőknek rendkívül magas hozamot ígértek, amelyet az újabb befizetésekből finanszíroztak. A jelenség a pénzügyi szabályozás hiányából, a bankrendszer iránti bizalmatlanságból és a lakosság gyors meggazdagodási vágyából táplálkozott. A kommunista korszak alatt a megtakarítások állami kézben voltak, a piacgazdaság bevezetése után sokan nem értették a pénzügyi kockázatokat, a hatóságok pedig nem léptek fel a gyanús sémákkal szemben. Egyes értelmezések szerint a kormányzat hallgatólagosan támogatta vagy legalábbis eltűrte a piramisjátékokat, mert azok rövid távon a gazdasági növekedés látszatát keltették, és politikai támogatást is vásároltak. Ezt az állítást a politikai szereplők vitatják, és a bírósági eljárások nem hoztak egyértelmű felelősségmegállapítást.

A piramisjátékokba a becslések szerint a lakosság jelentős része – egyes felmérések szerint a háztartások többsége – fektette be megtakarításait, gyakran a külföldről érkező családtagok utalásait. A sémák vonzereje abban rejlett, hogy a hagyományos bankbetétek alacsony kamatával szemben akár havi 10–20 százalékos hozamot is ígértek. A korabeli albán társadalomban a pénzügyi ismeretek hiánya, valamint a posztkommunista bizonytalanság – az infláció, a munkanélküliség és a szociális háló hiánya – miatt a megtakarítások gyors fialtatása irracionális döntésekhez vezetett. A piramisjátékok növekedése egy ideig mesterséges jólétet teremtett: az emberek fogyasztása emelkedett, új üzletek nyíltak, és a kormány gazdasági sikerként kommunikálta a jelenséget. A kritikusok – beleértve a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot – már 1996-ban figyelmeztettek a fenntarthatatlanságra, de a figyelmeztetéseket nem követte hatékony intézkedés.

22.2.6 Az 1997-es válság

1997 elején a legnagyobb piramisjátékok összeomlottak, és a lakosság elveszítette megtakarításait. Az elégedetlenség először tüntetésekben nyilvánult meg, majd fegyveres felkeléssé fajult. A válság gyorsan túllépett a gazdasági kereteken, és az állam összeomlását eredményezte. A déli városokban – Vlora, Gjirokastra, Saranda – a helyi lakosság tömegesen fosztotta ki a katonai raktárakat, és fegyverek tízezrei kerültek magánkézbe. A rendőrség és a hadsereg nagy része felbomlott, az állami intézmények működése leállt. A rend helyreállítására tett kormányzati kísérletek kudarcot vallottak, és az erőszak polgárháborús jellegűvé vált, bár a klasszikus értelemben vett etnikai

konfliktus nem volt jellemző. A válság elsősorban politikai és gazdasági jellegű volt, de a fegyveres bandák, a szervezett bűnözés és a helyi hatalmi vákuum révén etnikai és vallási feszültségek is felszínre kerültek.

A nemzetközi közösség – elsősorban Olaszország, Görögország és az ENSZ – beavatkozott. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1997 márciusában hozzájárult egy ideiglenes nemzetközi erő felállításához, amely **Operation Alba** néven ismert. Az olasz vezetésű, többnemzetiségű katonai kontingens feladata a humanitárius segélyek eljuttatása, a nemzetközi intézmények védelme és a fegyverek begyűjtésének elősegítése volt. A beavatkozás nem volt harci jellegű, de jelenléte hozzájárult a válság eszkalációjának megfékezéséhez. Az 1997 júniusában tartott előrehozott választásokat – amelyeken a **Szocialista Párt** nyert – a nemzetközi közösség megfigyelői számos hiányossággal, de a korábbiaknál rendezettebbnek minősítették. Fatos Nano lett a miniszterelnök, Berisha pedig lemondott elnöki tisztségéről, bár a PD megtartotta befolyását.

Az 1997-es válság áldozatainak száma vitatott. A leggyakrabban idézett becslések szerint a zavargásokban több mint 2000 ember halt meg, de nincs megbízható, független összesítés. A halálesetek egy része fegyveres összetűzésekből, más része balesetekből, önbíráskodásból és a menekülés közbeni tragédiákból származott. A válság gazdasági kára hatalmas volt, a külföldi befektetések évekre elmaradtak, és a kivándorlás újabb hulláma indult meg. A rendőrség és a hadsereg újjáépítése évekig tartott, a fegyverek begyűjtése részleges maradt, ami hozzájárult a szervezett bűnözés megerősödéséhez. Az ország déli részein a kormányzati ellenőrzés csak fokozatosan állt helyre, és a helyi hatalmi viszonyok – beleértve a fegyveres csoportok befolyását – hosszú távon megváltoztak.

22.2.7 A rendszerváltás értékelése

Az albán rendszerváltás nem érthető meg a kommunista örökség és a regionális kontextus nélkül. Ellentétben a közép-európai államokkal, ahol a politikai váltás békés tárgyalások útján, a régi és új elitek közötti kompromisszummal zajlott, Albániában a rendszerváltás a társadalmi robbanás és az állami intézmények szétesése révén ment végbe. A többpártrendszer bevezetése formálisan gyorsan megtörtént, de a demokratikus intézmények kiüresedtek, a politikai elit a klientelizmus és a polarizáció foglyává vált. Az 1997-es válság megmutatta, hogy a gazdasági átmenet – a gyors privatizáció és a szabályozatlan pénzügyi rendszer – súlyos társadalmi traumát okozhat, ha nem kíséri hatékony állami felügyelet és szociális védőháló.

A történeti szakirodalomban vita tárgya, hogy az 1997-es válság vajon a demokratikus kormányzat hibáinak, a régi elit szabotázsának vagy a posztkommunista átmenet strukturális csapdájának tulajdonítható-e. Az emlékezetpolitikai vitákban a válság értelmezése a későbbi politikai küzdelmek eszközévé vált: a jobboldal gyakran a kommunista utódpárt előretörésére, a baloldal pedig a korai demokratikus kormányzat autoriter hajlamaira vezette vissza az eseményeket. A források szűkössége – különösen a belső katonai és rendőrségi iratok, valamint a piramisjátékok könyvelésének hiánya – miatt a felelősség pontos megállapítása továbbra is nehéz.

A rendszerváltás hosszú távú következményei közé tartozik a kivándorlás tömegessé válása, a diaszpóra gazdasági szerepének felértékelődése, valamint az Albánia és a nyugati intézmények közötti viszony újradefiniálása. Az 1997-es válság után az ország politikai stabilitása lassan állt helyre, de az intézményi gyengeség és a korrupció továbbra is meghatározó maradt. Ezeket a folyamatokat Az EU-integráció és a belpolitika és Albánia a jelenben alfejezetek tárgyalják.

22.2.8 Források és bizonytalanságok

Az albán rendszerváltás története erősen vitatott, és a rendelkezésre álló források minősége egyenetlen. Az elsődleges források közé tartoznak az 1990–1992-es törvények és rendeletek, a választási jegyzőkönyvek, a pártok programjai, a nemzetközi szervezetek jelentései (ENSZ, EBESZ, EBEÉ), valamint a korabeli sajtó és televíziós tudósítások. A politikai szereplők visszaemlékezései – például Sali Berisha vagy Fatos Nano – fontosak, de erősen elfogultak, és a későbbi politikai küzdelmek kontextusában íródtak.

A legnagyobb bizonytalanságok az alábbi területeken jelentkeznek: - Az 1991-es és 1992-es választások tisztasága: a hivatalos eredmények és a független megfigyelők jelentései között eltérések vannak, a szavazatszámlálás módszertana nem volt átlátható. - A piramisjátékok által okozott pénzügyi kár és az érintett háztartások száma: a becslések széles sávban mozognak, mivel a szerencsejáték-sémák könyvelése hiányos vagy megsemmisült. - Az 1997-es áldozatszám: a gyakran idézett 2000 halálos áldozat nem tekinthető megerősített adatnak; a valós szám lehet alacsonyabb vagy magasabb. - A válság politikai felelőssége: a jogi eljárások nem vezettek a kulcsszereplők elítéléséhez, és a működő akták egy része nem hozzáférhető.

A tudományos konszenzus annyiban áll fenn, hogy a rendszerváltás Albániában késői, gyors és intézményileg törékeny volt; az 1997-es válság pedig a posztkommunista átmenet legmélyebb krízise volt, amely hosszú távon meghatározta az ország politikai kultúráját. Abban azonban nincs egyetértés, hogy a válság milyen mértékben írható a Demokratikus Párt kormányzatának, a nemzetközi pénzügyi környezetnek vagy a korábbi kommunista elit ellenállásának számlájára.

22.2.9 Rövid összefoglaló

- Az enverista rendszer 1985 utáni óvatos reformjai nem tudták megakadályozni a gazdasági és társadalmi összeomlást; az 1990-es menekülthullám és diák tüntetések kikényszerítették a többpártrendszert.
- 1990 decemberében megalakult a Demokratikus Párt Sali Berisha vezetésével; az 1991-es első többpárti választásokat a kommunista utódpárt nyerte, de a győzelem tisztaságát vitatták.
- 1992-ben előrehozott választáson a PD győzött, Sali Berisha lett az államfő; a kormány radikális piacgazdasági reformokba és privatizációba kezdett.
- A gazdasági átmenet mély társadalmi válságot okozott, a munkanélküliség, a kivándorlás és a hagyományos társadalmi szerkezetek újjáéledése mellett a politikai élet erősen polarizálódott.
- A szabályozatlan piramisjátékok az 1990-es évek közepén tömegessé váltak; 1997 eleji összeomlásuk fegyveres felkelést és az állami erőszak-monopólium összeomlását váltotta ki.
- Az 1997-es válságot az olasz vezetésű Operation Alba nemzetközi erő segítségével sikerült csillapítani; az előrehozott választásokon a Szocialista Párt nyert.
- A rendszerváltás Albániában késői és kaotikus volt, az intézményi konszolidáció lassú, az 1997-es események emlékezete máig megosztott.

22.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők magyarázzák, hogy Albániában a többpártrendszer csak 1990 decemberében jött létre, és miért volt erőszakosabb az átmenet, mint más kelet-európai államokban?
2. Hasonlítsa össze az 1991-es és 1992-es választások eredményeit és azok politikai következményeit: milyen szerepet játszott a választási tisztaság kérdése a későbbi polarizációban?

3. Milyen gazdasági és társadalmi okok vezettek a piramisjátékok elterjedéséhez, és miért nem tudott az állam időben közbelépni?
4. Milyen nemzetközi beavatkozásra került sor az 1997-es válság során, és milyen következményekkel járt ez az ország szuverenitására és biztonságára nézve?
5. Melyek a legfontosabb forráskritikai bizonytalanságok az 1991–1997 közötti albán rendszerváltás értelmezésében?

22.3 Az EU-integráció és a belpolitika

Albánia a posztkommunista átmenet kezdete óta az euroatlanti integrációt tekinti kül- és belpolitikája egyik legfőbb keretének. A A rendszerváltás alfejezetben bemutatott 1990-es évekbeli instabilitás és az 1997-es piramisjáték-válság után a 2000-es években a NATO- és az Európai Unióhoz való közeledés fokozatosan a belső reformok legfontosabb hajtóerejévé vált. A 2009-es NATO-csatlakozás, a 2014-es EU-tagjelölti státusz, majd a 2020-as években megnyíló csatlakozási tárgyalások olyan mérföldkövek, amelyek köré a belpolitikai viták is szerveződtek. Az uniós feltételesség – különösen az igazságügyi reform és a korrupció elleni küzdelem – egyszerre jelentett modernizációs lehetőséget és a politikai elit közötti konfliktusok tétjét. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan fonódott össze az EU-integráció és a belpolitikai polarizáció, milyen reformokat sikerült végrehajtani, és mely területeken maradtak fenn súlyos hiányosságok.

22.3.1 A stabilizációs és társulási folyamat és a NATO-csatlakozás (2000–2009)

Az Európai Unió a nyugat-balkáni régió országai számára 2000-ben indította el a stabilizációs és társulási folyamatot (Stabilisation and Association Process), amelynek célja a fokozatos közeledés és a majdani tagság perspektívájának megnyitása volt. Albánia 2006-ban írta alá az Európai Unióval a **stabilizációs és társulási megállapodást** (angolul Stabilisation and Association Agreement, SAA; albánul Marrëveshja e Stabilizim-Asociimit), amely 2009-ben lépett hatályba. A megállapodás nemcsak kereskedelmi kedvezményeket és piaci hozzáférést biztosított, hanem politikai párbeszédet, jogharmonizációs kötelezettségeket és intézményi együttműködést is előírt. Az Európai Bizottság ebben az időszakban éves országjelentésekben értékelte az albán reformokat, és rendre a bírósági függetlenség, a szervezett bűnözés, a korrupció és a választási eljárások hiányosságaira hívta fel a figyelmet.

A **NATO-csatlakozás** (albánul anëtarësimi në NATO) Albánia számára 2009. április 1-jén vált hivatalossá. A tagság elnyerése a 2000-es évek belpolitikai konszenzusának egyik ritka pontja volt: a fő politikai erők egyetértettek abban, hogy az atlanti szövetséghez való csatlakozás erősíti az ország biztonságát és nyugati orientációját. A NATO-tagság ugyanakkor elsősorban szimbolikus és biztonságpolitikai jelentőségű volt, a gazdasági modernizációhoz az uniós folyamat ígérkezett hosszabb távú keretnek. A tagság feltételeként Albániának csökkentenie kellett a fegyveres erők létszámát, át kellett alakítania a védelmi intézményrendszert, és javítania kellett a civil kontrollt. A katonai reformokat a kormányzat részben külső támogatással hajtotta végre, de a NATO-tagság elnyerése után a védelmi kiadások fokozatosan a szövetségi elvárásokhoz igazodtak.

Fontos kiemelni, hogy a 2000-es évek albán belpolitikája a Demokrata Párt (Partia Demokratike e Shqipërisë, PD) és a Szocialista Párt (Partia Socialiste e Shqipërisë, PS) közötti váltógazdálkodás jegyében telt. A 2005-ös választásokon a Demokrata Párt győzött, és Sali Berisha alakított kormányt. A kormányváltás nem hozta el a politikai stabilitást, mert az ellenzék és a kormány közötti bizalmatlanság továbbra is mély volt. Az EU- és NATO-integrációs célok ennek ellenére közös nevezőt jelentettek, és a nemzetközi szereplők – elsősorban az Egyesült Államok és az Európai Unió – folyamatosan ösztönözték a reformok folytatását.

22.3.2 Az EU-tagjelölti státusz útja (2009–2014)

Albánia 2009. április 28-án nyújtotta be hivatalos tagfelvételi kérelmét az Európai Unióhoz. Az Európai Bizottság 2010 novemberében közzétett véleménye tizenkét kulcsprioritást határozott meg, amelyek teljesítése előfeltétele volt a tagjelölti státusz megadásának. A prioritások között szerepelt a közigazgatás depolitizálása, a bírósági rendszer függetlenségének és hatékonyságának növelése, a korrupció és a szervezett bűnözés elleni küzdelem, a tulajdonjogok rendezése, a kisebbségi jogok védelme, az emberi jogok érvényesítése és a választási keretek javítása. A Bizottság ugyanakkor azt is jelezte, hogy Albánia még nem teljesíti a tagsághoz szükséges politikai kritériumokat, és a reformok üteme lassú.

A 2009-es parlamenti választásokat a Demokrata Párt nyerte, de az eredményt az ellenzék vitatta, és a belpolitikai feszültség tovább nőtt. 2011 januárjában Tiranában a kormányellenes tüntetések erőszakba torkolltak; a rendőrség fellépése következtében többen meghaltak. Az események felelősségi kérdései máig vitatottak, és a politikai megosztottság egyik szimbólumává váltak. A nemzetközi közösség – köztük az Európai Unió – a párbeszédet és a választási reformot sürgette, de az albán politikai elit számára a konszenzuskeresés továbbra is nehéznek bizonyult.

A 2013-as parlamenti választásokon a Szocialista Párt győzött, és Edi Rama alakított kormányt. Az új kormány programja tudatosan épített az uniós elvárásokra: a kabinet ígéretet tett az igazságügyi reformra, a korrupció elleni harcra és a gazdasági növekedés beindítására. A 2014 júniusában ülésező Európai Tanács ennek nyomán megadta Albániának az **EU-tagjelölti státuszt** (albánul statusi i vendit kandidat). A döntés nem nyitotta meg a csatlakozási tárgyalásokat, és nem jelentette a tagság garantálását, mégis fontos jelzés volt: az Unió elismerte Albánia elmozdulását a reformok felé, miközben további feltételeket szabott a tárgyalások megkezdéséhez. A tagjelölti státusz elnyerése a belpolitikában is üzenetértékű volt, mert a kormányzati retorikában a nemzetközi elfogadottság bizonyítékaként jelent meg.

22.3.3 Az igazságügyi reform és a veting (2014–2020)

A tagjelölti státusz után a legfontosabb uniós feltétel a bírósági rendszer átfogó reformja lett. Az albán igazságszolgáltatást a posztkommunista időszakban végig politikai befolyásoltság, alacsony hatékonyság és a korrupció lehetősége jellemezte. A kormány 2016-ban, az Európai Unió és a Velencei Bizottság szakértői támogatásával fogadta el az **igazságügyi reformcsomagot** (albánul reforma në drejtësi), amely alkotmánymódosítást is tartalmazott. A reform központi eleme a már említett **veting** (albánul veting, angolul vetting) volt: a hivatalban lévő bírák és ügyészek vagyonnyilatkozatainak, kapcsolati hálójának és szakmai alkalmasságának független testületek általi ellenőrzése. A folyamat során több száz bírót és ügyészt távolítottak el, illetve sokan lemondtak. A veting rövid távon súlyos létszámhiányt okozott az igazságszolgáltatásban, ami az ügyek felhalmozódásához és a bírósági eljárások lassulásához vezetett. A folyamatot nemzetközi megfigyelők – köztük az Európai Unió által delegált szakértők – is figyelemmel kísérték, de a veting tisztaságáról és pártatlanságáról eltérő értékelések születtek. A kormány és az uniós intézmények a reform sikerét hangsúlyozták, míg egyes bírói szervezetek és ellenzéki politikusok a politikai szelektivitás kockázatára hívták fel a figyelmet.

A reform intézményi oldala is jelentős volt. 2019 óta működik a **Különleges Korrupcióellenes és Szervezett Bűnözés Elleni Ügyészség** (Prokuroria e Posaçme kundër Korrupsionit dhe Krimit të Organizuar, röviden SPAK) és a hozzá kapcsolódó **Különleges Bíróság** (Gjykata e Posaçme kundër Korrupsionit dhe Krimit të Organizuar). A SPAK fokozatosan egyre magasabb rangú politikusok és üzletemberek ellen indított eljárást, ami új dinamikát vitt a belpolitikába. A kormány a SPAK működését a jogállamiság erősödésének bizonyítékaként mutatta be, az ellenzék viszont azzal vádolta a kormányt, hogy az új intézményeket politikai ellenfelei ellehetetlenítésére

használja. A vita nem csupán belpolitikai, hanem uniós szinten is megjelent: az Európai Bizottság értékelése szerint a SPAK eredményei javították a korrupcióellenes küzdelem hitelességét, de a folyamat függetlensége hosszú távú garanciákat igényel.

A reformok társadalmi hátterét 2019 novemberében egy súlyos **földrengés** is próbára tette. A 6,4-es erősségű, Durrës és Thumana térségét sújtó katasztrófa 51 halálos áldozatot követelt, és több ezer épületet rongált meg. Az újjáépítés részben nemzetközi segélyekből zajlott, és rávilágított az állami intézmények korlátozott kapacitásaira. A természeti katasztrófa időlegesen háttérbe szorította a pártpolitikai vitákat, de a segélyek elosztása és az újjáépítés átláthatósága később szintén viták tárgyává vált.

22.3.4 A politikai polarizáció intézményi következményei (2017–2024)

A 2017-es parlamenti választásokon a Szocialista Párt megszerezte a parlamenti többséget, a Demokrata Párt azonban választási csalást kiáltott, és hónapokig bojkottálta a parlament munkáját. A bojkott az albán politikai kultúra visszatérő elemévé vált, és a parlamenti demokrácia működését is megkérdőjelezte. 2019-ben az ellenzék a helyhatósági választásokat is bojkottálta, így a polgármesteri és önkormányzati testületi választásokat szinte ellenjelölt nélkül tartották meg. A politikai feszültség utcai tüntetésekben, rendőri beavatkozásokban és egyes esetekben erőszakos összecsapásokban is megnyilvánult. Az ellenzék követelései között szerepelt a technokrata kormány felállítása a választások előkészítésére, a választási törvény módosítása és a kormány lemondása.

A Demokrata Párt belső válsága tovább gyengítette az ellenzéki oldalt. A 2021-es parlamenti választásokat a Szocialista Párt ismét megnyerte, a Demokrata Párt pedig a vereség után belső hatalmi harccal szembesült. A párt korábbi vezetője, Sali Berisha visszatért a politikai életbe, és a formális pártelnökkel, Lulzim Bashával folytatott vitája a párt gyakorlati kettészakadásához vezetett. A Berisha-féle frakció és a párthoz hű csoportok között a 2023-as helyhatósági választásokig sem alakult ki tartós egység. A 2023-as választásokon az ellenzék részben visszatért, de a részvétel alacsony maradt, és a Szocialista Párt ismét megszerezte a legtöbb önkormányzati pozíciót. A politikai polarizáció így nem csupán a két nagy pár, hanem az ellenzéki tér homogenitásának hiánya miatt is állandósult.

A belpolitikai feszültségekhez hozzájárult a 2018–2019-es diákmozgalom is. A **diáktüntetések** (albánul protestat e studentëve) a tandíjak és a felsőoktatási körülmények miatt indultak, és a kormányzati politikák szélesebb társadalmi kritikájává szélesedtek. A tüntetések egy új, fiatal nemzedék részvételét jelezték, amelynek követelései nem elsősorban pártpolitikaiak, hanem az állami intézmények minőségére és az esélyegyenlőségre vonatkoztak. A kormány részben engedményeket tett, de a diákság és a politikai elit közötti bizalmatlanság továbbra is fennmaradt.

22.3.5 A SPAK és a korrupcióellenes küzdelem politikai hatása

A SPAK 2019 utáni tevékenysége fokozatosan átalakította a belpolitikai játszma feltételeit. Az új ügyészség több olyan eljárást indított, amelyek magas rangú hivatalban lévő vagy korábbi politikusokat, bírákat és üzletembereket érintett. A vádak között szerepelt hivatali visszaélés, korrupció, szervezett bűnözéssel való kapcsolat és pénzmosás. Az eljárásoknak hármas hatása volt: egyrészt növelték a jogállamiság iránti bizalmat a nemzetközi partnerek körében, másrészt elmélyítették a politikai polarizációt, mert az érintettek gyakran hárították a felelősséget és politikai üldözésre hivatkoztak, harmadrészt pedig a média és a közvélemény figyelmét a korrupciós ügyekre irányították.

Sali Berisha ellen 2023-ban egy privatizációs ügyben emeltek vádat, és a bíróság 2024-ben **házi őrizetet** rendelt el. Az ellenzék ezeket az eljárásokat politikai indíttatásúnak nevezte, és a kormányzati hatalomkoncentráció bizonyítékaként állította be. A kormány ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a SPAK független intézmény, és az eljárások a jogállamiság megerősödését mutatják. Az Európai Unió intézményei óvatos álláspontot foglaltak el: miközben a SPAK eredményeit elismerték, hangsúlyozták, hogy az eljárásoknak pártatlanul és az emberi jogok tiszteletben tartásával kell zajlaniuk. A SPAK tevékenysége így egyszerre lett az uniós feltételesség motorja és a belpolitikai konfliktusok újabb frontvonala.

A görög kisebbséghez tartozó **Fredi Beleri** elleni eljárás 2023–2024-ben tovább árnyalta a képet. Beleri, a dél-albániai Himara polgármestere ellen választási csalás és vesztegetés miatt indult büntetőeljárás, és elítélése feszültséget okozott Albánia és Görögország között. Athén a kisebbségi jogok megsértését és a jogállamiság hiányosságait emlegette, és egy ideig a csatlakozási folyamat akadályozásának lehetőségét is felvetette. Az ügy rámutatott arra, hogy az uniós integráció nem csupán a belső reformok, hanem a bilaterális kapcsolatok függvénye is, és hogy a nemzeti kisebbségek helyzete külpolitikai konfliktusok forrásává válhat.

22.3.6 A gazdasági és társadalmi átalakulás az uniós feltételesség árnyékában

Az EU-integráció nem pusztán jogi és intézményi folyamat volt; szorosan összefonódott a gazdasági és társadalmi változásokkal. Albánia gazdasága a 2000-es években viszonylag gyors növekedést mutatott, de a növekedés a fogyasztáson, az építőiparon és a külföldi átutalásokon alapult. A 2008–2009-es pénzügyi válság visszavetette a növekedést, és a gazdasági szerkezet sebezhetősége világossá vált. A 2010-es években a kormány a turizmus fejlesztését, az infrastrukturális beruházásokat és a mezőgazdaság modernizációját hirdette. A turizmus – különösen a tengerparti régiókban – a 2010-es évek második felétől dinamikusan nőtt, de a fejlődés egyenlőtlen, és a munkaerő-elvándorlás továbbra is komoly kihívást jelentett.

A demográfiai adatok aggasztó tendenciát mutattak. A 2023-as népszámlálás hivatalos adatai szerint a lakónépesség 2,4 millió körül volt, ami jelentős csökkenés a korábbi évtizedekhez képest. A kivándorlás – elsősorban a fiatal, képzett munkaerő elvándorlása Olaszországba, Görögországba, Németországba és más EU-tagállamokba – az állam és a gazdaság hosszú távú fenntarthatóságát veszélyezteti. Az **agyelszívás** (brain drain) jelensége az uniós csatlakozási folyamat paradoxonát is jelzi: a vízumliberalizáció és a mobilitás lehetősége megkönnyítette a kivándorlást, miközben az otthoni gazdasági lehetőségek nem tartottak lépést a várakozásokkal. A kormány és az EU egyaránt hangsúlyozta, hogy a reformoknak a fiatalok maradását és visszatérését kellene ösztönözniük, de ezen a téren kevés konkrét eredmény mutatkozott.

A médiaviszonyok és a sajtószabadság szintén kihívás maradt. A nemzetközi sajtószabadságindexeken Albánia helyezése romlott, és az újságírók elleni fenyegetések, a médiapiac koncentrációja, valamint a kormányzati hirdetések elosztása feletti ellenőrzés gyakran került a bírálatok középpontjába. Az uniós országjelentések rendre felhívták a figyelmet arra, hogy a média sokfélesége és függetlensége nélkül a demokratikus intézmények nem képesek megfelelően működni. A civil társadalom aktivitása ugyan nőtt, de a szervezetek gyakran forráshiánnyal és politikai nyomással szembesültek.

Az energiabiztonság területén fontos fejlemény volt a **Transz-adriai gázvezeték** (Trans Adriatic Pipeline, TAP) megépítése, amely az azerbajdzsáni földgázt Görögországon és Albánián keresztül Olaszországba szállítja. A vezeték albán szakasza 2020-ban készült el, és Albániát tranzitútvonallá tette, ami növelte az ország stratégiai jelentőségét és az energiabiztonsághoz való hozzájárulását. A beruházás ugyanakkor a környezeti és társadalmi hatások miatt helyi vitákat is kiváltott, és rámutatott a nagy infrastrukturális projektek és a helyi közösségek közötti feszültségekre.

A **COVID-19 világjárvány** 2020-ban újabb terhet rótt az albán gazdaságra és társadalomra. A kormány korlátozó intézkedéseket vezetett be, a turizmus visszaesett, és a költségvetési hiány nőtt. A járványkezelést a politikai polarizáció is átszőtte: az ellenzék a kormányt a felkészületlenség miatt bírálta, míg a kormány a lakosság egészségének védelmét hangsúlyozta. A vakcinabeszerzésben Albánia részben az EU, részben Kína és más donorok segítségére szorult, ami a geopolitikai verseny újabb terepe lett. A járvány utáni gazdasági helyreállás lassú volt, és a strukturális problémákat nem oldotta meg.

22.3.7 A csatlakozási tárgyalások megnyitása (2020–2024)

Az Európai Tanács 2020 tavaszán politikai döntést hozott a csatlakozási tárgyalások megkezdéséről Albániával és Észak-Macedóniával, de a konkrét kezdésre évekig kellett várni. A késlekedést részben az Európai Unión belüli bővítési fáradtság, részben a szomszédos tagállamokkal fennálló viták okozták. Az első **kormányközi konferenciát** 2022 júliusában tartották meg, ami formálisan is megnyitotta a csatlakozási tárgyalásokat. Az új uniós módszertan szerint a tárgyalások tematikus klaszterekben zajlanak, és a legelső, „alapok" elnevezésű klaszter nyitja ki a folyamatot; ez a jogállamiságról, az alapvető jogokról és a közigazgatási reformról szóló fejezeteket foglalja magában. 2024 októberében az EU és Albánia képviselői megtartották a második kormányközi konferenciát, és ténylegesen megnyitották az első tárgyalási klasztert. Ez a lépés jelezte, hogy az Európai Bizottság és a tagállamok többsége szerint Albánia kellő haladást ért el a jogállami reformok és a veting terén.

A tárgyalások megnyitása azonban nem jelentette a tagság közelségét. A folyamat hosszú, és a további klaszterek megnyitásához további feltételek teljesítése szükséges. Az ütemezést az Unió belső bővítési vitái, a tagállamok közötti érdekellentétek és a régión belüli feszültségek is befolyásolják. Albánia számára az orosz–ukrán háború 2022 utáni geopolitikai környezete ugyanakkor felértékelte az euroatlanti integráció stratégiai jelentőségét. A Nyugat-Balkán stabilitása és az EU-hoz való közeledése a transzatlanti közösség számára is biztonságpolitikai kérdéssé vált, ami növelte a nyugati partnerek hajlandóságát a bővítés felgyorsítására. Ennek ellenére a 2024–2025-ös időszakban a tárgyalások üteme mérsékelt volt, és a reformok végrehajtása továbbra is a legfőbb akadályt jelentette.

22.3.8 A jelenkor (2025–2026) és a kilátások

A 2024–2025-ös időszak fordulópontot hozott: Albánia évtizedes uniós közeledés után belépett a csatlakozási tárgyalások érdemi szakaszába, miközben a belpolitika továbbra is polarizált maradt. A 2025-ös parlamenti választásokat megtartották, de a választási folyamat tisztaságáról és a végeredmény politikai értelmezéséről a kézirat 2026 eleji lezárásáig nem alakult ki konszenzus. A választások utáni kormányalakítás és a politikai szereplők közötti párbeszéd hiánya az intézményi stabilitás szempontjából kockázatot jelent. Az EU-csatlakozási tárgyalások sikeressége azon múlik, hogy az új kormány képes-e fenntartani az uniós reformok ütemét, és hogy az EU tagállamai hajlandók-e további tárgyalási klasztereket megnyitni.

A legfontosabb belpolitikai kihívások közé tartozik a fiatalok tömeges kivándorlása, a demográfiai csökkenés, a korrupció elleni küzdelem fenntarthatósága és a helyi önkormányzatok kapacitása. A gazdaságban a turizmus – különösen a tengerparti régiókban – dinamikus növekedést mutat, de ez a fejlődés egyenlőtlen, és nem állítja meg a munkaerő-elvándorlást. Az EU-integráció sikeressége így nem csupán a jogharmonizációtól, hanem a társadalmi bizalom újjáépítésétől és a politikai elittől való elvárásoktól is függ. Albánia 2026-ban azon nyugat-balkáni országok között van, amelyek a legelőrehaladottabb tárgyalási szakaszban járnak, de a tagság eléréséhez még több évtizednyi – vagy legalábbis több ciklusnyi – következetes reformra van szükség.

A regionális együttműködés és a jószomszédi kapcsolatok továbbra is feltételei az integrációnak. Albánia és Koszovó viszonya szoros, de a tágabb albán politikai térség kérdése – a „nemzeti egyesítés” időnként felmerülő narratívája – a hivatalos politikában nem szerepel célként, és a környező országokban fenntartásokat ébreszthet. A NATO-tagság és az uniós perspektíva Albánia számára a kiszámíthatóság és a stabilitás keretét jelenti, amelyet a 2022 utáni európai biztonsági válság még inkább felértékelt. A jövőbeli eredmények azon múlnak, hogy a politikai elit képes-e az uniós feltételességet nem retorikai eszközként, hanem valódi intézményépítési programként kezelni.

22.3.9 Források és bizonytalanságok

Az ebben az alfejezetben tárgyalt folyamatok rekonstrukciójához elsősorban az Európai Unió intézményeinek hivatalos dokumentumai – az Európai Bizottság éves országjelentései, az Európai Tanács következtetései és az Európai Külügyi Szolgálat nyilatkozatai –, valamint az albán parlament törvényei és az INSTAT (Instituti i Statistikës) népszámlálási adatai szolgálnak elsődleges forrásként. A NATO-csatlakozás kapcsán a szövetség hivatalos közleményei, a SPAK tevékenysége kapcsán pedig az ügyészség sajtóközleményei és bírósági határozatok jelentenek alapot. A másodlagos szakirodalomban a posztkommunista átmenetről, a nyugat-balkáni EU-bővítés feltételességéről és az albán igazságügyi reformról szóló munkák érdemelnek figyelmet.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a veting folyamat pártatlanságának megítélése. A kormány és az EU szerint a folyamat sikeresen csökkentette a korrupciót, míg egyes bírói szervezetek és ellenzéki szereplők szerint a politikai nyomás szelektív döntéseket eredményezett. A SPAK által indított eljárásokban a vádak megalapozottságának és a politikai motivációknak a szétválasztása is vitatott. A választási eredmények tisztaságáról, a 2011-es tüntetések felelősségi kérdéseiről és a 2023-as népszámlálási adatok megbízhatóságáról eltérő álláspontok léteznek. A 2025–2026-os események – így az utolsó parlamenti választások és a tárgyalási klaszterek ütemezése – a kézirat lezárásakor még nem voltak teljes mértékben dokumentálhatók, ezért ezeknél az olvasó fokozottan ellenőrizze a legfrissebb hivatalos forrásokat.

22.3.10 Rövid összefoglaló

- Albánia 2006-ban írta alá a stabilizációs és társulási megállapodást az EU-val, majd 2009-ben csatlakozott a NATO-hoz; mindkettő a nyugati integráció iránti elköteleződést jelezte.
- Az EU-tagjelölti státuszt 2014-ben kapta meg, miután a Bizottság tizenkét kulcsprioritást fogalmazott meg a reformokhoz.
- A 2016-os igazságügyi reform és a veting célja a bírák és ügyészek politikai befolyásoltságának és korrupciójának csökkentése volt; a folyamat több száz bírót és ügyészt érintett, de pártatlansága vitatott.
- A SPAK és a Különleges Bíróság 2019 óta működik, és magas rangú politikusok ellen is indított eljárást, ami egyidejűleg erősítette a jogállamiság képét és elmélyítette a politikai polarizációt.
- A belpolitikát a Szocialista Párt és a Demokrata Párt közötti váltógazdálkodás, parlamenti bojkottok, tüntetések és a PD belső válsága jellemezte; a 2021-es választások után a kormányzati stabilitás nem oldotta fel a bizalmatlanságot.
- A 2020–2024 közötti időszakban az EU zöld utat adott a tárgyalásoknak, és 2024-ben megnyílt az első tárgyalási klaszter; a folyamat azonban lassú, és a további előrehaladás a reformoktól és a tagállamok politikai akaratától függ.
- A társadalmi kihívások – a kivándorlás, a demográfiai csökkenés, a médiafüggetlenség hiánya – továbbra is alapvető akadályokat jelentenek.

- A 2025–2026-os helyzet még változó; a választások utáni kormányzati stabilitás és az uniós tárgyalások üteme a jövőbeli integráció kulcsa.

22.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 2009-es NATO-csatlakozás és a 2014-es EU-tagjelölti státusz feltételeit és jelentőségét Albánia számára.
2. Milyen okok magyarázzák a veting folyamat pártatlanságával kapcsolatos vitákat, és milyen következményekkel járt a bírósági rendszerre?
3. Értékelje a SPAK szerepét a belpolitikában: milyen érvek szólnak amellett, hogy a jogállamiság erősödését, és milyen érvek szólnak amellett, hogy a hatalomgyakorlás eszközét jelenti?
4. Miért alakult ki tartós politikai polarizáció Albániában a 2010-es és 2020-as években, és hogyan hatott ez az EU-csatlakozási folyamatra?
5. Melyek a legfontosabb társadalmi és gazdasági kihívások a 2026-os albán integrációs kilátások szempontjából?

22.4 Albánia a jelenben

A jelen alfejezet Az EU-integráció és a belpolitika című rész folytatása, amely a 2010-es évek végéig követte Albánia politikai és intézményi fejlődését. Itt a 2020-as évekre összpontosítunk, négy metszetben: migráció, gazdaság, korrupció és társadalmi átalakulás. A cél annak bemutatása, hogy Albánia – miközben formálisan közeledik az európai integrációhoz – milyen mély társadalmi, gazdasági és intézményi feszültségekkel szembesül. A 2026-os lezárás miatt a legfrissebb fejleményeknél kiemelten jelezzük, hogy az adatok és értelmezések még alakulóban vannak, és egyes állításoknál a források ellenőrzése különösen fontos.

22.4.1 Migráció és demográfiai átalakulás a 2020-as években

Albánia a 2020-as években is a délkelet-európai kivándorlás egyik legjelentősebb kibocsátó országa maradt. A **kivándorlás** (albánul: *emigrimi*) nemcsak a rendszerváltás utáni időszak öröksége, hanem folyamatosan újratermelődő folyamat. A 2020-as években a fő célországok Görögország, Olaszország, Németország és – kisebb mértékben – az Egyesült Királyság, valamint az Európai Unió más tagállamai. A hivatalos statisztikák szerint a külföldön élő albán állampolgárok és albán származású személyek száma meghaladja a belföldi lakosság felét, de ez a becslés bizonytalan, mivel a regisztrálatlan kivándorlás és a kettős állampolgárság miatt a pontos létszám nem ismert.

A **hazautalások** (*remitanca*) a 2020-as években továbbra is a háztartások jövedelmének egyik legfontosabb forrása. A Világbank és az IMF becslései szerint a hazautalások a GDP 9–11 százalékát teszik ki, ami a régió egyik legmagasabb aránya. Ez a függőség azonban sebezhetővé teszi az országot a célországok gazdasági ingadozásaival szemben: a 2020-as COVID-19-világjárvány idején a hazautalások rövid időre visszaestek, majd a 2022–2023-as inflációs időszakban reálértékük csökkent. A diaszpóra hazatérése, a beruházások és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága szempontjából is kulcskérdés, de a visszatérési arány alacsony, és a második generációs albánok egy része már nem kötődik szorosan az anyaországhoz.

A **belső migráció** (*migrimi i brendshëm*) folytatódott: a vidéki, hegyvidéki területekről a nagyvárosokba, különösen Tiranába (Tiranë) és Durrësba (Durrës) áramlott a lakosság. A főváros és a tengerparti sáv vonzereje a szolgáltatások, a turizmus és az építőipar munkahelyeiből fakad.

Ennek következtében a belső perifériák – főként az északkeleti hegyvidék, a keleti határvidék és a déli vidéki térségek – elöregedtek, elnéptelenedtek, és az alapellátás (oktatás, egészségügy, közlekedés) visszaszorult. A demográfiai adatok mindezt tükrözik: Albánia lakossága a 2020-as években folyamatosan csökken, amit a természetes fogyás és a negatív vándorlási egyenleg együttesen okoz. Az INSTAT hivatalos becslései szerint a népesség 2023-ban 2,7 millió alatt volt, de a tényleges belföldi lakosság ennél alacsonyabb lehet, mivel a kivándoroltak egy része nem törölteti állandó lakcímét. A demográfiai öregedés és a fiatalok távozása miatt a munkaképes korú lakosság aránya csökken, ami hosszú távon a nyugdíjrendszer, az egészségügyi ellátás és a gazdasági növekedés fenntarthatóságát is veszélyezteti.

A migráció nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és érzelmi terheket is hordoz: a szülők nélkül felnövő gyermekek, a magukra hagyott idősek, a családok szétszakadása. Ugyanakkor a diaszpóra szerepe a politikai vitákban is jelen van: a választójog kiterjesztése a külföldön élő albánokra, a diaszpóra pénzügyi támogatása és a hazatérés ösztönzése mindegyik kormány programjában szerepelt, de a megvalósítás korlátozott.

22.4.2 Gazdasági szerkezet, függőségek és a turizmus

Albánia gazdasága a 2020-as években évi 3–5 százalékos növekedést mutatott a hivatalos adatok szerint, de a növekedés törékeny, és az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson számítva továbbra is a legalacsonyabbak közé tartozik Európában. A gazdaság szerkezetében a szolgáltatások, a mezőgazdaság és az építőipar dominál; az ipar aránya alacsony, a feldolgozóipar fejletlen. A **mezőgazdaság** (*bujqësia*) a foglalkoztatás jelentős részét adja, de termelékenysége alacsony, a birtokszerkezet elaprózott, a technológiai színvonal és az öntözési infrastruktúra elmaradott. A mezőgazdasági termelés nagy része önellátásra vagy helyi piacra irányul, az exportpotenciál kihasználatlan.

A **turizmus** (*turizmi*) a 2020-as években gyorsan bővült, elsősorban a Jón- és Adriai-tenger partvidékén, valamint a hegyvidéki északon. A tengerparti üdülőövezetek – különösen Vlora (Vlorë), Saranda (Sarandë) és Durrës környéke – tömegturizmust vonzanak, főként Koszovóból, Észak-Macedóniából, Olaszországból és más európai országokból. A turizmus fejlődése azonban szezonális, koncentrált, és gyakran a környezeti fenntarthatóság rovására megy: az engedély nélküli építkezések, a partvonal beépítése, a hulladékkezelés hiányosságai és a vízellátás problémái mind visszatérő gondok. A 2020-as években a turizmusból származó bevételek növekedtek, de a haszon eloszlása egyenlőtlen, és a helyi közösségek gyakran nem részesülnek arányosan.

A gazdasági növekedés másik motorja az **építőipar** (*ndërtimi*) és az ingatlanfejlesztés. A városi terjeszkedés, a lakóparkok és a turisztikai létesítmények építése magas foglalkoztatást biztosít, de az ingatlanbuborék kockázata és a korrupcióval való összefonódás is jelen van. Az építési engedélyek, a területrendezési szabályok és a tulajdonjogok körüli viták gyakoriak; a 2019-es földrengés utáni újjáépítés is számos átláthatósági kérdést vetett fel.

Az **energiafüggőség** szintén kritikus pont. Albánia villamosenergia-termelése szinte teljes egészében vízenergián alapul, ami az időjárási ingadozások miatt kiszolgáltatott: száraz években importra szorul, ami a világpiaci árak emelkedésekor súlyos terheket ró a költségvetésre és a fogyasztókra. A 2022–2023-as energiaválság idején a kormány ártámogatásokat vezetett be, de ezek hosszú távon fenntarthatatlanok. A megújuló energiaforrások diverzifikálása (nap-, szélenergia) lassan halad, bár 2024–2025-ben néhány naperőművi beruházás elindult – ezek pontos ütemezése és hatása a 2026-os lezárás időpontjában még nem értékelhető teljes körűen.

A **külföldi befektetések** (*investimet e huaja*) elsősorban az energetikába, a turizmusba és az ingatlanfejlesztésbe érkeznek, de a befektetői bizalom visszatérő problémája a korrupció, a

bíróságok lassúsága és a jogbiztonság hiánya. A 2020-as években az EU-integrációs folyamat előrehaladása részben javította a befektetői megítélést, de a tényleges javulás vitatott.

22.4.3 Korrupció, jogállamiság és az igazságszolgáltatási reform

A korrupció a 2020-as években is Albánia egyik legégetőbb társadalmi és politikai problémája. A **Transparency International** korrupcióérzékelési indexén az ország továbbra is alacsony pontszámot kapott, ami a lakosság és a szakértők szerint a mindennapi életben – az egészségügyben, az oktatásban, a közigazgatásban, a közbeszerzésekben és az igazságszolgáltatásban – széles körben jelen lévő korrupciót tükrözi. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez az index percepcióalapú, tehát nem méri közvetlenül a korrupciós esetek számát, hanem azt, ahogyan a válaszadók érzékelik a jelenséget. A kritikusok szerint a percepciós mutatók lemaradhatnak a tényleges javulásról, míg mások szerint éppen a rejtett korrupció mértékét alulbecsülik.

A 2016-ban megindult **igazságszolgáltatási reform** és a bírák, ügyészek **átvilágítása** (*vetting*) a 2020-as években is folytatódott. A folyamat célja az volt, hogy kiszűrjék a korrupt, alkalmatlan vagy vagyonukat igazolni nem tudó bírákat és ügyészeket. Az átvilágítás eredményeként több száz bíró és ügyész távozott vagy került eltiltásra, ami átmenetileg lelassította az igazságszolgáltatást, de hosszú távon növelheti a bíróságok hitelességét. A folyamatot ugyanakkor politikai viták övezték: egyes szereplők szerint a vetting túlzottan szelektív vagy politikai célokra használják, míg a reform támogatói szerint e nélkül nem lett volna esély a jogállamiság megerősítésére. A dokumentált tények alapján a vetting jogszabályi keretei egyértelműek, de a végrehajtás következetessége és a politikai pártatlanság továbbra is vitatott.

A 2019-ben felállított **Speciális Ügyészség** (*Prokuroria e Posaçme*, SPAK) és a hozzá kapcsolódó speciális bíróság a 2020-as években több magas rangú politikussal, üzletemberrel és köztisztviselővel szemben indított eljárást. A SPAK tevékenységét az EU és az Egyesült Államok is figyelemmel kíséri; a nyugati partnerek szerint a speciális intézmények működése kulcsfontosságú a korrupció elleni küzdelemben. A vádemelések és ítéletek ügyeit azonban gyakran politikai indíttatásúnak minősítik az érintettek, ami megnehezíti a pártatlan megítélést. A 2026-os lezárás időpontjáig a SPAK több jelentős ügyben hozott elsőfokú ítéletet, de a jogerős döntések száma és azok társadalmi hatása még nem teljesen értékelhető.

A **jogállamiság** (*sundimi i ligjit*) helyzete az EU éves országjelentései szerint javult, de továbbra is jelentős hiányosságok vannak a bírósági ügyhátralék, a végrehajtás, a tulajdonjogok védelme és a média szabadsága terén. Az EU 2022-ben megkezdett csatlakozási tárgyalásainak első szakasza éppen az igazságszolgáltatás és az alapjogok fejezetére összpontosított, ami azt jelzi, hogy a korrupció és a jogállamiság kérdése a csatlakozási folyamat központi feltétele.

A **szervezett bűnözés** (*krimi i organizuar*) – különösen a kábítószer-kereskedelem, az embercsempészet és a pénzmosás – szintén összefügg a korrupcióval. Albánia tranzitútvonal a kábítószer-kereskedelemben, és bár a rendőrség és a SPAK eredményeket ért el, a bűnözői hálózatok ellenállóképessége nagy. A bűnözés elleni harcot a nemzetközi együttműködés, elsősorban az Europol és az olasz hatóságok segítik, de a hatékonyság változó.

22.4.4 Társadalmi átalakulás: oktatás, egészségügy, média és civil társadalom

A 2020-as évek társadalmi átalakulását egyszerre jellemzi a modernizáció és a mély egyenlőtlenségek fennmaradása. A **városiasodás** (*urbanizimi*) folytatódott, és Tirana vonzáskörzete tovább duzzadt. A főváros lakossága a hivatalos becslések szerint meghaladja a 900 ezer főt, de a valós szám ennél magasabb lehet a nem regisztrált beköltözők miatt. A városi életforma terjedése átalakította a családi struktúrákat: a hagyományos többgenerációs háztartások aránya

csökkent, a **nukleáris család** vált gyakoribbá, és a nők munkaerőpiaci részvétele nőtt, bár továbbra is elmarad a férfiakétól. A **nemek közötti egyenlőtlenségek** (*pabarazia gjinore*) a bérkülönbségekben, a döntéshozatali pozíciókban és a családon belüli erőszak gyakoriságában is megmutatkoznak. A nők elleni erőszak a 2020-as években ismétlődő társadalmi válságjelenség, amely ellen civil szervezetek és részben az állam is fellép, de az áldozatvédelem és a jogi eljárások hiányosak.

Az **oktatás** (*arsimi*) minősége romlott a tanárok alacsony bérezése, a fiatal pedagógusok elvándorlása és az infrastruktúra leromlása miatt. A felsőoktatásban a tömegesedés, a minőségbiztosítás hiánya és a diplomák értékének inflálódása jellemző. Sok fiatal külföldön tanul, és jelentős részük nem tér vissza, ami az „agyelszívás" (*ikja e trurit*) jelenségét erősíti. A 2020-as években a kormány oktatási reformokat hirdetett, de azok hatása a 2026-os lezárásig nem mutatkozott egyértelműen.

Az **egészségügy** (*shëndetësia*) rendszere alulfinanszírozott és egyenlőtlen. Az állami kórházak felszereltsége, a szakemberhiány és a várólisták miatt sok beteg külföldre vagy magánellátásba kényszerül. A vidéki területeken az alapellátás hiányos, a szakorvosi ellátás a nagyvárosokban koncentrálódik. A COVID-19-világjárvány 2020–2021-ben súlyosan megterhelte a rendszert, és felszínre hozta a krónikus kapacitáshiányokat.

A **média** (*media*) szabadsága a 2020-as években továbbra is korlátozott. A Freedom House és más szervezetek jelentései szerint az újságírók elleni nyomásgyakorlás, a tulajdonosi koncentráció, a politikai befolyás és a fizikai támadások is előfordulnak. Az oknyomozó újságírás gyenge, bár a SPAK tevékenysége néhány bátor oknyomozó munkát inspirált. A közmédia pártatlansága vitatott, a kereskedelmi média nagy része üzleti és politikai érdekkörökhöz kötődik.

A **civil társadalom** (*shoqëria civile*) aktív, de forrásai korlátozottak. A nőjogi, környezetvédelmi, emberi jogi és antikorrupciós szervezetek működnek, de gyakran szembesülnek a hatóságok közömbösségével vagy ellenségességével. A 2020-as években a civil szervezetek szerepe felértékelődött az EU-csatlakozási folyamat nyomon követésében és a helyi közösségek képviseletében.

A **kisebbségek** helyzete változó. A görög kisebbség (minoriteti grek) főként a dél- albániai régióban él, és a két ország közötti viták időről időre felszínre törnek. A macedón, montenegrói, vlach (aromán), roma és egyiptomi közösségek lélekszáma kicsi, de jogaik védelme a nemzetközi normák szerint biztosított, bár a megvalósítás hiányos. A roma és egyiptomi közösségek társadalmi kirekesztettsége, lakhatási és oktatási hátrányai a legsúlyosabbak, és a 2020-as években sem sikerült érdemi áttörést elérni.

22.4.5 Külkapcsolatok, EU-integráció és regionális helyzet

Albánia külpolitikáját a 2020-as években a NATO-tagság (2009 óta), az EU-csatlakozási folyamat és a regionális együttműködés határozta meg. Az EU-tagjelöltség 2014-es megszerzése után a csatlakozási tárgyalások 2022-ben kezdődtek meg az első kormányközi konferenciával. A tárgyalások üteme azonban lassú: a tagállamok közötti politikai nézeteltérések, különösen Bulgária és Észak-Macedónia közötti vita 2020 körül Albániát is érintette, mivel a két ország csatlakozási folyamatát összekapcsolták. 2023–2024-ben a tárgyalások újabb fejezetei nyíltak meg, de a 2026-os lezárásig a folyamat kimenetele bizonytalan, és a politikai feltételek – különösen a jogállamiság, a korrupció elleni küzdelem és a választási reform – továbbra is központi szerepet játszanak. A hivatalos albán álláspont szerint az EU-csatlakozás stratégiai cél, és a kormány igyekszik teljesíteni a feltételeket, de a belpolitikai polarizáció gyakran akadályozza a reformok végrehajtását.

A **regionális együttműködés** terén Albánia részt vett a **Nyitott Balkán** (*Open Balkan*) kezdeményezésben, amelyet Szerbia, Észak-Macedónia és Albánia hozott létre a személyek,

áruk és szolgáltatások szabad áramlásának elősegítésére. A kezdeményezés fogadtatása vegyes: támogatói szerint gazdasági előnyökkel jár, kritikusai szerint viszont gyengíti az EU-tagság iránti elkötelezettséget, és Szerbia dominanciáját erősíti. Koszovó és Montenegró nem csatlakozott, ami a regionális megosztottságot tükrözi. Albánia a 2020-as években továbbra is szoros kapcsolatot ápol Koszovóval, és a két ország közötti határellenőrzés fokozatos lebontása napirenden volt, de a teljes integráció nem valósult meg.

Az **Oroszország–Ukrajna háború** 2022-es kitörése közvetett hatással volt Albániára: az energiaárak emelkedése, az infláció és a globális bizonytalanság növelte a gazdasági sebezhetőséget. Albánia elítélte az orosz inváziót, és csatlakozott az EU szankcióihoz, ami egyértelmű nyugati elköteleződést mutat. Ugyanakkor az ország energetikai kitettsége – a vízenergia és az importált fosszilis energia miatt – rávilágított a diverzifikáció sürgősségére.

A **Kína** által finanszírozott infrastrukturális beruházások kérdése is napirenden volt: a 2010-es években tervezett autópálya- és vasúti projektek egy része leállt vagy átalakult, mivel a hitelek feltételei és a korrupciós kockázatok vitát váltottak ki. A 2020-as években az EU és az Egyesült Államok igyekezett növelni befolyását a Nyugat-Balkánon, ami Albánia számára – legalábbis retorikailag – a nyugati integráció elsődlegességét erősítette.

Összességében a 2020-as évek Albániája egyszerre haladt az európai integráció felé, és maradt foglya a mély strukturális problémáknak: a kivándorlásnak, a korrupciónak, a gyenge intézményeknek és a társadalmi egyenlőtlenségeknek. A következő évek döntőek lesznek abban, hogy az ország képes-e kihasználni az EU-csatlakozási folyamat nyújtotta reformkényszert, vagy a demográfiai erózió és a politikai polarizáció tovább lassítja a felzárkózást.

22.4.6 Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet elsődleges forrásai a hivatalos statisztikai adatok (INSTAT), az EU intézményeinek éves országjelentései, a Világbank és az IMF gazdasági elemzései, valamint a Transparency International, a Freedom House és az EBESZ jelentései. E források típusa eltérő: a statisztikai adatok becsléseken alapulnak, a korrupciós és szabadság-indexek percepcióalapúak, az EU-jelentések pedig politikai tárgyalási dokumentumok, amelyek megfogalmazása diplomáciai szempontoktól sem független. A 2020-as évekre vonatkozó állításoknál ezért különösen fontos a forráskritika.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők:

1. **A migrációs és demográfiai adatok pontossága.** A kivándorlók számát csak becsülni lehet, mivel a regisztrálatlan távozás gyakori, és a hazatérések, a cirkuláris mozgások miatt a nettó vándorlási egyenleg nehezen mérhető. Az INSTAT népességbecslései frissülnek, de a 2023–2026 közötti tényleges lélekszámra vonatkozóan nincs független, teljes körű népszámlálási adat.
2. **A gazdasági mutatók megbízhatósága.** Az informális gazdaság aránya magas, ezért a hivatalos GDP-adatok alulbecsülhetik a tényleges jövedelmeket, ugyanakkor a növekedési ráták gyakran felülbecsülik a lakosság életszínvonalának javulását. A 2024–2026 közötti inflációs és energiapiaci folyamatok pontos hatását még nem lehet átfogóan értékelni.
3. **A korrupció mérése.** A Transparency International indexe percepcióalapú, és nem feltétlenül tükrözi az intézményi reformok tényleges hatását. A SPAK ügyei jogilag dokumentáltak, de a politikai motiváció vádját és az eljárások pártatlanságát illetően nincs tudományos konszenzus.
4. **A 2026-os lezárás időpontja.** A 2025–2026-os események – így az EU-csatlakozási tárgyalások legújabb fejleményei, a választások, a törvényhozási változások – még nem

rendelkeznek teljes körű feldolgozottsággal. A szövegben szereplő, 2024 utáni utalások ellenőrzést igényelnek.

5. **A politikai viták értelmezése.** Az albán belpolitika erősen polarizált; a kormánypárt és az ellenzék közötti konfliktusokban a tényeket gyakran eltérő keretekben mutatják be. A könyv ezért igyekszik a dokumentált eseményekre szorítkozni, és a vitatott értelmezéseket külön jelezni.

A szövegben felhasznált másodlagos irodalom a 2020-as évek akadémiai elemzéseit is magába foglalja, de a források folyamatos frissülése miatt a legfrissebb adatoknál a stabil, ellenőrzött URL-ek hiányában a könyv nem ad meg webes hivatkozást.

22.4.7 Rövid összefoglaló

- Albánia a 2020-as években is a délkelet-európai kivándorlás egyik legnagyobb kibocsátó országa maradt; a diaszpóra lélekszáma a belföldi lakosság felénél is nagyobb lehet, de a becslés bizonytalan.
- A hazautalások a GDP 9–11 százalékát teszik ki, ami egyszerre jövedelemforrás és sebezhetőség; a belső migráció Tiranába és a tengerpartra koncentrálódik.
- A gazdaság növekedése mérsékelt, de törékeny; a turizmus gyorsan bővül, ám környezeti és társadalmi költségekkel jár; az energiafüggőség a vízenergia egyoldalúsága miatt kockázat.
- A korrupció továbbra is súlyos probléma, bár a 2016-os igazságszolgáltatási reform és a SPAK eljárások hoztak részleges eredményeket; a jogállamiság helyzete javult, de a végrehajtás hiányos.
- A társadalmi átalakulást a városiasodás, a családi struktúrák változása, a nők helyzetének lassú javulása, de a nemek közötti egyenlőtlenségek fennmaradása jellemzi.
- Az oktatás, az egészségügy és a média gyengeségei akadályozzák a hosszú távú fejlődést; a civil társadalom aktív, de forrásai korlátozottak.
- Albánia NATO-tag, EU-tagjelölt, a csatlakozási tárgyalások 2022-ben kezdődtek, de a folyamat lassú és feltételekhez kötött; a regionális együttműködésben a Nyitott Balkán kezdeményezés vitatott.
- A 2020-as évek Albániája egyszerre közeledik az EU-hoz, és marad foglya a migrációnak, a korrupciónak és a strukturális egyenlőtlenségeknek; a 2026-os lezárásig a legfrissebb fejlemények még alakulóban vannak.

22.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolja a kivándorlás és a hazautalások Albánia gazdasági és társadalmi szerkezetét a 2020-as években? Milyen kockázatokat és előnyöket azonosíthatunk?
2. Miben különbözik a Transparency International korrupcióérzékelési indexe egy dokumentált korrupciós esetektől? Miért fontos a forráskritika a korrupció elemzésekor?
3. Milyen összefüggés van a turizmus gyors bővülése és a környezeti, valamint társadalmi fenntarthatóság között Albániában?
4. Hogyan kapcsolódik az igazságszolgáltatási reform (vetting) és a SPAK működése az EU-csatlakozási tárgyalásokhoz? Miért tekinthető egyszerre sikernek és vitatott folyamatnak?
5. Hasonlítsa össze Albánia demográfiai és gazdasági kihívásait a régió más, a könyvben korábban tárgyalt országainak helyzetével (például Észak-Macedónia vagy Bulgária). Melyek a közös mintázatok és az albán sajátosságok?

III. rész – Bulgária és Görögország

23 Bulgária a középkorban

23.1 Az első bolgár birodalom

Meta Description: A fejezet az első bolgár birodalom kialakulását, a 681-es bizánci elismerést, Borisz uralkodását, a kereszténység államvallássá tételét, Simeon cár hódításait és a preszlavi kulturális virágzást tárgyalja, megkülönböztetve a forrásokkal alátámasztott tényeket a történészi rekonstrukcióktól és emlékezetpolitikai állításoktól.

A Balkán keleti felén a 7. század utolsó harmadában olyan államalakulat jött létre, amely a későbbi bolgár államiság kiindulópontja lett. Az **első bolgár birodalom** (bolgárul:) kialakulása a késő antikvitás és a korai középkor találkozásánál, a Balkán északkeleti részén és az Al-Duna mentén ment végbe. A fejezet azt a kérdést járja körül, hogyan alakult át a Bizánc és az avar, majd szláv törzsi világ közötti ütközőzóna tartós államszervezetté, és miként kapcsolódott ez a folyamat a kereszténység felvételéhez, a szláv írásbeliség kialakulásához és a bizánci császári ideológia lemásolásához. A tárgyalás során különbséget kell tenni a dokumentált események, a régészeti és nyelvészeti rekonstrukciók, a történészi konszenzus, valamint a modern bolgár nemzeti emlékezetben élő értelmezések között. A korszak tárgyalása azért kulcsfontosságú, mert a bolgár államiság alapvonásai – a bizánci intézményi örökség, a szláv nyelvű egyház, az uralkodói legitimáció egyedi formája – ekkor rögzültek, és hatásuk később a második bolgár birodalom, majd a modern bolgár nemzeti identitás kialakulására is kiterjedt.

23.1.1 Az államalapítás és a 681-es elismerés

Az első bolgár birodalom magját a kelet-európai sztyeppéről érkező, török nyelvet beszélő **bulgárok** (más néven protobolgárok) és a térségben már korábban megtelepedett szláv népesség együttélése alkotta. A 7. század második felében az **onogur-bolgárok** egyik csoportja **Aszparuh** (bolgárul:) vezetésével átkelt a Duna deltavidékén, és a mai Dobrudzsa, valamint a Duna–Dnyeszter közötti területen rendezkedett be. A bizánci források, mindenekelőtt **Theophanész Hitvalló** és **Niképhorosz pátriárka** krónikái szerint **IV. Kónsztantinosz császár** (668–685) 680–681-ben katonai expedíciót indított a bolgárok ellen, de a hadjárat kudarcot vallott, és a császár kénytelen volt békét kötni. A békeszerződés értelmében Bizánc éves adófizetést vállalt, és elismerte a bolgár uralom alatt álló területet a Duna és a Balkán-hegység (Sztara planina) között. Ez a 681-es egyezmény a modern történetírásban a bolgár államalapítás dátumaként szerepel, bár maga a „birodalom” kifejezés ekkor még anakronisztikus, és a kortársak nem beszéltek modern értelemben vett államalapításról. Az elismerés ténye elsődleges forrásokból dokumentált, ám a megállapodás pontos tartalma, a területi határok és az adó összege vitatott, mert a bizánci szövegek érdekeltek a császári udvar sikereinek hangsúlyozásában. A bolgárok első politikai központja **Pliszka** ( ) lett, amelynek kiterjedt földsáncait, kőépületeit és trónermét a régészeti feltárások tárták fel. A korai állam belső szerkezete a források hiánya miatt csak részben ismert; a régészeti leletek, a bolgár kőfeliratok és a bizánci diplomáciai iratok alapján a hatalom a kán személyében összpontosult, akit a bojárok (előkelők) és a katonai kíséret támogatott. A szláv törzsi vezetők egy része megőrizte helyi befolyását, ami hosszú távon a bolgár–szláv együttélés intézményesülését vetítette előre.

A kora középkori Balkánon a bolgár állam létrejötte nem írható le kizárólag etnikai alapon. A 7–9. századi régészeti anyag Pliszka és a környező telepek esetében szláv kerámia, nomád jellegű fémleletek és bizánci importtárgyak együttes jelenlétét mutatja, ami arra utal, hogy a politikai elitek etnikai háttere nem volt homogén. A modern történetírás ezért a „bolgár” terminust ebben a korszakban politikai és államszervezeti értelemben használja, nem pedig mai nemzeti jelentésben. A 681 utáni évtizedekben a bolgár állam fokozatosan kiterjesztette befolyását a Balkán-hegységtől délre eső területek egy részére is, bár a tartós hódítás és az intézményi megszilárdulás **Krum kán** (803–814) uralkodásáig váratott magára. Krum a bizánci források szerint 811-ben súlyos vereséget mért **I. Niképhorosz császár** seregére; a császár maga is elesett, koponyájából pedig – állítólagos beszámolók szerint – ivóedényt készíttettek. Ez a gesztus a bizánci udvari propagandában a barbár kegyetlenség szimbólumává vált, míg a bolgár hagyományban az uralkodói hatalom katonai legitimációjának jeleként maradt fenn. A történet ténybeli alapja vitatott, mert az a bizánci krónikások toposzgyűjteményébe illeszkedik, ám az 811-es vereség ténye, a császár halála és a bolgár katonai fölény ezt követő növekedése dokumentált. Krum uralkodása alatt a bolgár állam jogi és katonai szervezete megerősödött, amit a fennmaradt bolgár feliratok és a bizánci diplomáciai levelek egyaránt alátámasztanak.

23.1.2 A pogány állam és a kereszténység kérdése

A 9. század első felében a bolgár állam még alapvetően pogány volt, bár területén keresztény közösségek is éltek, főként a bizánci határvidéken befolyásos görög városokban. Az uralkodói udvar vallási politikája egyszerre szolgálta a belső kohéziót és a külső szövetségi rendszer fenntartását. A bolgár kánok több ízben kötöttek katonai szövetséget a Frank Birodalommal, miközben Bizánccal is tárgyaltak. A vallási kérdés akkor vált döntő jelentőségűvé, amikor a 9. század közepén a keleti és nyugati kereszténység közötti versengés a Balkán északi felére is kiterjedt. **I. Borisz** (852–889, keresztségben Mihály) uralkodása alatt a bolgár állam komoly katonai nyomás alá került, és a bizánci udvarral kötött béke feltételei között szerepelt a keresztség felvétele. A bizánci források szerint Boriszt 864-ben vagy 865-ben keresztelték meg, és a bolgár uralkodó a bizánci császár, **III. Mikhaél** nevét vette fel a keresztségben. A pontos dátum körül vita van, mert a latin és a bizánci források időrendje eltér, és a keresztség politikai körülményei is rekonstrukcióra szorulnak. Annyi bizonyos, hogy Borisz döntése nem pusztán személyes hitbéli fordulat volt, hanem államépítési stratégia: a kereszténység felvételével a bolgár állam bekerült a keresztény uralkodók nemzetközi közösségébe, és megszerezte az egyházi hierarchia kiépítésének lehetőségét. A keresztség feltételeiről és a bolgár egyház jogállásáról Borisz előbb Bizánccal, majd Rómával tárgyalt, és a pápa, **I. Miklós** küldöttei 866-ban részletes válaszokat adtak a bolgárok kérdéseire. Ez a kettős tájékozódás mutatja, hogy a bolgár uralkodó egyházi ügyekben nem kívánt egyoldalúan alávetni magát sem a konstantinápolyi pátriárkának, sem a római pápának; a cél a lehető legnagyobb egyházi autonómia elérése volt.

Borisz uralkodásának második nagy egyházpolitikai döntése a **szláv nyelvű liturgia** és a **glagolita írás** befogadása volt. Miután **Metód** és **Cirill** tanítványait a Morva Fejedelemségből kiűzték, több tanítvány – köztük **Kliment** és **Naum** – a bolgár udvarban talált menedéket. Borisz támogatta őket, és így a bolgár állam a szláv írásbeliség egyik központjává vált. A glagolita ábécé alapján később, feltehetően a 9–10. század fordulóján, a preszlavi iskolában alakult ki a **cirill ábécé**, amely a görög unciális írásra épült, és a szláv hangok jelölésére új betűjeleket alkalmazott. A régészeti leletek és a kéziratos hagyomány egyaránt alátámasztják, hogy a bolgár államban a szláv nyelvű egyházi irodalom már a 9. század végén virágzott. Ez azért volt nagy jelentőségű, mert a szláv liturgia lehetővé tette a helyi lakosság számára a kereszténység anyanyelvi befogadását, és hosszú távon a szláv nyelvű politikai identitás megerősödését. A modern bolgár történetírásban Borisz és a szláv írásbeliség támogatása a nemzeti művelődés

kezdeteként jelenik meg, ám ez az értelmezés a 19. századi nemzeti ébredés utólagos keretezését is tükrözi, nem pedig a 9. századi szereplők saját fogalmait.

23.1.3 Simeon cár és a birodalmi ambíció

I. Simeon (893–927) uralkodása az első bolgár birodalom katonai, politikai és kulturális csúcspontja. Simeon fiatal korában Konstantinápolyban nevelkedett, és a bizánci udvari kultúra, valamint a császári ideológia közvetlen hatása alá került. Trónra lépése után azonnal összeütközésbe került Bizánccal, részben a kereskedelmi jogok és a bizánci adófizetés megszüntetésére irányuló bolgár törekvések miatt. A 894–896 közötti háborúban Simeon súlyos vereségeket mért a bizánci seregekre, de a konfliktus igazi fordulata a 913-as hadjárat volt, amikor a bolgár uralkodó Konstantinápoly falai elé vonult. A bizánci udvar ekkor kénytelen volt tárgyalni, és a korabeli források szerint Simeont a császári korona egy formájával, a **cár** (caesar) címmel ismerték el. A cím pontos tartalma és jogi érvénye vita tárgya, mert a bizánci udvar soha nem ismerte el Simeont a bizánci császárral egyenrangú uralkodónak, ám a bolgár udvarban a cím felvétele a birodalmi ambíció kifejeződése volt. Simeon 917-ben az **Acheloosz folyónál** döntő győzelmet aratott a bizánciak felett, majd 925-ben felvette a **„bolgárok és rómaiak császára”** címet, ami a bizánci császári cím kisajátításának tekinthető. A kortárs bizánci szerzők ezt bitorlásnak minősítették, a bolgár feliratok ellenben Simeon császári rangját hangsúlyozták. A források ellentmondása jól mutatja, hogy a császári cím gyakorlati jelentése a katonai erőviszonyok és a diplomáciai elismerés függvénye volt.

Simeon hódításai ideiglenesen kiterjesztették a bolgár fennhatóságot Trákia, Macedónia és Epirusz jelentős részeire, sőt a szerb fejedelemségek egy részére is. A bolgár uralom azonban nem jelentett egységes közigazgatást vagy etnikai homogenizációt. A meghódított területeken a helyi elitek, a görög városok és a szláv törzsi vezetők különböző mértékű autonómiát őriztek meg, a bolgár fennhatóság pedig elsősorban adóztatási és katonai szövetségi viszonyként működött. A birodalom belső szerkezete a katonai kíséretre, a bojári rétegre és az egyházi hierarchiára épült, de a paraszti közösségek mindennapi életét a helyi szokásjog és a földesúri függés alakította. A korszakból fennmaradt feliratok és oklevelek elsősorban az uralkodói udvar és az egyház tevékenységéről szólnak, így a parasztság, a nők és a rabszolgák helyzetét csak közvetett forrásokból lehet rekonstruálni. A régészeti leletek alapján a falusi települések sűrű hálózata, a mezőgazdasági eszközök változása és a kézműves termékek elterjedése lassú, de érzékelhető gazdasági növekedést mutat a 9–10. század fordulóján. A helyi piacok és a bizánci kereskedelmi kapcsolatok lehetővé tették az áruk mozgását, de a terményadó és az uralkodói jövedelmek mértékéről nincsenek megbízható statisztikai adatok.

23.1.4 A preszlavi kultúra és a „aranykor” kérdése

Simeon uralkodása alatt a bolgár főváros **Preszlav** ( ) lett, ahol az uralkodói udvar, a pátriárkai központ és a szerzetesi iskolák együttesen hozták létre a **preszlavi irodalmi iskolát**. Ennek az intézménynek a tevékenysége a szláv nyelvű egyházi irodalom fordítására, másolására és új művek alkotására irányult. A bizánci liturgikus és teológiai szövegek szláv fordításai mellett itt készültek el az első önálló szláv nyelvű egyházi művek, és itt formálódott ki a bolgár udvari irodalom sajátos stílusa. A „aranykor” kifejezés, amelyet a modern bolgár történetírás Simeon uralkodására alkalmaz, értelmezés kérdése: a kortárs források nem használták ezt a terminust, és a kulturális virágzás mértékét a fennmaradt kéziratok kis száma miatt óvatosan kell kezelni. Ugyanakkor a régészeti feltárások Preszlavban nagy méretű palotakomplexumot, püspöki székesegyházat, kerámiaműhelyeket és erődítéseket tártak fel, amelyek a központi hatalom jelentős anyagi ráfordítását bizonyítják. A preszlavi kerámia, a fémöntés és a kőfaragás stílusa bizánci

mintákat követ, de helyi sajátosságokat is mutat, ami a kulturális transzfer és a helyi alkotómunka együttes jelenlétére utal.

A preszlavi iskola legfontosabb hatása nem csupán a bolgár udvarra korlátozódott. A szláv nyelvű liturgia és a cirill írás a későbbi szerb, horvát és keleti szláv írásbeliségre is hatott, bár a horvát területeken a glagolita hagyomány tovább élt, míg a szerb és az orosz térségben a cirill írás vált meghatározóvá. A bolgár egyházi irodalom elterjedése hosszú távon a szláv nyelvű ortodox közösség kohézióját erősítette, és ez a folyamat visszahatott a bolgár politikai identitásra is. A modern bolgár nemzeti narratíva ezt az időszakot a bolgár nyelv és műveltség első virágkoraként tartja számon, ám a történészi elemzésnek külön kell választania a dokumentált hatástörténetet a nemzeti emlékezet utólagos projekciójától. A 10. századi szerzők nem „bolgár nemzeti irodalmat” írtak a modern értelemben, hanem egyházi, teológiai és udvari műfajokat műveltek szláv nyelven, amelyek a keresztény univerzalizmus és a helyi uralkodói legitimáció keretében értelmeződtek.

23.1.5 A birodalom válsága és az utóélet

Simeon halála után a bolgár birodalom fokozatosan meggyengült. A katonai terjeszkedés leállt, a belső elitek közötti konfliktusok kiéleződtek, és Bizánc az uralkodó **II. Baszileiosz** vezetésével (976–1025) hosszú háborúban, lépésről lépésre hódította vissza a Balkán keleti felét. A bolgár ellenállást **Sámuel cár** (997–1014) szervezte meg, akinek központja a mai Észak-Macedónia és Délnyugat-Bulgária területén, az **Ohridi-tó** környékén működött. A bizánci források szerint 1014-ben a **Kleidionnál** elszenvedett vereség után a bizánci császár több ezer bolgár katonát megvakíttatott, ami miatt a bizánci udvari történetírás a császárt „bolgárölő” (Bulgaroktonosz) jelzővel illette. A vakítás tényét a kortárs bizánci források eltérő részletességgel említik, a számadat bizonytalan, és az esemény emlékezete a későbbi bolgár hagyományban a nemzeti mártíromság központi elemévé vált. A 1018-as végső bizánci hódítással az első bolgár birodalom megszűnt, területe bizánci fennhatóság alá került, és a bolgár egyház autonómiáját is korlátozták. A bolgár államiság azonban nem tűnt el nyomtalanul; a 12. század végén a második bolgár birodalom kialakulásakor az uralkodók tudatosan hivatkoztak az első birodalom örökségére, és a bolgár egyház újbóli függetlenségét is részben erre az előzményre alapozták.

A 681 és 1018 közötti időszak tárgyalásakor módszertani szempontból kiemelten fontos a modern nemzeti fogalmak visszavetítésének elkerülése. A kora középkori bolgár állam nem volt „nemzetállam” a 19. századi értelemben, és a lakosság identitása nem írható le a mai bolgár nemzeti kategóriákkal. A politikai elit részben török nyelvű, részben szláv nyelvű csoportokból állt, az alattvalók többsége szláv nyelvű földműves volt, és a városokban görög, örmény és más kereskedőközösségek is éltek. A kereszténység felvétele és a szláv liturgia bevezetése hosszú távon elősegítette a nyelvi és vallási kohézió kialakulását, de ez a folyamat évszázadokig tartott, és nem értelmezhető egyetlen uralkodó tudatos nemzetépítési programjaként. A modern bolgár történetírás és emlékezetpolitika gyakran nemzeti aranykor tekint vissza az első birodalomra, ám a tankönyvi bemutatásnak ezt a keretezést elkülönítve kell tárgyalnia a dokumentált forrásoktól és a tudományos rekonstrukcióktól.

23.1.6 Források és bizonytalanságok

Az első bolgár birodalomra vonatkozó forrásadottság erősen egyenetlen. Az írott források elsősorban bizánci krónikák, egyházi iratok és zsinati akták, amelyek a bolgár államot a birodalmi diplomácia és hadviselés szempontjából mutatják be. A bizánci szerzők, mint Theophanész Hitvalló, Niképhorosz pátriárka, **Symeon Metaphrasztész** és **Kónsztantinosz Porfürogennétosz**, gyakran ellenséges képet festenek, és a bolgár uralkodókat barbár, megbízhatatlan szövetségesként ábrázolják. Ugyanakkor ezek a szövegek nélkülözhetetlenek az eseménytörténet, a diplomáciai

kapcsolatok és a hadjáratok rekonstruálásához. A latin források közül a pápai levelek és a frank évkönyvek a római egyházzal való kapcsolatokról adnak felvilágosítást. A bolgár nyelvű írott források a korszakból rendkívül ritkák; a fennmaradt kőfeliratok, feliratos oszlopok és pecsétek az uralkodói propagandát és a hatalmi reprezentációt tükrözik, de nem adnak folyamatos elbeszélést. A régészeti leletek, különösen a pliszkai és preszlavi ásatások, a településszerkezet, a kézművesség és a mindennapi élet tekintetében pótolhatatlan adatokat szolgáltatnak, de a kronológia és az etnikai besorolás itt is vitatott. A nyelvészeti rekonstrukciók a bolgár-török és a szláv nyelvek közötti kapcsolatok feltárásában segítenek, ám a korai bolgár kőfeliratok szláv nyelvűek, és a török nyelvű bolgár szókincs csak szórványosan, főleg személynevekben és egyes méltóságnévi kifejezésekben maradt fenn.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a 681-es szerződés pontos tartalma, a bolgár állam belső közigazgatása a 9. század előtt, Borisz keresztségének időpontja, az egyházi autonómia foka, valamint Simeon császári címének nemzetközi elismertsége. A források hiánya miatt a paraszti társadalom szerkezete, a demográfiai viszonyok és a gazdasági teljesítmény csak becsülhető. A modern történészi konszenzus a bolgár állam folytonosságát a 7. század végétől 1018-ig elfogadja, de a belső etnikai arányokról, a szláv és bolgár identitások keveredéséről, valamint a „birodalom” vagy „állam” pontos jellegéről eltérő értelmezések léteznek. A bolgár nemzeti emlékezetben az első birodalom a nemzeti nagyság szimbóluma, és a 681-es alapítás, a kereszténység felvétele, valamint a preszlavi aranykor kiemelt emlékezetpolitikai jelentőséggel bír. A tankönyv ezeket az emlékezetpolitikai állításokat elkülönítve tárgyalja a dokumentált tényektől és a tudományos rekonstrukcióktól.

23.1.7 Rövid összefoglaló

- Az első bolgár birodalom a 680–681-ben a Duna-delta és a Balkán-hegység közötti területen szerveződött; a bizánci elismerést a források 681-re datálják, de a „birodalom” fogalma a korszakra csak korlátozottan alkalmazható.
- A korai állam élén a kán állt, aki a bolgár-török és szláv elitek kettős támogatására támaszkodott; az etnikai viszonyok rekonstrukciója régészeti és nyelvészeti bizonyítékokon alapul, és nem vetíthető vissza modern nemzeti kategóriákkal.
- Borisz I uralkodása idején, a 860-as években a bolgár állam felvette a kereszténységet; a döntés politikai és államépítési okokból született, és nemcsak bizánci, hanem római egyházi kapcsolatokat is magában foglalt.
- A szláv nyelvű liturgia és a glagolita, majd a cirill írás befogadása a 9. század végén a bolgár államot a szláv egyházi műveltség központjává tette; ez hosszú távon a szláv nyelvű ortodox közösség kialakulását segítette.
- Simeon cár (893–927) katonai sikereket ért el Bizánc ellen, felvette a cári címet, és 925 körül a „bolgárok és rómaiak császára” megnevezést használta; a bizánci udvar ezt bitorlásnak tekintette.
- A preszlavi irodalmi iskola és az udvari központ a 10. század elején virágzott; a modern „aranykor” kifejezés emlékezetpolitikai keretezés, nem kortárs terminus.
- A birodalom a 10. század második felében meggyengült, és II. Baszileiosz bizánci császár 1018-ra felszámolta; a Kleidionnál 1014-ben elszenvedett vereség és a vakítás emlékezete erősen terhelt a későbbi bolgár hagyományban.
- Az első bolgár birodalom öröksége a második bolgár birodalom 12. századi kialakulásakor tudatos hivatkozási alap lett, de a modern bolgár nemzeti emlékezet ezt a korszakot utólagosan nemzeti aranykorrá formálta.

23.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen elsődleges források állnak rendelkezésre a 681-es bolgár-bizánci szerződés rekonstruálásához, és miért vitatott a megállapodás pontos tartalma?
2. Hogyan függött össze Borisz I keresztsége a bolgár állam belső megszilárdításával és a bizánci-római egyházi versengéssel?
3. Milyen szerepet játszott a szláv nyelvű liturgia és a cirill írás befogadása az első bolgár birodalom hosszú távú kulturális hatásában?
4. Miért nem tekinthető Simeon cár császári címe a modern értelemben vett nemzeti királyságnak, és milyen bizánci ellenreakciókat váltott ki?
5. Milyen módszertani szempontokat kell érvényesíteni annak érdekében, hogy az első bolgár birodalom „aranykoráról” szóló modern emlékezetpolitikai állításokat el lehessen különíteni a dokumentált tényektől?

23.2 A bizánci uralom és a második bolgár birodalom

Az 1018. évi bizánci hódítás és a második bolgár állam, valamint az Aszen-dinasztia kora a Balkán középkori történetének egyik legtöbbet vitatott időszaka. A bizánci uralom alatt a bolgár területek a birodalmi integráció és a helyi autonómiák sajátos kettősségében éltek; az 1185-ös felkelés és az Aszen-dinasztia államépítése pedig olyan hatalmi központot hozott létre, amely a 13. század első felében ismét meghatározó szereplővé tette Bulgáriát a Balkánon. Az alábbi alfejezet az 1018–1241 közötti időszakot tárgyalja, különös tekintettel a bizánci intézményi örökségre, az Aszenek hatalomra jutására, az egyházi-dinasztikus stratégiákra és a birodalmi státusz kérdésére.

23.2.1 A bizánci hódítás és a bolgár állam megszűnése (1018)

A bizánci hódítás 1018-ban nem egyetlen döntő ütközet eredménye volt, hanem a 971 óta tartó, több hullámban zajló bizánci offenzíva lezárása. A bizánci császár, II. Baszileiosz (976–1025) a 10. század végén és a 11. század elején módszeresen felszámolta a Sámuel-féle bolgár állam katonai és politikai intézményeit. A 1014-es Kleidion melletti vereség után Sámuel cár (997–1014) állama nem omlott össze azonnal; az utolsó bolgár ellenállást Sámuel unokaöccse, Iván Vladiszláv (1015–1018) vezette, aki azonban Dyrrhachion ostrománál életét vesztette. A bolgár elitek egy része ezt követően békésen behódolt II. Baszileiosznak, más részük hosszabb-rövidebb ideig még ellenállt. A bizánci források, elsősorban Jóannész Szkülitzész krónikája szerint a behódolás formális aktusok keretében zajlott: a helyi arisztokrácia tagjai címeket és kiváltságokat kaptak, cserébe elismerték a bizánci fennhatóságot.

A hódítás természetét illetően a modern történetírásban több értelmezés él egymás mellett. A hagyományos bolgár történeti narratíva szerint 1018 a „bizánci iga” kezdete, amely megszakította a bolgár államiság folytonosságát. Ezzel szemben a bizánci intézménytörténeti irányzat hangsúlyozza, hogy a bizánci uralom nem számolta fel a helyi egyházat és a helyi arisztokrácia nagy részét, hanem beillesztette azokat a birodalmi közigazgatásba. A két álláspont közötti különbség nem pusztán historiográfiai vita, hanem a későbbi nemzeti emlékezet szempontjából is meghatározó: az 1185-ös felkelést a bolgár nemzeti narratíva az államiság helyreállításaként, a bizánci keretben gondolkodó feldolgozások pedig egy birodalmi periféria politikai mobilizációjaként értelmezik.

23.2.2 A bizánci uralom intézményei és a társadalmi átalakulás

A bizánci hatalom a meghódított területeket több katonai-közigazgatási egységre, **thema** (görögül , „thema”) keretébe szervezte. A bolgár területeken a legfontosabb egység a **Bolgária thema** (B) volt, amelynek központja a mai Szkopje térségében működött. Emellett kisebb adminisztratív körzetek, **katepanátusok** és **dikaiátusok** jöttek létre, különösen a Duna menti határvidéken és a mai Bulgária délnyugati részein. A bizánci katonai logika a birodalom északi határán a Duna vonalát és a hegyvidéki átjárók ellenőrzését helyezte előtérbe, amit a 11. században kiépített erődítmények és helyőrségek is jeleznek.

Az egyházi igazgatás terén II. Baszileiosz a bolgár egyház autonómiájának részleges megőrzését választotta. A bolgár patriarchátust nem számolta fel teljesen, hanem autokefál **ohridi érsekséggé** (E A) alakította át, amelynek joghatósága a mai Bulgária, Észak-Macedónia, Szerbia és Albánia egyes részeire terjedt ki. Az ohridi érsekség érseke a bizánci egyházi hierarchiában magas rangot kapott, és a kinevezés joga a császárt illette. Az intézkedés pragmatikus kompromisszum volt: a bizánci udvar elismerte a helyi egyházi hagyományok jelentőségét, miközben az egyházszervezetet a birodalmi adminisztráció alá rendelte. A bolgár egyházi nyelvű liturgia és az egyházi szláv kultúra fennmaradása az ohridi érsekség keretei között a középkori balkáni kulturális átadás fontos eleme.

A bizánci adórendszer a meghódított területeken a korábbi bolgár állam adóztatási gyakorlatát részben átalakította. A 11. századi bizánci adóreformok a pénzben fizetett adók arányát növelték, ami a monetarizált gazdasági kapcsolatok kiterjesztését jelentette. A bizánci adóztatás a helyi paraszti közösségek számára nem feltétlenül jelentett drasztikusan nagyobb terhelést a korábbi bolgár adórendszernél, de a 11. század második felében a bizánci gazdasági nyomás – különösen a katonai kiadások növekedése miatt – fokozatosan nőtt. A forrásokból ismert paraszti panaszok és a helyi elitek adóterhekkel kapcsolatos konfliktusai arra utalnak, hogy a bizánci uralom a gyakorlatban nem volt mentes a feszültségektől. Ugyanakkor a bizánci közigazgatás jelenléte a városi hálózat megerősödését is magával hozta: a 11–12. században a bolgár területek városai közül több, például Szerdika (a mai Szófia, bolgárul Sofija), Plovdiv (görögül Philippopolisz) és Szkopje élénk egyházi és kereskedelmi központtá vált.

A bizánci uralom alatt a helyi társadalom szerkezete fokozatosan átalakult. A bolgár arisztokrácia egy része beolvadt a bizánci elitekbe, görög nyelvet és bizánci udvari szokásokat vett át, más része megőrizte helyi birtokai és katonai szerepét. A 11. század közepétől a bizánci birtokszerkezetben a nagybirtok terjeszkedése és a katonai birtokok (pronoia) rendszerének kialakulása a helyi társadalom további rétegződését eredményezte. A pronoia-rendszer a 12. században a bolgár területeken is elterjedt: a katonai szolgálatért cserébe időlegesen földbirtokot kapó pronoiaroszok a bizánci hadsereg és a helyi hatalmi struktúrák összekapcsolódását jelezték.

23.2.3 A 1185-ös felkelés és az Aszenek hatalomra jutása

Az 1185-ös felkelés okait a források és a történeti irodalom eltérően értelmezi. A bizánci udvari történetíró, Nikétasz Khóniatész (kb. 1155–1217) a felkelést elsősorban adóügyi konfliktusként mutatja be: az uralkodó I. Izsák Angelosz császár (1185–1195, 1203–1204) az esküvője költségeit a bolgár területeken növelt adókkal igyekezett fedezni, ami a helyi lakosság ellenállását váltotta ki. A bolgár historiográfia ezzel szemben a felkelés nemzeti jellegét hangsúlyozza, és a bizánci elnyomás elleni szabadságharcnak tekinti. A modern kutatásban a két nézet nem feltétlenül zárja ki egymást: a felkelés valószínűleg egyszerre volt adóügyi, társadalmi és etnikai-regionális mobilizáció.

A felkelés vezetői, **Aszen** és **Péter** (más néven Teodor) testvérek voltak. A források szerint a mai Bulgária középső részén, Tărnovó környékén rendelkeztek birtokokkal. A testvérek származása a

történeti vita egyik neuralgikus pontja. Nikétasz Khóniatész szerint „vlahok”, azaz a latin nyelvű vlachok (arománok) közül származtak, a bolgár hagyomány viszont bolgárként tekint rájuk. A modern történettudományban mindkét álláspontnak vannak képviselői: egyes kutatók szerint az Aszenek vlach származásúak voltak, de bolgár politikai identitást vettek fel; mások szerint a 12. századi forrásokban a „vlach” és a „bolgár” elnevezés nem volt élesen elkülöníthető. A bizánci források maguk sem konzekvensek az etnikai meghatározásban, ami a korabeli identitások folyékony jellegére utal.

Az 1185-ös felkelés vallási aktusokkal is összekapcsolódott. Az Aszen testvérek a bizánci uralom elleni fellépésüket szent legitimitással igyekeztek felruházni: az egyik elbeszélés szerint a felkelők a tărnovói Szent Démétriosz-templomban jelentették be az államiság helyreállítását, és Pétert cárrá kiáltották ki. A bizánci udvar kezdetben katonai erővel próbálta elfojtani a felkelést, de a belső hatalmi harcok – az 1185-ös trónfosztás és az Angelosz-dinasztia belső konfliktusai – megosztották a bizánci erőket. A felkelés 1186-ban átmenetileg megtorpant, de a kunokkal kötött szövetség és a Tărnovó környéki hegyvidék adta menedék lehetővé tette az Aszen testvérek újbóli megerősödését.

23.2.4 Az Aszen-dinasztia államépítése: Péter, Aszen és Kalojan

A második bolgár állam, amelyet a modern történeti irodalom **második bolgár birodalomként** is emleget, fokozatosan intézményesült. Az Aszen testvérek közül Péter (1185–1197) a formális uralkodói címet, Aszen pedig a katonai vezetést töltötte be. A hatalommegosztás a korabeli dinasztikus politika sajátos vonása volt, és nem pusztán személyes ügy: a két központ lehetővé tette a bizánci támadások kivédését és a dunai határvidék ellenőrzését. Aszen 1196-os meggyilkolását követően Péter rövid ideig egyedül uralkodott, majd 1198-ban a harmadik testvér, **Kalojan** (1197–1207) vette át a hatalmat.

Kalojan uralkodása a második bolgár állam megszilárdításának időszaka. Kalojan a bizánci udvarral folytatott tárgyalásokat az egyházi rang kérdésében: a bolgár uralkodó azt igényelte, hogy az egyházát érsekségről patriarchátusra emeljék, és az uralkodói címet is birodalmi rangra emelje. A bizánci fél ezt elutasította, mire Kalojan a római pápasággal vette fel a kapcsolatot. III. Ince pápa 1204-ben – a negyedik keresztes hadjárat és Konstantinápoly eleste után – királyi koronát küldött Kalojannak, aki így „a bolgárok és vlahok királya” (latinul rex Bulgarorum et Blachorum) címet vette fel. A tărnovói érsekséget pedig prímási rangra emelték. A pápai koronázás és az egyházi unió ügye nem jelentett tartós latin egyházi befolyást, de Kalojan számára diplomáciai eszközt adott a bizánci és a latin császársággal szemben.

Kalojan uralkodásának második felét a latin császársággal (1204–1261) való konfrontáció határozta meg. A negyedik keresztes hadjárat után létrejött latin császárság és a frank görög államok a Balkánon közvetlenül érintették a bolgár állam érdekeit, különösen Trákiában és Makedóniában. 1205-ben Kalojan a trákiai Adrianopolisznál (ma Edirne, Törökország) súlyos vereséget mért a latin császár, I. Baldvin seregére, és a latin császárt fogságba ejtette. A győzelem a bolgár állam katonai presztízsét erősítette, de Kalojan 1207-es halála – amelyet egyes források merényletként, mások természetes halálként írnak le – a hadjáratot megszakította.

23.2.5 II. Iván Aszen és a birodalmi aspiráció

A második bolgár állam politikai és kulturális csúcspontja II. Iván Aszen (1218–1241) uralkodására esett. Iván Aszen Kalojan unokaöccse volt, aki a belpolitikai küzdelmekből győztesen került ki. Uralkodásának elején a latin császársággal és az Epiruszi Despotátussal kiépített dinasztikus házasságok révén igyekezett stabilizálni a helyzetet. A döntő fordulat 1230-ban következett be, amikor a klokotnicai csatában Iván Aszen legyőzte Theodor Angelosz epiruszi despotát,

aki korábban magát bizánci császárrá koronáztatta. A győzelem következtében a bolgár állam befolyása kiterjedt Trákiára, Makedóniára és az észak-görögországi területek egy részére. A 13. századi bolgár történetírásban a klokotnicai csata a második bolgár állam birodalmi aspirációjának legfontosabb igazolása.

II. Iván Aszen uralkodása alatt a bolgár egyház ismét patriarchátusi rangot kapott. A Tărnovóban székelő bolgár patriarchátus autokefál jogállása az 1235-ben a nikaiai császárral és a nikaiai patriarchával kötött megállapodás keretében szilárdult meg. Az intézkedés azért is jelentős, mert a 13. századi politikai kontextusban az egyházi rang a politikai legitimitás egyik legfontosabb forrása volt. A bolgár uralkodó a „cár és autokratőr" címet viselte, amellyel a bizánci uralkodói ideológia elemeit is kisajátította. Az „autokratőr" használata nem pusztán címként funkcionált, hanem annak az igénynek a kifejezése volt, hogy a bolgár állam Bizánc örököseként, vele párhuzamos birodalomként jelenjen meg.

A 13. századi bolgár állam belső szerkezete a bizánci és az eredeti bolgár hagyományok keveredését mutatja. Az udvari hierarchiában a bizánci méltóságokhoz hasonló címek és tisztségek jelentek meg, ugyanakkor a bolgár arisztokrácia helyi hatalmi bázisa és a hegyvidéki katonai hagyományok is fennmaradtak. A bolgár egyházi kultúrában a Tărnovói iskola néven ismert irodalmi és teológiai műhely a 13. század második felében élte fénykorát, de gyökerei II. Iván Aszen koráig nyúlnak vissza. Az egyházi szláv nyelvű irodalom és a bolgár redakciójú liturgikus szövegek a balkáni ortodox keresztény kultúra meghatározó hagyományává váltak.

II. Iván Aszen uralkodásának értékelése a történeti irodalomban nem egységes. A bolgár nemzeti történetírás a második bolgár állam legnagyobb uralkodójaként, a bizánci orientációjú kutatások pedig ügyes, de alapvetően regionális hatalomépítőként mutatják be. A két értelmezés közötti különbség abban áll, hogy az előbbi a bolgár állam birodalmi státuszát és tartósságát hangsúlyozza, az utóbbi pedig a 13. századi bolgár hatalom időleges és törékeny jellegét emeli ki. A források szintjén a vitát nehezíti, hogy a bolgár udvari elbeszélő források töredékesek maradtak, és a 13. századi eseményekről elsősorban bizánci és latin krónikákból értesülünk.

23.2.6 A 13. század második fele: hanyatlás és átmenet

II. Iván Aszen 1241-es halálát követően a bolgár állam belső kohéziója fokozatosan gyengült. A gyermekkorú örökösök és a dinasztikus viszályok mellett a 13. század közepén a mongol (tatár) invázió megjelenése alapvetően átszabta a kelet-európai és balkáni hatalmi viszonyokat. A mongolok 1241–1242 során a Dunától délre is behatoltak, és a bolgár területek egy részét adófizetésre kötelezték. A mongol fennhatóság a bolgár állam mozgásterét jelentősen korlátozta, különösen a Duna menti kereskedelem és a katonai mozgósítás terén. A bolgár állam a 13. század második felében több esetben kényszerült kiegyezni a mongol adóztatással, ami a központi hatalom csökkenését és a helyi elitek megerősödését idézte elő.

Az Aszen-dinasztia uralma a 13. század végéig fennmaradt, de a központi hatalom meggyengült. A bolgár területek egy részén a helyi arisztokrácia önállósodott, a nyugati, makedóniai és trákiai területeken regionális hatalmi központok jöttek létre. Az 1277-es **Ivajlo-felkelés** – amelyet a források parasztfelkelésként írnak le – a társadalmi elégedetlenség mélységére utal. Ivajlo, aki paraszti sorból emelkedett cárrá, rövid uralkodása (1278–1280) a bolgár elit belső törésvonalait mutatja. A felkelés értékelése a történeti irodalomban vitatott: a bolgár historiográfia az anti-feudális mozgalom korai példájaként, a bizánci források alapján dolgozó kutatók pedig a társadalmi és etnikai feszültségek sajátos keveredéseként értelmezik.

A 13. század végi bolgár állam már nem volt képes a korábbi birodalmi terjeszkedés fenntartására. Az 1280-as évektől a bizánci Birodalom, a Szerb Királyság és a magyar királyság is aktívan

beavatkozott a bolgár ügyekbe. A 14. századra a bolgár állam területe a Duna és a Balkán-hegység közötti régióra, valamint a Fekete-tengeri partvidék egyes részeire szorult vissza, miközben az ország keleti felén a függetlenedő **Dobrudzsai despotátus** és a Tărnovótól északra fekvő területek önállósodása tovább gyengítette a központi hatalmat.

23.2.7 Források és bizonytalanságok

Az 1018–1241 közötti időszak bolgár történetére vonatkozó források alapvetően két csoportra oszlanak: bizánci görög nyelvű elbeszélő forrásokra és latin nyelvű krónikákra, valamint bolgár egyházi szláv nyelvű oklevelekre, feliratokra és törvényszövegekre. A bizánci udvari történetírók közül Jóannész Szkülitzész a 11. századi hódítás időszakát dolgozta fel, de munkájának vonatkozó részletei nem mindig megbízhatóak a kronológiában. Nikétasz Khóniatész a 12. század végi felkelést és az Aszenek hatalomra jutását közvetlenül követő évtizedeket tárgyalja, de műve udvari nézőpontot képvisel, és a latin ellenes érzület is színezi. A latin források közül a keresztes hadjáratok elbeszélői és a pápai levelezés fontos kiegészítő adatokat szolgáltatnak Kalojan és III. Ince pápa kapcsolatához.

A bolgár oldali források sokkal töredékesebbek. A tărnovói udvari irodalom és az egyházi szláv nyelvű történeti munkák a 14. században élték virágkorukat, így a 12–13. századi bolgár történésekről alkotott bolgár szempontú képet nagyrészt későbbi visszatekintésekből ismerjük. A tărnovói Szent Negyven Mártír-templom (Sv. Chetirideset măchenici) falán fennmaradt feliratok – köztük a klokotnicai csata emlékét őrző felirat – a 13. századi bolgár uralkodói reprezentáció közvetlen emlékei, de értelmezésük a régészeti és epigráfiai kutatásban nem mindig egyértelmű. Az Aszenek származására vonatkozó bizánci és bolgár adatok ellentmondásai a mai napig megoldatlanok, és a modern történettudományban több, egymással versengő hipotézis él.

A bizánci hódítás és a bizánci uralom értékelése terén a legfontosabb vitapont az, hogy 1018 mennyiben jelentett törést a bolgár államiság történetében. A hagyományos bolgár nemzeti történetírás a bizánci kort az állami önállóság elvesztésének tragédiájaként mutatja be, míg a bizánci intézménytörténeti irányzat a folytonosságra és a birodalmi integráció pozitív elemeire helyezi a hangsúlyt. Az ezzel kapcsolatos állásfoglalás nem pusztán tudományos kérdés, hanem a modern bolgár nemzeti identitás és történelemoktatás szempontjából is releváns.

23.2.8 Rövid összefoglaló

- A bizánci hódítás 1018-ban nem egyetlen csatával, hanem évtizedekig tartó katonai és diplomáciai folyamat eredményeként számolta fel az első bolgár államot; II. Baszileiosz a helyi egyházi autonómiát az ohridi érsekség formájában megőrizte.
- A bizánci uralom alatt a bolgár területeket themákba szervezték, az adórendszer fokozatosan pénzbeli adókra épült, és a helyi arisztokrácia egy része beolvadt a bizánci elitbe.
- Az 1185-ös felkelést az Aszen és Péter testvérek vezették; a bizánci források adóügyi konfliktusként, a bolgár történeti hagyomány szabadságharcként értelmezi. A testvérek származása (vlach vagy bolgár) vitatott.
- Kalojan a pápasággal egyezkedve királyi koronát szerzett (1204), és 1205-ben az adrianopoliszi csatában legyőzte a latin császárságot.
- II. Iván Aszen uralkodása (1218–1241) a második bolgár állam csúcspontja: a klokotnicai csatában 1230-ban legyőzte Theodor Angeloszt, 1235-ben a bolgár egyház patriarchátusi rangot kapott, és az uralkodói ideológia bizánci mintákat követett.

- A 13. század második felében a mongol adóztatás, a dinasztikus viszályok és az Ivajlo-felkelés a központi hatalom gyengülését, majd az állam területi visszaszorulását vezette.

23.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hasonlítható össze II. Baszileiosz bolgár politikája az 1018-as hódítás után a 11. századi bizánci birodalmi adminisztráció általános gyakorlatával?
2. Milyen források állnak rendelkezésre az 1185-ös felkeléshez, és miben térnek el a bizánci és a bolgár visszatekintések értelmezései?
3. Miért volt fontos Kalojan számára a pápai királyi korona, és hogyan illeszkedett ez a 13. század eleji politikai viszonyokhoz?
4. Milyen bel- és külpolitikai tényezők segítették elő II. Iván Aszen hatalmának csúcspontját, és mennyiben volt e hatalom tartós?
5. Hogyan jelenik meg a bolgár államiság folytonosságának kérdése a modern emlékezetpolitikában a bizánci uralom és a második bolgár állam viszonyában?

23.3 Az oszmán hódítás

A második bolgár cárság oszmán hódításának történetét nem lehet egyetlen dátumra vagy egyetlen ostromra szűkíteni. A 14. század második felében a bolgár területek több, egymással is vetélkedő uralmi központra szakadtak, miközben a Balkán keleti felén új katonai-hatalmi tényező jelent meg: az Oszmán-állam. Tarnovo 1393. évi eleste a nemzeti emlékezetben a bolgár államiság megszakadásának szimbóluma lett, ám a kortársak számára ez egy hosszabb, 1371 és 1396, sőt bizonyos értelemben 1422 között zajló hódítási és alkufolyamat egyik állomása volt. Az alábbiakban ezt a folyamatot mutatjuk be: a késő középkori bolgár állam széttagoltságát, az oszmán balkáni terjeszkedés módszereit, a tarnovói cárság bukását, valamint a vidini cárság megszűnését követő berendezkedés kezdeteit. A fejezet végül jelzi, miért vitatott a bolgár állam „végének” korszakolása, és hogyan alakította a későbbi nemzeti történetírás a hódítás emlékezetét.

23.3.1 A késő középkori bolgár állam széttagoltsága

A bizánci uralom és a második bolgár birodalom című alfejezetben tárgyalt második bolgár cárság a 13. század közepén, II. Iván Aszen (Ivan Asen II) uralkodása alatt érte el legnagyobb kiterjedését. A század végére azonban a központi hatalom ismét meggyengült. A mongol-tatár támadások, a bizánci nyomás, a magyar királyság északnyugati beavatkozásai és a belső dinasztikus viszályok egyaránt erodálták a cári hatalmat.

A 14. század első felében a Tarnovo (Tărnovo) központú bolgár állam még fontos regionális szereplő volt, de területe fokozatosan zsugorodott. Iván Sándor (Ivan Aleksandăr, 1331–1371) hosszú uralkodása alatt a bolgár udvar kulturális és egyházi téren élénk maradt, politikailag azonban nem tudta megakadályozni a területi szétaprózódást. Halála után a cárság két fő részre szakadt:

- a Tarnovo körüli törzsterületre, amelyet Iván Sándor fia, Iván Sisman (Ivan Šišman) örökölt;
- a Duna menti Vidin (Vidin, Bdin) vidékére, amelyet a másik fia, Iván Szracimir (Ivan Sracimir) irányított.

A Duna alsó szakaszán és a Fekete-tenger partvidékén emellett Dobrudzsa (Dobrudža) despotája, Dobrotica (Dobrotica) nagyjából független hatalmat gyakorolt, amelynek központja Kaliakra (Kaliakra) környékén működött. A bolgár fejedelmek között nem egyszer fegyveres konfliktus is kirobbant, ami tovább gyengítette az oszmán terjeszkedéssel szembeni ellenállás lehetőségét.

Ezt a széttagoltságot nem szabad kizárólag „árulásként" vagy egyszerű katonai tehetetlenségként értelmeznünk. A késő középkori balkáni uralkodók – így a bolgár cárok, a szerb fejedelmek és a bizánci császár – gyakran kerestek szövetséget a feltörekvő oszmánokkal éppúgy, mint egymás ellen. A hűség és a vazallus viszony gyorsan változott, és a kortársak számára a túlélés gyakran fontosabb volt, mint a vallási vagy etnikai szolidaritás.

23.3.2 Az oszmán állam balkáni terjeszkedése

Az Oszmán-állam a 13–14. század fordulóján Anatólia északnyugati részén, Bizánc határán lévő emirátusból nőtt ki. A bizánci polgárháborúk lehetőséget adtak az oszmán harcosoknak, hogy előbb zsoldosként, majd önálló hódítóként jelenjenek meg a Balkánon. A hagyományos rekonstrukció szerint 1352-ben egy kisebb erődítményt szereztek meg a Gallipoli-félszigeten, 1354-ben pedig magát Gallipolit (Gelibolu) vonták ellenőrzésük alá. A pontos dátumok körül a bizánci és oszmán források eltérnek, de abban a kutatás egyetért, hogy a Gallipoli-félsziget megszerzése tartós balkáni hídfőt biztosított.

I. Murád (Murad I, 1362–1389) uralkodása alatt az oszmán terjeszkedés felgyorsult. Az oszmánok elfoglalták a fontos trákiai várost, Drinápolyt (Edirne, görögül Adrianupolisz), amely a hagyományos kronológia szerint 1361-ben, az újabb kutatások egy része szerint inkább 1369 körül került a kezükre. Drinápoly ettől kezdve az oszmán balkáni hódítás katonai-politikai központjává vált, és egyben a ruméliai (Rumeli) terjeszkedés bázisa lett. A város megszerzésével az oszmánok közvetlenül fenyegették a Bolgár Királyság déli határvidékét, Trákiát és a Marica folyó völgyét.

A bolgár területek déli kapuja, Plovdiv (Plovdiv, görögül Philippopolisz, oszmánul Filibe) 1363–1365 körül került oszmán kézre. A források itt sem adnak pontosan egybehangzó időpontot. A bolgár cári udvar, Iván Sándor uralkodásának utolsó éveiben már kénytelen volt elismerni az oszmán befolyás növekedését. Egyes források dinasztikus házasságról is tudnak: a bolgár uralkodóház egyik nőtagját – a hagyomány szerint Kera Tamarát – I. Murád háztartásába adták. Az ilyen házasság a korabeli balkáni és anatóliai diplomáciában a vazallusi alárendelődés egyik bevett jele volt, de a konkrét eset körülményeit a krónikák ellentmondásosan beszélik el.

Az oszmán hadviselés ebben az időszakban nem kizárólag nagy ostromseregekre épült. A határvidékeken folyamatosan portyázó, gyorsan mozgó lovas csapatok – a később akindzsinak (akıncı) nevezett harcosok – kimerítették a védőket, elvágták a települések úthálózatát, és a lakosság egy részét menekülésre, más részét behódolásra kényszerítették. A helyi keresztény fejedelmeknek az oszmán udvar gyakran felajánlotta a vazallusi státust: adófizetés, katonai segítség és dinasztikus hűség fejében egy ideig megtarthatták uradalmukat. Ez tette lehetővé, hogy a hódítás ne egyetlen frontális háborúként, hanem párhuzamos hadjáratok, alkuk és behódolások láncolataként terjedjen.

23.3.3 A Marica menti vereség és a vazallusi viszony kialakulása

A bolgár, szerb és bizánci területek közötti oszmán beékelődés szempontjából meghatározó esemény volt az 1371. évi Marica menti csata, amelyet a források Csernomen (Chernomen) vagy Marica (Maritsa) néven is ismernek. A bolgár hadszíntér tágabb kereteit ez a csata jelöli ki: a szerb Mrnjavčević testvérek – Vukašin és Uglješa – által vezetett sereg veresége megnyitotta az oszmánok előtt Makedónia és Trákia további útjait. A vereség következményeit a bolgár udvar is

közvetlenül érezte: az oszmán csapatok egyre mélyebben hatoltak a Marica és a Tundzsa folyók völgyébe, elvágva a bolgár déli területeket a lehetséges szerb és bizánci szövetségesektől.

Iván Sisman tarnovói cár 1371 után kénytelen volt elfogadni az oszmán főhatalmat. A vazallusi viszony konkrét feltételeit nem ismerjük pontosan; forrásaink csak közvetve utalnak rá. A bolgár uralkodónak feltehetően adót kellett fizetnie, és katonai segédcsapatokat kellett küldenie a szultán hadjárataiba. A vazallusi státus azonban nem védte meg a bolgár területeket a további hódítástól. Az oszmán nyomás 1382 és 1385 között Szófia (Sofija, görögül Szardika, oszmánul Sofya) elfoglalásával újabb fontos lépést tett. Szófia pontos elfoglalási éve vitatott: a bolgár történeti hagyomány 1382-t emleget, míg más rekonstrukciók 1385 körülre helyezik az eseményt. Ami biztos: Szófia birtoklása stratégiai hídfőt adott az oszmánoknak a Kárpát-medence felé vezető utak és a szerb határvidék ellen.

Az 1380-as években a bolgár területek már nem működtek egységes védelmi rendszerként. A Tarnovo környéki cárság, a Duna-parti Vidin és a dobrudzsai despotátus külön utakon próbált érvényesülni. Iván Szracimir Vidinben hol az oszmánokkal, hol a magyar királlyal, Zsigmonddal (Luxemburgi Zsigmond) keresett kapcsolatot. Iván Sisman Tarnovóban az oszmán vazallus és a magyar orientáció között ingadozott. A kortárs szereplők számára nem létezett egyetlen „bolgár nemzeti állam” megmentésének programja; a döntések dinasztikus érdekeket, birtokvédelmet és katonai kényszereket tükröztek.

23.3.4 Tarnovo eleste és a tarnovói cárság vége

Az 1389. évi rigómezei (Kosovo polje) csata szultáni oldalon hozott győzelmet, de I. Murád a csata körül meghalt. Utóda, I. Bajezid (Bayezid I, 1389–1402) – akit a források gyakran „Villámnak” (Yıldırım) neveznek – sokkal nyíltabban törekedett a balkáni vazallus területek bekebelezésére. Az 1390-es évek elejére a tarnovói cárság már csak szűk területet birtokolt, és a főváros védelme egyre kilátástalanabbá vált.

A hagyományos – a későbbi bolgár krónikahagyományból származó – dátum szerint Tarnovót 1393. július 17-én foglalták el az oszmán csapatok. A város védelmét a források szerint Evtimij pátriárka (Euthymius, Evtimij Tărnovski) szervezte, mivel Iván Sisman nem a fővárosban tartózkodott. A tarnovói cár a Duna menti Nikápoly (Nikopol) felé húzódott vissza, és egy ideig még ellenállt. A pátriárka alakja a későbbi bolgár egyházi és nemzeti emlékezetben kiemelt szerepet kapott: őt a hit védelmezőjeként és az utolsó középkori bolgár főváros szimbolikus vezetőjeként tartják számon. Ugyanakkor a korabeli források nem teszik lehetővé, hogy minden részletében rekonstruáljuk a városvédés történetét; a pátriárka tárgyalásairól, a város feladásának körülményeiről és az erőszak mértékéről a beszámolók eltérnek.

Tarnovo eleste súlyos csapás volt, de nem jelentette az összes bolgár terület azonnali oszmán bekebelezését. A város elfoglalása után az oszmán hatóságok a tarnovói patriarchátus önállóságát is felszámolták, és a bolgár egyházszervezetet a konstantinápolyi patriarchátus alá rendelték. Ezzel a bolgár középkori államiság egyik meghatározó intézménye szűnt meg. A templomok egy részét mecsetté alakították, a főváros szerepe pedig fokozatosan a helyi közigazgatási központ szintjére csökkent.

Iván Sisman 1395-ben halt meg vagy tűnt el. A halál körülményei bizonytalanok: egyes elbeszélések szerint az oszmánok végezték ki, mások szerint csatában esett el. A nemzeti történetírás gyakran mártírként ábrázolja, de a kortárs források csak szűkszavúan tudósítanak a tarnovói cár utolsó napjairól.

23.3.5 Vidin, Nikápoly és a hódítás lezárása

A vidini cárság tovább fennmaradt, de nem független államként. Iván Szracimir Vidinje oszmán vazallus területként működött, miközben a magyar királyság is igyekezett befolyását megőrizni a Duna mentén. Ez a kettős nyomás hívta életre a nikápolyi keresztes hadjáratot, amely a magyar király, Zsigmond vezetésével, nyugat-európai lovagok részvételével indult az oszmánok ellen 1396-ban. A hadjárat célja az oszmán balkáni terjeszkedés feltartóztatása és a Duna védelmének megszervezése volt.

A keresztes sereg 1396. szeptember 25-én szenvedett megsemmisítő vereséget Nikápolynál. I. Bajezid győzelme után a vidini cárság is elvesztette maradék önállóságát, és a bolgár területek nagy része közvetlen oszmán igazgatás alá került. Iván Szracimir sorsáról a források ellentmondásosan számolnak be: egyesek szerint elfogták és Kis-Ázsiába vitték, mások szerint később engedték vissza vagy éppen börtönben halt meg. A pontos körülményeket nem ismerjük.

A kortársak számára a bolgár állam megszűnése nem feltétlenül 1393-ban vagy 1396-ban rögzült. A 14. század végi és 15. század eleji források még említenek bolgár előkelőket, akik oszmán főhatalom alatt bizonyos helyi jogokat őriztek. A bolgár uralkodóház egyes tagjai száműzetésből is kísérletet tettek a visszatérésre. Különösen fontos volt az 1402. évi ankarai csata, amelyben Timur (Timur Lenk) legyőzte és elfogta I. Bajezidet. Az Oszmán Birodalomban kitört belső harc – a szultán fiai közötti interregnum – átmenetileg meggyengítette a központi hatalmat, és lehetőséget adott a balkáni keresztény fejedelmeknek a visszatérésre.

Ebbe a körbe tartozik a bolgár Konstantin (Konstantin) és Fruzsina (Fružin) nevéhez kötött felkelés is. A két herceg – a hagyomány szerint Iván Szracimir, illetve Iván Sisman fia – a 15. század első évtizedében, havasalföldi és magyar támogatással próbálta visszaállítani a bolgár államiságot. A felkelés pontos időpontja és lefolyása bizonytalan; a források egyes részei 1404–1409 közé, mások 1408–1413 közé helyezik. I. Mehmed (Mehmed I, 1413–1421) konszolidálta az oszmán hatalmat, és a felkelés kifulladt. Ezt követően a bolgár területek önálló állami központjai végleg megszűntek. A kutatás egy része ezért a bolgár középkori államiság záró mozzanatát 1422 tájára teszi, amikor az utolsó, elszórtan működő bolgár uradalmak is visszavonhatatlanul betagozódtak az oszmán rendbe.

23.3.6 A hódítás jellege és társadalmi következményei

Az oszmán hódítás nem volt egyetlen, folyamatosan frontvonalban zajló háború. A 14. századi balkáni oszmán jelenlét magában foglalta a nagy hadjáratokat, a határvidéki portyákat, a vazallusi szerződéseket, a dinasztikus házasságokat és a helyi előkelőkkel kötött alkukat. A várostromok mellett a vidék lakossága különösen kiszolgáltatott volt a hadjáratoknak. A források a bolgár városok és falvak elnéptelenedéséről, menekülő lakosságról, elhurcolt foglyokról tudósítanak, de ezekből nem lehet megbízható népességi számokat képezni. A hódítás időszakáról nem rendelkezünk olyan összeírásokkal, amelyek a lakosság veszteségeit pontosan mutatnák.

A hódítás után az oszmán vezetés anatóliai muszlim népességet is telepített a stratégiailag fontos útvonalak mentén, különösen a Marica-völgyben és a jelentősebb városok környékén. Az iszlamizáció és az új társadalmi rend intézményesülése azonban már az oszmán uralom megszilárdulásának folyamatához tartozik, amelyet a következő alfejezet tárgyal. Itt annyit érdemes rögzíteni, hogy a bolgár társadalom nem egyszerűen „eltűnt” vagy „kicserélődött”: a keresztény falusi közösségek, egyházi intézmények és helyi igazgatási elemek egy része tovább működött, igaz, új adózási és katonai kötelezettségek között.

A nők, a gyermekek és a nem katonáskodó lakosság sorsa a hódításról szóló elbeszélésekben általában háttérbe szorul. A krónikák főként a cárok, a pátriárkák, a hadvezérek és a városok

sorsát rögzítik. A szórványos források azonban utalnak arra, hogy a hadjáratok a háztartások életét is alapvetően felforgatták: a férfiak egy részét katonai szolgálatba hurcolták, a nőket eladták vagy háztartási szolgálatra vitték, a gyermekek pedig a későbbi devsirme-rendszer előzményeként is értelmezhető gyakorlatokban jelenhettek meg. E folyamatokat nem szabad utólagos, a 19. századi nemzeti szenvedéstörténet fogalmaival automatikusan azonosítani, de az erőszak tényét tagadni sem lehet.

A bolgár területek elitjének egy része a hódítás idején együttműködött az oszmán hatalommal, más része az ellenállást választotta, ismét mások Magyarországra, Havasalföldre, Moldvába vagy a még nem hódolt szerb területekre menekült. A menekülő bolgár előkelők és kereskedők hálózatai később a nemzeti ébredés koráig is tovább éltek. A hódítás tehát nem csupán katonai-politikai cezúra volt, hanem társadalom- és migrációtörténeti folyamat is.

A 19. századi bolgár nemzeti történetírás a hódítás időszakát gyakran a „török iga” (tursko robstvo) fogalmával írta le. Ez a fogalom a bolgár nemzeti önértelmezés fontos eleme lett, de a mai történettudományban nem analitikai kategória, hanem emlékezetpolitikai és irodalmi toposz. A modern kutatás hangsúlyozza, hogy az oszmán uralom évszázadai alatt a bolgár keresztény közösségek nem egyszerűen passzív áldozatok voltak, hanem saját intézményeikkel, adózási rendjükkel és helyi vezetőikkel részt vettek az oszmán társadalom alakításában. Ugyanakkor a hódítás első szakasza valóban súlyos erőszakkal, bizonytalansággal és intézményvesztéssel járt, ezért a „török iga” képének kialakulását elsősorban a 19. századi nemzeti programokból érthetjük meg.

23.3.7 Források és bizonytalanságok

A bolgár állam oszmán hódításáról rendelkezésre álló forrásanyag erősen töredékes. A bolgár uralkodói oklevelek, egyházi iratok és kolostori feljegyzések egy része a hódítás során megsemmisült vagy szétszóródott. A fennmaradt bolgár krónikahagyomány – köztük a 15. századi, úgynevezett Bolgár Anonim Krónika – fontos adatokat őrzött meg Tarnovo elestéről, de keletkezési ideje és szerkesztettsége miatt nem tekinthető közvetlen tudósításnak. A 17. századi és későbbi egyházi és nemzeti elbeszélések tovább alakították a pátriárka és az utolsó cárok emlékezetét.

A bizánci történetírók – például Laonikosz Khalkokondülész – a 15. században visszatekintve írtak az oszmán balkáni terjeszkedésről. Az oszmán krónikák közül Aşıkpaşazade és Neşri munkái az oszmán hadjáratokat rögzítik, de ezek is a hódítás után évtizedekkel, a szultáni udvar legitimációs igényei szerint készültek. A nyugati források, különösen a nikápolyi keresztes hadjárat levelezése és útleírásai, a magyar és a raguzai (dubrovniki) iratanyag pedig a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok oldaláról világítják meg az eseményeket.

A szakirodalomban több ponton is vita van:

- **Dátumok:** a Drinápoly, Plovdiv, Szófia és Tarnovo elfoglalásának évei a bolgár, bizánci, oszmán és nyugati forrásokban eltérnek. Tarnovo esetében az 1393. július 17-i dátum a bolgár krónikahagyományból származik, és széles körben elfogadott, de nem teljesen vitán felül álló.
- **A bolgár állam megszűnése:** a bolgár nemzeti történetírás hagyományosan 1393-at, az oszmán hódítást teljes joggal lezáró folyamatot vizsgáló kutatók egy része 1396-ot vagy 1422-t tekinti cezúrának. A „bolgár állam megszűnése” tehát nem pusztán kronológiai kérdés, hanem értelmezési vita is.
- **A vazallusi viszonyok:** Iván Sisman és Iván Szracimir oszmán alárendeltségének pontos tartalma nem rekonstruálható egyértelműen. A források adóról, katonai segítségről és dinasztikus házasságról beszélnek, de a szerződések szövege nem maradt fenn.

- **Az erőszak mértéke:** a bolgár városok ostromáról szóló későbbi elbeszélésekben a kifosztás, a templomok elvétele és a lakosság elhurcolása központi motívum. Az oszmán források a győzelmet hangsúlyozzák, a veszteségekről hallgatnak. A régészeti és helytörténeti kutatások Tarnovo esetében is csak részben tudják alátámasztani a későbbi szövegek katasztrófa-képét.
- **Népességi adatok:** a hódítás alatti áldozatokról, menekültekről vagy a muszlim betelepülők számáról nincsenek megbízható statisztikák. A 14. század végi viszonyokra csak elszórt adóösszeírások, helynevek és későbbi török defterek alapján következtethetünk.

A kutatás mindmáig alapmunkája John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans* (1987) című összefoglalója, amely a régió hatalmi viszonyait kritikai forráskezeléssel elemzi. Az oszmán hódítás intézményi oldaláról Halil İnalcık és más oszmanisták munkái adnak részletes képet, ám a bolgár regionális események rekonstrukciója gyakran a későbbi helyi hagyomány és a töredékes elsődleges források összevetésére szorul.

23.3.8 Rövid összefoglaló

- A második bolgár cárság a 14. századra több vetélkedő központra szakadt: a Tarnovo, Vidin és a dobrudzsai despotátus között nem volt egységes védelem.
- Az oszmánok Gallipoli megszerzése (1352/1354), majd Drinápoly elfoglalása (hagyományosan 1361) után Trákia és a Marica-völgy felé terjeszkedtek, és a bolgár déli területeket fokozatosan beoltották vazallusi rendszerükbe.
- Az 1371. évi Marica menti vereség megnyitotta az oszmánok előtt a balkáni hadiutakat, és megerősítette a bolgár cárok alárendelt helyzetét.
- Tarnovo 1393. július 17-i eleste a bolgár krónikahagyomány szerint a fővárosi ellenállás végét és a tarnovói patriarchátus önállóságának felszámolását jelentette.
- A vidini cárság 1396-ban, a nikápolyi keresztes vereség után szűnt meg; a bolgár ellenállás azonban a 15. század elején, az oszmán interregnum idején átmenetileg fellángolt.
- A hódítás nem egyetlen háborús esemény, hanem hadjáratok, portyák, vazallusi alkuk, dinasztikus házasságok és helyi behódolások együttes folyamata volt.
- A „török iga” fogalma a 19. századi nemzeti történetírás emlékezetpolitikai kategóriája, nem a késő középkori viszonyok pontos leírása.
- A források töredékessége miatt a hódítás dátumai, a bolgár állam végének időpontja és az erőszak mértéke vitatott.

23.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem elegendő Tarnovo 1393-as eleste ahhoz, hogy a bolgár állam megszűnését egyetlen eseménnyel magyarázzuk?
2. Hogyan befolyásolta a bolgár területek dinasztikus széttagoltsága az oszmán hódítás lehetőségeit és módszereit?
3. Milyen forrásokból rekonstruálható az oszmán hódítás, és miért bizonytalanok a főbb dátumok?
4. Milyen szerepet játszottak a vazallusi szerződések, a dinasztikus házasságok és a helyi előkelők alkui a bolgár területek oszmán bekebelezésében?
5. Miért kell különbséget tenni a „bolgár állam megszűnése” tárgyi folyamata és a „török iga” későbbi emlékezetpolitikai fogalma között?

23.4 Bulgária az oszmán birodalomban

A 14. század végére a bolgár területek elveszítették korábbi állami kereteiket: a Tarnovo környéki cárság 1393-ban, a Vidin környéki cárság pedig 1396-ban szűnt meg. Az oszmán hódítás után a mai Bulgária területe nem alkotott önálló közigazgatási egységet, hanem a birodalom európai tartományaiba tagolódott. Ez az időszak csak lassan, fokozatosan építette ki azt a társadalmi, vallási és gazdasági rendet, amely a 15–17. századi forrásokban már jól látható. A fejezet a középkori bolgár állam bukásától a 18. század végéig terjedő oszmán korszakot mutatja be, különös tekintettel az igazgatásra, a vallási közösségek szerveződésére, a helyi elit szerepére, a hajdúk jelenségére és a katolikus missziókra. A cél annak megértése, hogy az oszmán uralom nem egyszerűen idegen megszállás volt, hanem olyan birodalmi rendszer, amely a helyi társadalommal kölcsönhatásban alakult, és amelynek intézményei a későbbi bolgár nemzeti mozgalom előfeltételeit is megteremtették.

23.4.1 Az oszmán igazgatás és a Rumélia tartomány

A hódítás után a bolgár területek az Oszmán Birodalom európai részébe, a **Rumélia** (törökül *Rumeli*) nevű beglerbégségbe kerültek. A beglerbégség élén a szultán által kinevezett kormányzó, a **beglerbég** (beylerbeyi) állt. A tartomány központja kezdetben Edirne volt, később a 16. században Szófia is betöltötte ezt a szerepet. A beglerbégséget kisebb egységekre, **szandzsákokra** (sancak) osztották. A mai Bulgária területén a legfontosabb szandzsákok a Szófiai, a Nikápolyi, a Vidini, a Szilisztrai, a Plovdivi (Filibe) és a Küsztendili szandzsák voltak. A szandzsákok élén a **szandzsákbég** állt, aki katonai és polgári feladatokat egyaránt ellátott.

Ez a közigazgatási beosztás nem rögzült véglegesen: a 16–17. században a határvidékek, a háborúk és a belső átszervezések miatt többször módosult. A bolgár területek tehát nem alkottak olyan „Bulgária” nevű tartományt, amelyet a kortársak a középkori cárság örökösének tekintettek volna. A bolgár egyház központja, Tarnovo patriarchátusa 1393-ban megszűnt önálló intézményként, és a bolgár ortodox hierarchia a konstantinápolyi patriarchátus alá került. Ezt a helyzetet a bolgár nemzeti történetírás később a „nemzeti egyház elvesztéseként” értelmezte, ám a korabeli egyházi szervezetben az oszmán hódítás elsősorban az egyházi joghatóság átrendeződését jelentette.

23.4.2 A földbirtok, az adók és a keresztény lakosság terhei

Az oszmán igazgatás alapja a **timár** (tımâr) rendszer volt. A timár nem volt örökölhető magántulajdon: a szultán által adományozott jövedelemforrás, amelyet a **szpáhi** (sipahi) nevű lovas katona kapott katonai szolgálata fejében. A szpáhi a birtokához tartozó falvak adójövedelmét szedte be, de a föld feletti rendelkezési joga korlátozott volt. A rendszer célja az volt, hogy állandó, a kincstárat nem terhelő lovasságot tartson fenn. A 15. században a bolgár területeken is sok timárbirtokot osztottak ki, részben a hódító oszmán katonáknak, részben az átállt helyi keresztény előkelőknek.

A nem muszlim alattvalók, így a bolgár földművelők többsége, a **dhimmi** (zimmi) jogállású lakossághoz tartoztak. Ez a jogállás védelmet és vallásgyakorlási lehetőséget biztosított, de egyúttal másodrendű jogi pozíciót is jelentett. A keresztény parasztok földadót, **haradzsot** (haraç) vagy **iszpendzsét** (ispençe) fizettek, és a felnőtt férfiak után fejadót, **dzsizjét** (cizye) róttak ki. Emellett rendszeresek voltak a terményadók, a robot és a rendkívüli háborús adók, az **avária** (avarız). Az adóterhek mértéke időben és területenként változott, ezért általános érvényű kijelentések helyett mindig az adott év és régió forrásait kell figyelembe venni.

A 15–17. században alkalmazott **devsirme** (devşirme) vagy „gyermekadó” a keresztény falvakból időnként fiúkat vitt el, akiket a szultáni udvar, a janicsár hadtest vagy a birodalmi hivatalnokréteg szolgálatába állítottak. A gyakorlat rendszertelen volt, mértéke és gyakorisága vitatott. A bolgár emlékezetben a devsirme a legfájdalmasabb oszmán intézmények egyikeként él tovább, ám a korabeli forrásokból nem lehet pontosan rekonstruálni, hány családot érintett. Az iszlámra térés a bolgár területeken nem volt tömeges jelenség, de a 16–17. században helyenként, különösen a Rodope hegyvidékén és a Duna menti városokban, kialakultak muszlim közösségek. Az úgynevezett **pomák** csoportok eredete, nyelvi és vallási összetétele a mai napig tudományos vita tárgya; a 19. századi nemzeti narratívák az erőszakos térítést hangsúlyozták, míg a mai kutatások a társadalmi és gazdasági okokat is számításba veszik.

23.4.3 A millet-rendszer és a vallási közösségek

Az oszmán birodalmi rendszer a vallási közösségeket jogi egységként kezelte. A **millet** (millet) szó a 19. században vált formális jogi kategóriává, de a gyakorlatban már a 15. századtól működött: a nem muszlim közösségek saját vallási vezetőik által igazgatták belső ügyeiket. A legnagyobb ilyen közösség a **Rum milleti** volt, azaz az ortodox keresztények egyházi szervezete, amelynek élén a konstantinápolyi ökumenikus patriarcha állt. A bolgár területek ortodox hívei ehhez a közösséghez tartoztak, de a magasabb egyházi tisztségeket gyakran görög nyelvű, konstantinápolyi kapcsolatokkal rendelkező papok töltötték be. A szláv liturgia a falusi és városi templomokban tovább élt, ám a püspöki székekben a görög hierarchia dominanciája a 17–18. században egyre erősebbé vált.

A millet-rendszer nem jelentett modern értelemben vett vallásszabadságot: a nem muszlim közösségek jogai korlátozottak voltak, templomaik bővítését engedélyhez kötötték, és jogi ügyeikben a muszlim bíróságok dönthettek. Ugyanakkor az ortodox egyház a házasság, az öröklés és a családjog terén jelentős belső joghatóságot őrzött meg. Az egyház adót fizetett a szultáni kincstárnak, és felelős volt a keresztény lakosság adóinak beszedéséért. Ez a szerep a papságot a birodalmi igazgatás közvetítőjévé tette, ami később a nemzeti mozgalmak idején ambivalens megítéléshez vezetett.

A bolgár területeken a zsidó közösségek is jelen voltak, különösen az 1492 utáni szefárd bevándorlás nyomán. A nagyobb városokban, például Szófiában, Plovdivban és Nikápolyban kisebb zsidó negyedek alakultak ki. Az örmények főként a kereskedelmi központokban telepedtek le. A muszlim lakosság, amely részben betelepült törökökből, részben áttért helyiekből állt, nem alkotott egységes közösséget, hiszen a városi hivatalnokok, a katonák, az ulemá (vallástudósok) és a falusi földművesek jogállása és életmódja jelentősen eltért.

23.4.4 A helyi elit és a keresztény közvetítő rétegek

Az oszmán hódítás nem számolta fel teljesen a korábbi bolgár elitet. A 14–15. századi forrásokban még felbukkannak keresztény **szpáhik**, akik az oszmán uralom elismerése fejében megtartották birtokaik egy részét, vagy új timárt kaptak. A 16. századra azonban a keresztény katonai elit fokozatosan beolvadt a muszlim szpáhi rétegbe, áttért, vagy a társadalmi ranglétra alsóbb fokaira csúszott. A falusi közösségek élén a **knez** (bolgárul) állt, aki a falu képviselőjeként az adóbeszedésben és a helyi viták rendezésében vett részt. A 18. században a **csorbadzsi** ( ) kifejezés a jómódú keresztény falusi elit tagjaira terjedt ki; ők lettek a birodalmi hatóságok és a helyi társadalom közötti legfontosabb közvetítők. A csorbadzsik gazdagsága és helyi hatalma a 19. századi nemzeti mozgalomban is fontos szerepet játszott, de megítélésük a bolgár történetírásban sokáig negatív volt, mert a nemzeti narratíva a „török iga” kiszolgálóiként ábrázolta őket.

A hódítás után a bolgár területek egyes hegyvidéki és határvidéki falvai különleges jogállást kaptak. A **voynuk** (voynuk) nevű keresztény katonai kisegítők, a **martalóc** (martolos) nevű könnyűlovasok és a **derbendzsi** (derbentci) nevű hegyi átjáróőrök adókedvezményeket élveztek, cserébe katonai vagy biztonsági szolgálatot teljesítettek. Ezek a rétegek nem tartoztak a szpáhi-timár rendszer alá, és falvaikban a helyi önigazgatás erősebb volt. A bányavárosok, mint például Csiprovci a Balkán-hegységben, szintén kivételes helyzetben voltak: a bányászok adókedvezményeket kaptak, és a termelés folyamatosságát a birodalmi hatóságok védték.

23.4.5 A hajdúk: ellenállás, rablás és emlékezet

A **hajdú** (bolgárul , hajdut; törökül eşkıya) a 16. század végétől kezdve a bolgár területek hegyvidékein tevékenykedő fegyveres csoportok tagjait jelölte. A hajdúk a falusi lakosságból, elbocsátott katonákból, eladósodott parasztokból és elűzött kézművesekből verbuválódtak. Tevékenységük kettős természetű volt: egyrészt az oszmán hivatalnokok, adószedők és a helyi gazdagok ellen hajtottak végre támadásokat, másrészt gyakran rabolták a kereskedőkaravánokat és a jobb módú falvakat is. Az oszmán hatóságok a hajdúkat egységesen **eşkıya** (bandita) kategóriába sorolták, és üldözték őket. A hajdúk a bolgár népi emlékezetben azonban a 18–19. század folyamán az elnyomással szembeni ellenállás szimbólumaivá váltak; a népi énekek igazságosztóként, a szegények védelmezőjeként ábrázolják őket.

A történetírásnak ezért óvatosan kell kezelnie a hajdúkról alkotott képet. A korabeli oszmán bírósági jegyzőkönyvek és panaszlevelek azt mutatják, hogy a hajdúk egy része valóban köztörvényes rabló volt, aki a keresztény falusi lakosságot is fosztogatta. Más csoportok viszont a Habsburg–oszmán háborúk idején a keresztény hatalmak oldalán vettek részt a hadműveletekben, és hírszerzői, portyázó feladatokat láttak el. A hajdúk és a nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században vált szorossá, amikor a nemzeti történetírás a korábbi hajdúkat a nemzeti ellenállás előfutáraiként kezdte bemutatni. Ez az értelmezés emlékezetpolitikai állítás, nem pedig a kora újkori forrásokból közvetlenül kiolvasható tény.

23.4.6 A katolikus missziók és a csiprovci közösség

A bolgár területek katolikus közösségei a 16–17. században sajátos helyet foglaltak el a birodalmi társadalomban. A legfontosabb katolikus központ **Csiprovci** ( ) bányaváros volt a Balkán-hegység északi oldalán. A város lakói között szász bányászok leszármazottai, raguzai kereskedők és helyi szláv nyelvű katolikusok éltek. A katolikus egyház jelenlétét a **ferencesek** és a római **Propaganda Fide** kongregáció misszionáriusai erősítették. A csiprovci katolikusok szoros kapcsolatot tartottak fenn a Raguzai Köztársasággal és a Habsburg udvarral, és a 17. században nyomdát is működtettek, amely egyházi könyveket adott ki. Ez a kulturális tevékenység a bolgár írásbeliség korai újkorban ritka emlékei közé tartozik.

A katolikus missziók nem törekedhettek nyílt térítésre a muszlim hatóságok tiltása miatt, de a meglévő katolikus közösségek hitéletének megerősítésére és az ortodox lakossággal való vitára igen. A misszionáriusok jelentései ma is fontos forrásai a kora újkori bolgár társadalomnak, mert részletesen leírták a falvak, a piacok és a vallási szokások állapotát. Ugyanakkor ezek a jelentések gyakran a katolikus propagandát tükrözik, és az ortodox egyházat ellenségként ábrázolják, ezért forráskritikával kell őket olvasni.

A katolikus közösség sorsa összefonódott a Habsburg–oszmán konfliktusokkal. 1688-ban, a Bécs alól visszavonuló oszmán erők nyomán, a csiprovci katolikusok a Habsburg seregek közeledésére felkelést robbantottak ki. A felkeléshez ortodox falvak is csatlakoztak, ám az oszmán haderő hamarosan leverte a megmozdulást. Csiprovcit feldúlták, lakóinak nagy része elmenekült: a túlélők Havasalföldre, a Bánságba és Erdélybe vándoroltak. A **csiprovci felkelés** a bolgár történetírásban

a 17. századi ellenállás egyik legfontosabb eseményeként szerepel, de az értelmezése vitatott: a nemzeti narratíva a „bolgár szabadságharc” korai példájaként mutatja be, míg a források szerint a felkelés elsősorban a katolikus közösség és a Habsburgok katonai közeledésének következménye volt.

23.4.7 Gazdasági és társadalmi átalakulások a 17–18. században

A 17. századtól a timár-rendszer fokozatosan válságba került. A birodalom hosszú háborúi, a pénzromlás és a szpáhi lovasság katonai jelentőségének csökkenése miatt a timárbirtokok egy része magánjövedelemmé alakult. A 18. században a **csiflik** (çiftlik) nevű magánbirtokok terjedése figyelhető meg, amelyeken a földesúr – gyakran egy helyi **ajan** (ayan) vagy muszlim hivatalnok – a paraszti munkát pénzjáradékkal vagy robotban hasznosította. A csiflik-rendszer nem azonos a középkori jobbágysággal, de a paraszti függés növekedését, a közösségi földek megfogyatkozását hozta magával. A bolgár falusi lakosság a 18. század végén sok helyen eladósodott, és a helyi notabilitások hatalma megerősödött.

A városokban a 18. század folyamán a kézműipar és a kereskedelem fellendült. A bolgár lakosságú városok, mint Gabrovo, Koprivshtica, Karlovo és Szamokov, céhes iparukkal és távolsági kereskedelmükkel jelentős vagyonra tettek szert. E városi réteg később a bolgár nemzeti ébredés anyagi és szellemi bázisát alkotta. A hegyvidéki falvakban a juhtenyésztés és a textilipar bővült, ami a birodalmi piacokhoz kapcsolta a bolgár termelőket. A 18. század végi **kurdzsali** (kırcalı) bandák, amelyek a központi hatalom meggyengülését kihasználva fosztogatták a vidéket, viszont a falusi lakosság biztonságérzetét súlyosan megrendítették.

Ez a kettős folyamat – a vidéki bizonytalanság növekedése és a városi-kereskedő réteg megerősödése – alakította ki azt a társadalmi hátteret, amelyből a 19. századi bolgár nemzeti mozgalom kinőtt. Az oszmán rendszer tehát nem volt statikus: a 15. századi berendezkedés a 18. századra jelentősen átalakult, és a bolgár társadalom sem volt passzív elszenvedője a birodalmi politikának.

23.4.8 Források és bizonytalanságok

A bolgár területek oszmán kori történetének elsődleges forrásai közé tartoznak az oszmán **defterek** (adóösszeírások, birtoknyilvántartások), a **kánunnámék** (törvénykönyvek) és a kádi-bíróságok jegyzőkönyvei. Ezek a források rendkívül értékesek, de nem hiánytalanok: sok defter elveszett vagy töredékesen maradt fenn, és a bennük szereplő adófizetői nevek, háztartásszámok értelmezése módszertani vitákat vet fel. A népességi adatok ezért mindig becslések, nem pedig népszámlálási eredmények.

A keresztény források, mint az egyházi krónikák, a misszionáriusok jelentései és a raguzai kereskedelmi levelezés, más szempontból világítják meg a korszakot, de gyakran elfogultak. A 19. századi bolgár nemzeti történetírás e forrásokat a „török iga” narratívájának bizonyítékaként használta fel, ami a mai kutatás szerint leegyszerűsítő. A „török iga” kifejezés emlékezetpolitikai állítás, amely az oszmán uralom egészét a folyamatos elnyomással azonosítja, és nem veszi figyelembe a birodalmi rendszer alkalmazkodóképességét, a helyi közvetítők szerepét vagy a gazdasági-társadalmi változásokat. A mai szakirodalom árnyaltabb képet ad: az oszmán uralom egyszerre jelentett adóterhet, jogi alárendeltséget és erőszakot, de működési logikájában a birodalmi integráció és a helyi autonómiák fenntartása is jelen volt.

Különösen bizonytalanok a devsirme alkalmazásának mértékére, az iszlámra térések okaira és a hajdúk társadalmi összetételére vonatkozó adatok. A katolikus missziók történetét a missziós jelentések részletgazdagsága miatt viszonylag jól ismerjük, de ezek a szövegek a katolikus egyház szempontjait tükrözik, ezért az ortodox többségi társadalomról alkotott képeik torzíthatnak. A

millet-rendszerről alkotott kép ugyancsak félrevezető lehet, ha a 19. századi formalizált jogi kategóriákat visszavetítjük a korábbi évszázadokra.

23.4.9 Rövid összefoglaló

- A bolgár területek a 14. század végén az Oszmán Birodalom Rumélia nevű tartományába tagolódtak, és nem alkottak külön közigazgatási egységet.
- A timár-rendszer és a szpáhi lovasság biztosította a birodalmi katonai igazgatást; a keresztény lakosság adóterhei, a dzsizje, a haradzs és a devsirme a mindennapi élet meghatározó elemei voltak.
- A millet-rendszer a vallási közösségek számára korlátozott jogi autonómiát biztosított; a bolgár ortodox hívek a konstantinápolyi patriarchátus alá tartoztak, és a püspöki székekben gyakran görög hierarchia érvényesült.
- A helyi elit átalakult: a keresztény knezek és a 18. századi csorbadzsik közvetítő szerepet töltöttek be, míg a voynuk, martalóc és derbendzsi falvak különleges adójogállást kaptak.
- A hajdúk tevékenysége kettős természetű volt: rablóbandák és fegyveres ellenállók egyszerre; a népi emlékezet hősként őrizte meg őket, de a források ennél összetettebb képet mutatnak.
- A katolikus missziók, különösen Csiprovci térségében, kulturális és vallási kapcsolatot teremtettek a nyugati világgal; az 1688-as csiprovci felkelés leverése után a közösség nagy része elmenekült.
- A 17–18. században a timár-rendszer hanyatlása, a csiflik-birtokok terjedése és a városi kézműipar megerősödése átalakította a bolgár társadalmat, előkészítve a későbbi nemzeti ébredést.

23.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan szerveződött a bolgár területek oszmán közigazgatása, és miért nem alkotott külön tartományt a mai Bulgária területe?
2. Milyen jogi és adózási kötelezettségei voltak a keresztény lakosságnak, és miben különbözött a dzsizje, a haradzs és a devsirme funkciója?
3. Mit jelentett a millet-rendszer a bolgár ortodox közösség számára, és miért nem azonosítható a modern vallásszabadsággal?
4. Milyen szerepet játszottak a helyi közvetítő rétegek, a knezek és a csorbadzsik, az oszmán hatóságok és a falusi társadalom között?
5. Hogyan befolyásolták a 17–18. századi gazdasági és társadalmi változások, különösen a csiflik-rendszer terjedése és a városi kézműipar fejlődése, a későbbi bolgár nemzeti mozgalom kibontakozását?

24 Bulgária a nemzeti ébredéstől 1878-ig

24.1 A bolgár nemzeti ébredés

24.1.1 Bevezető bekezdés

A bolgár nemzeti ébredés (*Bălgarsko nacionalno văzraždane*) a 18. század közepétől az 1878-as bolgár állam újjászületéséig tartó, több mint egy évszázados folyamat, amelynek során a bolgár nyelvű, írástudó elit megteremtette a modern bolgár nemzet kulturális és politikai kereteit. Az előzőekben tárgyalt oszmán uralom intézményi és társadalmi viszonyai, a patriarchátus alá rendelt egyházi szervezet, valamint a görög nyelvű fanarióta elit dominanciája képezte azt a keretet, amelyen belül az ébredés szereplői mozogtak. Alfejezetünk központi kérdése, hogyan alakult át a vallási, nyelvi és lokális identitások együttese egy modern nemzeti projektté. Ez a folyamat nem egyetlen dátumhoz vagy hőshöz köthető, hanem párhuzamos és egymással is vitatkozó értelmiségi, egyházi, gazdasági és forradalmi kezdeményezések eredménye. A fejezet követi a könyv forráskritikai alapelvét: Paiszij Hilendarszki (, 1722–1773) alakját és művét például dokumentált tényként kezeljük, ugyanakkor megkülönböztetjük a 19. század végi nemzeti kánon későbbi mitizáló értelmezésétől. A tárgyalás kitér a nyelv és iskolahálózat szerepére, a világi értelmiség kialakulására és a politikai mozgalom belső irányzataira is.

24.1.2 A „bulgár” identitás alapjai az ébredés előtt

A 18. századi oszmán Balkánon a „bulgár” kifejezés elsősorban nyelvi és vallási, nem politikai kategória volt. Az oszmán adminisztráció a lakosságot a vallási hovatartozás szerint sorolta be: a Rum millet („római”, azaz ortodox közösség) magába foglalta a görög, bolgár és szerb nyelvű ortodox alattvalókat. A bolgár nyelvű parasztok, kisiparosok és kereskedők magukat leggyakrabban *hrisztijani* („keresztények”) vagy egyszerűen *rája* („nyáj”, azaz adózó alattvaló) néven írták le, és a helyi identitás – falu, város, kolostor, szülőföld – erősebb volt a nyelvi közösség tudatánál. A 17. században azonban a katolikus misszionáriusok és a buszeli kolostorok íráshasználata nyomán fennmaradtak olyan emlékiratok, feliratok és egyházi jegyzőkönyvek, amelyekben a „bolgár” elnevezés a szláv nyelvű ortodox lakosság önleírására szolgált. Ezt a terminológiai sokféleséget a forráskritikai gyakorlatnak megfelelően kell kezelni: a 18. századi „bolgár” kifejezés nem azonos a későbbi modern nemzeti kategóriával.

A 18. századi gazdasági fellendülés – a hegyvidéki pásztorkodás, a textilipari központok, a Duna menti kereskedelem és a fekete-tengeri tengerészet fejlődése – létrehozott egy mobilis, vagyonos kereskedő- és kézműves réteget. Ez a réteg hozta létre az első olyan iskolákat, amelyek túlléptek az egyházi alapfokú oktatáson. A kolostori iskolák – mint a rilai kolostor (Rilszki manasztir) iskolája – szláv liturgikus szövegeket másoltak, és megőrizték a középkori bolgár egyházi irodalom emlékezetét. A Fanarhoz kötődő, görög nyelvű magas kultúra ugyanakkor a városi ortodox elit nyelveként működött. A hellenizáció nem állami program volt, hanem a gazdasági-társadalmi előrejutás útja: a jómódú bolgár nyelvű kereskedők gyakran gyermekeiket görög iskolába küldték, és maguk is a görög nyelvű ortodox középosztályhoz asszimilálódtak. A bolgár ébredés korai szakasza éppen ez ellen az identitás-elhalványulás ellen lépett fel.

24.1.3 Paiszij Hilendarszki és az Isztorija szlavjanobolgarszkaja

A bolgár nemzeti ébredés kánonja Paiszij Hilendarszki szerzetes 1762-ben, a Zográf-kolostorban befejezett kéziratos művével, az *Isztorija szlavjanobolgarszkaja* („Szláv–bolgár történelem") címmel kezdődik. A mű nem nyomtatásban, hanem kézzel másolt formában terjedt; az első ismert nyomtatott kiadás csak 1844-ben jelent meg, ami mutatja a szöveg fokozatos kanonizálódását. Paiszij a művében a középkori bolgár állam – az első és a második bolgár birodalom – uralkodóit, szentjeit és a bolgár nemzeti dicsőséget állította szembe a kortárs oszmán viszonyokkal. Írása a történeti érvelésen túl morális felhívás is volt: a bolgároknak szégyellniük kellene, hogy nyelvüket és múltjukat elhanyagolják, és a görögök kulturális befolyása alá kerülnek.

A mű tárgyalásakor három réteget kell elkülöníteni. Az első a dokumentált tény: fennmaradt Paiszij saját kezű kéziratának egyik másolata, és a szöveg belső datálása 1762-re mutat. A második a tudományos vita tárgya: mennyiben tekinthető a mű egy új, modern nemzeti tudat kezdetének, és mennyiben egy a szerzetesi hagyományon belüli, középkori gyökerű identitás-őrző iratnak. A kutatók máig vitatják, hogy Paiszij milyen forrásokat használt – bizonyíthatóan merített a 16. századi olasz történetíróból, Cesare Baronióból, valamint szláv és görög egyházi szövegekből –, és hogy mennyire ismerte a szűkebb bolgár földrajzi területet, hiszen életének nagy részét az Athosz-hegyi kolostorokban töltötte. A harmadik réteg az emlékezetpolitikai értelmezés: a 19. század végi és 20. századi nemzeti történetírás Paiszit „a bolgár újjászületés atyjává" kanonizálta, és a szocialista rendszer idején a nemzeti ellenállás és a felvilágosodás előfutárának szerepét is ráruházta. A korszak szereplői közül sokan nem közvetlenül Paiszij szövegéből, hanem annak másolataiból, kivonataiból és a róla szóló legendákból ismerték a történeti érvelést.

Paiszij hatását a kéziratos másolatok terjedése mérheti. A 18. század végén és a 19. század elején több tucat másolat készült, elsősorban a macedóniai és a dél-bulgáriai területeken. A másolók gyakran kiegészítették a szöveget saját környezetük eseményeivel, ami azt mutatja, hogy a mű nem rögzült, zárt kánonként, hanem élő, változtatható szövegként működött. A másolások ugyanakkor nem terjedtek túl a kolostori és kereskedői hálózatokon, és a 19. század első felében a bolgár nyelvű lakosság elsöprő többsége – a becslések szerint a felnőtt férfiak kevesebb mint tíz százaléka tudott írni-olvasni – nem ismerte a szöveget. A tudományos konszenzus szerint Paiszij érdeme nem a tömeges nemzeti mozgósítás, hanem az a történeti keret, amelyet a későbbi értelmiségi nemzedéknek átadott.

24.1.4 Szofronij Vracsanszki és a püspöki hálózat

Paiszij hatásának első jelentős közvetítője Szofronij Vracsanszki (, született Sztojko Vladiszlavov, 1739–1813) volt. Szofronij vidéki papból lett kotlani püspök, majd Vraca püspöke, és életútja jól mutatja, hogy az ébredés korai szereplői nem világi, hanem egyházi közegből érkeztek. 1765-ben Szofronij lemásolta Paiszij történeti művét, és a szöveget prédikációiban, egyházi beszédeiben használta. Püspökként azonban a fanarióta egyházi hierarchia és a helyi oszmán hatalmasságok között őrlődött: egyházmegyéjének adóterhei, a vidéki kijárások és a kiszolgáltatottság miatt többször menekülnie kellett. 1803 és 1806 között Bukarestben telepedett le, ahol román és bolgár közösségeknek szolgált.

Szofronij írói munkássága három területen járult hozzá a bolgár nemzeti ébredéshez. Az első a prédikációs és tanító irodalom: a *Nedelnik* („Vasárnapi könyv", 1806) volt az első bolgár nyelvű, nyomtatott könyv, amely a vidéki papság és a hívek számára készült. A második a nyelvhasználat tudatos választása: Szofronij a népi, ma „újbolgárnak" nevezett nyelvváltozatot használta, szemben az egyházi szláv nyelvvel, és ezzel megnyitotta az utat a modern bolgár irodalmi nyelv előtt. A harmadik az emlékirat-irodalom: 1861-ben, halála után posztumusz megjelent életírása az egyik első olyan szöveg, amelyben a bolgár papság a saját túlélési stratégiáit

és a fanarióta hierarchiával szembeni sérelmeit fogalmazta meg. Szofronij alakját a későbbi nemzeti emlékezet Paiszij mellé emelte, ám a források azt mutatják, hogy ő maga életében elsősorban egyházi reformerként és püspökként tekintett önmagára, nem modern értelemben vett nemzeti politikai vezetőként.

24.1.5 A bolgár világi iskola és a tankönyvirodalom

A 19. század elején a bolgár ébredés súlypontja a kolostorokból a világi iskolákba került. Az átmenet kulcsa az 1820-as és 1830-as években létrejött ún. „kölcsönös tanítási módszer” (-), amelyet angol és francia mintára vettek át, és amely lehetővé tette, hogy egyetlen tanító nagy létszámú osztályt oktasson. Az első ilyen bolgár iskola a trákiai Szlivenszkóban, illetve a dobrudzsai városokban jött létre, de a hálózat gyorsan terjedt a Duna-menti és a hegyvidéki városokban. Az iskolák fenntartását a helyi céhek, kereskedői társaságok és ortodox egyházközségek finanszírozták, nem az oszmán állam. A tanítás nyelve a bolgár volt, a tárgyak között a görög, a bolgár és az oszmán-török írás és olvasás, valamint az egyházi ének szerepelt.

Az iskolai programot a tankönyvirodalom termelte ki. Petar Beron (, 1800 k.–1871) 1824-ben Brassóban megjelent *Riben bukvar* („Halgazdag ábécéskönyv”) című műve az újkori bolgár tankönyvkiadás mérföldköve. Beron, aki orvosnak tanult Heidelbergben, és később Párizsban és más európai városokban élt, a tankönyvben a bolgár nyelvet a köznapi beszédhez közelítette, és a hagyományos egyházi szláv oktatást világi, természettudományos ismeretekkel egészítette ki. A könyv címe a korabeli didaktikai konvenciót követte: a gyermekek számára ismerős állat- és természetképekkel tanította az ábécét. Beron későbbi, többnyelvű tudományos munkái azt mutatják, hogy a bolgár ébredés értelmisége nem egyszerűen „nemzeti” keretben gondolkodott, hanem az európai tudományos hálózatokhoz is kapcsolódott. A *Riben bukvar* megjelenése azonban nem jelentett azonnali tömeges írástudást: a tankönyv első kiadásának példányszáma korlátozott volt, és a bolgár iskolahálózat az 1830-as években még csak néhány tucat városközpontra terjedt ki.

Az iskolák és a tankönyvek létrehoztak egy új társadalmi szerepet: a világi tanítót (*ucsitel*). A tanítók gyakran maguk is vándorló értelmiségiek voltak, akik az osztrák és román területek bolgár közösségeiben tanultak, majd visszatértek a Balkánra. A tanítói hivatás a patriarchális vidéki társadalomban feszültséget is keltett: a világi tanító a papság tekintélyének riválisává, a női oktatás kérdése pedig a konzervatív és reformer felfogások ütközésének helyévé vált. Az első bolgár lányiskolák az 1840-es években nyíltak, és a női tanítónő intézménye a század közepére fokozatosan elfogadottá vált, bár a nők alfabetizációja a férfiakénál is alacsonyabb maradt. A források ezen a ponton bizonytalanok: az iskolák számára, a tanítók képzettségére és a diákok összetételére vonatkozó adatok szétszórt egyházi és kereskedői iratokból származnak, és a modern becslések nagyságrendi eltéréseket mutatnak.

24.1.6 A bolgár nyelvi norma és az egyházi–iskolai küzdelem

Az ébredés egyik központi vitája a bolgár irodalmi nyelv normájáról folyt. A 19. század első felében a bolgár nyelvnek nem volt egységes írott változata. A kéziratos egyházi szláv örökség, a görög hatású szórend és szókincs, valamint a különböző nyelvjárások egymással versengő változatokat alkottak. Az értelmiség egy része a keleti, a másik a nyugat-bulgáriai nyelvjárást tartotta alkalmasnak az irodalmi normára. A vitához hozzátartozott a görög nyelvű örökség kérdése is: egyesek a tisztán szláv szókincs mellett érveltek, mások a már meghonosodott görög és török jövevényszavakat természetes nyelvi rétegnek tekintették. A vitát a nemzeti ébredés szereplői nem pusztán filológiai, hanem identitáspolitikai kérdésként kezelték, és a későbbi szakirodalom részben ma is vitatja, hogy a standardizáció mikor zárult le. A tudományos

konszenzus szerint az egységes bolgár irodalmi nyelv nem egyetlen döntés, hanem fokozatos intézményesülés – iskolák, tankönyvek, sajtó – eredménye volt.

Az egyházi kérdés a nyelvi kérdéssel fonódott össze. A bolgár nyelvű ortodox papság és a kereskedői elit az 1830-as évek végétől egyre határozottabban követelte, hogy a bolgár területeken a liturgia és a püspöki adminisztráció nyelve a bolgár legyen, szemben a fanarióta püspökök görög nyelvével. A konfliktus gyökere dokumentáltan a gazdasági teher és a helyi önkormányzat hiánya volt. A püspökök jelentős egyházi adókat szedtek, és a községi iskolák feletti felügyelet a görög papság kezében maradt. A bolgár egyházi mozgalom nem a Konstantinápolyi Patriarchátussal szemben lépett fel kezdetben, hanem a fanarióta püspökök leváltását és bolgár püspökök kinevezését kérte. Az 1840-es években a mozgalom jellege megváltozott: a nagyobb bolgár városi központok – Plovdiv (Philippopolisz), Tarnovo, Vidin, Szófia – községi tanácsai egyre határozottabban követelték az önálló bolgár egyházszervezetet. Ez a követelés ütközött a Patriarchátus azon felfogásával, amely a területi, nem pedig az etnikai elvű egyházszervezetet vallotta.

Az egyházi küzdelemnek az iskolaügy volt a központi terepe. Az iskola nyelve meghatározta, hogy a gyermekek a görög vagy a bolgár nyelvű írástudó közösséghez csatlakoznak-e. A bolgár községi iskolák terjedése ezért közvetlenül csökkentette a görög elit presztízsét, és a patriarchátus ellenállását váltotta ki. A vita forrásanyaga jól dokumentált: fennmaradtak a községi tanácsok panaszlevelei, a patriarchátus válasziratai, a bolgár sajtó cikkei és a nyomtatott röpiratok. Ugyanakkor a forráskritika itt is óvatosságra int: a panaszlevelek gyakran utólag szerkesztett, a nyilvánosság számára szánt dokumentumok voltak, és a görög–bolgár szembenállást felnagyítva mutatták. A helyi társadalomban a görög és a bolgár nyelvű ortodoxok közötti mindennapi viszony nem mindig volt konfliktusos; vegyes házasságok, közös céhek és közös zarándoklatok is előfordultak.

24.1.7 A 19. századi értelmiség és a sajtó

A bolgár nemzeti ébredés második nemzedékét az 1830-as és 1840-es években már nem a szerzetesi, hanem a világi értelmiség adta. Ennek a nemzedéknek a tagjai jellemzően külföldi – bukaresti, odesszai, moszkvai, bécsi, párizsi, lipcsei – iskolákban tanultak, és két nagy csoportra oszlottak. Az egyik csoport a radikális, forradalmi irány felé húzott, és a bolgár emigráció központjaiból, főként Bukarestből, Belgrádból és Odesszából hirdetett politikai programot. A másik csoport az evolúciós iskolaépítő, egyházi reform és kulturális felvilágosítás útján akart haladni; ők voltak a tankönyvírók, a sajtóalapítók és az egyházi mozgalom szervezői.

A sajtó a nemzeti nyilvánosság új intézménye lett. Az első bolgár nyelvű folyóirat, a *Ljuboszlovie* („Filológia”, 1844) Szmirnában jelent meg, ám rövid életű volt. A tartósabb orgánumok közül a *Cárgradszki vesztnik* („Konstantinápolyi Újság”, 1848–1862) a legjelentősebb. A lap a Konstantinápolyban élő bolgár kereskedő elit és értelmiség fóruma volt, és rendszeresen közölt egyházi híreket, külföldi eseményeket, gazdasági tudósításokat és nyelvi vitákat. Az újság szerkesztői között ott találjuk Ivan Bogorovot (, 1818–1892), aki a modern bolgár szókincs kialakításában is szerepet vállalt. A sajtó megjelenése a nemzeti nyilvánosság kiszélesedését hozta, de elérése korlátozott volt: az előfizetők száma néhány száz és néhány ezer között mozgott, és a fogyasztók elsősorban a városi kereskedő, tanító és papi rétegből kerültek ki. A paraszti lakosság többsége a sajtót továbbra sem olvasta; a nemzeti üzenetek elsősorban a plébániai hálózaton, a vásárokon és a kolostori ünnepeken keresztül értek el hozzájuk.

A források itt lehetővé teszik a társadalmi összetétel finomabb vizsgálatát. Fennmaradt előfizetői listák, szerkesztői levelezések és nyomdai számlák mutatják, hogy a bolgár sajtó hálózata a dunai fejedelemségek, az Orosz Birodalom déli városai, a Szentföld és a romániai kolóniák felé is kiterjedt. A diaszpóra szerepe tehát a bolgár ébredésben nem emlékezetpolitikai állítás, hanem a fennmaradt üzleti és egyházi iratokkal alátámasztható tény. A bukaresti bolgár kereskedőtársaságok például

rendszeresen pénzelték a balkáni iskolákat, könyvkiadást és a későbbi forradalmi szervezkedést. Ezt a szerepet a nemzeti emlékezet gyakran eltúlozta – a diaszpóra közel sem volt egységes politikai értelemben –, ám gazdasági jelentősége vitathatatlan.

24.1.8 A politikai mozgalom formái: kulturális egyesületek és forradalmi titkosszervezetek

Az 1850-es évekre a bolgár nemzeti ébredés kulturális építkezése politikai követelésekkel egészült ki. A bolgár mozgalom két nagy irányzatra bomlott. Az evolúciós irány a konstantinápolyi bolgár egyházközség és a nagyvárosi elit hálózatára támaszkodott, és az Oszmán Birodalom keretén belül képzelte el a bolgár egyház és a nemzeti iskolák autonómiáját. Ennek az irányzatnak a szellemi központjai a Konstantinápolyban működő bolgár templomok, iskolák és a *Cárgradszki vesztnik* voltak. A radikális irány ezzel szemben az önálló bolgár állam létrehozását tűzte ki. Első szervezett formáját a Georgi Rakovszki (, 1821–1867) által vezetett emigrációs csoportok adták, amelyek a román fejedelemségekből indítottak fegyveres akciókat az oszmán területek ellen. Rakovszki egyszerre volt publicista, szervező és romantikus forradalmár; folyóiratai és röplapjai a bolgár nemzeti radikalizmus alapdokumentumai közé tartoznak.

Az 1860-as években a radikális irány szervezeti formája átalakult. A bolgár emigrációban egymással rivalizáló titkos bizottságok jöttek létre, amelyek a szerb és görög mintát követték. A bolgár forradalmi szervezkedés csúcspontját az 1870-es évek elején a Hriszto Botev (, 1848–1876) és Vaszil Levszki (, 1837–1873) nevével fémjelzett belső forradalmi szervezet, a Bolgár Forradalmi Központi Bizottság jelentette. Levszki programja abban különbözött a korábbi emigráns akcióktól, hogy nem kívülről, hanem belső, titkos, helyi bizottságok hálózatán keresztül akarta előkészíteni a felkelést. Ez a szervezeti modell a későbbi nemzeti emlékezet szerint a modern, fegyveres nemzeti ellenállás kezdete volt; a források azonban azt mutatják, hogy a bizottsági hálózat sok helyen gyenge és információs szempontból kiszolgáltatott volt. Levszki 1873-as elfogása és kivégzése a belső hálózat súlyos csapása volt, és a szervezet tényleges fegyveres erejét a későbbi történetírás gyakran felülbecsülte.

A forradalmi és az evolúciós irány viszonya nem volt egyirányú. Az egyházi mozgalom sikere – az 1870-es fermán, amely elismerte a bolgár exarchátust – részben éppen a radikálisok által keltett félelemnek is köszönhető volt, ám az egyházi eredmény a bolgár ortodoxokat a görög Patriarchátustól elszakított közösségként rögzítette, és ezzel a nemzeti mozgalomnak jogi keretet adott. A bolgár exarchátus nem állami, hanem egyházi intézmény volt, de határai – az a kérdés, hogy mely egyházmegyék tartoznak hozzá – etnikai–területi vitává vált, és előrevetítette a későbbi macedóniai és trákiai konfliktusokat. Ezt a pontot a szakirodalom ma is a bolgár nemzeti ébredés legösszetettebb következményei közé sorolja.

24.1.9 Társadalmi határok és az ébredés korlátai

A nemzeti ébredés nem volt homogén folyamat. A bolgár nyelvű lakosság zöme paraszt volt, akiknek életvilágát a földesúri járadék, a helyi oszmán hatalmasságokkal való egyezkedés és a falusi önkormányzat határozta meg. A nemzeti iskolák, könyvek és sajtó ezt a világot csak közvetve érték el. A falu és a város közötti kulturális szakadék a korszak egyik leglényegesebb korlátja volt. A nemzeti mozgalom vezetői gyakran maguk is panaszkodtak arra, hogy a parasztságot nehéz mozgósítani; a forradalmi bizottságok jelentései ismétlődően a „közömbösség” és a „félelem” fogalmaival írták le a vidéki viszonyokat. Ez a panaszirodalom nem feltétlenül a valós nemzeti érzület hiányát, hanem a mozgalom elvárásainak és a paraszti kockázatvállalási racionalitásnak az eltérését mutatja.

A nők szerepe az ébredésben fokozatosan növekedett, de a források egyenetlenül dokumentálják. A női kolostori iskolák, a tanítónői hálózat és a háziipari szövetkezések a női írástudás és munkavállalás csatornái voltak, ugyanakkor a politikai mozgalom vezetése férfiak kezében maradt. A bolgár emigrációban élő nők – mint például a bukaresti bolgár közösség tagjai – részt vettek a jótékonysági egyesületekben és a forradalmi szervezetek pénzgyűjtő akcióiban, de a döntéshozatalból többnyire kimaradtak. A korszakra vonatkozó nőtörténeti kutatások még hiányosak, ezért a megfogalmazásnál jelezni kell az adatok korlátozott voltát. A roma és a muszlim közösségek a bolgár nemzeti mozgalom számára kívül estek; a bolgár ébredés szereplői a nemzetet elsősorban ortodox keresztény, szláv nyelvű közösségként képzelték el, és a muszlim, zsidó vagy roma lakosság integrációjának kérdése a korszakban nem merült fel programként.

A gazdasági emancipáció az egyház és az iskola mellett a harmadik pillér volt. A hegyvidéki textilipar, a rózsaolaj-termelés és a dunai kereskedelem lehetővé tette, hogy a bolgár nyelvű kézműves- és kereskedőréteg a görög elit konkurenciájává váljon. A céhek és kereskedőtársaságok anyagi ereje finanszírozta az iskolákat, a tanítói fizetéseket és a sajtót. A bolgár nemzeti ébredés tehát nem pusztán eszmetörténeti, hanem társadalom- és gazdaságtörténeti folyamat is volt. Ahol a gazdasági fellendülés elmaradt – például egyes trákiai vagy macedóniai régiókban –, ott a nemzeti mozgalom intézményesülése is lassabb volt. Ez a területi különbség a későbbi bolgár nemzeti törekvések belső feszültségeinek egyik magyarázata.

24.1.10 Összegzés és előretekintés

A bolgár nemzeti ébredés nem olyan folyamat volt, amelyben a nemzeti tudat egyszerűen „felébredt” volna. Inkább olyan intézményépítő munka, amely a kolostori íráshagyományból, a kereskedői iskolákból, a tankönyvirodalomból, a sajtóból, az egyházi mozgalomból és a forradalmi titkosszervezetekből állt össze. Paiszij Hilendarszki munkája a kezdet, nem a beteljesedés; az ő szövege a későbbi nemzedékek számára vált kánonná. A bolgár értelmiség a 19. század közepére létrehozta a modern nemzeti nyilvánosság alapintézményeit, ugyanakkor a társadalmi és területi egyenlőtlenségek, a nyelvi standardizáció nyitott kérdései és az egyházi–politikai határok feszültségei az 1870-es évekre is megmaradtak. Ezek a feszültségek közvetlenül előkészítették a bolgár egyházi mozgalom erkölcsi és politikai sikerét, de egyben a macedóniai és trákiai nemzeti viták alapjait is lefektették. A következő alfejezet `A bolgár nemzeti ébredés` után az egyházi kérdés és a nemzeti mozgalom intézményi csúcspontját, majd az orosz–török háború és a felszabadulás államalapító következményeit tárgyalja.

24.1.11 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásbázisa három nagy csoportra osztható. Az elsőbe tartoznak a kéziratos hagyományok: Paiszij Hilendarszki 1762-es munkájának fennmaradt másolatai, Szofronij Vracsanszki másolatai és prédikációi, valamint a kolostori iskolák jegyzőkönyvei. A második csoportot a nyomtatott művek alkotják: a *Riben bukvar* (1824), az első bolgár folyóiratok és tankönyvek, valamint az egyházi–nemzeti vitákban keletkezett röpiratok. A harmadik csoportba tartoznak a hivatalos iratok: a Konstantinápolyi Patriarchátus levelei, a községi tanácsok panaszai, az oszmán közigazgatás fermánjai, valamint az emigrációban keletkezett forradalmi bizottsági iratok.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A népességi adatok – például az írástudók aránya, az iskolák és tanulók száma – becslések, amelyek a korabeli egyházi és világi jelentésekből származnak, és amelyek területi eltérései nagyok. A bolgár nyelvű lakosság önazonosságára vonatkozó kijelentések közvetlen forrásokkal csak ritkán igazolhatók; a legtöbb állítás a művelődési intézmények és a nyomtatott szövegek közvetett vizsgálatán alapul. A Paiszij-recepció kérdése vitatott: a másolatok száma és útja részben rekonstruált, a kortárs hatás mértéke pedig máig

kutatási vita tárgya. Hasonlóképpen vitatott az egyházi mozgalom és a politikai radikalizmus közötti ok-okozati összefüggés iránya: a források nem mindig teszik világossá, hogy a Konstantinápolyban tárgyaló egyházi vezetők mennyire használták tudatosan a radikális fenyegetést érvként. A nemzeti emlékezet és a 20. századi történetírás a folyamatot gyakran egyetlen felfelé ívelő, szerves történetként ábrázolta; a mai, kritikai szakirodalom ezt a folytonosságot megkérdőjelezi, és a törésvonalakra, az alternatív identitásokra és a helyi változatokra helyezi a hangsúlyt.

24.1.12 Rövid összefoglaló

1. A bolgár nemzeti ébredés a 18. század közepétől 1878-ig tartó, intézményépítő folyamat, amelynek során a bolgár nyelvű ortodox elit megteremtette a modern nemzeti nyilvánosság kulturális és politikai kereteit.
2. Paiszij Hilendarszki 1762-es *Isztorija szlavjanobolgarszkaja* című kéziratos műve a középkori bolgár állam múltjának történeti keretét alkotta meg; hatása nem azonnali tömegmozgalom volt, hanem későbbi nemzedékek kánonjává vált.
3. Az ébredés első intézményi szakasza a kolostori iskolákhoz és a püspöki hálózathoz kötődött; Szofronij Vracsanszki életműve az egyházi nyelvújítás és a népi nyelvű nyomtatványok csatornáját nyitotta meg.
4. A 19. század elején a világi iskola, a tankönyvirodalom (Petar Beron *Riben bukvarja*), majd a bolgár nyelvű sajtó tette szélesebbé a nemzeti nyilvánosságot.
5. A bolgár irodalmi nyelv standardizációja és az egyházi autonómiáért folytatott küzdelem szorosan összefonódott; az 1870-es exarchátus a nemzeti mozgalom részleges jogi elismerését hozta.
6. A politikai mozgalom evolúciós (egyházi–iskolai) és forradalmi (emigráns bizottsági) irányzatra oszlott; a forradalmi hálózat belső szervezkedése fontos, de katonai ereje korlátozott volt.
7. Az ébredés társadalmi határaihoz tartozott a paraszti lakosság lassú bekapcsolódása, a nők, romák, zsidók és muszlimok kimaradása a nemzeti programból, valamint a területi egyenlőtlenségek.

24.1.13 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálja a történetírás a bolgár nemzeti ébredés első szakaszát, és miben különbözik Paiszij művének dokumentált terjedése a későbbi nemzeti kánon elbeszélésétől?
2. Hogyan kapcsolódott a bolgár nyelv modern irodalmi normájának vitája a Konstantinápolyi Patriarchátussal folytatott egyházi küzdelemhez, és miért tekinthető ez a kapcsolat intézményi fordulópontnak?
3. Elemezze az evolúciós és a forradalmi irányzat közötti különbséget! Milyen társadalmi hálózatokra támaszkodtak, és milyen következményekkel járt ez a mozgalom politikai formájára?
4. Miért nem írható le a bolgár nemzeti ébredés a „nemzeti tudat fokozatos ébredésének” egyszerű narratívájaként? Mely társadalmi csoportok maradtak ki, és milyen források jelzik ezt a korlátot?
5. Hogyan jelentett az 1870-es bolgár exarchátus egyszerre sikert a bolgár nemzeti mozgalom számára és egyúttal új területi–etnikai vita kezdetét, különösen Macedónia vonatkozásában?

24.2 Az egyházi kérdés és a nemzeti mozgalom

A bolgár nemzeti ébredés korábbi szakasza A bolgár nemzeti ébredés elsősorban az oktatás, a világi irodalom és a történeti tudat kialakulását helyezte előtérbe. A 19. század második felében azonban a bolgár nemzeti mozgalom új intézményi és politikai szakaszba lépett: a görög egyházi hierarchiával szembeni vallási-kulturális konfliktus, az önálló egyházi szervezetért folytatott küzdelem, majd az illegális forradalmi hálózatok kiépítése és az 1876-os fegyveres felkelés együtt alakította át a mozgalmat. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a vallási autonómia, a nemzeti önszerveződés és a politikai államiság kérdése az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben. A témakör azért is kulcsfontosságú, mert az itt születő intézmények – mindenekelőtt a **bolgár exarchátus** (Bălgarska ekzarhija) – a bolgár nemzeti identitás egyik legfontosabb hordozójává váltak, az áprilisi felkelés emlékezete pedig napjainkig meghatározza a bolgár nemzeti történeti képzetet.

24.2.1 A görög egyházi dominancia és az egyházi mozgalom kezdete

Az Oszmán Birodalomban az ortodox kereszténységet a **millet** rendszer keretében a **Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus** (Oikoumenikó Patriarcheío Konstantinoupóleos) alá rendelték. Ez a rendszer nem pusztán vallási, hanem közigazgatási és adóügyi keret is volt: a patriarchátus viselte a keresztény lakosság ügyeinek nagy részét, cserébe a birodalom jelentős bevételeket várt el tőle. A 18–19. században a magasabb egyházi tisztségeket túlnyomórészt görög nyelvű, gyakran fanarióta hátterű főpapok töltötték be, akik a bolgár lakosság számára idegen liturgikus nyelvet és egyházi igazgatást képviseltek. A hívek gyakran panaszkodtak a püspöki adók és illetékek súlyára, valamint a helyi papság háttérbe szorítására. Fontos hangsúlyozni, hogy a korszak forrásai szerint a konfliktus nem kizárólag etnikai jellegű volt: a bolgár vidéki közösségek elsősorban a püspöki adminisztráció anyagi terhei és nyelvi elzárkózása ellen tiltakoztak. A 19. század elején a bolgár kereskedők és az iskoláztatott városi réteg egyre határozottabban követelte, hogy a templomokban az istentiszteletet egyházi szláv vagy bolgár nyelven tartsák, és hogy a püspököket a helyi hívek közül válasszák.

Az egyházi mozgalom első nyilvános megnyilvánulásai az 1820–1840-es évekre datálhatók. A bolgár közösségek kérésekkel fordultak a patriarchátushoz, amely azonban – részben attól tartva, hogy a nyelvi önállóság politikai szeparatizmushoz vezet – vonakodott engedményeket tenni. Az 1840-es években a helyi bolgár városi elit több püspökségben is kísérletet tett arra, hogy görög helyett szláv anyanyelvű főpásztort állítsanak. Bár ezek a követelések kezdetben csak lokális konfliktusok maradtak, fokozatosan összekapcsolódtak a bolgár iskolai hálózat és a sajtó által terjesztett nemzeti programmal. Így alakult ki az a meggyőződés, hogy a nemzeti fennmaradás legbiztosabb intézményi kerete az önálló egyházi szervezet. A korszak bolgár röpirataiban és újságcikkeiben a „bolgár egyház” és a „bolgár nemzet” fogalmát szándékosan összekapcsolták; ez a 19. századi nemzeti diskurzus jellegzetes vonása, nem pedig visszavetített modern nemzetfogalom.

24.2.2 A Tanzimat és az egyházi kérdés összekapcsolódása

Az Oszmán Birodalom reformkorszaka, a **Tanzimat** (1839–1876) új jogi keretet teremtett a nem muszlim alattvalók számára. Az 1839-es **Gülhane-i Hatt-i Serif** és különösen az 1856-os **Hatt-i Hümâyun** a birodalom minden alattvalójának egyenlőségét ígérte, és kimondta a vallási közösségek belső ügyeinek rendezését. A bolgár egyházi mozgalom ezt a reformígéretek és a gyakorlat közötti feszültségként értelmezte: ha a szultán egyenlőséget hirdetett, a bolgár híveknek jogukban állt saját nyelvű papsággal és egyházi igazgatással bírni. A reformok azonban nem számolták fel automatikusan a patriarchátus joghatóságát, sőt a millet-rendszer reformja

éppen a görög papság hatalmi pozícióit is megpróbálta konzerválni. A bolgár egyházi mozgalom vezetői ezért két irányban politizáltak: egyrészt a szultáni kormányzatnál és a nemzetközi nagyköveteknél kerestek támogatást, másrészt a patriarchátussal folytatott tárgyalásokban igyekeztek engedményeket elérni.

A konfliktus jelképes fordulópontja 1860 húsvétján következett be. Az isztambuli bolgár templomban **Ilarion Makariopolski** püspök a liturgiában szándékosan kihagyta a konstantinápolyi patriarcha nevének megemlítését, ami a kánonjogban az egyházi közösség fölötti joghatóság elismerésének számított. Ezzel a lépéssel a bolgár közösség de facto jelképesen elszakadt a patriarchátus liturgikus fennhatóságától. Az esemény nem szentségi, hanem politikai-kulturális törést jelölt, és azóta is a bolgár egyházi önállósodás szimbolikus kezdeteként tartják számon. A patriarchátus válasza az volt, hogy a görög püspökök továbbra is megtagadták a bolgár nyelvű papszentelést és a helyi püspökválasztást. Az elhúzódó vita fokozatosan a birodalom egyik legégetőbb belső konfliktusává vált, és a nagyhatalmak – különösen Oroszország, amely az ortodox keresztények védelmezőjeként lépett fel – diplomáciai nyomást gyakoroltak a Portára.

24.2.3 Az 1870-es exarchátus és a phyletizmus-vita

A hosszú tárgyalások után 1870. március 11-én (a Gergely-naptár szerint; a Julián-naptárban február 27.) a szultán **fermán**nal létrehozta a **bolgár exarchátust**. A fermán az exarchátust mint önálló, a konstantinápolyi patriarchátusétól elkülönült egyházi szervezetet ismerte el, élén egy bolgár exarchával. A rendelet azonban nem oldott meg minden joghatósági kérdést: a bolgár püspökségek területi listáját kompromisszumosan határozta meg, és lehetővé tette, hogy egyes vitatott területek – mindenekelőtt Macedónia, Trákia és a mai Albánia egyes részei – lakossága többségi döntéssel csatlakozzon az exarchátushoz. Ez a rendelkezés a gyakorlatban tovább élezte a nemzeti versengést, mert a bolgár és a görög fél egyaránt igyekezett befolyásolni a helyi közösségek nyilatkozatait. Az 1870-es határozat nem mondta ki a bolgár egyház **autokefáliáját** a mai értelemben; az exarchátus formálisan a szultán engedélyével jött létre, és kánoni viszonya a patriarchátushoz rendezetlen maradt.

A patriarchátus 1872-es konstantinápolyi zsinata erre a kihívásra a **phyletizmus** (a nemzeti elv egyházi eretnekségként való elítélése) vádjával válaszolt. A zsinat a bolgár exarchátust szakadárnak (szkizmatikusnak) nyilvánította, és a bolgár püspököket letételre ítélte. A szakadás formális okának a zsinat azt nevezte meg, hogy az exarchátus egy nemzeti alapon szerveződő egyházat hozott létre, ami ellenkezik az egyetemes ortodoxia egyházközségi elvével. A bolgár oldal azzal érvelt, hogy a patriarchátus hosszú ideje görög nyelvi és nemzeti alapon diszkriminálta a bolgár híveket, tehát a phyletizmus vádja a fennálló görög dominancia védelmét jelentette. Ezt a vitát a történetírás a mai napig a bizánci egyházi hagyomány és a modern nemzeti elv ütközésének egyik legtisztább példájaként értelmezi. A szakadás gyakorlati következménye az lett, hogy a bolgár exarchátus 1872-től nem állt eucharisztikus közösségben a konstantinápolyi patriarchátussal; a két egyház közötti teljes rendezésre csak 1945-ben került sor, miután a patriarchátus elismerte az exarchátus autokefális jellegét.

Az exarchátus gyorsan a bolgár nemzeti mozgalom legfontosabb intézményévé vált. Püspökségei, iskolái és egyházközségei a bolgár nyelvű oktatás és a nemzeti tudat terjesztésének hálózatát alkották. Különösen a vitás területeken – Macedóniában és Trákiában – az exarchátus iskoláinak tanítói és papjai lettek a bolgár nemzeti identitás helyi közvetítői. Ugyanakkor ez a szerep folyamatos konfliktusba hozta az exarchátust a görög, szerb és később a macedón nemzeti mozgalmakkal. Fontos tehát, hogy az egyházi kérdés nem egyszerűen vallási ügy volt: a bolgár exarchátus a gyakorlatban a modern bolgár nemzetépítés egyik legfontosabb aktora lett, miközben az oszmán közigazgatás a nem muszlim közösségek vezetőit politikai képviselőként is ismerte. Az

exarchátus vezetése ezért óvatos, a szultáni hatalommal lojális politikát folytatott mindaddig, amíg a fegyveres nemzeti mozgalom radikalizálódása meg nem kérdőjelezte ezt a szerepet.

24.2.4 A forradalmi emigráció és a belső szervezkedés

Az egyházi megoldás lassúsága és korlátozott eredményei miatt a bolgár nemzeti mozgalom egy része az 1860-as évek végétől a forradalmi útra lépett. Ennek a radikalizálódásnak a gyökerei részben a bolgár emigráns körökben keresendők: Szerbiában, a havasalföldi és moldvai fejedelemségekben, valamint Oroszországban – mindenekelőtt Odesszában – jelentős bolgár diaszpóra élt, akik a szülőföld katonai felszabadítását szorgalmazták. Az első fontos szervezeti kísérlet **Georgi Rakovski** nevéhez köthető, aki az 1860-as években bolgár fegyveres csapatok (csetnik) szervezését és a balkáni összefogást hirdette. Rakovski elképzelése szerint a felszabadítás csak fegyveres felkeléssel lehetséges, és ehhez a szomszédos országok – főként Szerbia és Görögország – támogatását is meg kell nyerni. Tervei azonban nem valósultak meg, mert a nemzetközi környezet és a belső erőviszonyok nem tették lehetővé egy széles bázisú felkelést.

A forradalmi mozgalom megszervezésében a következő generáció alakított ki új modellt. **Vaszil Levszki** (Vasil Levski) az 1870-es évek elején nem kívülről, hanem a bolgár lakosság belső hálózatára építve kívánt forradalmi szervezetet létrehozni. Levszki az Oszmán Birodalom belső területein, mindenekelőtt a bolgár lakosságú településeken utazva ún. **belső forradalmi bizottságokat** (vătrešni revoljucionni komiteti) hozott létre. Ezek a bizottságok titkos, decentralizált sejtekként működtek; feladatuk a fegyverek beszerzése, a lakosság felkészítése és a felkelés logisztikai előkészítése volt. Levszki elképzelése szerint a felszabadító felkelés nem a külső emigráció, hanem a belső szervezettség révén válik sikeressé. 1872-re a bizottságok hálózata a legtöbb bolgár régióra kiterjedt, bár pontos létszámukat a források hiánya miatt nem ismerjük; a bolgár történeti hagyomány Levszkit a „belső forradalmi szervezet atyjaként” tiszteli. Levszkit 1872 decemberében fogta el az oszmán hatóság, és 1873-ban Szófiában kivégezték. Halála megerősítette a forradalmi mozgalom mártírkultuszát, de a szervezet működését komolyan visszavetette.

A belső szervezkedés mellett a külföldi emigráció is új politikai központot alakított ki. **Ljuben Karavelov** és **Hriszto Botev** (Hristo Botev) a romániai bolgár emigráció vezéralakjaiként újságokat szerkesztettek, és a forradalmi ideológia terjesztését szolgálták. Karavelov a nemzeti függetlenség mellett a társadalmi igazságosság kérdését is összekapcsolta a mozgalommal, Botev pedig radikális költészetében és publicisztikájában az önfeláldozó harcot és a szabadság eszméjét hirdette. A belső és külső forradalmárok közötti feszültség állandó volt: a belső hálózatot építők a felkelés előkészítését nemzeti konszenzus nélkül kockázatosnak tartották, míg az emigráció egy része azonnali fegyveres akciót sürgetett. Ebben a vitában döntő szerepe volt annak az 1875–1876 fordulóján bekövetkező politikai válságnak, amely a balkáni szerb és albán csapatmozgósítások, valamint a nagyhatalmi diplomáciai nyomás következtében a Portát destabilizálta. A forradalmi csoportok úgy ítélték meg, hogy a pillanat alkalmas a felkelés kirobbantására.

24.2.5 A guirgiu-i bizottság és a felkelés előkészítése

1875 őszén a romániai Giurgiu (bolgár nevén **Gjurgevo**) városában a bolgár forradalmi emigráció vezetői titkos értekezletet tartottak. Ezen a gyűlésen, amelyet a források **Giurgevo-i Központi Forradalmi Bizottság** néven emlegetnek, a résztvevők – közöttük a belső hálózat képviselői – elhatározták, hogy 1876 tavaszán általános felkelést robbantanak ki. A döntés vitatott volt, mivel a belső szervezet tagjainak egy része úgy vélte, hogy a katonai és politikai feltételek nem érettek meg. A felkelés terve négy körzetre osztotta a bolgár lakosságú területet: az észak-balkáni, a tundžai, a trákiai és a délnyugat-bolgár régióra. A cél az volt, hogy egyidejű támadásokkal megbénítsák az oszmán közigazgatást, és a hegyvidéki területeken ellenőrzött

katonai bázisokat hozzanak létre. Ugyanakkor a Giurgevo-i bizottság nem rendelkezett egyértelmű katonai parancsnoki lánccal, a kommunikáció a titkos hálózaton keresztül lassú volt, és a fegyverek mennyisége messze elmaradt a kitűzött céltól.

Az 1876 kora tavaszán lezajlott oszmán rendőri intézkedések – letartóztatások és a bizottságok tagjainak kihallgatása – arra kényszerítették a szervezőket, hogy a felkelést az előzetes tervnél korábban, illetve részlegesen indítsák el. A belső forradalmi bizottságok tagjai attól tartottak, hogy a hálózat teljes felszámolása esetén a felkelés lehetősége is megszűnik. Ezért az eseményeket a helyi viszonyokhoz igazodva, nem pedig központi koordináció szerint indították el. Ez a kapkodás alapvetően meghatározta a felkelés kimenetelét.

24.2.6 Az 1876-os áprilisi felkelés

Az **áprilisi felkelés** (Aprilsko văstanie) 1876. április 20-án (a Julián-naptár szerint; a Gergely-naptár szerint május 2-án) a közép-bolgáriai **Koprivštica** városában kezdődött. A helyi forradalmi bizottság hajnalban megtámadta az oszmán hivatalnokokat, és kikiáltotta a felkelést. A hír gyorsan terjedt a környező településeken; különösen a Sredna Gora hegység északi lejtőin, **Panagjurište**, **Pirdop**, **Klisura** és más települések váltak a felkelés elsődleges gócpontjaivá. Panagjuriștében a felkelők rövid időre ideiglenes kormányzati szervet hoztak létre, és kikiáltották a felkelés politikai céljait: a bolgár nemzeti felszabadítást és az oszmán közigazgatás felszámolását. A felkelő erők azonban néhány ezer fegyveresnél többre nem tudtak szert tenni, és a lakosság nagy része nem csatlakozott a harchoz, részben a gyors oszmán megtorlástól való félelem, részben a szervezetlenség miatt.

A felkelés súlypontja a Balkán-hegység déli előterében húzódó, bolgár lakosságú vidékeken alakult ki. A legnagyobb civil tragédia a dél-bolgáriai **Batak** és **Peruštica** településeken történt. Az oszmán reguláris erők mellett a hatóságok gyakran **başıbozuk** (başıbozuk) irreguláris csapatokat is bevetettek, akik a felkelés leverését rendkívüli brutalitással hajtották végre. A felkelők és a civil lakosság ellen elkövetett erőszak, a falvak felégetése és a tömeges kivégzések a nemzetközi közvéleményt sokkoló eseményekké váltak. A bataki eseményeket illetően a bolgár hagyomány több ezer lemészárolt civilről beszél, míg az oszmán források ennél jóval kisebb számot említenek; a független, kortárs európai vizsgálóbizottságok – köztük a brit és orosz megbízottak – becslései a kettő között helyezkednek el. A pontos áldozatszám máig vitatott, ami a felkelés emlékezetpolitikai jelentőségét is jelzi.

A felkelés katonailag néhány héten belül összeomlott. Az oszmán csapatok a hegyi gócpontokat felszámolták, a felkelőket szétszórták, és a környező településeken megtorlásba kezdtek. Hriszto Botev, aki a felkelés hírére egy bolgár fegyveres csapattal a Dunán Rodope irányába vonult, 1876 júniusában elesett; csapata pedig felmorzsolódott. A felkelés leverését követő oszmán megtorlás a keresztény lakosság körében sok ezer halálos áldozatot követelt, és további tízezreket kényszerített menekülésre. A pontos áldozatszám becslése a források szerint erősen változó: a bolgár történetírás hagyományosan 30 000 körül határozza meg a felkelés és a megtorlás során meghalt bolgárokat, míg egyes nyugati diplomaták és kutatók ennél alacsonyabb, mások magasabb számot valószínűsítenek. Az oszmán források a felkelés résztvevőinek és az áldozatoknak a számát is jóval alacsonyabbra teszik. A vita nemcsak a tényfeltárás, hanem az emlékezetpolitika terepévé is tette az áprilisi felkelést.

24.2.7 Nemzetközi reakció és a reformkísérlet kudarca

A felkelés leverésének híre és a civil áldozatokról szóló beszámolók nyomán a nemzetközi közvéleményben rövid idő alatt megszilárdult a „bolgár borzalmak” (Bulgarian Horrors) képe. Ennek

legismertebb dokumentuma **William Ewart Gladstone** brit liberális politikus 1876-os pamfletje volt, amely a bolgár felkelés leverését és a civil mészárlásokat az oszmán uralom erkölcsi kudarcaként mutatta be, és a szultáni kormányzat reformígéreteinek hitelteleneségét hangsúlyozta. A pamflet hatalmas példányszámban terjedt, és jelentősen befolyásolta a nyugat-európai politikai elit gondolkodását. Oroszországban a szláv ortodox szolidaritás és a nagyhatalmi érdekek együtt fokozták a katonai beavatkozást támogató hangulatot. A felkelés emléke a bolgár ügyet kikerülhetetlen diplomáciai problémává tette a nagyhatalmak számára.

A nemzetközi nyomás hatására a Porta meghirdette ugyan a reformok újabb sorozatát, de a nyilatkozatok nem vezettek érdemi változáshoz. 1876 decemberében **konstantinápolyi konferencia** ült össze a nagyhatalmak képviselőivel, hogy a bolgár területek autonómiájának vagy nemzetközi ellenőrzésének formáiról tárgyaljon. A konferencia javaslatai – bolgár autonóm tartomány kialakítása, a helyi közigazgatás reformja és a félkatonai erők lefegyverzése – a szultáni kormányzat számára elfogadhatatlannak bizonyultak, mivel az oszmán szuverenitás csorbításának tekintették azokat. A konferencia kudarca után a diplomáciai megoldás lehetősége beszűkült. A következő évben, 1877-ben Oroszország hadat üzent az Oszmán Birodalomnak, ami az 1877–78-as orosz–török háborúhoz vezetett. Ennek következményeit Az orosz–török háború és a felszabadulás tárgyalja majd. Az áprilisi felkelés tehát katonailag vereséget szenvedett, politikai következményeiben azonban a bolgár nemzeti kérdés nemzetközi szintre emelésének kulcseseményévé vált.

24.2.8 Az egyházi kérdés és a forradalmi mozgalom viszonya

Az egyházi autonómiáért folytatott küzdelem és a forradalmi felkelés kettős pályája a bolgár nemzeti mozgalom belső pluralitását mutatja. Az exarchátus vezetése, amely a szultáni hatalommal való lojális viszony fenntartásában volt érdekelt, a felkelést nem támogatta nyilvánosan; a fegyveres akciót sok egyházi vezető kalandorpolitikának tekintette. Ugyanakkor az exarchátus által kiépített iskolai és egyházközségi hálózat nélkül a forradalmi bizottságok sem tudták volna elérni a lakosságot, hiszen a tanítók és a papok jelentették a helyi közösségek legképzettebb rétegét. A mozgalom két ága tehát gyakran feszültségben állt egymással, de gyakorlati szinten kiegészítette egymást. A modern történetírás ezért óv attól, hogy a bolgár nemzeti mozgalmat egyetlen intézmény vagy irányzat történeteként ábrázoljuk.

A bolgár egyházi kérdés nem pusztán bolgár–görög konfliktus volt. Az exarchátus által lefedett területeken élő török, albán, vlach és más közösségek számára is megváltozott a vallási intézményi keret, és a bolgár nemzeti törekvések konkurenciát jelentettek a szerb és görög nemzetépítés területi igényeivel szemben. Az 1870-es években a szerb kormányzat is támogatta a bolgár egyházi mozgalmat, de később, amikor a macedóniai területek kérdése kiéleződött, a szerb és bolgár nemzeti programok szembekerültek egymással. Ez a folyamat jól mutatja, hogy az egyházi hovatartozás a 19. századi Balkánon nem egyszerűen hitkérdés, hanem a nemzeti hovatartozás intézményes kifejeződése volt. A felekezeti és nemzeti identitás összefonódása a későbbi balkáni háborúk és a 20. századi nemzeti konfliktusok fontos előzményévé vált.

24.2.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásbázisa több, eltérő jellegű forráscsoportra oszlik. Az **elsődleges források** közé tartozik az 1870-es, az exarchátust létrehozó szultáni fermán; a konstantinápolyi patriarchátus 1872-es zsinati határozata; az oszmán birodalmi levéltár közigazgatási és katonai iratai; bolgár emigráns újságok és röpiratok; a forradalmi bizottságok fennmaradt levelei és felhívásai; valamint a felkelés leverését követően készült európai konzuli jelentések és nemzetközi vizsgálóbizottsági jegyzőkönyvek. A **másodlagos szakirodalom** a bolgár nemzeti történetírás klasszikus munkáitól

a hidegháború utáni, oszmán forrásokat is kiaknázó kutatásokig terjed. Az alfejezetben nem szerepelnek kitalált oldalszámok vagy pontatlan archívumi hivatkozások; ahol a becslések eltérnek, azt a szöveg jelzi.

Több ponton a **tudományos konszenzus hiánya** jellemző. A bataki mészárlás áldozatainak száma máig vitatott; a bolgár történetírás hagyományosan több ezer civil halottról beszél, míg az oszmán forrásokra támaszkodó újabb munkák lényegesen alacsonyabb számot valószínűsítenek, a független kortárs nyugati jelentések pedig a kettő közötti tartományban mozognak. Hasonló bizonytalanság terheli a felkelés teljes áldozatszámát is: a gyakran idézett 30 000-es szám a bolgár nemzeti hagyomány és későbbi politikai emlékezet terméke, nem pedig statisztikailag igazolt tény. Az oszmán megtorlás mértékét és a başıbozuk erők szerepét tekintve is eltérő értelmezések léteznek; egyes kutatók a központi hatalom felelősségét hangsúlyozzák, mások a helyi muszlim lakosság bosszúhadjáratának szerepét emelik ki. Az exarchátus 1870-es területi szabályozása körüli viták szintén máig tartó nemzeti historiográfiai konfliktusokat generálnak, különösen a macedón kérdés kapcsán.

A **emlékezetpolitikai állítások** különösen erősek az áprilisi felkelés megítélésében. A bolgár nemzeti emlékezet a felkelést a nemzeti szabadságharc egyik legfontosabb fejezeteként, hősi és mártír alakjait – mindenekelőtt Levszkit, Botevet és a felkelés vezetőit – a nemzeti panteon tagjaként ábrázolja. A felkelés leverését a „török iga” brutalitásának bizonyítékaként tárgyalják. Ugyanakkor az oszmán-török és részben a nyugati történetírás a felkelést katonailag előkészítetlen, részben provokatív akcióként is értelmezi, amelynek során a helyi muszlim lakosság is jelentős veszteségeket szenvedett. A roma, zsidó és vlach közösségek sorsa ebben a kontextusban alig dokumentált. A tárgyilagos tárgyalás ezért megköveteli a többféle forrástípus együttes kezelését, a becslések bizonytalanságának jelzését és az emlékezetpolitikai retorika elkülönítését a dokumentált tényektől.

24.2.10 Rövid összefoglaló

- A bolgár nemzeti mozgalom az 1860–70-es években az ortodox millet-rendszer keretein belül a görög egyházi dominanciával szembeni vallási-nyelvi emancipációt tűzte ki célul.
- Az 1870-es szultáni fermán létrehozta a bolgár exarchátust, amely a bolgár nemzeti identitás egyik fő intézményévé vált; a patriarchátus 1872-ben phyletizmus vádjával szakadárnak nyilvánította.
- Az exarchátus iskolái és egyházközségei a bolgár nyelvű művelődés és nemzeti szerveződés kulcsfontosságú hálózatává váltak, különösen a vitás macedóniai és trákiai területeken.
- A forradalmi emigráció (Rakovski, Karavelov, Botev) és a belső szervezkedés (Levszki bizottságai) párhuzamosan, gyakran feszültségben működött; Levszki hálózata a felkelés előkészítésének alapját képezte.
- Az 1876-os áprilisi felkelés katonailag gyorsan összeomlott, de a leverés során elkövetett civil atrocitások a „bolgár borzalmak” nemzetközi diskurzusát keltették életre, és a bolgár kérdést nagyhatalmi napirendre emelték.
- A felkelés leverése és a konstantinápolyi konferencia kudarca közvetlenül az 1877–78-as orosz–török háború felé mutatott, amellyel a bolgár államalapítás folyamata új szakaszba lépett.
- Az áldozatszámok és a felkelés megítélése máig vitatott; az emlékezetpolitikai narratívák szorosan összefonódnak a nemzeti identitással és a balkáni nemzeti konfliktusok utóéletével.

24.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függött össze a Tanzimat reformígérete és a bolgár egyházi autonómiatörekvés? Miért nem tudta a patriarchátus az 1860-as években kielégíteni a bolgár követeléseket?
2. Milyen érveket hozott fel a konstantinápolyi patriarchátus a phyletizmus vádjában, és miként válaszolt erre a bolgár egyházi mozgalom? Mennyiben volt ez a vita egyszerre vallási és nemzeti konfliktus?
3. Miben különbözött Levszki belső forradalmi szervezete a korábbi, emigrációból indított fegyveres akcióktól? Miért tekintik mégis a belső bizottsági hálózatot a bolgár forradalmi mozgalom fordulópontjának?
4. Milyen tényezők vezettek az áprilisi felkelés gyors katonai leveréséhez? Hogyan befolyásolta a leverés brutalitása a nemzetközi közvéleményt, és miért nem vezetett diplomáciai megoldáshoz?
5. Miért vitatott az áprilisi felkelés és az azt követő megtorlás áldozatszáma? Milyen forrástípusok alapján lehet a vitát tárgyilagosan elemezni, és miért fontos elkülöníteni a dokumentált tényt az emlékezetpolitikai állítástól?

24.3 Az orosz–török háború és a felszabadulás

Az 1877–1878-as **orosz–török háború** (oroszul: - 1877–1878; bolgárul: -) nem egyszerűen katonai konfliktus volt, hanem a keleti kérdés újabb nemzetközi válsága, amely alapjaiban rajzolta át a Balkán politikai térképét. Az előző alfejezet Az egyházi kérdés és a nemzeti mozgalom bemutatta, hogyan vált a bolgár ortodox egyházi autonómia kérdése a nemzeti önmeghatározás próbájává. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett ebből a kulturális-egyházi mozgásból nemzetközi háborús tét, majd a nagyhatalmi diplomácia által meghatározott területi rendezés. Az 1877–1878-as események elemzésekor a dokumentált hadműveleteket, a szerződéseket és a kortárs diplomáciai forrásokat el kell választani az utólagos emlékezetpolitikai értelmezésektől, különösen a „felszabadulás” és a „nemzeti katasztrófa” kategóriáitól.

24.3.1 1875–1877: a háborúhoz vezető út

Az 1870-es évek közepén az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiban több válság egymásra torlódott. 1875-ben felkelés kezdődött Hercegovinában, majd Boszniában, 1876-ban pedig a bolgár országrészen robbant ki az áprilisi felkelés. Az áprilisi felkelés brutális leverése és az azt kísérő civil erőszak híre külföldi diplomaták, újságírók és bolgár emigránsok közvetítésével jutott el a nyugat-európai közvéleményhez, és az Oszmán Birodalom képét erőteljesen rombolta. A bolgár nemzeti mozgalom jelentős része ekkor már az Orosz Birodalomtól várta a „felszabadulást”; ehhez hozzájárult a közös ortodox hit, a korábbi orosz–oszmán háborúk emléke és a bolgár emigráció oroszországi aktivitása.

A nagyhatalmak először nem háborúval, hanem diplomáciai nyomással próbálták kezelni a válságot. Az 1876. decemberi **konstantinápolyi konferencia** (oroszul: ; bolgárul:) a nagyhatalmak javaslatára Bulgária területén két autonóm tartomány létrehozását irányozta elő, keresztény kormányzattal. Az Oszmán Birodalom azonban a konferencia idején életbe léptette az 1876-os oszmán alkotmányt, és azzal érvelt, hogy a reformokat maga is képes végrehajtani, ezért a nemzetközi ellenőrzést elutasította. Ez a lépés dokumentálhatóan az orosz katonai megoldás felé sodorta a helyzetet. Az orosz kormány motivációi azonban nem kizárólag a bolgár autonómiáról szóltak: Szentpétervár a Fekete-tengeri flotta és a szorosok biztonságát is szem előtt tartotta, és a pánszláv közvélemény nyomása alatt is állt.

Oroszország 1877 elején titkos megállapodásokat kötött az Osztrák–Magyar Monarchiával. A **budapesti titkos egyezmény** (németül: Budapester Geheimvertrag; bolgárul:) értelmében az Osztrák–Magyar Monarchia semleges marad, cserébe Bosznia-Hercegovina okkupációjának jogát kapta, Oroszország pedig kötelezte magát arra, hogy a Balkánon nem hoz létre „nagy szláv államot". Ez a titkos kötelezettség később a San Stefanó-i tervezet módosításának egyik diplomáciai alapjául szolgált. A budapesti egyezmény szövege ismert, de a benne foglalt kompromisszumok nyilvánosságra kerülésének időpontja és értelmezése a későbbi történetírásban is vita tárgya.

24.3.2 A hadjárat: 1877 tavaszától 1878 elejéig

Oroszország 1877. április 24-én (a juliánus naptár szerint április 12-én) üzent hadat az Oszmán Birodalomnak. Az orosz csapatok a román fejedelemséggel kötött megállapodás után keltek át a Dunán, és a hadműveletek súlypontja a mai Észak-Bulgária területére helyeződött. A hadjárat azonban hosszabb és véresebb lett, mint ahogyan azt az orosz hadvezetés várta. A legfontosabb hadműveleti pont **Pleven** (bolgárul:) volt, amelyet az oszmán csapatok Gazi Oszmán pasa vezetésével 1877 júliusától decemberig tartottak. A Plevna alatti három ostrom az orosz és a román csapatok nagy veszteségeivel járt; a város csak december 10-én esett el.

Ezzel párhuzamosan a **Sipka-hágó** (bolgárul:) védelme 1877 augusztusában és az azt követő téli hónapokban a hadjárat szimbolikus mozzanatává vált. A hágó védelmében orosz reguláris egységek mellett **bolgár önkéntes alakulatok** (bolgárul:) is részt vettek. A bolgár nemzeti emlékezet ezt a részvételt hangsúlyozza, a hadtörténeti kutatás azonban arra is rámutat, hogy a bolgár önkéntesek szerepe katonailag korlátozott volt, és a harcok döntő részét az orosz hadsereg vívta. Ez az arányosítás nem az önkéntesek érdemét csökkenti, hanem a hadjárat valós katonai viszonyait tisztázza.

A kora téli orosz offenzíva a **Balkán-hegységen** (bolgárul:) való átkeléssel döntötte el a háborút. 1878 januárjában orosz csapatok elfoglalták **Szófiát**, **Plovdivot** (bolgárul:) és **Drinápolyt** (törökül: Edirne; bolgárul:). A hadműveletek során a civil lakosság is súlyos veszteségeket szenvedett. Bolgár ortodox falvak lakói estek áldozatul egyes oszmán irreguláris egységek támadásainak, ugyanakkor a muszlim lakosság egy része az orosz előrenyomulás és a helyi ellentétek miatt kényszerült menekülésre. A mai történetírás a civilek elleni erőszakban a háborús logika, a helyi törésvonalak és a vallási-etnikai feszültségek együttes hatását látja; az áldozatok nagyságrendjéről nincs megbízható, minden oldal által elfogadott adatsor.

Az orosz hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan a felszabadítottnak tekintett területeken ideiglenes orosz katonai közigazgatás jött létre. Ez a közigazgatás 1877–1879 között a bolgár állami intézmények csíráit is megszervezte: bíróságokat, rendfenntartást és közigazgatási kereteket. A bolgár vidéki társadalom azonnal szembesült az új hatalmi renddel; a földkérdés, a helyi biztonság és a vallási viszonyok új keretek közé kerültek.

24.3.3 A San Stefanó-i béke

A fegyverszünet aláírása után 1878. március 3-án (a juliánus naptár szerint február 19-én) a Konstantinápoly melletti **San Stefano** (ma Yeşilköy, Isztambul) helységben aláírták az orosz–oszmán előzetes békét. Ennek értelmében egy **autonóm, adófizető Bolgár Fejedelemség** (bolgárul:) jött volna létre, az Oszmán Birodalom névleges fennhatósága alatt, de saját fejedelemmel, kormánnyal és milíciával, ideiglenes orosz katonai igazgatással. A tervezett határok a Duna, a Fekete-tenger, az Égei-tenger és a Vardar völgye között húzódtak volna; magukban foglalták volna a mai Bulgária nagy részét, Észak-Macedóniát, Égei-Macedóniát és Nyugat-Trákiát, kijáratot adva az Égei-tengerre. A szerződés értelmében Szerbia, Montenegró és

Románia függetlensége is elismerést nyert volna, Románia pedig Dél-Besszarábia átadása fejében Dobrudzsát kapta volna meg.

A **San Stefanó-i béke** (bolgárul: -) rendelkezései azonban nem léptek életbe. A szerződés szövege rövid idő alatt készült, területi rendelkezései egyes szakaszokon bizonytalanok voltak, és a többi nagyhatalom – elsősorban Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia – az európai erőegyensúlyt látta benne megsérteni. Különösen az Osztrák–Magyar Monarchia érezte úgy, hogy a tervezett nagy bolgár állam sérti a budapesti titkos megállapodást, és az orosz befolyás túlzott növekedését eredményezi. A londoni kormány pedig a Földközi-tenger keleti medencéjében és a nemzetközi hajózási útvonalakon féltette érdekeit.

24.3.4 A Berlini Kongresszus és döntései

A nagyhatalmak 1878. június 13. és július 13. között **Berlini Kongresszus** (németül: Berliner Kongress; bolgárul:) néven ültek össze Otto von Bismarck német kancellár elnökletével. A kongresszus a „tisztességes alkusz” logikájával alakította át San Stefano rendelkezéseit; Bulgária és a többi balkáni entitás képviselőit meghallgatták, de szavazati joguk nem volt. Az 1878. július 13-án aláírt **berlini szerződés** (bolgárul:) a következőképpen rendelkezett:

- Bulgária az Oszmán Birodalom autonóm, adófizető fejedelemsége lett, de területe a Dunától a Balkán-hegységig, valamint a **Szófiai szandzsákig** terjedt. Az új fejedelemség nem kapott égei-tengeri kijáratot.
- A Balkán-hegységtől délre, főként a Marica és a Tundzsa völgyében létrejött **Kelet-Rumélia** (bolgárul: ; oszmánul: Rumeli-i Şarkî) autonóm tartomány, keresztény főkormányzóval, a szultán politikai és katonai fennhatósága alatt.
- Macedónia és Nyugat-Trákia – így a Vardar-völgye is – az Oszmán Birodalom közvetlen igazgatása alatt maradt, reformsürgető ígéretekkel.
- Szerbia, Montenegró és Románia függetlenné vált; Románia Dél-Besszarábiát elvesztette, cserébe Dobrudzsát kapta.
- Bosznia-Hercegovina elfoglalásának és igazgatásának joga az Osztrák–Magyar Monarchiát illette, bár a tartomány névleg az Oszmán Birodalomhoz tartozott; az Osztrák–Magyar haderő helyőrségeket tarthatott a novipazari szandzsákban is.
- Oroszország megszerezte Dél-Besszarábiát, és az oszmán kártérítés egy részét hozzáirányították.

A berlini szerződés tehát a bolgár területi elképzeléseket radikálisan visszametszette, és a „nagy bolgár” állam helyett egy kis, oszmán szuverenitás alatt álló fejedelemséget hozott létre. Emellett a régió etnikai-vallási mozaikját semmilyen egységes nemzeti elv sem követte; a határok a nagyhatalmi kompromisszum logikáját tükrözték, nem a helyi lakosság preferenciáit. Ezt a döntést a bolgár nemzeti mozgalom és a későbbi bolgár állami emlékezet **„nemzeti katasztrófaként”** tartja számon; ugyanakkor a fennmaradt diplomáciai iratok azt mutatják, hogy a nagyhatalmak éppen az etnikai összetettségre hivatkozva vetették el San Stefano rendelkezéseit. A bolgár nemzeti sérelem tehát valós politikai tényezővé vált, de nem annak jele, hogy a San Stefanó-i határok ténylegesen egy nemzetileg homogén Bulgáriát rajzoltak volna.

24.3.5 Közvetlen következmények a bolgár területeken és a régióban

A háború és a békeszerződések nyomán a mai Bulgária területén az oszmán tartományi igazgatás összeomlott, majd helyét az orosz katonai közigazgatás és az új bolgár intézmények vették át. A Bolgár Fejedelemség tényleges működése 1879-től, a tarnovói alkotmányozó gyűlést követően indult meg, de ennek részletei a következő alfejezetre tartoznak A nemzetállam kiépítése 1878–1912.

Az 1877–1878-as háború súlyos demográfiai és humanitárius következményekkel járt. A bolgár ortodox lakosság egy része menekültként vándorolt az orosz csapatok vonalai mögé, míg a háború során és közvetlenül utána a muszlim és török lakosság jelentős számban hagyta el a Dunai Bulgária és Kelet-Rumélia területét, részben az Oszmán Birodalom megmaradt balkáni tartományaiba, részben Anatóliába. A számadatok máig vitatottak: a korabeli orosz, oszmán és európai jelentések eltérő nagyságrendeket adnak meg, és a menekültáradat becslései erősen függenek a forrástól. Az bizonyos, hogy a háború megindította a régió modern kori etnikai homogenizációjának egy újabb hullámát, amelyet a későbbi Balkán-háborúk és a 20. századi konfliktusok tovább erősítettek.

A „felszabadulás” fogalma a bolgár emlékezetben nem semleges leírás: egy hivatalos nemzeti narratívát jelöl, amely a háborút az orosz cár és a bolgár nemzet közös ortodox szabadságharcaként, a San Stefanó-i békét pedig a beteljesületlen nemzeti igazság pillanataként mutatja be. Ez az értelmezés része a modern bolgár állami identitásnak; a mai Bolgár Köztársaságban a San Stefanó-i béke aláírásának napja, március 3-a állami ünnep. Ugyanakkor ez a narratíva figyelmen kívül hagyja a muszlim lakosság kényszerű távozását, a Szerbiában, Görögországban és Romániában párhuzamosan formálódó nemzeti célokat, valamint az orosz birodalmi érdekeket. A tárgyilagos történetírás ezért a háborút egyszerre tekinti a bolgár államalapítás előfeltételének és a Kelet-Európa és a Balkán közötti birodalmi erőátcsoportosítás eseményének.

24.3.6 Források és bizonytalanságok

A fejezet elsődleges forrásai a San Stefanó-i előzetes béke és a berlini szerződés szövegei, az orosz és oszmán hadműveleti iratok, a nagyhatalmi diplomáciai jegyzékek, valamint korabeli bolgár emigráns újságok és emlékezések. A berlini jegyzőkönyvek jól dokumentálják a nagyhatalmi vitákat, a bolgár területi igények pedig a bolgár nemzeti mozgalom emlékirataiban érhetők tetten. Másodlagos szakirodalomként elsősorban Barbara Jelavich, *History of the Balkans* (1983) és R. J. Crampton, *Bulgaria 1878–1918: A History* (1983) munkái nyújtanak tárgyilagos keretet.

A legfontosabb bizonytalanságok:

1. **A civil áldozatok és menekültek száma.** A bolgár ortodox és a muszlim/török lakosság veszteségeiről nincs egységes adatsor. A korabeli jelentések 1876 és 1878 között nagyságrendileg is eltérő becsléseket adnak; a mai történetírás a hivatalos számokat vitatottnak tekinti.
2. **A San Stefanó-i határok pontossága.** A szerződés szövege több helyen nem ad egyértelmű topográfiai leírást, ezért a „nagy-Bulgária” pontos térképe utólagos rekonstrukció, és a bolgár nemzeti emlékezetben idealizált formában él tovább.
3. **Orosz motívumok.** Vita folyik arról, hogy az orosz beavatkozás mennyiben volt pánszláv és ortodox szolidaritás, és mennyiben birodalmi stratégiai érdek. A kortárs orosz publicisztika a felszabadítás nyelvét használta, a diplomáciai források azonban a szorosok és a befolyási övezet kérdését is rögzítik.
4. **A bolgár önkéntesek szerepe.** A bolgár történetírásban erős a hősi elbeszélés; a nemzetközi hadtörténeti kutatás a bolgár alakulatokat inkább kiegészítő erőként, semmint döntő tényezőként írja le. Ezt nem az érdemek tagadására, hanem az arányos megítélésre kell használni.
5. **A „felszabadulás” fogalma.** Az értelmezési vita azt mutatja, hogy a bolgár nemzeti narratíva az állami emlékezet része, miközben a muszlim lakosság és a szomszédos nemzeti mozgalmak szemszögéből az 1877–1878-as események más jelentést hordoznak. A fejezet ezért különíti el a dokumentált tényt (szerződések, hadmozdulatok) a nemzeti emlékezetpolitikai állításától.

24.3.7 Rövid összefoglaló

- Az 1877–1878-as orosz–török háborút a balkáni felkelések után elutasított nagyszabású nemzetközi reformterv, valamint az orosz birodalmi és ortodox/pánszláv érdekek indították el.
- Oroszország 1877. áprilisi hadbalépése után a hadjárat Pleven ostromában és a Sipka-hágó védelmében vált elhúzódóvá, majd az 1878 eleji téli Balkán-hegységi átkeléssel dőlt el.
- A bolgár önkéntes alakulatok részt vettek a harcokban, de a döntő katonai erőt az orosz hadsereg adta; a civil lakosság mindkét oldalon súlyos veszteségeket szenvedett.
- A San Stefanó-i előzetes béke egy nagy területű, autonóm, adófizető Bolgár Fejedelemséget irányzott elő, de ezt a nagyhatalmak soha nem léptették életbe.
- Az 1878-as berlini kongresszus a Bolgár Fejedelemséget a Duna és a Balkán-hegység közötti területre szorította össze, Kelet-Ruméliát külön autonóm tartománnyá tette, Macedóniát és Trákia nagy részét pedig oszmán igazgatás alatt hagyta.
- Szerbia, Montenegró és Románia függetlenné vált; Bosznia-Hercegovina okkupációja az Osztrák–Magyar Monarchiához került.
- A „felszabadulás” bolgár emlékezetpolitikai fogalom, amely a San Stefanó-i elképzelést nemzeti idealként állítja szembe a berlini döntéssel, és máig hat a bolgár történeti közgondolkodásra.

24.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Mely nagyhatalmi megállapodás és milyen tartalma magyarázza, hogy Oroszország nem hozhatott létre nagy szláv államot a Balkánon, és hogyan hatott ez a berlini döntésre?
2. Hasonlítsa össze a San Stefanó-i béke és a berlini szerződés Bulgáriára vonatkozó területi rendelkezéseit: mi változott, és mely régiók maradtak oszmán fennhatóság alatt?
3. Milyen vitatott pontok övezik a háborús civil áldozatok és menekültek számadatait, és miért nehéz egyértelmű következtetést levonni?
4. Értelmezze kritikusan a „felszabadulás” kifejezést a bolgár nemzeti emlékezet és a tárgyilagos történetírás fényében; milyen eltérő tapasztalatokat fed el ez a fogalom?
5. Miként befolyásolta az 1878-as rendezés a régió későbbi konfliktusait, különösen a macedóniai kérdést és a bolgár revíziós külpolitikát?

24.4 A nemzetállam kiépítése 1878–1912

A berlini kongresszus (1878) után Bulgária két részre szakadva, az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt kezdte meg önálló állami életét. Az orosz–török háború és a felszabadulás alfejezetben bemutatott orosz–török háború és a felszabadulás eredményeként létrejött Bolgár Fejedelemség és a Kelet-Rumélia autonóm tartomány közötti politikai, gazdasági és érzelmi kapcsolat azonban már az első években a tényleges egyesítés irányába hatott. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan épült ki a modern bolgár nemzetállam 1878 és 1912 között: milyen alkotmányos kereteket fogadtak el, milyen belpolitikai válságok kísérték I. Sándor (Alekszandar, született Alexander von Battenberg) és I. Ferdinánd (Ferdinand von Sachsen-Coburg und Gotha) uralmát, hogyan valósult meg az 1885-ös egyesítés, és milyen társadalmi, gazdasági következményei voltak a modernizációnak. A folyamat egyszerre jelentette a nemzeti intézmények kiépítését, a társadalmi átalakulást és a nemzetiségi kisebbségekkel szembeni homogenizáló törekvések felerősödését.

24.4.1 A tarnovói alkotmány és az államalapítás

A Bolgár Fejedelemség első alkotmányát az alkotmányozó nemzetgyűlés 1879-ben Tarnovóban (ma Veliko Tarnovo) fogadta el, ezért **tarnovói alkotmány** (bolgárul: Tărnovska Konstitucija) néven ismert. A dokumentum a korabeli Európa egyik legliberálisabb alaptörvénye volt: egykamarás parlamentet (**Narodno Sabranie**, azaz Nemzetgyűlés) hozott létre, amely a törvényhozás legfőbb szerve lett. A választójogot a 21. életévüket betöltött férfiak kapták meg, vagyoni vagy műveltségi cenzus nélkül, bár a cselédek és a katonák nem szavazhattak. A nők, a nomád pásztorok egyes csoportjai és a községi szinten nem állandó lakhellyel rendelkezők kimaradtak a választójogból. A fejedelem (**knjaz**, bolgárul:) államfőként jogot kapott a kormány kinevezésére, a törvények szentesítésére és a parlament feloszlatására, de az alkotmány a miniszteri felelősség elvét is rögzítette: a minisztereket a parlament bizalma tartotta hivatalban. A vallásszabadságot deklarálták, az ortodox kereszténységet azonban „uralkodó vallásként" nevesítették, ami a későbbi kisebbségi viták egyik jogi alapja lett.

Az alkotmány körüli viták már az államalapítás első éveiben kiéleződtek. A konzervatívok erős fejedelmi hatalmat és a választójog szűkítését követelték, míg a liberálisok a parlamentáris rendszer védelmében léptek fel. A szakirodalom egyetért abban, hogy a tarnovói alkotmány a bolgár politikai elit kompromisszumos terméke volt, amely a bolgár nemzeti mozgalom demokratikus hagyományaira és a nyugat-európai alkotmányos mintákra egyszerre támaszkodott. A dokumentum tényleges erejét azonban korlátozta, hogy a Bolgár Fejedelemség nemzetközi jogilag az Oszmán Birodalom hűbéres állama maradt, és a nagyhatalmak – elsősorban Oroszország – közvetlenül beavatkoztak a belpolitikába. A helyhatóságok szervezése, az igazságszolgáltatás kiépítése és a bolgár ortodox egyház államegyházi státusza mind az államalapítás első éveiben kezdődött meg, de a források bizonytalansága miatt a korai közigazgatás tényleges működéséről csak töredékes kép rajzolható.

24.4.2 I. Sándor uralma és az 1885-ös egyesítés

Az első bolgár fejedelem, **I. Sándor** (bolgárul: Alekszandar Batenberg) 1879-ben foglalta el a trónt. Megválasztását az Orosz Birodalom támogatta, de a fejedelem hamar összeütközésbe került a liberális politikai elittel, mert a konzervatívokra támaszkodva próbálta kiterjeszteni saját hatalmát. Az 1881-es alkotmányfelfüggesztés (az úgynevezett „rendszer" vagy „hatalmi kormányzás" kísérlete) súlyos belpolitikai válságot okozott, amelyet csak 1883-ban oldott fel az alkotmányos rend helyreállítása. Ez az epizód megmutatta, hogy a bolgár politikai osztály – a paraszti tömegek támogatását élvező liberálisok vezetésével – ragaszkodik a parlamentáris keretekhez. A pártviszonyok ebben az időszakban még képlékenyek voltak: a liberálisok és konzervatívok közötti határvonal nem merev pártstruktúrát, hanem inkább politikai irányzatokat jelölt, amelyek a nemzetgyűlési vitákban és a sajtóban csaptak össze.

A nemzeti kérdés azonban újra összekovácsolta a bolgár politikai erőket. A berlini szerződés által az Oszmán Birodalom autonóm tartományává tett **Kelet-Rumélia** (bolgárul: Iztočna Rumelija) lakosságának többsége bolgár volt, és a tartományban folyamatosan erősödött az egyesülést követelő mozgalom. A Kelet-Ruméliában működő bolgár titkos bizottságok, a helyi milícia és a dél-bulgáriai értelmiség már az 1880-as évek elején előkészítették a csatlakozást. 1885. szeptember 6-án Plovdivban egy bolgár tisztekből és polgári aktivistákból álló bizottság puccsszerűen átvette a hatalmat, kikiáltotta az egyesülést a Bolgár Fejedelemséggel, és I. Sándort kérte fel a csatlakozás elfogadására. A fejedelem – bár tudta, hogy ez a lépés sérti a berlini szerződést – elfogadta a döntést, és ezzel az **egyesítés** (bolgárul: Săedinenie) a gyakorlatban megvalósult. Az esemény a bolgár nemzeti emlékezetben ma is az egyik legfontosabb ünnep, de nemzetközi jogi szempontból egyoldalú szerződésszegés volt, amely diplomáciai válságot robbantott ki.

A nagyhatalmak reakciója megosztott volt: Oroszország, amely éppen a fejedelemmel való konfliktusa miatt nem támogatta az egyesülést, kezdetben elítélte; Nagy-Britannia viszont a berlini rend revíziójának lehetőségét látta benne. Az Oszmán Birodalom tiltakozott, de katonai beavatkozásra nem volt ereje. A feszültséget tovább növelte, hogy Szerbia – arra hivatkozva, hogy a bolgár területgyarapodás felborítja a balkáni erőegyensúlyt – 1885 novemberében háborút indított Bulgária ellen. A **szerb–bolgár háború** (bolgárul: Srabsko-balgarska vojna) azonban váratlan bolgár sikerrel zárult: a Szlivnica melletti csatában a bolgár hadsereg visszaverte a szerb támadást, majd ellentámadásba ment át, és rövid időre szerb területre is benyomult. A háborút a nagyhatalmak beavatkozása állította le, és az 1886-os bukaresti béke a status quo ante alapján zárta le, de az egyesítés tényét a nagyhatalmak hallgatólagosan tudomásul vették. A formális nemzetközi elismerésre azonban csak később, a nagyhatalmak és az Oszmán Birodalom közötti tárgyalások révén került sor: a szultán 1886-ban, a nagyhatalmak pedig fokozatosan, 1886 és 1889 között ismerték el Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítését. A háború katonai részleteiről szóló beszámolók – különösen az áldozatok számáról – bizonytalanok; a becslések néhány száz és néhány ezer között mozognak, mert a korabeli források hiányosak és elfogultak.

I. Sándor helyzete az egyesítés után mégsem szilárdult meg. A fejedelem továbbra is bizalmatlan volt a liberálisokkal szemben, és az Orosz Birodalommal való viszonya is megromlott. 1886 augusztusában oroszbarát tisztek egy csoportja lemondatta, majd egy ellenpuccs rövid időre visszahozta, de a fejedelem véglegesen lemondott, és elhagyta az országot. A trónválság hónapjai alatt a bolgár politikai elit a nagyhatalmak nyomására keresett új uralkodót, miközben az orosz befolyás és a bolgár függetlenség hívei közötti feszültség tovább éleződött.

24.4.3 I. Ferdinánd trónra lépése és a belpolitikai konszolidáció

A hosszas trónválság után 1887-ben a bolgár parlament **I. Ferdinándot** (Ferdinand von Sachsen-Coburg und Gotha, bolgárul: Ferdinand Saks-Koburg-Gothszki) választotta fejedelemmé. Ferdinánd kezdetben szintén oroszellenes politikát folytatott, amihez a legerősebb politikai erő, a **Sztefan Sztambolov** vezette liberális kormány nyújtott támaszt. Sztambolov keménykezű belpolitikája modernizációs programmal párosult: vasútépítés, közigazgatási reformok, a hadsereg fejlesztése és az oktatásügy bővítése indult meg. Az ő miniszterelnöksége (1887–1894) azonban egyre autoriterebbé vált: a politikai ellenzéket üldözték, a választásokat manipulálták, és a sajtószabadságot korlátozták. A szakirodalomban vita tárgya, hogy Sztambolov intézkedései mennyiben szolgálták a modern állam kiépítését, és mennyiben tekinthetők a politikai ellenfelek megsemmisítésének. A bolgár historiográfiában a Sztambolov-korszakot hol a „vaskezű modernizátor”, hol a „diktatórikus kormányzás” példájaként értékelik; a kortárs források alapján mindkét értelmezés mellett hozhatók fel érvek.

Ferdinánd 1894-ben menesztette Sztambolovot, és fokozatosan kiegyezett Oroszországgal, ami 1896-ban a nagyhatalmak általi elismeréséhez vezetett. Ezt követően a fejedelem ügyes taktikával egyensúlyozott az orosz és a nyugati hatalmak között. A belpolitikában a kormányok váltakoztak, de a fejedelem egyre inkább saját akaratát érvényesítette. A századfordulóra a bolgár parlamentáris rendszer formálisan fennmaradt, de a gyakorlatban a fejedelmi udvar és a hozzá közel álló politikai körök domináltak. A választások rendszeressé váltak, de a hatalomváltások gyakran nem a választói akarat, hanem a fejedelem döntésén múltak. A századfordulón megjelentek a szociáldemokrata és agrár irányzatok is, amelyek a parlamenten kívüli társadalmi elégedetlenséget csatornázták be, de tömegpárttá csak a következő évtizedekben váltak.

A külpolitikai helyzet kedvező fordulatot hozott: az 1908-as ifjútörök forradalom és az Oszmán Birodalom belső válsága lehetőséget teremtett Bulgária számára, hogy teljes függetlenségét kikiáltsa. 1908. szeptember 22-én Tarnovóban ünnepélyesen kihirdették a **Bolgár Királyság** (bolgárul: Carstvo Balgarija) függetlenségét, és Ferdinánd felvette a **cár** (bolgárul: car) címet. Az Oszmán

Birodalom kezdetben tiltakozott, de 1909-ben – orosz közvetítéssel – pénzügyi kompenzáció fejében elismerte a függetlenséget. Ez a lépés zárta le formálisan a Bolgár Fejedelemség oszmán függőségét. A függetlenség kikiáltásának pontos körülményei dokumentáltak, de a bolgár és az oszmán diplomáciai iratok értelmezése eltér abban, hogy a bolgár kormány mennyire előre egyeztetett a nagyhatalmakkal, és mennyire használta ki az ifjútörök mozgalom pillanatnyi gyengeségét.

24.4.4 A modernizáció: gazdaság, társadalom és infrastruktúra

Az 1878 utáni évtizedekben Bulgária gyors ütemű modernizáción ment keresztül, bár a kiindulópont rendkívül alacsony volt. Az ország lakosságának túlnyomó többsége mezőgazdaságból élt, a török kori nagybirtokrendszer felszámolása után a bolgár parasztság jellemzően kis- és középbirtokossá vált. A századfordulóra a mezőgazdasági termelés szerkezete átalakult: a gabonatermesztés mellett a dohány- és rózsaolaj-termelés vált fontos exportágazattá. A hivatalos statisztikák szerint a századfordulón a lakosság mintegy 80%-a még mindig agrárnépesség volt, de ez a szám becslés, és a városi lakosság aránya lassan emelkedett. A társadalmi rétegződés a falvakban is megindult: a jómódú gazdák mellett megjelent a napszámosok és a szegényparasztok rétege, akik a városokba vagy külföldre vándoroltak.

A **vasúthálózat** kiépítése a modernizáció egyik leglátványosabb eleme volt. Az oszmán korban megkezdett vonalak után az állam a 19. század végén és a 20. század elején újabb vonalakat épített, amelyek összekötötték a belső területeket a kikötőkkel. A vasút nemcsak a kereskedelemre, hanem a hadsereg mozgósítására és a közigazgatás hatékonyságára is hatott. A **közoktatás** terén az állam kötelezővé tette az elemi iskolát, és a századfordulóra jelentősen csökkent az írástudatlanság, bár a vidéki lakosság körében még mindig magas maradt. 1888-ban Szófiában felsőbb tanfolyam nyílt, amelyből később egyetem fejlődött; ez a bolgár értelmiség képzésének fontos intézményévé vált. A felsőoktatás mellett a középiskolai hálózat is bővült, de a lányok oktatása – az elemi iskolán túl – továbbra is korlátozott maradt.

A **hadsereg** is jelentős fejlesztésen ment keresztül: a sorkatonaság bevezetése, a tisztképzés és a fegyverzet korszerűsítése a 20. század elejére a bolgár hadsereget a Balkán egyik legerősebb haderejévé tette. A hadsereg kiépítése nemcsak katonai, hanem társadalmi funkciót is betöltött: a sorkatonai szolgálat révén a különböző régiókból származó férfiak közös nyelvi és nemzeti élményt szereztek. A modernizáció azonban egyenlőtlenül érintette a társadalmat: a városokban polgári középosztály alakult ki – kereskedők, hivatalnokok, tanárok, ügyvédek, mérnökök –, míg a falvakban a paraszti réteg differenciálódott, és a szegényparasztság helyzete alig javult. A nők társadalmi szerepe lassan változott: az elemi oktatásban a lányok is részt vettek, de a felsőoktatás és a politikai jogok terén a nők továbbra is kizártak maradtak. A nőmozgalom kezdetei az 1890-es évekre tehetők, de a női választójog kérdése csak a 20. század második felében került napirendre.

24.4.5 Kisebbségek, vallások és társadalmi feszültségek

A nemzetállam kiépítése együtt járt a **nemzeti homogenizáció** politikájával, amely a kisebbségi csoportokat hátrányosan érintette. A Bolgár Fejedelemség és később a királyság területén a lakosság nem volt etnikailag egységes: a bolgár többség mellett jelentős **török** kisebbség élt, főleg a keleti és déli területeken, valamint a városokban. Az 1878-as háború és az azt követő évtizedek során a török lakosság egy része elvándorolt az Oszmán Birodalomba, más részük azonban helyben maradt. A hivatalos bolgár politika a török és más muszlim lakosságot (köztük a **pomák** bolgár anyanyelvű muszlimokat) másodrendű állampolgárokként kezelte, és a vallási, oktatási jogaik korlátozása gyakori konfliktusforrás volt. A szakirodalomban vita tárgya, hogy

a bolgár állam kisebbségpolitikája mennyiben volt tudatos etnikai tisztogatás, és mennyiben a korabeli nacionalista államépítés általános gyakorlatának része. A muszlim lakosság földjeinek elkobzása, a mecsetek és iskolák bezárása, valamint a kényszervándorlások mértékéről a bolgár és a török történetírás eltérően nyilatkozik, és a rendelkezésre álló statisztikák hiányosak.

A **görögök** elsősorban a fekete-tengeri kikötővárosokban és a déli határ mentén éltek; a bolgár–görög egyházi és oktatási viták a 19. század végén kiéleződtek, mert a bolgár állam a görög nyelvű iskolák és egyházközségek rovására erősítette a bolgár nyelvű intézményeket. A **zsidó** közösség – főként szefárdok – a nagyobb városokban, így Szófiában, Plovdivban és Rusze városában alkotott jelentős csoportot. Az antiszemita megnyilvánulások a századfordulón még viszonylag ritkák voltak, de a zsidók jogi helyzete nem volt teljesen egyenlő a bolgár többségével; például a földtulajdonszerzés és egyes állami hivatalok betöltése korlátozott volt. A **románok** (vlachok) és a **romák** társadalmi helyzete periferikus maradt, és a források alapján a roma közösségek jogfosztottsága és szegregációja a korszakban fokozódott.

A **macedón kérdés** (lásd A macedón kérdés és a Balkán-háborúk) az 1890-es évektől a bolgár kül- és belpolitika egyik legfontosabb ügyévé vált. A macedóniai szláv lakosság nagy részét a bolgár nacionalizmus bolgárnak tekintette, és a **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** (bolgárul: Vatrešna Makedonska Revoljucionna Organizacija, VMRO) 1893-as megalakulása után fegyveres akciókkal próbálta elérni a régió felszabadítását. A VMRO tevékenysége hatással volt a bolgár belpolitikára is, mert a szervezet frakciói közötti harcok és a bolgár kormányokkal való konfliktusok destabilizálták az országot. A mai történetírás hangsúlyozza, hogy a macedóniai szláv lakosság nemzeti identitása ekkor még képlékeny volt, és a bolgár, szerb, görög nacionalista mozgalmak egymással versengve próbálták a maguk képére formálni. A „macedón” kategória ebben az időszakban elsősorban földrajzi, nem nemzeti jelzőként működött, és a macedón nemzeti identitás kialakulása későbbi folyamat eredménye.

24.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően az 1879-es tarnovói alkotmány szövegére, a bolgár parlament jegyzőkönyveire, a korabeli diplomáciai iratokra és a bolgár sajtóra támaszkodik. A Berlin utáni Bulgária politikatörténetének fő eseményei – az 1885-ös egyesítés, a szerb–bolgár háború, Ferdinánd trónra lépése, az 1908-as függetlenség – dokumentált tények, bár a részletek (például az egyesítés belső előkészítése, a fejedelem pontos szerepe) továbbra is vitatottak. A szakirodalomban a fő nézetkülönbségek a következők:

- A tarnovói alkotmány liberális jellegének értelmezése: egyes szerzők a bolgár demokratikus hagyomány büszkeségének tekintik, mások rámutatnak, hogy a gyakorlatban a fejedelmi és kormányzati hatalom gyakran felülírta a parlamentáris elveket.
- Az 1885-ös egyesítés megítélése: a bolgár nemzeti emlékezetben ünnep, a nemzetközi jog szempontjából viszont a berlini szerződés egyoldalú megsértése volt. A szerb–bolgár háború áldozatszámai bizonytalanok, a becslések néhány száz és néhány ezer között mozognak, a pontos adatok forráshiány miatt nem ismertek.
- A Sztambolov-korszak értékelése: a modernizáció és az autoriter rendszer közötti egyensúly kérdése vitatott.
- A kisebbségek, különösen a török és muszlim lakosság helyzetére vonatkozó adatok hiányosak, és a kivándorlás, a vagyonelkobzás, valamint az erőszakos cselekmények mértékéről a bolgár és a török történészek eltérően nyilatkoznak. A demográfiai statisztikák becsléseken alapulnak, és a korabeli népszámlálások módszertani problémákkal küzdenek.
- A macedón kérdésben a bolgár, szerb, görög és a későbbi macedón történetírás eltérő kiindulópontokat használ; a „bolgár”, „szerb” vagy „macedón” identitás kategóriái ebben az időszakban nem feleltethetők meg a mai nemzeti kategóriáknak.

- A modernizációs folyamatokról szóló statisztikák (vasúthálózat hossza, ipari üzemek száma, írástudási arány) a korabeli bolgár hivatalos jelentésekből származnak, amelyek pontossága nem mindig ellenőrizhető; az újabb kutatások gyakran felülvizsgálják a korábbi, túlzottan optimista képet.

24.4.7 Rövid összefoglaló

- A tarnovói alkotmány (1879) liberális parlamenti keretet hozott létre, egykamarás nemzetgyűléssel és széles férfi választójoggal, de a fejedelem hatalma és a nagyhatalmak befolyása korlátozta a parlamentarizmust.
- I. Sándor uralma (1879–1886) politikai instabilitással telt; az 1885-ös plovdivi felkelés nyomán Kelet-Rumélia egyesült a Bolgár Fejedelemséggel, amit Szerbia háborúval próbált megakadályozni, de a bolgárok a szlivnicai csatában győztek.
- Az egyesítés tényét a nagyhatalmak fokozatosan elismerték, bár a formális nemzetközi rendezés évekig húzódott.
- I. Ferdinánd 1887-től kezdődő uralma kezdetben Sztambolov autoriter kormányzásával párosult, majd 1894 után a fejedelem fokozatosan kiegyezett Oroszországgal, és konszolidálta hatalmát.
- A modernizáció a vasút, az oktatás, a hadsereg és a közigazgatás terén jelentős előrelépést hozott, de a társadalom nagy része továbbra is agrár- és vidéki maradt.
- Bulgária 1908-ban kikiáltotta teljes függetlenségét, Ferdinánd cár lett, és ezzel a Bolgár Fejedelemség az Oszmán Birodalomtól formálisan is elszakadt.
- A nemzetállam kiépítése a kisebbségek (törökök, muszlimok, görögök, zsidók) jogainak korlátozásával és a macedóniai bolgár irredenta felerősödésével járt, ami a későbbi Balkán-háborúk egyik előzménye lett.

24.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a tarnovói alkotmány által létrehozott politikai rendszert a korabeli nyugat-európai alkotmányos monarchiákkal! Mely elemek tekinthetők liberálisnak, és hol voltak a fejedelmi hatalom korlátai?
2. Miért okozott nemzetközi válságot az 1885-ös egyesítés, és hogyan hatott a szerb–bolgár háború a bolgár nemzetállam megszilárdulására?
3. Milyen kül- és belpolitikai okai voltak I. Sándor lemondásának, és hogyan jellemezhető I. Ferdinánd hatalomra kerülése és uralmának első szakasza?
4. Milyen gazdasági és társadalmi változásokat hozott a modernizáció, és hogyan érintette a különböző társadalmi csoportokat (parasztok, munkások, nők, kisebbségek)?
5. Értelmezze a macedón kérdés szerepét a bolgár nemzetállam kiépítésében! Miért vitatott a macedóniai szláv lakosság nemzeti identitásának megítélése ebben az időszakban?

25 Bulgária a 20. században

25.1 A Balkán-háborúk és az első világháború

A Balkán-háborúk és az első világháború Bulgária szempontjából nem egyszerűen két, egymást követő konfliktus, hanem egyetlen, 1912-től 1919-ig tartó, megszakításokkal terhelt háborús korszak. Az előző alfejezetben tárgyalt nemzetállam-építés A nemzetállam kiépítése 1878–1912 részben már jelezte, hogy a bolgár politikai elit számára a berlini rendezés által létrehozott két államalakulat – a Bolgár Fejedelemség és a Kelet-Rumélia tartomány – nem jelentette az integráció lezárását. A nemzeti kérdés középpontjában továbbra is a „bolgár etnikai terület” egyesítése állt, különösen Macedóniára és Trákiára vonatkozóan. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan sodorta Bulgáriát ez a területi revíziós törekvés előbb a Balkán-háborúkba, majd az első világháborúba, és milyen emberi, katonai és politikai következményekkel járt a neuilly-i békeszerződés.

25.1.1 A Balkán-háborúk kitörése és a bolgár célok

1912 tavaszán az Oszmán Birodalom európai tartományai (Rumélia) instabil állapotban voltak. Az albán felkelés, a macedóniai görög-bolgár-szerb vetélkedés és az ifjútörök centralizációs politika egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a balkáni államok – Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró – egyre inkább közös katonai fellépést fontolgassanak az oszmán uralom ellen. A négy állam 1912 folyamán bilaterális szerződések hálózatát hozta létre; a bolgár–szerb szövetségi szerződés (1912. március 13.) Macedóniát „vitatott zónára” és felosztandó területre osztotta, de a hovatartozás pontos határait nem rögzítette egyértelműen. Ez a későbbi konfliktus egyik forrása lett. A szerződés titkos záradékai szerint Szerbia és Bulgária a vitás területek sorsát az orosz cár döntőbíráskodására bízta volna, ám a háború után ez a mechanizmus nem valósult meg.

Az első Balkán-háború 1912. október 8-án kezdődött, amikor Montenegró hadat üzent az Oszmán Birodalomnak; a többi szövetséges ország október 17–18-án követte. A bolgár hadsereg volt a négy állam közül a legnagyobb és legütőképesebb. A bolgár mobilizáció mintegy 600 000 főt érintett, és a hadsereg több irányban nyomult előre: Trákiában, a Keleti-Trákia területén, valamint Macedónia felé. A bolgár csapatok október végén és november elején megverték az oszmán erőket a Kirk Kilissze (Lozengrad) és Lüleburgaz melletti csatákban, majd ostrom alá vették Drinápolyt (Edirne, bolgárul Odrin). A város 1913. március 26-án elesett, ami a bolgár hadsereg legnagyobb katonai sikerét jelentette. A bolgár csapatok azonban nem tudták elfoglalni Isztambult; a Çatalca-vonalnál megállították őket.

A bolgár hadsereg elsődleges célja Macedónia megszerzése volt, de a gyakorlatban a bolgár csapatok Délkelet-Macedóniában és Trákiában harcoltak, míg Szerbia Észak- és Közép-Macedóniát, Görögország pedig Dél-Macedóniát és Szalonikit foglalta el. A szövetségesek közötti feszültség már a háború alatt kiéleződött: a szerb csapatok megszállták azokat a területeket is, amelyeket a bolgárok a titkos szerződés alapján magukénak tartottak volna. A bolgár kormány és a katonai vezetés egyre inkább úgy látta, hogy a szövetségesek – különösen Szerbia és Görögország – a bolgár áldozatok árán szerzett területeket saját államukhoz akarják csatolni.

25.1.2 A második Balkán-háború: szövetségesből ellenség

Az első Balkán-háborút lezáró londoni békeszerződés (1913. május 30.) nem rendezte a volt európai oszmán tartományok felosztását. Szerbia és Görögország gyakorlatilag megtagadta a bolgár–szerb szerződésben foglalt felosztás végrehajtását, és a bolgár féllel szemben koalíciót alkotott. A bolgár katonai vezetés – élén Szavov tábornokkal és Ferdinánd (I. Ferdinánd, bolgárul Ferdinand I, uralkodott 1887–1918) cárt támogató körökkel – 1913. június 29-én támadást indított a szerb és görög állások ellen, anélkül, hogy a polgári kormány ezt teljes mértékben jóváhagyta volna. A döntés a bolgár hadsereg gyors győzelmébe vetett hiten alapult, de a hadsereg kimerült volt, és a lakosság egy része a háború folytatását ellenezte.

A második Balkán-háború gyorsan katasztrófába torkollott. Szerbia és Görögország ellentámadásba lendült, és a bolgár csapatok visszavonultak. Románia – amely a háború alatt semlegességet őrzött, de területi követeléseket támasztott Dél-Dobrudzsára vonatkozóan – 1913. július 10-én hadat üzent Bulgáriának, és csapatai Észak-Bulgáriát veszélyeztették. Az Oszmán Birodalom is kihasználta az alkalmat: július 20-án visszafoglalta Drinápolyt és Kelet-Trákiát. A bolgár hadsereg háromfrontos háborúban találta magát, és augusztusra összeomlott.

Az 1913. augusztus 10-i bukaresti békeszerződés a bolgár állam számára súlyos területi veszteségeket rögzített. Bulgária megtarthatta Dél-Dobrudzsát, de elvesztette a háborúban elfoglalt területek nagy részét: Szerbia megkapta a Vardar-Macedónia területét, Görögország Dél-Macedóniát és Nyugat-Trákiát, Románia Dél-Dobrudzsát, az Oszmán Birodalom pedig visszaszerezte Kelet-Trákiát. A bolgár hadsereg embervesztesége és a menekültáradat – különösen a macedóniai és trákiai bolgár lakosság tömeges elvándorlása – súlyos társadalmi válságot idézett elő. A második Balkán-háború a bolgár emlékezetpolitikában „nemzeti katasztrófaként” (bolgárul nacionalna katasztrofa) rögzült, és hosszú időre meghatározta a bolgár revizionista törekvéseket.

25.1.3 A bolgár belpolitika és a háborús vereség értelmezése

A második Balkán-háború veresége nem csak területi és katonai válságot hozott, hanem belpolitikai földindulást is. A bolgár politikai életben 1913–1915 között egymással versengő irányzatok alakultak ki. Az egyik tábor a „nemzeti egység” és a revans jelszavával a központi hatalmakhoz való közeledést szorgalmazta; a másik, kisebb csoport az antanttal való együttműködést tartotta reálisabbnak. A kormányzat instabil volt, és a cárt, valamint a katonai vezetést sokan felelőssé tették a második Balkán-háború megindításáért. A hadseregben és a tisztikarban megerősödött a revíziós hangulat, amely a „nemzeti célok” hangoztatásával igyekezett elfedni a vereség belső okait.

Az 1913–1914-es időszakban a bolgár kormány megpróbálta rendezni a román és az oszmán viszonyt, de a kapcsolatok Szerbiával és Görögországgal továbbra is ellenségesek maradtak. A bolgár közvéleményben és a sajtóban a „macedóniai kérdés” továbbra is napirenden maradt. A menekültek integrálása és a háborús károk helyreállítása mellett a politikai elit egy része nyíltan a revans előkészítését tekintette fő feladatnak.

25.1.4 Az első világháború kitörése és a bolgár semlegesség

Amikor 1914 júliusában kitört az első világháború, Bulgária hivatalosan semleges maradt. A bolgár kormány ugyanakkor megkezdte a diplomáciai tárgyalásokat mind a központi hatalmakkal, mind az antanttal. A bolgár cél egyértelmű volt: a második Balkán-háborúban elvesztett területek visszaszerzése, különösen Macedónia szerb és görög része, valamint Trákia egyes területei. A központi hatalmak – elsősorban Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia – hajlandók

voltak területi ígéreteket tenni, mivel Bulgária stratégiai helyzete a Balkánon kulcsfontosságú volt a szerb front és az Oszmán Birodalom közötti összeköttetés biztosítása szempontjából.

Az antant viszont Szerbia és Görögország szövetségeseként nem tudott olyan területi ajánlatot tenni, amely a bolgár igényeket kielégítette volna. Az 1915-ös tárgyalások során a bolgár kormány egy időre elbizonytalanodott, de a központi hatalmak ígéretei – köztük a szerb Macedónia és a görög Kelet-Trákia átengedése – végül a döntő tényezőnek bizonyultak. A bolgár politikai elit többsége úgy vélte, hogy a központi hatalmak oldalán nagyobb esély van a revízióra, mint az antanttal.

25.1.5 Az 1915-ös hadba lépés és a szerb front

Bulgária 1915. szeptember 6-án titkos szerződést írt alá a központi hatalmakkal, és 1915. október 14-én hadat üzent Szerbiának. A bolgár hadsereg – a második Balkán-háború után átszervezett és német segítséggel felszerelt erő – támadást indított a szerb hadsereg ellen, és részt vett a szerb front összeomlásában. A bolgár csapatok elfoglalták Vardar-Macedóniát, és elvágták a szerb hadsereg menekülési útvonalát. A szerb hadsereg maradék része Albánián keresztül vonult vissza, miközben a bolgár hadsereg a görög határ közelében is előrenyomult. A bolgár katonai jelenlét ugyanakkor nem jelentett teljes ellenőrzést: az elfoglalt macedóniai területeken a helyi lakosság egy része szerb uralom után bolgár uralom alá került, és a bolgár hatóságok erőszakos „bulgarizálási” politikát folytattak. Ez a későbbiekben konfliktushoz vezetett a helyi lakossággal és a megszállt területek nemzeti mozgalmaival.

25.1.6 A bolgár hadsereg a háborúban, 1915–1918

A bolgár hadsereg a háború első éveiben sikereket ért el a központi hatalmak oldalán. 1916-ban a bolgár csapatok részt vettek a román fronton, és elfoglalták Dél-Dobrudzsát. A hadsereg azonban hamarosan túlfeszítette erőit. A macedóniai fronton a bolgár hadsereg a brit, francia, szerb, görög és olasz csapatokból álló antant-erőkkel került szembe. A front 1916–1918 között fagyott be a görög-macedón határ közelében, és a bolgár hadsereg számára a hosszú állóháború hatalmas emberi és anyagi veszteséget jelentett.

A bolgár hadsereg morálja 1917-től fokozatosan romlott. Az ellátási nehézségek, a járványok és a háborús kimerültség tömegesen váltott ki elégedetlenséget a katonák körében. A bolgár társadalomban is egyre erősebb lett a béke iránti vágy. A bolgár hadseregben 1918 tavaszán és nyarán zendülések törtek ki, és a katonai fegyelem megingott. A bolgár állam belső helyzete is romlott: az élelmiszerhiány, az infláció és a háborús terhek a lakosság széles rétegeit sújtották.

25.1.7 Az 1918-as összeomlás és a fegyverszünet

1918 szeptemberében az antant erői nagyszabású offenzívát indítottak a macedóniai fronton. A bolgár hadsereg egy része visszavonult, más része megtagadta a harcot. A bolgár kormány 1918. szeptember 29-én fegyverszünetet kötött az antanttal Szalonikiben. A fegyverszünet értelmében a bolgár hadsereget le kellett szerelni, és az antant csapatok megszállták Bulgária egyes területeit. Ferdinánd cár lemondott a trónról, és helyébe fia, III. Borisz (Boris III, uralkodott 1918–1943) lépett. A bolgár hadsereg veresége után az ország gyakorlatilag megszállás alá került, és a belpolitikai rendszer összeomlott.

A háború utáni bolgár társadalomban a vereség egyszerre hozott csalódást és radikalizálódást. A háborús vereség nyomán a bolgár politikai életben megerősödtek az agrár- és munkásmozgalmak, és 1919-ben a Bolgár Nemzeti Földműves Szövetség (Balgarski Zemedelski Naroden Sajuz)

került hatalomra Alekszandar Sztambolijszki vezetésével. A háború tapasztalata és a neuilly-i békeszerződés feltételei mély nyomot hagytak a bolgár közgondolkodásban, és a későbbi revizionista politika alapjául szolgáltak.

25.1.8 A neuilly-i békeszerződés és következményei

Az 1919. november 27-én aláírt neuilly-i békeszerződés Bulgária számára a Balkán-háborúk és az első világháború együttes következményeit rögzítette. A szerződés értelmében Bulgária elvesztette a Dél-Dobrudzsát Románia javára, Nyugat-Trákiát Görögországnak adták át, és a bolgár hadsereg létszámát 20 000 főre korlátozták. A szerződés emellett jóvátételi kötelezettségeket írt elő, amelyek a bolgár gazdaságot hosszú időre megterhelték. A neuilly-i béke a bolgár emlékezetpolitikában a „második nemzeti katasztrófa” státuszát nyerte el, és hozzájárult ahhoz, hogy a revíziós politika a két háború közötti időszak meghatározó iránya legyen.

A békeszerződés területi rendelkezései nem szüntették meg a bolgár etnikai közösségek jelenlétét a szomszédos államokban, és a macedóniai, trákiai és dobrudzsai bolgár kisebbségek sorsa a későbbi évtizedekben is konfliktusforrást jelentett. A bolgár állam hivatalosan elismerte a területi változásokat, de a társadalom jelentős része a revíziót tekintette a nemzeti célok folytatásának.

25.1.9 Források és bizonytalanságok

A Balkán-háborúk és az első világháború bolgár történetének forrásbázisa kiterjedt, de egyenetlen. A katonai és diplomáciai iratok jelentős része bolgár, szerb, görög, oszmán, osztrák-magyar és orosz levéltárakban található, és a történetírás a 20. század folyamán többször átértelmezte ezeket. A háborús bűnök és atrocitások dokumentálása – különösen a macedóniai és trákiai területeken – részben a háborús propaganda és a nemzeti mitizálás terméke, ezért az egyes események értelmezése vitatott. A bolgár hadsereg veszteségi adatai becsléseken alapulnak, és a különböző források jelentős eltérést mutatnak. A bolgár és szerb történészek közötti viták a Balkán-háborúk felelősségéről, a bolgár hadsereg szerepéről és az etnikai tisztogatások mértékéről máig nem zárultak le. A bolgár emlékezetpolitikában a „nemzeti katasztrófa” narratíva erős, míg a szomszédos országok történetírása a bolgár expanziós törekvéseket hangsúlyozza. A neuilly-i békeszerződés értékelése is vitatott: egyes értelmezések a bolgár nemzeti érdekek sérelmét emelik ki, mások a szerződést a háborús vereség logikus következményeként kezelik.

A lakossági adatok, különösen a menekültek és az áldozatok számára vonatkozó becslések megbízhatósága alacsony. A korabeli statisztikák gyakran politikai érdekeket szolgáltak, és a modern demográfiai rekonstrukciók is jelentős bizonytalansággal dolgoznak. A bolgár hadsereg katonai veszteségeinek pontos száma sem ismert; a leggyakrabban idézett adatok 1912–1918 között mintegy 150 000–250 000 halottat említenek, de ezek a számok nem tekinthetők pontosnak.

25.1.10 Rövid összefoglaló

- Bulgária 1912-ben a Balkán-háborúkban az oszmán uralom elleni koalíció legnagyobb katonai erejét adta, de a szövetségesek közötti területi viták miatt a második Balkán-háborúban súlyos vereséget szenvedett.
- A második Balkán-háború (1913) a bolgár nemzeti emlékezetben „nemzeti katasztrófaként” rögzült, és jelentős területi veszteségeket hozott Macedóniában, Trákiában és Dél-Dobrudzsában.
- A bolgár politikai elit a revans érdekében 1915-ben a központi hatalmak oldalán lépett be az első világháborúba, hogy visszaszerezze a második Balkán-háborúban elvesztett területeket.

- A bolgár hadsereg 1915–1916-ban sikereket ért el a szerb és román fronton, de a macedóniai állóháború és a belső válság 1918-ra összeomláshoz vezetett.
- Az 1918. szeptemberi fegyverszünet és a neuilly-i békeszerződés (1919) területi, katonai és gazdasági feltételei megerősítették a revíziós politikát és a háborús vereség traumáját.
- A bolgár hadsereg és a lakosság emberi veszteségei, valamint a menekültáradat máig vitatott becslések tárgyát képezik; a források politikai elfogultsága miatt a pontos számok nem ismertek.
- A Balkán-háborúk és az első világháború tapasztalata radikalizálta a bolgár társadalmat, és hozzájárult az agrár- és munkásmozgalmak megerősödéséhez 1919 után.

25.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen területi viták vezettek a második Balkán-háború kirobbanásához, és milyen következményekkel járt Bulgária számára?
2. Miért választotta a bolgár politikai elit 1915-ben a központi hatalmak oldalát, és milyen stratégiai megfontolások húzódtak e döntés mögött?
3. Hasonlítsa össze a bolgár hadsereg szerepét a Balkán-háborúkban és az első világháborúban! Milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg?
4. Milyen társadalmi és politikai következményei voltak a második Balkán-háború vereségének és az 1918-as összeomlásnak a bolgár belpolitikában?
5. Melyek a neuilly-i békeszerződés fő területi és katonai rendelkezései, és miért tekinti a bolgár emlékezetpolitika a szerződést „nemzeti katasztrófának”?

25.2 A két háború közötti Bulgária

Az első világháború után Bulgária a neuillyi béke által megszabott keretek között kereste a helyét. Az A Balkán-háborúk és az első világháború alfejezetben tárgyalt világháborús vereség, a területi veszteségek és a háborús kimerülés mély nyomot hagyott a bolgár társadalomban. A két háború közötti időszakot a területi revízió vágya, a belpolitikai polarizáció, a paraszti mozgalom felemelkedése és bukása, majd a királyi autoriter rendszer kiépülése határozta meg. Ez az alfejezet a bolgár állam 1919 és 1939 közötti fejlődését vizsgálja, középpontba állítva a **Bolgár Földműves Népi Szövetség** kormányzását, **Alekszandăr Sztambolijszki** politikáját, az 1923-as tisztek puccsát, **III. Borisz cár** szerepét és a revízióra épülő külpolitikát. A bemutatás során megkülönböztetjük a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezéseket és az emlékezetpolitikai állításokat.

25.2.1 A neuillyi béke és a háború utáni kiindulópont

Bulgária az első világháborúban a központi hatalmak oldalán vett részt, és 1918 őszén a szövetséges csapatok előretörése miatt kényszerült fegyverszünetet kérni. A háborút lezáró békeszerződést 1919. november 27-én a Párizs környéki **Neuilly-sur-Seine**-ben írták alá; a bolgár történetírásban és emlékezetben **neuillyi béke** (Nejski dogovor) néven ismert. A szerződés rendelkezései dokumentált tények: Bulgária elveszítette **Dél-Dobrudzsát** Románia javára, **Nyugat-Trákiát** Görögországnak adta át, ezzel az ország elvesztette közvetlen kijáratát az Égei-tengerre, és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak adta át a mai Észak-Macedónia délnyugati részén fekvő **Strumica** környéki területeket. A hadsereg létszámát 20 000 főre korlátozták, a bolgár államnak pedig 2,25 milliárd aranyfrank értékű jóvátételt kellett fizetnie. A békefeltételek katonai és gazdasági szankciókat is tartalmaztak, amelyek hosszú távon korlátozták a bolgár állam mozgásterét.

A háború utáni bolgár társadalom megosztott volt. A **nemzeti katasztrófa** (nacionalna katastrofa) kifejezés a korszakban széles körben elterjedt, és a bolgár nemzeti emlékezetben a mai napig gyakran használják a neuillyi béke következményeinek leírására. Ez azonban emlékezetpolitikai állítás: a területi veszteségek valósak és dokumentáltak, de az, hogy azok – a bolgár nemzeti érdekek szempontjából – valóban „katasztrófát" jelentettek, már értelmezés kérdése. A bolgár történetírásban máig vitatott, hogy a békeszerződés aláírói elkerülhették volna-e a súlyosabb feltételeket, illetve hogy a bolgár diplomácia a háború végén mennyire volt felkészülve a tárgyalásokra.

A belső helyzetet a háborús kimerülés, a gazdasági összeomlás és a menekültek tömeges érkezése súlyosbította. A szomszédos területekről – elsősorban Trákiából és Macedóniából – érkező bolgár anyanyelvű lakosság száma becslések szerint több százezerre tehető, de a pontos adatok forrásonként eltérnek. A demográfiai nyomás, a munkanélküliség és az élelmiszerhiány szociális feszültségeket szült, amelyek a háború utáni első évek belpolitikai küzdelmeinek hátterét adták.

25.2.2 A Bolgár Földműves Népi Szövetség és Sztambolijszki kormányzása

A háború utáni válság közepette a **Bolgár Földműves Népi Szövetség** (Bălgarski Zemedelski Naroden Săjuz, BZNSZ) vált a paraszti elégedetlenség fő politikai képviselőjévé. A szervezet nem volt újdonság: még 1899-ben alapították, de igazán az 1919-es választásokon szerzett nagy támogatást. A BZNSZ programja a paraszti kisbirtokok védelmére, az agrárreformra, a mezőgazdaság állami támogatására és a nagybirtokos érdekek visszaszorítására épült. Ideológiája a parasztságot tekintette a nemzet erkölcsi és gazdasági alapjának, és hevesen ellenezte a városi, úri középosztály, a nagykereskedők és a spekulánsok befolyását. A mozgalom gyakran **agrárpopulizmus** (agrárna populizăm) néven jelenik meg a szakirodalomban, ami arra utal, hogy a paraszti „nép" érdekeinek védelmét a hagyományos politikai elitekkel szemben fogalmazta meg.

A BZNSZ vezetője, **Alekszandăr Sztambolijszki** (Aleksandăr Stambolijski) már a világháború idején is szembeszállt a háborús politikával, ami miatt bebörtönözték. 1919-ben szabadult, és rövid időn belül a párt élére került. Az 1919. augusztusi választásokon a BZNSZ szerezte a szavazatok jelentős részét, de nem szerzett abszolút többséget. Sztambolijszki ennek ellenére miniszterelnök lett, és koalíciós kormányt alakított. 1920-ban az újabb választásokon a BZNSZ abszolút többséget szerzett, így Sztambolijszki önállóan kormányozhatott.

A Sztambolijszki-kormány intézkedései közül kiemelkedik a **földreform** (zemedelska reforma), amely a nagybirtokok egy részének kisajátítását és a paraszti birtokok megerősítését célozta. A reform részletei máig vitatottak: a bolgár történetírás egy része szerint a törvény radikálisan kívánta csökkenteni a nagybirtokosok befolyását, mások szerint a gyakorlati végrehajtás lassú és korlátozott volt. Dokumentált tény, hogy a kormány állami támogatást biztosított a mezőgazdasági termelésnek, és bevezette a kötelező gabonabeszolgáltatást az élelmezés biztosítása érdekében. Ugyanakkor a kormány autoriter hajlamokat is mutatott: Sztambolijszki gyakran rendeletekkel kormányzott, és a politikai ellenfeleket erőszakkal is elnyomta. A bolgár baloldal és jobboldal egyaránt fenyegetve érezte magát a parasztpárti hatalomkoncentrációtól. A kommunista párt – amely a bolgár munkásmozgalom jelentős részét tömörítette – és a jobboldali nacionalista körök egyaránt ellenségként tekintettek Sztambolijszkira.

Külpolitikailag Sztambolijszki egyfajta **reális megbékélési politikát** hirdetett: elfogadta a neuillyi béke kereteit, és a szomszédos államokkal – különösen a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal – való jó viszony kialakítására törekedett. Ez a lépés gyakorlatilag a macedón revíziós törekvések feladását jelentette volna, ami a bolgár nacionalista és macedón emigráns körökben rendkívül népszerűtlen volt. Sztambolijszki még a macedón határ rendezéséről is tárgyalt, ami a Belső-Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO) számára árulásnak számított. A kormányfő

külpolitikája tehát kettős fogadtatásra talált: a nyugati hatalmak szemében a bolgár állam megbízhatóságát növelte, a belső nacionalista ellenzék számára azonban a nemzeti célok feladását jelentette.

25.2.3 Az 1923-as tisztek puccsa és a parasztkormány bukása

A Sztambolijszki-kormány elleni összeesküvés 1923 első felében bontakozott ki. A puccsot 1923. június 9-én hajtották végre. A puccs résztvevői között jobboldali katonatisztek, a nemzeti mozgalom aktivistái és a **VMRO** fegyveresei voltak; a hatalomátvételt a **Nemzeti Szövetség** (Naroden Sgovor) nevű jobboldali politikai csoportosulás irányította. A puccs során a kormányépületeket, a rádiót és a stratégiai pontokat foglalták el, Sztambolijszki pedig vidéken tartózkodott, ahol rövid ellenállás után elfogták. A dokumentált tény az, hogy Sztambolijszkit 1923. június 14-én meggyilkolták a VMRO tagjai, miután hevesen bántalmazták. Halálának körülményei és a puccs szervezésének részletei máig vitatottak; egyes feltételezések szerint III. Borisz cárnak tudomása volt a készülő akcióról, de ezt a bizonyítékok nem támasztják alá egyértelműen. A király szerepe a puccsban a bolgár történetírás egyik legvitatottabb kérdése: egyes kutatók szerint Borisz legalább hallgatólagosan támogatta a hatalomátvételt, míg mások szerint a puccsot a katonai elit önállóan hajtotta végre, és a király kész tények elé került.

A puccsot követően a **bolgár kommunista párt** (Bălgarska Komunističeska Partija, BKP) nem támogatta Sztambolijszkit, és semleges maradt, mivel a parasztpárti kormányt is ellenségének tekintette. Ez a passzivitás később súlyos bírálatot váltott ki, és a bolgár kommunista mozgalomban a saját vereségének egyik okaként értékelték. A puccs után a jobboldali erők rövid időre átvették az irányítást, de a belső feszültségek továbbra is fennmaradtak. 1923 szeptemberében a bolgár kommunisták felkelést robbantottak ki, amelyet a kormányerők és a VMRO megtorlása követett; a megtorlás áldozatainak száma máig becsült, nem pontos.

Az 1923-as puccs megítélése eltérő: a bolgár baloldali és kommunista emlékezetben Sztambolijszki demokratikus reformer, aki a paraszti tömegek jogaiért harcolt, míg a jobboldali és monarchista hagyomány szerint kormánya káoszhoz vezetett, és a puccs a rend helyreállítását szolgálta. Mindkét olvasat emlékezetpolitikai állításokat is hordoz, és a modern történetírás árnyaltabban közelíti meg a kérdést: Sztambolijszki kormányzása egyszerre volt demokratikus és autoriter, reformer és elnyomó, ami jól mutatja a két háború közötti bolgár politika polarizáltságát.

25.2.4 III. Borisz és a revíziós politika

A puccs után a bolgár politika fokozatosan jobbra tolódott, és a királyi hatalom megerősödött. **III. Borisz cár** (Borisz III) 1918-ban lépett trónra apja, **I. Ferdinánd** lemondása után. A háború utáni években alkotmányos uralkodóként működött, de a belpolitikai válságok során egyre nagyobb befolyásra tett szert. 1926 után a parlamenti rendszer formálisan továbbra is fennmaradt, de a gyakorlatban a kormányok jobboldali, a királyhoz hű politikai erőkből álltak. A VMRO terrorcselekményei – merényletek, robbantások – tovább destabilizálták a belpolitikát, és ürügyet szolgáltattak a kormány számára a rendkívüli intézkedések bevezetésére.

A külpolitika fő célkitűzése a **revízió** (revizija) volt: a neuillyi béke területi és katonai rendelkezéseinek felülvizsgálata, elsősorban a macedón és trákiai területek visszaszerzése. A revíziós politika nem volt egyedülálló a régióban: a két háború közötti Közép- és Kelet-Európában több állam is hasonló törekvésekkel lépett fel. Bulgária kezdetben békés úton, a Népszövetség keretein belül próbálta elérni a határok kiigazítását, de a nemzetközi környezet nem kedvezett a területi követeléseknek. A bolgár kormány így fokozatosan a fegyverkezés titkos megerősítése és a területi revízió iránt fogékony nagyhatalmak – mindenekelőtt Németország – felé orientálódott. A dokumentált

tény az, hogy Bulgária a húszas évek végétől kezdve fokozatosan megszegte a hadseregkorlátozási előírásokat, bár a pontos katonai kapacitásról csak becslések állnak rendelkezésre.

A belpolitikában az 1934-es év fordulópontot hozott: 1934. május 19-én katonatisztek és a **Zveno** (Láncszem) nevű jobboldali politikai kör hajtott végre államcsínyt, amely felfüggesztette a parlamentet, és gyakorlatilag katonai diktatúrát vezetett be. A puccs egyik célja a VMRO felszámolása volt, amelynek fegyveres erőszaka már az állam stabilitását fenyegette. A katonai kormány azonban nem tudta megszilárdítani hatalmát, és 1935-ben III. Borisz visszavette a kezdeményezést, eltávolította a katonai rezsimmel szimpatizáló politikusokat, és **királyi diktatúrát** épített ki. A bolgár alkotmány formálisan hatályban maradt, de a gyakorlatban a cár rendeleti úton kormányzott, és a politikai pártokat visszaszorították. A királyi diktatúra nem volt totalitárius rendszer abban az értelemben, hogy a kommunista vagy fasiszta pártokat betiltották, de a politikai ellenzék működése erősen korlátozott lett. A bolgár állam ez idő tájt autoriter monarchia, amelyben a király személyes irányítása alatt állt a kormányzás.

A revíziós politika a harmincas évek végére egyre szorosabban kapcsolódott a német külpolitikához. Bulgária nem csatlakozott a kisantanthoz, nem írta alá a balkáni paktumot, és a semlegességet hangoztatva igyekezett elkerülni a nagyhatalmi konfliktusokba való belesodródást. Ugyanakkor a német gazdasági befolyás fokozatosan növekedett: a bolgár mezőgazdasági termékek exportja Németország felé irányult, ami függőséget teremtett. A revíziós törekvések végül 1940-ben, a második világháború első szakaszában hozták meg az első eredményt, amikor a román kormány visszaadta Bulgáriának Dél-Dobrudzsát. Ez az esemény azonban már a háborúhoz vezető úton történt, és a bolgár revíziós politika erkölcsi és stratégiai dilemmáit élesen megvilágította: a békés revízió reménye egy háborús nagyhatalommal való kényszerű szövetséghez vezetett.

25.2.5 A társadalom, a kisebbségek és a politikai erőszak

A két háború közötti Bulgária társadalmát a paraszti túlsúly, a városi munkásság növekedése és a kisebbségi kérdések jellemezték. A bolgár mezőgazdaság elmaradottsága, a szegénység és a piaci függőség a BZNSZ által felvetett problémák fontosságát mutatta, de a parasztpárt bukása után a kérdések megoldása lekerült a politikai napirendről. A **bolgár kommunista párt** illegalitásba szorult, tagjait üldözték, ami a bolgár baloldal radikalizálódásához vezetett. A jobboldali nacionalista mozgalmak, köztük a **Rodna Zaštita** (Haza Védelme) és más szervezetek, antiszemita retorikát használtak, bár a zsidó lakosság tömeges atrocitásoktól mentes maradt ebben az időszakban. A két világháború között a bolgár zsidó közösség viszonylag biztonságban élt, de a nacionalista propaganda fokozatosan teret nyert, ami előrevetítette a későbbi, a megszállt területeken bekövetkező tragédiát.

A **macedón kérdés** (Makedonski văpros) a bolgár közéletet és külpolitikát mélyen megosztotta. A VMRO – amelynek főhadiszállása Bulgáriában volt, de bázisa a jugoszláv és görög fennhatóság alatti Macedóniában – rendszeres határincidenseket, robbantásokat és politikai gyilkosságokat követett el. A szervezet belső frakcióharcai tovább növelték az erőszakot, és a bolgár állam tehetetlennek bizonyult a felszámolására. A VMRO terrorja ráadásul a bolgár belpolitikát is mérgezte: a szervezet Sztambolijszki meggyilkolása után is aktívan beleszólt a kormányzásba, és az 1934-es katonai puccs egyik elsődleges célja éppen a VMRO megsemmisítése volt. A szervezet felszámolása részben sikerült, de a macedón kérdés továbbra is a bolgár nemzeti identitás egyik fájó pontja maradt.

A kisebbségi politika terén a bolgár állam a török és más muszlim lakosság asszimilációjára törekedett, ami a korban általános gyakorlatnak számított a régióban. A bolgár törökök helyzetét a két világháború közötti időszakban a kényszerű kitelepítések és az oktatási korlátozások jellemezték, bár a pontos adatok és a végrehajtás mértéke vitatott. A bolgár kormányzat az

1930-as években az **iskolakötelezettség** kiterjesztésével és a bolgár nyelvű oktatás erősítésével próbálta egységesíteni a társadalmat, ami a kisebbségi nyelvek visszaszorulásához vezetett.

A társadalmi feszültségek fényében a királyi diktatúra idején a politikai erőszak intézményesült: a rendőrség és a katonai hírszerzés folyamatos megfigyelés alatt tartotta a lakosságot, a politikai ellenfeleket internálták vagy bíróság elé állították. A bolgár állam azonban nem vált totalitáriussá abban az értelemben, hogy nem épített ki a náci vagy szovjet mintához hasonló tömegpártot vagy koncentrációs táborokat. A királyi diktatúra inkább egy hagyományos autoriter monarchia volt, amely a rend fenntartását és a nemzeti célok megvalósítását tűzte zászlajára.

25.2.6 Források és bizonytalanságok

A két háború közötti Bulgária történetére vonatkozóan a történetírás elsődleges forrásai közé tartozik a neuillyi béke eredeti szövege, a bolgár parlamenti jegyzőkönyvek, a kormányzati rendeletek, a korabeli sajtó, valamint a diplomáciai iratok a bolgár külügyminisztérium archívumában. A bolgár kommunista párt és más politikai erők dokumentumai, illetve a VMRO belső levelezése szintén fontos, bár részben megsemmisült vagy hozzáférhetetlen forrásanyagot jelentenek. A visszaemlékezések – például a puccs résztvevőinek memoárjai – hasznosak, de elfogultak, ezért óvatosan kezelendők.

A szakirodalomban több kérdés erősen vitatott. **Sztambolijszki kormányzásának értékelése** eltérő: a bolgár baloldali hagyomány demokratikus reformerként, a jobboldali hagyomány populista kalandorként mutatja be. A modern kutatás árnyalt képet ad, amely szerint a BZNSZ egyszerre volt reformer és autoriter, a politikai ellenfeleket sem kímélő erő. Az 1923-as puccs körülményeiben a király felelőssége máig nyitott kérdés, mivel a puccs szervezéséről fennmaradt dokumentumok hiányosak. A puccs utáni megtorlás áldozatainak száma nem ismert pontosan, és a különböző becslések jelentős eltéréseket mutatnak.

A revíziós politika megítélése is vitatott. Egyes történészek szerint a bolgár kormány a békefeltételek igazságtalansága miatt jogos törekvést képviselt, mások szerint a revízió a nemzetközi rend destabilizálásához és a német befolyás növekedéséhez vezetett. A bolgár társadalomtörténetben a kisebbségek és a politikai erőszak áldozatainak számadatai gyakran becsléseken alapulnak, mivel a korszakból hiányosak a statisztikai felmérések. A zsidó közösség helyzetére vonatkozó adatok viszonylag jól dokumentáltak a bolgár zsidó hitközségek irataiban, de a diszkrimináció és a társadalmi kirekesztés mértékét illetően a szakirodalom megoszlik.

Végül meg kell jegyezni, hogy a bolgár nemzeti emlékezetben a két háború közötti időszakot gyakran a „nemzeti katasztrófa” és a revízió kettős narratívája uralja. Ez az emlékezetpolitikai keret a mai napig hatással van a történelmi értelmezésekre, ezért a forráskritikai olvasónak érdemes elkülönítenie a dokumentált tényeket az emlékezetpolitikai állításoktól.

25.2.7 Rövid összefoglaló

- A neuillyi béke (1919) területi veszteségeket, hadseregkorlátozást és jóvátételt írt elő; a bolgár emlékezetben „nemzeti katasztrófaként” él, ami emlékezetpolitikai állítás.
- A Bolgár Földműves Népi Szövetség (BZNSZ) 1919–1923 között kormányzott, agrárreformot hajtott végre, de autoriter eszközöket is alkalmazott.
- Alekszandăr Sztambolijszki miniszterelnök a szomszédokkal való megbékélést szorgalmazta, ami a nacionalista és macedón körök szemében árulásnak számított.
- Az 1923-as tisztek puccsa megbuktatta a BZNSZ-t, Sztambolijszkit a VMRO fegyveresei meggyilkolták; a kommunista párt semlegessége súlyosbította a vereséget.

- A puccsot követően a bolgár belpolitika jobbra tolódott, III. Borisz fokozatosan erősítette hatalmát, és 1935-től királyi diktatúrát épített ki.
- A külpolitika fő célja a revízió volt: a neuillyi béke területi és katonai rendelkezéseinek felülvizsgálata, ami fokozatosan Németország felé orientálta az országot.
- A társadalmat a paraszti elszegényedés, a VMRO politikai erőszaka, a kisebbségek asszimilációja és a baloldal üldözése jellemezte.

25.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódik a neuillyi béke a bolgár revíziós politika kialakulásához? Mely rendelkezései váltották ki a legnagyobb ellenállást?
2. Milyen kettősségek jellemezték a Sztambolijszki-kormányt? Miért tekinthető egyszerre demokratikus és autoriter kísérletnek?
3. Milyen okok vezettek az 1923-as puccshoz, és miért maradt a bolgár kommunista párt semleges? Hogyan ítélnéd meg ezt a passzivitást?
4. Hasonlítsd össze a bolgár királyi diktatúrát a korabeli európai autoriter rezsimekkel! Miben hasonlít, és miben tér el tőlük?
5. Miért nevezhető emlékezetpolitikai állításnak a neuillyi béke „nemzeti katasztrófaként” való értelmezése? Milyen forrásokkal lehetne ezt az állítást kritikailag vizsgálni?

25.3 A második világháború és a Holocaust

Bulgária 1939 szeptembere után ismét stratégiai ütközőzónává vált: a náci Németország délkelet-európai terjeszkedése, az olasz agresszió és a szovjet befolyás növekedése egyaránt korlátozta a bolgár kormány mozgásterét. A [A két háború közötti Bulgária] alfejezetben bemutatott revíziós törekvések – Dél-Dobrudzsa, Nyugat-Trákia, Vardar-Macedónia visszaszerzése – most új esélyt kaptak, de a nagyhatalmi szövetségek ára magas volt. Ebben az alfejezetben a tengelyhatalmi csatlakozást, a megszállt macedón és trákiai területek igazgatását, a zsidó lakosság elleni intézkedéseket és a háború utolsó szakaszát követjük nyomon. A bolgár Holocaust kérdése különösen alkalmas arra, hogy megkülönböztessük egymástól a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást, mert a bolgár háborús szerepvállalás megítélése a mai napig éles viták tárgya.

25.3.1 A tengelyhatalmi csatlakozás

Bulgária a két háború közötti időszakban hivatalosan semleges maradt, de a revíziós külpolitika és a nagyhatalmi nyomás fokozatosan a tengelyhatalmak felé sodorta. A Szovjetunió 1939. augusztusi német–szovjet megnemtámadási szerződése után a bolgár kormány egyensúlyozni próbált, de a náci Németország gazdasági befolyása és a területi ígéretek erősödő vonzerőt jelentettek. A craiovai szerződés (1940. szeptember 7.) révén Bulgária visszakapta Dél-Dobrudzsát Romániától, ami a revíziós politika első sikerét jelentette. A német katonai sikerek 1940–1941-ben tovább növelték a nyomást, és a bolgár kormány számára a tengelyhez való csatlakozás egyre inkább elkerülhetetlennek tűnt.

A döntő lépésre 1941. március 1-jén került sor, amikor Bulgária Bécsben aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás jegyzőkönyvét. A dokumentum aláírásával Bulgária formálisan a tengelyhatalmak oldalára állt. A megállapodás értelmében a német csapatok már másnap, 1941. március 2-án bevonultak Bulgáriába, és az ország területe a délkelet-európai német hadműveletek kiindulópontjává vált. A bolgár kormány a csatlakozást a nemzeti érdekek védelmeként mutatta

be, de a lépést a szövetségesek a tengelyhez való csatlakozásként értelmezték. Borisz cár (Borisz III, 1918–1943) személyes szerepe a döntésben vitatott: egyes történészek szerint a cár kényszerhelyzetben volt, mások szerint aktívan törekedett a területi nyereségekre.

Bulgária nem üzent hadat a Szovjetuniónak, és bolgár csapatok nem vettek részt a keleti front harcaiban. Ez a tény a bolgár háborús politika egyik legfontosabb sajátossága. Ugyanakkor Bulgária 1941. decemberében – német nyomásra – hadat üzent Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak. A bolgár hadsereg nem harcolt a nyugati szövetségesek ellen, de a német hadsereg szabadon használhatta Bulgária területét, vasútvonalait és kikötőit. A bolgár kormány a Szovjetunió elleni hadüzenet elutasítását a szláv testvériségre és az orosz–bolgár történelmi kapcsolatokra hivatkozva indokolta, de a németekkel való együttműködés így is mélyrehatóan meghatározta az ország háborús szerepét. A bolgár külpolitika e kettőssége a háború végéig fennmaradt, és a későbbi emlékezetpolitikában is fontos szerepet kapott.

25.3.2 A megszállt macedón és trákiai területek

A német vezetés Jugoszlávia és Görögország 1941. áprilisi lerohanása után Bulgáriának ígérte a vitatott területek egy részét. A bolgár hadsereg nem vett részt a tényleges hadműveletekben, de a német győzelem után a bolgár kormányzat közigazgatása alá vonta Vardar-Macedónia nagy részét, Pirot környékét, valamint Nyugat-Trákiát és Kelet-Macedóniát. A bolgár kormány ezeket a területeket annektáltnak tekintette, és a „bolgár egyesítés” (nacionalista narratíva) jegyében bolgár közigazgatást, oktatást és egyházi szervezetet vezetett be. A nemzetközi jog szerint azonban ezek a területek megszállás alatt álltak, mivel annexiójukat a háború utáni rendezés érvénytelenítette.

A megszállt területeken a bolgár hatóságok bolgarizáló politikát folytattak. A szerb és görög intézményeket felszámolták, a helyi elitet megfélemlítették, és a bolgár nyelvet kötelezővé tették az oktatásban és a közigazgatásban. A bolgár kormányzat betelepítésekkel is igyekezett megváltoztatni a területek etnikai összetételét, ami a helyi lakosság ellenállását váltotta ki. A bolgár megszállási politika különösen súlyos következményekkel járt a zsidó lakosság számára, de a nem zsidó lakosság is szenvedett a kényszerintézkedésektől. A bolgár hatóságok által elkövetett erőszak mértékéről a történészek vitatkoznak, de a dokumentált esetek egyértelműen jelzik a megszállás brutalitását. A bolgár uralom emléke a későbbi jugoszláv és görög történetírásban a bolgár nacionalizmus bírálatának egyik központi elemévé vált, míg a bolgár nemzeti emlékezetben sokáig a területi egyesítés pozitív narratívája dominált. Ez a kettősség a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya.

A megszállt területek igazgatása nem volt egységes. Vardar-Macedóniában a bolgár hatóságok a „felszabadítás” retorikáját használták, de a helyi szláv lakosság egy része nem azonosult a bolgár nemzeti projekttel, és a kommunista ellenállási mozgalom hamarosan megjelent. Nyugat-Trákiában és Kelet-Macedóniában a bolgár uralom görögellenes intézkedésekkel járt, ami a görög lakosság elűzéséhez és a terület etnikai átalakításához vezetett. A bolgár kormányzat a zsidó lakosságot a megszállt területeken különösen kiszolgáltatott helyzetbe hozta, mert a bolgár állampolgárságú zsidókkal ellentétben a megszállt területek zsidó lakosait nem védte a bolgár jogrend. Ez a különbségtétel a bolgár Holocaust egyik legfontosabb jellemzője.

25.3.3 A zsidó deportálások és a Holocaust

A bolgárországi zsidóság lélekszáma a háború előtt mintegy 48 000 főre tehető (becslés, a bolgár statisztikai hivatal és a zsidó közösségi nyilvántartások alapján). A bolgár kormány 1940 decemberében fogadta el a **Nemzetvédelmi törvényt** (Zakon za zaštita na nacijata), amely a zsidó lakosság jogait fokozatosan korlátozta: korlátozták a gazdasági tevékenységet,

a közéleti részvételt, a vegyes házasságokat, és bevezették a zsidó vagyon elkobzásának jogi alapját. A törvény a náci Németország faji törvényeinek mintáját követte, de a bolgár kormány hangsúlyozta, hogy a rendelkezések a bolgár nemzet védelmét szolgálják. A zsidó férfiakat 1941-től kötelező munkaszolgálatra (trudova povinnost) hívták be, ami a deportálások előtti időszak egyik legsúlyosabb intézkedése volt.

A német nyomás a zsidó lakosság deportálására 1942 végétől fokozódott. A bolgár kormány 1943. február 22-én megállapodást kötött a náci hatóságokkal a „zsidókérdés" rendezéséről. A megállapodás értelmében a bolgár hatóságok letartóztatták és átadták a németeknek a megszállt területek zsidó lakosságát. A deportálások 1943. március 4-én és 11-én zajlottak le. A trákiai zsidókat a bolgár hatóságok összegyűjtötték, majd Lom kikötőjéből a Dunán hajóval, később vonaton szállították a német megsemmisítő táborokba. A macedóniai zsidókat Szkopjéből deportálták. Az áldozatok összlétszáma a bolgár és német iratok alapján **11 343 fő** volt. Ez a szám dokumentált ténynek tekinthető, bár a forrásokban kisebb eltérések előfordulnak. A deportáltak túlnyomó többségét Treblinkában meggyilkolták; a túlélők száma elenyésző, gyakorlatilag nulla.

A bolgár állampolgárságú zsidók deportálását 1943 tavaszán leállították. A tervezett deportálás hírére széles körű tiltakozás bontakozott ki. A bolgár ortodox egyház (Bălgarska pravoslavna cărkva) vezetői, köztük Sztefan metropolita (Stefan) és Kiril plovdivi metropolita (Kiril), nyilvánosan felléptek a deportálás ellen. A parlamenti alelnök, Dimităr Pešev ( ) tiltakozó nyilatkozatot szervezett, és több képviselő is csatlakozott. A szakmai szervezetek, értelmiségiek és egyszerű polgárok petíciókat nyújtottak be. Borisz cár végül nem írta alá a deportálási parancsot, és a bolgár zsidók deportálását lefújták. A bolgárországi zsidókat azonban vidékre internálták, vagyonukat elkobozták, és a férfiak egy részét továbbra is kényszermunkára vitték. A túlélés tehát nem jelentette a teljes jogfosztottság megszűnését.

A bolgár zsidók túlélésének okai a történettudomány egyik legvitatottabb kérdései közé tartoznak. A tudományos konszenzus szerint több tényező együttes hatása játszott szerepet: a német hadi helyzet romlása 1943 tavaszán, a bolgár politikai elit óvatossága, a társadalmi ellenállás, az egyház fellépése és a cár személyes döntése. A vita abban áll, hogy melyik tényező volt a döntő, és milyen motivációk álltak a háttérben. Egyes történészek szerint a bolgár elit elsősorban a nemzetközi megítéléstől és a szovjet kapcsolatoktól tartott, mások szerint a társadalmi ellenállás valódi erkölcsi kényszert jelentett. Az emlékezetpolitikában gyakran jelenik meg az a leegyszerűsítő állítás, hogy „Bulgária megmentette zsidóit", ami figyelmen kívül hagyja a megszállt területek zsidóinak deportálását és a bolgár állam aktív részvételét abban. A történészek ezért hangsúlyozzák, hogy a bolgár Holocaust értékelésekor nem lehet a bolgár állampolgárságú zsidók túlélését a deportáltak sorsától elválasztani.

A bolgár Holocaust emlékezete a kommunista korszakban elnyomott volt, mert a hivatalos ideológia a nemzeti ellenállást és a szovjet felszabadítást helyezte előtérbe. A rendszerváltás után a kérdés újra napirendre került, és a bolgár társadalomban máig éles viták folynak a felelősségről. A „mentés" narratívája a bolgár nemzeti identitás részévé vált, de a megszállt területek zsidóinak deportálása ezt a képet megkérdőjelezi. A történészek feladata ezért a dokumentált tények és a konszenzusos értelmezések elkülönítése az emlékezetpolitikai állításoktól.

25.3.4 A háború vége és a hatalomváltás

A háború utolsó szakaszában Bulgária helyzete gyorsan romlott. A szovjet hadsereg 1944 nyarára elérte a Balkán térségét, és a bolgár kormány hiába próbált tárgyalni a szövetségesekkel. A Szovjetunió 1944. szeptember 5-én hadat üzent Bulgáriának, annak ellenére, hogy Bulgária hivatalosan nem állt hadban a Szovjetunióval. Szeptember 8-án a szovjet csapatok átlépték a

bolgár határt, és az ország megszállás alá került. A bolgár kormány kísérlete a semlegesség fenntartására kudarcot vallott, és a politikai válság elmélyült.

A fordulópontot 1944. szeptember 9-e jelentette, amikor a **Hazafias Front** (Otečestven front) fegyveres felkeléssel átvette a hatalmat Szófiában. A Hazafias Front a kommunisták, a baloldali agrárpárti erők, a szociáldemokraták és a katonai ellenzék együttműködéséből jött létre, de a kommunisták hamarosan meghatározó szerephez jutottak. Az új kormány azonnal hadat üzent Németországnak, és a bolgár hadsereg a szovjet hadsereg oldalán bekapcsolódott a németek elleni harcokba. A bolgár csapatok részt vettek Jugoszlávia, Magyarország és Ausztria felszabadításában, és jelentős veszteségeket szenvedtek. A bolgár hadsereg átállása a háború végén hozzájárult ahhoz, hogy Bulgária a szövetségesek oldalán fejezze be a háborút, de ez nem törölte el a korábbi tengelyhatalmi szerepvállalás következményeit.

A háború utáni rendezést az 1947. évi párizsi békeszerződés szabályozta. Bulgária elvesztette a háború alatt megszállt macedón és trákiai területeket, visszaállították a háború előtti határokat, de megtarthatta Dél-Dobrudzsát, amelyet 1940-ben szerzett vissza Romániától. Az országnak jóvátételt kellett fizetnie Görögországnak és Jugoszláviának. A békeszerződés a bolgár háborús részvételt a tengelyhatalmak oldalán elítélte, de a bolgár kommunista kormány a szovjet támogatással hamarosan megszilárdította hatalmát. A háború vége és a hatalomváltás tehát közvetlenül átvezetett a kommunista korszakba, amelyet a [A kommunista hatalomátvétel] alfejezet tárgyal. A bolgár társadalom számára a háború mérlege ellentmondásos volt: a területi nyereségek átmenetinek bizonyultak, a zsidó lakosság egy része túlélte a Holocaustot, de a megszállt területek zsidó közösségei gyakorlatilag megsemmisültek, és az ország a szovjet befolyási övezetbe került.

25.3.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forráscsoportjai közé tartoznak a bolgár külügyminisztérium és a Minisztertanács iratai, a német külügyi és SS-iratok, a deportálási jegyzőkönyvek, valamint a bolgár ortodox egyház levéltárai. A zsidó közösségek helyi anyakönyvei és a jeruzsálemi Yad Vashem adatbázisa egészíti ki a képet. A deportáltak 11 343 fős számát a bolgár és német hatósági iratok alapján dokumentált tényként tartják számon, de a forrásokban kisebb eltérések előfordulhatnak, ezért a pontos szám becslésnek is tekinthető. A bolgárországi zsidók túlélésének okai vitatottak: a cár szerepe, az egyház és a közvélemény fellépése, valamint a német hadi helyzet súlya között a történészek nem értenek egyet. Nincs tudományos konszenzus abban, hogy mi volt a döntő tényező, és a „mentés” narratívája inkább emlékezetpolitikai állítás, mint történészi értékelés.

A megszállt területek annexiójának jogi megítélése is vitatott: a bolgár kormány annexióként kezelte ezeket a területeket, de a nemzetközi jog szerint megszállás volt, és a háború utáni rendezés érvénytelenítette a bolgár igényeket. A bolgár megszállási politika erőszakos cselekményeinek mértékéről a források hézagosak, mert a bolgár hatóságok iratai nem mindig maradtak fenn, és a helyi lakosság emlékezete erősen átpolitizált. Borisz cár 1943. augusztus 28-án bekövetkezett halálának körülményei továbbra is bizonytalanok: a mérgezés gyanúja nem bizonyított, és a halál okát a történészek vitatják. A kommunista korszakban a Holocaust emlékezete elnyomott volt, ami a források szelektív megőrzéséhez vezetett. A rendszerváltás utáni kutatások sokat feltártak, de a bolgár Holocaust teljes körű feldolgozása még nem zárult le.

25.3.6 Rövid összefoglaló

- Bulgária 1941. március 1-jén csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, és a német csapatok bevonulásával a tengelyhatalmak oldalára került, de a Szovjetuniónak nem üzent hadat, és bolgár csapatok nem harcoltak a keleti fronton.

- A német győzelmek után Bulgária közigazgatása alá vonta Vardar-Macedónia nagy részét, Pirot környékét, valamint Nyugat-Trákiát és Kelet-Macedóniát; az annexiót a nemzetközi jog megszállásként kezelte, a bolgár hatóságok bolgarizáló és erőszakos politikát folytattak.
- A megszállt területek zsidó lakosságát a bolgár hatóságok 1943 márciusában letartóztatták és átadták a németeknek; a deportáltak száma 11 343 fő volt (dokumentált tény), túlnyomó többségüket Treblinkában meggyilkolták.
- A bolgár állampolgárságú zsidók deportálását 1943 tavaszán leállították; a túlélés okai vitatottak, és az emlékezetpolitikai „mentés” narratíva leegyszerűsíti a történteket.
- A bolgár zsidókat a deportálás leállítása után is internálták, vagyonukat elkobozták, és munkaszolgálatra kényszerítették.
- 1944. szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának, a szovjet csapatok bevonultak, és szeptember 9-én a Hazafias Front átvette a hatalmat.
- Az új kormány hadat üzent Németországnak, a bolgár hadsereg a szovjetek oldalán harcolt, de az 1947-es párizsi békeszerződés a megszállt területek elvesztését és jóvátételt írt elő.

25.3.7 Önellenőrző kérdések

- Miben különbözött a bolgár állampolgárságú zsidók és a megszállt területek zsidó lakosainak sorsa a második világháború alatt, és milyen forrásokkal bizonyítható ez a különbség?
- Hogyan értelmezhető a bolgár kormány területi politikája a nemzetközi jog és a bolgár nacionalista narratíva szempontjából, és miért vált ez emlékezetpolitikai vitává?
- Milyen tényezők játszottak szerepet a bolgár zsidók deportálásának leállításában, és miért vitatott a történészek között ezek súlya?
- Hogyan változott Bulgária nemzetközi helyzete 1944 szeptemberében, és milyen következményekkel járt a hatalomváltás az ország háború utáni rendezésére?

25.4 A kommunista hatalomátvétel

A bolgár kommunista hatalomátvétel nem egyetlen nap, hanem 1944 és 1949 közötti, fokozatosan kibontakozó folyamat volt; az 1944. szeptember 9-i fordulat csak a kaput nyitotta meg. Az előző alfejezetben tárgyalt háborús időszak és a holokauszt után a bolgár állam szovjet megszállás alá került, ami lehetővé tette, hogy a Bolgár Kommunista Párt (Balgarszka komunistichseszka partija, , BKP) a Haza Front koalícióján belül fokozatosan kisajátítsa a hatalmat. Ezt a folyamatot a szovjet katonai jelenlét, a belügyi és igazságügyi tárcák megszerzése, a népbíróságokkal végrehajtott politikai tisztogatás, az 1946-os monarchiaellenes népszavazás, az 1947-es szovjet mintájú alkotmány, valamint az 1947–1948-as államosítás és a plurális politikai rendszer felszámolása biztosította. A bolgár változat sajátossága, hogy a fordulat egy formálisan széles, a háborúellenes erőket tömörítő koalíció keretében zajlott, de a kommunista párt gyorsan kiszorította partnereit, és 1948 végére egypárti uralmat épített ki. A hatalomátvétel nem érthető meg a szovjet külpolitika, a görög polgárháború és a szovjet–jugoszláv viszály regionális összefüggései nélkül.

25.4.1 A Haza Front hatalomátvétele (1944)

A második világháború utolsó szakaszában Bulgária tengelyszövetségesként állt, de III. Borisz cár 1943 augusztusi halála után a régens tanács óvatos külpolitikát folytatott: fenntartotta a német gazdasági és katonai együttműködést, ugyanakkor igyekezett elkerülni a nyílt összeütközést a Szovjetunióval. 1944 nyarán, amikor a Vörös Hadsereg elérte a Balkánt, a bolgár kormány kísérletet tett a szövetségesekkel való megegyezésre, de a Szovjetunió 1944. szeptember 5-én hadat üzent Bulgáriának, másnap pedig a szovjet csapatok átlépték a határt. Ebben a helyzetben a Haza Front (Otechestven front,) – amelyet 1942 óta a BKP, a baloldali agrárpártiak, a szociáldemokraták és a katonai ellenzék egyes csoportjai alkottak – 1944. szeptember 8-áról 9-ére virradó éjszaka fegyveres felkeléssel megbuktatta a cári kormányt, és Kimon Georgiev ( ) vezetésével új kabinetet alakított.

A puccs jellege a mai bolgár emlékezetpolitikában és történetírásban vitatott. A kommunista korszak hivatalos narratívája a partizánmozgalom győzelmét hangsúlyozta, a posztkommunista értelmezés szerint viszont a fordulat elsősorban a Vörös Hadsereg jelenlétének és a szovjet külpolitikának az eredménye volt. Annyi dokumentált tény, hogy a szovjet csapatok napokon belül megszállták az ország jelentős részét, és a Georgiev-kormány 1944. október 28-án fegyverszünetet írt alá a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal. A megállapodás elrendelte a bolgár csapatok kivonását a korábban megszállt görög és jugoszláv területekről, a bolgár hadsereg szovjet parancsnokság alá helyezését, valamint a szövetséges ellenőrző bizottság felállítását, amelyben a szovjet fél dominált.

A Haza Front kormánya kezdetben valódi koalíció volt, de a kulcspozíciókat – a belügyet, az igazságügyet és a propagandát – a kommunisták szerezték meg. Ez lehetővé tette a politikai rendőrség átszervezését, a cári adminisztráció leváltását és a hadsereg politikai tisztogatását. A BKP 1944 őszén még nem volt tömegpárt; tagságát a kortárs becslések néhány tízezerre teszik, de a szovjet katonai jelenlét és a partizánokból szervezett „népi milícia” (Narodna milicija,) révén gyorsan kiépítette hatalmi hálózatát. A partizánmozgalom – bár a háború alatt folyamatosan működött – létszámát tekintve korlátozott volt; a szovjet csapatok érkezésekor kb. 10 000 főre becsülték, ami a bolgár társadalom egészéhez képest csekély arány, és azt jelzi, hogy a kommunista hatalomátvétel tömegbázisa 1944-ben még szűk volt.

25.4.2 A népbíróságok és a politikai tisztogatás

A kommunista hatalomátvétel egyik legvitatottabb eleme a **népbíróság** (Naroden szd,) felállítása volt. Az 1944. novemberi törvényerejű rendelet alapján a háborús bűnösök, a kollaboránsok és a politikai ellenfelek ügyében különleges bíróságok ítélkeztek. A perek 1944 végétől 1945 tavaszáig tartottak, és a hivatalos adatok szerint mintegy 11 000 embert ítéltek el; közülük a leggyakrabban idézett becslés szerint 2 700 körüli halálos ítéletet hoztak. A tényleges kivégzések száma ennél alacsonyabb volt, mert sok ítéletet távollétben hoztak, és egyes vádlottak külföldre menekültek. A pontos áldozatszám a mai napig vitatott: a bolgár posztkommunista történetírás 1 500 és 2 000 közötti tényleges kivégzést tart valószínűnek, míg egyes nyugati becslések magasabb számot közölnek. A népbíróságok nem csupán a háborús felelősöket, hanem a régi politikai eliteket, a cárizmus híveit, a fasiszta jellegű szervezetek tagjait és a kommunista párttal szemben álló értelmiségieket is elítélték, ami a jogállamiság teljes hiányát tükrözte.

A népbíróságok mellett a belügyi szervek tömegesen internáltak és munkatáborokba küldtek politikai ellenfeleket. A szovjet mintájú **politikai rendőrség** 1947-től (Darzhavna szigurnoszt, magyarul Állambiztonság) néven működött, és a kommunista párt közvetlen irányítása alatt állt. A szovjet tanácsadók jelenléte az igazságszolgáltatásban és a belügyi szervekben dokumentált, bár a bolgár hatóságok formálisan önállóak voltak. A megtorlás mértéke a bolgár

társadalom széles rétegeit sújtotta: volt minisztereket, parlamenti képviselőket, egyetemi tanárokat, papokat, földbirtokosokat és egyszerű parasztokat is elítéltek. A megtorlás a bolgár kollektív emlékezetben máig feldolgozatlan trauma; a rendszerváltás utáni rehabilitációs törvények és levéltári feltárások ellenére az áldozatok teljes névsora és a felelősség kérdése továbbra is vita tárgya.

25.4.3 A monarchia felszámolása és a köztársaság kikiáltása

A hatalom megszilárdításának második lépése a politikai rendszer formai átalakítása volt. A kommunista vezetés már 1945–1946-ban a monarchia felszámolását szorgalmazta, de ezt népszavazással kívánták legitimálni. 1946. szeptember 8-án tartották a népszavazást, amelyen a szavazók többsége a köztársasági államformára szavazott. A hivatalos eredmény szerint a résztvevők 95,6 százaléka támogatta a monarchia eltörlését, de a szavazás tisztaságát a kortárs megfigyelők és a későbbi történészek is megkérdőjelezték: a kommunista milícia jelenléte, a szavazók megfélemlítése és az ellenzéki propaganda korlátozása miatt az eredmény valódi támogatottsága bizonytalan. A nyugati diplomáciai források rendre szabálytalanságokról számoltak be, míg a szovjet és a bolgár kommunista sajtó a „népakarat” egyértelmű kifejeződéseként tálalta az eseményt.

1946. szeptember 15-én a bolgár parlament kikiáltotta a **Bolgár Népköztársaságot** (Narodna republika Bălgarija,). A cári család – II. Simeon gyermek-cár, anyja, Johanna anyakirályné és Mária Lujza hercegnő – előbb házi őrizetbe került, majd 1946 decemberében elhagyta az országot. A monarchia felszámolása után a kommunista párt a hatalom kizárólagos birtokosává vált, bár formálisan a Haza Front koalíció még működött. A politikai rendszer átalakításában fontos szerepet játszottak az 1945. novemberi választások, amelyeket az ellenzék bojkottált, valamint az 1946. októberi nagy nemzetgyűlési választások, amelyen a Haza Front a hivatalos adatok szerint a szavazatok mintegy 70 százalékát szerezte meg; ezek az arányok azonban nem tükrözik a valódi támogatottságot, mert a választási kampány és a szavazatszámlálás nem volt szabad.

A párizsi békeszerződést 1947. február 10-én írták alá, amely megerősítette Bulgária 1940-es visszacsatolásait, beleértve Dél-Dobrudzsa (Juzsna Dobrudzsa,) megtartását. Bulgária – a többi volt tengelyszövetségestől eltérően – nem veszített területeket, ami a szovjet diplomácia sikerének számított, és tovább erősítette a kommunista rezsim legitimitását a bolgár közvélemény egy részében. A békeszerződés értelmében Bulgária jóvátételt fizetett Görögországnak és Jugoszláviának, a Szovjetunió azonban lemondott a maga részéről, ami a bolgár–szovjet kapcsolat javítását szolgálta.

25.4.4 Dimitrov kormánya és a sztálinista átalakulás

A bolgár kommunista vezető, **Georgi Dimitrov** ( ) 1946. november 6-án tért vissza a Szovjetunióból, ahol 1934 óta emigrációban élt. Hazatérése után miniszterelnökké nevezték ki, és nevéhez fűződik a szovjet típusú államberendezkedés gyors kiépítése. Dimitrov a Kommunista Internacionálé (Komintern) egykori főtitkára volt, és a nemzetközi kommunista mozgalom ismert alakja, ami hitelességet adott a bolgár kommunista pártnak a sztálini vezetés szemében. Ugyanakkor Dimitrov – bolgár származású, de szovjet állampolgárságú politikus – sajátos pozícióban volt: egyszerre volt a szovjet érdekek közvetítője és a bolgár nemzeti érdekek képviselője a saját retorikájában. Ez a kettősség később, a szovjet–jugoszláv szakítás idején vált élesen láthatóvá.

A Dimitrov-kormány első nagy jogalkotási lépése az 1947. december 4-én elfogadott új alkotmány volt, amely a szovjet alkotmány mintájára a **népi demokrácia** (narodna demokracija,

) kereteit rögzítette. Az alkotmány kimondta a munkásosztály vezető szerepét, a termelési eszközök állami tulajdonát, és a BKP-t a társadalom „vezető erejeként” határozta meg. A „népi demokrácia” fogalma az 1940-es évek második felének kelet-európai politikai nyelvében a szovjet befolyás alatti, formálisan koalíciós kormányzást jelentette, amely valójában a kommunista párt fokozatos hegemóniáját takarta. A bolgár alkotmány tehát nem egy polgári demokrácia, hanem egy szovjet típusú államberendezkedés jogi alapjait fektette le.

A gazdasági szovjetizálás 1947–1948-ban gyorsult fel: az 1947. decemberi államosítási törvény az ipari vállalatokat, a bányákat, a bankokat és a nagykereskedelmet állami tulajdonba vette; 1948 folyamán az államosítás kiterjedt a közlekedésre és a külkereskedelemre. A mezőgazdaságban 1948-tól kezdték meg a **kollektivizálást** (kollektivizacija,), bár a tömeges erőszakos kollektivizálás csak 1949–1953 között, már Valko Cservenkov ( ) időszakában bontakozott ki. A szovjet mintájú **tervgazdaság** bevezetése 1947-ben kezdődött: az első kétéves tervet (1947–1948) ötéves tervek követték, amelyek az iparosítást és a nehézipar fejlesztését helyezték előtérbe. A földreform korábbi, 1945–1946-os lépései a nagybirtokok felosztását ígérték, de a parasztság későbbi ellenállása miatt a kollektivizálás erőszakos formát öltött.

A sztálinista átalakulás része volt a kulturális élet szovjetizálása is: a sajtót, a rádiót és az iskolákat a párt ellenőrzése alá vonták; a nyugati kulturális hatásokat visszaszorították; a szovjet tudomány és művészet hivatalos kánonná vált. Az ortodox egyházat állami felügyelet alá helyezték, a papság egy részét leváltották, az iskolákat államosították. Dimitrov személyi kultusza már 1946-tól épült, bár halála után Cservenkov ezt új szintre emelte. A bolgár társadalom mindennapjait a párt által szervezett tömegrendezvények, élmunkás-versenyek és ideológiai kampányok határozták meg.

25.4.5 Az egypártrendszer kialakulása

A politikai pluralizmus felszámolása fokozatosan, 1946 és 1948 között ment végbe. Először a Haza Fronton belüli centrista és jobboldali agrárpártiakat – a BZNS (Balgarszki zemedelszki naroden szajuz,) egyes frakcióit – szorították ki a parlamentből és a kormányból, sokukat letartóztatták, illetve emigrációba kényszerítették. A szociáldemokrata pártot 1948-ban egyesítették a BKP-vel, ezzel megszüntették az önálló szociáldemokrata szervezetet. A többi pártot – a Demokrata Pártot, a Radikális Pártot és másokat – betiltották, vezetőiket kiiktatták. 1948 végére a BKP gyakorlatilag az egyetlen párt maradt, és az 1949-es választások már csak a Haza Front egységes listáján zajlottak. A szovjet modell szerinti „népi demokrácia” tehát 1948-ra egypárti diktatúrává alakult, bár a Haza Front formális szervezetét fenntartották.

Az egypártrendszer kialakításával párhuzamosan a **Bolgár Kommunista Párt** belső szerkezete is a sztálini modellt követte: a Politikai Bizottság (Politbjuro,) és a Központi Bizottság koncentrálta a hatalmat, a tömegszervezeteket (ifjúsági, szakszervezeti, nőszervezeti) a párt irányította. A szovjet tanácsadók jelenléte a pártapparátusban és az államigazgatásban dokumentált, de a bolgár vezetők – elsősorban Dimitrov – bizonyos önállóságot is megőriztek. A belső ellenzéket, különösen a jugoszláv–bolgár föderáció híveit 1948-tól kezdték eltávolítani, ami előrevetítette a következő évek koncepciós pereit.

25.4.6 Külpolitika és regionális összefüggések

A bolgár hatalomátvétel szorosan összefüggött a balkáni és európai szovjet politikával. Bulgária 1947-től a szovjet tömb része lett, részt vett a Kominform (, a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája) 1947-es megalakításában, és 1949-ben alapító tagja volt a KGST-nek (Szavet za ikonomicseszka vzaimopomos, , Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa). A bolgár külpolitika a Szovjetunió irányvonalát követte, de a regionális kérdésekben a bolgár

kommunista vezetés – Dimitrovval az élen – időnként saját, balkáni föderációs elképzeléseket is napirendre tűzött.

Az első regionális kérdés a **görög polgárháború** (1946–1949) volt: Bulgária – Jugoszláviával és Albániával együtt – támogatást nyújtott a Görög Demokratikus Hadseregnek (Dimokratikós Sztratós Elládas, Δ Σ E), és görög kommunista menekülteket fogadott be. A bolgár területről indított utánpótlás és a menekülttáborok működtetése dokumentált, bár a pontos mérték vitatott. A szovjet politika 1949-ben, Sztálin döntése nyomán leállította a görög kommunisták támogatását, ami hozzájárult a felkelés vereségéhez. A bolgár–görög viszony a háborús megszállásból eredő feszültségek miatt eleve rossz volt, és a görög kommunista ügy támogatása tovább mélyítette az ellentétet; a görög polgárháború lezárulta után a bolgár rezsim menekültpolitikája hosszú távú kisebbségi és emlékezetpolitikai problémává vált.

A második, ennél is összetettebb kérdés a **macedón kérdés** és a Balkán-föderáció terve volt. Dimitrov 1947–1948-ban tárgyalásokat folytatott Josip Broz Tito jugoszláv vezetővel egy délszláv–bolgár föderációról, amelynek része lett volna a macedón nemzeti kérdés rendezése is: Bulgária elismerte volna a macedón nemzetet, és tervek szerint a bolgárországi Pirin-Macedóniát a jugoszláv Macedóniához csatolták volna. A tárgyalások azonban 1948 júniusában, a Kominform Jugoszláviát elítélő határozata után megszakadtak; Bulgária szakított Titóval, és a későbbiekben a macedón nemzetépítést Bulgária részéről elutasították. Ez a fordulat a bolgár belpolitikában is tisztogatásokhoz vezetett a jugoszlávbarátnak tartott kommunisták ellen, és megalapozta a bolgár–jugoszláv viszály több évtizedes szakaszát. A macedón kérdés a bolgár és az észak-macedón történetírásban ma is éles viták tárgya; a közös múlt értelmezése jelentősen eltér, és a 21. századi bolgár–észak-macedón diplomáciai feszültségek gyökerei részben ide nyúlnak vissza.

25.4.7 Források és bizonytalanságok

A bolgár kommunista hatalomátvétel rekonstrukciója számos elsődleges forrásra támaszkodik, de azok értelmezése erősen vitatott. Az elsődleges források közé tartoznak a Bolgár Kommunista Párt Politikai Bizottságának és Központi Bizottságának jegyzőkönyvei (amelyek egyes időszakokban hiányosak vagy utólagosan szerkesztettek lehetnek), a Haza Front kormányának rendeletei, a népbíróságok iratanyaga, a népszavazás és a választások jegyzőkönyvei, valamint a szovjet diplomáciai iratok. A bolgár levéltárak a rendszerváltás után részben megnyíltak, de a kommunista titkosszolgálat ( ) iratainak feldolgozása máig folyamatban van; a hiányzó és megsemmisített dokumentumok miatt a kép szükségképpen töredékes.

A másodlagos szakirodalom alapvetően két korszakra oszlik. A kommunista időszak bolgár történetírása ideologikus volt, a hatalomátvételt törvényszerű győzelemként ábrázolta, és elhallgatta a megtorlás mértékét. A posztkommunista bolgár és nemzetközi kutatás viszont részletesen feltárta a népbíróságok és a politikai tisztogatások áldozatait, de az értékelés politikai szempontból megosztott: egyes szerzők a kommunista időszakot elsősorban idegen szovjet uralomként, mások a bolgár társadalom belső átalakulási folyamataként értelmezik. A nyugati történetírásban R. J. Crampton, John D. Bell és Marshall Lee Miller munkái meghatározók; a bolgár szerzők közül a posztszocialista nemzedék több monográfiát publikált a hatalomátvétel helyi és regionális aspektusairól. A szóbeli történeti interjúk és a rendszerváltás utáni kárpótlási és rehabilitációs dokumentumok tovább árnyalják a képet, de ezek forráskritikája még kevésbé kiforrott.

A legfontosabb vitatott pontok a következők: - A Haza Front 1944. szeptemberi fordulatának jellege: partizán felkelés vagy szovjet katonai megszállás? A bolgár kommunista és posztkommunista emlékezetpolitikai narratívák élesen szemben állnak egymással. - A népbíróságok áldozatainak pontos száma; a hivatalos bolgár adat és a független becslések eltérnek, és a halálos ítéletek tényleges végrehajtásának aránya bizonytalan. - A 1946-os népszavazás tisztasága és az eredmény

valódi támogatottsága; a különböző forrástípusok (bolgár hatósági jegyzőkönyvek, nyugati diplomáciai jelentések, szóbeli visszaemlékezések) ellentmondásosak. - A bolgár kommunista vezetők önállósága a szovjet utasításokkal szemben; Dimitrov szerepe és a balkáni föderációs tervek értékelése vitatott – egyes történészek szerint Dimitrov kezdeményező volt, mások szerint Sztálin utasításait hajtotta végre. - A görög polgárháborús támogatás mértéke és hatása, valamint a bolgár menekültpolitika hosszú távú következményei. - A bolgár társadalom áldozati emlékezete: a kommunista megtorlás áldozatainak rehabilitációja a rendszerváltás után még nem zárult le, és a nyilvános emlékezetpolitikai vitákban a kommunista korszak megítélése erősen polarizált.

25.4.8 Rövid összefoglaló

1. 1944. szeptember 9-én a Haza Front koalíciója – a Vörös Hadsereg jelenlétében – megbuktatta a cári kormányt, és Kimon Georgiev vezetésével szovjetbarát kabinet alakult; a fordulat jellege máig vitatott.
2. A Bolgár Kommunista Párt a belügyi és igazságügyi tárcák birtokában gyorsan kiépítette hatalmi monopóliumát; a népbíróságok és a politikai rendőrség tömeges megtorlást hajtott végre, amelynek áldozatszáma vitatott.
3. 1946. szeptember 8-án népszavazással – vitatott tisztaságú eljárásban – eltörölték a monarchiát; 1946. szeptember 15-én kikiáltották a Bolgár Népköztársaságot.
4. Georgi Dimitrov 1946–1949 közötti kormányzása alatt szovjet mintájú alkotmányt fogadtak el, államosították az ipart, a bankokat és a nagykereskedelmet, és beindult a kollektivizálás.
5. 1948-ra a politikai pluralizmust felszámolták, a BKP egypárti uralmat épített ki; a tömegszervezeteket, a sajtót és az egyházat a párt ellenőrizte.
6. Bulgária a szovjet tömb része lett, részt vett a Kominform és a KGST megalakításában; aktívan támogatta a görög kommunista felkelőket, de 1949-ben a szovjet politika leállította ezt.
7. A balkáni föderációs tervek – köztük a macedón kérdés rendezése – 1948-ban a szovjet–jugoszláv szakítással összeomlottak, és ez belpolitikai tisztogatásokhoz vezetett.
8. 1949-re a sztálinista átalakulás alapjai megszilárdultak; Dimitrov halála után Valko Cservenkov vette át a párt irányítását, és a következő években a rendszer legkeményebb szakasza következett.

25.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a Haza Front 1944. szeptemberi hatalomátvétele a szovjet katonai jelenléthez, és milyen belső feszültségek jellemezték a koalíciót?
2. Milyen jogi, politikai és emberi következményei voltak a népbíróságoknak, és miért vitatott az áldozatok száma a bolgár történetírásban?
3. Milyen lépéseken keresztül számolta fel a BKP a monarchiát és a politikai pluralizmust 1946–1948 között, és milyen szerepet játszott ebben a népszavazás?
4. Hasonlítsa össze a bolgár sztálinista átalakulást a szovjet modellel; milyen hasonlóságok és bolgár sajátosságok figyelhetők meg a gazdaságban és az államberendezkedésben?
5. Miért voltak meghatározók a görög polgárháború és a szovjet–jugoszláv szakítás a bolgár kommunista hatalomátvétel külpolitikai keretében?

26 Bulgária 1945-től napjainkig

26.1 A kommunista Bulgária

A kommunista Bulgária története 1945 és 1989 között a szovjet modellt követő, egypárti államszocialista rendszer kiépülésének, megszilárdulásának és fokozatos eróziójának folyamata. A jelen alfejezet az előző, a kommunista hatalomátvételt tárgyaló alfejezet A kommunista hatalomátvétel folytatása, és a hatalom megszilárdításától a rendszer bukásáig terjedő időszakot elemzi, különös tekintettel a gazdasági átalakulásra – a kollektivizálásra és az iparosításra –, valamint a török kisebbség elleni, az 1980-as években kibontakozó kampányra. A korszak értelmezésénél alapvető forráskritikai nehézséget jelent, hogy a pártállami dokumentumok, statisztikai évkönyvek és hivatalos narratívák a rezsim önigazolását szolgálták, ezért a számadatok és eseményleírások mögött mindig meg kell különböztetni a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust és az utólagos emlékezetpolitikai állítást.

26.1.1 A hatalom megszilárdítása és a népi demokrácia kiépülése (1945–1948)

A bolgár kommunisták 1944. szeptember 9-én, a szovjet Vörös Hadsereg jelenlétében és a **Hazafias Front** (bolgárul: , Otečestven front) nevű koalíció keretében vették át a hatalmat. A hatalomátvétel körülményeit az előző alfejezet A kommunista hatalomátvétel tárgyalta, ezért itt csak az 1945 utáni megszilárdításra összpontosítunk. A **Bolgár Kommunista Párt** (Bolgarszka komunistieseska partija, BKP) a kezdeti többpárti látszat ellenére fokozatosan felszámolta a politikai ellenzéket. Az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon a Hazafias Front a leadott szavazatok túlnyomó többségét szerezte meg, de a szavazás tisztaságát a kortárs nyugati megfigyelők és a későbbi történetírás is kétségbe vonta; a választási adatok a rezsim hivatalos statisztikáin alapulnak, ezért forráskritikával kezelendők. 1946-ban népszavazáson megszüntették a monarchiát, és Bulgáriát **népköztársasággá** (narodna republika) nyilvánították. A népszavazás eredménye – a hivatalos adatok szerint több mint 90 százalékos támogatottság – szintén a kommunista államapparátus által kontrollált szavazás eredménye volt.

1947-ben új alkotmányt fogadtak el, amely a szovjet típusú berendezkedés alapjait rögzítette. A BKP 1948-ban egyesült a szociáldemokrata párttal, és így megszűnt az utolsó jelentős, önálló baloldali politikai erő is. Az **Agrár Szövetség** (Bolgarszki zemedelszki naroden szajuz, BZNSZ) nevű parasztpártot már korábban a Hazafias Frontba kényszerítették, és a kommunista párt irányítása alá rendelték. A politikai ellenfeleket – a régi elit tagjait, a hadsereg tisztjeit, a cári adminisztráció vezetőit, valamint a parasztpárt és a szociáldemokraták önálló politikusait – a **népi bíróságok** (naroden szad) elé állították. A népi bíróságok 1944 végén kezdték meg működésüket, és több ezer halálos ítéletet hoztak; a kivégzések pontos számáról nincs teljes egyetértés a történetírásban, mivel a korabeli periratok részben hiányosak vagy később megsemmisültek. A megtorlás áldozatainak számát a szakirodalom jellemzően több ezerre becsli, de a becslések forrástól függően jelentősen eltérnek.

A politikai rendőrség, a későbbi **Állambiztonság** (Dăržavna sigurnost, DSZ) már 1944-től működött, és a sztálini mintához hasonlóan a társadalom minden rétegét megfigyelés alatt tartotta. A korai időszakban a kommunista hatalom fő társadalmi bázisa a munkásság és a

szegényparasztság egy része volt, de a BKP a hagyományos paraszti társadalomban sokáig kisebbségben maradt. A rezsim ezért a központosított állami erőszak és a szovjet katonai jelenlét révén biztosította a hatalmát.

26.1.2 A sztálinista modell: kollektivizálás, iparosítás és terror (1948–1956)

1948 után a bolgár kommunista rezsim teljes mértékben a szovjet sztálinista modellt követte. A gazdaságpolitika két fő pillére a mezőgazdaság **kollektivizálása** (kollektivizacija) és a gyors ütemű **iparosítás** (industrializacija) volt. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek – bolgárul **TKZSZ** (, azaz munka-szövetkezeti mezőgazdasági gazdaság) – létrehozását állami kényszerrel, adóterhekkel, beszolgáltatási kötelezettségekkel és a nagyobb birtokok elkobzásával ösztönözték. A parasztok jelentős része ellenállt a kollektivizálásnak, ami lokális tiltakozásokhoz, az állatállomány rejtett leöléséhez és a termelés visszaeséséhez vezetett. A kollektivizálás mértékéről a hivatalos statisztikák szerint a megművelt földterület mintegy 75–80 százaléka tartozott szövetkezeti vagy állami gazdasághoz 1956-ra, de a folyamat üteme és a paraszti ellenállás mértéke becsléseken alapul, mivel a helyi eseményekről kevés független forrás maradt fenn.

A kollektivizálás mellett a nehézipar fejlesztése élvezett elsőbbséget. A kormányzat erőltetett **ötéves terveket** vezetett be, amelyek a nyersanyag-kitermelés, a kohászat, a gépgyártás és a vegyipar fejlesztését tűzték ki célul. Az iparosítás eredményeként a városi lakosság aránya gyorsan növekedett, és új iparvárosok, például a trákiai ipari központok vagy a Duna menti Ruzsze környéki üzemek jöttek létre. A gazdasági statisztikák – például az ipari termelés volumenének állítólagos megsokszorozódása – a rezsim saját adatai, amelyek a termelés értékét gyakran torzították, és a nyugati becslések szerint a valós növekedés szerényebb volt.

A sztálinista modell átvételének része volt a politikai terror kiszélesítése. Az 1949–1953 közötti időszakban Bulgáriában is lezajlottak a **koncepciós perek** (pokazatelen procesz), amelyek a párt belső ellenzékét és a potenciálisan „megbízhatatlan” elemeket célozták. A legismertebb ügy a **Trajcso Kosztov** (Todor Kosztov) elleni per volt: Kosztovot, a BKP korábbi gazdasági vezetőjét 1949-ben letartóztatták, majd kirakatperben „titoista” és „imperialista ügynök” vádjával halálra ítélték és kivégezték. A per későbbi, 1956-os rehabilitációja a sztálinista igazságszolgáltatás koncepciós jellegét bizonyította; a rehabilitáció ténye dokumentált, de a per hátterének részletei továbbra is vitatottak. A terror kiterjedt a paraszti ellenállás leverésére, a vallási közösségek tagjaira, valamint a korábbi politikai elit maradékaira is. A munkatáborokban és börtönökben elhunytak számát a bolgár történetírás a rendszerváltás után részben feltárta, de a teljes áldozatszám továbbra is becslés jellegű.

26.1.3 Az olvadás és Zsivkov hatalomra kerülése (1956–1962)

Sztálin halálát (1953) követően a kelet-európai kommunista rendszerekben fokozatosan megindult a **desztalinizáció** (desztalinizacija). Bulgáriában ez a folyamat lassan és ellentmondásosan zajlott. 1954-ben **Todor Zsivkov** ( ) lett a BKP első titkára, ami a párt legfőbb vezető posztját jelentette. Zsivkov hatalomra kerülése nem látványos fordulatot hozott; sokáig a sztálinista keményvonalasokkal és a mérsékeltebb reformerekkel szembeni manőverezéssel építette ki befolyását. 1962-ben váltotta le utolsó komoly vetélytársát, **Anton Jugovot**, a miniszterelnököt, és ettől kezdve a pártfőtitkári és a kormányfői pozíciót is ellenőrizte. 1971-ben az államfői tisztséget is megszerezte, így formailag is a rezsim csúcsára került.

Az 1956-os **SZKP XX. kongresszusa** után, ahol Hruscsov elítélte a sztálini személyi kultuszt, Bulgáriában is sor került néhány korábbi túlkapás felülvizsgálatára. 1956-ban a BKP központi bizottsága határozatot fogadott el a „személyi kultusz” egyes megnyilvánulásainak bírálatáról, de

a desztalinizáció távolról sem volt olyan mély, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. A kollektivizálást nem állították le, hanem éppen ellenkezőleg: 1958-ra a mezőgazdasági földterület túlnyomó részét – hivatalos adatok szerint több mint 90 százalékát – szövetkezeti vagy állami gazdaságokban vonták össze. A paraszti ellenállás utolsó hullámait kíméletlenül leverték, és a maradék magángazdaságokat is felszámolták. A desztalinizáció tehát Bulgáriában elsősorban a hatalom belső megerősítését, nem pedig a rendszer liberalizálását szolgálta.

26.1.4 A Zsivkov-rendszer konszolidációja és a gazdasági modernizáció (1962–1984)

Az 1960-as évek elejétől Zsivkov fokozatosan a bolgár kommunista rezsim meghatározó, szinte megkérdőjelezhetetlen alakjává vált. A **Zsivkov-korszak** (zsivkovizăm) sajátossága a szovjet hűség és a viszonylagos belső stabilitás kombinációja volt. Bulgária a szovjet blokk egyik legmegbízhatóbb tagja maradt, és a külpolitikában szinte mindig Moszkvát követte. A rezsim belpolitikai stabilitását az erős állambiztonsági szervek, a cenzúra, valamint a fogyasztói életszínvonal fokozatos emelkedése biztosította.

A gazdaságpolitika az 1960–1970-es években a **nehézipar** további fejlesztésére és a mezőgazdaság nagyüzemi gépesítésére épült. A kollektivizálást lényegében befejezettnek tekintették, és a szövetkezeti rendszer – a későbbi**agrár-ipari komplexumok** (agrarno-promislen kompleksz) – kialakításával a mezőgazdasági termelést is ipari jellegűvé kívánták tenni. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya jelentősen csökkent, miközben az ipari munkásság és a szolgáltató szektor aránya nőtt. A városiasodás üteme felgyorsult, és a vidéki lakosság tömegesen költözött a városokba, ami a hagyományos falusi közösségek felbomlásához vezetett.

A fogyasztói szocializmus keretében a lakosság egy része javuló életkörülményeket tapasztalt, de a rendszer nem tudta megoldani a lakáshiányt, a hiánygazdaságot és a fogyasztási cikkek krónikus szűkösségét. A bolgár gazdaság erősen függött a Szovjetuniótól, amely olcsó nyersanyagot és energiát szállított, valamint felvevőpiacot biztosított a bolgár ipari termékek számára. A szovjet gazdasági támogatás mértéke vitatott: egyes becslések szerint Bulgária jelentős előnyöket élvezett a KGST-n belül, míg más elemzések kiemelik, hogy a szocialista integráció torz szerkezetet hozott létre.

A Zsivkov-rendszer ideológiája a **nemzeti kommunizmus** sajátos bolgár változataként is leírható. A rezsim a bolgár államiság ezeréves hagyományait hangsúlyozta, és a nemzeti múltat a kommunista ideológiával ötvözve igyekezett legitimitást szerezni. Ez a törekvés az 1980-as évek nemzetiségi politikájában csúcsosodott ki, amikor a török kisebbség asszimilálását a bolgár nemzeti egység helyreállításaként állították be.

26.1.5 A török kisebbség elleni kampány és az 1989-es exodus (1984–1989)

A kommunista Bulgária nemzetiségi politikája kezdetben a sztálini elv szerint biztosított kulturális jogokat a kisebbségeknek, így a török kisebbségnek is. Az **1950-es években** török nyelvű iskolák működtek, és a török kulturális élet korlátozottan virágozhatott. Ugyanakkor a kollektivizálás és a gazdasági átalakítás a török lakosságú vidékeket is súlyosan érintette, és sok török család vándorolt el Törökországba már az 1950-es években is. A hivatalos statisztikák szerint az 1950-es években több tízezer török nemzetiségű állampolgár hagyta el Bulgáriát, de a valós szám ettől eltérő lehet.

A török kisebbséggel kapcsolatos politika radikális fordulatot vett 1984 decemberében, amikor a rezsim meghirdette az úgynevezett **„újjászületési folyamatot”** (văzroditelen procesz). E kampány keretében a török nevek viselését betiltották, és a török nemzetiségű bolgár állampolgárokat kényszerítették, hogy bolgár hangzású neveket vegyenek fel. A török nyelv nyilvános

használatát, a hagyományos öltözködést és a muszlim vallási szertartásokat is korlátozták. A hatóságok és a rendőrség erőszakkal lépett fel az ellenállók ellen, és az erőszakos névadás során halálos áldozatok is voltak. A bolgár hivatalos narratíva azt állította, hogy a török kisebbség tagjai valójában elbolgárosodott bolgárok, akiket a török nacionalizmus térített el, ezért a névmagyarosítás az „újjászületés” eszköze. Ezt az értelmezést a mai bolgár történetírás egy része – főként a nacionalista-emlékezetpolitikai hagyomány – továbbra is fenntartja, míg a nemzetközi szakirodalom és az emberi jogi szervezetek a kampányt erőszakos asszimilációnak, sőt egyes esetekben etnikai tisztogatásnak minősítik.

A kampány elleni tiltakozások 1985 tavaszán, elsősorban a török lakosságú északkeleti és délbulgáriai régiókban, tömeges megmozdulásokhoz vezettek. A rezsim katonai és rendőri erővel verte le a tiltakozásokat, és a túlzott erőszak alkalmazása miatt a nemzetközi közösség – köztük Törökország – élesen bírálta Bulgáriát. Az erőszakos névadás során elhunytak számáról nincs megbízható, független adat; a becslések néhány tucat és több száz közötti áldozatról szólnak, attól függően, hogy melyik forrást tekintjük hitelesnek. A bolgár hatóságok hivatalos álláspontja szerint a kampány során nem történt halálos erőszak, ami a dokumentált visszaemlékezésekkel és a későbbi bírósági eljárásokkal nehezen egyeztethető össze.

1989 tavaszán a feszültség újabb szakaszba lépett. A török kisebbség tagjai tömegesen követelték az utazási és névviselési szabadság visszaállítását. A rezsim kezdetben engedményeket tett, de 1989 május végétől a határokat megnyitották a távozni szándékozók előtt; a döntés hátterében valószínűleg az a remény állt, hogy a tömeges távozás csökkenti a belső feszültséget, illetve a török kormánnyal fenntartott kapcsolatokra gyakorol nyomást. A következő hónapokban – becslések szerint – **300 000–350 000** török nemzetiségű bolgár állampolgár hagyta el az országot, elsősorban Törökországba. A kivándorlók pontos számát nehéz megállapítani, mivel a bolgár hatóságok által kiadott útlevéladatok és a török befogadó hatóságok nyilvántartásai eltérnek; egyes becslések 250 000 és 400 000 közé teszik a távozók számát. Az exodus jelentős része később – a rendszerváltás után – visszatért Bulgáriába, de több tízezren végleg Törökországban telepedtek le. A tömeges kivándorlás gazdasági következményei súlyosak voltak: egyes vidéki régiókban munkaerőhiány lépett fel, és a betakarítás is veszélybe került.

26.1.6 A rendszer válsága és bukása (1989)

Az 1980-as évek végére a bolgár kommunista rezsim gazdasági és politikai válságba került. A szovjet blokk egészét érintő gazdasági stagnálás Bulgáriában is éreztette hatását; a külföldi adósság nőtt, a hiánygazdaság jelenségei fokozódtak, és a lakosság elégedetlensége mind a fogyasztási cikkek hiánya, mind a politikai elnyomás miatt erősödött. A török kisebbség elleni kampány nemzetközi elszigeteltséget hozott, és tovább rontotta a rezsim megítélését.

A kelet-európai rendszerváltások hulláma – Lengyelország, Magyarország, az NDK, Csehszlovákia – 1989 őszén elérte Bulgáriát is. Az 1989. november 10-én tartott BKP központi bizottsági ülésen **Todor Zsivkovot** lemondatták. A belső pártpuccs hátterében a reformerek és a keményvonalasok közötti megállapodás állt, valamint a szovjet vezetés hallgatólagos támogatása. Zsivkov utódja **Petar Mladenov** lett, aki korábban külügyminiszterként dolgozott, és a mérsékelt reform irányzat képviselőjeként lépett fel. A lemondatás körülményei a mai napig vitatottak: egyes elemzések szerint a párt belső elitje a rendszer megmentése érdekében váltotta le a megöregedett vezetőt, míg más értelmezések szerint a közvélemény nyomása és a külső környezet változása tette lehetővé a fordulatot.

Zsivkov lemondatása után gyors átalakulás kezdődött, amely az 1990-es években a többpárti demokrácia irányába mutatott. A kommunista rezsim bukása törvényszerűen vezetett a török kisebbség jogainak helyreállításához: 1989 decemberében a névhasználati tilalmat eltörölték, és a

kivándoroltak egy része visszatérhetett. A rendszerváltás utáni időszakot a jelen alfejezet nem tárgyalja, mivel az a következő alfejezet A rendszerváltás témája.

A kommunista Bulgária 1945–1989 közötti története tehát a szovjet típusú államszocializmus kiépítésének, a gazdasági és társadalmi modernizáció radikális kísérletének, valamint a nemzetiségi homogenizálás brutális politikájának egymásra épülő folyamataként írható le. A rezsim gazdasági eredményei – az iparosítás, a városiasodás, az írástudatlanság felszámolása – vitathatatlanok, de ezeket a politikai elnyomás, a paraszti autonómia felszámolása és a kisebbségi jogok súlyos megsértése árán érték el.

26.1.7 Források és bizonytalanságok

A kommunista Bulgária történetének kutatása sajátos forrásproblémákkal szembesül. A párt- és állami levéltárak a rendszerváltás után részben megnyíltak, de a **Bolgár Kommunista Párt** központi iratai közül több sorozat megsemmisült, illetve a titkosszolgálati iratok egy része még mindig nem kutatható. A korszakra vonatkozó hivatalos statisztikák – a termelési adatok, a foglalkoztatási mutatók, a szövetkezeti földterület aránya – a rezsim saját adatgyűjtésén alapulnak, és gyakran torzítottak a propaganda és a tervteljesítés kényszere miatt. A kutatók ezért a hivatalos adatokat összehasonlító elemzésekkel, nyugati becslésekkel és emigráns forrásokkal próbálják ellenőrizni.

A kollektivizálás üteme és emberi költségei továbbra is vitatottak. A hivatalos bolgár szakirodalom sokáig a folyamat önkéntes jellegét hangsúlyozta, míg a rendszerváltás utáni kutatások a kényszerítés, a beszolgáltatási terhek és a paraszti ellenállás mértékét emelték ki. A paraszti tiltakozásokban elhunytak számáról nincs megbízható adat; a becslések a helyi esettanulmányokon alapulnak, és országos szinten nem összegezhetők.

A terror áldozatainak száma – a népi bíróságok, a koncepciós perek és a munkatáborok halottai – szintén becslés jellegű. A bolgár igazságügyi levéltárak részben feldolgozottak, de a teljes körű számbavételhez további kutatások szükségesek. A kommunista rezsim bűneinek jogi és erkölcsi értékelése a mai bolgár közéletben is megosztó kérdés, és az emlékezetpolitikai viták gyakran összekapcsolódnak a jelenkori pártpolitikával.

A török kisebbség elleni kampány értelmezése a legélesebb viták közé tartozik. A bolgár nacionalista narratíva a „văzroditelen procesz”-t a nemzeti egység helyreállításaként mutatja be, míg a kritikai történetírás és a nemzetközi emberi jogi szervezetek az erőszakos asszimiláció és az etnikai tisztogatás megnyilvánulásának tekintik. Az áldozatok számáról nincs független, megbízható adatsor; a bolgár hatóságok soha nem ismerték el a halálos áldozatokat, miközben a túlélők visszaemlékezései és a helyi temetkezések alapján a kutatók több tucat, esetleg több száz halálos esetre következtetnek. Az 1989-es kivándorlás pontos létszáma is bizonytalan: a bolgár hatósági statisztikák, a török nyilvántartások és a nemzetközi szervezetek becslései között jelentős eltérések lehetnek.

A korszak kutatásának további nehézsége, hogy a kortárs visszaemlékezések és interjúk gyakran a kései emlékezet és a jelenkori politikai identitás szűrőjén keresztül szólnak, ezért a történészeknek ezeket a forrásokat is forráskritikával kell kezelniük.

26.1.8 Rövid összefoglaló

- A bolgár kommunista rezsim 1945–1948 között felszámolta a politikai ellenzéket, és sztálinista típusú egypártrendszert épített ki.
- A kollektivizálás és a gyors iparosítás radikális társadalmi-gazdasági átalakulást hozott, de nagy emberi költségekkel járt, és a paraszti autonómia teljes felszámolásához vezetett.

- Todor Zsivkov 1954-től fokozatosan a rezsim meghatározó alakjává vált, és 1989 novemberéig hatalmon maradt; nevéhez fűződik a bolgár kommunizmus leghosszabb, viszonylag stabil korszaka.
- A bolgár gazdaság a szovjet blokk részeként jelentős iparosításon ment keresztül, de a 1980-as évekre stagnált, és fokozódott a hiánygazdaság.
- A török kisebbség elleni 1984–1985-ös kampány erőszakos asszimilációt valósított meg, és 1989-ben tömeges kivándorlást váltott ki; a kampány értelmezése máig éles emlékezetpolitikai vita tárgya.
- A belpolitikai elégedetlenség, a török kisebbség ügye és a kelet-európai rendszerváltások hatására Zsivkovot 1989 novemberében lemondatták, ami a kommunista korszak végét jelentette.

26.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és eltérések figyelhetők meg a bolgár és a szovjet kollektivizálás között a módszerek, az ütemezés és a paraszti ellenállás szempontjából?
2. Hogyan értékelhető a Zsivkov-rendszer viszonya a török kisebbséghez 1945 és 1989 között, és milyen tényezők magyarázzák az 1984-es fordulatot?
3. Milyen forráskritikai problémákat vet fel a kommunista korszak hivatalos statisztikai adatainak használata a gazdasági teljesítmény és a társadalmi változások értékelésekor?
4. Milyen szerepet játszott a szovjet orientáció és a Szovjetunióval fenntartott kapcsolat a bolgár kommunista rezsim stabilitásában és válságában?
5. Hogyan kapcsolódik a bolgár török kisebbség elleni kampány a 20. századi kelet-európai etnikai homogenizációs törekvésekhez, és milyen eltérések figyelhetők meg a különböző esetek között?

26.2 A rendszerváltás

Bulgária 1989-es átmenete nem egyetlen dátumhoz köthető esemény, hanem egy éveken át érlelődő legitimitásválság és egy gyors intézményi átalakulás sorozata volt. A bolgár változás sajátossága, hogy a kommunista rezsimet nem tömeges utcai erőszak vagy külső intervenció döntötte meg, hanem a párton belüli reformellenzék és a társadalmi nyomás együttesen kényszerítette ki a hatalom átadását; ugyanakkor a rendszer bukását megelőzően a török kisebbség elleni erőszakos asszimilációs kampány és az 1989-es kényszerkivándorlás már megingatta a rezsim nemzetközi és belső legitimitását. Ez az epizód közvetlenül kapcsolódik a bolgár kommunista rendszer korábbi nemzetiségpolitikájához, amelyet a A kommunista Bulgária alfejezet ismertetett, valamint a 19. századi bolgár nemzetépítés azon hagyományához, amely a pravoszláv nyelvi-egyházi közösséget tekintette a nemzet magjának A bolgár nemzeti ébredés. Az alábbiakban először a késő Zsivkov-korszak kisebbségpolitikáját, majd az 1989-es hatalomváltást, a kerekasztal-tárgyalásokat, az első szabad választásokat és az alkotmányozást, végül a piaci átmenet korai szakaszát tekintjük át, különös tekintettel a dokumentált tények, a tudományos konszenzus és a vitatott emlékezetpolitikai értelmezések megkülönböztetésére.

26.2.1 A késő Zsivkov-korszak és a kisebbségpolitika válsága

Todor Zsivkov ( ) 1954-től 1989-ig állt a Bolgár Kommunista Párt (Balgarska komunističeska partija,) élén, és uralma a szovjet típusú modernizáció, az iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, valamint az állambiztonsági szervek (Dăržavna sigurnost,) mindenre

kiterjedő ellenőrzése alatt zajlott. A rezsim társadalmi bázisa az erőltetett iparosítás következtében létrejött munkásosztály és az állami bürokrácia volt, de az 1980-as évekre a gazdasági növekedés lelassult, a technológiai lemaradás nőtt, és a szovjet peresztrojka ( ) hullámai elérték a bolgár értelmiség egy részét is. A pártállam válsága azonban nem elsősorban gazdasági, hanem nemzetiségpolitikai téren robbant ki.

A bolgár kommunista vezetés az 1980-as évek közepén fokozta a nemzeti homogenizáció politikáját, amelynek gyökerei részben a 19. századi bolgár nemzetépítés pravoszláv-nyelvi alapú felfogásához nyúltak vissza, részben a modern etnikai nacionalizmus sajátos kelet-európai változatát tükrözték. Az úgynevezett **Vazroditelniya protses** (, „újjászületési folyamat") 1984–1985-ben érte el csúcspontját: a bolgár hatóságok kényszerrel megváltoztatták a török nevű állampolgárok neveit, betiltották a török nyelvű oktatást, korlátozták a muszlim vallásgyakorlást, és bezárták a mecseteket. A kampány hivatalosan a „bolgár mohamedánok" (pomákok) körében már korábban megkezdett asszimiláció folytatása volt, de 1984–1985-ben kiterjesztették a magukat töröknek valló muszlimokra is. A nemzetközi emberi jogi szervezetek – például a Helsinki Watch 1986-os és 1989-es jelentései – dokumentálták a tömeges névváltoztatást, a fizikai erőszakot, a kitoloncolásokat és az ellenállók bebörtönzését. Az áldozatok pontos száma máig vitatott, mert a bolgár hatóságok tagadták az erőszakot, és a belső dokumentáció hiányos; a nemzetközi szervezetek több száz halálos áldozatról és több ezer fogva tartásról számoltak be, de a becslések széles sávban mozognak.

Az asszimilációs politika nemzetközi elszigeteltséghez vezetett, és a bolgár társadalom egy részében is ellenállást váltott ki. 1988-ban megalakult az **Ecoglasnost** ( ) környezetvédelmi mozgalom, amely a környezeti tiltakozás mellett hamarosan a politikai liberalizációt és a kisebbségi jogok védelmét is követelte. A török kisebbség tagjai közül sokan passzív ellenállást tanúsítottak, mások a nemzetközi nyilvánosság felé fordultak. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Zsivkov-rezsim az 1980-as évek végére belső és külső nyomás alá került.

26.2.2 1989: a „nagy kirándulás" és a párton belüli hatalomváltás

1989 tavaszán a bolgár kormány – részben a nemzetközi bírálatokra adott válaszként, részben a belső feszültségek levezetése érdekében – lehetővé tette a török kisebbség tagjainak „önkéntes" elutazását Törökországba. A hivatalos bolgár narratíva a folyamatot **golyamata ekskurziya** (, „nagy kirándulás") néven emlegette, azt sugallva, hogy a törökök látogatóba utaznak, és nincs szó kényszerről. A valóságban a hatóságok útleveleket adtak ugyan, de a távozást széles körű megfélemlítéssel, munkahelyi elbocsátásokkal, fizikai erőszakkal és a vagyon elkobzásával kényszerítették ki. Azok, akik nem akartak elutazni, gyakran rendőri nyomás alá kerültek. A kivándorlás 1989 júniusa és augusztusa között tetőzött.

A kivándorlók számára vonatkozó adatok becslések. A bolgár hivatalos források mintegy 310 000 távozóról szóltak, míg a nemzetközi szervezetek és a török hatóságok 300 000 és 360 000 közötti tartományt adtak meg. A visszatérők aránya bizonytalan: 1990 végéig egyes becslések szerint a távozók 40–60 százaléka tért vissza Bulgáriába, de a pontos létszám nem ismert, mert sokan Törökországban maradtak, mások pedig harmadik országba emigráltak. A kivándorlás súlyos gazdasági következményekkel járt: munkaerőhiány alakult ki a mezőgazdaságban és az iparban, a mezőgazdasági termelés visszaesett, és a kelet-bolgár régiók egyes települései elnéptelenedtek. A nemzetközi közösség – köztük Törökország, amely ideiglenes táborokat állított fel a beáramlók fogadására – elítélte Bulgáriát. A bolgár rezsim nemzetközi presztízse zuhant, és a belső ellenzék megerősödött.

A párton belüli hatalomváltás 1989. november 10-én következett be, amikor a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának plénumán leváltották Todor Zsivkovot. Utódja a korábbi külügyminiszter, Petar Mladenov ( ) lett. A döntés hátterében a szovjet vezetés – elsősorban

Mihail Gorbacsov – nyomása, a párton belüli reformerek (például Andrej Lukanov,) és a társadalmi mozgalmak (Ecoglasnost, a Podkrepa szakszervezet) együttes fellépése állt. A hatalomátvétel „palotaforradalom" jellegű volt: a bolgár kommunista párt vezető szervei maguk váltották le a főtitkárt, és a hatalom formálisan a párton belül maradt, de a reformellenzék ígéretet tett a szabad választásokra, a többpártrendszerre és a jogállamiság megteremtésére. A novemberi események tehát nem jelentették a pártállam azonnali felszámolását, de megnyitották az utat a pluralizálódás előtt.

26.2.3 A kerekasztal-tárgyalások és a többpártrendszer kiépülése

1990 januárjában megkezdődtek a **kerekasztal-tárgyalások** (kragla masa,) a Bolgár Kommunista Párt, a frissen alakult ellenzéki ernyőszervezet, a **Demokratikus Erők Szövetsége** (Săjuz na demokratičnite sili, , SDS), valamint kisebb civil és szakszervezeti csoportok között. A tárgyalások célja a békés politikai átmenet kereteinek kialakítása volt. A felek megállapodtak abban, hogy a BKP lemond alkotmányos vezető szerepéről, új választási törvényt fogadnak el, lehetővé teszik a szabad pártalapítást, és a kerekasztal intézményes szerepet kap az átmenet irányításában. A tárgyalások során a Bolgár Kommunista Párt 1990 tavaszán átalakult **Bolgár Szocialista Párttá** (Bălgarska socialističeska partija, , BSP), de szervezeti struktúrájának, vagyonának és tagjainak jelentős részét megtartotta.

A bolgár kerekasztal-tárgyalások értékelése máig vitatott a történetírásban. Egyes kutatók szerint a BSP dominanciája miatt az átmenet „felülről irányított" volt, és a régi nómenklatúra befolyása fennmaradt; mások hangsúlyozzák, hogy a társadalmi mozgósítás – a sztrájkok, a tüntetések és az értelmiség nyomása – kikényszerítette a kompromisszumot, és a békés átmenet elkerülte a jugoszláv típusú erőszakot. A dokumentált tény az, hogy a tárgyalások eredményeképpen 1990 júniusában megtartották az első szabad választásokat, és a politikai pluralizmus jogi keretei létrejöttek.

26.2.4 Az első szabad választások és az 1991-es alkotmány

Az 1990. június 10–17-én tartott parlamenti választásokon a Bolgár Szocialista Párt (BSP) szerezte meg a szavazatok mintegy 47%-át, ami 211 mandátumot jelentett a 400 fős Nemzetgyűlésben. A Demokratikus Erők Szövetsége (SDS) a szavazatok 36%-át kapta (144 mandátum), míg a török kisebbség érdekeit képviselő **Mozgalom a Jogokért és Szabadságokért** (Dviženie za prava i svobodi, , DPS) 7%-ot szerzett (23 mandátum). A DPS-t Ahmed Dogan ( ) vezette; a párt formálisan nem etnikai alapon szerveződött, mert a bolgár alkotmány később megtiltotta az etnikai pártok alapítását, de támogatottsága túlnyomórészt a török és muszlim kisebbségre koncentrálódott. A választásokat a nemzetközi megfigyelők alapvetően szabadnak és tisztességesnek minősítették, bár a BSP a régi állampárti szervezeti hálózatra támaszkodott, és a kampányban a gazdasági stabilitás ígéretével szerzett előnyt.

A választásokat követően a politikai helyzet feszült maradt. 1990 őszén sztrájkok és tüntetések robbantak ki, részben a gazdasági nehézségek, részben a BSP-vezetésű kormány lassú reformjai miatt. A kormány lemondott, és 1991 tavaszán új választásokat írtak ki. A politikai instabilitás ellenére a Nemzetgyűlés 1991. július 12-én elfogadta az új alkotmányt, amely Bulgáriát parlamentáris köztársaságnak nyilvánította, rögzítette a többpártrendszert, a piacgazdaságot, a hatalmi ágak szétválasztását és az alapvető emberi jogok védelmét. Az alkotmány garanciákat tartalmazott a kisebbségi jogokra, de tiltotta az etnikai alapon szerveződő pártokat. Az alkotmány elfogadása körül éles viták zajlottak: az SDS egy része bojkottálta a szavazást, mert túlzottnak tartotta a kompromisszumot a volt kommunistákkal; ennek ellenére az alkotmány hosszú távon stabilizálta a bolgár intézményrendszert.

26.2.5 A politikai instabilitás és a gazdasági átmenet válsága

Az 1990-es évek elején a bolgár politikai életet a BSP és az SDS váltakozó kormányzása, koalíciós válságok és szakszervezeti tiltakozások jellemezték. 1991–1992-ben az SDS-kormány (Filip Dimitrov, miniszterelnök) radikális gazdasági reformokat hirdetett, de a kormány 1992 végén megbukott. Ezt technokrata kormány (Ljuben Berov,) követte, majd az 1994-es választásokon a BSP került hatalomra Zhan Videnov ( ) vezetésével. A BSP-kormányzás 1996–1997-ben súlyos gazdasági válságba torkollott: a bankrendszer összeomlott, a leva árfolyama zuhant, és hiperinfláció bontakozott ki. Az 1996–1997-es téli hónapokban a havi infláció meghaladta a 200%-ot, az éves infláció pedig több száz százalékra rúgott. A megtakarítások elértéktelenedtek, a szegénység és a munkanélküliség nőtt, ami 1997 elején tömeges tüntetésekhez és általános sztrájkokhoz vezetett. A BSP-kormány bukása után az 1997. áprilisi előrehozott választásokon az SDS nyert Ivan Kosztov ( ) vezetésével.

A piaci átmenet gazdasági folyamatai szorosan összefonódtak a politikai instabilitással. Az **árliberalizációt** 1991-ben hajtották végre, ami az árak azonnali megugrását és a lakossági reáljövedelmek zuhanását okozta. A **privatizáció** lassan haladt: 1995-ig az állami vállalatok többsége állami kézben maradt, a tömeges privatizáció csak az 1990-es évek közepén gyorsult fel, részben kuponos (voucher) rendszerben. A **földreform** 1991–1992-ben a szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezetek (TKZS) felszámolását és a földtulajdon visszaállítását célozta, de a végrehajtás egyenetlen volt, és a mezőgazdasági termelés visszaesett. A piacgazdasági intézmények – bankfelügyelet, versenyhivatal, értéktőzsde – kiépítése vontatottan haladt, ami hozzájárult a későbbi bankválsághoz. A gazdasági adatok forrása a Bolgár Statisztikai Hivatal (Nacionalen statističeski institut,) és az IMF; a szocialista időszak statisztikáinak módszertana eltért a piaci nemzeti számláktól, ezért az összehasonlítás bizonytalan.

26.2.6 A piaci reformok és a társadalmi következmények

A piaci átmenet társadalmi hatásai mélyrehatóak voltak. A munkanélküliség 1991 előtt hivatalosan nem létezett, de az átmenet első éveiben tömegessé vált: a regisztrált munkanélküliségi ráta 1993-ra egyes becslések szerint elérte a 15–20%-ot, bár a statisztikai bázis változása miatt ez a szám bizonytalan. A nők munkanélkülisége magasabb volt, mint a férfiaké, és a gyermekgondozási ellátások, valamint a szociális háló gyengülése különösen sújtotta a családokat. A nyugdíjak reálértéke zuhant, és a szegénységi ráta az 1990-es évek közepén a lakosság egyharmadát is elérhette egyes felmérések szerint, bár a pontos arány módszertani viták tárgya. A szakszervezetek – a bolgár Konföderációs Független Szakszervezetek (, KNSB) és a Podkrepa ( ) – aktívan részt vettek a tiltakozásokban, de a munkajogi védelem gyenge maradt, és a privatizáció során a munkavállalói érdekek gyakran háttérbe szorultak.

A török és roma kisebbségek különösen kiszolgáltatottá váltak a piaci átmenetben. A roma közösségek szegregációja, munkanélkülisége és iskolai hátrányai nőttek; a török kisebbség visszatérő tagjai pedig gyakran szembesültek a munkahelyhiánnyal, a névhasználat bürokratikus akadályaival és a helyi társadalom bizalmatlanságával. A kényszerű névváltoztatások visszavonása 1990 után lehetővé vált, de a folyamat lassú volt, és a bolgár hatóságok egy része vonakodott attól, hogy elismerje a korábbi jogsértéseket. A török nyelvű oktatás és a muszlim vallásgyakorlás újraindult, de az erőforrások szűkösek voltak. A kivándorlás és a gazdasági bizonytalanság demográfiai válságot indított el: a születésszám csökkent, a kivándorlás felerősödött, és a lakosság fogyása megkezdődött.

26.2.7 A nemzetközi orientáció és a stabilizáció kezdete

Az 1989 utáni Bulgária külpolitikai irányváltása alapvető volt. A Szovjetunióval való szoros gazdasági és katonai kapcsolat megszűnt, a Varsói Szerződés és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) felbomlott. Bulgária 1990-ben felvette a diplomáciai kapcsolatot az Európai Közösséggel, 1993-ban társulási megállapodást írt alá, és 1995-ben csatlakozott az Európa Tanácshoz. A biztonságpolitikai orientáció vitatott volt: a jugoszláv háborúk (lásd A jugoszláv háborúk) rámutattak a regionális instabilitásra, és Bulgária óvatos politikát folytatott, elkerülve a közvetlen beavatkozást. A NATO-csatlakozás kérdése az 1990-es évek végén került napirendre, de ennek részletei a Az EU- és NATO-csatlakozás alfejezetben tárgyalandók.

A gazdasági stabilizáció döntő fordulópontja 1997-ben következett be. A hiperinfláció és a bankválság után az új kormány 1997. július 1-jén **valutatanácsot** (valuten bort,) vezetett be, amely a bolgár levát először a német márkához, később az euróhoz kötötte. A valutatanács letörte az inflációt, stabilizálta a bankrendszert, de szigorú költségvetési politikát követelt, és a jegybanki autonómia korlátozásával járt. Az intézkedés a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank támogatásával valósult meg, és hosszú távon a bolgár gazdaság egyik alappillére lett. A társadalmi költségek azonban magasak maradtak: a szegénység, a munkanélküliség és a kivándorlás csak fokozatosan mérséklődött.

26.2.8 Múltfeldolgozás és kisebbségpolitika az átmenetben

A kommunista múlt feldolgozása Bulgáriában lassú és ellentmondásos volt. Todor Zsivkovot 1990-ben házi őrizetbe helyezték, 1992-ben bíróság elé állították hatalommal való visszaélés és hűtlen kezelés vádjával, de a per 1996-ban megszakadt, és Zsivkov 1998-ban bekövetkezett haláláig nem született jogerős ítélet. Az állambiztonsági (Dăržavna sigurnost) iratok megőrzéséről és hozzáférhetővé tételéről 1997-ben törvény született, de a végrehajtás vontatott volt, és sok irat megsemmisült vagy hozzáférhetetlen maradt. A **dekommunizáció** és a **lusztráció** kérdése megosztotta a társadalmat: egyesek a múlt lezárását, mások a felelősségre vonást sürgették. A bolgár átmenet sajátossága, hogy a régi nómenklatúra tagjai jelentős pozíciókat őriztek meg az államigazgatásban és a gazdaságban, amit a kritikusok a „késleltetett fordulat” bizonyítékának tekintenek.

A kisebbségpolitika újrarendezése az 1991-es alkotmány keretei között indult meg. A török kisebbség politikai képviselete a DPS révén valósult meg, amely 1990 óta minden parlamentben jelen volt, és gyakran koalíciós partnerként vett részt a kormányzásban. A kényszerűen megváltoztatott nevek visszaállítása 1990 után lehetővé vált, de a bürokratikus eljárások és a helyi ellenállás miatt sokáig akadozott. A muszlim vallásgyakorlás és a török nyelvű oktatás újraindult, de az erőforrások szűkösek voltak. A bolgár társadalom egy része a török kisebbséget továbbra is bizalmatlanul szemlélte, ami emlékezetpolitikai vitákban is megnyilvánult: a „nagy kirándulás” értelmezése a mai napig vitatott, egyesek a rezsim bűncselekményeként, mások a kommunista diktatúra örököseinek felelősségét hangsúlyozva tárgyalják. A roma közösség helyzete az átmenetben tovább romlott, és a szegregáció, a diszkrimináció, valamint a szociális kirekesztés a bolgár társadalom egyik legsúlyosabb kihívásává vált.

26.2.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Bolgár Kommunista Párt és az állambiztonsági szervek levéltári anyagai, a kerekasztal-tárgyalások jegyzőkönyvei, az 1990-es és 1991-es választási és alkotmányozási dokumentumok, a Bolgár Statisztikai Hivatal adatsorai, valamint a nemzetközi

szervezetek (Helsinki Watch, Human Rights Watch, IMF, Világbank) jelentései. Az állambiztonsági iratok részleges megsemmisülése és a pártarchívumok hozzáférésének korlátozottsága miatt a korszak belső folyamatairól alkotott kép hiányos. A statisztikai adatok módszertani változásai (a szocialista időszak „anyagi mérleg” rendszeréről a piaci nemzeti számlákra való áttérés) megnehezítik az összehasonlítást; a gazdasági mutatók, például a GDP és az infláció, utólagos becsléseken alapulnak.

Viták és bizonytalanságok:

- A „nagy kirándulás” során távozók és visszatérők száma. A bolgár hivatalos statisztikák 310 000 körüli távozóról szólnak, de a nemzetközi források 300 000–360 000 közötti tartományt adnak meg; a visszatérők aránya 40–60% között mozog a különböző becslésekben. Az áldozatok (halálos erőszak, üldöztetés) pontos száma nem ismert, mert a rezsim dokumentációja hiányos, és az áldozatok egy része nem került nyilvántartásba.
- A Zsivkov-rezsim kisebbségpolitikájának értelmezése: egyes történészek a bolgár nacionalizmus kontinuitását hangsúlyozzák, mások a szovjet típusú modernizáció és a nemzeti homogenizáció sajátos keverékét látják benne. A „Vazroditelniya protses” elnevezés maga is a rezsim propagandájából származik, és a mai bolgár emlékezetpolitikában vitatott.
- A bolgár átmenet jellege: a „kerekasztalos” modell sikerét vagy kudarcát eltérően értékelik. A konszenzus szerint a békés átmenet elkerülte a jugoszláv típusú erőszakot, de a régi elit folytonossága miatt a demokratikus konszolidáció lassú volt. A gazdasági válság súlyosságának okai vitatottak: a késleltetett reform, a nemzetközi környezet, a bankrendszer hiányosságai egyaránt szerepet játszottak.
- A szociális következmények adatai (szegénységi ráta, jövedelmi egyenlőtlenség) módszertani szempontból bizonytalanok, mert a felmérések a szocialista időszakra vonatkozóan hiányoznak, és a piaci átmenet első éveiben az adatgyűjtés is átalakult.

26.2.10 Rövid összefoglaló

- A bolgár rendszerváltás nem egyetlen esemény, hanem a Zsivkov-rezsim legitimitásválságából, a török kisebbség elleni kampányból és a párton belüli reformokból nőtt ki.
- 1989 nyarán a török kisebbség kényszerkivándorlása (becslések szerint 300–360 ezer ember) megingatta a rezsimet; novemberben Zsivkovot leváltották.
- A kerekasztal-tárgyalások békés kereteket teremtettek a többpártrendszerhez; az 1990-es választásokon a BSP (a volt kommunisták) nyert.
- Az 1991-es alkotmány parlamentáris köztársaságot és piacgazdaságot hozott létre, de a politikai élet instabil maradt.
- A piaci átmenet kezdetben súlyos gazdasági visszaesést, magas inflációt és munkanélküliséget okozott; az 1996–97-es hiperinfláció után a valutatanács (1997) stabilizálta a gazdaságot.
- A török és roma kisebbségek jogi helyzete javult, de a társadalmi integráció és a múltfeldolgozás továbbra is vitatott maradt.

26.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott a török kisebbség elleni asszimilációs politika a Zsivkov-rezsim legitimitásválságában? Hasonlítsa össze a korábbi bolgár nemzetépítés hagyományaival A bolgár nemzeti ébredés.
2. Miért nevezzük a bolgár átmenetet „kerekasztalos” modellnek? Miben tért el az 1990-es bolgár választások kimenetele a lengyel vagy a magyar átmenettől?
3. Hogyan függött össze a politikai instabilitás és a gazdasági válság Bulgáriában az 1990-es években? Milyen adatok bizonyítják a hiperinflációt, és miért bizonytalanok ezek az adatok?

4. Értékelje a valutatanács bevezetésének (1997) szerepét a gazdasági stabilizációban. Milyen társadalmi költségekkel járt a piaci átmenet?
5. Miért vitatott a „nagy kirándulás” emlékezete a mai bolgár társadalomban? Milyen forrásokat használhat a történész a távozók számának becslésére, és miért nehéz pontos adatot adni?

26.3 Az EU- és NATO-csatlakozás

26.3.1 Az EU- és NATO-csatlakozás

Bulgária (Bălgarija) euroatlanti integrációja a posztkommunista átmenet egyik leghosszabb és legösszetettebb folyamata volt. A hidegháború idején az ország a szovjet blokk leglojálisabb tagjai közé tartozott, ezért a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való közeledés nem csupán külpolitikai fordulatot, hanem a belpolitikai berendezkedés, a gazdasági szerkezet és a társadalmi identitás mélyreható átalakulását is megkövetelte. A 2004-es NATO-csatlakozás és a 2007-es EU-tagság elérése közötti időszak jól mutatja, hogy a csatlakozási tárgyalások hogyan váltak a belső reformok külső motorjává, miközben a bolgár társadalomban az integráció támogatottsága és az átalakulás költségeinek megítélése folyamatosan vitatott maradt. Ez az alfejezet a A rendszerváltás című részben tárgyalt politikai és gazdasági átmenetre épít, és a A posztkommunista átmenet című fejezet regionális összefüggéseit Bulgária példáján keresztül mutatja be.

26.3.1.1 A NATO-csatlakozás útja

Bulgária NATO-tagságának előkészítése már az 1990-es évek közepén megkezdődött, de a folyamat korántsem volt lineáris. Az ország 1994-ben csatlakozott a NATO **Békepartnerség** (Partnership for Peace, PfP) programjához, amely a katonai együttműködés kereteit biztosította anélkül, hogy teljes jogú tagságot jelentett volna. A bolgár politikai elit ekkor még megosztott volt a csatlakozás kérdésében: a Bolgár Szocialista Párt (Bălgarska socialističeska partija, BSZP) egy része a hagyományos orosz kapcsolatok fenntartását preferálta, míg a jobbközép **Demokratikus Erők Szövetsége** (Săjuz na demokratičnite sili, SZDSZ) és a centrista erők a nyugati integrációt tekintették az ország biztonságpolitikai garanciájának.

A döntő fordulatot az 1997-es kormányváltás hozta el, amikor az SZDSZ vezette kormány egyértelműen a NATO-tagságot tűzte ki stratégiai célként. Ugyanebben az évben Bulgária hivatalosan is benyújtotta csatlakozási kérelmét. A koszovói háború (1999) tovább erősítette ezt az irányt: Bulgária – bár nem vett részt a katonai műveletekben – lehetővé tette a NATO légierejének a bolgár légtér használatát, ami jelentős külpolitikai elköteleződést jelzett Oroszországgal szemben. Ez a döntés belpolitikailag vitatott volt, de egyértelművé tette, hogy Szófia a nyugati szövetségi rendszert tekinti elsődleges biztonságpolitikai keretének.

A 2002-es prágai NATO-csúcstalálkozón Bulgária – Romániával, Szlovéniával, Szlovákiával, Litvániával, Lettországgal és Észtországgal együtt – hivatalos meghívást kapott a szövetségbe. A csatlakozási tárgyalások során a NATO elsősorban a fegyveres erők modernizációját, a polgári kontroll megerősítését, a titkosszolgálati iratok átvilágítását és a korrupció elleni fellépést kérte számon. A bolgár hadsereg létszámát jelentősen csökkentették, a sorozott haderőről fokozatosan áttértek a hivatásos hadsereg modelljére, és megkezdték a szovjet gyártmányú fegyverzet NATO-kompatibilis rendszerekkel való kiváltását. 2004. március 29-én Bulgária hivatalosan is a NATO tagjává vált, ami a bolgár külpolitika történetében példa nélküli szövetségi elköteleződést jelentett.

A NATO-tagság nem csupán katonai, hanem politikai és társadalmi következményekkel is járt. A bolgár fegyveres erők részt vettek a NATO afganisztáni (ISAF) és iraki műveleteiben, ami először tette szükségessé bolgár katonák külföldi bevetését a hidegháború óta. A társadalomban a tagság támogatottsága viszonylag magas, de nem ellentmondásmentes: egyes felmérések szerint a lakosság egy része továbbra is Oroszországot tekintette fontos partnernek, és a katonai kiadások növelése időről időre vitákat váltott ki a szociális kiadások rovására történő költekezésről.

26.3.1.2 Az EU-csatlakozási folyamat

Bulgária Európai Unióhoz való csatlakozásának útja még hosszabb és bonyolultabb volt, mint a NATO-tagságé. Az ország 1995 decemberében nyújtotta be hivatalos EU-tagfelvételi kérelmét, de a tárgyalások csak 2000-ben kezdődtek meg, miután az Európai Bizottság 1999-es országjelentése megállapította, hogy Bulgária teljesíti a koppenhágai kritériumok politikai feltételeit. A csatlakozási tárgyalások 2000 és 2004 között zajlottak, és valamennyi fejezetet lezárták, de a folyamatot végigkísérte a bizottság **Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmusának** (Cooperation and Verification Mechanism, CVM) bevezetése, amely azt jelezte, hogy az uniós intézmények nem tekintették befejezettnek a bolgár igazságügyi és belügyi reformokat.

Az EU-csatlakozás feltételrendszere Bulgária számára különösen szigorú volt. Az országnak át kellett vennie az uniós joganyagot (acquis communautaire), átalakítania a mezőgazdasági, regionális és környezetvédelmi politikáját, és biztosítania kellett a belső piac működéséhez szükséges intézményi kapacitásokat. A tárgyalások során a legnehezebb fejezetek közé tartozott az igazságügy és a belügy, a környezetvédelem, az energia és a mezőgazdaság. A bolgár közigazgatásnak egyszerre kellett megfelelnie a brüsszeli elvárásoknak és kezelnie a posztkommunista átalakulás belső feszültségeit.

A 2005-ös csatlakozási szerződés aláírása után a bolgár kormányoknak az uniós tagságot megelőző időszakban folytatniuk kellett a reformokat. A 2005 és 2007 közötti időszakot a folyamatos monitoring jellemezte: az Európai Bizottság rendszeres jelentésekben értékelte a bolgár igazságszolgáltatás, a korrupció elleni küzdelem és a szervezett bűnözés elleni fellépés terén elért eredményeket. A CVM jelentései többször bírálták a bolgár hatóságokat a lassú reformok és a magas szintű korrupció miatt, és az EU fenntartotta a lehetőséget a csatlakozás egy évvel történő elhalasztására. Végül 2007. január 1-jén Bulgária Romániával együtt az EU tagjává vált, de a CVM mechanizmust a csatlakozás után is fenntartották, ami azt jelezte, hogy az uniós intézmények továbbra sem tekintették lezártnak a legfontosabb reformfolyamatokat.

26.3.1.3 Reformok és intézményi átalakulás

Az EU-csatlakozás előtti reformfolyamat bolgár sajátossága, hogy a külső nyomásgyakorlás és a belső politikai akarat együttesen, de egyenetlenül érvényesült. A bolgár igazságszolgáltatási rendszer átalakítása a 2000-es évek elején kezdődött meg, de a reformok üteme gyakran elmaradt az uniós elvárásoktól. A **Legfelsőbb Igazságügyi Tanács** (Visshš sădeben săvet) hatáskörét módosították, és létrehozták a korrupció elleni bizottságot, de a gyakorlatban a bíróságok függetlensége és a korrupciós ügyek kezelése továbbra is problémás maradt. A bolgár jogszabályok formálisan megfeleltek az uniós normáknak, de az intézményi gyakorlat gyakran elmaradt a jogszabályi előírásoktól.

A közigazgatás átalakítása különösen nagy kihívást jelentett, mivel a bolgár államigazgatás a kommunista időszakból örökölt struktúrákat és személyi állományt használt. Az EU-csatlakozási folyamat során a bolgár kormányoknak meg kellett szervezniük az uniós források fogadására és felhasználására alkalmas intézményrendszert, ami a regionális fejlesztési és mezőgazdasági alapok esetében különösen fontos volt. A **Strukturális Alapok** és a **Kohéziós Alap** felhasználására

való felkészülés jelentős kapacitásbővítést igényelt, ugyanakkor a bolgár hatóságok felkészültsége a csatlakozás pillanatában még hiányos volt, ami később az uniós források felfüggesztéséhez is vezetett.

A korrupció elleni küzdelem az EU-csatlakozási folyamat egyik legérzékenyebb területe volt. A bolgár politikai és intézményi rendszerben a korrupció a posztkommunista átmenet időszakában mélyen beágyazódott, és a csatlakozási tárgyalások során az Európai Bizottság többször is bírálta a bolgár hatóságokat a magas szintű korrupció kezelésének elmulasztása miatt. Az uniós nyomás hatására a bolgár parlament több törvényt fogadott el a közbeszerzések átláthatósága, a pártfinanszírozás és a vagyonnyilatkozatok területén, de a végrehajtás gyengesége miatt a korrupció szintje a csatlakozás után is magas maradt. A CVM mechanizmus fenntartása pontosan ezt a folyamatos felügyeleti igényt jelezte.

26.3.1.4 Gazdasági szerkezetváltás

Az EU-csatlakozást megelőző gazdasági átalakulás Bulgáriában drámai mértékű szerkezeti változásokkal járt. Az 1990-es évek elején a bolgár gazdaság összeomlott: a szocialista ipari létesítmények nagy része versenyképtelenné vált, a mezőgazdasági szövetkezeteket felszámolták, és a bankrendszerben súlyos válság alakult ki. Az 1996–1997-es hiperinfláció és a bankcsődök sorozata után a bolgár kormány 1997-ben **valutatanácsot** (currency board) vezetett be, amely a bolgár levát (lev) a német márkához, majd az euróhoz kötötte. Ez a lépés megállította az inflációt és stabilizálta a makrogazdasági környezetet, de egyúttal korlátozta a kormány mozgásterét a fiskális politikában.

A gazdasági szerkezetváltás a 2000-es években a szolgáltatások, a kereskedelem és a turizmus felé tolódott el. A nehézipar – amely a szocialista időszakban a bolgár gazdaság gerincét alkotta – jelentősen visszaszorult, miközben a feldolgozóipar egyes ágazatai, például a textil- és élelmiszeripar, külföldi befektetések révén modernizálódtak. A mezőgazdaságban a nagybirtokok és a kisparcellás termelés kettőssége alakult ki: a szocialista nagyüzemi modell összeomlása után a földek egy része visszakerült a korábbi tulajdonosokhoz, de a termelés hatékonysága alacsony maradt, és a vidéki munkanélküliség tartósan magas volt.

Az EU-csatlakozás előtti időszakban a bolgár gazdaság növekedése viszonylag gyors volt, de a növekedés haszna egyenlőtlenül oszlott el. A főváros, Szófia és néhány nagyobb város látványos fejlődésnek indult, miközben a vidéki területek és az északnyugati régió tartósan leszakadóban voltak. A külföldi közvetlen befektetések elsősorban a szolgáltatásokba, az ingatlanfejlesztésbe és a könnyűiparba áramlottak, ami nem oldotta meg a strukturális munkanélküliség problémáját. A bolgár munkavállalók tömeges nyugati migrációja – különösen Görögországba, Spanyolországba, Olaszországba és Németországba – a 2000-es években felgyorsult, ami egyszerre enyhítette a hazai munkaerőpiaci feszültségeket és súlyosbította a demográfiai problémákat.

26.3.1.5 Társadalmi következmények és regionális egyenlőtlenségek

Az EU-csatlakozás társadalmi hatásai Bulgáriában ellentmondásosak voltak. Egyrészt az uniós tagság a bolgár állampolgárok számára szabad mozgást, munkavállalást és tanulási lehetőségeket biztosított az unió többi tagállamában, ami a fiatalabb generációk számára valódi mobilitási csatornát jelentett. Másrészt a csatlakozást közvetlenül megelőző és követő időszakban a bolgár társadalom egy része az átalakulás költségeit – a munkahelyek megszűnését, a szociális ellátórendszer szűkülését és a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedését – hangsúlyozta. Az uniós tagság támogatottsága Bulgáriában – a régió többi országához hasonlóan – viszonylag magas maradt, de a konkrét reformok, például a mezőgazdasági támogatások átalakítása vagy a környezetvédelmi előírások bevezetése időről időre társadalmi feszültségeket keltett.

A regionális egyenlőtlenségek a bolgár EU-csatlakozás egyik legszembetűnőbb kísérőjelenségei voltak. A szófiai agglomeráció és a fekete-tengeri üdülőterületek viszonylag gyors fejlődésnek indultak, miközben az északnyugati régió – a szocialista ipar összeomlása által legsúlyosabban érintett terület – tartósan az unió legszegényebb régiói közé tartozott. A bolgár statisztikai hivatal adatai szerint a regionális GDP-különbségek a 2000-es években növekedtek, és az uniós kohéziós politika – bár jelentős forrásokat juttatott az országnak – csak korlátozott mértékben tudta ellensúlyozni ezt a tendenciát. A bolgár regionális politika intézményi kapacitása a csatlakozás pillanatában még nem volt elégséges az uniós források hatékony felhasználásához.

26.3.1.6 A bolgár mezőgazdaság az EU-csatlakozás előtt

A bolgár mezőgazdaság átalakulása az EU-csatlakozás egyik legneuralgikusabb területe volt. A szocialista nagyüzemi mezőgazdaság – a **termelőszövetkezetek** (trudovo kooperativno zemedelsko stopanstvo, TKZSZ) és az állami gazdaságok – az 1990-es években felbomlottak, a földeket visszaadták a korábbi tulajdonosoknak vagy azok örököseinek, de a tulajdonviszonyok rendezése hosszú ideig elhúzódott. A bolgár mezőgazdaság szerkezete kettőssé vált: egyrészt nagyszámú, kis méretű, önellátó jellegű családi gazdaság jött létre, másrészt néhány nagy, bérelt földeken gazdálkodó vállalkozás koncentrálta a termelés jelentős részét. Az EU-csatlakozási tárgyalások során a bolgár kormánynak biztosítania kellett, hogy a mezőgazdasági termelők megfeleljenek az uniós élelmiszer-biztonsági, állategészségügyi és környezetvédelmi előírásoknak, ami sok kisgazdaság számára lehetetlennek bizonyult, és hozzájárult a vidéki foglalkoztatás további csökkenéséhez.

26.3.1.7 Az energia és a környezetvédelem kérdése

Az energiaágazat az EU-csatlakozási tárgyalások során különösen fontos szerepet kapott. Bulgária hagyományosan jelentős energiafüggőséggel rendelkezett Oroszországtól, különösen a földgáz- és kőolajimport tekintetében. A csatlakozási tárgyalások során az uniós intézmények a bolgár energiapiac liberalizációját, a megújuló energiaforrások támogatását és az energiahatékonyság javítását szorgalmazták. A **Kozloduj** atomerőmű négy régebbi blokkjának leállítása – amelyet Bulgária a csatlakozási tárgyalások során vállalt, részben uniós nyomásra, részben biztonsági aggályok miatt – jelentős vitát váltott ki, mivel az erőmű az ország villamosenergia-termelésének jelentős részét biztosította, és egyes bolgár politikai erők a leállítást az energiabiztonság szempontjából károsnak tekintették. A környezetvédelem terén Bulgária jelentős lemaradással rendelkezett az uniós normákhoz képest, különösen a hulladékgazdálkodás, a vízminőség és az ipari szennyezés területén, ami a csatlakozási tárgyalások egyik legköltségesebb fejezetét jelentette.

26.3.1.8 Az integráció belpolitikai háttere

Az EU- és NATO-csatlakozás bolgár belpolitikai hátterét a politikai pártok közötti alapvető konszenzus jellemezte, bár a hangsúlyokban és az ütemezésben voltak különbségek. A jobbközép erők egyértelműen az euroatlanti integrációt tekintették elsődleges stratégiai céljuknak, míg a Bolgár Szocialista Párt – különösen az 1990-es években – fenntartásokat fogalmazott meg a NATO-tagsággal kapcsolatban, az EU-tagságot azonban általában támogatta. A 2000-es évekre a NATO-tagság kérdése a bolgár politikai diskurzusban konszenzusossá vált, és a viták inkább a csatlakozás feltételeiről, a szociális költségekről és a reformok ütemezéséről szóltak. A bolgár közvéleményben az euroatlanti integráció támogatottsága a 2000-es évek elején viszonylag magas volt, de a támogatottság mögött gyakran a gazdasági felzárkózás reménye, nem pedig a politikai integráció iránti elkötelezettség állt.

26.3.1.9 Források és bizonytalanságok

A bolgár EU- és NATO-csatlakozás történetének forrásbázisa viszonylag gazdag, de a források jellege és értelmezése eltérő. Az elsődleges források közé tartoznak az Európai Bizottság rendszeres országjelentései, a csatlakozási szerződés szövege, a CVM mechanizmus jelentései, valamint a bolgár parlament és kormány dokumentumai. A NATO-csatlakozás folyamatát a szövetség hivatalos közleményei és a bolgár védelmi minisztérium jelentései dokumentálják. A gazdasági adatok tekintetében a bolgár Nemzeti Statisztikai Intézet (Nacionalen statističeski institut) és az Eurostat adatai tekinthetők mérvadónak, de a regionális egyenlőtlenségek és a szegénység mérésében a mutatók eltérő módszertana miatt a becslések jelentős szórást mutatnak.

A szakirodalomban a bolgár EU-csatlakozás értékelése vitatott. Egyes szerzők a csatlakozást a sikeres külső feltételesség példájaként elemzik, hangsúlyozva, hogy az uniós tagság kilátása nélkül a bolgár reformfolyamat jóval lassabb lett volna. Mások – különösen a kritikai EU-tanulmányok hívei – arra mutatnak rá, hogy a csatlakozási folyamat a formális jogharmonizációra és az intézményi átvételre összpontosított, miközben a tényleges jogállamiság, a korrupció elleni küzdelem és a közigazgatási átláthatóság terén az eredmények korlátozottak maradtak. A bolgár társadalomban a csatlakozás megítélése a gazdasági helyzet és a politikai ciklusok függvényében változott, és a témában készült közvélemény-kutatások eredményei módszertani okokból is óvatosan kezelendők.

Különösen vitatott a bolgár mezőgazdaság és vidékfejlesztés uniós csatlakozás utáni teljesítménye, mivel a statisztikai adatok szerint a mezőgazdasági foglalkoztatás tovább csökkent, ugyanakkor az uniós közvetlen támogatások beérkezése egyes termelői csoportok számára jövedelemnövekedést hozott. A CVM mechanizmus fenntartásának megítélése szintén megosztja a szakértőket: egyesek szerint a mechanizmus indokolatlan megbélyegzést jelent Bulgáriával szemben, míg mások szerint a mechanizmus nélkül a bolgár igazságügyi reformok még inkább elakadtak volna. A NATO-tagság esetében a bizonytalanságok kevésbé a tényekre, mint inkább a stratégiai értelmezésekre vonatkoznak: a bolgár részvétel az afganisztáni és iraki missziókban a szövetségi elkötelezettség és a nemzeti érdek viszonyának vitáját vetette fel.

26.3.1.10 Rövid összefoglaló

- Bulgária 2004. március 29-én csatlakozott a NATO-hoz, miután az 1990-es évek végén egyértelműen a nyugati szövetségi rendszer mellett kötelezte el magát.
- Az EU-csatlakozási kérelmet 1995-ben nyújtották be, a tárgyalások 2000-ben kezdődtek, és Bulgária 2007. január 1-jén Romániával együtt vált az EU tagjává.
- A csatlakozási folyamatot az Európai Bizottság által működtetett Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmus (CVM) kísérte, amely az igazságügyi reform, a korrupcióellenes küzdelem és a szervezett bűnözés elleni fellépés folyamatos nyomon követését szolgálta.
- A gazdasági szerkezetváltás során a bolgár gazdaság a szolgáltatások és a feldolgozóipar felé mozdult el, az 1997-ben bevezetett valutatanács stabilizálta a makrogazdasági környezetet.
- A regionális egyenlőtlenségek a csatlakozás előtti és utáni időszakban növekedtek, különösen az északnyugati régió leszakadása vált tartóssá.
- A bolgár mezőgazdaság átalakulása során a szocialista nagyüzemi modell felbomlott, és a kisgazdaságok és nagyüzemek kettős szerkezete alakult ki.
- Az energiaágazatban a Kozloduj atomerőmű blokkjainak leállítása és az energiafüggőség kérdése a csatlakozási tárgyalások egyik központi témája volt.
- A bolgár társadalomban az euroatlanti integráció támogatottsága viszonylag magas maradt, de a reformok konkrét költségei és a regionális egyenlőtlenségek társadalmi feszültségeket okoztak.

26.3.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a bolgár NATO-csatlakozás folyamata az EU-csatlakozástól, és melyek voltak a két folyamat legfontosabb eltérő feltételei?
2. Miért vezette be az Európai Bizottság a CVM mechanizmust Bulgária esetében, és milyen területeken maradtak fenn a legsúlyosabb hiányosságok?
3. Hogyan hatott az 1997-ben bevezetett valutatanács a bolgár gazdasági szerkezetváltásra és a kormány mozgásterére?
4. Milyen regionális egyenlőtlenségi mintázatok alakultak ki Bulgáriában az EU-csatlakozás időszakában, és milyen tényezők magyarázzák ezeket?
5. Hasonlítsa össze a bolgár EU-csatlakozási folyamat tapasztalatait a Horvátország 1945-től napjainkig című fejezetben tárgyalt horvát csatlakozási folyamat főbb jellemzőivel!

26.4 Bulgária a jelenben

A 2020-as évek Bulgáriáját három, egymást erősítő folyamat határozza meg: a **demográfiai válság** ( ), a tömeges **elvándorlás** ( ) és a **korrupcióhoz** ( ) kötődő **politikai instabilitás** ( ). Ezek a jelenségek nem függetleníthetők az Az EU- és NATO-csatlakozás óta eltelt közel két évtizedtől, mert a tagság egyszerre hozott modernizációs lehetőségeket és tette láthatóvá a posztkommunista államépítés, a jogállamiság és a társadalmi kohézió feszültségeit. A fejezet a 2020 és 2026 közötti időszakot tárgyalja, különös tekintettel a demográfiai zsugorodásra, a kivándorlásra, a korrupciós ügyekre és a sorozatos választási ciklusokra, de kitér a társadalmi következményekre, a kisebbségi helyzetre, valamint Bulgária uniós és geopolitikai mozgásterére is. Az adatok egy része gyorsan változó, ezért a legfrissebb számoknál jelezzük a bizonytalanságot.

26.4.1 A demográfiai válság és az elvándorlás összefüggései

Bulgária demográfiai helyzete a 2020-as években az Európai Unió egyik legsúlyosabb példája a tartós népességcsökkenésnek. A jelenség két fő összetevője a **természetes fogyás** (a halálozások száma tartósan meghaladja az élveszületésekét) és a **nettó kivándorlás**. A bolgár Nemzeti Statisztikai Intézet (NSI) és az Eurostat adatai szerint a lakosság az 1980-as évek végi közel 9 milliós csúcsról a 2021. évi népszámlálás idejére nagyjából 6,5 millióra csökkent, és a trend 2026-ig tovább folytatódott. A pontos, évközi népességszám becslés, mert a regisztrált lakónépesség és a ténylegesen az országban élők között jelentős eltérés lehet a külföldön dolgozók nagy száma miatt.

A termékenységi arányszám 2020–2025 között 1,5 körül mozgott, ami tartósan elmarad a reprodukciós szinttől (2,1). A halandóság ugyanakkor magas, amit részben az egészségügyi ellátórendszer egyenlőtlenségei, a vidéki szolgáltatások leépülése és a **COVID-19-járvány** 2020–2021-es halálozási többlete magyaráz. A járvány idején Bulgária az EU egyik legmagasabb halálozási arányát mutatta, ami tovább mélyítette a bizalmatlanságot az állami intézményekkel szemben. A halálozási adatok forrásai a halotti anyakönyvi kivonatok és az NSI összesítései, de a járvány alatti esetszámok utólagos korrekciója miatt a 2020–2021-es adatok bizonytalanabbak.

Az **elvándorlás** a 2007-es uniós csatlakozást követően gyorsult fel, és a 2010-es években, majd a 2020-as években is folytatódott. A kivándorlók elsősorban fiatal, munkaképes korú felnőttek, gyakran felsőfokú vagy szakképzett végzettséggel, akik Németországba, az Egyesült Királyságba (a Brexit előtt), Spanyolországba, Olaszországba és más nyugat-európai országokba mentek. A 2020-as években a brit kilépés után a célországok átrendeződtek, de a kivándorlás volumene nem

csökkent érdemben. A bolgár diaszpóra méretét 1–1,5 millió főre becsülik, de ez a szám vitatott: a fogadó országok regisztrációs adatai, a bolgár állampolgárok külföldi tartózkodási bejelentései és a népszámlálási önbevallás eltérő képet adnak. A ténylegesen külföldön élők száma ennél magasabb is lehet, mert sokan nem jelentik be tartózkodási helyüket.

A kivándorlás gazdasági következménye kettős. Egyrészt a hazautalt pénzek (remittances) jelentős bevételt jelentenek a háztartásoknak, és hozzájárulnak a fogyasztáshoz, valamint a vidéki családok megélhetéséhez. Másrészt a munkaerő-kínálat szűkülése miatt **munkaerőhiány** alakult ki több ágazatban – az építőiparban, a feldolgozóiparban, a mezőgazdaságban, az egészségügyben és az oktatásban. A vállalkozások egy része kénytelen külföldi, elsősorban Ukrajnából, Moldovából, illetve ázsiai országokból érkező munkavállalókat foglalkoztatni, ami új migrációs mintákat hoz létre. A bolgár munkaerőpiacra irányuló bevándorlás statisztikái azonban hiányosak, mert a szezonális és informális foglalkoztatás nem mindig jelenik meg a hivatalos adatokban.

A regionális különbségek rendkívül élesek. A főváros, Szófia (Szófia/Szófija), valamint Plovdiv, Várna és Burgasz környéke viszonylag stabil népességű, míg az északnyugati és délkeleti vidéki területek, különösen a Rodope és a Balkán-hegység aprófalvai, gyorsan elnéptelenednek. A 2021-es népszámlálás szerint több száz településen a lakónépesség a kritikus szint alá csökkent, és a helyi önkormányzatok képtelenek fenntartani az alapellátást. A demográfiai válság így nem pusztán számossági kérdés, hanem a **területi egyenlőtlenségek** és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés problémája is.

A demográfiai folyamatok politikai következménye súlyos. Az elöregedő társadalomban a nyugdíjrendszer fenntarthatósága állandó vitatéma. A nyugdíjkiadások a GDP egyre nagyobb hányadát teszik ki, miközben a járulékfizető aktív korúak száma csökken. A 2020-as években többször napirendre került a nyugdíjkorhatár emelése vagy a járulékok módosítása, de a politikai instabilitás miatt átfogó reform nem született. Az egészségügyi rendszer alulfinanszírozottsága és az orvosok elvándorlása tovább rontja a hozzáférést, különösen vidéken. A demográfiai válság tehát nem csupán statisztikai jelenség, hanem a mindennapi élet minőségét meghatározó strukturális probléma.

26.4.2 Korrupció, igazságügy és intézményi bizalom

Bulgária a 2020-as években is az Európai Unió legmagasabb korrupcióérzékelésű tagállamai közé tartozik. A Transparency International **korrupcióérzékelési indexe** (Corruption Perceptions Index, CPI) Bulgáriát rendszeresen az uniós rangsor alsó harmadában helyezi el, bár a pontszámok enyhén javultak a 2010-es évekhez képest. A CPI percepciós mutató: szakértői és üzleti felméréseken alapul, nem bizonyít konkrét bűncselekményeket, ezért a korrupció tényleges mértékéről csak óvatos következtetések vonhatók le. A bolgár közvélemény-kutatások szerint a lakosság nagy többsége a korrupciót a társadalom egyik legsúlyosabb problémájának tartja, és az igazságszolgáltatásba vetett bizalom alacsony.

A korrupció jellegzetes formái a 2020-as években is a **közbeszerzési visszaélések**, az uniós források lehívása körüli érdekkapcsolatok, az állami vállalatok és az energetikai szektor körüli járadékvadászat, valamint a helyi önkormányzati ügyek. A nagy infrastrukturális beruházások, például az autópálya-építések, a vasútfejlesztések és a hulladékgazdálkodási projektek esetében visszatérően merülnek fel túlárazásra, minőségi hiányosságokra és politikai kapcsolatokra utaló jelek. Az Európai Csalás Elleni Hivatal (OLAF) és az Európai Ügyészség (EPPO) vizsgálatai több esetben tártak fel szabálytalanságot, de a büntetőeljárások gyakran elhúzódnak, és a felelősségre vonás ritka. A konkrét ügyek ismertetése meghaladná e fejezet kereteit, de az intézményi mintázat egyértelmű: a korrupció rendszerszintű, nem egyedi eltévelyedés.

Az **igazságügyi reform** a 2020-as évek egyik központi belpolitikai kérdése. Az Európai Bizottság 2007 óta alkalmazta az **Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmust** (Cooperation and Verification Mechanism, CVM), amely a korrupció és a szervezett bűnözés elleni küzdelem, valamint az igazságszolgáltatás függetlenségének előrehaladását volt hivatott nyomon követni. A CVM-et az Európai Bizottság 2023-ban lezárta, arra hivatkozva, hogy Bulgária teljesítette a reformokkal kapcsolatos feltételeket. Ez a döntés azonban vitatott: a bolgár civil szervezetek és az ellenzék egy része szerint a lezárás politikai gesztus volt, és a jogállamisági problémák továbbra is fennállnak. A CVM lezárása nem jelenti azt, hogy a korrupció megszűnt, csupán azt, hogy az uniós ellenőrzés formálisan lezárult. A 2020-as években a bolgár parlament többször tárgyalt a főügyész leváltásának lehetőségéről, a bírói függetlenség erősítéséről és a Legfelsőbb Igazságügyi Tanács reformjáról, de az alkotmánymódosításhoz szükséges politikai konszenzus hiányzott.

A **médiapluralizmus** helyzete is romlott a 2020-as években. A nemzetközi sajtószabadságrangsorok Bulgáriát az EU gyengébb országai közé sorolják. A média tulajdonosi szerkezete átláthatatlan, több országos televízió és lap oligarchikus érdekeltségekhez köthető, ami korlátozza a független oknyomozó újságírást. Az oknyomozó újságírók elleni fenyegetések, a rágalmazási perek és a hirdetési bevételek politikai elosztása tovább szűkíti a nyilvános teret. Ugyanakkor a civil szervezetek és a közösségi média platformjai aktív korrupcióellenes diskurzust tartanak fenn, ami a 2020-as tüntetésekben is megnyilvánult.

A 2020 nyarán kirobbant **korrupcióellenes tüntetések** a Bojko Boriszov vezette kormány ellen irányultak, és a közbeszédben a „főügyész, a kormány és az oligarchia" összefonódását állították a középpontba. A demonstrációk hónapokon át tartottak, de nem hoztak azonnali kormányváltást; a kormány 2021-ben, a parlamenti ciklus lejártával távozott. A tüntetések jelentősége abban állt, hogy megmutatták: a korrupció nem csupán technokrata kérdés, hanem a demokratikus legitimáció és az intézményi bizalom válsága. A tüntetések résztvevői elsősorban a nagyvárosi, fiatalabb, képzettebb rétegekből kerültek ki, ami a demográfiai és társadalmi törésvonalakat is jelezte.

26.4.3 Politikai instabilitás és a pártrendszer átalakulása

A 2021 és 2026 közötti időszak a bolgár parlamentáris demokrácia egyik leginstabilabb szakasza. A választási ciklusok egymást követték, és a kormányalakítási tárgyalások gyakran hónapokig tartottak, vagy kudarcba fulladtak. A politikai instabilitás közvetlen oka a pártrendszer fragmentálódása és a régi-új pártok közötti bizalmatlanság. A 2020-as évek előtt a **GERB** (a Boriszov nevével fémjelzett jobbközép, konzervatív formáció) és a **Bolgár Szocialista Párt** (BSP) dominált, a **DPS** (a török kisebbség hagyományos pártjaként ismert mozgalom) pedig mérlegnyelvként működött. A 2021-es választásokon azonban új, korrupcióellenes platformon induló formációk jelentek meg, mindenekelőtt a **Változást folytatjuk** (Prodalžavame Promjanata, PP) és a **Demokratikus Bulgária** (Demokratična Bălgarija, DB) koalíció. A nacionalista és populista pártok – köztük a **Vazrazhdane** (Újjászületés) – megerősödése tovább színezte a palettát.

A 2021-es évben három előrehozott parlamenti választást tartottak (április, július, november), mert a pártok nem tudtak tartós kormányt alakítani. Az áprilisi választás után a GERB nem szerzett többséget, és a többi párt elzárkózott a koalíciótól. A júliusi választás után a **Van egy ilyen nép** (Ima Takav Narod, ITN) nevű formáció próbált kormányt alakítani, de a koalíció szétesett. A novemberi választáson a **Változást folytatjuk** és a **Demokratikus Bulgária** szövetsége alakított kormányt Kiril Petkov miniszterelnök vezetésével, de a kormány 2022 júniusában elvesztette a bizalmi szavazást, részben a korrupcióellenes ígéretek és a koalíciós feszültségek miatt.

A 2022. októberi előrehozott választás sem hozott áttörést: a GERB ismét a legerősebb párt lett, de nem tudott kormányt alakítani. A patthelyzetet a 2023. áprilisi választás oldotta fel, amikor a GERB és a PP–DB koalíció egy **rotációs kormányzást** hozott létre: a miniszterelnöki posztot félévente cserélték volna a két erő között. Ez a kísérlet azonban 2024 tavaszára megbukott, és újabb választások következtek (2024 júniusában, majd 2024 októberében). A 2024-es választásokon a GERB továbbra is meghatározó maradt, de a kormányalakítás továbbra is nehézkes volt. A választói részvétel csökkent, a kiábrándultság nőtt, és a szélsőséges, nacionalista formációk támogatottsága emelkedett.

A politikai instabilitás okai között szerepel a korrupciós ügyek folyamatos napirenden tartása, a személyi ellentétek, a pártok közötti bizalmatlanság, valamint az orosz befolyás körüli gyanakvás. A bolgár politikai elit egy része hagyományosan szoros gazdasági és energetikai kapcsolatokat ápol Oroszországgal, ami a 2022-es orosz–ukrán háború után éles belpolitikai vitát váltott ki. A **Vazrazhdane** és más nacionalista erők nyíltan oroszbarát álláspontot képviselnek, míg a PP–DB és a GERB az euroatlanti irányt hangsúlyozza, bár eltérő hangsúlyokkal. A kormányzati instabilitás következménye, hogy a reformok – az igazságügy, az energetika, a közigazgatás – elakadtak, az uniós források lehívása késedelmet szenvedett, és a gazdasági szereplők bizalma csökkent.

A **2020-as évek második felére** a bolgár politikai rendszer a demokratikus intézmények formális működése ellenére a választói elégedetlenség és a pártok közötti zsákutca jeleit mutatja. A 2026-os állapot törékeny: a kormányalakítási ciklusok rövidek, az ügyvivő kormányok szerepe megnőtt, és a politikai napirendet a korrupciós botrányok, a demográfiai válság és a geopolitikai feszültségek uralják. A pontos választási eredmények és a 2025–2026-os kormányalakítások gyorsan változnak, ezért ezeket a szakirodalom és a hivatalos választási adatok alapján ellenőrizni kell.

26.4.4 Társadalmi következmények: egyenlőtlenség, kisebbségek, migráció

A demográfiai válság és a politikai instabilitás társadalmi következményei közül kiemelkedik a **jövedelmi egyenlőtlenségek** növekedése. Bulgária az EU egyik legalacsonyabb egy főre jutó GDP-jével rendelkezik, és a szegénységi kockázat az egyik legmagasabb. A 2020-as években a gazdasági növekedés – amelyet részben az uniós források és az alacsony bérköltségek hajtottak – nem csökkentette érdemben a regionális és társadalmi különbségeket. A szociális transzferek hatékonysága alacsony, az adórendszer enyhén progresszív, de a vagyonos rétegek és a nagyvállalatok adóterhelése viszonylag alacsony. A minimálbér ugyan emelkedett, de a megélhetési költségek – különösen az energiaárak 2021–2022-es emelkedése – tovább terhelték a háztartásokat.

A **kisebbségek** helyzete differenciált. A török kisebbség (a lakosság becslések szerint 8–10%-a) a rendszerváltás óta szervezett politikai képviselettel rendelkezik, elsősorban a DPS révén, amely a 2020-as években is jelentős parlamenti erő maradt. A török lakosság regionálisan koncentrált, főként Kardzsali, Razgrad, Targoviste és Sumen környékén él. A **roma közösség** (becslések szerint 4–5%, de egyes felmérések ennél magasabb arányt valószínűsítenek) továbbra is a legsúlyosabb társadalmi kirekesztettséggel szembesül: lakhatási szegregáció, iskolai lemorzsolódás, munkanélküliség és egészségügyi hátrányok jellemzik. A 2020-as években uniós forrásokból indultak integrációs programok, de azok hatása korlátozott, részben a helyi önkormányzatok forráshiánya és a politikai akarat hiánya miatt. A romaellenes előítéletek és a gyűlöletbeszéd a közéletben visszatérő jelenség.

A **migráció** tekintetében Bulgária elsősorban tranzitország a közel-keleti és afrikai menekültek, valamint a gazdasági bevándorlók számára. A 2015–2016-os menekültválság idején a balkáni útvonalon érkezők egy része Bulgárián keresztül próbált továbbjutni, de a 2020-as években a fő útvonalak áthelyeződtek, és Bulgária kevésbé volt érintett. Az ország külső határai azonban

az EU schengeni határának részei, ezért a határőrizet és a menekültügyi eljárások uniós támogatással folyamatosan napirenden vannak. A nemzetközi szervezetek jelentései szerint a bolgár határrendészeti gyakorlatban előfordulnak visszafordítások és emberi jogi aggályok, ami vitatott kérdés. A bolgár társadalom kivándorlása ugyanakkor ellentétes irányú migrációs nyomást teremt: a munkaerőhiány miatt egyre több vendégmunkás érkezik, elsősorban Ukrajnából, Moldovából, valamint Közép- és Kelet-Ázsiából. Ez a bevándorlás hosszabb távon új kisebbségi közösségek kialakulásához vezethet, de a 2020-as években még alacsony szintű, és a statisztikai nyilvántartás hiányos.

26.4.5 Bulgária az EU-ban és a geopolitikai térben

A 2020-as években Bulgária uniós és NATO-tagsága keretezte a külpolitikát, de a belső politikai instabilitás és az energetikai függőség miatt az ország mozgástere szűkült. A **NATO-csatlakozás** (2004) és az **EU-csatlakozás** (2007) óta eltelt időben Bulgária az euroatlanti intézmények tagjaként működött, de a jogállamisági hiányosságok és a korrupció miatt az uniós intézmények folyamatos nyomást gyakoroltak. A 2020-as években a legfontosabb integrációs kérdések a **schengeni tagság** és az **euróövezeti csatlakozás** voltak.

A schengeni csatlakozást a 2010-es évek óta több nyugat-európai tagállam blokkolta, elsősorban a korrupció és a határellenőrzés hiányosságaira hivatkozva. 2024-től Bulgária (Romániával együtt) részleges schengeni tagságot kapott: a légi és tengeri határokon megszűnt az ellenőrzés, a szárazföldi határokon azonban fenntartották. A teljes schengeni csatlakozás – a szárazföldi határellenőrzés megszüntetése – 2025-ben valósult meg, de a pontos dátumot és a részleteket a legfrissebb uniós dokumentumok alapján ellenőrizni kell. A schengeni tagság gazdasági és szimbolikus jelentősége nagy, mert csökkenti a szállítási költségeket és erősíti a nyugati integráció érzését.

Az **eurozóna** előszobájába Bulgária 2020-ban lépett be az **ERM II** árfolyam-mechanizmus révén, miután évekig valutatanácsot (currency board) működtetett, amely a bolgár levát az euróhoz kötötte. Az euró bevezetését a 2020-as években többször halasztották, részben a magas infláció, részben a politikai instabilitás miatt. A célok szerint a bevezetés 2025–2026-ra volt várható, de a 2026-os állapot e fejezet lezárásakor bizonytalan. Az euró bevezetésének támogatottsága a lakosság körében változó: a vállalkozói szféra egy része támogatja, míg a szegényebb rétegek és az inflációtól tartó csoportok óvatosak. A döntés végső soron politikai és technikai feltételek teljesítésétől függ.

A **geopolitikai helyzetet** a 2022-es orosz–ukrán háború alapvetően átrendezte. Bulgária hagyományosan erős energetikai függőségben volt Oroszországtól, elsősorban a földgáz- és kőolajimport, valamint a kozloduji atomerőmű fűtőelemei tekintetében. A háború kitörése után a bolgár kormány csatlakozott az uniós szankciókhoz, és csökkentette az orosz gázimportot, de a teljes leválás nehézkes. Az oroszbarát erők a belpolitikában erősödtek, és a közbeszédben az „orosz energia” és az „euroatlanti elkötelezettség” közötti vita állandósult. A 2022-es évben a bolgár energiabiztonság kérdése kiemelt jelentőségűvé vált, mivel az orosz gázszállítások leállítása után alternatív forrásokat kellett biztosítani, például azerbajdzsáni gáz, cseppfolyósított földgáz (LNG) és a görögországi összeköttetések révén. Ez a folyamat gyorsította a balkáni energia-infrastruktúra diverzifikációját, de a beruházások költségesek és lassúak.

A regionális külpolitikában Bulgária egyik legvitatottabb kérdése az **Észak-Macedóniával** való viszony. A 2020-as években Bulgária blokkolta Észak-Macedónia EU-csatlakozási tárgyalásainak megkezdését, arra hivatkozva, hogy az észak-macedón állam nem teljesíti a 2017-es barátsági szerződésből fakadó kötelezettségeket, különösen a történelmi narratívák és a közös múlt értelmezése terén. A bolgár álláspont szerint a macedón nyelv és nemzet bolgár gyökerei vitatottak, és Észak-Macedónia nem tesz eleget a jószomszédi viszony elvárásainak. Ez a vétó

2022-ben részben feloldódott egy kompromisszumos megállapodással (az ún. „francia javaslat”), de a feszültség továbbra is fennáll, és a kérdés mindkét ország belpolitikájában érzékeny. A bolgár–észak-macedón vita a történelemértelmezés és a nemzeti identitás összekapcsolódásának példája, amelyben a dokumentált tények, a tudományos konszenzus és az emlékezetpolitikai állítások nehezen választhatók szét. A könyv más fejezetei, például a Az EU-integráció és a belpolitika albániai szakasza vagy az észak-macedón fejezetek, részletesebben tárgyalják a regionális hasonlóságokat.

26.4.6 Kilátások 2026-ban

A 2020-as évek végére Bulgária a demográfiai zsugorodás, a korrupciós terhek és a politikai fragmentáltság csapdájában vergődik. A **demográfiai válság** nem oldható meg rövid távon: a termékenység növelését célzó családpolitikai intézkedések hatása korlátozott, a kivándorlás visszafordítása pedig a bérek, a munkakörülmények és a jogállamiság javulását feltételezné. A **korrupció** elleni küzdelem a reformok végrehajtásától függ, de a politikai instabilitás éppen a reformokat akadályozza. A 2021 óta tartó választási ciklusok a demokratikus legitimáció erodálódását jelzik, és a választói kiábrándultság a szélsőséges, populista erők malmára hajtja a vizet.

Ugyanakkor Bulgária uniós és NATO-tagsága stabil keret, amely hosszabb távon kikényszerítheti a jogállamisági normák betartását, bár a 2023-as CVM-lezárás óta az uniós nyomás enyhült. Az euróövezeti csatlakozás és a teljes schengeni tagság – ha megvalósul – erősítheti a gazdasági integrációt és a polgárok mobilitását, de a 2026-os helyzet e téren még nyitott. A geopolitikai környezet az orosz–ukrán háború következtében tartósan feszült, és Bulgária számára az energiafüggőség csökkentése hosszú távú stratégiai feladat.

A demográfiai és politikai válság közös gyökere a posztkommunista átalakulás befejezetlensége: az intézményi kapacitás gyengesége, a társadalmi bizalom hiánya és a regionális egyenlőtlenségek. A 2020-as évek Bulgáriája ezért nem egyszerűen „rossz kormányzás” története, hanem a rendszerváltás utáni államépítés strukturális nehézségeinek sűrítménye. A következő évtized kulcskérdése, hogy az uniós tagság adta külső fegyelmező erő és a belső reformigény képes-e megfordítani a demográfiai hanyatlást és a politikai széttartást.

26.4.7 Források és bizonytalanságok

A jelenkori Bulgáriára vonatkozó adatok forrásai elsősorban a **bolgár Nemzeti Statisztikai Intézet** (NSI), az **Eurostat**, a **bolgár Központi Választási Bizottság**, a **Transparency International** éves korrupcióérzékelési jelentései, az **Európai Bizottság** CVM- és jogállamisági jelentései, valamint a nemzetközi sajtószabadság-rangsorok. A 2021. évi népszámlálás adatai a legmegbízhatóbb alapot jelentik a demográfiai állapot leírásához, de a későbbi évek számai becslések, és a regisztrált lakosság eltérhet a ténylegesen jelen lévőtől.

A **kivándorlás** mértéke az egyik legbizonytalanabb adat: a fogadó országok nyilvántartásai, a bolgár állampolgárok külföldi tartózkodási bejelentései és a diaszpóra becslései között jelentős eltérések lehetnek, ezért minden konkrét szám fenntartással kezelendő. A **korrupció** mérése percepciós jellegű, így a CPI-pontszámok nem tükrözik a tényleges bűnügyi valóságot, csak a szakértői és üzleti észlelést. A **politikai instabilitás** leírásában a választási eredmények és a kormányalakítások gyorsan változnak; a 2025–2026-os fejleményeket a fejezet lezárásának időpontjában (2026) a legfrissebb hivatalos források alapján ellenőrizni kell. A schengeni tagság pontos menetrendje, az euró bevezetésének dátuma és a bolgár–észak-macedón tárgyalások állása ugyancsak folyamatosan frissülő adat. A fejezet ezért nem közöl kitalált vagy ellenőrizetlen

statisztikákat; ahol konkrét számok szerepelnek, azok kerekített becslések, és a naprakész ellenőrzés szükséges.

A történeti értelmezésben a legnagyobb vitát a **korrupció és a politikai instabilitás okainak** tulajdonítása jelenti. A bolgár kormánypárti és ellenzéki narratívák, valamint a civil szervezetek és a nemzetközi intézmények értékelései gyakran eltérnek. A demográfiai válság értelmezésében konszenzus van a tényekről, de a megoldási javaslatok politikai viták tárgyát képezik. A bolgár–észak-macedón vita történeti vonatkozásai pedig emlékezetpolitikai állításokat is tartalmaznak, amelyeket a jelen fejezet nem bont ki, de a régió más fejezetei tárgyalnak.

26.4.8 Rövid összefoglaló

- Bulgária a 2020-as években az EU egyik legnagyobb demográfiai zsugorodását éli meg, amit a természetes fogyás és a tartós elvándorlás együttesen okoz.
- A kivándorlás elsősorban a fiatal, képzett munkavállalókat érinti, ami munkaerőhiányt, agyelszívást és a vidéki területek elnéptelenedését eredményezi.
- A korrupció rendszerszintű probléma, az igazságügyi reform lassú, és az intézményi bizalom alacsony; a CVM 2023-as lezárása vitatott.
- A 2021 óta tartó politikai instabilitást sorozatos előrehozott választások, rövid életű kormányok és a pártrendszer fragmentálódása jellemzi.
- Az EU- és NATO-tagság stabil keret, de Bulgária továbbra is az Unió egyik legszegényebb és legkorruptabb tagállama, és a reformok elakadtak.
- A társadalmi egyenlőtlenségek nőnek, a roma közösség kirekesztettsége súlyos, a romaellenes előítéletek pedig állandósultak.
- A geopolitikai helyzetet az orosz energetikai befolyás, az orosz–ukrán háború hatásai, valamint a schengeni és euróövezeti integráció kérdései határozzák meg.
- A demográfiai és politikai válságok egymást erősítik, és a kilábalás a jogállamisági reformok és a gazdasági felzárkózás tartós végrehajtásától függ.

26.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódik össze a demográfiai válság, az elvándorlás és a munkaerőhiány a bolgár gazdaságban?
2. Miért nem sikerült a 2021–2026 közötti választási ciklusokban tartós kormányt alakítani, és milyen következményei vannak a politikai instabilitásnak a reformokra?
3. Miben különbözik a bolgár korrupciós helyzet a többi posztkommunista EU-tagállamétól, és miért vitatott a CVM lezárása?
4. Hogyan befolyásolja Bulgária geopolitikai helyzete az orosz–ukrán háború, az energiafüggőség és az euroatlanti integráció kontextusában?
5. Milyen összefüggés van a demográfiai hanyatlás és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága, valamint a területi egyenlőtlenségek között?

27 Görögország a római és bizánci korban

27.1 A római hódítás és a provincia

A Balkán története – országok, népcsoportok és birodalmak című könyv e fejezete Görögország római és bizánci korát tárgyalja. Az alábbi alfejezet a római hódítás folyamatát és a provinciák megszervezését mutatja be, i. e. 146-tól a császárkor elejéig. Az olvasó már ismeri az archaikus, klasszikus és hellenisztikus görög világot; itt ezért nem a görög városállamok belső történetére, hanem a Rómával való találkozásra, a hódítás lépéseire, a közigazgatási átalakításra és Athén sajátos kulturális helyzetére összpontosítunk. A római korban a mai Görögország területe nem alkotott egységes politikai vagy közigazgatási egységet: a hellén városok, szövetségek és egykori monarchiák maradványai fokozatosan, eltérő jogállással kerültek római fennhatóság alá.

27.1.1 A római beavatkozás előzményei: az illír és makedón háborúk

Róma először nem hódító szándékkal, hanem a keleti Adria biztonsága és a hellenisztikus államok közötti konfliktusok döntőbírájaként lépett be a görög világba. Az első illír háború (i. e. 229–228) az illír kalóztevékenység és a római kereskedők védelme miatt tört ki; Róma ekkor part menti hídfőket szerzett, de nem szállta meg a Balkán belsejét. Az ezt követő második illír háború (i. e. 219–218) már a makedón királysággal való szembenállást is jelezte, mert a makedón uralkodó, V. Philipposz (görögül Philippos, Φ) az illír terjeszkedés idején szövetséget keresett Karthágóval – ez a hagyományos római történetírásban a Hannibál elleni háború (i. e. 218–201) kiterjesztéseként értelmezett. Az első makedón háború (i. e. 215–205) azonban még nem hozott döntő római beavatkozást: Róma elsősorban a görög szövetségesek, például az aitólok támogatására szorítkozott, és a háborút gyors békekötéssel zárta.

A fordulópontot a második makedón háború (i. e. 200–197) jelentette. Titus Quinctius Flamininus consul a kynoskephalai csatában (i. e. 197) legyőzte V. Philipposzt, majd az i. e. 196-os iszthmoszi játékokon ünnepélyesen kihirdette a görög városok „szabadságát”. A modern kutatás ezt a lépést eltérően értékeli: egyesek szerint Róma valóban nem kívánt közvetlen provinciát létrehozni, mások szerint a „felszabadítás” csupán a római hegemónia legitimálását szolgálta. A forrásokból annyi bizonyos, hogy a hellén városok formálisan önállóak maradtak, de külpolitikájukat Róma ellenőrizte, és a római hadsereg jelenléte a térségben állandósult. A konszenzus szerint a „szabadság” a rómaiak esetében nem a modern értelemben vett függetlenséget, hanem a római fennhatóság alatti autonómiát jelentette.

A harmadik makedón háború (i. e. 171–168) során Róma a makedón királyságot mint önálló hatalmat végleg felszámolta. A pydnai csata (i. e. 168) után Lucius Aemilius Paullus négy önálló köztársaságra osztotta Makedóniát, és a makedón királyi dinasztiát megfosztották hatalmától. Ezzel párhuzamosan a római–szeleukida háború (i. e. 192–188) nyomán III. Antiokhosz kénytelen volt kivonulni az európai görög területekről, és a római befolyás a görög szárazföldön megkérdőjelezhetetlenné vált. A görög városok egy része szabad szövetségesként, más része római kliensként működött tovább, de a makedón állam megszűnése után a hellén világ politikai központjai már nem tudtak Rómától független hatalmi tényezőként fellépni.

27.1.2 Az Akháj Liga és a római hódítás i. e. 146-ban

A római hódítás közvetlen kiváltója az **Akháj Liga** (, to koinon tōn Achaiōn) konfliktusa volt Rómával. A Liga a Peloponnészoszi-félsziget és Közép-Görögország városainak szövetségi állama volt; a hellenisztikus korban katonai és politikai jelentősége nagy volt, de a római befolyás növekedésével belső feszültségek alakultak ki. A közvetlen ok Spárta és a Liga ellentéte volt, amelybe Róma döntőbíróként avatkozott be. Amikor a Liga több városa nyíltan szembefordult a római követelésekkel, a római szenátus i. e. 146-ban katonai erőt küldött.

A hadműveletek rövidek voltak, de következményeik hosszú távon meghatározóak lettek. Quintus Caecilius Metellus Macedonicus praetor először a makedón felkelőket győzte le, majd a Liga ellen vonult. A döntő összecsapás után Lucius Mummius consul vette át a parancsnokságot, és i. e. 146 tavaszán elfoglalta **Korinthoszt** (Korinthos, K). A várost a hagyomány szerint kirabolták, lakosságát részben eladták rabszolgának, épületeit pedig lerombolták. A pusztítás mértéke a forrásokban eltúlzott lehet; a régészeti kutatások jelentős pusztulási réteget tártak fel, de a teljes megsemmisítés képe inkább a római propaganda része volt. Az bizonyos, hogy Korinthosz mint kereskedelmi központ hosszú időre elvesztette korábbi jelentőségét, és a város csak i. e. 44-ben, Caesar alapításával népesült be újra római coloniaként.

A győzelem után Mummius feloszlatta az Akháj Ligoát, és a görög városok jelentős része római felügyelet alá került. A hadizsákmányt, beleértve számos görög műalkotást, Rómába szállították; ez a mozzanat a görög kultúra római recepciójának korai, látványos példája lett, egyúttal a római győzelem emlékezetpolitikájának eszköze. A római történetírásban – például Polybiosnál – az i. e. 146-os események a római hegemónia kezdetét jelölik, míg a görög utókor számára a szabadság elvesztésének szimbólumává vált. Ez a kettősség a mai napig jelen van a görög történeti emlékezetben.

27.1.3 A provinciák megszervezése és a római igazgatás

A hódítást követően a római közigazgatás fokozatosan, több lépcsőben szervezte provinciákká a görög területeket. A **provincia** (latin provincia) a római felfogásban eredetileg nem területi egységet, hanem egy magistratus feladatkörét jelölte; a hódítás nyomán azonban egyre inkább a római fennhatóság alatt álló, adót fizető területet értették alatta. I. e. 146-ban **Macedonia** (Makedonia provincia) jött létre, amely magában foglalta a korábbi makedón területeket, valamint a mai Görögország északi részét, Thesszáliát és Epirusz egy részét. A közép- és dél-görög területek, beleértve az Attikai-félszigetet és a Peloponnészoszt, ekkor még nem alkottak önálló provinciát; ezek a városok eltérő jogállással, többnyire szabad vagy szövetséges városként működtek.

A provinciarendszer Augustus császár i. e. 27-i reformjával nyerte el végső formáját. Ekkor jött létre **Achaea** (Achaia provincia), amely a közép- és dél-görög területeket foglalta magában, élén szenátori rangú proconsullal. Macedonia proconsuli provincia maradt, amelynek székhelye Thessaloniké (Thessaloniké, Θ) lett. Epirus és Thesszalia Achaea provincia része volt, de később, a császárkor folyamán, külön igazgatási egységekké is válhattak. A provinciahatárok idővel változtak; a pontos átszervezések rekonstrukciója feliratok és jogi források alapján lehetséges, de számos részlet vitatott. A római igazgatás nyelve a hadseregben és a felsőbb közigazgatásban a latin volt, a helyi városi adminisztráció azonban megőrizte a görög nyelvet; a görög nyelvű feliratok és rendeletek a helyi autonómia folyamatosságát mutatják.

A városok belső életét a rómaiak nagyrészt érintetlenül hagyták: a görög városok tanácsa (**bule**,) és népe (**ekklészia**,) továbbra is működött, a helyi törvények és intézmények fennmaradtak. A külpolitikai és katonai ügyekben azonban Róma döntött. A **szabad és szövetséges városok** (civitates liberae et foederatae) – például Athén, Spárta vagy Delphi – formálisan nem tartoztak a provinciális helytartó közvetlen fennhatósága alá, és mentesülhettek

a rendszeres adótól, de gyakorlatilag ezek is Róma kliensállamai voltak. Ez a kettős jogállás a római uralom jellegzetes vonása, és a modern kutatásban is vitatott, hogy a szabadság mennyire volt valóságos, illetve csupán jogi fikció.

A provinciák adóztatása a római állam bevételi rendszerének része volt. A helyi közösségek adóját a városi elitek szedték be, míg a közvetett adókat, például a kikötői vámokat, gyakran **adóbérlők** (publicani) vették bérbe. Görögországban a publicanusok szerepe kevésbé volt meghatározó, mint Asia provinciában, de a rendszer így is a római állam és a helyi elit közötti együttműködésen alapult. A római uralom alatti gazdasági kizsákmányolás mértéke vitatott; a korábbi nézet, amely szerint a görög területek gyors elszegényedésnek indultak, ma már kevésbé elfogadott: a régészeti adatok inkább a városi élet lassú átalakulását, nem pedig hirtelen hanyatlást mutatnak. A vidéki lakosság, a szabad parasztok, a bérlők és a rabszolgák helyzete források hiányában kevéssé ismert, ezért a római kori görög társadalomról alkotott kép töredékes.

27.1.4 A római polgárháborúk és a császárkor rendezése

A római polgárháborúk sorozata a hellén világot ismét hadszíntérré tette, és mély nyomokat hagyott a görög városokon. I. e. 48-ban a pharszaloszi csata (Pharsalos, Φ) Thesszáliában zajlott, ahol Caesar legyőzte Pompeiust. A harcok során több görög város kényszerült a hadviselő felek támogatására, és a fosztogatások, rekvirálások súlyos terheket róttak rájuk. I. e. 42-ben Philippi városánál (Philippoi, Φ) Makedóniában került sor a köztársaságpártiak és a triumvirek összecsapására, amely újabb pusztítással járt. Végül i. e. 31-ben az actiumi csatában (Actium,) Octavianus legyőzte Antoniust és Kleopátrát; a győzelmet követően Octavianus (a későbbi Augustus) **Nikopolisz** (Nikopolis, N , „győzelmi város”) alapításával jelölte meg a helyet Epiruszban. Ez a városalapítás egyszerre volt emlékezetpolitikai aktus és a veteránok letelepítésének eszköze.

A polgárháborúk után Augustus i. e. 27-ben rendezte a provinciák jogállását, és Görögország a római császárkori rendszerbe illeszkedett. Achaea szenátori provincia lett, amelyet a sorsolás útján kiválasztott proconsul irányított; Macedonia hasonló státuszt kapott. A császárkultusz a provinciákban a római hatalomhoz való lojalitás kifejezésének formája volt; a görög városokban a császár tisztelete gyakran a hagyományos hellén istenekkel való kapcsolatban jelent meg. A császárkor első két évszázada alatt a római hadsereg jelenléte Görögországban korlátozott volt, mivel a térség belsejében nem állomásozott jelentős helyőrség; a provinciális rend és a közlekedés biztosítása a helyi elitekre és a városi intézményekre támaszkodott. Ez a berendezkedés lehetővé tette a városi élet fokozatos talpra állását, de nem hozta vissza a hellenisztikus kor politikai dicsőségét; a görög elitek számára a római hatalomhoz való illeszkedés – például római polgárjog megszerzése, császári tisztségek betöltése – a felemelkedés új útját kínálta.

27.1.5 Athén mint kulturális főváros

A római hódítás és a provinciák kialakulása közepette Athén (Athénai,) sajátos pozíciót őrzött meg: politikai hatalma már a hellenisztikus korban is csekély volt, de kulturális kisugárzása a római korban sem szűnt meg. A város formálisan **szabad és szövetséges** (civitas libera et foederata) maradt, és – bár i. e. 86-ban Sulla ostroma során súlyos károkat szenvedett – a római uralom alatt is megőrizte a klasszikus görög műveltség központjának szerepét. A filozófiai iskolák – Platón **Akadémiája** (Akadémeia,), Arisztotelész **Lykeionja** (Lykeion, Λ), a sztoikus és epikureus tradíció – a városban működtek, és a római elit fiataljai tanulmányútra érkeztek Athénba, hogy retorikát vagy filozófiát hallgassanak. Cicero, Brutus, Horatius és számos későbbi római arisztokrata tanulmányai példázzák Athén szerepét a római műveltség formálásában.

A római császárkorban Athén tekintélye a császári kegyekben is megmutatkozott. Hadrianus császár (uralkodott i. sz. 117–138) Athént a görög kultúra szimbolikus fővárosaként kezelte, befejeztette az **Olympieion** (Olympieion,) régóta húzódó építését, könyvtárat alapított, és részt vett a város életében. A 2. század folyamán a **második szofisztika** (deutera sophistike,) néven ismert irodalmi és retorikai mozgalom a görög nyelvű műveltség újjáéledését hozta; Athén ebben kiemelkedő szerepet játszott. Herodes Atticus (Héródés Attikos,), a tehetős görög származású római szenátor, a Panathénaia stadion újjáépítésével és más építkezésekkel járult hozzá a város reprezentatív arculatához. E kulturális folyamatok azonban nem jelentették a politikai függetlenség visszaszerzését: Athén a római hatalom keretein belül működött, és a görög identitás ebben az időszakban egyre inkább kulturális-nyelvi, nem pedig állami-politikai kategóriává vált.

27.1.6 Források és bizonytalanságok

A római hódítás és a provincia kialakulásának rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő nézőpontokat és bizonytalanságokat hordoznak. Az elsődleges források közé tartozik **Polybios** (Polübios, Π) Históriája, amely a római terjeszkedést kortársként, de a római hatalom elfogadásának perspektívájából írta le; **Livius** (Titus Livius) római történeti műve, amely a hellén világ meghódítását a római nagyság keretébe illeszti; **Strabón** (Strabón, Σ) Geógraphikája, amely a római kori Görögország földrajzi és városi viszonyairól ad képet; **Pausanias** (Pausanias, Π) 2. századi útleírása, amely a helyszínen megfigyelt állapotokat rögzíti; és **Appianosz** (Appianos,) római történeti munkája, amely a provincia szerinti beosztást követi. A feliratok és a régészeti leletek – például Korinthosz pusztulási rétege, a császárkori építkezések nyomai, valamint az éremkibocsátás – kiegészítik az írott forrásokat, de az értelmezésüket megnehezíti, hogy a római hadjáratokról szóló beszámolók gyakran a győztes nézőpontját érvényesítik.

A főbb bizonytalanságok a következők: a görög „szabadság” kihirdetésének politikai értelmezése ma is vitatott, mert a forrásokban a római propaganda és a tényleges hatalmi viszonyok nehezen választhatók szét; a provincia-határok pontos kronológiája, különösen Epirus és Thesszalia esetében, feliratok hiányában nem mindig rekonstruálható egyértelműen; a görög városok tényleges autonómiájának mértéke a jogi forrásokból csak részben állapítható meg. A gazdasági hanyatlásról szóló állítások hosszú ideig a római hódítás általános értelmezéséhez tartoztak, de az újabb régészeti kutatások inkább a folyamatos átalakulás modelljét támasztják alá; ez a kérdés a tudományos diskurzusban továbbra is nyitott. A római kori görög társadalom alsó rétegeiről – parasztokról, rabszolgákról, nőkről – a források hallgatagok, ezért a jelen alfejezet állításait elsősorban az elitek és a városi intézmények világára lehet alapozni.

27.1.7 Rövid összefoglaló

- Róma először az illír és makedón háborúk során avatkozott be a hellén világba, majd i. e. 196-ban a görög városok „felszabadításának” jelszavával alakította ki hegemóniáját.
- Az Akháj Liga és Róma konfliktusa i. e. 146-ban Korinthosz elpusztításához vezetett; a város elestét a római hódítás jelképévé tették, bár a pusztítás mértéke a forrásokban eltúlzott lehet.
- A provinciarendszer fokozatosan jött létre: i. e. 146-ban Macedonia, i. e. 27-ben Augustus alatt Achaea provincia alakult, eltérő jogállású városokkal és helyi autonómiával.
- A római polgárháborúk (Pharszalosz, Philippi, Actium) hadszíntérré tették a görög területeket, és Augustus rendezése hozta el a császárkori provinciális rendet.
- Athén politikai hatalmát elvesztette ugyan, de kulturális központként – filozófiai iskoláival, retorikai hagyományaival és a császári kegyekkel – a görög műveltség fővárosa maradt.

27.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépéseken keresztül növekedett a római befolyás a hellén világban i. e. 229 és i. e. 146 között, és hogyan változott a „görög szabadság” római értelmezése?
2. Hasonlítsa össze Macedonia és Achaea provincia létrejöttének időpontját, jogállását és a helyi városok autonómiájának jellemzőit.
3. Miért tekinthető Athén a római korban is a görög kultúra központjának, és milyen tényezők biztosították ezt a szerepét?
4. Milyen forrásokból ismerjük a római hódítás és a provinciarégió kialakulásának történetét, és milyen bizonytalanságokat kell figyelembe vennünk e források értelmezésekor?

27.2 A késő antikvitás és a kereszténység

A 4. század elején a mai Görögország területe már három évszázada római uralom alatt állt, és a Római Birodalom keleti felének görög nyelvű provinciái gazdasági és kulturális szempontból a birodalom legfejlettebb régiói közé tartoztak. A korszakot azonban két alapvető folyamat alakította: a birodalom súlypontjának keletre tolódása Konstantinápoly megalapításával, valamint a kereszténység fokozatos intézményesülése és államvallássá válása. E változások nem csupán a politikai és vallási kereteket alakították át, hanem a görög városok társadalmi szerkezetét, a vidéki élet feltételeit és a helyi identitások formáit is.

27.2.1 Konstantinápoly alapítása és a birodalom keleti súlypontja

A 3. századi válság után Diocletianus (uralk. 284–305) közigazgatási reformjai a birodalom irányítását négy részre osztották, és a keleti provinciák kormányzása egyre inkább a birodalom keleti felére összpontosult. Nagy Konstantin (uralk. 306–337) ezt a folyamatot tetőzte be, amikor 324-ben legyőzte keleti riválisát, Liciniust, és egyeduralkodó lett. 330-ban a Boszporusz partján fekvő ókori Büzantion (B) helyén megalapította **Konstantinápolyt** (K), amelyet „új Rómaként” (Nova Roma) szánt a birodalom új fővárosának.

Görögország számára ez a döntés kettős következménnyel járt. Egyrészt a birodalom adminisztratív és katonai erőforrásai egyre inkább a keleti főváros köré összpontosultak, ami a görög nyelvű provinciák – Macedonia, Achaea, Epirus és Creta – jelentőségét növelte. Másrészt a császári udvar és a kormányzat görög nyelvű környezetbe került, ami hosszú távon elősegítette a birodalom fokozatos elgörögösödését. A latin hivatalos nyelv maradt a közigazgatásban és a hadseregben, de a mindennapi élet, a kereskedelem és az egyházi kommunikáció nyelve egyre inkább a görög lett. Ez a nyelvi váltás a 6. századra már egyértelműen megfigyelhető, és a bizánci állam alapvető sajátosságává vált.

A görög provinciák gazdasági szerepe is átalakult. Konstantinápoly ellátása nagy mennyiségű gabonát és más élelmiszert igényelt, ami a termelő vidékek, köztük a macedón síkság és a thrákiai területek felértékelődését hozta. A tengeri kereskedelem útvonalai áthelyeződtek: a korábban Rómát ellátó egyiptomi gabonaszállítmányok most Konstantinápolyba irányultak, és a görög kikötők, mint Korinthosz (K), Thessaloniki (Θ) és Philippi (Φ) fontos tranzitpontokká váltak. Ugyanakkor a régi görög városok közül sok elvesztette korábbi politikai autonómiáját, és a császári közigazgatás megyei központjaivá vált.

27.2.2 A kereszténység államvallássá válása

A kereszténység terjedése a görög nyelvű területeken már az 1. században megkezdődött, és Pál apostol levelei, valamint az Apostolok cselekedetei tanúsítják, hogy Korinthoszban, Thesszalonikiben, Philippiben és Athénban ( ) korai keresztény közösségek jöttek létre. A 3. századi üldözések ellenére a 4. század elejére a keresztények aránya a városi lakosság körében jelentősen megnőtt, bár a vidéki területeken a pogány kultuszok továbbra is erősek maradtak. A pontos arányokról nincsenek megbízható adatok, de a régészeti leletek és a püspöki listák arra utalnak, hogy a 4. század közepére a legtöbb jelentős görög városnak már volt püspöke.

A 313-as **milánói ediktum** (valójában Licinius és Konstantin császár közös rendelete) biztosította a keresztények vallásszabadságát, de a kereszténység hivatalos elismerése nem jelentette automatikusan a pogány kultuszok felszámolását. Konstantin maga is építtetett keresztény templomokat, de a pogány szertartások egy ideig toleranciát élveztek. A fordulópont a 380-as **thesszaloniki ediktum** (Cunctos populos) volt, amelyet I. Theodosius (uralk. 379–395) adott ki. Ez a rendelet a niceai hitvallást követő kereszténységet tette a birodalom hivatalos vallásává, és a más vallási irányzatokat, köztük az arianizmust és a pogányságot, törvényen kívül helyezte. Az ediktum szövege kifejezetten előírta, hogy minden nép kövesse a római és alexandriai püspökök hitét.

A 4. század folyamán a keresztény egyház intézményi hálózata is gyorsan kiépült. A **niceai zsinat** (325) – amelyet Konstantin hívott össze a birodalom egészéből – a püspöki egyházszervezet alapjait rögzítette, és a püspökök joghatóságát a provinciákhoz kötötte. Görögországban a legfontosabb egyházi központok közé tartozott Thessaloniki mint Macedonia provincia metropolitai székhelye, Korinthosz mint Achaea provincia metropolitája, valamint Athén, Philippi, Nikopolisz (N) és Larissza (Λ) püspöki székhelyei. A püspöki székhelyek gyakran egybeestek a római közigazgatási központokkal, ami a városi elitek és az egyházi hierarchia szoros összefonódását mutatja.

A 4. század második felében a hitviták is elérték a görög területeket. Az **arianizmus** – amely Jézus Krisztus istenségét alárendelte az Atyának – különösen erős volt a keleti provinciákban, és több görög püspök is az ariánus irányzathoz csatlakozott. A niceai hitvallás hívei és az ariánusok közötti konfliktusok gyakran a püspöki székekért folytatott küzdelmekben nyilvánultak meg, és a császári udvar is beavatkozott. A 381-es konstantinápolyi zsinat megerősítette a niceai hitvallást, és az arianizmust eretnekségnek nyilvánította, ami után a görög egyházi közösségekben is a niceai irányzat vált meghatározóvá.

A **szerzetesség** (monachismos,) megjelenése szintén a 4. századra tehető. Egyiptomi mintára a görög területeken is elterjedtek a remete- és közösségi szerzetesi életformák. A korai szerzetesek gyakran a városok környéki barlangokban vagy elhagyott templomokban telepedtek le, és aszkéta életmódjukkal hamarosan tekintélyre tettek szert. A szerzetesség nem csupán vallási jelenség volt, hanem társadalmi menekülési útvonal is: rabszolgák, szegény szabadok és nők számára a kolostor olyan életformát kínált, amely bizonyos fokú védelmet és közösségi biztonságot nyújtott a kései antikvitás válságos időszakában.

27.2.3 A görög városok átalakulása

A 4–6. században a görög városok – a klasszikus poliszok örökösei – alapvető átalakuláson mentek keresztül. A római korban a városi önkormányzatot a **curialis rend** (bouleutai,) irányította, amely a vagyonos földbirtokosokból állt. A késő antikvitásban azonban a curialisok terhei egyre növekedtek, mivel a császári adórendszer személyes felelőssé tette őket az adóbeszedésért. Sokan közülük a szenátori rendbe vagy az egyházi pályára menekültek, ami a városi önkormányzatok hanyatlásához vezetett.

A városi közterek arculata is megváltozott. A klasszikus agora és fórum korábban a politikai és kereskedelmi élet központja volt; a 4. század végétől ezeket a tereket egyre inkább templomok, püspöki paloták és jótékonysági intézmények foglalták el. A régészeti ásatások Korinthoszban, Philippiben és Athénban azt mutatják, hogy a régi pogány templomokat gyakran nem rombolták le azonnal, hanem fokozatosan használaton kívül kerültek, vagy keresztény templommá alakították át. A színházak és fürdők egy része tovább működött, de sok közülük az 5–6. század folyamán elnéptelenedett, vagy raktárként, lakóhelyként használták tovább.

A városi elitek kereszténységre térése fokozatos volt, és gyakran politikai megfontolások is motiválták. A császári udvar és a helyi kormányzók egyre inkább a keresztény egyházat támogatták, így a vagyonos családok számára az egyházi tisztségek – különösen a püspöki szék – a társadalmi befolyás megőrzésének új eszközévé vált. A püspökök nemcsak vallási vezetők voltak, hanem gyakran a város tényleges irányítói is: bíráskodtak, közvetítettek a lakosság és a császári hatóságok között, és irányították a városi jótékonysági intézményeket.

A szegénygondozás új intézményei – a **xenodocheion** (, zarándokház), a **nosokomeion** (, kórház) és az **orphanotropheion** (, árvaház) – a keresztény egyház felügyelete alatt jöttek létre, és a városi szegények, betegek és árvák ellátását szolgálták. Ezek az intézmények a korábbi pogány euergetizmus (közjóra irányuló magánadományozás) hagyományát folytatták, de új vallási keretben. A püspökök és a gazdag keresztény családok adományai tartották fenn őket, és a városi társadalom alsó rétegei számára a túlélés egyik fontos forrását jelentették.

Athén különleges helyet foglalt el a görög városok között. A város a 4–5. században is a klasszikus műveltség és a filozófia központja maradt, és híres iskolái – az Akadémia, a Lükion, majd a neoplatonikus iskola – továbbra is vonzották a diákokat a birodalom egészéből. A kereszténység terjedése azonban Athénban is éreztette hatását: a 4. században több templom épült, és a város püspöki székhellyé vált. A pogány filozófiai iskolák működése a 6. századig folytatódott, de 529-ben Justinianus császár bezáratta az athéni Akadémiát, ami a klasszikus pogány műveltség intézményes fennmaradásának végét jelentette. Ez az intézkedés azonban nem jelentette a görög filozófiai hagyomány teljes eltűnését, hiszen a neoplatonikus gondolkodók egy része a Szászánida Perzsiába emigrált, és később visszatért.

A vidéki területeken a késő antikvitásban a nagybirtokok (latifundium) és a colonus-rendszer vált meghatározóvá. A szabad parasztok egy része függő helyzetbe került, és a földbirtokosokhoz kötődött. A vidéki lakosság életét nehezítette a növekvő adóteher, a katonai beszállások és a barbár betörések fenyegetése. A régészeti felmérések – például a boiótiai és peloponnészoszi vidéki települések vizsgálata – arra utalnak, hogy a 4–5. században a vidéki településsűrűség még viszonylag magas volt, de a 6. század végétől kezdve számos kisebb falu elnéptelenedett, amit a kutatók a háborúkkal, a járványokkal és a betelepülő szlávokkal hoznak összefüggésbe.

27.2.4 Barbár betörések és a birodalom kettéosztása

A 4. század végétől a görög területeket is elérték a barbár népek mozgásai. 378-ban a gótok a trákiai Adrianopolisznál (Hadrianopolis, ma Edirne) döntő vereséget mértek a római hadseregre, és maga Valens császár is elesett. Bár a fő csapás Trákiát érte, a gótok és más csoportok betörései időnként Macedóniát és Epirust is fenyegették. A 4. század végén Alarik vezetésével a vizigótok Görögországba is behatoltak, és 395–397 között feldúlták Attikát, Boiótiát és a Peloponnészoszt. A kortárs történetírók, mint Zószimosz, részletesen beszámolnak a pusztításokról, bár a régészeti bizonyítékok arra utalnak, hogy a városok egy része gyorsan helyreállt.

A 395-ös birodalomkettéosztás – I. Theodosius halála után fiai, Arcadius és Honorius között – hosszú távon meghatározta a görög területek sorsát. A keleti birodalom (a későbbi Bizánc) megőrizte a görög provinciákat, és a hadsereg, a közigazgatás és az egyház itt fokozatosan görög

nyelvűvé vált. A nyugati birodalom 476-os bukása után a keleti császárok a római államiság egyedüli örököseiként tekintettek magukra, és a görög nyelvű lakosság egyre inkább **rhomaios**-nak (P), azaz rómainak nevezte magát, megkülönböztetve magukat a pogány „hellénektől” (a fogalom itt már nem etnikumot, hanem vallási-pogány identitást jelölt). Ez a rhomaios identitás a bizánci állam alapvető önmeghatározása lett, és a görög nyelvű ortodox kereszténységhez kapcsolódott.

A 5. században a hunok támadásai is elérték a Balkánt, de a görög területeket főként a balkáni provinciákon átvonuló hadjáratok érintették. A keleti birodalom kormányzata jelentős erődítési programba kezdett: a Thermopülai-szoros megerősítése, a városfalak kijavítása és a hegyvidéki menedékvárak építése a lakosság védelmét szolgálták. Ezek a védelmi intézkedések nem mindig bizonyultak hatékonynak, de hozzájárultak a városi élet fennmaradásához a válságos időszakokban.

A 6. század elejéig a keleti birodalom viszonylag stabil maradt, és a görög provinciák gazdasága – különösen a tengerparti városok kereskedelme – még virágzott. A vidéki területeken azonban fokozatosan nőtt a bizonytalanság, és a nagybirtokok megerősödése a paraszti autonómia csökkenésével járt.

27.2.5 Justinianus kora és a szláv betelepülés kezdete

I. **Justinianus** (uralk. 527–565) uralkodása a késő antikvitás utolsó nagy virágkora és egyben fordulópontja volt. A császár ambiciózus restaurációs politikát folytatott: célja a római birodalom nyugati területeinek visszahódítása és a birodalom jogi, vallási és közigazgatási egységének megerősítése volt. Görögország szempontjából Justinianus kora kétarcú: egyrészt jelentős építkezések és a jogrendszer kodifikálása történt, másrészt a 6. század közepétől a szlávok és avarok betörései megkezdték a térség hosszú távú átalakulását.

Justinianus uralkodása alatt készült el a **Codex Justinianus** (529) és a későbbi jogi munkák, amelyek a római jogot görög nyelvű környezetben is egységesítették. A császár egyházpolitikája a niceai ortodoxia megerősítésére irányult, és a pogány gyakorlatok elleni törvényeket is hoztak. A városépítkezések közül kiemelkedik a korinthoszi falak megerősítése, a philippi bazilikák bővítése, valamint a thesszaloniki városfalak kijavítása. A császári propaganda – különösen Prokopiosz „Az építményekről” című munkája – számos görögországi építkezést említ, bár a régészeti adatok szerint a tényleges építési tevékenység mértéke vitatott.

A 6. század második felében a szláv törzsek (Sklábēnoi, Σ) és az avarok egyre gyakrabban törtek be a Balkánra. Az első jelentős szláv betöréseket az 540-es évektől említik a források, és a 580-as évektől a támadások rendszeressé váltak. A szlávok kezdetben rablóhadjáratokat folytattak, majd fokozatosan letelepedtek a balkáni provinciákban, köztük a mai Görögország északi és középső területein. A legfontosabb elsődleges forrás ebből az időszakból a **Mirákula Szent Démétrioszról** (Thaumata tou Hagiou Dēmētriou), amely Thessaloniki ostromait és a szlávok támadásait írja le a 6–7. században. Eszerint a szlávok több alkalommal ostromolták a várost, de azt elfoglalni nem tudták.

A szláv betelepülés mértéke és időbeli lefolyása a történettudomány egyik vitatott kérdése. A korábbi nemzeti történetírások gyakran egyetlen, hirtelen eseményként írták le a szláv inváziót, de a mai kutatás inkább fokozatos, több hullámban zajló folyamatot feltételez. A régészeti bizonyítékok – például a kézzel formált, korong nélküli kerámia („prágai típus”) elterjedése – arra utalnak, hogy a 7. század elejére a szláv lakosság már számos görögországi vidéki területen jelen volt, különösen Makedóniában, Thesszáliában és a Peloponnészosz egyes részein. A városokban azonban a görög nyelvű lakosság továbbra is meghatározó maradt, és az egyházi szervezet folytonossága is fennmaradt.

A 6. század végén és a 7. század elején a keleti birodalom válságos időszakot élt át: a perzsa háborúk, a belső vallási viták és a szláv betelepülés együttesen meggyengítették a balkáni provinciákat. A görög városok közül több elnéptelenedett vagy megerősített erőddé zsugorodott. A tengerparti városok – mint Thessaloniki, Korinthosz és Athén – azonban megőrizték folytonosságukat, és a bizánci uralom alatt továbbra is fontos közigazgatási, egyházi és kereskedelmi központok maradtak. A késő antikvitás vége Görögországban tehát nem éles törést, hanem fokozatos átmenetet jelentett a bizánci középkor felé, amelynek során a görög nyelvű, ortodox keresztény identitás egyre inkább megszilárdult.

27.2.6 Források és bizonytalanságok

A 4–6. századi Görögország történetére vonatkozó ismereteink többféle forrástípuson alapulnak. Az egyháztörténetírók – Euszebiosz (Eusebius), Szókratész Szkholasztikosz, Szozomenosz és Theodoretosz – a kereszténység terjedéséről és az egyházi vitákról adnak beszámolókat, de erősen elfogultak a niceai ortodoxia mellett, és az ariánus vagy pogány álláspontot gyakran torzítva mutatják be. A világi történetírók közül Ammianus Marcellinus a 4. századi eseményekről, Zószimosz a pogány szempontból írt történetéről, Prokopiosz pedig a 6. századi háborúkról és építkezésekről tudósít. Prokopiosz „Titkos története” (Anekdota) különösen problematikus, mert elfogultsága miatt adatai óvatosan kezelendők.

A jogi források, elsősorban a Codex Theodosianus (438) és a Codex Justinianus (529) a császári törvénykezést dokumentálják, és a valláspolitika rekonstrukciójához nélkülözhetetlenek. A zsinati akták – például a niceai és a konstantinápolyi zsinat jegyzőkönyvei – az egyházszervezet és a hitviták elsődleges forrásai. A püspöki listák és a zsinati aláírások lehetővé teszik az egyházi hierarchia rekonstrukcióját, de a korai listák hiányosak és részben utólagos szerkesztésűek.

A régészeti ásatások – Korinthoszban, Philippiben, Athénban, Nikopoliszban és számos vidéki településen – kulcsfontosságúak a városi és vidéki átalakulás vizsgálatához. A kerámia, az érmék, a mozaikok és az épületmaradványok alapján következtethetünk a települések folytonosságára és a gazdasági viszonyokra. A feliratok – különösen a sírfeliratok és az építési feliratok – a helyi társadalom összetételéről és a keresztény identitás terjedéséről adnak információt.

A fő bizonytalanságok közé tartozik a kereszténység terjedésének üteme: a források a városi elitek megtérését hangsúlyozzák, de a vidéki lakosság vallási viszonyai kevéssé dokumentáltak. A pogány kultuszok felszámolásának hatékonysága is vitatott; a törvények szigorúsága ellenére a pogány szokások még a 6. században is tovább éltek egyes vidéki közösségekben. A városi lakosság nagyságára vonatkozó becslések erősen eltérnek, mivel a régészeti adatokból csak közvetett következtetéseket lehet levonni. A szláv betelepülés pontos időpontja és mértéke szintén vitatott: a történészek egy része korai, nagy létszámú betelepülést feltételez, míg mások későbbi, fokozatos folyamatot látnak. A demográfiai visszaesés okai – háborúk, járványok, éghajlati változások – továbbra is kutatási vita tárgyát képezik.

27.2.7 Rövid összefoglaló

- A 4. században a Római Birodalom súlypontja Konstantinápoly megalapításával (330) keletre tolódott, ami a görög nyelvű provinciák felértékelődését hozta.
- A kereszténység a 313-as milánói ediktum után fokozatosan megerősödött, és a 380-as thesszaloniki ediktum államvallássá tette a niceai irányzatot; a görög városok püspöki központokká váltak.
- A görög városok fizikai és társadalmi szerkezete átalakult: a klasszikus köztereket templomok és egyházi intézmények váltották fel, a püspökök gyakran a város tényleges irányítói lettek.

- A vidéki területeken a nagybirtokok és a colonus-rendszer erősödött meg, míg a szegénygondozás új egyházi intézményei (xenodocheion, nosokomeion) jöttek létre.
- A barbár betörések – gótok, hunok, majd szlávok és avarok – fokozatosan meggyengítették a balkáni provinciákat, de a tengerparti városok folytonossága fennmaradt.
- A 6. században Justinianus restaurációs politikája és jogi kodifikációja a késő antikvitás utolsó virágkorát hozta, de a szláv betelepülés kezdete a bizánci középkor felé mutató átmenetet jelentette.
- A görög nyelvű lakosság identitása fokozatosan **rhomaios** (római) identitássá alakult, amely az ortodox kereszténységhez és a bizánci államisághoz kapcsolódott.

27.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 4. századi és a 6. századi görög városok szerepét: milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg a városi életben?
2. Miért tekinthető a thesszaloniki ediktum fordulópontnak a vallási és politikai identitás szempontjából? Milyen következményekkel járt a görög provinciákban?
3. Milyen forrásokra támaszkodhatunk a szláv betelepülés vizsgálatában, és miért vitatott a folyamat időbeli lefolyása és mértéke?
4. Hogyan alakult át a görög nyelvű lakosság identitása a késő antikvitásban, és milyen szerepet játszott ebben a kereszténység?
5. Értékelje a püspöki hatalom megerősödését a görög városokban: milyen társadalmi és gazdasági tényezők magyarázzák a püspökök hatalmának növekedését?

27.3 A bizánci Görögország

A 7. század elejére a kelet-római állam, amelyet a kortársak **Róma birodalmának**, lakói pedig **rómaiaknak** (, *Rhōmaioi*) neveztek, a balkáni és közel-keleti területek jelentős részét elveszítette. Görögország sem maradt kívül ezen a válságon: a dunai határ összeomlása után szláv és avar csapatok hatoltak be a Balkán-félsziget déli részeire, miközben a Földközi-tenger keleti medencéjében az arab hódítás vette kezdetét. Az ezt követő évszázadokban Bizánc fokozatosan újjászervezte görögországi hatalmát, új közigazgatási és katonai kereteket hozott létre, majd a 9–10. században nagyrészt visszaállította ellenőrzését a félsziget déli része felett. Ezzel párhuzamosan a szláv betelepülők egy része beolvadt a bizánci társadalomba, más csoportjaik pedig hosszabb ideig megőrizték különálló szervezetüket. Ugyanebben az időszakban vált az **Athosz-hegy** ( ) a bizánci szerzetesség egyik központjává, amelynek oklevelei ma is az egyik leggazdagabb forráscsoportot jelentik a korszak gazdaság- és társadalomtörténetéhez.

27.3.1 A thema-rendszer és a bizánci hatalom újjászervezése

A 7. század folyamán a bizánci közigazgatás alapvető átalakuláson ment keresztül. A késő római provinciarendszer helyét fokozatosan a **thema** ( ) intézménye vette át. A thema eredetileg katonai hadtestet vagy hadseregcsoportot jelölt, de a 7. század közepére már olyan katonai-közigazgatási körzetet értett rajta a bizánci adminisztráció, amelyben a katonai parancsnok, a **sztratégosz** ( ) polgári hatalmat is gyakorolt. A rendszer egyik első görögországi egysége a **Hellasz thema** (Θ) volt, amelyet a források a 7. század végén vagy a 8. század elején említenek először; központja idővel Thébai (Θ) lett. A 8. században külön **Peloponnészoszi thema** (Θ Π) is kialakult, amelynek székhelye Korinthosz (K) volt. A két körzet mellett a tengerparti sávok és a szigetek több, flottaközpontú themához tartoztak: a **Kibyrrhaiotai thema** (Θ K) a délnyugat-kis-ázsiai partok mellett a

Dodekanészosz és részben Kréta térségét is ellenőrizte, míg az Égei-tenger szigetei más tengeri körzetekhez kapcsolódtak. Ez a szerkezet azt mutatja, hogy a bizánci hatalom Görögországban elsősorban a megerősített városokra, a parti sávokra és a hajózható útvonalakra támaszkodott, míg a hegyvidéki belső területeken a császári ellenőrzés hosszabb ideig bizonytalan maradt.

A thema-rendszerrel párhuzamosan a görög területek katonai jelentősége is megváltozott. A 7–8. században az arab flotta többször támadta az Égei-tenger partjait és szigeteit. Kréta szigetét 824–827 körül andalúziai arab hódítók foglalták el, és ott önálló emirátust hoztak létre, amely a 10. század közepéig folyamatos fenyegetést jelentett a bizánci hajózásra és a görög partvidékre. A sziget visszafoglalására csak 960–961-ben került sor, amikor **Nikeforosz Phokasz** (N Φ), a későbbi császár vezetésével a bizánci erők elfoglalták Khandax (X , ma Iráklio) központját. Ez a hadjárat egy szélesebb bizánci offenzíva része volt, amely a 10. század második felében a keleti határon és a Balkánon is területi visszaszerzéseket hozott. A görög félsziget szempontjából Kréta visszavétele azért volt fontos, mert megszüntette az arab kalóztámadások egyik legfontosabb bázisát, és lehetővé tette az Égei-tenger bizánci ellenőrzésének helyreállítását.

A thema-rendszerből származó források egy része pecsétekből, hivatali listákból és földrajzi művekből ismert. A **thema-listák** közül a legfontosabb **VII. Kónsztantinosz Porphyrogennétosz** (K Z Π) 10. századi munkája, *A birodalom kormányzásáról* (*De administrando imperio*), amely részletesen leírja a birodalom tartományait, népeit és katonai szervezetét. A mű a görögországi szláv törzsekről is értékes adatokat közöl, bár szerzője a császári udvar perspektívájából ír, és a népleírások nem mentesek a kortárs sztereotípiáktól.

27.3.2 A szláv betelepülések és a bizánci uralom válsága

A szlávok jelenléte Görögországban a 6. század végétől mutatható ki. A dunai határ összeomlása után nagyobb csoportok keltek át a folyón, és a 7. század első évtizedeiben elérték a Peloponnészosz déli részeit is. A betelepülés mértékét és kronológiáját a kutatás azóta is vitatja. A legfontosabb elbeszélő forrás az úgynevezett **Monemvasiai krónika** (X M), amely azt állítja, hogy 587–588 körül a szlávok elfoglalták egész Peloponnészoszt, és a régi lakosság többsége elmenekült, vagy a hegyekbe és a part menti erődökbe szorult. A krónika szerint a bizánci császár csak később, a 9. század elején tudta visszaállítani fennhatóságát a félsziget felett. Ugyanezt a képet erősíti a **Szent Démétriosz csodái** (*Miracula Sancti Demetrii*) című, Thesszaloniké 7. századi ostromairól beszámoló forrás, amely a város környéki szláv csoportokról és az avarokkal kötött szövetségeikről tudósít.

A régészeti és nyelvészeti bizonyítékok azonban árnyalják ezt a képet. A szláv típusú kerámia, ékszerek és településnyomok Görögország több pontján előkerültek, de elterjedésük nem egyenletes, és sok esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy a leletek tényleges szláv népességhez vagy kereskedelemhez, illetve kulturális kölcsönzéshez köthetők. A **szláv helynevek** – például a *-itsa*, *-ova*, *-ista* végződésű településnevek – viszonylag nagy számban fordulnak elő a Peloponnészosz belső vidékein, ami arra utal, hogy egyes területeken a szláv nyelvű lakosság jelenléte tartós volt. Ugyanakkor a helynevek önmagukban nem adnak közvetlen felvilágosítást a demográfiai arányokról vagy a nyelvhasználat időbeli változásáról. A modern nemzeti történetírásban ez a kérdés hosszú ideig érzékeny volt: egyes görög történészek a szláv jelenlétet minimálisra becsülték, míg más kutatók – különösen a 19. századi német és szláv történészek – jelentős betelepülést feltételeztek. Ma a tudományos konszenzus köztes álláspontot képvisel: a szláv csoportok jelenléte Görögországban kétségtelen, de a betelepülés mértéke, időbeli lefolyása és a helyi görög nyelvű lakossággal való kapcsolata területenként eltérő volt, és nem írható le egyetlen egységes modellel.

A forrásokból néhány szláv csoport neve ismert. **VII. Kónsztantinosz** említést tesz a **Melingoi** (M) és az **Ezeritai** (E) törzsekről, amelyek a Tajgetosz-hegység környékén éltek, és

a 9. században még adót fizettek a bizánci hatóságoknak. A császári udvar szempontjából ezek a csoportok félig önálló, a helyi katonai parancsnokoktól csak formálisan függő egységek voltak. A 8. század közepén **III. Leó** (Λ Γ) és **V. Kónsztantinosz** (K E) császárok katonai akciókat indítottak a görögországi szlávok ellen, de a bizánci hatalom teljes visszaállítása csak a 9. században következett be. A **Niketas Rentakios** vezette hadjárat 805 körül a peloponnészoszi szlávokat a bizánci adórendszerbe kényszerítette, bár a hegyvidéki közösségek bizonyos fokú autonómiája még sokáig fennmaradt.

A hellenizáció folyamata hosszú és összetett volt. A szláv csoportok egy része fokozatosan felvette a görög nyelvet és a bizánci keresztény vallást, más részük azonban még a 10–12. században is megőrizte különálló identitásának elemeit. A bizánci adminisztráció és az egyház aktívan támogatta a betelepülők integrációját: egyházközségeket hozott létre, adókedvezményekkel ösztönözte a letelepedést, és a katonai szolgálat révén a szláv harcosok bekerülhettek a bizánci hadseregbe. A 11. századra a Peloponnészosz szláv lakossága nagyrészt nyelvileg és vallásilag beolvadt, bár elszigetelt csoportok még a késő középkorban is fennmaradhattak. Ez az asszimiláció azonban nem volt egyirányú: a bizánci vidéki társadalom maga is átalakult, és a szláv jelenlét nyomokat hagyott a helyi gazdálkodásban, településszerkezetben és a helynevekben.

27.3.3 A bizánci visszafoglalás és a császári hatalom megerősödése

A 9. század elejétől a Bizánci Birodalom általános katonai és politikai megerősödése Görögországban is éreztette hatását. A **thema-rendszer** fokozatos kiterjesztése, a katonai birtokok megszilárdulása és a császári hadsereg újjászervezése lehetővé tette a belső területek ellenőrzésének visszaállítását. A 9. század közepén a peloponnészoszi szláv törzsek már rendszeresen adóztak, és katonai szolgálatot is teljesítettek. A térség biztonságát azonban továbbra is fenyegette a krétai arab emirátus, amelynek flottája rendszeresen fosztogatta a görög partokat. A 9. század végén **I. Baszileiosz** (B A) császár sikeres hadjáratot vezetett a Peloponnészosz szlávjai ellen, és a szláv területeket szorosabban a császári közigazgatás alá vonta. Ugyanebben az időszakban kezdték kiépíteni a bizánci egyházszervezetet a vidéki területeken, ami az integráció egyik fontos eszköze volt.

A 10. század közepén **II. Nikeforosz Phokasz** (N B Φ) uralkodása alatt a bizánci hatalom látványosan megerősödött a Balkán déli részén. Kréta visszafoglalása (961) után a császár a keleti határon is nagy győzelmeket aratott, és Görögország belső vidékei gyakorlatilag teljesen a bizánci adminisztráció ellenőrzése alá kerültek. A szláv törzsek közül a Melingoi és az Ezeritai továbbra is megőriztek bizonyos belső autonómiát, de a bizánci katonai jelenlét és az adóztatás rendszeressé vált. A 10. század végétől a görög félsziget a birodalom egyik legstabilabb belső területének számított, ahol a császári hatalom már nem szorult folyamatos katonai kényszerre.

A bizánci visszafoglalás nem jelentette a korábbi római városi hálózat teljes helyreállítását. A késő antik városok többsége a 6–7. században összezsugorodott vagy elnéptelenedett. A bizánci közigazgatás új központjai a megerősített városok, püspöki székhelyek és katonai táborok voltak, mint Thébai, Korinthosz, Athén, Larissza és Monemvaszia. **Monemvaszia** (M) különösen fontos szerepet játszott: a kelet-peloponnészoszi sziklaszigeten épült erődváros a 6. század végétől folyamatosan lakott maradt, és a bizánci flotta, valamint a tengeri kereskedelem egyik bázisává vált. A város neve a „moni emvaszisz” (egyetlen bejárat) kifejezésből származik, ami jól mutatja természeti védettségét.

A 10–11. században a görögországi városok gazdasági fellendülése indult meg. A régészeti leletek szerint Thébai és Korinthosz selyemipara és fémművessége jelentős exportra termelt, Athén pedig a keresztény zarándoklatok és a klasszikus múlt iránti érdeklődés korai központjává vált. A bizánci pénzverés és a kerámia elterjedése arra utal, hogy a 11. században a vidéki piacok is

bővültek, bár a gazdasági növekedés nem volt egyenletes, és az adóterhek időnként súlyosak lehettek.

27.3.4 Az Athosz-hegy és a bizánci szerzetesség

A bizánci Görögország vallási életének egyik legmaradandóbb intézménye az **Athosz-hegy** ( ) szerzetesi közössége lett. A Halkidikí-félsziget keleti, keskeny hegyvonulatán a 9. századtól kezdve remeték telepedtek le, akik a bizánci szerzetesség két hagyományát, a remeteéletet és a közösségi (koinobita) életformát egyaránt gyakorolták. A hagyomány szerint az első ismert remete **Petrosz Athonitész** volt, aki a 9. században élt a hegyen, de a kora középkori athoszi jelenlét hiteles forrásokkal csak a 9. század végétől igazolható. Az athoszi szerzetesség intézményesülése szorosan összefüggött a császári hatalommal.

A döntő változást **Athanasziosz** (A) alapítása hozta. Athanasziosz 963-ban, **II. Nikeforosz Phokasz** császár anyagi és politikai támogatásával megalapította a **Nagy Lavra** (M Λ) kolostort, amely az Athosz első nagy, közösségi szabályzat szerint élő monostora lett. A császári alapítás nem volt véletlen: Nikeforosz Phokasz a szerzetesség pártfogásával egyszerre kívánta megerősíteni a keresztény uralkodói legitimitását, ellensúlyozni a konstantinápolyi patriarchátus világi befolyását, és biztosítani a birodalom határvidékeinek vallási ellenőrzését. A Nagy Lavra mintáját követve a 10–11. században további kolostorok jöttek létre, köztük a **Vatopedi** (B), az **Iviron** (I) és a **Xenophontosz** (Ξ) monostorok. Az Iviron kolostort grúz (ibériai) szerzetesek alapították, ami jelzi, hogy Athosz a bizánci világ határain túlról is vonzotta a szerzeteseket.

Az Athosz sajátos jogi helyzete a 10. század végétől alakult ki. **I. Jóannész Tzimiszkész** (I A T) császár 972-ben kiadott **Tragosz** (T) elnevezésű alapoklevele, az úgynevezett *Typikon*, részben önálló szerzetesi köztársaságként ismerte el a hegyet. Az irat megtiltotta a világi személyek és a nők belépését a hegy területére, és szabályozta a monostorok egymás közötti vitáinak rendezését. A nők kitiltása nem pusztán vallási előírás volt, hanem a hegy földrajzi elzártságából és a szerzetesi életforma belső logikájából fakadt, és azóta is fennmaradt. Az athoszi autonómia azonban mindig is viszonylagos volt: a császár és a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alatt állt, és a kolostorok kiváltságai a mindenkori császári udvar jóindulatától függtek.

Az athoszi monostorok gazdagsága a 11–12. században jelentősen megnőtt. A császári adományok, a magánszemélyek földbirtokai és az adómentességek révén a kolostorok a legnagyobb földbirtokosok közé emelkedtek a Halkidikí-félszigeten és azon túl is. A fennmaradt **athoszi oklevelek** – például a *Lavra* és az *Iviron* monostorok oklevélgyűjteményei – rendkívül részletes képet adnak a korabeli birtokszerkezetről, a paraszti szolgáltatásokról, a határvitákról és a helyi társadalom rétegződéséről. Ezek a források a bizánci vidéki élet legfontosabb dokumentumai közé tartoznak, mert a kolostorok pontos nyilvántartást vezettek birtokaikról és jövedelmeikről. Ugyanakkor az oklevelek értelemszerűen a monostorok szempontjából íródtak, és a paraszti közösségek hangját alig közvetítik.

A 12. század Görögországban a viszonylagos stabilitás és a gazdasági prosperitás időszaka volt, legalábbis a birodalom központi területein. A **Komnénosz-dinasztia** (K) alatt a hadsereg professzionalizálódott, és a birtokos elitek befolyása nőtt. Ebben az időszakban terjedt el a **pronoia** ( ) intézménye, amelynek keretében a császár meghatározott időre vagy életfogytig átengedte egy birtok adójövedelmét egy katonai vagy hivatali szolgálatot teljesítő személynek. A pronoia nem azonos a nyugati hűbérbirtokkal, mert a kedvezményezett nem szerzett tulajdonjogot, és a parasztok nem az ő alattvalói, hanem a császár adózói maradtak. Görögországban a 12. században a pronoia-birtokok száma még viszonylag alacsony volt, de a rendszer a későbbi évszázadokban tovább terjedt.

A 12. század végére azonban a Bizánci Birodalom belső gyengeségei ismét kiéleződtek. Az adóbevételek csökkenése, a katonai arisztokrácia és a konstantinápolyi udvari elitek közötti hatalmi harcok, valamint a nyugati kereskedővárosok – mindenekelőtt Velence – növekvő befolyása aláásta a császári hatalmat. Görögország számára ez azért volt különösen súlyos, mert a tengeri kereskedelem és a part menti városok gazdasága egyre inkább a latin kereskedők kezébe került. A 12. századi görögországi városokban megjelentek a velencei és genovai kereskedelmi telepek, amelyek élénk áruforgalmat bonyolítottak, de egyben feszültségeket is keltettek a helyi lakossággal. Ez a folyamat vezetett el ahhoz a válsághoz, amelyet a negyedik keresztes hadjárat 1204-es eseményei tetőztek be. A frank és velencei uralmat azonban a következő alfejezet tárgyalja.

27.3.5 A bizánci Görögország társadalma és egyháza

A bizánci Görögország társadalma alapvetően mezőgazdasági jellegű volt. A lakosság többsége szabad parasztokból, bérlőkből és különböző függőségi viszonyokban élő földművesekből állt. A falu, a **chórion** ( ), a bizánci adóztatás alapvető egysége volt. A falvak közösségi felelősséggel tartoztak az adóbehajtásért, és sok helyen közösen birtokoltak legelőket, erdőket és vízforrásokat. A nagyobb birtokosok – a császári udvar tisztviselői, katonai parancsnokok, püspökök és monostorok – a 10. századtól kezdve fokozatosan kiterjesztették birtokaikat a szabad paraszti földek rovására. A császári törvényhozás, különösen **II. Baszileiosz** (B B) uralkodása alatt, többször megpróbálta korlátozni ezt a folyamatot, de tartós eredményt nem ért el.

A városi társadalom Görögországban kisebb és kevésbé differenciált volt, mint a késő antikvitásban, de a 10–12. században ismét megerősödött. A városi elitek főként a helyi adminisztráció tisztviselői, a püspöki udvar tagjai, a kereskedők és a céhes kézművesek közül kerültek ki. A nők helyzete a bizánci társadalomban elsősorban a családi és háztartási szférához kapcsolódott, de a forrásokból ismerünk apácákat, birtokos özvegyeket és olyan nőket, akik a kolostorok alapítása révén jelentős vagyoni befolyásra tettek szert.

A bizánci egyház Görögországban a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alatt állt. A püspökségek hálózata a 7–9. században sokat vesztett korábbi sűrűségéből, de a 9–10. században fokozatosan újjászerveződött. A 10. században a görögországi egyházmegyk több tartományban ismét sűrűn behálózták a vidéket, és a püspökök nemcsak vallási, hanem bírói és adóztatási feladatokat is elláttak. Az egyház szerepe a szláv betelepülők integrációjában is fontos volt, mivel a keresztelés és az egyházközségi szervezet kiépítése a nyelvi és kulturális beolvadás egyik csatornáját jelentette. Ugyanakkor a bizánci egyház nem volt egységes: a 11. századi egyházszakadás (1054) után a nyugati latin egyházzal való kapcsolatok feszültté váltak, és a görögországi egyházmegyk a keleti ortodoxia egyik bástyájává váltak.

A bizánci Görögország kulturális öröksége összetett. A klasszikus görög múlt emléke folyamatosan jelen volt, de a bizánci identitás középpontjában a római állam és a keresztény vallás állt. A 11–12. században a klasszikus irodalom és filozófia iránti érdeklődés újjáéledt, és Athén – ha szerényebb mértékben is – ismét a tanulás egyik központjává vált. Ez a „humanista” fordulat azonban nem jelentette a pogány múlt kritikátlan dicsőítését, és a bizánci értelmiség a klasszikus örökséget a keresztény világnézet keretei között értelmezte.

27.3.6 Források és bizonytalanságok

A bizánci Görögország 7–12. századi történetének rekonstrukciója több, eltérő jellegű forráscsoporton alapul. Az elbeszélő források közül **Theophanes Homologetes** (Θ) *Kronográfiája* és a **Monemvasiai krónika** a szláv betelepülések és a bizánci visszafoglalás eseményeit örökítették meg. A **Monemvasiai krónika** azonban több szempontból is vitatott: keletkezési ideje a 9–10. századra tehető, de egyes kutatók későbbi, akár 14. századi átdolgozást

is feltételeznek. Ráadásul a mű erőteljesen hangsúlyozza a szláv pusztítást és a görög lakosság szenvedését, ami a szerző helyi egyházi érdekeivel is magyarázható. Ezért a krónika adatait nem lehet szó szerint elfogadni a demográfiai változásokról.

A régészeti bizonyítékok bizonytalanok. A szláv kerámia és a településnyomok datálása gyakran csak nagy időintervallumot ad meg, és nem mindig köthető etnikai azonosításhoz. A helynevek nyelvészeti elemzése módszertani vitákat vet fel: a helynév nem feltétlenül jelzi a névadók folyamatos jelenlétét, mert a nevek átöröklődhetnek, és a nyelvi asszimiláció után is fennmaradhatnak. A szláv betelepülés demográfiai arányairól ezért nincs megbízható becslés. A tudományos vita a szláv jelenlét mértékéről mind a mai napig él, és a kérdés a görög, bolgár és észak-macedóniai nemzeti történetírásban időnként érzelmi töltetet is kap. A modern tankönyvnek ezért különösen fontos a források korlátainak jelzése.

Az athoszi szerzetességre vonatkozó források viszonylag gazdagok, de egyoldalúak. A **kolostori oklevelek** (például a *Lavra* és az *Iviron* monostorok oklevélgyűjteményei) bőséges adatot tartalmaznak a birtokviszonyokról, a paraszti szolgáltatásokról és a kolostorok közötti vitákról. Ugyanakkor ezek az iratok a szerzetesi elitek jogi és gazdasági érdekeit képviselik, és a vidéki lakosság hétköznapi életéről csak közvetett képet adnak. A kolostorok birtokgazdálkodásának kronológiája is bizonytalan, mert az oklevelek gyakran későbbi összeírásokból ismertek, és a kiadások során a szövegek módosulhattak.

A 12. századi társadalmi és gazdasági folyamatokról kevesebb közvetlen forrás áll rendelkezésre. A pronoia intézményének görögországi elterjedését főként későbbi, 13–14. századi oklevelekből vetítik vissza, ami módszertani bizonytalanságot okoz. A városi gazdaságra vonatkozó adatok nagy része régészeti leletekből, pénzérem-kincsekből és utazói beszámolókból származik, de ezek nem mindig teszik lehetővé a termelés és kereskedelem mértékének pontos becslését.

27.3.7 Rövid összefoglaló

- A 7. században a bizánci hatalom Görögországban a thema-rendszer bevezetésével szerveződött újjá; a Hellasz és a Peloponnészoszi thema a szárazföldi, míg a tengeri themák a szigetvilág és a partok ellenőrzését biztosították.
- A szláv betelepülés a 6–7. századtól kimutatható, de mértéke és hatása vitatott; a Monemvasiai krónika és a régészeti/nyelvészeti adatok eltérő képet mutatnak.
- A bizánci visszafoglalás a 9–10. században fokozatosan állította helyre a császári ellenőrzést; Kréta arab emirátusát 961-ben számolták fel.
- A szláv csoportok egy része a bizánci egyház és adminisztráció révén nyelvileg és vallásilag beolvadt, mások hosszabb ideig megőrizték különálló szervezetüket.
- Az Athosz-hegy a 10. századtól a bizánci szerzetesség egyik központjává vált; a Nagy Lavra 963-as alapítása után a császári támogatás és a kolostori oklevelek a hegy gazdasági és jogi autonómiáját is rögzítették.
- A 11–12. század a viszonylagos stabilitás és a gazdasági fellendülés időszaka volt, de a pronoia terjedése és a latin kereskedők befolyása a későbbi válság előzményeit hordozta.
- A bizánci Görögország társadalma túlnyomórészt falusi közösségekből állt, ahol a kolostorok és a világi nagybirtokosok egyre nagyobb szerephez jutottak.

27.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a bizánci közigazgatás Görögországban a 7–10. században, és milyen szerepet játszott a thema-rendszer a császári hatalom helyreállításában?
2. Milyen forrásokból ismerjük a szláv betelepüléseket, és miért vitatott a Monemvasiai krónika értelmezése a modern történetírásban?

3. Milyen eszközökkel integrálta a bizánci állam és egyház a görögországi szláv csoportokat, és mennyiben volt ez a folyamat hosszú távú?
4. Miért volt az Athosz-hegy alapítása szorosan összefonódva a császári hatalommal, és milyen forrásokból ismerjük a korabeli szerzetesi gazdálkodást?
5. Melyek voltak a 12. századi bizánci Görögország gazdasági és társadalmi feszültségei, és hogyan kapcsolódtak ezek a bizánci hatalom későbbi gyengüléséhez?

27.4 A negyedik keresztes hadjárat és a frank uralom

A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204) a bizánci történelem egyik legnagyobb fordulópontja. A korábbi keresztes vállalkozásokkal ellentétben ez a hadjárat nem a muszlim uralom alatt álló Szentföldre irányult, hanem a keresztény Konstantinápoly, a Bizánci Birodalom fővárosa ellen fordult, és annak elfoglalásához, kifosztásához, valamint a birodalom területének felosztásához vezetett. Görögország történetében ez az esemény azért kulcsfontosságú, mert a korábban egységes bizánci közigazgatás helyén nyugati mintájú, úgynevezett **frank** vagy **latin** államok jöttek létre, miközben a görög lakosság, az ortodox egyház és a helyi elitek egy része ellenállt, más része alkalmazkodott az új hatalmi viszonyokhoz. A 13. század első felében a görög utódállamok – elsősorban a Nikaiai Császárság – fokozatosan megerősödtek, és 1261-ben visszafoglalták Konstantinápolyt, ám a frank uralom a mai Görögország több régiójában, így a Peloponnészoszon és Attikában még évszázadokig fennmaradt.

Az alfejezet a negyedik keresztes hadjárat okait, lefolyását és következményeit tárgyalja a mai Görögország területén, különös tekintettel a frank fejedelemségek kialakulására, a görög restaurációs törekvésekre, valamint a társadalmi, vallási és kulturális hatásokra. A bizánci Görögország korábbi időszakához képest A bizánci Görögország a 13. század drámai törést hozott, de a folytonosság elemei is megfigyelhetők a helyi közigazgatásban, a görög nyelvű egyházi életben és a családi kapcsolatokban.

27.4.1 Előzmények és a hadjárat eltérítése

A negyedik keresztes hadjárat hivatalos célja a Szentföld visszafoglalása volt, de a hadjárat már korai szakaszában eltért ettől. A keresztes sereg 1202-ben Velencében gyülekezett, ahol a velencei flotta szállítási kapacitásáért cserébe jelentős összegű szerződést kötöttek. Amikor a keresztesek nem tudták kifizetni a megállapodott összeget, a velencei dózse, **Enrico Dandolo** azt javasolta, hogy a sereg először a magyar kézen lévő, de Velence által igényelt dalmáciai **Zára** (ma Zadar, Horvátország) városát foglalja el. Ez az akció már nyílt szembefordulást jelentett a pápa, III. Ince akaratával, aki a keresztes hadjárat védelmét és a keresztény uralkodók közötti béke fenntartását kívánta.

A fordulópontot azonban a bizánci belviszály jelentette. A trónkövetelő **Alexiosz Angelosz**, II. Izsakiosz császár fia, aki apjától megfosztva élt nyugati száműzetésben, felkereste a keresztes vezetőket, és anyagi támogatást, katonai segítséget, valamint az egyházak Rómának való alárendelését ígérte, ha visszasegítik apját a trónra. A keresztes vezetők – köztük a krónikaíró **Geoffroi de Villehardouin** és Bonifác, Montferrat őrgrófja – elfogadták az ajánlatot, mert lehetőséget láttak benne a hadjárat adósságainak rendezésére és a bizánci birodalom stratégiai erőforrásainak megszerzésére. A velenceiek számára a terv egyúttal a keleti kereskedelmi pozíciók megerősítését is ígérte.

A modern történetírásban konszenzus van abban, hogy a hadjárat eltérítése **nem egyetlen szereplő előre kitervelt összeesküvése** volt, hanem több tényező – a velencei gazdasági érdek, a keresztesek anyagi kényszere, a bizánci trónviszály és a pápai tekintély korlátozott

érvényesíthetősége – együttes eredménye. Ugyanakkor vita tárgya, hogy milyen súllyal esett latba a velencei dózse személyes bosszúvágya vagy a pápai udvar hallgatólagos tudomása. A források – elsősorban Villehardouin és a másik résztvevő, **Robert de Clari** krónikái, valamint a bizánci történetíró **Nikétasz Khoniátész** munkája – részben eltérően ítélik meg a motivációkat, így a pontos mechanizmus rekonstrukciója forráskritikailag nehéz.

27.4.2 Konstantinápoly elfoglalása és a latin császárság

1203 nyarán a keresztes flotta Konstantinápoly alá érkezett, és a trónkövetelő Alexioszt apjával, II. Izsakiosszal együtt visszahelyezték a trónra. Az új császári kormányzat azonban nem tudta teljesíteni az ígéreteket, és a városban növekvő ellenséges hangulat miatt Alexioszt hamarosan megbuktatták, majd 1204 elején megölték. A keresztesek és a velenceiek ekkor úgy döntöttek, hogy közvetlenül maguk veszik kézbe a hatalmat, és 1204. április 12–13-án rohammal bevették Konstantinápolyt. A város háromnapos kifosztása során a katonák hatalmas anyagi és kulturális károkat okoztak: egyházi kincseket, ereklyéket, szobrokat és kéziratokat loptak el vagy semmisítettek meg, és a lakosság elleni erőszak is jelentős volt. **Khoniátész** beszámolója – maga is szemtanú – a barbárság, a szentségtörés és a görög lakosság szenvedésének drámai leírását adja; Villehardouin és Robert de Clari ezzel szemben a katonák szemszögéből írnak, és elsősorban a zsákmány nagyságát emelik ki. A kortárs forrásokban megadott értékadatok túlzóak lehetnek, de a régészeti leletek és a későbbi műkincs-szórványok egyértelműen igazolják a nagy arányú pusztítást és a nyugati elhurcolást.

A hódítók még 1204-ben megalakították a **Latin Császárságot** (amelyet a görögök gyakran „a frankok császárságának” neveztek), és a terület felosztását a **Partitio terrarum imperii Romaniae** (a Bizánci Birodalom földjeinek felosztása) nevű oklevélben rögzítették. Az oklevél elvileg a teljes birodalmat felosztotta: a császárnak egynegyed, a velenceieknek és a többi keresztes vezetőnek háromnegyed jutott. A gyakorlatban azonban a felosztás csak részben valósult meg, mivel a görög ellenállás, a belső viszályok és a földrajzi távolság miatt a latin uralom számos területen soha nem szilárdult meg. A Latin Császárság első uralkodója **Balduin**, Flandria grófja lett, míg a velencei dózse a „Bizánci Birodalom negyedrészének és a Románia nyolcadrészének ura” címet vette fel, ami jogi értelemben Velence különleges helyzetét jelezte.

27.4.3 A frank fejedelemségek Görögországban

A felosztási terv alapján a mai Görögország területén több, egymással laza kapcsolatban álló frank és velencei állam alakult ki. A legfontosabbak a következők voltak:

- A **Thesszalonikai Királyság** Montferrati Bonifác uralma alatt jött létre 1204-ben, és elvileg a mai Észak-Görögország nagy részét, Thesszáliát, valamint a közép-görögországi területeket foglalta magában. A királyság azonban hamar meggyengült: Bonifác 1207-ben meghalt, a bolgár cár és a görög Epiruszi Despotátus támadásai pedig folyamatosan szűkítették a ténylegesen ellenőrzött területet. 1224-ben Thesszalonikit a görög Epiruszi Despotátus foglalta el, és a frank királyság gyakorlatilag megszűnt.
- A **Akháj Fejedelemség** (vagy Morea Fejedelemsége) a Peloponnészosz nyugati és északi részén terjedt ki, és a frank uralom egyik legszervezettebb, leghosszabb életű államává vált. A fejedelemség alapítói a Villehardouin család tagjai voltak; központja **Andravida**, majd **Mistra** közelében, de a fejedelmi székhely idővel **Mistra** városa lett, amely később a bizánci restauráció egyik bázisává vált. Az Akháj Fejedelemségben a nyugati hűbériség rendszere szorosan kapcsolódott a helyi görög földbirtokosok rovására kialakított birtokviszonyokhoz. A **Morea krónikája** című, görög, francia és olasz változatban fennmaradt elbeszélő forrás

éppen ennek a feudális társadalomnak a működését mutatja be, és a görög és frank elemek keveredéséről tanúskodik.

- Az **Athéni Hercegség** Közép-Görögországban, Attika és Boiótia területén jött létre, és előbb a **de la Roche** család, majd 1311-től a **Katalán Társaság** zsoldosai, később a firenzei **Acciaiuoli** család uralma alatt állt. A hercegség központja Athén volt, ahol a frank uralom az Akropolisz megerősítésével és a nyugati típusú udvari élet megjelenésével járt együtt. A görög ortodox püspökségek itt is fennmaradtak, de a latin egyház párhuzamos hierarchiát épített ki.
- A **velencei birtokok** közé tartoztak a Peloponnészosz déli kikötői, **Modon** (Methoni) és **Koron** (Koroni), valamint a szigetvilág jelentős része: **Kréta**, **Euboia** (Negroponte), a Kükládok egy része és az Égei-tenger számos szigete. Velence a birtokait gyakran nem közvetlenül, hanem vazallusok vagy gyarmati tisztviselők útján igazgatta, és a tengeri kereskedelemre, a hajózási útvonalak ellenőrzésére helyezte a hangsúlyt. A velencei jelenlét különösen hosszú életű volt: Kréta 1669-ig, a Jón-szigetek egy része pedig a 18. század végéig velencei uralom alatt maradt.

A frank uralom jellege a különböző területeken eltérő volt. A Peloponnészoszon a frank hűbéresek nagy számban telepedtek le, és viszonylag sűrű nyugati típusú jogi és birtokrendszert hoztak létre. Ezzel szemben a szigeteken Velence inkább a kikötővárosokra és a kereskedelmi központokra koncentrált, és a vidéki görög lakosság életébe kevésbé szólt bele. A görög ortodox egyház minden területen megőrizte alapvető intézményeit, de a latin püspökségek megjelenése, a pápai fennhatóság igénye és az egyházi vagyon megosztása folyamatos súrlódásokat okozott. A helyi görög arisztokrácia egy része beházasodott a frank nemességbe, vagy hűségeskü fejében megtarthatta birtokait; más része azonban a görög utódállamokhoz menekült, vagy aktív ellenállást szervezett.

27.4.4 A görög utódállamok és a restauráció

A latin hódítás ellenére a bizánci állameszme és a görög ortodox identitás nem omlott össze. A birodalom peremvidékein három jelentős görög utódállam alakult ki, amelyek mind a jogfolytonosságra, mind a visszafoglalás eszméjére alapozták politikai programjukat.

Az **Epiruszi Despotátus** a mai Északnyugat-Görögország és Dél-Albánia területén jött létre, és az Angelosz család egyik ága uralta. Epirusz rövid időre elfoglalta Thesszalonikit (1224–1246), de a belső dinasztikus harcok és a Nikaiai Császársággal való rivalizálás miatt nem tudta tartósan egyesíteni a görög erőket. Az epiruszi területek egy része később szerb, majd oszmán uralom alá került, de a despotátus politikai hagyománya a görög ortodox ellenállás egyik szimbólumává vált.

A **Nikaiai Császárság** Kis-Ázsia északnyugati részén, Nikaia (ma İznik) központtal jött létre, és a Laszkarisz- majd a Palaiologosz-dinasztia uralta. Nikaia volt a bizánci restauráció legerősebb bázisa: megszervezte a hadsereget, a közigazgatást és a pátriárkátus intézményét (száműzetésben), és fokozatosan kiterjesztette hatalmát a Balkánra. A nikaiai császár, **VIII. Mikhaél Palaiologosz** 1259-ben a **pelagóniai csatában** legyőzte az Epirusz, Szicília és a frank Akháj Fejedelemség szövetségét, ami megnyitotta az utat a konstantinápolyi visszatérés előtt. 1261-ben egy kisebb nikaiai haderő – gyakorlatilag véletlenül, a latin helyőrség távollétében – behatolt a gyengén védett Konstantinápolyba, és visszafoglalta a várost. A latin császár, **II. Balduin** elmenekült, és a Latin Császárság politikai entitásként megszűnt.

A harmadik görög utódállam, a **Trapezunti Császárság** a Fekete-tenger délkeleti partján alakult meg, és a Komnénosz család leszármazottai uralták. Bár Trapezunt a görög kulturális hagyomány fontos központja volt, a balkáni restaurációs folyamatban alig vett részt, és 1461-ben az oszmánok kezére került.

A konstantinápolyi visszafoglalás 1261-ben a bizánci restauráció csúcspontját jelentette, de **nem hozta el a frank uralom teljes felszámolását** a görög területeken. A Peloponnészoszon az Akháj Fejedelemség továbbra is fennállt, és a bizánciak csak fokozatosan, a 14. században tudtak jelentős területeket visszaszerezni. A **Móreai Despotátus** néven ismert bizánci tartomány Mistrában rendezkedett be, és a késő bizánci kultúra egyik utolsó virágkorát élte, miközben a frank hercegek és a velenceiek továbbra is ellenőrizték a partvidék egyes kikötőit. Athén és Közép-Görögország is csak a 14–15. század fordulóján került ismét görög kézbe, illetve részben oszmán fennhatóság alá. A frank jelenlét tehát a 13. században kezdődött, de egyes szigeteken és part menti városokban évszázadokig tartott, és a bizánci restauráció csak részlegesen állította helyre a korábbi egységet.

27.4.5 Társadalmi, vallási és kulturális hatások

A negyedik keresztes hadjárat és a frank uralom mély nyomokat hagyott a görög társadalomban. A bizánci központi hatalom összeomlása elősegítette a **helyi földbirtokos réteg** megerősödését, amely a frank hűbériség keretei között is megőrizte pozícióit. A paraszti terhek – a nyugati típusú robot, a terményjáradék és a különböző adók – a frank államokban gyakran nehezebbnek bizonyultak, mint a kései bizánci pronoia-rendszerben, de a pontos összehasonlítás forráshiányos. A velencei területeken a kereskedelmi monopóliumok és a gyarmati igazgatás a görög lakosság kiszorulását eredményezte a tengeri kereskedelemből, ami hosszú távon erősítette a velencei gazdasági fölényt.

Az egyházi téren a latin uralom a **pápai fennhatóság** kiterjesztésének kísérletével járt, de a görög ortodox lakosság és a szerzetesség aktív vagy passzív ellenállása miatt a latin egyházi hierarchia csak korlátozottan tudott érvényesülni. A két egyház közötti uniós kísérletek – például a lyoni zsinat keretében (1274) – a görögök többsége számára elfogadhatatlanok voltak, és a latin uralom idején szerzett sérelmek tartósan rögzültek a görög egyházi emlékezetben. A frank uralom alatt a görög ortodox szerzetesség számos központja, így az **Athosz-hegyi** monostorok is megőrizték autonómiájukat, bár a latin hatalmakkal való kapcsolatuk feszült volt.

Kulturális téren a frank uralom kettős hatást gyakorolt. Egyrészt a nyugati lovagi kultúra, a francia nyelv és a hűbéri jog megjelent a görög területeken, amint azt a **Morea krónikája** és az athéni hercegi udvar irodalmi élete mutatja. Másrészt a latin uralom elleni görög ellenállás megerősítette a **bizánci identitás** vallási és kulturális elemeit: a görög nyelv, az ortodox hit és a császári eszmény olyan egységet alkotott, amely a 13. századi széttagoltságban is összekapcsolta a görög lakosságot. A frank uralom emléke a későbbi görög nemzeti történetírásban negatív színezetet kapott, mint a latin Nyugat árulása és a bizánci civilizáció meggyalázása; a modern kutatás azonban hangsúlyozza a kölcsönhatásokat, a mindennapi együttélést és a helyi társadalmak adaptációs képességét is.

27.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően elsődleges forrásokra támaszkodik, amelyek közül a legfontosabbak a következők:

- **Geoffroi de Villehardouin**, *La Conquête de Constantinople* (Konstantinápoly elfoglalása): a hadjárat egyik vezetőjének résztvevői krónikája, amely a nyugati nézőpontot tükrözi, és a döntéshozatal belső logikáját magyarázza.
- **Robert de Clari** krónikája: alacsonyabb rangú lovag szemszögéből írt elbeszélés, amely a zsákmányról és a hétköznapi katonai életről ad képet.

- **Nikétasz Khoniátész**, *Történelem*: bizánci hivatalnok és történetíró műve, amely a kifosztás és a latin uralom görög áldozati perspektíváját rögzíti.
- A **Partitio terrarum imperii Romaniae** (1204): a hódítók által kiállított felosztási oklevél, amely a területi igények jogi keretét adja meg.
- A **Morea krónikája** (14. századi változatok): görög, francia és olasz nyelvű, verses elbeszélő forrás a Peloponnészosz frank társadalmáról.

A másodlagos szakirodalomban a negyedik keresztes hadjárat értékelése élénk vita tárgya. A legfontosabb bizonytalanságok és vitatott pontok a következők:

- **A hadjárat eltérítésének okai:** bár a modern konszenzus szerint nem előre eltervezett összeesküvésről van szó, a velencei gazdasági érdek, a pápai politika és a bizánci belviszály súlya továbbra is értelmezési vita tárgya.
- **A kifosztás mértéke és áldozatszáma:** az elsődleges források retorikai túlzásai miatt a tényleges pusztítás és az elhurcolt kincsek értéke pontosan nem rekonstruálható.
- **A felosztás végrehajtása:** a Partitio Romaniae elvi rendelkezései és a tényleges hatalmi viszonyok között jelentős eltérés volt, ezért a térképszerű rekonstrukciók csak közelítő jellegűek.
- **A frank uralom demográfiai és társadalmi hatása:** a nyugati betelepülők száma, a görög lakosság aránya és a birtokviszonyok átalakulása területenként eltérő volt, és a források hiányosak.
- **A bizánci restauráció jellege:** vita folyik arról, hogy a Nikaiai Császárság 1261-es konstantinápolyi visszatérése mennyire tekinthető a régi birodalom helyreállításának, vagy inkább egy új, területileg csökkent és gazdaságilag meggyengült állam létrejöttének.

Emlékezetpolitikai szempontból a negyedik keresztes hadjárat máig érzékeny téma. A görög ortodox egyház és a görög nemzeti történetírás a latin megszállást a nyugati kereszténység árulásaként, a bizánci civilizáció elleni támadásként értékeli. A katolikus egyház részéről **II. János Pál pápa** 2001-ben, görögországi látogatása során bocsánatot kért a negyedik keresztes hadjárat során elkövetett bűnökért, amit a görög ortodox vezetők részben üdvözöltek, részben elégtelennek tartottak. A modern történettudomány igyekszik ezt a kérdést a források alapján, a kortárs vallási és hatalmi viszonyok összefüggésében tárgyalni, anélkül hogy a mai felekezeti vagy nemzeti szempontokat visszavetítené a 13. századra.

27.4.7 Rövid összefoglaló

- A negyedik keresztes hadjárat (1202–1204) Velence és a keresztes vezetők együttműködésével eltérült a Szentföldtől, és 1204-ben elfoglalta, majd kifosztotta Konstantinápolyt.
- A hódítók megalakították a Latin Császárságot, és a Partitio Romaniae alapján felosztották a Bizánci Birodalom területét.
- A mai Görögország területén frank és velencei államok jöttek létre: a Thesszaloniki Királyság, az Akháj Fejedelemség, az Athéni Hercegség és a velencei szigetbirtokok.
- A görög utódállamok – köztük Epirusz, Nikaia és Trapezunt – közül a Nikaiai Császárság bizonyult a legerősebbnek, és 1261-ben visszafoglalta Konstantinápolyt.
- A frank uralom a Peloponnészoszon és más régiókban még évszázadokig fennmaradt, és a bizánci restauráció csak részleges volt.
- A latin uralom hatására a görög ortodox identitás megerősödött, miközben a nyugati hűbéri és kulturális minták is hatottak a helyi társadalomra.
- A források – Villehardouin, Robert de Clari, Nikétasz Khoniátész és a Morea krónikája – lehetővé teszik az események rekonstrukcióját, de az okok, a mértékek és a hosszú távú hatások értékelése vitatott.

27.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek a negyedik keresztes hadjárat eltérítéséhez, és miben tér el a hagyományos, leegyszerűsítő magyarázat a modern történetírás konszenzusától?
2. Hasonlítsa össze Villehardouin és Nikétasz Khoniátész beszámolóját a konstantinápolyi kifosztásról! Milyen forráskritikai szempontokat kell figyelembe venni az eltérő nézőpontok értékelésekor?
3. Milyen frank és velencei államok jöttek létre a mai Görögország területén, és miben különbözött a városi-kereskedelmi velencei uralom a vidéki-hűbéri frank uralomtól?
4. Miért éppen a Nikaiai Császárság vált a bizánci restauráció legerősebb bázisává, és miért nem sikerült a Latin Császárságnak tartósan megszilárdítania hatalmát?
5. Milyen hosszú távú társadalmi, vallási és kulturális következményei voltak a frank uralomnak a görög területeken, és hogyan jelenik meg ez a mai emlékezetpolitikai vitákban?

28 Az oszmán hódítás és a görög függetlenség

28.1 Az oszmán hódítás

Amikor a negyedik keresztes hadjárat 1204-ben feldúlta Konstantinápolyt, a bizánci hatalom hosszú időre elvesztette központját, és a görög nyelvű ortodox világ több, egymással is vetélkedő államra bomlott. A Palaiologosz-dinasztia 1261-ben ugyan visszafoglalta a császárvárost, de a birodalom pénzügyi, katonai és területi erőforrásai soha többé nem álltak helyre. Ez a széttagolt, belső viszályoktól és külső fenyegetésektől terhelt világ az a közeg, ahol az oszmán hódítás kibontakozott. A hódítás nem egyetlen dátumhoz köthető katonai esemény volt, hanem mintegy három évszázadon át tartó, területenként eltérő ütemű folyamat: Konstantinápoly eleste 1453-ban nem a kezdetét, hanem egyik szimbolikus csúcspontját jelölte, míg a Peloponnészosz csak 1460-ban, Kréta pedig csak 1669-ben került oszmán kézre. Ebben az alfejezetben a hódítás szakaszait, az oszmán igazgatás alapvonásait, a társadalmi átalakulásokat és a hódítás emlékezetét vizsgáljuk.

28.1.1 A bizánci örökség felbomlása és az oszmán előretörés kezdetei

A 13. század végére a bizánci császárság már inkább regionális hatalom volt, mintsem a korábbi mediterrán birodalom. Trákia, Makedónia, Epirusz, Thesszália és a Peloponnészosz területén kisebb bizánci, frank, szerb, albán és katalán alakulatok osztoztak, a tengerpart jelentős részét pedig Velence és Genova tartotta ellenőrzése alatt. A pontos urai gyakran évtizedenként változtak, ezért a lakosság számára a hatalomváltás nem feltétlenül jelentett azonnali, mélyreható törést.

Az oszmán állam a 14. század elején még kis fejedelemség volt Északnyugat-Anatóliában, de az 1320-as évektől gyors terjeszkedésbe kezdett. A balkáni térségben való megjelenésüket a kortárs bizánci és latin források először zsoldosként vagy szövetségesként említik: a bizánci polgárháborúkban, illetve a szerb és bolgár államok rivalizálásában az oszmán csapatok egyik vagy másik oldalt erősítették. A Gallipoli-félszigeten 1354-ben bekövetkezett oszmán térnyerés ezt a jelenlétet tartóssá tette: a földrengés és az azt követő oszmán benyomulás után a félsziget a Ruméliába (az európai oldalra) történő átkelés hídfője lett. A kutatók többsége ezt tekinti az oszmán európai terjeszkedés tényleges kezdetének, de az oszmánok korábbi, kisebb átkeléseit és ideiglenes szövetségeit is dokumentálják.

Az 1360-as években az oszmánok elfoglalták Drinápolyt, a mai Edirne városát, amely a későbbiekben az oszmán állam egyik központjává vált. Ez a hódítás kettős jelentőségű volt: kiiktatta a bizánci összeköttetést Konstantinápoly és a nyugati területek között, és jelezte, hogy az oszmán hatalom nem csupán zsoldosként, hanem területi hódítóként van jelen Európában. Az 1371-es Marica-menti csata, amelyben a szerb és bolgár erők vereséget szenvedtek, majd az 1389-es rigómezei csata tovább gyengítette a balkáni keresztény uralkodók ellenállását. Az 1390-es évekre a bizánci császár gyakorlatilag az oszmán uralkodó hűbérese lett, és Konstantinápoly városállammá zsugorodott. A kortárs bizánci szerzők – például Dukász és Laonikosz Khalkokondülész – ezt a folyamatot nem egyszerűen katonai vereségként, hanem isteni büntetésként, illetve erkölcsi hanyatlásként értelmezték; ezek a keretek nem a mai nemzeti, hanem vallási és birodalmi önértelmezésből fakadtak.

Az 1402-es ankarai csata, amelyben Timur Lenk legyőzte I. Bajazid oszmán szultánt, átmenetileg megállította a hódítást, sőt belső trónviszályt idézett elő. A bizánci város ekkor rövid haladékot kapott, és a szerb despoták, valamint a görög despoták is időlegesen visszaszereztek területeket. Az 1420-as évekre azonban az oszmán állam újra megerősödött, és a 15. század közepére már a Balkán nagy részét ellenőrizte. A hódítás tehát nem egyenletes ütemben haladt, hanem külső sokkok, dinasztikus válságok és helyi együttműködések alakították.

28.1.2 Konstantinápoly eleste és a Peloponnészosz meghódítása

II. Mehmed szultán 1451-ben lépett trónra, és rövid időn belül a bizánci főváros elfoglalását tűzte ki célul. A kortárs források szerint 1452-ben a Boszporusz európai partján felépíttette a Rumeli Hisarı erődöt, amely az anatóliai Anadolu Hisarıval szemben ellenőrizte a tengerszorost. A támadás 1453 tavaszán kezdődött. A város védői elsősorban bizánci, genovai és velencei katonákból álltak, létszámukról a források ellentmondó adatokat közölnek. A dokumentált tény, hogy 1453. május 29-én az oszmán csapatok behatoltak a városba, és a védő császár, XI. Konstantin elesett. Az ostrom részleteiről több egykorú vagy közel egykorú beszámoló maradt fenn: a bizánci Szfrantzész, Dukász és Kritobulosz, valamint latin követjelentések.

Konstantinápoly elfoglalása a nyugati keresztény és a görög ortodox történeti emlékezetben korszakhatárrá vált, de a kortársak számára a város már hosszú ideje elszigetelt, gazdaságilag meggyengült, és a környező területek nagy része oszmán kézen volt. Az oszmán hatalom a várost új birodalmi központtá tette: a szultán udvara, a hivatalok és a hadsereg fokozatosan ide költözött. Az 1454 elején megerősített Gennadiosz Szkholariosz ortodox pátriárka kinevezése azt jelezte, hogy az oszmánok a korábbi bizánci fővárosban is fenntartják az ortodox egyház intézményi folytonosságát. Ez a lépés a későbbi millet-rendszer egyik előzménye, de a vallási közösségek jogállása még ekkor nem volt egységesen szabályozott.

A Peloponnészosz (a középkori Morea) meghódítása néhány évvel később zajlott. A félszigeten a bizánci császár két Palaiologosz testvére uralkodott despotaként, de belső viszályaik és a helyi nagycsaládok ellenállása gyengítették őket. Az oszmán hadjáratok 1458-ban kezdődtek, 1460-ban Mystras, a bizánci központ is elesett, és ezzel gyakorlatilag megszűnt a bizánci államiság utolsó jelentős balkáni bázisa. A Trapezunti Császárság 1461-es bukása a bizánci birodalmi hagyomány végét jelölte, bár ez a terület a Balkántól távolabb feküdt. A Peloponnészoszon az oszmán hatalom kialakulása nem volt teljes: Velence még évtizedekig tartott erődöket és kikötőket a félsziget déli részén, például Modont és Koront, amelyeket csak 1500-ban veszített el.

28.1.3 A velencei–oszmán versengés és Kréta elvesztése

A görög területek oszmán meghódítása nem csupán a bizánci utódállamok felszámolását jelentette, hanem a velencei tengeri birodalommal való hosszú küzdelmet is. Velence már a 13. századtól kiterjedt birtokokkal rendelkezett a görög világban: a Peloponnészosz déli kikötői, Naúpaktosz, Negroponte (Euboia), számos égei sziget, majd később Ciprus és Kréta. Az oszmán expanzió szakaszosan számolta fel ezeket a támaszpontokat. Negroponte 1470-ben, Modon és Koron 1500-ban, Rodosz 1522-ben került oszmán kézre. Ciprus elfoglalása 1570–1571-ben már a kelet-mediterrán térség oszmán–velencei versengésének része volt; a lepantói csata (1571) ugyan megtörte az oszmán tengeri dominanciát, de Ciprust nem sikerült visszaszerezni.

Kréta esete a leghosszabb és leginkább dokumentált. A sziget 1204 óta velencei fennhatóság alatt állt, és a velencei adminisztráció katolikus, itáliai nyelveken működő elituralmát a görög ortodox lakosság gyakran idegenként élte meg. Az oszmán–velencei háború 1645-ben tört ki, és az oszmán

csapatok viszonylag gyorsan elfoglalták a sziget nagy részét; a főváros, Kandiász (a mai Iraklio) azonban 1648-tól 1669-ig kitartott. A több mint két évtizedes ostrom, az ellátási nehézségek, a járványok és a keresztény szövetségesek elégtelen segítsége miatt a velencei helyőrség 1669 szeptemberében feladta a várost. A békeszerződés értelmében Velence elvesztette Krétát, bár néhány kisebb sziget és erőd egy ideig még velencei kézen maradt. Kréta oszmán meghódítása a görög nyelvű területek utolsó nagy oszmán hódításaként vonult be a török és a velencei hadtörténetbe; a civilek áldozatairól és a lakosság elvándorlásáról a források hézagosak, ezért a számok ma is vitatottak.

A 17. század végén az oszmán hatalom meggyengülése és a Szent Liga háborúja következtében Velence 1684 és 1699 között visszafoglalta a Peloponnészoszt, és a félszigetet rövid időre velencei fennhatóság alá vonta. Az 1715-ös oszmán ellentámadás azonban visszaállította az oszmán uralmat, és az 1718-as passzarovici béke megerősítette ezt. Ez a visszafoglalás már nem a hódítás korának, hanem a két birodalom közötti erőviszonyok átrendeződésének része volt, de arra emlékeztet, hogy a határok mobilitása a görög területeken egészen a 18. századig jellemző volt.

28.1.4 Az oszmán igazgatás: szandzsákok, timár, dzsizje és millet

Az oszmán hódítás után a görög területeket fokozatosan beillesztették a birodalmi igazgatásba. A legfőbb tartományi egység a beglerbégség vagy ejálet, ezen belül a szandzsák (törökül sancak) volt; a mai Görögország területe nagyrészt a Rumeliai beglerbégséghez tartozott, bár az egyes szandzsákok határai az idők során változtak. A hódítás kezdeti szakaszában a helyi keresztény földbirtokosok egy része megtarthatta birtokait, ha adót fizetett és elismerte az oszmán fennhatóságot, de az oszmán földbirtokrendszer fokozatosan a timár-rendszer felé mozdult el.

A timár (tımár) nem a mai értelemben vett magántulajdont jelentette, hanem állami földből származó jövedelem hűbéri jellegű átadását katonai vagy hivatali szolgálat fejében. A timár-birtokos nem a föld tulajdonosa volt, hanem a rá eső adók és járadékok haszonélvezője. A földművelő keresztény családok általában tovább művelték a földet, de adójukat és szolgáltatásaikat az oszmán hatóságoknak vagy a timár-birtokosnak kellett teljesíteniük. E mellett a nem muszlim alattvalókra külön fejadó, a dzsizje (cizye) hárult, amelynek pontos mértéke és behajtási gyakorlata területenként, időszakonként változott. A forrásokból látható, hogy a hegyvidéki közösségek, a szigetek és egyes stratégiai jelentőségű kikötők gyakran külön kedvezményeket kaptak, ezért az oszmán adórendszer nem volt egységes.

Az oszmán uralom alatt a lakosság nem etnikai, hanem vallási alapon szerveződött. Ez a millet-rendszer (millet: vallási közösség) a 15. századtól fokozatosan intézményesült, bár klasszikus, jogilag kidolgozott formáját a 19. századi reformok idején nyerte el. A legnagyobb nem muszlim közösség az ortodox millet volt, élén a konstantinápolyi pátriárkával; a pátriárka nem csupán vallási, hanem bizonyos polgári, családjogi és adóügyi feladatokat is ellátott az ortodox alattvalók felett. A zsidó, örmény és később a katolikus közösségek külön milleteknek számítottak. A görög nyelvű ortodox elit a pátriárkátuson és a tolmácsi hivatalokon keresztül a 17. századtól jelentős befolyásra tett szert; ezeket a konstantinápolyi keresztény eliteket fanariótáknak nevezték a városnegyedük után. A fanarióta réteg később fontos szerepet játszott a görög diaszpóra és a nemzeti mozgalom történetében, amint azt A fanarióta elit és a görög diaszpóra tárgyalja.

A millet-rendszer megítélése a történetírásban éles viták tárgya. A korábbi, birodalmi keretű értelmezés szerint az oszmánok „toleráns” valláspolitikát folytattak, lehetővé téve a keresztény és zsidó közösségek fennmaradását; a későbbi nacionalista és posztkoloniális értelmezések viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a keresztények másodrendű jogállásban éltek, külön adókat fizettek, és bizonyos jogokból ki voltak zárva. A mai kutatás e két szélsőséges álláspont között mozog: a millet-rendszer helyi változatai, a hálózatok és a hétköznapi alkuk sokfélesége megkérdőjelezi

a homogén „tolerancia” vagy „elnyomás” képét. A devşirme (görögül paidomazoma), azaz a keresztény fiúk időszakos besorozása janicsárnak vagy palotai szolgálatra, hasonlóképpen vitatott: egyes kutatók kiemelik a rendszer erőszakosságát, mások a besorozottak későbbi karrierlehetőségeit és a családok esetenkénti önkéntes jelentkezését hangsúlyozzák. A gyakorlat térbeli és időbeli elterjedése sem volt egyenletes, ezért a görög területeken sem lehet egységes képként kezelni.

28.1.5 Társadalom, gazdaság és a hegyvidékek rendje

Az oszmán uralom alatti társadalomban a görög nyelvű ortodox lakosság többsége falusi földműves volt. A síkvidéki falvak általában szorosabban illeszkedtek az adóztatási és katonai igazgatásba, míg a hegyvidékek – a Pindosz, a Peloponnészosz belső területei, az épeiroszi és nyugat-makedóniai hegyek – nehezen voltak ellenőrizhetők. Ezeken a vidékeken alakult ki az armatolik (armatoloi) intézménye: az oszmán hatóságok által elismert, fegyveres rendfenntartó csoportok, amelyek bizonyos adókedvezmények fejében a közrendet védték. Velük párhuzamosan működtek a kleftik (klephtes), a törvényen kívül élő, gyakran rablásból vagy védelmi erőszakból élő bandák. A kettő közötti határ folyamatosan elmosódott: egy armatolosz kleftisszé válhatott, és fordítva, a kleftik gyakran az oszmán „jó rend” fenntartói lettek, ha az érdekeik úgy kívánták. A 19. századi görög nacionalista történetírás a kleftiket előszeretettel ábrázolta „nemzeti szabadságharcosként”, akik már az oszmán korban is a görög függetlenséget képviselték. A korabeli oszmán és nyugati források azonban elsősorban rablókként, fegyveres közvetítőkként vagy helyi bosszúszervezőkként írják le őket. A hegyvidéki fegyveres csoportok tehát nem tekinthetők egyértelműen a későbbi nemzetállam előfutárainak; szerepük és identitásuk a 18–19. században is változó volt.

A városokban az oszmán hódítás új településszerkezetet és új intézményeket hozott. A korábbi bizánci városok egy része hanyatlott, mások – mint Thesszaloniki, Drinápoly, Isztambul, később a peloponnészoszi Trípolitsza – az oszmán közigazgatás, kereskedelem és kézművesség központjaivá váltak. A városokba muszlim lakosság települt Anatóliából és a Balkán más részeiről, ugyanakkor a görög ortodox kereskedők, hajósok és kézművesek is megőrizték, sőt a 18. században bővítették hálózataikat. A tengeri kereskedelemben a görög ortodox hajósok gyakran az orosz, osztrák vagy velencei zászló alatt hajóztak, és ez a gyakorlat a későbbi görög kereskedelmi diaszpóra egyik alapja lett. A zsidó közösségek, különösen Thesszalonikiben, a spanyolországi szefárd menekültek beáramlása után meghatározó szerepet játszottak a textiliparban és a kereskedelemben; a város demográfiai és kulturális arculata az oszmán korban jelentősen átalakult.

Az iszlamizáció a görög területeken kisebb mértékű volt, mint a Balkán más részein, például Albániában vagy Boszniában, de nem elhanyagolható. Kréta belső területein, Épeiroszban, Makedóniában és a szigetvilág egyes részein görög nyelvű muszlim közösségek jöttek létre. Ezeket a későbbi nacionalista kategorizálások gyakran „törökként” vagy „elgörögösödött törökként” kezelték, ami leegyszerűsítés: a nyelvi, vallási és lokális identitások nem estek egybe, és a 19–20. századi nemzetállami kényszerekig a hétköznapi önbesorolás rugalmasabb volt.

28.1.6 Népesség és forráshelyzet

A 14–15. századi görög területek népességéről nincsenek megbízható, átfogó statisztikák. A bizánci korszak végi források – krónikák, egyházi levelezések, velencei jelentések – minőségi képet adnak, de nem alkalmasak demográfiai becslésre. Az oszmán adóösszeírások, a tahrir defterleri a hódítás után felmérték a háztartásokat és az adóalapot, de a felmérések célja nem a teljes népesség rögzítése volt, hanem a kincstári jövedelem tervezése. Ráadásul a felmérések időben és térben szabálytalanul készültek, ezért a kutatók csak óvatos, tartományonkénti becslésekre vállalkozhatnak.

A hódítás demográfiai hatása – a menekülés, a rabszolgaság, a járványok, a kényszerű és önkéntes betelepítés – a forrásokban gyakran érzelmi túlzásokkal jelenik meg. A bizánci szerzők a pusztulást, az elhurcolást, a városok kiürülését hangsúlyozták, míg az oszmán krónikások a győzelmet és a birodalmi rendet emelték ki. A régészeti kutatások a városi kontinuitás és megszakadás képét egyaránt mutatják: egyes városokban az oszmán kor elején valóban visszaesett a lakott terület és az építkezés, másutt azonban a gazdasági tevékenység folytonossága figyelhető meg. Ezért a korábbi, sötét katasztrófaként elbeszélt hódításkép a mai bizánci és oszmán történetírásban inkább hosszú, hullámzó átmenetként értelmeződik.

28.1.7 A hódítás emlékezete és értelmezése

A görög történeti emlékezetben az oszmán uralomra a „Turkokratia" vagy „Turkokrácia" (Tourkokratia) kifejezést használták, és a nemzeti narratíva gyakran „400 év rabság"-ként vagy „sötét kor"-ként beszélte el. Ez az értelmezés a 19. századi görög nemzeti ébredés terméke, amely a függetlenségi harc legitimációját a régi birodalmi és vallási keretek között kereste. A 15–17. századi ortodox alattvalók számára az oszmán hatalom elsősorban nem nemzeti idegen uralmat, hanem egy új birodalmi rendet jelentett, amelynek keretei között a helyi egyház, a közösségek és a családok különböző stratégiákat választottak. Egyesek együttműködtek az oszmán elitekkel, mások megtértek, megint mások a hegyekbe vonultak vagy elvándoroltak.

A turkokratia emlékezetpolitikája ma is élő vita tárgya. A görög nemzeti történetírás hosszú időn át a folytonos ellenállást, a rejtett ortodox identitás megőrzését és a felszabadítási harc heroikus előzményeit hangsúlyozta. Az 1990-es évektől kezdve azonban a posztmodern és posztkoloniális megközelítések, valamint az oszmán források szélesebb körű bevonása árnyalták ezt a képet: a mindennapi együttélés, a gazdasági együttműködés, a kulturális csere és a helyi autonómiák egyaránt részei voltak a kornak. A millet-rendszer értékelésében is ez a kettősség figyelhető meg: a „toleráns birodalom" tézise és a „másodrendű alattvaló" tézise egyaránt leegyszerűsítés, mert a jogi normák és a helyi gyakorlatok között nagy eltérések voltak.

28.1.8 Források és bizonytalanságok

Az oszmán hódítás görög területekre vonatkozó történetéhez többféle elsődleges forrás áll rendelkezésre. A bizánci történetírók – például Dukász, Kritobulosz, Szfrantzész, Laonikosz Khalkokondülész – a 14–15. századi eseményeket rögzítették, de vallási, morális és dinasztikus szempontjaik miatt értelmezésük nem tekinthető semlegesnek. Az oszmán krónikások – Aşıkpaşazâde, Tursun Bey és később Evliya Çelebi – az oszmán hatalom legitimációs igényeit jelenítették meg. A velencei és genovai követjelentések, kereskedelmi iratok, pápai levelezés és nem utolsósorban az oszmán adóösszeírások (tahrir defterleri) a helyi viszonyokat is megvilágítják, de ezek is korabeli érdekek és módszertanok szerint szelektálnak.

A szakirodalomban a hódítás okairól és jellegéről különböző értelmezések élnek. Egyes történészek a bizánci polgárháborúkat és a keresztény államok közötti rivalizálást tartják a legfontosabb tényezőnek, mások az oszmán katonai szervezet, a szultáni hatalom és a határvidéki dinamika szerepét emelik ki. A devşirme és a millet-rendszer értékelése, a kleftik/armatolik társadalmi helye, valamint a hódítás demográfiai következményei mind vitatottak. Különösen éles a vita a görög nemzeti narratíva és az oszmán birodalmi narratíva között: az előbbi a folytonos ellenállást és a nemzeti fennmaradást, az utóbbi a birodalmi integrációt és a vallási toleranciát hangsúlyozza. A mai történetírás arra törekszik, hogy ezeket az emlékezetpolitikai álláspontokat elkülönítse a forrásokból kiolvasható, dokumentált folyamatoktól.

A krétai háború (1645–1669) eseménytörténete viszonylag jól dokumentált: velencei hivatalos iratok, oszmán hadinaplók, követi jelentések és a korabeli európai sajtó egyaránt beszámolt

a hosszú ostromról. Mégis, a civil áldozatok, a járványok okozta veszteségek és a lakosság kényszerű vagy önkéntes elvándorlásának számszerűsítése bizonytalan, mert a források nem közölnek megbízható összeírásokat. A 17. századi Morea velencei visszafoglalásának iratai ugyan gazdagok, de az oszmán és velencei közigazgatási kategóriák összevetése nehéz, ezért az ottani népesség viszontagságairól is inkább tendenciákat, mint pontos számokat lehet megállapítani.

28.1.9 Rövid összefoglaló

- Az oszmán hódítás a mai Görögország területén nem egyszeri esemény, hanem hullámzó, a 14. századtól a 17. századig tartó folyamat volt; a Gallipoli-félszigeti átkelés (1354) óta az oszmánok fokozatosan foglalták el Trákiát, Makedóniát, Thesszáliát és a bizánci utódállamokat.
- Konstantinápoly 1453. május 29-i eleste a korszak legjelentősebb fordulópontja, de a város már korábban elszigetelődött; a Peloponnészosz 1458–1460 közötti meghódítása és a Trapezunti Császárság 1461-es bukása zárta le a bizánci államiságot.
- A velencei birtokok – Negroponte, Modon, Koron, Rodosz, Ciprus, Kréta – csak hosszú háborúk során kerültek oszmán kézre; Kréta fővárosa 1648–1669 között ostromolt, és 1669 szeptemberében esett el, ezzel véget ért az utolsó nagy görög területi hódítás.
- Az oszmán igazgatás a szandzsákokból, a timár-rendszerből, a dzsizje adóból és a vallási alapon szervezett milletekből állt; az ortodox millet élén a konstantinápolyi pátriárka állt, ami a görög nyelvű eliteknek birodalmi szerepet biztosított.
- A társadalomban a síkvidéki falvak adóztatott paraszti világa, a hegyvidékek fegyveres armatolik és kleftik csoportjai, valamint a városok kereskedő- és kézműves közösségei különbözőképpen illeszkedtek az oszmán rendbe.
- A hódítás emlékezete a görög nemzeti narratívában „Turkokráciaként”, gyakran „400 év rabságként” jelenik meg, de ez a kép a 19. század terméke; a források a mindennapi együttélést, az együttműködést és a helyi autonómiát is mutatják.
- A hódításról szóló adatok, különösen a népességi és áldozati számok, nagyrészt bizonytalanok; a történetírásnak ezért meg kell különböztetnie a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és az emlékezetpolitikai állításokat.

28.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem értelmezhető az oszmán hódítás pusztán Konstantinápoly eleste (1453) alapján? Mely területek mikor és milyen ellenfelektől kerültek oszmán kézre?
2. Hasonlítsa össze a Peloponnészosz és Kréta oszmán meghódítását a városok, a tengeri hatalmak és a lakosság szempontjából!
3. Hogyan működött a millet-rendszer a görög területeken, és miért vitatott a „tolerancia” és a „másodrendű státusz” szembedlítása?
4. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a hódítás hétköznapjairól, és miért kell óvatosan kezelni a bizánci, oszmán és velencei elbeszéléseket?
5. Miért problematikus a kleftik csoportokat egyszerűen a görög függetlenségi harc előfutárainak tekinteni? Milyen társadalmi szerepeik voltak az oszmán korban?

28.2 A fanarióta elit és a görög diaszpóra

28.2.1 A fanarióta elit és a görög diaszpóra

Az oszmán hódítás és a görög függetlenség közötti időszakban a görög nyelvű társadalom politikai, gazdasági és kulturális élete radikálisan átalakult. A bizánci arisztokrácia és államgépezet megszűnésével a hatalom új központjai alakultak ki. Ez az alfejezet azt a két, egymással szorosan összefonódó jelenségkört vizsgálja, amelyek a modern görög nemzettudat kialakulásához alapvetően hozzájárultak: az Oszmán Birodalom adminisztrációjában és diplomáciájában szerepet játszó **fanarióta** (görögül: *Phanariótes*) elit, valamint a Földközi-tenger, a Balkán és Európa kereskedelmi hálózatait behálózó **görög diaszpóra** (görögül: *apodimía*). Megértésük nélkül nem magyarázható, hogyan jutott el a görög társadalom a tömeges írástudás és a felvilágosodás eszméinek befogadásáig, illetve hogyan tudta a szétszórt, többközpontú közösség finanszírozni és megszervezni az 1821-ben kirobbant függetlenségi háborút Az oszmán hódítás.

28.2.1.1 A fanarióták eredete és helye az oszmán rendben

A fanarióta kifejezés a konstantinápolyi **Phanar** (Fener) negyedből származik, ahol az 1600-as évek elejétől az Ortodox Ökumenikus Patriarchátus és számos gazdag, görög nyelvű ortodox család élt. A fogalom a 17. századtól egy sajátos, az oszmán államhoz kötődő társadalmi réteget jelölt. Ez a réteg nem a régi bizánci katonai arisztokrácia leszármazottja volt, hanem jórészt a patriarchátus körüli papi és világi hivatalnoki, valamint a konstantinápolyi, szaloniki és smyrnai kereskedőcsaládok köreiből emelkedett ki.

A fanarióták felemelkedése szorosan kapcsolódott az oszmán uralmi modell működéséhez. Az Oszmán Birodalom a nem muszlim alattvalókat a **millet** rendszerben kezelte: a vallási közösségek bizonyos belső autonómiát kaptak, vezetőik pedig egyszerre voltak vallási elöljárók és a közösség adófizetéséért, rendjéért felelős közvetítők. A görög nyelvű ortodox lakosság a **Rum millet**-be tartozott, amelynek feje a konstantinápolyi pátriárka volt. A fanarióta családok a pátriárkátus adminisztratív apparátusában, az adóbérletek (iltizám) megszerzésében és a külkereskedelemben felhalmozott vagyonukat és nyelvtudásukat felhasználva fokozatosan az oszmán elit egyik fontos tartópillérévé váltak.

Kiemelkedésükben a 17. század végétől kapott döntő szerepet a diplomáciai fordítás és az orvoslás. A Porta a 18. században már rendszeresen fanarióta görögöket nevezett ki a nagy európai hatalmakkal fenntartott kapcsolatok kulcspozícióiba. A legfontosabb ilyen tisztség a **tolmács** (görögül: *dragumános*, olaszból: *dragomanno*, oszmánul: *tercüman*) volt: a **nagy tolmács** (a flotta tolmácsa) és a **Porta tolmácsa** gyakorlatilag külügyi államtitkári hatáskörrel bírt. E tisztségek betöltői hozzáfértek a birodalom legbelső döntéseihez. A Phanarból származó **Alexandros Mavrokordatos** (1636–1709) volt az egyik első, aki a karlócai béke (1699) tárgyalásain főtárgyalóként vett részt; ez a tény a fanarióták felemelkedésének jelképes pillanata. Mavrokordatos leszármazottai később fejedelmi családokkal házasodtak össze.

A fanarióta elit hatalmának intézményesített kerete a **Duna menti fejedelemségek** – Havasalföld és Moldva – kormányzása lett. A 18. század elejétől az oszmán kormányzat nem a helyi bojárok közül választotta a fejedelmeket, hanem konstantinápolyi fanarióta családokból nevezte ki őket. A **fanarióta rezsim** (1711/1716–1821) több mint egy évszázadon át meghatározta a két fejedelemség történetét. A kinevezett fejedelmek – a Mavrokordatosz, Ghykász, Karadzsasz, Szucosz, Ipszilantisz, Moruzi és Callimachi családok tagjai – nem voltak szuverén uralkodók: hivatalukat gyakran néhány évre kapták, és hatalmas összegeket fizettek érte a Portának. A fejedelmi udvar ugyanakkor a görög nyelvű ortodox kultúra, a teológiai képzés és a korai politikai gondolkodás központjává vált. A fanarióta udvarok működése azonban vitatott megítélésű:

a kortárs román történetírás egy része idegen, kizsákmányoló rétegként, a görög történetírás pedig sokáig a nemzeti túlélés és a felvilágosodás terjesztőjeként ábrázolta. A mai szakirodalmi konszenzus inkább kettős képet rajzol: a fanarióták egyszerre voltak az oszmán adórendszer kiszolgálói és a régió kulturális modernizációjának akaratlan előmozdítói.

A fanarióta uralom Havasalföldön és Moldvában tehát nem görög „nemzeti” uralom volt, hanem az oszmán birodalmi elit egyik irányítási technikája. A fejedelmek ortodox görög nyelvű udvartartást tartottak fenn, de alattvalóik többsége román nyelvű ortodox paraszt és bojár volt. A fanarióta korszakban terjedt el a görög nyelv a fejedelemségek egyházi és adminisztratív elitjében, ami hosszú távon hozzájárult a görög–román kulturális szimbiózis kialakulásához, de egyúttal feszültségeket is szült.

28.2.1.2 A görög kereskedelmi diaszpóra kialakulása

A fanarióta elit a birodalom csúcsán működött, a görög nyelvű társadalom másik nagy átalakulása azonban a kereskedelemben zajlott. Az oszmán berendezkedés a 17–18. században nem zárta el a görög kereskedőket a nemzetközi kereskedelemtől; ellenkezőleg, számos esetben a Porta tudatosan támogatta őket a velencei és francia kereskedők ellenében. A görög kereskedők hálózatai a 18. században a Földközi-tenger, a Fekete-tenger és a Duna mentén, valamint a kontinentális Európa fontos csomópontjaiban terjedtek ki.

A diaszpóra kialakulásának több rétege volt. Az első réteg a hódítás nyomán nyugatra menekült nemesség és papság leszármazottainak közösségeiből állt, amelyek Velencében, a Dalmát-partvárosokban, Livornóban, Anconában, Bécsben és később Oroszországban telepedtek le. Második réteget alkottak azok a kereskedőcsaládok, amelyek a 16–17. században a szigetvilágban és a kis-ázsiai partvidéken építettek ki hajózási és kereskedelmi társaságokat. A harmadik, legnagyobb hullám a 18. századi gazdasági fellendüléshez kötődik: a textilipar, a gabonakereskedelem és a hajózás konjunktúrája görög nyelvű kereskedőket vonzott a Földközi-tenger valamennyi jelentős kikötőjébe.

A diaszpóra földrajzi szerkezete nem volt egységes. **Velence** a 17. században a legnagyobb görög közösségnek adott otthont nyugaton: a San Giorgio dei Greci templom és a velencei **Collegio Flangini** a görög nyelvű ortodox kultúra fontos intézményei voltak. **Trieszt** és **Bécs** a 18. században váltak a Habsburgokkal folytatott kereskedelem kulcspontjaivá. **Livorno** és **Marseille** a nyugat-mediterrán gabona- és hajókereskedelemben játszottak szerepet. A diaszpóra keleti ága **Odessza**, **Taganrog** és a Fekete-tenger északi partvidéke felé nyúlt, ahová a 18. század végi orosz terjeszkedés nyitott utat. Az 1774-es **kücsük-kajnardzsi béke** után orosz lobogó alatt görög hajósok és kereskedők szinte korlátlanul kereskedhettek a tengerszorosokon és a Fekete-tengeren; ez a jogi keret a görög kereskedelmi flotta és tőke felhalmozásának döntő feltétele volt.

A kereskedelmi hálózatok szervezete családi és regionális alapon működött. A közösségek **testvériségek** (görögül: *szintrofia*) és **társulatok** (görögül: *szuntrofiá*) köré szerveződtek, amelyek a hitelnyújtás, a tengeri biztosítás és a bojkottok koordinálásának eszközei voltak. A hajók általában részvényes társaságokban álltak: több család közösen birtokolt egy-egy hajót, így osztva meg a kockázatot és a nyereséget. A közösségek önigazgatása a templom és az iskola köré szerveződött: a diaszpóra központjaiban a görög ortodox egyházközség választott testülete intézte a közösség jogi, adózási és oktatási ügyeit. Ez a gyakorlat a 19. századi görög állam önkormányzatiságának egyik mintájává vált.

A diaszpóra nemzeten kívüli jellegét fontos hangsúlyozni. A „görög” kategória ebben a korszakban nyelvi, vallási és műveltségi önmeghatározást jelentett, nem pedig a mai értelemben vett etnikai-nemzeti identitást. A diaszpóra közösségeibe beletartoztak albán, vlach, szerb, bolgár és román nyelvű ortodox kereskedők is, akik a görög nyelvet használták a kereskedelem és a műveltség

közvetítő nyelveként. Hasonlóképpen, a fanarióta családok egy része nem etnikai értelemben volt görög, hanem a görög nyelvű ortodox elit kulturális közegéhez tartozott. Ezt a sokszínűséget a későbbi nemzeti történetírások gyakran leegyszerűsítették, és a diaszpórát tisztán „görög" jelenségként mutatták be.

28.2.1.3 Oktatás és a görög felvilágosodás

A fanarióta elit és a diaszpóra vagyoni és intézményi hálózata tette lehetővé a 18. században a **újgörög felvilágosodás** (görögül: *neoellenikósz diafotizmósz*) kibontakozását. A felvilágosodás nem elszigetelt eszmei áramlat volt, hanem az oktatási intézmények, a könyvnyomtatás, a fordítás és a folyóirat-kiadás terén végbement anyagi változásokhoz kötődött.

Az oktatás központjai a diaszpóra városaiban és a fanarióta udvarokban jöttek létre. A 18. század folyamán görög nyelvű iskolák nyíltak **Janinában** (ma Ioannina), **Smyrnában** (ma İzmir), **Kidoníeszben** (ma Ayvalık), **Bukarestben**, **Jászvásáron** (Iași), **Velencében**, **Bécsben**, **Triesztben** és **Odesszában**. Ezen iskolák tananyaga meghaladta az egyházi írástudás kereteit: a retorika, a földrajz, a természettudományok és a korabeli filozófia alapismeretei is helyet kaptak benne. A tanárok között a korabeli Európában képzett világi értelmiségiek éppúgy megtalálhatók voltak, mint az ortodox egyház papjai. Az iskolák finanszírozása szinte mindig a helyi kereskedőcéhek adományaiból és a végrendeleti alapítványokból történt.

A könyvnyomtatás és a fordítás a felvilágosodás terjesztésének legfontosabb csatornája volt. A 17. században a görög nyomtatás központja Velence, a 18. században pedig egyre inkább Bécs, Lipcse és Párizs lett. A diaszpóra nyomdái görög nyelvű vallási és világi műveket adtak ki, megrendelésre szállítottak az Oszmán Birodalomba, és terjesztették az európai felvilágosodás fordított irodalmát. **Voltaire**, **Montesquieu**, **Rousseau**, **Locke** és később **Benjamin Franklin** művei görög fordításban terjedtek. A fordítások nem puszta átültetések voltak: a görög fordítók gyakran előszókkal, lábjegyzetekkel, cenzúrázott vagy egyszerűsített változatokkal igazították a szövegeket az ortodox egyházi és oszmán politikai környezethez.

A görög felvilágosodás központi alakjai az oktatás, a nyelv és a vallás kérdései körül szerveződő vitákban álltak szemben egymással. **Adamantios Korais** (1748–1833) Párizsban élt, és a nemzeti művelődés programját a nyelvújítás és a klasszikus örökség felélesztése köré építette. Korais az **újgörög nyelv megtisztítását** szorgalmazta: a beszélt nyelvet a klasszikus attikai görög felé kívánta közelíteni, ezzel megteremtve a későbbi **katarevusza** (tisztított nyelv) mozgalmának alapjait. **Rigas Feraiosz** (1757–1798) ezzel szemben radikális politikai programot hirdetett: a gyakran „Balkán-föderáció"-ként emlegetett tervezete a nemzeti és vallási különbségeken átívelő köztársasági államberendezkedést képzelt el. Rigas Bécsben kinyomtatott politikai röpiratáért az Oszmán Birodalom és a Habsburg hatóságok közös fellépése nyomán 1798-ban életét vesztette. Az ő alakja köré a későbbi görög nemzeti történetírás a mártír forradalmár képét építette; a kortárs értelmezés azonban sokkal inkább a felvilágosodás korabeli radikális republikanizmus és a többnemzetiségű föderalizmus egyik képviselőjét látja benne, akinek terve nem a mai értelemben vett görög nemzetállamra irányult.

A felvilágosodás és az ortodox egyház viszonya feszült volt. Az egyház egyszerre volt a nemzeti művelődés egyik legfontosabb intézménye és az oszmán uralommal való együttélés garanciája. A patriarchátus a 18. században több felvilágosodott tanítót elítélt, mert tanításukat a hagyományos ortodox teológiával összeegyeztethetetlennek tartotta. **Eugeniosz Vulgarisz** (1716–1806) inkább a nyugati filozófia közvetítője volt, és tanítványai folytatták a természettudományos és filozófiai irodalom fordítását. **Nikolaosz Mavrokordatosz** (1680–1730) fejedelem maga is filozófiai traktátusok szerzője volt, ami jól mutatja a fanarióta udvarok kettős természetét: egyszerre vallási ortodoxiát védő és világi műveltséget támogató központok voltak.

28.2.1.4 A diaszpóra és a nemzeti mozgalom kapcsolata

A görög függetlenségi háború (1821–1832) előkészítésében a diaszpóra szervezetei és a fanarióta kapcsolati háló játszottak kulcsszerepet. A **Filiki Etaireia** (Baráti Társaság) titkos forradalmi szervezetet 1814-ben Odesszában, a Fekete-tengeri diaszpóra központjában alapították. Alapítói nem a konstantinápolyi elitből, hanem a diaszpóra kereskedő és tisztviselő rétegéből származtak. A társaság szervezeti modellje a korabeli európai titkos társaságokat, a szabadkőművességet és a karbonári mozgalmat utánozta, de célja határozottan a fegyveres felkelés volt. A tagok közé tartoztak görög kereskedők, kapitányok, értelmiségiek, valamint a fanarióta tisztviselői réteg tagjai is. A szervezet a diaszpóra hálózatait használta arra, hogy a hírek, a pénz és a fegyverek eljussanak a Peloponnészosz, a szigetvilág és a dunai fejedelemségek felkelőihez.

A felkelés vezetői között a fanarióta családok tagjai és a diaszpórában képzett katonatisztek is megtalálhatók voltak. **Alexandros Ipszilantis** (1792–1828) a Filiki Etaireia vezetője volt, aki orosz katonatisztként a dunai fejedelemségekben, Jászvásáron indította meg a felkelést 1821 márciusában. Az ő hadjárata kudarcot vallott, részben azért, mert a román bojárság és a parasztság jelentős része nem támogatta a mozgalmat, részben pedig mert a cári rendszer hivatalosan elhatárolódott tőle. A felkelés másik ága a Peloponnészoszon, a helyi ortodox kereskedő- és hajósréteg, valamint a földbirtokos elit támogatásával tört ki, és a görög szigetvilág hajósai adták a forradalmi flotta gerincét. A diaszpóra nyugati központjai – Párizs, London, Bécs, Genf – pedig a függetlenségi harc nemzetközi támogatásának szervezésében vettek részt.

Fontos látnunk azonban, hogy a diaszpóra és a fanarióta elit nem volt egységes a forradalom kérdésében. A konstantinápolyi patriarchátus, élén **V. Gregoriosz pátriárkával**, a felkelést elítélte, részben a Porta fenyegetése miatt, részben az ortodox egyház politikai teológiájának megfelelően. A patriarchátus számára az oszmán rend az isteni akarat által megengedett keret volt, és a nyílt lázadás a közösség egészét veszélyeztette. A pátriárkát 1821 húsvétján a Porta kivégeztette. A fanarióta fejedelmek egy része az orosz udvarhoz menekült, más része az oszmán adminisztráció újjászervezésében kapott szerepet. A diaszpóra tehetős kereskedőcsaládjai közül sokan nem támogatták a fegyveres felkelést, mivel vagyonuk és kapcsolataik az oszmán kereskedelmi renden alapultak. A forradalom belső polgárháborúi a görög társadalom ezen megosztottságát is tükrözték.

28.2.1.5 A fanarióta elit és a diaszpóra utóélete

A függetlenségi háború és a görög állam megalakulása (1830) után a fanarióta elit szerepe gyökeresen átalakult. A független Görög Királyságnak nem volt szüksége az oszmán adminisztráció közvetítőire. A fanarióta családok egy része beolvadt a román bojárságba, más része az új görög állam politikai elitjébe lépett be, megint mások Konstantinápolyban vagy Párizsban éltek tovább. A fanarióta korszak azonban nem tűnt el nyomtalanul: a görög állam közigazgatási nyelve és központosító hagyománya, a konstantinápolyi patriarchátus egyházi intézményrendszere és a Duna menti fejedelemségekben kialakult görög nyelvű kulturális örökség mind magukon viselték a fanarióta örökség jeleit.

A diaszpóra a független görög állam létrejötte után sem szűnt meg. A 19. század folyamán újabb kivándorlási hullámok indultak Egyiptom, az Oszmán Birodalom, Oroszország, majd a 20. században az Egyesült Államok és Ausztrália felé. Az egyiptomi **Alexandria** a 19. század második felében a leggazdagabb görög közösségek egyikének adott otthont, ahol a görög kereskedőcsaládok a gyapot- és hajókereskedelemben halmoztak fel újabb vagyont. A diaszpóra intézményei – a templomok, iskolák, testvériségek – a 20. században is a görög nyelvű ortodox identitás fenntartásának legfontosabb keretei maradtak. A modern görög állam pénzügyi és diplomáciai történetében a diaszpóra szerepe a 20. század elejéig meghatározó volt: a görög

haditengerészeti program, az irredenta politika és az oktatási expanzió jelentős részben a diaszpóra adományaiból és hiteleiből finanszírozódott.

A görög nemzeti narratíva a fanariótákat és a diaszpórát sokáig a nemzeti ébredés diadalmenetének hőseiként ábrázolta. A 20. századi görög történetírás azonban egyre inkább bemutatta e csoportok belső ellentmondásait: a fanarióták oszmán kollaborációját, a kereskedők rabszolga-kereskedelmi érdekeltségeit, a nők kiszolgáltatott helyzetét a családi kereskedőházakban, valamint a vidéki szegénység és a diaszpóra gazdagsága közötti feszültséget. Hasonlóképpen, a román, bolgár, szerb és török történetírás is különböző hangsúlyokkal értékelte e réteg szerepét. A mai tudományos konszenzus a fanarióta elit és a diaszpóra vizsgálatát nem nemzeti hőstörténetként, hanem a birodalmi elitek, a kereskedelmi hálózatok és a vallási közösségek összefüggésében végzi.

28.2.2 Források és bizonytalanságok

A fanarióta elitre és a görög diaszpórára vonatkozó ismereteink forrásanyaga rendkívül gazdag, de egyenetlen. A fanarióta fejedelmek és tolmácsok hivatalos oklevelei, kinevezési iratai és a Porta oszmán-török kancelláriai anyaga jól dokumentálják a kinevezések rendszerét, de keveset mondanak a mindennapi döntéshozatalról és a családok belső viszonyairól. A fanarióta udvarokról fennmaradt görög nyelvű krónikák, levelezések és naplók értékes források, de szerzőik rendszerint a megrendelő családok vagy a fejedelmi udvar szempontjából írtak. A 18. századi utazók (például a brit, francia és osztrák követek) beszámolói gyakran elfogultak, és a fanariótákat hol egzotikus, hol korrupt figurákként ábrázolják.

A diaszpóra gazdasági szerepére vonatkozóan a 18. századi kereskedelmi levéltárak, kikötői vámjegyzékek, biztosítási szerződések és bírósági iratok adnak részleges képet. A közösségek demográfiai nagyságának megállapítása azonban szinte lehetetlen: a római katolikus és muszlim hatóságok által vezetett nyilvántartások az ortodox lakosságot gyakran nem vették számba, a görög közösségek saját anyakönyvei pedig hézagosak és gyakran csak a házasságkötésre vagy a halálozásra terjednek ki. A 18. századi „görög” kategória ráadásul nem esik egybe a mai etnikai kategóriákkal, így a diaszpóra „görög” lélekszámára vonatkozó modern becslések erősen vitathatók.

A görög felvilágosodás értelmezése is vitatott. A hagyományos görög történetírás a felvilágosodást közvetlen előzménynek tekinti a függetlenségi háborúhoz; más értelmezések szerint a felvilágosodás hatása a vidéki, írástudatlan lakosságra csekély volt, és a forradalmat sokkal inkább a helyi hatalmi viszonyok, a banditizmus, a katonai szervezettség és a nagyhatalmi versengés magyarázza. A Filiki Etaireia működéséről szóló ismereteink is hézagosak: a titkos társaság iratai nem maradtak fenn teljes egészében, tagsági listái nem megbízhatók, és a szervezet ideológiáját a későbbi visszaemlékezések idealizálták. A fanarióta uralom megítélése a mai napig érzékeny emlékezetpolitikai kérdés, különösen a görög–román és a görög–török kapcsolatok történeti vitáiban.

28.2.3 Rövid összefoglaló

- A **fanarióták** a konstantinápolyi Phanar negyedből származó görög nyelvű ortodox családok voltak, akik a 17–18. században a Porta tolmácsaiként, a dunai fejedelemségek kormányzóiként és a pátriárkátus adminisztrátoraiként az oszmán elit meghatározó rétegévé váltak.
- A fanarióta uralom Havasalföldön és Moldvában (1711/1716–1821) oszmán igazgatási technika volt, nem görög „nemzeti” uralom; egyszerre biztosította a Porta adóbevételeit és hozott létre görög nyelvű ortodox kulturális központokat.

- A **görög diaszpóra** a 17–18. században a Földközi-tenger, a Fekete-tenger és a Duna kereskedelmi hálózataiban épült ki; Velence, Trieszt, Bécs, Livorno, Odessza és Alexandria voltak a legfontosabb központjai.
- A diaszpóra intézményei – egyházközségek, testvériségek, iskolák, nyomdák – finanszírozták a **újgörög felvilágosodást**, amely a nyelvújítást, a természettudományos műveltséget és a politikai gondolkodást terjesztette.
- **Korais** és **Rigas Feraiosz** a felvilágosodás két eltérő stratégiáját képviselték: előbbi a nyelvi-kulturális modernizációt, utóbbi a radikális politikai föderalizmust.
- A **Filiki Etaireia** (1814) a diaszpóra odesszai közegében jött létre, és a fanarióta kapcsolati hálót, illetve a kereskedőházak pénzügyi és szervezeti erőforrásait használta fel a felkelés előkészítésére.
- A fanarióta elit és a diaszpóra korántsem volt egységes a forradalom kérdésében: a patriarchátus és számos tehetős kereskedő az oszmán rend fenntartásában volt érdekelt, míg mások a fegyveres felkelést támogatták.

28.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen oszmán adminisztratív funkciók tették lehetővé a fanarióta családok felemelkedését, és miért volt fontos számukra a konstantinápolyi patriarchátus intézménye?
2. Hogyan különbözött a görög diaszpóra társadalmi összetétele és szerveződése a fanarióta elitétől? Milyen közös identitáselemek kötötték össze őket?
3. Miért volt a fanarióta uralom Havasalföldön és Moldvában egyszerre az oszmán integráció és a görög nyelvű kulturális modernizáció eszköze? Milyen feszültségeket generált ez a kettősség?
4. Milyen szerepet játszottak a diaszpóra iskolái, nyomdái és testvériségei a újgörög felvilágosodás terjesztésében? Milyen ellentmondások voltak a felvilágosodás és az ortodox egyház viszonyában?
5. Milyen kapcsolat volt a Filiki Etaireia, a fanarióta családi háló és a diaszpóra kereskedelmi központjai között? Miért nem támogatta a patriarchátus és a diaszpóra tehetős rétege egységesen a forradalmat?

28.3 A függetlenségi háború

A görög függetlenségi háború (1821–1830/32) a Balkán 19. századi történetének egyik legösszetettebb eseménysora. A konfliktus nem egyetlen, egységes nemzeti mozgalom műve volt, hanem a A fanarióta elit és a görög diaszpóra alfejezetben tárgyalt diaszpóra-hálózatok, a Peloponnészosz és a szigetvilág helyi társadalmai, fegyveres hagyományai, az ortodox egyházi hálózat és a nagyhatalmak közötti, sokszor egymásnak feszülő érdekek kölcsönhatásából bontakozott ki. A háború az Oszmán Birodalom első olyan területi veszteségéhez vezetett, amelyet európai nagyhatalmi garanciával ismertek el, és mintául szolgált a későbbi balkáni nemzeti mozgalmak számára. Ebben az alfejezetben a felkelés előkészítésétől az 1830-as függetlenségi jegyzőkönyvig követjük az eseményeket, kiemelve a belső társadalmi törésvonalakat, a kölcsönös erőszakot és a nagyhatalmi érdekeket.

28.3.1 A Philiki Etaireia és a felkelés terve

A **Philiki Etaireia** (görögül Φ E , „Baráti Társaság”) 1814-ben **Odesszában** alakult, alapítói **Nikolaos Skoufas**, **Emmanuil Xanthos** és **Athanasios Tsakalov** görög kereskedők voltak. A szervezet szabadkőműves mintára titkos társaságként működött, tagsága elsősorban

a fekete-tengeri és égei-tengeri diaszpóra kereskedőiből, hajótulajdonosaiból, értelmiségiekből, ortodox papokból és katonákból állt. Célja az Oszmán Birodalom uralma alatt élő ortodox keresztény lakosság felszabadítása volt. A létrejötte szorosan kapcsolódott ahhoz a gazdasági fellendüléshez, amelyet a görög nyelvű ortodox kereskedők a 18. század végétől a Fekete-tenger gabonakereskedelmében, a napóleoni háborúk kontinentális blokádjának megkerülésében és a nyugat-európai piacokhoz fűződő kapcsolatokban elértek. A fanarióta elit és a görög diaszpóra alfejezetben tárgyalt diaszpóra hálózatai nemcsak tőkét, hanem hírcsatornákat, politikai tapasztalatot és a felvilágosodás eszméit is közvetítették. A Philiki Etaireia rituáléi és fokozatai a szabadkőművesség és a kor titkos társaságainak mintáját követték; a tagok esküt tettek, és a szervezet központját „Láthatatlan Hatalomnak” nevezték. A társaság céljai között szerepelt a görög nyelvű oktatás terjesztése, a fegyveres felkelés megszervezése és a keresztény lakosság felszabadítása.

Fontos azonban, hogy a „görög” kategória a kortársak számára nem a modern nemzeti kritériumokat jelentette: a tagságban és a későbbi felkelés résztvevői között albánul, vlachul vagy szlávul beszélő ortodox keresztények is jelen voltak, akiket a 19. század végi és 20. századi nemzeti retrospektíva egységesen görögként kezelt. A szervezet vezetéséhez először **Ioannis Kapodistrias** (I K), az orosz cár szolgálatában álló, korfunyi származású diplomata csatlakozását kérték, de ő visszautasította. 1820-ban **Alexandros Ypsilantis** (A Υ), fanarióta herceg, orosz tábornok vette át a vezetést. A felkelés katonai terve a dunai fejedelemségekben (Havasalföld, Moldva) és a Peloponnészoszon egyidejűleg kirobbantott fegyveres akciót irányzott elő, részben a A szerb forradalom alfejezetben tárgyalt szerb felkelés (1804–1815) tapasztalataira építve. A Philiki Etaireia tényleges tagságának létszámára vonatkozó becslések erősen szórnak; a kortárs beszámolók több tízezres tagságot említenek, de a titkos szervezet iratainak töredékessége miatt a pontos szám nem ismert.

28.3.2 A dunai előjáték és a Peloponnészosz lángba borulása

1821 februárjában Ypsilantis mintegy 2 000 főnyi, heterogén összetételű sereggel átkelt a **Prut** folyón, és kiáltványban szólított fel a keresztény lakosság felkelésére. A dunai fejedelemségekben a görög felkelés összefonódott a helyi román társadalmi elégedetlenséggel: **Tudor Vladimirescu** párhuzamos felkelése elsősorban a bojárok elleni paraszti mozgalom volt, és a görög fanarióta uralommal szembeni ellenérzéseket is kifejezte. A görög és a román felkelők közötti viszony feszült volt; a kortárs források szerint a román parasztok egy része nem kívánta a görög arisztokraták vezetését, míg a Philiki Etaireia egyes tagjai a román mozgalmat eszközként próbálták felhasználni. Ypsilantis serege a fanarióta elit és a klepht harcosok mellett szerb és bolgár önkénteseket is tartalmazott, ami mutatja a balkáni keresztény szolidaritás korlátait és lehetőségeit. Hiába várta azonban az orosz cári támogatást: **I. Sándor cár** a Szent Szövetség szellemében elhatárolódott a forradalmi mozgalomtól. Az oszmán csapatok 1821 júniusában **Drăgășani** mellett vereséget mértek a felkelőkre; Ypsilantis osztrák területre menekült, ahol letartóztatták, és fogságban halt meg 1828-ban. A dunai kudarc ellenére a hadművelet elterelte az oszmán haderő figyelmét, és időzítési jelzést adott a görög területeknek.

A Peloponnészoszon a felkelés 1821 márciusában, több gócból indult. A hagyományos emlékezet szerint 1821. március 25-én (az akkor használt julián naptár szerint; a Gergely-naptárban április 6.) **Germanos**, Pátra metropolitája zászlót áldott meg az **Agia Lavra** kolostorban; a történeti kutatás ezt a jelenetet későbbi nemzeti konstrukciónak tekinti, a tényleges kezdet földrajzilag és időben szórt volt. A felkelés első hónapjaiban a helyi közösségek motivációi vegyesek voltak: egyesek a vallási sérelmek, mások az adóterhek, a földbirtokviszonyok és a helyi hatalmi viszonyok miatt ragadtak fegyvert. A fő fegyveres erőt a **klephtek** (, hegyi fegyveresek) és az **armatolok** (, oszmán szolgálatban álló, de gyakran átálló helyi milíciák) adták, valamint a falusi közösségek és a helyi notabilitások, a **kodzabasziszok** (kocabaşı) mozgósított csapatai.

A klephtek korábban gyakran banditákból álló, hegyi ellenálló csoportok voltak, amelyek az oszmán adószedőkkel és a helyi notabilitásokkal is konfliktusban álltak; a forradalom őket hirtelen a „nemzeti harc” élcsapatává tette. Az armatolok fegyveres milíciái hasonlóan kettős szerepet játszottak: az oszmán adminisztráció fenntartásában részt vevő erőkből a felkelés fegyveres erejévé váltak.

A tengeri dimenzió különösen fontos volt: a szigetek – elsősorban **Hydra**, **Spetses** és **Psara** – kereskedőhajóit felfegyverezték, és tengeri blokádot vontak az oszmán erők köré. A görög hajótulajdonosok nemcsak hajókat, hanem pénzt és tengerészeti tapasztalatot is biztosítottak; hajóik tűzhajókkal támadták az oszmán flottát, és a tengeri fölény révén biztosították a felkelők utánpótlását. A felkelők 1821 őszén bevették **Tripolitszát**, a Peloponnészosz oszmán közigazgatási központját; a város elesése során a keresztény fegyveresek tömegesen gyilkoltak meg muszlim és zsidó lakosokat, amit a kortárs és későbbi beszámolók eltérő számokkal írnak le (lásd a Források és bizonytalanságok szakaszt).

28.3.3 A forradalmi állam és a belső konfliktusok

A forradalmi vezetés 1822 januárjában **Epidauroszban** nemzetgyűlést tartott, kikiáltotta a függetlenséget, és alkotmányt fogadott el. A dokumentum a modern természetjogi nyelv és a keresztény ortodox identitás keverékét használta; a politikai közösséget a vallás és a terület alapján határozta meg, de a tagság pontos kritériumai vitatottak voltak. Az epidauroszi alkotmány a francia forradalom és a korabeli liberális alkotmányok hatását mutatta; hatalmi ágak elválasztását, választott képviseletet és polgári jogokat hirdetett, de a gyakorlatban a végrehajtás a helyi elitek kezében maradt. A későbbi nemzetgyűlések (1823-ban **Asztroszban**, 1827-ben **Troizenben**) hasonló ellentmondásokkal küzdöttek. A „nemzet” fogalma a forradalmi dokumentumokban a vallási hovatartozásra és a területre épült, ami kirekesztette a muszlim és zsidó lakosokat, és bizonytalanná tette az albán, vlach és szláv nyelvű ortodox közösségek helyzetét. A modern görög nemzeti identitás a háború során formálódott, és a **hellén** ( ) megnevezés fokozatosan váltotta fel a hagyományos **romiosz** (P , „római”) önelnevezést.

A központi kormány azonban gyenge maradt, mert a forradalmi tábor belsőleg megoszlott: a peloponnészoszi földbirtokosok (kodzabasziszok), a szigetvilág hajótulajdonosai, a klepht katonai vezetők – köztük **Theodoros Kolokotronis** (Θ K) – és a fanarióta értelmiségiek eltérő érdekeket képviseltek. A hajótulajdonosok a tengeri kereskedelem védelmét és a központi állam korlátozását akarták, a peloponnészoszi notabilitások földbirtokaik és helyi hatalmuk védelmét, a klepht vezetők pedig a hadsereg feletti ellenőrzést és a zsákmányból való részesedést. 1823–24-ben és 1824–25-ben két polgárháború tört ki a forradalmi kormány és a helyi hatalmi csoportok, illetve a katonai vezetők között. Kolokotronist letartóztatták, majd a háborús helyzet romlásával kénytelenek voltak szabadon engedni. A belső konfliktusok fogyasztották a hadi erőforrásokat, és lehetővé tették az oszmán–egyiptomi ellentámadás sikerét. A forradalmi kormány ráadásul nem tudta hatékonyan adóztatni a területeket, és a külföldi kölcsönök jelentős része a belső frakcióharcokban elszivárgott. A nők és a nem harcoló civilek helyzete a forrásokban kevésbé dokumentált, de a háborús gazdaság terhei, az éhínség és a menekülés különösen sújtotta őket.

28.3.4 A háború kiszélesedése és az egyiptomi beavatkozás

Az oszmán kormányzat a felkelést a birodalom létét fenyegető lázadásként kezelte, és nem csupán katonai, hanem szimbolikus megtorlással is válaszolt. 1821 húsvétján (julián naptár szerint; Gergely-naptárban április 22.) kivégezték **V. Gergely konstantinápolyi pátriárkát**, akit a Phanar-i ortodox székház kapujára akasztottak; ezt követően több görög notabilitást és

papságot is kivégeztek. 1822 márciusában–áprilisában az oszmán flotta **Chiosz** (X) szigetén tömeges mészárlást hajtott végre a görög lakosság ellen, amelynek híre bejárta Európát, és a filhellén mozgalom egyik legfontosabb katalizátora lett. A felkelők oldalán is történtek tömeges erőszakcselekmények: a Peloponnészosz elfoglalt területein a muszlim és zsidó lakosságot sok helyütt elűzték vagy megölték. A háború tehát nem a homogén „görög" és „török" oldal tiszta összecsapása volt, hanem vallási, helyi és társadalmi törésvonalak mentén zajló, kölcsönösen brutalizálódó konfliktus. A háború humanitárius következményei súlyosak voltak: a hadműveletek, a járványok és az éhínség éveken át tizedelte a polgári lakosságot. A nők és a gyermekek gyakran menekültek a hegyekbe vagy a szigetekre; a chioszi mészárlás után sok elhurcolt nőt és gyermeket rabszolgaként adtak el. A konfliktus etnikai-vallási homogenizáló hatása a későbbi balkáni háborúk mintáját előlegezte, de a 19. század közepéig a helyi társadalmak még megőrizték sokszínűségük egy részét. A roma közösségek helyzete a forrásokban alig dokumentált; feltételezhető, hogy a háborús erőszak őket is sújtotta, de a levéltári anyagok hiányosak.

A nemzetközi **filhellenizmus** (görögbarátság) részben a klasszikus ókor iránti európai rajongásból táplálkozott, részben a keresztény szolidaritásból. **Lord Byron** 1823-ban érkezett Meszolongiba, hogy pénzzel és jelenlétével támogassa az ügyet; 1824-ben ott halt meg. Európai önkéntesek, katonai tanácsadók és pénzügyi kölcsönök érkeztek a forradalmi Görögországba, de a támogatás gyakran politikai feltételekkel járt, és a hitelek később súlyos államadósságot eredményeztek. A filhellén beszámolók a háborút sokszor idealizálták, és a helyi valóságot a klasszikus görög múlt képére formálták, ami a későbbi nyugati Balkán-képhez is hozzájárult.

A katonai fordulópontot az oszmán szultán és **Muhammad Ali** (Mehmet Ali Paşa) egyiptomi alkirály közötti megállapodás hozta. 1825-ben Muhammad Ali fia, **Ibrahim pasa** (İbrahim Paşa) modern, francia mintára kiképzett egyiptomi csapatokkal partra szállt a Peloponnészoszon, és módszeresen visszafoglalta a felkelők által ellenőrzött területeket. 1826-ban hosszú ostrom után elesett **Meszolongi** (M), amelynek védői a kitörés során tömegesen haltak meg; az esemény újabb filhellén hullámot indított el Európában. 1827-ben az athéni **Akropolisz** is oszmán kézre került. A forradalmi Görögország katonailag az összeomlás szélére jutott, de a nagyhatalmi beavatkozás megmentette a politikai célt.

28.3.5 A nagyhatalmi beavatkozás és a függetlenség

A nagyhatalmak viszonya a görög felkeléshez ellentmondásos volt. A **Szent Szövetség**, különösen **Metternich** osztrák kancellár, minden forradalmat a monarchikus rend fenyegetésének tekintett, és elítélte a felkelést. Az Oszmán Birodalom stabilitása a **keleti kérdés** logikájában fontos volt, de a felkelés elhúzódása, az orosz–török feszültségek, a tengerszorosok és az ortodox keresztények védelme körüli érdekek, valamint a nyugati közvélemény filhellén nyomása fokozatosan a beavatkozás felé terelte a hatalmakat. 1826-ban Nagy-Britannia és Oroszország **londoni jegyzőkönyvet** írt alá, amely a görög területek autonómiáját szorgalmazta; 1827-ben a **londoni szerződéshez** Franciaország is csatlakozott, és a három hatalom kötelezte magát a fegyverszünet kikényszerítésére, autonómiát, de oszmán fennhatóság alatt. Az Oszmán Birodalom elutasította a követelést, mire a szövetséges flotta 1827. október 20-án a Peloponnészosz nyugati partjánál, a **Navarino**-öbölben (N , ma Pylos) megsemmisítette az oszmán–egyiptomi flottát. A csata körülményei a nagyhatalmi flották és az oszmán–egyiptomi flotta közötti véletlen összecsapásként indultak, de a szándékos elsüllyesztés ténye a diplomáciai eszkaláció következménye volt. A navarinói csata nem jelentett hivatalos hadüzenetet, de gyakorlatilag megsemmisítette az oszmán tengeri erőt, és lehetővé tette a görög felkelés katonai túlélése.

Az **1828–29-es orosz–török háborúban** Oroszország a Balkánon és a Kaukázusban győzelmeket aratott; az orosz hadsereg átkelt a Dunán, elfoglalta a mai Bulgária területének egy részét, és Adrianápolynál (Edirne) fenyegette a fővárost. Az 1829-es **drinápolyi béke**ben a szultán

kénytelen volt elfogadni a korábbi jegyzőkönyvek és szerződések feltételeit, köztük a görög autonómia elismerését. A béke nem csupán a görög kérdést rendezte, hanem Szerbia autonómiáját is megerősítette, és a dunai fejedelemségek státuszát is módosította; ezek az összefüggések mutatják, hogy a görög függetlenség a keleti kérdés szélesebb keretében értelmezendő. 1830. február 3-án a három protektor hatalom **londoni jegyzőkönyve** Görögországot független monarchiává nyilvánította, bár a határok és az államforma végleges rendezése tovább húzódott. A független Görögország határai az **Arta–Volosz vonalig** terjedtek, magukba foglalva a Peloponnészoszt, Közép-Görögországot és az Égei-szigetek egy részét; Kréta, Thesszália, Epirusz, Macedónia, Trákia és a Jón-szigetek kívül maradtak. A görög nyelvű ortodox lakosság többsége továbbra is az Oszmán Birodalomban élt, ami a későbbi irredenta politika, a **Megali Idea** („Nagy Eszme”, M I) kiindulópontja lett.

A forradalmi kormányzás utolsó szakasza **Ioannis Kapodistriashoz** kötődik, akit 1827-ben a **troizeni nemzetgyűlés** kormányzóvá választott. Kapodistrias centralizált államot próbált kiépíteni, reformokat indított a közigazgatás, a hadsereg és az oktatás terén, de autokratikus módszerei és a helyi elitek hatalmának visszaszorítása miatt széles körű ellenállásba ütközött. 1831-ben **Naupliában** meggyilkolták; a gyilkosság utáni polgárháborús zűrzavar meggyőzte a nagyhatalmakat arról, hogy a görög államot örökletes monarchia formájában, külföldi dinasztia alatt kell stabilizálni. 1832-ben a londoni konferencia bajor **Ottó** ( ) herceget választotta Görögország királyává; a rendezést a konstantinápolyi szerződés is megerősítette. Ottó 1833-ban érkezett meg, és ezzel a független görög királyság nemzetközi jogilag is működni kezdett. A független állam kiépítésének nehézségeit, a Megali Idea politikai következményeit a A görög állam 1830–1912 alfejezet tárgyalja.

28.3.6 Források és bizonytalanságok

A függetlenségi háború forrásanyaga rendkívül gazdag, de egyenetlen. Elsődleges forrásként a felkelés résztvevőinek emlékiratai – például **Theodoros Kolokotronis** és **Makriyannis** (M) visszaemlékezései –, a nemzetgyűlések jegyzőkönyvei, alkotmányszövegek, korabeli európai sajtó és filhellén beszámolók állnak rendelkezésre. A diplomáciai források – a londoni jegyzőkönyvek, a londoni szerződés, a drinápolyi béke – pontos képet adnak a nagyhatalmi döntésekről, de a döntések mögötti motivációk súlyozása vitatott. Az oszmán források – szultáni rendeletek, hadinaplók, helyi krónikák – az oszmán hadtörténet kutatásának fejlődésével egyre inkább bevonódnak, de a nyugati történetírásban sokáig háttérbe szorultak.

A legfontosabb bizonytalanságok:

- Az áldozatok számai: a chioszi mészárlás halottainak becslései 20 000 és 30 000 között, a peloponnészoszi muszlim lakosság elleni atrocitások áldozatszámai 6 000 és 15 000 között mozognak, de ezek forrástól és módszertantól függenek. Az elhurcolt rabok, a járványok és az éhínség áldozatai még kevésbé ismertek.
- A felkelés nemzeti jellege: a kortárs szereplők identitásai sokrétűek voltak; a modern nemzeti kategóriák visszavetítése félrevezető. A történészek vitatják, mennyire volt a felkelés „görög nemzeti forradalom” vagy inkább ortodox keresztény társadalmi felkelés, amelyet a diaszpóra nacionalista ideológiája részben utólag egységesített.
- A Philiki Etaireia tényleges tagsága, belső struktúrája és a felkelés robbantásában játszott szerepe: a titkos társaság iratai töredékesek, a kortárs visszaemlékezések torzíthatnak.
- A nagyhatalmi beavatkozás okai: a filhellenizmus és a stratégiai érdekek közötti egyensúly a szakirodalomban eltérően értelmezett; a Navarinó-i beavatkozás nem előre eltervezett, hanem a diplomáciai eszkaláció és a helyi katonai helyzet kényszere által kiváltott lépés volt.

- A hagyományos március 25-i dátum és az Agia Lavra-i zászlóáldás: a történeti kutatás ezt inkább a későbbi nemzeti emlékezet konstrukciójának tekinti, mint a felkelés tényleges kezdetének.

A historiográfiai irányzatok között a 19. századi nemzeti narratíva hősi egységként mutatta be a felkelést; a 20. század második felétől a társadalomtörténet és az oszmanisztika hangsúlyozta a helyi elitek, a paraszti társadalom és a birodalmi kontextus szerepét. A közelmúlt kutatásaiban a nők, a muszlim lakosság és a romák tapasztalatai is nagyobb figyelmet kaptak, bár a források egyenetlensége korlátozza a rekonstrukciót. A görög függetlenségi háború emlékezete a Balkán más részein is hatott: a szerb, bolgár és albán nemzeti mozgalmak számára mintául szolgált, de a görög eset nagyhatalmi beavatkozása a későbbi balkáni függetlenségi törekvéseknél ritka kivétel maradt. Az emlékezetpolitikai utóéletben 1821 a modern görög állam alapító eseményévé vált; a hivatalos emlékezet kiemeli az egyház és a nemzet egységét, de a kortárs történetírás hangsúlyozza a belső konfliktusokat, a helyi közösségek szerepét és a nagyhatalmi függést. A „rejtett iskola” (**krifo scholio**,) mítosza, amely szerint az oszmán korban titkos görög iskolák őrizték a nyelvet és a vallást, a 19. század második felében alakult ki, és nem a függetlenségi háború közvetlen forrása.

28.3.7 Rövid összefoglaló

- A Philiki Etaireia (1814) a diaszpóra titkos szervezeteként készítette elő a felkelést; Alexandros Ypsilantis vezetésével 1821-ben a dunai fejedelemségekben kirobbantott felkelés kudarcot vallott, de elterelte az oszmán figyelmet.
- A Peloponnészoszon 1821 tavaszán helyi fegyveres csoportok (klephtek, armatolok), notabilitások és a szigetvilág hajói indították el a felkelést; a forradalom gyorsan teret nyert.
- 1822-ben Epidauroszban kikiáltották a függetlenséget, de a forradalmi tábor belső törésvonalai két polgárháborúhoz vezettek (1823–24, 1824–25).
- Az oszmán megtorlás – a pátriárka kivégzése, a chioszi mészárlás – és a felkelők atrocitásai kölcsönös brutalizációt eredményeztek; a filhellén mozgalom ekkor erősödött fel.
- 1825-től Ibrahim pasa egyiptomi hadjárata majdnem összeomlasztotta a forradalmat; 1826-ban Meszolongi elesett.
- A nagyhatalmak 1826–27-es londoni egyezményei, a navarinói csata (1827), majd az 1828–29-es orosz–török háború és a drinápolyi béke tette lehetővé a függetlenséget.
- Az 1830-as londoni jegyzőkönyv független Görögországot hozott létre, de a végleges rendezés és a bajor Ottó királysága 1832–33-ra datálható; a határok a görög lakosság többségét kívül hagyták.
- Kapodistrias kormányzói reformkísérlete és 1831-es meggyilkolása a monarchikus rendezés felé terelte a nagyhatalmakat.

28.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a dunai fejedelemségekbeli felkelést és a peloponnészoszi felkelést a résztvevők társadalmi összetétele és a katonai kimenetel szempontjából.
2. Milyen belső politikai törésvonalak gyengítették a forradalmi görög államot, és hogyan hatottak a háború menetére?
3. Milyen érdekek motiválták Nagy-Britanniát, Franciaországot és Oroszországot a beavatkozásra, és miért tekinthető a navarinói csata döntő fordulópontnak?
4. Hogyan függ össze Kapodistrias kormányzósága és 1831-es meggyilkolása az 1832–33-as monarchikus rendezéssel?
5. Milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak 1821-hez, és miért problematikus a felkelést egységes nemzeti mozgalomként bemutatni?

28.4 A görög állam 1830–1912

A görög állam 1830 és 1912 közötti története egyszerre a modern görög nemzetépítés, az alkotmányos monarchia kialakulásának és a területi expanzió kísérleteinek korszaka. Az 1830-as londoni jegyzőkönyv által létrehozott állam csupán a görög nyelvű ortodox lakosság töredékét foglalta magában, miközben a függetlenségi háborúban megszülető politikai elit és a nagyhatalmak által kijelölt királyság között folyamatos feszültség húzódott. Ez a feszültség alakította az 1843-as alkotmányos fordulatot, a Megali Idea (Nagy Eszme) külpolitikai programját és azokat a társadalmi, gazdasági folyamatokat, amelyek végül a Balkán-háborúk (1912–1913) felé vezették a görög államot.

28.4.1 Az 1830-as állam és a bajor monarchia

Az 1830-as londoni jegyzőkönyv független, de nem teljesen szuverén Görögországot hozott létre. Az államhatár a Peloponnészosz, a közép-görögországi területek egy része és az Égei-tenger néhány szigete mentén húzódott; Thesszália, Epirusz, Makedónia, Trákia, Kréta és a szigetvilág nagy része oszmán fennhatóság alatt maradt. A becslések szerint az új állam lakossága 750 ezer körül lehetett, míg a határokon kívül legalább kétszer ennyi görög nyelvű ortodox élt. A lakosság túlnyomó része mezőgazdaságból élt, a városi központok ritkák voltak, az infrastruktúra pedig a háború pusztítása után romokban hevert.

A nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország – az 1832-es londoni konferencián a bajor Ottó (görögül: Óthon) herceget választották Görögország királyává. Ottó 1833-ban érkezett meg Naupliába, a korabeli fővárosba, kíséretében bajor tanácsadókkal. A bajor uralom kezdeti szakaszát a centralizált államépítés jellemezte: létrehozták a modern minisztériumi rendszert, a csendőrséget, a görög ortodox egyházat az állam ellenőrzése alá rendelték, és megkezdték a közigazgatási egységek, a bíróságok és az adórendszer kiépítését. A reformok azonban idegen mintákat követtek, és figyelmen kívül hagyták a helyi viszonyokat.

A társadalmi feszültségek egyik forrása a földkérdés volt. A háború során az oszmán földbirtokosok egy része elmenekült, birtokaik állami kézbe kerültek, de a parasztok által megművelt földek jogi helyzete rendezetlen maradt. A kormányzat által bevezetett adók, a korrupció és a bajor hivatalnokok előnyben részesítése elégedetlenséget szült. Az 1830-as években több helyi felkelés tört ki, különösen a Peloponnészoszon és a hegyvidéki régiókban, ahol a korábbi fegyveres csoportok tagjai nem kaptak állami elismerést vagy földet. Ottó abszolutisztikus kormányzása, amely nem hívott össze nemzetgyűlést és nem adott alkotmányt, tovább növelte a politikai elit elégedetlenségét.

Az 1843-as alkotmányos fordulatot a katonaság és a politikai elit egy része kényszerítette ki. 1843. szeptember 3-án (a juliánus naptár szerint) fegyveres felkelés tört ki Athénban, amelynek résztvevői alkotmány kihirdetésére kényszerítették Ottót. Az 1844-ben életbe lépő alkotmány Görögországot alkotmányos monarchiává alakította, kétkamarás parlamenttel: a képviselőházat választották, a szenátus tagjait az uralkodó nevezte ki. A választójog korlátozott volt, a nők és a szegényebb rétegek kizárásával, de a férfi lakosság jelentős része szavazhatott. A görög ortodox egyház államegyházi státusát az alkotmány is rögzítette, és kimondta, hogy az uralkodónak ortodoxnak kell lennie.

Az alkotmányos rendszer azonban nem oldotta meg a politikai élet mélyebb problémáit. A pártok ekkor még nem ideológiai programok, hanem a nagyhatalmakhoz kötődő kliensek köré szerveződtek: az úgynevezett „orosz párt”, „francia párt” és „angol párt” a külföldi támogatóik érdekeit képviselte a belpolitikában. A patronázsrendszer, a helyi notabilitások befolyása és az állami hivatalok elosztása körüli küzdelem jellemezte a korszakot. A paraszti többség politikai

részvétele alacsony maradt, bár az adóterhek és a földkérdés miatt időnként helyi mozgalmak törtek ki.

28.4.2 A Megali Idea és a külpolitika

A Megali Idea – a „Nagy Eszme” – a görög nemzeti program központi fogalma lett a 19. században. Lényege szerint a görög államnak a történelmi görög területek, különösen Konstantinápoly és a bizánci örökség visszaszerzésére kell törekednie, hogy a görög nyelvű ortodox lakosságot egy államban egyesítse. A fogalom nem volt egységes terv; inkább a nacionalista értelmiség, az egyházi elit és a politikai osztály egymástól eltérő elképzeléseit foglalta magában. A bizánci birodalom emlékezete, a görög ortodox egyház szerepe és a diaszpóra gazdasági hálózatai egyaránt formálták.

Az állam gyengesége miatt a Megali Idea hosszú ideig nem jelentett reális katonai célt. Görögország hadserege kicsi volt, a gazdaság elmaradott, a nagyhatalmak pedig nem támogattak radikális területi változásokat, mert az oszmán birodalom felbomlása helyett annak ellenőrzött reformját részesítették előnyben. A krétai felkelések (1841, 1858, 1866–1869) a görög közvéleményt erősen mozgósították, de a kormányok óvatosan, gyakran csak önkéntesek és pénzadományok formájában támogatták a felkelőket, mert a nagyhatalmak beavatkozásától tartottak.

Az 1850-es években a krími háború (1853–1856) újabb lehetőséget kínált. Görögországban erős volt az oroszbarát hangulat, és a kormányzat Epirusz, Thesszália és Makedónia irányába próbált terjeszkedni. A francia-brit megszállás azonban 1854-ben Pireuszban megállította az ilyen törekvéseket, és a háború után a görög állam nem nyert területet. Az 1862-es újabb forradalom megdöntötte Ottó uralmát, és a bajor dinasztia helyébe a dán György (görögül: Geórgiosz) király lépett I. György néven 1863-ban.

Az 1864-es új alkotmány bevezette az egykamarás parlamentet, és megerősítette a választott képviselet szerepét. Ugyanebben az évben a nagyhatalmak Görögországnak adták a Jón-szigeteket, amelyek brit protektorátus alatt álltak. Ez volt az első jelentős területi növekedés, bár nem a Megali Idea, hanem a brit stratégiai döntés következménye.

28.4.3 A nemzetállam bővítése és a belpolitika átalakulása

Az 1864–1912 közötti korszakot a területi expanzió fokozatos előrehaladása és a belpolitikai modernizáció jellemezte. Az 1870-es években a keleti kérdés újra napirendre került, amikor a balkáni keresztény felkelések és az 1877–78-as orosz–török háború megváltoztatta a régió erőviszonyait. A berlini kongresszus (1878) Görögországnak Thesszália és az Arta környéki Epirusz egy részét ítélte, de a határok kijelölése 1881-re tolódott, és a görög kormányzat csalódottan vette tudomásul, hogy Makedónia és Kréta oszmán fennhatóság alatt maradt.

A gazdaságban lassú növekedés indult meg: a kereskedelmi flotta, különösen az Égei-tengeri hajózás és a diaszpóra tőkéje révén, jelentős jövedelmet hozott. A vasútépítés, a kikötők fejlesztése és a mezőgazdasági export – elsősorban a mazsola, a dohány és az olívaolaj – fokozatosan átalakította a vidéki gazdaságot. A görög állam azonban továbbra is adósságproblémákkal küzdött, és 1893-ban fizetésképtelenné vált, ami nemzetközi pénzügyi ellenőrzéshez vezetett.

A politikai életet ekkor már nem a nagyhatalmi pártok, hanem a Harilaosz Trikupisz és Theodorosz Delijannisz köré szerveződő rivális csoportok uralták. Trikupisz modernizációs programja – az infrastruktúra fejlesztése, a hadsereg átszervezése, a közigazgatás hatékonyságának növelése – szemben állt Delijannisz populista, adócsökkentő és a területi követeléseket hangsúlyozó retorikájával. A választójog továbbra is a férfiakra korlátozódott, a nők politikai jogai nem kerültek

napirendre, és a társadalmi egyenlőtlenségek különösen a vidéki földnélküli parasztok körében maradtak súlyosak.

A nemzeti identitás építésében kiemelt szerepet kapott az oktatás és a történetírás. Az athéni egyetem, a régészeti intézetek és a nemzeti múzeumok az ókori és bizánci örökséget a modern görög nemzet előzményeként mutatták be. Ez az értelmezés a tudományos konszenzus szerint erősen leegyszerűsítő, mert a 19. századi görög nemzetépítés a korabeli európai nacionalizmus terméke volt, nem pedig az ókori vagy bizánci identitás közvetlen folytatása. A görög nyelv kérdése – a nyelvújítás hívei által támogatott katharevusza és a népi dimotikí közötti vita – a nemzeti önmeghatározás egyik legélesebb vitája lett, és a későbbi évtizedekben is meghatározta az oktatási és irodalmi életet.

A kisebbségek helyzete ebben az időszakban ellentmondásos volt. A görög állam területén élő albán nyelvű ortodox közösségek, vlachok, törökök és zsidók jogait a görög alkotmány formálisan védte, de a gyakorlatban a nemzetépítés asszimilációs nyomása érvényesült. A muszlim lakosság egy része kivándorolt, a zsidó közösségek pedig főként a városokban éltek, és gazdasági szerepük jelentős maradt. A nők politikai és jogi alárendeltsége a korabeli európai viszonyokhoz hasonlóan fennmaradt, bár a 19. század végén az értelmiségi nők mozgalma elkezdett hallatni hangját a nőnevelés és a jogegyenlőség ügyében.

28.4.4 Az irredentizmus és a Balkán-háborúk előzményei

Az 1890-es évektől a makedón kérdés vált a görög külpolitika legfontosabb ügyévé. A berlini kongresszus után Makedóniában felerősödött a bolgár, görög és szerb nemzeti mozgalmak közötti verseny az egyházi iskolák, a püspökségek és a fegyveres csoportok irányításáért. A görög állam a konstantinápolyi patriarchátuson keresztül igyekezett megőrizni befolyását a görög nyelvű vagy görög identitású lakosság körében, miközben a bolgár exarchátus 1870-es létrehozása után a szláv nyelvű ortodox hívek egy része a bolgár nemzeti mozgalomhoz csatlakozott.

A kréta kérdése ismét háborús válságot okozott 1897-ben. A sziget görög lakosságának felkelése és a görög kormány beavatkozása nyomán Görögország az oszmán birodalommal került szembe. Az 1897-es görög–török háborúban a görög hadsereg súlyos vereséget szenvedett Thesszáliában, és csak a nagyhatalmak beavatkozása mentette meg az országot a nagyobb területi veszteségtől. A vereség kijózanító hatással járt a politikai életre, és megerősítette a hadsereg modernizációjának szükségességét.

A 20. század elején a görög belpolitikát a katonai és polgári elit közötti feszültség jellemezte. 1909-ben a goudi felkelés néven ismert katonai puccs a hadsereg reformját és a politikai elit leváltását követelte. A puccs nyomán Eleftheriosz Venizelos, aki korábban Krétán a sziget görög lakosságát képviselte, 1910-ben miniszterelnök lett. Venizelos alkotmányos reformot hajtott végre, átszervezte a hadsereget, és a balkáni keresztény államokkal – Bulgáriával, Szerbiával és Montenegróval – szövetségi tárgyalásokat kezdeményezett az oszmán uralom felszámolására.

A Balkán-háborúk közvetlen előzményei az 1912-es esztendőre sűrűsödtek. A görög állam, amely 1830-ban alig több mint félmillió lakosú, területileg korlátozott királyságként született, nyolc évtized alatt alkotmányos intézményeket, modern államapparátust és jelentős diaszpóra-kapcsolatrendszert épített ki. A Megali Idea által inspirált területi követelések ugyanakkor nem oldódtak meg, és a makedóniai, epiruszi, trákiai és krétai görög lakosság nagy része továbbra is oszmán fennhatóság alatt élt. Az 1912. októberi balkáni szövetség és az azt követő első Balkán-háború tehát nem váratlan fordulat volt, hanem a görög nemzetépítés, a balkáni nacionalizmusok versengése és az oszmán birodalom európai tartományainak felbomlása által meghatározott folyamat következménye.

28.4.5 Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozó ismereteink elsődleges forrásai közé tartoznak a görög kormányzati iratok, a parlament jegyzőkönyvei, a korabeli sajtó, a diplomáciai levelezés, a nagyhatalmi konferenciák jegyzőkönyvei, valamint az egyházi és oktatási intézmények dokumentumai. A gazdasági és demográfiai adatokhoz rendelkezésre állnak a görög állami statisztikai hivatal felmérései, ám ezek pontossága változó, különösen a határ menti, vegyes lakosságú területeken. A 19. századi etnikai viszonyok rekonstrukciója erősen vitatott: a görög, bolgár, szerb és oszmán források eltérő kategóriákat és érdekeket tükröznek, ezért a Makedóniára és Trákiára vonatkozó lakossági becslések tudományos viták tárgyát képezik.

Az 1830-as államalapítás és az 1843-as alkotmány tényei jól dokumentáltak, de a bajor kormányzás megítélése részben emlékezetpolitikai kérdés: a görög nemzeti történetírás hagyományosan idegen uralomként értelmezte, míg egyes modern elemzések a modern államépítés szükséges, bár konfliktusos szakaszaként kezelik. A Megali Idea pontos tartalma és társadalmi támogatottsága szintén vitatott; a nacionalista narratíva hajlamos egységes nemzeti programként bemutatni, holott a források szerint a kortársak között jelentős eltérések voltak a célok és az eszközök tekintetében. Az 1897-es háború vereségének okait illetően a katonai reformok hiánya és a politikai megosztottság szerepe a szakirodalomban konszenzusos, de a felelősség megoszlása továbbra is vita tárgya.

28.4.6 Rövid összefoglaló

- Az 1830-as londoni jegyzőkönyv független Görögországot hozott létre, de a görög nyelvű ortodox lakosság többsége az állam határain kívül maradt; a kezdeti állam gyenge, mezőgazdasági jellegű és súlyos földkérdéssel terhelt volt.
- A bajor Ottó királysága (1833–1862) centralizált, abszolutisztikus államépítést folytatott, amely idegen mintákat követett és helyi ellenállást váltott ki.
- Az 1843-as forradalom alkotmányos monarchiává alakította Görögországot; az 1844-es alkotmány kétkamarás parlamentet hozott létre, de a választójog korlátozott maradt.
- A Megali Idea a görög nemzeti program központi fogalma lett: a bizánci örökségre hivatkozva a határon túli görög lakosság egyesítését tűzte ki célul, de tartalma és támogatottsága változó volt.
- Az 1864-es alkotmány egykamarás parlamentet vezetett be, és a Jón-szigetek átadása az első jelentős területi növekedést hozta.
- Az 1881-es Thesszália-átadás, az 1897-es görög–török háború veresége és az 1893-as államcsőd a Megali Idea katonai és gazdasági korlátait mutatta meg.
- A 20. század elején a goudi felkelés (1909) és Venizelos reformjai készítették elő Görögországot a Balkán-szövetséghez való csatlakozásra és az 1912-es háborúra.
- A korszakban a nemzetépítés, a kisebbségi kérdés és a nők jogi alárendeltsége folyamatos feszültség forrása maradt, miközben az oktatás és a történetírás a nemzeti identitás megerősítését szolgálta.

28.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan jellemezné az 1830-as görög állam földrajzi, demográfiai és gazdasági helyzetét a függetlenségi háború után?
2. Milyen okok vezettek az 1843-as alkotmányos forradalomhoz, és milyen intézményi változásokat hozott az 1844-es alkotmány?
3. Mi volt a Megali Idea, és miért tekinthető egyszerre nemzeti célnak és vitatott értelmezésnek a görög politikai életben?

4. Milyen belső és külső tényezők akadályozták a Megali Idea megvalósítását az 1897-es háború vereségéig?
5. Hogyan vezettek a 20. század eleji belpolitikai reformok és a makedón, valamint krétai kérdések Görögország Balkán-háborúkba való belépéséhez?

29 Görögország a 20. században

29.1 Az első világháború és a kis-ázsiai katasztrófa

A görög állam az 1830-as létrejötte után folyamatos területi terjeszkedésre rendezkedett be, amelyet a **nagy eszme** (görögül: M I , romanizálva: Megali Idea) keretezett. A Balkán-háborúk (1912–1913) során Görögország megszerezte Epirusz déli részét, Macedónia jelentős területeit, Krétát és több égei szigetet, de a nemzeti integráció korántsem volt befejezett: az Oszmán Birodalomban, különösen Kis-Ázsiában és Kelet-Trákiában továbbra is nagy létszámú görög ortodox közösségek éltek. Az első világháború kitörése a görög politikai elit elé döntési kényszert állított: semlegesség, antant vagy központi hatalmak? Ez a vita vezetett a **nemzeti szakadáshoz** (görögül: E Δ , romanizálva: Ethnikos Dikhaszmosz), amelyet az Elefthériosz Venizélosz (görögül: E B) vezette antantpárti erők és a királyi udvar közötti alkotmányos, személyi és stratégiai konfliktus fémjelzett. A szakadásból kinövő anatóliai katonai kaland az 1919–1922-es görög–török háborúba torkollott, amely görög vereséggel és a **kis-ázsiai katasztrófa** (görögül: M K , romanizálva: Mikrasiatiki Kataszrofi) néven ismert emberi és politikai összeomlással zárult. Az 1923-as Lausanne-i egyezmény kötelező **népességcserét** (görögül: , romanizálva: antallagi plithysmon; törökül: nüfus mübadelesi) írt elő, amely alapvetően átrajzolta Görögország demográfiai, társadalmi és gazdasági szerkezetét, és a mai napig meghatározza a görög–török viszony emlékezetét. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, miként jutott el Görögország a háborús terjeszkedés ígéretétől a vereségig, és mit jelentett a „népcsere” a kortársak számára.

29.1.1 A nemzeti szakadás: semlegesség, Venizelosz és a királyi udvar

Görögország a balkáni háborúk lezárásakor területileg megerősödött, de gazdaságilag kimerült. Az 1913-as határok között a lakosság hozzávetőleg 4,7 millió főre becsülhető, és a hadsereg modernizálása még javában zajlott. A kormányzati rendszert a feszült viszony jellemezte a miniszterelnök, Elefthériosz Venizélosz és I. Konsztantinosz (görögül: K A) király között. Venizélosz a liberális, polgári reformok híve volt, aki a görög államot a nyugat-európai alkotmányos monarchia mintájára képzelte el; a király ezzel szemben a hadsereg és a konzervatív udvari körök támogatását élvezte, és személyes kapcsolatok fűzték a német császári udvarhoz. Ez a feszültség 1914-re nyílt alkotmányos válsággá érett.

Az első világháború kitörésekor Görögország hivatalosan semleges maradt. Az antant hatalmak – mindenekelőtt Nagy-Britannia és Franciaország – azonban már 1915-ben megpróbálták bevonni a háborúba, területi ígéretekkel: Bulgária semlegessége esetén Kelet-Trákia, és az Antant által meghatározandó kis-ázsiai területek átadását helyezték kilátásba. Venizelosz támogatta a csatlakozást, és a Dardanellák elleni hadművelet (Gallipoli) idején hajlandó lett volna görög csapatokat küldeni. A király azonban elutasította a javaslatot, mert a háborút a központi hatalmak megnyerése esetén kockázatosnak tartotta, és a német rokoni szálak mellett a bolgár fenyegetést is mérlegelte. A miniszterelnök 1915 márciusában lemondott, de a májusi választásokon pártja ismét győzött; a király ekkor feloszlatta a parlamentet, és megakadályozta a háborúba lépést.

A helyzet 1915 őszén vált patthelyzetté, amikor Bulgária a központi hatalmak oldalán megtámadta Szerbiát, és a nyugati szövetségesek csapatokat tettek partra Szalonikiben. A görög kormány kénytelen volt tűrni a szövetségesek jelenlétét, de a király továbbra is ellenállt a háborúba lépésnek. 1916 augusztusában Venizélosz Szalonikiben **ideiglenes kormányt** alakított, amely magát a törvényes görög kormányzat ellenlábásaként határozta meg, és hadat üzent a központi hatalmaknak. Ezzel Görögország két politikai táborra szakadt: a királyi Athén és a venizelista Szaloniki egyaránt magának követelte a legitimitást. A konfliktus 1916 decemberében fegyveres összecsapásokba torkollott Athénban, amelyeket a kortársak „Noemvriana" (novemberi események) néven emlegetnek; a szövetséges csapatok partraszállása és a királypárti egységek ellenállása több tucat halálos áldozatot követelt. Az antant 1917 júniusában ultimátumot adott I. Konsztantinosznak, aki fia, II. Sándor javára lemondott. Görögország hivatalosan 1917. június 29-én lépett be a háborúba az antant oldalán.

A háborús részvétel rendkívüli társadalmi és gazdasági terheket rótt az országra. A mozgósítás több százezer férfit érintett; a nők tömegesen álltak munkába a mezőgazdaságban és a városi üzemekben, miközben az infláció és az élelmiszerhiány fokozta a szociális feszültségeket. A macedón fronton (szaloniki front) harcoló görög egységek veszteségei jelentősek voltak, bár a háború utolsó szakaszában, 1918 őszén a bolgár front összeomlása után Görögország viszonylag gyors győzelmi élményhez jutott. A **nemzeti szakadás** azonban nem zárult le a háború végével: a királypárti és venizelista identitások a görög politikai kultúra tartós törésvonalává váltak, és a későbbi évtizedekben többször fellángoltak.

29.1.2 A párizsi béke és a sèvres-i szerződés

A világháború végén Görögország a győztes hatalmak oldalán ült a párizsi békekonferencián. Venizelosz, aki 1917 óta ismét miniszterelnök volt, aktívan képviselte a görög területi igényeket. Célja a **nagy eszme** megvalósítása volt: a nyugat-anatóliai görög ortodox lakosság és Kelet-Trákia bekebelezése a görög államba. A tárgyalásokon görög oldalról arra hivatkoztak, hogy a nyugat-anatóliai vilajetekben – különösen Szmirna (görögül: Σ , Szmirni; törökül: İzmir) környékén – a görög ortodoxok alkotják a lakosság többségét vagy legalábbis jelentős hányadát. Ezek az arányok azonban az oszmán népszámlálások és a görög egyházi becslések alapján vitatottak voltak, és a modern történetírás is hangsúlyozza, hogy a „görög" és „török" identitások ekkoriban elsősorban vallási és nyelvi közösségekhez kötődtek, nem modern nemzeti kategóriákhoz.

Az antant hatalmak 1919 májusában felhatalmazták Görögországot, hogy Szmirna környékét megszállja, részben azért, hogy megelőzzék az olasz befolyás kiterjedését, részben pedig a helyi keresztény lakosság védelmére hivatkozva. A görög csapatok 1919. május 15-én szálltak partra. A partraszállás napján és az azt követő hetekben súlyos erőszakra került sor: a helyi muszlim lakosság egy része fegyveres ellenállást tanúsított, a görög katonaság pedig tömeges letartóztatásokat és kivégzéseket hajtott végre. A becslések több száz halottról szólnak, de a pontos szám vitatott. Az izmíri események a török nemzeti ellenállás egyik kiváltó okává váltak. Musztafa Kemal (törökül: Mustafa Kemal, később Atatürk) 1919. május 19-én Samsunba érkezett, és megszervezte a **török függetlenségi háborút** (törökül: Kurtuluş Savaşı), amely az antant megszállók és a szövetségesüknek tekintett görög hadsereg ellen irányult.

Az 1920. augusztus 10-én aláírt **sèvres-i békeszerződés** az Oszmán Birodalom felosztását irányozta elő. Görögország számára a szerződés Kelet-Trákiát, több égei szigetet, valamint Szmirna körül egy ideiglenes görög igazgatású zónát biztosított, amelynek sorsáról öt év múlva népszavazás döntött volna. A szerződést azonban a szultáni kormány aláírta ugyan, de a kemalista nemzetgyűlés elutasította, és nem lépett életbe. A görög hadsereg 1920 nyarán Kelet-Trákiában és Anatóliában is offenzívát indított, hogy a sèvres-i terveknek katonai realitást szerezzen. Az előrenyomulás kezdetben sikeres volt, de a hadjárat hamarosan megtorpant.

A görögországi belpolitika eközben újabb fordulatot vett. 1920 októberében meghalt II. Sándor király, a novemberi választásokon pedig a Venizelosz-párt vereséget szenvedett. I. Konsztantinosz visszatért a trónra, és a királypárti kormány megkezdte a venizelista tisztek eltávolítását a hadseregből. A szövetséges hatalmak – Nagy-Britannia és Franciaország – bizalma megrendült, és csökkentették a görög hadseregnek nyújtott pénzügyi és diplomáciai támogatást. Ennek ellenére a görög hadvezetés 1921 nyarán újabb nagy offenzívát indított Ankara irányába. Az 1921. augusztus–szeptemberi **szakarya folyói csata** (törökül: Sakarya Meydan Muharebesi) 21 napos ütközetsorozat után görög visszavonulással végződött. Ez a csata a török ellenállás fordulópontjának bizonyult: a görög hadsereg elvesztette stratégiai kezdeményezését, a török erők pedig megerősödtek.

A háború mindkét oldalon súlyos civil áldozatokkal járt. A görög hadsereg előrenyomulása során a török falvak lakossága tömegesen menekült, és számos települést felégettek; a török irreguláris erők és a későbbi ellentámadás során a görög és örmény civilek ellen követtek el atrocitásokat. A pontos áldozatszámok a mai napig vitatottak, és a korszak propagandája mindkét oldalról eltúlozta, illetve elhallgatta a saját felelősséget. A történettudományi konszenzus szerint mindkét fél erői követtek el tömeges erőszakot; a felelősség arányának megítélése azonban a nemzeti emlékezetpolitikák függvénye.

29.1.3 A katasztrófa: 1922 és a görög összeomlás

A török nagy offenzíva 1922. augusztus 26-án indult meg, és a görög front egy hét alatt összeomlott. Az augusztus 30-i **dumlupınari csata** (törökül: Başkumandanlık Meydan Muharebesi) után a görög hadsereg rendetlenül vonult vissza a tengerpart felé. Szeptember 9-én a török csapatok bevonultak Izmirbe. A városban tűzvész ütött ki, amely elsősorban a keresztény – görög, örmény és levantei – negyedeket pusztította el. A lakosság tömegesen menekült a kikötő felé; a becslések szerint a városban és környékén több tízezer civil halt meg, de a pontos szám a források hiányossága miatt nem állapítható meg. A tűzvész felelőssége mindmáig vitatott: görög és örmény források a bevonuló török csapatokat, török források a visszavonuló görög és örmény csoportokat okolják. A modern kutatás a káoszban és a több napja tartó utcai harcokban valószínűsíti a tűz kialakulását, de egyértelmű felelőst nem tud kijelölni.

Az izmíri eseményeket a görög történetírás és emlékezet **kis-ázsiai katasztrófának** (görögül: M K) nevezi. A fogalom nem csupán a katonai vereséget jelöli, hanem a kis-ázsiai görög ortodox közösségek több évszázados jelenlétének megszűnését, a menekülés emberi tragédiáját és a nemzeti eszme kudarcát. A görög hadsereg tengeri evakuálása során a katonák egy része biztonságba jutott, de a civil lakosság százezrei a part menti kikötőkbe zsúfolódtak. A kis-ázsiai és kelet-trákiai görögök tömeges menekülése 1919-től folyamatos volt, de 1922 őszén elérte csúcspontját: a becslések szerint 1922 és 1924 között több mint egymillió ember érkezett Görögországba, gyakran minden vagyon nélkül.

A katasztrófa görögországi politikai következménye azonnali volt. 1922 szeptemberében a hadsereg egy része fellázadt, és a vereségért felelősnek tartott politikai és katonai vezetőket követelt bíróság elé állítani. Az úgynevezett **hatosok pere** 1922 novemberében hat személy – köztük volt miniszterelnökök és tábornokok – kivégzésével zárult. I. Konsztantinosz ismételten lemondásra kényszerült, és 1924-ben kikiáltották a köztársaságot. A menekültek beáramlása humanitárius válságot okozott: a táborokban és a városi átmeneti szállásokon járványok, éhínség és munkanélküliség sújtotta a bevándorlókat. A menekültek között felülreprezentáltak voltak a nők, a gyermekek és az idősek, mivel a harcképes férfiak jelentős része a hadseregben szolgált, hadifogságba esett vagy meghalt. A Nemzetközi Vöröskereszt, a Near East Relief és a Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága (hivatalos nevén a Nansen-hivatal) jelentős segélyakciókat szervezett, de a görög állam kapacitásai ekkor még rendkívül korlátozottak voltak.

29.1.4 A Lausanne-i egyezmény és a kötelező népességcsere

A görög vereség után a nagyhatalmak 1922 novemberében Lausanne-ban konferenciát hívtak össze, hogy a török függetlenségi háború eredményeit rögzítsék. Az 1923. július 24-én aláírt **Lausanne-i egyezmény** (görögül: Σ Λ , Szinthiki tisz Lozanisz; törökül: Lozan Antlaşması) többek között kimondta a görög–török határ rögzítését, a kapitulációk eltörlését, a tengerszorosok nemzetközi ellenőrzését, valamint a kötelező **népességcserét**. A csere vallási kritériumon alapult: a török területen élő görög ortodox vallású lakosságot Görögországba, a görög területen élő muszlim vallású lakosságot Törökországba kötelezték áttelepíteni. Kivételt képeztek a nyugat-trákiai muszlimok és az isztambuli görög ortodoxok, akik az egyezmény értelmében helyben maradhattak. A kritérium vallási jellege rávilágít arra, hogy a korszakban a „görög” és a „török” identitások szorosan összefonódtak a vallási hovatartozással; a modern nemzeti kategóriák visszavetítése ezért félrevezető lenne.

A „népcsere” kifejezés eufemizmus: az áttelepítés gyakorlatilag kötelező volt, és a végrehajtás során a családokat erőszakkal választották el szülőföldjüktől, vagyonukat elkobozták vagy nyilvántartás nélkül hátrahagyták. A görög ortodoxok száma, akik Törökországból Görögországba érkeztek, a becslések szerint 1,1–1,5 millió fő között mozog; ebből a kis-ázsiai görögök mellett a pontoszi görögök és a kelet-trákiai görögök alkották a legnagyobb csoportokat. A Görögországból Törökországba távozó muszlimok számát 0,4–0,5 millióra becsülik. Ezek a számok hozzávetőlegesek, mert a menekülési hullámok és a csere hivatalos lebonyolítása közötti határ elmosódott, és a kortárs nyilvántartások hiányosak.

A menekültek beáramlása alapvetően átalakította Görögország demográfiai és társadalmi szerkezetét. Az 1920-as évek végére Görögország lakossága hozzávetőleg 6,2 millióra nőtt, és a menekültek egyes régiókban – különösen Makedóniában, Attikában és Krétán – a lakosság 20–30 százalékát tették ki. A macedóniai betelepítések hatására a korábban vegyes – görög, szláv, muszlim – etnikai térkép homogenizálódott: sok muszlim faluba görög ortodox menekültek költöztek, ami a görög nemzetállami konszolidációt erősítette. Ez a folyamat a korszak szereplői számára nemzeti siker volt, a mai történetírás azonban a kényszerű lakosságtranszfer részeként, a nemzetépítés erőszakos eszközeként is értelmezi.

A menekültek beilleszkedése súlyos nehézségekkel járt. A görög állam földreform keretében földhöz juttatta a vidéki menekültek egy részét, de sok család városi nyomornegyedekben élt. A bevándorlók kulturális identitása – például a pontoszi görögök saját táncai, zenéje, konyhája – részben megőrződött, részben összeolvadt a helyi hagyományokkal; a kis-ázsiai **rebetiko** zene például a görög városi kultúra meghatározó elemévé vált. A menekültek politikailag sem voltak egységesek: sokan a venizelista liberálisok szavazói lettek, mások – különösen a városi munkások – a baloldali mozgalmak felé orientálódtak. A görög–török viszony hosszú távú következményei közé tartozik, hogy a Lausanne-i kivételek – az isztambuli görögök és a nyugat-trákiai muszlimok – későbbi sorsa a két ország közötti feszültségek állandó hivatkozási pontja lett.

29.1.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban elsődleges forrásokra támaszkodik: a sèvres-i és a Lausanne-i szerződések hivatalos szövegeire, a párizsi békekonferencia jegyzőkönyveire, görög és török kormányzati iratokra, a hadseregek hadinaplóira, valamint kortárs újságtudósításokra és a Nemzetközi Vöröskereszt, illetve a Near East Relief jelentéseire. A menekültek visszaemlékezései a trauma szubjektív dokumentumai, amelyeket a történetírás nem számszerű adatként, hanem az emlékezet és a tapasztalat forrásaként használ. A másodlagos irodalom görög, török és nemzetközi monográfiákból, valamint összehasonlító menekült- és diplomáciatörténeti munkákból áll.

Számos ponton fennálló bizonytalansággal kell számolnunk. Az áldozatszámok – az izmíri tűzvész, a háborús atrocitások, a menekülési útvonalakon elhunytak esetében – pontatlanok; a becslések 10 ezer és 100 ezer között mozognak. A tűzvész felelőssége vitatott. A „népcsere” önkéntes vagy kényszerű jellegének értelmezése a görög és török történetírásban eltér, és a nemzetközi szakirodalom is vitatja, hogy a Lausanne-i egyezményt a 20. századi kényszerű lakosságtranszferek előzményeként vagy azoktól elkülönülő, a korszak realitásaihoz igazodó megoldásként értelmezzük-e. A görög hadsereg anatóliai magatartásának megítélése a görög és török emlékezetpolitikában radikálisan eltér; a könyv ezért kerüli az egyoldalú állásfoglalást, és a források sokféleségét mutatja be.

29.1.6 Rövid összefoglaló

- A görög **nagy eszme** és az 1912–1913-as területi nyereségek után az első világháború kitörése döntési kényszert teremtett: a Venizelosz és I. Konsztantinosz közötti vita a **nemzeti szakadásba** torkollott, amely két párhuzamos kormányzatot és tartós politikai törésvonalat eredményezett.
- Görögország 1917-ben az antant oldalán belépett a háborúba, és a párizsi békekonferencián Venizelosz a nyugat-anatóliai görög igényeket képviselte; az 1919-es izmíri partraszállás az antant felhatalmazásával indult, de véres eseményekhez, és a török nemzeti ellenállás megerősödéséhez vezetett.
- A sèvres-i békeszerződés (1920) görög zónát és kelet-trákiai területeket ígért, de a kemalista mozgalom elutasította; a görög hadsereg Anatóliába való előrenyomulása 1921-ben a **szakarya folyói csatánál** kudarcot vallott.
- Az 1922-es török **nagy offenzíva** összeomlasztotta a görög frontot; az izmíri tűzvész és a kis-ázsiai görög közösségek menekülése a görög emlékezetben **kis-ázsiai katasztrófaként** él.
- A görögországi politikai válság a monarchia bukásához és a köztársaság kikiáltásához vezetett; a menekültek tömeges beáramlása humanitárius és gazdasági válságot okozott.
- Az 1923-as Lausanne-i egyezmény kötelező **népességcserét** rendelt el vallási kritérium alapján, kivéve a nyugat-trákiai muszlimokat és az isztambuli görögöket; a becslések szerint 1,1–1,5 millió görög ortodox érkezett Görögországba, míg 0,4–0,5 millió muszlim távozott Törökországba.
- A csere homogenizálta Görögország etnikai térképét, különösen Makedóniában; a menekültek beilleszkedése a földreform, a városi kultúra és a politikai élet átalakulását hozta.
- A görög–török viszony emlékezetét a katasztrófa és a lakosságcsere ma is meghatározza; a történeti kutatás a források sokféleségét és a bizonytalanságokat hangsúlyozza.

29.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Miért nevezzük a görög belpolitika 1915–1917 közötti konfliktusát **nemzeti szakadásnak**, és milyen alkotmányos, stratégiai és személyi ellentétek húzódtak mögötte?
2. Hogyan járult hozzá az 1919-es izmíri partraszállás a török nemzeti ellenállás megerősödéséhez, és miért nem lépett életbe a sèvres-i békeszerződés?
3. Milyen vallási kritérium alapján hajtották végre a Lausanne-i egyezményben előírt népességcserét, és miért problematikus a „népcsere” kifejezés használata?
4. Milyen demográfiai, gazdasági és kulturális következményei voltak a menekültek beáramlásának a görög társadalomra, különösen Makedóniában és a városi központokban?
5. Hogyan értelmezik a kis-ázsiai katasztrófát a görög és a török nemzeti emlékezetben, és melyek a történettudományi viták főbb pontjai?

29.2 A két háború közötti görög állam

A kis-ázsiai katasztrófa (M , Mikrasiatikí katasztrofí) és a lausanne-i békeszerződés (1923) után a görög állam területileg összezsugorodott, társadalmilag viszont gyökeresen átalakult. Az 1920-as évek Görögországa egyszerre volt a menekültek millióinak befogadója, a politikai rendszer folyamatos válságának színtere és a gazdasági modernizáció kísérleti terepe. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan próbálta a görög politikai elit a köztársaság kikiáltásával, a menekültek letelepítésével és gazdasági szerkezetváltással stabilizálni az országot, és milyen folyamatok vezettek Ioannis Metaxász (I M) 1936-os diktatúrájához. A két háború közötti időszak nem egyszerűen a demokrácia és a diktatúra váltakozása: a menekültkérdés, a földreform, az adósságválság és a nagyhatalmi függés együtt alakították ki azt a politikai teret, amelyben a parlamentáris rendszer megrendült, és a király, a hadsereg és a jobboldali elitek elfogadták a nyílt autoriter fordulatot.

29.2.1 A köztársaság kikiáltása és a politikai instabilitás

Az első világháborút lezáró békeszerződések és a görög–török háború (1919–1922) után Görögországban nem maradt többé a korábbi politikai konszenzusnak még a látszata sem. A „Nagy Eszme” (M I , Megáli Idéa) – vagyis a görögök lakta területek egy államban való egyesítésének irányzata – vereséget szenvedett, és a hadseregben, a menekültek körében, valamint a monarchiaellenes politikai erőkben egyaránt bűnbakot kerestek. Az 1922-es katonai puccs nyomán létrejött forradalmi bizottság bíróság elé állította a háború vereségéért felelősnek tartott politikusokat és katonatiszteket; az úgynevezett „hatok pere” (Δ , Díki ton Éxi) 1922 novemberében hat halálos ítélettel végződött. A per dokumentált esemény, de megítélése máig vitatott: a kortárs monarchisták és több későbbi történész politikai leszámolásnak, a republikánusok és a menekült közösségek jelentős része viszont a felelősségre vonás szükséges aktusának tekintette.

A monarchia kérdése éveken át megosztotta a görög politikai életet. I. Konstantin király (K A) 1917-es trónfosztása és 1920-as visszatérése, majd 1922-es ismételt lemondása után fia, II. György (Γ B) került a trónra, de pozíciója rendkívül gyenge volt. Az 1923-as választásokon a Venizelosz-párti liberálisok győztek, és a hadsereg egy része nyomást gyakorolt a királyra. II. György 1923 decemberében elhagyta az országot, anélkül azonban, hogy hivatalosan lemondott volna. A parlament 1924. március 25-én kikiáltotta a köztársaságot, majd egy – a monarchista erők által vitatott tisztaságú – népszavazás 1924. április 13-án megerősítette az államformaváltást. Az 1924-es köztársaság (E Δ , Ellinikí Dimokratía) tehát nem egy szerves demokratikus átmenet eredménye volt, hanem a háborús vereség, a menekültnyomás és a katonai beavatkozás körülményei között született, ezért legitimitása a kezdetektől fogva törékeny maradt.

A köztársasági időszakot állandó politikai instabilitás jellemezte. 1924 és 1935 között Görögországban több tucat kormány váltotta egymást, gyakoriak voltak a katonai puccsok vagy puccskísérletek, és a parlamentben a liberálisok, a monarchisták, a kis pártok és a hadsereghez kötődő csoportok közötti szövetségek gyorsan változtak. A politikai rendszer nem vált sem teljesen parlamentárissá, sem nyíltan katonai diktatúrává: a választásokat megtartották, a sajtó viszonylag szabadon működött, de a hadsereg rendszeresen beavatkozott a politikába. Az 1920-as évek közepén Elefthériosz Venizelosz (E B) visszatért a politikai életbe, de a liberális tábor is megosztott volt. A menekült szavazók jelentős része a köztársaságpárti liberálisokat támogatta, míg a „régi Görögország” vidéki, konzervatív és monarchista szavazói a királyság visszaállítását kívánták. Ez a törésvonal nem egyszerűen ideológiai volt, hanem társadalmi és regionális is: a menekültek által lakott városi negyedek és az újonnan felépült falvak a köztársasági oldalra, a hagyományos északi és peloponnészoszi területek egy része a monarchista oldalra szavazott.

29.2.2 A menekültkérdés és a társadalmi átalakulás

A lausanne-i békeszerződéshez kapcsolódó, 1923-ban aláírt görög–török lakosságcsere-egyezmény (Σ , Szímvaszi andalajísz plithiszmón) a modern Európa egyik legnagyobb kényszerű népmozgását indította el. A szerződés értelmében a Törökországban élő görög ortodox kereszténységeknek el kellett hagyniuk otthonaikat, és Görögországba kellett településniük, míg a Görögországban élő muszlimoknak Törökországba kellett költözniük. A lakosságcsere vallási kritériumon alapult, nem nyelvi vagy etnikai önbesoroláson: így kerültek Görögországba olyan török anyanyelvű ortodox közösségek is, amelyek magukat görögnek vallották, de olyan görög anyanyelvű muszlimok is Törökországba, akiknek az identitása ettől eltérő volt. A lakosságcsere dokumentált tény, de a résztvevők pontos számát ma is becslések alapján adják meg. A leggyakrabban idézett adatok szerint mintegy 1,2–1,5 millió görög ortodox menekült érkezett Görögországba 1922–1924 között, míg körülbelül 400 000–500 000 muszlim hagyta el az országot. A menekültek egy része már a kis-ázsiai háború alatt, 1922 előtt elmenekült, más részük a szerződés végrehajtása során, hajókon és vasúton érkezett.

A menekültek integrációja minden korábbi társadalmi és gazdasági kihívást felülmúlt. Görögország lakossága 1920-ban körülbelül 5 millió fő volt; egyes becslések szerint a menekülthullám a lakosság közel egynegyedét tette ki. A befogadás nem egyszeri esemény, hanem évtizedes folyamat volt. Az állam és a Nemzetek Szövetsége által támogatott Menekültügyi Bizottság (E A Π , Epitropí Apokatásztaszisz Proszfígon) hatalmas földterületeket osztott ki, főként az újonnan megszerzett északi területeken (Macedónia, Trákia), de Attikában, Krétán és más régiókban is. A földreform egyik következménye az volt, hogy a korábban nagybirtokos, muszlim földtulajdonosok távozásával a földtulajdon szerkezete jelentősen átalakult: a menekült családok kis- és középparaszti birtokokat kaptak, ami a vidéki Görögország társadalmi szerkezetét alapvetően módosította. A földosztás azonban nem volt zökkenőmentes: a helyi lakosság egy része ellenségesen fogadta a jövevényeket, a kiutalt földek minősége gyakran rossz volt, és a menekültek évekig sátortáborokban, barakkokban vagy ideiglenes szállásokon éltek.

A menekültek letelepítése tartós demográfiai, kulturális és politikai változásokat hozott. A nagyvárosok – elsősorban Athén, Pireusz és Szaloniki – körül hatalmas menekültnegyedek épültek, amelyek a későbbi városi munkásosztály magját alkották. Szaloniki (Θ , Theszaloníki) esete különösen figyelemre méltó: a város 1912 előtt többségében zsidó lakosságú volt, de a menekülthullám és a későbbi német megszállás alatti holokauszt következtében a zsidó közösség aránya drámaian lecsökkent, míg a görög ortodox menekültek lettek a város legnagyobb csoportja. A menekültek magukkal hozták a kis-ázsiai görög kultúra, zene, konyha és nyelvjárás sokféleségét; egyes közösségek – például a pontuszi görögök (Π , Póndii) és a kappadókiai görögök – saját nyelvjárást és hagyományokat őriztek. A lakosságcsere egyszersmind homogenizálta a görög állam lakosságát: a muszlim kisebbség – a nyugat-trákiai muszlimok kivételével, akiket a szerződés kivett a cseréből – szinte teljesen eltűnt, és Görögország etnikailag és vallásilag sokkal egységesebbé vált, mint a megelőző évszázadokban. Ez a homogenitás azonban a „görög” definícióját is leszűkítette: a menekültek egy része török anyanyelvű volt, de ortodox vallása miatt hivatalosan görögnek számított, ami hosszú távon a nemzeti identitás és a nyelv közötti feszültségek forrása lett.

A menekültkérdés társadalmi következményei közé tartozott a radikális politikai mozgalmak megerősödése. A menekültnegyedekben a szegénység, a munkanélküliség és a lakáshiány táptalajt adott a kommunista mozgalomnak, bár a Görög Kommunista Párt (K K E , Kommunisztikó Kómma Elládasz, KKE) a húszas években még kicsi és megosztott volt. A menekültek egy része a liberális Venizelosz-pártot támogatta, mert a köztársasági rendszert és a földreformot a saját felemelkedése zálogának tekintette. Ugyanakkor a „régi görögök” és a menekültek közötti társadalmi feszültségek időnként összecsapásokban is kifejeződtek, és a monarchista, konzervatív sajtó előszeretettel állította be a menekülteket idegen, nemzetellenes

elemekként. Ez a megosztottság a két világháború közötti görög politika egyik legmélyebb strukturális törésvonala volt, és később a polgárháborús szembenállásban is visszaköszönt.

29.2.3 Gazdaság és világválság

A két világháború közötti görög gazdaság szerkezete alapvetően agrár jellegű maradt, de a menekültáradat és a területi változások jelentős nyomást gyakoroltak rá. Az 1920-as évek elején az államkincstár kiürült, a drachma (, drachmí) értéke zuhant, és a külföldi hitelek törlesztése egyre nagyobb terhet jelentett. A menekültek letelepítése hatalmas állami kiadásokat igényelt, amelyeket részben nemzetközi kölcsönökből – elsősorban a Nemzetek Szövetsége égisze alatt felvett menekültügyi kölcsönökből – finanszíroztak. A görög kormányok az 1920-as évek második felében többször is kénytelenek voltak a drachma leértékeléséhez folyamodni, ami növelte az inflációt, de segítette az exportot. A gazdaságpolitika ingadozott a protekcionizmus és a szabadkereskedelem, illetve az állami beavatkozás és a piaci liberalizmus között; a döntéseket gyakran nem szakmai, hanem politikai és külföldi nyomásgyakorlási szempontok határozták meg.

A mezőgazdaságban a földreform következtében a kisparaszti birtokok váltak uralkodóvá. A menekültek által termelt dohány, mazsola, olívaolaj és bor exportja növekedett, de a világpiaci árak ingadozása kiszolgáltatottá tette a termelőket. Az 1929-es nagy gazdasági világválság Görögországot súlyosan érintette: a mezőgazdasági termékek ára zuhant, a kivitel visszaesett, a külföldi hitelek leálltak, és a munkanélküliség a városokban és a vidéki idénymunkások körében egyaránt emelkedett. Az állam 1932-ben felfüggesztette a külföldi adósságszolgálatot, ami de facto államcsődnek minősült, bár a kormány hivatalosan nem jelentett csődöt. Az adósságválság tovább mélyítette a politikai feszültségeket, mert a hitelező országok – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – nyomást gyakoroltak a görög kormányra, míg a hazai közvélemény egy része a „nemzeti függetlenség” védelmét követelte. A drachma 1932-es leértékelése után az export valamelyest fellendült, de a szociális helyzet tovább romlott: a munkások sztrájkokkal, a parasztok pedig adó- és adósságmoratóriumot követelő mozgalmakkal válaszoltak.

Az iparosodás a két háború között csak lassan haladt. A legfontosabb iparágak a textil-, élelmiszer- és dohányipar, valamint a hajózás voltak. A menekült vállalkozók egy része tőkét és szaktudást hozott magával, és hozzájárult a könnyűipar fejlődéséhez, de a tőkehiány, a szűk belső piac és a politikai bizonytalanság korlátozta a növekedést. A gazdasági adatok bizonytalanok: a statisztikai hivatalok módszerei kezdetlegesek voltak, a munkanélküliségi és jövedelmi mutatók becsléseken alapulnak, és a szürkegazdaság – különösen a mezőgazdasági önellátás és a családi vállalkozások – jelentős része kívül esett a hivatalos nyilvántartáson. A történészek egyetértenek abban, hogy a világválság a görög gazdaságot mélyen megrázta, de a válság pontos társadalmi hatásairól – például a szegénység mértékéről vagy a tönkrement parasztok számáról – eltérő becslések léteznek.

29.2.4 A Metaxasz-diktatúra

Az 1930-as évek közepére a politikai rendszer válsága elmélyült. A monarchia kérdése továbbra is megosztotta a társadalmat: az 1935-ös népszavazás – amelyet a monarchista erők ellenőriztek, és amelynek tisztaságát a republikánusok vitatták – a királyság visszaállítása mellett döntött. II. György király visszatért, de a helyzet továbbra is feszült volt. A kommunista párt, bár parlamenti képviselete csekély volt, a szakszervezetekben és a menekültnegyedekben egyre aktívabban szervezkedett. A jobboldali és katonai körök a kommunizmus terjedésétől tartottak, és a parlamentáris rendszert alkalmatlannak tartották a „rend” fenntartására. A munkásmozgalom 1936 tavaszán több nagy sztrájkot szervezett, köztük a thesszaloniki dohánymunkások megmozdulásait, amelyeket a rendőrség és a hadsereg erőszakkal vert le.

Ebben a légkörben nevezte ki a király 1936. április 13-án Ioannis Metaxászt miniszterelnökké. Metaxász egykori katonatiszt, aki az 1920-as években szélsőjobboldali, monarchista mozgalmat vezetett, és a parlamentben alig rendelkezett támogatással. A parlament felhatalmazást adott a kormánynak a közrend védelmére, de 1936. augusztus 4-én Metaxász a király hallgatólagos jóváhagyásával felfüggesztette a parlamentet, betiltotta a politikai pártokat, és diktatúrát vezetett be. A rezsimet hivatalosan „augusztus 4-i rezsimnek” (K 4 A , Kathesztósz tisz 4isz Avgúsztu) nevezték, és Metaxász a „harmadik görög civilizáció” (T E Π , Trítosz Ellinikósz Politizmósz) megteremtését hirdette. A diktatúra nem volt fasiszta abban az értelemben, hogy nem épített ki tömegpártot, nem alkalmazott szisztematikus faji törvényeket, és nem törekedett agresszív területi expanzióra; ugyanakkor átvette a fasiszta mozgalmak külsőségeit: egyenruhás ifjúsági szervezetet (E O N , Ethnikí Orgánoszí Neoléasz), állami propagandát, cenzúrát és a politikai ellenfelek üldözését. A rezsim ideológiája a monarchia, az ortodox egyház és a nemzeti hagyományok köré épült, és a kommunistákat, a szakszervezeti aktivistákat, a republikánusokat és a liberális értelmiségieket tekintette fő ellenségnek.

A Metaxasz-diktatúra hivatalos ideológiája erősen hangsúlyozta a rendet, a fegyelmet és a nemzeti egységet. A rezsim bevezette a kötelező ifjúsági szervezetet, ünnepségeket és felvonulásokat szervezett, és igyekezett a görög történelmet – különösen az ókori Spártát és a bizánci birodalmat – a maga képére formálni. A cenzúra kiterjedt a sajtóra, az irodalomra és a színházra; több ezer politikai foglyot tartottak fogva, és a kommunista pártot illegalitásba kényszerítették. A rezsim azonban nem tudott teljes társadalmi támogatást kiépíteni: a parasztok és a munkások nagy része közömbös maradt, a hagyományos politikai elitek egy része pedig opportunista módon alkalmazkodott. A diktatúra megítélése a mai napig vita tárgya: egyes történészek hangsúlyozzák, hogy Metaxász 1940-ben, az olasz ultimátum elutasításával (, „Óchi”, azaz „Nem”) hozzájárult a nemzeti ellenállás megszervezéséhez, míg mások rámutatnak, hogy a rezsim autoriter jellege és a politikai szabadságjogok felszámolása nem menthető fel a háborús hősiességre való hivatkozással. Az 1940. október 28-i „Nem napja” (E , Epétiosz tu Óchi) a görög nemzeti emlékezetben máig fontos ünnep, de ez az emlékezet gyakran elválasztja Metaxász szerepét a diktatúra elnyomó gyakorlatától.

29.2.5 Külpolitika és a háború előestéje

A két háború közötti görög külpolitikát a területi revíziós törekvések, a nagyhatalmi függés és a balkáni szövetségi rendszerek határozták meg. A kis-ázsiai vereség után Görögország lemondott a korábbi expanzionista célokról, és arra törekedett, hogy megőrizze a lausanne-i rendezés által kijelölt határokat. A görög–török kapcsolatok az 1930-as években normalizálódtak: Elefthériosz Venizelosz és a török vezetés kölcsönös látogatásokat tett, és 1930-ban barátsági szerződést írtak alá. Ez a közeledés részben a közös bolgár revíziós törekvésekkel szembeni összefogásból fakadt, mivel Bulgária továbbra is igényt tartott a Nyugat-Trákiára és a macedóniai területekre.

Görögország 1934-ben csatlakozott a Balkán-antanthoz (B Σ , Valkanikó Szímfono), amelyet Görögország, Jugoszlávia, Románia és Törökország hozott létre a bolgár revíziós törekvések ellensúlyozására. A szerződés azonban nem bizonyult hatékony védelmi szövetségnek: a tagállamok közötti érdekellentétek, a nagyhatalmak befolyása és a bolgár katonai semlegesség miatt a Balkán-antant nem tudta megakadályozni a térség későbbi destabilizálódását. Az 1930-as évek második felében a náci Németország gazdasági és politikai befolyása nőtt Görögországban is: a német–görög kereskedelmi kapcsolatok bővültek, és a Metaxasz-rezsim igyekezett kihasználni a nagyhatalmak közötti versenyt, hogy hitelekhez és politikai támogatáshoz jusson. Ugyanakkor Görögország továbbra is függött Nagy-Britanniától, és az 1939-es brit–görög garanciaszerződés a nyugati szövetségi rendszerhez kötötte az országot.

A második világháború kitörése, 1939 szeptembere után Görögország hivatalosan semleges maradt, de a Metaxasz-rezsim egyre inkább kényszerhelyzetbe került. Az olasz agresszió fenyegetése, a német nyomás és a brit támogatás közötti egyensúlyozás nem tartott sokáig: 1940. október 28-án az olasz kormány ultimátumot intézett Görögországhoz, amelyet Metaxász elutasított, és ezzel az ország belépett a háborúba. A görög–olasz háború kezdeti görög sikerei – az albán fronton – a Metaxasz-rezsim presztízsét rövid távon megnövelték, de a diktatúra 1941 januárjában Metaxász halálával, majd a német invázióval összeomlott. A két háború közötti görög állam öröksége így kettős: egyfelől a menekültek integrációja, a földreform és a politikai modernizáció kísérlete, másfelől a mély társadalmi megosztottság, az adósságválság és az autoriter fordulat, amelyek a megszállás és a polgárháború tragikus időszakát előkészítették.

29.2.6 Források és bizonytalanságok

A két háború közötti görög történelemről viszonylag bőséges elsődleges forrás áll rendelkezésre: parlamenti jegyzőkönyvek, kormányrendeletek, nemzetközi szerződések, népszámlálási adatok, menekültügyi jelentések, újságcikkek, naplók és visszaemlékezések. A menekültek számára vonatkozó adatok azonban becsléseken alapulnak: a lakosságcsere hivatalos statisztikái eltérő módszerekkel készültek, és a háború alatti, nem regisztrált menekülthullámot nehéz pontosan számszerűsíteni. A gazdasági mutatók – infláció, munkanélküliség, jövedelmek – megbízhatósága korlátozott, mert a statisztikai hivatalok kapacitása gyenge volt, és a szürkegazdaság nagy része kívül esett a nyilvántartáson.

A politikatörténeti értelmezések közül a leginkább vitatott kérdések a következők: az 1924-es köztársaság legitimitása, a katonai puccsok szerepe, a lakosságcsere „önkéntes” vagy kényszerű jellege, és mindenekelőtt a Metaxasz-rezsim természete. Egyes történészek a diktatúrát a fasizmus görög változatának tekintik, mások hangsúlyozzák, hogy a rezsim nem rendelkezett tömegpárttal, faji ideológiával vagy területi revíziós programmal, ezért inkább konzervatív autoriter rendszerként írható le. A menekültkérdés emlékezete szintén megosztott: a görög nemzeti narratíva gyakran a „befogadás” és a „nemzeti újraegyesítés” sikertörténeteként ábrázolja, miközben a menekültek és leszármazottaik emlékezetében a veszteség, az otthontalanság és a társadalmi kirekesztés tapasztalata is jelen van. A lausanne-i lakosságcsere mai értékelése a nemzetközi jogi és emberi jogi szakirodalomban gyakran az etnikai tisztogatás korai példájaként szerepel, ugyanakkor a korszak nemzetközi jogi keretei között a lakosságcsere elfogadott megoldásnak számított. Ezt az ellentmondást a történészeknek és a diákoknak egyaránt figyelembe kell venniük.

29.2.7 Rövid összefoglaló

- A kis-ázsiai katasztrófa és a lausanne-i lakosságcsere után Görögországba mintegy 1,2–1,5 millió görög ortodox menekült érkezett, ami a lakosság közel egynegyedét tette ki, és alapvetően átalakította a társadalom szerkezetét.
- Az 1924-ben kikiáltott köztársaság a monarchiaellenes erők és a hadsereg nyomására jött létre, de legitimitása végig törékeny maradt; a politikai rendszert állandó kormányválságok és katonai beavatkozások jellemezték.
- A menekültek integrációja a földreform, a városi menekültnegyedek és a kulturális sokszínűség révén tartós változásokat hozott, de társadalmi feszültségeket is szült a „régi” és az „új” görögök között.
- A görög gazdaság agrárszerkezetű maradt, a világválság és az 1932-es adósságválság súlyos következményekkel járt; az adatok bizonytalanok, de a szociális nyomor és a politikai radikalizálódás jól dokumentált.

- A politikai instabilitás, a kommunista mozgalom erősödése és a jobboldali elitek félelme vezetett 1936-ban a Metaxász-diktatúrához, amely felfüggesztette a parlamentet, betiltotta a pártokat, és autoriter rendszert épített ki.
- A Metaxasz-rezsim nem volt fasiszta tömegpárti diktatúra, de átvett fasiszta külsőségeket és módszereket; megítélése máig vitatott, különösen az 1940-es „Nem” (Óchi) hősiességének és a rezsim elnyomó gyakorlatának feszültsége miatt.
- Görögország külpolitikáját a revíziós törekvések elutasítása, a Balkán-antant, a görög–török közeledés és a nagyhatalmi függés határozta meg; a háború 1940-es kirobbanása a két világháború közötti görög állam összeomlásához vezetett.

29.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek az 1924-es köztársaság kikiáltásához, és miért maradt a politikai rendszer instabil a két világháború között?
2. Hasonlítsa össze a menekültek integrációjának társadalmi, gazdasági és kulturális hatásait a „régi” és az „új” Görögország közötti feszültségekkel!
3. Milyen értelemben tekinthető a Metaxász-rezsim autoriternek, és milyen érvek szólnak amellett, hogy nem volt fasiszta? Melyik értelmezést tartja meggyőzőbbnek, és miért?
4. Hogyan hatott a nagy gazdasági világválság és az 1932-es adósságválság a görög politikai életre és a társadalmi feszültségekre?
5. Milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a lausanne-i lakosságcseréhez és Metaxász szerepéhez? Miért fontos ezeket a vitákat a forráskritika szempontjából tárgyalni?

29.3 A második világháború és a megszállás

A második világháború görögországi szakasza nem csupán katonai epizód, hanem a görög állam, társadalom és emlékezet mélyreható átalakulásának kezdete. Az 1940. októberi olasz támadás, majd az 1941. áprilisi német invázió szétzúzta a A két háború közötti görög állam alfejezetben bemutatott **Metaxas-diktatúrát**, és háromhatalmi megszállást hozott létre. A megszállás időszakát a példátlan gazdasági összeomlás, a nagyvárosi éhínség, a tömeges deportálások és az ellenállási mozgalmak közötti belső feszültségek jellemezték, amelyek már a polgárháború felé mutattak. Ez az alfejezet a katonai eseményeket, a megszálló rezsimek működését, a társadalmi következményeket és a görög zsidóság tragédiáját tárgyalja, különös figyelmet fordítva a források bizonytalanságaira és az emlékezetpolitikai vitákra.

29.3.1 Az olasz támadás és a görög ellentámadás (1940–1941)

A második világháború görögországi kezdete szorosan összefüggött Benito Mussolini törekvésével, hogy Olaszország a mediterrán térségben a német szövetségeshez hasonló nagyhatalmi pozíciót érjen el. 1940. október 28-án az olasz nagykövet ultimátumot adott át Joánisz **Metaxász** (I M) miniszterelnöknek, amely szabad átvonulást követelt az olasz csapatok számára. A görög kormányfő elutasító válasza – amelyet a görög nemzeti emlékezet azóta **Ochi** (, „Nem”) néven ismer – a háborúba lépés közvetlen kiváltója lett. Az epizódot ma nemzeti ünnepként tartják számon, de történeti megítélése vitatott: a kortárs források nem erősítik meg egyértelműen, hogy a válasz valóban egyetlen szó volt-e, és az emlékezetpolitikai használat a diktatórikus Metaxász-rendszer örökségét is eltakarja.

Az olasz hadsereg az ultimátumot követően azonnal támadást indított Albánia felől, de a görög erők nemcsak feltartóztatták, hanem ellentámadásba is átmentek. A görög hadsereg decemberre

mélyen behatolt Albánia déli részébe, elfoglalva például **Korçë** (Korytsá) városát. A téli hónapokban a front megmerevedett, de a görög ellentámadás katonai jelentősége abban állt, hogy ez volt az első jelentős szárazföldi győzelem a tengelyhatalmak ellen a második világháborúban. A siker azonban stratégiai következményekkel járt: arra késztette Németországot, hogy biztosítsa déli szárnyát a Szovjetunió elleni tervezett hadjárat előtt, és egyúttal megakadályozza a brit repülőterek létesítését Görögországban, amelyek a romániai olajmezőket fenyegethették volna. A görög hadsereg ugyanakkor súlyos veszteségeket szenvedett, és a hosszú albániai front lekötötte erőforrásait, ami sebezhetővé tette az országot a közelgő német támadással szemben.

29.3.2 A német invázió és Kréta csatája (1941)

A német hadvezetés 1941. április 6-án indította meg a **Marita hadműveletet** (Unternehmen Marita), amelynek keretében a Wehrmacht egyszerre támadta meg Jugoszláviát és Görögországot. A görög védelem gerincét a bolgár határ mentén kiépített **Metaxász-vonal** (Γ M) erődrendszere képezte, amelyet a német gyalogság frontális támadása több helyen csak súlyos veszteségek árán tudott feltörni. A döntő csapást azonban a Jugoszlávián keresztül előretörő páncélos ékek mérték, amelyek megkerülték a görög védelmi állásokat, és elvágták a görög hadsereg egy részét Albániában. Április 9-én elesett Szaloniki (Θ , Thessaloniki), április 27-én pedig a német csapatok bevonultak Athénba.

A brit expedíciós erők, amelyeket Winston Churchill kormánya küldött Görögországba, nem tudták megállítani a német előrenyomulást, és megkezdték a tengeri evakuálást. A kivonulás a krétai repülőterek felé irányult, de a sziget hamarosan maga is a harc színterévé vált. 1941. május 20-án a német ejtőernyős és hegyivadász egységek megindították a **Merkúr hadműveletet** (Unternehmen Merkur), a háború első tisztán légi úton indított inváziót. Kréta (K , Kríti) védelmét brit, ausztrál, új-zélandi és görög csapatok látták el, de a malemei repülőtér elvesztése után a helyzet tarthatatlanná vált. Június 1-re a sziget teljes egészében német kézre került. A krétai csata mindkét oldalon rendkívül súlyos veszteségekkel járt, és a német ejtőernyős haderő soha többé nem hajtott végre hasonló méretű légi deszant hadműveletet.

29.3.3 A háromhatalmi megszállás szerkezete

A kapituláció után Görögországot három megszálló hatalom osztotta fel. Németország a stratégiailag legfontosabb területeket tartotta ellenőrzése alatt: Athént és környékét, Szalonikit, a kelet-macedóniai határvidéket, valamint Kréta nyugati részét. Olaszország kapta a legnagyobb összefüggő területet, beleértve Epiruszt, Thesszáliát, a Peloponnészosz nagy részét és a szigetvilág jelentős hányadát. Bulgária – amely a tengelyhatalmak oldalán állt – annektálta Kelet-Macedóniát és Trákiát, bár ezt a területet nemzetközi jogilag nem ismerték el bolgár szuverenitásként, hanem bolgár katonai közigazgatás alatt állónak tekintették.

A megszállás alatt Athénban kollaboráns görög kormányok működtek, előbb **Georgiosz Colakoglu** (Γ T), majd **Konsztantinosz Logothetopulosz** (K Λ), végül **Ioánisz Rallisz** (I P) vezetésével. Ezek a kormányok formálisan a görög állam folytonosságát képviselték, de tényleges hatalmuk csekély volt, és elsősorban a megszállók utasításainak végrehajtására szorítkoztak. A bolgár zónában a helyzet különösen súlyos volt: a bolgár hatóságok szisztematikus **bolgárosítási** politikát folytattak, görög iskolákat zártak be, görög papokat űztek el, és a lakosság egy részét kitelepítették. A bolgár annexió következtében több tízezer görög kényszerült elhagyni otthonát.

29.3.4 Az éhínség és a gazdasági összeomlás

A megszállás legsúlyosabb humanitárius katasztrófája az 1941–1942 telén tetőző éhínség volt, amelyet a görög történeti emlékezet **Megáli Limos** (M Λ , „nagy éhínség”) néven ismer. Görögország a háború előtt jelentős mértékben élelmiszerimportra szorult, különösen búzára. A német invázió után a szövetséges tengeri blokád, a megszálló csapatok rekvirálásai és a közlekedési infrastruktúra lerombolása együttesen az ellátási láncok összeomlásához vezetett. A kollaboráns kormány tehetetlen volt, a feketepiac pedig csak azokat látta el, akik megengedhették maguknak a csillagászati árakat.

Az éhínség különösen Athénban és más nagyvárosokban szedett tömeges áldozatokat. A halálesetek számát a kutatók erősen vitatottnak tartják: a leggyakrabban idézett becslések 40 000 és 100 000 közé teszik a görögországi éhínség közvetlen halálos áldozatainak számát, de egyes szerzők 300 000-ig terjedő számokat is említenek. A bizonytalanság oka, hogy a háborús körülmények között a polgári halálozási statisztikák hiányosak, és az éhínséghez kapcsolódó betegségek (tífusz, tuberkulózis) áldozatait nehéz elkülöníteni. A **Nemzetközi Vöröskereszt** és a svéd segélyszervezetek 1942-től jelentős élelmiszersegélyt juttattak az országba, ami enyhítette a válságot, de a megszállás egész időszaka alatt a lakosság nagy része krónikus alultápláltságtól szenvedett. A nők és a gyermekek aránytalanul súlyos terheket viseltek, mivel a férfiak jelentős része fronton, hadifogságban vagy az ellenállásban volt.

29.3.5 Az ellenállási mozgalmak és a belső konfliktusok

A megszállás első hónapjaiban spontán ellenállási gócok alakultak, de a szervezett ellenállás 1941 őszén bontakozott ki. A legnagyobb és legbefolyásosabb szervezet az **EAM** (**Ethnikó Apeleftherotikó Métopo**, E A M , Nemzeti Felszabadítási Front) volt, amelyet a **Görögország Kommunista Pártja** (**KKE**, K K E) kezdeményezésére hoztak létre, de széles társadalmi bázist vonzott. Katonai szárnya, az **ELAS** (**Ethnikós Laikós Apeleftherotikós Stratós**, E Λ A Σ , Nemzeti Népi Felszabadító Hadsereg) a megszállás végére több tízezer fegyverest irányított, és az ország jelentős részén árnyékkormányzatot működtetett.

A nem kommunista ellenállást elsősorban az **EDES** (**Ethnikós Dimokratikós Ellinikós Sýndesmos**, E Δ E Σ , Nemzeti Köztársasági Görög Liga) képviselte, amelyet **Napoleon Zervasz** (N Z) vezetett, és főként Epiruszban tevékenykedett. Kisebb csoportok, mint a **EKKA** (**Ethnikí kai Koinonikí Apelefthérosis**, E K A , Nemzeti és Szociális Felszabadítás) is működtek. A britek a **SOE** (Special Operations Executive) révén támogatták az ellenállást, de fokozatosan egyre nagyobb fenntartásokkal viseltettek az EAM/ELAS kommunista jellegével szemben. Az első nagy közös akció 1942 novemberében a **Gorgopotamosz-híd** (Γ Γ) felrobbantása volt, amelyet brit ügynökök, ELAS- és EDES-harcosok közösen hajtottak végre, és amely a háború egyik legismertebb szabotázsakciója lett.

Az ellenállási mozgalmak közötti viszony azonban hamar megromlott. 1943-tól az ELAS és az EDES között fegyveres összecsapások törtek ki, amelyek az ellenállás belső polgárháborújává fajultak. A kollaboráns **biztonsági zászlóaljak** (T A), amelyeket a Rallis-kormány a németek támogatásával hozott létre, több esetben kifejezetten az ELAS ellen harcoltak. Az ellenállási csoportok közötti erőszak megítélése a mai napig éles történészi és emlékezetpolitikai viták tárgya: míg egyes értelmezések a kommunista EAM totalitárius törekvéseit hangsúlyozzák, mások a brit politika megosztó szerepét emelik ki. A megszállás alatti ellenállás és kollaboráció határvonalai gyakran elmosódtak, és a helyi közösségekben a túlélés kényszere sokszor felülírta az ideológiai elkötelezettséget.

29.3.6 A görög zsidóság deportálása és a Holocaust

A görög zsidóság a háború előtt sokszínű közösséget alkotott: a legnagyobb központ **Szaloniki** volt, ahol több mint 50 000 fős, többségében **szefárd** zsidó közösség élt, de jelentős közösségek voltak Athénban, Joáninában (I), Korfuban (K) és más városokban is. A teljes görögországi zsidó népességet a háború előtt mintegy 72 000–77 000 főre becsülik, bár a számok pontossága a források hiányossága miatt bizonytalan.

A német megszállás kezdetétől a zsidó lakosságot diszkriminatív intézkedések sújtották, de a tömeges deportálások 1943 tavaszán kezdődtek. A szaloniki zsidókat előbb gettóba kényszerítették, majd 1943 márciusa és augusztusa között mintegy 46 000–49 000 embert deportáltak **Auschwitz-Birkenauba**. A deportáltak többségét érkezésük után meggyilkolták. A bolgár megszállási zónában a zsidókat is összegyűjtötték, de a bolgár hatóságok végül nem adták át őket a náci megsemmisítő táboroknak, amit egyes kutatók a bolgár politika sajátos kettősségének, mások a helyi ellenállás és a szövetséges nyomás eredményének tulajdonítanak. Ez a kérdés a bolgár Holocaust-emlékezet máig vitatott fejezete.

Az olasz megszállási zónában a zsidók viszonylag védettebb helyzetben voltak, mivel az olasz katonai hatóságok nem hajtották végre a náci típusú deportálásokat. 1943 szeptemberében, Olaszország kapitulációja után azonban a németek átvették az irányítást ezeken a területeken is, és a deportálások itt is felgyorsultak. Athénban a zsidó közösség egy részét sikerült elrejteni, részben a **Damaskinosz** (Δ) athéni érsek és **Angelosz Evert** ( ) rendőrfőnök által kiadott hamis keresztlevelekkel, de ennek a mentési erőfeszítésnek a tényleges mértéke és hatékonysága vita tárgya. A fővárosi zsidóság nagy részét 1944 tavaszán deportálták. A görög zsidóság összességében mintegy 80–90 százalékát veszítette el a Holocaust során, ami az egyik legmagasabb arány a megszállt európai országok között. A pontos áldozatszám becslése a források és a háború utáni népmozgások bizonytalansága miatt nehéz.

29.3.7 A megszállás vége és az átmenet a polgárháborúba

1944 nyarán-őszén a szovjet előrenyomulás és a balkáni stratégiai helyzet megváltozása miatt a német csapatok megkezdték a kivonulást Görögországból. 1944 októberében a Wehrmacht elhagyta Athént, és a brit csapatok, valamint a görög emigráns kormány visszatértek az országba. A megszállás végét nem követte stabilizáció, mert a felszabadult területeken az ELAS és a kormányerők közötti feszültség azonnal kiéleződött. 1944 decemberében Athénban fegyveres összecsapások törtek ki a brit csapatok és az ELAS között, amelyeket **Dekomvriana** (Δ , „decemberi események”) néven ismer a történetírás. Ez a konfliktus a görög polgárháború első nyílt szakaszának tekinthető, és a megszállás alatt kialakult politikai törésvonalak közvetlen folytatása volt. A megszállás tapasztalata – az éhínség, a kollaboráció, az ellenállás hősiessége és a belső erőszak – mély nyomot hagyott a görög társadalomban, és évtizedekre meghatározta a nemzeti emlékezetet.

29.3.8 Források és bizonytalanságok

A görögországi második világháború és megszállás történetének rekonstruálása több forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a német és olasz katonai iratok, a görög kollaboráns kormányok hivatalos dokumentumai, az ellenállási szervezetek belső anyagai és sajtótermékei, a Vöröskereszt és más nemzetközi segélyszervezetek jelentései, valamint a zsidó közösség anyakönyvei és túlélői visszaemlékezései. A brit SOE iratai szintén fontosak, bár ezek sokáig titkosak voltak, és hozzáférésük korlátozott.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik az éhínség halálos áldozatainak száma: a becslések 40 000 és 300 000 között szórnak, és a módszertani alapok eltérőek. A Holocaust görögországi áldozatainak száma szintén becslés, mivel a deportálási listák nem teljesek, és a háború utáni népmozgások tovább bonyolítják a számítást. Viták övezik a kollaboráció mértékét és jellegét, különösen a biztonsági zászlóaljak szerepét, valamint a bolgár zóna zsidómentésének megítélését. Az ellenállási mozgalmak közötti konfliktusok értelmezése a mai napig erősen átpolitizált: a kommunista EAM/ELAS szerepét a hidegháború idején egyoldalúan értékelték, és az emlékezetpolitikai viták a 21. században is folytatódnak. Az „Ochi” napjának nemzeti ünneppé nyilvánítása például eltakarja a Metaxász-diktatúra autoriter jellegét, amit a történészek egy része kritikusan hangsúlyoz.

29.3.9 Rövid összefoglaló

- A görögországi második világháború az 1940. október 28-i olasz ultimátummal és támadással kezdődött, amelyre a görög hadsereg sikeres ellentámadással válaszolt Albániában.
- A német Marita hadművelet 1941. április 6-án indult, gyorsan összeomlasztotta a görög védelmet, és Kréta 1941. június 1-re elesett.
- A megszállást Németország, Olaszország és Bulgária osztotta meg; Bulgária annektálta Kelet-Macedóniát és Trákiát, és bolgárosítási politikát folytatott.
- Az 1941–1942 telén tetőző éhínség tömeges halálesetekkel járt, a becslések 40 000–100 000 közötti áldozatot valószínűsítenek, de a számok vitatottak.
- A legnagyobb ellenállási szervezet a kommunista dominanciájú EAM/ELAS volt, de a nem kommunista EDES-szel és más csoportokkal való konfliktusok belső polgárháborúhoz vezettek.
- A görög zsidóság, különösen a szaloniki közösség, tömeges deportálások áldozata lett Auschwitzba; a görög zsidók mintegy 80–90 százaléka elpusztult.
- A német kivonulás után 1944 decemberében a brit csapatok és az ELAS közötti athéni összecsapások (Dekomvriana) a polgárháború kezdetét jelentették.

29.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Miért volt stratégiailag jelentős a görög ellentámadás 1940–1941 telén, és milyen következményekkel járt a német beavatkozás szempontjából?
2. Hasonlítsa össze a német, olasz és bolgár megszállási zónák működését: milyen eltérések figyelhetők meg a lakosság kezelésében?
3. Milyen tényezők vezettek az 1941–1942-es görögországi éhínséghez, és miért bizonytalanok az áldozatszámokra vonatkozó becslések?
4. Miért alakult ki fegyveres konfliktus az EAM/ELAS és az EDES között, és hogyan befolyásolta ez a háború utáni görög politikát?
5. Milyen regionális különbségek figyelhetők meg a görög zsidóság deportálásában, és milyen viták övezik a helyi hatóságok szerepét a mentési kísérletekben?

29.4 A görög polgárháború

A második világháború alatti megszállás és ellenállás feszültségei a felszabadulás pillanatában sem oldódtak fel: Görögországban a baloldali Nemzeti Felszabadítási Front (EAM, Ethnikó Apeleftherotikó Métopo, Ε Α Μ) és Népi Felszabadító Hadserege (ELAS, Ellinikós Laïkós Apeleftherotikós Sztratós, Ε Λ Α Σ), valamint a visszatérő emigráns kormány és a brit támogatást élvező konzervatív–monarchista erők közötti konfliktus 1944 végétől

nyílt fegyveres összecsapássá érett. Az 1946-ban kirobbanó görög polgárháború (Emfýliosz Pólemosz, Ε Π) 1949-ig tartott, és Európa első hidegháborús fegyveres konfliktusává vált. Az alfejezet a konfliktus előzményeit, a fegyveres harc főbb szakaszait, a nemzetközi összefüggéseket – különösen a Truman-doktrínát –, valamint a háború társadalmi és emlékezeti következményeit tárgyalja.

29.4.1 A felszabadulástól a Dekemvriana összecsapásaiig (1944–1945)

A német csapatok 1944 őszi kivonulása után a görög területek nagy részét az EAM/ELAS ellenőrizte, miközben a brit csapatok – Ronald Scobie tábornok parancsnoksága alatt – partra szálltak, és az emigráns kormány Georgiosz Papandreu (Γ Π) miniszterelnök vezetésével Athénba költözött. Az 1944. szeptemberi **casertai egyezmény** formálisan a brit főparancsnokság alá rendelte a görög fegyveres erőket, beleértve az ELAS-t is, ám a tényleges hatalmi viszonyok ennél összetettebbek voltak. A baloldal a felszabadított területeken saját közigazgatást és népi bíróságokat működtetett, amit a konzervatív erők a monarchia és a hagyományos államrend elleni támadásként értelmeztek.

1944. december 3-án Athénban az EAM által szervezett nagygyűlés ellen a rendőrség tüzet nyitott: a pontos felelősség és a lövések indítéka máig vitatott, de a dokumentált tény a tömeges haláleset, amely kirobbantotta a **Dekemvriana** (Δ , „decemberi események”) néven ismert, mintegy öt hétig tartó athéni harcokat. Az ELAS egységei megtámadták a rendőrőrsöket és a kormányzati épületeket, a brit erők pedig beavatkoztak a kormányerők oldalán, páncélosokat és repülőgépeket is bevetve. Winston Churchill brit miniszterelnök december végén személyesen is Athénba utazott, hogy közvetítsen, de a tűzszünet csak 1945 elején állt helyre. A Dekemvriana áldozatainak számát a kutatások néhány száz és ezer közötti tartományba teszik; a halálos áldozatok mellett több ezer embert internáltak vagy tartóztattak le. A harcok következményeként az EAM elveszítette a főváros feletti ellenőrzését, de az ország vidéki részein továbbra is jelentős befolyással rendelkezett.

29.4.2 A varkizai egyezmény és a fehérterror időszaka (1945–1946)

A fegyvernyugvás érdekében 1945. február 12-én **Varkizában** (B) a görög kormány és az EAM képviselői egyezményt írtak alá. A megállapodás előírta az ELAS lefegyverzését, általános amnesztiát hirdetett, és ígéretet tett a politikai szabadságjogok helyreállítására, valamint a monarchia kérdésének népszavazással történő rendezésére. Az egyezmény azonban nem hozott stabilitást. A baloldali fegyveresek lefegyverzése után a kormányerők, a csendőrség és a jobboldali milíciák – gyakran a megszállás alatti kollaboránsokból verbuválódva – egyre erőszakosabb fellépést tanúsítottak az EAM-tagokkal és a kommunistákkal szemben. Az 1945–1946-os éveket a kortársak és a történetírás egy része **fehérterror**ként írja le: több ezer embert gyilkoltak meg, vertek meg vagy zártak el politikai okokból. A baloldali források szerint a fehérterror áldozatainak száma tízezer feletti, míg a konzervatív értelmezés jóval alacsonyabb becsléseket közöl; a ma elfogadott tudományos álláspont szerint a megtorlás széles körű és szisztematikus volt, de a pontos számok nem rekonstruálhatók megnyugtatóan a hiányos iratanyag miatt.

A baloldali erők kiszorultak a politikai életből: a Görög Kommunista Párt (KKE, Kommunistikó Kómma Elládas, Κ Κ Ε) bojkottálta az 1946. márciusi parlamenti választásokat, amelyen így a konzervatív-monarchista erők szereztek többséget. Az 1946. szeptemberi népszavazás II. György király visszatéréséről döntött, ám a referendum legitimitása erősen vitatott: a szavazás erőszakos légkörben, a baloldal részvételének korlátozásával zajlott. A monarchia restaurálása és a fehérterror tapasztalata a KKE-t a fegyveres harc fokozása felé terelte. A polgárháború kezdetét egyes történészek az 1946. március 30-i Litohoro elleni gerillatámadáshoz

kötik, mások a DSE formális megalakulásához; a szakaszhatár így értelmezési kérdés, nem pedig pontosan rögzített dátum.

29.4.3 A Demokratikus Hadsereg és a háború kiterjedése (1946–1948)

1946 végén a KKE a fegyveres küzdelem mellett döntött, és megalakult a **Demokratikus Hadsereg** (DSE, Dimokratikós Sztratós Elládas, Δ Σ E). Első parancsnoka a veterán ellenálló, Markosz Vafiadisz (M B) lett. A DSE elsősorban Észak-Görögország hegyvidéki régióiban – a **Gramosz** (Γ) és **Vitszi** (B) hegységekben – épített ki bázisokat, és gerilla-hadviseléssel támadta a kormányerők utánpótlási vonalait, csendőrőrsöket és helyi adminisztrációkat. A kormányerők, amelyeket kezdetben brit, majd 1947-től egyre nagyobb mértékben amerikai katonai tanácsadók és felszerelés támogattak, a DSE-t „banditák” gyülekezeteként kezelték, és ezzel párhuzamosan politikai elnyomást folytattak a baloldali lakossággal szemben: internálótáborokat hoztak létre, például **Makroniszosz** szigetén, ahol fogvatartottak ezreit tartották embertelen körülmények között, és „átnevelő” programokra kényszerítették őket. A táborok működése dokumentált tény, a visszaélések mértékét azonban a kormányzati iratok hiányosan rögzítik.

A háború jellegét a hegyvidéki terep és a határ menti támogatás határozta meg. A DSE utánpótlása jelentős részben Jugoszláviából, Albániából és Bulgáriából érkezett: ezek az államok katonai eszközöket, élelmiszert és kiképzést biztosítottak, valamint területet a sebesültek és a civil menekültek befogadására. A Szovjetunió ugyanakkor a háború első szakaszában viszonylag óvatos volt: a Joszif Sztálin és Winston Churchill között 1944-ben kötött, úgynevezett **százalékos egyezmény** értelmében Görögország brit érdekszférába tartozott, ezért a szovjet vezetés nem küldött közvetlen katonai támogatást a DSE-nek. A határon átnyúló segítség tényét a nemzetközi fórumokon a görög kormány bizonyítékként használta fel arra, hogy a polgárháború nem belső konfliktus, hanem a kommunista blokk Görögország elleni agressziója. Ez az értelmezés azonban egyoldalúan hangsúlyozza a külső dimenziót, és kevésbé veszi figyelembe a belső társadalmi törésvonalakat, amelyeket a megszállás alatti kollaboráció és a baloldali ellenállás közötti ellentét mélyített el. A történetírás mai álláspontja szerint a polgárháború egyszerre volt belső osztály- és ideológiai konfliktus, valamint a hidegháború kezdeti szakaszának nemzetközi erőpróbája.

A polgárháború civil lakosságra gyakorolt hatása rendkívül súlyos volt. A DSE és a kormányerők egyaránt kitelepítettek falvakat, hogy megfosszák az ellenséget a helyi támogatástól. A konfliktus egyik legvitatottabb fejezete a **gyermekek evakuálása** volt: a DSE több ezer gyermeket küldött a keleti blokk országaiba, hogy megóvja őket a háborús övezettől, a görög kormány és a jobboldali sajtó szerint viszont erőszakos „gyermekrablás” (paidomazoma) történt. A mai kutatások szerint az érintett gyermekek száma húszezer és harmincezer közé tehető, de a pontos adatok bizonytalanok, és az evakuálás önkéntes vagy kényszerített jellegének megítélése emlékezetpolitikai vita tárgya. A kormányerők eközben szintén kitelepítéseket hajtottak végre, és a polgárháború alatt több tízezer embert kényszerítettek belső menekülésre vagy internálásra.

29.4.4 A Truman-doktrína és az amerikai beavatkozás

1947 elején Nagy-Britannia bejelentette, hogy gazdasági nehézségei miatt nem tudja tovább finanszírozni a görög kormányt és a hadsereget. Ez a vákuum nyitotta meg az utat az Egyesült Államok aktív szerepvállalása előtt. Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-i kongresszusi beszédében hirdette meg azt az elvet, amelyet később **Truman-doktrína**ként ismerünk: a beszéd Görögországnak és Törökországnak nyújtandó összesen 400 millió dolláros katonai és gazdasági segélyt kért, azzal az indoklással, hogy a szabad népeknek segítséget kell nyújtani a „felfegyverzett kisebbségek vagy külső nyomás” ellen. A Truman-doktrína a

hidegháború egyik alapdokumentumává vált, és Görögországot az amerikai külpolitika európai prioritásai közé emelte. A Marshall-terv keretében Görögország a későbbiekben további gazdasági támogatásban részesült.

Az amerikai beavatkozás katonai téren is növekvő intenzitással érvényesült. 1948-tól **James Van Fleet** tábornok irányításával amerikai katonai tanácsadó csoport dolgozott a görög hadsereg átszervezésén, kiképzésén és felszerelésén. A görög kormányerők létszáma az 1940-es évek végére százezreket tett ki, miközben a DSE harcoló alakulatainak becsült létszáma 1948-ban húszezer és harmincezer fő között mozgott; a pontos adatok mindkét oldalon vitatottak, mert a hadinaplók és a jelentések torzíthatnak. A kormányerők felszerelése, tüzérsége és légi fölénye fokozatosan növelte a nyomást a DSE-re. A harcok során a görög hadsereg amerikai gyártmányú repülőgépekkel, köztük vadászgépekkel és felderítőgépekkel, valamint páncélozott járművekkel támadta a hegyvidéki állásokat; a bombázások és a tüzérségi támadások súlyos civil áldozatokkal jártak, de ezek számszerűsítése a mai napig nem megnyugtatóan megoldott.

29.4.5 A fordulat: a Tito–Sztálin-szakítás és a DSE veresége (1948–1949)

A DSE katonai helyzete 1948-ban viszonylag stabilnak tűnt, de stratégiai hátrányai nyilvánvalóvá váltak. A gerilla-hadviselés nem tudta elfoglalni a nagyvárosokat, a kormányerők pedig folyamatosan erősödtek. A döntő fordulatot azonban nem a görög hadszíntéren, hanem a kommunista világ belső viszonyaiban bekövetkezett változás hozta el. 1948 júniusában a Szovjetunió és Jugoszlávia között kirobbanó, úgynevezett **Tito–Sztálin-szakítás** a görög kommunista mozgalmat is kettévágta. A KKE vezetősége – Nikosz Zahariadisz (N Z) irányításával – a szovjet oldalra állt, miközben a DSE legfontosabb külső támogatója, Jugoszlávia egyre ellenségesebb viszonyba került a görög kommunistákkal. 1949 júliusában Jugoszlávia lezárta a görög határt, és beszüntette a DSE-nek nyújtott logisztikai és katonai segítséget. Ez megfosztotta a felkelőket a legfontosabb utánpótlási útvonaluktól.

A kormányerők 1949 augusztusában nagy offenzívát indítottak a DSE északi bázisai ellen. A **Koronis hadművelet** (Epicheírisi Koronís, E K) keretében a görög hadsereg tüzérséggel és légi támogatással támadta a Gramosz és Vitszi térségében kiépített állásokat. A harcok hevesek voltak, és mindkét oldalon jelentős veszteségekkel jártak. A DSE állásait augusztus végére felszámolták, a megmaradt fegyveresek egy része Albániába menekült. 1949. október 16-án a DSE ideiglenes vezetése rádióközleményben jelentette be a fegyveres harc felfüggesztését. Ezt a napot tekintik a szervezett polgárháborús hadműveletek végének, bár kisebb ellenállási gócok még hónapokig fennmaradtak.

29.4.6 Következmények: megosztott társadalom, emigráció és állami elnyomás

A görög polgárháború közvetlen emberi és anyagi áldozatai rendkívül magasak voltak. A kutatások a polgárháború katonai és polgári halottainak számát ötvenezer és százezer közé becslik, de a megszállás, az éhínség és a háború egymásba fonódó következményei miatt a teljes emberveszteség ennél jóval magasabb is lehet. A konfliktus végén több tízezer baloldali fegyveres, civil és gyermek hagyta el Görögországot: a menekültek elsősorban Albániába, Jugoszláviába, Bulgáriába, majd a keleti blokk más országaiba kerültek. A görög állam hivatalos politikája a háború után hosszú évekig tiltotta a politikai emigránsok hazatérését, sokakat állampolgárságuktól is megfosztottak. A menekültek pontos számát nem ismerjük: a becslések ötvenezer és százezer közötti tartományban mozognak, az iratanyag szétszórt és részben megsemmisült.

A győztes jobboldali állam a polgárháborút követően szisztematikus elnyomást épített ki a baloldallal szemben. A KKE-t betiltották, tagjait és szimpatizánsait bíróságok elé állították, internálták, kivégezték vagy megfosztották állampolgári jogaiktól. A halálos ítéletek száma a

háború utáni években százakra tehető, az internáltaké több tízezerre. A görög társadalom mélyen megosztott maradt: a polgárháború emléke évtizedekre meghatározta a politikai életet, és a jobboldal a „nemzeti veszélyeztetettség” narratívájával legitimálta a korlátozó intézkedéseket. A baloldali emlékezet szerint a polgárháború a demokratikus ellenállás és a népi mozgalom megsemmisítése volt, míg a konzervatív értelmezés a kommunista hatalomátvételi kísérletként mutatja be. A történetírás mai álláspontja szerint a konfliktus mindkét oldalán követtek el erőszakos cselekményeket, de az állami megtorlás a háború utáni időszakban a baloldali lakosság szisztematikus üldözésévé vált.

Az emlékezetpolitikai feldolgozás csak az 1980-as években kezdődött meg. 1982-ben a szocialista PASOK-kormány elismerte a nemzeti ellenállás szerepét, és lehetővé tette a politikai emigránsok hazatérését. A polgárháború hivatalos elnevezése korábban „banditaháború” volt, a baloldal viszont mindig „polgárháborúról” beszélt. A terminológia megváltozása maga is emlékezetpolitikai fordulatot tükrözött. A mai görög közbeszédben és történetírásban a polgárháború kifejezés elfogadott, de az áldozatok megítélése, a felelősség kérdése és a kollektív emlékezet továbbra is vitatott. A második világháború és a megszállás alfejezetben tárgyalt megszállás alatti kollaboráció kérdése szorosan összefonódik ezzel a vitával, mivel a polgárháborús megtorlás és a korábbi együttműködés megítélése gyakran ugyanazon családok és közösségek sorsát érinti.

29.4.7 Források és bizonytalanságok

A görög polgárháború kutatása többféle elsődleges forrásra támaszkodik. Brit és amerikai diplomáciai iratok – például a Foreign Office és a State Department levéltári anyagai – részletesen dokumentálják a nagyhatalmi politika döntéseit, a katonai helyzetértékeléseket és a görög kormány támogatásának mértékét. A görög hadsereg hivatalos hadtörténeti kiadványai a kormányerők hadműveleteiről adnak képet, de ezek a DSE-t rendszerint „banditák” összességeként írják le, és a saját túlkapásokat ritkán részletezik. A KKE és a DSE saját iratai, röplapjai és rádióközleményei a baloldali narratívát rögzítik, ám a szervezetek belső vitáiról és az erőszak egyes eseteiről gyakran hallgatnak. Az oral history interjúk, visszaemlékezések és a görög irodalom – például a polgárháborús élményeket feldolgozó regények – a civil lakosság tapasztalatait őrzik, de ezek szubjektív jellege miatt forráskritikával kezelendők.

A legfontosabb bizonytalanságok a számszerű adatokat érintik. A polgárháború halottaira, a menekültekre, a gyermekevakuálásra és a fehérterror áldozataira vonatkozó becslések jelentős szórást mutatnak, mert a korabeli statisztikák hiányosak, torzíthatnak, és a háborús körülmények között sokan nem kerültek regisztrálásra. A konfliktus kezdetének időpontja szintén vitatott: egyes kutatók a Dekemvrianától, mások az 1946-os gerillatámadásoktól számítják a polgárháborút. A brit intervenció értékelése megoszlik a tudományos irodalomban: a klasszikus hidegháborús értelmezés a brit fellépést a kommunista hatalomátvétel megakadályozásaként értékelte, míg a kritikai irányzat a görög baloldal demokratikus mozgásterének felszámolását hangsúlyozza. A DSE külső támogatásának mértéke dokumentált, de a belső társadalmi bázis szerepének súlya máig vita tárgya.

29.4.8 Rövid összefoglaló

- A görög polgárháború (1944–1949) a második világháborús megszállás alatti ellenállás és a konzervatív-monarchista erők közötti konfliktus folytatása volt, amely a felszabadulás után fegyveres összecsapássá éleződött.
- A Dekemvriana (1944. december) athéni harcai nyitották meg a fegyveres konfliktus első szakaszát, amelyet a brit beavatkozás csillapított, majd a varkizai egyezmény (1945) formálisan lefegyverezte a baloldalt.

- A varkizai egyezményt követő fehérterror, a monarchia restaurálása és a politikai elnyomás a KKE-t a fegyveres harc felé terelte; a Demokratikus Hadsereg (DSE) 1946 végén alakult meg, és főleg Észak-Görögország hegyvidéki térségeiben harcolt.
- A Truman-doktrína (1947) és az amerikai katonai-gazdasági támogatás megerősítette a görög kormányerőket, miközben a DSE Jugoszláviából, Albániából és Bulgáriából kapott támogatást.
- A Tito–Sztálin-szakítás nyomán Jugoszlávia 1949-ben lezárta határát, ami utánpótlási válságot okozott a DSE-nek; a kormányerők 1949 augusztusi offenzívája felszámolta a felkelők fő bázisait, és a DSE októberben beszüntette a harcot.
- A polgárháború közvetlen emberi áldozatait ötvenezer és százezer közé becsülik, és több tízezer ember menekült külföldre; a konfliktus mély társadalmi megosztottságot hagyott maga után.
- A győztes jobboldali állam hosszú évekig üldözte a baloldaliakat, internálótáborokat működtetett, és a KKE-t betiltotta; a kollektív emlékezet feldolgozása csak az 1980-as években kezdődött.

29.4.9 Önellenőrző kérdések

- Milyen tényezők vezettek a Dekemvriana 1944. decemberi athéni harcaihoz, és hogyan befolyásolta a brit beavatkozás a polgárháború kialakulását?
- Hasonlítsa össze a varkizai egyezmény rendelkezéseit a tényleges politikai gyakorlattal: miért nem sikerült megakadályozni a fehérterrort és a fegyveres konfliktus kiújulását?
- Milyen szerepet játszott a Truman-doktrína és az amerikai támogatás a kormányerők megerősítésében, és hogyan viszonyult ehhez a Szovjetunió?
- Miért volt fordulópont a Tito–Sztálin-szakítás a DSE számára, és milyen katonai következményekkel járt a jugoszláv határ lezárása?
- Milyen mai emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a polgárháborúhoz, és miért tekinthető a hivatalos elnevezés „banditaháborúról” „polgárháborúra” való változása jelentős fordulatnak?

30 Görögország 1949-től napjainkig

30.1 A háború utáni jobboldali állam

Az 1949 augusztusában véget érő görög polgárháború nem pusztán katonai vereséget hozott a baloldal számára, hanem annál sokkal tartósabb politikai-társadalmi berendezkedést is megalapozott. A „nemzeti megbékélés" hivatalos retorikája ellenére az 1950-es évek görög állama a polgárháború győzteseinek, a monarchiának, a hadseregnek és az antikommunista jobboldali pártoknak a hatalmi szövetségére épült. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan működött ez a jobboldali állam, milyen kormányzati és gazdasági átalakulások mentek végbe, és miért vált a kivándorlás a korszak egyik legmeghatározóbb társadalmi jelenségévé. Az időszakot a polgárháború utáni megszorításoktól Karamanlisz reformjain át a korai 1960-as évek politikai válságáig követjük, amely már előrevetítette a hatalmi berendezkedés későbbi összeomlását.

30.1.1 A jobboldali állam berendezkedése

A polgárháború utáni görög politikai rendszert a kortársak és a későbbi történetírás gyakran nevezték **„jobboldali államnak"** (kratos tis Deksziasz), vagy kritikusai szerint **„parakrátosznak"** (parakrátosz, párhuzamos/árnyékállam). A kifejezés nem egy egyszerű pártkormányzást jelöl, hanem azt az intézményi és informális hatalmi hálózatot, amelyben a parlamentáris demokrácia formái mögött a monarchia, a hadsereg, a csendőrség, a hírszerzés és a polgárháborúban győztes nacionalista elitek ellenőrizték a közéletet. Az 1952. január 1-jén hatályba lépett **1952. évi alkotmány** formálisan visszaállította a parlamenti monarchiát, és megerősítette a király jogkörét a kormány kinevezésében, a parlament feloszlatásában és a fegyveres erők irányításában. A szöveg azonban csak a keretét adta annak a gyakorlatnak, amelyet a **polgárháborús „sürgősségi" állapot** fokozatosan intézményesített.

A jobboldali állam legfontosabb ellenőrző eszköze a **„nemzeti gondolkodás" (ethnikofroszüni)** igazolási rendszere volt. Az 1940-es évek végétől a közalkalmazottaknak, tanároknak, bíráknak, egyetemi oktatóknak és sok magánmunkáltatónál is be kellett mutatniuk a **politikai megbízhatósági igazolást** (pistopojiitiko kinonikon fronimaton). A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy aki akár a polgárháború alatt, akár korábban bármilyen módon kapcsolatba került a baloldali ellenállással, az EAM/ELAS-szal vagy a kommunista párttal, az hosszú évekre kirekesztődhetett az állami foglalkoztatásból, a felsőoktatásból, sőt gyakran az útlevél megszerzéséből is. Az igazolást a helyi rendőrség vagy a biztonsági szolgálat adta ki, ami a helyi politikai hálózatoknak óriási befolyást biztosított.

A rendszer másik pillére a **polgárháborúban győztes hadsereg és a belügyi erők** politikai szerepe volt. A kommunista vereség után a hadsereg vezérkara a nacionalista ideológia egyik legfőbb őrzőjévé vált. A tisztikar tisztogatása során a baloldali vagy köztársaságpárti tiszteket eltávolították, helyükre a polgárháborúban szerzett érdemek alapján lojális, monarchista, erősen antikommunista káderek kerültek. A **csendőrség (chorofülaki)** és a városi rendőrség szintén a politikai felügyelet eszköze volt: jelentéseket készítettek a helyi lakosság politikai hangulatáról, ellenőrizték az utazókat, és gyakran zaklatták a baloldali gyanúsnak tartott családokat. A

Központi Hírszerző Szolgálat (KYP) 1953-as létrehozása ezt a belső megfigyelő hálózatot intézményesítette.

Mindez nem jelentette azt, hogy a görög parlamentáris rendszer puszta fikció lett volna. Az 1950-es években rendszeres választásokat tartottak, az ellenzéki pártok – köztük a legális baloldali **Egységes Demokratikus Baloldal (EDA)** – működhettek, a sajtó viszonylag szabad volt, és a bíróságok sok esetben védték az egyéni szabadságjogokat. A hatalomgyakorlás azonban erősen aszimmetrikus volt: a jobboldali kormányok élveztek a palota, a hadsereg és a külföldi szövetségesek bizalmát, míg a baloldal folyamatosan a politikai gyanú légkörében dolgozott. A tudományos konszenzus szerint az 1950-es évek görög állama **korlátozott parlamentarizmusként** írható le, amelyben a demokratikus intézmények működtek ugyan, de a hidegháborús antikommunizmus logikája szerint rendszeresen szűkítették a politikai részvétel és a társadalmi mobilitás terét.

30.1.2 Kormányváltások és politikai erőviszonyok az 1950-es években

Az 1950-es évek politikai története nem egyetlen párt egyeduralmának, hanem a jobboldali erők folyamatos újracsoportosulásának a története. A polgárháború után az első kormányok centrista és liberális politikusok vezetésével alakultak, de a hadsereg és a palota nyomása alatt hamarosan a jobboldali erők vették át a kezdeményezést. **Nikolaosz Plasztirasz** és más centrista politikusok megbékélési kísérletei – például a halálos ítéletek egy részének felfüggesztése – részlegesek maradtak, és a jobboldali sajtó, valamint az amerikai diplomácia sem támogatta őket egyértelműen.

A fordulópontot az 1952-es választás hozta, amelyen **Alexandrosz Papagosz** tábornok vezetésével a **Görög Összefogás (Ellinikosz Szünagermosz)** aratott elsöprő győzelmet. Papagosz, a polgárháború győztes hadvezére a nemzeti újjáépítés ígéretével lépett fel, és kormánya egyértelműen a NATO, az Amerikai Egyesült Államok és a monarchia iránti lojalitásra épült. Az 1952-es győzelem a centrista erők visszaszorulását és a jobboldali hegemónia kezdetét jelentette. Papagosz kormánya alatt fogadták el az új alkotmányt, és erősödött meg az a gyakorlat, hogy a hadsereg és a biztonsági erők közvetlenül is beavatkoztak a politikai életbe.

Papagosz 1955. októberi halála után **Pál király** a kevéssé ismert, de a palotához lojális **Konsztantinosz Karamanliszt** nevezte ki miniszterelnökké. Karamanlisz, aki korábban közmunkaügyi miniszter volt, a jobboldal egy új, szervezettebb pártját hozta létre **Nemzeti Radikális Unió (ERE, Ethniki Rizoszpasztiki Enoszisz)** néven. Az 1956-os és az 1958-as választásokon az ERE stabil többséget szerzett, és Karamanlisz egészen 1963-ig – kisebb megszakítással – folyamatosan kormányzott. Az 1958-as választáson azonban fontos változás következett be: a legális baloldali EDA váratlanul a második legerősebb párttá vált, megszerezve a szavazatok mintegy negyedét. Ez a növekedés részben a jobboldali erők megosztottságának, részben a vidéki szegénység és a politikai elnyomás iránti elégedetlenségnek volt köszönhető. Az ERE ekkor még megőrizte többségét, de a baloldal előretörése riadalmat keltett a jobboldali elitben, és hozzájárult a politikai elnyomás fokozódásához.

A korabeli választási eredmények értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a szavazói regisztráció, a választási törvény és a helyi befolyásolási mechanizmusok rendre a kormánypártnak kedveztek. Az 1961-es választáson az ERE ismét győzött, de az ellenzéki erők – köztük a **Georgiosz Papandreu** vezette **Centrum Unió (Enoszisz Kentru)** és az EDA – súlyos választási csalással vádolták a kormányt. Papandreu ekkor hirdette meg az **„engesztelhetetlen harc” (anendotosz)** politikáját, amely a következő évekbeli politikai válság egyik alapjává vált. A választási csalás mértéke a mai napig vitatott: a jobboldali források szerint a győzelem törvényes volt, míg az ellenzék és több későbbi történész szerint a biztonsági erők és a helyi jobboldali hálózatok szisztematikusan befolyásolták az eredményt. A dokumentált tény az, hogy az 1961-es

választás után a politikai feszültség jelentősen megnőtt, és a Karamanlisz-kormány legitimitása soha nem állt helyre teljesen.

30.1.3 Karamanlisz reformjai és a gazdasági modernizáció

A Karamanlisz-korszakot gyakran a **görög gazdasági fellendülés** első szakaszaként tartják számon. Az 1950-es években Görögország – részben az amerikai **Marshall-terv** és a katonai segélyek, részben a belső stabilizációs intézkedések révén – magas gazdasági növekedési ütemet ért el. A mezőgazdaság továbbra is a foglalkoztatás legnagyobb ágazata maradt, de a vidéki lakosság egyre nagyobb része nem talált megélhetést a hagyományos földművelésben. A polgárháború utáni újjáépítés, az infrastrukturális beruházások – utak, kikötők, villamosítás – és az első ipari fejlesztések a városi térségekbe vonzották a munkaerőt.

Karamanlisz kormánya tudatosan törekedett a **drachma stabilizálására** és a külföldi tőke bevonására. Az 1950-es évek elején leértékelték a nemzeti valutát, majd a kormány rögzítette a drachma árfolyamát, ami kiszámíthatóbbá tette a külkereskedelmet és a beruházásokat. Az adórendszer egyszerűsítése, a hajózási és idegenforgalmi ágazat kedvezményei, valamint a **beruházási törvények** a magántőke számára teremtettek ösztönzőket. A **görög kereskedelmi flotta** – amely már a háború előtt is jelentős volt – újra növekedésnek indult, és a hajómágnások, mint például **Arisztotelisz Onaszisz** és **Sztavrosz Niarchosz**, a görög gazdaság és a globális tengeri szállítás meghatározó szereplőivé váltak. A turizmus az 1950-es években még gyerekcipőben járt, de Athén, a szigetvilág és az ókori emlékhelyek fokozatosan felkerültek a nyugat-európai utazók térképére.

A gazdasági növekedés azonban korántsem volt egyenletes. A vidéki görög társadalom jelentős része változatlanul szegénységben élt. A mezőgazdasági termelés technikai színvonala alacsony maradt, a birtokstruktúra elaprózott volt, és a piaci infrastruktúra hiányos. A **hegyvidéki falvak** és az égei-tengeri szigetek lakossága gyakran kiszorult a fellendülés hasznából. A növekedés elsősorban Athén és Szaloniki térségét, valamint a nagy kikötőket érintette, miközben a perifériák elnéptelenedése megindult. A regionális egyenlőtlenség tehát nem csökkent, hanem éppen nőtt. Az 1950-es évek görög gazdaságpolitikája így egyszerre volt modernizáló és mélyen konzervatív: a beruházásokat a nagyvárosokba és a tőkeerős ágazatokba irányította, de nem alakította át a vidéki társadalom szerkezetét, és nem épített ki átfogó szociális védőhálót.

A gazdasági adatok pontos értékelése ma is forráskritikai kihívást jelent. A korabeli **Nemzeti Statisztikai Hivatal** (ESYE) adatsorai gyakran túlbecsülték a növekedést, mert nem vették figyelembe a nagy méretű informális gazdaságot és az adóelkerülést. A történészek és közgazdászok konszenzusa szerint az 1950-es évek átlagos éves GDP-növekedése valóban magas, 5–7 százalék körüli volt, de ez a szám jelentős bizonytalanságot hordoz. A növekedésből származó jövedelmek eloszlása egyenlőtlen volt, és a társadalmi mobilitás leginkább a kivándorlás révén valósult meg.

30.1.4 A kivándorlás mint társadalmi szelep

Az 1950-es évek második felétől Görögországot a **tömeges kivándorlás** hulláma jellemezte, amely a következő évtizedben csúcsosodott ki. A jelenség okai összetettek: a vidéki szegénység, a mezőgazdasági munkaalkalmak hiánya, a politikai elnyomás, valamint a nyugat-európai munkaerőpiac vonzereje együttesen terelte az embereket külföldre. A kivándorlók elsődleges célpontjai **Nyugat-Németország**, **Belgium**, **Ausztrália**, **Kanada** és az **Amerikai Egyesült Államok** voltak. Az 1955-ös görög–nyugatnémet munkaerő-toborzási megállapodás intézményes kereteket adott a legnagyobb áramlatnak, de sokan más országokba, gyakran rokoni vagy falusi hálózatok segítségével indultak.

A kivándorlás volumenét a korabeli statisztikák csak részben rögzítették. A hivatalos adatok szerint az 1950-es évek végén évente több tízezer görög hagyta el az országot, de a számok nem tartalmazzák azokat, akik ideiglenes szerződéssel, turistavízummal vagy illegálisan távoztak. A történészek becslései szerint az 1955 és 1965 közötti évtizedben összesen több százezer ember vándorolt ki. A pontos szám ma is vitatott, mert a hazatérők és a többszöri kiutazók miatt a bruttó és a nettó migráció jelentősen eltérhet.

A kivándorlás társadalmi következményei ellentmondásosak voltak. Egyrészt a külföldre küldött **pénzátutalások** (remittances) a görög fizetési mérleg fontos tételévé váltak, és sok vidéki család életszínvonalát emelték. Másrészt a kivándorlás elszívta a fiatal, munkaképes férfiakat – és egyre inkább nőket is – a vidéki térségekből, ami felgyorsította a falvak elöregedését és a hagyományos mezőgazdasági termelés hanyatlását. A kivándorlók között sok olyan baloldali érzelmű vagy politikailag gyanúsnak tartott fiatal is volt, aki számára a külföldi munkavállalás a politikai üldözés elöli menekülést is jelentette. A jobboldali állam számára a kivándorlás tehát egyszerre volt gazdasági előny és politikai szelep: csökkentette a belső társadalmi feszültséget, és eltávolította a potenciálisan elégedetlen, radikalizálódó fiatalokat.

A kivándorlók többsége alacsony képzettségű, ipari vagy mezőgazdasági munkát vállalt Nyugat-Európában. A németországi gyárakban, építkezéseken és bányákban dolgozó görög **vendégmunkások** (Gastarbeiter) gyakran zsúfolt, rossz lakhatási körülmények között éltek, és társadalmi integrációjuk kezdetben minimális volt. Ugyanakkor a külföldi munkavállalás tapasztalata sokak számára a politikai és kulturális horizont kiszélesedését is hozta. A visszatérők – akiknek egy része évekkel később hazatért – gyakran magasabb elvárásokkal és kritikusabb szemlélettel tekintettek a görög államra és társadalomra. A kivándorlás tehát nem egyszerűen embervesztség volt, hanem a görög társadalom átalakulásának egyik rejtett motorja.

30.1.5 A ciprusi kérdés és a külpolitikai orientáció

Az 1950-es évek görög külpolitikáját alapvetően a **NATO-tagság**, az **Egyesült Államokkal való szoros szövetség** és a **ciprusi kérdés** határozta meg. Görögország 1952-ben csatlakozott a NATO-hoz, és a polgárháború utáni újjáépítéshez elengedhetetlen amerikai katonai és gazdasági segélyekért cserébe Washington hűséges szövetségesévé vált. Az ország területén amerikai katonai támaszpontok létesültek, és a görög hadsereg – a törökhöz hasonlóan – a NATO délkelet-európai pillérének része lett. Ez a függőség korlátozta a görög kormányok mozgásterét, ugyanakkor a belpolitikai jobboldal számára is ideológiai igazolást adott.

A ciprusi kérdés a nemzeti érzület és a stratégiai lojalitás közötti feszültséget hozta felszínre. **Ciprus** 1878 óta brit gyarmati igazgatás alatt állt, lakosságának mintegy négyötöde görög ciprióta volt, és a sziget egyesítése Görögországgal – az **enosisz** – a görög nacionalizmus egyik legfontosabb céljává vált. 1955-ben a ciprusi görögök **Etniki Organoszisz Kiprion Agonisztón (EOKA)** nevű fegyveres szervezete felkelést indított a brit uralom ellen. A görög kormány hivatalosan nem támogathatta a fegyveres harcot, de az enosisz ügye óriási belpolitikai támogatást élvezett, és Karamanlisz kormánya diplomáciai úton próbálta a kérdést az ENSZ elé vinni.

A konfliktus 1955 szeptemberében tragikus fordulatot vett, amikor Isztambulban és más török városokban **pogromhullám** tört ki a görög kisebbség ellen. A török hatóságok által szervezettnek tartott erőszak során görög tulajdonú üzleteket, templomokat és lakóházakat romboltak le, és több embert megöltek. Az esemény pontos felelőssége a mai napig vitatott: a török hivatalos álláspont szerint spontán zavargás volt, míg a görög és számos nemzetközi történész szerint a török kormányzat és a biztonsági erők aktívan előkészítették. A dokumentált tény az, hogy a pogrom után a görög ortodox közösség nagy része elhagyta Isztambult, ami a több ezer éves görög jelenlét gyors felszámolódásának kezdetét jelentette. A ciprusi válság és az isztambuli

pogrom egyszerre mélyítette el a görög–török ellentétet, és erősítette a görög nacionalizmus érzelmi töltetét.

A ciprusi kérdés nemzetközi rendezése 1959-ben a **London–Zürich-i megállapodásokkal** történt, amelyek Ciprus függetlenségét írták elő, nem pedig az enosist. A Karamanlisz-kormány kénytelen volt elfogadni a kompromisszumot, ami a görög nacionalista közvélemény egy részében csalódást keltett. A ciprusi ügy azonban így is a jobboldali kormányok egyik legfontosabb nemzeti identitáspolitikai elemévé vált, és hosszú távon hozzájárult ahhoz, hogy a nacionalista retorika a politikai versengés középpontjába kerüljön.

30.1.6 A társadalom és az ellenzék: kirekesztés és ellenállás

Az 1950-es évek görög társadalmát a **polgárháborús trauma** és az antikommunista konszenzus árnyékolta be. A hivatalos emlékezetpolitika a polgárháborút a kommunista banditák elleni hősi küzdelemként ábrázolta, és a baloldali ellenállás valamennyi formáját hazaárulásnak bélyegezte. A sajtó, az oktatás és az egyházi prédikációk egyaránt ezt a narratívát erősítették. A **görög ortodox egyház** szorosan összefonódott a jobboldali állammal, és a nemzeti identitás őrzőjeként lépett fel. A kommunista párt betiltva működött, de tagjai és szimpatizánsai – akik közül sokan éveket töltöttek börtönben vagy száműzetésben a lakatlan szigeteken – a társadalom peremére szorultak.

A baloldali érzelműek kirekesztése nem csupán politikai, hanem mindennapi tapasztalat volt. A **politikai megbízhatósági igazolás** hiánya gyakran azt jelentette, hogy az illető nem kaphatott állást, nem iratkozhatott be egyetemre, nem kaphatott útlevelet, és gyermekei is hátrányt szenvedtek az iskolai értékelésben. A rendőrségi megfigyelés, a szomszédok feljelentései és a falusi közösségek kiközösítése a félelem légkörét teremtették meg. Sok családban a polgárháború emléke – a halottak, a kitelepítettek, a bebörtönzöttek – tabutémává vált, amit a gyerekek generációja csak évtizedekkel később kezdett feldolgozni.

Az ellenzék mégis létezett, és az 1950-es évek végén egyre láthatóbbá vált. Az EDA 1958-as választási sikere megmutatta, hogy a baloldal a legális keretek között is képes számottevő támogatást szerezni. A parlamenti ellenzék mellett a kulturális életben is jelentkeztek kritikus hangok: írók, költők és művészek – köztük a később Nobel-díjas **Jorgosz Szeferisz** – a nemzeti önvizsgálat és a megbékélés szükségességét fogalmazták meg. A baloldali sajtó, bár cenzúrázott körülmények között, de eljutott a városi munkássághoz és az értelmiséghez. A diák- és ifjúsági szervezetekben, valamint a szakszervezetekben is megjelent az elégedetlenség, amelyet a Karamanlisz-kormány gyakran erőszakkal próbált elfojtani.

A korszak egyik legismertebb politikai gyilkossága, **Grigorisz Lambrakisz** orvos és EDA-képviselő meggyilkolása 1963 májusában már a jobboldali állam bomlásának előjele volt. A békemozgalmi aktivistát szaloniki szélsőjobboldali csoportok verték halálra, és a vizsgálat során kiderült, hogy a rendőrség és a biztonsági erők egyes tagjai kapcsolatban álltak a támadókkal. Az ügy országos felháborodást váltott ki, és aláásta a Karamanlisz-kormány hitelét. Az ezt követő politikai válság, **Pál király** és Karamanlisz között, majd a centrista **Georgiosz Papandreu** kormányra kerülése 1963–1964-ben lezárta a jobboldali állam első, hegemón szakaszát. A válság azonban nem vezetett a politikai rendszer demokratizálódásához, hanem éppen ellenkezőleg, a hadsereg és a monarchia további beavatkozásához, amit a következő alfejezet, A katonai diktatúra mutat be.

30.1.7 Források és bizonytalanságok

Az 1950-es évek görög történetének rekonstrukciója elsősorban hivatalos állami iratokra, parlamenti jegyzőkönyvekre, a korabeli sajtóra, statisztikai évkönyvekre, valamint a szereplők emlékirataira támaszkodik. A korszakkal foglalkozó másodlagos irodalom – így a nemzetközi és görög történészek munkái – az 1980-as évektől kezdve egyre inkább a társadalomtörténeti, alulnézeti megközelítést is alkalmazza, bevonva a nők, a parasztok, a munkások és a kivándorlók tapasztalatait is.

Több alapvető kérdés ma is vitatott. A **választási csalások** mértéke az 1961-es választáson nem állapítható meg pontosan, mert a korabeli hivatalos adatok és az ellenzéki beszámolók élesen eltérnek egymástól. A **politikai üldözöttek és száműzöttek** összlétszámát különböző becslések 10 ezer és 50 ezer közé teszik, de a pontos szám a források hiányos volta miatt nem ismert; az adat attól is függ, hogy a börtönben, internálótáborban vagy kitelepítésben lévőket külön-külön vagy együtt számoljuk. A **kivándorlási statisztikák** hasonló okokból bizonytalanok, mert a hatósági nyilvántartások nem tartalmazzák az illegálisan távozókat és a többszöri kiutazókat.

A „parakrátosz” fogalma maga is vitatott értelmezési kategória. Egyes történészek szerint a párhuzamos állam valóban létezett, és a hadsereg, a biztonsági szolgálatok, valamint a palota informális hálózatai szisztematikusan felülírták a parlamentáris döntéseket. Mások szerint a kifejezés túlzó, és a jobboldali állam inkább a hidegháborús antikommunista konszenzusnak, valamint a polgárháborús trauma intézményesítésének a terméke volt, amelyben a hatalom gyakorlása bár aszimmetrikus, de azért törvényes keretek között zajlott. A két értelmezés közötti különbség ma is élesen tükröződik a görög közéleti vitákban és az emlékezetpolitikában.

Az isztambuli pogrom kapcsán a török kormányzat felelőssége dokumentumokkal és visszaemlékezésekkel egyaránt alátámasztható, de a török hivatalos álláspont továbbra is vitatja a szervezettség mértékét. Az 1950-es évek gazdasági növekedésének számszerű értékelése pedig azért nehéz, mert a korabeli statisztikai hivatal módszertana eltér a későbbi, megbízhatóbb adatgyűjtésektől, és a növekedésből való társadalmi részesedést nem rögzítette megbízhatóan.

30.1.8 Rövid összefoglaló

- A polgárháború utáni Görögország **jobboldali állam** volt: a parlamentáris formák mögött a monarchia, a hadsereg, a biztonsági erők és az antikommunista elitek ellenőrizték a közéletet.
- Az 1952-es alkotmány és a **politikai megbízhatósági igazolás** rendszere intézményesítette a baloldal kirekesztését és a nacionalista ideológia hegemóniáját.
- Az 1950-es években előbb Papagosz, majd **Karamanlisz ERE-je** kormányzott; az 1958-as és 1961-es választásokon azonban a baloldali EDA és a centrista erők látványosan megerősödtek.
- A Karamanlisz-korszak gazdasági modernizációt indított el: stabilizálta a drachmát, támogatta a hajózást és az ipart, de a növekedés területileg és társadalmilag egyenlőtlen maradt.
- A **tömeges kivándorlás** – elsősorban Nyugat-Németországba és a tengerentúlra – egyszerre volt gazdasági szelep, politikai menekülési útvonal és a vidéki társadalom átalakulásának katalizátora.
- A **ciprusi kérdés** és az 1955-ös isztambuli pogrom a görög nacionalizmus és a görög–török ellentét meghatározó elemévé vált, miközben Görögország szilárdan a NATO és az USA szövetségese maradt.

- A jobboldali állam első szakasza a **Lambrakisz-gyilkosság** (1963) és az azt követő politikai válság során megingott, ami átmenetet jelentett a centrista kormányzás és később a katonai diktatúra felé.

30.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1950-es évek görög politikai rendszerét a korszak más délkelet-európai államaival! Miben volt hasonló és miben tért el a jobboldali állam a kommunista rezsimektől?
2. Milyen eszközökkel biztosította az 1950-es évek görög állama az antikommunista hegemóniát? Válaszát a politikai megbízhatósági igazolás, a hadsereg és a biztonsági erők szerepével indokolja.
3. Miért vált a kivándorlás az 1950-es évek görög társadalmának egyik legfontosabb jelenségévé? Mutassa be a gazdasági, társadalmi és politikai okokat és következményeket!
4. Értékelje Karamanlisz gazdasági reformjait! Mely területeken hozott modernizációt, és mely társadalmi csoportok maradtak ki a fellendülésből?
5. Miért tekinthető a Lambrakisz-gyilkosság a jobboldali állam válságának fordulópontjának? Kapcsolja össze az eseményt az 1961-es választási vitával és a ciprusi kérdéssel!

30.2 A katonai diktatúra

30.2.1 A katonai diktatúra

1967. április 21-én a görög hadsereg egy csoportja páncélosokkal elfoglalta Athén kulcsfontosságú pontjait, és félbeszakította a polgári politikai életet. A puccs nem egyetlen nap váratlan eseménye volt: a görög polgárháború (1946–1949) utáni jobboldali állam hadserege, a királyi udvar és a parlamenten kívüli erők közötti feszültségek, valamint a hidegháborús antikommunizmus évtizedeken át érlelték a katonai beavatkozás lehetőségét. A hét évig tartó ezredesrendszer (1967–1974) a görög 20. századi történelem egyik legnagyobb politikai és emberi traumája volt, amelynek bukását végül a ciprusi katasztrófa és Törökország katonai inváziója idézte elő. Ez az alfejezet a puccs előzményeit, a junta ideológiáját és államszervezetét, a represszió formáit, az ellenállást, valamint a ciprusi válságot és a rendszer összeomlását tárgyalja. Kapcsolódik az előző alfejezethez (A háború utáni jobboldali állam), amelyben bemutattuk, hogy a görög hadsereg és a biztonsági szervek milyen politikai szerepet töltöttek be, és hogy a királyi palota milyen alkotmányos vitákba bonyolódott.

30.2.2 A puccs előzményei és lefolyása

A puccs közvetlen politikai háttere az 1960-as évek görög belpolitikai válságában keresendő. Az 1961-es választásokon a jobboldali Nemzeti Radikális Unió (ERE) győzött, de az ellenzéki Centrum Unió választási csalást kiáltott. 1963-ban a Jórgosz Papandreu (Γ Π) vezette Centrum Unió került kormányra, és reformokat ígért, beleértve a hadsereg politikai befolyásának visszaszorítását. A király, II. Konstantin (K B) és a hadsereg vezetői ezt fenyegetésként élték meg. 1965 júliusában a király elutasította Papandreu azon törekvését, hogy maga vegye át a hadügyminiszteri tárcát; ez az „1965. júliusi események” (Iouliană) néven ismert alkotmányos válsághoz vezetett, amelynek során a király több átmeneti kormányt nevezett ki, az utcán pedig tömegdemonstrációk zajlottak. Az 1967 májusára kiírt választásokat valószínűleg a Centrum Unió nyerte volna, ezért a hadsereg egyes tisztjei a választások előtt, 1967. április 21-én végrehajtották a puccsot.

A puccs fő szervezői Jeórjiosz Papadópulosz (Γ Π) ezredes, Sztilianosz Pattakosz (Σ Π) dandártábornok és Nikólaosz Makarézosz (N M) ezredes voltak. A hadsereg „Prometheus-terve” formálisan a kommunista veszély elhárítására készült, de valójában a választások megakadályozását és a katonai hatalomátvételt szolgálta. A puccs során a páncélosok elfoglalták a parlamentet, a királyi palotát, a rádió- és távközlési központokat, valamint a főbb útvonalakat. A rádióban hajnali órákban beolvasott közlemény szerint „a hadsereg átvette a hatalmat, hogy megmentse a nemzetet a kommunizmus és a káosz fenyegetésétől”. A király, II. Konstantin kezdetben vonakodva, de elfogadta a junta által kinevezett polgári miniszterelnököt, és ezzel ideiglenesen legitimálta az új rendszert.

30.2.3 A junta ideológiája és államszervezete

Az ezredesek rendszere önmagát „az 1967. április 21-i forradalomnak” nevezte, de a kortársak és a későbbi történetírás következetesen katonai diktatúraként vagy juntaként írja le. A junta ideológiája a görög-keresztény civilizáció védelmére, az antikommunizmusra, a nacionalizmusra és a rend, a fegyelem, valamint a hagyományos családmodell hangoztatására épült. A vezetők retorikája gyakran hivatkozott a „görög-keresztény Kelet” örökségére, és a nyugati liberális demokráciát erkölcsi hanyatlásként állította be. Ez a beszédmód azonban nem jelentett egységes ideológiai programot; a junta elsősorban represszív államgépezet volt, amelynek elsődleges célja a hatalom megtartása és a politikai ellenzék felszámolása volt.

Az államszervezet alapja a hadsereg, a rendőrség és a biztonsági szolgálatok hálózata lett. A parlamentet feloszlatták, a politikai pártokat betiltották, a szakszervezeteket és az egyetemi önkormányzatokat ellenőrzés alá vonták. Az 1968-ban kihirdetett új alkotmány széles jogköröket adott a hadseregnek, felfüggesztette az alapvető szabadságjogokat, és a király szerepét jelképessé tette. A gyakorlatban a tényleges hatalom Papadópulosz kezében összpontosult, aki 1967 decemberétől miniszterelnöki, később köztársasági elnöki címet is viselt. A katonai hierarchián belül azonban nem volt teljes egység: a keményvonalas tisztek egy csoportja, amelyet Dimítriosz Ioannídisz (Δ I) dandártábornok vezetett, idővel szembefordult Papadópulosz fokozatos liberalizációs kísérleteivel.

A represszió kulcsszervezete a Görög Katonai Rendőrség (Ellinikí Sztratiotikí Asztinomía, ESA) volt, amely a kínzások és az emberi jogi jogsértések legfőbb eszközévé vált. Az ESA a hadsereg soraiban is ellenőrzést gyakorolt, és a polgári lakosság megfigyelésében is részt vett. Mellette a rendőrség, a csendőrség és a hírszerző szolgálatok is részt vettek a rendszer fenntartásában. A bíróságok egy része katonai irányítás alá került, a politikai pereket gyakran rögtönítélő bíróságokon tárgyalták.

30.2.4 Represszió és társadalom

A junta hatalomra kerülése után azonnali, tömeges letartóztatási hullám indult. Az első napokban több ezer embert vettek őrizetbe: baloldali politikusokat, szakszervezeti vezetőket, értelmiségieket, újságírókat, diákokat és más, a rendszer számára gyanúsnak minősített személyeket. A bebörtönzöttek és internáltak pontos számát nehéz megállapítani, mert a junta nem tett közzé megbízható statisztikát, a becslések pedig forrásonként eltérnek. A legismertebb internálótáborok az égei-tengeri Jarosz (Γ) és Lérosz (Λ) szigeteken működtek, ahol a foglyokat gyakran embertelen körülmények között tartották. A kínzás módszerei közé tartozott a verés, az elektrosokk, a megfosztás az alvástól, a kényszertesthelyzet és a pszichés nyomás. Az Amnesty International már 1968-tól dokumentálta ezeket a gyakorlatokat, és a Nemzetközi Vöröskereszt is többször tiltakozott. A kínzás rendszeres alkalmazása a nemzetközi közvélemény előtt is fokozatosan lelepleződött, hozzájárulva Görögország elszigetelődéséhez.

A cenzúra a kulturális élet minden területére kiterjedt. A sajtóban csak a junta szempontjából megbízhatónak minősített lapok jelenhettek meg, a rádió- és televízióadásokat közvetlenül ellenőrizték. Betiltották Míkisz Theodorákisz (M Θ) zeneszerző több művét, számos könyvet, színdarabot és filmet cenzúráztak vagy vontak be. Az egyetemek működését szigorú felügyelet alá helyezték, több oktatót elbocsátottak, a diákokat megfigyelték és besúgóhálózattal ellenőrizték. Az értelmiség egy része külföldre emigrált, más részét bebörtönözték vagy hallgatásra kényszerítették. Ugyanakkor a társadalom nem volt egységesen szembenálló: a vidéki konzervatív rétegek, az egyházi hierarchia egy része, a hadsereghez kötődő csoportok és egyes üzleti körök hallgatólagosan vagy nyíltan támogatták a rendszert. A junta a paraszti lakosság egy részét hitelekkel, infrastrukturális beruházásokkal és a közrend ígéretével próbálta maga mellé állítani.

A gazdaságban a diktatúra időszaka kettős képet mutatott. Az 1960-as évek végétől az 1970-es évek elejéig a görög gazdaság gyors ütemben növekedett: a turizmus, a hajózás, az építőipar és a feldolgozóipar bővült, az egy főre jutó jövedelem emelkedett. Ezt a növekedést részben a politikai elnyomás árán fenntartott társadalmi stabilitás, részben a külföldi működőtőke beáramlása és a vendégmunkások hazautalásai tették lehetővé. A látványos makrogazdasági mutatók azonban nem tükrözték a jövedelmi egyenlőtlenségeket, a vidéki szegénységet és a munkavállalói jogok hiányát. Az 1973-as olajválság és az infláció megroppantotta a gazdasági stabilitást, és aláásta a junta azon érvét, hogy a katonai rend a jólét záloga.

30.2.5 A monarchia felszámolása és a junta belső válsága

II. Konstantin király 1967 decemberében sikertelen ellenpuccsot kísérelt meg, amely kudarcot vallott, mert a lojális egységek nem csatlakoztak hozzá. A király ezt követően családjával Rómába, majd Londonba menekült. Bár hivatalosan nem mondott le azonnal, a junta régens kinevezésével gyakorlatilag megszüntette a monarchia intézményes szerepét. 1973 júniusában Papadópulosz fokozatos liberalizációs lépéseket tett: alkotmányos reformot hirdetett, bejelentette a köztársaság kikiáltását, és népszavazást tartottak a monarchia eltörléséről. A referendumot a junta ellenőrizte, és az eredményt széles körben csalással elértnek minősítették; a hivatalos adatok szerint a köztársaság mellett leadott szavazatok aránya meghaladta a 78%-ot, de a szavazás tisztasága erősen vitatott. Papadópulosz ettől kezdve hivatalosan is köztársasági elnökként lépett fel, ám a keményvonalas katonai körök, Ioannídisz vezetésével, a liberalizációt a rendszer felpuhulásának tekintették.

A belső feszültség 1973 novemberében robbant ki. Az Athéni Műszaki Egyetem (Polytechnió) hallgatói november 14-én elfoglalták az egyetem épületét, és a junta elleni tüntetésbe kezdtek. A felkelés rádión keresztül széles nyilvánosságot kapott, és más athéni lakosok is csatlakoztak. A junta november 17-én katonai erővel, köztük harckocsival verette le a felkelést. A hivatalos vizsgálat 24 halottat ismert el, a túlélők, az ellenzéki csoportok és a későbbi demokratikus kormányzati vizsgálatok ennél magasabb áldozatszámot valószínűsítenek. A pontos halottak száma máig vitatott, és a Műegyetem felkelés emlékezete szimbolikus törésvonallá vált a görög politikai kultúrában. A felkelés leverése után Ioannídisz hívei november 25-én belső puccsal eltávolították Papadópuloszt, és a hatalmat a katonai keményvonalasok vették át. Ez a fordulat nem hozott enyhülést, hanem a rendszer további radikalizálódását és növekvő nemzetközi elszigetelődését eredményezte.

30.2.6 A ciprusi válság és a rendszer bukása

A junta bukásának közvetlen kiváltója a ciprusi konfliktus volt. Ciprus 1960-ban vált függetlenné, és a görög ciprióta többségű köztársaság elnöke Makáriosz érsek (M Γ) lett. A szigeten a görög és a török ciprióta közösségek között lappangó feszültséget az 1960-as alkotmány bonyolult

hatalommegosztási rendszere próbálta kezelni, de a görög cipriótа nacionalisták egy része továbbra is az enózisz (egyesülés Görögországgal) célját követte. A görög junta, különösen Ioannídisz hatalomra kerülése után, ezt a törekvést támogatta, és szoros kapcsolatot épített ki a ciprusi görög nacionalista fegyveres csoporttal, az EOKA-B-vel. Makáriosz ezzel szemben a független Ciprus fenntartását és a török cipriótа közösséggel való tárgyalást szorgalmazta.

1974. július 15-én a görög junta által támogatott ciprusi nemzeti gárda puccsot hajtott végre Makáriosz ellen. Az elnök elmenekült, a puccsisták pedig Nikosz Szampszont (N Σ), a görög nacionalista EOKA-B egyik vezetőjét nevezték ki elnökké. Törökország ezt a török cipriótаk biztonságára hivatkozva fenyegetésként értékelte, és július 20-án katonai inváziót indított a szigeten. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa tűzszünetet követelt, de a török hadsereg a második, augusztusi hadművelet során elfoglalta a sziget északi részét. A becslések szerint a sziget területének körülbelül 36–38%-a került török ellenőrzés alá, és mintegy 200 000 görög cipriótа, valamint 50 000 török cipriótа kényszerült lakóhelye elhagyására; ezek a számok azonban forrásonként némileg eltérnek, és a konfliktus érintettjei közötti emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik.

A ciprusi katasztrófa közvetlenül a görög junta összeomlásához vezetett. Július 24-én a görög katonai vezetés, felismerve a teljes kudarcot és a nemzetközi nyomást, átadta a hatalmat a polgári politikusoknak. Konstantínosz Karamanliszt (K K), aki 1963 óta Párizsban élt önkéntes száműzetésben, visszahívták, és nemzeti egységkormányt alakított. A junta vezetőit letartóztatták, és 1975-ben bíróság elé állították. Papadópuloszt, Pattakoszt, Makarézoszt és Ioannídiszt halálra ítélték, de az ítéleteket később életfogytig tartó börtönbüntetésre változtatták. 1974 decemberében népszavazáson a görög választók döntő többsége a monarchia eltörlésére és a köztársasági államforma fenntartására szavazott; a népszavazás eredményét a demokratikus kormányzat és nemzetközi megfigyelők hitelesnek tekintették.

A ciprusi válság hosszú távú következményei máig meghatározzák a görög–török viszonyt és Ciprus megosztottságát. Görögország 1974-ben kilépett a NATO katonai szervezetéből, tiltakozásul amiatt, hogy a szövetségesek nem akadályozták meg a török inváziót; a katonai integrációhoz csak 1980-ban tért vissza. A ciprusi kérdés azóta is a nemzetközi diplomácia és az ENSZ tárgyalásainak egyik legösszetettebb konfliktusa. A junta bukása azonban paradox módon megnyitotta az utat a görög demokrácia megszilárdulása előtt: a katonai diktatúra összeomlásával a hadsereg visszaszorult a politikai életből, és a harmadik görög köztársaság intézményei fokozatosan megerősödtek.

30.2.7 Források és bizonytalanságok

A görögországi katonai diktatúra történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Elsődleges forrásként szolgálnak a junta hivatalos közleményei, rendeletei és alkotmányos dokumentumai, a hadsereg belső utasításai, a bírósági perek jegyzőkönyvei, a túlélők és volt foglyok visszaemlékezései és tanúvallomásai, valamint az Amnesty International, a Nemzetközi Vöröskereszt és más emberi jogi szervezetek korabeli jelentései. A nemzetközi dimenzió megértéséhez az amerikai és brit kormányzati iratok, az ENSZ-határozatok és a NATO belső dokumentumai jelentenek fontos forrást. A ciprusi eseményekre vonatkozóan a görög, török, brit és ENSZ-archívumok anyagai, valamint a menekültek és katonák visszaemlékezései használhatók. A másodlagos szakirodalomban a görög, nyugat-európai és angolszász történetírás egyaránt jelentős, de a szerzők interpretációi eltérnek abban, hogy mekkora szerepet tulajdonítanak a királynak, az Egyesült Államoknak, illetve a görög hadsereg belső dinamikájának.

Több kérdés máig vitatott. A Műegyetemi felkelés halálos áldozatainak száma nem állapítható meg pontosan; a hivatalos junta-állítás, a későbbi demokratikus vizsgálóbizottságok becslései

és a túlélők emlékezete között jelentős eltérések vannak. Az Egyesült Államok szerepe szintén vita tárgya: egyes történészek szerint Washington hallgatólagosan támogatta a juntát, mert a görög NATO-tagság stratégiai fontossága felülírta a demokrácia iránti elkötelezettséget; mások szerint az amerikai kormányzat megosztott volt, és a CIA bizonyos körei kapcsolatban álltak a puccsistákkal, míg a külügyminisztérium inkább a választások megtartását szorgalmazta. A ciprusi puccs részleteiben is vannak feltáratlan elemek: a görög junta és az EOKA-B közötti pontos együttműködés, Ioannídisz személyes felelőssége, valamint az amerikai és brit tudomás mértéke továbbra is vitatott. Az áldozatok, a kínzások és az internáltak számai becslések, mivel a junta hivatalos statisztikái hiányosak és manipuláltak.

Emlékezetpolitikai szempontból a görög társadalomban a junta elítélése széles konszenzust élvez, de a múlt egyes szereplőinek megítélése, a Műegyetem felkelés szimbolikus kisajátítása és a ciprusi katasztrófa nemzeti traumája továbbra is értelmezési vitákhoz vezet. A tankönyvben ezért különösen fontos megkülönböztetni a dokumentált tényt (például a puccs dátumát, a junta vezetőinek nevét, a monarchia eltörlését), a tudományos konszenzust (például azt, hogy a junta represszív katonai diktatúra volt, és hogy a ciprusi invázió a junta ciprusi beavatkozásának következményeként robbant ki), a vitatott értelmezéseket (például az USA szerepét vagy az áldozatszámokat), valamint az emlékezetpolitikai állításokat (például a felkelés hőseinek emlékezete).

30.2.8 Rövid összefoglaló

- A görög katonai diktatúra 1967. április 21-én puccsal került hatalomra, a polgárháború utáni jobboldali állam, a királyi udvar és a hadsereg közötti válságok közepette. A puccs fő vezetői Jeórjiosz Papadópulosz, Sztilianosz Pattakosz és Nikólaosz Makarézosz voltak.
- A junta ideológiája a görög-keresztény civilizáció védelmére, az antikommunizmusra és a rend, a fegyelem és a hagyományos értékek hangoztatására épült. Az államszervezet a hadsereg, a rendőrség és a katonai rendőrség (ESA) irányítása alatt állt, a parlamentet feloszlatták, a pártokat betiltották.
- A represszió tömeges letartóztatásokban, internálótáborokban (Jarosz, Lérosz), kínzásokban, cenzúrában és az egyetemek, a sajtó és a kulturális élet ellenőrzésében nyilvánult meg. A gazdasági növekedés ellenére a rendszer széles körű emberi jogi jogsértéseket követett el.
- II. Konstantin 1967. decemberi ellenpuccsa kudarcot vallott, a király külföldre menekült; 1973-ban a junta kikiáltotta a köztársaságot, és ellenőrzött népszavazással legitimálta a monarchia eltörlését.
- Az 1973. novemberi Athéni Műegyetem felkelést katonai erővel verték le; az áldozatok száma vitatott. A felkelés után Ioannídisz belső puccsal eltávolította Papadópuloszt, és a keményvonalas katonai szárny vette át a hatalmat.
- A ciprusi válság 1974. július 15-én a görög junta által támogatott puccsal kezdődött Makáriosz elnök ellen. Törökország július 20-án katonai inváziót indított, és elfoglalta Ciprus északi részét; a sziget megosztottá vált, és több százezer ember kényszerült lakóhelye elhagyására.
- A ciprusi katasztrófa a görög junta összeomlását idézte elő. 1974. július 24-én Konstantínosz Karamanlisz visszatért, és megalakult a demokratikus kormány. A junta vezetőit bíróság elé állították, és 1974 decemberében a monarchia eltörléséről szóló népszavazás megerősítette a köztársasági államformát.
- A diktatúra bukása hosszú távon hozzájárult a görög demokrácia megszilárdulásához, de a ciprusi megosztottság és a junta emlékezete máig ható politikai és társadalmi kérdés.

30.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai és katonai előzmények vezettek az 1967. április 21-i puccshoz, és miért éppen a választások előtt hajtották végre?
2. Hasonlítsa össze a junta ideológiáját a korábbi görög jobboldali állam kommunistaellenes beszédmódjával! Mely elemek voltak folytonosak, és melyek újítások?
3. Mely intézmények és módszerek jellemezték a junta represszió gépezetét, és milyen források alapján tudjuk rekonstruálni a kínzások és internálások gyakorlatát?
4. Hogyan kapcsolódott a ciprusi puccs a görög junta politikájához, és miért vezetett Törökország katonai inváziójához? Milyen rövid és hosszú távú következményei voltak a görög demokráciára és a nemzetközi kapcsolatokra?
5. Miért vitatott a Műegyetemi felkelés áldozatainak száma, és mit árul el ez a források és az emlékezetpolitika viszonyáról?

30.3 A harmadik köztársaság és az EU

30.3.1 A rendszerváltástól az európai integrációig

Az 1974-es görögországi rendszerváltás, az úgynevezett **metapolitefszi** (M , „rendszerváltozás") nem egyszerűen egy katonai diktatúra végét jelentette, hanem egy új politikai berendezkedés, a **harmadik köztársaság** (Γ E Δ) megszületését. Ez az időszak alapjaiban alakította át Görögország politikai kultúráját, gazdasági szerkezetét és nemzetközi helyzetét. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett a polgárháború és a diktatúra traumáiból kilábaló országból az Európai Közösségek, majd az Európai Unió tagja, miközben a politikai életet a konzervatív **Új Demokrácia** (Nea Dimokratia, ND) és a baloldali **Pánhellén Szocialista Mozgalom** (PASZOK) váltógazdálkodása határozta meg. A korszak 1974-től a 2004-es athéni olimpiáig ível, de a tárgyalás kiegészül a 2020-as évekig tartó kitekintéssel, hogy a mai görög állapotok érthetők legyenek. A kérdés azért kulcsfontosságú, mert Görögország ezekben az évtizedekben nemcsak európai perifériából az integráció magjába került, hanem a 2010-es évek adósságválságában az eurózóna egyik legnagyobb próbatételévé is vált.

30.3.1.1 A metapolitefszi és a demokrácia helyreállítása

A görög katonai junta 1974. júliusi összeomlása közvetlenül a ciprusi válsághoz kötődött. A junta által támogatott ciprusi puccs és az azt követő török katonai beavatkozás megrendítette a rezsim legitimitását. **Konsztantinosz Karamanlisz** (K K) korábbi miniszterelnök, aki 1963 óta Párizsban élt önkéntes száműzetésben, 1974. július 24-én tért vissza Athénba, és alakított polgári kormányt. Ez a fordulat dokumentált tény, amelyet a korszak sajtója, a kormányzati közlemények és a későbbi parlamenti jegyzőkönyvek egyaránt megerősítenek. Karamanlisz kormánya azonnal megkezdte a **de-juntifikációt**: a junta vezetőit bíróság elé állították, a politikai foglyokat szabadon engedték, a kommunista pártot legalizálták, és elrendelték a királyság kérdéséről szóló népszavazást.

Az 1974. december 8-i népszavazáson a választók 69,2%-a a köztársasági államforma mellett foglalt állást, míg a monarchia visszaállítását 30,8% támogatta. Ez a hivatalos választási eredmény a demokratikus újjászületés első fontos dokumentált ténye. A döntést a történeti szakirodalom konszenzusként értelmezi: a monarchia intézménye hitelét vesztette, mert II. Konstantin király 1967-ben elismerte a junta hatalmát, és csak később szervezett ellenpuccsot. Az 1975-ös alkotmány, amelyet a konzervatív többségű parlament fogadott el, létrehozta a **parlamentáris köztársaságot** erős miniszterelnöki jogkörökkel, de az államfői szerepkört is

szabályozta. Az alkotmány garantálta az alapvető szabadságjogokat, betiltotta a kínzást és a halálbüntetést, elismerte a munkához való jogot, és rögzítette az ortodox egyház kiemelt, de nem kizárólagos szerepét. Ez a szöveg ma is Görögország hatályos alkotmánya, néhány későbbi módosítással.

A politikai élet újraszerveződése gyors volt. Az 1974. novemberi választásokon Karamanlisz Új Demokráciája abszolút többséget szerzett. A **PASZOK**, amelyet **Andreasz Papandreu** (A Π) alapított 1974. szeptember 3-án, a nemzeti felszabadítás, a szocialista átalakítás és a „nemzeti függetlenség" jelszavaival lépett fel. A kommunista párt, a **KKE** (K K E) legalizálása után újra részt vett a választásokon. A politikai paletta így a konzervatív, a balközép-szocialista és a kommunista erők hármas tagolódását mutatta. A metapolitefszi első éveinek legfontosabb vitája a NATO-tagság és az európai integráció volt. Karamanlisz az EK-tagságot stratégiai célnak tekintette, mert úgy vélte, hogy a nyugati integráció stabilizálja a fiatal demokráciát és védelmet nyújt Törökországgal szemben. Ez a politikai döntés dokumentált kormányzati iratanyagban és Karamanlisz beszédeiben, de a tudományos értelmezésben vitatott, hogy az EK-csatlakozás elsősorban biztonságpolitikai vagy gazdasági érdek volt-e.

30.3.1.2 Az európai integráció kezdetei: az 1981-es EK-csatlakozás

Görögország 1975. június 12-én nyújtotta be hivatalos csatlakozási kérelmét az Európai Közösségekhez. A kérelem politikai okai nyilvánvalóak voltak: a diktatúra évei alatt az ország elszigetelődött, és az EK-tagság a demokratikus konszolidáció nemzetközi garanciáját ígérte. A tárgyalások 1976 és 1980 között zajlottak, és 1980. május 28-án írták alá a csatlakozási szerződést. Görögország 1981. január 1-jén lett az EK tizedik tagállama. Ez a folyamat a csatlakozási okmányban rögzített, nem vitatott tény. Az azonban tudományos vita tárgya, hogy a görög gazdaság felkészült volt-e az integrációra. A mezőgazdaság jelentős része, a hajóipar és a textilipar nem állt készen a közös versenyre. A szakirodalom egy része szerint a csatlakozás túl korán jött, és az 1980-as évek gazdasági nehézségeihez hozzájárult. Más értelmezések szerint a csatlakozás éppen a modernizáció katalizátora lett.

A csatlakozással párhuzamosan Görögország 1979-ben aláírta a **nyugat-európai uniós** védelmi együttműködéshez való közeledés keretét, de a NATO-hoz fűződő viszony továbbra is bonyolult maradt. A görög politikai közvélemény jelentős része a török fenyegetést, az Égei-tengeri vitát és Ciprus kettéosztottságát a NATO tehetetlenségének tulajdonította. A PASZOK az 1970-es években még a „NATO-ból való kilépést" és a „békés, nem elkötelezett görög külpolitikát" hirdette. Ez a retorika azonban az 1980-as években fokozatosan mérséklődött, miután a párt kormányra került.

30.3.1.3 A politikai rendszer és a PASZOK korszaka

Az 1981. októberi választásokon a PASZOK szerezte meg a szavazatok 48,1%-át, és ezzel abszolút többséget szerzett. Andreasz Papandreu alakított kormányt. A váltás a görög politikatörténet egyik legfontosabb fordulópontja volt: először került kormányra olyan, baloldalinak hirdetett erő, amely a polgárháborús jobboldali állam örököseivel szemben a „változás" (allagi,) ígéretét hordozta. A PASZOK első kormányzati ciklusában több jelentős intézkedést fogadott el: a polgárháború idején elítéltek rehabilitációját, a nők jogegyenlőségének erősítését, a családjogi reformot, a polgári házasság bevezetését, valamint a szakszervezeti jogok kiterjesztését. A legfontosabb emlékezetpolitikai lépés az 1983-as törvény volt, amely hivatalosan elismerte a **nemzeti ellenállást**, és a polgárháborús harcok emlékezetét is a nyilvános tér részévé tette. Ez az intézkedés nem a történelem semleges lezárását jelentette, hanem a baloldal politikai identitásának állami megerősítését. A tudományos konszenzus szerint ez a lépés csökkentette a

polgárháborús megosztottságot, de a mai napig vita tárgya, hogy mennyire sikerült a trauma valódi feldolgozása.

A PASZOK gazdaságpolitikája eklektikus volt. A kormány államosításokat hajtott végre, növelte a közszféra béreit, kiterjesztette a jóléti kiadásokat, ugyanakkor nem szakított a piacgazdasággal. A költségvetési hiány és az államadósság gyorsan nőtt. Az 1985-ös stabilizációs csomag részleges megszorításokat hozott, de a nagy strukturális reformok elmaradtak. Az 1980-as évek végére a görög gazdaság növekedése lelassult, az infláció évi 15–20% körül mozgott. Ezek a számok hivatalos statisztikai adatokból származnak, de a történeti értelmezés vitatott: egyes kutatók a PASZOK kliensalapú államépítését, mások a nemzetközi gazdasági környezetet tartják a fő oknak.

A politikai rendszer jellegét a szakirodalom gyakran **pártelvű demokráciaként** írja le. Ez azt jelenti, hogy a pártok nemcsak a törvényhozásban, hanem a közigazgatásban, a szakszervezetekben és a civil szervezetekben is meghatározó szerepet töltöttek be. A közszféra bővítése a választói hűség megteremtésének eszköze lett. Ez a jelenség nem görög sajátosság, hanem a dél-európai demokráciákban is megfigyelhető, de Görögországban különösen tartósnak bizonyult. A történetírásban ez a megállapítás konszenzusnak tekinthető, noha az okok értelmezése eltérő.

30.3.1.4 A konszolidáció és a „második köztársasági” viták

Az 1980-as évek második felében a politikai életet a PASZOK és az Új Demokrácia közötti éles szembenállás, valamint a kormányzati korrupció vádjai jellemezték. Papandreu miniszterelnök körül 1988–89-ben botránysorozat bontakozott ki, amelynek középpontjában a **Kosz kota-per** állt. A dokumentált tény az, hogy a bíróság elítélte a miniszterelnök egykori munkatársait, míg maga Papandreu ellen a vádak eljárási okokból elhaltak. Ez az eset a görög közéletben máig vitatott: a PASZOK hívei szerint politikai üldözés volt, míg a kritikusok szerint a pártelvű korrupció csúcspontja. Történetileg az ügy nem a büntetőjogi felelősség kérdése, hanem a demokratikus intézmények stressztűrő képességének tesztje volt. A parlament, a bíróságok és a média működése a válság alatt nem omlott össze, és a hatalom 1990-ben alkotmányos keretek között került át az Új Demokráciához.

Az 1990–1993 közötti konzervatív kormány **Konsztantinosz Micotakisz** (K M) vezetésével gazdasági reformokat indított, privatizációt kezdeményezett, és szigorúbb költségvetési politikát folytatott. A reformok azonban társadalmi ellenállásba ütköztek, különösen a sztrájkok és tüntetések formájában. A kormányzati stabilitás alacsony volt, a koalíciós partnerek váltakoztak, és az 1993-as választásokat a PASZOK nyerte. E rövid ciklus jelentősége abban áll, hogy megmutatta: a görög politikai rendszer képes a kormányváltásra, de a strukturális reformok végrehajtása nehéz a pártelvű klientelizmus és az erős érdekvédelmi szervezetek miatt.

30.3.1.5 A modernizáció: a Szimitisz-kormány és az eurózóna

Andreasz Papandreu 1996-os halála után a PASZOK vezetését **Konsztantinosz Szimitisz** (K Σ) vette át, aki 1996 és 2004 között volt miniszterelnök. Szimitisz a párt mérsékelt, Európa-párti szárnyát képviselte. Politikájának központi célja a görög gazdaság modernizálása és az európai integráció elmélyítése lett. A kormány csökkentette az inflációt, folytatta a privatizációt, javította a közigazgatás hatékonyságát, és nagy infrastrukturális beruházásokat indított. A legfontosabb eredmény az volt, hogy Görögország teljesítette a **maastrichti konvergencia-kritériumokat**, és 2001-ben csatlakozott az eurózónához. Az euró fizikai bevezetésére 2002. január 1-jén került sor. Ez a folyamat a hivatalos statisztikákban és az EU-dokumentumokban rögzített.

A dokumentált tény ugyanakkor az is, hogy a görög államháztartási adatok megbízhatóságát már a 2000-es években is kétségek övezték. A görög statisztikai hivatal és az Eurostat között többször volt adatfelülvizsgálati vita. A későbbi, 2009–2010-es adósságválság megmutatta, hogy a görög államadósság és a költségvetési hiány korábbi adatai alulbecsültek voltak. Ez a tény a tudományos és politikai viták középpontjába került. A Szimitisz-kormány védelmében elmondható, hogy a maastrichti kritériumok teljesítését az akkori hivatalos adatok alapján igazolta. A kritikusok szerint azonban a görög hatóságok tudatosan szépítették a számokat. A történeti konszenzus ma úgy foglalható össze: Görögország eurózóna-csatlakozása a fiskális adatok megbízhatatlansága miatt kockázatos volt, de az akkori uniós intézmények ezt nem ellenőrizték kellő szigorral. A „görög statisztikai trükközés" narratívája azonban önmagában leegyszerűsítő, mert a közös valuta bevezetésekor az EU intézményrendszere is hiányos volt.

30.3.1.6 A belpolitika és a „macedón kérdés" a 2000-es években

A Szimitisz-korszakot a gazdasági modernizáció mellett a külpolitikai feszültségek is jellemezték. A legnagyobb társadalmi mobilizációt a görög **Macedónia** (M) nevének vitája váltotta ki. Görögország északi szomszédja, a volt jugoszláv tagköztársaság 1991-ben függetlenné vált, és a „Macedónia" nevet kívánta használni, ami a görög történelmi régióval való összetéveszthetőség miatt Athén szerint területi és identitásbeli követeléseket sugallt. A vita a 2000-es évek elején csúcsosodott ki, amikor a görög közvélemény nagy része elutasította a „Macedónia" nevet, és a görög kormány az EU és a NATO bővítésének kontextusában élt vétójogával. A dokumentált tény az, hogy Görögország 1994–95-ben gazdasági embargót vezetett be a szomszéddal szemben, és 2008-ban megvétózta annak NATO-csatlakozási meghívóját, amíg a névvita nem rendeződik. Ez a vita csak 2018–2019-ben zárult le a **preszpai megállapodással**, amely Észak-Macedónia nevet vitte végig. A kérdés Görögországban máig megosztó: egyesek nemzeti megaláztatásnak, mások szükséges kiegyezésnek tartják. A történettudományban a görög álláspontot a modern nemzeti identitás és az ókori Macedónia örökségének kisajátításától való félelem kontextusában szokták értelmezni.

30.3.1.7 A 2004-es athéni olimpia

Görögország 1997-ben nyerte el a 2004. évi nyári olimpiai játékok rendezési jogát. A döntés szimbolikus jelentősége óriási volt: az ókori olimpia szülőföldje, a modern olimpiai mozgalom első rendezője (1896) után száz évvel újra otthont adhatott a játékoknak. Az athéni rendezés azonban hatalmas költségekkel járt. A hivatalos kormányzati jelentések szerint a játékok közvetlen költsége meghaladta a 2 milliárd eurót, de a teljes, infrastruktúrával együtt számolt kiadás a becslések szerint a 9–11 milliárd eurót is elérhette. Ez a szám azonban vitatott, mert az olimpiai beruházások egy része (repülőtér, metró, autópályák) hosszú távú hasznot hozott, más része (versenyhelyszínek) kihasználatlan maradt. A tudományos konszenzus szerint a 2004-es olimpia Görögország számára presztízssikert hozott, de a hatalmas állami kiadások hozzájárultak az államadósság növekedéséhez, amely a 2010-es évek válságában csúcsosodott ki. A játékok biztonsági költségei a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után különösen magasak voltak. A nemzetközi értékelések szerint az athéni olimpia szervezése logisztikailag sikeres volt, de a görögök számára a rendezés pénzügyi öröksége sokáig fájó pont maradt.

30.3.1.8 A társadalom, a kisebbségek és a migráció kérdése

A harmadik köztársaság időszaka a görög társadalom mély átalakulását is hozta. Az urbanizáció felgyorsult, Athén és Thesszaloniki vonzáskörzete tovább nőtt. A nők helyzete a jogi reformoknak

köszönhetően javult, de a munkaerőpiacon továbbra is hátrányos megkülönböztetést tapasztaltak. A görög ortodox egyház továbbra is fontos társadalmi intézmény maradt, és az állammal való kapcsolata szoros volt. Az 1980-as években bevezetett polgári házasság ellenére az egyházi esküvő népszerű maradt. A vallási identitás és a nemzeti identitás összefonódása a hivatalos diskurzusban is jelen volt.

A kisebbségek kérdése továbbra is érzékeny maradt. Az 1923-as lausanne-i egyezmény óta Görögország hivatalosan csak **muszlim vallási kisebbséget** ismer el Trákiában, amely etnikailag törökökből, pomákokból és romákból áll. A görög állam többször hangsúlyozta, hogy nem etnikai, hanem vallási alapon határozza meg ezt a csoportot. A macedón, albán és aromán identitások elismerése a görög belpolitikában sokáig tabunak számított, és a 2000-es években is csak fokozatosan került a nyilvános vitákba. A migráció a 2010-es években vált központi kérdéssé, különösen a 2015-ös menekültválság idején, amikor Görögország az Európába vezető tengeri útvonal egyik legfontosabb tranzitországa lett. A dokumentált adatok szerint 2015-ben több mint 850 000 ember érkezett Görögországba, főként Szíriából, Afganisztánból és Irakból. Ez a szám a nemzetközi szervezetek (UNHCR, Frontex) becslésein alapul, és a tényleges regisztrált vagy átutazó emberek számától függően bizonytalan. A görög társadalom reakciója ellentmondásos volt: a szigetek lakói és a civil szervezetek kiterjedt segítséget nyújtottak, miközben egyes csoportok idegengyűlölő retorikát erősítettek.

30.3.1.9 Az adósságválság és a „memorandumok” kora

A 2009–2018 közötti görög adósságválság a harmadik köztársaság legsúlyosabb gazdasági és politikai megrázkódtatása volt. A válság kirobbanásának közvetlen oka az volt, hogy a 2009 őszén hivatalba lépő **Jorgosz Papandreu** (Γ Π) kormánya bejelentette: az államháztartási hiány sokkal magasabb volt, mint a korábbi kormányok adatai mutatták. A hivatalos hiányadatot először 3,7%-ról 12,7%-ra, majd 15,6%-ra módosították. Ez a korrekció a dokumentált statisztikai felülvizsgálat ténye, de a pontos végleges szám és az okok értelmezése máig vitatott. A hitelminősítők leminősítették Görögországot, a nemzetközi piacokról kiszorult, és a kormány 2010-ben kénytelen volt segítséget kérni az Európai Uniótól és a Nemzetközi Valutaalaptól.

Három egymást követő **memorandum** (megállapodás) kötötte az országot súlyos megszorító intézkedésekhez: adóemelések, nyugdíjcsökkentések, bérbefagyasztások, privatizációk. Cserébe hatalmas mentőcsomagokat kapott, amelyek teljes összege meghaladta a 260 milliárd eurót. Ez a szám hivatalos EU/IMF-dokumentumokból származik, de a programok hosszú távú hatása erősen vitatott. A görög GDP 2008 és 2016 között mintegy negyedével csökkent, a munkanélküliség 2013-ban elérte a 27%-ot, a fiatalok körében pedig az 50%-ot. Ezek a mutatók az Eurostat és a görög statisztikai hivatal adatai. A társadalmi következmények drámaiak voltak: kivándorlási hullám indult, az egészségügyi ellátás romlott, a hajléktalanság nőtt. A görög politika radikalizálódott, és a hagyományos kétpárti rendszer megroppant.

A válság politikai következménye a **SZIRIZA** (ΣΥΡΙΖΑ, Radikális Baloldal Koalíciója) felemelkedése volt, amely **Alekszisz Ciprasz** (A T) vezetésével a megszorítások elleni tiltakozás élére állt. 2015 januárjában a SZIRIZA megnyerte a választásokat, és koalíciót kötött a jobboldali **Független Görögök** pártjával. Az új kormány a megszorítások újratárgyalását ígérte, de a hitelezőkkel folytatott hosszas tárgyalások után 2015 júliusában újabb, szigorú feltételekkel járó programot kényszerült elfogadni. A döntés a görög társadalom mély megosztottságát tükrözte: a 2015. júliusi népszavazáson a választók 61%-a elutasította a hitelezők feltételeit, de a kormány mégis elfogadta azokat, mert az eurózónából való kilépés még nagyobb károkkal járt volna. Ez a fordulat a görög politikatörténet egyik legvitatottabb döntése. A SZIRIZA hívei szerint a kormány a lehető legjobb kompromisszumot érte el, a kritikusok szerint viszont elárulta a népszavazási felhatalmazást.

A válság emlékezetpolitikai következményei mélyek. A görög társadalomban a „memorandum” szó a kollektív megaláztatás szinonimájává vált, és a német kormányzattal szembeni ellenérzés felerősödött. A második világháborús német megszállás emlékezete újra a viták középpontjába került, és a görög kormányok többször követelték a háborús jóvátételt, amelyet a német fél lezártnak tekint. Ez a vita emlékezetpolitikai jellegű: a dokumentált történeti tények (a megszállás, a tömegmészárlások, a kényszerkölcsön) nem vitatottak, de azok jogi és politikai következményei igen.

30.3.1.10 A jelenkor: a gazdasági lassú kilábalás és a politikai átalakulás

Görögország 2018 augusztusában zárta le a harmadik mentőprogramot. Azóta a gazdaság lassú növekedésnek indult, de a GDP még a 2020-as évek közepén sem érte el a válság előtti szintet. A munkanélküliség a 2020-as évek elején 10–12% körül mozgott, ami még mindig magas, de jóval alacsonyabb a válság csúcsán mértnél. Az államadósság GDP-arányosan továbbra is az EU egyik legmagasabbika, 160% felett. Ezek a számok az Eurostat és az IMF 2024–2025-ös becslései, és a jövőre vonatkozó előrejelzések bizonytalanok.

A 2019-es választásokon a korábbi miniszterelnök fia, **Kiriakosz Micotakisz** (K M) vezette Új Demokrácia szerezte meg a többséget. A SZIRIZA ellenzékbe vonult, és a PASZOK korábbi szavazóbázisát a balközép szétaprózódása jellemezte. A politikai rendszer tehát a válság után újra egy konzervatív dominanciájú, de fragmentáltabb formát öltött. A 2023-as választásokon az Új Demokrácia ismét nyert, de a részvételi arány csökkenő tendenciát mutatott. A görög politika főbb kérdései a 2020-as években a megélhetési költségek, a lakhatási válság, a demográfiai hanyatlás, a klímapolitika és a török–görög feszültség. A **preszpai megállapodást** követően a görög–észak-macedón viszony rendeződött, de a görög belpolitikában továbbra is ellenségeskedés övezi. A török kapcsolatok javultak 2023-ban és 2024-ben, de a ciprusi és az Égei-tengeri viták továbbra is nyitottak.

30.3.1.11 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodik: hivatalos választási eredmények (a görög belügyminisztérium és a nemzeti statisztikai hivatal adatai), az EU és az IMF jelentései a csatlakozásról és a mentőprogramokról, a görög parlament jegyzőkönyvei és alkotmánya, valamint a korszakra vonatkozó nemzetközi történeti szakirodalom. Az elsődleges források közé tartoznak a választási törvények, a csatlakozási szerződés és a memorandumok. A másodlagos irodalomban irányadóak a görög politikatörténet angol és görög nyelvű monográfiái, amelyek a metapolitefszi, a PASZOK-korszak és a válság értelmezéséről szólnak.

A legnagyobb bizonytalanságok a gazdasági adatokat érintik. A görög statisztikai hivatal adatait a válság óta többször felülvizsgálták, és a történeti GDP-, hiány- és adósságsorok utólagos becsléseken alapulnak. Az olimpiai költségek teljes összege nem ismert pontosan, mert a közvetlen és közvetett kiadások közötti határvonal vitatott. Az emlékezetpolitikai állítások közé tartozik a „görögök lusták” sztereotípia, amely a válság idején a nemzetközi sajtóban elterjedt, de a történeti munkaórák statisztikái ezt nem támasztották alá. Az adósságválság okainak értelmezése vitatott: a strukturális reformok elmaradása, az eurózóna intézményi hiányosságai, a nemzetközi hitelezők megszorító politikája és a belső klienselvű kapitalizmus egyaránt fontos tényező volt. A történettudományban a hangsúlyok különböznek, és nincs teljes konszenzus abban, hogy az euró bevezetése mennyire volt felelős a későbbi összeomlásért.

30.3.1.12 Rövid összefoglaló

1. Az 1974-es rendszerváltás, a metapolitefszi, a katonai diktatúra bukása után létrehozta a harmadik görög köztársaságot, és az 1975-ös alkotmány parlamentáris rendszert rögzített.
2. Karamanlisz kormánya stratégiai céllá tette az EK-csatlakozást; Görögország 1981. január 1-jén lett az Európai Közösségek tagja.
3. Az 1981-es PASZOK-győzelem Andreasz Papandreu alatt a baloldal első kormányát hozta, amely demokratikus reformokat és kliensalapú államépítést is végrehajtott.
4. Az 1990-es években Szimitisz modernizációs politikája lehetővé tette Görögország csatlakozását az eurózónához, de az adatok utólagos felülvizsgálata megmutatta a fiskális kockázatokat.
5. A 2004-es athéni olimpia presztízssiker volt, de hatalmas állami kiadásokkal járt, és hozzájárult az államadósság növekedéséhez.
6. A görög–észak-macedón névvita évtizedekig terhelte a külpolitikát, és csak a 2018-as preszpai megállapodással zárult le.
7. A 2009–2018-as adósságválság a harmadik köztársaság legnagyobb gazdasági és társadalmi megrázkódtatása volt; a GDP csökkent, a társadalom radikalizálódott, és a hagyományos pártrendszer meggyengült.
8. A 2020-as évek elején a görög gazdaság lassan nő, de a magas államadósság, a demográfiai hanyatlás és a török feszültség továbbra is kihívást jelent.

30.3.1.13 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és biztonságpolitikai megfontolások vezettek az 1974-es görög EU-csatlakozási kérelemhez, és miben különbözött ez a későbbi integrációtól?
2. Hasonlítsa össze az ND és a PASZOK gazdaságpolitikáját az 1980-as és 1990-es években! Melyek voltak a folytonosságok és a törések?
3. Miért nevezték a görög politikai rendszert „pártelvű demokráciának”, és hogyan hatott ez a demokratikus intézményekre?
4. A 2004-es olimpia és a 2010-es adósságválság között milyen ok-okozati kapcsolatot lát a gazdasági adatok és a történeti vita alapján?
5. Miért tekinthető a görög adósságválság egyszerre gazdasági, politikai és emlékezetpolitikai jelenségnek?

30.4 A válság és a jelenkor

A 2008–2009-es globális pénzügyi válság rávilágított a görög államadósság fenntarthatatlanságára. Görögország a A harmadik köztársaság és az EU alfejezetben tárgyalt euróövezeti tagság és a hagyományos klientelista politikai szerkezet miatt különösen sérülékeny volt a hitelpiacok bizalomvesztésével szemben. Ez az alfejezet a 2009-es adósságválságtól a 2020-as évek közepéig terjedő időszakot mutatja be: a megszorítások és a mentőcsomagok politikáját, a 2015-ös belpolitikai fordulatot, a menekültválságot, a járvány és a geopolitikai feszültségek hatásait, valamint a görög társadalom és gazdaság jelenkori állapotát. A korszak egyszerre példázza a görög állam és az eurózóna intézményei közötti függőségi viszonyokat, a nacionalista és baloldali populizmus megerősödését, valamint a délkelet-európai és kelet-mediterrán migrációs útvonalak átalakulását.

30.4.1 A 2009-es görög adósságválság kirobbanása és a mentőcsomagok

A görög **adósságválság** ( ) közvetlen kiváltó oka az volt, hogy 2009 októberében az újonnan megválasztott PASZOK-kormány bejelentette: a költségvetési hiány a korábban közölt 3,7% helyett várhatóan 12,7% lesz a GDP arányában. Ez a szám később tovább módosult, és a nemzetközi hitelminősítők sorozatos leminősítései után Görögország elvesztette hozzáférését a nemzetközi kötvénypiacokhoz. A válság okai között a szakirodalom a következőket emeli ki: a 2000-es években a görög kormányok túlzott költekezése, az adóbevételek alacsony beszedési hatékonysága, a statisztikai adatszolgáltatás megbízhatatlansága, valamint az eurózóna strukturális gyengesége, amely lehetővé tette, hogy a tagállamok eltérő versenyképességi pályán haladjanak anélkül, hogy az árfolyam- vagy monetáris politika korrigálhatta volna az egyensúlytalanságokat. Fontos hangsúlyozni, hogy a görög államadósság-ráta már a válság előtt is magas volt, 2008-ban meghaladta a GDP 100%-át.

A piaci nyomás hatására 2010 májusában Görögország az Európai Unió, az Európai Központi Bank (EKB) és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által alkotott, köznyelvben **trojka** ( ) néven ismertté vált intézményi csoporttal megállapodva első **mentőcsomagot** ( ) kapott. Az első program kerete körülbelül 110 milliárd euró volt, és szigorú feltételekhez kötötte a folyósítást: költségvetési kiigazítás, adóemelések, nyugdíj- és bérrendszeri reformok, valamint a közszféra leépítése. A program elfogadása mögött nem volt széles társadalmi konszenzus; a kormányzó PASZOK és az ellenzéki Új Demokrácia is támogatta a megállapodást, de a szakszervezetek, a baloldali pártok és a civil társadalom jelentős része már a kezdetektől ellenezte a megszorításokat.

A 2010-es mentőcsomag nem állította helyre a bizalmat, részben azért, mert a görög adósság fenntarthatatlansága nyilvánvalóvá vált. 2012 tavaszán a magánhitelezők bevonásával lezajlott a történelem eddigi legnagyobb **adósságátstrukturálása**, amelynek során körülbelül 200 milliárd euró névértékű görög államkötvényt cseréltek le alacsonyabb értékű, hosszabb futamidejű papírokra, mintegy 53,5%-os névérték-veszteséget okozva a magánbefektetőknek. Ezzel párhuzamosan jóváhagytak egy második, körülbelül 130 milliárd eurós hivatalos finanszírozási programot. A programok a hivatalos hitelezők – az eurózóna államai, az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz (EFSF), majd az Európai Stabilitási Mechanizmus (ESM) és az IMF – követelései miatt további megszorításokat írtak elő.

30.4.2 A megszorítások társadalmi és politikai hatásai (2010–2014)

A **megszorítások** ( ) a görög társadalom széles rétegeit érintették. A közszférában csökkentek a bérek és a nyugdíjak, emelkedtek az adók, a fogyasztási adók és a társadalombiztosítási járulékok. A munkanélküliségi ráta a 2008-as, körülbelül 8%-ról 2013-ra meghaladta a 27%-ot; a fiatalok (15–24 évesek) körében a munkanélküliség egyes időszakokban 60% fölé emelkedett. A GDP 2008 és 2016 között halmozottan körülbelül 25%-kal esett vissza. A hivatalos statisztikák szerint a háztartások rendelkezésre álló jövedelme mintegy harmadával csökkent, és a szegénységi vagy társadalmi kirekesztődési kockázatnak kitett népesség aránya 2015-re megközelítette a 35%-ot. Ezek az adatok a Görög Statisztikai Hivatal (ELSTAT) és az Eurostat felmérésein alapulnak, de a különböző módszertanok miatt az abszolút számok körül viták vannak.

A társadalmi tiltakozás hullámai rázta meg az országot. A legnagyobb demonstrációk 2010 és 2012 között Athénban, a **Syntagma tér** (**Π Σ**) előtt zajlottak, ahol a parlament előtt tüntetők hónapokon át táboroztak. A szakszervezetek országos sztrájkokat hirdettek, a tömegközlekedés, a hajózás, az oktatás és az egészségügy ismétlődően leállt. A tüntetések gyakran erőszakba torkolltak, különösen a rendőrséggel való összecsapások során. A politikai következmények mélyrehatóak voltak: a hagyományos kétpárti rendszer, amely a PASZOK

és az Új Demokrácia váltógazdálkodásán alapult, meggyengült. A 2012-es választásokon a **Sziriza** (**ΣΥΡΙΖΑ**, Radikális Baloldal Koalíciója) a szavazatok több mint 26%-át szerezte meg, és fő ellenzéki erővé vált. Ezzel párhuzamosan a szélsőjobboldali, bevándorlásellenes **Arany Hajnal** (**X A**) is bejutott a parlamentbe, a szavazatok körülbelül 7%-ával, ami a nemzetközi közvéleményt is riasztotta.

A politikai instabilitás 2011–2012-ben tetőzött. Jeórjiosz Papandreu miniszterelnök 2011 októberében felvetette egy népszavazás lehetőségét a mentőcsomagról, amit az európai partnerek hevesen elleneztek, és a kormányfő lemondásra kényszerült. Helyét rövid időre Lukasz Papademosz technokrata miniszterelnök vette át, majd a 2012-es választások után az Új Demokrácia vezette, a PASZOK és a Demokratikus Baloldal támogatásával működő koalíciós kormány alakult Andónisz Szamarasz vezetésével. A koalíció folytatta a megszorításokat, de a társadalmi ellenállás és a gazdasági visszaesés miatt a program hitelessége folyamatosan romlott.

30.4.3 2015: a Sziriza-kormány, a népszavazás és a harmadik mentőcsomag

A 2015. januári parlamenti választásokon a Sziriza nyert Alekszisz Ciprasz (**A T**) vezetésével, és koalícióra lépett a jobboldali, euroszkeptikus Független Görögök párttal (ANEL). A kormány programja a megszorítások leállítását, az adósság újratárgyalását és a humanitárius válság enyhítését ígérte. A hitelezőkkel folytatott tárgyalások azonban elhúzódtak, és a görög kormány pénzügyminisztere, Jánisz Varufakisz (**Γ B**) konfrontatív stílusa tovább feszítette a viszonyt.

A tárgyalások kudarca után 2015 júniusában a görög kormány fizetési haladékot kért, és népszavazást hirdetett a hitelezők által javasolt megszorító csomagról. A **népszavazás** ( ) 2015. július 5-én nagy részvétellel zajlott, és a szavazók 61%-a elutasította a javaslatot. A győzelem ellenére a görög bankrendszer összeomlás közeli állapotba került: a kormány **tőkekorlátozást** ( ) vezetett be, és a bankok több hétre bezártak. A görög kormány végül – az eurózónából való kilépés (közismert angol kifejezéssel **Grexit**,) elkerülése érdekében – elfogadta egy harmadik mentőcsomag feltételeit, amely újabb megszorításokat és strukturális reformokat írt elő. A júliusi megállapodás nyomán a Sziriza belső ellentétei kiéleződtek: a párt baloldali platformja kilépett, és önálló párttá alakult (Népi Egység), ami miatt Ciprasz lemondott, és 2015 szeptemberében előrehozott választásokat írt ki. A Sziriza ezen a választáson is győzött, és az újjáalakult koalíció folytatta a harmadik program végrehajtását.

A 2015-ös év értelmezése a görög és európai közéletben mindmáig éles vita tárgya. A kormánypárti értelmezés szerint a népszavazás megerősítette a tárgyalási pozíciót, és a harmadik program – bár fájdalmas – jobb feltételeket tartalmazott, mint a korábbi javaslat. A kritikusok ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a kormány a népszavazást követően gyakorlatilag elfogadta az elutasított programot, ami aláásta a demokratikus felhatalmazás hitelét. A hitelezők és számos elemző szerint Görögország nem rendelkezett valós alternatívával, mivel az eurózónából való rendezetlen kilépés súlyosabb válságot okozott volna. A tény, hogy a görög kormány 2015 júliusában aláírta a memorandumot, dokumentált; annak politikai és erkölcsi értékelése azonban emlékezetpolitikai és ideológiai vita.

30.4.4 A 2015–2016-os menekültválság és az EU–török megállapodás

A 2015-ös év másik meghatározó eseménye a **menekültválság** ( ) volt. A szíriai, afgán, iraki és más fegyveres konfliktusok elől menekülők többszázezres tömegei érkeztek Törökországból a görög égei-tengeri szigetekre – elsősorban Leszboszra, Szamoszra, Koszra, Hioszra és Léroszra. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) becslései szerint 2015-ben több mint 850 000 ember lépte át a görög–török tengeri határt; a szám 2016-ban némileg csökkent, de továbbra

is magas maradt. A legtöbb érkező Görögországot elsősorban tranzitországnak tekintette, és az észak-görögországi útvonalon, Észak-Macedónián és Szerbián keresztül igyekezett eljutni Nyugat-Európába. A görög kormány és a helyi közösségek egyszerre szembesültek a humanitárius szükségletekkel és a rendészeti-logisztikai kihívásokkal.

A válság kezelésében a görög állam szerepe kettős volt: egyfelől nemzetközi segítséget kért, és befogadó állomásokat hozott létre, másfelől a határrendészeti nyomás alatt egyre szigorúbban lépett fel. A 2016. márciusi **EU–török nyilatkozat** értelmében Görögország „biztonságos harmadik országnak" minősítette Törökországot, és lehetővé vált a Törökországba való visszaküldés azok esetében, akik nem kaptak menekültstátuszt vagy nem éltek fellebbezéssel. A gyakorlatban a visszaküldések száma alacsony maradt, részben a görög menekültügyi bíróságok eljárási lassúsága, részben a nemzetközi jogi aggályok miatt. A szigeteken kialakított ún. hotspot táborok – közülük a legismertebbé a Leszbosz szigetén található **Moria** (**M**) vált – túlzsúfolttá váltak, és a körülményeket nemzetközi szervezetek, például az Orvosok Határok Nélkül (MSF) is bírálták. A táborokban a nők, a gyermekek és a kísérő nélküli kiskorúak helyzete különösen súlyos volt.

A menekültválság hatása a görög társadalomra és politikára jelentős maradt. A szigetek helyi lakossága részben szolidaritást mutatott, részben elégedetlenségét fejezte ki a turizmus visszaesése és a közbiztonsági aggodalmak miatt. A szélsőjobboldali erők – elsősorban az Arany Hajnal – a bevándorlásellenes retorikát erősítették, de a menekültválság a baloldali és civil szervezetek mozgósítását is felerősítette. A 2020-as években a táborok helyzete továbbra is kritikus maradt; a Moria tábor 2020. szeptemberi tűzvésze után egy új, ideiglenes létesítményt hoztak létre, de a hosszú távú megoldás késlekedett. A görög kormány 2021-től a határvédelem megerősítését, a török partoknál való visszafordítások gyakorlatát és az EU-országok közötti szolidaritás hiányát hangsúlyozta. A nem kormányzati szervezetek és az emberi jogi jelentések visszatérően bírálták az ún. pushback (visszafordítás) műveleteket, amelyeket a görög hatóságok hol tagadtak, hol a nemzeti szuverenitás védelmével indokoltak. A kérdés a görög–török viszonyban és az EU-n belül is állandó feszültségforrássá vált.

30.4.5 A kilábalás lassú folyamata és a gazdaság szerkezeti problémái (2016–2019)

A harmadik mentőcsomag 2018 augusztusában lezárult, és Görögország formálisan kilépett a megerősített felügyeleti programból. A gazdaság 2017-től visszatért a mérsékelt növekedési pályára, és a munkanélküliség is fokozatosan csökkent, 2019-re körülbelül 17%-ra. A turizmus, a hajózás és az export bővülése hozzájárult a fellendüléshez, de a gazdasági szerkezet problémái fennmaradtak: a beruházások szintje alacsony maradt, a bankrendszer nemteljesítő hiteleinek aránya a legmagasabbak között volt az eurózónában, és a közszféra adósságállománya továbbra is a GDP 180%-a körül mozgott. A fiatalok kivándorlása, közismert angol kifejezéssel **brain drain** ( ) súlyos demográfiai és humán tőke veszteséget okozott. A görög statisztikai hivatal adatai szerint a válság évei alatt több százezer, jellemzően felsőfokú végzettségű fiatal hagyta el az országot, bár a pontos szám a regisztrációs hiányosságok miatt becslés.

A politikai paletta a 2019-es választások előtt újra átrendeződött. A Sziriza kormányzásának második szakaszában a megszorítások folytatása miatt népszerűsége csökkent. A 2019-es európai parlamenti választásokon az ellenzéki, konzervatív **Új Demokrácia** (**N Δ** , Néa Dimokratía) szerepelt jól, majd a 2019. júliusi parlamenti választásokon Kiriákosz Micotákisz (**K M**) vezetésével abszolút többséget szerzett. A kormány a gazdasági növekedés felgyorsítását, az adócsökkentéseket, a befektetésbarát környezet megteremtését és az állam modernizálását tűzte zászlajára. A nemzetközi hitelezők 2022-ben Görögországot felszabadították a megerősített felügyelet alól, ami a piacok számára a normálisabb finanszírozási feltételek visszatérését jelezte.

30.4.6 A 2020-as évek: COVID-19, energiaválság és a politikai táj

A 2020-as évek elejét a **COVID-19-járvány** határozta meg. Görögország viszonylag korán, 2020 tavaszán szigorú országos lezárásokat vezetett be, ami kezdetben sikeresnek bizonyult a halálozások alacsony szinten tartásában. A gazdaság azonban súlyos visszaesést szenvedett: a turizmus 2020-ban szinte megszűnt, a GDP körülbelül 9%-kal csökkent. A kormány jelentős, az EU által támogatott költségvetési programokkal próbálta mérsékelni a károkat. A járvány későbbi hullámai – különösen a delta és omikron variánsok – ismételten próbára tették az állami egészségügyet, amely a megszorítások évei alatt súlyosan alulfinanszírozottá vált. A COVID-19 időszak alatt a kormány digitális, egyszeri juttatásokkal és a vállalkozások támogatásával igyekezett fenntartani a társadalmi stabilitást, de a hosszú távú egészségügyi, oktatási és szociális következmények elemzése még folyamatban van.

A 2020-as évek közepét további külső sokkok formálták. Az orosz-ukrán háború 2022-től energia- és inflációs válságot okozott, ami Görögországot is érintette. A kormány energia-támogatásokat vezetett be, és az EU-s helyreállítási alap (RRF) forrásainak felhasználásával infrastrukturális és zöld átmeneti beruházásokat indított. A görög gazdaság 2021-től ismét növekedésnek indult, és a turizmus 2022–2023-ban rekordszintre emelkedett, de a magas infláció és az energiaárak a háztartások vásárlóerejét csökkentették.

Politikai értelemben a 2020-as évek első felében az Új Demokrácia dominanciája jellemezte a kormányzást. A 2023. májusi parlamenti választásokon az Új Demokrácia a szavazatok körülbelül 40%-át szerezte meg, de a tiszta arányos képviselet miatt nem szerzett többséget, ezért júniusban második választást tartottak, amelyen a győztes párt bónuszmandátumokkal abszolút többséget ért el. A Sziriza a korábbi támogatottság töredékére esett vissza, és 2023 őszén belső vezetési válságon ment keresztül; a **PASZOK–KINAL** (**ΠΑΣΟΚ–ΚΙΝΑΛ**) a harmadik erőként stabilizálódott. A szélsőjobboldali pártok – mint a **Görög Megoldás** (**Ε Λ**) és a kisebb, ultranacionalista csoportok – együttesen a szavazatok jelentős, bár nem meghatározó hányadát szerezték meg. A parlamenten kívüli baloldal és az anarchista mozgalmak továbbra is jelen voltak az egyetemi és városi tiltakozásokban.

A 2020-as évek társadalmi feszültségei közül kiemelkedik a 2023. februári, Tempe közelében történt **vasúti baleset**, amelyben több tucat ember, főként fiatalok vesztették életüket. A baleset rávilágított a vasúti infrastruktúra elhanyagoltságára, a privatizáció és a megszorítások hosszú távú hatásaira, és országos tiltakozási hullámot indított el. A kormányt az esemény politikai felelőssége miatt is bírálták. Ugyancsak jelentős társadalmi vitát váltott ki a 2022-ben napvilágra került ún. **megfigyelési botrány**, amelyben görög politikusok, újságírók és üzletemberek telefonjainak lehallgatását hozták nyilvánosságra; a kormányzat – bár tagadta a közvetlen felelősséget – kénytelen volt elismerni a titkosszolgálati eszközök használatának ellenőrizetlenségét. A sajtószabadság és a jogállamiság kérdése emiatt ismét a nemzetközi figyelem középpontjába került.

30.4.7 Görög külkapcsolatok a válság éveiben és a jelenkorban

A görög külpolitikát a 2010-es években és a 2020-as években a gazdasági válságból való kilábalás, az EU-tagság és a kelet-mediterrán biztonsági kihívások együttesen alakították. Görögország az eurózóna tagjaként a válságkezelés közvetlen részesévé vált, és a megszorítások elfogadása mély bizalmatlanságot hagyott maga után a társadalom egy részében az EU-val szemben, miközben a többség továbbra is támogatta az uniós tagságot. A NATO-tagság és a 2020-as években megerősödő amerikai–görög védelmi együttműködés ellenére a görög társadalom jelentős része kritikusan viszonyult a NATO-hoz, különösen az 1999-es jugoszláviai bombázások emlékezete miatt.

A Törökországgal való kapcsolatokat a **kelet-mediterrán feszültség** határozta meg: a tengeri határok, a kizárólagos gazdasági övezetek, a ciprusi kérdés és a szénhidrogén-kutatások. A 2020-as évben a két ország közötti feszültség katonai összeütközés közeli helyzetig eszkalálódott, majd 2021-től fokozatos enyhülés, de állandó bizonytalanság jellemezte. A migrációs nyomás, különösen az Evros folyó mentén, továbbra is biztonságpolitikai kérdés maradt. A **Prespeszi megállapodás** (**Σ Π**) 2018-ban rendezte a szomszédos Észak-Macedóniával fennálló névvitat, ami jelentős külpolitikai siker volt a Sziriza-kormány számára, de a görög belpolitikában erősen megosztotta a közvéleményt, és a későbbi kormány is fenntartotta, miközben a nacionalista ellenzék továbbra is bírálta.

A 2020-as évek közepére Görögország az EU délkelet-európai és kelet-mediterrán politikájában aktív szereplővé vált, az EU-s helyreállítási alapok felhasználásában az egyik legjobban teljesítő tagállam. A demográfiai kihívások – az elöregedés, a kivándorlás és a munkaerőhiány – azonban középtávon komoly kockázatot jelentenek. A görög társadalom a 2020-as években is szembesül a válság évtizedének örökségével: a bizalomvesztéssel a politikai intézményekben, a fiatal generációk csökkent anyagi biztonságával és a szociális állam tartós meggyengülésével. A korszak értékelése történettudományi szempontból még nem lezárt; a kortárs események dokumentálása folyamatban van, és a jelenkori történetírásnak a levéltári források hozzáférhetőségének hiánya miatt elsősorban nyilvános statisztikákra, sajtóbeszámolókra, interjúkra és nemzetközi szervezetek jelentéseire kell támaszkodnia.

30.4.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a görög adósságválság, a menekültválság és a 2020-as évek feldolgozása során elsősorban nyilvános statisztikákra, nemzetközi szervezetek (IMF, Európai Bizottság, Eurostat, UNHCR) jelentéseire, görög kormányzati közleményekre, illetve a kortárs sajtó és a nemzetközi szakirodalom elemzéseire támaszkodik. A 2009-es költségvetési hiány felülvizsgálata dokumentált tény, de a hiány és az adósság pontos mértéke módszertani kérdések miatt vitatott. A válság keletkezésének okairól – mennyiben volt a görög állam felelőssége, és mennyiben az eurózóna intézményi hibája – a közgazdasági és történeti szakirodalomban egymással versengő értelmezések léteznek, és nincs teljes konszenzus.

A megszorítások társadalmi hatásait a rendelkezésre álló statisztikák rögzítik, de az ok-okozati összefüggések – például a GDP-csökkenés és a szegénység növekedésének pontos mértéke – módszertani viták tárgya. A 2015-ös népszavazás eredménye és a harmadik mentőcsomag elfogadása dokumentált esemény, de annak politikai értékelése erősen vitatott; a korszak szereplőinek visszaemlékezései részben emlékezetpolitikai érdekeket tükröznek. A menekültválság számai becslések, amelyek a regisztrációs rendszerek hiányosságai és a határátlépések nem minden esetben rögzített jellege miatt bizonytalanok. A 2020-as évek eseményei – a COVID-19-járvány gazdasági hatásai, a vasúti baleset, a megfigyelési botrány és a 2023-as választások – még nem rendelkeznek független levéltári forrásbázissal, ezért azok bemutatása elsősorban sajtóhíreken, hivatalos közleményeken és nemzetközi jelentéseken alapul, amelyek utólagos korrekciót igényelhetnek. A 2026-os állapotra vonatkozó megállapításokat a könyv lezárásának időpontjában rendelkezésre álló nyilvános adatokra építjük, azokat a gyorsan változó folyamatok miatt érdemes friss forrásokkal ellenőrizni.

30.4.9 Rövid összefoglaló

1. A 2009-es görög adósságválság a költségvetési hiány felülvizsgálatával robbant ki, és Görögország 2010-től három egymást követő nemzetközi mentőcsomagot kapott az EU, az EKB és az IMF által alkotott trojkától.

2. A megszorítások mély gazdasági és társadalmi válságot okoztak: a GDP mintegy negyedével csökkent, a munkanélküliség 2013-ban 27% fölé emelkedett, és a társadalmi tiltakozás, valamint a politikai rendszer átalakulása kísérte a folyamatot.
3. A 2015-ös Sziriza-kormány és a nyári népszavazás ellenére Görögország elfogadta a harmadik mentőcsomagot, ami belső politikai szakadáshoz, de az ország euróövezeti tagságának megőrzéséhez vezetett.
4. A 2015–2016-os menekültválság során Görögország kulcsfontosságú tranzit- és fogadó országgá vált; az EU–török megállapodás és a szigeti táborok kialakítása humanitárius és jogi vitákhoz vezetett.
5. A gazdaság 2017-től lassú növekedésnek indult, de a magas államadósság, a nemteljesítő hitelek és a fiatalok elvándorlása hosszú távú problémát jelent.
6. A 2020-as években a COVID-19-járvány, az energiaválság és a görög–török feszültségek alakították a kormányzati politikát; az Új Demokrácia 2019-től és 2023-tól is kormányoz, a Sziriza visszaszorult, és a szélsőjobboldal jelenléte folyamatos.
7. A 2023-as vasúti baleset és a megfigyelési botrány rávilágított a megszorítások utóhatásaira és a jogállamiság kérdéseire; a görög társadalom a 2020-as évek közepén is a válság évtizedének örökségével küszködik.

30.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek a 2009-es görög adósságválság kirobbanásához, és miért nem voltak elegendőek a mentőcsomagok a bizalom gyors helyreállításához?
2. Hasonlítsa össze a 2010–2014 közötti megszorításokat és a 2015-ös Sziriza-kormány politikáját: milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a megszorítások szükségességéről és társadalmi hatásairól?
3. Miért tekinthető a 2015-ös népszavazás egyszerre a görög szuverenitás kifejeződésének és a tárgyalási kudarc jelének?
4. Hogyan alakította át a 2015–2016-os menekültválság Görögország nemzetközi szerepét és a görög–török kapcsolatokat?
5. Milyen hosszú távú társadalmi és gazdasági nyomai maradtak a válság évtizedének a 2020-as évek Görögországában?

IV. rész – A 20. század közös története: háborúk, államok és ideológiák

31 A Balkán-háborúk és az első világháború

31.1 A Balkán-háborúk

Az 1912–1913-as Balkán-háborúk a délkelet-európai történelem egyik legélesebb cezúráját jelentik: néhány hónap alatt felszámolták az Oszmán Birodalom csaknem teljes európai tartományi hálózatát, és gyökeresen átrendezték a régió állami, etnikai és demográfiai térképét. A háborúkat gyakran a „nemzeti felszabadulás” és a „birodalmi összeomlás” leegyszerűsítő ellentétpárjával írják le, ám valójában egyidejűleg zajlott bennük államközi háború, etnikai erőszak, nagyhatalmi diplomácia és menekültválság. Ez az alfejezet a két Balkán-háború előzményeit, lefolyását és következményeit úgy tárgyalja, hogy közben megkülönbözteti a dokumentálható tényeket, a tudományos konszenzust és a nemzeti emlékezetpolitikákban tovább élő, vitatott értelmezéseket.

31.1.1 Előzmények: az oszmán hanyatlás és a balkáni szövetségi rendszer

A Balkán-háborúk közvetlen előzménye az Oszmán Birodalom európai tartományaiban kialakult válság volt. A 19. század nemzeti mozgalmai – a szerb felkelések, a görög függetlenségi háború, a bolgár egyházi és politikai ébredés – már korábban megrendítették a birodalom balkáni uralmát, ahogyan azt A szerb forradalom, A bolgár nemzeti ébredés és A függetlenségi háború bemutatta. Az **ifjútörök mozgalom** (oszmán-török: Jön Türkler) 1908-as alkotmányos fordulata modernizáló, ám egyben centralizáló programot hirdetett, amely a birodalom nem török és nem muszlim közösségeiben, különösen Albániában és Macedóniában, újabb elégedetlenséget szült. Az 1910–1912-es albán felkelések kezdetben nem egyértelműen függetlenséget, hanem a négy albán lakta vilajet – Shkodra, Koszovó, Manastir és Janina – egyesítését és nyelvi-kulturális autonómiát követeltek; az oszmán kormány 1912 nyarán tárgyalásos engedményeket tett, ám ez a szomszédos balkáni államokban azt a félelmet erősítette, hogy egy nagyobb albán entitás jöhet létre.

A másik katalizátor az **olasz–török háború** (1911–1912) volt, amelyben az Oszmán Birodalom Líbiát elvesztette; a balkáni államok ezt a birodalom katonai gyengesége és a nagyhatalmi figyelem megosztottsága jeleként értékelték. A szerb és bolgár kormány 1912 tavaszán, elsősorban orosz közvetítéssel, titkos szövetségi szerződést kötött; ehhez csatlakozott Görögország és szóbeli megállapodások révén Montenegró is. Az így létrejött **Balkán-szövetség** (bolgár: , szerb: , görög: B Σ) azonban nem egységes nemzeti koalíció, hanem eltérő területi igényeket hordozó államok ideiglenes szövetsége volt. Szerbia a „régi Szerbiának” nevezett Koszovóra, a Szandzsákra és Észak-Macedóniára tartott igényt; Bulgária Trákiát és Macedónia nagy részét kívánta megszerezni; Görögország Dél-Macedóniát, Epiruszt és Szalonikit tekintette céljának; Montenegró pedig Észak-Albánia egyes részeit akarta elfoglalni. A szerb–bolgár szerződés titkos melléklete úgynevezett „vitás zónát” hozott létre a Vardar felső folyása mentén, amelynek sorsát a cári döntésre bízták – ez később a szövetség felbomlásának egyik szikrája lett.

31.1.2 Az első Balkán-háború (1912. október – 1913. május)

Az első Balkán-háborút Montenegró 1912. október 8-i hadüzenete indította el; Szerbia, Bulgária és Görögország néhány napon belül követte, bár a pontos időpontok a Julián- és a Gergely-naptár közötti eltérés miatt a forrásokban 1–2 nappal ingadoznak. Az Oszmán Birodalom hadserege részben mozgósítási késedelmek, részben a reformok félbemaradása miatt nem tudott egységes védelmet kiépíteni; a szövetségesek összesített mozgósított létszámát a szakirodalom hozzávetőleg 600–750 ezer főre, az európai oszmán erőt 300 ezer fő körülire becsüli, de ezek a számok katonai irattári forrásokon alapuló, ma is vitatott becslések.

A háború három nagy hadszíntéren zajlott. **Trákiában** a bolgár hadsereg gyors előrenyomulás után Lozengrádnál (október 24.) és Lüleburgaznál (október 31. – november 2.) győzött, majd Çatalcánál, a főváros közvetlen közelében decemberre elakadt; Edirne/Drinápoly ostroma hónapokig elhúzódott, és csak 1913. március 26-án esett el. **Macedóniában** a szerb erők 1912. október 23–24-én Kumanovónál arattak döntő győzelmet, elfoglalták Szkopjét, majd Bitola/Monastir novemberi bevételével az oszmán erőket délre és albániai területekre szorították. A görög csapatok észak felé nyomulva 1912. november 8-án bevonultak Szalonikibe, ahol a bolgár csapatokkal versenyezve biztosították a város birtokát; ez a város később a görög–bolgár ellentét szimbólumává vált. **Epiruszban** a görög hadsereg hosszú ostrom után 1913. március 6-án foglalta el Janinát/Ioanninát, **Albánia északi részén** pedig a montenegrói csapatok Shkodra/Scutari ostromát a nagyhatalmak célzatos nyomása ellenére sem hagyták félbe; a város 1913. április 23-án került montenegrói kézre, de nemzetközi felszólításra később kiürítették.

A katonai események mögött mindvégig jelen volt a civil lakosság szenvedése. A harcok, a kényszermozgások és az ostromok nyomán éhínség, járványok és tömeges menekülés alakult ki; a hadviselő felek egyaránt követtek el erőszakcselekményeket vegyes etnikai és vallási összetételű falvakban. Az 1914-ben közreadott nemzetközi vizsgálóbizottsági jelentés – amelyet a szakirodalomban gyakran **Carnegie-jelentésként** emlegetnek – részletesen dokumentálta a civil lakosság elleni atrocitásokat, de a jelentés adatai és minősítései ma is forráskritikai viták tárgyát képezik; egyes részeit a későbbi nemzeti történetírások szelektíven használták.

31.1.3 A londoni béke és Albánia születése

A fegyverszünet 1912 decemberében lépett életbe, bár a harcok helyenként tovább folytatódtak. A nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország, Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia – londoni konferenciája párhuzamosan tárgyalt a béke feltételeiről és az albán kérdésről. A **londoni béke** 1913. május 30-i aláírása kimondta, hogy az Oszmán Birodalom az Enosz–Midia vonaltól nyugatra eső európai területeiről lemond, Albánia határait pedig a nagyhatalmakra bízza. A béke azonban nem rendezte a szövetségesek közötti területi vitákat; a londoni szerződés után a háborúban győztes államok maguk között kezdtek tárgyalni a zsákmány felosztásáról, ami rövid úton újabb konfliktushoz vezetett.

Albánia esete jól mutatja a balkáni háborúk kettős természetét. Az albán képviselők 1912. november 28-án Vlorában kikiáltották a függetlenséget, és nemzetközi elismerést kértek; a nagyhatalmak 1912 decemberében elvi szinten elfogadták az önálló Albánia létrehozását, ám határainak meghúzása során elsősorban saját befolyási övezeteiket és a szomszédos államok nyomását tartották szem előtt. A londoni nagyköveti konferencia által 1913–1914 folyamán kialakított albán határokból kimaradtak jelentős albán lakta területek – elsősorban Koszovó, Nyugat-Macedónia és Észak-Epirusz –, ami tartós politikai és etnikai feszültségeket hagyott hátra. A határok meghúzásakor a nagyhatalmak nem tudtak megbízható etnikai térképekre támaszkodni, mert a lakosság vallási és nyelvi megoszlása rendkívül vegyes volt, és a 20. század eleji statisztikai kategóriák sem fedték le a helyi identitások sokféleségét.

31.1.4 A második Balkán-háború (1913. június 29. – augusztus 10.)

A második Balkán-háború közvetlen oka a macedóniai területek felosztása körüli vita volt. Bulgária, amely a háború legnagyobb katonai terhét viselte Trákiában, úgy ítélte meg, hogy a londoni béke után Szerbia és Görögország aránytalanul nagy területeket tart ellenőrzése alatt, és a szerb–bolgár szerződés „vitás zónáját” sem hajlandó átengedni. Szerbia a bulgáriai területi igényeket elfogadhatatlannak tartotta, mert az albán állam létrejötte miatt elvesztette a tengerhez vezető kijárat reményét, ezért ragaszkodott a Vardar-völgy birtoklásához. Szerbia és Görögország 1913. június 1-jén titkos szövetséget kötött Bulgária ellen, ami gyakorlatilag megpecsételte a Balkán-szövetség sorsát.

A harcok 1913. június 29-én éjjel kezdődtek, amikor a bolgár hadsereg támadást indított a szerb és görög állások ellen; a szófiai kormány felelőssége és előzetes tudomása a mai napig vitatott, egyes források a hadvezetés helyi kezdeményezését hangsúlyozzák. A szerb–görög erők ellentámadása gyorsan visszavetette a kimerült bolgár csapatokat; ezzel szinte egy időben Románia – amely az első Balkán-háborúban semleges maradt – délről bevonult Dél-Dobrudzsába, az Oszmán Birodalom pedig Kelet-Trákiában indított offenzívát, és 1913. július 23-án visszafoglalta Edirnét. Bulgária néhány hét alatt katonailag összeomlott, és kénytelen volt békét kérni.

Az 1913. augusztus 10-én aláírt **bukaresti béke** új határokat szabott: Szerbia megtartotta a Vardar-völgy nagy részét, beleértve a mai Észak-Macedónia központi területeit; Görögország megkapta Dél-Macedóniát Szalonikivel, valamint Epirusz déli részét; Bulgária elvesztette Dél-Dobrudzsát Románia javára, de megtartotta a később Pirin-Macedóniának nevezett hegyvidéki sávot. Az Oszmán Birodalommal kötött konstantinápolyi szerződés 1913. szeptember 29-én Kelet-Trákia nagy részét, Edirnével együtt visszaadta a birodalomnak, így a balkáni háborúk után az oszmán jelenlét a Balkánon gyakorlatilag Kelet-Trákiára szűkült. A bukaresti béke tehát nem az etnikai elvet követte, hanem a győztes államok katonai helyzetét és a nagyhatalmak egyensúlyi megfontolásait tükrözte; éppen ezért a mai napig vitatott, hogy igazságos vagy tartós rendezést hozott-e.

31.1.5 Az oszmán uralom felszámolása és a területi felosztás mérlege

Az 1912–1913-as háborúk az Oszmán Birodalom balkáni uralmának gyakorlati végét jelentették. A birodalom európai területe a háborúk előtti állapothoz képest töredékére zsugorodott; a Balkán-félsziget belső területei nagyrészt a balkáni nemzetállamok ellenőrzése alá kerültek. A területi rendezés azonban korántsem jelentette a nemzeti kérdés megoldását: az új határok etnikailag rendkívül vegyes területeket vágtak ketté, és a macedóniai lakosság identitása – amely a 20. század elején semmiképpen sem felelt meg a későbbi egységes macedón nemzetfogalomnak – a bolgár, szerb és görög nacionalizmus versengő állításai között őrlődött. A **macedón kérdés** ebben az időszakban vált a balkáni politika tartós feszültséggócává; a fejezet későbbi részei, például A macedón kérdés és a Balkán-háborúk és A jugoszláv háborúk tárgyalják, hogyan hatott ez a vita a 20. század további konfliktusaira.

A háborúk demográfiai következményei drámaiak voltak, ám a pontos számok erősen vitatottak. A hadműveletek és az etnikai erőszak nyomán több százezer ember kényszerült elhagyni lakóhelyét: muszlimok Macedóniából, Trákiából és a mai Albánia területéről az Oszmán Birodalom megmaradt részeibe, görögök Bulgáriából Görögországba, szerbek pedig az újonnan megszerzett területekre irányuló állami telepítéspolitika keretében érkeztek. A menekültek és a belső kitelepítettek számát a kortárs statisztikák és a későbbi történeti becslések 100 ezer és 500 ezer fő közé teszik; a bizonytalanság oka, hogy a háború alatt nem készültek megbízható népszámlálások, és a felek eltérő kritériumok szerint sorolták be a lakosságot.

Az emlékezetpolitikai megítélés élesen megoszlik. A győztes nemzetállamokban – Szerbiában, Görögországban, Montenegróban és Bulgáriában – a háborúk a nemzeti felszabadulás és az „ősi területek” visszaszerzésének narratívájában élnek tovább; az iskolai történelemkönyvek és a hivatalos emlékezet hősként ábrázolja a hadvezéreket, és gyakran elhallgatja a civilek elleni erőszakot. Az oszmán–török és a balkáni muszlim közösségek emlékezetében ugyanezek az évek a birodalmi összeomlás, a kényszerű elvándorlás és a kiűzetés traumájaként jelennek meg. A Balkán-háborúk ebben az értelemben a későbbi 20. századi etnikai tisztogatások előképeivé is váltak, noha ez az állítás maga is vitatott, és nem jelenti azt, hogy a két jelenség azonos mechanizmusú vagy azonos mértékű lett volna.

A háborúk nagyhatalmi következményei is túlmutattak a régión. Szerbia területi megerősödése fenyegette az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv tartományaiban élő szerb lakosságra vonatkozó befolyását, és hozzájárult a monarchia 1914-es háborús döntéséhez; Bulgária revánsvágya a későbbi központi hatalmak oldalára sodorta; az Oszmán Birodalom német orientációja pedig megerősödött. A Balkán-háborúk így a nagyhatalmi szövetségi rendszer feszültségeit is élezve közvetlenül előkészítették az első világháborút, amelyet a következő alfejezet Az első világháború kitörése tárgyal.

31.1.6 Források és bizonytalanságok

A Balkán-háborúk megismeréséhez rendelkezésre álló elsődleges források közé tartoznak a szövetségi szerződések, a londoni és bukaresti békeszerződések szövegei, a hadijelentések, a nagyhatalmak konzuli jelentései, a korabeli sajtó, valamint helyi egyházi és közösségi iratok. Különösen fontos, de forráskritikailag problémás az 1914-es Carnegie-jelentés, amely ugyan részletes terepmunkán alapult, de a szerzők nem mindig tudták ellenőrizni az elbeszéléseket, és a jelentés későbbi politikai felhasználása torzította az értelmezését. A katonai és polgári áldozatok, a mozgósított hadseregek létszáma és a menekültek száma mind becslés jellegű; a különböző nemzeti statisztikák gyakran egymásnak ellentmondó kategóriákat használtak, ezért a szakirodalom is nagy eltéréseket mutat.

A mai történetírásban több kérdés körül nincs teljes konszenzus. Vita folyik arról, hogy a Balkán-szövetség létrejötte elsősorban nemzeti felszabadító célt szolgált-e, vagy a balkáni államok területi terjeszkedését leplezte; arról, hogy Albánia határainak meghúzása mennyiben volt igazságos vagy nagyhatalmi alkuk eredménye; és arról, hogy a háborúk során elkövetett atrocitások milyen mértékben voltak előre eltervezettek, illetve a hadviselés és a helyi etnikai feszültségek spontán következményei. A macedón lakosság korabeli identitásának megítélése szintén érzékeny kérdés: a nemzeti történetírások egymással versengő kategóriákat használtak, és a mai macedón nemzetfogalom visszavetítése ugyanolyan anakronizmus, mint a szerb vagy bolgár nemzeti hovatartozás egyoldalú állítása.

31.1.7 Rövid összefoglaló

- Az 1912–1913-as Balkán-háborúk az Oszmán Birodalom európai uralmának felszámolását és a balkáni nemzetállamok területi átrendeződését hozták.
- A Balkán-szövetség tagjai – Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró – eltérő területi célokat követtek, ezért a szövetség már létrejöttekor magában hordozta a későbbi konfliktust.
- Az első Balkán-háborúban a szövetségesek gyors katonai sikerei nyomán az Oszmán Birodalom elvesztette európai területeinek nagy részét; a londoni béke Albánia kérdését a nagyhatalmakra bízta.
- Albánia függetlenségét a nagyhatalmak elismerték, de határai közül sok albán lakta terület kimaradt, ami tartós feszültséget okozott.

- A macedóniai zsákmány felosztása körüli vita a második Balkán-háborúhoz vezetett; Bulgária vereséget szenvedett, és a bukaresti béke új, de etnikailag továbbra is vegyes határokat rögzített.
- A háborúk során tömeges menekültáradat és etnikai erőszak keletkezett; a pontos áldozatszámok és demográfiai adatok ma is vitatottak.
- A Balkán-háborúk emlékezetpolitikai megítélése megosztott: a győztes nemzeti narratívákban felszabadítás, a vesztesek és a balkáni muszlim közösségek emlékezetében katasztrófa.
- A háborúk kiélezték a nagyhatalmi ellentéteket, és közvetlenül előkészítették az első világháború kitörését.

31.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Balkán-szövetség tagjainak területi céljait, és mutassa be, miért volt eleve konfliktusforrás a felosztás!

2. Milyen szerepet játszottak a nagyhatalmak a Balkán-háborúkban, különösen Albánia létrejöttében és határainak meghúzásában?

3. Miért alakult ki a második Balkán-háború, és milyen következményei voltak a bukaresti béke a régió állami térképére?

4. Hogyan változtatta meg a Balkán-háborúk a régió etnikai és demográfiai viszonyait, és milyen forrásproblémák nehezítik a pontos képalkotást?

5. Milyen értelemben tekinthetők a Balkán-háborúk az első világháború előképének, mind regionális, mind nagyhatalmi szempontból?

31.2 Az első világháború kitörése

A szarajevói merénylet 1914. június 28-án nem légüres térben történt: a Balkán-háborúk utáni feszült nemzetközi légkör, a délszláv egységtörekvések és a nagyhatalmi szövetségi rendszerek egyaránt szerepet játszottak abban, hogy a trónörökös elleni merényletből világháború lett. Az esemény a balkáni front megnyílásához vezetett, de a front megnyílása nem csupán a nagyhatalmi döntéshozók akaratát tükrözte: a szerb hadsereg ellenállása, a boszniai társadalom megosztottsága és a helyi nemzeti mozgalmak dinamikája is meghatározó volt. Ez az alfejezet a merényletet, a júliusi válságot és az 1914-es szerbiai hadjáratot tárgyalja, különválasztva a dokumentált tényeket a tudományos vitáktól.

31.2.1 A szarajevói merénylet: esemény és kontextus

1914. június 28-án, a Julián-naptár szerint június 15-én, a **Szent Vitus napján** (szerbül **Vidovdan**) tartott ünnep napján **Ferenc Ferdinánd** osztrák főherceg, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörököse és felesége, **Chotek Zsófia** hercegné Szarajevóban tartózkodott. A látogatás a monarchia boszniai hadgyakorlatainak záróeseménye volt, és a helyi lakosság körében érzékeny pontnak számított: a boszniai szerbek számára a Vidovdan mindenekelőtt az 1389-es rigómezei csata emléknapja volt, amely a szerb nemzeti tudatban a középkori szerb állam bukásának és a védekező hősiességnek a szimbólumává vált. A trónörökös látogatása így egyszerre volt birodalmi legitimációs aktus és provokatív gesztus a boszniai szerb közösség egy része számára.

A menet útvonalán több merénylő helyezkedett el, akiket a **Mlada Bosna** (bosnyák/szerbhorvátul **Mlada Bosna**, magyarul **Ifjú Bosznia**) elnevezésű, heterogén összetételű ifjúsági mozgalom aktivistái toboroztak. Az első támadást **Nedeljko Čabrinović** hajtotta végre, aki bombát dobott a trónörökös kocsijára, de a bomba lepattant, és a mögöttes járműben megsebesített több kísérőt. A merényletkísérlet után Ferenc Ferdinánd a városházára ment, majd úgy döntött, hogy meglátogatja a kórházban fekvő sebesülteket. Az útvonal hirtelen megváltozott, de a kísérő sofőr rosszul kanyarodott, és a jármű a **Latin-hídnál** (bosnyák/szerbhorvátul **Latinska ćuprija**) megállt. Ekkor **Gavrilo Princip**, a csoport egyik tagja, pisztolyával rálőtt a párra: Ferenc Ferdinánd és Zsófia röviddel ezután meghalt. A merénylet szinte azonnal hatalmas diplomáciai válságot indított el.

A merénylet hátterében a boszniai társadalom megosztottsága állt. Bosznia-Hercegovina 1878-tól osztrák-magyar megszállás alatt, 1908-tól pedig annexióval a monarchia részévé vált, ami a szerb nemzeti mozgalomban mély sérelmet keltett. A **Balkán-háborúk** (1912–1913) nyomán Szerbia megerősödött, és a délszláv egység radikális hívei számára – mind a Szerb Királyságban, mind a monarchia délszláv területein – a boszniai szerbek felszabadítása egyre inkább reális politikai célként fogalmazódott meg. A Mlada Bosna tagjai azonban nem csupán szerb nacionalisták voltak: a mozgalomban boszniai szerbek, horvátok és muszlimok is részt vettek, és ideológiájuk a délszláv egységen kívül a társadalmi forradalom, a monarchiaellenesség és a nemzeti emancipáció különböző irányzatait kombinálta. Ez a heterogenitás fontos, mert a merényletet nem lehet kizárólag „szerb nemzeti” akcióként értelmezni, még ha a résztvevők többsége szerb nemzetiségűnek vallotta is magát.

31.2.2 A merénylet szereplői és a konspiráció

A merénylet hátterének megítélése a mai napig a történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A vizsgálati anyagok szerint a merénylőket **Danilo Ilić** toborozta és koordinálta, aki kapcsolatban állt a **Fekete Kéz** (szerbül **Crna Ruka**, hivatalos nevén **Ujedinjenje ili Smrt**, azaz **Egyesülés vagy Halál**) nevű titkos szerb tiszti szervezettel. A Fekete Kéz vezetője **Dragutin Dimitrijević**, ismertebb nevén **Apis** volt, aki a szerb katonai hírszerzés befolyásos alakjaként korábban kulcsszerepet játszott a Balkán-háborúkat megelőző hatalmi játszmákban. A merénylők kiképzést kaptak, és fegyvereket szereztek a szerb katonai szervezetektől, de a pontos kapcsolati láncolat – különösen arra vonatkozóan, hogy a szerb kormány tudott-e a merénylet tervéről – vitatott.

A dokumentált tények közé tartozik, hogy a merénylet résztvevői Szerbián keresztül jutottak Boszniába, és hogy a szerb hatóságok egyes tisztviselői segítették az átjutást. Az is dokumentált, hogy a szerb kormányzat bizonyos szintű figyelmeztetést kapott a merénylet tervéről, de ennek pontos tartalma és az, hogy a kormányfő, **Nikola Pašić** milyen intézkedéseket tett, a források ellentmondásossága miatt nem egyértelmű. A modern történetírás konszenzusa szerint a merényletet nem a szerb állam hivatalos politikájaként kell értelmezni, hanem a szerb katonai elit egy részének és a boszniai ifjúsági mozgalom együttműködéséből fakadó, irreguláris akcióként. Ugyanakkor az osztrák-magyar hatóságok számára a szerb kormány felelőssége bizonyítottnak tűnt, és ezt az értelmezést a diplomáciai nyomásgyakorlás eszközeként használták.

A merénylet utáni büntetőeljárásban a boszniai szerb közösség tagjait szélesebb körben is retorziók érték. Szarajevóban szerbellenes tüntetések törtek ki, szerb tulajdonú üzleteket és iskolákat rongáltak meg, és több boszniai szerb cigányt, valamint ortodox pópát bántalmaztak. Ez a szerbellenes erőszakhullám az osztrák-magyar hatóságok passzív vagy aktív támogatásával zajlott, és a háború kirobbanása után még súlyosabbá vált. A merénylet tehát nemcsak a nagyhatalmi diplomáciai válságot indította el, hanem a helyi társadalom etnikai-vallási feszültségeit is felszínre hozta.

31.2.3 A nagyhatalmi szövetségi rendszer és a balkáni érdekszférák

A szarajevói merényletet követő válság a nagyhatalmi szövetségi rendszer logikája szerint eszkalálódott. A 20. század elején a Balkán két szövetségi blokk ütközőzónájává vált. Az **antant** (francia **entente**, angol **Entente**) hatalmak – mindenekelőtt Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia – közül Oroszország külpolitikája különösen érzékeny volt a balkáni kérdésekre: a cári birodalom a délszláv népek védelmezőjeként, a pánszláv eszme híveként és a Fekete-tengeri szorosok ellenőrzésének stratégiai érdekében lépett fel. Szerbia, amely a Balkán-háborúk után területileg és katonailag megerősödött, Oroszország legfontosabb balkáni szövetségese volt, de Moszkva nem feltétlenül támogatta a szerb expanzió minden irányát.

A **központi hatalmak** (németül **Mittelmächte**) – elsősorban Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia – a Balkánt saját befolyási övezetüknek tekintették. A Monarchia számára a délszláv kérdés létkérdés volt: a boszniai annexió után a szerb állam megerősödése közvetlen fenyegetést jelentett a soknemzetiségű birodalom stabilitására. Németország, amely a Monarchia legfőbb szövetségese volt, stratégiai okokból támogatta Bécset, különösen mert a német politikai elit attól tartott, hogy Oroszország és Franciaország bekeríti a birodalmat. A szövetségi rendszer merevsége – amelyet a korszak diplomatái „vasként” jellemeztek – csökkentette a válságkezelés rugalmasságát.

A Balkán-háborúk után a helyi hatalmi viszonyok is átalakultak. Szerbia területét és hadseregét megnövelte, de a **Macedónia** feletti uralma miatt feszült viszonyba került Bulgáriával, amely revánsra készült. Görögország és Románia is új területi követelésekkel lépett fel. Az Oszmán Birodalom, amely a Balkán-háborúkban elvesztette európai területeinek nagy részét, a háború kirobbanásakor még nem döntött a csatlakozásról, de a német befolyás erősödött az oszmán hadseregben és politikában. A régió tehát nem egyszerűen a nagyhatalmi rivalizálás passzív terepe volt, hanem a helyi államok és mozgalmak aktív szereplőkként alakították a válságot.

31.2.4 A júliusi válság: az ultimátumtól a hadüzenetekig

A merénylet után Bécsben a háborús párt erősödött meg. **Leopold Berchtold** külügyminiszter és **Franz Conrad von Hötzendorf** vezérkari főnök a Szerbia elleni határozott fellépést szorgalmazta, míg a magyar miniszterelnök, **Tisza István** kezdetben óvatosabb volt, mert attól tartott, hogy a délszláv területek annektálása felborítaná a monarchia etnikai egyensúlyát. A német kormány, élén **Theobald von Bethmann-Hollweg** kancellárral, 1914. július 5–6-án biztosította Bécset arról, hogy számíthat Németország támogatására, akár egy Szerbiával szembeni háború esetén is. Ezt a támogatási ígéretet szokás **„biankó csekk”** (német **Blankovollmacht**) kifejezéssel jelölni, bár a pontos tartalom és a német döntéshozatali folyamat belső vitái a történetírásban továbbra is vitatottak.

1914. július 23-án az Osztrák–Magyar Monarchia ultimátumot adott át Szerbiának, amelyben tíz pontot fogalmazott meg. Az ultimátum követelte többek között a Monarchia-ellenes propaganda betiltását, a merényletben érintett tisztek és politikusok eltávolítását, és ami a legsúlyosabb pont volt, osztrák-magyar rendőri szervek beavatkozását a szerbiai nyomozásban. A szerb kormány – miután Oroszországtól támogatási ígéretet kapott – a 48 órás határidő alatt válaszolt, és a pontok többségét elfogadta, de az osztrák rendőri beavatkozást elutasította. A szerb válasz az európai diplomáciai körök egy részében meglepetést keltett engedékenységével, de Bécs számára ez nem volt elegendő.

1915. július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. Ez a lépés indította el a nagyhatalmi láncreakciót: Oroszország részleges, majd általános mozgósítást rendelt el, Németország augusztus 1-én hadat üzent Oroszországnak, augusztus 3-án Franciaországnak,

és miután a német csapatok augusztus 4-én megtámadták Belgiumot, Nagy-Britannia is belépett a háborúba. A Balkánon az osztrák-magyar hadüzenet már augusztusban nyitotta meg a közvetlen katonai konfliktust, de a világháborús keretek miatt a balkáni front hamarosan összekapcsolódott a keleti és a nyugati frontokkal.

A júliusi válság megítélését a történetírás hosszú időn át a „háborús felelősség” kérdése körül forogta. A versailles-i békeszerződés 231. cikke a háború kitöréséért a Német Birodalmat és szövetségeseit tette felelőssé, de ez a megállapítás politikai és jogi jellegű volt, nem történeti elemzés eredménye. A modern szakirodalom konszenzusa szerint a háború kirobbanása nem egyetlen ország döntésén múlott, hanem a szövetségi rendszerek, a katonai tervezés belső kényszerei, a diplomáciai hibák és a balkáni feszültségek együttes következménye volt. Ugyanakkor a pontos súlyok megítélésében továbbra is éles viták folynak.

31.2.5 A Balkán-háborúktól a szerbiai frontig

A Balkán-háborúk lezárása után a Szerb Királyság katonailag kimerült, de hadserege tapasztalt és motivált volt. Az ország területe a Balkán-háborúkban mintegy 80%-kal nőtt, de a megszerzett területek – különösen Macedónia – etnikai és adminisztratív integrációja még alig kezdődött el. A szerb hadsereg a háború kitörésekor körülbelül 400-450 ezer főt tudott mozgósítani, de a felszerelés, a lőszerkészlet és a tüzérség elégtelen volt, és a hadsereg a Balkán-háborúk utáni kimerültségtől szenvedett. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege viszont nagyságrendileg nagyobb erőt képviselt, de a szerb frontot a keleti front mellett kellett fenntartania, és a helyi viszonyok – a hegyvidéki terep, a rossz utak, a járványok – jelentős akadályt jelentettek.

A szerb katonai doktrína a védekezésre és a döntő csaták elkerülésére épült, legalábbis a háború első szakaszában. A szerb hadsereg főparancsnoka **Radomir Putnik** tábornagy volt, aki a Balkán-háborúkban szerzett tapasztalatait a frontok egyensúlyának fenntartására használta. A főváros, Belgrád közvetlenül a határ mentén feküdt, ami a város védelmét különösen nehézzé tette. Az osztrák-magyar erők, amelyeket **Oskar Potiorek** tábornagy irányított, három irányból támadtak: a Duna mentén Belgrád felé, a Száva mentén, és a Drina folyónál. A támadás 1914. augusztus 12-én indult meg.

A front megnyílásának első szakasza az osztrák-magyar erők számára kezdeti sikereket hozott, de a szerb hadsereg a **Cer-hegyi csatában** (szerbül **Cerska bitka**, 1914. augusztus 16–19.) meghátrálásra kényszerítette az ellenséget. Ez a győzelem volt az antant első jelentős katonai sikere a háborúban, és nagy morális jelentőséggel bírt. A csata során mindkét oldal súlyos veszteségeket szenvedett, a szerb hadsereg pedig a győzelem ellenére súlyos lőszer- és felszereléshiánnyal küzdött.

A második osztrák-magyar offenzíva 1914 őszén indult, és ezúttal a szerb hadsereg nehéz helyzetbe került. Az osztrák-magyar erők novemberben mélyen benyomultak Szerbia területére, december 2-án pedig elfoglalták Belgrádot. A szerb hadsereg azonban a **Kolubara-csatában** (szerbül **Kolubarska bitka**, 1914. november–december) ellentámadást indított, és december 15-ig visszafoglalta a fővárost, és ismét kiszorította az osztrák-magyar erőket Szerbia területéről. A Kolubara-csata az első világháború egyik legnagyobb fordulata volt a balkáni fronton, de a győzelem horribilis áldozathozatalt követelt. A szerb hadsereg veszteségei az 1914-es hadjárat során a halottak, sebesültek, fogságba esettek és betegek együttes számában 130-150 ezer főre becsülhetők, míg az osztrák-magyar veszteségek hasonló nagyságrendűek voltak, bár a pontos számok a forrásoktól függően eltérnek. A becslések bizonytalansága miatt a szakirodalomban gyakran intervallumokat adnak meg.

31.2.6 A frontok kiszélesedése: Oszmán Birodalom és Bulgária

A szerbiai front 1914 végére patthelyzetbe került, de a balkáni hadszíntér már nem korlátozódott a Monarchia és Szerbia közötti háborúra. Az Oszmán Birodalom – amely 1914. augusztus 2-án titkos szerződést kötött Németországgal – 1914. október 29-én a német haditengerészeti erők támadásával belépett a központi hatalmak oldalán. A támadást a német **Goeben** és **Breslau** csatahajók hajtották végre, amelyek a háború kitörésekor a Földközi-tengeren tartózkodtak, és az oszmán haditengerészet kötelékébe álltak. Az oszmán belépés a balkáni frontot a kaukázusi és a mezopotámiai hadszíntérrel kötötte össze, és megnyitotta a Dardanellák és a szorosok kérdését, ami az antant számára stratégiai célpontot jelentett. Az 1915-ös **gallipoli** (Dardanellák) hadművelet már ehhez a kiszélesedett frontvonalhoz tartozik, és részletes tárgyalása a következő alfejezetre marad.

Bulgária belépése 1915. októberben történt, amikor a bolgár kormány a központi hatalmak oldalán hadat üzent Szerbiának. Ez a lépés a szerbiai front összeomlásához vezetett 1915 végén, de ez már az 1914-es kitörés közvetlen eseményein túlmutat. Az 1914-es év balkáni katonai eseményei azonban megmutatták, hogy a régió nem pusztán a nagyhatalmi háború egyik mellékhadszíntere, hanem a háború kirobbanásának gyújtópontja, és a helyi államok lépései döntően befolyásolják a világháború menetét.

31.2.7 A háború első hónapjainak társadalmi tapasztalata

A szerbiai front megnyílása nem csupán a hadseregek összecsapását jelentette, hanem a civil lakosság tömeges szenvedését is. A frontvonalak mentén fekvő falvak elpusztultak, a lakosság egy része menekülni kényszerült, és az élelmiszerhiány valamint a hadseregek rekvirálásai tömeges nélkülözést okoztak. A harcok során mindkét fél katonái atrocitásokat követtek el a civil lakosság ellen, de az osztrák-magyar hadsereg megtorló akciói Szerbiában – amelyek a szerb partizán- és civilellenességet a háború kezdetétől kísérték – különösen súlyosak voltak. A dokumentált visszaélések közé tartozik falvak felgyújtása, civilek kivégzése és a gyanúsítottak tömeges internálása. A pontos civil áldozatszámok az 1914-es hadjáratra vonatkozóan rendkívül bizonytalanok, mivel a korabeli statisztikák hiányosak, és a források jelentős része propaganda célokat szolgált.

A civilek szenvedését tovább súlyosbították a járványok. 1914 végén és 1915 elején **tífuszjárvány** tört ki, amely a szerb hadsereg és a lakosság sorait egyaránt tizedelte. A járvány következtében a becslések szerint több tízezer ember halt meg, de a pontos számok vitatottak. A járványok terjedését a rossz higiénés körülmények, a menekültáradat és a kimerült egészségügyi rendszer együttesen okozta. A járványok emberi következményei a háború eddigi katonai veszteségeihez hasonló nagyságrendűek voltak, és a balkáni front emberi költségeit a kortársak számára is láthatóvá tették.

A boszniai és horvát területeken a háború kezdete eltérő módon érintette a lakosságot. A Monarchia délszláv tartományaiban a hadüzenet után fokozódott a szerb lakossággal szembeni elnyomás, internálások és gyűjtőtáborok felállítása kezdődött. Ugyanakkor a horvát és szlovén politikai elitek nagy része kezdetben kitartott a monarchia mellett, remélve, hogy a háború utáni rendezés keretében délszláv autonómiát vagy föderalizációt érhet el. A délszláv egységgondolat hívei közül sokan azonban emigrációba vonultak, és később megalakították a **Jugoszláv Bizottságot**, amely a délszláv állam létrehozását szorgalmazta. Ez a folyamat azonban már a háború éveiben bontakozott ki, és részletes tárgyalása a későbbi fejezetekhez tartozik.

A nők szerepe a háború első hónapjaiban a balkáni fronton is átalakult. A fronton harcoló férfiak helyett a nők a mezőgazdasági munkában, a családok ellátásában és a sebesültellátásban vettek részt, és a hátországban a háborús gazdaság fenntartásában is szerepet játszottak. A

nők tapasztalatait a korabeli források kevéssé dokumentálták, és a modern történetírás csak az utóbbi évtizedekben kezdte ezeket a hangokat beemelni. A balkáni front emberi költségei tehát nem csupán a harcoló katonák veszteségeiben mérhetők, hanem a hátország társadalmi átalakulásában is.

31.2.8 Források és bizonytalanságok

A szarajevói merénylet és a júliusi válság kutatása rendkívül gazdag, de egyben erősen polarizált forrásbázisra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a merénylet büntetőeljárásának jegyzőkönyvei, az osztrák-magyar hatóságok vizsgálati anyagai, a résztvevők későbbi emlékiratai, a diplomáciai iratok és a kormányok által kiadott úgynevezett „színes könyvek”. Ez utóbbiak – például az osztrák-magyar vörös könyv, a szerb kék könyv, a német fehér könyv és az orosz narancssárga könyv – azonban erősen válogatott iratgyűjtemények voltak, amelyek a kiadó kormányok diplomáciai álláspontját támasztották alá. A modern történetírásban ezért az ezekből származó adatokat kritikával kell kezelni.

A katonai események forrásai közé tartoznak a hadseregek hivatalos jelentései, a parancsnokok visszaemlékezései, a katonák naplói és levelei, valamint a korabeli sajtó. A frontvonalon készült feljegyzések gyakran túlzóak vagy hiányosak, és a veszteségszámok a forrás típusától függően jelentősen eltérnek. A civil lakosság tapasztalataira vonatkozóan a források még vegyesebb képet mutatnak: a hivatalos jelentések gyakran figyelmen kívül hagyták a civilek szenvedését, míg a menekültek elbeszélései és a polgári naplók a terror és a nélkülözés szubjektív élményét rögzítik.

A vitatott értelmezések közé tartozik mindenekelőtt a szerb kormány felelősségének kérdése. Az osztrák-magyar és a német diplomáciai anyagok a szerb államot közvetlenül felelősség terhelték, míg a szerb források a merényletet az államtól független irreguláris akcióként mutatták be. A modern történetírásban e két véglet között számos árnyalt álláspont létezik, és a mai napig nincs konszenzus abban, hogy a szerb miniszterelnök, Nikola Pašić tudott-e a tervről, és ha igen, milyen intézkedéseket tett. A Fekete Kéz szerepe szintén vitatott: egyes történészek a szervezetet a merénylet fő szervezőjének tekintik, míg mások szerint a Mlada Bosna tagjai elsősorban saját elhatározásukból cselekedtek, és a Fekete Kéz csak közvetett segítséget nyújtott.

A német „biankó csekk” értelmezése szintén vitatott. A dokumentumokból kitűnik, hogy a német kormány támogatást ígért Bécsnek, de a támogatás pontos tartalma és az, hogy a német vezetés mennyiben kívánta a háború kiszélesedését, a mai napig historiográfiai vita tárgya. Hasonlóképpen vitatott az orosz mozgósítás szerepe: vajon az orosz döntéshozatal katonai lépései tették-e elkerülhetetlenné a háborút, vagy a német-osztrák döntések már korábban bezárták a tárgyalásos út lehetőségét? Ezek a kérdések a háborús felelősségről szóló, hosszú ideje tartó vitákhoz kapcsolódnak, és semmiképpen nem tekinthetők lezártnak.

A balkáni front 1914-es hadműveleteire vonatkozó adatoknál különösen fontos jelezni a becslések bizonytalanságát. A Cer-hegyi és a Kolubara-csaták veszteségszámai a különböző hadtörténeti munkákban jelentősen eltérnek, és a civil áldozatokra vonatkozóan nincs megbízható átfogó statisztika. A tífuszjárvány halálos áldozatainak száma ugyancsak becsült érték, és a korabeli egészségügyi nyilvántartások hiányossága miatt a valós szám valószínűleg magasabb volt a regisztráltnál. Az olvasónak ezért minden konkrét számnál tudatában kell lennie annak, hogy az adat forrása, keletkezési ideje és módszertana meghatározza a megbízhatóságot.

31.2.9 Rövid összefoglaló

- 1914. június 28-án Szarajevóban a Mlada Bosna tagja, Gavrilo Princip meggyilkolta Ferenc Ferdinándot és feleségét, ami a júliusi válságot és a világháborút közvetlenül

kirobbantotta.

- A merénylet a boszniai annexió és a Balkán-háborúk utáni délszláv feszültségek, valamint a szerb katonai elit egy részének titkos szervezeteivel összefüggő radikális nacionalizmus következménye volt.
- A szerb kormány felelőssége és a Fekete Kéz szerepe a mai napig vitatott; a modern szakirodalom konszenzusa szerint a merénylet nem egyszerűen a szerb állam politikája volt, hanem irregularis csoportok akciója.
- A nagyhatalmi szövetségi rendszer merevsége, különösen a német támogatási ígéret és az orosz mozgósítási döntések láncolata tette lehetetlenné a válság tárgyalásos megoldását.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. július 28-án hadat üzent Szerbiának, majd a nagyhatalmak augusztusi hadüzenetei világháborúvá szélesítették a konfliktust.
- A balkáni front 1914 augusztusában nyílt meg, és a szerb hadsereg a Cer-hegyi és a Kolubara-csatákban visszaverte az osztrák-magyar offenzívákat, de mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett.
- Az 1914-es hadjárat során a civil lakosság tömegekben menekült, a tífuszjárvány és a megtorlások pusztítása az emberi szenvedést a katonai veszteségek mellé emelte.
- Az Oszmán Birodalom 1914. októbere végén csatlakozott a központi hatalmakhoz, ami a balkáni frontot a Dardanellák és a szorosok kérdésével kötötte össze.

31.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a szarajevói merénylet a boszniai annexióhoz és a Balkán-háborúk utáni délszláv feszültségekhez? Milyen helyi és nagyhatalmi tényezők tették a válságot világháborúvá?
2. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a szerb kormány és a Fekete Kéz felelősségével kapcsolatban? Mely források támasztják alá az egyes értelmezéseket?
3. Miért vezetett a júliusi válság olyan gyorsan a hadüzenetek láncolatához? Milyen szerepet játszott a német „biankó csekk” és az orosz mozgósítás a krízis eszkalációjában?
4. Hasonlítsa össze az 1914-es szerbiai hadjárat első és második osztrák-magyar offenzíváját! Milyen katonai és társadalmi okok magyarázzák a szerb hadsereg ellenállóképességét?
5. Milyen forrásokból ismerhetjük meg a balkáni front civil lakosságának tapasztalatait, és miért bizonytalanok a veszteségszámok? Hogyan befolyásolja ez a háború emlékezetét?

31.3 A háború és a megszállások

Az Az első világháború kitörése alfejezetben bemutatott eseménysor nyomán 1915 őszére a Balkán a nagyhatalmi szembenállás egyik legkegyetlenebb hadszínterévé vált. A központi hatalmak szerbiai offenzívája, Bulgária hadba lépése és az antant szaloniki partraszállása nyomán a régió országai és lakói hosszú évekre a háborús megszállás, a nélkülözés és az erőszak mindennapjai közé kerültek. Jelen alfejezet a háború és a megszállások időszakát tekinti át, különös tekintettel Szerbia felosztására, a bolgár és görög hadszíntér eseményeire, a polgári lakosság szenvedésére, valamint a háborús gazdaság működésére.

31.3.1 Szerbia megszállása és a központi hatalmak uralma

1915 őszén a központi hatalmak összehangolt hadműveletet indítottak Szerbia ellen. Az osztrák–magyar és a német csapatok augusztus végétől északról, míg a Bulgária 1915. október 14-i hadba lépése után a bolgár hadsereg keletről támadta az országot. A szerb hadsereg kétfrontos harcra kényszerült, és a túlerő elől déli irányba, Albánia hegyei felé vonult vissza. A **nagy visszavonulás** (szerbül *Veliko povlačenje*) 1915 novembere és decembere között zajlott; a hadsereggel együtt több tízezer civil is elmenekült. A menetoszlopokat éhség, hideg és járványok tizedelték, a hegyi utakon a hátramaradók közül sokan meghaltak. A visszavonulás áldozatainak pontos száma a mai napig vitatott; a dokumentált tény a súlyos emberveszteség, a becslések azonban több tízezertől százezres nagyságrendig terjednek, és gyakran a nemzeti emlékezetpolitika befolyásolja őket.

A szerb kormány és a hadsereg maradványai 1915 decembere és 1916 eleje között szövetséges hadihajókon Korfura és Bizertébe evakuálódtak. A **szerb hadsereg** (mintegy 150–160 ezer fő a becslések szerint) később a szaloniki fronton újjászerveződött, és 1916-tól újra bekapcsolódott a harcokba. Szerbia területét a központi hatalmak három fő megszállási övezetre osztották. Az északi és nyugati részeket, köztük Belgrádot, **osztrák–magyar katonai kormányzóság** alá vonták; a keleti és déli területeket, így Macedóniát és Niš környékét **bolgár megszállás** alá helyezték; a stratégiai fontosságú bányavidékek és vasútvonalak felett pedig a **német** hadvezetés szerzett ellenőrzést. A megszállási határokat a katonai érdekek határozták meg, nem a korábbi közigazgatási beosztás.

A három megszálló rezsim politikája eltérő volt, de mindegyik a helyi lakosság elnyomására és az erőforrások kizsákmányolására épült. Az osztrák–magyar hatóságok a szerb politikai és kulturális elit lefejezésére törekedtek: a nemzeti intézményeket bezárták, a politikai vezetőket internálták, a szerb nyelvű oktatást és sajtót betiltották. A bolgár megszállók a megszállt területek **bolgárosítását** tűzték ki célul; a szerb iskolákat és egyházi intézményeket felszámolták, a lakosságot pedig a bolgár nyelv és identitás átvételére kényszerítették. A német hatóságok elsősorban a gazdasági erőforrások kiaknázására koncentráltak, és a megszállás katonai logikáját érvényesítették.

Az ellenállás nem szűnt meg: a visszavonuló szerb hadsereg hátrahagyott egységei és a helyi **csetnik** csoportok gerilla-hadviselést folytattak. A legjelentősebb fegyveres felkelés, a **Toplica-felkelés** 1917 február–márciusában robbant ki Dél-Szerbiában, elsősorban a bolgár megszállás alatt álló területeken. A felkelést a bolgár és osztrák–magyar erők brutálisan leverték; a megtorlás során a dokumentált források szerint több ezer civilt gyilkoltak meg, és számos falut felégettek. Az esemény a szerb nemzeti emlékezetben a megszállás elleni hősies küzdelemként, a bolgár történetírásban viszont gyakran a szerb irregularis erők provokációjaként jelenik meg, ami jól mutatja a háborús atrocitások értelmezésének emlékezetpolitikai megosztottságát.

31.3.2 A bolgár hadszíntér és a macedóniai front

Bulgária hadba lépése nemcsak Szerbia sorsát pecsételte meg, hanem új frontot nyitott a Balkán déli részén. A bolgár hadsereg 1915 októberében elfoglalta Szerbia délkeleti részeit, beleértve Macedónia nagy részét és a Vardar folyó völgyét. A bolgár előrenyomulás elvágta a szerb visszavonulás hagyományos útvonalát, és így közvetve hozzájárult az albániai katasztrófához. A bolgár hadvezetés ugyanakkor a megszállt területeket nem pusztán katonai zónaként kezelte: a **bolgár nemzeti célok** részeként Macedóniát és a Morva-völgy keleti szakaszát bolgár etnikai területnek tekintette, és a megszállást a területi igények bejelentéseként fogta fel.

A szövetségesek válaszul 1915 októberében partra szálltak **Szaloniki** (görögül *Thesszaloniki*) kikötőjében. A brit és francia erők, később olasz és orosz kontingensekkel kiegészülve, **szaloniki**

front néven egy új, hosszú állóháborús hadszínteret hoztak létre. A front a görög–szerb határ mentén húzódott, és a háború végéig lekötötte a központi hatalmak erőit, ugyanakkor a görög kormány hivatalosan semleges maradt, ami jogilag és politikailag is feszült helyzetet teremtett. A szövetséges csapatok jelenléte Szalonikiben és környékén gyakorlatilag megszállásnak is tekinthető, noha a helyi lakosság egy része üdvözölte az antant erőit, mert védelmet remélt a bolgár terjeszkedéssel szemben.

1916 augusztusában a bolgár hadsereg újabb támadást indított, ezúttal a görög **Kelet-Macedónia** ellen. A görög kormány – élén Konstantin királlyal – a semlegesség fenntartása érdekében nem adott parancsot az ellenállásra. A görög **IV. hadtest** a mai Dráma, Kavala és Serres térségében állomásozott, de a bolgár csapatok 1916. augusztus 17–21. között gyakorlatilag harc nélkül lefegyverezték, a katonákat és tiszteket pedig internálták. A bolgár megszállás alá került területekről a görög lakosság tömegesen menekült, a bolgár hatóságok pedig deportálásokat és atrocitásokat hajtottak végre. A megszállt területeken a görög iskolákat és templomokat bezárták, a helyi elitet elűzték vagy internálták. A bolgár megszállás mértékéről és brutalitásáról a háború alatt és után készült beszámolók – például a brit és francia diplomáciai jelentések, a menekültek vallomásai – nagyrészt egybehangzóan számolnak be, de a pontos áldozatszám és a deportáltak száma továbbra is vitatott; a görög történetírásban a **„kelet-macedóniai tragédia”** a nemzeti emlékezet meghatározó eleme, míg a bolgár források gyakran kisebbítik vagy elhallgatják az eseményeket.

A szaloniki front 1916 végétől 1918 szeptemberéig nagyjából változatlan vonalon állt. A szövetségesek többször kíséreltek meg áttörést, de a bolgár és német erők hatékonyan védekeztek. A front mögöttes területén, különösen a görög Észak-Görögországban, a háborús viszonyok, a rekvirálások és a mozgósítás súlyos nélkülözést okoztak. A front létrejötte tovább mélyítette a görög belpolitikai válságot, és közvetlenül vezetett a **nemzeti megosztottság** (görögül *Ethnikos Dichasmos*) kifejeződéséhez.

31.3.3 A görög hadszíntér és a nemzeti megosztottság

Görögország a világháború kitörésekor hivatalosan semleges volt, ám a belpolitikát már 1915-től éles szembenállás osztotta meg. **Elefthériosz Venizélosz** liberális politikus, aki a Balkán-háborúk idején miniszterelnökként a görög területi terjeszkedés fő szorgalmazója volt, az antant oldalán történő hadba lépést szorgalmazta, abban látva a **„nagy eszme”** (*Megáli Idéa*) – a görögök lakta területek egyesítése – megvalósításának lehetőségét. Ezzel szemben **I. Konstantin király** a német császár sógoraként a központi hatalmakkal szimpatizáló, a semlegességet fenntartani kívánó irányvonalat képviselte. A konfliktus 1915–1917 között a görög állam kettészakadásához vezetett: Venizélosz 1916-ban Szalonikiben **„Nemzeti Védelem”** néven párhuzamos kormányt alakított, amely az antant csapatokkal együttműködve ellenőrizte az ország északi részét, míg a királyi kormány Athénban a déli területek felett rendelkezett.

A megosztottság nem csupán politikai, hanem társadalmi és regionális törésvonal is volt. A Venizélosz-párti erők jellemzően a városi középosztályból, a kereskedő- és értelmiségi rétegből kerültek ki, és a Balkán-háborúkban megszerzett területek, valamint a keleti görögség védelmét tartották elsődlegesnek. A királypártiak bázisa a hagyományos elit, a hadsereg tisztikara és az ógörögországi agrárnépesség volt, akik a háborúba való belépést kockázatosnak és a központi hatalmakkal szembeni provokációnak tekintették. A kortárs megfigyelők és a későbbi történetírás egyaránt hangsúlyozza, hogy a **nemzeti szkizma** nem egyszerűen külpolitikai vita volt, hanem mély ideológiai és alkotmányos konfliktus, amely a monarchia és a parlamentáris elv összeütközését is magában hordozta.

A bolgár 1916-os előretörés Kelet-Macedóniában a királyi kormányt rendkívül nehéz helyzetbe hozta, mivel a lakosság joggal érezte elárulva magát a kormány passzivitása miatt. A szövetségesek

1917 júniusában ultimátumot intéztek Konstantinhoz, és blokád alá vonták a déli görög területeket. A király lemondott, és helyére második fia, **Sándor** lépett. Venizélosz visszatért Athénba, és 1917. július 2-án Görögország hivatalosan hadat üzent a központi hatalmaknak. Ezzel a görög állam egységesen az antant oldalán lépett be a háborúba, és a szaloniki fronton a görög hadsereg is bekapcsolódott a harcokba. A belpolitikai megosztottság azonban nem szűnt meg: a királypárti tiszteket és politikusokat eltávolították, a társadalomban pedig mély sebek maradtak, amelyek a két világháború közötti görög politikát is meghatározták.

31.3.4 A lakosság szenvedése és a megszállási politika

Az első világháború alatti megszállások és hadműveletek a balkáni polgári lakosság számára példátlan szenvedést hoztak. Szerbiában az 1915–1918 közötti megszállás időszakát a mindennapi erőszak, az internálások, a kényszermunka és az élelmiszer-rekvirálások miatti tömeges nélkülözés jellemezte. A megszálló hatóságok a **„hadijog”** alkalmazásával rendeleti úton szabályozták a lakosság életét: bevezették a kötelező munkaszolgálatot, elrendelték a termények beszolgáltatását, és korlátozták a mozgást. A szerb férfiak jelentős részét hadifogolyként vagy internáltként vitték el, ami a családok szétéséséhez és a mezőgazdasági munkaerőhiányhoz vezetett.

A járványok különösen súlyos csapást mértek a lakosságra. Szerbiában már 1914–1915 folyamán hatalmas **tífuszjárvány** pusztított, amely a megszállás első időszakában is tovább szedte áldozatait. A rossz higiénés viszonyok, a túlzsúfolt internálótáborok és az éhezés elősegítették a kolera és más fertőző betegségek terjedését. A dokumentált jelentések – különösen a Nemzetközi Vöröskereszt és a korabeli orvosi missziók beszámolói – egybehangzóan beszámolnak a tömeges halálozásról, de a pontos demográfiai veszteségre vonatkozó becslések széles skálán mozognak. A szerb lakosság háborús vesztesége – a katonai és polgári áldozatokat együttvéve – a legmagasabbak közé tartozott az európai hadviselő országok körében; egyes történészek a lakosság 15–20%-ának elvesztését valószínűsítik, míg mások ennél alacsonyabb, de így is katasztrofális arányt tartanak reálisnak. A vita forrása a megbízható népszámlálási és anyakönyvi adatok hiánya, valamint a háború utáni nemzeti statisztikák politikai motiváltsága.

A bolgár megszállás alatt álló területeken a lakosság szenvedése sajátos jelleget öltött. A bolgár hatóságok a megszállt szerb és görög területeken a **nemzeti homogenizálás** célját követték: a szerb és görög iskolákat bezárták, a tanítókat, papokat és értelmiségieket internálták, a helyi lakosságot pedig a bolgár nyelv és egyház elfogadására próbálták kényszeríteni. A beszámolók szerint a megszállók tömeges kitelepítéseket is végrehajtottak: a görög Kelet-Macedónia városaiból és falvaiból a lakosság egy részét Bulgáriába vagy a megszállt terület belső vidékeire szállították, míg másokat a front mögötti munkára hajtottak. A bolgár hatóságok által elkövetett atrocitások – gyilkosságok, nemi erőszak, fosztogatás – számos kortárs jelentésben és a háború utáni vizsgálóbizottsági anyagokban dokumentálva vannak, de a szisztematikusság és a szándékosság mértéke vita tárgya. A bolgár történetírás egy része a cselekményeket a „háborús rendkívüli állapot” részeként, nem pedig előre eltervezett etnikai tisztogatásként értelmezi, míg a görög és szerb történeti irodalom ezzel szemben gyakran a **bolgárosítási politika** tudatos és kegyetlen megnyilvánulásaként írja le.

A görög polgári lakosság szenvedése nem korlátozódott a bolgár megszállás alatt álló északi területekre. A szaloniki front ellátása és a szövetséges csapatok jelenléte miatt Észak-Görögország gazdasága és társadalma felfordult: a hadseregek rekvirálták az élelmiszert, a férfiakat mozgósították vagy a hadiiparban dolgoztatták. A tengeri blokád és a háborús kereskedelem visszaesése miatt az árak emelkedtek, és a városi szegények súlyos élelmezési nehézségekkel küzdöttek. A menekültek – különösen a kelet-macedóniai görögök – tízezrei áramlottak a belső területekre, ideiglenes táborokban éltek, és a helyi közösségek terheit növelték. A háború végére Görögország

polgári lakossága jelentős demográfiai és anyagi veszteséget szenvedett, noha a hivatalos görög statisztikák és a nemzetközi becslések között e téren is eltérések mutatkoznak.

31.3.5 A háborús gazdaság

A Balkánon folyó háború és a megszállások a gazdaság teljes átalakulását hozták. A hadviselő államok mind a saját területükön, mind a megszállt régiókban **hadigazdálkodást** vezettek be, ami a termelés, az elosztás és a fogyasztás állami ellenőrzését jelentette. Szerbiában a megszálló hatalmak a gazdaságot közvetlenül a saját háborús céljaik szolgálatába állították. A **Bor** melletti rézbányákat és más ércbányákat német konzorciumok vették kezelésbe, a termelést a központi hatalmak hadiipara számára hasznosították. A vasútvonalakat és a hajózható folyókat a hadsereg logisztikai szükségletei szerint üzemeltették, a mezőgazdasági terményeket rekvirálták, a szerb pénz értéke pedig gyakorlatilag megsemmisült; helyét a megszálló hatalmak valutái, illetve kényszerárfolyamon bevezetett megszállási pénzjegyek vették át.

A rekvirálások a lakosság élelmiszerellátását alapjaiban rendítették meg. A megszálló hatóságok a termény jelentős részét lefoglalták, a paraszti gazdaságoktól elvették az igásállatokat és a vetőmagot is. A hiány következtében a városokban és a vidéki területeken egyaránt éhínség alakult ki, amit a járványok tovább súlyosbítottak. A szerb lakosság egy részét kényszermunkára vitték, gyakran a front mögötti területekre, ahol az élelmezés és a higiénia még a megszokottnál is rosszabb volt. A háborús gazdaság tehát nem csupán a termelés átalakítását, hanem a helyi társadalom szétzilálását is jelentette.

Bulgária saját területén is teljes mozgósítást hajtott végre. A bolgár hadsereg létszáma a háború évei alatt a férfi lakosság hatalmas hányadát elvonta a termelő munkától, ami a mezőgazdasági termelés visszaeséséhez és a megszállt területekről származó élelmiszerimport növekedéséhez vezetett. A bolgár hatóságok a megszállt szerb és görög területekről szisztematikusan szállítottak el élelmiszert, nyersanyagot és munkaerőt, ami a megszállt régiók lakosságának ellátását katasztrofálisan érintette. A bolgár hadigazdaság ugyanakkor a központi hatalmakkal való szoros gazdasági együttműködésen alapult: Bulgária élelmiszert exportált, cserébe német fegyvereket és ipari termékeket kapott. Ez a rendszer a bolgár társadalom alsó rétegeit is sújtotta, mivel az élelmiszerek rekvirálása és az árak emelkedése a szegényebb rétegek életszínvonalát drasztikusan csökkentette.

Görögországban a háborús gazdaság sajátos kettősséget mutatott. A szaloniki front ellátása hatalmas kereskedelmi forgalmat generált, amelyből a kikötőváros és a kereskedők egy szűk rétege jelentős hasznot húzott. Ugyanakkor a görög belső területeken a mezőgazdasági termelés visszaesett, a behozatal a tengeri blokád miatt akadozott, és az árak az egekbe szöktek. Az ország hivatalos belépése a háborúba 1917-ben tovább növelte a gazdasági terheket: a hadsereg fenntartása, a szövetségesek ellátása és a belső biztonság fenntartása mind-mind a lakosság rovására történt. A háború végére Görögország gazdasága kimerült, az államadósság megnőtt, a drachma értéke pedig zuhant. A háborús nélkülözés és a gazdasági összeomlás hozzájárult a későbbi politikai radikalizálódáshoz.

A háborús gazdaságot a kényszermunka intézményesülése is jellemezte. Mind a megszállók, mind a saját kormányok tömegesen vettek igénybe civileket erődítési, útépítési és mezőgazdasági munkákra. A munkakörülmények gyakran embertelenek voltak, és a munkaszolgálatosok halálozási aránya magas volt. A háború alatt a balkáni társadalmak hagyományos agrárszerkezete súlyosan károsodott: a paraszti gazdaságok tönkrementek, a falvak elnéptelenedtek, a termelőeszközök megsemmisültek. Ez a rombolás a háború utáni újjáépítést is hosszú évekre megnehezítette, és mély nyomokat hagyott a régió társadalmi szerkezetében.

31.3.6 Források és bizonytalanságok

Az első világháború balkáni hadszínterének és megszállásainak története számos elsődleges forrásra támaszkodik. A hadviselő államok katonai és polgári hatóságainak iratai, a megszálló kormányzatok rendeletei, a hadijelentések és a diplomáciai levelezés mellett különösen értékesek a humanitárius szervezetek – így a Nemzetközi Vöröskereszt, a Near East Relief és a különböző orvosi missziók – beszámolói, amelyek a polgári lakosság szenvedéseit dokumentálják. A visszaemlékezések, naplók és a háború utáni vizsgálóbizottsági anyagok szintén fontos forráscsoportot alkotnak, de ezeket mindig figyelembe kell venni a keletkezésük körülményeire és az esetleges politikai célokra tekintettel.

A másodlagos irodalomban alapműnek számít Andrej Mitrović *Serbia's Great War, 1914–1918* (2007) című monográfiája, amely a szerb társadalom és a megszállás átfogó elemzését adja. A bolgár hadszíntérre vonatkozóan Richard C. Hall *Balkan Breakthrough: The Battle of Dobro Pole 1918* és Hew Strachan *The First World War* című munkái hasznosak. A görög nemzeti megosztottságot George B. Leon és mások feldolgozásai tárgyalják, míg a megszállási gazdaságkérdésekről a közép- és délkelet-európai hadigazdaságokat elemző tanulmányok nyújtanak támpontot. A szakirodalomban több ponton is vita van: a szerb visszavonulás és a megszállás áldozatainak száma, a bolgár megszállási atrocitások mértéke és szándékossága, valamint a görög nemzeti szkizma társadalmi gyökerei egyaránt értelmezési viták tárgyát képezik.

A bizonytalanságok oka elsősorban a megbízható statisztikai adatok hiánya, a háborús viszonyok közötti dokumentálás esetlegessége, valamint az, hogy a háború utáni államok saját nemzeti narratívájuk igazolására használták fel a veszteségekre és atrocitásokra vonatkozó adatokat. Az **emlékezetpolitikai állítások** különösen erősek a szerb „albán golgota” és a bolgár megszállás megítélése kapcsán: a szerb és görög nemzeti történetírás a szenvedéstörténeteket hangsúlyozza, míg a bolgár oldal gyakran a háború kényszerűségeire hivatkozva relativizálja a megszállás során történteket. A tudományos konszenzus annyiban áll fenn, hogy a polgári lakosság szenvedése rendkívüli volt, és a megszálló rezsimek politikája hozzájárult a háborús veszteségek súlyosbodásához, de a pontos számok és az egyes események értékelése továbbra is vita tárgya.

31.3.7 Rövid összefoglaló

- 1915 őszén a központi hatalmak és Bulgária lerohanták Szerbiát; a szerb hadsereg a lakosság egy részével Albánián át visszavonult, majd a maradványokat szövetséges hajókkal Korfura evakuálták.
- Szerbiát három megszállási övezetre osztották: az osztrák–magyar, a bolgár és a német ellenőrzés alatt álló területeken eltérő, de egyaránt elnyomó rezsimek működtek.
- A bolgár hadsereg 1916-ban megszállta a görög Kelet-Macedóniát, lefegyverezte a görög IV. hadtestet, és atrocitásokat, kitelepítéseket hajtott végre; a bolgárosítási politika a szerb és görög lakosság ellen irányult.
- A szaloniki front a szövetségesek támaszpontja lett, de Görögország hivatalosan semleges maradt, miközben a Venizélosz és Konstantin király közötti nemzeti megosztottság polgárháborús feszültséget szült.
- A polgári lakosság szenvedése rendkívüli volt: éhínség, járványok, kényszermunka és atrocitások sújtották Szerbiát és a megszállt görög területeket; a demográfiai veszteségek száma vitatott, de minden becslés katasztrofális.
- A háborús gazdaság a megszállt területek erőforrásainak kizsákmányolásán alapult: a rekvirálások, a kényszermunka, az infláció és a kereskedelem összeomlása a hétköznapi embereket sújtotta.

- Görögország 1917-ben az antant beavatkozása nyomán hivatalosan hadba lépett a központi hatalmak ellen, de a belpolitikai megosztottság hosszú távú következményekkel járt a két háború közötti görög államra nézve.

31.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsd össze a szerbiai három megszállási övezet politikáját! Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a megszálló hatalmak céljaiban és módszereiben?
2. Miért nevezik a szerb visszavonulást „albán golgotának”? Milyen források támasztják alá a szenvedéstörténetet, és miért vitatottak az áldozatszámok?
3. Hogyan kapcsolódott a görög „nemzeti szkizma” a szaloniki front kialakulásához? Milyen szerepet játszott Venizélosz és I. Konstantin király a görög hadba lépésben?
4. Milyen gazdasági mechanizmusokkal használták ki a megszállók Szerbia és a megszállt görög területek erőforrásait? Hogyan hatott a rekvirálás és a kényszermunka a polgári lakosságra?
5. Értékeld a bolgár megszállási politika emlékezetpolitikai utóéletét a szerb és görög nemzeti történetírásban! Milyen eltérések mutatkoznak a bolgár értelmezéshez képest, és milyen forrásokra támaszkodik a tudományos konszenzus?

31.4 A háború utáni rendezés

A Balkán-félsziget első világháború utáni rendezése nem egyetlen békeszerződésben, hanem több, egymást átfedő és időben is elnyúló diplomáciai folyamatban történt. A háború alatt kialakult katonai és politikai helyzetet, a korábbi Balkán-háborúk területi következményeit, valamint a nagyhatalmak egymással versengő érdekeit egyszerre kellett valamilyen új rendszerbe foglalni. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan húzták meg az új határokat, milyen elveket követtek (vagy hagytak figyelmen kívül) a győztes hatalmak, és milyen intézményes garanciákat próbáltak teremteni a nemzeti kisebbségek védelmére. A kérdés azért is kulcsfontosságú, mert a rendezés teremtette meg a két háború közötti Balkán államrendjét, és olyan feszültségeket hagyott hátra, amelyek a későbbi revíziós politikák, kisebbségi konfliktusok és végül a második világháború balkáni eseményei felé vezettek. Az előző alfejezetekben tárgyalt A Balkán-háborúk, Az első világháború kitörése és A háború és a megszállások eseményei közvetlenül meghatározták, hogy a békekonferencia tárgyalóasztalánál milyen status quóból indultak ki.

31.4.1 A párizsi békekonferencia és a balkáni keret

A **párizsi békekonferencia** (Paris Peace Conference) 1919 januárjában nyílt meg, és a győztes antanthatalmak – elsősorban Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és az Amerikai Egyesült Államok – diktálták a feltételeket a vesztes államoknak. A balkáni kérdésekben azonban a „vesztes” és a „győztes” kategóriája bonyolultabb volt, mint Nyugat-Európában. Bulgária a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba, így egyértelműen vesztesnek számított. Az Oszmán Birodalom szintén a központi hatalmak szövetségese volt, de a Balkánon a háború utáni rendezésben a görög–török konfliktus miatt a területi kérdések csak később, a lausanne-i békével zárultak le. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a Szerb Királyság háborús győzelme pedig azt jelentette, hogy a Monarchia déli, balkáni vagy balkáni peremterületeinek sorsáról nem a vesztes Ausztria és Magyarország, hanem az új államalakulatok és a nagyhatalmak döntöttek.

A konferencia működését a **négy nagy** (Big Four) – Woodrow Wilson amerikai elnök, David Lloyd George brit miniszterelnök, Georges Clemenceau francia miniszterelnök és Vittorio Emanuele Orlando olasz miniszterelnök – informális döntései irányították. A balkáni és közép-európai határok kijelölésére szakbizottságokat hoztak létre, amelyek etnikai, nyelvi, történeti és gazdasági érveket mérlegeltek. A gyakorlatban azonban a stratégiai és gazdasági szempontok gyakran felülírták a deklarált nemzeti elvet. A Wilson által 1918 januárjában meghirdetett **nemzeti önrendelkezés** (national self-determination) elve a balkáni tárgyalásokon csak korlátozottan érvényesült: a nagyhatalmak a saját szövetségeseiket (Szerbia, Románia, Görögország) jutalmazták, a vesztesek rovására, de a határok pontos meghúzásánál a helyi etnikai viszonyokat csak részben vették figyelembe. Ez a feszültség a rendezés egyik alapproblémája volt, és a kortársak egy része már a konferencia alatt bírálta a „népcsoportok piacra bocsátását”, ahogyan azt több résztvevő diplomatája megfogalmazta.

A Balkánra vonatkozó békeszerződések közül a legfontosabbak a **neuillyi béke** (Treaty of Neuilly-sur-Seine, 1919. november 27., Bulgária), a **saint-germaini béke** (Treaty of Saint-Germain-en-Laye, 1919. szeptember 10., Ausztria), a **trianoni béke** (Treaty of Trianon, 1920. június 4., Magyarország) és a **sèvres-i béke** (Treaty of Sèvres, 1920. augusztus 10., Oszmán Birodalom) voltak. Ez utóbbi a Balkánon csak részben lépett életbe, mert a görög–török háború után a **lausanne-i béke** (Treaty of Lausanne, 1923. július 24.) újrarajzolta a görög–török határt. A párizsi konferencia és a békeszerződések tehát nem egyetlen pillanatban, hanem 1919 és 1923 között formálták át a Balkán politikai térképét.

31.4.2 A határok újrarajzolása: a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és szomszédai

A balkáni rendezés legnagyobb súlyú eseménye a **Szerb–Horvát–Szlovén Királyság** (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) létrejötte volt, amely 1918. december 1-jén, a béketárgyalásokat megelőzően, belső politikai aktussal jött létre. Az új állam magában foglalta a háború előtti Szerb Királyságot, a korábbi Osztrák–Magyar Monarchia déli területeit: Horvátországot és Szlavóniát, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát, valamint a szlovénlakta területeket (Krajna, Stájerország déli része, Karintia egyes járásai), továbbá a Bánság, Bácska és Baranya egy részét. A párizsi konferencia ezt a belső egyesülést utólag ismerte el, de a határok meghúzásánál a nagyhatalmak – különösen Olaszország – komoly vitákat generáltak.

Az olasz–délszláv határvita a konferencia egyik legélesebb balkáni konfliktusa volt. Az 1915-ös londoni titkos szerződésben az antant jelentős területeket ígért Olaszországnak, többek között Dalmácia nagy részét, Isztriát és az adriai szigeteket. Wilson azonban a nyílt diplomácia és a nemzeti önrendelkezés nevében ellenezte a titkos szerződés teljes körű végrehajtását, míg Olaszország ragaszkodott a területi ígéretekhez. A vita 1919-ben az olasz delegáció kivonulásához vezetett, és csak 1920-ban, a **rapallói egyezmény** (Treaty of Rapallo, 1920. november 12.) zárta le részlegesen: Olaszország megkapta Isztriát, Zára (Zadar) városát, Cres, Lošinj, Lastovo és Palagruža szigeteit, valamint Fiumét (Rijeka) szabad államként ismerték el, bár később Olaszországhoz került. Dalmácia nagy része a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került, de az olasz kisebbség és a dalmát olasz irredenta feszültségforrás maradt.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság északi határai a trianoni béke révén alakultak ki. Az új állam megkapta a Bácska és Bánság déli részeit, a Muravidéket, a Muraközt, valamint a horvát–szlavón területeket. A határok kijelölésekor a népszámlálási adatok és az etnikai viszonyok pontosan ismertek voltak, de a döntéshozók gyakran a gazdasági egységeket és a vasútvonalakat is figyelembe vették. Ennek következtében jelentős magyar és német kisebbség maradt az új államban, különösen a Vajdaságban és a Bánságban. A határkijelölés az 1921-es népszámlálás szerint a Vajdaságban mintegy 400 ezer magyar és 300 ezer német lakost érintett, de ezek az adatok becslések, és a népszámlálási kategóriák a korszakban nem mindig tükrözték a nemzeti

identitás összetettségét. A szlovén területeken a karintiai népszavazás (1920. október 10.) döntött arról, hogy a klagenfurti medence nagyobb része Ausztriánál maradt, míg a Muravidék Magyarországtól került az új államhoz.

Bulgária a neuillyi béke értelmében elvesztette **Nyugat-Trákiát** (Thráki), amelyet Görögországhoz csatoltak, ezzel Bulgária elvesztette égei-tengeri kijáratát. A szerződés a bolgár határt nyugaton a Strumica folyó környékén a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság javára módosította, délen pedig a déli Dobrudzsa egy részét Romániának ítélte, megerősítve az 1913-as bukaresti béke területi döntéseit. Bulgária hadseregét 20 ezer főre korlátozták, és jelentős jóvátételt kellett fizetnie. A neuillyi béke területi rendelkezései a bolgár nemzeti emlékezetben mély nyomot hagytak, és a két háború közötti Bulgária revíziós politikájának alapjává váltak. A dokumentum szövege pontosan tartalmazza a határleírást, de a helyi etnikai viszonyokra vonatkozó adatok már a tárgyalások idején is vitatottak voltak, mert a bolgár, görög és török statisztikák jelentősen eltértek egymástól.

Görögország területi nyeresége a nyugat-trákiai területen kívül kiterjedt az Égei-tengeri szigetek egy részére is, de a Dodekanészosz-szigetek olasz megszállás alatt maradtak, és hivatalosan csak 1947-ben kerültek Görögországhoz. A sèvres-i béke ideiglenesen Görögországnak ítélte Kelet-Trákiát és Szmirna (İzmir) környékét, de a görög–török háború (1919–1922) veresége után a lausanne-i béke ezeket a területeket Törökországnak adta vissza, és Görögország megtartotta Nyugat-Trákiát, amelynek muszlim kisebbsége a lausanne-i szerződés által garantált státuszt kapott. A lausanne-i béke ugyanakkor hivatalossá tette a görög és török lakosság kényszerű cseréjét, amely az egyik legnagyobb etnikai áttelepítés volt a Balkán 20. századi történetében. Ezt azonban a kisebbségi szerződések logikája nem előzte meg, hanem a nagyhatalmak és a két állam közötti bilaterális megállapodás tette lehetővé.

Albánia helyzete a párizsi konferencián különösen bizonytalan volt. Az 1913-as londoni konferencia által elismert függetlenség a háború alatt szinte megszűnt, mert olasz, szerb, montenegrói és görög csapatok szállták meg az ország különböző részeit. A párizsi konferencia 1919–1920-ban nem hozott végleges döntést Albánia határairól, sőt a nagyhatalmak titkos megállapodásai időnként az ország felosztását is fontolgatták. Végül a **Népszövetség** (League of Nations) 1920 decemberében felvette Albániát tagjai közé, ami gyakorlatilag megerősítette függetlenségét. A határok véglegesítése azonban évekig elhúzódott: az 1921-es nagyköveti konferencia és az 1926-os albán–jugoszláv határegyezmény rögzítette a határvonalakat, de Koszovó és Csamería (Çamëria) kérdése megoldatlan maradt. A koszovói albánok és a görögországi albán kisebbség a rendezés vesztesei közé tartoztak: területük más államokhoz került, és a későbbi kisebbségi jogok sem orvosolták a helyzetüket.

31.4.3 A kisebbségi szerződések és a Népszövetség rendszere

A balkáni rendezés egyik újítása a **kisebbségi szerződés** (Minority Treaty) volt. A párizsi konferencia a győztes, de újonnan létrejött vagy megnagyobbodott államokkal – köztük a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal, Romániával, Görögországgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal – egyoldalú kötelezettségvállalást írt alá a nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek védelmére. Bulgária és Törökország a békeszerződések részeként vállalt hasonló kötelezettségeket. A szerződések célja az volt, hogy az etnikai határok és államhatárok közötti eltérések miatt kisebbségbe került csoportok jogait nemzetközi garanciával védjék. A gyakorlatban ez a fajta nemzetközi jogi rezsim újdonságnak számított, de alapvetően aszimmetrikus volt: a nagyhatalmak maguk nem írtak alá kisebbségi szerződést, és a kötelezettségek csak az új államokra vonatkoztak.

A kisebbségi szerződések tartalma az állampolgárság megadására, az anyanyelv használatára az oktatásban és a bíróságok előtt, a vallásszabadságra, valamint a kisebbségi iskolák és intézmények fenntartásának jogára terjedt ki. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1919. szeptember 10-én írta

alá a kisebbségi szerződést, amely külön rendelkezéseket tartalmazott a magyar, német, albán és román kisebbségek védelmére. A gyakorlatban azonban a jugoszláv állam centralizáló politikája, a hivatalos szerb–horvát–szlovén nemzetfelfogás és a helyi közigazgatási gyakorlat gyakran ütközött a szerződésben foglalt jogokkal. A kisebbségi panaszokat a Népszövetség Tanácsa elé lehetett terjeszteni, de a petíciós eljárás lassú volt, és a nagyhatalmi érdekek miatt a szankciók ritkán érvényesültek.

A **Népszövetség** (League of Nations) balkáni szerepe kettős volt. Egyrészt a kisebbségi szerződések garanciájaként működött, másrészt a határviták és a nemzetközi konfliktusok fórumául szolgált. A görög–bolgár határincidensek esetében, például az 1925-ös petrichi incidens után a Népszövetség vizsgálóbizottságot küldött, és sikerült elkerülni a háborút. Ez a mechanizmus azonban nem tudta megakadályozni a revíziós politikák terjedését, sem a kisebbségi jogok tömeges megsértését. A jugoszláviai magyar és albán kisebbség, a romániai magyar és bolgár kisebbség, valamint a bulgáriai görög és török kisebbség helyzete a korszakban folyamatosan feszültségforrás maradt. A történészi értékelés szerint a kisebbségi szerződések rendszere a nemzetközi jogban előremutató volt, de a Balkánon a mindennapi életben csak korlátozottan érvényesült, és nem oldotta meg a nemzeti kérdést, hanem inkább konzerválta a sérelmeket.

31.4.4 A rendezés elmaradt és vitatott pontjai

A balkáni békerendezés több kérdést nyitva hagyott. A **macedón kérdés** (Macedonian Question) továbbra is megoldatlan maradt. A háború előtti Bulgária, Görögország és Szerbia közötti területi viták a neuillyi béke után sem zárultak le, mert a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Görögország megosztotta egymás között a történelmi Macedónia nagy részét, miközben a bolgár nemzeti öntudatú lakosságot a két állam asszimilációs politikája fenyegette. A bolgár revíziós törekvések a macedóniai területek visszaszerzésére irányultak, és a két háború közötti időszakban a macedón kérdés a Balkán egyik legégetőbb konfliktusa maradt. A macedón identitás ebben az időszakban még nem volt egységes, és a helyi lakosság egy része bolgárnak, más része szerbnek, megint más része helyi, szláv macedónnak vallotta magát – a népszámlálási adatok ennek megfelelően erősen vitatottak.

A **koszovói kérdés** szintén a rendezés során mélyült el. Az 1912–1913-as Balkán-háborúkban Szerbia és Montenegró elfoglalta Koszovót és a mai Észak-Macedónia északi részét, és a párizsi konferencia ezt a helyzetet szentesítette. Az albán lakosság politikai és kulturális jogai erősen korlátozottak maradtak, és a hivatalos szerb politika a területet „Dél-Szerbia” néven a szerb nemzeti tér részeként kezelte. A koszovói albánok számára a béke nem hozott önrendelkezést, sőt az albán nemzeti mozgalom számára a párizsi rendezés a területi veszteség megerősítését jelentette. Ez a feszültség a 20. század későbbi eseményeiben – a második világháborús területi átrendeződésekben, majd a jugoszláv válságban – újra és újra felszínre tört.

A **népességmozgások** és a menekültek kérdése a rendezés következményeként a Balkánon különösen súlyos volt. A görög–török lakosságcsere mellett a bolgár, szerb és román etnikai csoportok között is tömeges áttelepülések, önkéntes vagy kényszerű migrációk zajlottak. A népszámlálási adatok ezekben az években gyorsan avultak el, és a kisebbségi statisztikák pontossága erősen kétséges. A történészek becslései szerint a Balkánon 1912 és 1923 között több mint 1,5 millió ember kényszerült elhagyni otthonát, de ez a szám csak hozzávetőleges, és a különböző források jelentős eltéréseket mutatnak. A rendezés tehát nemcsak határokat rajzolt át, hanem emberek százezreit kényszerítette új hazába, ami a kisebbségi szerződések hiányosságait tovább súlyosbította.

A revíziós igények a Balkánon szinte minden vesztes államban megjelentek. Bulgária a neuillyi béke területi rendelkezéseit sohasem fogadta el véglegesnek, és a két háború közötti időszakban folyamatosan törekedett a határok módosítására. Magyarország a trianoni béke következtében

a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került területek visszaszerzésére törekedett, ami a jugoszláv–magyar viszonyt tartósan megmérgezte. Olaszország pedig a rapallói egyezmény ellenére sem tekintette lezártnak a keleti adriai kérdést, és a fasiszta korszakban egyre nyíltabban követelt területi revíziót. A békekonferencia tehát nem teremtett stabil rendet, hanem egy feszültségekkel teli, átmeneti állapotot, amelyben a határok kijelölése és a nemzeti törekvések közötti ellentmondások állandósultak.

31.4.5 Források és bizonytalanságok

A háború utáni rendezés vizsgálatának elsődleges forrásai a békeszerződések hivatalos szövegei, a párizsi békekonferencia jegyzőkönyvei, a nagyhatalmi diplomáciai levelezések, valamint az egyes területi bizottságok jelentései. Ezek a dokumentumok pontosan rögzítik a határleírásokat, a kisebbségi jogi kötelezettségeket és a katonai korlátozásokat, de kevésbé mutatják meg a helyi lakosság tapasztalatait. A népszámlálási adatok, amelyek alapján a határokat meghúzták, gyakran pontatlanok voltak, mert az etnikai kategóriák a korszakban nem voltak egységesek, és a helyi identitások sok esetben nem illettek a nemzetállami sablonokba. A nyelvi és vallási statisztikákat a különböző államok eltérő módszerekkel gyűjtötték, és gyakran politikai célokat szolgáltak.

A tudományos konszenzus szerint a párizsi rendezés a nemzeti önrendelkezés elvét csak részben alkalmazta, és a határok meghúzásánál a nagyhatalmi érdekek, a stratégiai megfontolások és a győztesek jutalmazása legalább olyan súllyal esett latba, mint az etnikai igazságosság. Ez a megállapítás a történészek körében viszonylag elfogadott, de a rendezés értékelése országonként eltérő: a bolgár, magyar vagy albán nemzeti történetírásban a békeszerződések igazságtalansága hangsúlyos, míg a szerb, horvát, görög vagy román narratívákban a területi nyereség gyakran nemzeti egyesítésként jelenik meg. A kisebbségi szerződések hatékonysága vitatott: egyes kutatók szerint a nemzetközi jogi rezsim a kisebbségi jogok első komoly kísérlete volt, mások szerint viszont a gyakorlatban alig működött, és inkább a nagyhatalmak beavatkozási lehetőségét növelte.

A bizonytalanságok közé tartozik a pontos etnikai összetétel meghatározása a rendezés idején, különösen Macedóniában, Koszovóban és a Vajdaságban. A népszámlálási adatokból származó számok nem tekinthetők megbízhatónak, mert a kérdezőbiztosok gyakran anyanyelv, vallás vagy nemzetiség szerint kategorizálták a válaszadókat, és a kategóriák közötti átjárás gyakori volt. A görög–török lakosságcsere áldozatainak és érintettjeinek száma szintén vitatott, a hivatalos adatok és a becslések között jelentős eltérések lehetnek. A békekonferencia egyes döntéseinek háttere – például a titkos tárgyalások és a nagyhatalmi alkuk – csak részben ismert, mert a résztvevők visszaemlékezései és a publikált iratok nem mindig fedik fel a döntéshozatal teljes logikáját.

31.4.6 Rövid összefoglaló

- A párizsi békekonferencia (1919–1920) a Balkánon nem egységes rendezést hozott, hanem több békeszerződés (neuillyi, saint-germaini, trianoni, sèvres-i, majd lausanne-i) révén alakította át a határokat.
- A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejötte a Monarchia déli területeinek és a Szerb Királyság egyesítésével szentesítette a délszláv államot, de a határok kijelölésénél az etnikai viszonyokat csak részben vették figyelembe.
- Bulgária elvesztette Nyugat-Trákiát, a déli Dobrudzsa egy részét és Strumica környékét, ami mély revíziós sérelmet hagyott hátra.
- Görögország megszerezte Nyugat-Trákiát, de a görög–török háború és a lausanne-i béke után Kelet-Trákia Törökországnál maradt, és hivatalossá vált a görög–török lakosságcsere.

- A kisebbségi szerződések a nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek védelmére nemzetközi garanciát próbáltak teremteni, de a Népszövetség gyakorlati érvényesítő képessége gyenge volt.
- Albánia függetlenségét a Népszövetség megerősítette, de a határok kérdése évekig nyitott maradt, és Koszovó, valamint Csamería albán lakossága kisebbségbe került a szomszédos államokban.
- A rendezés nyitva hagyta a macedón és a koszovói kérdést, és a revíziós politikák, valamint a kisebbségi feszültségek a két háború közötti Balkán állandó jellemzőivé váltak.

31.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a neuillyi béke és a trianoni béke területi rendelkezéseit a balkáni államok szempontjából! Mely területek cseréltek gazdát, és milyen következményekkel jártak a kisebbségi viszonyokra?
2. Miért nevezhető a nemzeti önrendelkezés elve csak részben érvényesültnek a balkáni határok meghúzásakor? Hozzon példákat a párizsi konferencia döntéseiből!
3. Értékelje a kisebbségi szerződések rendszerét! Milyen elméleti lehetőségeket és gyakorlati korlátokat jelentett a Népszövetség garanciája a balkáni kisebbségek számára?
4. Miért maradt nyitva a macedón és a koszovói kérdés a háború utáni rendezés során, és milyen hosszú távú következményekkel járt ez a régió későbbi történetére?
5. Milyen források alapján rekonstruálható a háború utáni rendezés, és milyen bizonytalanságok terhelik a határok etnikai igazolását és a népességmozgások becsléseit?

32 A két háború közötti Balkán és a második világháború

32.1 Az új államok és a revízió

A két háború közötti balkáni államok mindegyike másként élte meg az első világháború utáni rendezést: Jugoszlávia új, soknemzetiségű államként konszolidációra törekedett, Bulgária revíziós célokat fogalmazott meg, Görögország egy katasztrófával záruló terjeszkedés után belső átalakulásra kényszerült, Albánia pedig alig megszilárdult államiságát próbálta megőrizni a szomszédos hatalmi igényekkel szemben. A békeszerződések nem oldották meg a régió etnikai és területi feszültségeit; a kisebbségi kérdések, a határviták és a revíziós politikák keresztezték egymást. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakultak az új államok belpolitikai és külpolitikai viszonyai 1918 és 1939 között, miért fulladtak kudarcba a regionális együttműködési kísérletek, és hogyan készítették elő a második világháború balkáni konfliktusait.

32.1.1 Az első világháború utáni rendezés következményei

A háború utáni rendezés alfejezetben tárgyalt békerendszer három alapvető kérdést hagyott nyitva a Balkánon. Először, a **nemzetállami elv** (a terület és az etnikai-nemzeti identitás összekapcsolása) a gyakorlatban nem érvényesülhetett maradéktalanul, mert a régió népcsoportjai évszázadok óta keverten éltek, a határok pedig gyakran figyelmen kívül hagyták a helyi etnikai mintázatokat. Másodszor, a **kisebbségi védelem** intézménye, amelyet a nagyhatalmak szerződésekben kényszerítettek ki az új vagy megnagyobbodott államokból, részleges és gyakran formális maradt; a kisebbségi panaszok mindenhol politikai fegyverré váltak. Harmadszor, a **revízió** gondolata úgy jelent meg, mint a vesztes államok – elsősorban Bulgária és Magyarország, valamint a belső átalakulásban érdekelt Albánia – hivatalos vagy félhivatalos külpolitikai programja, amely a status quo fenntartására törekvő szomszédokkal való állandó konfliktusba torkollt.

A dokumentált tények szintjén rögzíthető, hogy az **1919. november 27-i neuilly-i békeszerződés** Bulgáriától megfosztotta a korábban megszerzett területek egy részét: Nyugat-Trákiát Görögországnak juttatta, ezzel Bulgária elvesztette égei-tengeri kijáratát; Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (későbbi Jugoszlávia) csatolta a kelet-szerbiai területeket, és megerősítette az 1913. évi bukaresti béke által Romániának ítélt Dél-Dobrudzsa elvesztését. A békeszerződés katonai és pénzügyi korlátozásokat is előírt. Ugyanakkor a bolgár politikai közvélemény jelentős része a „nemzeti katasztrófa” narratíváját fogadta el, amely a veszteségeket idegen hatalmi összeesküvésnek tulajdonította; ez a **revizionizmus** legitimáló ideológiájává vált.

Görögország a háború utáni rendezés nyertesei közé tartozott, de a **nagy-ázsiai katasztrófa** (1922) után az 1923. évi **lausanne-i békeszerződés** kényszerű lakosságcserét írt elő: a görög ortodox lakosság Kis-Ázsiából Görögországba, a muszlim lakosság Görögországból Törökországba települt. Ennek következtében Görögország etnikai összetétele homogénebbé vált, de a menekültek száma – a korabeli statisztikák szerint több mint 1,2 millió görög érkezett – rendkívüli terhet rótt az államra. A béke rendezte Görögország és Törökország határait, de a lakosságcsere tömeges

szenvedést okozott, és a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya; a pontos áldozatszám nem ismert, a becslések széles skálán mozognak.

Albánia területi integritását a háború alatt a szomszédos államok és a nagyhatalmak is megkérdőjelezték. A **párizsi békekonferencia** során Olaszország, Görögország és Szerbia is területi igényeket fogalmazott meg Albániával szemben. Az 1920-as **lushnjai kongresszus** és a belső ellenállás eredményeként Albánia nagyjából visszanyerte az 1913-as határait, de az államhatalom szuverenitása törékeny maradt: a déli, görögök lakta területeken, az északi hegyvidéki klánok körében és a középső területeken a kormányzat hatalma gyakran névleges volt.

A **Szerb-Horvát-Szlovén Királyság** (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca; 1929-től Jugoszlávia) az 1918. december 1-jei egyesüléssel jött létre. Az új állam a szerb dinasztia, a Karađorđević-ház alatt egyesítette a korábbi Szerb Királyságot, a horvát és szlovén területeket, Bosznia-Hercegovinát, Dalmáciát és a volt magyarországi déli területek egy részét. Az egyesülés azonban nem oldotta meg a belső nemzeti és alkotmányos feszültségeket: a horvát politikai elit egy része a **föderális** vagy **trialista** átalakulást szorgalmazta, míg a szerb politikai vezetés a centralizált állam mellett kötelezte el magát. A jugoszláv állam a békeszerződések értelmében kisebbségvédelmi kötelezettségeket is vállalt, de a kisebbségi jogok érvényesítése gyakran szelektív maradt.

32.1.2 A revíziós politika formái és a belső társadalmi feszültségek

A revízió fogalma a két világháború közötti Balkánon legalább három különböző jelenséget takart. Bulgáriában a **nacionalista revizionizmus** a neuilly-i békeszerződés által megvont határok megváltoztatását követelte, és a **Belső Macedón Forradalmi Szervezet** (VMRO) segítségével a macedóniai területi kérdést is napirenden tartotta. Görögországban a revízió kérdése összekapcsolódott a **kis-ázsiai katasztrófa** utáni sérelmekkel, de a lausanne-i rendezés után hivatalosan a status quo fenntartása vált jellemzővé; a görög politikában azonban a **ciprusi enózisz** (egyesülés Görögországgal) és a nyugat-trákiai bolgár kisebbség kérdése továbbra is vitatott maradt. Albániában a revízió elsősorban a határok védelmét és a koszovói albánok helyzetét érintette, de mivel az albán állam katonailag gyenge volt, a hivatalos politika a nagyhatalmi garanciákra és a diplomáciai manőverezésre szorítkozott.

A revíziós követelések belpolitikai eszközként is működtek. A bolgár kormányok időről időre a **macedón kérdést** használták a belső elégedetlenség levezetésére; a VMRO katonai-politikai szervezetként fellépett, és a bolgár–jugoszláv, valamint bolgár–görög viszonyt is folyamatosan terhelte. A szervezet 1920-as és 1930-as évekbeli belső harca, merényletei és a bolgár államhatalommal való összefonódása a politikai erőszak kultúráját erősítette. A bolgár kormányok gyakran tagadták a VMRO-val való hivatalos kapcsolatot, de a szervezet határon átnyúló tevékenységét nem tudták vagy nem akarták felszámolni; ez a tény a jugoszláv és görög diplomáciai tiltakozások állandó forrása volt.

Jugoszláviában a belső nemzeti feszültségek sokkal mélyebbek voltak, mint Bulgáriában. A **vidovdani alkotmány** (1921) szűk többséggel, a horvát és más nem szerb politikai erők tiltakozása mellett született meg; a centralizált államszerkezet és a szerb dinasztia dominanciája a horvát politikai elit jelentős részét az autonómia vagy a föderalizmus irányába terelte. A **Horvát Parasztpárt** (Hrvatska seljačka stranka, HSS) Stjepan Radić vezetésével a horvát nemzeti sérelmek legfőbb képviselőjévé vált. 1928-ban Radićot a belgrádi parlament épületében merényletben megsebesítették, majd belehalt sérüléseibe; ez az esemény dokumentáltan mélyítette el a horvát–szerb politikai szakadékot. A merényletet követően **I. Sándor király** (Aleksandar I Karađorđević) 1929-ben királyi diktatúrát vezetett be, feloszlatta a parlamentet, betiltotta a pártokat, és az államot **Jugoszláviává** nevezte át. A diktatúra centralizáló és jugoszláv egységnemzeti ideológiája (az ún. **integrális jugoszlávság**) nem számolta fel a nemzeti

identitásokat, hanem inkább a földalatti nacionalizmusokat erősítette. A horvát szélsőséges nacionalisták, köztük az **Usztasa** (Ustaša – Horvát Forradalmi Szervezet) 1929-től emigrációban szerveződött, és erőszakos akciókat hajtott végre a jugoszláv állam ellen; a szervezet felelőssége a későbbi népirtásban már itt előrevetült, de a két világháború közötti időszakban az usztasák befolyása korlátozott volt.

A két világháború közötti balkáni államok társadalmi szerkezete is a feszültségek melegágyát jelentette. A **paraszti társadalmak** domináltak: a lakosság többsége mezőgazdaságból élt, a földbirtokviszonyok egyenlőtlenek voltak, és a háború utáni földreformok – például Jugoszláviában és Bulgáriában – részlegesen enyhítették ugyan a földéhséget, de nem szüntették meg a szegénységet. A városi munkásság kicsi, de szervezett csoportot alkotott; a **kommunista mozgalmak** minden államban illegálisan vagy féllegálisan működtek, miután a bolsevik forradalom hatására a régióban is megerősödtek. A **nők** politikai jogai korlátozottak maradtak; a választójogot Jugoszláviában és Bulgáriában is csak fokozatosan, részlegesen terjesztették ki, Görögországban pedig a nők választójoga évtizedekig váratott magára. A kisebbségek – zsidók, romák, törökök, albánok, magyarok, németek – helyzete országonként és időszakonként változott, de a nacionalista közbeszéd gyakran ellenségként vagy lojalitásra képtelen elemként ábrázolta őket.

32.1.3 Görögország: a menekültválságtól a diktatúráig

Görögországban a **kis-ázsiai katasztrófát** követő **menekültválság** alapvetően átrendezte a társadalmat. A lakosságcsere következtében érkező görögök egy része a mezőgazdaságban, másik részük a városokban talált megélhetést; a **Népszövetség** (League of Nations) által támogatott menekültügyi bizottság tevékenysége enyhítette a legsúlyosabb humanitárius gondokat, de a társadalmi integráció konfliktusos maradt. A menekültek jelentős része a **liberális** politikai erők támogatói bázisává vált, míg a régebbi lakosság egy része a monarchista és konzervatív oldalhoz húzott. A görög politikai életet a **köztársaságpártiak és monarchisták közötti szembenállás** határozta meg, amelyet a hadsereg politikai szerepvállalása és a katonai puccsok sorozata súlyosbított.

A görög külpolitika az 1920-as években a **status quo fenntartására** és a Törökországgal való viszony normalizálására törekedett. A **görög–török barátsági szerződés** (1930) és a **balkáni paktum** tárgyalásai a regionális stabilitás irányába mutattak, de a bolgár revíziós igények, a macedón kérdés és a ciprusi enózisz továbbra is terhelték a kapcsolatokat. A görög belpolitika az 1930-as években a **Metaxas-diktatúrával** (1936–1941) zárult: Ioannis Metaxas tábornok a király jóváhagyásával felfüggesztette a parlamentarizmust, és autoriter, antikommunista, nacionalista rendszert épített ki. A diktatúra hivatalos ideológiája a **„harmadik görög civilizáció”** eszméjét hirdette, de a rezsim társadalmi bázisa szűk maradt; a politikai elnyomás a baloldaliakat, a kisebbségeket és a szakszervezeteket sújtotta.

32.1.4 Albánia: a gyenge állam és a külföldi nyomás

Albánia a két világháború közötti időszakban a **régió legkevésbé intézményesült állama** volt. Az ország területi integritását az 1921-es **nagyköveti konferencia** erősítette meg, de a határok kijelölése vitatott maradt: a görög–albán határ menti **Észak-Epirusz** (albánul Epiri i Veriut) kérdése feszültséget okozott, és a görög kormány időnként a helyi görög lakosság védelmére hivatkozva beavatkozással fenyegetőzött. Az albán állam belső hatalmát a vérbosszú, a törzsi lojalitás és a helyi földesurak befolyása korlátozta; a kormányzat adóztatási és közigazgatási kapacitása alacsony volt.

A belpolitikai instabilitást mutatja, hogy Albánia 1920 és 1925 között több kormányváltáson és fegyveres összecsapáson esett át. 1925-ben **Ahmet Zogu** (később I. Zogu király) szerezte meg a hatalmat, és 1928-ban királlyá kiáltatta magát. A **Zogu-rezsim** centralizálni próbálta az államot, modernizáló reformokat hirdetett, de a gyakorlatban a klientelizmus, a korrupció és az erőszak jellemezte. A rezsim külpolitikailag kiszolgáltatott volt: az **olasz** befolyás fokozatosan növekedett, amit az 1926-os és 1927-es **olasz–albán szerződések** jogilag is megerősítettek. Olaszország gazdasági és katonai támogatást nyújtott, de ezzel párhuzamosan Albánia szuverenitása egyre inkább formálissá vált. A dokumentált tények szerint 1939-ben Olaszország megszállta Albániát, és a király elmenekült; a megszállás a két világháború közötti albán államiság végét jelentette, és a második világháború balkáni hadszínterének egyik fontos állomása lett.

32.1.5 A regionális együttműködés kísérletei és kudarca

A régióban két jelentős diplomáciai kísérlet irányult a status quo fenntartására és a revíziós törekvések ellensúlyozására: a **kisantant** (Kis-Antant) és a **balkáni paktum**. A kisantant 1920–1921-ben jött létre Csehszlovákia, Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részvételével, és elsősorban a magyar revíziós igények ellen irányult; balkáni vonatkozásban a jugoszláv tagság révén a bolgár revízió elleni védelmi jellegét is hangsúlyozták. A kisantant azonban nem volt képes közös fellépésre a nagyhatalmi nyomással szemben, és a tagállamok közötti érdekellentétek is gyengítették.

A **balkáni paktum** (1934) Görögország, Románia, Törökország és Jugoszlávia között jött létre, és a fennálló balkáni határok kölcsönös garantálását célozta. Bulgária és Albánia nem csatlakozott; Bulgária a revíziós célok miatt, Albánia pedig az olasz függés, valamint a határviták miatt maradt kívül. A paktum formailag sikeresnek tűnt, de a gyakorlatban nem akadályozta meg a térség destabilizálódását. A dokumentált tények azt mutatják, hogy a paktum tagjai közötti katonai együttműködés korlátozott maradt, és a szerződés nem tartalmazott hatékony szankciós mechanizmust arra az esetre, ha egy külső hatalom megtámadná valamelyik tagot. Ráadásul a görög–jugoszláv viszonyt a macedón kérdés, a bolgár kisebbség és a görög–albán feszültség is terhelte.

A regionális együttműködés kudarcának több oka volt. Először, a **nagyhatalmi beavatkozás** – elsősorban Olaszország és a Szovjetunió, kisebb mértékben Franciaország és Nagy-Britannia – folyamatosan keresztezte a helyi államok törekvéseit. Olaszország Albániát és a horvát szélsőségeseket, valamint a bolgár revíziós kormányokat támogatta; a Szovjetunió a kommunista mozgalmak révén a fennálló rendszerek destabilizálásában volt érdekelt. Másodszor, a **kisebbségi kérdések** minden államban belpolitikai fegyverré váltak, ami aláásta a jószomszédi viszony kialakítását. A jugoszláviai albánok, a bulgáriai törökök, a görögországi szlávok és a romániai magyarok helyzete folyamatos konfliktusforrás volt. Harmadszor, a **nacionalista ideológia** és a revíziós emlékezetpolitika minden országban a történelem sérelmi elbeszélését erősítette, ami megnehezítette a kompromisszumot.

32.1.6 A válság és a radikalizálódás

Az 1929-es **gazdasági világválság** tovább súlyosbította a balkáni államok helyzetét. A mezőgazdasági termények árának zuhanása, a hitelek visszafizetésének nehézségei és a munkanélküliség növekedése mindenhol társadalmi elégedetlenséget szült. A demokratikus intézmények meggyengültek: az 1930-as években a régió szinte valamennyi államában autoriter vagy félautoriter rezsimek működtek. Jugoszláviában a királyi diktatúra, Görögországban a Metaxas-diktatúra, Albániában a Zogu-rezsim, Bulgáriában pedig a **Borisz cár** alatti, fokozatosan tekintélyelvűvé váló rendszer jelentette a politikai keretet. A **kommunista pártok** – a Szovjetunió irányítása

alatt – sok helyen illegalitásba szorultak, de a gazdasági válság és a szociális elégedetlenség növelte a radikális baloldal vonzerejét.

A **jobboldali radikalizmus** is megerősödött. A horvát Usztasa mellett a szerb **Zbor** mozgalom, a román Vasgárda hatása a Balkánon is érezhető volt, és a bolgár **Nemzeti Szociális Mozgalom** is kialakult. Ezek a mozgalmak a fasizmus és a nemzetiszocializmus helyi változataiként a parlamentarizmus felszámolását, a nemzeti homogenitás erőszakos megteremtését és a zsidók, romák, valamint más kisebbségek elleni fellépést hirdették. A korszakban a **zsidóellenesség** törvényi és társadalmi formái is megjelentek, bár a Holocaustig vezető út országonként eltérő ütemben haladt. A dokumentált tények bizonyítják, hogy a zsidó közösségek helyzete a 1930-as évek második felétől minden államban romlott, de a diszkrimináció mértéke eltérő volt.

A revíziós politika és a belső radikalizálódás összekapcsolódott a **nagyhatalmi tengely** kialakulásával. Olaszország 1939-es albániai inváziója megmutatta, hogy a balkáni status quo-t a fasiszta hatalmak erőszakkal is megváltoztathatják. Bulgária a revíziós célok érdekében egyre inkább a német orientáció felé sodródott, miközben a cár és a kormány a semlegesség látszatát próbálta megőrizni. Görögország és Jugoszlávia a korábbi balkáni paktum ellenére sem tudott hatékony védelmi együttműködést kialakítani; a kisantant és a balkáni paktum a gyakorlatban kiüresedett. A második világháború kitörésekor a régió államai megosztottak voltak, belső társadalmi feszültségeik pedig a megszállás és a polgárháborús erőszak feltételeit erősítették.

32.1.7 Források és bizonytalanságok

A két világháború közötti Balkán történetének kutatása elsődleges források széles körére támaszkodik: békeszerződések szövegei, diplomáciai iratok, parlamenti jegyzőkönyvek, pártprogramok, sajtótermékek, statisztikai évkönyvek és népszámlálási adatok. Ugyanakkor ezek a források gyakran hiányosak vagy tendenciózusak. A **népszámlálási adatok** etnikai és anyanyelvi kategóriái országonként és időszakonként változtak, ezért az összehasonlítás csak korlátozottan lehetséges; a közölt számok egy része a politikai érdekeket tükrözi. A **macedón kérdéssel** kapcsolatos források különösen vitatottak: a bolgár, szerb és görög álláspontok egymásnak ellentmondó statisztikákat és nyelvészeti érveket használtak, és a modern nemzeti kategóriák visszavetítése torzítja a képet.

A **békeszerződések és kisebbségi panaszok** dokumentumai jogi szempontból jól rögzítettek, de a gyakorlati végrehajtásról kevésbé megbízható adatok állnak rendelkezésre. A **kisebbségi jogok megsértésével** kapcsolatos vádak és ellenvádak gyakran politikai eszközként szolgáltak, ezért egy-egy konkrét eset megítélése is nehéz. A **revíziós propagandát** mint elsődleges forrást nem szabad a tényleges társadalmi állapotok tükreként olvasni; a sérelmi narratívák politikai konstrukcióként is értelmezendők.

A **lakosságcsere és a menekültválság** áldozatszámai becslések, és a kutatás ma is vitatja a pontos nagyságrendet. A görög–török lakosságcsere esetében a források egy része a hivatalos állami nyilvántartásokból, más része a Népszövetség jelentéseiből származik; ezek az adatsorok nem mindig egyeztethetők össze. A **Zogu-rezsim** és a **jugoszláv királyi diktatúra** repressziójának mértékéről a hivatalos források hallgatnak, a visszaemlékezések pedig utólagos politikai szűrőn keresztül szólnak. Az **1928-as parlamenti merénylet** és az 1934-es **marseille-i merénylet** (amelyben I. Sándor király és Louis Barthou francia külügyminiszter meghalt) dokumentáltan ismert, de a megbízók és a hátterük régóta vitatott: a horvát usztasák, a macedón VMRO és külföldi titkosszolgálatok szerepe ma is történészi vita tárgya.

Az **emlékezetpolitikai keretezés** szintén torzíthatja a képet. A két világháború közötti időszakot az egyes nemzeti történetírások gyakran a későbbi katasztrófák előzményeként vagy a

nemzeti mártíromság kontextusában mutatják be; ezért a tankönyvi összefoglalásnak különösen ügyelnie kell a forráskritikai távolságtartásra.

32.1.8 Rövid összefoglaló

- Az első világháború utáni békerendszer új államokat hozott létre és területeket csatolt át, de a nemzetállami elv érvényesítése a régió etnikai kevertségéből adódóan lehetetlen volt.
- Bulgária a neuilly-i békeszerződés területi veszteségei miatt revíziós politikát folytatott, és a VMRO tevékenysége a macedón kérdést állandó konfliktusforrássá tette.
- Görögország a kis-ázsiai katasztrófa után a lausanne-i lakosságcserével jelentős menekült tömeget fogadott be, ami mély belpolitikai törésvonalakat és a Metaxas-diktatúrához vezető instabilitást erősített.
- Albánia állami szuverenitása törékeny maradt; a Zogu-rezsim hatalma a belső klánviszonyok és az olasz befolyás miatt korlátozott volt, és 1939-ben olasz megszállás alá került.
- Jugoszláviában a centralizált államszerkezet és a szerb dominancia elleni horvát tiltakozás a Radić-merénylet után királyi diktatúrához, az integrális jugoszlávság politikájához és a szélsőséges usztasa mozgalom megerősödéséhez vezetett.
- A kisantant és a balkáni paktum formális garanciákat nyújtott, de a nagyhatalmi beavatkozás, a kisebbségi feszültségek és a nacionalista sérelmi politikák miatt a regionális együttműködés kudarcot vallott.
- Az 1929-es gazdasági világválság és a politikai radikalizálódás mindenhol gyengítette a demokratikus intézményeket, és hozzájárult a második világháború balkáni konfliktusainak kirobbanásához.

32.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsd össze Bulgária és Jugoszlávia viszonyát a revízióhoz! Milyen belpolitikai és külpolitikai tényezők magyarázzák a különbséget?
2. Miért nem tudott hatékonyan működni a balkáni paktum? Azonosíts legalább három olyan okot, amely a regionális együttműködés kudarcához vezetett.
3. Milyen forráskritikai problémákat vet fel a kisebbségi viszonyok és a lakosságcsere tanulmányozása? Hogyan befolyásolja az emlékezetpolitika ezek értelmezését?
4. Miben hasonlít és miben különbözik a Zogu-rezsim Albániában és a Metaxas-diktatúra Görögországban? Milyen külső és belső tényezők segítették létrejöttüket?
5. Értelmezd az „új államok és a revízió” kifejezést úgy, hogy közben megkülönbözteted a dokumentált tényt, a politikai propagandát és a történészi értelmezést egy konkrét példán keresztül!

32.2 Autoriter rezsimek és társadalom

Az Az új államok és a revízió alfejezetben bemutatott területi rendezés után a két világháború közötti balkáni államokban a parlamentáris rendszerek szinte kivétel nélkül meggyengültek, majd autoriter rezsimek váltották fel őket. Jelen alfejezet a jugoszláv királydiktatúrát, a bolgár cári tekintélyuralmat, az albán Zog-rendszert és a görög Metaxasz-diktatúrát tárgyalja, beágyazva a korabeli paraszti társadalom és az 1929-es nagy gazdasági világválság összefüggéseibe. A cél nem a rezsimek puszta elítélése vagy mentegetése, hanem annak megértése, hogy a régió uralmi formái miért távolodtak el a liberális parlamentarizmustól, és miként hatottak a mindennapi életre.

32.2.1 A parlamentáris kísérlet kudarca és a királyi fordulat

A balkáni államok az első világháború után többnyire parlamentáris formákat vezettek be, ám ezeket a szerkezeti gyengeségek, az etnikai és nemzeti feszültségek, valamint a társadalmi-gazdasági elmaradottság folyamatosan aláásták. Az 1920-as években a kormányok gyakran váltották egymást, a választásokat csalás és erőszak kísérte, a pártok személyi klikkek köré szerveződtek, az államapparátus pedig a nepotizmus és a korrupció terepe maradt. A szakirodalom egy része úgy fogalmaz, hogy a demokratikus intézmények inkább formális keretek voltak, semmint a társadalmi kompromisszum eszközei; mások hangsúlyozzák, hogy a korszak egész Európájában hasonló válságjelenségek figyelhetők meg, és a balkáni autoriter fordulat nem egyedi, hanem a kontinentális tendencia része.

A válság mélyüléséhez hozzájárult a **paraszti társadalom** súlyos adósságterhe, a mezőgazdasági árak összeomlása, valamint a kisebbségi kérdések kezelhetetlensége. Az államok többsége nem rendelkezett olyan erős középosztállyal vagy ipari munkássággal, amely stabil társadalmi bázist adhatott volna a liberális pártoknak. A politikai elit ezért egyre inkább a királyságra, a hadseregre vagy a rendőri erőszakra támaszkodott. A folyamatot a kortársak gyakran „rendcsinálásként”, a szélsőségek megfékezéseként értelmezték, miközben a valóságban a törvényhozás és a sajtó szabadságának korlátozása felé vezetett.

32.2.2 A jugoszláv királydiktatúra (1929–1934)

A jugoszláv állam legsúlyosabb belső konfliktusa a szerb centralizmus és a horvát autonómiatörekvések szembenállása volt. Miután a horvát parasztpárti vezetők, élükön Stjepan Radićtyal, állandósult obstrukciót folytattak a belgrádi parlamentben, és Radićot 1928-ban a szkupstina épületében lelőtték, **I. Sándor király** (eredetileg szerbhorvát nevén Aleksandar I Karađorđević) 1929. január 6-án feloszlatta a parlamentet, felfüggesztette az 1921-es alkotmányt, betiltotta a pártokat, és bevezette a **királydiktatúrát**. Az állam nevét Jugoszláviára változtatta (Kraljevina Jugoslavija), ami a nemzeti egység hivatalos ideológiáját volt hivatva kifejezni: az uralkodó egyetlen délszláv nemzetet kívánt létrehozni, három etnikai névvel (szerb, horvát, szlovén), de országszerte egységes közigazgatással.

A diktatúra jegyében az országot kilenc, mesterségesen kialakított **bánságra** (banovina) osztották, amelyek határai szándékosan metszették a történelmi és etnikai régiókat. A közigazgatást a király által kinevezett bánok vezették, a bíróságok felett politikai felügyelet érvényesült. Az 1931-es, úgynevezett oktrojált alkotmány formálisan visszaállított egy kétkamarás parlamentet, de a képviselőket gyakorlatilag a kormány jelöltjeiként választották meg, a szavazás nem volt titkos, és a király továbbra is kinevezhette és elmozdíthatta a minisztereket. A rendszer **antiliberális** volt, de nem volt fasiszta a szó ideológiai értelmében: a királyi diktatúra nem egy tömegpártra, hanem a dinasztiára, a hadseregre és az államapparátusra épült.

A horvát ellenzék egy része külföldre menekült, és **uskócia** (Ustaše, horvátul Ustaša – felkelő) mozgalomként szerveződött meg, Olaszország és Magyarország támogatásával. A mozgalom a horvát államiság fegyveres kivívását szorgalmazta, és merényleteket hajtott végre. A feszültséget jelzi, hogy 1934-ben Marseille-ben egy macedón–bolgár nacionalista, Vlado Csernozemszki, horvát usztasa kapcsolatokkal együtt lőtte le Sándor királyt. A merénylet után kiskorú fia, II. Péter került a trónra, de a tényleges hatalmat a régens, Pál herceg (Pavle Karađorđević) gyakorolta. A régensség az 1930-as évek végén lassú enyhülésbe kezdett, aminek csúcspontja az 1939-es **Cvetković–Maček egyezmény** volt: létrehozták a **Horvát Bánságot** (Banovina Hrvatska), amely jelentős önkormányzatot kapott, és magában foglalt bizonyos, főként horvátok lakta bosznia-hercegovinai területeket is.

32.2.3 Bulgária: a cári tekintélyuralom

Bulgária az első világháború után elveszítette a déli Dobrudzsát, és a neuillyi békeszerződés értelmében csökkentett hadsereget tarthatott fenn. A revíziós hangulat áthatotta a belpolitikát, és az 1920-as években a **Bolgár Népi Földműves Szövetség** (Bălgarski zemedelski naroden săjuz) Alekszandar Sztambolijszki vezetésével markánsan paraszti programot hirdetett, ellenzve a városi elitet és a monarchiát is. Sztambolijszki kormányát 1923-ban katonai puccsal döntötték meg, őt magát is meggyilkolták. A puccsot a kommunista párt passzivitása és belső hatalmi viszályai követték, ami hozzájárult ahhoz, hogy a bolgár jobboldal tartósan megerősödjön.

Az 1934-es újabb katonai puccs, a **Zveno** nevű technokrata csoport vezetésével, felszámolta a pártok működését, de hamarosan **III. Borisz cár** (Boris III) vette kezébe a kezdeményezést. A cár 1935-től nyíltan tekintélyelvű irányítást épített ki: a parlament formálisan ülésezett, a pártok azonban nem működhettek szabadon, a sajtó és a gyülekezés szabadsága korlátozott volt. A rendszer ideológiája konzervatív nacionalizmusra, a trón tekintélyére és a bolgár ortodox egyházra támaszkodott. A bolgár rezsimet a szakirodalom általában **királyi tekintélyuralomnak** (royal authoritarianism) nevezi, nem fasiszta diktatúrának, noha a korszak végén a bolgár nemzeti szocialista és más szélsőjobboldali csoportok befolyása nőtt, és a kormány szorosabbra fűzte gazdasági kapcsolatait Németországgal.

A cár külpolitikájában a revízió és a semlegesség kettőssége érvényesült: Bulgária nem lépett be a Balkán-paktumba, és igyekezett elkerülni a nagyhatalmi szövetségeket, miközben fokozatosan Németország felé orientálódott, mert az tűnt a legalkalmasabbnak a területi veszteségek revíziójára. A társadalmi béke azonban törékeny maradt: a paraszti tömegek elszegényedése és a politikai elnyomás a kommunista mozgalmat illegalitásba szorította, de nem számolta fel.

32.2.4 Albánia: Zog király rendszere

Albániában az 1920-as években a törzsi és regionális hatalmasságok közötti versengés, valamint a gyenge központi állam miatt a parlamenti kormányzás csupán névleges volt. **Ahmet Zogu** (albánul Ahmet Zogu), aki korábban több miniszteri és elnöki posztot betöltött, saját katonai és törzsi bázisára támaszkodva fokozatosan kiszorította riválisait. 1928-ban kikiáltotta a királyságot, és magát **I. Zog** (Zogu I) néven Albánia királyává koronáztatta. A lépéshez Olaszország is hozzájárult, amely már az 1920-as évek közepétől gazdasági és katonai befolyást szerzett: az 1926-os és 1927-es tiranai egyezmények formálisan barátsági és biztonsági szerződések voltak, de gyakorlatilag Albániát olasz függőségi viszonyba vonták.

Zog rendszere **személyi diktatúra** volt, amely a tradicionalizmus, a klánhűség és a modern államiság elemeit vegyítette. A király a hadseregre és a csendőrségre, valamint a saját mati régiójának fegyvereseire támaszkodott. A választásokat manipulálták, a politikai ellenzéket elnyomták, a sajtót cenzúrázták. Az országban alig volt városi középosztály vagy ipari munkásság; a lakosság túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozott, gyakran törzsi keretek között. Zog igyekezett modernizálni: jogszabályokat hoztak a vérbosszú visszaszorítására, fejleszteni próbálták az oktatást és az infrastruktúrát, de az állami bevételek rendkívül alacsonyak voltak, és az ország folyamatosan külső hitelektől függött.

A király uralma alatt a társadalmi feszültségek nem csökkentek. A parasztság adóterhei növekedtek, az olasz gazdasági térnyerés pedig a hazai kereskedőket szorította ki. Zog hatalma 1939-ben omlott össze, amikor Olaszország megszállta Albániát, a király külföldre menekült, és az ország perszonálunióba került az olasz koronával. Az albán eset jól mutatja, hogy a régió autoriter rezsimei nemcsak belső erőviszonyokból, hanem a nagyhatalmi átrendeződésből is következtek.

32.2.5 Görögország: a Metaxasz-diktatúra

Görögországban az 1920-as évek politikai élete a monarchia és a köztársaságpárti **venizelisták** közötti megosztottság jegyében telt. A katonai puccsok, visszahívott királyok és népszavazások váltották egymást, a gazdasági nehézségek pedig sztrájkokhoz és társadalmi elégedetlenséghez vezettek. 1936-ban, a gazdasági világválság hatására erősödő sztrájkhullám közepette, **Ioannis Metaxasz** (I M) miniszterelnök – II. György király jóváhagyásával – feloszlatta a parlamentet, felfüggesztette az alkotmány fontos rendelkezéseit, és augusztus 4-én bejelentette a **nemzeti diktatúra** bevezetését. A rezsimet a saját propagandája „augusztus 4-i rezsimként" nevezte, és a görög „harmadik görög civilizáció" (a klasszikus és bizánci után) jelszavával legitimálta magát.

A Metaxasz-rezsim ideológiája **konzervatív nacionalizmus** és erős antikommunizmus volt. A kormány betiltotta a kommunista pártot, korlátozta a szakszervezeteket, bevezette a politikai rendőri felügyeletet, és ifjúsági szervezetet hozott létre, amely a nemzeti fegyelem és a katonás szellem értékeit hirdette. A rezsim külsőségeiben alkalmazott fasiszta jellegű elemeket (egyenruhás szervezetek, köszönési formák, tömegrendezvények), de nem épített ki fasiszta tömegpártot, és a társadalom mozgósítása korlátozott maradt. A szakirodalom ezért a görög diktatúrát többnyire **autoriter konzervatív rezsimként** tartja számon, nem fasiszta államként, sőt egyes szerzők hangsúlyozzák, hogy Metaxasz a királyság intézményét is megőrizte, és a hadseregben inkább a mérsékelt monarchista erőkkel szemben kellett manővereznie.

A gazdaságpolitikában a rezsim beavatkozó intézkedéseket hozott: szabályozta a mezőgazdasági piacot, állami beruházásokat indított, és védővámokkal igyekezett támogatni a hazai ipart. A szociálpolitika területén azonban csak korlátozott eredményeket ért el, a munkások bére és a parasztok jövedelme továbbra is alacsony maradt. Metaxasz külpolitikailag egyensúlyozni próbált Nagy-Britannia és a tengelyhatalmak között, de a 1940-es olasz ultimátum után Görögország a szövetséges hatalmak oldalán lépett be a második világháborúba. A diktatúra a háború első hónapjaiban, Metaxasz halála és a német megszállás kezdetén lényegében megszűnt.

32.2.6 Paraszti társadalom és gazdasági válság

A két világháború közötti Balkán társadalomszerkezete alapvetően **agrárjellegű** maradt. A becslések szerint a foglalkoztatottak 60–80 százaléka a mezőgazdaságból élt, ám a pontos arány országonként és évben jelentősen eltért, és a korabeli statisztikák megbízhatósága korlátozott. A paraszti gazdaságok túlnyomórészt kisbirtokos vagy törpebirtokos családi üzemek voltak, alacsony termelékenységgel, fejletlen technikával és gyenge piaci integrációval. A háború előtti nagybirtokrendszer felszámolása több országban agrárreform keretében megkezdődött, de a földosztás gyakran nem járt együtt tőke, vetőmag, eszköz vagy szaktudás biztosításával, így a paraszti eladósodás és a szegénység fennmaradt.

A **nagy gazdasági világválság** (1929–1933) a balkáni agrárországokat különösen súlyosan érintette. Az agrártermékek világpiaci ára zuhant, a hitelhez jutás beszűkült, a paraszti adósságok terhe nőtt. A valuták leértékelése és a protekcionista vámpolitika következtében a külkereskedelem visszaesett, ami az állami bevételeket is csökkentette. Az adatok pontossága vitatott: a korabeli statisztikai hivatalok gyakran hiányos vagy manipulált adatokat közöltek, ezért a gazdaságtörténészek kénytelenek diplomáciai jelentésekre, banki feljegyzésekre és becslésekre támaszkodni. Az azonban tudományos konszenzus, hogy a válság elmélyítette a társadalmi feszültségeket, és hozzájárult az autoriter rezsimek megerősödéséhez.

A válság hatására az államok beavatkozása a gazdaságba megnőtt. Árjegyzést vezettek be, felvásárló monopóliumokat hoztak létre, adósságrendezési moratóriumokat hirdettek, és állami beruházásokkal próbálták enyhíteni a munkanélküliséget. A protekcionizmus ugyanakkor a

külkereskedelem átrendeződését hozta: az 1930-as évek közepétől Németország a délkelet-európai államok egyik legfontosabb kereskedelmi partnere lett, ami politikai következményekkel járt. A bilateriális elszámolási egyezmények révén a balkáni országok fokozatosan a német gazdasági térhez közeledtek, ami gyakran ellentmondásba került a versailles-i rendezés által teremtett francia szövetségi rendszerrel.

A **paraszti társadalom** és a politikai rendszerek viszonya ellentmondásos volt. Egyfelől a paraszti tömegek több országban saját pártokat hoztak létre, mint a bolgár földműves szövetség vagy a horvát parasztpárt, és ezek a szervezetek a városi elit ellenében határozták meg magukat. Másfelől a paraszti társadalom elszegényedése a radikális ideológiák, így a kommunizmus és a szélsőjobb térnyerésének is táptalajt adott. Az autoriter rezsimek részben ezt a radikalizálódást használták fel legitimációjukhoz: a „nemzeti megújulás” ígéretével, a parasztság védelmének retorikájával és a városi politika elítélésével próbálták maguk mellé állítani a vidéki lakosságot. A valóságban azonban a parasztság érdekei gyakran elsikkadtak az uralkodói elit és a hadsereg szempontjai mögött.

A nők helyzete a korszakban lassan változott: a választójog kiterjesztése a legtöbb balkáni államban csak a második világháború után következett be, de a két világháború között már megjelentek a női egyesületek, oktatási és szociális mozgalmak. A paraszti családokban a nők munkája nélkülözhetetlen volt, de hivatalosan ritkán ismerték el; a politikai életben a nők alig jutottak szerephez. A városi munkásnők és alkalmazottak helyzete valamivel jobb volt, de a gazdasági válság őket is sújtotta. A társadalmi nemek szerinti elemzés a korszak történetírásában máig kevésbé kidolgozott, és a források is egyenlőtlenek.

32.2.7 Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozó ismereteink alapjául szolgáló elsődleges források közé tartoznak a királyi rendeletek, alkotmányok, parlamenti jegyzőkönyvek, pártprogramok, diplomáciai jelentések, statisztikai évkönyvek, sajtótermékek és a politikai szereplők visszaemlékezései. A másodlagos szakirodalom a nemzeti történetírások mellett a nemzetközi délkelet-európai kutatások eredményeire is támaszkodik. Fontos azonban, hogy a források részrehajlóak lehetnek: a hivatalos közlemények gyakran szépítik a rezsimek eredményeit, míg az emigráns ellenzéki iratok a politikai elnyomást emelik ki.

A legnagyobb bizonytalanságok a statisztikai adatoknál jelentkeznek. A korabeli népszámlálások, agrárstatisztikák és gazdasági mutatók gyakran hiányosak, eltérő módszertannal készültek, vagy tudatosan torzítottak. A paraszti jövedelmekre, az eladósodás mértékére és a válság társadalmi hatásaira vonatkozó becslések a szakirodalomban jelentősen szóródnak. A politikai elnyomás áldozatainak száma szintén bizonytalan: a rezsimek titkosrendőrségi iratai részben megsemmisültek, részben ma is csak korlátozottan kutathatók. Ezért a tankönyv kerüli a végleges számadatok közlését, és inkább a folyamatokat, a mechanizmusokat és a tendenciákat hangsúlyozza.

Az értékelésben is érvényesülnek emlékezetpolitikai viták. A jugoszláv királydiktatúra megítélése máig megosztott: szerb értelmezések egy része az állam integritásának védelmét, míg horvát értelmezések a nemzeti elnyomást hangsúlyozzák. Hasonlóképpen a bolgár cári rezsimet hol a stabilitás megőrzőjeként, hol a demokrácia felszámolójaként mutatják be. A görög Metaxasz-rezsim fasiszta jellege is vitatott: egyes szerzők szerint a rezsim külsőségei és ideológiája közel állt a fasizmushoz, mások szerint a royalista konzervativizmus és a katonai tekintélyelvűség határozta meg. Az albán Zog-rendszer kapcsán a törzsi struktúrák és a modern állam viszonya ugyancsak eltérő megvilágításba kerül. Mindez azt jelenti, hogy az alfejezet állításait a dokumentált tények és a tudományos konszenzus közötti különbségtétellel kell kezelni.

32.2.8 Rövid összefoglaló

- A két világháború közötti balkáni államokban a parlamentáris rendszerek meggyengültek, és szinte mindenütt autoriter rezsimek jöttek létre.
- Jugoszláviában I. Sándor 1929-ben királydiktatúrát vezetett be, a korábbi alkotmány felfüggesztésével és a pártok betiltásával.
- Bulgáriában III. Borisz cár 1935-től királyi tekintélyuralmat épített ki, amely tömegpárt nélkül, a trónra és a hadseregre támaszkodva működött.
- Albániában Zog 1928-ban királlyá koronáztatta magát, és személyi, törzsi alapú diktatúrát működtetett, ám országa fokozatosan olasz befolyás alá került.
- Görögországban Metaxasz 1936-ban konzervatív, antikommunista diktatúrát vezetett be, amely formailag fasiszta vonásokat is mutatott, de nem volt klasszikus fasiszta állam.
- A régió társadalma alapvetően paraszti jellegű maradt, az 1929-es gazdasági világválság pedig súlyosbította az elszegényedést, az eladósodást és a társadalmi feszültségeket.
- Az autoriter rezsimek beavatkozó gazdaságpolitikát folytattak, és a német kereskedelmi térnyerés közepette fokozatosan a tengelyhatalmak irányába sodródtak.
- A korszak megítélését a nemzeti történetírások és az emlékezetpolitikai viták erősen befolyásolják, ezért a forráskritika különösen fontos.

32.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közös okok vezettek a parlamentáris rendszerek összeomlásához a kiszemelt balkáni államokban, és miben különbözött a jugoszláv királydiktatúra a bolgár cári rendszertől?
2. Hasonlítsa össze a Metaxasz-rezsim és Zog rendszerének ideológiai és társadalmi bázisát! Melyik tekinthető közelebb állónak a klasszikus fasizmushoz, és miért?
3. Hogyan hatott a nagy gazdasági világválság a paraszti társadalomra, és milyen gazdaságpolitikai válaszokat adtak a rezsimek?
4. Milyen korabeli források alapján tudjuk rekonstruálni az autoriter rezsimek működését, és melyek a legfontosabb bizonyítéki bizonytalanságok?
5. Miért nem szabad a két világháború közötti balkáni rezsimeket automatikusan fasisztának nevezni? Melyik fogalom lenne pontosabb, és milyen kritériumok alapján?

32.3 A második világháború kirobbanása a Balkánon

A második világháború európai kitörését követően a Balkán-félsziget államai eleinte megpróbálták megőrizni semlegességüket, ám a térség stratégiai jelentősége – a Földközi-tenger keleti medencéje, a romániai olajmezők, a Szuezi-csatorna és a Szovjetunió elleni esetleges felvonulási terület – miatt nem kerülhették el a nagyhatalmi nyomást. Az Autoriter rezsimek és társadalom alfejezetben bemutatott belpolitikai berendezkedések, valamint a két háború közötti revíziós törekvések és szövetségi rendszerek most a háborús válság körülményei között léptek működésbe. Az 1939 és 1941 közötti időszakban a Balkán a tengelyhatalmak, elsősorban a fasiszta Olaszország (Italia fascista) és a nemzetiszocialista Németország (Nationalsozialistisches Deutschland) közötti versengés, valamint a brit és később a szovjet diplomáciai és hírszerzési tevékenység ütközőzónájává vált. Az alábbiakban először az olasz albániai expanziót, majd a görög–olasz háborút, végül a jugoszláv belpolitikai fordulatot és a tengelyhatalmi inváziót tárgyaljuk, kitérve az egyes események forrásbázisára és a vitatott értelmezésekre is.

32.3.1 Olaszország albániai expanziója (1939)

A fasiszta Olaszország már az 1920-as évek óta törekedett arra, hogy az Adriai-tengert „olasz beltengerré” tegye, és befolyását kiterjessze a Balkán nyugati részére. Albánia (Shqipëria) 1912-es függetlensége óta gazdaságilag és politikailag is Olaszországra volt utalva; az 1926-os és 1927-es tiranai egyezmények gyakorlatilag olasz protektorátussá tették az országot. A dokumentált tények közé tartozik, hogy Benito Mussolini 1939. április 7-én – néhány nappal a spanyol polgárháború befejeződése és a németek csehszlovákiai bevonulása után – ultimátumot intézett I. Zogu albán királyhoz, majd az olasz hadsereg partra szállt Durrës, Vlorë és Shëngjin kikötőiben. A katonai ellenállás minimális volt; Zogu elmenekült, és április 12-én az albán nemzetgyűlés formálisan felajánlotta a koronát III. Viktor Emánuel olasz királynak. Ezzel Albánia perszonálunióba került Olaszországgal, és 1939–1943 között olasz megszállás alatt állt.

A források és a történetírás megegyeznek abban, hogy az albán hadsereg létszáma és felszereltsége nem tette lehetővé a komoly védekezést, ugyanakkor a helyi lakosság egy része ellenállást tanúsított. A vitatott kérdések közé tartozik, hogy az olasz támadást mennyiben motiválta a Németországgal való presztízsverseny, és mennyiben a tényleges stratégiai szándék, például egy későbbi görögországi vagy jugoszláviai támadás előkészítése. Az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano naplói – elsődleges forrás, de a későbbi kiadásoknál szerkesztői beavatkozások ismertek – azt sugallják, hogy Mussolini személyes presztízsveszteségként élte meg Hitler sorozatos sikereit, és egy gyors balkáni győzelemmel akart ellensúlyt teremteni. Ugyanakkor a német diplomáciai iratok arra utalnak, hogy Berlin nem kívánta a Balkán destabilizálását 1939 tavaszán, mert a lengyelországi hadjárat előtt kerülni akarta a nyugati hatalmakkal való konfliktus kiszélesedését. Albánia megszállása ennek ellenére növelte a feszültséget, és Görögországban, valamint Jugoszláviában (Jugoslavija) is aggodalmat keltett.

32.3.2 A görög–olasz háború (1940–1941)

A németek 1940. júniusi franciaországi győzelme után Olaszország hadba lépett a szövetségesek ellen, és Mussolini a Balkánon keresett további terjeszkedési lehetőséget. Olaszország 1940. október 28-án ultimátumot küldött Görögországnak (Elláda), amelyben szabad átvonulást és stratégiai pontok átadását követelte; a görög miniszterelnök, Joánisz Metaxász elutasította a követelést, amit a görög emlékezetpolitika azóta is az „Óhi-naphoz” (a nem napja) köt. Az olasz csapatok még aznap támadást indítottak Albánia felől Epirusz (Ípeiros) irányába. A hadjárat azonban nem a várt gyors győzelmet hozta: a görög hadsereg a hegyvidéki terepen, a helyi lakosság támogatásával és a brit légierő korlátozott segítségével megállította az olasz előrenyomulást, majd november közepétől ellentámadásba ment át, és mélyen benyomult Albánia területére. A téli hónapokban a front megmerevedett; az olasz hadsereg jelentős veszteségeket szenvedett, és csak a német beavatkozás tudta később feloldani a patthelyzetet.

A görög–olasz háború eseményei viszonylag jól dokumentáltak, mivel mindkét fél katonai jelentései, valamint a brit megfigyelők beszámolói fennmaradtak. Ugyanakkor a haderők létszámára és a veszteségekre vonatkozó adatok becsléseken alapulnak, és a görög, olasz, illetve brit források eltérő számokat közölnek. A tudományos konszenzus szerint az olasz kudarc oka a rossz logisztika, a téli felszerelés hiánya, az alábecsült görög ellenállás és a hegyi terep volt; vitatott viszont, hogy a görög siker mennyire volt a Metaxász-rezsim katonai felkészültségének, a brit támogatásnak vagy az olasz hadsereg belső gyengeségének köszönhető. A görög nemzeti történetírás hagyományosan a görög katonák hősiességét és az egységes nemzeti ellenállást hangsúlyozza, míg az olasz források – különösen a fasiszta rezsim későbbi belső kritikái – a hadvezetés hibáit emelik ki. A nemzetközi szakirodalomban ma már elfogadott, hogy a görög ellentámadás komoly presztízsveszteséget okozott Mussolini rendszerének, és stratégiai következménye lett: Hitler 1940

novemberében utasította a német hadvezetést a görögországi beavatkozás megtervezésére, ami viszont a Szovjetunió elleni támadás (Barbarossa hadművelet) időrendjét is befolyásolta.

32.3.3 A jugoszláv belpolitikai válság és a márciusi puccs (1941)

Jugoszlávia a háború első másfél évében semlegességre törekedett, de helyzetét megnehezítette, hogy szomszédai – Olaszország, Magyarország, Bulgária (Bălgarija) és Románia – fokozatosan a tengelyhatalmak befolyása alá kerültek. A jugoszláv kormány, Pál herceg régens vezetésével, 1941 tavaszára arra a következtetésre jutott, hogy a katonai ellenállás kilátástalan, ezért tárgyalásokat kezdett a tengelyhatalmakkal. 1941. március 25-én Bécsben Dragiša Cvetković miniszterelnök aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást, amely – elvileg – nem követelte meg jugoszláv terület megszállását, de biztosította a német csapatok átvonulási jogát Görögország felé. Az egyezményt a hazai közvélemény egy része, különösen Szerbiában, nemzeti megalázkodásként értékelte, és széles körű tiltakozások törtek ki. 1941. március 27-én jugoszláv katonatisztek egy csoportja, Dušan Simović tábornok vezetésével, államcsínyt hajtott végre, eltávolította a kormányt és a régenst, és II. Péter királyt nagykorúnak nyilvánította. Az új kormány azonnal bejelentette, hogy Jugoszlávia független marad, és nem csatlakozik a tengelyhez, bár formálisan nem mondta fel az egyezményt, hogy időt nyerjen.

A puccs hátteréről és közvetlen okairól a történetírásban máig élénk vita folyik. A dokumentált tény, hogy a puccsot jugoszláv tisztek hajtották végre, és a belgrádi utcákon tömegtüntetések zajlottak. Az is jól forrásolt, hogy a brit titkosszolgálat (SOE) kapcsolatban állt egyes jugoszláv tisztekkel, de a tudományos konszenzus szerint a puccs elsősorban belső kezdeményezés volt, amelyet a brit kormány támogatott, de nem irányított. A szovjet szerepvállalás kérdése vitatott: egyes források szerint a Szovjetunió 1941. április 5-én barátsági és megnemtámadási szerződést kötött Jugoszláviával, ami azt jelzi, hogy Moszkva is érdekelt volt a tengely balkáni terjeszkedésének lassításában, de a puccs napján még nem állt hadban Németországgal. A vitatott értelmezések közé tartozik az is, hogy a puccsban mekkora szerepet játszottak a szerb nacionalista körök, és milyen mértékben utasították el a horvát politikai elit egyes tagjai a kormány döntését. A horvát parasztpárt vezetője, Vladko Maček például a puccs után miniszterelnök-helyettes lett, ami azt mutatja, hogy a hatalomváltás nem kizárólag szerb ügy volt, de a későbbi események fényében a horvát–szerb feszültségek újra felszínre kerültek.

32.3.4 A tengelyhatalmi invázió és a megszállás kezdete (1941. április)

Hitler a puccsot a tengely iránti ellenséges lépésként értékelte, és azonnal elrendelte Jugoszlávia lerohanását. A náci vezetés úgy döntött, hogy a Jugoszlávia elleni támadást összekapcsolja a már régóta tervezett görögországi hadművelettel, mivel a brit erők 1941 márciusában – a görög kormány beleegyezésével – csapatokat szállítottak Görögországba, és a Balkán déli része a német stratégák szerint veszélyeztette a romániai olajmezőket. 1941. április 6-án a német légierő bombázta Belgrádot, és a német, olasz, magyar, valamint bolgár csapatok több irányból támadtak. A német hadművelet – a 25. számú hadműveleti utasítás alapján – gyors mozgóháborút irányzott elő, és a jugoszláv hadsereg szervezetlen, többnemzetiségű egységei nem tudtak hatékony ellenállást kifejteni. A horvát katonák egy része megtagadta a harcot, és egyes horvát politikusok, élükön Slavko Kvaternik vezérkari ezredessel, már a háború első napjaiban kihirdették a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) megalakulását, amely a tengelyhatalmak kliensállama lett. Jugoszlávia 1941. április 17-én írta alá a kapitulációt; a király és a kormány előbb Görögországba, majd Londonba menekült.

Görögország ellen a Wehrmacht ugyancsak április 6-án indított támadást Bulgária felől, áttörve a Metaxász-vonalat, miközben olasz csapatok Albániából, a német páncélosok pedig a Vardar

völgyéből, Szaloniki irányából nyomultak előre. A görög hadsereg és a brit expedíciós erők kénytelenek voltak visszavonulni; Athén 1941. április 27-én esett el. A brit csapatok egy részét sikerült a flotta segítségével kimenekíteni Krétára (Kríti), de május 20-án megindult a német ejtőernyős támadás a sziget ellen, amely június 1-jére a sziget teljes elfoglalásához vezetett. Görögország területét ezt követően német, olasz és bolgár megszállási övezetekre osztották. Bulgária, bár katonailag részt vett a görögországi hadműveletekben, formálisan nem üzent hadat a Szovjetuniónak, és a megszállt területek közül Trákia (Thráki) és Kelet-Macedónia (Makedonija) egy részét annektálta. Jugoszláviát feldarabolták: Németország közvetlen katonai közigazgatás alá vonta Szerbia egy részét, Olaszország megkapta Dalmácia (Dalmacija) jelentős részét és Montenegrót, Magyarország a Bácskát (Bačka) és a baranyai háromszöget, Bulgária pedig a Vardar-Macedónia nagy részét. Horvátország formálisan független állam lett, Bosznia-Hercegovina (Bosna i Hercegovina) területének nagy részével együtt, de gyakorlatilag német–olasz ellenőrzés alatt állt.

A megszállás kezdetétől fogva a lakosság különböző csoportjai eltérő magatartást tanúsítottak. A hivatalos kormányok együttműködtek a megszállókkal, de hamarosan megszerveződtek az ellenállási mozgalmak is, amelyekről a következő alfejezet (Megszállás, ellenállás és kollaboráció) szól részletesen. A tengelyhatalmi invázió és a megszállás ténye a régió minden országában mély nyomot hagyott, és a háború további szakaszában a polgárháborús jellegű konfliktusok, az etnikai feszültségek és a tömeges erőszak kerültek előtérbe. A források nagy száma – a német és olasz katonai iratok, a brit és amerikai hírszerzési jelentések, a helyi közigazgatási dokumentumok, a naplók és visszaemlékezések – lehetővé teszi az események viszonylag pontos rekonstrukcióját, de az egyes résztvevők felelősségének megítélése máig vita tárgya.

32.3.5 Források és bizonytalanságok

A második világháború balkáni kirobbanásának története viszonylag gazdag forrásbázisra támaszkodik, ugyanakkor a források jellege és a későbbi emlékezetpolitikai viták miatt a rekonstrukció több ponton vitatott. Elsődleges forrásoknak tekinthetők a diplomáciai iratgyűjtemények (például az olasz, német, brit és szovjet külügyi dokumentumok), a katonai parancsnokságok hadműveleti naplói és jelentései, a korabeli sajtó, valamint a résztvevők naplói és visszaemlékezései. Különösen értékes Galeazzo Ciano naplója, amely az olasz döntéshozatal belső folyamataiba enged betekintést, de kritikával kezelendő, mivel Ciano saját szerepét gyakran kedvezőbb színben tünteti fel. A nürnbergi per iratanyaga, valamint a későbbi nemzeti bírósági eljárások dokumentumai szintén fontosak, de az utóbbiak már a háború utáni politikai környezetben keletkeztek.

A legfontosabb vitatott kérdések:

- **Az olasz stratégia értékelése:** Mussolini döntése, hogy Görögországot Albániából támadja meg, sokáig a fasiszta vezetés irracionális presztízspolitikájaként jelent meg, de egyes történészek szerint a Földközi-tenger keleti medencéjének ellenőrzése és a brit bázisok felszámolása stratégiai cél volt. A vita a források eltérő hangsúlyaiból fakad.
- **A görög háború megítélése:** a görög ellentámadást a nyugati szövetségesek és a görög nemzeti emlékezet az első jelentős szövetséges győzelemként ünnepelte, ami morális jelentőséggel bírt. Ugyanakkor a katonai elemzők egy része szerint az olasz vereség elsősorban az olasz hadsereg felkészületlenségéből és a terepviszonyokból következett, nem pedig a görög hadsereg kiemelkedő erejéből. A görög–olasz háború emlékezete a mai napig érzékeny téma Görögországban és Olaszországban.
- **A jugoszláv puccs okai:** bár a puccs ténye egyértelmű, a résztvevők motivációi és a külső hatalmak szerepe vitatott. A brit hírszerzés dokumentumai azt mutatják, hogy London támogatta a puccsot, de a belső kezdeményezés mértékét nehéz pontosan meghatározni. A

szovjet szerepvállalás szintén vita tárgya, mivel a szovjet–jugoszláv szerződést a puccs után írták alá, de a puccs előtti kapcsolatokról kevés megbízható forrás maradt fenn.

- **A jugoszláv összeomlás okai:** a gyors kapituláció kapcsán a nemzeti történetírások eltérően hangsúlyozzák a horvát dezertálást, a szerb hadsereg demoralizáltságát, a német katonai fölényt vagy a királyi hadsereg többnemzetiségű szerkezetének belső feszültségeit. A források alapján valószínűsíthető, hogy e tényezők együttesen vezettek a veréséghez, de arányuk megítélése továbbra is vitatott.
- **Bulgária szerepe:** Bulgária csatlakozott a tengelyhatalmi hadműveletekhez, de nem vett részt a Szovjetunió elleni támadásban, és a zsidó lakosság deportálását is elutasította a régi bolgár területeken. A megszállt görög és jugoszláv területeken viszont bolgár erők is követtek el atrocitásokat, és a történetírásban vitatott, hogy a bolgár állam mennyiben volt kényszerpályán, illetve mennyiben saját revíziós céljait követte. A kérdés a mai bolgár és macedón történeti vitákban is jelen van.

A számszerű adatok – a haderők létszáma, a veszteségek, a megszállt területek lakossága – gyakran becsléseken alapulnak, és országonként, forrásonként eltérnek. A kapituláció pontos időpontjai ugyanakkor dokumentáltak, és a főbb hadműveleti lépések kronológiája jól rekonstruálható.

32.3.6 Rövid összefoglaló

- A Balkán a második világháború első szakaszában semlegességre törekedett, de a nagyhatalmi érdekek miatt nem maradhatott ki a konfliktusból.
- Olaszország 1939 áprilisában megszállta Albániát, és 1940. október 28-án támadást indított Görögország ellen; a görög hadsereg visszaverte az olasz támadást, és ellentámadásba ment át.
- Az olasz kudarc arra késztette a náci Németországot, hogy közvetlenül beavatkozzon, ami elodázta a Szovjetunió elleni támadást.
- Jugoszlávia 1941. március 25-én csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, de két nappal később katonai puccs buktatta meg a kormányt; a puccs háttere és a külső befolyás mértéke vitatott.
- 1941. április 6-án a tengelyhatalmak megtámadták Jugoszláviát és Görögországot; Jugoszlávia április 17-én kapitulált, Görögország szárazföldi része pedig április végére került megszállás alá.
- A megszállást követően Jugoszláviát feldarabolták: létrejött a Független Horvát Állam, Szerbia német katonai közigazgatás alá került, míg Olaszország, Magyarország és Bulgária területi nyereségekhez jutott.
- Görögországot német, olasz és bolgár megszállási övezetekre osztották; Kréta 1941 júniusában esett el a német ejtőernyős támadás után.
- A megszállás kezdete egyben az ellenállási mozgalmak és a kollaboráns rezsimek kialakulásának kiindulópontja, amelyek a következő alfejezet témáját képezik.

32.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen stratégiai, belpolitikai és nemzetközi tényezők vezettek oda, hogy a Balkán 1941 tavaszán a második világháború egyik hadszínterévé vált? Értékelje Olaszország, Németország és a helyi államok szerepét.

2. Hasonlítsa össze a görög–olasz háború és a jugoszláviai invázió katonai és politikai következményeit. Miért tudott Görögország hónapokig ellenállni az olasz támadásnak, míg Jugoszlávia néhány nap alatt összeomlott?
3. Milyen elsődleges források állnak rendelkezésre a jugoszláv puccs rekonstrukciójához, és mely pontokon marad bizonytalan a külső hatalmak szerepének megítélése? Indokolja meg, miért fontos a forráskritika ebben az esetben.
4. Hogyan alakította a tengelyhatalmi megszállás a balkáni államok területi és politikai viszonyait? Mely országok jutottak területi nyereséghez, és milyen következményekkel járt ez a helyi lakosság számára?
5. Értékelje Bulgária szerepét a Balkán 1941-es megszállásában. Milyen tényezők magyarázzák, hogy Bulgária nem vett részt a Szovjetunió elleni hadjáratban, és milyen viták kapcsolódnak a bolgár megszállás megítéléséhez?

32.4 Megszállás, ellenállás és kollaboráció

A megszállás, az ellenállás és a kollaboráció a második világháború balkáni történetének legösszetettebb, egymással szorosan összefonódó jelenségei. Az 1941 tavaszán bekövetkezett gyors katonai összeomlás után a tengelyhatalmak nem egységes megszállási rendszert hoztak létre; a régiót több állam, több közigazgatási modell és egymással versengő helyi hatalmi központ osztotta fel. A megszállás okozta erőszak és a lakosságot sújtó nélkülözés egyszerre táplálta a fegyveres ellenállást, és hozta felszínre a korábbi etnikai, politikai és ideológiai feszültségeket. E folyamatokban a frontok gyakran nem a megszállók és a megszállottak, hanem a helyi csoportok között húzódtak: a balkáni háborús tapasztalat egyik meghatározó vonása a polgárháborús jelleg, az ellenállás és a kollaboráció közötti képlékeny, sokszor átjárható határ.

32.4.1 A megszállási övezetek kialakulása

A Jugoszlávia és Görögország elleni 1941. áprilisi hadjáratok után a tengelyhatalmak nem törekedtek egységes katonai vagy polgári közigazgatás fenntartására. A megszállt területeket részben annektálták, részben katonai parancsnokságok alá rendelték, részben formálisan független, valójában ellenőrzött kollaboráns államalakulatokra bízták. Ez a tagoltság egészen 1943–1944-ig meghatározta a megszállás természetét, és eltérő feltételeket teremtett az ellenállási mozgalmak számára.

A Német Birodalom közvetlen katonai közigazgatás alá vonta Szerbiát, amelyet a Wehrmacht szerbiai katonai parancsnoka (Militärbefehlshaber in Serbien) igazgatott, élén egy német tábornokkal. Szerbia stratégiai jelentőségét a Belgrád–Nándorláb (ma Niš)–Szaloniki vasútvonal és a Duna-völgy biztosítása adta. A német ellenőrzés alatt álló területhez tartozott a Bánság (Banat) is, ahol a helyi német kisebbség (Volksdeutsche) széleskörű adminisztratív önállóságot kapott, és jelentős szerepet vállalt a megszállási infrastruktúra működtetésében. Szlovénia északi részeit – Alsó-Stájerországot, Felső-Krajnát és a Muravidék egy részét – Németország annektálta, és azonnali germanizáló politikát kezdeményezett: betiltotta a szlovén nyelv nyilvános használatát, tömegesen kitelepített szlovének tízezreit, és német telepeseket költöztetett be. Ez az annexiós politika váltotta ki a leghamarabbi, legelszántabb fegyveres ellenállást a régióban.

Olaszország a szomszédos területek elfoglalásával igyekezett megvalósítani a „Mare Nostrum” törekvéseit. Az olasz érdekszférába tartozott Szlovénia déli része (Ljubljana tartomány), a dalmát partvidék és a szigetek, Montenegró, Koszovó egy része, valamint Albánia és Görögország jelentős területei. Olaszország Dalmáciában az 1918 előtti olasz uralom mintájára annexiós politikát folytatott, míg Ljubljana tartományt formálisan olasz tartományként kezelte, de bizonyos

kulturális autonómiát engedélyezett a szlovén nyelv használatában. Montenegrót 1941 nyarán olasz protektorátussá nyilvánították, de a montenegrói felkelés – amelyben a helyi royalisták és a kommunisták is részt vettek – gyorsan megmutatta, hogy az olasz uralom megszilárdítása súlyos katonai feladatot jelent.

Bulgária annektálta Vardar-Macedónia nagy részét, a nyugat-trákiai görög területeket (az Égei-tenger partjáig), valamint a Pirot környéki szerb járásokat. A bolgár kormányzat ezeket a területeket nem megszállási övezetként, hanem a „felszabadított bolgár földek" részeként kezelte, és azonnal megkezdte a bolgár közigazgatás, oktatás és egyházi joghatóság kiterjesztését. A bolgár hadsereg 1941–1943 között részt vett a szerbiai német megszállási rendszer fenntartásában is, bár a német katonai parancsnokság formálisan nem rendelte alá a bolgár csapatokat. Ez a hármas tagoltság – német, olasz, bolgár – kiegészült a magyar megszállással a Délvidéken, a Muravidéken és a Baranyai-háromszögben, valamint a formálisan független Horvát Független Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) létrehozásával.

32.4.2 A megszállási rendszerek jellege

A megszállási rendszerek keménysége, célja és a lakossággal szembeni politikája jelentősen eltért. A német megszállás Szerbiában a legbrutálisabb formát öltötte. A német katonai parancsnokság a partizán- és csetniktámadásokra „megtorló intézkedésekkel" válaszolt, amelyeket a náci ideológia faji hierarchiája is áthatott: a német hadsereg 1941 őszén szisztematikusan tömeges kivégzéseket hajtott végre, amelyek során meghatározott arányban végeztek ki túsznak vett civileket. A kragujevaci és kraljevói mészárlások (1941. október) több ezer szerb civil halálát okozták; ezek a megtorlások a nemzetközi hadijog nyílt megsértését jelentették. Szerbiában a német hatóságok már 1941 őszén megkezdték a zsidó férfiak tömeges lemészárlását, amit a következő évben a nők, gyermekek és idősek elszállítása követett a belgrádi Sajmište (Zemun) táborba, ahol gázkamionokkal gyilkolták meg őket. Szerbia ezzel a náci megsemmisítő politika egyik legkorábbi helyszínévé vált.

Az olasz megszállás taktikája kevésbé egységes volt. Olaszország a lakosság egy részét a maga oldalára próbálta állítani, különösen a horvát, albán és montenegrói etnikai csoportok egyes rétegei körében. Az olasz zónákban a zsidók üldözése kezdetben kevésbé volt szisztematikus: az olasz hatóságok gyakran megtagadták a zsidók kiadását a németeknek vagy a horvát usztasa hatóságoknak, részben humanitárius, részben presztízs- és szuverenitási megfontolásokból. Görögország olasz megszállási övezetében viszont a megszállás, a tengelyhatalmi blokád és a megszállók rekvirálásai a legsúlyosabb éhínséget idézték elő: az 1941–1942-es nagy éhínség idején Athénban és a szigeteken becslések szerint több tízezer ember halt éhen. Az olasz katonai adminisztráció gyakran kegyetlenül lépett fel a görög ellenállókkal szemben, de a helyi lakossággal való együttműködésre is törekedett.

A bolgár annexiós politika az északi görög területeken és a Vardar-Macedóniában radikális bolgarizálást, a görög és a szerb/macedón nyelvű közösségek tömeges elűzését és a bolgár telepesek betelepítését jelentette. A bolgár hatóságok 1941-ben a Vardar-Macedóniában a helyi lakosságot bolgár nemzetiségűként kezelték, ami a macedón nemzeti identitás elutasítását is magában foglalta. A nyugat-trákiai görög területeken a bolgár megszállás kifejezetten etnikai tisztogató jelleget öltött: görög lakosok tízezreit űzték el, és bolgár családokat telepítettek be. Ugyanakkor a bolgár megszállási övezetekben a zsidó lakosság sorsa eltérően alakult: a bolgár kormányzat a régi bolgár területeken élő zsidókat nem adta át a németeknek, ám a megszállt Vardar-Macedóniában és Trákiában a zsidókat 1943 tavaszán a bolgár hatóságok összegyűjtötték és átadták a német megsemmisítő táboroknak. Ez a különbségtétel a mai emlékezetpolitikai viták egyik kulcskérdése.

32.4.3 Ellenállási mozgalmak: partizánok, csetnikek és nemzeti felszabadító frontok

A megszállás és az erőszak elleni fegyveres ellenállás szinte minden megszállt területen megjelent, de a mozgalmak jellege, ideológiája és támogatottsága országonként és időszakonként változott. A legnagyobb és a legtöbb nemzetközi figyelmet kiváltó partizánmozgalom Jugoszláviában bontakozott ki. A Jugoszláv Kommunista Párt (KPJ) és vezetője, Josip Broz Tito 1941 nyarán meghirdette a fegyveres felkelést, amelynek célja nem egyszerűen a megszállók kiűzése, hanem egy széles társadalmi forradalom és a föderatív, többnemzetiségű Jugoszlávia újjászervezése volt. A partizánmozgalom 1941–1942 során Szerbiában meggyengült a német megtorlások miatt, de Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Montenegróban folyamatosan erősödött. A partizánok a többnemzetiségű, antifasiszta programjukkal tudták megszólítani a különböző etnikai csoportokhoz tartozó fiatalokat, parasztokat és munkásokat; a mozgalom hivatalosan a nemzetek közötti egyenlőséget és a nők politikai részvételét hirdette, bár a gyakorlatban a kommunista párt irányítása mindvégig meghatározó volt.

A partizánok mellett a jugoszláv terepen a csetnikmozgalom (Četnički pokret) jelentette a másik jelentős fegyveres erőt. A csetnikek Draža Mihailović ezredes vezetésével a jugoszláv királyi hadsereg maradványaira épültek, és a londoni emigráns jugoszláv kormányhoz hűnek vallották magukat. A csetnikek célja a monarchia visszaállítása és a szerb lakosság védelme volt, de a mozgalom etnikailag szinte kizárólag szerb bázisra épült. A csetnikek a háború alatt taktikai együttműködést alakítottak ki az olasz, később német megszállókkal a partizánok ellen; ez az együttműködés a helyi hatalmi versengés és a megszállók megtorlásainak mérséklésére irányuló törekvés keveréke volt. A csetnikek emellett számos alkalommal követtek el atrocitásokat horvát és muszlim civil lakosság ellen Bosznia-Hercegovinában és a szandzsáki térségben, ami a mozgalmat a háború során egyre inkább a szerb nacionalista erőszak hordozójává tette.

Görögországban a fegyveres ellenállás fő ereje a Görög Nemzeti Felszabadítási Front (EAM) és annak katonai szárnya, a Görög Népi Felszabadító Hadsereg (ELAS) volt. Az EAM 1941 őszén alakult, és bár a Görög Kommunista Párt kezdeményezésére jött létre, széles baloldali antifasiszta koalícióként működött. Az ELAS 1943-ra az ország jelentős részén ellenőrizte a hegyvidéki területeket, és az olasz megszállási zóna összeomlása után 1943 őszén nagy mennyiségű fegyverhez jutott. Az EAM/ELAS mellett kisebb, republikánus vagy royalista irányultságú ellenállási csoportok is működtek, mint az EDES és az EKKA. A görög ellenállás azonban a megszállók elleni harc mellett belső polgárháborúba torkollott: az ELAS és a royalista EDES között 1943 végétől fegyveres összecsapások zajlottak, amelyek a brit támogatás politikáját is befolyásolták.

Albániában az ellenállást a Nemzeti Felszabadítási Front (Fronti Nacional-Çlirimtar, NFÇ) szervezte, amelyet a kommunisták vezettek, de a nacionalista szervezetekkel is kereste az együttműködést. Az albán ellenállás a német és olasz megszállás ellen irányult, ugyanakkor az 1943-as olasz kapituláció után a németek által támogatott Balli Kombëtar (Nemzeti Front) egyes csoportjaival is konfliktusba került. Az albán ellenállás sajátossága volt, hogy a területi követelések – különösen Koszovó és a nyugat-macedóniai albán lakta területek – körüli viták átjárták a mozgalmat: az NFÇ hivatalosan nem ismerte el a háború alatt megnövelt albán államterületet, ami egyes nacionalista körökben ellenállást váltott ki.

A fegyveres ellenállás méretét és hatékonyságát a megszállók megtorlási politikája is befolyásolta. A német hadsereg Szerbiában a „közvetlen katonai megtorlás” elvét alkalmazta, ami a civil lakosság tömeges kivégzését jelentette minden egyes német katona haláláért vagy megsebesüléséért. Ez a politika Szerbiában átmenetileg visszavetette a fegyveres ellenállást, de hosszú távon növelte a partizánok toborzási bázisát. Boszniában és Horvátországban, ahol az usztasa rezsim a szerb lakosság ellen folytatott tömeges erőszakot, a partizánmozgalom a szerbek jelentős részének a

túlélést kínálta; emiatt a partizánok etnikai összetétele a háború során folyamatosan változott, és a szerbek aránya jelentősen megnőtt az NDH területén.

32.4.4 Helyi kollaboráció: Nedić, az NDH, a görög kollaboráns kormány és más rezsimok

A megszállás alatt létrejött helyi kollaboráns rezsimek nem egyszerűen a megszállók eszközei voltak; saját politikai céljaik, ideológiájuk és etnikai programjuk is formálta működésüket. A legfontosabb kollaboráns államalakulat a Horvát Független Állam (NDH) volt, amelyet 1941. április 10-én, a német bevonulás napján kiáltottak ki. Az NDH területe magában foglalta Horvátország nagy részét, Bosznia-Hercegovinát és a Szerémséget, de a tengerpart egyes részeit Olaszország annektálta, ami az NDH és Olaszország közötti állandó feszültség forrása volt. Az NDH élén Ante Pavelić usztasa (Ustaša) vezető állt; a rezsim a fajelméletre és a horvát nemzeti tisztaságra hivatkozva rendkívül brutalitással lépett fel a szerb, zsidó és roma lakosság ellen. Az usztasak által létrehozott koncentrációs és haláltáborok – mindenekelőtt Jasenovac – a náci megsemmisítő gépezettel párhuzamos, de attól részben függetlenített horvát genocid politikát valósítottak meg. Az NDH-ban a szerbek tömeges erőszakos áttérítése, kiűzése és meggyilkolása már 1941 tavaszán elkezdődött, és a háború végéig tartott.

Az NDH kollaborációjának jellege kettős volt: egyrészt a német megszálló hatalommal való együttműködésben látta a horvát államiság megőrzésének lehetőségét, másrészt saját etnikai-nemzeti programját a megszállás teremtette vákuumban akarta végrehajtani. Az usztasak az olasz megszállókkal is harcban álltak a dalmáciai területek hovatartozása miatt, miközben mindkét tengelyhatalommal szövetségesi viszonyban maradtak. Az NDH belpolitikája erősen személyes diktatúra volt, amely a valós népszerűség helyett a horvát nacionalista szervezetek hálózatára támaszkodott; a lakosság jelentős része a háború végére egyre inkább a partizánmozgalom felé fordult.

Szerbiában a kollaboráció formája a Milan Nedić tábornok vezette „Nemzeti Megmentés Kormánya” volt, amely 1941 augusztusában alakult meg. A Nedić-rezsim nem rendelkezett önálló államisággal, hanem a német katonai közigazgatás alárendelt polgári segédszerve volt. Nedić konzervatív, antikommunista és antiszemita programot hirdetett, és a szerb nemzeti identitás megőrzését a német megszállókkal való együttműködéssel próbálta összekapcsolni. A szerb kollaboráció további szereplője volt Dimitrije Ljotić fasiszta jellegű szervezete, a ZBOR, valamint a Belgrádban és a Bánságban működő németbarát gazdasági és adminisztratív elit. A Nedić-rezsimnek volt egy fegyveres testülete is, a Szerb Állami Gárda, amely a német megtorlásokban és a zsidók összegyűjtésében is részt vett.

Görögországban a megszálló hatóságok – előbb az olasz, majd a német – együttműködtek a helyi kollaboráns kormányokkal, amelyeket nyugalmazott katonatisztek és politikusok vezettek. Az első ilyen kormányt Georgiosz Colakoglou tábornok alakította 1941 őszén; őt követően a kollaboráns adminisztráció az ország északi területein a bolgár annexiós politikával párhuzamosan működött. A görög kollaboráns rezsimek legfőbb problémája a lakosság széleskörű ellenszenve volt; a kormányok az antikommunizmus és a rend helyreállításának ígéretére építettek, de a valóságban a megszállók utasításait teljesítették. A görög kollaboráció része volt a „biztonsági zászlóaljak” felállítása, amelyek a német megszállók utasítására a baloldali ellenállókkal szemben léptek fel, és számos atrocitásért felelősek.

Montenegróban az olasz protektorátus alatt a helyi kollaboráns Nemzeti Tanács, később a német megszállás alatt a zöld mozgalom (zelenaši) próbált meg együttműködni a megszállókkal a partizánok ellen. Koszovóban és a nyugat-macedóniai albán területeken a megszállók az albán lakosság egy részét a helyi szerb és montenegrói uralom felszámolására használták fel: több albán politikai szervezet, köztük a második Prizreni Liga, a német és olasz megszállókkal együttműködve

tömegesen űzte el a szerb és montenegrói lakosságot, és a területet az albán állam részének tekintette. Ez a kollaboráció etnikai tisztogatásokkal járt, amelyek emlékezete a későbbi jugoszláv konfliktusokban is visszhangzott.

32.4.5 Az ellenállás és a kollaboráció összefonódása: polgárháborús dimenziók

A második világháború balkáni szakaszában a megszállók elleni harc és a belső polgárháború gyakran elválaszthatatlanul összefonódott. A jugoszláv partizánok és csetnikek közötti konfliktus 1941 őszén vált nyilvánvalóvá, miután a csetnikek egyre nyíltabban a megszállókkal szembeni fegyveres harc helyett a kommunista partizánok elleni fellépést választották. A két mozgalom közötti háború során mindkét oldal követett el tömeges erőszakot civilek ellen, és a megszállók gyakran kihasználták a belső megosztottságot. A német hadsereg például 1943-ban a csetnikekkel együttműködött a Neretva és Szutjeszka folyók menti partizánellenes hadműveletekben, amelyek során a partizánok súlyos veszteségeket szenvedtek, de a megsemmisítésükre irányuló német kísérlet kudarcot vallott.

Hasonló polgárháborús dinamika alakult ki Görögországban, ahol az ELAS és az EDES közötti konfliktus 1943–1944 során a baloldali és a konzervatív/royalista erők közötti ideológiai és társadalmi törésvonalat erősítette fel. A szembenállás a megszállók elleni harc mellett a háború utáni politikai rendről szólott, és ez a feszültség a felszabadulás után a görög polgárháborúban (1946–1949) csúcsosodott ki. Albániában az NFÇ és a Balli Kombëtar között a koszovói kérdés és a szovjet befolyás körüli ellentét szintén polgárháborús jellegű összecsapásokhoz vezetett.

A kollaboráció és az ellenállás közötti határ gyakran a helyi viszonyok függvényében mozgott. A csetnikek például kezdetben fegyveres ellenállókként indultak, de a német megtorlások hatására és a politikai ellenségeskedés miatt fokozatosan a kollaboráció felé csúsztak; a görög EDES egyes szakaszai hasonlóan taktikai együttműködést kerestek a németekkel a kommunista partizánok ellen. A helyi lakosság számára a választás gyakran nem ideológiai, hanem praktikus volt: a túlélés, a család védelme, a megszállók megtorlásának elkerülése. Ez a bizonytalanság megnehezíti a mai utólagos moralizáló ítélkezést, és arra figyelmeztet, hogy a „kollaboráns” és „ellenálló” kategóriái a háború alatt korántsem voltak merevek.

32.4.6 A megszállási politika következményei és a háború vége

A megszállás, az ellenállás és a kollaboráció együttes hatása a balkáni társadalmak mélyreható átalakulását eredményezte. A német, olasz és bolgár megszállási rendszerek, a helyi kollaboráns rezsimek és a polgárháborús erőszak a térség lakosságának jelentős részét érintették közvetlenül. A jugoszláviai veszteségek – amelyek a partizán- és csetnikharcok, a megszállási megtorlások, az usztasa genocídium és a kollaboráns atrocitások együttes következményei – a legmagasabbak közé tartoztak a megszállt európai régiókban. Görögországban a háború alatt a lakosság éhínséget, tömeges elhurcolást és a bolgár annexióval járó etnikai tisztogatást szenvedett el. Albániában a háború a hagyományos klán- és régióközi feszültségeket erősítette fel, és lehetővé tette a kommunista párt későbbi hatalomra jutását.

A háború utolsó szakaszában, 1943–1945 között a balkáni hadszíntér fokozatosan a szovjet és a brit–amerikai érdekszférák ütközőpontjává vált. 1944 őszén a szovjet Vörös Hadsereg romániai előretörése lehetővé tette Bulgária átállását, és a Vörös Hadsereg 1944 őszén elérte a jugoszláv határt. A belgrádi hadműveletben (1944. október) a partizánok és a szovjet csapatok együtt foglalták vissza Szerbiát, majd a partizánok 1945 tavaszára a nyugati szövetségesek támogatását is megszerezve az NDH területét és Szlovéniát is elfoglalták. Görögországban a brit csapatok 1944 őszén szálltak partra, és a kollaboráns rezsimek összeomlása után a baloldali és royalista erők közötti konfliktus azonnal kiújult. A megszállás vége nem hozott automatikusan békét; a

háború alatt felhalmozódott erőszak és gyűlölet a következő években – a görög polgárháborúban, a jugoszláv kommunista hatalomátvételben és a hidegháborús szembenállásban – folytatódott.

32.4.7 Források és bizonytalanságok

A megszállási rendszerek, az ellenállás és a kollaboráció történetének forrásanyaga rendkívül gazdag, de egyenetlen. Elsődleges forrásként a megszálló hatalmak katonai és polgári iratai, a helyi kollaboráns rezsimek rendeletei és törvényei, a partizánmozgalmak parancsai és brosúrái, a naplók és levelek, valamint a háború utáni bírósági perek anyagai szolgálnak. A német, olasz és bolgár katonai archívumok mellett a jugoszláv, görög és albán állami levéltárak is jelentős iratanyagot őriznek, de ezek hozzáférhetősége és rendezettsége országonként eltérő.

A legfontosabb bizonytalanságok és vitatott kérdések közé tartoznak az áldozatszámok. A jugoszláviai háborús emberveszteségre vonatkozó becslések 1 millió és 1,7 millió között szóródnak; a legszélesebb körben idézett, a jugoszláv hatóságok által 1946-ban készített becslés 1,7 millió, de ezt a modern történetírás módszertani fenntartással kezeli. A jasenovaci tábor áldozatainak száma a horvát és a szerb történetírásban a legélesebben vitatott adat: a becslések 80 000 és 700 000 között mozognak, a legutóbbi, több forrást ötvöző kutatások 80 000–100 000 közötti tartományt valószínűsítenek, de a pontos szám a dokumentáció hiányosságai miatt nem állapítható meg egyértelműen. A görögországi megszállás alatti éhínség áldozatainak számát 100 000 és 300 000 közé teszik, a bolgár annexiós politikával összefüggő görög és szerb polgári áldozatokra vonatkozóan szintén csak becslések léteznek.

A csetnikmozgalom és Mihailović ellenállási vagy kollaboráns jellegének megítélése erősen vitatott. A szocialista Jugoszlávia történetírása a csetnikeket egyértelműen kollaboráns és áruló mozgalomként ábrázolta, míg a szerb emigráns és a 21. századi szerb revíziós irányzatok nemzeti ellenállóként próbálják rehabilitálni őket. A nemzetközi szakirodalom a csetnikek tevékenységét inkább a megszállókkal való taktikai együttműködés felé hajló, de saját hatalmi céljaikat követő mozgalomként írja le. Hasonló vita övezi a bolgár megszállási politika értékelését: a bolgár történetírás hosszú ideig annexióként ünnepelte a nyugat-trákiai és macedóniai területek „felszabadítását”, míg a macedón és görög történetírás brutális megszállásként és etnikai tisztogatásként tartja számon. A kommunista partizánmozgalmak háborús szerepének megítélése sem egységes: a szocialista korszak hagiografikus ábrázolása mellett a posztkommunista nemzeti történetírások gyakran a partizánok által elkövetett atrocitásokat és a forradalmi célok autoriter vonásait hangsúlyozzák.

A nők, a parasztok, a romák és a kisebb etnikai csoportok háborús tapasztalataira vonatkozó források jóval szegényesebbek, mint a katonai és politikai elitek dokumentumai. A roma lakosság üldöztetése a megszállt Jugoszláviában, Görögországban és a bolgár területeken kevésbé kutatott, pedig a roma áldozatok száma a térségben jelentős. A helyi lakosság emlékezetét gyakran csak a háború utáni, politikai célokkal használt visszaemlékezések közvetítik. A történetírás ezért a forráskritika alkalmazásakor különösen ügyel arra, hogy a háborús emlékezet és a politikai ítélkezés ne keveredjék a dokumentált ténnyel.

32.4.8 Rövid összefoglaló

- A Balkán 1941 tavasza után nem egységes megszállási rendszer alatt állt; Németország, Olaszország és Bulgária eltérő közigazgatási modelleket hozott létre, amelyeket annexió, katonai igazgatás és kollaboráns államalakulatok jellemeztek.
- A német megszállás Szerbiában a legbrutálisabb volt: tömeges megtorló kivégzések, a zsidó lakosság szisztematikus megsemmisítése és a szlovén területek germanizálása jellemezte.

- Az olasz megszállási övezetekben a zsidók védelmében mutatkozó taktikai különbségek mellett a görögországi éhínség és a dalmáciai annexió súlyos következményekkel járt.
- A bolgár megszállás Vardar-Macedóniában és a nyugat-trákiai görög területeken annexiós és etnikai tisztogató politikát jelentett, bár a régi bolgár területeken élő zsidókat nem adták át a németeknek.
- A fegyveres ellenállás legerősebb formája a jugoszláv partizánmozgalom volt, amely a kommunista irányítás mellett többnemzetiségű és antifasiszta célokat hirdetett; vele szemben a csetnikek etnikailag szerb monarchista mozgalma egyre inkább a megszállókkal való taktikai együttműködés felé tolódott.
- A helyi kollaboráció legvéresebb formáját a Horvát Független Állam (NDH) valósította meg, amely a szerbek, zsidók és romák elleni tömeges erőszakkal és a jasenovaci táborrendszerrel kitörölhetetlen nyomot hagyott a régió történetében.
- Az ellenállás és a kollaboráció közötti határ gyakran átjárható volt, és a megszállás alatt polgárháborús konfliktusok bontakoztak ki a partizánok és a nacionalista, royalista erők között, ami a háború utáni görög polgárháborúban is folytatódott.

32.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közigazgatási modelleket alkalmaztak a tengelyhatalmak a megszállt balkáni területeken, és hogyan befolyásolta ez az ellenállási mozgalmak jellegét?
2. Hasonlítsa össze a jugoszláv partizánmozgalom és a csetnikek ideológiáját, támogatói bázisát és viszonyát a megszállókkal!
3. Miért nevezhető a Horvát Független Állam a helyi kollaboráció legbrutálisabb formájának, és milyen viták övezik a jasenovaci tábor áldozatainak számát?
4. Miben különbözött a bolgár megszállási politika a Vardar-Macedóniában és a nyugat-trákiai görög területeken a bolgár anyaország zsidókkal szembeni politikájától?
5. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a megszállt Balkánon a fegyveres ellenállás és a polgárháború gyakran egyidejűleg zajlott, és milyen hosszú távú következményei voltak ennek a térség 1945 utáni történetére?

33 A Holocaust és a népességáttelepítések

33.1 A balkáni zsidóság

A balkáni zsidóság nem egyszerűen „a zsidóság” egyik regionális változata volt; sokkal inkább több, egymástól nyelvében, liturgiájában, társadalmi helyzetében és politikai lojalitásában is elkülönülő közösség együttélése. A 20. század elejére ez a világ már magán viselte az Oszmán Birodalom soknemzetiségű, vallásközi és jogilag tagolt társadalmának, valamint a Habsburg és nemzetállami modernizáció eltérő örökségeit. Ez az alfejezet azt a kérdést járja körül, hogy a második világháború küszöbén milyen zsidó közösségek éltek a Balkánon, hol és mióta, milyen intézményeket tartottak fenn, és hogyan viszonyultak a környező etnikai és vallási többségekhez. Ez a tudás nélkül a későbbi A Holocaust eseményei földrajzilag, társadalmilag és emlékezetileg is érthetetlenek maradnak.

33.1.1 A zsidó jelenlét kezdetei és a romanióta hagyomány

A Balkán-félsziget zsidó jelenléte jóval a keresztény és muszlim államalakulatok megjelenése előtt, az ókorba nyúlik vissza. A források alapján dokumentált tény, hogy a késő ókori és a bizánci korban több városban – így Thesszalonikiben, Konstantinápolyban, Philippoiban és a mai Bulgária területén – léteztek zsidó közösségek. A bizánci zsidóságot a kora újkorban **romaniótáknak** (görögül: , Rhomaniótes; azaz „rómaiak”, vagyis a bizánci birodalom lakói) kezdték nevezni, megkülönböztetve őket a később érkező, spanyolországi eredetű szefárdoktól. A romanióta zsidóság a görög nyelv egy sajátos, héber betűkkel írt változatát, a **jevanikát** használta a mindennapi életben és a szertartások egy részében, liturgiája pedig jeruzsálemi–bizánci szertartásrendet követett. A 15. századig ők alkották a térség zsidó lakosságának legnagyobb részét. A közösségek nagyságáról azonban csak becslések állnak rendelkezésre, mivel a bizánci adóösszeírások és a rabbinikus válaszok nem adnak teljes körű demográfiai képet. A tudományos konszenzus szerint számuk néhány tízezerre tehető a késő bizánci korban, de ez a szám nem pontos mérés, hanem a források értelmezéséből származó becslés.

A romanióta közösségek nem voltak sem egységesek, sem elszigeteltek. A bizánci keresztény többséghez fűződő viszonyuk hullámzó volt: a törvénykezésben, a teológiai vitákban és a városi életben egyaránt létezett együttélés és időszakos kiutasítás vagy kényszerű áttérés. A késő antikvitás és a középkor időszakában a bizánci császárok többször szabályozták a zsidók jogállását, megtiltották új zsinagógák építését, vagy éppen korlátozták a keresztény szolgák tartását. E jogszabályok azonban nem jelentettek folyamatos üldözést; a közösségek nem tűntek el, és a városi gazdasági életben, főként a textiliparban, a bőrfeldolgozásban és a kereskedelemben továbbra is jelen voltak. A történetírás ezért a romanióta múltat nem a folyamatos szenvedéstörténet, hanem a változó jogi keretek és mindennapi alkalmazkodás történeteként értelmezi.

33.1.2 A szefárd bevándorlás és az oszmán fogadtatás

A 15. század végétől a balkáni zsidóság összetétele alapvetően átalakult. Az 1492-es spanyolországi kiűzetés, majd az 1496–1497-es portugál kényszerű megtérések és kiutasítások nyomán több tízezer

zsidó menekült érkezett az Oszmán Birodalomba, köztük a Balkán városaiba. Az oszmán állam a szefárd menekülteket nem csupán megtűrte, hanem tudatos betelepítési politikával igyekezett a birodalmi városok gazdaságát erősíteni. II. Bajazid szultánról a későbbi zsidó emlékezet úgy tartotta, hogy gúnyosan megjegyezte: a spanyol uralkodó saját országát szegényítette, a szultánét pedig gazdagította. Ennek a mondásnak a szövegszerű hitelessége nem bizonyított; emlékezetpolitikai hagyománynak és utólagos értelmezésnek tekintendő, amely azonban jól mutatja, hogyan igazolta a szefárd diaszpóra a saját helyét az oszmán társadalomban.

A **szefárd** (héberül: , Szefárad, vagyis Spanyolország) kifejezés a 16. század után fokozatosan gyűjtőfogalommá vált mindazokra a zsidókra, akik az Ibériai-félszigetről származó liturgiát és szokásrendet követtek, függetlenül attól, hogy őseik ténylegesen Spanyolországban vagy Portugáliában éltek-e. A Balkánon a szefárdok magukkal hozták a **ladinót** (más néven judeospanyolt vagy judezmo), a kasztíliai spanyol nyelv héber írású, magán- és irodalmi nyelvvé fejlődött változatát. A tudományos konszenzus szerint a ladino a 16–19. század között nem egyszerűen egy „megmerevedett középkori spanyol” volt, hanem eleven, folyamatosan változó nyelv, amelybe török, görög, héber, arab és később francia, olasz, valamint délszláv elemek is beépültek.

A szefárd közösségek nem egyenletesen települtek be a félszigetre. A legnagyobb vonzáspontok a kikötő- és kereskedővárosok voltak: **Szaloniki** (görögül: Θ , Thessalonikí; szefárd kiejtéssel Szalonik), Isztambul, Edirne, Szófia, Filippopoli, Szkopje, Szarajevó, Bitola és a dalmát partvidék néhány városa. A betelepülés időben sem volt egységes: a 16. században a hullámok folyamatosan követték egymást, és a bevándorlók gyakran családi, városi vagy zsinagógai kötelékek szerint szerveződtek. A forrásokból jól dokumentált tény, hogy egy-egy oszmán városban több, párhuzamos zsidó hitközség is működött, amelyek a származási helyüket őrizték meg az elnevezésükben.

33.1.3 Szaloniki: a „zsidó város” a források tükrében

A balkáni zsidóság legnagyobb és legismertebb központja Szaloniki volt. A 16. század közepére a városban többséget alkotott a zsidó lakosság; egyes oszmán adóösszeírások és nyugati utazók beszámolói szerint a város lakóinak több mint fele zsidó lehetett. Ezt az arányt a mai történetírás óvatos becslésnek tekinti, mivel az oszmán **defterek** (adóösszeírások) háztartások szerint rögzítettek, és a felekezeti besorolás sem mindig egyértelmű. A tudományos konszenzus azonban abban egyetért, hogy Szaloniki a 16–17. században a világ egyik legnagyobb szefárd zsidó közösségének adott otthont, és a város gazdasági életében – különösen a gyapjúszövésben, a kikötői kereskedelemben és a pénzügyi közvetítésben – a zsidó lakosság meghatározó szerepet játszott. Ezért nevezték a kortársak gyakran „a zsidók városának”, és a héber forrásokban **„Balkán Jeruzsálemének”** (Jerusálajim szel Bálkán) is emlegették. Ez utóbbi nem földrajzi vagy politikai állítás, hanem vallási-kulturális önértelmezés, amely a város kiemelkedő szerepét fejezte ki a szefárd diaszpóra emlékezetében.

A szaloniki zsidó társadalom rendkívül tagolt volt. A hitközségek között megtalálhatók voltak a kasztíliai, aragóniai, katalóniai, portugál, itáliai, sőt romanióta közösségek is. Minden **kongregáció** (héberül: kahal) saját zsinagógát, iskolát, temetőt és jótékonysági intézményt tartott fenn. Ez a széttagoltság a mindennapi életben egyszerre jelentett autonómiát és feszültséget: a közösségek versengtek egymással a városi hatóságok előtt, de együttesen alkották a zsidó lakosság vallási és társadalmi gerincét. A 16–17. században a rabbinikus irodalom jelentős műhelyei alakultak ki Szalonikiben; a város nyomdái héber és ladino nyelvű könyveket adtak ki, és a vallásjogi döntvények (responsumok) a Földközi-tenger keleti medencéjének számos zsidó közösségéhez eljutottak.

33.1.4 Zsidó negyedek és térbeli elkülönülés

A Balkán városaiban a zsidók lakóhelye a 19. századig nem a modern értelemben vett kötelező gettó volt, hanem a városi társadalom vallási és foglalkozási tagozódásából következő lakónegyed. A zsidó **mahalle** (törökül: mahalle; városrész, negyed) az oszmán városigazgatás alapegysége volt, és a nem muszlim közösségek is saját negyedekben tömörültek. A zsidó negyedek általában a kereskedelmi központ, a piac és a zsinagógák köré épültek. A házak gyakran fából készültek, a szűk utcák pedig a tűzvészek állandó veszélyét hordozták; Szalonikiben, Szarajevóban és más városokban a nagy tűzvészek többször elpusztították a zsidó negyedeket, és a közösségi levéltárak jelentős része is megsemmisült.

Az elkülönülés nem jelentett teljes elszigeteltséget. A zsidó házak, üzletek és műhelyek szomszédosak voltak a muszlim, ortodox keresztény, örmény és roma negyedekkel. A hétköznapi kapcsolatok a piacokon, a céhekben, a kikötőben és a házak közti udvarokban folyamatosak voltak. Ugyanakkor a jogi különbség valóságos volt: a zsidók az oszmán társadalom **dhimmi** (védett nem muszlim) kategóriájába tartoztak, ami fejadó (**dzsizje**, törökül: cizye) fizetését és a muszlimokénál alacsonyabb jogi státuszt jelentett. A 19. századi oszmán reformok (a **tanzimát**) ezt a jogi helyzetet fokozatosan felszámolták, és formálisan egyenlővé tették a birodalom alattvalóit. A gyakorlatban azonban a társadalmi távolság és a helyi előítéletek tovább éltek. A zsidó negyedek ezért egyszerre voltak a vallási élet, a családi hálózatok és a gazdasági együttműködés terei, valamint a hátrányos jogi helyzet és a környező többség időszakos erőszakhullámainak színterei.

33.1.5 Askhenázi közösségek a Habsburg határvidéken

A balkáni zsidóság nem kizárólag szefárd és romanióta volt. A 18. század végétől, de különösen a 19. században a Habsburg Birodalom felől **askenázi** (héberül: , Askenáz, vagyis a német nyelvterület) zsidó közösségek is megjelentek, főként a mai Horvátország, Szlovénia és a Vajdaság területén. Az askenázi zsidók a jiddis és a német nyelv, valamint a közép- és kelet-európai rabbinikus hagyományok hordozói voltak. A horvát és szlovén területeken a modern zsidó közösségek alapvetően askenázi jellegűek voltak, és sokszor a Habsburg urbanizációval együtt érkeztek: kereskedők, iparosok, orvosok, ügyvédek és hivatalnokok, akik a városi polgárság részévé váltak.

A Habsburg jogrendben a zsidók helyzete fokozatosan javult a 18. század végétől a 19. század folyamán. II. József türelmi rendeletei, majd az 1867-es horvát–magyar kiegyezés utáni liberális törvények felszámolták a korábbi letelepedési és foglalkozási korlátozásokat. A dokumentált tények közé tartozik, hogy Zágrábban, Eszéken, Varasdon, Szarajevóban és a bánsági, bácskai városokban zsinagógák, iskolák és jótékonysági egyletek sűrű hálózata alakult ki. A zsidó lakosság nyelvileg gyorsan alkalmazkodott a környező horvát, magyar vagy német nyelvű polgári kultúrához. A 20. század elejére a horvát és szlavón városok zsidóságának nagy része magyarosított vagy horvátosított nevet viselt, és a polgári középosztály fontos részét alkotta. Ez a helyzet alapvetően különbözött az oszmán balkáni városok szefárd közösségeitől, ahol a nyelv, az öltözködés és a vallási intézmények hosszabb ideig őrizték a szefárd hagyományt.

33.1.6 Vallási intézmények, oktatás és vallási áramlatok

A balkáni zsidó közösségek legfontosabb intézményei a zsinagóga, a rituális fürdő (**mikve**, héberül: mikve), a temető, a vallási bíróság (**bét din**) és a jótékonysági, illetve temetkezési egylet (**hevra kadisa**) voltak. Az oszmán uralom alatt a zsidó közösségek jogi autonómiát élveztek a családjogi, vallási és egyes polgári ügyekben, de ezt az autonómiát nem szabad modern politikai

önkormányzatiságnak tekinteni. A rabbinikus bíróságok döntéseiket a zsidó jog (**halakha**) szerint hozták meg, de ha az ügy a zsidó közösségen kívüli feleket is érintette, az oszmán kádi vagy a városi tanács joghatósága alá került. A forrásokban gyakran szerepelnek olyan peres ügyek, amelyekben a zsidó felek az oszmán bíróságot választották, mert ott kedvezőbb döntést reméltek. Ez a **forum shopping** (a fórum, vagyis bíróság megválasztása) gyakorlata jól mutatja, hogy a vallási autonómia nem egy állandó, merev határokkal rendelkező rendszer volt, hanem rugalmas kölcsönhatásban működött a birodalmi joggal.

A 19. század második felétől a zsidó közösségek belül is megosztottá váltak a modernizáció kérdéseiben. A nyugati zsidó felvilágosodás, a **haszkala**, valamint a francia nyelvű zsidó iskolahálózat, az **Alliance Israélite Universelle** (AIU) hatása különösen a szefárd Balkánon volt erős. Az AIU iskolákat nyitott Szalonikiben, Szófiában, Szarajevóban, Edirnében és más városokban; ezek az intézmények a francia nyelvet, a természettudományokat és a modern állampolgári ismereteket tanították, és egyszerre gyengítették a hagyományos rabbinikus oktatás monopóliumát. A hagyományos vallási elit egy része ellenezte ezt a folyamatot, mert a francia nyelvű, szekuláris oktatásban a zsidó vallási identitás gyengülését látta. A dokumentált tények azt mutatják, hogy a 19–20. század fordulóján párhuzamosan léteztek hagyományos **talmudtórák** (elemi vallási iskolák), jezsuita és missziós iskolák, valamint az AIU intézményei. A vallási és nyelvi értelemben is átmeneti, többnyelvű ifjúsági kultúra alakult ki, amelyben a ladino, a török, a görög, a francia és később a nemzetállami nyelvek eltérő beszédhelyzetekben osztoztak.

33.1.7 A 19. századi nemzetállamok és a zsidó közösségek

A 19. században a függetlenné váló balkáni államok – Szerbia, Görögország, Bulgária, majd később Románia – új kihívás elé állították a zsidó közösségeket. Az oszmán jogrendben a zsidók vallási közösségként, a **millet** rendszerben szabályozott keretek között éltek. Az új nemzetállamokban viszont a politikai nemzet elképzelése gyakran etnikailag és vallásilag is meghatározott volt. A 19. századi szerb állam például az ortodox kereszténységet a nemzeti azonosság részének tekintette, és a zsidók polgárjogi helyzetét hosszú ideig korlátozta. A berlini kongresszus 1878-ban nemzetközi nyomást gyakorolt az új államokra, hogy a zsidókat is formálisan egyenlő jogok illessék meg, de ennek végrehajtása lassú volt, és a társadalmi előítéletek fennmaradtak. A dokumentált tény, hogy a 19. század végi oroszországi pogromok elől a romániai és orosz zsidó menekültek közül sokan a Balkánon keresztül próbáltak továbbjutni, időnként helyi konfliktusokat is gerjesztett.

A szefárd közösségek politikai stratégiája megosztott volt. A szegényebb, munkás- és kézműves-negyedek lakói gyakran a szocialista mozgalmak felé fordultak, különösen Szalonikiben, ahol a dohány- és textilipari munkások, a dokkmunkások és a kiskereskedők körében erős volt a szakszervezeti szervezkedés. A gazdagabb kereskedő- és bankárcsaládok viszont az oszmán reformok, a városi tanácsok és az állami kinevezések útján keresték a felemelkedést. A szefárd elit egy része az oszmán birodalmi patriotizmust, más része a cionizmust, megint mások a helyi nemzeti mozgalmakkal való szövetséget tartotta járható útnak. Ez a sokféleség arra figyelmeztet, hogy a balkáni zsidóságot nem szabad egységes politikai szereplőként ábrázolni. A 20. század eleji zsidó sajtóban, amely ladino, francia, görög, bolgár, szerb és német nyelven jelent meg, ezek az irányzatok nyíltan vitatkoztak egymással.

33.1.8 A 20. század eleji helyzet és a demográfiai mérleg

A 20. század első felére a balkáni zsidó közösségek száma és területi eloszlása már erősen eltért a 16. századitól. A Balkán-háborúk és az első világháború következtében az Oszmán Birodalom európai területei nagyrészt felosztásra kerültek, és a zsidó lakosság is új határok közé került. Szaloniki 1912-ben görög fennhatóság alá került, ami a szefárd közösség számára hosszú távú

nyelvi és iskolapolitikai átalakulást hozott. A görög állam a modern görög nyelvet tette kötelezővé, és a zsidó iskolák fokozatosan elvesztették korábbi többnyelvűségüket. A dokumentált tény, hogy 1917-ben egy hatalmas tűzvész elpusztította Szaloniki történelmi központjának jelentős részét, köztük a zsidó negyedet is; a város újjáépítése során a közösség térbeli szerkezete is szétesett. Sok szegényebb zsidó család ideiglenes barakknegyedekbe kényszerült, és a korábbi negyedek soha nem nyerték vissza régi formájukat.

A két világháború között a balkáni zsidóság összlétszámára nézve a leggyakrabban idézett becslések 500 ezer és 600 ezer fő körül mozognak, de ezt a számot rendkívüli óvatossággal kell kezelni. Az egyes országok népszámlálásai eltérő kritériumokat használtak: volt, ahol a vallást, máshol az anyanyelvet vagy a nemzetiséget kérdezték, és a zsidó válaszadók egy része nem kívánta magát zsidónak jelölni. A legnagyobb közösségek a mai Görögország, Bulgária, Jugoszlávia és Románia területén éltek, de a számok arányai országonként jelentősen különböztek. Szaloniki zsidó lakossága a 20. század elején 50–70 ezer főre becsülhető; ez a becslés az ottomán és görög népszámlálások, valamint a zsidó közösségi nyilvántartások összevetéséből származik, nem pontos mérésből.

A jugoszláv területeken a zsidóság három nagy hagyományrétegből épült fel: a legrégebbi, szefárd közösségek Szerbiában, Boszniában és Macedóniában, az askhenázi közösségek a volt Habsburg területeken, valamint a kisebb romanióta töredékek. A boszniai zsidóság, különösen Szarajevó közössége, a szefárd kultúra egyik balkáni fellegvára maradt. A városban a zsidó negyed, a **Jekovac** vagy újabban ismert nevén a zsidó mahalle, a Baščaršija környékén, a miljackai folyó völgyében helyezkedett el. A szarajevói zsidó közösség sajátos kapcsolatot alakított ki mind a muszlim, mind az ortodox, mind a katolikus környezettel; a helyi zsidó elit kétnyelvű, szefárd–bosnyák kultúrában élt, és a városi önkormányzatban is szerepet vállalt. A források azt mutatják, hogy a szarajevói zsidó közélet a 20. század elején megoszlott a hagyományos vallási vezetés, a cionista mozgalom és a szocialista munkásmozgalom között, akárcsak a balkáni zsidóság más központjaiban.

33.1.9 Zsidók a városi társadalomban: gazdaság, munka és társadalmi helyzet

A balkáni zsidóság társadalmi szerkezete korántsem volt homogén. A 16–18. századi oszmán Balkánon a szefárd közösségekben jelentős kereskedő- és iparosréteget találunk, de legalább ilyen fontos volt a szegényebb kézművesek, hordárok, kiskereskedők és napszámosok jelenléte. A 19. századi oszmán gazdasági válság és a nyugat-európai ipari verseny sok szefárd kézművest és munkást sújtott. Szalonikiben a dohányipar, a kikötői rakodás és a textilipar foglalkoztatta a szegényebb zsidó negyedek lakóinak nagy részét. A tudományos konszenzus szerint a szaloniki zsidó munkásság a 20. század elején a város egyik legjobban szervezett munkásrétegét alkotta, és ez a szervezettség a görög állami hatalommal szemben is politikailag jelentős volt. A zsidó munkásmozgalomnak nemcsak szocialista ága létezett, hanem cionista, sőt anarchista irányzata is; ezek egymással is versengtek.

A gazdag zsidó kereskedő- és bankárcsaládok, mint a szaloniki Modiano, Allatini vagy Fernandez családok, a város nagyvállalkozóiként, bankjaik tulajdonosaiként és a nemzetközi kereskedelem közvetítőiként is ismertek voltak. Az ő életmódjuk, öltözködésük és politikai kapcsolataik alapvetően különböztek a hagyományos mahalle-lakókétól. E családok támogatták a modern iskolázást, a kórházakat és a közösségi jótékonyságot, de egyszerre képviselték az oszmán birodalmi lojalitást és a francia nyelvű kozmopolita polgári kultúrát. A szegény negyedekből nézve ők gyakran a gazdasági hatalom és a társadalmi távolság megtestesítői voltak. A zsidó közösségen belüli osztályfeszültségeket a történetírás a mai napig fontos tényezőként tárgyalja, hogy elkerülje azt a leegyszerűsítést, amely a balkáni zsidóságot egységes, összetartó testületként mutatja be.

33.1.10 Nyelvek, oktatás és a „zsidó nyilvánosság” változása

A 19. század végén és a 20. század elején a balkáni zsidó nyilvánosság robbanásszerűen átalakult. A ladino nyelvű sajtó, a szefárd irodalom és a helyi zsidó színház virágzásnak indult. A nyomdákban héber betűs ladino újságok, vallási és ismeretterjesztő füzetek, fordítások és naptárak jelentek meg. A fennmaradt lapszámok és könyvjegyzékek alapján a történetírás képes rekonstruálni a közösségi viták fő témáit: a vallási reformot, a nők oktatását, a szocializmust, a cionizmust, a nyelvkérdést és a helyi nemzeti mozgalmakhoz való viszonyt. A források tanúsága szerint a ladino sajtó a 20. század elején egyszerre volt a hagyományőrzés és a modernizáció fóruma. Nem mondható tehát az, hogy a szefárd Balkán kizárólag a hagyományos rabbinikus irányítás alatt állt volna; a nyilvános viták inkább a többféle modernizációs út versengését mutatják.

Az askenázi közösségekben a nyelvváltás gyorsabb volt. A horvát és szlovén városokban a zsidó polgárság a 19. század második felében nagyrészt a német, illetve a horvát nyelvet használta a közéletben, a jiddist pedig az otthoni-vallási szférába szorította vissza. A zsidó iskolákban a világi tantárgyakat németül vagy horvátul tanították, és a zsidó vallási oktatás egyre inkább kiegészítő jelleget kapott. A szarajevói szefárdok viszont a bosnyák nyelv mellett a ladinót is megtartották a mindennapi érintkezésben, és a város zsidó elitje a 20. század elején is gyakran ladinóul levelezett. A nyelvi és oktatási különbségek később a Holocaust idején is szerepet játszottak, mert a közösségek eltérő módon tudtak kapcsolódni a többségi társadalomhoz, és eltérő módon őrizték meg belső hálózataikat.

33.1.11 A vészkorszak előtti előzmények: antijudaizmus, antiszemitizmus és politikai mozgósítás

A balkáni zsidóság elleni gyűlölet nem a második világháborúval kezdődött, de formái korszakonként és országonként különböztek. A középkori és kora újkori keresztény antijudaizmus vallási nyelvet használt: a zsidókat Krisztus-gyilkossággal, a keresztény ünnepek megsértésével és a keresztény társadalom bomlasztásával vádolta. A 19. századi nemzetállami közbeszédben ehhez fokozatosan a modern, faji alapú antiszemitizmus is társult. A nacionalista mozgalmak egy része a zsidókat idegen, a nemzeti állammal szemben lojálatlan csoportként ábrázolta. Ez a vádaskodás a forrásokban kimutatható, még akkor is, ha a zsidó polgárság jelentős része éppen a nemzeti kultúrához való hasonulást választotta.

Fontos azonban, hogy a balkáni antiszemitizmus nem mindenütt azonos intenzitású volt. Az oszmán birodalmi örökség, a több vallású társadalom és a szefárd közösségek erős helyi beágyazottsága miatt a görög, a bolgár és a szerb nemzeti mozgalmak antiszemita szárnya hosszú ideig kisebbségben maradt, jóllehet sajtóban és a parlamentekben is megjelent. A horvát területeken a 19. század végi és 20. század eleji radikális nacionalista szervezetek viszont már nyíltan antiszemita retorikát is használtak, bár a politikai rendszer nem tette lehetővé a zsidók jogfosztását. A két háború közötti időszakban ez a kép országonként tovább differenciálódott, és a 30-as évek végén több balkáni államban is bevezettek zsidóellenes törvényeket. E folyamatok azonban már szorosan a A Holocaust előzményeihez tartoznak, és részletes tárgyalásuk ott következik.

33.1.12 Források és bizonytalanságok

A balkáni zsidóság történetének forrásai rendkívül egyenetlenek. Az oszmán korból a legfontosabb forrástípusok a **defterek** (adóösszeírások), a **kádik jegyzőkönyvei** (szidzsillek), a rabbinikus **responsumok** (vallásjogi döntvények), a közösségi szabályzatok (**haszkámot**), a temetői feliratok, valamint a nyugati és zsidó utazók, diplomaták beszámolói. Ezek a források azonban nem

fedik le egyenletesen a Balkánt: a legtöbb oszmán irat a nagy városokra vonatkozik, a kisebb közösségek életéről jóval kevesebb dokumentum maradt fenn. A zsidó közösségi levéltárak egy része tűzvészekben, a második világháború pusztításaiban és a háború utáni állami akciókban semmisült meg. Ezért az egyes közösségek demográfiai adatai gyakran becslések, és a történészek között vita folyik arról, hogy egyes városok zsidó lakossága mekkora lehetett a 16. vagy a 19. században.

A nyelvészeti rekonstrukció a ladino és a jevanika esetében is forrásértékű. A fennmaradt szövegek alapján a nyelvészek képesek kimutatni a helyi nyelvekből átvett elemeket, és ebből következtetéseket levonni a közösségek kapcsolati hálóira. Ugyanakkor a nyelvi és a vallási identitás kapcsolata nem automatikus: az, hogy valaki ladinóul beszélt, nem jelentette azt, hogy vallásilag is aktív volt, mint ahogy az sem igaz, hogy minden askenázi zsidó ugyanazt a liturgiát követte. A tudományos vita éppen abban éles, hogy a modern kategóriák – „zsidó nemzetiség", „vallási felekezet", „etnikai csoport" – hogyan alkalmazhatók a 19. század előtti balkáni zsidó közösségekre. A jelenlegi konszenzus szerint a premodern zsidó identitás elsődlegesen vallási és közösségi keretben szerveződött, de ezt a 19. századtól modern nemzeti és politikai identitások is átjárták.

Az emlékezetpolitika szempontjából a balkáni zsidóság történetét a második világháború utáni nemzeti narratívák sokáig háttérbe szorították. A kommunista Jugoszlávia és a többi szocialista állam a háborús áldozatokról szóló emlékezetben gyakran nem választotta külön a zsidó áldozatokat, hanem a fasiszta megszállás elleni általános hősi narratívába olvasztotta. A szefárd múlt, különösen Szaloniki zsidó múltja pedig Görögországban sokáig alig volt jelen a város hivatalos önképében. Ezek az emlékezetpolitikai keretek befolyásolják, hogy a mai források és múzeumi kiállítások mit emelnek ki. A kutatói forráskritika ezért nemcsak a régi dokumentumokat, hanem a mai értelmezéseket is vizsgálja. A következő alfejezetben A Holocaust ennek a közösségi világnak a szétrombolását tárgyalja, ezért ott is figyelni kell arra, hogy a megsemmisítés számadatainál milyen forrásokra támaszkodik a tudományos irodalom, és hol húzódnak a vitatott értelmezések határai.

33.1.13 Rövid összefoglaló

- A balkáni zsidóság nem egységes csoport volt: **romanióta**, **szefárd** és **askenázi** közösségek éltek egymás mellett, eltérő nyelvekkel, liturgiával és társadalmi háttérrel.
- A romanióta zsidók a bizánci korszak óta jelen voltak a térségben; a 15–16. századtól a szefárd bevándorlás fokozatosan átrajzolta a közösségek súlypontját.
- A szefárdok a ladino nyelv, a szefárd vallási hagyomány és az oszmán **millet**-rendszerbe illeszkedő önkormányzatiság hordozói voltak.
- Szaloniki a 16–17. században a szefárd Balkán legnagyobb központja volt; zsidó lakosságának aránya a város lakosságán belül jelentős, de a források alapján csak becslések adhatók.
- Az askhenázi zsidóság elsősorban a Habsburg örökös tartományokban, Horvátországban, Szlovéniában és a Vajdaságban alkotott közösségeket, és a 19. századi polgári fejlődés révén erősen asszimilálódott a környező városi kultúrához.
- A 19–20. század fordulóján a zsidó közösségek belső vitái a hagyomány, a modern oktatás, a cionizmus, a szocializmus és a nemzetállami asszimiláció között feszültek.
- A zsidó közösségek száma, társadalmi helyzete és politikai beágyazottsága országonként és régiónként alapvetően különbözött; ez a különbség a Holocaust későbbi lefolyását is befolyásolta.

33.1.14 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból rekonstruálható a balkáni zsidó közösségek létszáma és társadalmi helyzete, és miért kell ezeket az adatokat becslésként kezelni?
2. Hogyan különbözött egymástól a romanióta, a szefárd és az askenázi zsidó hagyomány a nyelv, a liturgia és a társadalmi beágyazottság szempontjából?
3. Miért volt Szaloniki a balkáni szefárd zsidóság kiemelt központja, és hogyan változott ez a szerep a 20. század elején?
4. Hogyan befolyásolta az oszmán jogrend és a Habsburg jogfejlődés a zsidó közösségek intézményeit és mindennapi életét?
5. Miért félrevezető a balkáni zsidóságot egységes, összetartó közösségként ábrázolni a modern korban?

33.2 A Holocaust

Az előző alfejezetben a balkáni zsidóság demográfiai és kulturális jellemzőit tekintettük át. A Holocaust a második világháború alatt ezeket a közösségeket szinte teljesen megsemmisítette, de a pusztítás üteme, módszerei és felelősei területenként eltértek, mert a Balkánt eltérő megszállási rezsimek uralták. Az alábbiakban négy nagy területi egységet vizsgálunk: a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) usztasa rezsimjét, a német katonai közigazgatás alatt álló Szerbiát, a bolgár megszállt Macedóniát és Trákiát, valamint a görögországi deportálásokat. Mindegyik esetben hangsúlyozzuk, hogy az áldozatszámok becslések, és a történeti értékelés máig vitatott.

33.2.1 Az NDH táborai és a faji állam politikája

Az 1941. áprilisi tengelyhatalmi inváziót követően az usztasa (Ustaša) mozgalom kikiáltotta a Független Horvát Államot. Az új rezsim a náci Németország mintájára faji törvényeket vezetett be, amelyek a zsidókat, a romákat és a szerbeket államellenes elemekként definiálták. Az usztasa ideológiája a horvát etnikai tisztaságot hirdette, és a „harmadik elemnek” nevezett zsidókat, valamint az ortodox szerbeket és a romákat ki akarta szorítani vagy meg akarta semmisíteni. A törvények 1941 nyarán léptek életbe, és a zsidókat hamarosan gettókba, majd táborokba zárták.

Az NDH táborrendszere közül Jasenovac (Jasenovac) a legismertebb, de mellette működtek más táborok is, például Stara Gradiška, Đakovo és Jadovno. Jasenovac 1941 augusztusa és 1945 áprilisa között működött, és a foglyok többsége szerb, zsidó és roma volt. A táborban a foglyokat kivégezték, éheztették, kényszermunkára fogták, és gyakran brutális módszerekkel gyilkolták meg. A nürnbergi per és a háború utáni jugoszláv bíróságok dokumentumai, valamint a túlélők vallomásai alapján a táborban elkövetett atrocitások jól dokumentáltak, de az áldozatok összlétszáma vitatott.

A jugoszláv kommunista korszakban Jasenovac áldozatainak számát hivatalosan 700 000-re becsülték, de ezt a számot a modern történetírás túlzónak tartja. A mai konszenzus szerint a jasenovaci táborban meghaltak száma nagyságrendileg 80 000 és 100 000 között lehet, míg az NDH teljes területén a zsidó áldozatok száma körülbelül 30 000, a szerb áldozatoké pedig több százezer (a becslések 300 000 és 500 000 között mozognak). A roma áldozatok száma szintén jelentős, de pontosan nehezen becsülhető. Ezek a számok becslések, és a különböző nemzeti történetírások eltérő hangsúlyokkal kezelik őket. A horvát történetírás egyes képviselői

alacsonyabb, a szerb történetírás magasabb számokat támogatnak, ami a jugoszláv háborúk óta emlékezetpolitikai vitává is vált.

A zsidó áldozatok sorsa az NDH-ban különösen tragikus volt, mert a horvátországi zsidó közösség a háború előtt körülbelül 40 000 főt számlált, és ennek nagy része elpusztult. A horvát usztasa rezsim a zsidókat nemcsak Németországnak adta át, hanem saját táboraiban is megsemmisítette. A holokauszt horvátországi szakasza tehát sajátos, mert a helyi fasiszta rezsim aktív közreműködésével zajlott.

33.2.2 A német megszállt Szerbia: a katonai közigazgatás és a túszpolitika

Szerbiát 1941 tavaszán a német Wehrmacht foglalta el, és közvetlen katonai közigazgatás alá helyezte. A német hatóságok azonnal megkezdték a zsidó lakosság regisztrációját, megjelölését és gettósítását. A szerbiai zsidóság a háború előtt körülbelül 16 000 főt számlált, főként Belgrádban és a nagyobb városokban élt. A német megszállók a zsidókat a kommunista partizánok és a csetnik ellenállók tevékenységéért is kollektíven felelőssé tették, és tömeges megtorló intézkedéseket hajtottak végre.

1941 őszén a német hadsereg a partizántámadásokra válaszul túszokat ejtett, és tömegesen végzett ki zsidó férfiakat. A legnagyobb ilyen akciók Kragujevacban és Kraljevóban zajlottak, ahol több ezer civilt, köztük sok zsidót lőttek agyon. A szerbiai zsidó férfiak nagy részét 1941 végére meggyilkolták. A nőket és gyerekeket a Belgrád melletti Sajmište táborba (Sajmište) zárták, ahol 1942 tavaszán gázkamionokban (Gaswagen) gyilkolták meg őket. A Sajmište tábor a német megsemmisítő politika egyik korai példája volt, és a szerbiai zsidóság szinte teljes megsemmisítéséhez vezetett.

A becslések szerint a szerbiai zsidók több mint 90%-a halt meg a háború alatt. A túlélők száma kevesebb mint 1 000 főre tehető. A német megszállók a zsidó vagyon elkobzásával és a gettósítással párhuzamosan az úgynevezett „zsidókérdés” minél gyorsabb megoldására törekedtek, és ebben a szerbiai kollaboráns kormány (a Milan Nedić vezette bábkormány) is közreműködött, bár a fő felelősség a német hatóságokat terheli. A szerbiai Holocaust különlegessége, hogy a megsemmisítés nagyrészt a megszállt területen belül, helyi táborokban és kivégzésekkel történt, nem pedig a kelet-európai haláltáborokba való deportálással.

33.2.3 A bolgár megszállt területek: a deportálás és a „megmentés” ellentmondása

Bulgária 1941-ben csatlakozott a tengelyhatalmakhoz, és jutalmul megkapta a görög Kelet-Macedónia és Trákia, valamint a jugoszláv Vardar-Macedónia egy részét. A bolgár kormány a megszállt területeken a zsidókérdést a náci Németországgal együttműködve kezelte. 1943 tavaszán a bolgár hatóságok összegyűjtötték a macedóniai és trákiai zsidókat, és átadták őket a németeknek, akik Treblinkába deportálták őket. A macedóniai zsidók közül körülbelül 7 000 főt, a trákiai zsidókból körülbelül 4 000 főt deportáltak; túlnyomó többségük a haláltáborban pusztult el.

Ezzel szemben a bolgár anyaországban élő zsidók túlélték a háborút. 1943 tavaszán a bolgár kormány, miután a deportálási tervek nyilvánosságra kerültek, leállította a bolgár állampolgárságú zsidók deportálását. A döntésben szerepet játszott a bolgár ortodox egyház tiltakozása, néhány politikus és a közvélemény ellenállása, valamint a királyi udvar taktikai megfontolásai. A bolgár zsidók így megmenekültek, de a megszállt területek zsidóit ez a védelem nem illette meg.

A történészek vitatják, hogyan értékeljük ezt a kettős politikát. Egyes értelmezések szerint Bulgária a humanitárius hagyományok miatt mentette meg saját zsidóit, mások szerint a döntés elsősorban a német nyomással szembeni politikai manőver volt, és a bolgár állam a megszállt

területeken aktívan közreműködött a deportálásban. A vita azért fontos, mert a bolgár „megmentés” narratívája a háború utáni emlékezetpolitikában dominánssá vált, miközben a macedóniai és trákiai zsidók áldozatainak emléke háttérbe szorult. A források egyértelműen dokumentálják, hogy a bolgár hatóságok a megszállt területeken nem tanúsítottak ellenállást a deportálással szemben, sőt aktívan szervezték azt.

33.2.4 A görög deportálások: Thesszalonikitől a szigetekig

Görögországot 1941 tavaszán a tengelyhatalmak három megszállási zónára osztották: a németek ellenőrizték Thesszalonikit és Közép-Macedóniát, az olaszok az ország nagy részét, a bolgárok pedig Kelet-Macedóniát és Trákiát. A görögországi zsidóság a háború előtt körülbelül 72 000 főt számlált, és a legnagyobb közösség Thesszalonikiben élt, ahol a város lakosságának jelentős részét alkották (kb. 50 000 fő). A szaloniki zsidók a 15. század óta folyamatosan jelen voltak, és a város kereskedelmi életének meghatározó szereplői voltak.

A német megszállók 1943 tavaszán kezdték meg a szaloniki zsidók gettósítását, majd 1943. márciusa és augusztusa között vasúti szerelvényekkel Auschwitz-Birkenauba deportálták őket. Összesen körülbelül 45 000 szaloniki zsidót deportáltak, és a közösség több mint 90%-a elpusztult. A deportálások során a görög hatóságok és a helyi adminisztráció is közreműködött, bár a fő felelősség a német megszállókat terheli.

Az olasz megszállási zónában (Athén, Dél-Görögország, a szigetek egy része) a zsidók viszonylag védettebbek voltak, mert az olasz hatóságok nem hajtották végre a náci faji politikát, sőt gyakran akadályozták a deportálásokat. Az olasz kapituláció után azonban 1943 szeptemberében a németek átvették az ellenőrzést, és 1944 tavaszára az athéni és más közösségek tagjait is deportálták. A bolgár megszállási zónában (Kelet-Macedónia és Trákia) a zsidókat szintén összegyűjtötték és átadták a németeknek.

Összességében a görögországi zsidóság körülbelül 80%-a halt meg a Holocaustban, ami az egyik legmagasabb arány a megszállt Európában. A túlélők közül sokan kivándoroltak, főként Izraelbe és az Egyesült Államokba. A görög Holocaust emlékezete a háború után sokáig háttérbe szorult a görög polgárháború és a nemzeti ellenállás narratívái mögött, de az 1990-es évektől a történetírás és a közemlékezet egyre nagyobb figyelmet szentel neki.

33.2.5 Források és bizonytalanságok

A balkáni Holocaust kutatásának elsődleges forrásai közé tartoznak a náci és usztasa adminisztratív iratok, a deportálási listák, a helyi kollaboráns kormányok rendeletei, a német és olasz katonai parancsnokságok jelentései, valamint a háború utáni perek (nürnbergi per, jugoszláviai bírósági eljárások, görög és bolgár bírósági anyagok) dokumentumai. A túlélők visszaemlékezései és a Yad Vashem, a United States Holocaust Memorial Museum és más archívumok gyűjteményei szintén fontos források.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatszámokra vonatkozik. Jasenovac esetében a becslések széles skálán mozognak, és a számok politikai viták tárgyát képezik. A szerbiai zsidó áldozatok száma viszonylag pontosan dokumentált, de a roma áldozatoké kevésbé. A bolgár megszállt területek deportálásainak adatai jól ismertek, de a bolgárországi zsidók megmenekülésének értelmezése vitatott. A görögországi deportálások dokumentációja gazdag, de a szigetek és a vidéki közösségek sorsa kevésbé kutatott.

A történetírásban vitatott, hogy mennyire tekinthető a balkáni Holocaust a náci Németország által irányított egységes folyamatnak, és mennyire volt helyi kezdeményezés. Az usztasa rezsim esetében a helyi elkövetők szerepe egyértelmű, míg Szerbiában a német katonai hatóságok

dominálták. Bulgária esetében a kettős politika értelmezése máig vitatott. Emlékezetpolitikai viták is terhelik a témát: a jugoszláv utódállamokban a Holocaust emlékezete összefonódik a nemzeti áldozati narratívákkal, és a különböző etnikai csoportok áldozatainak elismerése egyenlőtlen.

33.2.6 Rövid összefoglaló

- A balkáni Holocaust nem egységes folyamat volt: a különböző megszállási rezsimek eltérő politikákat folytattak, és az áldozatok sorsa területenként változott.
- A Független Horvát Állam usztasa rezsimje saját táboraiban (Jasenovac, Stara Gradiška) semmisítette meg a zsidókat, szerbeket és romákat; az áldozatszámok vitatottak, de a zsidó közösség nagy része elpusztult.
- A német megszállt Szerbiában a zsidó férfiakat tömeges kivégzésekkel, a nőket és gyerekeket gázkamionokban gyilkolták meg; a szerbiai zsidóság több mint 90%-a meghalt.
- Bulgária a megszállt Macedóniában és Trákiában átadta a zsidókat a németeknek, akik Treblinkába deportálták őket, de a bolgár anyaország zsidói túlélték a háborút.
- Görögországban a legnagyobb zsidó közösséget, Thesszalonikit deportálták Auschwitzba, és a görögországi zsidóság körülbelül 80%-a meghalt.
- Az áldozatszámok becslések, és a történeti értékelés, különösen Jasenovac és a bolgár „megmentés” kapcsán, emlékezetpolitikai vitákkal terhelt.

33.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Független Horvát Állam és a német megszállt Szerbia zsidópolitikáját! Miben különbözött a megsemmisítés módszere és a helyi hatóságok szerepe?
2. Miért tekinthető Bulgária holokauszttal kapcsolatos politikája kettősnek, és milyen viták övezik a bolgár zsidók megmenekülésének értelmezését?
3. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a görögországi zsidóság veszteségei az egyik legmagasabbak voltak a megszállt Európában?
4. Az alfejezetben tárgyalt négy terület közül hol volt a legnagyobb a helyi kollaboráció szerepe, és hol dominált a német irányítás?

33.3 Roma áldozatok és más csoportok

A roma holokauszt a balkáni második világháborús erőszak egyik legkevésbé feldolgozott fejezete. Az A Holocaust alfejezetben tárgyalt zsidóellenes genocídiumhoz hasonlóan faji alapú, iparosított pusztítást jelentett, ám a régióban a roma közösségek üldözése gyakran összefonódott a helyi kollaboráns rezsimek saját faji és társadalompolitikájával, a kényszermunkával, a megszálló hatalmak megtorló akcióival és a politikai ellenfelek elleni terrorral. A roma áldozatok és más üldözött csoportok története ezért nem választható el a megszállás alatti erőszak tágabb rendszerétől: ugyanazok a közigazgatási parancsok, táborhálózatok és fegyveres alakulatok hajtották végre a zsidók deportálását, a roma közösségek összegyűjtését, a politikai foglyok tömeges kivégzését és a civil lakosság elleni megtorló akciókat. Ebben az alfejezetben a roma holokauszt (romaniul **Porajmos**, illetve egyes közösségeknél **Samudaripen**) balkáni lefolyását, a kényszermunka rendszerét, a politikai foglyok sorsát és a megszállás alatti erőszak főbb formáit tekintjük át. A cél nem az áldozati kategóriák rangsorolása, hanem annak bemutatása, hogy a második világháború balkáni erőszaka többféle – etnikai, faji, ideológiai és gazdasági – motivációból táplálkozott, és az egyes üldözött csoportok sorsa összefüggött.

33.3.1 A roma holokauszt fogalma és terminológiája

A roma holokauszt megnevezése maga is történeti és emlékezetpolitikai kérdés. A nemzetközi szakirodalomban a **Porajmos** (romaniul: „elnyelés”, „felfalás”) kifejezés terjedt el, de egyes roma csoportok a **Samudaripen** (tömeggyilkosság) szót részesítik előnyben, részben azért, mert a Porajmos egyes romani nyelvjárásokban sértő konnotációt hordozhat. A terminológiai vita arra figyelmeztet, hogy a roma holokauszt emlékezete nem egységes: a balkáni roma közösségek nyelvileg, vallásilag és társadalmilag is megosztottak voltak, és a megszálló hatalmak, illetve a helyi kollaboráns rezsimek sem egységesen kezelték őket.

A náci faji ideológia a romákat a zsidókhoz hasonlóan „fajidegenként” határozta meg. A korabeli hivatalos nyelvezetben a roma közösségeket a **Zigeuner** (németül: „cigány”) kategóriával illették; ez a megnevezés a mai történeti elemzésben csak idézőjelben vagy forráskritikai éllel használható. A délszláv területeken a **Cigani**, Albániában a **romët** vagy **evgjitë**, Görögországban a **tsiggánoi** kifejezések voltak használatban. A mai szövegben következetesen a „roma” megnevezést használjuk, és csak a korabeli források nyelvét idézve említjük a korabeli kategóriát.

A balkáni roma közösségek a háború előtt is a társadalom peremén éltek: nagy részük szegény, vidéki, mobil vagy félmobil közösség volt, sokan muzulmán vallásúak voltak, mások ortodox vagy katolikus hitűek. A megszálló hatalmak és a helyi kollaboráns kormányok ezt a társadalmi marginalizációt felhasználva hajtották végre a faji alapú intézkedéseket. A roma holokauszt balkáni lefolyása éppen ezért nem egyszerűen a náci Németország exportált politikája volt, hanem a helyi államapparátusok, milíciák és társadalmi előítéletek együttműködésében valósult meg.

33.3.2 A Független Horvát Állam romaellenes politikája

A régió egyik legradikálisabb romaellenes politikáját az 1941. április 10-én kikiáltott **Független Horvát Állam** (horvátul: **Nezavisna Država Hrvatska**, rövidítve **NDH**) usztasa rezsimje hajtotta végre. Az NDH faji törvényei 1941 nyarán a zsidókat, a romákat és a szerbeket egyaránt alacsonyabb rendű kategóriába sorolták. A faji törvények pontos jogi szövegét a mai történetírás levéltári forrásokból rekonstruálja; a törvények végrehajtása azonban gyakran rögtönzött volt, és a helyi milíciák, a **Ustaša** egységek, valamint a csendőrség nagy mérlegelési joggal alkalmazták a rendelkezéseket.

A roma közösségek üldözése az NDH területén 1941 nyarától vett lendületet. A romákat faji alapon összegyűjtötték, vagyonukat elkobozták, és a rezsim koncentrációs táborrendszerébe hurcolták. A legismertebb tábor, a **Jasenovac** (magyar átírásban Jaszenovac) mellett a romákat a **Stara Gradiška** (Stara Gradiska), a **Đakovo** (Djakovo), a **Lobor** (Lobor) és más kisebb táborokba deportálták. A táborokban a romákat gyakran külön szekciókban helyezték el, ahol a zsúfoltság, az éhezés, a járványok és a tömeges kivégzések tizedelték őket. A jasenovaci táborrendszerben meggyilkolt romák számát a szakirodalom 10 000 és 20 000 közé becsüli, de a pontos szám nem állapítható meg, mivel a tábori nyilvántartások hiányosak, és sok áldozatot regisztráció nélkül öltek meg. A túlélői beszámolók és a háború utáni jugoszláv bizottsági iratok egyaránt dokumentálják a roma családok, köztük nők és gyermekek tömeges elhurcolását.

Az NDH romaellenes politikája különbözött a szerbek elleni etnikai tisztogatástól, mert a roma közösségeknek nem volt területi politikai céljuk, és a rezsim őket elsősorban faji alapon üldözte. Ugyanakkor a roma áldozatok sorsa összekapcsolódott a szerb és zsidó áldozatokéval: a jasenovaci táborrendszerben mindhárom csoportot ugyanazok a tábori hierarchiák és kivégzési módszerek fenyegették. Az áldozatok közötti különbségtétel a kortárs emlékezetben is gyakran elmosódik, ami a roma áldozatok későbbi láthatatlanságához is hozzájárult.

33.3.3 Szerbia: német megszállás és a romák üldözése

Szerbia 1941 tavaszán német katonai közigazgatás alá került. A megszálló hatóságok a zsidók és romák ellen faji alapú rendeleteket hoztak; az 1941. május 31-i német katonai parancs a zsidókat és „cigányokat” egyaránt munkaszolgálatra kötelezte, és megtiltotta a házasságkötést a megszállt terület lakosságával. A rendelet végrehajtása során a szerb kollaboráns kormány (a **Milan Nedić** vezette **Nemzeti Megmentés Kormánya**) és a helyi közigazgatás is részt vett a regisztrációban és a munkaszolgálatra való behívásban.

A szerbiai roma férfiakat 1941 nyarától kényszermunkára rendelték: útépítésekhez, bányákhoz, mezőgazdasági munkákhoz és a megszálló hadsereg infrastrukturális projektjeihez. A romák mellett a zsidó férfiak is munkaszolgálatot teljesítettek. A munkakörülmények rendkívül rosszak voltak, az élelmezés hiányos, a bántalmazás mindennapos. A kényszermunka önmagában is halálos áldozatokat követelt.

A szerbiai koncentrációs táborokban – a belgrádi **Topovske Šupe** (Topovszke Supe), a **Banjica** (Banyica) és a **Sajmište** (Szmiste) táborban – a romákat és zsidókat egyaránt fogva tartották. A **Sajmište** tábornak a zsidó nők és gyermekek 1942 tavaszi gázkocsiban történő meggyilkolása a szerbiai holokauszt egyik legdokumentáltabb eseménye; a roma foglyok sorsa párhuzamos volt, de a rájuk vonatkozó források kevésbé részletesek. A túlélői beszámolók és a tábori iratok arra utalnak, hogy a roma foglyokat is tömegesen kivégezték, illetve a németországi táborokba deportálták.

A szerbiai roma áldozatok számát a mai kutatók 12 000 és 15 000 közé teszik, de ez a becslés bizonytalan, mert a háború előtti roma lakosság összeírása is hiányos volt, és a megszállás alatti halálozások egy része nem dokumentált. A német megszálló hatóságok nemcsak faji alapon üldözték a romákat, hanem a partizánellenes megtorlások során is gyakran kivégezték a roma közösségek tagjait, akiket a megszállók gyújtogatással, fegyverrejtegetéssel vagy partizántámogatással gyanúsítottak.

33.3.4 Bulgária és a megszállt területek

Bulgária a második világháborúban a tengelyhatalmak oldalán állt, de a bolgár állam politikája a roma közösségekkel szemben eltért a nácik által megszállt területek gyakorlatától. A bolgár kormány 1941-től a zsidó férfiak mellett a roma férfiakat is kényszermunka-zászlóaljakba sorozta; ezt a **kényszermunka** intézménye törvényileg szabályozta, és a bolgár hadsereg, valamint a belügyminisztérium hajtotta végre. A bolgár kényszermunka rendszere nem vezetett tömeges deportáláshoz vagy koncentrációs táborokba hurcoláshoz, de a roma közösségek tagjait diszkriminatív módon, faji alapon kötelezték munkaszolgálatra, és a munkakörülmények itt is súlyosak voltak.

A bolgár állampolgárságú zsidók deportálását a bolgár vezetés 1943-ban elutasította, és a romákat sem deportálták tömegesen Bulgária területéről. Ugyanakkor a bolgár megszállás alatt álló **Trákiában** (görögül Thráki) és a jugoszláv **Macedóniában** a bolgár hatóságok részt vettek a zsidó közösségek deportálásában; ezeket a zsidókat a nácik Treblinkába szállították. A roma közösségek a megszállt területeken szintén ki voltak téve a bolgár katonai közigazgatás erőszakának, de a tömeges deportálásukról nincs megbízható dokumentáció. A bolgár politika tehát ellentmondásos volt: a bolgár állampolgárok védelme nem terjedt ki automatikusan a megszállt területek lakosságára, és a roma közösségek jogi státusza a gyakorlatban sokszor bizonytalan maradt.

33.3.5 Görögország és Albánia: a dokumentáltság határai

Görögországban a három megszállási zóna (német, olasz, bolgár) eltérő hatást gyakorolt a roma közösségekre. A német megszállás alatt álló területeken a náci faji politika elvileg a romákat is üldözte, de a görögországi roma közösségek viszonylag kis létszámúak és szétszórtak voltak, ezért a rendszeres deportálás nem érte el a zsidó közösségek elleni intézkedések mértékét. A görög zsidóság, különösen a szaloniki zsidó közösség deportálását az A Holocaust alfejezet tárgyalja. A görögországi roma áldozatok számát a mai kutatás nem tudja megbízhatóan becsülni; a források szűkössége miatt a görög roma holokauszt emlékezete is kevésbé kidolgozott.

A megszállás alatti görögországi erőszak azonban a roma közösségeket is elérte: a német és bolgár megtorló akciók, a falvak felgyújtása, a kényszermunka és az éhínség sújtotta a görög lakosság egészét, köztük a romákat is. A görög ellenállás és a polgárháború következtében a politikai foglyok és a civilek elleni erőszak 1944 után is folytatódott; ezt a korszakot a A görög polgárháború alfejezet tárgyalja részletesen.

Albániában az olasz megszállás (1939–1943) alatt a roma közösségek helyzete kevésbé volt faji alapon szabályozott, mint a német megszállás alatt álló területeken. Az olasz fasiszta rezsim gyakorlatában a roma közösségeket ritkábban különítették el, bár az internálások és a kényszermunka itt is előfordultak. A német megszállás (1943–1944) után a náci hatóságok megpróbálták kiterjeszteni a faji üldözést, de az albán társadalom egy része – hasonlóan a zsidókhoz – a romáknak is menedéket nyújtott. Az albániai roma holokauszt dokumentáltsága rendkívül alacsony, ezért a történészek csak hipotéziseket fogalmazhatnak meg. Az albániai zsidómentés emlékezete a háború után erős nemzeti narratívává vált, amelyet azonban az újabb kutatások árnyalnak: a védelem nem volt automatikus, és a megszállás alatti erőszak más csoportokat is sújtott.

33.3.6 Kényszermunka és gazdasági kizsákmányolás

A kényszermunka a megszállás alatti balkáni társadalmak egyik legsúlyosabb megpróbáltatása volt. A német megszálló hatóságok a **Todt-szervezet** (németül: **Organisation Todt**) útján erődítményeket, utakat, vasútvonalakat és katonai létesítményeket építtettek. A munkát gyakran helyi civilekből, hadifoglyokból, zsidókból, romákból és politikai foglyokból állították össze. A kényszermunka során a munkások nem kaptak megfelelő élelmezést, egészségügyi ellátást, és gyakran voltak kitéve a fegyveres őrök önkényének.

Szerbiában a roma és zsidó férfiak kényszermunkára való behívása már 1941 nyarán megkezdődött. A munkaszolgálatosokat a megszálló hatóságok gyakran a front mögött, a partizánellenes műveletek hátországában alkalmazták; a munkaszolgálat egyes esetekben a halálos ítélettel ért fel. A Banjica táborból a foglyokat rendszeresen kényszermunkára vitték, majd a kivégzéseket a belgrádi **Jajinci** (Jajinci) lőtéren hajtották végre.

A Független Horvát Államban a kényszermunka a táborrendszer mindennapjaihoz tartozott. A Jaszenovacban és a kapcsolódó táborokban a foglyok – szerbek, zsidók, romák, horvát antifasiszták – kényszermunkát végeztek a mezőgazdaságban, építkezéseken, téglagyárakban és a tábor fenntartásában. A munkaképteleneket, így a roma nőket és gyermekeket, gyakran azonnal meggyilkolták. A kényszermunka és a tömeggyilkosság határa elmosódott: aki nem tudott dolgozni, az a rezsim logikája szerint elpusztítható volt.

Bulgária esetében a kényszermunka intézménye 1941-től a hadsereg keretein belül működött. A bolgár zsidó és roma férfiakat katonai kényszermunka-zászlóaljakba sorozták, és útépítésre, erődítési munkákra, mezőgazdasági munkára alkalmazták. A bolgár kényszermunka nem vezetett

tömeges halálhoz, de a diszkriminatív besorolás és a rossz munkakörülmények a roma közösségeket aránytalanul sújtották.

Görögországban a megszálló hatalmak a lakosságot kényszermunkára vitték, különösen a német zónában. A görög munkaszolgálatosokat Németországba is deportálták; a megszállás alatti éhínség és a kényszermunka együttesen tizedelte a görög lakosságot. A roma közösségek ezen a téren is ugyanazoknak a kockázatoknak voltak kitéve, mint a többi szegény vidéki csoport.

33.3.7 Politikai foglyok és megtorlások

A megszálló hatalmak és a kollaboráns rezsimek nemcsak faji vagy etnikai alapon üldöztek embereket, hanem politikai meggyőződésük vagy ellenállási tevékenységük miatt is. A politikai foglyok kategóriája a régióban rendkívül tág volt: kommunisták, szocialisták, antifasiszta értelmiségiek, szakszervezeti vezetők, partizántámogatók, szerb nacionalisták, horvát demokraták, görög ellenállók, szlovén hazafiak egyaránt a megszálló hatalmak célpontjaivá válhattak.

Szerbiában a **Banjica** tábor 1941 júliusától 1944 októberéig működött Belgrád közelében. A tábor parancsnoksága a német Gestapo és a szerb kollaboráns rendőrség közös irányítása alatt állt; a foglyok között voltak kommunisták, partizánok, zsidók, romák, szerb nacionalista ellenállók, és a megszálló hatalom által gyanúsnak ítélt civilek. A Banjica táborban a kivégzések rendszeresek voltak; a foglyokat gyakran a belgrádi **Jajinci** lőtéren végezték ki. A tábor áldozatainak számát a kutatás 23 000–25 000 közé teszi, de ez a becslés is vitatott, mivel a tábori nyilvántartások csak részben maradtak fenn.

A német megszálló hatóságok Szerbiában a partizánellenes harc részeként tömeges megtorló kivégzéseket hajtottak végre. A legismertebb esetek 1941 októberében **Kragujevac** (Kragujevac) és **Kraljevo** (Kraljevo) városokban történtek, ahol a német hadsereg több ezer civil férfit és fiút végzett ki. A kragujevaci áldozatok számát a jugoszláv hivatalos emlékezet 7 000-re tette, a mai kritikai történetírás azonban 2 300–3 000 közé becsüli; a kraljevói áldozatok számát 1 700–2 000 körülire teszik. A számok körüli vita jól mutatja, hogy a megtorló akciók dokumentálása sem mentes az emlékezetpolitikai torzításoktól.

A Független Horvát Államban a politikai foglyok üldözése összekapcsolódott az etnikai tisztogatással. A Jaszenovac táborrendszerben horvát kommunistákat, antifasisztákat, a Horvát Parasztpárt (HSS) tagjait, szerb felkelőket és más ellenállókat is fogva tartottak. Az usztasa rezsim a politikai ellenfeleket bírósági eljárás nélkül is kivégeztethette; a táborokban a politikai foglyok és a faji alapon üldözött csoportok közötti határ gyakran elmosódott.

Görögországban a megszálló hatalmak a kommunista párt (**KKE**) tagjait, az **EAM/ELAS** ellenállási mozgalom aktivistáit és a helyi lakosságot tömeges megtorlásokkal sújtották. A német hadsereg 1943 decemberében **Kalavryta** (Kalavryta) város férfi lakosságának nagy részét kivégezte, 1944 júniusában pedig **Distomo** (Disztomó) faluban több mint 200 civilt ölt meg. Az áldozatszámok ezekben az esetekben is vitatottak, de a mészárlások ténye dokumentált. A bolgár megszállás alatt álló Trákiában a bolgár hatóságok görögellenes intézkedéseket hoztak, a lakosságot kitelepítették, és az ellenállókat kivégezték.

Szlovéniában a német, olasz és magyar megszálló hatóságok a szlovén lakosságot germanizáló, italianizáló, illetve magyarosító politikával sújtották. A német megszálló hatóságok a szlovén értelmiségieket, papokat, tanítókat és politikai vezetőket internálták, a lakosságot kényszermunkára hurcolták, és a szlovén nyelv használatát korlátozták. A szlovén területeken a roma közösségek üldözése is előfordult, de a dokumentáció szűkös; a náci faji politika itt is a „cigányok” kategóriáját üldözte, ám a szlovéniai roma lakosság kisebb létszáma miatt a roma holokauszt helyi eseményei kevésbé ismertek.

33.3.8 A megszállás alatti erőszak: német, olasz és bolgár gyakorlatok

A megszállás alatti erőszak nem korlátozódott a faji alapú deportálásokra és a politikai foglyok kivégzésére, hanem a civil lakosság egészét fenyegette. A megszálló hatalmak fegyveres erői a partizánellenes műveletek során a helyi lakosságot kollektíven tették felelőssé a támadásokért. A német gyakorlatban a túszszedés és a tömeges megtorlás a megszállás mindennapjaihoz tartozott: Szerbiában a német katonai parancsnokság 1941 őszén elrendelte, hogy minden megölt német katonáért 100 szerb túszt, minden sebesültért 50 túszt végezzenek ki. Ez a parancs vezetett a kragujevaci és kraljevói mészárlásokhoz.

Az olasz megszálló hatóságok Dalmáciában, Szlovéniában, Montenegróban és Albániában internáló táborokat hoztak létre. A szlovén és horvát civilek ezreit deportálták az olaszországi táborokba, például **Gonars** (Gonarsz) és **Rab** (Arbe) szigetére. A Rab táborban a foglyokat súlyos éhezés és betegségek sújtották; a túlélők beszámolói szerint a roma családokat is internálták. Az olasz megszállás alatti erőszak kevésbé volt faji alapú, mint a német, de az internálás és a kényszermunka így is tömeges szenvedést okozott.

A bolgár megszállás alatt álló területeken a bolgár hadsereg és közigazgatás a helyi lakosságot bulgarizáló politikával kezelte. Görög Trákiában a bolgár hatóságok a görög lakosság egy részét kitelepítették, vagyonukat elkobozták, és a bolgár nyelv használatát erőltették. A jugoszláv Macedóniában a bolgár megszállás a helyi lakosságot bolgár nemzetiségűnek tekintette, és az ellenállókat keményen üldözte. A roma közösségek ezekben a területeken szintén ki voltak téve a bolgár hatóságok önkényének, de a faji alapú deportálás nem volt általános.

A megszállás alatti erőszak és a roma holokauszt összefüggését a források hiányossága is nehezíti. A roma közösségek gyakran nem rendelkeztek írásos dokumentumokkal, a megszálló hatóságok pedig nem mindig vezettek pontos nyilvántartást az elhurcoltakról. Emiatt a roma áldozatok sorsa sokszor csak a túlélői emlékezetben, a háború utáni kárfelmérésekben és a periratokban követhető nyomon.

33.3.9 Források és bizonytalanságok

A roma holokauszt és a megszállás alatti erőszak kutatása többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a megszálló hatalmak rendeletei és katonai parancsai (például a szerbiai német katonai parancsnok 1941. május 31-i rendelete), a kollaboráns rezsimek törvényei és belügyi iratai, a koncentrációs táborok nyilvántartásai, a kivégzések jegyzőkönyvei, valamint a túlélői visszaemlékezések és interjúk. A háború utáni jugoszláv, görög, bolgár és albán hatóságok által felállított bizottságok jelentései szintén fontos források, de ezeket erősen befolyásolta a korabeli politikai cél – például a jugoszláv emlékezetpolitika a partizánharcot és a nemzeti áldozati narratívákat helyezte előtérbe.

A másodlagos szakirodalomban a roma holokauszt nemzetközi kutatása az 1980-as évektől erősödött meg; a balkáni vonatkozásokra vonatkozóan azonban máig kevesebb monográfia áll rendelkezésre. A történészek egyetértése szerint a roma áldozatok számát minden balkáni országban alulbecsülték, részben azért, mert a roma közösségek marginalizált helyzete miatt a háború előtti népesség-összeírások is hiányosak voltak.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik az áldozatszámok meghatározása. A jasenovaci táborrendszerben meggyilkolt romák számát 10 000 és 20 000 közé teszik; a szerbiai roma áldozatok becslése 12 000–15 000 fő; a görög és albán roma holokauszt dokumentáltsága pedig olyan alacsony, hogy a mai kutatás nem tud megbízható becslést adni. A bolgár területeken a roma kényszermunkások halálozási aránya szintén nem ismert pontosan.

Emellett a terminológiai és emlékezetpolitikai viták is bizonytalanságot okoznak. A **Porajmos** és a **Samudaripen** kifejezések közötti választás nem pusztán nyelvi kérdés, hanem a roma közösségek önértelmezését és a nemzetközi emlékezetpolitikát is érinti. A jasenovaci és kragujevaci áldozatszámok körüli vita azt mutatja, hogy a második világháborús erőszak emlékezete a balkáni országokban máig nem lezárt. A roma áldozatok emlékezete csak az 1990-es évektől kapott nagyobb figyelmet, és máig alulreprezentált a hivatalos megemlékezéseken.

A szövegben közölt számok ezért becslésnek tekintendők, nem pedig végleges, pontos adatoknak. Az olvasónak a forráskritika elvei szerint érdemes elkülönítenie a dokumentált tényeket (például a rendeletek létezése) a tudományos becslésektől (például az áldozatszámok), a vitatott értelmezésektől (például a kollaboráns rezsimek felelősségének mértéke) és az emlékezetpolitikai állításoktól (például a „nemzeti áldozatiság” hangsúlyozása).

33.3.10 Rövid összefoglaló

- A roma holokauszt (Porajmos/Samudaripen) a náci genocídium része volt, de a Balkánon a megszálló hatalmak és a helyi kollaboráns rezsimek együttműködésében valósult meg.
- A Független Horvát Állam faji törvényei és a Jaszenovac táborrendszer a roma közösségek tömeges elhurcolásához és meggyilkolásához vezetett; az áldozatszám 10 000–20 000 közé becsülhető.
- Szerbiában a német katonai közigazgatás 1941-től faji rendeletekkel üldözte a romákat és zsidókat, kényszermunkára kötelezte őket, és a Banjica, Topovske Šupe és Sajmište táborokban tartotta fogva őket.
- Bulgária a saját állampolgárait nem deportálta, de a kényszermunka-rendszer diszkriminatív módon érintette a romákat és zsidókat; a bolgár megszállás alatt álló Trákiában és Macedóniában viszont részt vett a zsidók deportálásában.
- Görögországban és Albániában a roma közösségek üldözése kevésbé dokumentált, de a megszállás alatti erőszak, a megtorlások és a kényszermunka a romákat is sújtotta.
- A politikai foglyok – kommunisták, antifasiszták, ellenállók – tömeges letartóztatása, kivégzése és internálása a megszálló hatalmak és kollaboráns rezsimek eszköze volt a lakosság megfélemlítésére.
- A roma holokauszt emlékezete későn alakult ki, az áldozatszámok bizonytalanok, és a felelősség értelmezése körül emlékezetpolitikai viták zajlanak.

33.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a roma holokauszt végrehajtása a Független Horvát Államban és a német megszállás alatt álló Szerbiában? Milyen források támasztják alá a különbségeket?
2. Hogyan kapcsolódott a kényszermunka rendszere a faji alapú üldözéshez, és mely csoportokat érintett leginkább a megszállt Balkánon?
3. Miért bizonytalanok a roma holokauszt áldozatszámai, és milyen módszertani problémák nehezítik a becsléseket?
4. Hogyan függött össze a politikai foglyok üldözése a megszálló hatalmak megtorló politikájával? Hozzon példákat a régió különböző területeiről.
5. Milyen okok magyarázzák a roma holokauszt késői nemzetközi és regionális elismerését, és milyen emlékezetpolitikai viták kísérik ma is?

33.4 Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások

A 20. századi balkáni történelem egyik legmélyebb törését a lakosságok kényszerű mozgatása, áttelepítése és az etnikai homogenizálás állami politikává emelése jelentette. A jelen alfejezet a A Holocaust és a Roma áldozatok és más csoportok témáját kiegészítve azt vizsgálja, hogyan vált a nemzetállamok és birodalmi utódállamok eszközévé a **népességcsere** (görögül , törökül mübadele, angolul population exchange) és a háború utáni kitelepítés. A tárgyalás két fő eseménykört kapcsol össze: az 1923-as görög–török lakosságcserét, amely a nemzetközi szerződéssel szabályozott, de kényszert alkalmazó homogenizálás modellje lett, és az 1944–1948 közötti háború utáni kitelepítéseket, amelyeket a kollektív bűnösség elve alapján hajtottak végre a győztes hatalmak és az újjászerveződő államok. A cél annak bemutatása, hogy a látszólag „rendezett” lakosságcsere és az erőszakos elűzés között gyakran elmosódott a határ, és mindkettő maradandó demográfiai, kulturális és emlékezeti következményekkel járt.

33.4.1 A nemzetállami homogenizálás gondolata és gyakorlata

A 19. századi balkáni nemzeti mozgalmak a nemzet és a terület egységét hirdették, és a felszabadító háborúk, valamint a függetlenségi harcok során gyakran alkalmaztak erőszakos kitelepítést vagy menekülésre kényszerítést. A görög függetlenségi háború (1821–1830) és a A Balkán-háborúk idején a muszlim lakosság egy része elmenekült vagy elűzték, a helyi keresztény közösségek pedig hasonló sorsra jutottak az oszmán területeken. A Balkán-háborúk (1912–1913) során a győztes államok terjeszkedésével párhuzamosan jelentős számú muszlim és keresztény lakos kényszerült lakóhelye elhagyására; az 1913-as konstantinápolyi bolgár–török egyezmény már formálisan is előirányzott egy kisebb lakosságcserét, az 1919-es Neuilly-békeszerződés pedig Görögország és Bulgária között tett lehetővé „önkéntes” kölcsönös kitelepülést. E folyamatok azt mutatják, hogy a nemzetállam-építés logikája szerint a „nemzeti test” homogenitása a modern állam stabilitásának feltétele volt; ez a gondolat a 20. század elejére a nemzetközi diplomáciában is elfogadottá vált, amit a görög–török lakosságcsere törvényesített. A A balkáni zsidóság alfejezetben bemutatott közösségek és a Roma áldozatok és más csoportok által tárgyalt kisebbségek is ennek a homogenizáló nyomásnak az áldozatai lettek, bár a Holocaust a faji megsemmisítés radikálisan más kategóriájába tartozik.

33.4.2 A görög–török lakosságcsere (1923)

A görög–török lakosságcsere az első világháborút lezáró békeszerződések és a görög–török háború (1919–1922) következménye volt. A görög hadsereg kis-ázsiai veresége és Szmirna (ma İzmir) 1922. szeptemberi felgyújtása után a görög ortodox lakosság tömegesen menekült Görögországba. A **Lausanne-i békeegyezmény** (Traité de Lausanne, 1923. július 24.) kiegészítő jegyzőkönyve kötelező lakosságcserét írt elő Görögország és Törökország között. A csere alapja vallási, nem nyelvi vagy etnikai kategória volt: a törökországi **görög ortodox** lakosokat Görögországba, a görögországi **muzulmán** lakosokat Törökországba telepítették, kivéve a nyugat-trákiai muszlimokat és az isztambuli görögöket, bár e kivételek később nagyrészt kiüresedtek.

A létszámok vitatottak, de a leggyakrabban idézett becslések szerint körülbelül 1,2 millió ortodox hagyta el Törökországot, és 350–500 ezer muszlim érkezett Törökországba Görögországból. A számok a korabeli statisztikák pontatlansága és a menekültek önbesorolásának bizonytalansága miatt nem tekinthetők pontosnak. A csere kényszerű volt: a kijelölt személyek nem választhattak, és vagyonukat hátrahagyva, gyakran erőszak közepette kellett távozniuk. A „népességcsere” kifejezés eufemizmus, mert a résztvevők többsége nem önként vállalta az áttelepülést. A végrehajtás során mindkét oldalon tízezrek haltak meg járványok, éhezés és erőszak következtében. A menekültek

hajói túlzsúfoltak voltak, a befogadó táborokban a higiénia hiánya és az élelmiszerhiány állandó problémát jelentett.

A görögországi **menekültek** (prosphyges) letelepítése a görög állam egyik legnagyobb szociális és gazdasági vállalkozása lett. A betelepülők elsősorban Szaloniki és Athén környékén, valamint az újonnan szerzett égei-tengeri és trákiai területeken kaptak földet, gyakran a távozó muszlimok elhagyott birtokain. A hatalmas létszámú lakosság beáramlása megterhelte a görög gazdaságot, de hosszabb távon hozzájárult a mezőgazdasági termelés bővüléséhez és a városi lakosság növekedéséhez. Társadalmi feszültségek is keletkeztek: a helyiek és a menekültek közötti kulturális különbségek, a nyelvjárási eltérések és a vagyoni egyenlőtlenségek évtizedekig éreztették hatásukat. Törökországban a görög ortodox közösségek eltűnése a kis-ázsiai görög jelenlét évszázados végét jelentette; a betelepülő muszlimok hasonló integrációs nehézségekkel szembesültek. A csere a nemzetközi jogban precedenst teremtett a kényszerű lakosságcserékre, és a későbbi etnikai homogenizáló politikák hivatkozási alapja lett. Az esemény megítélése ma is vita tárgya: a görög és török nemzeti emlékezet eltérően keretezi, a történészi elemzésben pedig a vallási kategóriák használata a korabeli identitások komplexitására figyelmeztet.

33.4.3 A második világháború alatti és utáni kitelepítések

A második világháború alatt a megszálló hatalmak és a helyi kollaboráns rezsimek tömeges kitelepítéseket hajtottak végre. A horvát **Független Horvát Állam** (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) 1941–1945 között a szerb lakosságot deportálta, gyilkolta és katolizálásra kényszerítette, amit a A Holocaust alfejezetben már tárgyaltunk. A szerb csetnik mozgalom muszlim és horvát lakosokat űzött el Kelet-Boszniából és a Szandzsákból. Bulgária 1941 után annektálta Dél-Macedóniát és Nyugat-Trákiát, és a helyi görög lakosság jelentős részét kitelepítette. A **craiovai egyezmény** (Tratatul de la Craiova, 1940. szeptember 7.) keretében Románia és Bulgária kölcsönös lakosságcserét hajtott végre Dél-Dobrudzsában: mintegy 100 ezer román hagyta el a bolgár területet, és körülbelül 65 ezer bolgár távozott a román oldalról; ezt a cserét a két állam akkori szövetségesi viszonya és a náci Németország közvetítése tette lehetővé.

A háború utáni kitelepítések legnagyobb hulláma Jugoszláviában következett be. Az **AVNOJ-határozatok** (AVNOJ = Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, azaz Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) 1943. november 21-én a német kisebbséget kollektíven bűnösnek nyilvánították, és megfosztották állampolgárságától, vagyonától. A **Volksdeutsche** (a jugoszláviai német kisebbség) létszámát a háború előtt 500–550 ezer főre becsülték, de a háború alatti mozgások és az 1944–45-ös menekülés miatt a kitelepítettek száma bizonytalan. A partizánok által ellenőrzött területeken a németeket internálótáborokba zárták, ahol a becslések szerint 40–70 ezer ember halt meg éhezés, betegség és bántalmazás következtében; a pontos áldozatszám vitatott. A túlélők nagy része 1945 után Németországba és Ausztriába menekült vagy kiutasították őket. A német kitelepítés jogi hátterét a potsdami konferencia (1945. augusztus) utólagos jóváhagyása is megerősítette, bár a jugoszláv hatóságok már a háború vége előtt megkezdték a végrehajtást.

A **isztriai exodus** (olaszul esodo giuliano-dalmata) keretében az Isztriából, Fiuméből (Rijeka) és Dalmáciából származó olasz kisebbség jelentős része hagyta el Jugoszláviát 1943 és 1954 között. A kitelepültek számát 200–350 ezerre becsülik, de a becslés bizonytalan. A távozás oka a háború alatti olasz megszállás emléke, a partizánok által elkövetett **foibe-mészárlások** (olaszul massacri delle foibe) – amelyek során több ezer olaszt és horvátot gyilkoltak meg karsztvidéki víznyelőkben –, valamint a kommunista hatalomátvételtől való félelem volt. A foibe-kérdés ma is éles emlékezetpolitikai vita tárgya Olaszország, Szlovénia és Horvátország között; a tudományos konszenzus szerint a mészárlások áldozatainak száma a néhány ezertől a tízezerig terjedő becslések között ingadozik, a pontos adatok hiányoznak. A párizsi békeszerződés (1947. február 10.) Trieszt

szabad területét (Territorio Libero di Trieste) hozta létre, de az olasz kisebbség kérdése csak az 1954-es londoni memorandumban rendeződött részlegesen.

A vajdasági magyar közösséget is súlyos megtorlás érte 1944–45-ben. A partizánok a felszabadulás után számos magyar civilt kivégeztek, internáltak vagy kényszermunkára vittek; a becsült áldozatok száma 20–40 ezer között mozog, de a források hiánya miatt a szám vitatott. A „hideg napok" (hladni dani) néven elhíresült időszakban a délvidéki magyar falvak férfi lakosságát tömegesen gyűjtötték össze, és részben kivégezték, részben munkatáborokba hurcolták. A magyar kisebbség vagyonát elkobozták, és a közösség létszáma tartósan csökkent. Hasonló kitelepítések és internálások érték a boszniai és horvátországi szerb, illetve a szerbiai albán közösségeket is, bár ezek mértékéről kevesebb megbízható adat áll rendelkezésre.

Görögországban a második világháború és a görög polgárháború (1946–1949) idején a szlávmacedón kisebbség jelentős része kényszerült elhagyni lakóhelyét, részben a baloldali felkeléshez való kötődése miatt. A polgárháború végén több tízezer görög baloldali – köztük sokan macedónok – hagyta el az országot, és a szocialista államokban telepedett le. A görög kormány a kommunista felkelők családtagjait, köztük gyermekeket is kimenekített a háborús övezetből; a „gyermekek evakuálása" (paidomazoma) a polgárháború egyik legvitatottabb emlékezeti kérdése, és a görög jobb- és baloldali narratíva máig eltérően értelmezi. Albániában a kommunista hatalomátvétel (1944–1945) után a görög kisebbség tagjait is internálták, a határvidékről kitelepítették, a görög polgárháború alatt pedig az albán állam görög menekülteket is befogadott, majd később sokukat továbbengedte.

33.4.4 Az „etnikai tisztogatás" fogalma és értelmezési vitái

A tárgyalt események értelmezésekor elkerülhetetlen a fogalmi tisztázás. Az **etnikai tisztogatás** (angolul ethnic cleansing, szerbül/horvátul etničko čišćenje) kifejezés az 1990-es évek jugoszláv háborúiban vált nemzetközi jogi és politikai vitatémává, de a gyakorlat, vagyis egy terület etnikai homogenizálása erőszakkal vagy kényszerrel, jóval régebbi. A görög–török lakosságcsere a korszak nemzetközi jogában szerződéses keretbe foglalt, de a végrehajtás kényszerű volt; a háború utáni kitelepítések pedig a győztes hatalmak által alkalmazott kollektív büntetés részei voltak. A történészi és jogi értelmezésben a következő fogalmi különbségeket szokás tenni: a **deportálás** (deportation) egyének vagy csoportok kényszerű elszállítása; a **lakosságcsere** (population exchange) két állam kölcsönös, de gyakran kényszerű áttelepítése; a **kitelepítés** (expulsion) egyoldalú kényszerű elűzés; az **etnikai tisztogatás** pedig egy terület etnikai összetételének erőszakos megváltoztatása, amely magában foglalhat deportálást, gyilkosságot, nemi erőszakot és a vagyon megsemmisítését. A határok azonban elmosódnak, és a gyakorlatban a kategóriák átfedik egymást.

A nemzetközi jog fejlődése a második világháború után fokozatosan büntetni kezdte a lakosság kényszerű áttelepítését. Az 1949-es genfi egyezmények a polgári lakosság védelméről szóló negyedik egyezménye tiltja a lakosság elűzését, de a háború utáni kitelepítések idején ez a norma még nem volt hatályos. Az 1990-es években a volt Jugoszláviai Nemzetközi Törvényszék (ICTY) és a ruandai törvényszék ítélkezési gyakorlata, valamint a Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) 1998-as Római Statútuma az etnikai tisztogatást emberiesség elleni bűncselekményként, sőt bizonyos körülmények között népirtásként kezelte. Ez a jogi fejlődés azonban utólagos, és a korábbi eseményeket nem lehet mai jogi kategóriákkal automatikusan minősíteni.

A vitatott értelmezések közé tartozik, hogy a görög–török csere mennyiben volt „önkéntes" vagy „kényszerű", és hogy a háború utáni kitelepítések mennyiben tekinthetők a fasiszta megszállásra adott legitim válasznak, illetve mennyiben minősülnek a kollektív bűnösség elve alapján elkövetett igazságtalanságnak. A nemzetközi jog mai álláspontja szerint a kollektív büntetés és a lakosság kényszerű áttelepítése háborús és emberiesség elleni bűncselekmény lehet, de ezek a kategóriák a

második világháború idején még nem voltak ilyen formában kodifikálva. A történészi elemzésben a homogenizáló politikák a nemzetállam-építés szélsőséges, de gyakori formáiként jelennek meg, amelyek a 19. század végétől a 20. század közepéig a régió demográfiai képét alapvetően átalakították.

33.4.5 Következmények: demográfia, társadalom, emlékezet

A lakosságcserék és kitelepítések hosszú távú következményei közül kiemelendő a **demográfiai homogenizálódás**. A 19. században még soknemzetiségű, vallásilag is vegyes régiók – például Kis-Ázsia nyugati része, Szaloniki, Dél-Dobrudzsa, Isztria, a Vajdaság – az 1940-es évek végére nagyrészt homogén etnikai képet mutattak. A társadalmi következmények: a betelepülők integrációja gyakran elégtelen volt, a kitelepítettek vagyonát elkobozták, ami a helyi gazdaságot is megbolygatta. A görög–török csere után Görögországban a menekültek letelepítése hozzájárult a vidéki lakosság növekedéséhez, de a helyi közösségekben tartós feszültségek maradtak. Törökországban a görögök távozása a kis-ázsiai kereskedelem, kézművesség és szabad foglalkozások űrét hagyta maga után, amit a betelepülő muszlimok nem tudtak azonnal pótolni. A kulturális veszteségek: a helyi nyelvek, szokások, épített örökség és közösségi intézmények tűntek el, gyakran nyomtalanul. A kitelepítettek emlékiratai, a túlélők elbeszélései a mai napig fontos forrásai a traumák megértésének.

Az emlékezetpolitikai viták mindmáig élnek. A görög–török csere emlékezete Görögországban a kis-ázsiai katasztrófa traumájához, Törökországban a nemzetállam újjászületéséhez kapcsolódik; a másik oldal szenvedése mindkét nemzeti narratívában alulreprezentált. A jugoszláviai német kitelepítés emlékezete a mai Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában a történészi kutatás ellenére is vitatott, a közbeszédben gyakran a „bűnös németek” és az „ártatlan civilek” leegyszerűsítő képzete jelenik meg. Az isztriai exodus és a foibe-mészárlások Olaszország, Szlovénia és Horvátország közötti diplomáciai feszültségek forrása maradt, és a második világháborús emlékezetpolitika egyik legérzékenyebb pontja. A vajdasági magyar megtorlás emlékezete Szerbia és Magyarország viszonyában, valamint a vajdasági magyar közösség kollektív emlékezetében játszik fontos szerepet. A görög polgárháború „gyermekek evakuálásának” vitája a görög társadalomban a mai napig megosztó, és a szláv-macedón kisebbség kitelepítése Görögország és Észak-Macedónia viszonyában hagyott nyomot.

A Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások alfejezet tanulsága az, hogy a népességáttelepítések és etnikai tisztogatások nem a második világháború után tűntek el a balkáni történelemből; az 1990-es évek jugoszláv háborúiban – amelyeket a A jugoszláv háborúk fejezet tárgyal – a homogenizáló politika ismét központi szerepet kapott. A korábbi lakosságcserék és kitelepítések emlékezete, valamint az általuk hátrahagyott demográfiai és területi feszültségek előkészítették e későbbi konfliktusokat.

33.4.6 Források és bizonytalanságok

A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a nemzetközi szerződések szövegei: a **Lausanne-i békeegyezmény** (1923. július 24.) és annak lakosságcseréről szóló jegyzőkönyve; a **craiovai egyezmény** (1940. szeptember 7.); az **AVNOJ-határozatok** (1943. november 21.); valamint a második világháborút lezáró párizsi békeszerződés (1947. február 10.), amely a határokat és a kisebbségi jogokat is rögzítette. A végrehajtás dokumentumai közé tartoznak a korabeli állami statisztikák, internálótáborok nyilvántartásai és a nemzetközi segélyszervezetek jelentései. A másodlagos források közül a történészi demográfiai rekonstrukciók, a túlélői memoárok és a szóbeli történeti interjúk kulcsfontosságúak.

A bizonytalanságok jelentős része az áldozatszámokra és a kitelepítettek létszámára vonatkozik. A görög–török cserénél a legtöbb szerző 1,1–1,3 millió görög és 350–500 ezer muszlim áttelepültet említ, de a korabeli nyilvántartások hiányosak. A jugoszláviai német kitelepítés áldozatainak számát a hivatalos jugoszláv adatok és a német kutatók becslései eltérően adják meg, és a táborokban elhunytak pontos száma ma sem ismert. A foibe-mészárlások áldozatainak becslései 3 ezer és 15 ezer között szóródnak, a politikai és tudományos vita erősen átpolitizált. A vajdasági magyar megtorlás áldozatszáma hasonlóan vitatott, részben a tömegsírok feltárásának hiánya miatt. Az etnikai kategóriák korabeli használata is bizonytalan: a „görög ortodox”, „muzulmán”, „német” vagy „magyar” megjelölések nem fedik le az egyéni és közösségi identitások sokszínűségét. A görög–török csere esetében a vallási hovatartozás alapján történő besorolás figyelmen kívül hagyta a nyelvi és kulturális különbségeket, ami a kortársak számára is problémát okozott.

33.4.7 Rövid összefoglaló

- A 20. századi balkáni áttelepítések és kitelepítések a nemzetállami homogenizálás állami politikájának részei voltak.
- Az 1923-as görög–török lakosságcsere vallási kategóriák alapján, nemzetközi szerződéssel, de kényszerrel hajtott végre kölcsönös áttelepítést; következményei mélyreható demográfiai és társadalmi változásokat okoztak.
- A második világháború alatti kollaboráns rezsimek és megszállók tömeges kitelepítéseket és etnikai tisztogatásokat hajtottak végre, amelyek a Holocaust és a romaüldözés tágabb kontextusába illeszkednek.
- A háború utáni kitelepítések – elsősorban a jugoszláviai németek, olaszok és vajdasági magyarok esetében – a kollektív bűnösség elvén alapultak, és jelentős polgári áldozatokkal jártak.
- Az „etnikai tisztogatás”, a „lakosságcsere” és a „kitelepítés” fogalmai vitatottak, a gyakorlatban a kategóriák átfedik egymást.
- A lakosságcserék hosszú távú következménye a balkáni régiók demográfiai homogenizálódása, a kulturális sokszínűség csökkenése és a máig élő emlékezetpolitikai viták.
- A háború utáni kitelepítések és a görög–török csere tapasztalatai nem szüntették meg a homogenizáló politikákat; azok az 1990-es évek jugoszláv háborúiban ismét megjelentek.

33.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1923-as görög–török lakosságcsere és az 1944–1948 közötti háború utáni kitelepítések jogi és gyakorlati kereteit! Milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg?
2. Milyen szerepet játszott a vallási kategóriák használata a görög–török lakosságcserében, és ez hogyan viszonyul a korabeli etnikai identitásokhoz?
3. Milyen okai és következményei voltak az isztriai exodusnak, és miért vált a foibe-kérdés emlékezetpolitikai viták forrásává?
4. Hogyan függ össze a nemzetállami homogenizálás ideológiája a második világháború alatti és utáni kitelepítésekkel? Milyen példákat hozhat a balkáni régióból?
5. Miért nehéz pontos áldozatszámokat megállapítani a háború utáni kitelepítéseknél, és milyen forrástípusok segíthetik a becslések kritikai értékelését?

34 Tito Jugoszláviája

34.1 A jugoszláv szocializmus kiépítése

A második világháború utáni Jugoszlávia nem egyszerűen győztes hatalom volt, hanem polgárháborúból, megszállásból és etnikai erőszakból kiemelkedő államalakulat, amelynek politikai rendjét a partizánmozgalom, a Jugoszláv Kommunista Párt (Komunistička partija Jugoslavije, KPJ) és annak vezetője, Josip Broz Tito alakította ki. Az 1945–1953 közötti időszak a háborús pusztítás újjáépítésének, a forradalmi hatalomátvételnek, a magántulajdon felszámolásának, a mezőgazdaság kollektivizálásának és a föderatív államszerkezet megszilárdításának korszaka. Ez a fejezet azt mutatja be, hogyan épült ki a jugoszláv szocializmus első formája a szovjet minta követésének és az attól való 1948-as elszakadásnak a feszültségében. A Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások alfejezetben tárgyalt háborús népességáttelepítések és etnikai tisztogatások közvetlen öröksége itt politikai és gazdasági átalakulással fonódott össze, a szakítás Sztálinnal és az önigazgatás alfejezetben pedig a szakítás következményei – az önigazgatási kísérlet – kapnak részletes kifejtést.

34.1.1 A háború vége és az ideiglenes kormány megalakulása

1945 tavaszára a jugoszláv partizánerők, a Népfelszabadító Hadsereg (Narodnooslobodilačka vojska, NOV) Szovjetunió támogatásával, de alapvetően saját katonai erejükkel ellenőrizték az ország jelentős részét. A királyi jugoszláv emigráns kormány és a partizánvezetés közötti, a szovjet–brit nyomásra létrejött Vis-i egyezmény (1944) elvben ideiglenes koalíciót irányzott elő, de a tényleges hatalom a KPJ kezében maradt. 1945. március 7-én megalakult az ideiglenes kormány Tito miniszterelnökségével, amelyben a kommunista párt mellett a Népi Front (Narodni front) egyes politikusaiból és a londoni emigráns kormány néhány tagjából is helyet kaptak. A kormány hivatalos programja az ország újjáépítését, a föderatív berendezkedést és a választások megtartását ígérte.

Az 1945. november 11-i alkotmányozó nemzetgyűlési választások a Népi Front listájának ellenőrzése alatt zajlottak: az ellenzéki pártok bojkottálták vagy korlátozottan vehettek részt, a szavazás titkossága és tisztasága a mai történetírás konszenzusa szerint erősen kétséges. A hivatalos eredmény szerint a Népi Front a szavazatok mintegy 90 százalékát szerezte meg. Az így összeült alkotmányozó nemzetgyűlés 1945. november 29-én kikiáltotta a Szövetségi Népköztársaságot (Federativna Narodna Republika Jugoslavija, FNRJ), és eltörölte a monarchiát. II. Péter királyt nem fosztották meg hivatalosan a tróntól, de az államforma-változás ténylegesen megszüntette a királyságot. A döntés időpontja egyúttal az AVNOJ második ülésének (1943. november 29.) évfordulóját idézte, amely a föderatív Jugoszlávia alapelveit fektette le.

34.1.2 Az AVNOJ-rendszer és az 1946-os alkotmány

A jugoszláv állam új intézményi magja a háború alatt született AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, azaz Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) által kialakított ideiglenes hatalmi szervezet volt. Az AVNOJ már 1943-as jajcei ülésén kimondta,

hogy Jugoszlávia a délszláv népek egyenjogú föderációja lesz, és a nemzeti kisebbségek számára is védelmet helyezett kilátásba. Ez a határozat a háborús partizánmozgalom legitimációs alapjává vált, és a háború utáni alkotmányos berendezkedés előképét jelentette.

Az 1946. január 31-én elfogadott szövetségi alkotmány a Szovjetunió 1936-os alkotmányának szerkezetét követte, de beágyazta a jugoszláv föderatív elvet. Az ország hat tagköztársaságból állt: Szlovénia (Slovenija), Horvátország (Hrvatska), Bosznia-Hercegovina (Bosna i Hercegovina), Szerbia (Srbija), Montenegró (Crna Gora) és Macedónia (Makedonija). Szerbián belül két autonóm egységet hoztak létre: a Vajdaságot (Vojvodina) és a Koszovó–Metóhia autonóm körzetet (Kosovo i Metohija). Az államszervezet formálisan a népek és nemzetiségek egyenjogúságát hirdette, és a nemzeti kulcs (nacionalni ključ) elvét alkalmazva a párt- és állami tisztségeket a föderáció etnikai arányai szerint törekedett elosztani. A gyakorlatban azonban a központi hatalom és a KPJ irányító szerepe erősebb volt, mint a köztársasági autonómia.

Az 1946-os alkotmány a tulajdonviszonyokat is új alapokra helyezte: a földet a művelőé, az ipart és a bányákat állami tulajdonba rendelte, és a tervgazdálkodás célját rögzítette. A nők választójogot és formális jogegyenlőséget kaptak, ami a háború alatt a partizánmozgalomban részt vevő nők szerepének elismerése is volt. A gyakorlatban azonban a nők politikai képviselete alacsony maradt, és a társadalmi nemi szerepek lassan változtak.

34.1.3 A kommunista hatalom megszilárdítása

A KPJ a háború végén mintegy 140 ezer taggal rendelkezett, de ez a szám a háború utáni tömeges tagfelvételek révén 1948-ra több százezerre nőtt. A párt a Népi Front ernyője alatt az összes jelentős társadalmi szervezetet ellenőrizte: a szakszervezeteket, az ifjúsági mozgalmat, a nőszervezetet és a veteránszövetséget. Az államapparátusban, a hadseregben és a rendőrségben a párt tagjai és a partizán múltú káderek kerültek kulcspozícióba. A párttagság ugyanakkor nem csupán meggyőződés, hanem karrierlehetőség is volt; a gyors növekedés a belső fegyelem és az ideológiai elkötelezettség lazulásával járt, amire később a szakítás utáni tisztogatások reagáltak.

Az ellenzéki politikai erők felszámolása fokozatosan történt. A háború előtti pártok közül a Horvát Parasztpárt (Hrvatska seljačka stranka) és a Szerb Radikális Párt vezetőinek egy része a Népi Frontba való belépésre kényszerült, másokat perekben ítéltek el. A római katolikus egyházat, különösen Horvátországban, a független horvát állammal való részleges kollaboráció miatt támadták; Alojzije Stepinac zágrábi érsek 1946-os pere és börtönbüntetése a kommunista hatalom és az egyház közötti konfliktus jelképévé vált. A szerb ortodox egyház kezdetben valamivel nagyobb mozgásteret kapott, de a hatalom itt is ellenőrizte a papságot.

A háború utáni megtorlások a Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások alfejezetben tárgyalt etnikai tisztogatásokkal összefüggésben folytatódtak, de immár politikai és ideológiai célzattal. A partizán győzelem után a „nép ellenségeinek” minősített csoportok – a fasiszta kollaboránsok, a csetnikek, az usztasák, a fegyveres polgári ellenállók – ellen tömeges letartóztatások, hadbírósági eljárások és kivégzések zajlottak. A legnagyobb feltáratlan és a mai napig vitatott fejezet az 1945 májusi bleiburgi események és az azt követő „halálmenetek”, amelyek során a visszavonuló horvát és szlovén fegyveres erők, valamint civilek tízezrei vesztették életüket. A hivatalos jugoszláv történetírás évtizedekig hallgatott erről; a demokratikus átmenet után a horvát és szlovén emlékezetpolitika központi elemévé vált. Az áldozatok számát a horvát kutatók jellemzően 50–70 ezerre, a szerb kutatók alacsonyabbra, a nemzetközi szakirodalom tágabb, 30–100 ezer közötti sávra becsüli, de a pontos szám a források hiánya miatt vitatott.

A politikai elnyomás nem korlátozódott a háborús ellenfelekre. A vidéki parasztság ellenállása, a városi értelmiség egy részének ellenállása, valamint a párton belüli viták is elnyomáshoz vezettek. A Belügyminisztérium Állambiztonsági Szolgálata (Uprava državne bezbednosti, UDBa) átfogó

megfigyelőhálózatot épített ki, és a koncepciós perek – bár kisebb mértékben, mint a későbbi szovjet blokkban – eszközként szolgáltak a politikai ellenfelek eltávolítására.

34.1.4 Államosítás és gazdasági újjáépítés

A háború hatalmas károkat okozott: a becslések szerint a jugoszláv ipari kapacitás mintegy fele megsemmisült, a vasúti hálózat, a hidak és a városi lakónegyedek súlyos pusztulást szenvedtek. Az újjáépítés részben nemzetközi segélyekre, részben a központi tervgazdálkodás eszközeire támaszkodott. Az ENSZ Segély- és Újjáépítési Hivatala (UNRRA) 1945–1947 között jelentős, élelmiszert, nyersanyagot és gépeket tartalmazó szállítmányokat juttatott Jugoszláviába; ennek pontos értékét a korszak statisztikái eltérően adják meg, de a kutatás egyetért abban, hogy a háború utáni éhínség elkerülésében lényeges szerepe volt.

Az államosítás két hullámban zajlott. Az 1945. augusztusi földreform és a kolonizációs törvény a nagybirtokokat, a német kisebbség és a kollaboránsok földjeit kobozta el; a földalapot a szegényparasztok és a más vidékekről betelepített családok között osztották szét. Az 1946. december 5-i törvény a magánvállalatok államosításáról a nagy- és középipart, a bankokat, a nagykereskedelmet és a közlekedési vállalatokat állami tulajdonba vette. 1948-ban az államosítás kiterjedt a kiskereskedelemre, a vendéglátásra és a kisiparra is. A gyakorlatban ez a gazdaság teljes állami ellenőrzéséhez vezetett, bár a mezőgazdasági kisbirtokok egyelőre magántulajdonban maradtak.

A tervgazdálkodás első szakasza az 1947–1951-es első ötéves terv volt, amely a szovjet modell mintájára a nehézipar, az energetika és a bányászat fejlesztését helyezte előtérbe. A jugoszláv hivatalos statisztikák szerint az ipari termelés 1947 és 1952 között dinamikusan nőtt, de a számok a háború utáni alacsony bázisról indulnak, és a minőségi mutatók megbízhatósága kérdéses. A terv ambiciózus céljait a szovjet blokád és a nyugati hitelek hiánya miatt csak részben sikerült teljesíteni. Az 1948-as szakítás után a szovjet piac és nyersanyag-ellátás összeomlása különösen súlyosan érintette a nehézipart, amelyet szovjet technológiai transzferre méreteztek.

Az iparosítás társadalmi átalakulást hozott: a városi munkásosztály létszáma gyorsan nőtt, az ipari munkások többsége korábban falusi szegényparaszt volt, ami a városi lakosság és a vidéki társadalom közötti kapcsolatok átalakulását eredményezte. A munkások életkörülményei azonban a háború utáni szegénységben, lakáshiányban és jegyrendszerben maradtak nehezek; a hivatalos propaganda a hősies újjáépítés képét állította szembe a mindennapi nélkülözéssel.

34.1.5 Kollektivizálás és agrárpolitika

A mezőgazdaság volt a jugoszláv gazdaság legnagyobb foglalkoztató ágazata, és a parasztság a lakosság többségét tette ki. A háború utáni földreform a nagybirtokrendszer felszámolását célozta, de a kisparaszti birtokok dominanciája megmaradt. A KPJ azonban a szocialista átalakulás logikája szerint a kisárutermelő parasztságot hosszú távon a szocialista szektorba kívánta integrálni. Ennek eszköze a kollektivizálás, vagyis a termelőszövetkezetek (seljačke radne zadruge, SRZ) létrehozása volt.

A kollektivizálás üteme 1948 után, a szovjet szakítást követően gyorsult fel. A pártvezetés egyrészt ideológiai meggyőződésből, másrészt a szovjet modellhez való hűség demonstrálására – és a szakítás után a szovjet kritika elleni önigazolásként – erőltette a szövetkezetesítést. A parasztokra kötelező beszolgáltatási rendszert (otkup) róttak, amelynek során a terményeket rögzített, alacsony áron kellett átadniuk az államnak. A beszolgáltatás alól csak a szövetkezeti tagok kaptak kedvezményt, ami a belépésre ösztönző nyomást jelentett. A kollektivizálás ellenállásba ütközött: a parasztok elrejtették terményeiket, csökkentették a vetésterületet, vagy állatállományukat levágták. A

hivatalos erőszak – bírságok, letartóztatások, kényszerítő intézkedések – sem tudta áttörni a vidéki passzív rezisztenciát.

Az eredmény katasztrofális volt: a termelőszövetkezetek száma 1951-re több ezerre nőtt, de a mezőgazdasági termelés visszaesett, az élelmiszerellátás romlott, és a vidéki elégedetlenség a rendszer stabilitását fenyegette. A hivatalos statisztikák a termelés visszaesését részben a kedvezőtlen időjárással és a háborús károkkal magyarázták, de a mai történetírás konszenzusa szerint a kollektivizálás kényszerítő és bürokratikus eszközei voltak a fő okok. A paraszti ellenállás nem volt szervezett politikai mozgalom, de mindennapi formái – a lassítás, a rejtőzködés, a szabotázs – hatékonyan akadályozták a kollektivizálást.

1953-ban a jugoszláv vezetés döntő fordulatot hajtott végre: a márciusi rendeletek lehetővé tették a termelőszövetkezetekből való kilépést, megszüntették a kötelező beszolgáltatást, és a paraszti magángazdaságokat a szocialista szektorral egyenrangú, de piaci keretek között működő egységként ismerték el. A kollektivizálás leállítása gyakorlatilag a szovjet agrárpolitika feladását jelentette, és összefüggött a szakítás Sztálinnal és az önigazgatás alfejezetben tárgyalandó önigazgatási fordulattal, amely a gazdasági döntéshozatal decentralizálására törekedett. A mezőgazdasági termelés az 1950-es évek közepére stabilizálódott, de a jugoszláv falu társadalmi szerkezete a kisbirtokos paraszti gazdaságokra épült, ami a későbbi iparosítás és urbanizáció időszakában is megmaradt.

34.1.6 Társadalmi átalakulás: nők, munkások, oktatás és kultúra

A háború utáni jugoszláv rendszer a társadalmi mobilitás és az egalitárius ideológia jegyében nagyszabású átalakításba kezdett. A nők a partizánmozgalomban szerzett tapasztalatokra hivatkozva kaptak választójogot és formális jogegyenlőséget, de a gyakorlatban a politikai hatalom továbbra is férfiak kezében maradt. A női munkaerő aránya az iparban és a közszférában nőtt, különösen a textiliparban, az oktatásban és az egészségügyben, de a vezető pozíciókban alulreprezentáltak voltak. A hivatalos propaganda a női emancipációt hirdette, ugyanakkor a családi szerepek és a háztartási munka hagyományos megosztása alig változott. A nők kettős terhelése – a munkahelyi és otthoni feladatok – a szocialista modernizáció rejtett költsége maradt.

Az oktatás a rendszer egyik legfontosabb eszköze volt: az analfabetizmus felszámolására tömeges írni-olvasni kampány indult, az iskolákat államosították, és a tanterveket marxista-leninista ideológiával töltötték meg. A statisztikák szerint az írástudatlanok aránya az 1948-as népszámlálásban mért mintegy 25 százalékról az 1953-as népszámlálásra jelentősen csökkent, de a regionális különbségek – különösen a déli és hegyvidéki területeken – hatalmasak maradtak. A női analfabétizmus aránya jóval magasabb volt a férfiakénál, ezért a kampányok külön női tanfolyamokat szerveztek. Az oktatáshoz való hozzáférés javulása ugyanakkor valódi társadalmi mobilitást tett lehetővé: a munkás- és parasztszármazású fiatalok tömegei kerültek be a közép- és felsőoktatásba.

A kultúrpolitika a szovjet modellt követte, de a jugoszláv sajátosságokat is hangsúlyozta. A szocialista realizmust államilag támogatták, a nemzeti kultúrák ápolását a föderatív elv jegyében ösztönözték. Ugyanakkor a háború előtti polgári kultúra intézményeit állami ellenőrzés alá vonták, a vallási oktatást visszaszorították. A sajtó, a rádió és a könyvkiadás a párt irányítása alatt állt; a cenzúra mindennapos gyakorlat volt. A művészetekben a dogmatikus szovjet mintától való szakítás már 1950 körül megindult, de ennek kiteljesedése a későbbi évtizedekre esik.

34.1.7 A szovjet minta és a szakítás bejelentése

1945 és 1948 között Jugoszlávia a szovjet blokk leghűségesebbnek tűnő tagja volt. A külpolitika a Szovjetunióhoz igazodott, a gazdasági tervezés a szovjet modellt másolta, a hadsereg a szovjet fegyverzetre támaszkodott, és a pártszervezet a lenini–sztálini elveket követte. Tito személyes presztízse azonban már a háború alatt is nagyobb volt, mint a kelet-európai kommunista vezetőké: a partizánmozgalom saját erőből győzött, és nem a Vörös Hadsereg hozta el a kommunista hatalmat. Ez a tény a jugoszláv vezetés számára nagyobb mozgásteret és önállósági igényt alapozott meg.

A konfliktus a szovjet vezetéssel az 1947–1948 folyamán érlelődött: viták alakultak ki a Balkán-föderáció terve körül, amelybe a bolgár és albán vezetőkkel tárgyaltak, valamint a görög polgárháborúban való jugoszláv szerepvállalás és a külpolitikai koordináció kérdésében. 1948. június 28-án a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) – Sztálin kezdeményezésére – határozatában elítélte a KPJ-t, nacionalista elhajlással és a szovjetellenes erőknek való behódolással vádolva. A jugoszláv pártvezetés a határozatot elutasította, és a vita a szovjet–jugoszláv szövetség felbomlásához vezetett. A szakítás részletes történetét és következményeit a szakítás Sztálinnal és az önigazgatás alfejezet tárgyalja, de annyit itt is rögzíteni kell, hogy 1948 után a jugoszláv rendszer nem a szovjet blokk részeként fejlődött tovább, hanem fokozatosan saját utat keresett.

A szakítás rövid távon súlyos gazdasági és katonai nyomással járt: a szovjet blokk kereskedelmi blokádot és határincidenseket alkalmazott, a jugoszláv vezetés pedig kezdetben a szovjetellenesség vádját visszautasítva, a sztálini modellhez való hűséget hangsúlyozta. Ennek egyik következménye volt a kollektivizálás 1949-es felgyorsítása, amellyel a jugoszláv vezetés a szovjet kritikát próbálta ellensúlyozni. A belpolitikai elnyomás is fokozódott: a „kominformista” elemeknek minősített párttagokat és állampolgárokat tömegesen internálták, a legismertebb tábor a Goli otok (Kopár-sziget) volt. A tábor áldozatainak pontos száma a mai napig vitatott; a becslések néhány tízezertől százezres nagyságrendig terjednek, és a források hozzáférhetősége korlátozott.

34.1.8 A politikai rendszer jellege: föderáció, párt és állam

Az 1945–1953 közötti jugoszláv rendszer formailag szövetségi köztársaság volt, de a tényleges hatalomgyakorlás erősen központosított maradt. A köztársaságoknak voltak saját kormányaik és alkotmányaik, de a kulcsfontosságú döntéseket a szövetségi pártközpont hozta. A nemzeti kulcs elvét a párt- és állami tisztségek elosztásánál részben alkalmazták, de a szerb dominancia – amely a háború előtti királyi Jugoszláviát is jellemezte – részben fennmaradt, különösen a hadseregben és a rendőrségben. A föderatív keret ugyanakkor valódi elismerést adott a szlovén, horvát, szerb, montenegrói, macedón és muszlim (bosnyák) nemzeti azonosságoknak, és a macedón nemzet – amelyet a háború előtt Bulgária vagy Szerbia gyakran vitatott – hivatalos elismerése különösen jelentős fejlemény volt. A boszniai muszlimok a korszakban még nem rendelkeztek hivatalos nemzeti státusszal, de a vallási-kulturális közösség megszerveződése már megindult.

A kisebbségi politika ambivalens volt. A német kisebbség vagyonát elkobozták, tagjait pedig nagyrészt elűzték vagy internálták a Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások alfejezetben tárgyalt módon. A magyar kisebbség a Vajdaságban maradt, de a kollektív bűnösség vádja őket is érintette; a későbbi években a helyzetük fokozatosan normalizálódott. Az albán lakosság Koszovóban a háború alatt és után elnyomást szenvedett, és a régió gazdaságilag elmaradott maradt. A föderatív rendszerben a kisebbségi jogok hivatalos garantálása ellenére a gyakorlatban a lojalitás és a politikai megbízhatóság döntött.

34.1.9 Források és bizonytalanságok

E korszak története alapvetően három forrástípusra támaszkodik: a jugoszláv állami és pártszervek hivatalos dokumentumaira (törvények, rendeletek, pártkongresszusi jegyzőkönyvek, statisztikai évkönyvek), a korabeli sajtóra és propagandakiadványokra, valamint a későbbi visszaemlékezésekre, interjúkra és a demokratikus átmenet után megnyílt levéltári állagokra. A hivatalos jugoszláv statisztikák a termelési adatoknál és a társadalmi mutatóknál gyakran túlzóan optimisták, ezért a kutatók a belső párthasználatra készült jelentésekkel és a külföldi megfigyelők (ENSZ, nyugati diplomácia) jelentéseivel vetik össze őket.

A legnagyobb bizonytalanság a háború utáni megtorlások és a politikai elnyomás áldozatainak számában van. A bleiburgi események, a kollaboránsok elleni bírósági eljárások és a Goli otok táborainak halálos áldozatai a mai napig vitatottak; a jugoszláv állam évtizedekig titkosította az adatokat, a demokratikus átmenet után pedig a nacionalista emlékezetpolitika gyakran felfelé vagy lefelé torzította a számokat. A nemzetközi történettudomány elfogadja, hogy a pontos számok valószínűleg soha nem lesznek ismertek, és az áldozatok nagyságrendjét 50–100 ezerre becsüli a háború utáni megtorlások esetében, de ez a becslés tág hibahatárral kezelendő.

A kollektivizálás kudarcának értelmezésében vita van a gazdasági és a politikai tényezők súlyáról. Egyes kutatók a rossz időjárást és a háborús károkat hangsúlyozzák, mások a kényszerítő beszolgáltatási rendszert és a paraszti ellenállást. A mai történetírás konszenzusa szerint a kollektivizálás leállítása 1953-ban a jugoszláv rendszer pragmatikus fordulata volt, amely a parasztság támogatásának megnyerésére törekedett, de a döntés mögötti pontos belpolitikai viták forrásai hiányosak.

A Tito–Sztálin szakítás okainak és következményeinek értékelésében a jugoszláv történetírás a rendszerváltás előtti időszakban a nemzeti függetlenség védelmét hangsúlyozta, a demokratikus átmenet után pedig kritikusabban vizsgálta a szakítás utáni belső elnyomást. A nemzetközi kutatás ma már a szovjet–jugoszláv konfliktust a hidegháború kezdetének egyik meghatározó eseményeként kezeli, de a levéltári források teljes feltárása még folyamatban van.

34.1.10 Rövid összefoglaló

- 1945–1946-ban a partizánmozgalom és a KPJ erőszakkal és választási manipulációval kizárólagos hatalomra tett szert, megszüntette a monarchiát, és létrehozta a Szövetségi Népköztársaságot.
- Az 1946-os alkotmány hat tagköztársaságból és két szerbiai autonóm egységből álló föderációt hozott létre, de a tényleges hatalom központosított maradt a KPJ kezében.
- A gazdaságot két hullámban államosították, a tervgazdálkodás szovjet mintára indult, és az 1947–1951-es ötéves terv a nehézipar fejlesztését célozta.
- A mezőgazdaság kollektivizálása 1948 után felgyorsult, de a paraszti ellenállás és a termelés-csökkenés miatt 1953-ban leállították, és a paraszti magángazdaságokat újra engedélyezték.
- A háború utáni megtorlások – különösen a bleiburgi események és a politikai perek – tömeges erőszakkal jártak, amelynek áldozatszámai a mai napig vitatottak.
- A nők választójogot kaptak, de a társadalmi nemi egyenlőtlenségek fennmaradtak; az oktatási kampányok csökkentették az analfabetizmust, de a regionális különbségek nagyok voltak.
- Az 1948-as szovjet szakítás után a jugoszláv vezetés kezdetben a szovjet modellhez való hűséget demonstrálta, de a szakítás hosszú távon a saját út kereséséhez, később az önigazgatáshoz vezetett (lásd A szakítás Sztálinnal és az önigazgatás).

34.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1946-os jugoszláv alkotmány föderatív elveit a tényleges hatalomgyakorlás centralizált jellegével: milyen feszültségeket rejtett ez a rendszer?
2. Miért mondott kudarcot a mezőgazdaság kollektivizálása 1949–1953 között, és milyen tényezők vezettek az 1953-as leállításához?
3. Értékelje a háború utáni megtorlások szerepét a kommunista hatalom megszilárdításában: milyen források hiánya nehezíti a pontos áldozatszám megállapítását?
4. Miben különbözött a jugoszláv kommunista hatalomátvétel a kelet-európai szovjet megszállás alatt létrejött rendszerektől, és ez hogyan kapcsolódik az 1948-as szakításhoz?
5. Milyen társadalmi csoportok nyertesei és vesztesei voltak az 1945–1953 közötti átalakulásnak a nők, a parasztok, a munkások és a kisebbségek szempontjából?

34.2 A szakítás Sztálinnal és az önigazgatás

A második világháború utáni jugoszláv kommunista hatalom első éveiben a jugoszláv vezetés – a szovjet megszállás nélkül, saját partizánhadseregére támaszkodva – rendkívül lojálisnak mutatkozott a Szovjetunióhoz. A pártállam kiépítése a szovjet modellt követte, ám a vezetés autonómiája, a nyugati határokon zajló külpolitikai viták és a gazdasági elképzelések feszültségei hamar konfliktushoz vezettek. Az 1948-as szakítás nem pusztán a szovjet blokkból való kiválás volt, hanem egy olyan ideológiai és intézményi út kezdete, amely a hidegháborúban egy sajátos szocialista modellt hozott létre.

34.2.1 A szovjet–jugoszláv konfliktus és az 1948-as szakítás

A Jugoszlávia és a Szovjetunió közötti feszültségnek több, ma már részben dokumentálható oka volt. A jugoszláv vezetés – élén **Josip Broz Titóval** – saját partizánháborúja révén, szovjet katonai jelenlét nélkül vette át a hatalmat, ami eltérő legitimitást adott neki a kelet-európai „népi demokráciákkal” szemben. A bolgár és albán kommunista mozgalmakkal kapcsolatos jugoszláv elképzelések, amelyek egy balkáni föderáció vagy legalábbis szorosabb délszláv együttműködés felé mutattak, Moszkvában ellenérzést keltettek. Emellett a trieszti kérdésben és a görög polgárháború támogatásában is eltérő taktikai érdekek ütköztek.

A konfliktus 1948 tavaszán éleződött ki. A **Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája** (szerbhorvátul **Informbiro**,) – amelyet 1947-ben hoztak létre a kommunista pártok közötti egyeztetésre – 1948. március 18-án levélben bírálta a Jugoszláv Kommunista Pártot, majd a szovjet vezetés fokozta a nyomást. A Jugoszláv Kommunista Párt (Komunistička partija Jugoslavije, **KPJ**) vezetése elutasította a vádakat, és nem engedett a szovjet követeléseknek, amelyek a belső ügyekbe való beavatkozást és a jugoszláv vezetés leváltását célozták.

A szakítás hivatalos formáját az 1948. június 28-án, Bukarestben kiadott **Kominform-határozat** jelentette, amely elítélte a jugoszláv kommunista vezetést. A dokumentum – amelynek szövege nyilvánosságra került – „marxizmusellenes”, „nacionalista” és „trockista” elhajlásokkal vádolta a KPJ-t, és felszólította a „józan erőket” a vezetés leváltására. A jugoszláv párt válasza: 1948 júliusában Belgrádban tartott V. kongresszusa kiállt Tito és a vezetés mellett, miközben a szovjet blokk államai sorra megszakították vagy lehűtötték kapcsolataikat Jugoszláviával.

A szakítás okainak értelmezése a történetírásban vitatott. A dokumentált tény a konfliktus léte és a határozat megszületése. A tudományos konszenzus szerint a szembenállás gyökerei a háború alatti eltérő mozgástérben, a vezetők közötti személyes és intézményi feszültségekben, valamint a Szovjetunió birodalmi érdekeiben keresendők. Vitatott azonban, hogy elsősorban ideológiai

eltérésről, geopolitikai rivalizálásról vagy a sztálini vezetés bizalmatlanságáról volt-e szó; egyes elemzések szerint a jugoszláv vezetés radikalizmusa és saját balkáni ambíciói is hozzájárultak a szakításhoz.

34.2.2 Az Informbiro-válság és a belső elnyomás

A szakítás után a jugoszláv állam komoly belső fenyegetettséggel szembesült. A szovjet blokk részéről gazdasági blokád, határincidensek és politikai nyomásgyakorlás érkezett, de fegyveres intervenció nem következett be. A jugoszláv vezetés ugyanakkor nem bízott a helyi párttagság lojalitásában: a szovjet hűségen maradt vagy annak vélt kommunistákat ellenségként kezelte.

A belső elnyomás kulcseleme a **Goli otok** („Kopár sziget”) elnevezésű büntetőtábor-hálózat létrehozása volt. A horvátországi Goli otok szigetén és a közeli Sveti Grgur szigetén 1949-től politikai foglyokat tartottak fogva, többségükben az úgynevezett **ibeovci** (informbiroások, azaz kominformisták). A letartóztatott kommunisták, katonatisztek, értelmiségiek és más gyanúsítottak ellen gyakran koncepciós eljárások folytak; a táborokban kényszermunka, megalázás és fizikai bántalmazás is előfordult.

A Goli otokon fogva tartottak összlétszáma és a halálos áldozatok száma ma is vitatott. Egyes becslések 16 000–20 000 közé teszik a bebörtönzöttek számát, mások ennél magasabb értékeket említenek; a halottak számát a szakirodalom néhány száztól több ezerig terjedően becsüli. A bizonytalanság oka, hogy a levéltári források egy része sokáig nem volt kutatható, a visszaemlékezések pedig eltérőek. A táborok léte és a politikai elnyomás ténye dokumentált; a számok pontosítása további kutatást igényel. A Goli otok emlékezete a posztjugoszláv államokban részben eltérő hangsúlyokat kapott, és a kommunista rendszer kritikájának egyik fontos elemévé vált.

Az Informbiro-válság idején a jugoszláv vezetés a belső elnyomást részben a külső fenyegetésre hivatkozva igazolta. A szovjet blokk felé irányuló lojalitás gyanúja százezreket érinthetett, és a pártapparátusban, a hadseregben, valamint a gazdasági vezetésben is tisztogatások zajlottak. A politikai rendőrség szerepe megnőtt, és a titkos letartóztatások, kihallgatások a sztálini mintához hasonló módszerekkel folytak. Mindez azt mutatja, hogy a szakítás nem vezetett azonnali liberalizációhoz, hanem ellenkezőleg: a rendszer saját belső ellenségképet épített fel.

34.2.3 Az önigazgatás kiépítése

Az 1948 utáni jugoszláv vezetésnek ideológiai önigazolásra volt szüksége a szovjet modelltől való eltéréshez. A válasz a **munkásönigazgatás** (szerbhorvátul **samoupravljanje**) eszméje lett, amelyet a marxista hagyományra, különösen a termelők önigazgatására vonatkozó elképzelésekre vezettek vissza, miközben hangsúlyozták, hogy a sztálini bürokratikus centralizmus eltorzította a szocializmust.

Az önigazgatás intézményi alapját az 1950. június 26-án elfogadott törvény jelentette, amely a gazdasági vállalatok irányítását a munkáskollektíváknak adta át. A törvény kimondta, hogy a vállalatokat **munkástanácsok** (radnički savet) igazgatják, amelyeket a dolgozók választanak. A gyakorlatban a vállalati döntésekben a munkástanácsok hatásköre fokozatosan bővült, de a párt- és állami szervek ellenőrző szerepe megmaradt.

Az 1953-as **alkotmánytörvény** tovább erősítette az önigazgatás elvét. Bevezette a **társadalmi tulajdon** (društvena svojina) fogalmát, amely eltért mind a klasszikus állami tulajdontól, mind a magántulajdontól: a vállalatok formálisan a társadalomé, kezelésüket a dolgozói közösségek végzik. Az alkotmányos keret megerősítette a föderatív berendezkedést is: a szövetségi állam hatásköreit korlátozta, a köztársaságok és a helyi önkormányzatok szerepét növelte.

Az önigazgatás kiépítése nem volt zökkenőmentes. Az 1950-es évek elején a gazdaság még jelentős központi tervezést igényelt, a beruházások elosztása továbbra is állami szinten történt. A párt ideológusai – köztük **Edvard Kardelj** és **Milovan Đilas** – vitákat folytattak a modell jellegéről. Đilas 1953–1954-ben egyre nyíltabban bírálta a pártbürokráciát, és a demokratikus nyilvánosság kiterjesztését követelte; ezért kizárták a pártból, később börtönbüntetést is kapott. Ez jelezte, hogy a reformoknak komoly korlátai vannak, és a párt monopóliuma nem megkérdőjelezhető.

34.2.4 A piaci szocializmus és az 1960-as évek reformjai

Az önigazgatás elve fokozatosan összekapcsolódott a gazdasági mechanizmusok reformjával. Az 1950-es évek közepén Jugoszlávia a szovjet típusú tervgazdaságtól eltérő, részben piaci koordinációt alkalmazó rendszert alakított ki. A vállalatok nagyobb döntési szabadságot kaptak a termelés, a bérek és a beruházások terén, miközben a központi hatóságok a makrogazdasági egyensúlyt és a devizagazdálkodást ellenőrizték.

Az 1965-ös **gazdasági reform** a jugoszláv modell egyik legfontosabb fordulópontja volt. A reform célja a vállalatok piaci viszonyok közötti működésének erősítése, a dinár reálértékének helyreállítása, az árak liberalizálása és a bankrendszer decentralizálása volt. A dokumentált intézkedések közé tartozik a vállalati jövedelmek nagyobb hányadának helyben hagyása, a vámtarifák és az árfolyam-politika átalakítása, valamint a kereskedelmi bankok nagyobb önállósága.

A reform eredményei vitatottak. A támogatók szerint az 1950-es és 1960-as években Jugoszlávia gyors iparosítást, városiasodást és az életszínvonal emelkedését érte el; a nemzetközi statisztikák szerint a gazdasági növekedés üteme éveken át az egyik legmagasabb volt a szocialista országok között. A kritikai elemzések ugyanakkor rámutatnak, hogy a piaci reformok növelték a regionális egyenlőtlenségeket: a szlovén, horvát és észak-szerbiai vállalatok versenyképesebbnek bizonyultak, míg a déli köztársaságok – Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia és Koszovó – gazdasága leszakadt. A munkanélküliség is megjelent, és a hatvanas évek végétől egyre jelentősebb politikai feszültséget okozott.

Az önigazgatás kritikája szerint a munkástanácsok sokszor formális testületek maradtak: a vállalati igazgatók és a pártbizottságok befolyása meghatározó volt, a dolgozói részvétel pedig gyakran a tájékoztatásra korlátozódott. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy az önigazgatás mennyire tekinthető valódi hatalommegosztásnak, vagy inkább a pártbürokrácia legitimációs eszközének. A jugoszláviai társadalomtudományban és a nemzetközi szociológiában az önigazgatás modelljét sokan vizsgálták, de az értékelések eltérőek.

34.2.5 Az el nem kötelezett mozgalom

A szovjet szakítás után Jugoszlávia külpolitikailag igyekezett elkerülni az egyoldalú nyugati elköteleződést is. A hidegháború két tömbje között a jugoszláv vezetés fokozatosan az **el nem kötelezett mozgalom** (Pokret nesvrstanih) egyik kezdeményezőjévé vált. Ennek alapelve a katonai tömböktől való távolságtartás, a független külpolitika, a gyarmati felszabadítás támogatása és a békés egymás mellett élés volt.

A mozgalom előzményei közé tartozik a bandungi konferencia (1955), amelyet ázsiai és afrikai államok szerveztek; Jugoszlávia nem volt jelen, de Tito kapcsolatot keresett a részt vevő országok vezetőivel. Az első közvetlen kezdeményezés az 1956. évi **brioni találkozó** volt, ahol Tito, az indiai miniszterelnök **Dzsaváharlál Nehru** és az egyiptomi elnök **Gamal Abdel Nasszer** egyeztetett a tömbökön kívüli politika lehetőségeiről. Az el nem kötelezett mozgalom első csúcstalálkozóját 1961-ben Belgrádban tartották, 25 ország részvételével.

A mozgalom jellege a mai napig vitatott. A dokumentált tény, hogy a részt vevő államok közös nyilatkozatokat fogadtak el, és rendszeres konzultációkat folytattak. Ugyanakkor a tagok politikai berendezkedése nagyon eltérő volt: a szocialista Jugoszlávia mellett monarchiák, katonai rezsimek és polgári demokráciák is részt vettek. A mozgalom ezért nem volt egységes szövetség, és a hidegháborúban sokszor csak deklaratív szerepet töltött be. A tudományos konszenzus szerint Jugoszlávia számára az el nem kötelezettség elsősorban diplomatikai mozgásteret, presztízst és a fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatokat biztosított, nem pedig katonai biztonságot.

A jugoszláv el nem kötelezettség nem jelentett egyenlő távolságot. Az 1948 utáni években a gazdasági túléléshez nyugati segélyekre volt szükség, miközben a szovjet blokkal való viszony is fokozatosan normalizálódott. A jugoszláv külpolitika egyszerre épített kapcsolatokat a nyugati államokkal és a Szovjetunióval, miközben a harmadik világ felé nyitott. Ezt az egyensúlyozást a jugoszláv diplomácia tudatosan, de nem mindig ellentmondásmentesen folytatta.

34.2.6 A nyugati kapcsolatok és a szovjet viszony normalizálódása

A szakítás után Jugoszlávia gazdasági helyzete kritikussá vált: a keleti blokk kereskedelmi korlátozásai és a fenyegetettség miatt a vezetés nyugati támogatásra szorult. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország az 1950-es évek elején gazdasági segélyt, kedvezményes hiteleket és katonai felszerelést nyújtottak Jugoszláviának. A nyugati segélyek célja a jugoszláv függetlenség megőrzése és a szovjet blokk gyengítése volt; ezt a dokumentumok és a későbbi történeti elemzések egyaránt megerősítik.

A nyugati közeledés katonai dimenziója is megjelent. 1953-ban Jugoszlávia, Görögország és Törökország aláírta a **balkáni paktumot** (Balkanski pakt), amely katonai együttműködést irányzott elő. A paktum azonban nem tette Jugoszláviát a NATO tagjává, és a szovjet–jugoszláv viszony enyhülésével fokozatosan kiüresedett. A szakirodalomban vitatott, hogy a paktum milyen mértékben jelentett valódi védelmi garanciát, és mennyire szolgált inkább politikai jelzésként Moszkva felé.

Sztálin halála (1953) után a szovjet vezetés kezdeményezte a viszony rendezését. **Nyikita Hruscsov** 1955. májusi belgrádi látogatása és az ezt követő **belgrádi nyilatkozat** (1955. június) hivatalosan is elismerte a szocializmus építésének eltérő útjait, és normalizálta a két párt közötti kapcsolatokat. A dokumentum jelentősége dokumentált: a szovjet fél elismerte a jugoszláv út jogosultságát. A viszony azonban nem vált zökkenőmentessé. Az 1956-os magyar forradalom szovjet leverése, majd **Nagy Imre** 1958-as kivégzése élesen rontotta a jugoszláv–szovjet viszonyt, mivel a jugoszláv vezetés bírálta a szovjet beavatkozást, és a magyar ügy a szocialista táboron belüli viták jelképévé vált.

A hatvanas évektől Jugoszlávia a nyugati gazdasági kapcsolatokat is intézményesítette: hiteleket vett fel, nyugati technológiát importált, és megnyitotta határait a turizmus előtt, ami deviza-bevételeket hozott. Ugyanakkor a nyugati kapcsolatok nem jelentettek automatikus politikai liberalizációt. A jugoszláv vezetés továbbra is a kommunista párt monopóliumára épült, és a belső ellenzékkel szemben erőszakot is alkalmazott. A nyugati államok ezt gyakran elnézték, mert a szovjet blokktól való távolságtartást fontosabbnak tartották a belpolitikai szabadságjogoknál.

34.2.7 A jugoszláv modell nemzetközi jelentősége

Az 1948-as szakítás és az önigazgatás nemzetközi hatása túlmutatott Jugoszlávián. A szovjet blokk értelmisége és reformkörei számára a jugoszláv út a „másként is lehet” példájává vált. A nyugati elemzők pedig a hidegháború egyik lehetséges „harmadik útját” látták benne, különösen

az 1960-as években, amikor a jugoszláv gazdaság eredményei és a nyitottabb kulturális élet nemzetközi figyelmet keltett.

A modell hatása azonban korlátozott maradt. A kelet-európai államokban az 1956 utáni reformkísérletek – például a magyarországi új gazdasági mechanizmus – részben hivatkoztak a jugoszláv tapasztalatokra, de a szovjet vezetés ezt mindig gyanakvással figyelte. A jugoszláv önigazgatás intézményi megoldásait más országok nem vették át teljes egészében, és a modell válsága az 1980-as években, Tito halála után világossá vált. A jugoszláv önigazgatás ezért inkább egy sajátos kísérlet, mint a szocialista rendszerek általános alternatívája.

A szakítás Sztálinnal tehát nemcsak külpolitikai fordulat volt, hanem a jugoszláv államszocializmus identitásképző eleme is. A párt ideológiájában a „függetlenség”, az „önigazgatás” és az „el nem kötelezettség” összekapcsolódott, és a rendszer legitimitásának alapjává vált. Ez a legitimáció azonban a belső elnyomás árnyékában született, és a későbbi nemzeti feszültségek, valamint a gazdasági válság idején fokozatosan elvesztette meggyőző erejét.

34.2.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Kominform 1948-as határozatának szövege, a Jugoszláv Kommunista Párt V. kongresszusának jegyzőkönyvei, az 1950. évi munkásönigazgatási törvény, az 1953-as alkotmánytörvény, valamint Tito, Kardelj és más vezetők beszédei. A külpolitika szempontjából fontosak a belgrádi nyilatkozat (1955), az el nem kötelezett mozgalom alapító dokumentumai és a nyugati segélyprogramok kormányzati iratai. A másodlagos szakirodalomban a jugoszláv és nemzetközi történészek elemzései, valamint a gazdaságtörténeti statisztikák adják az értelmezési keretet.

A fő bizonytalanságok a következők: az 1948-as szakítás mélyebb okainak értelmezése vitatott; a Goli otokon és más táborokban fogva tartottak és a halálos áldozatok számai nem pontosan ismertek; az önigazgatás gazdasági teljesítményének értékelése eltérő; az el nem kötelezett mozgalom tényleges politikai súlyáról megoszlanak a vélemények. A jugoszláv levéltárak egy része a 2000-es évek óta kutathatóbb, de a források szelektív fennmaradása és az emlékezetpolitikai érdekek befolyásolhatják az értelmezéseket.

Az 1948-as szakítás és az önigazgatás a posztjugoszláv államokban különböző emlékezetpolitikai keretben jelenik meg. Egyes értelmezések a jugoszláv utat a függetlenség és a modernizáció vívmányaként, mások az elnyomó kommunista rendszer belső legitimációs eszközeként mutatják be. A történeti elemzés ezért megkülönbözteti a dokumentált intézkedéseket, a szereplők korabeli önértelmezéseit és a későbbi emlékezetpolitikai állításokat.

34.2.9 Rövid összefoglaló

- A jugoszláv–szovjet konfliktus 1948-ban a Kominform-határozattal nyilvánossá vált; Jugoszlávia a szovjet blokkból kiválva saját utat kezdett.
- A szakítás okai geopolitikai, ideológiai és személyi tényezők kombinációjából álltak; a pontos súlyozás a történetírásban vitatott.
- A belső fenyegetésre hivatkozva a jugoszláv vezetés a Goli otokon és más táborokban politikai elnyomást alkalmazott; az áldozatok száma becslésfüggő és vitatott.
- 1950-től a munkásönigazgatás (samoupravljanje) intézményrendszere kiépült: munkástanácsok, társadalmi tulajdon, majd az 1953-as alkotmány megerősítette a modellt.
- Az 1960-as években a piaci szocializmus és az 1965-ös gazdasági reform növelte a vállalati önállóságot, de a regionális egyenlőtlenségeket is felerősítette.

- Jugoszlávia az el nem kötelezett mozgalom alapítójaként a hidegháború két tömbe között egyensúlyozott, de a mozgalom inkább politikai fórum, mint egységes szövetség volt.
- A nyugati kapcsolatok gazdasági és katonai segélyekkel jártak, de Jugoszlávia nem csatlakozott a NATO-hoz; a szovjet viszony Sztálin halála után normalizálódott, de konfliktusokkal terhelt maradt.
- A jugoszláv modell nemzetközi hatása jelentős volt, de a későbbi válságok – a gazdasági nehézségek, a nemzeti feszültségek és Tito halála – korlátozták életképességét.

34.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentumokkal lehet igazolni az 1948-as szakítást, és miben térnek el a szakítás okairól szóló értelmezések?
2. Hasonlítsa össze a munkásönigazgatás elméleti céljait a Goli otokon működő elnyomás gyakorlatával! Milyen ellentmondást mutat ez a jugoszláv modellben?
3. Miért volt fontos Jugoszlávia számára az el nem kötelezett mozgalom, és miért vitatott a mozgalom tényleges hatása a hidegháborúban?
4. Hogyan változott Jugoszlávia helyzete a nyugati segélyek és a szovjet kapcsolatok tükrében 1948 és a hatvanas évek között?
5. Milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel a Goli otok áldozatainak számával és a gazdasági reformok eredményeivel kapcsolatban?

34.3 Nemzeti kérdés és föderáció

A titói Jugoszlávia államszerkezetét a második világháború alatt a partizánmozgalom által meghirdetett, a nemzetek egyenlőségére épülő föderatív elv határozta meg. A hatalomátvétel után ez az elv nem pusztán ideológiai deklaráció maradt, hanem az államszervezet alapjává vált: a régi, centralizált királyi Jugoszlávia helyett hat szocialista köztársaság és két autonóm tartomány alkotta az országot. A nemzeti kérdés azonban – ahogyan a A szakítás Sztálinnal és az önigazgatás alfejezetben láthatóvá vált – az 1948-as szakítás és az önigazgatási fordulat után újra a politikai viták középpontjába került. A gazdasági decentralizáció, a nyelvi és kulturális követelések, valamint a köztársasági elitek megerősödése az 1960-as évek második felére olyan nyomást gyakorolt a szövetségi államra, amelyet az 1974-es alkotmány próbált intézményesen kezelni. Ez a dokumentum a jugoszláv föderáció történetének legnagyobb hatású alaptörvénye lett: egyszerre rögzítette a nemzetek és nemzetiségek jogi egyenlőségét, és teremtett olyan decentralizált döntéshozatali rendszert, amely a későbbi blokádok és a szétesés jogi-politikai előképévé is vált.

34.3.1 A föderáció alapkategóriái 1945 és 1963 között

A második világháború utáni Jugoszlávia az **Antifasiszta Nemzeti Felszabadító Tanács** (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ) 1943-as határozatai alapján föderatív államként jött létre. A kommunista mozgalom a nemzeti kérdést a háború alatt a felszabadító harc részévé tette: a köztársasági keretek már a partizánmozgalom szervezeti logikáját tükrözték, és a későbbi alkotmányos rend ezeket a kategóriákat fagyasztotta be. Az 1946. január 31-én kihirdetett első szövetségi alkotmány a **Föderatív Népköztársaság** (Federativna Narodna Republika Jugoslavija, FNRJ) elnevezést használta. A szövetséget hat **népköztársaság** alkotta: Bosznia-Hercegovina (Narodna Republika Bosna i Hercegovina), Horvátország (Narodna Republika Hrvatska), Macedónia (Narodna Republika Makedonija), Montenegró (Narodna Republika Crna Gora), Szerbia (Narodna Republika Srbija) és Szlovénia (Narodna Republika

Slovenija). Szerbián belül két **autonóm tartomány** (autonomna pokrajina) kapott helyet: a **Vajdaság** (Vojvodina) és **Koszovó–Metóhia** (Kosovo i Metohija; albánul Kosova/Kosovë). A tartományok a szerb köztársaság részei maradtak, de a szövetségi testületekben saját képviselettel rendelkeztek.

A jugoszláv kommunista hatalom az etnikai sokszínűséget két fő jogi kategóriába sorolta. A **nemzetek** (narodi) a délszláv államalkotó közösségeket jelentették: a szerbeket, horvátokat, szlovéneket, macedónokat és montenegróiakat, valamint a későbbiekben a boszniai muszlimokat is. A **nemzetiségek** (narodnosti) kategóriájába a nem délszláv kisebbségek tartoztak – mindenekelőtt az albánok és a magyarok, rajtuk kívül a szlovákok, románok, ruszinok, csehek, olaszok, törökök és más közösségek. Ez a felosztás nem csupán leíró jellegű volt, hanem intézményi következményekkel járt: a nemzetek a köztársasági államiság letéteményeseinek számítottak, míg a nemzetiségek a szövetségi szinten és a tartományokban kaptak kollektív jogokat. A hivatalos ideológia a **testvériség és egység** (bratstvo i jedinstvo) jelszavával hangsúlyozta a közös antifasiszta harc örökségét, és a nacionalizmus minden formáját a szocialista rendszer ellenségének tekintette.

A föderáció azonban a gyakorlatban erősen centralizált maradt. A szövetségi kormány, a **Jugoszláv Kommunista Párt** (Komunistička partija Jugoslavije, KPJ; 1952-től **Jugoszláv Kommunista Szövetség**, Savez komunista Jugoslavije, SKJ) központi szervei és a szövetségi tervezőhivatalok irányították a gazdaságot, az oktatást és a kultúra fő kérdéseit. A köztársasági kormányok elsősorban végrehajtó szervekként működtek. Az 1963-as alkotmány a **Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság** (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, SFRJ) nevet vezette be, és a szövetségi intézményeket modernizálta, de a nemzeti kérdést illetően nem hozott alapvető változást. A központi hatalom egységét Tito személye és a pártapparátus erős centralizmusa garantálta.

34.3.2 A hatvanas évek fordulója: a nemzeti kérdés újbóli megnyitása

Az 1960-as évek gazdasági reformjai és az önigazgatási szocializmus (samoupravni socijalizam) kiterjesztése – amelyet a A szakítás Sztálinnal és az önigazgatás alfejezet tárgyal – a vállalati és területi autonómia erősítésével párhuzamosan megnövelte a köztársasági és tartományi vezetők politikai súlyát. A centralizált szövetségi tervezés gyengülése, a piaci elemek bevezetése és a devizakülföldi hitelek felhasználása előtérbe hozta azt a kérdést, hogy az egyes köztársaságok mennyire rendelkezhetnek saját jövedelmeik felett. A viták gyorsan nemzeti színezetet kaptak, mert a fejlettségi különbségek nagyjából egybeestek a köztársasági határokkal: az északnyugati területek – elsősorban Szlovénia és Horvátország – fejlettebbek voltak, mint a déli köztársaságok és a két tartomány. A szövetségi újraelosztás és a fejletlen régiók támogatása így állandó konfliktustémává vált.

A nemzeti kérdés megnyílásának egyik első nagy nyilvános jele a nyelvi vita volt. A korábbi hivatalos felfogás a szerbhorvát nyelv egységét hirdette; az 1954-es újvidéki egyezmény a szerbhorvát irodalmi nyelv közös normájának fenntartását célozta. Ezzel szemben 1967 márciusában horvát írók és nyelvészek nyilatkozatban követelték a horvát irodalmi nyelv önállóságának elismerését, és tiltakoztak a horvát nyelvi sajátosságok háttérbe szorítása ellen. A párthatóság a nyilatkozatot nacionalista támadásnak minősítette, de a vita már jelezte, hogy az értelmiség egy része a nemzeti kulturális jogokat a föderáció működésének központi kérdéseként kezeli.

A horvátországi reformmozgalom, amelyet a köznyelv **Horvát tavasz** (Hrvatsko proljeće) vagy **MASPOK** (masovni pokret, azaz tömegmozgalom) néven ismer, 1967 és 1971 között a horvát párton belüli reformszárnyhoz kötődött. Vezetői – elsősorban Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo – a gazdasági decentralizációt, a devizabevételek nagyobb hányadának horvátországi felhasználását és a horvát nemzeti intézmények megerősítését követelték. A mozgalom diáktüntetésekhez, értelmiségi vitákhoz és a horvát pártvezetés önálló fellépéséhez vezetett. Tito 1971

decemberében közbelépett: a horvát pártvezetést leváltatta, a mozgalom prominens képviselőit eltávolította, és országszerte a „nacionalista elhajlás” elleni tisztogató kampány kezdődött. A Horvát tavasz leverése a föderáció centralista irányításának megerősítését jelentette, mégsem hozott tartós nyugalmat: a követelések egy része később beépült az alkotmányos reformba.

A nemzeti feszültségek nem korlátozódtak Horvátországra. 1968 novemberében Koszovóban albán tüntetések törtek ki; a résztvevők a tartomány státusának emelését, albán nyelvű oktatást és a gazdasági elmaradottság felszámolását követelték. A tüntetések az újvidéki és belgrádi diákmozgalmakkal egy időben zajlottak, de Koszovóban a nemzeti dimenzió volt a meghatározó. A szövetségi vezetés részben engedményekkel válaszolt: felgyorsította az albán nyelvű felsőoktatás bővítését; a Pristinai Egyetem 1969–1970-ben önálló intézményként jött létre. Ugyanakkor a titói állam a tartományi autonómiát továbbra is Szerbián belül képzelte el, ami a későbbi konfliktus egyik alapjává vált.

A boszniai **muszlim nemzet** (Muslimani u smislu narodnosti, azaz a nemzeti hovatartozás értelmében vett muszlimok) elismerése szintén e korszak döntése volt. A második világháború után a boszniai muszlimokat először vallási, majd fokozatosan külön nemzeti közösségként kezdték kezelni. Az 1971-es népszámlálás volt az első, amelyen a muszlim megjelölés mint önálló nemzeti kategória szerepelt. Ez a lépés rögzítette, hogy a boszniai muszlimok nem csupán egy vallási csoport, hanem a jugoszláv föderáció egyik nemzeti alkotóeleme. A döntés hosszú távon a modern bosnyák identitás intézményesüléséhez vezetett, és Bosznia-Hercegovina politikai súlyának meghatározó elemévé vált.

34.3.3 Az 1974-es alkotmány: decentralizált föderáció és kollektív államfő

Az alkotmányos reformok a nemzeti követelések és a párton belüli erőviszonyok eredőjeként értek be. Az 1974. február 21-én kihirdetett szövetségi alkotmány a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságot hat **szocialista köztársaság** és két **szocialista autonóm tartomány** közösségeként határozta meg. A köztársaságokat az alkotmány az önrendelkezés jogával felruházott államokként ismerte el, beleértve az elméleti kiválási jogot is; a két tartomány, Vajdaság és Koszovó, formálisan Szerbia része maradt, de a gyakorlatban a köztársaságokhoz igen közeli jogköröket kapott a szövetségi döntéshozatalban. A tartományok saját alkotmánnyal, parlamenttel, igazságszolgáltatással és rendőrséggel rendelkeztek, valamint a szövetségi testületekben – így a kollektív államfői testületben – egyenlő számú képviseletet kaptak.

Az 1974-es alkotmány a szövetségi államot elsősorban a közös külpolitika, a honvédelem, a közös piac, a pénzrendszer és a gazdasági rendszer alapjainak területein hagyta szuverénnek. A mindennapi irányítás, a szociálpolitika, az oktatás, a kultúra, az igazságszolgáltatás és a beruházási döntések jelentős része a köztársaságokhoz és tartományokhoz került. A szövetségi parlament – a **Szövetségi Gyűlés** (Savezna skupština) – döntéshozatalában a területi elv vált meghatározóvá: a képviselőket részben a köztársasági és tartományi testületek delegálták, és a lényeges kérdésekben a területi egységek egyetértésére volt szükség. Ez a konszenzusos mechanizmus a korábbi központi kormányzás végét jelezte, és a föderációt a konföderatív elemek irányába mozdította.

A legfontosabb új intézmény a **Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Elnöksége** (Predsedništvo SFRJ) volt. A testület a hat köztársaság és a két tartomány képviselőiből állt; Tito élete végéig az Elnökség elnöke volt, és az alkotmány rendkívüli jogköröket is biztosított számára. A testület feladata a föderáció kollektív államfőjeként a nemzeti érdekek összehangolása volt. Tito halála után a tagok közötti rotációs elnökség lépett életbe, amelyben éven belül váltakozott az elnöki tisztség. Ez a megoldás hivatott kifejezni a nemzetek egyenlőségét, ugyanakkor a gyakorlatban megnehezítette a gyors szövetségi döntéshozatalt, mert minden köztársaságnak és tartománynak lehetősége nyílt a vétóra.

Az alkotmány a **nemzetek és nemzetiségek egyenlőségét** részletes nyelvi, oktatási és kulturális jogokkal biztosította. Kimondta a nyelvek és írásmódok egyenjogúságát; a köztársasági és tartományi szervek kötelesek voltak biztosítani a területükön élő nemzetiségek nyelvének hivatalos használatát. A nemzetiségek önálló iskolákat, szervezeteket és sajtót tarthattak fenn, és részt vehettek a döntéshozatalban. Az alkotmány a **jugoszláv szocialista hazafiság** mellett a nemzeti hovatartozás legitim keretét is megerősítette, ám a nacionalizmus minden formája továbbra is büntetőjogi üldözés alapjául szolgált. A jogi keret tehát egyszerre volt a nemzeti jogok kiterjesztése és a nemzeti politika határainak kijelölése.

34.3.4 A nemzeti elitek versengése és a föderáció működése

A decentralizáció nem csupán a szövetségi intézmények működését változtatta meg, hanem a politikai elit szerkezetét is. A köztársasági pártkongresszusok és kormányok az 1970-es években saját területi érdekeik elsődleges képviselőivé váltak; a szövetségi szint egyre inkább koordinációs fórummá alakult, ahol a köztársasági vezetők alkudoztak. A **Jugoszláv Kommunista Szövetség** (Savez komunista Jugoslavije, SKJ) maga is föderatív mintára szerveződött: a köztársasági pártszervezetek jelentős autonómiát kaptak, és a szövetségi vezetés a köztársasági küldöttek egyeztetésén alapult. Ez a szerkezet megerősítette a területi elitek hatalmát, és gyengítette a központi pártbürokráciát.

A nemzeti elitek versengése elsősorban gazdasági érdekellentétek formájában jelentkezett. A fejlettebb északi köztársaságok – Szlovénia és Horvátország – érvelése szerint a szövetségi újraelosztás aránytalanul elvonta tőlük a jövedelmeket, és akadályozta a hatékony gazdálkodást. A déli területek – Macedónia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Koszovó – viszont a fejletlen régiók támogatását létfontosságú szolidaritásnak tekintették. A viták nem egyszerűen technikai jellegűek voltak; a beruházások, a devizaelosztás, a vámszabályok és a hitelek feletti döntések mind nemzeti értelmezést kaptak. A szövetségi testületekben kialakult konszenzuskényszer gyakran kompromisszumhoz vezetett, de a döntések késlekedtek, és a bizalmatlanság növekedett.

A nyelvi és kulturális kérdések szintén a nemzeti elitek érzékenységét tükrözték. A szerbhorvát nyelvközösség fenntartása vagy a szlovén és macedón nyelv hivatalos pozíciójának megerősítése, a tankönyvek, az egyetemi képzés és a tömegmédia irányítása mind olyan terület volt, ahol a köztársasági vezetők látványosan védhették saját nemzeti érdekeiket. Az 1970-es években a föderáció tehát egyre inkább hat vagy nyolc területi érdekcsoport alkuszíntereként működött, amelyben a közös állami célokat a területi önállóság feszítette.

A Tito-korszakban a konfliktusokat a karizmatikus vezető személye és a párt fegyelme még le tudta zárni. Tito közbelépései – mint az 1971-es horvát vagy az 1972-es szerb liberális vezetők leváltása – ideiglenesen visszaállították a központi irányítást, ám a legfontosabb követelések közül többet az 1974-es alkotmány mégis intézményesített. Így a rendszer paradox módon egyszerre alkalmazott elnyomó eszközöket a nacionalizmusnak bélyegzett mozgalmakkal szemben, és építette be azok követeléseit a jogi keretbe. Ez a kettősség az 1970-es évek folyamán a rendszer legitimációját növelte, de a nemzeti elitek közötti bizalmat nem erősítette.

34.3.5 Nemzeti identitások átalakulása és kisebbségi kérdések

A szövetségi állam működése a nemzeti identitások intézményesülését is elősegítette. A kommunista modernizáció az iskolarendszer, a népszámlálások, a köztársasági adminisztráció és a nyelvi standardizáció révén a lakosságot egyre inkább a hivatalos nemzeti kategóriák szerint rendezte el. A második világháború után kodifikált **macedón nyelv** és macedón nemzeti identitás a szövetségi állam által kapott oktatási és kulturális intézményi hátteret. Montenegróban a szerb közösségtől elkülönülő montenegrói nemzeti tudat szintén állami támogatást élvezett. A boszniai

muszlimok 1971-es nemzeti elismerése pedig a későbbi bosnyák nemzeti mozgalom alapjává vált.

A „jugoszláv” önbesorolás lehetősége is megjelent a népszámlálásokon, de nem vált domináns kategóriává. A hivatalos ideológia a testvériség és egység jelszava alatt kívánta erősíteni a közös államhoz fűződő lojalitást, ám a mindennapi gyakorlatban a nemzeti különbségek váltak a legfontosabb társadalmi törésvonalakká. A föderáció tehát nem a nemzetek olvasztótégelyeként, hanem azok intézményesített kereteként működött.

A kisebbségi közösségek helyzete egyenlőtlenül alakult. A nagyobb nemzetiségek – különösen az albánok és a magyarok – az 1974-es alkotmány nyomán széles kulturális és oktatási autonómiát élveztek. A Vajdaságban a magyar, szlovák és román nyelvű iskolák és intézmények hálózata működött; Koszovóban az albán nyelvű oktatás és a Pristinai Egyetem az albán értelmiség képzésének központjává vált. Ugyanakkor a roma közösség továbbra is nagy arányban kiszorult az oktatásból és a formális munkaerőpiacról; jogi helyzete nem hasonlítható a nagyobb lélekszámú nemzetiségekéhez. A zsidó közösség – amelynek sorait a második világháború alatt megtizedelték – elsősorban városi értelmiségi és kulturális szervezetek formájában létezett.

Koszovó különösen érzékeny területté vált. Az 1974-es alkotmány a tartománynak a korábbinál jóval nagyobb önkormányzatot adott, az albán nyelv és kultúra hivatalos pozíciója megerősödött, a tartományi elitek pedig a szövetségi döntéshozatalban egyenrangú szerephez jutottak. A szerbek és montenegróiak egy része ugyanakkor úgy élte meg a változást, hogy a tartományban háttérbe szorulnak, és a viszonylagos gazdasági elmaradottság miatt sokan el is költöztek. Az albán politikai követelések egy része a köztársasági státusz felé mutatott, ami a szerb köztársasági vezetéssel való konfliktust tovább élezte. A koszovói feszültségek tehát már a Tito-korszakban a föderáció egyik legterhesebb problémáját jelentették, még ha nyílt háborúvá csak az 1980-as évek végén és az 1990-es években váltak is.

A föderáció 1980-ban, Tito halálakor formálisan stabilnak tűnt, valójában azonban a nemzeti elitek közötti versengés a központi döntőbíró elvesztésével új szakaszba lépett. Az 1974-es alkotmány által létrehozott rotációs elnökség és a konszenzusos szövetségi döntéshozatal már nem tudta hatékonyan közvetíteni a gazdasági válság, a külső adósság és a nemzeti sérelmek együttes terhét. A Tító-korszak nemzeti politikája így egyszerre hagyott hátra a nemzeti egyenlőség kiterjedt jogi keretét és egy olyan intézményi szerkezetet, amely a későbbi konfliktusok kezelésére alkalmatlannak bizonyult.

34.3.6 Források és bizonytalanságok

A jugoszláv föderáció történetére vonatkozó elsődleges források jól körülhatárolhatók: a szövetségi alkotmányok (1946, 1963, 1974), a köztársasági és tartományi alkotmányok, a Jugoszláv Kommunista Szövetség kongresszusi határozatai, a szövetségi és köztársasági parlamenti jegyzőkönyvek, a hivatalos közlönyök, valamint az 1945 utáni népszámlálások adatai. A nemzeti elitek belső vitáiról párthatározatok, leváltott vezetők visszaemlékezései, diplomáciai iratok és a később megnyílt állambiztonsági dokumentumok adnak képet. A források értelmezése azonban erősen vitatott.

Az 1974-es alkotmány megítélése a jugoszláv utódállamok történetírásában eltérő. A szerb történeti narratívák egy része a szerb nemzeti érdekek sérelmeként és a föderáció túlzott decentralizálásaként értékeli, különösen a két tartomány Szerbiától való gyakorlati eltávolodása miatt. A horvát, szlovén, albán és boszniai-hercegovinai értelmezések részben a nemzeti jogok kiterjesztéseként, részben a rendszer túlélési kísérleteként olvassák az alkotmányt. A történeti vita ma is arról folyik, hogy a decentralizáció eleve kódolta-e a szétesést, vagy inkább a megváltozott

külső és gazdasági környezet, valamint az 1980-as évek elitpolitikája fordította-e a szerkezetet a blokád és a nacionalizmus irányába.

A nemzeti és nemzetiségi kategóriák sem semlegesek. A népszámlálási adatok az önbevallás, a politikai nyomás és az adminisztratív besorolás együttes eredményei; a „muszlim nemzet” bevezetése a boszniai lakosság egy részét vallási alapon választotta le más délszláv közösségekről, ami a későbbi bosnyák identitás alapja lett, de akkoriban is vitákat váltott ki. A macedón és montenegrói nemzeti identitás elismerése szintén politikai döntés volt, amelynek történeti megalapozottságát a szomszédos nemzeti történetírások vitatták. A kisebbségi jogok gyakorlati érvényesülése nem egyenletes; a romák helyzetéről például kevés megbízható hivatalos adat áll rendelkezésre.

A nemzeti elitek versengésének elemzése részben a párton belüli konfliktusok nyilvánosságra került dokumentumaira, részben a későbbi visszaemlékezésekre támaszkodik. A Horvát tavasz tagjai, a szerb liberálisok és a koszovói albán követelések képviselői saját utólagos narratíváikban eltérően értelmezik a történteket. Az állambiztonsági források csak részben kutathatók, és manipuláció gyanúja is felmerül. A szöveg ezért nem közöl „mért” gazdasági vagy áldozati adatokat, hanem a folyamatokat és az intézményi logikát hangsúlyozza.

34.3.7 Rövid összefoglaló

- A titói Jugoszlávia hat szocialista köztársaságból és Szerbián belül két autonóm tartományból álló föderációként szerveződött, a nemzetek és nemzetiségek jogi egyenlőségének elvére építve.
- Az 1946-os és 1963-as alkotmány centralizált kereteket hozott létre, de az 1960-as évek gazdasági decentralizációja, nyelvi vitái és nemzeti mozgalmai felerősítették a köztársasági érdekeket.
- Az 1974-es alkotmány a köztársaságoknak állami jelleget, a két tartománynak széles autonómiát adott; a szövetségi döntéshozatal konszenzuson és területi képviseleten alapult.
- A Horvát tavasz, a szerb liberális reformerek és a koszovói albán tüntetések egyaránt a nemzeti elitek megerősödését mutatták, és az alkotmányos decentralizáció irányába hatottak.
- A boszniai muszlimok 1971-es nemzetként való elismerése a macedón és montenegrói identitás megszilárdulásával párhuzamosan a nemzeti kategóriák intézményesítését fokozta.
- A föderáció működését a fejlett északi és a fejletlen déli területek közötti gazdasági érdekellentétek határozták meg, amelyek a nemzeti elitek versengésévé alakultak.
- Tito haláláig a vezető személye és a párt fegyelme még lezárta a konfliktusokat, de az 1974-es szerkezet és a rotációs döntéshozatal a későbbi szétesés intézményi előfeltételévé vált.

34.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a jugoszláv föderáció jellege az 1946-os centralizált modelltől az 1974-es alkotmány decentralizált, konszenzusos rendszeréig?

2. Milyen jogi és politikai különbséget tett a jugoszláv rendszer a nemzetek (narodi) és a nemzetiségek (narodnosti) között, és miért volt vitatott a „muszlim nemzet” elismerése?

3. Milyen szerepet játszott a Horvát tavasz, a szerb liberálisok sorsa és az 1968-as koszovói tüntetések a föderáció reformjában?

4. Miért jellemezhető az 1974-es alkotmány egyszerre a nemzeti egyenlőség kiterjesztéseként és a későbbi blokádok jogi forrásaként?

5. Milyen gazdasági, kulturális és intézményi kérdések mentén versengtek a köztársasági elitek Tito élete alatt, és hogyan hatott ez a föderáció működésére?

34.4 A válság és Jugoszlávia felbomlása

Tito 1980. májusi halála után a szövetségi állam intézményei formálisan működtek, de a személyes tekintély és a karizmatikus integráció hiányában fokozatosan kiderült, hogy az Nemzeti kérdés és föderáció alfejezetben tárgyalt 1974-es alkotmányos kompromisszum önmagában nem képes fenntartani a jugoszláv föderációt. A nyolcvanas évek gazdasági válsága, a köztársasági elitek közötti bizalomvesztés és a nacionalista mobilizáció egymást erősítve olyan centrifugális folyamatot indított el, amely 1990–1991-re a szocialista Jugoszlávia jogi és politikai széteséséhez vezetett. Ez az alfejezet a válság és a felbomlás folyamatát tárgyalja, nem pedig az 1991-től kitört háborúkat: azok a A jugoszláv háborúk alfejezetben kerülnek sorra.

34.4.1 A Tito utáni intézményi keret és a gazdasági válság (1980–1985)

Tito halálát követően az államfői tisztséget az 1974-es alkotmány által létrehozott **kollektív államelnökség** vette át, amelynek tagjai a hat köztársaság és a két autonóm tartomány képviselőiből kerültek ki, évente rotáló elnökkel. Ez a megoldás dokumentáltan az 1974-es alkotmány rendelkezése volt, és célja a köztársaságok közötti egyensúly megőrzése volt. Ugyanakkor a rotáció megfosztotta a föderációt a folyamatos, erős végrehajtó hatalomtól: a döntések a köztársasági párt- és állami vezetők közötti alkudozás eredményei lettek. A szakirodalomban széles körű egyetértés van abban, hogy a decentralizált intézményi keret a nyolcvanas években növelte a koordinációs költségeket, és megkönnyítette a köztársasági érdekek föderális érdekek fölé helyezését (tudományos konszenzus).

A gazdasági helyzet drámaian romlott. Az 1970-es évek olajárrobbanásai után Jugoszlávia nagymértékben támaszkodott külföldi hitelekre, amelyeket a nemzetközi pénzpiacokon vett fel. Az 1980-as évek elejére a külső adósság hozzávetőleg 20 milliárd amerikai dollárra nőtt (a pontos összeg becslésen alapul, és a források között eltérés van). A kamatok emelkedése, a nyugati konjunktúra lassulása és az export gyengesége miatt a fizetési mérleg hiánya állandósult. A jugoszláv szövetségi és köztársasági hatóságok a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) kötött készenléti megállapodások keretében többször is megszorító csomagokat vezettek be. Ezek árliberalizálást, a reálbérek befagyasztását és a fogyasztás visszafogását jelentették. A munkanélküliség országos szinten a 15 százalékot is meghaladta, egyes régiókban – például Koszovóban és Bosznia-Hercegovinában – a becslések szerint ennél magasabb volt (a statisztikai adatok pontossága korlátozott, mivel a hivatalos munkanélküliségi mutatók nem egységes módszertannal készültek; a becslések bizonytalanok).

Az életszínvonal-csökkenés széles körű elégedetlenséget váltott ki. A munkásosztály, amely a szocialista rendszer legitimációjának központi alanya volt, a reálbérek csökkenését és az alapvető fogyasztási cikkek hiányát tapasztalta. Az ipari üzemekben a sztrájkok száma emelkedett, ami dokumentált jelenség, bár a sztrájkok pontos számát illetően a levéltári források hiányosak. A paraszti és vidéki lakosság a mezőgazdasági termelés stagnálásával és a falu elöregedésével szembesült. A nők helyzete ellentmondásos volt: a foglalkoztatottság növekedése mellett a háztartási és gondozási munka terhei továbbra is aránytalanul rájuk nehezedtek, és a gazdasági

megszorítások a szociális szolgáltatások szűkítésén keresztül különösen érintették őket (történeti rekonstrukció, elsősorban későbbi interjúk és statisztikai elemzések alapján).

A gazdasági válság közvetlenül összekapcsolódott a nemzeti feszültségekkel. A fejlettebb északnyugati köztársaságok – Szlovénia és Horvátország – politikai elitjei egyre gyakrabban hangoztatták, hogy az általuk megtermelt jövedelem egy részét a fejletlenebb déli és keleti régiók támogatására fordítják. A szövetségi újraelosztási mechanizmus, a **Szövetségi Alap a Kevesbé Fejlett Köztársaságok és Koszovó Fejlesztésére** (Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina) a nyolcvanas években a viták állandó tárgya lett. A szlovén és horvát vezetők a hozzájárulások csökkentését követelték, míg a déli köztársaságok a fejlesztési támogatások fenntartását vagy növelését szorgalmazták. Ez a vita dokumentált, a szövetségi párt- és állami ülések jegyzőkönyvei alapján rekonstruálható; az érvek mögött meghúzódó gazdasági számítások azonban vitatottak.

Az első komoly etnikai konfliktusra 1981 tavaszán került sor Koszovóban. A dokumentált tény: 1981 márciusában és áprilisában tömegtüntetések törtek ki Pristinában és más koszovói városokban. A tüntetők túlnyomórészt albánok voltak, és követeléseik között szerepelt Koszovó köztársasági státusza, valamint a szociális és gazdasági helyzet javítása. A tüntetések résztvevőinek számát illetően a becslések néhány ezer és több tízezer között mozognak; a hivatalos jugoszláv közlemények alacsonyabb számokat adtak meg, míg a későbbi kritikai elemzések magasabbakat valószínűsítenek (a becslés bizonytalan). A szövetségi és szerb hatóságok a hadsereg és a rendőrség bevetésével fojtották el a megmozdulásokat. A hivatalos áldozat- és letartóztatási adatok pontossága vitatott; a jugoszláv hatóságok által közzétett számok és az albán emigráns szervezetek állításai között nagy eltérés van. A zavargások után a koszovói szerb és montenegrói lakosság egy része elhagyta a tartományt, állandósult etnikai feszültségről panaszkodva. Az elvándorlás mértékét illetően a becslések néhány ezer és több tízezer fő között szórnak, és a jelenség értelmezése – spontán migráció vagy szervezett nyomásgyakorlás – mindmáig vitatott.

34.4.2 A nacionalista fordulat Szerbiában és a szlovén ellenállás (1986–1988)

A koszovói események és a gazdasági nehézségek közepette Szerbiában a nacionalista értelmiség egyre erőteljesebben bírálta a jugoszláv föderációt. Ennek legfontosabb dokumentuma az 1986-ban nyilvánosságra került **Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandum** (Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, SANU Memorandum). A dokumentum ténye egyértelmű: az akadémia egy bizottsága készítette, és vázlatos formában kiszivárgott, majd a sajtóban vitát váltott ki. A memorandum azt állította, hogy a szerbek Jugoszlávián belül gazdasági, politikai és kulturális hátrányt szenvednek, különösen Koszovóban, és hogy a föderáció intézményi berendezkedése a szerb nemzet szétszabdalását szolgálja. Ez az állítás a szerzők értelmezése volt; a szöveg hatása és szándéka azonban vitatott. Egyes történészek a szerb nacionalizmus intellektuális alapjának tekintik, mások szerint a memorandum a gazdasági és intézményi válság torz diagnózisa, amelyet utólag használtak fel politikai mobilizációra. A vitatott értelmezés kategóriájába tartozik, hogy a memorandum mennyiben hatott Slobodan Milošević későbbi politikájára; az viszont dokumentált, hogy a szerb pártvezetés kezdetben elhatárolódott tőle.

A szerb politikában 1987-től kezdődően **Slobodan Milošević** (eredeti szerb írásmóddal Slobodan Milošević) fokozatosan átvette a hatalmat a Szerbiai Kommunista Szövetségen belül. Milošević 1987 áprilisában a koszovói szerbek tüntetésekor a rendőri brutalitással szemben a tömegnek azt mondta, hogy “senki nem verhet meg titeket” – ez a kijelentés dokumentált, bár pontos szövege a fordításokban némileg eltér. Ezt követően párton belüli manőverekkel eltávolította korábbi szövetségesét, **Ivan Stambolićot**, és a szerb pártszervezet nacionalista szárnyának vezetőjévé

vált. A pártállami intézmények fokozatos leépítése és a tömegmozgósítás összekapcsolása a későbbi "antibürokratikus forradalom" néven ismert folyamatot eredményezte.

Az 1988–1989-es **"joghurtforradalom"** során nagygyűlések és utcai tüntetések nyomán leváltották a Vajdaság és Montenegró pártvezetését, majd 1989-ben a Koszovó és Vajdaság autonómiáját korlátozó alkotmánymódosításokat fogadtattak el. A "joghurtforradalom" elnevezés onnan származik, hogy a Vajdasági tüntetők egy része joghurtot dobált a pártházakra; ez a részlet dokumentált, de a mozgalom szervezettségének mértéke vitatott. A szerb alkotmánymódosítások 1989 márciusában jelentősen csökkentették a tartományok önálló döntési jogkörét, és a rendőrséget, az igazságszolgáltatást és a gazdaságpolitikát Szerbia irányítása alá vonták. Ez a lépés a szerb vezetés szándékát tükrözte, de jogi és politikai következményei vitatottak: a tartományok vezetői és a koszovói albán politikai elit a döntést illegitimnek tekintette, és az alkotmányos rend megsértésével vádolta a szerb hatóságokat.

A szlovén politikai elit ezzel párhuzamosan egyre határozottabban szembefordult a belgrádi centralizációs törekvésekkel. A szlovén kommunista vezetés a nyolcvanas évek második felében a liberális reformok és a föderáció lazítása mellett foglalt állást. A szlovén értelmiség a **Nova revija** című folyóirat 1987-es különszámában fogalmazta meg a szlovén nemzeti programot, amely a szlovén államiság megerősítését és a föderáció konfederatív átalakítását követelte. Ez a dokumentum elsődleges forrás; hatása a későbbi politikai döntésekre jelentős, de vitatott, hogy a szlovén vezetés mennyiben követte a programot, vagy inkább a párton belüli hatalmi harcok alakították az álláspontját. 1988-ban a **Mladina-ügy** – a szlovén hetilap munkatársai ellen indított katonai bírósági eljárás katonai titkok megsértése miatt – országos tiltakozást váltott ki Szlovéniában, és tovább mélyítette a szakadékot a szlovén közvélemény és a szövetségi hadsereg, a **Jugoszláv Néphadsereg** (Jugoslavenska narodna armija, JNA) között. Az ügy ténye dokumentált; a vádak megalapozottsága és a per politikai jellege a későbbi történeti értékelésben vita tárgya.

34.4.3 A többpártrendszer és a köztársasági választások (1989–1990)

A kelet-európai kommunista rendszerek 1989-es összeomlása közvetlen hatást gyakorolt Jugoszláviára. A szövetségi szintű **Jugoszláv Kommunisták Szövetsége** (Savez komunista Jugoslavije, SKJ) 1990 januárjában tartott kongresszusa kudarccal zárult: a szlovén delegáció kivonult, miután a szerb fél elutasította a föderáció konföderatív átalakítását. A párt összeomlása dokumentált tény; a kivonulás mélyebb okai – a demokratizálódás iránti elkötelezettség vagy a nemzeti érdekérvényesítés – vitatottak. Ezt követően a köztársaságokban egymástól függetlenül többpárti rendszert vezettek be.

1990 tavaszán Szlovéniában és Horvátországban tartottak először többpárti választásokat. Szlovéniában a **DEMOS** (Demokratična opozicija Slovenije) nevű ellenzéki koalíció nyerte a választást, de a köztársasági elnökségben a reformkommunista **Milan Kučan** maradt a meghatározó szereplő. Horvátországban a **Horvát Demokratikus Közösség** (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) **Franjo Tuđman** vezetésével a szavazatok mintegy 42 százalékát szerezte meg, ami a választási rendszer többségi elemei miatt a parlamenti mandátumok abszolút többségét eredményezte (a pontos százalék és mandátummegoszlás ellenőrzést igényel, mivel a forrásokban kisebb eltérések vannak). A horvátországi szerb kisebbség – amely a lakosság mintegy 12 százalékát tette ki az 1991-es népszámlálás szerint – aggodalommal fogadta a HDZ nacionalista retorikáját, és a párt győzelme hozzájárult a későbbi autonómiatörekvésekhez.

A többi köztársaságban is sor került választásokra: Bosznia-Hercegovinában a három nagy etnikai közösség pártjai – a bosnyák **Demokrata Akció Pártja** (Stranka demokratske akcije, SDA), a szerb **Szerb Demokrata Párt** (Srpska demokratska stranka, SDS) és a horvát **Horvát Demokratikus Közösség** (HDZ BiH) – szerezték meg a mandátumok többségét.

Macedóniában a nacionalista **VMRO-DPMNE** és a szociáldemokrata utódpárt versengett; Szerbiában a **Szerbiai Szocialista Párt** (SPS) – Milošević vezetésével a kommunista párt utódszervezete – aratott győzelmet. Montenegróban a szintén szocialista utódpárt győzött, amely lojális maradt a szerb vezetéshez. A választások eredményeinek számszerű adatai a korabeli hivatalos közleményekben és a későbbi választási statisztikákban hozzáférhetők, de a részvételi arányok és a kisebbségi szavazatok megoszlása terén a források eltérnek.

A választott kormányok alapvetően eltérő elképzeléseket képviseltek Jugoszlávia jövőjéről. Szlovénia és Horvátország a konföderatív szövetség vagy a teljes függetlenség irányába mozdult el; Bosznia-Hercegovina és Macedónia a föderáció megőrzését szerette volna, de nem a szerb centralizációt; Szerbia a szorosabb föderációt és a szerbek egyesítését szorgalmazta egy államban. Ez a konfliktus a nyilvános politikai vitákban dokumentálható; az egyes célok mögötti stratégiai szándékok értelmezése viszont vitatott.

34.4.4 A föderáció felbomlásának lépései (1990–1991)

A szövetségi intézmények 1990 második felétől működésképtelenné váltak. A szerb és montenegrói képviselők blokád alá vonták a szövetségi elnökség döntéseit, míg a szlovén és horvát vezetők bojkottálták az üléseket. A jugoszláv államcsőd közelsége és a föderatív újraelosztás körüli vita megakadályozta a költségvetés elfogadását. A szövetségi hadsereg (JNA) formálisan a szocialista föderáció védelmét tekintette feladatának, de a tisztikar túlnyomórészt szerb és montenegrói összetétele miatt a hadsereg egyre inkább a szerb politikai érdekek eszközének tűnt a nem szerb köztársaságok szemében. Ez a percepció dokumentált a korabeli sajtóban és politikai nyilatkozatokban; a JNA belső motivációinak megítélése azonban vitatott.

Horvátországban a szerb kisebbség 1990 nyarán kikiáltotta a **Szerb Autonóm Körzet** (Srpska autonomna oblast, SAO) Krajina elnevezésű területi egységét, amely a horvát kormánytól való önállóságot és a szerb lakosság védelmét tűzte ki célul. A “rönkforradalom” elnevezésű események során a szerb lakosok útblokádokat emeltek, és megszakították a közlekedési összeköttetéseket a horvát tengerpart és a belső területek között. Ezek a cselekmények dokumentáltak; a horvát hatóságok a szerb szeparatizmus megnyilvánulásának, a szerb fél pedig önvédelemnek tekintette őket. A horvát rendőrség és a szerb szabadcsapatok közötti első fegyveres incidensek már 1991 tavaszán halálos áldozatokat követeltek.

1991. június 25-én Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét. A szlovén parlament és a horvát szábor döntése dokumentált tény. A szlovén függetlenségi nyilatkozatot követően a JNA június 27-én katonai műveletet indított Szlovénia határainak ellenőrzésére. A **tíznapos háború** (szlovénül: desetdnevna vojna) során a szlovén területvédelmi erők sikeres ellenállást tanúsítottak, és a JNA csapatai viszonylag kis veszteségekkel visszavonultak. A harcok áldozatainak száma összességében néhány tucat halott volt (a pontos szám forrásonként kis mértékben eltér). A tíznapos háború dokumentált esemény; a szlovén győzelem értékelése – a JNA felkészületlensége, a nemzetközi nyomás vagy a szlovén taktika – vitatott.

A **Brijuni megállapodás** 1991. július 7-én jött létre az Európai Közösség közvetítésével. A megállapodás értelmében Szlovénia három hónapra felfüggesztette a függetlenségi nyilatkozat végrehajtását, a JNA pedig kivonult a szlovén területről. A megállapodás aláírása tény; az abban foglalt moratórium betartása és a szlovén fél valódi szándékai a későbbi értelmezésben vitatottak.

Horvátországban a függetlenségi nyilatkozat után a konfliktus fokozatosan háborúvá szélesedett. A horvátországi szerb erők a JNA támogatásával kiterjesztették az általuk ellenőrzött területeket, és 1991 őszén ostrom alá vették **Vukovárt** és más kelet-szlavóniai városokat. A horvát hadsereg és

a szerb felkelők közötti harcok, valamint a JNA beavatkozása a A jugoszláv háborúk alfejezetben tárgyalandó részletesen. Itt annyi szükséges rögzíteni: a horvátországi háború kitörése a föderáció katonai szétesését jelezte, és a nemzetközi közösség beavatkozása ellenére a tűzszünetek kudarcot vallottak.

A nemzetközi közösség 1991 őszén az **Európai Közösség** (EK) keretében próbálta kezelni a válságot. A **Badinter-bizottság** (pontosabban az EK által felállított jogásztestület, amelynek elnöke Robert Badinter francia jogász volt) 1991 novembere és 1992 januárja között jogi véleményeket adott ki. A bizottság megállapította, hogy Jugoszlávia "felbomlófélben van", és hogy az egyes köztársaságok elismeréséhez a demokrácia, a kisebbségi jogok és a határok sérthetetlenségének tiszteletben tartása szükséges. A bizottság véleményei elsődleges források; jogi érvelésük a szakirodalomban vitatott, különösen a belső határok elismerésének elve kapcsán. 1991. december 16-án az EK külügyminiszterei bejelentették az elismerési feltételeket, és 1992. január 15-én Szlovéniát és Horvátországot több EK-tagállam elismerte. Ez a nemzetközi jogi aktus a függetlenséget visszafordíthatatlanná tette, bár a háború Horvátországban még hónapokig tartott.

Bosznia-Hercegovina 1992. február 29. és március 1. között tartott népszavazást a függetlenségről. A boszniai szerbek nagy része bojkottálta a voksolást, a résztvevők túlnyomó többsége a függetlenségre szavazott. A népszavazás eredménye dokumentált, de a szerb politikai vezetés legitimitását vitatta. Bosznia-Hercegovina függetlenségét 1992. április 6-án ismerték el nemzetközileg, röviddel ezután a háború kirobbant a köztársaságban. Macedónia 1991. szeptember 8-án népszavazáson erősítette meg függetlenségét, és 1993-ban nyert nemzetközi elismerést Görögország tiltakozása miatt ideiglenes néven. Ez utóbbi folyamat már a következő fejezetekhez vezet át.

34.4.5 A válság társadalmi és kulturális dimenziója

A politikai és gazdasági válság a hétköznapi emberek életét alapvetően átalakította. A nyolcvanas évek végére a fogyasztási cikkek hiánya, az áremelkedések és a bizonytalanság a mindennapi tapasztalat részévé vált. A jugoszláviai munkások, parasztok és értelmiségiek egy része a szocialista önigazgatás ígéretei és a valóság közötti szakadékot egyre inkább nemzeti keretben értelmezte. A média – különösen a belgrádi RTV Politika és a horvát HTV – a nyolcvanas évek végétől etnikailag torzított, félelemkeltő tudósításokat közölt; a második világháborús usztasa és csetnik atrocitások képeit a jelenkori politikai ellenfelekkel szemben használták fel. Ez a jelenség a korabeli sajtótermékek alapján dokumentálható; a média hatásának mértéke a nacionalista mobilizációra azonban vitatott.

A "testvériség-egység" ideológiája a nyolcvanas évek végére fokozatosan kiürült. Az 1991-es jugoszláviai népszámlálás adatai azt mutatják, hogy a magukat "jugoszlávnak" vallók aránya csökkent az 1981-es adatokhoz képest, bár a pontos számokat illetően a források eltérnek. A vegyes házasságok, amelyek a hatvanas-hetvenes években a jugoszláv identitás egyik jelképének számítottak, a nacionalista mozgósítás időszakában feszültségek forrásává váltak. A kisebbségek – albánok, magyarok, muszlimok, zsidók, romák – félelme fokozódott; a kilencvenes évek elején a menekülthullámok megindulása előtt is sokan fontolgatták a távozást. A menekülési szándékokról és a társadalmi félelmekről elsősorban későbbi interjúk, szociológiai felmérések és visszaemlékezések tanúskodnak; ezek reprezentativitása bizonytalan.

A második világháborús emlékezet használata különösen hangsúlyos volt. A szerb politikai elit az usztasa mészárlások emlékét mozgósította a horvát nacionalizmussal szemben, míg a horvát nacionalista propaganda a csetnik atrocitásokat hangsúlyozta. Ez a folyamat emlékezetpolitikai állításként értelmezhető: a múltbeli szenvedések szelektív felelevenítése nem a történeti megértést, hanem a jelenkori politikai mobilizációt szolgálta. A történészek egy része ezt a jelenséget a "múlt fegyverként való használatának" nevezi; az ok-okozati összefüggés a múltbeli traumák és a

kilencvenes évek erőszaka között azonban vitatott. A nők és a fiatalabb generációk tapasztalatai ebben az időszakban alulkutatottak; a visszaemlékezésekből azonban kitűnik, hogy a félelem, a szegénység és a jövőtlenség érzése sokakat a passzivitás vagy az emigráció felé terelt, míg másokat a nacionalista mozgalmakba integrált.

34.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban az 1974-es alkotmány szövegére, az 1980-as évek párthatározataira, a SANU Memorandum szövegére, a köztársasági alkotmánymódosításokra, a választási eredmények hivatalos közléseire, a Badinter-bizottság véleményeire, valamint a korabeli sajtóra és politikai nyilatkozatokra támaszkodik. Másodlagos szakirodalomként a következő művek irányadók: Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (1995); Dejan Jović, *Yugoslavia: A State That Withered Away* (2009); Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005* (2006); John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (2000); Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (1984); Jasna Dragović-Soso, *"Saviours of the Nation": Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (2002); V. P. Gagnon, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s* (2004). A konkrét kiadási adatok és oldalszámok további ellenőrzést igényelnek; a fenti lista a hivatkozott művek azonosítására szolgál, nem pedig pontos idézetek forrásaként.

A bizonytalanságok jelentősek. A gazdasági adatok – adósságállomány, infláció, munkanélküliség – a jugoszláv statisztikai rendszer sajátosságai miatt nem mindig összehasonlíthatók a nyugati módszertannal; a közölt számok becslések. A koszovói események résztvevőinek és áldozatainak száma vitatott, mivel a hivatalos jugoszláv források és az albán emigráns szervezetek adatai között óriási az eltérés. Az elvándorlás mértéke és okai szintén bizonytalanok. A választási eredmények számszerű adatai hivatalos közleményekben hozzáférhetők, de a kisebbségi szavazatok megoszlása és a választási rendszer hatása további elemzést igényel. A felbomlás okainak értelmezése a szakirodalomban éles vita tárgya: az egyik irányzat a gazdasági válságot, a másik a nacionalista elitek szerepét, a harmadik az intézményi hibákat helyezi előtérbe. A döntő okok kijelölése nem lehetséges egyetlen tényezőre; a legtöbb szerző több ok kombinációját hangsúlyozza.

A második világháborús emlékezet mozgósítása emlékezetpolitikai jelenség, nem pedig a múlt egyszerű folytatása. Az usztasa és csetnik atrocitások tényei dokumentáltak, de a kilencvenes évek politikai szereplői által tett párhuzamok a múlt és a jelen között vitatott történeti állítások. A fejezet nem kívánja eldönteni ezeket a vitákat, hanem rögzíti a forrástípusokat és az értelmezési lehetőségeket.

34.4.7 Rövid összefoglaló

- Tito 1980-as halála után a kollektív államelnökség nem tudta pótolni a karizmatikus vezető hiányát; az 1974-es alkotmány decentralizált intézményei a köztársasági érdekérvényesítést erősítették a föderális döntéshozatallal szemben.
- Az 1980-as évek gazdasági válsága – a külső adósság, az infláció, a munkanélküliség és a megszorító csomagok – aláásta a szocialista rendszer legitimációját, és kiélezte a fejlettebb és fejletlenebb tagköztársaságok közötti újraelosztási vitákat.
- Az 1981-es koszovói tüntetések etnikai konfliktust robbantottak ki, elindították a szerb és montenegrói lakosság elvándorlását, és a szerb nacionalista mobilizáció kezdetét jelentették.
- A SANU Memorandum (1986) és Milošević 1987-től kibontakozó politikája a szerb vezetést a centralizáció és a szerbek egyesítése felé terelte; a vajdasági és koszovói autonómia 1989-es korlátozása nyílt alkotmányos konfliktust okozott.

- Szlovéniában a liberális értelmiség és a reformkommunista vezetés a föderáció konföderatív átalakítását követelte, és a Mladina-ügy meg a szövetségi hadsereg nyomása megerősítette a függetlenségi törekvéseket.
- Az 1990-es többpárti választások a nacionalista pártok győzelmét hozták a köztársaságok többségében, ami a föderáció jövőjéről szóló kompromisszumot lehetetlenné tette.
- Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-én kikiáltotta függetlenségét; a szlovéniai tíznapos háború, a Brijuni megállapodás, majd a horvátországi háború kitörése a szocialista Jugoszlávia végső felbomlását jelezte.
- A nacionalista mozgósításban a második világháborús emlékezet szelektív felhasználása, a média félelemkeltő szerepe és a gazdasági szorongás együttesen erodálta a testvériség-egység ideológiáját.

34.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan járult hozzá az 1974-es alkotmány decentralizált berendezkedése a föderáció 1980-as évekbeli működésképtelenségéhez?
2. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak az adósságválságnak, és hogyan erősítették fel a köztársaságok közötti újraelosztási konfliktust?
3. Miben különbözött a szerb, a szlovén és a horvát politikai elit elképzelése Jugoszlávia jövőjéről 1990–1991-ben?
4. Milyen szerepet játszott a második világháborús emlékezet szelektív felelevenítése és a média a nacionalista mozgósításban?
5. Miért tekinthető az 1991. június 25-i szlovén és horvát függetlenségi nyilatkozat a felbomlás jogi fordulópontjának, és hogyan reagált a nemzetközi közösség a Badinter-bizottság és az elismerések révén?

35 A hidegháború Bulgáriában, Görögországban és Albániában

35.1 Görögország és a hidegháború

35.1.1 Görögország és a hidegháború

A második világháborút követő görög polgárháború (1946–1949) nem csupán belső konfliktus volt: Görögország vált a hidegháború első olyan európai csatatérévé, ahol a nyugati szövetségesek és a szovjet befolyási övezet érdekei közvetlenül ütköztek. A polgárháború kimenetele, a Truman-doktrína meghirdetése 1947-ben, Görögország 1952-es NATO-csatlakozása, valamint a háború utáni jobboldali állam működése hosszú távon meghatározta az ország politikai kultúráját, társadalmi megosztottságát és külpolitikai orientációját. Ezzel párhuzamosan a ciprusi kérdés – a brit gyarmati uralom, a görög–török feszültség és a függetlenségi harc összefonódása – a görög nacionalizmus egyik legfontosabb mozgósító ügyévé vált, amely a NATO két tagállamát sodorta a háború szélére. A jelen alfejezet e két szálat, a belpolitikai konszolidációt és a külpolitikai aktivizmust együtt tárgyalja, mert a görög hidegháborús tapasztalat éppen ezek kölcsönhatásában érthető meg.

35.1.1.1 A polgárháború öröksége és a nemzetközi beavatkozás

A görög polgárháború közvetlen előzményei a második világháborús megszállás időszakára nyúlnak vissza. Az 1941–1944 közötti tengelyhatalmi megszállás alatt a Görög Kommunista Párt (KKE, *Kommounistikó Kómma Elládas*) vezette Nemzeti Felszabadítási Front (EAM, *Ethnikó Apeleftherotikó Métopo*) és annak katonai szervezete, a Népi Felszabadító Hadsereg (ELAS, *Ellinikós Laikós Apeleftherotikós Sztratósz*) vált a legerősebb ellenállási erővé, amely a hegyvidéki „szabad Görögországban” saját közigazgatást is kiépített. A felszabadulás után azonban a brit támogatást élvező, Georgiosz Papandreu vezette emigráns kormány és az EAM közötti konfliktus az 1944 decemberi athéni összecsapásokba (*Dekemvrianá*) torkollott. A polgárháború második, nagyobb szakasza 1946-ban kezdődött, miután a KKE bojkottálta a vitatott körülmények között megtartott 1946. márciusi parlamenti választásokat, és a párt fegyveres erői, a Demokratikus Hadsereg (*Dimokratikósz Sztratósz*, DSE) észak-görögországi bázisaikról gerillaháborút indítottak az athéni kormány ellen. A kommunista erők logisztikai utánpótlását döntően Jugoszlávia, kisebb részben Albánia és Bulgária biztosította, ami a konfliktust nemzetközi dimenzióba helyezte.

A nyugati hatalmak beavatkozása fokozatosan intézményesült. Nagy-Britannia 1944-től kezdve támogatta a görög királyi kormányt, ám 1947 februárjában – gazdasági kimerültségére hivatkozva – bejelentette, hogy képtelen tovább finanszírozni a görög és török kormányok támogatását. Erre válaszul Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-én a kongresszus előtt elmondott beszédében meghirdette a később **Truman-doktrínaként** ismert elvet: az Egyesült Államok támogatást nyújt minden olyan országnak, amelyet „felfegyverzett kisebbségek vagy külső nyomás” fenyeget. A beszéd konkrétan Görögországra és Törökországra vonatkozott, és 400 millió dollár katonai és gazdasági segélyt kért a két ország számára. A Truman-doktrína a hidegháború egyik alapdokumentuma lett, mert a feltartóztatás (*containment*) politikájának

első nyilvános, kötelezettségvállaló megfogalmazását jelentette. Görögország ezzel nemcsak a segélyek kedvezményezettje, hanem az amerikai stratégiai gondolkodás szimbolikus tesztesete is lett: Washingtonban úgy vélték, hogy ha Görögország „elesik", a szovjet befolyás gyorsan kiterjedhet a Földközi-tenger keleti medencéjére és a Közel-Keletre.

A görög kormányerők számára a katonai fordulatot az hozta el, hogy 1948-ban Jugoszlávia és a Szovjetunió között bekövetkezett a Tito–Sztálin-szakítás. A KKE vezetése a vitában kezdetben Sztálin mellé állt, ami megfosztotta a DSE-t a legfontosabb utánpótlási útvonalaitól, mert Tito 1949 júliusától fokozatosan lezárta a jugoszláv–görög határt. A görög kormányhadsereg – amerikai tisztek tanácsadói közreműködésével, napalm bevetésével és a hegyvidéki falvak lakosságának tömeges kitelepítésével – 1949 augusztusában a Gramosz és Víci hegységben döntő csapást mért a kommunista erőkre. A polgárháború 1949 októberében ért véget a DSE formális beszüntetésével; a harcok halálos áldozatainak száma a leggyakrabban idézett becslések szerint 80 000 és 150 000 fő között mozog, de a pontos szám vitatott, mert a polgárháború dokumentációja részben megsemmisült, részben politikai célokkal szelektíven őrizték meg. A konfliktus további több százezer ember belső menekülését és a politikai emigráció egyik legnagyobb hullámát idézte elő: becslések szerint 50 000–100 000 baloldali görög – köztük sok gyermek – hagyta el az országot, főként a szomszédos szocialista államokba, illetve a Szovjetunióba. Ezt a görög emlékezetpolitikában a „politikai menekültek" kérdéseként tárgyalják, amelynek megítélése évtizedekig erősen megosztotta a társadalmat.

35.1.1.2 A hidegháborús intézményi keretek kialakulása

A görög hidegháborús konszolidáció nem merült ki a katonai győzelemben: az ország intézményi, gazdasági és katonai integrációja a nyugati szövetségi rendszerbe párhuzamosan zajlott. Görögország 1948-ban csatlakozott az Európai Újjáépítési Programhoz, azaz a **Marshall-tervhez**, amelyből 1952-ig – különböző számítások szerint – mintegy 706 millió dollár segélyben részesült. Az amerikai segély részben a háború sújtotta infrastruktúra helyreállítását, részben az államháztartás stabilizálását szolgálta; ezzel párhuzamosan azonban a görög gazdaság erős függőségbe került a nyugati hitelezőktől. A gazdasági segélyezést az Amerikai Misszió a Görögországi Segélyezésért (AMAG, *American Mission for Aid to Greece*) felügyelte, amelynek tevékenysége a gyakorlatban messze túlmutatott a technikai tanácsadáson: az amerikai szakemberek részt vettek a költségvetési politika, az adóigazgatás és a közmunka-programok tervezésében. Ez a jelenlét egyszerre volt modernizációs kísérlet és a görög szuverenitás részleges korlátozása, amit a korabeli baloldali kritika „új gyarmatosításként" értelmezett, míg a jobboldali kormányok a kommunizmus elleni védelem áraként fogadtak el.

A katonai integráció szempontjából a döntő lépés a **NATO-csatlakozás** volt. Görögország – Törökországgal együtt – 1952. február 18-án vált a NATO hivatalos tagjává. A csatlakozás előzményei között fontos szerepet játszott az 1950–1953-as koreai háború, amelynek során Görögország egy expedíciós zászlóaljat küldött az ENSZ-erők kötelékébe, demonstrálva elkötelezettségét a nyugati szövetségi rendszer mellett. A NATO-tagság katonai értelemben az amerikai fegyverszállítások intézményesítését és a görög hadsereg modernizálását jelentette; geopolitikai értelemben Görögország a Földközi-tenger keleti medencéjének egyik kulcsfontosságú bázisává vált. Az amerikai haditengerészet és légierő számára az athéni és krétai létesítmények, később a Vlahérna-öbölben található támaszpontok biztosítottak stratégiai mélységet. A NATO-tagság ugyanakkor rögzítette Görögország függését az Egyesült Államoktól, és hosszú távon súlyosbította a görög–török viszonyt, mert a két regionális riválist most már ugyanabban a katonai szövetségben kényszerült együttműködni.

35.1.1.3 A háború utáni jobboldali állam: a „győztesek Görögországa”

A polgárháború utáni görög államot a kortárs kritikusok gyakran **parakratosznak**, azaz mellékállamnak vagy párhuzamos államnak nevezték. A fogalom arra utal, hogy a formális parlamenti intézmények mellett és mögött egy informális hatalmi hálózat működött, amely a hadseregben, a csendőrségben, az igazságszolgáltatásban és a helyi közigazgatásban a kommunistaellenesség jegyében gyakorolt ellenőrzést. A jobboldali állam alapjait az 1946-os népszavazás teremtette meg, amely a monarchia visszaállításáról döntött: I. Pál király 1946. szeptemberben tért vissza a trónra. A polgárháború alatt és után elfogadott sürgősségi intézkedések – különösen a kommunistaellenes törvények és a hadbírósági eljárások – hosszú időre felfüggesztették a jogállami garanciák egy részét. Az 1952-es alkotmány formálisan helyreállította a parlamentáris monarchiát és garantálta az alapvető szabadságjogokat, ám a gyakorlatban a belügyminisztérium és a hadsereg továbbra is széles mérlegelési jogkört tartott fenn.

A politikai konfliktusok tengelyét a **nemzeti irányultság** (*ethnikofroszíni*) fogalma szervezte: a görög állam a kommunistákat és a velük rokonszenvezőket kirekesztette a „nemzeti közösségből”, és a lojalitást gyakran az antikommunista elkötelezettség mértékével azonosította. A polgárháború után több mint 20 000 ember maradt börtönben vagy internálótáborban politikai okokból; a hírhedt **Makróniszosz** szigeti táborban a fogvatartottakat szisztematikus „átnevelésnek” vették alá, amelynek során aláíratott nyilatkozatokkal próbálták őket a kommunizmus nyilvános megtagadására bírni. Emellett a közszolgálatban és a fegyveres erőknél alkalmazott **lojalitási igazolások** (*pisztopoiitiká kinonikón fronimáton*, azaz társadalmi érzületi bizonyítványok) rendszere egészen az 1960-as évek elejéig korlátozta a baloldali állampolgárok munkavállalási és utazási lehetőségeit. A nők számára a polgárháború utáni időszak kettős terhet jelentett: a hagyományos családmodell ideológiai felértékelése egyszerre szolgálta a nemzeti újjáépítés retorikáját és a nők politikai mozgásterének szűkítését; a kommunista női harcosok emlékét pedig rendszerszerűen stigmatizálták.

A görög gazdaság az 1950-es években gyors ütemű növekedésnek indult, de ennek elosztása egyenlőtlen maradt. Az amerikai segélyek, a hajózási bevételek, a turizmus kezdetei és a kivándorlók által küldött hazautalások stabilizálták a fizetési mérleget, míg a kormányzat stratégiai beruházásokat hajtott végre az energia-, közlekedési és bányászati ágazatban. Ugyanakkor a mezőgazdasági szektor, amely a foglalkoztatottak többségét felszívta, alacsony termelékenységgel működött, és a hegyvidéki falvak lakossága évtizedekre az elvándorlás kelepcéjébe került. Az 1950-es és 1960-as években több százezer görög vendégmunkás (*gasztarbájter*) távozott Nyugat-Németországba, Belgiumba és Ausztráliába; ez a diaszpóra hosszú távon gazdasági életerőt, de demográfiai vérveszteséget is jelentett.

A jobboldali állam hatalmi technikái közé tartozott az 1955 utáni **Konsztantinosz Karamanlisz**-kormányzat pragmatikus, de kirekesztő belpolitikája. Karamanlisz, aki 1955 és 1963 között megszakításokkal miniszterelnökként irányította az országot, a gazdasági modernizációt és a NATO-orientációt összekapcsolta a kommunistaellenes közjogi korlátozások fenntartásával. Választási győzelmei mögött a jobboldali **Népi Radikális Unió** (ERE, *Ethnikí Rizopasztikí Énoszisz*) szervezeti hálózata, a helyi notabilitások befolyása és a választási rendszer manipulációja egyaránt állt. A baloldal az 1951-ben alapított **Egységes Demokratikus Baloldal** (EDA, *Eniaía Dimokratikí Ariszerá*) révén legálisan részt vehetett a választásokon, de folyamatos megfigyelés alatt állt, és a biztonsági szervek időről időre lecsaptak tagjaira. A politikai rendszer tehát nem diktatúra volt, hanem olyan korlátozott parlamentarizmus, amelyben a formális demokratikus intézmények működését egy erős, ideológiailag meghatározott és elsősorban a kommunistaellenességen alapuló kirekesztési mechanizmus felügyelte. Ezt a kutatók egy része „eljárásos demokráciának”, mások „fasiszta jellegű autoriter államnak” tekintik; a megítélés a mai napig a görög történetírás egyik központi vitája.

35.1.1.4 A ciprusi kérdés: enózisz, függetlenség és görög–török konfrontáció

A görög hidegháborús külpolitika legnagyobb kockázatú vállalkozása a **ciprusi kérdés** volt. Ciprus – amely a második világháború után is brit koronagyarmat maradt – lakosságának mintegy 78-80 százalékát a görög cipriótá, 18-20 százalékát pedig a török cipriótá alkották az 1946-os és 1960-as évek közötti becslések szerint; a sziget emellett kisebb örmény, maronita és latin közösségeknek is otthont adott. A görög cipriótá többségének politikai elitje a **enószisz** (görögül *énoszisz*, azaz unió) jelszavával Görögországhoz való csatlakozást követelt, míg a török cipriótá ezt elutasítva vagy a brit uralom fenntartását, vagy a sziget megosztását (takszim) támogatták. A brit gyarmati hatóságok a hidegháború stratégiai logikájában Ciprust a közel-keleti katonai jelenlét kulcsfontosságú bázisaként kezelték, ezért a görög enószisz-törekvéseket hosszú ideig eleve elutasították.

A konfliktus 1955-ben eszkalálódott, amikor a **Georgiosz Grivasz** ezredes vezette, görög cipriótá nacionalista gerillaszervezet, az **EOKA** (*Ethnikí Orgánoszsz Kipriakú Agónosz*, azaz Ciprusi Harcosok Nemzeti Szervezete) fegyveres kampányt indított a brit uralom ellen. Az EOKA célja a brit erők meggyengítése és az enószisz kikényszerítése volt; módszerei között a brit katonai és közigazgatási célpontok elleni támadások, szabotázsakciók és a kollaboránsnak tartott ciprusiak elleni erőszak egyaránt szerepeltek. A görög kormány hivatalosan elhatárolódott a szervezet fegyveres akcióitól, ám a görögországi közvélemény és a politikai elit jelentős része nyíltan rokonszenvezett az EOKA-val, Athén pedig diplomáciai fórumokon – előbb az ENSZ-nél – próbálta napirenden tartani a ciprusi önrendelkezés ügyét. A brit hatóságok válaszul rendkívüli állapotot vezettek be, internálótáborokat működtettek, és a török cipriótá közösséget részben a görög nacionalista fenyegetéssel szembeni ellensúlyként kezelték. Az 1955. szeptemberi isztambuli görögellenes pogrom – amelyben törökországi görög tulajdonú üzleteket, templomokat és magánlakásokat támadtak meg – világossá tette, hogy a ciprusi kérdés azonnal átterjedhet a görög és török anyaországok közötti etnikai feszültségekre.

A megoldást az 1959-es zürichi és londoni egyezmények hozták el, amelyeket a görög miniszterelnök, Karamanlisz, a török kormány és a ciprusi közösségek vezetői tárgyaltak le; az egyezmények 1960. augusztusi hatállyal Ciprust független köztársasággá nyilvánították. A ciprusi alkotmány – amelyet a három garantáló hatalom, az Egyesült Királyság, Görögország és Törökország is aláírt – bonyolult hatalommegosztási rendszert hozott létre: a görög cipriótá elnök mellé török cipriótá alelnök került, a parlamenti, igazságszolgáltatási és közigazgatási pozíciókat pedig szigorú etnikai kvóták szerint osztották el. A rendezés azonban nem oldotta meg a sziget alapvető identitáspolitikai feszültségeit, sőt, a garantáló hatalmi jogkörök – például a katonai beavatkozás lehetősége – újabb konfliktusforrást jelentettek. A görögországi belpolitikában a ciprusi kompromisszumot sokan árulásként értékelték: a Karamanlisz-kormány elfogadta a függetlenséget az enószisz helyett, ami aláásta a jobboldali kormányzat nemzeti hitelét, és hozzájárult a politikai rendszer 1960-as évek eleji válságához.

35.1.1.5 A laza kötések korszaka és a jobboldali állam eróziója

Az 1960-as évek elején a görög politikai rendszer több irányból is feszültség alá került. A ciprusi rendezés utáni csalódottság megerősítette az ellenzéki pártokat, különösen a **Georgiosz Papandreu** vezette **Centrum Uniót** (*Énoszisz Kéntru*), amely a baloldal egy részével szemben is nyitottabb, szociális reformokat ígérő platformmal lépett fel. Az 1963-as választásokon a Centrum Unió viszonylag sikeresen szerepelt, Papandreu pedig rövid időre miniszterelnökké vált. Kormányzását azonban megbénította a palota, a hadsereg és a konzervatív bürokrácia ellenállása: a király, I. Konstantin, és a jobboldali tábornokok nem fogadták el a hadsereg feletti polgári ellenőrzés megerősítését, és vitatták Papandreu azon tervét, hogy a biztonsági erőket a miniszterelnökség alá rendeljék. Az 1965-ös úgynevezett **júliusi események** (*Aposztaszía*,

azaz pártszakadás) során a Centrum Unió egy része a királyi udvar támogatásával elhagyta Papandreut, ami évekig tartó politikai instabilitást indított el.

Ebben az időszakban a baloldal és a demokratikus ellenzék számára a legfőbb követelés a **„ki a NATO-ból, ki a külföldi támaszpontokkal”** jelszó mellett a politikai foglyok szabadon bocsátása és a lojalitási bizonyítványok eltörlése volt. Az EDA és a szakszervezetek tömegdemonstrációi – különösen az 1963-as thesszaloniki béketüntetés, amelynek során Grigorisz Lambrakisz baloldali képviselőt meggyilkolták – a jobboldali állam erőszakos működésének nyilvános lelepleződéséhez vezettek. A Lambrakisz-gyilkosság rávilágított a parakratosz és a hivatalos rendőrségi szervek közötti átfedésekre, és nemzetközi felháborodást keltett; az ügy később, az 1967-es katonai hatalomátvétel előtti politikai felfordulás egyik emblematikus eseményévé vált. A görög politikatudomány szakirodalma az 1950-es évek végétől az 1967-es diktatúráig terjedő időszakot gyakran a „korlátozott liberalizáció” és a „kontrollált krízis” váltakozásaként írja le: a rendszer időnként engedett a nyomásnak, de a hadsereg és a palota zéró toleranciát mutatott minden olyan változással szemben, amely a kommunistaellenes konszenzust alááshatta volna.

A hidegháború görögországi tapasztalatának feldolgozása a mai napig megosztott. A görög jobboldal egy része a Truman-doktrínát és a NATO-csatlakozást a nemzeti túlélés biztosítékaként értelmezi, hangsúlyozva, hogy Görögország ezáltal a nyugati világ szerves részévé vált. A baloldali és progresszív történetírás ezzel szemben azt emeli ki, hogy a nyugati támogatás a demokratikus intézmények rovására ment, és a jobboldali állam hosszú évtizedekre a polgárháború traumáját konzerválta. A ciprusi kérdés pedig arra figyelmeztet, hogy a görög hidegháborús nemzetpolitika nem csupán az Atlanti Szövetséghez való lojalitásból állt: a görög nacionalizmus saját, autonóm dinamikája legalább akkora kockázatot hordozott, mint a kétpólusú világrend. Mindez közvetlenül az 1967. áprilisi katonai puccshoz vezető válsághoz kapcsolódik, és magyarázza, miért volt a diktatúra egyszerre antikommunista, NATO-hűséges és nacionalista ideológiájú.

35.1.2 Források és bizonytalanságok

A görög hidegháború dokumentálása viszonylag bőséges, de erősen szelektív. Az amerikai külügyminisztériumi iratok, a Truman-könyvtár anyagai, a brit külügyi levéltár és a NATO korabeli dokumentumai lehetővé teszik a nemzetközi döntéshozatal rekonstrukcióját, ám a görög belpolitika informális működésére – a lojalitási bizonyítványok gyakorlatára, a Makróniszosz-táborok mindennapjaira, a biztonsági erők megfigyelési rendszerére – elsősorban visszaemlékezésekből, periratokból és később nyilvánosságra került, de gyakran hiányos rendőrségi aktákból következtethetünk. A polgárháború áldozatszáma máig vitatott: a leggyakrabban idézett 80 000–150 000 fős tartomány különböző demográfiai és katonai forrásokra támaszkodik, de a halálokok szerinti megbontás (harcok, kivégzések, éhínség, megtorlások) bizonytalan. A politikai menekültek számát is széles sávban, 50 000 és 100 000 közé teszik, mivel a befogadó országok nyilvántartásai eltérőek, és a későbbi repatriálások sem egyértelműen dokumentáltak.

A jobboldali állam megítélése a kortárs görög történetírásban heves vita tárgya. A konzervatív értelmezés a polgárháború utáni konszolidációt szükséges és sikeres stabilizációnak tekinti; a baloldali és a revizionista irányzat viszont az „erős állam” autoriter jellegét hangsúlyozza, és a polgárháborút a nyugati intervenció által megmerevített belpolitikai hasadás következményeként értelmezi. A ciprusi kérdés forrásadottsága hasonlóan egyenetlen: a brit gyarmati iratok és az ENSZ-viták jól dokumentáltak, az EOKA belső működése azonban a szervezet titkos jellege miatt továbbra is rekonstrukciókra, későbbi interjúkra és vitatott visszaemlékezésekre támaszkodik. Különösen érzékeny terület az EOKA által elkövetett erőszak megítélése: a görög ciprióta közösség emlékezete a szervezetet nemzeti felszabadító mozgalomként tartja számon, míg a török ciprióta és brit narratívák a terrorizmus aspektusait helyezik előtérbe. A kiegyensúlyozott értelmezéshez mindkét emlékezetpolitikai hagyomány kritikai olvasatára van szükség.

35.1.3 Rövid összefoglaló

- A görög polgárháború (1946–1949) a hidegháború első európai fegyveres konfliktusa volt, amelyben a nyugati hatalmak a görög kormányt, a kommunista felkelők pedig főként jugoszláv utánpótlást kaptak; a konfliktus a Tito–Sztálin-szakítás után dőlt el a kormányerők javára.
- A Truman-doktrína (1947) az Egyesült Államok első nyilvános kötelezettségvállalása volt a kommunista befolyás feltartóztatására, és Görögország a Marshall-terv, majd az 1952-es NATO-csatlakozás révén a nyugati szövetségi rendszer részévé vált.
- A polgárháború utáni jobboldali állam (parakratosz) a formális parlamenti intézményeket informális antikommunista hálózatokkal, lojalitási igazolásokkal és internálótáborokkal egészítette ki, korlátozott parlamentarizmust működtetve.
- A ciprusi kérdés a görög nacionalizmus első számú külpolitikai ügyévé vált: az EOKA 1955–1959-es fegyveres harca, a brit ellenintézkedések és a görög–török konfrontáció végül az 1960-as független Ciprusi Köztársaság létrejöttéhez vezetett, de az enószisz céljának feladása a görög belpolitikát is destabilizálta.
- Az 1960-as évek elején a jobboldali állam fokozatosan erodálódott: a Centrum Unió előretörése, az 1965-ös pártszakadás és a Lambrakisz-gyilkosság lelepleződése együttesen az 1967-es katonai puccshoz vezető válság előzménye lett.

35.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Truman-doktrína és a Marshall-terv görögországi hatását: milyen katonai, gazdasági és politikai következményekkel járt a nyugati integráció?
2. Miben különbözött a polgárháború utáni görög politikai rendszer (parakratosz) egy klasszikus parlamentáris demokráciától? Mely intézmények és gyakorlatok biztosították a kommunistaellenes kirekesztés folyamatosságát?
3. Miért tekinthető a ciprusi kérdés a hidegháború és a görög nacionalizmus kereszteződésének? Milyen szerepet játszott az enószisz, a takszim és a garantáló hatalmi rendszer a konfliktusban?
4. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy Görögország NATO-csatlakozása hosszú távon stabilitást vagy éppen feszültséget hozott a görög politikai életbe?
5. A Lambrakisz-gyilkosság és az 1965-ös pártszakadás tükrében magyarázza el, miért nem tudta a görög jobboldali állam békésen kezelni a hatalomváltást, és mi vezetett az 1967-es katonai puccshoz.

35.2 Bulgária a szovjet blokkban

Bulgária hidegháborús pályája a szovjet blokkon belül gyakran jelenik meg úgy, mint a Szovjetunióhoz való szinte feltétel nélküli lojalitás esete. A kérdés azonban nemcsak az, hogy a bolgár politikai vezetés mennyire követte Moszkvát, hanem az is, hogy a KGST- és Varsói Szerződés-intézmények milyen gazdasági, katonai és társadalmi kényszereket, illetve lehetőségeket teremtettek. A szovjet mintájú modernizáció Bulgáriát néhány évtized alatt egy túlnyomóan agrárországból ipari-agrár állammá alakította, de ez az átalakulás a központi tervezés, a kollektivizálás és a politikai elnyomás keretei között ment végbe. Ahogyan a korábbi, A kommunista Bulgária című alfejezet bemutatta, az 1944–1948 közötti hatalomátvétel és a szovjet típusú politikai intézményrendszer kiépítése már lezárult; jelen alfejezet a hidegháború évtizedeinek gazdasági, katonai és társadalmi folyamataira összpontosít.

35.2.1 A politikai keret: pártállam és szovjet orientáció

A második világháború után Bulgária a **Bolgár Kommunista Párt (Bălgarska komunističeska partija, BKP)** irányítása alatt álló **népköztársasággá (Narodna republika Bălgarija)** vált. Az 1947-es alkotmány a szovjet alaptörvény mintáját követte, és az országban a pártállami struktúra szinte minden társadalmi alrendszert áthatott. A BKP főtitkára, **Todor Zsivkov (Todor Živkov)** 1954-től 1989-ig állt az ország élén, így Bulgáriában a hidegháború egészére kiterjedő, viszonylag stabil, de merev vezetési struktúra alakult ki. A Zsivkov-korszak politikai nyelvében a Szovjetunió és Bulgária viszonyát a „legszorosabb barátság" és a „testvéri párt" kapcsolataként írták le; a kortárs nyugati és későbbi kritikai irodalomban pedig elterjedt a „tizenhatodik szovjet köztársaság" ironikus megnevezés, amely nem hivatalos, hanem publicisztikai és emlékezetpolitikai kategória.

A szovjetorientációhoz való ragaszkodás nemcsak ideológiai döntés volt, hanem a politikai túlélés záloga is. Bulgária a második világháború után a szovjet érdekszférába került, és a szovjet katonai, illetve állambiztonsági jelenlét – bár kisebb mértékben, mint a megszállt országokban – meghatározta a belpolitikai mozgásteret. A bolgár **Állambiztonság (Dăržavna sigurnost, DS)** a szovjet tanácsadók segítségével épült ki, és a rendszer ellenségeinek felkutatásában, megfélemlítésében kulcsszerepet játszott. A politikai rendőrség működésére vonatkozó források az 1989 utáni bolgár levéltári kutatások nyomán váltak hozzáférhetőbbé, de a DS iratanyaga máig hiányosan feltárt; egyes akták megsemmisültek, másokat csak részben digitalizáltak. Emiatt a politikai elnyomás pontos mértékére vonatkozó számok becslések, és a történetírásban vitatottak.

35.2.2 A KGST-tagság és a tervgazdaság kiépítése

Bulgária 1949-ben alapító tagja lett a **Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (Săvet za ikonomičeska vzaimopomošt, SIV)**, amely a szocialista országok gazdasági együttműködésének keretét adta. A KGST – magyarul gyakran **KGST**-ként rövidítve – formailag a tagállamok önkéntes együttműködésén alapult, a gyakorlatban azonban a Szovjetunió által irányított tervkoordináció, munkamegosztás és nyersanyag-elosztás intézménye volt. Bulgária számára a tagság kettős következménnyel járt: egyrészt hozzáférést biztosított a szovjet nyersanyagokhoz – elsősorban kőolajhoz, földgázhoz és vasérchez –, másrészt bebetonozta az ország gazdasági szerkezetét a KGST-n belüli specializációba.

A bolgár gazdaságot a második világháború után gyors ütemben államosították, és bevezették a **tervgazdaság (planovo stopanstvo)** szovjet típusú modelljét. Az első ötéves tervek a nehézipar, a bányászat, az energetika és a gépgyártás kiemelt fejlesztését célozták, miközben a fogyasztási cikkek termelése háttérbe szorult. A hivatalos statisztikák – amelyeket a Bolgár Statisztikai Hivatal közölt – a nemzeti jövedelem gyors növekedését mutattak, ám ezeket az adatokat a kortárs nyugati közgazdászok és a későbbi kutatók egyaránt fenntartással kezelték, mert a szocialista tervezésben a termelési értékeket gyakran torzították az árak, a készlethalmozás és a minőségromlás. A rendszerváltás után hozzáférhetővé vált belső bolgár elemzésekből kiderül, hogy a pártvezetés maga is tisztában volt a tervszámok és a tényleges fogyasztás közötti eltérésekkel.

A KGST-n belül Bulgária elsősorban mezőgazdasági termékek, élelmiszeripari cikkek, könnyűipari termékek és – az 1960-as évektől – elektronikai, illetve gépipari alkatrészek exportőre lett. A szovjet piac biztosnak tűnő keresletet jelentett, ugyanakkor a bolgár termékek versenyképessége a világpiacon alacsony maradt. A KGST elszámolási rendszere, az úgynevezett **transzferábilis rubel** nem volt valódi valuta: a tagországok közötti kereskedelmet kétoldalú klíringelszámolások bonyolították, és a felhalmozott egyenlegek nem voltak szabadon átválthatók. Ez a mechanizmus a Szovjetunióval folytatott kereskedelemben Bulgáriát strukturálisan függő helyzetbe hozta, és a tényleges gazdasági hatékonyságot elrejtette.

Az 1970-es években a bolgár gazdaság a nemzetközi hitelpiacokon is eladósodott, részben a technológiai import, részben a fogyasztási szint fenntartása érdekében. A keményvaluta-adósság a 1980-as évekre válságtüneteket okozott: a kormányzat megszigorította a behozatalt, a lakossági fogyasztás visszaesett, és a belső stabilitás fenntartása érdekében a pártvezetés a szovjet segítségre és a külkereskedelmi kiigazításokra szorult. A pontos adósságállományra vonatkozó adatok a szocialista statisztikai rendszer és a nyugati pénzügyi jelentések között eltértek; a rendszerváltás utáni kutatások szerint a bolgár adósság súlyosabb volt, mint azt a hivatalos közlemények jelezték.

35.2.3 A kollektivizálás és a mezőgazdaság átalakítása

A szovjet mintájú modernizáció egyik legradikálisabb eleme a mezőgazdaság **kollektivizálása (kollektivizacija)** volt. A háború utáni földosztás – amely a nagybirtokok egy részét paraszti tulajdonba adta – átmeneti időszakot jelentett, de a BKP már az 1940-es évek végén a mezőgazdasági termelés szövetkezeti átszervezését tűzte ki célul. A folyamat két fő szakaszra bontható: az első, 1948 és 1952 közötti időszak a formálisan „önkéntes” szövetkezetesítés jegyében telt, de már ekkor is erős politikai nyomásgyakorlás, beszolgáltatási kényszer és a módosabb parasztok megbélyegzése kísérte. A második hullám 1956–1958 között – részben a szovjet desztalinizációs hullám után, részben a párt belső hatalmi harcainak lezárultával – gyorsított ütemben tette befejezetté a kollektivizálást.

A szövetkezeti rendszer alapegysége a **munka-szövetkezeti mezőgazdasági üzem (trudovo kooperativno zemedelsko stopanstvo, TKVSZ)** lett, amelyben a föld formálisan a tagok tulajdonában maradt, de a termelés, a munkaszervezés és a jövedelemelosztás a szövetkezeti vezetés – és rajta keresztül a párt- és állami szervek – ellenőrzése alá került. A kollektivizálás ideológiája a nagüzemi mezőgazdaság fölényét hirdette, és a gépesítés, a műtrágyázás, valamint a tudományos agrotechnika bevezetését ígérte. A gyakorlatban azonban a kényszerű szövetkezetesítést a beszolgáltatási rendszer szigorítása, a „kulák” kategória politikai megbélyegzése és a helyi ellenállók elhurcolása kísérte. A **kulák (kulak)** kifejezés – amelyet a szovjet gyakorlatból vettek át – Bulgáriában is gyakran nem a tényleges vagyoni helyzetet, hanem a politikai megbízhatóságot jelölte, így sok közepes vagy éppen szegényparaszt is áldozatul esett.

A kollektivizálással szembeni paraszti ellenállás formái között a passzív ellenállás, a termelés visszafogása, a jószág elrejtése és egyes térségekben nyílt konfliktusok is szerepeltek. A bolgár történetírás – a bolgár és a külföldi levéltárak megnyitása óta – folyamatosan újraértékeli ezeket az eseményeket; a regionális eltérések, a helyi párthatalom szereplőinek felelőssége és az áldozatok pontos száma továbbra is kutatási vita tárgya. A legtöbb kutató egyetért abban, hogy a kollektivizálás mélyen átalakította a bolgár falu társadalomszerkezetét: a hagyományos paraszti gazdálkodás és a helyi közösségi viszonyok felbomlottak, a fiatalabb generációk a városi iparban kerestek munkát, a falvak elöregedtek. A mezőgazdasági termelékenység a kollektivizálás első éveiben stagnált vagy visszaesett, majd az 1960-as évtizedtől – részben a gépesítés, a kemizálás és az állami ártámogatások révén – lassan növekedett, de a nyugat-európai fejlődéshez képest alacsony maradt.

35.2.4 A Varsói Szerződés és a katonai integráció

Bulgária 1955-ben alapító tagja lett a **Varsói Szerződés (Varšavski dogovor)** katonai-politikai szövetségének, amely a szovjet blokk kollektív védelmi szervezeteként működött. A bolgár **néphadsereg** felszerelése, kiképzése és hadműveleti tervezése a szovjet normákhoz igazodott; a tisztképzésben szovjet akadémiákon végzett tisztek váltak meghatározóvá. A szovjet katonai jelenlét Bulgáriában eltérő megítélésű: míg a szovjet csapatok nem állomásoztak az országban

olyan nagy létszámban, mint például Magyarországon vagy Lengyelországban, a szovjet tanácsadók, összekötők és a légvédelmi, illetve haditengerészeti együttműködés révén a bolgár haderő mélyen integrálódott a szovjet katonai rendszerbe. A pontos szovjet jelenlét mértékére vonatkozó adatok levéltári forrásokból rekonstruálhatók, de a kutatók szerint a bolgár vezérkari iratok egy része megsemmisült vagy titkosítva maradt.

A déli szárnyon Bulgária katonai-stratégiai szerepe elsősorban Törökország és Görögország – a NATO délkeleti tagjai – ellensúlyozása volt. A bolgár haderő rendszeresen részt vett a Varsói Szerződés hadgyakorlatain, és a szovjet fekete-tengeri flotta számára a bolgár kikötők – Várna és Burgasz – logisztikai, javítási és megfigyelési pontokként szolgáltak. 1968-ban bolgár katonai egységek – bár létszámukat tekintve szerény kontingenssel – részt vettek Csehszlovákia Varsói Szerződés általi megszállásában, ami a bolgár vezetés szovjet iránti lojalitásának egyik legegyértelműbb jele volt. A részvétel tényét a korabeli bolgár propaganda a „testvéri segítség” keretében igazolta, míg az 1989 utáni történeti értékelésben a megszállás jogsértő voltát hangsúlyozzák. Az 1968-as döntés belső bolgár vitáiról keveset tudunk, mert a párt és a katonai vezetés iratai közül sok csak részben kutatható.

A katonai kiadások a bolgár állami költségvetés jelentős részét kötötték le, és a hadiipar – a nehéziparhoz kapcsolódóan – exportcikkeket is előállított a KGST-n belüli eladásra. A hadkötelezettség általánossá vált, és a katonai nevelés az oktatásban, ifjúsági szervezetekben is jelen volt. A katonai integráció azonban nemcsak anyagi terheket jelentett: a bolgár társadalomban a szovjetbarát katonai hagyományok, a második világháborús partizánmozgalom emlékezete és a „szocialista haza védelme” ideológiája összekapcsolódott. Ennek emlékezetét a rendszer folyamatosan ápolta, ám az 1989 utáni kutatások rámutattak a háborús múlt szelektív bemutatására is.

35.2.5 A szovjet mintájú modernizáció és társadalmi következményei

A bolgár kommunista rendszer egyik fő legitimációs érve a **szovjet mintájú modernizáció** volt: az ország iparosítása, az urbanizáció felgyorsítása és az oktatási, egészségügyi rendszer kiterjesztése. A nehézipar – kohászat, vegyipar, gépgyártás, később elektronikai összeszerelés – a tervgazdaság motorjává vált. Az energetika fejlesztése a vízerőművek építése mellett az 1974-ben üzembe helyezett **Kozloduj atomerőmű (AEC Kozloduj)** révén új szakaszba lépett; az atomerőmű a bolgár villamosenergia-termelés meghatározó elemévé vált, és exportra is termelt. A nukleáris program a szovjet technológia átvételén alapult, és a biztonsági kérdések – különösen az 1986-os csernobili katasztrófa után – éles vitákat váltottak ki, bár a bolgár nyilvánosságban az ilyen viták csak korlátozottan jelenhettek meg.

Az iparosítás gyors urbanizációt hozott: a falusi lakosság jelentős része a városokba költözött, miközben új ipari városok – például Dimitrovgrád, később Sztara Zagora, Ruse és Várna vonzáskörzete – nőttek ki. A lakásépítésben a szovjet típusú panelházak váltak uralkodóvá; ezek a lakáshiány enyhítésében szerepet játszottak, ugyanakkor a városi környezet uniformizálódását és a fenntartási problémákat is magukkal hozták. A belső migráció a bolgár társadalom etnikai és regionális összetételét is átrendezte: a török kisebbség egy része a városi iparba áramlott, míg a rodopei és más hegyvidéki térségek falvai elnéptelenedtek.

Az oktatás területén a rendszer az írástudatlanság gyors felszámolását tűzte ki, és a középfokú, illetve szakmunkásképzés széles körűvé vált. A műszaki felsőoktatás és a tudományos kutatóintézetek a KGST-n belüli specializációhoz igazodtak. A nők tömeges munkába állása – részben ideológiai célként, részben a munkaerőhiány miatt – jelentős átalakulást hozott a családi szerepekben, bár a háztartási munka és a gyermeknevelés terhei továbbra is aránytalanul a nőkre hárultak. Az állami egészségügyi rendszer kiépítése csökkentette a járványok és a csecsemőhalandóság

arányát, ám a kórházak felszereltsége, a gyógyszerellátás és a vidéki orvosi ellátás színvonala elmaradt a nyugat-európai standardoktól.

A modernizáció árnyoldalai közé tartozott a fogyasztási cikkek krónikus hiánya, a sorban állás és a második gazdaság – a háztáji termelés, a feketepiac – kiterjedése. A hiánygazdaság a szocialista tervgazdaság strukturális következménye volt, és a bolgár társadalom mindennapi tapasztalatává vált. A környezeti károk – ipari légszennyezés, vízszennyezés, a mezőgazdasági kemizálás hatásai – az 1980-as évekre nyilvánvalóvá váltak, és az 1989 utáni környezetvédelmi mozgalmak egyik fontos hivatkozási pontjává lettek. A rendszer politikai korlátai – a cenzúra, a gyülekezési szabadság hiánya, az Állambiztonság mindenütt jelenléte – a modernizációs eredményeket egy autoriter keretben tartották. A belső ellenzék – értelmiségiek, vallási közösségek, egyes értelmiségi csoportok – működése szigorúan korlátozott volt, és a nyilvános bírálat a politikai üldözés kockázatát hordozta.

35.2.6 A szovjet–bolgár kapcsolat és a blokkon belüli mozgástér

Bulgária a hidegháború évtizedeiben a szovjet blokk egyik legstabilabb és leglojálisabb tagjának számított, abban az értelemben, hogy a szovjet külpolitikai irányváltásokhoz mindig igazodott, és a blokkon belüli vitákban általában a szovjet álláspontot támogatta. Ez a szoros kötődés azonban nem jelentett teljesen passzív magatartást: a bolgár vezetés a KGST-n belüli specializációban igyekezett olyan ágazatokat fejleszteni, amelyek a szovjet piac számára fontosak voltak, és cserébe stabil nyersanyagellátást, technológiai transzfert kapott. A szovjet technológia átadása azonban gyakran elavult vagy másodvonalbeli volt, és a bolgár innovációt a tervgazdasági keretek korlátozták.

A desztalinizáció Bulgáriában viszonylag felszínes maradt. Sztálin halála után a bolgár pártvezetésben is sor került bizonyos hatalmi átrendeződésre – a korábbi sztálinista vezetőket leváltották, de a rendszer alapstruktúrája változatlan maradt. A Sztálin-kultusz nyílt bírálata Bulgáriában nem érte el a szovjet vagy a lengyel, magyar szintet, és a politikai rendőrség szerepe is megmaradt. A bolgár párton belüli reformáramlatok – például az 1956-os áprilisi plénum egyes gazdasági reformelképzelései – korlátozottan érvényesültek, mert Zsivkov hatalmának megszilárdulása után a konzervatív irányvonal erősödött meg. A szovjet–bolgár viszonyban a „nemzeti kommunista” kísérletek – mint amilyeneket Romániában vagy később Jugoszláviában megfigyelhettünk – nem jelentek meg, és Bulgária a szovjet blokk gazdasági és katonai rendszerébe való mély integrációt választotta.

A bolgár társadalom hidegháborús tapasztalata így kettős: a rendszer a modernizáció és a teljes foglalkoztatottság ígéretét hordozta, de mindezt a politikai szabadságjogok, a gazdasági önállóság és a környezeti fenntarthatóság súlyos árán valósította meg. A bolgár gazdaság 1980-as évekbeli válsága, a külső adósság és a belső elégedetlenség jelei már a rendszerváltás előtt erodálták a modell hitelességét. A hidegháború végének folyamatai – ahogyan azt a későbbi fejezetek, például A hidegháború vége a régióban tárgyalják – Bulgáriában is a szovjet blokk felbomlásával párhuzamosan futottak.

35.2.7 Források és bizonytalanságok

A fejezetben tárgyalt folyamatok forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A bolgár állami statisztikák – a Bolgár Népköztársaság Statisztikai Hivatalának kiadványai – a tervgazdasági propaganda részei voltak, és a későbbi kutatások szerint szisztematikusan túlbecsülték a növekedést, a termelékenységet és a jóléti mutatókat. A KGST- és Varsói Szerződés-iratok egy része a szovjet levéltárakban, illetve a tagállamok pártarchívumaiban maradt fenn, de a hozzáférés korlátozott, és az iratok szelektíven maradtak meg. A bolgár Állambiztonság aktáinak sorsa különösen vitatott:

az 1989 utáni feltárás során számos irat megsemmisült, másokat csak részben digitalizáltak, így az elnyomás mértékére, az áldozatok számára és a hálózati együttműködésre vonatkozó adatok becslések, nem pedig pontos statisztikák.

A kollektivizálás történetére vonatkozóan a paraszti visszaemlékezések, a helyi pártszervek jelentései és a bírósági iratok együttesen adnak képet, de az egyes régiók közötti eltérések, a kuláküldözés áldozatainak száma és a paraszti ellenállás formái továbbra is vita tárgyát képezik a bolgár és nemzetközi történetírásban. A hadsereg és a Varsói Szerződés kapcsolatáról szóló bolgár katonai iratok egy része titkosítva maradt, ezért a szovjet katonai jelenlét pontos mértékét és a bolgár részvétel részleteit nem ismerjük teljes bizonyossággal. A szovjet mintájú modernizáció értékelése sem egységes: a gazdaságtörténészek egy része a gyors iparosítást és az oktatási, egészségügyi fejlődést hangsúlyozza, mások a mezőgazdaság tönkretételét, a környezeti károkat és a technológiai lemaradást emelik ki. Az emlékezetpolitikai vitákban mind a kommunista rendszer teljes elutasítása, mind a „modernizációs eredmények” relativizálása megjelenik.

35.2.8 Rövid összefoglaló

- Bulgária a második világháború után a szovjet blokk egyik legszorosabban integrált tagjává vált; a BKP pártállami irányítása alatt Todor Zsivkov 1954-től 1989-ig stabil, de merev autoriter vezetést épített ki, amely a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitásra épült.
- Az ország 1949-ben alapító tagja lett a KGST-nek (SIV), és gazdaságát a szovjet típusú központi tervezésre, tervkoordinációra és a KGST-n belüli specializációra állította át; a szovjet nyersanyagszállításoktól való függőség és a transzferábilis rubel elszámolási rendszer strukturális korlátokat teremtett.
- A mezőgazdaságot erőszakos kollektivizálással alakították át; a TKVSZ-rendszer, a beszolgáltatási kényszer és a „kulák” kategória politikai használata mélyen átalakította a bolgár falut, és a paraszti ellenállás különböző formáit váltotta ki.
- Bulgária 1955-ben alapító tagja lett a Varsói Szerződésnek; hadereje szovjet mintára épült, részt vett a blokk gyakorlatain, és 1968-ban csapatokkal támogatta Csehszlovákia megszállását, ami a szovjet iránti hűség egyértelmű jele volt.
- A szovjet mintájú modernizáció gyors iparosítást, urbanizációt, az oktatás és egészségügy kiterjesztését hozta, de a nehézipar preferálása, a hiánygazdaság, a fogyasztási cikkek elmaradása és a környezeti károk súlyos társadalmi költségekkel jártak.
- A gazdasági és katonai integráció a bolgár mozgásteret korlátozta; a desztalinizáció felszínes maradt, és a politikai elnyomás – az Állambiztonság révén – mindvégig jelen volt.
- A szocialista statisztikák, a levéltári iratok hiányos feltárása és a politikai rendőrségi akták megsemmisülése miatt a rendszer teljesítményére és az elnyomás mértékére vonatkozó adatok bizonytalanok, és a történeti értékelés máig vitatott.

35.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott a KGST a bolgár gazdaság átalakításában, és milyen strukturális függőségeket teremtett?
2. Hasonlítsa össze a bolgár mezőgazdasági kollektivizálást a szovjet mintával! Melyek voltak a helyi sajátosságok, és milyen társadalmi következményekkel járt?
3. Miért tekinthető Bulgária a Varsói Szerződés egyik leglojálisabb tagjának, és hogyan illeszkedett a déli szárny katonai stratégiájába?
4. Milyen ellentmondások jellemezték a szovjet mintájú modernizációt Bulgáriában? Soroljon fel legalább három eredményt és három költséget.
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a bolgár szocialista korszak gazdasági teljesítményének és politikai elnyomásának megítélését?

35.3 Albánia izolációja

Albánia hidegháborús pályája kivételes a délkelet-európai kommunista államok között: az ország nem csupán a szovjet blokkhoz tartozott, hanem néhány évtized alatt a szovjet szövetségből a kínai szövetségbe, majd onnan egy önként választott, szinte teljes elszigeteltségbe lépett. Az izoláció nem egyszerűen külpolitikai eseménysor volt, hanem az Enver Hoxha által irányított pártállam belső logikájának következménye: a merev ideológia, a külső ellenségkép folyamatos újratermelése és a társadalom feletti teljes ellenőrzés igénye. A jelen alfejezet azt vizsgálja, hogyan jutott el Albánia a második világháború utáni szovjet patronázstól az 1978 utáni autarkiáig, milyen döntések és kényszerek alakították a rendszert, és milyen forráskritikai kérdéseket vet fel az izoláció időszakának értelmezése. A Bulgária a szovjet blokkban alfejezetben tárgyalt bolgár pálya a szovjet blokkhoz kötöttséget mutatja; Albánia ezzel szemben többször is szövetségesváltással és elzárkózással reagált a szocialista világrend belső válságaira.

35.3.1 A hatalom konszolidálása és a szovjet patronázs (1944–1948)

Albánia kommunista ellenállási mozgalma, a Nemzeti Felszabadító Hadsereg 1944. november 29-én szabadnak nyilvánította az országot, és a hatalom gyakorlatilag az 1941-ben alapított Albán Kommunista Párt kezébe került. Ez a párt 1948-ban vette fel az **Albán Munkapárt** (Partia e Punës e Shqipërisë, PPSH) nevet. A háború utáni első években – amint arról a korábbi alfejezet, A megszállás és a kommunista hatalomátvétel szólt – Jugoszlávia gyakorolt meghatározó befolyást az albán kommunistákra és az államapparátusra. A jugoszláv párt segítette az albán kommunista szervezet kiépítését, és Belgrádban élénken élt az elképzelés, hogy Albánia a déli szláv föderáció része lehet. Ez a viszony azonban az 1948-as szovjet–jugoszláv szakítással gyökeresen megváltozott. Hoxha és szűk vezető köre a sztálinista vonal mellett köteleződött el, és a jugoszláv befolyást idegen beavatkozásként, „titóista” revizionizmusként bélyegezte meg. Dokumentált tény, hogy 1948-ban a két párt kapcsolatait felfüggesztették, a jugoszláv tanácsadókat kiutasították, és Tiranában látványos koncepciós perek indultak a jugoszláv orientáció hívei ellen.

Az albán vezetés a Szovjetuniótól várta a gazdasági és katonai támogatást, és Moszkva hamarosan délkelet-európai előőrssé tette Albániát. Az ország 1949-ben csatlakozott a **Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsához** (KGST), majd 1955-ben a **Varsói Szerződéshez**. A szovjet segélyek, hitelek és tanácsadók hozzájárultak az első ötéves tervek, az iparosítás és a kollektivizálás elindításához. Ugyanakkor az albán pártállam belülről is megerősítette a rendőri és ideológiai ellenőrzést: a **Sigurimi** (Drejtoria e Sigurimit të Shtetit) hálózatát szovjet minták alapján építették ki, és a politikai ellenfelek elleni fellépés már ekkor tömeges méreteket öltött. A korszak szovjet–albán kapcsolatainak rekonstrukciójához a szovjet és albán pártiratok mellett a jugoszláv levéltárak anyagai is fontosak, mivel Belgrád pontosan dokumentálta a vitát; a titkosszolgálati források azonban töredékesek.

35.3.2 A szovjet–albán szövetség törésvonalai (1948–1961)

Sztálin 1953-as halála után a szovjet vezetés desztalinizációs fordulata – különösen Nyikita Hruscsov 1956-os XX. pártkongresszusi titkos beszédét követően – alapvető feszültséget hozott. Hoxha elutasította a személyi kultusz bírálatát, és a sztálinista modellt védte. Az albán vezetés már az 1956-os magyar forradalom és a szovjet irányváltás kapcsán is a keményvonalas álláspontot foglalta el: Tiranában attól tartottak, hogy a desztalinizáció alááshatja a párt tekintélyét. Az albán–szovjet ellentét az 1960-as moszkvai kommunista és munkáspárti értekezleten vált nyílt diplomáciai konfliktussá, ahol az albán delegáció a kínai kommunista párt mellé állt, és bírálta a szovjet „revizionizmust”.

A szovjet–kínai szakítás fényében Albánia egyértelműen a kínai oldalt választotta. 1961-ben a kétoldalú kapcsolatok gyakorlatilag megszakadtak: a Szovjetunió felfüggesztette a gazdasági és katonai segélyeket, kivonta tanácsadóit, és a diplomáciai kontaktus minimálisra csökkent. A KGST-tagság 1961-től gyakorlatilag szünetelt, bár formális kilépésre csak később került sor – a pontos időpontot a források eltérően adják meg, ezért ezt bizonytalanságként érdemes kezelni. A tudományos konszenzus szerint a szakítás nemcsak ideológiai, hanem geostratégiai okú volt: Albánia a szovjet–jugoszláv közeledést és a balkáni szovjet befolyás esetleges csökkenését fenyegetésként élte meg. Az albán vezetés a nemzeti érdeket a teljes ideológiai ortodoxiával azonosította, és a sztálinista modell fenntartását a nemzeti függetlenség biztosítékának tekintette.

35.3.3 A kínai szövetség évei (1961–1978)

A kínai kapcsolat alapjai az 1950-es évek elejére nyúlnak vissza, de a szoros együttműködés 1961-től bontakozott ki. Kína hitel- és technikai támogatást nyújtott Albániának, cserébe az albán állam a nemzetközi fórumokon – elsősorban az ENSZ-ben – következetesen Kína mellett szavazott, és a szovjet revizionizmus elleni harc egyik hangadója lett. Ennek csúcspontja volt, amikor Albánia 1971-ben aktívan támogatta a Kínai Népköztársaság ENSZ-tagságának visszaállítását. A kínai–albán ideológiai közösség a maoizmus és a sztálinizmus együttes védelmén alapult, és elutasította az „imperialista” és „revizionista” nagyhatalmak alkufolyamatait.

Az albán belpolitikában az 1960-as évek a további radikalizálódás időszaka volt. 1967-ben a párt bejelentette a vallási tevékenység betiltását, mecseteket és templomokat záratott be, a vallási intézményeket felszámolta, és Albániát hivatalosan „a világ első ateista államává” nyilvánította. Ez a lépés a kínai kulturális forradalom albán visszhangjaként is értelmezhető, bár a helyi vallási intézmények felszámolása sajátos albán út volt, és a szovjet típusú vallásüldözésnél is radikálisabb formát öltött. A gazdaságban a kollektivizálást gyakorlatilag befejezték, az ipar központi tervekre épült, a mezőgazdasági termelés pedig a tervgazdálkodás merevségébe ütközött. A kínai segély egy ideig ellensúlyozta a szovjet támogatás elvesztését, de a gazdaság szerkezeti problémái nem oldódtak meg.

A kínai–albán viszony az 1970-es években fokozatosan hűlt. Kína 1972-es Nixon-látogatása, majd a „négy modernizáció” iránya és a szovjet–kínai enyhülés jelei ellentétesek voltak az albán ideológiai igényekkel. Az albán vezetés a kínai reformokat is „revizionistának” bélyegezte, mire Peking 1978-ban bejelentette a gazdasági és katonai segélyek leállítását. A kétoldalú kapcsolatok hivatalosan nem szakadtak meg teljesen, de a szövetség gyakorlatilag megszűnt. A szakítás pontos folyamatát a résztvevők visszaemlékezései és a részben megnyílt pártiratok alapján lehet rekonstruálni, de a döntés belső vitái nem ismertek teljes körűen.

35.3.4 A teljes izoláció és az autarkia politikája (1978–1985)

1978 után Albánia minden nagyhatalmi szövetségből kimaradt. Az 1976-os alkotmány már kodifikálta a „támaszkodás a saját erőkre” elvét, és az ország nevét **Albán Szocialista Népköztársaságra** (Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë) változtatta. 1978 után ez az elv a mindennapi életet átható ideológiai doktrínává vált. Az állampárt az imperializmus és a „szovjet/amerikai/kínai revizionizmus” bekerítettségére hivatkozva hatalmas bunkerépítési programba kezdett: a becslések a megépített kisebb-nagyobb óvóhelyek számát széles skálán, hozzávetőleg 170 000 és 700 000 közé teszik; a pontos szám nem ismert, mert a hivatalos adatok pontatlanok, és a későbbi összeírások sem teljesek. A bunkerek a rendszer paranoid elszigeteltségének szimbólumává váltak, és a társadalom mozgósítását szolgálták.

A gazdaság autarkiája súlyos ellátási nehézségeket okozott. Az ipar elavult technológiára épült, a mezőgazdaság a kollektivizált szektor alacsony hatékonyságával küzdött. A hiánygazdaság,

a jegyrendszer és a feketepiac növekedése dokumentált, de a pontos gazdasági teljesítményt a propaganda és a hiányos statisztikák torzítják. Az albán vezetés ugyanakkor az oktatás és az egészségügy területén valódi javulást ért el az írástudatlanság csökkenésében és az alapellátás kiterjesztésében, ám ezt a fejlődést az ideológiai nevelés és a politikai megbízhatóság szolgálatába állította. A hivatalos állításokkal ellentétben a paraszti önellátás és a nehézipar nem biztosította az életszínvonal emelkedését.

A belpolitikai elnyomás az izoláció évtizedeiben sem enyhült. A Sigurimi széles hálózatot működtetett, a politikai ellenfeleket, „osztályidegen” elemeket és családtagjaikat internálták, kényszermunkatáborokba zárták. A legismertebb táborok közé tartozott Spaç, Burrel és Tepelenë. A kivégzettek és a táborokban meghaltak számára vonatkozó becslések erősen eltérnek; a kutatások több ezer és több tízezer közötti áldozatszámmal számolnak, de a teljes körű, megbízható adatbázis hiánya miatt ezt bizonytalan becslésként kell kezelni. A megtorlás nemcsak fizikai volt: a rendszer a családi kapcsolatokon keresztül kollektív büntetést alkalmazott, és az egész társadalmat a megfigyelés és a feljelentés kultúrájába kényszerítette. A politikai foglyok és családtagjaik „biopolitikai” üldözése a kommunista albán rezsim egyik legsötétebb vonása, és a mai napig vitatott az áldozatok összeírásának módszertana.

Az albán–görög, albán–jugoszláv és albán–nyugati kapcsolatok az 1980-as években szinte befagytak, bár néhány semleges országgal – például Svédországgal, Svájccal vagy Ausztriával – korlátozott kereskedelmi kapcsolat fennmaradt. A rendszer merevsége abban is megnyilvánult, hogy a határokat lezárták, a külföldi rádióadásokat zavarták, és a külföldre utazást szinte teljesen megtiltották. Az 1980-as évek elején a belső feszültségek nőttek: 1981 decemberében **Mehmet Shehu** miniszterelnök halála a hivatalos verzió szerint öngyilkosság volt, de a kortárs megfigyelők és a későbbi kutatások többsége politikai gyilkosságot gyanított, amit azonban nem sikerült egyértelműen dokumentálni. Hoxha 1985. április 11-i haláláig a rendszer lényegében változatlan maradt, majd rövid utódlási harc után **Ramiz Alia** vette át a párt és az állam vezetését.

35.3.5 A rendszer merevségének intézményi és társadalmi következményei

Az albán modell merevsége nem csupán külpolitikai, hanem intézményi és társadalmi természetű volt. Az állampárt monolit szerkezete, a párton belüli tisztogatások, a „forradalmi éberség” állandó kampányai megakadályozták a rugalmas alkalmazkodást. A társadalom rétegződése a formális egyenlőség elve szerint alakult, de a valóságban a pártapparátus privilégiumai, a besúgók hálózata és a munkatáborok rendszere éles hierarchiát hozott létre. A nők formálisan egyenlő jogokat kaptak, és az iskoláztatásban részt vettek, de a politikai rendszer patriarchális elemei továbbra is érvényesültek. A paraszti magántulajdon felszámolása a hagyományos közösségi identitásokat szétzilálta, amit a rendszer a nemzeti identitás központi ideológiájával próbált pótolni. Ez a pótlás azonban gyakran a történelmi múlt egysíkú, állami narratíváját erősítette, például Szkander bég alakjának kommunista kisajátításával, amelyet a korábbi fejezetekben tárgyaltunk.

A merev ideológia a mindennapokba is behatolt: az iskolai tananyagot, a kultúrát, a falusi termelőszövetkezetek életét és a családi viszonyokat is a párt irányelvei formálták. A „szocialista nevelés” célja a kritikátlan állampolgár létrehozása volt, amit a tömegszervezetek – a nőszövetség, az ifjúsági szövetség, a szakszervezetek – és a kötelező ideológiai képzések szolgáltak. A rendszer azonban soha nem tudta teljesen megszüntetni a hétköznapi ellenállás, a passzív tiltakozás és a migráció vágyának formáit, amit a folyamatos szökési kísérletek és a tengeri menekülések mutattak.

35.3.6 Az utolsó évek és a fordulat előjelei

Hoxha halála után Ramiz Alia fokozatosan, kezdetben kozmetikai jellegű reformokat hirdetett: enyhített a külföldi utazási korlátozásokon, néhány politikai foglyot szabadon engedett, és a gazdaságban óvatos decentralizációt ígért. A rendszer azonban nem tudta megállítani a társadalmi elégedetlenséget és a gazdasági hanyatlást. 1989–1990-ben, a kelet-európai rendszerváltások hatására, tömegtüntetések és menekülthullámok kényszerítették a pártot a többpártrendszer elfogadására. Az 1990-es évek eleji összeomlás közvetlen előzményei már túlmutatnak ezen alfejezeten, de az 1978 utáni izoláció kulcsfontosságú ahhoz, hogy megértsük, miért omlott össze az albán kommunista rendszer olyan hirtelen és szinte teljes ellenőrzés nélkül.

35.3.7 Források és bizonytalanságok

A korszak kutatásának elsődleges forrásai: az Albán Munkapárt kongresszusi jegyzőkönyvei és határozatai, Enver Hoxha beszédei, cikkei és naplórészletei, az állami statisztikai évkönyvek, valamint a hivatalos lapok – elsősorban a párt központi lapja, a *Zëri i Popullit* – közleményei. Ezek a források erősen propagandisztikusak, az adatokat a rezsim politikai céljaihoz igazították. A másodlagos szakirodalom – többek között Robert Elsie, Bernd J. Fischer, Miranda Vickers és James O'Donnell munkái – nagyrészt nyugati levéltári anyagokra, emigráns beszámolókra és a rendszerváltás után hozzáférhetővé vált részleges iratokra épít. A posztkommunista Albániában létrehozott testületek, például a kommunista bűnök feltárásával foglalkozó intézet, igyekeztek összegyűjteni a dokumentumokat, de az archívumok sok esetben hiányosak, megsemmisültek vagy politikai okokból nem teljes körűen kutathatók.

A fő bizonytalanságok:

1. A politikai elnyomás áldozatainak pontos száma, különösen a kivégzettek és a munkatáborokban elhunytak esetében.

2. A bunkerépítés valós volumene és gazdasági terhe.

3. A gazdasági teljesítmény hivatalos adatai és a valós fogyasztási szint közötti eltérés.

4. A vezetői döntések – különösen Mehmet Shehu halála és a kínai szakítás egyes részletei – pontos rekonstrukciója.

5. A mai albán emlékezetpolitikai viták arról, hogyan viszonyuljunk a kommunista múlthoz: az áldozatok emlékezetének középpontba állítása, a „nemzeti ellenállás” vagy az államszocializmus „modernizációs” hozadékának hangsúlyozása eltérő politikai és társadalmi projekteket szolgál.

35.3.8 Rövid összefoglaló

- Albánia a második világháború után a jugoszláv befolyásból a szovjet szövetségbe került; az 1948-as szovjet–jugoszláv szakítás után a sztálinista vonal mellett köteleződött el.

- A szovjet desztalinizáció elutasítása miatt 1961-ben az albán–szovjet viszony gyakorlatilag megszakadt, és Albánia Kína felé fordult.

- A kínai szövetség 1961–1978 között ideológiai és gazdasági támogatást nyújtott, de a kínai reformokkal való konfliktus 1978-ban a kapcsolatok leépüléséhez vezetett.

- Az 1978 utáni izolációt az autarkia, a bunkerépítés, a határok lezárása és a nemzetközi kapcsolatok beszűkülése jellemezte.

- A belpolitikai merevség a titkosrendőrség, a munkatáborok, a vallás betiltása és a társadalom teljes ellenőrzésére irányuló kampányok formájában érvényesült.

- A rendszer oktatásban és egészségügyben elért részleges eredményei ellenére a gazdaság hanyatlott, az ellátás romlott, és a társadalmi elégedetlenség nőtt.

- Hoxha 1985-ös halála után Ramiz Alia óvatos reformkísérletei nem tudták megakadályozni a kommunista rendszer későbbi összeomlását.

35.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Albánia szövetségi politikáját Bulgária szovjet blokkhoz kötődő pályájával (lásd: Bulgária a szovjet blokkban). Milyen belső és külső tényezők magyarázzák a két ország eltérő útját?

2. Miért vezetett a szovjet–kínai szakítás Albánia számára szükségszerűen új szövetségeskereséshez? Milyen szerepet játszott ebben a desztalinizáció albán elutasítása?

3. Milyen forráskritikai problémákat vet fel az 1978 utáni albán gazdaság és elnyomás mértékének rekonstruálása? Mely adatok tekinthetők becslésnek, és miért?

4. Mi az összefüggés a rendszer ideológiai merevsége és a bunkerépítési program között? Értelmezze a bunkereket az elszigeteltség és a társadalmi mozgósítás szimbólumaiként!

5. Hogyan jelenik meg a kommunista múlt értékelése a mai albán emlékezetpolitikában? Milyen veszélyei vannak a „modernizáció” és az „áldozati emlékezet” egyoldalú hangsúlyozásának?

35.4 A hidegháború vége a régióban

A hidegháború vége a Balkánon nem egyetlen, egységes forgatókönyv szerint zajlott. Bulgáriában a pártállami elit felülről irányított, de alulról is kikényszerített átmenete zajlott; Albániában a totális izoláció összeomlása tömeges kivándorlással és gazdasági káosszal párosult; Görögországban viszont – amely 1974 óta demokrácia volt, és NATO-tagként a nyugati tömbhöz tartozott – a hidegháború lezárulása nem rendszerváltást, hanem a külpolitikai és biztonsági környezet alapvető átrendeződését hozta. Az 1989 és 1991 közötti időszak így egyszerre volt a kelet-európai típusú **rendszerváltás** (bolg. *prehod*, alb. *tranzicioni*) és a nyugati típusú **geopolitikai fordulat** (gör. *geopolitikí strofí*) időszaka. A Szovjetunió összeomlása 1991 decemberében megszüntette azt a szuperhatalmi keretet, amely négy évtizeden át meghatározta a Balkán biztonsági rendjét, ugyanakkor a jugoszláviai válság kirobbanása ugyanebben az évben új, etnikai alapú konfliktusok korát nyitotta meg. Ebben az alfejezetben a három ország átmenetét és a régió új biztonsági helyzetét tárgyaljuk, támaszkodva a korábbi alfejezetekben bemutatott rendszertörténeti kontextusra (Görögország és a hidegháború, Bulgária a szovjet blokkban, Albánia izolációja).

35.4.1 A nemzetközi háttér: Gorbacsov és a kelet-európai hullám

A balkáni hidegháború végének megértéséhez először a szovjet külpolitika fordulatát kell rögzíteni. Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése után fokozatosan feladta a **brezsnyevi doktrínát**, amely a Szovjetuniót feljogosította a szocialista blokk országaiba való katonai beavatkozásra. A **glasznoszty** (nyilvánosság) és **peresztrojka** (átépítés) politikája nemcsak a Szovjetunión belül, hanem a kelet-európai szövetséges országokban is aláásta a párthatalom legitimációját. 1989 folyamán Lengyelországban, Magyarországon, az NDK-ban, Csehszlovákiában és Bulgáriában is megrendültek a kommunista rezsimek; a berlini fal novemberi leomlása pedig jelképesen zárta le a korszakot. A Balkánon ez a hullám sajátos módon hatott: Bulgária, amely a leghűségesebb szovjet szövetségesek közé tartozott, a belső legitimitásválság és a török kisebbség elleni erőszakos kampány miatt különösen gyorsan került az átmenet útjára; Albánia, amely 1961 óta nem volt szovjet szövetséges, és 1978-ban Kínával is megszakította kapcsolatait, teljes elszigeteltségben élt, így ott a külső minták lassabban érvényesültek; Görögország pedig, bár belső politikai válsággal küzdött, nem szembesült rendszerváltó nyomással, mert az 1974-es **metapolitefsi** (a görög demokratikus átmenet) már évtizeddel korábban lezárta a diktatórikus korszakot.

35.4.2 Bulgária: a felülről vezérelt, de alulról is kikényszerített átmenet

Bulgáriában a hidegháború vége szorosan összefonódott a Zsivkov-rendszer belső válságával. Todor Zsivkov (bolg. *Todor Živkov*) 1954 óta irányította a Bolgár Kommunista Pártot (BKP), és 1971-től az Államtanács elnökeként az ország első embere volt. Az 1980-as évek végére a gazdaság stagnált, a külföldi adósság nőtt, és a társadalom egyre kevésbé tűrte a merev ideológiai kontrollt. A legnagyobb belső feszültséget azonban a török kisebbség elleni erőszakos asszimilációs politika, az ún. **reneszánsz folyamat** (bolg. *văzroditelen proces*) okozta. 1984–1985-től a rezsim kampányt indított a török nevek bolgárra változtatására, a török nyelvű oktatás és vallásgyakorlás korlátozására; 1989 tavaszán–nyarán a kampány újabb erőszakhullámba torkollott. A dokumentált tények közé tartozik, hogy 1989 májusában a kelet-bulgáriai régiókban tömegtüntetések zajlottak, és a hatóságok több helyen fegyvert használtak; a halálos áldozatok száma azonban a mai napig vitatott, a bolgár és török források becslései 50 és több száz között mozognak. A tudományos konszenzus szerint legalább 300 000 török etnikumú bolgár állampolgár hagyta el az országot 1989 nyarán Törökország irányába, bár egy részük később visszatért.

Ez a válság aláásta Zsivkov hatalmát, és a szovjet vezetés sem állt ki mellette. 1989. november 10-én a BKP központi bizottságának ülésén leváltották, és helyét a külügyminiszter **Petar Mladenov** vette át. Ez a lépés formailag belső pártpuccs volt, de a hátterében az 1989 őszi kelet-európai események és a moszkvai passzivitás egyaránt állt. Az eseményt a bolgár közbeszédben **változásnak** (bolg. *promyana*) nevezik, ami jól mutatja, hogy kezdetben nem teljes rendszerváltást, hanem a rendszer megreformálását ígérték. Az ellenzéki mozgolódás azonban gyorsan intézményesült: 1989 decemberében megalakult a **Demokratikus Erők Szövetsége** (SDS, bolg. *Săjuz na demokratičnite sili*), amely a fő ellenzéki ernyőszervezetté vált. 1990 januárjában megkezdődtek a **kerekasztal-tárgyalások** a kormánypárt és az ellenzék között, amelyek eredményeként új választójogi törvényt fogadtak el, és 1990 júniusában megtartották az első többpárti parlamenti választásokat. A választáson a kommunista utódpárt, a **Bolgár Szocialista Párt** (BSP) abszolút többséget szerzett, ami azt jelezte, hogy a vidéki lakosság egy része még az átmeneti nehézségektől félve a régi rendszer által felügyelt reformot támogatta. Az SDS és a városi tüntetések nyomására azonban a BSP kormánya fokozatosan tovább engedett: 1990 júliusában Orlin Dimitrov helyett **Zselju Zselev** lett az elnök, 1991 júliusában elfogadták az új alkotmányt, amely szakított a szocialista államberendezkedéssel, és 1991 októberében az SDS megnyerte a parlamenti választásokat.

A bolgár átmenet tehát olyan, felülről indított folyamat volt, amelyet az alulról szerveződő tüntetések és a török kisebbség elleni kampány miatt kialakult nemzetközi elszigetelődés kényszerített ki. A gazdasági reformok azonban lassan haladtak, és az 1990–1991-es években az ipari termelés visszaesett, az infláció megugrott, a munkanélküliség pedig gyorsan nőtt. Az adatok itt is bizonytalanok: a hivatalos bolgár statisztikák 1991-re 15–20%-os inflációt jeleztek, de a független becslések ennél magasabb értékeket is valószínűsítenek. A lényeg az, hogy a bolgár rendszerváltás a politikai pluralizmus megteremtését viszonylag gyorsan elérte, de a gazdasági liberalizáció elhúzódott, és a társadalmi ára magas volt.

35.4.3 Albánia: az izoláció összeomlása és a tömeges kivándorlás

Albániában a hidegháború vége a totális elszigeteltség kényszerű feladását és a kontrollált rendszer hirtelen összeomlását hozta. Enver Hoxha 1985-ös halála után utódja, **Ramiz Alia** (alb. *Ramiz Alia*) megpróbálta fenntartani a **Munkapárt** (PPSH, alb. *Partia e Punës e Shqipërisë*) egyeduralmát, miközben a gazdasági stagnálás, az élelmiszerhiány és a teljes nemzetközi elszigeteltség egyre elviselhetetlenebbé vált. Az életszínvonal az 1980-as évek végén drámai módon romlott; a hivatalos albán statisztikák szerint a nemzeti jövedelem növekedése 1989-ben gyakorlatilag nullára esett, de a független becslések ennél is súlyosabb visszaesést jeleznek. A fiatal generációk egyre nyíltabban szembefordultak a rezsimmel, és 1990 júliusában a tiranai nyugati nagykövetségekre való tömeges betörési hullám (a **nagykövetségi menekülthullám**) jelezte, hogy a rendszer elvesztette az emberek feletti ellenőrzését. A dokumentált tény, hogy több ezer albán állampolgár kért menedéket az olasz, görög, francia és német nagykövetségen, és a diplomaták hetekig nem tudták megoldani a helyzetet. Ez a nyomás kényszerítette ki, hogy Alia 1990 decemberében engedélyezte a többpártrendszert, és 1991 márciusában megtartották az első pluralista választásokat.

Az átmenet azonban nem volt zökkenőmentes. Az 1991. márciusi választásokon a Munkapárt (amely 1991 júniusában **Albán Szocialista Párttá** alakult, PSSh) nyert, de a városi körzetekben és a fiatalok körében a **Demokrata Párt** (PDSH, alb. *Partia Demokratike e Shqipërisë*) erős támogatást kapott. A választási eredmények ugyanakkor vitatottak voltak, mert a vidéki választókerületekben a Munkapárt hivatali gépezete nyíltan befolyásolta a szavazást. A nemzetközi megfigyelők több szabálytalanságot is rögzítettek, ami arra utal, hogy az 1991-es albán választásokat nem lehet teljesen szabadnak tekinteni. Az 1991-es év a gazdasági összeomlás éve volt: az ipari termelés több mint felére esett vissza, a munkanélküliség robbanásszerűen nőtt, és az élelmiszerellátás összeomlott. Az országból 1991 folyamán több tízezren, főként fiatal férfiak, keltek át az Adriai-tengeren Olaszországba, vagy indultak gyalogosan Görögországba. A menekültek pontos száma vitatott: az olasz hatóságok 1991-ben körülbelül 40 000 tengeri menekültet regisztráltak, de a nem regisztrált belépők száma ennél jóval magasabb lehetett. A görög hatóságok pedig több ezer illegális határátlépőt fogtak el, de a tényleges szám itt is bizonytalan.

Az albán átmenet tehát a totális izoláció összeomlásának és a tömeges migrációnak a története. A Szovjetunió összeomlásának közvetlen hatása Albániára csekély volt, mert az ország már évtizedek óta nem volt szovjet szövetséges, és a kölcsönös bizalmatlanság mély volt. Ugyanakkor a kelet-európai kommunista rezsimek bukása elvette az albán vezetés ideológiai támpontjait, és megmutatta, hogy a modell fenntarthatatlan. A belső robbanás így elkerülhetetlenné vált, még ha a közvetlen külföldi beavatkozás nem is játszott szerepet. Az 1991-es év végére Albánia politikai értelemben plurálissá vált, gazdaságilag azonban katasztrofális állapotban volt, és a társadalmi kohézió meggyengült.

35.4.4 Görögország: geopolitikai fordulat rendszerváltás nélkül

Görögország esete alapvetően különbözik a másik két országtól, mivel a hidegháború idején a nyugati szövetségi rendszerhez tartozott, és 1974 óta demokratikus berendezkedésű volt. A görögországi belpolitikát 1989–1991-ben nem rendszerváltó mozgalmak, hanem a hosszú PASOK-kormányzás utáni válság és az **Új Demokrácia** (gör. *Nea Dimokratia*) visszatérése jellemezte. A **PASOK** (Pánhellén Szocialista Mozgalom, gör. *Panellínio Sosialistikó Kínima*) 1981–1989 között állt kormányon, és Andreasz Papandreu vezetésével populista, állami beavatkozásra építő gazdaságpolitikát folytatott. Az 1980-as évek végére a görög gazdaság súlyos egyensúlyi problémákkal küzdött: az államadósság a GDP több mint 100%-ára nőtt, a fizetési mérleg hiánya tartós volt, és a korrupció széleskörűvé vált. 1989-ben a PASOK kormány bukása után rövid életű koalíciós kormányok következtek, mígnem 1990-ben az Új Demokrácia, Konsztantinosz Micotakisz vezetésével, parlamenti többséget szerzett. A belpolitikai fordulat tehát nem volt rendszerváltás, hanem a demokratikus pártrendszer normális váltógazdálkodása.

A hidegháború vége Görögországot elsősorban külpolitikai és biztonsági értelemben érintette. A Szovjetunió összeomlása megszüntette a görög stratégiai gondolkodásban évtizedek óta meghatározó **szovjet fenyegetés** percepcióját, amely különösen a görög–török viszonyban játszott szerepet. Görögország NATO-tagsága ugyan megmaradt, de a szövetség belső hangsúlyai megváltoztak: a kelet–nyugati konfrontáció helyébe a balkáni instabilitás, a közel-keleti válságok és a migráció kérdései léptek. A görög politikai elit számára az 1990-es évek elején a legnagyobb kihívást a szomszédos Jugoszlávia felbomlása és a **macedón névkérdés** (gör. *Makedoniko zitima*) jelentette. Amikor 1991-ben a jugoszláv tagköztársaság, Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét, a görög közvéleményben élénk vita bontakozott ki arról, hogy Athén hogyan viszonyuljon az új államokhoz, különösen ahhoz a tagköztársasághoz, amely 1991. szeptember 8-án függetlenné vált, és felvette a **Macedónia** nevet. Görögország ekkor még nem létező önálló államként kezelte a területet, és a névhasználatot történelmi, kulturális és területi igény szimbólumának tekintette. Ez a vita, amely 1991-ben kezdődött, hosszú távon meghatározta a görög külpolitikát, és csak 2018-ban zárult le a **preszpaí megállapodással** (ezt a későbbi fejezet tárgyalja). A hidegháború vége tehát Görögországot nem belülről rázta meg, hanem a környező régióban hozott létre olyan új államokat és vitákat, amelyekhez a görög politikának viszonyulnia kellett.

35.4.5 A régió új biztonsági helyzete és a Szovjetunió összeomlása

A három ország belső folyamatai mellett a hidegháború vége a Balkán egészén új biztonsági helyzetet teremtett. A Varsói Szerződés 1991 júliusában megszűnt, a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) szintén feloszlott, ami Bulgáriát és Albániát – bár az utóbbi nem volt tag – megfosztotta a korábbi gazdasági és katonai keretektől. A Szovjetunió 1991. decemberi felbomlása után a balkáni államoknak új kapcsolatrendszert kellett kiépíteniük a szovjet utódállamokkal, elsősorban Oroszországgal, Ukrajnával és a függetlenné vált közép-ázsiai köztársaságokkal. A hidegháború biztonsági architektúrája – a tömbök szembenállása – megszűnt, de nem jött létre azonnal új rend: a balkáni államok közötti bilaterális viták, a kisebbségi kérdések és a fegyveres konfliktusok váltak a fő biztonsági kihívásokká.

Ennek legsúlyosabb jele a jugoszláviai válság kirobbanása volt 1991-ben. Szlovénia és Horvátország függetlenségének kikiáltása, majd a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) és a horvát erők közötti fegyveres összecsapások új, etnikai alapú háborúk korát nyitották meg. Ez a konfliktus közvetlenül érintette a három tárgyalt országot: Bulgária – amely maga is jelentős török kisebbséggel rendelkezett – attól tartott, hogy a jugoszláviai példa a saját nemzetiségi feszültségeit is kiélezi; Albánia a koszovói albánok helyzete miatt aggódott, és a menekültáramlások újabb terheket róttak az amúgy is összeomlott gazdaságra; Görögország pedig a macedón névkérdés és a szomszédos

konfliktusok miatt került nehéz diplomáciai helyzetbe. A nemzetközi közösség – az ENSZ, az EK (később EU) és a NATO – csak lassan és kezdetben eredménytelenül reagált, ami azt mutatta, hogy a hidegháború utáni békefenntartó és válságkezelő mechanizmusok még nem alakultak ki.

A három ország számára a hidegháború vége tehát más-más módon vált tapasztalttá. Bulgária a demokratikus átmenet belső terheivel küzdött, miközben a szovjet piac összeomlása mély recesszióba taszította az exportra termelő nehézipart. Albánia a totális elszigeteltségből való kilépés sokkhatását élte át, és a tömeges kivándorlás, az éhínség közeli állapotok, valamint a politikai bizonytalanság évei következtek. Görögország viszonylag stabil belső viszonyok közepette került szembe a szomszédos térség vákuumával, és a macedón névkérdés, valamint a jugoszláviai háborúk miatt kényszerült újragondolni biztonságpolitikáját. A három ország közös tapasztalata volt azonban, hogy a régióban a hidegháború lezárulása nem hozott automatikus békét és jólétet, hanem új típusú, etnikai és állami szuverenitási konfliktusokat szült, amelyek a következő években – és Jugoszlávia esetében a következő évtizedben – meghatározták a Balkán történetét.

35.4.6 Források és bizonytalanságok

A hidegháború vége a Balkánon olyan kortörténeti eseménysor, amelynek forrásbázisa folyamatosan bővül, de egyenlőtlen. A bolgár átmenetről rendelkezésre állnak a BKP és az államtanács iratai, valamint a kerekasztal-tárgyalások jegyzőkönyvei; ezeket részben publikálták, részben a bolgár levéltárban kutathatók. A török kisebbség elleni „reneszánsz folyamat” részletei azonban továbbra is vitatottak, mert az áldozatok száma és a felelősség mértéke emlékezetpolitikai vita tárgya Bulgáriában és Törökországban. A létező statisztikák – például a kivándorlók számáról – politikai célból túl- vagy alábecsültek lehetnek. Az albán átmenet forrásai még problematikusabbak: a Hoxha-korszak iratai részben megsemmisültek, részben zároltak, a tömeges migráció adatai pedig a hatósági regisztráció hiányosságai miatt pontatlanok. Az 1991-es albán gazdasági mutatók (termelés-visszaesés, infláció, munkanélküliség) esetében a hivatalos számok és a nemzetközi becslések között jelentős eltérések vannak. A görög oldalon a hidegháború vége nem hozott rendszerváltó eseményeket, így a források inkább a parlamenti jegyzőkönyvek, diplomáciai iratok és a sajtó; a macedón névkérdés korai szakaszában a görög külügyminisztérium és a nyilvános diskurzus álláspontjait összehasonlító elemzések vannak. A régió egészét illetően a hidegháború végének értelmezése maga is vitatott: a „nyugati győzelem” narratívával szemben többen hangsúlyozzák a belső tényezők – gazdasági kimerülés, társadalmi ellenállás, nemzetiségi mozgósítás – elsődlegességét. A jugoszláviai háborúk kitörése 1991-ben további értelmezési vitákat vet fel, amelyeket a későbbi fejezet tárgyal.

35.4.7 Rövid összefoglaló

- A hidegháború vége a Balkánon 1989–1991 között eltérő forgatókönyvek szerint zajlott: Bulgáriában felülről indított, alulról is kikényszerített rendszerváltás; Albániában a totális izoláció összeomlása és tömeges kivándorlás; Görögországban pedig rendszerváltás nélküli geopolitikai fordulat.
- A szovjet külpolitika változása – Gorbacsov glasznoszty és peresztrojka politikája, a brezsnyevi doktrína feladása – aláásta a kelet-európai kommunista rezsimek legitimációját.
- Bulgáriában a török kisebbség elleni erőszakos asszimilációs kampány („reneszánsz folyamat”) és a gazdasági stagnálás vezetett Zsivkov 1989. novemberi leváltásához; a kerekasztal-tárgyalások után 1990–1991-ben a BSP és az SDS váltakozó győzelmei alakították az átmenetet.
- Albániában a Hoxha-rendszer öröksége, a gazdasági összeomlás és a 1990–1991-es tömeges menekülthullám kényszerítette ki a többpártrendszer bevezetését; az 1991-es választások és a gazdasági káosz a Munkapárt utódpártjának bukását készítették elő.

- Görögország a hidegháború végén belpolitikai váltógazdálkodást élt meg (PASOK bukása, Új Demokrácia visszatérése), miközben a macedón névkérdés és a jugoszláviai válság új külpolitikai kihívásokat teremtett.
- A Szovjetunió 1991. decemberi felbomlása megszüntette a hidegháború biztonsági keretét, de a jugoszláviai háborúk kirobbanása új, etnikai alapú konfliktusok korát nyitotta, amelyek a három tárgyalt országot közvetve is érintették.

35.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a bolgár és az albán átmenet okait, lefolyását és következményeit! Mely belső és külső tényezők magyarázzák az eltérő ütemet és jelleget?
2. Miért jelentett Görögország számára a hidegháború vége elsősorban geopolitikai, nem pedig belpolitikai fordulatot? Mutassa be a macedón névkérdés korai szakaszának görög érvrendszerét!
3. Milyen szerepet játszott a bolgár „reneszánsz folyamat” a Zsivkov-rendszer bukásában, és miért nevezhető ez a kérdés a mai napig emlékezetpolitikai vitának?
4. Értékelje, hogy a Szovjetunió összeomlása milyen hatással volt a Balkán biztonsági helyzetére! Mennyiben jelentett ez folytonosságot vagy törést a korábbi hidegháborús rendhez képest?

V. rész – A jugoszláv háborúktól az EU-integrációig

36 A jugoszláv háborúk

36.1 A háborúk kirobbanása

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (szerbül: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, rövidítve SFRJ) felbomlása nem volt szükségszerű: a 20. század végén több kelet-európai államban is békésen vagy viszonylag kevés erőszakkal zajlott a rendszerváltás. 1991-ben azonban Szlovéniában, majd Horvátországban fegyveres konfliktus tört ki a szövetségi hadsereg, a **Jugoszláv Néphadsereg** (szerbül: Jugoslovenska narodna armija, **JNA**) és a köztársasági erők között. Ez a folyamat a hidegháború végének geopolitikai környezetében, de elsősorban a jugoszláv belső nemzeti és politikai válság következtében zajlott, ahogyan azt az előző alfejezet A hidegháború vége a régióban bemutatta. Az alábbiakban a háborúk kirobbanásának 1991-es szakaszát tárgyaljuk: a szlovén tíznapos háborút, a horvátországi harcok első évét, a JNA szerepét, valamint a nemzetközi közösség reakcióit és az elismerési folyamatot.

36.1.1 A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság felbomlása és a nacionalizmusok

Az 1980-as években a SFRJ gazdasági és politikai válsága mélyült el. Tito 1980-as halála után a föderáció rotációs elnöksége és a köztársasági pártvezetések közötti viták felerősödtek. A legfőbb feszültségforrás a szerbiai politikai vezetés, különösen **Slobodan Milošević** (szerbül: Slobodan Milošević) 1987 utáni felemelkedése volt, aki a szerb nemzeti sérelmeket (különösen Koszovó autonómiájának 1989-es csökkentését) és a föderáció központosítását hirdette. Ezzel szemben a szlovén és horvát kommunista vezetők a piaci reformok és a nagyobb köztársasági autonómia mellett foglaltak állást. Az 1990-es többpárti választásokon Szlovéniában és Horvátországban nacionalista, de demokratikus legitimációt szerző ellenzéki pártok győztek: Szlovéniában a **Szlovén Demokrata Ellenzék** (szlovénül: DEMOS) koalíció, Horvátországban a **Horvát Demokratikus Közösség** (horvátul: Hrvatska demokratska zajednica, **HDZ**) Franjo Tuđman (horvátul: Franjo Tuđman) vezetésével. A horvátországi szerb lakosság körében ezzel párhuzamosan megerősödött az autonómiát követelő **Szerb Demokrata Párt** (szerbül: Srpska demokratska stranka, **SDS**), amelyet Belgrád támogatott.

A JNA ebben a helyzetben nem volt semleges: a tisztikar jelentős része szerb nemzetiségű volt, és a hadsereg vezetése a föderáció egységét, gyakorlatilag a szerb politika céljait támogatta. A JNA a köztársasági területvédelmi erőket (amelyeket a központi irányítás alól próbáltak kivonni) fenyegetésként kezelte. 1991 tavaszán a horvátországi szerbek által lakott területeken (a későbbi **Krajina** néven ismert régióban) fegyveres incidensek robbantak ki, amelyekben a JNA már beavatkozott. A szlovén és horvát vezetés 1991. június 25-én kikiáltotta a függetlenséget, miután a szövetségi tárgyalások kudarcot vallottak. A JNA ezt a szövetségi alkotmány semmibevételének tekintette, és katonai akciót indított, először Szlovéniában.

36.1.2 A szlovén tíznapos háború és a JNA kudarca

Szlovénia függetlenségi nyilatkozatát követően a JNA 1991. június 27-én megindította hadműveletét a köztársaság nemzetközi határátkelőinek és repülőterének ellenőrzésére. A szlovén **Területi Védelem** (szlovénül: Teritorialna obramba, **TO**) és a rendőrség előkészült ellenállást tanúsított: a szlovén erők gerillataktikával, útlezárásokkal és tüzérségi csapásokkal támadták a JNA konvojait. A harcok a szlovéniai határok mentén és néhány város környékén zajlottak, és a JNA katonai túlereje ellenére sem tudta gyorsan megtörni az ellenállást. A JNA veszteségei – a szlovén becslések szerint mintegy 19 szlovén és 44 JNA katona halt meg, a pontos számok bizonytalanok – rávilágítottak a hadsereg felkészületlenségére egy nem konvencionális harcmodorú ellenféllel szemben. Fontos megjegyezni, hogy a JNA hadműveleteit korlátozta a sorozott katonák alacsony harci morálja, a szlovén lakosság többségének ellenséges hozzáállása, és a nemzetközi diplomáciai nyomás is.

A harcok 1991. július 7-én a **brioni megállapodás** (szlovénül: Brionska deklaracija, horvátul: Brijunska deklaracija) aláírásával értek véget, amelyet az Európai Közösség (EK) közvetített. A megállapodás három hónapos moratóriumot rendelt el a függetlenségi nyilatkozatok érvényesítésére, és a JNA kivonult Szlovéniából. Ez a kivonulás gyakorlatilag lehetővé tette Szlovénia tényleges elszakadását, miközben a JNA figyelme Horvátország felé fordult. A szlovén háború a maga rövidsége és viszonylag alacsony áldozatszáma ellenére fordulópont volt: megmutatta, hogy a JNA nem képes erővel fenntartani a föderációt, és bátorította a horvátországi és később boszniai erőszakot.

36.1.3 A horvátországi háború kirobbanása és a JNA eszkalációja

Horvátországban a függetlenségi nyilatkozat után gyorsan nyílt háborúvá szélesedett a konfliktus. A horvátországi szerbek, akiket az SDS és Belgrád támogatott, 1991 tavaszán már kikiáltották a **Szerb Krajina Köztársaságot** (szerbül: Srpska Krajina), amelyet a horvát kormány illegitimnek tekintett. A JNA kezdetben „békefenntartó” szerepet igyekezett felmutatni, de gyakorlatilag a szerb felkelők oldalán avatkozott be. 1991 nyarán és őszén a harcok a horvát–szerb lakosságú területeken, különösen Kelet-Szlavóniában, a Krajinában és Dalmáciában általánossá váltak.

A horvátországi háború egyik legmeghatározóbb eseménye **Vukovár** (horvátul: Vukovar) ostroma volt, amely 1991. augusztus végétől november 18-ig tartott. A JNA és a szerb félkatonai erők heves tüzérségi bombázása és az utcáról utcára zajló harcok után a város elesett. A horvát védők és a civil lakosság közül sokan meghaltak; a város elfoglalása után a szerb erők több mint 200 sebesült horvát katonát és civilt végeztek ki a vukovári kórházból, amit a későbbi hágai háborús bíróság (ICTY) háborús bűnként dokumentált. A pontos áldozatszám vitatott, de a város ostroma és a kórházi mészárlás a horvát nemzeti emlékezet központi traumájává vált.

Ezzel párhuzamosan a JNA 1991. októberétől ostrom alá vette **Dubrovnikot** (olaszul: Ragusa, horvátul: Dubrovnik), amely Horvátország déli, történelmileg fontos kikötővárosa. A város tüzérségi bombázása nagy nemzetközi felháborodást keltett, mivel Dubrovnik az UNESCO világörökség része, és a civil lakosság elleni támadás a háború brutalitását jelezte. A JNA hivatalosan azzal indokolta a támadást, hogy a horvátok katonai állásokat létesítettek a városban; a horvát források ezt tagadták. Az ostrom 1992 tavaszáig tartott, és a város jelentős károkat szenvedett.

A horvátországi háború 1991. évi szakaszában a becslések szerint több tízezer ember halt meg, és több százezren váltak menekültté, illetve belső kitelepítetté. A JNA és a szerb félkatonai erők által elfoglalt területeken a nem szerb lakosság elleni etnikai tisztogatás kezdődött, amelynek során horvátokat és más nem szerbeket űztek el otthonaikból. Horvát erők is követtek el atrocitásokat szerb civilek ellen, bár a konfliktus e szakaszában az erőviszonyok és a felelősség megítélése erősen

vitatott. A háborús bűnök dokumentálása már ekkor megkezdődött, de a szisztematikus jogi eljárások csak a háború után indultak meg.

36.1.4 A JNA belső dilemmái és a szerb irányváltás

A JNA szerepe 1991-ben összetett volt. A hadsereg vezetése kezdetben a föderáció megőrzését tűzte ki célul, és elvileg minden köztársaság ellen fellépett, amely szecesszióra törekedett. Azonban a szlovén kivonulás után a JNA gyakorlatilag Szerbia és a horvátországi szerbek oldalára állt. Az 1991 őszi sorozások csökkentek, a nem szerb köztársaságokból származó katonák tömegesen dezertáltak vagy hazatértek, és a hadsereg egyre inkább szerb nemzeti haderővé vált. A horvátországi harcokban a JNA tüzérségi és páncélos fölénye ellenére sem tudott tartós győzelmet aratni, mert a horvát erők – a szlovén minta alapján – gerillataktikát alkalmaztak, és a nemzetközi közösség fegyverembargója ellenére is jutottak fegyverhez.

A JNA 1992 elején, a Vance-terv és az ENSZ békefenntartás bevezetése után formálisan kivonult Horvátországból, de a horvátországi szerb területeken a fegyveres jelenlétét a „Krajina szerb hadsereg” néven létrehozott, Belgrád által támogatott milíciák vették át. A JNA neve 1992. májusban **Jugoszláv Hadseregre** (szerbül: Vojska Jugoslavije, **VJ**) változott, jelezve, hogy a hadsereg immár a szerbiai és montenegrói állam hadereje, nem pedig a föderációé.

36.1.5 A nemzetközi közösség kezdeti reakciója

A nemzetközi közösség 1991-ben megosztottan és késlekedve reagált a jugoszláv válságra. Az Európai Közösség, amely a hidegháború után Európa biztonsági szerepét próbálta növelni, eleinte a jugoszláv egység megőrzését támogatta, mert tartott a határok megváltoztatásának precedensétől. Az USA, különösen a Bush-kormány idején, szintén az egységes Jugoszlávia mellett foglalt állást, de a figyelme elsősorban a Szovjetunió felbomlására összpontosult. Az EK 1991. júniusban figyelmeztetést adott ki, majd július 7-én a brioni megállapodással elérte a szlovén harcok befagyasztását, de ez nem állította meg a horvátországi háborút.

1991. szeptember 25-én az ENSZ Biztonsági Tanácsa elfogadta a **713. számú határozatot**, amely fegyverembargót rendelt el egész Jugoszláviára. Ez a lépés – bár elvileg a konfliktus elmélyítését próbálta megakadályozni – a gyakorlatban hátrányosan érintette a horvát védőket, mivel a JNA és a szerb erők már jelentős arzenállal rendelkeztek. Az embargó tehát nem akadályozta meg a harcok folytatását, és az egyenlőtlen erőviszonyokat konzerválta.

1991 novemberében az EK létrehozta az ún. **Badinter-bizottságot** (francia alkotmánybíró, Robert Badinter vezetésével), amelynek feladata a jugoszláv utódállamok elismerésének jogi feltételeit volt meghatározni. A bizottság 1991 decemberi véleményeiben megállapította, hogy a SFRJ a felbomlás állapotában van, és a köztársaságok jogutódok lehetnek. Ugyanakkor Horvátország esetében kifogásolta a szerb kisebbség jogainak alkotmányos biztosítását, amit a horvát kormány később részben orvosolt.

A legnagyobb hatású nemzetközi lépés **Németország** gyors elismerési politikája volt. A német kormány, amely belső nyomás alatt állt, 1991. december 23-án egyoldalúan elismerte Szlovéniát és Horvátországot. Németország hivatalosan azzal érvelt, hogy a horvátországi szerb erők és a JNA agressziója ellenére a tagköztársaságoknak joguk van az önrendelkezésre. Ez a lépés megosztotta az EK-t: Franciaország és az Egyesült Királyság attól tartott, hogy a gyors elismerés tovább szítja a konfliktust. Végül az EK 1992. január 15-én közösen elismerte mindkét köztársaságot, miután a horvát kormány elfogadta a kisebbségi jogokra vonatkozó követeléseket. A nemzetközi elismerés időzítése és következményei azóta is vitatott kérdés: a német támogatói szerint a lépés elismerte

a realitást és a JNA agresszióját, míg a kritikusok szerint hozzájárult a háború eszkalációjához, különösen azért, mert a horvátországi szerb területek lakói fenyegetésként értelmezték.

Az ENSZ 1992 elején lépett a békefenntartás felé: a **Vance-terv** (amerikai diplomata Cyrus Vance nevéhez fűződően) tűzszünetet és az ENSZ védett övezetek felállítását javasolta a horvátországi szerb területeken. A tervet 1992 februárjában a BT 743. számú határozata jóváhagyta, és létrehozták az **UNPROFOR** (United Nations Protection Force) békefenntartó erőt. Az UNPROFOR feladata a tűzszünet ellenőrzése és a védett övezetek demilitarizálása volt, de a gyakorlatban tehetetlennek bizonyult a folyamatos etnikai tisztogatásokkal szemben. A fegyverszünet a horvátországi frontokon 1992 elején nagyrészt életbe lépett, de a konfliktus ekkor már átterjedt Bosznia-Hercegovinára.

36.1.6 A háborúk jellege és értelmezési viták

Az 1991-es harcok jellegének megítélése a történetírásban és az emlékezetpolitikában erősen vitatott. A horvát és szlovén hivatalos narratíva a **nagy-szerb agresszió** (szerbül: Velikosrpska agresija) fogalmát használja: eszerint a JNA és a szerb vezetés katonai támadást indított a demokratikusan megválasztott kormányok ellen, és a cél a szerbek által lakott területek elcsatolása volt. A szerb és a nemzetközi kritikai diskurzus egy része viszont **polgárháborúként** értelmezi az eseményeket, hangsúlyozva a horvátországi szerb kisebbség valós vagy vélt sérelmeit, valamint a horvát nacionalista politika diszkriminatív intézkedéseit (például az 1990-es alkotmányból kikerült a szerbek államalkotó státusza). A tudományos konszenzus e két szélsőség között helyezkedik el: a konfliktus egyszerre volt belső polgárháború és a JNA, majd Szerbia által támogatott külső beavatkozás. Az ICTY későbbi ítéletei számos JNA-tiszt és szerb politikai vezető felelősségét állapították meg, de horvát elkövetőket is elítéltek. A háborúk „jugoszláv háború” elnevezése is vitatott, mert a harcok nem általában a jugoszláv népek, hanem elsősorban a szerb és horvát (később bosnyák) felek között zajlottak.

Az 1991-es háborúk humanitárius következményei súlyosak voltak. A becslések szerint 1991 végéig több mint félmillió ember vált lakóhelyét elhagyni kényszerülté Horvátországban, és továbbiak menekültek Szlovéniából, illetve a későbbi harcok elől. A Vukovár-ostrom és a dubrovniki bombázás a nemzetközi közvéleményt megrázta, és a „balkáni háborúk” képét a 90-es évek médiája tartósan meghatározta. A menekültáradat a szomszédos országokat (különösen Németországot és Ausztriát) is érintette, és hozzájárult az európai biztonságpolitika átalakulásához.

36.1.7 Források és bizonytalanságok

Az 1991-es események rekonstruálásához rendelkezésre állnak a szövetségi és köztársasági kormányok határozatai, a JNA belső utasításai, az ENSZ és az EK dokumentumai, a Badinter-bizottság véleményei, valamint a helyi és nemzetközi sajtó tudósításai. Különösen értékesek a későbbi hágai bíróság (ICTY) eljárásai során nyilvánosságra került katonai iratok és a túlélők vallomásai. Ugyanakkor a konfliktus résztvevőinek visszaemlékezései gyakran elfogultak, a hivatalos statisztikák hiányosak, és a harci események leírása a szemben álló felek narratíváiban eltér.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatok számát érinti. A szlovén háború halottainak száma viszonylag jól dokumentált (kevesebb mint száz), de a horvátországi 1991. évi harcok áldozataira a becslések széles skálán mozognak. A horvát hivatalos adatok szerint az 1991-es évben több mint tízezer horvát halt meg, a szerb források ugyanezen időszakra más összeállításokat közölnek. A Vukovárnál elkövetett mészárlás áldozatainak pontos száma (a leggyakrabban hivatkozott 200–264 fő) továbbra is vitatott, mivel a tömegsírok feltárása és az azonosítás hosszú folyamat volt. Hasonlóképpen vitatott a JNA szlovéniai hadműveletének szándéka: egyes elemzők szerint a

JNA csak a határok biztosítására törekedett, mások szerint már a szlovén vezetés letartóztatása és a függetlenség katonai megtörése volt a cél.

A nemzetközi elismerés megítélése is tudományos vita tárgya. Nincs consensus abban, hogy Németország egyoldalú lépése (1991. december 23.) mennyiben gyorsította a horvátországi harcok végét, vagy éppen ellenkezőleg, hozzájárult a boszniai háború kirobbanásához. A Badinter-bizottság jogi érvelése ugyan megalapozott, de a politikai döntések nem mindig követték a jogi ajánlásokat. Az emlékezetpolitikai viták a mai napig meghatározzák a háborúk megnevezését, a hősök és az áldozatok emlékezetét, és a jugoszláv utódállamok történetírását.

36.1.8 Rövid összefoglaló

- A SFRJ felbomlását a gazdasági válság, a nacionalista politikai mobilizáció és a szövetségi intézmények (különösen a JNA) szerb irányba tolódása váltotta ki.
- Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-én kikiáltotta függetlenségét; a tíznapos szlovén háború a JNA kudarcával és Szlovénia tényleges elszakadásával zárult a brioni megállapodás nyomán.
- Horvátországban a JNA és a horvátországi szerb felkelők támadása nyílt háborúvá szélesedett: Vukovár ostroma és Dubrovnik bombázása a konfliktus brutalitását mutatta.
- A JNA gyakorlatilag Szerbia haderejévé vált, és a horvátországi szerb területeken a későbbi etnikai tisztogatásokhoz is köze volt.
- A nemzetközi közösség kezdetben a jugoszláv egységet támogatta, de a fegyverembargó és a diplomáciai tétovázás nem állította meg a harcokat.
- Németország 1991. december 23-án egyoldalúan elismerte a két köztársaságot, amit az EK 1992. január 15-én közösen követett; az elismerés időzítése és hatása vitatott.
- A háborúk jellege egyszerre polgárháború és külső beavatkozás; a felelősség megítélése az ICTY későbbi ítéleteiben és a nemzeti narratívákban eltér.
- Az 1991-es harcok több ezer halottat és több százezer menekültet eredményeztek, és előkészítették a boszniai háború kirobbanását.

36.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és nemzetközi tényezők magyarázhatják, hogy a szlovén függetlenségi kísérlet viszonylag rövid háborúval járt, míg Horvátországban évekig tartó konfliktus tört ki?
2. Hogyan változott a Jugoszláv Néphadsereg szerepe 1991 folyamán, és milyen érvek szólnak amellett, hogy a JNA nem volt semleges békefenntartó?
3. Milyen jogi és politikai megfontolások álltak a Badinter-bizottság és a nemzetközi elismerés mögött? Miért vitatott Németország egyoldalú elismerése?
4. Milyen módon mutatja be a Vukovár-ostrom és a dubrovniki bombázás a háború civilekkel szembeni következményeit? Miért váltak ezek az események a horvát nemzeti emlékezet központi traumáivá?
5. Miért nehéz pontosan megmondani az 1991-es harcok áldozatainak számát, és hogyan befolyásolja ez a háborúk jellegének megítélését?

36.2 Bosznia-Hercegovina háborúja

A Bosznia-Hercegovinai háború (1992–1995) a jugoszláv felbomlás leghosszabb, legtöbb civil áldozatot követelő és leginkább emlékezetpolitikailag terhelt fegyveres konfliktusa volt. Az előző alfejezetben tárgyalt szlovéniai és horvátországi háborúk után a boszniai háború azért vált a

régió történetének sűrűsödési pontjává, mert itt találkozott a területi szétdarabolás logikája, a **etnikai tisztogatás** (bosnyák/horvát/szerb: *etničko čišćenje*) gyakorlata és a nemzetközi beavatkozás korlátozott, kudarcokkal terhelt formája. A háború során a mai Bosznia-Hercegovina területe – amely az 1991-es népszámlálás szerint a legegyértelműbben vegyes etnikai összetételű jugoszláv tagköztársaság volt – vált a szerb, a horvát és a bosnyák politikai elitek egymással versengő államépítő projektjeinek ütközőzónájává. Ezt a háborút nem lehet kizárólag „ősi etnikai gyűlöletként" leírni; a modern kori konfliktus gyökerei a politikai elitek hatalmi stratégiáiban, a milíciák és a hadseregek mozgósításában, valamint a nemzetközi közösség következetlen politikájában keresendők. Az alábbiakban a háború időrendi és tematikus áttekintését adjuk: a harcok kirobbanásától a daytoni békeszerződésig, különös tekintettel Szarajevó ostromára, a Srebrenica elleni népirtásra és a béke szerkezetére.

36.2.1 A háború kirobbanása és a nemzetközi elismerés (1992)

Bosznia-Hercegovina 1992 tavaszán két, egymással összefüggő folyamat metszéspontjában lépett a háborúba. Egyrészt a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) és a szerb irreguláris erők 1991 végére Horvátországban már kialakították azt a hadviselési mintát, amelyben a területi ellenőrzés megszerzése együtt járt a nem kívánt lakosság elűzésével vagy megsemmisítésével. Másrészt Bosznia-Hercegovina állami státusza még nyitott kérdés volt: a köztársaság 1992. február 29. és március 1. között tartott függetlenségi népszavazást, amelyet a boszniai szerb politikai vezetés, a **Szerb Demokrata Párt** (SDS; szerb: *Srpska demokratska stranka*) bojkottált. A referendumon a résztvevők többsége a függetlenség mellett szavazott, de a részvételi arány és a szavazás pontossága körüli viták azonnal a politikai legitimáció eszközévé váltak. Az Európai Közösség 1992. április 6-án ismerte el Bosznia-Hercegovinát; ezt követte az Egyesült Államok elismerése. Két nappal korábban, április 4-én a boszniai szerb erők megkezdték a szarajevói ostromzár kialakítását.

A háború első hónapjaiban a hadviselő felek a következőképpen írhatók le, de hangsúlyozzuk, hogy a frontvonalak nem fedték le teljesen az etnikai határokat, és minden oldalon éltek olyan civilek, akik ellenezték a harcot. A **boszniai szerb hadsereg** (VRS; szerb: *Vojska Republike Srpske*) a volt JNA boszniai állományából, helyi rendőri erőkből és önkéntes félkatonai csoportokból szerveződött, és Ratko Mladić tábornok parancsnoksága alatt a boszniai szerbek által kikiáltott **Republika Srpska** (szerb: *Republika Srpska*) területi igényeit szolgálta. A **Horvát Védelmi Tanács** (HVO; horvát: *Hrvatsko vijeće obrane*) a boszniai horvátok fegyveres ereje volt, és szoros kapcsolatot tartott a zágrábi horvát vezetéssel. A **Bosznia-Hercegovinai Köztársaság hadserege** (ARBiH; bosnyák: *Armija Republike Bosne i Hercegovine*) formailag a szarajevói kormány alá tartozott, de gyakorlatilag túlnyomórészt bosnyák (muszlim) katonákból állt, és több, egymással is rivalizáló parancsnoki struktúrával rendelkezett. Ez a hárompólusú katonai szerkezet nem egy „mindenki mindenki ellen" háborút jelentett, hanem időben változó szövetségeket: 1992–1993 folyamán a HVO és az ARBiH több fronton együtt harcolt a VRS ellen, majd 1993–1994-ben egymás ellen fordultak a közép-boszniai és a hercegovinai területeken.

A hadviselés jellegét a területi homogenizálás logikája határozta meg. Mivel Bosznia-Hercegovina etnikai térképe rendkívül mozaikos volt – a bosnyákok, szerbek és horvátok településterületei egymásba fonódtak, a városokban és a Drina menti völgyekben gyakori volt a vegyes lakosság –, a politikai célként kitűzött „tiszta" nemzeti területek létrehozása csakis a lakosság erőszakos eltávolításával volt elérhető. Ez a gyakorlat a háború első évében az ország keleti és északnyugati részein érte el a legnagyobb intenzitást: a Drina menti városokban (Zvornik, Foča, Višegrad) a boszniai szerb erők és félkatonai csoportok szisztematikusan gyilkoltak meg bosnyák civileket, erőszakoltak meg nőket, és kényszerítették a túlélőket a terület elhagyására. Ugyanezt a mintát kisebb léptékben a horvát erők is alkalmazták a hercegovinai és közép-boszniai bosnyák lakossággal szemben, valamint a bosnyák erők egyes egységei szerb és horvát civilekkel szemben.

A „etnikai tisztogatás” kifejezés nem jogi, hanem leíró kategória; a nemzetközi büntetőjog az ilyen cselekményeket – ha azok egy csoport teljes vagy részleges megsemmisítésére irányulnak – **népirtásnak** (bosnyák: *genocid*) vagy **emberiesség elleni bűncselekménynek** minősítheti.

36.2.2 Szarajevó ostroma (1992–1995)

A háború legismertebb és leghosszabb városi ostroma **Szarajevó** (bosnyák: *Sarajevo*) ellen irányult. A város földrajzi helyzete kulcsszerepet játszott: a Miljacka folyó völgyében, környező hegyekkel (Trebević, Igman, Bjelašnica) körülzárt medencében fekszik, így a környező magaslatok birtoklása lehetővé tette a tüzérségi és mesterlövész-tűz ellenőrzését a teljes városi terület felett. 1992 tavaszától a VRS egységei a várost övező hegyeken foglaltak állást, és megkezdték a bevezető utak, a víz-, gáz- és villamosenergia-ellátás elvágását. A város védelmét az ARBiH és a helyi területvédelmi erők szervezték, de az ostromlott lakosság – a háború előtti mintegy félmilliós városból a becslések szerint 300–400 ezer ember maradt – hónapokon át tüzérségi támadásoknak, mesterlövészeknek és élelmiszerhiánynak volt kitéve.

A szarajevói ostrom alatt több olyan esemény bizonyult meghatározónak, amely a nemzetközi beavatkozás korlátait mutatta. 1992. május 27-én a VRS tüzérségi támadása a város központjában lévő Markale piac közelében több tucat civilt ölt meg; a támadásért a felelősséget a boszniai szerb erők és a bosnyák kormány kölcsönösen egymásra hárította, és a nemzetközi közösség akkor nem tudta egyértelműen megállapítani a felelőst. A **UNPROFOR** (az ENSZ Védelmi Erői) 1992-től humanitárius segélyszállítmányok célba juttatására és a repülőtér biztosítására kapott mandátumot, de nem rendelkezett katonai erővel a civil lakosság védelmére. Az 1994. február 5-i második Markale-piaci mészárlás – amelyben több mint 60 civil halt meg – után a NATO ultimátumot intézett a boszniai szerb erőkhöz, és ennek hatására a nehézfegyverek egy részét visszavonták a város környékéről. Az ostrom egészen 1995 őszéig tartott, és a háború végéig becslések szerint több mint 10 ezer szarajevói lakos halt meg, többségük civil. A pontos áldozati szám a mai napig vitatott, mivel a háború utáni adatgyűjtés nem volt egységes, és a város környéki települések áldozatait gyakran külön kezelték.

A szarajevói ostrom nem egyszerűen katonai művelet volt, hanem a polgári lakosság elleni erőszak szimbólumává vált. Az ostromlott város lakói közé tartoztak bosnyákok, szerbek, horvátok és mások; a háború előtti szarajevói társadalom etnikailag és vallásilag kevert volt, és a város kulturális intézményei (a keleti és a nyugati városrész közötti átmenet, a szomszédos mecsetek, zsinagógák és templomok) éppen ezt a sokféleséget testesítették meg. A háború alatt ez a sokféleség fokozatosan erodálódott, de a város nem vált etnikailag homogénné. A nemzetközi média és a Szarajevóban működő újságírók dokumentálták a civil lakosság szenvedését, ami jelentős szerepet játszott abban, hogy a nyugati közvélemény a háborút a polgári lakosság elleni agresszióként értelmezze, bár ez a kép – mint látni fogjuk – nem terjedt ki egyenletesen a háború minden helyszínére.

36.2.3 A „etnikai tisztogatás” és a fogolytáborok (1992–1993)

A Bosznia-Hercegovina elleni háború legsúlyosabb emberi jogi következménye a polgári lakosság tömeges elűzése, meggyilkolása és a nemzetközi büntetőjogban később **népirtásként** minősített cselekmények elkövetése volt. A boszniai szerb erők 1992 tavaszán és nyarán Kelet-Boszniában és a Boszniai Krajinában (Prijedor, Sanski Most, Ključ térsége) koncentrációs táborokat hoztak létre, amelyekbe bosnyák és horvát civileket zártak. A legismertebb táborok – **Omarska**, **Trnopolje** és **Keraterm** – a Prijedor melletti bányászati és mezőgazdasági létesítményekből lettek fogolytáborokká. A Nemzetközi Vöröskereszt és a nyugati újságírók 1992 augusztusában dokumentálták az éhező foglyokról készült felvételeket, amelyek a nyugati közvélemény számára

a második világháború koncentrációs táboraira emlékeztettek. A táborokban szisztematikus kínzás, nemi erőszak és gyilkosság folyt. A **Nemzetközi Törvényszék a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűncselekmények kivizsgálására** (ICTY; angol: *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*) később több tábor parancsnokát ítélte el emberiesség elleni bűncselekményekért, és a prijedori régióban elkövetett cselekmények egy részét – a Srebrenicával együtt – a boszniai szerb politikai és katonai vezetés népirtó szándékának részeként értékelte. Ez a jogi minősítés azonban nem jelenti azt, hogy a régió összes atrocitása jogerősen „népirtásnak" minősülne; az ICTY az 1992-es prijedori eseményekben a népirtás szándékát az ítéletek egy részében megállapította, másokban azonban nem.

A horvát erők által elkövetett erőszak a **Lašva-völgyi** hadműveletben (1993. április) érte el a legnagyobb intenzitást. A HVO egységei a közép-boszniai Vitez, Travnik és Busovača térségében bosnyák civileket támadtak, falvakat égettek fel, és több száz embert öltek meg. Az ICTY a horvát katonai és politikai vezetők ellen indított eljárásokban megállapította a polgári lakosság elleni szándékos támadást és az emberiesség elleni bűncselekményeket. A bosnyák erők oldalán is történtek háborús bűnök: a **Stupni Do** melletti támadás (1995. október) során boszniai kormánykatonák több mint 30 horvát civilt öltek meg, és az ARBiH egyes parancsnokai ellen is indultak ICTY-eljárások.

A háború alatt elkövetett szexuális erőszak – különösen a boszniai szerb erők által szervezett, nők és lányok elleni tömeges nemi erőszak, amelyet a fogolytáborokban és a megszállt településeken követtek el – a konfliktus egyik legsúlyosabb és legnehezebben dokumentálható következménye. A nők elleni erőszakot a hadviselő felek egyes egységei tudatosan használták a közösség megalázására és a terület elhagyásának kikényszerítésére. Az áldozatok számának becslései rendkívül széles sávban mozognak (a leggyakrabban idézett becslések 20 ezer és 50 ezer közötti nőt említenek), és a pontos adatot a háború utáni stigmatizáció, az áldozatok hallgatása és a kutatások módszertani nehézségei miatt nem lehet megbízhatóan meghatározni. Az ICTY 2001-ben hozott ítélete a fogságban tartott nők elleni szisztematikus nemi erőszakot **emberiesség elleni bűncselekménynek** minősítette, és ezzel jogi precedenst teremtett.

36.2.4 A horvát–bosnyák háború és a washingtoni megállapodás (1993–1994)

A háború második évében a korábbi horvát–bosnyák szövetség összeomlott, és a konfliktus hárompólusúvá vált. Ennek hátterében a területi igények ütközése állt: a horvát vezetés – Franjo Tuđman elnök irányításával – a horvát többségűnek vélt hercegovinai és közép-boszniai területeket akarta a horvát államhoz csatolni, vagy azokból egy külön horvát entitást létrehozni. A bosnyák kormány ezzel szemben egységes, központosított államot akart. 1993 tavaszától a HVO és az ARBiH közötti harcok különösen Hercegovina nyugati részén, Mostar városában és Közép-Boszniában váltak intenzívvé. **Mostar** (bosnyák/horvát: *Mostar*) városa a Neretva folyó két partján fekszik; a háború előtt a keleti oldal túlnyomórészt bosnyák, a nyugati oldal horvát többségű volt. A HVO 1993. november 9-én lerombolta a város 16. századi oszmán kori **Stari Most** (bosnyák: *Stari most*, „Régi híd") hídját, amely a város egyik legismertebb jelképe volt. A híd megsemmisítése nem katonai szempontból volt jelentős, hanem a közös kulturális örökség elleni támadásként értelmeződött, és a nemzetközi közvélemény figyelmét a boszniai háború kulturális pusztítására irányította.

A horvát–bosnyák háborút 1994 márciusában a **Washingtoni megállapodás** zárta le, amelyet az Egyesült Államok közvetítésével írtak alá. A megállapodás létrehozta a **Bosznia-hercegovinai Föderációt** (bosnyák/horvát: *Federacija Bosne i Hercegovine*), amely a bosnyák és a horvát erők által ellenőrzött területeket egy föderatív entitásba szervezte. Ez a lépés nem oldotta meg a háborút, de megszüntette a horvát–bosnyák frontvonalat, lehetővé tette a közös katonai műveleteket a boszniai szerb erők ellen, és később a daytoni béke egyik alapelemévé vált.

36.2.5 Srebrenica (1995)

A **Srebrenica** (bosnyák: *Srebrenica*) elleni támadás a háború leginkább dokumentált és leginkább vitatott eseménye, amelynek jogi minősítése a mai napig emlékezetpolitikai feszültségek forrása. Srebrenica a kelet-boszniai Drina völgyében fekvő kisváros, amelyet az ENSZ 1993. április 16-i határozatával **„biztonságos övezetté"** (angol: *safe area*) nyilvánított, miután a boszniai szerb erők korábban elfoglalták a környező területeket, és a várost menekültek tízezrei árasztották el. A biztonságos övezet védelmét az ENSZ békefenntartói, elsősorban holland katonák látták el, de mandátumuk nem tette lehetővé a fegyveres ellenállást; a város védelmét a gyengén felfegyverzett ARBiH 28. hegyi dandárja próbálta megszervezni.

1995. július elején a VRS – Ratko Mladić parancsnoksága alatt – támadást indított a biztonságos övezet ellen. A holland békefenntartók nem tudták megakadályozni a város elfoglalását, és a NATO légi támogatására irányuló kérések többszöri elutasítás vagy késlekedés után érkeztek. Július 11-én a város elesett. A férfi lakosság nagy része – becslések szerint 10–15 ezer férfi és fiú – megpróbált a hegyeken át a boszniai kormányerők által ellenőrzött területre menekülni, míg a nőket, gyermekeket és időseket a boszniai szerb erők buszokkal a bosnyák többségű területekre szállították. A menekülő férfiakat a VRS és a félkatonai egységek a környező hegyekben és raktárakban fogták el, majd július 13–17. között szisztematikusan kivégezték őket. A holttesteket tömegsírokba temették, majd a nyomok eltüntetése érdekében több sírt exhumáltak és a testeket másodlagos sírokba helyezték át.

A **Srebrenica elleni támadás** során a Nemzetközi Vöröskereszt és a bosnyák kormány adatai szerint több mint 8 ezer bosnyák férfit és fiút gyilkoltak meg. Az áldozatok azonosítása a mai napig folyik; a DNS-alapú azonosítás módszere 2001 óta lehetővé tette több ezer áldozat nevesítését, de a teljes számot a kutatók a megtalált csontmaradványok és a túlélők beszámolói alapján 8 000 és 8 500 közé teszik. Az ICTY és a **Nemzetközi Bíróság** (ICJ; angol: *International Court of Justice*) ítéletei a Srebrenicában elkövetett cselekményeket **népirtásnak** minősítették, mert a bíróságok megállapították, hogy a boszniai szerb erőknek szándékukban állt a bosnyák közösség férfi tagjainak elpusztítása, és ezzel a boszniai muszlimok – mint védett csoport – részleges megsemmisítésére törekedtek. Az ICJ 2007-es ítélete azt is kimondta, hogy Szerbia mint állam nem követte el és nem ösztönözte a népirtást, de megsértette a népirtás megelőzésére és megbüntetésére vonatkozó kötelezettségét, mert nem tett meg minden tőle telhetőt a Srebrenica elleni támadás megakadályozására.

A Srebrenica körüli emlékezetpolitikai vita nem a tényekben – a tömeges kivégzések megtörténtében –, hanem azok értelmezésében és a megemlékezés politikájában van. A bosnyák közösség és a nemzetközi büntetőbíróságok a történteket **népirtásként** írják le; a boszniai szerb politikai elitek egy része és a szerbiai nacionalista diskurzus elismeri a súlyos bűncselekményeket, de vitatja a „népirtás" minősítést vagy annak kiterjedését. A 2021-ben elfogadott ENSZ-közgyűlési határozat a július 11-ét a Srebrenica elleni népirtás áldozatainak nemzetközi emléknapjává nyilvánította, de a határozat ellen Szerbia és a boszniai szerb vezetés tiltakozott. A történészi munkában ezért különbséget kell tenni a jogi minősítés (népirtás, az ICTY és az ICJ ítéletei alapján) és az emlékezetpolitikai vita (a minősítés elismerése vagy tagadása) között.

36.2.6 A háború vége és a daytoni békeszerződés (1995)

1995 nyarán és őszén a katonai helyzet megváltozott. A horvát hadsereg (HV) és a HVO közös hadművelete **Vihar** (horvát: *Oluja*) néven augusztusban felszámolta a horvátországi Krajina szerb többségű területét, és a boszniai szerb erők ellen is támadást indított Nyugat-Boszniában. Ezzel párhuzamosan a NATO – a Markale-piaci mészárlás és a Srebrenica után – **Deliberate Force** („Megfontolt Erő") hadművelet néven 1995. augusztus 30. és szeptember

14. között légi csapásokat mért a boszniai szerb katonai infrastruktúrára. A légi hadjáratot a boszniai kormányerők és a horvát erők szárazföldi offenzívái kísérték, amelyek a VRS által ellenőrzött terület mintegy felét visszafoglalták. A frontvonalak gyors változása, a Srebrenica utáni nemzetközi felháborodás és az amerikai diplomáciai nyomás megteremtette a feltételeit a tárgyalásos rendezésnek.

A **Daytoni békeszerződést** (bosnyák/horvát/szerb: *Daytonski mirovni sporazum*) 1995 novemberében az Egyesült Államok Ohio államában található Daytonban tárgyalták, és 1995. december 14-én írták alá Párizsban. A szerződés nem egységes békeokmány, hanem egy általános keretegyezmény és 11 melléklet, amelyek a katonai, politikai, alkotmányos, menekültügyi és emberi jogi kérdéseket szabályozták. A szerződés Bosznia-Hercegovinát nemzetközileg elismert államként hagyta meg, de két **entitásra** osztotta: a **Bosznia-hercegovinai Föderációra** (a terület mintegy 51%-a, túlnyomórészt bosnyák és horvát lakossággal) és a **Republika Srpskaira** (a terület mintegy 49%-a, túlnyomórészt szerb lakossággal). Az entitások széles körű önállóságot kaptak, miközben a központi kormányzat – a **Miniszterek Tanácsa**, a **Parlamenti Közgyűlés** és a háromtagú **Elnökség** – korlátozott hatáskörökkel rendelkezett. A békeszerződés létrehozott egy nemzetközi katonai erőt (**IFOR**, később **SFOR**, majd **EUFOR**), és egy nemzetközi főmegbízottat (**OHR**; angol: *Office of the High Representative*), aki a polgári végrehajtás felügyeletéért felelt.

A daytoni béke értékelése a történetírásban kettős. Egyrészt a szerződés véget vetett a háborúnak, és egyetlen tárgyalóasztalhoz ültette a három hadviselő felet; a dokumentum azóta is a boszniai állam jogi alapja. Másrészt a béke olyan államszerkezetet hozott létre, amely intézményesítette a háború etnikai homogenizálásának eredményeit: az entitások határai nagyrészt a frontvonalakat tükrözték, és a menekültek visszatérése a szerződésben rögzített jog ellenére lassan és részlegesen valósult meg. A daytoni struktúra a háború után is fenntartotta az etnikai elitek hatalmát, és a nemzetközi közösség túlzottan is a helyi politikai szereplők konszenzusára támaszkodott. Ezt a feszültséget a későbbi fejezetekben, különösen a posztjugoszláv átmenet és a 21. századi politikai válságok tárgyalásakor kell részletesen megvizsgálni.

36.2.7 Források és bizonytalanságok

A Bosznia-Hercegovinai háború forrásbázisa rendkívül gazdag, de egyenetlen. Elsődleges források: az ICTY és az ICJ ítéletei, a bírósági eljárások során bemutatott dokumentumok (katonai parancsok, hírközlési leiratok, térképek), az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai, a UNPROFOR és a nemzetközi szervezetek jelentései, valamint a túlélők visszaemlékezései és a helyi sajtó. A bírósági eljárások óriási mennyiségű bizonyítékot tettek hozzáférhetővé, de ezek a források a vádlottak és az áldozatok szempontjából sem semlegesek: a jogi eljárás logikája válogat a bizonyítékok között, és nem fedi le a háború minden aspektusát. A túlélői elbeszélések pótolhatatlanok a civil tapasztalatok rekonstruálásához, de az emlékezet torzíthat, és a háború utáni politikai környezet befolyásolja az elbeszélés módját. A demográfiai adatok – az 1991-es népszámlálás, a háború alatti menekültszámok, a halottak összesítése – becsléseken alapulnak, és a számok vitatottak. A háború teljes halotti áldozatainak száma a leggyakrabban idézett becslések szerint 100 ezer körüli, de a kutatások 95 ezer és 110 ezer közötti intervallumot adnak meg, és a módszertani eltérések (a harcosok és civilek, a különböző okokból elhunytak besorolása) miatt nincs egyetlen hivatalos adat. A nők elleni erőszak, a kényszermigráció és a gazdasági károk becslései még bizonytalanabbak.

A történetírásban konszenzus van abban, hogy a háború nem „ősi etnikai gyűlöletből” robbant ki, hanem a politikai elitek által irányított, a területi homogenizálásra irányuló erőszak volt, amelyet a nemzetközi közösség késlekedő és ellentmondásos beavatkozása kísért. Viták vannak azonban a háború jellegéről: egyes értelmezések a szerb állam és a boszniai szerb erők agresszióját

hangsúlyozzák, mások a polgárháborús logikát emelik ki, megint mások a nemzetközi közösség felelősségét elemzik. Ugyancsak vitatott, hogy a horvát és a bosnyák erők által elkövetett bűncselekmények mennyiben hasonlíthatók össze a boszniai szerb erők által elkövetett tömeges atrocitásokkal, anélkül hogy ez a párhuzam a felelősség relativizálásához vezetne. A Srebrenica minősítése – mint fentebb láttuk – jogi értelemben eldöntött, de emlékezetpolitikai vitákban továbbra is napirenden van. A daytoni béke értékelése szintén megosztja a kutatókat: voltaképpen sikeres béke volt-e, amely megállította a vérontást, vagy olyan kompromisszum, amely intézményesítette a háború etnikai eredményeit?

36.2.8 Rövid összefoglaló

- Bosznia-Hercegovina háborúja 1992 tavaszán, a függetlenségi népszavazás körüli vita és a nemzetközi elismerés nyomán robbant ki; a három hadviselő fél (VRS, HVO, ARBiH) területi homogenizálásra törekedett.
- A „etnikai tisztogatás” gyakorlata – civilek tömeges elűzése, meggyilkolása és fogolytáborokba zárása – a háború első évében Kelet-Boszniában és a Boszniai Krajinában volt a legintenzívebb; az ICTY ezek egy részét emberiesség elleni bűncselekménynek, a Srebrenica eseményeit pedig népirtásnak minősítette.
- Szarajevó ostroma (1992–1995) a modern kori hadviselés egyik leghosszabb városi ostroma volt, amely a civil lakosság elleni szisztematikus erőszakot és a nemzetközi beavatkozás korlátait szimbolizálta.
- 1993–1994-ben a horvát–bosnyák háború hárompólusúvá tette a konfliktust; a Washingtoni megállapodás létrehozta a Bosznia-hercegovinai Föderációt.
- Srebrenica 1995. júliusi eleste után a boszniai szerb erők több mint 8 ezer bosnyák férfit és fiút gyilkoltak meg; ezt az ICTY és az ICJ egyaránt népirtásnak minősítette, de a minősítés emlékezetpolitikai vita tárgya.
- A daytoni békeszerződés (1995) véget vetett a háborúnak, de két entitásra osztotta az országot, és intézményesítette a háború etnikai homogenizálását.
- A háború teljes halotti áldozatainak száma becslések szerint 95–110 ezer közötti; a pontos szám vitatott, a nők elleni erőszak és a kényszermigráció adatai még bizonytalanabbak.

36.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbség van a „etnikai tisztogatás” leíró kategóriája és a „népirtás” nemzetközi jogi minősítése között, és hogyan érvényesült ez a Srebrenica körüli vitában?
2. Hogyan korlátozta Bosznia-Hercegovina földrajzi és demográfiai szerkezete a hadviselő felek területi homogenizálási törekvéseit?
3. Miért tekinthető a szarajevói ostrom a polgári lakosság elleni háború szimbólumának, és milyen bizonyítékok támasztják alá ezt az értelmezést?
4. Milyen katonai és diplomáciai folyamatok vezettek a daytoni békeszerződéshez, és milyen strukturális következményei voltak a béke entitásalapú államszervezetének?
5. Hasonlítsa össze a boszniai háborúban elkövetett atrocitások forrásdokumentáltságát a könyv korábbi, a második világháborúról szóló fejezeteiben tárgyalt forráshelyzettel!

36.3 Koszovó és az 1999-es háború

Koszovó az 1990-es évek jugoszláv háborúinak utolsó nagy fegyveres konfliktusa volt, és egyben a nemzetközi beavatkozás legvitatottabb esete. A boszniai háborút lezáró daytoni megállapodás (1995) Bosznia-Hercegovina háborúja nem rendezte a koszovói albán többség és a szerb állam

közötti státuszkérdést, így a feszültség az évtized végére fegyveres felkelésbe, tömeges elűzésbe és a NATO 1999. márciusi légiháborújába torkollott. Ez az alfejezet az 1998–1999-es konfliktust, a nemzetközi katonai beavatkozást és a nyomában létrejött nemzetközi igazgatás kezdetét tárgyalja. A hangsúly a források és az értelmezések sokféleségén van: ahol a tények vitatottak, ott ezt kifejezetten jelezzük.

36.3.1 Előzmények: Koszovó autonómiájának megszüntetése és a párhuzamos társadalom

Koszovó (albánul: Kosova; szerbül: Kosovo /) a szocialista Jugoszlávián belül 1974-től széles körű autonómiával rendelkező tartomány volt, a Szerb Szocialista Köztársaság részeként, de gyakorlatilag a köztársaságokkal közel azonos jogkörökkel. Az 1980-as években a tartományban nőtt az albán lakosság aránya és a szerbek kivándorlása, ami etnikai feszültségekhez vezetett. Slobodan Milošević szerb pártvezető 1987-től tudatosan használta fel a koszovói szerbek sérelmeit politikai felemelkedéséhez. 1989-ben a szerb parlament – rendkívüli jogi eljárással – lényegében megszüntette Koszovó autonómiáját, és a tartományt közvetlen szerb irányítás alá vonta. Ez a lépés, valamint az albán nyelvű oktatás és a közintézmények korlátozása, az albán lakosság körében mély ellenállást váltott ki.

A koszovói albánok 1990-ben **Koszovói Köztársaság** (albánul: Republika e Kosovës) néven kikiáltották függetlenségüket, amelyet nemzetközileg nem ismertek el. Ibrahim Rugova vezetésével a **passzív ellenállás** (albánul: rezistenca pasive) politikáját választották: párhuzamos oktatási, egészségügyi és adóztatási rendszert építettek ki, és bojkottálták a szerb állami intézményeket. A daytoni megállapodás, amely Bosznia-Hercegovinát államszövetséggé szervezte, nem foglalkozott Koszovóval, ami a koszovói albánok körében a passzív ellenállás kudarcának érzését erősítette. Az 1996–1997-es albániai államcsőd és fegyveres lázadás következtében nagy mennyiségű fegyver áramlott Koszovóba, ami elősegítette a fegyveres ellenállás megerősödését.

36.3.2 A fegyveres konfliktus kirobbanása (1997–1998)

A **Koszovói Felszabadítási Hadsereg** (albánul: Ushtria Çlirimtare e Kosovës, röviden UÇK) először 1996-ban jelentkezett nyilvánosan, de tényleges katonai tevékenysége 1997 végétől, 1998 elejétől vált jelentőssé. Az UÇK gerillahadműveleteket hajtott végre szerb rendőri és katonai célpontok ellen, és fokozatosan ellenőrzése alá vonta a vidéki területek egy részét. A szerb belügyi erők (MUP) és a jugoszláv hadsereg (VJ) válaszul széles körű ellencsapásokat indítottak, amelyek során számos albán civil is áldozatul esett. A konfliktus első nemzetközi figyelmet kiváltó eseménye a **drenicai mészárlás** (1998. február–március) volt, amelyben a szerb biztonsági erők több tucat albán civilt öltek meg a Drenica-vidéki falvakban. A dokumentált tény az, hogy a támadásokban nők, gyerekek és idősek is meghaltak; a pontos áldozatszám azonban a mai napig vitatott, mert a szerb hatóságok „terroristáknak” minősítették a halottakat, míg az albán és nemzetközi megfigyelők tömeges kivégzésekről számoltak be.

A drenicai események után a nemzetközi közösség – elsősorban az Egyesült Államok és az Európai Unió – fokozta diplomáciai nyomását Belgrádra. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1998 márciusában szankciókat vezetett be a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen. 1998 nyarára a harcok intenzitása nőtt: az UÇK átmenetileg a tartomány területének jelentős részét ellenőrizte, a szerb erők pedig nagy offenzívákkal próbálták visszafoglalni a településeket. A harcok következtében több százezer albán civil vált belső menekültté, és sokan a hegyekbe, illetve a szomszédos Albániába és Macedóniába menekültek.

36.3.3 A nemzetközi nyomás és a rambouillet-i tárgyalások

1998 őszén a NATO légicsapásokkal fenyegette meg a jugoszláv vezetést, ha nem hagy fel a civilek elleni erőszakkal. Októberben Richard Holbrooke amerikai különmegbízott megállapodást ért el Miloševićtyel, amelynek értelmében nemzetközi megfigyelők (OSCE Kosovo Verification Mission) érkeztek a tartományba, és a szerb erők részlegesen kivonultak. A tűzszünet azonban törékenynek bizonyult: mindkét fél megsértette, és 1999 januárjában újabb, nagyobb szabású összecsapások kezdődtek.

A fordulópontot a **račaki mészárlás** (albánul: Masakra e Reçakut; szerbül: Masakr u Račku) jelentette 1999. január 15-én. A falu közelében 45 albán civil holttestét találták meg, akiket a szerb biztonsági erők öltek meg. A helyszínre érkező nemzetközi megfigyelők, köztük William Walker amerikai diplomata, azonnal „mészárlásként" írta le az esetet. A szerb hatóságok tagadták a civilek lemészárlását, és azt állították, hogy a halottak UÇK-harcosok voltak, akik tűzharcban estek el. A račaki események pontos rekonstrukciója máig vitatott: a szerb fél által megrendelt igazságügyi vizsgálat és a nemzetközi szakértői jelentések ellentmondanak egymásnak. Annyi azonban dokumentált tény, hogy a halottak között civilek is voltak, és a nemzetközi közösség ezt az eseményt használta fel a katonai fellépés indoklására.

1999 februárjában a franciaországi **Rambouillet-ban** (franciául: Conférence de Rambouillet) tárgyalásokat tartottak a koszovói albán és a szerb delegáció között, nemzetközi közvetítéssel. A tárgyalásokon egy olyan megállapodás-tervezetet vitattak meg, amely széles körű autonómiát adott volna Koszovónak, de Szerbia területén belül, és NATO-csapatok állomásozását írta volna elő a tartományban. A koszovói albán delegáció – bár kezdetben vonakodott – végül aláírta a megállapodást, a szerb delegáció azonban elutasította, elsősorban a NATO-csapatok jelenlétére és a koszovói státusz későbbi, népszavazás útján történő rendezésére vonatkozó rendelkezések miatt. A tárgyalások kudarca után a NATO 1999. március 24-én légicsapásokat indított a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen.

36.3.4 A NATO-légiháború (1999. március–június)

A **NATO légi hadművelet** (angolul: Operation Allied Force, magyarul: Szövetséges Erő hadművelet) 1999. március 24-én kezdődött, ENSZ BT-felhatalmazás nélkül. A döntést a NATO-tagállamok egyhangúlag hozták meg, arra hivatkozva, hogy a szerb erők Koszovóban humanitárius katasztrófát okoztak, és a diplomáciai eszközök kimerültek. A beavatkozás jogalapját a nemzetközi jogban sokan vitatták: az ENSZ Alapokmánya a fegyveres erő alkalmazását csak önvédelem vagy a Biztonsági Tanács felhatalmazása esetén engedi, egyik feltétel sem állt fenn. A NATO-államok a „humanitárius intervenció" elvét hozták fel, amely a nemzetközi jogban nem volt kodifikált. Ez a vita a mai napig a nemzetközi jogi diskurzus része.

A bombázások elsődleges célpontjai a jugoszláv hadsereg és a szerb belügyi erők laktanyái, parancsnoki központjai, légvédelmi rendszerei, valamint a hadiipari létesítmények voltak. Később a célpontok köre kiszélesedett: hidakat, olajfinomítókat, elektromos hálózatot, távközlési létesítményeket és állami épületeket is bombáztak. A NATO hivatalos közlése szerint a művelet a szerb katonai kapacitások megsemmisítésére és a koszovói albánok elleni erőszak megállítására irányult. A szerb fél viszont a bombázást agressziónak, a szuverenitás megsértésének minősítette, és hangsúlyozta, hogy a csapások jelentős polgári áldozatokat és infrastrukturális károkat okoztak.

A bombázások során több, nagy civil áldozatot követelő incidens történt. A legismertebbek: a **grdelicai vasúti híd** elleni támadás (1999. április 12.), ahol egy utasszállító vonatot találtak el; a **belgrádi RTS televízió-székház** bombázása (április 23.), ahol 16 újságíró és technikai munkatárs halt meg; valamint a **kínai nagykövetség** téves bombázása (május 7.), amelyben

három kínai állampolgár vesztette életét. A NATO ezeket az eseteket tévedésnek vagy katonai célpont elleni csapásnak minősítette, de a Human Rights Watch és más emberi jogi szervezetek szerint a támadások megsértették a nemzetközi humanitárius jogot, mert nem tettek meg minden óvintézkedést a civil áldozatok elkerülésére. A civil áldozatok számát a Human Rights Watch 489 és 528 közé tette; a szerb hatóságok ennél jóval magasabb, 1 200–5 000 közötti számokat közöltek. A pontos szám máig vitatott.

36.3.5 A menekültválság és a szerb erők műveletei

A NATO-bombázás megindulása után a koszovói szerb erők fokozták az albán lakosság elleni erőszakot és elűzését. A nemzetközi szervezetek becslése szerint 1999 márciusa és júniusa között mintegy 800 000 – 1 000 000 koszovói albán hagyta el otthonát, közülük körülbelül 600 000 Albániába, Macedóniába és Montenegróba menekült, a többiek belső menekültté váltak. A menekültek beszámolói szerint a szerb biztonsági erők és félkatonai alakulatok szisztematikusan űzték el a civileket, iratokat égettek, házakat gyújtottak fel, és számos helyen tömeges kivégzéseket hajtottak végre. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Human Rights Watch részletes jelentésekben dokumentálta ezeket az eseményeket.

A szerb hatóságok hivatalosan tagadták, hogy szervezett etnikai tisztogatás folyt volna, és azt állították, hogy a lakosság a NATO-bombázások és az UÇK tevékenysége miatt menekült el. A szerb védelmi minisztérium egyes belső dokumentumaira hivatkozva a nemzetközi sajtó és egyes kormányok egy előre kidolgozott tervről, az úgynevezett **Patkó hadműveletről** (szerbül: Operacija Potkovica) beszéltek, amely a koszovói albánok elűzését célozta. A terv létezését a szerb fél mindvégig tagadta, és a dokumentum hitelességét is vitatták. A mai napig nincs egyértelmű tudományos konszenzus arról, hogy létezett-e ilyen nevű, formalizált hadműveleti terv, de a tömeges elűzés ténye, annak mértéke és szervezettsége nem vitatható. A volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszéke (ICTY) több vádiratában is megállapította, hogy a szerb erők széles körű, szisztematikus támadást hajtottak végre a koszovói albán civil lakosság ellen, amely emberiesség elleni bűncselekménynek minősül.

36.3.6 A háború vége és a nemzetközi igazgatás kezdete

A NATO-bombázás tíz hétig tartott. 1999 júniusában, miután a szerb infrastruktúra súlyos károkat szenvedett, és Oroszország is közvetített, a jugoszláv vezetés elfogadta a békefeltételeket. A **kumanovói katonai-műszaki megállapodást** 1999. június 9-én írták alá a jugoszláv hadsereg és a NATO képviselői Észak-Macedóniában, Kumanovóban. A megállapodás értelmében a szerb erők kivonultak Koszovóból, és a tartományba nemzetközi katonai erő, a **KFOR** (Kosovo Force) vonult be. Ugyanazon a napon az ENSZ Biztonsági Tanácsa elfogadta az 1244-es határozatot (1999. június 10.), amely létrehozta a **UNMIK**-ot (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo), az ENSZ ideiglenes közigazgatási misszióját. A határozat megerősítette a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság szuverenitását és területi integritását, de egyúttal nemzetközi polgári és katonai jelenlétet rendelt el Koszovóban. A dokumentum kétértelműen fogalmazott Koszovó végső státuszáról: a politikai rendezésre későbbi tárgyalásokat írt elő, anélkül hogy meghatározta volna, függetlenség vagy autonómia lesz-e a megoldás.

A szerb erők kivonulása után a koszovói albán menekültek többsége hazatért. Ugyanakkor a szerb és más nem albán lakosság (romák, bosnyákok, törökök) ellen az UÇK egyes tagjai és albán civilek megtorló támadásokat követtek el. A Human Rights Watch és az ENSZ jelentései szerint több száz szerbet és romát öltek meg, és több tízezren menekültek el Koszovóból. A nem albán menekültek számát 100 000 és 230 000 közé teszik; a pontos adat vitatott. A KFOR és az

UNMIK kezdetben nem tudta maradéktalanul megakadályozni az erőszakhullámot, ami súlyosan aláásta a nemzetközi igazgatás hitelét a szerb közösség szemében.

36.3.7 Áldozatok, bűnök és jogi elszámoltatás

A koszovói háború emberi veszteségei a mai napig nem pontosan ismertek. A legtöbb becslés szerint a konfliktus 1998–1999-ben mintegy 10 000 – 13 000 halálos áldozatot követelt, többségükben koszovói albánok, de szerbek, romák és más csoportok tagjai is voltak. A halottak és eltűntek azonosítása a háború után évekig tartott, és sok család ma sem tudja, mi történt szeretteivel. A Nemzetközi Vöröskereszt és az ICTY nyilvántartása szerint a háború alatt eltűntek száma meghaladja a 3 000-et.

A **volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszéke** (ICTY) 1999-ben vádat emelt Slobodan Milošević és több szerb katonai és rendőri vezető ellen emberiesség elleni bűncselekmények és háborús bűnök miatt. A Milošević elleni per 2006-ban, a vádlott halála miatt ítélet nélkül ért véget. A többi vádlott közül többeket elítéltek: Milan Milutinović szerb elnököt felmentették; Nikola Šainović, Dragoljub Ojdanić és mások bűnösnek vallották magukat vagy ítélettel elítélték őket a koszovói albánok erőszakos elűzésében játszott szerepükért. Az ICTY emellett ítéleteket hozott az UÇK egyes volt parancsnokai ellen is: Ramush Haradinajt, aki később Koszovó miniszterelnöke lett, kétszer is felmentették a vádak alól, de a tanúk megfélemlítése és a bizonyítékok hiánya miatt az eljárás rendkívül vitatott volt. Az ICTY 2017-es lezárása után a koszovói háborús bűnök ügyében egy különleges bíróság, a **Koszovói Szakbíróság** (Kosovo Specialist Chambers) folytatja az eljárásokat, amely székhelye Hágában van.

A koszovói háború emlékezete mélyen megosztott. A koszovói albánok számára a NATO-beavatkozás a felszabadulás, a szerb elnyomás elleni küzdelem győzelme. A szerbek számára a bombázás agresszió, a koszovói szerbek elűzése pedig nemzeti tragédia. A két narratíva párhuzamosan létezik, és a régióban a mai napig meghatározza a politikai diskurzust. A NATO-bombázás 1999-es eseményeinek hivatalos megítélése a szerb állami emlékezetpolitikában egyértelműen elítélő, míg a koszovói albán emlékezetpolitika a felszabadulás napjaként ünnepli a KFOR bevonulását (június 12.). A nemzetközi jogi és történeti szakirodalomban mind a NATO-beavatkozás jogszerűsége, mind a szerb erők által elkövetett bűncselekmények minősítése (etnikai tisztogatás, emberiesség elleni bűncselekmény, esetleg népirtás-e) továbbra is vitatott. Az ICTY egyetlen vádiratban sem használta a „népirtás” kifejezést a koszovói eseményekre, de a tömeges elűzést és gyilkosságokat emberiesség elleni bűncselekményként értékelte.

36.3.8 Források és bizonytalanságok

A koszovói háború történeti rekonstrukciója többféle, egymásnak gyakran ellentmondó forrásanyagra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai, az ICTY vádiratai és ítéletei, a KFOR és az UNMIK jelentései, az UNHCR menekültügyi statisztikái, valamint a szerb és a koszovói albán hatóságok hivatalos közleményei. Fontos szerepet játszanak továbbá a nemzetközi emberi jogi szervezetek (Human Rights Watch, Amnesty International) jelentései, amelyek a helyszíni interjúk és a dokumentumelemzés alapján készültek. A konfliktusban részt vevő felek belső dokumentumainak egy része nem hozzáférhető, vagy hitelessége vitatott – például a „Patkó hadművelet” állítólagos terve.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők: (1) az áldozatok teljes száma, különösen a szerb erők által megölt albán civilek és a NATO-bombázások polgári áldozatainak pontos aránya; (2) a račaki események rekonstrukciója, amelyben a szerb és a nemzetközi igazságügyi szakértői jelentések ellentmondanak egymásnak; (3) a NATO-beavatkozás jogalapja, amely a mai napig nemzetközi jogi vita tárgya; (4) a koszovói szerb és roma lakosság elűzésének mértéke és szervezettsége a

háború után; (5) a „Patkó hadművelet” létezése. E kérdésekben nincs tudományos konszenzus, és az egyes álláspontok gyakran emlékezetpolitikai érdekeket tükröznek. A tankönyvi szövegnek ezért óvakodnia kell a leegyszerűsítő, „egyértelmű” ítéletektől, és minden fontos állításnál jeleznie kell a forrás típusát és a bizonytalanság mértékét.

36.3.9 Rövid összefoglaló

- Koszovó autonómiáját Szerbia 1989-ben megszüntette, amire a koszovói albánok Ibrahim Rugova vezetésével passzív ellenállással válaszoltak, de a daytoni rendezés nem foglalkozott a tartománnyal.
- A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) 1997–1998-ban fegyveres felkelést indított, amit a szerb biztonsági erők széles körű, civileket sem kímélő ellencsapásokkal toroltak meg.
- A drenicai és a račaki mészárlás a nemzetközi figyelem középpontjába állította a konfliktust; a rambouillet-i tárgyalások kudarca után a NATO 1999. március 24-én légicsapásokat indított ENSZ-felhatalmazás nélkül.
- A bombázás alatt a szerb erők mintegy 800 000 – 1 000 000 koszovói albánt űztek el, ami a háború legsúlyosabb humanitárius válságát okozta.
- A háború 1999 júniusában a kumanovói megállapodással ért véget; a szerb erők kivonultak, és a KFOR, valamint az ENSZ UNMIK missziója vette át a tartomány igazgatását az 1244-es BT-határozat alapján.
- A háború után a szerb és roma lakosság egy része megtorlások áldozatává vált, és sokan elmenekültek; a pontos áldozatszámok mindkét oldalon vitatottak.
- Az ICTY több szerb és koszovói albán vezető ellen emelt vádat; a Milošević-per ítélet nélkül ért véget, a későbbi eljárások a Koszovói Szakbíróságon folytatódnak.
- A háború értelmezése a mai napig élesen megosztott: a koszovói albánok felszabadulásként, a szerbek agresszióként és tragédiaként emlékeznek rá, a nemzetközi jogi megítélés pedig vitatott.

36.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott a daytoni megállapodás Koszovó státuszkérdésének elhúzódásában, és hogyan befolyásolta ez a koszovói albánok politikai stratégiáját?
2. Hasonlítsa össze a szerb és a koszovói albán narratívát a račaki mészárlásról, és magyarázza meg, miért maradt az esemény rekonstrukciója vitatott.
3. Milyen nemzetközi jogi érvek szóltak a NATO 1999-es beavatkozása mellett és ellen, és miért nincs ma sem konszenzus a kérdésben?
4. Milyen következményei voltak a háború utáni etnikai erőszaknak a koszovói szerb és roma közösségekre, és hogyan befolyásolta ez a nemzetközi igazgatás működését?
5. Értékelje a rendelkezésre álló források (ENSZ-jelentések, ICTY-ítéletek, NGO-beszámolók, nemzeti dokumentumok) erősségeit és korlátait a koszovói háború áldozatszámainak megállapításában.

36.4 A háborúk következményei

A jugoszláv háborúk következményei nem csupán romokban, menekülttáborokban és lerombolt hidakban mérhetők. A háborúk lezárása után a régió államai, társadalmai és emlékezetközösségei hosszú, máig tartó folyamatban próbálták újrarendezni a hatalmi viszonyokat, a jogi felelősséget és a múlt értelmezését. Ez az alfejezet a háborúk négy, egymással összefüggő következményét

tárgyalja: a nemzetközi igazságszolgáltatást, a menekült- és lakóhelyelhagyási válságot, az újjáépítés és a nemzetközi protektorátusok rendszerét, valamint a háborús emlékezet feszültségeit. A feldolgozás nemzetközi és regionális szintjei nem választhatók el a korábban tárgyalt eseményektől: a Bosznia-Hercegovina háborúját lezáró daytoni rendezés, valamint a koszovói háborút követő nemzetközi igazgatás közvetlenül meghatározta, milyen intézményi keretek között kezdődhetett meg a felelősségre vonás és a helyreállítás. Ahol a szöveg konkrét áldozatszámot vagy becslést közöl, ott érdemes figyelembe venni, hogy a számok gyakran eltérő forrásokból származnak, és a hadviselő felek, a nemzetközi szervezetek és a kutatók által közölt adatok között ma is jelentős eltérések lehetnek.

36.4.1 A hágai törvényszék és a nemzetközi igazságszolgáltatás

A jugoszláv háborúk alatt elkövetett bűncselekmények nemzetközi bírói feldolgozásának legfontosabb intézménye az **ENSZ Nemzetközi Törvényszéke a volt Jugoszláviában** (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY) volt. A törvényszéket az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1993. május 25-én, az 1993/827. számú határozattal hozta létre. Székhelye Hágában volt, joghatósága a volt Jugoszlávia területén 1991 és 2001 között elkövetett háborús bűnökre, emberiesség elleni bűncselekményekre és – a boszniai Srebrenicában 1995 júliusában elkövetett tömeggyilkosságokra – a népirtás vádjára terjedt ki. A törvényszék létrehozása a második világháború utáni nürnbergi és tokiói perek óta az első jelentős nemzetközi büntetőbírósági kísérlet volt, és fontos előzménye lett a későbbi Nemzetközi Büntetőbíróságnak (International Criminal Court, ICC).

Az ICTY működése során 161 személy ellen emelt vádat. A vádlottak között megtalálhatók voltak a politikai vezetők, katonai parancsnokok, rendőri és félkatonai erők tagjai, valamint helyi hatalmi szereplők. A törvényszék 90 vádlottat ítélt el, 19-et felmentett, több ügyet pedig a nemzeti bíróságoknak adott át. A törvényszék 2017. december 31-én fejezte be érdemi működését, a fellebbviteli eljárások egy részét azonban már az **ENSZ Mechanizmusa a Nemzetközi Törvényszékek számára** (Mechanism for International Criminal Tribunals, MICT) vette át.

A legsúlyosabb ügyek közül a közvélemény elsősorban a politikai és katonai csúcsvezetőkre emlékezik. **Slobodan Milošević**, Szerbia és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság egykori elnöke ellen a koszovói, horvátországi és boszniai bűncselekmények miatt emeltek vádat, beleértve a boszniai népirtás vádját is. A per 2002-ben kezdődött, de ítélet nem született, mert Milošević 2006-ban, az eljárás közben meghalt a hágai fogdában. **Radovan Karadžić**, a boszniai szerb entitás politikai vezetője ellen 2016-ban született elsőfokú ítélet: a törvényszék bűnösnek találta többek között a srebrenicai népirtás, üldöztetés, túszejtés és terrorcselekmények vádjában, és 40 év szabadságvesztésre ítélte. A fellebbviteli tanács 2019-ben – már a MICT eljárásában – életfogytiglani szabadságvesztésre súlyosbította a büntetést. **Ratko Mladić**, a boszniai szerb hadsereg parancsnoka ellen 2017-ben született elsőfokú ítélet: a bíróság – a srebrenicai események mellett a sarajevói ostrom miatt is – életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte; a fellebbviteli tanács 2021-ben helybenhagyta az ítéletet.

A boszniai háború jellegének megítélésében különösen fontos szerepet játszott a srebrenicai mészárlás jogi minősítése. Az ICTY 2004-ben, a **Krstić-ügyben** hozott ítéletében először mondta ki, hogy a Srebrenica enklávé eleste után elkövetett tömeges kivégzések – ahol a becslések szerint több mint 8000 bosnyák férfit és fiút öltek meg – **népirtásnak** minősülnek. A **Nemzetközi Bíróság** (International Court of Justice, ICJ) 2007-ben, a Bosznia-Hercegovina által Szerbia és Montenegró ellen indított perben megerősítette, hogy Srebrenicában népirtás történt, ugyanakkor nem állapította meg, hogy Szerbia államként közvetlenül elkövette volna a népirtást; azt viszont kimondta, hogy Szerbia megsértette a népirtás megelőzésére és megbüntetésére vonatkozó kötelezettségét, mert nem tett meg minden tőle telhetőt a bűncselekmény megakadályozásáért,

és nem működött együtt maradéktalanul a törvényszékkel. Ez a jogi megkülönböztetés a mai napig vita tárgya, és eltérő emlékezetpolitikai értelmezések alapjául szolgál.

A hágai törvényszék munkája jelentős szerepet játszott a tényfeltárásban. Az ítéletek és a periratok több tízezer oldalnyi bizonyítékot, tanúvallomást és dokumentumot őriznek, amelyek lehetővé teszik a háborús események rekonstrukcióját, és jogi értelemben megállapított tényekkel szolgálnak. Ugyanakkor a törvényszék megítélése a régióban korántsem egységes. A kritikusok – elsősorban Szerbiában és a boszniai szerb entitásban – elfogultnak, politikailag irányítottnak vagy a szerb áldozatokkal szemben aránytalanul szigorúnak tartották. A nemzetközi jogi szakirodalom egy része viszont azt emeli ki, hogy az ICTY alapvetően új mércét állított fel a nemzetközi büntetőjogban, még ha a vádeljárások hosszúsága, a tanúvédelem korlátai és a helyi társadalmak korlátozott bevonása miatt számos kritika is érte.

36.4.2 A menekültek és a lakóhelyüket elhagyni kényszerülők

A jugoszláv háborúk egyik legsúlyosabb következménye a hatalmas mértékű kényszerű lakóhelyelhagyás volt. A háborúk időszakában – az 1991-es szlovéniai és horvátországi fegyveres konfliktusoktól a 2001-es macedóniai összecsapásig – a becslések szerint több mint 2 millió ember hagyta el otthonát a volt Jugoszlávia területén. Közülük mintegy 1,2 millióan külföldre menekültek, elsősorban Nyugat-Európába, de jelentős számban érkeztek menekültek Magyarországra, Ausztriába, Olaszországba és Törökországba is. A belső menekültek (internally displaced persons, IDP-k) száma szintén milliós nagyságrendű volt. A pontos számok ma is becsléseken alapulnak, mivel a regisztráció hiányos, a hazatérések és a továbbköltözések folyamatosan változtatták a statisztikát, és a különböző humanitárius szervezetek eltérő módszertannal dolgoztak.

A menekültválság első nagy hulláma 1991–1992-ben, a horvátországi és a boszniai háború kitörésekor érte el a régiót. A boszniai háború különösen nagy tömegeket mozgatott meg: a becslések szerint Bosznia-Hercegovina háború előtti, hozzávetőleg 4,3 milliós lakosságának körülbelül a fele kényszerült ideiglenesen vagy tartósan elhagyni lakóhelyét. Az **etnikai tisztogatás** (etničko čišćenje / etničko čišćenje) kifejezés – amelyet a nemzetközi közvéleményben elsősorban a boszniai események kapcsán kezdtek széles körben használni – olyan erőszakos gyakorlatokat jelölt, amelyek célja egy adott terület etnikai homogenizálása volt: gyilkosságok, nemi erőszak, megfélemlítés, kényszerű kitelepítés, valamint a lakóházak, vallási épületek és kulturális intézmények szisztematikus elpusztítása. A **nemi erőszak háborús fegyverként** való alkalmazása szintén a boszniai háború során kapott nemzetközi jogi és közéleti figyelmet, bár a jelenség korántsem volt új, és a háborús nemi erőszak áldozatainak száma a mai napig vitatott. A leggyakrabban hivatkozott becslések szerint a boszniai háborúban elkövetett nemi erőszak áldozatainak száma 20 000 és 50 000 között lehet, de a sötét szám miatt ezek a becslések rendkívül bizonytalanok.

A koszovói háború 1998–1999-ben újabb menekülthullámot indított el. A NATO 1999. márciusi légitámadásainak kezdetét követően a szerb és jugoszláv erők által végrehajtott kitelepítések nyomán becslések szerint 800 000 – 1 millió koszovói albán hagyta el rövidebb-hosszabb időre Koszovót, többségük Albániába, Észak-Macedóniába és Montenegróba menekült. A háború végét követően a menekültek jelentős része gyorsan hazatért, de a hazatérést követően a szerb és más nem albán lakosság tömeges elvándorlása indult meg, ami megfordította a menekülthullám irányát. A háború utáni adatok szerint a koszovói szerb lakosság jelentős része Szerbiába költözött, vagy a Koszovó északi részén fekvő, szerb többségű településekre, illetve a szerb enklávékba húzódott. A koszovói szerb belső menekültek számát a 2000-es évek elején 200 000 körülire becsülték, de a hosszabb távú mérések bizonytalanok.

A menekültválság kezelése a nemzetközi közösség és a befogadó államok számára súlyos terhet jelentett. A nyugat-európai államok – elsősorban Németország, Svédország, Ausztria és Svájc – ideiglenes védelmet biztosítottak a menekültek egy részének, de a befogadási hajlandóság

idővel csökkent. A daytoni békeszerződés megkötése után a nemzetközi közösség a hazatérés elősegítését tűzte ki célul, és jelentős összegeket fordított a visszatérő otthonok újjáépítésére. Ennek ellenére a kisebbségi hazatérés – különösen a boszniai szerb és horvát entitásokban, illetve azok határövezeteiben – rendkívül vontatottan haladt. Sok menekült soha nem tért vissza, és a háborús lakóhelyelhagyás tartós demográfiai, gazdasági és politikai törésvonalakat hagyott maga után. A menekült- és lakóhelyelhagyási válság máig ható következménye a **diaszpóra-hálózatok** megerősödése, amelyek a hazautalások, a politikai lobbi és a kulturális identitás fenntartása révén befolyásolják a régió államait (lásd még Diaszpórák és migrációs hálózatok).

36.4.3 Az újjáépítés és a nemzetközi protektorátusok

A háborúk utáni újjáépítés nem korlátozódott az infrastruktúra helyreállítására; a nemzetközi közösség a hatalmi vákuumot betöltve politikai, jogi és intézményi kereteket is próbált teremteni. Ez a folyamat három fő területen összpontosult: a boszniai államszervezet újraformálásában, a koszovói nemzetközi igazgatás kiépítésében, valamint a szerbiai és montenegrói államutódlás kérdésében.

Bosznia-Hercegovinában az 1995 decemberében aláírt **Daytoni békeszerződés** (Dayton Peace Agreement) vetett véget a három és fél éves háborúnak. A megállapodás megerősítette Bosznia-Hercegovina nemzetközileg elismert határait, de az országot két entitásra osztotta: a **Bosznia-hercegovinai Föderációra** (Federacija Bosne i Hercegovine), amely elsősorban bosnyákok és horvátok lakta területeket foglalt magában, valamint a **Boszniai Szerb Köztársaságra** (Republika Srpska), amely a boszniai szerbek által ellenőrzött területeket egyesítette. A két entitás széleskörű autonómiát kapott, míg a központi kormányzat jogkörei szűkek maradtak. A békemegvalósítás ellenőrzésére létrehozták a **Főképviselői Hivatalt** (Office of the High Representative, OHR), amelynek vezetője széles jogkörökkel rendelkezett, beleértve az entitások törvényhozásának felülbírálatát és tisztségviselők elmozdítását. A nemzetközi katonai jelenlétet az **IFOR** (Implementation Force), majd a **SFOR** (Stabilisation Force) biztosította, később pedig az **EUFOR Althea** misszió vette át.

A daytoni rendezés biztosította a fegyvernyugvást, de számos értékelés szerint befagyasztotta a politikai konfliktust. A két entitás, valamint a Föderáción belüli bosnyák–horvát viszony feszültségei miatt az állami intézmények működése gyenge maradt, a menekültek visszatérése pedig lassan haladt. A Főképviselői Hivatal jogkörét utólag számos kritika érte, mondván, hogy a nemzetközi kormányzás csökkenti a helyi demokratikus felelősséget. Ugyanakkor a nemzetközi protektorátus időszakában – elsősorban a 2000-es években – jelentős előrelépések történtek az egységes haderő, az adórendszer és a bírósági struktúrák kiépítésében.

A koszovói háború után a terület státusa hosszú ideig rendezetlen maradt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1999 júniusában, az 1244. számú határozattal hozta létre az **ENSZ Ideiglenes Koszovói Közigazgatási Missziója** (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, UNMIK). Az UNMIK feladata a közigazgatás újjászervezése, a rendfenntartás és az igazságszolgáltatás kiépítése, valamint a politikai intézmények létrehozása volt. A biztonsági jelenlétet a NATO vezette **KFOR** (Kosovo Force) erői biztosították. A 2008-as függetlenségi nyilatkozat után az **EULEX Kosovo** (European Union Rule of Law Mission in Kosovo) vette át a jogállamiság területén jelentkező feladatok egy részét, bár a nemzetközi igazgatás átmenete ellentmondásos volt, és a szerb lakosság egy része, valamint Szerbia állami vezetése nem ismerte el a függetlenséget. A nemzetközi protektorátusok korszakát a régióban tehát egyszerre jellemezte a háború utáni stabilitás megteremtésének igénye és a helyi szuverenitás korlátozása miatti feszültség (lásd még A háborúk kirobbanása).

A szerbiai és montenegrói államszervezet átalakulása szintén a háborúk következménye volt. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság 2003-ban **Szerbia és Montenegró** néven laza államszövetséggé

alakult, majd 2006-ban Montenegró függetlenségi népszavazás útján kivált az államszövetségből. A 2006. májusi népszavazáson a függetlenséget támogatók aránya a szavazatok 55,5%-át érte el, ami éppen meghaladta a nemzetközi közvetítéssel elfogadott 55%-os küszöböt; az adat a választási bizottság hivatalos közlése, de a referendum körülményei és a szavazás tisztasága máig vita tárgya. Koszovó 2008. február 17-én kiáltotta ki függetlenségét; a függetlenséget számos állam elismerte, Szerbia azonban nem, és a kérdés a nemzetközi jogban továbbra is vitatott.

36.4.4 A háborús emlékezet és az emlékezetpolitika

A jugoszláv háborúk következményeinek talán legtartósabb rétege a **háborús emlékezet** (ratno sjećanje / ratno sećanje) területén mutatkozik meg. Az emlékezet nem egyszerűen a múlt tárgyilagos megőrzése, hanem a jelen politikai és kulturális igényei szerint formált értelmezés, amelyet az államok, a civil szervezetek, a vallási közösségek és a nemzetközi szereplők egyaránt alakítanak. A jugoszláv utódállamokban a háborúk emlékezete alapvetően megosztott, és a megosztottság nemcsak az etnikai határok mentén, hanem az egyes társadalmakon belül is jelentkezik.

A legismertebb és legvitatottabb emlékezeti hely a **srebrenicai mészárlás**. A bosnyák és a nemzetközi emlékezetben Srebrenica a háború legsúlyosabb tömeges bűncselekményének jelképe; az áldozatok tömegsírjait a mai napig exhumálják és azonosítják. A **Srebrenicai Emlékközpont** (Srebrenički memorijalni centar) Potočari településen működik, ahol évente július 11-én megemlékezést tartanak. A hágai törvényszék és a Nemzetközi Bíróság jogi minősítése nyomán a népirtás ténye a nemzetközi jogban dokumentált és bírósági ítéletekkel alátámasztott ténynek tekinthető. Ugyanakkor a boszniai szerb entitás, valamint Szerbia hivatalos emlékezetpolitikájában a srebrenicai események megítélése hosszú ideje ellentmondásos. A szerb politikai diskurzus gyakran relativizálja az eseményeket, a „népirtás” kifejezést vitatja, vagy a szerb áldozatokra helyezi a hangsúlyt. Az ENSZ Közgyűlése 2024-ben fogadott el határozatot a srebrenicai népirtásról szóló nemzetközi emléknap bevezetéséről, amelyet azonban Szerbia és a boszniai szerb entitás politikai vezetése elutasított; ez is mutatja az emlékezetpolitikai konfliktus mélységét.

A háborús emlékezet másik fontos dimenziója a **Zágrábtól Vukovárig, Sarajevótól Koszovóig** terjedő helyi emlékhelyek sokfélesége. Horvátországban a **Vukovár** ostroma (1991) és a város visszafoglalása központi nemzeti emlékezeti hellyé vált; a horvát hivatalos narratíva a honvédő háború (Domovinski rat) keretében értelmezi az 1991–1995 közötti eseményeket, és a horvát áldozatokat emeli ki. Ugyanakkor a horvát erők által 1995-ben végrehajtott **Vihar hadművelet** (Operacija Oluja) során elmenekült szerb lakosság emlékezete Szerbiában és a horvátországi szerb közösségben szintén erős; a hadműveletet Horvátországban a felszabadítás ünnepeként, Szerbiában viszont a szerbek elűzetésének napjaként tartják számon. A két emlékezet párhuzamosan létezik, és alig érintkezik egymással.

Koszovóban az emlékezetpolitika a koszovói albán áldozatok és a szerb biztonsági erők által elkövetett bűncselekmények köré szerveződik, de a szerb kisebbség és a szerb ortodox egyház emlékezete szerint a háború utáni erőszak és a szerb lakosság kitelepítése ugyanúgy a feldolgozatlan múlt része. A koszovói intézmények napirendjén szerepel a háborús bűnök feltárása, de a szerb közösség egy része a koszovói igazságszolgáltatástól nem vár pártatlan eljárást. A **Különleges Bíróság** (Specialist Chambers and Specialist Prosecutor’s Office, Kosovo Specialist Chambers) – hágai székhellyel, de koszovói jog alapján – 2015 után kezdte meg működését, hogy a koszovói felszabadító hadsereg (Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UÇK) tagjai által elkövetett bűncselekményeket vizsgálja. Ez a fórum a koszovói albán politikai elit egy része számára kényes kérdéseket vet fel, és működése újabb emlékezetpolitikai vitákat gerjeszt.

Az emlékezetpolitikai konfliktusok a mindennapi életben, az oktatásban és a kulturális intézményekben is megjelennek. A régió országaiban a tankönyvek a háborúkról eltérő módon, sokszor

egymásnak ellentmondó narratívákat közvetítenek; a múzeumok és az emlékművek gyakran csak a saját etnikai csoport áldozatait jelenítik meg, a többi áldozatot pedig elhallgatják vagy elutasítják. Ez a **memóriaháború** (memory war) a múlt uralásáért folytatott politikai küzdelem része, amelynek tétje nemcsak a történeti igazság, hanem a jelenkori hatalom legitimációja is. A kutatók között széles körben elfogadott az a megállapítás, hogy a háborús emlékezet a posztjugoszláv társadalmak egyik legmélyebb megosztottsági tényezője, és a régió demokratikus konszolidációjának egyik akadálya lehet.

36.4.5 Források és bizonytalanságok

A háborúk következményeire vonatkozó ismereteink erősen függenek a források típusától és keletkezésük kontextusától. Az elsődleges források közé tartoznak a hágai törvényszék ítéletei és periratai, a Nemzetközi Bíróság határozatai, a nemzetközi szervezetek (ENSZ, EU, EBESZ) jelentései, a humanitárius szervezetek adatbázisai, valamint a helyi bíróságok és igazságügyi szervek dokumentumai. Ezek a források jogi értelemben megállapított tényeket tartalmaznak, de keletkezésük szenzitív, és a vitatott kérdésekben maguk is értelmezésre szorulnak. A menekült- és lakóhelyelhagyási adatok esetében a becslések módszertana és a regisztrációs gyakorlat hiányosságai miatt a pontos számok nem egzaktak; a különböző források eltérő adatokat közölnek, ezért a fenti szövegben általános nagyságrendeket és forrásmegjelölés nélküli, óvatos becsléseket használunk.

A hágai törvényszék összesített vádlotti és ítéleti számai a hivatalos, 2017-es zárójelentésekből származnak, de a MICT későbbi fellebbviteli döntései némileg módosították az ítéletek végső számát. A srebrenicai áldozatok számára vonatkozóan a leggyakrabban idézett adat a 8372, amely a Nemzetközi Vöröskereszt és a Srebrenicai Emlékközpont egyes nyilvántartásaiból származik, de a szám folyamatosan változik, ahogy újabb maradványokat azonosítanak. A háborús nemi erőszak áldozatainak számát illetően nincs megbízható, egységes adatbázis; a becslések széles sávban mozognak, és a témában publikáló szervezetek maguk is eltérő módszertannal dolgoznak.

A háborús emlékezetről szóló tudományos irodalom túlnyomórészt másodlagos forrásokra támaszkodik: interjúkra, sajtóelemzésekre, tankönyv-vizsgálatokra, emlékmű-kataszterekre és résztvevő megfigyelésekre. Az emlékezetpolitikai állításokat – például, hogy egy adott esemény „népirtás” vagy „honvédő háború” – nem lehet kizárólag jogi vagy történeti érvekkel eldönteni, mert ezek a kategóriák egyszerre jogi és politikai természetűek. Ezért az alfejezet különbséget tesz a bírósági ítéletekben megállapított tények, a széleskörű tudományos konszenzus, a vitatott értelmezések és a kifejezetten emlékezetpolitikai állítások között. Ahol a szöveg nem foglal állást, ott éppen a források és a politikai közösségek közötti, a mai napig fennálló konfliktusokat kívánja láthatóvá tenni.

36.4.6 Rövid összefoglaló

- A nemzetközi igazságszolgáltatás legfontosabb intézménye az 1993-ban létrehozott hágai ICTY volt, amely 161 vádlottal szemben járt el, és jogi tényekké formálta a háborús bűnök, emberiesség elleni bűncselekmények és a srebrenicai népirtás megállapításait.
- A törvényszék ítéletei – például Karadžić és Mladić ügye – a nemzetközi büntetőjogban irányadónak számítanak, de a régióban az elfogultság vádja és a politikailag motivált elutasítás széles körben jelen van.
- A háborúk által kiváltott menekültválság több mint 2 millió embert érintett; a boszniai és a koszovói háború tömeges kitelepítéseket és etnikai homogenizálást eredményezett, amelynek demográfiai következményei máig hatnak.

- Az újjáépítés a daytoni rendezés és a koszovói nemzetközi igazgatás keretében zajlott; a boszniai protektorátus és a koszovói nemzetközi jelenlét stabilitást teremtett, de a helyi szuverenitás és a demokratikus legitimáció kérdéseit nem oldotta meg.
- A háborús emlékezet a posztjugoszláv társadalmak egyik legmélyebb törésvonala; a srebrenicai, vukovári és koszovói emlékhelyek eltérő narratívákat hordoznak, és a nemzeti emlékezetpolitikák gyakran egymással versengő áldozatképeket közvetítenek.

36.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi érveket használt az ICTY a srebrenicai események népirtásként való minősítésére, és miben tért el ettől a Nemzetközi Bíróság 2007-es ítélete Szerbia állami felelőssége tekintetében?
2. Hogyan kapcsolódott össze a menekültválság és az etnikai tisztogatás a boszniai illetve a koszovói háborúban, és miért bizonytalanok a menekültek számára vonatkozó adatok?
3. Miben különbözött a boszniai nemzetközi protektorátus intézményi felépítése a koszovói nemzetközi igazgatástól, és milyen kritikák érték ezeket a konstrukciókat?
4. Miért tekinthető a háborús emlékezet a régióban „memóriaháborúnak”, és hogyan befolyásolja az emlékezetpolitika a jelenkori politikai viszonyokat?
5. Hogyan különböztethetők meg a források alapján a bírósági ítéletekben megállapított tények, a tudományos konszenzus és az emlékezetpolitikai állítások?

37 A posztkommunista átmenet

37.1 A rendszerváltások

Az 1989 és 1991 közötti évek a Balkánon nem csupán a hidegháború végének leképeződései voltak, hanem a kommunista rezsimek legitimitásvesztésének és a társadalmi-gazdasági válságoknak a következményei. A régióban a **rendszerváltás** fogalma nem fed le egységes folyamatot: Bulgáriában békés kerekasztal-tárgyalásokkal indult, Albániában késlekedő, alulról jövő nyomásra bontakozott ki, Jugoszláviában pedig a demokratizálódás a nemzeti kérdéssel és a föderáció felbomlásával fonódott össze. Görögországban – amely nem tartozott a szovjet blokkhoz – a demokrácia 1974 óta működött, így az 1989–1991-es időszak nem rendszerváltás, hanem a konszolidált demokrácia keretein belüli politikai váltógazdálkodás időszaka volt. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan omlottak össze a kommunista rezsimek, milyen kerekasztal-tárgyalások zajlottak, és milyen új alkotmányok születtek, miközben a folyamatokat forráskritikai szempontból is megközelíti.

37.1.1 A kommunista rezsimek összeomlásának okai és időzítése

A balkáni kommunista rezsimek bukása nem egyszerre, hanem eltérő időpontokban és eltérő mechanizmusokkal következett be. A közös háttérben a szovjet blokk felbomlása, a gazdasági visszaesés és a társadalmi elégedetlenség állt, de a helyi adottságok döntően befolyásolták a folyamatokat. Bulgáriában a **Bolgár Kommunista Párt** (Bălgarszka komunisticzeszka partija, BKP) hatalmi monopóliuma már az 1980-as évek végén megrendült, de a párt vezetése kezdeményező szerepet játszott a reformokban. Albániában a totális izoláció és a gazdasági összeomlás késleltette, majd felgyorsította az átmenetet. Jugoszláviában a **Jugoszláv Kommunisták Szövetsége** (Savez komunista Jugoslavije, SKJ) már Tito halála óta gyengült, és a rendszerváltás összekapcsolódott a föderáció szétesésével (lásd Tito Jugoszláviája és A hidegháború vége a régióban). A gazdasági válság mindhárom esetben aláásta a rendszerek teljesítménylegitimitását: a bolgár külkereskedelmi hiány, az albán centralizált tervgazdaság összeomlása és a jugoszláv infláció mind hozzájárultak a társadalmi tüntetésekhez.

A nemzetközi környezet is meghatározó volt: a Szovjetunióban Mihail Gorbacsov reformpolitikája, a kelet-közép-európai rendszerváltások, valamint a Nyugat demokrácia- és emberi jogi retorikája egyaránt erodálta a balkáni rezsimek külső támogatottságát. Ugyanakkor a Balkánon a nemzeti kérdés és a kisebbségi feszültségek már a rendszerváltás kezdetén előtérbe kerültek, ami a későbbi konfliktusok előzményévé vált.

37.1.2 Bulgária: kerekasztal és alkotmányozás

Bulgáriában a rendszerváltás a párton belüli reform és a társadalmi nyomás kombinációjával indult. **Todor Zsivkov** 1989. november 10-i leváltása a BKP Központi Bizottsága által nem tömeges forradalom, hanem elitbeli fordulat volt; utóda **Petar Mladenov** lett. A következő hónapokban tömegtüntetések robbantak ki Szófiában, és megalakult az ellenzéki szervezeteket tömörítő **Demokratikus Erők Szövetsége** (Sajuz na demokraticsnite szili, SDS). A hatalom

és az ellenzék 1990 januárja és májusa között **kerekasztal-tárgyalásokat** folytatott, amelyek a szabad választások, a sajtószabadság és az alkotmányozás kereteit rögzítették.

A bolgár kerekasztal sajátossága, hogy a BKP – amely 1990 tavaszán felvette a **Bolgár Szocialista Párt** (BSP) nevet – nem adta át a hatalmat azonnal, hanem a tárgyalások révén megőrizte politikai befolyását. Az 1990. júniusi alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a BSP szerzett relatív többséget, míg az SDS jelentős ellenzéki erővé vált. A pontos szavazati arányok a választási jegyzőkönyvek eltérő értelmezése miatt vitatottak, de a szakirodalom egyetért abban, hogy a BSP győzelme a vidéki szavazótábor és a párt átalakulásának köszönhető.

Az új alkotmány 1991. július 12-én lépett hatályba. Bulgária parlamentáris köztársaság lett, ahol az államfőt közvetlenül választják, a kormány a nemzetgyűlés bizalmától függ, és az alkotmány deklarálja az emberi jogokat, a szabad piacgazdaságot és a jogállamiságot. Az alkotmányozás folyamata azonban nem volt konfliktusmentes: a BSP és az SDS között vita zajlott az államfő hatásköréről, az egyház szerepéről és a nemzeti szimbólumokról. A bolgár átmenet viszonylag békésnek tekinthető, de a kommunista utódpárt hosszú időre meghatározó maradt a politikai életben.

37.1.3 Albánia: késlekedő és válságos átmenet

Albánia rendszerváltása a régió legkésőbbi és leginstabilabb folyamatai közé tartozott. **Enver Hoxha** halála után **Ramiz Alia** 1985-től fokozatos enyhülést hirdetett, de a pártállami szerkezet 1990-ig érintetlen maradt. A gazdasági helyzet 1990-re összeomlott: az élelmiszerhiány, a munkanélküliség és a külföldi segélyektől való elzártság társadalmi robbanáshoz vezetett. 1990 júliusában több ezer albán menekült a tiranai külföldi nagykövetségekre, majd tömegesen hagyta el az országot. A decemberi diákdemonstrációk hatására Alia 1990. december 12-én engedélyezte a többpártrendszert; ugyanazon a napon alakult meg az ellenzéki **Demokrata Párt** (Partia Demokratike, PD).

Az 1991. márciusi többpárti választásokon az **Albán Munkapárt** (Partia e Punës e Shqipërisë, PPSh) – amely később Szocialista Pártra nevezte át magát – nyert, de a választás szabályosságát az ellenzék és nemzetközi megfigyelők egyaránt vitatták. A szavazatszámlálás körüli bizonytalanság, valamint a vidéki területeken tapasztalt megfélemlítés miatt az eredmények legitimitása megkérdőjeleződött. A győzelem ellenére a kommunista utódpárt kormánya csak rövid ideig maradt hatalmon: a gazdasági válság, a sztrájkok és a tömeges kivándorlás – 1991 augusztusában több ezer albán érte el az olasz partvidéket – kikényszerítette az előrehozott választásokat.

Az ideiglenes alkotmányos törvény 1991. április 29-én lépett hatályba. Ez kimondta a parlamentáris köztársaságot, megszüntette a „népköztársaság” elnevezést, és elismerte a többpártrendszert. A végleges alkotmány elfogadása azonban évekkel később, 1998-ban történt meg népszavazással, mert a politikai erők nem tudtak megegyezni az államforma és a hatalmi ágak viszonyáról. Az albán átmenet sajátossága, hogy a demokratizálódás nem kerekasztal-tárgyalásokon, hanem utcai nyomás és a tömeges elvándorlás kényszere nyomán indult el, ami hosszú távon instabil intézményrendszert eredményezett.

37.1.4 Jugoszlávia: a rendszerváltás és a föderáció felbomlása

Jugoszláviában a rendszerváltás a legösszetettebb és legtragikusabb kimenetelű folyamat volt. A föderáció már az 1980-as években súlyos gazdasági és politikai válságot élt át, és a nemzeti kérdés fokozatosan felülírta a demokratizálódás ügyét. Az 1990. januári SKJ-kongresszuson a szlovén delegáció kivonult, ami a párt tényleges felbomlását jelezte. Ezt követően a tagköztársaságokban külön-külön tartottak többpárti választásokat, amelyek eltérő irányokat hoztak.

Szlovéniában az 1990. áprilisi választásokon a **Szlovén Demokrata Ellenzék** (Demokratična opozicija Slovenije, DEMOS) győzött, míg a kommunista utódpárt **Milan Kučan** elnökké választásával részben megőrizte befolyását. Horvátországban 1990 tavaszán a **Horvát Demokrata Közösség** (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) **Franjo Tuđman** vezetésével szerzett többséget, és a függetlenség irányába indult. A választási eredmények nemzeti alapú megosztottságot tükröztek: a horvátországi szerb kisebbség politikai képviselete a HDZ győzelmét fenyegetésként élte meg, ami hozzájárult a későbbi konfliktushoz.

Szerbiában ezzel szemben a rendszerváltás nem demokratikus fordulatot, hanem a **Slobodan Milošević** nevével fémjelzett autoriter rendszer megerősödését hozta. Az 1990. decemberi választásokon a **Szerbiai Szocialista Párt** (Socijalistička partija Srbije, SPS) a régi kommunista struktúrák átmentésével elsöprő győzelmet aratott. Az 1990. szeptemberi szerb alkotmány jelentősen korlátozta a Vajdaság és Koszovó autonómiáját, ami a koszovói albán lakosság ellenállását váltotta ki (lásd A szocialista Szerbia és Koszovó). A szerb vezetés így a föderáció demokratizálásának akadályává vált, és a jugoszláv szétesést részben a központosító törekvések elleni fellépésként fogták fel.

A többi tagköztársaságban a választások szintén nemzeti alapon polarizálták a politikai életet. Bosznia-Hercegovinában 1990 végén a három konstitutív nemzet – bosnyák, szerb, horvát – pártjai (a bosnyák **Demokrata Akciópárt**, SDA; a szerb **Szerb Demokrata Párt**, SDS; a horvát HDZ) osztoztak a hatalmon, de ez a koalíció a föderáció szétesésével összeomlott. Észak-Macedóniában az 1990. novemberi választásokon a nacionalista **VMRO-DPMNE** és a kommunista utódpárt egyaránt erős támogatást kapott, és **Kiro Gligorov** elnökké választása viszonylag mérsékelt átmenetet tett lehetővé.

A függetlenségi törekvések 1991. június 25-én értek el fordulópontot, amikor Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét. A szlovéniai tíznapos háború és a horvátországi fegyveres konfliktus kirobbanása már a rendszerváltás erőszakos kimenetelét jelezte. Ezt a folyamatot a jugoszláv háborúk fejezetben részletesen tárgyaltuk; itt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a demokratizálódás és a nemzeti önrendelkezés ügye Jugoszláviában elválaszthatatlanul összekapcsolódott, és a politikai átmenet a föderáció széteséséhez, majd háborúhoz vezetett.

37.1.5 Az új alkotmányok: hasonlóságok és eltérések

Az 1989–1991-ben született új alkotmányok formailag a parlamentáris demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok normáit rögzítették, de a nemzeti identitás és a kisebbségi kérdés kezelésében jelentős eltérések mutatkoztak. Bulgária alkotmánya a nemzeti állam keretét hangsúlyozta, de elismerte az állampolgári jogokat és a vallásszabadságot. Albánia ideiglenes alkotmánya a köztársasági formát erősítette, de a végleges szabályozás hiánya hosszú bizonytalanságot okozott. Szlovénia 1991. decemberi alkotmánya a polgári állam és a nemzeti identitás kettős elvét követte, kiemelve a szlovén nyelv és kultúra védelmét. Horvátország 1990. decemberi alkotmánya a horvát nemzeti állam keretét rögzítette, ami a szerb kisebbség számára státusvesztést jelentett. Észak-Macedónia 1991. novemberi alkotmánya a macedón nemzeti szuverenitást deklarálta, ugyanakkor az albán kisebbség jogait csak korlátozottan ismerte el, ami később belső feszültségekhez vezetett. Bosznia-Hercegovina alkotmányos helyzete a három nemzet konstitutív elvén alapult, de a föderáció felbomlása miatt az alkotmányos rendszer csak a háború után stabilizálódott.

Az alkotmányozási folyamatok közös jellemzője, hogy a formális demokratikus normák elfogadása nem járt automatikusan a politikai gyakorlat demokratizálódásával. A bíróságok függetlensége, a média szabadsága és a civil társadalom megerősödése éveket vett igénybe, és számos országban a nemzeti konfliktusok felülírták az alkotmányos garanciákat.

37.1.6 A nemzeti kérdés és a kisebbségi jogok az alkotmányozásban

A balkáni rendszerváltások egyik legélesebb vitapontja a nemzeti identitás és a kisebbségi jogok alkotmányos szabályozása volt. A régióban a nemzeti hovatartozás korábban is a politikai mobilizáció fő eszköze volt, és a kommunista rezsimek által fenntartott etnikai hierarchiák összeomlása után a kisebbségi kérdés azonnal előtérbe került. Szerbiában Milošević alkotmánya a koszovói albánok és a vajdasági magyarok autonómiájának megszüntetésével a többségi nemzet dominanciáját rögzítette. Horvátországban a szerb kisebbség jogi státusának megváltoztatása a kisebbségi elit elutasítását váltotta ki. Bosznia-Hercegovinában a három nemzet konstitutív elve ugyan elismerte a bosnyákok, szerbek és horvátok egyenrangúságát, de a területi hatalommegosztás hiánya a háború idején tovább mélyítette a szembenállást.

Az új alkotmányok a kisebbségi jogok terén gyakran csupán deklaratív szinten követték a nemzetközi normákat. A tényleges nyelvi, oktatási és kulturális autonómia biztosítása számos országban elmaradt, és a kisebbségi kérdés a későbbi nemzetközi konfliktusok – így a koszovói háború és az észak-macedóniai 2001-es válság – gyökerévé vált (lásd Koszovó és az 1999-es háború és A 2001-es konfliktus és az ohridi megállapodás). A nemzeti kérdés ilyen módon nem pusztán a rendszerváltás kísérőjelensége, hanem annak meghatározó strukturális tényezője volt.

37.1.7 Források és bizonytalanságok

A balkáni rendszerváltások történeti rekonstrukciója többféle elsődleges forrásra támaszkodik: az alkotmányszövegekre, a választási törvényekre és jegyzőkönyvekre, a kerekasztal-tárgyalások dokumentumaira, a pártok programjaira, valamint a korabeli sajtóbeszámolókra. A bolgár kerekasztal jegyzőkönyvei részben publikáltak, részben levéltárakban kutathatók, de a tárgyalások tényleges hatalmi viszonyairól a résztvevők visszaemlékezései eltérő képet festenek. Albániában a választási jegyzőkönyvek megbízhatósága különösen vitatott, mivel a szavazatszámlálás szabálytalanságait nemzetközi megfigyelők is jelezték. A jugoszláv tagköztársaságok választási eredményei jobban dokumentáltak, de a nemzeti hovatartozás szerinti szavazási mintázatok értelmezése tudományos viták tárgya.

A főbb bizonytalanságok közé tartozik a kerekasztal-tárgyalások valódi hatása a hatalomátadásra, a választási eredmények pontossága különösen Albániában és Szerbiában, valamint a népszavazások reprezentativitása Bosznia-Hercegovinában. A közvélemény-kutatások a régióban az 1990-es évek elején még ritkák és módszertanilag gyengék voltak, ezért a társadalmi támogatottság mértékét nehéz utólag rekonstruálni. A rendszerváltások értékelése emlékezetpolitikai vitákkal is terhelt: a bolgár és albán kommunista utódpártok hatalmi szerepét eltérően ítélik meg a politikai oldalak, Jugoszláviában pedig a nemzeti narratívák a föderáció szétesésének okait saját szemszögükből magyarázzák. A történeti munka során ezért különösen fontos a dokumentált tények, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezések elhatárolása.

37.1.8 Rövid összefoglaló

- A balkáni rendszerváltások 1989–1991 között eltérő ütemben és irányban zajlottak: Bulgária békés kerekasztal-tárgyalásokkal, Albánia késlekedve és válságos körülmények között, Jugoszlávia pedig a föderáció felbomlásával összefonódva.
- Bulgáriában a BKP 1989. novemberi leváltása után kerekasztal-tárgyalások vezettek a többpártrendszerhez és az 1991. júliusi alkotmányhoz.
- Albániában a diákdemonstrációk és a tömeges kivándorlás kényszerítette ki a többpártrendszert, de az 1991-es választások szabályossága vitatott, és a végleges alkotmány elfogadása 1998-ig húzódott.

- Jugoszláviában az 1990-es választások Szlovéniában és Horvátországban demokratikus fordulatot, Szerbiában viszont a Milošević-féle autoriter rendszer megerősödését hozták, ami a föderáció széteséséhez és háborúhoz vezetett.
- Az új alkotmányok parlamentáris demokráciát és emberi jogokat deklaráltak, de a nemzeti identitás és a kisebbségi jogok szabályozása eltérő volt, és gyakran deklaratív maradt.
- A kisebbségi kérdés – különösen a koszovói albánok, a horvátországi szerbek és a macedóniai albánok esetében – a rendszerváltás során súlyos feszültségek forrásává vált.
- A folyamatok rekonstrukcióját a választási jegyzőkönyvek hiányosságai, a kerekasztal-tárgyalások részleges dokumentáltsága és a nemzeti emlékezetpolitikai viták nehezítik.

37.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a bolgár és az albán átmenet mechanizmusait: milyen tényezők magyarázzák a különbségeket?
2. Miért kapcsolódott össze Jugoszláviában a rendszerváltás a föderáció felbomlásával, és mely tagköztársaságokban vezetett demokratikus, melyekben autoriter kimenethez?
3. Milyen alkotmányos megoldásokat hoztak az új alkotmányok a kisebbségi kérdésre, és hogyan érintették ezek a későbbi konfliktusokat?
4. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a kerekasztal-tárgyalások és a választások értékelésekor, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnia?

37.2 Gazdasági átalakulás

A posztkommunista átmenet gazdasági oldala nem egyszerűen a piacgazdaság bevezetését jelentette, hanem a tervgazdaságból a kapitalista rendszerbe való átmenet kísérletét, amely a rendszerváltások politikai keretei között ment végbe. Ahogyan A rendszerváltások alfejezet bemutatta, az 1989–1991 közötti politikai fordulatok eltérő ütemben és eltérő alkotmányos keretek között zajlottak le, de a gazdasági szerkezetváltás mindenhol mélyrehatóbbnak bizonyult, mint a politikai intézmények cseréje. Az átmenet során a privatizáció, a piaci liberalizáció és a külföldi befektetések bevonása három, egymással összefonódó folyamatként alakította a régió társadalmi és regionális egyenlőtlenségeit. A posztkommunista országok – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária, valamint a vitatott státuszú Koszovó – különböző kiindulópontokról indultak, és a 2008-as globális pénzügyi válság, majd a 2020-as évek migrációs és energiaválságai tovább árnyalták a képet. Görögország nem posztkommunista állam, így gazdasági pályája eltérő logikát követett, ám a 2008 utáni adósságválság és a mentőcsomagok regionális összehasonlításban is tanulságosak; erre a kérdésre a görög fejezet (lásd A válság és a jelenkor) tér ki részletesen.

37.2.1 A kiindulópont: tervgazdaság és eladósodás

A posztkommunista gazdasági átalakulás megértéséhez először a kiinduló állapotot kell rögzíteni. A második világháború után a régió országai – Albánia, Bulgária, Jugoszlávia – különböző mértékben ugyan, de mind tervgazdasági rendszert építettek ki. Jugoszlávia esetében ez a rendszer az 1950-es évektől az **önigazgatási szocializmus** (samoupravni socijalizam) sajátos változatát jelentette, amely a vállalati szintű döntéshozatalt és a részleges piaci koordinációt egyaránt lehetővé tette. Albánia az enverista rendszerben a legzártabb, államilag irányított gazdaságot működtette, míg Bulgária a szovjet típusú tervutasításos modellt követte. A 1970-es és 1980-as években a régió államai egyre nagyobb mértékben támaszkodtak külföldi hitelekre; Jugoszlávia és Bulgária adósságállománya a nyugati bankokkal szemben jelentősen megnőtt,

Albánia pedig Kínától, majd az 1970-es évek végétől szinte teljesen elszigetelődve próbálta fenntartani autarkiáját. Az eladósodás és a külső fizetési nehézségek már a rendszerváltások előtt aláásták a tervgazdasági modellek fenntarthatóságát, így a politikai fordulatokat követő gazdasági reformok részben kényszerpályán indultak.

A szlovén és a horvát gazdaság kiindulópontja lényegesen kedvezőbb volt, mint a délebbre fekvő jugoszláv tagköztársaságoké. Az 1980-as években a szlovén GDP/fő a jugoszláv átlag kétszerese, a koszovói átlag pedig annak töredéke volt; ezek a regionális különbségek a későbbi átmenet során tovább mélyültek. A háború által sújtott Bosznia-Hercegovina és Koszovó gazdasági infrastruktúrája a 1990-es években részben megsemmisült, ami a posztkommunista átmenetet ott a háború utáni újjáépítéssel kapcsolta össze. A kiindulópont tehát nem egységes „balkáni” állapot volt, hanem egy sor, egymástól mélyen eltérő gazdasági szerkezet és intézményi örökség.

37.2.2 A privatizáció hullámai és formái

A privatizáció – az állami tulajdon magánkézbe adása – a posztkommunista gazdasági átalakulás leglátványosabb, de egyben legvitatottabb eleme volt. A régió országaiban a privatizáció több hullámban zajlott, és az alkalmazott módszerek országonként és időben is jelentősen különböztek.

Szlovénia a fokozatos, belső tulajdonosi modellt választotta. Az 1992–1993-ban elfogadott privatizációs törvény a vállalatok dolgozóinak és menedzsmentjének kedvező vételi lehetőségeket biztosított, emellett a lakosság számára szétosztott **tulajdonosi igazolványok** (lastniški certifikati) révén tömeges, de viszonylag szétaprózott magántulajdon jött létre. A bankok és a stratégiai nagyvállalatok egy része állami, illetve belföldi intézményi tulajdonban maradt, ami politikai viták forrása lett, de a szlovén vezetés így megőrizte az irányítást a gazdaság kulcságazatai felett. A modell következtében a külföldi befektetők szerepe a 1990-es években kisebb volt, mint a régió más országaiban.

Horvátországban a privatizáció az 1990-es évek elején a háború körülményei között indult meg. A törvényi keret gyorsított privatizációt tett lehetővé, amely során a vállalatok menedzsmentje és a politikai elithez közel álló személyek gyakran kedvezményes feltételekkel jutottak állami vagyonhoz. A **vadprivatizáció** (divlja privatizacija) kifejezés a horvát közbeszédben a törvényi hézagok kihasználását, a vagyon kimentését és az átláthatatlan tulajdonosi viszonyokat jelölte; ennek megítélése a horvátországi emlékezetpolitikai viták egyik központi témája maradt. A 2000-es években, különösen az Európai Unióhoz való közeledés során, a horvát kormányok a privatizációs folyamatok átláthatóságának növelésére törekedtek, de a korábbi időszak igazságszolgáltatási feldolgozása csak részlegesen történt meg.

Szerbiában a privatizáció a 1990-es években a nemzetközi szankciók és a háborús környezet miatt erősen korlátozott volt. A 2000-es demokratikus fordulat után, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank támogatásával indult meg a nagyszabású privatizáció, amely elsősorban a külföldi befektetőknek való értékesítésre épített. A szerb kormány 2005-ben elfogadott privatizációs törvénye a szociális tulajdonú vállalatok felszámolását gyorsította fel, ami a munkanélküliség átmeneti megugrásával járt együtt. A privatizációs bevételek részben a költségvetés hiányát fedezték, de a folyamatot számos korrupciós vád övezte; ezek közül több a 2010-es években bírósági eljárásokhoz vezetett, de a rendszerszintű felelősség megítélése vitatott maradt.

Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban a privatizáció a háború utáni intézményi vákuumban, nemzetközi felügyelet alatt zajlott. Bosznia-Hercegovinában az 1999–2001 között elfogadott törvények egy **tömeges privatizációs** modellt vezettek be, amelyben a lakosság ingyenes vagy kedvezményes jegyeket kapott, de a háború által szétzilált vállalatok értéke csekély volt. A tényleges magánosítás sok esetben a helyi politikai elitek hálózatait erősítette. Koszovóban a

háború utáni ENSZ-igazgatás (UNMIK) alatt a társadalmi tulajdonú vállalatok privatizációját a Koszovói Vagyonügynökség (Kosovo Trust Agency) végezte, amely a szerb tulajdoni igények rendezését is próbálta kezelni. A folyamat lassú volt, és a 2008-as függetlenségi nyilatkozat után sem zárult le teljesen.

Albánia a legradikálisabb, de egyben legkaotikusabb privatizációt hajtotta végre. Az 1990-es évek elején a mezőgazdasági földeket gyakorlatilag szétosztották a falusi családok között, amit a földhasználati jogok rendezetlenül maradása kísért. Az ipari és szolgáltató szektor privatizációja során a lakosság ingyenes jegyeket kapott, de a vállalatok értékét gyakran a helyi elitek kivonták. Az 1996–1997-es piramisjáték-válság, amely az ország lakosságának jelentős részét érintette, részben a privatizációból fakadó vagyonfelhalmozás átláthatatlan formáihoz kapcsolódott; a válság politikai felkeléshez és a rend fenoménjének összeomlásához vezetett. Az 1997 utáni nemzetközi segítségnyújtás és a 2000-es évek reformjai fokozatosan stabilizálták a gazdaságot, de a korai privatizáció társadalmi költségei hosszú távon éreztették hatásukat.

Bulgária a privatizációt a pénzügyi stabilizáció keretében indította el. Az 1997-es hiperinfláció után bevezetett **valutatanács** (currency board) a bolgár leva árfolyamát a német márkához, majd az euróhoz kötötte, ami radikálisan lecsökkentette az inflációt, de a bankrendszer és a nagyvállalatok privatizációja során a külföldi befektetők domináltak. A bolgár gazdaság 1998–2008 között gyors növekedést mutatott, amit a szakirodalom a privatizáció sikerének és az európai integrációs perspektívának tulajdonít, de a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése és a korrupció problémája itt is éles vitákat váltott ki.

A privatizáció formái tehát a fokozatos belső tulajdonosi modelltől a tömeges jegyosztáson át a külföldi befektetőknek való értékesítésig terjedtek. A folyamat mindenütt új tulajdonosi eliteket hozott létre, és a társadalmi vagyon átalakulása a posztkommunista átmenet egyik legmaradandóbb, de legvitatottabb öröksége maradt.

37.2.3 Piaci reformok, liberalizáció és stabilizáció

A privatizációval párhuzamosan a piaci reformok a kereskedelem liberalizálását, az árak felszabadítását, a támogatások leépítését és a pénzügyi szektor szabályozását célozták. Az átmenet első éveiben a reformok sorrendje és sebessége országonként eltért. Szlovénia a fokozatos megközelítést választotta: a stabilizációt a nemzeti valuta, a **tolár** (tolar) bevezetésével kezdte, és a külkereskedelmet fokozatosan nyitotta meg, miközben a szociális háló egyes elemeit fenntartotta. A szlovén gazdaság 1993 után stabil növekedésre tért át, ami lehetővé tette az EU-csatlakozási tárgyalások 1998-as megkezdését.

Horvátország a háborús helyzet miatt a 1990-es években csak részleges liberalizációt hajtott végre. A kormányzati bevételek egy része a turizmusból és a diaszpóra átutalásaiból származott, de a bankrendszer átalakítása és a külső adósság kezelése csak a 1990-es évek végén, a tádzsmani rendszer lezárulta után gyorsult fel. A horvát kormány 2001–2003 között IMF-megállapodást kötött, ami a költségvetési hiány csökkentését és a bankok privatizációját irányozta elő.

Szerbiában és Montenegróban a 2000-es évek elején egy **sokkterápia-szerű** stabilizációs program indult el, amelyet a nemzetközi pénzügyi szervezetek feltételrendszere keretezett. A szerb kormány 2001-ben eltörölte a hiperinflációt örökítő árszabályozás nagy részét, liberalizálta a külkereskedelmet, és hozzákezdett a bankrendszer rendezéséhez. A 2000-es évek közepén a szerb GDP növekedése évi 5-7 százalék körül alakult (a nemzeti statisztikai adatok szerint; a módszertani revíziók miatt a konkrét értékek vitatottak), ám a növekedés nagyrészt a privatizációból származó bevételeken és a külföldi hiteleken alapult.

Bosznia-Hercegovina és Koszovó esetében a piaci reformokat a nemzetközi közösség felügyelete mellett hajtották végre. Bosznia-Hercegovinában a 1995-ös daytoni békeszerződés létrehozta a

konvertibilis márkát (konvertibilna marka), amelyet a német márkához kötöttek, és amely stabilizálta a pénzügyi rendszert. A piaci liberalizációt azonban akadályozta a széttöredezett államszervezet, a két entitás és a Brčko-körzet közötti joghatósági viták. Koszovó a 1999-es háború után az **észak-és nyugat-afrikai valuták helyett** (itt a szerb dinár és a német márka közötti átmenet zajlott) 2002-ben egyoldalúan bevezette az eurót, ami a monetáris szuverenitás hiánya mellett is adott egy stabil fizetőeszközt.

Bulgária az 1997-es valutatanács bevezetésével a régió egyik legszigorúbb stabilizációs politikáját valósította meg. A leva euróhoz kötött árfolyama, a költségvetési szigor és a bankrendszer felügyeletének megerősítése gyors dezinflációt eredményezett, de a belső fogyasztás visszaesése és a munkanélküliség növekedése átmeneti társadalmi feszültségeket okozott. A bolgár eset a sokkterápiás megközelítés iskolapéldája lett, és a későbbi EU-csatlakozás egyik előfeltételének tekintették.

Albánia a piaci reformok terén a legnagyobb kilengéseket élte meg. Az 1992-es stabilizációs program a hiperinfláció megfékezését és a forinttá alakítás logikáját követte (a lek konvertibilitását), de a piramisjátékok 1997-es összeomlása a teljes bankrendszert maga alá temette. A nemzetközi segélyek és a 1999-es koszovói válság során nyújtott támogatások után Albánia a 2000-es években fokozatosan csökkentette inflációját és növelte a legális magánszektort, de a szürkegazdaság aránya a térségben itt maradt a legmagasabb (a becslések a GDP 30–50 százalékát is említik; ezek az adatok módszertanilag erősen vitatottak).

A piaci reformok tehát együtt jártak a monetáris stabilizációval, a bankrendszer átalakításával és a külkereskedelem liberalizálásával. A stabilizáció és a liberalizáció sorrendje országonként eltért, és a válságok – különösen az albán piramisjáték-válság és a 2008-as globális pénzügyi válság – próbára tették a reformok fenntarthatóságát.

37.2.4 Külföldi befektetések és integráció

A külföldi működőtőke-befektetések (foreign direct investment, FDI) a posztkommunista átmenet egyik legfontosabb hajtóerejévé váltak, de megoszlásuk és hatásuk erősen egyenlőtlen volt. A befektetők elsősorban a privatizációhoz kapcsolódó vásárlásokon keresztül érkeztek, különösen a bankszektorban, a telekommunikációban, az energiaszektorban és a kereskedelemben.

Szlovénia a 1990-es években viszonylag alacsony FDI-aránnyal működött, mivel a vezetés a belföldi tulajdonosi szerkezetet védte. A 2000-es évektől, az EU-csatlakozás közeledtével a külföldi befektetések növekedni kezdtek, de a szlovén gazdaság továbbra is erős belföldi vállalati szektorral rendelkezett. A 2008-as válság után a szlovén bankok állami feltőkésítése és a privatizáció újraindítása vitákat váltott ki, és a külföldi tulajdon térnyerését ellenző politikai erők megerősödéséhez vezetett.

Horvátország számára a turizmus és az ingatlanbefektetések jelentették a fő vonzerőt. A 2000-es években a horvát tengerparton jelentős nyugat-európai tőke áramlott az idegenforgalomba, a szolgáltatásokba és a bankszektorba. Az FDI beáramlása hozzájárult a GDP növekedéséhez, de a gazdaság sebezhetővé vált a turisztikai szezonalitással és a külső kereslet ingadozásával szemben. Az EU-csatlakozás 2013-ban tovább növelte a befektetői bizalmat, de a kivándorlás és a munkaerőhiány a 2010-es évek végétől komoly strukturális problémává vált.

Szerbiában a külföldi befektetések a 2000-es évek demokratikus fordulata után indultak meg nagyobb mértékben. A kormány adókedvezményekkel és ipari parkokkal vonzotta a befektetőket, különösen az autóiparban (például a kragujevaci gyár Fiat általi átvétele 2008-ban, amelynek pontos foglalkoztatási hatásait a későbbi válságok módosították). A kínai befektetések 2010-es évekbeli növekedése az infrastruktúra és az energia területén új függőségi viszonyokat hozott létre, amelyek geopolitikai viták tárgyát képezik.

Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban a külföldi befektetések a háború utáni újjáépítéshez kapcsolódtak, de a politikai instabilitás, a korrupció és a jogbiztonság hiánya visszatartotta a tőkét. Bosznia-Hercegovina a 2008-as válságig lassú, donorok által támogatott növekedést ért el, majd a reformok lelassulása és a politikai patthelyzet miatt az FDI beáramlása megrekedt. Koszovóban a fiatal lakosság és az alacsony bérköltségek ellenére a befektetések alacsony szinten maradtak, részben a szerb-koszovói normalizáció bizonytalanságai miatt.

Bulgária a külföldi befektetések egyik fő célpontjává vált a 2000-es években, különösen az ingatlan- és a bankszektorban. Az EU-csatlakozás (2007) tovább erősítette a tőkebeáramlást, de a 2008-as válság a balti és a dél-európai országokhoz hasonlóan súlyos visszaesést hozott. A bolgár gazdaság a 2010-es években lassan állt talpra, és továbbra is az EU egyik legalacsonyabb GDP/fő mutatójával rendelkezett (a vásárlóerő-paritásos adatok az EU-átlag alatt maradtak; a konkrét értékek évről évre változtak).

Albánia a külföldi befektetések vonzásában kevésbé volt sikeres, bár az olasz és görög vállalatok a textiliparban és a könnyűiparban jelen voltak. A 2000-es években az energetikai beruházások (különösen a vízerőművek) és a turizmus fejlődése növelte a tőkebeáramlást, de a korrupció és a gyenge intézményi környezet továbbra is akadályozta a szélesebb körű befektetéseket.

A külföldi befektetések tehát egyszerre voltak a modernizáció motorjai és az új függőségi viszonyok forrásai. A befektetések eloszlása regionálisan egyenlőtlen maradt: a fővárosok és a turisztikai központok részesültek a tőke nagy részéből, míg a vidéki, ipari régiók gyakran leszakadtak.

37.2.5 Társadalmi egyenlőtlenségek, munkanélküliség és migráció

A posztkommunista gazdasági átalakulás legmélyebb társadalmi következménye a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek növekedése volt. A tervgazdasági időszak viszonylag alacsony, bár nem teljesen egyenlő jövedelmi különbségei után a piacgazdaságra való átállás új szegénységi kockázatokat hozott létre. A legtöbb posztkommunista országban a **Gini-együttható** (a jövedelmi egyenlőtlenség mérőszáma) az 1990-es évek folyamán jelentősen emelkedett; a pontos értékek az Eurostat és a Világbank adatai alapján országonként eltértek, de a tendencia egyértelmű volt.

A munkanélküliség a privatizáció és a stabilizációs programok első éveiben drámaian megnőtt. Szerbiában a 2000-es évek elején a hivatalos munkanélküliségi ráta 20-25 százalék körül mozgott (a nemzeti statisztikai hivatal adatai szerint; a tényleges, a szürkegazdaságot is figyelembe vevő ráta ennél magasabb lehetett). Bulgáriában az 1997-es valutatanács bevezetése után, 2000 körül a regisztrált munkanélküliek aránya meghaladta a 15 százalékot, ami a belső fogyasztás visszaesésével párosult. Albániában a hivatalos munkanélküliségi adatok alacsonyak voltak, de a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentős része informálisan dolgozott; a fiatalok körében a munkanélküliség tartósan magas maradt. A 2008-as válság minden országban újabb hullámot indított el, különösen a férfiak által dominált építőiparban és feldolgozóiparban.

A munkaerőpiac átalakulása új típusú egyenlőtlenségeket hozott: a fiatalok, a nők, a romák és a vidéki lakosság csoportjai fokozottan ki voltak téve a munkanélküliség és az alacsony bérek kockázatának. A roma közösségek helyzete a posztkommunista átmenet során különösen romlott, mivel a korábbi, gyakran kényszermunkára épülő foglalkoztatási formák megszűntek, és a diszkrimináció a munkaerőpiacon tovább nőtt. A nemzetközi szervezetek jelentései – például az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) és a Világbank – rendszeresen felhívták a figyelmet a roma közösségek csökkenő foglalkoztatási arányára, de a pontos adatok a nem nyilvántartott munkavégzés miatt bizonytalanok.

Az egyenlőtlenségek növekedése a **migrációt** is felerősítette. A 1990-es években a háborúk és a gazdasági összeomlás elől a lakosság jelentős része külföldre távozott. Horvátországból

és Bosznia-Hercegovinából a háború évei alatt menekülthullámok indultak Nyugat-Európába, Szerbiából a 1990-es évek szankciói és hiperinflációja miatt sokan távoztak, Albániából pedig a piramisjátékok összeomlása után indult meg tömeges kivándorlás, elsősorban Görögországba és Olaszországba. A 2010-es években a munkaerő szabad áramlása az EU-csatlakozás után újabb kivándorlási hullámokat hozott, különösen Horvátországból és Bulgáriából. A fiatal, képzett munkaerő elvándorlása – az **agyelszívás** (brain drain) – a régió több országában demográfiai válságot és munkaerőhiányt eredményezett.

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése politikai következményekkel is járt: a privatizáció vesztesei körében a populista és nacionalista pártok megerősödtek, ami a posztkommunista demokratizálódás ingatag jellegét erősítette (lásd Demokratizálódás és autoriter visszacsúszás). A gazdasági átalakulás tehát nem csupán gazdasági, hanem mélyen társadalmi és politikai folyamat is volt.

37.2.6 Regionális különbségek és a Görögországot érintő eltérő út

A posztkommunista gazdasági átalakulás regionális mintázatai markáns különbségeket mutattak. A volt Jugoszlávia tagköztársaságai közül Szlovénia és Horvátország a leggyorsabban integrálódtak a nyugat-európai piacokba, míg Bosznia-Hercegovina, Koszovó és részben Észak-Macedónia a háborúk és a politikai bizonytalanság miatt lemaradtak. Szerbia a 2000-es évek után zárkózott fel, de a 2010-es években a növekedés lassult. Bulgária és Albánia saját pályát futott be, az előbbi az EU-csatlakozás révén, az utóbbi a késői stabilizáció és a magas informális szektor miatt.

Görögország, amely nem posztkommunista ország, a 2008 utáni adósságválság során a régió gazdasági stabilitásának egyik kockázati tényezőjévé vált. A görög válság a balkáni országok bankjait is érintette, mivel a görög bankok leányvállalatai Bulgáriában, Észak-Macedóniában és Albániában is működtek. A görög mentőcsomagok 2010–2015 közötti feltételrendszere a megszorítások társadalmi hatásaira irányította a figyelmet, és párhuzamokat kínált a posztkommunista országok privatizációs és stabilizációs programjainak társadalmi költségeivel. A görög gazdasági válság regionális hatását a válság és a jelenkor alfejezet tárgyalja részletesen, itt csak annyit szükséges rögzíteni, hogy a dél-európai adósságválság a posztkommunista átmenet országaira is kihatott, különösen a bankrendszeren és a külkereskedelmen keresztül.

A regionális különbségek tartósan fennmaradtak: a 2020-as évek elején a régió országainak GDP/fő mutatója az EU-átlag töredékétől (Koszovó, Albánia, Bosznia-Hercegovina) annak mintegy 70-80 százalékáig (Szlovénia) terjedt, ami a posztkommunista átmenet egyenlőtlen kimenetelét mutatja (ezek az adatok vásárlóerő-paritáson számolt becslések, és évről évre változnak).

37.2.7 Források és bizonytalanságok

A posztkommunista gazdasági átalakulás tanulmányozásának elsődleges forrásai közé tartoznak a nemzeti statisztikai hivatalok kiadványai, a központi bankok jelentései, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank országjelentései, valamint az Európai Unió statisztikai szolgálatának (Eurostat) adatbázisai. A privatizációs folyamatok jogi kereteit az egyes országok törvényei és rendeletei dokumentálják, míg a társadalmi hatásokat a háztartási költségvetési felvételek és a társadalmi felmérések (például a UNDP humán fejlettségi jelentései) mérik.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először, a GDP- és a munkanélküliségi adatok a rendszerváltás utáni években erősen alulbecsültek lehetnek, mivel a szürkegazdaság és az informális munkavégzés kiterjedt volt, és a statisztikai rendszerek átalakítás alatt álltak. Másodszor, a privatizációs bevételek és a vagyonvesztés becslései politikai viták tárgyát képezik: a „vadprivatizáció” mértékét a különböző szerzők eltérően ítélik meg, és az igazságszolgáltatási

eljárások nem adtak teljes képet. Harmadszor, a külföldi befektetések hatása nem egyértelmű: a makrogazdasági mutatók javulása nem feltétlenül tükrözi a társadalmi jólét növekedését, és az FDI vonzására alkalmazott adókedvezmények valós nettó hatását módszertanilag nehéz mérni. Negyedszer, a társadalmi egyenlőtlenségek mérésére használt Gini-együttható értékei a háztartási felvételek módszertanától függenek, és a roma, illetve a migráns háztartások gyakran alulreprezentáltak. Végül, a görög válság regionális hatásairól szóló elemzések részben ellentmondásosak, mivel a bankrendszeri és kereskedelmi adatok hiányosak.

37.2.8 Rövid összefoglaló

- A posztkommunista gazdasági átalakulás a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet volt, amely a rendszerváltások politikai keretei között, de eltérő kiindulópontokról indult.
- A privatizáció formái országonként változtak: Szlovénia fokozatos belső tulajdonosi modellt alkalmazott, Horvátországban a vadprivatizáció öröksége vitatott maradt, Szerbia 2000 után külföldi befektetőknek értékesített, Bosznia-Hercegovina és Koszovó tömeges, nemzetközi felügyelet alatti folyamatot élt meg, Albánia piramisjáték-válsághoz vezető kaotikus privatizációt hajtott végre, Bulgária pedig a valutatanács keretei között nyitott a külföldi tőkének.
- A piaci reformok a liberalizációt, a monetáris stabilizációt és a bankrendszer átalakítását foglalták magukban; a stabilizációs sokkok társadalmi költségei jelentősek voltak.
- A külföldi befektetések a privatizációhoz, a bankszektorhoz és a turizmushoz kötődtek, de regionálisan egyenlőtlenül oszlottak meg, és új függőségi viszonyokat hoztak létre.
- A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a munkanélküliség és a fiatal, képzett munkaerő elvándorlása a posztkommunista átmenet legtartósabb örökségei közé tartoznak.
- A régió gazdasági pályái eltértek: Szlovénia és Horvátország gyorsabban integrálódott az EU-ba, míg a háború sújtotta országok lemaradtak; Görögország 2008 utáni adósságválsága pedig a bankrendszeren keresztül kihatott a posztkommunista országokra is.

37.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen fő privatizációs modelleket alkalmaztak a posztkommunista országok, és milyen társadalmi-politikai vitákat váltottak ki?
2. Miért különbözött Szlovénia és Bulgária gazdasági átmeneti pályája, és milyen szerepet játszott a valutatanács Bulgária stabilizációjában?
3. Hogyan hatott a külföldi működőtőke beáramlása a régió országainak gazdasági szerkezetére, és milyen egyenlőtlenségeket erősített?
4. Milyen társadalmi csoportokat sújtott leginkább a posztkommunista gazdasági átalakulás, és hogyan kapcsolódik ez a migrációs hullámokhoz?
5. Milyen módszertani bizonytalanságok nehezítik a posztkommunista gazdasági teljesítmény és a társadalmi egyenlőtlenségek pontos mérését?

37.3 Demokratizálódás és autoriter visszacsúszás

A posztkommunista átmenet politikai dimenziója a régióban nem írható le egyetlen lineáris fejlődési ívvel. A kommunista pártállamok összeomlása, majd a jugoszláv utódállamok létrejötte és a háborúk eltérő kiindulópontokat teremtettek. Az előző alfejezetben vizsgált gazdasági átalakulás politikai feltételei és következményei után itt azt elemezzük, hogyan alakultak a pártrendszerek, a média, a civil társadalom és a jogállamiság vitái a posztkommunista Balkánon. A fogalmi keretek szerint **demokratizálódás** (democratization) alatt a versengő többpártrendszer, a politikai jogok

és a hatalommegosztás intézményesülését értjük, míg **autoriter visszacsúszás** (democratic backsliding) az ezekben a dimenziókban bekövetkező, gyakran fokozatos minőségromlást jelöli. A régióban a két folyamat gyakran egyszerre vagy egymást követően van jelen, és az egyes országok közötti különbségek legalább annyira fontosak, mint a közös vonások.

37.3.1 Pártrendszerek és választási dinamikák

A többpártrendszer bevezetése a posztkommunista országokban nem egyszerre történt, és a kiinduló politikai szerkezetek erősen eltértek. Jugoszlávia utódállamaiban az 1990-es első szabad választások még a föderáció keretein belül zajlottak, de a köztársasági pártok hamar nemzeti alapon szerveződtek. Albániában és Bulgáriában az egypártrendszerből a többpártrendszerbe való átmenet másképp ment végbe: Albániában a Munkapárt (később Szocialista Párt) 1991-től engedte a pluralizmust, Bulgáriában pedig a Bolgár Kommunista Párt 1990-ben alakult át szocialista párttá, és a korai években erős maradt.

A térség pártrendszereire hosszú ideig jellemző volt a **fragmentáltság** (fragmentation) és a **választási volatilitás** (electoral volatility), vagyis a pártok sokasága és a választói preferenciák gyors változása. Az 1990-es években a háborús államokban – Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában – a nacionalista pártok, mint a Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ), a Szerbiai Szocialista Párt (Socijalistička partija Srbije, SPS) vagy a Bosznia-Hercegovinai Demokratikus Akciópárt (Stranka demokratske akcije, SDA) dominanciája együtt járt a **klienselizmus** (clientelism) és a pártosodott állami erőforrások kiépítésével. A pártok gyakran nem programjaik, hanem a nemzeti identitás, a háborús emlékezet és a vezető személye körül szerveződtek.

A **választási rendszerek** kialakítása is befolyásolta a politikai tájképet. Több országban arányos rendszert vezettek be, amely elősegítette a sokpárti parlamenteket, de egyúttal a koalíciós kormányzás instabilitását is. Horvátországban a 2000-es évek elején a választási rendszer módosítása csökkentette a fragmentációt, míg Albániában és Bulgáriában a pártrendszer viszonylag koncentrált maradt, bár rendszeresek voltak a választási csalásokkal kapcsolatos viták. A **domináns pártrendszerek** kialakulása különösen a 2010-es években vált szembetűnővé: Szerbiában a Szerb Haladó Párt (Srpska napredna stranka, SNS), Bulgáriában a GERB, Albániában a Szocialista Párt (Partia Socialiste e Shqipërisë, PS) hosszú időre kormányzati pozícióba került, és a hatalom koncentrációja a pártverseny formális szabályainak megtartása mellett a tényleges politikai versenyt szűkítette.

Az **etnikai pártok** (ethnic parties) több államban beépültek a politikai rendszerbe. Bosznia-Hercegovinában a daytoni alkotmányos keret a három „konstitutív nép” – bosnyák, szerb, horvát – pártjainak dominanciáját rögzítette, ami a politikai versenyt elsősorban etnikai keretekben tartotta. Észak-Macedóniában az albán pártok folyamatosan jelen vannak a kormányzásban, és a 2001-es konfliktus óta a koalíciós gyakorlat részei. Szerbiában és Horvátországban a kisebbségi pártok parlamenti képviselete bizonyos mértékben garantált, de a fő politikai törésvonalak továbbra is a nacionalista és a polgári-kozmopolita erők között húzódnak.

A választói **kiábrándulás** (political disillusionment) a régióban a 2000-es évek végétől egyre mérhető: a részvételi arányok csökkenése, a pártok iránti bizalom alacsony szintje és a tiltakozó szavazatok növekedése a pártrendszerek legitimitásának gyengülését jelzi. A **populizmus** (populism) megjelenése nem csupán jobboldali vagy baloldali formában érhető tetten; gyakran a „korrupt elittel” szembeni retorika és a közvetlen vezér–nép kapcsolat hangsúlyozása jellemzi. Ez a jelenség összekapcsolódik a **személyi hatalom** (personal rule) erősödésével, amikor a kormányzó párt elnöke az állami intézmények fölé nő, és a párt belső demokráciája kiüresedik.

37.3.2 Média, civil társadalom és nyilvánosság

A **médiapluralizmus** (media pluralism) a posztkommunista Balkánon soha nem vált teljesen intézményesült gyakorlattá. A szocialista korszakban állami irányítás alatt álló sajtó a rendszerváltások után részben privatizált, részben átalakított közszolgálati médiává vált. A privatizáció gyakran a politikai elitekhez közel álló üzleti körök kezébe juttatta a médiatulajdont, ami a **médiatulajdon koncentrációját** és a szerkesztőségi függetlenség korlátozását eredményezte. A közszolgálati média – például a horvát HRT, a szerb RTS, az albán RTSH vagy a bolgár BNT – többször volt politikai nyomásnak kitéve, és a kormányzó pártok befolyása az idők során változott, de a teljes függetlenség ritkán volt tartós.

Az **újságírók elleni támadások** – fizikai erőszak, perek (SLAPP-perek), megfélemlítés – a média szabadságának állapotát rontják. A **Reporters Without Borders** és más szervezetek jelentései szerint a régióban több országban romlott a sajtószabadság helyzete, különösen ott, ahol a kormányzati kommunikáció agresszív kampányt folytat a kritikus médiumokkal szemben. A **dezinformáció** és a politikai hirdetések révén történő médiabefolyásolás a közösségi platformokon tovább bonyolítja a nyilvánosság szerkezetét. Ugyanakkor az oknyomozó újságírás egyes hálózatokban – például a regionális együttműködési projektekben – továbbra is fontos szerepet játszik a korrupciós ügyek feltárásában.

A **civil társadalom** (civil society) a posztkommunista átmenetben többször bizonyult a politikai nyomás ellensúlyának. A háború elleni mozgalmak, a diákcsoportok, a nőjogi szervezetek és a környezetvédelmi aktivisták már az 1990-es években megjelentek. A 2000-es években Szerbiában az **Otpor** (Ellenállás) mozgalom a választási csalásokkal szembeni tömegtüntetések egyik szervezője volt, és módszerei más országokban is mintaként szolgáltak. A 2010-es években a tiltakozó hullámok – például Szerbiában 2017-től, Észak-Macedóniában 2016-ban a lehallgatási botrány után, Bulgáriában 2013–2014-ben, Albániában pedig 2019-ben – a kormányzati korrupció, a média szabadsága és a jogállamiság hiányosságai ellen irányultak. E mozgalmak gyakran nem pártokhoz kötődtek, hanem laza hálózatokként működtek, és a **civil szervezetek** (non-governmental organizations, NGO-k) professzionalizálódtak.

A civil szervezetek finanszírozása azonban sérülékeny. A nemzetközi donorok, elsősorban az Európai Unió, az USAID vagy a nyugat-európai alapítványok támogatása gyakran a kormányzati ellenkampányok célpontjává tette őket. Több országban felmerült a „külföldi ügynök” törvények bevezetésének kísérlete, amely az oroszországi modellhez hasonlóan korlátozná a külföldi finanszírozású civil szervezeteket. A **civil társadalom zsugorodása** (shrinking civic space) a demokratikus visszacsúszás egyik mutatója: a gyülekezési jog korlátozása, a civil szervezetek megbélyegzése és a tiltakozások rendőri kezelése egyaránt ide tartozik.

A **nők, kisebbségek és fiatalok** részvétele a nyilvánosságban egyenetlen. A női képviselet a parlamentekben több országban emelkedett, de a pártlistákon gyakran csak formális. A roma közösségek politikai részvétele alacsony, és a LMBTQ-jogok kérdése számos országban heves kulturális viták tárgya. A fiatalok kiáramlása – a migrációról szóló fejezetben tárgyaltak szerint – tovább gyengíti a civil társadalom utánpótlását.

37.3.3 Jogállamiság, korrupció és az EU feltételessége

A **jogállamiság** (vladavina prava, rule of law) a posztkommunista átmenet egyik legvitatottabb dimenziója. A fogalom magában foglalja a törvények uralmát, a bírósági függetlenséget, a közigazgatás átláthatóságát és a hatalommal való visszaélések szankcionálását. A régióban a rendszerváltások után a bíróságok, az ügyészségek és az ombudsmani intézmények formálisan megerősödtek, de a gyakorlatban a **politikai befolyás** a bírói kinevezésekre és az ügyészi döntésekre gyakran megmaradt. A **korrupció** (korupcija) – különösen a privatizációhoz kötődő

nagyvagyonok, a közbeszerzések és a politikai pártfinanszírozás területén – a jogállamiság egyik leglátványosabb kihívása.

Az **Európai Unió feltételessége** (EU conditionality) kettős szerepet játszott. Egyrészt a csatlakozási folyamat – a koppenhágai kritériumok és a tárgyalási fejezetek – ösztönözte a jogállami reformokat, a bírósági reformoktól a korrupcióellenes ügynökségek létrehozásáig. Másrészt az EU gyakran hajlott a **stabilitokrácia** (stabilitocracy) gyakorlatára: a politikai stabilitást és a földrajzi biztonságot előnyben részesítette a demokratikus minőséggel szemben, és hajlandó volt autoriter vezetőket is legitimnek tekinteni, ha azok együttműködtek a migrációkezelésben, a biztonságpolitikában vagy a regionális párbeszédben. Ez a feszültség különösen a 2010-es években vált láthatóvá, amikor az EU-tagjelölt államokban – Szerbiában, Montenegróban, Észak-Macedóniában – a demokratikus intézmények állapota romlott, miközben a tárgyalások formálisan haladtak.

A **fogolyul ejtett állam** (state capture) fogalma a régióban jól ismert jelenséget ír le: a politikai és gazdasági elitek összefonódása révén az állami intézmények egy szűk csoport érdekeit szolgálják ki. Ez nem csupán korrupció, hanem a döntéshozatali folyamatok szisztematikus kisajátítása, amely aláássa a formális demokratikus szabályokat. A **kormányzati átláthatóság** alacsony szintje és a közbeszerzések átláthatatlan gyakorlata a fogolyul ejtett állam tünete. A bírósági függetlenség ebben a környezetben különösen sérülékeny, mert a bírók előmenetele, fizetése és védelme politikai döntésektől függhet.

A **média szabadsága** és a **civil társadalom** védelme összekapcsolódik a jogállamisággal: a szólásszabadság, a gyülekezési jog és a sajtó sokszínűsége ellenőrző funkciót töltenek be. Ahol ezek szűkülnek, a korrupció és a hatalmi visszaélések felderítése is nehezebbé válik. Az EU-csatlakozási tárgyalások során a „jogállamisági mechanizmus” bevezetése a tagállamokra is irányadó eljárás, de a tagjelölt államok esetében a bővítési politika még nem alakított ki egységes, kikényszeríthető szankciórendszert a visszacsúszással szemben.

37.3.4 Autoriter visszacsúszás és hibrid rezsimek

A **hibrid rezsim** (hybrid regime) kategóriája a demokrácia és a nyílt autokrácia közötti szürke zónát jelöli. A posztkommunista Balkánon több ország esetében a politikai rendszer ilyen hibrid jelleget öltött: a választások formálisan szabadok, de a versenyfeltételek egyenlőtlenek; a média szabadsága korlátozott; a bíróságok nem képesek függetlenül ellenőrizni a végrehajtó hatalmat; a civil társadalom nyomás alatt áll. Az **autoriter visszacsúszás** nem hirtelen puccs, hanem fokozatos folyamat: a hatalommegosztás intézményeinek aláásása, a választási rendszer manipulálása, a média elfoglalása és a kritikus hangok elhallgattatása.

Országspecifikus tendenciák: - **Szerbiában** a 2012 óta hatalmon lévő SNS és Aleksandar Vučić fokozatosan koncentrálta a hatalmat. A választások megfigyelői – az EBESZ ODIHR és helyi civil szervezetek – rendszeresen jelezték a média elfogultságát, a köztéri plakátokon és a pártfinanszírozásban mutatkozó egyenlőtlenségeket, valamint a választói névjegyzék problémáit. A bíróságok és a média nyomás alatt állnak, és a kormányzati korrupció mértéke a kritikus elemzések szerint magas. A demokratikus ellenzék gyenge és megosztott, a civil tiltakozások pedig rendszeresek, de nem érték el a rezsimalternatívát. - **Albániában** Edi Rama szocialista kormánya 2013 óta van hatalmon. Az országban a választási csalások és a politikai erőszak hagyománya hosszú, de az utóbbi években a média pluralizmusa beszűkült, és az ügyészség politikai befolyás alatt áll. Az EU-csatlakozási tárgyalások 2022-es megkezdése mellett a jogállamiság állapota továbbra is vitatott. - **Észak-Macedóniában** a 2006–2016 közötti Nikola Gruevski vezette kormány a **lehallgatási botrány** (wiretapping scandal) és a média feletti ellenőrzés miatt vált emblematikussá. A 2016-os „Színes forradalom” és a 2017-es kormányváltás után a demokratizálódás lendületet vett, de a pártrendszer továbbra is polarizált, és a bolgár–macedón

történelmi viták miatt az EU-csatlakozás feltételei újabb feszültségeket hoztak. - **Bulgáriában** a hosszú évekig hatalmon lévő GERB és Bojko Boriszov alatt a korrupció és a média befolyásolása rendszeres kritika tárgya volt. A 2020-as évek elején kirobbant tömegtüntetések és a politikai válság a pártrendszer átalakulását jelezték, de a jogállamisági reformok sorsa bizonytalan maradt. - **Horvátországban** a HDZ dominanciája a 2010-es években is megmaradt, bár az ország EU-tagként intézményesült demokráciának számít. A média szabadsága, a bírósági függetlenség és a korrupció – különösen a zágrábi polgármester elleni eljárások kapcsán – folyamatos viták tárgya. A horvát demokrácia minősége a nyugat-európai átlaghoz képest alacsonyabb, de a rendszer nem hibrid, hanem konszolidált, bár problémákkal terhelt. - **Bosznia-Hercegovinában** a daytoni alkotmányos berendezkedés a politikai versenyt etnikai keretben tartja, és a nemzetközi főképviselő intézménye révén a szuverenitás korlátozott. A demokrácia minősége a legtöbb elemzés szerint a legalacsonyabb a régióban: a pártok etnikai monopóliumai, a korrupció, a szegényes jogállamiság és a politikai zsákutcák jellemzik. Az autoriter visszacsúszás itt nem egyetlen vezetőhöz, hanem az etnikai elitek összefonódásához köthető.

A **demokratikus ellenállás** (democratic resistance) formái közé tartoznak a tömegtüntetések, a civil szervezetek jogi fellépései, a független média hálózatok és a nemzetközi nyomás. A régióban többször előfordult, hogy a civil tiltakozások választási csalások leleplezéséhez vagy kormányzati korrupció feltárásához vezettek, de a tartalmi demokratizálódás – a bíróságok tényleges függetlensége, a média szabadsága, a korrupció visszaszorítása – lassú és visszafordítható folyamat.

37.3.5 Források és bizonytalanságok

A demokratizálódás és az autoriter visszacsúszás értékelése többféle forrástípusra támaszkodik, de ezek mindegyike módszertani korlátokkal küzd. A **demokrácia minőségét mérő indexek** – mint a Freedom House éves jelentései, a V-Dem adatbázis vagy az Economist Intelligence Unit demokrácia-indexe – szakértői értékeléseken alapulnak, és a pontszámok normatív ítéleteket tükröznek. A **választási megfigyelő jelentések** (például az EBESZ ODIHR, az Európa Tanács, helyi civil szervezetek) dokumentálják a szabálytalanságokat, de a jogsértések súlyozása vitatott. A **közvélemény-kutatások** a választói magatartásról mintavételi hibával és a válaszadási hajlandóság torzításaival terheltek. A **média szabadságának mérése** (például a Riporterek Határok Nélkül indexe) részben szubjektív értékelésekre épül, és a kormányzati nyomás különböző formái nehezen számszerűsíthetők. A **korrupcióészlelési indexek** (Transparency International) kifejezetten az észlelt korrupciót mérik, nem pedig a tényleges esetek számát, ezért óvatosan kell értelmezni.

A posztkommunista átmenet politikai folyamatairól szóló szakirodalomban vitatott, hogy a **demokratikus visszacsúszás** a régióban mennyiben belső okokra (politikai kultúra, állami hagyományok, háborús örökség) vagy külső tényezőkre (EU-csatlakozási feltételek lazulása, globális illiberális trendek) vezethető vissza. A **stabilitokrácia** fogalmát egyes kutatók az EU politikájának leírására, mások a helyi elitek önigazoló retorikájának tekintik. A **fogolyul ejtett állam** koncepciója erős magyarázó erővel bír, de az egyes országokra való alkalmazása vitatott.

Nem állnak rendelkezésre pontos, összehasonlítható adatok a **civil társadalom** erejéről vagy a **médiapluralizmus** tényleges állapotáról, mert a minőségi dimenziók operacionalizálása nem egységes. A választási eredmények hivatalos adatai elérhetők, de a választói névjegyzék pontossága, a szavazás titkossága és a kampányfinanszírozás átláthatósága gyakran vitatott.

37.3.6 Rövid összefoglaló

- A posztkommunista Balkánon a demokratizálódás nem lineáris folyamat; a pártrendszerek gyakran fragmentáltak, volatilisek, és a klientelizmus, a személyi hatalom, valamint az etnikai törésvonalak jellemzik.
- A média szabadsága szinte mindenütt korlátozott: a tulajdon koncentrációja, a politikai nyomás és az újságírók elleni támadások aláássák a médiapluralizmust.
- A civil társadalom – a diákmozgalmak, a nőjogi, a környezetvédelmi és a korrupcióellenes szervezetek – fontos ellensúlyt képez, de finanszírozása sérülékeny, és a kormányzati ellenkampányok miatt tere gyakran szűkül.
- A jogállamiság állapota a régióban gyenge: a bírósági függetlenség, a korrupció elleni küzdelem és a közigazgatás átláthatósága mindmáig a legnagyobb kihívások közé tartozik.
- Az EU feltételessége kettős hatású: ösztönözte a reformokat, de a stabilitás előtérbe helyezése gyakran lehetővé tette a hibrid rezsimek fennmaradását.
- A demokratikus visszacsúszás különösen Szerbiában, Albániában, Észak-Macedóniában és Bosznia-Hercegovinában figyelhető meg, míg Szlovénia és Horvátország – bár problémákkal – konszolidáltabb demokráciának tekinthető.
- A fogolyul ejtett állam jelensége a politikai-gazdasági elitek összefonódását jelzi, ami aláássa a formális intézmények hitelességét.
- A demokrácia minőségének mérése módszertani bizonytalanságokkal terhelt, ezért az országok közötti rangsorok értelmezése óvatosságot igényel.

37.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a pártrendszerek fejlődését Szerbiában és Horvátországban a posztkommunista átmenet első évtizedében! Milyen tényezők magyarázzák a különbségeket?
2. Milyen mechanizmusokon keresztül járul hozzá a médiatulajdon koncentrációja és a közszolgálati média politikai befolyása a demokratikus visszacsúszáshoz?
3. Miben különbözik a „stabilitokrácia” fogalma a „demokratikus konszolidációtól”, és miért kritizálják sokan az EU bővítési politikáját ezzel a fogalommal?
4. Adott országok példáján keresztül mutassa be, hogyan kapcsolódik össze a korrupció, a fogolyul ejtett állam és a jogállamiság eróziója!
5. Milyen forrástípusok és módszertani korlátok nehezítik a demokrácia minőségének és a média szabadságának összehasonlító értékelését a Balkánon?

37.4 Nemzetközi integráció

A hidegháború utáni Balkán nemzetközi integrációja nem egységes folyamat, hanem több, egymással párhuzamosan futó és egymást részben akadályozó pálya. A régió országai eltérő kiindulópontból, eltérő ütemben és eltérő feltételekkel kapcsolódtak be a NATO, az Európai Unió és a regionális együttműködés rendszerébe. A 2000-es évek elejétől a kérdés már nem az volt, hogy a Balkán csatlakozik-e a nyugati integrációs szervezetekhez, hanem az, hogy mely országok, mikor, milyen feltételekkel és milyen belpolitikai, illetve geopolitikai akadályok közepette tudják ezt elérni. Ebben a folyamatban a biztonságpolitikai (NATO) és a gazdasági-politikai (EU) integráció gyakran összekapcsolódott, de nem mindig haladt együtt.

A nemzetközi integráció tárgyalásakor alapvetően két pólust kell elkülöníteni. Görögország már a hidegháború évtizedeiben tagja volt mind a NATO-nak (1952), mind az Európai Közösségnek (1981), így ebben a fejezetben a posztkommunista átmenet szemszögéből a déli EU-tagállam nem tárgyalandó külön pályaként. **Szlovénia** 2004-ben egyszerre csatlakozott az EU-hoz és a

NATO-hoz. **Bulgária** és **Románia** (utóbbi nem része ennek a könyvnek), de Bulgária 2004-ben NATO-, 2007-ben EU-tag lett. **Horvátország** 2009-ben NATO-, 2013-ban EU-tag lett. **Albánia** 2009-ben NATO-tag lett, EU-csatlakozási tárgyalásait 2020-ban kezdte meg. **Észak-Macedónia** 2020-ban lett NATO-tag, EU-tárgyalásainak megkezdését hosszas vétókkal akadályozták. **Szerbia** és **Bosznia-Hercegovina** hivatalos tagjelölti vagy potenciális tagjelölti státusban vannak, de a NATO-tagság politikai okokból nem céljuk, illetve vitatott. A vitatott státuszú **Koszovó** a nemzetközi integráció szempontjából sajátos helyzetben van: az EU potenciális tagjelöltként kezeli, de öt EU-tagállam nem ismeri el függetlenségét, ami a vízummentességet és a társulási folyamatot is korlátozza.

37.4.1 A NATO-bővítés dinamikája a posztkommunista Balkánon

A NATO hidegháború utáni bővítése a közép-európai országokkal kezdődött, de a Balkánon a délszláv háborúk miatt a folyamat jóval később és nagyobb biztonságpolitikai teherrel indult. A szövetség a boszniai háború (1992–1995) és a koszovói háború (1999) során katonai beavatkozóvá vált a régióban, ami a mai napig meghatározza a NATO megítélését Szerbiában és a szerb lakta területeken. A 2000-es évek elején a NATO bővítési politikája a régióban elsősorban a stabilitás megerősítését szolgálta: a tagságot nem csupán katonai, hanem politikai és normatív célnak is tekintették. A **partnerség a békéért** (Partnership for Peace, PfP) program 1994 óta működött, de a Balkánon csak a háborúk lezárulása után vált érdemi eszközzé.

Szlovénia a függetlenség 1991-es elnyerése után a lehető leggyorsabban igyekezett a nyugati szervezetekhez csatlakozni. PfP-tag 1994-ben lett, 1997-ben csatlakozott a NATO-hoz szóló meghívás folyamatához, és 2004. március 29-én, az ún. nagy bővítés részeként hét másik országgal együtt a szervezet teljes jogú tagja lett. Ezzel párhuzamosan az EU-csatlakozási tárgyalásokat is lezárta, így 2004. május 1-jén az EU tagja lett. Szlovénia esete azért fontos, mert a szlovén politikai elit a NATO-tagságot nem pusztán biztonságpolitikai döntésként, hanem a „visszatérés Európába” szimbolikus aktusaként keretezte, és a tagságot minimális belpolitikai vita kísérte.

Horvátország útja hosszabb volt. A horvátországi háború (1991–1995) és a boszniai horvát szerepvállalás miatt az ország a 2000-es évek elejéig nem számított a NATO bővítési listájának élvonalába. Franjo Tuđman elnök halála (1999) után a 2000-es választásokon győztes baloldali koalíció újraindította a nyugati integrációt. Horvátország 2000-ben csatlakozott a PfP-hez, 2002-ben nyújtotta be a NATO-tagsági kérelmét, és 2009. április 1-jén – Albániával egy napon – lett a szövetség tagja. A horvát NATO-tagság belpolitikai vitákkal járt: a jobboldali ellenzék egy része a szuverenitás csorbítását látta benne, és a véleménykutatások szerint a lakosság támogatottsága a 2000-es években 50 százalék körül mozgott (a pontos adatok forrástól és időponttól függően változtak, ezért itt csak becslésről beszélhetünk). A tagságot végül a horvát politikai osztály széles körű konszenzusa támogatta.

Bulgária a délszláv háborúkban nem volt érintett fél, de az 1990-es években súlyos gazdasági válságban szenvedett, és NATO-csatlakozása a 2000-es évek elején felgyorsult. Az ország 1994-ben csatlakozott a PfP-hez, 2002-ben meghívást kapott a tagságra, és 2004. március 29-én, Szlovéniával egy napon lett NATO-tag. Bulgária esetében a NATO-tagság szorosan összefüggött az EU-csatlakozással: mindkettő a nyugati orientáció és a posztkommunista átmenet lezárásának jele volt. A bolgár közvélemény a NATO-tagságot nagyrészt támogatta, bár a tagság gazdasági haszna körül vita folyt.

Albánia útját a mély elszigeteltségből való kilábalás és a koszovói háború alatti politikai feszültségek határozták meg. Albánia 1992-ben lépett be a PfP-be, 1994-ben írta alá a NATO-val az együttműködési megállapodást, de a belső politikai instabilitás – különösen az 1997-es piramisjáték-válság okozta anarchia – miatt a tagság ügye lelassult. A koszovói háború (1999) során Albánia területén keresztül zajlottak a NATO-műveletek, ami gyakorlati együttműködésként

erősítette a kapcsolatokat. Albánia 2003-ban kapott meghívást a NATO-tagságra, és 2009. április 1-jén, Horvátországgal egy napon lett a szervezet tagja. A csatlakozást az albán politikai elit széles körben támogatta, és a tagságot az albán nemzeti érdekek, különösen a koszovói albánok védelme szempontjából is értelmezték.

Észak-Macedónia NATO-csatlakozása a görög–macedón névvita miatt éveken át zátonyra futott. Az ország 1995-ben csatlakozott a PfP-hez, 1999-ben pedig elvi meghívást kapott a NATO-tagságra, de a névvita rendezetlensége miatt Görögország vétót emelt. A 2018-as **preszpa megállapodás** (Prespa Agreement) rendezte a névkérdést: az ország hivatalos neve Észak-Macedónia (Severna Makedonija) lett, és Görögország visszavonta akadályozó fenntartásait. A népszavazás és az alkotmánymódosítás után Észak-Macedónia 2020. március 27-én csatlakozott a NATO-hoz, ezzel a szövetség 30. tagállama lett. A névvita lezárása azonban nem szüntette meg minden belpolitikai feszültséget, és a NATO-tagságot a lakosság egy része továbbra is vegyesen ítélte meg.

Szerbia és a NATO viszonya alapvetően más. Az 1999-es NATO-bombázások miatt a szerb politikai elit és a lakosság jelentős része a szövetséget biztonsági fenyegetésnek és történelmi sérelem forrásának tekinti. Szerbia 2006-ban csatlakozott a PfP-hez, de a teljes tagság hivatalos célként nem jelenik meg, és a belpolitikai diskurzusban a katonai semlegesség elvét hangsúlyozzák. A szerb parlament 2007-ben határozatban deklarálta az ország katonai semlegességét, ami a NATO-tagság elutasítását jelenti a gyakorlatban. Ugyanakkor Szerbia jelentős gyakorlati együttműködést folytat a NATO-val, például a békefenntartó műveletek terén, és részt vesz a PfP keretében szervezett programokban. Ez az ambivalens viszony a szerb külpolitika egyik tartós jellemzője.

Bosznia-Hercegovina esetében a NATO-tagság kérdése a belső politikai megosztottságba ütközik. A boszniai szerb entitás, a **Republika Srpska** politikai vezetése hagyományosan elutasítja a csatlakozást, míg a bosnyák és horvát politikai pártok többsége támogatja. A boszniai szerb vezetés a Szerbiával való szoros kapcsolatot és a katonai semlegességet hangsúlyozza. Ennek ellenére Bosznia-Hercegovina részt vesz a NATO-val való együttműködési folyamatban, és 2006-ban csatlakozott a PfP-hez, majd 2010-ben elkezdte a **tagsági akcióterv** (Membership Action Plan, MAP) végrehajtását, de a MAP aktiválása a szerb entitás ellenállása miatt elakadt. A NATO boszniai szerepvállalása a háború utáni békefenntartásban (IFOR, SFOR, majd EUFOR) azonban továbbra is meghatározó, és a boszniai politikai életben a NATO-tagság kérdése rendszeresen előkerül, de tényleges csatlakozási tárgyalások nem kezdődtek.

37.4.2 Az Európai Unió bővítése és a Nyugat-Balkán

Az EU-integráció a posztkommunista Balkán meghatározó kerete. Az 1990-es években az EU a délszláv háborúkra reagálva elsősorban humanitárius és újjáépítési segélyeket nyújtott, de a tagfelvételi perspektíva nem volt egyértelmű. A fordulópontot a 2000-es zágrábi csúcs és a 2003-as **thesszaloniki csúcs** jelentette. A thesszaloniki nyilatkozatban az EU kifejezetten elismerte a Nyugat-Balkán országainak európai perspektíváját, és létrehozta a **stabilizációs és társulási folyamatot** (Stabilisation and Association Process, SAP), amely a régió országai számára a tagsághoz vezető út első szakaszát jelenti. A SAP lényege, hogy a tagjelöltek **stabilizációs és társulási megállapodásokat** (SAA) kötnek az EU-val, amelyek kereskedelmi liberalizációt, politikai párbeszédet és intézményi reformokat írnak elő.

A SAP keretében az EU a nyugat-balkáni országok számára tagsági perspektívát ajánlott, de a bővítés üteme országonként nagyon eltérő. Szlovénia nem a SAP keretében, hanem a közép-európai bővítési folyamat részeként csatlakozott 2004-ben. Horvátország 2000-ben kezdett tárgyalásokat az SAA-ról, amelyet 2001-ben írt alá, majd 2003-ban benyújtotta a tagsági kérelmet, 2004-ben megkapta a tagjelölti státust, 2005-ben pedig megkezdte a csatlakozási tárgyalásokat. A

horvát EU-integráció azonban a **hágai Nemzetközi Törvényszék** (ICTY) által keresett háborús bűnösök, különösen Ante Gotovina tábornok kiadatásának kérdése miatt többször lelassult. A tárgyalásokat 2011-ben zárták le, Horvátország 2013. július 1-jén lett az EU 28. tagállama. A horvát példa a régió többi országa számára a feltételesség működésének iskolapéldája volt: a tagság eléréséhez nemcsak gazdasági és jogharmonizációs, hanem a háborús múlt feldolgozását és a kisebbségi jogok tiszteletben tartását is igazolni kellett.

Bulgária esete némileg eltérő. Az ország 1993-ban írt alá társulási megállapodást az akkori Európai Közösséggel, 1995-ben adta be a tagsági kérelmét, 2000-ben kezdte meg a csatlakozási tárgyalásokat, és 2007. január 1-jén, Romániával együtt lett az EU tagja. Bulgária esetében a csatlakozási tárgyalásokat kísérő korrupciós és igazságszolgáltatási aggályok miatt az EU egy **együttműködési és ellenőrzési mechanizmust** (Cooperation and Verification Mechanism, CVM) vezetett be, amely 2023-ig működött. Ez a mechanizmus azt jelzi, hogy a bolgár tagság esetében a teljes jogú tagságot „folyamatos felügyelet" kísérte, ami eltér a korábbi bővítési hullámok gyakorlatától.

Albánia EU-integrációja lassan haladt előre. A 2000-es években a belső politikai konfliktusok és a jogállamiság hiányosságai miatt az ország hosszú évekig nem kapott tagjelölti státust. Albánia 2006-ban írta alá az SAA-t, 2009-ben nyújtotta be a tagsági kérelmet, de csak 2014-ben, az EU bővítési biztosának ajánlására kapott tagjelölti státust. A csatlakozási tárgyalások megkezdését az EU Tanácsa 2020. március 24-én hagyta jóvá, de az első kormányközi konferenciára csak 2022 júliusában került sor, mert Bulgária és Észak-Macedónia közötti vita akadályozta a folyamatot. Albánia esetében a fő akadályt a jogállamiság, a korrupció és a szervezett bűnözés jelentette, valamint a belpolitikai küzdelmek, amelyek a parlamenti munkát és a reformok végrehajtását többször megbénították.

Észak-Macedónia az EU-integrációban a névvita rendezése után sem tudott azonnal előrelépni. A 2018-as preszpa megállapodás lezárta a görög akadályt, de a csatlakozási tárgyalások megkezdését 2020-ban Bulgária vétózta meg, arra hivatkozva, hogy a macedón identitás és nyelv bolgár gyökereit, illetve a történelemtanítás vitatott kérdéseit nem rendezték. A bolgár–észak-macedón vita a nemzeti identitás és a történelmi örökség kérdése körül forgott, és a 2020-as években is akadályozta a tárgyalások érdemi megkezdését. Az EU részéről a politikai nyomás ellenére sem sikerült a vétó feloldása, ami jól mutatja, hogy a bővítési folyamat a tagállamok közötti geopolitikai és identitásvita csapdájába kerülhet.

Szerbia az EU-integrációban hivatalosan elkötelezett ugyan, de a gyakorlati haladást a koszovói kérdés és a belpolitikai autoriter tendenciák lassítják. Szerbia 2008-ban írta alá az SAA-t, 2012-ben kapott tagjelölti státust, 2014-ben kezdte meg a csatlakozási tárgyalásokat. A tárgyalási fejezetek közül a legnehezebb a **35. fejezet**, amely a koszovói kapcsolatok normalizálását foglalja magában. A 2013-as **brüsszeli megállapodás** a Szerbia és Koszovó közötti viszony rendezésének első fontos lépése volt, de a végrehajtás részleges maradt. A 2020-as évekre a szerb elnök, Aleksandar Vučić kormányzása alatt a tagsági folyamat lassult, és a csatlakozási tárgyalások bár folytatódnak, a koszovói normalizálás, a jogállamiság és a média szabadsága terén az EU elégedetlensége folyamatos.

Bosznia-Hercegovina EU-integrációja a leglassúbb a régióban. Az ország 2008-ban írta alá az SAA-t, de a belpolitikai patthelyzet és a jogállami reformok elmaradása miatt a tagsági kérelem benyújtására csak 2016-ban került sor. Az EU 2016-ban tagjelölti státust nem adott, hanem a választási és alkotmányos reformok végrehajtását kérte. A 2022-es orosz invázió Ukrajnában megnövelte az EU bővítési aktivitását, és 2022 decemberében Bosznia-Hercegovina hivatalosan is tagjelölti státust kapott, de a csatlakozási tárgyalások megkezdésére 2026-ig nem került sor. A boszniai politikai rendszer bénító hatása, a **daytoni alkotmány** bonyolult etnikai hatalommegosztása és a boszniai szerb entitás szeparatista retorikája a folyamat tartós akadálya.

Koszovó EU-integrációs helyzete függetlenségének vitatott státusza miatt egyedi. Az EU-ban öt tagállam – Spanyolország, Szlovákia, Ciprus, Románia és Görögország – nem ismeri el Koszovót független államként, ami a közös kül- és biztonságpolitika szintjén is korlátozza a kapcsolatok fejlesztését. Ennek ellenére az EU 2016-ban **stabilizációs és társulási megállapodást** írt alá Koszovóval, igaz, ez nem a klasszikus SAA, hanem a különleges jogi helyzethez igazított változat. Koszovó 2022-ben nyújtotta be hivatalos EU-tagsági kérelmét, de a tagjelölti státus elnyeréséhez szükséges egyhangú döntést az elismerést megtagadó tagállamok akadályozzák. A vízummentesség kérdése is évekig húzódott, és végül 2024-ben lépett életbe a schengeni vízummentesség a koszovói állampolgárok számára, ami a gyakorlati integráció egyik fontos állomása volt.

37.4.3 A regionális együttműködés intézményei és a bővítési politika átalakulása

A balkáni országok közötti regionális együttműködés az 1990-es évek háborúinak lezárása után fokozatosan intézményesült. A **Stabilitási Paktum Délkelet-Európáért** (1999) volt az első átfogó nemzetközi keret, amely a háború utáni újjáépítést és a regionális együttműködést ösztönözte. A paktumot a 2008-ban létrehozott **Regionális Együttműködési Tanács** (Regional Cooperation Council, RCC) váltotta fel, amely a régió országainak közös fejlesztési és integrációs ügyeit koordinálja, és az EU bővítési politikájának egyik fontos partnere.

A 2010-es években az EU bővítési politikája a „bővítési fáradtság” és a belső válságok (eurozóna-válság, migrációs válság, Brexit) közepette elveszítette lendületét. A 2018-as **bővítési csomag** és a 2020-as **új bővítési módszertan** a csatlakozási folyamat hitelességének helyreállítását célozta: nagyobb hangsúlyt helyezett a jogállamiságra, a demokratikus intézmények működésére és a folyamat politikai irányítására. A módszertan a tagjelölt országok számára a tárgyalások blokkosított szerkezetét és a visszafordíthatóság elvét vezette be, ami a reformok fenntarthatóságát hivatott biztosítani.

A 2022-es orosz invázió Ukrajnában új lendületet adott a bővítési politikának. Az EU 2022 júniusában tagjelölti státust adott Ukrajnának és Moldovának, decemberben pedig Bosznia-Hercegovinának is. A geopolitikai fordulat a Nyugat-Balkán uniós perspektíváját is felértékelte, de a tagállamok közötti viták – például Bulgária és Észak-Macedónia viszonya – továbbra is akadályozták az érdemi előrelépést. A bővítési folyamat a 2020-as évek közepén tehát egyszerre jellemezhető a geopolitikai szükségszerűség és a tagállami vétók politikájának feszültségével.

A regionális együttműködés másik vonulata a **Berlini folyamat** (Berlin Process), amelyet 2014-ben indítottak a Nyugat-Balkán országai közötti gazdasági és infrastrukturális együttműködés megerősítésére, valamint a civil társadalmi párbeszéd támogatására. A Berlini folyamat keretében a régió országai elkötelezték magukat a **közös regionális piac** kialakítása mellett, amely az áruk, szolgáltatások, tőke és munkaerő szabad mozgását célozza. A folyamat fontos eleme a **zöld menetrend** (Green Agenda) és a fiatalok mobilitásának támogatása. A 2020-as években a Berlini folyamat a nyugat-balkáni EU-integráció előszobájaként működött, de a tagállami vétók és a régió országai közötti politikai feszültségek miatt az eredmények vegyesek.

A 2021-ben indult **Open Balkan** (korábbi nevén „mini schengen”) kezdeményezés Albánia, Észak-Macedónia és Szerbia között jött létre, és a határellenőrzések felszámolását, a munkavállalási engedélyek kölcsönös elismerését, valamint az áruk és szolgáltatások szabad mozgását célozza. Az Open Balkan azonban nem vált a régió egészét lefedő keretté: Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Koszovó nem csatlakozott, Horvátország pedig már EU-tagként távol maradt. A kezdeményezés megítélését az is bonyolítja, hogy Szerbia domináns szerepe és az EU-integrációval való párhuzamossága vitatott, és egyes elemzők szerint a Berlini folyamattal konkurens, mások szerint kiegészítő jellegű.

37.4.4 A NATO- és EU-bővítés közötti összefüggések és feszültségek

A posztkommunista Balkánon a NATO- és EU-integráció gyakran egymást erősítette, de nem mindig haladt együtt. Azok az országok, amelyek a NATO-tagságot a biztonsági stabilitás biztosítékának tekintették, hajlamosak voltak gyorsabban előrehaladni az EU-integrációban is, mert a nyugati orientációt a politikai elit és a lakosság egyaránt támogatta. Szlovénia, Bulgária és Horvátország esetében a NATO-tagság időben megelőzte vagy egybeesett az EU-tagsággal, és a kettő együtt a posztkommunista átmenet lezárásának jele volt.

Más országokban a NATO-tagság és az EU-tagság kérdése elvált egymástól. Szerbia és Bosznia-Hercegovina az EU-tagságot hajlandók célként elfogadni, de a NATO-tagságot politikai okokból elutasítják. Ez a kettősség a biztonságpolitikai integrációt a régióban egyenetlenné teszi, és hozzájárul a NATO-val szembeni bizalmatlanság tartós fennmaradásához. Ugyanakkor az EU-tagság elérése a koszovói és a boszniai államiság kérdésének rendezését is feltételezi, ami a biztonságpolitikai és a politikai integráció összefüggését mutatja.

A 2010-es évek második felétől a kínai és az orosz befolyás növekedése a Balkánon új dimenzióval gazdagította a nemzetközi integráció kérdését. A kínai infrastrukturális beruházások (elsősorban az **16+1 együttműködés**, majd a 2021-től **14+1** keret) és az orosz energiapolitikai befolyás (például a Török Áramlat gázvezeték szerbiai szakasza, valamint a boszniai szerb entitás oroszbarát politikai retorikája) azt jelzik, hogy a Balkán nem csupán az EU és a NATO bővítési terepe, hanem geopolitikai versenytér is. Ez a verseny a 2020-as években felerősödött, és a nyugati integráció melletti elköteleződést több országban belpolitikai vita tárgyává tette.

37.4.5 Források és bizonytalanságok

A nemzetközi integrációról szóló ismeretek elsődleges forrásai a NATO és az EU hivatalos dokumentumai: csatlakozási szerződések, tanácsi következtetések, bizottsági országjelentések, stabilizációs és társulási megállapodások, valamint a tagállami parlamentek ratifikációs jegyzőkönyvei. E dokumentumok pontosan rögzítik a csatlakozások dátumát és a feltételek formális kereteit. A szövegben szereplő évszámok – például Szlovénia 2004-es NATO- és EU-csatlakozása, Horvátország 2009-es NATO- és 2013-as EU-csatlakozása, Albánia 2009-es NATO-tagsága, Észak-Macedónia 2020-as NATO-tagsága, Bulgária 2007-es EU-tagsága – a hivatalos dokumentumok alapján egyértelműek, ezért itt nincs lényegi bizonytalanság.

A lakossági támogatottságra, a közvélemény-kutatásokra és a politikai viták intenzitására vonatkozó állítások azonban becslések, és az egyes felmérések módszertantól, időponttól és intézményi háttértől függően eltérhetnek. A szövegben a pontos százalékos adatokat nem közöltem, mert azok nem stabilak, és forráskritika nélkül megtévesztők lennének. A „lakosság jelentős része”, „a támogatottság vegyes” megfogalmazások a 2000-es és 2010-es években készült, egymásnak részben ellentmondó közvélemény-kutatások összképét tükrözik, és nem tekinthetők mérési adatnak.

A 2020-as évek eseményei – például a bolgár–észak-macedón vita, a 2022-es ukrajnai háború hatása, a 2021-es Open Balkan kezdeményezés, a 2020-as új bővítési módszertan és a 2024-es koszovói vízummentesség – a könyv lezárásának időpontjában (2026) folyamatban lévő, gyorsan változó ügyek. A pontos dátumok és a jogi aktusok tartalma megbízható, de a politikai értékelés, a „bővítési fáradtság” vagy a geopolitikai fordulat súlyának megítélése a szakirodalomban vitatott. A különböző elemzők eltérően ítélik meg, hogy a 2022 utáni dinamika tartós fordulatot jelent-e vagy csak átmeneti felgyorsulást.

A regionális együttműködés (Berlini folyamat, Open Balkan, RCC) hatékonyságának értékelése szintén bizonytalan: az egyes programok eredményeit a rendelkezésre álló hatásvizsgálatok nem

mindig mérik egységesen, és a politikai retorika gyakran megelőzi a tényleges intézményi teljesítményt. A 2020-as évek második felében a bővítési folyamat ténylegesen elért mérföldköveiről és a tagállami vétók hátteréről a nyilvános dokumentumok mellett a diplomáciai háttérbeszélgetések ismerete szükséges, amelyek a tankönyv írásakor csak részben állnak rendelkezésre. A friss politikai fejleményeket a tankönyv ezért a nyilvános forrásokból ellenőrizhető tényekre szűkíti, és ahol a helyzet vitatott, a kétértelműséget megtartja.

37.4.6 Rövid összefoglaló

- A posztkommunista Balkán nemzetközi integrációja két fő pályán zajlott: a NATO-bővítés és az EU-bővítés mentén, de ezek nem minden országban kapcsolódtak össze.
- A NATO-bővítésben Szlovénia és Bulgária 2004-ben, Horvátország és Albánia 2009-ben, Észak-Macedónia 2020-ban lett tag; Szerbia és Bosznia-Hercegovina a katonai semlegesség elvét hangsúlyozza, és a tagságot nem tekinti célnak.
- Az EU-integrációban Szlovénia 2004-ben, Bulgária 2007-ben, Horvátország 2013-ban lett tag; a Nyugat-Balkán országai a 2003-as thesszaloniki csúcs óta tagsági perspektívával rendelkeznek, de az előrehaladás országonként nagyon eltérő, és a jogállamisági, valamint a tagállami vétók által generált akadályok miatt lassú.
- A stabilizációs és társulási folyamat (SAP) intézményes keretét a régió országai szinte mind aláírták, de a csatlakozási tárgyalások megkezdése és lezárása a koszovói kérdéstől, a bolgár–észak-macedón vitától és a belső reformok hiányától függ.
- A regionális együttműködés keretei (Stabilitási Paktum, RCC, Berlini folyamat, Open Balkan) párhuzamosan épülnek ki, de nem váltak a régió egészét lefedő, egységes intézményi rendszerré; hatékonyságukat a politikai feszültségek és a tagállami érdekellentétek korlátozzák.
- A 2022-es ukrajnai háború felgyorsította a bővítési politikát, de a tagállami vétók és a geopolitikai versengés (orosz, kínai befolyás) a 2020-as évek közepén is meghatározza a régió integrációs dinamikáját.
- A nemzetközi integráció megítélése a régióban erőteljesen függ a történelmi emlékezettől: a NATO 1999-es bombázásainak emléke Szerbiában, a boszniai háború utáni beavatkozás öröksége pedig a politikai diskurzusban máig tartós törésvonalat képez.

37.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen eltérések figyelhetők meg a NATO- és EU-bővítés ütemében a posztkommunista Balkán országaiban, és mivel magyarázhatók ezek az eltérések?
2. Miért nem vált a NATO-tagság reális céllá Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában, és milyen köztes együttműködési formák működnek ezekben az országokban?
3. Hogyan befolyásolta a thesszaloniki csúcs és a stabilizációs társulási folyamat a Nyugat-Balkán EU-integrációjának kereteit?
4. Milyen szerepet játszott a tagállami vétó – például Görögország és Bulgária esetében – a NATO- és EU-bővítés lassításában, és milyen kompromisszumokkal oldották fel ezeket?
5. Miben különbözik a Berlini folyamat és az Open Balkan kezdeményezés, és miért nem tudott egyetlen regionális együttműködési keret sem kizárólagossá válni a 2020-as években?

38 A régió a 21. században

38.1 Demográfia és migráció

A 21. századi Délkelet-Európa demográfiai képét három, egymást erősítő folyamat határozza meg: a természetes fogyás, a munkaképes korú lakosság tartós elvándorlása és a társadalom gyors öregedése. Ezek a folyamatok nem csupán a Balkánra jellemzők, de a régióban a 20. századi háborúk, az államszocialista modernizáció, a posztkommunista gazdasági átmenet, valamint az uniós integráció eltérő üteme miatt különösen élesen jelennek meg. A demográfiai elemzés nem egyszerű statisztikai kérdés: a nyugdíjrendszer, az egészségügy, az oktatás, a munkaerőpiac és a politikai képviselet egyaránt a lakosság számától, korösszetételétől és területi eloszlásától függ.

Az alfejezet a Nemzetközi integráció eredményeire épít, és előkészíti a Gazdaság és infrastruktúra, a Biztonság és geopolitika, valamint a VI. részben tárgyalt Diaszpórák és migrációs hálózatok kérdéseit. Módszertani szempontból fontos hangsúlyozni: a fejezet szándékosan nem közöl konkrét népszámlálási vagy migrációs számokat, mert azok forrásonként, évjáratonként és mérési módszerenként jelentősen eltérnek; helyette a folyamatok irányát, mechanizmusait és a bizonytalanságokat mutatja be.

38.1.1 A demográfiai átmenet és a 20. század öröksége

A balkáni társadalmak a 20. század második felében klasszikus **demográfiai átmenetet** (angolul demographic transition) éltek meg. A javuló közegészségügy, a járványos betegségek visszaszorulása és a csecsemőhalandóság csökkenése előbb a halandóságot, majd később a születésszámot is mérsékelte. Az 1950–1980 közötti időszakban a régió vidéki társadalmaiból nagy tömegek költöztek a növekvő iparvárosokba, ami a többgenerációs paraszti háztartások helyett a kisebb városi családmodell terjedésével járt. Az iskolázottság – különösen a nők iskolázottságának – emelkedése és a női munkavállalás terjedése tovább csökkentette a gyermekszámot.

Ezt a folyamatot a 20. század végén a jugoszláv háborúk és a posztkommunista átmenet megtörte. A háborús menekülés, a lakóhelyek elpusztítása, a gazdasági összeomlás és a politikai bizonytalanság felerősítette a kivándorlást, és etnikai homogenizációt idézett elő: a kényszerű migráció hatására számos település elvesztette korábbi vegyes lakosságát. A háborús generációk gyermekvállalási hajlandósága alacsony maradt, miközben a halálozási veszteségek és a menekülttáborokban eltöltött évek tovább rombolták a társadalmi reprodukció feltételeit. A 20. század végi népszámlálási adatok ezért nem pusztán a demográfiai öregedést, hanem a kényszermigráció nyomait is mutatják. A későbbi demográfiai elemzésekben mindig figyelembe kell venni, hogy a lakosság számának és összetételének hirtelen változása mögött nem csupán természetes népmozgalmi okok, hanem erőszakos lakosságmozgások is állhatnak.

38.1.2 Népességfogyás és termékenység

A régió országaiban a **teljes termékenységi arányszám** (angolul total fertility rate) a 21. század első évtizedeiben szinte mindenhol az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alatt maradt. Az okok részben azonosak a többi európai társadalomével: a párkapcsolatok és a házasodás későbbre

tolódása, a nők növekvő munkaerőpiaci részvétele, a bizonytalan foglalkoztatás, a lakhatási költségek emelkedése, valamint a bölcsődei és óvodai férőhelyek hiánya. A posztszocialista átmenet során a korábbi szociális ellátórendszerek gyengültek, a gyermekgondozási támogatások reálértéke csökkent, ami tovább növelte a gyermekvállalás költségeit.

Az EU-tag Szlovénia, Horvátország, Bulgária és Görögország átfogóbb családtámogatási rendszert működtet, de a termékenység ott is alacsony marad. Bulgária és Görögország különösen mély demográfiai válságban van: a hosszú ideje tartó természetes fogyást a fiatalok kivándorlása tovább súlyosbítja. A nyugat-balkáni országokban – Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Észak-Macedóniában és Albániában – a hagyományos többgenerációs háztartások és a vallásos-családias normák valamivel magasabb termékenységet tartanak fenn, de ezek az országok sem közelítik meg a reprodukciós szintet, mivel a fiatal nők kivándorlása a születőképes korosztályt csökkenti. A születésszámok csökkenése tehát nemcsak a termékenységi hajlandóságtól, hanem a kivándorló nők korösszetételétől is függ.

A **természetes fogyás** (angolul natural decrease) – amikor a halálozások száma meghaladja a születéseket – a régió több országában már a 2000-es évek előtt megindult, és a 21. században általánossá vált. A termékenységi mutató értelmezésekor további óvatosságra int, hogy a bevándorló nők születései időszakosan javíthatják a statisztikát, miközben a hazai nők gyermekszáma nem változik. A **roma** közösségek fiatalabb korszerkezete és magasabb termékenysége a többségi társadalomhoz képest eltérő pályát jelez, de a roma nők egészségügyi és szociális kockázatai is magasabbak, így a születésszám önmagában nem tükrözi a társadalmi jólétet.

38.1.3 Elvándorlás és agyelszívás

Az elvándorlás a 21. századi Balkán legerősebb demográfiai tényezője. A régió migrációs hagyománya hosszú, de a mostani hullám minőségileg más: a távozók jelentős része fiatal, iskolázott és munkaképes. A 1960-as évek **vendégmunkás**-szerződései (németül Gastarbeiter) elsősorban a képzetlen ipari munkásokat mozgósították, és a letelepedés mellett a visszatérés is gyakori volt. A 1990-es évek háborús menekülése után a 2000-es évek EU-bővítése, majd a 2010-es évek gazdasági válság utáni újabb hullám már tartós letelepedéssel járt. A nyugat-balkáni országok 2009–2010-es vízumliberalizációja megkönnyítette az utazást, de a tartós munkavállalás továbbra is a nyugat-európai engedélyektől függ.

A **migrációs egyenleg** (angolul net migration) a kivándorlás és a bevándorlás különbségét mutatja. A legtöbb balkáni országban ez a mérleg évtizedek óta negatív, tehát többen hagyják el az országot, mint ahányan érkeznek. A kivándorlás iránya elsősorban a nyugat- és dél-európai munkapiacokra mutat: Németország, Ausztria, Svájc, Olaszország, illetve a görög és a szlovén csatlakozás után Görögország és Szlovénia is kibocsátó vagy köztes célponttá vált.

A képzett munkaerő távozását **agyelszívásnak** (angolul brain drain) nevezzük. A régióban különösen az egészségügyi dolgozók, a mérnökök, az informatikusok és a pedagógusok hiánya válik láthatóvá. A kórházak orvoshiánya, az iskolák szaktanárhiánya és az építőipari kapacitáshiány közvetlenül kapcsolódik a kivándorláshoz. Az agyelszívás nemcsak a képzett munkaerő elvesztését jelenti, hanem a képzésbe fektetett közpénzek „exportját” is: a hazai oktatási rendszer által kiképzett szakemberek külföldön termelnek értéket, a hazai társadalom pedig csak a hiányt érzékeli. A fiatal diplomások távozása ráadásul az állami nyugdíjrendszer járulékbázisát is szűkíti, vagyis a demográfiai veszteség a jóléti rendszerekre is átgyűrűzik.

Szlovénia és Horvátország EU-tagként ugyan vonzó a nyugat-európai munkavállalás szempontjából, de a két ország is szenved a nyugati bérszínvonal elszívó hatásától. Bulgária és Görögország a 2008 utáni gazdasági válság és a megszorítások éveiben a fiatal diplomások tömeges távozását élte meg; a diplomás elvándorlás a közbeszédben is állandó témává vált. A Nyugat-Balkánon a

tartós letelepedés mellett a **cirkuláris migráció** is jellemző: sokan az otthoni család fenntartása érdekében ingáznak az uniós munkavállalás és a hazai tartózkodás között. Ez a mobilitási forma részben csökkenti a végleges elvándorlást, de nem szünteti meg a munkaerő-kínálat hiányát.

38.1.4 Menekültmozgások és tranzitmigráció

A Balkán a 21. században többször vált a nyugat-európai migrációs útvonal részévé. A 2015–2016-os menekültválság idején Görögország tengeri szigetein, majd Észak-Macedónián, Szerbián és Horvátországon át haladtak a szíriai, afgán és iraki menekültek; a nyugat-balkáni útvonal 2016 márciusi részleges lezárása után a tranzit visszaszorult, de az embercsempész-hálózatok működése továbbra is fennmaradt. A 2020-as években az orosz–ukrán háború nyomán Bulgária és más határ menti országok ideiglenes védelmet nyújtottak ukrán menekülteknek. A régió tehát egyszerre kibocsátó és tranzitállam: miközben saját állampolgárai nagy számban vándorolnak ki, a területén átvonuló kényszermigránsoknak csak korlátozott és ideiglenes védelmet tud biztosítani.

A menekültmozgások demográfiai hatása kettős. Egyfelől a tranzitmigráció nem növeli érdemben a tartós népességet, mert a menekültek többsége továbbutazik; másfelől az átmeneti befogadó infrastruktúra, a határellenőrzés és az embercsempészet kérdései politikai feszültségeket keltenek. A Biztonság és geopolitika alfejezet tárgyalja a határellenőrzés és a menekültügyi reform összefüggéseit. Fontos megkülönböztetni a nemzetközi védelmet kérő kényszermigránsokat a munkaerőpiaci bevándorlóktól, mivel a két csoport demográfiai szerepe és fogadási feltételei eltérőek.

38.1.5 Diaszpórák és transznacionális tér

A **diaszpórák** a demográfiai veszteséget részben ellensúlyozzák. A külföldön élő közösségek **hazautalásai** (angolul remittances) számos nyugat-balkáni háztartás jövedelmének meghatározó részét teszik ki, különösen Bosznia-Hercegovinában, Albániában, Észak-Macedóniában és Szerbia déli régióiban. A hazautalások stabilizáló szerepe rövid távon vitathatatlan, de hosszú távon nem pótolják a kivándorló munkaerőt: a pénz fogyasztásra, lakásfelújításra és oktatásra megy, de nem hoz létre automatikusan új munkahelyeket. A hazautalások emellett a helyi gazdaságot behozatal- és fogyasztásközpontúvá tehetik, ami sebezhetővé teszi a háztartásokat a külső konjunktúra-ingadozásokkal szemben.

A diaszpórák nem csupán pénzt, hanem tudást, kapcsolatokat és politikai normákat is közvetítenek. A visszavándorlók egy része vállalkozást indít, más része az otthoni idős szülők gondozását vállalja; a **transznacionális családok** egyszerre élnek két országban. A diaszpóra választójoga és pártpolitikai szerepe több országban vitatott, mert a külföldön élők aránytalanul befolyásolhatják a hazai választásokat. A Diaszpórák és migrációs hálózatok alfejezet részletesen elemzi ezeket az intézményi formákat.

38.1.6 Öregedés és eltartottság

Az alacsony termékenység, a növekvő várható élettartam és a kivándorlás együttesen az **eltartottsági ráta** (angolul dependency ratio) romlásához vezet: egyre kevesebb aktív korú munkavállaló tart el egyre több gyermeket és idős embert. A nyugdíjrendszerek fenntarthatósága ezért minden balkáni országban központi kérdéssé vált; a felosztó-kirovó rendszerekben a fogyatkozó járulékfizetői bázis miatt a kormányok kénytelenek emelni a nyugdíjkorhatárt vagy csökkenteni az ellátásokat. Az egészségügyi rendszerekre ugyancsak nyomást gyakorol az idősödő lakosság krónikus betegségterhe.

A Covid-19-világjárvány 2020–2021-ben átmeneti, de jelentős halálozási többletet okozott a régióban, és felerősítette az egészségügyi személyzet kivándorlási szándékát. A járvány demográfiai hatása a hosszú távú elemzésekben még nem zárult le, mert a halasztott születések, a romló mentális egészség és a gazdasági visszaesés több éven át éreztetheti hatását.

A munkaerőhiány a mezőgazdaságban, az építőiparban és a szolgáltatásokban már a 2020-as években látható. Több ország harmadik országból toboroz munkavállalókat, jellemzően Fülöp-szigetekről, Törökországból és a volt szovjet térségből. A bevándorlás mértéke azonban nem éri el a kivándorlását, és a bevándorlók jogállása, társadalombiztosítása és integrációja új szabályozási feladatokat teremt. A munkaerőhiányt a Gazdaság és infrastruktúra fejezet tárgyalja részletesen.

38.1.7 Regionális és etnikai különbségek

A demográfiai válság nem egyenletesen oszlik el a régióban. A fővárosok – Ljubljana, Zágráb, Belgrád, Szarajevó, Szkopje, Tirana, Szófia és Athén – koncentrálják a munkahelyeket, az egyetemeket és a fiatalokat, míg a hegyvidéki, határ menti és a háborúban lerombolt területek kiürülnek. A vidéki elnéptelenedés a mezőgazdasági termelés visszaesésével, az iskolák bezárásával és a szolgáltatások leépülésével jár. A térszerkezeti egyenlőtlenség a Környezet és klíma kérdéseit is érinti, mert a felhagyott területek kezelése új környezeti kockázatokat hordoz.

Az etnikai kisebbségek demográfiai mutatói jelentősen eltérnek a többségi társadalométól. A roma közösségekben a termékenység magasabb, de a halandóság is, ami a szegénység, a lakhatási és az egészségügyi hátrányok következménye. Az albán közösségek Észak-Macedóniában és Szerbia déli részén fiatalabb korszerkezetűek, mint a szerb, bolgár vagy görög többség, ami befolyásolja a munkaerőpiaci és a politikai arányokat. A népszámlálási etnikai önbevallás azonban nem egyenlő a folytonos népi identitással: az identitásválasztás politikai környezettől, a nyelvtől és a vallási hovatartozástól függ. A Vlachok, romák, törökök és mások, valamint a Zsidók, muszlimok és vallási kisebbségek alfejezetek a mérési és értelmezési nehézségeket is bemutatják.

Koszovó demográfiai helyzete önálló figyelmet érdemel: a terület lakosságának többsége albán, korszerkezete a régió egyik legfiatalabb, ugyanakkor a kivándorlás és a gazdasági függés a hazautalásoktól itt különösen erős. Koszovó státusa nemzetközileg vitatott kérdés; a könyv Szerbia fejezetében tárgyalt autonóm területként és a 2008-ban egyoldalúan kikiáltott, részben elismert államként is megjelenik. A demográfiai adatok értelmezésekor ezért mindig jelezni kell, hogy melyik adatközlő hatóságot vesszük figyelembe, mert a szerb és a koszovói statisztikák módszertana és földrajzi lehatárolása eltér.

38.1.8 Összegzés

A demográfiai folyamatok nem sorsszerűek, de a jelenlegi pályák szerint a balkáni országok a 21. század második felében zsugorodó és öregedő társadalmak lesznek, hacsak a családpolitika, a visszavándorlási programok, a bevándorlási szabályozás és a regionális fejlesztés nem változtatja meg a trendet. A demográfia és a migráció nem csupán társadalmi statisztika, hanem a nemzeti gazdaság, a jóléti állam és a politikai képviselet alapkérdése.

38.1.9 Források és bizonytalanságok

A demográfiai elemzés a hivatalos statisztikai hivatalok – a szlovén Statistični urad Republike Slovenije (SURS), a horvát Državni zavod za statistiku (DZS), a szerb Republički zavod za statistiku (RZS), a bosznia-hercegovinai Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), az

észak-macedón Državen zavod za statistika (SSO), az albán Instituti i Statistikës (INSTAT), a bolgár Nacionalen statističeski institut (NSI) és a görög Elstat (ELSTAT) – népszámlálási, anyakönyvi és migrációs adataira, valamint az Eurostat, az ENSZ gazdasági és szociális ügyek főosztálya (UN DESA), az UNHCR, az IOM és a Világbank becsléseire támaszkodik. Mivel az alfejezet nem közöl konkrét számokat, a pontos értékeket a fenti források frissített adatbázisaiban kell ellenőrizni.

A bizonytalanságok négy csoportba sorolhatók. Először, a népszámlálások évei és az etnikai/nyelvi/vallási önbevallás szabályai országonként eltérnek; egyes népszámlálások a politikai feszültségek miatt nem érnek el teljes lefedettséget, több nyugat-balkáni országban pedig a politikai légkör befolyásolja az identitás bevallását, ezért a kisebbségek létszáma alulbecsült. Másodszor, a kivándorlási statisztikák hiányosak, mert sokan nem jelentik be a távozást, és a külföldi tartózkodás hosszát csak becsülni lehet. Harmadszor, a diaszpórák létszámára nincs egységes nyilvántartás: a fogadó országok bevándorlási adatai, a hazai konzuli regisztrációk és a becslések számottevően különböznek. Negyedszer, a termékenységi mutatókat a bevándorló nők születései és az anyakönyvi késések torzíthatják; a roma és más kisebbségi csoportok egészségügyi regisztrációja további adathiányt okoz. A demográfiai előrejelzések ezért szcenárióként értelmezendők, nem pedig mérési eredményként.

38.1.10 Rövid összefoglaló

- A Balkán országai egyszerre küzdenek alacsony termékenységgel, tartós elvándorlással és gyors öregedéssel.
- A 20. századi háborúk és a posztkommunista átmenet felerősítette a migrációs veszteséget és az etnikai homogenizációt.
- Az EU-tagok sem mentesek az agyelszívástól és a természetes fogyástól, de intézményi kapacitásuk erősebb.
- A diaszpórák hazautalásai rövid távon stabilizálják a háztartásokat, hosszú távon viszont nem pótolják a kivándorló munkaerőt.
- A régió többször vált tranzitterületté a menekültválságokban, ám a tartós bevándorlás nem ellensúlyozza a kivándorlást.
- A fővárosi koncentráció és a vidéki elnéptelenedés térszerkezeti egyenlőtlenségeket mélyít.
- Az etnikai kisebbségek fiatalabb korszerkezete – különösen a roma és az albán közösségekben – részben eltérő demográfiai pályát jelez.
- A jelenlegi előrejelzések szerint a zsugorodás folytatódik, ha a családpolitika és a migrációs szabályozás nem változik.

38.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze egy EU-tag és egy nyugat-balkáni ország demográfiai helyzetét: melyek a közös folyamatok, és milyen intézményi különbségek magyarázzák az eltéréseket?
2. Milyen mechanizmusokon keresztül kapcsolódik össze a fiatalok elvándorlása, a termékenység csökkenése és a társadalom öregedése?
3. Miért nehéz pontosan mérni a diaszpórák létszámát és a kivándorlás mértékét a balkáni országokban?
4. Hogyan befolyásolja a roma és az albán közösségek fiatalabb korszerkezete a régió demográfiai különbségeit, és milyen adatgyűjtési problémák torzítják ezt a képet?
5. Miért nem pótolja a diaszpórák hazautalása a kivándorló munkaerőt hosszú távon?

38.2 Gazdaság és infrastruktúra

A 21. századi balkáni gazdaság és infrastruktúra csak akkor érthető meg, ha a posztkommunista átmenet, az EU-integráció eltérő sebessége, a demográfiai apadás és a turizmus, a külföldi tőke, valamint a közlekedési hálózatok kölcsönhatásában vizsgáljuk. A régió országai – Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország – nem alkotnak egységes gazdasági modellt. Egy részük az Európai Unió tagja vagy eurozóna-tag, más részük tagjelölt, megint mások a csatlakozás különböző előszobáiban várakoznak. A gazdasági teljesítményt, a növekedési pályát és az infrastrukturális fejlettséget ezért egyszerre alakítja a szocialista örökség, a háborús pusztítás, a transznacionális tőke, az uniós kohéziós politika, a turizmus és a közlekedési folyosók földrajzi logikája.

38.2.1 A növekedési modellek öröksége és átalakulása

A régió mai növekedési modelljei a 20. század második felének eltérő gazdasági rendszereiből nőttek ki. Jugoszlávia szocialista föderációja az **önigazgatás** (horvátul/szerbül *samoupravljanje*) elnevezésű vállalati modellt alkalmazta, amely a piaci szocializmus egy változata volt: a vállalatokat munkástanácsok irányították, de a tervgazdaság és a piaci mechanizmus elemek keveredtek. Bulgária a szovjet típusú központi tervezést követte, Albánia pedig a maoista, később enverista önellátási doktrínát, amely a külföldi tőkét és az adósságot is elutasította. Görögország piacgazdaság volt, de a második világháború utáni évtizedekben állami beavatkozás, hajózási érdekeltség és a turizmus fokozatos felfutása jellemezte.

Az 1990-es években a rendszerváltás, a jugoszláv háborúk és az eladósodás következtében a régió gazdasági teljesítménye mélybe zuhant. A nehézipari üzemek elvesztették piacaikat, a mezőgazdasági termelés visszaesett, a balkáni országok pedig a **deindusztrializáció** (ipar leépülése) és a szolgáltatások felé tolódás kettős nyomásával szembesültek. A 2000-es évek elejétől a belső fogyasztás, az export és a Nyugat-Európából érkező hazautalások (a diaszpóra átutalásai) hajtották a növekedést. A 2008–2009-es pénzügyi válság ezt a hiteleken alapuló modellt megtörte, és a régió gazdaságai hosszú stagnálásba, majd alacsony növekedésbe süllyedtek. A 2010-es évek végétől a növekedés egyik fontos elemévé vált az uniós **kohéziós politika**: a tagállamok (Szlovénia, Horvátország, Bulgária, Görögország) és a csatlakozó országok különböző előcsatlakozási alapjai infrastrukturális és intézményi beruházásokat finanszíroztak.

A növekedési modellek jelenlegi típusa országonként eltérő, de közös vonás a **kis, nyitott gazdaság** jellege: a belső piac szűk, ezért az export és a turisztikai bevételek kulcsszerepet játszanak. A régió erősen függ a nyugat-európai, különösen a német gazdaság konjunktúrájától, mivel a beszállítói láncok és a vendégmunkások hazautalásai is oda kötődnek. Ugyanakkor a **szolgáltatások** – kereskedelem, ingatlanszektor, turizmus, informatika – aránya a legtöbb országban meghaladja a mezőgazdaságét és az iparét, ami sebezhetőbbé teszi a gazdaságot a külső sokkokkal szemben.

A GDP-adatok értelmezésekor óvatosan kell eljárni. A nominális GDP és a vásárlóerő-paritáson számított GDP között jelentős eltérés lehet, az egy főre jutó mutató pedig elfedi a belső regionális különbségeket. Emellett az **informális gazdaság** – a be nem jelentett munka, a csempészet, a korrupciós járadék – mértéke egyes becslések szerint a nyugat-balkáni országokban a hivatalos GDP 20–40 százaléka között mozog, bár ezek a számok módszertanilag erősen vitatottak. Az ilyen becslések nem tekinthetők mért adatnak, legfeljebb nagyságrendi jelzésként.

38.2.2 Külföldi működőtőke és gazdasági függés

A rendszerváltás utáni privatizáció és a zöldmezős beruházások egyik fő motorja a **külföldi működőtőke** (angolul *foreign direct investment*, röviden FDI) volt. A befektetők az olcsó munkaerőt, a földrajzi közelséget az EU piachoz, valamint a privatizáció során megszerezhető vállalatokat és ingatlanokat keresték. A fő befektetők az Európai Unió tagállamai – különösen Ausztria, Németország, Olaszország és Hollandia – voltak, de a 2000-es évektől növekedett az orosz, a kínai és az Öböl-menti tőke szerepe is.

Az FDI ágazati szerkezete eltéréseket mutat. Horvátországban és Szlovéniában az idegenforgalom, az ingatlanfejlesztés és a bankszektor vonzotta a legtöbb tőkét; Szerbiában az autóipari beszállítók, a mezőgazdasági feldolgozás és az energia; Albániában a textil- és lábbeliipar, valamint a vízerőmű-építés; Észak-Macedóniában a fémfeldolgozás, a textil és a mezőgazdasági üzletláncok. Bulgáriában és Görögországban a pénzügyi szektor, az ingatlan és a turizmus, Szlovéniában pedig a gyógyszeripar és a feldolgozóipar játszott fontos szerepet.

A külföldi tőke értékelése a tudományos és politikai viták kereszttüzében áll. Az egyik értelmezés szerint az FDI modernizálta az elavult ipari szerkezetet, munkahelyet teremtett és bekapcsolta a régiót a globális termelési láncokba. A másik, **függőségi** értelmezés szerint a külföldi cégek gyakran alacsony hozzáadott értékű, összeszerelő jellegű tevékenységet telepítettek, a profitot kivonták, a helyi beszállítók pedig kiszorultak a piacról. A vitatott értelmezések közé tartozik az is, hogy a privatizáció során a külföldi tulajdonba került bankrendszer mennyire szolgálta a helyi kis- és középvállalkozások hitelezését, vagy inkább a fogyasztási hitelezést és a profitrepatriálást erősítette.

Külön említést érdemel a **kínai infrastrukturális jelenlét**. Kína a 2010-es években a **17+1 együttműködés** keretében (Kína és 16 közép-kelet-európai ország, később ebből 14 lett) hiteleket és építőipari cégeket hozott a régióba. A legismertebb projekt a Budapest–Belgrád vasútvonal felújítása, amelyet kínai hitelből és részben kínai kivitelezésben terveztek; a projekt költségei és átláthatósága körül folyamatos a vita. A megítélés erősen geopolitikai töltetű: egyes elemzők a kínai hitelcsapda és a függőség kockázatát hangsúlyozzák, mások a nyugati befektetők lassúságát és a kínai finanszírozás gyakorlati előnyeit emelik ki. A könyv álláspontja szerint ez a vita nem lezárható, ezért a kínai szerepvállalást célszerű egyszerre gazdasági és hatalmi kérdésként kezelni.

Az FDI-statisztikákkal kapcsolatban módszertani óvatosság szükséges. A bejelentett és a ténylegesen beáramlott tőke eltérhet, a **köröndi** (round-tripping) tőkemozgás – amikor a helyi tőke külföldi közvetítőn keresztül tér vissza, hogy adókedvezményt kapjon – torzíthatja az adatokat. Az egyes országok nemzeti statisztikai hivatalai eltérő módon számítják el az újrabefektetett jövedelmet, ezért az összehasonlító adatokat fenntartással kell kezelni. A 2020-as évek közepére vonatkozó pontos FDI-állományadatok a megjelenés előtt ellenőrzést igényelnek.

38.2.3 Idegenforgalom: a partvidék és a hátország

Az idegenforgalom a régió egyik legfontosabb növekedési ágazata, de súlya országonként és régiónként nagyon eltérő. A tengerparti országok – Görögország, Horvátország, Bulgária, Albánia – gazdaságában a turizmus a foglalkoztatás és a devizabevételek meghatározó forrása; a belső országokban – Szerbiában, Észak-Macedóniában, Bosznia-Hercegovinában – a városi turizmus, a gyógy- és hegyi turizmus, valamint a vallási örökségturizmus játszik szerepet, de kisebb mértékben.

A tengerparti turizmus klasszikus modellje a **napturizmus**: a szállodai férőhelyek, a vendéglátás és a tömegközlekedés a nyári hónapokra összpontosul, ami erős szezonalitást és munkaerőpiaci

ingadozást okoz. A horvát Adria-part, a görög szigetek, a bolgár Fekete-tengeri üdülőövezetek és az albán Riviéra az elmúlt két évtizedben komoly infrastrukturális fejlesztésen ment át, de a **túlépítés**, a part menti betonozás, a vízhiány és a helyi lakhatás drágulása növekvő feszültséget szül. A turisztikai bevételek statisztikája módszertani csapdákat rejt: a vendégéjszakák száma nem azonos a tényleges fogyasztással, a magánszálláshelyek egy része bejelentés nélkül működik, és a turizmus hozzájárulása a GDP-hez attól függ, hogy a szálláshely-szolgáltatáson túl a beszállítókat is beszámítják-e.

A **kulturális turizmus** más típusú földrajzot rajzol ki. A fővárosok – Athén, Zágráb, Belgrád, Szófia, Ljubljana, Szkopje, Tirana, Szarajevó – a városlátogató turizmus központjai, ahol a múzeumok, a történelmi negyedek és a gasztronómia a fő vonzerő. A világörökségi helyszínek – mint például a görögországi antik emlékek, a bulgáriai ortodox kolostorok, a horvátországi történelmi városmagok – folyamatos látogatóáramlást generálnak, ugyanakkor a túlzott látogatószám a műemlékek állagát és a helyi lakosság életminőségét is veszélyezteti. A **vallási turizmus** a szerb ortodox kolostorokban, a boszniai Ferences kegyhelyeken (például Međugorje) és a görög ortodox zarándokhelyeken élénk, ami az emlékezetpolitikai és vallási identitás turisztikai áruvá válásának kérdését is felveti.

A COVID–19 járvány 2020-ban és 2021-ben drámaián visszavetette a turizmust, ami különösen Görögországban, Horvátországban és Bulgáriában okozott súlyos bevételkiesést és munkanélküliséget. A járvány utáni helyreállás gyors volt, de a turizmus szerkezete nem tért vissza teljesen a korábbi állapotba: nőtt a magasabb fizetőképességű, exkluzívabb szolgáltatások iránti kereslet, miközben a fapados légitársaságok terjedése a városi turizmust is demokratizálta. A 2020-as évek közepén a turizmus és a lakhatási válság összefonódása – a rövid távú lakáskiadás által felhajtott bérleti díjak – egyre hangsúlyosabb társadalmi feszültségforrás a partvidéki városokban.

38.2.4 Közlekedési hálózatok: folyosók, autópályák, vasút és kikötők

A közlekedési infrastruktúra a régió tranzit szerepéből következően stratégiai jelentőségű. A Balkán félsziget a Közel-Kelet, Kis-Ázsia és Közép-Európa közötti történelmi átjáró, ezért a közúti, vasúti és tengeri folyosók kialakítása mindig is birodalmi és állami érdekek metszéspontjában állt. A 21. században az Európai Unió **páneurópai közlekedési folyosói** közül a X. folyosó (Salzburg–Ljubljana–Zágráb–Belgrád–Szófia–Isztambul) és a VII. folyosó (a Duna hajózási útja) a legfontosabb. A Nyugat-Balkán országaiban a **core network** (törzshálózat) kiépítése az EU előcsatlakozási támogatásainak egyik fő célkitűzése.

Az autópálya-építés a 2000-es évektől felgyorsult, de országonként nagyon egyenetlen. Szlovénia a 2000-es évek elején befejezte az országot átszelő autópályarendszerét, Horvátország pedig a Zágrábtól a tengerpartig futó A1-es autópályát a turizmus kiszolgálására építette ki. Szerbia a 2010-es években kínai és orosz vállalatok bevonásával épített autópálya-szakaszokat, Bulgária pedig az EU kohéziós alapjaiból fejlesztette a Trákia és a Hemus autópályát. Görögország az 1990-es években magántőkével vegyes állami finanszírozással építette ki az Athént a tartományi központokkal összekötő gyorsforgalmi hálózatot. Az autópálya-hálózat sűrűsége azonban továbbra is éles regionális különbségeket mutat: a belső hegyvidéki régiók és a határ menti területek gyakran rosszul elérhetők, ami a gazdasági leszakadást konzerválja.

A vasúthálózat a régió leggyengébb láncszeme. A 19. század végén és a 20. század elején épült vonalak többsége elavult, a sebességkorlátozások gyakoriak, és a teherfuvarozás jórészt a közútra terelődött. A vasúti közlekedés modernizációja EU-s és kínai finanszírozású projektekben valósul meg. A legsokat vitatott ügy a **Budapest–Belgrád vasútvonal** felújítása: a magyar szakaszon kínai hitelből folyik az építkezés, a szerb szakaszon orosz hitelből modernizálták a vonalat, majd kínai kivitelezés is bekapcsolódott. A projekt célja a görög kikötők és a közép-európai piac

összekötése, de a költségek, az átláthatóság és a geopolitikai függés miatt erős kritika éri. A tudományos konszenzus hiányzik; az értékelés gyakran inkább politikai, mint közgazdasági.

A tengeri kikötők közül a legfontosabbak a görögországi **Pireusz**, a horvátországi **Rijeka** és a szlovéniai **Koper**, valamint a bolgár **Várna** és **Burgasz**, a szerbiai dunai kikötők (Belgrád, Újvidék) és a boszniai tengerpart hiánya miatt a horvát Ploče. Pireusz különleges helyzetbe került, miután a kínai COSCO hajózási társaság 2008-tól koncessziós jogot szerzett a kikötő konténertermináljaira. A kikötő forgalmának növekedése vitathatatlan, de a kínai befolyás miatt a projekt az EU–Kína kapcsolatok egyik érzékeny pontja lett. A kikötői infrastruktúrák fejlesztése gyakran összekapcsolódik a **logisztikai központok** és a háttér-vasúti kapcsolatok hiányával, ami csökkenti a kikötők elérhetőségét a belső régiók számára.

A légiközlekedés a turizmus felfutásával párhuzamosan bővült. A fapados légitársaságok a nagyobb városok és a tengerparti célállomások között új útvonalakat nyitottak, így a városi turizmus és a nyugat-európai munkavállalók hazautazása is könnyebbé vált. A repülőterek – Athén, Belgrád, Szófia, Zagreb, Ljubljana, Szkopje, Tirana, Szarajevó – forgalma a járvány előtti évtizedben folyamatosan nőtt, majd a járvány alatt visszaesett, utána pedig gyorsan helyreállt. A légiközlekedési adatok azonban erősen konjunktúrafüggők, és a pontos 2025–2026-os számok ellenőrzést igényelnek.

A közlekedési infrastruktúra társadalmi és környezeti hatásai kettősek. Az autópálya-építés javítja az elérhetőséget és csökkenti a periféria elszigeteltségét, ugyanakkor a nyomvonalak természeti területeket vágnak ketté, a közúti fuvarozás növeli a szén-dioxid-kibocsátást, és a beruházások gyakran a nagyvárosok környékére koncentrálódnak. A vasút háttérbe szorulása fenntarthatósági szempontból kedvezőtlen, de a vasúti pályák felújításának magas költsége és a közúti lobbi érdekei miatt a fordított irányú elmozdulás lassú.

38.2.5 Energia és digitális infrastruktúra

A gazdasági növekedés és az infrastruktúra szorosan összefügg az energiaellátással. A régió országai eltérő energiafüggőségben élnek. Bulgária és Szerbia markáns orosz gázfüggőséggel rendelkezett a 2020-as évek elején, de ez a 2022-es orosz–ukrán háború nyomán fokozatosan csökkent, vagy legalábbis diverzifikációs törekvések indultak. Görögország **LNG-terminálok** építésével és a **Transz-Adriai Gázvezeték** (TAP) fogadásával regionális energiaelosztó szerepre tett szert. Horvátország a tengerparti kőolajterminálokkal és a Korčula-szigeti LNG-projekttel próbált regionális szereplővé válni; Szlovénia az atomenergiára és a vízerőre támaszkodik; Albánia szinte kizárólag vízerőművekre, ami a száraz években importkényszert okoz.

A **megújuló energia** potenciálja jelentős, különösen a hegyvidéki vízerő, a szél- és a napenergia terén, de a kiépítés lassú, részben a hálózati kapacitások hiánya, részben a beruházási környezet bizonytalansága miatt. Az energiaárak emelkedése a 2020-as évek elején újra ráirányította a figyelmet az energiafüggőségre, és megerősítette a diverzifikáció iránti igényt. Az energiaadatok – az importarány, a megújuló részarány, a hálózati veszteség – módszertanilag eltérőek lehetnek, és a friss számok ellenőrzést igényelnek.

A digitális infrastruktúra a régió egyik sikerágazata. A mobilszolgáltatások, a szélessávú internet és az üvegszálas hálózatok kiépítése a 2000-es évek óta gyors ütemben haladt, bár a vidéki területeken a lefedettség továbbra is egyenlőtlen. Az informatikai szolgáltatások, a szoftverfejlesztés és a játékfejlesztés Szerbiában, Észak-Macedóniában, Bulgáriában és Horvátországban is növekvő exportágazattá vált, mivel a képzett, de a nyugati béreket el nem érő munkaerő vonzó a külföldi megrendelők számára. A digitális gazdaság ugyanakkor nem pótolja a hagyományos ipar visszaesését, és az **agyelszívás** – a fiatal, képzett munkaerő kivándorlása – éppen a digitális ágazatot is sújtja.

38.2.6 Regionális különbségek, informális gazdaság és intézmények

A gazdasági növekedés nem oszlik el egyenletesen. A fővárosok és a nagyobb városi agglomerációk – Athén, Szófia, Belgrád, Zagreb, Ljubljana, Szkopje, Tirana, Szarajevó – koncentrálják a szolgáltatásokat, az állami intézményeket és a külföldi befektetéseket, míg a vidéki, hegyvidéki és határ menti régiók elöregednek, elnéptelenednek. A **partvidéki–hátországi** ellentét különösen erős Horvátországban, Görögországban és Bulgáriában, ahol a tengerparti turizmus és a kikötői gazdaság virágzik, a belső területek pedig demográfiai és gazdasági hanyatlással küzdenek. Ez a területi egyenlőtlenség részben a közlekedési infrastruktúra hiányából, részben a beruházások térbeli szelekciójából fakad.

Az **informális gazdaság** – a be nem jelentett munkaviszony, a csempészet, a korrupció – a régióban tartós jelenség. A nyugat-balkáni országokban a foglalkoztatás egy része a hivatalos statisztikákon kívül marad, ami torzítja a munkanélküliségi és a GDP-adatokat. Az informális szektor becsült mérete országonként eltérő, de a becslések bizonytalanok, mert a rejtett gazdaság természeténél fogva nem figyelhető meg közvetlenül. A korrupció intézményi hatása szintén meghatározó: a vállalkozások adminisztratív terhei, az igazságszolgáltatás gyengesége és a politikai kapcsolatok szerepe csökkenti a külföldi és belföldi beruházási kedvet. Az EU-integrációs folyamat és a kohéziós források feltételei javítottak az intézményi környezeten, de az országok közötti különbségek továbbra is nagyok.

A gazdasági és infrastrukturális fejlődés nem választható el a demográfiai apadástól. A Népesség, források és bizonytalanság alfejezetben tárgyalt demográfiai folyamatok – az alacsony termékenység, az elvándorlás, a lakosság öregedése – csökkentik a belső fogyasztást, szűkítik a munkaerő-kínálatot és növelik a nyugdíjrendszerek terheit. A gazdasági növekedés úgy is megvalósulhat, hogy közben a lakosság fogy, mert a termelékenység emelkedése ellensúlyozhatja a munkaerő csökkenését, de ez a régióban csak korlátozottan érvényesül. A migráció kettős hatást gyakorol: a kivándorlás csökkenti a munkanélküliséget és hazautalásokat hoz, ugyanakkor a fiatal, képzett munkaerő elvesztése aláássa a hosszú távú növekedési potenciált.

38.2.7 Források és bizonytalanságok

A fejezet elsősorban nemzetközi szervezetek – az Eurostat, az IMF, a Világbank, az uniós tagjelölt országok előcsatlakozási jelentései – publikált adataira, valamint a közgazdasági szakirodalomra támaszkodik. Az adatok azonban több ponton bizonytalanok. A GDP- és növekedési mutatókat rendszeresen revideálják, a vásárlóerő-paritásos átszámítás módszertana vitatott, a turizmus hozzájárulásának számítása pedig attól függ, hogy a becslés a közvetlen vagy a teljes hatást méri. Az FDI-adatoknál a bejelentett és a tényleges tőkebeáramlás eltérhet, a köröndi tranzakciók torzítanak. Az informális gazdaság méretére vonatkozó becslések széles sávban mozognak, ezért ezeket nagyságrendi jelzésnek kell tekinteni, nem mért adatnak.

A 2020-as évek közepére vonatkozó friss statisztikákat a megjelenés előtt ellenőrizni kell, mert a folyamatosan változó gazdasági környezetben a trendek gyorsan átalakulhatnak. A kínai finanszírozású infrastrukturális projektek értékelése erősen vitatott: a nyilvános adatok gyakran hiányosak, a szerződések titkosak, a költséghatékonyság pedig csak hosszú távon ítélhető meg. Az energiafüggőség és az ellátásbiztonság megítélése a geopolitikai konfliktusoktól függően változik, ezért a szövegben megfogalmazott állítások egy része a tudományos konszenzus helyett a vitatott értelmezés kategóriájába tartozik.

38.2.8 Rövid összefoglaló

- A 21. századi balkáni gazdaságok kis, nyitott gazdaságok, amelyek erősen függnek a nyugat-európai konjunktúrától, a külföldi tőkétől és a szolgáltatásoktól.
- A növekedési modellek öröksége eltérő: Jugoszlávia önigazgatása, Bulgária szovjet típusú tervezése, Albánia autarkiája és Görögország piacgazdasága különböző kiindulópontokat jelentett a rendszerváltás után.
- A külföldi működőtőke modernizálta az ipart, de ágazati koncentrációja és a hozzáadott érték alacsony szintje vitatott; a kínai infrastrukturális projektek geopolitikai és hitelkockázati dilemmákat vetnek fel.
- Az idegenforgalom a tengerparti országokban kulcságazat, de a szezonalitás, a túlépítés és a lakhatási feszültségek növekvő társadalmi költséggel járnak.
- A közlekedési hálózatok – autópályák, vasút, kikötők – a tranzit szerep miatt stratégiai jelentőségűek, de a vasút elavulta és a belső régiók rossz elérhetősége konzerválja a területi egyenlőtlenségeket.
- Az energiafüggőség országonként eltérő, a megújuló energia potenciálja jelentős, de a diverzifikáció lassú.
- A digitális infrastruktúra és az informatikai szolgáltatások növekvő exportágazatot jelentenek, de az agyelszívás a szektorra is visszahat.
- A regionális különbségek, az informális gazdaság és az intézményi minőség hiánya továbbra is fékezi a felzárkózást, és demográfiai apadással párosulva növeli a hosszú távú kockázatokat.

38.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történelmi örökség alakította a régió mai növekedési modelljeit, és miért nem beszélhetünk egységes balkáni gazdasági modellről?
2. Milyen érvek és ellenérvek hozhatók fel a külföldi működőtőke szerepének megítélésében a régióban? Hogyan torzíthatják az FDI-statisztikákat a módszertani és definíciós eltérések?
3. Miért jelent egyszerre lehetőséget és kockázatot a tengerparti turizmus a horvát, görög, bolgár és albán gazdaság számára? Elemezze a szezonalitás, a túlépítés és a lakhatási válság összefüggéseit!
4. Hogyan kapcsolódik a közlekedési infrastruktúra fejlesztése a tranzit szerephez és az EU-integrációhoz? Milyen módszertani bizonytalanságok merülnek fel a közlekedési beruházások értékelésekor?
5. Miért nehéz pontosan mérni a régió informális gazdaságát, és milyen hatással van ez a hivatalos GDP- és foglalkoztatási adatok értelmezésére?

38.3 Biztonság és geopolitika

A 21. századi Balkán biztonsága nem érthető meg egyetlen hatalmi pólus felől. A régió államai egyszerre tagjai vagy tagjelöltjei az **Európai Uniónak** (**EU**, angolul *European Union*), tagjai a **NATO**-nak (**North Atlantic Treaty Organization**), miközben Oroszország, Kína és Törökország is aktív szereplő. A hidegháború vége óta A hidegháború vége a régióban és A posztkommunista átmenet során a biztonság fogalma kitágult: a hagyományos katonai fenyegetések mellett a vitatott határok, a szervezett bűnözés, a migráció, az energiafüggőség és a dezinformáció is meghatározó. Ez az alfejezet előbb a hidegháború utáni biztonsági rend átalakulását, majd az orosz, kínai és török befolyás formáit, végül az EU és a NATO szerepét, a regionális vitákat és az új biztonsági kihívásokat tekinti át.

38.3.1 A hidegháború utáni biztonsági rend átalakulása

A Balkán 21. századi biztonsági architektúráját elsősorban az 1991–2001 közötti háborúk és az azokat lezáró nemzetközi megállapodások alakították ki. A **jugoszláv háborúk** A jugoszláv háborúk után a nemzetközi közösség katonai, polgári és diplomáciai eszközökkel igyekezett stabilizálni a régiót. A **daytoni békeszerződés** (1995) létrehozta a mai Bosznia-Hercegovina két entitáson és három államalkotó népen alapuló szerkezetét, a **KFOR** (**Kosovo Force**) pedig az 1999-es NATO-beavatkozás után Koszovó és az 1999-es háború a koszovói nemzetközi katonai jelenlétet biztosítja. A 2000-es években a biztonságpolitika hangsúlya a katonai stabilizációról fokozatosan a demokratizálódásra, a jogállamiságra és az uniós integrációra helyeződött át Nemzetközi integráció.

A régió katonai térképén dokumentált tényként rögzíthető, hogy 2026-ra Görögország (1952 óta), Szlovénia és Bulgária (2004 óta), Albánia és Horvátország (2009 óta), Montenegró (2017 óta), valamint Észak-Macedónia (2020 óta) a NATO tagja; Szerbia hivatalosan katonailag semleges, Bosznia-Hercegovina pedig NATO-tagsági akciótervvel rendelkezik, de a folyamat a boszniai szerb entitás ellenállása miatt érdemben elakadt. Az uniós oldalon Görögország, Szlovénia, Bulgária és Horvátország tagállam; Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Montenegró és Szerbia tagjelölt, Koszovó pedig potenciális tagjelölt. A koszovói függetlenség 2008-as kikiáltása óta az államiság elismerése vitatott: az EU több tagállama és az USA elismeri, míg Szerbia, Oroszország, Kína, valamint öt EU-tagállam – Spanyolország, Románia, Szlovákia, Görögország és Ciprus – nem. Ez a megosztottság a mai napig meghatározza a régió diplomáciai és biztonsági vitáit.

A hidegháború utáni rend tehát rétegzett: a NATO katonai garanciákat nyújt tagjainak, az EU polgári missziókat, bővítési feltételességet és gazdasági integrációt, az **EBESZ** és az **ENSZ** pedig politikai megfigyelő, illetve legitimációs fórumot biztosít. A 2020-as években ez a rétegzett rend egyre inkább visszatükrözi a nagyhatalmi rivalizálást, mert Oroszország és Kína bizonyos helyi szereplőkön keresztül igyekszik lassítani vagy ellensúlyozni a nyugati integrációt.

38.3.2 Oroszország: történelmi szálak és új nyomás

Oroszország balkáni befolyása részben a 19. századi pánszláv és pánortodox hagyományokra épül, de a jelenkori politikát nem lehet visszavetíteni a cári korszakra. A 21. században Moszkva elsősorban **Szerbián**, a boszniai **Republika Srpska** (boszniai Szerb Köztársaság, szerbül *Republika Srpska*) politikai elitjén, illetve egyes ortodox egyházi hálózatokon keresztül fejt ki hatást. A 2022-es ukrajnai teljes körű orosz invázió óta a Balkán geostratégiai súlya megnőtt: Oroszország a térséget a nyugati szankciók és a NATO-bővítés elleni politikai térként is használja.

Dokumentált tény, hogy Szerbia – eltérően a legtöbb európai államtól – nem csatlakozott az EU Oroszországgal szembeni szankcióihoz. Az orosz **Gazprom** érdekeltségébe tartozott a szerb **NIS** (**Naftna Industrija Srbije**) olajvállalat többségi tulajdona, bár a tulajdonosi szerkezet a 2020-as évek elején szankciós nyomás alá került. Szerbia emellett orosz fegyvereket is vásárolt, noha 2024-ben francia vadászgépek beszerzéséről állapodott meg, ami a katonai beszerzési portfólió diverzifikálásának jeleként értelmezhető. A szerb kormány hivatalos narratívája szerint az ország katonai semlegessége és az orosz kapcsolat egyszerre összeegyeztethető az uniós tagjelöltséggel; ezt az EU egyes tagállamai kevésbé tartják hitelesnek. A vita tehát részben értelmezési, részben dokumentált politikai gyakorlat kérdése.

A boszniai Szerb Köztársaság elnöke, **Milorad Dodik** 2020 óta többször nyíltan szeparatista lépéseket jelentett be, és rendszeresen Moszkvával egyeztetett. Oroszország az ENSZ Biztonsági Tanácsában vétóval blokkolta a bonni **békefenntartó főképviselő** (**OHR**, *Office of the High Representative*) mandátumának meghosszabbítását, ami a boszniai nemzetközi felügyelet jövőjét

bizonytalanná teszi. Az orosz befolyás nem csupán diplomáciai: a szerb és boszniai szerb médiatérben oroszbarát hírportálok, ortodox egyházi kapcsolatok és dezinformációs narratívák is jelen vannak. A tudományos konszenzus szerint Oroszország elsősorban nem katonai invázióval, hanem a fennálló etnopolitikai feszültségek kihasználásával, energetikai alkukkal és az EU-bővítés lassításával törekszik befolyása fenntartására. Ugyanakkor az orosz gazdasági jelenlét – néhány energetikai és katonai szállítási tranzakciót leszámítva – a régió egészéhez képest kisebb, mint az EU-é vagy akár Kínáé; ezért az orosz „dominancia" állítása vitatott értelmezés, és inkább emlékezetpolitikai vagy propaganda keretezésben jelenik meg.

38.3.3 Kína: infrastruktúra és gazdasági befolyás

Kína a 2010-es évek óta növelte balkáni jelenlétét, elsősorban a **Kínai Népköztársaság** (kínaiul *Zhōnghuá Rénmín Gònghéguó*) **Egy övezet, egy út** (**BRI**, *Belt and Road Initiative*) kezdeményezésén, illetve a Kína-Közép-Kelet-Európa együttműködési mechanizmuson keresztül. A kínai szerepvállalás fő formája a hitelnyújtás, az infrastruktúra-építés és a stratégiai vállalatok felvásárlása; Kína nem tart fenn számottevő katonai jelenlétet a térségben, ezért befolyása elsősorban gazdasági és politikai.

A legismertebb projektek közé tartozik a szerbiai **Zelezara Smederevo** acélgyár kínai többségi tulajdonba kerülése, a **Budapest–Belgrád vasútvonal** korszerűsítése, a montenegrói **Bar–Boljare autópálya** építése, a boszniai **Stanari hőerőmű**, valamint a görögországi **Pireusz kikötő** (**Piraeus**) kínai érdekeltségbe kerülése. Ezek a beruházások dokumentált tények; mérlegük azonban vitatott. A kínai hitelek gyakran nem járnak az EU-hoz hasonló átláthatósági, környezetvédelmi vagy jogállamisági feltételekkel, ezért a fogadó kormányok számára vonzóbbak lehetnek, ugyanakkor hosszú távú adósságkockázatot is hordoznak. Montenegró esetében az autópálya-építéshez felvett kínai kölcsön hozzájárult az államadósság ugrásszerű növekedéséhez; az értékelésben az „adósságcsapda" kifejezés vitatott, mert az ország nem került államcsőd közeli helyzetbe, de a fizetési teher jelentős.

Az EU 2020 óta Kínát stratégiai kihívásként kezeli, de a nyugat-balkáni kormányok továbbra is fontos beruházási forrásnak tekintik. A kínai jelenlét értékelése így kettős: a hivatalos kínai narratíva a „win-win" együttműködésre, az uniós és amerikai értékelések gyakran a feltételesség nélküli tőke politikai hatásaira koncentrálnak. A tények – szerződések, hitelfeltételek, tulajdonosi szerkezetek – sok esetben nyilvánosak, de a környezeti és társadalmi hatásvizsgálatok hiányosak, így a hosszú távú következményekről nincs egyértelmű szakmai konszenzus.

38.3.4 Törökország: vallási, kulturális és gazdasági jelenlét

Törökország (törökül *Türkiye*) NATO-tagként és regionális középhatalomként a Balkánon elsősorban a muszlim közösségekhez, a posztjugoszláv államokhoz és a történelmi oszmán örökséghez fűződő kapcsolatain keresztül van jelen. Az 1990-es évek háborúi után Törökország elsősorban a bosnyákok és az albánok politikai támogatójaként lépett fel, és ez a szerep a 2000-es évektől gazdasági, kulturális és vallási eszközökkel bővült.

A török befolyás intézményes formái közé tartozik a **TIKA** (Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség), a **Yunus Emre Intézet**, a **Diyanet** vallási hivatal ösztöndíj- és mecsetprogramjai, valamint a török építőipari és banki beruházások. Török sorozatok, egyetemi ösztöndíjak és az isztambuli légiközlekedési hálózat a mindennapi kulturális jelenlétet erősítik. Törökország Bosznia-Hercegovinában, Albániában, Koszovóban, Észak-Macedóniában és a szerbiai **Szandzsák** (Sandžak) régióban a legaktívabb; a helyi muszlim elitek egy része ezt természetes kulturális kapcsolatként, mások – elsősorban nem muszlim vagy szekuláris szereplők – a „ne - zmán"

befolyás növekedéseként értékeli. Ez utóbbi kifejezés vitatott értelmezés, és nem ír le egységes török kormányzati stratégiát.

Törökország külpolitikája a Balkánon kiegyensúlyozott, de nem ellentmondásmentes. Koszovó függetlenségét elismeri, ami Szerbiával rendszeres diplomáciai feszültséget okoz, ugyanakkor a szerb-török gazdasági kapcsolatok a 2010-es évek óta bővülnek. Görögországgal az Égei-tengeri és ciprusi viták miatt időszakosan feszült a viszony, de 2023–2024-ben mindkét fél a párbeszéd erősítését jelentette be. Törökország tehát egyszerre szövetségese a NATO-nak, kihívója a görög-ciprusi érdekeknek, befektetője a nyugat-balkáni gazdaságoknak és vetélytársa az orosz, kínai, valamint egyes nyugati szereplőknek. A török jelenlét hosszú távú hatása az oktatási és vallási intézményeken keresztül befolyásolhatja a muszlim közösségek identitását, de ennek mértéke módszertanilag nehezen mérhető.

38.3.5 Az EU és a NATO: integráció, védelem és feltételesség

Az **EU** balkáni szerepvállalása az 1990-es évek végétől a stabilizáció, majd a bővítés logikáját követi. A 2003-as thesszaloniki csúcstalálkozó ígéretet tett a nyugat-balkáni államok uniós perspektívájára, de a bővítés a 2008-as pénzügyi válság és a 2010-es évek uniós belső feszültségei miatt lelassult. A 2022-es ukrajnai háború óta a bővítési politika geopolitikai hangsúlya újra erősödött: az EU 2022 decemberében tagjelölti státuszt adott Bosznia-Hercegovinának, 2024 tavaszán pedig döntött a csatlakozási tárgyalások megkezdéséről. Ezzel párhuzamosan az EU a jogállamisági feltételeket – bírósági reform, korrupcióellenes harc, sajtószabadság – hangsúlyozza, különösen Szerbia és Montenegró tárgyalásainál. A régió legnagyobb kereskedelmi partnere az EU; a gazdasági függés tehát önmagában is jelentős politikai befolyást jelent.

Az EU katonai és polgári missziói közül a legfontosabb a boszniai **EUFOR Althea** és a koszovói **EULEX** (**European Union Rule of Law Mission in Kosovo**), amelyek a biztonság és a jogállamiság támogatására szolgálnak. Az EU által közvetített **Belgrád–Pristina-párbeszéd** a szerb-koszovói kapcsolatok normalizálásának fő kerete; a folyamat lassú, és 2022–2023-ban a koszovói rendszám- és személyiigazolvány-vita miatt ismétlődő feszültségek robbantak ki észak-koszovói szerb többségű településeken.

A **NATO** szerepe kettős. A tagállamok számára a szövetség a legfontosabb katonai garancia; a nem tag Szerbia számára viszont az 1999-es koszovói beavatkozás emléke miatt a NATO-tagság politikailag szinte elfogadhatatlan maradt. A 2022 utáni biztonsági környezetben a NATO több tagállama – különösen Albánia, Észak-Macedónia és Montenegró – növelte védelmi kiadásait, és a KFOR megerősítésére is sor került a koszovói feszültségek miatt. A NATO-orosz szembenállás a Balkánon közvetett formában zajlik: Oroszország a NATO nyitott ajtó politikájának ellenében Szerbia semlegességét és a boszniai szerb entitás szeparatista pozícióit támogatja. A NATO hivatalos álláspontja szerint a nyugat-balkáni integráció hozzájárul a stabilitáshoz, miközben Oroszország ezt a befolyási övezetébe való beavatkozásként értékeli.

38.3.6 Regionális viták: Koszovó, Bosznia és nyitott határkérdések

A Balkán 21. századi biztonságát nem csupán a nagyhatalmi befolyás, hanem a régió belső, gyakran több évtizedes vitái is alakítják. A legfontosabb regionális viták közül kiemelkedik a **koszovói státuszkérdés**. Koszovó (albánul *Kosova*, szerbül *Kosovo*) 2008-ban kiáltotta ki függetlenségét, de Szerbia ezt alkotmányellenesnek tartja, és a nemzetközi elismerés megosztott. A Belgrád–Pristina-párbeszéd keretében az EU 2013-ban a **szerb önkormányzatok közössége** (**ZSO**, szerbül *Zajednica srpskih opština*) létrehozásáról állapodott meg, de a végrehajtás elakadt. 2022–2023-ban a rendszámtábla-vita és az intézményi kivonulások után fegyveres incidens történt 2023. szeptember 24-én Észak-Koszovóban **Banjska** (albánul *Banjskë*, szerbül *Banjska*) közelében,

amelyben egy koszovói rendőr és több támadó meghalt. A támadók felelőssége, illetve a szerb állami részvétel mértéke vitatott: a koszovói hatóságok és az EU határozottan elítélték, a szerb kormány tagadta az állami szerepet. Az incidens rámutatott, hogy a koszovói északi területek békéje továbbra is törékeny, és a KFOR, valamint az EULEX jelenléte nélkülözhetetlen.

Bosznia-Hercegovinában a **daytoni** szerkezet stabilizálta a fegyveres konfliktust, de a politikai intézményeket gyakran etnikai zsarolás bénítja. A boszniai Szerb Köztársaság elnöke által 2021 óta bejelentett lépések – a hadseregből, adó- és igazságügyi rendszerből való kivonulás terve – a kutatók többsége szerint a szeparatizmus irányába mutat, bár a tényleges kiváláshoz hiányzik a katonai kapacitás és a nemzetközi támogatás. Az OHR hatáskörének korlátozása, illetve az orosz és kínai vétók miatt a nemzetközi felügyelet csökkent képességű, ami bizonytalanságot növel. Az EUFOR Althea mandátumának fenntartása ugyanakkor jelzi, hogy a nyugati hatalmak továbbra is katonai erővel is garantálni akarják a békeszerződés alapjait.

Nyitott határ- és identitásviták más államok között is terhelik a viszonyokat. Észak-Macedónia és Bulgária között a 2020-as bolgár vétó óta az EU-csatlakozási tárgyalások elakadtak: Szófia a macedón nyelv bolgár nyelvjárási eredetét és a közös történelem bizonyos részeit alkotmányos elismeréshez kötötte, amit a macedón politikai elitek jelentős része a nemzeti identitás feladásaként értékelt. A 2022-es francia javaslat kompromisszumot javasolt, de az alkotmánymódosítás 2026-ig nem fejeződött be, így a vita továbbra is geopolitikai tétet hordoz. Görögország és Észak-Macedónia 2018-as **preszpai megállapodása** (görögül *Symfonia ton Prespon*, macedónul *D*) rendezte a névvitát, de 2024–2025-ben az új macedón politikai retorika miatt Athén ismét fenyegetőnek érezte a megállapodás alkalmazását. Szlovénia és Horvátország között a **Pirani-öböl** határvonala évtizedek óta húzódó, alacsony intenzitású vita, amelyet 2017-től egy választott bírósági döntés szlovén szempontból kedvezően rendezett, Horvátország azonban nem ismerte el az eljárást. Görögország és Albánia között a tengeri határok és a kisebbségek ügye szintén visszatérő téma, bár a két ország kapcsolata az utóbbi években kevésbé feszült.

A regionális viták értékelésekor fontos megkülönböztetni a dokumentált tényeket – például a koszovói incidensek dátumait vagy a bolgár vétó tényét – és az emlékezetpolitikai állításokat. Az olyan kifejezések, mint a **„Nagy-Szerbia”** vagy a **„Nagy-Albánia”**, a 21. századi politikai vitákban elsősorban retorikai eszközök, és nem feltétlenül tükröznek hivatalos kormányzati programokat. A tudományos konszenzus szerint a balkáni határviták és etnikai feszültségek nagy része a 19–20. századi nemzetépítés és a posztjugoszláv államhatárok következménye, ezért elemzésük nem szakítható el a korábbi fejezetekben tárgyalt történelmi folyamatoktól.

38.3.7 Új biztonsági kihívások: energia, migráció, dezinformáció

A 21. századi Balkán biztonságát egyre inkább a nem katonai fenyegetések alakítják. Az **energiabiztonság** terén a régió hagyományosan erős orosz gázfüggőséggel rendelkezett, de a diverzifikáció elindult. Bulgária 2022 tavaszán leállította az orosz gáz vásárlását, és az EU közös gázbeszerzése, a **Török Áramlat** alternatívái, a **Transzadriai Csővezeték** (**TAP**, *Trans Adriatic Pipeline*) és az új görögországi LNG-terminálok csökkenthették a kiszolgáltatottságot. Szerbia és Bosznia-Hercegovina azonban továbbra is részben orosz, részben török-azeri forrásokra támaszkodik, ami az energetikát a geopolitikai alkuk részévé teszi. A szénalapú nyugat-balkáni villamosenergia-termelés környezeti és egészségi terhei pedig a Környezet és klíma alfejezetben tárgyalt kihívásokkal kapcsolódnak össze.

A **migráció** és a határbiztonság a 2015-ös tömeges menekültválság óta folyamatos téma. A **balkáni migrációs útvonal** továbbra is aktív, és az embercsempészet elleni fellépésben az EU **Frontex** határőrizeti ügynöksége, valamint a szomszédos uniós és nem uniós államok rendvédelmi szervei egyaránt részt vesznek Demográfia és migráció. A migráció nem csupán

biztonsági, hanem humanitárius kérdés is: a tranzitállamok – Észak-Macedónia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina – táborai gyakran túlzsúfoltak, és a határőrizet egyes esetekben dokumentáltan erőszakos visszafordításokkal járt. A biztonság itt összekapcsolódik az emberi jogi és jogállamisági feltételekkel.

A **szervezett bűnözés** a háborús hálózatok átalakulásából nőtt ki A háborúk következményei: a kábítószer-, fegyver- és embercsempészet a térség egyes részein továbbra is jövedelmező, és gyakran fonódik össze a politikai elittel. A korrupció elleni fellépés az EU-bővítési tárgyalások kulcskérdése, de a gyakorlati eredmények országonként eltérőek.

A **dezinformáció** és a kiberbiztonság az utóbbi évtizedben vált a balkáni biztonság új frontjává. Orosz és kínai állami vagy államközeli médiumok, internetes trollhálózatok és helyi politikailag elkötelezett sajtótermékek terjesztenek olyan narratívákat, amelyek az EU- és NATO-bővítést gyengíteni, a koszovói és boszniai feszültségeket pedig fokozni igyekeznek. 2022 augusztusában Montenegró kormányzati rendszereit nagyszabású kibertámadás érte; a nyilvános értékelések orosz műveletre utaltak, de a hivatalos bizonyítás hiányos. Így ez az eset jól mutatja, hogy a hibrid fenyegetéseknél a forráskritika különösen fontos.

38.3.8 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban nemzetközi szervezetek – az EU, a NATO, az ENSZ és az EBESZ – nyilvános stratégiai dokumentumaira, tárgyalási közleményeire, tagállami kormányzati nyilatkozatokra és oknyomozó sajtóhírekre támaszkodik. A nagyhatalmi befolyás értékelése azonban módszertanilag vitatott: a kereskedelmi statisztikák, a diplomáciai események száma és a médiajelenlét mérhető, de hogy ezekből mennyi tényleges döntési befolyás következik, nehezen igazolható. A titkosszolgálati értesülések és a kibertámadások értékelése különösen bizonytalan, mert a nyilvánosságra hozott bizonyítékok gyakran hiányosak vagy érdekvezéreltek.

A 2020-as évek fejleményei – például a boszniai tárgyaláskezdés, a banjska-i incidens vagy az ukrajnai háború regionális hatása – friss forrásokból ismertek, és hosszú távú következményeikről még nincs szakmai konszenzus. Az olyan kifejezések, mint „orosz dominancia”, „kínai adósságcsapda” vagy „ne - zmán befolyás”, gyakran emlékezetpolitikai keretezést hordoznak, ezért ezeket ebben a könyvben vitatott értelmezésként kezeljük, nem pedig bizonyított állításként. A Koszovó státuszával, a boszniai entitásokkal vagy a macedón-bolgár vitával kapcsolatos álláspontok szembenállása nem oldható fel a tények puszta felsorolásával: itt a források eltérő jogi, politikai és nemzeti értelmezéseket tükröznek.

38.3.9 Rövid összefoglaló

- A Balkán 21. századi biztonsága rétegzett: a NATO katonai garanciája, az EU bővítési feltételessége és polgári missziói, valamint az ENSZ/EBESZ jelenléte egyszerre érvényesül, de a rendet belső etnopolitikai feszültségek és nagyhatalmi rivalizálás terheli.
- Oroszország elsősorban Szerbia, a boszniai Szerb Köztársaság és egyes ortodox hálózatok révén fejt ki hatást; a 2022-es ukrajnai háború óta a Balkán a kelet-nyugati szembenállás egyik színtere, de az orosz gazdasági jelenlét az EU-éhoz és Kínáéhoz képest korlátozott.
- Kína infrastrukturális hitelekkel és vállalatfelvásárlásokkal van jelen; beruházásai vitatott adósság- és feltételességi következményekkel járnak, és a hosszú távú hatásukról nincs konszenzus.
- Törökország NATO-tagként és kulturális-vallási tényezőként elsősorban a muszlim közösségekhez kötődik; a „ne - zmán” narratíva vitatott, de a török oktatási, vallási és gazdasági jelenlét tény.

- Az EU bővítési politikája a 2022 utáni geopolitikai légkörben új lendületet kapott, de a jogállamisági feltételek, a bolgár-macedón vita és a szerb-koszovói rendezés lassítja a folyamatot.
- A legélesebb regionális viták Koszovó státuszához, Bosznia-Hercegovina daytoni szerkezetéhez, valamint a macedón-bolgár, macedón-görög és szlovén-horvát határ-, illetve identitásvitákhoz kötődnek.
- A biztonság 2026-ra egyre inkább energiától, migrációtól, kibertámadásoktól és dezinformációtól függ; ezek a kérdések nem katonai eszközökkel, hanem szabályozással, együttműködéssel és forráskritikával kezelhetők.

38.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik az orosz, a kínai és a török befolyás eszköztára a Balkánon, és miért nevezhető mindhárom „befolyásnak” eltérő módszertani alapokon?
2. Hogyan kapcsolódik össze a NATO 1999-es koszovói beavatkozásának emlékezete a mai szerb biztonságpolitikai döntésekkel, különösen Szerbia katonai semlegességével?
3. Melyek a Koszovó státuszáról szóló nemzetközi jogi és emlékezetpolitikai vita sarokpontjai, és hogyan befolyásolják az EU által közvetített Belgrád–Pristina-párbeszédet?
4. Miért vált az energiabiztonság és a migráció a 21. században a balkáni biztonság kulcskérdésévé, és milyen kapcsolatban áll ez a Gazdaság és infrastruktúra, illetve Demográfia és migráció fejezetekben tárgyalt folyamatokkal?

38.4 Környezet és klíma

A Balkán környezeti állapota nem érthető meg a 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulások nélkül. A szocialista iparosítás, a délszláv háborúk, majd az EU-integráció eltérő üteme olyan energiaszerkezetet, vízgazdálkodási gyakorlatot és környezeti terhelést hagyott örökül, amelyre a 21. század klímaváltozása újabb nyomást gyakorol. Ez az alfejezet négy területre összpontosít: az energiaellátásra, a szén-dioxid-kibocsátásra, a vízügyekre és a klímaváltozás hatásaira. Mindegyik esetben megkülönböztetjük a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezéseket, mivel a környezeti adatok gyűjtése a régióban gyakran hiányos, és a politikai vitákban a számok maguk is vitatottak. A kérdés szorosan kapcsolódik a Biztonság és geopolitika alfejezethez, mert az energiafüggőség és a vízkészletek feletti rendelkezés biztonságpolitikai következményekkel jár.

38.4.1 Az energiaellátás történeti öröksége és a 21. századi átalakulás

A vizsgált nyolc ország – Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország – energiaszerkezete ma is magán viseli a 20. század második felének döntéseit. A szocialista korszakban a nehézipar fejlesztése olcsó, helyi szénre, elsősorban **lignitre** (barnakőszénre) épült, ami Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Észak-Macedóniában, Bulgáriában és Görögországban is meghatározó maradt. A **vízenergia** Albániában szinte kizárólagos, mivel a hegyvidéki domborzat és a bőséges csapadék kedvez a vízerőműveknek. Szlovéniában a **nukleáris energia** a Krško atomerőmű révén jelentős, amelyet a szlovén és a horvát állami tulajdonú vállalat közösen üzemeltet. Bulgáriában a Kozloduj atomerőmű biztosítja a villamosenergia-termelés jelentős részét. A kőolaj és a földgáz nagy része importból származik, ami tartós kiszolgáltatottságot teremt, és az orosz szállításoktól való függés a 2022-es ukrajnai háború óta még inkább a figyelem középpontjába került.

Az EU-csatlakozás vagy a csatlakozási folyamat alapvetően megváltoztatta a szabályozási környezetet. A 2005-ben létrehozott **Energiaközösség** (Energy Community) a belső energiapiac szabályait terjesztette ki a nyugat-balkáni országokra, előírva a piacnyitást, a megújuló energia támogatását és a környezetvédelmi normák átvételét. Ennek ellenére a végrehajtás egyenetlen: a széntüzelésű erőművek egy része elavult, a megújulók aránya növekszik, de a szél- és napenergia kiépítése lassúbb, mint az EU-átlag. A **szén kivezetése** – az EU klímacéljaihoz igazodva – különösen Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában társadalmi ellenállásba ütközik, mert a bányászat és az erőművek jelentős foglalkoztatók a periférikus régiókban. Itt a **igazságos átmenet** (just transition) fogalma kulcsfontosságú: a munkavállalók és a helyi közösségek támogatása nélkül a klímapolitika nem lehet sikeres. A foglalkoztatási adatok becslések, és a bányavidékek jövője vitatott, mivel a gazdasági diverzifikáció eddig lassan haladt.

38.4.2 Szén-dioxid-kibocsátás és levegőminőség

A régió egy főre jutó szén-dioxid-kibocsátása alacsonyabb, mint az EU-átlag, de a gazdasági teljesítményhez viszonyított intenzitás magas, ami a szén dominanciáját és az energiahatékonyság alacsony szintjét tükrözi. A **levegőminőség** különösen a téli hónapokban romlik, amikor a háztartások szilárd tüzelőanyagokat égetnek, és a szélcsendes időben a szmog megreked a völgyekben. A részecskeszennyezés (PM2,5) egészségügyi hatásai jól dokumentáltak, de a halálozási becslések módszertani viták tárgyát képezik. Az EU-tag országoknak részt kell venniük a **kibocsátáskereskedelmi rendszerben** (ETS), ami a szén-dioxid-kvótaárak emelkedésével a szén kivezetését ösztönzi, de a szegényebb országokban ez energiaár-emelkedéshez vezethet, ami politikai feszültséget szül. A nem EU-tag országokban az ilyen piaci eszközök még kevésbé fejlettek, és a kibocsátáscsökkentés gyakran a nemzetközi pénzügyi intézmények feltételeitől függ.

A kibocsátási szerkezetet a közlekedés és a mezőgazdaság is befolyásolja, de a legnagyobb kibocsátók a hőerőművek és az ipari létesítmények. A régióban a **szén-dioxid-intenzitás** (az egységnyi GDP-re jutó kibocsátás) az egyik legmagasabb Európában, ami a gazdasági szerkezetváltás elmaradását jelzi. A levegőminőség javítása érdekében néhány országban – például Észak-Macedóniában és Szerbiában – a háztartási tüzelőanyagok korszerűsítését célzó programok indultak, de ezek hatékonysága a forráshiány és a lakossági ellenállás miatt korlátozott. A **karbonárazás** bevezetése a nyugat-balkáni országokban az EU-csatlakozási feltételek része lehet, de a társadalmi hatásokat – különösen a szegényebb háztartások energiaköltségeinek emelkedését – kompenzációs mechanizmusok nélkül nehéz kezelni.

38.4.3 Vízügyek: bőség és szűkösség

A régió vízkészletei földrajzilag egyenlőtlenül oszlanak meg. A Dinári-hegység és a Balkán-hegység bőséges csapadékot kap, míg az égei-tengeri görög szigetek és a macedóniai Vardar-völgy vízhiányos. A nagy folyók – a Duna, a Száva, a Drina, a Morava, a Vardar, a Marica – határokon átnyúló vízgyűjtőket alkotnak, ami szoros együttműködést igényel. A **vízerőművek** építése a Drinán és a Vardaron gyakran vitákat vált ki, mert a környezeti hatások mellett a helyi halászati és mezőgazdasági érdekek is sérülhetnek. A vízerőművek a villamosenergia-termelésben fontos szerepet játszanak, különösen Albániában, ahol a termelés szinte teljes egészét vízenergia adja, de a száraz években ez az ország energiahiányhoz vezethet.

Az **öntözéses mezőgazdaság**, különösen Görögországban és Bulgáriában, növeli a vízigényt, míg a **turizmus** – a horvát tengerparton és a görög szigeteken – a nyári hónapokban csúcsigényt teremt. A vízhiány a szigeteken és a szárazabb belső területeken már ma is érzékelhető, és a klímaváltozás tovább súlyosbítja. A **szennyvízkezelés** az EU-tag országokban javult, de a

nyugat-balkáni országokban a kezeletlen szennyvíz aránya még mindig magas, ami a folyók és a tengerpart szennyezéséhez vezet. A határon átnyúló vízgazdálkodás intézményei gyengék, a politikai bizalmatlanság pedig akadályozza a közös projekteket. Például a Drina vízgyűjtőjén a vízerőművek tervezése Szerbia és Bosznia-Hercegovina között vitákat okoz, mert az áramtermelési érdekek ütköznek a helyi közösségek és a környezetvédők aggályaival.

38.4.4 A klímaváltozás regionális hatásai

A Balkán a mediterrán térség részeként a globális felmelegedés egyik **forró pontja**. A tudományos konszenzus szerint a hőmérséklet-emelkedés itt gyorsabb a globális átlagnál. A **hőhullámok** gyakorisága és intenzitása nő, ami különösen a városi lakosságot és a mezőgazdasági munkásokat érinti. Az **erdőtüzek** – Görögországban, de egyre inkább Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában is – súlyos károkat okoznak, és a tűzoltási kapacitások túlterheltek. Az aszályok és az árvizek váltakozása a vízgazdálkodást is próbára teszi, mivel a csapadék egyre inkább intenzív, rövid idő alatt lezúduló esőzések formájában érkezik. A **tengerszint-emelkedés** az Adriai- és az Égei-tenger partvidékét fenyegeti, ahol a turisztikai infrastruktúra és a települések koncentrálódnak. A mezőgazdasági hozamok csökkenhetnek, különösen a szárazságtűrő növények hiányában, ami az élelmiszer-ellátás biztonságát is érintheti.

A **klímaadaptáció** terén az EU-s források – például a Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszköz – lehetőséget adnak, de a nemzeti stratégiák végrehajtása lassú és egyenetlen. A mitigációs intézkedések, mint a szén kivezetése és a megújulók bővítése, ütköznek a gazdasági érdekekkel és a foglalkoztatási aggodalmakkal. A társadalmi sebezhetőség egyenlőtlen: a szegényebb, vidéki, idősebb népesség kevésbé tud alkalmazkodni a szélsőséges időjáráshoz, és kevésbé fér hozzá a klímaadaptációs támogatásokhoz. A klímaváltozás hatásai emellett felerősítik a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, például az energiaárak emelkedése a szegényebb háztartásokat aránytalanul sújtja. A régióban a **környezeti igazságosság** (environmental justice) kérdése egyre inkább a nyilvános viták részévé válik, de a politikai döntéshozatalban gyakran háttérbe szorul a gazdasági növekedés rövid távú céljai mögött.

38.4.5 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban másodlagos forrásokra támaszkodik, mint az IPCC jelentései, az Európai Környezetvédelmi Ügynökség (EEA) országjelentései, a nemzeti statisztikai hivatalok adatai és a tudományos folyóiratokban publikált tanulmányok. Ugyanakkor a régióra vonatkozó adatok gyűjtése nem egységes: a nyugat-balkáni országokban a levegőminőség-mérő állomások hálózata ritka, a vízminőségi adatok hiányosak, és a múltbeli kibocsátási idősorok gyakran becsléseken alapulnak. A klímaprojekciók modellfüggőek, és a regionális léptékű előrejelzések bizonytalansága nagyobb, mint a globális átlagé. A szövegben ezért nem adtunk meg konkrét, könnyen elavuló számokat; a hangsúly a tendenciákon és a strukturális okokon van. Az energiaügyi adatoknál a feketegazdaság és a nem hivatalos tüzelés miatt alulbecslések lehetségesek, a vízügyi adatoknál pedig a határon átnyúló mérési együttműködés hiányosságai okoznak torzítást. A politikai vitákban a környezeti mutatók gyakran válnak emlékezetpolitikai vagy identitáspolitikai eszközzé, ezért a számokat mindig a forrás és a módszertan feltüntetésével kell kezelni.

38.4.6 Rövid összefoglaló

- A Balkán energiaellátása történelmileg a szénre és az importra épült, ami magas karbonintenzitást és energiafüggőséget eredményezett.

- Az EU-csatlakozás és az Energiaközösség szerződése liberalizációt és a megújulók terjedését hozta, de a szén kivezetése társadalmi feszültségekkel jár.
- A szén-dioxid-kibocsátás egy főre vetítve alacsony, de a gazdasági szerkezet miatt a szén-dioxid-intenzitás magas; a levegőminőség komoly egészségügyi probléma.
- A vízgazdálkodást szélsőségek jellemzik: vízbőség és vízhiány, valamint a határon átnyúló együttműködés hiányosságai.
- A klímaváltozás a régiót fokozottan érinti: hőhullámok, erdőtüzek, aszályok, árvizek és tengerszint-emelkedés formájában.
- A környezeti adatok gyűjtése hiányos, a regionális klímaprojekciók bizonytalanok, ezért a politikai döntések gyakran nem kellően megalapozottak.
- A környezeti kérdések szorosan összefonódnak a társadalmi egyenlőtlenségekkel és a biztonságpolitikával, ezért nem kezelhetők pusztán technikai problémaként.

38.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történelmi okai vannak annak, hogy a Balkán energiaellátása karbonintenzív és importfüggő? Hasonlítsa össze az EU-tag és nem tag országok helyzetét.
2. Miért okoz feszültséget a szén kivezetése a régióban, és mit jelent az „igazságos átmenet” fogalma?
3. Hogyan függ össze a vízgazdálkodás és a határon átnyúló együttműködés a régió politikai viszonyaival? Mondjon példát.
4. Melyek a klímaváltozás legfontosabb hatásai a Balkánon, és miért érintik különösen a szegényebb társadalmi csoportokat?
5. Milyen forrásbizonytalanságok nehezítik a környezeti és klímapolitikai döntéseket a régióban?

VI. rész – Népcsoportok, emlékezet és összehasonlító metszetek

39 Népcsoportok, kisebbségek és migráció

39.1 Délszlávok, albánok, görögök

A Balkán etnikai és nemzeti térképe soha nem volt statikus. A mai nemzeti kategóriák – szlovén, horvát, szerb, bosnyák, montenegrói, macedón, bolgár, albán, görög – csak a 19–20. században nyerték el mai jelentésüket, ám gyökereik a középkori nyelvi, vallási és állami keretekbe nyúlnak vissza. Ez az alfejezet a három nagy csoport – délszlávok, albánok, görögök – identitásainak kialakulását vizsgálja összehasonlító keretben, hangsúlyozva, hogy a nyelv, a vallás és a politikai államalakulatok hogyan formálták egymást. A tárgyalás során megkülönböztetjük a dokumentált történeti tényeket, a nyelvészeti és régészeti rekonstrukciókat, a tudományos konszenzust, valamint a nemzeti történetírásokban gyakran mitizált, emlékezetpolitikai állításokat.

39.1.1 A délszláv nyelvi és vallási alapok

A délszláv népek a 6–7. századi szláv betelepülés nyomán alakultak ki. A korábbi római és bizánci provinciák lakossága – latinizált, görög nyelvű vagy elszlávosodott csoportok – keveredett a bevándorló szláv törzsekkel. A szláv jelenlét tényét írott források (például Prokopiosz és Teophülaktosz Szimokattész feljegyzései) és régészeti leletek egyaránt alátámasztják, a betelepülés pontos demográfiai mértéke azonban vita tárgya. A nyelvészeti rekonstrukció szerint a délszláv nyelvjárások a közös szláv alapnyelvből váltak ki, és a 9. századtól fokozatosan különültek el. A mai délszláv nyelvek – szlovén (*slovenščina*), horvát (*hrvatski*), szerb (*srpski*), bosnyák (*bosanski*), montenegrói (*crnogorski*), macedón (*makedonski*) és bolgár (*bălgarski*) – egy nyelvi kontinuumot alkotnak, ahol a szomszédos nyelvjárások kölcsönösen érthetők, a távolabbiak kevésbé. A standard nyelvek kialakulása azonban nem természetes folyamat, hanem 19–20. századi nyelvpolitikai döntések eredménye.

A délszlávok vallási megoszlása döntően befolyásolta a nemzeti identitások formálódását. A 9. századi térítések során a horvát és szlovén területek a római katolikus egyházhoz, a szerb, bolgár és macedón területek a bizánci ortodox egyházhoz kerültek. A boszniai egyház sajátos szervezete a középkorban vitatott jellegű volt, és részben magyarázza a későbbi iszlamizáció gyorsaságát. Az oszmán hódítás után a bosnyákok egy része és az albánok többsége az iszlámot vette fel, ami új vallási-kulturális törésvonalat hozott létre. A vallás a modern nacionalizmus korában gyakran etnikai határjelzővé vált: a „horvát = katolikus”, „szerb = ortodox”, „bosnyák = muszlim” azonosítás leegyszerűsítő, de a 19–20. századi nemzeti mozgalmakban és a jugoszláv háborúkban is hatékony mobilizációs eszköz volt. A délszláv identitások tehát nem kizárólag nyelvi, hanem vallási és állami keretekben is formálódtak.

A középkori délszláv államalakulatok – a horvát királyság, a szerb fejedelemségek és a bolgár birodalom – a későbbi nemzeti narratívák számára „aranykor” hivatkozási pontokká váltak. A horvát államiság a 9–10. századi királyságra, a szerb a Nemanjić-dinasztia 12–14. századi államára, a bolgár az első és második bolgár birodalomra tekint vissza. Ezek a hivatkozások azonban utólagos konstrukciók: a középkori államok nem voltak modern értelemben vett nemzetállamok, és uralkodóik, elitjeik nem a mai nemzeti kategóriákban gondolkodtak. A dinasztikus legitimáció, a vallási hovatartozás és a területi hűség gyakran fontosabb volt, mint a nyelvi-etnikai azonosság.

Ezt a különbséget a korábbi fejezetek A bolgár és a szerb állam kialakulása és A horvát királyság és a magyar–horvát perszonálunió részletesen tárgyalták.

39.1.2 A délszláv nemzeti ébredések és a nemzetállamok kora

A 19. századi nacionalizmus a délszlávok körében három fő tengely mentén bontakozott ki: a nyelvi standardizáció, a nemzeti egyházak megszervezése és a történeti jogokra alapozott politikai programok. A szerb nemzeti ébredés a 18. század végi felvilágosodás és a 19. századi felkelések nyomán kapott lendületet. Vuk Stefanović Karadžić nyelvújítása a népi nyelvjárásra alapozta a szerb irodalmi nyelvet, és ezzel megteremtette a modern szerb nemzeti kultúra alapját. A szerb nemzeti narratíva központi eleme a koszovói csata (1389) emlékezete, amely a 19. században vált a nemzeti szenvedés és dicsőség mítoszává. A horvát nemzeti mozgalom az 1830-as évek illír mozgalmában (ilirski pokret) találta meg első szervezett formáját, amely a délszláv egységet és a horvát nyelv standardizálását tűzte ki célul. A horvát államjogi hagyomány – a magyar koronával való perszonálunió és a horvát rendi jogok – a 19. században a nemzeti követelések alapja lett. A szlovén nemzeti program 1848-ban a „Zedinjena Slovenija” (Egyesült Szlovénia) jelszavával jelent meg, amely a szlovén nyelvű területek közigazgatási egyesítését követelte a Habsburg Birodalmon belül.

A bolgár nemzeti ébredés sajátossága az egyházi függetlenség küzdelme volt. A bolgár exarchátus 1870-es létrehozása – oszmán szultáni fermánnal – a bolgár nemzeti identitás intézményesülésének mérföldköve, és egyben a görög ortodox egyház dominanciája elleni fellépés volt. A macedón kérdés a 19. század végén vált élessé: a bolgár, szerb és görög nemzeti mozgalmak versengtek a Macedónia területén élő szláv nyelvű lakosság nemzeti hovatartozásának meghatározásáért. A macedón nemzeti identitás önálló formája csak a 20. század közepén, a jugoszláv föderáció keretében intézményesült, és máig vitatott a bolgár és görög nemzeti történetírásban. A bosnyák identitás kialakulása szintén késői és összetett folyamat: a 19. században a boszniai muszlimok elsősorban vallási közösségként határozták meg magukat, a „muszlim nemzet” kategóriája a szocialista Jugoszláviában (1971) kapott hivatalos elismerést, a „bosnyák” (bošnjak) elnevezés pedig az 1990-es években vált általánossá.

A délszláv egység gondolata – jugoszlávizmus – a 19. század közepétől jelent meg, és két világháború közötti, majd szocialista államformájában is fontos ideológiai keret maradt. Az illír mozgalom már a délszláv nyelvi és kulturális közösséget hirdette, a 20. század elején pedig a szerb, horvát és szlovén politikai elitek egy része közös állam létrehozásában gondolkodott. Az első Jugoszlávia (1918) a szerb–horvát–szlovén egységre épült, de a centralista szerb dominancia, a horvát ellenzék és a nemzeti kérdés megoldatlansága folyamatos feszültséget okozott. A szocialista Jugoszlávia (1945–1991) a „testvériség és egység” jelszavával és a föderatív tagköztársaságok rendszerével próbálta kezelni a nemzeti kérdést, de a nemzeti identitások intézményesítése – beleértve a macedón és a muszlim nemzet elismerését – egyben meg is erősítette azokat. A jugoszláv háborúk (1991–2001) során a nemzeti mítoszok, a történelmi sérelmek és a vallási-etnikai határvonalak erőszakos mozgósító erővé váltak, ahogyan azt A jugoszláv háborúk alfejezet tárgyalta.

A délszláv nemzetállamok a 20. század folyamán homogenizáló politikákat folytattak. A kisebbségi kérdés – magyarok, albánok, olaszok, romák, törökök – mindvégig érzékeny pont maradt. A nemzetállami oktatás, a nyelvpolitika és a történelemtanítás a nemzeti narratívát erősítette, és gyakran kiszorította a regionális vagy birodalmi örökséget. A délszláv identitások tehát nem egymástól függetlenül, hanem folyamatos kölcsönhatásban és versenyben formálódtak.

39.1.3 Az albán nemzeti identitás kialakulása

Az albánok nyelve az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága, amely nem tartozik a szláv nyelvek közé. Az albán nyelv legkorábbi írott emléke a 15. századból származik (a „Formula e pagëzimit” keresztelési formula), a nyelvészeti rekonstrukciók azonban jóval korábbi jelenlétet feltételeznek a Balkán nyugati részén. Az albánok eredetére vonatkozóan két fő hipotézis él: az egyik az ókori illírek leszármazottaiként, a másik a trák vagy más paleo-balkáni népesség utódaiként azonosítja őket. A tudományos vita máig lezáratlan, mivel a nyelvészeti bizonyítékok nem elegendőek az egyértelmű leszármazás bizonyításához. Az „illír eredet” gondolata a 19. századi albán nemzeti ébredésben vált központi elemmé, és ma is gyakran emlékezetpolitikai állításként jelenik meg.

A középkori albán területeken a bizánci, bolgár, szerb és nápolyi befolyás váltakozott. A 14–15. században albán fejedelemségek jöttek létre, amelyek közül a legjelentősebb a Kastrioti család birtoka volt. Gjergj Kastrioti, közismert nevén Szkander bég (Skënderbeu) 1443-ban fellázadt az oszmán uralom ellen, és haláláig (1468) sikeresen ellenállt a szultáni hadaknak. Szkander bég alakja a 19. századi albán nemzeti ébredés során vált nemzeti hőssé, bár a korabeli források elsősorban keresztény lovagként és az európai kereszténység védelmezőjeként ábrázolták. Az oszmán hódítás után az albánok jelentős része áttért az iszlámra, ami vallási megoszlást eredményezett: muszlim többség, ortodox és katolikus kisebbség. A vallási különbségek ellenére az albán nemzeti mozgalom a nyelvi egységet helyezte a középpontba, és a 19. század végén megfogalmazta a vallás feletti albán identitás eszméjét.

A Prizreni Liga (Lidhja e Prizrenit, 1878) volt az első szervezett albán politikai testület, amely a nagyhatalmi területi rendezések ellenében az albánlakta területek autonómiáját követelte. A liga programja a nyelvi és kulturális egységet, az albán iskolákat és a közigazgatási autonómiát tűzte ki célul. A 20. század elején az albán ábécé kérdése – latin, görög vagy arab betűs írás – éles vitákat váltott ki, és a manasztiri kongresszuson (1908) végül a latin ábécét fogadták el. Az albán állam 1912-es függetlenné válása után a nemzeti identitás intézményesülése megindult, de az államhatárok nem egyeztek az etnikai határokkal: a koszovói, macedóniai és görögországi albánok kisebbségbe kerültek, ami máig tartó feszültségek forrása. A koszovói kérdés a 20. század végén vált nemzetközi konfliktussá, ahogyan azt Koszovó és az 1999-es háború alfejezet bemutatta.

Az albán nemzeti narratíva sajátossága a vallási sokszínűség háttérbe szorítása a nyelvi egység javára. A „albánok egy nemzet, egy nyelv” elv a 19. századi ébredés óta meghatározza a nemzeti retorikát, bár a gyakorlatban a muszlim, ortodox és katolikus albánok közötti különbségek sosem tűntek el teljesen. A kommunista Albánia (1945–1991) állami ateizmust hirdetett, és a vallási identitásokat üldözte, ami paradox módon megerősítette a szekuláris albán nemzeti identitást. A koszovói albánok külön nemzeti fejlődése – a szerb állammal szembeni ellenállás, a párhuzamos intézmények, majd a függetlenség 2008-ban – tovább árnyalta az albán nemzeti képet.

39.1.4 A görög nemzeti identitás: folytonosság és újjáépítés

A görög nemzeti identitás sajátos kettősségen alapul: az ókori hellén örökség és a bizánci ortodox hagyomány egyaránt részét képezi. A görög nyelv folytonossága a bronzkortól napjainkig dokumentált tény, ám a nyelv folytonossága nem jelent automatikusan nemzeti folytonosságot. A bizánci korban a görög nyelvű lakosság elsősorban „római” (rhomaios) identitással rendelkezett, és az „hellén” (hellén) kifejezés gyakran a pogány ókori görögségre utalt, nem pedig a korabeli keresztény lakosságra. A bizánci állam és az ortodox egyház intézményei a görög nyelvű kultúra hordozói voltak, de a modern görög nemzeti identitás csak a 18–19. században formálódott.

A fanarióta elit – a konstantinápolyi ortodox patriarchátushoz kötődő, gyakran görög nyelvű kereskedő és hivatalnok réteg – az oszmán birodalomban jelentős pozíciókat töltött be, és a felvilágosodás eszméit közvetítette a görög diaszpóra felé. A diaszpóra – Odessza, Bécs, Párizs,

Trieszt – kereskedői és értelmiségiei finanszírozták a görög iskolákat és nyomdákat, és előkészítették a nemzeti ébredést. A Filiki Eteria (Baráti Társaság) 1814-ben alapított titkos szervezete a görög függetlenségi háborút (1821–1830) szervezte meg. A háború során a görög nemzeti narratíva az ókori Hellász dicsőségét és a bizánci ortodox mártíromságot egyesítette: a felkelők egyszerre hivatkoztak a thermopülai hősökre és a konstantinápolyi pátriárka kivégzésére.

A görög függetlenségi háború és a nemzetállam kiépítése során a nyelvkérdés éles vitákat váltott ki. A katharevousza (katharévusza) – az ógöröghöz közelítő mesterséges nyelvi forma – a konzervatív elit és az egyház támogatását élvezte, míg a dimotiki (dhimotikí) a népi beszélt nyelv alapján állt. A két nyelvi forma közötti küzdelem a 20. század végéig tartott, és a dimotiki hivatalos elfogadása (1976) után is nyomot hagyott a görög identitásban. A görög ortodox egyház szerepe kiemelkedő, mivel az oszmán korban a patriarchátus volt a görög nyelvű ortodox közösség legfontosabb intézménye, és a nemzeti ébredésben is meghatározó maradt.

A Megali Idea (Nagy Eszme) – a bizánci birodalom görög vezetésű újjáélesztésének terve – a 19–20. századi görög külpolitika vezérelve volt. A görög állam területi terjeszkedése – Thesszália, Epirusz, Macedónia, Kréta, az égei-tengeri szigetek – részben ennek jegyében zajlott. Az 1922-es kis-ázsiai katasztrófa, amely a görög lakosság kényszerű kitelepítésével és a görög hadsereg vereségével végződött, alapvetően átformálta a görög nemzeti identitást: a Megali Idea összeomlott, a menekültek beáramlása pedig homogenizálta a görög állam lakosságát. A 20. századi görög nemzeti narratíva ettől kezdve a folytonosságot hangsúlyozza az ókortól a bizáncon át a modern államig, de a tudományos kutatás rámutat arra, hogy ez a folytonosság többször megszakadt és újraértelmeződött. A görög identitás ma is erősen kötődik az ortodox egyházhoz, a nyelvhez és a klasszikus örökséghez, de a modern görög társadalomban a szekuláris és multikulturális irányzatok is jelen vannak.

39.1.5 Összehasonlító metszetek és vitatott kérdések

A délszláv, albán és görög nemzeti identitások összehasonlítása rávilágít a közös mintázatokra és a sajátos eltérésekre. Mindhárom csoport esetében a nyelv és a vallás volt a nemzeti mozgósítás elsődleges eszköze, de a hangsúlyok különböztek: a délszlávoknál a vallási megoszlás, az albánoknál a nyelvi egység a vallási sokszínűség felett, a görögöknél a nyelv és az ortodox egyház szoros összefonódása. Az állami keretek szintén meghatározóak voltak: a délszlávok több birodalom és állam között oszlottak meg, az albánok hosszú ideig állam nélkül éltek, a görögök pedig korán nemzetállamot hoztak létre.

A vitatott kérdések közül kiemelkedik a macedón identitás: a bolgár és görög nemzeti történetírás egy része a macedón nemzetet mesterséges konstrukciónak tekinti, míg a macedón történetírás a középkori szláv államokra és a 20. századi jugoszláv intézményesülésre hivatkozik. Hasonlóan vitatott a bosnyák identitás önállósága, amelyet a szerb és horvát nacionalista narratívák gyakran vallási kategóriaként kezelnek. Az albán-illír kontinuitás kérdése a nyelvészeti bizonyítékok hiányában nyitott, és a politikai vitákban gyakran félrevezető módon jelenik meg. A görög „hellén folytonosság” narratívája is vitatott: a modern görög nemzeti identitás a 19. századi konstrukció, de a nyelvi és vallási folytonosság ténye nem tagadható. Az emlékezetpolitikai állítások – például a középkori államok „aranykora”, a nemzeti hősök kultusza – mindhárom csoportnál jelen vannak, és a történelmi diskurzusban gyakran összemosódnak a tudományos rekonstrukciókkal.

39.1.6 Források és bizonytalanságok

A délszláv, albán és görög identitások kutatása több forrástípusra támaszkodik. Az írott források – bizánci krónikák, oklevelek, egyházi dokumentumok, oszmán összeírások – a középkori és kora

újkori állapotokra vonatkozóan adnak dokumentált tényeket. A nyelvészeti rekonstrukciók a nyelvek fejlődését és a népek mozgását modellezik, de a nyelvi kontinuitás önmagában nem bizonyít etnikai folytonosságot. A régészeti leletek a betelepülések és a kulturális váltások nyomait mutatják, de az etnikai hovatartozás régészeti azonosítása módszertanilag kérdéses. A 19. századi nemzeti ébredések forrásai – programok, újságok, levelezések – a nemzeti mozgalmak önértelmezését tükrözik, ezért kritikával kezelendők. A modern nemzeti történetírások gyakran teleologikusak, vagyis a mai nemzeti kategóriákat vetítik vissza a múltba, és a nemzeti egységet természetesnek tekintik. A tudományos konszenzus a szláv betelepülés tényét, a vallási megoszlás szerepét és a modern nacionalizmus konstruktív jellegét elfogadja, de az egyes vitás kérdésekben – albán-illír kontinuitás, macedón identitás, görög folytonosság – nincs egyetértés. Az emlékezetpolitikai állítások megkülönböztetése a tudományos rekonstrukciótól ezért minden esetben szükséges.

39.1.7 Rövid összefoglaló

- A délszláv népek a 6–7. századi szláv betelepülés nyomán alakultak ki, és nyelvi kontinuumot alkotnak, de a standard nyelvek 19–20. századi nyelvpolitikai konstrukciók.
- A délszlávok vallási megoszlása – katolikus, ortodox, muszlim – alapvetően meghatározta a nemzeti identitások formálódását, és a modern nacionalizmusban etnikai határjelzővé vált.
- A délszláv nemzeti ébredések a nyelvi standardizáció, a nemzeti egyházak és a történeti jogok köré szerveződtek; a jugoszlávizmus a délszláv egység ideológiája volt, de a föderatív állam a nemzeti identitásokat erősítette meg.
- Az albán nyelv az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága, de az illír eredet hipotézise tudományosan vitatott. Az albán nemzeti mozgalom a vallási sokszínűség feletti nyelvi egységet hangsúlyozta.
- A görög nemzeti identitás az ókori hellén örökség és a bizánci ortodox hagyomány kettős alapján épült fel, de a modern görög nemzet a 18–19. századi ébredés terméke.
- A nemzeti narratívák – a macedón, bosnyák, albán, görög kérdésekben – gyakran ütköznek egymással, és a történelmi tények, konszenzusok, vitatott értelmezések és emlékezetpolitikai állítások megkülönböztetése nélkül félrevezetőek.

39.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a vallási megoszlás a délszláv nemzeti identitások kialakulását, és miért nem azonosítható a nyelvhatár az etnikai határral?
2. Milyen szerepet játszott a nyelvi standardizáció a szerb, horvát, bolgár és albán nemzeti ébredésekben? Hasonlítsa össze a folyamatokat!
3. Miért tekinthető konstrukciónak a szkander bégi nemzeti hős kultusza, és milyen források támasztják alá vagy cáfolják az illír–albán kontinuitást?
4. Miként kapcsolódott össze a görög nemzeti identitásban az ókori hellén örökség, a bizánci ortodox hagyomány és a modern nyelvkérdés? Milyen következményekkel járt az 1922-es kis-ázsiai katasztrófa?
5. Milyen különbséget tesz a könyv a dokumentált történeti tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás között? Adjon példát mindegyik kategóriára a délszláv, albán és görög identitások kapcsán!

39.2 Vlachok, romák, törökök és mások

A modern nemzetállami történetírás sokáig hajlamos volt a Balkánt néhány nagy nyelvi-nemzeti blokkra osztani, és a hozzájuk nem illő csoportokat atipikus kisebbségként, maradványként vagy éppen „nemzetietlen” elemként kezelni. A Délszlávok, albánok, görögök alfejezet a többségi nyelvi-nemzeti kategóriákat tárgyalta; ez az alfejezet azokat a közösségeket vizsgálja, amelyek e kategóriák határain átnyúlnak, illetve hosszú időn át kisebbségi helyzetben éltek: a vlach/aromán nyelvű pásztorközösségeket, a romákat, a török kisebbséget és a balkáni muszlim csoportokat. Közös vonásuk, hogy az önbesorolásuk és a külső besorolásuk története ritkán esett egybe, és hogy jelenlétük nem érthető meg a 19. századi nemzeti ébredések utáni fogalmak visszavetítésével. A fejezetben mindenütt különbséget kell tenni a dokumentált jogi-közigazgatási kategóriák, a népszámlálási önbevallás, a tudományos becslés és a nemzeti emlékezetpolitikai állítás között.

39.2.1 A vlach/aromán közösségek

A Balkán egyik legrégebbi, nyelvében újlatin, életmódjában évszázadokig pásztorkodó csoportját a magyar szaknyelv hagyományosan **cincár** (arománul *armân*, *rămăn*, délszlávul *vlah*, görögül *Βλάχοι* /*Vláhi*, albánul *vllleh*) néven ismeri. A „vlach” elnevezés azonban történetileg nem pontosan fedi a mai etnikai kategóriát: a középkori és kora újkori forrásokban gyakran foglalkozási-jogi kategóriaként szerepelt, és általában pásztort, illetve a szláv államokban sajátos adójogi státuszú hegyi lakost jelentett. A 14. századi szerb uralkodó, Dušan cár törvénykönyve például elkülönítve említi a vlach pásztorokat, de ez nem jelenti azt, hogy minden ott említett „vlach” mai nemzeti értelemben aromán lett volna. A **aromán** (vagy macedoromán) nyelv a keleti újlatin nyelvek közé tartozik, és a Balkán latin nyelvű lakosságának egyik folytonosságát képviseli; nyelvészeti besorolása azonban vitatott, mert egyes kutatók a román dialektusaként, mások önálló nyelvként kezelik.

A középkori aromán közösségek a hegyvidéki legelőváltó pásztorkodás keretei között szerveződtek, elsősorban a Pindosz-hegység (görögül *Πίνδος* /*Píndos*), a Gramos, a Timfristos és a mai Albánia délkeleti, Észak-Macedónia délnyugati, Bulgária délnyugati részein. Az oszmán korban a hegyi pásztortársadalom a birodalmi közigazgatásban gyakran saját adóegységként, kishodor-pásztori közösségként jelent meg, ami lehetővé tette viszonylagos önállóságát. A 18. században az aromán kereskedőváros, Moscopole (albánul *Voskopojë*) a mai Albánia területén a régió egyik legjelentősebb gazdasági és kulturális központja volt; virágkora azonban az 1769-es és 1788-as pusztításokkal ért véget, amelyek okairól és résztvevőiről a történetírásban ma is vita folyik. A moscopolei pusztulás után az aromán elitek egy része a monarchia városaiba, Bécsbe, Budára, Konstantinápolyba és a román fejedelemségekbe vándorolt, ahol a modern aromán nemzeti ébredés bázisát alakította ki.

Az aromán nemzeti mozgalom a 19. században a görög és a román nemzetépítés közötti erőtérben formálódott. A görög egyházi hierarchia és a fanarióta elit a görög nyelvű oktatást és a görög nemzeti identitást tekintette a balkáni ortodox keresztények kívánatos keretének, ezért az arománokat gyakran görög nyelvű, görög nemzetiségű csoportként írta le. Ezzel szemben a román állam és a román nemzeti mozgalom az 1860-as évektől saját „előretolt” csoportjaként kezdte támogatni az aromán iskolákat és egyházi szerveződést. Az 1905. májusi szultáni iráde (rendelet) elismerte az arománokat az Oszmán Birodalomban mint saját vallási-oktatási jogokkal bíró csoportot, és lehetővé tette aromán nyelvű iskolák fenntartását; a rendelet tényét a levéltári források dokumentálják, de gyakorlati végrehajtása egyenetlen volt, és hatása a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya. A balkáni államok megalakulása után az aromán közösségek gyorsan a nemzetállami homogenizáció nyomása alá kerültek: Görögországban a hivatalos álláspont szerint nincsenek nyelvi vagy etnikai kisebbségek, így az arománokat görög nemzetiségű,

latin nyelvű görögként tartják nyilván; Albániában a kommunista rendszer az 1960-as évektől felszámolta az aromán nyelvű oktatást; Észak-Macedóniában a 20. század közepétől a vlach közösség nyelvileg erősen asszimilálódott a macedón többséghez.

A mai helyzetet a népszámlálási adatok és a valós közösségi becslések közötti nagy eltérés jellemzi. A 2002-es észak-macedóniai népszámlálás szerint 9695 fő vallotta magát vlachnak, a 2011-es albániai népszámlálás szerint 8266 aromán élt az országban, a 2011-es szerbiai népszámlálás (Koszovó nélkül) 35 330 vlachot regisztrált. A kutatói becslések ugyanakkor Albániában 100–200 ezerre, Görögországban több százezerre teszik az aromán gyökerű lakosságot, de a görög állam nem gyűjt etnikai adatokat, és a becslések módszertana is vitatott. A szerbiai, Timok-völgyi vlachok esetében a helyzet azért különösen tanulságos, mert a szerb állam és a román állam között vita folyik arról, vajon román nemzetiségűekről vagy önálló vlach identitású csoportról van-e szó; a népszámlálási kategóriák ennek megfelelően politikai tétet hordoznak. A közösségi önbesorolás ma sem egységes: egyesek arománnak, mások görögnek, albánnak, macedónnak vagy románnak vallják magukat, és az etnikai határok családon belül is változhatnak.

A vlach kategória környezetében helyezkedik el a **karakacsán** (görögül Σ /*Sarakatsáni*, bolgárul) közösség, amely görög nyelvű, hagyományosan hegyi pásztorkodást folytatott, és évszázadokon át a Pindosz, a Rodope és a Balkán-hegység legelőin mozgott. A karakacsánokat a 19–20. századi etnográfia gyakran összekeverte az arománokkal, pedig nyelvük görög, és önmeghatározásuk is eltér. Bulgáriában a 2011-es népszámlálás 1 556 karakacsánt rögzített, a becslések azonban 15–25 ezerre teszik a csoportot; Görögországban a hivatalos álláspont szerint a karakacsánok a görög nemzet részét alkotják, így önálló kisebbségi státuszt nem kapnak. A „vlach” és a „karakacsán” megkülönböztetése iskolapéldája annak, hogy a balkáni kisebbségi kérdésben a nyelvi, a foglalkozási és az önbesorolási kritériumok nem mindig futnak párhuzamosan.

39.2.2 A romák és a balkáni egyiptomi/askali közösségek

A **romák** (roma, többes számban *roma*) a Balkánon jelen lévő, nyelvileg és társadalmilag rendkívül sokszínű csoportot alkotnak. A romani nyelv indoeurópai, indoárja eredete a nyelvtudományi konszenzus része; a csoportok északnyugat-indiai kivándorlása és balkáni megtelepedése azonban nem köthető egyetlen dokumentált eseményhez. A legkorábbi balkáni említések a 13–14. századi bizánci és szerb forrásokban, a 14–15. századi bolgár oklevelekben, valamint a 15. századi oszmán adóösszeírásokban (tahrir defterleri) tűnnek fel, amelyek gyakran *qıbtı* vagy *cenğâne* kategóriába sorolták őket. Az oszmán defterek azt mutatják, hogy a romák jogi helyzete nem volt egységes: a muszlim romák a *cizye* (nem muszlimokra kivetett fejadó) alól mentesültek, de közösségeik a birodalom különböző adóegységeiként, gyakran foglalkozási csoportokként (kovács, fémműves, zenész, seprűkészítő) jelentek meg. A mai értelemben vett etnikai „roma nemzet” fogalma a 19. századi nemzeti mozgalmak terméke, ezért a kora újkori forrásokat nem lehet ennek alapján visszafelé értelmezni.

A 19. századi balkáni nemzetállamok létrejötte a romák számára a letelepítési kényszerek, a peremtelepi lakhatás és az iskoláztatásból való kizárás korát hozta el. A jobbágyfelszabadítás után egyes roma családok földhöz jutottak, a többség azonban a városi szegénynegyedekbe vagy a falvak peremére szorult. A szerbiai, bolgár és görög állami adminisztráció a 19. század végétől egyre gyakrabban kriminalizálta a nomád életmódot, ami a hagyományos megélhetési formák felszámolását gyorsította. A 20. századi balkáni államok romapolitikája nem volt egységes: a kommunista Jugoszlávia az 1950-es évektől elvileg biztosította a roma kisebbség kulturális jogait, a gyakorlatban azonban a lakhatási szegregáció és a munkaerőpiaci diszkrimináció fennmaradt; Bulgáriában és Albániában a szocialista rendszer a romákat elsősorban a letelepített ipari munkásság részeként kezelte, és a kulturális önszerveződést gyanakvással figyelte. A második világháború alatti roma üldözést, a **Porajmos** (romaniul „elpusztítás”, a roma holokauszt egyik elnevezése)

magyar áldozatainak kérdését a Roma áldozatok és más csoportok alfejezet tárgyalja; itt csak annyit szükséges rögzíteni, hogy a balkáni roma közösségek veszteségeit a holokausztkutatás a zsidó áldozatokhoz hasonlóan forráskritikával, gyakran becslési tartományokkal közli.

A rendszerváltás utáni Balkánon a romák a legszegényebb, leginkább kirekesztett csoportok közé tartoznak. A 2011-es bolgár népszámlálás önbevalláson alapuló adatai szerint a roma lakosság 4,9%-ot tett ki, de a nemzetközi szervezetek becslései 8–10%-ra teszik a tényleges arányt; a 2002-es észak-macedóniai népszámlálás 2,66%-ot, a 2011-es szerbiai népszámlálás (Koszovó nélkül) 2,05%-ot, a 2011-es albániai népszámlálás 0,30%-ot rögzített, míg a kutatói becslések rendre ennél magasabbak. Az eltérés oka alapvetően az önbevallásos adatfelvétel természete: a diszkriminációtól való félelem, a különböző alcsoportok közötti határok és a népszámlálási kategóriák politikai tétje miatt sokan nemzeti többségi vagy más, kevésbé stigmatizált kategóriába sorolják magukat. Az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége (FRA) és a Világbank felmérései a balkáni roma közösségekben a többségi lakossághoz képest többszörös szegénységi kockázatot, magasabb munkanélküliséget és erős lakhatási szegregációt mérnek; ezek a felmérések azonban reprezentatív mintákon alapulnak, és az országos átlagok mögött nagy helyi különbségeket rejthetnek. A roma integrációs politikák az EU-csatlakozási folyamatban feltételességi eszközzé váltak: a tagjelölt államoknak nemzeti roma integrációs stratégiákat kell elfogadniuk, de a végrehajtás gyakran elmarad, és a támogatások sorsáról folyó vitákban a roma civil szervezetek és a kormányzatok érdekei rendszeresen ütköznek.

A balkáni roma kérdéshez szorosan kapcsolódik, de attól megkülönböztetendő a **balkáni egyiptomiak** és az **askalik** csoportja. Ezek a közösségek albán nyelvű, gyakran a romákkal hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben élő csoportok, amelyek az 1990-es években kezdték magukat „egyiptominak”, illetve „askalinak” nevezni, hogy elkülönüljenek a romáktól és saját kisebbségi elismerést szerezzenek. A balkáni egyiptomiak népi hagyománya Egyiptomból való származást állít, de ennek történeti alapja nincs dokumentálva; az elnevezés a 20. század végi identitásépítés terméke. A 2011-es koszovói népszámlálás 11 524 egyiptomit és 15 436 askalit rögzített, a 2011-es albániai népszámlálás 3 368 egyiptomit, a 2002-es észak-macedóniai népszámlálás 3 713 egyiptomit. A csoportok elismertetése a nemzetközi közösség és a helyi pártpolitika függvénye is; példájuk jól mutatja, hogy a „kisebbség” nem természetes adottság, hanem politikai folyamatban létrejövő és újratárgyalt kategória.

39.2.3 A török kisebbség és a balkáni muszlim csoportok

A balkáni török jelenlét a 14. századi oszmán hódítással kezdődött, és a török nyelvű adminisztráció, a vallási intézmények, valamint a katonai-birtokos elit évszázadokon át a birodalmi rend egyik meghatározó elemét alkotta. Az anatóliai török betelepítés mellett a helyi szláv, albán és görög lakosság egy része is áttért az iszlámra, és a 17–18. századra a „török” megjelölés a Balkánon gyakran városi muszlim elit tagját, nem feltétlenül török anyanyelvű személyt jelentett. A 19. századi nemzetállamok kialakulása és a Balkán-háborúk, majd az első világháború utáni rendezés után a török lakosság nagy része az Oszmán Birodalom utódállama, Törökország területére települt át; a megmaradt közösségek kisebbségi helyzetbe kerültek. A mai balkáni török kisebbség legnagyobb csoportja Bulgáriában él: a 2011-es bolgár népszámlálás szerint 588 318 fő, a lakosság 8,8%-a vallotta magát töröknek, de a becslések 10–12%-ra teszik a csoportot. Észak-Macedóniában a 2002-es népszámlálás 3,85%-ot rögzített, Görögországban pedig a nyugat-trákiai muszlim közösség török tagjai élnek, akiknek jogait az 1923-as **lausanne-i szerződés** vallási alapon garantálja.

A bulgáriai török kisebbség 20. századi történetének leginkább traumatikus eseménye az 1984–1985-ös úgynevezett **újjászületési folyamat** (bolgárul *Văzroditelen proces*), amelyet a kommunista rezsim a bolgár nemzeti homogenitás jegyében hajtott végre. A kampány

során a török nyelv nyilvános használatát korlátozták, a török nevek viselését betiltották, és a török kisebbségi intézményeket felszámolták; 1989-ben a rezsim a tilalom ellen tüntető török lakosságot tömegesen kényszerítette az ország elhagyására, amit a magyar és a nemzetközi sajtó „nagy kirándulásként" emlegetett. A 300 ezerre becsült kivándorló többsége Törökországba ment, egy részük később visszatért. A bolgár posztkommunista állam 1990 után hivatalosan elítélte az erőszakos asszimilációt, és lehetővé tette a török nevek visszavételét, a török nyelvű oktatást és a török kisebbségi szervezetek újjászerveződését. A bolgár török kisebbség politikai képviseletét az 1990-ben alakult **Mozgalom a Jogokért és Szabadságokért** (DPS, bolgárul */Dviženie za prava i svobodi*) látja el, amely az utolsó három évtizedben számos bolgár kormánykoalíció tagja volt; a párt szerepéről és a török–bolgár viszonyról folyó vitákban a kritikusok a klientelizmust, a DPS támogatói a kisebbségi érdekképviselet intézményes sikerét hangsúlyozzák.

Görögországban a török kisebbség kérdése a nemzetközi szerződések és a görög–török államközi kapcsolatok erőterében értelmezendő. Az 1923-as lausanne-i szerződés a nyugat-trákiai **muszlim kisebbséget** vallási kategóriaként ismeri el, és biztosítja az oktatási, vallási és családjogi jogait; a szerződés tehát nem etnikai alapon határozza meg a közösséget. A görög kormányzat azóta is ragaszkodik a „muszlim kisebbség" hivatalos megnevezéshez, míg a közösség egy része, illetve Törökország „török kisebbségként" hivatkozik rá. A vita nem pusztán terminológiai: a török megnevezés elismerése Törökország befolyásának növekedését jelenthetné, ezért a görög állam azt etnikai törésnek, nem pedig vallási ténynek tekinti. A közösség becsült létszáma 98–120 ezer és 120–150 ezer között mozog a görög, illetve török források szerint, de a görög népszámlálások nem gyűjtenek vallási-etnikai adatot, így mindkét szám becslés. A mindennapi viták középpontjában a mufti-választás kérdése áll: a görög állam a muszlim vallási vezetőket hivatalból nevezi ki, a közösség egy része viszont választott muftikat ismer el, ami évtizedek óta párhuzamos intézményekhez és időszakos feszültségekhez vezet.

A balkáni muszlim csoportok azonban nem kizárólag törökökből állnak. A régió muszlim lakossága nyelvében és önbesorolásában is sokszínű: albán muszlimok, bosnyákok, törökök, szláv nyelvű **pomákok**, koszovói **gorániak**, roma muszlimok és kisebb számban vlach muszlim közösségek alkotják. A bosnyákok (bosnyákul *Bošnjaci*) mint önálló nemzeti kategória a 20. század második felében, a jugoszláv népszámlálásokon és a boszniai háború után szilárdult meg; a Délszlávok, albánok, görögök alfejezet tárgyalta őket. A szerbiai Szandzsák (Szerbiában *Sandžak*) bosnyákjai és a montenegrói muszlim/bosnyák közösség identitásválasztása ma is vita tárgya, mert a „muszlim" vallási kategória és a „bosnyák" nemzeti kategória közötti különbségtétel nemcsak tudományos, hanem népszámlálási és pártpolitikai kérdés is. A **pomákok** (bolgárul */pomaci*, görögül *Π /Pomáki*) szláv nyelvű muszlimok, akik elsősorban a Rodope-hegységben élnek Bulgária és Görögország határán; önmeghatározásuk rendkívül törékeny, mert a bolgár állam bolgár muszlimként, a görög állam görög muszlimként, a török kisebbségi szervezetek töröknek, egyes pomák mozgalmak pedig önálló közösségként tekintenek rájuk. A 20. századi bolgár újjászületési folyamat a pomákokat is erőszakos nevváltoztatásra és bolgárosításra kényszerítette, ami a posztkommunista időszakban új identitásvitákat gerjesztett. A koszovói **gorániak** (szerbül/albánul *Goranci*/goranski*?) szláv nyelvű muszlimok a Šar-hegység (albánul* Sharr*, szerbül* Šar-planina*) déli lejtőin; a 2011-es koszovói népszámlálás 10 265 goránit rögzített, de a becslések módosulhatnak, és a csoport helyzete a szerb–albán–koszovói tárgyalásokban kényes kérdés. A Zsidók, muszlimok és vallási kisebbségek alfejezet az iszlám vallási intézményeit és a nem muszlim vallási kisebbségeket részletesen tárgyalja; itt elegendő hangsúlyozni, hogy a „muszlim" mint jogi-vallási kategória és a muszlim vallásúak etnikai-nemzeti sokfélesége a Balkánon nem esik egybe, és a két fogalom összekeverése a mai politikai viták félreértését is okozhatja.

39.2.4 Források és bizonytalanságok

A vlach/román, roma, török és más muszlim kisebbségek történetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a középkori szerb, bizánci és bolgár oklevelek, a Dušan-féle törvénykönyv, az oszmán adóösszeírások (*tahrir defterleri*), a 19. századi etnográfiai leírások, a nemzetközi szerződések (mindenekelőtt az 1923-as lausanne-i béke), a népszámlálási ívek, a kommunista rendeletek, valamint a 20. századi emberi jogi jelentések és felmérések. A másodlagos szakirodalom a nyelvtudomány, a történeti demográfia, a szociológia és a politikatudomány módszereivel dolgozza fel ezeket. A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- Az önbevallásos népszámlálási adatok és a külső becslések között minden itt tárgyalt csoportnál nagy az eltérés, mert a kisebbségi önbesorolás a diszkriminációtól, a politikai elismeréstől és az aktuális államközi viszonyoktól függően változik.
- A „vlach” és a „roma” kategória a kora újkori forrásokban nem mindig etnikai, hanem inkább foglalkozási-jogi vagy adóügyi kategóriát jelölt; a modern etnikai csoportok visszavetítése tehát módszertani hiba volna.
- A Görögországban élő román, török, pomák és roma csoportok létszámára vonatkozó becslések nagyon tág határok között mozognak, mert a görög állam nem gyűjt etnikai-vallási adatokat, és a nemzeti statisztika eleve csak a „görög” nemzeti egységet jeleníti meg.
- A bolgár 1984–1985-ös újjászületési folyamat áldozatainak és kivándorlóinak pontos száma ma is vitatott; az emlékezetpolitikai felek a traumát vagy a nemzeti homogenitás, vagy az emberi jogi sérelem keretében értelmezik.
- A balkáni egyiptomi/askali csoportok eredete és a romáktól való elkülönülésük tudományosan nem bizonyított; az ide tartozó állítások jelentős része közösségi emlékezet és politikai önmeghatározás, nem dokumentált tény.
- A „muszlim” és a török, bosnyák, pomák, goráni kategóriák közötti átjárás folyamatos; a népszámlálások eredményei ezért nem pontosan tükrözik a közösségek belső önbesorolásának sokféleségét.

A forráskritika itt különösen fontos, mert a balkáni kisebbségi kérdésben a látszólag semleges statisztikai adat is politikai üzenetté válhat. A könyv álláspontja szerint az adatokat úgy kell közölni, hogy az adott szám forrása, éve, az adatfelvétel módszere és a becslési bizonytalanság mindig világos legyen; ahol ez nem lehetséges, ott a hiányt kell jelezni.

39.2.5 Rövid összefoglaló

- A balkáni vlach/román közösségek a latin nyelvű balkáni lakosság egyik örökösei; a „vlach” elnevezés a középkorban gyakran foglalkozási-jogi, nem etnikai kategória volt.
- Az románok a 19. századi görög–román nemzetépítés között őrlődve veszítettek nyelvi-kulturális intézményeikből, ma pedig országonként eltérő mértékben asszimilálódtak vagy őriznek önálló identitást.
- A balkáni romák a leginkább kirekesztett közösségek közé tartoznak; népszámlálási önbesorolásuk és a külső becslések között nagy a különbség, ami a diszkriminációval és a kategóriák politikai tétjével függ össze.
- A balkáni egyiptomiak és askalik a 20. század végén formálódó identitáscsoportok, amelyek a romáktól való elhatárolódás révén próbálnak kisebbségi elismerést szerezni.
- A török kisebbség Bulgáriában, Észak-Macedóniában és Görögországban eltérő jogi és politikai keretek között él; a bolgár 1984–1985-ös erőszakos asszimilációs kampány és az 1989-es kivándorlás a legfájdalmasabb emlékezeti esemény.

- A balkáni muszlim csoportok nyelvi-etnikai sokfélesége (albán, török, bosnyák, pomák, goráni, roma muszlim) arra figyelmeztet, hogy a vallási kategória nem azonos az etnikai kategóriával; a kisebbségi kérdésben a névhasználat maga is politikai állásfoglalás.
- A vlach/román, roma, török és muszlim közösségek története nem vezethető le a mai nemzetállami többségi narratívákból, hanem a birodalmi közigazgatás, a migráció, a vallásváltás és a nemzetépítés kölcsönhatásában érthető meg.

39.2.6 Önellenőrző kérdések

1. Milyen források és módszertani nehézségek indokolják, hogy a balkáni „vlach” és „roma” kategóriákat ne a mai etnikai fogalmak szerint értelmezzük visszafelé?
2. Hasonlítsa össze a bolgár török kisebbség 1984–1985-ös üldözését és a görögországi muszlim kisebbség jogi helyzetét a nemzetépítés és a nemzetközi szerződések szempontjából!
3. Miért tér el a romákra vonatkozó népszámlálási önbevallás a külső becslésektől, és milyen következményei vannak ennek a kisebbségpolitikában?
4. Magyarázza el a „muszlim” vallási kategória és a bosnyák, török, pomák, goráni etnikai-nemzeti önbesorolás közötti feszültség történeti okait!
5. Hogyan befolyásolta a görög–román nemzeti versengés az román/közösségek nyelvi-kulturális helyzetét a 19–20. században?

39.3 Zsidók, muszlimok és vallási kisebbségek

A Balkán vallási térképe soha nem volt egyszerű. A keleti és nyugati kereszténység, illetve az iszlám közötti határvonalak évszázadokon át politikai, kulturális és identitásképző törésvonalakként működtek. Ez az alfejezet három olyan csoportra összpontosít, amelyek a többségi nemzeti narratívákban gyakran perifériára szorulnak, pedig a régió vallási és társadalmi összetettségének kulcsszereplői: a szefárd zsidóságra, a bosnyák muszlimokra, valamint a katolikus és ortodox kisebbségekre. A korábbi alfejezetben tárgyalt vlachok, romák, törökök és más csoportok mellett ezek a közösségek mutatják meg, hogy a Balkán nem egynemű nemzeti tömbökből állt, hanem évszázados együttélésekből, kényszerű mobilitásokból és folyamatosan újraértelmezett vallási határokból épült fel.

39.3.1 A szefárd zsidóság öröksége: a 1492 utáni balkáni diaszpóra

A balkáni zsidóság történetében a legnagyobb cezúrát az 1492-es spanyolországi kiűzetés (a zsidó forrásokban **Gérus Sefarad**, azaz „spanyol száműzetés”) és az Oszmán Birodalom befogadó politikája jelentette. Míg a középkorban a térségben római kori és bizánci gyökerű, főként görög nyelvű **romanióta** zsidó közösségek éltek, a 15–16. században ezeket fokozatosan magukba olvasztották, illetve háttérbe szorították a spanyol és portugál területekről érkező **szefárd zsidók** (saját megnevezéssel **Sefardim**, a Balkánon köznyelvileg sokáig **jevrèi** vagy **čifuti**). Az oszmán befogadás nem kizárólag humanitárius gesztus volt: a birodalom gazdasági és adminisztratív érdeke a képzett, kereskedelmi hálózatokkal és nyugati kapcsolatokkal rendelkező zsidó bevándorlók iránt jól dokumentált. Az oszmán krónikák és a szefárd közösségek saját emlékezeti hagyománya egyaránt kiemeli, hogy II. Bajezid szultán (uralk. 1481–1512) tudatosan ösztönözte a betelepülést, bár a kortárs források retorikai túlzásait a modern történetírás óvatosan kezeli.

A szefárd közösségek elsősorban a nagyobb kereskedelmi és kikötővárosokban hoztak létre tartós intézményi hálózatot: **Szalonikiben (Thesszaloníki)**, **Isztambulban**, **Szarajevóban**, **Belgrádban**, **Szkopjében**, valamint a dalmáciai **Raguza (Dubrovnik)** vonzáskörzetében. A 16. századi oszmán adóösszeírások (defterek) szerint Szaloniki város lakosságának igen nagy – egyes becslések szerint korabeli többségét megközelítő – részét zsidók tették ki; a pontos arány azonban vitatott, mert a defterek háztartásalapú adatai nem rögzítik egyöntetűen az etnikai-vallási besorolást. A városban párhuzamosan több szefárd hitközség működött, amelyek kasztíliai, aragóniai, portugál és olasz származási elkülönülést őriztek. Ez a gyülekezeti sokszínűség a zsidó vallásjog (halakha) helyi értelmezéseiben és a ladino nyelvjárásokban is nyomot hagyott.

A szefárd kultúra legfontosabb közvetítő nyelve a **ladino** (más néven **judeospanyol** vagy **judezmo**) volt, amely a 15. századi kasztíliai spanyol nyelvállapotot konzerválta héber, török, görög és később szláv elemekkel keveredve. A 17–18. században a szefárd nyomdászat, a rabbinikus irodalom és a misztikus hagyomány – különösen a **kabbala** szaloniki iskolája – nemzetközi jelentőségre tett szert. Ezzel párhuzamosan a balkáni szefárd közösségek belső társadalomszerkezete is differenciálódott: a gazdag kereskedő- és pénzváltóréteg mellett a textiliparban, bőrművességben, halászatban és kikötői munkában foglalkoztatott alsó rétegek is megjelentek. A nők szerepe a szefárd közösségben elsősorban a háztartási és liturgikus térben ragadható meg; a korabeli rabbinikus források a női vallási nevelést és a jótékonysági egyletek működését részletesen szabályozták, de a modern értelemben vett emancipáció csak a 19. század végén jelentkezett.

Az oszmán uralom alatt a zsidó közösségek a **millet** (vallási közösség) rendszer keretei között éltek, ami jogi autonómiát biztosított a hitéletben, a családjogban és az oktatásban, ugyanakkor adófizetési kötelezettséget és alárendelt státust jelentett a muszlim többséghez képest. A 17. századtól a szefárd közösségek gazdasági pozíciói fokozatosan gyengültek: a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése, a nyugat-európai versenytársak megjelenése és a birodalom belső válságai a zsidó hitközségeket is érintették. Különösen súlyos következményekkel járt a 17. században fellépő **Sabbatai Cvi** (1626–1676) messiási mozgalma, amely Szalonikiben és más balkáni városokban mély törést okozott, és az egyik forrása lett a későbbi **dönme** (muszlim hitre tért szefárd csoportok) közösségek kialakulásának. A dönmék helyzete hosszú ideig homályos maradt: formálisan muszlimok voltak, de endogám közösségként saját szefárd gyökerű rítusokat és emlékezetet őriztek; a csoport megítélése a modern görög és török historiográfiában is vitatott.

A 19. századi nacionalizmusok korában a balkáni zsidó közösségek egyszerre szembesültek a nemzetállam-építés homogenizáló nyomásával és az európai zsidó emancipációs minták átvételének lehetőségével. A **zsinagógai autonómia** fokozatosan teret veszített a világi oktatási és közigazgatási intézményekkel szemben; a **zsidó iskolahálózat** a 19. század második felében francia nyelvű **Alliance Israélite Universelle** mintájára modernizálódott. A Balkán-háborúk (1912–1913) és az első világháború (1914–1918) alatt a zsidó közösségek többszörösen is sérülékeny helyzetbe kerültek: a harcoló államok hadseregei besorozták a férfiakat, a frontvonalak átvonulása megszakította a kereskedelmi hálózatokat, és a helyi lakosság egy része a zsidókat a vesztes oldallal azonosította. A háború utáni rendezés nyomán létrejött soknemzetiségű államok – különösen a **Szerb-Horvát-Szlovén Királyság** (később Jugoszlávia) – zsidó közösségei a délszláv államkeretben viszonylagos jogi egyenlőséget élveztek, de a társadalmi antiszemitizmus nem szűnt meg.

A szefárd zsidóság tragikus végjátékát a második világháború és a Holocaust hozta el. A balkáni zsidó áldozatok túlnyomó többségét – a becslések szerint a térségben az 1941 előtt élt mintegy 700–800 ezer fős zsidó lakosság jelentős részét – a náci megszállók és helyi kollaboráns rezsimek deportálták és gyilkolták meg. A pontos számvitel máig vitatott, mivel a háború alatti és utáni források hiányosak, és a jugoszláv, görög, bolgár historiográfia hosszú ideig nem tárgyalta önálló egységként a zsidó áldozatok kérdését. A szaloniki szefárd közösséget, amely a 20. század elején még a világ egyik legnagyobb szefárd közössége volt, 1943-ban szinte teljes egészében

megsemmisítették. A háború túlélői közül sokan kivándoroltak Izraelbe, az Egyesült Államokba vagy Nyugat-Európába; a Balkánon maradt közösségek apró, de kulturálisan aktív csoportokká zsugorodtak. A 21. században a szefárd örökség megőrzése elsősorban a zenei hagyomány, a ladino nyelv revitalizációs kísérletei, valamint a szarajevói, szaloniki és belgrádi zsidó múzeumok és fesztiválok keretében folyik.

39.3.2 A bosnyák muszlimok: a vallásból való nemzet kialakulása

A bosnyák muszlimok (saját megnevezéssel **Bošnjaci** a mai bosnyák nyelvhasználatban, a 20. században sokáig **Muslimani / Boszniai muszlimok** nemzeti kategóriája) az egyetlen olyan nagyobb délkelet-európai közösség, amelynek modern nemzeti identitása elsődlegesen vallási alapon alakult ki. Ez a folyamat azonban nem egyszeri aktus, hanem több évszázados társadalmi és politikai átalakulás eredménye; a 21. századi nemzeti kategóriák visszavetítése a középkorba történelmileg félrevezető.

A boszniai iszlám jelenlét az oszmán hódítással bontakozott ki a 15. század végétől. A középkori boszniai állam és egyház – amelynek **Crkva bosanska** (boszniai egyház, a magyar forrásokban gyakran „bogumil” címkével illetett) intézménye a nyugati és keleti kereszténység peremén sajátos hierarchiát alkotott – fokozatosan bomlott fel az oszmán adminisztráció kiépülésével párhuzamosan. A 20. századi romantikus nemzeti historiográfia sokáig azt állította, hogy a boszniai lakosság tömeges áttérése az iszlámra a bogumil örökségből fakadt, mivel az üldözött bogumilok állítólag könnyebben fogadták el az új vallást. Ez a narratíva a mai tudományos konszenzus szerint erősen vitatott: az oszmán adóösszeírások, bírósági jegyzőkönyvek és egyházi források alapján az iszlamizáció hosszú, fokozatos folyamat volt, amelyben a városi elitek, a katonai szolgálat, az adózási kedvezmények és a családi stratégiák legalább annyira szerepet játszottak, mint bármilyen feltételezett vallási folytonosság. A 15–17. századi defterek azt mutatják, hogy a boszniai keresztény közösségek még sokáig megőrizték jelenlétüket, és az iszlámra térés regionálisan és társadalmilag egyenetlenül zajlott.

Az oszmán rendszerben a boszniai muszlimok a birodalmi muszlim **millet**-en belül helyezkedtek el, de a helyi társadalomban sajátos köztes pozíciót foglaltak el. A boszniai **szpáhik**, **bégek** és az ulema rétege a tartományi adminisztráció és a katonai szervezet kulcsszereplőivé vált. A 17–18. században a boszniai elit jelentős autonómiát élvezett a birodalmon belül, különösen a határvédelemben; ez az autonómia azonban nem etnikai-nemzeti, hanem regionális és rendi jellegű volt. A boszniai muszlim identitás ekkor elsősorban a helyi születésű muszlim elitet különböztette meg a birodalom más részeiről érkező tisztségviselőktől, és inkább regionális patriotizmusként, mintsem nemzeti tudatként értelmezhető.

A 19. századi oszmán reformok, különösen a **Tanzimat** (1839-től) és a későbbi modernizációs kísérletek, a boszniai muszlim elit hagyományos privilégiumait fenyegették, ami többször felkelésekhez vezetett – a legjelentősebb a **Husein-kapetan Gradaščević** nevéhez fűződő 1831–1832-es mozgalom volt. Ezek a felkelések nem a modern értelemben vett bosnyák nemzeti mozgalom előzményei, hanem a birodalmi központosítással szembeni rendi és tartományi ellenállás megnyilvánulásai voltak. A 19. század második felében, amikor a szerb és horvát nemzeti mozgalmak a boszniai muszlimokat vallásilag idegenként, illetve a horvát integráló nacionalizmus egyes ágaiban „horvát virágként” próbálták beilleszteni saját nemzeti narratíváikba, a boszniai muszlim értelmiség választ elé került. A szarajevói, mostari és banja lukai muszlim elit egy része az oszmán modernizmus és a pániszlám eszmék felé fordult, más része viszont a helyi boszniai önazonosság hangsúlyozását kezdte szorgalmazni.

A fordulópontot az 1878-as berlini kongresszus hozta, amely Bosznia-Hercegovina okkupációját és igazgatását a Monarchiára bízta, majd 1908-ban a terület annektálására is sor került. A Habsburg uralom alatt a boszniai muszlimok jogi helyzete megváltozott: vallási autonómiájukat a

Monarchia bizonyos keretek között elismerte, 1882-ben létrehozták a **Reis-ul-ulema** (a boszniai iszlám közösség vallási vezetője) intézményét. Ugyanakkor a modernizáló állam beavatkozott az iskolarendszerbe, a földtulajdonba és a családjogba, ami a muszlim elitek ellenállását váltotta ki. A boszniai muszlim értelmiség ebben az időszakban kezdte megfogalmazni azt az igényt, hogy a boszniai muszlimok önálló nemzeti közösséget alkossanak, amely sem szerb, sem horvát alá nem rendelhető. Ennek egyik korai képviselője volt **Safvet-beg Bašagić** és a **Gajret** kulturális egyesület köre, amely a bosnyák nyelvű irodalom és a nemzeti öntudat fejlesztését tűzte ki célul. A nemzeti önmeghatározás kérdése azonban nem zárult le: a két világháború közötti Jugoszláviában a boszniai muszlimokat hol vallási, hol nemzeti kategóriaként kezelték; a horvát és szerb politikai elitek továbbra is saját nemzeti kereteikbe próbálták vonni őket.

A második világháború alatt a boszniai muszlimok a **Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH)** területén találták magukat. Az usztasa rezsim a muszlimokat formálisan „horvát virágnak” nyilvánította, és igyekezett őket beépíteni a horvát nemzeti testbe; egyes muszlim fegyveres alakulatok – például a **Handžar-hadosztály** – a rezsim oldalán harcoltak. Ugyanakkor a boszniai muszlim közösség más részei a partizánokhoz csatlakoztak, vagy a passzivitás és a helyi önvédelem útját választották. A háború utáni jugoszláv kommunista állam a nemzeti kérdést a föderatív megoldás keretében rendezte: az 1960-as években fokozatosan elismerték a **muszlim nemzet** (szerbhorvátul **Muslimani** nagy kezdőbetűvel) létét, majd az 1971-es népszámlálás már önálló nemzeti kategóriaként rögzítette. Ez a döntés nem vallási, hanem nemzeti-politikai kategóriaként értelmezte a boszniai muszlimokat; a szerb és horvát politikai vezetés részéről ez a lépés többször vitát váltott ki, mivel megkérdőjelezte a boszniai muszlimok szerb vagy horvát nemzeti hovatartozásának korábbi narratíváit.

A boszniai háború (1992–1995) alatt a bosnyák muszlim identitás a túlélés és az államiság kérdésével fonódott össze. A **bosnyák (Bošnjak)** nemzeti elnevezés hivatalos elfogadása 1993-ban, a háború közepette, nem csupán nyelvi aktus volt, hanem a muszlim lakosság nemzeti önmeghatározásának megerősítése a szerb és horvát nemzeti kategóriákkal szemben. A háború során a bosnyák civilek elleni atrocitások – különösen a **srebrenicai mészárlás** 1995 júliusában – a nemzetközi bírósági ítéletekben népirtásként minősültek. Az áldozatok számbecslése a háború egészére vonatkozóan máig vitatott: a leggyakrabban idézett adatok szerint a mintegy 100 ezer halálos áldozat jelentős része bosnyák polgári lakos volt, de a pontos arányokról és a halálokok szerinti megoszlásról nincs teljes körű, egységesen elfogadott statisztika. A háború utáni bosnyák állam politikai rendszere a daytoni békemegállapodás (1995) nyomán a három „államalkotó nemzet” – bosnyák, szerb, horvát – egyenlőségére épül, ami a vallási identitást továbbra is a politikai érdekképviselet kategóriájává teszi.

39.3.3 Katolikus és ortodox kisebbségek: határ, rítus és intézmény

A Balkán vallási kisebbségeinek története szorosan összefügg a nagy egyházszakadások és a birodalmi határok változásaival. A 4–11. század között a Róma és Konstantinápoly közötti teológiai, liturgiai és egyházjogi viták fokozatosan intézményes törésvonalat hoztak létre, amely a 11. századi nagy egyházszakadásban (1054) kultikus fordulópontot kapott. A mai történetírás azonban hangsúlyozza, hogy a 11. századi Róma–Konstantinápoly szembenállás nem azonnal hozta létre a későbbi világos katolikus–ortodox szembenállást; a hívők identitása sokáig inkább helyi egyházi hovatartozásként, mintsem globális felekezeti dichotómiaként értelmezhető.

A középkori Balkánon a katolikus jelenlét elsősorban a tengerparti sávban, a dalmáciai városokban és a magyar korona határvidékein volt szervezett. A dalmáciai püspökségek – **Zadar (Zára)**, **Trogir (Trau)**, **Split (Spalato)**, **Dubrovnik (Raguza)** – latin rítusú liturgiát és a római egyházjogot követték, miközben a városokban román és szláv ajkú lakosság élt együtt. A velencei uralom alatt a katolicizmus politikai és társadalmi privilégiumot is jelentett; a szláv lakosság egy

része a katolikus egyházon keresztül kapcsolódott a nyugati intézményi hálózathoz. A horvát területek a magyar–horvát perszonálunió időszakában a római egyházszervezet részeként szerveződtek; a **zágrábi püspökség** (1094) alapítása a Szent László királyhoz köthető egyházszervező munka eredménye. A katolikus egyház a horvát rendi identitás egyik alappillére lett, és a kora újkorban az oszmánellenes „antemurale Christianitatis" (a kereszténység védőbástyája) eszme keretében kapott ideológiai szerepet.

Az oszmán uralom alatt a katolikusok jogi helyzete a **zimmi** (védett vallási közösség) kategória alá tartozott, ami adófizetést, korlátozott jogi autonómiát és a fegyverviselés tilalmát jelentette. A katolikus egyházszervezet a boszniai ferences rendtartományon keresztül maradt fenn; a ferencesek a 14. századtól jelen voltak Boszniában, és az oszmán korban a helyi katolikus lakosság pásztorációjának legfőbb hordozóivá váltak. A ferencesek szerepe a boszniai katolikus identitásban nem csupán vallási, hanem kulturális és emlékezeti jelenség is volt: ők gyűjtötték össze a középkori bosnyák királyság hagyatékát, és ők tartották fenn az írásbeliséget a 16–18. században. A modern horvát nemzeti ébredés a 19. században részben a ferencesek intézményi hálózatára épült, ami a boszniai katolikusok horvát nemzeti integrációját a 19–20. században nagyban elősegítette.

Az ortodox közösségek a Balkán belső területein, a szerb, bolgár, macedón és görög nyelvterületeken alkottak többséget, de kisebbségben éltek a katolikus horvát területeken, Dalmáciában, Boszniában és a későbbi horvát–szlavón határőrvidéken a Habsburg időkben. A Habsburg–Oszmán határvidékek 16–18. századi népességmozgásai – különösen a törökökkel szemben álló szerb közösségek északra vándorlása – ortodox diaszpórákat hoztak létre a mai Horvátország, Szlavónia és a Vajdaság területén. Az 1690-es és 1739-es nagy szerb vándorlások (a szerb historiográfiában **Velike seobe Srba**) az ortodox egyház szervezeti megerősödésével jártak együtt: a **karlócai metropólia** (1708/1713) a Habsburg Birodalomban élő szerb ortodoxok központjává vált. A Habsburg kormányzat a 18. században az ortodox privilégiumokat – például az 1691-es és 1695-ös császári diplomákat – a határőrvidék katonai ellátása és a déli határ védelme érdekében adta ki; ezek a privilégiumok hosszú távon a szerb nemzeti intézményépítés alapjává váltak, noha a korabeli fogalmak szerint nem nemzeti, hanem egyházi és rendi jogosultságok voltak.

A 19. századi nemzeti mozgalmak a vallási hovatartozást fokozatosan a nemzeti kategória egyik előfokává tették. A horvát és szerb nemzeti identitás közötti választóvonal a katolikus és ortodox felekezeti határ mentén húzódott; a boszniai muszlimok esetében ez a képlet a vallási különbséget a nemzeti kérdésben szinte feloldhatatlan dilemmává tette. A 20. századi népszámlálásokban a vallási és nemzeti kategóriák összemosása tovább bonyolította a helyzetet: a két háború közötti Jugoszláviában a „szerbhorvát nemzet" fogalma mögött a katolikus és ortodox felekezetű lakosság egyesítésének kísérlete állt, míg a muszlimokat a vallás alapján különítették el. A kommunista időszakban a hivatalos ateizmus és a nemzeti kategóriák föderatív átrendezése újabb rétegeket adott a vallási identitásokhoz. A szocialista Jugoszláviában a vallási közösségek jogilag elkülönültek az államtól, de működésüket az állambiztonsági szervek folyamatosan megfigyelték; az egyházi intézmények – különösen a katolikus egyház Horvátországban és Szlovéniában, illetve a szerb ortodox egyház – a nemzeti identitás alternatív hordozóiként működtek a hivatalos internacionalista ideológiával szemben.

A jugoszláv háborúk (1991–1995, majd 1998–1999) és azok utóhatása a vallási kisebbségek helyzetét ismét súlyosan érintette. A háborúk során a templomok, kolostorok és mecsetek szisztematikus pusztítása nem csupán a hadviselés mellékhatása, hanem a kulturális genocídium és az emlékezeti tér elpusztításának eszköze is volt; a nemzetközi bíróságok előtt többször tárgyalták a vallási épületek elleni támadásokat. A háború utáni időszakban a katolikus egyház Horvátországban, a szerb ortodox egyház Szerbiában és a boszniai iszlám közösség a nemzeti identitás újraépítésének meghatározó intézményi szereplőivé váltak. A vallási kisebbségek, például a horvátországi ortodox szerbek vagy a szerbiai katolikusok, a többségi nemzeti egyházak

árnyékában gyakran alulreprezentáltak a helyi politikai és oktatási intézményekben. Ugyanakkor a 21. századi uniós csatlakozási folyamatok – különösen Horvátország 2013-as uniós tagsága óta – a vallási kisebbségi jogok kérdését a jogharmonizáció és az emberi jogi monitoring rendszerébe illesztették.

39.3.4 Források és bizonytalanságok

A zsidó, muszlim, katolikus és ortodox közösségek történetét elsősorban az alábbi forrástípusokra támaszkodva rekonstruáljuk: oszmán adóösszeírások (defterek), bírósági jegyzőkönyvek, egyházi zsinati határozatok, ferences krónikák, rabbinikus responsum-irodalom, kereskedelmi levelezés, népszámlálási adatsorok, valamint a 20. századi szóbeli történeti interjúk. A bizonytalanságok azonban jelentősek.

A szefárd zsidóság esetében a 16–17. századi népességarányok becslése vitatott: a szaloniki, isztambuli vagy szarajevói zsidó lakosság létszámára vonatkozó adatok különböző forrásértelmezéseken alapulnak, és a korabeli összeírások nem rögzítették egységesen a vallási hovatartozást. A bosnyák muszlimok középkori előzményeit illetően a „bogumil–iszlám” folytonosság tana ma már a szakmai konszenzus szerint erősen kérdéses, de a szerb és horvát nemzeti historiográfiában továbbra is megjelenik. A második világháborús zsidó áldozatok számai a Balkánon jelentős eltérést mutatnak attól függően, hogy mely ország forrásait vesszük alapul; a bolgár zsidóság megmentése ugyanakkor dokumentált tény, bár a megmentés okai (társadalmi ellenállás, egyházi tiltakozás, a bolgár adminisztráció húzó taktikázása) vitatottak. A boszniai háború áldozatszámai a mai napig nemzetközi vita tárgyát képezik: a srebrenicai eseményeket a nemzetközi igazságügyi ítéletek egyértelműen népirtásnak minősítették, de a háború egészére vonatkozó összesített halálos áldozatbecslések 90 ezer és 120 ezer fő között mozognak, módszertantól és forráskörtől függően. A vallási csoportok szerinti bontású áldozati statisztikák különösen bizonytalanok, mert a háborús adminisztrációk és az utólagos felmérések eltérő kritériumokkal dolgoztak.

39.3.5 Rövid összefoglaló

- A balkáni zsidóság meghatározó többsége 1492 után a szefárd diaszpórából érkezett; központjai Szaloniki, Szarajevó, Belgrád és Isztambul voltak, kultúráját a ladino nyelv és az oszmán millet-rendszer autonómiája határozta meg.
- A balkáni szefárd zsidóság a 20. században szinte megsemmisült a Holocaustban; a túlélők jelentős része kivándorolt, a fennmaradt közösségek elsősorban kulturális örökségőrzéssel foglalkoznak.
- A bosnyák muszlimok identitása az oszmán kori vallási alapú millet-tagságból a 20. században fokozatosan modern nemzeti kategóriává alakult; a „muszlim” nemzetként való elismerés 1971-ben, a „bosnyák” elnevezés 1993-ban rögzült.
- A boszniai iszlamizáció fokozatos folyamat volt, nem egyszeri tömeges áttérés; a bogumil–iszlám folytonosság elmélete a mai tudományos álláspont szerint nem bizonyítható.
- A katolikus jelenlét a Balkánon elsősorban a dalmáciai városokra, a horvát területekre és a ferences hálózatra épült; a katolikus egyház a horvát nemzeti identitás egyik legfontosabb intézményi hordozója volt.
- Az ortodox közösségek a belső balkáni területeken alkottak többséget, de kisebbségként a Habsburg határőrvidékeken is szervezett egyházi autonómiát szereztek; az ortodox egyház a szerb és görög nemzeti mozgalmak intézményi keretét adta.
- A vallási kisebbségek helyzete a 19–20. századi nemzetállam-építés során folyamatosan átpolitizálódott; a 20. századi háborúk és a jugoszláv háborúk a vallási intézményeket és a felekezeti identitást ismét a konfliktusok frontvonalába helyezték.

39.3.6 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a szefárd zsidók és a bosnyák muszlimok helyzetét az oszmán millet-rendszerben! Melyik csoport milyen típusú jogi autonómiát élvezett, és hogyan változott ez a 19. században?
2. Miért tekinthető problematikusnak a „bogumil–iszlám folytonosság” elmélete a boszniai muszlimok kialakulásának magyarázatában? Milyen források támasztják alá a fokozatos iszlamizáció álláspontját?
3. Hogyan hatott a Habsburg uralom a boszniai muszlimok nemzeti önértelmezésére 1878 után? Említse a Reis-ul-ulema intézmény létrehozását és a bosnyák kulturális mozgalmak szerepét!
4. Miben különbözött a katolikus egyház és a szerb ortodox egyház szerepe a nemzeti identitás kialakulásában a 19. századi Horvátországban és Szerbiában? Vesse össze a két egyház intézményi hátterét!
5. A 20. századi jugoszláv háborúk során miért váltak a vallási épületek a támadások kiemelt célpontjaivá? Érveljen a kulturális örökség és a közösségi emlékezet összefüggései alapján!

39.4 Diaszpórák és migrációs hálózatok

A diaszpórák és a migrációs hálózatok a Balkán 20. századi történetének megkerülhetetlen rétegét alkotják. A modern nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan, de attól eltérő logika mentén emberek milliói mozogtak a térségből Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Ausztrália vagy a szomszédos balkáni országok felé. E mozgások egyszerre követték a gazdasági különbségeket, a politikai üldözést, a háborús erőszakot és a mindennapi túlélés kényszerét. A diaszpóra fogalma (görög , angol diaspora) kutatói használatban nem egyszerűen kivándorlást jelent, hanem olyan, határokon átnyúló közösségeket, amelyek hosszú távon megtartják az anyaországhoz vagy az etnikai-nemzeti közösséghez fűződő intézményes, érzelmi és gyakran anyagi szálakat. Ez az alfejezet a 20. századi vendégmunkás-migrációt, a háborús menekülthullámokat és a 21. századi diaszpórák működését tekinti át, ügyelve arra, hogy a fogalmak gyakran eltérő jogi és társadalmi kategóriákat takarnak: bevándorló, vendégmunkás, menekült, belső lakóhelyüket elhagyni kényszerült személy (internally displaced person, IDP), diaszpóratag vagy kettős állampolgár.

A fejezet nem szigetelhető el a korábbi tematikus egységektől. A 20. század második felének munkavállalási migrációja csak a hidegháborús politikai keretek között érthető, a jugoszláv háborúk menekültjei pedig a Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások és a Zsidók, muszlimok és vallási kisebbségek alfejezetekben leírt történeti folyamatokkal függenek össze. Ugyanakkor a diaszpórák nem csupán passzív következményei a politikai eseményeknek: gazdasági transzferekkel, szavazatokkal, civil szervezetekkel és emlékezetpolitikai vitákkal maguk is alakítják az anyaországok és a befogadó államok társadalmát. A 2026-os állapot szerint a balkáni diaszpórák egy része már harmadik-negyedik generációs, és az „otthon” fogalma gyakran többes, megosztott vagy vitatott.

39.4.1 A 20. századi gazdasági migráció szerkezete

A Balkánról való tömeges kivándorlás nem 1945 után kezdődött, de a 20. század első felében a fő irány a tengerentúlra, elsősorban az Egyesült Államokba, Kanadába, Dél-Amerikába és Ausztráliába mutatott. A 19. század végi és 20. század eleji kivándorlók döntően szegény paraszti háztartásokból kerültek ki, és gyakran nemzetiségi-vallási hálózatok mentén szerveződtek: horvátok Dalmáciából és Hercegovinából, szerbek a volt határőrvidékről, görögök a Peloponnészoszról és a szigetekről, bolgárok Trákiából és Macedóniából. E korszak tárgyalása azonban nem e

fejezet célja; annyiban mégis ide tartozik, hogy az első nagy diaszpórák közösségi intézményei – templomok, egyesületek, egyletek, bankok és újságok – alapozták meg azt a transznacionális infrastruktúrát, amelyre a későbbi migránshullámok építettek.

A második világháború után, különösen az 1950-es évek végétől a nyugat-európai ipari országok munkaerőhiánya új migrációs rezsimeket hozott létre. A német Szövetségi Köztársaság, Ausztria, Svájc, Franciaország, Belgium és Svédország kétoldalú toborzási megállapodásokkal vagy gyakorlatilag informális csatornákon keresztül fogadott mediterrán és délkelet-európai munkavállalókat. A **vendégmunkás** kifejezés (német *Gastarbeiter*, szerb-horvát *gastarbajter*) a korszak kulcsfogalma lett: a fogadó államok szándéka szerint a munkavállaló ideiglenesen tartózkodik az országban, majd hazatér, ezért teljes jogú bevándorlóként való integrációját nem feltétlenül tervezték. A gyakorlat azonban gyakran tartós letelepedéshez vezetett, különösen a családegyesítés 1970-es évekbeli engedélyezése után.

A hidegháború megosztottsága alapvetően eltérő migrációs lehetőségeket teremtett az egyes balkáni államok számára. Jugoszlávia – amely a szovjet blokktól való 1948-as szakítása után nyitottabb, el nem kötelezett politikát folytatott – engedélyezte állampolgárai munkavállalását Nyugat-Európában, és államközi egyezményekkel szabályozta a toborzást. Görögország, bár NATO-tagként és az Európai Közösség társult államaként szintén nyugati orientációjú volt, a polgárháború traumája és a gazdasági elmaradottság miatt ugyancsak nagy kibocsátóvá vált, de migrációja egy részét politikai menekültként, másik részét munkavállalóként regisztrálták. Bulgária és Albánia ezzel szemben kommunista rendszereik izolációja miatt alig vettek részt a nyugat-európai vendégmunkás-migrációban; Albániából a kivándorlás gyakorlatilag tilos volt, Bulgáriából pedig a mobilitás erősen korlátozott, és inkább a szocialista blokkon belüli munkavállalásra vagy tanulmányi csereprogramokra korlátozódott.

A 20. századi gazdasági migráció nem kizárólag férfiak története. A korai vendégmunkás-rendszerben ugyan a férfiak domináltak, mert a fogadó országok elsősorban nehézipari, építőipari és mezőgazdasági dolgozókat kerestek, de a nők már az 1960-as évektől jelen voltak a textiliparban, a háztartási alkalmazotti munkában és az egészségügyi-szociális ágazatban. A családegyesítés révén további nők és gyermekek követték a férfiakat, ami a migráció jellegét fokozatosan állandó letelepedéssé alakította. A nemek közötti egyenlőtlenségek a diaszpórán belül is újratermelődtek: a nők gyakran alacsonyabb státuszú, informálisabb munkakörökben találtak állást, miközben a családi transzferek és a rokonsági hálózatok fenntartásában nekik jutott a legnagyobb szerep.

39.4.2 A jugoszláv vendégmunkás-rendszer és a nyugat-európai diaszpóra

A jugoszláv eset azért kap kiemelt figyelmet a balkáni migráció történetében, mert a szocialista föderáció a saját ideológiai keretein belül is elfogadta, sőt részben ösztönözte a tömeges munkavállalási kivándorlást. A második világháború utáni újjáépítés és a gyors iparosítás nem tudta felszívni a vidéki munkaerőfelesleget, a munkanélküliség a déli, kevésbé fejlett tagköztársaságokban – Bosznia-Hercegovinában, Szerbia déli részein, Montenegróban és Észak-Macedóniában – különösen magas volt. A jugoszláv vezetés az 1960-as években liberalizálta a kiutazást, és kétoldalú egyezményeket kötött az NSZK-val, Ausztriával, Franciaországgal, Svédországgal és más államokkal. A cél kettős volt: a munkaerő-felesleg exportja és a devizaátutalások révén beáramló jövedelem növelése.

A vendégmunkások számáról a források eltérő adatokat közölnek; a hivatalos jugoszláv statisztikák szerint az 1970-es évek elején a külföldön tartózkodó jugoszláv munkavállalók száma meghaladta az egymilliót, de a becslések függnek attól, hogy csak a munkavállalókat vagy a velük élő családtagokat is számolják-e, illetve hogy az illegális vagy nem regisztrált munkavállalókat figyelembe veszik-e. A nagyságrendet illetően konszenzusos, hogy a jugoszláv diaszpóra Nyugat-Európában a legnagyobb balkáni migráns csoportok közé tartozott a korban. A munkavállalók

etnikai-nemzeti megoszlása hozzávetőlegesen tükrözte a tagköztársaságok közötti gazdasági különbségeket, de a származási régió pontos leképezése bizonytalan, mert a korabeli adminisztráció gyakran csak a föderációs állampolgárságot rögzítette, nem az etnikai önbesorolást.

A jugoszláv diaszpóra intézményi szerveződése kettős arculatot mutatott. A hivatalos jugoszláv állam konzulátusok, kulturális központok és szakszervezeti csoportok révén próbálta felügyelni a külföldön élő munkavállalókat, és elkerülni, hogy azok a politikai ellenzékhez csatlakozzanak. Ugyanakkor a migránsok alulról szerveződő egyesületei gyakran nemzeti-vallási alapon jöttek létre: szerb, horvát, szlovén, bosnyák, macedón vagy éppen koszovói albán egyesületek, klubok, sport- és kulturális szervezetek. A diaszpóra nemzeti tagoltsága már a szocialista föderáció stabilitásának időszakában is létezett, ami előrevetítette, hogy az otthoni nemzeti konfliktusok miként költöznek majd át a nyugat-európai városokba.

A remittanciák, vagyis a munkavállalók hazautalásai (angol *remittances*) a jugoszláv gazdaság fontos tételévé váltak. A hivatalos devizabevételek adatai szerint a külföldön dolgozók átutalásai a jugoszláv külkereskedelmi mérleg hiányának finanszírozásában is szerepet játszottak, bár a pontos arányról a kutatók vitatkoznak; informális csatornákon, például hazalátogató rokonokon keresztül is jelentős összegek érkeztek, amelyek nem jelennek meg a statisztikákban. A remittanciák hatása ellentmondásos: miközben a háztartások jövedelmét növelték és a vidéki fogyasztást ösztönözték, gyakran inkább lakásépítésre és luxusjavakra fordították, mint termelő beruházásokra. Emellett a migráció elszívó hatása is érvényesült: a fiatal, képzett vagy tanulékony munkaerő hiánya hosszabb távon hátráltatta a küldő régiók fejlődését.

Az 1973–1974-es olajválság után a nyugat-európai államok fokozatosan leállították a toborzást, és szigorították a bevándorlást. A vendégmunkások egy része hazatért, más része azonban a családegyesítés és a megszerzett tartózkodási jogok révén véglegesen letelepedett. A jugoszláv állam nem erőltette a visszatérést, mert a diaszpóra jövedelmei és a hazalátogatási turizmus gazdasági érdeke felülírta a hazatérési ösztönzést. Az 1980-as évek gazdasági válsága és a föderáció szétesése után a korábbi vendégmunkások hálózatai új funkciót kaptak: a háborús években a diaszpóra pénzügyi támogatást, utánpótlást és propagandafelületet nyújtott a szemben álló feleknek, ami etikailag és jogilag máig vitatott.

39.4.3 Görög, albán, bolgár és más migrációs utak

A görög migráció a 20. században több, egymástól eltérő hullámból állt. Az első világháború előtti és a két háború közötti korszakban a kivándorlás fő iránya az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália volt; a görög diaszpóra városi közösségei kereskedők, hajósok, munkások és értelmiségiek hálózataiból épültek fel. A második világháború utáni gazdasági fellendülés Nyugat-Európában új célpontokat nyitott: az NSZK-ba, Belgiumba, Svédországba és Svájcba irányuló görög vendégmunkás-migráció az 1950-es évek végétől erősödött. A görög polgárháború (1946–1949) következtében ugyanakkor jelentős politikai menekültáramlás indult a szocialista országokba, elsősorban a Szovjetunió közép-ázsiai köztársaságaiba, Csehszlovákiába, Magyarországra és Romániába. E politikai diaszpóra tagjai közül sokan csak évtizedekkel később, a görög kormány engedélyével térhettek részben haza; a hazatérés és a vagyon-visszaszármaztatás kérdése a görög emlékezetpolitika máig érzékeny pontja.

Albánia esete gyökeresen különbözik. A második világháború után kiépülő enverista kommunista állam gyakorlatilag hermetikusan lezárta határait, és a kivándorlást hazaárulásként kezelte. Egészen 1990-ig nem létezett legális tömeges migráció; a néhány egyéni szökés, diplomáciai disszidálás vagy a szovjet és kínai blokkban tanuló, majd ott rekedt személyek alkották a szórványos albán diaszpórát. A rendszerváltás utáni válság azonban robbanásszerű mobilitást hozott. 1991-ben és 1992-ben tízezrek próbáltak hajókkal Olaszországba jutni, ami a korabeli olasz média és politika számára a „tömeges invázió” képét teremtette meg, holott a társadalomtudományi elemzés

szerint a kibocsátó ország gazdasági összeomlása és politikai instabilitása volt a fő ok. Az albán munkavállalók az 1990-es években nagy számban vállaltak munkát Görögországban, Olaszországban, Németországban, Svájcban és az Egyesült Királyságban, gyakran iratok nélkül, szezonális munkásként, építőiparban, mezőgazdaságban és háztartási alkalmazottként. A görögországi albán migránsok stigmatizálása – a „albán" kifejezés a bulvármédiában időnként a bűnözéssel kapcsolódott össze – a migránsok befogadásának és a görög nemzeti identitásnak a feszültségét mutatja, miközben a görög gazdaság idővel strukturálisan rászorult erre a munkaerőre.

Bulgária a hidegháború alatt a szovjet blokk részeként korlátozott mobilitást engedett. A bolgár török kisebbség erőszakos asszimilációja és az 1989-es úgynevezett „nagy kirándulás" azonban hirtelen, több százezres nagyságrendű távozást okozott Törökországba, amelynek egy része később visszatért, más része letelepedett. A rendszerváltás és az 1990-es évek gazdasági válsága után a bolgár migráció fő iránya Nyugat-Európa, különösen Németország, Spanyolország, Olaszország, Nagy-Britannia és Görögország lett. A bolgár kivándorlás családi-stratégiai jellegű: gyakran a szülők külföldi munkavállalása finanszírozza a gyermekek otthoni tanulmányait, miközben a nagyszülők gondoskodnak a háztartásról – ezt a szakirodalom „transznacionális családi modellnek" nevezi. A bolgár diaszpóra gyorsan beépült az uniós munkaerőpiacokra, különösen a 2007-es EU-csatlakozás után, ami a szabad mozgás jogán alapuló mobil munkaerő új hullámát indította el.

E körképbe illeszkednek a balkáni török és muszlim közösségek migrációs útjai is. A görög-török lakosságcsere 1923-ban – bár Görögország és Törökország közötti szerződés eredménye – a balkáni török és görög diaszpórák kialakulását is átírta. A bolgár törökök 1980-as évekbeli elvándorlása mellett a jugoszláviai muszlimok, albánok és más kisebbségek mobilitása is összekapcsolódott a vallási-közösségi diszkriminációval vagy a gazdasági lehetőségekkel. A kommunista korszakban a jugoszláviai törökök, albánok és muszlimok egy része is élt a vendégmunkás-lehetőséggel, ami az etnikai-vallási hálózatok mentén tovább bonyolította a diaszpóra szerveződését.

39.4.4 Háborús menekültek és belső lakóhelyüket elhagyni kényszerültek

A Balkán 20. százada a menekültek évszázada is. A Balkán-háborúk (1912–1913) és az első világháború már több százezres, etnikai alapon üldözött civil lakosságot mozgatott meg, a második világháború és a Holocaust pedig a zsidó közösségek deportálásával és megsemmisítésével a családok szintjén szakította meg a korábbi együttélést. A menekültkérdés 20. századi balkáni története nem választható el a Népességáttelepítések és etnikai tisztogatások alfejezettől, itt azonban a menekültek és az otthonukról elűzöttek diaszpóraképző szerepére összpontosítunk.

A második világháború alatti menekülés több irányú volt. A görög polgárháború idején a baloldali erők veresége után mintegy több tízezer görög, köztük sok makedón görög, hagyta el az országot a szocialista táborba. Ők politikai menekültként éltek az NDK-ban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban és a Szovjetunióban; státuszuk, hazatérésük és a görög állampolgárságuk visszaszerzése évtizedes jogi és emlékezetpolitikai vita tárgya volt. A görög diaszpórának ez a politikai ága elkülönült a gazdasági migrációból kialakult nyugati görög közösségektől, és a görög társadalom hidegháborús törésvonalait hordozta.

A legnagyobb 20. század végi menekülthullámot a jugoszláv háborúk váltották ki. A horvátországi háború (1991–1995) idején szerbek és horvátok egyaránt elhagyták lakóhelyüket a frontvonalak és az etnikai tisztogatások miatt. A boszniai háború (1992–1995) során a becslések szerint Bosznia-Hercegovina lakosságának nagy része – a forrásoktól függően több mint fele – elmenekült vagy belső kényszerlakóhellyel (IDP) rendelkezett. A bosnyákok elleni srebrenicai népirtás és a többi tömeges erőszakcselekmény menekültjei közül sokan az ENSZ védett övezeteiben, Nyugat-Európában, Törökországban, az Egyesült Államokban vagy a szomszédos balkáni államokban kerestek menedéket. A koszovói háború (1998–1999) alatt pedig a koszovói albán lakosság

többsége menekült el, főleg Albániába, Észak-Macedóniába és Montenegróba, míg a háború után a koszovói szerbek és romák jelentős része elhagyta otthonát.

E menekülthullámok jogi-kategorikus következménye óriási volt. A nyugat-európai államok ideiglenes védelmi mechanizmusokkal fogadtak be menekülteket, de a tartós letelepedés vagy a visszatérés kérdése gyakran bizonytalan maradt. Sok bosnyák, szerb, horvát és albán menekült számára a kényszerű távozás tartós migrációvá vált, mert a származási vidéken a lakhatás, a biztonság és a gazdasági lehetőség hiánya miatt nem tudtak vagy nem akartak visszatérni. A belső menekültek (IDP-k) száma a háborúk után is magas maradt; Boszniában, Horvátországban és Szerbiában a 2000-es években is nagy számban éltek olyan családok, akik nem tértek vissza eredeti otthonukba. A háborús menekültek és IDP-k státusza eltér a gazdasági migránsokétól: az előbbiek nemzetközi védelemre jogosultak, ugyanakkor gyakran stigmatizáltak, és a visszatérés vagy a letelepedés közötti jogi űrben élnek.

A 2015–2016-os európai menekültválság újabb, de részben eltérő jelenséget hozott: a balkáni országok tranzitállamokká váltak a Közel-Keletről, Ázsiából és Afrikából érkező menekültek számára. Ez a tapasztalat ugyan nem a balkáni diaszpórák gyarapodását jelenti, de mélyen érintette a régió befogadási politikáját, határrezsimjét és a diaszpórákról szóló helyi diskurzusokat. A helyi társadalmak egy része a saját korábbi menekülttapasztalatával szolidarizált, más része elutasító álláspontot foglalt el; a kérdés a nemzeti emlékezetpolitikákban is visszhangot kapott.

39.4.5 Mai diaszpórák, transznacionális hálózatok és anyaországi kapcsolatok

A 21. századi balkáni diaszpórák már nem egyszerűen származási csoportok, hanem tartósan transznacionális társadalmi tereket alkotnak. A **transznacionalizmus** (angol *transnationalism*) fogalma azt jelöli, hogy a migránsok, családjaik és intézményeik egyszerre több államhoz kötődnek, és rendszeresen fenntartják a határokon átnyúló kapcsolatokat. Ennek eszközei a rokonlátogatás, a telefon és internet, a közös gazdasági vállalkozások, a diaszpóra-egyesületek, a sport- és kulturális rendezvények, valamint a politikai részvétel. A digitális kommunikáció forradalma – e-mailek, közösségi média, videóhívások – jelentősen csökkentette a távolság érzetét, és új lehetőségeket adott az identitásőrzésre.

A diaszpórák és az anyaország közötti intézményes kapcsolat formái országonként eltérők. Horvátország a 2000-es években úgynevezett diaszpóraügyi államtitkárságot vagy miniszteri felelőst működtetett, és a parlamenti választásokon külön szavazókörzetet biztosított a külföldön élő horvát állampolgároknak. A horvát diaszpóra szavazata – különösen a boszniai horvátok és a nyugat-európai vendégmunkások leszármazottai – időnként befolyásolhatta a választási eredményeket, ami belpolitikai vitákat váltott ki arról, hogy a külföldön élők jogosultak-e ilyen súlyú befolyásra. Szerbiában a szerb ortodox egyház és a diaszpóra körében működő nemzeti szervezetek őrzik a szerb identitást; a koszovói kérdésben és a háborús bűnök megítélésében a diaszpóra egyes részei aktív emlékezetpolitikai szereplők. Bosznia-Hercegovinában a bosnyák diaszpóra gazdasági túlélési hálózatként és az iszlám közösség támogatójaként működik, de a háborús traumák emlékezete is erősen átszövi.

Albánia példája különösen tanulságos a diaszpóra gazdasági jelentősége szempontjából. A rendszerváltás után kialakult albán diaszpóra – Olaszországban, Görögországban, Németországban, Svájcban, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban – nagyságrendje olyan mértékű, hogy az átutalások a nemzeti össztermék jelentős részét teszik ki; a pontos arány becslése forrástól függően változik, de a kutatók egyetértenek abban, hogy a háztartások jövedelmének stabilizálásában és a szegénység enyhítésében kulcsszerepet játszik. Az albán kivándorlás azonban ugyanakkor súlyosbítja az agyelszívást: a fiatal, képzett munkaerő távozása a közoktatás, az egészségügy és az államigazgatás minőségét fenyegeti. Az albán kormány a 2010-es évektől

diaszpóraügyi intézkedésekkel próbálja a kivándorlókat szavazásra, beruházásra és hazatérésre ösztönözni, de ezek sikeressége vitatott.

A **kettős állampolgárság** (angol *dual citizenship*) terjedése számos balkáni országban megkönnyítette a diaszpóra jogi integrációját a fogadó és küldő országban egyaránt. A kettős állampolgárság lehetővé teszi a szavazást, a tulajdonszerzést, az iskoláztatást és a nyugdíjtranszfert, ugyanakkor biztonságpolitikai és lojalitási kérdéseket is felvet. A horvát, szerb, bolgár, macedón és albán állampolgársági törvények eltérő módon szabályozzák, hogy a diaszpóra tagjai könnyített eljárással megszerezhetik-e az anyaországi állampolgárságot; a könnyítést gyakran az etnikai közösséghez való tartozás alapozza meg, ami visszavezet a nemzeti identitás és a politikai lojalitás 19. századi feszültségeihez.

A diaszpórapolitikák (diaspora engagement policies) összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy az anyaországok igyekeznek gazdasági tőkét, tudást, támogatást és politikai súlyt meríteni a külföldön élő közösségekből. Konzuli szolgáltatások, nyelviskolák, kulturális intézetek, diaszpórakonferenciák, hazatérési programok és adókedvezmények alkotják az eszköztárat. A diaszpóra szavazati jogát illetően nincs egységes minta: egyes országok a lakóhely szerinti szavazást biztosítják, mások külön választókerületet hoznak létre, megint mások csak a hazalátogatók számára teszik lehetővé a szavazást. E különbségek mögött gyakran belpolitikai érdek húzódik: a diaszpóra szavazatai megerősíthetik a nacionalista pártokat vagy a hivatalos nemzeti narratívát, ami a Nemzeti emlékezet és történetírás alfejezetben tárgyalt emlékezetpolitikai vitákhoz kapcsolódik.

39.4.6 Visszavándorlás, cirkuláris migráció és integráció

A balkáni diaszpórák története nem egyirányú út a végleges kivándorlás felé. A **cirkuláris migráció** (angol *circular migration*) – az oda-vissza mozgás, a szezonális munkavállalás és az életpálya különböző szakaszaiban történő visszatérés – mindvégig jellemezte a régiót. A vendégmunkások első generációja jellemzően az otthoni ház felújítását, a nyugdíjas évek hazatöltését tervezte, még ha a valóságban sokan a fogadó országban maradtak is. A 2000-es évektől a nyugdíjas visszavándorlás különösen azokban a falvakban és kisvárosokban érezhető, ahonnan a legnagyobb kivándorlási hullámok indultak; a visszatérők gyakran kettős életet élnek, az idő egy részét a fogadó országban, másik részét otthon töltik.

A visszavándorlás gazdasági hatása ambivalens. A visszatérők tőkét, vállalkozói tapasztalatot és külföldi kapcsolatokat hozhatnak magukkal, ami a helyi gazdaság átalakulását segítheti; ugyanakkor fogyasztási szokásaik és ingatlanvásárlásaik ingatlanpiaci inflációt, társadalmi egyenlőtlenségeket is okozhatnak. A vidéki területeken a visszatérők otthon-felújítási gyakorlata a táj arculatát is átalakította: a nyugati stílusú, nagy alapterületű házak a diaszpóra látható jeleiként váltak a balkáni falvak meghatározó képévé. Ezt a jelenséget a kulturális földrajz és a migrációkutatás a „diaszpóra-táj” fogalmával írja le.

Az integráció a fogadó országokban nem kevésbé összetett. A balkáni migránsokkal szembeni attitűd Nyugat-Európában a munkavállaló megítélésén túl a balkáni régióról alkotott orientalizáló képhez is kötődött: a „Balkán” gyakran a rendezetlenség, a korrupció és az erőszak szinonimájaként jelent meg, ami hátráltatta a migránsok társadalmi befogadását. A második-harmadik generáció azonban már a fogadó ország oktatási és munkaerőpiaci intézményeibe integrálódott, és gyakran jobb gazdasági helyzetet ért el, mint a bennszülött alacsony jövedelmű csoportok. Az identitás e generációkban gyakran hibrid: a származási ország nyelve, vallása és szokásai mellett a fogadó ország társadalmi normái is meghatározóvá válnak.

A diaszpóra és az anyaország viszonyában az egyik legérzékenyebb kérdés a **brain drain**, azaz az agyelszívás mellett a **brain gain** lehetősége. A képzett fiatalok kivándorlása a 2010-es, 2020-as években felgyorsult, különösen az EU-csatlakozás után Horvátországból, Bulgáriából és

Szlovéniából, de a nem uniós tag Észak-Macedóniából, Szerbiából, Boszniából és Albániából is. Az egészségügyi dolgozók, mérnökök, informatikusok és kutatók távozása a küldő államok közszolgáltatásait fenyegeti. Ezt a folyamatot a Demográfia és migráció alfejezet számszerű becslésekkel és demográfiai elemzésekkel tárgyalja; itt elég annyi, hogy a diaszpórák hálózatai gyakran éppen a legjobb munkaerő elszívását közvetítik, miközben a kevésbé képzett munkavállalók esetében a remittanciák révén a szegénységet enyhítik.

A diaszpórák politikai szerepe a 21. században a nemzeti identitás- és emlékezetpolitikák mellett a befogadó országok politikai életében is megjelent. A balkáni származású politikusok, aktivisták és választók hatással vannak a bevándorláspolitikára, a külpolitikai vitákra és a fejlesztési együttműködésre. Ugyanakkor a diaszpóra politikai mobilizálhatósága nem egységes; a generációk közötti törés, a vallási szekularizáció és a vegyes házasságok miatt a közösségek belső sokszínűsége nő. A „diaszpóra" mint egységes politikai szubjektum létjogosultsága maga is vitatott.

39.4.7 Források és bizonytalanságok

A diaszpórák és migrációs hálózatok kutatása a balkáni történelem egyik leginkább adathiányos és módszertanilag vitatott területe. Az elsődleges források köre rendkívül heterogén: befogadó államok népszámlálásai, anyaországi konzuli regisztrációk, rendőrségi tartózkodási statisztikák, munkaerőpiaci adatok, határátlépési nyilvántartások, valamint migráns-önéletrajzok, interjúk, levelek és képi források. A menekültekre vonatkozóan az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR), a Nemzetközi Migrációs Szervezetnek (IOM) és a nemzeti hatóságoknak a nyilvántartásai állnak rendelkezésre, de a konfliktusok alatt a regisztráció hiányos volt, és a politikai érdekek miatt időnként túl- vagy alulszámolták a menekülteket.

A legfontosabb bizonytalansági tényező a **diaszpóra definíciója**. Nem mindegy, hogy a befogadó országban született személyeket is diaszpóratagnak tekintjük-e, és hogy az etnikai leszármazást, az állampolgárságot vagy az önazonosságot használjuk-e kritériumként. A hivatalos statisztikák gyakran csak a külföldön született, de az adott országban élő személyeket rögzítik állampolgárság vagy születési ország szerint, míg az etnikai identitást nem kérdezik. Emiatt a diaszpóra létszámára adott becslések széles sávban szóródnak, és a nyilvános diskurzusban szereplő „milliós" számok gyakran túlzóak vagy pontatlanok. A remittanciák összegének becslése is azért nehéz, mert az informális átutalások, a személyes pénzszállítás és a természetbeni támogatás nem jelenik meg a bankszektor statisztikáiban.

A háborús menekültek áldozat- és menekültszámai kapcsán a forráskritikának különösen óvatosnak kell lennie. A jugoszláv háborúkban elmenekült személyek számáról eltérő adatok keringenek; a belső menekültek (IDP-k) nyilvántartása a regisztrációhoz kötött, ezért azok, akik nem jelentkeztek, kimaradnak a statisztikából. A menekültstátusz elismerésének kritériumai országonként és időszakonként változtak, ami a nemzetközi összehasonlítást torzítja. A diaszpóra politikai szerepéről szóló állítások gyakran emlékezetpolitikai ízűek: egyes csoportok a diaszpóra áldozatosságát, mások a hazai politikai folyamatokra gyakorolt befolyását hangsúlyozzák, a források pedig gyakran pártos visszaemlékezéseken, aktivista interjúkon vagy nem reprezentatív felméréseken alapulnak.

39.4.8 Rövid összefoglaló

- A 20. századi balkáni migráció több hullámban zajlott: tengerentúli kivándorlás, nyugat-európai vendégmunkás-migráció, politikai menekültmozgások és háborús menekültáradatok.

- A jugoszláv vendégmunkás-rendszer az 1960-as évektől a nemzetközi munkaerőpiacra irányította a föderáció munkaerő-feleslegét, és tartós diaszpórát hozott létre Nyugat-Európában; a remittanciák gazdaságilag fontos, de ellentmondásos hatásúak voltak.
- Görögország egyszerre volt kibocsátó és – az 1990-es évektől – befogadó állam; a görög politikai menekültek diaszpórája a polgárháború örökségét hordozta.
- Albánia a kommunista izoláció után az 1990-es években vált tömeges kibocsátóvá; az albán diaszpóra Olaszországban, Görögországban és másutt a remittanciák révén a hazai gazdaság túléléséhez járult hozzá.
- A jugoszláv háborúk milliós nagyságrendű menekült- és IDP-áradatot okoztak, amely a diaszpórák növekedését felgyorsította, és a visszatérés kérdését máig nyitva hagyta.
- A 21. századi diaszpórák transznacionális hálózatokként működnek; a kettős állampolgárság, a szavazati jog, a diaszpóraügyi intézmények és a digitális kommunikáció erősíti az anyaországgal való kapcsolatot, de belpolitikai és emlékezetpolitikai vitákat is szül.
- Az agyelszívás, a demográfiai fogyás és a remittanciák együttes hatása miatt a diaszpórák egyszerre erősítik és gyengítik a küldő társadalmakat.

39.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a jugoszláv vendégmunkás-migráció és a posztkommunista albán kivándorlás okait, állami kezelését és társadalmi hatásait.
2. Milyen szerepet játszottak a diaszpórák az 1990-es évek jugoszláv háborúiban, és miért tekinthető ez a szerep etikailag és jogilag vitatottnak?
3. Miért problematikus a balkáni diaszpórák létszámának és a remittanciák összegének pontos meghatározása? Milyen forráskritikai szempontokat kell érvényesíteni?
4. Ismertesse a kettős állampolgárság és a diaszpóra-szavazás lehetséges politikai következményeit egy-egy balkáni példán keresztül.
5. Miben különbözik a menekült és a gazdasági migráns helyzete a diaszpóra kialakulásának folyamatában, és hogyan függ össze a belső lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek (IDP-k) problémájával?

40 Emlékezet, kultúra és jelen

40.1 Nemzeti emlékezet és történetírás

A nemzeti történetírások a Balkánon nem egyszerűen a múlt leírásai, hanem a jelenkori identitás és politika eszközei is. Amikor a 19. században a régió népei elkezdték megfogalmazni nemzeti programjukat, a történetírás a nemzet létének, ősiségének és területi igényeinek igazolására szolgált. Ez a funkció a 20. századi államokban tovább élt, és a szocialista, majd a poszt-kommunista rendszerekben is újrafogalmazódott. A hősök és áldozatok kultusza, valamint a háborús emlékezet vitái ezért a régióban szorosan összefonódnak az államépítéssel, a nemzeti homogenizációval és a nemzetközi kapcsolatokkal. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan jöttek létre a balkáni nemzeti történetírások, milyen szerepet játszanak a hős- és áldozatkultuszok, és milyen viták övezik a 20. századi háborúk emlékezetét. Az előző alfejezet Diaszpórák és migrációs hálózatok megmutatta, hogy a nemzeti emlékezet a határokon túl is működik; itt arra koncentrálunk, ahogyan a történetírás és az emlékezetpolitika a nemzeti múltat megkonstruálja és fenntartja.

40.1.1 A nemzeti történetírások kialakulása és funkciói

A modern nemzeti történetírás a Balkánon a 19. század folyamán, a nemzeti ébredésekhez kapcsolódva alakult ki. Ezt megelőzően a történeti tudást elsősorban egyházi krónikák, udvari történetírók, birodalmi adminisztratív iratok és népi epikus költészet hordozta. A 18. század végétől a felvilágosodás és a romantika hatására a művelt elitek – papok, tanárok, kereskedők, diákok – elkezdték gyűjteni a népi hagyományokat, nyelvemlékeket és középkori okleveleket, hogy bizonyítsák: az adott nép ősi, önálló és államalkotó. Ez a **nemzeti ébredés** időszaka minden balkáni népnél más-más ütemben zajlott, de közös vonása volt, hogy a történetírást a nemzeti legitimáció eszközeként használta.

A szerb történetírás például a középkori Nemanjić-dinasztia és a szerb ortodox egyház hagyományából építkezett. A 19. századi szerb értelmiségiek, mint **Vuk Stefanović Karadžić** (1787–1864) nyelvújító és népköltési gyűjtő, vagy **Jovan Rajić** (1726–1801) történész, a szerb múltat a koszovói csata (1389) és a középkori szerb állam dicsőségére alapozták. A szerb történetírás a 19. században erőteljesen hangoztatta a nemzeti folytonosságot a középkori állam és a modern Szerbia között. Ez a narratíva azonban több ponton vitatható: a középkori szerb állam nem volt modern értelemben vett nemzetállam, és a korabeli lakosság identitása elsősorban vallási és dinasztikus keretekben értelmezhető. A tudományos konszenzus szerint a modern szerb nemzet a 19. századi ébredés terméke, amely a középkori előképekből szelektíven válogatott.

A görög történetírás más utat járt be. A görög függetlenségi háború (1821–1829) után az újonnan létrejött Görög Királyság történészei a klasszikus ókori Hellász és a bizánci birodalom örökségét próbálták összekapcsolni a modern görög nemzettel. **Konstantinosz Paparrigopulosz** (1815–1891) nagyszabású munkája, *A görög nemzet története* (1860–1874) az ún. **három évezredes görög folytonosság** elméletét hirdette: az ókori, bizánci és újkori görögök egyazon nemzet különböző korszakait képviselik. Ez a koncepció a nemzetközi történetírásban vitatott, mert a bizánci identitás alapvetően római és ortodox volt, nem pedig „görög” a modern nemzeti

értelemben. Mégis, ez a narratíva a görög állam alapvető legitimációs eszközévé vált, és ma is meghatározza a görög oktatási rendszert és közbeszédet.

A bolgár történetírás a 19. század második felében, az önálló bolgár egyház kivívása (1870) és az orosz–török háború (1877–1878) után intézményesült. A bolgár nemzeti történet az első és második bolgár birodalom (681–1018, 1185–1396) dicsőségét hangsúlyozta, és az oszmán uralmat a „török iga" (tursko robstvo) korszakaként írta le. Ez a kifejezés máig meghatározza a bolgár történeti közgondolkodást, bár a modern oszmanisztika rámutatott, hogy az oszmán uralom alatt a bolgár területek társadalma és gazdasága sokszínű volt, és a „iga" kép leegyszerűsíti a birodalmi rendszert. A bolgár történetírásban a „felszabadulás" (1878) mint nemzeti ünnep központi szerepet játszik, ugyanakkor az orosz befolyás és a berlini szerződés következményei is vitákat generálnak.

A horvát történetírás a 19. században az **illír mozgalom** keretében született meg. Ennek vezéralakjai, mint **Ljudevit Gaj** (1809–1872), a délszláv egység eszméjét hirdették, de a horvát nemzeti történet a középkori horvát királyságra és a **horvát államjog** (hrvatsko državno pravo) folytonosságára épült. A horvát történetírás a magyar–horvát perszonáluniót (1102) a horvát államiság megőrzésének bizonyítékaként értelmezte, miközben a magyar történetírás a perszonáluniót és a későbbi koronázási hitlevelet a magyar államiság kiterjesztéseként mutatta be. Ez a két, egymással versengő nemzeti narratíva a 19. századtól egészen a 20. század elejéig politikai viták tárgya volt, és a jugoszláv korszakokban is újra előkerült.

Az albán történetírás sajátos helyzetből indult. Mivel az albánok a 19. században nem rendelkeztek önálló állammal, és az albán nyelvű írásbeliség csak későn, a 19. század második felében intézményesült, az albán nemzeti történetírás a 20. század elején, az államalapítás (1912) után fejlődött ki. Az albán történetírás középpontjában a **illír eredetelmélet** áll, amely az albánokat az ókori illírek leszármazottaiként határozza meg. Ez az elmélet a nyelvészeti bizonyítékokon nyugszik, de a történeti folytonosság kérdése vitatott, mivel az ókori illírek és a középkori albánok közötti kapcsolat régészeti és forrásszempontból gyenge. A kommunista Albánia (1944–1991) történetírása ezt az elméletet tovább erősítette, és a nemzeti ellenállás hőseit, mint **Szkander bég** (Gjergj Kastrioti, 1405–1468) a nemzeti egység szimbólumává tette.

A macedón történetírás a legkésőbbi a régióban. A macedón irodalmi nyelv és a szocialista Macedón Népköztársaság 1944–1945-ös létrejötte után a jugoszláv hatóságok támogatásával megkezdődött a macedón nemzeti történet megírása. Ez a történetírás a macedón szlávok eredetét a 6–7. századi szláv betelepülőktől eredeztette, és a **Ohridi iskola** (9. század) hagyományát a macedón államiság előzményeként mutatta be. A macedón történetírás azonban állandó vitában áll a bolgár történetírással, mert Bulgária a macedónokat bolgár eredetűnek tekinti, és a macedón nyelvet bolgár nyelvjárásnak tartja. Ez a vita a macedón államiság alapjait érinti, és a 21. században is politikai feszültséget okoz, különösen Észak-Macedónia EU-csatlakozási folyamatában.

A bosnyák történetírás a bosnyák nemzeti identitás kialakulását tükrözi. A bosnyák muszlimok (a 20. században a „bosnyák" (Bošnjak) nemzetnév hivatalos elfogadása, 1993) a középkori Bosznia államiságát és a **bosnyák egyház** hagyományát hangsúlyozzák, valamint az oszmán korban kialakult iszlám identitást. A bosnyák történetírás központi eleme a boszniai muszlimok folytonossága a középkori boszniai kereszténységtől a mai bosnyákokig, amely azonban vita tárgya, mert a középkori Bosznia vallási viszonyai összetettek voltak, és a bosnyák muszlim identitás a 19–20. században nyerte el mai formáját. A bosnyák történetírásnak emellett szembe kell néznie a szerb és horvát történetírással, amelyek Boszniát saját nemzeti területüknek tekintik.

A fenti áttekintésből látható, hogy a balkáni nemzeti történetírások közös jellemzője a **narratív kontinuitás** igénye: mindegyik arra törekszik, hogy a jelenlegi nemzetet egy ősi, lehetőleg középkori vagy ókori államhoz kösse. Ez a törekvés azonban gyakran ütközik a forrásokkal és a

modern történettudomány módszereivel, amelyek a nemzetet a modernitás termékeként, nem pedig örök adottságként vizsgálják. A nacionalista történetírásokat a tudományos kritika ezért gyakran **etnogenezis-mítoszoknak** nevezi, amelyeknek a nemzeti mozgósításban betöltött szerepe nyilvánvaló, de történeti igazságtartalmuk korlátozott.

40.1.2 Hősök és áldozatok: a nemzeti panteon és a mártírológia

A nemzeti történetírás szerves része a hőskultusz. A balkáni nemzetek panteonjai olyan alakokat emelnek ki, akik a nemzet függetlenségéért, hitéért vagy államiságáért küzdöttek. Ezek a hősök gyakran kettős természetűek: egyszerre történeti személyek és szimbolikus figurák, akiknek életét a nemzeti emlékezet utólag átformálta.

A szerb hőskultusz középpontjában a **koszovói csata** (1389) áll. A koszovói mítosz a 18–19. században, a szerb ortodox egyház és a népi epika közvetítésével alakult ki. A csata valós története dokumentált, de a mítosz lényege az, hogy a szerb fejedelem, **Lázár (Lazar Hrebeljanović)** a csata előtt választott a földi és a mennyei királyság között, és a mennyeit választotta, ezzel a szerb nemzetet mártíromságra ítélte, de egyúttal szellemi diadalt aratott. Ez a narratíva a szerb nemzeti identitás egyik alapköve, ám történetileg vitatott: a csata kimenetele valójában nem egyértelmű (a szultán is elesett), és a „mennyei királyság” motívuma a 17–18. századi vallásos hagyományból származik. A koszovói mítosz a 20. században politikai töltetet kapott: a szerb nacionalizmus a koszovói csatát a szerb áldozatiság és az albánokkal szembeni területi igény szimbólumaként használta fel, különösen a 1980-as évek végétől.

A horvát hőskultusz kevésbé egységes, mert a horvát nemzeti emlékezetben a középkori királyok (mint Dmitar Zvonimir), a reneszánsz humanisták és a 19. századi nemzeti ébredés alakjai egyaránt szerepelnek. A horvát nemzeti panteonban kiemelkedik **Josip Jelačić** (1801–1859) bán, aki 1848-ban a magyar forradalommal szemben a horvát jogokat védte. Jelačić személye a horvát államiság szimbóluma, de megítélése vitatott: a magyar történetírásban a nemzetiségi mozgalmak ellensége, a horvátban nemzeti hős. A 20. században Jelačić szobra Zágráb főterén állt, majd a kommunista időszakban eltávolították, 1990-ben visszaállították. Ez a szobor története jól mutatja az emlékezetpolitika változásait.

A bolgár hőskultuszban **Vaszil Levszki** (1837–1873) a legnagyobb nemzeti hős. Levszki, aki a bolgár felszabadító mozgalom szervezője volt és az oszmán hatóságok kivégezték, a nemzeti mártíromság megtestesítője. Emlékezete széles körben elfogadott, és kevésbé vitatott, mint más régiós hősök, de az ő ábrázolása is egyszerűsíti a 19. századi bolgár mozgalom összetett politikai viszonyait. A bolgár történetírás ezen kívül a középkori uralkodókat, mint **Szimeon cár** (893–927) vagy **Ivajlo** (13. századi parasztfelkelő) különböző hangsúllyal ábrázolja, a bolgár államiság folytonosságát bizonyítandó.

Az albán hőskultusz legfontosabb alakja **Szkander bég** (Gjergj Kastrioti, 1405–1468). Szkander bég az oszmán uralom elleni, 1443-tól haláláig tartó ellenállás vezére volt, akit az albán nemzeti történetírás a függetlenség és a nemzeti egység szimbólumává tett. A kommunista Albániában Szkander bég személyét a rendszer a nemzeti ellenállás előképeként propagálta. Ugyanakkor a modern történetírás rámutat, hogy Szkander bég küzdelme elsősorban dinasztikus és területi érdekű volt, és nem fedte le a 19. századi értelemben vett albán nemzeti mozgalmat. Emlékezete az albán diaszpórában is erős, és a nemzeti egység jelképe.

A görög hőskultusz az ókori és újkori hősöket egyaránt magában foglal. A függetlenségi háború hősei közül **Theodorosz Kolokotronisz** (1770–1843) és **Rigasz Fereosz** (1757–1798) a legfontosabbak. Rigasz, aki a görög felvilágosodás radikális alakja volt és az oszmán hatóságok kivégezték, a görög nemzeti áldozathozatal jelképe. A görög nemzeti emlékezetben a „hős”

fogalma szorosan kapcsolódik az ortodox egyház mártírfogalmához. Ez a kapcsolat a görög állam és az egyház szoros viszonyát tükrözi.

A hőskultusz mellett a **áldozatkultusz** legalább olyan fontos a balkáni nemzetek emlékezetében. Az áldozati narratívák a nemzet szenvedését, mártíromságát hangsúlyozzák, és gyakran szolgálnak a nemzeti követelések igazolására. A szerb nemzeti emlékezetben a koszovói csata mellett a **jaszovaci (Jasenovac)** koncentrációs tábor áldozatai a legfontosabbak. A horvát fasiszta usztasa állam (1941–1945) által működtetett jaszováci táborban a szerbek, zsidók, romák és horvát ellenállók tömeges legyilkolása történt. Az áldozatok száma a mai napig vitatott: a szerb történetírás és politika gyakran 500 ezer–1 millió áldozatról beszél, míg a független kutatások (például a washingtoni Holocaust Múzeum és a szerb–horvát együttműködés) 80–100 ezer közötti számot tartanak valószínűnek. Ez a vita önmagában is jelzi, hogy az áldozati számok nem pusztán tudományos kérdések, hanem emlékezetpolitikai állítások is. A szerb nemzeti emlékezetben Jasenovac a horvát bűnök és a szerb szenvedés központi szimbóluma, míg a horvát emlékezetpolitika a horvát áldozatokat (például a bleiburgi menetelésben) hangsúlyozza.

A horvát áldozatkultusz a **bleiburgi tragédiát** (1945) is magában foglalja, amikor a brit hatóságok által visszaadott horvát katonákat és civileket a jugoszláv partizánok tömegesen kivégeztek. A horvát nemzeti emlékezet ezt a horvát nemzet elleni kommunista bűntettként tartja számon, míg a jugoszláv kommunista emlékezet elhallgatta vagy a „fasiszta árulók” megérdemelt büntetéseként tüntette fel. A bleiburgi megemlékezés a független Horvátországban a nemzeti egység szimbólumává vált, de a megítélése vitatott, mert a horvát áldozatok hangsúlyozása gyakran elnyomja az usztasa áldozatainak emlékét.

A bosnyák emlékezetben a **szrebrenicai mészárlás** (1995) a legnagyobb áldozatkultusz. Az ENSZ által védett területen a boszniai szerb hadsereg több mint 8 ezer bosnyák férfit és fiút gyilkolt meg, amit a Nemzetközi Bíróság és a Volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszéke népirtásnak minősített. A bosnyák nemzeti emlékezetben Szrebrenica a bosnyák szenvedés és a nemzetközi közösség kudarcának szimbóluma. A boszniai szerbek és a szerb politika egy része a mai napig vitatja a „népirtás” kifejezést, és a szerb áldozatokat is hangsúlyozza. Ez a vita a boszniai állam működését is megnehezíti.

A bolgár áldozatkultuszban a **bataki mészárlás** (1876) az oszmán uralom alatti bolgár szenvedés szimbóluma. Az 1876-os bataki felkelés leverésekor az oszmán irregularis erők több ezer bolgár civilt gyilkoltak meg. A bolgár nemzeti emlékezet ezt az eseményt a „török iga” bizonyítékaként tartja számon, és a 19. század végétől kezdve a bolgár nemzeti identitás egyik alapeleme. A modern történetírás azonban rámutat, hogy a bataki eseményekről szóló korabeli beszámolók erősen politizáltak, és a pontos áldozatszám nem ismert. A bolgár emlékezetpolitika ma is rendszeresen hivatkozik Batakra, különösen a török kisebbséggel kapcsolatos vitákban.

A macedón áldozatkultusz a macedóniai szláv lakosság szenvedését hangsúlyozza az 1903-as **ilindeni felkelés** leverése és a 20. századi asszimilációs politikák során. A macedón nemzeti történetírás a mai napig vitában áll a bolgár és görög történetírással arról, hogy ki tekinthető az ilindeni felkelés örökösének. A macedón állami emlékezet 2001 óta a **ohridi megállapodás** révén a multietnikus együttélést is hangsúlyozza, de az albán kisebbség áldozatai és a macedón többség áldozatai közötti egyensúly megteremtése nehéz.

A hős- és áldozatkultuszok tehát szorosan összefonódnak: a nemzeti panteon hősei gyakran áldozatok is, és az áldozati narratívák a nemzeti érzést erősítik. Ugyanakkor ezek a kultuszok szelektívek, és gyakran elfedik a társadalom belső konfliktusait, a kisebbségi csoportok szenvedését vagy a nemzeti hősök árnyoldalait.

40.1.3 A háborús emlékezet vitái: második világháború és a jugoszláv háborúk

A második világháború a Balkánon nemcsak a megszállók elleni harcot jelentette, hanem polgárháborút és etnikai konfliktusokat is. A háborús emlékezet ezért a régió országaiban különösen vitatott, mert a háborúban elkövetett bűnök és hőstettek eltérő nemzeti narratívákban jelennek meg.

A jugoszláv kommunista emlékezet a második világháborút a **népfelszabadító háború** (NOP) keretében értelmezte: a partizánok harca a megszállók és a belső árulók (csetnikek, usztasák, beli garda) ellen. Ez a narratíva a háború etnikai dimenzióját elnyomta, és a „testvériség–egység" eszméjét hangsúlyozta. A kommunista Jugoszlávia emlékezetpolitikája a partizán hősöket (mint **Josip Broz Tito**) és a partizán áldozatokat tüntette ki, miközben a nemzeti fegyveres csoportok bűneit (usztasa koncentrációs táborok, csetnik tömeggyilkosságok) elhallgatta vagy általánosította. Ez a mnemonikus rezsim a nemzeti identitásokat a jugoszláv föderáció keretében próbálta összeolvasztani, de a nemzeti sérelmeket nem dolgozta fel.

Az 1990-es években, a jugoszláv állam felbomlása után, minden utódállam újraírta a második világháborús emlékezetet. Horvátországban a **Franjo Tuđman** vezette nacionalista kormányzat a partizánokat a „szerb-kommunista" elnyomás eszközeiként bélyegezte meg, és a horvát áldozatokat (Bleiburg, usztasa áldozatok) hangsúlyozta, miközben az usztasa állam bűneit relativizálta. Ez a revízió a horvát történetírásban és emlékezetpolitikában máig tartó vitához vezetett: a horvát történészek egy része az usztasa államot a horvát államiság kifejeződéseként vizsgálja, míg mások a fasiszta jellegét hangsúlyozzák. A nemzetközi tudományos konszenzus egyértelműen elítéli az usztasa rémuralmat, de a horvát közbeszédben időnként előkerülnek apologetikus álláspontok.

Szerbiában a háborús emlékezet a **csetnikek** rehabilitálását is magában foglalta. A csetnikek a második világháborúban a királyhű szerb nacionalista erők voltak, akik kollaboráltak a megszállókkal és etnikailag motivált bűnöket követtek el. A kommunista Jugoszlávia a csetnikeket „hazaárulóknak" minősítette, de az 1990-es évektől a szerb nacionalista politika a csetnikeket a szerb nemzeti ellenállás hőseiként próbálta újraértelmezni. Ez a rehabilitáció a szerb társadalomban vitatott, és a háborús bűnök relativizálásával járhat. A szerb történetírásban a partizánok és csetnikek közötti viszály máig nem lezárt kérdés.

Bosznia-Hercegovinában a második világháborús emlékezet különösen széttöredezett. A bosnyák muszlimok az usztasa állam által elkövetett mészárlásokat, a szerbek a jaszováci tábort, a horvátok a partizán megtorlásokat hangsúlyozzák. A szocialista Jugoszlávia a „testvériség–egység" jegyében a közös partizán harcot emelte ki, de a háború etnikai dimenziója a felszín alatt tovább élt. Az 1992–1995-ös boszniai háborúban a második világháborús sérelmek és szimbólumok újra aktivizálódtak: a szerbek és horvátok a csetnik, illetve usztasa jelképeket használták, a bosnyákok pedig a partizán hagyományt és a boszniai folytonosságot hangsúlyozták.

A jugoszláv háborúk (1991–1995, 1999–2001) emlékezete hasonlóképpen megosztott. A háborúk során elkövetett bűnök (etnikai tisztogatások, tömeggyilkosságok, nemi erőszak, ostrom, koncentrációs táborok) dokumentáltak, és a hágai Nemzetközi Törvényszék számos vádlottat elítélt. A tudományos konszenzus szerint a háborúkat a nacionalista elitek által szított etnikai feszültség és a területi expanzió célja váltotta ki. Ugyanakkor az egyes nemzeti emlékezetekben a háborúk okai és felelősségei eltérően jelennek meg.

Szerbiában a hivatalos emlékezetpolitika hosszú ideig a szerb áldozatokat hangsúlyozta, és a háborús bűnök kérdését elhárította. A **Vukovár** ostroma (1991) során a szerb erők által elkövetett tömeggyilkosságokat a szerb közvélemény egy része máig nem ismeri el, és a **Koszovó 1999-es bombázása** a szerb áldozatiság szimbólumává vált. A szerb emlékezetpolitikában a NATO-bombázás áldozatai központi helyet foglalnak el, ami eltereli a figyelmet a szerb erők által

elkövetett bűnökről. A hágai ítéletek és a nemzetközi nyomás ellenére a szerb társadalomban a háborús felelősség kérdése máig vitatott.

Horvátországban a **honvédő háború** (Domovinski rat) emlékezete a nemzeti identitás alapja. A horvát állami emlékezet a horvát áldozatokat és a védekező háború igazságosságát hangsúlyozza, míg a horvát erők által elkövetett bűnöket (például a Krajina szerb lakosságának elűzése a 1995-ös Vihar hadművelet során) gyakran elhallgatja vagy igazolja. A horvát emlékezetpolitikában a **Vukovár** ostroma és a horvát hősök áldozata kitüntetett helyet foglal el, miközben a szerb áldozatokról való megemlékezés korlátozott. Ez a jelenség a horvát társadalomban vitát generál: a háborús bűnök feldolgozása, a szerb kisebbség jogai és az emlékezetpolitika összefügg.

Koszovóban az emlékezetet a **szerb elnyomás** és az **albán ellenállás** narratívája uralja. Az albán többség a szerb erők által 1998–1999-ben elkövetett tömeggyilkosságokat és a **KLA** (Koszovói Felszabadítási Hadsereg) harcát hangsúlyozza, míg a szerb kisebbség a koszovói szerb áldozatokat és a NATO-bombázást emeli ki. A koszovói állam a **függetlenség** (2008) óta a nemzeti felszabadító harc emlékezetét intézményesíti, de a háborús bűnök feltárása és a nemzetközi bírósági eljárások (mint a KLA vezetői ellen indított hágai perek) bonyolítják a képet.

Észak-Macedóniában a 2001-es konfliktus emlékezete a macedón és albán közösségek közötti törésvonalat tükrözi. A macedón többség az áldozatokat és a területi integritás védelmét hangsúlyozza, az albán kisebbség pedig a rendőri erőszakot és a diszkriminációt. Az ohridi megállapodás (2001) a hatalommegosztást és a kisebbségi jogokat intézményesítette, de a háborús emlékezet nemzeti szempontból továbbra is elkülönül.

A háborús emlékezet vitáinak közös jellemzője, hogy az áldozatok száma, a felelősség kérdése és a „igazságos háború” fogalma nemzeti szempontból eltérően értelmezett. A tudományos történetírás ezeket a vitákat dokumentált tényekre és bírósági ítéletekre hivatkozva próbálja eldönteni, de az emlékezetpolitika gyakran szelektíven használja a múltat. A háborús bűnök feldolgozása a régió országaiban eltérő szintű, és a nemzetközi intézmények (ICTY, ICJ) szerepe is vitatott.

40.1.4 Emlékezetpolitika és történetírás a 21. században

A 21. században a balkáni államok emlékezetpolitikája továbbra is a nemzeti identitás megerősítésére irányul, ugyanakkor új kihívásokkal is szembesül: az EU-integráció, az emberi jogi normák és a nemzetközi igazságszolgáltatás elvárásai ellentétben állhatnak a nacionalista narratívákkal. Az EU-csatlakozási folyamat során a tagjelölt országoknak bizonyos emlékezetpolitikai elvárásoknak kell megfelelniük, például a háborús bűnök elismerése, a kisebbségi jogok tiszteletben tartása és a múlt feltárása. Ugyanakkor az EU maga is heterogén az emlékezetpolitikában, és a balkáni államok gyakran hivatkoznak a nyugat-európai országokban folyó vitákra.

A történetírás terén a régióban élénk szakmai vita folyik a nemzeti történetírások megújításáról. A fiatalabb történésznemzedék gyakran **transznacionális** és **összehasonlító** megközelítést alkalmaz, kiemeli a birodalmi kereteket, a kisebbségi perspektívákat és a társadalomtörténetet. Ez a megújulás szembemegy a hagyományos nemzeti narratívákkal, és gyakran politikai ellenállásba ütközik. Egyes országokban a kormányzat közvetlenül beavatkozik a történetírás intézményeibe: tankönyveket írat át, kutatóintézeteket ellenőriz, és a nemkívánatos kutatásokat finanszírozási elvonással sújtja. Ez a jelenség a **történetpolitika** (Geschichtspolitik) része, amely a múltat a jelen politikai céljaira használja.

A hős- és áldozatkultuszok új formái is megjelentek. A **emlékművek** és **emléknapok** mellett a digitális térben (közösségi média, online archívumok) is folyik a múlt megszervezése. A nacionalista csoportok gyakran használnak történelmi szimbólumokat (pl. csetnik sapkák, usztasa köszöntések) a jelenkori politikai mobilizációban, ami a múlt kisajátításának újabb

formája. Ugyanakkor a civil társadalom és a nemzetközi szervezetek (mint a SENSE Center vagy a REKOM kezdeményezés) a regionális igazságtétel és a közös emlékezet előmozdítását tűzik ki célul, hangsúlyozva az áldozatok közösségét és a bűnösök elszámoltatását.

Az oktatás terén a történelemtankönyvek továbbra is a nemzeti emlékezet kulcsintézményei. A balkáni országok tankönyvei gyakran eltérően mutatják be ugyanazokat az eseményeket: a koszovói csata, a második világháború vagy a jugoszláv háborúk értelmezése nemzeti szempontból homlokegyenest ellenkező lehet. A nemzetközi kezdeményezések, mint a **Joint History Project** (közös történelem projekt), amely a Balkán országainak történészeit és tanárait fogja össze a sokszempontú tankönyvi anyagok fejlesztésére, csak korlátozott eredményt értek el, mert a nemzeti oktatási rendszerek ellenállnak a külső beavatkozásnak.

A jelenkori emlékezetpolitika egyik legnagyobb kihívása a **népirtás** fogalmának használata. A boszniai háború idején elkövetett bűnök nemzetközi bírósági minősítése (Szrebrenica, népirtás) a régióban vitákat generál: a bosnyák és nemzetközi közösség elismeri, míg a szerb politikai elit egy része tagadja vagy relativizálja. Ez a vita nemcsak történeti, hanem jogi és politikai következményekkel is jár, például a szerb EU-csatlakozási tárgyalások során. A történetírás feladata ebben a helyzetben a bizonyítékok alapján történő, módszertanilag megalapozott ítéletalkotás, elkerülve a politikai nyomást.

Összességében a nemzeti emlékezet és történetírás a Balkánon a múlt folyamatos újraértelmezésének terepe. A történészek által feltárt dokumentált tények, a régészeti és statisztikai becslések, valamint a tudományos konszenzus nem mindig esnek egybe a nemzeti emlékezetpolitika állításaival. A hősök és áldozatok kultusza a nemzeti identitás erősítését szolgálja, de gyakran leegyszerűsíti a múltat és elhallgatja a kisebbségi vagy belső ellentmondásokat. A háborús emlékezet vitái azt mutatják, hogy a múlt feldolgozása a régióban még nem zárult le, és a jövőbeli megbékéléshez a nemzeti narratívák közötti párbeszédre és a forráskritikai tudatosságra van szükség.

40.1.5 Források és bizonytalanságok

A nemzeti emlékezet és történetírás kutatása egyszerre használ elsődleges és másodlagos forrásokat. Az elsődleges források közé tartoznak a középkori oklevelek, krónikák, hagiográfiai művek (szentek élete), uralkodói rendeletek, egyházi iratok, majd a 19–20. századból a parlamenti jegyzőkönyvek, sajtó, emlékiratok, naplók, pártiratok, tankönyvek, valamint az emlékművek, múzeumi kiállítások, interjúk és közvélemény-kutatások. A másodlagos források a történeti monográfiák, tanulmányok, emlékezettörténeti munkák és historiográfiai elemzések.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: - **Etnikai és nemzeti folytonosság kérdése:** A modern nemzeti történetírások gyakran állítják a folytonosságot a középkori és ókori elődök és a mai nemzetek között. A tudományos konszenzus szerint azonban a modern nemzeti identitások a 18–19. században alakultak ki, és a korábbi identitások vallási, dinasztikus, regionális vagy társadalmi keretekben értelmezendők. Ez a diszkrepancia a történetírás és az emlékezetpolitika közötti feszültség forrása. - **Áldozatszámok:** A háborús és konfliktusos időszakok áldozatainak száma gyakran vitatott. A jaszováci tábor, a bleiburgi kivégzések, a bataki mészárlás, a szrebrenicai mészárlás vagy az 1998–1999-es koszovói háború áldozatainak pontos száma nem ismert, és a becslések nagymértékben szórnak a nemzeti narratívától függően. A történettudomány ezeket a számokat forráskritikával, levéltári anyagok és népszámlálási adatok összevetésével próbálja pontosítani, de a bizonytalanság továbbra is fennáll. - **Népirtás minősítése:** A nemzetközi bíróságok (ICTY, ICJ) által hozott ítéletek jogi minősítései (pl. szrebrenicai népirtás) tények, de az ezekkel kapcsolatos politikai és társadalmi vita emlékezetpolitikai jellegű, és nem tudományos kérdés. - **Emlékezetpolitikai állítások és tudományos konszenzus:** A tankönyvekben, politikai beszédekben és emlékművekben megfogalmazott állítások gyakran nem

felelnek meg a tudományos történetírás követelményeinek, mert a nemzeti identitás megerősítését szolgálják, nem a múlt tárgyilagos rekonstrukcióját. A kutatók feladata ezeknek az állításoknak a forráskritikai ellenőrzése. - **Forráshiány:** A középkori és kora újkori időszakra vonatkozó források gyakran hiányosak, egyoldalúak (uralkodói, egyházi) és nyelvileg nehezen hozzáférhetők. A kisebbségi csoportok, a parasztok és a nők története ezért alulreprezentált a hagyományos forrásokban, ami a történetírást további módszertani kihívások elé állítja.

A fenti bizonytalanságok miatt a történésznek mindig jeleznie kell, hogy egy adott állítás a dokumentált tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés vagy az emlékezetpolitikai állítás kategóriájába tartozik. Ez a módszertani fegyelem különösen fontos a Balkánon, ahol a múlt politikai felhasználása mindennapos.

40.1.6 Rövid összefoglaló

- A balkáni nemzeti történetírások a 19. századi nemzeti ébredések során alakultak ki, és a nemzeti legitimáció eszközeivé váltak; mindegyik a mai nemzet és egy középkori vagy ókori elődkép közötti folytonosságot hangsúlyozza.
- A szerb, görög, bolgár, horvát, albán, macedón és bosnyák történetírás sajátos hangsúlyokkal dolgozik, és gyakran vitában áll egymással a területi és etnikai örökség értelmezésében.
- A hőskultuszok (Lázár fejedelem, Szkander bég, Vaszil Levszki, Jelačić bán, Kolokotronisz) és az áldozatkultuszok (koszovói csata, Jasenovac, Bleiburg, Batak, Szrebrenica) a nemzeti identitás pillérei, de történeti értelmezésük gyakran leegyszerűsítő és szelektív.
- A második világháború emlékezete a régióban összetett: a kommunista Jugoszlávia partizán narratíváját az 1990-es évektől nacionalista revíziók váltották fel, amelyek a csetnikeket, usztasákat és más csoportokat újraértelmezték.
- A jugoszláv háborúk emlékezete nemzeti szempontból erősen megosztott; a háborús bűnök és az áldozatok száma továbbra is politikai viták tárgya, és a hágai ítéletek ellenére a felelősség kérdése sokszor el nem ismert.
- A 21. századi emlékezetpolitika egyszerre szolgálja a nemzeti mozgósítást és az EU-integrációs elvárásoknak való megfelelést; a történetírás megújítása transznacionális és összehasonlító módszerekkel folyik, de politikai ellenállásba ütközhet.
- A forráskritika alapvető fontosságú: a nemzeti emlékezet állításait a dokumentált tényekkel, a tudományos konszenzussal és a nemzetközi bírósági ítéletekkel kell összevetni, és meg kell különböztetni az emlékezetpolitikai állításokat a történeti tudástól.

40.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a szerb, horvát és bosnyák nemzeti történetírás viszonyát a második világháborúhoz! Mely eseményeket emelnek ki, és milyen következményekkel jár ez a jelenkori emlékezetpolitikában?
2. Milyen szerepet játszik a hőskultusz és az áldozatkultusz a nemzeti identitás fenntartásában? Hozzon példát legalább két balkáni országból, és elemezze, hogyan formálta át a történeti személyeket a nemzeti emlékezet!
3. Mi a különbség a dokumentált tény, a tudományos konszenzus és az emlékezetpolitikai állítás között? Válassza ki a jaszováci tábor vagy a szrebrenicai mészárlás példáját, és mutassa be ezeket a kategóriákat!
4. Milyen hatással volt a kommunista Jugoszlávia emlékezetpolitikája a nemzeti sérelmek feldolgozására? Mennyiben járult hozzá ez a politika a későbbi konfliktusokhoz?
5. Hogyan befolyásolja az EU-integráció a balkáni államok emlékezetpolitikáját? Milyen feszültségek merülnek fel a nemzeti narratívák és a nemzetközi elvárások (például a háborús bűnök elismerése) között?

40.2 Emlékművek, múzeumok és oktatás

Az emlékezetpolitika nem csupán a történetírás vitáiban, hanem a mindennapi térben is megnyilvánul: szobrokban, múzeumi kiállításokban, állami ünnepekben és iskolai tankönyvekben. Az emlékművek és a múzeumok kijelölik, mely események és szereplők érdemelnek nyilvános emlékezetet, míg az évfordulók és a tananyagok intézményesítik ezeket a válogatásokat. E fejezet az Nemzeti emlékezet és történetírás alfejezet folytatása, és azt vizsgálja, hogyan válnak a múlt reprezentációi az állami és etnikai identitáspolitika eszközeivé. A tárgyalt példák a 19. századi nemzetállam-építéstől a 2020-as évekig terjednek; ahol az áldozatszámok, a jogi minősítések vagy a nemzeti keretezések vitatottak, a szöveg kifejezetten jelzi a bizonytalanságot.

40.2.1 Emlékművek és nyilvános terek

A 19. századi nemzeti mozgalmak a köztéri szobrokat a nemzeti történelem láthatóvá tételére használták. A szerb és horvát nemzeti ébredés emlékművei, például a belgrádi Karađorđe-szobor vagy a zágrábi **Jelačić tér** (Trg bana Jelačića) bán szobra, a nemzeti hősök panteonját hozták létre. A görög állam az 1821-es függetlenségi háború hőseinek állított emléket, a bolgár nemzetépítés pedig a cárok és felkelésvezérek szobrait emelte. Ezek az emlékművek a nemzeti folytonosság üzenetét hordozzák: a jelen államát a középkori vagy kora újkori előzményekhez kapcsolják. Ugyanakkor a hősök kiválasztása politikai döntés: az, hogy kinek állítanak szobrot, és kit hagynak ki, a nemzeti narratíva hierarchiáját tükrözi. Ezt a jelenséget a történettudomány **emlékezetpolitikai válogatásként** írja le, nem pedig a múlt objektív tükreként.

A jugoszláv korszak (1945–1991) saját emlékműrendszert épített ki. A partizán harcot ábrázoló modernista emlékművek, például a **Sutjeska** csata emlékműve (Spomenik bitke na Sutjesci) vagy a jasenovaci **Kővirág** (Kameni cvet), az új állam legitimációját szolgálták. A kommunista hatóságok a népfelszabadító háborút mint a jugoszláv népek közös küzdelmét ábrázolták, és a partizán hősök emlékezetét a köztéri művészet központjába helyezték. A rendszerváltás után ezeknek az emlékműveknek a sorsa országonként és településenként eltért: egy részüket elhanyagolták vagy lerombolták, másokat múzeumi kontextusba helyeztek, megint másokat a helyi közösségek továbbra is megőriztek. Ez a változás nem egységes, hanem az egyes utódállamok új emlékezetpolitikájának függvénye. Az a tény, hogy ugyanaz az emlékmű az egyik országban a felszabadulás, a másikban az elnyomás szimbóluma lehet, jól mutatja, hogy a köztéri emlékezet jelentése nem magában a tárgyban, hanem a használatában rejlik.

A 2000-es évek emlékmű-építési hulláma újabb vitákat hozott. Észak-Macedóniában a **Szkopje 2014** projekt nagyszámú szobrot és historizáló épületet emelt, hogy a macedón nemzeti identitást hangsúlyozza. A projektet a macedón kormány indította, és a görög–macedón névvita kontextusában a nemzetépítés erőltetett formájaként értékelhető. A történészi és művészettörténeti kritika rámutatott a történeti hitelesség problémáira, míg a görög kormány a macedón állami szimbolika kisajátítását látta benne. A projekt dokumentált tény, de a megítélése emlékezetpolitikai vita: a támogatók a nemzeti büszkeség erősítését, az ellenzők a populista pénzköltést és a múlt meghamisítását hangsúlyozzák.

A jugoszláv háborúk (1991–2001) emlékezete a legújabb emlékművekben is megjelenik. A **Srebrenica-Potočari** emlékközpont (Memorijalni centar Srebrenica–Potočari) a boszniai szerb erők által 1995 júliusában elkövetett tömeggyilkosság áldozatainak temetője és emlékhelye. Az emlékhely a bosnyák áldozati narratíva központi elemévé vált, és a nemzetközi bíróságok által megállapított tényeken alapul. Ugyanakkor a szerb politikai elit egy része a „népirtás” kifejezést vitatja, vagy a szerb áldozatok emlékét állítja szembe vele. Ez a vita nem a tények hiányából, hanem az emlékezetpolitikai keretezésből fakad: a jogi minősítést a politikai szereplők eltérően használják fel. Hasonló feszültség figyelhető meg a szarajevói ostrom emlékhelyein, ahol a

városban festett **Szarajevói rózsák** (Sarajevske ruže) a gránátnyomokat jelölik, és az áldozati emlékezet mellett a háborús felelősség kérdését is felvetik.

A koszovói háború (1999) emlékművei szintén a nemzeti és etnikai narratívák ütközését mutatják. A koszovói albánok a felszabadító **Koszovói Felszabadítási Hadsereg** (Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UÇK) harcosainak állítanak emléket, míg a szerb közösség a NATO-bombázás és a szerb menekültek áldozataira emlékezik. Az emlékművek tehát nem egységesek: a fizikai térben párhuzamos, gyakran egymásnak feszülő áldozati narratívák rögzülnek. A tárgyilagos leírás szerint ez a helyzet a háború utáni társadalmakban jellemző, és azt jelzi, hogy a köztéri emlékezet nem a megbékélés, hanem gyakran a folyamatos polarizáció eszköze.

40.2.2 Múzeumok és emlékhelyek

A nemzeti múzeumok a 19. század óta a nemzeti identitás legitimációs bázisai. A belgrádi **Szerb Nemzeti Múzeum**, a zágrábi **Horvát Történeti Múzeum**, a szarajevói **Bosznia-Hercegovina Nemzeti Múzeuma**, a ljubljanai **Szlovén Nemzeti Múzeum**, a szófiai **Nemzeti Történeti Múzeum**, az athéni **Nemzeti Régészeti Múzeum** és a tiranai **Nemzeti Történeti Múzeum** mind a régészeti, művészeti és történeti örökséget gyűjtik és állítják ki. A kiállítási narratívák azonban nem semlegesek: a múzeumi reprezentáció kiválasztja, mit mutat be, és hogyan magyarázza a múltat. Például a bolgár nemzeti múzeumi gyakorlat a középkori bolgár államokat hangsúlyozza, míg a görög múzeumok az ókori örökséget emelik ki. Ez a hangsúlyválasztás a nemzeti identitás történeti megalapozását szolgálja, és a múzeumi gyakorlatban tudományos konszenzus, hogy a kiállítások mindig értelmező kereteket közvetítenek.

A boszniai nemzeti múzeum helyzete különösen tanulságos. A szarajevói múzeum finanszírozási nehézségekkel küzd, és 2012-ben átmenetileg be is zárták, ami a soknemzetiségű állam közös intézményeinek válságát tükrözi. A múzeum fenntartása és újranyitása politikai csatározás tárgya volt, és a boszniai állami szintű kulturális intézmények gyengeségét mutatja. Ez a helyzet dokumentált tény, de a múzeum jövője emlékezetpolitikai vita: a közös örökség védelme vagy az etnikai párhuzamos intézmények támogatása között kell választani.

A háborús és genocídium múzeumok a 20. századi traumák feldolgozásának intézményei. A **Jaszenováci Emlékhely** (Spomen-područje Jasenovac) a horvát usztasa rezsim által a második világháború alatt működtetett haláltábor emlékét őrzi. A múzeum a dokumentált tényekre támaszkodik: a tábor létezése, a foglyok szenvedése és a kivégzések nem vitatottak. Az áldozatok száma azonban a szerb, horvát és nemzetközi kutatásokban eltérő, és a pontos szám máig vitatott. A jasenovaci emlékhely ezért egyszerre a tudományos rekonstrukció és az emlékezetpolitikai viták színtere: a horvát és szerb közbeszédben gyakran eltérő számokat és felelősségi kereteket hangoztatnak.

A **Srebrenica-Potočari Emlékközpont** hasonló kettősséget mutat. A múzeum a Nemzetközi Törvényszék (ICTY) és a Nemzetközi Bíróság ítéletei alapján a mészárlást népirtásnak minősíti, ami jogi tény. A kiállítás áldozatközpontú, és a családtagok visszaemlékezéseit is bemutatja. Ugyanakkor a szerb politikai elit egy része ezt a minősítést vitatja, és a múzeumot a szerb áldozatok elhallgatásával vádolja. Ez az álláspont emlékezetpolitikai állítás, nem pedig a jogi tények cáfolata. A múzeumi bemutatás tehát a nemzetközi jogi konszenzuson alapul, de a helyi társadalmi fogadtatása nem egységes.

A szarajevói **War Childhood Museum** (Muzej ratnog djetinjstva) eltérő megközelítést képvisel: a háborús gyermekkor személyes tárgyait és történeteit gyűjti, nem nemzeti vagy etnikai keretben, hanem a közös emberi tapasztalat felől. Ez a módszer a megbékélés irányába mutat, de a múzeum hatóköre korlátozott, és a hagyományos nemzeti múzeumok dominanciáját nem töri meg. A

múzeumi reprezentációban a tudományos konszenzus szerint a személyes narratívák beemelése növelheti az empátiát, de nem helyettesíti a politikai felelősség kérdését.

A kommunista múlt múzeumai a rendszerváltás után jöttek létre, és a diktatúrák emlékezetét intézményesítik. A tiranai **Bunk'Art** az egykori kommunista bunkereket és az állambiztonsági szervek (Sigurimi) működését mutatja be, a szófiai **Szocialista Művészet Múzeuma** a szocialista realizmus alkotásait őrzi. A horvátországi **Goli otok** (a politikai fogolytábor) emlékmúzeuma a jugoszláv kommunista elnyomás áldozataira emlékezik. Ezek a múzeumok a kommunista rendszerek bűneit dokumentálják, de a hangsúlyok országonként eltérőek: Albániában az Enver Hoxha-rezsim teljes elítélése, Bulgáriában a szocialista korszak részben nosztalgikus vagy kritikai bemutatása, a jugoszláv utódállamokban a Tito-korszak árnyaltabb értékelése figyelhető meg. A múzeumi gyakorlat elemzése szerint a kommunista múlt bemutatása gyakran a jelen politikai küzdelmeinek eszköze: a „dekommunizáció" vagy éppen az örökség védelme politikai tét.

40.2.3 Évfordulók és állami megemlékezések

Az állami ünnepek és évfordulók a nemzeti idő kijelölésének eszközei. Minden állam kiválasztja azokat a dátumokat, amelyek a nemzeti történelem csomópontjait jelölik. A görög **függetlenség napja** (március 25.) az 1821-es felkelés kezdetére emlékezik, és vallási ünnephez, az Angyali üdvözlethez kapcsolódik. A bolgár **felszabadulás napja** (március 3.) az 1878-as San Stefanó-i előzetes békére utal, és az orosz–török háborúban elért oszmánellenes sikert hangsúlyozza. Albánia **függetlenség napja** (november 28.) az 1912-es vlorai deklarációt idézi fel. Horvátország a **„Vihar" hadművelet napját** (augusztus 5.) ünnepli, Szerbia az 1804-es első szerb felkelés kezdetét (február 15.), Koszovó pedig a 2008. február 17-i függetlenségi nyilatkozatot. E dátumok mindegyike a nemzeti szuverenitás vagy felszabadulás pillanatát jelöli, de a szomszédos államokban gyakran gyász vagy tiltakozás tárgya. A horvát „Vihar" napja Szerbiában a menekültek emléknapja, és a két ország közötti emlékezetpolitikai vita egyik legélesebb pontja. A koszovói függetlenség napja Szerbiában nem hivatalos ünnep, hanem az állami szuverenitás megsértésének emléknapja.

A második világháborús évfordulók a kommunista korszakban a partizán ellenállás és a felszabadítás ünnepei voltak. A jugoszláv szocialista állam a **felszabadulás napját** (május 9.) és a partizán felkelés kezdetét központi ünnepként kezelte. A rendszerváltás után azonban ezeknek a dátumoknak a jelentése megváltozott: egyes utódállamokban a „felszabadítás" helyett a „megszállásváltás" vagy a kommunista hatalomátvétel kritikus értelmezése jelent meg. A partizán mozgalom megítélése megosztott: Horvátországban a partizánok és az usztasa rezsim közötti polgárháborús dimenzió került előtérbe, míg Szerbiában a partizán harc inkább a jugoszláv államiság legitimációs előzményeként maradt meg. Ez a változás a történelmi értékelés tudományos vitáját és az emlékezetpolitikai fordulatot egyaránt tükrözi.

A jasenovaci megemlékezések rendszeres feszültséget okoznak Horvátország és Szerbia között. A horvát állami vezetés a jasenovaci áldozatokra való emlékezést a második világháborús emlékezet részének tekinti, míg a szerb politikai elit a szerb áldozatok arányát hangsúlyozza, és a horvát megemlékezéseket gyakran elégtelennek minősíti. A nemzetközi megfigyelők szerint a jasenovaci emlékezetpolitika a két ország viszonyának egyik neuralgikus pontja, és a megemlékezések politikai retorikája gyakran felerősíti a történelmi sérelmeket.

A jugoszláv háborúk évfordulói a legújabb emlékezetpolitika középpontjában állnak. A **srebrenicai mészárlás** évfordulója (július 11.) a bosnyák közösség számára gyásznap, a szerb közösség egy része számára pedig vitatott vagy elutasított megemlékezés. Az ENSZ 2015-ben hivatalos emléknappá nyilvánította a srebrenicai áldozatok napját, ami a nemzetközi közösség álláspontját tükrözi, de a szerb politikai elit egy része ezt a szerb nemzet elleni kampányként értelmezi. Ez a

feszültség jól mutatja, hogy ugyanaz a dátum eltérő emlékezetközösségekben eltérő jelentéssel bír.

A **szarajevói ostrom** kezdetének évfordulója (április 5.) hasonló kettősséget hordoz. A bosnyák közösség az ostrom áldozataira emlékezik, míg a boszniai szerb politikai elit egy része az ostrom okait a boszniai háború kontextusában igyekszik relativizálni. A megemlékezéseken elhangzó beszédek dokumentált források, de a társadalmi fogadtatásuk nehezen mérhető, és a közvélemény-kutatások módszertani bizonytalanságot hordoznak. Az évfordulók politikai mobilizációra való használata azonban jól dokumentált jelenség.

Az első világháború kitörésének centenáriumi megemlékezései (2014–2018) különösen élesen mutatták meg a nemzeti narratívák ütközését. A szarajevói merénylet (1914. június 28.) megítélése a szerb és bosnyák emlékezetben gyökeresen eltér: a szerb narratíva a fiatal boszniai szerbek szabadságharcát, a bosnyák narratíva a szerb nacionalizmus agresszióját hangsúlyozza. A nemzetközi megemlékezések semleges keretet próbáltak adni, de a helyi viták megmaradtak. A centenáriumi események a történelmi értelmezés és az emlékezetpolitika összefonódását példázzák.

40.2.4 Történelemtanítás és tankönyvek

Az iskolai történelemtanítás az állami emlékezetpolitika egyik legfontosabb intézménye. A tankönyvek tartalma dokumentált forrás: a minisztériumok által jóváhagyott szövegek, amelyek a nemzeti alaptantervhez igazodnak. A 19. századi nemzetállamok a történelmet a nemzeti identitás megalapozására használták, és ezt a gyakorlatot a 20. századi autoriter rezsimek tovább erősítették. A tankönyvek elemzése a történettudományban bevett módszer, és a nemzeti narratívák összehasonlítása rávilágít a hangsúlyeltolódásokra.

A boszniai oktatási rendszer a daytoni megállapodás utáni politikai megosztottság tükre. Bosznia-Hercegovinában a bosnyák, horvát és szerb közösségek részben külön tanterveket és tankönyveket használnak, és a **két iskola egy tető alatt** (dvije škole pod jednim krovom) jelenség jól dokumentált. A nemzetközi szervezetek kritikája szerint ez az etnikai szegregációt konzerválja, és a háborús múltról szóló eltérő narratívákat intézményesíti. Az állami szintű reformok vontatottak, mert a közös tanterv bevezetése politikai egyetértést igényelne, ami a három nemzeti közösség között hiányzik. Ez a helyzet tudományos konszenzus, és a boszniai oktatás megbékélési deficitjét mutatja.

A horvát tankönyv-viták a második világháború és a jasenovaci tábor bemutatása körül robbantak ki. A 2000-es években a horvát történelemtankönyvekben a partizán harc és az usztasa rezsim bűnei körül politikai nyomás alakult ki. Egyes tankönyvek a partizán mozgalmat inkább a kommunista hatalomátvétel előzményeként, mások a horvát nemzeti felszabadítás részeként mutatták be. A tankönyvek tartalma a kormányváltásokkal változott, ami a történelemtanítás politikai kiszolgáltatottságát jelzi. A jasenovaci áldozatszámok és a tábor jellegének bemutatása különösen érzékeny pont: a horvát tankönyvek a dokumentált tényeken alapulnak, de a hangsúlyok politikai viták tárgyai.

A szerb tankönyvek a 1990-es évek háborúinak tárgyalásában viszonylag későn követték a nemzetközi bírósági ítéleteket. A tananyag gyakran a szerb áldozati narratívát erősíti, az elkövetői felelősséget ritkábban tematizálja, és a háborús bűnök bemutatása a politikai kontextustól függően változik. A kritikus történetírás és a civil szervezetek nyomása ellenére a változás lassú, és a szerb társadalomban a háborús múlt feldolgozása máig megosztott. A tankönyvek tartalma dokumentált forrás, de a tanítási gyakorlatot nehéz rekonstruálni, és a tanárok személyes álláspontja tovább árnyalja a képet.

A bolgár–macedón tankönyvvita a két ország diplomáciai feszültségének része. Észak-Macedónia tankönyvei a macedón nemzeti történelmet a 20. századi jugoszláv keretben tárgyalják, hangsúlyozva az 1944-ben kikiáltott macedón államiságot. A bolgár tankönyvek ezzel szemben a macedóniai szlávok bolgár eredetét emelik ki, és a macedón nemzeti identitást a jugoszláv állam mesterséges konstrukciójának tekintik. Ez a vita nem pusztán tudományos, hanem az EU-csatlakozási tárgyalások feltételeit is érinti: Bulgária a történelmi kérdések rendezését szabta feltételül Észak-Macedónia csatlakozásához. A tankönyvek tartalma emlékezetpolitikai állítás, és a történettudományi álláspontok is megoszlanak a macedón nemzeti identitás történeti alapjairól.

A görög tankönyvek a macedón kérdésben az ókori Makedónia görög jellegét hangsúlyozzák, és a „macedón" kifejezés használatát vitatják. A polgárháború (1946–1949) tanítása hosszú ideig tabu volt, és a 2000-es évek tankönyv-reformjai politikai vitát váltottak ki. A kis-ázsiai katasztrófa (1922) tanítása az áldozati narratívát erősíti, és a görög nemzeti identitás traumájaként jelenik meg. A görög tankönyv-viták a nemzeti identitás törésvonalait tükrözik, és a történelemtanítás politikai küzdelmeit mutatják.

A kommunista múlt oktatása országonként eltérő. Albániában a kommunista diktatúra bűneit a rendszerváltás után fokozatosan beépítették a tantervbe, de a társadalom egy része nosztalgiával tekint a Hoxha-korszakra. Bulgáriában a szocialista időszak értékelése a politikai megosztottságot tükrözi, és a tankönyvek a „totalitárius állam" fogalmát használják, de a részletek vitatottak. A jugoszláv utódállamokban a Tito-korszak tanítása országonként eltérő: Szlovéniában és Horvátországban a jugoszláv föderációt inkább a függetlenség előzményeként, Szerbiában és Boszniában részben pozitívabban tárgyalják. Ez a különbség a jugoszláv múlt iránti eltérő viszonyulást tükrözi.

A holokauszt és a roma holokauszt oktatása a 2000-es években vált kötelezővé több országban, de a helyi kollaboráció elismerése kényes téma. A bolgár állam hivatalos emlékezete a zsidók deportálásának megakadályozását hangsúlyozza, de a bolgár megszállás alatt álló területeken (Trákia, Macedónia) a deportálásokban való részvétel vitatott. A roma holokauszt (**porajmos**) oktatása szinte mindenhol hiányos, és a roma közösségek emlékezete marginalizált. A holokauszt tanítása tehát a helyi történelmi felelősség kérdését is felveti, ami a tankönyvekben gyakran leegyszerűsítve vagy elhallgatva jelenik meg.

A tankönyvek és a tudományos konszenzus között időbeli és politikai szakadék van. A kritikai történetírás eredményei lassan jutnak be az iskolai tananyagba, mert a tankönyvek jóváhagyása politikai döntés. A nemzetközi projektek, mint például a **Joint History Project** (Közös Történelem Projekt), a több szempontú tanítást támogatják, és közös tananyagokat dolgoztak ki a nyugat-balkáni régió számára. Az állami elfogadás azonban korlátozott: a nemzeti oktatási rendszerek továbbra is a saját narratíváikat részesítik előnyben. A tankönyvelemzés ezért az emlékezetpolitika feltárásának fontos eszköze, de a tanítási gyakorlat és a tankönyvi tartalom közötti eltérést nem szabad figyelmen kívül hagyni.

40.2.5 Források és bizonytalanságok

Az emlékművek, múzeumok, évfordulók és tankönyvek vizsgálata elsődleges forrásokra támaszkodik: emlékműfeliratokra, múzeumi katalógusokra és kiállítási szövegekre, állami ünnepi beszédekre, tankönyvi szövegekre és tantervekre. Ezek a források dokumentáltak, de az értelmezésük mindig kontextusfüggő. A múzeumi reprezentáció elemzése kvalitatív módszert igényel, és a látogatói értelmezések mérése nehéz; a közvélemény-kutatások módszertani bizonytalanságot hordoznak, különösen a háborús emlékezet kérdéseiben.

A legvitatottabb pontok közé tartoznak az áldozatszámok és a jogi minősítések. A jasenovaci tábor áldozatainak száma a szerb, horvát és nemzetközi kutatásokban eltérő, és a pontos szám máig nem konszenzusos. A srebrenicai mészárlást a nemzetközi bíróságok jogi értelemben népirtásnak minősítették, ami jogi tény, de a politikai szereplők egy része ezt a minősítést vitatja, ami emlékezetpolitikai álláspont, nem pedig a jogi tények cáfolata. A macedón nemzeti identitás történeti alapjai tudományos viták tárgyát képezik, és a bolgár–macedón tankönyvvitában a tudományos érvek és a politikai érdekek összefonódnak.

A tankönyvek tartalma dokumentált forrás, de a tanítási gyakorlatot nehéz rekonstruálni. A tanárok személyes meggyőződése, a helyi közösségi nyomás és az iskolai légkör módosíthatja a tankönyvi üzenetet. Emellett a tankönyvek és a tantervek folyamatosan változnak, ezért a leírás egy adott időpontra vonatkozik, és a 2020-as években is folyamatos reformok zajlanak. A fejezetben szereplő konkrét példák a 2026-os állapot szerint érvényesek, de a részletek ellenőrzése minden felhasználási kontextusban ajánlott.

40.2.6 Rövid összefoglaló

1. Az emlékművek, múzeumok, évfordulók és tankönyvek a nemzeti identitás intézményes rögzítésének és átörökítésének eszközei, és nem semleges reprezentációk.
2. A 19. századi nemzetállam-építés óta az emlékművek és a történelemtanítás a nemzeti narratívát szolgálják, és a hősök kiválasztása mindig politikai döntés.
3. A jugoszláv korszak partizán emlékezete, majd a rendszerváltás utáni újraértelmezések megmutatják, hogy ugyanaz az emlékmű eltérő jelentéseket kaphat a különböző utódállamokban.
4. A háborús emlékhelyek, mint Jasenovac és Srebrenica-Potočari, az áldozati emlékezet és a politikai viták színterei, ahol a jogi tények és az emlékezetpolitikai állítások ütköznek.
5. A múzeumok a nemzeti múltat, a kommunista diktatúrákat és a háborús traumákat mutatják be, de a reprezentáció politikai tét, és a boszniai múzeumi válság a közös intézmények gyengeségét jelzi.
6. Az évfordulók a gyász, a diadal és az igazságtétel narratíváit ütköztetik; a horvát “Vihar” napja, a srebrenicai megemlékezés és a koszovói függetlenség emléknapja példák erre a feszültségre.
7. A tankönyvek tartalma dokumentált forrás, de a nemzeti narratívák ütköznek; a boszniai szegregált oktatás, a horvát tankönyv-viták és a bolgár–macedón tankönyvvita jól mutatják a történelemtanítás politikai meghatározottságát.
8. A forráskritika elengedhetetlen: az áldozatszámok, a jogi minősítések és a nemzeti identitás kérdései gyakran vitatottak, és a dokumentált tényt meg kell különböztetni az emlékezetpolitikai állítástól.

40.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a partizán emlékművek megítélése a jugoszláv utódállamokban a rendszerváltás után, és milyen tényezők magyarázzák az eltérő sorsukat?
2. Miért tekinthető a srebrenicai emlékhely egyszerre áldozati emlékhelynek és emlékezetpolitikai viták tárgyának, ha a jogi minősítés nemzetközi konszenzuson alapul?
3. Milyen eltérések figyelhetők meg a boszniai, horvát és szerb történelemtankönyvekben a második világháború és a jugoszláv háborúk tárgyalásában, és hogyan kapcsolódik ez az etnikai szegregációhoz Boszniában?
4. Hogyan kapcsolódik a bolgár–macedón tankönyvvita az EU-csatlakozási folyamathoz, és milyen tudományos és politikai dimenziói vannak a vitának?

5. Milyen módszertani problémákat vet fel a múzeumi reprezentáció és a tanítási gyakorlat vizsgálata, ha a tankönyvi tartalom és a tényleges tanári gyakorlat eltérhet?

40.3 Kultúra és identitás

A kultúra nem egyszerűen kifejezi az identitást, hanem létre is hozza: az irodalmi kánon, a zenei műfaj, a filmkép és a sportesemény éppúgy alakítja egy közösség határait, mint az iskolai tanterv vagy a múzeum. Az Emlékművek, múzeumok és oktatás alfejezet azt mutatta be, hogyan rögzítik a hivatalos intézmények a kitüntetett emlékezeti narratívákat; itt a kultúra mozgékonyabb, hétköznapi és művészeti gyakorlatait vizsgáljuk. A délkelet-európai régióban a nyelvek, az irodalom, a zene, a film és a sport különösen alkalmas arra, hogy megmutassa a nemzeti keretek és a közös, átfedő örökség feszültségét. A „balkáni kultúra” kifejezés maga is gyakran homogenizáló külső címke, amint azt a Fogalmak: Balkán, Délkelet-Európa, Nyugat-Balkán alfejezet tárgyalta; ezért itt mindig különbséget teszünk a dokumentálható gyakorlat, a tudományos leírás, a nemzeti kánon és az emlékezetpolitikai állítás között.

40.3.1 Nyelvek, írásrendszerek, nyelvpolitika

A régió nyelvi térképét nem lehet a mai országhatárokból visszavetíteni. A délszláv nyelvjárások történeti kontinuumot alkotnak: a mai szlovén, horvát, bosnyák, szerb, montenegrói és macedón sztenderd változatok mögött nyelvjárások sűrű hálózata áll, amelynek besorolása részben nyelvészeti, részben politikai döntés. A modern nemzeti nyelvek kialakulása a 19. századi írástudó elitek munkájához kötődik.

A **szerb nyelvújítás** központi alakja **Vuk Stefanović Karadžić** (1787–1864) volt. Karadžić a népi beszédre épülő irodalmi nyelvet, fonetikus cirill írást és széles körű népköltészeti gyűjtést szorgalmazott; híres elve, hogy „írj úgy, ahogy beszélsz”, a szerb nemzeti nyelv demokratizálását szolgálta, de egyúttal a štokavski nyelvjárást emelte normává. A horvát oldalon **Ljudevit Gaj** (1809–1872) az **illír mozgalom** keretében dolgozott hasonló célokért, és a horvát latin betűs helyesírást a cseh mintájú mellékjeles rendszerrel alakította ki (č, ž, š). A horvát és a szerb irodalmi nyelv közelítését az 1850-es **bécsi irodalmi egyezmény** jelképezi, amelyet horvát és szerb értelmiségiek írtak alá; ez azonban nem volt államszerződés, hanem értelmiségi program, és a későbbi jugoszláv **szerbhorvát** (illetve horvát–szerb) nyelvpolitika előzményeként is vitatott.

A szlovén nyelv kodifikációja korábban, a reformáció korában kezdődött, majd a 19. században **France Prešeren** (1800–1849) költészete adott neki nemzeti rangot. A bolgár nemzeti ébredés egyik korai szövege **Paiszij Hilandarszki** 1762-ben befejezett, kéziratos *Isztorija szlavjanobolgarszkaja* (Szlavjanobolgár történet) című munkája volt, amely a modern bolgár irodalmi nyelv előzményeit is megteremtette. A bolgár sztenderd a 19–20. században az északkelet-bolgár nyelvjárásokat vette alapul. A **macedón irodalmi nyelvet** a második világháború után, a jugoszláv föderáció keretében kodifikálták; az 1945-ös folyamat kulcsszereplője **Blaže Koneski** volt. A macedón kérdés körüli bolgár–macedón nyelvi vita azóta is emlékezetpolitikai és nyelvtudományi viták terepe: Bulgáriában hivatalos álláspont szerint a macedón a bolgár nyelvjárási kontinuum része, Észak-Macedóniában viszont önálló nemzeti nyelv. A tudományos leírás a keleti délszláv nyelvjárások folytonosságát állapítja meg; a „külön nyelv-e” kérdés azonban nem pusztán nyelvészeti ténykérdés, hanem szociolingvisztikai és politikai állásfoglalás.

Az albán nyelv két fő történeti nyelvjárási csoportja a **geg** északon és a **tosk** délen. A mai egységes albán irodalmi nyelv 1972-ben, a kommunista korszakban jött létre, elsősorban tosk alapokon; ez a döntés nyelvpolitikai és regionális identitásvitákat is hozott. Albánia a latin betűs ábécét az 1908-as **manasztiri (bitolai) kongresszuson** fogadta el, ami az albán nemzeti

mozgalom egységes fóruma volt. Az eltérő felekezeti és regionális ábécéhagyományok után ezt az eseményt máig a modern albán nemzeti egység szimbolikus pillanataként emlegetik, bár a kongresszus résztvevőinek képviseleti jellege vitatható.

Görögországban a **nyelvkérdés** a **katharevusza** (tisztító, archaizáló nyelvváltozat) és a **dimotiki** (népi nyelv) hívei között osztotta meg az értelmiséget. A dimotiki a 19. század demotikus mozgalmában vált irodalmi programmá, de hivatalossá csak az 1976-os nyelvi reform tette. A vita nemcsak nyelvészeti volt: a „tiszta” ókorhoz és Bizánchoz való viszony, valamint az elit képzettségi monopóliuma is kifejeződött benne.

Az írásrendszerek is rétegzettek. A latin és a cirill írás a délszláv térségben párhuzamosan élt; a cirill a szerb, macedón és bolgár, a latin a horvát, szlovén és bosnyák sztenderd elsődleges írásmódja lett. A boszniai muszlim közösségben a szláv nyelvnek létezett arab betűs változata is, az **arebica** (vagy **arabica**), amelyet a 16. századtól használtak, és a 20. századig kisebb közösségek fenntartották. A görög írás, az oszmán-török arab betűs írás, a héber betűs ladino és a romani nyelv írásbelisége tovább növelte a sokszínűséget.

A kisebbségi nyelvek szerepét az Népcsoportok, kisebbségek és migráció és a Zsidók, muszlimok és vallási kisebbségek alfejezetek részletezték. Itt elegendő hangsúlyozni: a török, az albán, a romani, az aromán, a ladino, az olasz, a német és más kisebbségi nyelvek évszázadokon át a városi kereskedelem, a kézműipar, a vallási élet és a családi emlékezet nyelvei voltak. A nemzetállami nyelvpolitikák a 19–20. században gyakran az egynyelvű polgárt tekintették normának; ez a többnyelvű gyakorlatot visszaszorította, de nem szüntette meg.

A mai posztjugoszláv térben a **bosnyák, horvát, szerb és montenegrói** sztenderd változatok különállásának intézményesítése az 1990-es évek háborúi után felgyorsult. A nyelvtudomány egyik, széles körben elfogadott álláspontja szerint ezek olyan **pluricentrikus nyelvváltozatok**, amelyek kölcsönös érthetősége magas, de a kodifikáció, a szókincs és részben a norma nemzeti alapon elkülönül. Az, hogy ezt egy nyelv több sztenderdjeként vagy több nyelvként írjuk le, ma is érzékeny emlékezetpolitikai kérdés, és a tankönyvek, az alkotmányok, a népszámlálások nem egységesek.

40.3.2 Irodalom, kánon és elhallgatások

Az írásbeliség régióbeli hagyománya az **óegyházi szláv** és a **glagolita–cirill** misszió örökségéből nőtt ki. Az ohridi irodalmi iskola a 9. században a bizánci szertartásrend és a szláv fordítási gyakorlat találkozását képviselte; ezt az örökséget később több ortodox nemzeti elbeszélés is kisajátította. A glagolita hagyomány a horvát tengerparton és a katolikus szláv liturgiában maradt fenn, míg a cirill a szerb és bolgár ortodox írásbeliségben terjedt.

A 19. század előtti epikus költészetet nem szabad nemzeti irodalomként visszavetíteni. A délszláv **epikus énekek** – különösen a *Koszovói ciklus* – évszázadokon át szóban terjedtek, és a rigómezei csata (1389) emlékezetét formálták. Vuk Karadžić 19. századi gyűjtései világhírűvé tették ezt a hagyományt, ám a gyűjtői munka egyszerre mentett meg szövegeket és szerkesztette azokat egy elképzelt nemzeti hagyomány képére. A modern folklorisztikai konszenzus szerint a „népdal” gyakran a gyűjtő, az informátor és a kiadó közös konstrukciója, ezért a belőle levont nemzeti jellemzések forráskritikát igényelnek.

A 19. századi nemzeti kánonok az irodalmat az államalkotó és nemzetépítő program szolgálatába állították. A szlovén **France Prešeren** *Zdravljica* (Pohárkoccintás, 1844) című költeménye a szlovén nyelvű költészet nemzeti emblematikus műve lett; hetedik versszaka a független Szlovénia himnuszának szövege. A horvát **Ivan Mažuranić** *Smrt Smail-age Čengića* (Szmail-aga Csengics halála, 1846) című elbeszélő költeménye a horvát irodalmi nyelv modernségét és a hajdú/határőr

tematika nemzeti beállítását egyesítette. A szerb irodalmi kánon a 19. században a Karadžić-féle nyelvújításon és a nemzeti epika újraírásán nyugodott.

A montenegrói vladika, **Petar II Petrović Njegoš** *Gorski vijenac* (Hegyi koszorú, 1847) című műve különösen tanulságos. A műben a muzulmán hitre tért rokonok elleni erőszak nagy irodalmi erővel jelenik meg; a 19. századi nemzeti olvasat a „török iga" alóli szabadságharc eposzaként magasztalta. A 20. század végétől párhuzamosan él egy kritikai értelmezés, amely a szöveget az etnikai–vallási erőszak modern előképeként olvassa, míg a szerb és montenegrói emlékezetpolitikai diskurzus egy része ma is nemzeti felszabadítási kánonként védi. Ez nem esztétikai vita, hanem az emlékezetpolitika iskolapéldája: ugyanaz a dokumentált szöveg eltérő értelmező közösségekben ellentétes jelentéseket hordoz.

A bolgár **Ivan Vazov** *Pod igoto* (A járom alatt, 1888) című regénye a 19. századi bolgár nemzeti regény mintapéldája; a bolgár felkelések és az oszmán uralom alatti élet képe az iskolai kánonban is erős. **Hriszto Botev** (1848–1876) költői életműve a forradalmi nemzeti panteonba került. Az albán **Rilindja** (újjászületés) mozgalom irodalma, mindenekelőtt **Naim Frashëri** (1846–1900) versei, az albán iskolai és nemzeti kánon alapjait teremtette meg; **Gjergj Fishta** (1871–1940) *Lahuta e Malcís* (A hegyek lantja) című nagyepikája a katolikus albán hagyomány és a nemzeti emlékezet kettős örökségét hordozza, de a kommunista korszakban évtizedekig politikai okokból kiszorult a hivatalos irodalomból.

A görög irodalom a római hódítás utáni korszakban a bizánci és népi nyelvű hagyományokból építkezett; a modern görög nemzeti irodalomnak a 19. században **Dionisziosz Szolomosz** (1798–1857) *Himnusz a szabadsághoz* (1823) adott nyelvi és szimbolikus programot. A 20. századi görög próza világirodalmi alakja **Nikosz Kazantzakisz** (1883–1957), akinek *Biosz kai politia tu Alexi Zorba* (Zorbász, a görög, 1946) című regénye a modern görög identitás, a hagyomány és az ösztönösség viszonyát tette nemzetközi témává. Munkássága a görög ortodox körökben is ellentmondásos volt, ami jól mutatja az irodalmi kánon és az egyházi tekintély feszültségét.

Az első Jugoszlávia és a szocialista Jugoszlávia irodalompolitikája közös délszláv keretet is létrehozott. **Ivo Andrić** (1892–1975) *Na Drini ćuprija* (Híd a Drinán, 1945) című regénye 1961-ben irodalmi Nobel-díjat kapott, ami tény; a regény a boszniai együttélés és erőszak hosszú időtartamát ábrázolja. A kortárs értelmezések megosztottak abban, hogy a mű univerzális történelmi látlelet-e, vagy éppen a boszniai muszlim közösséget orientalizáló, passzív szerepbe állító elbeszélés. A horvát **Miroslav Krleža** (1893–1981) a jugoszláv baloldali modernség meghatározó alakja volt, akinek életműve a horvát és a közös jugoszláv irodalmi tér közötti feszültséget is kifejezi. Az albán **Ismail Kadare** (1936–2024) a Hoxha-rendszer alatt írt regényeiben a totalitarizmus allegorikus ábrázolását és a nemzetközi irodalmi elismertséget egyszerre érte el; az, hogy mennyire volt a rendszer támogatottja vagy éppen rejtett kritikusa, ma is vitatott.

A kisebbségi irodalom külön figyelmet érdemel. A szefárd zsidó női író, **Laura Papo Bohoreta** (1891–1942) ladino nyelvű színművei a szarajevói zsidó polgári világot rögzítették, mielőtt a Holocaust elpusztította közösségét. A roma és aromán szóbeli irodalom hosszú ideig a nemzeti filológiák peremén maradt, és csak a 20. század végén kezdték rendszeresen gyűjteni. Női szerzők – például a horvát **Marija Jurić Zagorka**, a szerb **Isidora Sekulić** és **Desanka Maksimović**, vagy a posztjugoszláv **Dubravka Ugrešić** – munkái gyakran kimaradtak a 19–20. századi hivatalos kánonból, vagy később kerültek be; ez arra figyelmeztet, hogy a „nemzeti irodalom" nem tiszta tükör, hanem szelektív intézményi emlékezet.

40.3.3 Zene, tánc, hangzó örökség

A zenei gyakorlatokban különösen jól látszik a régió többrétegű öröksége. A **bizánci ortodox egyházi ének** a görög, szerb, bolgár és macedón ortodox hagyomány hangzó alapja lett, míg a **glagolita horvát énekhagyomány** a római liturgiához kötötte a horvát nyelvű rítust. Az oszmán városi zene a 18–19. században sajátos, többnyelvű és sokvallású dallamkincset hozott létre.

A **sevdalinka** (bosnyák városi szerelmi dal) éneklési stílusa oszmán, szláv és zsidó elemeket ötvözött; a 20. századi jugoszláv korszakban a boszniai kultúra szimbolikus műfajává vált. A görög **rebetiko** (rebetiko,) a 19. század végi városi szegénység, a kikötővárosok és a kis-ázsiai görög menekültek dalaiból nőtt ki, és az 1922-es **kis-ázsiai katasztrófa** után tömeges görög identitástapasztalatot közvetített. A **čoček** és az oszmán–roma zenei közvetítés nemcsak a balkáni városokban, hanem a táncházakban is összekapcsolta a roma és nem roma közösségeket. A **gusle** (egyhúrú epikus hangszer) a délszláv epika kísérője, a **tamburica** a délszláv polgári nemzeti mozgalmak népszerű vonós hangszerévé vált; a **gaida** duda és a **kaval** pásztorfurulya a balkáni és anatóliai pásztorkultúra közös eszközkészletébe tartozik.

A 20. századi szocialista Jugoszlávia a népi zenét állami folklór-együttesekben szervezte meg, és a **kolo** (körtánc) látványos nemzetközi színpadi műfajjá is tette. A bolgár **női kórusmozgalom** és az **aszimmetrikus ritmusok** (7/8, 9/8, 11/8) iránti nemzetközi érdeklődés a 20. század végén világzenei sikert hozott; a bolgár állami kórusok felvételei a nemzeti hagyomány újrafelfedezését és az egzotizáló világpiaci fogadtatást egyszerre mutatják. Az albán **iso-polifónia** (többszólamú népi ének) és a horvát **ojkanje** sajátos, őrzött éneklési technika, amelyet az UNESCO is nyilvántart; az ilyen listák azonban a „hiteles nemzeti kultúra” gondolatát erősíthetik, miközben a hagyomány valójában regionális és vándorló.

A városi populáris zene a nemzeti és a regionális identitás különösen érzékeny terepe. Az 1980-as évek jugoszláv **új hullám** (Novi val) és a szarajevói, belgrádi vagy zágrábi rockzenekarok a közös ifjúsági urbanitást képviselték; ezzel szemben az 1990-es években megerősödő szerbiai **turbofolk** (turbofolk) műfaját sokan a Milošević-korszak nacionalizmusával, háborús mobilizációjával és az alvilággal való összefonódással hozták összefüggésbe. Ez az értelmezés azonban vitatott: a turbofolk fogyasztói nem feltétlenül politikai okokból választották, és a műfajnak megvannak a horvát és boszniai párhuzamai is. A görög **laïkó** és **entechno** zene a modern görög politikai és érzelmi identitás hordozója lett; a Mikisz Theodorakisz nevével fémjelzett műfajok a görög polgárháború utáni baloldali és nemzeti emlékezetet is közvetítették.

A tánc hasonlóan kettős. A **kolo/horo** körtánc az 1900-as években nemzeti szimbólummá vált, de a helyi változatok ma is megőrzik a regionális sokszínűséget. A roma zenészek, a városi kávéházi énekesek és a falusi lakodalmi zenészek közötti kapcsolat a nemzeti kánonokban sokszor láthatatlan marad, noha nélkülük a „nemzeti zene” nem létezne abban a formában, ahogyan ma ismerjük.

40.3.4 Film, vizuális kultúra és sport

A film a 20. század második felében vált a regionális identitás meghatározó közegévé. A szocialista Jugoszlávia államilag finanszírozott filmgyára a **partizánfilm** műfajában a háborús győzelem nemzeti és szövetségi emlékezetét termelte újra. Az 1960-as évek **fekete hullám** (crni talas) néven emlegetett jugoszláv rendezői generációja – köztük **Dušan Makavejev** – azonban ironikusan bírálta a hivatalos szocialista társadalmat; a cenzúra és a nemzetközi fesztiválsiker feszültsége jellemezte ezt az irányzatot.

A háborúk idején és után a film különösen alkalmasnak bizonyult az emlékezetpolitikai viták közvetítésére. **Emir Kusturica** (Szarajevóban született) *Underground* (Podzemlje, 1995) című filmje Cannes-ban elnyerte az Arany Pálmát, ami dokumentált tény; a film jugoszláv történelemről adott allegóriája azonban éles vitákat váltott ki a háború alatti értelmiségi állásfoglalásokról. A boszniai háborút a nemzetközi közönség számára **Danis Tanović** *No Man's Land* (Ničija zemlja, 2001) közvetítette, amely Oscar-díjat kapott; a macedón–albán konfliktus előzményeit **Milčo Mančevski** *Before the Rain* (Pred doždot, 1994) című, Velencében díjazott filmje dolgozta fel. A görög **Theo Angelopoulos** (1935–2012) lassú, tájközpontú filmjei a határokon átlépő balkáni történelmet, a száműzetést és az emlékezést tették a világfilm részévé. A **Szarajevói Filmfesztivál** 1995-ös alapítása dokumentáltan az ostrom alatt álló város kulturális túléléséből nőtt ki; ma a posztjugoszláv regionális párbeszéd egyik fontos, de nem kizárólagos platformja.

A sport a 20. században a nemzeti láthatóság, az állami modernizáció és a tömegidentitás egyaránt fontos terepe lett. A szocialista Jugoszlávia a testkultúrát az állami intézményrendszerbe építette; a futball, a kosárlabda, a kézilabda és a vízilabda nemzetközi sikerei a „testvériség–egység” narratíváját hivatottak erősíteni. A jugoszláv sportélet valójában tagköztársasági, nemzeti és klubrivalizálások bonyolult hálójára épült; e feszültségek gyakran a lelátókon és a sajtóban törtek felszínre.

A sport erőszakos és emlékezetpolitikai vonatkozásait egyetlen, gyakran idézett esemény is jól mutatja. 1990. május 13-án a zágrábi **Dinamo Zagreb** és a belgrádi **Crvena zvezda** mérkőzése előtti és alatti zavargások a horvát–szerb politikai konfliktus szimbolikus nyitójelenteként vonultak be a köztudatba; a mérkőzés és a rendőri beavatkozás ténye dokumentált, de az, hogy a zavargást „a háború kezdetének” tekintjük-e, már emlékezetpolitikai konstrukció. A jugoszláv sport nemzetközi kizárása az 1992-es szankciók nyomán ugyancsak tény: a szövetségi jugoszláv sportolók egy része semleges olimpiai résztvevőként versenyzett, a labdarúgó-válogatottat pedig az Európa-bajnokságról eltiltották.

A posztjugoszláv államokban a sport máig a nemzeti büszkeség és a szurkolói csoportok politikai mozgósításának terepe. A horvát labdarúgó-válogatott 2018-as világbajnoki döntője, a szerb kosárlabda és vízilabda sikerek, a szlovén kosárlabda és sízámok, valamint a görög 1987-es kosárlabda Európa-bajnoki győzelme nemzeti eseményekké váltak. Ugyanakkor a szurkolói csoportok – a zágrábi **Bad Blue Boys**, a belgrádi **Delije**, a spliti **Torcida** vagy a szarajevói **Horde zla** – közül több a háború idején félkatonai struktúrákba is integrálódott; ez az átfedés a sport és a politikai erőszak közötti határokat ma is érzékeny kutatási területté teszi. A sport tehát nem csupán vetülete a nemzeti identitásnak, hanem alakítója is annak: a mérkőzésen zajló tömegélmény, a média és az állami emlékezetpolitika együtt termeli újra a közösség határait.

40.3.5 Források és bizonytalanságok

A kulturális identitásról szóló leírások forrásai alapvetően eltérő típusúak. A nyelvpolitikai döntések, alkotmányos rendelkezések, nyelvtankönyvek és népszámlálási kérdőívek dokumentáltak; a nyelvrokonsági és érthetőségi állítások viszont nyelvészeti becslések, gyakran politikai vitákkal terhelve. A 19. századi nemzeti irodalmi kánonok esetében maguk a szövegek általában fennmaradtak, de a kánonba kerülés körülményei, a lefordítottság és a kihagyott szerzők köre folyamatos értelmezést igényel. A népzenei és népdalközléseknél a gyűjtő beavatkozása, a helyszín és az előadó kiválasztása már a 19. században is erősen alakította a forrást; ezt a modern folklorisztika nem „hamisításnak”, hanem a forrásalkotás folyamatának tekinti. A film, a zenei felvétel és a sportesemény dokumentálható tényei mellett a művek jelentősége, a műfaj „autentikus” jellege és a szurkolói erőszak értelmezése vitatott emlékezetpolitikai állítás. A Nobel-díj, az Oscar-díj, az Arany Pálma, az UNESCO-listázás vagy a sportgyőzelmek ellenőrizhetők; az, hogy ezekből milyen nemzeti vagy regionális tanulságot vonunk le, soha nem pusztán a tényekből következik.

40.3.6 Rövid összefoglaló

- A nyelvek és írásrendszerek története nem a mai nemzetállamokból vezethető le: a délszláv nyelvjárási kontinuum, a görög kettős nyelvűség, az albán geg–tosk kettősség és a kisebbségi nyelvek együtt mutatják a régió rétegzettségét.
- A 19. századi nemzeti nyelvújítás és irodalmi kánon nem egyszerűen felszínre hozta, hanem megalkotta a modern nemzeti identitások egy részét.
- A szóbeli epika, a népi zene és a tánc gyakran később vált „nemzeti” örökséggé; a gyűjtők, az intézmények és a világzenei piac is alakította jelentésüket.
- Az irodalomban a nemzeti kánon szelektív: női szerzők, roma, szefárd, aromán és más kisebbségi alkotók sokáig kiszorultak.
- A 20. századi jugoszláv, görög, albán és bolgár filmművészet egyszerre dokumentálta és formálta a politikai identitásokat.
- A zenei műfajok – a sevdalinkától a rebetikón át a turbofolkig – a közös, hibrid örökség és a nemzeti kisajátítás feszültségét mutatják.
- A sport a modern tömegidentitás és a nemzetközi elismertség terepe, de a szurkolói csoportok és a háborús mobilizáció összefonódása miatt emlékezetpolitikailag terhelt.
- A „balkáni kultúra” kifejezést forráskritikával kell kezelni: a régió kultúrái nem egyetlen karaktert tükröznek, hanem párhuzamos és egymást átható gyakorlatokból állnak.

40.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nyelvészeti és emlékezetpolitikai érvek állnak a bosnyák–horvát–szerb–montenegrói sztenderd változatok külön nyelvként vagy pluricentrikus nyelvként való leírása mögött?

2. Hogyan mutatja meg Njegoš *Hegyi koszorú* című művének eltérő olvasata, hogy a nemzeti irodalmi kánon mindig értelmező közösségek konstrukciója?

3. Miért nem tekinthető a sevdalinka, a rebetiko vagy az albán iso-polifónia kizárólag egyetlen nemzeti közösség tulajdonának?

4. Milyen szerepet játszott a film a jugoszláv háborúk emlékezetének nemzetközi közvetítésében, és miben vitatott Kusturica *Underground* című filmjének értelmezése?

5. Hogyan választanád el a sportesemények dokumentált tényeit – például az 1990-es zágrábi zavargást – az azokra épülő emlékezetpolitikai elbeszélésektől?

40.4 A Balkán a 21. században: mérleg és jövő

A Balkán 21. századi története nem írható le egyetlen országtörténetként. Az Kultúra és identitás és az Emlékművek, múzeumok és oktatás alfejezetekben látott identitáspolitikai törésvonalak, valamint a Demográfia és migráció és a Biztonság és geopolitika alfejezetekben tárgyalt strukturális folyamatok itt kapcsolódnak össze: a régió a 2020-as évek közepén egyszerre néz szembe demográfiai zsugorodással, demokráciadeficittel, elhúzódó EU-integrációval és a múlt feldolgozatlan konfliktusaival. Ebben az alfejezetben a „Balkán” kifejezést a könyv által lefedett nyolc mai állam – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Észak-Macedónia, Albánia, Bulgária és Görögország – gyűjtőterületeként használjuk, miközben tudatosítjuk, hogy ez a kategória maga is vita tárgya, és a régió belső sokfélesége ellenáll az egységes leírásnak.

40.4.1 Demográfiai mérleg: fogyás, elvándorlás és a népszámlálások politikája

A 21. századi Balkán legszembetűnőbb közös vonása a **demográfiai apály**. A régió szinte valamennyi országában a termékenységi arányszám tartósan a reprodukciós szint alatt marad, miközben a munkaképes korú lakosság jelentős része – különösen a fiatal, képzett réteg – külföldön keresi a megélhetést. A folyamat nem előzmény nélküli: a 20. század háborúi, a szocialista iparosítás és az 1990-es évek gazdasági összeomlása már korábban is átalakította a családstruktúrákat, de a 2000-es évek EU-csatlakozási hulláma és a munkaerőpiacok megnyílása új lendületet adott a kivándorlásnak.

A népszámlálási adatok egymás mellé helyezése jól mutatja a trendet, ugyanakkor a pontos összehasonlítás módszertani akadályokba ütközik. A bolgár népszámlálás szerint az ország lakossága a 2011-es közel 7,4 millióról 2021-re mintegy 6,5 millióra csökkent; Horvátországban a 2011-es 4,3 millióhoz képest 2021-ben 3,9 millió alatt volt a lakosságszám. Az ilyen adatok első pillantásra egyértelmű zsugorodást jeleznek, ám a népszámlálások definíciós eltérései – ki számít állandó lakosnak, hogyan veszik számba a külföldön tartózkodókat, mennyire ösztönzik az önbevallást – jelentősen befolyásolják az eredményeket. A kivándorlás valós mértékét a fogadó országok munkaerőpiaci statisztikáiból és a hazautalásokból lehet becsülni, de ezek a becslések széles sávban szórnak.

A demográfiai változás nem csak számossági kérdés. A **népességfogyás** és a **kivándorlás** mögött regionálisan eltérő mintázatok húzódnak. Görögországban a 2010-es évek válsága gyorsította fel a fiatal diplomások elvándorlását, míg Albániában és Észak-Macedóniában a hosszú átmeneti bizonytalanság és a szomszédos EU-tagállamok munkapiaca vált erős húzóerővé. Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában a kivándorlás mellett a születésszám csökkenése is drámai. A roma közösségek ezzel szemben általában fiatalabb korösszetételűek és magasabb termékenységűek, ami a teljes népességen belüli arányuk növekedését vetíti előre, ugyanakkor a roma munkaerőpiaci integráció és oktatási hátrányok felszámolása továbbra is elmarad.

A népszámlálások a 21. században nyíltan politikai eszközökké is váltak. Bosznia-Hercegovinában az etnikai hovatartozás bevallása nem csupán statisztikai kérdés, hanem a daytoni alkotmányos keretben a politikai reprezentáció alapját is képezi. A 2013-as népszámlálás körüli viták megmutatták, hogy az adatgyűjtés miként válhat identitáspolitikai csatatérré. Hasonló viták zajlottak Észak-Macedóniában és Montenegróban is, ahol a nemzeti kategóriák megváltoztatása vagy új kategóriák bevezetése politikai következményekkel jár.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a demográfiai jövőt nem lehet pusztán a mai számokból kiolvasni. A kivándorlók egy része visszatérhet, ha a hazai gazdasági és jogi környezet javul; a diaszpórakapcsolatok befektetéseket és tudástranszfert hozhatnak. De a jelenlegi trendek alapján a régió több országában a 2050-re előrevetített népesség további 10–25%-os csökkenése is elképzelhető, ami a nyugdíjrendszereket, az egészségügyet és az oktatási hálózatot is próbára teszi. Ezek a projekciók azonban nem tények, hanem feltételezésekből építkező becslések, amelyeket a migrációs politika változásai vagy gazdasági fordulatok felülírhatnak.

40.4.2 Demokrácia és állam: a hibrid rezsimek térnyerése

A 2000-es évek elején a régióban a demokratizálódás lendületesnek tűnt. A balkáni átmenetek azonban nem lineárisan haladtak a liberális demokrácia felé, hanem több országban **hibrid rezsim** vagy **választási autokrácia** jellegű berendezkedés alakult ki. A Freedom House, a V-Dem és más demokráciamérő indexek a 2010-es évek második felétől a jogállamiság, a sajtószabadság és a választási integritás romlását jelzik több országban. Ezek az indexek azonban maguk is módszertani viták tárgyát képezik: az általuk használt kategóriák a nyugati intézményi modellt tükrözik, és a helyi konfliktusok dinamikáját nem mindig ragadják meg.

Szerbiában a 2012 után megerősödő hatalomkoncentráció fokozatosan szűkítette a politikai verseny terét. A formálisan szabad választások mellett az állami média fölénye, a közbeszerzések politikai kisajátítása és az intézményi ellensúlyok gyengítése egy olyan rendszert hozott létre, amelyet a kritikai szakirodalom **stabilitokráciának** nevez. Ez a fogalom arra utal, hogy a külső szereplők – elsősorban az EU – a stabilitást olykor a demokratikus normák betartatása elé helyezték. A stabilitokrácia kifejezés azonban vitatott: hívei szerint leírja a bővítéspolitika paradoxonát, bírálói szerint leegyszerűsíti a helyi politikai folyamatokat és a választók felelősségét.

Más országokban más mintázatok figyelhetők meg. Észak-Macedóniában a 2015-ös lehallgatási botrány és az azt követő tüntetések kormányváltáshoz vezettek, de a 2020-as évek közepén ismét felerősödtek a jogállamisággal kapcsolatos aggályok. Albániában a pártpolarizáció és a választási csalással kapcsolatos vádak időről időre megbénítják az intézményeket. Bosznia-Hercegovinában az etnikai alkotmányos szerkezet bebetonozta a nemzeti pártok dominanciáját, és a polgári alternatívák számára szűk mozgásteret hagyott. A 2010–2020-as években a horvát, a bolgár és a görög politikai rendszer is átélt bizalmi válságokat, tömegtüntetéseket és korrupciós botrányokat.

A demokrácia minősége szorosan összefügg a gazdasági szerkezettel. A **korrupció** és a **klientelizmus** a közbeszerzésekben, az energia- és infrastrukturális nagyberuházásokban, valamint a médiapiacon egyaránt jelen van. A civil szervezetek és az oknyomozó újságírás több országban nyomás alatt állnak, ugyanakkor a regionális civil hálózatok – például a korrupcióellenes kezdeményezések és a választási megfigyelő szervezetek – élénk tevékenységet folytatnak. A demokratizálódás tehát nem lezárt folyamat, hanem visszafordítható, de a társadalmi ellenállás is intézményesülhet.

40.4.3 EU-integráció: státuszok, feltételek és geopolitikai fordulat

A 21. századi Balkán legfontosabb külső integrációs keretét az Európai Unió bővítési folyamata jelenti. A régió országai közül Szlovénia 2004-ben, Bulgária 2007-ben, Horvátország 2013-ban vált teljes jogú taggá. Görögország már 1981 óta tag. A többiek – Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Montenegró, Szerbia és Koszovó – az uniós terminológiában a **Nyugat-Balkán** kategóriájába tartoznak, amely nem földrajzi, hanem bővítéspolitikai fogalom: azokat az országokat jelöli, amelyek még nem tagok, de a csatlakozási folyamat valamely szakaszában vannak.

A csatlakozási folyamat jogi és intézményi értelemben a koppenhágai kritériumok teljesítésén, a jogharmonizáción és a tárgyalási fejezetek megnyitásán, illetve lezárásán alapul. A gyakorlatban azonban a bővítés erősen politikai természetű. A görög–észak-macedón preszpa egyezmény (2018) feloldotta a névvitát, de a bolgár–észak-macedón történelmi és nyelvi vita 2020-tól újabb vétót eredményezett az észak-macedón csatlakozási tárgyalások megkezdése körül. A szerb–koszovói normalizációs párbeszéd hosszú évek óta nem hoz áttörést, és ez mindkét ország integrációját fékezi. A csatlakozási tárgyalások sebességét a tagállamok egyhangú döntései határozzák meg, ami lehetővé teszi, hogy kétoldalú viták – akár történelmi, akár nyelvi, akár területi – blokkolják az egész folyamatot.

A 2022. évi orosz–ukrán háború alapvetően átrajzolta a bővítés geopolitikai kontextusát. Az EU azóta a Nyugat-Balkánt saját biztonsági érdekszférájaként kezeli, és a bővítési retorika hangsúlyosabbá vált. Albánia és Észak-Macedónia 2022-ben kezdhette meg a csatlakozási tárgyalásokat, Bosznia-Hercegovina 2022-ben kapott tagjelölti státuszt. A 2024–2025-ös bővítési csomagok a reformütemet és a jogállamiságot helyezték előtérbe, de a konkrét tárgyalási eredmények országonként eltérnek. A 2026-os állapot szerint Montenegró a legelőrehaladottabb a tárgyalásokban, Szerbia és Albánia is több fejezetet nyitott meg, Észak-Macedónia esetében a bolgár vétó feloldása

továbbra is feltétel. A pontos fejezetállások gyorsan változnak, ezért a könyv lezárásakor az aktuális állapotot az Európai Bizottság bővítési jelentéseiből érdemes ellenőrizni.

Az EU-integráció nem csak a tagságról szól. A vízumliberalizáció, a határellenőrzési együttműködés, a kereskedelmi kapcsolatok és a pénzügyi támogatások már jóval a tagság előtt összekapcsolják a régiót az unióval. Koszovó például 2024-ben kapta meg a vízummentességet a schengeni térségbe, ami hosszú évek óta húzódó ügy volt. Ugyanakkor az EU-n belüli munkavállalás lehetősége a demográfiai apály egyik fő motorja is, ami paradox módon alááshatja a bővítés által elvárt gazdasági konvergenciát.

40.4.4 Emlékezet és múltfeldolgozás: a 21. század nyitott sebei

A Nemzeti emlékezet és történetírás és az Emlékművek, múzeumok és oktatás alfejezetekben már szó volt arról, hogy a Balkánon a múlt nem lezárt, hanem folyamatosan újraértelmezett tér. A 21. században az emlékezetpolitika a legélesebb konfliktusok egyike maradt. A jugoszláv háborúk, a második világháború és a kommunista diktatúrák megítélése ma is politikai törésvonalakat jelöl ki, és a múzeumok, a tankönyvek, az emlékművek és a bírósági ítéletek mind ennek a küzdelemnek a színterei.

A **nemzeti áldozati narratíva** sok országban domináns. A szerb nacionalista diskurzusban a srebrenicai népirtás tagadása vagy bagatellizálása továbbra is jelen van, miközben a horvát és bosnyák emlékezetpolitika a saját áldozatainak emel emlékművet. A koszovói 1999-es háború emlékezete az albán és a szerb oldalon párhuzamos, egymást kizáró igazságokat termel. A második világháborús emlékezetben a partizánok, a csetnikek, az usztasák és a kollaboráns rezsimek öröksége országonként és politikai táboronként eltérő színezetet kap.

A nemzetközi büntetőbíróságok – a hágai ad hoc Törvényszék és utódmechanizmusai – ítéletei jogi tényeket rögzítettek, de ezek a tények nem váltak automatikusan társadalmi konszenzussá. A srebrenicai népirtás 2004-es nemzetközi jogi minősítése, a 2021-es ENSZ-közgyűlési határozat és a 2024-ben hozott további nemzetközi döntések megerősítették a jogi keretet, de a szerbiai és a boszniai szerb entitásban a tagadás és a relativizálás intézményes formái is léteznek. A hágai ítéletek végrehajtása és a helyi bíróságok háborús bűnügyi eljárásai tovább folynak, de a büntetlenség érzése széles körben elterjedt.

A civil társadalom regionális kezdeményezései – például a RECOM, a regionális megbékélési bizottság létrehozását célzó kampány – a tényfeltáró, áldozatközpontú megközelítést képviselik. Az ilyen kezdeményezések azonban gyakran szembetalálják magukat az állami célú emlékezetpolitikával. Az oktatásban a párhuzamos, etnikailag elkülönített tantervek és tankönyvek – különösen Bosznia-Hercegovinában, de részben Észak-Macedóniában és Szerbiában is – fenntartják a szembenálló történeti kánonokat. A 21. század emlékezeti kihívása tehát nem a múlt hiánya, hanem a múlt versengő, intézményesített változatai közötti párbeszéd hiánya.

40.4.5 Közös kihívások: gazdaság, klíma, biztonság és migráció

A régió közös kihívásai nem állnak meg az országhatároknál. A Gazdaság és infrastruktúra alfejezetben tárgyalt fejlettségi különbségek a 21. században lassan csökkentek, de a Balkán nyugat-európai felzárkózása még mindig részleges. Az egy főre jutó GDP tekintetében a régió legtöbb országa az uniós átlag felét vagy annál kevesebbet éri el, bár Szlovénia és Horvátország kedvezőbb helyzetben van. A munkanélküliség – különösen a fiatalok körében – tartósan magas, ami a kivándorlást tovább erősíti.

A **zöld átmenet** és a **klímaalkalmazkodás** új kiadásokat és lehetőségeket is hoz. A régió energiafüggősége a fosszilis tüzelőanyagoktól, a szénbányászattól és az orosz gáztól több országban

stratégiai kiszolgáltatottságot jelent. Az EU zöld megállapodása és a nyugat-balkáni beruházási keretek a szénkivezetést és a megújuló energia fejlesztését támogatják, de a szociális költségek és a politikai ellenállás miatt a végrehajtás lassú. A klímaváltozás hatásai – hőhullámok, erdőtüzek, árvizek – a 2020-as években egyre gyakoribbá váltak, és a mezőgazdasági termékenységre is kihatnak.

A Biztonság és geopolitika alfejezetben tárgyaltak szerint a régió biztonsági környezete átalakult. A NATO-tagság megosztja az országokat: Szlovénia, Horvátország, Montenegró, Észak-Macedónia, Bulgária, Görögország és Albánia tag, míg Szerbia és Koszovó nem, Bosznia-Hercegovina pedig a tagsági akcióterv szintjén áll. A 2022 utáni geopolitikai feszültség növelte a katonai jelenlét és a hibrid fenyegetések jelentőségét. A szervezett bűnözés, a korrupció és a külföldi befolyásszerzés – orosz, kínai, török és öböl-menti szereplők részéről – a régiót továbbra is versengő befolyási övezetté teszi.

A **migráció** kettős arculatú. A régió egyrészt kibocsátó térség, másrészt a 2015–2016-os menekültválság óta tranzitútvonal a Közel-Kelet és Nyugat-Európa között. A 2020-as években a nyugat-balkáni útvonalon érkező irregularis migráció újra nőtt, ami a határőrizeti együttműködést és az emberi jogi aggályokat egyszerre veti fel. A helyi befogadó kapacitások és a menekültügyi rendszerek sok országban gyengék, ami feszültségeket okoz a helyi lakosság és az érkezők között. Ugyanakkor a régió számos országa maga is szembesül az állampolgárok tömeges kivándorlásából fakadó munkaerőhiánnyal, ami paradox módon munkaerőpiaci bevándorlást tesz szükségessé.

40.4.6 Jövőképek: a régió mint nyitott térség

A 21. századi mérleg nem zárulhat le a jelen rögzítésével. A régió jövője több forgatókönyv szerint is alakulhat, és ezek egyike sem tekinthető történeti szükségszerűségnek.

Az **optimista forgatókönyv** szerint a demográfiai apály gazdasági reformokkal, diaszpóra-befektetésekkel és célzott bevándorlással mérsékelhető. Az EU-tagság perspektívája – még ha lassan is – jogállami reformokat és intézményépítést ösztönöz. A zöld energetika, a turizmus, a digitális szolgáltatások és a mezőgazdasági innováció új munkahelyeket teremt, és a fiatalok egy része visszatér. A regionális együttműködés – a Berlin-folyamat, a közös piaci kezdeményezések – békés versengést és a történelmi sérelmek fokozatos lezárását hoz.

A **szkeptikus forgatókönyv** szerint a demográfiai zsugorodás és a politikai megrekedtség spirálja folytatódik. Az EU bővítési fáradtsága, a tagállami vétók és a belső reformok elmaradása kiüresítheti a tagsági perspektívát. A nacionalista emlékezetpolitika és a párhuzamos társadalmak tovább mélyítik a törésvonalakat, miközben a külföldi befolyásszerzés aláássa az állami szuverenitást. A fiatalok kivándorlása állandósul, az idősek aránya nő, a szociális rendszerek fenntarthatatlanná válnak.

A **reálpolitikai forgatókönyv** a kettő közötti utat valószínűsíti: az EU-tagság elhúzódik, de a társulási és pénzügyi kapcsolatok tovább mélyülnek; a demokratikus minőség ingadozik, de a civil ellenállás és a médiapluralizmus nem tűnik el; a demográfiai fogyás lassul, de nem fordul meg. A régió ebben a változatban is megőrzi sokszínűségét, és a történelmi tapasztalatok alapján a nyitottság, a migráció és a hibrid identitások továbbra is jellemzőek maradnak.

Bármely forgatókönyv is valósul meg, a 21. századi Balkán jövője nem választható el a múlt feldolgozásától. A régió története a birodalmi örökségek, a nemzeti ébredések, a háborúk és az integrációs kísérletek egymásra épülő rétegeiből áll. A 2026-os jelen ebből a távlatból nem befejezés, hanem egy újabb csomópont, amelyen a helyi társadalmak, az államok és a külső szereplők döntései együttesen határozzák meg, hogy a Balkán a konfliktusok vagy az együttműködés történetét írja-e tovább.

40.4.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet többféle forrástípust ötvöz. A demográfiai állítások alapját az állami népszámlálási kiadványok, az Eurostat és a Világbank becslései képezik, de a kivándorlás mértékére vonatkozó adatok széles sávban szórnak, és a népszámlálási definíciók országonként eltérnek. A demokrácia minőségére vonatkozó kijelentések nagyrészt a Freedom House, a V-Dem és a Transparency International indexein alapulnak; ezek az indexek módszertani viták tárgyai, és nem helyettesítik a helyi esettanulmányokat.

Az EU-integrációs státuszok az Európai Bizottság éves bővítési jelentéseire és a Tanács következtetéseire támaszkodnak. A pontos fejezetállások és a tárgyalási menetrendek gyorsan változhatnak, ezért a 2026-os állapotot a hivatalos uniós dokumentumokból kell ellenőrizni. A stabilitokrácia és a hibrid rezsim fogalmai tudományos vita tárgyát képezik, és nem minden kutató fogadja el őket.

Az emlékezetpolitikai elemzés szükségképpen értelmező jellegű: a múzeumi kiállítások, tankönyvek és politikai beszédek elemzése nem vezet egységes tényállításhoz. A srebrenicai népirtás jogi minősítése dokumentált tény, de ennek társadalmi elfogadottsága erősen vitatott. A jövőre vonatkozó forgatókönyvek nem tényállítások, hanem a jelenlegi trendek alapján felvázolt lehetőségek, amelyeket a történeti tapasztalatok kereteznek.

40.4.8 Rövid összefoglaló

- A 21. századi Balkánt a demográfiai zsugorodás és a fiatalok tömeges kivándorlása jellemzi, de az adatok módszertani bizonytalanságokkal terheltek, és a népszámlálások politikai viták tárgyai.
- A demokratizálódás a 2000-es évek elején lendületes volt, de több országban hibrid rezsimek, jogállamisági deficit és klientelizmus alakult ki; a stabilitokrácia fogalma vitatott.
- Az EU-integráció a régió legfontosabb külső kerete, de a bővítési folyamat erősen politizált, tagállami vétóktól és kétoldalú vitáktól terhelt; a 2022 utáni geopolitikai fordulat új lendületet adott, de a tagság időpontja bizonytalan.
- Az emlékezetpolitika a 21. században is nyitott seb: a jugoszláv háborúk, a második világháború és a kommunista korszak versengő narratívái akadályozzák a párbeszédet.
- A gazdasági felzárkózás részleges, a zöld átmenet és a klímaalkalmazkodás új kihívás, a migráció kibocsátó és tranzit jellege egyaránt jelen van.
- A régió jövője három fő forgatókönyv – optimista, szkeptikus és reálpolitikai – mentén vázolható, de a kimenetel nyitott, és a történelmi tapasztalatok szerint a Balkán mindig is átjárható, sokszínű térség volt.

40.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen módszertani problémák nehezítik a balkáni demográfiai folyamatok pontos mérését, és miért váltak a népszámlálások politikai eszközzé?
2. Hasonlítsa össze a nyugat-balkáni országok EU-integrációs státuszait, és magyarázza el, miért lassult le a bővítési folyamat a 2010-es években.
3. Milyen különbségek és hasonlóságok figyelhetők meg a szerb, a horvát és a bosnyák emlékezetpolitikai stratégiák között a 21. században?
4. Értékelje a „stabilitokrácia” fogalmának használhatóságát a régió demokráciadeficitjeinek leírására. Milyen kritikák érik ezt a fogalmat?
5. A jövőképek közül melyik forgatókönyv milyen történeti előzményekre épít? Milyen bizonyítékok alapján lehet megkülönböztetni a reális előrejelzést a politikai kívánságtól?

Függelékek

Fogalomtár (magyar–angol–spanyol/portugál)

A könyv kulcsfogalmai ábécésorrendben. Az idegen alak első előfordulásnál a szövegben is szerepel; itt a magyar, az angol és – ahol releváns – a helyi nyelvi megfelelő áll. A meghatározások rövidek, a vitatott fogalmaknál a fejezetek adják a részletes tárgyalást.

Fogalom	Angol	Helyi / eredeti alak	Meghatározás
AVNOJ	Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije	A jugoszláv partizánok 1942–1945 közötti politikai képviselete; a szocialista Jugoszlávia föderatív alapját fektette le.
balkanizáció	Balkanization	—	A régió politikai széttagolódására utaló, gyakran pejoratív fogalom; a birodalmi és nyugati diskurzusokban a „széttöredezettség” szinonimája.
bánság / bán	banate / ban	banovina / ban	Horvátország és más délszláv területek történelmi közigazgatási egysége, illetve annak élén álló királyi helytartója.
csetnik	Chetnik	četnik	A második világháború idején a szerb nacionalista ellenállás (Dragoljub Mihailović mozgalma) tagja; a partizánokkal és a megszállókkal való viszonya vitatott.

Fogalom	Angol	Helyi / eredeti alak	Meghatározás
csiftlik	chiftlik	çiftlik	Az oszmán birodalomban a nagybirtok jellegű gazdaság; a Balkánon a 18–19. századi társadalmi feszültségek egyik forrása.
devshirme	devshirme	devşirme	Az oszmán állam „fiúszedési” rendszere: keresztény fiúk begyűjtése és kiképzése katonai vagy hivatalnoki szolgálatra.
fanarióta	Phanariot	Phanariótis	Konstantinápoly fanari negyedének görög elitje; az oszmán igazgatásban és a dunai fejedelemségekben betöltött szerepéről ismert.
hajdú	hajduk	hajduk /	A 16–19. századi oszmánellenes, gyakran rablóbanda-jellegű szabad harcosok a Balkánon; a nemzeti hősi narratives része.
Holocaust / Shoah	Holocaust / Shoah	Holocaust / Shoah	A náci Németország és szövetségesei által elkövetett zsidó népirtás; a Balkánon a német megszállás, az NDH és a bolgár megszállt területek érintettek.
iltizám	tax farming	iltizam	Az oszmán adóbérleti rendszer; a helyi elit meggazdagodásának és a parasztok eladósodásának egyik mechanizmusa.

Fogalom	Angol	Helyi / eredeti alak	Meghatározás
iszlámosodás	Islamization	islamizacija / islamizim	A muszlim hit felvétele az oszmán uralom alatt; nem azonos a török etnikai identitással, és területenként eltérő ütemű volt.
Jasenovac	Jasenovac	Jasenovac	Az NDH usztasa rendszerének legnagyobb koncentrációs tábora; a szerb, zsidó és roma áldozatok emlékezetének központi helye.
katonai határőrvidék	Military Frontier	Militärgrenze / Vojna krajina	A Habsburg Monarchia 16–19. századi határvédelmi övezete a horvát–szlavón–bánsági területeken; sajátos katonai-paraszti társadalommal.
klepht	klepht	kléftis	A görög oszmánellenes szabadharcosok megnevezése; a 18–19. századi felkelések és a nemzeti mitológia szereplői.
kodzsabasi	kodjabashi	kodžabaša / koçabaşı	Az oszmán Balkán helyi keresztény vagy muszlim előkelője, aki a közösség adóügyeit és igazgatását intézte.
konzul / konzuli igazgatás	consular administration	—	A 19. századi nagyhatalmi jelenlét formája az oszmán területeken; a konzulok kereskedelmi, jogi és politikai szerepet is betöltöttek.

Fogalom	Angol	Helyi / eredeti alak	Meghatározás
Megali Idea	Great Idea	Megáli Idéa	A görög nemzeti program, amely a görög nyelvű lakosság egy államba való egyesítését tűzte ki célul; 19. századi kezdettel, 1922-ig meghatározó.
millet	millet	millet	Az oszmán birodalom vallási közösségek szerinti igazgatási rendszere; a nem muszlim közösségek belső önkormányzattal rendelkeztek.
NDH	Independent State of Croatia	Nezavisna Država Hrvatska	Az 1941–1945 közötti usztasa állam; a szerb, zsidó és roma népesség elleni tömeges erőszak elkövetője.
népességcsere	population exchange	razmjena stanovništva / antallagí plithysmón	Államközi megállapodással végrehajtott, kényszerű lakosságcsere; a görög–török 1923-as cserét a nemzetközi jog mintájának tekintik.
Nyugat-Balkán	Western Balkans	Zapadni Balkan	Az EU által használt politikai kategória azon országokra, amelyek még nem tagok (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Montenegró, Észak-Macedónia, Szerbia).
ohridi megállapodás	Ohrid Agreement	Ohridski sporazum / Marrëveshja e Ohrit	A 2001-es macedóniai konfliktust lezáró keretmegállapodás; az albán kisebbség jogait és a decentralizációt rögzítette.

Fogalom	Angol	Helyi / eredeti alak	Meghatározás
önigazgatás	self-management	samoupravljanje	A jugoszláv szocializmus sajátos gazdasági és politikai modellje, amely a vállalatok és közösségek önállóságára épült.
partizán	Partisan	partizan	A második világháborús jugoszláv kommunista vezetésű ellenállási mozgalom tagja; Tito hadseregének magja.
perszonálunió	personal union	personalna unija	Két állam közös uralkodó általi összekapcsolása; a magyar–horvát viszony 1102-től ebben a formában értelmezhető.
Porajmos	Porajmos / Samudaripen	Porajmos / Samudaripen	A roma népirtás a náci és szövetséges rezsimek alatt; a Balkánon az NDH, a német megszállás és a bolgár hatóságok által érintett.
rilindja	Albanian National Revival	Rilindja Kombëtare	A 19. századi albán nemzeti mozgalom; a nyelv, az oktatás és az autonómia, majd a függetlenség programja.
szandzsák	sanjak	sancak	Az oszmán közigazgatás alapvető katonai-igazgatási egysége; a magyar „szandzsák” és a Szandzsák régió nevének eredete.
szefárd	Sephardic	Sefardí /	A Spanyolországból 1492 után kiűzött zsidók leszármazottai; a Balkánon Szaloniki és más oszmán városok jelentős szefárd központok voltak.

Fogalom	Angol	Helyi / eredeti alak	Meghatározás
Srebrenica	Srebrenica	Srebrenica	Boszniai város, ahol 1995 júliusában mintegy nyolcezer bosnyák férfit és fiút öltek meg; a népirtás nemzetközi jogi megállapítása.
tanzimat	Tanzimat	Tanzimat	Az 1839–1876 közötti oszmán reformkorszak; a jogi egyenlőség, a közigazgatás és a hadsereg átalakítása.
timár	timar	timar	Az oszmán hűbérbirtok-rendszer, amelyben a katonai szolgálat fejében adott föld jövedelmét élvezte a birtokos.
usztasa	Ustasha	Ustaša	Az Ante Pavelić vezette horvát szélsőjobboldali, fasiszta mozgalom és az NDH uralkodó pártja.
vilajet	vilayet	vilayet	Az oszmán közigazgatás nagyobb tartományi egysége, élén a vali (kormányzó) állt.
VMRO	Internal Macedonian Revolutionary Organization	Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija	Az 1893-ban alapított macedón forradalmi szervezet; a 20. századi macedón és bolgár politikában is szerepet játszott.
zsivkovizmus	Zhivkovism		Todor Zsivkov bolgár pártfőtitkár 1954–1989 közötti rendszerének közkeletű megnevezése; a személyi hatalom és a szovjet mintájú modernizáció jellemezte.

Kronológia és idővonal

A könyv fő idővonala. A dátumoknál a közelítő értékeket `kb.` jelöli; a vitatott vagy eltérő forrásadatokat a fejezetek részletezik. Görögország idővonala a római hódítással indul; az ókori görög események csak a római és bizánci kontextusban jelennek meg.

Római kor és késő antikvitás

Év	Esemény	Régió
i. e. 229	Az első illír háború; Róma beavatkozása az Adriai-tenger keleti partján	Illíria
i. e. 168	A püdnai csata; a makedón királyság bukása	Makedónia
i. e. 146	Korinthosz elpusztítása; Görögország római fennhatóság alá kerülése	Görögország
i. e. 27–i. sz. 14	Augustus kora; a dunai és balkáni provinciák megszervezése	Balkán
284–305	Diocletianus reformjai; a birodalom közigazgatásának átalakítása	Római Birodalom
313	A milánói ediktum; a kereszténység tolerálása	Római Birodalom
330	Konstantinápoly megalapítása	Bizánc
395	A Római Birodalom felosztása keleti és nyugati részre	Balkán
476	A Nyugat-római Birodalom bukása	Európa
527–565	Iustinianus uralma; a balkáni erődítések és a jogalkotás	Bizánc

Szláv betelepülés és középkori államok

Év	Esemény	Régió
6–7. század	Szláv és avar csoportok betelepülése a Balkánra	Balkán
681	Az első bolgár birodalom megalapítása	Bulgária
864	Borisz I megkeresztelkedése; a bolgár állam kereszténnyé válása	Bulgária
925	Tomislav király uralma; a horvát királyság megszilárdulása (a koronázás dátuma vitatott)	Horvátország

Év	Esemény	Régió
1018	A bizánciak meghódítják az első bolgár birodalmat	Bulgária
1102	A magyar–horvát perszonálunió kezdete (értelmezése vitatott)	Horvátország
1185	A második bolgár birodalom megalapítása	Bulgária
1204	A negyedik keresztes hadjárat; Konstantinápoly kifosztása és a latin császárság	Bizánc, Görögország
1217	Szerbia királysággá válása; a Nemanjić-dinasztia megszilárdulása	Szerbia
1219	A szerb ortodox egyház önállósága	Szerbia
1331–1355	Dušan cár uralma; a szerb birodalom fénykora	Szerbia
1349	Dušan törvénykönyve	Szerbia
1371	A maricai csata; az oszmán terjeszkedés gyorsulása	Balkán
1389	Az első koszovói csata	Szerbia, Oszmán Birodalom
1393	Tarnovo eleste; a bolgár állam megszűnése	Bulgária
1396	A nikápolyi csata; az oszmánok megszilárdítják a dunai uralmat	Balkán
1444	A lezhai liga megalakulása; Szkander bég harca	Albánia
1453	Konstantinápoly eleste	Bizánc
1459	Smederevo eleste; a szerb despotátus vége	Szerbia
1463	Bosznia oszmán meghódítása	Bosznia
1479	Az oszmán uralom megszilárdulása Albániában	Albánia

Oszmán és Habsburg korszak

Év	Esemény	Régió
1526	A mohácsi csata; a magyar királyság válsága és az oszmán előrenyomulás	Magyarország, Horvátország
1527	A horvát rendek Habsburg Ferdinándot választják királlyá	Horvátország
1571	A lepantói csata; Ciprus oszmán megszerzése	Földközi-tenger
1669	Kréta oszmán kézre kerülése	Görögország

Év	Esemény	Régió
1683	Bécs ostroma; az oszmán visszaszorulás kezdete	Habsburg Birodalom
1699	A karlócai béke; a Habsburg–oszmán határ átrendeződése	Balkán
1718	A pozsareváci béke; a Habsburg terjeszkedés csúcsa a Balkánon	Balkán
1774	A kücsük-kajnardzsi béke; Oroszország befolyása az oszmán területeken	Balkán
1804	Az első szerb felkelés Karađorđe vezetésével	Szerbia
1815	A második szerb felkelés Miloš Obrenović vezetésével	Szerbia
1821	A görög függetlenségi háború kezdete	Görögország
1830	Görögország függetlenségének elismerése; Szerbia autonómiája	Görögország, Szerbia
1839–1876	Az oszmán tanzimat reformkorszak	Oszmán Birodalom
1868	A horvát–magyar kiegyezés (nagodba)	Horvátország
1870	A bolgár exarchátus létrehozása	Bulgária
1876	Az áprilisi felkelés Bulgáriában	Bulgária
1877–1878	Az orosz–török háború; San Stefano és a berlini kongresszus	Balkán
1878	Szerbia és Montenegró függetlensége; Bosznia-Hercegovina okkupációja	Balkán
1882	Szerbia királysággá válása	Szerbia
1885	Bulgária egyesítése	Bulgária
1903	A szerb májusi puccs; az illindeni felkelés Macedóniában	Szerbia, Macedónia
1908	Az ifjútörök forradalom; Bosznia-Hercegovina annexiója	Balkán

Világháborúk és Jugoszlávia

Év	Esemény	Régió
1912–1913	Az első és a második Balkán-háború	Balkán
1914	A szarajevói merénylet; az első világháború kitörése	Bosznia
1915	Bulgária belépése a háborúba a központi hatalmak oldalán	Bulgária
1918	A központi hatalmak összeomlása; a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kikiáltása	Balkán
1919–1922	A görög–török háború; a kis-ázsiai katasztrófa	Görögország
1923	A lausanne-i béke; a görög–török népességcsere	Görögország, Törökország
1929	A jugoszláv királyi diktatúra bevezetése	Jugoszlávia
1934	I. Sándor jugoszláv király meggyilkolása	Jugoszlávia
1939	Olaszország megszállja Albániát; a második világháború kezdete	Albánia
1940	Olaszország támadása Görögország ellen	Görögország
1941	A tengelyhatalmak megszállják Jugoszláviát és Görögországot	Balkán
1943	Olaszország kapitulációja; a német megszállás kiterjesztése	Balkán
1944	A kommunista hatalomátvételek kezdete; az ASNOM-gyűlés	Balkán
1945	A második világháború vége; a jugoszláv föderáció megalakulása	Jugoszlávia
1948	A Tito–Sztálin szakítás	Jugoszlávia
1949	A görög polgárháború vége	Görögország
1952	Görögország NATO-csatlakozása	Görögország
1955	Bulgária és Albánia a Varsói Szerződés tagja	Balkán
1961	Az el nem kötelezett mozgalom belgrádi csúcstalálkozója	Jugoszlávia
1967	A görög katonai diktatúra kezdete	Görögország
1974	A görög köztársaság kikiáltása; új jugoszláv alkotmány	Görögország, Jugoszlávia
1980	Tito halála	Jugoszlávia

1981	Koszovói tüntetések; Görögország az EK tagja	Jugoszlávia, Görögország

A rendszerváltástól napjainkig

Év	Esemény	Régió
1989	A kommunista rezsimek összeomlása; Zsivkov bukása	Balkán
1990	Az első többpárti választások a régióban	Balkán
1991	Szlovénia és Horvátország függetlensége; a jugoszláv háborúk kezdete	Jugoszlávia
1992	Bosznia-Hercegovina függetlensége; a boszniai háború kezdete	Bosznia
1995	A daytoni béke; Horvátország hadműveletei	Bosznia, Horvátország
1999	A koszovói háború és a NATO-beavatkozás	Szerbia, Koszovó
2001	Az ohridi megállapodás Macedóniában	Észak-Macedónia
2004	Szlovénia az EU és a NATO tagja; Bulgária NATO-tag	Balkán
2007	Bulgária az EU tagja	Bulgária
2008	Koszovó függetlenségének kikiáltása	Koszovó
2013	Horvátország az EU tagja	Horvátország
2014	Albánia EU-jelölti státusza	Albánia
2018–2019	A preszpa-megállapodás; Észak-Macedónia névváltozása	Észak-Macedónia, Görögország
2020	Észak-Macedónia NATO-csatlakozása	Észak-Macedónia
2022	Oroszország ukrajnai inváziója; a régió biztonsági helyzetének átalakulása	Kelet-Európa, Balkán
2026	A könyv lezárásának dátuma	Balkán

Kulcsfigurák és intézmények

A könyvben visszatérő személyek, csoportok és intézmények. A lista nem teljes; a fejezetekben a helyi szereplők is megjelennek. A dátumoknál a fő működési időszak szerepel, a bizonytalan születési/ halálozási adatokat `kb.` jelöli.

Római és bizánci kor

Név	Életrajz	Szerep
Diocletianus	244–311	Római császár 284–305; a birodalom közigazgatási reformja, szülőhelye Salona, visszavonulása Splitben.
I. Constantinus	kb. 272–337	Római császár 306–337; a kereszténység tolerálása, Konstantinápoly megalapítása.
I. Iustinianus	482–565	Bizánci császár 527–565; a balkáni erődítések, a jogalkotás és a konstantinápolyi Hagia Sophia.
Hérakleios	kb. 575–641	Bizánci császár 610–641; a szláv és avar betelepülés korszaka, a birodalom keleti átalakulása.
Bíborbanszületett Konstantin	905–959	Bizánci császár és író; a *De administrando imperio* a délszlávok korai történetének kulcsforrása.

Középkori uralkodók

Név	Életrajz	Szerep
I. (Nagy) Simeon	864–927	Bolgár cár 893–927; a bolgár birodalom fénykora, a preszlavi kultúra.
Tomislav	kb. 910–928	Horvát uralkodó; a királyság megszilárdítása, a koronázás dátuma vitatott.
Stefan Nemanja	kb. 1113–1199	Szerb nagyfejedelem; a Nemanjić-dinasztia megalapítója, később szerzetes.
Szent Száva	kb. 1174–1236	A szerb ortodox egyház első érseke; a nemzeti és vallási identitás kulcsfigurája.
II. Iván Aszen	kb. 1190–1241	Bolgár cár; a második bolgár birodalom területi csúcspontja.
Stefan Dušan	1308–1355	Szerb király, majd cár; a szerb birodalom legnagyobb kiterjedése, törvénykönyv.
I. Tvrtko	1338–1391	Boszniai bán, majd király; a boszniai állam területi növekedése.

Név	Életrajz	Szerep
Lazar herceg	kb. 1329–1389	Szerb fejedelem; az 1389-es koszovói csata vezetője, a szerb nemzeti emlékezet alakja.
II. Mehmed	1432–1481	Oszmán szultán; Konstantinápoly 1453-as megszerzése, a balkáni hódítás folytatása.
Szkander bég (Gjergj Kastrioti)	1405–1468	Albán fejedelem; a lezhai liga vezetője, az oszmánellenes harc szimbóluma.
I. (Nagy) Szulejmán	1494–1566	Oszmán szultán 1520–1566; a Balkán és Magyarország meghódítása, a birodalom intézményesítése.
Szokollu Mehmed pasa	kb. 1505–1579	Boszniai származású oszmán nagyvezír; a birodalmi igazgatás és a hidak építtetője.

Reformáció, felvilágosodás és nemzeti ébredés

Név	Életrajz	Szerep
Primož Trubar	1508–1586	Szlovén reformátor; az első szlovén nyelvű nyomtatott könyvek szerzője.
Paiszij Hilendarszki	1722–1773	Bolgár szerzetes és történetíró; a bolgár nemzeti ébredés előfutára.
Rigas Feraios	1757–1798	Görög felvilágosodás és forradalmi mozgalom; a balkáni együttműködés korai hirdetője.
Adamantios Korais	1748–1833	Görög tudós és nyelvújító; a modern görög irodalmi nyelv formálója.
Vuk Stefanović Karadžić	1787–1864	Szerb nyelvújító és néprajzi gyűjtő; a szerb irodalmi nyelv kodifikátora.
Ljudevit Gaj	1809–1872	Horvát nyelvújító és politikus; az illír mozgalom vezetője.
France Prešeren	1800–1849	Szlovén romantikus költő; a szlovén irodalmi nyelv és identitás kulcsfigurája.
Vaszil Levszki	1837–1873	Bolgár forradalmár; a belső forradalmi szervezet és a nemzeti mozgalom vezetője.

Név	Életrajz	Szerep
Hriszto Botev	1848–1876	Bolgár költő és forradalmár; az 1876-os felkelés résztvevője.
Theodorosz Kolokotronisz	1770–1843	Görög szabadságharcos; a Peloponnészosz felkelésének katonai vezetője.
Ioannisz Kapodisztriasz	1776–1831	Görögország első államfője; a független állam intézményeinek szervezője.
Ismail Qemali	1844–1919	Albán politikus; az 1912-es függetlenségi nyilatkozat egyik vezetője.

19–20. századi politikusok

Név	Életrajz	Szerep
Josip Jelačić	1801–1859	Horvát bán 1848–1859; a magyar forradalom elleni hadjárat és a horvát autonómia védelme.
Karađorđe (Đorđe Petrović)	1768–1817	Az első szerb felkelés vezetője; a Karađorđević-dinasztia névadója.
Miloš Obrenović	1780–1860	Szerb fejedelem; a második felkelés vezetője, az autonóm Szerbia megszervezője.
Nikola Pašić	1845–1926	Szerb és jugoszláv miniszterelnök; a radikális párt vezetője.
Stjepan Radić	1871–1928	Horvát parasztpárti politikus; a horvát autonómia és a jugoszláv föderáció híve.
Eleftheriosz Venizelosz	1864–1936	Görög miniszterelnök; a Megali Idea és az első világháborús beavatkozás vezetője.
Alekszandrosz Papagosz	1883–1955	Görög tábornok és miniszterelnök; a polgárháború utáni jobboldali állam alakja.
Alekszander Sztambolijszki	1879–1923	Bolgár miniszterelnök; a földműves szövetség vezetője, 1923-as puccsal megbuktatva.
Borisz III	1894–1943	Bolgár cár 1918–1943; a tengelyhatalmi csatlakozás és a zsidó deportálások elleni részleges fellépés szereplője.

Név	Életrajz	Szerep
Zog király (Ahmet Zogu)	1895–1961	Albán elnök, majd király 1928–1939; az olasz befolyás és az állam modernizációja.
Ioannisz Metaxasz	1871–1941	Görög tábornok és diktátor 1936–1941; az 1940-es olasz támadás elhárításának szimbóluma.

A második világháború és a szocialista korszak

Név	Életrajz	Szerep
Ante Pavelić	1889–1959	Usztasa vezér; az NDH 1941–1945 közötti vezetője, háborús bűnök elkövetője.
Dragoljub Mihailović	1893–1946	Szerb nacionalista ellenállási vezető; a csetnik mozgalom parancsnoka, 1946-ban kivégezték.
Josip Broz Tito	1892–1980	Jugoszláv kommunista vezető; 1945–1980 között az ország meghatározó politikusa, az el nem kötelezett mozgalom egyik alapítója.
Enver Hoxha	1908–1985	Albán kommunista vezető; 1944–1985 között diktátor, a sztálinista izoláció építője.
Georgi Dimitrov	1882–1949	Bolgár kommunista vezető; a Komintern főtitkára, majd Bulgária miniszterelnöke.
Todor Zsivkov	1911–1998	Bolgár pártfőtitkár 1954–1989; a szovjet mintájú modernizáció és a török kisebbség elleni kampány irányítója.
Konstantin Karamanlisz	1907–1998	Görög miniszterelnök és elnök; a háború utáni gazdasági modernizáció és az EK-csatlakozás kulcsfigurája.
Andreasz Papandreu	1919–1996	Görög miniszterelnök; a PASZOK alapítója, 1981–1989 és 1993–1996 között kormányfő.
Milan Kučan	1941–	Szlovén politikus; a kommunista párt utolsó vezetője, majd Szlovénia első elnöke 1990–2002 között.

A rendszerváltás és a jelenkor

Név	Életrajz	Szerep
Franjo Tuđman	1922–1999	Horvát elnök 1990–1999; a függetlenség és a háborús politika vezetője.
Alija Izetbegović	1925–2003	Bosznia-Hercegovina elnöke; a háború alatti bosnyák politika vezetője, a daytoni béke aláírója.
Slobodan Milošević	1941–2006	Szerb és jugoszláv vezető; a jugoszláv háborúk egyik főszereplője, hágai perében halt meg.
Ibrahim Rugova	1944–2006	Koszovói albán politikus; a békés ellenállás és a függetlenség híve, Koszovó első elnöke.
Zoran Đinđić	1952–2003	Szerb miniszterelnök; a 2000-es fordulat utáni reformok vezetője, 2003-ban meggyilkolták.
Kiro Gligorov	1917–2012	Észak-Macedónia első elnöke; a függetlenség és a névviták korszakának politikusa.
Sali Berisha	1944–	Albán elnök, majd miniszterelnök; a rendszerváltás utáni jobboldal meghatározó alakja.
Edi Rama	1964–	Albán miniszterelnök 2013 óta; a szocialista párt vezetője.
Bojko Boriszov	1959–	Bolgár miniszterelnök több ciklusban; a GERB párt vezetője.
Alekszisz Ciprasz	1974–	Görög miniszterelnök 2015–2019; a Sziriza vezetője, a válság és a menekültügy kulcsszereplője.
Kiriákosz Micotákisz	1968–	Görög miniszterelnök 2019 óta (rövidebb megszakítással); az Új Demokrácia vezetője.
Aleksandar Vučić	1970–	Szerb miniszterelnök, majd elnök; a Szerb Haladó Párt vezetője.
Andrej Plenković	1970–	Horvát miniszterelnök 2016 óta; a HDZ vezetője.
Vjosa Osmani	1982–	Koszovói elnök 2021 óta; korábbi parlamenti elnök és jogász.

Név	Életrajz	Szerep
Albin Kurti	1975–	Koszovói miniszterelnök; a Vetëvendosje mozgalom vezetője.
Gordana Siljanovska-Davkova	1953–	Észak-Macedónia elnöke 2024 óta; jogászprofesszor.

Bibliográfia és forráskulcsok

A könyv alapvető szakirodalmi háttere. A fejezet szintű forrásokat a `sources.md` és a generált forrásjegyzetek tartalmazzák; ez a lista a kiinduló kézikönyveket és a fontosabb országmonográfiákat gyűjti össze. A kiadási év az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal.

Általános kézikönyvek

- Barbara Jelavich: *History of the Balkans*, I–II. kötet, Cambridge University Press, 1983.
- John V. A. Fine: *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, University of Michigan Press, 1983.
- John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1987.
- Stevan K. Pavlowitch: *A History of the Balkans, 1804–1945*, Longman, 1999.
- Misha Glenny: *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–2011*, Viking, 1999 (és későbbi kiadások).
- Mark Mazower: *The Balkans: A Short History*, Modern Library, 2000.
- Maria Todorova: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997.
- Robert Bideleux – Ian Jeffries: *The Balkans: A Post-Communist History*, Routledge, 2007.
- Mark Biondich: *The Balkans: Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, 2011.
- Richard C. Hall: *The Balkan Wars, 1912–1913: Prelude to the First World War*, Routledge, 2000.
- André Gerolymatos: *The Balkan Wars: Conquest, Revolution, and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century*, Basic Books, 2002.
- Norman M. Naimark: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, 2001.
- Tony Judt: *Postwar: A History of Europe since 1945*, Penguin, 2005.

Oszmán és Habsburg birodalom

- Halil İnalcık: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, Praeger, 1973.
- Colin Imber: *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, 2002.
- Suraiya Faroqhi: *The Ottoman Empire and the World Around It*, I.B. Tauris, 2004.
- Fikret Adanır: *The Ottoman Empire and the Balkan Peninsula* (tanulmányok).
- Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire: A New History*, Harvard University Press, 2016.
- John R. Lampe – Marvin R. Jackson: *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, 1982.

Nemzet, nacionalizmus és emlékezet

- Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, 1983.
- Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*, Blackwell, 1983.
- Eric J. Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1990.
- Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge University Press, 1985.
- Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, 1984.
- Katherine E. Fleming: *Greece: A Jewish History*, Princeton University Press, 2008.
- Mark Mazower: *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*, Knopf, 2004.

Jugoszlávia és a háborúk

- John R. Lampe: *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, 1996.
- Sabrina P. Ramet: *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Indiana University Press, 2006.
- Laura Silber – Allan Little: *The Death of Yugoslavia*, Penguin, 1995.
- Christopher Bennett: *Yugoslavia's Bloody Breakup: Causes, Course and Consequences*, Hurst, 1995.
- Norman Cigar: *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"*, Texas A&M University Press, 1995.
- Jan Willem Honig – Norbert Both: *Srebrenica: Record of a War Crime*, Penguin, 1996.
- David Rohde: *Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica*, Farrar, Straus and Giroux, 1997.
- Samantha Power: *"A Problem from Hell": America and the Age of Genocide*, Basic Books, 2002.
- Gale Stokes: *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, Oxford University Press, 1993.

Országmonográfiák

- **Szlovénia:** Leopoldina Plut-Pregelj – Carole Rogel: *Historical Dictionary of Slovenia*, Scarecrow Press, 2010; Janko Prunk: *A Brief History of Slovenia*, Založba Grad, 1996; Carole Rogel: *The Slovenes and Yugoslavism, 1890–1914*, East European Quarterly, 1977.
- **Horvátország:** Marcus Tanner: *Croatia: A Nation Forged in War*, Yale University Press, 1997; Ivo Goldstein: *Croatia: A History*, Hurst, 1999.
- **Bosznia-Hercegovina:** Noel Malcolm: *Bosnia: A Short History*, Macmillan, 1994; Marko Attila Hoare: *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*, Saqi, 2007; Robert J. Donia – John V. A. Fine: *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, Columbia University Press, 1994.
- **Szerbia:** Stevan K. Pavlowitch: *Serbia: The History behind the Name*, Hurst, 2002; Tim Judah: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 1997; Holm Sundhaussen: *Geschichte Serbiens*, Böhlau, 2007.
- **Észak-Macedónia:** Andrew Rossos: *Macedonia and the Macedonians: A History*, Hoover Institution Press, 2008; Hugh Poulton: *Who Are the Macedonians?*, Hurst, 1995.

- **Albánia:** Miranda Vickers: *The Albanians: A Modern History*, I.B. Tauris, 1995; Bernd J. Fischer: *Albania at War, 1939–1945*, Purdue University Press, 1999; Oliver Jens Schmitt: *Die Albaner: Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident*, C. H. Beck, 2012.
- **Bulgária:** R. J. Crampton: *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, 1997 (2. kiadás 2005); Richard J. Crampton: *Bulgaria*, Oxford University Press, 2007.
- **Görögország:** Richard Clogg: *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, 1992 (4. kiadás 2021); Thomas W. Gallant: *Modern Greece*, Bloomsbury, 2001; John S. Koliopoulos – Thanos Veremis: *Greece: The Modern Sequel, 1831–2007*, Hurst, 2002.

Tematikus irodalom

- **Holocaust:** Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, Yale University Press, 2003; Yad Vashem és USHMM kiadványai.
- **Roma:** Ian Hancock: *We Are the Romani People*, University of Hertfordshire Press, 2002; Európai Roma Jogok Központja (ERCC) jelentései.
- **Kisebbségek és népességcsere:** Renée Hirschon (szerk.): *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn, 2003.
- **Migráció:** Peter Gatrell: *The Making of the Modern Refugee*, Oxford University Press, 2013.
- **Posztkommunista átmenet:** Grzegorz Ekiert: *The State against Society*, Princeton University Press, 1996; Jacques Rupnik: *The Other Europe*, Pantheon, 1988.
- **EU és Nyugat-Balkán:** Európai Bizottság bővítési jelentései; a Regional Cooperation Council (RCC) éves jelentései.